Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. JANUÁR HU ISSN 0023—4346

SIMON ANDRÁS

A hiány makroökonómiájáról

BEREND IVÁN

Növekedési pálya és tőkeigényesség

LAKY TERÉZ

A szervezeti decentralizáció félmegoldása: az állami kisvállalat

KOZMA FERENC

Modellek és realitások

SZEGVÁRI IVÁN

Nyitottság, nyitás és átmenet

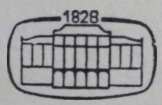

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Hetényi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. január

TARTALOM

Simon András: A hiány makroökonómiájáról 1
Berend Iván: Növekedési pálya és tőkeigényesség 18
Postáné Vellai Györgyi: Ökonometriai modellek továbbfejlesztése dinamikus gazdaságpolitikai döntési modellekké 34
Laky Teréz: A szervezeti decentralizáció félmegoldása: az állami kisvállalat 49
Szabó Gábor: Ki állítsa meg a környezet romlását? 64

VITA

Kozma Ferenc: Modellek és realitások 74
Szegvári Iván: Nyitottság, nyitás és átmenet 81
Tanka Endre: Vagyonérdekeltség a földviszonyokban 95
Bársony Jenő: Megjegyzések Tanka Endre „Vagyonérdekeltség a földviszonyokban" című cikkéhez 106

SZEMLE

Mohácsi Kálmán: Torz érdekeltség a takarmánypiacon 108
Tóth József: A revolúciós innováció tudatos alkalmazása 120

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Hannes Androsch: A pénzügyek szerepe a világgazdaság struktúraváltásában... 126

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Huszti Ernő: Antiinflációs útkeresés — monetáris politika és gyakorlat Magyarországon *(Radnóti Éva)* 133

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 137

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Felelős szerkesztő: Petschnig Mária Zita
Olvasószerkesztő: Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (1—17. l.)

SIMON ANDRÁS:

A hiány makroökonómiájáról

A hiány fogalma

A közgazdasági értelemben vett hiány fogalma a piachoz kapcsolódik. Akkor beszélünk hiányról, ha a piacon a vevőnek van pénze, de azt nem tudja az általa kívánt árura elkölteni. A hiánynak ez a közgazdasági értelmezése természetesen nem azonos a köznapi szóhasználat hiány fogalmával. Hiányérzetünk független lehet a nálunk lévő pénztől, vagy jövedelmünktől. Nagyon sok mindenben szenvedhetünk hiányt, akár éhezhetünk is, anélkül, hogy a piacon hiányjelenségek mutatkoznának. A vállalatoknak is lehetnek vágyaik, vásárlási elképzeléseik, beruházási éhségük. Ezek azonban hiányjelenségeket csak akkor okoznak, ha a vállalatoknak a vásárláshoz pénzük is van. Hiány fogalmunk tehát nem a szükségletek kielégítettségének, hanem a piac állapotának jellemzője.

Eddig a pontig egységesnek mondható a hiány fogalmának közgazdasági értelmezése. A hiány mértékének jelentése ennél jóval kevésbé tisztázott. Az alábbiakban ezért megkísérlem meghatározni a hiány mértékét. Értelmezésemet összhangba kívánom hozni a hiány fogalmának imént kiemelt tulajdonságával, azzal, hogy a piac állapotának a jellemzője.

A hiány mértéke

A piac olyan hely, ahol pénzért árut vásárolhatunk, vagy adhatunk el. Tegyük fel, hogy egy adott terméket nem lehet pénzért kapni. A piacon ekkor nincs ilyen termék, a hiány teljes. Ilyen például Magyarországon a telefonvonal. Bár fizetni kell a telefonvonalért, de hiába van valakinek pénze, azért még nem kap telefont. Önmagában pénzért egyáltalán nem vehetünk telefont. A hiány tehát teljes, függetlenül attól, hogy évente hány vonalat osztanak szét, illetve mennyire növekszik az igénylők száma. A piac állapota ugyanilyen lesz akkor is, ha a sorbanállók száma kétszeresére nő, vagy felére csökken. Természetesen nem közömbös számunkra, nem közömbös a fogyasztók számára sem, hogy hogyan aránylik az igénylők száma a készülékek számához. Köznapi értelemben a hiány mértéke a sorbanállók számával növekszik, hiszen egyre többen vágynak telefonra. A piacon azonban nem fokozódik a hiány, hiszen ott eddig sem volt, és továbbra sem lesz telefon.

Azt jelenti ez, hogy a hiánynak nincsenek fokozatai? Vagy meg lehet kapni valamit, vagy nem? Nem ezt jelenti, hanem azt, hogy pontosítanunk kell értelmezésünket. Eszerint egy termék piacán a hiány intenzitásának *fokozatairól* akkor beszélhetünk, ha a terméket már meg lehet kapni, de még nem mindig és nem mindenhol, tehát csak bizonyos valószínűséggel.

A hiány mértéke tehát annak a valószínűségnek a komplementere, hogy a vevő a piacon az általa kívánt árut minden sorbanállás, keresgélés, kényszerhelyettesítés nélkül megkapja. Ez a mérőszám már alkalmas a piac jellemzésére.

Dr. Simon András a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

Ha a vevő bizonyos lehet benne, hogy a pénzéért megkapja az árut, akkor a hiány 0, a piac a maga elméletileg tökéletes formájában működik. Ha a hiány 1, akkor az adott terméknek nincs piaca, az elosztás más eszközökkel történik. Ekkor nyilván a hiány mértéke sem tekinthető már úgy, mint a piac állapotának indikátora. Ilyen termék nálunk az említett telefonvonal, vagy az állami áron értékesített személygépkocsi. Egészen bizonyos, hogy senki sem kap gépkocsit, aki csak a pénzt tudja felmutatni hozzá, de nem állt sorba, vagy nincs más jogcíme rá. A termékek egy másik köre esetében nem teljesen bizonyos, hogy hiányba ütközünk, de ennek valószínűsége tart az 1-hez. Magyarországon a banán piaca ilyen. Majdnem bizonyos, hogy ha véletlenszerű időpontban bemegyünk egy zöldségesboltba, akkor nem kapunk banánt. A banán elosztása a fogyasztók között mégis közelebb áll a piacihoz, mint a gépkocsié, hiszen itt — ha véletlenül mégis találunk banánt — szerencsés esetben már elegendő lehet az is, ha a szükséges pénz rendelkezésünkre áll.

Példáinkból nyilvánvaló a már hangoztatott tény, hogy a teljes hiány közgazdasági fogalma nem az áru köznapi értelemben vett teljes hiányát jelenti. Telefonálunk, autózunk, a piacon mutatkozó teljes hiány ellenére. A piac legnagyobb részére nem a teljes hiány a jellemző. Általában a legtöbb árucikk megvásárolható, de csak bizonyos valószínűséggel. Hol ennek, hol annak a beszerzése ütközik nehézségbe, helyettesítésre kényszerítve a vevőt. Arra keressük a választ, hogy mitől függ e valószínűség, és miért eltérő az egyes gazdasági rendszerekben.

A hiány aggregálása

A hiány mértékét a vásárlás meghiúsulásának valószínűségével definiáltuk. Ez az egyes termékek piacára jellemző érték. Összegezzük (átlagoljuk) ezeket a valószínűségeket az egész gazdaságra vonatkozóan úgy, hogy az összegzés súlyaiként az egyes termékek forgalmát használjuk! Így eljutunk a hiány aggregált mérőszámához. E mérőszám két tulajdonságát felhasználjuk majd az érvelésben, ezért röviden ismertetni kell azokat. A tulajdonságok nem az összegezés módjából, hanem a hiány valószínűségi alapon definiált fogalmából adódnak.

A hiány intenzitása termékenként alulról is és felülről is korlátos, 0 és 1 közé esik.

A felső korlát azt jelenti, hogy ha egy termék piacán a hiány mértéke már elérte az 1-et, akkor a sorbanállók vagy igénybejelentők számának növekedése nem változtat a hiány mértékén. Ha tehát egy termék piaca megszűnik, és az adminisztratív elosztás, kiutalás lép a helyébe, akkor az eloszthatő mennyiség változtatása nem változtat a *piac állapotán:* az adott terméket eddig sem lehetett kapni, és ezután sem lehet.

Az alsó korlát azt jelenti, hogy ha egy termék piacán a hiány mértéke nullára csökkent, akkor a kínálat további növelése nem változtat a hiány mértékén. Az egyik termékből felhalmozódott feleslegek tehát nem ellensúlyozzák a hiányt a másik termékből, vagyis nem befolyásolják az aggregált hiány mértékét.

Mindezen tulajdonságok jól megfelelnek annak a szándékunknak, hogy a hiány mérőszáma ne egyszerűen az árutömeg és az igények valamilyen mennyiségi arányát mutassa, hanem a piac állapotát tükrözze.

A termékek elosztása különféle rendszerekben

A gazdálkodás alapvető kérdései közé tartozik, hogy a megtermelt — akár fogyasztásra, akár további termelői felhasználásra szánt — javakat hogyan osztjuk el a társadalom tagjai között. Általában az elosztás módszerét illetően két szélső ese-

képzelhető el. A két esetet az különbözteti meg egymástól, hogy ki határozza meg, hogy az egyes gazdasági egységek milyen javakból mennyit kapjanak.

Közvetlen elosztás esetén egy központ, vagy annak decentralizált szervezete dönt arról, hogy ki, miből, mennyit kaphat. Ezen az elven működik például a fogyasztói piacon a jegyrendszer, a termelőknél pedig a szigorú központi anyaggazdálkodás. *Kiutalásos* rendszernek (rationing) is nevezhetjük ezt a módszert. A kiutalásban részesülőknek közvetlenül nincs részük a döntésben, legfeljebb a központ elosztási szempontjait befolyásolhatják.

Piaci elosztás esetében a gazdaság résztvevőit csak a jövedelmük korlátozza abban, hogy mit kaphatnak meg, egyébként döntésük teljesen szabad, hiszen pénzükért a piacon bármit megvehetnek.

Az elosztás e két formája megkülönböztethető a pénz szerepe alapján is. Piaci elosztásnak nevezzük a termékek pénz révén megvalósuló elosztását, közvetlen elosztásnak pedig azt az elosztást, amelyben a pénz nem játszik szerepet. A pénz a piac sajátos áruja, amelynek értékét ügyleteket közvetítő szerepe adja, vagyis az a tulajdonsága, hogy bármilyen más árura bármikor elcserélhető, azaz bármit vásárolhatunk érte. Ezt hívja a szaknyelv *likviditásnak*. A maga tiszta formájában megvalósuló közvetlen elosztás rendszerében fel sem merülhet a pénz fogalma, hiszen a fogyasztónak semmilyen vásárlási lehetősége nincs. Ha nyomtatnának is pénzt egy ilyen rendszerben, annak semmi értéke nem volna. Akkor kezd értéke lenni, ha valamilyen áru kiutalására szolgál igazolásul, és az az áru valóban rendelkezésre is áll a kiutalással bírók számára. Minél többféle árut tudunk ezzel a kiutalással megkapni, annál inkább nevezhetjük ezt most már pénznek, egészen addig a szélső esetig, amikor már bármit kaphatunk érte. Ekkor beszélünk a piacgazdaság pénzéről.

A valóságos gazdasági rendszerekben a termékek elosztása e két szélső eset valamilyen kombinációjával valósul meg.

A közvetlen elosztás nem azonos a szigorú tervutasításos rendszerrel, még annak szélsőségesen direkt változatával sem. A tervutasításos rendszerben mindig volt és van pénz is, piac is. Az utasítások nagy része csak kereteket tartalmaz, legtöbbször pénzben kifejezve, a keretek kihasználásában pedig mindig van a termelőnek választási lehetősége. A fogyasztás jelentős részéről a fogyasztó a leghagyományosabb tervgazdaságban is szuverén módon dönt.

A másik oldalon, a valóságos piacgazdaságokban sem érvényesülnek tökéletesen a piaci elosztás elvei. A legliberálisabb piacok sem biztosítják a vevő teljes szuverenitását. Általában elmondhatjuk, hogy a vevő vásárlási döntése sohasem teljesen szabad, a piacon bármikor előfordulhatnak hiányok, tehát a vevő vásárlási szándéka mindig csak valamilyen valószínűséggel találkozik a kínálattal. Annyi természetesen nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban a fejlett piaci gazdaságokban ez a valószínűség közel áll az 1-hez, a hiány mértéke tehát a 0-hoz esik közel. Másutt, mint például nálunk, vagy a többi szocialista gazdaságban, vagy egyes fejlődő országokban a hiány mértéke, ha nincs is közel az 1-hez, de viszonylag nagy. A hiány mértéke csak a közvetlen elosztás rendszerében 1. Itt a hiány definíciószerűen 1, hiszen a piac legális intézményként nem is létezik.

A hiány közvetlen oka

A hiány kialakulásának közvetlen feltételei logikailag igen egyszerűen meghatározhatók. E gondolatmenet egyszerű is, és fontos is a hiány mélyebb okainak megértésében, ezért az alábbiakban röviden vázolom. Annál is inkább szükségesnek látszik ez, mert a magyar közgazdasági irodalom nem egységes az itt következő néhány megállapítás megítélésében ([7], [15], [16], [18]).

A hiány közvetlenül összefügg az árakkal. Egy termék árának emelése általában visszatartja a vevők egy részét a vásárlástól. Adott kínálat mellett így nagyobb lesz a valószínűsége annak, hogy a többi vevő megtalálja az árut. Ha azonban a termék ára adott kínálat mellett nem emelkedik a kereslet növekedése nyomán, a hiány mértéke nőni fog. A hiány egyik oka tehát az *árak rugalmatlansága.*

E megállapítás természetesen nemcsak termékenként, hanem a gazdaság egészére is igaz. Tökéletesen rugalmas árrendszerben a kereslet (vásárlási szándékok) növekedése inflációt okoz, nem hiányt.

A hiány közvetlenül összefügg a kínálattal is. A kereslet növekedésének hiánynövelő hatását nemcsak az ár növekedése semlegesítheti, hanem a kínálat bővülése is. Ha a kínálat azonnal alkalmazkodik a kereslethez, akkor sem lépnek fel hiányok, ha az árak merevek. A kínálat rugalmassága egyrészt a vállalatok megfelelő motivációját feltételezi, másrészt megfelelő kapacitás- és készlettartalékokat, valamint az erőforrások gyors átcsoportosításának lehetőségét. A hiány másik oka tehát a *kínálat alkalmazkodásának a hiánya* vagy elégtelensége.

Mivel az árak, és a kínálat semmilyen rendszerben sem alkalmazkodik tökéletesen a kereslethez, a hiány sehol sem lehet 0.

Összkereslet és összkínálat

A kereslet fogalma a piaci elosztáshoz kötődik. A gazdasági egységek a piacon nyilvánítják ki vásárlási szándékukat. Ezt a szándékukat nevezzük keresletnek. Hasonlóképpen a piacon megnyilvánuló eladási szándékot kínálatnak nevezzük. E fogalmak a közvetlen elosztás rendszerében nem értelmezhetők, hiszen ott nincs vásárlás és eladás, a fogyasztási szándékok érvényesülése az elosztó intézményeken keresztül történik.

A kereslet értelmezhető termékenként, vagy a termékek különféle aggregátumaira. Egy gazdasági egység (háztartás, vállalat), illetve a népgazdaság összkeresletének mindazon javak és szolgáltatások pénzbeli összértékét nevezzük, amelyeket az illető gazdasági egység, illetve azok összessége egy adott időszak alatt jövedelméből meg kíván vásárolni. Hasonlóan értelmezhetjük egy termék, egy vállalat, vagy a népgazdaság egészének kínálatát, mint eladási szándékot, képességet.

Ha az eladási és vételi szándékok megegyeznek, a piac egyensúlyban van. E definíció a termékenkénti piaci egyensúlyra vonatkozóan egyértelmű, de az aggregált egyensúly fogalma további finomítást igényel. Az aggregált egyensúlyt úgy definiáljuk, hogy fennállásához csak a kereslet és a kínálat *összértékének* azonosságát írjuk elő, és nem szerkezetének azonosságát. Termékenként tehát a piacon lehetségesek hiányok és ennek következtében kényszerhelyettesítések válhatnak szükségessé. A piac aggregált egyensúlyának ez a definíciója tehát meglehetősen enyhe követelményt támaszt a kereslet és a kínálat egyezőségével szemben. A következőkben belátjuk, hogy ez a követelmény annyira enyhe, hogy tulajdonképpen nincs is olyan piac, ahol ne elégülne ki.

Mit nevezünk kényszerhelyettesítésnek? A vásárlónak azt a választását, hogy egy adott időszakban a piacon észlelt korlátok miatt az eredetileg keresett termék helyett valami mást vegyen. Bár a vásárló arra kényszerül, hogy lemondjon eredeti szándékáról, végülis tényleges vásárlásra nem kényszeríti semmi. Ilyen értelemben tehát szuverén módon dönt. Ha a vásárlónak választási lehetősége van a vásárlás és a megtakarítás között, akkor a hiányok hatására megnövekvő megtakarítás is a kényszerhelyettesítés egy formája. Ebben az esetben a hiányzó terméket a pénz által nyújtott szolgáltatásokkal helyettesíti. (A hiány és az effajta megtakarítás kapcsolatának elemzésére e cikkben nem térek ki.) Ettől a megtakarítási módtól megkülönböztetem a kényszermegtakarítás fogalmát. Kényszermegtakarításnak neve-

zem azt a pénzösszeget, melyet a vásárló egy adott időszakban el kíván költeni, de nem tud.

A két fogalom között az a különbség, hogy kényszerhelyettesítés esetén a fogyasztónak (vásárlónak) az adott korlátok között — bármennyire is szorosak legyenek ezek a korlátok — van választási lehetősége, míg kényszermegtakarítás esetén nincs. A fogalmak ilyen értelmezésének egyenes következménye a kényszermegtakarítás képtelensége piaci viszonyok között. Amíg ugyanis a fogyasztó választhat, hogy vásároljon-e vagy megtakarítson, döntése mindig kényszerhelyettesítés. Megtakarításra csak akkor *kényszerül*, ha már semmit nem tud vásárolni, vagyis a hiány teljes. Ekkor viszont már nincs piac, a termékeket kiutalják, elosztják. A megtakarítás kifejezés ekkor már tartalmatlan, hiszen pénzről aligha beszélhetünk ott, ahol semmit sem tudunk vásárolni érte.

A kapacitás fogalma

A kapacitás egy adott időszakban egy üzemben, vállalatnál, vagy a népgazdaságban összesen maximálisan előállítható termékmennyiség. Elemzésünk céljaira érdemes pontosítanunk e definíciót, megkülönböztetve a forgalom általános és speciális változatát. Azt kell tisztáznunk, hogy milyen feltételek mellett beszélünk az előállítható maximális termékmennyiségről. E feltételeket az outputok és az inputok oldaláról is meg kell határoznunk.

Az outputok oldaláról a kapacitás fogalmát nem kötjük termékenkénti egyensúlyhoz: aggregált kapacitáson a maximális termelés értékét értjük, függetlenül attól, hogy ennek a termelésnek a szerkezete megegyezik-e a termékenkénti kereslettel.

Az inputok oldaláról figyelembe kell vennünk azt, hogy ha a piacon a hiány mértéke nem 0, akkor a termékek csak bizonyos valószínűséggel szerezhetők be. A termelés maximális mennyisége ezért valószínűségi változó lesz, hiszen a termelés inputjai bizonytalanok. A jól működő piaci gazdaság elemzői figyelmen kívül hagyhatják ezt a tényt, hiszen ott a beszerezhetőség valószínűsége 1-hez közeli. A piaci és a közvetlen elosztás között elhelyezkedő rendszerben működő gazdaságot elemzőnek azonban célszerű a kapacitást a következőképpen definiálnia: a kapacitás olyan valószínűségi változó, mely a termelés egy adott időintervallumban maximálisan lehetséges szintjét adja meg. E változó értéke a termeléshez szükséges inputok beszerezhetőségétől függ. Ha minden szükséges inputot mind sikerül megfelelő ütemezésben beszerezni, akkor a valószínűségi változó eléri maximális értékét. Ez az a maximális termelés, amiről a közgazdaságtan általában implicit módon feltételezi, hogy megvalósítható, és amit kapacitásként értelmez. Nevezzük ezt a fogalmat, mint a kapacitás fogalmának speciális esetét, *elméleti kapacitásnak*. Ha a szükséges inputokat nem sikerül beszerezni, szűk keresztmetszetek alakulhatnak ki, melyek csökkentik az össztermelést, vagy olyan helyettesítésekre kényszerül a termelő, amelyek rontják a termelés hatékonyságát. Sőt, a beszerzés bizonytalansága már eleve visszariasztja a biztonságra törekvő termelőt attól, hogy hatékonyabb, de nagyobb kockázattal járó technológiai lehetőségeket kutasson fel.* A *tényleges kapacitás* tehát mindig alatta marad az elméleti kapacitásnak. Minél nagyobb a valószínűsége annak, hogy a termelő eredeti elképzelései egyik vagy másik, vagy mindegyik inputját illetően felborulnak, annál távolabb kerül a tényleges kapacitás az elméletitől. Értelmezhetjük a tényleges kapacitás, mint valószínűségi változó várható értékét is: ez az a termelésmennyiség, amely akkor várható,

* Gács János [4] meggyőzően mutatja be, hogy a hiány körülményei között a vállalatok beszerzési politikájában a biztonságra való törekvés túlnyomó szerephez jut.

ha a beszerzések meghiúsulása okozta szűk keresztmetszetek, kényszerhelyettesítések, fennakadások a statisztikailag várható mértékben fordulnak elő.

Kereslet, hiány és kapacitás

Már volt szó a kereslet, a hiány és a kapacitás néhány összefüggéséről. Megállapítottuk, hogy hiány akkor lép fel, ha az ár, vagy a termelés nem alkalmazkodik a keresletthez. Azt is láttuk, hogy a kapacitásra is hat a hiány, hiszen a kapacitás az inputok beszerzési valószínűségétől is függ. A továbbiakban ezeknek az összefüggéseknek a szerkezetét vizsgáljuk. Először elemeikre bontjuk őket, szétválasztva bennük a közvetlen és közvetett hatásokat, majd azt elemezzük, hogy e hatások milyen folyamatokat hoznak létre.

A továbbiakban, amikor általában keresletről, hiányról vagy kapacitásról beszélünk, azt mindig a gazdaság egészére értjük, és a köztük fennálló összefüggéseket is így fogalmazzuk meg. Mondanivalónk szempontjából közömbös lesz, hogy a kínálatot mi határozza meg, ezért e kérdést nem elemezzük. A keresletet egyszerűen a gazdaságpolitika által adottnak tételezzük fel, nem elemezve azokat a folyamatokat, amelyek révén e politika érvényesül. A következőkben azonos értelemben használjuk a kereslet, értékesítés és termelés fogalmakat. A kereslet és értékesítés esetében ennek indokait az előző fejezetben tárgyaltuk, az értékesítést pedig azért tekintjük azonosnak a termeléssel, mert eltekintünk a készletek létezésétől. Ha a hiány mértéke 1, akkor a kereslet és az értékesítés fogalmai elveszítik értelmüket, hiszen a piac megszűnik. Továbbra is használhatjuk azonban a termelés fogalmát, amely a közvetlen elosztás rendszerében éppúgy létezik, mint a piaci elosztás rendszerében.

A kereslet hiányteremtő hatása

Adott kapacitás és változatlan árak mellett minél nagyobb a kereslet, annál nagyobb lesz annak a valószínűsége, hogy egy-egy termelő korlátokba ütközik, itt vagy ott kifogynak a tartalékok és hiány mutatkozik. Ábrázoljuk a kapacitás, a kereslet és a hiány közötti következő kapcsolatot:

$$h = H(y, k), \tag{1}$$

ahol $H_y > 0$, $H_k < 0$,

h — hiány,
y — kereslet,
k — tényleges kapacitás
H_y és H_k — a H függvény y illetve k szerinti deriváltja.

A hiány a kereslet és a kapacitás 0-ad fokú homogén függvénye. Ez annyit jelent, hogy a hiány a kereslet és a kapacitás arányától függ és felírható a következő alternatív alakban is:

$$h = h(y/k). \tag{1a}$$

Mivel az összefüggésben a kereslet és a kapacitás hányadosa szerepel, a függvény értéke független attól, hogy y-t és k-t változatlan, vagy folyó árakon értelmezzük-e. A hiány fellépéséhez nem is szükséges az árak teljes változatlansága, az alkalmazkodás merevsége elegendő feltétel.

Kísérjük végig a függvény alakulását a kereslet különféle értékei mellett!

1. sz. ábra

A kapacitás, a kereslet és a hiány összefüggései

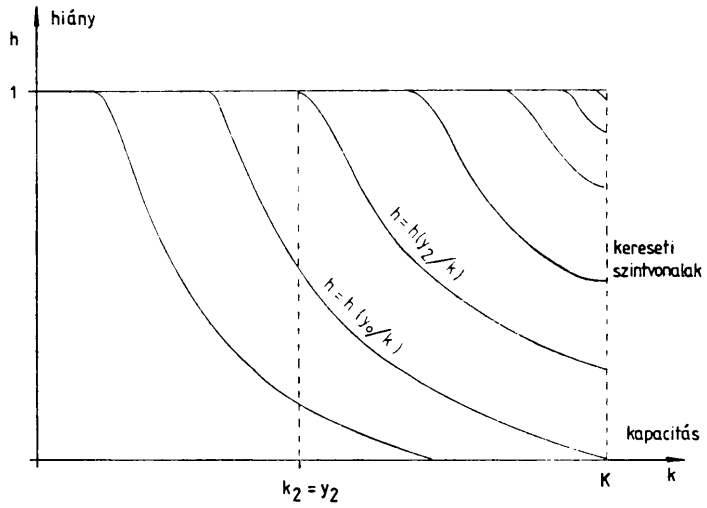

A hiány a keresletnek növekvő, a kapacitásnak csökkenő függvénye. K jelöli az elméleti kapacitást. Ha a kapacitás $k = k_2$, akkor a maximálisan kielégíthető kereslet Y_2. Ennél nagyobb kereslet esetén megszűnik a pénz szerepe. Ha a kereslet nagyobb, mint Y_0, a hiány nem lehet 0.

A háromváltozós függvényt szintvonalakkal ábrázoljuk. Az egyes szintvonalak az azonos kereslethez tartozó hiány értékeket adják meg a kapacitás függvényében. Bármely adott kereslet mellett a hiány a kapacitás csökkenő függvénye. A függvény értelmezéséhez haladjunk gondolatban a szaggatott vonal mentén: adott (k_2) kapacitást feltételezve növeljük a keresletet! A hiány értéke fokozatosan nő, amíg el nem jutunk a hiány maximális szintjéig. Itt összesűrűsödnek a keresleti szintvonalak: bármekkora a kereslet, a hiány nem nő tovább. A piac megszűnt, a termékeket közvetlenül osztják el. Logikailag megindokolt feltevésünk szerint ez a pont ott van, ahol a kereslet eléri a kapacitás szintjét $(k_2=y_2)$. Eddig a pontig az értékesítés (termelés) megegyezett a kereslettel, bár a hiányok növekedésével ezen egyenlőség létrehozásában egyre nagyobb szerepet kaptak a kényszerhelyettesítések. A keresletet tovább növelve a termelés nem változik. Mind a termelés, mind a hiány függetlenedik a kereslettől — ha egyáltalán értelmezhető még ilyen fogalom.

Ha a kereslet elég alacsony a kapacitáshoz képest, a hiány 0-vá válik, és a további keresletcsökkentés csak az ábránkon fel nem tüntetett felesleget (munkanélküliség, kapacitás kihasználatlanság) növeli. A keresleti szintvonalak tehát $h = 0$ körül újra összesűrűsödnek.

Fogalmazzuk meg újra az ábra segítségével felfogásunkat a kereslet és a kapacitás viszonyáról! Amíg a termékek elosztásában a piacnak bármilyen szerepe is van, addig az aggregált kereslet mindig kisebb, mint az aggregált kapacitás. Bár termékenként természetes az a gondolat, hogy addig nincs hiány, amíg a kereslet nem haladja meg a kapacitást, a termékek összességére ez a következtetés már nem áll: a hiány már nagymértékű lehet, de a vevők kényszerhelyettesítéssel annyira alkalmazkodnak a kínálathoz, hogy az összkereslet nem haladja meg az összkínálatot.

A hiány kapacitáscsökkentő hatása

Mint a kapacitás fogalmának tisztázásakor említettük, a hiány visszahat a kapacitásra, akadályozza a termelés inputjainak beszerzését, a termelés megszervezését. Minél nagyobb a hiány, annál kisebb lesz a tényleges kapacitás az elméletihez képest.

Feltételezve, hogy az elméleti kapacitás változatlan, az összefüggést a következő függvénnyel írhatjuk le:

$$k = k\,(h) \tag{2}$$

ahol $k_h < 0$.

Ábrázoljuk az összefüggést úgy, hogy a magyarázó változó a függőleges tengelyen szerepeljen!

2. sz. ábra

A hiány kapacitáscsökkentő hatása

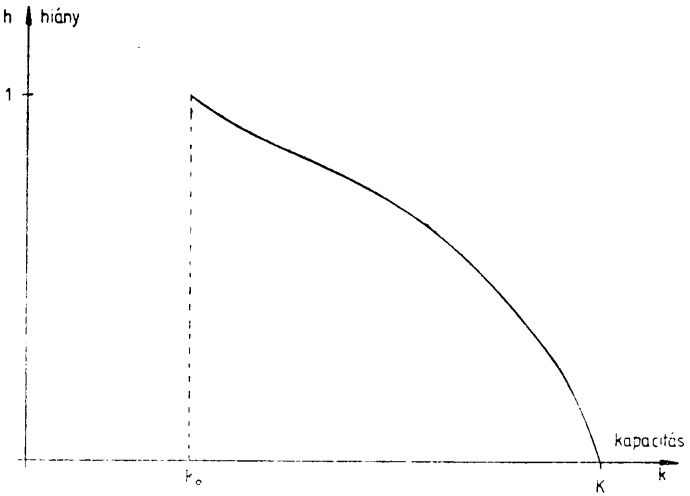

A hiány korlátozza a kapacitást. A közvetlen elosztás rendszerében k_0 a termelés. Ha nincs hiány, a kapacitás értéke megegyezik az elméleti kapacitással, *K*-val.

A *k(h)* függvény magyarázatánál két irányból indulhatunk el. Először tegyük fel, hogy a termelés olyan piacgazdaságban folyik, ahol a hiány értéke 0. Ekkor a tényleges kapacitás definíciószerűen megegyezik az elméleti kapacitással. Ha az árak és a kínálat merevsége folytán hiányok kezdenek fellépni a piacon, egyre több szűk keresztmetszet alakul ki, a lehetséges végső kibocsátást csökkentő termelési technológiák választására, helyettesítésekre kényszerül a termelő. A tényleges kapacitás csökken. A hiány növekedésével egyre nehezül a termelő helyzete, egyre kevésbé tudja elképzeléseit szabadon megvalósítani. Keresnie kell az anyagokat, s mivel egyes anyagokat már csak kiutalással tud megszerezni, egyezkednie kell a hiánycikkek elosztását végző szervekkel, egyeztetnie kell velük termelési elképzeléseit. Mindez nagyfokú bizonytalanságot hoz létre a vállalati tervezési folyamatban. A bizonytalanság miatt a vállalat a biztonságos, de kevésbé hatékony megoldásokat keresi. Mindez csökkenti a kapacitást.

Másodszor tegyük fel, hogy kiindulásképpen egy szigorú tervutasításos gazdaságban vagyunk. A vállalatoknak kiutalják az anyagokat, azok pedig legyártják és beszolgáltatják az előírt árut. Ha a tervezést és kiutalást végző hatóság mindentudó lenne, minden részletében ismerné az igényeket és a lehetőségeket, akkor az elméleti kapacitást is ki tudná használni, anélkül, hogy bármit is a piac közvetítésével kelljen elosztania, tehát a maximális hiányszint mellett. A $k(h)$ görbe ekkor függőleges volna. Valójában ilyen hatóság nincs, de ilyen tervgazdaság sem volt soha. A legszigorúbb tervgazdaság is ad a termelő vállalatoknak valamelyes döntési, választási lehetőséget a beszerzést illetően. E választási lehetőséget éppen azért adja, mert tudja, hogy nem ismeri a termelési lehetőségek részleteit. Nyilvánvaló, hogy minél szélesebb a vállalat választási lehetősége abban, hogy a központi anyaggazdálkodás szabályai szerint kiosztott anyagokon felül vagy azok keretein belül mit vegyen, tehát minél inkább csökken a hiány, annál több lehetősége lesz kapacitásnövelő technológiák, megoldások kiválasztására. A hiány csökkenésével tehát a kapacitás nő.

A függvényben k_0 a közvetlen elosztással működtethető kapacitást jelöli. A hiány csökkentésével ez növelhető. A kapacitás hiány szerinti deriváltja a hiány teljes [0,1] szakaszán negatív, anélkül, hogy 0-vá vagy végtelenné válna. Ha a hiány 0, akkor a kapacitás eléri az elméleti szintet, melyet K jelöl.

Egyensúly, stabilitás

Az (1) és (2) egyenletek külön-külön csak egy-egy közvetlen kapcsolatot fogalmaznak meg a kapacitás és a hiány között. Ezen egyenletek *rendszere* adja meg a hiány és a kapacitás összefüggéseinek teljes struktúráját, vagyis a közvetlen és közvetett kapcsolatok egész rendszerét. Egyelőre tekintsük a keresletet adottnak, és tekintsük az (1)—(2) egyenletrendszer megoldását h-ra és k-ra. E megoldást nevezzük h és k egyensúlyi értékeinek. Azért egyensúlyinak, mert adott kereslet mellett, ha a hiány és a kapacitás e megoldás szerint alakul, akkor a hiány hatására nem változik meg a kapacitás értéke.

Stabilnak nevezzük az egyensúlyt, ha az egyensúly környezetében a hiány és a kapacitás bármilyen értékéből kiindulva a függvények az egyensúlyhoz vezetnek: az egyik változót a másik induló értékével kiszámolva, majd sorozatos behelyettesítésekkel újraszámolva, a számított értékek az egyensúlyi megoldáshoz konvergálnak. E mögött az algoritmus mögött az a feltevés húzódik meg, hogy a valóságos gazdaság változói hasonló módon közelítenek az egyensúlyhoz. Az egyes iterációk egy-egy időszakban lezajló folyamatokat jelentenek. Jelen esetben a konvergencia szempontjából nincs jelentősége, hogy ez az időszak mekkora, végtelenül kicsi-e, vagy mérhetően nagy, ezért nem is szerepel az idő explicit módon az egyenletekben. Nyilvánvaló azonban, hogy ha például megnövekszik a kereslet, akkor csak egy bizonyos idő után lépnek fel hiányjelenségek, és csak bizonyos idő után keletkeznek termelési fennakadások. Az egyensúly létezésének és stabilitásának vizsgálata esetünkben olyan kérdésre ad választ, hogy egy adott kapacitás — hiány kombináció bizonyos idő elteltével milyen értékek felé konvergál, vagy olyan kérdésre, hogy egy adott kereslet egyáltalán *fenntartható-e*, a folyamatok bizonyos idő elteltével nem teszik-e lehetetlenné a kielégítését.

A 3. ábrán a Q_1 egyensúly stabil, hiszen az A pontból kiindulva, a kapacitás értéke a (2) egyenlet alapján a B szerinti lesz, majd az (1) egyenlet a hiány értékét módosítja C szintre. Az iterációt folytatva eljutunk az egyensúlyi Q_1 ponthoz.

Hasonlóan belátható, hogy a Q_1 pont szerintinél kisebb hiányból kiindulva is eljutunk Q_1-be.

A Q_2 egyensúly *nem stabil*, mert a feltételezett alkalmazkodási mechanizmus

3. sz. ábra

A hiány és a kapacitás egyensúlya adott kereslet mellett

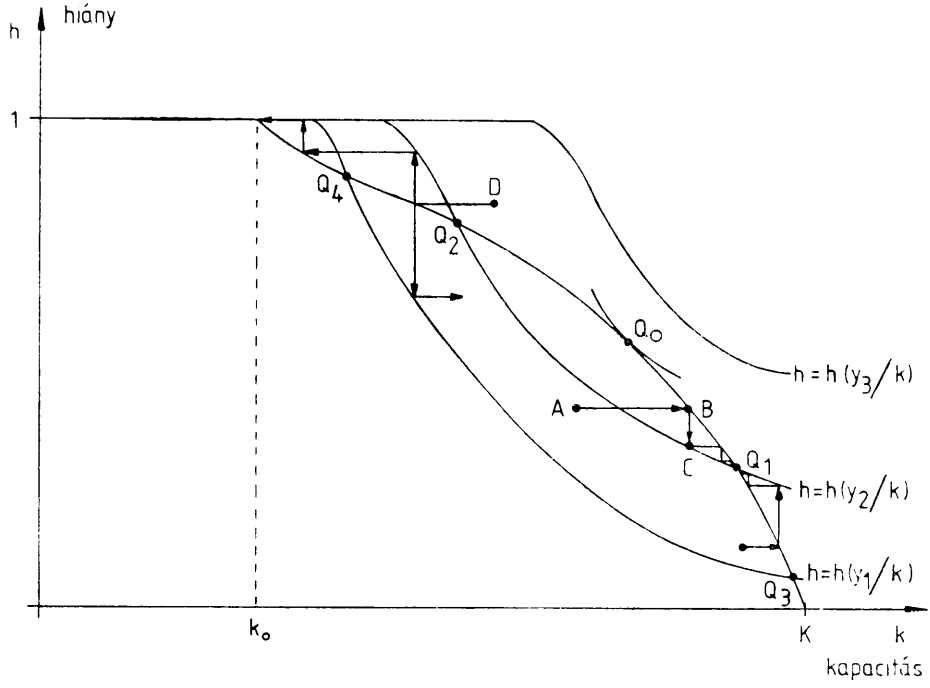

Q_2 és Q_4 instabil, Q_1 és Q_3 stabil egyensúlyi pont, Q_0 határeset. Az y_3 kereslet nem tartható fenn. Az y_1 fenntartható, ha a kiinduló helyzet hiánya a Q_4 szerintinél kisebb. Az y_2 fenntartható, ha a kiinduló helyzet hiánya a Q_2 szerintinél kisebb. Ellenkező esetben a termelés k_0-ra csökken.

távolít a Q_2 ponttól. Ez azt jelentheti, hogy ha túl magas a hiány szintje, mint például a D pontban, és a gazdaságpolitika keresletszabályozása ragaszkodik a kereslet tervezett magas szintjéhez, akkor ez olyan folyamatot indít el, amelyben a hiány egyre fokozódik. Ha a keresletet y_1-re csökkentjük, a folyamat megfordítható: a hiány fokozatos csökkenése mellett kialakul a stabil Q_3 egyensúly.

Az y_3 kereslet a lehetséges kapacitások adott tartományában nem tartható fenn: a hiány fokozatosan növekszik, majd eléri az 1-t. A hiány maximális szintjén pedig, mint már korábban megállapítottuk, a termelés már nem a kereslettel, hanem a kapacitással azonos, és a piac megszűnik.

Az (1)—(2) egyenletrendszer egy adott megoldásának stabilitása végül is a két függvény meredekségének viszonyától függ a megoldás környezetében. A 3. sz. ábrából világosan kitűnik, hogy ha a (2) függvény meredekebb, mint az (1) függvény, akkor az egyensúly stabil, ellenkező esetben instabil. Az összefüggés analitikusan is belátható, hiszen h akkor konvergál az egyensúlyhoz, ha az i-edik iterációtól kezdve változása,

$$dh(i) = h_k \cdot k_h \cdot dh(i-1)$$

csökken, vagyis $dh(i) < dh(i-1)$, ahol i az iteráció sorszáma.

Ez akkor igaz, ha $|h_k| < |1/k_h|$, vagyis a (2) függvény meredekebb, mint az (1) függvény.

Szerkezeti és keresleti hiány

A két függvény alakja és meredeksége az értelmezési tartomány teljes hosszán matematikailag a legnagyobb változatosságot mutathatja. Ahhoz, hogy elemzésünkben tovább lépjünk, vissza kell térnünk a függvények közgazdasági értelmezéséhez. Ez teszi csak lehetővé, hogy a matematikailag lehetséges görbék közül a közgazdasági logikának megfelelőket megtaláljuk.

Hogyan értelmezhető a két görbe meredekségének aránya?

Az (1) függvény meredeksége a kapacitás változásának a hiányra gyakorolt hatását mutatja. A függvény 0-adfokú homogén voltából egyszerűen következik, hogy

$$h_k \cdot dk = -h_y \cdot dy,$$

vagyis a kapacitás változásának hatása a hiányra csak előjelében különbözik a kereslet változásának hatásától. Az (1) függvény meredeksége tehát éppúgy értelmezhető a hiány keresletérzékenységének mutatójaként is. A hiány keresletérzékenysége alapján pedig két közgazdaságilag elkülöníthető hiánytípust különböztetünk meg: a szerkezeti hiányt, amelyet az ábra azon részei szemléltetnek, ahol a (2) görbe meredekebb, mint az (1) görbe, és a keresleti hiányt, amelyre grafikusan ennek fordítottja igaz. Az eltérés az ábrán szembeszökő, de ez a matematikai megközelítés nem helyettesíti az itt következő közgazdasági definíciót. A kétféle meghatározás együttesen viszont pontosan körülhatárolja a két fogalmat.

A hiány akkor érzéketlen a keresletre, ha egy-egy termékre összpontosul, vagyis egyes területeken nagyfokú hiány mutatkozik, párhuzamosan más területek nagy feleslegeivel. Ekkor bizonyos termékek egyáltalán nem szerezhetők be a piacon, más termékekből az ellátás megbízható. Ilyen esetben a kereslet növelése alig növeli a hiányt, hiszen továbbra is csak azt nem lehet kapni, amit eddig, a többi termék feleslegéből pedig növelhető a fogyasztás. A krónikusan hiányzó termékek hiány-indikátora már elérte maximumát, a többi termék hiányindikátora változatlan, így az aggregált hiány nem nő. Ha viszont a hiány nem nő, akkor annak termelést zavaró hatása is csekély lesz, hiszen a termelők tervei nem borulnak fel, mert a krónikus hiánycikkek beszerzésével eleve nem számoltak termelési programjuk összeállításánál. Ha a piacon soha nem lehet rézhuzalt kapni, akkor a felhasználó iparágak eleve alumíniumhuzal beépítését tervezik. A hiány így kárt okozhat azzal, hogy gazdaságtalan helyettesítést kényszerít ki, de nem okoz kárt a bizonytalanság növelésével. A hiány itt alapvetően abból fakad, hogy a kínálat struktúrája eltér a keresletétől. Ezért nevezzük ezt az esetet *szerkezeti hiánynak*.

Mikor érzékeny a hiány a keresletre? Ha az egyes termékek hiányának mértéke nagyjából egyenlő. Nincsenek tehát tartós, makacs hiánycikkek és tartós feleslegek, hanem általában minden termék csak bizonyos valószínűséggel szerezhető be. Előbbi példánk eszerint úgy módosul, hogy az egyik hónapban csak alumíniumhuzalt, a másikban csak rézhuzalt lehet kapni. Ha ebben az esetben nő a kereslet, akkor a bizonytalanság fokozódik, ha pedig csökken a kereslet, akkor javul a beszerzés lehetőségének valószínűsége. Ennek megfelelően a kereslet közvetett hatása a kapacitásra nagy. A hiány nagyfokú keresletérzékenysége miatt célszerű ezt a hiányt ebben az esetben *keresleti hiány*nak nevezni.

Természetesen a kétféle hiány-típus közgazdasági logikai megkülönböztetése nem lenne olyan egyértelmű, ha nem segítene a görbék meredekségét összehasonlító alternatív matematikai definíció, amely pontos határt von a két fogalom közé.

Az (1)—(2) egyenletrendszer tulajdonságai eltérő következtetésekre vezetnek a kétféle hiányhelyzetben. Ezek a következők:

Tudjuk, hogy szerkezeti hiány esetén a hiány és kapacitás egyensúlya stabil, vagyis a kereslet közvetlen termelésnövelő hatása nagyobb, mint közvetett, a kapa-

citáson keresztül érvényesülő termeléscsökkentő hatása. Ennek a ténynek egyszerű következménye, hogy szerkezeti hiány esetén mindig növelhető a termelés a kereslet növelésével. Bár a hiány fokozódni fog, a keresletnövelés végső soron növeli a termelést.

Keresleti hiány esetén a hiány és kapacitás egyensúlya nem stabil, vagyis a kereslet közvetlen termelésnövelő hatása kisebb, mint a közvetett, kapacitáson keresztül érvényesülő termeléscsökkentő hatás. Keresleti hiány esetén ezért a termelés a kereslet növelésének következményeként csökken. A keresletnövelés tehát ekkor végső soron csökkenti a termelést.

Az analitikus pontosságot igénylő olvasó könnyen meggyőződhet az érvelés helyességéről, ha differenciálja az (1) és (2) függvényeket:

$$dh = h_y \cdot dy + h_k \cdot dk \tag{1}$$

$$dk = k_h \cdot dh. \tag{2}$$

Innen

$$dh/dy = h_y/(1 - h_k \cdot k_h).$$

A kereslet teljes hatása a hiányra pozitív vagy negatív lesz attól függően, hogy az (1) görbe meredeksége, $|h_k|$ kisebb, vagy nagyobb, mint a (2) görbe meredeksége, $|1/k_h|$.

Ha a hiány a teljes [0,1] intervallumban szerkezeti jellegű volna, akkor a termelés a közvetlen elosztás rendszerében érné el a maximumát. Ha a hiány mindig keresleti lenne, akkor a hiánymentes állapot biztosítaná a termelés maximumát.

Maximális termelés, hiány és gazdaságpolitika

A hiánnyal küszködő országok tapasztalatai azt sugallják, hogy a két görbe meredekségének aránya nem azonos a hiány különféle szintjein. Mint említettük, szerkezeti hiány esetén a kereslet növelésével, keresleti hiány esetén a kereslet csökkentésével végső soron növelhető a termelés. A gazdaságpolitikában bizonyosan van annyi racionalitás, hogy felismerje a termelés növelésének keresletszabályozás révén adódó lehetőségeit. Ha tehát a hiány jellege — a görbék meredeksége — nem változna a hiány függvényében, a keresletet már régen úgy növelte vagy csökkentette volna, hogy vagy megszűnt volna a piac, vagy megszűnt volna a hiány.

Valójában feltehető, hogy a gazdaságpolitika a keresletet a termelés szempontjából optimális szint körül tartja. Ez pedig a szocialista országok esetében valahol a hiány [0,1] intervallumának belsejében van. Itt lehet az (1) görbeseregnek és a (2) görbének érintési pontja. E pont alatt a hiány szerkezeti, felette pedig keresleti. Közgazdaságilag ez a következőképpen értelmezhető: a hiány viszonylag alacsony szintjén a hiány kialakulásában a szerkezeti merevségek dominálnak, vagyis az a tény, hogy a relatív árak merevek, az erőforrások mobilitása csekély. E merevségek mellett az összkereslet csökkentése csak felesleges, a keresletnek nem megfelelő kapacitások, sőt munkanélküliség kialakulásához vezetne, anélkül, hogy a hiányra lényeges befolyással lenne. Ha a gazdaságpolitika megfelelően ki akarja használni a gazdaság kapacitásait, akkor inkább eltűri a hiány bizonyos fokú növekedését, és növeli a keresletet. Egészen addig érdemes így cselekedni, amíg a hiány csak annyit jelent, hogy a vevők bizonyos, a gazdaság merevsége folytán hiányzó termékek helyett a feleslegben lévő termékeket kényszerülnek megvásárolni. A kereslet további növelésével azonban fokozatosan megszűnnek a kényszerhelyettesítés révén vásárolt termékek tartalékai is, és általánossá kezd

válni a beszerzés bizonytalansága. Minden termék hiánycikké válik, mindent keresni kell, és sohasem lehet tudni, hogy éppen mi kapható. Felborul a termelés tervezhetősége, szervezetlenné és akadozóvá válik a termelés. A kereslet növelésével járó termelési veszteségek — kapacitás csökkenések — fokozatosan elérik, majd meghaladják a vásárlások közvetlen termelésnövelő hatását. Beléptünk a túlkereslet állapotába, a keresleti hiány zónájába. Amint a gazdaságpolitika észreveszi, hogy a hiány közvetett hatásai túl nagyok, visszafogja a keresletet, és ezzel ismét a szerkezeti hiány felé közelíti a gazdaságot. Végülis a gazdaság állandóan a keresleti és a szerkezeti hiány közötti állapotban van. Ábránkon ez a Q_0 pontnak felel meg. Ettől balra a hiány szerkezeti, jobbra pedig keresleti. A kereslet és a hiány összefüggése jól áttekinthető a 4. sz. ábrán.

A függőleges tengelyen szerepel a kereslet, a vízszintestengelyen a kereslet és kapacitás aránya. Mivel h az y/k hányados szigorúan monoton növekvő függvénye, hasonló függvényalakot kapnánk akkor is, ha a vízszintes tengelyen a hiányt mérnénk. Az y/k hányados szerepeltetése valamelyest megkönnyíti a kereslet hatásának szemléltetését. Minden y-hoz két y/k megoldás tartozik. Adott y mellett egy tetszőleges y/k értékből kiindulva, a hiány és a kapacitás kölcsönhatása y/k-t vagy a kisebb megoldáshoz közelíti, vagy távolítja egészen y/k_0-ig, amikor a piac teljesen felborul.

Az előbbiekben vázolt gazdaságpolitika a Q_3 egyensúly esetén növeli a keresletet y_2-re, majd látva, hogy ez a Q_1 egyensúlyhoz vezet, ahonnan további termelésnövelésre van lehetőség, ezt y_3-ra módosítja. Idővel kiderül, hogy ez a kereslet nem tartható fenn: nemcsak nő a hiány és csökken a kapacitás, de $h_k \cdot k_h > 1$ lesz, vagyis elindulunk a lejtőn: a keresletet sürgősen vissza kell fogni, mert a kapacitás k_0, vagyis a közvetlen elosztás melletti érték felé tart.

Példánkban a gazdaságpolitika kiigazításai során a kereslet is, a hiány is az optimális szint körül ingadozva közelít az optimum felé. Nemcsak ilyen pálya vezethet azonban az optimumhoz, ez a pont ingadozás nélkül is elérhető. Érdekes feladat lenne a gazdaságpolitika viselkedését modellezni. Vajon pontosan milyen paramétereit ismeri az (1)—(2) függvénynek, honnan tudja, hogy pontosan milyen állapotú a gazdaság, és van-e arra biztosíték, hogy a sorozatos kiigazítások az optimális kereslet felé vezetnek? E kérdések megválaszolására e cikkben nem vállalkozom.

A hiány oka

A hiánynak tehát van egy optimális szintje, és a gazdaságpolitika ennek a fenntartására törekszik. Valószínű, hogy ez a törekvés nemcsak a hiánygazdaságokra jellemző, hanem a jól működő piaccal rendelkező gazdaságokra is. Mi az oka mégis annak, hogy ez utóbbiakban gyakorlatilag nincsen hiány? Az okot abban kell keresnünk, hogy az (1)—(2) egyenletek alakja a két rendszerben különbözik. A rugalmas piaccal rendelkező országokban a relatív árak és a mennyiségek viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a kereslet szerkezetéhez, nincs szerkezeti hiány, az összkereslet növekedése minden terméknél egyszerre okoz hiányjelenségeket. A hiány mindig keresleti, vagyis az (1) görbe a hiány majdnem teljes intervallumán meredekebb, mint a (2) görbe. Az (1) görbesereg 0 körüli hiánynál érinti a (2) görbét. A két rendszer összehasonlítása a hiány lényegi okára is rávilágít: bár a hiány közvetlenül összefügg a kereslettel, és a kereslet csökkentése mindig csökkenti a hiányt is, a két rendszer közötti lényegi különbség nem a kereslet mértékének, hanem az alkalmazkodás rugalmasságának a különbözősége. Ugyanarra a következtetésre jutottunk tehát, mint Soós Károly Attila [17]. Azáltal, hogy szétválasztottuk a hiány és a többi változó közvetlen és közvetett

4. sz. ábra

A kereslet és a kereslet-kapacitás arány összefüggése

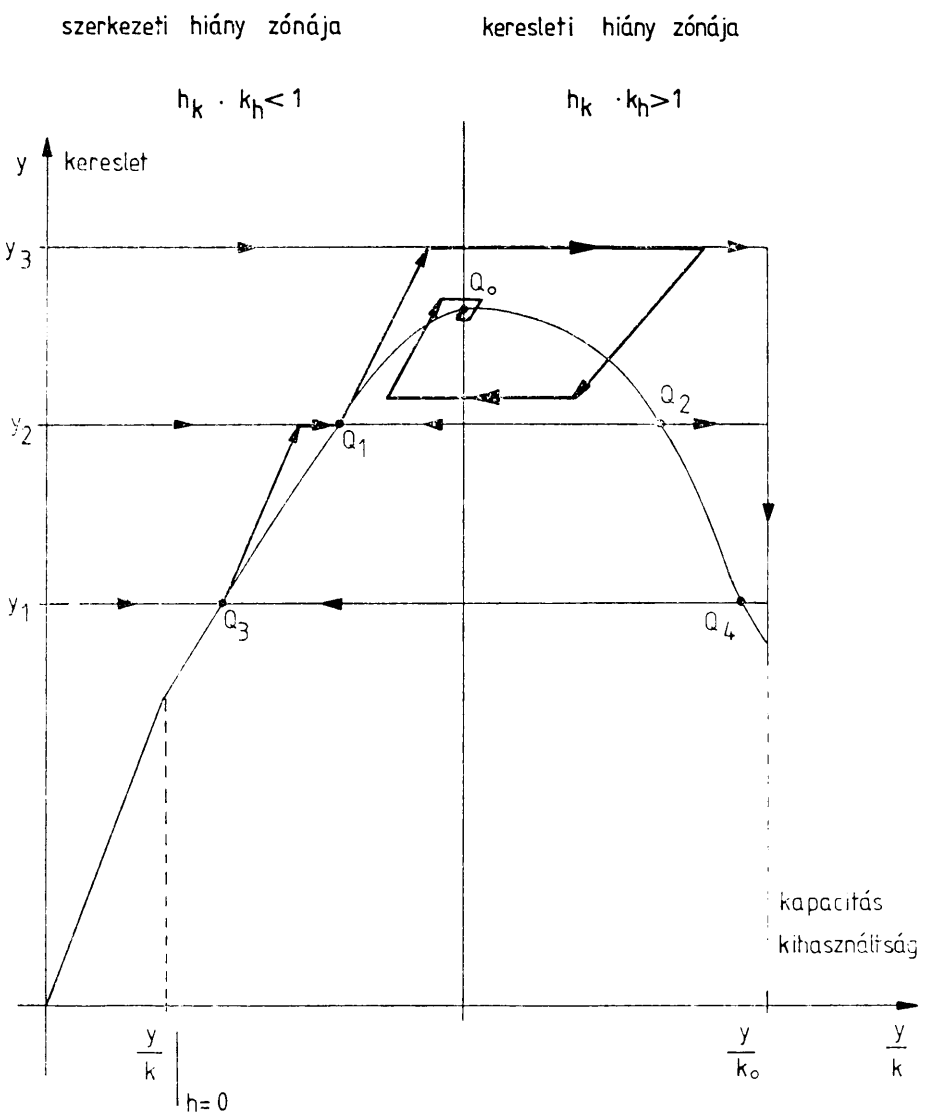

A kereslet közvetlenül növeli, közvetve a hiányon keresztül csökkenti a kapacitás kihasználtságát. E két hatást együtt látjuk az ábra függvénygörbéjén. A vastagított nyilak mutatják a gazdaságpolitika hatására történő elmozdulást, a vízszintes vonalak mentén történik az (1)—(2) függvényrendszer szerinti alkalmazkodás. Q_2 és Q_4 instabil, Q_1 és Q_3 stabil, Q_0 optimális egyensúlyi pont.

kapcsolatait, azt is láthatjuk, hogy a hiánygazdaságot alapvetően nem a hiány léte teszi rugalmatlanabbá, vagyis a rugalmatlanság nem a hiány (2) egyenleten keresztül megvalósuló következménye, hanem annak oka a függvények alakjában, vagyis közvetlenül a gazdaság ár- és erőforrás-átcsoportosítási mechanizmusában rejlik.

A hiány különféle megközelítései

A közgazdasági irodalomban a hiánynak alapvetően kétféle megközelítése használatos. Az egyik a főleg külföldön elterjedt disequilibrium-elmélet ([1], [3], [9], [13], [14]). E felfogás szerint a piacon az információ terjedése tökéletes és nem jár költséggel, a kereslet és a kínálat úgy találkozik, akár egy aukción. Nevezzük ezt a felfogást *aukciós piaci* megközelítésnek. A másik felfogás az itthon talán inkább elfogadott, elsősorban Kornai János nevéhez fűződő, és Soós Károly Attila, valamint több más magyar szerző által gazdagított megközelítés, melyhez e cikk is tartozik, és amelyet *sztochasztikusnak* nevezek. E két nézetrendszer ismertetése, vagy akár értékelése meghaladná ezen írás kereteit. Az említett szerzők műveit nem ismerő olvasónak ezért nehézséget jelenthet a továbbiak megértése. Itt csak arra térek ki, hogy fogalmi rendszeremben hol használtam fel a két iskolához tartozó szerzők gondolatait, illetve hol jutottam velük ellentétes eredményekhez. Nem vállalkozom a szerzők hiánnyal kapcsolatos minden gondolatának értékelésére, csak azokkal foglalkozom, amelyek cikkem tartalmával szoros kapcsolatban állnak.

A disequilibrium modell által alkalmazott aukciós piaci megközelítésben a hiány azonos az aggregált többletkereslettel. Az e cikkben használt fogalmak szerint ez akkor áll elő, ha a hiány teljes, tehát a közvetlen elosztás rendszere érvényesül. Ez az az állapot, amikor kimerülnek a kényszerhelyettesítési lehetőségek. Ekkor van értelme a hiányok és feleslegek összegezésének, hiszen a kényszerhelyettesítések során ezek bizonyos értelemben valóban kiegyenlítik egymást. Ebben a rendszerben viszont a pénz elveszti szerepét, nincs értelme a reálbér és a pénzmennyiség hatásáról beszélni. A pénz szerepe csak a hiány sztochasztikus értelmezésének segítségével lenne magyarázható.

A disequilibrium modell fő mondanivalója az, hogy hiány esetén a munkaerő visszatartja teljesítményét (munkakínálatát csökkenti), ami egy gyors multiplikátor folyamatot indít el, tovább növelve a hiányt egy stabil egyensúlyi szintig. Modellemben a hiány visszacsatoló hatása a félkésztermékek kínálatán keresztül hasonló folyamatot indít el. A két folyamat annyira hasonló, a (2) összefüggés értelmezhető lenne úgy is, mint ami tartalmazza a munkaerő teljesítmény-visszatartó hatását is. Modellem ismertetésekor az összefüggést mégsem így értelmezem, egyrészt azért, mert e teljesítmény-visszatartó magatartás tényleges hatását kétségesnek tartom, másrészt azért, mert ennek elemzése elterelte volna a figyelmet arról, hogy a hiány visszacsatoló hatását illetően az én megközelítésem és a disequilibirium modell között van egy lényeges különbség. A hiány hatása nálam nemcsak a kínálat korlátozottságában mutatkozik meg, hanem a beszerzés bizonytalanságában is. Modellem e bizonytalanság figyelembevételével a Phelps és szerzőtársai [12] által útjára indított és Okun [11] által részletesen kifejtett gondolatot használja fel, miszerint az információ érték, megszerzése költséggel jár. A hiány a beszerzési lehetőségekre vonatkozó információ szétrombolásával okoz kárt. Az erőforrás korlát mellett a *bizonytalanság* az, amely a kapacitást csökkenti. A disequilibrium modellben az információ terjedése tökéletes, súrlódásmentes. E felfogás logikája szerint a félkésztermékek hiányának hatását nem kell külön elemeznünk, hiszen ez egyszerűen visszavezethető az elsődleges ráfordítás, a munkaerő korlátozottságára. Portes [13] modelljében a termelési célú beszerzéseket egyszerűen a közvetlen elosztás szférájába utalja.

Modellem fölényét a disequilibrium modellel szemben abban látom, hogy elméleti rendszerem összhangban van a következő tapasztalati ténnyel: a szocialista országokban a termelés a kereslet által hajtott konjunkturális ingadozásokat mutat olyan módon, hogy közben tartósan fennmarad a hiány. A disequilibrium

modell logikája ellentmond ezeknek a tényeknek. A termelés nála kínálat-meghatározott, ingadozásokat legfeljebb a munkaerő kínálatának változása okozhat. A maximális termelést a hiánymentes állapot biztosítja, így nyitott marad az a kérdés, hogy racionális, tehát maximális termelésre törekvő gazdaságpolitika mellett miért állandósul a hiány. Modellem segítségével viszont beláthatjuk, hogy a gazdaság adott rendszere mellett a pozitív hiány fenntartása gazdaságpolitikailag szükségszerű.

A hiány értelmezését illetően cikkem nem a disequilibrium-modellek hagyományait követi, hanem Kornaihoz hasonlóan a hiány sztochasztikus megközelítésén alapul. Gondolatmenetem ugyanakkor Kornai Jánosétól is sokban eltér. Maga a hiány definíciója sem Kornai vektorális hiányfogalmára, hanem a sztochasztikus keresletnek a nemzetközi irodalomban jól ismert modelljére épít [10]. (A hiány sztochasztikus értelmezésének alapjait bővebben később, a hiány *mikroökonómiájának* elemzése során kívánom kifejteni.) A kapacitás, a kereslet és a hiány összefüggéseit illetően úgy vélem, hogy fogalmi rendszerem lehetővé tette, hogy feloldjuk azt az ellentmondást, amely Kornai [5] *erőforráskorlátos* rendszeréből fakad: e rendszer logikája ugyanis feltételezi a tényleges kapacitás teljes kihasználtságát, ami ellentétes az említett tapasztalati ténnyel, hogy a termelés a keresletet követve ingadozásokat mutat. Kornai János nézetrendszere és modellem között a pontos összehasonlítást nehezíti, hogy fogalmi rendszereink nagymértékben eltérnek egymástól. Kornai hiányának definíciója nem kapcsolódik a piachoz, mértéke csak alulról korlátos, felülről nem. Ez összhangban van Kornainak azzal a szemléletével, hogy a termelői szférán belüli kapcsolatokat nem tekinti piacinak, vagyis szerinte a vállalatok egymás közötti kapcsolataiban a pénznek nincs szerepe. A hiánynak nála — a fogalom természetéből adódóan — további fokozatai lehetnek akkor is, amikor az én fogalmaim szerint a hiány teljes. Kornai vektorális hiány fogalmát — pontosan a hiány reciprokát — ekkor a termelés szervezettségének, összehangoltságának indikátoraként lehet értelmezni.

Soós Károly Attila [17] elemzése közel áll ahhoz, ahogy én a szerkezeti hiányt jellemeztem, amikor megállapítja, hogy a szocialista gazdaság körülményei között a kereslet visszafogása a hiányt alig csökkenti, de nem jut el annak megállapításáig, hogy hol a kereslet növelésének célszerű határa.

A hiány kapacitáscsökkentő hatásának tényét a magyar közgazdasági közvélemény jól ismeri. E hatást Kornai [6] és Kornai—Simonovits [8] modelljeikben is szerepeltették. Elemzésükkel azonban nem jutottak odáig, hogy megállapítsák, végülis milyen motívum indítja a gazdasági egységeket arra, hogy a hiányt éppen arra a szintre vezéreljék, amit Kornai normál hiánynak nevez. Ezért modelljükben a normál hiányt kívülről adottként kezelik. A Kornai [7] által leírt (kereslet) szabályozási mechanizmus egyszerűen elvezet a normál hiányhoz. Modellemben ezzel szemben a gazdaságpolitika keresletkiigazító mechanizmusának bonyolultabb feladatot kell megoldania, amikor az optimális hiány szintjét keresi, ezért nem találtam a működését leíró egyszerűen modellezhető algoritmust.

A keresletszabályozó gazdaságpolitika racionalitása tulajdonképpen már Bauer Tamásnál [2] megjelenik az elemzésben anélkül, hogy azt explicit formában kimondaná. Nála is, mint a már említett szerzőknél, szerepel egy általában ciklusokon keresztül érvényesülő keresletkiigazítási mechanizmus, amelynek mozgatója az a felismerés, hogy a hiány időnként valamilyen szempontból túl nagy, vagy túl kicsiny. E mechanizmus Soósnál [17] összhangban van a hiány magyarázatával, míg Kornai kénytelen végtelen keresleten alapuló fogalmi rendszerét [5] a változó keresleten alapuló modelljével [7] egyeztetni.

Hivatkozások

[1] *Barro, R. J.—Grossman, H. I.:* Money, Employment and Inflation. Cambridge University Press, 1976.
[2] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[3] *Benassy, J. P.:* The Economics of Market Disequilibrium. Academic Press, New York, 1982.
[4] *Gács János:* Passzív beszerzési magatartás és az alkalmazkodás lehetőségei. Gazdaság, 1982. 3. sz.
[5] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[6] *Kornai János:* A hiány magyarázó elméletéről. (Hozzászólás Soós Károly Attila két cikkéhez) Közgazdasági Szemle, 1985. 2. sz.
[7] *Kornai János:* Növekedés, hiány és hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[8] *Kornai János—Simonovits András:* Beruházás, hatékonyság és hiány: egy makronövekedési modell. Szigma, 1983. 4. sz.
[9] *Malinvaud, E.:* The Theory of Unemployment Reconsidered. Basil Blackwell, Oxford. 1977.
[10] *Mills, E. S.:* Price, Output and Inventory Policy. John Wiley and Sons. New York. 1962.
[11] *Okun, A. M.:* Prices and Quantities. Basil Blackwell. Oxford. 1981.
[12] *Phelps, E. S.:* Microeconomic Foundations of Inflation and Employment Theory. Norton, New York, 1970.
[13] *Portes, R.:* Macroeconomic Equilibrium and Disequilibrium in Centrally Planned Economies. Economic Inguiry, XIX (1981)
[14] *Portes, R.:* The Theory and Measurement of Macroeconomic Disequilibrium in Centrally Planned Economies. Centre for Economic Policy Research, London, 1984.
[15] *Soós Károly Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.
[16] *Soós Károly Attila:* A hierarchikus gazdaságirányítás, a pénz restriktív szerepe és a hiánygazdaság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.
[17] *Soós Károly Attila:* Terv, kampány, pénz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[18] *Szabó Judit:* Kínálati rugalmasság, elszaladó kereslet, készlet és hiány. Közgazdasági Szemle, 1985. 7—8. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (18—33. l.)

BEREND IVÁN:

Növekedési pálya és tőkeigényesség

E cikkben két előfeltételezésből indulok ki:

— a növekedési pályára jellemző növekedési ütem hosszú távon és globálisan adottság, s bár nem a pálya legdöntőbb meghatározója, de annak egyik fontos jellemzője;[1]

— minden gazdasági növekedési pályát jellemez egyfajta marginális tőkeigényesség (ICOR).

Cikkem keretei között természetesen nem vállalkozhatom a magyar gazdaság korábbi és jelenlegi növekedési pályájának teljes leírására — csupán néhány pályaelemet vizsgálok meg. Ezek: a növekedési ütem, a felhalmozási ráta, a tőkeigényesség, a struktúrák, valamint a technikai fejlődés abszorpciójának feltételei. Mindenekelőtt tekintsük át röviden mai növekedési pályánk történeti előzményeit.

Egy pálya, amelynek vége szakadt

Tegyünk egy kitérőt a kitérőn belül! Mielőtt közelmúltunk vizsgálatára térnénk, pillantsunk vissza a távolabbi magyar múlt növekedési pályáira Berend T. Iván és Ránki György könyve alapján [5]!

Az 1848 és 1914 közötti időszakban hazánkban a modern világ iparosodási folyamatát követve jelentős vasútépítés és részben ezzel, részben a mezőgazdaság fejlesztésével összefüggő iparosodás zajlott le. A dualizmuskori ipari növekedés évi átlagban három százalék, a mezőgazdasági két százalék körül alakult, ami ebben az időszakban jelentősnek számított. A századfordulótól az I. világháborúig — e nagy pálya második szakaszában — a magyar nemzeti jövedelem évi növekedési üteme 3,2 százalék, mások szerint 2,4 százalék volt ([57] 78. l.).

A két világháború közötti időszakot, a húszas és harmincas éveket tekintjük a második nagy növekedési pályának. Ekkor a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme 1,5 százalék, míg — a népesség növekedése miatt — egy főre jutó növekedési üteme alacsonyabb, 0,8 százalék volt ([5] 183. l.).

E növekedési pályák indulásának, befejeződésének, az új pályára térésnek a fordulópontjai nagyon hasonlítottak egymásra. *A határkövek mindannyiszor a nagy történelmi sorsfordulók és nemzeti katasztrófák*, a főszerepet tehát az erőszak játszotta.[2] Márpedig amikor növekedési utunkat külső kényszerek határozzák meg, nem tudhatjuk meg, hogy mire lennénk képesek a magunk erejéből, az ész parancsát

[1] A növekedési pálya felfogásom szerint a gazdaságnak hosszabb távon érvényesülő, mennyiségi paraméterekkel többé-kevésbé megragadható, és bizonyos, rá jellemző gazdaságstratégiai tulajdonságokkal rendelkező mozgásformája.

[2] Az I. világháború, az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása, a trianoni döntés, részvételünk a II. világháborúban a német fasizmus oldalán annak minden következményével stb.

Berend Iván a közgazdaságtudomány doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

A szerző megköszöni Augusztinovics Mária, Bródy András, Erdős Tibor, Révész Gábor, Rimler Judit és Szira Tamás értékes hozzászólását a cikkhez.

követve. Történelmünk tapasztalatai azt mutatják, hogy célszerűbb a gazdasági kényszernek engedelmeskedni, mint a katasztrófák kényszereire hagyatkozni. Ez a tanulság ma, a kibontakozás feladatainak elemzésénél is érvényes. A gazdasági kényszer is kényszer, de a ráció kényszere és nem az erőszaké.

A felszabadulástól a hetvenes évek közepéig eltelt huszonöt-harminc év a magyar gazdaságtörténet elmúlt évszázadában a harmadik nagy növekedési pálya időszaka volt. Helytállónak tartom Jánossy Ferencnek ezen időszakra vonatkozó elemzését [12]. Eszerint az 1945—1950 közötti évek a helyreállítási periódus évei, s hasonló növekedési jellemzőkkel rendelkezett az 1950—1975 közötti magas növekedési ütemű pálya. Ekkor tartósan öt százalék körüli évi átlagos növekedési ütem alakult ki. Ez a hazai gazdaságtörténetben a legmagasabb növekedési ütemmel rendelkező pálya volt. Történelmileg az is új jelenség, hogy viszonylag nagyon rövid idő alatt alapvető makrostrukturális átalakulás jött létre: az ország iparosítása (tegyük hozzá: erőltetett, gyors és a magyar sajátosságoknak meg nem felelő módon), a mezőgazdaság súlyarányának csökkenése, és az infrastrukturális ágazatok súlyvesztése az erőforrások elosztásában. A három évtized növekedési pályáját nemcsak magas, hanem általában folyamatosan emelkedő évi növekedési ütemek, tehát gyorsulás jellemezte. A gyorsulás azonban inkább a pálya végének és nem a pálya elejének tulajdonsága.

Mielőtt a növekedési pálya és a tőkeigényesség összefüggéseinek kifejtésébe kezdenénk, vizsgáljuk meg részletesebben elsősorban az 1950 és 1975 közötti időszak növekedési pályájának elemeit.[3]

Növekedési ütem

Az első pályaelem a növekedési ütem hosszú távon jellemző alakulása. 1950 és 1975 között (1981. évi változatlan áron számolva) a nettó hazai termék[4] évi átlagos növekedési üteme 4,9 százalék volt Magyarországon. Ha ezen időszakon belül a naptári évtizedeket vizsgáljuk, legfeljebb 0,4 százalékponttal volt magasabb, vagy 0,5 százalékponttal volt alacsonyabb a növekedési érték az 1950 és 1975 közötti időszak átlagánál. Ezek nagyon kis különbségek. A növekedési ütem sávszélessége tehát jól behatárolható.

A vizsgált időszakban a nettó hazai termék nagysága az előző évhez képest csak három-négy alkalommal csökkent. A pálya első tizenkét esztendejében az öt százalékos ütem szélsőséges változások (1956-ról 1957-re +23,6 százalék és 1955-ről 1956-ra —9,5 százalék) átlaga volt. Később a nagy hullámverések lecsendesedtek, kisimultak, mindvégig jellemző maradt a jelentős, öt százalékos növekedési ütem. A „lecsendesedett" pálya korántsem ilyen egyenletes, ha a népgazdasági ágak növekedési ütemét tekintjük. Az ipari növekedési ütem változása például 1978-ról 1979-re +4,8 százalék, 1979-ről 1980-ra viszont —2,5 százalék. De a felhalmozás évi növekedési üteme is ingadozott; amíg 1974 és 1978 között átlagosan tizenöt százalékos volt, a megelőző években csak feleekkora, nyolc százalékos.

A szakértők már a hatvanas évek végén bebizonyították az irányító szervek figyelmébe ajánlva, hogy a gyorsulás a hetvenes évtizedben nem tartható tovább. Az évtized elejére — nem kis részben azért, mert a gazdaságirányítás e jelzéseket figyelmen kívül hagyta, vagyis nem ismerte el, hogy eddigi növekedési pályánk végére érkeztünk — mindenfajta külső nyomás nélkül is válságos helyzetbe kerül-

[3] Ha a gondolatmenet szükségessé teszi, a további fejleményekre is kitérek (egészen 1985-ig).

[4] A termelés és az eredmény hozzáadott értékben, nettó hazai termékben, vagy nemzeti jövedelemben is mérhető.

tünk. A megtorpanást ráadásul az 1973—1974-ben kirobbant világválság elkerülhetetlenné tette, a gazdaságpolitika azonban még ebből sem vonta le a megfelelő következtetéseket. A világméretű válság ellenére a nettó hazai termék növekedési üteme 1974 és 1978 között magasabb volt, mint 1968 és 1974 között, vagyis elhagytuk az addigi növekedési pályát, de nem a kívánatos irányban. A gyorsulás meglepő módon folytatódott.[5] A gazdaságpolitika ezzel mintegy azt kívánta bizonyítani, hogy a szocialista gazdaság a világ fő folyamataitól függetlenül képes az igen dinamikus pálya fenntartására, sőt a növekedés további gyorsítására.

Az 1979. évi törést követően a növekedési ütem harmadára-negyedére csökkent. Az 1979 és 1986 között kialakult 1,4 százalékos évi átlagos növekedési ütem jóval a korábbi sávhatárok alatt maradt.

Felhalmozási ráta

A vizsgált időszak első szakaszában a nettó felhalmozás túlsúlya volt jellemző, a későbbiekben viszont a megnövekedett tőketömeg komolyan megemelte az évente számításba vett amortizációt, amit elvileg — a valóságtól teljesen elszakadva — pótlásnak tekintünk. A pótlás súlyaránya a bruttó felhalmozáson belül igen jelentősen megnőtt. 1950 és 1975 között a bruttó, illetve a nettó felhalmozás növekedési üteme 6,5 százalék, illetve 6,3 százalék volt. A hetvenes évtized közepén a felhalmozási ráta növekedési üteme is elhagyta addigi pályáját. A nettó felhalmozás nyolc százalékos évi üteme 1974 és 1978 között átlagosan tizenöt százalékra emelkedett. A termelés növekedési üteme erőteljes hatékonyságvesztés mellett emelkedett ezekben az években. A felhalmozás növekedése (tizenöt százalék) — minden addigi tapasztalattól eltérően — százalékpontokban kifejezve háromszor akkora volt, mint a termelés üteme (öt százalék).

A gyors növekedés megtörése után, az 1979 és 1985 közötti időszakban a termelés +1,4 százalékos növekedési üteme mellett a nettó felhalmozás tizennyolc százalékkal, a bruttó felhalmozás pedig „csak" 5,7 százalékkal csökkent. A jelentős eltérést az magyarázza, hogy az amortizáció ugyanezen időszakban 4,5 százalékkal növekedett.

A számok jelzik a pálya kisiklását, a sávhatárok elhagyását. A gazdaságpolitika egyoldalú közelítéssel, radikálisan próbálta megteremteni az egyensúlyt. Mivel az életszínvonalat mindenképpen fenn akarta tartani, ezért — a hatékonysági követelményeket figyelmen kívül hagyva — nagymértékben és strukturálatlanul építette le a beruházásokat.

Marginális tőkeigényesség

A harmadik pályaelem a tőkeigényesség változása. Az átlagos tőkeigényesség (ACOR) mozgását rövidebb távon a marginális, más szóval a növekményi tőkeigényesség (ICOR) változása jelzi.[6] A tőkeigényesség változása a növekedési pálya igen jellemző pályaeleme.

Az 1950 és 1975 közötti időszakban *a pálya magas dinamikájának két feltétele az igen jelentős, magas felhalmozási ráta és a globálisan csökkenő tőkeigényesség volt.* A növekményi tőkeigényesség, és így az átlagos tőkeigényesség is csökkent. A csökkenő irányzat nem a hatékonyság javulását jelezte, hanem azt, hogy a

[5] Augusztinovics Mária ezt már évekkel ezelőtt kimutatta és publikálta [1], [2]. Hoós János pedig napjainkban írta visszatekintő cikkében, hogy „elsődleges cél maradt a dinamikus növekedés" ..., „a bírálatok hatására 1977-ben már ismét a gyorsítást ösztönző politika kerekedett felül" ..., „a növekedés üteme elérte a 8 százalékot" ([10] 7. és 72. l.).

[6] Az ACOR egy stock és egy flow mennyiség hányadosa, az ICOR pedig két flow mennyiségé. Ennek megfelelően rövid távon mozgásuk nem feltétlenül esik egybe, sőt rövid időre akár éppen ellentétes is lehet. Hosszú távon azonban együtt mozognak.

szűkebb értelemben vett anyagi termelő ágazatok (ipar, építőipar, mező- és erdőgazdaság) tőkeigényessége 25 évig minden esztendőben növekedett ugyan, de a termelő és nem termelő infrastrukturális ágazatoké jelentősebb mértékben csökkent.[7]

Ezt a jelenséget — ebben az értelemben — az iparosítás eredeti tőkefelhalmozása egyik forrásának tekinthetjük. (Az iparosítást nemcsak az ipari ágazatok fejlődésére, hanem az ipari technikának és technológiának egyéb ágazatokba való bevezetésére értem. Ez az iparban, a mezőgazdaságban és az építőiparban egyaránt jelentős volt, de legintenzívebbnek az agrártechnológia iparrá válását tekinthetjük.)

A hetvenes évtized közepe-vége felé az átlagos tőkeigényesség makroszinten egyre kevésbé csökkent, 1975-től pedig bekövetkezett a pálya elhagyása. A népgazdaság egészére vonatkozó átlagos és marginális tőkeigényesség egyaránt emelkedni kezdett. Megjegyezzük, hogy a felhalmozási ráta jelentős visszafogását csak 1978-ban határozták el, tehát a hetvenes évtized közepén még magas felhalmozási ráta mellett emelkedett a marginális tőkeigényesség. A szűkebb értelemben vett anyagi termelő ágak, különösen pedig az ipar tőkehatékonysága ugyanis egyre gyorsabban romlott.

Míg az iparban a tőkeigényesség 1950 és 1970 között évi átlagban 0,5 százalékkal nőtt, a hetvenes évtizedben 2,3 százalékkal, 1979—1985 között pedig már évente 3,3 százalékkal emelkedett. A termelő és nem termelő infrastrukturális ágazatokban a tőkeigényesség az ötvenes és a hatvanas években együttesen még évente 4,5 százalékkal csökkent, a hetvenes évtizedben viszont már csak egy százalékkal mérséklődött, a nyolcvanas évek első felében pedig 2,6 százalékos *növekedés* következett be évenként.

A tőkeigényesség változása is időben jelezte a kisiklást, a pálya sávhatáraitól való eltérést ([17] 532. l.).

A struktúra

A negyedik pályaelem, a gazdasági szerkezet rendkívül szerteágazó kérdés. Cikkemben természetesen nem vizsgálom minden vonatkozását, csupán néhány megállapításra szorítkozhatom, elsősorban a tőkestruktúra mozgását tekintve.

A jelentős mértékű és viharos makrostrukturális változások kora a hetvenes évtized közepéig lezárult. A gyors növekedés termelékenységnövelő forrásai (például a mezőgazdaságban foglalkoztatottak átáramlása az iparba) elapadtak. Az ipar súlyaránya a nettó hazai termékben 1950 és 1975 között húsz százalékról 36 százalékra nőtt, a növekedés azonban egyenetlenül alakult: az ipar aránya 1965-öt követően csak egy százalékponttal emelkedett, az építőiparé ugyanakkor 5,6 százalékról nyolc százalék fölé nőtt (a hetvenes évtized végétől azonban csökkent). A legnagyobb makrostrukturális változást a mezőgazdaság élte át, aránya 1975-ig ötven százalékról húsz százalék alá esett (körülbelül tíz éve, hogy a mezőgazdaság súlyaránya ismét — bár szerényen — növekszik).[8]

[7] Ez a folyamat az infrastrukturális tőke dekapitalizációja volt. Nem tőkekivonás, hanem alulfejlesztés, beruházás-szűkítés. A pálya elején még meglévő 81 százalék fölötti infrastrukturális tőkearány (az összes magyar állótőke = 100) a pálya végére 61 százalékra mérséklődött. A folyamat iránya és mértéke világos, bár számos statisztikai korlát zavarja a tisztánlátást, például az, hogy a lakás, a föld, az ásványkincsek, a háztáji, az elmúlt esztendőkben a VGMK stb. tőkeelemeinek értékelése eléggé bizonytalan.

[8] 1981. évi áron számolva az egy főre jutó nettó hazai termék az iparban emelkedett a leggyorsabban, ezt követte a mezőgazdaság. Az infrastrukturális ágazatok mai nettó hazai terméke 1950-hez viszonyítva igen magas. Ez azonban nem eredmény, mivel a közért pénztárai előtt sorbanállók, a járművekről lemaradtak, a tülekedők, az időben meg nem érkezett orvos, a negyven főt megközelítő tantermi létszám áll mögötte, vagyis a növekedést az infrastruktúra végletekig vitt kizsigerelése okozta.

Az elmúlt évtizedek növekedési pályájának szerkezeti szempontból egyik igen jelentős jellemzője volt az állóeszközök és a beruházások egymástól eltérő, egyenetlen szerkezete. Mit jelent ez részletesebben?

Az ötvenes évtized gazdaságpolitikája az évszázados elmaradottság csökkentésének, részleges felszámolásának céljából az iparosítást helyezte előtérbe. Az iparosítás jelentős eredményeivel és közismert lépték- és szerkezeti aránytalanságaival együtt óriási erőforráskoncentrációt igényelt, ami eleinte a mezőgazdaságból, később az infrastrukturális ágazatokból vonta el a forrásokat.

Ebben az időszakban az ipari beruházások részesedése az összes beruházásokból 25 százalékponttal volt magasabb, mint az ipari állóeszközök aránya az összes állóeszközök között. A másik oldalon viszont a közlekedés-hírközlés területén 6 százalékponttal, a nem termelő infrastruktúra ágazatai (lakásgazdálkodás, egészségügy, oktatás stb.) esetében pedig 18 százalékponttal volt alacsonyabb a beruházások részaránya, mint az állóeszközök részaránya.

A hatvanas évtizedben a gazdaságpolitika kiemelt célja a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése volt. Ezt a beruházási politika úgy szolgálta, hogy 7 százalékponttal magasabb volt a mezőgazdasági beruházások részaránya az összes beruházáson belül, mint a mezőgazdasági állóeszköz-állomány részaránya az összes állóeszköz-állományon belül. Ezzel egy időben azonban nemcsak a mezőgazdasági beruházások súlyaránya volt lényegesen magasabb az ágazat állóeszközeinek súlyánál, hanem lényegében az ipar is megőrizte „beruházási túlsúlyát". A hatvanas évtized első felében 19 százalékponttal, második felében pedig 15 százalékponttal volt magasabb az ipari beruházások súlyaránya, mint az ipari állóeszközök súlyaránya. Ezt természetesen az tette lehetővé, hogy a termelő és nem termelő infrastrukturális ágazatok beruházásai egyre inkább elmaradtak az állóeszközeik részesedése alapján elvárható szinttől. A hatvanas évek első felében 28 százalékponttal, második felében 24 százalékponttal volt alacsonyabb a beruházások súlyaránya az infrastrukturális ágazatokban, mint ugyanezen ágazatok állóeszközeinek súlyaránya.

A hetvenes évtized első felének gazdságpolitikája már nem folytatta a viharos sebességű szerkezetátalakítást. Az évtized közepén az ipar és a mezőgazdaság beruházási előnye mérséklődött. 1970-ben az ipari beruházási túlsúly tizenkettő, 1975-ben nyolc és 1980-ban már csak hét százalékpont volt. Ugyanígy csökkent a mezőgazdasági túlsúly is (a megfelelő időpontokban a mezőgazdasági beruházási túlsúly tíz, négy, illetve öt százalékpont volt).

Az infrastrukturális ágazatok hátránya ezért bizonyos mértékben mérséklődött: a korábbi huszonnégy-huszonnyolc százalékpontos hátrány előbb tizenkilenc, majd nyolc százalékpontra csökkent. Mindezt jól mutatja az 1. sz. táblázat.

A nyolcvanas évek elején ez a tendencia tovább folytatódott. Az ipari beruházási túlsúly 6 százalékpontra mérséklődött, és a mezőgazdaságban a beruházások aránya ugyanolyan volt az összes befektetéshez képest, mint az állóeszköz-állomány az összes tőkeállományhoz viszonyítva. Így az infrastrukturális ágazatoknak az elmúlt évtizedekben először mintegy 5—6 százalékpontra süllyedt beruházási hátránya már elégséges volt ahhoz, hogy a nyolcvanas évtized első felében ne mérséklődjön a termelő és nem termelő infrastrukturális ágazatok állóeszköz-állományának súlyaránya a teljes tőkeállományhoz képest.

Napjainkra tehát megváltozott a szerkezeti átalakulás léptéke, dinamizmusa. Megszűntek a nagy szerkezeti arányváltoztatások. A beruházások és az állóeszközök arányainak szétfeszülése, meghasonlottsága fokozatosan felszámolódik.

A magas növekedési ütemű pályán, annak végén, vagy pontosabban a vége után azonban új szerkezeti feszültség keletkezett, amely az alapanyag- és energiatermelő ágazatok, valamint a feldolgozó ipar között jelenik meg. Érthetetlen módon

1. sz. táblázat

Az állóeszközök és a beruházások szerkezete 1951 és 1980 között
(százalék)

Időszakok	A szűken értelmezett anyagi ágazatok állóeszközeinek részaránya	Az infrastrukturális ágazatok állóeszközeinek részaránya	A szűken értelmezett anyagi ágazatok beruházásainak részaránya	Az infrastrukturális ágazatok beruházásainak részaránya	A szűken értelmezett anyagi ágazatok beruházási részaránya — állóeszköz részaránya
1951—1960	18,7	81,3	56,1	43,9	+37,4
1961—1970	26,6	73,4	54,1	45,9	+27,5
1971—1975	34,7	65,3	49,6	50,4	+14,9
1976—1980	38,3	61,2	50,8	49,2	+12,5

jellegében az ötvenes évekéhez hasonló fejlesztéspolitika, beruházáspolitika került újra előtérbe. A hetvenes évek végétől az alapanyag iparban és az energia iparban ismét az állótőke-arányuknál lényegesen nagyobb arányú beruházások indultak. (A legnagyobb terhet a kohászat megmentésére irányuló hatalmas méretű kormányzati intervenció jelentette.) Ennek következtében a feldolgozó iparban a beruházások részaránya elmaradt az állóeszközök részarányától. A modern technikát és technológiát hordozó ágazatok „alulfejlesztésével" a válságból való kilábaláshoz elengedhetetlenül szükséges technikai megújulás rendkívül nagy veszélybe került. A feldolgozó ipar sem egészében, sem részleteiben, még egyes, a modern technika szempontjából fontos ágazataiban (például a mikroelektronikai iparban) sem tudta megőrizni, különösen pedig emelni az állótőkében elfoglalt súlyarányát.

A technikai haladás abszorpciója

Az ötödik pályaelem: a technikai haladás. A növekedési elméletek jelentős része (lásd például Harrod, illetve Erdős Tibor [9] elméletét) szerint a gazdasági haladás legfontosabb meghatározója a foglalkoztatottak számának növekedése mellett a technikai fejlődés. Magam is úgy gondolom, — s ezt több írásomban ki is fejtettem (lásd például [4]), hogy ezek a tényezők döntően befolyásolják a növekedési rátával jellemezhető növekedési pályát. Az első tényező meghatározó szerepének tételével cikkem eddigi gondolatmenete összhangban áll, hiszen eszerint gazdaságunk növekedési pályája a vizsgált időszakban nagyjából együtt mozgott a foglalkoztatottak számának alakulásával. A foglalkoztatottak száma (1956—1957 és 1961 kivételével) a hetvenes évtized közepéig növekedett, és azóta csökkent. Bonyolultabb a helyzet a második tényezővel.

Közel járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy a „követő gazdaságokban" *a növekedést nem a technikai fejlődés*, hanem a *technikai abszorpciós képesség és készség határozza meg*. Ezt tekintem tehát döntő pályaelemnek. (Felfogásom kialakításában jelentős szerepe volt Jánossy Ferenc 1975-ös művének [12].) Eddigi tapasztalataim és kutatásaim arról győztek meg, hogy a technikai fejlődés üteme jelentős mértékben nem a technika tárgyiasult formáitól, hanem azok alkalmazásától, végső soron tehát az abszorpciós képességétől függ. Jánossy Ferenc írja: „valamely ország gazdasági fejlődése végsősoron — vagyis hosszú távra — a munkaerőben lévő adottságok kibontakozásától függ..." ([12] 18. l.).

A technikai abszorpciós képesség és készség minden gazdaságnak olyan átfogó jellemzője, amely sok tényező együttes hatására alakul ki. Milyen a magyar gazdaság technikai abszorpciós képessége és készsége? A foglalkoztatottak iskolázottsági foka a vizsgált időszakban növekedett. Bizonyos, hogy munkásaink, értelmiségeink ma magasabb szinten állnak, mint 1950-ben — legalábbis az iskolázottság és az ismeretanyag szempontjából.[9] Benyomásaim szerint az általános műveltség és a kultúra terén nem haladtunk olyan mértékben előre, mint az ismeretek bővítésében. Ez pedig gátolja a kreativitást, rontja a technológiai fegyelmet, alacsony szinten tartja a munkahelyi kultúrát is.

Sajnos a mai magyar társadalomban nem fedezhetők fel olyan erőteljes eszme- és értékrendszerek sem, melyek az emberi akaratot, ambíciót képesek lennének az anyagi érdekekkel együtt, ahhoz hasonló erővel befolyásolni.

Nemcsak a foglalkoztatottak száma, hanem egész társadalmi-gazdasági berendezkedésünk meghatározza a technika befogadását. A mai magyar társadalomban az alkalmazottak, a munkások és az intellektuális réteg érdekfelismerő képessége fejletlen, érdekartikulálási és érdekérvényesítési lehetőségei pedig alig intézményesültek. Mindez korlátozza társadalmunk és gazdaságunk technikai abszorpciós készségét és képességét.

Felmerül a kérdés: a negyvenes évek végén magasabb volt-e a magyar társadalom kulturális szintje, vagy erőteljesebben működött az érdekérvényesítés rendszere, kevesebb tradíció, korlát állt a ráció kibontakozásának útjában? Biztosan nem ez a helyzet. Akkor mivel magyarázható azoknak az éveknek a dinamizmusa? Augusztinovics Mária [1] ezt a periódust a „nekilendülés" első éveinek nevezte. A negyvenes évek végén a társadalmi viszonyok átrendeződése, forradalmi átalakulása időszakában előtérbe került egy rendkívül ambiciózus és tehetséges réteg és ez elősegítette az akkori legfejlettebb technika és technológia széles körű alkalmazását (például frontfejtés a bányászatban, az első építőelemek, toronydaruk, traktor, kombájn, fejőgép, mesterséges megtermékenyítés alkalmazása stb.). Az ipari munkásság és a végre földhöz jutott parasztság hittel dolgozott, abban a tudatban, hogy ezzel saját távlati érdekeit szolgálja.

Ezekben az években nemcsak a forradalmi ideológiát elfogadó és képviselő réteg került vezető posztokra. Az 1946 és 1950 közötti időszakban azok a intellektuális rétegek is tömegesen törtek az élre, amelyek valamilyen okból korábban nem vettek részt a gazdasági életben és nem jutottak be a vezetésbe.[10] Az a nagy szívás, ami a hirtelen meginduló jelentős gazdsági fejlődés természetes velejárója volt, e tehetséges réteg segítségével megteremthette káderfeltételeit, s ezzel — legalábbis egy időre — biztosította a gazdaság dinamizmusát. Mindez megerősíti azt a nézetet, hogy a gazdasági növekedést nem csak és nem elsősorban a technikai haladás, hanem a technikai haladás abszorpciója határozza meg, mint lényeges pályaelem.

[9] Illés Iván könyv alakban is megjelent tanulmánya azonban arra figyelmeztet, hogy csak korábbi önmagunkhoz képest állunk jól. UNESCO statisztikákra hivatkozva azt állítja, hogy 1960-ban az öt és huszonnégy év közötti fiataloknak Magyarországon több mint hatvan százaléka járt valamilyen szervezett oktatási intézménybe, Európában ekkoriban csak kilenc országban volt alacsonyabb ez a szám. 1978-ra Magyarországon csökkent az oktatásban részt vevő fiatalok aránya, és ezzel „elértük", hogy Európában már nem létezett olyan ország, amelyik e tekintetben mögöttünk lett volna. Nem tudom, hogy mi a mai helyzet, de valószínűtlennek tartom, hogy azóta nagyságrendi javulás következett volna be (illetve ha mégis, ezt nem tekinthetjük valódi sikernek, mivel azzal magyarázható, hogy a hetvenes évtized közepén végbement demográfiai boom *az általános iskolások arányának megemelésével* növelte a jelzett arányt).

[10] A korábbi munkásmozgalmi aktivisták és munkanélküliek, a Horthy rendszerrel egyszerűen egyet nem értők, a nyugdíjba menekültek, a hazatérő hadifoglyok, a megmaradt zsidók, a Csehszlovákiából áttelepültek, a tehetséges munkások és parasztok.

Végezetül egy megjegyzés: rendkívül fontos pályaépítő elemnek tekintem a társadalmi feltételeket is. A jó politikai közérzet, a demokratizmus, a biztonságos jövőkép, az emberi jogok tiszteletben tartása, a progresszív etikai- és értékrendszerek érvényesülése, összességében tehát a társadalmi harmónia igen lényeges pályakondíció. Ezek a feltételek az eddig tárgyalt pályaelemeknél „olcsóbbak", de nehezebben megteremthetők, mert nem anyagi invesztíciókat igényelnek, hanem a társadalmi harmónia kialakítását, amely természetesen a gazdasági, az ideológiai és a kulturális harmóniát is feltételezi.

A növekedéselméletek néhány tanulsága

Ha igaz az, hogy a tőkeigényesség változása kielégítően tájékoztat a gazdasági növekedési pálya sajátosságairól, akkor érdemes áttekinteni, hogy mit állított eddig a gazdaságelmélet a tőkeigényességről. Ehelyütt persze nincs lehetőség teljes elméleti áttekintésre és részletes bizonyításra, de ezt a feladatot már egy korábbi könyvemben megkíséreltem teljesíteni [3].

Az olvasót csupán emlékeztetni szeretném, hogy a tőkeigényesség változásáról több eltérő nézet alakult ki. Keynes, Harrod, Leontief, Solow, Samuelson szerint a tőkeigényesség hosszú távon nem változik. Kuznets, Goldsmith, Perroux, Clark ezzel szemben amellett érvelnek, hogy a tőkeigényesség a múlt században emelkedett, e században viszont süllyedt. Egy ENSZ tanulmány és egy OECD prognózis [15], [16] egybehangzóan állítja, hogy a globális tőkeigényesség — elsősorban az energiaproblémákkal és a környezetvédelemmel összefüggésben — napjainkban növekszik. Ezt támasztják alá a KGST különböző előrejelzései és jelentős szovjet közgazdászok (lásd például [11]) fejtegetései is. Látható tehát, hogy az elméleti közgazdaságtan mindeddig nem tisztázta megnyugtatóan, hogy napjainkban milyen irányban és mértékben változik a marginális és az átlagos tőkeigényesség.

Úgy gondolom, hogy a kérdést vizsgáló tudósok közül Harrod járt legközelebb az igazsághoz, amikor feltételezte, hogy a tőkeigényesség alakulását végső soron a növekedési pálya határozza meg.[11] Elfogadva Harrod tételét a „természetes növekedési ráta" létezéséről,[12] úgy vélem, és a későbbiekben megpróbálom bizonyítani, hogy ehhez egy természetes marginális tőkeigényesség tartozik.

Harrod tétele az az egyensúlyi modell, amely szerint meghatározott pálya növekedési rátája egyenlő a megtakarítási ráta és a marginális tőkeigényesség hányadosával. Erdős [9] érdekes módon ragadja meg a harrodi gondolatot: „ha nő a felhalmozás, a természetes növekedési ráta nem emelkedik, a tőkeigényesség marginja nő" ([9] 40. l.). Ha tehát a gazdaságunk számára kínálkozó lehetséges növekedési pályákat kívánjuk meghatározni, akkor abból kell kiindulnunk, hogy a természetes növekedési rátához egy természetes marginális tőkeigényesség kapcsolódik, és ezt a természetes felhalmozási ráta biztosítja.

A következőkben azt vizsgálom, hogy milyen növekedési pályára áll át a jövőben a magyar gazdaság, ha fennmaradnak a közelmúltban kialakult pályakondíciók, milyenre, ha megszűnnek ezek a feltételek és újak jönnek létre.

[11] Állásfoglalásom kialakításában igen nagy segítségemre volt Erdős Tibor új könyve (9), amelyben Harrod növekedési egyensúlyi modelljét tolmácsolja.

[12] Bródy András felhívta a figyelmet arra, hogy Harrodot megelőzően Kalecki és talán bizonyos értelemben G. A. Feldman is közel jutott ehhez a gondolathoz. Eredményeiket Harrod felhasználta és továbbfejlesztette.

A magyar gazdaság jövőbeli növekedési pályájának lehetséges változatai

Véleményem szerint a hetvenes évtized közepe óta a magyar gazdaság egy meg nem határozható növekedési pályán mozog, amely különféle gazdaságpolitikai, illetve szabályozástechnikai taktikai lépések és manőverek eredőjeként jön létre.

Gazdasági életünkben az elmúlt évtizedben többféle értelemben használták a „pályaváltás" kifejezést. Így sokan pályaváltásnak minősítik az 1979-es törést, és a sikertelen 1985-ös és 1986-os esztendők után 1987-ben megkísérelt kilábalást is. Ez a szóhasználat azonban nem szabatos. 1979-ben és 1987-ben nem a növekedési pályánk változott meg alapvetően, hanem a gazdaságpolitikánk tett kísérletet (illetve kényszerült) új utak keresésére. Ezek tehát rövid távú gazdaságpolitikai váltások, konszolidációs, stabilizációs jellegű lépések voltak, nem a növekedési pálya váltásai. Sokkal helyénvalóbb módon használják a pályaváltás kifejezést a hetvenes évek első felében és a nyolcvanas évek elején készült távlati tervek, amelyek előrejelezték gazdaságunk növekedési folyamatainak hosszú távú váltását.

Egyetlen gazdaság sem választhatja meg szabadon növekedési pályáit, de az egyes gazdaságok számára általában több lehetséges pálya kínálkozik. Ezeket a lehetőségeket a külső és belső feltételek együttesen alakítják. Utaltam már arra, hogy az elmúlt évszázadban a magyar gazdaság pályaváltásait elsősorban nem a gazdasági fejlődés belső logikája, hanem történelmi sorsfordulók kényszerei irányították. Ezek a hatalmas erők behatárolták elődeink cselekvési lehetőségeit. A nagy történelmi kataklizmák saját logikájuk szerint terelték gazdaságunkat egy meghatározott növekedési pályára, és többnyire teljesen lehetetlenné tették, hogy az *elvileg* lehetséges, egyéb pályaváltozatok közül válasszunk.

Ma újra növekedési pályaváltás előtt állunk. A körülmények azonban szerencsésebbek a korábbiakhoz képest. Most nem háború vagy egyéb katasztrófa sodrában vagyunk kénytelenek meghozni döntéseinket — így elhatározásainkban ma több szerepet kaphat a lehetséges pályaváltozatok mérlegelése. Napjaink nagy gazdaságpolitikai kérdése, hogy a stabilizációs korszak után gazdaságunk visszaállhat-e a tíz esztendővel ezelőtt elhagyott, évi öt százalékos növekedési ütemmel jellemezhető pályára — ahogy ezt sokan remélik —, vagy egy csekélyebb növekedési ütemű harmonikus, egyensúlyi pályára tér rá — amiben benyomásom szerint a szakmai közvélemény bízik.

A következőkben felvázolok néhány lehetséges növekedési változatot. Megvizsgálom, hogy mi történne, ha gazdaságpolitikánk a jövőben erőltetett növekedésre törekedne, vagy mi lenne, ha ezzel szemben egy harmonikus, bár szerényebb növekedési ütemet biztosító pálya elérését célozná meg. Tudjuk, hogy a magas növekedési ütem önmagában nem jó, az alacsony ütem pedig önmagában nem rossz. (Ha például a fogyasztás növelését tekintjük értéknek, azt tapasztaljuk, hogy az alacsonyabb növekedési ütem nem feltétlenül jár együtt alacsonyabb ütemű fogyasztásnövekedéssel, de a magasabb növekedési ütem sem bizonyosan gyorsítja a fogyasztás növekedését. Legalábbis rövid távon lehetséges a termelés növekedési üteménél gyorsabb fogyasztásnövelés. Közelmúltunk azt példázza, hogy ez tartósan nem tartható fenn büntetlenül. Az ellenkező esetet az ötvenes évek folyamataival illusztrálhatjuk: akkor a magas növekedési ütem mellett a fogyasztás egyenesen csökkent. Ez a példa is arra figyelmeztet, hogy a fogyasztás elmaradása a termelés növekedésétől rövid távon szükséges, és lehetséges lehet — hosszabb ideig azonban nem folytatható.) Ha azonban megvizsgáljuk az egyes változatokkal járó főbb folyamatokat, a pályák legjellegzetesebb mutatóit, ezzel megkönnyítjük alkalmazkodásunkat a kondíciókhoz, vagy mozgásterünk tágítását. Példáim persze nem olyan kidolgozottak, hogy a gazdaságpolitika érett javaslatnak tekinthesse

őket, inkább a növekedési elméletekhez kapcsolódó, erősen egyszerűsített matematikai számítások, de fontos információkkal szolgálnak.

Számításaim legfontosabb egyszerűsítő feltételezése, hogy a növekedési ütem megítélése csak a megtakarítás (nettó felhalmozási ráta) és a tőkeigényesség alakulásától függ. Számunkra valóban ez a két tényező a legfontosabb, ezek teszik leginkább lehetővé, hogy a lehetséges növekedési pályákat értékeljük, hiszen ezek alakulása a közelmúlt folyamatainak értékelését is megkönnyíti. Az évi öt százalékos növekedési ütemmel jellemezhető növekedési pálya ugyanis a hetvenes évek közepétől az évtized végéig csak nagy tőkehatékonyság-vesztés mellett maradhatott fenn. 1979 után a növekedési pályára jellemző növekedési ütem már lényegesen alacsonyabb volt ugyan, de a tőkehatékonyság-vesztés továbbra is rendkívüli mértékben növekedett. Az egész időszakot a marginális tőkeigényesség nagyfokú emelkedése jellemzi, hiszen a tőke hatékonyságának csökkenése magasabb marginális tőkeigényességet eredményez. Mindemellett az évi öt százalékos növekedési ütem már korábban is csak úgy volt fenntartható, hogy a megtakarítási (nettó felhalmozási) ráta jelentősen növekedett. Ha a felhalmozási ráta állandó maradt volna, akkor a növekedési ütem már korábban mérséklődni kezdett volna. Az 1950 és 1975 közötti időszakra jellemző növekedési pályán a marginális tőkeigényesség értéke öt volt. 1979 és 1986 között — már láttuk — a marginális tőkeigényesség összesen több mint tizenöt, tehát évente két pontot emelkedett a korábbi pályakonform értékhez képest.

Megvizsgáltam ebből a szempontból az OECD [14] és a KGST-országokat. Semmilyen régióban nem tapasztaltam ilyen mértékű marginális tőkeigényességemelkedést. A marginális tőkeigényesség bizonyos rövid távú konjunktúra hatások következtében viszonylag gyorsan igen magasra, vagy igen alacsonyra emelkedhet vagy süllyedhet, de az, ami a mi esetünkben történt, páratlan. A vizsgált időszakban hasonló folyamat egész Európában csak Lengyelországban és kisebb mértékben Csehszlovákiában zajlott le.

A következőkben bemutatom példáimat, a négy alternatív pályaváltozatot. *Az 1-es számú modell alapfeltételezése, hogy mindenképpen fenntartjuk az évi öt százalékos növekedési ütemet. A 2-es számú modellben a stabil huszonöt százalékos nettó felhalmozási ráta* fenntartását feltételezzük. *A 3-as számú modellben egy, a mikrostrukturális* változásokra épülő, *évi három százalékos növekedési ütemmel* rendelkező pálya jellemzőit számítottam ki. *A 4-es számú modell* stratégiai célkitűzése a 3-as számú modelléhez hasonló, de a külső feltételek további tartós romlását tételezi fel és így csak a *2 százalékos termelés növekedési ütem* fenntartását teszi elképzelhetővé.

A négy modell számításai egyaránt kilenc esztendős távra jelzik előre a folyamatokat. Azért ennyire, mert a marginális tőkeigényességnek a fő népgazdasági ágakban végbement 1978—1986 közötti, tehát a megelőző kilenc év alatti változását vettem figyelembe a modellek kidolgozásában. A modellek legfontosabb paramétereinek alakulását a 2. sz. táblázat mutatja be, a főbb jellemzők mennyiségének alakulását pedig a 3. sz. táblázat szemlélteti.

Az 1-es számú modell szerint a kilenc év alatt igen jelentős — kereken 50 százalékos — a termelés növekedése. Ezzel szemben a fogyasztási hányad az első évi 75 százalékról a kilencedik évben 35 százalékra esik vissza. Ezek szerint az induló állapotban még a termelés háromnegyed részét elfogyaszthatjuk, a záró évben — kilenc év múlva — viszont az erőszakkal fenntartott nagy növekedési ütem ellenére a termelésnek csupán a harmadát tudjuk elfogyasztani. A nagymértékű termelésnövekedés ellenére a fogyasztás mennyisége az induló 75-ről 51,5-re, kétharmadára csökken.

2. sz. táblázat

A lehetséges pályaváltozatok főbb jellemzői az első és a kilencedik évben

Pályaváltozatok	Növekedési ütem, százalék	Felhalmozási ráta, százalék	Marginális tőkeigényesség (abszolút szám)
1. 5 százalékos évi növekedési ütemű pálya, növekvő felhalmozási rátával;			
1. év	5	25	5
9. év	5	65	13
2. Stabil 25 százalékos felhalmozási rátájú pálya;			
1. év	5	25	5
9. év	2	25	13
3. 3 százalékos évi növekedési ütemű pálya;			
1. év	3	15	5
9. év	3	15	5
4. 2 százalékos növekedési ütemű pálya;			
1. év	2	10	5
9. év	2	10	5

3. sz. táblázat

A négy pályaváltozat fő mutatóinak mennyiségi változásai kilenc évre előretekintve

Feltételezett pályák	Termelés	Nettó felhalmozás	Fogyasztás
	volumenváltozásai		
1. 5 százalékos növekedési ütemű pálya növekvő felhalmozási hányaddal;			
1. év	100	25	75
9. év	148	96	52
2. 25 százalékos stabil megtakarítási rátájú pálya;			
1. év	100	25	75
9. év	129	32	97
3. 3 százalékos növekedési ütemű pálya;			
1. év	100	15	85
9. év	127	19	108
4. 2 százalékos növekedési ütemű pálya;			
1. év	100	10	90
9. év	117	12	105

A 2-es számú modell abból indul ki, hogy nem tartjuk fenn a termelés évi öt százalékos növekedési ütemét, de az induló felhalmozási rátát stabilizáljuk. Ebben az esetben — mivel a marginális tőkeigényesség az előző modellben feltételezettel azonos mértékben romlik — a termelés ahhoz képest kevésbé növekszik. E modellben a számítások szerint a kilencedik évben csak 25 százalékkal magasabb a termelés, mint az induló esztendőben. A fogyasztás azonban ebben az esetben nem csökken, hanem nő. Míg az első modellben a fogyasztás a termelés háromnegyedéről a harmadára esett vissza, a másodikban viszont a fogyasztás aránya 75 százalékos marad, így mennyisége is növekszik. Az első modellben a termelés 50 százalékkal nőtt, s eközben a fogyasztás 32 százalékkal csökkent. A második esetben a termelés és a fogyasztás egyaránt 25 százalékkal nő, hiszen kiindulási feltételezésünk szerint a felhalmozási ráta állandó.

A 3-as számú modell olyan külső és belső feltételekre épül, amelyek lehetővé teszik egy harmonikus egyensúlyi növekedés fenntartását. Eszerint a növekedési ütem már az indulás évében is szerényebb, mint az előző esetben, de a modell progresszív[13] növekedési jellemzőkkel bír. A 3-as számú pályán a marginális tőkeigényesség nem emelkedik és ezért a felhalmozási ráta sem növekszik. E modell szerint a termelés évente három százalékkal, s így a kilencedik évre összesen 27 százalékkal nő (a 2-es számú modellben ez csak 25 százalék volt!). Miután a felhalmozási ráta (15 százalék) állandó, a fogyasztás ugyancsak 27 százalékkal emelkedik.

A 4-es számú modell az előzőhöz hasonlóan harmonikus, egyensúlyi növekedést szimulál. Itt a növekedési ütem mindössze évi 2 százalék. Az egyensúlyi állapot csak azáltal tartható fenn, hogy ezen a pályán a felhalmozási ráta tíz százalék, a marginális tőkeigényesség értéke pedig öt. A példában a termelés emelkedése és a fogyasztás növekedése kilenc év alatt egyaránt 17 százalékos. Ez a növekedési pálya a szerény gazdasági növekedés ellenére is még mindig magasabb fogyasztási volument biztosít kilenc esztendő után, mint az 1-es és a 2-es számú modell. Ez alig marad el a 3-as számú modell által biztosított fogyasztásnövekedéstől.

A legszerényebb növekedési ütemmel rendelkező 4-es számú modellünk a 3-as számútól elsősorban a feltételek tekintetében tér el. E modell felállításakor ugyanis abból indultam ki, hogy gazdaságunk működésének *külső feltételei* változatlanok lesznek vagy tovább romlanak. Ez teszi indokolttá a szerény növekedési ütemet.

Modelleim azonban nem eléggé érzékenyek, így sok, lényeges belső feltétel változását nem tudják érzékeltetni és értékelni. Ilyen feltétel például a népesség általános kulturális szintjének, műveltségének alakulása. Ez hosszú távon alakuló tényező, amelynek hatása viszonylag rövidebb pályán nem mérhető fel. Példáim időhorizontja ehhez túl rövid.

Dilemmák, aggályok a különböző pályákkal kapcsolatban

Milyen érvek szólhatnak az egyes modellek mellett, illetve milyenek ellenük?

Az első két modell ellenében jogosultnak tűnik az az elvi ellenvélemény, hogy nem szerencsések az olyan pályák, amelyek tartós hatékonyságvesztésre épülnek. Miért olyan vonzóak mégis sokak számára az ilyen, nagy veszteségek vállalása árán is magas növekedési ütemet „ígérő" növekedési pályák? Valószínűleg azért, mert az alacsonyabb növekedési ütem általában olyan félelmet kelt, hogy ezáltal

[13] Progresszivitás alatt itt azt értem, hogy ez a pálya hozzásegíti a magyar gazdaságot azon fő törekvése eléréséhez, hogy együtt haladjon a világgazdaság fő folyamataival. Ez nem jelenti azt, hogy a magyar termelés teljes szélességében világszínvonalúvá válhat, de azt igen, hogy a leglényegesebb területeken nem nő eddigi lemaradásunk.

leépülhet a gazdasági potenciálunk. Egészen a közelmúltig tartotta magát az a nézet, hogy a magas növekedési ütem a szocializmus sajátos értéke, a társadalmi rendszer életképességének és fölényének jelzőszáma, a kapitalizmus utolérésének legfőbb feltétele. Azt hiszem, hogy ettől az előítélettől még ma sem teljesen mentes közvéleményünk. Ritkán vizsgálják meg azt, hogy hogyan lehetne összehangolni a termelés és a fogyasztás növekedési ütemeit gazdasági fejlettségünk és a jólét együttes növelése érdekében. A gazdaságunk számára legmegfelelőbb növekedési ütem meghatározásával kapcsolatban tehát komoly dilemmák elé kerülünk. Ezeket próbáljuk a következőkben bemutatni.

A termelés gyorsabb növelésére törekedhet a gazdaságpolitika a foglalkoztatottság bővítése, illetve a teljes foglalkoztatás fenntartása céljából. Ez a szándék természetesen indokolt lehet, de ha — mint azt az 1-es és a 2-es számú modellben láttuk — a fogyasztás tömegét ez a politika végső soron mérsékli vagy alig emeli, akkor a teljes foglalkoztatottság csak egy jelentős réteg életszínvonalának csökkentése árán tartható fenn. Az erőltetett növekedési pályákra (1-es és 2-es modell) lépve tehát a gazdaságpolitika jelentős kockázatot vállal. A 3-as és a 4-es számú modellel leírt növekedési pályák feltehetően nagyobb munkaerő mozgással járnak, mint az első két pálya. A jelentős mikrostrukturális átalakítások következtében ezeken a pályákon lehetséges, hogy rendszeres, átmeneti munkahely-hiány jön létre, mivel a munkaerőpiac időről időre strukturálisan tágul, illetve szűkül. Ezekben az esetekben azonban az életszínvonal emelését többé-kevésbé kifejező fogyasztásnövekedés átsegíti a gondokon a gazdaságpolitikát.

Jogos kérdéseket vet fel a harmonikus, egyensúlyi modellekkel kapcsolatban a felhalmozás alacsony rátája és színvonala. Valóban, a szerényebb növekedési ütemmel jelzett pályák alapvető kérdése, hogy elfogadható-e a felhalmozás szintjének csökkentése? Az évi öt százalékos növekedési ütemű pályán a felhalmozás állandó aránya 25 százalék lenne. A 3-as és a 4-es modellben viszont stabil marginális tőkeigényesség és felhalmozási ráta mellett a felhalmozási ráta értéke az alacsonyabb növekedési ütem következtében csak 15, illetve 10 százalék. Meg kell jegyezni, hogy ezek a számok a nettó felhalmozás arányát jelzik. A meglévő hatalmas tőketömeg a költségként elszámolható amortizáció összegével jelentősen megnöveli az összes felhalmozást. Ebből következik, hogy a nettó felhalmozás aránya a bruttó felhalmozáson belül jóval alacsonyabb, mint az 1-es és 2-es számú modellben.

Eddig azt láttuk, hogy a 3-as és 4-es számú modellben a tőkehatékonyságvesztés megállítása céljából alacsonyabb felhalmozási hányadot kell megállapítani, ami ugyan lehetővé teszi a közösségi és a lakossági fogyasztás együttes színvonalának emelését, de kisebb mennyiségű felhalmozást biztosít, mint az erőltetett növekedési pályák. Feltehető ugyanakkor, hogy a magasabb szintű fogyasztás mellett megnövekszik a lakosság kereslete a nem anyagi szféra — döntően az infrastrukturális ágazatok — szolgáltatásai iránt. Ennek kielégítésére természetesen a felhalmozásból is növekvő mértékben kell részesednie a nem anyagi szférának. Kérdés, hogy csökkenő felhalmozás mellett ez lehetséges-e?

Az infrastrukturális ágazatok tőkeigényessége nálunk — döntően az árarányok alakulása miatt — magas. Más országokkal összehasonlítva, a nemzetközileg szokásos árarányokat figyelembevéve is azt látjuk azonban, hogy a szféra tőkeigényei magasabbak a termelőszféránál, tehát a 3-as és 4-es modell körülményei között nemcsak több beruházásra van szükség, mint az első két modellben, hanem a termelőszférához képest viszonylag magasabb tőkeigényű beruházásokra is.

A modellek gondos vizsgálata azt mutatja, hogy a magasabb pályákon fenntartott rendkívül magas felhalmozási arány és — annak következményeképpen — az igen magas felhalmozási színvonal ellenére az infrastruktúrákra fordítható

összegek *aránya* csökken. Az infrastrukturális beruházások *mennyisége* az 1-es számú modellben a vizsgált kilenc éves időszakban végig több invesztíciót biztosítana az infrastrukturális ágazatoknak, mint a 3-as és a 4-es modell. Ezzel szemben a 2-es számú modell stabil 25 százalékos felhalmozási rátájával már nem tudná fenntartani ezt a magas beruházási színvonalat.

A felhalmozások szerkezetét úgy számítottam ki, hogy az előrejelzett időszakra továbbra is érvényesnek tekintettem az elmúlt kilenc esztendő ágazatonkénti tőkeigényesség-változását. Ez a mutató a vizsgált időszakban az iparban évente átlagosan 3,3 százalékkal, az építőiparban ennek több mint kétszeresével és a mezőgazdaságban is közel 2 százalékkal növekedett. Az infrastrukturális ágazatokban azonban a tőkeigényesség növekedése sokkal szerényebb volt (ennek oka a beruházási eszközök ismételt elvonása e szférából); a termelő infrastrukturális ágazatokban csupán 1,5, a nem termelő infrastrukturális ágazatokban pedig 1,3 százalék.

Az elmúlt kilenc esztendő tőkehatékonyság vesztéséből, amit a tőkeigényesség növekedésével fejezünk ki, arra következtethetünk, hogy a felhalmozás szerkezetének alakulása attól függ, melyik népgazdasági ág tőkeigényessége romlik inkább. Az előbb felsorolt adatokból ennek alapján levonhatjuk azt a következtetést is, hogy az erőltetett növekedési ütemű pályákon a felhalmozási struktúra az ipar, vagy legalább is a szűkebb értelemben vett anyagi ágazatok irányába tolódik el. A nettó felhalmozás az infrastruktúra terhére összpontosul az anyagi szférába. A szerényebb növekedési ütemek mellett a 3-as és a 4-es számú modell azt feltételezte, hogy nem emelkedik tovább a tőkeigényesség, vagyis a felhalmozási struktúra belső okok miatt nem változik meg.

Az erőltetett és a szerényebb ütemű növekedési pályák között a felhalmozás struktúrája tekintetében alapvető a különbség. Az 1-es számú modell az évi öt százalékos növekedési pálya mindenáron való fenntartásával azt eredményezi, hogy kilenc év múltán 65 százalékos felhalmozási ráta mellett (ami példátlan és lehetetlen) 16 lesz a termelő és a nem termelő infrastruktúra együttes nettó felhalmozási volumene. A 2-es számú modellben a nettó felhalmozási ráta állandó, mégsem tartható fenn az infrastrukturális ágazatok nettó felhalmozási volumene: a kilencedik évben az első évi 15-ről 6-ra mérséklődik.

A 3-as és a 4-es számú modell által kijelölt pályákon az infrastrukturális ágazatok nettó felhalmozási volumene 6-ról 9-re, illetőleg 4-ről 6-ra emelkedik.

Úgy gondolom, hogy ezek a számítások és megfontolások mérsékelhetik az alacsonyabb növekedési ütemmel kapcsolatos aggodalmakat. (Bár tisztában vagyok azzal, hogy a növekedési pályaváltozatok ennyire leegyszerűsített tárgyalása vitatható.)

Cikkemben elsősorban a tőkeigényesség alakulása szempontjából kívántam bemutatni a pályaváltozatok különbségeit. Megközelítésem és számításaim a harrodi egyensúlyi modellre épültek. Emellett kizárólag a termelés, a felhalmozási ráta és a marginális tőkeigényesség múltbeli változásait vettem figyelembe, így nem tértem ki számos alapvető és a növekedési folyamatot hosszú távon is befolyásoló egyéb tényezőre.

Nemcsak ezeket hagytam ki a számításból, hanem az összehasonlíthatóság módszertani problémáit is, pedig ennek könyvtárnyi irodalma van. Azzal, hogy a külkereskedelmi kapcsolatokat, az emberi tényezők számos elemét nem vettem számításba, nem követtem el nagyobb hibát, mint azzal, hogy például számításaim során az 1981-es változatlan árakat használtam fel, és az eredményeket folyóáras számításokkal ellenőriztem. Ismeretesek a változatlan és a folyóárakkal kapcsolatos számbavételi problémák, amelyek különösen élesek akkor, amikor állomány- és folyamat-jellegű mennyiségeket vetünk egybe. Tudatosan választottam az idő-

igényes, bár kétségtelenül egzaktabb eredményre vezető vizsgálati út helyett a becslésszerűbb, ámde gyors tájékozódást lehetővé tevő módszert, mivel úgy gondolom, hogy jelenleg az idő a legértékesebb tényező. Ma a túlzottan egzakt eredményekre várni könnyelműség, hiszen már esztendők óta nem tudtuk tisztázni a magyar gazdaság jelenlegi növekedési pályájának természetét, illetve meghatározni lehetséges és kívánatos jövőbeli pályáját. (Mindez azonban nem azt jelenti, hogy egyáltalán az egzaktság ellen tiltakozom. Szükségesnek tartom, hogy gondolataimat később a jelenleginél jóval pontosabban és árnyaltabban fejtsem ki.)

A tervező és döntéshozó intézményekre napjainkban óriási felelősség hárul. Úgy gondolom, ma különösen szem előtt kell tartaniuk azt az aranyszabályt, hogy csak azt *szabad* megtervezni és eldönteni, amit *lehet*. Sőt, továbbmegyek: még az elvileg lehetséges szinten sem szabad *mindent* megtervezni és eldönteni. Azokat a döntéseket viszont, amelyek stratégiai csomópontokra vonatkoznak, amelyektől az összes többi gazdasági szervezet döntései is függenek, nem szabad elhárítani, nem szabad halogatni.

A pályakondíciókról

Mindenekelőtt áttekintem, hogy melyek azok az eddigi növekedési pályánkat jellemző alapvető kondíciók, amelyek nem — illetve csak jelentősen átformálódva — működhetnek a jövőben. Ezután megvizsgálom új növekedési pályánk új kondícióit, illetve azok lehetséges változatait.

Nagyon fontosnak tartom, hogy deklaráljuk az előző növekedési pálya végleges lezáródását a hetvenes évek közepén. Ezzel tisztáznánk a helyzetet és kizárnánk a korábbi pálya „fölélesztésének" lehetőségét. Ugyanakkor egyértelművé kell tennünk, hogy gazdaságunk növekedési pályaváltásának véghezvitelét nem várhatjuk külső erőktől (például a világgazdasági helyzet megváltozásától). Alapvetően belső indíttatású, a gazdasági kényszerre gazdasági váltással válaszoló megoldásra van szükségünk.

A nagy makrostrukturális átalakulások kora történelmileg lezárult. Azokra a tényezőkre, amelyek a korábbi pályán megkönnyítették a tőke átcsoportosítását vagy a termelékenység növelését, a jövőben nem számíthatunk.

A foglalkoztatottak száma a jövőben előreláthatóan kismértékben csökken, a kilencvenes évtizedben átmenetileg ismét növekszik, de végeredményben inkább stabil lesz, mintsem változó. Ebből következik, hogy a foglalkoztatottak száma helyett a munkaerő színvonala, az elsajátított ismeretanyag mennyisége és minősége, illetve a tanulás számára biztosított szabadság és érdekeltség mértéke lesz új növekedési pályánk pályaeleme. Míg a korábbi időszakban a teljes és ingyenes általános iskolai oktatás és a növekvő iskolázottsági fok volt a foglalkoztatottak minőségét növelő döntő tényező, ennek helyébe ezután valószínűleg olyan elemek kerülnek, amelyek a meglévő ismeretek felhasználásának lehetőségeit bővítik (az általános kulturális szint, a társadalmi közérzet, a munkaszervezet korszerűsége stb.).

Említettem, hogy a második világháború előtti Magyarországon olyan értelmiségi rétegek is léteztek, amelyek az adott társadalmi-politikai viszonyok között nem használhatták fel képzettségüket. Ez a történelmi helyzet azóta nem ismétlődött meg, de a mai magyar társadalomban is kétségkívül létezik olyan réteg, amelyik nem a képzettségének, ismeretanyagának, kultúrájának megfelelő helyen dolgozik.

Végezetül tekintsük át felsorolásszerűen, hogy remélhetően, illetve várhatóan melyek lesznek új növekedési pályánk új pályakondíciói:

— alapvető belső kondíció a politikai, a gazdasági és az ideológiai harmónia létrehozása és ezzel a társadalom közérzetének, javítása. Ide tartozik az érték- és

érdekrendszerek pluralitásának elismerése, társadalmi berendezkedésünk erkölcsi normáinak megújítása és a politika hegemón szerepének demokratikus tisztázása;

— a lakosság általános kultúrájának, egészségi állapotának, iskolázottsági fokának, a szakmaváltás lehetőségeinek folyamatos jobbítása; ennek alapfeltétele az infrastrukturális hálózatok fejlesztése;

— a társadalom és gazdaság készségének és képességének fokozása a modern technika, a korszerű technológia abszorpciójára. Ez a képesség szorosan függ az új technika gazdasági abszorpciójának szervezési feltételeitől;

— a tőke megújítási ciklusainak piaci impulzusokra épülő, átgondolt felhasználása a tőkestruktúra átalakítására;

— a tőkehatékonyság-vesztés mérséklése, majd fokozatos megszüntetése;

— a gazdaságstratégia alapvonalainak újragondolása (a feldolgozó ipar szelektív fejlesztése; erőteljes piaci szelekció alapján az élenjáró iparágak — például a mikroelektronikai és biotechnológiai ipar — legjobb hazai adottságú területeinek felfuttatása, a kutatás szférájában állami támogatás segítségével és a versenyképesség eléréséig kedvezményes hitelnyújtás útján; a termelést, illetőleg a lakosságot szolgáló infrastrukturális ágazatok általános fejlesztése).

Végül is az a feltételrendszer, amelyben egy növekedési pálya létrejön, sok, kölcsönösen összefüggő, egymást erősítő, illetve korlátozó kondícióból áll. A kondíciók egy része külső és változtathatatlan, más részük egy meghatározott stratégiai cél elérése érdekében javítható, és olyan növekedési feltételek is léteznek, amelyeket — ha szükséges — hosszabb idő alatt meg tudunk teremteni.

Egy új növekedési pályára várva, a pillanatnyi érdekek szerint manőverezve, tétlenül ülve nem jutunk el a megoldáshoz. Volt idő, amikor mindent el akartunk dönteni — akár lehetett, akár nem — mintha most az ellenkezője volna tapasztalható. Nem kívánom egyfajta növekedési pálya ex ante kiválasztását tanácsolni, de ugyanígy nem szeretném támogatni a semlegességet, az elkerülhetetlen beavatkozások elodázását sem.

Hivatkozások

[1] *Augusztinovics Mária:* A makrostruktúra változása Magyarországon 1950—2000. Közgazdasági Szemle, 1981. 9. sz.

[2] *Augusztinovics Mária:* A gazdasági növekedés üteme Magyarországon 1950—2000. Közgazdasági Szemle, 1981. 5. sz.

[3] *Berend Iván:* Eszközigényesség és fejlesztéspolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

[4] *Berend Iván:* A technika gazdasági abszorpciója. Magyar Tudomány, 1987. 9. sz.

[5] *Berend T. Iván—Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó—Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

[6] *Bródy András:* A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban. Akadémiai Kiadó, 1966.

[7] *Bródy András:* Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.

[8] ECE Projections and Programming Division (PPD) Statistical data bank based in national statistical yearbooks, plans and plan-fulfilment report.

[9] *Erdős Tibor:* Növekedési ütem, növekedési pálya. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

[10] *Hoós János:* Hosszú távú gazdasági tervek és a növekedés. Közgazdasági Szemle, 1987. 7—8. sz.

[11] *Hacsaturov, T. Sz.:* Szozdanyije materialno-technicseszkoj bazi kommunizma i putyi povisenyija effektivnosztyi kapitalnih-vlozsenij. Voproszi Ekonomiki, 1961. 4. sz.

[12] *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető Könyvkiadó, 1975.

[13] A népgazdasági fejlődés összefogó mutatóinak 1981. évi árszinten egységesített idősorai 1950—1984. Országos Tervhivatal XIV. Módszertani Fejlesztési Főosztály Számítástechnikai Központ, 1986.

[14] OECD National Accounts. Economic Report of the President Washington, D. C.: February 1985.

[15] OECD Economic Outlook. 19. VII. 1976.

[16] Overall Economic Perspective for the ECE, Region up to 1990. EC. AD. (XIII.) (R. S.) Sup. 1. 23. Oct. 1975.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (34—48. l.)

POSTÁNÉ VELLAI GYÖRGYI:

Ökonometriai modellek továbbfejlesztése dinamikus gazdaságpolitikai döntési modellekké

Gazdasági gyakorlatunkban az utóbbi időszakban megfigyelhető a döntések decentralizálása. Decentralizált gazdaságban a kitűzött gazdaságpolitikai célok megvalósításának egyik feltétele, hogy mind a célok, mind az eszközök tervezése összehangolt, interaktív érdekegyeztetési folyamat eredménye legyen. A tervezésben részt vevő döntéshozók különböző érdekek hordozói, más és más információkra támaszkodnak, eltérőek az elérendő célokra és a megvalósítást szolgáló eszközökre vonatkozó preferenciáik. Ugyanakkor különböző mértékben veszik figyelembe döntéseik realitását és a megvalósítás korlátait, ami részben attól is függ, hogy az előkészítés szakaszában milyen jellegű számításokat végeztek.

A modell és módszertani háttere

Az egyszerű statisztikai elemzéstől a korszerű számítógépek alkalmazására épülő matematikai modellekig rendkívül sokféle számítássorozat szolgálhatja a gazdaságpolitikai döntések jobb megalapozását. Az elemzésnek és értékelésnek egyik fontos eszköze az *ökonometriai modell.*

Az ökonometriai modellekkel történő döntéselőkészítés legfontosabb területei: az elemzés, az előrejelzés és gazdaságpolitikai szimuláció, valamint a gazdaságpolitikai döntés, amely módszertanilag egy sztochasztikus dinamikus optimalizációnak feleltethető meg. Ez a cikk ennél lényegesen szűkebb területet ölel fel: a gazdaságpolitikai *célok és eszközök konzisztens rendszerének* kialakítását segítő ökonometriai modellekkel foglalkozik. A gazdaságpolitikai célok és eszközök *együttes* tervezésében az ökonometria mellett a matematikai rendszer- és irányításelmélet eszköztárára támaszkodhatunk. Az alkalmazott módszerek[1] e tudományterületen jól ismertek, és rendszeresen használják őket a műszaki modellezési feladatokban.

E módszerek alkalmazása a gazdaságpolitika tervezésében sajátos szempontokat vet fel, amelyek abból erednek, hogy a gazdasági folyamatok törvényszerűségeinek megismerése s e folyamatok szabályozása általában korlátozottabb és több bizonytalansággal jár. A bizonytalanság egyik forrása az, hogy a szabályozás eszközei különböző érdekcsoportok közvetítésével hatnak. Az eltérő érdekeknek, megismerhető és meghatározott módon, már az eszközök és célok *tervezési* szakaszában meg kellene jelenniük. Ezáltal jobban feltárhatnánk a bizonytalanságok forrásait és mérsékelhetnénk a döntések kockázatát. Az érdekegyeztetés természetes eszköze a tárgyalóasztal. Érdemes azonban azt is figyelembe venni, hogy minél részletesebben tudja valamely döntéshozó a saját álláspontját korszerű számítások-

[1] Részletesebben lásd [4] és [8] munkákat.

Postáné Vellai Györgyi az Ipari Minisztérium osztályvezető-helyettese.

kal alátámasztani, annál valószínűbb, hogy képes lesz az általa képviselt célokat és eszközöket elfogadtatni és megvalósítani.

A következőkben először a dinamikus gazdaságpolitikai döntési modellek *rendszerszemléletű felépítését*, legfontosabb *tulajdonságait* és a döntések előkészítésében betöltendő helyét, szerepét vizsgálom. Ezek a modellek a népgazdaság egészét, vagy annak jól körülhatárolható részét írják le, amely többváltozós szabályozott, sztochasztikus, *dinamikus rendszerként* értelmezhető és bonyolult kölcsönhatásokkal, késleltetett hatásmechanizmusokkal jellemezhető. Ezután a gazdaságpolitika és a népgazdasági tervezés ökonometriai modellekkel történő megalapozásának különböző módjait, majd a döntési (szabályozási) célú ökonometriai modellek felépítését, valamint e modellekkel megalapozott *döntéselőkészítés folyamatát* mutatom be. A cikk további részében e modelleknek a döntési feladat megoldásában fontos szerepet játszó *kvalitatív tulajdonságaival* foglalkozom. E kvalitatív tulajdonságok — a megfigyelhetőség, szabályozhatóság és stabilitás — alapján eldönthető, hogy valamely modell alkalmas-e szabályozási célú felhasználásra vagy sem; és ezen keresztül, hogy a gazdaságirányítási döntések mely folyamatok alakulására *hatnak* erősebben, és melyek azok a folyamatok, amelyekben a gazdaság belső autonóm mozgástörvényeinek a hatásai érezhetők jobban.

A bemutatandó gazdaságpolitikai döntési modell a döntéseket megalapozó modelleknek csak egyik lehetséges típusa, egy *sajátos modellosztály*. Mellette még sokféle irányzat szolgálhatja a döntések előkészítését, ezekkel azonban e cikkben nem foglalkozom.

A gazdaság mint szabályozott sztochasztikus dinamikus rendszer

A társadalmi és gazdasági törvények statisztikus jellegűek: nagyszámú, egymástól független, egymásnak gyakran ellentmondó cselekvés eredőjeként valósulnak meg. A gazdaság alanyainak — egyéneknek, vállalatoknak — a magatartását, tevékenységét adottságaik, a környezet hatásai és a jövőre vonatkozó bizonytalan információik határozzák meg. Viselkedésük nem feltétlenül konzisztens, működésük végső eredményei szándékaiktól eltérnek, a különféle, egymásnak gyakran ellentmondó célok hatására módosulnak. Az egymásra kölcsönösen ható gazdasági alanyok tevékenységének eredője a *gazdaság teljesítménye*. A gazdaság működését külső, pontosan előre nem látható tényezők is befolyásolják (külgazdasági kapcsolatok, világpolitikai események). Mindezekből következően a gazdaság lényegét tekintve sztochasztikus, többdimenziós kölcsönhatások által meghatározott komplex rendszer.

A különféle társadalmi és gazdasági csoportok érdekeinek feltárása, ütköztetése és összehangolása — s ennek révén a népgazdasági érdekek érvényesítése — a *gazdaságpolitika* és a *népgazdasági tervezés* feladata.

A tervezés e tevékenységét nagyfokú *bizonytalanság* jellemzi, amelynek több összetevője van:

a) nincs teljes körű, pontos diagnózisunk a gazdaság mindenkori „állapotáról";

b) nem ismerjük a gazdaságpolitikai intézkedések gazdaságban tovagyűrűződő hatásait;

c) a gazdasági folyamatok alakulását nemcsak a gazdaságirányítás szándékai, hanem egyéb exogén hatások is befolyásolják. Ezért a gazdaság működése nem érthető meg a környezeti hatások ismerete nélkül. A gazdaságra gyakorolt környezeti hatások rendkívül sokfélék, egyenkénti számbavételük gyakran lehetetlen, jövőbeli következményeik rendszerint nem mérhetők fel pontosan.

Az említett bizonytalanságokon túl további érvek is szólnak a gazdaság *sztochasztikus modellezése* mellett:

d) a gyakorlatban nem tudunk tökéletes, minden részletre kiterjedő matematikai modellt alkotni. A modell célja a gazdaság mint dinamikus rendszer domináns, *kritikus* kapcsolatainak, *lényeges* összefüggéseinek a feltárása;

e) a modell megfogalmazásakor a gazdaság működéséről rendelkezésre álló információk — adatok, empirikus tapasztalatok és közgazdasági ismeretek — nem elégségesek. A rendszert nem tudjuk tökéletesen megfigyelni. Az információ tartalmát befolyásolja az a tény, hogy a folyamatok általában csak „háttérzaj" mellett figyelhetők meg. A gazdasági idősorok rendszerint több zajt tartalmaznak, mint más idősorok, gyakran torzított vagy kevés az általuk közvetített információ.

A *közgazdaságtan* által nyújtott megalapozó elméleti tételek gyakran túlzottan leegyszerűsítettek. Sokszor csak arról adnak megközelítő tájékoztatást, miként működik egy gazdaság egyszerű helyzetekben (például statikus egyensúlyt vagy konstans növekedési pályát feltételezve).

Összefoglalva: a gazdasági folyamatok kapcsolatrendszere bonyolult, az adatok hiányosak és nem mindig megbízhatóak, a rendelkezésre álló közgazdasági ismeretek túlságosan elvontak és sokszor egymásnak ellentmondóak, azaz a gazdasági folyamatok törvényszerűségeinek megismerése és e folyamatok szabályozása általában korlátozott és bizonytalan. Emiatt a gazdaságpolitika tervezésében jelentős szerepet játszik a bizonytalanság, tehát fontos olyan módszerek keresése és alkalmazhatóságuk megalapozása, amelyekkel e bizonytalanságok forrásai feltárhatók és a döntések kockázata csökkenthető.

Ökonometriai modellek a népgazdasági tervezésben

A makrogazdasági folyamatok tervezését segítő modellezésnek általában kettős célja lehet:

a) A gazdasági folyamatok törvényszerűségeinek feltárása, a gazdaság összefüggésrendszerének kvalitatív és kvantitatív leírása. A modellezésnek ebben a szakaszában a feladat a gazdaság bonyolult kölcsönhatásainak, késleltetett kapcsolatainak megállapítása és a számszerűsítése, más szóval identifikációja. Ezt követően részben a gazdaság *önmozgásának* tulajdonságait — egyensúlyi pályáját és ciklikus mozgásának jellemzőit —, részben a gazdaságpolitikai döntések *hatásmechanizmusát* elemezzük. Ez utóbbi feladat multiplikátorelemzés néven terjedt el az ökonometriai irodalomban.

b) A gazdasági folyamatok összefüggéseinek megismerése végső soron azt a célt szolgálja, hogy ismereteink birtokában képesek legyünk a gazdaság mozgását előre jelezni és céljainknak, elképzeléseinknek megfelelően befolyásolni. A számszerűsített modell és az optimális szabályozási módszerek együttesen megfelelő *módszertani* segítséget nyújthatnak a gazdaságirányításnak ahhoz, hogy a gazdaságot egy előre meghatározott fejlődési pálya közelébe juttassa.

Az ökonometriai modellek tervezésben történő alkalmazása során az elemzés, az előrejelzés, a gazdaságpolitikai szimuláció és a gazdaságpolitikai döntés (szabályozás) modellezése együttesen töltik be a fenti kettős funkciót. Az alkalmazás lehetőségeit — attól függően, hogy az mennyire épít a modellező és a döntéshozó kapcsolatára — alapvetően két csoportba sorolhatjuk. (Lásd az 1. sz. ábrát.) A modell kidolgozása és *elemzése* lehetővé teszi számunkra a gazdasági folyamatok jobb megismerését. A folyamatok összefüggésrendszerének leírásával a jövőre vonatkozó döntés jobban megalapozható. Az elsődleges *előrejelzés* a megfigyelési időszakon túlterjedő időre végzett számítás. Ennek során azt vizsgáljuk: miként

1. sz. ábra

Ökonometriai modellek a tervezésben

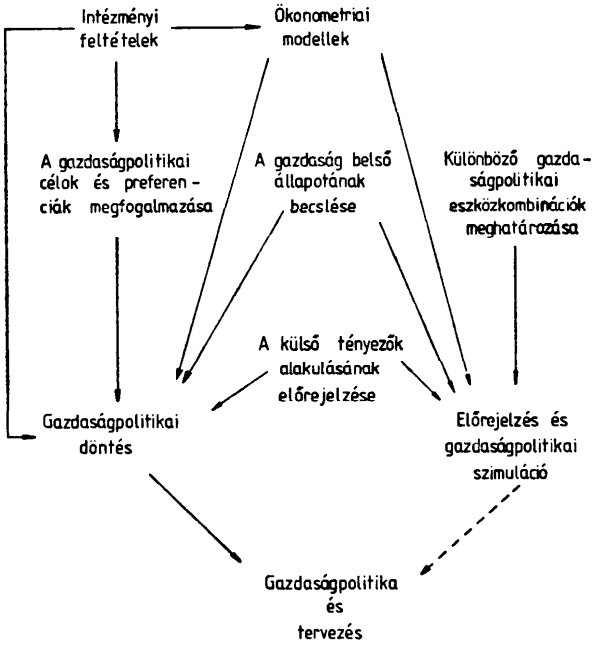

alakulnak a gazdasági folyamatok a saját idősorukban meglévő tendencia és a külső tényezők várható alakulása függvényében.

Az ökonometriai modell a gazdaságpolitika és a tervezés *külső* információs eszközének tekinthető, ha elemzésekre, előrejelzésekre használjuk. Hasonló a szerepe a gazdaságpolitikai szimulációnak is. Az eszközorientált *gazdaságpolitikai szimuláció* során különböző feltevéseket fogalmazunk meg a gazdaságpolitikai eszközök várható alakulására, és ezek függvényében a számszerűsített ökonometriai modell segítségével kiszámítjuk az eszközváltozókhoz tartozó célváltozók értékeit. Ebben a megközelítésben rendszerint gondot okoz az, hogy a tervezés logikájában a kiindulópont a célrendszer és nem az eszközök meghatározása.

Az ökonometriai modelleknek közvetlenebb és ugyanakkor a tervezés logikájához jobban igazodó felhasználási lehetőségét kínálja a szabályozási vagy másképpen a *gazdaságpolitikai döntési* alkalmazás. A gazdaságpolitikai döntési feladat megoldása során — a célok függvényében — a lehetséges eszközhalmaz olyan elemét határozzuk meg, amellyel a lehetőség szerint a legjobban meg tudjuk közelíteni az elérendő célokat.

Egy gazdaságpolitikai döntési modell

A népgazdasági tervekben meghatározott gazdaságpolitikai célok és a megvalósításukat szolgáló eszközrendszer — szabályozó eszközök és közvetlen állami döntések — összehangolásának folyamatát a következőkben *gazdaságpolitikai döntésnek*

nevezzük.[2] Egy számszerűsített ökonometriai modell azáltal szolgálhatja e döntések jobb megalapozását, hogy lehetőséget nyújt a célok és eszközök *együttes* kezelésére.

A döntéselőkészítés során alkalmazott és valamely ökonometriai modellből levezetett vagy külön erre a célra felépített és számszerűsített modell a *gazdaságpolitikai döntési modellek* egy speciális típusa.

A gazdaságpolitikai döntési modellek elméletét J. Tinbergen alapozta meg. Ezen elmélet fejlődésében két fontos irányzatot figyelhetünk meg, amelyek abban térnek el egymástól, ahogyan bennük a gazdaságpolitikusok által kitűzött célokat kezelik. A *flexibilis célú* döntési stratégiák meghatározása a modern irányításelmélet dinamikus optimalizációs módszerein alapul (lásd [1], [2]). A *fix célú* dinamikus döntési modellek elméleti és módszertani alapjait, valamint gazdaságpolitikai alkalmazhatóságának feltételeit A. J. Preston teremtette meg (lásd [11], [12], [13]), aki a Tinbergen-féle statikus döntési feladatot és a Kalman-féle dinamikus rendszer leírását ötvözte egy determinisztikus dinamikus döntési modellé. A következőkben bemutatandó döntési modellt a Preston-féle lineáris dinamikus döntési modellnek sztochasztikus elemekkel történő kibővítésével kaptam meg.

A döntési modell elemei

Az ökonometriai modellek akkor használhatók fel hatékonyan a gazdaságpolitikai döntéselőkészítésben, ha a döntéseket befolyásoló tényezők lényeges hatásait *explicit* módon tartalmazzák. Ezért a következő *modellépítési hipotéziseket* fogalmazhatjuk meg:

a) Számszerűsíthető célok

Az ökonometriai modell *endogén* változói a különféle időtartamú tervek legfontosabb növekedési, fejlesztéspolitikai és életszínvonalpolitikai *céljait* képviselő, egyértelműen mérhető jelenségek.

b) Mérhető eszközök

A legfontosabb gazdaságpolitikai eszközöket *exogén* változókként az ökonometriai modellbe beépítjük. Ez feltételezi, hogy fogalmilag pontosan meghatározott és következetesen alkalmazott *mérhető* gazdaságpolitikai eszközrendszerrel rendelkezünk.

c) Feltárható kauzális struktúra

A gazdaságpolitikai célok és eszközök *kapcsolatrendszere* explicit módon leírható. Ez akkor teljesül, ha az egyes eszközök szignifikáns egyidejű és késleltetett, közvetlen és közvetett *hatásait* az ökonometriai modell számszerűsített formában tartalmazza.

d) Mérhető környezeti hatás

Az ökonometriai modellek tisztán *exogén* és *reziduális* változói együttesen adják a döntés környezetét, a környezetnek a gazdaságpolitikai célok alakulására gyakorolt hatását. A szabályozás csak bizonyos határok között tudja a gazdaságpolitika által kitűzött célokat a maga eszközeivel befolyásolni. Ez részben a döntési

[2] A gazdaságpolitikai döntés e sajátos és a hazai gyakorlatban elterjedtnél szűkebb értelmezése J. Tinbergentől származik [14]. Ez az értelmezés a tőkésországok tervezési gyakorlatában szinte általánosan elfogadott.

folyamat sztochasztikus jellegére, részben arra vezethető vissza, hogy a makrofolyamatok alakulását a döntési szférán kívüli tényezők is befolyásolják.

e) Megismerhető belső állapot

A gazdaság múltbeli és jelen *fejlődése* és e fejlődés eredményeképpen létrejött *állapot* (információs bázis) megismerhető és véges számú változó mennyiséggel jellemezhető.

f) Feltárható „memóriastruktúra"

Az ökonometriai modellből levezethető a gazdaságpolitikai döntési modell egy olyan formája, amely a *dinamikus*, *a közvetlen kauzális* és a *„memóriastruktúrát"* egyaránt tartalmazza. Ez a modell a matematikai rendszerelméletben a gazdaság mint szabályozott dinamikus rendszer *állapottér*-leírásának feleltethető meg.

Az előbbi hipotézisrendszer némi magyarázatra szorul. A gazdasági folyamatok jövőbeli alakulására különböző tényezők hatnak, amelyek közül egyeseket a gazdaságirányítás, másokat azon kívüli tényezők alakítanak. Egy döntés során elsősorban azt kell tisztázni, hogy a jövő milyen mértékben *determinált*, mennyiben határozza azt meg a múlt — a gazdaság állapota és ezen állapot jövőbeli hatásai (a gazdaság memóriastruktúrája) — és a külső, tisztán exogén és egyéb sztochasztikus tényezők. Ezt követően tervezhetjük meg azokat az *eszközöket*, amelyek biztosíthatják a gazdaság autonóm növekedési pályájának bizonyos mértékű módosulását, amely jobban kielégíti a gazdaságpolitika céljait. Az eszközök és célok ily módon történő alakításához némi segítséget nyújthat egy olyan lineáris dinamikus gazdaságpolitikai döntési modell, amelyet az alábbi formában írhatunk fel:

$$x(t+1) = F\,x(t) + G_u\,u(t) + G_d\,d(t) + G_e\,e(t),\ x(o) = x_0$$
$$y(t) = H\,x(t) + D_u\,u(t) + D_d\,d(t) + D_e\,e(t), \qquad (1)$$

ahol:
- $y(t) \in R^m$ a célváltozók vektora,
- $u(t) \in R^k$ az eszközváltozók vektora,
- $x(t) \in R^n$ az állapotváltozók vektora,
- $d(t) \in R^{k1}$ a tiszta exogén változók vektora,
- $e(t) \in R^m$ a nulla várható értékű, autokorrelálatlan reziduális változók vektora (zajfolyamat).

Az (1) modell m számú gazdaságpolitikai célt, k számú eszközt és k_1 számú mérhető, tisztán exogén (külső) tényezőt tartalmaz. Minden egyes cél alakulását sok, egyenként nem számbavehető véletlen tényező is befolyásolja, ezek eredője a reziduális változó.

A modell által leírt gazdaság egy tetszőleges ($t = t_0$) időpontbeli *állapotát* úgy definiálhatjuk, mint az $x_1(t_0)$, $x_2(t_0)$, ..., $x_n(t_0)$ állapotváltozók minimális halmazát, amelynek ismerete elegendő ahhoz, hogy a gazdaságpolitikai eszközök $u(t)$, $t > t_0$ értékei mellett a gazdaságpolitikai célokat minden $t > t_0$ időpontban meghatározzuk. Az állapotvektor a múltat sűrített formában tartalmazza, a gazdaság múltbeli fejlődéséből benne van mindaz, ami hat a folyamatok jövőbeli alakulására.

A döntési modell teljes kauzális struktúrája

A szabályozásban döntő szerepük van a szabályozó szerepet betöltő gazdaságpolitikai eszközök és a célok teljes — közvetlen és közvetett — egyidejű és késleltetett kapcsolatát leíró *multiplikátor mátrixok*nak, amelyek értelmezése a keynesi multiplikátor fogalom általánosításaként adódik:

Az (1) modellben szereplő D_u mátrix elemeit *egyidejű multiplikátorok*nak nevezzük. Ezek az eszközváltozók egyszeri egységnyi változásának a célváltozókra kifejtett *teljes egyidejű* hatását mérik (ezért erre való utalással M_0-lal jelöljük a továbbiakban). Az M_0 elemei parciális deriváltként is értelmezhetők; $M_0 = \partial y(t) / \partial u(t)$.

Az (1) modellből kiszámítható $M_i = H F^{i-1} G_u$, i = 1, 2, ... mátrixok elemeit *késleltetett* vagy dinamikus multiplikátoroknak nevezzük. E multiplikátorok az eszközváltozók egyszeri egységnyi változásának a célváltozókra *i időegységnyi késéssel* kifejtett hatását mutatják. Az M_i elemei értelmezhetők parciális deriváltként is: $M_i = \partial y(t) / \partial u(t-i)$.

$$A \sum_{i=0}^{t} M_i = D_u + \sum_{i=0}^{t} H F^{i-1} G_u, \qquad \begin{array}{l} i = 1, 2, \ldots, \\ t = 1, 2, \ldots, \\ t > i, \end{array}$$

mátrixok elemeit *kumulált* multiplikátoroknak nevezzük. A kumulált multiplikátorok az eszközváltozók egyszeri változásának több időszakon keresztül érvényesülő együttes hatását mérik.

Ha F aszimptótikusan stabil, vagyis lim $F^t = 0$ teljesül, akkor a kumulált multiplikátoroknak van határértéke,

$$M_u = D_u + H (I - F)^{-1} G_u$$

amely M_u mátrix elemeit totális vagy *egyensúlyi* multiplikátoroknak nevezz ük

A döntéselőkészítés folyamata

Az (1) modell lényegében egy szabályozott dinamikus rendszert ír le, amelynek teljes (belső és külső) működési sémáját a 2. sz. ábrával szemléltethetjük:

2. sz. ábra

A szabályozási (vagy döntési) szféra és megfigyelhető környezete

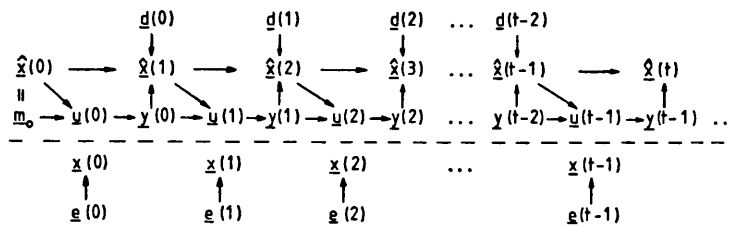

Az ábra szaggatott vonal feletti része a szabályozási (vagy döntési) szférát és megfigyelhető környezetét mutatja be, a szaggatott vonal alatti része pedig a gazdaság belső állapotát és *sztochasztikus* környezetét, amely közvetlenül *nem* figyelhető meg.

A *döntés* közvetlenül megfigyelhető, *mérhető* elemei a célok, eszközök és a tiszta exogén tényezők. A gazdaság *belső* állapota közvetlenül nem figyelhető meg, feltételezzük azonban, hogy a mérhető változók múltban realizált értékeiből *becsülhető*. Ezért a szaggatott vonal feletti elemek együttesen a döntési szféra *megfigyelhető* részét alkotják.

A gazdaságpolitikai döntések előkészítésében *először* az *információgyűjtési szakaszra* kerül sor. Ekkor

— a célok, eszközök és külső exogén változók *múltban* realizált értékei alapján becsüljük a rendszer $x(0) = m_0$ *induló állapot*át;

— ezt követően meghatározzuk a külső tényezők — tiszta exogén változók — várható ($d_b(t)$, $t > 0$) alakulását;

— zajforrásoktól eltekintve és változatlan eszközöket feltételezve *előre jelezzük* a gazdaság jövőbeli állapotát és a célváltozók jövőbeli értékeit.

E szakaszban a *cél*ok alakulását a rendszer adott *állapota* és a *tiszta exogén* tényezők várható alakulása határozza meg. Az információgyűjtési szakasz következő lépése a *gazdaságpolitikai szimuláció*, amelyben újabb tényezőket — különböző eszközkombinációkat — kapcsolunk be a célok várható alakulásának magyarázatába.

A *második szakaszban* a kiindulópont a *gazdaságpolitikai célok* jövőbeli értékeinek meghatározása. A rendszer becsült induló állapota és a feltételezett környezeti hatások mellett olyan *konzisztens eszközegyüttes*t kell kialakítani, amely a leghatékonyabban szolgálja egy kívánatos állapot elérését és a kitűzött célok teljesítését. Az imént körvonalazott folyamatban a döntéshozó gazdaságpolitikai eszközökkel hat a gazdaságra. Az eszközök azonban nem alakíthatók egymástól függetlenül, meghatározásuk folyamán különféle *feltevések*kel élhetünk:

— Olyan eszközsorozatot határozhatunk meg, amellyel — adott induló állapot és környezeti hatás mellett — *elérhetjük* a kitűzött végső állapotot. Ekkor az eléréshez szükséges időtartomány meghatározása is a számítások feladata (fix célú döntési feladat).

— Az említetteken kívül adottnak tételezhetjük fel az eléréshez szükséges időintervallumot is (például ötéves tervciklus). Ekkor rendszerint nem találunk olyan eszközsorozatot, amellyel pontosan a kívánt állapotba juttathatjuk a gazdaságot. Olyan feladatot kell tehát megoldanunk, amelyben előre meghatározott optimalitási kritérium szerint a kiszámított eszközsorozattal *megközelíthetjük* a gazdaság kitűzött végső állapotát (flexibilis célú döntési feladat).

Mindkét feladat megoldása kapcsolatba hozható a döntési modell *kvalitatív* tulajdonságaival. Az (1) állapottér modell kvalitatív tulajdonságai közül a legjelentősebbek és leggyakrabban alkalmazottak a szabályozhatósági és megfigyelhetőségi tulajdonságok. A gazdaságpolitikai elemzések keretében ezek a tulajdonságok mint technikai feltételek jelennek meg. Ez valószínűleg jellemző minden kezdeti fázisban lévő interdiszciplináris alkalmazásra, de annak is betudható, hogy az ökonometriában nem terjedt el még az állapottér modellek alkalmazása. A következőkben tehát e tulajdonságok tartalmával és azzal foglalkozom, hogy az (1) feladat megoldhatósága és egyértelműsége (unicitása) hogyan kapcsolódik a döntési modell szabályozhatósági és megfigyelhetőségi tulajdonságaihoz.[3]

A döntési modell szabályozhatósági kritériumai

A szabályozhatóság kérdése arra irányul, hogy találhatunk-e olyan eszközsorozatot, amelynek segítségével a gazdaság *bármely* állapotából — *véges* lépések sorozatával — eljuttatható egy tetszőleges másik állapotba. A szabályozhatóság fogalmát és tartalmát különböző szempontokból vizsgáljuk:

Diszkrét dinamikus modellekkel leírható gazdasági rendszerekben a szabályozhatóság három tulajdonságát különböztetjük meg: az állapotszabályozhatóságot, az elérhetőséget és az irányíthatóságot.

[3] Mindazokat a tulajdonságokat, amelyeket a következőkben felhasználunk, a matematikai rendszerelmélet — elsősorban R. E. Kalmannak köszönhetően — már régóta ismeri és alkalmazza a modellépítésben. E tulajdonságok elméleti és módszertani jelentősége a döntési modellek felépítésében azonban még számos megválaszolásra váró kérdést vet fel.

Állapotszabályozhatóság

Állapotszabályozhatóságról akkor beszélhetünk, ha egy gazdaság bármely állapota, *adott környezeti hatások mellett a nulla állapotból is* véges lépésben elérhető.

Vizsgáljuk meg közelebbről az előbbi definíció tartalmát a bevezetett (1) modellünk példáján. Tekintsük az (1) egyenletrendszer megoldását, amit fokozatos behelyettesítéssel — a zajfolyamatot zérus várható értékén figyelembe véve — t = n-re a következő formában kaphatunk meg:

$$x(\mathrm{n}, x_0, u, d) = F^n x(0) + [G_u, F G_u, \ldots, F^{n-1} G_u] \begin{bmatrix} u(\mathrm{n}-1) \\ u(\mathrm{n}-2) \\ \vdots \\ u(0) \end{bmatrix} +$$

$$+ [G_d, F G_d, \ldots, F^{n-1} G_d] \begin{bmatrix} d(\mathrm{n}-1) \\ d(\mathrm{n}-2) \\ \vdots \\ d(0) \end{bmatrix}, \qquad (2a)$$

ahonnan az egyenletrendszer megfelelő átrendezésével adott $x(\mathrm{n}) = x_n$ és $x(0) = x_0$ esetén

$$G_{n-1} U_{n-1} = x_n - F^n x_0 - V_{n-1} D_{n-1}, \qquad (2b)$$

ahol

$$G_{n-1} = [G_u, F G_u, \ldots, F^{n-1} G_u] ;$$

$G_{n-1} = R^{nk} \to R^n$, vagyis egy leképezés az nk dimenziós eszköztérből az n dimenziós állapottérbe;

$$U_{n-1} = [u^T(\mathrm{n}-1), u^T(\mathrm{n}-2), \ldots, u^T(0)]^T;$$
$$D_{n-1} = [d^T(\mathrm{n}-1), d^T(\mathrm{n}-2), \ldots, d^T(0)]^T;$$
$$V_{n-1} = [G_d, F G_d, \ldots, F^{n-1} G_d].$$

Az (1) modellel leírt gazdaság a t_0, $t_0 + 1$, ..., t_n (t_n *véges*) időpontokban *állapotszabályozható*, ha tetszőleges $x(t_0) = x_0$, $x(t_n) = x_n$ állapotokhoz *adott környezeti hatások* mellett *létezik* olyan $u(t)$ ($t = t_0, \ldots, t_n$) *eszközsorozat* (szabályozás), amely a gazdaságot a t_0 időponthoz tartozó x_0 állapotból a t_n időpontra x_n állapotba viszi át.

A (2) modell akkor és csak akkor állapotszabályozható, ha a modell ún. elérhetőségi mátrixa teljes rangú, vagyis

$$\varrho(G_{n-1}) = \varrho [G_u, F G_u, \ldots, F^{n-1} G_u] = \mathrm{n}, \qquad (3)$$

ahol a „ϱ" az elérhetőségi mátrix rangjának, vagyis a lineárisan független sor-, illetve oszlopvektorai számának jelölésére szolgál.

A (3) feltétel szerint ha az elérhetőségi mátrix teljes rangú, akkor *legfeljebb* n lépésben *elérhető* a végső állapot. Az n ebben az esetben a szükséges intervallumok *felső* korlátja, de nem mindig a legkisebb felső korlát. Ha pl. $\varrho(G_u) = \mathrm{n}$, egyetlen intervallum (év) elegendő ahhoz, hogy a gazdaságot a kitűzött állapotba juttassuk. Az állapotszabályozhatóság kritériuma tehát arra vonatkozóan nem

nyújt információt, hogy milyen gyorsan (hány év alatt) érhetjük el a kitűzött állapotot.[4]

Az állapotszabályozhatóság fenti értelmezésével tehát *adottnak* tételezzük fel a gazdaság *kezdeti állapotát*, az elérendő *állapotot* és a *környezeti hatások*at. Ismeretlennek tekintjük a gazdaságpolitikai eszközök értéksorozatát és azt az időhorizontot, amely alatt a kitűzött végső állapotot el kívánjuk érni. Ha létezik olyan $u(t)$ és véges n, amellyel a gazdaságot az $x(t_0)$ állapotból $x(t_n)$ állapotba juttathatjuk, a gazdaság állapota szabályozható.

Elérhetőség

Egy gazdasági rendszer adott állapotát befolyásoló jelenségek között tehát nemcsak gazdaságpolitikai eszközök, hanem *környezeti hatások*at képviselő tiszta exogén és sztochasztikus tényezők is vannak. Az *elérhetőség* definíciója nem tesz különbséget a különböző típusú hatások között. Arra épít, hogy egyes állapotváltozókat az eszközök, másokat a környezeti hatások vagy mindkettő által együttesen érhetünk el.

Az (1) döntési modell akkor és csak akkor rendelkezik az *elérhetőség* tulajdonságával, ha adott x_0 esetén van olyan u, d és véges n, amelyre $x(t_n) = x_n$. A (2) átrendezésével kapjuk, hogy

$$x(n, x(0), u, e) = F^n x(0) + [G_u, G_d, F G_u, F G_d, \ldots, \ldots F^{n-1} G_u, F^{n-1} G_d] \begin{bmatrix} u(n-1) \\ d(n-1) \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ u(0) \\ d(0) \end{bmatrix}, \tag{4a}$$

vagy tömörebb formában:

$$\Phi_{n-1} U_{n-1} = x_n - F^n x_0, \tag{4b}$$

ahol $\Phi_{n-1} : R^{n((k+k)1)} \to R^n$, s ezt a továbbiakban *kiterjesztett elérhetőségi mátrix*nak nevezzük;

$$U_{n-1} = [u^T(n-1\ d^T(n-1, \ldots, u^T(0), d^T(0)]^T.$$

A (4)-ből látható, hogy bármely kezdeti állapotból (tehát az origóból is) akkor és csak akkor tudunk egy tetszőleges állapotot véges lépésben elérni, ha a fenti kiterjesztett elérhetőségi mátrix teljes rangú.

Bebizonyítható (lásd [5]-öt és [7]-et), hogy az $\{F, [G_u, G_d]\}$ rendszere *akkor és csak akkor* elérhető, ha

$$\varrho \{[G_u, G_d], F[G_u, G_d], \ldots, F^{n-1} [G_u; G_d]\} = n \tag{5}$$

Az elérhetőség definíciója *feltételezi* az x_0 kezdeti állapot és az x_n végső állapot ismeretét. *Szabadon hagyja* a d-t, u-t és az elérés idejét. Ha *létezik* egy (u, d, n) együttes, akkor az (1) modell elérhető. Ez tehát lényegében arra ad választ, hogy különböző külső exogén hatások esetén milyen gazdaságpolitikai eszközsorozattal, hány év alatt érheti el a gazdaság a kitűzött állapotot.

[4] A (3) feltételt dinamikus rendszerekre először R. E. Kalman fogalmazta meg (5). A bizonyítást lásd (7)-ben.

Irányíthatóság

Ha a szabályozási feladatot az előírt állapottól való *eltérés* függvényében írjuk fel, az állapotszabályozhatóság előbbi értelmezésének egy speciális esetét kapjuk, amikor az $x(t_n) = 0$ de $x(t_0) \neq 0$. Az *origóba történő irányíthatóság*, másképpen *zérus állapotszabályozhatóság* elégséges, de nem szükséges feltétele, hogy $\varrho\,(G_{n-1}) = n$. (Nem szükséges, ugyanis ha az F mátrix nilpotens ($F^n = 0$), akkor bármely $x(t_0)$ állapot átvihető zérus eszközsorozattal is, vagyis beavatkozás nélkül is az origóba.) Az origóba történő irányíthatóság szükséges és elégséges feltétele, hogy az $F^n\,x(t_0)$ vektor kompatibilis legyen az elérhetőségi mátrix oszlopvektorai által kifeszített altérrel, azaz

$$F^n\,x(t_0) \in L\,(G_u, F\,G_u, \ldots, F^{n-1}\,G_u), \tag{6}$$

ahol „L" az elérhetőségi mátrix oszlopvektorai által kifeszített altér jelölésére szolgál.

A döntési modell megfigyelhetőségi tulajdonságai

Egy dinamikus rendszer *belső* állapota nem figyelhető meg közvetlenül. Ezért kapott fontos szerepet az állapottér modellezésben a megfigyelhetőség fogalma, amely arra épül, hogy egy rendszer kezdeti állapota meghatározható-e egyértelműen a jövőbeli célok és eszközök segítségével.

Avégett, hogy megmutassuk: miként függ a döntési modell megoldásának egyértelműsége (az eszközsorozat egyértelmű kiszámítása) a modell megfigyelhetőségétől, tekintsük a következő két döntési modellt. Tegyük fel, hogy mindkettőben azonos a célok, eszközök és a környezeti tényezők sorozata:

$$x_1(t+1) = F\,x_1(t) + G_u\,u(t) + G_d\,d(t)$$
$$y(t) = H\,x_1(t) + D_u\,u(t) + D_d\,d(t);\quad x_1(0) = x_{0,1}$$
$$x_2(t+1) = F\,x_2(t) + G_u\,u(t) + G_d\,d(t)$$
$$y(t) = H\,x_2(t) + D_u\,u(t) + D_d\,d(t);\quad x_2(0) = x_{0,2}$$

ahol $\{y(t)\}$, $\{u(t)\}$, $\{d(t)\}$ sorozat azonos.

Ha

$$\mathrm{d}x(t) = x_1(t) - x_2(t),$$

akkor

$$\mathrm{d}x(t) = F\mathrm{d}x(t-1)$$

$$0 = H\mathrm{d}x(t) \tag{7}$$

A (7) egyenletrendszert $\mathrm{d}x(t)$-re megoldva kapjuk, hogy

$$\begin{bmatrix} H \\ H\,F \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ H\,F^{n-1} \\ H\,F^n \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \end{bmatrix} \mathrm{d}x(0) = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ 0 \\ 0 \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \end{bmatrix} \tag{8}$$

A (8) megoldás jobb oldalán egy zérus célpályát kapunk, amit vagy sokféle kezdeti állapot — lineáris függőség — vagy csak zérus kezdeti állapot — lineáris függetlenség — eredményezhet.

A döntési modell megoldása akkor és csak akkor lesz *egyértelmű*, ha a megfigyelhető változók azonos sorozata azonos belső állapotot eredményez, vagyis ha nincs beavatkozás, zérus célpályát csak zérus állapotpályából érhetünk el.

A *megfigyelhetőség* pontos definiálásához az (1) állapottér reprezentációból fokozatos behelyettesítéssel az alábbi egyenletrendszert vezetjük le. (A környezeti hatásoktól az egyszerűség kedvéért eltekintünk.)

$$\begin{bmatrix} y(t) \\ y(t+1) \\ \vdots \\ y(t+n-1) \end{bmatrix} = Q\,x(t) + M \begin{bmatrix} u(t) \\ u(t+1) \\ \vdots \\ u(t+n-1) \end{bmatrix}, \tag{9}$$

vagy összevont jelöléseket alkalmazva:

$$Y_+ = Q\,x(t) + M\,U_+,$$

ahol

$$Q = [H^T, F^T, H^T \ldots, (F^T)^{n-1} H^T]^T \; ; \tag{10}$$

M: az egyidejű és késleltetett multiplikátoroknak alsó trianguláris mátrixa:

$$M = \begin{bmatrix} D & & & \\ HFG & D & & \\ HF^2G & HFG & D & \\ \vdots & \vdots & \vdots & \\ HF^{n-1}G & HF^{n-2}G & \ldots & D \end{bmatrix}$$

A (9) egyenletrendszerből következik, hogy az $x(t)$ állapotváltozó akkor és csak akkor határozható meg *egyértelműen* az $y(t)$ és $u(t)$ jövőbeli megfigyeléseiből, ha a Q megfigyelhetőségi mátrix teljes rangú. Ha egy rendszer kezdeti állapota a megfigyelhető változók segítségével egyértelműen meghatározható, akkor *megfigyelhetőnek* nevezzük.

Az (1) modell tehát akkor és csak akkor megfigyelhető, ha Q megfigyelhetőségi mátrixa teljes rangú, vagyis

$$\varrho\,(Q) = [H^T, F^T H^T, \ldots, (F^T)^{n-1} H^T]^T = n. \tag{11}$$

(A bizonyítást lásd [7]-ben.)

A *megfigyelhetőség* tehát az állapotok és célok *természetes dinamikájának* tulajdonsága. Az irányíthatóság fogalmával szemben, ami a megoldhatóság feltétele, a megfigyelhetőség a megoldás *egyértelműségét* biztosítja, vagyis azt, hogy ha nincs beavatkozás, zérus célpályát szükségszerűen csak zérus állapotpálya eredményezhet. Másképpen megfogalmazva ez azt jelenti, hogy adott exogén hatásokat figyelembe véve, egy adott célpálya egyértelműen meghatározza a kezdeti állapotot.

A megfigyelhetőség fogalma arra épül, hogy a gazdasági rendszer állapota megfigyelhető a *jövőbeli* eszközök és célok segítségével. Az ökonometriai modellépítésben ezzel kapcsolatosan felmerülő kérdés úgy fogalmazható meg, hogy milyen feltételekkel határozható meg a gazdaság állapota a *múltbeli* eszközök és célok alapján. Erre ad választ a *rekonstruálhatóság* fogalma.

Ha F^{-1} létezik, (1)-ből $d = 0$, $e = 0$ esetén

$$x(t) = F^{-1} x(t + 1) - F^{-1} G u(t),$$
$$y(t) = H x(t) + D u(t), \tag{12}$$

ahonnan fokozatos behelyettesítéssel kifejezhetjük az $x(t)$ állapotot a *múltbeli* célok és eszközök segítségével:

$$Y = C_0 x(t) + RU^-, \tag{13}$$

ahol

$$Y^- = \begin{bmatrix} y(t-1) \\ \vdots \\ y(t-n) \end{bmatrix}, U^- = \begin{bmatrix} u(t-1) \\ \vdots \\ u(t-n) \end{bmatrix}, \tag{14}$$

C_0 ún. rekonstruálhatósági mátrix és R alsó trianguláris mátrix:

$$C_0 = \begin{bmatrix} HF^{-1} \\ HF^{-2} \\ \vdots \\ HF^{-n} \end{bmatrix} \quad R = \begin{bmatrix} -HF^{-1}G + D & & \\ -HF^{-2}G + D & -HF^{-1}G + D & \\ \vdots & \vdots & \\ -HF^{-n}G \ldots & & -HF^{-1}G + D \end{bmatrix} \tag{15}$$

Az (1) modell $x(t)$ állapotvektora a múltbeli cél- és eszközmegfigyelésekből akkor és csak akkor rekonstruálható, ha $\varrho(C_0) = n$.

Minimalitás és célszabályozhatóság

A *célok* szabályozhatóságához nem elegendő az állapotok szabályozhatósága. A teljes sztochasztikus modellben ugyanis nemcsak a gazdaságpolitikai eszközök, hanem a környezetet képviselő tisztán exogén változók és a zajfolyamat is hatnak a gazdaságpolitikai célok alakulására. Ez a hatás csak akkor jelenik meg az állapottér modellben, ha minden állapot *megfigyelhető és elérhető*. Ahhoz tehát, hogy adott *célváltozót* előírt pályára juttassunk, *szükséges* feltétel az állapotvektor megfigyelhetősége is. A gazdaságpolitikai célok alakulására az eszközök változtatásával tehát csak a folyamatmodell elérhető és megfigyelhető állapotain keresztül tudunk befolyást gyakorolni.

Bebizonyítható (lásd [13]-at), hogy az (1) modell célszabályozhatóságának szükséges és elégséges feltétele az elérhetőség és megfigyelhetőség *együttes* teljesülése.

Az (1) modell akkor és csak akkor *minimális;* akkor és csak akkor *elérhető és megfigyelhető*, ha

$$\varrho(\Phi) = \varrho(Q) = \varrho(Q\Phi) =$$
$$= \varrho \begin{bmatrix} H \\ HF \\ \vdots \\ HF^{n-1} \end{bmatrix} [G, F, G, \ldots, F^{n-1} G] = n,$$

ahol

$$G = [G_u, G_d] \tag{16}$$

A minimális vagyis megfigyelhető és elérhető modellek sok elméleti és praktikus előnnyel rendelkeznek, amelyeket a matematikai rendszerelméletben rendszerint kihasználnak. A döntési modellekben azért fontos a minimalitás, mert ezáltal nemcsak az állapot és az eszközök kapcsolatát (a szabályozhatóságot), hanem a célok és az állapot kapcsolatát is megteremthetjük. Mivel egy minimális modellben minden állapot elérhető és megfigyelhető, minden hatás, amely a gazdaság állapotát érinti — az állapot közvetítésén keresztül — megjelenik a célok alakulásában is. A minimális modellekben teljes vagyis egyetlen állapotban sem szakad meg az *eszköz-állapot-cél* láncolat. (Emlékeztetésül: ha egy állapot nem szabályozható, ez azt jelenti, hogy az eszköz és az állapot közti kapcsolat nem teljes, ha pedig egy állapot nem megfigyelhető, akkor az állapot és cél kapcsolata hiányzik.

Végül vizsgáljuk meg, hogy az említett tulajdonságok hogyan kapcsolhatók össze a döntési modell és a korábban bemutatott eszközmultiplikátorok aszimptótikus stabilitásával.

A döntési modell aszimptótikus stabilitása

A gazdaságpolitikai döntési modell aszimptótikus stabilitása a következő stabilitási tulajdonságokkal jellemezhető:

— állapotstabilitással,
— célstabilitással,
— eszközmultiplikátor-stabilitással.

Mindhárom stabilitási koncepció visszavezethető az F mátrix saját értékeire[5]: jelölje $\sigma(F)$ az F kvadratikus mátrix saját értékeinek halmazát, $\sigma_c(F)$ a szabályozható állapotokhoz, $\sigma_0(F)$ a megfigyelhető állapotokhoz, $\sigma_{oc}(F)$ a szabályozható és megfigyelhető állapotokhoz tartozó saját értékek halmazát. Ekkor egyszerűen megmutatható (lásd [13]), hogy

— az *állapot*stabilitás szükséges és elégséges feltétele, hogy F *minden saját értéke* stabil legyen;

— a *cél*stabilitás, a $\sigma_0(F)$ saját értékektől függ, tehát szükséges és elégséges feltétele, hogy minden *megfigyelhető állapotának* saját értéke a zajfolyamat által indukáltnak is, stabil legyen;

— az $\{M_0, M_1, \ldots\}$ *eszközmultiplikátorok* sorozata akkor és csak akkor aszimptótikusan stabil, ha F minden *szabályozható és megfigyelhető* saját értéke stabil.

Az $\{M_0, M_1, \ldots\}$ eszközmultiplikátorok akkor és csak akkor *divergensek*, ha az F mátrixnak legalább egy saját értéke egyidejűleg
nem stabil,
szabályozható és
megfigyelhető.

Az eszközmultiplikátorok divergens tulajdonsága végső soron azt eredményezheti, hogy az eszközsorozat bármilyen kicsi elmozdulása hosszú távon a modell célpályájának igen jelentős módosulásával (határértékben a végtelenbe tartásával) jár.

A döntési modell fenti három aszimptótikus stabilitási tulajdonságának kapcsolatát a 3. sz. ábra szemlélteti.

[5] Az F mátrix megfelelő transzformálásával megmutatható, hogy az állapotok közötti átmenet dinamikája az F mátrix saját értékei abszolút értékének nagyságától függ.

3. sz. ábra

Stabilitási tulajdonságok összefüggései

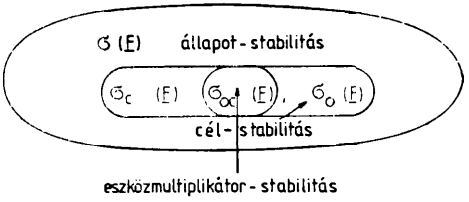

Az ábráról leolvasható, hogy σ_{oc} (F)C σ_0 (F) Cσ (F), ami azt jelenti, hogy ha egy dinamikus rendszer minden állapota aszimptótikusan stabil, akkor a megfigyelhető és szabályozható állapotok is azok, s ebből következően a multiplikátorok is aszimptótikusan stabilok, de fordítva nem igaz. Ugyanis míg az állapot dinamikáját minden állapot, a nem megfigyelhető és nem szabályozható állapotok is alakítják, a céldinamikát csak a megfigyelhető állapotok.

A céldinamikának és a multiplátorok dinamikájának a különbségét az okozza, hogy a gazdaság cél- és állapotdinamikáját a környezet és a kezdeti állapot is befolyásolja. Ez az, amit a szabályozással foglalkozó szakemberek gyakran nem kellően vesznek figyelembe. A gyakorlat már sokszor bebizonyította, hogy milyen kemény korlátokat állítanak a külső környezeti feltételek és a gazdaság múltbeli fejlődése a jelen és a jövőbeli szabályozás elé. A *rendszerszemléletű* modellépítés lényegében ahhoz nyújthat segítséget, hogy ezeket és a hozzájuk hasonló korlátokat már a tervezés során felismerjük — és ne a valóság kemény próbakövén, meglepetésszerűen ütközzünk beléjük.

Hivatkozások

[1] *Aoki, M.:* Optimal control and system theory in dynamic economic analysis. North-Holland, Amsterdam, 1976.
[2] *Chow, G. C.:* Analysis and control of dynamic economic systems. John Wiley, 1975.
[3] *Hautus, M. L. J.:* Stabilization, controllability and observability of linear autonomous systems. Neder. Akad. Wetensch., Proc. Ser. A73, 1970.
[4] *Hautus, M. L. J.:* Controllability and observability conditions of linear autonomous systems. Nederl. Akad. Wetensch., Proc. Ser. A72, 1969.
[5] *Kalman, R. E.:* On the general theory of control systems. In: Proceedings of the 1st Int. Congress on Aut. Control, Butterworth, 1961.
[6] *Kalman, R. E.:* Mathematical description of linear dynamical systems. SIAM Journal of Control, Vol. 1. No. 1, 1963.
[7] *Kalman, R. E.—Ho, Y. C.—Narendra, K. S.:* Controllability of linear dynamical systems, in Contributions to Differential Equations, Vol. I. New York: Interscience, 1963.
[8] *Kalman, T. E.—Falb, P. L.—Arbib, M. A.:* Topics in mathematical system theory. Mc Graw-Hill, New York, 1969.
[9] *Postáné Vellai Györgyi:* Szabályozási célú ökonometriai modellek felépítésének elméleti kérdései. Kandidátusi értekezéstervezet. 1986.
[10] *Preston, A. J.—Wall, K. D.:* Some aspects of the use of state space models in econometrics. In IFAC/IFORS Conf. on Dynamic Modelling and Control of Nat. Ec., IEE Conf. Publ. No. 101., 1973.
[11] *Preston, A. J.:* A dynamic generalisation of Tinbergen's theory of policy. Review of Economics Studies, Vol. 41. No. 1, 1974.
[12] *Preston, A. J.—Sieper, E.:* Policy objectives and instrument requirements for a dynamic theory of policy. In J. D. Pitchford and S. J. Turnovsky (eds). Applications of Control Theory to Economic Analysis, North-Holland, 1977.
[13] *Preston, A. J.—Pagan, A. R.:* The theory of economic policy, Cambridge University Press, 1982.
[14] *Tinbergen, J.:* On the theory of economic policy. North-Holland, Amsterdam, 1963.
[15] *Tinbergen, J.:* Economic Policy. Principles and design. North-Holland, Amsterdam, 1966.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (49—63. l.)

LAKY TERÉZ:

A szervezeti decentralizáció félmegoldása: az állami kisvállalat

A reformfolyamat elengedhetetlen feltétele a vállalati szféra szervezeti decentralizációja, a többnyire mesterségesen — állami határozatokkal, összevonásokkal nagy méretűre duzzasztott, monopolhelyzetű vállalatok megbontása és egységeikből kisebb, önálló szervezetek létrehozása. A néhány éve megkezdett folyamat azonban csekély eredmények után elakadt — állapítják meg egybehangzóan az átszervezés körülményeit elemző tanulmányok ([29], [30], [27], [28]).

Igaz, létrejött mintegy 400 új vállalat. Az átszervezés azonban — szemben a várakozásokkal — gyakorlatilag csupán az élelmiszeriparra és a szolgáltatásokra korlátozódott: a gazdaság más területei úgyszólván érintetlenek maradtak. „Az átszervezések nem változtatták meg az állami vállalatok alapjában véve egyoldalú nagyvállalati struktúráját" — foglalja össze a tényeket Voszka Éva ([30] 6. l.) Az átszervezés folyamatának gyors kifulladását az említett tanulmányok elsősorban a funkcióikhoz ragaszkodó irányító apparátusok ellenérdekeivel magyarázzák, s emiatt joggal ítélik bizonytalan kimenetelűnek a gazdasági megújulást célzó egyéb reformlépéseket is.

A kétkedést sajnos csak erősítik a decentralizáció során létrehozott, új szervezeti formát képviselő állami kisvállalatok működésének tapasztalatai. Ahol ugyanis *sikerült* a decentralizáció, ott — legalábbis a számszerű többséget jelentő kisvállalatoknál — néhány év alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a szervezeti változtatás csak félmegoldást hozott. Néhány nagy tröszt, vállalat megbontásából létrejöttek ugyan kisméretű szervezetek, de pusztán a méretek csökkentek. Az átszervezést irányító apparátusok arra már nem vállalkoztak, hogy — szembenézve az évtizedes működési zavarok valós okaival — ahol szükséges, megváltoztassák a tevékenységhez korábban is alkalmatlan állami vállalati kereteket.

Ez az írás a kisvállalatok problémáit elemezve néhány olyan kritikus pontra kíván rámutatni, ahol nem sikerült túllépni a régi — gyakran még a direkt irányításhoz tapadó — elveken és módszereken. Végső soron ezek okozták, hogy az állami kisvállalati forma nem bizonyulhatott a decentralizáció eredményes útjának.[1]

Az állami kisvállalatot, mint új formát, a gazdasági szervezetrendszer átalakításának igénye hívta életre. A magánszektorban a társasági formák (gmk, pjt),

[1] E cikk alapjául a Munkaügyi Kutatóintézetben készült, terjedelmesebb tanulmány szolgál [16], amely részletesen elemzi az érintett szolgáltatási területek részpiacait, a kisvállalatok létrejöttének körülményeit, működésük évenkénti adatai alapján. A tanulmányhoz felhasználtam a kisvállalati mérlegadatokat, a KSH jelentéseit, a különböző főhatóságoknál folyamatosan készített elemzéseket a szolgáltatási szféra egészéről és különböző részterületeiről; s a Szolgáltatási Kutatóintézet rendszeresen elkészülő értékeléseit. Ezenkívül — speciális kérdéseket feldolgozva — önálló résztanulmányt készített a gépkocsijavítás helyzetéről Oszoli Ágnes; a háztartási és híradástechnikai készülékek javításáról Czenki Klára, a fodrászatról Hegedűs Lajos, valamint az ipari kisvállalatok főbb jellemzőiről Lakatos Judit. A dokumentumok, elemzések számos következtetését, gondolatát használom fel e cikkben, alkalmanként — akaratlanul — a forrás megjelölése nélkül is.

Laky Teréz kandidátus, a Munkaügyi Kutató Intézet tudományos osztályvezetője.

a szövetkezeti szférában a kisszövetkezetek, szövetkezeti szakcsoportok, az állami szektorban pedig elsősorban a kisvállalatok, leányvállalatok (és a vgmk mint a vállalat és a társasági formába szerveződő dolgozók közös vállalkozása) sokaságának létrejöttétől remélték, hogy a csúcsáról a talpára áll majd a magyar gazdaság szervezeti piramisa.[2] Ennek megfelelően 1981-ben módosították a vállalati törvényt; a pénzügyminiszter és az ipari miniszter pedig együttes irányelvet adott ki a kisvállalatok gazdasági ismérveiről.[3]

Létük és működésük megkönnyítésére, rugalmas alkalmazkodásuk elősegítésére a születendő kisvállalatok különféle előnyöket kaptak. (Ezek egy részét — például a tevékenységi kör profilkötöttségek nélküli bővítésének jogát — később a vállalatok teljes körére kiterjesztették.) Legfontosabb kedvezményeik:

— A gazdasági szabályozás, az elszámolás, a számvitel és a statisztikai adatszolgáltatás úgynevezett egyszerűsített (a szokásosnál kevesebb kötelezettséget előíró) rendszerében működnek.[4]

— A kisvállalatok adózása kezdettől egyszerűbb és kedvezőbb a nagyokénál, s az évek során még kedvezőbbé vált. A költségvetéshez szövevényes rendszerben kapcsolódó hagyományos vállalatoktól eltérően, a kisvállalatokat csak kétféle költségvetési befizetési kötelezettség terhelte: a bruttó jövedelem (a nyereség és a bér összege) 18, valamint az amortizáció 40 százalékát vonták el tőlük. „A kisvállalatok esetében ily módon megfordult és számszerűségében is módosult a költségvetési befizetések és a vállalatnál maradó pénzeszközök aránya 1 : 3 értékre" — összegzi egy jelentés [26].

— A gazdasági szabályozás külön kedvezményekben részesíti azokat a kisvállalatokat, amelyek tevékenységének legalább 51 százalékát (lakossági és közületi) szolgáltatások teszik ki. Az iparban működő kisvállalatok kevés kivétellel ilyen, ún. „fogyasztási szolgáltató" kisvállalatok lettek.[5]

— A szolgáltató vállalatok — köztük a kisvállalatok is — ezen felül lakossági szolgáltatásaik arányában visszatérítést kaptak a kifizetett bérek után fizetendő, 40 százalékos társadalombiztosítási járulékból.

— Miközben a nagyok adóterhei növekedtek, 1985-től a kisvállalatok (és a kisszövetkezetek) további kedvezményhez jutottak: bruttó jövedelmük adója 15 százalékra csökkent, s az amortizáció teljes összege náluk marad. Megszűnt ugyan a társadalombiztosítási járulék egy részének visszatérítése, viszont a fogyasztási szolgáltatást végző vállalatok 10 százalék adókedvezményben részesülnek lakossági szolgáltatásaik (számlázott, anyag- és alkatrészértéktől mentes) árbevételéből.

— Végül a rendelkezések szerint az alapító szerv a kisvállalat eszközeit nem vonhatja el. Viszont a vállalattal szemben szanálási eljárás sem folytatható le. Ha a vállalat veszteségesen gazdálkodik, illetve gazdálkodása miatt alapjaiban hiány keletkezik, és ezt nem tudja saját erejéből megszüntetni, az alapító szerv a vállalatot megszünteti.

A sokféle kedvezménnyel, könnyítéssel segített kisvállalatokat a jogalkotók elsősorban a nagyüzemek tevékenységének kiegészítésére, háttéripari tevékenység végzésére, kisebb sorozatú speciális végtermékek előállítására, a lakossági szükségletek, mindenekelőtt a szolgáltatások iránti igények kielégítésére szánták. A PM—IM irányelvei pedig külön hangsúlyozzák, hogy „kisvállalat létrehozása

[2] A „fordított piramis" szellemes ábrája Schweitzer Iványtól származik ([23] 130. l.).

[3] Az 1981. évi 20. számú törvényerejű rendelet, valamint a törvény végrehajtási rendelkezéseit módosító 42/1981. (IX. 28.) MT. számú rendelet és a 347/1981. (PK. 25.) PM—IM számú együttes irányelv a kisvállalatok gazdasági ismérveiről.

[4] A rendelkezések ezt az elvet kiterjesztették az ugyancsak 1982. január 1-jétől alapítható leányvállalatokra, majd a kisszövetkezetekre is.

[5] Ezt a formát választhatták a kisszövetkezetek, valamint a kisvállalati formában működő leányvállalatok is.

valamennyi ágazatban indokolt lehet", s az iparban, az építőiparban, a belkereskedelemben és a közlekedésben több tucatnyi tevékenységet sorolnak fel, amelyeket különösen célszerű ilyen szervezeti formában ellátni.

1982-ben még csak három kisvállalat alakult, de 1983-ban 132, 1984-ben 148, 1985-ben már 196 működött, közülük 160 az ipar javító-szolgáltató szakágazataiban. A többi népgazdasági ágban számuk elenyésző: az építőiparban 13, a közlekedés-hírközlésben kettő, a kereskedelemben csupán egy, az egyéb anyagi tevékenységek ágazatban 18 (ebből 10 a fodrászatban), az egészségügyi-szociális-kulturális szolgáltatásokban kettő. A kisvállalatokban 1985-ben 21 300 fő dolgozott, közülük mintegy 17 000 ember az ipari szolgáltatásban, 1800 az építőiparban, 2400 az egyéb anyagi tevékenységek ágazatában (ezen belül 1700 a fodrászatban) s mintegy 100 fő a többi népgazdasági ágban (egészségügy, kereskedelem, szellemi szolgáltatások).[6] Az 1985-ben működő 196 kisvállalat közül mindössze egy alakult termelő tevékenységre (egy csökkent munkaképességűeket foglalkoztató papírfeldolgozó vállalat). A többiek — a javasolt sokféle termelési tevékenység helyett— a szolgáltatások különböző területein jöttek létre. Közülük csupán 30 nem került a kedvezményezett „fogyasztási-szolgáltatók" közé. S bár a cikkben idézett statisztikák valamennyi kisvállalatra vonatkoznak, elemzésem középpontjában a fogyasztási-szolgáltatók állnak.

A létrejött kisvállalatok mindegyike — más néven, más függelmi kapcsolatokkal — korábban is létezett. Nagy többségük két, országos szervizhálózattal rendelkező tröszt (a gépkocsijavítással foglalkozó AFIT és az elektromos háztartási, valamint híradástechnikai eszközök javításával foglalkozó Gelka) helyi egységeinek önállósításából született. Így jött létre a Budapesti Állami Fodrászatból is 10 önálló kisvállalat. A nagy szolgáltató szervezetek szétbontását — keserves huzavona után — kimondó államigazgatási döntés egyik indoka e szervezetek tartósan gyenge gazdasági eredménye volt: a gazdálkodás eredményességét jelző főbb mutatókban rendre elmaradtak a szövetkezetektől és a kisipartól. A nagyobb önállóság, a rugalmasabb működés lehetősége az eredmények javulását ígérte. A döntésben azonban természetesen az is közrejátszott, hogy az érintett főhatóságok között a központi szervezet-korszerűsítési programban előirányzott decentralizálások körül folyó alkukban előbb-utóbb „ajánlatosnak látszott néhány szervezeti decentralizálásba belemenni, felmutatni a hajlandóságot az általuk is megalapozottnak minősített átszervezésre, hogy a többi esetben annál hatékonyabban lehessen fellépni a szervezeti keretek megőrzéséért" ([28] 29. l.). Néhány volt tanácsi vállalat (javítószerelők, építőipari tervezők) esetében egyszerűen előnyösnek ígérkezett a formaváltás (bár a vidéki Patyolat vállalatok önállósításától ugyanúgy gazdasági gondjaik enyhülését várták, mint az állami javító szervizek esetében). A szellemi szolgáltatásokat végző — tervező, szervező tanácsadó — kisvállalatok többségének elődje ágazati szervezőintézet, oktatási központ volt, s a három ipari tárca megszűnésekor megtartásukhoz egyetlen lehetséges forma kínálkozott: kisvállalattá alakulásuk. A két-három éve működő kisvállalatok többségének múltja tehát általában tíz-húsz éves. A formaváltás nem hozott érdemleges javulást gazdasági eredményeikben. Gazdálkodási mutatóik rendre elmaradnak a hasonlóan egyszerűsített számvitelt alkalmazó egyéb kisszervezetek (leányvállalatok, kisszövetkezetek, szövetkezeti leányvállalatok) mutatóitól.[7]

— A kisvállalatok részesedése az árbevételből mindegyik népgazdasági ágban kisebb, mint a létszámban mért súlyuk. Más szóval, a kisvállalatoknál a legalacsonyabb a létszámarányos árbevétel (321 ezer Ft, szemben például a leányvállalatok

[6] A cikk írásakor még nem álltak rendelkezésre az 1986. évi adatok. A cikkben felhasznált adatok forrása a Pénzügykutatási Intézet kiadványa [9].

[7] Az adatok forrása [9] 29—37. l.

767 ezer forintjával). A kisvállalatoknál a legmagasabb (21 Ft) a 100 Ft árbevételre jutó bérköltség (az átlag 15 forint; a leányvállalatoknál 11 Ft). Ugyancsak náluk a legmagasabb (86 Ft) a 100 forint árbevételre jutó ráfordítás is. (A kisszövetkezetek megfelelő adata 65 forint.)

— A számított jövedelmezőségi mutatók (vagyon, árbevétel, kereset és erőforrás-arányos eredmény) szerint a kisvállalatok gazdálkodása bizonyult a legkevésbé jövedelmezőnek, a kisszövetkezeteké pedig a legjövedelmezőbbnek.

— A veszteségesen gazdálkodó kisszervezetek egyharmada kisvállalat volt. (A másik harmad a — jóval nagyobb számú — kisszövetkezetek közül került ki; igaz viszont, hogy az összesen 243 millió forintra rúgó veszteség mintegy harmada három építőipari leányvállalatnál keletkezett.)

— A gyenge eredmények annak ellenére alakultak ki, hogy a kisszervezetek közül a kisvállalatok (és a leányvállalatok) fizetnek be a legkevesebbet az állami költségvetésbe: 100 forint árbevételből 11 (illetve 10) forintot, szemben a kisszövetkezetek átlagosan 17 és a szövetkezeti leányvállalatok 13 forintos befizetésével. Ráadásul az egységnyi árbevételt terhelő elvonások kizárólag a kisvállalatoknál mérséklődtek (19 százalékkal), a többieknél nőttek (a leányvállalatoknál négy, a kisszövetkezeteknél hat százalékkal).

Ezeket a számokat ugyan aligha ismeri a közvélemény, nap mint nap érzékeli viszont a szolgáltató kisvállalatok többségének gyenge kínálatát, az árak növekedését, a háztartásoknak, személyeknek nyújtott szolgáltatások nem javuló minőségét, a hosszú vállalási időket stb. Az elégedetlenségek, panaszok örökzöld témái a sajtónak, tv-nek, rádiónak. Közismert az is, bár kevesebb nyilvánosságot kap, hogy az ipari és személyi szolgáltatásokat végző — a kisvállalatok nagy többségét kitevő — szervezetekben sokan dolgoznak a vállalatok gépeivel és anyagaival saját zsebre, ami tisztességtelen konkurenciát teremt saját vállalatuknak csakúgy, mint az üzemi költségeket és a meglehetősen nagy közterheket viselő kisiparnak.

A kisvállalatok működésének egyre nyilvánvalóbb gazdasági és társadalmi problémái több meghatározó körülményben gyökereznek. Megítélésem szerint mindenekelőtt abban, hogy az államigazgatás csak rutinszerűen — a nagy szervezetek egyszerű szétbontásával — kívánta létrehozni a kisvállalatokat, s nem vállalta azt a ténylegesen bonyolult feladatot, hogy számos szolgáltatási tevékenységhez megfelelő formát keressen. Ettől alapvetően az állami tulajdon magasabbrendűségéhez ragaszkodó gondolkodásmód tartotta vissza. Másrészt abban, hogy az államigazgatás — szándékai ellenére — később sem tudta másként kezelni a kisméretű vállalatokat, mint a nagyokat. (Az irányítás szükségszerű uniformizáltsága, a törekvés az általános érvényű szabályozásra a kisvállalatokat gyorsan beillesztette az állami vállalatok rendjébe.) S mindezen túl a szolgáltatások számos területén az adott szervezeti keretek és a tevékenység nyilvánvaló ellentmondásai miatt a zervezetekben óhatatlanul elterjedő fusizásban, ami a kisvállalatok sokaságát gazdaságilag alacsony hatékonyságúvá, s egyúttal a tisztességtelen egyéni haszonszerzés államilag privilégizált szervezetévé teszi.

Tevékenység, szervezeti forma, tulajdon

A kisvállalatok alapításáról rendelkező jogszabályok a *szervezeti méreteket* illetően csupán azt mondják ki, hogy a kisvállalatok „az adott tevékenységi körben működő vállalatoknál számottevően kisebb létszámmal, illetve állóeszközértékkel" rendelkeznek. A létszám — különösen a szokásos vállalati méretekhez képest — valóban kicsi (lásd a táblázatot), s ez önmagában tökéletesen egybevág a szerkezetkorszerűsítési elképzelésekkel. Felmerül azonban a kérdés: szükség van-e egyáltalán ilyen kisméretű állami vállalatokra, s ha igen, ott van-e rájuk szükség, ahol létrejöttek?

A kisvállalatok méretének létszám szerinti megoszlása 1985-ben

A foglalkoztatottak száma (fő)	A kisvállalatok száma	Ebből			A többi ágazat
		ipar	építőipar	egyéb anyagi ágazatok	
2— 10	10	7	—	2	1
11— 30	45	43	—	1	1
31— 50	8	7	—	—	1
51—100	43	38	3	1	1
101—150	48	34	6	8	—
151—300	39	28	4	6	1
301—	3	3	—	—	—
Összesen	196	160	13	18	5

Forrás: [9].

Az elmúlt évek szervezetkorszerűsítési intézkedései — akárcsak az idevágó hazai szakirodalom — csak a vállalati méretszerkezet módosításának a szükségességét tartották szem előtt, s nem vizsgálták, hogy adott tevékenységekhez milyen tulajdon- és szervezeti formák adhatják a legalkalmasabb keretet. A csupán a méretekre összpontosuló látásmód annak ellenére megmaradt, hogy a szervezetkorszerűsítési intézkedések által érintett jónéhány szolgáltató ágazatban — a gépkocsijavításban, a fodrászatban, a háztartási gépek és híradástechnikai berendezések javításában, a textiltisztításban — sok év tapasztalata mutatta, hogy a specializált állami vállalatoknál lényegesen jobb eredményeket mutatnak fel a (többnyire vegyes profilú) szövetkezetek s főként a kisiparosok.

Hogy adott tevékenység mely szervezeti formában végezhető a legeredményesebben, ez a tapasztalatok szerint elsősorban a tevékenység alábbi jellemzőitől függ:

— A *munkamegosztás* igénye: a munka elvégzéséhez elegendő-e egyetlen hozzáértő személy vagy többszemélyes munkaszervezetre (segítő családtagok, alkalmi vagy rendszeres közreműködők bevonására), esetleg a más-más szakmával rendelkezők közti együttműködésre van szükség.

— A *technikai felszereltség:* elegendőek-e a munkához kéziszerszámok, vagy komolyabb felszerelésre, gépekre, üzemszerű körülményekre van szükség?

— A *munkavégzés színhelye:* a munkát megrendelőnél végzik-e vagy a szolgáltatónál?

Közvetlenül ezekre a tényezőkre vezethető vissza, hogy a szolgáltatások sokasága — főként a kis tőkeigényűek — mindenütt a világon, ahol nem felülről, mesterségesen alakítják a szervezeti formákat, jórészt egyéni, családi vagy kisüzemi munkaszervezetben maradt és a nagyipar még mohó terjeszkedése idején sem nyomult be a szolgáltatások megannyi területére. Ezzel szemben nálunk a nagy szolgáltató szervezetek váltak uralkodóvá (az 1700 főt összefogó Budapesti Állami Fodrászat, a csaknem 5000 főt — zömmel önállóan dolgozó, a javítás helyszínére kiszálló szerelőket — foglalkoztató Gelka, a személygépkocsi-javításban a mintegy 12 ezer főt foglalkoztató AFIT, a nagy körzeteket ellátó textiltisztító üzemek, a nagy építő- és tervezővállalatok stb.), amelyek létrehozásakor eltekintettek a szervezeti racionalitás nyilvánvaló elveitől. Helyükbe — kimondva-kimondatlanul — a nagy állami szervezetek létének, s könnyen irányíthatóságának igénye lépett. A nagy szervezetek decentralizálásakor is fontosabbá vált „a már befektetett állami vagyon védelme", „együtt-tartása", mint a szakmai sajátosságoknak megfelelő szervezeti formák, s a különféle tevékenységek valóságos tőkeigényének vizsgálata.

Érdemes ezért közelebbről megvizsgálnunk, hogy milyen vagyont örököltek a kisvállalatok, továbbá hogy milyen esélyt ad az állami vagyon értékesüléséhez az egységek mechanikus önállósítása.

Minthogy az átszervezés során rendszerint azt az elvet követték, hogy az addig is használt épület és felszerelés képezze az önállósuló kisvállalatok vagyonát, ezért a létrejövő kisvállalatok egyes esetekben a szükséges eszközökkel sem rendelkeztek, más esetekben viszont éppen ellenkezőleg: túl nagy termelőkapacitást örököltek, amelyet korábban sem lehetett megfelelően kihasználni. Ez a helyzet például a textiltisztításban, ahol a Patyolat kisvállalatoknak változatlan gondja a széles vonzáskörzetek központosított ellátására létesített kapacitásaik kihasználatlansága.[8]

Számos AFIT utódvállalat is túl nagyra méretezett, kihasználhatatlan kapacitású szervizeket örökölt. „Felépült például a fővárosban egy nagy autójavító vállalat, amelyet így reklámoztak: ez Közép-Európa legnagyobb szervize. Arról egyetlen szó sem hangzott el, hogy milyen típusú kocsikat javítanak majd itt, s mivel próbálják megnyerni maguknak az ügyfeleket" [15]. Eredménye, hogy még 1985-ben is sokhelyütt panaszkodtak a kapacitások kihasználatlansága miatt [8]. Ráadásul a nagy szervizállomásokon felhalmozott — jórészt állami fejlesztési támogatásból vásárolható — technikai eszközök a korábbi beszerzések ötletszerűségéről tanúskodnak [21]. A fodrászat, mint viszonylag kevéssé eszközigényes tevékenység esetében a kisvállalatok vagyonát ugyancsak a sok gonddal járó ingatlanok jelentik. Az üzletek egy része 1980—82-ben létesült, a 128 milliós (fele részben állami támogatásként kapott) fejlesztések, illetőleg a megelőző években állami dotációból végrehajtott felújítások keretében. Az új — főként a lakótelepek szolgáltatóházaiban a várható lakónépességre méretezett, de a tervezői számításokat soha nem igazoló — hodályszerű üzletek azonban (akárcsak a hasonló szellemben kialakított vendéglátó egységek) nem bizonyultak vendégcsalogatónak, s idővel szinte valamennyi ilyen üzlet veszteségessé vált. (A veszteségeket az elődvállalat — csakúgy, mint a Gelka és az AFIT — a „közös kalapból" fedezte.)

A Gelka utódvállalatainak vagyona is zömmel ingatlan; gépeik, berendezéseik értéke felét sem teszi ki ingatlanaik — a műhelyek, illetőleg a műhelyeket is magukban foglaló épületek — értékének. Az Ipari Minisztérium 1985-ben végzett felmérése szerint (amelyben a Gelka 79 utódvállalata közül 63-tól kaptak feldolgozásra alkalmas választ) mindössze 14 kisvállalatnál voltak elégedettek a működési feltételekkel. A többiek panaszkodtak az elhelyezésre, a helyiségek állapotára, illetőleg — 62 százalék — a technikai felszereltségre, a műszerezettségre.

A technikai eszközök hiánya vagy korszerűtlensége régi keletű és folyamatosan újratermelődő probléma. A Gelka egykori üzemei többnyire attól függően jutottak több vagy kevesebb felszereléshez, hogy nagyobb vagy kisebb településen működtek-e. A kapacitásokat azonban — az általános elégedetlenség ellenére — korábban sem tudták megfelelően kihasználni.

Az itt nem említett egyéb kisvállalatok vagyona jelentéktelen — 10 százalékát sem teszi ki a kisvállalatok összvagyonának —, s e vagyon jelentős része is épület, iroda, telephely. Az örökölt ingatlanok részben valóban szükségesek, egy részüktől

[8] Amint egyik napilapunkban két éve olvashattuk: „...milliárdokért lett felépítve ez a hálózat, változtatni rajta már nem lehet. Biztos, hogy több kisüzem, szalon kellene a monstrumok helyett..." [7]. Az elsőként létrejött Patyolat kisvállalat igazgatója mondta el a Petőfi rádió egyik tavaly januári adásában: a szükség, a kényszer sokféle akcióra vitte rá a vállalatot. Élve azzal a lehetőséggel, hogy a kisvállalat önállóan bővítheti tevékenységi körét, a mosásnál képződő gőzt hasznosítva az üzemcsarnokban 400 négyzetméteren, fóliasátrakban aszparágusztermelnek. Ebből egy év alatt 100 ezer Ft bevételhez jutottak. További 400 ezer Ft-ot hozott az, hogy vállalták a környezetre ártalmas anyagok elégetését. A legnagyobb hasznuk, 1 millió forint azonban a kereskedelmi tevékenységből származott; cipőt, ruhát és maradék szöveteket árusítanak. Így talpon tudtak maradni, de a központi üzemnek kevés a munkája (Petőfi rádió, 1986. január).

azonban — rosszul telepített, hodályszerű, nagy fűtési, világítási, karbantartási költségeket fölemésztő épületektől —, ha tehetnék, szívesen megszabadulnának.

A kisvállalatok többségéhez került vagyon védelme tehát valójában elsősorban az ingatlanok állami tulajdonának a védelmét jelenti. Erre azonban más mód is kínálkozik — az eszközök például a helyi tanácsok tulajdonába adhatók, s a kisvállalatok tőlük bérelhetnék. Ez a megoldás megkönnyítené a tartósan veszteséges egységek felszámolását, hiszen csak az ingatlanok bérlője változna meg, az állami tulajdon nem csorbulna.

A kisvállalatok vagyonának jóval szerényebb hányada a gépek, berendezések értéke. (A híradástechnikai és háztartási gépjavító kisvállalatoknál egy foglalkoztatottra számítva 1984-ben alig 50 ezer Ft volt, a fodrászatban jóval kevesebb.) Az állami kisvállalatok dolgozóinak tevékenységéhez tehát termelőeszköz formájában viszonylag kevés lekötött tőke tartozik, feltehetően kevesebb annál, mint amennyit egy-egy kisiparos e szakmákban befektet.

Az állami vagyon védelmének jelszavával végrehajtott decentralizáció éppen a termelővagyon védelmét, hasznosítását mellőzte. Holott akár csak a termelővagyon mértékének és összetételének elemzése önmagában is kérdésessé teszi, hogy valóban szükséges-e, jogosult-e valamennyi szolgáltatásban „az állami vagyon együtt tartása?"[9] S amit — most már adottságként — mégis együtt kell tartani (mert a nagy értékű, beépített berendezések helyhez kötöttek), ott a vállalati forma-e a kizárólagos keret, vagy pedig szóba jöhet más hasznosítási lehetőség is (bérlet, franchizing, belső vállalkozás stb.)?

E kérdések mellőzésében természetesen az is közrejátszott, hogy az apparátus sürgette a meglehetősen nehézkes decentralizálások minél gyorsabb befejezését. Magam a fő okot mégis abban látom, hogy az államigazgatás a decentralizálás során nem kívánt szembesülni sem az eddigi fejlesztési koncepciók most már determináló adottságot jelentő ellentmondásaival, sem a továbblépés esetleg kényelmetlen következményeivel.

A szervezetkorszerűsítést előkészítő, többféle lehetséges megoldást ajánló tervezetek mindegyike abból indult ki, hogy a meglévő nagy állami szervezetek, az országos hálózatok a mai körülmények között nehézkesek, nem elég hatékonyak, ezért kell őket a vevők igényeihez alkalmazkodó kis egységekre bontani. Az a gondolat, hogy az állami szolgáltató nagyvállalatok merev struktúrájának létrehozása egy eleve hibásnak minősíthető gazdaságirányítási törekvés terméke, fel sem merült. Ellenkezőleg: a kritikus felülvizsgálat helyett inkább az egykori döntés helyességének bizonygatása a jellemző: „Látni kell, hogy ez a hálózat másképp nem, csakis az erők koncentrálásával jöhetett létre. Visszamenőleg kár volna megtagadni, ami jó volt" [8]. Utólagosan is igazolást kapott mindegyik centralizált fejlesztési program. „Az 1980-ig tartó extenzív fejlődési szakaszban kiépült egy korszerűen felszerelt szolgáltatóhálózat. Így például mosodák, szervizek létesültek országszerte; e létesítmények megnyitására nagy szükség volt, mert a lakossági igények mennyiségi növekedésének csak ily módon lehetett eleget tenni" [14].

Valóban olyan jó-e szolgáltatóhálózatunk, hogy létrehozásának módját, illetve kifejlesztésének koncepcióját „visszamenőleg kár lenne megtagadni"? A szolgáltatások krónikus hiányai, a lakosság tartós elégedetlensége, a monopolhelyzetű, a vevők igényei iránt közömbös szolgáltató egységek gyenge hatásfokú működése, az illegális tevékenységek elburjánzása már régóta jelzik e fejlesztési koncepció alapvető hibáit. Az idézett — széles körben létező — vélemények pedig éppen azt a gyakorlatot védik, ami a szolgáltatási szférában a természetes, szerves fejlődést évtizedeken át a mesterséges fejlesztésekkel akadályozta.

[9] Nyilvánvaló, hogy „Nem lesz valódi össznépi tulajdon az olló, a borotva és a hajszárító sem az egy-két személyes fodrászüzletben, bármekkora állami vállalatokba szervezzük is a fodrászatokat" — írta Hámori Balázs és Szabó Katalin egy cikkében ([13] 716-717. l.).

A hatvanas években kialakított koncepciók tulajdonképpen szerves folytatásai voltak az ötvenes évekének: ahelyett, hogy a szervezeti formát a szolgáltatási tevékenység sajátosságai határozták volna meg, továbbra is vezérelv maradt az állami tulajdon dominanciája, a szervezetek és a folyamatok szoros központi irányíthatósága, s ehhez nem illeszkedtek az olyan szervezeti megoldások, mint az egyéni vállalakozó, a családi munkaszervezet vagy a néhány fős műhely.[10]

Ennek az irányítási igénynek természetes terméke például az a döntés, hogy a gyorsan terjedő, tartós fogyasztási cikkek javítóhálózatát az állam szervezi meg. A döntés — és ami ezzel együtt járt: a szolgáltató kisipar létfeltételeinek szigorítása, a kisipari javítóhálózat sorvasztása — hosszú időre elodázta számos szolgáltatási ág természetes, szerves kiépülését.

A hetvenes években a szolgáltatási szféra továbbfejlesztése a régi elvek szerint folytatódott. Sőt, a recentralizálás éveiben a régi törekvések új erőre kaptak, s e szférát is természetes módon foglalta magába a mindenre kiterjedő központi irányítás igénye. S erre az állami szolgáltató nagyvállalatok léte módot is adott. A központi fejlesztési források elosztása néhány nagy cégnek, gazdálkodásuk figyelemmel kísérése — rutinszerű államigazgatási feladat. A fejlesztések így nem a valóságos, területenként jelentősen eltérő igények vagy a jövedelmezőségi különbségek mérlegelése szerint minősültek ésszerűnek, hanem a nagyvállalati érdekeknek is megfelelő központi fejlesztési szándékok szerint: azaz hogy főként nagy egységek, nagy kapacitások telepítésével, „tervszerű hálózatfejlesztéssel" bővítsék a szolgáltatásokat az ellátatlannak tekintett területeken.

Az persze indokolt, hogy a tényleges igényeket kielégítő, nagyobb tőkebefektetést kívánó egységek létesítését az állam vállalta magára, hiszen erre — a szövetkezeteken kívül — másnak nem is volt lehetősége. Csakhogy a fejlesztési koncepciók kizárólag a központilag kezelhető, nagy fejlesztésekre összpontosítottak, s mellőzték a kis szolgáltató egységeket, holott az igények zömét ténylegesen ezek elégítették ki. A szolgáltatás-fejlesztési koncepciók ezáltal végül is nem a szolgáltatások általános fejlesztését, hanem a szocialista szektor egyoldalú fejlesztését szolgálták.

Ezt sokféle ideologikus érv támasztotta alá, az állami kötelezettségként felfogott ellátási felelősség elvének hangoztatásától egészen addig a tantételig, hogy a központi források koncentrált felhasználása az ésszerűség legfőbb záloga. Emellett a szolgáltatási szféra központi fejlesztésének és irányításának elvét szükségképpen erősítette a mindmáig ambivalens módon kezelt kérdés: a magánszektor helyének, szerepének tisztázatlansága.

Ezért sem merülhetett fel az, hogy a szolgáltatások fejlesztésére szánt milliárdokat másként használják fel: például adó- vagy egyéb kedvezmények formájában kapják a szolgáltatást végzők, vagy hogy a nagyobb beruházási igényű egységek létrehozásával párhuzamosan az illetékes állami szervek a kisipari műhelyek fejlesztésére is dolgozzanak ki ösztönző programokat.

Jórészt az irányító apparátus jelentős részének „hagyományos szocialista" értékei — az állami tulajdon magasabbrendűségének elve, szemben a termelőeszközök kis magántulajdonának „osztályidegen" természetével; a magánszektor gazdasági szükségességét szavakban ugyan elismerő, ám tartósan bizalmatlan és óvatos

[10] Az állami tulajdon fetisizálásáról írja Szabó Katalin: Az állami tulajdont olyan általános formaként kezeltük, amelyben a többi tulajdoni megoldás végülis feloldódhat, amely tehát alkalmas lehet a tulajdoni rendszer homogenizálásra... Az állami tulajdont minden tekintetben előnyben részesítettük a többi tulajdonformával szemben. A szövetkezeti és az egyéni vállalkozásokat az adózásnál éppúgy diszkrimináltuk, mint a társadalmi források elosztásánál. Az ilyenfajta kivételezés nem az általa kiváltott társadalmi feszültségek miatt okozza a legnagyobb kárt, hanem azzal, hogy nem hagy teret a formák «természetes kiválasztódásának» ([24] 28. l.).

megítélése — magyarázzák, hogy érdemben, a gyakorlatra kihatóan még a nyolcvanas években sem bírálták felül az előző évek szervezetfejlesztési koncepcióit.

A nyolcvanas évek szervezetkorszerűsítési programjai sem szakítottak tehát nyíltan a régi elvekkel, s ezért a továbblépés útját is csak felemás módon jelölhették ki. A szolgáltatások egész szervezetrendszerének — s ezen belül az állami vállalatok szerepének — radikális felülvizsgálata helyett csupán a kisvállalati forma született meg. Ez a kompromisszum bizonyult a gyakorlatban keresztülvihetőnek.

A kisvállalatok működésének eddigi tapasztalatai sem váltották ki az érintett szolgáltatási ágakban a szervezeti formák érdemi felülvizsgálatának igényét. Az államigazgatás szemében a kisvállalat egyfelől egy sikeresen végrehajtott államigazgatási akció — a szervezetkorszerűsítés — terméke, s puszta léte vívmánynak minősül: a nagy szervezetek helyébe kis szervezetek léptek. Másfelől a szervezetfejlesztési koncepciók már kijelölték a továbblépés útjait, tehát az érintett apparátusok ezek végrehajtását tekintik feladatuknak, s nem a kisvállalatok tényleges helyzetének, működésének felülvizsgálatát. A koncepciók szerint a továbbiakban még kisebb, önálló egységeket kellene a kisvállalatok égisze alatt kialakítani. Főként úgy, hogy a kisvállalatok legkisebb egységeit, az elkülönült telephelyű műhelyeket szélesebb körben adnák ki szerződéses üzemeltetésre. (A szövetkezetek is erre törekszenek az átalányelszámolásos egységek létrehozásával.) A szerződéses üzemeltetés azonban évek óta nem tud tért hódítani. Ugyanakkor lekerült a napirendről az, az eredeti szervezetfejlesztési elképzelésekben még szereplő javaslat, hogy a kisebb műhelyeket adják bérbe kisiparosoknak vagy kisiparosok munkaközösségeinek. A javaslat kezdettől fogva népszerűtlen volt, hiszen a kisipar sokak szemében változatlanul az „igazán szocialista" állami szektort fenyegető versenytárs. Ezért, bár sok elemző rámutat arra, hogy a kisipar rugalmassága szervezeti sajátosságaiból fakad, tehát abból, hogy a kisiparos általában egyedül, autonóm szervezetben csekély adminisztrációval dolgozik, a politikai és gazdasági irányító apparátusokban sokan tartanak a magántulajdon elterjedésétől, s ezért nem kívánják tudomásul venni a kisipari munkaszervezet előnyeit.

A szervezetfejlesztési koncepciókban azonban egyelőre nem szerepelnek az állami vagyon hasznosításának más módjai sem. (Ilyen lehetne például a nagyértékű berendezések egy részének műszerállomásként való üzemeltetése, a bérbeadás — szövetkezetnek, közösségnek, egyéneknek —, esetleg eszközök eladása.)

A kisvállalatok irányítása — szándékok és valóság

A kisvállalatok működésének szabályozása

Kezdetben úgy tűnt: a gazdasági szabályozás, az elszámolás, a számvitel és a statisztikai adatszolgáltatás egyszerűsített rendszerében működő kisvállalatok nagy önállóságot élveznek majd. Hamarosan kiderült azonban, hogy a kisvállalatok sem kaphatnak a többi állami vállalatnál nagyobb autonómiát. Részben azért — mint erről már szó volt —, mert a mechanikus alapítás következtében sok kisvállalatnál az önálló működés többféle feltétele is hiányzott. Ezért óhatatlanul rászorultak az új gazda, a tanács segítségére, a működés későbbi nehézségei pedig csak szorosabbá tették ezt a kapcsolatot. Másrészt az is kitűnt, hogy bár a gazdaságirányítás kezdetben igyekezett figyelembe venni a kis méretből és a kisvállalati formából következő sajátosságokat, a későbbiekben nem volt képes más módon kezelni a kicsiket, mint a nagyokat.

A kevés fennmaradt megkülönböztetés egyik leglényegesebbike a kisvállalatok bruttó jövedelemadója, amely kétségkívül jelentősen egyszerűsítette az állami vállalatokra általánosan érvényes, sokcsatornás elvonási rendszert. A szabályozás ezzel egyrészt megkönnyítette a kisvállalatok pénzügyi elszámolását, másrészt — egyéb pénzügyi kedvezményekkel együtt — még a magas bérköltség-aránnyal

működő szervezetek esetében is jelentős eredménynövekedést tett lehetővé [26]. Az adózás után a kisvállalatok szabadon gazdálkodhatnak nyereségükkel, eldönthetik, hogy mekkora hányadát tartalékolják, illetve fordítják fejlesztésre vagy béremelésre. A kisvállalatok azonban — csakúgy, mint a nagyok — nem a vagyont gyarapították, hanem inkább a béreket növelték.

A tevékenységi körök szabad bővítése — amely kezdetben csak a kisvállalatoknak nyújtott előny volt — ugyancsak komoly segítséget jelentett. A profilbővítésből, a helyiségek hasznosításából vagy a kereskedelmi tevékenységből származó haszon sok kisvállalat számára biztosította a talponmaradást vagy a jó eredmény elérését.

A könnyítések azonban egyre részletesebb, mindenre kiterjedő szabályozással párosultak, s végül is „a különféle szabályozók összhatásának következményeként a várt javulás helyett a szolgáltató kisvállalatok jövedelmezősége is csökkent" [5].

A szabályozások rendszerében azonban, mint rendesen, szükségképpen megjelentek a hézagok, az egymásnak meg nem felelő, egymással ellentétes hatású rendelkezések. Az irányító apparátusok kötelességszerűen fáradoztak módosításukon, újraszabályozásukon, ezzel is jelezve: odafigyelnek a kisvállalatok minden problémájára és készek újabb intézkedésekre. (A bérszabályozáson belül például aprólékos gonddal szabályozták — és többször is módosították — az igazgatók és helyetteseik, az ún. magasabb vezetőállásúak prémiumát; ösztönözték a tanulóképzést, mérsékelték az anyagtakarékosságért fizetett bér adóját, hitelkedvezményt nyújtottak a fejlesztésekhez stb.)

A részletekbe menő szabályozás, az irányító szervek rájuk is kiterjedő gondoskodása a kisvállalatok számára is egyértelművé tették a függelmi viszonyokat, s a várt piaci viselkedés helyett (verseny a vevők megszerzéséért) egyre inkább a szabályozás követelményeihez igazították működésüket. Valójában nem is volt igazán más választásuk: az árak, a bérek az előírásoktól függenek, s nem a piaci helyzettől. A kereslet és a kínálat áralakító hatása helyett az árhatóság rendezte áraikat, s előbb az AFIT és a Gelka utódvállalatai, majd a fodrász kisvállalatok is benyújtották egyedi áremelési kérelmeiket — így fel is emelhették áraikat.

Ebben a szabályozási környezetben a kisvállalatok ügyvitelének egyszerűsítése sem sikerülhetett. Ezekre a kis létszámú szervezetekre már közvetlenül megalakulásuk után, a működési szabályzatok kidolgozásakor is súlyos adminisztrációs terhek hárultak: „A hatóságok ugyanazokat a követelményeket támasztják velük, mint egy hagyományos vállalattal szemben. Ellenőrzi őket a tűzoltóság, a munkavédelmi felügyelőség, a társadalombiztosítási igazgatóság, az ügyészség, és — adó-, ár-, személyzeti és egyéb szempontokból — a különböző hivatalok. A szervezeti és működési szabályzatuk ezeknek a szervezeteknek a szempontjai szerint lett kidolgozva. Előfordult, hogy egy ilyen szabályzat több mint 500 oldal terjedelmű, aminek elkészítése jelentős időt és költséget igényel" [1] „A kisvállalatoknak mintegy 23 szabályzatot kell készíteni (egyesek szerint lényegesen többet)" [12].

Az állami kisvállalatok terhei később tovább növekedtek, mert az irányító szerveknek a gazdálkodást érintő rendelkezései újabb és újabb adminisztrációs kötelezettségeket hárítottak rájuk — csakúgy, mint a nagyvállalatokra.

A kisvállalatok felügyelete

Az állami kisvállalatok működésének közvetlen felügyelete — s ezzel a felelősség — a tanácsok hatáskörébe került. (Az ágazati irányítás a szaktárcák feladata maradt.) A tanácsok kezdetben némileg bizonytalanok voltak atekintetben, hogy — amennyiben a kisvállalatok deklarált önállóságát tiszteletben tartják — mi legyen a felügyeleti tevékenység tartalma és melyek lehetnek módszerei, eszközei?

Jogszerűen csupán törvényességi felügyeletet gyakorolhatnának, de kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a kisvállalatok jó része konkrét segítésre szorul. A segítséget pedig a felügyeleti szervek nem tudták és nem is akarták megtagadni. Ezt fogalmazta meg számukra a Minisztertanács Tanácsi Hivatala is: „a tanácsok ne szóljanak bele a vállalatok működésébe, de ahol probléma van, ott segítsenek, s ha valahol a kisvállalatok csődbejutásának veszélye merülne fel, akkor azt a tanácsok manőverezési lehetőségeiken belül igyekezzenek elkerülni" [2].

Szükség esetén tehát a tanácsi felügyeleti szerv — esetenként a kisvállalat kérésére, esetenként saját kezdeményezésre — az ilyenkor szokásos eszközökhöz nyúlt: ha kellett, anyagi támogatást adott (átadott vagy visszatérítendő forgóalap-juttatás, a fejlesztési alap kiegészítése, a likviditási problémák áthidalása, telekjuttatás, eszközök átengedése stb. formájában), közreműködött a vezetői személycserékben, a létszámproblémák megoldásában, és „nem utolsó sorban a vállalatok tevékenységének folyamatos figyelemmel kísérésével, a vezetők beszámoltatásával és különböző határozatokkal segítették a vállalatok fejlődését" [25]. A tanácsok pedig azért is készek erre, mert általános elv, hogy saját területükön felelősek a szolgáltatások színvonaláért. Az ellátási felelősség pedig önmagában is indokolja, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel segítsék a kisvállalatok gazdasági problémáinak elhárítását. Ez annál is inkább érdekük, mert a nagyobb egységek csődbejutása esetén a vagyon értékesítése egyelőre megoldhatatlannak látszó feladat.

Az adott körülmények között érthető, hogy a kisvállalatok sem igénylik a nagyobb önállóságot. Egyes kisvállalatoknál a dolgozók elégedetlenkedtek ugyan, amikor a tanácsi felügyelet „saját" embereit nevezte ki a vállalat vezető posztjaira, ahelyett, hogy a kisvállalat dolgozói közül választották volna ki az alkalmas vezetőket. Ez az igazgató választás során néhány helyen oda vezetett, hogy nem választották újjá a tanács által kinevezett igazgatót.

A kisvállalatok azonban valójában nem kívánnak függetlenedni a működésüket olyan sokoldalúan segítő tanácsoktól. A tanácsok eddigi gyakorlatát pedig megerősítette a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának állásfoglalása: „A fővárosi, megyei tanácselnököktől indokolt igényelni, hogy — az új vállalatvezetési formák bevezetését követően is — fokozottan kísérjék figyelemmel és segítsék a kisvállalatok működését, ellátó képességének növelését" [2].

Az autonóm gazdálkodás feltételeinek kifejlődése helyett tehát az egyértelmű függelmi viszonyok, a mindenre kiterjedő szabályozás és az irányítók ellenőrzésére, beavatkozására módot adó egyre terebélyesedő adatszolgáltatási kötelezettség együttesen a gazdálkodó szervezetek hierarchiájának szerves részévé tette a kisvállalatokat is.

A beillesztést elősegítették mind az irányítási gyakorlat változatlan automatizmusai, mind pedig a változatlanul továbbélő értékek az állami tulajdon felsőbbrendűségéről, együtt tartásának szükségességéről.

Az ideologikus értékek változatlanságának azonban ebben az esetben is érdekérvényesítő funkciója van: ezek igazolhatják — és igazolják — a központi irányító apparátusok létének szükségességét: még ebben a kis szférában is nélkülözhetetlenek, hiszen ők igazgatják, óvják, fejlesztik, felügyelik az állam tulajdonát.

Eközben azonban éppen az államigazgatás hagyott megoldatlanul számos, a kisvállalatok létét alapvetően meghatározó problémát. A legsúlyosabb, szinte minden ipari szolgáltatót sújtó mulasztás, hogy az állami kisvállalatok megalakítása során felszámolták a korábbi központi alkatrészellátást, anélkül, hogy újjászervezték volna az alkatrészkereskedelmet. Ennek hiányában szétesett az alkatrészpiac, dezorganizálódott az ellátás, nyomasztóvá váltak a hiányok. A zavarok elhárítása érdekében annyi történt, amennyit az egymással összefogó kisebb és nagyobb szervezetek saját maguk megoldottak, holott itt valóban átfogó, céltudatos állami koncepcióra, általános rendezésre lett volna szükség.

Az illegális szolgáltatás

Az 1985-ben működő 160 ipari kisvállalat jórészt az AFIT és a Gelka utódvállalata. Szerelőik körében — tisztelet a kivételnek — általánossá vált a törekvés arra, hogy szolgáltatásaik ellenértékének minél nagyobb részével gyarapítsák saját (illegális) jövedelmüket a vállalat árbevétele helyett. A dolgozók egy része — munkakörülményeiből adódóan — képes a legális vállalati, és az illegális személyi jövedelmek mértékének és arányának jelentős alakítására. Ez pedig *belülről* súlyosbítja a kisvállalatok működésének *kívülről*, — létrehozásuk és tevékenységük körülményeiből származó problémáit.

1983 óta egyre több elemzés tudósít az illegális szolgáltatások terjedéséről és az ennek ellenében adózatlanul szerzett jövedelmek növekedéséről, a gépkocsijavítás, valamint a híradástechnikai eszközök és a háztartási gépek javítása területén.[11] (Ezen kívül még a lakáskarbantartásban becsülik nagy mértékűnek a fusizást.)

A becslések szerint az illegális szolgáltatások aránya magas, és 1983 óta folyamatosan növekszik.

A kisvállalatok létrehozásakor sokan remélték, hogy ha a szerelőket sikerül érdekeltté tenni — elsősorban a növekvő bérek révén — a kisvállalat eredményeinek növelésében, akkor az illegális szolgáltatás legalább ebben a körben visszaszorul. A kisvállalatok megalakulása után a bérek valóban emelkedni kezdtek: 1985-ben az ipari kisvállalatokban 5515 forint volt a kimutatható havi átlagjövedelem; valamivel alacsonyabb, mint az ipari átlag (6174 forint).

A bérek folyamatos emelésén túl a kisvállalatoknál módosították a teljesítménybérezés korábbi rendszerét is, arra törekedve, hogy a fizikai dolgozók *részesedése* növekedjék az általuk végzett munkák díjaiból. Ezzel is az illegális tevékenységeket kívánták visszaszorítani: „Bizonyos érdekeltségi elemekkel arra ösztönzik a szerelőket, hogy munkájuk mind nagyobb részét a kisvállalatok keretei között végezzék" [17] — azaz ne fusiban.

Az ösztönzőbb bérezés bevezetése, a munkadíjakból a dolgozóknak járó részesedés növelése kétségkívül előnyösebbé tette a vállalatnak végzett legális munkát *is*. Legalábbis bizonyos szakmákban és bizonyos határokig. A vállalati átlagkeresetek nőttek a háztartási és híradástechnikai eszközöket javító kisvállalatoknál, az AFIT utódvállalatainál azonban az ösztönzőbb bérezés sem bizonyult vonzóbbnak a vállalati teljesítmények — és velük a legális kereset — növelésére.

A fusizás korántsem csak a kisvállalatokat érintő társadalmi-gazdasági probléma — de a kisvállalatok életképességét közvetlenül is veszélyezteti. Elterjedésének okai közül itt csupán egyet emelek ki: a tevékenységhez rosszul illeszkedő szervezeti forma szerepét, ami egyúttal tehetetlenségre kárhoztatja a vezetőket az illegálisan, a vállalat kárára szerzett jövedelmek visszaszorításában.

A kulcsprobléma valószínűleg az, hogy sokféle munka esetén óhatatlanul személyes kapcsolatba kerül egymással a vevő és a munkát végző dolgozó. Ezt a kapcsolatot egy vállalati szervezet — akármilyen kicsi — nem tudja kezelni. Ebben a kapcsolatban a vevő is kérhet, és a szakember is felajánlhat bizonyos többletszolgáltatásokat (például a „hivatalosnál" rövidebb határidőt, a „hivatalosan" megszerezhetetlen alkatrészek előteremtését stb.). Szélsőséges esetben a vállalatot akár az egész ügyletből ki lehet hagyni. A szolgáltató vállalatok ezért mindig is kiszolgáltatottak voltak dolgozóiknak, akiktől a terv teljesítése, az árbevétel stb. függött.

A kisvállalatnál ugyanis a *munkaerő* jelenti az igazi kapacitást, s a teljesítmények nagysága inkább függ az élő munka mennyiségétől,mint például a lekötött —

[11] Sokoldalú elemzés alapján átfogó becslést készített Drexler—Belyó [6]; az autójavításban divó szokásokról Polgár [22], Oszoli [19], [20]; a híradástechnikai és háztartási gépjavításról Czenki [3].

esetenként ingatlanban megtestesülő — tőke nagyságától; azaz a bevételeket a szakmunkások hozzák. A kisvállalatoknak elemi érdeke, hogy megtartsák a szakembereket. (Az egyik elemzés elrettentő példája szerint: egy tévészerelő kilépésekor 300 átalánydíjas ügyfelet vesztett el a kisvállalat.)

A kisvállalati vezetők a vállalati érdekeltség dilemmáját — ha nem lépnek fel erőteljesen a fusi ellen, akkor elvesztik vevőiket, de ha fellépnek, akkor esetleg elvesztik dolgozóikat — józan kompromisszummal próbálják feloldani: növelik a legális kereseteket, mellékprofilokat vezetnek be — és tudomásul veszik a fusizást. Így is csak a dolgozóktól függ, hogy bevételeiket milyen arányban kívánják a vállalattal megosztani.

Ebben a helyzetben komolytalan minden olyan igény, hogy a vezetők lépjenek fel és „határozottabb intézkedésekkel szorítsák vissza" dolgozóik illegális tevékenységét.

Ehelyett mind a kisvállalatok vezetői, mind a kiutat keresők a legváltozatosabb ötletekkel állnak elő annak érdekében, hogy az állami kisvállalatok dolgozóinak legális teljesítménye — s vele legális jövedelme — növekedjék.

Az egyik jellemző elképzelés szerint például: „a kisszervezetek belső struktúráját úgy kellene átalakítani, mintha a szerelő maszek lenne. A szerelő a saját munkáját maga szervezné és mint vállalkozó lépne fel" [1].

Eszerint a szolgáltató állami kisvállalatot — bár gazdaságilag nem bizonyult előnyös formának — meg kell próbálni továbbra is fenntartani. Az elképzelés ideológiai háttere ugyan változatlanul az „állami tulajdon védelmének" ezúttal eléggé tartalmatlan jelszava, de maga a javaslat pragmatizmusában odáig megy el, hogy az államilag engedélyezett, munkaidőben, állami eszközökkel és anyagokkal végzett fusira építse a kisvállalatok jövőjét, törvényesítve azt a privilégizált helyzetet, amit ma a kisvállalatok (és más szolgáltatóhelyek) dolgozói mind a nagyüzemek, mind a kisipar dolgozóival szemben élveznek.

A kisvállalati forma megtartásához fűződő érdekek

E forma megtartásához ma már erős érdekek fűződnek. A kisvállalat életképességének bizonyítása mind a formát létrehozó államigazgatás, mind az állami vállalatok vezetői hierarchiájába beillesztett vezetők[12], mind pedig az ott dolgozók egyértelmű érdeke.

Itt csak a legkevésbé nyilvánvaló jelenséget kívánom elemezni: miért ragaszkodnak az állami kisvállalatokhoz a fizikai dolgozók? A kisvállalatok kezdetben komolyan tartottak a szakemberek eláramlásától, létszámuk azonban gyorsan állandósult. Az érintett szakmákban a nyolcvanas évek elején nagyon kevés kisvállalkozás alakult, 1985-től pedig — főként a magas társadalombiztosítási járulék miatt — nemcsak hogy megtorpant az önállósulás folyamata, hanem igen sokan vissza is mentek a nagyobb biztonságot nyújtó szocialista szektorba. (A KIOSZ adatai szerint évenként 25—30 százalékos a kisiparosok körében a fluktuáció, miközben a főfoglalkozásúak száma stagnál.)

A felmérések adatai szerint a kisvállalatoktól kilépők a magánvállalkozásokkal szemben az azonos feltételeket nyújtó szocialista szektort részesítik előnyben.[13] Ez azt mutatja, hogy a jelenlegi helyzetben sem a hagyományos kisipar, sem a társasági formák — számos ok miatt — nem jelentenek vonzó távlatot. A szocialista

[12] A kisvállalatok élére került igazgatókat, igazgatóhelyetteseket az állami ipar B kategóriájú vállalati vezetőivel tették egyenrangúvá.

[13] 1984-ben felmérték a munkaerő-forgalmat az AFIT és a Gelka kis- és leányvállalat utódvállalatainál. Mintegy 5500 dolgozó lépett be vagy ki. Ugyanebben az évben az érintett szakmákban kb. 250-en váltak önállóvá; azaz a munkahely-csere jellegzetesen a szocialista szektoron *belül* zajlott, úgy, hogy a kis- és leányvállalatok létszáma nőtt.

szektorból a magánszektorba csak komoly anyagi terhek vállalásával lehet átlépni. A feltétlenül szükséges kezdőtőke értéke szakmánként eltérő mértékű, de előteremtése mindenképpen anyagi erőfeszítéseket kíván. Az önálló vállalkozónak meg kell küzdenie a folyamatos működés megannyi mindennapos gondjával (pl. az anyagbeszerzés nehézségeivel). Mindezt tetézik az adóterhek, s különösen a magas társadalombiztosítási járulék, ami ráadásul kevesebb szolgáltatásra jogosít, mint amennyit a szocialista szektor dolgozói élveznek. Az önállósulás lehetőségének mérlegelésekor mindez súlyosan esik a latba.

A javító-, szerelő (esetenként az építőipari, fodrász) állami kisvállalat dolgozója ezzel szemben alkalmazotti jogán használja a munkahely minden berendezését és alakíthatja ki a legálissal összekapcsolt illegális tevékenységét, vevőkörét, akiknek saját zsebre (is) dolgozik. A vállalaton keresztül hozzájuthat a mindig hiányzó alkatrészekhez, anyagokhoz — amelyekkel aztán „saját" vevőinek kedvez. Így a jövedelme — ha akarja — két-három forrásból jöhet össze: a hivatalosan elszámolt „vállalati" munkákból, az illegálisan, fusiban végzett tevékenységekből és a borravalóból. (A szakértők, kisvállalati vezetők és dolgozók becslése szerint az autójavító szervizek egyes szerelőinek jövedelme — fusiból és borravalóból — elérheti a *napi* ezer forintot, segítőiké az 500 Ft-ot. A Gelka utódvállalatainak kiszálló szerelői közül egy jó híradástechnikai műszerész — csak a fusiból — átlagosan havi négy-ötezer, egy képzett háztartási gépszerelő pedig három-négyezer forinttal tudja növelni jövedelmét. A szerényebb becslés az, hogy a szerelők legalább ugyanannyit megkeresnek így és a borravalóval, mint amennyi a kisvállalati fizetésük. A fodrászok körében sem ismeretlen ugyan az illegális tevékenység, de a kiegészítő jövedelem fő forrása — tradicionálisan — a borravaló, ami — a jó vevőkörrel rendelkező fodrászok saját becslése szerint — a négy-ötezer Ft-os fizetést megközelítő nagyságrendű.)

A kisvállalatokban dolgozók érdekei egyértelműen e páratlan előnyöket biztosító forma megőrzése mellett szólnak — azzal a józan kompromisszummal, hogy sokan kiváltják a munkaviszony melletti kisipari működési engedélyt is, ami szerény adózási kötelezettséggel jár.[14] Éppen ezért „ésszerű" határok között még a kisvállalat eredményeinek mérsékelt növelésében is érdekeltek; így fenntarthatják a kialakult állapotokat, s zavartalanul hozzájuthatnak az egyéb forrásokból származó jövedelmükhöz is. Ez az „érdekeltség" azonban nem elegendő egy gazdálkodó szervezet hatékony működéséhez. A jelenlegi állapotban csak az várható, hogy „A szerelő egyre gazdagabb, a javítóüzem pedig egyre szegényebb lesz" [4], s a szolgáltatásokban az állami kisvállalat bizonyul a legkevésbé eredményes formának.

Az állami kisvállalat, mint szervezeti forma most már adottság. A formának a szolgáltatások számos ágában nyilvánvalóvá vált elégtelenségei a kisvállalatokon túlmutató következtetésekhez vezetnek: a szervezetkorszerűsítés lényegi kérdéseihez. Azt már régtől tudjuk, hogy a gazdaság szervezetrendszerének átalakítása, benne a kisebb méretű, autonóm gazdálkodó szervezetek létrehozása elkerülhetetlen, szükséges folyamat. Most már azt is tudjuk, hogy az újabb formák, megoldások csak akkor lehetnek sikeresek, ha az újat nem az elrontott alapokon próbáljuk meg felépíteni. Ha az alapok kritikus felülvizsgálata elmarad, s ha az irányító szervezetek kitérnek a bonyolultabb, nem rutinszerű feladatok elől, akkor a korszerűsítési törekvések csak félmegoldásokat, s újratermelődő problémákat hoznak.

[14] A KSH adatai szerint 1986-ban a szóban forgó javító-szerelő szakmákban az összes foglalkoztatottnak csak 36 százaléka volt főfoglalkozású. A gépkocsijavításban 3300 főfoglalkozású mellett 1960 másodállású kisiparos dolgozott; a háztartási gépjavítóknál a 138 főfoglalkozású mellett 367 másodállású tevékenykedett, a híradástechnikai szerelőknél 514 főfoglalkozású mellett 758 másodállású. A másodállásúak számbavételénél természeteesen nemcsak a kisvállalatok dolgozóit, hanem a máshol foglalkoztatott, megfelelő szakmai képzettséggel rendelkező dolgozókat is figyelembe vették.

Hivatkozások

[1] *Abonyi Géza:* Szolgáltató kisszervezetek. Bács-Kiskun megyei tapasztalatok. Figyelő, 1985. november 7.
[2] Célvizsgálati jelentés az AFIT, Gelka szervezeti korszerűsítés tapasztalatainak értékeléséről. Minisztertanács Tanácsi Hivatala, 1985. május.
[3] *Czenki Klára:* A híradástechnikai készülék- és háztartási gépjavító ágazat vizsgálata. Munkaügyi Kutatóintézet, 1985. Kézirat.
[4] *Demcsák Mária:* Szegény szervizek. Figyelő, 1987. január 15.
[5] *Dr. Drexler Béla:* A szolgáltatások szervezet-fejlesztésének 1985. évi helyzete. Szolgáltatási Kutatóintézet, 1985. november.
[6] *Dr. Drexler Béla—dr. Belyó Pál:* Nem szervezett, elsősorban illegális keretek között végzett szolgáltatások. (Tervezet) 1985.
[7] *Fejér Gyula:* A Patyolat-hattyú dala. Népszabadság, 1985. augusztus 3.
[8] *Fejér Gyula* cikksorozata: Szervízre vár az autójavítás. Népszabadság, 1986. január 30—31.
[9] *Dr. Gálik László—dr. Hallgató Ferenc—Kamarás Gábor—Urbán Jánosné:* A gazdálkodók szervezeti struktúrája és annak változása. Pénzügykutatási Intézet, 1986. december.
[10] A Gelka átszervezésének tapasztalatairól. Szolgáltatási Kutatóintézet, 1985.
[11] *Hafelle Mária:* A szolgáltatások információs rendszerének néhány kérdése. Szolgáltatási Kutatóintézet, 1985.
[12] *Halfár Annamária:* A fogyasztási szolgáltatások 1984. évi alakulása, 1985. évi fejlődési tendenciái. Szolgáltatási Kutatóintézet, 1985.
[13] *Hámori Balázs—Szabó Katalin:* Az egyén „társadalmi tulajdonossága" és a társadalmi tulajdon személyessége. Közgazdasági Szemle, 1985. 6. sz.
[14] Kerekasztal a szolgáltatásokról. Népszabadság, 1985. december 31.
[15] *Dr. Krémer Dezső:* Helyzetkép és problémák a szolgáltató kisszervezetek alakulásánál. Központi Szolgáltatás-fejlesztési Kutatóintézet, 1982.
[16] *Laky Teréz:* Az elhibázott szervezet; az állami kisvállalat. Munkaügyi Kutató Intézet, 1986.
[17] *Lonti Zsuzsa:* A kisvállalatok és a kisszövetkezetek 1983. évi teljesítményei és keresetalakulásuk. Munkaügyi Szemle, 1985. 1. sz.
[18] *Oszoli Ágnes:* A személygépkocsi-javítás alakulása 1982-ben, s az 1983-ra várható változások. Szolgáltatási Kutatóintézet, 1983.
[19] *Oszoli Ágnes:* A személygépkocsi-javítás alakulása 1983-ban, a VII. ötéves terv koncepciója. Szolgáltatási Kutatóintézet, 1984.
[20] *Oszoli Ágnes:* A személygépkocsi-javítás fejlődése, s az átszervezés hatása a szolgáltatásokra. Munkaügyi Kutató Intézet, 1985. Kézirat.
[21] *Oszoli Ágnes:* A személygépkocsi javítás fejlődése, jelenlegi helyzete, s az átszervezés hatása a szolgáltatókra. Szolgáltatási Kutatóintézet, 1986.
[22] *Polgár Miklós:* A borravaló egy autójavítóban. In *Fazekas—Kalász—Köllő—Polgár—Révész—Szirácki:* Kereseti és bérviszonyaink. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 28. Budapest, 1983.
[23] *Schweitzer Iván:* A vállalatnagyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[24] *Dr. Szabó Katalin:* Kisvállalkozások és szocializmuskép. Egyetemi Szemle, 1985. 3. sz.
[25] A tanácsi felügyelet alá került volt Gelka, AFIT egységek gazdálkodásának áttekintése. ÁBMH, 1984.
[26] A vállalati (szövetkezeti) gazdálkodás alakulása a szervezeti forma és a szabályozó változások függvényében. Összegzés a KNEB számára, 1985. június.
[27] *Vincze Péter:* Szervezeti decentralizálások a magyar iparban a nyolcvanas években. Konjunktúra és Piackutató Intézet, 1986.
[28] *Vincze Péter:* A vállalati szervezeti rendszer decentralizálásának dilemmái. Gazdaság, 1986. 4. sz.
[29] *Voszka Éva:* Reform és átszervezés a nyolcvanas években. Pénzügykutatási Intézet, 1986.
[30] *Voszka Éva:* Átszervezés, kampány, reform. Gazdaság, 1986. 4. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (64—73. l.)

SZABÓ GÁBOR:

Ki állítsa meg a környezet romlását?

„A Magyar Népköztársaságban az állampolgároknak joguk van az élet, a testi épség és az egészség védelméhez. Ezt a jogot a Magyar Népköztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, az emberi környezet védelmével valósítja meg." (A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, 57. §. 1. és 2. bekezdés)

Meggyőződésem, hogy sem az ország közvéleménye, sem a közgazdász-társadalom nem kellően tájékozott az ország mind katasztrofálisabbá váló ökológiai állapotáról. Immár a harmadik egymás után következő ötéves tervidőszakban tűztük ki célul a *környezetromlás ütemének mérséklését* (nem megállítását vagy netán a romlási folyamat visszafordítását!). Úgy tűnik, hogy a magyar jövőképben a világszerte egyre komolyabban vett ökológiai kérdések korántsem kapnak megfelelő figyelmet. Elgondolkoztató az is, hogy — amint arra Zsolnai László rámutat — e problémakör a nyolcvanas évek legkiválóbb hazai elméleti közgazdászai közé tartozó Bródy András, Kornai János és Liska Tibor gondolatrendszerében is alig talált otthonra [23].

A környezet minőségével kapcsolatos kérdések világszerte tapasztalható politikai felértékelődését hangsúlyozza Szabó Máté a tőkésországok ökológiai mozgalmait elemezve. Egyik legfigyelemreméltóbb megállapítása számunkra is megszívlelendő: „Az új igényekre rugalmasan reagáló politikai rendszerben az ökológiai mozgalom nem válik ellenzéki erővé. A rugalmasság híján azonban megjelenik a politikai rendszer kritikája és elutasítása, a mozgalom radikalizálódik." ([20] 54. l.).

A téma jelentősége óriási. Szerteágazó kapcsolódásai miatt terjedelme sem csekély. Az elemzést tehát korlátok közé kell szorítani. E rövid cikkben nem foglalkozom olyan alapvető — s mihamarabb széles körű interdiszciplináris alapkutatásokat igénylő — elméleti kérdésekkel, mint a környezetminőség és az életszínvonal, a környezetgazdálkodás és az újratermelés alapvető kategóriáinak kapcsolata. Célom az, hogy — a tévedések kockázatát is vállalva — gazdaságirányítási rendszerünk és a környezetgazdálkodás kapcsolatának vizsgálatával a figyelmet az ökológiai szükségletek és a gazdasági gyakorlatunk között egyre éleződő ellentétekre irányítsam, s egyúttal javaslatokat tegyek a lehetséges kiutakra.

A környezetgazdálkodás fogalmi rendszeréről

A tőkés és a szocialista országokban gyakran használt *környezetvédelem* kifejezés mellett egyre inkább előtérbe kerül a *környezetgazdálkodás* fogalma. Az utóbbi sokkal többet foglal magában, mint az elsősorban passzív védekezést sugalmazó

Szabó Gábor kandidátus, a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem tanszékvezető egyetemi docense.

környezetvédelem terminológiája.[1] Egyetértek Madas Andrással, aki a következőket írja: „...szükségesnek látszik bevezetni a *környezetgazdálkodás* fogalmát és az arra épülő szabályozást, ami a környezetnek hosszabb távra szóló

— szabályozott hasznosítását,
— tervszerű fejlesztését és
— hatékony védelmét

jelenti, a természet ökológiai egyensúlyának tartós fenntartásával és a társadalom igényeinek figyelembevételével" ([11] 37. l.).

A tőkésországok közgazdasági szakirodalmában a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején jelent meg a *környezetgazdaságtan* fogalma. Peter Nijkamp holland közgazdász e témakörrel kapcsolatos alapvető monográfiájában e tudományág szerepét a következőképpen határozza meg: „...a környezetgazdaságtan új impulzusokat adhat egyrészt a gazdasági döntéshozatal, másrészt a környezeti probléma megoldása számára, a gazdasági fejlődés és a környezetminőség közötti folyamatos egyensúly kutatás révén" ([13] 3. l.).

A magam részéről környezetgazdaságtanon azt az ökológiai és az ökonómiai szemléletmódot egyesítő új diszciplínát értem, amely a társadalmi-gazdasági viszonyok és a környezetminőség objektív összefüggéseinek feltárására törekszik. A környezetgazdaságtanon belül két összefüggő, mégis sajátos alrendszer különböztetendő meg: *a természeti erőforrások gazdaságtana*, valamint a *települési* (vagy művi) *környezet gazdaságtana*. Az alrendszerek további elemeit a táblázatban foglaltam össze.

A környezetgazdaságtan alkotó részei

Környezetgazdaságtan

Természeti erőforrások gazdaságtana:	Települési gazdaságtan:
— földgazdaságtan;	— az ipar, a mezőgazdaság, valamint a települések szilárd és folyékony hulladékainak gazdaságtana;
— erdőgazdaságtan;	— a települések levegővédelmének gazdaságtana;
— vízgazdaságtan;	— a közterület-fenntartás és -fejlesztés gazdaságtana;
— ásványvagyon-gazdaságtan;	
— a légkör gazdaságtana;	

— a másodlagos nyersanyagok gazdaságtana.

A táblázatban megadott csoportosítás, az alrendszerek egyes elemeinek megnevezése és elhelyezése természetesen vitatható, s minden bizonnyal további kiegészítésre és finomításra szorul. A másodlagos nyersanyagok gazdaságtana például kétségkívül a környezetgazdaságtan részét alkotja, és mindkét alrendszerbe való besorolása mellett találhatunk érvet.

A környezetgazdaságtan elméleti eredményeire támaszkodik *a környezetgazdálkodás (környezeti politika)*, amely a természetes és az ember alkotta környezet védelmével, helyreállításával, fejlesztésével és optimális hasznosításával kapcsolatos *tervezési-szervezési, gazdasági szabályozási és szervezeti-intézményi* rendszereket foglalja magába. E cikk keretei között — néhány általános megállapításon túl — elsősorban a gazdasági szabályozás diszfunkcionális következmé-

[1] Tekintettel arra, hogy a hazai hivatalos dokumentumok (jogszabályok, statisztikák stb.) jelenleg még a környezetvédelem kifejezést használják, ezekre hivatkozva kénytelen leszek ezt a fogalmat alkalmazni.

nyeire helyezem a hangsúlyt; a tervezési rendszer, valamint a szervezeti-intézményi viszonyok környezetgazdaságtani elemzésére most nem vállalkozom.

Környezeti infrastruktúrát — de miből?

Gondjaink súlyosságának és megoldásuk nem éppen rózsás perspektívájának érzékeltetésére válasszunk ki találomra hármat ökológiai tehertételeink közül!

1. A legismertebb példa a Balaton évtizedekig tartó tönkretétele, melynek most fizetjük sokmilliárdos árát. (Az idegenforgalmi bevételek kiesésével, valamint a tó élővilágának szegényedésével összefüggő károk még becslésszerűen sem ismeretesek.) Ha még menteni akarjuk a menthetőt, akkor további súlyos összegeket kell a Kis-Balaton helyreállítására, a szennyvízelvezetés és kezelés megoldására, a vízpart felszabadítására stb. fordítanunk.

2. Hasonlóan súlyos gondunk, hogy legértékesebb természeti erőforrásunk, a termőföld termékenységét veszélyezteti a savanyodási folyamat. Eddigi ismereteink szerint ez legnagyobbrészt annak a következménye, hogy mezőgazdaságunkban a mennyiségi eredmények hajszolása során nem tudták figyelembe venni az ökológiai követelményeket. A folyamat megállítása és visszafordítása végett új talajművelési és tápanyag-visszajuttatási eljárásokat kell bevezetni és meg kell gyorsítani a talajjavítási munkálatokat.

3. Az ország lakosságának kedélyét időről időre felborzolták azok a híradások, amelyek a Nyugatról behozott veszélyes hulladékok ügyeivel foglalkoztak. E problémák azonban eltörpülnek az itthon keletkező veszélyes hulladékok tárolásával, kezelésével kapcsolatos nehézségek mellett. A probléma horderejét érzékelteti, hogy ha a folyó ötéves tervre vonatkozó elképzelések (két égetőmű megépítése és három végleges lerakóhely létesítése) valóra is válnak, az 1990-ben lerakható hulladéknak mindössze körülbelül 10 százalékát tudjuk korszerű módon megsemmisíteni vagy elhelyezni.

Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy a környezeti javak károsodása révén keletkező „adósséghegyek" egyre növekvő halmazát görgetjük magunk előtt. Mint példáinkból is látható, a romlási tendenciák megállítása, a természeti és a települési környezet megóvása és fejlesztése nélkülözhetetlenné teszi egy *újszerű infrastruktúra*, a környezeti infrastruktúra kiépítését, sok esetben pedig a termelés technológiájának megváltoztatását.

Ma tehát az a legfontosabb kérdés, hogy rendelkezésre állnak-e az említett feladatok megvalósításához szükséges források. Ha ezt az — állami újraelosztás dominanciájára épülő gazdaságirányítási rendszerünkben adekvát — kérdést teszszük fel, akkor a válasz az, hogy *nem*. Mégpedig azért nem, mert

— külgazdasági helyzetünk rendkívül labilis, adósságszolgálati terheink jelentősek; esedékes adósságaink sikeres törlesztése céljából — a korábbi évek gyakorlatától eltérően — gazdaságirányításunk a külgazdasági egyensúly szempontjából fontos termelő ágazatokra igyekszik koncentrálni az anyagi és szellemi erőforrásokat;

— a nemzeti jövedelem felhalmozásra szánt részéből a törlesztésekhez és az exportágazatok fejlesztéséhez szükséges összegek levonása utáni maradék zömét a hagyományos termelői infrastruktúra fejlesztésére szándékozik a kormányzat fordítani, hogy az annak — gazdaságunk általános fejlettségi színvonalához képest jelentős — elmaradottságából fakadó gazdasági-társadalmi feszültségeket legalább enyhítse. (Márpedig köztudomású, hogy az infrastrukturális beruházások tőkeigénye nagy és megtérülése lassú.) Mindezeket végiggondolva nem csodálkozha-

tunk azon, hogy a környezetgazdálkodásra a jelen körülmények között — a szükséglethez képest — alig marad valami.[2]

Sajátos paradoxon, hogy míg mozgásterünk a belső és a külső népgazdasági egyensúly felbomlása következtében összeszűkült, elkerülhetetlen, hogy az ökológiai szempontok a népgazdaság fejlesztési prioritásai közé sorolódjanak, mert ennek további elodázása, az emberi életfeltételek további nagyarányú romlásával nemzeti tragédiához vezethet.[3] (Ami persze a környezetszennyezés természetéből következően nem állna meg a határainkon.) Ebben a helyzetben nem szabad leragadni a „van-e rá pénz?" önmagában sehová nem vezető, örök kérdésének latolgatásánál, hanem további, lényegretörőbb kérdéseket is meg kell fogalmazni. Íme néhány ezek közül:

— Mivel magyarázható, hogy a környezetgazdálkodásra a szükségletekhez képest a gazdálkodás felfelé ívelő, jobb időszakaiban sem jutott soha elegendő eszköz?

— Hogyan lehetséges, hogy még az ökológiai zavarok „látványos" jelentkezése idején, a nyolcvanas évtizedben sem növekedtek érzékelhetően a környezetgazdálkodás céljaira fordított kiadásaink? (Ez már csak azért sem magyarázható a források hiányával, mert felhalmozási rátánk nemzetközi összehasonlításban a jelenlegi időszakban sem alacsony.)

— Mi a biztosíték arra, hogy a szűk esztendők esetleges elmúltával a környezetgazdálkodás nagyságrendileg több forráshoz juthat?

A válasz az, hogy alapjában véve soha nem a források abszolút szűkössége, hanem az ökológiai szempontokat figyelmen kívül hagyó rövid távú szemléletmód tartós érvényesülése akadályozta meg, s akadályozza meg ma is, hogy a környezetgazdálkodás szempontjai a gazdaságpolitika prioritásai közé kerülhessenek. Sajnos társadalmi-gazdasági viszonyaink tartós, strukturális jellemzői állnak mind a gazdaságpolitika — környezetgazdálkodási szempontból is rövidlátó — szemléletének, mind a környezetromboló vállalati magatartásnak a hátterében. Csak a gazdasági viszonyok mélyreható reformja esetén van remény arra, hogy a környezetgazdálkodás hozzájusson a szükséges eszközökhöz. A reform következetes végrehajtása nélkül sem e források előteremtésének, sem a környezetgazdálkodási érdekek megfelelő politikai képviseletének feltételei nem jönnek létre.[4]

[2] A folyó tervidőszakban is még a régi tendenciák uralkodnak. Környezetvédelmi beruházásokra ugyan 45-47 milliárd forintot irányoztunk elő a VI. ötéves terv 31 milliárd forintjával szemben, ami nominál áron lényeges különbség, de hogy reálértékben ez mit fog jelenteni, az a jövő titka.

[3] Az sem kevésbé paradox, hogy miközben a környezetpusztítás megállítására irányuló erőfeszítések lanyhaságát sokan külgazdasági mozgásterünk korlátozottságával „magyarázzák", nem veszik észre, hogy ha a környezetgazdálkodási elmaradásunk fokozódik, ez éppen világpiaci versenyképességünk további folyamatos romlását okozhatja. Napjainkban csak akkor maradhatunk talpon a világpiaci versenyben (különösen a fejlett világ piacain), ha külgazdasági marketing stratégiánkba szervesen beépül az egyes országok ökológiai normáinak megismerése, iparunk és mezőgazdaságunk pedig képessé válik ezen igények kielégítésére.

[4] A környezetgazdálkodás szempontjai sajnos tragikus módon a magyar reformközgazdászok látóteréből is kiesnek. A környezetgazdálkodás és a reform szétválasztottsága azonban nem tartható állapot. Ha a reform úgy menne végbe, a szocialista piacgazdaság régóta várt, következetes megvalósítása úgy zajlana le, hogy továbbra sem épülnének bele szervesen az új, illetve megújult piaci elemek és a környezet összhangjának biztosítékai, akkor a reform sikere csak elmélyítené a környezeti válságot.

Nyilvánvalóan nem a reform elvetése a megoldás, hanem a reformgondolkodás ökológiai irányban való kiterjesztése. Ez a progresszív elméleti és gyakorlati közgazdaságtan sürgető feladata.

A környezetvédelem bírságolási rendszerének vizsgálata

Hazánkban a környezetvédelem (környezetgazdálkodás) *közvetlen szabályozásának* eszközei a következők [1]:

— az előzetes engedélyeztetés (például a vízhasználati jog megadása, a mezőgazdasági rendeltetésű földek művelésből való kivonásának engedélyezése stb.);

— az Országos Építésügyi Szabályzat építkezésekkel kapcsolatos (például védőterületekre vonatkozó) előírásai;

— a környezetvédelem bírságolási rendszere;

— a szabálysértési bírságok meghatározott köre.

A felsoroltak közül — jelentőségük miatt — a környezetvédelmi bírságok szerepének gazdasági vonatkozásait kell elsősorban vizsgálni. Az érvényben levő jogszabályok a környezetszennyezéssel kapcsolatban az alábbi bírságfajták kivetésére adnak módot: földvédelmi bírság, szennyvízbírság, légszennyezési bírság, veszélyes hulladék bírság, természetvédelmi bírság, zaj- és rezgésvédelmi bírság. (Nem untatom az olvasót az egyes bírságfajtáknak megfelelő bírságolási mechanizmusok leírásával, mindössze arra hívom fel a figyelmet, hogy ezeket a bírságokat általában bizonyos mennyiségi és minőségi szennyezési normák túllépése esetén vetik ki.)

A vállalatoknak a *környezetvédelmi bírságokat* — az egyéb bírságokhoz hasonlóan — az ún. különféle ráfordítások között kell elszámolniuk. Szigorú előírás, hogy a bírságok az árba nem számíthatók be, azaz *elvileg* nem háríthatók tovább. A gazdálkodó szerveket azonban a bírságfizetés nemcsak azáltal terheli, hogy közvetlenül csökkenti az eredményt, hanem azzal is, hogy a bírság összegét egyúttal nyereségadó-növelő tételként is számításba kell venni.

Környezetvédelmi bírságolási rendszerünk az elmúlt másfél évtized alatt szakadatlanul a viták kereszttüzében állt és nagyon sok bírálat érte. A bírálatok nagy része jogos volt. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a környezetvédelmi bírságok rendszere mindenestül felesleges vagy egyenesen káros lett volna. Alkalmazása nélkül környezetünk a jelenleginél is tragikusabb állapotban lenne.) A bírságolási rendszer kritikusai leggyakrabban azt róják fel, hogy

— távolról sincsenek meg a szigorú, tárgyilagos és rendszeres ellenőrzés személyi, illetve tárgyi feltételei (1986-ban például a légszennyező forrásoknak hozzávetőleg öt százalékát tudták csupán ellenőrizni);

— és a bírságok közgazdaságilag nem megalapozottak.

A megalapozatlanságot sokan meglehetősen korlátozottan értelmezik, mégpedig úgy, hogy a bírságok azért nem elég hatékonyak, mert összegük és elszámolási rendjük nem kényszeríti a gazdálkodókat a környezetrombolás abbahagyására, s nem ösztönzi őket környezetvédelmi beruházásokra. (Nem kétséges, hogy a bírságok „puha" költség-forintja és a kemény beruházási forint közül melyiknek a kifizetését vállalják könnyebben a döntéshozók.) Úgy gondolom azonban, hogy a környezetvédelmi bírságok nemcsak emiatt megalapozatlanok közgazdasági szempontból. Legalább ilyen fontos ok az is, hogy a környezetszennyezési normákat a *valóság* helyett a *vágyakhoz* igazodva szabták meg. Meg kellene vizsgálni — népgazdasági áganként, ezen belül ágazatonként, illetve vállalatcsoportonként —, hogy vajon az *ökológiai igényekből* kiindulva megállapított tűréshatárok mennyire reálisak ökonómiai szempontból? Betarthatók-e egyáltalán? Valószínűnek tartom ugyanis, hogy az érvényben lévő bírságolási rendszer következetes érvényesítése a vállalatok mai általános pénzügyi helyzete mellett a gazdasági élet egyes területeinek megbénulásához vezetne, s ez a körülmény tág teret nyújt a „bírságalku" széles körű elterjedéséhez.

Amennyiben például az ún. szakosított, hígtrágyás technológiával működő

sertéstelepek talaj- és vízszennyezése felett nem hunynának szemet az illetékesek, *tömegesen kellene ezeket a telepeket felszámolni. Ez belátható időn belül természetesen képtelenség.* A külszíni bányák törvény előírta rekultivációjának jelentős elmaradása minden bizonnyal szintén nem csak szubjektív okoknak tudható be. A kívánságok és a lehetőségek közötti eltérést jelzi az az — egyes szakértők szerint — meglehetősen kétségesen teljesíthető nemzetközi kötelezettségvállalásunk is, amelynek értelmében a hazai kéndioxid-kibocsátást 1993-ig harminc százalékkal kell csökkentenünk.

Végül fel kell tenni azt a kérdést: vajon mi az oka annak, hogy hazánkban környezetszennyezés miatt eddig csak elvétve zártak be vállalatokat, illetve üzemeket? (Egy példa a ritka esetek közül: a nyolcvanas évek elején a Balaton mellett körülbelül tucatnyi hígtrágyás sertéstelepet számoltak fel.) Az egyik ok kétségtelenül az állam általánosan érvényesülő paternalista magatartása. Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hazai ipar nagyfokú centralizáltsága mellett egy-egy szennyező óriásvállalat leállítása jelentősen gátolhatná mind a belföldi ellátást, mind az exportkötelezettségek teljesítését. Napjainkban pedig várható, hogy a foglalkoztatási gondok előtérbe kerülése fogja mindinkább akadályozni a radikális hatósági intézkedéseket.

Mindent egybevetve: környezetvédelmi bírságolási rendszerünk súlyos ellentmondásokkal terhes. Nem lehet vigasztaló számunkra az sem, hogy sehol a világon nem működnek zökkenőmentesen a hasonló intézmények [21]. A bírságalku megszüntetését elsősorban olyan körülmények kialakítása révén lehetne elérni, mint a szabályozóalkuét — azaz a piac szabályozó szerepének növelésével és az állami paternalizmus háttérbe szorításával. (Hozzá kell tenni azonban, hogy a vállalatok számára környezetvédelmi ügyekben is biztosítani kell a megfelelő jogorvoslati lehetőséget, minthogy ez jelenleg sok kívánnivalót hagy maga után.)

A környezetbarát magatartás erősítése végett ugyanakkor a *kényszerítés* mellett az eddiginél jóval jelentősebb szerepet kellene juttatni az *ösztönzésnek*. Hogyan állunk vajon ebben a vonatkozásban, s mely irányban kell a kibontakozás lehetőségeit keresnünk?

A gazdasági szabályozó rendszer és a környezetgazdálkodás

Az *1987. év végéig érvényes* szabályozó rendszer sok szempontból inkább fékezte, mintsem ösztönözte a vállalatok környezetbarát magatartását. Az *1988. január 1-jétől érvényesülő* szabályozók — legalábbis elvileg — bizonyos mértékű javulást ígérnek. Az alapvető — a környezetgazdálkodás esélyeit is javító — módosítás természetesen az *árrendszer* változása: ez évtől lehetővé vált az árak szabadabb mozgása. Miért jelentős ez a változás? Minden ellentmondás mellett is világszerte elfogadott ugyanis az az elv, hogy „aki szennyez, az fizessen". Az új szabályozás előrelépést jelenthet ebbe az irányba. Egyetértek Petschnig Mária már 1980-ban felvetett azon javaslatával, mely szerint: „A környezetvédelmi, de a hagyományos költségek optimalizálása érdekében is mindinkább szükségessé válik, hogy az új költségelemek úgy szerepeljenek a termék árában, mint az áru újraelőállításához társadalmilag szükséges munkaráfordítások alkotó elemei" ([17] 212. l.).

Ugyanakkor gondos mérlegelést kíván annak eldöntése, hogy a környezetgazdálkodással kapcsolatos költségek — eltekintve a bírságoktól — milyen ütemben és mértékben épüljenek be a termelői árakba, és — ezzel összefüggésben — miként alakuljanak a támogatási, az adó- és a hitelrendszer ésszerű környezetgazdálkodásra ösztönző preferenciái. A kérdés nem egyszerű, és különösen nem az 1988-tól, amikor az új adórendszer a korábbinál közvetlenebb kapcsolatot

hoz létre a termelői és a fogyasztói árak között. Azt a megállapítást azonban különösebb elemzés nélkül is megkockáztathatjuk, hogy a legalapvetőbb élelmiszerek (például a tej és tejtermékek) valamint szolgáltatások (például a városi közlekedés) fogyasztói áraiba csak fokozatosan célszerű beépíteni a környezetvédelmi költségeket. De fel kell készülnünk arra, hogy a hazai és a külpiaci igényekhez igazodó szabadabb ármozgás számos ágazat számára lehetővé teszi majd, hogy — amennyiben a jövőben hatékonyabbá válik a környezetgazdálkodás szabályozása, illetve a bírságolási rendszer és a társadalmi közvélemény nyomása fokozódik —, a vállalatok megemelkedő környezetgazdálkodási költségeiket termelői áraik emelésével kompenzálhassák, ez pedig az általános forgalmi adókulcsok közvetítésével megemelhet egyes fogyasztói árakat is.

A szabályozó rendszer várható változása azonban messze nem elegendő környezetgazdálkodásunk súlyos nehézségeinek leküzdéséhez. Sokkal jelentősebb, gyökeres átalakulásra van szükség ezen a téren. A következőkben csak érzékeltetni tudom az előttünk álló feladat bonyolultságát.

Kétségtelen például, hogy támogatási rendszerünk elért bizonyos eredményeket. Az ún. környezetvédelmi alapok (Központi és Tanácsi Környezetvédelmi Alap, Vízügyi Alap, Földvédelmi Alap) segítségével az elmúlt években sok hasznos beruházás valósult meg. Ilyen jelentős és sikeres beruházások voltak például a Balaton vízminőség-védelmével kapcsolatos munkálatok, a levegővédelem érdekében beindított ún. filter (füstszűrő) program, valamint a komoly méretű parlagterületek termővé tétele. A *rekonstrukciós jellegű* vállalati beruházásokat támogató alapok forrásainak jelentős része azonban a vállalatokat terhelő bírságösszegekből származott, s a tényleges állami hozzájárulás aránya csekély volt.

Természetesen az állami hozzájárulás csekély aránya önmagában még nem lenne baj. Ez azonban csak egy olyan rendszerben tenné lehetővé a megfelelő színvonalú környezetgazdálkodást, amelyben az állam a vállalati jövedelemnek a nálunk jellemzőnél lényegesen alacsonyabb hányadát vonná be a költségvetésbe. A redisztribúció magas hányada esetén inadekvát az a szabályozás, amely a környezetvédelmi beruházások nagy részét a vállalati alapokra terheli. Ez kitűnik a KSH adataiból is. Ezek szerint az 1980-as évek első felében a Központi Környezetvédelmi Alap felhasználását erősen akadályozta a vállalatokra aránytalanul nagy terheket rovó szabályozás: „A vállalatok kedvezőtlen pénzügyi-gazdasági helyzete miatt minden évben... igen magas az Alapon belül a maradvány aránya. Ez azt jelzi, hogy a környezetvédelmi beruházások 75 százalékos[5] saját forrásból való finanszírozása jelenleg az esetek többségében nehezen valósítható meg" ([8] 311. l.). (A legutóbbi időkben változott a helyzet. A folyó tervidőszakra vonatkozóan az állami támogatások összegének jelentős emelését irányoztuk elő.)

Úgy gondolom, hogy belátható időn belül lehetetlen felszámolni a vállalatokat ésszerű környezetgazdálkodásra ösztönző támogatási rendszert, sőt, ha valóban érdemi eredményeket akarunk elérni, akkor átmenetileg még ki is kell terjesztenünk azt. Hosszabb távon azonban a piackonform eszközöknek — így a szabadabb ármozgás biztosítása mellett az adó- és a hitelkedvezmények nyújtásának — meghatározó szerepet kell majd kapniuk az ökológiai és az ökonómiai érdekek összehangolásában.

Hosszú távon is lesznek természetesen olyan környezetvédelmi beruházások, amelyeket vagy teljes egészében (például a veszélyes hulladékgétők és a végleges lerakók kiemelt népgazdasági beruházásait) vagy legalábbis jórészt (például a komplex meliorációs beruházásokat) az állami költségvetés finanszíroz.

[5] A jelenleg érvényben lévő jogszabály már „csak" hetven százalékos vállalati saját részesedést ír elő.

A környezetgazdálkodás szabályozásában a mainál sokkal jelentősebb szerepet kell kapniuk az adópolitikai eszközöknek. Szükség lenne arra például, hogy az adórendszer a környezetgazdálkodással összefüggő beruházásokat feltétlenül és egyértelműen mentesítse a felhalmozási adó minden nyílt vagy rejtett formája alól.[6] (Szerencsére a vagyonadóval 1988-tól nem kell számolni.)

Meggondolandónak tartanám, hogy a kifejezetten környezetgazdálkodási célokat szolgáló termékeket (például elektrofiltereket stb.) „0" forgalmi adókulcscsal értékesítsék. (E tekintetben pozitív fejlemény, hogy a környezet- és természetvédelmi *szolgáltatásokra* már ma is „0" forgalmi adókulcs érvényes.)

Elképzelhetőnek tartanám azt is, hogy azok a vállalatok, amelyek meghatározott időn belül jelentős és mérhető környezetgazdálkodási eredményeket érnek el, előre megállapított mértékű nyereségadó-kedvezményt kapjanak, mégpedig szintén adóvisszatérítés formájában. A fejlett tőkésországok gyakorlata azt mutatja, hogy az adókedvezmények a vállalatokat erőteljesen ösztönzik a környezetkímélő magatartásra.

A környezetgazdálkodás szempontjainak érvényesülését tekintve nem jobb a helyzet hitelezési elveinkben és gyakorlatunkban sem. A *hitelpolitikai* irányelvekben környezetgazdálkodási meggondolások többnyire csak áttételesen jutnak érvényre. Kivételt csupán az anyag- és energiatakarékossággal, a vízminőségvédelemmel, valamint a másodlagos nyersanyagok hasznosításával összefüggő tevékenységek jelentenek.

A bankrendszer szervezeti átalakulása, az üzleti alapon működő kereskedelmi bankok megalakulása feltehetően azt eredményezi majd, hogy a jelentősebb járulékos környezetgazdálkodási beruházással „terhelt", s ezért üzleti szempontból nem ígéretes vállalati rekonstrukciók, fejlesztések a mainál is nehezebben juthatnak hitelekhez. Ezt talán valamennyire ellensúlyozza, hogy a különféle világbanki hitelek igénybevételénél kemény környezetvédelmi előírásoknak kell — legalábbis elvben — eleget tenni.

Ahhoz, hogy hitelpolitikánk az ésszerű környezetgazdálkodás szempontjainak is megfeleljen, alapkövetelmény, hogy a hitel nyújtásakor a hatékonysági mutatók kiszámításában az ökológiai tényezőket is figyelembe vegyék. (A hatékonyságszámítások persze önmagukban nem oldhatják meg a problémát. Meg kell teremteni a természeti javakat hasznosító ágazatok valódi vagyonérdekeltségét.)

Az érvényben levő szabályozó rendszer egyik legproblematikusabb pontja, hogy a környezetvédelmi fejlesztésekkel szemben kifejezetten *ellenérdekeltté teszi a gazdasági vezetőket.* Az első számú vezetők anyagi ösztönzése ugyanis szorosan az eszközarányos vállalati nyereséghez kapcsolódik. Érthető, hogy ez visszatartja őket a jelentősebb méretű infrastrukturális — azaz a jövedelmezőséget közvetlenül többnyire nem növelő — beruházásoktól. A másik oldalon pedig nem érvényesül eléggé a szabályozás elrettentő hatása a környezetszennyezőkkel (köztük a környezetet romboló vállalatok vezetőivel) szemben. Igaz ugyan, hogy az új szabálysértési kódex rendelkezései szerint a természetes személyek környezetvédelmi szabálysértései öt-tíz ezer forintos pénzbüntetéssel is sújthatók, ám ezek a — korábbinál kétségtelenül magasabb — összegek is csekélynek tűnnek a vállalati vezetők prémiumaihoz képest, ennélfogva visszatartó erejük erősen megkérdőjelezhető.

[6] Az általános forgalmi adóról szóló 1987. évi 5. törvény rendelkezései szerint (vö. Magyar Közlöny, 1987. 44. szám) a beruházási javak adóvisszatérítésének késleltetése (ami burkolt felhalmozási adó) sajnos a környezetvédelmi beruházási javakra is vonatkozik. Egyedül a szennyvízelvezetési és víztisztítási beruházások esetén igényelhető vissza a felszámított adó *teljes összege* még az adókivetés évében.

Az is erősen vitatható, hogy ezek a pénzbüntetések vajon arányban vannak-e a környezetszennyezés társadalmi veszélyességével?

Végezetül érdemes arra utalni, hogy a gazdasági szabályozás eszközeivel közvetve is szolgálni lehetne a környezetgazdálkodás céljait. A szabályozókkal is elő lehetne és kellene segíteni például a környezetvédelmi eszközöket gyártó ipari bázis hazai kiépítését. A hazai *környezetvédelmi háttéripar* fejlesztése ugyanis a vállalati környezetgazdálkodás egyik kulcskérdése. Hiába válna szigorúvá és következetessé az ellenőrzés, hiába állnának rendelkezésre megfelelő pénzügyi erőforrások, ha a vállalatok nem juthatnának hozzá jó minőségű elektrofilterekhez, víztisztító berendezésekhez, növényvédőszerekhez stb. Tekintettel arra, hogy a KGST-országok környezetvédelmi ipara ugyancsak fejletlen, a tőkés import pedig rendkívüli nehézségekbe ütközik, elkerülhetetlennek tartom — *mégpedig az ipar szerkezet alakításának szerves részeként* — a hazai környezetvédelmi háttéripar dinamikus, exportpiacokat is célba vevő fejlesztését.

Előrelépésként értékelhető az Ipari Minisztérium 1987-ben indított és 200 millió forinttal gazdálkodó tárcaprogramja, amelyhez számos vállalat csatlakozott különféle kutatási-fejlesztési ajánlásokkal. A hazai erőforrások ez irányú átcsoportosítása mellett célszerűnek tartanám azt is, hogy a működőtőke importjával, vegyesvállalatok létesítésével segítsük elő környezetvédelmi háttériparunk fejlesztését. A fejlett tőkésországok egyes érdekelt vállalatai feltehetően szívesen hoznának létre hazánkban ilyen jellegű referencia üzemeket, már csak a KGST-piacra való betörés reményében is. A környezetgazdálkodási háttéripar fejlesztését ösztönözné, ha a vállalatok ilyen irányú tevékenységük után *kedvezményes nyereségadót* fizethetnének, *adóvisszatérítésben* részesülnének, illetve ha e célra kedvezményes hiteleket vehetnének fel.

Ki állítsa meg a környezetrombolást?

Cikkem végén már tudok válaszolni a címben feltett kérdésre. Környezetünk rohamos pusztulása csak egy gyökeresen megreformált gazdasági mechanizmus közegében, a környezetgazdálkodásban szorosan együttműködő gazdaságirányítás és vállalati szféra közös tevékenysége révén állítható meg és fordítható vissza. Csak ilyen feltételek mellett lehetséges, hogy ne csak megállítsuk környezetünk romlását, ne csak helyreállítsuk az eredeti állapotokat, hanem környezetünk tudatos fejlesztésével magasabb szintű összhangot teremtsünk civilizációnk és a természeti környezet között.

Mindehhez elengedhetetlen a *lakosság* folyamatos demokratikus ellenőrzésének érvényesülése is.

Környezetgazdálkodásunk csak akkor fejleszthető sikeresen, ha figyelembevesszük a következő szempontokat:

Először: a környezetgazdálkodási politikának a gazdaságpolitika — ezen belül az életszínvonal-politika — szerves részét kell képeznie.

Másodszor: a környezetgazdálkodás újszerű infrastrukturális problémaként kezelendő.

Harmadszor: ahhoz, hogy érdemi eredményeket érjünk el, a környezetgazdálkodást szervesen be kell illeszteni gazdaságirányítási rendszerünkbe.

Negyedszer: be kell látnunk, hogy az ún. környezetvédelmi bírságok kizárólag kényszerítő jellegű eszközrendszerétől reálisan csak korlátozott hatásfokú, taktikai jellegű (tartalékfeltáró, racionalizáló) intézkedések megtétele várható, de semmiképpen sem az alapjában megújult szemléletű vállalati és népgazdasági környezetgazdálkodás.

Ötödször: a vállalatok környezetbarát magatartását egyre inkább az *ösztönzés* eszközeivel kell elősegíteni. Értelemszerű, hogy e folyamatot a legszembeszökőbb *ellenérdekeltségek* kiiktatásával célszerű kezdeni.

Hatodszor: a műszaki feltételek megteremtéséhez mihamarabb kívánatos a hazai környezetgazdálkodási háttéripar erőteljes fejlesztése.

Hetedszer: a fentieket lehetővé tevő anyagi erőforrások *egyrészt* a nemzeti jövedelem belső felhalmozásra fordítható részének új — az ökológiai követelményeket a jelenleginél sokkal inkább szem előtt tartó — elosztásával, *másrészt* működőtőke importja révén teremthetők elő.

Nyolcadszor: környezetgazdálkodási céljaink megvalósításának feltétele végső soron a termelő és szolgáltató vállalatok jövedelemtermelő képességének erősítése, s ehhez a reform következetes végrehajtásán át vezet az út.

Hivatkozások

[1] *Bándi Gyula:* A környezetvédelmi bírságok. Kézirat. Magyar Jogász Szövetség, 1986—1987.

[2] *Besenyei Lajos—Gidai Erzsébet—Nováky Erzsébet:* Előrejelzés — Megbízhatóság — Valóság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

[3] *Bora Gyula—Kulcsár Dezső:* Bevezetés a környezetvédelem gazdaságtanába. Kézirat. MKKE-Tankönyvkiadó, 1980.

[4] A földről. 1987. évi I. tv. Magyar Közlöny, 1987. 12. sz.

[5] A földvédelmi alapról 7/1985. (XII. 31.) MÉM. Magyar Közlöny, 1985. 56. sz.

[6] *Hoós János:* A gazdaság kiemelt fejlesztési irányai. Statisztikai Szemle, 1987. 8. sz.

[7] *Kertészné Forgács Katalin:* Környezetvédelem és közgazdasági eszköztára. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[8] A környezet állapota és védelme. KSH. 1986.

[9] A környezetvédelem VII. ötéves tervidőszakra vonatkozó koncepciója. OKTH-MTA. 1985. május

[10] A környezetvédelemmel összefüggő távlati feladatok (a hosszú távú népgazdasági tervezőmunka keretében készült összefoglaló koncepció). OKTH, 1982. május

[11] *Madas András:* Ésszerű környezetgazdálkodás a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

[12] A népgazdaság hetedik ötéves tervéről. 1985. évi VII. tv. Magyar Közlöny, 1985. 54. sz.

[13] *Nijkamp, P.:* Theory and Application of Environmental Economics. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1977.

[14] *Nováky Erzsébet—Rabár Ferenc:* Egy komplex környezetvédelmi modell kidolgozásának tapasztalatai. MKKE Egyetemi Szemle, 1986. 4. sz.

[15] Országos Környezetvédelmi Koncepció és Követelményrendszer. OKTH, 1980.

[16] Az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalról, elnökének feladat- és hatásköréről, továbbá a fővárosi, megyei környezet- és természetvédelmi bizottságokról. 1055/1986. (IX. 25.) Mt. h. Magyar Közlöny, 1985. 36. sz.

[17] *Petschnig Mária* A környezetvédelem egyes gazdasági kérdései. Pénzügyi Szemle, 1980. 3. sz.

[18] *Szabó Gábor:* A környezetvédelem ökonómiai kérdései. Kézirat. Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, 1984.

[19] *Szabó Gábor:* Környezetgazdaságtan — Természeti erőforrások gazdaságtana — Földgazdaságtan. In: A vállalati magatartást motiváló gazdasági és társadalmi tényezők c. konferencia (Pécs, 1985. május 9—10.) előadásai, II. kötet. Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, 1985.

[20] *Szabó Máté:* Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Gondolat Könyvkiadó, 1985.

[21] *Szász Tibor:* Környezetvédelem — Gazdaság — Szabályozás I—IV. Búvár, 1987. 1—4. sz.

[22] A terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól. 12/1980—1985. orsz.gy. hat. Magyar Közlöny, 1985. 18. sz.

[23] *Zsolnai László:* Mit ér az ökonómia, ha magyar? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

VITA

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (74—80. l.)

KOZMA FERENC:

Modellek és realitások*

Ostobaság a hibát vétekbe szaladva kerülni.
Horatius

A Közgazdasági Szemle hasábjain az utóbbi hónapokban többen is vitába szálltak Hoch Róberttel és Práger Lászlóval, mert gazdaságunk egyensúlyzavarait orvoslandó, bírálták külkereskedelmünk — általuk megalapozatlannak ítélt — nyitottságát. A két szerző abból indult ki, hogy a külgazdasági környezet nagymértékben a magyar gazdaság számára *előnytelen irányban* változott, s hogy e változásokhoz — különféle okokból — egyelőre képtelenek vagyunk a világgazdasági mozgásokéhoz igazodó sebességgel alkalmazkodni. Vitathatatlan, hogy alkalmazkodásunk folyamatát mihamarabb meg kell gyorsítanunk. Az erre alkalmas eszköztár kiépítése, kikísérletezése, „rendszerbe állítása", bejáratása azonban *időt* igényel. Közben a mind kedvezőtlenebb világgazdasági hatások súlyos torzulásokat okoznak gazdaságunkban, s ez eleve lehetetlenné teszi a számunkra kívánatos alkalmazkodási folyamat véghezvitelét. Ezért Hoch Róbert és Práger László — egymástól függetlenül, de egybehangzóan — kül- és belpiaci orientációnk arányának, valamint viszonylati és áruszerkezetünknek az átgondolását, és szabályozórendszerünk ennek megfelelő módosítását javasolják.

A velük vitázó Nagy András, Köves András és Pásztor Sára ellenkező koncepciót fejtenek ki: szerintük a bennünket érő világgazdasági hatások nem torzítóak, hanem előrehajtók, és eddigi, túlzottan protekcionista külgazdaság-politikánk okozta, hogy gazdaságunk gyengén, illetve nem célravezető módon válaszolt azokra. Ha felhagyunk a protekcionizmussal, és a fejlett tőkésországokban is szokásos, „enyhe" eszközökön kívül nem folyamodunk keményebb irányítási módszerekhez, nem szabályozzuk sem az export-, illetve importvolument, sem a szerkezetet, akkor a világgazdaság impulzusai előnyösen hathatnak gazdaságunkra, és határozott javulás remélhető a hazai termelés szerkezetében és hatékonyságában.

A szópárbaj tétje igen nagy. Hoch Róbert és Práger László álláspontja vitapartnereik szerint a bezárkózó gazdaságpolitikai irányzatot támogatja, amely — érvényesülése esetén — beltenyészetre (hazai vagy KGST-beltenyészetre) vezetne, elszakítaná gazdaságunkat a nemzetközi áramlatoktól. Ám az ő javaslataik elemzése nem kevésbé komoly veszélyekre figyelmeztet, hiszen a túlzott nyitás következtében a magyar gazdaság belső szerkezetváltozásainak, a növekedésnek és a jövedelem keletkezésének, valamint eloszlásának körülményei könnyen kívül kerülhetnek a magyar gazdaságpolitika hatókörén. Melyik a helyes álláspont? Melyik az igazán fenyegető veszély? Vajon igaz-e az, hogy a külgazdasági folyamatokba való, fékező-korrigáló jellegű állami beavatkozás óhatatlanul az elszigetelődés és a leépülés felé löki a gazdaságot? S másfelől igaz-e az, hogy a tőkés világpiaci hatások alig tompított és úgyszólván szelektálatlan beengedése révén

* A cikk 1987. május 6-án érkezett a szerkesztőségbe. Közlésére helyhiány miatt csak most kerülhetett sor.

Kozma Ferenc a közgazdaságtudomány doktora, a Politikai Főiskola tanára.

és csakis ennek révén vagyunk képesek kellőképpen növelni a magyar gazdaság műszaki, üzleti és szerkezeti alkalmazkodóképességét?

Ezek kardinális kérdések, amelyeket nem lehet „szeretem — nem szeretem" alapon kezelni. Ha gazdaságpolitikai döntéseinket egy valóban autark jellegű elméleti irányzat szellemében hoznák, az olyan károkat okozhatna, amelyek kijavításához egy emberöltő szorgalmas átépítő tevékenysége is kevés volna. Hasonló nagyságú kárt okozna az is, ha olyan elméleti koncepció határozná meg gazdasági fejlődésünk irányzatát, amely hamis *illúziókat* táplál atekintetben, hogy mennyire képes gazdaságunk megemészteni a nem szocialista világpiac hatásait.

E sorsdöntő kérdésekről folyó vita két pólusán helyet foglalók nem egyforma módon érvelnek. Hoch Róbert és Práger László ugyanis *tényekre* figyelmeztetnek e túlzott nyitottság anomáliáival kapcsolatban, a gyakorlatban észlelhető kényszerekre és korlátokra hivatkoznak.

Tény, hogy az export immár a GDP 45 százalékát teszi ki, s hogy az exportnak valamivel több mint a fele a nem rubel elszámolású viszonylatra jut; az is tény, hogy ennek az exportnak a zöme olyan termék, amelynek ára rendkívül nyomott, szellemi munkatartalma és innovációs tartaléka úgyszólván nincs (mezőgazdasági nyerstermék, élelmiszer, könnyűipari tömegáru, tömb- és hengerelt fém, vegyi alapanyag); hogy a konvertibilis piacokon jó minőségűnek és korszerűnek számító termékeinkkel (sajnos, nincs sok!) való exportálási próbálkozásaink eredménye igen szerény, mert áruink vagy eladhatatlanok (bevezetetlenség, bizalomhiány, nyílt vagy burkolt vásárlási embargó miatt), vagy csak méltatlanul olcsón (azaz tűrhetetlenül magas kitermelési költséggel) adhatók el; hogy a nem rubel elszámolásokból származó importunk négyötöde termelési felhasználásra szolgáló anyag, féltermék és alkatrész.

Ezek a tények meggondolásra késztetnek minden elméleti és gyakorlati gazdasági szakembert. Vannak ugyanis bizonyos feltételek, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a világgazdasági központokhoz tartozó nemzetgazdaságokéhoz hasonló „kereskedelempolitikai" és „intézményi" nyitást a siker reményében lehessen megkockáztatni, és vannak körülmények, amelyek ugyanezt *veszélyessé* teszik. Végiggondolandók

— a magyar gazdaság hosszú távú adottságai;
— a gazdaság pillanatnyi és középtávon előre látható helyzete;
— importszükségletünk *valódi* nagysága és dinamikája;
— exportképességünk — figyelemmel a piac- és versenyképességre, a lehetséges partnerek makroökonómiai és politikai viselkedésére;
— a magyar gazdaság stratégiai alternatívái.

A végiggondolás eredményeitől függő vélekedések persze különbözhetnek, de ezen eltérések *súlypontjukkal* már nem ideológiai-retorikai érvek talpazatán állnak.

Közismert, hogy a piaci viszonyok kedvező hatásai (például a szerkezetátalakulás, az innováció kikényszerülése) tiszta formában csak olyan szabadpiaci környezetben érvényesülhetnek, ahol a termelési tényezők gyakorlatilag korlátlanul és nagyjából egyenlő feltételek mellett bárki számára hozzáférhetők, a piaci szereplők száma pedig nagy és egymáshoz viszonyított piaci ütőerejük gyakorlatilag egyenlő. Ilyen körülmények között az gazdagszik meg, aki szemfülesebb, ügyesebb, szorgalmasabb, okosabb; a középszernek a puszta fennmaradáshoz is teljesítőképességének maximumát kell nyújtania; a legkevésbé életrevaló pedig áldozatul esik. A *tiszta* piaci viszonyok szerint működő gazdaságban a darwini kiválasztódás törvénye érvényesül. Elvben.

Mi történik azonban, ha a valóság jelentősen eltér ezektől a feltételezésektől? Ha a termelési tényezők rendkívül egyenlőtlenül oszlanak el? Ha a helytálláshoz szükséges tényezőkhöz való hozzájutás lehetősége korlátozott és a gyakorlatban

súlyos feltételekhez kötött? Ha a piaci szereplők kutatási-fejlesztési, termelési, marketing, információs ütőereje nagyságrendekkel különbözik? Ha a piacon megjelenők érdekérvényesítési törekvései mögött nagyságrendekkel eltérő pénzügyi és gazdaságpolitikai (vagy kül- és katonapolitikai) hatalom húzódik meg?

Az értéktörvénynek van egy kevéssé emlegetett hatása is: *minél kevésbé homogén az a piaci közeg, amelyben érvényesül, azaz a piaci szereplők egy — meghatározó piaci erőt képviselő — hányada minél több termelési tényezőnek a birtokosa, annál inkább a perifériára szorulnak az oligopol körön kívül rekedt piaci szereplők*, ami azt jelenti, hogy döntéseiket, tevékenységüket és *sorsukat* mindinkább a *domináns* gazdasági szektor érdekei és hatásai szabják meg. Az „outsider" gazdasági egység *ellenállhat* e nyomásnak — ha lát reményt erre —, vagy *beilleszkedhet* az oligopolstruktúrába, mégpedig elméletileg háromféle módon:

a) nagy és fejlett gazdaságként, illetve világszintű termelőerőket hordozó és létrehozó, többnyire nemzetköziesedett óriásvállalkozásként: ez azt jelenti, hogy sikerült behatolnia a *szerkezet magvába;*

b) kicsi, de többé-kevésbé egyenletesen fejlődött, tőkerős gazdaságként, illetve világszintű termelőerőket birtokló „gazdag" középvállalkozásként, amely történelmileg kialakult, kikristályosodott kapcsolatrendszerrel *kötődik a szerkezet magvához;*

c) második-harmadik vonalbeli gazdaságként, illetve vállalatként, amely az előbbiek *egyoldalú függvényeként*, elavulófélben lévő technikával és csökkenő élőmunkaköltségekkel *a mag kiegészítő* övezetét, perifériáját alkotja.

A periféria felől a mag felé közeledni, illetve a magba behatolni annak sikerülhet, akinek a fajlagos teljesítménye alig marad el a mag és közvetlen környezete (a magasan fejlett kis országok) fajlagos teljesítményei mögött, vagy annak, aki erős fogyasztásvisszatartás mellett hallatlanul fegyelmezett, egységes fejlesztési stratégiát, „fogcsikorgatóan" következetes közelítési politikát valósít meg. Ha olyan gazdaság próbál a transznacionális oligopolszerkezetbe beépülni, amely mögött nincs nagy abszolút erő (nagy gazdaság), sem fajlagos erő, sem „fogcsikorgató" következetesség, igen hamar kiderül, hogy csak a perifériába épülhet be, és ezért a fogyasztási ambíciók — legalábbis a dolgozó tömegek ambíciói — leszállításával kell fizetni.

Ha egy nemzetgazdaság — a szükséges feltételek híján — nem képes közeledni a világgazdaság szerkezeti magjához, és a perifériába sem hajlandó beolvadni, akkor folyamatos értékesítési nehézségei támadnak, cserearányai romlanak, hitelfeltételei megkeményednek és így tovább, még akkor is, ha egyébként az adott helyzetben a legjobbnak tekinthető bel- és külgazdaság-politikát folytatja, a konjunktúrahatások sem kifejezetten kedvezőtlenek a számára,s a világgazdaság magjával fenntartott gazdasági kapcsolatait nem terhelik súlyos politikai ellentétek. Az oligopolszerkezet természetes reflexe ugyanis, hogy az ilyen gazdaságot perifériaként kezeli, ennek megfelelő magatartást vár el tőle, s azonnal megtorolja, ha a nemzetgazdaság nem szerepéhez illően viselkedik.

Ahhoz, hogy egy nemzetgazdaság a szokásosnál nagyobb kockázat nélkül hajthasson végre külkereskedelem-politikai nyitást, szerkezetének mintegy egyharmada-egynegyede erejéig a fejlett tőkésországok élvonalához szervesen hozzánőtt, folyamatosan és jelentős mértékben innováló szektorral kell rendelkeznie, s a gazdaság maradék kétharmad-háromnegyed részének sem szabad két-három évnél nagyobb távolsággal követnie a „világszínvonalat". Ezen felül megfelelő nagyságú (becslésem szerint a közvetlen produktív nemzeti vagyon egynegyede körüli értékű) likvid tartaléktőkével kell rendelkeznie, valamint szilárd piaci pozíciókkal az iparosodott és a fejlődő világban. Ezek a feltételei a „magba" való behatolásnak még egy olyan ország esetében is, amelynek társadalmi-gazdasági be-

rendezkedése nem kelt viszolygást a fejlett tőkésországok konzervatív politikai és üzleti köreiben.

Egészen más a helyzet akkor, ha a felsorolt feltételek valamelyike, egy csoportja, netán mindegyike hiányzik. Ha egy nemzetgazdaság nem rendelkezik jelentős súlyú, világszínvonalon álló szektorral, vagy ha igen, de az a világközpontoktól elszigetelt; ha az adott időszakban csak jelentős lépéshátránnyal képes a világ technikai újításait átvenni; ha nincs tartaléktőkéje; ha a gazdaság nem épült be a külpiacokba és ahhoz sincs elég tőkéje, hogy betörjön e piacokra — nos, ilyen helyzetben nagyon kockázatos lenne sorsát egyoldalúan a feléje sugárzó nemzetközi piaci hatások függvényévé tenni. Hozzáteszem: *minél kisebb* az ilyen gazdaság mérete — azaz minél nagyobb a külkereskedelmi *kényszer* —, annál határozottabban, tudatosabban kell a gazdaságvezetésnek politizálnia ahhoz, hogy sorsa saját kezében maradjon — amennyire ez egyáltalán *lehetséges*. Annak a gazdasági stratégiának a mechanikus alkalmazása, amely a nemzetközi munkamegosztás *belső körében* helyet foglaló, *bevezetett* és *erős* gazdaságok számára alkalmas lehet, az ilyen előnyös adottságokkal nem bíró országok esetében értékeik kiárusításához vezethet. Az utóbbiaknak aktívan kell védekezniük az oligopolpiaci környezetből érkező bénító, visszahúzó és egyoldalú függésbe taszító (periferizáló) hatások ellen. *Ha gazdaságunk fejlettebb és erősebb volna*, ha a világpiaci központokkal történelmileg kialakult szerves és egyenjogú kapcsolatokat tartana fenn (vagyis, ha minden másképpen volna, mint ahogyan van), akkor a világpiaci viszonyokban való felolvadás valóban ösztönözné szerkezetének egységesebbé válását és termelékenysége növekedését. Ám a valós helyzet a legfőbb tájékozódási pont: vágyaink helyett ahhoz kell igazodnunk. Egy ország gazdaságpolitikája nem attól korszerű, hogy hasonlít a legfejlettebb és legerősebb országok gazdaságpolitikájához, hanem attól, hogy megfelel az ország szükségleteinek és lehetőségeinek. Az olyan nemzetgazdaságot, mint a miénk — védeni kell. Vigyázni kell, hogy az importverseny ne építse le nehéz körülmények között, nagy késéssel felépített, modernizálásra váró termelőszektorainkat. Persze a védelem nem lehet irracionális. A helyes külgazdaság-politika arról ismerszik meg, hogy az együttműködő monetáris, fiskális és adminisztratív szabályozás csak azon *pontokon*, olyan *mértékben* és olyan *eszközökkel* óvja a gazdaságot a külpiaci hatásoktól, hogy a védelem ne vezessen *elszigeteltségre*, vagyis csak a torzító, leépítő tendenciákat védje ki. A helyes külgazdaságpolitikának az is feltétele, hogy a gazdaságirányító szerveknek legyen autonóm külgazdasági illeszkedési és expanziós stratégiájuk, s célirányos szabályozóegyüttessel tereljék a gazdálkodókat e stratégia valóra váltása felé (ugyanakkor magukat a célokat is folyamatosan ellenőrizzék, s szükség esetén módosítsák azokat!). Attól való féltünkben, hogy a gazdaságpolitika nem viselkedhet másképpen, mint „elefánt a porcelánboltban", nem mondhatunk le a gazdaság kormányzásának legfontosabb eszközeiről. Éppen úgy, ahogyan jóvátehetetlen hiba volna gazdaságunkat a világpiacról érkező torzító hatásoktól tartva, bármilyen értelemben is *elzárni* a külvilágtól. A mottóként idézett horatiusi bölcsesség gazdaságpolitikánknak és közgazdaság-tudományunknak egyaránt címezhető *valódi intelem*.

Senki sem mérte még fel kellő alapossággal, milyen következményekkel járna népgazdaságunk rövid és hosszú távú fejlődésére egy, a mainál *minőségileg* liberálisabb külgazdaság-politika — a vitatkozók szóhasználatával élve: egy „nyitottabb gazdaság". Nincs például megnyugtató válasz arra a kérdésre: mekkora annak a valószínűsége, hogy az importverseny hatására a külföld hamarabb hódít teret a hazai piacon, mint amilyen gyorsan a gazdaságos export növelni képes a behozatalhoz szükséges valuta megszerzését?

Még mindig nem mértük fel teljes alapossággal, mekkora külpiaci hatást engedhetünk szabadon érvényesülni gazdaságunkban, illetve annak egyes szektorai-

ban; vagyis melyek azok a hatások, amelyeket tompítanunk kell, és melyek azok, amelyek érvényesülését semmiképpen sem szabad közömbösítenünk. Azt sem mértük fel eddig, melyek gazdaságunknak azok a szegmensei, amelyeknek biztos rezsihordozója, K+F-et serkentő fő hajtóereje *lehet* a belső piac, egyrészt, mert elég nagy az adott terület technológiai követelményeihez képest, másrészt, mert elég *igényes* ahhoz, hogy az adott területen fürge fejlesztést szorgalmazzon. Azt hiszem, léteznek ilyen területek (élelmiszergazdaság, ennek háttéripara; lakásépítés, lakásfelszerelés és -kultúra, s ennek háttéripara stb.), s bízom benne, hogy ezen területek fejlesztése — ha elég körültekintően és korszerű rendszerszemlélet alapján megy végbe — végül is elvezet az exportpiacokra is. (Ez az export jóval megalapozottabb lehet, mint a hazai talajba nem vagy alig kapaszkodó exportorientált fejlesztések.)

Alig-alig feltárt, hogy melyek azok a fejlesztési lehetőségek, amelyek haszna a devizakiadás megtakarítása, pedig ezek nagy mértékben javíthatnák külgazdasági egyensúlyunkat.

Az importtakarékosság fontos eszköze az import fajlagos termelő felhasználásának mérséklése. Ennek jelentős előrehaladása esetén nemcsak a feleslegessé váló anyagimportra eddig kiadott deviza lenne megtakarítható, hanem az exporttermékek devizakitermelési mutatói is javulnának. A másik fontos importmegtakarítási lehetőség a klasszikus „importhelyettesítő" fejlesztés. Ez az a gazdaságpolitikai eszköz, amelynek bizonyos körökben a nevét is illetlenség kiejteni. Pedig minden olyan fejlesztés, amely belső piaci igényeket elégít ki, egyben importhelyettesítő fejlesztés is. Az importhelyettesítés és az import, illetve az exportra való fejlesztés és az importkiváltó fejlesztés közötti választás a kerek világon mindenütt *konkrét számításokra*, valamint a gazdaság részletes és gyakorlatias ismeretére támaszkodó *mérlegelés* és *megítélés* kérdése (makro- és mikroökonómiai szinten egyaránt).

Régi problémánk, hogy *bizonyos pontokon* mértéktelenül importálunk. A konvertibilis viszonylatú, termelő felhasználásra szolgáló termékimport hihetetlenül nagy — az innen származó áruérték 80 százalék körüli — hányadát teszi ki behozatalunknak, kiszorítva más fontos termékek (például gépek, műszerek, licencek) behozatalát. Ez, a nemzetközi mércével is rekordnak számító anyagbehozatali hányad szerkezeti — belpiaci és szocialista külpiaci — torzulásaink sajátos tünete. Köztudott ugyanis, hogy a hazai gazdaságban — csakúgy, mint a többi KGST-országban is — csökevényesen fejlett a közbenső termékeket kibocsátó szektor. E termékek vásárlóinak helyzete tartósan bizonytalan: ellenőrzött árak esetén ellátásuk forog veszélyben, ha pedig szabad az árképzés, akkor a magas féltermékárak felemésztik nyereségük zömét. Ha a beszerzési piaci kínokat elkerülendő, inkább saját termelésre fanyalodnak, ez — a kis termelési mennyiség miatt — gazdaságtalan gyártásra vezet, s csak akkor fizetődik ki, ha a piac a végtermékek árában elismeri az alacsony hatékonyságú „mini-háttéripar" költségeit. Ilyen körülmények között érthető volt a felhasználók azon törekvése, hogy konvertibilis viszonylatból szerezzenek be *minden* anyagot, félterméket, amit csak lehet, s amit csak a devizagazdálkodás megenged, teljesen függetlenül attól, hogy azok hatékony termelésére voltak-e hazai vagy KGST-piaci lehetőségek.

1983. évi ÁKM adatai szerint *a)* az anyag jellegű (termelő felhasználási célú) import aránya dollárviszonylatban magasabb, mint rubelviszonylatban; *b)* a nyerstermék- (bányászati, építőipari, mezőgazdasági és erdészeti eredetű anyag-) import aránya a dollárviszonylatú anyagimporton belül ötször kisebb, mint rubelviszonylatban, ezzel szemben a zömében magas fokon feldolgozott közbenső termékek (gépipari, vegyipari eredetű import) aránya a dollárviszonylatban jóval magasabb.

A különböző feldolgozottságú termékcsoportok aránya a termelési célú importon belül (1983)

Megnevezés	Nyersanyag	Alacsony fokon feldolgozott anyag	Magasabb fokon feldolgozott anyag	Összes anyag
Konvertibilis viszonylat	6	30	64	100
Rubelviszonylat	31	19	50	100

Forrás: ÁKM 1983. KSH.

Ez a tendencia még akkor is veszélyes, ha a gazdaság exportáló szektorai *vitán felül* versenyképesek a külpiacokon. Ha azonban ez a versenyképesség még a konjunktúra tetőpontján is csak hajszálon függ, dekonjunktúra vagy világgazdasági lépésváltás esetén pedig teljesen összeomlik, akkor végképp indokolt a rendkívüli óvatosság. Egyáltalán nem vádolható tehát autarkiás eszmékkel való fertőzöttséggel az, aki a *normális* állapot helyreállítása érdekében visszafogott importálói magatartást ajánl, a túlzott féltermékimport helyett ésszerű hazai fejlesztési lehetőségeket és a KGST-integráción belüli megoldásokat keres.

Ésszerű importhelyettesítési megoldás lehet a meglévő, gyöngén kihasznált termelőkapacitások jobb kihasználása révén elérhető többlettermelés, a hulladékkapacitások hasznosítása, továbbá gyorsan megtérülő kisberuházások nyomán létrejövő többletkapacitások termelése. Ezen lehetőségek valóra váltása alapjában az ösztönzési-szabályozási feltételektől függ. A megvalósítás kétségtelenül a vállalatok hatáskörébe tartozik, de a tendencia *megtervezése*, kibontakoztatása, az átalakulások makroökonómiai szintű vezérlése egyértelműen gazdaságpolitikai feladat, minthogy sokféle tevékenység térbeli, időbeli és mértékbeli összehangolását követeli meg. A feladat végeredményben egy fejlődési rendellenesség megszüntetése lenne egy intermedier termékeket termelő szektor létrehozása útján, különös tekintettel a gépiparra, az elektronikára, a vegyiparra. E szektor egy része valószínűleg nem lenne átütő sikerű, de a legnehezebb években *tűrhető* hazai költségekkel termelne meg egy sor olyan anyagot, alkatrészt, amelyért különben az exportban nyilvánvalóan elfogadhatatlan költségekkel kitermelt valutával kellene fizetnünk. Az ilyen termelés fenntartásának indokoltsága a valutakitermelés gazdaságosságának csökkenési ütemétől, a befektetett tőke megtérülési ütemétől, az adott terméket termelő emberi és természeti tényezők viszonylagos — a mindenkori külkereskedelmi árakon kifejeződő — hatékonyságától függ. Magyarán: ahogy könnyebbé válnak külkereskedelmi viszonyaink, úgy lehet az ilyen importhelyettesítő tevékenységet ismét abbahagyni. Az importhelyettesítő szektor másik részétől viszont nemcsak a hazai piac igényeinek, előbb-utóbb gazdaságos kielégítése remélhető, hanem az is, hogy nyereségesen exportáló szektorrá válik. Ez nem csodavárás: számos olyan hagyományos műszaki-gazdasági kultúránk van (felélesztheto vagy felvirágoztatható állapotban), amelynek fejlesztését a múltban — rosszul felfogott külgazdasági érdekeinktől vezéreltetve, *hibás döntések* alapján — elhanyagoltuk. Ilyennek tartom a mezőgazdasági és élelmiszeripari gépgyártást, az energetika és a vízgazdálkodás háttériparát, a „nehéz híradástechnikát", a vasúti gépgyártást, a telefóniát és még számos egyéb kultúrát. Ha ezek közül kiválasztjuk azokat a *hazai műszaki-szellemi hátterük* szempontjából legszívósabbakat, amelyek K+F+T-jéhez viszonylag széles és igényes *hazai piaci háttér* áll rendelkezésre, és amelyek fejlesztésük esetén reális *exportlehetőségek* távlati esélyeit is kínálják számunkra, akkor a fejlesztést indokolt *párhuzamosan* importhelyettesítő és exportorientált célzattal megindítani. Az ilyen felfogású, egyszerre importkímélő és exportbővítő beruházások egyáltalán *nem ellentétesek az exportorientált fejlesztési irányvonallal*, hanem ésszerű kiegészítői annak.

★

Az előbbiekben említett példák persze nem kiforrott javaslatok, csak megfontolandó *lehetőségek. Ezekkel nem foglalkozni* felelőtlenség volna. Kizárólag a *vállalati döntési szférába utalni e fejlesztéseket* — a felelősség áthárítása lenne. Abban bízni, hogy *pusztán a piaci mechanizmusok optimális irányba viszik a fejlődést*, méghozzá a magyar gazdaság számára szükséges és előnyös ütemben — párját ritkító *naivitás* volna.

Az egyoldalú „nyitás" koncepcióját gyakorlatilag megvalósíthatatlannak, gyakorlatba való átültetésének kísérletét pedig a mai körülmények között hallatlanul veszélyesnek tartom. *Mégsem e koncepció publikálását kifogásolom elsősorban, hanem az ország helyzetének és adottságainak mint a gazdaságpolitika mozgásterét meghatározó tényezőknek a figyelmen kívül hagyását egy papírmodell kedvéért, valamint a vitapartnerek elmarasztalását azért, mert a hús-vér realitásokból indulnak ki, s egy ezeknek megfelelő modell keretében keresik a valóságos probléma megoldását.*

Befejezésül még egy megjegyzés a *vita jellegéhez*. Eltérő vélemények esetén csak az a módszer előrevivő, ha a vitázók egymás *tényleges* mondanivalójából indulnak ki, nem pedig abból, ami a másik írásművének olvasásakor eszükbe jut.

A vitapartnerek Hoch Róbert és Práger László tanulmányainak olyan „állításait" támadják *harcos hangnemben*, amelyek e szerzők írásaiban nem szerepeltek (ilyenek például a nyitottság különböző fogalmai).

A kiinduló vitaírásokat bíráló későbbi cikkek persze foglalkoztak valóban kifejtett gondolatokkal is, de esetenként eredeti gondolati környezetükből kiszakítva, kinagyítva, extrémizálva azokat, valódi mondanivalójukat félreértelmezve (például a belső piac szerepének értékelésekor).

Gazdasági és tudományos tisztánlátásunknak is, közérzetünknek is, vitáink komolyságának is jót tenne, ha jobban ügyelnénk vitakultúránk színvonalára.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (81—94. l.)

SZEGVÁRI IVÁN:

Nyitottság, nyitás és átmenet

Gazdaságpolitikánk — a külgazdasági egyensúlyi gondok szorításában — az 1979-es pályamódosítást követően ismét alapvető fordulatra kényszerül. Akárhogy is csűrjük-csavarjuk, gazdaságunk lényegében „visszakapta" a már közel tív évvel ezelőtt jelentkezett, ám akkor nem, illetve rosszul megoldott feladatot. Sőt, a mostani vizsga több tekintetben nehezebb is a korábbinál: adósságszolgálati terheink magasabbak; nincsenek akkora és olyan könnyen mozgósítható erőforrás-tartalékaink mint korábban; a társadalom kénytelen volt megélni több is mint hét szűk esztendőt; magasabbra került a nemzetgazdaságok világgazdasági teljesítményének mércéje. Mindez annak ellenére alakult így, hogy a társadalom — elsősorban a fogyasztói-felhasználói minőségében — valóban jelentős áldozatokra kényszerült. Egy darabig úgy is tűnhetett, hogy ezek az áldozatok megalapozzák a későbbi egészséges fejlődést. Az 1979—1984-es időszakban nemzetközileg is párját ritkító mértékű átrendeződést sikerült elérnünk a termelés és a belföldi felhasználás viszonyában, számottevően javítva ezáltal a külkereskedelmi egyenleget. Ez ha nem is feledtette, de legalább magyarázta, hogy gazdálkodásunk minőségi jellemzői nem hogy nem javultak, de inkább romlottak. Később azonban egyértelművé vált, hogy az 1979-től követett — a külgazdasági mérlegkövetelményeket mindvégig középpontba állító — gazdaságpolitika saját eredeti célját tekintve is eredménytelennek bizonyult.

Eközben a lakosságnak, a vállalatoknak, az államigazgatásnak és a politikának egyaránt újra és újra átélt élményévé, tapasztalatává vált, hogy gazdálkodásunk szinte minden kedvezőtlen jelensége: a stagnálás, a restrikció, az áremelések, a szaporodó hiányhelyzetek, a kézi vezérlés, az állam és a vállalatok közt megrendült bizalom stb. közvetlenül vagy közvetve, de határozottan összefüggnek a külgazdasági gondokkal. A külgazdasági szféra a gazdasági földrengések egyfajta epicentrumává lett, s ez gazdaságunk ismert adottságai mellett természetes is. Belgazdasági feszültségeink, egyensúlyhiányaink jórészt a külgazdasági szférában csapódnak ki, ahol közvetlenül, kézzelfoghatóan és szigorú mércével értékelik gazdaságunk teljesítményeit. A külgazdaság közvetíti gazdaságunk felé a világpiaci hatásokat és követelményeket, s — legalábbis 1978 óta — zömmel itt jelennek meg a gazdaságpolitika alapvető döntési korlátai és kényszerei. Mindennek fényében magától értetődő, hogy gazdaságpolitikai útkeresésünkben csak olyan alternatívák jöhetnek szóba, amelyek a kül- és belgazdasági folyamatokat a maguk bonyolult kölcsönhatás-rendszerének megfelelően tudják kezelni. Ebben a vonatkozásban azonban nemcsak a gazdaságpolitikai gyakorlatnak, hanem a közgazdaságtudománynak is jelentős adósságai halmozódtak fel.

Ilyen körülmények között nagy szükség van a lehetséges és célszerű gazdaságpolitikai cselekvés külgazdasági összefüggéseit átfogóan elemző gondolatmenetekre és eszmecserékre. E ritka vállalkozások közé tartozik a Közgazdasági Szemle hasábjain Práger László és Hoch Róbert cikkei nyomán kibontakozott, a külgazdasági nyitottság és nyitás problémáit boncolgató vita, amelyhez a következőkben magam is csatlakozom.

Szegvári Iván a közgazdaságtudomány kandidátusa.

A „túlnyitottsági diagnózis"

A vitaindító cikkek központi tézise: gazdaságunk mennyiségileg túlságosan nyitott, ezért — rövid távon — e nyitottság mértékét csökkenteni kell. Kidolgozandó külgazdasági — mi több, egész gazdaságfejlesztési — stratégiánk egyik kulcselemét e feladatnak kell képeznie. E tétel elméleti hátterét átfogó igénnyel és a legkövetkezetesebben Hoch Róbert [9] fejtette ki. Gondolatmenetében az alapvető kérdés a külkereskedelmi forgalom viszonylagos nagysága (a mennyiségi nyitottság) és a külkereskedelem hatékonysága közötti összefüggés. Érvelése szerint minden gazdaságnak, így a magyar gazdaságnak is — adott kül- és belgazdasági feltételek (adott külpiaci környezet, reálgazdasági jellemzők, gazdaságpolitikai célrendszer és mechanizmus) mellett — meghatározott a teherbíró- és teljesítőképessége. Ezen belül jól körülhatárolható a gazdaság külkereskedelmivolumen-felszívó képessége is. Ez pedig kijelöli a külkereskedelmi forgalom méretének, illetve a mennyiségi nyitottságnak az optimumát, pontosabban annak optimális sávját. A mi esetünkben — érvel Hoch Róbert — a szóban forgó mutatószámok az optimálisnak tekinthető intervallumon kívül esnek. Ennek következményeként a külgazdasági kapcsolatok, s végső soron a népgazdaság hatékonysága is a lehetségesnél alacsonyabb, az abszorpciós képesség bővülése nélkül megvalósuló további nyitás pedig halmozott hatékonyság- és egyensúlyromláshoz vezetne.

A vázolt érvelést többen és több szempontból bírálták [14], [16], [18]. A vitában elhangzott ellenvéleményekkel — részben hasonló, részben más irányú megfontolások alapján — én is egyetértek.

A „túlnyitottsági diagnózis" számomra saját belső logikáját tekintve sem tűnik magától értetődőnek. Kiindulópontként rögzíti a gazdaság külkereskedelmivolumen-abszorbeáló képességét hosszabb távra behatároló tényezőket. A felsorolt tényezők zöméről azonban könnyen belátható, hogy nemcsak a jelzett abszorbáló képességet s a hozzá tartozó optimális nyitottság mértékét determinálják, hanem a ténylegesen kialakult külkereskedelmi forgalmat is jelentős, ha nem döntő mértékben befolyásolták. Az abszorbeáló képességnek például olyan, a Hoch Róbert által kiemelt meghatározói, mint a termelés anyag- és energiaigényessége, a gazdaságpolitika általános restriktív jellege, a gazdasági mechanizmus, az adósságállomány nagysága, a külgazdasági politika cél- és eszközrendszere vagy az exogén tényezők közül a külpiaci konjunktúra és áralakulás, a pénzpiaci helyzet stb. a tényleges külkereskedelmi forgalom alakulásának is meghatározó tényezői. Ugyanakkor „az optimálist messze meghaladó nyitottság" minősítés olyan, az abszorbeáló képességet meghatározó körülményektől független (de legalábbis jelentős autonómiával rendelkező) hatóerőknek és mechanizmusoknak az explicit bemutatását és elemzését igényelné, amelyek gazdaságunkat tartósan a túlnyitottság állapotában tartják. Hoch Róbert tanulmánya e kérdést illetően részletes okfejtést ugyan nem tartalmaz, de összegezi a tényleges nyitottság mértékét jelentősen befolyásoló tényezőket. Ezek a következők:

— a makrostruktúra-politika, kiváltképpen az infrastruktúra fejlesztése;
— a beruházáspolitika;
— a mezostruktúrát befolyásoló szelekció;
— a mikrostruktúrát befolyásoló politika (közvetlenül ható tényezők: a valutaárfolyamok, az exportösztönzés, a vámok, a kontingensek stb.; közvetve hatók: a költségvetési és monetáris politika, az árpolitika, a keresetszabályozás stb.);
— a reformfolyamat iránya és intenzitása.

Ezzel az összegzéssel ismét csak abba a problémába ütközünk, hogy ugyanazon, illetve egymással szorosan összefüggő tényezők hatására formálódik mind a *tényleges* nyitottság, mind pedig az abszorbciós képesség, s így az *optimális* nyitott-

ság. E kétféle nyitottság meghatározó tényezőinek listáját összevetve az egyedüli *eltérő* mozzanat, amelyre következésképpen a túlnyitottsággal kapcsolatos felelősség terhe hárulna, a *struktúrapolitika.* De vajon valóban önálló, jelentős autonómiával rendelkező nyitottságformáló tényező-e a struktúrapolitika? Adhatunk-e a struktúrapolitikának a mindenkori gazdaságpolitika jellegétől, prioritásaitól és eszközrendszerétől függetleníthető tartalmat? Meg vagyok győződve arról, hogy nem. Azt viszont határozottan állíthatjuk eddigi struktúra-, illetve fejlesztéspolitikánkról — amint ezt a vita több részvevője is [14], [16], [18] tette, hogy a gazdaságpolitika alapirányzata mind a gyors importnövekedés, mind az importvisszafogás időszakaiban importhelyettesítő volt.

Úgy vélem tehát, hogy a túlnyitottsági érvelés saját belső logikáját tekintve is csak olyan következtetés megalapozására alkalmas,' miszerint a külkereskedelmi forgalom nagysága (miként struktúrája, egyenlege és relációs szerkezete is) az eddigi gazdaságpolitika és gazdaságirányítás feltételrendszerében nem volt és nem is lehetett optimális. Annak belátása viszont, hogy az elmúlt évtizedben végbement, a külgazdasági teljesítőképességünkhöz képest túlzott mértékű külső erőforrásbevonás hiba volt, és önmagában is tartósan súlyos következményekkel járt, egyebek között a külgazdasági kapcsolataink hatékonysága tekintetében, nos ennek belátása nem igényel az abszorbeáló képességre hivatkozó elméletet.

Mit is erőltetünk valójában?

A túlnyitottság hangsúlyozása mögött érzékelhető szemléleti alapállás, hogy ti. külgazdasági problémáink végső soron és döntően hatékonysági természetűek — aligha vonható kétségbe. A nézetkülönbségek ott kezdődnek — és ezen a ponton kényszerülök vitatkozni Hoch Róberttel —, amikor a külgazdasági kapcsolatok hatékonysági összefüggésrendszeréből (ti. az export és az import struktúrájának, mennyiségének, dinamikájának, egyenlegének, belföldi termelési és felhasználási kötődéseinek stb. hatékonysági vonatkozásaiból) vitapartnerem kiragad *egyet:* a külkereskedelmi forgalom mennyisége és hatékonysága közti viszonyt, s azt „alapvető kérdéssé", elsőszámú problémává avatja. Az persze nem vitatható, hogy ilyen összefüggés létezik, s hogy az adott struktúrában, valamint gazdálkodási és külpiaci környezetben az export mennyisége általában csak tetemes hatékonysági áldozatok révén növelhető, sőt gyakran a szintentartás is hasonló következményeket von maga után. Elegendő e tekintetben olyan ismert, bár részben csak közvetett bizonyítékokra utalni, mint az export nagy és növekvő támogatásigénye, a tartós cserearányromlás stb[1]. Az exporterőltetés, s a gyakorlatban folytatott „exportorientáció" sok tekintetben kedvezőtlen hatásaival, s ezek okaival Nagy András és Köves András vitacikkei is részletesen foglalkoznak [14], [16]. Ellentétben azonban a vitaindító tanulmányokkal, az ő megközelítésükben, és szerintem is, az expoterőltetés annak ellenére, sőt jórészt pontosan azért állandó kísérőjelensége gazdálkodásunknak, mert közgazdasági szabályozásunk, valamint a tőkés és a belföldi (illetve a szocialista) piacok nagyon eltérő követelmény- és feltételrendszere eredendően hátrányos helyzetbe hozza a tőkés exportot. Nem arról van tehát egyszerűen szó, mint ezt Hoch Róbert állítja, hogy a tőkés exportteljesítményt általában felértékelnénk a belföldi felhasználásra szánt termeléssel szemben. Az exporterőltetés valódi tartalma inkább abban keresendő, hogy a gazda-

[1] Például 1985-ben a 152 milliárd forint nem fejlesztési célú költségvetési támogatás egyharmadát tette ki az exporttámogatás, szemben az 1980-as 23 százalékos aránnyal [4].

ságirányítás különféle kényszerek nyomására alapvetően nem-normatív, féladminisztratív, informális és elsődlegesen a volumenhez kötött eszközökkel, illetve egyedi (s nem feltétlenül csak az exportteljesítményt, hanem a vállalati lét egészét érintő) preferenciákkal a szándékoltnál nagyobb exporttömeget igyekszik kivasalni a központilag közvetlenül irányítható exportőrökből, vállalva az ebből adódó veszteségek szinte automatikus megfinanszírozásának a terheit. Ebben a körben és ebben a szűkebb értelemben valóban beszélhetünk a tőkés export túlösztönzöttségéről, arról, hogy az irányítási rendszer a belső felhasználással szemben felértékeli azt. Az export eredendő diszpreferáltságának ily módon történő ellensúlyozása kétségtelenül önmagában is erős diszfunkciókat visz gazdasági mechanizmusunkba. Ha ugyanis a tőkés piaci értékesítéssel szemben, ahonnan egyébként szabályozásunk elvileg a mércéjét is veszi, nem tudunk egyértelmű és normatív hatékonysági követelményeket állítani, akkor erről gazdálkodásunk egészében is kénytelenek vagyunk lemondani. Az exporterőltetés ugyanakkor az utóbbi években már saját szűkebb célját, az export mennyiségi növelését tekintve is egyre csökkenő hatásfokú, miközben látványosan növekvő áldozatokkal jár. Aligha szükséges bizonygatni tehát, hogy az exporterőltetési dilemma valamilyen ésszerű megoldása a reform egyik alapkérdése.

A fő nézeteltérést a vitatkozó felek között én abban látom, hogy a túlnyitottsági diagnózis helytállóságát vitatók a külgazdasági kapcsolatok, s ezen keresztül a magyar gazdaság kedvezőtlen és romló hatékonysági viszonyait nem elsődlegesen a külkereskedelmi forgalom volumenéhez, s kiváltképpen nem annak valamiféle optimális szintjéhez viszonyított többletéhez kötik, hanem — teljes joggal — ennél sokkalta szélesebb összefüggésrendszerbe ágyazzák. Nagy András, Köves András és Pásztor Sára egyaránt kiemeli, hogy a mesterséges erőltetés ugyanúgy jellemzője az importhelyettesítésnek, mint az exportnak, s a gazdaságos importhelyettesítésnek, zömében ugyanazon tényezők állják útját, mint a gazdaságos kivitelnek ([14] 211. l., [16] 149. l., [18] 332. l.).

A nemzetközi összehasonlítások sem látszanak alátámasztani azt a tételt, hogy a külkereskedelem hatékonyságával kapcsolatos gondjaink elsősorban a forgalom mennyiségének függvényei lennének. A nálunk mennyiségi értelemben lényegesen kevésbé nyitott európai KGST-országokról is régóta kimutatta a szakirodalom a külkereskedelmi hiperpóliumnak elkeresztelt jelenséget. Ennek lényege az, hogy mind az exportban, mind az importban nagy számban vannak nyilvánvalóan gazdaságtalan ügyletek [6], [8], [24]. E tényt azonban a hivatkozott empirikus vizsgálatok egyike sem közvetlenül a forgalom volumenére vezeti vissza.

Némi általánosítással arra a következtetésre juthatunk, hogy a mesterséges erőltetés igazi terepe általában a termelés egésze, a termelés volumenének a hatékonysági megfontolásoktól részben függetlenített s végső soron azok rovására megvalósuló növelése, illetve az erre irányuló központi törekvések. Úgy gondolom, hogy az exporterőltetés ennek az általánosabb összefüggésnek csupán az egyik valóban fontos, de mind logikailag, mind gyakorlatilag származékos megnyilvánulási formája. Az exporterőltetés 1978 utáni látványos felerősödése is döntően arra vezethető vissza, hogy a gazdaságpolitika a megváltozott piaci viszonyok közt minél magasabb termelési volumen (pontosabban minél kisebb kényszerű ütemcsökkenés) mellett törekedett eleget tenni a külkereskedelmi mérlegkövetelményeknek. A politika és a társadalmi szervek elvárásainak, valamint a gazdálkodó szféra nyomásainak harapófogójában eleve feszített termelési és felhasználási makrocélok fogalmazódnak meg. Ez az alaphelyzet az, ami importvonzatain keresztül a szükségesnek ítélt exportszintet, s a kapcsolódó exporterőltetést is determinálta. Fej-

tegetéseink szellemében tehát azt kell állítanunk, hogy ha valaminek a volumene eredendően túlméretezett, akkor az a termelésé.[2]

Meghökkentőnek tűnhet talán, hogy egy hosszan tartó stagnálásközeli állapot után valaki a hazai termelés túlméretezettségére hivatkozik. Jobban kifejezi a lényeget, ha úgy fogalmazunk, hogy ami túlzott mértékű, az valójában csak a gazdaságtalan termelés. Legalább ennyire igaz ugyanakkor, hogy e tény fel- és elismerésének a teljes termelési mennyiség lehetséges és kívánatos növekedése és a mechanizmus egésze szempontjából is súlyos következményei vannak, valamint az is, hogy a ténylegesen érvényesülő gazdaságpolitika növekedési céljai közvetlenül a termelés és a végső felhasználás egészére, s nem elsődlegesen a hatékony termelés, illetve felhasználás növelésére irányulnak. Érdemes itt hangsúlyoznunk az exporterőltetés mechanizmushatásaival kapcsolatos korábbi összefüggés logikai ellenpárját, miszerint ha a belföldi termelés és felhasználás alapvetően nem hatékonysági kritériumok szerint szerveződik, akkor ezeket a külkereskedelmi forgalomtól, s benne az exporttól sem lehet következetesen számon kérni.

Nemcsak az export, hanem a tőkés import tekintetében is foglalkoznunk kell a mesterséges erőltetés kérdéskörével, annál is inkább, mivel erre a vita során nem kaptunk egyértelmű választ. S nem is könnyű a válasz, hiszen az importrestrikció és az importerőltetés meglehetősen „furcsa párnak" tűnik. Ha azonban az erőltetést általános érvényű jelenségnek tekintjük, akkor ebben az összefüggésrendszerben valamilyen módon a tőkés importot is el kell helyeznünk. Az erőltetésnek a mennyiségi mozzanat melletti másik és egyúttal lényegesebb összetevője a hatékonysági szemponttól történő függetlenítése, s ez tőkés importunknak is tipikus jellemzője.[3] Az importtal való pazarló gazdálkodás, amit a vitában elsősorban és joggal Práger László hangsúlyoz ([19] 661. l.), nem marginális jelentőségű, hanem a gazdaság eddigi működési módjának nagy gyakorlati hatású „beépített" diszfunkciója. Ez nem pusztán és nem is elsősorban abban jelentkezik, hogy az importban akadnak felesleges, kényszerszülte, önmagukban véve is gazdaságtalan tételek, hanem abban, hogy gazdaságirányításunk a gazdaságtalan tevékenységek importszükségletét is indokoltnak és részben nélkülözhetetlennek ismeri el. Az a vállalati, illetve tevékenységi kör, amelyiknek a dollárkitermelési mutatója az árfolyamnál lényegesen rosszabb (függetlenül attól, hogy a viszonyt pontosan tudjuk-e számszerűsíteni, avagy sem) az importon keresztül óriási támogatást kap, amelynek mértékét külön is fokozza a forintnak az átlagos devizakitermelés szintjéhez igazodó, sőt tendenciózusan inkább az alatti árfolyama.[4] Ebben az értelemben a tőkés import az alacsony hatékonyságú területek egyik népgazdasági méretekben is jelentős finanszírozója, miközben a hatékonyan termelő szféra importhoz jutási lehetőségei ezáltal tovább szűkülnek. Tehát a tőkés *importra* is értelmezhető az erőltetés, az exporthoz képest azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy itt a hatékonysági követelmények háttérbe szorulása együtt jár a mennyiségeknek a gazdaságra kívülről rákényszerített visszafogásával.

[2] Megjegyezzük, hogy a termelés általános erőltetése — ha más-más megnevezéssel is („erőltetett ütemű növekedés", illetve „mennyiségi hajsza") — Jánossy és Kornai elméletének is egyik meghatározó tézise. Ezek létét azonban egyik szerző sem a tényleges mennyiségi növekedés mértékéhez köti [10], [11].

[3] Kiemelendő ennek kapcsán, hogy a növekedési ütem csökkenése vagy a volumen abszolút visszaesése az export esetében sem tekinthető az exporterőltetés megszűnése vagy akár enyhülése feltétlen bizonyítékának.

[4] Hasonló összefüggést fogalmaz meg a tőkés importon képződő járadékról szólva Gács János [6].

Nyitottság — két oldalról

Ezzel el is érkeztünk a nyitottsági vita egy másik — kevéssé tárgyalt — területéhez, az export- és az importnyitottság eltérő hatékonysági következményeinek kérdéséhez. Hoch Róbert gondolatmenetében ezzel összefüggésben a legkevésbé érthető az, hogy a mennyiségi nyitottság *export- és import*oldalát — egy, a múltra vonatkozó utalástól eltekintve ([9] 772. l.) — azonos rendű-rangú elemekként kezeli. Mind az általa felvetett alapkérdésben, mind a ráépülő elméleti fejtegetésben, mind pedig javaslataiban általában a külkereskedelmi *forgalom* volumenéről, illetve *külkereskedelmi* nyitottságról, a *külkereskedelem* arányának a kívánatos mérsékléséről beszél. Ezt az eljárást több szempontból is megengedhetetlennek és zavarónak érzem.

A szakirodalom meggyőzően bizonyította, hogy gazdaságunk egyik meghatározó rendszerspecifikus (a természeténél fogva importhelyettesítő hiánygazdaságból eredő) sajátossága, illetve adottsága az exportképesség és az importigények közti nagyfokú, sőt a fejlettségi szint emelkedésével párhuzamosan bővülő rés ([10], [22]). Ennek fényében aligha vehetjük egy kalap alá az import és az export nyitottsági vonatkozásait. Az, hogy ez az alapadottságként megjelenő makroszintű egyensúlytalanság kicsapódik-e külkereskedelmi deficit formájában, és ha igen, milyen mértékben, a külső és a belső feltételektől függ. Az 1978 utáni időszak népgazdasági feszültségeit éppen az élezte ki, hogy a külkereskedelmi deficit irányában ható rendszerspecifikus feszítőerők működése mellett kellett, illetve kellett volna jelentős külkereskedelmi aktívumot produkálnunk. Ez a „természetellenes" aktívumkényszer magától értetődően a szokásosnál is sokkalta élesebben állította szembe egymással az export és az import volumenével kapcsolatos központi törekvéseket. Az aktívumkényszernek a külgazdasági kapcsolatok és a belgazdasági folyamatok közti hatékonysági összefüggések tekintetében is lényeges, s az export-, illetve importvolumenhez eltérő módon kapcsolódó következményei voltak. Ez a hatás általános formában a hatékonysági követelmények érvényesíthetősége és a külkereskedelmi mérlegegyenleg közti átváltási (trade-off) összefüggés keretében írható le.

A hatékonysági követelmények növelése — már amennyiben azt a szabályozás a mikroszféra felé következetesen közvetíteni tudja — elsődlegesen exportmérséklő és importnövelő hatású. Az *előbbi*, egyebek között, a leginkább gazdaságtalan exporttevékenységek visszaszorításának a következménye. Az *utóbbi* a hatékonyságjavuláshoz szükséges jobb anyagellátásból, a termék- és technológiai fejlesztésből fakadó importigények növekvő mértékű kielégítéséből adódik. Az így meginduló mérlegromlási folyamatot azonban már jóval azelőtt meg kell állítani, mielőtt az új hatékonysági normák a mikroszféra magatartását és a reálszférát érdemben befolyásolni tudnák. Itt tehát nem pusztán arról van szó, hogy a szabályozás nem tudja kivárni a mérlegromlást jelentős fáziskéséssel követő hatékonyságjavulást és az ebből adódó kedvező mérleghatásokat. Fontosabb mozzanat az, hogy az eleve következetlenül, nem normatív módon és csak részlegesen érvényesített hatékonysági követelmények alapján nem következhet be olyan mérvű hatékonyságjavulás és struktúrarendeződés, ami a további mérlegromlást önmagában akár csak mérsékelni is tudná. Az egyenlegjavítás kényszere viszont — a gazdaság adott strukturális, hatékonysági stb. jellemzői mellett — óhatatlanul szükségessé teszi a mind erőteljesebb exporterőltetést és az importigények adminisztratív, differenciálatlan visszaszorítását. A fő gond azonban itt sem egyszerűen csak a külkereskedelmi hatékonyság romlása, hanem a hatékonysági követelményeknek az egész gazdálkodásban történő fellazulása.

A tárgyalt átváltási összefüggés ez *utóbbi* változata az 1979—1984-es időszak-

ban különösen intenzív formában jelentkezett, míg az *előző* változatnak a legutóbbi években inkább csak a mérlegrontó hatásait tapasztalhatjuk.

Az eddigi fejtegetések summája az, hogy az igazi kérdés nem a külkereskedelmi forgalom volumene és hatékonysága közti viszony. Ez csak egy szélesebb összefüggésrendszernek egyik, bár fontos, de több oldalról is meghatározott eleme, s így nem tekinthető mai gazdasági, s benne külgazdasági problémáink elsődleges összetevőjének.

Gazdaságpolitikai nyitás és átmenet

A most folyó vita tulajdonképpeni funkcióját nem is annyira a nyitottság mennyiségi vonatkozásainak a tisztázásában látom, mint inkább annak a súlyos ellentmondásnak külgazdasági oldalról történő végiggondolásában, ami a mai döntéskényszerek és a reálfolyamatok rövid távú átrendezési lehetőségei, illetve hosszabb távú céljaink között feszül. Ezen ellentmondás feloldásának igénye, a „mi a teendő itt és most" kérdése, ihlette a vitaindítók írásait csakúgy, mint a vitába bekapcsolódókét. E tekintetben számos lényeges ponton nézetazonosság alakult ki, még ha ez — a viták természetéből adódóan — nem is kaphatott kellő hangsúlyt. Mindenekelőtt, egyetértés van — a lényeget illetően — a hosszú távú célok és a hosszú távon kialakítandó mechanizmus kérdésében, a nyitási stratégia célmodelljében. Egyetértés van a rövid távú gazdaságpolitikai (minőségi) nyitás szükségességét illetően is. (Ez Hoch Róbertnek is kiemelt tézise [9] 770. l.) Megegyeznek továbbá a vélemények abban, hogy a gazdaságpolitikai nyitásnak a termelés és a külkereskedelem erőteljes, hatékonysági szelekción alapuló szerkezeti átrendeződésével kell párosulnia. Az álláspontok közös nevezőjébe tartozik az a tétel is, miszerint a rövid távú minőségi nyitás mélyreható gazdaságpolitikai és mechanizmusreformot feltételez. Ehhez kapcsolódóan nincs nézetkülönbség abban sem, hogy a reformnak a belső piaci viszonyok határozott erősítését kell eredményeznie, a külgazdasági kapcsolatokat pedig alapvetően közgazdasági eszközökkel kell irányítani. Végül, de nem utolsósorban — bár más-más megközelítés eredőjeként — összecsengenek az álláspontok a tekintetben is, hogy a stratégia célmodellje csak egy hosszabb időszak keretében, fokozatosan alakítható ki.

Az igazi vitaterepet a rövid távú gazdaságpolitikai (minőségi) nyitás mibenléte, tartalma jelenti. E tekintetben azonban a vita számos alapkérdést nyitva hagyott. A jelzett alapkérdések egyetlen nagy kérdéskörbe, az *átmenet* kérdéskörébe sűríthetők össze. Ez az a dilemma, amelyen közel húsz év meg-megújuló reformtörekvései rendre kicsorbultak, ez az a fal, amit a hiánygazdaságból a hatékonyan működő szocialista piacgazdasághoz vezető úton át kellene törnünk. Ugyanakkor úgy látom, hogy az elméleti érvelés ebben a nyitottsági vitában is gyakran eleve a fal túlsó oldaláról indul, leküzdöttnek vagy magától értetődően leküzdhetőnek feltételezve olyan akadályokat, amelyekhez mai gondjaink elsősorban kötődnek.

Az átmeneti folyamat specifikus feltétel- és feladatgyűjtésén belül is elkülöníthető az átmenet első, bevezető szakasza, amelyben különösen kiélezett és koncentrált formában sűrűsödnek az egész folyamat sajátos ellentmondásai. Ez a szakasz tekinthető az átmenet perdöntő elemének, s ebbe a környezetbe ágyazva vethető fel érdemben a rövid távú gazdaságpolitikai nyitás miléntje is.[5]

[5] A hangsúly természetesen nem az elnevezésen van. Az újabb keletű hivatalos terminológia stabilizációs és kibontakozási szakaszt különít el, közvetlenül utalva arra, hogy a kezdeti és a későbbi szakaszban részben eltérő jellegű és tartalmú gazdaságpolitikai feladatokat kell megoldani. Igen lényeges továbbá, hogy a stabilizációs szakasszal összefüggésben is három-négy évről van szó ([26] 22. l.). Megítélésem szerint a nyitás rövid távja is ilyen időintervallumot fog át.

Melyek ezek a sajátos rövid távú feltételek és feladatok?

a) Gazdaságirányítási rendszerünk reformjának tervezésekor rendkívül ellentmondásos alaphelyzettel kell számolni. Egyfelől tudjuk, hogy a reformintézkedéseknek minimális követelményként már a közeljövőben olyan csomaggá kell összeszerveződniük, amelyek képesek egy hatékonysági fordulat előidézésére, s ennek feltételeként a hatékonysági kényszer közegének megteremtésére gazdálkodásunkban. Bizonyítottnak érzem azt is, hogy e reformcsomag keretében ki kell alakítanunk az áru- és a termelésitényező-piacok összefüggő rendszerét [23]. Alapkövetelmény továbbá, hogy meg kell akadályoznunk a reformjainkat hagyományszerűen követő automatikus visszarendeződési folyamat kibontakozását. Másfelől, annak is tudatában vagyunk, hogy a hiánygazdaságot semmilyen reform keretében sem tudjuk egycsapásra megszüntetni. Ebből adódóan, a piaci mechanizmusok szerepe, hatóköre a maihoz képest ugyan minőségileg más és lényegesen kiterjedtebb, de több vonatkozásban is csak korlátozott lehet. Fennmarad a központi irányítás számos adminisztratív eleme, és bizonyos mértékig a szabályozóalku gyakorlata is. Nem reménykedhetünk abban sem, hogy a közeljövőben tökéletes mércénk lesz a hatékonyság megítéléséhez. Nem teljesen kifejlett piaci viszonyok között az egyes szabályozóelemek hatásmechanizmusa sem egyértelmű.

Különösen fontos adottságnak tartom továbbá, hogy a különféle termelőtevékenységek hatékonysági szintjeinek erőteljes szóródása miatt gazdaságunk rövid távon nem képes befogadni és következetesen érvényesíteni semmilyen egységes hatékonysági követelményt, következésképpen az erre épülő egységes normatív szabályozást sem [21]. Ez olyan kezelhetetlen mértékű szelekciót váltana ki, amely kikerülhetetlenül beindítaná a visszarendeződési folyamatot, működésképtelenné téve a kialakított szabályozó rendszert. Ha ezt elfogadjuk, akkor a jelentős mértékű (ezért csak visszaszorítható, de rövid távon teljesen fel nem számolható) gazdaságtalan termelés puszta léte miatt is a gazdaság csak differenciált normatívákkal (eltérő hatékonysági követelményszintek mellett) irányítható. Ilyen körülmények között a hatékonysági kényszer megteremtése a gazdaságtalan tevékenységi körben — függetlenül a konkrét technikai megoldásoktól — csak időben degresszíven megállapított támogatási mértékek alkalmazása révén képzelhető el. A veszteséges tevékenységek egy részének kényszerű fenntartása mellett természetesen kizárt, hogy a hatékony gazdálkodók valamilyen egységes normatíva nevében a tényleges teljesítménytöbbletüknek megfelelő jövedelmekhez jussanak. A makroösszefüggések alapján pontosan az ellenkező irányú jövedelemátrendeződés tűnik elkerülhetetlennek.

Mindebből adódóan az átmenet kezdeti szakaszában olyan specifikus mechanizmusmegoldások alkalmazására is rákényszerülünk, amelyek stratégiánk célmodelljének nem felelnek meg s kétségkívül nem reformkonformok.

Szakirodalmunkban számos érvelés található, amelyek értelmében még egy érdemi reform keretében is behatároltak elmozdulási lehetőségeink például az ár- és a keresetszabályozásban vagy a külkereskedelmi irányításban, s nemritkán a rossznak ítélt elemek fenntartása, új speciális konstrukciók kialakítása, sőt átmenetileg — némely eddigi mechanizmusvívmányunk (például az egységes árfolyam) feladása is szükséges és előrevivő lehet [1], [7], [12], [15], [17], [20]. Különösen nyilvánvalónak érzem ezeket az összefüggéseket — mint erre a későbbiekben visszatérek — a *külkereskedelmi irányítás* területén.

b) Az átmenet kezdeti időszakára nagy erővel nehezedik a tőkés külkereskedelmi mérleg és a költségvetési helyzet radikális javításának a kényszere. E követelményeknek egymagában a gazdaságos export növelésével és a gazdaság jövedelemtermelő-képességének fokozásával nyilvánvalóan nem tudunk eleget tenni. Ebből önmagában is adódik egy határozott, általános (a gazdaság egészét érintő)

restrikciós szükséglet, ami párosul a tőle részben függetlenül is jelenlevő, a gazdaságtalan területek visszaszorítását célzó, szelektív restrikció követelményével [1]. Ezzel a szigorú monetáris és költségvetési politikát kívánó restrikciós alaphelyzettel az átmenet első periódusát meghatározó adottságként és ellentmondásként kell számolnunk. Az ellentmondás többrétű. Egyfelől, a reformot könnyebb lenne pótlólagos külső erőforrásokra támaszkodva megvalósítani, ám a következő néhány évben, ha erőteljesen csökkenő mértékben sor kerül is nettó külső forrásbevonásra, ez a mai helyzethez képest közgazdasági hatásaiban nettó forráskivonásként fog jelentkezni [2]. Másfelől, az átmenet időszakában a külkereskedelmi egyenleget — a korábbi gyakorlattal ellentétben — nem a hatékonyság és az általános egyensúlyi helyzet (s benne a külgazdasági egyensúlyi viszonyok) rovására, hanem ezek egyidejű javításával kell véghezvinni, s ez minőségileg más természetű feladat, mint amelyet az évtized első éveiben megoldottunk.

c) Lényeges sajátosságok és döntési korlátok, illetve kényszerek várhatók az átmenet első szakaszában a reálszféra, valamint a központi irányítás és a mikroszféra magatartási kötöttségeiből is. A jelenlegi termelési és külkereskedelmi szerkezet, vállalati, fogyasztói és munkavállalói magatartás olyan induló helyzetet és a reformmal szembeni ellenállóerőt képez, amelyek megtörése csak sokkhatások révén képzelhető el.

Ez a közel sem teljes körű leltár is jól jelzi, hogy az átmenet első szakaszában a globális és strukturális, makro- és mikroszintű, reálgazdasági és szabályozási, kül- és belgazdasági, rövid és hosszú távú problémák olyan összetorlódásával állunk szemben, amelyből a kitörés miként je önmagában külön kezelendő elméleti problémát és gazdaságstratégiai feladatot jelent. Nem osztom ezért azt a Hoch Róbert és Nagy András által egyaránt képviselt álláspontot ([9], 772. l., [16] 1489. l.), hogy a rövid táv a taktikai, a hosszú táv pedig a stratégiai lépések színtere. Az átmenetet és különösen annak első szakaszát esetünkben az egész gazdaság- és külgazdasági stratégia perdöntő elemének tartom, annak ellenére, hogy e szakaszban kifejezetten népszerűtlen gazdaságpolitikai feladatokat kell megoldani. Azt is ki kell emelni, hogy az átmenet lényege nem írható le pusztán a fokozatosság követelményével, bár ez kétségkívül fontos mozzanat. Arra kell választ találnunk, hogy az eltérő logika szerint funkcionáló liberalizált és nem liberalizált, piaci és nem piaci elemek miként, milyen makrogazdasági feltételek és konkrét mechanizmusmegoldások mellett állnak össze a reform keretében egy működőképes és a hatékonysági fordulatra már rövid távon is alkalmas rendszerré.

Az átmenet számos itt tárgyalt eleme, illetve összefüggése az eddigi nyitottsági vitában is felmerült. Az átmenet mint önálló és komplex problémakör azonban nem kapott súlyának megfelelő jelentőséget az eszmecsere során, s nem, illetve nem következetesen tükröződik a javasolt terápiákban sem.

A gazdaságpolitika prioritásrendszere rövid távon

Rövid távú lépéseink, miként az átmenet egész folyamata is, csak a hatékonyság köré szervezhetők. A hatékonysági cél számos összefüggő részelemre bontható: a hatékonysági szóródás explicitté és korlátossá tétele, majd fokozatos szűkítése, az általános hatékonysági színvonal emelése, a hatékonysági kényszer közegének megteremtése. Ehhez járulnak a külkereskedelmi mérleg növekvő aktívumának, valamint a gazdaság bel- és külgazdasági egyensúlyviszonyai lényeges javításának ugyancsak alapvető követelményei. Ezek tekintetében nagyjából meg is van az egyetértés. Ezen egymással szemben álló prioritások egyidejű érvényesítése azon-

ban nyilvánvalóan lényeges rövid távú átrendeződéseket igényel a gazdaságpolitika egyéb hangsúlyos céljaiban.

Ebben a kérdésben azonban igazi vita ki sem alakult, s az eszmecsere idevágó általános megjegyzéseit, utalásait sem tudom a magamévá tenni. Hoch Róbert véleménye szerint mielőbb át kell térni a belföldi felhasználás növelésére, s egyáltalán a növekedésorientáltságra.[6] Ez ugyan népszerűen képviselhető alternatíva, de számomra nem tűnik megalapozottnak. Nagy András és Köves András általános formában utalnak a „rendkívül nehéz politikai elhatározásokra", várható konfliktusokra, kockázatokra és megrázkódtatásokra, de náluk nem tisztázódik a szükséges rövid távú áldozatok mibenléte, miértje, hozzávetőleges mértéke sem ([15] 207. l., [16] 1503. l.). Pedig enélkül nehéz bárkit is áldozatokra kérni.

A hivatkozott szerzők és a vita egésze sem hagy természetesen kétséget afelől, hogy a tartósan veszteséges üzemeket be kell zárni, a gazdaságtalan termelést le kell építeni, s hogy ez nagy feszültségekkel jár. Milyen áldozattal jár azonban mindez makroszinten? Megítélésem szerint a gazdaságtalan termelés népgazdasági mértékben is számottevő visszaszorítása a termelés és a belföldi felhasználás egyszeri jelentős csökkenését és strukturális munkanélküliség kialakulását feltételezi. Hangsúlyozandó azonban, hogy e tekintetben a választási lehetőségünk nem az, hogy vagy felével-harmadával csökken a termelés és az életszínvonal, vagy pedig nő; sem az, hogy vagy óriási munkanélküliség alakul ki, vagy pedig a régi értelemben vett teljes foglalkoztatottság lesz. A nyitás és a reform kapcsán az igazi kérdés, hogy mi az a még elviselhető mértékű szelekció (termelés- és felhasználáscsökkenés), amely már képes a várt hatások kiváltására, pontosabban a remélt kedvező irányú folyamatok — automatikus visszarendeződés nélküli — beindítására. Ezek százalékos mértékét nem tudom, talán nem is lehet pontosan meghatározni, de a változás irányában, s abban, hogy nem egy-két százalékról van szó, biztos vagyok. Ez — úgy érzem — a mi helyzetünkben a reform egyik nagy paradoxona: a bevezetés első egy-két évében a reform tudatosan vállalt alacsonyabb termelési szinttel és életszínvonallal jár, mint a mechanizmus régi, mindenki által joggal elítélt direktebb változata. Ha valahol, hát itt, ebben a kérdésben feszülnek egymásnak a fejlődés rövid és hosszú távú szempontjai.

A hatékonysági fordulattal járó növekedési áldozat szükségszerűségét több, egymással is szorosan összefüggő tényező magyarázza.

Az első ilyen tényező a gazdaságtalan termelés jelentős visszaszorítása és a felszabaduló erőforrások más területeken történő hatékony működtetése közti fáziskülönbség.

A második a makrogazdasági teljesítményünket meghaladó belföldi felhasználás csökkentésének az ebből adódó népgazdasági egyensúlytalanság erőteljes enyhítésének a követelménye.

A harmadik a hatékony területekről a veszteséges termelői szférába irányuló — kontraszelekciót kiváltó — jövedelemátcsoportosítás mértékének visszaszorítása, ezen keresztül a teljesítményekhez jobban igazodó jövedelemkiáramlás feltételeinek a megteremtése, valamint a költségvetési hiány számottevő mérséklése.

A negyedik a hatékonysági szelekció kiinduló döntő lépését jelentő, „durva szelekció" beindítása (a minden kritérium szerint gazdaságtalan tevékenységek felszámolása, a nyilvánvalóan alkalmatlan munkaerő elbocsátása) lenne. Ez egyúttal sajátos, másként hozzá nem férhető erőforrástartalékok mozgósítására is esélyt kínál. Így például a strukturális munkanélküliség felvállalásának mással nem pótol-

[6] Az, hogy a „mielőbb" nála valóban a rövid távot jelenti, egyértelmű abból a tételéből is, hogy „a KB 1984. áprilisi állásfoglalását nem lehet végrehajtani stagnáló belső felhasználás, csökkenő beruházások és csökkenő reálbérek alapján" ([9] 773. l.).

ható szerepe lenne a munkához való viszony gyökeres átformálásában, a teljesítmény (munka) szerinti elosztás feltételeinek megteremtésében, a racionális vállalati munkaerőgazdálkodás követelményeinek az érvényesíthetővé tételében, a teljesítménytartalékolás visszaszorításában.

S végül a termelés és a felhasználás csökkenésének lehetősége és a hatékonysági „durva szelekció" beindítása alakíthatja ki azt a makrogazdasági-gazdaságpolitikai közeget, mozgásteret, amelyre a gazdaságirányítási rendszer reformja a siker reményében építkezhet. Enélkül viszont a gazdaságirányítás visszakerülne az állandósult túlelosztás, a kontraszelektív jövedelemelosztás és a változatlan vállalati és munkavállalói magatartás szorításában az utólagos és önmagunkat újratermelő restrikciók kényszerpályájára. A népgazdasági prioritások jelzett átrendeződése fontos feltétele annak is, hogy a hatékonysági fordulat átmenetileg kedvezőtlen külkereskedelmi következményeit ellensúlyozni lehessen. Arról van szó, hogy a következetes hatékonysági szelekció nyomán számos esetben kell számolni exportcsökkenéssel és importnövekedéssel. A gazdaságos export- és az importhelyettesítés bővítési lehetőségei rövid távon nem elégségesek e hatások kompenzálására, még kevésbé túlkompenzálására. Így a külkereskedelmi mérlegcélok teljesíthetősége szempontjából alapvető jelentőségük van a gazdaságtalan tevékenységek visszaszorításából adódó importmegtakarításoknak. A belföldi termelés és felhasználás oldaláról valószínűsíthető fontosabb importmegtakarítási lehetőségek a következők:

— a megszüntetendő tevékenységek folyó anyagszükségletének közvetlen és közvetett importhányada;

— a szóban forgó tevékenységek hazai és szocialista relációjú anyagigényének importhelyettesítő célú felhasználása más területeken (e forrás esetenként exportárualap-növekedést is eredményezhet);

— a felszámolandó tevékenységi területek anyagkészletei (köztük importanyagkészletei), valamint elmaradó fejlesztésük importvonzata;

— a beruházások visszaeséséből adódó importmegtakarítás;

— a végső fogyasztás csökkenése következtében felszabaduló közvetlen és közvetett importfelhasználás.

Növeli az importmegtakarítások súlyát az a strukturális és hatékonysági megfontolások alapján is okkal feltételezhető körülmény is, hogy a gazdaságtalan tevékenységi kör anyag- és energiaigényessége az átlagosnál magasabb.

Külkereskedelmi irányítás az átmeneti szakaszban

A gazdaságpolitikai nyitás talán legnagyobb dilemmája a közeljövőben alkalmazandó külkereskedelmi irányítási rendszer kérdése. E terület gazdálkodásunk azon szférái közé tartozik, ahol az 1968-as reform elveit a legkevésbé sikerült a gyakorlatba átültetnünk. Holott a hosszú távú célok e téren különösen egyértelműek és világosak: konvertibilitás, importverseny, egyensúlyi árfolyam, amire exportoldalon kismértékű, normatívan alkalmazott támogatások, importoldalon pedig a vámok épülnek. E célokat illetően általánosnak mondható az egyetértés, amely reformunk felszálló ágaiban több alkalommal a hivatalos dokumentumainkban is megerősítést nyert. A rövid távon célszerű és lehetséges külkereskedelmi mechanizmus kapcsán viszont a szakirodalomban lényegesen különböző álláspontok fogalmazódtak, illetve fogalmazódnak meg. Így van ez a jelen vitában is.

Práger Lászlónak és Hoch Róbertnek a belföldi felhasználásra szánt termelés felértékelésére irányuló javaslatát csak leszűkített értelemben, mint a „bármi áron" folytatott export elutasítását tudom elfogadni. Nem kapunk viszont az ő gondolat-

menetükben választ arra, hogy miként lehet „reformkonform" módon, azaz alapvetően közgazdasági eszközökkel ([9] 777. l.) egyidejűleg csökkenteni az export- és importnyitottságot, s ezzel párhuzamosan eleget tenni a mérlegkövetelményeknek. Így ezzel az álláspontal részleteiben nem is tudok vitatkozni.

A másik megközelítés javaslatai között kulcsszerepe van az egységesen alkalmazott egyensúlyi árfolyamnak és a részleges importverseny megteremtésének.[7] E megoldások közvetlenül kapcsolódnak a követendő stratégia célmodelljéhez is. A részleges importverseny már rövid távon szükséges voltáról én is meg vagyok győződve, de ennek konkrét módszere nyilvánvalóan az érvényesülő árfolyamszinttől függ. A tulajdonképpeni központi kérdés így az, hogy bevezethető, illetve működtethető-e az egyensúlyi árfolyam a közeljövőben.

Azzal kezdeném, amivel a szóban forgó javaslat kapcsán feltétlenül egyetértek. Mindenképpen, tehát az alkalmazható konkrét szabályozási konstrukciótól függetlenül is, elkerülhetetlennek látom, hogy a közgazdasági szabályozással kialakított *érdekeltségi* viszonyokat átrendezzük a tőkés értékesítés javára. Ennek keretében óhatatlanul szükség van a forint reálleértékelésére is. Másrészt a globális keresletkorlátozás (monetáris és pénzügyi restrikció) keretében kell szűkíteni elsődlegesen a gazdaságtalan tevékenységeket folytatók jövedelemszerzési lehetőségeit és importigényeit. Fontosnak tartom továbbá a tőkés exportterv feszítettségének mérséklését, hogy egyáltalán lehetőség nyíljék a tőkés export területén is a normatív hatékonysági kritériumok érvényesítésére.

A mai helyzetben reálisan megvalósítható leértékelés azonban nem eredményezne és még elméletileg sem eredményezhet egységes egyensúlyi árfolyamot. A tőkés import iránt gazdaságunkban olyan mértékű tényleges és irreális igények halmozódtak fel és termelődnek újra, amelyek kielégítésére a közeljövőben még a reform feltételei közt sem leszünk képesek. A tőkés import túlnyomó hányada nélkülözhetetlen, nem kompetitív jellegű, vagy egyáltalán nem vagy csak jelentős minőségi, hatékonysági, versenyképességbeli veszteségekkel helyettesíthető. Ugyanakkor a gazdaság legtöbb területén kialakult hiány, szűk keresztmetszet a legkönnyebben és leggyorsabban tőkés import révén iktatható ki. A tőkés import ma gazdaságunk legszűkösebb termelési tényezője. Ilyen mérvű szűkösséget, úgy érzem, pusztán közgazdasági eszközökkel nem tudunk kezelni. Emiatt elkerülhetetlen, hogy a tőkés import nagy, feltehetően döntő hányada továbbra is a központi gazdálkodás hatókörében maradjon. Erre egyébként közvetve utal a *részleges* importversenyre vonatkozó javaslat is, márpedig ha az árfolyam egyensúlyi, akkor a részlegesség felesleges lenne.

Problematikus az exportoldal is. Ha elfogadjuk azt, hogy a tőkés exporttevékenység hátrányos helyzete a különféle piacok nagyon eltérő (s nemcsak árjellegű) feltétel- és követelményrendszeréből adódik, akkor ezt aligha lehet kizárólag közgazdasági eszközökkel ellensúlyozni. Félő az is, hogy a monetáris restrikció körülményei között nem tudjuk érdemben vállalni egy nagymértékű leértékelés jövedelematrendező hatásait, különösen ha meggondoljuk, hogy a gazdaságos export- és importhelyettesítő termelés bővítési lehetőségei rövid távon korlátozottak [20], [22]. Külön kérdés továbbá, hogy ha a gazdaság makroszintű alkalmazkodásának olyan más jelentős területein, mint az ár- vagy a bérszabályozás, előrelépésünk csak felemás lehet, akkor mitől válik a közeljövőben reálissá a tiszta megoldás az árfolyampolitikában?

S végül de nem utolsósorban, úgy vélem, hogy mindazok a tényezők, amelyek

[7] E javaslatot a legrészletesebben és legkövetkezetesebben Nagy András [16] fejti ki. Feltételezem, hogy az árfolyamszintet tekintve a Pásztor Sára által alkalmazott reális árfolyam, illetve Köves Andrásnak az exportorientációra adott definíciója egyaránt egységes egyensúlyi árfolyamot takar ([14] 208., [18] 331. l.).

az optimális nyitottság fogalmát feltételeink között megkérdőjelezik, egyben a hozzá szervesen kapcsolódó optimális (egyensúlyi) árfolyamra is vonatkoztathatók. Mind az egyik, mind a másik csak egy fejlődési folyamat eredményeként alakítható ki.

Nagyon lényeges, hogy az egyensúlyi árfolyam tekintetében (az importversennyel ellentétben), a fokozatosság nem értelmezhető: az árfolyam vagy egyensúlyi vagy nem, vagy egységes vagy pedig nem. (Az árfolyam konkrét szintjének és az elmozdulás irányának persze alapvető jelentősége van.)

Meghatározó jelentőségű követelménynek tartom, hogy a hivatalos árfolyamot csak olyan mértékben csökkentsük, amelynek a szelekciós következményeit (a jövedelem- és az árviszonyokban, a struktúra átrendeződésben stb.) vállalni is tudjuk, s amelynek a mozgásterét a gazdaságpolitikai prioritásrendszerben meg tudjuk teremteni.

Mi akkor a megoldás? Úgy vélem, a külkereskedelmi irányítás tekintetében sincs magától értetődő, minden szempontból jó és ellentmondásmentes recept. A magam részéről a rövid távon is lehetséges, az átmenet időszakában viszonylag legelőnyösebb irányítási megoldást a valutavisszatérítési rendszer és a vele párhuzamosan kiépítendő devizapiac bevezetésében látom. Csak ennek keretében tudom elképzelni a részleges importverseny megteremtését is. E javaslat mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy a tőkés exportnak a különböző piaci igényszintek eltéréséből származó eredendő diszpreferáltságát csak a legszűkösebb termelési tényezőhöz, a tőkés importhoz való hozzájárulás lehetőségével ellensúlyozhatjuk. Ezzel egyúttal kibontakozhat, ha korlátozott mértékben is, a devizával való vállalati gazdálkodás. E rendszer normatívan működtethető, áttekinthető, „beépített" egyenlegjavító hatású, csökkenteni tudná a központi import- és devizagazdálkodás diszfunkcionális hatásait, és megkönnyítené a kisvállalkozói kör bevonását külgazdasági gondjaink megoldási folyamatába. Nem mellékes körülmény az sem, hogy a javasolt rendszer — habár többnyire torz és burkolt formában (importkeretátadás, devizacímzettségen történő osztozkodás stb.) — már ma is létezik. E javaslat sem problémamentes: nem teljesen következetes a hatékonysági szempontok érvényesítésében, elkerülhetetlenül lennének kedvezőtlen mellékhatásai a belföldi kooperációs kapcsolatok és az árfolyam egységessége [22] tekintetében is. Átmenetileg lényegében kettős árfolyam alakulna ki, annak hátrányos következményeivel együtt. A pozitívumok és a negatívumok szembesítésekor azonban az egyetlen reális viszonyítási alap a ma ténylegesen működő irányítási gyakorlat és a rövid távú elmozdulás valóságos mozgástere.

★

Cikkem gondolatmenetét azzal zárom, hogy az itt kifejtettek — miként vitapartnereim javaslatai is — számos feltételezésre, helyzetértékelési mozzanatra, várakozásra, elméleti megfontolásra, valamint jól-rosszul megélt tapasztalatra épülnek. Ezek érvényességi körét csak az állandó viták és végső soron a gyakorlat döntheti el. Megvallom: makrogazdasági következményeit tekintve saját javaslatcsokrom tűnik számomra a legkevésbé vonzónak. Egyetlen mentség számára az lehet, ha reálisan megvalósítható. És a kérdés éppen ez.

Hivatkozások

[1] *Antal László és szerzőtársai:* Fordulat és reform. Közgazdasági Szemle, 1987. június
[2] *Balassa Ákos:* Hosszú menetelés (Interjú). Figyelő, 1987. július 23.
[3] *Balassa Béla:* A kis országok gazdasági fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1987. július—augusztus

[4] *Bossányi Katalin:* Mi kapjon támogatást? Népszabadság, 1987. július 13.
[5] *Brown, A.:* Toward a Theory of Centrally Planned Foreign Trade. In: International Trade and Central Planning. Ed. by A. Brown and E. Neuberger. Berkeley, 1968.
[6] *Gács János:* A fokozatos importliberalizálás megvalósításának feltételei, lehetősége és várható következménye a magyar gazdaságban. Külgazdaság, 1986. április
[7] *Gábor R. István—Kővári György:* Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés (Kísérlet egy tévhit elosztására). Közgazdasági Szemle, 1985. május
[8] *Hewett, E. A.:* A külkereskedelem makroszintű jellemzői a keleti és nyugati gazdaságokban. Megjelent A gazdasági fejlődés és külkereskedelem c. tanulmánykötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1987.
[9] *Hoch Róbert:* A gazdaság nyitottsága és a belső felhasználás. Közgazdasági Szemle, 1986. július—augusztus
[10] *Jánossy Ferenc:* Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1969. július—augusztus
[11] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[12] *Kornai János:* A puha költségvetési korlátról. Közgazdasági Szemle, 1987. július—augusztus
[13] *Kozma Ferenc:* A népgazdaság optimális nyitottsága. Külgazdaság, 1980. november.
[14] *Köves András:* Időszerű-e még a nyitás? Közgazdasági Szemle, 1987. február.
[15] *Mizsei Kálmán:* A valutavisszatérítési rendszer — a gazdaság intézményi nyitottságának eszköze. Tervgazdasági Fórum, 1987. 1.
[16] *Nagy András:* Nyitni kék! Közgazdasági Szemle, 1986. december
[17] *Nyers Rezső:* A magyar gazdaság esélyeiről (Interjú). Népszabadság, 1987. augusztus 1.
[18] *Pásztor Sára:* Nyitott-e a magyar gazdaság? Közgazdasági Szemle, 1987. március
[19] *Práger László:* A nyitottságról. Közgazdasági Szemle, 1986. június
[20] *Szalkai István:* A valutaleértékelés szerepe a fizetési mérlegek kiegyensúlyozásában. Külgazdaság, 1980. július
[21] *Szegvári Iván:* A komparatív előnyökről — vitáink kapcsán. Külgazdaság, 1981. december
[22] *Tarafás Imre:* Hozzászólás a Fordulat és reform című tanulmányhoz. Közgazdasági Szemle, 1987. június
[23] *Tardos Márton:* A szabályozott piac kialakításának feltételei. Közgazdasági Szemle, 1985. november
[24] *Wiles, P. J. D.:* Communist International Economics. New York, Praeger, 1969.
[25] *Wolf, T. A.:* Economic Stabilization in Planned Economies. Az 1986. novemberi magyar—amerikai közgazdásztalálkozó előadásanyaga.
[26] A gazdasági-társadalmi kibontakozás programjáról. Az MSZMP KB 1987. július 2-ai állásfoglalása, Kossuth Könyvkiadó, 1987.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (95—105. l.)

TANKA ENDRE:

Vagyonérdekeltség a földviszonyokban

Kételyek és perspektívák

Életre kelthető-e a vagyonérdekeltség az állami tulajdon körében?
Az ez irányú kutatások már a földviszonyok jelenlegi rendszerének kapuját (is) döngetik. Ahhoz azonban, hogy földviszonyainkban érvényesíthessük a vagyonérdekeltséget, nem is valamiféle kaput kell betörni, hanem szinte egy erődöt kell megostromolni, amely ósdi jogdogmatikai kinyilatkoztatások és az áruról szóló meghaladott ideológiai tételek tégláiból épült fel.

Marx történelmi felismerése, hogy valahányszor az emberiség maga elé tűz valamely feladatot, az minőségileg több a megvalósítás puszta ígéreténél: „... a feladat maga is ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis létrejövőfélben vannak" ([8], 7. l.). Ezért nem megalapozatlan derűlátás annak kimondása, hogy a lehetőség és a valóság viszonya a vagyonérdekeltséget illetően is hasonló: mindinkább kifejlődnek azok a tárgyi feltételek, amelyekre ez az érdekeltség ráépíthető. Ennek néhány biztató jele — egyelőre csak az elméletben — máris mutatkozik.

A vagyongazdálkodási érdekeltség *általános célja* ugyanis nem mond ellent annak, hogy a föld árujellegének kérdését ebből a szempontból újragondoljuk. A termőföld *tőkeismérvei* egyértelműek: a földtőkének tartós *járadékhozó*, *jövedelemtermelő* képessége van. Ebből eredően a földhasználó érdeke a megfelelő hozammal járó gazdálkodás, a földtulajdonosé pedig a földvagyon megőrzése és gyarapítása (például talajerő-utánpótlással, rekultivációval stb.).

A vagyonérdekeltség megteremtését szorgalmazó irányzat tulajdonosi *szervezetek rendszerében* gondolkodik. A továbblépést a versenyszférában keresi, ahol a termelőeszközök — köztük a termőföld — tulajdonviszonyainak megváltoztatását lehetségesnek tartja. Ebből a nézőpontból (is) megalapozott például *Zala Júlia* állásfoglalása: „A társadalmi vagyon kezelésére és ellenőrzésére népgazdasági szinten is létre kell hozni egy — kizárólagosan e funkciót ellátó — intézményrendszert, amely az államigazgatástól függetlenül tevékenykedik ([18] 49. l.). Hasonlóképpen reális igényt fogalmaz meg *Szabó Kálmán* is: „... az államnak mint társadalmi tulajdonosnak részt kell vennie a vállalati vagyon feletti rendelkezésben, az erőforrás-hasznosítás és -mobilizálás ésszerű befolyásolása érdekében ([12] 26. l.). Mások szerint a termeléshez kapcsolódó *pénzügyi kényszermechanizmusok* vezethetnek el a hosszú távú vagyonérdekeltség kiépüléséhez [10]. *Rott Nándor* — addig is, amíg a számított földár valóságosan is megjelenik — átmenetileg azt javasolja, hogy a nagyüzemek földjeik pénzértékét egyszerű értékbecsléssel vegyék számításba vagyonuk felmérésénél.

Dr. Tanka Endre az állam- és jogtudomány kandidátusa, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos tanácsadója.

De elégséges-e a vagyonérdekeltség cél- és eszközrendszerének elméleti tisztázottsága ahhoz, hogy ez az érdekeltség önerejével utat törjön földviszonyainkban? Az eddigi kutatások során e kérdés — úgy tűnik — fel sem merült. *Bársony Jenő* szerint például a *földhivatal* lehetne az a szerv, amely a földterületek nyilvántartása és értékelése mellett „a közös földtulajdon optimális hasznosításának gesztorálásáról gondoskodna." Az utóbbi feladat *tőkeértékesítési funkciója* — a szerző szerint: „... a nemzeti vagyon egy-egy részének, mint a potenciális tőkének a gesztorálása, versenyviszonyok közötti *vállalkozásba adása* révén történő hasznosítása" ([2] 445. l.). Egy nyilvános tudományos vitában pedig Kopátsy Sándornak arról kellett számot adnia, hogy „... hogyan gondolja megvalósíthatónak az állami tulajdonú földek optimális üzemnagyságú területrészeinek farmergazdasághoz hasonló elvű *egyéni vállalkozásba adását*" ([19] 1268. l.). Az említett felfogások képviselői a termelőeszköz-tulajdon tőkefunkcióiról (értékesítés, áramoltatás) szólva alig tesznek különbséget egyfelől a *termőföld*, másfelől a népgazdaság más termelőeszközeinek *árujellege és tulajdoni mozgása* között. Nem érdektelen ezért a földtulajdon sajátosságainak rövid áttekintése.

A föld mint áru sajátosságai

A termőföldnek mint termelőeszköznek *fontosabb árujegyei* a következők:

— Huzamosan *lekötött* termelőeszköz. (Ésszerű használata csak tartósan rögzített üzemi keretek közt lehetséges. Mezőgazdaságunkban történelmi okok folytán a nagyüzemi termelés az uralkodó forma, amely — több-kevesebb következetlenséggel — a kis és középüzemi földhasznosítást is integrálja.)

— A föld az élelmiszer-termelés alapvető tényezője. A termőföldet az agrártermelés nem „elfogyasztja", hanem — változó mennyiségű és minőségű holt munka árán — újratermeli. A termőföld-tulajdonnak mind a naturálgazdálkodást folytató, mind a modern árutermelő társadalmakban lehetővé kell tennie a föld ésszerű *hasznosítását.*

— A föld a szűkösen rendelkezésre álló javak közé tartozik (relatív földszűkösség). A relatív földszűkösség miatt nem mondhatunk le a kevéssé hatékonyan művelhető földek terméséről sem. Ezért — a jó vagy közepes minőségű földek mellett — a kedvezőtlen adottságú területeket is meg kell művelni ([14] 2. l.).

A föld mint termelőeszköz relatív szűkössége állandóan *újratermelődik.* E folyamatnak több sajátossága mutatható ki:

— föld hiányában a mezőgazdaság rendelkezésére álló *többi* erőforrás *kihasználatlan* marad. Ha a termőföld hasznosítása *erőforráskorlátos gazdasági rendszerben* történik, az agrártermelés növelése döntően nem keresleti, hanem erőforráskorlátokba ütközik. *A termőföldalap feltartóztathatatlanul csökken, ez pedig abszolút földszűkösséget vált ki,*

— a mezőgazdasági földalapot más népgazdasági ágazatok is „fogyasztják", s emiatt az *újabb beruházások sem enyhítik* a föld szűkös voltát, mert a beruházások legfeljebb a kieső földek termőkapacitását pótolják,

— a földtőke ésszerű allokálását — a termőföld mint termelőeszköz *tartós lekötöttségén* kívül — több más tényező is *gátolja*, esetenként *kizárja.* (Ilyen például az élelmiszeripar területi elhelyezkedéséhez igazodó „örökölt" telepítési szerkezet, az állami gazdaságok kedvezőtlen birtoktagoltsága, az ipari létesítmények, kombinátok stb. mozdíthatatlansága, a legtöbb nagyüzemünkben nem, vagy csak nagy költségekkel megváltoztatható termelési szerkezet.)

A föld árujegyeinek eddig felsorolt összetevői jórészt *technikai-gazdasági* jelle-

gűek. Ezek mellett fontos szerepet játszanak az árugazdasággal összefüggő *társadalmi-gazdasági* elemek is.

— A magyar mezőgazdaság földviszonyaiban meghatározó elem a *tulajdon többszektorúsága.* A vegyes — társas és egyéni földhasználati formákat egyaránt tartalmazó — földtulajdoni viszonyok alapvető vonása a *hierarchizáltság:* az egyes földtulajdoni formák elterjedtségét és egymáshoz való viszonyát nem az határozza meg, hogy melyik mennyire képes a társadalmi szükségletek kielégítését előmozdítani, hanem az, hogy a földpolitikában testet öltött ideológiai értékrend milyen szerepet szán nekik. A földtulajdoni formák rendező elve emiatt nem a szektorok közötti gazdálkodási egymásrautaltság és együttműködés, hanem az *állami földtulajdon* feltétlen szupremációja. (Bár az állam csak a termőföldalap harmadrészének a tulajdonosa, a hatályos földjog szerint — 1987 közepéig számos visszterhes és ingyenes jogcímen — mégis kizárólag az állam szerezhetett földtulajdont a többi szektortól, míg tőle azok egyike sem.)

— A földnek mint árunak a jellegét lényegesen befolyásolják a földviszonyok szerves közegét adó társadalmi alrendszerekben végbemenő interakciók. E szempontból két alrendszer hatásmechanizmusa a legfontosabb. Az egyik a *gazdaság*, a másik a *politika.* A gazdaság döntően *célracionális*, mivel alapkategóriája a hatékonyság. A politika viszont értékracionális, hiszen fő célja az adott társadalmi-politikai struktúra fenntartása. *Arrow* „impossibility-tétele" [1] a földviszonyokban is érvényes, itt sem lehet megalkotni olyan zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatívarendszert, amelyben a politikai és a gazdasági racionalitás *egyidejűleg* és *maradéktalanul* érvényesíthető lenne. A földjogban megjelenő ütköző racionalitások egymást kölcsönösen korlátozzák, és a kényszerűen létrejövő kompromisszum szükségképpen szuboptimális döntésekre vezet.[1]

— A magyar földpolitika az említett általános összefüggéseken túl *különös vonásaival* is befolyásolja a föld árujellegét. A közép-kelet-európai régió egyik történelmi jegye a politikai rendszer „túlsúlyának" hagyománya ([17] 94. l.). Ebből ered a földjogi viszonyok egész sor ellentmondása. A földjogi normák a valóságban olykor sokkal inkább szimbólumok, mint valós társadalmi-gazdasági viszonyok érvényesítései. Jól példázza ezt „a föld nemzeti kincs" elvének jogi megjelenítése.[2] ([17] 263. l.).

Ismert tény az állami földtulajdon árumozgásának *teljes befagyasztása* a nagyüzemi földkoncentráció ürügyén, s az is, hogy az 1968-as mechanizmusreform „zátonyra futtatása", a recentralizáció következtében a szövetkezeti tulajdon — bár az állami tulajdonnal való egyenjogúságát elismerték — alárendelt helyzetben maradt.

A földpolitika tehát a földtulajdoni formák közötti nyílt árucsere helyett torz *vertikális viszonyt* hozott létre, engedve annak a téves ideológiai előfeltevésnek,

[1] A teljeskörű földhasznosítás igényének például az felelne meg, hogy a földtőke az egyes tulajdoni szektorok között szabadon áramolhassék azokhoz az akár egyéni, akár kollektív földhasználókhoz, akik a leghatékonyabban képesek a föld ésszerű hasznosítására. A gazdaság célracionalitását azonban keresztezi a földviszonyok kialakult szocialista rendjének védelme. Ez utóbbi kizárja a nagyüzemi földkoncentráció megbontását, és az ahhoz tartozó földek állampolgári tulajdonba adását. A földhasznosítás *matematikai optimalizációs modellezése* egyébként hasonló korlátokba ütközik: az adott termőhelyen a gazdálkodók korántsem termeszthetik a számukra optimális növényeket. A földhasznosítási döntéseket más racionális szempontok (például településfejlesztés, foglalkoztatási kényszer, nyereségérdekeltség) kompromisszuma szabja meg. (Vö. [9].)

[2] A termőföld társadalmi használati értékének sorvadása, az iparfejlesztés „erőltetett menetelésével" járó földpazarlás egyértelmű tagadása annak a szocialista országok jogalkotásában előkelő helyen kodifikált elvnek, amely a földet tulajdoni formájától függetlenül *nemzeti kincsnek* nyilvánította. (Lásd például az NDK 1968-as alkotmányát, vagy Bulgária 1971-es alkotmányát.) Nálunk sem jobb a helyzet. Az új értékrend 1975-ben történt kinyilvánítása óta sem vált gazdaságformáló erővé, legfeljebb fokozatos szemléletalakító hatása lehetett. Az indokolatlan termőföldcsökkenés a föld „nemzeti kinccsé" minősítése ellenére is folytatódott.

amely a fejlett szocializmust csak a „legtársadalmibb", az „össznépi", az „igazán szocialista" állami tulajdonforma alapján vélte megvalósíthatónak.

A földpolitika jelzett történelmi negatívumainak felszámolása fontos jövőbeli feladatunk. A földviszonyok depolitizálásának — manapság oly divatos — igénye azonban nem mehet odáig, hogy a modernizációs célok jegyében száműzzük a politikumot a földviszonyokból.

Önmagában ugyanis semmilyen piaci automatizmus nem biztosítja a földnek, mint termelőeszköznek a társadalom érdekében való felhasználását. Korunk világgazdaságában alapvető átrendeződési folyamat zajlik, amelynek során — a relatív földszűkösség könyörtelen fokozódásával — a termőföld nemzetgazdasági (élelmiszer-termelési stb.) presztízse világszerte egyre erősödik. Ezt bizonyítja, hogy nemcsak a „követő", hanem a szerves fejlődési utat bejáró (így a legfejlettebb árutermelő) társadalmakban is — egyre inkább kiterjed az *állami beavatkozás*, fokozódik a politika behatolása és aktivitása a földviszonyok területén. A földhasznosítás mai és jövőbeli szükségletei tehát a földpolitikának nem a semlegesítését, hanem a társadalmi igényeket kielégítő megújítását követelik.

A földpolitika ellentmondásaiból következően nagyrészt tisztázatlanok a *földtulajdon* és -tulajdonlás *lényegi funkciói*, illetve a tisztázottak közül csak a *termelői biztonság* szavatolása egyértelmű. Ez a biztonság azonban egyoldalúan csak az állami földtulajdonra vonatkozik, míg a jog a kisüzemi (kisárutermelői) földtulajdontól, sőt részben a szövetkezetitől is megtagadta ezt a funkciót ([16] 398. l.). A funkcionális torzulás tehát kettős. Egyfelől kizárólag a földtulajdon *állami* formáját illeti meg a biztonság, másét nem. Másfelől fel sem merült, hogy a többszektorú tulajdonviszonyok, illetve a nagy-, közép- és kisüzemi földhasználat történelmileg tartós szimbiózisa mellett a gazdálkodás minőségi tényezői (hatékonyság, termelési szerkezet, innováció, piaci alkalmazkodás) a földtulajdon *egyéb* funkcióinak működtetését is igénylik. Így a *földtőke áramoltatását:* a relatív földszűkösség tulajdonosváltás útján való enyhítésének funkcióját.

A földtulajdon árukénti mozgásának, illetve a tulajdonláshoz fűződő vagyonérdekeltségnek a hiánya sajátos jogintézményben is testet ölt: ez a *föld művelésének kötelezettsége* és a kötelezettség elmulasztásának szankcionálása. A mezőgazdasági földpiacot is magában foglaló árugazdaságban a földhasznosítás kikényszerítésének e direktív eszköze ismeretlen. Az alkalmazásával járó hátrányok hazai viszonyok között is egyértelműen bizonyítják hatástalanságát.[3]

Vállalkozók földpiaca?

A föld árujegyeinek felidézése doktrinér fontoskodásnak tűnhet, hiszen — néhány jogi és politikai vonatkozásától eltekintve — a közgazdaságtan számára aligha mondhat újat. Másként ítéljük meg azonban e kérdést, ha figyelembe vesszük, hogy az új földkódex előkészítése kapcsán lezajlott elméleti vitákban a vitázók egy része

[3] Az állami tulajdonszerzésnek az a módja, amikor a művelést felróhatóan elmulasztó állampolgár földjét térítés nélkül államosítják, az állami tulajdon gyarapodása helyett a bürokrácia zsákutcájába vezet. Olyan földek hasznosítási gondjait veszi az állam magára, amelyeket sem a tanácsi szervek segítségével, sem a nagyüzemekkel nem tud megműveltetni, de a tulajdonátruházási tilalom miatt el sem adhatók, így „nagyüzemi parlaggá" válnak. A földhivatalok által — jelentős adminisztratív terhekkel, költségekkel stb. — évente kétszer végrehajtott „nagyüzemi határszemle" pedig (amely az 1950-es évek rossz emlékű vetésényszerének egyik szelídített maradványa) sok eredménnyel járhat ugyan, csak éppen alkalmatlan a talajművelés minőségének ellenőrzésére, a tulajdonosi funkciók működése esetén pedig felesleges. (Kijátszásának mai gyakorlata közismert.)

sajátos árufelfogást hangoztatva kívánta kivívni a termőföld „szabadságát". E nézet két követelményt írt zászlajára: valamennyi földtulajdoni szektor számára *egyenlő feltételeket kell szabni*, valamint az állami és a szövetkezeti földalap forgalomképessé tételével *korlátlan mezőgazdasági földpiacot* kell nyitni a földtőke kereslete és kínálata számára. (Magyarán elérni, hogy éppúgy adják-vegyék a termőföldet, mint bármely más termelőeszközt, az bárkinek a tulajdonába kerülhessen, aki képes és hajlandó megadni az árát.) E koncepció — paradox módon — a korábban az árumozgás gátjaként működő állami tulajdont kívánta érvelésében faltörő kosként felhasználni. (Eszerint az állami vállalat gazdálkodási önállóságával és valódi árutulajdonosi pozíciójával csak a korlátlan földpiac közvetítette szabad földtőkeáramoltatás lehet összhangban.) Ez az álláspont számításon kívül hagyja, hogy a termőföld nem akármilyen áru, hanem *korlátozott mértékben* rendelkezésre álló és *tartósan lekötött termelőeszköz*, elosztását tehát egymagában a piaci mechanizmus nem oldhatja meg.

Úgy tűnik, hogy a földviszonyok terén a vagyonérdekeltség érvényesítését sürgető *vállalkozáselméletet hasonlóan veszélyes csapda fenyegeti. Bársony Jenő*, aki a földnek „versenyviszonyok közötti vállalkozásba adását" javasolja, a szocialista vállalkozás lényeges vonásának tekinti, hogy az „a társadalmi tulajdon személyes, illetve csoportos vállalkozói használatbavételén (birtokbavételén) alapul" ([3] 1365. l.). Az adott „társadalmi tulajdonegység" vállalkozásba adásának egyik feltétele, hogy ezt a vállalkozónak nem kell megőriznie, hanem „bukás" vagy más konfliktus esetén az eredeti vagyon tényleges értékével kell elszámolnia ([3] 1368. l.). További ismérv, hogy a vállalkozási verseny folyamatos: „bármikor, bárki jelentkezhet újabb, nagyobb összegű vállalással (licittel), aki újabb, lényegesen nagyobb perspektívát lát a vállalkozásban" ([3] 1369. l.).

Érvényesíthető-e a vállalkozás fenti lényeges kritériumainak akár csak az egyike is a termőföldre? Meggyőződésem, hogy nem. Először is a szocialista földhasznosítás több évtizedes tapasztalata, hogy a földhasználati jogcím vagy a szimulált tulajdonosi pozíció nem alkalmas a földhasználó vállalkozói érdekeltségének a megteremtésére. (E makacs tényen a népgazdaság egyéb áruviszonyainak fejlődése, tehát egy, a jelenleginél kedvezőbb makroökonómiai környezet sem változtathatna.) Csak a tulajdonjog nyújthatja ugyanis azt a termelői, beruházói biztonságot, amely a földművelőt ráfordításainak *hosszú távú optimalizálására* ösztönzi. Ha a termőföld mint termelőeszköz nincs tartósan a földhasználó tulajdonában, úgy bele sem fog a vállalkozásba, vagy ha mégis, akkor a kockázati és nyereségtényezők szinte rákényszerítik a „rablógazdálkodásra", hosszú távon megtérülő beruházások helyett a talaj „kizsigerelésére". (Valójában ez a mezőgazdasági haszonbérlet és a tartós földhasználat diszfunkcióinak forrása, pedig az utóbbi jogintézmény már „kvázi-tulajdonosi" jogkört ad a jogosultnak.) A földviszonyokban megnyilvánuló elsajátítás, a tulajdonlásnak itt érvényesülő sajátosságai miatt bizonyos, hogy e téren *közvetlen tulajdonosi pozíció nélkül nincs vállalkozás.* A földtulajdon e lényegi funkcióját a jogalkotók is felismerték, hiszen az új földkódex *megszüntette a tartós földhasználat intézményét.* E régóta várt lépésre nem kerülhetett volna sor, ha nem látják be, hogy a földtulajdon nem öncélú, hanem társadalmi funkciókhoz kötött elsajátítást jelent. E társadalmi funkciókat a *földhasználat* — éppen az elsajátítás minőségét meghatározó területeken — képtelen átvenni.

E fontos tanulság egyébként földtulajdoni viszonyaink *jogi fejlődési trendjéből* is kiviláglik. A kezdetben spontán módon kialakult — és időszakos engedményként megtűrt — földtulajdoni többszektorúság ma már a jog számára is realitás. Ezért törekszik egyfelől a földtulajdon jogi rendszerének kiépítésével *valamennyi* földtulajdoni forma jogi erősítésére, másfelől arra, hogy a földhasználati formák tar-

talma — a tulajdonhoz fűződő lényeges elsajátítási funkciók működtetése érdekében — közeledjék a földtulajdonhoz.[4]

Mit jelent mindez versenyviszonyok között, a földdel való vállalkozás esélyei szempontjából? Azt, hogy ha ragaszkodnánk a földtőke „normatív áramoltatásához" (tehát általános hatályú, az egész földalapra és az állampolgárok teljes körére kiterjedő földjuttatáshoz), akkor el kellene fogadni *a termőföld korlátlan tulajdonváltozásának* elvét. Ez pedig — nem ideológiai, hanem közgazdaságtani szempontból — merőben ésszerűtlen. Csak egyetlen hátrány a sok közül: a relatív földszűkösség viszonyai közt a tulajdon már az első földpiaci konjunktúra nyomán „elnyelné", monopolizálná a megszerzett földet. (A létrejövő új tulajdonosi hatalom komoly érdekérvényesítési erővel rendelkezve, s így sem a kereslet, sem egyéb tényező nem szorítaná az új földtulajdonosokat arra, hogy földjeiket az államnak vagy a szövetkezeteknek, illetve további vállalkozóknak — azok földszükségletének kielégítésére — eladják. Amint ezt a tőkés mezőgazdaság példája bizonyítja, a földárak felszökése esetén a korábbi vállalkozóból könnyen válik a termelési célokról lemondó földspekuláns. A termőföld ekkor többé már nem termelési eszköz, hanem értékgyarapító vagyontárgy, mint például Japánban. A földtőke tehát befagyna, mobilitása helyett — jogi szankciókkal és a földérték piaci elismertetésével körülbástyázott — *új monopólium* alakulna ki.)

Ha ezt az alapvető tényt elfogadjuk, akkor beláthatjuk, hogy a vállalkozásba adás további feltételei sem adaptálhatóak a földviszonyokra. A földvagyon gesztorálása nyilván nem lehet öncélú, illetve nem korlátozódhat a hozam maximalizálására, hanem emellett a lekötött földtőkének a társadalom számára való megőrzését és gyarapítását is szolgálnia kell. (Egy üzemrész vagy gép mint „társadalmi tulajdonegység" esetében csakugyan megfelelő az utólagos elszámolás, de elvileg sem jöhet szóba ilyen engedmény a földet hasznosító vállalkozónál.) Egyébként a földnél — bármennyire kívánatos lenne is az állami redisztribúció csökkentéséhez — *a földtőke megőrzésének* követelményei miatt is ki kell zárnunk azt a lehetőséget, hogy a kihasználatlan és a rosszul kihasznált kapacitásokat vállalkozók (tehát nem tulajdonosok) vegyék át ([3] 1371. l.). A tudományosan megalapozott és az agrárökoszisztémával összehangolt modern talajerő-gazdálkodás, illetve komplex melioráció ugyanis sem pénzigényét tekintve, sem technológiailag nem építhető az egyén számonkérhető felelősségére, azt — a fejlett tőkés gazdaságban is, és a földtulajdonosok, földhasználók anyagi teherviselése esetén is — az állam szervezi.

Végül pedig, ha a földműves vállalkozónak — akár tulajdonosként, akár a lekötött „társadalmi tulajdonegység" kezelőjeként — azt a kockázatot is viselnie kell, hogy a juttatott földet tőle egy többet ígérő versenytárs rálicitálással bármikor, vagy akár csak 10-15 év elteltével is átveheti, akkor e rendszer semmivel sem ösztönözné őt jobban a „vállalkozásra", mint a gyakorlatban be nem vált tulajdonpótló földhasznosítási jogintézmények. (Eleve megszűnne a vállalkozó termelői-beruházói biztonsága, így csak a rövid távú haszonban lenne érdekelt.) A földhasznosító alanyok licitrendszerrel történő „rotációját" végeredményben a termőföldnek az az ismérve zárja ki, hogy *tartósan lekötött* termelőeszköz. Ez még akkor sem fér össze a „vállalkozásba vont" föld elvesztésével, illetve ennek kockázatával, ha olyan vállalkozási versenyt feltételezünk, amely a vállalkozót érdekeltté teszi a tőkevagyon értékmegőrzésében, és garantálja, hogy a vállalkozó a földbe fektetett tőkéjét a föld átadásakor egészében visszakapja. Az általa beruházott összegek megtérítése ugyanis nem kárpótolná őt *elmaradt vállalkozói hasznáért* (lucrum cessans). Gon-

[4] A „tulajdonpótló" intézmények közt lásd például a kezelői jog és a tartós földhasználat konstrukcióját. Mivel azonban e körben a tulajdonnak csak tökéletlen helyettesítéséről, funkcióinak szimulált működtetéséről lehet szó, nem véletlen, hogy a tartós földhasználat tíz év alatt sem válhatott nálunk számottevő agrártermelési tényezővé.

doljuk csak végig például annak következményeit, ha a vállalkozó a licittel elnyert földön diófaültetvényt telepít, amelyet rálicitálással még a termőre fordulás előtt elvesz tőle egy újabb földhasznosító, aki a földön a korábbi művelési ágnál jövedelmezőbb fóliás zöldségtermesztést folytat. Az eredeti vállalkozó csak a termőre fordulás után több évvel jutott volna haszonhoz, amelynek megtérítését azonban a vállalkozási verseny feltételeinek szerződéssel történt elfogadása miatt többé sem e jogviszony, sem a Polgári Törvénykönyv szerződésen kívüli károkozásról szóló szabályai alapján senkitől sem követelhetné.

Mi az, ami *elméletileg* motiválja a földtőke állami földtulajdonon belüli, ám egyéni vállalkozást gesztoráló áramoltatásának eszméjét? Szemérmesen, vagy nyíltan bevallva az a nézet, amely a modern tőkés mezőgazdaság sikerének titkát *a családi kisüzemmel* megvalósuló optimális üzemméretben látja, ugyanakkor rámutat arra, hogy „... mezőgazdaságunk vállalati nagyságstruktúrája kiáltó ellentmondásban van a termelőerők-szabta követelményekkel" ([5] 94. l.). Ugyanez a kritika a nagyüzemet a szocialista mezőgazdaság történeti tévedéseként elveti.[5]

Az üzemméret és a hatékonyság viszonyának problémáját — amint ezt az irodalomban jeleztük ([16] 268. l.) — valóban tévedés lenne a földviszonyok technikai innovációjára szűkíteni. Az eddigi kutatások szerint mezőgazdaságunkban a növekvő mérettel csak a komplexen gépesített, *iparszerű* termelésben nő együtt a hatékonyság, míg az *élőmunka-igényes* termelés a kisebb üzemméret mellett hatékonyabb. További tény, hogy nálunk az üzemméretek nem a földtulajdonosi érdekeltség szempontjainak figyelembevételével alakulnak ([4] 26. és 31. l.). Mindez azonban — úgy gondoljuk — nem alapozhat meg olyan fejlesztési stratégiát, amely agrártermelésünkben a „szocialista farmer-vállalkozó" *kisüzemi földhasznosítását* kívánná (a fejlett tőkés modellek másolásával) abszolutizálni, a nagy- és középüzemek elsorvasztása árán. Ne feledjük el, hogy a ma prosperáló, családi munkaerőn alapuló tőkés mezőgazdasági kisvállalkozások a *földmagántulajdon szerves* fejlődésének termékei. (Mellesleg, e modellt is csak a téves általánosítás tarthatja egyedül üdvözítőnek, optimálisnak.[6]) A magunk részéről a *modernizációt* a földviszonyokban olyan fejlődésváltozatnak tekintjük, amely formailag a felzárkózás stratégiája, tehát a megkésettség gyorsított behozását célozza, tartalmában viszont nem külső mintákat utánoz, hanem saját feltételeihez alkalmazkodva adaptálja a külső eredményeket és újítja meg a termelést, vagyis a valóságosan adott földviszonyok „saját gyökerű" fejlődését eredményezi. Történelmi tapasztalatok szerint az idegen minták szolgai másolása — bármennyire vonzók legyenek azok — többnyire a szándékoktól eltérő eredményekre vezet, vagy egyenesen kudarcba fullad.

Kétségtelen, hogy a mai magyar földviszonyok nem szerves fejlődés eredményei, s a tulajdoni többszektorúság — a tulajdonlás funkcionális-szociológiai értelmében — máig sem fejlődött *földtulajdonrendszerré*. A föld árujellegének ellentmondásai azonban — a hegeli tagadás tagadásának törvényét tükrözve — nem szerves fejlődéspályán is minőségi ugráshoz vezetnek. E hosszú út *egyik* mai szakaszán pedig biztató jel a nagy-, a közép- és a kisüzemi földhasznosításnak a kooperá-

[5] „A szocialista nagyüzemi mezőgazdaságot elsősorban a kisárutermeléstől való félelem hozta létre, az a meggyőződés, hogy ez szülőágya lenne a kapitalizmusnak". „... a szövetkezeti forma addig volt igazán életképes, amíg a kisárutermelést, a kisárutermelőket védte a klasszikus kapitalizmussal szemben." ([5] 94. és 230. l.)

[6] A japán mezőgazdaságban például — a miénkhez képest ugyan jóval kiélezettebb relatív földszűkösség talaján — a „túlélés" döntően attól függ, hogy az államnak sikerül-e felszámolnia a földtőke-allokáció szabadpiaci ármechanizmusát, s ezzel elmozdíthatja-e a holtpontjáról a családi farm életképtelen üzemméretében vegetáló kisárutermelést. A kis farmok üzemméretének bővítése megköveteli — a növekvő relatív földszűkösség miatt — a „csillagos égig" szökő földárak letörését, a földbérek állami maximálását, illetve azt, hogy a földtulajdon-átszállás hatósági jóváhagyása az érvényesen kiköthető árat a föld tőkésített nettó jövedelmében rögzítse. ([15] 7. l.)

ciós viszonyok erősödésével kibontakozó, életrevaló szimbiózisa. A családi munkaerőt hasznosító kisvállalkozás ennek fontos (a mai kisüzemi érdekeltségi-szervezeti formáknál jóval hatékonyabb) összetevője, sőt a vagyonérdekeltség katalizátora is lehet. Anélkül azonban, hogy ezzel a nagy- és középüzem földhasználati létjogosultsága közgazdaságilag csökkenne vagy fokozatosan megszűnne.

Földtulajdonosi szervezet

A hatályos földjog az állami és a szövetkezeti földalap tulajdoni befagyasztása miatt csak egyirányú árumozgást, az ideológia értékrend szerint alacsonyabb rendűnek ítélt *kisárutermelői* földtulajdontól a társadalmi földtulajdonformák felé való áramlást engedélyez, azzal a további megszorítással, hogy az *alárendeltség* (az ezzel ellentétes politikai nyilatkozatok ellenére) az állami és a szövetkezeti földtulajdon viszonyában is fennáll. E rendszer, amely a tulajdonlás és üzemméret szempontjából eltérő szektorok földigényeit lényegében nem a közgazdasági optimalizáció ismérvei alapján rangsorolja, hanem a földpolitika által kinyilvánított hierarchiának rendeli alá, valójában *adminisztratív kiutalás* útján osztja el a rendelkezésre álló földet. Az allokátor és az igénylő viszonyában tehát — Kornai kifejezésével élve — *„vertikális hiány" lép fel*, amely miatt eleve képtelenség számolni a tulajdon szempontjából eltérő szektorok (heterogén és dinamikájában változó) földhasznosítási szükségleteivel.

E beszűkült árustruktúra meghaladásának érdekében javaslatot tettem a földhiány allokációjának korszerűbb megvalósítására ([16] 398. l.). Eszerint azon a területen, ahol — akár a termelői (beruházói) biztonság szavatolásához, akár a földtőke áramoltatásához, az anyagi érdekeltség megteremtéséhez stb. — a tulajdoni mozgások nem nélkülözhetők, *termőföldpiacot* kellene nyitni. *Ez az eladók és a vevők horizontális viszonylatában* (a polgári jogviszony mellérendeltséget és érdekkiegyenlítést garantáló intézményei alapján) pénzegyenértékért történő *adásvétellel* (cserével) közvetítené a földerőforrást. E koncepció nem azonos a „normatív földtőke-áramoltatás" igényével. Bevezetése esetén a földtulajdon mozgása a mezőgazdasági földviszonyok összességét tekintve a *kistulajdonosi szférán belül maradna.* A termőföldalapnak mintegy kilenctizede ugyanis nagyüzemek kezén van, s ebben a körben az ésszerű földhasználat többnyire nem igényel tulajdonátszállást, itt lényegében *tulajdonváltoztatás nélkül* is lehet a földet termelőeszközként racionálisan hasznosítani. A föld *tulajdonváltozása nélkül* a föld társadalmi használati értékét az árustruktúrában számított földárak segítségével érvényesítő mechanizmust mint *főtendenciát* össze kellene kapcsolni a *tulajdon-átruházásra* vezető kivételes árumozgással.

Az új földtörvény az állami és a szövetkezeti tulajdonban lévő termőföld forgalomképességét intern (a saját szektoron belüli) és extern (a szektorok közötti) vonatkozásban egyaránt számottevően növeli.[7] Az árumozgás megbénítottsága elmozdult a holtpontról a személyi és a magánföldtulajdon terepén is, ahol a tartós földhasználat megszűntével az állampolgárok a nagyüzemi művelésre nem alkalmas állami és szövetkezeti föld *tulajdonát* megszerezhetik. Ezen a körön túl azonban a társadalmi földtulajdonnak állampolgári tulajdonba adását — semmisséggel szankcionált — normatív tilalmak gátolják.[8] Valójában tehát a jog meglehetősen

[7] Például az állami föld felett tulajdonosi irányítást gyakorló szerv átruházhatja e jogát más — állami szerv alapítására jogosult — szervre. Az állami föld kezelője a föld tulajdonjogát eladhatja szövetkezetnek. Az mgtsz megváltással megszerezheti a használatában lévő föld tulajdonjogát. A szövetkezetek javára a belterületi földtulajdon szerzése nemcsak az állammal, hanem az állampolgárokkal szemben is megnyílik (földfelajánlás).

[8] Az elidegenítési tilalom főszabályát csak néhány taxatív kivétel enyhíti. (Például eladható az állampolgár részére a tanya és a hozzátartozó föld, illetve az állami ingatlan magánszemély tulajdonában lévővel elcserélhető.)

szűk zsilipet nyitott a földtőke egyéni földhasználók tulajdonába való áramoltatásához. Emiatt kétséges, hogy ez az absztrakt jogi lehetőség az ésszerű gazdálkodás változó igényeit mennyiben elégítheti ki.

E tények meghatványozzák azokat a nehézségeket, amelyek ellenálló erejével az elméletnek és a gyakorlatnak egyaránt számolnia kell a földviszonyokban, ha a vagyonérdekeltség megteremtését döntően a *földtulajdonosi szervezettől* várjuk.

Nevezetesen: itt is felbukkan földviszonyaink (szerves rendszerkapcsolatokat nélkülöző) *tulajdoni többszektorúsága.* Ha a vagyonérdekeltség komplexumát az *állami tulajdon* belső szférájára szűkítjük, a termőföldalapnak legfeljebb harmada lehet a vagyonérdekeltség közege. Aligha szorul bizonyításra, hogy a földalap további kétharmadának sorsa e szempontból legalább ennyire fontos, hogy a vagyongazdálkodási érdekek „főniksze" (Szabó Kálmán kifejezése) a szövetkezeti földtulajdonnál is feltámasztásra vár.

Másrészt az állam vagyongesztoráló szerepének hatékonysága szempontjából lényeges, hogy az állami földtulajdon (szektorális kisebbsége ellenére, illetve részben annak ellensúlyaként) szervezetszociológiailag az állami közhatalommal összefonódva, azzal monolit egységben jelenik meg. (Az államnak a földviszonyokra gyakorolt befolyását, illetve azokban való szereplését sem jogilag, sem ténylegesen nem lehet megkülönböztetni aszerint, hogy tulajdonosként avagy a népszuverenitás letéteményeseként lép fel.) A tudomány máig sem jutott el annak tisztázásához, hogy földviszonyainkban mi az *állami beavatkozás* optimális mértéke, melyek az állami intervenció ésszerű határai, eszközei, módszerei. (Emiatt az állami földtulajdonjog modernizálásának egyik kulcskérdése annak intézményes meggátlása, hogy e földtulajdoni forma az állami közhatalom köntösében léphessen fel.) Az állami földtulajdonjog történelmi „atavizmusát" ismerve érthető, hogy a más szektorhoz tartozó tulajdonostársak — okkal vagy ok nélkül — gyanakvással és ellenérzéssel kísérik az államnak a földviszonyok megújítását célzó bármely törekvését. Közelebbről: ha a vagyonérdekeltség vonatkozásában az állam az (egyetlen) zászlóvivő, legalább *két aggállyal* kell számolnunk.

a) Mi legyen a többi tulajdoni szektorral? Nem csak az állami privilégiumok száma növekszik-e ismételten, ezúttal a gesztorálás köntösében?

b) Ha a vagyonérdekeltség valamennyi földviszonyra kiterjed, nem az állami közhatalom kívánja-e (az állami földtulajdonjog nyers diktátumát palástolva, ám e tulajdonforma hegemóniája érdekében) korlátozni a többi szektor földtulajdonosi autonómiáját?

Kétséges az is, hogy milyen valódi, számonkérhető *funkciók* telepíthetők a földtulajdonosi szervezethez. A földek vállalkozásba adására jogilag ugyan van lehetőség, gyakorlatilag azonban ez nehezen kivitelezhető. A nagy- és középüzemek által tartósan nem hasznosítható földrészleteknek az állampolgárok tulajdonába adása a gazdálkodás szempontjából ésszerű lenne, de illegális. Ha nincs esély földtőke áramoltatására, maradnak-e még lényeges tulajdonosi (gesztoráló) funkciók? A földtőke bármely tulajdoni formájában a társadalmi vagyon elkülönült részeinek reálérték-változásait folyamatosan ellenőrizni kell. Csakhogy a földérték változásainak regisztrálása önmagában még a tulajdonos számára sem teremt vállalkozói érdekeltséget, így e funkciót legfeljebb másodlagos, kiegészítő jelleggel lehetne a földtulajdonosi szervezetre bízni.

Hogyan működhetne a *Bársony Jenő* által e szerepkörre javasolt *földhivatal* földtulajdonosi szervezetként? E szerv ágazati és funkcionális feladatokkal egyaránt „túlterhelt" államigazgatási hatóság.[9] Bármely tulajdonosi szervezet intézmé-

[9] A földhivatal hatásköri túlterhelésére jellemző, hogy a földviszonyokban megállapított hatáskörének 145 *címszóban* felvett felsorolása is 28 oldalnyi.

nyesítésének egyedül akkor van értelme, ha az az államigazgatástól független lehet. Emiatt a földhivatalnak „a földtulajdont gesztoráló", avagy egyéb tulajdonosi szervként való működtetése — még funkcióinak, hatásköreinek átrendezését vagy munkamegosztásának ésszerűsítését feltételezve is — lehetetlen.

★

Lássuk még egyszer, röviden álláspontomat: érvényesíthető-e a vagyonérdekeltség a földviszonyokban?

Úgy gondolom, el kell érni, hogy az állami és a szövetkezeti földhasználó „... mikroszinten közvetlenül és érezhető mértékben érdekelt (legyen) a termelőeszközökben rejlő holt munka értékmegőrzésében" ([13] 1423. l.), ehhez kapcsolódva pedig a földhasznosítás hatékonyságának a növelésében. Az érdekeltség felkeltésének főbb feltételeit és célszerű módszereit a következőkben látom:

Az állami és a szövetkezeti földtulajdon forgalomképességét — megfelelő agrárökonómiai szabályozók és jogi garanciák kidolgozásával — ki kell terjeszteni a nagy- és középüzemi művelésre tartósan alkalmatlan termőföldekre, s engedélyezni kell ezek eladását kisüzemi földhasználóknak.

Az állami földtulajdon körében a *kezelői jogintézmény* alapvető korszerűsítésre szorul. Az új földtörvénybe felvett „tulajdonosi irányítás" az állami tulajdont valójában kiüresíti, mert az állam szerepét a földhasználati jogviszony létrehozására és megszüntetésére korlátozza. Így az nem hagy teret a tulajdonosi gesztorálás, a tőkefunkciók számára. (A direktív tervgazdálkodást túlélt kezelői jog jogtechnikai elavultságát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a szabályozás tárgyaként még csak *formális* különbséget sem tesz termőföld és lakásingatlan (telek) között; a részletszabályok mindkettőre — differenciálás nélkül — azonosak.[10])

A szövetkezeti földtulajdonjogban a részesedési elv fejlesztésével megoldást kell találni a tagok földbeviteli kötelezettsége teljesítésének olyan vagyoni honorálására, amely a tulajdonosi érdekeltséget (a földtőke megőrzésében és gyarapításában) hosszú távon fenntartja. (Például a közös használatba adott föld fejében a tag részjegyet kaphatna a szövetkezettől, amely után az eredménytől függően fizetnének százalékot.)

A számított földárak széles körű bevezetésével a földhasznosítás mindkét főirányánál (tehát a termelési és a nem termelési célú földelvonásnál egyaránt) működésbe kell hozni a vagyonérdekeltséget kiváltó *pénzügyi kényszermechanizmusokat.*

A földtőke áramoltatására, az ésszerű földhasznosítást és az optimális üzemméret kialakítását szolgáló földmobilizáció előmozdítására *földtulajdonosi szervezetet* kell létesíteni. Ez csak az államigazgatástól teljesen független, *multiszektorális* szervként működhet eredményesen.

Hivatkozások

[1] *Arrow, K. J.*: Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[2] *Bársony Jenő:* A vagyonérdekeltség kialakításának problémái. Közgazdasági Szemle, 1986. 4. sz.
[3] *Bársony Jenő—Siklaky István:* Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról. Közgazdasági Szemle, 1984. 11. sz.
[4] *Burgerné Gimes Anna:* Érdekeltség és a termelési tényezők hatékonysága a mezőgazdaságban. Valóság, 1984. 6. sz.
[5] *Kopátsy Sándor:* Hiánycikk a vállalkozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[6] *Kornai János:* Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980. 5. sz.

[10] Vö. az állami tulajdonban álló ingatlanok kezeléséről szóló 9/1969. (II. 9.) Korm. sz. rendelettel.

[7] *Kulcsár Kálmán:* A politika és a jogalkotás Közép-Kelet-Európában. Magyar Tudomány, 1983. 2. sz.
[8] *Marx:* Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához. MEM, 13. kötet, 1965.
[9] *Pillis Pál:* Mezőgazdasági modellek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
[10] *Rott Nándor:* Vagyonérdekeltség és pénzügyi mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1986. 9. sz.
[11] *Rott Nándor:* Termőföld — érték nélkül. Figyelő, 1986. 43. sz.
[12] *Szabó Kálmán:* A vagyonérdekeltség megteremtésének lehetőségei az állami tulajdon körében. Társadalomkutatás, 1985. 1. sz.
[13] *Szabó Kálmán:* Vagyonérdekeltség és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1985. 12. sz.
[14] *Szűcs István:* Az élelmiszertermelés regionális tervezésének rendszere. Gazdálkodás, 1983. 9. sz.
[15] *Takekazu, B. Ogura:* Toward Structural Reform of Japanese Agriculture. Food and Agriculture Policy Research Center. Tokyo, 1983.
[16] *Tanka Endre:* Föld árujelleg — földtulajdoni rendszer — racionális földhasználat. Jogtudományi Közlöny, 1984. 7. sz.
[17] *Tanka Endre:* Modernitás és földjogi rendezés. Jogtudományi Közlöny, 1986. 6. sz.
[18] *Zala Júlia:* Gondolatok a társadalmi tulajdonhoz való viszonyról. Társadalomkutatás, 1985. 1. sz.
[19] „A vállalkozás-hiány gazdaságtana". *Kopátsy Sándor* doktori értekezésének vitája. Közgazdasági Szemle, 1986. 10. sz.

Paul A. Samuelson—William D. Nordhaus:

KÖZGAZDASÁGTAN

I. Alapfogalmak és makroökonómia

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

1987., 529 l., 289 Ft

„Ez a könyv bevezetés a közgazdaságtanba... Amikor néhány évtizeddel ezelőtt először jelent meg, John Kenneth Galbraith azt jósolta, hogy a következő nemzedék e könyvből fogja tanulni a maga közgazdaságtanát. Tizenegy kiadás, összesen több millió példányban, és számos nyelven megjelent fordítás bizonyítja, hogy jövendölésében nem sokat tévedett.

A tudomány azonban élő és fejlődő organizmus. Elérkezett az idő, hogy e mű közös munkává — két tudósnemzedék együttműködésévé — váljon. És mindketten kijelenthetjük, hogy izgalmas élmény volt kikovácsolni a modern közgazdaságtan uralkodó irányzatának új szintézisét, olyan szintézist, amely nagy figyelmet szentel a közgazdaságtan összes egymással versengő iskolájának, a posztkeynesiánus eklekticizmusnak, a monetarizmusnak, a racionális várakozásoknak, a chicagói libertariánizmusnak, a marxizmusnak és a radikális közgazdaságtannak.

A jelen, tizenkettedik kiadás a legjelentősebb átdolgozás a mérföldkőnek számító 1948-as első kiadás óta. Teljesen átcsoportosítottuk az anyagot: a makroökonómiával foglalkozó fejezetekben most az aggregált kínálat-kereslet típusú, átfogó megközelítést alkalmaztuk; a mikroökonómiával foglalkozó fejezeteket korszerűsítettük; az alkalmazásnak szentelt fejezetekben figyelmünket most elsősorban a 80-as évek problémáira összpontosítottuk; és a példákat, valamint a tényanyagokat természetesen teljesen felfrissítettük.

A kulcsszavak, amelyeket könyvünkkel kapcsolatban hangsúlyozni szeretnénk: hiteles, átfogó, világos." *(A szerzők előszavából.)*

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (106—107. l.)

BÁRSONY JENŐ:

Megjegyzések Tanka Endre „Vagyonérdekeltség a földviszonyokban" című cikkéhez

Általában megtisztelő, ha egy szerző írására a későbbiekben hivatkoznak, még akkor is, ha vitatkoznak vele. Mégis kénytelen vagyok tollat ragadni, mert Tanka Endre javaslataimat sajnálatos módon félreértelmezte.

Vitapartnerem pontatlanul, különbségtétel nélkül utal két, nem azonos témájú cikkemre. Ezek egyike — amelyet Siklaky Istvánnal közösen írtam — a szocialista vállalkozásról szól, tehát a legkevésbé sem a földtulajdonnal foglalkozik. A másik, a vagyonérdekeltségről szóló cikkemben viszont azért szálltam síkra, hogy „...a társadalmi tulajdon (tőke) tényezőit ezek kezeléséért, hasznosításáért felelős intézményekre kellene bízni" (444. l.). A társadalmi tulajdonnak — ebből a szempontból — négy „régióját" különböztettem meg: a természeti feltételeket, az infrastruktúrát, a finanszírozó (pénz-, illetve bank-) tőkét és a vállalatoknál lekötött dologi vagyont. A megkülönböztetés arra utal, hogy e területeken lényeges különbséget látok mind a problematika, mind a megoldási módozatok tekintetében. Nem gondolok tehát arra, hogy a szocialista vállalkozás általános elveit és módszereit valamiféle kaptafaként alkalmazzuk a földtulajdonnal kapcsolatos bonyolult kérdésekben is.

A másik félreértés az, hogy a földtulajdon gesztorálását a (mai) földhivatalra kívánnám ráruházni. A javaslat első megközelítéséből is világosan látható (444—445. l.), hogy szétválasztandónak tartom egyfelől a hatósági felügyeletet és igazgatást, másfelől a tulajdonosi gesztorálást. A természeti feltételek — így a föld — esetében azonban a tulajdonosi gesztorálást is — bizonyos tekintetben — hatósági jellegű feladatnak vélem, tekintettel arra, hogy monopoljellegű, nem reprodukálható javakról, ezekkel való rendelkezésről, fontos társadalmi érdekeket érintő döntésekről van szó, ami óhatatlanul a politikai felelősség érvényesítését kívánja, így nem bizható egyedül a piaci önszabályozásra.* Ezen belül mellékes, hogy a földnek, mint a nemzeti vagyon egyik elemének, tulajdonosi gesztorálását esetleg ugyanazon az „épületen" belül látja el egy külön hatóság (vagy részleg), mint amelyben a „hagyományos" földhivatali funkciókat is végzik. A lényeges az új funkcióknak az eddigitől független gyakorlása és az, hogy a gesztorok a földtulajdon tőkeként való megőrzéséért, hasznosításáért felelősek az országgyűlésnek (a társadalomnak). (Ebben a tekintetben javaslatom nem tér el tehát Zala Júliáétól, amelyet a cikk helyeslően említ.)

E félreértésektől eltekintve, nem tudom biztosan, van-e érdemi vitám Tanka Endrével, sőt mintha zárógondolata ugyanazt fejezné ki, mint amit magam is javasoltam: „az államigazgatástól teljesen független" földtulajdonosi szervezetet kell létesíteni a földmobilizáció előmozdítására (104. l.). (Evvel csak akkor nem érthetnék egyet, ha „mobilizáción" a föld kiárusítását gondolná.)

Úgy tűnik, Tanka Endre a föld magántulajdona mellett száll síkra, amikor azt írja, hogy „Csak a *tulajdonjog* nyújthatja ...azt a termelői, beruházói biztonságot, amely a földművelőt ráfordításainak *hosszú távú optimalizálására* ösztönzi",

Bársony Jenő kandidátus, az Ipargazdasági Intézet tudományos főmunkatársa.

* Ezt a felfogást látszik osztani Tanka Endre is, amikor rámutat, hogy például a talajerőpótlást illetően nem építhetünk az egyén felelősségére.

s hogy e *téren „közvetlen tulajdonosi pozíció nélkül nincs vállalkozás"* (99. l. — kiemelés tőlem.) Megértem arra vonatkozó állásfoglalásait, hogy a mezőgazdaságban is tudomásul kell venni a jelenleg vegyes tulajdon tényét, szükségességét, hogy felesleges a szocializmust a kisparaszti földtulajdontól félteni, hogy nem kell az állami földtulajdont a gazdasági racionalitással szemben álló abszolút monopóliumként felfogni. Mégis, túlzásnak érzem a tulajdon és a vállalkozás ilyen sarkított összekapcsolását. Hasonló ez ahhoz az előítélethez, amely a vállalkozás lehetőségét az iparban is (tehát általánosan) a magántulajdonhoz köti, csak eziránt van „bizalma", illetve a vállalkozást „kapitalista" jelenségként diszkreditálja, miközben a fejlett árutermelő országokban már a nagyvállalatok zöménél alig lehet „magántulajdonost" találni, és a mezőgazdák körében is gyakran kérdéses, hogy ők-e a tulajdonosok, vagy a bankok.

A földmagántulajdon követelésével szemben érdekes emlékezni H. Georgera is, aki meggyőzően kimutatta, hogy a föld magántulajdona a monopólium prototípusa, s mint ilyen, kizsákmányolás és előjog forrása. Egyébként a szocialista vállalkozás irányzata nem a föld — ugyancsak monopolisztikus — *állami* tulajdonát, hanem — egyenlő feltételek között — a vállalkozási verseny során hozzáférhető *társadalmi* tulajdonát tételezi fel (a földdel kapcsolatos sajátosságokat figyelembe véve). Tudomásom szerint a Kínai Népköztársaságban sem tekintik a mezőgazdasági fejlődés akadályának a tartós (15 éves) földhasználatot, s ez egyáltalán nem hátráltatta és hátráltatja a falusi termelés felvirágzását.

Megítélésem szerint a földtulajdonnal kapcsolatban perspektívában két buktatót kell elkerülni: egyrészt a monopóliumot (amely rákényszerít a föld adásvételére és monopolista hasznot hajt egyes kiváltságosok számára*), másrészt a kényszerrendszabályokat (például művelési kényszert). Törekednünk kell a földterület — mint potenciális tőke — optimális hasznosítására, beleértve a kihasználását, de tőkeértékének megőrzését, ezen belül a természeti környezet védelmét is. Ez teljes komplexitásában leginkább a föld társadalmi tulajdona és felelős gesztorálása esetén érhető el, hozzáférhetővé téve ennek keretében a földet a vállalkozások számára. Ehhez elengedhetetlen a vállalkozási verseny, ezen belül a föld tőkejövedelmének az elvonása a társadalom számára — miközben a vállalkozó is szert tehet a maga tőkejövedelmére (hasznára). A föld mint természeti tényező azonban a társadalom életének egyik létalapja (a vízhez, levegőhöz, erdőhöz stb. hasonlóan), ezért hasznosítása megkívánja egy sor társadalmi tényező figyelembevételét, és vele kapcsolatban a vállalkozásoknak is nagyobb távlatot kell kapniuk. Ez azonban nem mondana ellent a Liska javasolta vállalkozási versenymódszer alkalmazásának, ha Tanka ezt helyesen értelmezné.** Azok a tendenciák, amelyek a földtulajdon feudális csökevényeitől (ebből az állami tulajdonra is sok maradt) a szocialista társadalmi tulajdon felé mutatnak, nem vezethetnek arra, hogy átmeneti korunk vegyes gazdaságában emiatt megzavarjuk a ma biztosan nagyon fontos szerepet játszó egyéni földtulajdon biztonságát. Ez azonban nem adhat menlevelet a spekulációnak, s nem vezethet a föld kihasználatlanságának eltűréséhez. A földkihasználás megfelelő árakkal és differenciált adóztatással bizonyára javítható; ennek részleteire a hozzáértők adhatnak útmutatást.

Megjegyzem még, hogy a társadalmi tulajdonra és a vállalkozási versenyre vonatkozó, Liskától származó javaslatok makacs meg nem értésének társadalompszichológiai okaira korábban már rámutattam.*** Az értetlenség okainak ismeretében sem jogtalan azonban az igény: hogy ha valaki egy irányzattal vitatkozni kíván, akkor azt ne felületesen, egy-két kiragadott idézet alapján tegye, hanem alapos tanulmányozása, gondolatmenetének végiggondolása után.

* Tanka szerint is: „...a tulajdon már az első földpiaci konjunktúra nyomán ‚elnyelné', monopolizálná a megszerzett földet"

** Vö. Koncepció és kritika. Magvető, 1985. 69. és 85. l.

*** Miről mesélhet a mély? Mozgó Világ, 1985. 10. sz. 98. l.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (108—119. l.)

MOHÁCSI KÁLMÁN:

Torz érdekeltség a takarmánypiacon*

A magyar mezőgazdaság egyik meghatározó tevékenységi területe a gabona- és takarmány-előállítás. A megtermelt gabona mintegy háromnegyedét az állattartásban abrakként hasznosítják. Az állattenyésztésben felhasznált takarmány értéke a nyolcvanas évek első felében a mezőgazdaság összes anyagi ráfordításainak körülbelül 40 százalékát tette ki. Nemcsak az állattartás, hanem az agrárágazat egésze szempontjából is alapvető fontosságú költségtényezőről van szó. A takarmánygazdálkodás, azon belül a takarmányforgalmazás hatékonysága jelentősen befolyásolja az élelmiszer-előállítás gazdaságosságát [1], [6], [7], [12].

Az e tárgykörben megjelent szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a tápok minősége az utóbbi időben romlott, és ez nemcsak hasznosulásuk mutatóit befolyásolta kedvezőtlenül, hanem a hústermelés költségeinek emelkedéséhez, jövedelmezősége romlásához és a hús minőségének rosszabbodásához is hozzájárult. A forgalmazók és a felhasználók között gyakoribbak lettek az összeütközések. Mindez természetesen kedvezőtlenül hatott a húskivitelre is. A tapasztalatok szerint ugyanakkor a hazai állattartás egyik legkritikusabb pontja, és egyben hatékonysága javításának egyik legfontosabb tartaléka az abrak-takarmány-gazdálkodás.

Számos tényező szól tehát amellett, hogy közelebbről is megvizsgáljuk a takarmánygazdálkodást, illetve szűkebben a takarmányforgalmazást. E cikkben — az előbbiekben érintetteket szem előtt tartva — e piac fontosabb működési mechanizmusait, főbb jellegzetességeit, a forgalmi folyamatokban részt vevő szereplők (a termelő és forgalmazó vállalatok, a mezőgazdasági nagy- és kisüzemek stb.) viselkedését, és kölcsönös kapcsolatrendszerét kísérelem meg leírni. Választ keresek arra a kérdésre is, hogy a forgalmazásban kialakult párhuzamos értékesítési csatornák javították-e a beszerzés lehetőségeit és a vevők kiszolgálásának színvonalát. Vizsgálom, hogy milyen diszfunkcionális elemek mutathatók ki a takarmány-hús vertikumban, melyek a feloldandó feszültségek és milyen akadályok gátolják az állattartás hatékonyságának javítását.

A takarmánypiac áttekintésének megkönnyítése végett a különféle takarmányokat három nagyobb csoportba soroltam. Az egyik csoportot a *gabonafélék* (szemestakarmányok), a másodikat a *fehérjetakarmányok* alkotják. Itt megkülönböztetjük a növényi, az állati, valamint a mikrobiológiai eredetű fehérjetakarmányokat [14]. A harmadik csoportba a *tömegtakarmányok* tartoznak, amelyeket azonban természetüknél fogva (nagy tömeg, alacsony ár, helyhezkötöttség, nagy szállítási költség) csaknem teljes mértékben az előállítás helyén használnak fel. Így a forgalmazás folyamatainak vizsgálatánál célszerű elsősorban a szemestermények, fehérjetakarmányok, valamint az egyéb összetevők (premixek, koncentrátumok stb.) és a belőlük készült keveréktakarmányok kereskedelmének áttekintésére összpontosítani.

A szemestermményeket főleg a mezőgazdasági nagyüzemek állítják elő. A fehérjetakarmányok jelentős része tőkés importból származik, hazai szántóföldi termelé-

* A cikk alapja egy hosszabb tanulmány, amelyet a szerző „A gazdasági szervezetek, a gazdasági mikroszféra" című OKKFT kutatás keretében, Hunyadi Csilla munkacsoportjában készített.

Mohácsi Kálmán az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa.

sükkel a nagyüzemek foglalkoznak, a növényi fehérjetakarmány-darákat a Növényolajipari Vállalat, míg az állati eredetűeket az Állati fehérje Takarmányokat Előállító Vállalat, valamint a baromfi és a húsipari vállalatok termelik. A premixek zömét a Környei, az Agárdi és a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát által vezetett Takarmánytársulás bábolnai üzeme és a Hajdúsági Agráripari Egyesülés (HAGE) karcagi gyára, valamint a Biogal Gyógyszergyár állítja elő. A takarmánykoncentrátumok, előkeverékek készítésével a Takarmánytársulás, a HAGE, a Gabona Tröszt (GT) és még néhány mezőgazdasági nagyüzem foglalkozik. A keveréktakarmányokat pedig a gabonaipar és a nagygazdaságok egy jelentős része (köztük a HAGE, a Takarmánytársulás) gyártja.

A takarmánygabona forgalmazásának többcsatornás értékesítési rendszere

A gabonaforgalmazásban mindig erős volt az állami befolyás. A központi készletgyűjtést itt kezdték el bevezetni a negyvenes évek végén. Az állatállomány ellátása, az „ország kenyerének biztosítása", a mezőgazdasági értéktöbblet lecsapolása, a külkereskedelmi szempontok érvényesítése jegyében e termelési ág irányításában nagyon sokáig elevenen élt a begyűjtési szemlélet. A takarmánykereskedelem szervezeti rendszere még ma is magán viseli a korábbi évek örökségének néhány nyomát [13].

A gazdasági mechanizmus reformjának keretében 1968-tól a mezőgazdaságban is bevezették az úgynevezett többcsatornás forgalmazási rendszert. A mezőgazdasági nagyüzemek — az állami monopolcikkeket leszámítva[1] és a különféle forgalmazási előírásokat figyelembe véve — szabadon adhatják el termékeiket a felvásárló vállalatoknak, a feldolgozó üzemeknek, a külkereskedelmi, a nagy- és kiskereskedelmi vagy vendéglátóipari vállalatoknak, más mezőgazdasági termelő üzemeknek, vagy akár közvetlenül a fogyasztóknak, illetve maguk is feldolgozhatják azokat. A reform kiterjesztése során 1970. január 1-től hatályba lépett a szabad takarmányforgalmazás rendje. Kukoricatermelésünk ekkor ugyanis már elérte a hazai igények kielégítéséhez szükséges szintet. Valójában ettől az időponttól kezdett kialakulni a gabonafélék többcsatornás értékesítésének rendszere.[2] A hústermelők szükségleteik kielégítésére bárkitől szabadon vásárolhattak takarmányt. A piacon e nagygazdaságok is megjelentek. A Gabonatröszt hálózata mellett kiépült az áfészek, a TSZKER kezelésében működő takarmányboltok rendszere is. Gyorsuló ütemben hozták létre a keveréktakarmányt gyártó kapacitásokat. A Gabonatröszt mellett a nagyüzemek sorra létesítették keverékelőállító telepeiket. A nagyobb gazdaságok a saját bázis kiépítésével kívánták elérni, hogy csak koncentrátumokat és fehérjéket kelljen mástól vásárolniuk.

A takarmánypiacok felszabadításával a kistermelők számára is kiszélesedtek a takarmánybeszerzés lehetőségei. Ez hozzájárult a kisgazdaságok keretei között folyó állattartás méreteinek — nem mindig egyenletes — növekedéséhez.

A hetvenes évek elején jelentek meg a szántóföldi iparszerű termelési rendszerek, az első időben főleg a kukoricatermelésben, majd az évtized közepén a búzatermelésben is [3]. A nagygazdaságok leginkább a gabonatermelésben tudták befogadni a korszerű technikát. A termelés gyors ütemben bővült, az ország nettó gabonaexportőr lett. A hetvenes évektől az állattartás is fellendült, mindinkább elterjedtek az állattenyésztés intenzív módszerei. Átalakult a fajtaösszetétel, a tartástechnológia és a takarmányozás is. Az iparszerű állattartás szigorú technológiai rendjében a hagyományos etetési módszerek már nem vezet-

[1] Az állam az agrárszférában előállított termékek egy kiemelten kezelt részét (az úgynevezett állami monopolcikkeket) továbbra is szervezetten kívánta eljuttatni a legfontosabb fogyasztóhelyekre és exportra. 1968. január 1-től az étkezési búza és 1970-ig a takarmánygabona is (például a kukorica) a központi gazdálkodás hatáskörébe tartozott, felvásárlásuk és forgalmazásuk ennek értelmében a Gabonatröszt kizárólagos joga volt.

[2] Az étkezési búza ezután is a központi gazdálkodás körébe vont termék maradt, kizárólagos — egyben a termelés átvételére kötelezett — forgalmazója a Gabonatröszt volt.

nek kielégítő eredményre. Az abrakfogyasztó állatok (baromfi, sertés) takarmányhasznosítását jelentősen javítja, ha a takarmány az állatok — sok esetben kényes hibridek — biológiai szükségletének megfelelő összetételű és minél jobban „felvehető" formájú. Ezért a hatvanas évek végétől, de különösen a hetvenes évek derekától az időről időre megerősödő importkiváltási törekvések ellenére nagymértékben megnőtt a fehérjetakarmányok tőkésországokból való behozatala.

A hetvenes évek folyamán mind a tsz-ek, mind az állami gazdaságok körében figyelemre méltó koncentrációs folyamat ment végbe. Létrejöttek az egyes mezőgazdasági termékek előállításának különféle szakaszait integráló szervezetek — például a mezőgazdasági kombinátok, az agráripari egyesülések, az ágazati termelési rendszerek [2].

Az itt vázolt fejlődést a mezőgazdasági termékforgalmazás rendjének szabályozása is követte. A mai napig érvényes szabályokat a 45/1977. (XI. 24.) MT számú rendelet (amely 1978. január 1-től lépett életbe, illetve az ezt módosító 17/1985. (IV. 13.) MT számú rendelet fogalmazta meg. Az új szabályozás alapelve, hogy a mezőgazdasági termelő a maga termelte termékeket bárkinek eladhatja. (Ez az elv azonban egyes kivételes esetekben nem érvényesül.) A rendeletek azt is előírják, hogy nem saját termésű, tehát vásárolt kenyérgabonából csak a Gabonatröszthöz tartozó gabonaipari vállalatok állíthatnak elő étkezési célra szolgáló termékeket. A Gabonatröszt vállalatai egyúttal kötelesek a termelők által felkínált valamennyi kenyérgabonát átvenni. A mezőgazdasági termékek vásárlására és változatlan formában való értékesítésére a korábbi szabályozás értelmében az erre a célra létrehozott állami vállalatok és szövetkezetek csaknem kizárólagos jogot kaptak. Ezt a jogot az új termékforgalmazási rendben — a kenyérgabona kivételével — a mezőgazdasági üzemekre is kiterjesztették. Sajátos szabályok érvényesek a fehérjetakarmányok forgalmazására. Az import fehérjetakarmányok országos terítésébe a Gabonatröszt mellett 1977-től az Agárdi, a Bábolnai és a Környei Mezőgazdasági Kombinát által létrehozott Takarmánytársulás is bekapcsolódott. A Gabonatröszt és a Takarmánytársulás között a forgalomból való részesedést körülbelül kétharmad-egyharmad arányban a főhatóságok (például az Árhivatal, a MÉM, a Tervhivatal) bevonásával folyó évenkénti egyeztetések során osztják fel. A megállapodások alapja a Gabonatröszthöz és a Takarmánytársuláshoz tartozó, illetve az általuk fehérjetakarmányokkal ellátott keveréktakarmány-gyártó kapacitás aránya. 1982-től pedig a takarékos fehérjetakarmány-gazdálkodás érdekében a hazai előállítású ipari fehérjetakarmányok (darák, húsliszt) forgalmazásában megszüntették a gyártótól való közvetlen vásárlás lehetőségét; ilyen takarmányokat azóta csak a Gabonatröszt és a Takarmánytársulás árulhat. A feldolgozást nem igénylő mezőgazdasági fehérjetakarmányokat (például hüvelyesmagvakat, üzemi hulladékokat) döntő részben a termelés helyén használják fel, az a nem számottevő mennyiség azonban, amelyet értékesítésre szánnak, szabadon forgalmazható.

A takarmányforgalmazás működése, a piaci szereplők magatartása

A takarmányforgalmazás működését célszerű a Gabonatröszt tevékenységének tükrében vizsgálni. A tröszt ugyanis a vizsgált termékkör hagyományos „alapforgalmazója", amely manapság is a MÉM gabonaforgalmazással, központi készletképzéssel és a gabonagazdálkodás koordinálásával megbízott szervezete. A hatvanas években létrehozott tröszt kezdetben egyfelől irányító feladatokat látott el, másfelől gazdálkodó szervezetként működött. Feladatköre mára átalakult, de számos tekintetben továbbra is magán viseli a múltjából átörökített vonásokat. Jelenleg a Gabonatröszttől mint nyereségérdekelt vállalattól jövedelmező gazdálkodást várnak el, ugyanakkor a tröszt feladata a takarmánygazdálkodás (termelés, feldolgozás, belföldi igények kielégítése, export stb.) országos összehangolása is. Ez utóbbi egyben azt is jelenti, hogy a gabonaipar — a forgalmazók közül egyedül — felelősséget visel az ellátásért. A Gabonatröszt helyzetét

kettős szerepkörének ellentmondásossága mellett a mindinkább kiteljesedő többcsatornás értékesítési rendszer új vonásai is megnehezítik. Nem egyszerű feladat megfelelni a vele szemben támasztott sokrétű elvárásoknak. A szabad takarmányforgalmazás 1970. évi bevezetése óta ugyanis a nagygazdaságok kiszolgálása mellett a kistermelők takarmányellátása is a Gabonatröszt feladata lett. A nagyüzemekkel lebonyolított nagykereskedelmi áruforgalom fenntartása mellett a kiskereskedelmi forgalmazás feltételeit is meg kellett teremtenie. A következőkben e két területet vizsgáljuk meg közelebbről.

A mezőgazdasági nagyüzemek beszerzési lehetőségei

A nagykereskedelmi értékesítés viszonylag könnyen szervezhető. A Gabonatrösztnek a nagyüzemekkel fenntartott kapcsolata a szállítási szerződéseken alapul, amelyeket igényfelmérés alapján egy évre szólóan kötnek meg. A mezőgazdasági üzemek így kész keveréktakarmányokhoz, fehérjetakarmányokhoz is hozzájuthatnak. A gazdaságok persze alkalmanként is vásárolhatnak a gabonaforgalmi vállalat telephelyein, a kiskereskedelmi boltokban.

A többcsatornás forgalmazás fokozatos kiteljesedését követően bővült a mezőgazdasági nagyüzemek, a különböző termelési rendszerek, a takarmányozási rendszerek (például az agárdi Agrokomplex, a Biogal-Boscoop-Salvana stb.), illetve egyéb forgalmazók jelenléte a takarmánypiacon. Ezzel a gabonaipar pozíciói lassan átformálódtak, hiszen a trösztnek bizonyos konkurenciával kellett megküzdenie. A legjelentősebb változás a keveréktakarmányok piacán következett be, ahol a Gabonatröszt részesedése a forgalomból napjainkra 50 százalék körülire süllyedt. Mindazonáltal hazánkban továbbra is a Gabonatröszt a legnagyobb keverékgyártó és -forgalmazó.

A szemestermény, illetve a kész keveréktáp szállítási költségeinek megtakarítása céljából a hetvenes években a központi szervek erőteljesen szorgalmazták a helyi keverékgyártók létesítését. Az elképzelés szerint a szükséges fehérjetakarmányokkal, koncentrátumokkal a gabonaiparnak kellett ellátnia a nagygazdaságokat. Így a mezőgazdasági üzemek takarmánykeverőinek száma és kapacitása folyamatosan bővült, aminek a nyolcvanas évek elején néhány intézkedés újabb lökést adott. 1980-tól az üzemek a keverékekbe bedolgozott szemes alapanyagokat az addigi termelői ár helyett nagykereskedelmi áron vehették számításba. 1981-ben újabb rendelkezések a keverékek árkalkulációjában megemelték a felszámítható keverési díjat; 1982-ben pedig megnövelték a kiskereskedelmi, majd a nagykereskedelmi árrést. Az árrendelet 1985 végéig arra is lehetőséget nyújtott, hogy a keverék-előállítók az összetétel csekély minőségromlással járó, szerényebb változtatása esetén változatlan áron kínálják terméküket. Ez a takarmánypiaci vásárlások csökkentésére, a saját keverőben előállított keverékek felhasználására, sőt azok értékesítésére sarkallta a gazdaságokat. Ugyanebben az irányban hatott a nagyüzemi és háztáji állattartás kapcsolatainak szorosabbra fűzése. Nem véletlen, hogy 1983 és 1985 között 12,5 százalékkal nőtt a mezőgazdasági keverők kapacitása, miközben a Gabonatröszt üzemeinek kapacitáskihasználása 70-ről 60 százalékra süllyedt.

A nagy számban épült keverőüzemek folyamatos működtetésére azonban a legtöbb nagygazdaság nem volt képes. Akadozott az anyagellátás, nehézségekbe ütközött a beszerzés megszervezése, és a szükséges pénz is hiányzott. Emiatt számos üzem — fölös kapacitásainak lekötésére — bérkeverői megállapodást kötött a Gabonatrösszttel. Az ilyen szerződések teljesítése ma már a mezőgazdasági keverők termelésének 15—16 százalékát teszi ki. A tröszt és a gazdaságok együttműködése fokozatosan kiterjedt a bértárolásra és a helyi piacok egy részének közös ellátására is. A Gabonatrösztnek ez egyfelől kedvező volt, hiszen amúgy sem rendelkezett elég pénzzel, mindinkább elavuló berendezéseinek korszerűsítésére, bővítésére, másfelől viszont rontotta takarmánykeverői kapacitásának kihasználtságát.

Jelentősen felfutott a termelési rendszerek, például a Takarmánytársulás és a HAGE keveréktermelése is. A takarmányo-

zási rendszerek úgy állapodtak meg tagjaikkal, hogy a rendszerközpont vagy kész tápokat szállít vagy csak komponenseket, amelyekből aztán a nagyüzem maga állítja össze keverékét. Mindez igen jelentős forgalomelszívó hatást fejtett ki. A takarmánypiaci forgalom csökkenésében, az alternatív beszerzési források jelentőségének megnövekedésében maguk a piaci viszonyok is közrejátszottak. Ebben az irányban hatott például a külső forgalmazóktól, elsősorban a Gabonatröszttől beszerezhető tápok minőségének érezhető romlása, amelyet ráadásul a keverékek árának emelkedése kísért.

A keverékek minősége több tényező miatt romlott. Mind a fehérjetakarmányok tőkés importjának meg-megújuló korlátozása, mind a hazai fehérje termelésének és bekeverésének erőltetése[3] rontottak a tápok beltartalmi értékén [4], [12]. Megjelentek az úgynevezett „háztáji" és „félintenzív" jelöléssel ellátott keverékek, amelyeknek egy-egy beltartalmi paramétere alacsonyabb volt a szabványban megadott értékeknél [6]. A takarmányok beltartalmát nálunk — úgy látszik — elsősorban nem a takarmányok hasznosulása, az állatok biológiai adottságai, hanem inkább a költségvetési kapcsolatok alakulása és az importgazdálkodás hullámzásai befolyásolják. Így alakulhat ki olyan helyzet, hogy például a növényi fehérjetakarmány-importot az irányító szervek hazaival igyekeznek helyettesíteni, holott a honi szójadara már csak az éghajlati viszonyok miatt sem tudja hatékonyan pótolni a takarmányozásban az importot (például azért, mert aminosav-összetétele hiányos). Az állati fehérjéket, az import hallisztet is csak nagyon korlátozottan lehet hazai növényi fehérjetakarmánnyal felváltani. Nem megfelelő helyettesítő a vegyes összetételű hazai állati fehérjeliszt sem, amelynek minősége a feldolgozási technológia elavultsága, az előállítók mennyiségi érdekeltsége miatt gyakran gyenge. (A hazai állati fehérjeliszt olyan állati dögök, hulladékok feldolgozásával készül, amelyekben igen sok az emészthetetlen anyag — például toll, csont stb.) Ennek ellenére kevés hallisztet importálunk [11].

Egyéb okok (például a rossz tartástechnológia) mellett a takarmányok — részben a tőkés fehérjebehozatal hullámzásával magyarázható — rossz minőségével hozható összefüggésbe, hogy a magyar állattartásban magas az elhullási arány. A sertéseknél például 8—9 százalék, de kirívó esetben még 20 százalék is előfordul. Az elhullások mintegy 70 százalékát a rossz takarmányozásra vezethetjük vissza. A takarmányok beltartalmának hiányosságai miatt lassúbb a növekedés, gyengébb az állatok ellenállóképessége, ugyanakkor húsuk zsírosabb, vizesebb a kívánatosnál, ami a külpiaci értékesítést is nehezíti.

A keverékek minősége amiatt is romlott, hogy az 1983—1984. évi aszály következtében gyengébb volt a gabonatermés, a szerződésben vállalt exportfeladatokat pedig teljesíteni kellett, így a szemestermények, főleg a kukorica arányát csökkenteni kellett a tápokban. Ugyancsak rontja az abraktakarmányok minőségét a torz árarányok által teremtett érdekeltség is, ami arra ösztönzi a felhasználókat, hogy a keverékekben natúr gabonával helyettesítsék a fehérjét.[4]

A gondokhoz az is hozzájárul, hogy a szemestermények minősége sem elsőrangú. Ez részben a gombabetegségek terjedésével magyarázható. Bizonyos években a gabonatermés nem kis része fuzáriumos. A betegség terjedésének megakadályozását a jelenlegi agrotechnika csak részben teszi lehetővé. Ha a gomba és az általa termelt toxin megjelenik a növényen és ha a betakarításkor csapadékos az idő (ez pedig a kukorica őszi betakarításánál nem ritka), akkor a nedves terménnyel a betegség is be-

[3] Például különféle költségvetési támogatások kilátásba helyezésével.

[4] A hazai termelés előmozdítására ugyanis központi intézkedéssel magasan tartják a fehérjetakarmányok árát. Ez a takarmányhasznosulás szempontjából előnytelen többletkukoricafelhasználást eredményez a keverékgyártásnál, és így közvetve a kukoricaexport lehetséges volumenét is visszaveti. Közvetve azt is akadályozza, hogy a kukoricakivitel mennyisége elérje, vagy legalábbis megközelítse az elvileg lehetséges szintet.

kerül a magtárba. A tárolókban viszont nemegyszer megoldatlan, vagy egyenetlen a szárítás, a szellőztetés, s így tovább folytatódhat a toxinképződés.

További minőségrontó tényező, hogy a tárolók létesítése sem követte megfelelő ütemben a gabonatermelés bővülését. A takarmányok jobb hasznosulása végett külön-külön kellene tárolni a különböző minőségű és biológiai értékű terményeket. Erre azonban ma Magyarországon csak részben van lehetőség, ezért nemritkán igen vegyes minőségű szemes gabonatételek keverednek egymással a tárolókban. Mindezek következtében a takarmányozás szemszögéből oly fontos beltartalmi érték sem mindig egyenletes és színvonala nem mindig kielégítő.

Az ár- és szabályozórendszer hatása is ellentmondásos. A takarmányozási célú szemestermények minősítési rendszere például éppen nem takarmányozási szempontból értékeli a gabonát. A minőség megítélésénél a tápanyagtartalom — az energia-, fehérje-, aminosavtartalom — szempontja háttérbe szorul. A minősítés ezért félrevezeti a termelőket, akik olyan fajtákat vetnek, amelyek nem takarmányozásra valók. Az itthon előállított fehérjetakarmányok közül a szójadara esetében megnyugtatóbb a helyzet. Ennek árképzése során takarmányozási szempontból minősítik és osztályozzák az árut. A lóbab és a csillagfürt értékelésében azonban már nincs ilyen minősítési rendszer.

A takarmánypiacon kínált áruk közül a Gabonatröszt által forgalmazott keverékek minősége romlott a legszámottevőbb mértékben. A tröszt ugyanis nagyon sokféle alapanyaggal kénytelen dolgozni. Ellátói feladatából következően olyan anyagokat (például borsót, zöldtakarmányt) is fel kell vásárolnia, és a tápokba kell kevernie, amelyeket egyébként nem tenne bele. Tevékenységét az importkiváltásra irányuló központi törekvésekkel is az átlagosnál jobban össze kell hangolnia. Így például be kellett kapcsolódnia a hazai fehérjetakarmány-termelési programba. A termést a Gabonatröszt vásárolja fel, az értékesítéssel azonban gondjai vannak, a felhasználók ugyanis idegenkednek a gyengébb minőségű és a termelést ösztönző szándékkal mesterségesen megdrágított hazai fehérjetakarmányoktól.

A gyenge minőségű keveréktakarmányok piacra kerülésében az előbb felsorolt „külső okok" mellett más tényezők is közrejátszottak. A Gabonatröszt például — szervezeti erejére támaszkodva — az előírások adta lehetőségeket kihasználva, maga is „takarékosabb" megoldásokra törekedett tápjai összeállításában. A takarmánykeverékek összetevői emiatt olykor túl gyorsan és kiszámíthatatlanul változtak. A keverékekre és koncentrátumokra vonatkozó hatósági előírások ugyanis elég nagy mozgásteret hagytak, sokszor csak olyan paramétereket tartalmaztak, amelyeket aránylag könnyű volt teljesíteni az előállítóknak.

A receptgazdálkodás szabályozása nem mindig volt ilyen laza. Még a hetvenes években is kötött receptgazdálkodás keretei között folyt a takarmánykeverés. Eszerint minden receptúrát az illetékes szerv, az Országos Állattenyésztési és Takarmányozási Felügyelet (OTÁF) minősített. 1983. január 1-től azonban az összetételt a keverők szabadon, a helyi alapanyag-ellátás sajátosságaihoz igazodva alakíthatják ki, s csupán a beltartalmi értékek minimumszintjére vonatkozó rendelkezéseket kell betartaniuk. Az üzemek döntési lehetősége megnőtt, s ezzel a komponensek korábbi merev szabályozásához képest mindenképpen előrelépés történt. A laza szabályozás azonban — mint utaltunk rá — bizonyos ellentmondásokhoz is vezetett. A tágabb lehetőségeket kihasználva az üzemek a rugalmasság jelszavával — de valójában egészen más indítékokból — túlzottan gyakran módosították az összetételt. A Gabonatröszt például 60—70 féle receptúrával dolgozik, s ezért gyakran változik az egyes állatok étrendje is. Az állatok fejlődése szempontjából ez kifejezetten hátrányos. Másfelől az új szabályok a beltartalmi minimumszinteket eleve alacsonyabban szabták meg, mint amit az állatok megfelelő fejlődésükhöz igényelnének. Különösen érvényes ez a megállapítás a tőkés importból származó fehérjetakarmány komponensekre.

Nem azt állítom, hogy a receptgazdálkodás szigorúságának enyhítése okozta a keveréktakarmányok összetételének folyamatos romlását. (Bár az *adott körülmények között* a receptelőírások kötöttségeinek lazítása — ez a különben ésszerű lépés — maga is hozzájárult a helyzet romlásához.) Inkább arról van szó, hogy a receptek lazításával *a szabályozás tulajdonképpen megpróbált „utána menni" a romló helyzetnek.* Mivel nem tudta megakadályozni az értékes takarmány-összetevők arányának csökkenését (főleg a fehérjeszint és a kukoricatartalom százalékos aránya mérséklődött), lazította a szabályokat, s így a beltartalmi küszöbök leszállításával a kritikus pontokat elkerülve mindig az „előírásoknak megfelelő" állapotot tudott teremteni.

A keverék előállítók manőverezési lehetősége tehát az új szabályok értelmében viszonylag nagy lett, a keverékek minősége pedig tovább romlott. Különösen a Gabonatröszt által forgalmazott tápokkal szemben nőtt a panaszok száma. Bizonyos szempontból felértékelődtek viszont a takarmányozási rendszerek (HAGE, Takarmánytársulás) által gyártott keverékek. Egységesebb alapanyagszerkezetükre, nevezetesen jövedelmező premix- és takarmánykoncentrátum-gyártásukra támaszkodva viszonylag jó keverékeket árultak a takarmányboltokban, illetve adtak át a rendszerhez csatlakozó gazdaságoknak. E gyártók és forgalmazók előnye jórészt abból ered, hogy nem akármilyen bázisra alapozva léphettek a piacra. A Takarmánytársulást létrehozó tőkeerős gazdaságok például a nyugati módszerek megvételével élenjáró takarmányozási rendszereket honosítottak meg. Az állattenyésztés több ágában (a baromfi-, a sertéstartásban) hibridek beszerzésével alapozták meg a genetikai vonalat. Az sem mellékes azonban, hogy ezek a forgalmazók élvezik a felhasználók bizalmát, és ezért gyakran még az a piaci „közhangulat" is a javukat szolgálja, hogy a náluk kapható táp minősége „biztosan" meghaladja a gabonaiparét — holott ez korántsem mindig igaz. Sok mezőgazdasági üzem csatlakozott a takarmányozási rendszerekhez, vagy csak rendszertápot hajlandó felhasználni. Sűrűn előfordul, hogy e vevők a Gabonatröszttől is a rendszertápok szállítását kérik.

Erősödött ugyanakkor a mezőgazdasági üzemek azon törekvése, hogy a takarmányozásban mindinkább önellátásra rendezkedjenek be. Ha maguk készítik a keveréket, akkor — úgymond — legalább biztosan tudják, hogy mi kerül bele. Az állattenyésztés jövedelmezőségének csökkenése arra indítja őket, hogy takarékoskodni próbáljanak: különféle hulladékokat kevernek a tápba, és ők is sűrűn változtatgatják a receptösszetételt.

A „függetlenedésnek" korlátai és hátulütői is vannak. A komponensek bizonyos részét az üzemek csak a monopolforgalmazóktól tudják beszerezni. A meglehetősen vegyes és egyenetlen összetételű tápok élettani hatása gyakran káros, azaz ártanak az állatoknak. A nagygazdaságok keverő berendezéseinek tekintélyes része elavult. 1985-ben a korszerűtlen keverők a termelőszövetkezetek kapacitásainak 65 százalékát tették ki. (Az állami gazdaságok és takarmányozási rendszerek ennél valamivel jobb helyzetben vannak.) E berendezések — bár egyszerűek és olcsók — nem alkalmasak a kisebb mennyiségben adagolt alkotóelemek — például aminosavak, lizin, mikroelemek, vitaminok — egyenletes bekeverésére. Az üzemek ugyan az alkalmazott receptúrák 80 százalékát megbízás alapján számítógéppel dolgoztatják ki, ennek nincs sok értelme, ha a keverőn nincs megfelelő érzékenységű adagoló és a gép a dekagrammos vagy a még ennél is kisebb tételeket nem tudja elkeverni.

A tápgyártás infrastruktúrája is fejletlen, a keverők töredéke illethető csak az „üzem" jelzővel [14]. A legtöbb helyen nem kielégítő színvonalú a csatlakozó infrastruktúra (tárolás, műszerezettség stb.) sem, nem lehet például a komponenseket minőségi kategóriák szerint elkülöníteni, és műszerek hiányában egyszerűen meg sem tudják állapítani a komponensek beltartalmi értékét.

Az OTÁF utódja, az Állattenyésztési és Takarmányozási Minősítő Intézet (ÁTMI) nem ellenőrzi a gazdaságon belül felhasznált keverékek minőségét, csak az eladásra szánt tételekét. Nagyrészt ezzel magyaráz-

ható, hogy a MÉM kimutatásai szerint az országban előállított abrakkeverékek csaknem kétharmadát a bedolgozott alapanyagok és a késztermékek minősítése nélkül használják fel.

Mindezek következtében sokszor meglehetősen kétes minőségű tápokat etetnek fel a gazdaságok állataikkal. *Pozitív példák is akadnak* azért. A függetlenedés jegyében új, hatékony etetési technológiák is elterjedtek. Úgynevezett zárt takarmányozási rendszer kialakításához látott hozzá a Hőgyészi Állami Gazdaság. Takarékos és jól működő takarmányozási rendszert alkalmaz a Dunavarsányi Petőfi Termelőszövetkezet és a Pápai Állami Gazdaság.

A nagyüzemek jelentős mennyiségű keveréktakarmányt adnak el más gazdaságoknak is. Ez a forgalom a Gabonatröszt és a termelési rendszerek tevékenysége mellett a harmadik jelentős tényező a hazai takarmánypiacon. Az elmúlt években például a termelőszövetkezetek az általuk előállított tápok 12—13 százalékát más nagygazdaságoknak, további 13—14 százalékát a háztáji és kisegítő gazdaságoknak adták el. (Ez ugyancsak hozzájárult a Gabonatröszt visszaszorulásához a keveréktakarmányok piacán.) De mind a nagy-, mind a kisüzemeknek eladott tápok minősége rengeteg kívánnivalót hagy maga után. Ezeket a gondokat a kiskereskedelmi értékesítés vizsgálatához kapcsolva tárgyalom.

A takarmányok kiskereskedelme

A Gabonatröszt a szabad takarmányforgalmazás bevezetésével egyidejűleg megkapta a kisgazdaságok takarmányellátásának feladatát, és a hetvenes évek elején hozzálátott kiskereskedelmi hálózatának kiépítéséhez. A gabonaforgalmi vállalatok vagy saját üzleteket nyitottak, vagy viszonteladók és bizományosok bevonásával igyekeztek megoldani az áruterítést. A kiskereskedelmi árrés nagysága ugyanis arra ösztönözte az áfészeket, tsz-eket, hogy mind nagyobb számban kössenek viszonteladói megállapodást a gabonaiparral (jelenleg a Gabonatröszt által értékesített árumennyiség felét a viszonteladói hálózat teríti), illetve, hogy maguk is bekapcsolódjanak a kiskereskedelmi értékesítésbe. Az áfészek és a termelőszövetkezetek mellett az állami gazdaságok, a TSZKER és a takarmányozási rendszerek is sorra nyitották az üzleteket.

Az áfészek a nagygazdaságoktól, a takarmányozási rendszerektől, illetve a Gabonatröszttől nagykereskedelmi áron szerzik be a takarmányokat, és a kiskereskedelmi árrésből gazdálkodnak. Ez kezdetben elegendő is volt, de az elavult eszközállománnyal és bolthálózattal rendelkező áfészeknek a növekvő költségek miatt az utóbbi időben egyre kevésbé volt érdemes takarmányokat forgalmazni. Az áfészek azonban — saját tagjaik nyomására — a jövedelmezőségi problémák ellenére sem hagyhatnak fel a takarmányforgalmazással. A tagok ugyanis igénylik, hogy viszonylag közelről szerezhessék be a szükséges takarmányt vagy annak egy részét.

Az elmúlt években az áfészek, illetve a Gabonatröszt kiskereskedelmi forgalma visszaesett. (A gabonaipar 1980-ban még a kistermelők tápvásárlásainak 84 százalékát adta, ez a részesedés 1985-re 64—65 százalékra süllyedt.) Ebben nemcsak a háztáji állattartás megtorpanása, hanem a mezőgazdasági vállalatok, főleg a termelőszövetkezetek fokozódó piaci aktivitása is közrejátszott. A nagygazdaságok számára előnyös lehet, ha gabonájukat nem adják el a trösztnek, hanem maguk próbálkoznak meg szemes vagy feldolgozott formában az értékesítéssel, hiszen ekkor a nagykereskedelmi árrésen kívül a kiskereskedelmi árréshez is hozzájuthatnak.

A tsz-ek és állami gazdaságok erősödő kiskereskedelmi tevékenysége[5] mindenekelőtt a háztáji sertéstartás takarmányigényeinek kielégítésére irányul. Tartós piaci

[5] A nagyüzemeket (termelési rendszereket) bizonyos presztízsokok mellett különféle elvárások és gazdasági megfontolások is a kiskereskedelmi értékesítés kiterjesztésére ösztökélik. A nagygazdaságokkal (termelőszövetkezetekkel) szemben ugyanis mind föntről (például a MÉM, illetve a megyei és a helyi vezetés részéről), mind lentről (a tsz-tagság oldaláról) olyan kívánalom fogalmazódik meg, hogy a gazdaság a lehető legnagyobb mértékben járuljon hozzá az adott körzet takarmányellátásához.

kapcsolatokat építenek ki a kisgazdaságokkal avégett, hogy kiépített keveréktakarmány-előállító kapacitásaikat mind teljesebben kihasználhassák.

A nagyüzem takarmányboltját, elárusító telephelyét legcélszerűbben háztáji termeltetési együttműködés keretében töltheti fel áruval. Egy takarmánybolt biztonságos üzemeltetése a tápok széles választékával nem könnyű feladat. A gazdaságok sokszor kényszerülnek arra, hogy a megfelelő kínálat fenntartása végett máshonnan, például a Gabonatrösztről vásároljanak meg bizonyos takarmányokat. Ez azonban jelentősen csökkenti a nyereséget, s ezért sok termelőszövetkezetnek nem éri meg, hogy önálló boltot tartson fenn. A gazdaságok jónéven veszik, ha az általuk nem termelt takarmányokat a faluban más forgalmazók értékesítik. Ezzel is magyarázható, hogy a megyei tanácsi apparátus és a tagszövetkezetek biztatására — a mérsékelt jövedelmezőség ellenére — több megyében is szélesíti bolthálózatát a TSZKER.

A takarmányboltok létesítésénél jóval egyszerűbb a kistermelők kiszolgálása a nagygazdaságok telephelyén, magtárában vagy keverőüzemében, ahol vevőiket az általuk előállított takarmányokkal szolgálják ki. A nagygazdaságot ilyenkor nem terhelik a takarmánybolt fenntartásával fellépő többletköltségek.

Egyre szélesebb körben terjed a háztáji termeltetési együttműködés. Ez azt jelenti, hogy a nagygazdaság szerződést köt a kistermelőkkel, amelyben vállalja, hogy adott számú állat felhizlalásához adott mennyiségű takarmányt (és általában növendék állatokat is) biztosít a háztáji számára. A takarmányok kiszállításáról is a nagygazdaság gondoskodik. A tsz ugyanakkor a húsiparral is megállapodást köt az adott árualapra. A húsipar ezért lebonyolítási díjat és felárat fizet a tsz-nek.

A kisgazdaságok számára ez a forma a biztonságos tápellátáson túl azért is vonzó, mert a nagyüzem a kistermelővel csak a sertések húsiparnak történő leadását követően számol el. Addig pedig a tápárat és a szállítási költségeket hitelezi a háztájinak. Az is gyakori, hogy a tsz az együttműködés keretében nagykereskedelmi áron számolja el a takarmányokat.

A nagygazdaságoknak azért előnyös a háztáji termeltetési együttműködés, mert egyrészt a húsipartól kapott átvételi ár és a felmerülő költségek különbözete tisztes nyereséget hozhat számukra, másrészt így a takarmányforgalmazásban nagy tételekkel, biztonságosan (a hullámzásoktól többé-kevésbé mentesen) előre kalkulálhat.

Az elmúlt években megnőtt a magánkereskedők száma is ezen a piacon. Árukészletük beszerzését a magánkereskedők elvileg belátásuk szerint oldhatják meg, de figyelemre méltó, hogy 90 százalékuk voltaképpen a megyei gabonaforgalmi vállalatok viszonteladója. A megyei vállalat telephelyén megjelenő kereskedő — mivel nagy tételben vásárol — nagykereskedelmi áron vehet keveréktakarmányt. A kisüzemek szívesen veszik, hogy rendszerint házhoz szállítja az árut, sőt a kiskereskedelmi árrés terhére olykor még kedvezményt is nyújt.

A nyolcvanas évek közepére tehát a kiskereskedelmi értékesítés szerteágazó, párhuzamos csatornákból álló rendszere épült ki. A bolthálózat sokszínűsége, a különböző forgalmazók egymást kiegészítő vagy éppen versengő, párhuzamos működése ellenére sem lett azonban tökéletes a kisgazdaságok ellátása.[6] Sőt az utóbbi időben még szaporodtak is a takarmányok minőségével kapcsolatos jogos kifogások [6]. A minőségromlás érzékenyen érinti a kisgazdaságokat. Az erősebb alkupozíciójú gyártók és forgalmazók viszonylag könnyen érvényesítik akaratukat (például a beltartalmi érték önkényes változtatása,

[6] Az egymás mellett működő egységek jó része csak némi túlzással nevezhető üzletnek. Kényszerszülte épületátalakítással létrehozott, szűkös raktárral rendelkező „helyiségek" csupán. Nyitvatartásuk is gyakran esetleges, sokszor csak hetente párszor és naponta néhány órán keresztül árusítanak. Megfelelő szakemberekből és korszerű eszközökből (például adagolók) is hiány van. Nemegyszer például a vasedény-bolt alkalmazottja vezeti másodállásban a helyi takarmányüzletet is. Az értékesítő helyek nagyobb száma így nem feltétlenül élénkíti a versenyt. Sokszor a több bolt együtt is legfeljebb csak kielégítő szintű ellátást tesz lehetővé.

gyengébb minőségű komponensek bekeverése) a korlátozott, vagy jóformán semmilyen érdekérvényesítési lehetőséggel nem rendelkező felhasználókkal (főleg kisgazdaságokkal) szemben.

Az Állattenyésztési és Takarmányozási Minősítő Intézet 1986-os vizsgálatai szerint a mintába került tröszti, állami gazdaságok és termelőszövetkezetek által gyártott takarmányok 40—50 százalékának beltartalmi paraméterei nem feleltek meg a követelményeknek. Az üzletekben nemegyszer lejárt szavatossági idejű tápokat találtak. A vitaminok és ásványok már lebomlottak bennük, e takarmányok hasznosulása tehát nagyonis sok kívánnivalót hagy maga után. A szétszakadt zsákokból kiömlött tápokat sok helyütt összeöntögették, így az előírásoktól eltérő „keverék-keverékeket" árultak.

Egészében véve az a tény, hogy egy-egy faluban több takarmánybolt működik, hozott ugyan valami élénkülést, de a minőség javulásához végül is nem járult hozzá és a központi eredetű áremelések ellen sem nyújt védelmet. Különösen kiéleződtek ezek a problémák az elmúlt években, amikor — részben ezen okok miatt — visszaesett az állattartás jövedelmezősége. Az elégtelen takarmányhasznosulást ráadásul tovább rontotta, hogy a kistermelők főként az olcsó és még „megfelelő" minőségű tápokat keresik. Ezeket felhasználás előtt még „kezelik" is, vagyis összekeverik a gazdaságukban épp fellelhető abrakkal, moslékkal. Az ettől remélt költségcsökkentés azonban csalóka: méginkább rontja az amúgy is alacsony biológiai értékű keveréktakarmányok hasznosulását. 1986 szeptemberében ugyan új, megszigorított takarmányrendeletet adtak ki, amely keményebben megköveteli a beltartalmi értékekre vonatkozó előírások betartását, és a mulasztásokat a korábbinál erőteljesebben bünteti, ám ennek ellenére nemigen várható a helyzet lényeges javulása. A minőségromlást előidéző tényezők ugyanis nem szűntek meg napjainkban sem.

A felhasználó minőségi panaszával persze bírósághoz fordulhat. Csakhogy olyan hosszas vizsgálatra kell számítania, hogy mire az eljárás eredménye ismertté válik, már feletette a vitatott keveréket. A panaszos ráadásul nem is lehet biztos a számára kedvező ítéletben. A megvádolt gyártó ugyanis eredményesen védekezhet azzal az érvvel, hogy a tartástechnológia vagy a táp tárolása nem volt szakszerű, esetleg a felhasználók valami oda nem illő abrakkal továbbkezelték a tápját. Ezek a vádak a mai körülmények között sokszor nem is teljesen alaptalanok. Mindenesetre még a jogos minőségi kifogásokat is könnyű velük kivédeni.

A termelési vertikum integrálásának problémái

Mint láttuk, a forgalmazók számának bővülése nem vezetett a takarmánybeszerzési lehetőségek jelentős javulásához, bár persze elképzelhető, hogy enélkül még rosszabb helyzet alakult volna ki. Korábban felhívtam a figyelmet arra a paradoxonra, hogy a jelenlegi körülmények között még egy ésszerű liberalizáló lépés, a takarmányreceptek rugalmasabb kezelésének engedélyezése is a feszültségek további növekedéséhez vezetett. Mindezen gondok természetesen számos tényező együtthatásának eredményei. Cikkem befejezéséül ezek közül egyetlen fontos magyarázó tényezővel, a hazai élelmiszer-gazdaság egyik lényeges problémájával foglalkozom: azzal, hogy e területen a különféle termelési vertikumok nem integrálódtak.

A takarmánygazdálkodás (és ezen belül a takarmányforgalmazás) szorosan kapcsolódik az állattenyésztéshez, hiszen a takarmánytermelés-tápforgalmazás-állattenyésztés-húsfeldolgozás termelési lánc része. Ez a vertikum azonban még ma is szétszabdalt. A gabona-hús lánc egyes fázisai elkülönülnek egymástól, a szereplők érdekeltsége és tevékenységük szabályozása eltérő.

A nagy felvásárló, forgalmazó, feldolgozó szervezetek (így a Gabonatröszt vagy a volt Állatforgalmi és Húsipari Tröszt, illetve ennek utódvállalatai) nem a vertikum integrálása, hanem az irányíthatóság biztosítása, a folyamatok kézbentartásának igényét szem előtt tartva, központi elkép-

zelések alapján születtek meg. Az egymáshoz szervesen kapcsolódó fázisokat több, egymástól elkülönült piac szabdalja szét, amelyekre nemegyszer az egymás tevékenységében való kölcsönös érdekeltség hiánya jellemző. „A piacgazdaságban dolgozó nyugat-európai szervezetek egy metavállalati forma közbeiktatásával biztosítani tudják, hogy az egymással közvetlenül kooperáló termelőegységek kapcsolatát ne szakítsa meg a piac s így a vertikum egészében érvényesülni tudjon a közös érdek; nálunk, ahol csak korlátozott piac van, a metavállalati formák arra szolgálnak, hogy a kooperáló termelőegységek még elszakítottabbak legyenek egymástól" ([8] 121. l.).

Vagyis nyugaton az integrátor (egy kereskedelmi vagy élelmiszeripari egység) például a sertéstenyésztésben együttesen szervezi meg az alapanyag- és takarmányellátást, a hizlalási technológiát, valamint a húsfeldolgozást és -értékesítést. Az integrátornak eszerint nemcsak a takarmányt kell biztosítania, hiszen a megfelelő tartástechnológia és a hozzá tartozó szaktanácsadás nyújtása nélkül — ami a tápok kielégítő hasznosulásának alapja — nem is lenne versenyképes. A vertikum résztvevői a „gabona-takarmány-hús vonal" egészének jövedelmezőségéből részesednek, ami biztosítja a szereplők hatékony együttműködését.

Magyarországon ez a megoldás csak részben érvényesül. A Takarmánytársulás, a HAGE, a Gabonatröszt bizonyos módszerei és az egyéb integrálási kísérletek még nem jelentenek áttörést a fentihez hasonló piacszervezet felé. A keveréktakarmány-előállító szervezetek továbbra sem érdekeltek a takarmány hasznosulásában, az állatok fejlődésében, közömbös számukra, hogy az állatok genetikai képességei érvényesülnek-e, milyen lesz a hús minősége. Mindez a takarmányforgalmazás — számos elemében a korábbi évek nyomait magán viselő — működésének, szervezeti rendszerének következménye is, amely egyéb, a takarmánygazdálkodáson kívül eső okok mellett (például a rossz tartástechnológia, a nehéz állategészségügyi helyzet, az állatgondozók alacsony szakmai színvonala stb.) komolyan bomlasztja a gabona-hús vertikum egészét. Ez pedig rontja a hatékonyságot, ami nemcsak belső gazdaságunkat, hanem — az agrárágazattal szemben támasztott népgazdasági követelmények miatt — a külgazdaságot is érinti.

Így aztán nem csoda, hogy „a mezőgazdasági üzemek vezetésében a kooperáló ágazatokban megvalósult centralizációból fakadó problémák, áttekinthetetlen és így feloldhatatlan és örökké újjászülető ellentétek úgy tudatosodnak, hogy ellentétes érdekű monopóliumok közé szorítva dolgoznak. Holott ezek a konfliktusok nem azért kapják jelen formájukat, mert monopóliumok léteznek a magyar gazdaságban is, hanem azért, mert ezek a monopóliumok nem a tevékenységi rendszer kiterjesztése révén, hanem hivatali megfontolások alapján jöttek létre" ([8] 121. l.).

A takarmányforgalmazás említett feszültségeinek, ellentmondásainak orvoslásakor, a továbblépés módozatainak kidolgozásakor ezen megállapítások figyelembevételével célszerű eljárni, vagyis a takarmánygazdálkodást és -forgalmazást, a piac működését és szervezeti rendszerét az egész gabona-hús termelési vertikum integrációs követelményeinek megfelelően kell továbbfejleszteni.

A szervezeti, érdekeltségi gondok megoldását segítené, ha alulról szerveződő, a vertikumot összefogó egyesülések, társulások vagy egyéb vállalkozási formák jönnének létre. Ezek a kutató és fejlesztő tevékenységet is felvállalhatnák, továbbá külkereskedhetnének is.

A tőkés importból származó fehérjetakarmányok forgalmazásának jelenlegi centralizált (kötött pályás) formája sem látszik szerencsés megoldásnak. A mezőgazdaság sok-sok egysége használja fel ezeket a termékeket. A gazdaságok érthető módon a takarmányellátás egyenletességére törekszenek, a biztonság alapvető fontosságú számukra. Meggondolandó, hogy a külés belkereskedelem mostani, centralizált formája hogyan tud megfelelni a felhasználói igényeknek. Ésszerűbb gazdálkodásra lenne szükség a fehérjetakarmányok importjában. Napjainkban, amikor — tegyük hozzá, nem minden előzmény nélkül —

időről időre az agrártermelésben is megerősödnek az importhelyettesítést célzó törekvések, érdemes rámutatni néhány fontos tényezőre, amely óvatosságra inthet. Az élelmiszer-gazdasági import csökkentésének lehetőségeit igen körültekintően kell megvizsgálni. Az agrártermeléshez (és -exporthoz) szervesen illeszkedő importpolitikai koncepciót kell kidolgozni. Ez az illeszkedés jelenleg nem valósul meg maradéktalanul; az importhelyettesítési elképzelések — a fehérjetakarmányok esetében is — ésszerűtlen elemeket is tartalmaznak. A hazai takarmánygazdálkodásban és -forgalmazásban számos probléma (a takarmányok, s ebből következően a hús romló minősége, a forgalmi folyamatok résztvevőinek érdekellentétei stb.) részben éppen ebben gyökerezik. A fehérjetakarmányok példája is azt mutatja, hogy nem feltétlenül helyes egy-egy környezetéből kiszakított ágazat külkereskedelmi egyenlegét vizsgálni. A magyar gyakorlatban ugyanis az ilyen megközelítés nemegyszer az indokolatlan importhelyettesítéshez szolgáltat érveket.

Az említettek mellett a korszerűségi gondokkal küszködő keveréktakarmánygyártás anyagi-műszaki bázisának megújítása, a szállítási-kereskedelmi infrastruktúra fejlesztése, a növényegészségügyi problémák megoldása stb. ugyancsak elősegítené a takarmányozás és általában az állattenyésztés hatékonyságának a javítását, a versenyképes hústermelés és -export bővítését.

Hivatkozások

[1] *Balogh Ádám:* Az állattenyésztés fejlesztésének ellentmondásai és a kibontakozás lehetősége a 80-as években. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1987.
[2] *Benet Iván:* Az agráripari egyesülés útkeresése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
[3] *Bethlendi László:* Iparosodás és hatékonyság a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[4] *Csánky Zsuzsa—László Lajosné:* Az állattenyésztés és takarmánygazdálkodás összhangja. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz.
[5] *Csizmadia Ernő:* A gazdasági mechanizmus reformja és a mezőgazdaság. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
[6] *Demeter János:* Állati üzemanyag. Figyelő, 1986. 4. sz.
[7] *Éliás András:* Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink a külpiaci versenyben. Mezőgazdasági Kiadó, 1985.
[8] *Juhász Pál:* Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. Medvetánc, 1982. 1. sz.
[9] *Juhász Pál—Magyar Bálint:* Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években. Medvetánc, 1984. 2—3. sz.
[10] *Komló László:* A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
[11] *László Lajosné:* Az állati eredetű takarmányfehérje termelés néhány ökonómiai kérdése. Agrárgazdasági Kutató Intézet Kiadványai, 1984. 20. sz.
[12] *László Lajosné:* „Zsákbamacska". Figyelő, 1985. 28. sz.
[13] *Sárándi Imre:* Felvásárlás vagy termékkereskedelem? Társadalomkutatás, 1983. 2. sz.
[14] *Stauder Márta:* A takarmánykereskedelem sajátosságai és problémái. Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1986.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 1. sz. (120—125. l.)

TÓTH JÓZSEF:

A revolúciós innováció tudatos alkalmazása

Napjainkban világszerte érzékelhető az a sajnálatos tendencia [5], hogy a mérnöki tudományok eredményeit egyre ritkábban teszik közzé, és ezzel olyan általánosítható ismeretek elterjedését akadályozzák meg, amelyek elősegíthetnék a társtudományok fejlődését is.

Különösen súlyos következményekkel jár az, hogy gyakran a közgazdászok is csak harmadlagos forrásokból, áttételesen értesülnek a mérnöki szakma legújabb hazai eredményeiről. A technika fejlesztésének hazai lehetőségei így kellő közgazdasági elemzések hiányában nem kerülhetnek a gazdaságpolitika figyelmének homlokterébe. A hazai tudományos-technikai eredmények hasznosítását ez erősen lassítja, a befektetések hozama pedig általában elmarad a nemzetközi összehasonlítás alapján elvárható értéktől [11]. Bár a közgazda jó érzékkel megállapítja, hogy „mind a kereslet, mind a kínálat, mind az ár, mind pedig e három mozzanat kölcsönhatása magán viseli annak a technikai bázisnak a jól felismerhető nyomait, amellyel az eladásra kínált terméket létrehozták..." [25] 1292. l.), magáról a technikai bázisról apriori információi nem lévén, vizsgálatait kénytelen a kereslet, a kínálat és az ár, tehát a társadalmi intézmények kölcsönhatásának kimutatására korlátozni.

A legélesebb közgazdasági viták árnyékában is fellelhető a hazai technikai-tudományos potenciál homályos ismeretekből fakadó, elsősorban személyes megérzésekre alapozott megítélése.

Elmondható ez a külgazdasági nyitottság vitáról [8], [13], [15], [19], [21], [22] csakúgy, mint a Valóság hasábjain lefolytatott vitáról [2], [6], melynek középpontjában az a kérdés állt, hogy mai gazdasági nehézségeinket a szocialista rendszer antagonisztikus ellentmondásaként kell-e tudomásul vennünk, avagy a többlépcsős, komplex reformfolyamat továbbvitelével megszüntethetjük azokat.

Néhány cikkben ugyanakkor ([17], [10], [26]) konkrét megállapítások találhatók a magyar technikai-tudományos fejlődés feltételrendszeréről, más írásokból pedig az is kiderül, hogy a nyolcvanas években a hazánkat a fejlett tőkésországoktól elválasztó „technológiai rés" növekszik [18]. Egyetérthetünk azzal is, hogy „a magyar gazdasági dinamika és egyensúly követelményei... akkor egyeztethetők össze elfogadható mértékben, ha a magyar ipar teljesítményjavulása nemcsak lépést tart a világ fejlettebb országai illeszkedésének, exportfokozásának ütemével, hanem túl is szárnyalja azt" ([11] 269. l.).

A vitákban elhangzó súlyos érvek alapvető minőségi váltás szükségességére utalnak. Az is igaz ezzel kapcsolatban, hogy a politika szárnyakat tud adni az emberi munkának [30], de innovációs filozófiánk helytelen megfogalmazása esetén ezek a szárnyak rossz irányba repíthetnek [16].

Egyre inkább körvonalazódik annak a felismerése, hogy mennyire lényeges a fejlesztési stratégiák reális technikai-tudományos alapokon nyugvó pontos meghatározása ([1], [3], [11]). A kitörési pontok, a versenyképes szektorok, a fejlesztendő alágazatok, vertikális kapcsolódású technológiák és termékcsoportok meghatározása mind-mind fontos, de egymástól minőségileg eltérő oldalai a kérdéskörnek.

Bródy Andrással értek egyet, aki arra szólít fel, hogy érdemi technikai, hatékonysági kérdésekkel foglalkozzunk, mert csak ezek révén tudunk a minőségre és a termelés intenzifikálására hatni [4]. Ez azonban a különféle tudományok fontosabb ered-

Dr. Tóth József a műszaki tudományok kandidátusa, a Diósgyőri Gépgyár főmunkatársa.

A szerző köszönetet mond Bognár Józsefnek, az MTA Világgazdasági Kutatóintézete igazgatójának a cikkhez fűzött értékes megállapításaiért.

ményeinek, ezek között is kiemelten a mérnöki tudományok — legalább az általánosítás szintjén megfogalmazott — eredményeinek ismeretét feltételezi.

A szakemberek fontos feladata lenne ezért, hogy segítsék elő a kor tudományostechnikai lehetőségeit felölelő helyes fejlesztési filozófia kialakítását.

A revolúciós innovációról

A revolúciós innováció időnként felbukkanó eredményeit és gyakorlati megvalósulását akkor érhetjük tetten, ha a szakirodalom áttekintése során nem a természetes, hanem a meglepő dolgokra koncentrálunk. Thomas H. Naylor kitűnő esettanulmányokat összegező könyvében [27] a stratégiai mátrixok kapcsán tér ki a revolúciós innováció jelenségére. Eszerint a stratégiai mátrix egyik nagy előnye, hogy segít a nagy szervezeten belül a kisvállalkozásokra jellemző döntési közeg kialakításában. Ebben a közegben sok ember érzi úgy, hogy amit gondol és tesz, annak jelentősége van. A stratégiai mátrix alkalmazásának közvetlen eredménye az emberi erőforrások növekvő mozgósítása, közvetett eredménye pedig, hogy nő a radikálisan új műszaki vagy gazdasági ötletek megszületésének esélye. E forradalminak minősíthető újdonságokat a Shell Oil konzultánsa, William W. Reynolds „stratégiai megugrásoknak" nevezte, mivel ezek révén a cég egyetlen termékkel jelentősen elhúzhat versenytársaitól.

A meglepő dolog, amely számunkra itt és most lényeges: a radikálisan új műszaki vagy gazdasági ötlet, forradalminak minősíthető újdonság, mellyel a vállalat jelentősen előre törhet.

Az irodalomban nem gyakori az ilyen forradalmi újdonságokra vonatkozó konkrét utalás. Tapasztalataim szerint csak minden ötödik-tizedik szakirodalmi forrásból emelhető ki egy-egy konkrét utalás [10], [12], [14].

A rendszerezésre vállalkozó irodalom [9] sem mond erről többet, mint hogy „a technikai evolúció előrelátható, tervezhető..., a revolúciós folyamatok ezzel szemben robbanásszerűen törnek be a megszokott technikába, gyakran látványosak, nagy feltűnést keltenek, előrejelzésük csak részben lehetséges, és ez terjedésük sebességének évtizedekben mérhető időtartamával minősíthető. A forradalmi jellegű új technika bevezetése a kezdeti szakaszban nagy kockázatokkal, átmeneti veszteségekkel járhat. Sikeres akció esetén azonban a vállalat olyan előnyt szerezhet, ami ezeket a veszteségeket bőségesen megtéríti" ([9] 85. l.).

A marketingkutatási tevékenység egészének lehetőségeit áttekintve Twedt az Amerikai Piackutatók Egyesülése egyik kiadványában [29] leírja (idézi [20] 69. l.), hogy az amerikai vállalatok a piacot 5 fő körben 29 szempont alapján kutatják. A 29 vizsgálati szempont alapos tanulmányozásával megállapíthatjuk, hogy egy, a termékkutatás körébe bevont versenytermékét a résztvevőktől függetlenül tanulmányozzák, tehát ebben a kutatásban sem a vevő, sem a csere, sem az eladó szempontjai nem játszanak szerepet. Kizárólag az önmagában vett terméknek van jelentősége. A kiugróan jó minőség önmagában képes eldönteni a termék létjogosultságát.

A gépek generációs fejlődéséről

A gépek világában — akárcsak a biológiai lények világában — generációs váltások érvényesülnek. A gépeknek is megvannak a törzsfejlődési fokozataik, a különböző gépgenerációk átfedik egymást, egymással párhuzamosan léteznek, az elavult gépgenerációk kihalnak és újak születnek.

Ha ez így igaz, akkor a revolúciós innováció szellemében fel kell térképezni a gépgenerációk váltásának törvényszerűségeit, és a kutatást a piacon egzisztáló generációt egy (esetleg két) lépcsőfokkal követő generáció kifejlesztésére kell összpontosítani. Amikor ezzel a piacon megjelenünk, amerikai konzultáns kollégánk [27] szóhasználatával *stratégiai megugrás* következik be.

A dolog nehezebb része az, hogy meghatározzuk a *törzsfejlődés* belső törvényeit, domináns jegyeit, és megállapítsuk, hogy a technikatörténet napjainkig pontosan melyik lépcsőfokra jutott el a fejlődés során. Biológiai hasonlattal élve: a generációs váltásokat a gének szerkezetének milyen megváltozása idézi elő és jelenleg hol tart a technika a „génszerkezetváltás" megvalósításában?

A műszaki és fizikai tudományos vonatkozásokat itt nem részletezve megállapíthatjuk, hogy a gépek világában a generációs ugrások fő iránya: a beépített gépelemláncolatban az alacsonyabb szabadságfokkal működő gépelemeket minőségileg magasabb szabadságfokú gépelemekkel he-

lyettesítik. Amíg a szilárd anyagból készült elemi gépmechanizmus (gépelem) egy szabadságfok realizálására képes, addig a folyadék gépelem két szabadságfokot, a gáz gépelem három szabadságfokot és az elektromágnes gépelem négy szabadságfokot képes egyidőben megvalósítani. A technikatörténet legelső gépei kizárólag szilárd anyagból készültek, azután fokozatosan megjelent a gépekben a folyadék, később a gáz, majd az elektromágnesesség is. Napjainkig ezek az egymástól minőségileg különböző gépmechanizmusok külön-külön fejlődtek (mechanika, hidraulika, pneumatika, elektronika), és gépként egymásra épültek (ez a fejlődési folyamat azonban igen csekély tudatossággal zajlott). Így például a jelenleg létező legmodernebb technika: a mechanotronika [10] esetében a mechanikai elemekre közvetlenül az elektronikai elemek épülnek rá. E téren tehát egy többszáz éves technikafejlődési irány betetőzéséhez közeledünk, hisz a szilárd test és az elektromágneses test mechanizmusainak egymásra épülése a lehetséges két végletet kapcsolja össze. A gépek elektronizálása (öltöztető technika) utolsó lépcsőfoka a homogén gépmechanizmusok egymásra építésének.

A jövő körvonalai még csak felsejlenek, ám ennek alapján felismerhető, hogy a további fejlődés iránya az inhomogén mechanizmusú gépek kialakulása és elterjedése. Ezekben a minőségileg eltérő gépelemek már *egymásba épülnek*.

Nyilvánvaló, hogy a technika fejlődése nagy távlatokban a homogén és az inhomogén gépláncok feladattól függő, célszerű kombinációjának soklépcsős finomításával érheti el a biológiai lények működési mechanizmusait megközelítő tökéletességet.

Az itt érintőlegesen vázolt gépfejlődéselmélet számos kiegészítésre szorul ahhoz, hogy a konkrét revolúciós innováció biztonsággal alkalmazható elemi erejű munkaeszközévé válhasson. Itt csak a leglényegesebbre, a szűkebb értelemben vett technikai fejlődés és a szűkebb értelemben vett technológiai fejlődés ellentétes tendenciájára hívom fel a figyelmet. Ez az elhatárolás olyan fontos gazdasági és műszaki kérdéseket érint, mint a fejlesztés költségének és a megmunkálás pontosságának kapcsolata.

A megmunkálás pontosságának fokozása ugyanis napjaink technikájában rendkívül fontos, a leginkább meghatározó technológiai költségtényező és ezért a szakemberek túlnyomó többsége abban a tudatban él, hogy a technikai fejlődés fő iránya a megmunkálási pontosság fokozása.

Ez azonban csak a homogén gépmechanizmusok egymásra építésének esetében érvényes, az inhomogén gépmechanizmusokra való áttéréssel ellentétes tendencia lép érvénybe: a gép tökéletes működését nem a megmunkálási pontosság, hanem a rugalmas belső strukturáltság biztosítja.

Ennek a megállapításnak igazságát egy biológiai analógián keresztül érzékeltetem. A felnőtt embernek mint fizikai testnek a hosszmérete 1,2 méter és 2,4 méter között változik, vagyis a méretszórás 100 százalék. Egy 1 méteres gépelem méretszórása a ma technikája mellett még a 0,1 millimétert sem lépheti túl, mert nagyobb méretszórás esetén a gép nem működőképes. Az emberi test ellenben a 100 százalékos méretszórás ellenére kitűnően működik, mert működése nem a fizikai méretek pontosságára, hanem a belső struktúra harmonikus kapcsolatára épül.

Vagyis gépeink technikai fejletlensége követeli meg a nagy megmunkálási pontosságot és ez teszi oly költségessé a technológiát.

Meg kell még jegyeznem, hogy a generációs gépfejlődés elméletének ismerete és felhasználása természetesen nem teszi feleslegessé a szokásos marketing tevékenységet, amint az iránytű és a térkép birtoklása sem teszi feleslegessé a természetjáró számára érzékszerveinek használatát. Inkább arról van szó, hogy a piaci jelenségek közül ki kell szűrnünk a lényegtelen elemeket a lényeges elemek feltárása érdekében. Különösen hasznos lehet az ilyen a piaci jelenségek alkotó elemzésén, ésszerű ellenőrzésén alapuló kontroll elmélet felhasználása hazánkban, ahol a vállalatoknak legfeljebb 10—15 százaléka végez elfogadható marketing tevékenységet [23].

A rekonstrukciós innovációról

A generációs gépfejlődés elméletének egy sajátosan továbbfejlesztett alkalmazási területe a rekonstrukciós innováció.

Míg a generációs gépfejlődés elmélete, mint a természetben megnyilvánuló objektív dialektika jelentkezése a gépek világában átfogó érvényű, addig a rekonstrukciós innováció (amely az átfogó érvényű törvényekre reagáló emberi cselekvésben megnyilvánuló szubjektív dialektikát is ala-

pul veszi) alkalmazásának lehetősége részleges érvényű. Nem minden esetben, de igen gyakran hasznosan alkalmazható.

Az előzőekben bemutatott generációs gépfejlődés durva szerkezete a gépek funkcionális céljánál mélyebb értelmű összefüggésre mutat rá. A funkcionális céloktól függően (erőgép, szerszámgép, közlekedési eszköz stb.) a gépek fejlődésében más jegyek is fontos szerepet játszanak (például az energiaközlés módja, a munkafolyamat univerzalitása, a pályakötöttségek stb.), amelyek az előállító technológia fejlődő adottságaihoz igazodva tovább kombinálódnak és a durva szerkezetre ráépülve adják a gépfejlődés finom szerkezetét.

A gépfejlődés finom szerkezetét elemezve gyakorta állapítható meg az, hogy az egymást követő gépgenerációk lényegesen eltérnek egymástól, mivel a tervezők is arra törekszenek, hogy a legújabb felismerésekre támaszkodva mind tartalmilag, mind formailag szakítsanak a meglévővel. A legújabb felismeréseket azonban nem mindig és nem mindenben igazolja a gyakorlat, és a meglevőtől való elszakadás vágya oda vezet, hogy a következő generáció — igen gyakran — sok vonatkozásban visszatér a korábbi gépgenerációra, természetesen új, magasabb szinten. A teljes géplánccolat két egymást követő lecserélése azonban rengeteg anyag, energia és emberi munka felhasználásával jár, különösen olyan nagy, drága gépi berendezéseknél, amelyeknek többszáz tonnás egységei akár 40—50 éven át is munkaképesek. Az ezekre vonatkozó döntés meghozatala a legfelső szintű vezetésnek is komoly dilemmát okoz. Ha nem cserélik le az éppen üzemelő gépsorokat, akkor egész iparágak avulnak el, ennek minden következményével; ha pedig lecserélik, akkor az időleges termeléskieséssel kell számolni, és a szükséges tőkét más iparágaktól kell elvonni.

Ilyen problémák hatékony megoldásához nyújt segítséget a rekonstrukciós innováció elmélete. Ennek lényege az, hogy a meglévő technikát felváltó generációs lépést csak matematikai eszközökkel, virtuális módon hajtjuk végre, majd ezt meglévőnek feltételezve, gondolatkísérletek, szimulációs számítások, modellek elemzése útján tervezzük meg annak egy újabb generációs lépéssel történő felváltását. Vagyis előzetes terveink nem egy, hanem két (esetleg több) generációs lépést ölelnek fel. Az így körvonalazott géptervet vetjük össze a meglévő és üzemelő berendezés adottságaival és egy minimalizált költségigényű rekonstrukció keretében ténylegesen csak az okvetlenül szükséges változtatásokat hajtjuk végre.

A gyártó számára azért kecsegtető az ilyen fejlesztés, mert az eredményes egy lépéses revolúciós innováció (nemzetközileg elfogadott) 50 százalékos nyereséghozamával szemben [9] a két lépéses revolúciós innováció egy evolúciós innováció költségkeretén belül teljesíthető és 90—95 százalékos nyereséghozamot ígér.

A felhasználó számára nemcsak a kisebb költség jelent különös előnyt, hanem az is, hogy a meglévő berendezéseken dolgozó embereket a rekonstrukciót követően könnyű átképezni, hisz az üzem képe gyakorlatilag nem változik, de mindenki intenzívebben és jobb eredménnyel dolgozhat, általánosságban csökkenő fizikai megterhelés mellett.

A korszerű fejlesztési filozófiáról

Az előzőekben vázolt tudatos megelőző innováció főleg olyan területeken alkalmazható nagy biztonsággal, amelyeken viszonylagos elmaradás, esetleg az élenjáró csúcstechnológiákhoz képest többgenerációs elmaradás, fejlődési szakadék tapasztalható. Különösen a kis tőkeerővel rendelkező, a fejlesztési kapacitások hiányával küzdő országok esetében kívánatos fokozottabban odafigyelni ezekre a területekre, mivel az e területeken végrehajtott fejlesztés viszonylag kis befektetések árán gyorsan jelentős termelési-gazdasági eredményt képes hozni.

Nem azt jelenti ez, hogy hazánknak le kellene mondani a csúcstechnológiák követésének kínálkozó lehetőségeiről, hanem azt, hogy önálló fejlesztéseink során jobban meg kell ragadni a csúcstechnológiák árnyékában meghúzódó tudományos lehetőségeket. Ezen lehetőségeket megragadva ugyanis aktív szerepre tehetünk szert a nemzetközi munkamegosztás területén és ellensúlyozni tudjuk elmaradásunkata azokon a csak nagy tőkeerővel fejleszthető területeken, ahol szerény adottságaink folytán jobbára csupán technológiák és berendezések importőreiként jelentkezhetünk.

Nem mondhatunk le az alaptudományok felhasználásának lehetőségeiről sem. Épp az alaptudományok eredményeivel való összevetés jelzi ugyanis az alkalmazott tudományok frontvonalát megszakító elma-

radásokat, esetleges szakadásokat és azok okait.

Korunk fétise a növekedési ütem fokozása lett [12]. A világgazdaság fejlődésének jelen szakasza az emberi tényező szemszögéből is új minőséget képvisel [24]. A sikeres követő fejlesztés alternatíváinak választéka szűkült. A technikai-gazdasági szempontból vezető hatalmak előnye még nagyobbá, az elmaradók lemaradása pedig ezzel még hangsúlyozottabbá válik.

A növekvő szakadék leküzdésében rendkívül fontos szerepe van a széles körű alapfejlesztés frontjába beépített, néhány ponton támadó, de perspektívájában rendszeralkotásokra törekvő, a világszintet megelőző fejlesztésnek. Esetünkben tehát a helyes fejlesztési filozófia az alapkutatások minél teljesebb körének eredményein alapuló, a perspektivikusan jelentős piaci eredménnyel kecsegtető területeken önálló alkalmazott kutatásra építő gyártmányfejlesztés és egyéb területeken a gazdasági lehetőségek által megszabott módon végzett követő gyártás- és gyárfejlesztés.

A lehetséges kitörési pontok közül a tőkeszegény, kis országok számára a szűkebb értelemben vett technikai irányú, az *egyedi igények* kielégítésére összpontosító fejlesztés ajánlható, míg a tőkeerős, nagy országok számára a *tömeggyártás előnyeinek* kihasználására koncentráló technológiai (csúcstechnológiákat termelésbe állító) fejlesztés. Ezek azok a fejlesztési irányok, amelyekkel a nemzetközi munkamegosztás lehetőségei kölcsönösen előnyösen kihasználhatók.

Azt, hogy ez a felfogás mennyire eltér a sajtó által terjesztett és lassan közhangulattá váló felfogástól, két példával szeretném megvilágítani.

a) Vissza kell-e Magyarországon fejleszteni az acélgyártást? Épp ellenkezőleg! Rohamos sebességgel ki kell használnunk a minőségi acélgyártás területén világelsőségre alapot adó adottságainkat, ugyanis itt vannak a legnagyobb kihasználatlan tartalékaink. A magyar szakemberek a technika fejlődésének jövőbeli élvonalát képviselő szerkezeti acélminőségek [7] megalkotásával éppen napjainkban írják be nevüket a technikatörténet nagy könyvébe, s közben eltűrjük, hogy kohóműveinkben a gyakorlatban gyártott acélok minősége ne érje el a nemzetközi mércével mért közepes normát sem. Erre a paradox helyzetre azonban nem az acélgyártás visszafejlesztése a megfelelő válasz. Ez a leépítés azt jelentené, hogy a magyar gépiparnak is befellegzett.

Mi tehát a megoldás? A türelmünket fejlesszük vissza a rossz minőségű acélt gyártó kohászati üzemek vezetőivel szemben! A magyar szellemi termék addig jelenjék meg minőségi acélban, amíg az egyedi igények kielégítésére alkalmas!

b) Érdemes-e Magyarországon megindítani a személygépkocsi-gyártást? Igen! De csak abban az esetben, ha olyan konstrukciót fejlesztünk ki, amely minőségében ellentételezi a japán autógyártásnál négy-ötször magasabb gyártási önköltségünket. Ilyen lehet egy olyan konstrukció, amely egy generációs ugrással lépi túl a jelenleg már ugyancsak túlhaladott, alacsony hatásfokú, erősen környezetszennyező belsőégésű dugattyús motor konstrukciót [28], és amelynek karosszériája az előző példában említett kiváló minőségű, korrózióálló acélból készül. A lehetőség tehát ezen a területen is adott, csak élni kell vele!

Természetes dolog, hogy a termelőerők hazai fejlődésében végbemenő, ilyen mértékű minőségváltást a társadalmi viszonyok ezzel arányban álló reformjával kell összekapcsolni. Teljes mértékben egyet értek e vonatkozásban Simai Mihállyal [24], aki szerint nyilvánvaló, hogy az exportorientált stratégiák más típusú társadalmi és egyéni magatartásokat követelnek, mint az elsődlegesen belső fogyasztásra és importhelyettesítésre orientált gazdasági stratégiák. A mi közgazdaságtudományunk is adós e kérdéskör mélyebb, megalapozottabb kutatásával. Világos ugyanis, hogy a világgazdaság fejlett részéhez közel álló vagy annak szintjét elérő, esetleg azt túlszárnyaló teljesítmény tartósan nem biztosítható olyan ösztönzőkkel, amelyek alacsonyabb szinten és szerényebb teljesítmény mellett — esetleg — hatékonyak voltak.

Hivatkozások

[1] *Berend T. Iván:* Kitörési pontok. Magyar Memzet, 1985. dec. 24.
[2] *Bock Gyula:* Milyen messze vagyunk a reform határaitól? Valóság, 1986. 12. sz.
[3] *Botos Balázs:* Ipari külkereskedelmünk struktúrája és a nemzetköziesedés. Közgazdasági Szemle, 1986. 6. sz.

[4] *Bródy András:* A termelés intenzifikálásának problémái. Közgazdasági Szemle, 1986. 11. sz.
[5] *Darvas György:* A tudomány és a műszaki fejlesztés a nyocvanas évek közepén — a politika kihívása. Magyar Tudomány, 1987. 3. sz.
[6] *Gábor R. István:* Reformok, második gazdaság, „államszocializmus". A nyolcvanas évek tapasztalatainak fejlődéstani és összehasonlító gazdaságtani tanulságairól. Valóság, 1986. 7. sz.
[7] *Gifló Henrik:* Nagy fáradási feszültséghatású szerkezeti acél. 177 830 lajstromszámú magyar szabadalom.
[8] *Hoch Róbert:* A gazdaság nyitottsága és a belföldi felhasználás. Közgazdasági Szemle, 1986. 7—8. sz.
[9] *Horváth László:* Sikeres vállalkozás — szocialista szervezet. Kossuth Könyvkiadó, 1985.
[10] *Kapolyi László:* A mechanotronika jelene és jövője. Gépgyártástechnológia, 1986. 5. sz.
[11] *Kiefer Márta:* A külgazdasági illeszkedés és a főbb ipari fejlesztési koncepciók. Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz.
[12] *Kornai János:* Erőltetett vagy harmonikus növekedés gondolatok a növekedés elméletéről és politikájáról, Akadémiai Kiadó, 1972.
[13] *Kozma Ferenc:* A népgazdaság optimális nyitottsága, Külgazdaság, 1980, 11, sz.
[14] *Kozma Ferenc:* Egyén, vállalat, állam (Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez). Kossuth Könyvkiadó, 1984.
[15] *Köves András:* Időszerű-e még a nyitás? Közgazdasági Szemle, 1987. 2. sz.
[16] *Magyari Beck István:* Egy antiinnováció-elmélet vázlata. Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz.
[17] *ifj. Marosán György:* Az emberi tényező és fejlődésünk esélyei. Társadalmi Szemle, 1986. 3. sz.
[18] *ifj. Marosán György:* A technológiai „generációváltás" és társadalmi fejlődésünk. Társadalmi Szemle, 1987. 4. sz.
[19] *Nagy András:* Nyitni kék! Közgazdasági Szemle, 1986. 12. sz.
[20] A középtávú tervezés iparvállalatainknál. Ipargazdasági Értekezések. Szerkesztette Papanek Gábor. Akadémiai Kiadó, 1986.
[21] *Pásztor Sára:* Nyitott-e a magyar gazdaság? Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz.
[22] *Práger László:* A nyitottságról. Közgazdasági Szemle, 1986. 6. sz.
[23] *Sándorné Sz. Judit:* A szocialista vállalatok piaci tevékenységének vizsgálata. Kandidátusi értekezés, 1980.
[24] *Simai Mihály:* Az emberi tényező szerepe a világgazdaságban az 1980-as években. Közgazdasági Szemle, 1986. 6. sz.
[25] *Szabó Katalin:* Kifordítom, befordítom, mégis piac... Közgazdasági Szemle, 1986. 11. sz.
[26] *Szántó Borisz:* A fejlesztők ambíciói. Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz.
[27] *Thomas H. Naylor:* Új iparvállalati szervezet: a stratégiai mátrix. Akadémiai Kiadó, 1986.
[28] *Tóth József:* Energiatakarékos belsőégésű motor. 178 825 lajstromszámú magyar szabadalom.
[29] *Twedt, D. W.:* Survey of Marketing Research. American Marketing Association, Chicago, 1978.
[30] *Vajda György:* Rajtunk múlik a jövő. Társadalmi Szemle, 1986. 3. sz.

HANNES ANDROSCH:

A pénzügyek szerepe a világgazdaság strukturaváltásában*

Az utóbbi három évtizedben mind a nemzetgazdaságok, mind a világgazdaság drámai struktúra-átalakuláson mentek át. 30 év alatt megháromszorozódott a világ össztermelésének reálértéke. Folyó árakon ez jelenleg körülbelül 18 000 milliárd dollár. Miközben az európai ipari országok tartani tudták 28 százalékos részesedésüket, az Amerikai Egyesült Államok súlya 40 százalékról 23 százalékra esett vissza, Japán részesedése viszont 2,5 százalékról közel 10 százalékra emelkedve megnégyszereződött. Azok az országok, ahol a kereskedelmet az állam tartja kézben, 8,5 százalékos részesedésüket 12,5 százalékra, a fejlődő országok azonban 21 százalékról csak 22 százalékra tudták emelni.

Világszerte növekedett a külkereskedelem jelentősége az egyes nemzetgazdaságok számára, és ezzel függésük a nemzetközi környezet feltételeitől. Miközben a világkereskedelem a hatvanas évek elején csak 115 milliárd dollárt, azaz a világ teljes társadalmi termékének csak 10 százalékát tette ki, mára ez kereken 1900 milliárd dollár, ami a világ társadalmi termékének 20 százaléka. Egy nemzetgazdaságban a külkereskedelem részarányának mutatója az import és export összegének részaránya a bruttó nemzeti össztermékben. 20 évvel ezelőtt, amikor az Egyesült Államok esetében ez az arány csak 8 százalék volt, az amerikai gazdaságot joggal lehetett belső gazdaságnak tekinteni. Mára az Egyesült Államok is a világgazdaság szerves részévé vált, annak fejlődését mind kevésbé tudja meghatározni. Ugyanakkor saját belső viszonyait mind nagyobb mértékben befolyásolják a külső feltételek.

A világgazdaság jelenlegi állapota nem túl biztató. A nyugati ipari államokban a jelenlegi konjunktúraciklus az 1982-es hullámvölgy után 1984-ben túljutott a tetőpontján a nemzeti jövedelem reálértékének átlagosan 4,7 százalékos növekedésével. Az átlagos növekedés értéke azóta ismét alacsonyabb — 1985-ben 3 százalékot ért el, és 1986-ban a legjobb esetben is csak kevéssel 2 százalék fölött volt a növekedés. Az előrejelzések 1987-re és 1988-ra csak mérsékelt növekedést jósolnak, ami jóval 3 százalék alatti értéket jelent. Ez nem lesz elegendő a jelentős munkanélküliség — az OECD országokban jelenleg 32 millió ember munkanélküli — csökkentésére.

Azokban az országokban, ahol a kereskedelmet az állam tartja kézben, a növekedés üteme ugyan 1986-ban valamelyest emelkedett 1985-höz képest — előzetes becslések szerint 3,7 százalék — az olajárak esése azonban a KGST-országokban is éreztette hatását. Az olajárak zuhanása főleg a Szovjetuniót érintette súlyosan. Az olajexportból származó devizajövedelmének erőteljes csökkenése miatt az elmúlt hónapokban jelentősen csökkentette a beruházási javak importját. (Jóllehet az olajárak a decemberi OPEC értekezlet után ismét 3 dollárral emelkedtek — a spotpiacokon már hordónként 18,5 dollár, és az Amerikai Egyesült Államokban már közel jár a 20 dollárhoz —, kérdéses azonban, hogy meddig tart ez az emelkedés.) A kelet-nyugati kereskedelem, mindenekelőtt a Szovjetunió és a Nyugat közti kereskedelem élénkítésének az energiaárak tartós emelkedése a feltétele. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a kelet-nyugati kereskedelem politikai jelentősége felülmúlja gazdasági jelentőségét. 1985-ben a teljes világkereskedelem 1933 milliárd dolláros értékéből mindössze 155 milliárd dollár, azaz 8 százalék jutott az európai KGST-országokra (a Szovjetuniót is beleértve). Az OECD országok exportjából, amely 1262 milliárd dollár, csupán 34 milliárd dollár, tehát 2,7 százalék jutott a KGST térségre.

* Az 1987. január 23-án a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott előadás némileg rövidített szövege.

Dr. Hannes Androsch a bécsi Creditanstalt Bankverein elnök-vezérigazgatója.

Távolról sem megnyugtató a fejlődő országok gazdasági helyzete. A lakosság számának gyors gyarapodása mellett különösen vészterhes, hogy a gazdasági növekedés 1985. évi 3,2 százalékos értéke 1986-ban 3 százalék alá csökkent. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem reálértéke 1980 és 1985 között gyakorlatilag nem emelkedett, sőt Latin-Amerikában ugyanebben az időszakban 8 százalékkal csökkent.

A fejlődő országok helyzetét alapvetően négy tényező határozza meg.

— Az ipari országok mérsékelt növekedése és a protekcionista irányzatok erősödése szűkítik a fejlődő országok exportnövekedésének lehetőségeit.

— A nominálkamatok jelentős csökkenése ellenére a továbbra is magas reálkamatok meggátolják az adósságszolgálat érezhető könnyítését.

— Az olajárak esése ugyan sok kisebb fejlődő országnak előnyös, a nagy olajexportáló országok (Mexikó, Venezuela, Nigéria, Indonézia, Egyiptom stb.) egyébként is súlyos gazdasági gondjait azonban tovább fokozta, és ezzel a fejlődő országok eladósodásának problémája ismét kiéleződött.

— Az alacsony világpiaci árak miatt a nyersanyagok exportjából származó árbevétel elégtelen, csökkennek az importlehetőségek és ezzel a harmadik világ sok országa fejlődésének kilátásai romlanak. Miközben a múltban a dollár-árfolyam esése legtöbbször a nyersanyagárak emelkedésével járt, jelenleg a túlkínálat lehetetlenné teszi ezt az összekapcsolódást.

A nyersanyagok túlkínálata és az ennek megfelelő árcsökkenés nyilvánvalóan nem konjunkturális, hanem hosszú távú, strukturális jellegű. Annak a változásnak a következménye, hogy az ipari termelés, valamint a nyersanyag és energia iránti kereslet közötti kapcsolat meglazult. Az új technológiák és az új anyagok a fajlagos anyag- és energiafelhasználást rendkívüli mértékben csökkentették. Az utóbbi 10 évben például az ipari államokban az ipari növekedés acéligényessége kereken 40 százalékkal csökkent. 50 kg üvegszálas kábellel pedig ma ugyanannyi telefonbeszélgetés továbbítható, mint egy tonna rézhuzallal. Olyan nagyvárosok, mint London, a lefektetett régi rézkábelek nagy mennyisége miatt értékes rézbányákká változhatnak.

A világgazdaság stabilitását mindenekelőtt fontos államok vagy államcsoportok jelentős külgazdasági egyenetlenségei veszélyeztetik. Ilyen egyenetlenség Japán, az NSZK, Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapúr folyó fizetési mérleg többlete egyfelől, és az Egyesült Államok komoly mérleghiánya másfelől. A fontosabb nemzetközi pénznemek jelentős árfolyam-ingadozásai ezzel is összefüggnek.

A dollár 1980-ban időnként csak 1,7 nyugatnémet márkát ért, 1985 februárjában 3,47 márkáért jegyezték és legutóbb ismét 1,9 márka alá esett. Az ilyen — rövid időn belül jelentős mértékű — árfolyamingadozások komoly nehézségeket okoznak az exportőröknek, miközben termelési költségeik viszonylag állandóan emelkednek. Ha abból indulunk ki, hogy a gazdálkodás célja az emberek lehető legjobb ellátása árukkal és szolgáltatásokkal, meg kell állapítanunk, hogy a jelenlegi nemzetközi pénzügyi rendszer nem szolgálja ezt a célt. Ennek fő oka az ismert osztrák származású közgazdász, Peter F. Drucker által hangsúlyozott szakadás a reál- és szimbolikus gazdaság között, ami nem más, mint az anyagi és a szolgáltató szektor elszakadása a pénzgazdaságtól. A nemzetközi pénz- és tőkepiacok már nem szolgálják, hanem mindinkább meghatározzák magát a reálgazdasági fejlődést. Ez természetesen az amúgy is korlátozott források téves befektetéséhez vezet, mivel egy olyan beruházás, amely 3 márkás dollárárfolyam felett kifizetődő, 2 márkás dollárárfolyam alatt gazdaságilag abszurddá válhat. A reálgazdaság zavarát fejezi ki, hogy miközben a világkereskedelem kereken 1900 milliárd dollárt tesz ki évente, a devizakereskedelem forgalmát egyedül New Yorkban, Londonban és Tokióban *napi* 200 milliárd dollárra becsülik. Természetesen ezen tőkék mozgatását jelentős mértékben a bankok közvetítik, de nem ők határozzák meg azokat. Itt sokkal inkább az intézményes befektetők, mindenekelőtt a nyugdíjalapok, a nemzetközi tevékenységi körű vállalatok és nem utolsó sorban a jegybankok játszanak fontos szerepet.

A rugalmas árfolyamokra való áttérés idején a szakemberek még azt hitték, hogy ezáltal messzemenően biztosítható lesz a nemzeti gazdaságpolitikai autonómia. Azt várták, hogy az árfolyammozgásoknak lényegében csak az infúziós és termelékenységi trendek eltérését kell majd áthidalniuk. Ma már látjuk, hogy ez illúzió volt, ugyanis a belgazdaság helyzetének javítására irányuló gazdaságpolitikai intézkedések (mint például az amerikai kamatok magasba tornászása) hatalmas tőkéket hoznak mozgásba, amelyek

a valós fejlődéstől függetlenül, jelentősen befolyásolják a fizetési mérlegeket. A tőkeáramlás mértékére jellemző, hogy az OECD becslései szerint az Egyesült Államok 1986. évi folyó fizetési mérleghiánya 140 milliárd dollár, ugyanakkor Japán feleslege kereken 80 milliárd, az NSZK-é pedig 35 milliárd dollár volt.

Az utóbbi két évben bekövetkezett árfolyamváltozások nem hozhatják létre belátható időn belül az egyensúlyt. Két okból sem. Az érintettek általában csak a szokásos késedelemmel reagálnak az árfolyamváltozásokra, másrészt azért nem, mert az amerikai fizetési mérleghiány jelentős része olyan országokkal és régiókkal szemben halmozódott fel, mint Kanada és az ázsiai és dél-amerikai küszöbországok, amelyek pénznemei meszszemenően a dollárhoz kötöttek. 1985-ben az Egyesült Államok kereskedelmi mérleghiánya Európával szemben 23 milliárd dollár volt, tehát alig több, mint Kanadával (22 milliárd), illetve a három kelet-ázsiai országgal: Dél-Koreával, Tajvannal és Hongkonggal szemben (ugyancsak 22 millió dollár). Az NSZK-val folytatott kereskedelemben létrejött amerikai mérleghiány (11 milliárd dollár) pedig körülbelül a Mexikóval és Brazíliával szemben fennálló mérlegnek felelt meg. 1986-ban az Egyesült Államok kereskedelmi mérleghiányának a szintje változott (például a Japánnal szembeni kereskedelmi mérleghiány az 1985-ös 40 milliárd dollárról 51 milliárd dollárra nőtt), de a földrajzi megoszlása lényegében nem.

Az Egyesült Államokban nagyon kevés megtakarítás áll a hatalmas, legutóbb kereken 220 milliárd dolláros mérleghiánnyal szemben, így tőkeszükségletét jelentős részben tőkeimportból kell fedeznie. Reagan elnök ugyan 1988-ra olyan költségvetési tervezetet terjesztett elő, amely a deficitet 108 milliárd dollárra felezi, de nagyon valószínűtlen, hogy a kongresszus a javasolt kiadáscsökkentéseket — elsősorban a szociális kiadások lefaragását — megszavazza.

Ezzel szemben Japánban még mindig intézményes gondolkodásbeli akadályai vannak az import erőteljes növelésének, s így aktívuma csökkentésének. Európa pedig közelítőleg sem használja ki gazdasági potenciálját és mégis mérlegtöbbletet akkumulál. A reálkamatok jelenleg meghaladják az ipari befektetések jövedelmezőségét, és ezzel a termelőberuházások, vagy a termeléshez kapcsolódó szolgáltatások, a kutatás, fejlesztés és oktatás rovására az értékpapír-üzlet felé fordítják az érdeklődést.

Napjainkban tanúi lehetünk az egységes világgazdaság gyors ütemű kialakulásának, s ezzel egyidejűleg az egyes nemzetgazdaságok közötti függés drámai növekedésének. A folyamattal új típusú problémák hirtelen megjelenése is együttjár. Ezek megoldására azonban az e célból létrehozott nemzetközi intézményrendszer nem képes. Az ellentmondásos helyzetet jelzik a nemzetközi pénzügyi rendszer zavarai ugyanúgy, mint a világszerte növekvő protekcionizmus, a fejlett ipari államok nemzeti gazdaságpolitikájának összehangolatlansága, vagy a nemzetközi adósságproblémák nehézkes kezelése.

Könnyebb bírálni a nemzetközi pénzügyi rendszert, mint gazdaságilag ésszerű és politikailag kivitelezhető megoldásokat találni a helyébe. Leginkább az Európai Fizetési Unióról képzelhető el, hogy az átalakítás modelljéül szolgálhatna. Természetesen nem lehet közvetlenül a világ pénzügyi rendszerére átültetni, de bizonyára megfelelően átalakítható. A Fizetési Unió teljesítőképességéről széles körben jó vélemény alakult ki, mivel fennállásának 7 évében stabilizálta a reálárfolyamokat, és ezzel bizonyos fokig kiszámíthatóvá tette a nominális árfolyamalakulást. Ezt csak úgy lehetett elérni, hogy az Európai Fizetési Unióban résztvevő országok készek voltak igazi együttműködésre, gazdaságpolitikájuk egyeztetésére és az árfolyamstabilizálás célját beépítették gazdaságpolitikai célrendszerükbe.

A nemzetközi pénzügyi rendszer sikeres reformjának éppen az lenne a lényeges előfeltétele, hogy az ipari országok vállalkozzanak az együttműködésre árfolyampolitikájuk és általános gazdaságpolitikájuk meghatározása terén. Sajnos ez az együttműködés — amely az 1985-ben létrejött és oly reményteljes *Plaza-megegyezéssel** mintha meg is kezdődött volna — időközben ismét akadozik.

Bármennyire is örömteli az új GATT-tárgyalásokra vonatkozó *Punta del Este-i***

* Ezt a megegyezést nemzetközi pénzügyi körökben a tárgyalások színhelyéről, a newyorki Plaza Hotelről nevezték el.

** A Punta del Este-i tárgyalások a GATT keretében, 92 állam részvételével folyó körtárgyalások. Az előkészítő megbeszélések 1987 januárjában kezdődtek meg.

határozat, világosan látni kell, hogy ezek a tárgyalások csak a nemzetközi pénzügyi rendszer reformjával együtt lehetnek tényleg eredményesek. Mindaddig nem lehet ugyanis az áruk és szolgáltatások szabad kereskedelméről beszélni, amíg az árfolyamok nem tükrözik legalább megközelítően az egyes nemzetgazdaságok helyzetét. A valósághű árfolyamok ugyanis nemcsak erőteljesebben, de ésszerűbben is képesek befolyásolni a kereskedelmi folyamatokat, mint a protekcionista intézkedések teszik. Közvetlen összefüggés van az eltorzult pénzviszonyok és a terjedő protekcionizmus között: azon országok, amelyek valutaárfolyama túlértékelt, erőteljesen hajlanak arra, hogy protekcionista intézkedésekkel védekezzenek.

A protekcionizmus kérdése elvezet a harmadik világ eladósodásának problémájához, mivel az ipari országok piacának elzárkózása a fejlődő országokból származó import elől növeli az adós országok terheit. Ellentmondásos az, hogy a fejlődő országoknak először hiteleket nyújtanak ipari létesítmények felállítására, aztán az exportfeltételek szigorításával megvonják tőlük a lehetőséget az adósság törlesztéséhez szükséges deviza megszerzésére.

Alapvetően célszerűtlennek tartom, hogy bűnösöket keressünk a nemzetközi adósságprobléma keletkezésének ügyében. Sokkal inkább a használható megoldásokat kell keresni. Ennek ellenére — a bűnbak személyétől függetlenül — hasznos lehet az eladósodási probléma okainak feltárása, mivel a felelősség és kompetencia kérdésének tisztázása segíthet a kérdés jövőbeni kezelésében. Ezek az okok nézetem szerint a következők:

— az 1979-es második olajárrobbanás, amely az olajfelhasználó országokban recessziós folyamatokat váltott ki. A problémát tovább élezte ezen országok *visszafogó jellegű antiinflációs politikája.* A fejlődő országok exportja az ipari államok keresletének csökkenése miatt 1981-ben és 1982-ben összesen 14 százalékkal esett vissza.

— A nyersanyag-, élelmiszer- és energiaárak strukturális okokra visszavezethető esése, amely *a fejlődő országok cserearányainak jelentős romlásához vezetett.*

— Az olajárrobbanásból eredően felgyorsult az infláció, ebből következően nagymértékben emelkedett a kamatszint és ehhez a nagyobb ipari államokban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban *restrikciós pénzügyi politika* kapcsolódott.

— A fejlődő országokból származó exporttal szemben erősödött a korlátozás.

— A fejlődő országok gazdaságpolitikája hibás volt, mert menekülésre késztette a tőkét, továbbá mert *a külföldi hiteleket* e gazdaságpolitikáknak megfelelően nem mindig *produktív módon használták fel.* Nyilvánvaló, hogy az idegen pénznemben nyújtott hiteleket elsősorban olyan létesítmények megteremtésére és bővítésére kellene fordítani, amelyek közvetlenül vagy közvetve devizakitermelő célúak.

A nemzetközi adósságprobléma keletkezésének oka sokak szerint a bankok túlméretezett hitelező tevékenysége volt. Az ember utólag mindig okosabb, és mihelyt egy hitel-igénybevevő — legyen az egy ország, egy vállalat vagy magánszemély — fizetési nehézségekkel küzd, a hitelnyújtás mindig „túlméretezettnek" minősül. Egyébként a bankok az adósságválság kitörése előtt sok esetben egyáltalán nem voltak abban a helyzetben, hogy az adós ország pénzügyi helyzetéről megbízható képet alkossanak, mivel ezek gyakran maguk sem ismerték külföldi adósságaik teljes összegét. Nem lett volna szabad a bankoknak ilyen feltételek mellett, az első olajárrobbanás után további hiteleket nyújtani? A jelentős fizetési mérleg-problémák miatt ez még mélyebb és hosszabban tartó recesszióhoz vezetett volna. Az is elképzelhető, hogy az olajból származó jövedelmek a bankokon kívüli csatornákon keresztül megtalálták volna az utat a deficites országokhoz, ami viszont csak a hitelnyújtók összetételén változtatott volna egy keveset, és magát az eladósodási problémát nem szüntette volna meg. Úgy hiszem, hogy a bankokat annak idején joggal dicsérték a petrodollárok sikeres visszaforgatásáért. Igaz, hogy alábecsülték a kockázatot, és sok esetben csak akkor kezdték el a komoly országelemzések összeállítását, amikor egyes nagyobb országok már fizetési nehézségekkel kezdtek küszködni. Tévesen mérték fel a világgazdasági trendeket és összefüggéseket. Ám végül is ugyanígy jártak a nagy nemzetközi pénzügyi szervezetek, neves kutatóintézetek és a hitelező és adós országok felelős gazdaságpolitikusai is!

Ha még egyszer áttekintjük a nemzetközi adósságprobléma keletkezésének okait, nyilvánvalóvá válik, hogy a felelősség nagyrészt az ipari államokat terheli. A fejlődő országok aligha lehetnek felelősek a világgazdaság nem kielégítő növekedéséért, a meg-

növelt LIBOR kamatlábért*, az energia és az ipari nyersanyagok keresletének — a technológia változásait követő — eltolódásáért, a világszerte felhalmozódó agrártermékfeleslegekért és az ipari államok protekcionista intézkedéseiért. Viszont elmarasztalhatók a gazdaságpolitikájukban elkövetett mulasztásokért.

Ahhoz, hogy az adósságproblémát hosszú távon is megoldjuk, mindenképpen szükséges (de önmagában nem elégséges), hogy elérjük a világgazdaság és az adós országok megfelelő növekedését, olyan reálkamatszintet, amely ennek megfelel, és azt, hogy a fejlett ipari országok lemondjanak a fejlődő országokkal szemben alkalmazott protekcionista intézkedésekről.

A nagy ipari országoknak nemcsak saját házuktáját kell rendbehozniuk, hanem hozzá kell járulniuk a harmadik világ — különösen a latin-amerikai régió — hatalmas fejlődési lehetőségeinek kihasználásához is. A kiválasztott fejlődő országok növekedésének elősegítése nemcsak adósságproblémáik megoldásához és a gyorsan növekvő lakosság méltányos életszínvonalának biztosításához lenne döntő hozzájárulás, hanem az ipari országok jól felfogott érdeke is lenne, mivel ez saját növekedésüket is ösztönözné. A *Baker-terv* jelentősége is abban rejlik, hogy az — a Nemzetközi Valuta Alap rövid távú illeszkedési programjaival ellentétben, amelyeknek mint tűzoltóakcióknak persze megvan a maguk jelentősége — a hosszú távú fejlesztési szempontokat helyezi előtérbe és az azzal kapcsolatos terheket elosztja a kereskedelmi bankok, a nemzetközi fejlesztési bankok és a hitelnyújtó és az adós országok kormányai között. Sajnos azonban a Baker-tervet eddig nem valósították meg.

A fejlődő országok fejlesztésének stratégiája — megvalósulása esetén — az első szakaszban biztosan a tőkeáramlás irányának megfordítását követelné az adósok és a hitelező országok között. Ez a cél alapvetően két módon érhető el: az adósságszolgálat csökkentésével vagy új tőke rendelkezésre bocsátásával, illetve — s ez lenne a legcélszerűbb — a kettő összekapcsolásával.

Az adósságszolgálatot kétféle módon kellene csökkenteni. Először is nagyvonalú és igen hosszú távú átütemezésekkel. Az egy évre szóló átütemezések még mindig elterjedt gyakorlatát ugyanis — amely a tárgyalóasztal két oldalán ülőktől jelentős időráfordítást és személyes erőfeszítést igényel — nem tartom célravezető, tartós megoldásnak. Másodszor a kamat felső határának rögzítésével — még akkor is, ha a bankvilág jelentős része ezt elutasítja. Nézetem szerint ez becsületesebb megoldás, mint új hiteleket adni a kamatszolgálat teljesítésére.

Ha a fejlődő országok növekedését serkentő gazdaságpolitikai stratégia az adósságszolgálat csökkentését és/vagy pótlólagos tőke rendelkezésre bocsátását igényli, akkor rögtön felmerül a kérdés, hogy ki viselje a hitelezők többletterheit és kockázatát. Nem hiszem, hogy ezeket a terheket kizárólag, vagy akár túlnyomó részben az üzleti bankokra lehet hárítani, egyszerűen azért, mert az egyes hitelező bankok helyzete túlságosan különböző ahhoz, hogy a terhek azonos mértékű elosztása elfogadható legyen, a differenciálás viszont a gyakorlatban nem lenne kivitelezhető. Ha egy nagyobb bank nehéz helyzetbe jut, az a pénz- és tőkepiacok szoros nemzetközi összefonódása és az intenzív bankközi kapcsolatok miatt az egész nemzetközi pénzügyi rendszert veszélyezteti. Másrészről pedig sok bank már eddig is jelentős előzetes gondoskodást vállalt „problémás" nemzetközi hitelek ügyében, méghozzá a többi ügyfél, illetve az adófizetők terhére. Ezeket az előtakarékossági alapokat csendes tartalékként vezették be a banki mérlegekbe, de eddig nem járultak hozzá tevékenyen a nemzetközi adósságprobléma enyhítéséhez. Mindezek mellett azért sem tűnik elfogadhatónak, hogy a hitelező bankok viseljék a teljes terhet, mivel az eladósodási probléma megoldása, a nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitásának fenntartása és a világgazdaság további növekedésének biztosítása elsősorban az államok érdekeit szolgálja, vagyis az ehhez szükséges források rendelkezésre bocsátásáért a bankokat az államok kormányainak kell kárpótolni.

Elengedhetetlen tehát, hogy a hitelező országok kormányai és jegybankjai is hozzájáruljanak e stratégia megvalósításához az adósságprobléma megoldása érdekében. Nem tartható tovább ugyanis az a helyzet, hogy egyrészről a jegybankok a Nemzetközi Valuta Alappal karöltve arra unszolják a kereskedelmi bankokat, hogy új hiteleket nyújtsanak

* Az angol bankok által bankközi kölcsönzés esetén felszámított kamatláb.

a problémákkal küszködő országoknak, másrészről viszont a bankfelügyeleti hatóságok egyre szigorúbb szabályokat hoznak a nemzetközi hitelkockázat csökkentése érdekében. Elgondolkoztatóak az egyes nemzeti felügyeleti szervek szabályai és előírásai között mutatkozó jelentős különbségek. Ez egyrészt rendkívüli mértékben megnehezíti az átütemezési tárgyalásokat, mivel a hitelező bankok nem tudnak a mindenkori nemzeti adottságokat figyelembevevő egységes, nagyvonalú megállapodást kötni az adós országgal. Másrészt pedig oda vezet, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer sorsa mindinkább a nemzeti felügyeleti szervek bürokratáinak kezébe kerül.

Figyelemre méltó, bizonyos értelemben a hitelező országok kormányainak véleményét is magában foglaló javaslatot tett a közelmúltban *Alfred Herrhausen*, a *Deutsche Bank* elnökségének szóvivője. Ő *kamatkiegyenlítő alap* létrehozását szorgalmazza a nagymértékben eladósodott fejlődő országok javára. Ennek segítségével meg lehetne akadályozni az adós országok kamatszolgálatának korlátlan növekedését. Az alap létrehozása az IMF által meghatározott módon a Világbanknak, a hitelező országok kormányainak, valamint a hitelező kereskedelmi bankok nemzeti hovatartozása szerinti kormányoknak a feladata lenne. Amennyiben a mindenkori kamatszint meghaladná az előre megállapított maximális értéket, az esedékes többlet kamatszolgálatot az alap hozzájárulásaiból kellene fedezni.

Két komoly érv szól e javaslat mellett:

— ha a kiegyenlítő alap igénybevételének engedélyezését az IMF feltételeihez kötnék, ezzel a hitel egész futamideje alatt arra késztetnék az adós országokat, hogy sikeres gazdaságpolitikát folytassanak;

— a hitelező országoknak pedig a jelenleginél inkább érdekükben állna, hogy a kamatszintet alacsonyan tartsák.

Miközben a kamatkiegyenlítő alap létrehozása egyfelől a hitelbiztosítás és a lakosság életkörülményei javításának eszköze lehetne, a fejlődő országok számára más oldalról a hitelező államok kormányainak mind számottevőbb visszavonulását válthatná ki az exportfinanszírozásból és az exportgarancia-üzletből, ami viszont ellentétes lenne az eredeti célokkal. Természetesen tudom, hogy sok fejlett ipari ország is költségvetési nehézségekkel küzd, de nem hiszem, hogy a legnagyobb jólétben élő országoknak a fejlődő országok terhére kellene szanálniuk költségvetésüket. A hosszabb távú kereskedelemfinanszírozás területén lehetséges lenne a kölcsönnyújtás kiterjesztése, ha elérhetővé válna a kockázat méltányos megoszlása a kereskedelmi bankok és az állami exportfinanszírozó intézmények között. Miután a bankok e téren egyedül maradtak, nem volt más választásuk, mint a nehéz helyzetbe jutott országok számára megszigorítani a további hitelnyújtás feltételeit.

Mindezek tükrében, melyek a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok távlatai? Melyek legközelebbi teendőink e kapcsolatok javítása terén?

A kelet-nyugati kereskedelem fejlődésének kilátásai — mindenekelőtt az olajárak esése miatt — jelentősen rosszabbodtak. A kapcsolatok élénkítése érdekében bizonyos lépéseket kell tenni. Megfelelő világpolitikai légkör mellett növelni kell a finanszírozás rugalmasságát, szélesíteni kell a kooperációt, például vegyesvállalatok alakításával, illetve harmadik piaci együttműködéssel, és kívánatos lenne a szocialista országok erőteljesebb bekapcsolása fontos nemzetközi gazdasági szervezetekbe.

A kelet-nyugati kapcsolatok finanszírozása jelenleg túl mereven törekszik a kereskedelmi, illetve fizetési mérlegek kiegyenlítésére. Ennek oka a kelet-európai pénznemek konvertálhatatlansága. A KGST-országok — Magyarország kivételével — eddig sikertelenül próbálták megoldani ezt a problémát. Ennek a kereskedelem fejlesztése előtt álló gátnak a leküzdéséhez elengedhetetlen a szorosabb intézményi együttműködés kiépítése Kelet és Nyugat között. Ha Románia, Magyarország és Lengyelország után a többi KGST-ország is belépne a Nemzetközi Valuta Alapba, ez jótékony hatással lenne a kelet-nyugati kereskedelem finanszírozására és mennyiségére egyaránt. Hozzájárulhatna a kereskedelem élénkítéséhez és a korlátok leépítéséhez, ha a Szovjetunió is belépne a GATT-ba, amelynek Magyarország, Lengyelország, Románia és Csehszlovákia már tagja. El kell érni a Közös Piac és a KGST közötti közeledést is. Bármennyire örvendetes is a Közös Piac 12 tagországra bővülése, a közösségnek nem szabadna megfeledkeznie az Európa többi részével — az EFTA-országokkal és az európai KGST-országokkal — folytatott kooperációiról sem. A kelet-európai országok oldaláról nézve az Európai Közös-

ség nagyon jelentős terület. Ezt érzékelteti, hogy a 12 országra kiterjedő Európai Gazdasági Közösség mint egységes gazdasági térség a lakosság számát tekintve kereken 320 millió emberrel Kína és India után a világ harmadik legnagyobb gazdasági térségét jelenti, vagyis nagyobb, mint az Egyesült Államok (240 millió ember), vagy Japán (130 millió ember). 1957-ben az EK akkori 6 tagországában 170 millió ember élt, a bruttó ipari termelés pedig 160 milliárd dollár volt, legutóbb viszont már 3100 milliárd dollár. Az EK exportja (275 milliárd dollár az EK-n belüli export nélkül) is felülmúlja az Egyesült Államokét (200 milliárd dollár) és Japánét (150 milliárd dollár).

A kelet-nyugati kereskedelmet — akárcsak korábban — túlnyomórészt bilaterális egyezmények keretében finanszírozzák. Ezek az egyezmények állami garanciával nyújtott exporthitelekről szóló megállapodások. A múltban ezeket a hiteleket gyakran kamatláb-csökkentéssel támogatták. Ezt a kamat-támogatást a politikai légkör keményedése miatt Nyugaton mindinkább megtagadják. Emiatt a KGST-országok fokozzák a nemzetközi pénz- és tőkepiac igénybevételét (1984-ben 3,7, 1985-ben pedig 5,2 milliárd dollár hitelt vettek fel). A KGST-országok tőkepiaci aktivitását nem utolsósorban a nemzetközi pénzvilág visszaszerzett bizalma tette lehetővé (amely persze nem vonatkozik az átütemezési tárgyalásokat folytatókra).

A hitelforgalom egy részét bizonyára a jövőben is a hagyományos finanszírozási eszközök, azaz a konzorciális eurohitelek fogják adni. Azok az ingadozások, amelyek ezekre a pénzpiacokra jellemzőek, nehezen egyeztethetők össze a kelet-európai tervgazdaságok adottságaival. Az utóbbi időben kifejlesztett bizonyos eszközökkel — mint például a Zincswaps (meghatározott kamatláb változtatható kamatlábért), vagy a pénzügyi termin-üzletek stb., azonban ezeket az ingadozásokat is csökkenteni lehet.

Ahhoz, hogy a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokat minőségileg új szintre emeljük, fokozott nyugat-keleti ipari kooperációra van szükség. Az energiaipar, a környezetvédelem, a mezőgazdaság olyan területek, amelyeken lehetséges az ésszerű, gyümölcsöző, kölcsönös előnyt nyújtó együttműködés. Ennek finanszírozásához új hitelforrásokat is fel lehetne tárni, mivel a közös vállalkozásokban a nyugati fél is felelősséget vállal. A kelet-nyugati kapcsolatok jelenlegi nehézségeit kihívásnak kell tekintenünk e kapcsolatok újraformálására.

★

A világgazdaságra ma az egyes népgazdaságok kölcsönös függősége jellemző, amelyből egy ország sem, még az Egyesült Államok erős gazdasága sem vonhatja ki magát. Az a hit, hogy korunkban autonóm gazdaságpolitikai döntéseket lehet hozni, mindinkább illúziónak bizonyul. De a kölcsönös nemzetközi függőség azt is jelenti, hogy a világszerte éledő ellentmondások: a munkanélküliség, a folyó fizetési mérleg egyensúlytalansága, az árfolyamok ingadozása, a magas reálkamatok, az erősödő protekcionizmus, a nemzetközi eladósodás, nem vizsgálhatók és kezelhetők egymástól elszigetelten, hanem csak egy összefüggő rendszer elemeiként. A nemzetközi adósságproblémát értelmetlen pusztán technikai kérdésként kezelni, és nem is oldható meg mindaddig, ameddig bizonyos alapfeltételek — mint a kielégítő mértékű gazdasági növekedés, a méltányos kamatszint, a protekcionista lépésekről való lemondás, vagy az amerikai „közös deficit" leépítése — nem teljesülnek. Értelmetlen új GATT-szabályokról tárgyalni, ha egyidejűleg nem teremtik meg a reálárfolyamok nagyobb stabilitását a nemzetközi pénzügyi rendszer reformja útján; mert hogyan valósítható meg a szabad külkereskedelem, ha az árfolyamok néhány hónapon belül megduplázódnak, vagy éppen feleződnek? A pénzügyi rendszer pedig mindaddig nem lehet szilárd, amíg a nagy ipari államoknak nem sikerül gazdaságpolitikájukat jobban összehangolni.

Mint valóban globális rendszernek, a pénzügyi rendszernek kétségtelenül döntő szerepe van a nemzetközi gazdasági problémák megoldásában. Schumpeter, a nagy osztrák közgazdász írta „A pénz lényege" című művében, hogy „egy nép pénzügyeinek állapota az összes körülményeinek szimptómája", és „semmi nem fejezi ki olyan világosan, milyen fából faragtak egy népet, mint az, amit pénzpolitikai szempontból tesz". Ezek a kitételek a nemzetközi finanszírozási rendszerre, mint a világgazdaság állapotának kifejezőjére is érvényesek.

Huszti Ernő: Antiinflációs útkeresés — monetáris politika és gyakorlat Magyarországon

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 225 l.

Huszti Ernő könyve már bevezetőjében is figyelemreméltó és érdekes gondolatokat vet fel. Észreveszi az ellentmondást a gazdaságban eluralkodó naturális szemlélet és az elméletben jelentkező szélsőségesen monetarista nézetek között, s megleli köztük az összefüggést: „Minél naturálisabb ...a szemléletmód, annál kedvezőbb alapot teremt a szélsőséges monetarista nézetek számára. Minél több a kudarc a pénzoldali tényezők elhanyagolása miatt, érvényesítésüket annál erősebben, az indokoltnál nyomatékosabban hangsúlyozzák s igyekeznek kierőszakolni. Így rendkívül fontos felismerni azt a határt, amely a monetarista kérdések reális érvényesítésének territóriumát választja el a gazdaság más — a monetáris döntések által nem vagy alig befolyásolható — működési területeiről" (17. l.).

Huszti Ernő a gyakorlatban kialakult monetáris rendszer bemutatásával, problémáinak elméleti elemzésével segít megismerni a monetáris intézkedések lehetőségeit és korlátait. A könyv még a kétszintű bankrendszer megteremtése előtt íródott, s ezért harcosan kiáll annak létrehozása mellett, ismertetve a bankrendszer átalakítása körüli vitákat.

A könyv első része a monetáris mechanizmussal, módszerekkel, az intézményekkel és a monetáris rendszer fejlődésével foglalkozik jól feldolgozott ismeretanyagot nyújtva, de a gyakorlatnak, a gazdaságpolitikának is szól polémikus hangvétele és jobbítási törekvése.

A *monetáris egyensúly* és a *monetáris politika* tárgyalása vezet át a könyv inflációval foglalkozó második részéhez. A monetáris egyensúlyt Huszti Ernő a gyakorlat szempontjából a számbavehetőség oldaláról közelíti meg. A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség hagyományos marxi képletébe beveszi a készletek forgási sebességét is, s ezzel a forgalmi képletet az áruk oldaláról is forgalmi jellegűvé teszi. Abban is tovább lép, hogy a hagyományos egyenlőségi képletet egyenlőtlenséggé változtatja. Nála

$$pf_1 > kf_2$$

ahol

p — a pénztömeg,
k — a készletállomány,
f_1 — a pénz forgási sebessége,
f_2 — a készletek forgási sebessége.

A képlet kifejezésre juttatja, hogy a pénznek *mindig* elegendőnek kell lennie a forgalomhoz, sőt a forgalom lebonyolításához szükséges pénzmennyiségen felül ésszerű mértékben pénztartalékok is kellenek. Más kérdés az, hogy a pf_1 oldalnak mennyivel kell nagyobbnak lennie a kf_2 oldalnál. Erre a könyv sajnos nem ad választ, pedig a kérdés fontos, hiszen a pf_1 oldal túlzott nagysága ugyancsak az egyensúly megbomlásával fenyeget.

A monetáris politika jellege című alfejezetben a szerző megállapítja, hogy a monetáris politika szándéka szerint mindig szelektív volt, de a végrehajtásban a szelekció sohasem érvényesült. Sem akkor, amikor a gazdaságpolitika szándéka szerint expanzív, sem amikor restriktív volt. De pénzoldalról még a restrikciós szándék is csak igen nehezen mutatható ki, mert 20 éves időszakot tekintve a pénzfelesleg mindig jelentős volt:

A pénzfelesleg az éves átlagos pénztömeg százalékában

1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
7,4	7,1	7,6	7,6	7,9	8,9	9,7	9,3	9,5
1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
9,7	10,1	10,3	10,5	10,6	10,5	10,3	9,7	9,1

A pénzfelesleg legjelentékenyebb emelkedése az inflációt kiváltó feszültség felhalmozódásának idejére, az 1972—1983 időszakra esik. Az inflációs rés csökkentése — pénzoldalról — csak 1983-tól mutatkozott eredményesnek. Az egyensúly azonban más vonatkozásban mégis romlott, s így olyan megtévesztő látszat keletkezett, mintha az egyensúlyi zavarokat a pénzhiány okozná. Jóllehet az 1982-től csökkenő pénzfelesleg még 1985-ben is jelentősen, mintegy 30 százalékkal felülmúlta az 1968—1972 közöttit.

A könyv második része a forint inflációját mutatja ki születésétől kezdve 1985-ig. Érdeme, hogy nem marad meg a pénzügyek keretei közt, hanem hangsúlyozza: az infláció nem kezelhető tisztán pénzügyi jelenségként és *„nem oka, hanem következménye a reálgazdasági folyamatokban és az elosztási viszonyokban mutatkozó feszültségeknek"* (127. l.). Ezt az állítást trivialitásnak kellene tekintenünk, de sajnos tapasztalat, hogy a gazdaságpolitikai nyilatkozatokban a célok és törekvések meghatározásakor a jelzett ok és okozati összefüggést gyakran felcserélik.

„Az infláció — mondja a szerző — amely az egységnyi pénz csereértékének csökkenését jelenti — *olyan komplex gazdasági és társadalmi jelenség, amelynek lényege, hogy az árszínvonal — a reálgazdasági folyamatokban és az elosztási viszonyokban keletkező egyensúlyi zavarok, valamint ezek hatására a pénz oldalon felhalmozódó feszültség következményeként — rendszeresen és hosszabb távon jelentős mértékben emelkedik, továbbá inflációs várakozások motiválják a gazdasági döntéseket"* (127—128. l.). Ez a definíció tartalmazza azt, ami minden inflációra érvényes, vagyis azt, hogy: „...az árszínvonal ... rendszeresen és hosszabb távon jelentős mértékben emelkedik". Talán túlzás azt kizárni, hogy az infláció pénzoldalról is kiindulhat, bár napjaink inflációjára általában, a miénkre pedig különösen igaz, hogy az a reálgazdaság zavaraiból származik, s ennek hangsúlyozása a lényeges. Érthetetlen azonban számomra, hogy jó definícióból miért von le a szerző téves következtetéseket.

„Az előbbiekből következik — mondja —, hogy bár igen jelentős az egységnyi pénz vásárlóerejének, csereértékének csökkenése, valamint az árak és az árszínvonal emelkedése közötti összefüggés, mégsem lehet mechanikusan egyenlőségjelet tenni az áremelkedés és az infláció közé, tehát elméletileg sem kezelhetők egymás szinonimájaként" (128. l.). Ez annyiban igaz, amennyiben csak az árszínvonal-emelkedés tartós folyamata tekinthető inflációnak. A szerző azonban itt nem erre gondol, mert így folytatja: „Az ár- és árszínvonal-emelkedés egy része nem tekinthető inflációs jellegűnek. Nem idéz elő inflációs hatást a minőség javulásával arányos áremelkedés, s ugyancsak nem lehet ilyennek tekinteni az árszínvonal emelkedését akkor, ha az az új áruk piacra lépésével függ össze, vagy a kereslet eltolódását fejezi ki a magasabb értékű termékek javára, továbbá a kitermelő ágakban tapasztalt járadékemelkedés. Ugyanakkor fokozza az inflációt a burkolt minőségromlás és az áruhiány növekedése, jóllehet ezek hatása közvetlenül nem mutatható ki az árszínvonal emelkedésében" (128. l.).

Huszti Ernő idézett véleménye a következő pontokon vitatható.

Először: A minőség javulásával arányos áremelkedés nem csak hogy nem infláció, de nem is árszínvonal-emelkedés. Mint ahogy a bonyolult munka visszavezethető több egyszerű munkára, hasonlóképp a jobb termék több termékkel egyenértékű (tartósabb, nagyobb élvezeti értékű, sokszor technikai értelemben is több, mert beépítve tartalmaz más termékeket is, például a fényképezőgép fénymérőt). Ezt tehát nem tekinteném az árszínvonal emelkedésének.

Másodszor: Ha az árszínvonal-emelkedés új áruk piacra lépésével függ össze, akkor az igaz nem könnyen számszerűsíthető, de ettől függetlenül is az inflációs folyamat része.

Harmadszor: Ha a kereslet eltolódik a magasabb értékű termékek javára, és azt a

kínálat kényszerítette ki (mert az olcsóbb termékek nem kaphatók), akkor ez árszínvonal-emelkedés és az inflációs folyamat tényezője. Ha a kereslet eltolódása nem kényszerből következik be, hanem a reáljövedelem növekedésének eredménye, akkor az nem inflációs jellegű, de nem is árszínvonal-emelkedés.

Negyedszer: A kitermelő ágakban tapasztalt járadékemelkedés akkor árszínvonal-emelkedés és az infláció tényezője, ha a piaci viszonyok lehetővé teszik a járadékemelkedés árakban történő érvényesítését. Ha erre nincs mód, akkor se nem árszínvonal-emelkedés, se nem infláció. Hasonlóképp a béremelkedéshez, amit ha át tudnak hárítani a fogyasztóra, akkor az árszínvonal-emelkedés és az infláció tényezője, ha nem, akkor nem.

Ötödször: A burkolt minőségrontás valóban fokozza az inflációt, de az árszínvonalat is növeli. Ahogyan a jobb termék több termék, a rosszabb termék kevesebb termék. Lehet, hogy az árindex számítás a burkolt minőségrontást, amit egyébként burkolt áremelkedésnek szoktunk nevezni, nem mindig tudja számszerűsíteni, nyílttá tenni, de azért az tényezője az áremelkedésnek és az inflációnak.

Végül az áruhiány növekedése inflációs jelenség, de önmagában még nem infláció, csak inflációs nyomás s mint ilyen hat az infláció növekedésére. Az inflációs nyomás és az infláció közé azonban mégsem lehet egyenlőségjelet tenni. Hiánygazdaságban fix árak mellett a háziasszony nem azzal megy haza az üzletből, hogy micsoda infláció van, hanem azzal, hogy nem kapott se krumplit, se tojást. Ellenben, ha a szabad vagy fekete piacon háromszoros árért kap, akkor már azt mondja: „Micsoda drágulás, micsoda infláció!" Valóban igaza van. Amennyiben és amennyire a hiány áremelkedésre vezet (még ha a fekete piacon, akkor is) annyiban inflációt idéz elő. Amennyiben nem vezet áremelkedésre, annyiban csak inflációs nyomás. A „csak" nem jelenti azt, hogy az utóbbi kellemesebb lenne.

Csak dicsérni lehet Huszti Ernőt azért, hogy rámutat: nem szabad az inflációt csak a fogyasztási cikkek piacán szemlélni, már azért sem, mert az egyes piacok nem választhatók el egymástól, a hatások átgyűrűznek. Helyes ezért az infláció mértékét a folyó és a változatlan áron számolt bruttó vagy nettó nemzeti termelés, társadalmi termék, nemzeti jövedelem hányadosaként megközelíteni, amit a szerző implicit árindexnek nevez (129. l.).

Nagyon érdekes a könyvben a történeti elemzés és a forint vásárló ereje csökkenésének számszerűsítése is; figyelemre méltó a makroökonómiai adatok elemzése, valamint az azokból levont következtetések. Mélyrehatóan elemzi Huszti azokat az okokat, amelyek miatt az infláció akadályozását célzó intézkedések az infláció gerjesztése irányában hatottak, és megállapítja: „hiába igyekszünk évről évre drasztikusan »lekötni« (elvonni) a feleslegesnek ítélt beruházási és lakossági fizetőképes keresletet, azok makacs újratermelődését tapasztaljuk" (188. l.).

A könyv befejező része az inflációval kapcsolatos teendőket elemzi. Telve megszívlelendő és elgondolkoztató megállapításokkal. Idézzük például az egyiket: *„A monetáris törekvések csak akkor vezethetnek sikerre, ha a kínálat mennyiségi és minőségi növekedésével együtt fejtik ki hatásukat"* (194. l.).

„A fellendülés — írja a szerző — sem tudja megszüntetni a tőkehiányt, megoldani az eladósodást, valamint megváltoztatni a piaci viszonyokat" (194. l.). A szerző itt nyilván az erőltetett, túlfűtött növekedésre gondol, s igaza is van abban, hogy az nem megoldás, hanem újabb bajok előkészítése. Talán jó lenne fogalmilag megkülönböztetni a jövedelemtermelő képesség fokozódásán alapuló kiegyensúlyozott növekedést, a tényleges, megalapozott, tartós fellendülést (amely sok mindent megold, de sajnos, aminek az eléréséhez is sok mindent meg kell oldanunk) az erőltetett, túlfűtött, a gazdasági hatékonyság romlásával járó növekedéstől, amit nem szabad fellendülésnek tekintenünk. Tulajdonképpen ezt a következtetést sugallja a könyv egész gondolatmenete. S míg annak első része tankönyvszerűen gazdag ismerettár, második részét azért dicsérhetjük, mert elmélyülten vizsgálja napjaink gondjait, elemzi azok okait s keresi, mérlegeli az orvoslás eszközeit. Huszti Ernő könyvének elolvasását mindazoknak ajánlhatjuk, akiket a gazdaság makroszintű problémái foglalkoztatnak.

Radnóti Éva

Radnóti Éva kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

FELHÍVJUK A KEDVES ÉRDEKLŐDŐK FIGYELMÉT,

hogy vállalatunk megkezdte az

X 135 típusú

BÁLÁZÓGÉPEK

gyártását

A gépek alkalmasak:
- **papírhulladékok,**
- **kartondobozok,**
- **textil- és bőrhulladékok,**
- **szabászati anyagok,**
- **alumínium- és pvc-fóliák,**
- **üres festékes dobozok bálázására.**

Minden érdeklődőnek szívesen áll rendelkezésére a vállalat Üzemberendezési Osztálya.

KAEV

KÖNNYŰIPARI GÉPGYÁRTÓ VÁLLALAT
1064 Budapest VI., Rózsa Ferenc u. 55.
Telefon: 534-855

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

О макроэкономии дефицита

Андраш Шимон

В статье анализируются зависимости между спросом, производительностью и дефицитом. Дефицит определяется в качестве вероятности срыва закупки товара. Среднее вероятности этого — дефицит, характеризующий целое рынка.

Если дефицит носит абсолютный характер (стоимость I), тогда изделия (товары) без посредничества рынка непосредственно поступают для распределения. На совершенном рынке стоимость дефицита равна нулю.

Наряду с заданным спросом, уровень дефицита и производительность определяют две следующие зависимости:

— Дефицит растет в функции соотношения спроса и производительности:

$$h = h\,(y/k). \tag{1}$$

— Производительность снижается по мере увеличения дефицита, поскольку дефицит создает узкие поперечные сечения, препятствует организации производства:

$$k = k\,(h). \tag{2}$$

Если $h_k \cdot k_h < 1$, то «чувствительность к дефициту» у хозяйства незначительна. В этом случае решение системы уравнений для k и h носит стабильный характер. Если зависимость налицо для каждого k, производство, которое может поддерживаться на максимальном уровне, осуществляется в системе прямого распределения.

Если $h_k \cdot k_h > 1$, «чувствительность к дефициту» у хозяйства велика, и у системы уравнений нет такого стабильного решения, для которого $0 < h < 1$. Производство, которое может поддерживаться на максимальном уровне, обеспечивает «чистый» рынок.

Допуская, что экономическая политика стремится к максимальному производству, и зная по опыту, что для хозяйства, существующего в реальности, не характерно ни непосредственное распределение, ни совершенный рынок, из анализа функций можно сделать нижеследующие выводы.

В экономике, борющейся с дефицитом, в функции дефицита чувствительность к дефициту возрастает. На начальной фазе дефицит имеет структурный характер: он сосредоточивается на нескольких дефицитных товарах или отраслях. Причина этого дефицита — количественная нединамичность и нединамичность адаптации (податливости) цены. Структурный дефицит не приводит к зыбкости в организации производства. Таким образом, влияние данного дефицита на производительность относительно незначительное. По мере увеличения спроса характер дефицита принимает форму «пользующегося спросом»: дефицит делает покупку обычной и повсюду неопределенной. Обратное влияние на производительность тогда чрезмерно сильное, и система становится нестабильной. Экономическая политика стремится сохранить такой уровень дефицита, где $h_k \cdot k_h = 1$, ибо дефицит находится на границе дефицита спроса и структурного дефицита. Иными словами, производство, которое может быть сохранено, в этом случае максимально.

Путь роста и потребность в капитале

Иван Беренд

Эпоха крупных преобразований макроструктуры отошла в прошлое. Путь роста, по которому шла венгерская экономика, не может быть продолжен. Исследуя это явление под углом зрения различных элементов пути, темпов роста и накопления, потребности в капи-

тале, структуры и технического прогресса и их абсорбционной способности, автор показывает невозможность идти по прежнему пути роста и выдвигает требования, связанные с переходом на новый путь.

Развитие эконометрических моделей в динамичные модели решений экономической политики

Дьерди Пошганэ Веллаи

Статья рассматривает структуру моделей решений экономической политики, их основные особенности, потенциальную роль и место, занимаемое ими в подготовке решений. Эти модели описывают народное хозяйство или же хорошо ограниченную его часть, которая воспринимается как многовариантная регулируемая стохастическая динамическая система и характеризуется сложными взаимосвязями, механизмами замедленного действия. Автор рассматривает вопросы различных возможностей обоснования экономической политики и планирования народного хозяйства при помощи эконометрических моделей, в том числе проблемы совместного планирования средств и целей экономической политики, которое является новой, многообещающей областью применения эконометрических моделей. Создание эконометрических моделей рассматривается с точки зрения решений и гипотезы строительства моделей, выводится из элементов решения, а также из особенностей процесса создания решения. Показывает квалитативные особенности моделей решений экономической политики (возможности их регулирования и наблюдения), их содержание и каким образом они обеспечивают возможности, единопонимание осуществления задач по решению, а также как можно их связать с асимптотической стабильностью модели решения.

Полумера организационной децентрализации — государственное мелкое предприятие

Терез Лаки

В ходе стремления к децентрализации чрезмерно сконцентрированных организационных систем в экономике, начиная с 1982 года, было создано государственное мелкое предприятие как новая организационная форма. Согласно сложившимся представлениям, автономно функционирующие организации, гораздо меньшие по размерам, чем традиционные предприятия, с более простым делопроизводством, с более льготной уплатой налогов, будут способны к рентабельному функционированию, оживлению соревнования (конкуренции).

В 1985 году уже функционировало 196 мелких предприятий, преимущественно в сферах обслуживания (ремонт автомашин, электрического оборудования, применяемого в домашнем хозяйстве, изделий техники связи, парикмахерские, химчистки и т. д.). Их функционирование не оправдало возлагаемых на них надежд: качество сферы обслуживания не улучшилось. Вместо соревнования в отдельных сферах работники государственных мелких предприятий строили работу, опираясь на свои собственные круги заказчиков и используя государственные средства, материалы, в рабочее время работали на свой карман; таким способом они имели преимущество по сравнению с сотрудниками крупных предприятий, полученное нечестным путем, а также по сравнению с самостоятельными (несущими бремя самостоятельности) мелкими промышленниками, работающими легально.

В статье обсуждается ряд причин неудовлетворительного функционирования мелких предприятий. Не удалось создать соответствующую организационную форму, ибо их деятельность требует не организации предприятий, а специфических индивидуальных мастерских или мастерских, рассчитанных на несколько человек. В этом случае, однако, не был исправлен принцип, много раз объявленный ошибочным, следующий соответствующей практике этого на протяжении десятилетий, который проповедовал первостепенность государственной собственности. Последнее только усугубляло то, что государственное управление не в состоянии было дать мелким предприятиям более совершенную автономию, чем крупным предприятиям. Пример мелких предприятий — урок стремления в Венгрии к любой реформе: более новые формы, решения нельзя внедрить с успехом, если они базируются на старых, прогнивших основах; успешные акции требуют более глубоких перемен.

Кто остановит разрушение окружающей среды?

Габор Сабо

Имея в поле своего зрения обсуждение понятия «хозяйский подход к окружающей среде», автор исследует зависимости экономического роста и хозяйского подхода к окружающей среде. Он указывает на то, что пренебрежение экологическими условиями в первую очередь может быть приписано не сужению материальных ресурсов, а их распределению, которое проистекает из несоответствующего способа подхода к этому вопросу. Оценивая систему штрафов, существующую в интересах защиты окружающей среды, автор подчеркивает, что в реальной жизни от системы средств, носящих принудительный характер, можно ожидать лишь результаты ограниченного характера.

Из этого следует, что заботливому отношению предприятий к окружающей среде во все возрастающей степени необходимо способствовать различными средствами стимулирования (например, льготами в отношении налогообложения).

Модели и реальности

Ференц Козма

Статья представляет собой высказывание в рамках полемики, продолжающейся уже в течение одного года на страницах журнала «Кэзгаздашаги Семле» («Экономическое обозрение»), тема которой — дальнейшее придание экономике открытого характера или вопрос более усиленного упора на внутренний рынок. Автор придерживается точки зрения о том, что в этом отношении нет прописных истин, пригодных для любого случая жизни: нужно ли стимулировать в рамках конкретного, заданного периода более глубокое вклинивание в международное разделение труда или, напротив, целесообразно снизить акцент на том, что за оценку положения на ближайшую и далекую перспективу путем селекции следует браться на основе конкретных условий, имеющихся в стране, и возможностей.

Введению в действие механизма по оказанию влияний мирового рынка на внешний рынок и использование различных степеней и средств протекционизма очень зависит от конкретной ситуации. Каждое более значительное отклонение от этого разрушительным образом сказывается на условиях развития равновесия страны. Поэтому статья вместо поисков моделей энциклопедического типа «всезнайка» предлагает внедрение в жизненную практику носящих конкретный характер экономических систем, основой которых служит глубокое знание действительности.

Во второй части статьи автор выдвигает несколько соображений, на основе которых можно оказаться ближе к решению вопроса «открывать или закрывать», а также «где и насколько открыть, где и насколько закрыть».

Открытий характер, открытие и переходный период

Иван Сегвари

Статья связана с дискуссией об открытом характере экономики, которая развернулась на страницах нашего журнала. Автор оспаривает тезис о том, что центральной проблемой внешнеэкономических связей Венгрии стало бы противоречие между внешнеторговым объемом и эффективностью производства. Он объясняет, что внешнеэкономические проблемы страны в основном связаны с проблемами внутреннего производства и эффективности использования, в рамках чего решающая роль принадлежит форсированию производства, сохранению распространившейся сферы неэффективного хозяйствования.

Взвесив возможности открытого характера экономической политики на близкую перспективу и реформы, а также пути их осуществления, автор разделяет специфические противоречия и круг вопросов переходного периода, содержащих задачи экономической политики и поэтому требующих отдельного теоретического подхода. В статье дается обзор считающихся автором необходимыми изменений приоритетного характера системы экономической политики и внешнеэкономического механизма и их переходные элементы, подготавливающие в одно и то же время поворот в направлении эффективности, на которую возлагаются надежды.

Заинтересованность в собственности, когда речь идет о земельных отношениях

Эндрэ Танка

Автор исследует вопрос о том, как можно способствовать развертыванию заинтересованности (в собственности), которая связывается с сохранением (сбережением) собственности (капитала) и ее увеличением в отношении пахотной земли. Он делает обзор тех частей отечественной специальной литературы, в которых рассматриваются проблемы заинтересованности в собственности. Далее, с одной стороны, он подвергает критике тот порядок государственной собственности на пахотные земли, который существует в настоящий период, с другой — отдельные соображения, касающиеся его формирования в будущем. В заключении автором намечены возможные распоряжения, ведущие к разрешению проблемы, которые оценены как целесообразные.

Замечания к статье Эндрэ Танка
«Заинтересованность в собственности, когда речь идет о земельных отношениях»

Енё Баршонь

Своим высказыванием автор стремится пролить свет на ряд двусмысленностей, имеющихся в статье. Далее, он указывает на специфические особенности природных факторов, а в их рамках — на особенности земельной собственности, обращения с ней, как с капиталом, а в связи с этим также и на значение общественной собственности.

SUMMARY OF THE ARTICLES

On the macroeconomics of shortage

András Simon

The article analyses the interrelation of demand, shortage and capacity. Shortage on the market of a good is defined as the probability that the buyer fails in his intention to buy the good. The average of these probabilities is the indicator of shortage for the whole economy.

If shortage is complete (=1), goods are distributed directly by rationing, without any market. On the perfect market shortage is equal to 0.

Considering demand as a parameter, the following equations determine shortage and capacity.

Shortage increases as a function of the ratio of demand to capacity:

$$h=h(y/k) \tag{1}$$

Capacity is a decreasing function of shortage. The function is a result of bottlenecks and uncertainties caused by shortage.

$$k=k(h) \tag{2}$$

If $h_k \cdot k_h < 1$, i.e. the shortage sensitivity of the economy is small, the equilibrium values for k and h are stable. If this relation holds for any values of h, maximum sustainable output can be attained in the system of rationing.

If $h_k \cdot k_h > 1$, i.e. the shortage sensitivity of the economy is large, any solution where $0 < h < 1$, is unstable. Maximum sustainable output is attained when $h = 0$.

Assuming that economic policy strives for maximum output and knowing from experience that actual economies are neither completely rationing nor purely market economies, the conclusion follows:

In economies characterized by shortage sensitivity shortage increases with the level of shortage. At low levels shortage is of a structural nature, meaning that it is confined to some commodities or sectors of the economy. This shortage does not create much uncertainty and has a small feedback on capacity. It originates from rigidities in the adjustment processes of the economy. By increasing demand, "demand shortage" shows up: feedback is too large and renders the system unstable.

Demand policy tries to keep shortage at the borderline between structural and demand shortage, i.e. where $h_k \cdot k_h = 1$. This assures maximum output in these economies.

Growth path and capital intensity

Iván Berend

The era of big macrostructural transformations has come to an end. The Hungarian economy cannot proceed any longer along the growth path hitherto followed. The article shows the unfeasibility of the earlier growth path by examining the various elements of the growth path, the rate of growth, the rate of accumulation, technical progress and its absorptive capacity; and also presents the requirements related to the shifting onto a new growth path.

Development of econometric models into dynamic economic policy decision models

Mrs. Györgyi Vellai-Posta

The article investigates the construction of dynamic economic policy decision models, their most important properties and their potential role in the preparation of decision making. These models describe the whole of the economy or a well delimited part of it, which can be in-

terpreted as a multivariate regulated, stochastic dynamic system and can be characterized by complicated mutual effects and lagged effect-mechanisms. The authoress discusses the various possibilities of providing foundation for economic policy and economy-wide planning by econometric models, within it the problem of simultaneously planning the goals and instruments of economic policy, which is a new and promising field of application of econometric models. She treats the building of econometric models from the viewpoint of decision and deduces the hypotheses of model building from the elements of the decision and the features of the decision process. She presents the qualitative properties of the economiy policy decision (regulation) models—their being liable to regulation and observation—the content of the latter and how these secure the existence and uniqueness of the solution to the decision problem, and how they can be linked to the asymptotic stability of the decision model.

Half-hearted decentralisation—the small state firm

Teréz Laky

As part of the decentralisation process in Hungarian economy in 1982 a new organisational form was established, the small state firm. The idea was that such organisations, much smaller than traditional firms, with simplified accounting, preferential taxation, autonomous in their dealings, will be more efficient and will have a positive effect on domestic competition.

In 1985 some 196 small state firms were active, most of them in services (car mechanics, reparation of electric home appliances and consumer electronics, hairdressers, laundries etc.), but the hopes attached to them were not fulfilled: the quality of services did not improve. Instead of competing, the employees of small state firms try to create their own clientele and to work in official hours, with the state's tools and material on their own, thus obtaining unfair advantages against both independent craftsmen (who assume all the burdens of independence) and employees in large-scale industry.

The paper analyses some causes of this unsatisfactory state of affairs. One of them is that this form of organisation is—in many cases—not the appropriate one, for the activity pursued in them is characteristically individual or needs only a small shop with a few workers. But the wrong principle—and subsequent practice—of the superiority of state property was not abandoned in this case either. On top of this, central government is unable to give more independence to small firms than to large ones. The example of the small state firm is instructive for the whole reform process: new forms and solutions cannot be successful if they are based on old, muddled fundament. Success needs farther-reaching changes.

Who will stop the deterioration of the environment?

Gábor Szabó

Following a discussion of the system of notions of environmental protection, the author investigates the interrelations between economic growth and environmental protection. He points out that the neglect of ecological requirements may not be mainly attibuted to the scarcity of financial resources, but to the distribution deriving from inadequate approach. Evaluating the system of penalties in the scope of environmental protection he emphasizes that only restricted effectiveness can realistically be expected from this coercive system of means. It follows that an environment-friendly behaviour of firms should increasingly be promoted also through stimulation (e.g. with tax reliefs).

Models and realities

Ferenc Kozma

The paper is a contribution to the debate in Közgazdasági Szemle—going on for at least a year—on whether to open up the Hungarian economy further to the world market or have rather recourse to the domestic one. The author states that there are no eternal truths in this matter: only the actual endowments and possibilities of the country may decide whether to intensify or otherwise a country's participation in the international division of labour and if so, in what sector and for how long. Actual circumstances have to decide how to assert world market influences on the domestic market, what tools of protectionism to employ and to what degree. A departure from this principle may cause serious imbalances and unused growth potential. The paper recommends an economic policy based on thorough knowledge of actual

circumstances instead of abstract, omniscient models. In the second part of the pap er some reflections are to be found on the possible solution of the problem whether to "close or to open" and if so "where and how much".

Opennes, opening and transition

Iván Szegvári

The article is a contribution to the debate on openness evolving in this periodical. The author challenges the theorem that the central problem of Hungarian external economic relation s is the conflict between the volume and the efficiency of foreign trade. He explains that the c oncerns related to foreign trade are mainly linked to the efficiency problems of domestic pr oduction and utilization. Within that, forced production and the survival of the extensive sphere of non-efficient firms have a determinant role.

Weighing up the possibilities and mode of short-term economic policy opening and reform the author separates the scope of problems related to the transition, comprising specific contradictions and tasks for economic policy and thus demanding a separate theoretical treatment. The article reviews the changes and transitory elements of the system of economic policy priorities and of the external economic mechanism, deemed important and necessary by the author, which are equal preconditions of the short-term opening, the reform and the turn in efficiency hoped for.

Interest in wealth in the land relations

Endre Tanka

The author examines how interest in the preservation and augmentation of wealth (capital) can be evolved in respect of productive land. He surveys the relevant parts of Hungarian literature discussing the problems of interest in capital assets and criticizes partly the present order of the state ownership of land, and partly certain concepts relating to its future development. Finally, he outlines the possible measures deemed as leading to the solution held expedient by the author.

Comments on the article by Endre Tanka: Interest in wealth in the land relations

Jenő Bársony

The comment makes efforts to clarify some misunderstandings. It also points out some particular features in handling natural factors—among them land—as capital and, in this context, the importance of social ownership is emphasized.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, январь 1987 года

СОДЕРЖАНИЕ

Андраш Шимон: О макроэкономии дефицита 1

Иван Беренд: Путь роста и потребность в капитале 18

Дьёрди Поштанэ Веллаи: Развитие эконометрических моделей в динамичные модели решений..... 34

Терез Лаки: Полумера организационной децентрализации — государственное мелкое предприятие 49

Габор Сабо: Кто остановит разрушение окружающей среды? 64

ДИСКУССИЯ

Ференц Козма: Модели и реальности 74

Иван Сегвари: Открытый характер, открытие и переходный период 81

Эндрэ Танка: Заинтересованность в собственности, когда речь идет о земельных отношениях..... 95

Енё Баршонь: Замечания к статье Эндрэ Танка «Заинтересованность в собственности, когда речь идет о земельных отношениях»..... 106

ОБЗОР

Калман Мохачи: Искаженная заинтересованность на рынке кормов 108

Йожеф Тот: Сознательное применение революционной инновации 120

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Хннес Аандрош: Роль финансовых дел в изменении структуры мирового хозяйства 126

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Эрнё Густи: Поиски пути, направленного против инфляции — финансовая политика и практика в Венгрии *(Ева Радноти)* 133

Краткое содержание статей на русском и английском языках..... 137

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 1 (1988)

CONTENTS

On the macroeconomics of shortage *(András Simon)* 1
Growth path and capital intensity *(Iván Berend)* 8
Development of econometric models into dynamic economic policy decision models *(Mrs. Györgyi Vellai-Posta)* 34
Half-hearted decentralisation—the small state firm *(Teréz Laky)* 49
Who will stop the deterioration of the environment? *(Gábor Szabó)* 64

DISCUSSION

Models and realities *(Ferenc Kozma)* 74
Openness, opening and transition *(Iván Szegvári)* 81
Interest in wealth in the land relations *(Endre Tanka)* 95
Comments on the article by Endre Tanka: Interest in wealth in the land relations *(Jenő Bársony)* 106

REVIEW

Distorted interests on the market of fodder *(Kálmán Mohácsi)* 108
Deliberate application of revolutionary innovation *(József Tóth)* 120

SCIENTIFIC INFORMATION

The role of finance in the structural changes of world economy *(Hannes Androsch)* 126

BOOK REVIEW

Ernő Huszti: Search for antiinflationary methods—monetary policy and practice in Hungary *(Éva Radnóti)* 133

Abstracts of the articles, in Russian and English 137

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 9 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1987. október 27.
87.0690 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft

Indexszám: 25 452

A KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ KÖZGAZDASÁGI KÖNYVIRODALOMBÓL

Zsolnai László:
MIT ÉR AZ ÖKONÓMIA, HA MAGYAR?
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 150 l. 38 Ft

Sárközy Tamás:
GAZDASÁGPOLITIKA — SZERVEZETRENDSZER — JOGPOLITIKA
Kossuth Könyvkiadó, 1987. 230 l. 55 Ft

Bársony Jenő:
A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS TOVÁBBFEJLESZTÉSE A SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN
(Időszerű közgazdasági kérdések)
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 360 l. 47 Ft

Bossányi Katalin—Nyikos László:
EGYÜTT DÖNTENI — PÁRBESZÉD ÉS MEDITÁCIÓ A KOLLEKTÍV VEZETÉSRŐL
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 303 l. 49 Ft

Ágh Attila:
GLOBÁLIS KIHÍVÁS
Magvető Kiadó, 1987. 365 l. 32 Ft

Rostoványi Zsolt:
AZ ARAB KELET A VILÁGGAZDASÁGBAN
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 416 l. 100 Ft

Botos Katalin:
VILÁGMÉRETŰ PÉNZÜGYI EGYENSÚLYHIÁNY
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 326 l. 80 Ft

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. FEBRUÁR HU ISSN 0023—4346

CSÁKI CSABA
Az európai KGST-országok mezőgazdasága a nyolcvanas évtizedben

BÁGER GUSZTÁV
Tervezési kultúra — politikai kultúra

KARDOS TAMÁS
Cserearány-változás és jövedelmek

HOVÁNYI GÁBOR
Az anyagtakarékosság néhány új összefüggése

BARA ZOLTÁN
A munkaerő értéke vagy a munka ára?

PAÁL BEATRIX
A közgazdasági termodinamika felé

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Hetényi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. február

TARTALOM

Csáki Csaba: Az európai KGST-országok mezőgazdasága a nyolcvanas évtizedben 145
Báger Gusztáv: Tervezési kultúra — politikai kultúra 158
Kardos Tamás: Cserearány-változás és jövedelmek 173
Hoványi Gábor: Az anyagtakarékosság néhány új összefüggése 188
Bara Zoltán: A munkaerő értéke vagy a munka ára? 199
Bíró Zoltán: Az átalakítás öntudata 208

ESSZÉ

Varga Károly: A kibontakozás gazdaságpszichológiai és politikai-pszichológiai hátteréről 218

VITA

Paál Beatrix: A közgazdasági termodinamika felé 229

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Pálovics Béláné: Miről vitatkoznak az európai agrárközgazdászok? 236

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Márton János—Újhelyi Tamás: Kilépés a világélelmezési válságból *(Mohácsi Kálmán)* 245

FOLYÓIRATSZEMLE 248

Manfred Prisching: A fegyverkezés politikai gazdaságtana — Sz. Satalin: A társadalmi fejlődés és gazdasági növekedés — J. F. Tomer: A szervezetek közötti kooperációt elősegítő iparpolitika — E. Gorodeckij—A. Gorodeckij: Az árrendszer tervszerű átalakításának elméleti feltételei — Norbert Eickhof: Téveszmék és reális feltevések a piac csődjével kapcsolatban. A piac, illetve a verseny csődjének elméletei

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 265

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Felelős szerkesztő: Petschnig Mária Zita
Olvasószerkesztő: Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (145—157. l.)

CSÁKI CSABA

Az európai KGST-országok mezőgazdasága a nyolcvanas évtizedben*

Tanulmányom az európai KGST-országok közül a hat „kis" ország: Bulgária, Magyarország, NDK, Lengyelország, Románia és Csehszlovákia mezőgazdasági problémáival foglalkozik. E hat országban a világ népességének csupán 2,5 százaléka él. Egy-két ország egy-két termékétől eltekintve ezek az országok a mezőgazdasági termékek világpiacán sem számottevő tényezők, ma már ezen országokon belül is az ipar a nemzetgazdaság meghatározó ágazata. Figyelembe véve azonban az élelmiszerellátás politikai jelentőségét, valamint az agrártermékeknek az érintett országok többségének külkereskedelmében betöltött fontos szerepét, agrárfejlődésük elemzése mégis rendkívül értékes adalék lehet jelenbeli gazdasági és társadalmi problémáik megértéséhez.

Cikkemben az 1970 és 1985 közötti időszak fejlődését vizsgálom, a legutóbbi öt év fejleményeit állítva a középpontba. A fő figyelmet a mezőgazdasági termékek termelésének, fogyasztásának és kereskedelmének alakulására fordítom. Megkísérlem azonban felvázolni a termelés anyagi feltételeiben, valamint az említett országok gazdaságirányítási és tervezési rendszerében bekövetkezett legfontosabb változásokat is. A tanulmányban szereplő adatok és táblázatok túlnyomó többségének forrását a hivatalos KGST statisztikai évkönyvek, valamint a FAO adatbázisa képezi.

A termelés méretének változásai

Az európai KGST-országok mezőgazdasága a hetvenes évtized első éveiben gyors, majd egyre inkább lassuló ütemben fejlődött. Az időszak elején a termelés évi növekedési üteme összességében mintegy évi négy százalék volt, s ez jelentős országonkénti eltéréssel a nyolcvanas évek elejére másfél-két és fél százalékra apadt. A régió egészére jellemző, *évente két százalékot meghaladó ütemű mezőgazdasági növekedés* azonban nemzetközi összehasonlításban továbbra is figyelemre méltó eredmény. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) A hetvenes évek első feléhez viszonyítva a nyolcvanas évek első felére minden európai KGST-országban csökkent a mezőgazdasági termelés növekedési üteme. Ha viszont a vizsgált időszakot a hetvenes évek második feléhez hasonlítjuk, akkor az NDK és Lengyelország esetében ellenkező irányú folyamatot fedezhetünk fel. Az NDK-ban a hetvenes évek második felének ütemcsökkenését a nyolcvanas évek elején gyorsuló fejlődés váltotta fel, Lengyelországban

* Az „Economic Dilemmas of Eastern Europe in the Late 1980's: Reform, Trade, and Finance" (Woodrow Wilson Center, Washington D. C. USA, 1987. szeptember 24—27. c. konferencián elhangzott előadás rövidített változata.)

Csáki Csaba akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora.

1. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés növekedése az európai KGST-országokban 1970 és 1985 között
(százalék)

Ország	A bruttó termelés növekedése (1970 = 100)			A bruttó termelés évi átlagos növekedése		
	1975	1980	1985	1970 és 1975 között	1975 és 1980 között	1980 és 1985 között
Bulgária	116	121	119	3,0	0,8	—0,2
Magyarország	126	141	146	4,7	2,3	0,6
NDK	114	121	136	2,6	1,2	2,3
Lengyelország	120	108	122	3,7	—2,1	2,1
Románia	137	165	196	6,5	3,7	3,5
Csehszlovákia	114	126	134	2,6	2,1	1,7

Forrás: KGST Statisztikai Évkönyv 1986. Moszkva, 1987. 64. sz. táblázat (163. l.) alapján.

pedig az 1975 és 1980 közötti időszak visszaesése után a termelés újra elérte az 1975. évi szintet.

A mezőgazdasági termelés növekedési ütemének csökkenése az érintett országokban *az általános gazdasági fejlődés és az ipari fejlődés ütemének csökkenésével együtt következett be.* Általában véve elmondható, hogy itt a csökkenés még nagyobb mértékű volt, mint a mezőgazdaságban, így az agrárfejlődés („hagyományosan" kisebb) üteme közel került az általános gazdasági fejlődés üteméhez. Az is előfordult — például Magyarország esetében —, hogy az agrárfejlődés üteme egy-egy évben meghaladta az általános gazdasági fejlődés ütemét.

Feltűnően *megváltozott a mezőgazdasági termelés stabilitása.* Az 1971 és 1975 közötti években a bruttó mezőgazdasági termelés az NDK-ban két ízben, Bulgáriában, Lengyelországban és Csehszlovákiában pedig egyszer volt gyengébb az előző évi eredménynél. A csökkenést minden esetben a növénytermelés kisebb teljesítménye okozta. 1976 után tovább romlott a helyzet. A mezőgazdaság bruttó termelése Lengyelországban háromszor, Bulgáriában, Magyarországon, Romániában és Csehszlovákiában kétszer, az NDK-ban pedig egyszer volt kisebb az előző évinél. Folytatódott ez a tendencia a nyolcvanas évtized első felében is. Bulgáriában, Magyarországon és Csehszlovákiában ismét kétszer, Lengyelországban és Romániában pedig egyszer következett be a termelés visszaesése. Különösen nagy volt a csökkenés mértéke a kiemelkedően jó termésű 1984-es évet követően 1985-ben. A visszaesés ez esetben is a növénytermelés gyengébb eredményére vezethető vissza.

A hetvenes évek végén a *növénytermelés* viszonylagos stagnálása szinte valamennyi országban megfigyelhető volt, a legutóbbi néhány évben azonban — Bulgáriát kivéve — valamennyi országban újra gyorsul fejlődésének üteme.

A hetvenes években minden egyes KGST-országban alapvető cél volt *a gabonatermelés fejlesztése.* Ennek ellenére 1970-hez képest csupán az NDK-ban, Romániában és Csehszlovákiában növekedett kismértékben a gabonafélék vetésterületen belüli részaránya. Az országok többségében ez az arány 54—58 százalék körül állandósult.

A gabonatermelés dinamikus és viszonylag egyenletes — évi 4—5 százalékos — fejlődése Magyarországon, Romániában és Csehszlovákiában volt tapasztalható. Jelentős a termelésnövekedés az NDK-ban is. Lengyelország gabonatermelése 1981-ben alig haladta meg az 1975. évi szintet. Az utóbbi években azonban itt figyelhető meg a leggyorsabb termelésnövekedés, amelynek eredményeként a len-

gyel gabonatermelés 1984-ben és 1985-ben is túlhaladta a 24 millió tonnát. Bulgária gabonatermelése átlagosan viszonylag szerényen, évi két százalékkal növekedett, s igen gyenge volt a termés 1985-ben.

Bár a megtermelt gabona mennyisége — a javuló hozamok alapján — a legtöbb országban emelkedett, a növekvő szükségletek kielégítéséhez továbbra is szükség volt importra. Egészében azonban *a gabonatermelés növelésére tett erőfeszítések eredményesek voltak.* (A gabonatermelés összesített teljesítményei a 2. sz. táblázatban találhatók.) Az egy főre jutó gabonatermelés 1985-ben Magyarországon 1417 kg, Romániában 1024 kg volt. A többi négy ország azonban e tekintetben elmaradt: Csehszlovákiában 773 kg, az NDK-ban 707 kg, Lengyelországban 648 kg és Bulgáriában 603 kg gabonát termeltek egy főre számítva. Ennek következtében Bulgária, az NDK és Lengyelország 1985-ben együttesen 5,7 millió tonna gabonát kényszerült importálni. Csupán Magyarország bonyolított le számottevő gabonaexportot (2,2 millió tonnát). A vizsgált hat ország gabona-külkereskedelmének egyenlege együttesen továbbra is negatív, bár a 2,6 millió tonna nettó import nagysága messze alatta van a korábbi évekre jellemző szintnek (az elmúlt 25 év átlagában Kelet-Európa évi nettó gabonaimportja 5 millió tonna körül alakult), ami a vizsgált országok fejlődő gabonatermelésének egyértelmű bizonyítéka.

A növénytermelésen belül a szálas és lédús takarmányok közül csupán a silókukorica termelése fejlődött egyértelműen. A növénytermesztés egyéb ágazataiban, így az ipari növények, a zöldség és a gyümölcs termesztésében mérsékelt volt a növekedés, jelentős évenkénti termelésingadozással.

Az elmúlt évtized ellentmondásos fejlődését mutatja *a termésátlagok alakulása is.* (Ezen belül a gabonafélék átlaghozamait részletesen bemutatjuk a 2. sz. táblázatban.) *A vizsgált országok egészének növénytermesztésére jellemző volt a nagyfokú hozamingadozás*, amely részben a kedvezőtlen időjárásra vezethető vissza, de sze-

2. sz táblázat

A gabonatermelés jellemzői az európai KGST-országokban

Év	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Románia	Csehszlovákia
	Termelés (ezer tonna)					
1975	7 684	12 203	8 910	19 558	15 243	9 295
1980	7 702	14 165	9 697	18 540	20 304	10 875
1981	8 533	13 031	8 942	19 935	20 078	9 533
1982	10 064	15 071	10 114	21 388	22 540	10 424
1983	7 999	13 919	10 151	22 396	19 802	11 249
1984	9 326	15 948	11 449	24 823	23 869	12 206
1985	5 456	15 028	11 740	24 178	23 344	11 983
	Vetésterület (ezer hektár)					
1969—71	2183	3132	2319	8489	4211	2656
1974—76	2197	3157	2499	7907	6164	2689
1978—80	2131	2941	2520	7857	6396	2598
1984—85	2033	2984	2574	8468	6531	2640
	Termésátlag (tonna/hektár)					
1969—71	3,04	2,89	3,04	2,15	2,04	3,02
1974—75	3,45	3,80	3,57	2,67	2,63	3,58
1978—80	3,66	4,47	3,74	2,43	3,05	3,96
1984—85	3,63	5,19	4,51	2,89	3,70	4,53

Forrás: KGST Statisztikai Évkönyv 1986, Moszkva, 1987. 70. és 72. sz. táblázat (170. és 181. l.) alapján

3. sz. táblázat

A hústermelés* alakulása az európai KGST-országokban
(ezer tonna)

Év	Bulgária	Magyar-ország	NDK	Lengyel-ország	Románia	Csehszlo-vákia
1970	476	1040	1348	2182	888	1098
1975	657	1422	1837	3062	1373	1349
1980	781	1566	1899	3141	1769	1499
1981	794	1578	1997	2526	1786	1526
1982	807	1691	1835	2580	—	1413
1983	837	1769	1873	2509	—	1483
1984	848	1846	1988	2526	—	1536
1985	843	1760	2077	2781	—	1547

* Baconnal együtt.
Forrás: FAO Termelési Évkönyv 1985. Róma, 1987.

repet játszott benne a nem kielégítő technológia is. Ez az ingadozás az európai KGST-országok közül Lengyelországban volt a legjelentősebb.

A hat ország a hetvenes évektől kezdve erőfeszítéseket tett az állattenyésztés gyors fejlesztésére. Ez elsősorban az állomány növekedésében, valamint az ún. iparszerű tartástechnológiák bevezetésében fejeződött ki. *Az állati termékek termelése* a vizsgált évek során *rendkívül dinamikusan*, a gabona- és takarmányfélék termelését meghaladó mértékben fejlődött. (Az összes hústermelés alakulásáról a 3. sz. táblázat tájékoztat.) Különösen figyelemre méltó volt a fejlődés Magyarországon, Bulgáriában, Romániában és Csehszlovákiában. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fejlődés a vizsgált periódus első felében volt gyorsabb. Számos országban, mindenekelőtt Magyarországon a nyolcvanas évek közepére a hústermelés növekedési üteme jelentősen csökkent. *A hústermelésen belül elsősorban a sertéshús- és a baromfihús-termelés fejlődött.* A baromfihús-termelést a hat ország együttesen öt év átlagában több mint 10 százalékkal emelte. A marhahústermelés közepes ütemben fejlődött, míg a juhhústermelésre összességében a csökkenés a jellemző. Egyértelműen gyorsan fejlődő ágazatok közé sorolható a tojástermelés, míg a tejtermelés — Magyarország kivételével, ahol ez az egyik leggyorsabban fejlődő ágazat volt — a vizsgált években mérsékelt ütemben növekedett.

Az előzőekben vázolt kép, tehát a hetvenes évek elejére jellemző dinamikus növekedés bizonyos mértékű lefékeződésének oka több tényezőben kereshető. Mindenekelőtt a termelésfejlesztés strukturális problémái emelhetők ki. A hetvenes évek elejére viszonylagos — a termelési adottságoknak és fogyasztási szokásoknak megfelelő — egyensúly alakult ki a növénytermesztés és az állattartás között. Ebben az időben még többé-kevésbé együtt haladt a növénytermelés és az állattartás technológiájának a fejlesztése, és a takarmányfogyasztásban sem következett be minőségi szerkezeti változás. *A hetvenes évek során azonban a növénytermelés és az állattenyésztés fejlődése elszakadt egymástól.* Az időjárási tényezők természetes kihatásain túlmenően közrejátszott ebben az is, hogy az érintett országok többsége a gyorsan növekvő húsfogyasztás kielégítése végett — a húsimporttal szemben — az állattenyésztésnek a számára importált takarmány alapján történő gyors fejlesztése mellett döntött. Mindez az állattenyésztés térnyeréséhez vezetett. *A növénytermesztés felzárkózásának jelei csupán az elmúlt néhány évben tapasztalhatók.*

Az állattenyésztés alakulásáról alkotott képet tovább árnyalja a takarmányfelhasználás kissé részletesebb áttekintése. 1980 és 1985 között főként *az abraktakarmányok felhasználása növekedett jelentősen.* A takarmánygabona-felhasználás

gyors növekedése mellett megháromszorozódott a szójababimport, és ennek növekvő részét használták fel takarmányozásra. Lényegesen kisebb változások mentek végbe a többi takarmányféle felhasználásában.

Az állattenyésztés növekvő abrakigényessége az említett strukturális változással (a sertés- és a baromfiállomány súlyának növekedésével), továbbá szinte valamennyi állatfaj esetében az ún. iparszerű technológiák térhódításával és ehhez kapcsolódóan a takarmányfelhasználás nem kielégítő hatékonyságával magyarázható. A FAO összehasonlítása szerint Kelet-Európa a Szovjetunióval együtt 5,5-ször több abraktakarmányt használt fel, de csupán 3,1-szer több állati terméket állított elő, mint a szomszédos Nyugat-Európa.

A takarmányfelhasználás és ezen belül mindenekelőtt az abrakfelhasználás *nem kielégítő hatékonysága* a kétségtelenül jelentősen ható időjárási tényezők mellett számos körülményre vezethető vissza. Az országok többsége még nem rendelkezik megfelelő takarmányfeldolgozási és -tárolási technológiákkal. Az állattenyésztésben előtérbe kerültek az intenzívebb fajták, s ezek igényeit csak részben sikerült kielégíteni. Különösen káros az állatállomány növekedése miatt esetenként fellépő takarmányhiány, mivel ez oda vezet, hogy a takarmányalapnak nagyobb részét köti le az életfenntartás és csak kisebb hányada szolgálja a nettó termék kibocsátást. Rontja a takarmányhasznosulást a túletetés, a krónikus fehérjehiány is. Az okok között említendő, hogy az ún. iparszerű technológiákhoz még hiányoznak azok a technikai berendezések, amelyekkel a tömegtakarmányt is eredményesen be lehet építeni az iparszerű tartástechnológiába. Mindezt összevetve, nem véletlen, hogy az európai KGST-országok számos intézkedést hoztak a takarmányozás, a takarmányhasznosulás javítására, sőt egyes országokban az abrakfogyasztók, elsősorban a sertések számának csökkentésére is.

Fogyasztás és kereskedelem

A nyolcvanas évek első felében a gazdasági fejlődés feltételeinek rosszabbodása, a növekedési ütem lassulása mellett minden ország számára a korábbinál nagyobb kihívás volt az életszínvonal emelése. Mégis, 1980 és 1985 között — ha mérsékelt ütemben is — tovább javult az érintett országok lakosságának életszínvonala. Ilyen körülmények között csak az elosztási arányoknak a fogyasztás javára történő módosításával lehetett emelni a lakosság életnívóját. A felhalmozás visszafogása viszont tovább mérsékelte a termelés bővülését. Emellett Lengyelországban, Romániában és Magyarországon a lakossági fogyasztás bővítését a jelentős adósságterhek is tovább mérsékelték.

Az európai KGST-országokban a lakosság fogyasztásának *az élelmiszer-fogyasztás* a legjelentősebb eleme. Az érintett országok többségében a forgalmazott élelmiszerek értéke mintegy felét teszi ki a kiskereskedelmi forgalomnak. Kelet-Európában az élelmiszer-vásárlás a lakossági kiadások 30—40 százalékát emészti fel, szemben a Nyugat-Európában általános 20—25 százalékkal. (A fontosabb élelmiszer-termékek egy főre jutó fogyasztását a 4. sz. táblázat adatai szemléltetik.) A táblázat szerint a KGST-országok élelmiszer-fogyasztása a nyolcvanas évek közepére viszonylag magas szintet ért el, noha az országok közötti különbségek egy-egy termék esetében (főként a legértékesebb cikkeknél, a húsféléknél) jelentősek maradtak, sőt nőttek is.

Az egy főre jutó kalóriafogyasztás ebben a hat országban meghaladja a nyugat-európai szintet. A FAO adatai szerint 1984—1985-ben — Nyugat-Európa 3350 kalóriás fogyasztásával szemben — Kelet-Európában egy lakos naponta 3450 kalóriával egyenértékű élelmiszert fogyasztott. A húsfogyasztás egy főre szá-

mítva az országok többségében 70 és 90 kg között alakult. A legnagyobb arányú növekedés Bulgáriában és az NDK-ban ment végbe, ahol 1970 és 1985 között 32,8, illetve 30,1 kg-mal növekedett az egy főre jutó húsfogyasztás. Számottevően nőtt a többi termék fogyasztása is. Ezzel együtt alapvető változás kezdődött a fogyasztás struktúrájában, amit leginkább az jelez, hogy az országok jelentős részében lassanként csökken a cereáliák fogyasztása. A gyümölcs- és zöldségfogyasztás azonban még mindig a kívánatosnál lassabban növekszik, vagy éppen stagnál.

A vizsgálatunk körébe tartozó országok jelenlegi ötéves terveikben az élelmiszer-fogyasztás szerény növekedését irányozták elő, illetve közülük egyesek (Magyarország és Csehszlovákia) az elért színvonal megőrzését tűzték ki célul. Ez nem elegendő a problémák megoldásához. (A nyolcvanas évek elején Lengyelországban és Romániában volt a leggyengébb az élelmiszer-ellátás. Az évtized közepére Lengyelországban, bár a problémák nem szűntek meg, számottevő a javulás, Romániá-

4. sz. táblázat

Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás az európai KGST-országokban

Év	Bulgária	Magyarország	NDK	Lengyelország	Románia	Csehszlovákia
	Hús és húskészítmények (kg hús egyenértékben)					
1970	43,7	58,1*	66,1*	61,2	.	71,9
1975	60,5	68,5*	77,8*	78,4	45,7	81,1
1980	64,9	71,7*	89,5*	82,1	62,0**	85,6
1985	75,5	79,0*	96,2*	67,3	.	86,0
	Tejtermékek (l tej egyenértékben)					
1970	161	110	.	413	.	196
1975	198	127	.	432	132,6	210
1980	234	166	.	451	220,0**	233
1985	268	187	.	426	.	248
	Cukor és édességek (kg cukor egyenértékben)					
1970	32,9	33,5	34,4	39,2	.	37,7
1975	32,5	39,4	36,8	40,2	20,3	38,0
1980	34,7	37,9	40,6	41,4	30,0**	37,5
1985	35,1	34,0	39,6	41,3	.	38,0
	Cereáliák (kg liszt egyenértékben)					
1970	174	128	97,3	139	.	113
1975	162	122	94,8	120	.	108
1980	160	115	94,5	127	.	107
1985	146	110	99,3	116	.	109
	Zöldségfélék (kg friss egyenértékben)					
1970	118	83,2	84,8	111	.	76,3
1975	127	85,2	90,0	109	112,6	73,7
1980	125	79,6	93,8	101	160,0**	65,6
1985	130	77,2	104,4	105	.	77,0
	Tojás (db)					
1970	122	247	239	186	.	277
1975	146	274	269	209	.	297
1980	204	317	289	223	270,0**	316
1985	239	320	305	220	.	338

* Bacon nélkül.
** Tervadat.
Forrás: a KGST Statisztikai Évkönyv, Moszkva, 1987. 25. sz. táblázata (51—52. l.).

ban viszont napjainkban is nehéz a helyzet.) A térségben összességében továbbra is *tartós túlkereslettel kell számolni*, amit az élelmiszerek szűkös árualapja és a vele szemben felhalmozódott jelentős összegű lakossági megtakarítások együttesen váltanak ki. Ez utóbbit az országok többségében nem tudják az ipari eredetű fogyasztási cikkek előállításával vagy importjával lekötni.

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján várható, hogy az érintett országok tovább csökkentik az élelmiszerek fogyasztói árának támogatását, s ez mérséklőleg hat majd ugyan a keresletre, de javítja az egyensúlyt és ésszerű struktúra kialakítására ösztönöz a termelésben és a fogyasztásban egyaránt. Az élelmiszerek fogyasztói árszínvonalának emelkedése remélhetőleg egyúttal erősíti a belső termelés gazdasági pozícióit is.

A hetvenes évtized nemzetközi és gazdasági légköre kifejezetten kedvezett a nemzetközi munkamegosztásba történő aktív bekapcsolódásnak; ez tükröződött is a kereskedelmi forgalom rugalmas bővítésében. *A KGST-országok harmadik piaci országokkal folytatott agrárkereskedelme többszörösére nőtt.* Az agrárpiacok stabilitásának a hetvenes évek végére különösen érzékelhetővé vált megbomlása aztán lefékezte a további fejlődést. Egyes szocialista országokban megerősödtek az autark törekvések, amelyek korábban kevésbé, illetve csak nyomokban jelentkeztek.

Az elmúlt években *gabonából számottevően emelkedett az önellátás szintje az érintett országokban.* Az egyenleg azonban továbbra is negatív. Ez a globális kép jelentős eltéréseket takar: Magyarország és Románia számottevő feleslegekkel rendelkezik, Csehszlovákia közel önellátó, míg az NDK és Lengyelország tartósan, Bulgária pedig a kedvezőtlen időjárású években jelentős mértékű gabonaimportra szorul.

A régió országai *összességében több húst állítanak elő, mint amennyi az ellátásukhoz szükséges*, tehát a hat ország összesítve húsexportőrnek számít. Az egyes országok szintjén azonban nem mindenütt alakult még ki a termelés és a fogyasztás egyensúlya. Nem kétséges, hogy Romániában és Lengyelországban az élelmiszerpiac legfontosabb kérdése a megfelelő húsellátás, s a napjainkban tapasztalható piaci feszültségek teljes feloldása még évekig nem remélhető. A részletes külkereskedelmi adatok jól példázzák, hogy a feltétlenül szükséges ellátás érdekében az érintett országok többsége *a húsimport helyett a takarmányimportot választotta*, ezért a gabonaimport csökkentésének ma az egyik legnagyobb és egyben leggyorsabban realizálható tartaléka — a termésátlagok növelése mellett — a takarmányhasznosulás javítása.

Növényolajakból a régió hagyományosan önellátó, sőt a térségben egyes országok ma is exportálnak, vagy hamarosan exportálóvá válhatnak. Friss zöldségből a vizsgált országok lényegében önellátók, ha külpiaci lehetőségek nyílnak, lényeges exportalap megteremtésére is képesek. Tartósított zöldségből a mai számottevő export zöme várhatóan megmarad. Friss gyümölcsből a régió biztonságosan, 90—96 százalékban képes ellátni önmagát, ezért csak déligyümölcsökből szorul jelentős importra, illetve ezek iránt gyűlik fel nagyobb mértékű kielégítetlen kereslet. Az egyes országok közötti nagy különbségek azonban e tekintetben is szembetűnőek; és például az autark törekvések erősödése az északibb fekvésű országokban egyértelműen rontja a belső ellátást.

A hat ország együttesen az összes mezőgazdasági terméket tekintve tartósan nettó importáló pozícióban van. (Az 5. sz. táblázaton az érintett országok agrárkülkereskedelmi egyenlegének alakulása látható.) Exportjuk összege 1985-ben 5,7 milliárd dollár volt, amellyel szemben 6,9 milliárd dollár értékű import áll. A negatív egyenleg tehát 1,2 milliárd dollár, vagyis a régió egészében 98 százalék körüli az önellátás szintje. Az érintett országok a mezőgazdasági külkereskedelem szempontjából két csoportba sorolhatók. *Egyértelműen importáló* pozíció jellemző az

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági termékek külkereskedelmi forgalma 1985-ben
(millió dollár)

Ország	Export	Import	Egyenleg
Bulgária	1125	1009	116
Csehszlovákia	568	1722	—1154
Lengyelország	901	1281	—380
Magyarország	1846	721	1125
NDK	409	1690	—1281
Románia	862	515	347
Összesen:	5711	6938	—1227

Forrás: FAO Kereskedelmi Évkönyv, 1986. Róma, 1987.

NDK-ra, Lengyelországra és *Csehszlovákiára.* Különösen nagy a nettó import összege az NDK és Csehszlovákia esetében. Lengyelország a jelentős import mellett számottevő exportot is bonyolít. *Magyarország, Románia és Bulgária viszont exportáló* országnak tekinthető. Különösen kiemelkedő a magyar mezőgazdasági exporttöbblet. 1985-ben a hat ország agrárexportjának mintegy harmada (32,3 százaléka) Magyarországról származott. Románia és Bulgária nettó exportja jóval csekélyebb. Bulgária esetében azonban hozzá kell fűzni, hogy a rendkívül kedvezőtlen időjárású 1985. év adatai elmaradnak a korábbi évek szintjétől, nem fejezik ki a tényleges potenciált.

Az agrárkülkereskedelemmel kapcsolatosan figyelemreméltó az export és az import szerkezetének eltérése. Az importban a gabonafélék, fehérjetakarmányok, a déligyümölcs és a trópusi mezőgazdasági termékek (mindenekelőtt a kávé) dominálnak, míg a kivitelben — ha Magyarország gabonaexportjától eltekintünk — a hús és húskészítmények, növényi olajak, valamint a friss és feldolgozott zöldség- és gyümölcsfélék a meghatározóak.

A nettó exportáló vagy importáló pozíció meghatározza az érintett országok agrár-kereskedelempolitikai törekvéseit, illetve azok jellegzetes eltéréseit. A KGST-n belül nem létezik az EGK ún. közös agrárpolitikájához hasonló, a belső termelést közös pénzügyi alapokkal is támogató és védelmező integrált agrárpolitika. Ezért *az agrárimportőr és -exportőr országok agrárkereskedelmi érdekei — legalábbis rövid távon — különbözőek.* Nem lehet kétséges, hogy a nettó agrárimportáló országok számára a jelenlegi helyzetben, különösen ha exportjuk nem számottevő, előnyös a fejlett országok agrárprotekcionizmusa. A mesterségesen létrehozott túltermelés miatt irreálisan alacsony világpiaci árak előnyeit végső soron a *KGST importáló országai is élvezik.* Természetesen agrárexportjukban ezen országok is szembekerülnek a fejlett országok dömpingpolitikájával, ez a hátrány azonban kisebb, mint a jóval nagyobb importjukban élvezett előny. A másik oldalon viszont talán éppen *a KGST agrárexportáló országait érintik a legerőteljesebben a mai agrárprotekcionizmus negatív hatásai.**

* Lásd e témával kapcsolatosan Csáki Csaba—Rabár Ferenc: A liberalizálás lehetőségei és következményei az élelmiszer-világkereskedelemben című cikkét (Közgazdasági Szemle, 1986. 12. sz.).

Anyagi-műszaki feltételek — beruházások

A mezőgazdasági termelés feltételeit vizsgálva örömmel állapíthatjuk meg, hogy 1981 és 1985 között az érintett országokban a korábbi éveknél nagyobb figyelmet fordítottak a *termőföld védelmére.* Ennek köszönhetően a mezőgazdasági területek további csökkenése csak az országok egy részében következett be, illetve Bulgáriában és Romániában némi növekedés is megfigyelhető. A mezőgazdasági művelésű területek aránya az összes területen belül országonként nagyon eltérő: például Magyarországon 70,5 százalék, Csehszlovákiában viszont csak 53,3 százalék. Hasonló mértékben különbözik a szántónak az összes mezőgazdasági területen belüli aránya is. Ugyanakkor mindenütt erősödik az a törekvés, hogy a meglévő földtartalékokat minél gazdaságosabban hasznosítsák, például úgy, hogy a parlagon lévő területeket a kistermelők rendelkezésére bocsátják.

A termőfölddel való ésszerű gazdálkodással együtt a vizsgált időszakban kétségtelen erőfeszítések történtek a mezőgazdaság anyagi-műszaki fejlesztésére, ennek ellenére sem sikerült azonban minden területen elérni a kívánt változásokat.

A legutóbbi tíz évben az NDK-ban és Magyarországon a traktorok száma folyamatosan csökkent, az összes kapacitás viszont több mint másfélszeresére nőtt. A többi országban a traktorok száma és az összes kapacitás is nőtt. A gabonakombájnok száma általában stagnált, vagy csökkent (egyedül Lengyelországban nőtt), ezen belül a fejlődés fő iránya egyértelműen a nagyobb teljesítményű gépek arányának növekedésében jelölhető meg. Utalni kell viszont arra is, hogy a géppark cseréjének lelassulása — elsősorban Lengyelországban és Romániában — erősen rontja a névleges kapacitás valós értékét. Ezzel magyarázható az, hogy például Magyarországon, ahol a 100 hektárra jutó traktorkapacitás a többi országéhoz képest kicsiny, viszont a modern, főként nyugati gyártmányú traktorok aránya a térségben a legmagasabb, zömében optimális idő alatt végezhetők el a mezőgazdasági munkák, míg számos országban rendszeres az időbeli lemaradás.

A hatóanyagban számított *műtrágya-felhasználás a hetvenes években végig növekedett.* A növekedés nagy része azonban a hetvenes évek első felére esett. A nyolcvanas években aztán szinte kivétel nélkül *visszaesés volt tapasztalható.* 1985-ben az 1 ha-ra jutó hatóanyagban kifejezett műtrágya-felhasználás csupán az NDK-ban és Csehszlovákiában haladta meg a 300 kg-os szintet (330, illetve 337 kg), a többi országban (Románia kivételével, ahol csupán 129 kg volt) 210—250 kg körül alakult. Elsősorban a műtrágyaárak gyors növekedése késztette az egyes országokat arra, hogy csökkentsék a műtrágya-felhasználást, vagy legalábbis lassítsák a felhasználás növekedését és jobban hasznosítsák a szervestrágyát.

A gyors műszaki fejlesztésre a régió mezőgazdaságának égető szüksége van, mert *a mezőgazdasági aktív népesség — mind abszolút nagyságát, mind az aktív népességen belüli részarányát tekintve — csökken.* 1985-re a mezőgazdasági dolgozók számának csökkenése 1970-hez képest Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban 35—45 százalék volt, míg Romániában meghaladja az 50 százalékot is. Az NDK-ban és Csehszlovákiában, ahol a mezőgazdasági dolgozók aránya történelmi okok miatt már az időszak kezdetén is alacsonyabb volt, a létszámcsökkenés kisebb mértékű, 15, illetve 25 százalék körüli. Továbbra is gondot okoz a mezőgazdaságban dolgozók viszonylag kedvezőtlen korösszetétele, a fiatal munkaerő városba vándorlása. Ez a probléma csak néhány országban látszik megoldottnak (Magyarország, NDK).

A vizsgált időszakban az európai KGST-országokban a mezőgazdasági dolgozók számának csökkenése ellenére bővült az összes termelés, vagyis a munka termelékenysége számottevő mértékben nőtt. Az egy mezőgazdasági dolgozóra jutó bruttó termelési érték 1980 és 1985 között Bulgáriában 45,3, Magyarorszá-

gon 22,9, az NDK-ban 17,7, Romániában 54,6, Lengyelországban 27,0 és Csehszlovákiában 21,7 százalékkal növekedett. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ENSZ-összehasonlítások szerint az érintett országokban 1980 és 1985 között a mezőgazdaságban az egy dolgozóra jutó bruttó termelés kisebb mértékben nőtt, mint a gazdaság egyéb területein.*

A mezőgazdaság beruházásainak volumene a hetvenes években jelentősen növekedett, de az évtized végére e területen is bekövetkezett a lelassulás. A mezőgazdasági beruházások volumenének csökkenésében amellett, hogy a gazdaságpolitikai hangsúlyok az egyéb ágazatok felé tolódtak el, az is közrejátszott, hogy ezekben az országokban az általános gazdasági fejlődés is lelassult, és általában is csökkent a beruházások intenzitása. Kirívó volt a csökkenés az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon. (A mezőgazdasági beruházások méreteire és hatékonyságára vonatkozó adatokat a 6. sz. táblázatban foglaltuk össze.) Látható, hogy a *mező-*

6. sz táblázat

A mezőgazdasági beruházások néhány jellemzője az európai KGST-országokban
(százalék)

Ország	A mezőgazdaság részesedése az anyagi termelés területén eszközölt beruházásokból (az 1976 és 1980 közötti évek átlaga)	A mezőgazdaság részesedése a nettó nemzeti termelésből (az 1979 és 1983 közötti évek átlaga)	Az egységnyi állóeszközre jutó termelés változása 1975 és 1983 között	
			a mezőgazdaságban	az anyagi termelés egészében
Bulgária	13,9	18,5	—9,0	—3,0
Csehszlovákia	17,7	8,1	—5,9	—3,2
NDK	13,4	8,7	—4,1	—1,3
Magyarország	18,9	13,9	—4,2	—2,5
Lengyelország	25,1	20,0	—5,1	—6,6
Románia	17,0	16,0	—	—

Forrás: UN, Economic Survey of Europe 1985—86, pp. 176, 210., p., illetve UN, National Accounts Yearbook 1983.

gazdasági beruházások hatékonysága valamennyi vizsgált országban csökkent, és — Lengyelország kivételével — valamennyi országban *kedvezőtlenebbül alakult a gazdaság más részeiben eszközölt befektetéseknél.* Önmagában a befektetések csökkenő hatékonysága még nem feltétlenül utal helytelen döntésekre, amennyiben egy gazdaság a tőkeigényes fejlesztés időszakát éli. Az a tény azonban, hogy a mezőgazdasági befektetések hatékonysága elmaradt más területekétől és ezzel együtt — ahogyan erre már utaltunk — a munkatermelékenység (egy dolgozóra jutó bruttó termelés) növekedése is viszonylag lassú volt, feltétlenül *a mezőgazdasági beruházási politika gyengeségeit* tükrözi.

Mezőgazdasági politika, irányítás, reformok

A hat ország mezőgazdasága — eltérő természeti és gazdasági körülmények között — sok tekintetben különböző történelmi hagyományok talaján működik. Nem meglepő tehát, hogy az *agrárpolitikának minden egyes országban megvannak a spe-*

* UN. Economic Survey of Europe, 1985/1986. 212. l.

ciális, a sajátos körülményeket tükröző vonásai. Alá kell azonban húzni, hogy *a közös ideológia, a hasonló gazdasági berendezkedés az agrárpolitika fő vonásaiban is egyértelműen kifejeződik.* Vegyük sorra e közös vonásokat!

a) A mezőgazdaság valamennyi országban integrált részét képezi a központilag tervezett gazdaságnak. Ebben az alapvetően hasonló rendszerben *a legfontosabb eltérés a különböző szintű tervek közötti kapcsolat, a gazdaságpolitikai célok elérésére alkalmazott eszközök tekintetében figyelhető meg.* Közismert a hagyományos módszer: a központi tervcélok kötelező utasítás formájában történő lebontása az alacsonyabb szintekre. Az utóbbi időben — ugyancsak közismerten — a térség legtöbb országában a tervek végrehajtásának koordinációjában egyre nagyobb szerepet kapnak a piacgazdaságokra jellemző eszközök (ár, hitel, adó stb.). Hangsúlyozni kell azonban, hogy *a terv elsődlegessége továbbra is valamennyi országra jellemző* és a tervgazdálkodás lényegi vonásai az előzőkön túlmenően nem módosultak.

b) Az érintett hat ország agrárpolitikájának alapvető vonása *az önellátásra való törekvés* mindazokból a termékekből, amelyek az adott természeti feltételek között megtermelhetők. Ez azt jelenti, hogy a nettó exportáló országok az agrárkereskedelem pozitív egyenlegének maximalizálására, míg az importáló országok a nettó kiadások minimalizálására törekszenek.

A gazdasági fejlődés ütemének csökkenése, az adósságterhek növekedésével párosulva, a nyolcvanas évek elején még fel is erősítette az autark törekvéseket. A mezőgazdasági termékek importja a térség országaiban átlagosan 25 százalékkal csökkent, az önellátási szint pedig számottevően javult. Az önellátási szint emelkedése azonban meglehetősen viszonylagos eredmény, hiszen az érintett országokban az élelmiszer-fogyasztást meghatározó kínálat alakulását továbbra sem elsősorban a piaci és árhatások határozzák meg, hanem a központi tervekben szereplő fogyasztási tervszámok. Ezek vezérlik az esetleges importtal kapcsolatos döntéseket és az exportárualapok kialakítását. A nem alapvető élelmiszerek tervezett (és méginkább megvalósult) importja például nagymértékben függ a nemzetközi fizetési mérleg alakulásától. Ezen belül a trópusi eredetű mezőgazdasági termékek túlnyomó többségét az európai KGST-országok luxuscikknek minősítik, és ezért meglehetősen szűkösen szabják meg a behozatalukra fordítható devizakereteket. Az európai szocialista országokban a trópusi mezőgazdasági termékek kínálata ezért marad el a kereslettől, egy főre jutó fogyasztásuk pedig ezért jóval kisebb, mint a hasonló fejlettségű piacgazdaságokban. (Ez a mesterségesen alacsonyan tartott kínálat pedig — mechanikusan tekintve — „javítja" az önellátás szintjét.)

c) A II. világháború után, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában a térség országai a szovjet szovhozok és kolhozok modelljét tekintették példának. Ennek megfelelően a *mezőgazdasági termelés alapvető pilléreit máig is az ún. szocialista nagyüzemek képezik,* amelyek a mezőgazdasági földterület túlnyomó részét használják. Ez alól — közismerten — csupán Lengyelország kivétel, ahol a magángazdaságok részesedése az ország földterületéből majdnem eléri a 80 százalékot. A többi ország sem alkot azonban egységes tömböt. A kezdeti azonosság után a szocialista nagyüzemek típusait tekintve ma már meglehetősen változatos a kép. Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában jelentős a szövetkezetek szerepe. Ezen belül is jellegzetes a magyar szövetkezeti modell. Magyarországon ugyanis a mezőgazdasági szövetkezetek hagyományosan nagy döntési szabadsággal működnek. Bulgáriában az állami gazdaságokból és a mezőgazdasági szövetkezetekből nagyméretű agráripari kombinátok jöttek létre, gyakorlatilag állami vállalati jelleggel. Az NDK-ban a hetvenes években specializált növénytermesztő és állattenyésztő gazdaságokat szerveztek, majd a közelmúltban ezeket újra integrálták. Napjainkban a térség országaiban további differenciálódás figyelhető meg a válla-

lati formák területén. Közös vállalatok, egyesülések különböző formái alakulnak és egyre gyakoribb a szervezeti összefonódás az élelmiszer-feldolgozással is.

d) A domináns szocialista nagyüzemek árnyékában valamennyi országban *létezett és létezik a mezőgazdasági magán-, vagy kistermelés.* Ennek szerepe, jelentősége és politikai megítélése sokat változott az idők folyamán. A nyolcvanas évek elejétől az országok többségében olyan intézkedéseket hoztak, amelyek a háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének fellendítését hivatottak biztosítani. Az ösztönzők országonként különféle formát öltenek (felvásárlási árpótlékok, adókedvezmények, a termelőeszköz-ellátás megkönnyítése, a szaporítóanyag-ellátás segítése — például árcsökkentéssel, a korábbi korlátozások feloldása stb.). Az élelmiszer-ellátásban tehát az eddiginél fontosabb szerepet kapnak ezek a gazdaságok. A statisztikai évkönyvek nem közölnek pontos adatokat a kistermelés részesedéséről az összes mezőgazdasági termelésben. Az azonban egyértelműen megállapítható, hogy jelentőségük jóval nagyobb, mint ami a földterületből való részesedésükből következne. Lengyelország mellett különösen jelentős a kistermelés szerepe Magyarországon és Bulgáriában. A régióban a mezőgazdasági kistermelésnek sajátos termelési profilja alakult ki. A nagyrészt gépesített szántóföldi növénytermelés (gabonatermelés) szinte kizárólag a nagyüzemekben folyik, míg a kistermelők elsősorban kézimunka-igényes ágakkal: állattartással (túlnyomórészt a nagyüzemben termelt takarmány bázisán), valamint zöldség- és gyümölcstermeléssel foglalkoznak.

e) Az érintett országok mezőgazdasági irányítási rendszerét a hatvanas évek ben egységesen a tervgazdálkodás klasszikusnak tekinthető, a központi döntéshozatalra épülő és kötelező tervutasításokkal operáló formája jellemzi. A hatvanas évek végétől vetődött fel az irányítási rendszer reformjának gondolata a mezőgazdaságban. Az azóta eltelt időben *folyamatosan jellemző a mezőgazdasági irányítás eszközrendszerének megújítására irányuló törekvés.* Az elmúlt húsz évet tekintve az agrárirányítás reformjának három fő szakasza különböztethető meg:

Először *a hatvanas évek* végén került napirendre a reform. Ekkor már az országok többségében befejeződött a mezőgazdaság szocialista átalakítása, és a mezőgazdasági termelés további növekedésének mindinkább gátjává váltak az adminisztratív centralizációs törekvések. A reformelképzelések tengelyében az irányítás jellegének a megváltoztatása állt. Ekkor azonban még egyértelműen két út lehetősége fogalmazódott meg: A reformmal kapcsolatos felfogások egyik csoportja a tervezési módszerek tökéletesítésében, a tervszámok meghatározásában alkalmazott eszköztár fejlesztésében, a másik pedig a decentralizálásban, a vállalati önállóság növelésében, a gazdasági eszközök erőteljesebb alkalmazásában látta az előrelépés zálogát. Az országok többségében végül sikerült az irányítás utasításos jellegét gyengítő, a decentralizáció irányába mutató reformokat előkészíteni. A gyakorlati megvalósítás azonban sok nehézséggel járt. A változások véghezvitele általában nehézkesnek bizonyult. Több országban a tervezett intézkedések egy részét csak kísérleti jelleggel vezették be. Lassító körülmény volt, hogy az országok nehezen tudtak elszakadni az irányítás hagyományos módszereitől, s így szinte mindig felemás megoldások születtek; a decentralizálás mellett centralizációs folyamatok is érvényesültek. A reformoknak ebben az első hullámában érdemi változásra végső soron csupán Magyarországon került sor, ahol a mezőgazdaságban bevezetett indirekt irányítási rendszer következetességét tekintve még az iparban alkalmazott megoldásokat is túlszárnyalta.

A magyar reformtól eltekintve általában elmondható, hogy a hetvenes évek elején újnak nevezett mezőgazdasági irányítási rendszerek nem hozták meg a várt eredményeket, nem gyorsították meg az agrárfejlődés folyamatát. Ezért a hetvenes évek végére ismét megfogalmazódott a változtatás igénye, megindult a *második reformhullám.* Ennek törekvései a változó gazdasági környezethez való alkalmaz-

kodáson, a korszerűsítésen túl az előző reformok során már elvileg elhatározott, többnyire meg is hirdetett, ám gyakorlatilag csak részben megvalósult gazdaságirányítási változtatások életbe léptetésére, teljes körű és tényleges elterjesztésére irányultak. Ebben az időszakban számottevően csökkent az irányítás direkt eszközeinek szerepe, általában tovább élt azonban a tervutasítás valamilyen formája, a kötelező felvásárlás rendszere, az árakban továbbra is csak részben fejeződtek ki a valóságos költség- és értékviszonyok, és a termékek forgalmazását szabályozó számos megkötés is érvényben maradt.

A mezőgazdasági *reformok harmadik szakasza* a közelmúltban kezdődött meg és jelenleg is tart. Ehhez nyilvánvalóan a Szovjetunióban végbemenő változások adják meg az alapvető impulzust. A hat európai KGST-országban zajló reformokkal kapcsolatosan hangsúlyozni kell, hogy a mezőgazdasági irányítási rendszerek megítélésében — a korábbiakhoz hasonlóan — országonként lényegesek a különbségek. Ennek tudható be, hogy a reformok ezen harmadik hulláma nem terjed ki egyformán valamennyi országra.

A *hatékonyság és minőség* ma már mindenütt az agrárpolitika középpontjában áll. Az árpolitika is egyre inkább elismeri a termelés valós költségeit, növekszik az anyagi ösztönzés szerepe. A vállalatok döntési szabadsága, a decentralizáció kívánatos mértéke tekintetében azonban igen lényegesek a különbségek. Az NDK-ban csupán a sikeresnek tartott módszerek további tökéletesítéséről beszélnek. A növénytermelést és állattenyésztést integráló nagyobb üzemek döntési szabadsága továbbra is korlátozott. Közismert Románia magatartása is. A többi országban, Bulgáriában és Lengyelországban, kisebb mértékben Csehszlovákiában viszont újabb — konkrét intézkedésekben is testet öltő — reformelképzelések fogalmazódtak meg. Növelték a vállalatok önállóságát, a gazdasági ösztönzés, az árak, a pénzügyi eszközök szerepét, erősödött a kistermelés támogatása. Az ezen intézkedéseket már korábban megvalósító Magyarországon időközben végbement az élelmiszeripar decentralizálása és hasonló lépések várhatók a külkereskedelemben is. Felvetődött a leggyengébb termelőszövetkezetek szakszövetkezetekké történő átalakításának gondolata is, sőt egy-két szövetkezet már példával szolgált erre az átalakításra.

Ma még pontosan nem mérhetők fel a változtatások eredményei. A mezőgazdasági reformok ugyanis összefonódnak a gazdaságirányítás egyéb területein végrehajtott, vagy bevezetésre előkészített nagy horderejű intézkedésekkel. Számításba kell azt is vennünk, hogy a harmadik reformhullámra a korábbiaknál lényegesen nehezebb gazdasági körülmények között kerül sor, ami mindenképpen beszűkíti a termelésfejlesztés pénzügyi forrásait.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (158—172. sz. l.)

BÁGER GUSZTÁV

Tervezési kultúra — politikai kultúra

Az eltérő nézetek és érdekek mint változat-képzők

Az utóbbi évek során több tekintetben módosult a népgazdasági tervezésről vallott felfogásunk. Ennek nyomán erősödött a tervek tartalmának társadalmi jellege, és kiszélesedett a társadalom részvétele a tervek kidolgozásában. Összességében tehát növekedett a társadalmi folyamatok befolyása a népgazdasági tervezésre. Emiatt újra kell értelmeznünk azt, hogy *miként érvényesül a fejlődés tervszerűsége, és újra tisztáznunk kell ennek lehetőségeit is, korlátait is.* A témát érintő hazai és külföldi vizsgálatok főként azt elemzik, hogy milyen feladatokat kell ellátnia az államnak, és milyet a gazdaságnak ahhoz, hogy biztosítsák a társadalom tervszerű működését, fejlődését. Ilyen feladatok például: az információk terjesztése, a társadalmi externalitásokat kezelni tudó intézmények működtetése, a döntési jogkörök célszerű megosztása a központi kormányzat és a különféle gazdálkodó egységek (egyének, családok, intézmények, vállalatok, települések stb.) között. Jelen cikk ezektől a szokásos közelítésektől eltér. Két kapcsolódó kérdést jár körül. Mi lesz a következménye annak, ha *a társadalomról, a gazdaságról és a problémákról alkotott különböző nézetek a tervkészítés során kiegészítik vagy — ezzel szemben — kioltják egymást*, illetve *ha a társadalom mai és jövőbeli állapotához fűződő érdekek többségükben egybehangolódnak vagy — éppen ellenkezőleg — küzdenek egymással* [2].

A népgazdaság működését és fejlődését meghatározó (illetve befolyásoló) nézeteket és érdekeket legalábbis kétféle nézőpontból célszerű vizsgálni:

a) az ország életét, fejlődését miként befolyásolja az, hogy kik, milyen nézetek és érdekek szerint ítélik meg a múltját, jelenét, jövőjét;

b) a nézeteket és érdekeket miként kívánatos kezelni a tervszerű munka során, és ezek milyen átalakulásokon mehetnek át a tervezés, a megvalósítás és az eredményekkel való együttélés szakaszaiban.

A kétféle megközelítés nyilván nem nélkülözheti egymást. (Az első megközelítésre példa [5] és [11].) Ez a cikk azonban főként a másodikra összpontosít.

A tervszerű munka mint a nézetek és érdekek találkozásának kerete*

Gazdaságunk élénkítésének, a demokratizmus kibontakoztatásának és a gazdaságirányítás folyamatos reformjának alapvető feltételeit kutatva mind többször találjuk magunkat szemben az érdekek kérdésével. A figyelem eddig főként egyes

* A kifejtett gondolatok egy szélesebb körű vizsgálódás munkaközi eredményein alapulnak [4]. E vizsgálat tárgyköre: mennyiben lehetséges, illetve mennyiben nem lehetséges a társadalom és gazdaság tervszerű fejlődése?

Dr. Báger Gusztáv kandidátus, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője.

részérdekekre irányult. Az érdekviszonyok teljes körű tisztázásához azonban az érdekek átfogó vizsgálatára van szükség, miközben azt is tisztázni kell, milyen másféle összefüggésekben kell vizsgálni az érdekeket, hogy jobban megértsük a természetüket. Ehhez kellően általános és egyben témánk szempontjából gyümölcsöző keretet teremthetünk, ha az érdekeket a társadalmi-gazdasági tervezéssel összekapcsolva tanulmányozzuk. Ha ugyanis ki akarjuk használni a tervszerű fejlődés lehetőségeit, vagyis a körülményeknek és értékeinknek egyaránt megfelelő célokat és stratégiákat kívánunk kiválasztani, akkor számolnunk kell az egyének, csoportok, intézmények stb. eltérő nézeteivel, érdekeivel. Ezek összehangolása általában sem egyszerű feladat, és különösen nehéz a mi viszonyaink között, hiszen a nézetek és érdekek egyeztetésének demokratikus intézményei nálunk mégcsak kibontakozóban vannak. Túl ezen, a különféle nézeteket, érdekeket nemcsak egymással kell összehangolni, hanem — a társadalmi részvétel megteremtése útján — a szaktervezéssel is. A továbbiakban megkísérlem rendezni az ilyen egyeztetések lehetőségeit.

Kiindulópontom egy tapasztalati ember- és társadalomkép. Eszerint az ember (egyén, közösség, szervezet, társadalom stb.) számára életbevágóan fontos, hogy tetteit, műveit, jövőjét ne a vakszerencse irányítsa, hanem előrelátóan készüljön rájuk. Hozzátartozik e képhez az is, hogy a tökéletesen ésszerű és tervszerű társadalom még eszménynek is illúzió. Nem létezik tisztán racionális és egyértelműen tervezhető társadalom, hiszen ahány ember, csoport, közösség, réteg stb., annyiféle a racionális nézet, illetve (zömmel emocionális eredetű) értékítélet olyan alapvető kérdésekről, mint hogy milyen volt a múlt és milyen a jelen, illetve, hogy milyen legyen a jövő, hogyan, milyen forrásból, kinek, milyen haszonnal? Az viszont teljesen racionális kívánság, hogy a nézetek, érdekek és ítéletek sokfélesége ne tegye lehetetlenné a tervszerűség érvényesülését, hanem *gazdagítsa annak lehetőségeit.* Eközben persze érvényesüljön a társadalmi-gazdasági tervezés *szakszerűsége és sokoldalú koordinációs követelménye.* Lehetséges-e azonban mindez? Hátha csak arra van lehetőség, hogy hatalmi szó nyilvánítsa ki, melyik nézet és érdek legyen ezentúl a meghatározó, és melyek szoruljanak ezzel háttérbe?

A válasz úgy adható meg, ha ezeket a kérdéseket az ésszerű mértékű és lehetőségeit kihasználó társadalmi-gazdasági tervezés, általában pedig a tervezőmunka menetének és rendjének keretei között vizsgáljuk.

Érdek és kényszer

A hazai közgazdasági szakirodalomban az érdek az egyik legtöbbször használt fogalom. Mégis (vagy talán éppen ezért?) ritkán társul hozzá pontos értelmezés. A szerzők általában az intuícióra hagyatkoznak, és megelégszenek a szó köznyelvi jelentésével. Gyakori, hogy az érdek fogalmába a kényszert is beleértik. Növeli a zavart, hogy a pszichológia és a szociológia olyan terminusai, mint a motiváció, a késztetés, az ösztönzés, csak eléggé laza megfelelői a közgazdaságtanban használatos érdek, érdekeltség, érték, jutalmazó és büntető ösztönzés, illetve kényszer fogalmaknak. Nem vállalkozhatom itt arra, hogy az összes értelmezésbeli zavart tisztázzam. Csupán arra korlátozódom, hogy cikkemben megkülönböztessem az „érdek" és „kényszer" fogalmakat. Egybemosásuk ugyanis fontos összefüggéseket fed el előlünk.

Közelítően, tájoló értelmezésben így ragadható meg a két fogalom:

— *érdek hatására* akkor cselekszik valaki, ha tevékenysége valamilyen pozitív hozammal kecsegtet;

— *kényszer hatására* pedig akkor, ha ennek nyomán valamilyen veszély elhárulhat, de tevékenysége semmilyen egyéb haszonnal nem jár együtt.

A fenti két értelmezés elvi jellegű. Mint végletekkel, ritkán találkozunk velük a valóságban. Inkább különböző arányú keverékeik fordulnak elő.

A gazdasági szabályozással foglalkozó irodalom is megkülönbözteti az érdek jellegű (jutalmazó) szabályozókat a kényszer jellegű (büntető) szabályozóktól. A két fogalom különválasztása lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a különféle gazdálkodó egységeknek milyenek az *érdek* és milyenek a *kényszer* által kiváltott cselekedetei, viselkedései. A viselkedés szabályozásának ezen eltérő mechanizmusai a társadalmi és gazdasági rendszer elemeinek viszonyaiban *általánosan érvényesülő kölcsönhatás-típusok*. Ezért a következőkben megkülönböztetem az érdek, illetve kényszer jellegű kölcsönhatások fogalmait is.

A fogalmak tisztázása lehetővé teszi jónéhány olyan további kérdés — főként gyakorlati — vizsgálatát is, amelyek tárgyában ma keményen ütköznek az álláspontok. Ilyen kérdések például a következők:

— Kik, milyen feltételek mellett lehetnek olyan érdekhordozók, akikkel számolni kell a nézetek és érdekek demokratikus kezelése során? Milyen értelemben lehet érdekhordozó az egyén, valamely csoport, szervezet, gazdálkodó egység és a társadalom?

— Milyen az érdek és a kényszer jellegű viszony működésének mechanizmusa egy-egy gazdálkodó egységen belül, és milyen a gazdálkodó egységek kooperatív és kompetitív viszonyaiban?

— Milyen erők képesek megváltoztatni a korábban kialakult érdek és kényszer jellegű viszonyokat?

— Milyen nézetek, milyen érdek, kényszer jellegű viszonyok kedveznek a rövid távú, illetve hosszú távú gondolkodásnak a különféle problémák kezelésében, válsághelyzetekben, fejlődési pályák megítélésében? Miként lehet elfogadhatóan kezelni a rövid távú és a hosszú távú érdekek gyakran ellentétes erőit?

— A nézetek és érdekek milyen megnyilvánulásai segíthetik vagy éppen akadályozhatják az államigazgatási szervek együttműködését, valamint a népgazdasági tervek céljaihoz való igazodását?

Ezekre a kérdésekre nem lehet rögtönzött válaszokat adni. Fokozatosan kell kimunkálni a megoldásokat. Ehhez járulhat hozzá a soron következő gondolatmenet.

Vetélkedés és együttműködés

Több tudományág (a játékelmélet, a közgazdaságtan, a szociálpszichológia, a pszichoterápia, a politológia) világképeiben kulcsjelentőségűek a *vetélkedés és együttműködés* fogalmai. A jobb áttekinthetőség kedvéért egy rendkívül leegyszerűsített, de a lényeget megragadó sémában összekapcsolom ezeket az érdek és kényszer imént tárgyalt fogalmaival. (Lásd az ábrát.)

Az ábra segítségével megkísérlem néhány, a népgazdasági tervezéshez is közel álló probléma újszerű értelmezését. Ezzel kívánom érzékeltetni, miért célszerű megkülönböztetni a gazdasági kapcsolatokban az érdek és a kényszer jellegű kölcsönhatásokat.

1. Kívánatos, hogy a magyar gazdaságban egészséges verseny (I. küzdelem) alakuljon ki a piac szférájában. De legalább ennyire kívánatos az is, hogy akik egymásra utaltak, legyenek képesek az érdekeiket összeegyeztető kapcsolatok kiépítésére [lehetőleg a IV. (együttes) vagy a III. (társulás) szellemében, mert a II. (koalíciós) kapcsolatok viszonylag könnyen szétesnek]. Fontos lenne ezért, hogy a hazai piacon a *verseny is meg az együttműködés is találja meg a maga helyét*, a gaz-

Az érdek és a kényszer hatása a kapcsolatok jellegére*

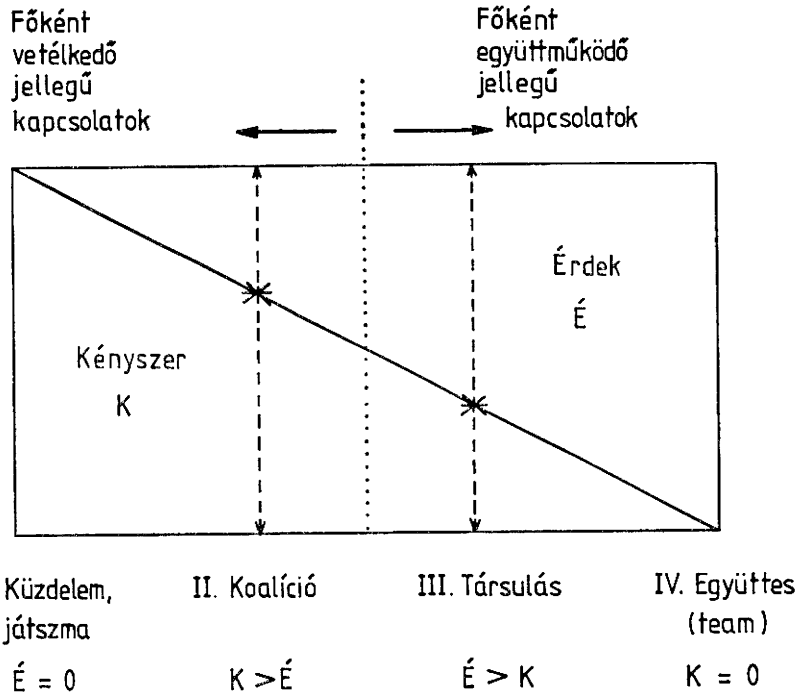

* Az ábrában szereplő fogalmak az angol nyelvű játékelméleti irodalom következő fogalmainak felelnek meg: I.: game, II.: coalition, III.: foundation, institution, IV.: team — I—II.: competitive games, — III—IV.: cooperative games [12].

dasági szabályozók ne okozzanak zavart ebből a szempontból. A jelenlegi szabályozókról ezt nem mondhatjuk el. Vetélkedésre késztetnek olyanokat is, akiknek együtt kellene működniük.

2. Az ábra segítségével a gazdálkodó egységek és a népgazdasági tervek viszonyát is szemléletesen jellemezhetjük. A terv céljaival, a tervezők stratégiai elképzeléseivel és preferenciáival teljesen azonosuló gazdálkodók ebből a szempontból a IV. (együttes) mezőben helyezkednek el, a III. (társulás) mezőben pedig a terv megvalósításában túlnyomóan érdekeltek találhatók. A tervvel II. (koalíciós) viszonyban azok vannak, akik legszívesebben nem csatlakoznának hozzá, de abból több hátrányuk származna, mint előnyük. Végül az I. (küzdelem) mezőben elhelyezkedők nem fogadják el a terveket. Ennek megfelelően a IV. és III. típusoktól az várható, hogy segítik a tervek megvalósulását, a II. és I. típusoktól pedig, hogy akadályozzák. Mindezek elvi típusok. Fontos lenne azonban, valóságos megfelelőiket is felismerni olyankor, amikor azt vizsgáljuk, hogy milyen nézetek és érdekek hatására kapcsolódik egy gazdálkodó szervezet kényszerűen, illetve érdekeit követve a népgazdasági tervek céljaihoz? A tervező szakember szempontjából pedig úgy merül fel a kérdés, hogy milyen gazdasági mechanizmus és tervezési rendszer mellett érhető el, hogy a gazdálkodó egységek többsége a III. és IV. tartományba tartozzék?

3. Sűrűn előfordul, hogy nem kielégítő tudás vagy hiányos tájékozottság következtében valamely gazdasági kapcsolatot az érintettek tévesen kényszer jellegűnek vagy érdek jellegűnek minősítenek — holott az éppen ellenkezője ennek. Fontos tehát választ keresni a következő kérdésekre: A tudás és a tájékozottság milyen hiányai akadályozzák a népgazdasági tervekkel és a közérdekkel való azo-

nosulást? Milyen hiányzó tudást és információkat kell pótolni ahhoz, hogy a vállalatok felismerjék, hogyan alakíthatnak ki egymással együttes (IV.) vagy társulás (III.) jellegű viszonyt?

A hazai népgazdasági tervezés immár 40 éves története folyamán a VII. ötéves terv kidolgozása során volt a legnagyobb arányú a társadalmi részvétel. Ennek különösen szembeötlő tanulsága volt, hogy szakmai és nem szakmai körökben is nagyon *különböztek a nézetek és az érdekek.* A vitákban megfogalmazódott például, hogy előbb konszolidálni kell a gazdaságot, és csak azután lehet bármi egyébhez kezdeni s erre kell késztetni egyéneket, vállalatokat; vagy hogy a gazdasági kibontakozás kulcsa az emberi képességek teljesebb kifejtését kikényszerítő érdekeltségi viszonyokban rejlik. Ez utóbbi álláspontban különösen zavaró az érdekeltség fogalmának összemosása a kényszerűség fogalmával. Itt nem pusztán a fogalmak homályossága a baj. Köztudott ugyanis, hogy kényszerviszonyok között az emberi képességek inkább csak elsorvadnak és legfeljebb e viszonyokból való kilépésre mozgósíthatók.

Nézetek és érdekek a tervezésben

Az eddigiek alapján kézenfekvő az a gondolat, hogy a szorosan értelmezett népgazdasági *tervező munkát ki kell egészítenünk egy előkészítő szakasszal. Ennek során nyílt vitákban kell kiválasztani, hogy milyen nézetek, érdekek és preferenciák alapján készüljenek a népgazdasági tervek.* E feltáró és egyeztető munka tisztázná, hogy:

a) A különféle csoportok által képviselt nézetek közül melyek minősülnek *relevánsnak* a tervkészítés szempontjából. Ezek alapján célszerű átgondolni és megvitatni a tervek konkrét problémáit, céljait, stratégiáit és preferenciáit.

b) A társadalom és a gazdaság egyes gazdálkodó egységeinek, érdekcsoportjainak mennyiben érdek jellegű és mennyiben kényszer jellegű a viszonya valamely tervváltozathoz. A képet tovább árnyalná, ha az előkészítő munka során valamennyire tisztázódna ezen egységeknek és csoportoknak az ábrában vázolt négy kategória szerinti megoszlása is.

A nyílt vitáknak természetesen nemcsak azt kell előzetesen megválaszolniuk, hogy *milyen nézetek, érdekek és preferenciák figyelembevételével készüljenek a népgazdasági tervek egyes változatai, hanem a későbbiekben annak eldöntésében is szerepet kell játszaniuk, hogy a változatok közül melyik legyen a végleges, a megvalósítandó.* Igaz, hogy ezzel többletmunka nehezedhet a népgazdasági tervezésre, fontos érvek szólnak azonban e nehézségek vállalása mellett. Így például ezzel a tervezési módszerrel hamarabb lehet az esetleges félreértéseket felszínre hozni, a hiányos tudást és gyenge tájékozottságot kiegészíteni, helyesbíteni a valóságos érdek- vagy kényszerviszonyok téves felfogását, s mindezzel növelni az esélyét annak, hogy megalapozott társadalmi konszenzus jöjjön létre. A nyílt vitákban könnyebben feltárhatók és kiigazíthatók a gondolkodás hamis beidegződései és az elavult szokásokhoz kötődő téves biztonságérzet is. A társadalmi viták résztvevői rendszerint kidolgozatlan ötlet formájában vetik fel javaslataikat. A viták során előzetesen felszínre hozott nézetek és érdekek ismeretében ezeket a sejtéseket, javaslatokat is könnyebb a „terv nyelvére" lefordítani.

A tervező munka és a politikaformálás során könnyebb fölkészülni a nyíltan megjelenő nézetek és érdekek ütköztetésére, egyeztetésére is.*

* Érdemes megjegyezni, hogy az itt javasolt *előzetes választás* és a hozzákapcsolt döntés *elve* megfeleltethető ASHBY *intelligencia-erősítő* koncepciójának (intelligence amplifier, variety amplifier—[1], [6]). Ennek segítségével a valóság kezelhetetlen változatossága kezelhetővé lesz, a kombinatorikus választások roppant nagyságrendű számát és ezek beláthatatlan időigényét pedig használható léptékűre lehet csökkenteni. Ezen kívül nagyon sok — nálunk kihasználatlan—lehetőséget kínál még a csoportos döntések elmélete, módszere és technikája.

Az elfogadható nézeteket és érdekeket a demokratikus vitákon előzetesen tisztázó eljáráson kívül persze léteznek más lehetőségek is a választás, a döntés előkészítésére. Ezeket gyakorta használják, ám nem mindig tudatosan és talán éppen ezért nem eléggé következetesen, így a gyakorlati tervező munkában csekély a hatásuk. Ilyen döntéselőkészítő tényezők például a közös ideológia, a közös politikai célok és az ehhez kapcsolódó közös stratégiák vagy az együttműködésre késztető magasfokú műveltség. Napjainkban azonban már annyira szerteágazó és szövevényes a társadalmi-gazdasági tervezés, hogy csak tudatosan és következetesen alkalmazott előzetes döntésbefolyásoló tényezők — intelligenciaerősítők — segítségével növelhető az elfogadható választások és döntések meghozásának esélye.

Tervszerűség és önállóság

Az eddigiek alapján megítélésem szerint úgy lehetne továbbfejleszteni a népgazdasági tervezést, hogy az egyszerre elégítse ki a következő két követelményt:

a) Meg kell őrizni a tervszerűség természetes lehetőségeit, a tervszerű fejlődésnek a társadalom számára nem nélkülözhető értékeit napjaink olyan vonásai ellenére is, amelyek mintha egészében kérdésessé tennék a tervszerűség értelmét. Azon vonások ellenére is tehát, mint a váratlan fordulatok megszaporodása; a valóság növekvő bonyolultsága; a riasztóan sokféle, gyakran széttartó nézet, érdek, aspiráció kialakulása; a ritkán kielégítő szintű tájékozottság; a megtett és a meg nem tett lépések mind kevésbé átlátható következményei, kockázatai stb.

b) A mainál sokkal jobban tiszteletben kell tartani minden gazdálkodó egység önállóságát. Ehhez olyan feltételeket kell teremteni, hogy az egységek a saját problémáikat képesek legyenek megoldani önmagukban vagy érdekelt társakkal együtt, és működésükben, fejlődésükben, gazdálkodásukban a tervszerűség lehetőségeit is hasznosítani tudják. A piaci versenyben az ütköző ellentétes érdekek összecsapásához pedig — a gazdálkodók önállóságának csorbítása nélkül — általánosan elfogadott hátteret adhatna a tisztázott közérdek (amely nem mindig azonos az állam érdekével).

E követelményeket egy korszerű tervezési kultúrának — és gyakorlatnak — mindenképpen ki kell elégítenie. Ilyen tervezési rendszerben az államot is egyfajta gazdálkodó egységnek lehetne tekinteni, miként a vállalatokat vagy településeket. Következésképpen az állam viszonylagos önállóságát a többi gazdálkodó egységnek szintén tiszteletben kellene tartania.

A fenti *a)* és *b)* követelményekből két gyakorlati lehetőség adódik. A kölcsönösen tiszteletben tartott önállóság mellett az állam is, a többi gazdálkodó egység is sajátos „tervezői munkamegosztásban" készíthetnék saját terveiket. A vállalatok azt szem előtt tartva terveznének, amit az állami tervezés elgondolt, és fordítva, az állam arra is tekintettel alakítaná terveit, amit a vállalatok gondoltak el, mint reálisat. Az állam és a többi gazdálkodó egység között vagy *gazdasági szabályozók*, vagy *közvetlen megállapodások* teremtenék meg a kapcsolatot.

A tervszerűség lehetőségeiről, életképességéről manapság főként azok vitatkoznak egymással, akik mindenáron erősíteni kívánják a központi tervezés szerepét, másfelől akik mindenféle központi tervezést szükségtelennek, sőt károsnak tekintenek. Márpedig úgy vélem, hogy ha sikerülne az említett lehetőségeket együtt megvalósítani, hazai fejlődésünkben is érvényesülne Ashby híres tétele: minél több korlátozó követelménynek képes megfelelni egy rendszer, annál nagyobb lehet a szabadságfoka.

Az önállóság kérdésének további oldalát világítja meg az a világszerte megfigyelhető tendencia, hogy az egyének, szervezetek, közösségek, etnikai csoportok

stb. *képességei elődeikéhez képest ugrásszerűen gazdagodnak.* Ezzel természetesen együttjár, hogy napjaink egyénei és szervezetei mind *nagyobb önállóságot és szabadságot* kívánnak maguknak. A munkamegosztásban, gazdálkodásban azonban együtt kell működniük másokkal. Ehhez legtöbbször egzisztenciális érdekeik fűződnek, de gyakori a *kényszerű* együttműködés, együttgazdálkodás is. Az egyre önállóbb és egyre gazdagodó képességű egyének, szervezetek együttműködése kétarcú: egyfelől nehezebben találnak rá a minden félnek megfelelő III. (társulás jellegű) kapcsolatformára; másfelől viszont nagyobb lehet az együttműködésük hozama. Ezt tapasztalatból tudjuk, miként azt is, hogy a II. (koalíciós jellegű) viszonylatokban az önállóság túlhajtott hangsúlyozása csökkentheti a gazdagabb képességű egyének és szervezetek együttműködésének hozamát.

Az organikus kapcsolatok jelentősége

A szemléletében, módszereiben korszerűsített népgazdasági tervezés komoly segítséget nyújthatna ahhoz, hogy az együttműködés lehetőségeit kereső egyének, szervezetek megtalálják a számukra megfelelő — társulás jellegű — kapcsolatformát. (A napjainkban elterjedt ún. „tervkoordinációk" azonban erre alkalmatlanok. Az egyeztetések során ugyanis sok lényeges és új lelemény kiszűrődik, a felek lenyirbálják a vitaanyagból, amit a *maguk számára* sérelmesnek tartanak, s ami végül megmarad, gyakran semmitmondó.) Alkalmasak lehetnek erre például az olyan „tervegyeztetések", amelyek során a felek mindegyike hozzáteszi a tervhez azt, amit a többiek nem tudnak. Ezáltal a tervek nem szegényednek, hanem gazdagodnak, tartalmasabbá válnak. Ez utóbbi fajta együttműködést a szociológiai irodalomban „organikusnak", míg az előzőt „mechanikusnak" nevezik. Az egyének, szervezetek nagyobb önállósága ezek szerint akkor lehet progresszív hatású, ha azok képesek az organikus együttműködésre [8].

Számos lehetőség van a nagyobb önállóság és a gazdagodó képességek progresszív kibontakozására és arra, hogy felszínre jöjjenek azok a nézetek és érdekek, amelyek a különféle, egymásra utalt gazdálkodó egységek együttműködését legalább a III. viszonytípus felé terelhetik (nem rontva le ezzel ugyanakkor az egészséges közérdekű verseny lehetőségeit). Három példát említünk röviden.

a) A gazdaság megfelelő működési-gazdálkodási rendje és szabályozói ne kényszerítsék mesterségesen I. és II. viszonylatra azokat, akiknek III. viszonylata közérdek lenne. Másfelől szétválásra kényszerítsék azokat, akiknek III. vagy II. viszonylata *nem* közérdek.

b) A tervező munka kezdetén, majd folyamatosan közben is, előválasztó vitákon tisztázzák a társulók, milyen racionális (szakmai, tudományos stb.) nézetek és milyen érdekek alapján gondolkozzanak együtt, amikor céljaikat, stratégiáikat, gazdálkodásuk formáit, preferenciáikat, önállóságuk és kölcsönös függőségük sajátosságait tisztázzák. Mindezt természetesen folyamatosan és adaptívan, nem pedig egyszeri formában.

c) Érzékenyebb figyelemmel keressék, melyek azok a természetes ágenciák és terelők, amelyek nyilvánvalóan kínálják az együttműködés — az egyeztetett nézetek és érdekek — lehetőségét, pozitív többlettel. Ilyen például a termelő vertikum munkamegosztási lépcsőiben dolgozók együttműködése a végső termék létrehozatalában, s ilyen az egyes vertikumlépcsőkhöz kapcsolódók munkájában közreműködők köre. Hiba lenne ezeket egymás ellen piaci versenybe terelni, helyes viszont őket más, azonos vertikummal együtt versenyeztetni.

A példának fölhozott három lehetőség nyilván nem normatív értelmű, hanem kívánatos tendenciákra utal. A cikk a következőkben a második témakört na-

gyítja ki, mégpedig a népgazdasági tervezéshez kapcsolódva. A tárgyalandó kép azonban eléggé általánosíthatónak ígérkezik például más vonatkoztatási keretekre is, mint mondjuk egy vállalat, szervezet, település stb.

A tervszerű munka szakaszai

Az egyéni és közösségi tervező munkában és eredményének létrejöttében *három szakaszt* különböztethetünk meg, amelyek sorrendje nem cserélhető fel: a *tervezést, a megvalósítást, illetve annak irányítását;* és a *létrehozott eredménnyel, termékkel való együttélést.* (A munka eredménye nemcsak javakban, eszközökben, hanem emberben — egyénben, szervezetben — is megtestesülhet. Ilyenfajta eredmény lehet például az általános műveltség és a szakmai képzettség, a képességek és készségek növekedése a szükséges tudással együtt, lehet megőrzött és megerősített egészség, lehet innovatív és magas színvonalú szervezeti kultúra a szervezet tagjaiban külön-külön és együttesen.)

A munka céljára, tárgyára, módszereire vonatkozó racionális nézetek és a velük társult érdekek általában nagymértékben különböznek. Az, hogy *közülük melyeket minősítenek meghatározó jelentőségűnek*, a tervszerű munka valamely szakaszát befolyásolja. A nézeteket és érdekeket ezért célszerű úgy elemezni, hogy a tervszerű munka szakaszaihoz igazítva rendezzük őket. Az e tárgyban végzett korábbi elemzésünk (lásd [4]-et) sok, eddig kevéssé tudatosított vagy nem is alkalmazott lehetőséget tárt fel erre a rendezésre. Alább néhány példa érzékelteti ezeket a lehetőségeket.

A tervező munka szakaszai és döntési vonzataik

A különféle nézeteket és érdekeket — akár ütköznek, akár kiegészítik egymást — leggyümölcsözőbben a tervező munka idején lehet figyelembe venni. Főként e szakaszban lehet élni a korábban vázolt előzetes választás előnyeivel is [7].

A népgazdasági tervező munkában hosszú évek során kialakult egy hagyományos munkarend, amelyet legjobban az egymás után készülő, tervidőszakonként megismétlődő dokumentumok tartalma és sorrendje jellemez. Ezek a következők:

— *A feltáró jelenkép* elemzéseket, megállapításokat tartalmaz a *múlt* és *jelen* tényeiről, a fennálló és megoldandó problémákról, előzményeikről és okaikról. E képek *részletesek.*

— *A prekoncepciók* elgondolásokat vázolnak a lehetséges jövőbeli fejlődés változatairól. E jövőképekben szükség szerint kombinálódnak egymással: *a) terv* jellegű képek a *befolyásolható* szférákról, *b) prognózis* jellegű képek a *nem befolyásolható* szférákról*, *c)* olyan megfontolások, amelyek az előre nem látható, váratlan eseményekre való készenlétből fakadnak. A prekoncepciók *elnagyoltak.*

— A *tervkoncepciók* részletesen kifejtett elgondolások a fejlődés azon lehetséges jövőbeli változatairól, amelyek összeegyeztethetők a társadalompolitika, a gazdaságpolitika és egyéb politikák céljaival, stratégiáival, illetve amelyek e politikák érvényesítését szolgálják. E változatok száma már kisebb, viszont *részletesebben* kidolgozottak.

— *A tervek* a megvalósíthatónak minősített jövőképek változatainak a szükséges részletességű kifejtései. Közülük egy valósul meg.

* A befolyásolhatatlanság oka lehet a hiányos tudás és tájékozatlanság a tárgykörről, de lehet a befolyásoló-alakító képesség hiánya is.

A hosszú, közép- és rövid távra szóló tervek elkészítésének munkarendje azonos abban az értelemben, hogy mindháromban szerepelnek az említett szakaszok. E munkarendben azonban van egy kihasználatlan lehetőség. A hosszú távú terv lehetne az ötéves terv számára prekoncepció jellegű alapozás, a középtávú terv pedig a rövid távú prekoncepció vagy tervkoncepció számára jelenthetne kiindulást.

A tervezés egyes szakaszaihoz a különféle racionális nézeteket és érdekeket elemző, rangsoroló *megítélések, értékelések* is kapcsolódnak. Az értékelés mindegyik szakaszban sajátos *döntési helyzetet* jelent. Az említett (és a [4] tanulmányban részletesen ismertetett) vizsgálatunk árnyalt képet adott az ilyen döntési helyzetekről, élő vagy lehetséges típusairól. Különösen jelentősen gazdagította a képet, hogy a tervező munka szakaszait a problémamegoldás általános elvei szerint is újraértelmeztük. Az is kiderült, hogyan lehet javítani a tervező munkát, végeredményben pedig a gazdaság működését és fejlődését azáltal, hogy a különféle szakaszok sajátos döntési helyzeteihez is hozzáigazítják a nézetek és érdekek feltárását, egyeztetését, integrálását. Itt csupán ízelítőt adhatok a vizsgálati eredményekből, azokat is csak a *jelenképre* és a *koncepcióra* korlátozva.

A *jelenkép* kidolgozása során dönteni kell, hogy a tervezők milyen szakmai nézőpontokból (milyen statisztikai kategóriák, szempontok szerint stb.) s milyen nem szakmai nézőpontokból (lakosság, érdekképviseletek, társadalmi részvétel) és ezekhez kapcsolódóan milyen érdekek, illetve értékek alapján ítéljék meg a múltat és a jelent, mi minősül problematikusnak, sürgetőnek vagy halaszthatónak, és hogy a problémák megítélésének különbségei mögött milyen nézet- és érdekkülönbségek állnak.

A *jelenkép* még a közelmúlt tervezői gyakorlatában is azon alapult, hogy a tények azok tények, s megítélésük is csak egyféle lehet. Múltnak és jelennek ez az egyféle megítélése gyakran az erősebb hatalmi helyzetű csoport nézeteiből fakad, a nem konform megítélések pedig kárhozatosnak minősülnek. *A tervezés demokratizmusa azonban ott kezdődik, hogy elismerik: a jelenkép több változata is releváns lehet.* Nyilván nem egyszerű feladat persze eldönteni, milyen megítéléseket fogadjanak el a további tervező munka kiinduló alapjául.

A *koncepció* kidolgozása során arról is döntenek, hogy a *prekoncepcióhoz* képest milyen részleteket nagyítsanak ki, illetve a finomító jellegű szakmai és szakmán kívüli szempontoknak és azok érdekvonatkozásainak mely változatai alapján, milyen jövőbeli változatokra készüljenek *koncepció*-változatok.

A tervező munka másik két szakaszában is hasonló döntési helyzetek adódnak. Érdemes lenne ezek finomabb részleteit is feltárni és tudatosítani. A tervező szakaszban előforduló döntési helyzetek például ma már eléggé beépültek a szakmai és politikai rutin „tudattalan automatizmusaiba", s így rejtetten befolyásolják azt a folyamatot, amikor a tervezők kiválasztják a változatok közül a megvalósítandó célokat-stratégiákat, és tudatosan döntenek róluk. A mai gyakorlatban azonban még csak nagyon halványan látszanak a körvonalai annak, hogy a tervezők *tudatosan* döntenek arról is, hogy mely nézetek, érdekek, preferenciák alapján fogadják el a megvalósítandó terv-változatot, és vessék el a többit.

A megvalósító szakasz döntési helyzetei

A tervszerű munka második — megvalósító — szakaszához is sok sajátos döntési helyzet tartozik. A különféle nézetek, érdekek, preferenciák ezeket is át meg áthatják.

Döntenek például arról, hogy a tervezés idején feltárt és elfogadott probléma-

helyzet változatlan maradt-e vagy módosult, vagyis, hogy a terveket változatlanul vagy módosítva valósítsák meg. Döntenek arról, hogy a cél-stabilitást és program-stabilitást fenyegető veszélyek elhárítására a feedback-jelzések nyomán mikor és hogyan kell beavatkozni. Döntenek arról, hogy a megvalósult eredményt az eredetileg elgondolt körülmények közepette, eredeti rendeltetése szerint veszik-e használatba, vagy ezektől el kell térni.

A tervező munka szakaszában a tervezők tájékozottsága abban meghatározó, hogy eldönthessék, milyen valószínűséggel, milyen bizonytalansággal lehet egy tervet megvalósítani. A megvalósítás szakaszában a megvalósítók és az operatív irányítók tájékozottsága — zömmel feed-back jelleggel — a cél-stabilitáshoz, program-stabilitáshoz és az alkalmazkodóképesség biztosításához szükséges. A legjobb, ha nemcsak a megtörtént, hanem az esetleg várható eltérésekről is van előrejelző információjuk.

Az eredménnyel való együttélés szakasza és döntési helyzetei

E szakaszban azt kell biztosítani, hogy a különböző fejlődési eredmények, művek, termelési eredmények elkészültük után ne esetlegesen, hanem minél tervszerűbben illeszkedjenek a társadalom és gazdaság életébe. E harmadik munkaszakaszhoz is sokféle sajátos döntési helyzet tartozik, amelyekben a nézetek, érdekek, preferenciák megfelelő kezelése legalább annyira fontos, mint az előző kettőben. Ebben a szakaszban például időszakos vizsgálatok alapján döntenek arról, hogy a tervezés során elgondolt működési, fejlődési, gazdálkodási stb. keretek változatlanok maradhatnak-e vagy módosítani kell őket. Döntenek felújításról, bővítésről vagy megszüntetésről.

Összefoglalva, a tervszerű munka döntési vonatkozásairól vázoltak azt érzékeltetik, hogy milyen sokféle meghatározottság befolyásolja a különféle nézetek és érdekek közti választást a népgazdasági tervezésben, amelyekre gyakran nem figyelünk tudatosan.

A tervszerű munka funkcionális és szervezeti munkamegosztása

Érdemes fölfigyelni a tervszerű népgazdasági munkában kialakult munkamegosztás néhány olyan sajátosságára is, amelyek szorosan összefüggnek a különféle nézetek és érdekek kezelésével.

Az egyes ember képességei korlátozottak. Részben emiatt nagyfokú szakosodás és differenciálódás ment végbe, amely révén a tervszerű munkához szükséges komplex képesség egyes összetevői nem egyetlen, hanem más-más emberekben testesülnek meg. A képességet funkciónak is felfoghatjuk. Modern szervezetekben a funkciómegosztás szempontjából megkülönböztethetünk tervező, döntést hozó, irányító, megvalósító és az eredménnyel együttélő, azt használó embereket.

A képességmegoszlás ma már olyan differenciált, hogy maga a tervező munka is megosztott. Az egyik szakember csak egyfajta, másik csak másfajta terv, illetve tervrész kidolgozására képes felkészülni. Hasonló differenciálódás figyelhető meg a tervszerű munka másik két munkaszakaszához szükséges képességek, funkciók kapcsán is.

A képességmegoszlásnak szervezeti következményei is vannak. A funkciók szervezeti telepítése szempontjából nézve ez azt jelenti, hogy különválnak a népgazdasági tervező szervek, az irányító, a megvalósító szervezetek, és olyan elkülönült szervezetek is léteznek, amelyek már csak a létrejött eredményekhez kapcsolódnak. A valóság ennél még változatosabb, mert *csupán* a tervezők közti funkció-

megosztás is olyan, hogy a felsorolt funkciók közül jó néhányat önálló szervezetbe telepítettek.

A funkciómegosztás és szervezeti rendje a tapasztalat szerint azzal jár együtt, hogy a nézetek és érdekek is e tagoltság szerint differenciálódnak. Ha a tervszerűség lehetőségeit mind a három munkaszakaszban maximálisan hasznosítani akarnák, akkor a különféle funkciójú szervezetek egymásközti kapcsolatai az ábrán jelölt IV. helyzetnek megfelelő „együttes" jellegű viszonyok lennének. Ehelyett, úgy tűnik, elég ritka még a III. („társulás" jellegű) viszony is, s többségben van a II. (a „koalíció" jellegű) viszony. Mindegyik szervezetnek, szakmának megvan a maga helyesnek vélt nézete és érdeke a tervszerűségről is, és ezek ritkán illeszkednek egymáshoz. A szervezeteken belüli kapcsolatokról — részlegek, vezetők, munkatársak viszonyáról — is hasonló képet alkothatunk.

Nemcsak a képességmegoszlásból, funkciómegoszlásból és szervezeti telepítésükből fakadhatnak azonban különböző nézetek és érdekek a tervező munka során. A hazai tervezői gyakorlatot vizsgálva számos nézet- és érdektípust figyeltem meg és azonosítottam, amelyek közismertek ugyan, mégis alig gondolnak velük a munka során [2]. A következő érdektípusokat említem meg:

a) A gazdaságpolitikai döntéshozók általában elsőbbségre törekvő személyes racionalitásai és érdekei. Napjainkban ilyenek a szervezeti helyzetből és rangból fakadó álláspontok, vélemények például a struktúraváltás, a hatékonyság, a gazdasági egyensúly, a növekedés, az életszínvonal, az adóreform kérdéseiről.

b) A gazdasági és társadalmi élet szektoraihoz társuló érdekek. (Például az anyagi termelés szempontjából nézve természetes igénynek tűnik az anyagi termelés preferálása.)

c) Töredékes (ágazati, területi) nézetek és érdekek, amelyek a társadalmi érdek mezében is megjelenhetnek. Ilyen például az alapanyagipar és az energetika fejlesztése.

d) „Kozmetikázó" nézetek és érdekek, például a teljesítmények megítélésében (az eredmények eltúlzásában, a hibák lebecsülésében).

e) A korlátozott forrásokból való részesedésért vetélkedők eltérő nézetei és érdekei. Jó példa erre a harc a hitelekért vagy az infrastruktúrán belül egy-egy ágazat (oktatás, egészségügy stb.) vetélkedése a nagyobb részesedésért a többi kárára.

f) A korlátozott állami támogatásért vetélkedők nézetei és érdekei.

g) A vállalatok azon nézetei és érdekei, amelyek miatt egyik vagy másik gazdasági szabályozó lazítását kívánják elérni.

h) A szakértők és tanácsadók presztízsvédő nézetei és érdekei. (Például a külgazdasági feltételek várható alakulásának megítélése.)

i) A számtalan eltérő nézet és érdek, amelyek ahhoz fűződnek, hogy a tervező és irányító szervek milyen tervezési módszereket — például mutatószámokat, modelleket, táblaelrendezéseket, eljárásmódokat — használjanak.

j) A tervező munka eljárásainak egyszerűsítéséhez kapcsolódó, ezt igénylő nézetek és érdekek.

k) Magatartássá erősödő nézetek és érdekek. Ilyenek például a pesszimista, radikális stb. nézetek a gazdasági-társadalmi stabilizáció és kibontakozás lehetőségeivel kapcsolatban.

l) A szakértők és a laikusok eltérő nézetei és érdekei. (Például a népgazdasági tervek társadalmi vitájának keretében.)

Mindezek a nézetek és érdekek persze nem valami tömör tömb formájában jelennek meg, hanem sokszor szinte alig észrevehetően át- meg áthatják a népgazdasági tervező munka legapróbb részleteit is. Olyankor viszont, amikor valamilyen konkrét tárgykörhöz kapcsolódó politikában is kifejeződnek, eléggé erőteljesen megjelennek. Végül azt is hangsúlyozni kell, hogy a felsorolt nézet- és érdektípusok

egyike sem érvényesül elszigetelten, mert igen szövevényesen befolyásolják egymást.

Társadalmi részvétel a tervezésben

A népgazdasági tervezésben — politikai elhatározásból is — erősödik a társadalmi részvétel. A szakmai közvélemény, a termelők érdekképviseletét ellátó szervek, valamint a társadalom különféle csoportjai és a véleményüket tolmácsoló szervezetek is bekapcsolódnak a népgazdasági tervek és a nagy horderejű állami döntések előkészítésébe.

Sajátos formája a társadalmi részvételnek az, hogy a tervező szervek *szakmai ellenőrzésével* független *kutatóintézeteket és szakértőket* bíznak meg. Egyszerre többet is párhuzamosan. Ezen kívül tervezési rendszerünkben állandó és ideiglenes szakmai bizottságok (tanácsadó testületek) működnek, különösen a hosszú és a középtávú tervezés támogatása céljából. A bizottságok a szaktervezők nézeteit gazdagítják, kiegészítik vagy éppen bírálják. Elkülönült önálló érdekeket ugyan általában nem képviselnek, de felhívhatják a figyelmet egyes elhanyagolt vagy mellőzött, lebecsült érdekekre.

A társadalmi szervezetek és érdekképviseleti szervek részvételének egyik elterjedt formája, hogy a tervező szervek által készített különböző anyagokat véleményezik. Célszerű lenne ugyanakkor a jövőben több lehetőséget adni arra, hogy e szervezetek önállóan összeállított *javaslatokat is tehessenek* már a tervező munkák kezdeti szakaszaiban.

A társadalmi részvétel másik formája a *társadalmi vita*, amely során a tervelgondolásokat széles körben, számos társadalmi csoport és réteg, dolgozó kollektíva körében *megvitatják*. Lényeges, hogy ezt a vitát olyan szakaszban szervezzék, amikor az észrevételek még hasznosíthatók. A szükséges tájékoztatási, munkaszervezési feltételekről, valamint a bekapcsolódó szervek megfelelő szakmai felkészültségéről (többek között tudományos intézetek segítségével is) jó előre gondoskodni kell. Az így összegyűlő és megismerhető nézetek persze nem mindig szakszerűek. Olyan információkhoz juttathatják azonban a szaktervezőket, illetve az érdekképviseletek vezető testületeit, amelyek másként nem megismerhetők. A társadalmi viták politikai ereje nélkül a tervezők gyakran érzéketlenek is lennének az ilyen nézetek és érdekek iránt.

A tervező szerveknek természetesen kötelezettséget kell vállalniok, hogy a felmerülő javaslatokat, észrevételeket érdemben megvizsgálják, lehetőség szerint tekintetbe vegyék, illetve megválaszolják. A szakértői egyeztetések, testületi viták után nyitva maradt kérdéseket vagy felső szintű közvetlen megbeszéléseken (például a kormány és a SZOT vezetőinek találkozóján) lehet rendezni, vagy végső döntés végett, illetékes fórumokon kell az eltérő álláspontokat ismertetni.

A társadalmi részvétel kiszélesítésére vonatkozó eddigi hazai kísérletek máris biztatóak. A középtávú tervezés demokratizálása során szerzett tapasztalatokról immár több cikk számol be (lásd például [3], [9]).

Korábban a már elkészített ötéves tervjavaslatot általában csak közvetlenül az országgyűlési ülésszak előtt vitatták meg. A VII. ötéves terv e tekintetben fordulatot hozott. A társadalmi szervezetek a tervkészítés közbenső szakaszaiban kialakított elképzeléseket is megvitatták. Vita folyt a népgazdaság 1985—1990. évi fejlődéséről és a gazdaságpolitikai elgondolásokról, majd a tervkoncepció tervezetéről. A következő lépcsőben a társadalmi szervezetek* a tervjavaslat tervezetét vitatták meg.

* A Hazafias Népfront, SZOT, KISZ, Nőtanács, TOT, OKISZ, SZÖVOSZ, MTA, MTESZ, Magyar Közgazdasági Társaság, Magyar Kereskedelmi Kamara.

A VII. ötéves terv társadalmi vitájában a formálódó elgondolásokat nemcsak a társadalmi szervezetek vezető testületei tárgyalták meg, hanem — néhány esetben — annál *szélesebb körben* is. A MTESZ szervezte vitákban például 32 tudományos egyesület és 19 megyei szervezet sokezer szakembere fejtette ki véleményét, fogalmazta meg javaslatait. Széles körű viták voltak a Hazafias Népfront regionális tanácskozásain is.

A társadalmi viták két fontos tanulsággal szolgáltak. Az egyik: kívánatos lenne, hogy a társadalmi szervezetek javaslataikban erőteljesebben érvényesítsék a tervezés *szakmai szempontjait*, egyrészt tartalmi értelemben (például a problémák és megoldásaik rendezettebb megfogalmazásával, változatokkal), másrészt a tervezői munkaszakaszok eljárásrendjéhez is igazodva. A másik tanulság: a tervező szervek munkájában kívánatos erősíteni a tervezés *politikai elemeit*, a különféle nézetek, valamint a velük társult érdek-, illetve kényszerviszonylatok iránti érzékenységet.

Ha a társadalmi szervezetek politikai érzékenységéhez rendezettebb problémafeldolgozás, a népgazdasági tervezők szakmai felkészültségéhez pedig nagyobb társadalmi érzékenység társul, továbbá ha javulhatnak a társadalmi szervezetek és a népgazdasági tervezők közötti párbeszéd feltételei, akkor meggyorsulhat az ehhez kapcsolódó társadalmi tanulási folyamat is, és a tervezésben egyre eredményesebb és hatékonyabb lesz a társadalmi részvétel. Ha mindehhez még az is társul, hogy a viták résztvevői előre tisztázzák, ütköztetik, egyeztetik szemléleti sémáikat, értékrendjeiket, preferenciáikat, a tanulás folyamata méginkább felgyorsulhat.

A politikák tervjellege — a tervek politikatartalma

A társadalmi-gazdasági élet jelentős kérdéseiben az egymással ütköző, illetve egyező nézetek és érdekek képviselői a politikai „küzdőtéren" szoktak találkozni. Hazánkban ez a küzdőtér az utóbbi időben a szó konstruktív értelmében igen megélénkült. Komolyan hozzájárult ehhez szakmai-tudományos forrásaival az utóbbi évtizedben nálunk is kibontakozó politológia, amely fontos elemekkel gazdagította politikai kultúránkat [10].

Minden politika tervjellegű is. Ritkán szokták a politikáknak ezt a lényegi sajátosságát hangsúlyozni. Sokkal inkább előtérben állnak a hatalmi vonatkozások. A politikák tartalmához, elfogadtatásához, megvalósításához ugyanis olyan *segítő és akadályozó erők*, olyan *érdekek és hatalmi viszonyok* kapcsolódnak, hogy ezek mellett elhalványodik azok tervjellege.*

Egy társadalom (vagy szervezet, közösség) önfenntartó és alakító, tartósító vagy változtató, elsorvasztó vagy fejlesztő stb. vállalkozásaiban a célok és a megvalósításuk közben követett stratégiák közül a politikák „csak" azokra korlátozódnak, amelyek a *közösség értékrendjében kiemelt jelentőségűek*, amelyekből a vállalkozás többi célja és stratégiája is közvetlenül következik, és amelyek megvalósulásukkal maguk után vonják a többi sikerét is. Vagyis a politikák kevesebbet fednek le a tervszerű munkák és környezetük tárgyának teljes köréből, mint az egyéb, náluk részletesebb tervek. Amit viszont e körből lefednek, ahhoz erősebb érdekek fűződnek, mint a tárgyszféra többi részéhez. Tanulságos a politikák tervjellegének *történelmi változása*. A kezdetlegesebb tervezési kultúrájú közösségekben *a politikák maguk voltak a tervek*. Később a helyzet úgy alakult át, hogy *előbb dolgozták ki a politikákat*, és ehhez igazították az ezután kidolgozott terveket. Ma vi-

* Szándékosan alkalmazom a többes számú „politikák" szóhasználatát, szemben a kicsit mitikussá lett „a politika" szóhasználattal. Ezzel arra is szeretnék utalni, hogy minden politika függ attól, milyen racionális nézetekből és milyen érdekekből, preferenciákból fakadt.

szont már az történik, hogy *előbb gondolkodnak tervjellegű jövőképekről*, és ezekből utólag emelik ki a politikai szempontból kitüntetett részleteket.

A jelenkori *fejlettebb tervezési kultúrákban* a tervezők és a politikusok (és a politikát kidolgozó munkatársaik) szerves összhangban, *közös elképzelések alapján* gondolkodnak a jövő „egészéről", és annak kiemelt politikai jelentőségű „részleteiről". A tervezők és politikusok közös gondolkodásának (és a közben használt közös képeknek) a szükségességét sok minden indokolja. Néhány indokot kiemelek közülük.

a) A politikák általános jellemzője, hogy tömör, pár szavas vagy pár mondatos formában fogalmazzák meg a célokat és stratégiákat. Tervjellegük abban fejeződik ki, hogy igen leegyszerűsítve jelenítik meg a tárgyukat. A tervezés gyakorlatából köztudott, hogy a tömören megjelölt célok részletes kifejtése során gyakran kerülnek felszínre a részcélok és stratégiák közötti ellentmondások, következetlenségek, amelyek az elnagyolt képekben még észrevétlenek maradtak. Ezért kell minden esetben részletesebben kidolgozott tervek alapján eldönteni, hogy mely célok és stratégiák emelkedhetnek a politika rangjára. Így *jobban elkerülhető, hogy olyan rejtett ellentmondások* terheljék a politikai célokat és stratégiákat, amelyekre csak később derülne fény.

b) Egy politika nagy erővel egyenirányítja a vele azonosulók munkáját. Az érzelmi azonosulást sok esetben hatásosabban képes kiváltani jelképes megfogalmazásokkal, mint rideg, tárgyszerű képekkel. Híres példa erre a „virágozzék száz szál virág" politikája. A metafora-fogalmazású politikák azonban mind kevésbé használhatók a modern gazdaságok és társadalmak irányításában. S ez — úgy tűnik — főként abból fakad, hogy egy *politika a rendező erejét csak akkor érvényesítheti*, ha szövege *arról beszél, amire vonatkozik* (a metaforák másról beszélnek), vagyis, ha mind a célokat, mind a stratégiákat tárgyszerűen fogalmazza meg. Abból is sok félreértelmezés, zavar, sőt kár származhat, ha egy politika szövegében összemosódnak a célok és a stratégiák. Csak olyan szövegű fogalmazásnak van ereje, amely összekapcsolja a célokat a hozzájuk választott stratégiákkal.

c) A népgazdasági tervek nem terjednek ki a társadalom és a gazdaság egészére, hanem csupán a lényegesnek minősített részeket, illetve aspektusokat fejtik ki. Ez a leszűkített tárgyú terv azonban csak akkor valóban releváns, ha a tervező figyelme ennél sokkal szélesebb körre, több részletre és aspektusra terjed ki, mint a terveké. Három eltérő tárgykörben kívánatos tehát gondolkodni: A *tervezői figyelem* tárgyköre a legkiterjedtebb, a *tervek* ehhez képest korlátozottabb. A *politikák* tárgyköre pedig a legszűkebb terjedelmű, mert a tervek tárgyköréből is csak néhány részt emelnek ki. Az érdekek, preferenciák fontossága szempontjából viszont a helyzet fordított: *a politikák tárgyköréhez kapcsolódnak a legkiemeltebb értékek, a legerősebb érdekek.* Ezt a megkülönböztetést nemcsak a szaktervezőknek kívánatos megtenniük, hanem azoknak is, akik a társadalmi részvétel keretében együttműködnek a szaktervezőkkel. Valószínűleg sok félreértés, tévedés elkerülhető lenne, ha az említett három szempontot következetesen megkülönböztetnék.

d) Elég sokféle ismérv figyelembe vétele alapján lehet csak eldönteni, hogy valamely politika számára mi legyen a releváns tárgykör, azon belül milyen célokat, stratégiákat válasszanak. A leggyakoribb szempont a többségi vélemény, a demokratizmus érvényesülésének követelménye. Gyakoriak a politikai eszményekből származtatott célok és stratégiák. Meghaladná e cikk kereteit, ha akárcsak vázlatosan is érinteném a politikák kiválasztásában érvényesíthető követelményeket. Az említetten kívül azonban még egyet érdemes kiemelni. A politikák tervjellegéből szinte magától értetődően következik az a követelmény, hogy a megfelelően kiválasztott politikák hasznosítsák a tervszerűségben rejlő lehetőségeket *is.*

Tehát abban is segítsenek, hogy eredményesebb és sikeresebb legyen a társadalom és a gazdaság tervszerű fejlesztése, s eközben a forrásokkal és hozamokkal is hatékonyabban tudjanak gazdálkodni-sáfárkodni. A politikák különösen akkor fontosak, ha nagyon differenciált a tervező munka megosztása központi tervezők és a gazdálkodó egységek között. A politikákban kiemelt tárgykörökhöz (célokhoz és stratégiákhoz) igazodva ugyanis a többi cél is könnyebben érhető el, azok is, amelyeket a központi tervek nem fogalmaznak meg konkrétan. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha a politikát helyesen választották ki.

E megfontolások azt sugallják, hogy *egy fejlettebb tervezési kultúrában a politika tervjellegének és a tervek politikai tartalmának fokozatosan növekszik a jelentősége* a társadalmi konszenzus kimunkálásában. Ez a politikai hatalom kérdését is új megvilágításba helyezi.

★

A kifejtett gondolatok közül jónéhány föllelhető a tervszerű népgazdaság-fejlesztő munka mai gyakorlatában is — de eléggé elszórtan és elszigetelten. A cikk összekapcsoltan tárgyalta ezeket és ehhez integráló keretet is ajánlott. Gyümölcsöző lenne megvizsgálni, hogy az itt felvetett gondolatok, javaslatok mennyiben és miként járulhatnak hozzá a népgazdasági tervezés és a tervezési kultúra továbbfejlesztéséhez. A VIII. ötéves terv, illetve az 1989. évi népgazdasági terv kidolgozása gyakorlati lehetőséget is kínál arra, hogy kipróbáljuk a gazdagítás lehetőségeit. Különösen igéretesnek látszik az, ha a tervezőmunka kezdetekor azt is nyíltan megvitatják, hogy a szaktervezők és a nem szakmai közreműködők (társadalmi és érdekképviseleti szervek stb.) milyen nézetei, érdekei, preferenciái szerint készüljenek a tervek, tervváltozatok.

Hivatkozások

[1] *Ashby, W. R.:* Design for and Intelligence Amplifier (Shannon, C. E., McCarthy, J., eds.: Automata studies. Princeton University Press, Princeton, 1956.)
[2] *Báger Gusztáv:* The Plural Rationality and Interest of National Planners: Experiences in Hungary. (M. Graver, M. Thompson, A. P. Wierzbicki, eds.: Plural Rationality and Interactive Decision Processes. Springer-Verlag Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo, 1985.)
[3] *Báger Gusztáv:* Az új középtávú tervkoncepció vitája. Tervgazdasági Fórum, 1985. 1. sz.
[4] *Báger Gusztáv—Hajnal Albert:* Tervszerű munka, tervszerűség. A magyar tervezési rendszer alapvonásai. Kézirat, 1987.
[5] *Forray Katalin—Kozma Tamás:* Lakossági érdekérvényesítés az oktatásban. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 1985.
[6] *Hajnal Albert:* A képességerősítő és az alkotás. Valóság, 1966. 12. sz.
[7] *Hajnal Albert:* Az egészségügy a népgazdasági tervezésben. Szemléletek, modellek, módszerek. OT Tervgazdasági Intézet, 1985.
[8] *Hajnal Albert—Kiss István:* Systems approaches to planning intergrated development. Kézirat, 1987.
[9] *Hoós János:* A tervezés demokratizmusa. Pártélet, 1986. 3. sz.
[10] *Kulcsár Kálmán:* A politikai kultúra — A fogalom és a jelenség. Társadalomkutatás, 1987. 1. sz.
[11] *Losonczi Ágnes:* A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető Könyvkiadó, 1986.
[12] *Rapoport, A.:* In Search of Quantifiable Parameters of Group Performance (D. P. Eckman, ed.: Systems: research and design. Wiley, New York, 1961.)

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (173—187. l.)

KARDOS TAMÁS

Cserearány-változás és jövedelmek

A fejlett tőkésországok konjunktúraalakulásának egy összetevőjéről

Az utóbbi másfél évtizedben a fejlett tőkésországok konjunktúraingadozásaiban feltűnően megnőtt a világgazdasági folyamatok szerepe. Ezt a tényt ma már a marxista konjunktúraelmélet is figyelembe veszi. Így például Erdős Péter és Molnár Ferenc néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányukban a konjunktúraingadozásokat kiváltó okokat osztályozva megállapították, hogy a gazdaság önmozgásának hagyományos tényezőcsoportján, továbbá a Kalecki által politikai ciklusnak nevezett gazdaságpolitikai cikluson kívül ilyen hatása van az ún. véletlenszerű megrázkódtatásoknak is. A szerzők ez utóbbiakon a világgazdasági eseményeket értik. Mint írják: „A véletlenszerű megrázkódtatást ebben az időszakban (ti. a hetvenes években — K. T.) — a háborúk vagy természeti csapások helyett — az olajárrobbanás és az azt követő olajszállítási embargó, majd az olajáraknak 1979-ben bekövetkezett további megkétszereződése jelentette" ([2] 304. l.).

A világgazdaság váratlan eseményei persze nem merültek ki az olajárak gyakori — s 1985 decembere után immár különböző irányú — változásaiban: legalább ekkora volt a jelentősége a Bretton—Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszer megingásának, majd összeomlásának is. Megszűnt a kulcsvaluta, az amerikai dollár aranyra való beválthatósága, amivel teljessé vált a fejlett tőkésországokban a belső értékkel nem rendelkező pénz kialakulása, s felbomlott a hosszabb időtartamon keresztül szilárd valutaárfolyamok rendszere. Így a hetvenes évek eleje óta a fejlett tőkésországok valutáinak, közöttük a dollárnak az árfolyama is — néha kevésbé, máskor erősebben — ingadozik. Annak a kérdésnek a taglalásától, hogy a világpiaci árak alakulásának meghatározásában miért játszik kiemelkedő szerepet a dollár árfolyamának mozgása, itt bizton eltekinthetek. Arra pedig a későbbiekben még kitérek, hogy mi a jelentősége az egyéb valuták árfolyamingadozásainak abban, hogy — a többségükben dollárban megadott — világpiaci árak kilengései „begyűrűznek" az egyes nemzetgazdaságokba.

Azok a világgazdasági folyamatok, amelyeket az imént kifejtett értelemben exogén tényezőknek nevezhetünk, a hetvenes és nyolcvanas években is elsődlegesen a világpiaci árak mozgásán keresztül befolyásolták az egyes nemzetgazdaságok újratermelését. Azt persze nem tudhatjuk, hogy ez így lesz-e a jövőben is. Az a kérdés azonban, hogy az exogén tényezők okozta árváltozások milyen módon fejtik ki hatásukat az újratermelés menetére, mindenképpen alapos elemzést igényel.

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a makrogazdasági szintű konjunktúraelemzés számára nem annyira egy-egy termék önmagában vett árának az alakulása, hanem inkább a világpiacra kerülő termékek árának egymáshoz viszonyított moz-

Kardos Tamás a Konjunktúra-, Piackutató és Informatikai Intézet tudományos munkatársa.

gása, tehát az árarányok változása a lényeges. Hiszen ha a világpiacra vitt valamennyi termék ára egyformán változna, az hatásában annyi lenne, mintha egyiké sem változott volna — miközben az árszint nem maradna változatlan. Ha ellenben módosulnak az árarányok, akkor az egyes termelőágak jövedelmezőségének, profitkilátásainak korábbi arányai is eltolódnak. Ilyenkor ugyanis a nemzeti jövedelmet alkotó áruhalmaz egyes elemeinek a termelési költsége és ára különböző mértékben változik.

A világpiaci árarányok változása az egyes nemzetgazdaságok számára a cserearány módosulásában jelenik meg. Az egyes országok exportjának és importjának áruszerkezete természetesen különbözik egymástól. A világpiaci árarányok megváltozásakor tehát csak véletlenszerűen fordulhat elő, hogy valamely időszakban egy ország által exportált és importált termékek árainak a változása azonos irányú és mértékű legyen. Az exogén tényezők okozta ármozgásoknak az egyes nemzetgazdaságok újratermelési folyamatára gyakorolt hatása ezért végső soron úgy közelíthető meg, mint a cserearány és a nemzeti jövedelem (más statisztikai kategóriarendszerben a végtermék, azaz a GDP) közötti összefüggés. Ezt a kapcsolatot — elviekben és egy adott ország konkrét példáján egyaránt — nemzeti valutában kell vizsgálni.[1]

Amikor tehát a továbbiakban a világgazdasági folyamatoknak az egyes nemzetgazdaságok (elsősorban a fejlett tőkésországok) újratermelésére, konjunktúraingadozásaira gyakorolt hatását a cserearány változása és a nemzeti jövedelem (illetve a végtermék) alakulása közötti összefüggésként értelmezem, akkor többféle tényező együttes hatását vizsgálom. Egyrészt a cserearány azon változásait elemzem, amelyeket közvetlenül a világpiaci árarányok változása idéz elő. Másrészt pedig azokat, amelyek a valutaárfolyamok egymással — de döntően a dollárral — szembeni módosulásai nyomán következnek be (esetleg a világpiaci árarányok változásától függetlenül is, vagy olyan módon, hogy valamely ország cserearánya a világpiaci árarányváltozással ellentétes irányban, illetve tőle eltérő mértékben módosul).

A tények faggatása

A cserearány és a végtermék változása közötti kapcsolatot kétféleképpen vizsgálhatjuk. Az egyik mód, hogy valamilyen modellt próbálunk meg felállítani. Azzal szimuláljuk a valóság eseményeit, majd a tapasztaltakat valamilyen logikai rendbe illesztjük. A másik lehetőség az, hogy a valóságból lesünk el olyan eseményeket, amelyek esetében az induló állapot megfelel a megoldandó probléma alaphelyzetének. Megfigyeljük, regisztráljuk az ebben bekövetkezett változásokat, és — bizonyos elméleti premisszák felhasználásával — a megtörtént eseményeket értelmezzük. A következőkben ez utóbbi módszerrel kívánok élni.

Mielőtt azonban belefognék a részletes elemzésbe, pontosabban meg kell határozni, hogy mit is elemzek. Írásom tárgya ugyanis kétféle megközelítésben is vizsgálható. A kérdés egyfelől föltehető úgy, hogy hogyan befolyásolja a cserearány változása a nemzeti jövedelem *realizálását*. Másfelől úgy is, hogy mi a hatása a cserearány-változásnak a nemzeti jövedelem *termelésére*. Ehelyütt az utóbbi

[1] Ennek okai — a vizsgálatom középpontjában álló fejlett tőkésországok esetében — a következők: egyrészt bármely fejlett tőkésország a nemzeti jövedelmét alkotó áruhalmaz szinte teljes egészét, s ezért a pénzösszegben kifejezett nemzeti jövedelmet is, saját nemzeti piacán realizálja. A nemzeti jövedelemnek — akár mint áruhalmaznak, akár mint pénzjövedelmeknek — csak a kereskedelmi, illetve a folyó fizetési mérleg (esetleges) aktívumának megfelelő része realizálódik a külföldi piacokon. Ez a hányad a fejlett tőkésországokban átlagában nem több, mint fél-egy százalék. Másrészt a nemzeti jövedelem, akár mint értékek, akár mint árak összegeként számított nagyság, a fejlett tőkésországokban is a saját nemzeti valutában fejeződik ki.

kérdésre kívánok választ adni. Ez — természetesen — nem jelenti azt, hogy a realizálás kérdését ez a vizsgálat figyelmen kívül hagyná. Csupán arról van szó, hogy itt a konjunktúraelemzés egyik központi kategóriájára, a termelésre helyezem elsősorban a hangsúlyt.

Ugyanakkor még egy fontos dolgot kell előrebocsátanom. A konjunktúraingadozásokban nem a cserearány általában vett módosulása, hanem annak hirtelen és nagymértékű megváltozása játszik döntő szerepet. Hiszen az újratermelés dinamikáját nem a profitkilátásoknak — egyébként is állandóan zajló — lassú változásai, hanem gyors és jelentős módosulásai „vezérlik".

Az imént elmondottak igen jól követhetők a következő lapon kezdődő grafikonokon is. Ezekben néhány fejlett tőkésország cserearányának, gazdasági növekedésének (a változatlan áron számított GDP-nek) és az árszintnek a mozgását tüntettem fel.

Először figyeljük meg a cserearány mozgását! A grafikonokból egyértelműen kiderül, hogy minden esetben, amikor a világpiacon jelentős árarányváltozás ment végbe (így 1973—1974-ben, 1979—1980-ban és 1986-ban) a fejlett tőkésországok cserearánya is nagymértékben változott. Jól látható továbbá az is, hogy annak az országnak (Angliának) a cserearánya, amely az első olajárrobbanás után nettó olajexportőrré vált, a későbbiekben ellentétesen mozgott, mint a többi fejlett tőkésországé. Ugyanakkor a grafikonok arról is tájékoztatnak, hogy az árfolyammozgások miként módosították a világpiaci árarányok változásának az egyes országok cserearányára gyakorolt hatását (amiben persze az egyes országok külkereskedelmi áruszerkezetében tapasztalható eltéréseknek is szerepük volt). Így például azon országok esetében, amelyeknek valutájával szemben a dollár a nyolcvanas évek közepén leértékelődött (Japán, az NSZK stb.), a cserearány nemzeti valutában számított javulása nagyobb mértékű, mint amekkora a világpiaci árarányok megváltozása volt.

A GDP volumenéről a grafikonok elárulják, hogy annak növekedése a cserearány bármely irányú hirtelen és nagymértékű változását követően legalábbis lassult, illetve egyes esetekben a végtermék abszolút értékben is csökkent. A cserearány romlásakor ez „természetesnek" tűnik, annak javulása esetén azonban nem magától értetődő, és az összefüggésnek ez az oldala szakmai körökben sem egyöntetűen elfogadott. Éppen az ellenkező, a cserearány javulásából a GDP növekedésének gyorsulására következtető nézeten alapultak az 1986-os évre vonatkozó derűlátó prognózisok, amelyekre a gyakorlat — amint az grafikonjainkból kitűnik — rácáfolt.[2] E nézet elméletileg sem tartható.

N. Kaldor már egy évtizeddel ezelőtt megállapította: „... a nyersanyagárak bármely nagy változása — tekintet nélkül arra, hogy az kedvező vagy kedvezőtlen a nyersanyagtermelőknek — az ipari tevékenység hanyatlásának irányában hat; mindkét esetben visszafogja az ipari termelés növekedését, ahelyett, hogy visszafogná az egyik, és élénkítené a másik esetben" ([3] 706. l.).[3]

Mindazonáltal az 1986. évi fejleményeket ezek a grafikonok nem teljesen pontosan ábrázolják. Az újabb világpiaci árarányváltozás nyomán bekövetkezett

[2] Hosszú listát tenne ki, ha csak a címeit kívánnám is felsorolni azoknak az elemzéseknek, amelyek ezt a véleményt tükrözték. Így itt csupán egy igen jellemző példát ragadok ki. Az OECD Titkárságának Gazdasági és Statisztikai Osztálya a következőkkel indokolta, hogy miért fogja gyorsítani az olajár csökkenése rövid távon (is) a tagországok gazdasági növekedését: „A csökkenő olajár önmagában újraelosztja a reáljövedelmeket az OECD és az OECD-n kívüli olajexportálók között... A jövedelmek átcsoportosításából az OECD-térség, amely olajfogyasztásnak a felét importálja, közvetlenül mintegy 63 milliárd dollár nettó nyereségre fog szert tenni... Az OECD-térségekben a háztartások reáljövedelmét és a vállalatok profitját közvetlenül növelni fogja az olajár csökkenése" ([8] 2—5. l.).

[3] A később kifejtendők tanúsítják, hogy e kérdést illető nézetem igen hasonló Kaldoréhoz. Meg kell azonban azt is jegyeznem, hogy érvelésem a jövedelmek megoszlásában bekövetkező változás kérdésében túlmegy Kaldor magyarázatán.

1. sz. ábra

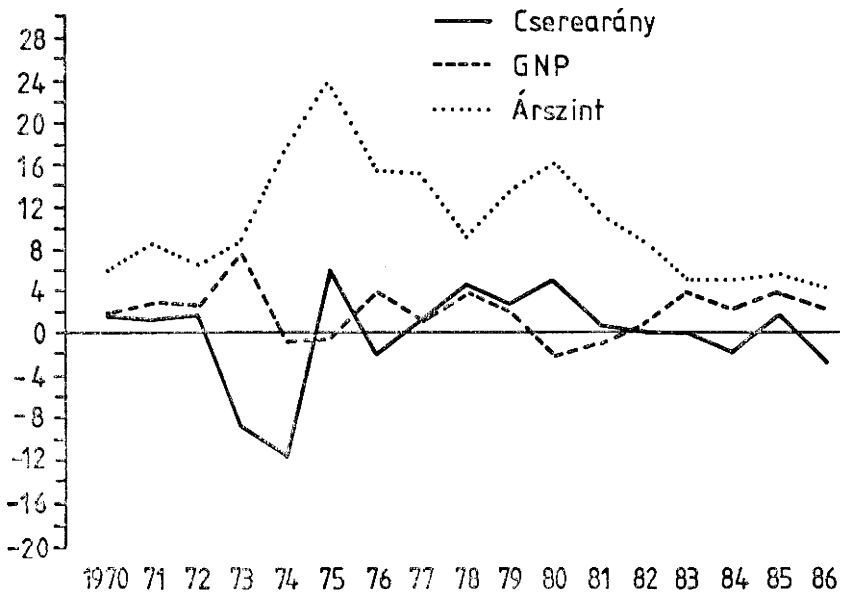

Anglia

2. sz. ábra

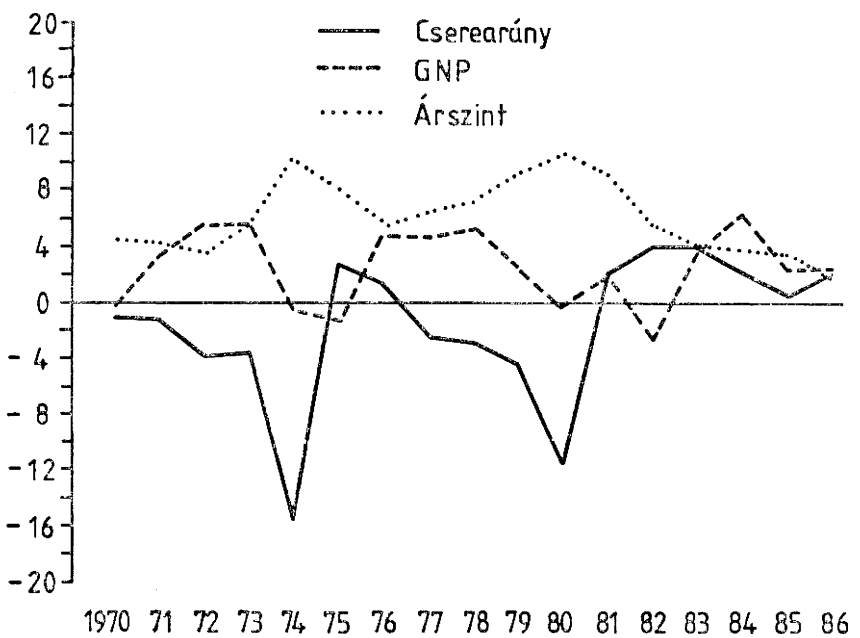

Egyesült Államok

3. sz. ábra

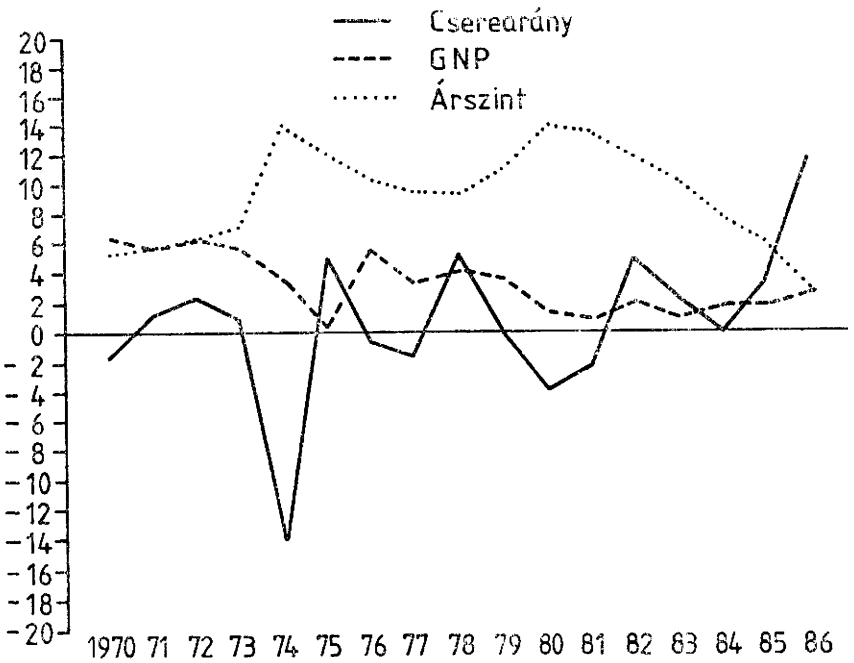

Franciaország

4. sz. ábra

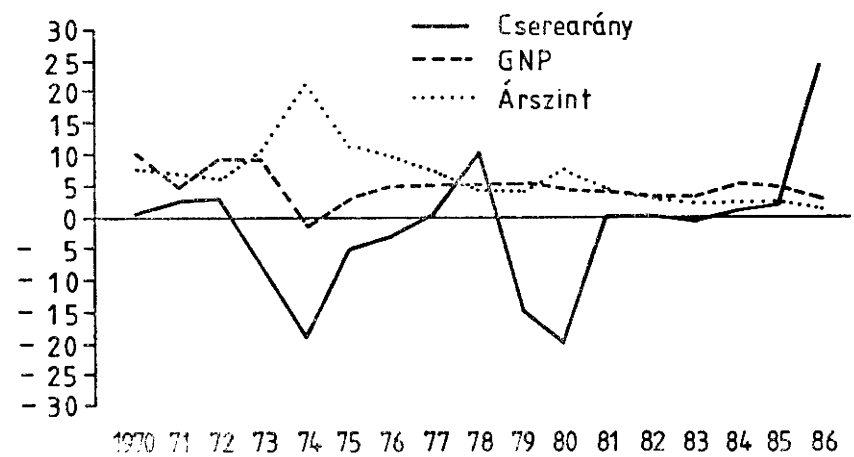

Japán

5. sz. ábra

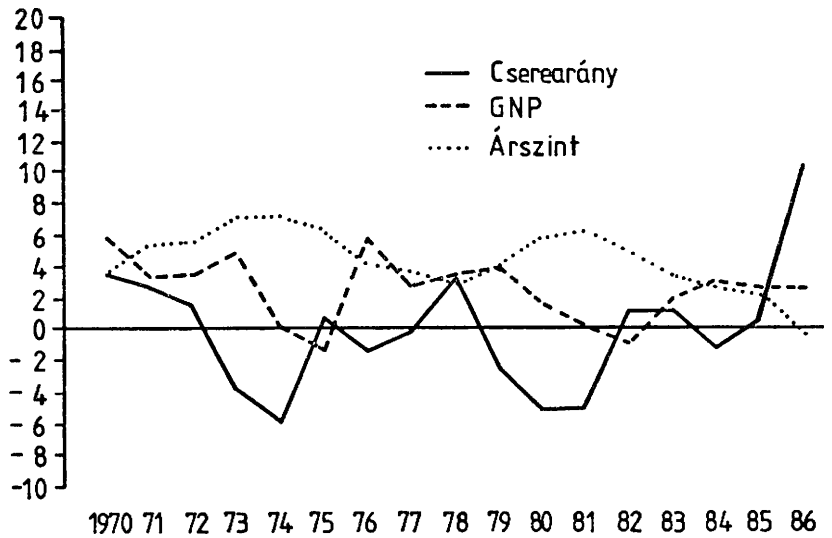

NSZK

6. sz. ábra

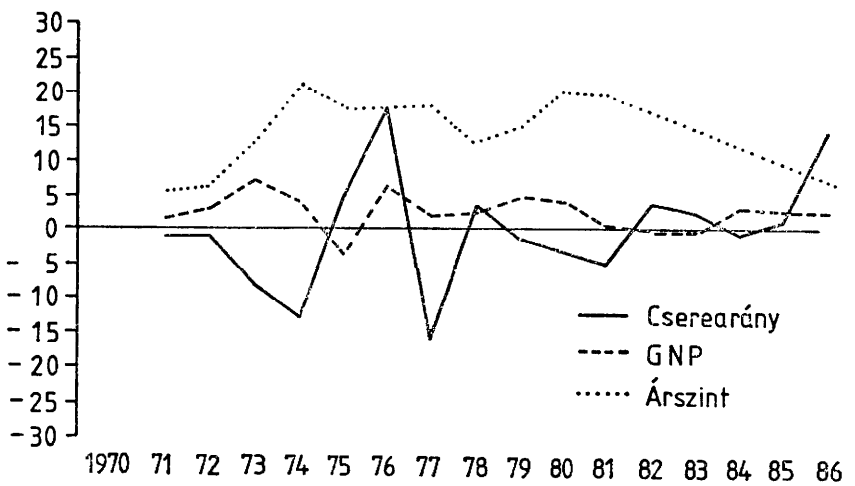

Olaszország

Megjegyzés: A grafikonokban a megnevezett mutatóknak a mindenkori megelőző évhez viszonyított százalékos változásai szerepelnek. A változatlan áron számított végtermék- (GDP) mutató mozgása egyfelől a termelés volumenének, másfelől (az amortizációval növelt) pénzbeli jövedelmek reálértékének az ingadozását mutatja. Az árszint mérésére a fogyasztási cikkek implicit árindexét használtam.

1. sz. táblázat

Néhány fejlett tőkésország gazdasági növekedése
(Százalékos változás az előző félévhez képest, éves szinten)

Ország	1985	1986	
	II.	I.	II.
OECD	3,3	2,0	2,2
Anglia	1,2	3,3	1,8
Ausztrália	6,4	—0,9	1,0
Egyesült Államok	3,1	2,5	1,8
Franciaország	3,1	1,5	2,4
Japán	4,3	1,2	3,2
Kanada	3,7	3,8	1,2
NSZK	4,3	0,6	3,6
Olaszország	2,3	3,0	2,4
Svájc	2,9	1,8	4,6
Svédország	2,7	1,3	0,9

Forrás: OECD Quarterly National Accounts, 1987. 2. sz. — OECD Main Economic Indicators, 1987. 7. sz.

termeléslassulás ugyanis nem a naptári évhez igazodott. (Ez persze a korábbi esetekben is így volt — ám azokat a folyamatokat mégis jól tükrözik az éves adatok.) Ebben az esetben a féléves adatok világosabb képet adtak volna. Grafikonunkban eznem lett volna könnyen megoldható, ezért a következő táblázattal egészítjük ki az eddigiket. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Amíg tehát az éves adatok némely ország esetében kevéssé, addig a féléves bontású statisztika adatai igen jól érzékeltetik a bekövetkezett változást. Eszerint az országok többségében 1986 I. félévében, kisebb részükben pedig a másodikban lassult a termelés bővülése. Ugyanakkor az Egyesült Államokban és Svédországban a GDP növekedése 1986-ban folyamatosan lassult. Megfigyelhető az is, hogy a gazdasági növekedés azokban az országokban (a nyugat-európai országok többségében és Japánban) volt az átlagosnál nagyobb mértékű, amelyek számára az olajárak csökkenését nemzeti valutájuknak a dollárral szembeni leértékelődése is fokozta, tehát amelyek cserearánya az átlagosnál jobban javult.

A grafikonok és a táblázat adatainak egybevetése alapján megállapítható viszont, hogy az 1986. évi konjunktúraingadozás mértéke és időtartama nem érte el azokét, amelyek a korábbi cserearány-változáskor (1974—1975-ben és 1980—1982-ben) mentek végbe. E nem jelentéktelen különbségeknek a magyarázata szorosan összefügg a jelenség általános magyarázatával, így annak bemutatására csak később térhetek ki.

Cserearány-változás és vállalati jövedelmek

A cserearány és a nemzeti jövedelem változása közötti kapcsolat vizsgálatában első lépésként pontosan meg kell határoznunk, hogy a konjunktúraingadozás szempontjából makrogazdasági síkon mit is jelent a cserearány megváltozása. Hatásmechanizmusát ugyanis csak ennek ismeretében tudjuk feltárni.

Nos, a cserearány megváltozása első megközelítésben az exportált és az importált termékek eltérő irányú és/vagy mértékű ármozgása. (A statisztikusok ehhez a megfogalmazáshoz még jó néhány kiegészítést fűznének, a konjunktúraelemzés számára azonban ennyi is elegendő.) Amint az közismert, a nemzetgazdasági export és import a vállalatok külkereskedelmi ügyleteinek összessége. Mármost az exportált áruk ellenértéke a vállalatok árbevétele ugyan, de a vállalatok összességé-

nek a külkereskedelmi ügyletekből származó közvetlen jövedelme nem egyenlő az export árösszegével. A vállalatok jövedelmévé csak az export és az import árösszegének a különbsége válik. S bár ez az összefüggés jól ismert Kalecki profitelméletéből, talán mégsem haszontalan kissé részletesebben szólni róla.

Bármely nemzetgazdaságban három belföldi jövedelemtulajdonos-csoport (a vállalatok, a bérből és fizetésből élők és az állam) osztozik a nemzeti jövedelmen. Nyitott gazdaságban ezekhez egy negyedik jövedelemtulajdonos is csatlakozik: a külföld. A nemzeti jövedelem (vagy a végtermék) realizálása során a vállalatok, azaz a termelők minden kiadása valaki másnak a jövedelmévé válik. Ez érvényes az importért fizetett összegre is. Csakhogy ez a summa valamely más nemzetgazdaságban, külföldön válik jövedelemmé. Az importra fordított pénzösszegek ezért — a költségek összegéhez hasonlóan — csökkentik a vállalati jövedelmeket.

Hanem az importkiadást mégsem nevezhetjük minden fenntartás nélkül költségnek. Amennyiben ugyanis ez a kiadás beruházási javak vásárlására irányul, annyiban a belföldi vállalatok jövedelméhez is hozzájárul.[4] Az importkiadás tehát kettős természetű: annak az árunak a jellegétől függően, amire költötték, a termelés költségének (például a bérnek vagy a nyersanyagnak) és a termelő jövedelmének (beruházásnak) is közvetítője lehet. Ez a kettősség azonban nem változtat azon a tényen, hogy az importált árukért fizetett pénzösszeg teljes egésze az árukat az importálónak eladó országokban — külföldön — válik jövedelemmé. Ha tehát az importra fordított kiadást nem tekinthetjük is egyértelműen a termelés költségének, a vállalatok jövedelmének alakulása szempontjából az importkiadások végső soron költségként „viselkednek".[5]

Mindezek alapján valamely ország cserearányának megváltozását úgy tekinthetjük, mint a vállalatok külfölddel szembeni árbevételének és költségeinek egymáshoz viszonyított mozgását. A cserearány javulása a külfölddel szembeni árnyereséget, míg annak romlása külfölddel szembeni árveszteséget jelent a vállalatok összessége számára. Az előbbi esetben (ha ti. a cserearány javul) a vállalatok viszonylag „olcsóbban" vásároltak külföldről, mint amennyiért ott eladták áruikat. Megfordítva: a cserearány romlása annyit tesz, hogy a vállalatok „olcsóbban" adtak el külföldön, mint amennyiért ott vásároltak.

Az árbevétel és a költségek alakulása viszont közvetlenül befolyásolja a vállalatok jövedelmét, illetve annak mozgását. A cserearány és a nemzeti jövedelem változása közötti kapcsolat első láncszemét ezért a vállalatok jövedelmének alakulásában kell keresnünk. Ugyanakkor ez a láncszem a tőkés gazdaságban egyúttal a döntő is. A cserearány megváltozásának a nemzeti jövedelemre és annak dinamikájára gyakorolt hatása ugyanis végső soron attól függ, hogy van-e, és ha van, milyen hatása van a cserearány megváltozásának a vállalati jövedelmekre, a profitra, illetve a jövedelmeknek az adott nemzetgazdaságon belüli megoszlására.

Ezt a hatást többféle módon is megvizsgálhatjuk. Ha például mikroszinten tekintjük a profitot, úgy egyrészt a profitrésnek, másrészt a forgalom mennyiségének az alakulását kell elemeznünk.

Tekintsük előbb a profitrés mozgását! Az importált árukat a vállalatok (változatlanul vagy feldolgozást követően) eladják. Mégpedig a belföldi piacon, hiszen az importált termékek a nemzeti jövedelemnek (mint áruhalmaznak) végső soron azt a részét testesítik meg, amelyek a külföldön eladottak helyére kerülnek. (A köz-

[4] Az import kettős természetére — vagyis arra, hogy a vállalatok jövedelmének alakulásában az importra költött pénzösszegen kívül az import áruszerkezete is szerepet játszik — Erdős Tibor hívta föl a figyelmemet.

[5] A cserearány-változás elemzésekor — fenti érvemen túlmenően — azért is indokolt az importkiadást kvázi-költségnek tekinteni, mert a világpiaci áraknak a tárgyalt időszakban lezajlott mozgása lényegében a nyersanyagok és a késztermékek árainak egymáshoz viszonyított arányát módosította. A fejlett tőkésországok pedig nettó nyersanyagimportőrök és nettó késztermékexportőrök.

2. sz. táblázat

Az árak (a) és a termelési költségek (b) alakulása néhány fejlett tőkésországban
(Százalékos változás az előző félévhez képest, éves szinten)

Ország	1985 II.		1986 I.		1986 II.	
	a	b	a	b	a	b
Anglia	4,4	—0,4	4,0	2,1	2,9	2,7
Ausztria	6,1	1,0	3,3	—0,6	2,9	—1,8
Egyesült Államok	3,4	1,7	1,3	1,5	2,3	1,3
NSZK	1,9	—1,7	—0,2	—1,8	—0,6	—4,1

Forrás: ua., mint az 1. sz. táblázatnál.

vetlen és a közvetett reexport esetétől tehát most eltekintünk.) Vétel és eladás ebben az esetben térben és időben is elkülönül. Emiatt különösen fontos az a kérdés, hogy az importált termékek hazai értékesítése közben mi lesz a sorsa annak az árveszteségnek (vagy árnyereségnek), amit a vállalatok a cserearány romlása (illetve javulása) esetén a külfölddel szemben elszenvedtek (illetve elértek). Csökkenti-e az árveszteség a profitrést, illetve megemeli-e azt az árnyereség?

Magától értetődő, hogy amennyiben a cserearány-változás az árbevétel és a költségek egyidejű, de különböző mértékű (vagy irányú) változása, az aligha hagyja változatlanul a profitrést. Azt hihetnénk azonban, hogy a profitrés aszerint változik, hogy javul-e vagy romlik a cserearány. Ezzel szemben a tények azt mutatják, hogy a cserearány bármely irányú hirtelen és nagymértékű változása egyaránt a profitrés eséséhez vezet!

A cserearány *romlásakor* bekövetkező profitréscsökkenésre igen szemléletes példát találhatunk Erdős Péter és Molnár Ferenc már említett közös művében [2][6]. A statisztikai adatok pedig az állítás másik felét is igazolják: eszerint akkor is csökkent a profitrés a fejlett tőkésországokban, amikor azok (többségének a) cserearánya az olaj világpiaci árának 1985—1986. évi csökkenése (valamint a dollár leértékelődése) nyomán javult.

A 2. sz. táblázat a termékegység termelési költségének és árának a változását mutatja. A kettő közötti különbség a profitrés, amelynek módosulása az egységnyi termék árában realizált profit mozgására utal. Ha a különbség az árak javára nő, emelkedik a profitrés, s fordítva. A táblázat tanúsága ebben a tekintetben egyértelmű: 1986 I. félévében a szóban forgó országokban szűkebbé vált a rés az árak és a költségek növekedése között — a profitrés mérséklődött. Sőt 1986 első hat hónapjában az Egyesült Államokban a fajlagos költségek növekedése meghaladta az árakét. Ez pedig azt jelzi, hogy a profitrés mérséklődése itt olyan mértékű volt, hogy ez a profit tömegének abszolút csökkenését váltotta ki.[7]

[6] Könyvük 76. lapján a szerzők a végtermékszinten számított profitrés alakulásáról közölnek táblázatot. Azt négyféle módon is számolták: a bruttó és a nettó profittal is, mind az adózás előtt, mind az adózás után. Ebből a táblázatból kiderül, hogy 1974-ben a profitrés az Egyesült Államokban (bármelyik mutató szerint számolták is) csökkent az előző évihez képest. A vállalatok árbevétele ekkor gyorsulva nőtt ugyan (az árszint emelkedés üteme majd kétszeresére fokozódott), de az így is elmaradt a költségeké mögött.

Megjegyzés: Az árak mozgásának a mérésére itt is a fogyasztási cikkek implicit árindexét használtam. A termelési költségek alakulását a bérek és fizetések, valamint az importárak növekedésének súlyozott átlagaként határoztam meg. Úgy azonban, hogy az a fajlagos, a termékegységre jutó költség alakulását fejezze ki. Az említett árindex is ilyen típusú mutató, s ezért a költségek alakulását is deflálni kellett a termelési volumen (a GDP) változásával.

[7] E csökkenésre utalnak a következő adatok: Az amerikai részvénytársaságok adózatlan nettó profitja 1985 II. félévében még 232,5 milliárd dollárra rúgott, 1986 I. félévében viszont már 225,1 milliárdra csökkent. Az adózás utáni értékek rendre 136,4 és 127,9 milliárd dollár [9].

A táblázat legfontosabb tanulsága azonban az, hogy a profitrés mérséklődése a szóban forgó országokban független volt attól, hogy javult-e vagy romlott a cserearány. Az említett négy ország közül háromban (az Egyesült Államokban, az NSZK-ban és Ausztriában) a cserearány javult, míg egyben (Angliában) romlott. A profitrés azonban mind a négy országban csökkent.

Nézzük most meg a vállalatok forgalmának alakulását! Ennek a mutatónak a mozgását (a legfejlettebb tőkésországokban is jelenlévő kisárutermelés, valamint a készletváltozás és az állami tulajdon okozta bonyodalomtól sem eltekintve) jól reprezentálja a GDP alakulása. Az előzőekben már láttuk, hogy az utóbbi másfél évtizedben háromszor bekövetkezett hirtelen és nagymértékű cserearány-változást követően a végtermék a fejlett tőkésországokban legalábbis lassan növekedett (1986-ban), illetve egyes esetekben abszolúte is csökkent (1974—1975-ben és 1980—1982-ben). Következésképpen a vállalatok forgalma az említett esetekben minden bizonnyal vagy lassabban nőtt (a cserearány-változást megelőző időszakhoz képest), vagy visszaesett.

Az eddigiek alapján a következőket állapíthatjuk meg a cserearány változásának a profitra gyakorolt hatásáról: 1. A cserearány romlásakor gyorsul a belföldi árszint emelkedése, s ezzel a vállalatok árbevételének növekedése. Az egységnyi termék árának emelkedése azonban nem éri el a költségek növekedésének a mértékét; a profitrés tehát szűkül.[8] Ezzel párhuzamosan igen jelentősen lassult a forgalom, sőt az esetek túlnyomó többségében csökkent az értékesített áruk mennyisége. E két tényező együttes hatásaként a profit tömege (általában) abszolúte csökken. 2. A profitrés a cserearány javulásakor is mérséklődik. Ilyenkor ugyanis az árszint lassabban emelkedik (vagy csökken) és ez a termelési költségek lassúbb növekedéséből (esetleges csökkenéséből) származó, a profitrést emelő irányzat ellen hat. A vállalatok forgalmának bővülése ekkor is mérséklődik. Így a profit tömegének a növekedése ebben az esetben legalábbis lassul (sőt — amint azt az Egyesült Államok esetében láttuk — akár csökkenhet is).

A profitrés és a profittömeg alakulásának a vizsgálata segítette ugyan annak megértését, hogy miért lassult a fejlett tőkésországok gazdasági növekedése cserearányaik 1986. évi javulása ellenére, de nem adott kielégítő magyarázatot a jelenségre. Imént vázolt érvelésem több szempontból is hiányos. Egyrészt a profittömeg mozgásának vizsgálatakor anélkül hivatkoztam az áruforgalom, a piac (lényegében a termelés) bővülésének mérséklődésére, hogy ennek külön magyarázatát adtam volna. Másrészt, ha joggal feltételezzük is, hogy a tőkés gazdaságot a profit mozgatja, az elméletben mindmáig nyitott a kérdés: ebben a profit tömegének, rátájának vagy hányadának van meghatározó szerepe?[9]

Eddigi érvelésem tehát kiegészítésre szorul. Abból ugyanis még a profitmozgás oka sem derül ki egyértelműen. Mégpedig azért nem, mert az előzőekben a mik-

[8] Ez az állítás általánosítható. Jelöljük a költségek növekedésének mértékét k-val, az árszintét (vagy ami ugyanaz: az egységnyi termék áráét) i-vel (százalékban). A cserearány romlását követően legfeljebb egy sehol sem létező teljesen monopolizált piacon van lehetőség arra, hogy a vállalatok a költségek emelkedésével megegyező vagy annál nagyobb mértékben növeljék áraikat. Következésképpen $k > i$. A termékegységre eső költség alakulását ugyanakkor a termelés, illetve az értékesítésre kerülő áruk mennyiségének az alakulása is befolyásolja. S ez a mennyiség az áremelkedés hatására legalábbis lassabban nő. Ezért a fajlagos költségnek az emelkedése (ezt jelöljük f-fel) nagyobb, mint a költségeké. Így az említett változók közötti mennyiségi viszony a következő: $f > k > i$. Ez pedig a profitrés alakulását meghatározó i és f közötti különbség, tehát a profitrés csökkenését jelenti.

Megjegyzendő: ez az eredmény a másik oldalról — a profitrés alakulása felől — bizonyítja Erdős Péter és Molnár Ferenc azon felfedezését, hogy ha a fogyasztási cikket termelő „... a profitrés védelmében növeli az árait, akkor egyben csökkenti a reálprofitja tömegét" ([2] 70. l.).

[9] A konjunktúralakulás vizsgálatakor ennél fontosabb összefüggés, hogy a profitráta és a profithányad egymással mindenkor szinkronban mozog. A profit tömege azonban még akkor is nőhet, amikor a profitráta és a profithányad már csökken.

3. sz táblázat

A világkereskedelem hullámzása
(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

	1973	1974	1975	...	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Változás	12,7	5,0	—8,3	...	6,4	0	0	—3,0	3,1	8,0	3,7	1,8

Forrás: UN Statistical Yearbook, 1977, 1982. UN Monthly Bulletin of Statistics, 1982. 10. és 1987. 4. sz.

roszintű összefüggések vizsgálatára szorítkoztam, ami elégtelennek bizonyult. Mind a jövedelemeloszlás, mind a gazdasági növekedés változásának vizsgálata makroszintű, sőt bizonyos mozzanatok esetében világgazdasági összefüggések figyelembevételét is igényli.

Az árarányváltozásnak egy világgazdasági következménye

A világgazdasági összefüggések közül elsősorban azt kell tekintetbe venni, hogy az elmúlt másfél évtizedben háromszor bekövetkezett hirtelen és nagymértékű világpiaci árarányváltozás következményeként a világkereskedelem bővülése is mindig megtorpant, a forgalom mennyisége csökkent, vagy legalábbis lassabban növekedett. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Miről tanúskodnak ezek az adatok? Arról, amit Ricardo 160 évvel ezelőtt így foglalt össze: „Egy ország sem képes sokáig bevinni árukat, ha ugyanakkor nincs kivitele is, vagy nem képes kivinni, ha egyszersmind nem hoz is be cikkeket. Ha tehát olyasvalami történik, ami állandóan meggátol egy országot abban, hogy a külföldi cikkek szokott mennyiségét bevigye, szükségképpen csökkennie kell bizonyos cikkek gyártásának is, amelyek rendszerint kivitelre kerülnek" ([7] 207—208. l.).[10]

Vegyük szemügyre a dolgot részletesebben is! Az előzőekben láttuk, hogy a cserearány romlása a fejlett tőkésországokban gyorsította az inflációt, és rontotta kereskedelmi mérlegüket. Emiatt 1973 végétől kezdődően gazdaságpolitikájuk általában restriktívvé vált: ha részben különböző módokon is, de lényegében keresletkorlátozó hatású intézkedéseket tettek. (Ebben az időben volt ugyan egy-két fejlett tőkésország, amely nem ezt az utat járta — így Svédország és Finnország —, de ezek inkább csak a „szabályt" erősítő kivételek.) Az eredmény a belföldi kereslet bővülésének jelentős hanyatlása, csökkenése volt. A fejlett tőkésországok belföldi kereslete 1973-ban még 6,2 százalékkal nőtt, amit 1974-ben 0,1, 1975-ben pedig további 1,1 százalékos csökkenés követett.

Ez a mozgás nem érthető meg a kormányzatok gazdaságpolitikájának a figye-

[10] Ricardo problémaérzékenységére és éleslátására vall már magának a fejezetnek a címe is, amelyből az idézett két mondat származik: „Hirtelen irányváltások a kereskedelemben". Jelentőségük miatt (és mert saját következtetéseim is igen hasonlóak) indokolt röviden földidézni Ricardo azon megállapításait is, amelyeket fő művének e fejezetében tett (mai szóhasználattal élve) a világpiaci árarányok megváltozásának és a világkereskedelem hullámzásának valamely nemzetgazdaság újratermelésére gyakorolt hatásáról. Ha az árarányok megváltozása miatt a jövedelmezőségi arányok felborulnak, ez — mint azt Ricardo feltárja — oda vezet, hogy „... amíg a tőkék az új körülményektől kívánt legelőnyösebb befektetésekben helyezkednek el, sok állótőke kihasználatlanul hever, esetleg elvész..." (298—299. l.). Kimondja azt is, hogy súlyosabb esetben mindez az évi termelés mennyiségének a csökkenéséhez, válsághoz vezethet. Eljut továbbá a felismeréshez: mindez úgy változtatja meg az adott nemzetgazdaságban a jövedelmek megoszlását, hogy bizonyos időtartamra mérséklődik a profithányad.

lembevétele nélkül. Az 1974. évi csökkenés részben még megmagyarázható lenne csupán az árszint megemelkedésével is; ti. emiatt jelentősen csökkent az adott összegű nominális kereslet vásárlóereje. De ez az indoklás is csak a belföldi keresletnek egy részére, a bérből és fizetésből élők vásárlásaira vonatkoztatható, és azt sem világítja meg teljesen. A tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet visszaesését (ami pedig a döntő mozzanat volt) kevéssé magyarázza az árszintemelkedés — az sokkal nagyobbrészt a fogyasztói hitelek kamatlábának emelkedése miatt következett be. Az 1975-ben történtekre pedig az árszintemelkedés már egyáltalán nem lehet magyarázat, hiszen ennek üteme ekkor (ahogy az a grafikonokból is látható) már szinte minden országban lassult. A reálkereslet 1975-ös visszaesésében tehát a gazdaságpolitika említett fordulatának volt meghatározó szerepe.[11]

A belföldi kereslet csökkenése miatt a fejlett tőkésországok importjának a növekedési üteme is mérséklődött: az OECD-országok importja együttesen az 1973. évi 11,6 százalékos növekedés után 1974-ben 2,9 százalékkal, tehát jóval lassabban nőtt, majd 1975-ben 6,9 százalékkal csökkent. (Ebben az import bővülését közvetlenül is mérséklő lépéseknek is szerepük volt.) A 3. sz. táblázatban közölt és az imént említett adatok közötti összefüggés, úgy vélem, nem kíván bővebb magyarázatot.

A lényeget tekintve hasonló folyamat zajlott le 1980—1981-ben is, még ha ekkor „csak" stagnált is a világkereskedelem. A fejlett tőkésországok belföldi keresletének és importjának növekedése ekkor a következőképpen alakult: a belföldi kereslet 1979-ben még 3,5 százalékkal nőtt, 1980-ban már csak 0,2, 1981-ben pedig 0,5 százalékkal, míg az import növekedésének az adatai rendre 8,9, 0,1 és 0,5 százalék. S ennek a visszaesésnek is a restriktívvé váló kormányzati gazdaságpolitika volt az egyik döntő tényezője.

Az 1986-ban történtek hasonló gazdaságpolitikai intézkedések eredményei — ezúttal azonban a fejlődő országok egy része tett a belföldi, illetve az importkereslet növekedését fékező lépéseket. Minthogy ennek az országcsoportnak a világkereskedelmi súlya kisebb a fejlett tőkésországokénál, érthető, hogy ezúttal „csak" lelassult a világkereskedelem növekedése.[12]

Az említett tények igen lényeges összefüggésekre hívják föl a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a világpiaci árarányok bármely irányú hirtelen és nagymértékű megváltozása a világkereskedelem bővülésének a lassulásával (illetve csökkenésével) jár. Ebben nem csupán a reálkereslet és az árak alakulása közötti ismert kapcsolatnak van szerepe. Legalább ennyire lényeges tényező a kormányzatok gazdaságpolitikai reakciója is (az tehát, hogy a romló cserearányú országokban restriktív lépésekre kerül sor). A világpiaci árarányok drasztikus megváltozása miatt még akkor is bekövetkezik a világkereskedelem bővülésének legalább a lassulása, ha az infláció fokozódása és egyes nemzetgazdaságok kereskedelmi mérlegének romlása nyomán nem mindig és nem mindenütt kerül sor azonnal restriktív gazdaságpolitikai lépésekre. (Ismeretes, hogy az 1970-es években számos ország hitelek fölvételével igyekezett áthidalni a kereskedelmi mérleg deficitjét. Ez a megoldás azonban — túl azon, hogy a szóban forgó országokban csak késleltette a gazdaságpolitika restriktív fordulatát — a tapasztalatok szerint csupán a világ-

[11] Az 1974—1975. és az 1980—1982. évi gazdasági válság mechanizmusának kérdéséről, azon belül az infláció és a kereskedelmi mérleg egyenlegének szerepéről, valamint az ezekkel összefüggő gazdaságpolitikai fordulatokról lásd [1], [2], [6], [4], [5].

[12] A pontosság itt megköveteli a következők említését is: A világkereskedelem dinamikájának 1984 és 1986 közötti alakulásában lényeges szerepe volt az amerikai import mozgásának. Az 1985. évi lassulást lényegében az amerikai importnövekedés lassulása idézte elő, mely akkor csak 3,8 százalékkal nőtt, szemben az előző évi 23,2 százalékkal. 1986-ra viszont az amerikai import növekedése gyorsabbá vált, 10,4 százalékot tett ki. Ez a gyorsulás természetesen a világkereskedelem más régiók hanyatló kereslete miatt bekövetkezett lassulása ellenében hatott.

kereskedelem lassulásának, csökkenésének a mértékét, illetve annak az egyes régiók közötti különbségeit befolyásolta.)

A világpiaci árarányok hirtelen megváltozásának lényeges következménye az is, hogy ilyenkor nemcsak azok az országok tudnak viszonylag kevesebb árut exportálni, amelyeknek romlik a cserearányuk (s importjuk is visszaesik), de azok is, amelyek részére kedvező volt a világpiaci árarányok változása. Ezek számára is beszűkül ugyanis a külpiac. A termelés növekedésének a cserearány javulása mellett bekövetkező lassulását részben közvetlenül az export lassulása idézi elő. Ugyanakkor az export lassulásának tovaterjedő következménye is ebbe az irányba hat: az export növekedésének mérséklődése a termelőtőke egy részét „fölöslegessé" teszi, tehát romlik a kapacitások kihasználtsága. Ennek következtében viszont a beruházások növekedése lassul (esetleg csökkenhet is). S nyilvánvaló, hogy ez a hatás annál erőteljesebb, minél nagyobb arányú valamely ország kivitele a GDP-jéhez képest. Ez az a mozzanat, amely rávilágít arra, hogy miért volt az átlagosnál nagyobb a termelésbővülés lassulása a nyugat-európai országokban és Japánban, noha cserearányuk az átlagosnál nagyobb mértékben javult.

A profittömeg és a jövedelemmegoszlás alakulásának makroszintű magyarázata

Az eddigiekben tények alapján vizsgáltam, hogy milyen volt a kapcsolat a fejlett tőkésországokban a cserearány hirtelen, nagymértékű megváltozása és a termelés dinamikája között az 1970 és 1986 közötti években. Már eközben is igyekeztem ugyan következtetéseimet elméletileg is megfogalmazni, indokolt azonban, hogy írásom végén összefoglaljam azokat.

Az említett időszakban a világpiacon három ízben került sor az árarányok hirtelen és nagymértékű megváltozására. Ennek nyomán a fejlett tőkésországok cserearánya két esetben (1973—1974-ben és 1979—1980-ban) romlott, egy esetben pedig (1986-ban) javult. A fejlett tőkésországok termelésének bővülése azonban mindig azonos irányban változott. A végtermék növekedése a cserearány bármely irányú hirtelen és nagymértékű megváltozását követően legalábbis lassult (egyes esetekben pedig abszolúte is csökkent). Ezekben az esetekben jelentősen mérséklődött a profit tömegének a növekedése is, illetve — mint az Egyesült Államok esetében — annak csökkenésére is sor került.

Megítélésem szerint nyomós érvek szólnak amellett, hogy a cserearány bármely irányú hirtelen, nagymértékű megváltozása és valamely ország újratermelésének alakulása közötti kapcsolat lényegét ezekben az összefüggésekben lássuk. A dolog megértéséhez két mozzanatot kell szem előtt tartanunk. Egyrészt azt, hogy a modern árutermelő gazdaságokban csak áruk eladásával lehet jövedelemre szert tenni. Nem minden ok nélkül nevezte azonban Marx ezt az aktust a tőke újratermelése „salto mortale"-jának. Másrészt ugyanis azt kell tekintetbe venni, hogy a világpiaci árarányok megváltozásakor mind a világpiacon, mind az egyes nemzetgazdaságokban olyan rövid távú, átmeneti folyamatok zajlanak le, amelyek jelentős mértékben befolyásolják az áruk értékesítésének, ezzel együtt a jövedelmek, mindenekelőtt a profit realizálásának a feltételeit. Mégpedig úgy, hogy a jövedelmek megoszlása a profit rovására változik meg.

Ennek az összefüggésnek figyelembevétele nélkül a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének lassulása csupán a világkereskedelem hanyatlásából következő keresletmérséklődés eredményeként jelenik meg, ami csak félmagyarázat. Ennek alapján nem vagyunk képesek értelmezni például azon tapasztalatunkat, hogy a gazdasági növekedés a fejlett tőkésországok átlagában 1987-ben egyelőre annak ellenére sem vált gyorsabbá az előző évinél, hogy a világkereskedelem már élénkülni kezdett. Az írásomban kimutatott összefüggés ellenben érthetővé teszi ezt a

tényt: arról van szó, hogy a jövedelemmegoszlásnak a profit rovására bekövetkezett módosulása nyomán egyelőre nincs indíték a termelés további bővítésére.

A *cserearány romlásakor* az érintett nemzetgazdaságokban tehát romlik (esetleg deficitessé válik) a kereskedelmi mérleg, és csökkennek a beruházások. Ez a két változás fékezi a profit növekedését. Minthogy pedig a tőkefelhalmozás ingadozása nagyobb mértékű a termelés egészénél,[13] a profit tömege is nagyobb mértékben változik, mint az összes nemzetgazdasági jövedelem. Sőt ilyenkor egy eddig nem említett, harmadik profitösszetevő, a bérből és fizetésből élők megtakarításainak a belföldi kereslet hanyatlásával párhuzamos növekedése is ilyen hatású ([2] 132—134. l.). Mindezek eredőjeként a cserearány hirtelen és nagymértékű romlásakor a profit tömege (általában) abszolúte csökken, és aránya is mérséklődik a nemzeti jövedelemben, illetve a GDP-ben.

A lényeget tekintve ehhez hasonló folyamat megy végbe a *cserearány* javulásakor is. A kereskedelmi mérleg egyenlege ebben az esetben persze általában az aktívum irányába mozdul el. Ez a változás a profit tömegét növelő hatású, az összmozgásban azonban mégsem ez lesz az uralkodó. Egyrészt azért nem, mert a profit tömegének legnagyobb (átlagosan mintegy kétharmad) részét kitevő vállalati állótőke-beruházások növekedése ekkor is megtorpan, sőt csökkenhetnek is a beruházások. Ezt a világkereskedelem dinamikájának a világpiaci árarányok hirtelen és nagymértékű megváltozása miatti hanyatlása váltja ki. Az export növekedésének ezzel összefüggő lassulása (esetleges abszolút csökkenése) ugyanis a kapacitások egy részét kihasználatlanná teszi. *Nota bene:* egyre megy, hogy javul vagy romlik valamely ország cserearánya; ha a világpiac bővülése akár csak lassul is (s a világpiaci árarányok hirtelen és nagymértékű megváltozásakor ez mindannyiszor bekövetkezett), akkor azok az országok is viszonylagosan kevesebbet tudnak exportálni, amelyeknek a cserearánya javul.

Másrészt, a cserearány javulásakor a jövedelemmegoszlásnak a profit rovására végbemenő eltolódását az is erősíti, hogy a lakosság fogyasztása nem csökken. Ellenkezőleg: minthogy az árszintnek a cserearány javulása miatti lassabb növekedése fokozza a bérek reálértékét, a lakosság több fogyasztási cikket vásárolhat. (A fejlett tőkésországokban a lakosság fogyasztása 1985-ben 3,4, 1986-ban 3,7 százalékkal növekedett.) Minthogy azonban ez a gyorsulás a termelés bővülésének lassabb üteme mellett következik be, a GDP-n belül megnő a fogyasztás aránya. A fogyasztási cikkek azonban csak korlátozottan (a tőkések fogyasztásának, illetve a bérből és fizetésből élők esetleges túlköltekezésének, negatív megtakarításainak erejéig) testesítenek meg profitot. Így a fogyasztásicikk-vásárlás aránynövekedése — jóllehet mérsékli a belföldi kereslet megtorpanását — nagy valószínűséggel konjunktúrarontó hatású.

Az elmondottak alapján érthetővé válnak a fejlett tőkésországok 1974—1975. és 1980—1982., valamint 1986. évi konjunktúraingadozásainak mindenekelőtt az időtartamban és a mértékben megfigyelhető különbségei. Az eltéréseket a cserearány ellentétes irányú változásaival járó, az árszintemelkedésben, a kereskedelmi mérleg alakulásában és ezekkel összefüggésben a kormányzati gazdaságpolitikában megfigyelhető különbségek okozták. A cserearány romlásakor ugyanis gyorsul az árszintemelkedés, romlik a kereskedelmi mérleg, s a kormányzati gazdaságpolitika emiatt restriktívvé válik. Az infláció gyorsulása és a restrikciók szorítása következtében pedig nem egyszerűen a belföldi kereslet lanyhulása, de annak abszolút csökkenése következik be. Emiatt pedig a világkereskedelem hanyatlása is viszonylag nagymértékű.

[13] Annak a jelenségnek, hogy a konjunktúraciklusban az állótőke-beruházások kilengései nagyobbak a termelés ingadozásánál, az az oka, hogy a termelés tőkeigényessége (legalábbis az utóbbi évszázadban) nagyobb egynél.

A cserearány javulásakor ellenben az árszint emelkedése lassul, általában javul a kereskedelmi mérleg is — nincs ok tehát a gazdaságpolitika restriktív beavatkozására. Ezért ebben az esetben a belföldi kereslet mennyiségileg legnagyobb része, a fogyasztási cikkek vásárlása általában továbbra is növekszik. A vállalatok beruházási tevékenysége — az export lanyhulása miatt — lassul ugyan (az állótőke-beruházások esetleg abszolúte is csökkennek), a belföldi kereslet egésze azonban mégis növekszik. Emiatt a külkereskedelmi forgalom, a világkereskedelem megtorpanása is kisebb mértékű.

★

Az eddigiek rávilágítanak arra, hogy hol is tévedtek azok az előrejelzések, amelyek a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének gyorsulására következtettek az olajárak csökkenéséből. Az említett prognózisok abból indultak ki, hogy a világpiaci árarányok megváltozása újraelosztja a világgazdaságban a jövedelmeket. Mégpedig úgy, hogy abból megnő azoknak az országoknak a részesedése, amelyek cserearánya javult, s mérséklődik azoké, amelyeké romlik.

Ez a feltételezés önmagában helytálló. Tévedés azonban az a következtetés, hogy a nagyobb részesedés egyúttal gyorsabban növekvő nemzeti jövedelmet jelent. Egyrészt azért, mert újraelosztani — akár nemzetgazdasági, akár világgazdasági szinten — csak a már megtermelt jövedelmet lehet. Az előrejelzőknek tehát előbb azt kellett volna megvizsgálniuk, hogy a világgazdaságban az adott időszakban ti. az árarányváltozást követően, egyáltalán gyorsul-e a termelés bővülése. A prognózisok készítői ezt elmulasztották, feltételezték viszont, hogy a cserearány javulása olyan többletjövedelmek forrása, amelyek a termelést élénkítő többletkeresletté válnak. Ahogy láttuk, ez a feltételezés tévesnek bizonyult. Másrészt azért is helytelen a nemzeti jövedelemre közvetlenül következtetni, mert ha a világpiaci árarányváltozás újraelosztja ugyan a világgazdaságban adott időszakban képződött jövedelmeket, de ennek a jövedelemösszegnek a nagysága csak lassabban nő, akkor egyáltalán nem biztos, hogy gyorsabban fog nőni azon országok nemzeti jövedelme, amelyek nagyobb arányban részesednek belőle.

Azok a polgári jövedelem- és elosztási elméletek, amelyek a jövedelmeket a termeléstől elszakítva vizsgálják, és nem (vagy legfeljebb formálisan) tesznek különbséget a tőkés árutermelés két alapvető jövedelemformája: a profit és a bér között, továbbá nem veszik tekintetbe a munka és a tőke jövedelmének a realizálása közötti döntő különbséget — aligha alkalmasak a valóság hű tükrözésére.

Hivatkozások

[1] *Erdős Péter:* Az amerikai gazdaság háború utáni — nem klasszikus típusú — válságai. Közgazdasági Szemle, 1980. 12. sz.
[2] *Erdős Péter—Molnár Ferenc:* Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. Ár-, profit- és konjunktúraelmélet a tények próbakövén. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[3] *Kaldor, N.:* Inflation and Recession in the World Economy. The Economic Journal, 1976. december
[4] *Kardos Tamás:* Egy konjunktúraelméleti tanulmány margójára. Közgazdasági Szemle, 1981. 10. sz.
[5] *Kardos Tamás:* Még egyszer a válságmechanizmusról. Külgazdaság, 1984. 10. sz.
[6] *Molnár Ferenc:* Fogyasztói beruházás és konjunktúra. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
[7] *Ricardo, D.:* A közgazdaság és adózás alapelvei. Magyar Közgazdasági Társaság, 1940.
[8] OECD Economic Outlook, 39. sz., 1986. május
[9] Survey of Current Business, US Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis, 1987. 3. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (188—198. l.)

HOVÁNYI GÁBOR

Az anyagtakarékosság néhány új összefüggése — egy kutatás fényében

A kormány 1982 augusztusában programot fogadott el az anyagfelhasználás gazdaságosságának* növelésére, összekapcsolva ezt a technológiák korszerűsítésének felgyorsításával [4]. A program kidolgozására nyomós okok sarkalltak. Ipari termékeink jelentős részében jóval magasabb a fajlagos anyagfelhasználás, mint a fejlett ipari országok hasonló gyártmányaiban: „Gépeink túlsúlyosak, a hozzájuk felhasznált anyag súlya olykor 30—40 százalékkal is több volt, mint az azonos teljesítményre képes külföldi gépeké" [10]. Számos nagyvállalatunkat hatalmas inkurrens vagy immobil készletek terhe is nyomasztja: az ilyen készletek értéke nemegyszer az éves termelési érték 8—10 százalékát is eléri. Számottevő az a veszteség, amelyet a korszerűtlen alapanyagok a feldolgozás következő szakaszában okoznak. (Van például olyan — összességében egyébként eredményesen gazdálkodó — gépgyárunk, amelyiknél a rossz minőségű öntvényekből leforgácsolt hulladék forgácsolási költsége a vállalat egész éves nyereségével egyenlő.)

Az anyagfelhasználás az erőforrás-megtakarítás legnagyobb horderejű tényezője. Iparunkban a nyolcvanas évek elején 100 Ft bruttó termelési értékre 64—66 Ft anyagköltség jutott. „A legnagyobb vállalati tartaléknak az anyagellátás szervezése tekinthető, hiszen öt százalékos termelékenységemelkedés eredményét felemésztheti az anyagköltség egy százalékos növekedése" [7]. A kérdéskörnek fontos külgazdasági összefüggése is van, hiszen „...gazdasági eredményeinket korlátozza, hogy energiaszükségletünk felét és nyersanyagfelhasználásunk kétharmadát importáljuk — ugyanakkor, amikor iparunk relatív anyagfelhasználása magasabb, mint az iparilag fejlett országoké" [2].

Az anyagtakarékossági program meghirdetése óta eltelt években jónéhány fejlesztésre került sor az anyagfelhasználás gazdaságosságának fokozása céljából. Jórészt ezek eredményeként évi 0,5 százalékkal csökkent a 100 Ft bruttó termelési értékre jutó anyagköltség (összehasonlító áron) [10]. 1985-től azonban lelassult a megtakarítás üteme, részben a beruházási lehetőségek megcsappanása, részben a vállalati anyagtakarékossági tartalékok elapadása miatt: 1985-ben már csak 0,1 százalékos volt az anyagköltség csökkenése [2]. Az elemzések ezzel kapcsolatban négy alapvető megállapításra jutottak:

a) Korábban jelentős nagyságrendű megtakarításokat értek el szervezési intézkedésekkel is, de 1986-tól nagyobb előrehaladás már csak a technológiák gyorsabb ütemű korszerűsítésével lehetséges [6] és [10]. Ennek az az oka, hogy általában jelentősen elavultak a vállalatok állóeszközei [8].

* A következőkben szinonim fogalmakként használom az anyagfelhasználás gazdaságossága, az anyagtakarékosság és a racionális anyagfelhasználás kifejezéseket.

Hoványi Gábor kandidátus, az MTA Ipar- és Vállalatgazdaság-kutató Intézetének tudományos főmunkatársa.

1. sz. táblázat

100 Ft bruttó termelési értékre jutó anyagköltség*
(1981. évi összehasonlító áron)

Ágazat	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Bányászat	18,5	20,6	20,1	21,3	21,3	22,1
Villamosenergia-ipar	68,1	62,2	63,1	67,5	62,3	63,2
Kohászat	78,2	76,7	76,1	76,9	76,5	77,0
Gépipar	59,0	57,8	55,4	54,0	53,6	53,5
Építőanyag-ipar	56,2	54,2	51,2	49,4	48,1	49,8
Vegyipar	80,6	79,1	76,7	75,9	73,9	74,8
Könnyűipar	66,4	65,3	63,7	61,9	61,6	61,9
Egyéb ipar	53,2	50,2	49,8	49,0	47,8	48,1
Élelmiszeripar	80,4	79,4	80,1	81,5	81,6	79,7
Ipar összesen:	66,4	66,2	64,9	64,6	64,1	64,0

* A mindenkori szervezet szerint.
Forrás: [3].

b) A vállalatokat az érvényes ösztönzési rendszer nem teszi kellően érdekeltté az anyagmegtakarításban, hiszen 100 forintnyi megtakarításból csak négy—nyolc forintot lehet bérre fordítani [1].

c) A magyar ipar kevés, valóban korszerű anyagot alkalmaz. Pedig az iparilag fejlett országokban az újabban megjelent és alkalmazásba vett korszerű anyagok területén a növekedés várhatóan mintegy évi 15—40 százalékos, míg a hagyományos anyagok felhasználásának bővítését a következő évtizedben mindössze két-három százalékosra prognosztizálják [3]. Márpedig a felhasznált alapanyagok, félgyártmányok minősége és korszerűsége jelentősen befolyásolja a feldolgozóipari vállalatok teljesítményét és eredményességét.

d) A vállalatok anyaggazdálkodását széles körben dezorganizálja a szerződéses fegyelem lazasága [1]. Számos esetben erre vezethető vissza a túlzott készletezés, aminek nem egyszer egyenes következménye a hosszú ideig tárolt anyagok minőségének a romlása is.

Mindez ráirányította a figyelmet az anyagtakarékosság vállalati ösztönzésének gazdasági feltételeire és eszközeire. Ebben a témakörben kezdte meg kutatásait 1986-ban — a kormányprogramhoz [4] kapcsolódva — az MTA Ipar- és Vállalatgazdaság-kutató Intézete. Már a kutatás első, nem egészen egyéves szakasza is feltárt néhány figyelemre érdemes szempontot, fontos összefüggést. A továbbiakban ezeket tekintem át.

A termelés anyagigényessége és az anyagköltség

Az ipar összességében a bruttó termelési érték 64—66 százaléka anyagköltség. Az ilyen arányú anyagköltség tartalma azonban értelmezési kérdést is felvet. Ezt érzékelteti az 1. sz. ábrában felvázolt két példa. *A* esetben a végtermék gyártása az alapanyagból egyetlen vállalatnál, *B* esetben a termelési vertikum három fázisában, két *beszállító* és egy *végtermékgyártó* vállalatnál folyik. *A* esetben a késztermék költsége 30 egységnyi anyagköltségből és 70 egységnyi egyéb költségből tevődik össze. *B* esetben a termelés első fázisának anyagköltsége az előző esetével azonos, s ehhez fázisonként 10, 20, illetve 30 egységnyi egyéb költség járul. Ekkor azonban a második beszállító vállalatnál már 40, a végtermékgyártónál pedig már 60 egységnyi az

1. sz. ábra

Az anyagköltség megjelenése egy- és háromlépcsős termelési vertikum esetén

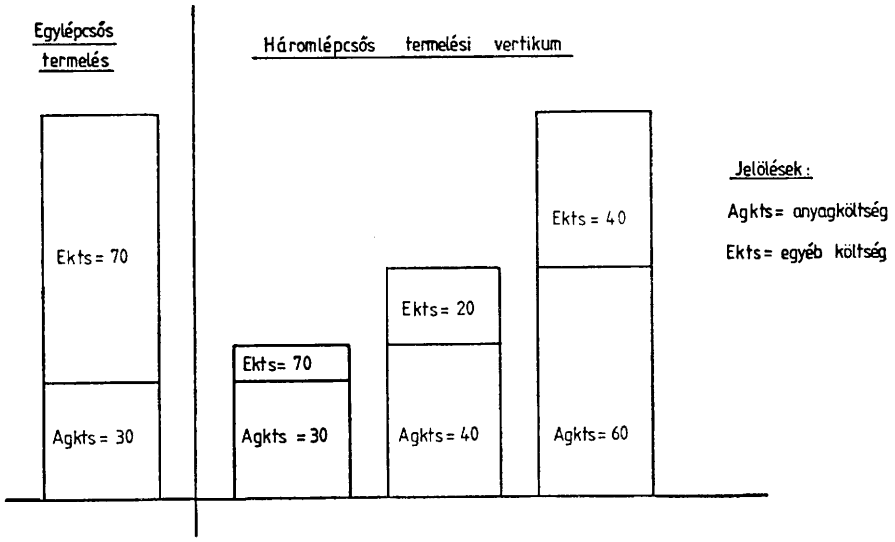

anyagköltség! A három termelési fázis együttes anyagköltsége tehát 130 egység, együttes egyéb költsége 70 egység, összes költsége pedig 200 egység. Vagyis *B* esetben a három fázis anyagköltsége az összes költség százalékában 65 százalék, tehát az *A* eset egyetlen termelési fázisának 30 százalékos anyagköltsége — pusztán a költségelszámolás technikai sajátosságai miatt — több mint kétszeresére nőtt.

A magyar iparra jellemző 64—66 százalékos anyagköltségérték tehát valójában heterogén tartalmú: az ipari termelés többségét kitevő vertikális termelési szervezet esetében számos más ráfordításfajta költségeit is tartalmazza. A ráfordítások erőforrástípusait sorra véve, a végterméket előállító fázis anyagköltségében ötvöződik a tényleges anyagköltség, a munka és a tőke értéke — de tágabb értelemben beépülő erőforrás (különösen a felgyorsult műszaki-gazdasági folyamatok közepette) az idő, az információ, a vezetés és a szervezés is, s nem hagyható figyelmen kívül az erőforrások értékét súlyozó kockázat sem.

Az anyagtakarékosság fokozásának lehetőségével foglalkozó kutatásnak tehát — éppen úgy, mint az ennek érdekében hozott döntések kimunkálásának — nemcsak az anyagköltségek csökkentésével kell foglalkoznia, hanem azt be kell ágyaznia valamennyi erőforrás felhasználásának összefüggő rendszerébe. Különösen fontos ez napjainkban, amikor megnőtt a különböző erőforrás-típusok konvertálásának és kölcsönhatásának a szerepe: példa erre a robotizálás vagy az információ, az időben hozott döntés hatása az anyag-, a munkaerő- és a tőkefelhasználás jövedelmezőségére. Ez az oka annak, hogy napjainkban az erőforrásokkal való komplex gazdálkodás egyre inkább a vállalati gazdálkodás alapvető feladatává válik.

2. sz. táblázat

Vállalati vélemények az erőforrásokra ható tényezőkről
(százalék)

Megnevezés	Megoszlás
Vállalati belső tényezők:	
— műszaki tényezők	9,5
— gazdasági-gazdálkodási tényezők	9,1
— kereskedelmi tényezők	7,5
— emberi tényezők	9,8
— belső irányítás	6,0
Belső tényezők összesen:	41,9
Környezeti tényezők:	
— beszerzési piac	13,5
— értékesítési piac	8,3
— gazdaságirányítás	11,2
— a gazdaság általános jellemzői	10,6
— társadalmi értékrend	9,1
— az anyaggazdálkodás infrastruktúrája	5,4
Környezeti tényezők összesen:	58,1
Valamennyi tényező összesen:	100,0

Az anyagtakarékosságra ható tényezők

A kutatás első szakaszában azt vizsgáltuk, hogy a vállalatok vezetői szerint milyen tényezők, milyen mértékben befolyásolják jelenleg az anyagtakarékosság alakulását. E véleményeket összegezi a 2. sz. táblázat.

A vállalati vezetők szerint az anyagtakarékosságot elsősorban a környezeti tényezők befolyásolják (napjainkban: inkább akadályozzák), de a takarékosság fokozására nagy lehetőségek rejlenek a belső feltételek javításában is. Ebből következően nem fogadhatjuk el azt a véleményt, hogy az anyagtakarékosság vállalati tartalékai kiapadtak. Nem apadtak ki, csak aktivizálódásuk feltételeit kell megteremteni. A külső feltételek pedig nem mindig kötődnek a gazdaság anyagi erőforrásainak igénybevételéhez.

Az anyagtakarékosságot befolyásoló *külső* tényezők között a *beszerzési piac* feltételeinek (nevezetesen a hiánygazdálkodási jelenségeknek) és a *gazdaságirányításnak* a jelentősége a legnagyobb. A *belső* feltételek közül pedig az emberi tényezőknek és a műszaki tényezőknek jut az elsődleges szerep.

A felsorolt belső tényezők súlyai közt mutatkozó legnagyobb különbség 3,5 százalék, a külső tényezők közötti pedig 8,1 százalék. Az adatok ismeretében felvetődik egy kérdés: vajon ez azt jelzi, hogy a vállalatvezetők nem képesek különbséget tenni — különösen vállalaton belül, tehát saját intézkedési körükben — a számottevő és a mellékes tényezők között? Ha igen, ez azt jelentené, hogy nincsenek megalapozott elképzeléseik a vállalati anyaggazdálkodás gyökeres megjavítására, tehát ezt el sem lehet várni tőlük. Megítélésünk szerint a tényezők közel azonos súlyozásának más oka van: a kialakult társadalmi-gazdasági környezet a vállalati gazdálkodásban általános lazaságot hozott létre és tart fenn, s ezért az anyaggazdálkodást befolyásoló minden fontosabb belső és külső tényezőnek közel azonos az anyaggazdálkodást lazító hatása is. Ebből az is következik, hogy a vállalatvezetésnek nem egyes kiemelt feladatokat, például az anyagfelhasználás gazdaságosságának növelését, a termékszerkezet korszerűsítését, a minőség javítását

kell megoldania, hanem nagyobb teljesítményre kell kapcsolnia a vállalat egész működését.

Megkíséreltük a vállalati helyzetek, folyamatok és eredmények tételes elemzésével alátámasztani és helyesbíteni a vezetői értékelést. Ez a vizsgálat a következő eredményekre vezetett: A *gazdasági tényezők* kategóriáján belül legnagyobb súlyuk a *beruházási* lehetőségeknek van, mivel a magasabb szintű technológia általában csökkenti a fajlagos anyag- és energiafelhasználást (ez tehát a műszaki tényezők jelentőségét növeli). Nagy arányt képviselt a bérfejlesztés és általában az *ösztönzés* beszűkült lehetősége, hátterében a fékezésre orientáló keresetszabályozási rendszer egész problémájával, és számottevő szerepe volt az anyaggazdálkodási folyamat alacsony hatékonyságának is. Az anyagtakarékosság alacsony színvonalában a belső irányítási tényezőnek nagyobb szerepe van, mint ahogy azt a vezetői vélemények jelezték.

A környezeti tényezők vállalati hatásának tételes elemzése azt bizonyította, hogy a *gazdaság általános jellemzői* és a *beszerzési piac* tényezői tartalmilag szorosan összefüggnek. A hiánygazdaság, a monopolhelyzetek ugyanis fokozzák a kínálat minőségének romlását, a szállítási fegyelem lazulását, a vevő kiszolgáltatottságát. A *termelő* monopolhelyzetét egyes gyártási ágakban indokolhatja a belső gazdaság kis mérete; a *kínálat* monopolhelyzete azonban az importverseny hiányából következik. Szoros kapcsolat van a *társadalmi értékrend* (értéktorzulás, értékvesztés) és a *gazdaságirányítás* között is. Az anyagtakarékosság fokozására aligha lehet hatékony gazdaságirányítási intézkedéseket hozni az értékrend módosítása, elsősorban a minőség, a megbízhatóság, a teljesítmény értékének helyreállítása, az átlagon felüli és a kimagasló értéket létrehozó munka arányos elismerése nélkül, ez utóbbiak viszont elképzelhetetlenek megfelelő gazdaságirányítási változások nélkül.

A kutatásnak e második — elemző-ellenőrző — szakasza némileg módosította tehát a vállalati vezetők véleménye alapján kialakult képet. Az anyagtakarékosságra ható tényezők jelentőségének új értékeit — bár természetesen ezek is csak tájékoztató jellegűek, s nem egy természettudományi kísérlet egzakt számai — a 2. ábra mutatja be.

Adatainkból két további következtetés is levonható:

1. Az anyagtakarékosság jelenleg még ki nem apadt vállalati tartalékai között is nagy szerepük van a nem kemény (pénzügyi, beruházási forrásokat nem igénylő) tényezőknek, például a szervezésnek, a belső irányítási rendszer fejlesztésének, a munka- és minőségi fegyelem javításának stb.

2. Az anyaggazdálkodás összességében a társadalmi-gazdasági valóság egészében gyökerező probléma; kérdéses tehát, hogy mennyire és milyen hatékonysággal orvosolható olyan központi eszközökkel, amelyek a gazdálkodást általában meghatározó tényezőkön nem változtatnak.

A kiemelt ösztönzés következményei

Az anyagtakarékosság kiemelt ösztönzésének módszerei változatosak: vannak köztük olyan nagy horderejű intézkedések, mint a gazdaság ágazati struktúrájának átalakítása a kevésbé anyagigényes ágazatok arányának növelésére, és olyan kisebb jelentőségűek, mint egy-egy vállalat anyagtakarékosságot szolgáló gépvásárlásainak az átlagosnál kedvezőbb hitelfeltételekkel történő segítése.

Minden gazdasági kormányzat törekszik a struktúra átalakítására, korszerűsítésére, legfeljebb e törekvés mértéke és módszerei különböznek — a kormányzatok politikai és gazdasági hitvallásától függően. Magyarországon a struktúraalakítás

2. sz. ábra

Az anyagtakarékosságra ható tényezők súlyának módosulása a vállalati ellenőrzések eredményeinek figyelembevétele után

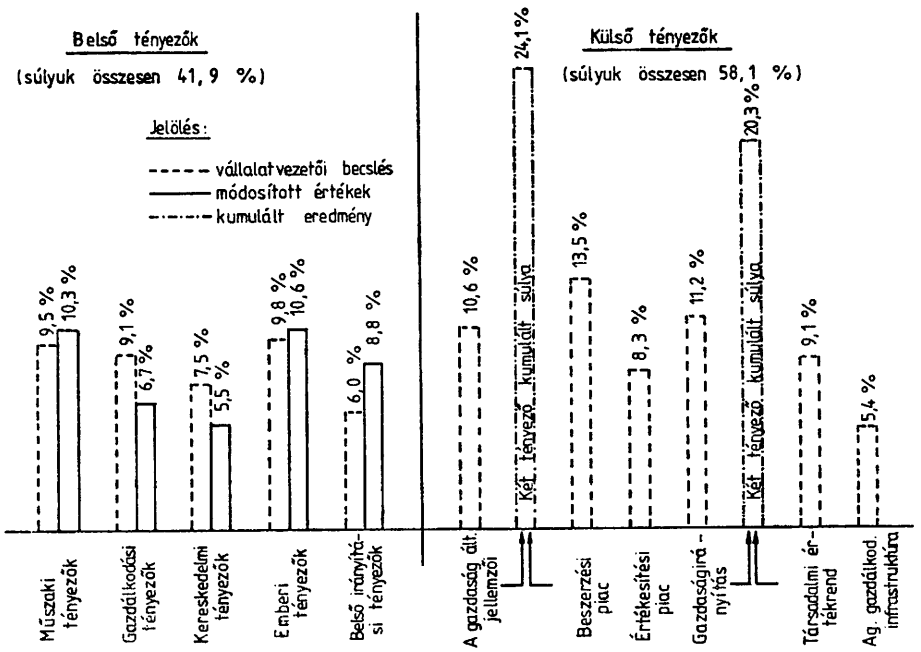

központi befolyásolásával szerzett tapasztalatok igen sokrétűek: az iparosítás múlhatatlanul szükséges megvalósítását számottevően rontották a *„vas és acél országa leszünk!"* ambíciók. A kevésbé anyagigényes központi fejlesztési programok eredményességét pedig kedvezőtlenül befolyásolta, hogy azok alig szolgálták a későbbi fő gazdaságpolitikai célt, a konvertibilis export növelését. A jövő előrelátása, a helyes célok kiválasztása, a részcélok (így az anyagtakarékosság) súlyozása a strukturális döntések kockázatos elemei. S minél nagyobb mértékben centralizáltak a részcélokat szolgáló döntések — vagyis minél kevésbé a vállalatoknál, s minél inkább a gazdasági kormányzatban hozzák meg ezeket — annál súlyosabbak a hibás döntések következményei.

Az ágazati struktúra átalakításakor az anyagtakarékosság csak más fő céloknak alárendelt részcél lehet. Megvalósulása pedig nemcsak a fő és a részcélok összhangjától, a helyes helyzetfelismeréstől és jövőértékeléstől függ, hanem a gazdasági kormányzat operatív intézkedéseinek hatékonyságától is. Végül, az anyagtakarékosság ilyen típusú ösztönzésének hatásosságát az is korlátozza, hogy vállalati szinten nem csökkenti a fajlagos anyagfelhasználást: az anyaggazdálkodás a strukturális változások ellenére ugyanolyan feszesen vagy lazán folyhat tovább a vállalatoknál, mint korábban. A struktúra-átalakításon alapuló anyagtakarékosság tehát más gazdaságpolitikai célok függvénye és a meglévő anyagtakarékossági lehetőségeknek többnyire csak kisebb hányadát aknázza ki.

A kiemelt ösztönzés másik csoportja az egyes vállalatoknál folyó anyagtakarékosságot kívánja növelni. Ehhez számos eszköz használható fel: kedvező hitelfeltételek, adóvisszatérítés, bérpreferencia stb. Ebben a formában többnyire az anyagmegtakarítás a fő cél, ez azonban természetesen növeli a jövedelmezőséget,

erősíti a versenyképességet is. Mindezek az eszközök célraorientáltabbak az előbbieknél, de ezeknek is több buktatójuk van.

A vállalati tapasztalatok azt jelzik, hogy egy-egy vállalati tevékenységi körre vagy problémagócra irányuló ösztönzés esetén erre összpontosul a vállalati figyelem, erre koncentrálják az erőforrásokat, ennek megoldását méltányolja a vezetés. Ennek következtében más tevékenységi körben, más problémagócban új hiányosságok keletkeznek, illetve a régiek fokozódnak. Különösen érvényes ez a termelékenység, a munka- és a minőségi fegyelem alacsonyabb szintjén. Ilyenkor a vállalati tevékenységek és feladatok szövevényében az egyik lyuk kiemelt ösztönzéssel történő betömése máshol új lyukat vagy lyukakat szül: létrejön a vállalatnál az ún. *vándorló lyuk szindróma.*

A vállalati anyagtakarékosság többnyire egy termelési vertikum anyagtakarékossággal összefüggő tényezőinek egész láncolatától függ. A kiemelt ösztönzés hiába fokozza egy vállalatnál — akár nagy mértékben is — az anyagmegtakarítást (például új gépek vagy mérőműszerek megvásárlásával és üzembe állításával), ha a termelési vertikum többi fázisában változatlanok az anyagtakarékosság feltételei, például rossz marad az alapanyag minősége, nem a reális igényekre alapozzák a gyártmányfejlesztést stb. A termelési vertikum gyengébb láncszemeinek teljesítménye tehát többnyire számottevően fékezi az ösztönzött termelési fázis elméletileg nagyobb anyagmegtakarítási teljesítményét: a termelési vertikumban így érvényre jut a *lazaság erőfölénye.*

A kiemelt ösztönzésre fordított erőforrások hozama ritkán azonos a termelési vertikum ösztönzött fázisában elméletileg elérhető hozamnövekménnyel; a többi fázis visszahúzó hatása miatt a lehetségesnél kisebb hozamnövekmény jön létre. Ebből következik, hogy minden kiemelt ösztönzésre használt erőforrás a jogosan várható hozamnál kisebb eredménnyel, lassúbb megtérüléssel jár: a kiemelt ösztönzés tehát többnyire *pazarló ösztönzés.*

Erőforrás-korlátos gazdaságban, ahol alacsony a termelékenység, a munkamorál és a minőségi fegyelem, számolni kell azzal, hogy az anyagtakarékosság kiemelt ösztönzésének vállalati formája a szükségesnél több erőforrást köt le, és új feszültségeket hozhat létre, mind az ösztönzött vállalatnál, mind a termelési vertikumban.

A piac korlátozott működése miatt a gazdaságirányító szervek nem egyszer rákényszerülnek az anyagtakarékosságot ösztönző központi kezdeményezésre, a gyenge piaci hatások korrigálására, illetve erősítésére. A kiemelt gazdaságpolitikai célok érdekében hozott — esetenként anyaggazdálkodási következménnyel is járó — állami beavatkozások nem ritkák a jól működő piacgazdaságokban sem. A kiemelt központi ösztönzés tehát önmagában nem minősíthető eredménytelennek vagy károsnak (persze a beavatkozás célja, mértéke és formája lehet sikeresebb vagy sikertelenebb). A nemzetközi összehasonlítás azonban egy új összefüggést valószínűsít: a gazdaság központi befolyásoltságának mértéke és az egyes gazdasági problémák felszámolására törekvő központi ösztönzés hatékonysága között nincs érdemleges pozitív korreláció. Sőt inkább azt tapasztaljuk, hogy a nagy termelékenységgel működő piacgazdaságokban, ahol a gazdaság állami befolyásolása kisebb mértékű, sokszor sikeres a kiemelt központi ösztönzés, míg az alacsony termelékenységű, hiányjelenségekkel átszőtt gazdaságokban, ahol jóval nagyobb az állami befolyás, a kiemelt központi ösztönzés kevesebb sikerrel kecsegtet. Meg kell tehát fizetni a hátrányos helyzet árát: a piac korlátozott működésének központi eszközökkel való ellensúlyozása igen sokba kerül.

A kiút keresése

A felsorolt sajátosságok érzékeltetik, hogy a vállalati anyagtakarékosság az elmúlt évtizedekben szervesen beépült a környezet műszaki, gazdálkodási és piaci összefüggéseibe. Ezek felgyorsult változásaira rugalmasan kellene reagálni — s egyre fontosabb, hogy ezt a reagálást stratégiai, tehát hosszú távú koncepció alapozza meg. A racionális anyagfelhasználásnak az is sajátossága, hogy szoros tartalmi kapcsolatban van a vállalati fő funkciókkal, tehát a K+F-fel, a termeléssel, az értékesítéssel stb. A gazdaságos anyagellátás tervezése és megvalósítása tehát egyre inkább a vállalati politika integráns részévé és a legteljesebb értelemben vett gazdálkodási feladattá válik. Ezért a vállalatainknál szokásos anyagi-műszaki ellátás kifejezés helyett helyesebb lenne *integrált vállalati anyaggazdálkodásról* beszélni.

Az eddigiekben kifejtettek egyebek közt azt is megmutatták, hogy az integrált vállalati anyaggazdálkodás hatékonysága egyedi központi eszközökkel csak korlátozott mértékben és viszonylag nagy irányítási veszteségekkel fokozható. Az anyagtakarékosságra ható tényezők elemzése feltárta, hogy a racionális anyagfelhasználás számos belső, vállalati tényezőtől is függ. Vagyis jónéhány vállalati feltételen, belső irányítási és működési sajátosságon kell változtatni ahhoz, hogy az anyaggal való takarékosság ténylegesen megvalósuljon. Kutatásunk harmadik szakaszában ezeket a vállalati lehetőségeket, működési területeket iparkodtunk feltárni. Megállapításaink a következőkben foglalhatók össze.

Az anyagtakarékosság egyik legnagyobb lehetősége *a vállalati gyártmányszerkezet korszerűsítése;* ennek megvalósulása azonban sok esetben feltételezi a meglévő technológia korszerűsítését (tehát jelentős beruházásokat), valamint az anyag- és alkatrészbeszerzés minőségi és rugalmassági problémáinak megoldását. Ezek kemény, sokszor a vállalat döntési körén kívül eső, s ilyen értelemben objektív tényezők. Szubjektív tényező viszont a másik feltétel: a műszaki fejlődés és a piaci igény valós prognózisa, a versenytársak helyzetének és várható akcióinak helyes számbavétele. Felmérésünk azt mutatta, hogy sok vállalatnál minderről csak hozzávetőleges becslésekkel rendelkeznek és még a felmérések korszerű technikáit sem alkalmazzák.

Az anyagtakarékosság másik döntő mozzanata a vállalati *gyártmányfejlesztés:* végül is ekkor dől el egy-egy új gyártmány fajlagos anyagtartalma. Vizsgálatunk ezen a területen is több objektív és szubjektív fogyatékosságra hívta fel a figyelmet. Ilyen például a műszakiak társadalmi megbecsülésének jól ismert csökkenése és anyagi ösztönzésük fokozatos romlása az elmúlt években. De ide sorolható egy sor vállalati belső feltétel, tehát szubjektív tényező is: például a fejlesztő mérnökök hiányos tájékozottsága a versenypiacon kialakult igényekről, lehetőségekről és korlátokról (beleértve a piacon elérhető és a komplex kínálat minőségétől, összetételétől függő árakat is), a beszerezhető anyagokról és alkatrészekről stb. Gyengék továbbá a K+F és a vállalat többi fő funkcióját ellátó szervezetek közötti információs kapcsolatok, amelyek pedig nélkülözhetetlenek a műszaki, gazdálkodási és piaci lehetőségekhez igazodó új gyártmányok tervezéséhez is, a meglévő gyártmányok — azok piaci élettartama alatt szükségessé váló — áttervezéséhez is.

A racionális anyagfelhasználásnak alapvető feltétele az anyagbeszerzés lehetősége. Ezt gátolják ma leginkább az objektív külső feltételek: a hiány, az importkorlátozás, a szállítókészség hiánya stb. De vállalati belső gyeneségek rontják a beszerzés hatékonyságát: ilyenek elsősorban a beszerzési források hiányos ismerete és az anyagellátás túlbiztosítására való törekvés (bár ez — éppen a hiánygazdasági jelenségek miatt — részben érthető is).

Számottevő lehetőséget kínál az anyagtakarékosság növelésére a készletek csökkentése és a raktározástechnikai feltételeinek javítása. Természetesen ez is szá-

mos külső tényező függvénye, a szállító partnerek szállítási készségétől kezdve a raktárépítés vagy -korszerűsítés pénzügyi lehetőségéig. De az inkurrens vagy immobil készletek kialakulásában számos belső tényező is közrejátszik, így az igények helytelen előrejelzése, a beszerzési lehetőségek bizonytalanságára való felkészülés hiánya stb.

Nem elhanyagolható veszteségforrás az anyaggazdálkodási folyamat számos lazasága sem. A kutatás során megkíséreltük, hogy egyfajta etalont állítsunk fel erre a folyamatra, s megvizsgáltuk, miben és mennyire marad el ettől a vállalati gyakorlat. Az etalonnal való összevetés a belső veszteségforrások egész sorát tárta fel, az anyagtervek összeállításától kezdve a beérkező anyagok felületes minőségi átvételén keresztül az anyagfelhasználás ellenőrzésének többfajta hiányosságáig. Az összkép azt mutatta, hogy az anyaggazdálkodásnak ezen a részterületén sokkal nagyobb a belső tényezők szerepe, mint a külsőké.

Végül, nem hagyhatók figyelmen kívül azok a veszteségek sem, amelyek a termelőfolyamat során keletkeznek. Ezek egy része ismét kemény feltételektől — a gépek korszerűségétől, a műszerezettség színvonalától stb. — függ. Más részük viszont a technológiai fegyelemmel, az anyagkultúrával, a vállalati belső érdekeltséggel függ össze.

A kutatásba bevont vállalatok vezetői értékelték a felsorolt működési területek súlyát az anyagtakarékosság fokozásában, s ezen belül azt, hogy mennyire függ az anyagtakarékosság az adott területen külső — tehát objektív és többé-kevésbé ke-

3. sz. ábra

Az anyagtakarékosságot gátló legfontosabb vállalati tevékenységek függésének mértéke (százalékban) a külső (K), illetve a belső (B) feltételektől (átlagértékek)

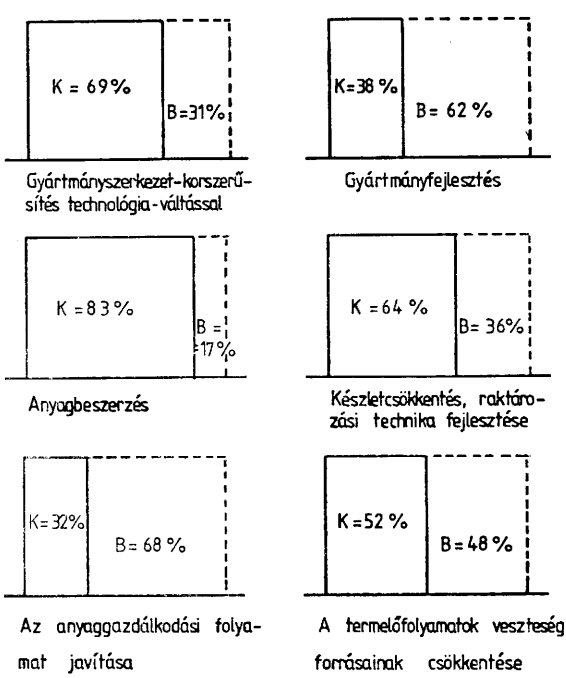

mény — feltételektől. Becslésük adatainak összegezését szemlélteti a 3. sz. ábra. (A becslés adatainak részletes elemzése, igazolása vagy módosítása a következő kutatási szakasz feladata lesz.) Megállapítható, hogy a vállalati működés egyes területeinek súlya az anyagmegtakarítási lehetőségek szempontjából ágazatonként, ipar-, sőt gyártási áganként számottevően eltér; a vállalatok egyes működési területein belül ható szubjektív és objektív feltételek aránya viszont a különböző ágazatokban, ipar- és gyártási ágakban lényegében azonos tendenciájú. Ez újabb — igaz, indirekt jellegű — érv az egységes, tehát nem kiemelt ösztönzés mellett.

A kemény külső feltételek

A vállalati anyagtakarékosság hatékony ösztönzése nem történhet kiemelt központi eszközökkel, hanem csak a műszaki-gazdasági feltételrendszer egészének megfelelő módosításával. A racionális anyagfelhasználást segítő vállalati eszközök jó része is megkívánja a külső feltételrendszer változását. Alapvető kérdés tehát, hogy az integrált vállalati anyaggazdálkodás új koncepciója a műszaki-gazdasági feltételek alakításának milyen koncepciójához illeszkedik. Az elmúlt néhány év tapasztalata azt támasztja alá, hogy a gazdaságirányításban áttörésre van szükség olyan, sokszor hangoztatott központi célok megvalósítására, mint a nagyobb vállalati mozgástér biztosítása, a világpiaci értékítélethez következetesebben igazodó és élesebb költség- és eredményérdekeltség megteremtése, a hiány felszámolása avagy számottevő csökkentése, az egyéni teljesítmények fokozott anyagi elismerése stb. De az elveiben helyes gazdaságirányítási áttörés sem vezethet sikerre, ha nem támasztja alá egy magasabb teljesítmény- és minőségkövetelményt tükröző társadalmi értékrend és értéktudat. Az anyagtakarékosság fokozásához szükséges népgazdasági feltételek megteremtéséhez tehát a gazdaság egészére ható központi intézkedések kellenek. Ezekkel együtt meg kell változtatni a gazdaságirányítás „képét", párbeszédét is a vállalati szférával és újra rangot kell adni a sokszor sutba vágott és lenézett értékeknek. Mindez így is megfogalmazható: *ma már az az ellentmondásos feladat vár ránk, hogy egy materialista világnézetű társadalomban visszaszerezzük az anyag becsületét...*

A gazdaságban és a társadalom irányításában végbemenő változásokra természetesen a vállalatvezetésnek is megfelelő váltással kell felelnie. Ehhez — úgy tűnik — hárompólusúvá kell válnia. Az első pólus az erőforrások inputját és konvertálását foglalja magában. A második pólus a teljes vállalati ouput marketing szemléletű menedzselése, ami a tervezés szakaszában megelőzi az input és a konvertálás szakaszát. Végül a harmadik pólus a társadalmi-gazdasági mércéhez való illeszkedés, mintegy kondicionálva az előző két pólus koncepcióit és tevékenységeit.

A versenypiacokon sikeres vállalatok példája azt igazolja, hogy az anyagfelhasználás csak valamennyi erőforrás ilyen, célra irányított, komplex menedzselésével válhat nemzetközileg is versenyképessé.

Hivatkozások

[1] *Bakonyi Árpád:* A gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítése tárgyú kormányzati program eredményei és további feladatok. Anyaggazdálkodás és raktárgazdálkodás, 23. kötet, 2. sz. 1985. április.

[2] *Bakonyi Árpád:* A gazdaságos anyagfelhasználásra irányuló program három éve. Ipargazdaság, 38. kötet, 3. sz. 1986. március

[3] *Francia József:* Az anyagtakarékosságra irányuló technológiai korszerűsítés VI. ötéves tervi eredményei és VII. ötéves tervi feladatai. Anyaggazdálkodás és raktárgazdálkodás, 24. kötet, 1. sz. 1986. január
[4] A gazdaságos anyagfelhasználásról és a technológiák korszerűsítéséről szóló 1032/1982 (VII. 1.) sz. MT határozat.
[5] A gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítése programjának VI. ötéves tervidőszakban elért eredményei. A KSH kiadványsorozata, 1986. 8. sz.
[6] *Kovács Sándor:* A gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítésének eredményei és feladatai az iparban. Anyaggazdálkodás és raktárgazdálkodás, 24. kötet, 7. sz. 1986. október
[7] *Prodán Miklós:* Az anyaggazdálkodás, az anyagellátás, valamint a készlet- és raktárgazdálkodás szervezéséről. Anyaggazdálkodás és raktárgazdálkodás, 25. kötet, 3. sz. 1987. április
[8] *Remetei Ferencné:* A gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítése programjának eredményei. Ipargazdaság, 38. kötet, 6. sz. 1986. június
[9] *Szász Sándor:* A melléktermék- és hulladékhasznosítási program VI. ötéves tervi eredményei és VII. ötéves tervi feladatai. Anyaggazdálkodás és raktárgazdálkodás, 25. kötet, 1. sz. 1987. január
[10] *Szikszai Béla:* A anyagforrások ésszerű hasznosításának tapasztalatai és feladatai a VII. ötéves tervben. Ipargazdaság, 38. kötet, 1. sz. 1986. január
[11] *Varga Sándor:* Az anyag- és energiatakarékosság a kohászatban. Anyaggazdálkodás és raktárgazdálkodás, 24. kötet, 5. sz. 1986. július

A Magyar Tudomány 1988. évi 2. számának tartalmából

Tanulmányok

Csikós-Nagy Béla: A társadalom gazdasága és természeti környezete
Vörös Károly: Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában

Vélemények

Matematika a mérnökképzésben *(Farkas Miklós)*
Megtarthatjuk-e a tehetségeinket? *(Patkós András)*
Megjegyzések az egyetemi szféra reformjának egy lehetőségéről *(Bencze Gyula)*

A tudományos műhely problémái

Szerzők és szerkesztők *(Schmidt Ádám)*
Mit jelentenek az új adók a kutatásban? *(Csomó István)*

Interjú

„A fizika érdekessége csökkent, mert túlságosan nagyra nőtt"
Budapesti beszélgetés Wigner Jenővel *(Palló Gábor)*

Kitekintés

Az 1987. évi tudományos Nobel-díjak
Fizika: Georg Bednorz, Alex K. Müller *(Mihály László);*
Orvostudomány: Susumu Tonegawa *(Gergely János);*
Kémia: Charles J. Pedersen, Jean-Marie Lehn, Dobald J. Cram;
Közgazdaságtudomány: Robert M. Solow

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (199—207. l.)

BARA ZOLTÁN

A munkaerő értéke vagy a munka ára?

A marxista elmélettörténet szerint Marx a tőkés és a munkás között végbemenő csere természetének és tárgyának a kérdését, néhány más problémához hasonlóan csak „A tőké"-ben fejtette ki abban a „végső formában", amelyet ma a marxi elmélet klasszikussá szilárdult részének tekintünk. Korábbi műveiben megismert nézetei tartalmi és formai szempontból is különböznek ettől a „végső alaktól". Ezeket a korábbi formákat az utókor többnyire egyértelműen fogyatékosnak, fejletlennek minősítette. Az ilyen utólagos minősítések olykor egyszerűen csak abból indulnak ki, hogy az ún. korai írások különböznek az ún. érett írásoktól. A különbség puszta megállapítását — gyakran — anélkül is elegendőnek tekintik a minősítéshez, hogy a szóban forgó kérdést érdemben megvizsgálnák. Holott nyilván nem lenne szabad kizárni azt a lehetőséget, hogy a későbbi művekben megjelenő „továbbfejlesztés" valójában törést okoz és gyengíti az elmélet magyarázó erejét ahelyett, hogy erősítené annak belső konzisztenciáját. Az alábbi írás azt igyekszik kimutatni, hogy Marx áttérése *a munka árának fogalmáról a munkaerő értékének a fogalmára csak látszólag logikus továbbfejlesztése a munkaérték-elméletnek, valójában azonban belső inkonzisztenciát okoz, s ezért szükségtelen.*

A marxi paradigma és néhány vitatható következménye

A 18—19. századi klasszikus politikai gazdaságtani rendszerek Marx idejére már fokozatosan kidolgozták a munkaérték-elmélet alaptéziseit, így az Marx számára kézenfekvő *elméleti kiindulópontot* jelentett. Ám a kiindulásul átvett elmélet a marxi rendszerben minőségileg átalakult.

A változás lényegét jól fejezi ki az alábbi idézet: „Míg Ricardo mintegy kényelmes hipotézisként vezette be ezt az elméletet egy olyan szándékos egyszerűsítésként, amely lehetővé tette számára, hogy az áruk *hosszú távú természetes árainak relatív változásait* a relatív munkaráfordítások változásával magyarázza, addig Marx számára az áruban megtestesült munka jelentette *az érték lényegét* és egyben mértékét is. ([5] 189—190. l. — Kiemelések tőlem: B. Z.)

Ricardo számára tehát az érték visszavezetése a munkára a hosszú távú ármozgás (rossz kifejezéssel: az árcentrum) vizsgálatából adódó egyszerűsítés, tudniillik ezzel eltekint a tőke megtérülési idejének, illetve összetételének betudható — elhanyagolható mértékűnek tartott — árhatástól. Marxnál az érték, illetve a munkaérték-elmélet nem feltevés, hanem az elmélet alapköve, a gazdaságtan fundamentuma. A marxi szemléletmód és társadalom-felfogás elsősorban három lényeges ponton hozott jelentős változást a gazdaságelméleti paradigmában.

1. A klasszikus közgazdászok a gazdaság fejlődését örök „természeti" folyamatként ábrázolták, amelyre — legalábbis végkifejletét tekintve — alapvetően tár-

Bara Zoltán a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékének adjunktusa.

sadalmi mozgások és az érdekek harmóniája, illetve az e harmóniára való törekvés jellemző. Marx viszont a gazdaságot történelmi fejlődési folyamatában ábrázolja.

2. Marx és a klasszikusok *egymástól eltérő* célokat követtek a tudományművelésben. Smith és Ricardo a tőkés gazdaság működési mechanizmusainak jobb megértését tűzte ki feladatként maga elé, azok tökéletesítése céljából. Marxtól mi sem állt távolabb, mint a tőkés gazdaság tökéletesítésének szándéka. Ellenkezőleg, a tőkés társadalom kritikája azt a célt szolgálja nála, hogy elméletileg alátámassza a szocialista forradalom szükségszerűségét, amelynek során — a tőkés gazdasági viszonyok szétrombolását követően — egy új rend bontakozik ki.

3. Marx módszertanának is szembeötlő sajátosságai vannak. A klasszikusok tapasztalati úton nyerhető tételekből indultak ki, az általánosítás szándékával. Eközben — legalábbis szándékosan — sohasem törték át a formális logika kereteit, igyekeztek a „józan ész" határain belül belátható összefüggéseket megfogalmazni. E törekvés jegyében hódítottak tért fokozatosan a közgazdaságtanban a matematikai eszközök és a modellszerű vizsgálati módszerek. Marx más módon fejti ki közgazdaságtanát. A hegeli dialektika jegyében nem a közvetlen tapasztalatból kiindulva fogalmazza meg sarkalatos téziseit, hanem a lényegesnek tartott mozzanatot emeli fel elmélete kezdőpontjában az általános szintjére [23]. Ezen a szinten fogalmazódnak meg nála az értékelmélet alaptételei. Ezt követően tételeit fokozatosan karakterizálva új és új vonatkozásokat kapcsol be a kifejtésbe. Elemzése mintegy a visszacsatolásokra épülő spirálvonalat ír le: a korábban már megismert összefüggések újra és újra, egyre konkrétabb formában jelennek meg. Igaz, hogy ezek az új megjelenési formák formálisan többnyire ellentmondanak az általános összefüggéseknek, mégsem érvénytelenítik, hanem csak „módosítják", új vonásokkal „gazdagítják" azokat. Így alakul ki a sajátos marxi kategóriarendszer: az absztrakt és a konkrét, a lényeg és a jelenség dialektikája, amelyben a lényegi (általános) mozzanatok nekik szükségszerűen ellentmondó jelenségekben nyilvánulnak meg.

Ezen gazdaságelméleti paradigma szellemében Marx úgy ítélte meg, hogy csak az olyan elmélet lehet valóban tudományos, amely következetesen annak kimutatására törekszik, miképpen, milyen konkrét formákban jelennek meg az általános szintjén megfogalmazott lényegi kategóriák a közvetlen tapasztalat tükrében, illetőleg a „gazdaság szereplőinek tudatában". Minden más megközelítés vulgarizálás, „üres fecsegés".

A vulgarizálás elkerülésére való törekvéssel magyarázható az, hogy Marx egyes árjelenségeket mindenáron értékelméleti keretek közé igyekezett szorítani. Erre két példát hozhatunk fel. Az egyik: az érték és a termelési ár, illetve az értéktöbblet és a profit közötti mennyiségi kapcsolat elméleti kifejtése, a másik: az abszolút járadék magyarázata a mezőgazdaság relatíve alacsony szerves összetétele alapján.

Az első kérdéskör az ún. transzformációs probléma. A témával foglalkozó írásokból — más-más módon — egyaránt leszűrhető, hogy — Marx állításával ellentétben — az érték és a termelési ár, illetve az értéktöbblet és a profit között közvetlen és egyidejű mennyiségi megfelelés nem mutatható ki (például [3], vagy ha mégis, csak igen speciális feltételek között [4][1]). Tény, hogy Marx A tőke III. kötetében a közvetlen és egyidejű megfelelés tételét — lényegében véve — általános érvénnyel mondta ki.[2] Ez pedig bizonytalanságot teremtett az érték és a termelési ár közötti logikai és történeti viszony marxi megítélésének értelmezése körül. A zavar és bizonytalanság jele egyrészt az, hogy Engels szükségesnek vélte e kérdésben kiegészíteni a marxi szöveget [17], másrészt pedig az, hogy a szóban forgó probléma mindmáig vitatott kérdés a marxisták között is.

[1] Külön vitakérdés persze, hogy ez hogyan hat vissza a tőke I. kötetében megfogalmazott tételekre [10].

[2] Pontosabban nem rögzítette azokat a szigorú feltételeket, amelyek mellett a kétféle megfelelés egyidejűleg létrejön. Lásd erről [18].

A második probléma az abszolút járadék magyarázata. Marx az abszolút járadék keletkezését arra vezette vissza, hogy a mezőgazdaságban a tőke átlagos szerves összetétele alacsonyabb, mint az iparban. Ezért az előbbiben magasabb az érték, mint a termelési ár. Következésképpen: az érték és a termelési ár közötti résbe „befér" még az abszolút járadék. Ez — Marx szerint — újólag azt bizonyította, hogy az értéktörvény érvényesült a mezőgazdaság különleges viszonyai között is. Láng János cikkében egyszerű eszközzel mutatja ki, hogy ez a magyarázat ellentmondásos és ráadásul szükségtelen Marx saját rendszerén belül is [11].

A munkaerőáru fogalmával kapcsolatban ugyancsak kimutatható, hogy Marx — arra törekedvén, hogy a munkabér nagyságát munkaérték-elméleti alapon magyarázza — szükségtelen inkonzisztenciát teremtett. Marx saját értékelméletét *mechanikusan* alkalmazta a munkaerőárura, a munkabér kérdésének kezelésében következetesebb lett volna, ha a klasszikus elődöktől átvett gondolatot meghagyja az eredeti formájában. Milyen gondolatmenet révén juthatunk erre a következtetésre?

A profit eredetének magyarázata

A marxi értéktöbblet-elmélet kiinduló kérdése: honnan ered az értéktöbblet? A tőke általános képletének elemzéséből kiderül, hogy az értéktöbblet nem származhat pusztán áruk adásvételéből, következésképpen a termelésből kell erednie.

A tőkés termelési folyamatot most nem a marxi kategóriákkal, de — legalábbis szándékom szerint — annak szellemében fogom felvázolni. Kezeljük a termelési folyamatot egy „fekete dobozként": csak a bemenetét meg a kimenetét látjuk, de nem tudjuk, hogy mi történik belül. A bemeneteli oldalon találjuk *a termelési tényezőket*, illetve az ezekre fordított pénztőkét, a kimeneteli oldalon pedig megjelenik a *késztermék*. A kimeneteli oldal késztermékeinek értékesítéséből a tőkés nagyobb pénzbevételhez jut, mint amennyibe az input került, máskülönben a tőkés számára nem volna értelme a befektetésnek. Ez az árkülönbözet — a profit — az a jelenség, amelyet magyarázni kell.

Eljutottunk a kritikus pontig, következik a doboz felnyitása, a profit keletkezésének a magyarázata. Témánkból adódóan itt csak azokkal a profitfelfogásokkal foglalkozhatunk, amelyek a profitot az értéktöbbletre vezetik vissza. Ez a kiindulópont is legalább kétféle magyarázatot tesz lehetővé [24]. E kettő abban különbözik egymástól, hogy a munkabér nagyságát eltérő elméleti alapon határozzák meg. Az egyik megoldás, hogy a munkabért a munkaerőáru értékére vezetjük vissza. Ez Marx rendszerbe foglalt magyarázata, a másik viszont a klasszikus közgazdaságtan Marx előtti paradigmájához kapcsolható, teljesen soha ki nem fejtett lehetőség. Sem Smithnek, sem pedig Ricardónak — sem más klasszikus közgazdásznak — nem volt célja a profitmagyarázat és a munkaérték-elmélet összekapcsolása, egyszerűen azért, mert a profitot magát sem akarták megmagyarázni. Ez azonban nem zárja ki, hogy kifejtett alaptételeiket továbbvigyük, és ezúton megkíséreljünk egy lehetséges elméleti magyarázatot adni a munkabér lényegére és nagyságára, s így közvetve az értéktöbbletre. Ricardo árelméletében eljutott addig a pontig, hogy az áruk természetes árait alapvetően a munkaráfordítások határozzák meg. Sőt azt is észrevette, hogy az árak nem teljes mértékben igazodnak a munkaráfordítás-arányokhoz, mert a „tőke tartósságának" ágazati különbségei eltérítik azoktól. Ricardo szerint azonban ez az eltérítő hatás elhanyagolható, ezért élhetünk nyugodtan azzal a *feltevéssel*, hogy az áruk természetes árait (vagyis a klasszikus értelemben vett értéket) a munkaráfordítások határozzák meg.

Ha az input tényezőket és az output terméket természetes áron vesszük számí-

tásba, akkor azt kapjuk, hogy a teljes output egy része egyértelműen hozzárendelhető az input tényezőkhöz: az output értéke részben az elhasználódott termelési eszközöket pótolja, részben pedig a munkabér fedezetéül szolgál. A fennmaradó termékmennyiségen a termelésieszköz-tulajdonos osztályok — a földbirtokosok és a tőkések — osztoznak.

Ricardót ez utóbbi két osztály közötti elosztás problémája foglalkoztatta, s nem próbálkozott semmiféle profitmagyarázattal. Milyen alapon jut hozzá a tőkés inputértékek levonása után fennmaradó többlettermékhez, illetve annak egy részéhez (a másik része ugyanis a földbirtokosoknak jut)? Alapvetően kétféle válasz lehetséges (s természetesen számos alváltozat): az egyik, hogy a profit valamilyen módon a tőkésnek a termelésben végzett tevékenységét (irányítás, kockázatvállalás, megtakarítás stb.) „jutalmazza", a másik: a profit pusztán a termelési eszközök tulajdona alapján illeti meg a tőkést. Mivel bennünket a marxi gondolatkör érdekel, csakis a második úton indulhatunk el. Kövessük tehát ismét a marxi gondolatmenetet!

Ha a tőkés pusztán a termelési eszköz tulajdona alapján jut profithoz, akkor az csakis a munkás munkájából eredhet. Éppen ennek a kimutatása érdekében bővíti ki Marx az értékfogalom jelentését. Az érték nála már nem egyszerűen árcentrum (mint Ricardónál), hanem az árak és a jövedelmek „testét" alkotja [9]. Marx tehát az értékfogalomnak szubsztantív szerepet szán. Ebből ered az, hogy minden jövedelmet — s így a profitot is — végső soron a munkára vezet vissza.

Vizsgáljuk meg újra a termelés „fekete dobozát"! Marx a termelés input—output-viszonyait Ricardo szellemében hozza kapcsolatba az értékelmélettel. Először meghatározza az egyes input tényezők értékét, majd kimutatja, hogy az output összértéke nagyobb annál. A különbség Marx és Ricardo között e tekintetben „mindössze" annyi, hogy Marxnál az érték nem egyszerűen a termelés inputjának és outputjának számbavételi eszköze, amely attól függően változik, hogy mihez viszonyítjuk az árakat. Nála az érték az árváltozások által nem befolyásolt belső, lényegi tartalom, az áruk munkatartalma. Az érték ilyen felfogásából ered az, hogy a marxi értéktöbblet-elmélet a profitot értéktöbbletként, a munkás munkájának ellenszolgáltatás nélküli elsajátításaként ábrázolhatja.[3]

A munka, illetve a munkaerő szerepének ábrázolása Marx és Engels különböző munkáiban

Vegyük szemügyre először a marxi munkaérték-elmélet végső, kifejtett formáját! Marx A tőkében az alábbi egyszerű képlet alapján magyarázza az értéktöbblet keletkezését: értéktöbblet=output érték—input érték. Az input tényezők között szerepel a munkaerő is, amelynek sajátos használati értéke a tőkés számára az a képessége, hogy saját értékénél nagyobb érték létrehozására képes. A munkaerőáru „besorakozott" a többi áru mellé — bár értékmeghatározása megkülönbözteti a

[3] Ez a végkövetkeztetés tulajdonképpen már benne rejlik a kiindulópontban, a munkaérték szubsztantív jellegének tételezésében (értéket csak munka hoz létre) ([12] 487. l., idézi [5] 189. l. valamint [20] 45—46. l.). Bizonyította-e Marx az érték létezését? Az ezzel a kérdéssel kapcsolatos álláspontom kifejtése nyilvánvalóan külön tanulmányt igényelne. Jelen dolgozatomnak nem ez a tárgya. Mindazonáltal megjegyzem, hogy helytelen azzal megkerülni a választ, hogy Marx a munkaértékelméletet csak elfogadta, átvette, továbbfejlesztette, mert az nem is szorul bizonyításra (lásd erről [8] 197. l.). Igaz, hogy Marx átveszi a munkaérték kifejezést a klasszikusoktól, de egészen más értelemben használja, mint ők. Mások ugyanakkor azt igyekeznek kimutatni, hogy Marx A tőkében bizonyítja az érték munkára való visszavezetésének objektivitását (például [22]).

többitől —, mindazonáltal van saját értéke. Ez a végső forma, amelyet ma a marxi értéktöbblet-elmélet leginkább kifejlett formulájának tartanak.

Marx a korábbi írásaiban még nem beszélt „munkaerőértékről", csak a „munka áráról", illetve később a „munka értékéről". A munka áráról a munkaerő értékére való áttérést úgy értékelik, hogy az a munkaérték-elmélet következetes alkalmazását jelenti. Vajon valóban így van-e? Ezt vizsgálom a következőkben.

Elsőként Engels foglalkozott egyes műveiben ([6], [7]) a munkabér nagyságára ható tényezőkkel. Ezekben az írásokban a munkabér mozgását a konjunktúra alakulásával kötötte össze. Kifejtette, hogy elméletileg csak a bér minimuma és maximuma határozható meg. A munkabér minimumát a munkások egymás közötti konkurenciája alakítja ki. A munkások versenyének bérleszorító hatása azonban nem érvényesül határtalanul. A munkabérnek van egy objektíve adott alsó korlátja, a létminimum: „ha már éhen kell halnia, inkább tétlenül fog elpusztulni, mint munka közben" ([7] 235. l.). A minimális munkabérnek tartalmaznia kell a létfenntartáshoz szükséges „minimális" összeget, amelynek elegendőnek kell lennie arra is, hogy a munkás gyermekeit „rendszeres munkára nevelhesse", de többre nem, nehogy több lehessen belőlük, mint egyszerű munkás.

A bér maximumát a tőkések egymás közti konkurenciája alakítja ki. Ha nő a kereslet, akkor a tőkés növeli a foglalkoztatást. Ha a munkaerő-kínálat kicsinek bizonyul, akkor a tőkés magasabb bérrel próbálja versenytársától elcsábítani a munkásait.

Engels elfogadja ezt a klasszikus meghatározást, hogy az átlagbér a munka természetes ára, de ugyanakkor pontosítja a létminimummal való kapcsolatát, bekapcsolva a munkabér történelmi-társadalmi meghatározottságát is: „Átlagviszonyok között, azaz, ha sem a munkásoknak, sem a kapitalistáknak nincs okuk arra, hogy egymással különösebben konkuráljanak, ha csak éppen annyi munkás van, amennyit foglalkoztatni lehet, hogy az éppen keresett árukat termeljék, a bér valamivel több lesz, mint a minimum. Hogy mennyire fogja a minimumot meghaladni, az a munkások átlagszükségleteitől és civilizációjuk fokától függ." ([7] 288. l.).

Látható, hogy Engels munkabér-meghatározásában a „végső forma", a munkaerőérték minden fontos vonatkozása megtalálható. Egyetlen „hiányossága" abból ered, hogy a mű megírásakor a marxi paradigmának legfeljebb még csak a filozófiai aspektusai körvonalazódtak, de sem Engels, sem Marx nem foglalkozott még értékelmélettel. Engels tehát a munkabérről szóló megállapításait még nem helyezhette az értékelméleti keretek közé.

Marxnál a munkaáru értékének problémája először A filozófia nyomora című — Proudhon nézeteivel vitázó — írásában jelenik meg [13]. Ebben a munka természetes árát egyfajta bérminimumhoz rendeli hozzá. Ez onnan ered, hogy Marx ebben a művében minden áru értékét az előállításhoz minimálisan szükséges munkaráfordítással határozza meg. Érdemes felfigyelni itt arra a tényre, hogy míg Marx ebben a művében, de még a későbbi „Bérmunka és tőke"-ben is a létminimumhoz rendeli hozzá a munka természetes árát, Engels már korábban rámutatott arra, hogy az átlagos bér valamivel meghaladja a létminimumot, vagyis e kérdésben világosabban látott, mint Marx[4].

Marx értéktöbblet-elméletét a „Bér, ár, haszon"-ban önti végső formájába [14]. Itt már munkaerő- és nem munkaáruról beszél, és az átlagbért már a létminimum fölé helyezi. Megjelenik a munkaerő értékének ún. „társadalmi eleme" is: „Van néhány sajátos vonás, amely a munkaerő értékét megkülönbözteti minden más áru értékétől. A munkaerő értéke ugyanis két elemből áll, az egyik fizikai, a másik történelmi, illetve társadalmi. A munkaerő értékének végső határát a fizikai elem határozza meg, vagyis a munkásosztálynak ahhoz, hogy fenntartsa és újratermelje ön-

[4] Vö. [13] 21. l.

magát, feltétlenül hozzá kell jutnia az élethez és a szaporodáshoz nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök minimumához. Ez a minimum lehet a munkaerő értékének végső határa. ... A munkaerő értékének ezen kifejezetten fizikai eleme mellett azonban rendkívül nagy jelentőségűek a társadalmi, történelmi elemek. Ezeket a történelmi vagy társadalmi elemeket, amelyeknek például valamely területen kialakult fogyasztási szokások, lehet tágítani és lehet szűkíteni is." ([14] 134. l.) Ez a tágítás, illetőleg szűkítés az osztályharc során valósul meg, hiszen „a tőkés természetesen állandóan arra törekszik, hogy a béreket a fizikai minimumra szorítsa, a munkás pedig, ugyancsak természetesen, ennek éppen ellenkezőjére törekszik." A hagyományos marxista értékelés szerint „Marx itt lényegében arra mutatott rá, hogy a munkaerő értékének meghatározásában éppen a társadalmi, történelmi elem miatt, olyan tényező is szerepet játszik, amely a munkabéreket nem teszi eleve és objektíve meghatározottakká ([9] 187. — Kiemelés tőlem: B. Z.). A Bér, ár és profit című művében tehát Marx már kifejti a munkaerő értékének fogalmát.

Nézzük meg, hogy mit jelent ez a munkaérték-elmélet szempontjából!

Milyen belső ellentmondást hordoz a munkaerőérték kategóriája a marxi értékelméletben?

A munkaerő értékmeghatározása néhány ponton ellentmond a marxi értékelméletnek. Először is a *munkaerő* — vagy „hordozója", a munkás — *nem anyagi jószág*, pedig A tőke első alapozó jellegű pontjaiban Marx azt állította, hogy a munka csak tárgyiasult formában alkotja az érték szubsztanciáját. „Kísérteties értéktárgyiságról" beszél, amely „csak abban különbözik Sürge asszonytól, hogy nem tudni, hol kapható". ([16] 44. és 52. l. — Kiemelés tőlem: B. Z.)

A munkaerőben nem tárgyiasulhat semmiféle érték, mert ő maga nem tárgy — legfeljebb csak képletes értelemben.[5]

Ugyanígy csak képletes értelemben beszélhetünk a munkaerő „újratermelési folyamatáról". A produktív munkán — fogalmából következően — ugyanis természetesen *anyagi javak* termelését kell érteni, a természet átalakításának anyagcserefolyamatát, amelyet a munkafolyamat közvetít. A munkaerő vagy munkaképesség „termeléséhez" semmiféle munkafolyamat nem tartozik, a munkaerő nem munkafolyamat terméke. A munkaerő újratermelésének képletes mivoltán az a beállítás sem változtat, hogy a fogyasztás — ahol a munkaerő „újratermelése" végbemegy — a termelésnek mint „totalitásnak" a része [15].

A közönséges áruk értékmeghatározása a munkaerőre még képletes értelemben is csak akkor volna alkalmazható, ha az emberi lét minden egyes mozzanatát felfoghatnánk úgy, mint a munkaerő vagy munkaképesség újratermelésének mozzanatát. Ám bármilyen mértékben legyen is alárendelve a munkás munkájának, illetve élete munkás-mivoltának — teljes mértékben sohasem azonosulhat vele. Ezzel ugyanis megszűnne ember lenni. Az embert éppen az különbözteti meg a géptől, hogy nem azonos a funkcióival.

A marxi értékfogalom értelmezési tartományának kiterjesztése magát az értékfogalmat is átalakítja. Persze önmagában az, hogy ezzel a fogalom értelmezési tartománya „felhígul", mert kiterjed egy „nem anyagi" jószágra is — csak szépséghiba, hiszen a fogalmak értelmezési köre elvileg bármire kiterjeszthető[6]. Ilyenkor természetesen nem árt újból meghúzni a kategória megváltozott határait, illetőleg az új

[5] Erdős Péter szerint a munkaerőnek ebből következően csak képletes vagy képzetes értéke lehet. (Vö. [8] 149. l.)

[6] Erre Erdős Péter is utalt. Vö. [8] 149. l.

tartományon belül rögzíteni a beletartozó jelenségek közötti különbségeket.[7] Az igazi kérdés azonban az, hogy vajon *ugyanabban az értelemben használja-e az „érték" kifejezést* Marx a közönséges, illetve a munkaerőáru esetében? Ha az értéknagyság adott definícióját vizsgáljuk, akkor — úgy tűnik — azonos a két értelmezés. A munkaerő értékének a nagyságát — a közönséges árukéhoz hasonlóan — az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg. Nézzük meg azonban közelebbről, hogy mit takar ez a definíció!

A közönséges áruk értékének a nagysága holt- és eleven munka mennyiségére, a munkaerőáru értéknagysága viszont kizárólag holtmunkamennyiségre vezethető vissza. Továbbá a közönséges árukban csak a termelési eszközök értéke rögzül holt munkaként, a munkaerőáruba pedig csupán fogyasztási cikkek értéke kerül be.

Ezek a tartalmi különbségek csak akkor válnak értelemzavaróvá, ha kimutatható, hogy Marx az „érték" fogalmát kétféle, egymástól különböző értelemben használja. Álláspontom szerint azonban éppen ez a helyzet.

Ricardónál az érték hosszú távú árcentrum, amelyet a munkaráfordítások határoznak meg. Marxnál a termelési ár az árcentrum, az érték pedig a csereérték mögött rejlő szubsztancia, amelyet a munkaráfordítások határoznak meg.

A kétféle — a marxi szubsztantív és a ricardói természetes ár jellegű — értékfogalom alapvetően különbözik egymástól. Ricardo az árak, illetve az árarányok hosszú távú tényleges mozgásának tanulmányozása révén jutott el értékmeghatározásához, miközben arra kereste a választ, hogy mely tényezőkkel voltak arányosak az árak a korabeli tőkés gazdaságban. Ricardo már tudta, hogy az árak mozgását hosszú távon sem csak munkaráfordítások határozzák meg, hanem a tőke tartóssága, illetve megtérülési ideje tekintetében fennálló ágazati különbségek is. A tapasztalat azonban azt mutatta számára, hogy az utóbbi két tényező hatása az előbbihez képest elhanyagolható. Ricardo úgy vélte, hogy nem tér el túlságosan a valóságos viszonyoktól, ha eltekint a módosító hatásoktól, és kizárólag a munkaráfordításokat veszi figyelembe az áruk természetes árának meghatározásakor.

Marx — Ricardóhoz hasonlóan — tudatosan tekintett el az értékfogalom meghatározása során a munkaráfordításokon kívüli tényezőktől, de ezt egészen más okból tette. Marx ugyanis — Ricardóval szemben — már tudta, hogy a megtérülési idő, illetve a tőkeösszetételek ágazati különbségei hosszú távon sem elhanyagolható mértékben térítik el a természetes árat az értéktől. Ha Marx — Ricardóhoz hasonlóan — azonosította volna az értéket a természetes árral, akkor el kellett volna ismernie, hogy értéket nemcsak a munka hozhat létre.[8] Marx azonban — Ricardótól eltérően — primer elvonatkoztatás útján jutott el szubsztantív értékfogalmához, amelyet ily módon kizárólag a munkaráfordításokra vezetett vissza.

Az értékfogalom mind a Marx előtti klasszikus munkaérték-elméletben, mind pedig a Marx utáni határhaszon-elméletekben az árak, illetve a cserearányok magyarázatára szolgált. Marx viszont elválasztotta értékfogalmát a természetes ártól. Mi volt az értelme ennek az eltérésnek? Marx mindenekelőtt az értéktöbblet, illetve a profit eredetét kívánta magyarázni, és ehhez képest másodlagos jelentőséget tulajdonított annak, hogy az értéket össze kell kapcsolni az árak magyarázatával is. A döntő pont annak kimutatása, hogy az érték — a munkás munkája — alkotja végső soron minden jövedelemnek, így a tőkés által elsajátított értéktöbbletnek is az alapját, tartalmát. Ez az oka annak, hogy Marxnál az értékfogalom feladata elsődlegesen a jövedelmek és nem a természetes ár magyarázata. A marxi értékelmélet ezáltal közvetlenül szolgálhatja az osztályharc ideológiai megalapozását.

[7] Tulajdonképpen ezt teszi Marx is, amikor felhívja a figyelmet a munkaerő értékmeghatározásának sajátosságaira (lásd erről például [1]).

[8] Vö. [8] 97—98 l.

A munkaerő értéke valójában a munka természetes ára

A munkaerőáru esetében az érték nem jelenthet valamiféle szubsztanciát. Ezzel kapcsolatban már felsoroltuk az érveinket: a munkaerő nem anyagi jószág, nem munkafolyamat terméke, ezért nem is testesíthet meg munkát, azaz értéket. A munkaerő értéke tehát — ha Marx nyomán mégis használjuk ezt a kategóriát — nem lehet szubsztantív, hanem csakis természetes ár jellegű.

Vizsgáljuk meg a kérdést tartalmilag is! A munkaerő értéke felbontható két tényezőnek: a normális újratermeléséhez szükséges fogyasztási cikkek tömegének (nevezzük ezt a jószágvolument „normális reálbérnek"), és azok átlagos értékegységének szorzatára, vagyis a munkaerő értéke egyenlő a normális reálbér szorozva a bérjavak értékegységével. Az egyszerűség kedvéért vegyük állandónak a bérjavak egységének értékét. Így a munkaerő értékének a változása kizárólag a normális bér alakulásától függ.

Hogyan határozható meg az egy adott időszakra érvényes normális reálbér? Nos, úgy vélem, hogy ez valójában az Engels által megadott közepes bérszínvonallal azonos, amely nem más, mint egy konjunktúraciklus átlagos bérszínvonala [6]. Ha viszont ehelyett a normális reálbér marxi levezetéséhez folyamodnánk, ott a történelmi-erkölcsi elembe ütköznénk, amely lehetetlenné tenné, hogy a közepes bérszínvonal valamiféle objektív belső meghatározottságát feltételezzük.

Ha nem elégszünk meg azzal, hogy a közepes bérszínvonalat egyszerűen egy időszak átlagának tekintsük, akkor két szélsőséges magyarázat, illetőleg a köztük lehetséges átmeneti fokozatok kínálkoznak.

Az egyik szélsőség szerint a normális reálbér az adott osztályerőviszonyok tükröződése, olyan normál érték, amelyen kiegyenlítődnek (vagy kiegyenlítődnének) a tőkések és a munkások egymással ellentétes — a munkabér leszorítására, illetve emelésére irányuló — törekvései.

A másik szélső lehetőség az, hogy egy időszak normális reálbérszintjét különféle objektív újratermelési összefüggések (a termelékenység alakulása, a gazdasági növekedés beruházási szükségletei, a tőkeigényesség tendenciája) alapján, a tőkésosztály szubjektív fogyasztási hajlandóságának figyelembevételével magyarázzuk.

Annak eldöntése, hogy melyik álláspont a helyes, illetőleg miként lehetne a kettőt ötvözni, nyilvánvalóan egy másik tanulmányt igényelne. De cikkem szempontjából nem is ez a fontos. Az osztályerőviszonyok, az újratermelési összefüggések, illetőleg a tőkésosztály fogyasztása egyaránt *különleges* tényezők a munkaerő újratermelése szempontjából. Külsőleges e termelőerők adott szintje által meghatározott input-együtthatókhoz képest, amelyek a közönséges áruk esetében az érték szubsztantív feldolgozását is lehetővé teszik.

Így nem marad hátra más, mint az, hogy a munkaerő értékét a konjunktúraciklusok bérszínvonalának átlagolásával kiszámított, *megfigyelt* normális reálbérszint és a bérjavak értékegységének szorzatával azonosítsuk. Ez a munkaerő értékének természetes árjellegű felfogása. Marx ezt a megoldást csak látszatra tudta elkerülni a történelmi-erkölcsi elem bevezetésével a munkaerő értéke valójában nála is a munka természetes ára.

A munkabér meghatározottságának problémája szorosan kapcsolódik a tőkés és munkásosztály közötti *elosztás* kérdésköréhez. Marx A tőke I. kötetében azonban az értéktöbblet keletkezését kívánta bemutatni, s ez a tőkés termelési folyamat elemzését igényelte. Az elosztás problémáját csak annyira érintette, amennyire az elengedhetetlenül szükséges volt. Ahhoz, hogy értéktöbblet-elméletét az elosztás vonatkozó elmélete taglalása nélkül fejthesse ki, Marxnak egy kényelmes előfeltételre volt szüksége. A tőke I. kötetében tehát feltette, hogy a munkabér egyenlő a munkaerő értékével. Ez a feltevés lehetővé tette számára, hogy a munkabért egy viszony-

lag rövidebb időszakban (egy konjunktúraciklusban) *adottságként* kezelje. Így nyugodtan összpontosíthatott egyéb, fontosabbnak tartott kérdésekre, és módja nyílt arra, hogy később térjen vissza a munkabér nagyságának vizsgálatához.

Úgy vélem, hogy ezen előfeltevés szerepét a munka természetes árának kategóriája is be tudta volna tölteni. Minden, amit Marx a munkaerőértékről az I. kötetben elmondott, elmondható lett volna a munka természetes áráról is. Ez esetben az értéktöbblet úgy lenne meghatározható, mint a munka által létrehozott új érték és a munka természetes ára közötti különbség. Ily módon Marx elkerülhette volna a munkaerőérték szubsztantív felfogásának erőltetéséből eredő inkonzisztenciát.

Hivatkozások

[1] *Bertóti László:* A munkaerő értékéről. Közgazdasági Szemle, 1968. 1. sz.
[2] *Bortkiewitz, L.:* On the correction of Marx's fundamental theoretical construction in the third volume of Capital. Ed. P. Sweezy. New York, 1966.
[3] *Böhm-Bawerk, E.:* Karl Marx and the close of his system. Ed. P. Sweezy, New York, 1966.
[4] *Claeys, C.:* Engels'outliness of a critique of Political economy (1843) and the origins of the Marxist critique of capitalism, History of Political Economy, 1984. 2. sz.
[5] *Deane, Ph.:* A közgazdasági gondolatok fejlődése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
[6] *Engels, F.:* A nemzetgazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 1. Kossuth Könyvkiadó, 1957.
[7] *Engels, F.:* A munkásosztály helyzete Angliában. MEM 2. Kossuth Könyvkiadó, 1958.
[8] *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[9] *Gurley, J. G.:* Marx's contributions and their relevance today. American Economic Review, 1984. 2. sz.
[10] *Hilferding, R.:* Böhm-Bawerk's criticism of Marx. Ed. P. Sweezy. New York. 1966.
[11] *Láng János:* Az abszolút járadék marxi felfogásához. Közgazdasági Szemle, 1984. 4. sz.
[12] *Marshall, A.:* Principles of Economics. Cambridge Univ. Press, 1952.
[13] *Marx, K.:* A filozófia nyomorúsága. MEM 4. kötet Kossuth Könyvkiadó, 1960.
[14] *Marx, K.:* Bér, ár és profit. MEM 16. kötet Kossuth Könyvkiadó, 1964.
[15] *Marx, K.:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, MEM 46. I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1972.
[16] *Marx, K.:* A tőke I. MEM 23. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1967.
[17] *Marx, K.:* A tőke III. MEM 25. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1974.
[18] *Mellár Tamás:* A marxi transzformációs problémáról. Közgazdasági Szemle, 1983. 5. sz.
[19] *Mihalik István—Szigeti Endre:* Fejezetek a marxista-leninista politikai gazdaságtan történetéből. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
[20] *Robinson, J.:* Economic Philosophy. Penguin Books, London, 1962.
[21] *Samuelson, P.:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[22] *Skredov, V. P.:* O szisztema pokazatelsztvav „Kapitale" Karla Marxa. Ekonomicseszkijei Matematicseszkije metodi, 1985. 1. sz.
[23] *Zelenü, I.:* K voproszu ob otnosenii materialiszticseszkoj dialektiki i szovremennoj formalnoj logiki. Voproszi filoszofii, 1984. 12. sz.
[24] *Zjabljuk, R.—Krilova, L.:* Razvitie teorii pribavocsnoj sztoimoszti v pjatom i sesztom otgyelah pervoj knyigi „Kapitala" K. Marxa. Ekonomicseszkie Nauki, 1984. 9. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (208—217. l.)

BÍRÓ ZOLTÁN

Az átalakítás öntudata

A szovjet társadalomtudományi gondolkodás a megújulás kényszerében

A szovjet „átalakítás" programja hosszú évek alatt felhalmozódó és érlelődő felismerések nyomán, fokozatosan formálódik ki. Ami az Andropov-vezetés idején még szinte semmilyen távlati célokat nem hordozó, strukturális átalakítást nem ígérő, csak fegyelmezési rendszabályokban és korrupcióellenes kampányban kifejeződő intézkedéssorozat volt (vagy legalábbis annak tűnt), az később átalakult a „gyorsítás" terminusával jelzett (vagy talán emögött rejtőző) programmá. Hamarosan nyilvánvalóvá vált: a jelenlegi struktúra megtartásával lehetetlen gyorsítani, következésképpen átfogó reformokra van szükség. A reformnak a gazdaság szféráján túl a társadalom szélesebb környezetét is érintenie kell, beleértve a politikai rendszer működésének bizonyos elemeit is. A felismerés azonban még nem program. Úgy tűnik, jelenleg a programteremtésnek mint kollektív alkotótevékenységnek az időszakát éljük. A politikai vezetés törekvései arra irányulnak, hogy az ehhez szükséges bizalmat és fórumokat megteremtse.

A program kidolgozásában nélkülözhetetlen a társadalomtudományok részvétele. Ehhez azonban maguknak a társadalomtudományoknak is meg kell újulniuk. Ez a cikk elsősorban a társadalomtudományi gondolat útkeresésével, másképpen fogalmazva azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a társadalomtudományok különböző ágai merre látják és határozzák meg a maguk átalakításának útját.

A társadalomtudományok szerepe, s a „peresztrojka" menetére gyakorolt hatásuk attól függően alakul majd, hogy képesek lesznek-e egy, a marxi elméleti tradíció szerves folytatásaként értelmezhető kritikai társadalomkép kimunkálására. A kérdést politikai-ideológiai vetületben pedig úgy fogalmazhatjuk meg: lesz-e elég ereje a szovjet társadalomtudományoknak visszatérni a bolsevikok első generációjának *kritikai öntudatához*, ami egyúttal feltételezi az *önkritikai tudat* helyreállítását is. Nem az átalakítás „van"-ja foglalkoztat tehát bennünket, hanem „legyen" -je, azaz önmagát meghatározó, jövőt előre vetítő tendenciája. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a társadalomtudományok „eszmélése" nem írható le anélkül, hogy a *„peresztrojka"* ma már látható konstitutív elemeire ne utaljunk, annál is inkább, mert a *társadalomtudományi megújulás* maga is e konstitutív elemek egyike.

Kánon helyett tudomány

Ma már többé-kevésbé világos, hogy a szovjet társadalom demokratizálódási folyamatát kiváltó kényszerek egyik mozzanata az a társadalomtudományi vákuum is volt, amely mindenekelőtt a társadalomfilozófiai, szociológiai, történettudományi és bizonyos értelemben a közgazdasági gondolkodás állapotát jellemezte. A puszta

Bíró Zoltán filozófiatörténész, az MTA ösztöndíjasa a Leningrádi Állami Egyetem Filozófia Karán.

kijelentés nyilván kétségeket ébreszthet, de itt nincs módunk részletes bizonyítására, csak a folyamatok vázlatos kifejtésére. Véleményünk szerint a társadalomelméleti gondolkodás a Szovjetunióban lényegében a húszas évek második felére kialakította saját kánonjait. E kánon megszilárdulása, intézményesítése után olyan „hatékonyan" működött, hogy a közvetlen politikai beavatkozásoktól függetlenül is elfojtotta a megújulási törekvéseket. Ha azonban a társadalomelméleti gondolat gátjai magába a tudományba épültek be, akkor felszabadításuk sem lehet pusztán politikai aktus. Mivel ennek tudatosítása a XX. kongresszus, illetve az azt követő időszak „olvadás"-eufóriájában sem következett be, ezért a társadalomtudományi gondolat „felszabadulására" csak részlegesen került sor. Úgy ítéljük meg, hogy — a politikai feltételek megváltozása mellett — éppen a gondolkodás megújulásának hiánya okozta az olvadás átmenetiségét.

Az előbb említett társadalomtudományi vákuum politikai nézőpontból annyit jelentett, hogy a legitimációs szükségletek teljesítése eluralkodott a valóság kritikai elsajátításának képessége fölött. E helyzet kialakulásának okait itt nem elemezzük. A továbbiak szempontjából elegendő annak megállapítása, hogy az ideológiaérzékeny társadalomtudományi ágakban a tudományosság szempontjait jelentősen korlátozza az a fajta *politikai-ideológiai ritualizáltság*, amely a hetvenes évtized második felétől mind nyilvánvalóbban mérte és igazította tevékenységét a politikai kurzus aktualitásához, s ezzel a direktívák post factum értelmezőjének szerepébe szorította be önmagát. Egy ilyen típusú társadalomtudomány — minthogy voltaképpen lemond tudomány rangjáról — társadalmi krízishelyzetben nyilván képtelenné válik a politikai vezetés megsegítésére, különösen, ha a krízis tartósnak bizonyul és tradíciót teremt, következésképpen tartalmas perspektívát sem képes nyújtani. E képességét elveszítve önmaga is a válsághelyzet, finomabban fogalmazva a megtorpanás és az egyhelyben járás állapotának fenntartójává lesz.

Az, hogy a szovjet társadalomtudomány nem tölti be funkcióit, a legfelsőbb politikai vezetés előtt sem maradhatott titokban. Erre utal A. N. Jakovlevnek, az SZKP KB Politikai Bizottsága tagjának, a KB titkárának (egyébként a SZUTA levelező tagjának), a jelenlegi politikai vezetés egyik ideológiai „korifeusának" vezető társadalomtudósok előtt elhangzott felszólalása is. Íme egy jellemző részlet: „A kiinduló elméleti feladat röviden így fogalmazható meg: *a kortárs szocializmus elsősorban önmagát kell* hogy megismerje. Ez nem fog sikerülni, ha a társadalomtudományok továbbra is félnek majd olyan kérdésekhez nyúlni, melyek még nem váltak politikai határozatok alkotórészévé s az utóbbiakhoz való viszonyban a kommentár szintjén maradnak" [7].

A gorbacsovi politikai centrum elhatározott szándéka tehát megnyerni a társadalomtudományi értelmiség alkotni kész és képes részének bizalmát. Ennek egyértelmű és világos megfogalmazását adja Jakovlev, amikor kijelenti: „Ma a fő dolog — a szovjet társadalomtudomány nem kevés intellektuális potenciálját a fejlődő szocializmus kulcsfeladatainak megoldására koncentrálni. A mélyreható átalakításnak a társadalomtudományokat is érintenie kell" [uo.].

Az „átalakítás" és az értelmiség

A peresztrojka kezdeti lépései egyelőre nem hoztak látványos gazdasági eredményeket és életmódbeli változásokat. A „nyíltság" a hosszabb távlatokban gondolkodó, tehát nem csak a kézzelfogható átalakulásokra érzékeny értelmiségi rétegekre gyakorolta a legnagyobb hatást. Az értelmiség körében azonban bizonyos fokú bizalmatlanság és szkepszis is érzékelhető, ami feltehetően elsősorban a szovjet társadalom hruscsovi megújulási kísérletének kudarcával függ össze, de nyilván nem-

csak ezzel. Itt nem az egyéb történelmi tapasztalatok tanulságaira gondolunk, hanem mindenekelőtt arra a ma még feloldatlannak tűnő dilemmára, amit a nyolcvanas évek szovjet értelmisége átél.

A dilemma röviden a következő: az átalakítás az új politikai generáció „őszinte", azaz történelmi léptékkel mérve is érvényes megújulási szándékát fejezi-e ki, következésképpen sor kerül-e egy hosszú távú koncepció kialakítására, és ennek jegyében való cselekvésre, avagy csupán a „tűzoltás" pragmatizmusa, egy lengyel típusú válság elkerülésének rövid távú programja rejtőzik-e a „peresztrojka" retorikája mögött? E kérdés megválaszolása a legkevésbé sem független az átalakítás ellenfeleinek problémájától. F. Burlackij, az új irányvonal egyik vezető politikatudományi gondolkodója és publicistája egy külföldi (elsősorban nyugati) tudósítókkal folytatott kerekasztal-beszélgetés során arra a talán legizgalmasabb, s ma még legkevésbé megválaszolható problémára keresve a választ, hogy ti. meghatározható-e az átalakítás ellenzékének köre, így válaszolt: „Én nem ismerek embereket, akik nemet mondanának az átalakításra. Azonban valóban két koncepció ütközik egymással: a mélyreható, strukturális, forradalmi átalakítások koncepciója és a felületes, a kritikus — például lengyel típusú — szituációkhoz vezető bomlás állítólagos elkerülésének koncepciója" ([3] 14. l.). Majd a kérdés látszólag formai, bár valójában az átalakítás sorsát erőteljesen befolyásoló oldalára tért ki, nevezetesen arra, hogy sor kerül-e az egymástól eltérő álláspontok ütköztetésére a sajtóban. „Egyelőre nem találkozni a vélemények nyílt ütköztetésével. Van átalakítás (peresztrojka) és van »hozzáalakulás« (prisztrojka)" [uo.]. Itt Burlackij egy fontos jelenségre hívta fel a figyelmet szójátékával: a „peresztrojka" programját átmeneti kampányként kezelő magatartásra, mely erkölcsi vagy intellektuális fedezet híján képtelen az átalakítás eszméjét magáévá tenni.

Ám gondolatmenetünk szempontjából most lényegesebb véleményének egy további részlete: „... tekintélyes tudósok, írók, vezető újságírók álláspontjának elemi analízise azt mutatja, hogy mennyire különbözőek is a vélemények az átalakítást illetően. Ugyanakkor én meg vagyok győződve arról, hogy eljön a vélemények nyílt ütköztetésének ideje is. Ami a politikai szférát illeti, ott szintén viták folynak. Ám meggyőződésem, hogy a meghozott határozatok a politikai bizottság, a KB általános véleményét tükrözik. A viták, a vélemények ütköztetése — természetes dolog, különösen most, amikor az átalakítás rendkívüli jelentőségű szakaszába lépünk" [uo.]. Annyi mindenképpen kiderül ebből, hogy az átalakítás „öntudata" még csak most van kialakulóban, de fejletlensége ellenére is megvan már az önmagát vitatni hagyó, alternatívákat végiggondolni engedő, sőt erre ösztönző szemlélete.

Ez a két mozzanat rendkívül fontos, figyelmen kívül hagyásuk esetén sem az új kurzus értelmiségpolitikája, sem maga a „peresztrojka" nem értékelhető lényege szerint. Az értelmiségpolitika „liberalizáló" lépései ugyanis az alkotói vágyat és bizalmat hivatottak felkelteni, hogy a „peresztrojka" végiggondolt, konzisztens programmá lehessen; s az átalakítás programjának nyitottsága nemcsak a politikai vezetést a programalkotó munka szervezésére ösztökélő nyomasztó kényszerűség, de az értelmiség bevonásának tartalmas lehetősége is egyben. Itt feltétlenül hangsúlyoznunk kell a szovjetunióbeli átalakítások szándékának szélességében és mélységében is átfogó jellegét. Átfogó, következésképpen nem azonosítható valamiféle részleges gazdasági reformmal. Igényei és intenciói miatt nemcsak a megvalósítása elképzelhetetlen az értelmiségen túl a társadalom lehető legszélesebb bekapcsolása nélkül, de kidolgozása, a célok és eszközök elgondolása sem lehetséges paternalista alapokon, s ebből következően éppen az értelmiség megkerülése elfogadhatatlan lenne. Az értelmiség bevonása az átalakítás szemszögéből tehát egyszerre cél és eszköz.

A humanista fordulat és a társadalomtudományok tere

Az új vezetés politikai programjának, „történelemfilozófiai küldetésének" tömör megfogalmazása az a gondolat, hogy „az értékkoordináták megújuló rendszerében a középpontba reálisan az ember, mint a fejlődés, a szocializmus öncélja kerül..." [7]. Itt nyilván nincs lehetőség az ezzel az állítással összefüggő, azt kiváltó és abból következő valamennyi mozzanat számbavételére, de annyit feltétlenül érdemes megemlíteni, hogy a gorbacsovi irányvonal „humanista fordulata" a maga első sikereit a külpolitikai kapcsolatokban hozta meg. A sikerek előfeltétele a külpolitikai stílus gyökeres megváltozása, emberibbé tétele volt. A szovjet vezetés a „Szovjetunió önérték" felfogástól eljutott egy olyan külpolitikai modorhoz, ami már számot vet önmaga külső megítélésével, s a kedvező külföldi fogadtatás elérésében a külpolitikai célok megvalósításának fontos eszközét látja. Ennek a váltásnak a következményei nemcsak a Kelet és Nyugat közti párbeszédben hozhatják meg eredményeiket, de a nemzetközi munkásmozgalomban, valamint a szocialista országokkal kialakított kapcsolatokban is.

Míg a meghirdetett és egyes valós intézkedésekben is megnyilvánuló „humanista fordulat" a *belpolitikában* egy meglehetősen hosszú távú, rendkívül sokrétű és szükségszerűen konfliktusokkal is terhelt folyamat során teljesedhet csak ki, sőt természete szerint talán soha nem tekinthető befejezettnek, addig a nemzetközi kapcsolatokban a meghirdetett szándék és az ezt igazoló belpolitikai intézkedések és törekvések viszonylag korán meghozhatják (miként meg is hozták) a külvilág érdeklődését és széles körű rokonszenvét. Az új szovjet politikus generáció pedig láthatóan értékeli az iránta megnyilvánuló szimpátiát és komoly politikai jelentőséget tulajdonítva ennek maga is törekszik egy „humanista arculat" kialakítására. A „Szovjetunió önérték" elvéből kiindulva mindez elképzelhetetlen lett volna.

A „humanista fordulat" szerteágazó belpolitikai fejleményeinek részletes tárgyalására itt nem térhetünk ki, de megkíséreljük jelentőségük érzékeltetését. Azt, hogy mennyire messzire hatol, s a szovjetunióbeli nyilvánosság korábbi normái szemszögéből elképzelhetetlen szférára is érvényes ez a fordulat, meggyőzően példázza az az őszinte látlelet, amit a joggyakorlat, az állampolgári kiszolgáltatottság szituációiról mutat be a szovjet sajtó. Ám ehhez hozzá kell fűznünk: ez a fajta radikalizmus elsősorban a központi sajtót, illetve annak ma már többé kevésbé meghatározható körét jellemzi. Ez nemcsak a bírói tévedéseknek, a rendőrségi kihallgatások időnként fizikai kényszert alkalmazó gyakorlatának leleplezésére, a börtönviszonyokat bemutató olvasói levelek közreadására terjed ki, de a politikai struktúrát közvetlenül (és tegyük hozzá: kritikusan) érintő elemzések publikálásától sem riad vissza. Példaként említhető az a terjedelmes riport, amely arról számol be, hogy miként avatkoznak be a területi és járási pártbizottságok törvénysértő módon a helyi ügyészségek munkájába. (Az utóbbi hat-nyolc hónap alatt „Morál és jog" rovatában a „Lityeraturnaja Gazeta" megdöbbentő esetek sorát hozta nyilvánosságra.)

A szovjet sajtótörvény rendkívül komoly jogokkal ruházza fel az újságokat, ugyanis az érintettek minden szóvá tett ügyben kötelesek írásban reagálni, s az „ügy" megoldására tett intézkedéseikről beszámolni. Az persze más kérdés, hogy egy, a nyilvánosságot a politikai gyakorlatból nélkülöző időszakban a sajtó ezzel a jogával csak annyiban élhetett, amennyiben engedélyezték bizonyos cikkek közreadását, azaz a jog „néma" maradt. Érdemes emlékeztetni rá, hogy készítik elő az új szovjet sajtótörvényt, s ettől az várható, hogy megerősíti a sajtót abban a pozícióban, amit gyorsan és hatékonyan kivívott magának azáltal, hogy a „peresztrojka" egyik legfontosabb támaszává vált. Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy bár jelenleg a szovjet sajtó nyilvánossága — persze némi túlzással — csődöt fenyegeti az orosz emigráció kiadói tevékenységét, megfigyelhető egyfajta kettősség:

a külföldre és belföldre irányuló propaganda közt érezhető különbség van. Vezető szovjet értelmiségiek szerint a legradikálisabb sajtófórum jelenleg a több nyelven megjelenő „Moszkovszkije Novosztyi", amely természetszerűleg a külföldi olvasókat célozza meg. (Ez a lap olyan gesztustól sem riadt vissza, mint emigráns orosz művészek, értelmiségiek, köztük J. Ljubimov, V. Akszjonov, A. Zinovjev stb. Gorbacsovhoz írt levelének teljes terjedelmű közzététele múlt év márciusában — a nyilvánosság nálunk érvényes gyakorlata ezt ma valószínűleg még nem viselné el!)

A belpolitikában kibontakozó humanista fordulat kirajzolja a társadalomtudományok előtt megnyíló új lehetőségeket is. Ennek kapcsán érdemes visszatérni a már korábban is idézett Jakovlev beszéd néhány figyelmet érdemlő részletéhez, már csak azért is, mert politikai-ideológiai súlyánál fogva a beszéd jelzi azt a teret, ahol a jelenlegi szovjet társadalomtudományi gondolkodás szabadon fejezheti ki önmagát. A nyíltan tárgyalható témák és elfogadható megközelítések köre — s ennyiben ítéletünket némiképp megelőlegezzük — nemcsak a közelmúlthoz viszonyítva tárult szélesre.

„Az állami tulajdon dogmatikus abszolutizálása a valóságban az adminisztrálás eluralkodásába fordult át, amely előkészítette a terepet a bürokrácia mindenhatósága számára. A bürokratizmusnak szüksége van dogmatizmusra és megfordítva. Miként a bürokraták, úgy a dogmatikusok is csak úgy képesek létezni, ha az államapparátushoz való tartozást felhasználva megnyirbálják a társadalom érdekeit." E gondolat nem pusztán egy bürokráciaellenes beállítódás kifejeződése, hanem a dogmatizmus és bürokratizmus egymást erősítő és feltételező létezésének kimutatása, s a mindkettő elleni politikai harc meghirdetése. De talán még ezeknél is fontosabb annak megfogalmazása, hogy az adott formában működő állami tulajdon nem feltétlenül a legmagasabb rendű, következésképpen szükséges és lehetséges a tulajdonformák előzetes ideológiai hierarchiába állítása helyett tényleges kutatásuk megkezdése.

A felszólalás antidogmatikus szenvedélye olyan radikális kijelentésekben is megnyilvánult, mint: létezik olyan „illúzió, ami megnehezíti annak beismerését, hogy a negatívj elenségek, a pangás — a dogmatizmus következménye..."; vagy „... az alkotó marxizmus—leninizmus — mindig felfedezés (otkrityije) és nem fedezék (prikrityije)"; vagy „a tisztség tekintélyét alá kell rendelni a gondolat tekintélyének". Ezekből és a korábbi idézetekből világosan kitűnik a politikai vezetés felismerése: a társadalomtudományok csak úgy válhatnak képessé új feladataik ellátására, azaz úgy vállalhatnak csak részt a „gyorsítás" és „átalakítás" bonyolult programjának kidolgozásában, ha a politika garantálja szemléletük és módszerük autonómiáját, s ezáltal viszonylagos függetlenségre tesznek szert a politikához való viszonyukban.

A szovjet társadalomtudomány perspektívái

Minthogy az új irányvonal meghirdetése óta (amit többnyire az SZKP KB 1985 áprilisi plénumához kapcsolnak) még meglehetősen rövid idő telt el ahhoz, hogy a társadalomtudományi gondolkodás kézzelfogható és szignifikáns eredményeket produkáljon (produkálhasson), ezért a megújulás jelenlegi szintjének elemzése helyett a társadalomtudomány jövőjét kíséreljük meg anticipálni. A vezető társadalomtudományi értelmiségieknek az utóbbi időszakban gyakorta nyilvánosságot kapó publicisztikai megnyilatkozásaiból kirajzolódik a társadalomtudományi gondolat önmagát felülvizsgáló és újrafogalmazó programja. E források felhasználásával egyidejűleg lehet képet adni a megváltozott jövőt akaró jelenről és az elképzelt jövőről.

Azon az 1987 áprilisában megtartott fórumon, ahol a már többször idézett Jakovlev-beszéd is elhangzott, A. G. Aganbegjan kijelentette, hogy még kidolgo-

zatlan az átalakítás gazdasági programja. Megemlítette, hogy még egy olyan horderejű kérdés is tisztázatlan, mint a munkaérdekeltség, de nem alakították még ki a Szovjetunió regionális gazdaságfejlesztésének tudományosan megalapozott koncepcióját sem. Kiemelte a közgazdasági kutatások gyakori hibáját, nevezetesen, hogy elvonatkoztatnak a társadalmi viszonyok szélesebb összefüggésrendszerétől. Hangsúlyosan szólt a közgazdasági műveltség és képzés alacsony színvonaláról.

Ugyancsak itt merült fel, hogy a Szovjetunióban időszerűvé vált a jogrendszer általános reformja (V. N. Kudrjavcev); a párttörténetírásban pedig hiteles, fehér foltokat nem ismerő, illetve szándékosan nem teremtő szemlélet alapján újra át kell tekinteni „a párt történetének bizonyos periódusait" (G. L. Szmirnov).

A történettudomány megújítása is megkerülhetetlen feladat, mert ennek a tudománynak a 20. századdal foglalkozó „hivatalos" változata nemcsak képtelennek bizonyult hitelesen rekonstruálni az eseményeket, de legitimációs ereje is kimerült. (Közbevetően megjegyzendő, hogy különösen izgalmas nézőpontja lehet az átalakítás értékelésének folyamatára jellemző legitimációs és delegitimációs tendenciák következményeinek összevetése. Minthogy azonban e folyamatok megindulása óta még csak rövid idő telt el, illetve egyelőre elég kevés adat áll rendelkezésünkre, ezért egy ilyen típusú elemzésben ma még túlságosan sok lenne a hipotetikus elem. A szovjet közvélemény-kutatások várható fejlődése és eredményeik nyilvánosságra hozása azonban már a közeljövőben segítségünkre lehet. Ennek egyik első, biztató jele egyébként a „Szovjetszkaja Kultura" beszámolója Tengiz Abuladze híres filmjének, a „Vezeklés"-nek a közönségfogadtatásáról ([6] 4. l.).)

A szovjet történettudományt nyomasztó tiltások nemcsak a bolsevizmus történetének bizonyos alakjaira terjedtek ki, de olyan — ideológiai következményekkel látszólag nem járó — kérdések elemzésére is, mint az orosz fejlődés sajátosságainak kutatása. Ennek politika- és ideológiatörténeti okai persze kimutathatók, hiszen a különösség elutasításában az 1917-es forradalom egyetemes jellegének, horderejének védelme jut kifejeződésre. A téma ilyetén elutasítása érthető is volt a forradalmat követő évtizedben, de érthetetlen és indokolatlan hat-hét évtizeddel később. Ma már világos, hogy az orosz fejlődés sajátos vonásainak a kimutatása nem a bolsevik fordulat egyetemes jegyeit vonja kétségbe, hanem — és a Szovjetunió szempontjából ez ma az igazán fontos — elméleti lehetőséget nyújt a jelenben is létező, történelmileg meghatározott irányzatok megragadására, hiteles és hatékony társadalomkép, illetve politikai stratégia kialakítására.

A megújulásra törekvő történettudomány feladatairól terjedelmes interjúban számolt be J. Afanaszjev, az Állami Történeti-levéltári Főiskola rektora. Véleménye szerint „... az adott pillanatban, a társadalom által megoldandó feladatok fényében különösen nagy a jelentősége szovjet történelmünk két csomópontjának: az 1917 és 1929 közötti időszaknak — »Leninnel és Lenin után«, illetve az 1956 és 1965 közötti éveknek — »Sztálin után, a XX. kongresszus és a reformkísérletek«" [1].

Ezen időszakok előtérbe kerülése nem véletlen. Egyszerre jelenti a történettudomány adósságainak törlesztését és szolgálja a saját előzményeit kereső új irányvonal legitimációját. A történettudomány szemszögéből nézve ez egy óriási lehetőség. Az azonban, hogy a jelzett periódusok bonyolult valóságát mennyire sikerül hitelesen rekonstruálni, azaz a NEP visszaszorulásának és a hruscsovi reformok kudarcának máig nyitott kérdését megválaszolni, még a jövő titka. A történettudomány munkáját nemcsak a dogmatizmus esetleges újjáéledése torzíthatná, hanem az is, ha túlságosan az új irányvonal „történelemteremtő" szükségleteire összpontosítana, mivel ez a politikai indítékú analógiakeresés megerősödéséhez vezetne.

Annyi mindenesetre már most is látható, hogy napirendre került az említett időszakok meghatározó szereplőinek újraértékelése. (Csak közbevetőleg: Hruscsov, akinek még a közelmúltban is a visszafordíthatatlannak tűnő felejtés jutott osztályrészül, visszakerült a politikai publicisztikába.)

A gorbacsovi irányvonal a „nyíltság" eszményét a múltra is, annak megítélésére is kiterjeszti, ám szándékát taktikai megfontolásokból feltehetően nem fogja sietve (netán elsietve) beváltani. Márcsak azért sem, mert a történettudományban is jelentős befolyással bírnak még az előző időszak „matuzsálemei". Mindenképpen indokolt lenne a higgadtság a „történelem felfedezésében". A történettudomány szemszögéből végső soron ugyanis nem Trockij vagy Buharin mielőbbi rehabilitása a legfontosabb, hanem azok a várható döntések, amelyek a kutatás feltételeit javítanák.

Ilyen változás várható az archívumok munkájában, amikor jelentős számú dokumentum „felszabadítására" kerül sor. Elképzelhető, hogy megszűnik az az elképesztő és inkorrekt gyakorlat, ami még a történettudományi szakmunkákból is egyszerűen kitiltotta az olyan idézeteket, ahol az idézendő — aki többnyire a bolsevik párt első nemzedékének tagja, s gyakorta a korai szovjet fejlődés mind politikailag, mind elméletileg befolyásos alakja — valamilyen oknál fogva a XX. kongresszust követően nem került a jogilag, illetve politikailag rehabilitáltak közé. Ez a fajta történetírói magatartás kollektív amnéziát teremtve retusálta a történelemből hajdanvolt szereplőit.

Azt azonban világosan kell látnunk, hogy ezek a lépések csak a kutatás feltételeit javítják, illetve várhatóan a publikálás nehézségein könnyítenek, ám maga a megújulás a történettudományon múlik, s ez, ha lehet, még a politikai gátak ledöntésénél is nehezebb feladat.

Mind a történettudományban, mind a filozófiai gondolkodásban megfigyelhető bizonyos hangsúlyáthelyeződés a marxizmus klasszikusaihoz való viszonyban, nevezetesen előtérbe kerülnek olyan művek, amelyek korábban ideológiai-legitimációs megfontolásokból még véletlenül sem kaphattak hangsúlyos szerepet. Az új kurzus láthatóan hivatkozási pontjának tekinti a fiatal Marx humanista szenvedélyű műveit, illetve Lenin késői, „politikai végrendeletét" alkotó írásait [1], [2].

A politikai ritualizáltság oldódásával párhuzamosan olyan szemléleti értékek válnak elsőrendűekké, mint a Burlackijnál hangsúlyosan említett és kommentált lenini tézis: „a konkrét helyzet konkrét elemzése". Ilyen feltételek közepette a szociológiai kutatások jelentősége, a politikai döntések előkészítésében betöltött szerepe is megnő. Olyan szférák nyílnak meg a kutatók előtt, amelyek különféle megfontolásokból eddig tiltott területnek számítottak, vagy ha sor került is kutatásukra, eredményeik rejtve maradtak a szélesebb nyilvánosság előtt. A szociológia helyzetére vonatkozóan jellemzőek I. Sz. Kon megállapításai: „A szituáció drámaisága abban van, hogy most, amikor a társadalomtudományokat gyakorlati feladatok megoldása elé állítják, erre azok nem készek. Miért? Ennek objektív okai vannak. Napjaink szociológiája az ötvenes-hatvanas évek társadalmi felemelkedésének hullámán született, s azonnal a filozófusok idősebb nemzedéke néhány vezető képviselőjének ellenállásával találta szemben magát. Ezért a speciális kutatóközpontok létrehozása megakadt. Amikor a hetvenes években a szociológia kifejezésre juttatta bátortalan szándékát, hogy belső tendenciákat, a társadalmi fejlődés konfliktusait tanulmányozza, kinyilvánították, hogy nálunk semmiféle komolyabb ellentmondás nem létezik: a társadalom az érettség olyan magas szintjéig jutott, hogy sehogy másképp, csak „hunyorítva" lehetett szemlélni. Következett még néhány zajos botrány... A szociológusoknak világosan a tudtukra adták: »a munkahelyi atmoszféra megjavítása céljából szaladgálhatnak kérdőívekkel, de Isten óvja meg

magukat attól, hogy valamiféle elméleti általánosításra gondoljanak. Van történelmi materializmus, van tudományos kommunizmus — nem kell hát okoskodni.« És hát ez a stratégia sikerrel járt: az empirikus kutatások és az elméleti gondolkodás közti szakadék nyilvánvaló. A szociológiai tudomány döntően extenzíven fejlődött, a szociológiai laboratóriumok és szolgálat létrehozásának vonala mentén" [5].

I. Sz. Kon ugyanebben az interjúban az információ elérhetőségével kapcsolatban a többi között arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatala rendkívül kevés adatot bocsát a kutatók rendelkezésére. Noha nemrég ígéret hangzott el arra vonatkozóan, hogy a rendelkezésükre álló adatok kétharmadát felszabadítják, továbbra is nyitva marad a kérdés, amit T. I. Zaszlavszkaja megfogalmazott: melyik kétharmadról lesz szó?

Ugyancsak a kutatás feltételeit rontja az idegen nyelvű szakirodalom szűkössége, amit csak tovább fokoz az a máig létező gyakorlat, amely adminisztratív eszközökkel tovább rostálja az anyagot, zárt, illetve nyilvános kategóriákba sorolva azt. „Miért mindig valaki más dönt a tudósok helyett, hogy mit is olvashatnak...?" — teszi fel joggal a kérdést I. Sz. Kon. Egyébként ezt az áldatlan helyzetet, ami gyakran nehezíti, sőt helyenként lehetetlenné is teszi a kutatást, D. Sz. Lihacsov akadémikus is élesen bírálta a Lityeraturnaja Gazeta hasábjain. Ennek a gyakorlatnak a következményei mindenekelőtt a vidéki társadalomtudományi értelmiséget sújtják, de I. Sz. Kon szerint — ami szinte megmagyarázhatatlan és végképp irracionális — vezető kutatókat, akadémikusokat is hátráltat munkájukban.

Úgy tűnik, radikális fordulat következik be a közvélemény-kutatás megítélésében, politikai értékelésében is. B. Grusin, aki e terület vezető szovjet szaktekintélye, abban látja az átalakítás egyik döntő elemét, hogy megváltozik az irányító szervek és a közvélemény kapcsolata, merthogy „valódi változások csak akkor következnek be, ha az irányítás szférájának munkatársai megértik: a közvélemény nem »szegény rokon«", hiszen „a közvélemény épp annak a tömegnek a véleményét fejezi ki, akiért nálunk minden létezik, többek között maga az irányító apparátus is". Grusin ugyanakkor szóvá teszi a közvélemény-kutatás jelenlegi állapotát, lehetőségeinek szűkösségét, s megállapítja, ha itt nem következik be jelentős változás, akkor ez a terület a jövőben is képtelen marad teljesíteni azokat a feladatokat, melyeket a demokratizálódás folyamata ró rá. Grusin a szakmai inkompetencia befolyásának, illetve a politika túlzott elvárásainak veszélyes következményeire is rámutat. Erre vonatkozóan egy példát említ, érzékeltetvén, hogy milyen károkat okozhat egy végig nem gondolt igazgatóválasztás, ha a nyilvánosság és választhatóság eufóriájától elragadtatva, de szakmailag teljesen dilettáns módon szervezik, vagyis az adott esetben az egész Szovjetunióra kiterjedően hirdetik meg azt, hogy aztán a több mint 3000 jelentkezővel választás helyett „fesztivállá" alakuljon... Miközben Grusin bírálja ezt a gyakorlatot, a következő fontos megállapítást teszi, mintegy elhatárolódva az átalakítás ellenfeleitől, de fanatikusaitól is: „... az igazi demokrácia és valódi nyilvánosság nemcsak abban van, hogy bármilyen kérdésről véleményt mondhatunk, de abban is, hogy valamennyi kérdés kapcsán bármely vélemény kimondható" [4]. Grusin idézett véleményének, illetve annak, hogy nyilvánosságot kaphatott, jelentőségét nem kell külön hangsúlyozni.

Az „átalakítás", úgy tűnik, legkevésbé a filozófiai gondolkodást érintette meg. Ennek két fő oka van: az egyik a filozófia természete, aminek következtében a jelenleg meghatározó jelentőségű politikai gondolat és szándék messze megelőzi a bölcselői megformálást. A társadalomtudományok közül ugyanis szemléletének elvontsága miatt a filozófia a leginkább „védett" — legalábbis rövid távon — a politikával szemben, elvileg a filozófiát lehet a legnehezebben felhasználni arra, hogy alátámassza az éppen érvényes politikai irányvonalat.

Ám ha a filozófia a valóság elsajátításának kritikai képességéről lemondva, vagy pontosabban egy tartós politikai-ideológiai szituáció következményeként e lemondásra kényszerítve egyoldalúan legitimációs feladatokat tölt be, „beköszönt" létezésének álfilozófiai állapota, azaz a kommentátor szerepébe süllyed. Kreatív teljesítményei marginalizálódnak, a társadalomfilozófiai gondolkodástól mind távolabb kerülnek, társadalomelméleti jelentésüket rejtve hagyják, vagy tudatosan elrejtik. Kompiláció lesz heurisztika helyett. Megítélésünk szerint csak egy álfilozófiai gondolkodás kerülhet ebbe a helyzetbe, illetve, ha a filozófiai gondolkodás ilyen helyzetbe kerül, akkor létezése voltaképpen már csak álfilozófiai létezés. Ebben látjuk a másik fő okot, amely miatt a filozófiai gondolat leginkább érzéketlen az „új időkre". A társadalomtudományok tartós alárendelése a politikának a filozófián követte el ugyanis — megítélésünk szerint — a legnagyobb és legtorzítóbb hatású erőszakot, tehát leginkább rá igaz az a tétel, amely a többi társadalomtudományra is vonatkoztatható: felszabadulásának előfeltétele, hogy az önmagába beépített gátakat saját maga távolítsa el, s ez nem egyszerűen politikai elhatározás és aktus kérdése.

A filozófiai gondolkodásnak helyre kell tehát állítania önmaga viszonylagos autonómiáját, művelőinek személyes elkötelezettségét. Ezen elkötelezettségen természetesen bölcselői elkötelezettséget értek, azt, hogy a filozófus személyes ügye legyen saját gondolata. Úgy tűnik, a szovjet fejlődés — itt most nem részletezhető okok miatt — mindeddig éppen ezt nem tette lehetővé, ezért ott nem jelentkezhettek Lukács-, vagy Gramsci-formátumú gondolkodók. Az átalakítás tendenciái nagy lehetőségeket sejtetnek, de ez önmagában még nem garancia arra, hogy az említettekhez mérhető filozófusok viszik majd tovább a marxista hagyományokat. Elég, ha arra gondolunk, hogy a kortárs marxista kutatások a világban egyebütt sem állnak túlságosan magas szinten. Az érezhető eredmények tehát valószínűleg éppen itt, a filozófia területén várhatók legkevésbé. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy nem is lenne szerencsés, ha a szovjet filozófia a közeli jövőben „hatalmas eredményeket produkálna", létrehozva az „átalakítás filozófiáját". E diszciplína magára találásához szabad, a napi kényszerektől mentes elmélyülésre van szükség. A bölcseletnek nem lehet feladata a közvetlen politikai szükségletek kielégítése még akkor sem, ha az a politika történetesen rokonszenves.

Írásomban a szovjet társadalomtudósok reményeiről kívántam közelképet adni. Az „átalakítás" tartalma és sorsa jelentős mértékben függ az értelmiség hozzáállásától és teljesítményétől. Ezen a téren — mint láttuk — már eddig is reményt keltő változások javították a hangulatot.

Nem feledhetjük azonban, hogy az átalakítás döntő ütközete nem ezen a terepen zajlik. A „peresztrojkának" a legszélesebb dolgozó tömegeket is maga mellé kell állítania. E téren pedig korántsem ilyen biztató a kép. A változások az élet azon szféráiban bontakoztak még csak ki, amelyek közvetlenül az értelmiséget érintik. Eddig a dolgozók nagyon keveset érzékeltek a változásból, illetve amit érzékeltek, az közvetlen, rövid távú érdekeik ellen hatott. (Például az üzemtől függetlenné tett minőségi ellenőrzés, a „goszprijomka" bevezetése, az alkoholellenes kampány stb.) Az idő pedig szorít, mert a rokonszenv és bizalom csak egy ideig hat, következésképpen az új irányzat híveinek rövid időn belül látványos szociálpolitikai, ellátási eredményeket is produkálniuk kell. Ha ez elmarad, az „átalakítás" apparátusbeli ellenfelei szövetségesre találhatnak a munkásság és a parasztság bizonyos, talán nem is szűk csoportjában.

Hivatkozások

[1] *Afanaszjev, J.:* Sz pozicii pravdi i realizma. (P. Menrikova interjúja.) Szovjetszkaja Kultura, 1987. március 21.
[2] *Burlackij, F.:* Peresztrojka: filoszofszkij aszpekt. Szovjetszkaja Kultura, 1987. április 2.
[3] Glasznoszty i „GLASNOST" peremeni v Szovjetszkom Szojuze glazami inosztrannih zsurnalisztov. Lityeraturnaja Gazeta, 1987. április 1.
[4] *Grusin, B.:* Szkazaty A, B, V, ili ob otnosenyijah k obsesztvennomu mnyenyiju b processze demokratii. Szovjetszkaja Kultura, 1987. május 5.
[5] *Kon, I. Sz.:* Bez praha pered osztrim szjuzsetom. (P. Menrikova interjúja.) Szovjetszkaja Kultura, 1987. április 25.
[6] „Pokajanyije" i 1000 iszpovegyej. Szovjetszkaja Kultura, 1987. április 9.
[7] Poznaty dialektiki peresztrojki. Szovjetszkaja Kultura, 1987. április 21.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle Szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normál oldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, szintén két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadóak:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, a kiadás éve és — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások" címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások"-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. l.)

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 27-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. A 8/1976. (IV. 27.) MT rendelet (megjelent a Magyar Közlöny 1976. évi 34. számában) a nemzetközi mértékegységrendszerhez (SI) történő csatlakozásunk következményeképpen 1980. január 1-jétől néhány eddig közkeletű mértékegység használatát megtiltotta. Ezért kérjük, hogy a beküldött kéziratokban az új rendszernek megfelelő mértékegységben megadott mennyiségeket használjanak.

7. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

ESSZÉ

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (218—227. l.)

VARGA KÁROLY

A kibontakozás gazdaságpszichológiai és politikai-pszichológiai hátteréről

Ejtőernyős oktató a jelölthöz:
— Mit csinálsz, ha nem nyílik a háternyőd?
— Megrántom a hasernyő zsinórját.
— S ha a hasernyő se nyílik?
— Mindenesetre homorítok és zárom a lábamat.

Első számú feladat: megkeresni a döntő láncszemet, hogy ne buzgólkodjunk hiábavalóan. A reformnak [2], [1], sőt az emberi erőforrás hatékonyságának [3], [18] témakörében is elmondhatunk sok okosat, de amíg elkerüljük gazdasági bajaink okának feltárását, csak homorítunk és zárjuk a lábunkat ernyő nélküli zuhanásban.

Gazdasági lény vagy teljes ember?

Ha a gazdasági reform és a kibontakozás ügyét a gazdaságpszichológia és a politikai pszichológia szemszögéből vizsgáljuk, első kérdésünk a következő: *ki az*, akitől nagyobb teljesítményt, munkafegyelmet, innovatív készséget, vállalkozókedvet várunk? Angyal Ádám felvetése [1] megkönnyíti a kérdésre adandó válaszomat.

„Hollandia mezőgazdaságának alkalmazkodóképessége kisebb, mint a mienké. Svájc gazdasági szerkezete merevebb és régebben kialakult, mint a hazai. Mégis képesek nagyobb gazdasági eredményeket elérni, egyszerűen azért, mert lényegesen nagyobb teljesítményeket produkálnak..."

E két szorgos és sikeres nép példája nekem buzgalmuk és eredményeik rejtélyének kulcsát is kezembe adja. A nagy teljesítmény — az egyes népeké is — a *kiválóság* önérzetéből fakad, ahogyan ezt pszichológiai alapkutatások [15] régóta, de újabban az alkalmazott menedzsmentkutatások is bizonyítják. (Kár, hogy Peters és Waterman könyvét „A siker nyomában" címmel fordították magyarra [20], kihagyva a címből a lényegi üzenetet: „A kiválóság nyomában". Reméljük, a második kötet, „A kiválóság szenvedélye" [21] már az eredeti címmel jelenik meg.) Ámde a kiválóság önérzete nem mímelhető — az egy és oszthatatlan. A holland légitársaság reklámszövegében — „Ó, azok a csodálatos hollandusok!" — kívül is, belül is hisznek. A svájciak büszkék arra, hogy ők valósítottak meg egy felső fokon demokratikus, optimális államformát, ami az egész világon modellje lehet az eltérő kultúrájú és nyelvű nemzetiségek korrekt együttélésének.

Varga Károly a szociológiatudomány doktora, az Ipargazdasági Intézet tudományos tanácsadója.

Mármost az ezredforduló Magyarországán az ember, akitől állampolgári fegyelmet várnak (és ezzel egy csomagban technológiai fegyelmet, munkamorált, érdeklődést is a nagy közös teljesítmények iránt), nem tudja magát függetleníteni az agya sarkában — de mondhatjuk úgy is: zsigereiben — meghúzódó tudattól és közérzettől, hogy ő sajnos nem tartozik olyan elit-csoportba, mint holland és svájci kollégái. Az agyunk csücskében ott munkál múltunk és jelenünk számos nemzeti traumája, de ott van annak a bizarr volta is, hogy évtizedekig nem tehettünk másként: választásról választásra választottunk egyből egyet. A holland [9] és svájci [11] kollégák nem nevettek ki bennünket, de nagyon-nagyon sajnáltak. Ám sajnálat tárgyának lenni sem egyértelműen kellemes érzés, és arra biztosan nem alkalmas, hogy belőle a kiválóság szenvedélye megszülessék, ami az Angyal Ádám által sürgetett teljesítményt megalapozhatná. (Részben úgy értve, ahogy ő: a meglévő adottságokból sokkal többet kihozva növeljük a teljesítményt, de azt is beleértve, hogy ezzel magukat az adottságokat is folyamatosan javítjuk.)

Az ember egész, és azok, akik úgy akarják bizonyos szektorait dinamizálni, munkára pezsdíteni, fejleszteni, hogy ugyanakkor egyéb személyiségrészeit továbbra is lezsinegelve tartanák, vagyis úgy hiszik, hogy a személyiség elszakítható mélyről fakadó aspirációitól, illetve a szüleitől, nagyszüleitől, íróitól, múltja nagy államférfiaitól, nemzete nagyjaitól kapott tartós inspirációktól, összetévesztik az élőt az élettelennel. Sokan titokzatosnak és érthetetlennek látják a népünk körében tapasztalható nagy közömbösséget, apátiát, pedig annak kulcsa az az elemi pszichológiai igazság: az ember lelkivilágában, kedélyében egység és konzisztencia uralkodik. Hasadásos személyiség és skizofrén társadalom nem képes teljesítményre, legfeljebb csak kétségbeesett kitörésekre, de leginkább csak arra alkalmas, hogy egyre mélyebb apátiába süllyedjen.

„... jó kedvvel, bőséggel" ... Himnuszunk első helyen ezt a két áldást kéri fejünkre. Lám, a legeslegelső helyen a jó kedvet! Ez is azt sugallja, amit az eddigiek: felemelkedésünk legfőbb feltétele, hogy legyen kedvünk elfogadni egy adott rendet vagy megteremteni egy olyant, ami kedvünk szerint való. A bőség (jelen esetben a gazdasági kibontakozás) csak ezután, mondhatnánk úgy is: *ebből* következhet. Ha a kedvvel baj van, mert erősen behatárolt az autonómiánk, mert sokszor úgy érezzük, hogy parasztok vagyunk egy sakktáblán, akkor hogyan legyünk partnerek a jobb keresésében? Amiért megfizetnek, azt a munkát elvégezzük, de ha a hatalom bajba kerül és segítségért fordul hozzánk, akkor — és minden eddigi kor emberének ez a logikája pszichológiai formulában kifejezve — azt a segítséget csak úgy vagyunk hajlandók megadni, ha a megújulás a saját jókedvünk szerint történik.

A valódi reform kulcsa: a metakontroll alkotmányos rögzítése

A politikai pszichológia tárgya, hogy hogyan kell a metakontrollt a kölcsönösség alapján, tisztességes garanciák (részletes alkotmányos biztosítékok, hatályos megállapodások) adásával szabályozni. A metakontroll fogalma a pszichológiából, méghozzá egyfelől a pszichoterápiából, másfelől a politikai pszichológiából, illetve a kettő sajátos ötvöződéséből származik.[1]

Mi a metakontroll? Egyszerűen fogalmazva annak meghatározása, hogy ki mibe szólhat bele, kinek mibe legyen vagy ne legyen beavatkozási joga. Ki mondja ki az utolsó szót [27]. Az angol polgári forradalomban vagy az abszolutizmus alkotmányosan garantált korlátozásáért vívott európai és magyar harcokban egyaránt a metakontroll megszerzéséért folyt a küzdelem. Azért tehát, hogy az állampolgá-

[1] Egy korábbi írásomban már felhasználtam e fogalmat közgazdasági problémák elemzésére [24].

roknak szabad választási lehetőségük legyen, vagyis birtokolják is, érvényesíteni is tudják a szuverenitást.

A metakontrollt ugyanis nem elég jogilag garantálni, hatásköri leírásokban rögzíteni (ahogy ezt tragikusan korán elhunyt kedves szociológus kollégánk, ifj. Gyenes Antal a hatékony weberi bürokrácia következetes érvényesítésével szerette volna), ehhez hatalom is kell. Ha valaki úgy adja át a metakontrollt, hogy hatalmat nem ad hozzá, csak látszattranzakciót végzett: a metakontroll ott maradt, ahol a szervezett hatalom. A szervezett hatalmat az azzal rendelkezők nem szokták önként megosztani, bár a történelem tapasztalatai szerint ehhez a megosztáshoz nincs mindig szükség szervezett erőszakra. Ennek kapcsán Hankiss Elemér szellemesen hivatkozik a magyar reformkorra: egy nemes érzületű, humánus hatalmi elit önként és távolbalátó szolidaritástól indíttatva is megoszthatja a hatalmát. A múltbeli példa reformunk esélyei szempontjából a gordiusi csomó elvágásának látszik [8]. De a forradalmi helyzet lenini definíciójának bizonyos elemei: a felsők már nem tudnak, az alsók már nem akarnak a régi módon kooperálni, az ilyen helyzetektől sem vitathatók el.

A gazdasági reform kérdésével foglalkozó irodalomnak egy tekintélyes vonulata a metakontroll, az utolsó szó, a végső döntés problémáját a *piac dominanciájával* próbálja megoldani: hogy mi teljesítmény és mi ennek csak a látszata, ezt döntse el a piac mint a legelfogulatlanabb, leghitelesebb fórum. Vegyük el azoktól az intézményektől, amelyek eddig birtokolták, és adjuk a metakontrollt a piacnak, a piaci racionalitásnak. Hogy a piac szerepének egy ponton túl való növelése valóban a metakontroll áthelyezését jelenti, ez világosan kiderül például a Fordulat és reformból.[2]

A szociálpszichológust saját nézőpontja arra indítja, hogy figyelmeztesse a reformközgazdászokat: ne kötelezzék el ilyen mereven a reformot a piacnak! Az önszabályozó piac létrehozása lehet egy — megengedem: nagyon fontos — elem, de ne legyen „a" lényeg! A magyar reform korunk számos más haladó világáramlatának befogadására képessé válhatna, ha a metakontroll kérdését helyezné a középpontba. Eszerint sokkal helyénvalóbb azt hangsúlyozni, hogy a metakontrollt el kell venni az ellenőrizhetetlen bürokráciától és olyan valódi módon kell odaadni a társadalomnak, mint ezt például a piac teszi.[3] Abban a kérdésben kell tehát választanunk, hogy a helyzetet továbbra is a párt és az állam gazdaságpolitikája értékelje-e, nála legyen-e az utolsó szó, a metakontroll, vagy a párt- és állami vezetés csak az egyik fél, a társadalomnak felelős vezető erő legyen, egy — a helyes döntések érdekében folytatott — dialógusban. Egy olyan dialógusban, amelyből majd megszülethet egy program és egy jövendő politika, méghozzá olyan, ami nyilvánosan számonkérhető.

A metakontroll kérdése szorosan összekapcsolódik a reformmal. Ezt már csak azért is érdemes felismernünk, mert léteznek olyan megnyilatkozások is, amelyek a reform mellett kiállva homályban hagyják ezt a problémát. Az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösségnek a Fordulat és reform című tanulmányról adott állásfoglalásában olvashatjuk: „Bár a reformok története azt mutatja, hogy azokat felülről kezdeményezik, megvalósításuk nem nélkülözheti az

[2] „A reformprogramnak ... *piaci* jellegűnek kell lennie, amihez hozzátartozik az is, hogy a politikai és igazgatási szervezetnek az önszabályozó piac működését gátló beavatkozásai — alkotmányosan garantáltan — megszűnjenek" ([2] 653. l.).

[3] Nem véletlen, hogy egy szociológus mutat rá: más módon is ki lehet venni a metakontrollt a bürokrácia kezéből. Ferge Zsuzsa írja: „Egyes országokban erősödik az a nézet, hogy nem megszüntetni vagy visszafejleszteni kell a nem piaci szférát, hanem megváltoztatni és megőrizni. A változtatás lényege a bürokráciák és hierarchiák csökkentése, a jóléti rendszereken belül az állampolgári részvétel, az autonómia, a rugalmasság növelése. Magyarországon a politika uralta mind a gazdasági, mint a szociális szférát... A felülről való politikai vezérlés mindkét szféra működését torzította" ([7] 686. l.).

alulról jövő, egyetértő, aktív támogatást, amit csak a nagyobb nyilvánosság elé lépve lehet megszerezni".

Egyetértő, aktív támogatást — igen, de hozzátehetjük-e: *korrigálást* is, ha szükség van rá? Itt ugyanis lemaradt egy vitapont tisztázása: ki mondja ki az utolsó szót?

Ugyanez az állásfoglalás szögezi le később ezt is: „A párt vezető szerepének szélesebb politikai szövetség keretében kell megújulva, megerősödve érvényesülnie. Ez feltétlenül szükséges az erősödő közömbösség ellensúlyozásához és a másként gondolkodók megnyeréséhez".

De vajon ehhez is hozzátehetjük-e: vagy a nézetek tisztességes *megmérkőztetéséhez?* Az előbbi vitapont ugyanis itt is homályban marad: ki mondja ki az utolsó szót, ha nem sikerül a másként gondolkodók megnyerése? (Akikről gyakran az is kiderül, hogy nem valamely, a marxizmustól eltérő irányzatot, hanem a marxizmuson belül is lehetséges különböző platformokat képviselnek. Miután tudjuk, hogy a platformok spontán képződését Lenin *csak ideiglenesen* függesztette fel egy ostromállapot viharában, végre elégedettséggel tölthet el bennünket, hogy legalább most, 1987 végén világosan megfogalmazódott: egyenlő színvonalú marxista gondolkodás is vezethet különböző következtetésekre a különböző személyeknél, illetve csoportoknál [5].)

Miért nem szögezi le az állásfoglalás: ilyen esetekben az utolsó szót ezután is a párt hivatott kimondani? Vagy ezen a ponton is változásnak nézhetünk elébe? Ha igen, akkor ez olyan nyílt helyzetet hozhat, ahol a viták eredménye esetleg már túlmegy a metakontroll jelenlegi gyakorlóinak elképzelésén. Vagyis, ha a szervezett hatalmat és a metakontrollt áthelyezzük egy végrehajtó hatalmi csúcs kezéből a társadalom kezébe (amely azt egy érdekképviseleten alapuló, többségi elven működő döntési fórum nyilvános vitáján és szavazásán keresztül gyakorolja) — s ezzel párhuzamosan a gazdasági életképesség és eredményesség megítélésének jogát a hivatalok kezéből javarészt kivéve, azt az áru- és a tőkepiac igazságtevésére bízzuk —, akkor ez a reform mellett egy fordulat ígéretét (és kockázatát) is megteremti.

A gazdasági reform döntő láncszeme tehát a metakontroll kérdése. *Quis custodit ipsos custodes? Ki őrzi az őrzőket?* Az emberrel foglalkozó közelítés számára ez a archimédeszi pont, mert az ember *osztatlan egész, in-dividuum,* aki — bevallva vagy bevallatlanul — a számára legfontosabb dolgokhoz igazítja a többit. Az ember mindenekelőtt abban szeretne garanciát kapni, hogy elgondolásait (nem csak gazdasági érdekeit) szabadon tudja érvényesíteni. S míg Crozier szerint a bürokrácia éppen ebben szeretné őt bizonytalanságban hagyni, (fenntartja magának a metakontrollt, nem ad számonkérhető garanciát, alárendeltjeivel biankócsekket töltet ki és feltétlen bizalmat kíván meg tőlük saját belátása szerinti rendelkezési jogához és hatalmához), addig az ember ösztönszerűleg, de egyre tudatosabban is azon iparkodik, hogy *az irányítókra nézve is kötelező játékszabályokat,* valódi, operatív alkotmányt teremtsen magának, és — ami ehhez elengedhetetlen — olyan szervezett hatalom összpontosuljon a társadalom kezében, amivel — erkölcsi, üzleti, szervezeti, jogilag artikulált szankciók révén — a játékszabályokat be is tartathatja.

A hatalom újraelosztása, a metakontroll újratárgyalása és rögzítése a társadalmi skizofréniából, apátiából, bénaságból való gyógyulás útja, a gazdaság modernizálásának, szerkezeti átrendeződésének gazdaságpszichológiai és politikai pszichológiai alapja. A gazdasági reform a társadalmi fordulat gyermeke. A kérdésre tehát, hogy *humán oldalról* mi a kibontakozás akcióhipotézise — lehet, hogy meglepetést vagy csalódást keltően — a gazdaság és politika területeire alkalmazott szociálpszichológia művelője azt válaszolja: a legérzékenyebb pontján, a metakontrollal manipulált (manipulálni próbált) ember jókedvét — tán épp a felszabadulás utáni első évek jókedvét — kell visszaadni. E jókedvből születhet csak alkotó kedv, nemzeti összefogás.

A hatalom, a szakértők és a társadalom viszonya a kibontakozásban

Kibontakozási és reformprogramjaink eddigi gyakorlata az, hogy kis csoportok, bizottságok, tanácsadó vagy hatalmi grémiumok kidolgoznak egy gyógyító javaslatot, aztán azt kiadják a lakosságnak megvitatásra vagy tudomásulvétel végett. A megvitatás és a tudomásulvétel között nincs lényegi különbség, még ha a különböző rendű és rangú vezetők ki is mennek az üzemekbe, alapszervezetekbe, hogy közvetlenül találkozzanak a lakosság csoportjaival. A kommunikációs feltételek ugyanis e találkozókon olyan rosszak, hogy egyetlen valódi vitapont valódi megvitatását sem lehet tőlük várni. Elfogódott hozzászólók lámpalázasan, belezavarodva mondják el, ami nekik nem tetszik, de oly mértékig öncenzúrázva, hogy ebből nem nagyon lehet kihámozni a *Vox Populi, Vox Dei* üzenetét. Az ezekre a hozzászólásokra adott, a valahol a felhő-régiókban székelő hatalom képviselőjének megfellebbezhetetlen tekintélyével nyomatékosított válaszok aztán már a végső szót jelentik (*ez* a Vox Dei!). Ebben a „vitában" nem csoda, ha a hatalom kiküldöttje „félreérti" az alulról jövő hozzászólásban rejtőző üzenetet, s az esetek többségében egyáltalán nem veszi azt figyelembe „válaszában". Nyugodtan megteheti, mert nincs mód a mellébeszélés leleplezésére, a „miért ezt hozod ki a felszólalásomból, én nem ezt akartam mondani, sőt épp az ellenkezőjét!" típusú kommunikációkiigazításra.[4]

A lényegi különbség ott kezdődne, ha nem előre elkészített anyagokat adnának ki tudomásulvételre (vagy vitára, ami a metakontroll szempontjából egyremegy), hanem az érintettek álláspontját akarnák szenvedélyes kíváncsisággal és felhasználásuk őszinte törekvésével felszínre segíteni. A különféle magas bizottságok gazdag faunáját nemcsak közgazdászok és szociológusok bírálják [4], hanem az akciókutatási csoportépítésnek, a humán rendszerekben létrehozandó változásoknak szociálpszichológus szakemberei is [25]. Terhükre írják, hogy ezek a bizottságok hosszú, nagy erőbedobással folytatott tanácskozások után sem képesek kizökkenni a régi ökörcsapásokból! A tanácskozásokból csak az jön ki outputként, amit a részt vevő intézmények képviselői inputként magukkal hoznak (*„garbage in, garbage out"*), mert közben meg sem próbálják áttörni saját szemléleti korlátjaikat. Nem kezdenek gyanakodni, hogy e patológiai helyzet okainak egyik fele (lehet, és sok eddigi bizottsági ülés ezt valószínűsíti: a nagyobbik fele!) bennük van. Nem feszélyezi őket, hogy azok, akiknek a jövőjét e grémiumokon megszerkesztik, még képviselőik révén sem lehetnek jelen. (Ők majd „idejekorán" megkapják a számukra elhatározott teendőket, és a „megvitatáskor" hangosan csatlakozhatnak vagy halkan szitkozódhatnak — szabad választásuk szerint.)

Úgy tűnik, hogy bármennyire új és izgalmas hangot képvisel szellemi életünkben, a „Fordulat és reform"-ot megalkotó kiscsoport sem zökkent ki ebből az ökörcsapásból. Hallgatólagosan ugyanis még mindig egy téves előfeltevést látszik ápolni. Nevezetesen azt, hogy az értékválasztás, a stratégiák betájolása az egész társadalmat érintő alapkérdésekben szakértők feladata, nem pedig azok természetadta joga, akik az értékeket élik, a stratégiákat pedig nyereségként vagy veszteségként meg fogják tapasztalni.

[4] Egyébként, hogy megfelelő kommunikációs feltételek mellett milyen messzire lehet jutni az igaz vélemények kiadásában és összegyűjtésében, ennek a közelmúltban tanúja voltam egy vállalatnál. Egy sikeres félév után a belső vállalkozás külső feltételeinek artikulálását kidolgozó vállalatvezetőség és meghívottak csoportja a 635-ös módszer és a csatlakozó véleménykifejtő, illetve csiszoló módszerek felhasználásával összeállított egy olyan határozott, keményen fogalmazó, a lélek mélyebb rétegeit, az átélést és eltökéltséget tükröző, mindenki álláspontját integráló anyagot, hogy ahhoz képest a „Fordulat és reform" tétova köntörfalazásnak tűnik [23]. De ezt példázza a közmegegyezést vállalati szinten erősítő magatartástudományi tréningek hosszú sora is: ott mindig születik olyan javaslat, amely a fejszét a fák gyökerére tenné.

A döntéselmélet a döntések szakmai értékétől megkülönbözteti az *elfogadásértéket*, és helyzetenként (szettingenként) eltérő fontosságot jelző pontszámot rendel melléjük. Így adódhatnak olyan helyzetek és összefüggésrendszerek is, amikor a döntés elfogadásértéke messze meghaladja szakmai-minőségi értékét (vagyis sokkal fontosabb, hogy az érintettek elfogadják, mint az, hogy szakmai szempontból teljesen korrekt legyen). Könnyű belátni, hogy ha azoknak, akiknek majd végre kell hajtaniuk a döntést, ez valamiért nem tetszik (és képesek és hajlandók is akadályozni a végrehajtást), keveset változtat a végeredményen az, hogy az úgyis elszabotált döntésnek milyen volt a szakmai minősége [13].

Ámde az elfogadásérték sohasem szűk grémiumok ügye, hanem széles néprétegeké, foglalkozási csoportoké, egész régiók népességéé, és ezek egymástól jól elkülönült — a parlamentben és egyéb *fair play* fórumokon megszervezett — érdekképviseletéé. Mondandóm itt nagyon hasonlít a „Fordulat és reform" szerzőinek a reform politikai feltételeiről alkotott véleményéhez. Egy alapvető ponton azonban különvéleményt tartok fenn. Vallom, hogy önmagában nem elég a polgári demokráciák vívmányainak átvétele — ezek ugyanis az érintetteknek többnyire csak közvetett és utólagos bekapcsolódásra nyújtanak lehetőséget. Mindezeket a demokratikus intézményeket nem nélkülözhetjük, de ennél *jóval többre* van szükség. Az elfogadásérték legdöntőbb komponense ugyanis nézetem szerint az, hogy az érintettek az akaratképzésben *annak legelső pillanatától kezdve* részt vegyenek. Ez azt jelenti, hogy kezdettől az érintettek álláspontját kell keresnünk, kutatnunk, és az ő álláspontjukból, velük együttműködve, az ő folyamatos ellenőrzésükkel a közös alkotást újra meg újra kiigazítva kell kialakítanunk az egyre nagyobb szakértői minőségértékkel rendelkező programjavaslatot.[5] Az ily módon készült program magától értetődően magas elfogadásértékkel bírna. Nem számíthat azonban erre egy olyan javaslat, amelyet úgy alkottak meg, hogy harminc ember összedobta a bölcsességét, és a legnagyobb jószándékkal és felelősségérzettel ugyan, de mégiscsak saját szakmai és emberi szemléleti korlátainak foglyaként — 10 milliónak magyarázta el, hogy mit kell kívánnia.

Mit kíván a magyar nemezet? — ezt nem nagyon kérdezték tőle az elmúlt évtizedekben, és sajnos, a Fordulat és reform szerzői is elmulasztották e kérdést föltenni.

Szép, ha a közgazdász arra figyelmezteti a politikust, hogy kettőn áll a vásár. De saját magának is bele kell nyugodnia, hogy végeredményben úgyis csak az a változtatás vezethet sikerre, amit a társadalom is akar, amit társadalmi folyamatok is alátámasztanak, amit tehát az ő szakértelme is csak hézagosan tud megsejteni, de előírni semmiképpen. Évek óta mondjuk: évtizedekig rettegtünk a spontaneitástól. Attól a szabad gomolygástól, tömörülésektől, csomósodásoktól és szétszakadásoktól, amelyek a szuverénül alakuló társadalom kreatív erőinek dinamizáló hatására bontakoznak ki. De már ezek az évek is évtizedekbe nőnek, s a spontaneitás még mindig gyanús. „Második" és „harmadik" társadalmunk különféle szféráinak egyes torzulásai e tisztázatlan helyzet számlájára írhatók. A torzulások társadalmi költségei pedig — a pénzben kifejezhetők és a kifejezhetetlenek egyaránt — minden elvesztegetett perccel nőttön nőnek. S azok, akiknek ez kötelességük lenne, továbbra is haboznak észrevenni, hogy micsoda érték rejlik a társadalom szuverén

[5] A jövőkutatók az elektronizáció kapcsán kibontakozó *megatrendekben* felfedezni vélik a 200 éves képviseleti demokrácia felcserélődését egy ma még elképzelhetetlen tökéletességű részvételi demokráciára. A részek és egyének autonómiája és a szupertechnológiával létrehozott hatékony akaratösszegzés nem csak a termelőszervezetekben, de a politikai intézményekben is teljessé teszi a kreatív kezdeményezések és a vezetők és vezetettek közötti kölcsönhatás harmóniáját. Addig azonban a képviseleti demokráciának fejlettebb és nem csökevényes formáival kell élnünk. Különösen egy múltat és jövendőt megszenvedett, magas történelmi iskolákat kijárt felnőtt népesség körében [17].

kezdeményezéseiben, és micsoda károkat okoz, ha e folyamatokat föld alá szorítják, vagy „jobbik" esetben levegőnek nézik. E késlekedés aképpen növeli a kárainkat, amint a legenda szerint az utolsó római király, a Gőgös Tarquinius latolgatása tette egyre borsosabbá számára a Sybilla jóslatainak árát.[6]

A világban körülnézve láthatjuk, hogy a gazdaságirányítók nem mindenütt néznek ferde szemmel a spontaneitásra. Sikereik pedig önmagukért beszélnek. Még mindig nem közhely a japán gazdaságpolitikára hivatkozni, amely e téren is élen jár. Felismerni, ami magától nő, és ezt támogatni — ebben igazán nagyok a japánok. Meg abban, hogy ha felismerésük tévesnek bizonyul, gyorsan meg tudják tagadni tévútjukat, hogy ráállhassanak a spontán folyamatok által megmutatott ösvényre [19], [20], [21].

A japán csodának ezt a titkát lesték el azok az úttörő szellemű amerikai és multinacionális vállalatok, amelyek ennek szellemében teljesen átalakították vezetési módszereiket. Az új módszer, a KÖMEV (a Közibük Menéssel Való Vezetés), két vezérlő elve: először, a vezető tudja meg a leghitelesebb forrásból, hogy *ott lenn* mit látnak jónak az emberek [20]. Ezért sétál el nap mint nap a vezérigazgató a tervezőmérnökök, technikusok, munkások közé. Másodszor, az így megokosodott hatalom könyörtelenül hajtsa és hajtassa is végre az érintettek által sugallt javító javallatokat. Nálunk természetesen mindkét elem csaknem teljesen hiányzik a gazdasági gyakorlatból, nem is tudni, melyik inkább. (Talán mégis a második: mert néha azért felszivárog az emberek óhaja a magasabb fülekbe, csak arra nincs „odafent" semmi hajlandóság, hogy a szubsztanciális racionalitás parancsának érvényt is szerezzenek [14].)

Itt áttérhetünk arra a lényegbevágó kérdésre, hogy hogyan oszoljék meg a metakontroll *a nép, a szakértők és a hatalom* között? Legjobb, ha válaszomat születése körülményeivel együtt adom elő. 1965—1966-ban egy évet töltöttem a Kölni Egyetem Összehasonlító Szociológiai Intézetében a Szalai Sándor akadémikus által kezdeményezett UNESCO időmérleg-vizsgálat koordinátoraként. Ott tanultam meg azt a leckét, hogy optimális esetben miként oszoljanak meg a döntési jogkörök egyfelől a tudás birtokosai, másfelől a döntés által érintettek között. Természetes, hogy mindkét nagy párt — a CDU éppúgy, mint az SPD — igyekszik a saját szakértőivel bebizonyítani, hogy az ő programja helyes, az ellenlábasé pedig elhibázott. S mit tehet a szociológus, akihez egyik vagy másik párt szakvéleményért fordul? A megoldás, amit a kölni szociológusok találtak, máig is megvilágosító erejű. A jó szociológus először is a maga tudományos lelkiismerete és szakmája számára tisztázza, hogy a vizsgált kérdésben milyen a nép, a szakértő és a hatalom háromoldalú kapcsolatának természete. Meg kell egymástól különböztetni azokat a kérdéseket, amelyekben szakértők dönthetnek specifikus ismereteik szerint, és azokat, amikben több járható út közül az érintettek — egyes esetekben a hatalom, más esetekben közvetve vagy közvetlenül a nép — adott értékkötődéseik alapján, maguk választhatnak. Ha a kettőt összekeverjük, ebből zavar származik és manipulációs kísérletek számára nyílik tér [22].

Az SPD és CDU példája olyan képletet mutat, ami egypártrendszer esetén nem jöhet ilyen tisztán létre. De az igenis lehet, hogy az alternatívákban gondolkodás polgárjogot kapjon a társadalomban, s az egyik irányzat szakértői fedjék fel, ha a másik irányzat szakértői értékvonatkozást, ideológiát, csoportérdeket kevernek bele az objektívként eladni szándékozott szakvéleménybe. Ez a szigorú és

[6] Már nem tanítják a középiskolában, ezért emlékeztetőül: a Sybilla először kilenc könyvet kínált a királynak Róma jövőjének alakulásáról, de a Gőgös sokallta az árat értük. Erre a jövőbe látó hármat a tűzbe dobott, de a maradékot ugyanannyiért kínálta. Tarquinius újra elutasította őt. Újabb három könyv repült a tűzbe. S az utolsó három — kilenc könyv áráért — végre elkelt a meghökkent királynál.

azonnali ellenőrzés, amit az éppen kormányzó irányzat fölött a vele nyíltan és intézményesen szembenálló, őt bármikor felváltani képes és hajlandó alternatív irányzat gyakorol, nem nélkülözhető a modern politikai rendszerekben. Számomra a legfőbb kölni tanulság: a szakértő akkor teszi a legjobbat, ha saját megbízója szemléleti korlátait igyekszik megmutatni neki, és nem engedi összemosódni a csak szakmailag eldönthető kérdések nem túl széles sávját az érdekeken és értékrendszereken, kulturális vonzódáson, filozófián alapuló választások számára fönntartandó zónával.

Az akciókutatás szellemében az egészséges társadalomért

Ha a társadalmon elhatalmasodik a betegség, a gyógyítás során meg kell újítani a társadalom szervezetét, de először magának az „orvosnak" kell megújulnia, le kell számolnia a legalattomosabb veszéllyel, saját szemléleti korlátaival. Vagyis minden társadalmi reform *önreformmal* kezdődik. Ennek véghezviteléhez pedig az akciókutatás eredményeit — ha a technikáit nem is teljesen, de a szellemét mindenképpen — kell átvenniük a reformereknek.

A Kurt Lewin által kidolgozott, s a negyvenes évek óta a társadalomtudományokban fokozatosan terjedő akciókutatási paradigma a gyakorlati szervezetfejlesztés során bizonyította, hogy leomlasztja a válaszfalat a kutatók (szakértők, tanácsadók) és az érintettek (a problémákkal küszködők, kliensek, megrendelők) között, s ezért megfelelő eszköz a megkövült szemléleti gátak ledöntésére. A megszívlelendő tanulság tehát: a tanácsadók grémiumai is csak úgy érhetnek el komoly eredményeket a problémamegoldás során (nem is beszélve az eleve rigidebb, türelmetlenebb logika alapján működő hatalmi grémiumokról!), ha az akciókutatási modell szerint, optimális csoportfeltételek mellett, hatékony kommunikációban kutatják fel az érintettek aggodalmait, reményeit, titkos vágyait, rejtett vagy óvatosan manifesztálódó stratégiáit, és ezek segítségével módosítják, vagy átalakítják, akár gyökeresen is, a saját korábbi magyarázó modelljeiket, emberképüket, értelmezési kereteiket és cselekvési programjaikat.

Az akciókutatási módszer alkalmazásával a kutató az érintetteket mintegy kutatótársakká avatja (fel is készítve csoportjaikat az önerőből való problémamegoldás és ehhez szükséges önfejlesztés módszereire), velük együtt kezdi és a velük létrehozott konszenzussal fejezi be a rendszer szubjektív és objektív torzulásainak felszámolására, a megújulásra és kibontakozásra irányuló kutatást és akciót. Ezzel az akciókutatás túllép a döntéselmélet korlátain. Bármennyire fontos felismerése ugyanis a döntéselméletnek a szakmai és az elfogadásérték korábban jelzett megkülönböztetése, ez nem változtat azon, hogy a (patológiás) rendszer résztvevőit két csoportra, döntéshozókra és végrehajtókra választja szét.

A rendszer hibás működésének átalakítása a vállalati szintű szervezetfejlesztési akciókutatásban a Kurt Lewin által kidolgozott *„unfreezing–moving–refreezing"* modell szerint zajlik le. Mit jelent ez? *Unfreezing:* a rendszer a régi módon már nem képes működni, vészes mértékűek a veszteségei, és a repedéseket senki nem tudja, vagy nem hajlandó betömni a régi vezetés égisze alatt. *Moving:* ebben a feloldott állapotban a kutatók és a rendszer résztvevői nyíltan keresik az eddigi kurzus mögötti téves előfeltevéseket, a hivatalnoki szemlélet korlátaiból eredő zavarokat; olyan új megállapodásokat hoznak létre, amelyektől az eddigi érdekteleneknek vagy csendes elszabotálóknak kedvük kerekedik kooperálni. *Refreezing:* a megállapodások és biztosítékaik új medrekbe terelik a hétköznapi tevékenységet; a megújulás konszolidálódik.

Az akciókutatási manrézák vállalati szinten a helyes formájukban is már évtizedes múltra tekintenek vissza nálunk [26]. (Emellett természetesen olyan kísérle-

tek is történnek az akciókutatás alkalmazására, amelyek e paradigmának csak az elnevezését veszik át, csak a külsőségeit majmolják, valójában azonban továbbra is a régi merev beállítódással kezdik a problémákat.) Újabban a vállalatok és minisztériumok viszonylatában is megindult a közmegegyezésnek ezzel a humán technológiával való keresése [26].

Ám a Kurt Lewintől származó akciókutatási paradigma (a szociológia és a pszichológia forradalmi szintézise) nem csak túlkötött (overbounded) rendszerű szervezetekben, például a vállalatoknál alkalmazható, hanem *minden* olyan rendszerben, ahol a torzulás egyidejűleg objektív és szubjektív jellegű vagyis mind a tárgyi világban, mind az alanyban jelen van [12], [24], [25]. (Az sem nagyon érdekes, melyikkel kezdődött: a rendszer gyenge működésével keletkező torz feltételek nyomorították-e meg szemléletünket és reagálásmódunkat, vagy szemléletünk korlátai, rigiditásunk, előítéleteink hozták-e a fejünkre a nehéz időket.)

Kurt Lewin az akciókutatás szellemében úgy kezelte például a közösségi előítéleteket, hogy kiscsoportos vitákban, az inadaptívan reagáló kisebbség és az előítéletes magatartással őket hátrányos helyzetükbe újra meg újra visszajuttató többség képviselőinek közös problémamegoldása során velük magukkal hozatta felszínre a közösség betegségének objektív és szubjektív elemeit. A magyar gazdaság és társadalom gyógyításához természetesen más technikára van szükség, hiszen itt a hibás rendszer méretei, illetve az elemei közti kapcsolatok egészen mások. A lényeg, az alkalmazandó paradigma azonban azonos. Antal Lászlóéknak is előbb kellett volna megkérdezniük az érintettek kis- és nagycsoportjaitól, hogy „mi a hézag", semmint saját problémadefiníciójukat a megoldás útjaként felkínálni. (Itt persze rögtön visszakoznom kell. Óhajom nem reális. A közérzet feltérképezésének szervezeti feltételei is hiányoznak, meg szubjektív feltételei is, hiszen az emberek nem szokták meg, hogy nyíltan kimondják, amit éreznek. Ahhoz, hogy az érzéseket a mélyből a felszínre hozzuk, valóban szükség volt egy ilyen felkavaró anyagra is, mint amilyen a Fordulat és reform. Nem mint kész programra, hanem mint a társadalomból valódi reakciókat kiváltani képes szondára. Vagyis ez a dokumentum fő funkciójában az akciókutatásnak még nem a kutatási, hanem az akciótérfeléhez tartozik, és az első igazi kutatási része, a *diagnózis*, csak ezután következik.[7] Egyébként ezt a szerzők is megengedik, sőt ennek módjaira is vannak nyitott, előremutató elképzeléseik.)

A lényeg azonban nem az, hogy a társadalom minek a hatására indul el a reform és a fordulat útján, hanem az, hogy a reformfolyamat közben magára találjon, öntevékennyé váljon, és a saját képére formálja az eredeti elképzeléseket. Ebben nagy szerepet játszhatnak a Fordulat és reform szerzői által is javasolt helyi reformmozgalmak, egyesületek, munkahelyi reformklubok, reformmal foglalkozó körök, amelyek fórumot adhatnak az érintetteknek, s ezzel a reform tömegbázisának megszerveződéséhez szolgálhatnak keretül.

A fordulatot úgy kell tekintenünk, mint egy nemzeti tanulási folyamatot, amely a magyar nép önérzetének, a nagy teljesítményeket megalapozó kiválóságérzetének kialakításával, társadalmunkban az akaratképzés alulról felfelé irányuló rendjének megszilárdításával megvalósítja Széchenyi álmát: a kiművelt emberfők társadalmát, állampolgári méltóságunk és nemzetközi hitelünk, tekintélyünk megújult világát.

[7] Az akciókutatás a nálunk is széles körben használt Cunningham-féle folyamat-modell szerint akció-elemek és kutatási elemek váltakozásából áll. Eszerint a rendszerfejlesztés folyamatában egy bevezetett kísérleti intervenció: akció-elem; ennek hatásvizsgálata, az ebből felállított diagnózis: kutatási elem, ami viszont újabb akció-elem előkészítését szolgálja [6], [16], [24], [25].

Hivatkozások

[1] *Angyal Ádám:* Válasz a Fordulat és reform című tanulmányra. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[2] *Antal László és munkatársai:* Fordulat és reform. Hazafias Népfront Társadalompolitikai Tanácsa, 1986.
[3] *Barta Tamás—Benedek András—Varga Károly:* Az emberi erőforrással való gazdálkodás. Ipari Szemle, 1986. május.
[4] *Báger Gusztáv:* Társadalmi viták a VII. ötéves tervről. Tervgazdasági Fórum, 1986. 1. sz.
[5] *Berecz János:* Ideológiánk a változó világban. Népszabadság, 1987. november 14.
[6] *Cunningham, B.:* Action research: Toward a procedural model. Human Relations, 1976. Vol. 29. No. 3.
[7] *Ferge Zsuzsa:* Válasz a Fordulat és reform című tanulmányra. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[8] *Hankiss Elemér:* Diagnózisok. Magvető, 1986.
[9] *Hofstede, G.:* Culture's Consequences: International differences in work-related values. Sage, London, 1980.
[10] *Kapolyi László:* Ipari szerkezetátalakítás és emberi erőforrás. Előadás az Ipari Minisztériumban a szerkezetátalakításról rendezett ankéton. 1987. június 29.
[11] *Krulis-Randa, J. S.:* Human resources. From object to component of corporate strategy. EIASM Conference, Brussels, 1986. március.
[12] *Lewin, K.:* Akciókutatás és kisebbségi problémák. A Csoportdinamika című tanulmánykötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
[13] *Maier, N. R. F.:* Problem solving discussions and conferences: Leadership methods and skills. McGraw—Hill, New York, 1963.
[14] *Matejko, A. J.:* In search of new organizational paradigms. Praeger, New York, 1986.
[15] *McClelland, D. C.:* Toward a theory of motive acquisition. American Psychologist, 1965. Vol. 20. 321—333.
[16] *Moser, H.:* Praxis der Aktionsforschung. Kösel, München, 1977.
[17] *Naisbitt, J.:* Megatrendek: Tíz új irányzat, amely átalakítja életünket. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1987.
[18] *Odiorne, G. S.:* Strategic Management of Human Resources: A Portfolio Approach. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1984.
[19] *Ouchi, W. G.:* Markets, bureaucracies, and clans. Administrative Science Quarterly, 1980. Vol. 25. No. 1. 129—141.
[20] *Peters, T. J.—Waterman, R. H.:* A siker nyomában. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[21] *Peters, T. and Austin, N.:* A Passion for Excellence: The Leadership Difference. Fontana—Collins, Glasgow, 1985.
[22] *Scheuch, E. K.:* Die Sichtbarkeit politischer Einstellungen. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1965. Vol. 17. 169.
[23] *Szalai László:* Belső vállalkozás a Mecseki Szénbányáknál. Ipargazdasági Intézet. Kézirat. 1987.
[24] *Varga Károly:* Lehet-e önállóságra utasítani a vállalatokat? Közgazdasági Szemle, 1986. 4. sz.
[25] *Varga Károly:* Rejtély, hogy miért nem vagyunk innovatívabbak. Társadalomkutatás, 1987. 3. sz.
[26] *Varga Károly:* A hazai magatartástudományi szervezetfejlesztés tíz éve. Ipargazdasági Szemle, 1987. augusztus.
[27] *Wilden, A.—Wilson, T.:* The Double Bind: Logic, Magic, Economics. In: Sluzki, C. E., Ransom, D. C.: Double Bind: The Foundation of Communicational Approach. Grune & Stratton, New York, 1976.

Új helyen, új szolgáltatásokkal várja a Kisvállalkozási Bank

A Kisvállalkozási Bank (KVB) alapvető feladata a vállalkozások — elsősorban a kisvállalkozások — finanszírozása. Tevékenységét fokozatosan bővítette, üzletágai a következők:

- betétgyűjtés,
- csekkszámlák és kisszövetkezetek bankszámláinak vezetése és a számlatulajdonosok pénzforgalmának lebonyolítása,
- hitel- és kölcsönnyújtás,
- lízing, bérlet- és haszonbérleti ügyletek finanszírozása és lebonyolítása,
- részvétel vállalkozásokban ideiglenes vagy végleges tőkejuttatással, illetve gazdasági társulással,
- megtakarítások megbízás alapján történő befektetése,
- áruszállításból és szolgáltatásból származó követelések megelőlegezése, vásárlása és eladása (factoring ügyletek),
- innovációval összefüggő pénzügyi tevékenység folytatása,
- kezességvállalás és bankgarancia nyújtása, amennyiben a vállalt kötelezettség pénzben teljesíthető,
- pénzügyi tanácsadás, vagyonkezelő szolgáltatások nyújtása,
- értékpapírok kibocsátása, vétele, eladása, megőrzése és kezelése,
- értékpapírok kibocsátásának lebonyolítása,
- devizahatóság felhatalmazása alapján — az általa meghatározott körben és feltételek szerint — valuta- és devizaműveletek végzése, ezekkel összefüggő számlakapcsolatok létesítése.

A kisüzemi vállalkozásoknak, a kisvállalatoknak, a kisszövetkezeteknek, a szakcsoportoknak, a gazdasági munkaközösségeknek, a polgári jogi társaságoknak, a kisiparosoknak, a kiskereskedőknek minden üzletágban partnere a bank. Különös gondot fordít a magán- és társas vállalkozások számlavezetésére, az újonnan bevezetett számlavezetési kötelezettség kulturált, gyors kiszolgálására.

Kedvező kamatfeltétel mellett fogadja a gazdálkodó szervezetek rövid távú betéteit, eszközöket ad lízingbe számukra, társulásokat hoz létre velük, rövid lejáratú termelési hitelt nyújt, valamint végleges és ideiglenes tőkét biztosít. Rendelkezésükre áll az innováció finanszírozásában és az értékpapírügyletek lebonyolításában is.

A KVB jellemzője, hogy maga is vállalkozó. Ennek megfelelően hozza üzleti döntéseit. Gazdaságos, gyors megtérülési célok finanszírozására törekszik.

A KVB a továbbiakban — e lap hasábjain — részletesen is ismerteti különböző üzletágait és a finanszírozásában követett elveket.

Kérjük, kísérje figyelemmel közleményeinket.

Új címünk: Budapest V., Kálmán Imre u. 22.
Telefon: 328-700, 328-708

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 2. sz. (229—235. l.)

PAÁL BEATRIX

A közgazdasági termodinamika felé

Hozzászólás Bródy András, Martinás Katalin, Sajó Konstantin cikkéhez

A termodinamika és a közgazdaságtan összekapcsolása nem az egyedüli példa arra, hogy két, hagyományosan egymástól igen távol eső tudományág közös vonásait felismerve, az egyik által elért eredményeket sikerrel lehet átültetni a másikba. A fenomenológiai termodinamikában már a századfordulóra kialakult a fogalomalkotásnak az a sajátos módszere, amely kitűnik logikai egzaktságával, és amely már az 1920-as évekre messze meghaladta eredeti alkalmazási területét, az elemi hőjelenségekre vonatkozó ismeretek átfogó rendszerbe foglalását és leírását.

A termodinamikai szemléletmód alkalmazására irányuló törekvések a közgazdaságtanban néhány egyszerű hasonlóságon alapulnak. A folyamatok megfordíthatatlansága, a kölcsönhatások közelhatás jellege olyan alapvető sajátosságok, amelyek analógiák keresésére csábítanak. E rokon vonások formálisan a matematikai struktúra hasonlóságában fejeződnek ki.

Ez az írás a továbbiakban elsősorban *Bródy András—Martinás Katalin—Sajó Konstantin: Közgazdasági és termodinamikai mérés* című cikkére [1] támaszkodik, pontosabban a cikk egyes következtetéseit elvetve, egy másik értelmezés lehetőségét villantja fel.

Mindenekelőtt röviden összefoglalom Bródy András és szerzőtársai főbb téziseit:

A modell a vállalat, a népgazdaság vagy bármely más gazdasági egység, mint rendszer leírására alkalmas, mégpedig a következőképpen:

Rendelkezésre áll r-féle termék, illetve szolgáltatás, rendre N_1, N_2, ..., N_r mennyiségű, mégpedig természetes egységben mérve, ezenkívül M mennyiségű pénzeszköz. Ez az r+1 paraméter egyértelműen meghatározza a rendszer állapotát az r+1 dimenziós tér pozitív ortánsában, az állapottérben. A rendszer összértékét (vagyonát, melyet C jelöl) a

$$C = \sum_{i=1}^{r} \mu_i Ni + M \qquad (1)$$

kifejezés adja, ahol a μ_i-k alkalmasan választott súlyokat — belső árakat —jelentenek. A μ_i intenzív paraméterek az N_1, N_2, ... N_r, M független extenzív paramétereknek bizonyos tulajdonságokkal rendelkező függvényei.

Az extenzív paraméterek mérlegegyenletei a következő formájúak:

$$dN_i = J_i + S_i \qquad (2)$$

ahol S_i a forrássűrűség (a termelés és fogyasztás egyenlege), J_i az áramsűrűség

Paál Beatrix egyetemi hallgató, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.

(importtöbblet). A pénzkészlet megváltozására — bevezetve a μ_i^* külső árakat, és I_M-mel jelölve a rendszerbe beruházott pénzt — teljesül, hogy

$$dM = -\sum_{i=1}^{r} \mu_i^* J_i + I_M \tag{3}$$

feltéve, hagy a gazdasági alrendszer nem hoz létre pénzt.

$$dC = \sum_{i=1}^{r} \mu_i \, dN_i + dM = \tag{4}$$

$$= \sum_{i=1}^{r} \mu_i (J_i + S_i) - \sum_{i=1}^{r} \mu_i^* J_i + I_M =$$

$$= \sum_{i=1}^{r} \mu_i S_i + \sum_{i=1}^{r} (\mu_i - \mu_i^*) J_i + I_M$$

$$dC = dK + dR + I_M \tag{4}$$

Itt dR jelöli a kereskedelmi, dK a termelési többletet.

A szerzők a formális analógia alapján, valamint a pénz általános egyenértékes szerepére hivatkozva a (3) egyenletet tartják a termodinamika I. főtétele megfelelelőjének.

A továbbiakban a vagyonváltozás mérésére alkalmas függvényt konstruálnak, és bizonyítják, hogy van olyan — általuk T-vel jelölt és gazdasági hőmérsékletnek nevezett — függvény, amely dC egyelőre kezelhetetlen formáját teljes differenciállá alakítja. Az A és B állapotok közötti vagyonváltozást mérő

$$\int_B^A \frac{dC}{T} \tag{6}$$

határozott integrál már kiszámítható. Az így definiált, és az entrópiadefiníció analógiájára kialakított mérőfüggvény jól használhatónak tűnik, feltéve, hogy a T függvényt is sikerül megfelelően meghatározni.

Az I. főtétel értelmezése

Véleményem szerint érdemesebb az I. főtétel megfelelőjének nem a (3), hanem a (4) egyenletet tekinteni. Ennek indoklásához először a termodinamika I. főtételének klasszikus értelmezését kell szemügyre vennünk, amely azt mondja ki, hogy egy rendszer energiájának dE megváltozását a rendszeren végzett dW munka és a rendszerrel közölt dQ hő összege adja.

$$dE = dW + dQ \tag{7}$$

A hőközlés fogalma (egyelőre) világosnak tűnik, a munkavégzés pedig a térfogati munkát jelenti, vagyis a p nyomású gáz dV térfogattal való összenyomásához szükséges energiabefektetést. A

$$dW = -pdV$$

képlet felhasználásával (7) a következő alakban írható:

$$dE = -pdV + dQ \tag{8}$$

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a gazdasági rendszer pénzkészletének, illetve összvagyonának változását leíró egyenletek közül melyik felel meg inkább ennek a termodinamikai összefüggésnek. Ha összehasonítjuk a

$$dM = -\sum_{i=1}^{r} \mu_i J_i + I_M \tag{3}$$

és a

$$dC = \sum_{i=1}^{r} \mu_i \, dN_i + dM \tag{4}$$

egyenleteket, első ránézésre feltűnő, hogy (4) magában foglalja (3)-at. Ez azt jelenti, hogy ha a gazdasági rendszerben az energiatételhez hasonlóan valamiféle teljes elszámolásra törekszünk, akkor megfontolandó, hogy (4) első tagját — tehát a termékek és szolgáltatások mennyiségének változását — ne vegyük-e ebbe bele. Ez nyilván attól függ, hogy képvisel-e valamit a rendszer „összenergiájában" a rendelkezésre álló termékek és szolgáltatások halmaza. Szerintem a válasz csakis igenlő lehet.

Egy fizikai példa kellően szemléletessé teszi ezt: Az összenyomott rugóhoz, feltöltött akkumulátorhoz vagy a magasba emelt testhez is hozzárendelünk (ún. potenciális) energiát, anélkül, hogy ez az energia bármilyen formában megnyilvánulna, mégpedig azért, mert egyrészt „emlékszünk", hogy energiát kellett befektetni ennek az állapotnak a létrehozása érdekében, másrészt „előre tudjuk", hogy alkalmas körülmények között ezek a testek munkavégzésre — energialeadásra — lesznek képesek. Könnyen megtalálható ennek az indoklásnak a közgazdasági párja. Potenciálisan pénzt tárolnak az áruk is, hiszen eladásukkal pénzbevételhez lehet jutni, és előállításuk is csak bizonyos ráfordítások felhasználásával volt lehetséges.

De hivatkozhatunk más indokokra is, melyek a (4) alak mellett szólnak. Például az energiafogalomról kialakult szemléletünkre, ami azt sugallja, hogy a rendszer összes energiája olyan „valami", ami kifejezi annak *nagyságát*, *erejét*, és ezért annak növekedése kedvezőbb helyzetet jelent. Mindennek érvényesnek kell lennie a gazdasági rendszerre alkalmazott energiafogalom esetében is. Ha a (3) egyenletet feleltetnénk meg az energiatételnek, az ellentmondana ezen elvárásnak. (3) szerint ugyanis a rendszer energiája például úgy is növelhető lenne, ha a javakat egyszerűen elkótyavetyélnénk, hiszen legyen μ_i^* akármilyen kis pozitív szám, mivel J_i az eladás esetében negatív, tehát dM pozitív lesz. Az ilyen tevékenység eredményét azonban nyilván nem tekintjük energianövekedésnek. Ezzel szemben, ha a rendszer összes energiáját a (4) egyenlettel, mint a termodinamika I. főtételének megfelelőjével értelmezzük, ez csak akkor nőhet a javak eladásával, ha a belső árnál magasabb külső áron sikerül az értékesítés.

Egy további szempont is amellett szól, hogy a (3) helyett a (4) egyenletet hozzuk kapcsolatba a termodinamika I. főtételével. Ennek kifejtéséhez azonban előbb tisztázni kell, hogy milyen alapon lehet pontosan megkülönböztetni a hőközlést és a munkavégzést, tehát az I. főtételben az energiaváltozást adó két energiaközlési formát. Ehhez pedig már itt fel kell használnom a rendezetlenség — később részletesebben tárgyalandó — fogalmát. Eszerint a hő olyan rendezetlenül átadott energia, amely a részecskék között véletlenszerűen oszlik el. A munka viszont rendezetten (például egy adott irányú erőhatással) közölt energia. Tisztán fenomenológiai (vagyis nem a mikroállapotok felőli, a részecskék viselkedésének törvényeit vizsgáló, hanem az egész rendszer — mikroszinten részben nem is értelmezhető — állapotjellemzőire támaszkodó) közelítéssel: a rendszer összes energiaváltozásából

a hőközlésnek az impulzusadás nélkül átadott energia, a munkavégzésnek pedig az impulzus adásával átadott energia felel meg.

E rendezetlen és rendezett energiaátadásnak a gazdasági életből vett megfelelői is jobban elkülöníthetővé válnak, ha a (4) egyenletet állítjuk párhuzamba a termodinamika I. főtételével. Ekkor ugyanis a termékáramlást feleltethetjük meg a munkavégzésnek, és a pénzáramlást a hőközlésnek. Egy áru be- vagy kiáramlása elsősorban saját piacán érezteti hatását, tehát mondhatjuk, hogy ez egy irányított, rendezett energiaátadás. A pénzforgalomnál nem ez a helyzet. Az a gazdasági szereplő, aki pénzhez jut, ezt a különböző piacok között valamilyen arányban megosztva használja fel; és az, amelyik a rendszeren kívülre áramoltat pénzt, szintén egyszerre több piacról von el valamekkora vásárlóerőt. Ha az összes gazdasági szereplő ilyen aktusait tekintjük, az összkép még nagyobb rendetlenséget mutat. Ugyanez a szétválasztás a (3) egyenletben nem tehető meg ilyen egyértelműen, hiszen az a pénzkészlet változását az okok, és nem a következmények szerint bontja fel.

Végül, ha most sorra vesszük Bródy András és szerzőtársai érveit, akkor azt látjuk, hogy azok nem támasztják alá jobban a (3) egyenlet választását, mint a (4)-ét.

A formai analógia nyilván mindkét esetben megvan. Az egyetlen különbség a mínusz előjel, ami látszólag a (3) mellett szól. De ha az energiatétel általános alakját írjuk fel [6]:

$$dE = \sum_{i=1}^{n} y_i \, dx_i$$

ahol az (x_i, y_i) párok egy-egy kölcsönhatás jellemző extenzív és intenzív paraméterei, n pedig a lehetséges kölcsönhatások száma, ezenkívül figyelembe vesszük, hogy a mechanikai hatás jellemző intenzív paramétere nem a nyomás (p), hanem a mechanikai feszültség (—p), akkor a (3) egyenletnek ez a kis „előnye" is eltűnik.

Az általam javasolt megoldással ugyanakkor a pénz általános egyenértékes szerepe nem szenved csorbát, sőt inkább jobban kidomborodik. Hiszen nemcsak konkrét alakjában szerepel a mérlegben, hanem valóban általánosan, mint ami az egyébként differenciált termékeket összemérhetővé teszi.

A II. főtétellel és az entrópiafogalommal kapcsolatos problémák

Ennek a kérdéskörnek a megközelítéséhez ismét a megfelelő termodinamikai tétel értelmezésétől célszerű elindulni.

Első közelítésben a II. főtétel a folyamatok irányára vonatkozó, a köznapi nyelvben is kifejeződő megállapításainkat tartalmazza. Amikor azt mondjuk, hogy a folyó lefelé folyik, a melegebb test felmelegíti a hidegebbet, a szél a magasabb nyomású hely felől fúj az alacsonyabb nyomású felé, és nem fordítva stb., akkor nem tettünk mást, mint megfogalmaztuk a II. főtételt, igen szemléletes formában. Ha valamivel pontosabbak akarunk lenni, akkor azt mondhatjuk, hogy a spontán folyamatok olyan irányban zajlanak le, ami az intenzív paraméterek kiegyenlítődését eredményezi. Ennek a kiegyenlítődésnek a matematikai megfogalmazása az entrópiatétel. De az, hogy a tétel $\frac{ds}{dt} \geqq 0$ formában írható le — vagyis azt mondja ki, hogy az entrópia növekszik —, az egyedül az entrópiafüggvény definíciójából következő konkrét alakjának köszönhető. (Már most meg kell jegyezni, hogy ez

a tétel csak elszigetelt rendszerekre igaz. Erre a problémára később részletesen kitérek.) Az entrópianövekedés tétele nem valami objektum keletkezését vagy növekedését jelenti, hanem az ember által definiált entrópia-idő függvény monoton növekvő tulajdonsága.

Bródy András és szerzőtársai cikkükben úgy fogalmaznak, hogy „a rendszeres gazdasági folyamatok célja és eredménye többlet létrehozása". Ez lenne a közgazdaságtan II. főtétele, és ennek megfelelően igyekeznek megkonstruálni közgazdaságtani entrópia-fogalmukat:

$$dz = \frac{dC}{T}$$

A T függvényt mindenhol pozitívnak választva, „az entrópia növekedése és a gazdasági akkumuláció ekvivalens fogalmakká válnak".

A valóságban tapasztalható növekedési tendencia azonban nem feltétlenül analóg egy elméletileg konstruált függvény monotonitásával. Ebben a részben igyekszem megmutatni, hogy az analógia nem áll fenn, tehát a II. főtételt célszerű másképp megfogalmazni.

A továbbiakban célszerű az entrópiának nem a fenomenológikus termodinamikai, hanem a statisztikus fizikai megközelítésével dolgozni. Az entrópia eszerint nem absztrakt módon a jellemző extenzív paraméterek adott tulajdonságokkal rendelkező függvénye, hanem a rendezetlenség mértéke. Ezen mértékszám egzakt matematikai definíciója helyett megelégedhetünk a rendezettség-rendezetlenség szemléletes hétköznapi fogalmával.

A gazdasági rendszer entrópiájának vizsgálata során a legfontosabb dolog, amit mindenképpen figyelembe kell vennünk, az az általános összefüggés, hogy a nyílt és a zárt rendszerek az entrópianövekedés szempontjából eltérően viselkednek. Az entrópia csak zárt rendszerekben növekszik bizonyosan, nyílt rendszereknek viszont akár csökkenhet is az entrópiájuk, ehhez azonban energiabefektetésre van szükség.

Ha például egy vízből és kevés sóból álló rendszert a környezettől elszigetelünk, a só feloldódik. A második főtétellel egybehangzóan, a korábban rendezett — alkotóelemei minősége szerint „szétválogatott" — rendszer rendezetlenné vált, entrópiája nőtt. A fordított folyamat, a sólepárlás viszont már nem zajlik le zárt rendszerben, az itt végbemenő entrópiacsökkenés ára a rendszerrel közölt energia.

A gazdasági rendszer vizsgálatánál tehát először azt kell eldöntenünk, vajon nyílt vagy zárt rendszerrel van-e dolgunk. Próbáljunk először elképzelni egy teljesen zárt gazdaságot. Mivel a gazdaság környezetének tekintjük az azt körülvevő egész természeti-társadalmi szférát, ezért egy gazdaság teljes elszigeteltsége nemcsak a külkereskedelem, hanem minden külső anyag- és energiaáram kizárását jelenti. Következésképp itt nincs termelés, nincs fogyasztás, nincs gyakorlatilag semmi. Az ily módon zárt gazdaság feltételezése tehát értelmetlen absztrakció [7].

A nyílt rendszerként kezelt gazdasági rendszerek vizsgálata ugyanakkor azzal a módszertani nehézséggel jár, hogy bonyolultságuk, a bennük lezajló sokrétű minőségi változás miatt nem modellezhetők olyan egyszerű fizikai folyamatokkal, mint például a zárt tartályban levő gáz állapotváltozásai.

Forduljunk inkább a biológiához. A termodinamikai módszerek élő rendszerek vizsgálatára is alkalmazhatók, és számos érv szól amellett, hogy itt a gazdaság működésének leírásához használható analógiát találunk. Az élő szervezetek nyílt rendszerek, folytonos kölcsönhatásban állnak környezetükkel. Ez a folyamatos anyag-, energia- és információáram az, ami az élő rendszereket fenntartja. Entrópiájuk csak minimálisan növekszik, nem haladnak egyensúlyi állapotuk felé, ha-

nem ún. stacionárius állapotot vesznek fel, vagyis környezetükkel dinamikus egyensúlyba kerülnek. A II. főtétel az élő rendszerekre a következőképpen érvényes: egyrészt a környezet és a szervezet alkotta, zárt egység entrópiája *együttesen* növekszik, másrészt a szervezeten *belül* akkor jut érvényre, ha az zárt rendszerré válik, vagyis a halál pillanatában.

Az entrópianövekedés szempontjából ugyanez a helyzet a gazdasági folyamatok esetén is. A termelés célja ugyanis az, hogy az általa felhasznált anyagok rendezettsége növekedjen, vagyis entrópiája csökkenjen. Ennek az entrópiacsökkenésnek az eléréséhez ráfordításokra (energia közlésére) van szükség élőmunka, nyersanyag, energiahordozó stb. formájában. A termék rendezettségének fokozódását pedig a termelés többi komponensének rendezetlenebbé válása ellentételezi.

A gazdasági életben az energiabefektetés a szűken értelmezett gazdaságból (például félkésztermékek felhasználása), a természeti környezetből (nyersanyagok, energiahordozók igénybevétele), illetve a népességből származhat (élő munka kifejtése). Minél nagyobb energiabefektetéssel érhető el ugyanaz az eredmény, annál jobban nő összességében a termelés hátterének entrópiája. Az energiabefektetés minimalizálása tehát az összes entrópianövekmény minimalizálásával egyenértékű. A termelésnek semmi esetre sem célja az entrópianövelés, a folyamat egészére érvényes entrópianövekedés ugyanis nem más, mint erőforrásaink elpazarlódása, veszteség. A gazdasági rendszerek és társadalmi-természeti környezetük együttes entrópianövekményének minimalizálása tehát e rendszerek hatékonysági követelményének tekinthető.

A természeti erőforrások és az emberi munkaerő energialeadásának csökkentése ebben a modellben éppolyan objektív követelmény, mint a gazdasági szférából származó termékek felhasználásának mérséklése, függetlenül attól, hogy az adott társadalmi-gazdasági viszonyok között ezek a követelmények a gazdasági rendszer egészének és részeinek szűken vett gazdaságossági céljává válnak-e. Az entrópiafogalom alkalmazása termékeny lehet a természeti környezet és a termelés kapcsolatának, a környezetszennyezés problémájának vizsgálatában is [5]. Az elemzés eredménye itt is az, hogy az entrópianövekmény minimalizálása a követendő cél.

Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a rendszeres gazdasági folyamatok eredménye akkor lehet többlet (vagyontöbblet, illetve a termodinamikai analógia szerint energiatöbblet), ha céltudatos cselekvések kompenzálják a spontán folyamatok entrópianövelő hajlamát.

★

Írásomban az [1] cikkben kifejtetteket próbáltam továbbgondolni. Elemzésem célja az volt, hogy a klasszikus termodinamikai leírás és bizonyos közgazdasági paraméterek közötti formai analógián túllépő, tartalmi szempontból is koherensen építkező elmélet megalkotására buzdítson. Megítélésem szerint hosszabb távon nem lehet gyümölcsöző a fizikai, kémiai, biológiai termodinamikától elszakítottan külön közgazdasági főtételeket konstruálni, hanem olyan általánosan érvényes elméleti rendszer megalkotására kell törekedni, amelyben a peremfeltételek döntik el, hogy a mozgásformák mely körére vonatkozik a mondanivaló.

Ebből a szempontból vizsgáltam meg Bródy András, Martinás Katalin és Sajó Konstantin írását, és úgy gondolom, hogy egyrészt a termodinamikai rendszernek tekintett gazdaságban a pénzt némileg másképp — általánosabb értelemben — kell felruházni az energia funkciójával, mint ahogy ők tették. Másrészt az entrópiafogalom és a gazdasági akkumuláció analógiáját nem célszerű fenntartani, mert ez nem jól illeszkedik az entrópia más tudományterületeken már alkalmazott

értelmezéséhez, ugyanakkor a kitágított hatókörű energiatétel is képes az akkumuláció kérdését kezelni.

Hivatkozások

[1] *Bródy András—Martinás Katalin—Sajó Konstantin:* Közgazdasági és termodinamikai mérés. Közgazdasági Szemle, 1986. 1. sz.
[2] *Budó Ágoston:* Kísérleti fizika I., Tankönyvkiadó, 1981.
[3] *Fényes Imre:* Entrópia. Gondolat, 1962.
[4] *Fényes Imre:* Termosztatika és termodinamika. Műszaki Könyvkiadó, 1968.
[5] *Kapolyi László:* Nyersanyag- és energiagazdálkodásunk. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
[6] *Kirschner István:* Energetikai kölcsönhatások, extenzív és intenzív paraméterek, entrópiafüggvény. Energia és Atomtechnika, 1979. 3. sz.
[7] *Kirschner István:* Gazdasági és társadalmi folyamatok termodinamikai modellezésének lehetőségei. Energiagazdálkodás, 1985. 12. sz.
[8] *Kirschner István:* Az irreverzibilis termodinamika dinamikai egyenletei. Energia és atomtechnika, 1984. 5. sz.

Paul A. Samuelson — William D. Nordhaus:

KÖZGAZDASÁGTAN

I. Alapfogalmak és makroökonómia

„Ez a könyv bevezetés a közgazdaságtanba... Amikor néhány évtizeddel ezelőtt először jelent meg, John Kenneth Galbraith azt jósolta, hogy a következő nemzedék e könyvből fogja tanulni a maga közgazdaságtanát. Tizenegy kiadás, összesen több millió példányban és számos nyelven megjelent fordítás bizonyítja, hogy jövendölésében nem sokat tévedett.

A tudomány azonban élő és fejlődő organizmus. Elérkezett az idő, hogy e mű közös munkává — két tudósnemzedék együttműködésévé — váljon. És mindketten kijelenthetjük, hogy izgalmas élmény volt kikovácsolni a modern közgazdaságtan uralkodó irányzatának új szintézisét, olyan szintézist, amely nagy figyelmet szentel a közgazdaságtan összes egymással versengő iskolájának, a posztkeynesiánus eklekticizmusnak, a monetarizmusnak, a racionális várakozásnak, a chicagói libertariánizmusnak, a marxizmusnak és a radikális közgazdaságtannak.

A jelen, tizenkettedik kiadás a legjelentősebb átdolgozás a mérföldkőnek számító 1948-as kiadás óta. Teljesen átcsoportosítottuk az anyagot: a makroökonómiával foglalkozó fejezetekben most az aggregált kínálat-kereslet típusú, átfogó megközelítést alkalmaztuk; a mikroökonómiával foglalkozó fejezeteket korszerűsítettük; az alkalmazásnak szentelt fejezetekben figyelmünket most elsősorban a 80-as évek problémáira összpontosítottuk, és a példákat, valamint a tényanyagokat természetesen teljesen felfrissítettük.

A kulcsszavakat, amelyeket könyvünkkel kapcsolatban hangsúlyozni szeretnénk: hiteles, átfogó, világos." (A szerzők előszavából.)

529 l., kötve 289 Ft
A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

PÁLOVICS BÉLÁNÉ

Miről vitatkoznak az európai agrárközgazdászok?

Háromévenként rendezi meg kongresszusát az Európai Agrárközgazdászok Társasága (European Association of Agricultural Economists, EAAE), amelyet 1975-ben alapítottak. Az 1987. évi ötödik kongresszust a magyar mezőgazdaság iránti érdeklődést és elismerést is kifejezve, hazánkban, Balatonszéplakon tartották. A kongresszus fő témája: „Az erőforrások alkalmazkodása és az európai mezőgazdaság" volt. A kongresszus — a Társaság főtitkára, *L. Martens* (Belgium) szerint — igazolta Parkinson azon „törvényét", hogy a közgazdászok száma a jóléttel fordítottan arányos: túlszárnyalta a korábbi kongresszusokat mind a résztvevők, mind pedig a benyújtott előadások számát tekintve. Ebben is kifejeződött az európai mezőgazdaság jelenlegi nyomasztó helyzete, útkeresése, megújulási kényszere.

A balatonszéplaki kongresszuson 32 országból — köztük Európán kívüli országokból is — érkezett 474 résztvevő 250 publikációja kapott fórumot. Az előadások témája és színvonala változatos volt. Az ilyen népes kongresszusok általában nem alkalmasak arra, hogy az eltérő nézeteket alaposan megvitassák, valamilyen közös álláspontra jussanak. Ennek az is egyik oka, hogy ezekre a rendezvényekre a közgazdászok egy bizonyos rétege jár el, főként azok, akik a mezőgazdaságra a szűken értelmezett gazdasági racionalitás szemüvegén át tekintenek, járatosak az ökonometriai módszerek alkalmazásában, az angol nyelvű szakirodalomban. Úgy vélem, hogy az agrárpolitika valamennyi — társadalmi, politikai, szociológiai és gazdasági — összefüggését ismerő és átérző agrárközgazdászok közül sokan e kongresszusoktól egyre inkább távol maradnak.

A kongresszusról szóló beszámoló nem vállalkozhat arra, hogy összefoglalja mindazokat a tudományos kutatási eredményeket, amelyeket a különböző nemzeti és nemzetközi intézményeknél folyó munkákból megismerhettünk. Csupán arra van mód, hogy felvillantsa azokat a gondolatokat, amelyek e cikk szerzőjét —és feltehetően a kongresszus sok más részvevőjét is — az előadások, viták során megragadták. A válogatás tehát szubjektív, már csak azért is, mert a plenáris előadásoktól eltekintve, a viták egyidejűleg kilenc — természetesen eltérő légkörű — szekcióban folytak.

Kelet—nyugati véleménycsere

A Társaság megalakulása óta törekszik arra, hogy rendezvényei alkalmat adjanak a nyugat-európai és a kelet-európai országok közgazdászai közötti párbeszédre, véleménycserére. Ennek most nagyobb volt a lehetősége, mint az előző kongresszusokon. A hat plenáris ülés közül négyben hangzott el magyar, illetve lengyel előadás. A KGST-országokból jóval több agrárközgazdász vett részt, mint a korábbi kongresszusokon (összesen 148 fő, ebből 83 magyar). Több nyugat-európai, illetve amerikai szerző is közreadta az európai KGST-országok mezőgazdaságára vonatkozó elemezéseit. Így a témakör sokszínűbbé vált, a vitákat a korábbinál kevésbé — bár még mindig túlzott mértékben — uralták az Európai Közösség agrárpolitikájának gondjai. Ez azonban nem a nyugat-európai agrárközgazdászok érdeklődésének hiányán, hanem a kelet-európaiak kisebb aktivitásán múlott.

Az európai agrárközgazdasági szakirodalom bőségesen tárgyalja az Európai Közösség agrárpolitikájának problémáit és azokat szinte azonosítja az „európai mezőgazdaság" kérdéseivel. Kétségtelen, hogy ezen agrárpolitika eredményei és kudarcai hatással vannak Európa, sőt az egész világ mezőgazdasági fejlődésére, különösen az agrártermékek nem-

---

Pálovics Béláné a közgazdaságtudomány doktora, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos tanácsadója.

zetközi piacára. Gondjai mégsem azonosíthatók Európáéval, hiszen a kontinens területének 63, lakosságának 45 százaléka az európai KGST-országokhoz tartozik — a Szovjetunió európai területét számítva ide.

A kongresszus — szükségképpen általánosságokra szorítkozó — zárszavában a beszámoló készítői úgy értékelték, hogy *a nyugat-európai és a kelet-európai országok mezőgazdaságának fejlődésében vannak hasonló vonások.* A fejlődés mozgatórugóinak és az európai mezőgazdaság jelenlegi válságos helyzetéből való kibontakozást segítő irányzatoknak a megítélésében azonban lényeges az eltérés. *J. Wilkin* (Lengyelország) szerint a nyugat-európai agrárközgazdászok helyzete irigylésreméltó, mivel nekik a bőség ésszerű mértékű mérséklésével, míg a kelet-európaiaknak a hiány kiküszöbölésével kell foglalkozniuk. A nyugat-európaiak Wilkin szerint a gazdasági életre általánosan érvényes törvényszerűségek felhasználásával oldhatják meg a mezőgazdaság problémáit, míg Kelet-Európában tekintettel kell lenni a mezőgazdaság sajátosságaira. E két felvetés egyike sem helytálló, s indokoltságát honfitársa, *J. Hunek* (Lengyelország) is vitatta. A kelet-európai mezőgazdaságot ugyanis nem lehet leegyszerűsítve hiánygazdaságként jellemezni; a mezőgazdaság sajátosságait pedig nemcsak Kelet-Európában, de a világon sehol sem lehet figyelmen kívül hagyni.

G. van Dijk (Hollandia) a vitákból azt a következtetést vonta le, hogy a mezőgazdaság fejlesztésében *a kormányzati beavatkozás jelenleg sem a nyugat-európai, sem a kelet-európai országokban nem nélkülözhető.* Az előadásokat hallgatva azonban feltűnt, hogy a nyugat-európai agrárközgazdászok a jelenleginél is erőteljesebb kormányzati beavatkozást sürgettek, s ennek eszközeiben nem bizonyulnak válogatósnak. A szocialista országok közgazdászai viszont éppen ellenkezőleg, az állami beavatkozás csökkentésétől, a piaci viszonyok kibontakozásától, a kereslet-kínálat szabadabb érvényesülésétől várnak jobb eredményeket. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a két régió mezőgazdaságai között jelenleg fennálló különbségek teljes mértékben indokolják-e a két ellentétes irányzathoz fűzött reményeket.

A viták összefoglalásakor a kongresszus szervezői, a beszámoló készítői hasonlóságot láttak a nyugat-európai és a kelet-európai térség között abban is, hogy *a mezőgazdaság harmonikus fejlesztése mindenütt gazdaságpolitikai, intézményi változásokat indokol.* Ezek fő irányaként a nyugat-európai országokban — véleményem szerint nagyon leegyszerűsítve — a mezőgazdasági termelés további növekedésének fékezését, a szocialista országokban pedig a hatékonyság javítását jelölték meg. Mindkét térség agrárközgazdászait arra buzdították, hogy az e célra irányuló javaslatokat nagyon gyakorlatiasan dolgozzák ki. A továbbiakban vizsgáljunk meg közelebbről is néhány kérdést a kongresszus témái közül.

Mi mihez alkalmazkodjék?

Mint említettem, a kongresszus „Az erőforrások alkalmazkodása és az európai mezőgazdaság" címet kapta. Már maga ez a megfogalmazás is vitára késztetett. *J. Wallat* (Svájc) nem értett egyet azzal, hogy egyoldalúan a mezőgazdaság termelési erőforrásai alkalmazkodjanak a megváltozott feltételekhez. Szerinte a mezőgazdasági termelés egyes erőforrásai (termőföld, munkaerő) adottak, és csak tetemes társadalmi-gazdasági veszteségek árán alkalmazkodhatnának egy eddigiektől eltérő mezőgazdasági fejlesztési politikához. Csupán kölcsönös alkalmazkodásról lehet szó: a gazdaságpolitikának is alkalmazkodnia kell a nem mobilizálható, nem átcsoportosítható erőforrásokhoz. *Láng István* (Magyarország) pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az alkalmazkodásnak egyaránt vannak természeti, technikai és közgazdasági feltételei. Tehát különböző tudományágak művelőinek kell összefogniuk, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztésének útjait, a mezőgazdasági termelők és az egész társadalom hosszabb távú érdekeit szolgáló irányzatait kimunkálják.

A kongresszus — érthető, de nem egészen elfogadható módon — arra szorítkozott, hogy a mezőgazdasági termelés alkalmazkodásának rövid távú kérdéseit tárgyalja meg.

Az ellentétek csomópontjai

Bár ezúttal nem bontakozott ki elméleti vita a különböző szemléletű agrárközgazdászok között, helyénvalónak tartom felidézni azt a kétféle, eltérő közelítési módot, amely az egyes kutatók gondolkodását nagymértékben befolyásolja. Ez a kétféle megközelítés véleményem szerint jól jellemezhető két francia agrárközgazdász-iskola nézeteivel, amelyek

élénk elméleti és gyakorlati agrárpolitikai viták tüzében kovácsolódtak ki és fejlődnek tovább.

A produktivista irányzat — a neoklasszikus felfogásnak megfelelően — a mezőgazdaság fejlesztésében a tőke és a munka társításának leghatékonyabb formáit keresi, mindenekelőtt az ipari mintájú kapitalista fejlődés követése, az üzemi méretek növelése és a profitérdekeltség kialakítása útján.

A produktivista felfogás fő téziseit az irányzat egyik legtekintélyesebb képviselője, a nemrégen elhunyt *Bergmann* professzor a következőkben foglalta össze [1]:

— Elkerülhetetlen a mezőgazdasági termelés és a külpiaci értékesítés további növekedése.

— A mezőgazdaságban elfogadható a világpiaci árak érvényesítése, mert ebben az ágazatban még nagy hatékonysági tartalékok vannak, mert a világpiaci árak a későbbiekben emelkedni fognak, és végül, mert nincs más reális alternatíva.

— A termelési tényezőket optimálisan kell kombinálni. Ezzel együttjár, hogy radikálisan csökken a gazdaságok száma, kiszorulnak azok a gazdaságok, amelyek nem képesek az új feltételekhez alkalmazkodni. A gazdaságok többsége azonban még így sem érheti el a többi termelési ág rentabilitási küszöbét.

— Tovább csökkentendő a mezőgazdasági keresők száma. A gazdaságilag elmaradott körzetek problémáinak megoldása nem lehet a mezőgazdaság feladata.

— Nem engedhető meg a mezőgazdasági termelés korlátozása, a fejlődés fékezése. Ez öngyilkosság lenne. Az állam kevésbé avatkozzon be a piacokon és főleg ne adjon rendszeres ártámogatást a mezőgazdasági termelőknek.

Míg a produktivisták a fejlődés azon vonásait emelik ki és pártfogolják, amelyek a mezőgazdaságot az iparhoz közelítik, a másik irányzat hívei, *a ruralisták* éppen ellenkezőleg, *a mezőgazdaság sajátosságait tartják fontosabbnak*. A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági szerepét nem a szűken értelmezett tőkemegtérülési vagy profitrealizálási szempontok alapján ítélik meg. Szerintük a mezőgazdasági termelő, a paraszt az utolsó letéteményese a természet által hordozott örök értékeknek. Az emberiség egyre inkább elidegenedik a természettől, amelynek gyermeke. A természettel való anyagcserét a mezőgazdasági termelés tartja fenn. Ezzel szolgálatot tesz az egész társadalomnak. Méltányos jövedelmet érdemel, hogy ezt a kapcsolatot őrizze. A mezőgazdasági termelők érdekeltségének középpontjában nem a nyereség, hanem a *megélhetés* áll, ezért válságtűrőbbek és alkalmazkodóképesebbek. A szorosan vett — sok tényezőt szükségképpen figyelmen kívül hagyó — tőkehatékonyság nem lehet a fejlesztés vezérelve, sem rövid, sem hosszabb távon [6].

A ruralisták véleménye szerint a mezőgazdaság alkalmazkodóképességét és társadalmi hasznosságát éppen a gazdaságok heterogenitása, az egyes körzetek adottságaihoz idomuló változatos technológiák, a termelés sokszínűsége adja. Az ipari és a mezőgazdasági árak mai arányai mellett nem lehet cél az „előre menekülés", az ipari eredetű ráfordítások, ipari módszerek további terjesztése, az árutermelés koncentrálása (vagyis az üzemméretek növelése és a szakosítás), az élőmunka termelékenységének költségnövelő, az anyagi ráfordításokat fokozó javítása, vagyis a gazdaságok tőkés típusú homogenizálása, szelektálása. A mezőgazdasági termelés fejlesztésében a gazdaságok belső erőforrásai felé kell fordulni, a termelőeszközök (takarmányok) importjának növelése helyett egy „önellátóbb" mezőgazdaságot kell létrehozni [7].

A ruralisták szerint a mezőgazdaság állami támogatásának nem az árutermelés növelését, hanem a mezőgazdaság változatos üzemi struktúrájának megtartását kellene szolgálnia. Jelenleg a támogatás a legjobb helyzetben lévő, legsikeresebb gazdáknak juttat pótlólagos jövedelmet, míg a segítségre valóban rászorulók alig részesednek belőle. A jövedelmek társadalmilag indokolt kiegészítése mellett a falusi körzetek infrastrukturális fejlesztésére, vagyis a mezőgazdasági termelés gazdaságosságának és a mezőgazdasági termelők életkörülményeinek javításához nélkülözhetetlen termelő és nem termelő infrastrukturális célú közös beruházásokra kellene az állami támogatást fordítani. Így nem csökkenne a mezőgazdaság szerepe a falusi körzetek gazdasági aktivitásának megtartásában, a jövedelemszerzésben és a lakosság eltartásában. Ez pedig nem lehet alárendelt

szempont olyan időszakban, amikor a munkanélküliek, sőt egyes ipari ágazatok támogatása nagyobb összeget emészt fel, mint a mezőgazdaságé.*

Ha nagyon röviden akarunk fogalmazni és nem idegenkedünk a talán túlzott egyszerűsítéstől, azt mondhatjuk, hogy a „produktivisták" szerint a mezőgazdaságnak kell alkalmazkodnia a tőkés fejlődés vastörvényeihez, a „ruralisták" szerint pedig a gazdaságpolitikának kell alkalmazkodnia a mezőgazdaság sajátosságaihoz, hogy a mezőgazdaság a lehető legjobban járuljon hozzá a társadalmi-gazdasági fejlődés megalapozásához.

Hogyan nyilvánultak meg ezek az irányzatok — meglátásom szerint — az ötödik európai kongresszuson?

Új korszak a mezőgazdaság fejlődésében

Megerősödött az a felismerés — ami egyébként már a korábbi kongresszusokon (Belgrád 1982., Kiel 1983.) is hangot kapott, hogy a mezőgazdaság fejlődésében az első világpiaci olajárrobbanás óta új korszak van kibontakozóban. Leáldozott a nyugat-európai mezőgazdaság „aranykora", amely a második világháború után a kedvező piaci lehetőségek, továbbá a viharos technikai fejlődés hatására a mezőgazdaságban a termőföld és a munkaerő termelékenységének soha nem látott gyors ütemű növekedését és a mezőgazdasági jövedelmek diszparitásának csökkenését hozta. Hozzájárult ehhez a fellendüléshez az egyes országok, illetve az Európai Közösség agrárprotekcionizmusa is. Ezúttal nem sok szó esett ennek pozitív eredményeiről, annál inkább a legutóbbi idők változásai nyomán megnövekedett pénzügyi terheiről és megoldásra váró problémáiról.

Az egyes országok költségvetéséből nyújtott állami támogatáson felül az Európai Közösség közös pénzügyi alapjából fizetett mezőgazdasági támogatás 1970 óta csaknem a tízszeresére duzzadt: 1986-ban összesen 22 milliárd ECU volt, egy mezőgazdasági keresőre vetítve mintegy 3000 ECU. Így elsősorban a pénzügyi korlátok indokolják, hogy a nyugat-európai országok új agrárpolitikai utakat keresnek. De a gazdasági erőviszonyokkal számot vető közgazdásznak is be kell látnia, hogy a mezőgazdaság számára most létkérdés a kereslet-kínálat egyensúlyának helyreállítása. Enélkül nem remélhető, hogy meg lehet fordítani a mezőgazdasági reáljövedelmek csökkenésének irányzatát. Nem közömbös ez nekünk, magyaroknak sem, hiszen az agrártermékek külkereskedelmi árainak 1980 óta tartó csökkenése jelentős részben éppen a nyugat-európai országok feleslegeinek és exporttámogató politikájának tulajdonítható. Kétségtelen, hogy e támogatás nélkül a külpiaci árak színvonala magasabb lenne és az árak arányai jobban igazodnának az európai termelési költségekhez.

A mezőgazdaság fejlődésének új korszakában a nyugat-európai mezőgazdaságnak is alkalmazkodnia kell az agrárolló nyílásához, a mezőgazdasági termelők reáljövedelmének csökkenéséhez, a mezőgazdasági lakosság elvándorlásának lassulásához és — egyre több terméknél — a piacok telítődéséhez. Az alkalmazkodás útját keresve az a kérdés került a kongresszus figyelmének középpontjába, hogy hogyan lehet *a kínálat növekedését fékezni?* Az Európai Közösség agrárpolitikája választás elé került: vagy fokozatosan leszállítja a mezőgazdasági reálárakat, s ezzel utat enged a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége gyorsuló csökkenésének, vagy pedig fékezi a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének romlását, és egyidejűleg gátat vet a strukturális feleslegek növekedésének. A korábbi válságok tapasztalatai alapján feltételezhető, hogy a mezőgazdasági árak és jövedelmek csökkentése nem szorítaná le, sőt esetleg tovább serkentené a termelést. Ezért a közösségi árpolitika gyakorlatában az utóbbi időben a termelési kvóták bevezetésére tértek rá. Ennek negatív hatása viszont, hogy megmereviti a struktúrát, akadályozza a hatékonyság javítását. Az agrárközgazdászok ezért más utakat keresnek a termelés növekedésének fékezésére.

Megelőzni a strukturális feleslegek kialakulását

A mezőgazdasági termelés fékezésére több elgondolást ismerhettünk meg, de ezek valamennyi következményét — véleményem szerint — nem mérték még fel eléggé elmélyülten.

* Franciaországban 1979 és 1982 között az iparnak nyújtott állami támogatás 39 milliárd frankról 69, a mezőgazdaságé viszont 23-ról csak 33 milliárdra nőtt. 1982-ben egy keresőre a mezőgazdaságban 19 ezer, a hajó-, repülőgép- és fegyvergyártásban 23 ezer, az olajtermékek feldolgozásában 38 ezer, a tömegközlekedésben (vasút, metró, repülő) 60 ezer, a vasércfeldolgozásban 73 ezer, a szénbányászatban 110 ezer frank állami támogatás jutott [2].

Több évtizede fel-felbukkanó javaslat: *vonják ki a termelésből a kedvezőtlen adottságú területeket.* Gondoljunk csak a Mansholt-tervre vagy a francia Vedel-jelentésre a hatvanas években. Ebből a javaslatból az Európai Közösség országaiban jószerivel semmi sem valósult meg: mezőgazdasági területüknek 1973 és 1984 között végbement évente 0,2 százalékos csökkenése nem a földek elhagyásának, hanem az infrastruktúra térhódításának tulajdonítható. A kongresszuson egy felszólaló úgy ítélte meg, hogy az EK 101 millió hektáros mezőgazdasági területéből távlatilag 40 millió hektárt kellene kivonni. Arról viszont már nem esett szó, hogy a kedvezőtlen adottságú területek megoszlása országonként nagyon differenciált: az 1986. évi felmérés szerint Hollandiában az egy százalékot sem éri el, Görögországban viszont megközelíti a 80 százalékot. Hogyan lehetne ezt „igazságosan" megoldani?

Nyugatnémet agrárközgazdászok ajánlották, hogy *nyugdíjazzák az 55 éven felüli gazdákat*, és földjüket állami, illetve közösségi pénzből vásárolják meg. Ez aligha találkozna az érintett gazdák helyeslésével. Különösen a kisgazdák részéről várható ellenállás. E terv társadalmi-gazdasági hatása országonként eltérő lenne. Például erősen érintené Franciaországot, ahol a gazdák egyharmada 55 éven felüli.

Több előadó — *F. Bonnieux, P. Rainelli* (Franciaország), *C. T. de Witt* (Hollandia) — *az ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának csökkentésében* látta a megoldást. Ennek eszköze lehetne az ipari eredetű termelőeszközök *megadóztatása*, amitől egyrészt a mezőgazdasági ráfordítások és ezzel a termelés csökkenését, másrészt olyan állami bevételeket várnak, amelyeket a falusi infrastruktúra fejlesztésére lehet fordítani. Arra azonban nem gondoltak, hogy ez az adó nemcsak a mezőgazdasági termelés költségeit növelné, hanem az ipari ágazatok értékesítési lehetőségeire is tovagyűrűző hatása lenne.

A környezetvédelem szószólói ennél is tovább mentek, s az ipari eredetű termelőeszközök mezőgazdasági felhasználásának *hatósági korlátozása* mellett szálltak síkra. Nem törődtek azzal, hogy az engedélyezett felhasználás „normatíváit" hatékonyan sem előírni, sem betartatni nem lehet, s az ilyen előírások nem egyeztethetők össze a piacgazdaság fenntartásával.

A mezőgazdasági termelés szabályozását megnehezíti a mezőgazdasági munkaerő struktúrájának átalakulása. *A mezőgazdasági termelés egyre nagyobb hányadát adják ugyanis mellékfoglalkozásúak gazdaságai*, és ezek más törvényszerűségeknek engedelmeskednek, mint az önálló gazdaságok. Tajvanon a gazdaságok 91, Japánban 83, Norvégiában 69 százaléka részidős gazdaság. De arányuk sok európai országban (például Ausztriában, az NSZK-ban, Svájcban, Lengyelországban stb.) és az Egyesült Államokban is meghaladja az 50 százalékot. *M. C. Hallberg* (Egyesült Államok) véleménye szerint ez nem átmeneti jelenség. Spontán módon jött létre, de a gazdaságpolitikának tudatosan fel kell karolnia, segítve, hogy ezek a gazdaságok megfelelő technológiákhoz jussanak, el legyenek látva a szükséges szolgáltatásokkal és termékeik értékesítése szervezett legyen.

Javuló hatékonyság

W. Heinrichsmeyer (NSZK) vizsgálatai szerint az európai országokban rövid és középtávon a mezőgazdasági termelés eddiginél mérsékeltebb ütemű, de folyamatos további növekedése várható. A termelés növelésére ösztönzi a vállalkozókat a teljesítmények és a jövedelmek közötti szoros kapcsolat, továbbá az a tény, hogy a „nagyobb ráfordítás — nagyobb hozam" összefüggésnek megfelelően a mezőgazdaságban a hatékonyság javításának még sok tartaléka van. A nyugatnémet kutató felhívta a figyelmet arra, hogy az EK 10 országában az 1980-as évtized első felében (1980 és 1985 között hároméves átlagokkal számolva) a mezőgazdasági termelés évente átlagosan 1,3 százalékkal növekedett, holott a ráfordítás nem lett nagyobb, sőt minimális mértékben (évente 0,1 százalékkal) csökkent. A leggyorsabban az élőmunka termelékenysége nőtt, de jobb lett a termőföld kihasználása is. Nem következett be fordulat az állóeszközök és az anyagi ráfordítások hatékonyságának alakulásában, de mindkettő csökkenési üteme lelassult. Ezen irányzatok folytatódására számíthatunk.

A mezőgazdasági termelésben felhasznált erőforrások hatékonyságának javítása az európai KGST-országok agrárpolitikájának is egyik legfontosabb törekvése. Az elért eredmények azonban nem kielégítőek. *I. Lukinov* (Szovjetunió) nagy érdeklődést keltett előadása arról számolt be, hogy a Szovjetunióban a mezőgazdasági termelés az utóbbi

10 évben túlnyomórészt a ráfordítások növelése útján emelkedett 15 százalékkal, a termelési potenciál kihasználása pedig mindössze 1,5 százalékkal javult.

L. Wong (Egyesült Államok) arra vállalkozott, hogy a mezőgazdasági termelés hatékonysága nemzetközi összehasonlításának nehézségeit leküzdve, hét kelet-európai és négy nyugat-európai ország naturális adatait feldolgozva készítsen összevetést. Arra a következtetésre jutott, hogy amíg a négy nyugat-európai ország (Dánia, Franciaország, NSZK és az Egyesült Királyság) mezőgazdaságában a ráfordítások hatékonysága 1965 és 1984 között évente átlagosan 3 százalékkal nőtt, a hét kelet-európai országban (Bulgária, Csehszlovákia, NDK, Magyarország, Lengyelország, Románia, Jugoszlávia) ennél jóval lassúbb, évente 0,7 százalékos volt a fejlődés. S míg a nyugat-európai országcsoportban a növekmény 60-70 százaléka a technikai haladásnak, a kelet-európai országcsoportban csaknem ugyanilyen arányban a ráfordítások növelésének köszönhető.

Bár e cikk kereteit meghaladja a számítások részletes ismertetése, a magyar mezőgazdaság teljesítményének nemzetközi megmérettetése iránti érdeklődés és az ezzel kapcsolatos viták arra indítanak, hogy az adatokból egy kivonatos táblázatot állítsak össze.

A táblázatból is kitűnik — az adatok teljes köre igazolja —, hogy Magyarországon a vizsgált időszakban gyors volt a mezőgazdasági termelés növekedése (e téren csak Románia múlta felül), a mezőgazdasági terület termelékenységének növekedése pedig a 11 ország között az első helyre került. Nem ilyen kedvezőek a színvonalmutatók, különösen a munkatermelékenység mérőszáma marad el a fejlettebb országokétól. A műszaki haladás viszonylag kisebb súlya a teljes termelékenység növekedésében azzal magyarázható, hogy a termelés ilyen gyors növeléséhez természetesen tetemes többlet-ráfordításokra volt szükség.

Lehetséges-e a nemzetközi munkamegosztás átrendezése?

A mezőgazdasági termelés világméretű átrendezésének gondolatát vetette fel *Balassa Béla* (Egyesült Államok) előadása. A Világbank szakértőinek számításaira alapozva bemutatta, hogy a gazdaságilag fejlett országok agrárprotekcionizmusa olyan méreteket öltött, ami már nemcsak a fejlődő országok elől zárja el a piaci lehetőségeket, de magukban az érintett országokban is jelentős jóléti veszteséget okoz. (1980 és 1982 között a hazai mezőgazdasági termelői árak az Európai Közösség országaiban évente átlagosan 54 százalékkal, Japánban 144 százalékkal haladták meg a világpiaci árszínvonalat.) A vámok különösen a feldolgozott termékeket sújtják. A protekcionizmus sérti a fejlődő országok érdekeit, korlátozza hagyományos exportcikkeik értékesítésének lehetőségét. Ugyanakkor a fejlődő országok az iparosítás céljára mezőgazdaságukból jövedelmeket vonnak el, a belső árszínvonalat pedig a világpiaci ár alatt tartják.

Ha valamennyi országban a világpiaci árat érvényesítenék mind a mezőgazdasági termelők, mind pedig a fogyasztók irányában, akkor — az idézett számítások szerint — bár a protekcionizmus csökkentése feltehetően a világpiaci árak emelkedésére vezetne, az agrártermékek világkereskedelme 16 milliárd dollárral csökkenne, a jólét viszont 67 milliárd dollárral nőne. Ennek hatására a gazdaságilag fejlett országokban csökkenne a mezőgazdasági termelés, a fejlődő országok pedig több növekedési forráshoz jutnának. Különféle nemzetközi szervezetek ezért szorgalmazzák a nemzetközi kereskedelem liberalizálására, az exportszubvenciók és a vámok csökkentésére irányuló tárgyalásokat.

A gazdaságilag fejlett európai országok mezőgazdasági termelésének radikális csökkentése ellen emelt szót *J. Klatzmann* (Franciaország). Nem osztotta azt a nézetet, hogy a gazdaságilag elmaradott országok fejlődésére nézve a legfontosabb kérdés az európai piacok megnyitása lenne, mivel ezen országok jó része exportját gyorsabban tudná iparcikkekkel növelni, mint agrártermékekkel. A professzor előadásának ezt a címet adta: „És ha növelni kell majd a mezőgazdasági termelést?". Az előadás a 18 vitacsoport egyikében, tehát viszonylag szűk körben hangzott el, tiltakozásként az ellen a kongresszuson eluralkodott nézet ellen, hogy az európai mezőgazdaság legfőbb gondja a termelés növekedésének megfékezése vagy éppenséggel a mezőgazdasági termelés csökkentése. Szerinte a termelés növekedésének fékezése *átmeneti* probléma. *Európa mezőgazdasági termelési potenciálját a válságos időkben is fenn kell tartani.* Ha nem is a gyakorlati gazdaságpolitikában, de legalábbis a tudományos kutatásokban gondolni kell arra, hogy később újra szükségessé válhat a mezőgazdasági termelés növelése. Az általánosan elterjedt nézetekkel szemben a világ élelmezési helyzetének rendezéséhez nem elegendő néhány tíz-

Négy európai ország mezőgazdasági hatékonyságának összehasonlítása[a]

Ország	Színvonalmutatók 1984-ben			Az éves növekedési ütemek átlaga 1965 és 1984 között (százalék)				A technológiai változások hatásának részaránya a teljes termelékenység növekedésében (százalék)
	A mezőgazdaság kibocsátása (millió búzaegység)[b]	A munka termelékenysége (búzaegység/fő)	A föld termelékenysége (búzaegység/hektár)	Kibocsátás	Munkatermelékenység	A föld termelékenysége	Teljes termelékenység[c]	
Magyarország	31	39	4,7	*3,3*	5,4	*3,6*	1,7	42
NDK	35	46	5,5	1,9	3,9	2,0	1,8	57
NSZK	87	95	7,2	1,3	8,1	2,1	4,2	66
Franciaország	163	97	5,2	2,3	6,5	2,7	3,0	70

Megjegyzés:
[a] Az adatokat kerekítettem.
[b] Búzaegység: 53 termék naturális adatai az Egyesült Államok, Japán és India árarányai alapján számítva, tonnában.
[c] Ráfordításként a munkát, a földet, a műtrágyát, a gépeket és az állatállományt vették figyelembe.
Forrás: [8] 72—73. l.

millió tonnányi gabonatöbblet. A világ lakossága messze van attól, hogy jól táplálkozzék, ahhoz még legalább 50 százalékkal kellene növelni a mezőgazdasági termelést. A világ lakosságának mindössze 5 százaléka táplálkozik helyesen, 20 százaléka túltáplált, további 20 százaléka „kínai típusú", vagyis állati fehérjékben igen szegény élelemhez jut, 30 százaléka alultáplált és 10 százaléka éhezik. Ilyen helyzetben távlatilag az élelmiszertermelést nem lehet stagnálásra kárhoztatni.

E korántsem teljes ismertetés végén szóljunk néhány szót arról is, hogy hogyan kerültek közelebb a kongresszus résztvevői a magyar agrárgazdasághoz. Mindenekelőtt azáltal, hogy egy plenáris ülést a magyar mezőgazdaságnak szenteltek. Ezen *Csendes Béla*, *Fekete Ferenc* és *Szénay László*, továbbá *Németi László* előadása hangzott el. A magyar agrárpolitika megújításának, az érdekeltségi viszonyok továbbfejlesztésének, a termelőszövetkezetek alkalmazkodóképességének kérdései mellett a hatékonyság és a növekedés összefüggései kerültek szóba. Az Agrárgazdasági Kutató Intézet Bulletinjének rendkívüli száma a magyar agrárközgazdászok írásaiból adott válogatást, angol és orosz nyelven. A MÉM STAGEK zsebkönyvet állított össze a fontosabb adatokból. Az EAAE tagjai több tanulmányi kiránduláson mezőgazdasági nagyüzemeket kerestek fel és sok kérdésre kaptak gyakorlatias, őszinte választ. Mi, magyar agrárközgazdászok pedig a kérdéseikből is tanulhattunk.

Az EAAE V. kongresszusának plenáris ülésein elhangzott előadások
(Balatonszéplak, 1987. augusztus 31.—szeptember 4.)

Balassa Béla (Egyesült Államok): Agricultural Policies and International Resource Allocation.
Bonnieux, F.—Rainelli, P. (Franciaország): Politique agricole et économique et environnement dans les pays riches.
Csendes Béla (Magyarország): Magyarország agrárpolitikája.
Colman, D. (Egyesült Királyság): The Common Agricultural Policy in Conflict with Trade and Development.
Fekete Ferenc—Szénay László (Magyarország): A magyar termelőszövetkezetek alkalmazkodóképessége.
Heinrichsmeyer, W.—Ostermeyer-Schloeder, A. (NSZK): Productivity Growth and Factor Adjustment in E. C. Agriculture.
Henze, A.—Zeddies, J. (NSZK): Programmes, Economic Effects and Cost Benefits Consideration on Adjustment in E. E. C. Agriculture.
Láng István—Csete László—Harnos Zsolt (Magyarország): Az alkalmazkodó mezőgazdaság vállalati rendszere Magyarországon.
Németi László (Magyarország): Növekedés és hatékonyság a magyar mezőgazdaságban.
Olsson, R. (Svédország): Management for Success in Modern Agriculture.
Pálovics Béláné—Újhelyi Tamás (Magyarország): Az európai agrárpolitika világméretű összefüggésben, különös tekintettel az európai KGST-országokra.
Wilkin, J. (Lengyelország): The Induced Innovation Model of Agricultural Development and the Socialist Economic System.
de Witt, C. T. (Hollandia): The Agricultural Environment in the European Community.

Hivatkozások

[1] *Bergmann, D.:* Pour une politique agricole „productiviste". Le Monde, Párizs, 1983. január 18.
[2] *Bourdon, M.:* Paysan et ouvrier: Couts publics comparé. Économie Rurale, N° 175. Párizs, 1986.
[3] *Hallerg, M. C.* (Egyesült Államok): Multiple emploi parmi des familles agricoles: directions et implication pour reglement d'agriculture. Balatonszéplak, 1987.
[4] *Klatzmann, J.* (Franciaország): Et s'il fallait augmenter la production agricole? Balatonszéplak, 1987.
[5] *Lukinov, I.* (Szovjetunió): Agrarian Resource Potential and Resource Content of Agricultural Produce in the USSR. Balatonszéplak, 1987.
[6] *de Ravignan, F.:* Regression, ou progression? Université des Sciences Sociales, Toulouse, 1984.
[7] *Servolin, C.:* Konzultáció az INRA-ban. Párizs, 1985. április 4.
[8] *Wong, L.* (Egyesült Államok): The Role of Technology in the European Agriculture. Balatonszéplak, 1987.

Válasszon a MEDICOR szoftverajánlatából!

Különböző egészségügyi intézmények adminisztrációjának megkönnyítésére az alábbi programokat ajánljuk:

- Élelmezés
  Kórházi élelmezés anyagkiszabási programja
- Adminisztráció
  Munkaügyi adatok nyilvántartási és feldolgozási rendszere egészségügyi intézményeknél
- Gyógyszergazdálkodás
  Gyógyszergazdálkodási rendszer kórházi intézmények számára
- Vezetői információ
  Az orvosi tevékenység minőségi értékelésének számítógépes rendszere
- Rendelőintézet, szűrőállomás
  Kataszterrendszerű mikroszámítógépes rendszer

Minden további információval készségesen áll rendelkezésre a

MEDICOR

Mikroprocesszor Alkalmazástechnikai Osztály

495-130/879

Márton János—Újhelyi Tamás: Kilépés a világélelmezési válságból

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 196 l.

A világélelmezéssel az elmúlt évtizedekben számos mű foglalkozott a nemzetközi szakirodalomban. Ezek némi egyszerűsítéssel három jellegzetes csoportba sorolhatók. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek a világélelmezési válságot alapvetően politikai kérdésnek tekintik, és megoldási javaslataik is ebben a gondolatkörben mozognak. A másodikat azok alkotják, amelyek szerzői — Malthus kései utódaiként — elkerülhetetlennek tartják, hogy az évszázad végére az élelmiszer-előállítás növekedése reménytelenül elmarad a Föld lakosságának gyarapodása mögött, s ebből kiindulva súlyos világélelmezési válságot jósolnak. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától erősödik a publikációk azon iránya is, amely az egyoldalú megközelítéseket háttérbe szorítva — mind a világélelmezésben mutatkozó sikereket, mind a nemegyszer előforduló kudarcokat számbavéve — objektíven igyekszik elemezni a folyamatokat. Márton János és Újhelyi Tamás ez utóbbi szakirodalmi irányzat szellemében, e három megközelítés-típus egybevetésére vállalkozik, és ennek alapján a világélelmezés alakulásának múltbeli tapasztalataira és jövőbeli helyzetére vonatkozó megállapításokat foglalják össze könyvükben.

A Föld lakosságának jelentős része századunk utolsó évtizedeiben is éhezik vagy alultáplált. Az élelmezési problémákkal küszködő harmadik világbeli országokat a feleslegge rendelkező államok, illetve a nemzetközi szervezetek a hetvenes évekig elsősorban segélyszállítmányokkal igyekeztek támogatni. Az élelmiszersegélyek mennyisége azonban összességében is csekély maradt, és ez a forma a legjobb esetben is csupán eseti és időleges megoldásnak bizonyult. A hatvanas és hetvenes években segélyben részesült országok szinte kivétel nélkül a nyolcvanas években is segélyezésre szorultak. „A rászorultság újratermelődése részben demográfiai, részben termelési okokra vezethető vissza. Ahol a termelés nem növekedett, ott valamilyen arányban ezt a segélyezés rovására írhatjuk... A segélyprogramok nemcsak ilyen kifejlete minősíthető kudarcnak, hanem magának a segélyezésnek a folyamata is sokszor kudarccá vált, és egészen különleges hatásként rontotta a segélyezett ország közhangulatát" [38. l.].

Nem véletlenül érte számos kritika a segélyek szerepét. Az ellenzők szerint az efféle támogatás a fogadó országokban pazarlásra vezet és a saját termelési bázis megteremtése ellen hat. Rendkívül nehéz emellett az élelmiszersegélyeket gyorsan eljuttatni a leginkább rászorulókhoz. Visszatérő gondot okoztak az érintett államok infrastruktúrájának kezdetlegességéből fakadó nehézségek is, ami egyebek mellett maga után vonta a korrupció kialakulását és a szállítmányok elherdálását. „A megfelelő igazgatási hálózat, illetve a kereskedelmi, forgalmazási, szállítási szervezetek tapasztalatlansága ... akadályozta az élelmiszer-szállítmányok rendeltetésszerű felhasználását ... A tárolás és a szállítás nemegyszer magasabb költséget igényel, mint a segélyezés tárgyát képező élelmiszer" [39. l.].

A segélyezés nyomán nem enyhülő élelmezési feszültségek arra sarkallták az illetékes nemzetközi szervezeteket, hogy más módon próbálkozzanak. Már a hatvanas évek végétől, de méginkább a hetvenes évek folyamán alapvető fordulat következett be a világélelmezési problémák kezelése terén: az élelmiszersegélyek helyett mindinkább a súlyos helyzetbe került országok mezőgazdaságának fejlesztését célzó programok kerültek előtérbe. „Az 1980-as évek elejére tehetjük annak a gondolatnak a kiterjedését, amely a világélelmezést a globális társadalmi-gazdasági problémák közé ékelve tartja megoldhatónak" [22. l.].

A szemlélet megváltozását idézte a Világélelmezési Tanács megfogalmazása is, amely szerint a bajba jutott országok élelmiszerellátási problémáinak mérséklésében (illetve felszámolásában) az alapvető teendők az adott nemzeti kormányokra hárulnak. A hazai

termelés bővítése mellett csak átmeneti, kiegészítő szerepe lehet a külföldről származó élelmiszer-adományoknak.

E szemléletváltás helyességét a gyakorlat is igazolta. A hetvenes évek első felében még sokan jelentős túlkeresletre és számottevő árnövekedésre számítottak az élelmiszerek világpiacán. Ezt valószínűsítette a fejlődő országok gyenge mezőgazdasági teljesítménye, gyors népességnövekedése és az agrárszférában felhasznált ipari eredetű anyagok nagymértékű áremelkedése. A helyzet veszélyességére figyelmeztető és a világméretű élelmiszer-árrobbanást jósló nézeteket a FAO és a Római Klub írásos anyagai is megerősítették. A szakemberek elsősorban az ázsiai, azon belül leginkább a kelet-ázsiai térségben tartottak a válság kirobbanásától.

Az évtized derekától azonban az agrártermelés — az afrikai országok kivételével — a fejlődő országokban minden várakozást felülmúló gyorsasággal növekedett. A fejlődés nem annyira a gépesítésre, mint inkább a nagyobb termőképességű növényfajták meghonosítására támaszkodott. Ahol a lakosság megfelelő munkakultúrával rendelkezett és betartották az elemi technológiai előírásokat, ott az új fajták bevezetésével számottevő sikereket értek el az élelmiszer-előállításban. Megkönnyítette a dolgot, hogy az alapvető agrárcikkek (így például az élelmezésben döntő jelentőségű gabonafélék) termelése viszonylag könnyen elsajátítható tevékenység.

A harmadik világ országainak saját élelmiszer-termelését mégsem sikerült mindenütt növelni. A sikertelenül próbálkozó afrikai országokban a „zöld forradalom" nem tudott úrrá lenni az élelmiszerhiányon. Ez nemcsak az agrotechnikai feltételek hiányával magyarázható, hanem azzal is, hogy azok a nagyhozamú nemesített növényfajták, amelyek az ázsiai országokban igen jelentős terméshozam-bővülést eredményeztek, az afrikai talajon és éghajlati körülmények között nemegyszer kudarcot vallottak. Tetézte a gondokat, hogy több eladósodott afrikai ország arra kényszerült, hogy a lakosság ellátása helyett részben exportálja a megtermelt élelmiszereket.

Annak ellenére, hogy a „fekete" kontinens jelentős részén továbbra is tragikus az élelmezési helyzet, a világméretű válságot sikerült elkerülni és a világ mezőgazdasági termelése egészében stabilizálódott. Ez a helyzetértékelés a nyolcvanas évek első felében is érvényes maradt. Nem igazolódtak azok a rövid időre újra feléledt nézetek, amelyek a fejlődő országok 1979-es rossz mezőgazdasági termését követően, illetve a második olajárrobbanásnak az agrártermelés inputjait komolyan érintő áremelő hatása nyomán élelmiszer-ellátási válságot, agrár-árrobbanást jósoltak.

Az eredményes és a sikertelen országok tapasztalatai egyaránt igazolják Márton János és Újhelyi Tamás azon megállapítását, hogy az éhínség mindenekelőtt a fejlődő országok által folytatott hibás — mezőgazdaságot sújtó — gazdaságpolitika következménye, és nem elosztási probléma. Ez a gond pusztán humánumra alapozott módszerekkel, a fejlett tőkés államok fölös készleteiből származó élelmiszerszállításokkal, „látványos adományozó mozgalmak" szervezésével nemigen orvosolható. Az éhínség felszámolása érdekében az éhségkörzetek döntéshozóinak kell minél gyorsabban és határozottabban cselekedniük. „Az éhezés tüneti kezelése valójában látszathumanizmus. A feltétel nélkül nyújtott segély végső soron az éhezés gyökereinek táplálását, az elmaradottság konszolidálását ... jelenti". Így a „világélelmezési programok vagy akár csak a regionális agrárfejlesztési törekvések az emberbaráti széplelkűségtől rendkívül messze esnek, vagy eleve kudarcra ítéltetnek, ha az előbb említetteket nem veszik figyelembe" [161. l.].

Figyelemre méltó, hogy a világ éhezői túlnyomórészt parasztok vagy a legfontosabb gabonatermelő területeken élők. Amennyiben e területekre nagyobb mennyiségű élelmiszert szállítanának, az súlyos piaci zavarokat okozna. Ennek következménye ár- és jövedelemkiesés lenne. Semmi sem késztetné a parasztokat a piaci termelés növelésére. Az élelmiszersegély tehát csak súlyosabb természeti csapások, rendkívüli helyzetek következtében fenyegető élelmiszerhiány esetén indokolt. Egyébként a fejlesztési támogatások kiterjesztése a járható út, mivel ezek mozdítják elő a saját élelmiszertermelés tartós bővítését.

A Világbanknak a világgazdaság fejlődéséről készített 1986-os jelentése részletesen elemzi a fejlett és a fejlődő országok agrárpolitikáját. A jelentés rámutatott arra, hogy bár a fejlődő országok lakosságának mintegy 75 százaléka a mezőgazdaságban talál megélhetést, a legtöbb kormány gazdaságpolitikája mégsem támogatja az agrárszektort. A fejlődő országokban a mezőgazdasági üzemek a világpiacinál jóval alacsonyabb árat kap-

nak termékeikért. A parasztokat az állam értékesítési hatóságai ezáltal voltaképpen adóteherrel sújtják. A fejlődő országokban előállított élelmiszerek mintegy kétharmadát adóztatják meg ilymódon. Ez természetesen akadályozza a termelés növelését. Hasonlóképpen, a viszonylag alacsonyan mozgó földár is a gazdagabb városi lakosság támogatását jelenti az agrárnépességgel szemben.

A nemzetközi irodalomban és vitákban olyan megállapítások is hangot kapnak, hogy a fejlett tőkésországok agrárfeleslegeik tömeges piacra dobásával fékezik a fejlődő országok élelmiszergazdaságának fejlődését. Az ENSZ Világélelmezési és Mezőgazdasági Szervezete és a Világbank befolyásos szakértői ezzel szemben azt a nézetet képviselik, hogy a fejlődő országok élelmezési helyzetét általában nem befolyásolják a nyugati államok exportfeleslegei. Az élelmiszerbehozatalra szoruló harmadik világbeli országok szempontjából a nyomott világpiaci áraknak inkább előnyös a hatásuk, hiszen nekik a vásárláshoz szükséges fizetőeszközök hiánya okoz gondot és a belföldi élelmiszerelőállításra nehezedő világpiaci árnyomást is ki tudják védeni a vámok megemelésével. Ez utóbbival viszont a fejlődő országok kormányai csak ritkán élnek, mert az agrártermékek árainak alacsonyan tartásával a politikailag legérzékenyebb városi fogyasztóknak kívánnak kedvezni.

Nem állja meg teljes mértékben a helyét az a feltevés, hogy a fejlett tőkés államok mezőgazdasági túltermelésükkel, és annak a világpiaci értékesítésével korlátozzák a fejlődő országok nemzetközi piaci értékesítési lehetőségeit, s ezzel visszavetik ez utóbbiak agrárszektorának fejlődését. Túl azon, hogy ezen állítások nem teljesen igazak, a világélelmezési válság problémájához sem kapcsolódnak szorosan, hiszen nem a szegény, az éhezés problémájával küszködő országokat érintik elsősorban, hanem az olyan viszonylag fejlettebbeket, mint például Argentína vagy Brazília.

Márton János és Újhelyi Tamás gazdag tényanyaggal és adatokkal alátámasztott elemzése összefoglalja, s az élelmezési feszültségeket több-kevesebb eredménnyel enyhítő vagy megszüntető országok példájával érzékletesen szemlélteti az élelmezési válságból kilábalók tapasztalatait. A tulajdonviszonyok alakulásának, a termelőerők fejlődésének, a munkaerő színvonalának vizsgálatával, a különféle fejlesztési programok, politikai tényezők tárgyalásával hozzájárul annak a — világélelmezési válság valódi megoldásával kecsegtető és felelősségteljes — megközelítésnek a terjesztéséhez, amely szerint „nincs olyan külső erő, amely az éhezés válságába került népcsoportokat, országokat, régiókat a kiegyensúlyozott élelmezési helyzetbe átvezetni képes az adott népcsoport, ország, régió saját cselekvő közreműködése és magatartásának megváltozása nélkül" [10. l.]. A jobbítás igényével fellépő nemzetközi segítségnek elsősorban — hozzáértő módon — ezeket a hajtóerőket kell mozgásba hoznia.

Mohácsi Kálmán

Mohácsi Kálmán az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa.

Manfred Prisching: A fegyverkezés politikai gazdaságtana

(Wirtschaft und Gesellschaft, Bécs, 1986. 4. sz.)

A háborút és a háborúra való felkészülést elsősorban politikai kategóriának tekintik, vagyis vizsgálatuk főleg államelméleti, hadtudományi, nemzetközi jogi vagy etikai szempontból történik. Ugyanakkor az is igaz, hogy a fegyverkezés és háborúzás megfelelő gazdasági erőforrások nélkül egyszerűen lehetetlen. A háborús károk felszámolása gyakran bonyolult gazdasági kérdéseket vet fel. Sőt: még a „békebelinek" nevezett korszakokban is hatalmas mennyiségű gazdasági erőforrást nyel el a fegyverkezés, a háború megakadályozása címén. Mindezeket szem előtt tartva talán nem érdektelen a háborúval, a fegyverkezéssel kapcsolatos kérdéseket közgazdasági szemszögből is megvizsgálni.

Kezdjük néhány számadattal:

— A fegyverkezésre költött pénzmennyiség több mint 600 milliárd dollár (1986); vagyis percenként több mint egy millió dollárt fordítanak ilyen célokra.

— A hadikiadások körülbelül hat százalékát teszik ki a világ évi termelésének, illetve 25 százalékát az összes egy évben eszközölt beruházásnak.

— A fegyverkezési költségek egyötödét használják fel új atomfegyverek előállítására; ma a Föld minden lakójára három tonna atomfegyver jut.

A hadikiadások legnagyobb része az Egyesült Államokra (az összkiadás körülbelül 70 százaléka), a Szovjetunióra, Kínára, Franciaországra, Nagy-Britanniára és az NSZK-ra koncentrálódik. Gyakorlatilag ezek az országok bonyolítják le a fegyverexport 90 százalékát.

— A fegyverexport célpontjai a fejlődő országok; az általuk importált fegyverek értéke az 1960-as évekhez képest mára megnégyszereződött.

— Az Egyesült Államok fegyverkezési kiadásai az 1950-es évek óta évente körülbelül 150 milliárd dollár körül mozognak. A Szovjetunió hadikiadásai folyamatosan nőttek, és az 1960-as évek végén megelőzték az Egyesült Államokét.

A fegyverkezéssel kapcsolatban felmerülő gazdasági kérdések általában két irányúak: egyrészt felvetődik az, hogy a hadikiadások társadalmi szempontból improduktívnak számítanak, s hogy az erre a célra elfecsérelt anyagi eszközöket másutt (az oktatásban, az egészségügyben, az élelmezési programok finanszírozásában) jobban lehetne hasznosítani. A hadikiadások mellett érvelők másrészt viszont rámutatnak a hadiszektor munkahelyteremtő, illetve fenntartó hatására és azt állítják, hogy a fegyverkezésre költött összegek nemcsak hogy stabilizálják a gazdaságot, de a haditechnikai ágazatokban elért fejlesztési eredmények elősegítik a polgári szféra technikai fejlődését is. Valóban megállják-e a helyüket a fegyverkezés pozitív gazdasági hatásai mellett szóló érvek?

A foglalkoztatottság

A fegyverkezés és foglalkoztatottság közötti kapcsolat már régóta viták tárgya. A múlt század végén a Német Szociáldemokrata Párt néhány képviselője arra az álláspontra helyezkedett, hogy a hadikiadások csökkentik a munkanélküliséget, s ezért a munkásmozgalomnak támogatnia kell a fegyverkezést. Rosa Luxemburg ezzel szemben rámutatott arra, hogy a katonai célokra költött pénz eredetét is figyelembe kell venni: ezt az állam a munkásoktól szedi el adók formájában, vagyis a munkások maguk fizetik meg elnyomásuk gépezetét.

Az kétségtelen tény, hogy a hadikiadások — mint minden más állami kiadás — munkahelyeket tartanak fenn. A Keynes nyomán kidolgozott keresletszabályozó politikát folytató állam számára a fegyverkezés tehát gazdaságstabilizáló tényező is. Ezt a propagandában gyakran használt összefüggést főleg dekonjunkturális szakaszokban hangsúlyozzák a fegyverkezési po-

litika elfogadtatása érdekében. E propaganda hatásossága azzal is összefügg, hogy a fegyverkezésben érdekelt gazdasági, katonai és államigazgatási lobbyk egy sor fontos összefüggést elhallgatnak. Nem említik például azt, hogy a hadikiadások anticiklikus hatását általánosságban nem lehet bizonyítani, mivel a fegyverkezési programok ehhez nem eléggé rugalmasak.

A hadikiadások finanszírozási módja szintén befolyásolja a fegyverkezés foglalkoztatottságot növelő (illetve -fenntartó) hatását. Amennyiben a katonai kiadások forrása az adó, nagyon is elképzelhető, hogy a fogyasztási kereslet ennek révén bekövetkezett mérséklődése csökkenti a polgári szféra beruházásait, s így végső soron a hadikiadások munkahelyteremtő hatása ellenére csökkenti az össztársadalmi foglalkoztatottságot. Ha pedig a fegyverkezési kiadásokat a költségvetés deficitjéből fedezik, akkor ez a tőkepiacon magas kamatokhoz vezet, s ez visszatartja a magánberuházásokat. Ha ehhez még restriktív pénzügyi politika párosul, akkort ompul a foglalkoztatottságra gyakorolt, eredetileg pozitív hatás. Ezeknek az ellentétes hatásoknak az eredőjéről nehéz általános közgazdasági következtetéseket levonni, mert az számos, sajátos körülmény függvénye.

Tapasztalható, hogy a propagandában erősen leszűkítik a vita tárgyát, hiszen a katonai kiadások munkahelyteremtő hatását azzal a helyzettel hasonlítják össze, mintha az adott nagyságú kiadás egyáltalán nem létezne. A probléma ilyen felvetése — azon túl, hogy már a megfogalmazás módja sejteti a kívánt eredményt — tartalmi szempontból is elfogadhatatlan. Ha ugyanis összehasonlítjuk, hogy hány munkahelyet lehet azonos ráfordítással egyrészt a hadiszférában, másrészt néhány polgári szférában fenntartani, akkor kiderül, hogy ez az arány a fegyverkezési kiadások ellen szól. A hadikiadásokkal megegyező beruházás a foglalkoztatottság magasabb szintjét eredményezi például az építőiparban, az oktatásban, a szemétszállításban és majdnem minden szolgáltató ágazatban, mint a katonai szektorban. Egy 1984-es tanulmány kimutatta, hogy ha például Angliában a GDP öt százalékáról 3,5 százalékára csökkentenék a hadikiadásokat, s a költségvetés egyéb tételeit növelnék meg az így felszabadult összegből, akkor így százezer új munkahelyet lehetne nyerni.

A foglalkoztatottság kérdését nem lehet a bérektől és keresetektől függetlenül vizsgálni. Tehát nemcsak azt kell számításba venni, hogy a fegyvergyártást növekvő tőkeigényesség jellemzi, azaz a bérek és a keresetek aránya az előállított végtermékben csökken. A hadiipar ugyanis egyre inkább magasan képzett szakembereket — technikusokat, mérnököket, fizikusokat — foglalkoztat, ami azt jelenti, hogy adott pénzösszeggel kevesebb munkahelyet lehet létrehozni. Ráadásul ebben a rétegben nemcsak a bérek magasak, hanem a munkanélküliségi ráta is alacsony, azaz a tipikus munkanélkülieken a katonai kiadásokkal nem lehet segíteni.

Az infláció

Sokan azt állítják, hogy már a múltban is megfigyelhető volt a hadikiadások pénzértékrontó hatása, s ez a hatás ma — az állandósult infláció mellett — még fokozottabban jelentkezik. Mások szerint azonban ezt az összefüggést eddig még nem sikerült ökonometriailag megalapozott módon kimutatni.

Többé-kevésbé biztosan csak a következőket lehet állítani: Az Egyesült Államok államháztartásának deficitje nem teszi lehetővé a kamatláb csökkentését, ami a gazdasági fellendülés egyik ösztönzője lenne. Mivel a deficit elsősorban a hadikiadások következménye, ezért tény, hogy a fegyverkezési verseny az Egyesült Államok gazdaságát súlyos pénzügyi problémák elé állítja, ami kihat az egész világ gazdasági helyzetére.

A nagyarányú fegyverkezési programok által kiváltott kereslet nem terül szét az egész gazdaságban, mint például a szociális kiadások által előidézett, hanem csak néhány iparágra (például az elektronikára) koncentrálódik, s így ezekben hirtelen és jelentős mértékben nő meg a kereslet. Ennek hatására szűk keresztmetszetek alakulhatnak ki az alapanyaggyártás és a háttéripar bizonyos ágazataiban, de hiány keletkezhet magasan képzett szakemberekből is. A hiány pedig az inflációs folyamatok egyik oka. A jelenlegi amerikai politika ezt még azzal is erősíti, hogy a NATO-szövetségeseket is fegyverkezésre ösztönzi, hiszen a szövetségesek katonai kiadásai főleg az amerikai piacon jelentenek majd keresletet.

Bizonyított tény, hogy a hadiszférában tapasztalható árszínvonalemelkedés maga-

sabb, mint a polgári területeken jelentkező. Ez nemcsak a technikai fejlődés rendkívül gyors ütemével függ össze, hanem a fegyverpiac sajátosságaiból is következik. A megrendelt fegyverek ugyanis sok esetben még nem is léteznek, vagyis az üzletkötés ezek kifejlesztése előtt történik. A hosszú távra szóló állami megrendelések csökkentik a vállalandó kockázatot. A fejlett fegyverrendszerek vásárlása esetében az olcsó beszerzés nem döntő szempont. Ezek a sajátosságok lehetővé teszik az „önköltség+" árképzési elv alkalmazását, vagyis egészen addig, míg valamilyen parlamenti bizottság vizsgálata nem vált ki felháborodást, az árakba (a tetszőleges) költségek foglalhatók bele. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy a hadiszektor nagy költségei a polgári termelés szférájára is kihatnak.

A gazdasági növekedés

Az a kérdés, hogy a hadikiadások milyen hatást fejtenek ki hosszú távon a gazdaság életében, már régóta a közgazdaságtan egyik vitapontja. Adam Smith a hadikiadások alapos mérlegelését javasolta, mivel a hadsereg tagjai kizárólag improduktív tevékenységet folytatnak. J. B. Say túlment ezen, amikor szellemesen megjegyezte: jó lenne, ha a katonaság csak improduktív volna, de sajnos még destruktív is.

A katonai kiadások közvetlenül is csökkentik a lakossági, illetve közösségi fogyasztást és ezáltal a beruházási szükségleteket a polgári szférában, vagy egyenesen fékezik a beruházásokat a tőkepiacról elszívott összegekkel. A hadikiadások azonban közvetve is visszafogják a növekedési lehetőségeket, mert az államháztartás terjeszkedésével háttérbe szorulhatnak a szükséges infrastrukturális fejlesztések, illetve az emberi tőke felhalmozása.

Néhány, főleg marxista hagyományokat követő közgazdász (Baran, Sweezy, Mandel) azt a tézist állította fel, hogy a fejlett tőkésországokban a fegyvergyártás a felesleges, befektetésre váró tőkéket köti le, ami végső soron a rendszer stabilizálásához vezet. E vélemény empirikus megalapozása nem kielégítő, hiszen kimutatható például, hogy a fegyvergyártás fokozása a fogyasztás rovására történik, vagyis a növekvő katonai kiadások csökkenő fogyasztási hányaddal járnak együtt. Ez viszont mérsékli a gazdasági növekedést.

A fegyverkezési kiadások tehát inkább fordított, mintsem egyenes arányban állnak a gazdasági növekedéssel, s ezt a második világháború utáni fejlődés is alátámasztja. Japán és az NSZK rendkívül gyors gazdasági fejlődése nem utolsósorban annak köszönhető, hogy ezek az országok nem kötöttek le jelentős eszközöket a haditermelésben.

Ezeket a tényeket figyelembe véve mindenesetre ellentmondásos a kemény külpolitikai vonalat szorgalmazók álláspontja az Egyesült Államokban, akiknek ki nem mondott célja, hogy a Szovjetuniót a fokozott fegyverkezés révén térdre kényszerítsék, miközben ugyanezen kiadásokról azt állítják, hogy odahaza serkentik a növekedést és előnyöket hoznak a jövőben. A valóságban a hadikiadások növelése mindkét gazdaságot hátrányosan érinti.

A valóságos helyzet inkább az, hogy az Egyesült Államok a fegyverkezési politika és az ennek keretében finanszírozott beruházások révén gazdasági struktúráját akarja átalakítani, hogy a világpiacon elveszett pozícióit — főleg az új technológiát intenzíven alkalmazó ágazatokban — visszaszerezze. Ha a kormányzat ezt a célját közvetlen módon, az állami beavatkozás szelektív alkalmazásával akarná elérni, akkor beleütközne az uralkodó liberális elvekbe; ezzel szemben a magas katonai kiadásokat az állampolgárokkal könnyebben el tudja fogadtatni. Ha ez a gondolatmenet helytálló, akkor a Pentagonnak a MITI (a japán ipari és kereskedelmi minisztérium) szerepe jutna, s a fegyverkezés éle sem a „hivatalos" ellenség ellen irányulna, inkább a japán és nyugat-európai gazdasági konkurensek ellen.

Az új technológia kifejlesztése

A fegyverkezési kiadásokhoz sokszor olyan reményeket fűznek, hogy ezek a katonai kutatási programokban új, a polgári szférában is használható technológiai eljárások kifejlesztéséhez vezetnek. Az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában a kutatásra fordított pénz mintegy felét, Franciaországban ezen összeg harminc, az NSZK-ban tíz százalékát a katonai kutatások támogatására használják fel. Egyedül Anglia többet költ ilyen célokra, mint az összes OECD-ország együttesen környezetvédelmi, közlekedéstechnikai és telekommunikációs kutatásokra. Mindezek ellenére csak nagyon szerény eredményekről lehet beszámolni. Ennek okai a következők:

— A katonai jellegű kutatásoknál jelentkező „melléktermékek" esetében a ráfordítás-hozam viszonya összehasonlíthatatlanul rosszabb, mint a közvetlen civil kutatásban. Ezen kívül erősödik az a gyanú, hogy a múltban a hadiipar polgári technikát fejlesztő hatását nagymértékben eltúlozták, sok esetben nehéz is egyértelműen tisztázni, hogy melyik szféra melyiktől vette át az új eredményt.

— A statisztikák kimutatják, hogy a haditechnikai kutatások eredményeinek csak 20 százalékát lehet a polgári termelésben is hasznosítani.

— A katonai jellegű kutatások egyre jobban specializálódnak, ami az eredmények polgári szférába való átvitelének lehetőségeit egyre inkább szűkíti. Ehhez hozzájárul az a már említett tény is, hogy a hadiiparban a költségek másodlagos szerepet játszanak: egy-egy esetben a műszaki jellemzők marginális javításáért óriási többletráfordításokat eszközölnek. A polgári szférában azonban a műszaki jellemzőket egybevetik az elérésükhöz szükséges határköltségekkel, s így a rendelkezésre álló technikai lehetőségekről sok esetben lemaradnak.

— A hadiipar kutatási feladatait általában sürgősen kell megoldani, így nincsenek tekintettel az egész gazdaság számára fontos problémákra (például a környezetvédelemre), ami szintén csökkenti az eredmények átvételének lehetőségeit.

— Az állam biztonsága érdekében elrendelt titoktartás sok esetben lehetetlenné teszi a katonai kutatási eredmények civil hasznosítását, de legalábbis korlátozza a technológiai transzfert.

Ezen tényezők korlátok közé szorítják azt a hatást, amelyet a hadigazdaság a technológiai újítások területén a polgári szférára gyakorolhat.

A hatalmas hadiipari kutató szektor azonban a közvetlen céljai tekintetében nagyon is innovatív, s erre hivatkozva a mindenkori katonai vezetés igényt formálhat arra, hogy a gazdasági erőforrások felett végső soron ő rendelkezzen. Az ebből származó következmények az egész társadalom számára kiszámíthatatlanok.

A fegyverkereskedelem

A nemzetközi fegyverkereskedelem két szempontból is előnyös lehet az exportőr számára:

— A haditermelésben az állandó költségek hányada egyre növekvő vagyis a nagyszériás termelés jelentős skálahozadékot ad.

— A hadieszközök exportőrének nagy befolyása van a világpolitika eseményeinek alakulására.

Mivel egyre többen igyekeznek az említett előnyök kihasználására, ezért a verseny éleződött. Az utóbbi években a haditermelő ágazatokban is tapasztalhatjuk a harmadik világ országainak térnyerését; az itt előállított fegyverek értéke az 1970-es években az ötszörösére nőtt. Ezek az országok abban reménykednek, hogy a fegyvergyártás az iparosítás és a technikai fejlettség kapuját jelenti, de valójában ördögi körben mozognak. A fegyverexport — de még inkább a gyengén fejlett országok fegyverimportja — mérsékli az adott ország fejlődési lehetőségeit; ezt további improduktív kiadásokkal (újabb fegyverexporttal, illetve újabb fegyverimporttal az uralkodó rétegek pozícióinak védelme céljából) igyekeznek ellensúlyozni, ami a jövőbeli fejlődést még jobban visszafogja. Jellemző módon az 1970-es években főleg a fegyverimportőrök jutottak a fizetésképtelen országok sorsára.

E rövid áttekintés is jelzi, hogy a védelem- és a gazdaságpolitikai célok között nehezen mutatható ki összhang. De ez nem jelenti egyben azt is, hogy a fegyverkezési kiadások eleve haszontalanok, hanem csak azt, hogy a katonai apparátus létrehozását vagy bővítését csak politikailag lehet megindokolni; ésszerű gazdasági érvelés emellett nem lehetséges.

(Ism.: *Meyer Dietmar*)

Sz. Satalin: Társadalmi fejlődés és gazdasági növekedés

(Kommunyiszt, Moszkva, 1986. 14. sz.)

Amikor az SZKP kidolgozta a társadalmi-gazdasági fejlődés gyorsításának programját, az abban meghatározó szerepet játszó gazdasági, társadalmi, környezeti és tudományos-műszaki tényezők kölcsönhatásának mélyreható elemzése alapján fölismerte, hogy átfogó motivációs mechanizmus létrehozására van szükség. E mechanizmus egyaránt működne az erőforrás-allokálás és a jövedelem-elosztás területén.

Az 1961 és 1965, illetve az 1981 és 1985 közötti időszak összehasonlításából ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságban kedvezőtlen folyamatok bontakoztak ki. E negatív irányzatok fő okai a következők:

— Beszűkültek az extenzív növekedés lehetőségei, ezzel egyidejűleg azonban csökkent az intenzív növekedési tényezők szerepe is. (A növekedésnek az intenzív tényezőkre visszavezethető hányada 1970 és 1975 között 43, 1976 és 1980 között 28, 1981 és 1985 között pedig 22 százalékot tett ki.)

— A „bruttó termelési érték"-szemlélet az erőforrások elosztásában is súlyos hibákhoz vezetett. Ennek következtében szembeszökően lelassult a gépipari beruházások üteme, romlott az energiaforrások és az ásványi nyersanyagok felhasználásának hatékonysága, s elmaradt a szociális infrastruktúra fejlődése.

— Az anyagi ösztönzés rendszerének hiányosságai, a munkabérek nivellálódása csökkentette a becsületes munka presztízsét, s súlyos zavarokat okozott az ellátásban is. A piaci egyensúly zavarai pedig — miként arra az SZKP XXVII. kongresszusának határozata is rámutatott — a spekuláció, a korrupció, a munka nélküli jövedelemszerzés melegágyává váltak, a rubel értékvesztéséhez, az inflációs folyamatok felerősödéséhez vezettek.

— A szociális szféra fejlesztését két téves felfogás korlátozta. Egyrészt az a nézet, hogy az e célra fordított összegek csökkentik a gazdasági növekedést serkentő beruházásokat. Másrészt hogy az életszínvonal emelkedésével automatikusan enyhülnek a szociális problémák. (Ezen álláspont képviselői közvetlenül tagadják a társadalmi-gazdasági folyamatok aktív befolyásolásának, mi több, tudományos szintű irányításának a lehetőségét.)

Az 1986-tól 2000-ig terjedő időszakra szóló gazdaságpolitikai koncepció a tudományos-műszaki haladás eredményeinek széles körű felhasználását, az intenzív növekedési útra való átállást állítja szembe a felsorolt negatív tendenciákkal. (A XII. ötéves terv előirányzatai szerint az intenzív tényezőknek 65—75 százalékkal kell részesedniük a nemzeti jövedelem növekményéből.)

A társadalompolitikának is a „gyorsítás gyorsításának" hathatós eszközévé kell válnia. Ehhez viszont meg kell találni a gazdaság- és a szociálpolitika kapcsolódási pontjait. Elsősorban a munka szerinti bérezés elvének érvényesítését kell új megvilágításba helyezni. Az intenzív fejlesztés időszakában ugyanis nem elegendő a bérezés, illetve a bérdifferenciálás elveit a teljes foglalkoztatottság szolgálatába állítani. (Ez a kérdés egyoldalú, az anyagi termelés szemszögéből való megközelítése lenne.) Reális igény immár a társadalmilag-gazdaságilag hatékony, ésszerű teljes foglalkoztatás kialakítása. A szocialista foglalkoztatáspolitikai elveknek tehát nem karitatív jellegűeknek, hanem a társadalmi-gazdasági teljesítményt fókuszba állító tudományosan megalapozott elképzeléseknek kell lenniük.

A foglalkoztatás- és bérpolitikának ezért nemcsak a szó szoros értelmében vett bérezést és javadalmazást kell elemeznie, hanem már most egy olyan hierarchikusan szervezett, az egész gazdaságot átfogó képzési és átképzési rendszer körvonalait kellene felvázolnia, amely áttételesen — a tudományos-technikai haladás eredményeinek s a gazdaságszerkezeti változások távlati hatásainak megismertetésével — a társadalmi termelés növekedésének irányába hatna. Vagyis a növekedéshez való hozzájárulás arányában meg kell állapítani az egyes szakmák bértételeit, érvényesítve a „kiemelkedő teljesítményért kiemelt munkabér" elvét. Ehhez az eddiginél jóval több jogot kellene adni a vállalatoknak, a termelési egyesüléseknek s az egyéb gazdálkodó szervezeteknek a létszám tervezésében, a béralap s az átlagbér-színvonal meghatározásában.

Az alapok rugalmasabb felhasználása viszont múlhatatlanul szükségessé teszi, hogy optimális kapcsolatot teremtsünk a szocializmus két alapvető javadalmazási formája, a munkabér és a társadalmi fogyasztási alap között. A rendező elv továbbra is az, hogy a munkabér a szocialista társadalomban a jövedelmek, illetve az anyagi javak és szolgáltatások elosztásának alapvető eszköze, a termelékenység ösztönzésének alapeleme. A munka szerinti bérezés pedig a szocializmus objektív gazdasági törvénye, amelytől nem lehet eltérni.

A társadalmi fogyasztási alap (a nyugdíjakat s részben az ösztöndíjakat kivéve) ezzel szemben szociális garanciákat nyújt. Egyik része a szociális ellátásokat (nyugdíjakat, segélyeket, ösztöndíjakat) fedezi, másik része a társadalom tagjainak szociális alapszükségleteit elégíti ki (orvosi ellátás, oktatás, részben kulturális intézmények szolgáltatásai, a lakás fenntartásának támo-

gatása). A felsorolt javak és szolgáltatások teljes körű, ingyenes vagy kedvezményes juttatása tulajdonképpen azt jelenti, hogy a társadalom ezeket a szükségleteket „szociális gyámság" alá helyezi. Erre azért van szükség, mert a társadalom nem tartja lehetségesnek, hogy kielégítésük az ellátottsági szinttől függő egyéni választás tárgya legyen. Ezáltal lesznek ezek az alapok a társadalom valamennyi tagja számára elérhetők, ami a szocialista társadalom egészének fejlődése szempontjából is előnyös.

Ily módon a munkabér és a társadalmi fogyasztási alap gazdasági és szociális funkcióikban egymást kölcsönösen kiegészítik. Szerepük komplexitása lehetővé teszi a gazdaságos erőforrás-kihasználás s a szocialista társadalmi igazságosság elvének hiánytalan érvényesülését.

A gazdaság- és a szociálpolitika hatékonysági elméletének kidolgozásakor számolnunk kell a jövedelemelosztás gazdasági és szociális funkciói elkülönítésének objektív tényezőivel: a gazdasági fejlettség szintjével, a gazdasági potenciállal, a lakosság szükségleteinek és igényeinek természetével, a munka jellegével — azaz a szocializmus egész értékrendszerével.

A szociális és gazdasági szempontok keveredése elkerülhetetlen torzulásokat okoz mind a gazdaság-, mind a szociálpolitikában. Az egyenlősdi gyakorlata a munka szerinti bérezés révén próbál megoldani tisztán szociális problémákat, a társadalmi fogyasztási alapnak pedig anyagi ösztönzési funkciót tulajdonít. A vállalatok és a termelési egyesülések nyereségéből képződő szociális-kulturális alap politikai gazdaságtani értelemben nem azonos a társadalmi fogyasztási alappal, csak naturális formájuk rokon. Hiszen a szociális-kulturális alapból nem a társadalom tagjai általában, hanem a vállalatok és egyesülések dolgozói részesülnek — nem karitatív alapon, hanem értékképző tevékenységük arányában. (A termelési egyesüléseknek és a vállalatoknak elvben megvan a lehetőségük arra, hogy a szociális-kulturális alapot a jövőben mind nagyobb mértékben használják fel a munkakörülmények, a munka jellegének javítására.)

Egy növekedésorientált gazdaság- és szociálpolitika feltételezi a motivációs mechanizmus egészének felülvizsgálatát. A 2000-ig szóló pártprogram útmutatása szerint ezzel összefüggésben a következő intézkedésekre van szükség:

— A társadalmilag szervezett munka feltételeinek és jellegének gyökeres megváltoztatása. (A hosszú távú terv a kézi munka arányának 15-20 százalékos csökkenését irányozza elő.)

— A tulajdonosi motivációk fejlesztése a tulajdon társadalmi jellegében rejlő lehetőségek kiaknázásával, valamint a dolgozók szövetkezeti és egyéni munkatevékenységének széles körű hasznosításával.

— A fogyasztási szektor gyors és átfogó kiegyensúlyozása. A közgazdászok jelenleg sok tízmilliárd rubelre becsülik a lakosság kielégítetlen fizetőképes keresletét. Márpedig, ha a becsületesen megkeresett rubelnek nincs árufedezete, az előbb-utóbb hatástalanítja a munkatermelékenység emelésének anyagi ösztönzőit.

A fogyasztási szektor globális kiegyensúlyozásának másik oldala: a lakossági pénzjövedelmek, az árak és bérek szigorú, tervszerű ellenőrzése, befolyásolása, amit egy mélyreható pénzügyi reform keretében kell megvalósítani. Különösen időszerű a fogyasztási cikkek kiskereskedelmi árainak, valamint a lakossági szolgáltatások díjainak a rendezése. A jelenlegi kiskereskedelmi árrendszer ugyanis sok tekintetben elavult; nem felel meg az áru- és szolgáltatáspiac feltételeinek. (A húsipar termékeinek nagyösszegű ártámogatását például jelenleg lényegében a lakosság viszonylag jól fizetett rétegei élvezik.) Ezen a helyzeten egyfelől áremeléssel, másfelől — az alacsony jövedelműek érdekeit figyelembe vevő — kompenzációs mechanizmusokkal lehetne változtatni.

Kulcsfontosságú a lakásprobléma megoldása. A stratégiai cél — amely a „minden családnak önálló lakás vagy ház" formulában ölt testet — eléréséhez már a XII. ötéves tervidőszakban szükség van a lakásépítés nagyarányú növelésére. (Az elképzelésekben 595 millió négyzetméterről esik szó.)

Kétségtelen, hogy a lakásprobléma megoldásának fő iránya: a lakásépítés finanszírozásának tökéletesítése, a lakáselosztás és a lakbérrendszer korszerűsítése (elsősorban a magánerős és a szövetkezeti lakásépítés növelésével, illetve a lakáshasználatbavételi díjak differenciáltabb megállapításával).

A felsorolt mégoly nagy horderejű intézkedések végrehajtása sem oldja meg azonban a maga egészében a lakáskérdést. Vita tárgya egyebek közt a lakosság részére ingyenesen biztosított lakótér társadalmilag garantált minimumának bevezetése. Ennek

kapcsán elvi állásfoglalás is született arról, hogy az államnak a bázisszintet kell garantálnia; s a lakásszükségletek kielégítésében irányító-ellenőrző funkciót kell betöltenie. Ám e szociálisan garantált minimum (regionális különbözőségek, jövedelmi differenciák stb. által megszabott) keretein túl a lakás áruvá alakul át.

— A szociális és kulturális szféra anyagi-műszaki bázisának gyökeres átalakítása, az egészségügy, az oktatás helyzetének a javítása, különös tekintettel a lakosság egyes rétegei között fennálló regionális, szociális különbségek felszámolására. A jelzett intézkedéssor főként áttételesen — a „humán beruházások" révén — van hatással a gazdasági ösztönzésre, illetve a gazdasági növekedésre. Ez a felismerés tükröződik az egész oktatási rendszer, valamint az egészségügy reformjával kapcsolatban tervezett intézkedésekben.

— A nyugdíjrendszer átfogó reformja. Ez annál is inkább időszerű, mert a nyugdíjjal utoljára 1956-ban foglalkoztak; azóta pedig a nyugdíjasok gazdasági helyzete abszolúte is, relatíve is folyamatosan romlik.

Az előirányzatok szerint a jelenlegi tervidőszakban a minimális munkás- és alkalmazotti, öregségi és rokkantnyugdíjakat, valamint a hozzá tartozó járadékokat és agrárnyugdíjakat tovább emelik. (Több közgazdász szerint a nyugdíjnak el kell érnie az aktív dolgozók bérének 67—70 százalékát. Ezt az összeget azután emelni kell a kereskedelmi árindex mértékében, de nem szabad csökkenteni, ha az árszínvonal süllyed.) Az intézkedések következetes és észszerű (a gazdaság teljesítményével lépést tartó) végrehajtása feltétele a nyugdíjrendszer komplex reformjának.

— A legalacsonyabb színvonalon élők, a nagycsaládosok helyzetének rendezése. A számítások szerint hátrányos helyzetük konzerválódik, aminek legfőbb oka a gyermekek és az időskorú hozzátartozók nagy száma a családokban. Erre való tekintettel a párt és a kormány — népesedéspolitikai megfontolásokat is tartalmazó — programjában szerepel, hogy már a XII. ötéves tervidőszakban megemelik a nagycsaládosok családi pótlékra jogosult gyermekeinek korhatárát, ingyen látják el gyógyszerrel a háromévesnél fiatalabb gyermeket, másfél évre emelik a fizetett gyermekgondozási szabadságot.

A társadalmi fogyasztási alapok szociális célokra való felhasználásának politikája hosszú távon (vagyis az 1991 és 2000 közötti éveket tekintve) olyan mérvű életszínvonal-emelkedéssel számol, amely ütemét és méreteit tekintve nemcsak követi a nemzeti jövedelem bővülését, hanem egyben ösztönzi is azt.

(Ism.: *Tiboldi Katalin*)

J. F. Tomer: A szervezetek közötti kooperációt elősegítő iparpolitika

(Journal of Post Keynesian Economics, White Plains, 1987. 3. sz.)

Az iparpolitika ideális esetben a kormány hosszú távú növekedési stratégiájának megvalósítását szolgáló gazdaságpolitikai eszközök szerves egysége. A nyolcvanas évek elején a gazdasági növekedés előmozdítása végett az iparpolitika általában ösztönözte a nagy új értéket létrehozó iparágak kialakulását és segítette a hanyatló ágazatok leépítését. Az iparpolitika feladataihoz tartozik a racionalizálás, azaz a vállalatok termelékenységnövelési erőfeszítéseinek támogatása is. A szerkezetátalakítás és a racionalizálás célja egyaránt az ország komparatív előnyeinek növelése.

Az iparpolitikában viszonylag mostohán kezelt területnek számít a racionalizálásnak az a módja, amelyik a szervezetek közötti kapcsolatok javításával igyekszik ésszerűsíteni a vállalati tevékenységet, pedig a vállalatok egymás közti, az állami szervekkel fenntartott, és a lakosság különböző csoportjaival kialakított kapcsolatai nem csekély mértékben hatnak a termelékenységre és a nemzeti komparatív előnyökre. Az államnak ezért a maga eszközeivel elő kell segítenie olyan vállalati viselkedési minták kialakítását, amelyek kedvezőek a nemzeti növekedési stratégia szempontjából. Mielőtt azonban áttekintenénk ennek lehetőségeit, megvizsgáljuk, hogy miként hat a gazdasági eredményekre a vállalat és környezete közötti kooperáció, illetve ennek hiánya.

Kooperációról akkor beszélhetünk, ha a szervezetek közötti (vagy a szervezet és környezete közötti) kapcsolatokból hiányzik a konfliktus és a kényszer, a felek tartózkodnak egymás teljesítményének rontásától, és a kölcsönös segítségnyújtás mértéke túllép egy minimális szintet. Az ilyen természetű viszony rendkívül fontos, ha az adott szervezetnek olyan segítségre van szüksége, amely anyagi ellenszolgáltatás ellenében nem szerezhető meg.

Rendkívül sokfélék lehetnek azok az inputok, illetve szívességek, amelyeket egy vállalkozás nem tud beszerezni a piacon, s maga is sok mindent nyújthat viszonzásképpen. A kooperatív magatartás lehetővé teszi, hogy mindkét fél könnyebben valósíthassa meg céljait, és a vártnál többet is kamatozhat, hiszen igen nehéz előre látni, hogy egy üzleti vállalkozásnak miféle segítség jöhet jól a jövőben. A kooperáció motívumai nagyon változatosak lehetnek — az önérdektől a reciprocitás valamilyen formáján keresztül az altruizmusig terjedhetnek.

A kooperáció hiánya viszont módfelett költségesnek bizonyulhat. A kooperáció alacsony szintje vagy hiánya oda vezethet, hogy a vállalat képtelen megszerezni alapvető, de meg nem vásárolható inputjait (például fontos információkat), ennek következtében pedig csökkenhet vagy legalábbis jóval költségesebbé válhat a vállalat outputja. A termelékenység mindkét esetben csökken.

A szervezetek spontán kooperációjának hiánya egyes esetekben súlyos társadalmi zavarokat okoz, s ezzel kiváltja az állam beavatkozását. Az állam ilyenkor közbelép és „megoldja" a problémát, a nemzetgazdasági szintű termelékenység azonban így is csökken, mivel az állami erőforrások felhasználása növeli az összköltségeket.

Az extern hatásokra vonatkozó elmélet felhasználható a szervezet és környezete közötti együttműködés következményeinek elemzésében. A jól ismert fogoly dilemma analógiájára megállapíthatjuk, hogy kölcsönös kooperáció esetén kölcsönösen pozitív externáliákra lehet számítani. Ha viszont az egyik fél nem tanúsít kooperatív magatartást, akkor a másik oldalon negatív extern hatás várható. Jellemző példa ez utóbbira a környezetszennyezés, hiszen minden környezetszennyezési esetről bebizonyítható, hogy részben vagy egészben valamely vállalat és környezete nem kooperatív kapcsolatának következménye.

Ilyen problémák megoldására alkalmatlanok azok a bevett befolyásolási módok, amelyek a vállalatnak — az állami célok követése esetén — a profit maximalizálását ígérik. A profitmaximalizálás célja és a környezetkímélés követelménye ugyanis minden tapasztalat szerint összeegyeztethetetlen. Ilyenkor tehát az állami politikának mélyebbre kell hatolnia, és a szervezetek közötti kapcsolatok megváltoztatására kell irányulnia.

A környezetszennyezés csak úgy szüntethető meg, ha a potenciális szennyező kooperációra törekszik a potenciális kárvallottakkal. Ebben az esetben a kölcsönösen negatív externáliák kölcsönösen pozitívvá változtathatók. Az iparpolitika kérdése tehát nem az, hogy melyik a leghatékonyabb bírságolási rendszer, hanem az, hogy milyen eszközökkel lehet elősegíteni a kooperációt.

Természetesen ahhoz, hogy az állami szabályozás elérje a célját, az állam és a vállalatok közt is szükség van kooperatív viszonyra. Az Egyesült Államokban ezt a viszonyt hagyományosan a gyanakvás és az ellenségeskedés jellemzi. Ha az állam új szabályt bocsát ki, akkor a vállalatok feltöltik jogi osztályaik létszámát és megkezdődik a végnélküli huzavona az államigazgatási és igazságszolgáltatási intézményekben az új szabályok értelmezéséről, módosításairól. Ezzel szemben a japán gazdasági sikerek egyik titka az állam és a vállalatok közti jó együttműködés. Egy tokiói vicc szerint, ha az amerikai és a japán kormány határértékeket állapít meg a kipufogógázok összetételére, akkor a japán autógyárak mérnököket, az amerikaiak ügyvédeket vesznek fel.

Ha a kooperáció két félnél többet érint, a szituáció nagyon összetetté válhat. Ilyen helyzetben egyik fél sem képes a másik által nyújtott segítség természetének és nagyságának értékelésére, ezért a kölcsönös kapcsolatok nem lehetnek reciprokatív jellegűek. Továbbá majdnem lehetetlen meghatározni, hogy bármely kooperációban nyújtott előnyt viszonzott-e a másik fél, vagy sem. Ezért minél nagyobbak az előnyök, annál nagyobb a kísértés, hogy egyesek potyautassá váljanak, s „ellenszolgáltatás" nélkül is élvezzék a közjószág jellegű előnyöket.

Jó példa a kooperáció kölcsönös hiányából eredő károkra az amerikai gyakorlat, hogy a jelzáloghitelt nyújtó intézetek a hanyatlónak minősített városrészek számára nem adnak hiteleket, mivel sokallják a kölcsönös kooperáció költségeit (túl nagynak érzik a visszafizetés kockázatát). Ilyen esetben az adott városrész közössége és a bankok közötti viszony konfliktusossá válik. A kooperáció megtagadására válaszolva a közösség nyilvánosan elítélheti a bankok gyakorlatát, tömegesen visszavonhatja betéteit, sztrájkőrséget állíthat a pénzintézetek bejáratához, pert kezdeményezhet.

Az ellenpélda a chicagói South Shore Bank esete, amely 1973-ban felülvizsgálta korábbi hitelezési politikáját. Ezzel nagyban hozzájárult a South Shore negyed leromlásának visszafordításához, s saját profitjával is meg lehet elégedve.

Elképzelhető az is, hogy a vállalat a kívülről — nem a fogyasztók részéről — ránehezedő társadalmi nyomás hatására változtatja meg magatartását. A vállalat számára sok esetben hasznosabb, ha igazodik a társadalmi normákhoz; vagyis a társadalmi kontroll lényeges kormánybeavatkozás nélkül is érvényesülhet. Példa lehet erre a Dow Chemical esete, amely a hatvanas évek végén leállította a napalm gyártását a hadsereg számára. A cég ugyan soha nem ismerte el nyilvánosan, hogy ebben a társadalmi tiltakozásnak is szerepe volt, de nyilvánvaló, a vállalat felső vezetőit komolyan aggasztotta a vállalatról alkotott kép megromlása. Ennek ugyanis súlyos következményei lehettek volna (például az, hogy a vállalatot elkerülték volna a legjobb képességű pályakezdő diplomások).

Az előbbiek után már összefoglalhatjuk, hogy ideális esetben milyen viszonyt tart fenn környezetével a vállalat. Először is olyan kooperatív kapcsolatok kialakítására törekszik, amelyek társadalmi haszna (a széles értelemben vett termelékenység javulása, a jólét növekedése) a lehető legjobb. Kész a társadalom elfogadott magatartási normáihoz alkalmazkodni, részt vesz a tevékenységének legimitásáról és a társadalmi elfogadhatóságáról folyó vitákban. Nem pusztán arra helyez hangsúlyt, hogy magatartása kooperatív, nyíltan vállalható legyen, hanem egyúttal magas szintű, a társadalmi célokkal egyező célokat is maga elé tűz. Az ideális vállalat egészséges szervezetének és életképességének hosszú távú fenntartására törekszik.

A japán vállalatok viselkedése megközelíti az itt vázolt eszményi magatartást. Egyes vizsgálatok kimutatták, a japán vállalatok a gyakorlatban nem annyira a profit növelésére, mint inkább az értékesítés volumenének és piaci részesedésüknek a növelésére törekszenek, nagyon fontos céljuk a társadalom szolgálata; és mind a szervezeten belül, mind kifelé nagyra értékelik a jó emberi kapcsolatokat. Mindebben része van annak, hogy a japán vállalatokban a tőketulajdon általában nem magánszemélyek, hanem szervezetek kezében van, így a vállalat viselkedését alapvetően a menedzserek határozzák meg. Minden bizonnyal nagy jelentősége van annak is, hogy a japán vállalatok alkalmazottainak társadalmi rangja nem elsősorban a hierarchiában elfoglalt helyüktől, hanem inkább attól függ, hogy melyik cégnél dolgoznak. A vállalati rangsor pedig sok szempont együttes értékelése alapján alakul ki, s e szempontok között a társadalom számára nyújtott szolgáltatások előkelő helyen szerepelnek. Ha tehát a vállalat alkalmazottai kifelé és befelé is kooperatív magatartást tanúsítanak, cégük emelkedhet az „ipari közösség" által elkészített rangsorban, s ezzel saját státuszuk is fontosabbá válik.

Az amerikai vállalatoknak nem lemásolni kell ezt a mintát, hanem minél tökéletesebben megérteni, hogy mit is csinálnak a japánok, s viselkedésüket ennek tudatában közelíteni az ideálishoz. Ezt a folyamatot elősegítheti a kormányzat megfelelő iparpolitikája is.

Az iparpolitika szervezeti oldalának az a feladata, hogy a vállalatok viselkedését az ideálishoz közelítse, s ezáltal hozzá létre vagy növelje a nemzetgazdaság szervezeti szempontú komparatív előnyét. A komparatív előnyök dinamikus felfogása szerint ezek az előnyök az emberi kreativitástól, az előrejelzés képességétől, a munkaképességtől, a szervező tehetségtől, a döntési és adaptációs képességtől függően nőhetnek. Így adott ország növelheti nemzetközi versenyképességét, ha iparpolitikája a vállalatok vezetési színvonalának emelésére, a vezető-beosztott kapcsolatok javítására irányul. A vállalaton belüli kedvező emberi kapcsolatok kialakításában a japán vállalatok vezetése és a japán kormány figyelemre méltó sikereket könyvelhet el.

A kormányzatnak nem pusztán a vállalatok társadalmilag elfogadható viselkedését kell ösztönöznie, hanem a vállalati célok és a humánus társadalmi célok összekapcsolását is. A japán példa azt bizonyítja, hogy ha a vállalatok és a kormány viszonyára az együttműködés szándéka és a kölcsönös bizalom jellemző, akkor az iparpolitika sikeres lesz. A MITI (a japán kereskedelmi és ipari minisztérium) folyamatos erőfeszítéseket tesz a kormányzat és az üzleti világ közötti konszenzus kialakítására, s eközben az ország egészének érdekeit tartja szem előtt.

A japán állami tevékenységet tehát a fejlesztés ösztönzése és az együttműködésre való törekvés, míg az amerikait a szabályozás középpontba állítása jellemzi, s ez utóbbi nem ismeri el a nyílt, nemzetgaz-

dasági szintű fejlesztési politika vagy stratégia szükségességét. Az amerikai ipari szabályozás rendszerint a mikroszintű problémák rövid távú kezelésére, a negatív extern hatások kivédésére és az iparra nehezedő politikai nyomások (például a protekcionista nyomás) elhárítására helyezi a hangsúlyt.

Ennek a szabályozási attitűdnek és a háttérben meghúzódó egyoldalú szemléletnek (amely a vállalatot csupán profitmaximálizáló szervezetnek tekinti) következménye az a bizalmatlan, sőt gyakran ellenséges viszony, amely az amerikai kormányzat és a vállalatok kapcsolatát jellemzi.

Ha azonban a vállalati viselkedés összetettebb, valósághűbb modelljéből indulunk ki, akkor az állami befolyásolás eszköztára is gazdagabbá válhat. Láttuk például, hogy a széles közvélemény és sokszor a helyi közösségek is képesek erőteljesen hatni a vállalat magatartására; ennek kívánatos formáit ösztönözni kellene, a nemkívánatosakat pedig vissza lehetne szorítani.

Elősegítené a társadalom számára kedvező kooperatív vállalati viselkedés kialakulását az is, ha a különféle kormányszervek összehangolnák egymással a vállalatokkal szembeni elvárásaikat. Kívánatos lenne a gazdaságpolitika folytonossága, a kiszámíthatatlan váltások elkerülése is. Végül a kormányzatnak csak olyat szabad követelnie a vállalatoktól, ami nem ellentétes az üzleti lehetőségekkel és az egyes vállalatok stratégiai céljával. Egyelőre azonban tény, hogy az amerikai kormány és a vállalatok közötti kapcsolatok többségükben messze esnek a kölcsönös kooperáció kívánatos állapotától.

(Ism.: *Gacsályi Éva*)

E. Gorodeckij—A. Gorodeckij: Az árrendszer tervszerű átalakításának elméleti feltételei

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1987. 3. sz.)

Az árképzés tervszerű és következetes korszerűsítése a gazdasági mechanizmus átalakításának alapvető része. E korszerűsítés a teljes gazdasági önelszámolás megvalósítását szolgálja. Ennek érdekében az árrendszert egységes egészként kell kezelni. Az áraknak a jelenleginél rugalmasabbá kell válniuk, s nemcsak a ráfordításokat, hanem az áruk használati értékét is tükrözniük kell.

Nyilvánvaló, hogy az árrendszer következetes reformja az elméleti alapok felülvizsgálása nélkül nem valósítható meg. A hetvenes és nyolcvanas években a közgazdasági szakirodalomban újra megerősödtek azok a nézetek, amelyek szerint a tervgazdálkodás összeegyeztethetetlen az áru- és pénzviszonyokkal, ezért a szocializmusban az értékformák közvetlen társadalmi kategóriák, s nincsen kapcsolatuk az értéktörvénnyel. Ilyen nézetek a tervárak természetéről folytatott vitában hangot kaptak. Egyesek a tervárakat a közvetlen társadalmi munkaráfordítások állami normatíváinak tartják. Egyesek megkísérelték elszakítani a tervárakat az értéktörvénytől és a kereslet-kínálat egyensúlyának törvényétől. Ezek a nézetek nem valósághűek, s nehezítik a hatékony gazdasági mechanizmus, a tervszerű árrendszer kialakítását.

A szocialista gazdaságban az ár egyrészt tervszerű normatíva, másrészt az érték pénzbeni kifejeződése. Éppen ezért az ár olyan kategória, amely egyesíti magában az értéktörvény érvényesülésének objektív és szubjektív mozzanatait. Az értéktörvény objektív körülményei és a tervszerű gazdasági értékelés szubjektív formája ellentmondásba is kerülhetnek egymással. Az ár tehát kifejezi a tervszerűség és az árutermelés ellentmondásos viszonyát.

Akik az árat kizárólag tervmutatónak tekintik, nem veszik figyelembe sajátos, önálló tartalmát. Ez a megközelítés az ár mint értékforma és az ár mint tervmutató mesterséges szembeállításának elméleti alapja. Ez a szembeállítás az ár sajátos értéktartalmának lebecsüléséhez vezet, a voluntarista árképzés elméleti igazolását szolgálja, egy olyan bürokrácia gyakorlatát, amely túllép a centralizálás valóban szükséges mértékén.

Elterjedt nézet, hogy a jelenlegi árak megfelelnek a társadalmilag szükséges munkaráfordításoknak, hiszen minden ágazatnak, alágazatnak és megfelelően termelő üzemnek megtérítik a termeléshez szükséges ráfordításait, költségvetési befizetéseit, ezen felül pedig biztosítják az ösztönzési alap képzéséhez szükséges nyereséget. A vállalatok ún. normális ráfordításai — azaz a ráfordításoknak az ágazati felügyeleti szervek által megállapított középértékei — azonban nem azonosak a társadalmilag szükséges munkaráfordításokkal,

márcsak azért sem, mert az értékképzés mechanizmusai nem működnek megfelelően.

A jelenlegi árképzési gyakorlat fő hiányossága a minden ráfordítást elismerő megközelítés, ami azt eredményezi, hogy az árak egyre inkább megtérítik az egyes ágazatok és vállalatok egyéni ráfordításait. Az árak így elszakadnak a valós társadalmi szükségletektől, a termelés hasznosságától, a gazdálkodás eredményességétől. E hibás gyakorlatot a gazdasági mechanizmus gyengeségei hozták létre és tartják fenn: az ágazati szemlélet, a részletes, termékekre lebontott tervezés elavult gyakorlata, amely során a tervek teljesítéséhez szükséges erőforrásokat a tevékenység hatékonyságától, a munka végeredményétől függetlenül a vállalatok rendelkezésére bocsátják.

Ha az árak szolgaian követik a termelési költségek változásait, akkor az árak tiszta jövedelemtartalma függetlenné válik a termelés hatékonyságától. Valóban, a jelenlegi árrendszerben a tiszta bevétel nagyságát előírások szabályozzák. Ilyenek a költségvetéssel szembeni kötelezettségek, az ösztönzési alapokba való befizetések normatívái és az egyéb hasonló tételek. Az előírások rendszerét, a befizetések mértékét jelenlegi gyakorlatunkban az egyes ágazatok termelési eszközigénye határozza meg.

Az árak ösztönző funkciójának háttérbe szorulása közrejátszik abban, hogy még nem fordultak meg a hetvenes években kialakult kedvezőtlen tendenciák. Azóta csökkent a kitermelő ágazatok jövedelmezősége, sőt egészében a feldolgozó iparé sem emelkedett (egyes gépipari ágazatoké pedig ezen belül csökkent). A korábbinál lassabban nőtt a nemzeti jövedelem és a munka termelékenysége, mérséklődött az ipari termelés költségcsökkenésének üteme. Mindez növelte az árakon keresztül megvalósuló újraelosztás mértékét, többek között azáltal, hogy nőtt a forgalmi adónak a nyereséghez viszonyított aránya.

Csökkent az újonnan létrehozott technikai vívmányok száma és lassult a gyakorlatba való átültetésük üteme is. Ennek ellenére még mindig nem dolgoztak ki olyan javaslatokat, amelyek megvilágítanák, hogy miként lehetne a technikai fejlesztést az árak ösztönző szerepének felhasználásával gyorsítani. Továbbra is különös ösztönzési rendszerekkel, egyedi juttatásokkal próbálják az új technikai vívmányok kifejlesztését és bevezetését meggyorsítani.

A fogyasztási cikkek árainak emelkedése ma különösen égető kérdés. Ne tévesszen meg senkit az árjegyzékek szerinti árak stabilitása, mert a valóságos eladási árak emelkednek. Ez a folyamat kicsúszott az Állami Árbizottság ellenőrzése alól.

A kiskereskedelmi árak reformja közel tizenöt éve húzódik. E reformnak az elosztási politikához való viszonya azonban máig sem tisztázódott, ennek hiányában viszont a kiskereskedelmi árak reformját számos közgazdász ellenzi. Érvelésük szerint, ha a kiskereskedelmi árszínvonal és árstruktúra, illetve a lakossági bevételek és igénystruktúra eltérnek egymástól, az árak nem képesek megszüntetni a kereslet és a kínálat tartós egyensúlytalanságait, ami elsorvasztja a munkából származó jövedelmek ösztönző erejét, azaz aláaknázza a munka szerinti elosztás elvének érvényesülését.

Mindez arra figyelmeztet, hogy ma az egyik legfontosabb feladat a fent vázolt folyamatok gondos, a KGST-országok tapasztalatait is figyelembe vevő tanulmányozása. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a gazdasági értékelés kiegyensúlyozottabbá válásának szakaszában az árak meghatározott mértékű növekedése törvényszerű. Az árak kiegyensúlyozódása, az értékhez való közeledése, a költségvetésnek és a központosított alapoknak a hatalmas dotációktól való „megtisztulása" hosszú távon elkerülhetetlen folyamat. A feladat tehát nem e folyamat feltartóztatása, hanem irányításának tökéletesítése, a fölösleges kiadások lefaragása, az ármozgás kiegyensúlyozása. Csak így alakíthatók ki szilárd, a hatékonyság színvonalát, a gazdálkodás feltételeit tükröző értékviszonyok.

Nyilvánvaló, hogy ezeknek a folyamatoknak semmi közük sincs az árak mesterséges, a valóban szükséges mértéket meghaladó emeléséhez. Ezeket a visszaéléseket — amelyek az értékviszonyok torzulását vonják maguk után — tervszerűen fel kell számolni.

Napjainkban sokan javasolják a kiskereskedelmi árak jelentős emelését. A cél a növekvő termelési ráfordítások fedezetének biztosítása, illetve az állami költségvetés aránytalanságainak felszámolása lenne. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy céljaink eléréséhez nem elegendő egyszerűen a dotációkat és a forgalmi adókat csökkenteni, miközben a régi módszereket és a jelenlegi árviszonyokat érintetlenül hagyjuk. Jelenleg ugyanis az ararányok átalakítása az egyik legsürgetőbb feladat. Bizonyos

közszükségleti cikkek árait tehát számos ipari fogyasztási cikk árcsökkentésének terhére kell növelni. Az áraknak ki kell fejezniük a termelékenység emelkedését és a ráfordítások csökkenését, s ha a lakosság kis jövedelmű rétegei számára mégis hátrányos lenne az árarányok módosulása, akkor őket célirányos juttatásokkal kártalanítani kell.

1973 után a fogyasztói árakat legfeljebb ötévente egyszer vizsgálják felül. Az ösztönzés és a folyó szabályozás alapvető eszköze ezért a termelői és a nagykereskedelmi árak emelése, illetve leszállítása lett. Egyfelől a fogyasztói árak merevsége, másfelől az a gyakorlat, hogy a termelői és a nagykereskedelmi árakat a szabályozás rövid távú szempontjai szerint változtatták, tartósan elszakította az árakat az áruk értékétől. Erősödött a jövedelmeknek az árakon keresztül megvalósuló újraelosztása, gyengült az ár ösztönző funkciója.

Az utóbbi 15 év legfőbb tanulsága, hogy a fogyasztói árak ötévenkénti felülvizsgálása és a nagykereskedelmi árak felhasználásával való szabályozás nem alkalmas keret az árrendszer fejlesztésére. Elengedhetetlen tehát az árirányítási rendszernek a gazdasági mechanizmussal összehangolt korszerűsítése. A gazdasági mechanizmus tökéletesítését az árképzés és árrendszer átfogó reformjával kell kezdeni, mivel e mechanizmus bármely eleme csak jól felépített árrendszer mellett működhet eredményesen.

Az árrendszernek biztosítania kell az árszínvonal és az árviszonyok, illetve a társadalmilag szükséges ráfordítások összhangját. Az árakat fel kell használni a fő népgazdasági arányok megtervezésében, illetve ezek megvalósításában, a kereslet-kínálat összhangjának kialakításában és fenntartásában. A központi árirányítási formák megerősítése mellett ugyanakkor egyre szélesebb teret kell biztosítani a vállalati árképzésnek is. Az ilyen irányú gazdasági kísérletek mind a gépipar, mind a „B" szektor terén sikeresek. A tapasztalatok azonban azt is megmutatták, hogy a központi szervek még nem készültek fel kellően az árképzés decentralizálására.

A központi árképző szervek feladata legyen az árpolitikai koncepció kialakítása, elvi irányainak meghatározása, a tervnormatívák rendszerének kidolgozása, az árszínvonal és az árviszonyok összehangolása. Meg kell erősíteni az Állami Árbizottság ellenőrző feladatait. Általánosítani kell az össz-szövetségi és a köztársasági szintű árirányítás összehangolásában szerzett gyakorlati tapasztalatokat.

Megnehezíti az imént felsorolt követelmények érvényesítését, hogy még nem rendelkezünk az értékképzés mechanizmusainak és az érték módosult formáinak megalapozott elméletével, az árakat a társadalmilag szükséges munkaráfordításokhoz közelítő módszerekkel, a tervszerű árképzést szabályozó normatívák rendszerével.

Első lépésként tehát az értékképzés elveit és mechanizmusait kell tisztázni. A jelenlegi „ágazati átlagelv" nem segít a társadalmilag szükséges ráfordítások meghatározásában, mert a vállalatokat mesterségesen, a bürokratikus igazgatás szempontjainak megfelelően sorolják ágazatokba. Az érték meghatározásánál ezzel szemben az érintett vállalatok ágazati besorolásától függetlenül kell figyelembe venni az adott termék adott évi össztermelésének átlagos ráfordításait.

A természeti erőforrásokat felhasználó ágazatokban tekintettel kell lenni azok bérleti viszonyaira. Ehhez elengedhetetlen a földek kataszteri felmérése, az övezeti felosztás elveinek felülvizsgálata, a földek pénzben kifejezett értékének megállapítására szolgáló rendszer kidolgozása.

Az érték módosult formájával kapcsolatos kérdéseket is tisztázni kell. Csak ezen az alapon lehet kialakítani a tervárak modelljét, kidolgozni a jövedelemelosztás normatív rendszerét. A különböző ártípusokra vonatkozó normatívákat a népgazdasági ágazatok, szektorok sajátosságainak figyelembe vételével kell megállapítani. Az ágazati árszínvonalat az ármodellek felhasználásával kell meghatározni.

Jelentősen át kell alakítani az árképzés irányításának elveit és szervezeti struktúráját is. A termékek ára a vállalatok szabadon megkötött szerződései szerint alakuljon, mintegy 1000—1500 termék kivételével, amelyek árát a központban hagyják jóvá. A vállalatnak azonban ez utóbbi esetben is ártervet kell készítenie, sőt jogában áll az ilyen termékek árainak megváltoztatását is kezdeményezni. A vállalati árképzés irányításának eszközei az árpolitikai irányelvek, a központi szervek árképzési rendje, a ráfordítások kalkulálásának szabályai és a központilag meghatározott normatívák legyenek.

(Ism.: *Gacsályi Éva*)

Norbert Eickhof: Téveszmék és reális feltevések a piac csődjével kapcsolatban. A piac, illetve a verseny csődjének elméletei

(Wirtschaftsdienst, Hamburg, 1986. 9. sz.)

A közgazdaságtudomány egyik legfontosabb feladata a piac, illetve a verseny csődjének körülhatárolása. Az egyes közgazdászok nem ugyanazt értik a piac csődjén. De nemcsak az tisztázatlan, hogy mely esetekben mond csődöt a piac, hanem az is, hogy ekkor mi a teendő. A pénzügyekkel foglalkozó tudósok szerint például a piaci csőd szükségessé teszi az állami szabályozást, ugyanakkor az elosztási politika elméletével foglalkozó kutatók ilyen funkcionális zavarok esetére magántárgyalásokat, illetve kollektív alkut javasolnak. A piaci rendszer ellenzői azért utalnak a piac csődjére, hogy az állami beavatkozást indokolhassák, a piaci rendszer védelmezői viszont az állam csődjére mutatnak rá.

Érdemes megjegyezni, hogy a kifejezett piac- és versenyelméletben a piac csődjének fogalma fel sem merült (például Ernst Heussnél sem). A piac csődjével a közgazdaság-tudomány több részdiszciplínája foglalkozik, de átfogó közgazdasági elemzés ebben a témában nem ismeretes.

A piac csődjére vonatkozó irodalom áttanulmányozása során feltűnik, hogy gyakran olyan esetben is piaci csődről beszélnek, amikor a piac minden kétséget kizáróan betölti funkcióját. Ha azonban egy ideális működést tekintenek mércének, akkor a valóságos piac ettől természetesen egyik vagy másik irányba eltér. Demsetz az ilyen összehasonlítást Nirvána-tételnek nevezi.[1]

Egy ilyen elvétett diagnózis azonban csak addig marad tisztán elméleti probléma, ameddig nem merül fel, hogy a láthatatlan piaci mozgatórugó helyébe egy kézzelfogható állami irányító lépjen. Sajnálatos módon a politikusok ezt a konzekvenciát vonják le a piac állítólagos csődjéből; sok feladatot politikainak nyilvánítanak és politikai eszközökkel akarnak megoldani.

Ugyanakkor a piaci alternatívát képviselő lényegesen gyengébb lobby könnyen elbukik, így a piac sok komparatív előnyét nem, vagy csak csekély mértékben használják ki. Ezek közé tartozik a viszonylag magas statikus és dinamikus termelési hatékonyság, a fogyasztók jó ellátása, a személyi függőség érvényesítésének erős korlátozása, az egyének jól védett magánszférája. Összefoglalva: piac a társadalmi szervezet viszonylag hatékony, tekintélyszegény és szabad formája.

A piac csődjével kapcsolatban először is kritikailag felül kell vizsgálni a hagyományos nézőpontot. Érdekes tételt találunk Grafnál, aki különbséget tesz az allokatív és a politikai piaci csőd között.[2] Politikai piaci csődről akkor beszél, ha a verseny olyan állapotot hoz létre, amely szemben áll a társadalompolitikai célokkal. Itt főként elosztás-, környezet-, energia- és művelődéspolitikai célokra kell gondolni.

Ezzel szemben allokatív piaci csődről van szó, amikor a verseny az erőforrások szuboptimális allokációját hozza létre. Véleményem szerint azonban egyik meghatározás sem felel meg a célnak.

A politikai piac csődjével kapcsolatban meggondolandó, hogy a piaci verseny saját törvényszerűségei szerint megy végbe. Éppen ezért nagyon valószínűtlen, hogy ez a folyamat képes lenne minden további nélkül azokat az eredményeket felmutatni, amelyek összhangban vannak a mindenkor érvényes társadalompolitikai célokkal és elképzelésekkel. Ha azonban az állam ilyen célú megvalósítására törekszik, akkor ennek megfelelően át kell alakítani a gazdálkodás feltételrendszerét. Ha ezt mégsem teszi, legalábbis megvizsgálandó, vajon nem „politikai csőddel" állunk-e szemben.

Az allokatív piaci csőd fogalmát tekinthetjük a legelterjedtebbnek. Ez a (neoklaszszikus) allokációs optimum, illetve a (paretoi) jóléti maximumon alapszik.[3] Ez az optimum azonban csak olyan feltételek mellett jöhet létre, amelyek nem hozhatók létre és nem is kívánatosak. A tökéletes verseny egyik piacon sem valósítható meg, ebből pedig az allokatív piaci csőd fogalma alapján az következne, hogy a csőd mindig és mindenütt bekövetkezhet. Másfelől a tökéletes verseny nemcsak hogy utópiának tekintendő, hanem e szélsőség megközelítésére sem érdemes sokszor törekedni. Aligha

[1] Lásd Harold Demsetz: Information and Efficiency. Journal of Law and Economics, 1969. 1–22. l.

[2] Gerhard Graf: Regulierung und innovatorische Prozesse. Jahrbuch für Sozialwissenschaft, Bd. 32. 1981. 311–345. l.

[3] Lásd Francis M. Bator: The Anatomy of Market Failure. Quarterly Journal of Economics, 1958. 351–372. l.

lehet kétséges, hogy az összgazdasági jólétet az újítási tevékenységgel fokozni lehet. Az innovációk, találmányok, rendes körülmények között feltételezik azonban a gazdasági hatalmat, s a szabadalom védelmét, vagyis olyan jelenségeket, amelyek eltérnek a neoklasszikus ideáltól. Egyéni megítélés kérdése, hogy milyen mértékűek legyenek a piacra való belépés korlátai, továbbá hogy a piaci csődöt pozitívan, vagy negatívan értékeljük-e.

A tökéletes verseny elméleti ideálja helyett az egyes piaci jelenségeket a gyakorlatban megfigyelhető és általánosan tapasztalható folyamatok alapján kell minősíteni. A valóságos verseny két hajtóerőt mutat fel, éspedig a „transzfert" és az „innovációs mechanizmust".[4] A transzfer azt jelenti, hogy a hatékonyabb vállalatok kevésbé hatékony konkurenseik költségén növekednek. Ha ebben a szelekciós folyamatban csak pozitív visszacsatolás érvényesülne, akkor a csúcsvállalatnak valamikor monopóliummá kellene válnia és a versenyfolyamat ezzel önmagát semmisítené meg.

Ez azonban az innovációs folyamat miatt rendszerint nem következik be. A kudarctól, a legyőzettetéstől való félelem, vagy a nyereség reménye a versenytársakat arra ösztönzi, hogy növeljék hatékonyságukat. Ha ennek a lehetőségeit megtalálják, akkor valamennyi vállalat hatékonysági pozíciója javul. A „transzfer" és az „innovációs mechanizmus" mint a versenyfolyamat hajtóereje így a vállalatokat relatív hatékonyság szerint szelektálja és szüntelenül javítja a piaci teljesítményeket.

Ettől a mintának tekinthető folyamattól azonban vannak eltérések is, amikor a piac és a verseny nem tölti be az említett vázolt funkciókat. Pontosabban: a piac koordinációs hatása nem bontakozik ki; a verseny nem szelektálja a hatékonyságorientált vállalatokat, tehát nem javítja a piaci teljesítményeket.

Az ilyen esetekben beszélhetünk a piac, illetve a verseny csődjéről. Mindenekelőtt azonban megvizsgálandó, vajon a zavar azért következett-e be, mert a piacgazdasági rend játékszabályait megsértették, vagy pedig a játékszabályok megsértése nélkül jött létre. A piac, illetve a verseny csődjéről csak ebben az utóbbi esetben beszélhetünk. De ha még diagnosztizáljuk is a piac és a verseny csődjét, ebből nem következik, hogy az adott folyamat, vagy gazdasági ág irányítását automatikusan az államnak kell átvennie. Éppen ellenkezőleg: inkább azt kell megvizsgálni, vajon nem lehet-e a mindenkori funkciózavart eseti gazdaságpolitikai intézkedéssel elhárítani, esetleg nincs-e valamely más intézményesített alternatíva a problémák megoldására.

A továbbiakban azt tekintjük át, hogy mely esetekben számolhatunk a piac, illetve a verseny csődjével.

A piaci csődnek három egyértelmű esetét különböztetjük meg. Az első esetben a piac azért jut csődbe, mert a tranzakciós költségek túl magasak. Közgazdászok kimutatták, hogy a piaci koordináció nem költségmentes. Coase szerint az információs, szerződési és alkalmazkodási ráfordításokat tranzakciós költségként szemlélhetjük. Ha azonban egy piaci tranzakció költségei túllépik annak hozamát, elmarad a piaci koordináció és tranzakciós piaci csődről beszélhetünk. Ezekben az esetekben a koordináció talán előnyösebben valósítható meg egy hierarchikus szervezet keretében.

A termelési költségekhez hasonlóan a tranzakciós költségek sem változatlanok. Ezek a költségek az állami intézkedésektől is függnek (például az esetleges árszabályozástól), de a magánszféra üzleti technikáitól is (reklám, mintaszerződések, az áru visszacserélésének lehetősége stb.).

A második eset, amikor a piac csődöt mond, a közjavakkal kapcsolatos. Olyan javakról van szó, amelyek használatából — ha már egyszer létrejöttek — senki sem zárható ki, a kizárás vagy műszakilag lehetetlen, vagy gazdaságilag értelmetlen, vagy pedig politikailag nemkívánatos. Ha azonban mindenki „potyautas"-helyzetben van, senki sem lesz hajlandó a szóban forgó javakért fizetni, ugyanakkor a nyereségérdekelt vállalat sem fogja ezeket a javakat kínálni. Éppen ezért a társadalom közjavakkal való ellátását nem a piacnak, hanem az államnak vagy más nem nyereségérdekelt szervezetnek kell megszerveznie.

A harmadik eset, amikor a piac a kereslet és a kínálat koordinációja tekintetében mond csődöt. Erre példa, ha a legalacsonyabb ár, amelyért a kínáló eladna, magasabb annál, mint amennyiért a keresleti oldal még hajlandó lenne vásárolni. Ilyen eset gyakran fordul elő, különösen új, drága termékek bevezetésekor. Koordinációs akadályok akkor is fellépnek, ha az árak nem reagálnak rugalmasan a kereslet és a kínálat változásaira. Ez főleg az életbevágóan fontos

[4] Lásd Jack Downie: The Competitive Process, London, 1985.

és nem helyettesíthető javak esetében áll fenn.

Az eddig említett koordinációs akadályok a piaci helyzet átalakulásával meg is szűnhetnek. Nem küszöbölhető ki viszont az olyan koordinációs akadály, amikor a koordinációs folyamat instabil. Ez pedig akkor fordul elő, ha az árváltozásokat rendellenes keresleti vagy kínálati reakciók követik, vagy olyan mértékű és gyakoriságú változások, amelyeket a piaci mechanizmus nem tud követni. Tipikusan instabil a mezőgazdasági és a munkaerőpiac.

Az árak rugalmatlanságának vagy a rendellenes piaci jelenségeknek gyakran éppen állami intézkedések az okai, ezért felmerül a kérdés, hogy ilyen esetekben valódi piaci csődről, vagy inkább politikai csődről kell-e beszélni. Gyakran esik szó piaci csődről az extern hatásokkal kapcsolatosan is. Coase rámutatott, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén a résztvevők közötti szabad megállapodások útján, vagyis a piaci folyamatok kiterjesztése révén az extern költségek bensővé tehetők.[5] Példa erre, ha valamely káros környezeti hatás okozói és károsultjai kevesen vannak, mert ekkor a közöttük létrehozandó megállapodás tranzakciós költségei ésszerű keretek között tarthatók. Ha azonban jelentős tranzakciós költségek merülnének fel, úgy ez az út nem járható. Itt tranzakciós piaci csődről lehet beszélni.

Az állam megkísérelheti az externalitásokat pénzügyi terhelésekkel, vagy felmentésekkel a termelésben, illetve a fogyasztásban bensővé tenni. Ha azonban nem tesz semmit, anélkül hogy tétlenségét technikailag, vagy gazdaságilag meg tudná indokolni, akkor nem piaci, hanem politikai csődről van szó. Éppen ezért hibás az a gondolatmenet, hogy extern hatások esetén kizárólag piaci csődöt diagnosztizálunk.

Gyakran van még szó más típusú piaci csődökről is. Ezeknél valójában nem a piacon állnak fenn funkciózavarok, hanem a versenyben, ezért itt inkább a verseny csődjéről lehetne beszélni. E tekintetben a pozitív skálahozadéknak azt a szélsőséges esetét kell először megemlíteni, amikor a keresett javakat egy egyedüli kínáló tudja a legolcsóbban piacra dobni. Ebben a helyzetben a verseny csak ronthatná a termelés hatékonyságát. Ilyenkor szokott az állam beavatkozni. Más dolog azonban, ha a szereplők számával romló hatékonyság állít természetes belépési korlátot a potenciális versenytársak elé, s megint más, ha az állam teszi ezt. Leibenstein X-hatékonysága, valamint az új innovációs elméletek szerint egy, a versenytől óvott monopólium van a legkevésbé arra ösztönözve, hogy hatékonyan és innovatívan termeljen.[6]

A verseny csődjének másik esete, amikor strukturális válság, illetve pusztító konkurencia jön létre. Strukturális válságnak azt nevezzük, amikor egy ágazat minden vállalata hosszú távon alacsony kapacitáskihasználással dolgozik. Minél kisebbek a hatékonysági különbségek az egyes teendők között, minél mérsékeltebb az innovációs készség, és minél több a mobilitási és versenyt gátló tényező az állam részéről, annál valószínűbb a strukturális válság kialakulása. Ilyenkor az alkalmazkodás és az átállás helyébe az egymás alá ígérés, a megalapozatlan árengedmények lépnek, ami könnyen okozhat vállalati veszteségeket. Ezt a helyzetet nevezik pusztító konkurenciának.

A pusztító konkurenciát gyakran a verseny csődjének tekintik, ez azonban helytelen. Sőt a verseny működésének a jele az, ha a túlzott méretű kapacitásoknál veszteségek lépnek fel. Ezek ösztönzik ugyanis a vállalatokat arra, hogy elhagyják a telített piacot, vagy leépítsék a többletkapacitásokat. Ezzel szemben a verseny csődjéről jogosan csak akkor beszélhetnénk, ha működésében valódi funkcionális zavar támadna, például, ha a hatékony vállalatoknak előbb kellene elhagyniok a piacot, mint a kevésbé hatékonyaknak, vagy ha több kapacitást építenének le, mint amennyi hosszú távon szükséges. Ebben az esetben ugyanis nem a hatékonyságon alapulna a szelekciós folyamat, illetve az ellátottság romlana.

Figyelembe kell venni továbbá, hogy a strukturális válság oka az alkalmazkodás és átállás elhanyagolása. A verseny korlátozásával és szubvenciókkal megakadályozható a további áresés és feljavíthatók a vállalati eredmények. Ezzel azonban a strukturális válságot csak tünetileg kezeltük, sőt azt kockáztatjuk, hogy a szükséges alkalmazkodás és átállás tovább húzódik. A válság felé vezető utat helytelen gazdaságpolitika is kikövezheti, ekkor viszont ismét fel-

[5] Lásd Ronald H. Coase: The Problem of Social Cost. Journal of Law and Economics, 1960. 1–44. l.

[6] Lásd Harvey Leibenstein: Allocative Efficiency vs. „X-Efficiency". American Economic Review, 1966. 392–415. l.

merül a kérdés, elsősorban nem a politika csődjéről van-e szó?

Az elmondottakon túl a verseny csődje a kereslet oldaláról is felmerülhet. Amikor a keresletet nagy információs vagy általánosságban magas tranzakciós költségek terhelik, akkor tranzakcionális versenycsődről beszélhetünk. Erre példa, ha olyan újonc lép a piacra, aki ugyan csúcsteljesítményt nyújt, azonban a kereslet képviselői csak nagy költségek árán tudnak a kínált javak minőségéről meggyőződni. Ilyen és hasonló esetekben a verseny nem a leghatékonyabbnak kedvez, hanem a hagyományos kínálatnak és a piac eredményei nem kielégítőek.

Mint minden más tranzakciós költség, a keresleti oldal információs ráfordításai sem változatlanok. Gondoljunk itt a reklámra, a független intézmények által készített tájékoztatásra (például tesztekre), amelyek csökkentik ezeket a költségeket és szűkítik a tranzakciós versenycsőd lehetőségét.

Összefoglalva megállapítható, hogy a piaci csőd hagyományos meghatározásai nem célravezetők. Különbséget kell tenni a piaci csőd és a versenycsőd között, továbbá ezeket a fogalmakat akkor kell használni, ha valóban funkcionális zavarokról van szó. Világossá vált továbbá, hogy sok állítólagos piaci vagy versenycsőd nem állja ki a kritikai elemzés próbáját, és ennek megfelelően az állami piaci beavatkozások egy része gazdaságilag nem indokolt. A piaci és versenycsőd elméletének empirikus megalapozása hozzájárulhat, hogy az állami aktivitás szükségszerűségét és egyben határait is pontosabban megszabjuk a piacgazdasági rendszerekben.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Georges Bublot:

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS GAZDASÁGTANA

A belga G. Bublot professzor könyve olyan átfogó ismereteket tartalmaz a mezőgazdasági vállalati gazdaságtan területéről, amely teljes körűbbé teszi e tudományterület elméleti megalapozását. Néhány témaköre klasszikus és időtálló része a mikroökonómiának, a magyar gazdaság leendő irányító szakemberei számára is elengedhetetlen alapismereteket ad a gyakorlati munkához. Ezekre az ismeretekre az jellemző, hogy viszonylag egyszerű elméleti összefüggésekre épülnek, viszont olyan gyakorlati következtetések levonását teszik lehetővé, amelyek nélkül nem valósítható meg sem a helyes vállalati tervezés, sem a termelés operatív irányítása, sem a helyes döntéshozatal. A könyv nagymértékben hozzásegíti az olvasót e tudományterület elsajátításához, megfelelő gazdasági szemléletének kialakításához.

207 l., fűzve, 66 Ft

A Mezőgazdasági Kiadó kiadványa

Csomagolási szakemberek!

Termékeik csomagolásához

Hullámpapír- lemezdobozok

széles választékát ajánljuk!

A Papíripari Vállalat három gyárában évente 180—200 ezer tonna, illetve 300 millió négyzetméter hullámterméket állít elő.

A hullámpapírlemezek a FEFCO előírásai alapján 3, 5 és 7 rétegben készülnek.

Gyárthatók natúr, fehér vagy színes fedőréteggel, vízzáró paraffin felületkezeléssel, valamint teljes paraffinálással is. Az esztétikus kivitel növelésére a fedőréteg 4—6 színnel nyomtatható — kívánság szerinti grafika felhasználásával —, s lakkozható.

E csomagolóeszközök együttesen biztosítják a papír-, fa- és műanyag előnyeit, nevezettek különféle kombinációja révén.

Csomagolásra, szállításra és raktározásra egyaránt alkalmasak!

Vállalatunk örömmel és készséggel áll rendelkezésére tisztelt megrendelőinek mind hullámpapírlemez, mind pedig doboz szállításával.

Az áru ismeretében csomagolását megtervezzük s kivitelezzük.

Várjuk Önt is, kérjük, keressen fel bennünket!

Értesítés, szaktanácsadás:

PAPÍRIPARI VÁLLALAT
Kereskedelmi Igazgatósága
1054 Budapest V., Alkotmány u. 4.
Telefon: 127-410

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Сельское хозяйство европейских стран-членов СЭВ в 80-е годы

Чаба Чаки

Статья представляет собой сокращенный вариант доклада, прозвучавшего на конференции, проходившей под названием «Экономические дилеммы стран Восточной Европы в 80-е годы: реформа, торговля и финансовые дела» (Woodrow Wilson Center Washington D. C. USA, 1987, сентябрь 24—27).

Автор, опираясь на официальные статистические ежегодники СЭВ и базу данных ФАО, подробно анализирует аграрные процессы региона: изменения размеров производства, потребление, торговлю, изменения материально-технических условий сельского хозяйства, капитальные вложения, а в заключении — характерные особенности сельскохозяйственной политики и управления, реформы, проводимые в большинстве стран.

Культура планирования — политическая культура

Густав Багер

Способность к результативности в работе в планомерном порядке относится к естественной природе человека и его возможностям. От этого работа тем не менее будет носить эвентальный характер. Однако от этого она может стать также эффективнее. Данная способность, если рассматривать ее суть, *должна снова и время от времени находить выражение на практике*, имеющей плановый уклон, в сходной (инвариантной) любой эпохе, культуре и в любом акте человеческого художественного творчества. В наши дни, среди прочего, требуют этого нового выражения три явления. Одно из них — все в более возрастающей степени специализация и разделение труда. Второе заключается в том, чтобы картины, представляющие будущее страны, кроме собственно народного хозяйства, содержали все больше деталей, аспектов об обществе (об индивидуумах, семьях, коллективах). Третье, однако, состоит в том, чтобы плановики-профессионалы, работающие в хозяйственной сфере, — в духе демократизма — все больше и больше подключали для ведения работы по планированию не только членов-непрофессионалов общества или представителей их интересов, но и специалистов, работающих в других сферах (социологов, психологов, политологов, специалистов технической сферы и сельского хозяйства, врачей, юристов и т.д.). Благодаря этому повсюду в мире начался новый этап в области государственного планирования. Одним из ключевых моментов этого является то, что появилось множество отличных друг от друга в оценке прошлого, настоящего, будущего различных взглядов, заинтересованностей, иерархий, преференций. Наряду с работой по планированию, взятой в старом понимании этого слова, работа совершенно нового типа требует того, чтобы их вынести на поверхность, сравнить, столкнуть друг с другом, согласовать для того, чтобы признать в них борьбу с заблуждениями, ошибками вместе с вредными их последствиями, а также вместе с тем выбрать те, которые с точки зрения общества, его функционирования и развития были приняты и помогали создавать мышление о прогрессивном будущем, способствуя его осуществлению. В статье исследуется несколько важных деталей практического характера в новой ситуации на основе практических наблюдений и теоретических соображений. В рамках исследования соотношения автор отдает предпочтение работе народного хозяйства в плановом порядке и, наряду с этим, приводит аргументы того, что недостаточно принять во внимание взгляды, интересы только в виде «фаз решения». На трех этапах плановой работы (плановый, претворения в жизнь и период, в который видны эти результаты) с другой точки зрения следует уметь обращаться с отклоняющимися, а также совпадающими друг с другом взглядами и интересами. В заключение автор высказывает несколько соображений о том, почему было бы необходимо в этой новой ситуации усилить понимание политики в плановом смысле и содержание политики планов.

Изменение пропорции обмена и доходы

Тамаш Кардош

Экономический рост развитых капиталистических стран в 1986 году замедлился, что послужило опровержением всех прогнозов. Стало ясно, что что-то плохо срабатывает в системе подготовки прогнозов; определенные экономические процессы, связи не познаны в надлежащей степени. Прогнозы относительно более быстрого роста национального дохода, а также GDP (Groß Domestic Product) исходили из благоприятного изменения соотношений цен на мировом рынке для развитых капиталистических стран, иными словами, из улучшения соотношений обмена. Таким образом, появилась необходимость в повторении исследования зависимостей между изменением пропорций обмена, а также GDP.

На основе анализа, базирующегося на принятии в расчет фактов, автор приходит к выводу, что внезапное и в значительной степени изменение соотношения обмена в любом направлении потому самое малое к замедлению производства, поскольку это влечет за собой не только обычное сужение рынка, но и изменение распределения дохода за счет прибыли. Самые существенные фазы процесса, приводящие к этому, — следующие: в период резкой перестройки соотношений цен на мировом рынке регрессирует расширение мировой торговли, замедляется экспорт отдельных стран (и тех, соотношение обмена которых улучшается). Ухудшается использование мощностей, и поэтому также приостанавливаются инвестиции основного капитала. Эти изменения отрицательно сказываются на росте прибыли, замедляя процесс.

В момент улучшения соотношения обмена не уравновешивает даже то, что салдо торгового баланса улучшается. Потому нет, поскольку в такое время (вследствие более медленного увеличения цен) возрастает квота потребления (заработные платы) конечного продукта. В конечном итоге, однако, в момент изменения соотношения обмена в любом направлении наблюдается брешь в ценах (прибыль, реализованная в товаре в целом). Неблагоприятное воздействие этого на массу прибыли могло бы уравновесить лишь расширение обмена товаров в ускоренном темпе. Однако в заданной ситуации до этого не доходит ряд. Кроме сужения мирового рынка, незначительная заинтересованность предприятий в дальнейшем расширении производства также оказывает противоположное воздействие.

Несколько новых зависимостей, связанных по экономии материала

Габор Ховани

Использование материала венгерскими промышленными предприятиями превышает уровень использования материала зарубежными предприятиями, конкурентоспособными в мировом масштабе. Для этого открывает главным образом возможности экономическая среда или она к этому принуждает, однако в ее создании играют также определенную роль организационные и хозяйственные факторы, существующие на предприятии. Стимулирование к экономии материала в централизованном порядке — вне преобразования хозяйственной структуры — не является решением исчерпывающего характера: в данном случае увеличивающаяся экономия материала сопровождается ухудшением других показателей эффективности, а в итоге это стимулирование приводит к расточительству ресурсов. Решение проблемы: нужно усилить дисциплицу экономии в хозяйстве в целом, но вместе с этим больше возможностей следует предоставить и предприятиям, чтобы результаты этого они могли использовать сами. При увеличении экономии материала, однако, у руководства предприятиями появляется также новая задача широкого плана: необходимо провести на деле комплексную организацию финансов, направленных на цели маркетирования ресурсов предприятий.

Стоимость рабочей силы или стоимость труда?

Золтан Бара

Автор статьи — в связи с вопросом стоимости рабочей силы — обращает внимание на возможность того, что необязательно последняя форма марксовской научной системы — самая совершенная. Что касается стоимости рабочей силы, то здесь Маркс на первый взгляд подошел с такими же критериями, как к стоимостям обычных товаров. Однако на самом

деле он использовал не субстантивное понятие стоимости, созданное непосредственно им самим, а натуральную стоимость, принятую в английской классической экономической науке, а точнее: понятие стоимости в таком смысле он перенес на рабочую силу как товар. Но этим самым он создал в теории стоимости бесполезную несубстантивность.

Перестройка самосознания

Золтан Биро

В центре внимания статьи находится поиск пути развития общественных наук в условиях политической перестройки, затрагивающей сферу внутренней жизни СССР, возможности и необходимость создания картины общества, в котором есть критическая направленность и в качестве органичного элемента живут традиции марксистской теории.

Одной из фаз принудительного характера, вызвавшей процесс демократизации советского общества, был также вакуум, образовавшийся в сфере общественных наук, который в первую очередь характеризовал состояние мышления в общественной философии, социологии, исторической науке и экономической. В отраслях науки, чувствительных к идеологии, точки зрения научного мира в значительной степени ограничивала та форма политической и идеологической ритуальности, которая с середины семидесятых годов все более очевидно служила мерилом деятельности, ориентируя ее на злободневный политический курс; тем самым ритуальность сама по себе определяла роль комментатора директив post festum. Общественная наука такого типа, ввиду того что, по сути дела, она отказывается от ранга науки, неизбежно становится неспособной (особенно если данная тенденция оказывается устойчивой и принимает традиционные формы) оказать помощь политическому руководству, когда общество находится в критической ситуации. Утратив эту способность, она сама по себе иревращается в один из факторов, которые порождают кризис.

Мышление в сфере общественных наук в сути своей сформировало во второй половине двадцатых годов каноны, которые последовательно в ходе своего укрепления и приобретения учрежденческого характера функционировали настолько эффективно, что независимо от политического вмешательства также сдерживали стремления к преобразованию. Если в науке сами по себе существуют препоны общественной теоретической мысли, тогда высвобождение из их пут не может быть только политическим актом.

Основываясь на статьях и интервью ведущих советских ученых и обществоведов, опубликованных в недалеком прошлом, автор статьи делает попытку обрисовать ситуацию, сложившуюся в отдельных общественных науках, а также делает прогнозы в отношении их будущего; причем он пытается дать формулировку связи интеллигенции с перестройкой, прийдя к выводу, что без вовлечения широких кругов интеллигенции перестройка вследствие того, что она имеет универсальный характер, а также в силу содержащихся в ней устремлений, не могут быть осмыслены ее цели. Следовательно, вовлечение интеллигенции в процесс перестройки неизбежно; одновременно это также возможность поставить на новые основы отношение интеллигенции и политического руководства.

О психологическом фоне программы экономического и социального развития

Карой Варга

В числе затрагивающих человеческий аспект связей программы экономического и социального развития Венгрии (в отдельных материалах дискуссионного характера фигурирующих под названием «Реформа и поворот») автор поднимает на особую ступень, считая его самым наиважнейшим фактором, характер программы, имеющей всецело человеческую направленность. Настоящее развертывание возможностей (или действительный поворот) в качестве обязательного условия предполагает разъяснение проблемы метаконтроля, а также то, насколько глубоко она касается настроений людей, ориентации в отношении выработки (производительности) и политической атмосферы в обществе. Он считает, что метаконтроль может найти свое оптимальное выражение в соперничающих и сотрудничающих по типу *fair play* коллективах лиц, имеющих свою автономию, мелких групп, организаций, заинтересованных представительств. Пусть последнее слово будет не за бюрократическим аппаратом и вышестоящими организациями-исполнителями, а за дискуссиями, касающимися рынка, с одной стороны, и демократическими форумами, с другой; кроме

того, за решениями, рождающимися в ходе настоящего голосования. Изменится также и роль экспертов: сбор мнений лиц и коллективов, которых коснулась автономия, и их помощь по вынесению на поверхность информации позволят сказать решающее слово, которое оставалось за системой кабинетных комиссий, разрабатывающих программы социального и экономического развития страны, которые «одобрялись» народом только спустя определенное время. Благодаря этому повороту мы приближаемся к модели обществ (например, существующих в Голландии и Швейцарии), которые могут несравненно лучше, чем наше общество, использовать человеческие ресурсы, постоянно совершенствуя этот процесс, что в той кризисной фазе, в которой пребывает экономика Венгрии, является реальным условием выживания и нового подъема.

В направлении экономической термодинамики.

Беатрикс Пал

В статье я пытаясь развить мысли, высказанные в статье (1). Цель моего анализа заключалась в том, чтобы инспирировать к творчеству теорию, которая выходит за рамки аналогии форм, существующих между классическим описанием термодинамики и определенными параметрами экономики, и основывается с точки зрения содержания также на когерентных началах. По моему суждению, отдельные основные экономические тезисы в течение продолжительного периода времени нельзя конструировать в отрыве от успешно развивающейся физической, химической, биологической термодинамики; а нужно стремиться к созданию такой действительной в целом теоретической системы, в которой периферийные условия определяются так, что сказанное относится к глубокому кругу форм движения.

С этой точки зрения мною была подвергнута исследованию статья Андраша Броди, Каталины Мартинаш и Конштантина Шайо. Я полагаю, что, с одной стороны, в термодинамической системе рассмотренного хозяйства деньгам следует придать функцию энергии несколько иным образом (в обычном понимании), чем это сделали авторы статьи. С другой стороны, нецелесообразно сохранять аналогию понятия энтропии и экономического аккумулирования, поскольку это плохо согласуется с формулировкой энтропии, используемой уже в других областях науки, в то время как тезис «энергия», имеющий широкую сферу применения, также помогает в трактовке вопроса аккумулирования.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The economy of the European CMEA countries in the eighties

Csaba Csáki

The article is a shortened version of a lecture, under the same title, read at the conference on "Economic Dilemmas of Eastern Europe in the late 1980's: Reform, Trade and Finance" (Woodrow Wilson Center, Washington, D.C. U.S.A — Sept. 24–27, 1987).

Relying on official CMEA statistical yearbooks and on the data base of FAO the author analyses the agrarian processes of the region: changes in the volume of production, consumption, trade, in the material and technological conditions of agriculture, investments and, finally, the characteristics of agricultural policies and management, the reforms taking place in several countries.

Views, interests—plans, policies

Gusztáv Báger

Ability to work according to plan and successfully belongs the the nature and possibilities of man. This is why work will be less occasional and may become more efficient as well. And although this ability—as regards its substance—is identical (invariant) in every age, culture and in the case of any human work, the practice of planned activity has to be reinterpreted at times. In our days there are, among other things, three new phenomena which demand such reinterpretation. One is the ever growing specialization and division of labour. The other is that the images about the future of a country have to comprise, beyond the economy in the closer sense, a growing number of details and aspects of the society (individuals, families, communities). And the third is that specialized economic planners increasingly involve—in the spirit of democracy—in the planning process the non-expert members of society or their representatives and also experts of other disciplines (sociologists, psychologists, politologists, technical and agricultural experts, physicians, legal experts etc.). This started a new era in state planning all over the world. One of the key phenomena is the growing number of different views, interests and orders of preference relating to the judgement of the past, the present and the future. Beside planning work in the old sense, it demands a quite novel kind of work to bring all these to the surface, compare, let conflict and reconcile them, to recognize the misbeliefs and mistakes together with their harmful consequences and to select those which help in formulating and realizing a progressive future, acceptable for the life, functioning and development of society. The study examines some important practical details of this new situation on the basis of empirical observations and theoretical considerations. As a basis of reference the author chooses the planned work of the national economy and argues that it is not enough to take views and interests into account merely "at moments of decision". In the three stages of planned work (planning, realization and living with the results) the differing and agreeing views and interests have to be treated according to different viewpoints. Finally, a few considerations are reviewed about the necessity of strengthening, in the new position, the implications of plans for policy and the political content of plans.

Changes in the terms of trade and incomes

Tamás Kardos

Economic growth slowed down in the developed western countries in 1986. It became clear that something was wrong with the drawing up of prognoses, forecasts: certain economic processes and interrelations are not sufficiently known. The forecasts concluded from the changes in world market relative prices advantageous for the developed western countries, thus from the improvement of their terms of trade, on a faster growth of national income or

GDP. Thus, a repeated investigation of interrelations between the terms of trade and production, of changes in GDP has become necessary.

Relying on an analysis based on facts the author reaches the conclusion that a sudden and big change in the terms of trade, of any direction, leads to at least a slowdown of production because it results not only in a narrowing of the market but also in a change in income distribution at the expense of profit. The most important stages of the process leading to it are: with a drastic rearrangement of relative world market prices the expansion of the world market slows down, as does the growth of exports of individual countries (even of those with improving terms of trade); the utilization of capacities deteriorates and thus also fixed capital investments come to a halt. These changes have a negative impact on profit, slowing down its growth. With improving terms of trade this is not counterbalanced even by an improvement in the balance of trade. The reason is that in such cases (owing to a slower rise of prices) the ratio of consumption (wages) increases within the end product. In the last resort, the price margin (profit realized per unit of commodity) declines with a change in the terms of trade in any direction. This could only be counterbalanced by a fast expansion of trade averting the unfavourable impacts on the mass of profit. But, in the given situation this cannot occur: in addition to the narrowing of the world market, also the slight interest of firms in further expansion of production works against it.

Some new interrelations of material saving—as highlighted by a research project

Gábor Hoványi

The material consumption of Hungarian industrial firms exceeds that of internationally competitive foreign enterprises. This is mainly allowed, or forced, by the economic environment, but enterprise organization and management factors also play a role in it. Central stimulation for the saving of materials—outside the transformation of the economy—is still no solution. In this case the increased saving of materials entails a deterioration of other efficiency indicators and stimulation finally leads to a wasting of resources. The solution is to introduce stricter discipline into the whole economy and also to provide greater opportunities for firms to exploit their results themselves. But also enterprise management has a new and comprehensive task in increasing the saving of materials: it has to realize a complex management of enterprise resources directed towards marketing objectives.

The value of the labour force or the price of labour

Zoltán Bara

The paper raises the question whether the final treatment of the value of the labour force in Marx's economic system is the best one. At first it seems as if Marx had treated the price of the labour force similarly to the price of common goods. In reality however he did not use in this instance his own substantive value concept but applied the natural price or value concept of classical English economics. This caused an unnecessary inconsistency in his theory of value.

The consciousness of "perestroika": Soviet social science reasoning under the pressure of renewal

Zoltán Bíró

The article centres on the search for new ways in social sciences under the political conditions of the "perestroika" in the USSR, on the possibilities and need for working out a critical image of society constituting an organic element of the Marxian theoretical tradition.

One of the momentums releasing the pressure for the democratization of Soviet society was the social policy vacuum characterizing the state of reasoning above all in social philosophy, sociology, history and economics. In the disciplines sensitive to ideology the viewpoints of scientific approach were significantly restricted by the kind of political and ideological ritual which, beginning with the mid-seventies, ever more obviously measured and adjusted its activity to the actual political course and thus reduced itself to the role of *post-festum* commentator of directives. A social science of such type, having in substance renounced the rank of science,

becomes unable to aid the political leadership—particularly if this tendency proves to be lasting and creates a tradition. Losing this ability, it becomes itself a producer of crisis.

Social science reasoning worked out its canons essentially by the second half of the twenties. After their consolidation and institutionalization they worked so efficiently that they put a brake on efforts at renewal independently of direct political interventions. If the dams to the social science ideas are built into the discipline itself, then their liberation cannot be a mere political act, either.

The article makes an attempt to outline the position and anticipated future of the social science disciplines, relying on recently published writings and interviews of leading Soviet social scientists. In its course it attempts to interpret the relationship between the intelligentsia and "perestroika". It reaches the conclusion that, because of its comprehensive nature and intentions, the "perestroika" cannot be implemented without the drawing in of the intelligentsia—even its goals cannot be established. It follows that their drawing in is unavoidable, but it provides at the same time an opportunity for putting the relationship between the intelligentsia and the political leadership on a new basis.

On the economic psychological and political psychological background of evolvement

Károly Varga

The program of social and economic evolvement (in some discussion papers: change and reform) has various human aspects. From these the author stresses, as the most important one, the indivisible nature of man. He establishes that it is an indispensable condition of genuine evolvement (or change) that the problem of meta-control should be clarified as it deeply affects the labour zeal, orientation towards performance and political disposition of people. He believes that the meta-control may optimally be placed in the *fair-play-type* competing and cooperating ensembles of individuals, small groups, organizations and representations of interests which become autonomous. The right of saying the final word should be taken over from the bureaucracy and the executive peak organs by the market on the one hand and by open discussions and decisions taken by genuine voting at democratic fora on the other hand. —Also the role of experts will change: collection and bringing to the surface of opinions of affected autonomous persons and ensembles will take over the principal part from the system of cabinet-committees working out programs for evolution and "having it approved" by the people only *ex-post*. With this change we can approximate the model of societies which incomparably better-exploit and develop human resources (e.g. the Dutch or the Swiss)—and this is a realistic condition of survival and revival in the economic crisis phase of Hungary.

Towards the economic thermodynamics
Contribution to the article by András Bródy, Katalin Martinás, Konstantin Sajó

Beatrix Paál

The authoress makes an attempt at further reasoning along the lines of an earlier article. The purpose of the analysis was to stimulate for the construction of a theory also coherent from the viewpoint of contents, beyond the formal analogy between the classical thermodynamical description and certain economic parameters. In the opinion of the authoress, in the long run it cannot be fruitful to construct independent main economic theorems, separated from the physical, chemical, biological thermodynamics. Efforts should be made instead to construct such generally valid theoretical system in which it is the boundary conditions that decide to what scope of the form of movement the message relates.

The authoress examined the writing by A. Bródy, K. Martinás and K. Sajó from this aspect and expresses the opinion that, on the one hand, in the economy considered to be a thermodynamic system money has to be given the function of energy somewhat differently—in general sense—than was done by the authors mentioned. On the other hand, it is not expedient to maintain the analogy between the notion of entropy and economic accumulation, as it does not fit well the interpretations of entropy already used in other disciplines, while the energy theorem of an extended scope is also capable of handling the problem of accumulation.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год изданиь, фебралв 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Чаба Чаки: Сельское хозяйство европейских стран-членов СЭВ в 80-е годы 145

Густав Багер: Культура планирования — политическая культура..... 158

Тамаш Кардош: Изменение пропорции обмена и доходы 173

Габор Ховани: Несколько новых зависимостей по экономии материала... 188

Золтан Бара: Стоимость рабочей силы или стоимость труда? 199

Золтан Биро: Перестройка самосознания 208

ЭССЕ

Карой Варга: О психологическом фоне программы экономического и социального развития 218

ДИСКУССИЯ

Беатрикс Пал: В направлении экономической термодинамики..... 229

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Беланэ Палович: О чем спорят алрарные экономисты Европы? 236

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Янош Мартон—Тамаш Уйхейи: Выход из мирового продовольственного кризиса *(Калман Мохачи)*..... 245

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 248

Краткое содержание статей на русском и английском языках..... 265

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 2 (1988)

CONTENTS

Csaba Csáki: The agriculture of the European CMEA countries in the Eighties 145
Gusztáv Báger: Views, interests — plans, policies 158
Tamás Kardos: Changes in the terms of trade and incomes 173
Gábor Hoványi: Some new interrelations of material saving 188
Zoltán Bara: The value of the labour force or the price of labour 199
Zoltán Biró: The consciousness of "perestroika" 208

ESSAY

Károly Varga: On the economic psychological and political psychological background of evolvement 218

DISCUSSION

Beatrix Paál: Towards the economic thermodynamics 229

SCIENTIFIC INFORMATION

Mrs. B. Pálovics: What are European economists agricultural about?..... 236

BOOK REVIEW

János Márton—Tamás Újhelyi The way out of the world food crisis *(Kálmán Mohácsi)* 245

REVIEW OF PERIODICALS 248

Abstracts of the articles, in Russian and English 265

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1987. november 23.
87.0772 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft

Indexszám: 25 452

A MAGYAR NYELVŰ KÖZGAZDASÁGI KÖNYVIRODALOMBÓL

Abalkin, L. J.:
A GYORSÍTÁS POLITIKÁJA
Kossuth Könyvkiadó, 1987. 182 l. 38 Ft

Ágh Attila:
GLOBÁLIS KIHÍVÁS
Magvető Kiadó, 1987. 365 l. 32 Ft

Andorka Rudolf:
GYERMEKSZÁM A FEJLETT ORSZÁGOKBAN
Gondolat, 1987. 372 l. 55 Ft

Antal László—Várhegyi Éva:
TŐKEÁRAMLÁS MAGYARORSZÁGON
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 324 l. 86 Ft

Enyedi György:
TELEPÜLÉS ÉS TÁRSADALOM
(Műhelytanulmány — Helyi társadalom 4.)
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986. 106 l. 36 Ft

Kolosi Tamás:
TAGOLT TÁRSADALOM: STRUKTÚRA, RÉTEGZŐDÉS, EGYENLŐTLENSÉG MAGYARORSZÁGON
Gondolat, 1987. 356 l. 60 Ft

KÜLKERESKEDELEM ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS
(Válogatott tanulmányok)
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 269 l. 89 Ft

VÁLSÁG, RECESSZIÓ, TÁRSADALOM: AZ 1930-AS ÉS AZ 1970—1980-AS ÉVEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA
(Válogatott tanulmányok)
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 294 l. 135 Ft

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. MÁRCIUS HU ISSN 0023—4346

SZÉCHENYI ISTVÁN
Én egy szelíd reformatiót kivánok!

BOGDÁN ISTVÁN
„Becsületesen közlegénykedni. . .”

BÁCSKAI VERA
Nagykereskedők Pesten a 19. század első felében

GAZDAG LÁSZLÓ
Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban

FRISS PÉTER
Gazdaságunk korszerűsítésének akadályairól

KADERJÁK PÉTER
A természeti környezet és a jólét kérdései a modern polgári közgazdaságtanban

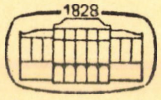

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Heténvi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. március

TARTALOM

Én egy szelíd reformatiót kívánok! (Gondolatok Széchenyi István Stadiumából) 273
Bogdán István: „Becsületesen közlegénykedni..." 285
Bácskai Vera: Nagykereskedők Pesten a 19. század első felében 292

ESSZÉ

Gazdag László: Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban 303

VITA

Friss Péter: Gazdaságunk korszerűsítésének akadályairól 317
Horváth Iván: Hogy a nagy halak is jóllakjanak és a kishalak is gyarapodjanak 325
Némethi Gábor: Bizalomtorzítás 338
Hüttl Antónia: A prognózis torzítása még nem bizalomtorzítás 342

SZEMLE

Kaderják Péter: A természeti környezet és a jólét kérdései a modern polgári közgazdaságtanban 345
Findrik Mária: Változások és váltások Bulgáriában az 1980-as években 357

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Rendkívüli élő szám (A Közgazdasági Szemle bemutatkozása a Kossuth Klubban) *(Tamás Tibor)* 370

FOLYÓIRATSZEMLE 384

Pavel Bunyics: A reform és paródiái — Kasim I. Begic: Az adórendszer szociális szerepéről

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 391

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Felelős szerkesztő: Petschnig Mária Zita
Olvasószerkesztő: Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

A százegyven esztendővel ezelőtti márciusról, illetve a reformkor küzdelmeiről megemlékezve az a szándék vezérel bennünket, hogy a korszak ritkán említett momentumaira hívjuk fel a figyelmet.

A Széchenyi István Stadiumából válogatott gondolatok ma is magukkal ragadnak bennünket. Ez a nemzeti programjavaslat, amellyel megalkotója a reformországgyűlés képviselőit kívánta felrázni, sok tekintetben számunkra is példaadó lehet — egy magatartás példája.

Bogdán István esszéje Károlyi Istvánnak, a hazai nyomdászat egyik úttörőjének életútját rekonstruálja, amelyben a Széchenyi inspirálta reformok megvalósításának egyik lehetőségét ismerhetjük fel.

Bácskai Vera gazdaságtörténeti elemzése pedig a reformprogram hátteréről nyújt képet.

Én egy szelíd reformatiót kivánok!

Gondolatok Széchenyi István Stadiumából*

Elérik valaha a' nemzetek az erkölcsiség 's értelmességnek azon magasságát, bizom a' perfectibilitas[1] szellemében, midőn egy nemzeti familiának minden tagja a' szerencse 's dicsőség templomától egyenlő távolságra helyzetetve, abba mindegyik beléphet... De milly messze áll az emberiség még ezen ponttul, midőn a' lefolyt századok bizonyitása szerint a' respublicák eddigi próbái — pedig *semmi egyéb* mint egyedül intelligentia hija miatt — mindig sikeretlenek valának... Mi emberek összeleg jövő magasságunknak csak egy igen alacsony lépcsőjén állunk még — — 's hát még mi Magyarok — — — —!

Előre tehát Lelkesek; álljunk elő 's fussunk más nemzetekkel versenyt a' tökéletes felé! 'S nézzük mi szükséges nekünk Magyaroknak.

Szüntelen olly tükröket készítni, mellyekben homály 's mocsok hathatósan szembetünő

...mind alkotmányunkban, mind szokásinkban, mind polgári helyzetinkben tetemes javításokra legsürgetőbb

---

* Stadium: Magyarország képviselőihez. Írta Széchenyi István 1832-ben. Reprint kiadás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. A vízszintes vonalak a korabeli cenzúra törléseit jelzik. Az itt közölt részleteket válogatta és összeállította: Tamás Tibor.

[1] tökéletesíthetőség

szükségünk van, — mert az *előrehaladás* és *helybenmaradás* közt forog nemzeti életünk 's halálunk; 's hogy feltámodásunkat, regeneratiónkat mimagunk, csak mimagunk eszközölhetjük értelmi sulyunk nagyobbítása 's magyar nemzetiségünk *nemes* kifejtése által.

A' legállatibb ember sem maradhat többé veszteg, ha egyszer tisztán látja át és isméri el nyomorúlt álláspontját, 's kellő világu tükörben szemléli milly hátra van mindenben, 's milly szerencsétlen selejtességben sorvadoz mind lelkére mind testére nézve. A' tökéletesbet szomjuzó vágy, melly lelkünk legfőbb tulajdona, 's annak halhatatlanságát olly világosan bizonyítja 's érezteti velünk, oka ezen előhaladási nemes ösztönnek, melly tán egyedül emel minket felül minden állaton 's tul annyira, hogy biztosan reménlhetjük lelkünk egykori csudálatos erőre fejlendő hatalmát. Ezen ösztönnek józan irányzata — a' mi semmi egyéb mint a' szép, jó, igaz, való, nemes és dicsőnek mindenütti 's mindenkori szorgos keresése — határozza el az emberek 's nemzetek alacsony vagy magas létét... mindenkinek lehető legjózanabb cselekedete nem lehet más, mint magának 's másoknak szüntelen olly tükröket készítni, mellyekben mind lelki mind testi homály 's mocsok hathatósan szembetünő.

'S ha meggondoljuk, miért áll a' Magyar szinte minden keresztény nemzetek mögött, szomoru hátramaradása legfőbb okát tán annak fogjuk tulajdonítni, hogy részint országa fekvése, részint körülállási hátráltaták néha néha egy szép hosszú tekintetet vetni azon jótévő tükörbe, melly ugyan, mint mondám, rendszerint felette keserü 's kellemetlen érzéseket támaszt, de mind nemzeteket mind embereket magokkal megismértetvén, végre mindig áldott következéseket szül; vagy pedig, ha honunk fekvése 's körülállási ezt nem hátráltatták volna is, tán azért, mert senki vagy igen is kevesen szánták magokat el 'ön- 's körülmény-isméreti tükrök készitésére.'

Sokkal józanabb az idő szellemének irányt adni, mint az által hajtatni

... azon nemzetet, mellyben erős lélek van, soha és semmi körülállások közt idegen hatalom nemcsak nem nyomhatja el, de óriási előmenetelében sem hátráltathatja, 's minden veszély, melly érheti, kirekesztőleg csak tulajdon keblében t. i. elégtelen isméretiben, természetelleni talpkövekre rakott intézetiben, 's az ezekbül szükségkép következő egyenetlenségiben 's viszálkodásiban veheti valódi eredetét; 's hogy viszont nincs olly bölcs kormány, nincs olly próféta, ki egy lelketlen korcs népet valóságos dicsőségre felhevítni 's igazi halhatatlanságra feltüzelni tudna!

Minden nemzetnek bizonyos crisisen át kell esni, melly annál erőszakosb, annál tartósb, minél kevésbet alapulának köz erőmüvének addigi rugóji a' természet örök szent törvényein, 's minél tovább hevert az tisztítlan. Ez axioma, — ha a' világ évrajza nem hazugság.

Ennek törvénye szerint mi Magyarok is kénytelenek vagyunk átesni egy crisisen — — — — ez bizonyos. A' kérdés csak az 'Ezen crisis mindent feldöntsön e, 's honunkat a' belvihar egy még gyászosb sivataggá tegye e, mint a' millyen vala IV. Béla 's IV. László idejében a Tatárok átka alatt; vagy pedig olly szeliden járja e át hazánkat, hogy midőn alkotmányunkat kivetkezteti elavult, sértő 's káros intézeteibül, törvényinket javítsa, nemesítse — 's mindenki sajátját bátorságba 's tiszteletbe helyezze?'

Én egy szelíd 's convulsio-nélküli[2] reformatiót kivánok! erre kiszt lelkem; 's ha ezt az Olvasó nem hinné, a' mi tán megtörténhetnék — mert tudom, sokan legvilágosb szavaimat is elfacsarják, 's legőszintébb vallomásim alatt is tudja Isten mit keresnek — azt akarom hozzá tenni 'honom nyugalmát fentartani, boldogságát előmozdítni, kiszt *hasznom is.*'

... valamint jobb a' Duna árját kijelelni mint azt

[2] görcs, vonaglás, vergődés nélküli

keresztgáttal felfogni akarni; jobb a' villám ellen mennykőhárítót állítni, mint azt fallal kirekesztni próbálni 's a' t. ugy sokkal józanabb, az idő szellemének irányt adni, mint az által hajtatni; módnélkül józanabb annak parancsolni, mint végre kénytelenül engedni 's a' t.

Ne várjuk a' terh felfelé estét, de használjuk mechanikában annak középponti vágyát; 's éppen igy, ne keressünk halandóban önkárára sürgető ösztönt, hanem annak megint haszon - utáni szomját ébresszük nemes czélra, közhaszonra!

... azért most csak az a' kérdés: el akarjuk e magunkat végkép törültetni a' nemzetek sorából a' nélkül, hogy a' világ évrajziban a' Magyar legalább elhunyta után egy fényes lapot foglaljon; el akarunk e annyira korcsosulni, hogy a' jövendő még valahai létünket is kérdésbe hozza, 's mi mint Magyarok egykori sírhantunk fölött soha ne érdemeljünk e a' később élendő nagy nemzetek emlékezetében néhai nagyságunknak egy érdememlékét is? vagy ezentul is csigakép akarunk mindig mászni, 's örökké azt állítván "népünk semmi polgári létre nem érett még" jövendő 800 évek alatt is olly bágyadtan emelkedni a' tökéletesb felé, mint eddig alig emelkedénk? — Ha eltörültetésre szántuk magunkat el — minthogy sok hazánkfia ugy látszik, arra el is szánta már magát, mert nem törődik mi lesz a' honbul, csak életén keresztül meleg kályha mögött pénzes ládáján ülve, cum otio — — — — — sed sine dignitate[3], nyugalomban élhesse állati örömit, és szíhassa egy kis hivatalutáni tömjénét —; vagy ha törpeségünket 's legtöbb nemzetek-előtti ismeretlen vagy csekély becsben tartott létünket annyira imádjuk, hogy az azokbuli kilábolástul rettegünk, oh akkor kövessük törvényhozásinkban 's alkotmányi rendezkedésinkben jobbadán 'közvetlen' eleink példáját: hagyjuk el mi is nemzeti nyelvünket, kisdedinket 's kivált leányinkat arra ne tanítsuk, ugy hogy ők is, mint a' maiak, kerüljék a' honi hangot, 's an-

[3] Méltóság nélküli békességben.

nak természetes ellenségi legyenek, mit nem értenek; latán bilincsekbe szorítsuk mi is hazai érzésinket, ugy hogy azok soha ne engedjék lelkünk egész felemelkedését, magyarságunk tökéletes kifejtését... ... vastagítsuk mi is végnélkül törvénykönyveinket fekete és fejér parancsokkal, ugy hogy az ügyes annak tekervényi közt megfoghassa a' becsületest; — — —

vannak honosink közt az 'Emberiségnek 's hazájoknak igaz baráti és szószólói' — — — azt jól tudom, 's a' magasbra indultaknak áldom hamvait, midőn a' most élőket üdvözlöm — de azok szavai jobbadán sivatagban zengének el, mint a' pusztában kiáltozóé, minden siker 's nyomós viszhang nélkül; mert ezek, ha legalább az eddigi határozásokat tekintjük, a' köz lárma közt ugy némultak el, hogy végkép az 'örökös réginél megmaradás' kivánsága, a' 'mindigi foltozgatás' és 'sohai gyökeres segítség' következésében, alkotmányunknak nem theoriája, azt nem mondom, mert abban felette sok jó van, de praxisa most valóban nem egyéb 'mint egy, számtalan abususbul[5] egymásra halmozott, az idő szellemétül bizonyosan 's könnyen sarkából kifordíthatandó gyenge rakvány.'

Már illy okoskodók közt valyon kinek van igaza?

... mindnyájan — kiknek azon szerencsénk vagy szerencsétlenségünk (?) van: gondolkozás nélkül olly keveset létezhetni mint levegő hijával — abban tökéletesen kezet fogunk, hogy mind polgári intézetinkben, mind törvényinkben némi javításokra 's változtatásokra legsürgetőbb szükségünk van; 's ha ez áll, ugy látszik semmi egyéb hátra nincs, mint tanácskozás és szóvesztés helyett, cselekedni 's tenni. Azonban ezen osztály megint szinte annyi felekezetekre oszlik, mint a' mennyi a' fő; 's annak tisztába nem hozása: hogy valyon mi az a' Valami, a' mit mindenik emlit; oka a' legszerencsétlenebb viszálkodásoknak, mellyek ha eleinte nem nagy következésüek is, végkép — mint a' szomoru tapasztalás mindenütt mutatja — a' leghatalmasb országokat is gyökereikből döntik ki.

... valóban soha sem lenne megbocsátható, ha ma, midőn legközelebbi hasznunkrul, bátorságunkrul, sőt nemzeti létünkről 's becsületünkrül van szó, nem állnánk meleg érzéssel de egyszersmind hideg vérrel össze 's nem

[5] visszaélés, jogtalanság

tanácskoznánk arrul, a' mi legközelebbrül illet, minden kesert elenyésztő barátsággal, hanem képesek lennénk, semmi figyelmeztetésre 's felvilágosításra nem ügyelni, vagy theoriáinknak nemcsak a' közjót, hanem saját létünket is féláldozni, — vagy mint gyermekek csak közel szenvedelmi tárgyinkra tekintvén, a' sebes idők szárnyain közelítendő veszélyek előtt szemeinket hunyni bé!

Tanácskozzunk tehát nemcsak gyülésinkben — mert oda előkészület kell — *hanem kisebb köreinkben is*, ott kell értenünk már egymást; 's ne mulasszuk el ezen időt, melly soha vissza nem jön, 's melly mind a' kormányt mind a' nemességet legnagyobb egységre int, — mert Istenen kivül csak ő kezeikben van helyeztetve az ország Jövendője.

Az egész dolog veleje abban áll 'Mit kelljen tehát javítni, mit változtatni törvényinkben, mert azok adják a' köz erőműnek az impulsust — —.' 'S ennek vizsgálata leend az előttem fekvő próba-munka tartalma...

Mult tavaszkor egy igen jó barátomnak vevém levelét, mellyben ezt irja "Összejöttem e' napokban több Vármegye-urakkal, kikre az országos küldöttségnek az Urbariale körül tett javaslati rostálása vala bizva. *Én* igy 'No kedves Uraim 's hát gondolkoztak e a' szegény adófizető sorsárul — — — — — kell e azon segítni- 's mikép 's a' t.' *Ők* pedig igy "Gondolkoztunk bizony 's már tagadhatlan, valamit ugyancsak kell tennünk, 's mi azt találtuk, hogy őtet semmi annyira nem nyomja, mint némelly földesurak kegyetlensége, melly szerint nekiek robot közt nyugvásra 's evésre soha egy óránál tőbb nem engedtetik — — — ennek exasperálni[6] kell — — — 's igy mi azt javaslottuk, hogy ezentul nekiek törvényesen két óra engedtessék; mivel azonban azt sem kivánhatni, hogy a' földesur károsittassék, 104 napi gyalogrobot helyett 113-mat projectáltunk!" Tegnap ellenben N. látogata meg, ki mindig csak a' sajtószabadságrul ábrándoz — — — és igy ülök eféle *igen alant* s' *igen fent* héjázó javaslók között, csendes lélekkel várván be, mit hoz az idő 's a' t."

[6] végsőkig elkeseríteni

Minap megint egy társaságban vala két felette külön szabásu reformatorral találkozni szerencsém. Az első igy "Én azt hiszem a' méz dézmáját el kell engedni, mert a' méhek természet szerint nemcsak az uraság telkein, de a' jobbágyokéin is kalandoznak, minthogy nekik parancsolni nem lehet." A' másik pedig igy "A' Ministerek Responsabilitása — — — mindennek talpköve."

Már illy okoskodók közt, kik az *'igen kevés'* és *'igen sok'* vagy a' 'szinte kesö' 's 'még kora' közti véghetetlen mezőnek határ-kövei, valyon kinek van igaza? Itéletem szerint mindegyiknek; mert a' szántóvetőnek evésre egy óra helyett kettőt engedni igen helyes, kivált ha van rágni valója; a' méheket szabadon hagyni igen józan, mert máskép nem készítnének mézet, 's igy igazságos tőlök dézmát nem venni; a' sajtó szabadsága az intelligentiát rögtön több századdal mozdítja elő, 's minden bizonnyal egy kifejlett szabad nemzet közt mód nélkül több hasznot mint kárt okoz; ugy bizonyos végkép, hogy annak, ki más pénzérül disponál, akármi legyen neve is, végre számolni kell.

E' néhány sor után nyilván láthatja az Olvasó egész tendentiámat; de hogy azért mi vagyok, pygmaeus vagy gigas reformator e, t. i. ollyan e, ki csak egy hüvelyknyit akar mozdulni minden században, vagy ollyan ki egy pillanatban egészen uj alkotmányt akar előbűbájolni, azt azért tán még sem tudja, 's nem is tudhatja soha, bár én principiumimban igen megállapodtam — mig nem határozza tökéletesen el, mi ő maga. A' sajtószabadságos, vagy ministerkorlátozó pygmaeusnak, a' két órát 's mézdézmát engedő ellenben, gigasnak fog tartani; de nem mert én változom, hanem éppen azon okbul, melly szerint egy tölgyfa, ha gondolkozni tudna, az embert igen alacsonynak, egy vakondok pedig igen is magasnak itélné.

Utam a' közép, egyenesen kimondom; 's ámbár ez igen remeteféle sétáló az életben — mert az emberek általában véve mindig tulságokban szoktak élni — ugy hi-

szem koporsóig az lesz. Azon reputatio "se hideg se meleg" melly annyiak előtt fertelmes, nekem legkellemesb; mert semmiben nem szeretem sem a' polust sem a' zona torridát, 's a' megfagyásnak éppen olly ellensége vagyok mint a' megégésnek; melly okbul sem a' kormánynak mindigi organuma vagy öröki opponense, sem a' honi mocskok mindenütti pártolója, vagy a' józan magyarság kifejtésének mindenkori ellensége — mint köztünk fájdalom igen számosan — soha nem leszek; a' kormányi önkényt ugy restellem, mint a' hazai rozsdát gyülölöm 's a' t... ' sem azt nem hiszem, hogy aristokratia nélkül nem lehet lenni, sem azt hogy a' szabadsági 's egyformasági ittasság más legyen mint képtelen theoria ...

Ne mindig generalitásokban csak; 's mondja már hát mi kell tenni!

Midőn az 1825[ki] országgyülésen a' devalvatiórul vala szó, a' tanácskozók két véghatára, régibb adósságokban, mint tudva van, részint százért százat, részint százért negyvent votizált. Én nem kivántam eleinte hozzá szólni; mert atyám után felette sok régi adósságot vevén át, az igazság és aligbirható károm közt helyeztetve, egy igen kellemetlen kelepczében érzém magam. De végre részint szégyenbül, mert ezen tárgynál kiki megszólamlott — a' mi megint új bizonysága, hogy a' sokaságnál az *önhaszon* többet nyom mint a' *honhaszon* — részint lélekismeretem sugalása szerint, voksomat a' százért százat javaslókéihoz csatolám. Azonban, ámbár magammal megelégedni némi kis okom volt — a' mit az Olvasó is tán megenged — még sem tudtam tiszta lelkü tettemnek minden kesertül menten, háborítlan örvendni; mert emberi gyarlóságomnál fogva, a' min eléggé elszomorodtam, 's illyes tárgyak körül mindennap elszomorodom, ellenállhatlanul kongatá füleimbe egy kis daemon ezen rut szavakat 'bár győznének a' negyvenesek!' — — — 's ezen kis eset tán elég világosságot fog adni a' gondolkozónak, hogy sokszor a' legne-

mesb áldozat alatt is — — — milly földszagi kivánat lappang; melly állitásomban egyébiránt, reménylem senki meg nem ütközend, a' mint ahogy én magamat sem átallottam vádolni illy földi érzések alatti sinlődőnek.

Ezen viszketeg, vagy inkább hajlandóság, melly minden ember 's minden felekezet tulajdona, 'habár sejdítlen is mindig másra tolni akarni a' terhet,' — valódi oka, hogy mindaddig a' szántóvető sorsát nemcsak illusorie, de valósággal felemelő javaslatban az ő három correlatiói soha nem fognak megegyezni — legalább spontanee nem — mig mind a' fő kormány, mind a' bel kormány, mind a' földesur nem hiszik, 's arrul tőkéletesen meggyőződve nincsenek, hogy nemcsak kár nem háramlik rájok, ha a' szántóvetőnek valódi haszna eszközöltetik, hanem hogy mind a' fejedelmi erő, mind az országi bátorság, mind a' földesurasági boldog lét mindaddig semmi egyéb, mint hamisan kecsegtető serencsétlen illusio, mig az ország legszámosbinak léte nem erős, nem bátor 's nem boldog.

Akármilly alkalommal tétessék szó a' szántóvető sorsának javításárul, olly bizonyos mint $2 \times 2 = 4$, hogy a' majoritás vagy a' mindent megczáfoló 'maradjon', vagy a' soha véget nem érő 'halasztassék', sőt a' kereken megtagadó 'nem lehet' anathemájával[7] veri vissza a legjózanabb javaslatokat; 's nem egyéb okbul — erre igen kell vigyázni — mint azon egyedülibül, hogy a' szántóvető sorsát a' nagyobb rész általában nem hiszi javíthatónak *más kára nélkül;* 's itt fekszik a' leggyökeresb fallacia.[8]

... azon dilemmában vagyok — az igen hosszu 's felette homályos közt — mint a' millyen zavarban minap valék, midőn némi bosszantó okoskodásim után, egy jó ismerősem igy kiálta fel "Ad rem[9], ad rem — ne mindig generalitásokban csak; 's mondja már hát mit kell tenni!" a' mi által ugy meg valék lepve, hogy eleinte nem

[7] átok,
[8] csalás, hamisság, megtévesztés
[9] A tárgyra!

tudtam egy szót is felelni, mig végre azt válaszoltam 'hogy mit kelljen hazánkra nézve tennünk, azt most hamarjában bizony nem mondhatom meg; de ha azt akarja tudni az Ur mit kellene magának magára nézve tenni, azt megmondom: Legelsőben is — minden okoskodás előtt — vagy 300 kötetet, mellyeket, ha szabad, ki fogok jelelni, nagy figyelemmel általolvasni, 's az azokban lévő tárgyakat jól megemésztni, egyszersmind pedig a' külön helyszinekre menni — hol practice láthatni — 's ott tovább élni 's a' t. szóval: tanulni előbb, tapasztalást szerezni, 's aztán gáncsoskodni, tanítni 's a' t.!'

Mennél többen fogják ezen tanácsomat fogadni — 's azokra hivatkozom kik ébren utaztak — annál nagyobb mértékben fognak kevesedni azon ezernyi árnyékozatok, mellyek honosink kepzeleti oceanjából a' pygmaeus reformatoroktul kezdve a' gigásokig végnélkül ötledeznek fel, 's minden közlélek 's egyakarat létét megsemmisítvén, a' publica opiniót ezernyi részre aprítják 's igy azt felette gyengítik.

Most igen soknak köztünk — 's ezekbül a' tudósoknak tartottakat sem veszem ki — némi külföldi tárgyakrul még opiniójok sem lehet, mert az csak látott és ismért tárgyakon alapulhat; ők pedig, merem állítni, sőt a' mi több, megmutatni is, nemcsak a' legszükségesb tudnivalókat nem látták, 's felőlök tiszta ideájok sincs, de még csak azon rőffel sem birnak, mellyel nemzeti nagyságot mérni lehessen, 's külföldrül való tudományok semmi egyéb mint egy valóságos olla putrida[10] — — —.

En a' Királynak hatalmát, a' földesurak biztos, független és szerencsés létét, 's mindenkinek sorsadta, vagy ész- és tenyér-kereste sajátját nemcsak megtámodni nem kivánom; sőt az elsőnek székét hiv jobbágyi érzelemmel módnélkül erősítni, a' birtokosak létét pedig határnélkül szebbítni 's bátorítni ohajtom; de valamint nem tartok egy felfordult pyramist — kivált ha valamivel összeütkö-

[10] Olla podrida (jelentése: rothadól fazék): különféle főzelékekből, húsból és kolbászból összeállított spanyol nemzeti étel.

zik — igen erős építménynek, melly a' despotica kormánynak figurája, hol a' fejedelmi hatalom minden és a' nép semmi: ugy lehetetlennek hiszem, a' mostani megindult időben — mert az előtt tán lehetett, midőn minden aludt — hogy a' királyi szék 's a' nagy birtoki lét valóságos bátorságban legyen, minekelőtte a' nép elibertálva lesz. — Les petites propriétés sont la sauvegarde des grandes propriétés.[11] Ez eldönthetlen igazság! — 'S éppen azért, mivel magaméval együtt mindenkinek valamiét nevelve 's bátorságba helyeztetve látni kivánom, azért törekedem arra, hogy mindenkinek honunk tág mezején nagyobb mód, könnyüség 's több remény nyujtassék mint eddig, értelme 's fáradozása után valamit szerezhetni 's azt háborítlan bírhatni is.

Hunnia minden lakosinak polgári létet adni! im ez, a' mit 1832-ben teljes meggyőződésem szerint, honunkra nézve nemcsak nem időelőttinek, sőt szinte már időutáninak tartok. Hanem valamint minden bizonnyal jobb lett volna 1792-ben gyökeresen megjavítni alkotmányunkat — a' minthogy annak szükségit az akkori deputationalis munkák után itélvén, felette jól átlátták 40 esztendővel ifjabb 's igy tapasztalatlanabb eleink — ugy 1832-ben sokkal józanabb azt végre, időhozta abususibul[12] kivetkeztetni 's a' természet alapira állítni, mint megint más 40 esztendőt csendesen bevárni akarni, 's igy folyvást; mert elvégre bizony késő lesz, 's akkor hazánk egy az egekbe dicsően emelkedett Építmény helyett, mellynek sarkalatja tartós, egy minden sarkaibul kidült Romá fog bomlani, melly alatt a' Magyarnak még emlékezete is elenyészend —.

Honunk minden lakosinak a' nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; 9 milliónak ezentul is abbuli kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lélekismereti vallomásom!

[11] A kis tulajdonok biztosítják a nagy tulajdont.

[12] itt: elavultság, túlhaladottság

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (285—291. l.)

BOGDÁN ISTVÁN

„Becsületesen közlegénykedni . . ."

Egy sajátos múlt századi életút: Károlyi István pályája

„Becsületesen közlegénykedni vala czélom", írta Széchenyi a Kelet népében, megvallva, hogy ilyen szándékkal kezdte „kis közéleti pályáját", mert, hogy neki „valami vezető szerep jutott volna osztályrészül, Isten mentse". Mégis egyik vezéralakja lett annak a reformmozgalomnak, amely az ő céljainak és munkálkodásának szellemében gyökeres politikai változások nélkül, de annál radikálisabb társadalmi-gazdasági, műszaki újítások útján orvosolni kívánta a korabeli magyar társadalom bajait.

Ám ha Széchenyi messze kimagaslott is a „közlegények" közül, nemesen szerény célkitűzését követői magukévá tették. A reformmozgalomhoz a főnemesség egy része, a birtokos nemesség többsége, és a polgárosuló liberális kisnemesség is csatlakozott, s a lelkesedés, a jobbító szándék késztette sokukat a közlegénykedés vállalására. A második vagy akár a harmadik sorban küzdve ismeretlenek maradtak az utókor számára. Rájuk is érvényes Széchenyi felsóhajtása a Hitelből: „Menynyi áldozat foly le tanu nélkül a feledék határtalan tengerébe". Méltatlan elfeledettségük szembesít bennünket a sznobsággal kacérkodó azon hajlamunkkal, hogy ha a múltat idézzük, a nagy nevek bűvöletében élünk, csak történelmünk csillagait emlegetjük, de eszünkbe sem jut az a sok névtelen közlegény, akik becsületesen megtették, amit megkövetelt tőlük a hon. Ezen becsületes közlegények közé tartozott Károlyi István is, akinek az életútját méltán nevezhetjük sajátosnak, hiszen egészen máshová ért, mint ahová eredetileg jutni akart, és mégis elmondható róla, hogy elveit egész pályáján rendíthetetlenül követte.

Vas megyei köznemesi család sarjaként látta meg a napvilágot 1794-ben. Ifjúsága semmiben sem különbözött azon ifjakétól, akik az akkoriban közkedvelt foglalkozást: az ügyvédséget választották hivatásul. Tanulmányainak befejezése után, akárcsak a többi jogászjelöltet, őt is a megyei, majd a táblai gyakorlat, aztán a jurátusság, vagyis az ügyvédbojtárság várta, végül az ügyvédi oklevél, amelyet 1815-ben kapott kézhez. — De hogyan tovább?

Az újdonsült ügyvéd akkoriban három lehetőség közül választhatta ki, hogy merre irányítsa tovább lépteit. Kérhette felvételét valamelyik udvari kormányszéknél — a helytartótanácsnál, a kancelláriánál vagy a kamaránál —, ami az érvényesüléshez vezető út volt, de udvarhűséget kívánt, s ha magyarnak nevezték is e szerveket, azért erősen osztrák színezetűek voltak. Zsíros pörökön tollasodó prókátorrá is lehetett, aki az ügyfeleivel kiépített kapcsolataiból akár politikai karriert is kovácsolhatott magának. Végezetül: beállhatott a rendszerint ellenzékben lévő rendi vármegyék valamelyikének szolgálatába. Ez az út volt a legrögösebb; személyi sikert sem igen, nemhogy jó megélhetést ígért volna. Károlyi azonban nem sokat

---

Bogdán István technikatörténész.

fontolgatott. Már jurátus korában megérlelődött benne az elhatározás: életcéljává lesz a haza sorsán, a közügyek területén munkálkodni, tehát az utóbbi megoldást választotta: Pest vármegye szolgálatába lépett.

Hivatalától, a ma is működő megyeháztól néhány lépésnyire, a Gránátos — ma Városház — és az Úri — ma Petőfi Sándor — utca között állt a Trattner-ház, s benne az ország második legnagyobb nyomdája, a 10 sajtóval, 50 fős létszámmal működő Trattner-nyomda. Talán ez a térbeli közelség fordított oly nagyot Károlyi pályairányán. Okának megismeréséhez azonban előbb meg kell ismernünk — ha tömörítve is — e nyomda múltját.

A Trattner-nyomdát a magyarországi származású, a nincstelenségből és teljes ismeretlenségből magát privilégizált udvari és császári könyvnyomtatóvá felküzdő Trattner János Tamás létesítette, akinek Bécsben, egy általa építtetett hatalmas épületben tökéletesen felszerelt nyomdája és könyvkiadó-kereskedő intézete működött, és emellett Ausztria nagyobb városaiban fióknyomdái és -kereskedései is voltak. 1783-ban uralkodói engedéllyel Pesten is nyomdát létesített, betűöntő műhellyel és könyvkereskedéssel egyetemben, és e vállalat vezetését rábízta rokonára, Trattner Mátyásra.

Trattner Mátyás Bécsben, Trattner János Tamásnál tanulta meg a nyomdászmesterséget. Felszabadítása után, vándorlása során Párizsban állapodott meg, ahol tizenhárom évig művelve szakmáját, nemcsak rendkívüli szakismeretet, hanem hírnevet is szerzett. Ennek köszönhette, hogy hazatérte után, 1779-ben, Pray György utódaként a Budán működő Egyetemi Nyomda prefektusának (igazgatójának) nevezte ki az uralkodó. A nyomda gondnokának intrikálása következtében azonban 1783-ban felmentették az állásából, de valószínűleg maga is távozni akart, mert — mint említettem — Trattner János Tamástól ekkor kapta meg az újonnan alapított pesti nyomda vezetését. Amikor Trattner Mátyásnak 1789-ben fia született, keresztapának Trattner János Tamást kérte meg, aki vállalva azt, keresztfiának, Trattner Jánosnak ajándékozta a pesti nyomdát. Érthető tehát, hogy Trattner Mátyás a fiából is nyomdászt nevelt, s amikor az nagykorú lett, átadta neki a nyomda vezetését.

Trattner János gyenge egészsége ellenére is energikus, tevékeny ember, kitűnő tipográfus volt. Mindezek felett pedig minden szépért, jóért rajongó magyar ember, aki bensőséges barátságban volt irodalmunk akkori jeleseivel: Fáy, Kölcsey, Döbrentei, Vitkovits, Kultsár, elsősorban azonban Kazinczy tartozott a baráti köréhez, műveiket is ő nyomtatta ki. Sőt, apja nyomdokaiba lépve (aki 1806-ban útnak indította a Hazai és Külföldi Tudósítások című lapot), 1817-ben megindította hazánk első jelentősebb, hosszabb életű tudományos folyóiratát: a Tudományos Gyűjteményt, amelynek nemcsak a technikai költségeit fedezte, hanem a lap szerkesztőinek, munkatársainak honoráriumát is.

Mindennek következtében a Trattner-ház gyülekezőhelye lett a magyar íróknak és mindazoknak, akik a kor eszméi iránt lelkesedtek, a haza sorsát javítani akarták — elsősorban a fiatalságnak.

Károlyi István, a Pest vármegyét szolgáló, a politika haladó irányzatai és az irodalom iránt érdeklődő fiatalember, szintén gyakori vendég lett a Trattner-ház baráti összejövetelein, amelyeken többször megjelent Trattner két húga Mária és Karolina is. E beszélgetések során, a gyakorta fellángoló vitákban Károlyi legtöbbször Máriával került ellentétbe annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert nézeteik, a jövőről alkotott elképzeléseik igen hasonlóak voltak. E vitatkozásokból aztán — másokkal is megesett ez — szerelem lett. Trattner Mátyás, aki Károlyit nemcsak mint földijét kedvelte, hanem mint jellemes és céltudatos fiatalembert is, örömmel adta beleegyezését a házassághoz. És amikor 1824 farsangján megtartották a lakodalmat, Károlyi még nem gondolhatta, mit tartogat számára a közel-

jövő. Egy év múlva ugyanis, 1825 márciusában sógora (aki érdemeiért nem régen kapott Petrózai előnévvel magyar nemességet) váratlanul meghalt.

Utódot nem hagyott, s így a nyomda vezetését az akkor már 80 esztendős atyjának kellett ismét a kezébe vennie. Ez azonban nem lehetett tartós megoldás, és Károlyi — ekkor már Pest vármegye táblabírája — sejtette, hogy életútja bizony hamarosan elkanyarodik az ügyvédségtől, illetve a közügyektől. Pedig hát az 1825. évi országgyűlés nagyon is szíve szerinti irányba indította a nemzet útját. Különösen Széchenyi beszéde ragadta meg, s az a tette, hogy egyévi jövedelmének a felajánlásával megvetette a Magyar Tudós Társaság — az Akadémia — alapjait. Bízvást mondhatjuk, hogy ekkor alapozódott meg Károlyinak Széchenyi személye és eszméi iránti lelkesedése.

Amit sejtett, hamarosan bekövetkezett: apósa felkérte, vegye át tőle a könyvnyomtató és kiadó intézetének a direkcióját. Trattner Mátyás döntése mindennél többet mond arról, hogy milyen nagyra tartotta Károlyit, hiszen rajta kívül volt még egy veje, sőt egy katonatiszt fia is, akik szóba jöhettek volna az utódlásnál. Erős rokonszenvét megtetézhette valószínűleg az is, hogy volt alkalma tapasztalni Károlyi technikai érzékét. S bár tisztában volt azzal, hogy milyen nehéz döntés lehet vejének a választott hivatás elhagyása, méltán gondolhatta úgy: nem térítené ez el olyan nagyon eredeti célkitűzésétől, hiszen a „közálladalom javításán, a hon javára" így is munkálkodhat. Valószínű, hogy ezt meg is mondta a vejének, és Károlyi mint a család barátja, majd családtag, maga is meggyőződhetett arról, hogy egy nyomda és kiadó milyen sokat tehet a reformeszmék terjesztése érdekében. Vállalta tehát a nyomda vezetését, és mindketten úgy vélték, hogy ehhez el kell sajátítania a nyomtatómesterséget.

És Károlyi — mint 150 évvel korábban Misztótfalusi Kis Miklós — férfikorban, harminckét éves fejjel tanulta meg a művességet. Kiváló tanítója volt: apósa, az európai hírű nyomdász, aki aggastyán korában is megtartotta szellemi frissességét. Nem telt bele egy év, és az ő keze alatt Károlyi megtanulta a mesterséget: a betűöntést, a szedést, a nyomtatást, a kötést, sőt még a betűmetszést, illetve az ábrák réz- és fametszését is, rajzkészség híján azonban ez utóbbiaknak csak a technikájával ismerkedett meg, nem gyakorolta azokat. Tanítómesterének arra is volt gondja, hogy a legapróbb részleteket is elmagyarázza a vejének, a papírismerettől a festékkészítésen át a csomagolásig. Ezenfelül mindazt az ismeretet átadta, ami a kiadói munkához szükséges volt, beleértve a könyvkereskedést is, valamint nem feledkezett meg az intézet gazdasági ügyeinek ismertetéséről sem.

Amikor aztán Károlyi apósa kívánságára elkészítette a mestervizsga darabját, Trattner Mátyás 1827. december 1-én, tehát az év végét sem várva meg, átadta neki a nyomda vezetését. És mintha csak ez éltette volna az öregurat, néhány hónap múlva, 1828 februárjában csendesen elhunyt.

Károlyi pedig nemcsak a vezetést vette át, hanem nyomtatványokon a család nevét is, és a művek címlapján ez időtől új impresszum jelent meg: Trattner-Károlyi betűivel, illetve könyvnyomtató intézetében.

Trattner Mátyás nem csalódott; a nyomda jó kezekbe került. Károlyi megszerette az új munkáját, és legfőbb gondja a reformgondolatok, illetve Széchenyi eszméinek a terjesztése lett. Úgy gondolta, erre a legjobb eszköz az időszaki lap. Nemcsak folytatta az apósa, illetve sógora által megindított lapok — a Hazai és Külföldi Tudósítások és a Tudományos Gyűjtemény — kiadását, hanem — a költségeket is viselve — újakat is vállalt: 1828-tól megjelentette a Közhasznú és Mulattató Hazai és Nemzeti Kalendáriumot, 1831-től a Nemzeti Vagy Hazai Vándort és az Orvosi Tárat. És sok más, a közérdeket szolgáló kiadvány — köztük a Hármas Kis-Tükör, a kor iskoláskönyve, több kiadásban — is címlapján viseli a Trattner-Károlyi nevet. Közben Károlyi maga is tollat fogott, és az írásbeliség, illetve a magyar nyelv terjesztése érdekében megírta, majd 1832-ben kiadta a Közhasznú

magyar és német levelezőkönyvet. Mindenekfelett pedig szorgosan törekedett arra, hogy Széchenyi műveinek a nyomtatója legyen. A lovakrul 1828-ban, a Hitel — a magyar polgári átalakulás határozott programja, amelynek óriási hatása lett: egyszerre keltett forró lelkesedést és viharos ellenkezést — 1830-ban hagyta el a Trattner-Károlyi sajtót.

E széles körű tevékenységhez azonban kicsinek bizonyult a nyomda, sőt maga a ház is. Ezért Károlyi 1832-től Hild Józseffel átépíttette azt. Akkor alakították ki a ma is fönnálló kétudvaros, átjárós, közismert házat, amelyikről éppen csak azt nem tudja a mai belvárosi járókelő, hogy az a Trattner-Károlyi ház, Pest város egyik akkori nevezetessége, egyúttal jelentős jövedelmet biztosító épülete. Földszintjén volt Károlyi lakása és a már 15 sajtóval és 80 fővel dolgozó nyomda egy nagy és három kisebb teremben, a ház első emeletének 15 szobájában pedig Károlyi 1833-tól kezdve harminc éven át szállást adott a Magyar Tudós Társaságnak — az Akadémiának —, amelyiknek szintén a nyomtatója lett, tudván, hogy ezzel is Széchenyi munkáját segíti.

Károlyi azonban nemcsak nagyobbítani, hanem korszerűsíteni is akarta intézetét. Az 1830-as évekre ugyanis a hagyományos, Gutenberg-féle kézi, ívoldalanként nyomtató technikát külföldön már fokozatosan felváltotta König Frigyesnek a nyomtató kézművességet „gyárosító" találmánya: a már gőzerővel is hajtott gyorssajtó, amely két oldalon, színesen is, óránként többezer ívet nyomtatott már, vagyis sokkal gyorsabban dolgozott, mint a kézisajtó, így sokkal több művet készíthetett és jelentősen olcsóbban is, mint amaz.

Károlyi, amikor kézhez vette König és Bauer würzburgi gépműhelyének ajánlkozó körlevelét, azonnal felismerte a gép rendkívüli jelentőségét, és kulturális programját kiterjesztette a technikára is: elhatározta, hogy korszerűsíti a magyar nyomtatómesterséget, első lépésként pedig meghozatja a gyorssajtót.

Nyomdásztársaival folytatott beszélgetése során azonban csakhamar tapasztalhatta, hogy e szándékával egyedül áll. Azok egyöntetűen ódzkodtak az újtól. A nyomdászoknak ugyan nem volt céhük, amelyik szívósan ragaszkodott volna a hagyományos kézműves technikához, de ők maguk meg voltak elégedve a kézisajtóval; a gyorsaságot nem ítélték szükségesnek; mondogatták, hallották, hogy a gyorssajtó megeszi a betűt, emlegették azt is, hogy a párizsi nyomdászok annyira utálták, hogy összetörték az ottani gyorssajtókat; és volt, aki arra célzott, hogy Károlyi nemigen érthet a mesterséghez, hiszen „táblabíró tipográfus". De Károlyi nem sértődött meg ezért, eleinte még vitatkozott, aztán ezzel is felhagyott, és a szakmában elsőként, megrendelte a gyorssajtót. Úgy gondolta: ha a többiek látják, tapasztalják az előnyeit, akkor majd követni fogják a példáját.

Rövidesen le is szállították a gépet, kipróbálását azonban, mint a nyomda egész munkájának folytatását, megakadályozta az 1838 tavaszán váratlanul a városra zúduló, súlyos károkat okozó árvíz. Az ár a nyomdát sem kímélte, de a betűkészleteket, a papírraktár egész anyagát, a kész műveket, a könnyebb tárgyakat, a kis kézisajtót sikerült az erős épület emeletére menteni, és csak a súlyos gépek, így a gyorssajtó is, maradtak a földszinten.

Volt dolog tehát az árvíz nyomainak eltakarításával. A helyreállítási munkákat Károlyi együtt végezte el nyomdászaival. Amikor végre egyenesbe kerültek, azonnal munkába állította a gyorssajtót, maga irányította a próbajáratokat és körbegyűlt személyzetének elmagyarázta a működését. Aztán a kiválasztott nyomdászokkal begyakoroltatta a gép kezelését, ő maga pedig inasaival ismertette meg az új technikát.

Nyomdászinasairól egyébként Károlyi példamutatóan gondoskodott. Egyesek szerint túlságosan is; sokan mondogatták, hogy „urat" nevel belőlük. Felrótták neki, hogy szépen ruházza őket, hogy kulturális nevelésükről is gondoskodik, hogy

nemcsak latinra tanítja őket a német mellett, hanem még görög nyelvtanárt is tart mellettük; még jó — mondották —, hogy jogot nem tanít nekik. De Károlyi most sem törődött a szóbeszéddel; tudta, milyen fontos az utódnevelés. S az is meggyőződése volt, hogy a nyomdásznak, a könyvkiadónak fontos szerepe van a jövő alakításában, így az ő kulturáltsága a köz érdeke, akárcsak ismereteinek korszerűsége, vállalkozókedve.

Éppen ezért mindent elkövetett, hogy az új nyomtatótechnikának híveket toborozzon. Nemcsak a pest-budai, hanem a vidéki tipográfusokat is sűrűn hívta intézetébe, s minden látogatójának tövirül hegyire elmagyarázta, akár ötször is, a kétféle technika különbségét. Nyomdásztársai azonban, bár már kevésbé idegenkedve, még mindig hümmögve figyelték a gyorssajtó munkáját és hallgatták Károlyi buzdító szavait. Csak Tressinszky, az Egyetemi Nyomda igazgatója hajlott a szóra, s rendelt meg 1839-ben két darabot.

Még több szó érte Károlyit, amikor 1840-ben nyomdáját gőzerőre rendezte be: gőzgéppel hajtatta meg újabban beállított gyorssajtóit. Ezek nyomtatták aztán a (még 1838-ban induló) Jelenkort és melléklapját, a Társalkodót, a Hazai és Külföldi Tudósításokból 1840-ben alakított Nemzeti Újságot, s az 1841-ben induló Világot; valamennyi kiadvány akkor még Széchenyi eszméinek hirdetője, és Károlyi nemcsak nyomtatójuk volt, hanem kiadójuk is.

A Trattner-Károlyi nyomda azonban nemcsak az ország legnagyobb és legkorszerűbb nyomdája volt — ekkor száz fő körül mozgott az intézet munkatársainak létszáma —, hanem az 1830-as évek közepétől kezdve már nem csupán gyűlhelye, de szinte központja lett az irodalmi és tudományos világnak, még a politizálásnak is. Sokan megfordultak itt, persze tipográfusok is, így Károlyinak bőven volt alkalma vitatkozni, agitálva az új nyomtatótechnika mellett. Büszke volt arra, hogy Széchenyi dicsérte érte, sőt meghagyta, hogy az ő műveit a gépek nyomtassák. S valóban a gyorssajtó alól került ki 1841-ben a Kelet népe, egy évre rá a Magyar Academia körül, 1843-ban az Üdvlelde, 1846-ban az Eszmetöredékek és a Balatoni gőzhajózás, 1847-ben pedig a Politikai programmtöredékek. Károlyi nagy szeretettel gondozta e műveket.

Ha Károlyi István a technikában forradalmi gondolkodású volt is, a politikában a reform embere, a tempós, de békés átalakulásé, vagyis Széchenyit követte, aki a biztos úton, pontosan kijelölhető célhoz vezető lassú fejlődést hirdette, nem pedig a gyors, radikális változásokat. S amikor Széchenyi a Kelet népében többek között helytelenítette Kossuth „modorát", taktikáját, s azt vetette a szemére, hogy „a szívhöz szól, ahelyett, hogy az észhez szólna", a Politikai programmtöredékekben pedig — viszonyuk elmérgesedvén, útjaik elválván — már azzal vádolta Kossuthot, hogy izgatása politikai és társadalmi forradalomba viszi és tönkreteszi a nemzetet, Károlyi tökéletesen egyetértett vele. A politikus kortársak azonban többségükben Kossuthoz csatlakoztak, ő vezette a közvéleményt. Széchenyi elszigetelődött, s vele a fogyatkozó számú hívek is. Károlyi István korábbi népszerűsége is megkopott, a közvélemény, különösen a fiatalság konzervatívnak ítélte. Ezt elősegítette az is, hogy ő adta ki az 1840-es évek harmadától kezdve a konzervatív kormány szócsövévé lett Nemzeti Újságot és az 1844-ben induló erősen konzervatív Budapesti Híradót.

Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy 1848. március 15-én, azon a sorsdöntő szerdai napon, a márciusi ifjak nem az ő nyomdáját választották a 12 pontnak és a Nemzeti dalnak a kinyomtatására.

Károlyi ekkor, mint Pest város követe Pozsonyban volt, az országgyűlésen. Amikor az események hírét vette, a csodálatos tavasz lendülete őt is magával ragadta, 54 évesen is úgy lelkesedett, mint az ifjúság — s rosszul esett neki, hogy a sajtószabadság születésénél nem az ő nyomdája bábáskodhatott.

Károlyi politikai eszményeiben, reményeiben és aggodalmaiban 1848-ban is hű követője maradt Széchenyinek. Ekkor még bízott abban, hogy a forradalom vértelen lesz, és lelkes nyilatkozatokkal tett hitet az átalakulás mellett. De az ősz közeledtével Bécs és a nemzet ellentéte kiéleződött, s ahogy Károlyi a béke fennmaradásának reményét már veszni látta, kétségbeesett, mert vele veszni látott minden elért eredményt is. Amikor pedig Széchenyi megőrülésének hírét vette, búskomor lett, és rövidesen teljes apátia szállta meg. Összekulcsolt két kezére meredő tekintettel némán ülve, hónapszám nem mozdult ki a szobájából.

Aztán egy reggel váratlanul megjelent a nyomdájában. Szótalan végigjárta termeit, végül a nagyteremben megállt az egyik gyorssajtónál, rátette a kezét, valamit motyogott maga elé, majd hirtelen hangosan jó reggelt köszönt, és ott folytatta a munkáját, ahol hónapokkal azelőtt letette.

Azaz mégsem. Ha a jelenlétében politikára terelődött a beszéd, sarkon fordult és otthagyta a beszélgetőket. Az irodalom sem foglalkoztatta, a kiadványaival sem törődött. Nem érdekelte más, csak a nyomtatótechnika, amelyik az időben külföldön újabb fejlődésnek indult. És a hatvanéves ember egy diák frissességével tanulta meg ezt az újat, s alkalmazva adta tovább a tudást nyomdászainak. — Mi magyarázza ezt a szemléletváltozást? Egyrészt talán az, hogy a technikai kérdésekre korlátozódó érdeklődéssel mintegy falat vont maga köré a külsemények, a politikai helyzet, talán még saját gondolatainak a kizárására is. Másrészt viszont — nem jogosulatlanul — úgy vélhette, hogy az abszolutizmus csak politikai síkon érvényesül, gazdasági s még inkább technikai területen nem hat az elnyomás, és ezt ki kell használni: ha a politikában vereséget szenvedtünk, technikai téren kell fejlődni. Károlyi István ezzel sem tett mást: a lehetőségekhez alkalmazkodva Széchenyi eszméit valósította meg.

A Trattner-Károlyi intézet most a nyomtatótechnika fejlődésének a központja lett. Károlyi kiterjedt levelezés útján értesült a külföldi nyomtatótechnika újdonságairól, szakmai tanácskozásokat tartott, lankadatlan kitartással buzdította nyomdásztársait a korszerű technika átvételére. Most már nem eredménytelenül, s még többet is tett. 1856-ban — amikor a pesti nyomdákban már 29 gyorssajtó működött — rábeszélte Röck István pesti gépgyárost a gyorssajtó és más nyomdagépek készítésére, hogy a magyar nyomdaipar hazai gépekkel dolgozhasson.

E nyomdatechnikai fejlesztő-ismertető munkáján kívül már csak az érdekelte, ami Széchenyivel volt kapcsolatos. És amikor 1859-ben — Londonban nyomtatva — megjelent Széchenyi Blick-je, egy éjszaka elolvasta, aztán előszedte jogi könyveit, s naphosszat azokat tanulmányozta. A nyomdába már csak inasai kedvéért ment be. Olyan szeretettel oktatta őket, mintha saját gyermekei lennének. Inasai körében érte az a hír is, hogy Széchenyi 1860. április 8-án öngyilkos lett — ha el nem kapják, a földre szédül.

E Hiób-hírre az apátia ismét a hatalmába kerítette. Hasztalan volt minden próbálkozás, hogy kizökkentsék belőle. Széchenyi, a hon vezérfia meghalt, vele halt az eszme is, a jövő kilátástalan — mondogatta ritka világos pillanataiban. S gyakran mondta azt is: három esztendő a korkülönbség közte és Széchenyi között, annyi lesz a különbség haláluk éve között is.

Jóslatában nem tévedett: Széchenyi halála után három évvel, 1863. április 26-án véglegesen elaludt.

Személyében Széchenyi egyik, a haláláig hűséges híve hunyt el, aki szinte megélte eszményképe lelki küzdelmeit is, aki — mint példaképe — igyekezett „becsületesen közlegénykedni", vele vallotta, hogy „magamat hazám igen kis szolgájának tartom; de azt hiszem, hogy a legkisebbnek is vannak nagy és számos kötelességei", és e hite szerint cselekedett: terjesztette — és a maga területén valóra váltotta — a haza sorsát javító eszméket. Károlyi István, az ügyvédből lett nyom-

dász azonban nemcsak „köz"-reformer és a magyar nyomdaipar névtelenül maradt úttörője. Egyike azoknak, akik felismerték, hogy az akkor adott politikai helyzetben a technika fejlesztése vezetett a kibontakozás felé. S felismerte és hirdette azt is, hogy a nyomtatómesterség fejlesztése különösen fontos, mert a „kiművelt emberfő" eszményét csak a nyomtatott betű segítségével valósíthatjuk meg. Károlyi István méltán megérdemli, hogy kilépjen az ismeretlenség homályából, és — jóvátéve a múlt hálátlanságát — megtartsuk őt emlékezetünkben.

Irodalom

Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történeti fejlődése. Budapest, 1878.
Bíró Miklós: Nyomdászati lexikon. Budapest, 1936.
Bogdán István: Régi magyar históriák. Budapest, 1980.
Budapest lexikon. Budapest, 1973.
Budapest története. 1—4. kötet. Budapest, 1971—78.
Dezsényi Béla—Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Budapest, 1954.
Emich Gusztáv—Szabó József: A könyvnyomtatás története Magyarországon. Pest, 1860.
Erdélyi János: Nemzeti iparunk. Pest, 1846.
Firtinger Károly: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Budapest, 1900.
Gelléri Mór: Hetven év a magyar ipar történetéből. 1842—1912. Budapest, 1912.
Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői. Budapest, 1887.
Haraszti Károly: A Trattner és Heckenast nyomdászcsaládok vállalatainak ismertetése. Budapest, 1913.
Iványi Béla—Gárdonyi Albert—Czakó Elemér: A királyi magyar Egyetemi Nyomda története. Budapest, 1927.
Károlyi István: l. a szövegben.
Kertész Árpád: A nyomtatott betű története és útja Magyarországon. Budapest, 1941.
Magyar irodalmi lexikon. 3. kötet. Budapest, 1956.
Magyar (A—) sajtótörténet. 1., 2/1 kötet. Budapest, 1979—85.
Magyar (A—) Tudományos Akadémia másfél évszázada. Budapest, 1975.
Novák László: A nyomdászat története. 4—5. kötet. Budapest, 1928.
Pusztai Ferenc: Nyomdászati enciklopédia. Budapest, 1902.
Széchenyi István: l. a szövegben
Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 5. kötet. Budapest, 1897.
Tanulmányok Budapest múltjából. 10. kötet. Budapest, 1943.
Tudományos Gyűjtemény 1817. 12. kötet, 1824. 3. kötet
Typographia — Gutenberg. 1867. 20—22. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (292—302. l.)

BÁCSKAI VERA

Nagykereskedők Pesten a 19. század első felében

A kereskedelmi tőke jelentős szerepe Magyarország gazdasági életében a 19. század első felében közismert. Ennek ellenére a korszak kereskedelmére vagy akár a kereskedők összetételére, pályájára vonatkozó ismereteink elég hézagosak. Annál több viszont a tévhit, előítélet, a megalapozatlan állítás. Az alábbiakban a magyarországi nagykereskedők elit csoportjának tekinthető pesti nagykereskedők helyzetét és szerepét társadalomtörténeti szempontból megközelítő, még korántsem lezárt vizsgálat néhány fontosabb, talán a gazdaságtörténet számára sem érdektelen következtetését foglaltam össze.[1]

A 19. század első felében a korabeli címtárak szerint Pesten összesen mintegy 300 nagykereskedő működött, persze nem egyidejűleg, ki hosszabb, ki rövidebb ideig. Mivel a címtárak adatainak megbízhatósága sok esetben kétséges, a vizsgálat azokra a kereskedőkre korlátozódott, akik a Polgári Kereskedelmi Testület tagjaiként vagy tanácsi jogosítványt szerezve bizonyíthatóan nagykereskedést folytattak.[2] Ezek összlétszáma a 19. század első felében 230 volt: 88 testületi és 142 zsidó kereskedőről sikerült többé-kevésbé érdemleges adatokat összegyűjteni.

A konjunkturális viszonyok

A 19. század első fele a gazdasági konjunktúra és dekonjunktúra váltakozását tekintve durván három, nagyjából egyenlő időtartamú periódusra osztható. Az első az 1790-es évek közepétől az 1810-es évek közepéig tartott: ez a francia háborúk és a kontinentális zárlat kora, a gazdasági konjunktúra időszaka volt. A hadiszállítás számos pesti és ez időszakban még nem Pesten tevékenykedő kereskedő tőkéjének megsokszorozódásához és szélesebb körű kereskedelmi kapcsolatainak kiépítéséhez járult hozzá. A kontinentális zárlat következtében csaknem egy évtizedre Pest vált a gyarmatáru-kereskedelem közvetítő központjává, és ez jelentős mértékben növelte a város kereskedelmi szerepét.

A gazdasági konjunktúra fő haszonélvezői a külföldi kereskedők voltak, mivel azt a pesti kereskedők a tőkehiány, a kiviteli vámkorlátozások miatt és nem utolsósorban kellő tapasztalatok hiányában nem tudták kellőképpen kihasználni. Ennek ellenére a nagykereskedelem kibontakozásának, a kereskedelmi tőke nagyobb méretű felhalmozásának a lehetőségét ezek az évek teremtették meg a pesti kereske-

[1] A vizsgálat fő forrásául a pesti kereskedőtestületek jegyzőkönyvei és iratai, a pesti tanácshoz a nagykereskedői jog gyakorlása tárgyában beadott folyamodványok, illetve a nagykereskedőkre vonatkozó egyéb iratok (1800—1848), valamint a fennmaradt végrendeletek és hagyatéki iratok (1800—1873) szolgáltak.

[2] A Polgári Kereskedelmi Testületnek csak keresztény tagjai lehettek.

Bácskai Vera a történettudomány doktora, az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszéke mellett működő Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ tudományos főmunkatársa.

dők számára, és ezek a kedvező piaci lehetőségek vetették meg Pest gazdagságának alapját. A korszak gazdasági fejlődését kortársként elemző Horváth Mihály ugyan úgy ítélte meg, hogy a kontinentális zárlat okozta fellendülés csak „tűnékeny jelenet" volt kereskedésünkben,[3] másfél évszázad távlatából mégis megállapítható: e mintegy másfél évtized igen jelentékeny volt a pesti kereskedelem, főleg pedig a nagykereskedelem kialakulása szempontjából. Az 1810-es évek elején e konjunktúra nyomán az országban felgyülemlett kereskedelmi tőkének már mintegy ötöde összpontosult a pesti kereskedők kezében.

A francia háborúkat követő agrár- és hitelválság bénítóan hatott az üzleti tevékenységre, számos csődeljárást, fizetésképtelenné válást vont maga után. A helyzetet súlyosbították a kedvezőtlen kiviteli vámok, az örökös tartományok fejlődését pártoló vámpolitika is. Az 1816 és 1830 közötti másfél évtized alatt mégis tovább fokozódott a város központi szerepe a bel- és külkereskedelemben. Ezeket az éveket ugyan nem jellemezte olyan pezsgő üzleti élet, mint a század első évtizedét, s a látványos meggazdagodás éppoly ritka volt, mint a látványos csőd, de az ekkor megnyitott nagykereskedések szilárdabb gazdasági alapon nyugodtak, tevékenységüket szolidabb üzletvitel, a cégeket hosszú fennállás jellemezte. Lényegében ezekben az években bontakozott ki Pesten a szakosodott nagy- és kiskereskedelem, vált a forgalom kiegyensúlyozottabbá, s függetlenedett bizonyos mértékben a vásárok időpontjától.

Ez a lassúbb fejlődés hozzájárult ahhoz, hogy az 1830-as évektől kezdődő gazdasági fellendülést, amely egyes válságos, rossz termésű évek hullámvölgyét leszámítva 1847-ig tartott, egy immár korszerűbb szellemű, viszonylag tőkeerős pesti kereskedőréteg jobban ki tudta használni.

A kereskedők etnikai és felekezeti összetétele

A számszerű adatok egybevágnak a történeti irodalom szinte közhelyszámba menő megállapításával, miszerint a pesti (magyarországi) nagykereskedők túlnyomó többsége zsidó volt. Valóban, a pesti nagykereskedőknek csaknem kétharmada e felekezethez tartozott, domináns számarányuk azonban a század folyamán fokozatosan csökkent.

Ha a nagykereskedések alapítását az imént felvázolt három konjunktúraperiódusra bontva vesszük szemügyre, megállapítható, hogy a pesti nagykereskedelem kialakulásának korszaka lényegében az első konjunkturális időszak volt. 1800 és 1815 között 58-an szereztek nagykereskedői jogosítványt, 70 százalékuk zsidó kereskedő volt. A dekonjunktúra másfél évtizedében a kedvezőtlen körülmények ellenére csaknem ugyanennyi, 55 nagykereskedés nyílt. Ezeknek már csak 62 százaléka volt zsidó üzletemberek kezében. Az 1830-as, 1840-es évek 117 új cégalapításában a zsidó kereskedők aránya tovább csökkent: 57 százalékot tett ki.

A számszerű adatok azt is bizonyítják, hogy a közhiedelemmel szemben — legalábbis a cégek számát tekintve —, az 1830-as évek végétől a terménykereskedelemben és hitelügyletekben a zsidó kereskedők nem játszottak egyeduralkodó szerepet. A fél évszázad folyamán létesített nagykereskedéseknek mindössze egyharmada foglalkozott a cég alapításakor fő profilként terménykereskedelemmel vagy szállítmányozási és hitelügyeletekkel, többségük kézműáru- és szakosodott textilnagykereskedő volt, s a kereskedelemnek ez az ága az évtizedek folyamán mind jobban kiterebélyesedett. Vonzotta a zsidó kereskedőket is: míg a század elején még csak egyharmaduk foglalkozott kézmű- és gyári áruk eladásával, az

[3] Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországban a három utolsó század alatt. Buda, 1840. 344. l.

1830 után nyitott zsidó nagykereskedéseknek már több mint kétharmadát ezek képviselték.

Ahogy közeledünk a század közepéhez, egyre inkább csökken a csak terménykereskedelemmel foglalkozók aránya a zsidó nagykereskedők között. 1830 előtt még a zsidó nagykereskedéseknek több mint egyharmada, az ezt követő évtizedekben már csak valamivel több mint egynegyede foglalkozott termények forgalmazásával, míg a testületi kereskedők ilyen profilú kereskedésének aránya (a század eleji 10 százalékról) több mint háromszorosára nőtt. A terménykereskedelem és a váltóüzlet egyre fontosabb szerepet töltött be a testületi kereskedők tevékenységében. Az ilyen profilú új cégek alapítása mellett az 1830-as évek végétől sok régi gyarmatáru-, kézműáru- és textilnagykereskedés tért át egyedül vagy fő üzletágként e tevékenységekre. Ennek eredményeképpen az 1840-es években a testületi kereskedőknek már csaknem kétharmada volt jelen ezekben az üzletágakban, míg a zsidó kereskedőknek csak egyharmada. A profilváltást leginkább a korábbi fűszer- és gyarmatáru-nagykereskedések hajtották végre: ezeknek 82 százaléka váltott át teljesen vagy korábbi profilja fenntartása mellett részlegesen a termény-nagykereskedelemre, míg a textil- és kézműáru-kereskedéseknek csak egyharmadánál ment végbe ilyen változás.

1816 előtt a terménykereskedelemmel és szállítmányozással foglalkozó nagykereskedések háromnegyede zsidó kereskedőké volt, 1830 után viszont az e tevékenységre és váltóügyletekre szakosodott cégeknek már csaknem a felét (a kikeresztelkedett zsidó nagykereskedőket is ideszámítva 57 százalékát) a testületi kereskedők vezették. Érdemi adatok hiányában nem határozható meg a két csoport súlya tőkeerő és üzleti forgalom szempontjából, a számszerű adatok azonban azt bizonyítják, hogy a reformkorban a terménykereskedelem és a bankügyletek korántsem voltak szinte kizárólag zsidók által űzött ágazatai a kereskedelemnek, mint ahogy ezt — a század eleji, valóban egyeduralkodó és a század második felében játszott domináns szerepük alapján — feltételezzük.

Pontosításra szorul az a szintén közhelyszerű megállapítás is, hogy a korabeli polgárság, s főleg annak a forgalom és hitelélet modernebb formáihoz kötődő, vagyonosabb elemei idegenekből kerültek ki. Kétségtelen, hogy a pesti nagykereskedők zöme nyelvét, etnikai hovatartozását tekintve nem volt magyar. A testületi kereskedők túlnyomó többsége németajkú volt, egy részük — a Balkánról betelepült görögkeletiek — szláv anyanyelvű, míg a zsidó kereskedők zömmel a jiddis nyelvet használták (amelyet üzleti könyveiken és levelezésükben gyakorta héber betűkkel írtak). Mindhárom etnikum az országban jelentős számban élő etnikai csoportok képviselője volt, igaz, arányuk a nagykereskedők között lényegesen meghaladta az össznépességen belüli számarányukat. Az „idegen" megjelölés azonban csak akkor lenne jogosult, ha frissen bevándorolt jövevényekről lett volna szó. A Pesten megtelepült nagykereskedőknek ezzel szemben pontosan kétharmada származott Magyarországról, ezen belül csaknem egyharmaduk Pestről, vagy legalábbis gyerekkorától itt élt. Mindössze egyötödük volt friss bevándorló. (12 százalékuk származáshelyéről nem maradt fenn adat.)

A honi származásúak aránya az évtizedek folyamán fokozatosan nőtt: az 1800 és 1815 között indulóknak még csak 57 százaléka, a következő másfél évtized cégalapítóinak már 62 százaléka, a tevékenységüket 1830 után kezdőknek már háromnegyede tartozott közéjük.

A honi származásúak a zsidó kereskedőknek 71 százalékát, a testületieknek 59 százalékát tették ki: a kereskedők két csoportja között főleg a század elején és közepén volt számottevő a különbség. A nagykereskedői pályát 1800 és 1815 között kezdő testületi kereskedőknek 57 százaléka, a zsidóknak 76 százaléka volt honi lakos, míg az 1830 és 1847 közötti cégalapítóknál ez az arány 69, illetve 86 százalék volt. A dekonjunktúra éveiben viszont mindkét csoport cégalapítóinak nagyjából

háromnegyede tevékenykedett Magyarországon Pestre költözése előtt. A külföldről bevándoroltak túlnyomó többsége a monarchia területéről érkezett: a testületiek főleg az osztrák tartományokból, a zsidók Cseh- és Morvaországból.

A magyarországi eredetűek között az idők folyamán valamelyest csökkent a helyi születésűek, illetve a más szabad királyi városokból bevándorlók aránya, míg a mezővárosokból betelepülőké fokozatosan nőtt. Az 1830 és 1847 között létesített cégek tulajdonosainak már egyötöde közülük került ki, tanújeleként a vidék fokozódó kommercializálódásának és e települések növekvő jelentőségének.

A testületi kereskedők között egyre több volt a helyi születésű: a század eleji 10 százalékos arányukkal szemben az 1830-as években indulóknak már több mint egyharmada pesti vagy budai lakos fia volt, ami a pesti polgárság növekvő tőkeerejét mutatja. A zsidóknál viszont ellenkezőleg, a helyi származásúak aránya 39-ről 31 százalékra csökkent, ami részben a legsikeresebb nagykereskedők fiainak külföldre településével, főképpen azonban az óbudai bevándorlási forrás elapadásával magyarázható. (A század elején a pesti zsidó nagykereskedők jelentős része a vagyonos óbudai kereskedők közül rekrutálódott, akik, mivel a 18. század végén nem telepedhettek meg a városban, kereskedelmi tevékenységet ugyan Pesten folytattak, lakást azonban Óbudán tartottak.)

A pesti nagykereskedők nemcsak származáshelyük és szakosodásuk szerint, hanem etnikai és vallási szempontból is heterogén csoportot alkottak. A testületi kereskedőknek csak 60 százaléka volt katolikus vallású, a többi a protestáns, illetve- görögkeleti felekezethez tartozott. A szakmai érdekközösség, illetve érdekellentétek mellett a vallási és etnikai közösségek belső kohéziója, illetve egymástól való eltérései is összekapcsolták, illetve szétválasztották a nagykereskedőket. S bár az üzletvitel eredményessége, az új gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás képessége elsősorban a cégalapító, illetve utódai személyiségétől, tehetségétől és adottságaitól függött, a sikert azért az is befolyásolta, hogy az ifjú kereskedő milyen mértékben támaszkodhatott a helyi és távoli rokoni vagy felekezeti csoportok üzleti támogatására.

A nagykereskedések életképessége, fennállásuk időtartama

A konjunktúra idején a nagykereskedelem különösebb szakmai ismeretek nélkül is gyors meggazdagodáshoz vezethetett. A rövid életű nagykereskedések nagy száma viszont arra mutat, hogy a viszonylag könnyen szerzett vagyon a kedvezőtlenebb időkben gyorsan el is úszott. Többnyire csak a hosszabb ideig, több generáción keresztül folytatott nagykereskedelmi tevékenység során halmozódott fel olyan tőke, amely később a hiteléletben vagy az iparban megvethette a vállalkozói tevékenység alapját. A pesti nagykereskedőknek viszont kereken a fele húsz évnél, sok esetben még tíz évnél is rövidebb ideig folytatott üzleti tevékenységet. Az 1848 előtt alapított cégeknek mindössze egyötöde érte meg az 1870-es éveket.

A leghosszabb életűek a *vaskereskedések* voltak: a hat közül öt működött 20 évnél hosszabb ideig, kettő megérte az 1870-es éveket is. A *termény- és banküzletek* kétharmada állt fenn 20 évnél tovább, és egyharmaduk még a század második felében is létezett, míg a *kézműáru-, textil- és egyéb* profilú kereskedéseknek mindössze 40 százaléka működött 20 évnél hosszabb ideig, és mindössze 12 százaléka érte meg a század utolsó harmadát.

A kereskedés fennállásának időtartama nemcsak a gazdasági feltételektől, hanem számos egyéb, egyedi tényezőtől is függött. Nemcsak a fizetésképtelenség, csőd vethetett véget az üzleti tevékenységnek; a cég egyéb, például demográfiai okok — gyermektelenség, fiúutódok hiánya, az örökösök kiskorúsága — miatt is

megszünhetett. Az is igaz, hogy sok nagykereskedő célja csupán a vagyonszerzés volt, amelynek révén megerősíthette társadalmi pozícióját; fiait sikeresen szárnyra bocsátva, lányait előnyösen kiházasítva, magának gondtalan öregséget biztosítva visszavonult az üzleti tevékenységtől.

A csődeljárás nem jelentette feltétlenül a teljes tönkremenést és nem is vezetett mindig a cég azonnali megszüntetéséhez. A dekonjunktúra ideig-óráig szinte minden cég üzletmenetét megrendítette, ám a szolidabb alapokon nyugvó, megfelelő tőkével rendelkező, hitelképes üzletházak rövid idő alatt talpra tudtak állni. A konjunktúra időszakát azonban éppen az ingatagabb alapokon álló üzletek elszaporodása jellemezte. Nem véletlen, hogy míg az 1800 és 1815 között létesített cégek 47 százaléka, az 1830 utáni fellendülés idején nyitottaknak 57 százaléka szüntette be tevékenységét 20 évnél rövidebb időn belül, az 1816 és 1830 között alapítottaknak csaknem 70 százaléka ennél hosszabb ideig működött.

A dekonjunktúra átvészelésére a zsidó kereskedők sajátos helyzetükből következően sajátos taktikát alkalmaztak. A városi ingatlan szerzése számukra tiltott, így hitelképességük korlátozottabb volt. Ezért igen nagy számban tértek át a terménykereskedelemről a korábban a testületi kereskedők privilégiumának számító kézműáru- vagy textil-nagykereskedésre. E profilváltás sok esetben legfeljebb elodázta a tönkremenést, és hamarosan újabb fizetésképtelenséghez vezetett. A tönkrementek számára a kiutat általában terménykereskedéshez való visszatérés jelentette, amelyet feltehetően kézműáru-nagykereskedésük működtetése idején sem hagytak teljesen abba — erre vall, hogy fiaik, vejeik általában megmaradtak a kereskedés ezen ágában. Visszatérve a — többnyire kicsinyben folytatott — terménykereskedéshez, fenntartották kézműáru-nagykereskedésüket is, amelyet a Pesten toleranciával[4] nem rendelkező kereskedőknek engedtek át bérleti díj vagy haszonrészesedés fejében. A városi tanács 1820-ban 10, 1831-ben 31 zsidó nagykereskedőt vádolt ilyen „zugkereskedéssel". A vizsgálat során megállapították, hogy az 1810-es évek végén, az 1820-as évek elején szinte kivétel nélkül csődeljárás indult ellenük, vagy egyszerűen fizetésképtelenné váltak, árujuk nem volt, a bolt csak névleg volt az övék, maguk terménykereskedést folytattak, amelyből — néhány szerencsés esetben — újra talpra tudtak állni.

A termény- és kézműáru-kereskedés párhuzamos folytatása vagy váltogatása kétségtelenül bizonyos rugalmasságot kölcsönzött a zsidó kereskedőknek és előnyösebb helyzetet biztosított a válságos idők átvészeléséhez, mint amilyennel a testületi szabályzat által kötelezően egy meghatározott árura profilírozott keresztény kereskedők rendelkeztek. A textilkereskedelembe bekapcsolódás azonban részükről nemcsak túlélési taktika volt: a bécsi termelőkkel — gyárosokkal és kézművesekkel — közvetlen kapcsolatban álló zsidó kereskedők előnyösebb áron jutottak a kelméhez, és így sikerrel konkurálhattak az áruikat főleg a pesti vásárra érkező nagykereskedőktől beszerző testületi kereskedőkkel.

Tradicionális és vállalkozói típusú nagykereskedők

Érdeklődésünk középpontjában a hosszabb ideig működő cégek sorsa állt, mert a vizsgálat egyik fő kérdése éppen az volt, hogy a nagykereskedők mely és milyen nagyságú csoportja tekinthető a korabeli viszonyok között vállalkozónak. E kérdésfeltevést nem a vállalkozástörténet divatja diktálta: fontosságát a kortársak is felismerték. A Polgári Kereskedelmi Testület már a 18. század végén különös jelentőséget tulajdonított a nagykereskedőknek az ország gazdasági életének fellen-

[4] Tolerált — megtűrt — zsidóknak nevezték a letelepedési engedéllyel rendelkező, a zsidókra kivetett türelmi adót fizető személyeket.

dítésében, amikor tevékenységi körüket a következőképp határozta meg: „A nagykereskedő feladata, hogy a belföldi terményeknek új piacokat szerezzen, a belföldi terményeket átalakítsa, javítsa, új belföldi gyárakat és kézműveket létesítsen, a belföldi gyártmányoknak és kézműáruknak a külföldön nagyobb keletet biztosítson, a belföldi gyárak és ipartelepek részére a külföldi nyersanyagokat beszerezze és végre a kisebb vidéki kereskedőket a szükségesekkel ellása."[5]

E feladatok maradéktalan teljesítése már nagyjából kimerítette a vállalkozói tevékenység fogalmát — legalábbis annak schumpeteri értelmezésében —, s olyan vállalkozói tulajdonságokat is igényelt, mint a kockázatvállalás, és a gazdasági változásokhoz való sikeres alkalmazkodás képessége. Ilyen típusú vállalkozások a 19. század első felében is kialakultak — ezt az is bizonyította, hogy az 1871/72. évi címtárban szereplő 86 pesti nagykereskedésnek kereken a fele 1848 előtti alapítású volt, s hogy e korszak pesti részvénytársaságainak vezető pozícióiban jelentős számban fordultak elő a század első felének nagykereskedői vagy ezek utódai.

A kereskedés hosszabb távú fennállása természetesen nem jelentette automatikusan annak vállalkozói hozzájárulását az ország gazdasági fellendítéséhez. Csupán ennek előfeltételeit teremtette meg, nemcsak a nagyobb összegű kereskedelmi haszon tartósabb felhalmozása révén, hanem azáltal is, hogy egy-egy cégnek a kedvezőtlen időkön való átmentése egészen a tőkés viszonyok kibontakozásának korszakáig rugalmas üzletvitelt, határozott döntéseket, alkalmazkodóképességet igényelt, olyan erényeket, amelyek a vállalkozói tevékenységnek is előfeltételei voltak. Hogy ezek az adottságok aztán valóban vállalkozói jellegű tevékenységben bontakoztak-e ki, vagy, mint számtalan esetben, csak a már rutinszerű üzletmenet folytatásához (például csupán a belföldi kereskedők áruellátásának biztosításához) voltak elegendők, ez már elsősorban a cégtulajdonos tőkeerejétől, képességeitől és motiváltságától függött.

A 113 húsz évnél tovább fennálló cég közül 57-nek a tevékenysége nem terjedt túl a szűken vett, hagyományos nagykereskedés keretein. A cégtulajdonosok kitartottak eredeti, többnyire kézművesipari és gyári termékekkel, vassal vagy vasárukkal folytatott rutinszerű nagykereskedelmi tevékenységük mellett, társadalmi aspirációjuk többnyire csupán elért rangjuk, státuszuk megtartása volt. Koruk gazdasági, politikai eseményei iránt kevés érdeklődést mutattak, a reformkori vállalkozásokban nem vettek részt, hazafias kötelességüket letudták a szinte minden nagykereskedő számára kötelező két Kereskedelmi Bank részvény jegyzésével és a század második felének ipari és hitelvállalkozásaitól is többnyire távoltartották magukat.

Csaknem ugyanennyien — 56-an — voltak azok, akik kilépve a tőkeképzés szempontjából korántsem jelentéktelen, ám mégiscsak szűkebb horizontú kereskedelmi tevékenységből, üzleti profiljukat a konjunktúrához alakították, új piacokat tártak fel, aktív részeseivé, kezdeményezőivé váltak a reformkori vállalkozásoknak, és akik közül — esetleg utódaik személyében — többen a század második felében is vezető gazdasági pozíciót töltöttek be. A vállalkozó típusú kereskedők a cégüket a dekonjunktúra idején alapítók közül kerültek ki a legnagyobb arányban. Míg a megelőző időszak 30 hosszú életű cégéből csak 13 tulajdonosa (a 8 testületi kereskedőből 5, a 22 zsidó kereskedőből 8), az 1815 és 1830 között nyitott 32 hosszú ideig fennálló kereskedés tulajdonosai közül 19 (a 15 testületi kereskedő közül 11, a 17 zsidó kereskedő közül 8) tartozott a vállalkozói típusú kereskedők csoportjába.

Az 1830 utáni korszak 51 hosszú ideig működő cégtulajdonosa közül 24 (a 16 testületi kereskedőből 7, a 35 zsidó kereskedőből 17) tartozott a vállalkozó

[5] Pólya Jakab: A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata története. 1896. 210—211. l.

típusú kereskedők közé: ekkor már domináns volt a zsidó kereskedők szerepe. Ebben nyilván közrejátszott az is, hogy a letelepedési korlátok eltörlése az 1840-es években megkönnyítette a legmozgékonyabb, legvagyonosabb vidéki kereskedőknek a fővárosba áramlását. Ez a folyamat az 1850-es évek után tovább folytatódott, és e korszak bevándorlóiból került ki a század második felében tevékenykedő vállalkozók zöme. Mindez valószínűsíti azt a feltevést, hogy a nagykereskedelem korszerű alapokra helyezése, amely a testületi kereskedőknél a dekonjunktúra éveiben figyelhető meg, a zsidó nagykereskedők többségénél 1830 után ment végbe.

A vállalkozói típusú kereskedők e csoportja sem minősíthető azonban minden fenntartás nélkül vállalkozónak. Csak kevés olyan akadt, akire e definíció teljesen illene, igaz, hogy a szakirodalom csupán néhány kiemelkedő jelentőségű nagykereskedő üzleti tevékenységéről szolgál némi felvilágosítással. Az üzletmenetre és általában a gazdasági tevékenységre vonatkozó adatok szűkössége megnehezíti a tradicionális és vállalkozó típusú kereskedők pontos elhatárolását. Az utóbbiak besorolási kritériumának ezért — ha egyéb adatok nem álltak rendelkezésre — a hiteléletbe való bekapcsolódást (az eredeti üzleti profilnak banktevékenységgel való kiegészítését, illetve az erre az üzletágra való szakosodását), a reformkori gazdasági vállalkozásokba való tevékeny és kedeményező bekapcsolódást, valamint az 1870-es évekig alakított részvénytársaságokban elfoglalt pozícióit tekintettem.

E kritériumok, ha bizonyos fokig meg is közelítik, de nem merítik ki a vállalkozói tevékenység ismérveit. Ezért tartózkodtam attól, hogy vállalkozóként definiáljam a kritériumoknak megfelelő üzletembereket: megfelelőbbnek tartottam megjelölésükre a vállalkozó típusú kereskedő meghatározást.

A tradicionális és a vállalkozó típusú kereskedők elhatárolásának alapjai tehát némileg ingatagok, és a jelentéktelenebb cégek besorolásánál hibalehetőséggel is számolni kell. Ezen elhatárolás érvényességét azonban a két csoport néhány markánsan elkülönülő csoportjellemzője megerősíti.

Eltérően alakult a két csoportban a testületi kereskedők vallási összetétele: a görögkeletiek és protestánsok aránya a vállalkozó típusú testületi kereskedők között 64 százalék, a másik csoportban mindössze 50 százalék volt — mindkét érték meghaladta a testületi kereskedők összességéhez viszonyított arányukat. Míg a kereskedést hosszú időn át folytató katolikus és zsidó kereskedőknek csak 44—44 százaléka tartozott a vállalkozó típusú kereskedők közé, a 9 görögkeleti vallású és 9 protestáns felekezethez tartozó közül egyaránt 7 sorolható közéjük.

A tradicionális és vállalkozó típusú kereskedők származáshely szerinti összetételét vizsgálva szembeötlő, hogy az utóbbiak között jóval magasabb volt a helyi születésűek aránya. Igaz, közöttük jóval több volt a már bevezetett cégek örököse, de nyilván szerepet játszott az is, hogy az itt születettekre neveltetésük, szakmai képzésük során a modern kereskedés mintái erősebb és hosszabban tartó befolyást gyakoroltak, mint a vidékről betelepültekre. A helyi születésűeknek ez az előnye elsősorban a testületi kereskedőknél érvényesült: a zsidó kereskedőknél csak a század elején mutatkozott jelentősebb különbség az itt születettek javára. Ez valószínűleg annak következménye volt, hogy legvállalkozóbb szellemű képviselőik Bécsbe költöztek, és a konjunktúra idején indulók jelentős része „elvérzett" a válságos években.

A külföldről bevándorolt kereskedők többsége természetszerűen megmaradt a szűken vett nagykereskedői tevékenységnél, hiszen az ipari beruházásoknak, a banktevékenységnek sokkal tágabb tere nyílt a Lajtán túli területeken. A Pesten nyitott cégek jelentős része a bécsi nagykereskedések fióküzlete vagy az örökös tartományokban létesített gyárak pesti lerakata volt, s így e kereskedelmi tőke, amennyiben az ipari vállalkozások finanszírozására vagy a hitelélet felpezsdítésére fordították, az osztrák tartományok gazdasági fejlődését erősítette.

A hagyományos nagykereskedés területén megmaradó cégek tevékenységének szerényebb célkitűzéseit és kisebb tőkeerejét bizonyítja az a tény is, hogy kevésnek a működése nyúlt át a század második felébe, a tőkés viszonyok kibontakozásának korszakába. 25 cég csak 1848-ig, esetleg az 50-es évek legelejéig állt fenn, 13 nagykereskedésként szerepelt az 1850. évi címtárban is s mindössze 15 tevékenysége folytatódott az 1870-es évek elejéig. A terménykereskedéssel és bankügyletekkel is foglalkozó cégeknek több mint a fele (32) érte meg a 70-es évek elejét; csupán 22 üzleti tevékenysége zárult le a forradalom idején.

Ebben nyilván szerepe volt annak is, hogy a vállalkozó típusú kereskedők döntő többségének (84 százalékának) cégalapítása hosszabb távú pesti kereskedelmi előzményekre nyúlt vissza, amennyiben vagy ők maguk, vagy elődeik már korábban is kis-, vagy nagykereskedelmi tevékenységet folytattak a városban, és számos esetben már bevezetett cégek örökösei voltak. Indulásukat és fennmaradásukat tehát általában nagyobb tőke, több szakmai tapasztalat, megalapozottabb üzleti kapcsolatok segítették, mint a tradicionálisak pályakezdését, akiknek csaknem a fele kezdte önálló pesti üzleti tevékenységét rögtön nagykereskedőként.

A nagyobb gazdasági aktivitás fokozott politikai aktivitással járt együtt; a vállalkozó típusú nagykereskedőket jóval erősebb közéleti szereplés jellemezte. Míg a hagyományos nagykereskedést folytatók közül mindössze egyetlenegy nemesi rangra emelt nagykereskedő került a városi választott polgárok közé, a vállalkozói típusúak 70 százaléka töltötte be ezt a tisztséget. Néhány képviselőjük a Széchenyi alapította Kaszinó, majd az 1840-es években alakult politikai körök tagjainak sorába is belépett. Az ebbe a csoportba sorolható nagykereskedők nagyobb politikai aktivitása az 1848. évi választások során is megmutatkozott. A zsidó kereskedők közéleti tevékenysége elsősorban a hitközségi életre korlátozódott, ahol az elöljárók és tisztségviselők között a vállalkozó típusúak voltak többségben.

Úgy tűnik, hogy a testületi kereskedők körében a dekonjunktúra idejére esett a modern nagykereskedői tevékenység kialakítása, sőt mondhatnánk, általában a nagykereskedelmi tevékenység szélesebb körű meghonosítása. A zsidó kereskedők többsége ekkor még nem lépett túl a konjunktúra rövid távú alkalmazkodási stratégiáján. Persze nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a zsidó nagykereskedői elit tagjainak egy része ekkoriban helyezte át tevékenysége színterét vagy súlypontját Bécsbe.

A kereskedelemben felhalmozódott tőkének csak csekély hányada áramlott ipari vállalkozásokba, s ennek is jelentős részét az országon kívüli ipari létesítményekbe fektették be. Inkább ellenkező irányú folyamat figyelhető meg, amennyiben jó néhány század eleji textilmanufaktúra-tulajdonos fiai kereskedői pályára léptek, és így inkább a csekély ipari tőke járult hozzá a kereskedelem és a hitelélet felpezsdítéséhez. A magánvállalkozású ipari befektetések a század elején többnyire csak rövid életű kalandnak bizonyultak, mert a honi iparfejlődés előtt tornyosuló akadályok miatt túl kockázatosnak és kevés sikerrel kecsegtetőnek ígérkeztek. Az üzletemberek több hasznot remélhettek a kereskedelmi tevékenység kiterjesztésétől és a hiteléletbe való bekapcsolódástól. Megkockáztatható az a feltevés is, hogy a részvénytársasági alapon szervezett ipari vállalkozásokban való részvételüket nem csak a nyereség reménye, hanem bizonyos hazafias-eszmei és presztízsszempontok is motiválták, hiszen a század második felében, legalábbis az 1870-es évekig, amíg sorsukat nyomon követtük, többségük a kereskedelmi vagy banktevékenységet részesítette előnyben az ipari vállalkozások alapításával, közvetlen finanszírozásával szemben. A század második felének gyáralapításaiban főként az 1848 után a pályára lépő kereskedők vettek részt.

Társadalmi aspirációk

A század eleji legjelentősebb vállalkozó típusú kereskedők üzletei többségükben egygenerációs cégek voltak. A magas kort megért, szinte életük végéig aktív cégalapítók nem törekedtek az üzlet folytatásának biztosítására; fiaikat eleve hivatalnoki, katonatiszti pályára irányították, s lányaiknak is ezen társadalmi csoportok, valamint az értelmiségiek közül választottak férjet. Azaz tevékenységükben profit-, céljaikban presztízsorientáltak voltak, amennyiben utódaik társadalmi felemelkedését tartották szem előtt.

A 19. század eleji magyarországi társadalmi viszonyok között e törekvés természetes, hiszen nem volt tehát olyan szélesebb polgári réteg, amellyel azonosulhattak volna. A városok polgárjoggal rendelkező kézművesei és kiskereskedői által képviselt feudális polgárságnál jelentős gazdasági szerepük, szélesebb látókörük, jóval nagyobb vagyonuk tudatában joggal érezhették magukat magasabbrendűnek. A modern polgárság, s kiváltképp a nagypolgárság viszont még nem jelent meg a színen, pontosabban ez utóbbinak éppen ők voltak — néhány gyáros mellett — a kezdeményei.

A nagykereskedők fontosságuk, társadalmi szerepük tudatában már a 18. század végétől különleges helyzetet kívántak maguknak biztosítani, s ezt a feudális viszonyok között csak egy feudális intézmény, a kiváltság szerzésével érhették volna el. Ezért kérték 1790-ben kelt panasziratukban, hogy a nagykereskedőt tekintsék és kezeljék személyében, családjának a nemesi rendbe emelése nélkül nemesként, s adjanak neki helyet és szavazatot az országgyűlésben.[6]

A kiérdemeltnek vélt különleges társadalmi státuszt azonban nem tudták kivívni, és mivel — mint ugyanebben az iratban panaszolták —, az úri körök Magyarországon a kereskedőt megvetették, a kereskedelmet tisztességtelen foglalkozásnak tartották, a nagykereskedők fiaikat olyan pályákra irányították, ahol legalább a honoratiorokat megillető kiváltságokat és az úri társaságba való befogadás — vagy inkább elfogadás — lehetőségét elnyerhették. Igaz, e foglalkozások nem voltak jövedelmezőek, de a kereskedéssel szerzett vagyonból tellett a jómód biztosítására.

A vizsgált időszakban e téren bizonyos változás ment végbe. Nyilván a nagykereskedelem nagyobb elismerésének, a polgári fejlődés valamelyes előrehaladásának — vagy az ebbeli reménynek — tulajdonítható, hogy az 1830 után induló nagykereskedők már szinte kivétel nélkül az üzlet folytatására, kereskedelmi pályára irányították utódaikat.

A tradicionális üzletvitelű nagykereskedők körében az üzlet fenntartására, folytatására irányuló erőfeszítés, a megfelelő utód kijelölése, kinevelése az egész korszakban általános volt, valószínűleg azért, mert vagyonuk, tekintélyük gyermekeik társadalmi emelkedésének biztosításához nem volt elegendő.

A zsidó kereskedőket az egész korszakban erős profitorientáltság és teljesítményközpontúság jellemezte, hiszen számukra a vagyon önmagában nem lehetett a társadalmi felemelkedés vagy akár a beilleszkedés eszköze. A társadalmi elismerést, a közéleti szerep vállalásának lehetőségét csak kikeresztelkedés útján vívhatták volna ki; a társadalmi beilleszkedésnek ezt az útját azonban a század első felében még csak szórványosan választották.

Karriermintájuk a székhelyüket Bécsbe helyező sikeres nagykereskedőknek és bankároknak az ottani nagypolgárságon belül elfoglalt, korántsem egyértelmű társadalmi pozíciója volt. Ez azonban a többség számára csak vágy maradt; előfeltétele igen jelentős tőke, nagyszabású üzleti tevékenység, azaz rendkívüli vállal-

[6] Uo. 218. l.; Kosáry Domokos: Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben. Tanulmányok Budapest Múltjából XI. Bp. 1956. 141. l.

kozói teljesítmény volt. 1840 előtt azonban még a pesti nagykereskedői jog eléréséhez is többnyire jelentős üzleti sikereket kellett felmutatni, hiszen az apa türelmi jogát és cégét csak fiú örökölhette. És mivel a többi sem akarta fővárosi pozícióját feladni, igyekeztek saját jogon letelepedési és kereskedelmi jogot szerezni. A zsidók számát korlátozni kívánó városvezetés és kereskedőtestület ellenállását általában csak a felsőbb kormányhivatalok támogatásával szerelhették le, erre azonban csak a nagy tőkét és jelentős üzleti sikereket felmutatók számíthattak.

A század eleji zsidó nagykereskedők így minden fiukat az üzleti élet folytatására nevelték, s vejeiket is e körből választották. Nem egyszerűen utódot neveltek cégük folytatására; családi stratégiájuk több, egymással nyilván együttműködő üzlet alapítása és működtetése volt. A század közepe felé azonban körükben is egyre inkább az apa cégének utódlása vált általánossá, amiben talán szerepe volt annak is, hogy ez időtájt a zsidó nagykereskedő-családoknak jóval kevesebb gyermekük született, mint a század elején. A több fiú önálló üzletalapításának a század elején követett stratégiája mindenesetre hozzájárulhatott ahhoz, hogy sokkal több zsidó kereskedő cége maradt fenn az 1870-es évekig, mint testületi kereskedőé cége.

A pesti nagykereskedők házassági kapcsolatai többnyire saját körükön belül szövődtek. Egyes kereskedőcsaládokat többszörös rokoni szálak fűztek össze. Lányaikat gyakorta hivatalnokokhoz, értelmiségiekhez adták feleségül; úgy tűnik, hogy a „Wirtschafts- und Bildungsbrügertum" összefonódása Németországhoz hasonlóan e körre is jellemző volt.

Nemesi rangra, földbirtokszerzésre a vizsgált fél évszázadban nemigen törekedtek. 1848-ig mindössze 10 pesti nagykereskedő — 3 katolikus, 4 görögkeleti és 3 zsidó vallású — nyert nemességet. Többségük tovább folytatta az üzleti tevékenységet, inkább a második generáció hagyott fel a kereskedéssel — elsősorban a görögkeleti kereskedőknek a 18. századi elődök mintáját követő fiai. Ám ezek az utódok is inkább városi ingatlanok, mint földbirtok szerzésére fordították tőkéjüket, amivel végeredményben a városfejlődéshez járultak hozzá.

A nemesített kereskedőcsaládok pályája szétágazott, nem volt egyöntetű. Mind a görögkeleti, mind a katolikus kereskedők körében található példa arra is, hogy a nemesi rang sem a nemességszerző nemzedéket, sem az utána következőt nem térítette el az üzlettől. A zsidó kereskedők esetében (Ullmann, Wodianer) a nemesítés pedig egyenesen vállalkozói tevékenységük teljes kibontakoztatását segítette elő.

Polgári és állampolgári öntudatuk

A kereskedőtestület már említett, és éppen a vizsgált korszak legvállalkozóbb szellemű nagykereskedői által fogalmazott panasziratának szövegében a polgári öntudat számos eleme nyilvánult meg. Önmaguknak tulajdonítva a legfőbb szerepet az ország gazdasági felemelkedésében, a teljesítmény rangjának a rendi-születési előjogokkal egyenértékű elismerését kívánták. Szélesebb polgári háttér hiányában, hiszen a konzervatív szemléletű, partikuláris kiváltságaihoz ragaszkodó, kisstílű gazdasági tevékenységet folytató feudális polgársághoz semmiféle azonosságtudat nem fűzhette őket, mentalitásuk, tudatuk inkább honpolgári, állampolgári, „citoyen" öntudatnak, mint burzsoá tudatnak minősíthető.

Ez a honpolgári öntudat nemcsak a Kereskedőtestület alaposan átgondolt folyamodványában, hanem a mindennapokban is megnyilvánult. A polgári eszmények és érvek egyaránt megtalálhatók a testületi és a zsidó nagykereskedőknek a tanácshoz benyújtott kérvényeiben és végrendeleteik szövegében. A zsidó nagykereskedők pesti letelepedésük és kereskedésük engedélyezését már a század elejé-

től nem kegyként, kedvezményképpen, hanem az ország gazdasági felemeléséért tett erőfeszítéseikkel kiérdemelt jogként kérik. A század elején még főképp a forgalom fellendítését, a pénz forgásának meggyorsítását, a pénzforgalom növelését sorolják fel érdemeik között, és az adózó honpolgár öntudatával hivatkoznak tetemes összegű adóikra és vámtételeikre. A század közepe felé a frazeológiában már megjelenik a közjóra, hazaszeretetre való hivatkozás is és mind gyakrabban hangsúlyozzák, hogy tevékenységük milyen sok szegény sorsú ember kenyerét, megélhetését biztosítja.

A polgáreszményeket tükrözi a végrendeletek szövege is — már azon kevésé, ahol a testator a vagyon megtartására és növelésére, s főképp a további üzletvitelre vonatkozó részletes és aprólékos tanácsokon kívül szükségesnek érezte, hogy utódait a gyakorlati tudnivalókon kívül erkölcsi útmutatással is ellássa. Honpolgári hűség, takarékosság, szorgalom, vallásosság, jótékonyság — e kulcsszavakba foglalhatók össze a néha hosszúra nyúlóan megfogalmazott, dagályos intelmek, majd a század közepe táján megjelenik a felsőbbség iránti lojalitás követelménye, a köztisztelet kivívásának szükségessége is. Ez utóbbi elérésének — a szolid üzletvitel és sikeresség mellett — egyik eszköze volt a jótékonyság is, amely az erkölcsi-vallási parancs követéséből mindinkább a közjó érdekében kifejtett kötelezettséggé, a szociális feszültségek enyhítéséért való felelősségvállalássá vált. Ezt tükrözi az adományok kiterjesztése a felekezeti kereteken túl a más vallásúakra, a városi és országos intézményekre, valamint a század közepe táján a jótékonyság mind nagyobb publicitása is.

★

A 19. század első felében Pesten működő nagykereskedők, elsősorban a vállalkozó típushoz tartozók gazdasági tevékenységük, mentalitásuk, eszméik és eszményeik alapján joggal tekinthetők a modern nagypolgárság — a korabeli németországival sok rokonvonást mutató — első képviselőinek. Számuk még itt, az ország gazdasági központjában, a kevés ipari vállalkozót is hozzájuk számítva is rendkívül csekély volt: országos méretekben arányuk még elenyészőbb. Az ország további gazdasági-társadalmi fejlődése és saját sorsuk szempontjából azonban nem e nagypolgári réteg jelentéktelen létszáma okozta a legnagyobb problémát, hanem az a tény, hogy nem állt mögöttük egy jelentősebb tömegű, modern értelemben vett középpolgári réteg. Mint a modern polgárság képviselői, egyedül állottak, s ez késztette őket gazdasági és politikai téren a nemességgel való szövetkezésre, saját céljaik megfogalmazásáról és következetes képviseletéről való lemondásra. A pesti nagykereskedők a reformkorban így sok szállal kötődtek a nemességhez, s tudatosan törekedtek arra, hogy minél jobban közeledjenek e vezető osztályhoz, de hiba lenne ebben a nemességhez való „dörgölődzést", a nemességbe simulási törekvést látni. Ez sokkal inkább volt jellemző a századvég nagypolgárságára. A reformkorban a polgárok még ragaszkodtak a polgári eszményekhez, értékekhez, életvitelhez. 1848 előtt még bíztak az ország polgárosodásának lendületes és kompromisszumokkal kevéssé terhelt előrehaladásában, illetve abban, hogy ezáltal elnyerhetik a gazdasági pozíciójukkal összhangban álló társadalmi pozíciót is.

ESSZÉ

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (303—316. l.)

GAZDAG LÁSZLÓ

Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban

„A történelem legfőbb tanulsága, hogy a népek és kormányok soha semmit sem tanultak belőle!"

Wilhelm F. Hegel

Amióta csak Anglia az ipari forradalom nyomán gazdasági világhatalommá vált, a centrum—periféria ellentét, az elmaradottság nyomasztó érzése, az utolérés kényszere alapvető politika- és közgondolkodást formáló tényezője volt az európai társadalmaknak. Az 1789-es francia forradalom, az 1848-as „népek tavasza", az 1861-es orosz reformok, az olasz és a német egyesítési törekvések hátterében mindenütt e meghasonlottság, illetve e meghasonlottság leküzdésének vágya húzódott meg. Az elmúlt száz évben Magyarország — előbb mint a Monarchia része, utóbb mint önálló nemzetállam — szintén több kísérletet tett a perifériális helyzetből való kitörésre, a nekifutások azonban eddig nem jártak sikerrel. Ha csak a közelmúlt fejleményeit tekintjük, a magyar népgazdaság az 1979 óta eltelt majd' egy évtizedben elszalasztotta újabb lehetőségét a fölzárkózás megkezdésére; sőt arra is, hogy megkapaszkodjon és legalább tartani tudja eddigi pozícióit; azaz megkezdte sodródását a periféria szélei felé. Fönnáll annak a veszélye, hogy belátható időn belül lecsúszunk a „fejlődő" országok közé.

Az első lehetőség — és kudarc

Magyarországon az 1867-es kiegyezés megnyitotta a lehetőséget a gyors kapitalizáció előtt; és az ország élni is tudott ezzel a lehetőséggel. A kiegyezés eredményeként megnyílt hazánk számára a Monarchia piaca és elhárultak a tőkés fejlődés politikai akadályai. Az agrárszerkezet merevségét ugyan csak valamelyest oldani sikerült 1867 és 1914 között, azonban ez is elég volt ahhoz, hogy fölszabaduljon az iparosítás számára szükséges munkaerő.

A beáramló külföldi tőke termékeny talajra talált és Kelet-Európában páratlan ütemű kapitalizáció vette kezdetét Magyarországon. Érdekes helyzet alakult ki: az infrastruktúra fejlődése megelőzte a többi ágazat fejlődését; olyannyira, hogy sok tekintetben még ma is élvezzük ennek előnyeit. Az infrastruktúra egyes ágai (a nagyvárosi infrastruktúra, a vasúthálózat, a belvízi hajózás, a folyamszabályozások eredményeként a vízügy, a bankrendszer, a nagyvárosi egészségügyi, hírközlési és oktatási hálózat, a közigazgatás) megközelítették vagy elérték a nyugat-európai átlagszínvonalat.

Dr. Gazdag László közgazdász.

Az 1800-as évek elején Pest és Buda még faluszerű, különálló települések, állandó híd nélkül. A mai Széna tér neve is azt mutatja, hogy ott valamikor szénapiac működött. A milleniumra viszont Budapest már európai rangú főváros, a kontinens első földalattijával, széles sugárutakkal, Európa első motorizált postaszolgálatával, az elsők között kiépült mentőszolgálattal, általános közvilágítással, villanyvilágítású középületekkel, modern tőzsdepalotával, tömegesen épülő bérlakásokkal, színházakkal, a Vigadóval, lóvasúthálózattal stb. Az országos vasúthálózat — hasonlóképpen — néhány évtized alatt fölzárkózik Nyugat-Európa legfejlettebb régióihoz, van olyan év, hogy ezer kilométer vasútvonal épül. A fejlődés és a fejlettség árnyékában harapóznak el a nagy vasúti panamák, amelyeknek Baross Gábor erélyes kézzel és államosítással vet véget.

E fényes diadalútra azonban — nemcsak a panamák következtében — sötét árnyak is vetülnek. Ha jobban megnézzük, a korabeli Magyarország képe nagyonis felemás. Miközben Budapest utoléri Európát, a vidéki városok és falvak nem mozdulnak. S miközben az utast az ország bármely sarkából modern vasutak röpítik Budapestre, igencsak vakarhatja a fejét, ha Szegedről Debrecenbe akar vonatozni. Ha pedig a közutakon vág neki útjának, ott középkori állapotok fogadják. Kialakul a demokrácia fejlődését máig is gátló Budapest-centrikusság.

Hasonlóan ellentmondásos iparfejlődésünk is a dualizmus korában. Az 1870-es — 1880-as években valóságos gründolási láz söpör végig az országon, és a századfordulóra erős és modern ipari szektor jön létre, amely egyes területeken világszínvonalú alkotásokra is képes. Az ipar hozzájárulása a nemzeti összteremékhez azonban Nyugat-Európához viszonyítva még a századfordulón is alacsony szintű.

...Kétségtelen tehát, hogy fejlődésünk 1914 előtt nem volt torzulásmentes. A kiegyezéstől az első világháborúig tartó korszakról összességében mégis elmondható, hogy Magyarország ekkor a fejlettebb régiókhoz való felzárkózás útját járta. Úgy tűnhetett, hogy az utolérés lehetőségét már el sem szalaszthatjuk.

Az első világháborút és a Monarchia felbomlását követő két évtizedben aztán szerencsétlen tényezők egész sorával kerültünk szembe, amelyek együttes ereje lefékezte a további fejlődést. Az összes tényező közül a *piaci viszonyok* radikális megváltozása mérte fejlődésünkre a legsúlyosabb csapást. Közép-Európát állami és vámhatárok szabdalták darabokra; az egymásnak feszülő, „béka-egérharcba" bonyolódó szűk látókörű nacionalizmusok lehetetlenné tettek mindenfajta regionális integrációs törekvést. A magyar gazdaság tehát olyan területekkel vesztette el kapcsolatát, amelyek piaci igényeihez születése pillanatától kezdve elsősorban illeszkedett. Az ezekhez képest egészen más követelményeket támasztó világpiachoz viszont nem tudott alkalmazkodni. A Monarchia piacának elvesztése által előidézett sokkhatást így képtelen volt „kiheverni". A világszínvonalú magyar malomipar például korábban a Monarchia ötvenmilliós piacára termelt. A tízmilliósra zsugorodott hazai piac még a színvonala megtartásához sem adhatott támaszt; elkerülhetetlenné vált tehát a malomipar gyors sorvadása.

Piac hiányában teljesen legyengült a magyar gépjármű-gyártás is. 1938-ban például 14 ország ún. motorizálási mutatójának átlaga 5,7 volt, s eközben Magyarországé mindössze 0,5.*

Jelentősen lanyhult az építkezési kedv. 1920 és 1929 között Budapesten évente 5,7, lakószoba épült föl, ami fele az első világháború előtti szintnek.** Egy 1960-as lakásfelmérés szerint az ország lakásállományának több mint a fele a századforduló előtt épült. Ez már nem magyarázható a tágabb piac beszűkülésével, hiszen a lakásépítkezés általában a belső piacot szolgálja.

* Magyarország Története 1918—1919, 1919—1945. (Főszerkesztő: Ránki György.) Akadémiai Kiadó, 1976.

** Uo.

Az ipari termelés színvonala 1938-ban az 1913-as szint 128 százaléka volt. Ez évi egy százalékos növekedést jelent, szemben a századeleji évi 5,4 százalékos ipari növekedéssel. Igaz persze, hogy 1920 és 1940 között az ipari termelésnövekedés európai átlaga is 1,4—1,7 százalék között mozgott,* de az is tény, hogy Svédország, Hollandia és Dánia ugyanebben az időszakban több mint kétszeresére emelte a termelését. Ráadásul Magyarország alacsonyabb bázisról is indult!

A két világháború közötti magyar gazdaságban még a termelés alacsony ütemű növekedésétől is elmaradt a beruházások bővülése. Ebben komoly szerepe volt az 1929—1933-as világválságnak, amely megakasztotta, sőt erősen visszavetette a beruházási tevékenységet. A felhalmozás alacsony szintje pedig hátráltatta a technikai színvonal emelését.

Az 1867 és 1913 közti időszak nagy fellendülésében jelentős szerepet játszott a külföldi tőke beáramlása. A két világháború között ezzel szemben tőkehiány alakult ki. A beszűkült piac és a politikai helyzet kevéssé vonzotta Magyarországra a külföldi tőkét. A külföldi tőkebefektető számára korábban a Monarchia hatalmas egységes piaca jelentette Közép-Európában a legfőbb vonzerőt. Csak ezután következett az olcsó munkaerő, a viszonylag fejlett infrastuktúra stb.

A magyar ipar szerkezete is kiegyensúlyozatlan volt ebben az időszakban. Az exportra termelő tőkés nagyipari vállalatok és a termelés egynegyedét adó kisipar szélsőségei átmenetek nélkül éltek itt együtt. A középüzemek aránya csekély volt. Az a néhány vállalat, amely világszínvonalon működött, úgy emelkedett ki az átlagosak közül, mint sziget az elmaradottság óceánjából. Nem kis eredmény, hogy sikerült a Tungsramot, a Ganzot, a csepeli Weiss Manfrédot továbbra is világszínvonalon tartani. E gyárak prosperálása szorosan kapcsolódott kitűnő szakembergárdájuk, kreatív műszaki vezetőik tevékenységéhez, amely képessé tette őket arra, hogy a legigényesebb külföldi piacokra is betörjenek. Fejlesztő részlegeikben korszakalkotó találmányok is születtek, mint például a Bródy-féle kriptonégő.

A két világháború között az infrastuktúra fejlődése is lelassult. Egyetlen kivétel akadt: az áramszolgáltatás, amely ebben a korszakban gyorsan bővült. Egyéb területeken viszont az alig fejlődő gazdaság gyakorlatilag a Monarchiától örökölt infrastruktúrát használta fel. Jellemző példa, hogy húsz év alatt egyetlen nagy Duna-híd épült: az 1933-ban átadott Horthy-híd (ma Petőfi-híd).

Nem változott lényegesen — a második világháborúig modernizációnk komoly akadálya — a merev agrárszerkezet sem. A parasztság teljesen kirekesztődött a politikai életből, így nem csoda, hogy a Nagyatádi Szabó István által beterjesztett földreform végrehajtását gyakorlatilag elszabotálták. A konzervatív nagybirtokrendszer maradt a meghatározó. Ez pedig lehetetlenné tette a farmergazdálkodás típusú mezőgazdasági árutermelés kibontakozását. A nagybirtokhoz kötődő cselédség, illetve a nagyszámú törpebirtokos viszont nem teremtett számottevő keresletet az ipar számára, így a munkaképes lakosságnak még 1940-ben is közel felét foglalkoztató agrárszektor felől sem érték dinamizáló hatások az ipart.

Magyarország tehát a két világháború között nem folytatta a fölzárkózásnak a dualizmus korában megkezdett útját, hanem elmaradt a centrumországok fejlődéséhez képest. Régi piacait elvesztette, a szélesebb értelemben vett világpiacba pedig nem volt képes betagolódni. Mind ipari, mind mezőgazdasági termékei kiszorultak a világpiacról, néhány kivételes terméktől eltekintve.

* Uo.

A második utolérési kísérlet

1945-ben rendkívül egyenlőtlen helyzet alakult ki a világ fejlett régióiban: Európa nagy része, Japán és a Szovjetunió romokban hevert, az érintetlen Egyesült Államok lett a domináns gazdasági világhatalom, néhány semleges európai ország pedig pusztítás nélkül vészelte át a háborút. Magától értetődő, hogy a súlyos károkat szenvedett országoknak egyetlen választásuk volt: minél rövidebb ideig „nyalogatni a sebeket", és minél előbb újjáépíteni gazdaságukat, hogy ki tudják használni a háború utáni konjunktúrát.

Nehéz lenne az összes okokat, körülményeket számba venni, de tény: Európában Magyarország elsőként (de legalábbis az első egy-két ország között) fejezte be a helyreállítást. (Itt előbb szűnt meg az élelmiszer-jegyrendszer mint Nyugat-Európában, a magyarok előbb ettek húst és fehér kenyeret, mint a dánok vagy a hollandok.)

Ez a gyors ütemű helyreállítás teljes egészében a kisember megtakarításaira épült, az ország emberi tartalékainak mozgósítására; külső forrás nem állt rendelkezésre. A rekonstrukció így nagy áldozatvállalást követelt a tömegektől. Tetézte ezt, hogy a frontok elvonulása után több mint egy éven át a világtörténelem legnagyobb inflációja zajlott le a magyar gazdaságban. Ebbe a tudatos politika is „belejátszott", mivel a pénz viharos értékvesztése az újjáépítés belső forrásokra támaszkodó finanszírozását is szolgálta. S 1946. augusztus elsejéig (amikor a pénzreform véget vetett a katasztrofális pénzromlásnak) ez a folyamat a nagy pénztőke megsemmisítését is elősegítette. Egyéb intézkedésekkel együtt ez odavezetett, hogy a helyreállítási periódusban „sikerült" ízzé-porrá zúzni a másfél évszázad alatt kiépült, fejlett bankrendszert. Ez pedig máig ható, súlyos hibának bizonyult.

A gyors helyreállítással egyidőben a magyar társadalom páratlan sikerességgel oldott meg néhány, a megelőző évszázadok alatt felgyülemlett, s addig magunkkal hurcolt problémát; véghezvitte Európa történelmének egyik legradikálisabb földreformját, amely végképp kihúzta a talajt a nagybirtokrendszer építménye alól. 1948 végére a hatalom kérdése is eldőlt — sajnos nem függetlenül a demokratikus, koalíciós, a szabadságjogok tiszteletbentartásán alapuló megoldások helyett az erőltetett, hisztérikus (lásd például a Tito-ügyet), torz utat Kelet-Európára kényszerítő nemzetközi fejleményektől —, szélsőséges ellentmondásokat hordozva magában. Egy év sem telt el és már kiütköztek az új hatalom degenerálódásának körvonalai. Az „ötvenes évekre" jellemző hatalmi struktúrának édeskevés köze volt a proletárdiktatúra marxi elképzeléseihez. Marxnál vörös fonalként húzódik végig az egész életművön az a felismerés, hogy az emberi társadalom fejlődésének története nem más, mint az egyén lassú, kínkeserves leválása a kezdetben természetadta, majd pedig történelmi termékként megjelenő közösség köldökzsinórjáról, és ezzel önálló individuummá válása. Éppen ezért az egyént megfojtó, az individuumot megnyomorító sztálinista hatalmi struktúrát másoló Rákosi-féle államgépezet Kelet-Közép-Európában ebben a vonatkozásban nem tekinthető progresszív képződménynek!

Az 1948-as fordulat után a gazdaságot „hadigazdasággá" alakították át, amely a vezető klikk megalomániás hajlamai kiélésének színtere lett. Egyes óriásberuházásokat nyugodtan tekinthetünk afféle modern piramisépítkezésnek, amely inkább szolgálta néhány vezető megdicsőülését, mint a társadalom tényleges szükségleteit. A szükségleteket korunkban a piac közvetíti, helyette jobbat még sehol sem tudtak kitalálni. A sztálini felfogás viszont száműzte a piacot a szocializmusból és ezzel elszakította a termelést a valós szükségletektől. A piacnak a sztálini értelemben vett „tervgazdálkodással" való helyettesítése azonban nem egyéb, mint a tervgazdálkodás progresszív fogalmának durva megcsúfolása. A tervezésnek a szocialista társa-

dalomban a piac visszajelző mechanizmusára kell támaszkodnia; különben nem tervezés lesz, hanem a bürokrácia anarchiája. (Ennek veszélyeire Lenin már az 1920-as évek elején figyelmeztetett.) Ha kiiktatják a piaci jelzőrendszert, a termelés nem tud a társadalom igényeihez igazodni, öncélúvá válik, és így az erőforrások értelmetlen fölléléséhez, elpazarlásához vezet. A racionális tervgazdálkodást helyettesítő állami gyámkodás és bürokratikus kézivezérlés, korlátozva a gazdaság alanyainak szabadságát, egyben elfojtja a szabadságból fakadó kezdeményezőkészséget, vállalkozói attitűdöt is.

Az „ötvenes évek" korszakára persze nemcsak a hazai piac hiánya (és ezzel a racionális tervezés lehetőségének a hiánya) nyomja rá a bélyegét, hanem a külpiaci tevékenység hiánya is. A fejlett tőkésországokkal fenntartott gazdasági kapcsolatok megszakadnak, hiszen ez a hidegháború időszaka. A szocialista táboron belüli árucsere pedig minden, csak nem piaci csere. Ez az elszigetelődés a külvilágtól és a piac hiányában valós igényeit közölni képtelen társadalomtól egyaránt; már önmagában is elegendő az utolérési kísérlet kudarcához. Részletesebben is szeretném azonban érzékeltetni, hogy az utolérés szempontjából miért értékelem egyértelmű kudarcnak az „ötvenes éveket".

Előrebocsátom, hogy nézetem szerint mai problémáinkért nem az akkor kialakított iparszerkezetet kell okolnunk (mint ahogy ezt ma sokan teszik), hanem a későbbi szerkezetváltás elmaradását. Ha az akkori felhalmozás mértékét és irányát összevetjük a hozzánk hasonló nagyságú nyugati országokéval, akkor azt látjuk például, hogy Belgium, Ausztria, Hollandia, Dánia is a miénkhez közelálló kapacitású kohászatot épített ki, általában még a két világháború között, illetve Belgium még előbb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar iparszerkezet és a nehézipar fejlesztése problémamentes lett volna. Az iparszerkezet torz volt (könnyűipar hiánya), de ami a fontosabb: gyáraink, üzemeink korszerűtlenek voltak, ideértve az újonnan születő óriásvállalatokat is, amelyek általában a Szovjetunió háború előtti technikáját vették át. Gazdasági növekedésünk egyáltalán nem a technikai fejlődésen alapult, hanem a termelésbővítő beruházások erőltetésén.

Történelmi tapasztalat, hogy a társadalmi fejlődés döntő tényezője a technika fejlődése. Az extenzív növekedésnek akkor lehet értelme, ha éppen a technikai fejlődés meggyorsításához termeli ki a szükséges tőkét. Ha azonban a műszaki fejlődés elmarad, akkor az extenzív növekedés öncéllá válik és elnyeli a társadalom erőforrásait, kimerítve az illető országot. A szocialista országokban sajnos ez történt. Gyors extenzív növekedés zajlott le értelmes cél nélkül.

A centrum országokban nem ilyen volt az extenzív növekedés. Ott ez kezdettől fogva párosult a technikai fejlesztéssel és a szelektivitás érvényesítésével. Az extenzív felhalmozás Nyugaton tehát két okból is hozzájárult a gazdaság korszerűsödéséhez: egyrészt azért, mert az új beruházások korszerű technikán alapultak, másrészt pedig, mert ezzel párhuzamosan leállították az elavult berendezéseket, illetve a haldokló ágazatokban magát a termelést is.

E fejlett országokban érvényesülő politika rövid távon kétségtelenül mérsékelte a növekedés ütemét (abban az értelemben, hogy a centrumországok még az extenzív növekedés szakaszában sem produkáltak olyan szédületes növekedési ütemeket, mint az európai szocialista országok az „ötvenes években"). Ám ez hosszabb távon megtérült, hiszen a kiegyensúlyozott növekedésnek éppen az a feltétele, hogy az anyagi és az emberi erőforrásokat kivonják a komparatív hátrányba kerülő ágazatokból.

Összegezve tehát elmondható, hogy a második világháború után perifériális helyzetünkből való kitörésünk sokkal inkább elvi lehetőség maradt, mintsem gyakorlati esély. Azt pedig, hogy nem történt eredményes kísérlet a valódi felzárkózásra, az magyarázza, hogy — természetesen mélyebb okok miatt — a korabeli

ideológia és gazdaságpolitika alapvetően „félreértette" a fejlettebb országok utolérésének mint folyamatnak a természetét: hagyta magát félrevezetni a magas százalékok, az impozáns növekedési arányszámok csalóka üzenete által.

Könnyen belátható, hogy nagy tévedés pusztán a fejlettebb országokénál magasabb növekedési ütem — minden áron való, irracionális — fenntartásától várni az utolérés bekövetkezését.

Az utolérési időszak ugyanis két részre bontható: a kvázi és a valós utolérési szakaszra. A kvázi utolérési szakaszban hiába magasabb a perifériáról induló ország *növekedési üteme* az utolérendő centrumországokénál, ez még arra sem elég, hogy megállítsa az egy főre jutó termelés értékeiben mutatkozó különbség *abszolút értékének* a növekedését. (Egy jóval magasabb bázisról indulva ugyanis egy százalékos növekmény abszolút értékben többszöröse lehet egy alacsony bázisról induló öt százalékos növekedésnek.) Márpedig egy-egy ország gazdasági teljesítőképességét az abszolút számok jelzik, nem a viszonyszámok.

A kvázi utolérési szakaszban tehát nem a különbség abszolút értelemben vett ledolgozásáról van szó, hanem — optimális esetben — ésszerű felhalmozás nyomán kiépülő teljesítőképes gazdaság megteremtéséről, és az induló bázis lassú, szívós emeléséről, a tényleges utolérés lehetőségének megalapozásáról.

Az ún. kulminációs pont eléréséig valójában növekszik a szakadék a fejlett és az utolérésre törekvő ország között, és csak ezután kezdődik meg a felzárkózás. Az első szakasz döntően extenzív növekedési szakasz, míg a másodikban az extenzív felhalmozás helyett már az intenzív technikai fejlődésnek kell a fő szerepet játszania. Ha ez nem következik be, akkor a második szakaszban is elmarad az utolérés. (Ez persze nem jelenti azt, hogy az első szakaszban nincs szükség technikai fejlődésre. Csupán azt, hogy ekkor még az extenzív források kiaknázása dominál.)

Magyarország végigment az első szakaszon, technikai fejlesztés nélkül; majd elmulasztotta a második szakaszra való rátérést. Az extenzív növekedést erőltették tovább, miközben annak tartalékai már kimerültek, így nem jutottunk el a valós utolérési szakaszba.

Hogy az utolérés nem csupán illúzió volt az ötvenes években, hanem valóban létező lehetőség, azt Japán, a skandináv államok és Ausztria példája bizonyítja. Ezek az országok éppen ebben az időszakban zárkóztak föl a centrumhoz. Japán vagy Ausztria 1949-ben nem volt magasabb szinten, mint Magyarország. A döntő különbség, hogy fejlődésük külső feltételei egészen mások voltak.

A harmadik próbálkozás és a harmadik kudarc

A harmadik nagy történelmi lehetőségünk az 1968-as reform utáni évtizedhez köthető. 1968 és 1974 között a nemzeti jövedelem évi hat-hét százalékos növekedése, az egy-két százalékos infláció, az életszínvonal gyors emelkedése stb. alapján méltán beszélhetünk a magyar gazdaság aranykoráról. Az agrárszférában a termelés gyors bővülését intenzív technikai fejlődés alapozta meg. A magyar agrártermelés modern importtechnikára és technológiára támaszkodva mintegy beemelődött a fejlődés centrumába. Ez akkor is így van, ha közben nem feledkezünk meg az elkövetett hibákról, a drága istálló-palotákról, a fejlődésben lemaradó mezőgazdasági ágazatokról.

Az infrastruktúra fejlődése és az ipari termelés növekedése már sok tekintetben az intenzív szakasz jegyeit mutatta. A termelés bővülése egyre inkább a termelékenység emelkedéséből származott. Javult a lakáshelyzet, a csúcsévben 94 000 lakást adott át az — akkor még ésszerűtlen keresetszabályozással gúzsba nem kötött — építőipar, ugyanakkor állami nagyberuházások sora készült el határ-

időre. (Ma 60 000 lakás készül el évente és hol vannak már a tömeges állami nagyberuházások?) Prosperáltak a termelőszövetkezetek melléküzemágai, ekkor lendült föl igazán a háztáji és kisegítő gazdálkodás. Ez a nagy lendület tört meg 1974-ben, aminek okát én nem a külső tényezőkben, hanem a reformfolyamat vakvágányra csúszásában látom. Nem véletlenül írok „vakvágányra csúszást" „megtorpanás" helyett! Téves felfogásnak tartom ugyanis a reform ciklikusságáról vallott nézeteket; szó sincs itt nekilendülésekről és megtorpanásokról. Sajnos valami egész más ment végbe a hetvenes és nyolcvanas években...

Annak okát, hogy 1974 és 1979 között gazdasági problémáink halmozódtak, egyértelműen a reformfolyamat ellen kibontakozó támadásban kell keresnünk. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a reform elleni támadás sikerének lehetőségét éppen a reform következetlenségei, a világos koncepció hiánya teremtették meg. Alapvető — bár a korabeli erőviszonyokkal magyarázható — hiba volt a döntési mechanizmust érintetlenül hagyni. Ez később szükségszerűen oda vezetett, hogy krízishelyzetben nem az alkalmazkodás irányában, hanem annak ellenében hatott a döntések láncolata: a döntéshozatal rendszerének természetéből következően a döntéshozók szubjektív indítékaitól függetlenül. A kép ismert: az egyes konkrét döntések önmagukban roppant logikusak és „szükségesek", csak mozaikként összeállva válik láthatóvá az elképesztő irracionalitás.

Hogy ez mennyire így van, arra az 1979 utáni időszak a bizonyíték. A reformot kifejezetten ellenző vezetők akkor kikerültek az irányításból, mégis ebben az időszakban — és nem 1974 és 1979 között — szalasztottuk el a harmadik nagy történelmi lehetőséget. A hetvenes évek második felében ugyanis a fejlett tőkésországok gazdaságpolitikája sem alkalmazkodott sokkal jobban az új helyzethez a mienknél. Bár vállalati szinten azonnal megindult az új világgazdasági feltételekhez való igazodás, ezt letompította az állami gazdaságpolitika, amely a munkahelyek „megőrzésére" és a krízis hatásainak „kivédésére" összpontosított.

A második olajválság után azonban a Nyugat már belátta, hogy nem átmeneti válságról van szó, hanem nagyarányú strukturális átrendeződésről, amivel szemben nem védekezni kell, hanem amihez alkalmazkodni „illik". 1979 után tehát a Nyugat megszabadult az „alagút-komplexustól", föladta a saját érdekével ellentétes „védekezést" és rátért az alkalmazkodás göröngyös, de egyedül célravezető útjára: a radikális szerkezetváltást több-kevesebb következetességgel végrehajtották, vállalva az elkerülhetetlen társadalmi konfliktusokat is.

Rajtunk viszont csak ekkor ütköztek ki igazán a racionális válaszokkal szembeni allergia tünetei: ahelyett, hogy észbekaptunk volna, görcsös igyekezettel mozgósítottuk még meglévő erőforrásainkat, hogy finanszírozzuk a szerkezetmegőrzés költségeit. Ez az igyekezet egyébként sikerre vezetett — gondoljunk csak az évekig elért külkereskedelmi aktívumra. Avagy gondoljuk meg: végül is minden észérv ellenére „sikerült" fenntartani és megőrizni a mának a veszteséges ágazatokat és vállalatokat!

Menthető-e rövidlátásunk azzal az érvvel, hogy a világban zajló mákszem méretű változások felfedezéséhez a miénknél erősebb szemüveg kell? Aligha! Az 1980-as években végbement globális szerkezeti átrendeződést csak a világtörténelem korábbi nagy gazdasági korszakváltásaihoz lehet hasonlítani. A korszakváltások közös jellemzője a technikai-technológiai ugrás, a világgazdasági pozíciók átrendeződése. Akik elsőként lépnek az új útra, hamarosan előnybe kerülnek a többiekkel szemben. A korszakváltásokat nem egy-két nagy találmány indítja el (ahogy sokan gondolják), hanem szinte egymásra torlódnak az élet minden területét átalakító innovációk. (Az előző szakaszokban sincs persze „helybenjárás", éppen ellenkezőleg: ezekben a periódusokban lassú, szorgalmas „hangyatechnikával" gyűjtögetve mintegy előkészítik a technikai-technológiai ugrást.)

E világméretű átalakulás fényében válik csak igazán nyilvánvalóvá, hogy mekkorát hibáztunk az 1979 óta eltelt évtizedben! Ha a tükörbe pillantunk, meg kell állapítanunk, hogy a magyar gazdaság keményen ellenállt mindennemű alkalmazkodási kényszernek, nagy hatékonyságot mutatott föl a szerkezet konzerválását illetően, és e találékonyságnak köszönhetően nagyon fontos évtizedet vesztettünk el. 1987-ben az ország visszajutott az 1979-es krízishez, csak most sokkal rosszabb pozícióban. 1979-ben még voltak tartalékaink (amelyeket akkor sikeresen mozgósítottunk!), ma viszont nincsenek. Nemcsak anyagi tartalékokról van szó: ma a politikai tűrőképességben rejlő tartalékok is jóval szerényebbek! Számolnunk kell tehát a tíz éve tartó helybenjárás pszichológiai hatásaival; sokkal nehezebbé vált a társadalmi konszenzus fenntartása, az egyének mozgósítása stb.

A sündisznóállás-szindróma

Az 1968-as reform vakvágányra csúszásában döntő szerepet játszott tehát az elavult és a reformmal inadekvát döntési mechanizmus változatlan továbbélése, konzerválódása. Ennek a mechanizmusnak a sajátosságaiból következett, hogy krízis idején az alkalmazkodási reflex helyett a védekezési reflex lépett működésbe. Természetesnek kell tehát vennünk, hogy a nyolcvanas években a bennünket ért kihívásokra a költségvetési újraelosztás hatókörének „békeidőben" is kétes értékű kiterjesztésével, restrikciós intézkedésekkel, a jövedelmek visszafogásával, a szabályozók „szigorításával", a vállalatvezetők kezének gúzsbakötésével reagáltunk. Pedig ezeket az intézkedéseket a reform híveiként elkönyvelt vezetők hozták; szó sem volt már a reform megkérdőjelezéséről; pedig közben olyan nagy horderejű reformintézkedések születtek, mint a vállalati tanácsok létrehozása, a vállalati vezetők választása...

Ez utóbbi reformlépés nem véletlenül keltett nagy reményeket. Emlékeztetett egy majd két évtizeddel azelőtti lépésre. Az 1968-as magyar reform alaptézise volt ugyanis az állam áttételes tulajdonosi funkciójának és a vállalat közvetlen tulajdonosi funkciójának a kettéválasztása: eszerint a vállalat, mint egész, az állam tulajdona; a vállalat eszközei fölött azonban közvetlenül maga a vállalat gyakorolja a tulajdonosi funkciókat.

A vállalati vezetők választásának gyakorlata 1985-től kezdve ezt az elvet erősítette meg: ha a közvetlen tulajdonosi funkciókat még nem is, de a vállalatvezető munkáltatójának funkcióit már a dolgozók által választott igazgató tanács gyakorolja. A bevezetés óta eltelt időszak alatt sokan csalódtak várakozásaikban; én ezt a jövő szempontjából mégis nagy jelentőségű lépésnek tartom. Úgy gondolom, alaptalanok e változással kapcsolatban a jugoszláv önigazgatási rendszer buktatóitól való félelmek, mert az állam áttételes (a vállalatra mint egészre vonatkozó) tulajdonosi funkciója nem sérül meg a vállalatvezetők választása által. A magyar megoldás alapvetően különbözik a jugoszláv önigazgatási rendszertől. (Egyébként az is külön vizsgálódás tárgya lehetne, hogy Jugoszláviában miért kerekedtek felül a partikuláris érdekek az össztársadalmi érdekeken? Aligha az önigazgatási elv okolható ezért!)

1985 óta Magyarországon a vállalat vezetőjét a dolgozók választják, a vállalat maga határozza meg termelési profilját, nem írnak elő kötelező tervmutatókat számára, egyetlen célja tehát — az elv szerint — a jövedelmező gazdálkodás. Mindez azonban csak külső máz, mert a népgazdasági szintű döntési mechanizmus érintetlen maradt, és semmi sem akadályozza meg a felsőbb irányító szerveket abban, hogy kiéljék altruisztikus-paternalisztikus hajlamaikat. Mint ahogy annak sincs akadálya, hogy a gazdaságirányítás a problémák felerősödésére

a fogyasztás visszafogásával, nyakatekert bérszabályozási „rendszerek" bevezetésével reagáljon. Ha az elmúlt húsz évben a döntési rendszerbe beépültek volna a megfelelő ellenőrző mechanizmusok, akkor például nem lehetett volna 1975-ben bevezetni az 1967-es termelőszövetkezeti alaptörvénynek ellentmondó vállalati bérszabályozást a tsz-ekben. Ez a lépés a szövetkezeti tagot tulajdonosból fizetett bérmunkássá degradálta annak minden hátrányos következményével.

A régi rómaiak már Servius Tullius idején (i. e. 578—534) azt kérdezték a szenátorok erkölcsi tisztaságáért felelős két censorral kapcsolatban: „Ki őrzi az őrzőket?" Ez a mai napig is minden hatalomnak alapproblémája. A görögöknél a hatalom kontrollja olyan fokra emelkedett, hogy Milthiádész egy athéni börtönben halt meg, Themisztoklészt, a szalamiszi győzőt cserépszavazás útján száműzték, Periklészt és Pheidiászt perbe fogták...

Ha Magyarországon a cserépszavazást nem is, de talán a Parlament törvényhozó szerepének megfelelő szintre emelését, talán egy Alkotmánybíróságot (a formálisan működő „Alkotmányjogi Tanács" helyett), talán a választás demokratizmusának és ezen túl a döntéshozatal demokratizmusának növelését meg lehetne kívánni a XX. század végén! Ha mindez már megtörtént volna, akkor 1987-ben az Országgyűlésen Szabó Kálmán képviselőnek nem kellett volna feltennie a kérdést, hogy mi szükség van az országgyűlés törvényeire, ha a költségvetés elfogadott éves deficitje 23 milliárd Ft volt, a tényleges pedig 47 milliárd Ft lett; mindenféle következmény nélkül?

Döntési rendszerünk irracionális működésének szemlétetésére emeljünk ki egyetlen, de igen lényeges területet, ahol erős központi vezérlés jellemző: a devizagazdálkodást! A deviza ugyanolyan erőforrás, mint a termelőeszköz, a munkaerő vagy a hazai valuta. Márpedig az erőforrásokkal csak az tud racionálisan gazdálkodni, aki azokat fölhasználja, és aki e használat következményeit azonnal érzékeli. Az 1968-as reform lendületét is az a felismerés táplálta, hogy az erőforrásokkal gazdálkodni kell, nem pedig elosztani azokat. Természetesen elképzelhető, hogy egy vállalat rosszul gazdálkodik valamely erőforrással, a lényeg az, hogy ennek eredményét azonnal észlelje. Akár nyersanyagról, akár munkaerőről, akár devizáról van szó! Ez utóbbi azonban egyelőre fétis és nem a gazdálkodás tárgya. Egyesek azzal érvelnek, hogy sok vállalat felelőtlenül gazdálkodna a rendelkezésére álló devizával. Kérdés, hogy ma, amikor súlyosan veszteséges ágazatok és vállalatok is részesednek a központi devizakeretből, amikor fogyasztási és élvezeti cikkek importjára többet költünk, mint a fejlett technika importjára, amikor töredéknyi import engedélyezésének elutasítása miatt jelentős exportbevételek esnek ki, amikor a Külkereskedelmi Minisztériumban a konszignációs raktárak bezárásáról vitatkoznak és döntenek, akkor vajon mennyire racionális a mi központosított devizagazdálkodásunk?

Másrészt, ha a vállalat csak azzal a devizával gazdálkodhat, amelyet államilag nem manipulált bevételeiből, mindenki mással azonos feltételek mellett, egyensúlyi árfolyamon szerezhet meg, akkor nem lehet túl sok „dobása" a deviza elherdálását illetően. Annál több ilyen lehetősége van ma néhány „szent tehénnek", amely paternalisztikus alapon kapja a devizát a központi forrásokból, a gazdaságos termelés és export legcsekélyebb reménye nélkül.

Ne feledjük el, hogy a világ fejlett és gyorsan fejlődő régióiban a tőke, a munkaerő, az információ internacionalizálódása megy végbe; az országok közötti gazdasági kapcsolatok a vállalatok közvetlen kapcsolatainak szövetében testesülnek meg. Ez a folyamat vált a fejlődés egyik legfontosabb motorjává; ennek révén rendkívül hatékony mechanizmusok alakulnak ki a nemzetközi munkamegosztásban és kooperációban is. Eközben pedig nálunk minisztériumi tisztviselők lehelgetik a pe-

cséteket, iktatják az engedélyezési és letiltó okmányokat, szorgalmasan, akkurátusan, akárcsak huszonöt-harminc évvel ezelőtt...

A devizagazdálkodás problémája is a döntési mechanizmus problémája, de önmagában részletkérdés. Az viszont már nem részletkérdés, hogy húsz évvel a reform után ott tartunk, hogy az ún. szabályozó rendszer tökéletesen betölti egy tervutasításos irányítási rendszer funkcióit!

Hiába választják a vezetőket a vállalati dolgozók, ha a vezető nem rendelkezik a gazdálkodáshoz szükséges erőforrások felett, ha nem gazdálkodhat a bérrel, ha a vállalat jövedelmét elvonják. „Gúzsba kötve nem lehet táncolni" — fogalmazta meg ezt az ellentmondást Nyers Rezső. Bezárjuk a vállalatot egy ketrecbe és rárivallunk: ugorjon két méter magasat. De a ketrec csak másfél méteres...

A „süngisznóállás-szindróma" (a fogyasztás korlátozása, az importvisszafogás, a szerkezetváltás elmaradása) az alkalmazkodást helyettesítő védekezés tehát a döntési mechanizmus objektív következménye. Miközben a tévében, a rádióban, az írott sajtóban felelős vezetők másról sem beszélnek, mint a szerkezetváltás szükségességéről, a többet és jobban dolgozók megbecsüléséről, eközben ugyanezek a vezetők tízmilliárdokat juttatnak a társadalmi ellenőrzés legcsekélyebb jele nélkül néhány muzeális értékű fellegvárnak; népgazdasági szinten átrendezik a vállalatok és ágazatok jövedelemviszonyait, és olyan bérszabályozási rendszereket oktrojálnak a vállalatokra, amely lehetetlenné teszi a több és jobb munka (értsd: jövedelmezőbb gazdálkodás!) megbecsülését. Ennek a következménye a cserearányromlás, a magyar munka nemzetközi leértékelődése, az eladósodás, az infláció, s várhatóan mindehhez még a munkanélküliség is csatlakozik.

A „szent tehén" effektus

1976-ban egy kormányzati döntés indoklásában szerepelt az a kitétel, miszerint a Ganz-Mávag talpraállítása politikai kérdés. Akkor miniszteri biztos került a bajbajutott mammutvállalat élére. Ma, 1987-ben újra miniszteri biztos irányítja a Ganz-Mávagot...

Az 1970-es években zajlott le a textilipar rekonstrukciója. Amikor befejeződött, kiderült, hogy munkaerő-megtakarítás helyett jelentősen növelni kellett a létszámot... (Moldova egyébként találó címet választott kitűnő könyvéhez: tökéletesen kifejezi a lényeget. De írhatta volna ezen a címen könyvét a „szent csorda" többi tagjáról, a kohászatról, a bányászatról, az alumíniumiparról stb. is.)

Érdekes jelenség egyébként az ágazati rekonstrukció is, a fejlett tőkésországokban ugyanis még nem találkoztam ilyesmivel. Ott a vállalat vagy megújul önmaga, folyamatosan és mindenfajta külső rekonstrukció nélkül, vagy a schumpeteri „teremtő pusztulás" áldozatává válik. Nálunk egész ágazatok avulnak el folyamatosan, hogy azután központi erőforrásokból állítsák őket „talpra". Ennek oka, hogy nem működnek azok a kényszerítő és ösztönző mechanizmusok, amelyek a vállalatot mint a gazdaság alapegységét állandó megújulásra késztetnék, s hogy nem működik a tőkepiac, ahol a megújulás forrásaihoz hozzá lehetne jutni.

Annál inkább működik viszont az adminisztratív tőkejuttatás: 1986-ban például a kohászat tízmilliárdokban mérhető közpénzt kapott adósságelengedés és egyéb kedvezmény formájában. Íme a Minisztertanács 1044/1987. (VI. 30.) sz. határozata a vaskohászati vállalatok szerkezetátalakító fejlesztésére adható állami alapjuttatás mértékéről: „... a vaskohászati vállalatok szerkezetátalakítását segítő fejlesztésekre 100%-os állami alapjuttatás is megállapítható." Anno 1987, azaz húsz évvel a reform után.

A „szent tehén" effektus elengedhetetlen velejárója az irracionális döntések megspékelése a hozzá tartozó ideológiával. S ha mindezt még kis zászlócskával is díszítjük, amely fennen hirdeti, hogy a veszteséges vállalatok és ágazatok fenntartása „politikai kérdés", nos, ez már igazán a „szent tehén" effektus klasszikus esete.

A kohászat esetében az ideológia így hangzik: „a minőségi acélgyártás csúcstechnológiának számít jó néhány fejlett tőkésországban". Való igaz, Japánban működik olyan automatizált acélmű, amelyben hatszáz ember állít elő évente tízmillió tonna acélt; Dél-Koreában rövidesen átadják a világ jelenlegi legmodernebb acélgyárát; az NSZK-ban ugyan 40 millió tonnáról 22 millió tonnára csökkentik az acélgyártó kapacitást, de azt a 22 millió tonnát a legkiválóbb minőségben és a legmagasabb szintű automatizáltsággal fogják gyártani. Csakhogy ezekben az országokban a minőségi acélgyártás csupán egyfajta kiegészítő ágazat marad a valódi csúcságazatok mellett, mint a mikroelektronika, a számítástechnika, az informatika, a biotechnológia, a szuperfinom vegyipar stb. Éppen ezen csúcságazatok eredményeit fogja hasznosítani (illetve már hasznosítja) ez a kohászat. Ez a lényeg: a modern kohászat ma már hasznosító és nem húzóágazat!

Mi egyszerűen félrevezetjük saját magunkat, mint már annyiszor, ha a kohászatot csúcságazatnak tekintjük, és még azzal is hitegetjük magunkat, hogy ezt Nyugatról lestük el. Inkább arra kellene figyelnünk, hogy Belgium miért építi le szinte nullára a miénknél jóval nagyobb múltú kohászatát, Svédország ugyanilyen szintre a világ legkorszerűbb (!) hajóépítő kapacitását, miért alakul át az NSZK-ban a Ruhr-vidék szíve, Dortmund piszkos kohászvárosból a tudomány és a csúcstechnika tiszta levegőjű paradicsomává stb.?

Csak ismételni tudom magamat: a kohászat kiépítése Magyarországon az ötvenes években többé-kevésbé megfelelt az extenzív növekedési korszak követelményeinek. Nyilván ma is szüksége van a magyar gazdaságnak minőségi acélgyártó kapacitásra; azonban erősen kétlem, hogy ehhez három — hazai mércével mérve — mammutvállalat kellene. Még inkább kétlem, hogy kohászati exportkapacitások kiépítésével segítenénk elő népgazdaságunk integrálódását a világgazdaságba. De ugyanez áll a bányászatra, az alumíniumiparra, a textiliparra, a húsiparra stb. is!

A „szent tehén" effektus számlájára lehet írni legsúlyosabb problémánkat: a magyar gazdaság rendkívül energia- és nyersanyagigényes szerkezetét. Az elmúlt húsz évben gazdaságunkban töretlenül folytatódott az anyag- és energiaigényes termelés bővülése, és ez meghatározta importunk szerkezetét is. A nyersanyagárrobbanás közepette emiatt kellett egyre több nyersanyagot és energiát importálnunk, s emiatt nem maradt elegendő deviza a fejlett technika, a gépek és berendezések behozatalára. Így elmaradtunk a technikai fejlődésben, s ráadásul nőtt az anyagimport; ezek után ne csodáljuk, hogy külkereskedelmi cserearányaink romlanak és egyensúlyi helyzetünk is rosszabbodik.

A „szent tehén" effektusnak felróható egy másik súlyos társadalmi-gazdasági hatása is. A hagyományos ágazatok bővülő termelése az elmúlt évtizedekben nemcsak a nyersanyagok és az energia iránt támasztott kielégíthetetlen keresletet, hanem a kétkezi munkaerő, a tanulatlan, szakképzetlen munka iránt is; és ennél jóval kevésbé a kvalifikált munkaerő, a „szürkeállomány" iránt. Miközben a fejlett tőkésországokban a szürkeállomány-igényes iparágak fellendülése maga után vonta a tudás fölértékelődését, nálunk éppen ellentétes tendencia vált uralkodóvá; folyamatosan leértékelődött a tudás, a kreativitás. A „szent tehén" effektus a felelős tehát a hazai struktúraváltás elmaradásáért, ennek következménye a technológiai rés növekedése, az eladósodás, leszakadásunk a centrum közeléből és sodródásunk a világgazdaság perifériái felé. (1960 és 1985 között hazánk részaránya a

világkereskedelemből 0,9 százalékról 0,4 százalékra csökkent, holott közben jelentős agrárexportőrré váltunk.) Ideje tehát körülnéznünk a világban, hogy más országok miként szabadultak meg a maguk „szent teheneitől". Ennek szép példáját szolgáltatják a prosperáló skandináv országok. Svédország például nemcsak hajóiparát építi le, hanem világhírű acéliparát is. (Pedig a svéd acél fogalom volt évszázadokon keresztül!) A svéd ipari miniszter — nem kis büszkeséggel — abban foglalta össze gazdaságpolitikája lényegét, hogy hivatalba lépése óta válságágazat nem kapott egyetlen koronát sem.

Svédországban a kormány a munkapiacon és az elosztás szférájában avatkozik be aktívan (és sikerrel!), míg a termelés szférájában semleges — ott a piaci mechanizmus érvényesül. Nem a meglévő munkahelyek megőrzésére fordítják erőforrásaikat, hanem új munkahelyek teremtésére az innovatív ágazatokban. Szó sincs tehát az elért szociális vívmányok bármiféle megnyirbálásáról, „csak" egyszerűen nem keverik össze a gazdaság és a szociálpolitika szféráját, nincsenek fogalomzavaraik.

A Szovjet Írószövetség főtitkára, Mihail Satrov jelentette ki az Írószövetség ülésén: „Nagy árat fizettünk azért, mert eltértünk az októberi forradalom alapelveitől!" Nos, a magyar nép is nagy árat fizetett az 1968-as reform, illetve az 1966. novemberi MSZMP KB határozat elveitől való eltérésért. Azok az elvek kizárták a „szent tehén"-etetés és -tenyésztés lehetőségét...

„Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat"

Bármely társadalmat, bármely korszakot is vizsgálunk, azt látjuk, hogy a fejlődés üteme, az elért fejlettség foka, mindig a történelmileg kialakult érdekstruktúra függvénye. Egy társadalom akkor prosperál, ha az érdekstruktúra az egyéneket és a közösségeket a technika fejlesztésére, a szürkeállomány fokozott használatára ösztönzi és kényszeríti. A közhiedelemmel ellentétben nem a munkaintenzitás fokozása, a verejtékcseppek számának növelése a lényeg, hanem a kreativitás, a racionalitás!

Ékesszólóan igazolja ezt a tételt az európai feudalizmus példája, hiszen ez a formáció a parasztság érdekeltté tételével emelkedett az antik és az ázsiai formáció fölé. Az indiai paraszt ma ugyanolyan faekével szánt, mint amilyeneket a háromezer éves rajzokon látunk; ugyanakkor az európai kódexek ekeábrázolásait időrendi sorrendbe téve jól nyomon követhetők a fokozatos tökéletesítések. Az európai paraszt nem dolgozott többet, mint indiai társai, csak egyre inkább másként.

Ugyancsak az érdekstruktúra gyökeres megváltozása, fejlődést ösztönző erejének megsokszorozódása magyarázza, hogy a polgári társadalom vitathatatlan fölénybe került minden addigi formációval szemben. A kapitalizmusban ugyanis — a korábbi társadalmakkal összehasonlítva — hihetetlen lehetőségek nyíltak meg az egyén előtt, hogy a munkamegosztásban elfoglalt helyét, sorsát maga határozza meg, társadalmi tekintélyét saját teljesítményével alapozza meg. Ezért volt képes a kapitalizmus „kolosszálisabb termelőerőket teremteni rövid idő alatt, mint az összes megelőző nemzedékek együttvéve." (Marx szavai!)

A szocializmus a fáziskésésből fakadó elmaradottság gyors leküzdését, a társadalom egészének felemelkedését tárta perspektívaként az emberek elé; azonban eddigi története nem éppen az egészséges, a célok elérésére valóban ösztönző érdekstruktúra története. Pontosabban egyszer már elkezdett egy ilyen érdekstruktúra csírázni a „húszas évek" Szovjetuniójában. A NEP rendszere azonban éppen csak addig juthatott, hogy reményekre jogosító kezdeti eredményeket ért el a gazdasági ésszerűséget és a szocialista elveket összehangoló érdekstruktúra kialakításában —

aztán számos történelmi ok összegeződése következtében elsöpörte a sztálinizmus. Az ezután következő évek eseményei és folyamatai pedig olyan súlyosan eltorzították a szocialista rendszerek érdekstruktúráját, hogy a torzulás maradványait máig is nehéz koloncként cipeljük magunkkal. Gondoljunk arra, hogy a Szovjetunióban csak napjainkban, hetven évvel az októberi forradalom után került napirendre ezeknek a torzulásoknak a felszámolása. Az új szovjet vezetés ismét a NEP elveihez kíván visszatérni, rámutatva, hogy az azoktól való eltérés az októberi forradalom nemes eszméitől való eltávolodást is jelentette.

Megítélésem szerint nem erőltetett a párhuzam a NEP és az 1968-as reform között! Természetük — és sajnos múltbeli sorsuk is — kísértetiesen hasonló. A magyar reform is utat nyithatott volna az érdekstruktúra egészséges fejlődése számára (mint ahogyan a kezdeti években utat is nyitott!), ám a torzulást nem kerülte el, sőt — mint láttuk —, az érdekviszonyok zavarai, illetve fejlődésünk ebből következő problémái a legutóbbi évtizedben váltak igazán katasztrofálissá. Azt, hogy ez mennyire nem túlzás, egy „állatorvosi ló", a bérszabályozás példáján könnyűszerrel érzékeltetni tudom.

A bérszabályozásnak elkeresztelt tőrőlmetszett közgazdasági dilettantizmus (nehéz erre ennél finomabb kifejezést találni, ami azért kifejezi a lényeget) végképp degradálta a napi nyolcórai munkát (a főmunkaidőt), és össztársadalmi méretekben végezte el azt, amit az ötvenes években a mezőgazdaságban a beszolgáltatási rendszer „elért": minden egyéni kezdeményezőkészség elsorvasztását.

A bérszabályozást 1968 után antiinflációs célzattal vezették be, azonban éppen a bérszabályozás volt az alapvető oka az infláció nekilendülésének. (A közgazdaságtanban jól ismert a „bumeránghatásnak" nevezett jelenség, amikor egy döntés a döntéshozók szándékaival éppen ellentétes hatásokat vált ki.) A képlet roppant egyszerű: a bérszabályozás értelmetlen kötöttségei jobban visszatartják a teljesítményeket, mint ahogy a jövedelmeket a gazdaságirányítás bármikor is képes lenne visszafogni; emiatt pedig kisebb áru- és szolgáltatásmennyiség áramlik a piacra, mint jövedelem.

A fejlett tőkésországokban nincs ilyen meg olyan bérszabályozás, nincsenek tól-ig kategóriák, nincs FEOR — mégis úgyszólván megszűnt az infláció. Nálunk a különféle „kísérleti" bérszabályozási szisztémák színes forgataga már-már áttekinthetetlenné vált, minisztériumi tisztviselők százai dolgoznak évek óta az ilyen haszontalan dolgok kiagyalásán — és az infláció kétszámjegyű...

A bérszabályozás „áldásos" hatását leginkább építőiparunk elképesztő lezüllésén lehet leméri. A hetvenes évek elején az építőiparban a bértömeg-szabályozás volt érvényben, amely jól működött. (Annak ellenére is jól funkcionált, hogy ez is egyfajta bérszabályozás volt!) Eszerint a vállalatok egyösszegben kapták meg a kifizethető bértömeget, és a dolgozók maguk döntöttek arról, hogy hányan fogják fölépíteni, határidőre elkészíteni az adott objektumot. Volt hajtás, a lógósokat maguk zavarták el és kerestek is. Ezután az építőiparban bevezették a bérszínvonal-szabályozást, aminek következtében itt is tömegével jelentek meg a vattaemberek, és ez is összefüggésbe hozható például azzal, hogy napjainkban csak Budapesten évente egy-egy lakótelepnyi (hét-nyolcszáz) „új" lakást nem lehet átvenni az építőktől botrányos állapotuk miatt. S miközben a lakásárak a csillagokig szöknek, olyannyira, hogy a keresetekhez viszonyítva Európában a legmagasabbak, eközben kevés kivétellel elsorvadnak a termelőszövetkezetek építőipari melléküzemágai, illetve a nyomasztó lakáshiány közepette egész házgyárak állnak le „megrendelés hiányában".

Különös dolog ez a vállalati béradó. Amióta az emberiség feltalálta az államot, azóta hódol az adózás és adószedés nemes szenvedélyének, és azóta axióma, hogy adóztatni csak jövedelmeket lehet, költséget soha. A vállalati béradó viszont

egy költséget, tehát egy erőforrást adóztat meg, és nem jövedelmet. Mi ez, ha nem közgazdasági abszurditás?

S ha már az adóknál tartunk, térjünk ki az új adórendszerre is egy gondolat erejéig. Most végre bevezettük a személyi jövedelemadóztatást, amit igen pozitív fejleménynek tartok. Csakhogy már most elkésett, csakhogy hosszú sorúak kivételek (mezőgazdasági kistermelő, író, művész, kohász, építész, balkezesek, kékszeműek, 160 cm alattiak, 160 cm felettiek stb.), csakhogy ennek az adónak egyedül akkor lenne értelme, ha megszűnne a vállalati bérszabályozás, és ezzel végre a vállalatvezetők kezébe kerülne a hatékonyságjavítás legalapvetőbb eszköze. Az induló évben, 1988-ban — ezzel szemben — „átmenetileg" szigorú központi bérszabályozást vezettek be...

A kibontakozás meghirdetett programja nem tartalmazza a bérszabályozás megszüntetését; mint ahogy az ágazati szintű, radikális szerkezetváltás tervét vagy a döntési mechanizmus reformját sem. A parlamenti vita az adórendszerről — tehát megint az elosztás kérdéséről — folyt.

Szondy Lipót, a neves pszichológus megfogalmazása szerint: „Iparfejlődés = magyar sorsanalízis." Aktualizálva így egészíthetjük ki ezt: reformfolyamat = mai magyar sorsanalízis!...

Cikkemet József Attila alapelvének szellemében írtam: „Érted haragszom, nem ellened."

Paul A. Samuelson—William D. Nordhaus

KÖZGAZDASÁGTAN

I. Alapfogalmak és makroökonómia

II. Mikroökonómia

„Ez a könyv bevezetés a közgazdaságtanba... Amikor néhány évtizeddel ezelőtt először jelent meg, John Kenneth Galbraith azt jósolta, hogy a következő nemzedék e könyvből fogja megtanulni a maga közgazdaságtanát. Tizenegy kiadás, összesen több millió példányban, és számos nyelven megjelent fordítás bizonyítja, hogy jövendölésében nem sokat tévedett.

A tudomány azonban élő és fejlődő organizmus. Elérkezett az idő, hogy e mű közös munkává — két tudós együttműködésévé — váljon. És mindketten kijelenthetjük, hogy izgalmas élmény volt kikovácsolni a modern közgazdaságtan uralkodó irányzatának új szintézisét, olyan szintézist, amely nagy figyelmet szentel a közgazdaságtan összes egymással versengő iskolájának, a posztkeynesiánus eklekticizmusnak, a monetarizmusnak, a racionális várakozásoknak, a chicagói libertariánizmusnak, a marxizmusnak és a radikális közgazdaságtannak... A jelen, tizenkettedik kiadás a legjelentősebb átdolgozás a mérföldkőnek számító 1948-as kiadás óta...

A kulcsszavak, amelyeket könyvünkkel kapcsolatban hangsúlyozni szeretnénk: hiteles, átfogó, világos." *(A szerzők előszavából.)*

A két kötet összesen 948 l., kötve, összesen 542 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (317—324. l.)

FRISS PÉTER

Gazdaságunk korszerűsítésének akadályairól

A következőkben gazdaságunk néhány nagyon általános kérdésével kívánok foglalkozni, a rájuk vonatkozó statisztikai adatok felsorakoztatása nélkül. (Bízom benne, hogy az olvasó amúgy is ismeri azokat.) E kérdések felvetését az indokolja, hogy gazdaságunk szerkezetében huzamos ideje nem az történik, aminek történnie kellene. Ennek okait, mindenekelőtt a saját hibánkból eredőket, igyekszem feltárni. Ez nem könnyű, hiszen mindenféle szellemi tevékenység közül saját hibáink belátása a legnehezebb. Ebben a vonatkozásban azonban úgy tűnik, van belőlük bőven.

Számos jel figyelmeztet arra, hogy gazdálkodásunk színvonalában, termékeink versenyképességében nem hogy közelednénk, de távolodunk a világ élvonalától. Folyamatosan elmaradunk főbb, közvetlen versenytársainktól. Erre utal például a világkereskedelemből való részesedésünk tartós csökkenése, cserearányaink folyamatos és nagyarányú romlása, termékeink magas átlagos „életkora", és a műszaki elmaradás egyéb jelei.

Az okok sokrétűek, s megvilágításuk előtt nem árt röviden kitérni más gazdaságok hasonló gondjaira. Nos tény, hogy a világ országainak jelentős hányada van hasonló, vagy még sokkal rosszabb helyzetben. A nyolcvanas években vagy ötven ország jelentett be fizetőképtelenséget. Ma ezek általában rendkívül kevés új hitelt kapnak, azt is nagyon szigorú feltételekkel, lakosságuk életszínvonala rendszerint csökken, beruházásaik úgyszintén. Mindez — szinte reménytelenül — lemaradásra kárhoztatja őket.

A fizetőképességüket megőrző országok között is vannak hozzánk hasonlóan nehéz helyzetben lévők. Egy tömegjelenségről pedig nehéz azt mondani, hogy véletlenek, vagy szubjektív hibák következménye. Nyilvánvalóan Magyarországra is hatott az 1972—1973-as, majd az 1981—1982-es világgazdasági „olaj"-válság, hatottak és hatnak az imperialista hatalmak és tömbök különféle korlátozó intézkedései, történelmi elmaradottságunk következményei és még sok egyéb elháríthatatlan külső ok (hideg tél, földrengés, aszály stb.). Ugyanakkor, még ha ebben az összefüggésben kellemetlen is, be kell látni, hogy hazánk bizonyos vonatkozásokban előnyös helyzetben volt és van más országokhoz képest.

A nálunk bekövetkezett földrengés nem mérhető a mexikóihoz, aszályunk az etiópiaihoz, a tél az északi vidékeken rendszereshez és a tőkés embargó súlyossága sem hasonlítható a Kubát vagy Lengyelországot sújtóhoz. A KGST-együttműködést illető minden jogos kritika ellenére, ez az együttműködés az elmúlt nehéz tizenegynéhány évben Magyarország számára számottevő előnyökkel járt: a világgazdaság hullámzásai közepette biztos, tervezhető, stabil piacot jelentett számos magyar terméknek, köztük olyanoknak is, amelyeket más relációban csak veszteséggel, vagy egyáltalán nem lehetett volna értékesíteni. Ha nehézségek és nem egyszer többbletráfordítások árán is, a KGST-piac mégiscsak ellátta a magyar gaz-

Friss Péter a KGST titkárság (Moszkva) szakértője.

daságot a szükséges import energiahordozókkal, sok fontos anyaggal, és a legkritikusabb időszakban számottevően hozzájárult konvertibilis valutában való fizetőképességünk fenntartásához. Voltak egyéb kedvező adottságaink is, közülük most csak azt említem meg, hogy az 1972—1973-as olajárrobbanás idején a magyar gazdaság energiaigényessége — szerkezeti okokból — lényegesen alacsonyabb volt, mint a legtöbb szomszéd országé.

Az a körülmény, hogy a világ számos országa nálunk jobban, sikeresebben alkalmazkodott a világgazdaság változásaihoz, részben tőlünk független okokkal magyarázható. Például a délkelet-ázsiai gyorsan fejlődő országokkal szemben nem érvényesült technológia-embargó; az olcsó és képzett, egyszersmind fegyelmezett munkaerő mellett politikai okokból is szívesen áramlott ide a tőke. Az Amerikai Egyesült Államokban az utóbbi években bekövetkezett fejlődés egyik motorja kétségtelenül ugyancsak a jelentős külföldi tőkebevonás, illetve az ebből fedezett katonai költségvetés volt, aminek árát — magas kamatok formájában — részben az eladósodott országok fizették meg, köztük hazánk is. Mindez azonban korántsem elegendő magyarázat mások előrehaladására és a mi elmaradásunkra. Japán például hatalmas nettó tőkeexport mellett ért el nagyonis figyelemre méltó eredményeket.

Termékeink átlagos műszaki színvonala tulajdonképpen mindig alacsonyabb volt, mint a vezető tőkésországok termékeié. Ezt az is mutatja, hogy a gazdaságpolitika jelszavai között elég régóta szerepel a műszaki korszerűsítés és a szerkezetváltás követelménye. A hatvanas években és a hetvenes évek elején azonban a világgazdasági konjunktúra kedvező volt, áruink jól-rosszul eladhatóak voltak, így a szerkezetváltással járó áldozatok elkerülhetőknek látszottak. A korszerűsítés következésképpen lassan haladt.

Az 1972—1973-as olajárrobbanással kezdődött világgazdasági válságra Magyarország pontosan fordítva reagált, mint ahogy az a későbbi események fényében indokolt lett volna. Dinamikusan növekedtek a lakosság jövedelmei és a beruházások, folytatódott az energiafelhasználás „korszerűsítésére" (a szénhidrogének arányának növelésére) irányuló kormányprogram, nagy összegű külföldi hiteleket vettünk fel (bár erről viszonylag kevesen rendelkeztek pontos információkkal).

Utólag visszatekintve kétségtelen, hogy a belföldi felhasználás lassúbb növelése sokkal kedvezőbb megoldás lett volna. Nagyrészt vagy teljesen el lehetett volna kerülni a fogyasztás túlzott felfokozása utáni korlátozás kellemetlen hatásait, a nagyszámú, folyamatban lévő beruházás finanszírozásának visszafogása miatt a kivitelezésben bekövetkezett lassulást és — legfőképpen — a külső eladósodásból következő nagyösszegű kamatterheket.

Az akkori idők gazdaságpolitikájának ezt az alapvető melléfogását részben az magyarázza, hogy úgy gondolták: a kőolajár emelkedése időleges jelenség, ami hamarosan visszarendeződik. Tekintettel a háború utáni időszak viszonylag kiegyensúlyozott fejlődésére, nem hittek a tőkés válság elhúzódásában, és bíztak benne, hogy a kedvező feltételekkel felvett hitelekből finanszírozott beruházások rövidesen megteremtik a visszafizetéshez szükséges export alapját. Mindez nem vált be.

A kőolajárak ugyan valóban visszarendeződtek, de csak 1986-ban. A tőkés válság után nem következett gyors megélénkülés, ami egyrészt mennyiségileg korlátozta a magyar kivitelt, másrészt fokozott minőségi követelményeket támasztott vele szemben. Nem jöttek létre a hitelek visszafizetésének belső feltételei sem. Bár a kölcsönöket közvetlenül beruházásokra fordították, a keletkezett forrástöbblet nagyobbik része mégiscsak a fogyasztást szolgálta, a termelő beruházások pedig alapjában a meglévő, már induláskor is elavult struktúrát konzerválták. A beruházási eszközöket nem a leghatékonyabb, hanem a legnagyobb szervezetekbe összpontosították, és gyakorlatilag minden beruházás kivitelezése jóval tovább

tartott a műszakilag indokoltnál. Sok beruházás eleve úgy indult, hogy a vállalati és a banki illetékesek maguk sem hittek komolyan az ígért jövedelmezőségi és exportadatokban. A gazdasági szerkezet tényleges korszerűsítésére tehát nem került sor. Annak, hogy ez így végbemehetett, az említett gazdaságpolitikai okok mellett a vállalatok érdekeltsége is fontos tényezője volt. A vállalatok nemcsak hogy nem ellenezték a hatékonyságukat rontó beruházásokat, hanem azok túlnyomó többségét maguk kezdeményezték. A beruházási források bősége és a nagy számú folyamatban lévő beruházás által támasztott naturális kereslet a beruházási piac hiányjelenségeinek kiéleződésére vezetett, ami a minőség romlását és az inflációs nyomás fokozódását vonta maga után. Végeredményben a tőkés piacon eladható árualap az ígértnél és vártnál lényegesen kisebb lett, a világpiac leértékelte a magyar gazdaság teljesítményét. A korabeli számítások mégis azt mutatták, hogy az egységnyi erőforrásra jutó nettó termelés az 1973—1977-es évek átlagában több mint 5 százalékkal nőtt, és ezt a hatékonyság javulásaként fogták fel. Ez a teljesen irreális eredmény egy ideig hozzájárult a gazdasági vezetés megtévesztéséhez. 1977 végén az MSZMP Központi Bizottsága határozatot hozott a gazdasági szerkezet korszerűsítéséről. Hangsúlyozta a szerkezetváltás szükségességét, bár egyes vonatkozásokban technicista elemekhez kötötte azt. A felhalmozás küszöbön álló radikális csökkenését nem vette figyelembe.

Ezt követte az 1978-as gazdaságpolitikai irányváltás. Ez az életszínvonal megőrzését és a felhalmozás csökkenését jelentette. Bár e lépés közvetlen kihatásai egy sor vonatkozásban egyértelműen negatívak voltak (a jól dolgozó termelők ösztönzése megnehezült; nőtt a veszteséges és alaphiányos vállalatok száma, amelyekben azonban fenntartották a termelést; lassult a beruházások megvalósítása; egy sor termék minősége romlott, vagy legalábbis nem javult stb.), a fordulat mégis szükséges volt. Nagy szerepet játszott abban, hogy az ország a külső körülmények további kedvezőtlen alakulása, az 1981-es ún. „második olajválság", a hitelkamatok gyors emelkedése és az 1982-ben Lengyelország ürügyén a szocialista országok ellen meghirdetett hitelembargó dacára megőrizte fizetőképességét. Ennek jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Hosszabb távon azonban a külgazdasági egyensúly nagymértékű prioritása — az általános gazdasági egyensúllyal és a hatékonysággal szemben — önmaga ellen hat. A behozatal korlátozása, a kivitel forszírozása, a beruházások csökkentése, majd később a „kézi vezérlés"-re való áttérés külön-külön is, együttesen pedig különösen, rontotta a gazdaság korszerűsítésének esélyeit.

Az 1978-ban elhatározott gazdaságpolitikai fordulat fő jellemzője a visszafogás volt. 1979-ben a beruházások növekedése erősen lelassult, majd 1980-tól 1985-ig évről évre csökkent a beruházások mennyisége. A beruházási ráta azonban nemzetközi összehasonlításban még 1985-ben sem volt kirívóan alacsony, az időszak egészét tekintve pedig közepes színvonalúnak mondható. A beruházások korábbi időszakból eredő nagyfokú determináltsága miatt a gazdasági szerkezet korszerűsítésére mégis főleg a meglévő eszközök hatékony területekre való átcsoportosítása kínált lehetőséget. Eltérően azonban attól, ami a tőkésországokban néhány évvel korábban bekövetkezett, a magyar gazdaságban a visszafogás nem vezetett a gazdaságtalanul termelő vállalatok bezárásához, sőt a korábban más megfontolások alapján megkezdett beruházások megvalósításának leállításához sem. Bizonyos mértékben módosultak ugyan a prioritások az új beruházások *indítása* terén, a hatékonysági szempontok azonban ebben sem játszottak meghatározó szerepet. Például a hatodik ötéves tervről szóló törvény előírta, hogy új beruházásokat csak akkor szabad indítani, ha azokat a műszakilag indokolt határidőn belül be is tudjuk fejezni. A terveket a központi szervek tudtával és egyetértésével már a kezdet kezdetén megsértették. 1981—1982-ben újra jelentős számban kezdtek meg nagy összegű, lassan megvalósítható, a kitermelő ágazatokba koncentrált beruházásokat, amelyek egy részét gazdaságilag és műszakilag sem készítették elő (hiányos

tervdokumentáció, a munkaerőkérdés tisztázatlansága, importengedélyek, szállítási szerződések hiánya). Ez önmagában is rontotta a világpiaci versenyképességet.

Érdemes néhány szóban külön is kitérni a vállalati önállóság erőteljes korlátozására a nyolcvanas évek elején. Ennek előzményeihez hozzátartozik, hogy a „kézi vezérlés" bevezetése előtt a vállalati önállóság akkor magasabb foka nem hozta meg a várt eredményeket. A vállalatok nem takarékoskodtak a szükséges mértékben sem az anyagokkal, ezen belül az importanyagokkal, sem az élőmunkával, sem a lekötött eszközökkel, és a beruházásokkal sem. Nem törekedtek kellően a jövedelmező termékek hatékony technológiával való termelésére. Megemlítendő azonban, hogy a vállalati önállóság e magasabb foka is erősen korlátozott volt, különösen a termelési profil meghatározása, a beruházások és a termelés visszafejlesztése, valamint a külkereskedelem tekintetében.

A „kézi vezérlés" intézkedései ellentmondtak 1968 utáni mechanizmusunk alapelveinek. Az egyedi importengedélyezések szigorú rendjéről jó előre tudni lehetett, hogy többmilliárd forintos termelési veszteségek okozója lesz. Az is világos volt, hogy a közvetlen export erőltetése rontja az amúgy sem tökéletes vállalatközi kooperációt. A külső körülmények gyors romlását is figyelembe véve, ezek a lépések mégis elkerülhetetlenek voltak, de korántsem azért, mintha a vállalati önállóság eszméje ésszerűtlen lett volna. A vállalatokat főleg azért nem érdekelte eléggé a ráfordítások csökkentése, mert emelkedő költségeiket az esetek jelentős részében könnyen továbbháríthatták termékeik vásárlóira, a költségek csökkentése esetén elérhető nyereségnövekedés előnyeit viszont rendszerint csak nagyon tompítottan érzékelték, hiszen a nyereség nagyobbik részét elvonta az állam. Probléma volt — és maradt —, hogy a vállalatok külön-külön és nem egyenlő mértékben voltak érdekeltek a különböző forrásokból finanszírozott, illetve különböző relációkból beszerzett eszközök költségeinek mérséklésében, valamint a bérgazdálkodásban.

Egyéb okok is közrejátszottak a racionális gazdálkodás szabályainak gyakori megszegésében: gyakorlatilag hiányzott a lehetőség, még inkább a kényszer arra, hogy az adott vállalatnál hatékonyan fel nem használható tőkét más vállalatnál fektessék be; a bérszabályozás inkább akadályozta, mint segítette az eredményes egyéni ösztönzés kialakítását; s érvényesült egy sor egyéb ésszerűtlen szabály is (utalok például a kötelező forgóalap-feltöltéssel kapcsolatos időszakonkénti készletmérés okozta rendszeres anomáliákra); a hiányjelenségek nehezítették a szállítási fegyelem megsértőivel szembeni fellépést stb. A szorosan vett gazdasági szabályozás mellett — nemritkán ellenében — hatottak a vállalatok viselkedésére a központi és a helyi irányító szervek „elvárásai", a politikai befolyásolás eszközei is. Ezek sokszor a hibás gazdasági ösztönzők által kiváltott hamis érdekeltséget korrigálták, nem kevés esetben azonban saját maguk eredményezték rossz döntésekre, az elavult struktúrák fenntartását. A vállalati szféra döntései tehát már a döntési önállóság radikális korlátozását megelőzően sem eredményezték — legalábbis kielégítő mértékben nem — a hatékonyság javítását, azt követően pedig különösen nem. Közismert ugyanakkor, hogy a szűkülő beruházások és egyéb erőforrások jelentős részét nem a vállalatok döntései alapján osztották el. Ennek mértékét — tekintettel arra, hogy e döntések kihatása messze túlnőtt a közvetlen állami pénzforrások igénybevételén — igen nehéz becsülni. Ha a központi döntésű beruházásokon kívül ide soroljuk a vállalati döntési jogkörben megvalósított, de központi fejlesztési program keretébe tartozó, egyéb kormányprogramhoz kapcsolódó és más központi (például a hitelpolitikai irányelvekben kiemelt) prioritást élvező beruházásokat is, kiderül, hogy a beruházások zöménél nem, vagy nem kizárólag a gazdálkodó szervek határoztak. Még határozottabban igaz ez, ha eltekintünk az egyszerű újratermelést szolgáló beruházásoktól, és csak a bővítő jellegűeket tekintjük.

Nem hiszem, hogy hosszú távú és átfogó programokat rövid távú, korlátozott körű szempontok alapján egyértelműen minősíteni lehetne. Mindazonáltal szembe

kell nézni azzal, hogy évtizedünkben egész sor olyan központi program valósult meg, illetve haladt előre a megvalósítás útján, amely sem a gazdasági egyensúly javítását, sem a jövedelmezőség növelését nem szolgálta, pontosabban szólva a kitűzött céloktól függetlenül mindeddig nem vezetett ilyen eredményre.

— A bányászatban — részben az eocén-program keretében, részben azon kívül — egy sor állami nagyberuházás és jónéhány további, központilag támogatott, nagy összegű vállalati beruházás valósult meg. Ennek megfelelően a bányászat termelő állóeszközeinek bruttó értéke 1980 és 1985 között — összehasonlító árak alapján számítva — 58 százalékkal emelkedett. Mint ismeretes, ugyanebben az időszakban (és 1986-ban is) a bányászat termelése csökkent.

— A petrolkémia központi fejlesztési programját 1983 végén fejezték be, ami azt jelentette, hogy a második olajárrobbanás után még két évig nem hagyták abba az energiaigényes alapanyaggyártó kapacitások kiépítését célzó programot. (Egyes beruházások a program lezárása után is tovább folytatódtak.) Ez önmagában talán még nem lett volna baj, de hazánk az energiahordozókat csak bizonyos határig tudta a KGST-ben szokásos kereskedelmi feltételek mellett megvásárolni. A többletért beruházási hozzájárulást kellett vállalnia, ami tőkeszegénységünket és az elszámolás módját tekintve különösen nagy terheket ró az országra.

— A tőzsdei cikkek világpiaci ára nagymértékű spekulációnak van kitéve, egyszer hirtelen emelkedik, másszor hirtelen és nagymértékben csökken. Függetlenül a hosszú távú jövedelmezőség (kétségkívül rendkívül fontos, de jelenleg még meg nem ítélhető) alakulásától, a hirtelen csökkenés időszakai nehéz helyzetbe hozhatják a termelő országokat, ezért az ilyen cikkekre nagymértékben szakosodni kockázatos. A magyar népgazdaságban az 1983-ban befejezett alumíniumipari központi fejlesztési programon kívül ugyanilyen célja van a gabonatermelés fejlesztését szolgáló, világbanki hitellel finanszírozott programoknak is. Mindkét termékcsoportból jelentős (már tudniillik a magyar népgazdaság számára jelentős) tőkés exportot bonyolítunk le, és az utóbbi években mindkettőben nagy árveszteségeket szenvedtünk el.

— Az acél tőkés világpiacán hosszú ideje elhúzódó válság van. Ezzel összefüggésben korszerűsítették a termelés szerkezetét, a legköltségesebb martinacél termelését Nyugat-Európában és Japánban néhány évvel ezelőtt teljesen abbahagyták, részaránya — az 1984-es adatok szerint — az Amerikai Egyesült Államokban a termelés jelentéktelen részére zsugorodott. Magyarországon az acéltermelésnek még mindig közel a fele martinacél. Kohászatunk — részben a magas termelési költségek, részben a rossz exportárak miatt — évek óta nagy összegű támogatásra szorul. Az acéltermelés szintje azonban 1980 óta lényegében változatlan.

Akár a végeredmény: a magyar népgazdaság helyzete, akár az egyes összetevők: a különböző konkrét programok felől közelítünk tehát a kérdéshez, azt tapasztaljuk, hogy a nagyon centralizált magyar döntési struktúrában a pillanatnyi helyzetünkben könnyen elviselhetőnél több olyan döntés született, amelyik rontotta a jövedelmezőséget. Úgy tűnik, hogy ebben lényeges szerepet játszott az, hogy e programokat nem minden esetben készítették elő a kellő alapossággal és elfogulatlansággal. Az, hogy a vállalatok mindenképpen a saját növekedésükben voltak érdekeltek, függetlenül a hatékonysági szempontoktól, egyszersmind a központi szerveknek adott információk torzulására vezetett. A döntéshozók pedig nem tudták (gyakran nem is akarták) felülbírálni ezeket az információkat.

A behozatal korlátozása természetesen gyengítette az importversenyt. A belföldi verseny elégtelen voltát magyarázó túlzott szervezeti koncentráció mellett legalább ilyen fontos az a tény is, hogy a kereslet mellett a termelést, vagyis a kínálatot is visszafogták (például az anyagellátás megdrágulása, a munkaerő elvonása, a költségek növekedése és a beruházások csökkentése révén). A beruházási piacon a vásárlóerő korlátozása nem párosult a gazdaságtalan beruházások leállításával,

sőt, 1981—1982-ben, majd 1985-ben és 1986-ban is nagyszámú (és nagy összegű!) új beruházást indítottak. Ez — az ismert séma szerint — tovagyűrűző hiányra vezetett.

Végeredményben az a paradox helyzet alakult ki, hogy jóllehet az ország termelőeszközökben megtestesülő termelési kapacitásai az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat óta számottevően nőttek (az aktív keresők száma pedig csak kismértékben csökkent), a gazdaság jelentős szféráiban kínálati hiány a jellemző, ami érezhetően rontja a szállítási fegyelmet és a minőséget.

Körülbelül 1985-től kezdődően a gazdaságpolitika — abból a kétségtelenül helyes megfontolásból kiindulva, hogy az állandó restrikció nem viszi előre a gazdaságot — lazított az import- és vásárlóerő-korlátozás szigorúságán. A műszaki fejlődés szempontjából pozitívum, hogy 1985—1986-ban — hosszú idő óta először — növelték a nem rubel elszámolású gépbehozatalt. A liberalizálás — a várakozással ellentétben — azonban alapvetően nem a jövedelmező termelés élénkülését eredményezte, hanem a fogyasztását, elősegítve a nem hatékony gazdasági struktúra továbbélését. A követett antiinflációs politika mellett az aktív fizetési mérleg előfeltétele az lett volna, hogy a gazdaságban el nem költött jövedelmek keletkezzenek. Figyelembe véve, hogy kialakult szokásaink szerint a lakosság évente nagyságrendileg ugyanannyi hitelt vesz fel (a törlesztésen felül), mint amennyit megtakarít, és a vállalatok is igyekeznek elkölteni jövedelmeiket, ez a feladat a költségvetésre hárul. Ténylegesen a költségvetés az elmúlt években sohasem volt szufficites, de a hiány összege 1984-ben még alacsony volt. 1985, majd 1986 a költségvetési hiány ugrásszerű növekedését hozta. Ennek oka alapjában véve a vállalatok támogatásának növelése volt (amit továbbra sem a leghatékonyabbak, hanem jelentős részben a veszteséges vállalatok kaptak). A nem rubelelszámolású külkereskedelmi mérleg nehezen elért aktívuma ismét jelentős passzívumba fordult, bizonyítva, hogy a hatékonysági szempontok érvényesítése nélküli liberalizálás nem járható út.

Az utóbbi években, amikor a hiányosságokról esik szó, rendszerint az adó- és árrendszer gyengeségeit, egyes szabályozókat és esetleg a szervezeti rend hibáit szoktuk emlegetni, és azokon módosítunk valamit. Mindez csakugyan fontos, azonban figyelembe kell venni, hogy a decentralizált szférát érintő ösztönző intézkedések — a vállalatok részéről adott pontosabb, valósághűbb információk révén — hatnak a központi irányításra.

Sor került bizonyos, a központi szervek hatáskörét korlátozó intézkedésekre is. Például a terv korlátozta az állami nagyberuházások indítását, egy sor központi fejlesztési programot befejeztek, a vállalatok zömének igazgatóját a központtól függetlenebbé tették, és ebbe az irányba mutatott néhány más intézkedés is (néhány nagyvállalat kisebb részekre tagolása, a bankrendszer reformjának bizonyos elemei stb.). Ezek a lépések azonban még nem alkotnak összefüggő rendszert.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdaság az elmúlt mintegy tizenöt évben nem volt képes gyorsan és sikeresen alkalmazkodni a világgazdaság változásaihoz. Ennek voltak jelentős külső okai is, de alapvető szerepet a belső okok játszottak. A belső okok között meghatározó volt a gazdaságpolitika alakulása. Az első időszakban a reagálás elmaradásának fő motiválója az volt, hogy a gazdaságpolitika nem ismerte fel: a magas kőolajárak, a tőkés válság és ezzel kapcsolatban a tőkés piac minőségi igényeinek növekedése tartós lesz, túlértékelte a magyar termékek eladhatóságát, és ezért folytatni igyekezett egy olyan gazdasági fellendülést, amelynek termékeit a világpiac nem igazolja vissza. A gazdaságpolitika később ugyan korrigálta magát, és a túlzott fellendülést visszafogta, majd a visszafogást élénkítés követte, azonban sem a visszafogás, sem az élénkítés nem vette kellően figyelembe a hatékonyság szempontjait, és nem a piacon nyereséggel eladható termékek termelését részesítette előnyben, hanem egy sor alapanyag-termelő

programot folytatott és részben indított, importhelyettesítési és egyéb célokkal. A korlátozások az átlagosnál nagyobb mértékben érintették a feldolgozó ipart, és nem kényszerítettek a gazdaságtalan tevékenységek leépítésére. Ebben a gazdaságpolitika megfontolásai mellett (a munkanélküliségtől való félelem, a nagyvállalatok preferálása és egyebek) közrejátszott a gazdasági mechanizmus torzulása is: a nagyszámú egyedi beavatkozás, az ár- és adórendszer áttekinthetetlensége stb. A szétaprózódott, külön-külön területekre irányuló „ösztönzés" együttvéve dezorientáló hatású volt, amit súlyosbított a szabályozórendszer gyakori változtatása.

Utaltam rá, hogy ezekből a tapasztalatokból részben már okultunk. Más vonatkozásban azonban úgy látom, hogy lényeges további lépéseket kellene tennünk a már elhatározott és a közismerten előkészületben levő döntéseken túl is, egyes esetekben pedig azok korrigálására is sort kellene keríteni.

Az előttünk álló időszak a külső körülmények bizonyos javulását ígéri. Biztató a kőolajáraknak a KGST-ben bizonyosan bekövetkező csökkenése, a nemzetközi pénzpiaci kamatlábak várható mérséklődése, a legfőbb gazdasági partnerünknél, a Szovjetunióban megkezdett peresztrojka és a KGST meghirdetett tudományos és műszaki fejlesztési programja. E kedvező külső körülmények azonban saját tevékenységünk lényegi megjavítása nélkül legfeljebb csak átmenetileg könnyíthetik helyzetünket. Ha igaz az, hogy bajaink belső forrása főleg a gazdaságpolitikában és a gazdasági mechanizmusban keresendő, akkor a javítás útjait is e területeken kell meglelni.

Sokak véleménye szerint a mai helyzetben rendkívül nehéz emelni a hatékonyságot, mert például a nem hatékony kivitel leállítása az összes export csökkenésére vezetne, ami viszont felettébb kockázatos. Látnunk kell azonban, hogy a külgazdasági egyensúly nem állítható helyre a hatékonyság javítása nélkül. Lehetséges, hogy a hatékonysági kritériumokat az eddigiektől eltérően kell megállapítani (a külkereskedelemben ennek szokásos módja a forint leértékelése), ám a követelményeket a népgazdaságban egységesen kell megszabni.

A ráfizetéses termékek termelését csak a mainál lényegesen szűkebb körben, kivételesen indokolt esetben szabad fenntartani, például valóban nyomós iparpolitikai és kereskedelempolitikai okokból, akkor is csak átmenetileg, vagy a szociális foglalkoztatás esetében, de semmiképpen sem tartósan a tömegtermelésben. A költségvetési veszteségfinanszírozást rövid időn belül abba kell hagyni. Ez természetesen elkerülhetetlenül gyárak, üzemek bezárását (is) eredményezi, és ezzel emberi problémákat vált ki, de nem vezet feltétlenül munkanélküliséghez is. Függetlenül attól, hogy ma mennyiben tartjuk indokoltnak a gazdaságtalan szénbányák hatvanas évekbeli lezárását, fel lehet használni az akkori tapasztalatokat az emberi problémák megoldásában. A költségvetési hiány fennmaradása esetén a külgazdasági egyensúlynak akár csak a közelítése is csak az infláció jelentős felgyorsítása árán lenne elérhető. Az infláció azonban a jövedelmeket nem szükségképpen a roszszul gazdálkodóktól vonja el (ennyiben hasonlít a költségvetési elvonások mai rendjére), és ezernyi egyéb problémát okoz — mindenféle ellentételezés nélkül (rontja a gazdálkodás biztonságát, rossz társadalmi közérzetet szül stb.). Ezért a költségvetési hiány mérséklésére és lehetőleg szufficites költségvetésre kell törekedni. A veszteséges vállalatokkal persze kell valamit csinálni, és korántsem mindegyiket kell bezárni. Ha a vállalat ügyeinek a rendbetétele külső pénzforrásokat igényel, ezeket nem a költségvetésből kell kihasítani. Általában mérsékelni kellene a költségvetésnek a termelő szférán belüli újraelosztó szerepét.

Úgy látszik, gazdaságunkban túl nagy jelentőségük van az egyedi és ehhez közeli államigazgatási döntéseknek. A veszteségek nem kis részének éppen ez az oka. Az ilyen döntések meghozói még annyira sem függenek döntéseik következményeitől, mint a vállalatok vezető alkalmazottai (pedig gyakran azok is erősen tompítva érzik a jó és rossz hatásokat). Ráadásul egy sor döntést torzított adatok alapján

hoznak, annak ellenére, hogy e döntések információs hátterét gyakran nagy költséggel állítják elő. Ezért az államigazgatási szervek egyedi döntési jogkörét lényegesen korlátozni kellene, azokban az esetekben pedig, amikor azok elkerülhetetlenek, javítani kell a döntések feletti társadalmi kontrollt (például az Országgyűlés ellenőrző szerepének fokozásával, teszem azt annak intézményes rögzítésével, hogy bizonyos típusú döntésekhez a parlament jóváhagyása szükséges). Javítani kell a közvélemény tájékoztatását is (de nem úgy, mint az az 1986-ban megjelent, egy állami nagyberuházást népszerűsítő brossúra, amely az adatokat „az 1985. december 15-i állapotnak megfelelően" közölte, tekintet nélkül arra, hogy az 1985. év végén már ennél tizenkilenc milliárd forinttal nagyobb költségelőirányzat volt érvényben). A világ műszaki fejlődésének fővonalába tartozó néhány irányon kívül mindenféle központi prioritást és programot meg kellene szüntetni. A döntések decentralizálásával együtt az államigazgatási szervek létszámát is mérsékelni lehetne, ügyelve persze, hogy az állami hatáskörbe tartozó döntések színvonala ezáltal ne csökkenjen, hanem növekedjék. Az állami apparátus jelentős része ma ellenőrzési feladatokat lát el. Ellenőrzik a termékek mennyiségét, minőségét, árát, forgalmazásának feltételeit stb. Közismert e tevékenység alacsony hatékonysága. E feladatokat alapjában véve a piacnak, a termékek vásárlóinak kellene átvenniük.

Erősíteni kellene a KGST komplex tudományos-műszaki fejlődési programjában való részvételünket, a mainál jóval intenzívebben szakosodva egy vagy két fő irányra. Hazai adottságaink mellett alkalmasnak látszik erre például a biotechnológiai és az elektronizálási program. A KGST tudományos-műszaki fejlesztési programja nem ígér gyors eredményeket. Megvalósítását nemcsak nálunk, másutt is pénzhiány, szervezetlenség, az együttműködési mechanizmus kidolgozatlansága gátolja. (És persze ez egy hosszú távú program.) Másrészt azonban ez a program jelenti az egyetlen lehetőséget, hogy bizonyos, számunkra nagyon fontos tudományos és műszaki eredményekhez hozzájuthassunk. Felvethető, nincs-e ellentmondás a vállalati döntési kör kiszélesítése és a KGST-programban való fokozott részvétel között. Abban az esetben, ha a KGST együttműködési mechanizmus semmit sem változik —, van. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a két cél egyidejű megvalósítása lehetetlen lenne. De túl ezen: ha még nehéz is megmondani, hogy az együttműködési mechanizmus milyen ütemben vezet a vállalatok közötti, reális üzleti kalkuláción nyugvó közvetlen kapcsolatok erősödéséhez, kétségtelen, hogy a fejlődés iránya ez.

Nyilvánvalóan tökéletesítésre szorul a vállalatok viselkedésének szabályozására hivatott korlátozó-ösztönző, elszámolási és adórendszer is. Ennek részleteiről nehezemre esnék bármit is mondani azon kívül, hogy egy olyan gazdaságpolitikának, amelyiknek kevesebb kiemelt egyedi prioritása van, viszont az általános hatékonyság követelménye erősebb benne, nyilván egy kevésbé részletes szabályokat előíró és sokkal inkább az összhatékonyságot szem előtt tartó szabályozórendszer felel meg. Ahhoz, hogy a szabályozórendszer szabályozzon, nem egyszerűen szabályokat kell tartalmaznia, hanem lehetőséget kell teremtenie különböző stratégiák érvényesítésére, továbbá előrelátónak kell lennie abban az értelemben, hogy sem gyakori módosítására, sem utólagos kivételekre ne lehessen sort keríteni.

A szakemberek és laikusok körében széles körben elterjedt véleményekkel ellentétben úgy látom, van tér és lehetőség ügyeink rendbehozatalára. Ahhoz, hogy e lehetőséget ne szalasszuk el, határozottan le kell vonni az eddigi tapasztalatokból adódó gazdaságpolitikai következtetéseket. A sikerhez persze idő kell, és még ha minden jól megy, akkor is számítanunk kell veszteségekre. Egyes vállalatokat be kell zárni, nagyszámú munkásnak, alkalmazottnak és vezetőnek át kell képeztetnie magát. A belföldi felhasználást mindaddig nem lehet növelni, amíg a világpiac által is elismert hatékonyságnövekedés ezt alá nem támasztja. A hatékonyság növelésének viszont bőséges tartalékai vannak.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (325—337. l.)

HORVÁTH IVÁN

Hogy a nagy halak is jóllakjanak és a kis halak is gyarapodjanak...

A nagyüzemi termelés és a kisvállalkozói tevékenység összehangolása

Gazdasági mechanizmusunk eredményességének egyik legfontosabb korlátja, hogy 1968 után meg sem kíséreltük a — fejlett ipari országokban rendkívüli hatékonysággal működő — differenciált együttműködési rendszerek kialakítását. Sőt a piaci viszonyok kialakulásának alapvető feltételei *nélkül* megvalósult „piaci" mechanizmus keretében gyors ütemben nő az ipari struktúra[1] szétforgácsoltsága, lazul a termelési és fejlesztési koordináció, mind jellemzőbbé válik a szállítások fegyelmezetlensége és végül, de nem utolsósorban a szervezetek elzárkózása, a lehetőség szerinti legteljesebb önellátásra törekvése.

Az új, korszerű integrált ipari rendszerek kialakítása terén hazánk mintegy harminc évvel maradt el az élvonaltól. Ma még a szakmai-vállalati közgondolkodás számára is idegen ez a téma, s a tudomány sem tűzte napirendre a kutatást — sőt gyakran még a gondolatát is ellenségesen kezeli. Ebben nem kis szerepet játszott a rendeleti mechanizmus adminisztratív intézkedéseinek káros hatása.

A magyar gazdaság a szervezetfejlesztésben megrekedt az 1968 előtti ipar-, illetve vállalatszervezési formuláknál. Ezzel magyarázható, hogy a szakmai közgondolkodás a vállalatot *zárt* rendszernek, művi, merev, adminisztratív konstrukciónak képzeli el, és így a korszerűsítések során még ma is a *vállalat és környezet zárt* sémáját alkalmazzák. A magyar gazdaság azonban nyitott gazdaság. Következésképpen a vállalatoknak fel kell venniük a fejlett ipari országokban megszokott ritmust, és nyomon kell követniük a világban végbemenő technikai és szervezési változásokat. Minderre csak abban az esetben képesek, *ha maguk is nyitott rendszerként működnek.*

Tévedés lenne azt hinnünk, hogy ennek a követelménynek a felismerése a szocialista szervezéstudomány sajátos problémája. A fejlett ipari országokban is sok évtized telt el, míg *Karl Weick és James March* eljutottak — Taylortól és Webertől kezdődően, Mayo, McGregor, Watson, Marriott, Barnard, Selznich, Chandler, Lawrence, Lorsch munkássága nyomán[2] — *a nyitott rendszer társadalmi szereplőkkel* modell megfogalmazásához. Ebben a modellben a külső világtól elhatárolt vállalati világot az örökké változó, gyorsan mozgó külső erők által meghatározott nyitott szervezet váltja fel, amely *szerves részét képezi az őt körülvevő nagy, integrált*

[1] A struktúra — a rendszertani szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint — nem más, mint: *működési mód.* Így a jelen tanulmányban mindvégig ebben az értelemben használom.

[2] Ladó László könyvében [10] megtalálható a különböző iskolák és irányzatok teljes körű értékelése és összehasonlító elemzése.

Dr. Horváth Iván a közgazdaságtudomány doktora, az Országos Vezetőképző Központ főosztályvezetője.

rendszernek.[3] A modell alapvető értéke, hogy a gyakorlatban *már megvalósult* eredményekre épül, s így egyszerre fogalmazza meg a mind bonyolultabb és összetettebb termelési folyamatok fejlődésének objektív *követelményeit és valós értékeit.*[4]

A továbbiakban a Weick és March által felvázolt *nyitott rendszer társadalmi szereplőkkel* elvéből indulok ki, és megvizsgálom azt, hogyan lehetne tudományos felismeréseiket a magyar gazdaság szervezésében hasznosítani. Így sorra veszem *a)* az ipar *kettős* hatásmechanizmus modelljét, s ezzel együtt a versenypiac létrehozásának *lehetőségét, b)* a vállalat helyét a *kettős* hatásmechanizmusban, *c)* a kisvállalkozói versenypiac megteremtésének *feltételeit,* s végül *d)* néhány példát a nagyvállalkozói együttműködések szemléltetésére.[5]

A modern piac kettős szerveződése

A termelési kooperáció elmélyülése — a piac differenciálódása

Az ipari hatásmechanizmus értelmezése Marx korában — legalábbis egy adott vállalat vonatkozásában — rendkívül egyszerű volt, mivel a vállalatok általában végtermékeket termeltek közvetlenül a fogyasztói piac számára. Helyzetük nem volt technikailag determinált, vagyis nem voltak kiszolgáltatott láncszemei egy szállítókból és továbbmegmunkálókból álló láncnak. Ma már ezzel szemben a termékjegyzékeken szereplő termékek 80-85 százaléka *nem* a végső fogyasztási piac, hanem a termelő fogyasztás igényeit elégíti ki. Így gyökeresen megváltozott a helyzet. A termékek *döntő többségét* a technikai összefüggések szerint szerveződő termelési kooperáció rendszerében végigfuttatva állítják elő.[6] Tudomásul kell tehát vennünk, hogy a folyamat és tárgyi szakosodás eredményeképpen *élesen elvált egymástól a végtermék előállításának és ugyenezen végtermék létrehozásához szükséges részterméket fejlesztésének hatásmechanizmusa.* Ezzel minőségileg új követelmények jelennek meg a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatában.[7]

E követelmények érvényesítése meghatározza az ipari hatásmechanizmus továbbfejlődésének egyik lehetséges irányát, amelynek bemutatásához viszont a szokásosnál árnyaltabban kell értelmeznünk a piacot. Tekintetbe kell vennünk, hogy a korábban egységes piac a modern ipari rendszerekben mélyen differenciálódott. Különvált és önálló életet él *a versenypiac, a szállítói és a továbbmegmunkálói piac.*

Melyek e három piactípus jellemzői? A szállítói piacon az adott vállalat egy meghatározott vállalatcsoporttól vásárol. A továbbmegmunkálói piacon más vállalatcsoport körében értékesíti saját termékét. A versenypiacon pedig a vállalat konkurenciaharcot folytat azokkal a hazai vagy külföldi vállalatokkal, amelyek az általa előállított termékkel azonos használati célú terméket gyártanak.

A szállítói és a továbbmegmunkálói piac legfontosabb jellemzője, hogy alapvetően a résztvevők kooperatív készségére épül. Ez a vevő és az eladó közötti vi-

[3] Lásd részletesen Peters—Waterman [14] könyvét.

[4] A modell bizonyítására szolgáló elemzéseket találunk — többek között — R. Brady [1] és K. Galbraith [4] könyvében.

[5] A magyar gazdaságra alkalmazott modell részletes ismertetését [8] könyvem tartalmazza.

[6] A részletes elemzéseket lásd [6], [7] könyvemben.

[7] Ennek a követelménynek a felismerése közel sem új a magyar szakirodalomban, de sajnálatos módon csak a mezőgazdaságban érvényesítették tudatosan. Erdei Ferenc már az 1961-ben megjelent könyvében [2] feltárta az állami gazdaságokban kialakult munkamegosztást, amely két egymástól elkülönült funkciót eredményezett. (Ezen a felismerésen alapul a későbbiekben létrehozott korszerű agrártermelési rendszerek hatásmechanizmusa.)

szony együttműködő jellegéből következik. (Az ilyen piacokon ugyanis a vállalatok egymás „kezére játszanak", egymásnak nem konkurensei, hanem kiegészítői.) Kemény verseny bontakozhat ki azonban a hasonló használati célú termékeket előállító *szállítók között*, mint ahogy nem kevésbé éles harc alakulhat ki az azonos használati célú termékeket előállító *továbbmegmunkálók között* is. A versenypiac lényege a piac előbbi két válfajával szemben tehát, hogy itt az azonos használati célú (csereszabatos, illetve konvertálható) termékeket előállító szervezetek lépnek fel egymással versenyezve. Már itt meg kell jegyezni, hogy a versenypiac két különböző — egyrészt nagyvállalkozói, másrészt kisvállalkozói — szinten jelenik meg.

R. Brady és K. Galbraith elemzései bebizonyították, hogy a fejlett ipari országok integrált rendszereiben a szállítói és a továbbmegmunkálói piac már elkülönült a versenypiactól. Az viszont nem szorul külön bizonyításra, hogy a két piac a merev, művi adminisztratív intézményrendszer feltételei között *nem különülhet el.* Ha tehát gazdaságunkban a jelenlegi szervezeti hierarchia változatlan marad, úgy *annak merevsége eleve lehetetlenné teszi a verseny kialakulását.* Az eddigi gyakorlatban alkalmazott megoldás, a felülről szorgalmazott szervezeti decentralizálás is csak a gazdasági hatásmechanizmus szétforgácsoltságát növeli, összekuszálván a szállítói, továbbmegmunkálói és a versenypiac erővonalait. A verseny a végtermékek piacán sem fejtheti ki ösztönző hatását, sőt a viszonyok kuszasága miatt demoralizálja a szállítói, továbbmegmunkálói piacot. Ugyanakkor a szállítói, továbbmegmunkálói piacon alkalmazott adminisztratív rendszabályok akadályozzák az egészséges konkurencia kialakulását.

A feladat kézenfekvő. Meg kell teremteni a szállítói és továbbmegmunkálói piac versenypiactól való elkülönülésének a lehetőségét. Ez csak egy módon lehetséges. A versenyt azokban a sávokban és azokon a szinteken kell ösztönözni-éleszteni, ahol sajátos jellegének megfelelően képes a gyors ütemű fejlődést előmozdítani — vagyis a *konvertálható termékeket* előállító szervezetek *között*, mind a nagyvállalkozói, mind a kisvállalkozói szinten. A nagyvállalkozói piac résztvevőinek teljesítményét egyrészt a végtermék-orientált — tehát a nyersanyagtól a végtermékig terjedő technológiai folyamatok által megszabott — termelési együttműködés *szervezettségének színvonala* és szilárdsága határozza meg. E teljesítmény másrészt azon múlik, hogy a kooperációs láncba tartozó résztermékorientált termelőegységek hatékonysága, fejlesztéseik üteme hogyan alakul.

A résztermékorientált fejlesztések gyors üteme és a hatékonysága nem lehet kielégítő, ha nem teremtjük meg a legfontosabb hatóerő, a konkurencia kényszerítő erejének érvényesülési lehetőségét azon a szinten, ahol ezek a fejlesztések megvalósulnak. A vállalkozást és a versenyt le kell vinni a vállalati egységek, adott esetben egészen a műhelyek, brigádok szintjére: adott funkcióval vagy résztermékkel az a vállalaton belüli vagy kívüli kisvállalkozó lépjen be a kooperációs láncba, amelyik a legkisebb költséggel dolgozik vagy a legjobb minőséget nyújtja. Ilyen körülmények között a vállalat termelőegységeinek alapvető érdekévé válik, hogy lehetőségük legyen *önálló* fejlesztéseket is végrehajtani és ezzel javítani a *résztermék* versenyképességét a kisvállalkozói piacon.

Konkurencia és együttműködés a nagyvállalkozói és a kisvállalkozói piacon

A fentiek alapján felvázolhatjuk a „nagyvállalkozói" szervezetek együttműködésének és a „kisvállalkozói" versenypiacnak, illetve a szállítói és továbbmegmunkálói piac különválásának főbb vonásait egy olyan rendszerben, amely a *szilárd* gazdál-

kodó szervezetek és a *rugalmas* együttműködési formák[8] differenciált egységére épül.[9]

A nagyvállalkozói együttműködési rendszerek meghatározó eleme a szilárd *vállalati szervezet*, korszerű belső érdekstruktúrával. A nagyvállalatokat általában két alapvető cél: a termelés, illetve a fejlesztés ösztönzi arra, hogy az együttműködés útjára lépjenek.

1. *A nagyvállalkozói végtermékorientált termelési együttműködés* feladata, hogy biztosítsa az *egész* termelési kooperációs rendszer stabilitását avégett, hogy a végtermék-kibocsátás hatékony és zavartalan legyen.

A végtermékorientált együttműködés belső viszonyait a *szállító-továbbmegmunkáló piac* határozza meg. Hatásmechanizmusát elsősorban és alapvetően a technikai törvények determinálják. Mindaddig, amíg létezik az adott nagyvállalkozói együttműködés, a termelési folyamatok zavartalansága érdekében csak végső esetben kényszerülnek gazdasági szankciókat alkalmazni, illetve más beszerzési forrásokat keresni azon egyszerű oknál fogva, hogy az együttműködésben részt vevők valamennyien *érdekeltek* a kooperáció zökkenőmentességében.

A végtermékorientált nagyvállalkozási formák egyesítik az adott végtermékcsoport létrehozásában és értékesítésében érdekelt termelővállalatokat, kutatóintézeteket, kereskedelmi, szállítási vállalatokat, innovációs bankokat, műszaki fejlesztő (engineering) vállalatokat. A végtermékorientált együttműködés megszervezésére feltételezésünk szerint konszern jellegű vagy valamilyen ahhoz hasonló szervezeti megoldás lenne a legalkalmasabb, de a jelenleg meglévő formák közül szóba jöhetne a gazdasági társasági forma alkalmazása is. Ez esetben a rendszerközpont annál a vállalatnál lenne, amelynek a legnagyobb a felelőssége és súlya az adott végtermékcsoport létrehozásában. Természetszerűen nem lenne indokolt, sőt értelmetlen lenne olyan vállalatok belépése ezen együttműködési formákba, amelyek nem tagjai valamely szállítói-továbbmegmunkálói kooperációs láncnak, illetve *háttéripar nélkül* közvetlenül a végső fogyasztási piacra termelnek.

A végtermékorientált nagyvállalkozói termelési együttműködések a végső fogyasztási piacon éles konkurenciaharcba bocsátkoznak egymással, ami azonban egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a termelői fogyasztás területén — ahogy azt a fejlett ipari országok tapasztalatai bizonyítják — koordinálják tevékenységük egy-egy meghatározott körét.[10]

2. *A nagyvállalkozói végtermékorientált fejlesztési együttműködés* tagjai lehetnek *egyrészt* az előzőleg tárgyalt termelési együttműködések, *másrészt* bármely más vállalat, amely érdekelt abban, hogy tevékenységének valamely pontján kapcsolódjon más vállalatok hasonló irányú — általában a termelékenység növelését célzó — törekvéseihez.

A hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy a stratégiai jellegű — a legkülönbözőbb ágazatokba tartozó és eltérő profilú vállalatok közreműködésével megvalósuló — fejlesztési együttműködések előtt nagy lehetőségek nyílnak. Az ilyen típusú együttműködés alkalmas a külpiaci stratégia összehangolására, illetve a fejleszté-

[8] Ilyen rugalmas *együttműködési formák* lehetnek: az önálló jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaság, a jogi személyiség nélküli egyesülés, betéti társulás, a korlátolt felelősségű társaság, a részvénytársaság. Esetleg a későbbiekben mérlegelhető a konzorcium vagy konszern típusú együttműködések lehetősége is.

[9] Ezt a körülményt a magyar mezőgazdasági szakemberek már több évtizede felismerték. Létrehozták a termelési rendszereket, melyeknek alapvető jellemzője, hogy a kutató-fejlesztő tevékenység és a tömegszerű árutermelés szervezetileg *elválik*, ugyanakkor sajátosan össze is *kapcsolódik*.

[10] A hazai gyakorlat számára is értékes és megszívlelendő tapasztalatokat ismertet Marosi Miklós [12] könyve.

sek koordinálására a különböző nagyvállalkozói rendszereket egyaránt érintő kérdésekben (például közös szervizhálózat, közös kutatóbázis kiépítése, az infrastruktúra koordinált fejlesztése egy-egy adott régióban stb.). Ennek kapcsán érdemes lenne jobban odafigyelni az 1980-ban létrehozott Dunántúli, Észak-magyarországi, Kelet-magyarországi és Budapesti Termelékenységi Társulások tapasztalataira, problémáira és a kibontakozásukat gátló körülményekre, mivel eredeti célkitűzéseik szerint ezek a társulások a korszerű fejlesztési együttműködésekben rejlő lehetőségeket kívánták kiaknázni.

A kisvállalkozói szint szintén szilárd szervezeti keretekre épül. *Kisvállalkozó termelőegység* alatt olyan szervezeti formát értek, amely már ma is vagy potenciálisan a jövőben *kisvállalkozói* jelleggel működhet. Ide sorolható például a vállalati gazdasági munkaközösség, a gazdasági munkaközösség, a minőségi kör, az autonóm munkacsoport, a brigád, a kisvállalat, a leányvállalat, a szerződéses üzemeltetésű egység, a kisszövetkezet, a polgárjogi társaság, a szakcsoport, a melléküzemág, a kisiparosok, az ipartelepek, a gyáregység, az üzemegység, a telephely stb.

Egy meghatározott termelőegység által előállított részterméknek (szerkezeti elem, alkatrész, alapanyag stb.) a kisvállalkozói szinten a hasonló típusú termékfajtát előállító konkurens termelőegységekkel kell szembenéznie (és nem a végtermékpiacon megjelenő nagyvállalkozókkal). A termelőnek saját jól felfogott érdeke azonban azt diktálja, hogy a harc mellett — a kisvállalkozói versenypiac erőviszonyainak figyelembevételével — fejlesztési együttműködést alakítson ki az együttműködésben érdekelt más kisvállalkozókkal. A kisvállalkozói együttműködés számára a magyar mezőgazdaságban kitűnő keretet nyújtanak az iparszerű termelési rendszerek.[11]

Az állami vállalatok termelőegységei számára ugyanakkor alapvető szabály, hogy a kisvállalkozói együttműködés keretében megvalósuló taktikai jellegű fejlesztések semmilyen formában nem zavarhatják meg a *saját* „anyavállalatuk" által kitűzött stratégiai célok megvalósulását. Mint a vertikális termelési kooperációs lánc láncszemeinek, a vállalatok keretében működő kisvállalkozásoknak elő kell állítaniuk a végtermék létrehozásához szükséges termékmennyiséget, méghozzá a technológiai előírásokban meghatározott paraméterekkel és meghatározott ütemezés szerint.

Az együttműködési rendszerek bonyolult „kettős" hatásmechanizmusa tehát *a vállalatok között az együttműködés erősítését, azok (kisvállalkozói) termelőegységei között viszont a konkurencia kibontakozását hivatott szolgálni.* A versenypiac megszerzésében azért kell a kisvállalkozói szintre tennünk a hangsúlyt, mert *erőteljes verseny csak ott bontakozhat ki, ahol nagyszámú konkurens lép fel egymással szemben.* Ez az utóbbi követelmény azonban hazánkban csak kisvállalkozói szinten érvényesíthető. Feladatunk tehát a nagyvállalkozói szállítói, továbbmegmunkálói piac és a kisvállalkozói versenypiac erővonalainak *szétválasztása* s ezzel a kisvállalkozói konkurencia kibontakoztatása, ami azonban a későbbiekben — éppen a verseny kényszerítő erejére alapozva — minden bizonnyal létrehozza a részmérékorientált kisvállalkozói társulásokat, vagyis életre hívja a kooperatív elemet is a kisvállalkozások körében. Így lehetne biztosítani a nagyüzemi termelés és a kisvállalkozói tevékenység összehangolását, ami már önmagában is nagymértékben növelné a *nagyüzemi termelés biztonságát.*

A nagyvállalkozói együttműködések és a kisvállalkozói versenypiac hatékony működésének és összehangolásának alapvető feltétele *a differenciált központi szabályozás.* A szabályozás „tárgyának" nem az egyes vállalatnak, illetve kisvállalkozói termelőegységnek kellene lennie, *hanem azok aggregátumának,* vagyis a nagy-

[11] A termelési rendszerekről teljes körű áttekintést ad Fekete Ferenc és Sebestyén Katalin cikke [3].

és kisvállalkozási rendszernek. A nagyvállalkozások esetében *végtermékorientált* szabályozásra van szükség,[12] míg a kisvállalkozások vonatkozásában *résztermékorientált* szabályozás a célszerű. *Nem szabad megengedni, hogy a központi szabályozás az egyes szervezetekre összpontosítson, s ezzel szétforgácsolja a fejlesztési koordináció és a termelési kooperáció erővonalait, autarch érdekek érvényesítésére ösztönözze és kényszerítse a vállalatokat.*

A vállalat helye a megkettőződött ipari struktúrában és a kettős érdekstruktúra összehangolása

Az ipari struktúrában kívánatos változások, s ezzel együtt a rugalmas vállalkozási rendszerek kialakulása elkerülhetetlenné teszi a vállalat fogalmának újraértékelését.[13]

A korszerű vállalat — legalábbis a fejlett ipari országokban — valójában már nem tekinthető vállalatnak a szó hagyományos értelmében, hanem inkább a *belső és külső vállalkozások összehangolt rendszerének minősíthető.* Az együttműködő felek szemében ilyen feltételek között a szervezeti hovatartozás veszít jelentőségéből, és az *érdekazonosságok*, illetve érdekkülönbségek kérdései kerülnek előtérbe. Ezek tisztázása és a szervezeti viszonyokkal való összehangolása azonban korántsem egyszerű feladat. Egy *adott* vállalat zavartalan működését az együttműködési rendszer egészét átfogó *végtermékorientált* érdekstruktúra biztosíthatja csak. Ez azt jelenti, hogy egy jól működő végtermékorientált érdekstruktúrában számtalan egymástól szervezetileg független vállalat minden termelőegységében egyaránt megteremtik a végtermék létrehozásához szükséges termelési feltételeket (műszaki normák, technológiai előírások stb.), és pontosan betartanak minden szükséges előírást.

Ezzel szemben ugyanezen vállalat *egy adott* termelőegységének *fejlesztési* érdeke már nem a kooperációs lánc egészének (végtermékorientált) érdekstruktúrájához kapcsolódik. Ennek oka kézenfekvő. Az egyik vagy másik termelőegységben végrehajtott fejlesztés eredményeképpen előállított *többlettermékre* ugyanis egy jól szervezett és jól működő kooperációs láncnak nincs és nem is lehet szüksége. (Feltéve persze, ha *jól szervezett* vállalatról van szó és a vállalat nem hiánygazdaságban működik.)

Így tehát a szervezeten belül megjelenik az egyes termelési egységek sajátos „kisvállalkozói" érdeke, amely az általa előállított *résztermék* fejlesztéséhez kapcsolódik. Ez a sajátos érdekstruktúra már nem a saját vállalati kooperációs rendszerhez, hanem más *külső* — hasonló terméket előállító — vagy konvertálható kapacitással rendelkező — vállalkozói egységek érdekstruktúrájához kötődik. Pontosabban fogalmazva: olyan külső, idegen termelési egységekhez, amelyek érdekeltek, tehát hajlandók, ugyanakkor képesek is az együttműködés során megteremteni *az eszközátcsoportosítás, a közös hitelfelvétel, a koordinált kutatás és fejlesztés, a kísérleti bevezetés feltételeit* és ezzel együtt a többlettermék *piaci értékesítésének* lehetőségét.

A hazai vállalati kutatások és a fejlett ipari országok tapasztalatai azt mutatják, hogy három egyenrangú szakembercsoport gondosan megszervezett együttmű-

[12] Ennek az elvnek megfelel az *általános forgalmi adó*, amely már nem a tevékenységhez, hanem a *végtermékhez* kötődik. *A jövedelmet tehát nem a termelés, hanem a végső fogyasztás szférájában vonja el.* Az adót így a végső felhasználónak kell megfizetnie.

[13] Ezt a követelményt Sárközy Tamás a gazdasági jog nyelvén fogalmazta meg, megjelölve a korszerű együttműködési rendszerek (vállalatcsoportosulások) kialakításának két alapvető irányát [15], [16].

ködésében jelölhető meg a kettős vállalati érdekstruktúra hatékony összehangolásának alapvető feltétele.

Az *operatív szakember* a vállalat gerince, aki nélkül nincs korszerűen vezetett eredményes vállalat. Biztos sikerre számíthat a vállalat, amely — írja Peters és Waterman a „A siker nyomában" c. könyvükben — rájuk bízza a nyereség elérésének a módját, a dolgok végrehajtásának és a szervezet mozgósításának nehéz művészetét.

Az *elemző szakember* a vállalat esze, aki nélkül nincs stabil vállalat, nincs jól előkészített, megalapozott vállalkozás. A racionalitást helyezi előtérbe, elemző készsége igen fejlett, jó előre jelzi az indokolatlan kockázat veszélyét.

A *kreatív szakember* a vállalat szíve, aki nélkül nincs mobilitás, nincs előrelépés, nincs fejlődés. Ők a nehéz emberek, akiknek a legtöbbet kell harcolniuk és akiket a vezetők rendszerint a pokolba kívánnak, de kiemelkedő szerepük van a vállalat stratégiájának meghatározásában és piacpolitikájának kialakításában.

Az a vállalat, amelynél a három csoport közül valamelyik túlsúlyba kerül, az indokoltnál nagyobb hatáskörhöz jut — *vesztésre ítéltetett.* Sikerre csak abban az esetben számíthat, ha az említett három csoport egészséges arányban képviselteti magát az érdekstruktúrában.

A vállalat sikere ezért végül is *az interperszonális szakembereken*[14] múlik. Az interperszonális szakemberek — legyenek bár menedzserek, szervezők vagy társadalmi munkások — sajátos emberi értékeik alapján képesek *összehangolni* a három csoport munkáját, feloldani a konfliktushelyzeteket, kialakítani az egyensúlyt a három — egymással sok tekintetben szembenálló, egymást keresztező törekvés között. A nagyvállalkozói és a kisvállalkozói szint összekapcsolódását, a különböző beállítottságú szakemberek szerepét egy ábrán is célszerű szemléltetni. Az ábrán látható két irányban nyitott rendszermodell közel 70 sikeres amerikai nagyvállalat tapasztalatai alapján készült.

A kisvállalkozói együttműködések kialakításának lehetősége

A társulások funkciói és létrejöttük feltételei

A kisvállalkozói együttműködések (továbbiakban: *társulások*) létrehozásának csak akkor van értelme, ha a vállalati termelőegységek (mint kisvállalkozások) önállósága soha semmilyen körülmények között nem zavarja és nem veszélyezteti a vállalati stratégiai célok megvalósulását, a vállalati gazdálkodás hatékonyságát. Az alapvető kérdés tehát a következő: a termelőegységek fokozott önállósága tovább nehezíti-e a vállalatok amúgy is nehéz helyzetét, vagy éppen ellenkezőleg, segít megoldani a problémákat?

Válaszképpen hivatkozhatnánk a fejlett ipari országok egyértelműen pozitív tapasztalataira, de nem kell ilyen messzire mennünk. A magyar mezőgazdaság az említett kérdésre ugyanis úgy adott választ, hogy a kérdés megfogalmazására szinte sor sem került.[15] Jogosnak tűnik tehát az a feltételezés, hogy az ipar állami vállalatainál csupán (vagy elsősorban) a merev, művi, adminisztratív intézményi rendszer szülte problémáról van szó, sőt ennél tovább lehet menni. Nincs kizárva,

[14] Az interperszonális szakemberek nem képviselnek külön kategóriát, mivel „hivatalosan" a felsorolt három csoport valamelyikéhez tartoznak, ezen túlmenően azonban néhány sajátos személyiségjeggyel is rendelkeznek (vitakészség, kapcsolatteremtő- és kompromisszumkészség, jó emberismeret, pszichológiai érzék, verbális intelligencia stb.).

[15] Lásd részletesen — többek között — Márton János [13], valamint Gönczi Iván [5] könyvét.

A nagyvállalkozói és a kisvállalkozói szint kapcsolódása a vállalati szervezetben

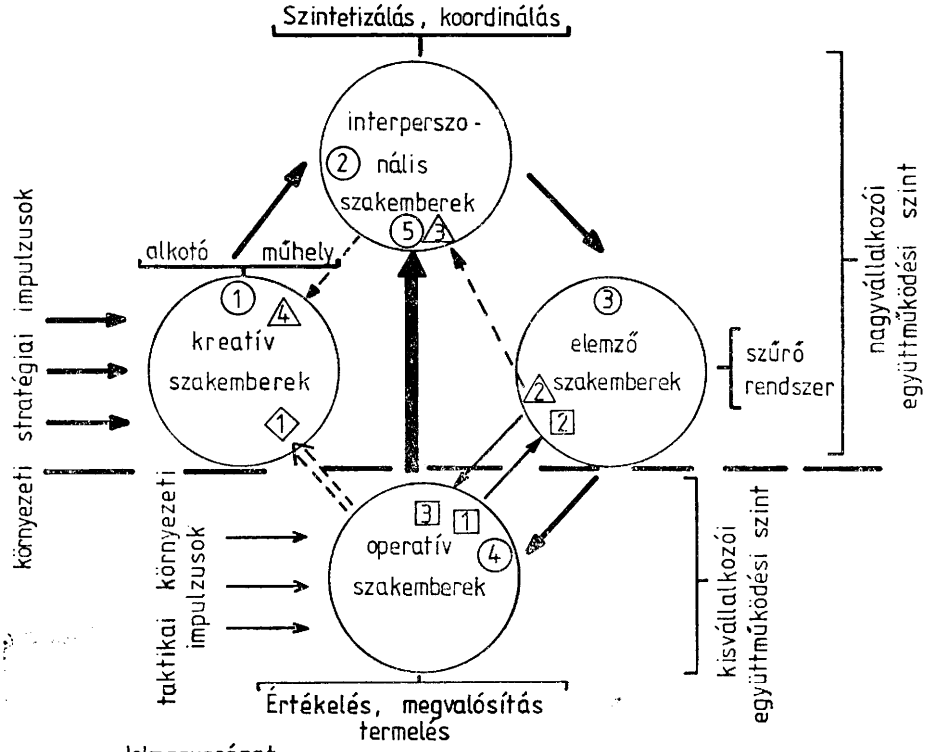

Jelmagyarázat:

A stratégiai jellegű környezeti impulzusokra válaszul új megoldások születnek ①; Megvizsgálják összhangban van-e a vállalati üzletpolitika célrendszerével ②; Felülvizsgálják, ellenőrzik a feltételeket ③; Megkezdik a megvalósítást ④; Beépítik a vállalat stratégiai struktúrájába ⑤.

A taktikai jellegű környezeti impulzusok hatására az operatív szakemberek intézkedéseket dolgoznak ki [1]; Továbbítják ellenőrzés és a feltételek értékelése céljából [2]; Ezt követően haladék nélkül megvalósítják [3].

Ezzel egyidőben a taktikai fejlesztési-termelési jellegü intézkedések értékelése és ellenőrzése után △2; Összegezik a továbbgyürűző hatásokat △3; Véglegesen beépítik a vállalat "stratégiai struktúrájába △4.

Visszajelzés a piaci fogadtatásról, a műszaki és gazdasági paraméterekről ◇1.

hogy a kisvállalkozói társulások létrehozása már önmagában elegendő lesz ahhoz, hogy a *verseny kényszerítő erejétől vezérelt hatékony fejlesztési együttműködések nyomán* megszűnjenek a „szűk keresztmetszetek" a nagyüzemi termelésben.

Ehhez azonban négy alapvető problémát kell megoldani:

— Ki kell alakítani a kisvállalkozói *társulások* hatékony szervezeti kereteit.

— A reménybeli kisvállalkozások egy része a szocialista szektor vállalati keretei között található, más részük viszont önálló magánvállalkozás, ami a gyakorlatban megnehezíti *együttes* részvételüket a kisvállalkozói társulásokban. E helyzet megválasztásához le kell számolni tehát a vállalatvezetők fejében élő előítéletekkel, valamint a diszkriminatív hatósági, gazdasági és jogi elbírálás gyakorlatával.

— A vállalat keretei között főmunkaidőben és főmunkaidőn kívül működő munkaszervezetek jelenlegi formájukban nem alkalmasak kisvállalkozói tevékenységre, sajátos vonásaik miatt szinte megoldhatatlannak tűnik jogi, gazdasági és technikai összekapcsolásuk a korszerű kisvállalkozói társulások keretében. A feladat tehát a munkaszervezetek olyan átalakítása, hogy alkalmassá váljanak a vállalkozásra és a kisvállalkozói együttműködésre.

— A kisvállalkozói társulások hatékonysága elsősorban attól függ, hogy mennyire sikerül előteremteni a fejlesztésekhez szükséges pénzt. Ebből a szempontból meghatározó szerepe lehet a magántőke bevonásának. Ennek többféle módja képzelhető el. Ha a kis- és középvállalatok nem bocsáthatnának ki részvényt vagy részjegyet — írja Ligeti Sándor — a tőzsdén kívüli értékpapírpiacot kötvények kibocsátásával, forgalmazásával is létre lehetne hozni.[16] A jelenlegi kötvénypiactól az új piac abban különbözne, hogy itt nem érvényesülne az állami garancia, ezzel szemben a kis- és középvállalatok tevékenységében rejlő nagyobb kockázatot magasabb kamat ellensúlyozná. *Kisvállalkozói körben a „drágább" tőke iránt is van kereslet*, amit a többi között az bizonyít, hogy egyes kisvállalkozók uzsorakamatra is hajlandók hitelt igénybe venni.

A társulások technikai, gazdasági, illetve jogi jellemzőinek kialakítása során abból kell kiindulni, hogy a kisvállalkozói társulás — hasonlóan a mezőgazdasági termelési rendszerekhez — kisvállalkozói termelőegységek közötti kooperációs szervezet. Ennek a kooperációs szervezetnek gazdasági-jogi kerete lehet *gazdasági társaság*, de működhet *kétoldalú együttműködés* vagy *közös vállalat* formájában is. A kisvállalkozói társulást létrehozó termelőegységek (vállalati belső kisvállalkozások esetében) megőrzik szilárd szervezeti kapcsolataikat saját vállalatukkal, illetve (magánvállalkozás esetében) fenntartják önállóságukat.

A társulások résztermékorientált jellegéből következik, hogy *a vállalatok nem egész tevékenységükkel, hanem annak csak egy meghatározott részével, egy meghatározott résztermékét előállító termelőegységükkel kapcsolódnak az adott kisvállalkozói együttműködéshez.*

Célszerű lenne, ha a leghatékonyabb „anyavállalat" kisvállalkozói egysége vállalná a *rendszerközpont* szerepét. A rendszerközpont a közös vállalatot alkotó kisvállalkozói társulásban maga is vállalat. A többi kisvállalkozói társulási formában viszont *vállalatszerű* szervezetként kell működnie.[17]

Tekintsük át röviden, hogy milyen egyeztető feladatokat kell ellátniuk a rendszerközpontoknak a társulások fejlesztési tevékenysége során!

Ha a fejlesztés során *nem növekszik* az előállított termékek mennyisége, *de csökkennek* az előállítási költségek, akkor a rendszerközpont koordinatív funkciója lehet például:

— Kutatás és fejlesztés, valamint az ide kapcsolódó oktatás és szaktanácsadás.

— Hitelkérelmek benyújtása, pénzügyi források biztosítása.

— Termelőeszköz-beszerzés, gyártás, illetve használatra való előkészítésük.

[16] Ligeti Sándor az értékpapírpiac magyarországi alkalmazására vonatkozó következtetéseit angliai tapasztalatok figyelembevételével dolgozta ki [11].

[17] A nagyvállalkozói és a kisvállalkozói rendszerközpontok működésének részletes ismertetését [8] könyvem 6. és 7. fejezete tartalmazza.

— Gépjavítás, szerelés, diagnosztika, korrózióvédelem.

— Az alkatrészellátás koordinálása, konszignációs raktárak létesítése, konvertálható termékkészletek nyilvántartása, műszaki szolgáltatások.

— A mellék- és hulladéktermékek feldolgozására közös vállalkozás létrehozása.

Ha a fejlesztés során növekszik az előállított termékek mennyisége, akkor a rendszerközpont koordinatív funkciói tovább bővülhetnek a következőkkel:

— A rendszerközpont kezdeményezi a termelési szerkezet korszerűsítését, melynek során közös megegyezéssel leállítják az alacsony hatékonyságú gyártást, miközben helyébe lép a fejlesztés eredményeképpen előállított többlettermék. (Feltehetően a korábbinál kedvezőbb áron.)

— Ha a többlettermék mennyisége meghaladja az „anyavállalatok" igényeit, a rendszerközpont külső piacot keres.

— Gondoskodik a többlettermék előállításához szükséges anyagbeszerzésről.

A kisvállalkozói egységek összekapcsolása

A kisvállalkozói szervezetek integrálása[18], a nagyvállalattal való együttműködésének kialakítása az önálló *magánvállalkozások*[19] esetében a legegyszerűbb feladat, hiszen a magánvállalkozásokat együttműködésre ösztönzi egy sor körülmény. Az anyavállalatok ugyanis rendelkezésre bocsátják a hiánycikknek számító nyersanyagokat és megteremtik a folyamatos munka feltételeit. Az együttműködés révén a kisvállalkozások stabil, teljes kapacitáskihasználást biztosító megrendelésekhez jutnak, növekszik a létbiztonságuk. A vállalati kooperáció révén új szakismeretekre tehetnek szert. Jogvédelemben részesülhetnek, esetleg könnyebben kaphatnak hitelt, és az anyavállalat közreműködése megkönnyíti számukra az importgépek beszerzését is.

A kapcsolat az anyavállalat számára is vonzó lehet. A kisvállalkozók szakmai tudása átlagon felüli, árajánlataik általában kedvezőek, szervezettségük, szorgalmuk, munkafegyelmük nem egyszer figyelemre méltó, s ami talán a legfontosabb: rugalmas, bürokráciamentes hozzáállásuk nehéz és váratlan helyzetekben „életmentő" lehet. A nagyvállalatok megfiatalításában, belső vérkeringésük fenntartásában is szerepet kaphatnak a kisvállalkozók. Magabiztosságuk, döntési készségük, kreativitásuk, tájékozottságuk komoly hozzájárulást jelenthet a hagyományos vállalati keretek között működő munkaszervezetek fejlődéséhez.

Nem szorul külön bizonyításra, hogy a jelenlegi közel 17 milliárdos kisvállalkozói közreműködés a vállalati termelésben sokszorosára növelhető, s ami a legfontosabb: nagymértékben javítható az együttműködés hatékonysága, a kölcsönös előnyök és lehetőségek kihasználásának foka.

Külön kérdéseket vet fel a szilárd szervezeti keretek között működő és viszonylag vagy teljesen önálló termelőegységek (kis- és középvállalatok, ipartelepek, üzemegységek, leányvállalatok stb.) részvétele a kisvállalkozói társulásokban. A hatékony fejlesztési vagy termelési együttműködések kialakításának alapvető feltétele, hogy a többletnyereséget ne vonja el valamely vállalati központ, hanem az teljes egészében a taktikai fejlesztést kezdeményező, illetve végrehajtó termelőegységnél maradjon. (Természetesen megosztva a közreműködő külső kisvállalkozókkal.) Hitelek felvétele és különféle szolgáltatások igénybevétele céljából jogot kell biztosítani arra, hogy a társulás részeként a kisvállalkozások önálló kapcsolatot létesíthessenek például innovációs bankokkal, engineering vállalatokkal stb., bele-

[18] Az egyéni kisvállalkozások problematikáját Koi Ferenc, a KIOSZ főosztályvezetője részletesen elemezte tanulmányában [9], amelyhez több figyelemreméltó hozzászólás érkezett.

[19] A nyugati szakirodalom a bolygóvállalat kifejezést használja.

értve a külföldi cégeket is. Ez a kapcsolatfelvétel azonban kizárólag az adott fejlesztési társulás nevében és közreműködésével történhet.

Lényegesen nagyobb gondot jelent *a vállalati belső munkaszervezetek* integrálódása, tekintve, hogy a túlórabrigádként működő vállalati gazdasági munkaközösségek sem nevezhetők vállalkozásnak. Ezek sem szervezeti autonómiával, sem tőkével nem rendelkeznek, az átlagosnál jobb szervezési és ellátási feltételek mellett tehát csupán munkaerejüket „kockáztatják". Legény legyen a talpán, aki képes arra, hogy érdemben mérlegelje a vállalatok keretein belül jelenleg működő, illetve majdan kifejlesztendő munkaszervezetek előnyeit és hátrányait abból a szempontból, hogy melyik milyen mértékben növeli a vállalat egészének szervezettségi színvonalát és a termelés hatékonyságát.

A kép ugyanis meglehetősen tarka. A főmunkaidőben működő csoportok közül a „licit"-csoportok az üzleti szellemű gazdálkodást, a szocialista brigádok a társadalmi tudat fejlesztését és a politikai tevékenységet, a minőségi körök a technológiafejlesztést, értékelemzést, termékszelekciót, az autonóm munkacsoportok az önmegvalósítást, a leányvállalatok és költségtérítési rendszerek a pénzügyi hatékonyságot, s vele együtt a precíz nyilvántartást, könyvelést részesítik előnyben tevékenységük során. Ugyanakkor minden felsorolt szervezeti formára érvényes, hogy tagjaik a munkaidő után a vállalati gazdasági munkaközösségekben keresik meg azt a pénzt, amit egyébként főmunkaidőben kellene megkapniuk. Nem szorul külön részletezésre, hogy a különböző szervezeti megoldások efféle „szakosodása" milyen veszélyeket rejt magában. A megoldás önmagától kínálkozik: a felsorolt, egyaránt fontos tevékenységi irányoknak, törekvéseknek és feladatoknak *egyidejűleg* minden vállalati részegységben érvényesülniük kell.

Ehhez azonban meg kell találnunk integrálódásuk meghatározó tényezőjét. Bármennyire eltérnek is a felsorolt szervezeti megoldásokhoz kapcsolódó törekvések, van egy közös jellemzőjük: nevezetesen az, hogy valamennyi a *munkás önirányító képességeit kihasználó munkaszervezési formát követel.*

Úgy vélem, ez a probléma lényege. A végső cél mindenképpen az, hogy a vállalatok keretein belül *főmunkaidőben* működjön olyan korszerű kisvállalkozói munkaszervezet, amelyben *a korszerű munkaszervezet jegyei és a munkás önirányító képességét* kihasználó munkaszervezési módszerek egyszerre érvényesülnek.

Kísérletek és elképzelések az új típusú vállalati együttműködés kialakítására

Mint a tudomány és a gyakorlat viszonyában annyiszor, a gyakorlat emberei, az irányítószervek és a vállalatok szakemberei hamarább ismerték fel a korszerű, rugalmas, nagy együttműködési rendszerek létrehozásának a szükségességét, mint a tudomány képviselői. Ezt két kísérlet példájával igazolom.

Az egyik jövőbe mutató kezdeményezés a Dunántúli Termelékenységi Társulás megalakítása volt 1980-ban. (Ugyancsak 1980-ban hozták létre az Észak-magyarországi, a Kelet-magyarországi, valamint a Budapesti Termelékenységi Társulásokat.)

A Dunántúli Termelékenységi Társulásban egy sor kohászati és gépipari vállalat mellett hőerőművek, vegyipari vállalatok, kutató- és szervezőintézetek, valamint a Veszprémi Nehézipari Egyetem is részt vett. A gyakorlat már bizonyította a speciális alkatrészek gyártása, gépek javítása, anyagok tárolása, a karbantartás területén létrejött együttműködés hasznosságát. A termelékenységi társulás az eddigi spontán folyamatok szervezett kereteit teremtette meg és fejleszti tovább, *főleg a szellemi javak cseréjének előmozdításával.* A társulásban mód nyílt a *bányászati és vegyipari vállalatok fokozott együttműködésére a különböző gépjavítások,*

a raktározás, a készletgazdálkodás területén. A bányák és az erőművek közötti kapcsolat kialakításánál igénybe vették a MÁV segítségét is, így a rakodásnál számottevő beruházási és munkaerő-megtakarítást értek el. Különösen a Dunai Vasmű és a Székesfehérvári Könnyűfémmű *együttműködése* volt hatékony. Ez a kapcsolat a *hengerlési technológia területén* továbbfejleszthető. A különböző tárcákhoz tartozó vállalatok között a termelési kapcsolatok során kialakult együttműködés jobb megszervezése, egymás érdekeinek és lehetőségeinek fokozott figyelembevétele addig nem sejtett termelékenységnövelő megoldások felszínre kerülését segítette elő.

Nem kevésbé meggyőző az eltérő népgazdasági ágakba tartozó vállalatok konvertálható készleteinek egységes nyilvántartási rendszere, amely 1979-ben jött létre. Ennek célja, hogy segítsen azokon, akik hiánnyal küzdenek. A rendszert létrehozó vállalatok a kezdeti sikereken felbuzdulva hamarosan azt tűzték ki célul, hogy ezen keretekben kis tételeket is cserélni lehessen. Természetesen elsősorban azok részesülhetnek segítségben, akik hasonló esetben szívesen nyújtanak viszontsegítséget. Kezdetben ugyanis főként abból származtak gondok, hogy az érdekeltek vagy csak adni, vagy csak kapni szerettek volna. Olyan partnereket kellett tehát keresni, akik adni és kapni *is* akartak. Eleinte csak 10-15 ilyen vállalatot találtak. Az indulásnál 650-700 féle anyagot vontak be a rendszerbe, de második lépésben már hat-hétezer cikkelem egységes nyilvántartását tervezték.

A végtermék-orientált termelési együttműködés példája lehetne — megvalósulás esetén — a feldolgozó ipar, a bútoripar és a kereskedelem együttműködése. (A részletes tervezetet még a Könnyűipari Szervező Intézet dolgozta ki a Belkereskedelmi Minisztérium és a MÉM szakembereinek közreműködésével a hetvenes évek második felében.) Az együttműködés lehetőségére és szükségességére utalnak a következő tények. A fűrészüzemek a bútoripari vállalatok hatszáz telephelyével állnak összeköttetésben. A bútoripari rekonstrukció már eddig is több milliárdba került, de a szervezeti széttagoltság, a funkcionális érdekazonosság hiánya miatt a bútoriparban a helyzet lényegesen rosszabb, mint bármikor korábban. Elgondolkoztató, hogy a rekonstrukciós erőfeszítések ellenére nő az önköltség, a minőség pedig jelentős mértékben romlik. Nem vesszük tudomásul, hogy egy integrált ipari rendszerben a bútoripar *egymagában* nem lehet képes megoldani a gondokat, mivel a szakosodás és a kooperáció hatékony formáinak kialakítása nem képzelhető el a fafeldolgozó ipar és a kereskedelem végtermék-orientált nagyvállalkozói rendszereinek kialakítása és e rendszerek közötti együttműködés megteremtése nélkül. A tárgyi és folyamatszakosodás nélkül nem lehetséges korszerű technológia, automatizált termelés, minőségjavítás és költségcsökkenés. Így a koncentrált alkatrészgyártás és a technológiai szakosítás sokat enyhíthetne a gondokon. Ha a fűrésztelepeken szárítanák a fát és készítenék az alkatrészeket — a tipizálás és a szabványosítás normáinak az egész rendszerre kiterjedő érvényesítésével —, a bútorgyárak feladata csak az összeállítás és a felületkezelés lenne. Ez a korszerű együttműködési rendszer mára már minden fejlett ipari országban kialakult, még az egymással éles konkurenciaharcban álló tőkés cégek között is, hazánkban azonban még nincs jele a meghonosodásának.

★

A Minisztertanács munkaprogramja az MSZMP KB 1987. július 2-i állásfoglalásából kiindulva megjelölte a gazdasági-társadalmi kibontakozás alapvető feltételét: a gazdasági reformfolyamat széles körű kibontakozását. Ennek keretében többek között fejleszteni kell a nagy és kisüzemek közötti munkamegosztást és együttműködést, meg kell teremteni a társulások hatékony tevékenységének feltételeit,

s fel kell számolni az egyes szektorok vállalkozási feltételeiben fennálló különbségeket és a káros monopolhelyzeteket. E feladat megoldása során *egyidejűleg* kell törekedni az új típusú együttműködések kibontakoztatására nagyvállalati szinten és a versenypiac feltételeinek megteremtésére kisvállalkozói szinten.

Hivatkozások

[1] *Brady, R.:* Tudományos forradalom a termelésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
[2] *Erdei Ferenc:* Üzemszervezési kérdések a szocialista mezőgazdasági nagyüzemekben. Akadémiai Kiadó, 1961.
[3] *Fekete Ferenc—Sebestyén Katalin:* A korszerű agrártermelési rendszerek közgazdasági tartalmáról és távlatairól. Közgazdasági Szemle, 1986. 5. sz.
[4] *Galbraith, K.:* Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
[5] *Gönczi Iván:* Üzemi rendszerek az iparosodó mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
[6] *Horváth Iván:* Ipari rendszerelmélet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
[7] *Horváth Iván:* Tyeorija indusztriálnih szisztyem. Progressz, Moszkva, 1977.
[8] *Horváth Iván:* Ipari rendszerek szervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
[9] *Koi Ferenc:* Integrálható-e az egyéni vállalkozás a fejlett szocializmus gazdaságába? Ötlet, 1986. június 19.
[10] *Ladó László:* Szervezéselmélet és módszertan. (3. bővített és átdolgozott kiadás.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[11] *Ligeti Sándor:* A tőzsdén kívüli értékpapírpiac és a tőzsdén be nem jegyzett értékpapírok piaca Angliában. Közgazdasági Szemle, 1987. 4. sz.
[12] *Marosi Miklós:* Japán vállalatok vezetése és szervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
[13] *Márton János:* Az integrálódó mezőgazdaság. Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1977.
[14] *Peters, Th., J.—Waterman, R. H.:* A siker nyomában. Kossuth Könyvkiadó—Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[15] *Sárközy Tamás:* Gazdaságpolitika, szervezetrendszer, jogpolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1987.
[16] *Sárközy Tamás:* A vállalatcsoportosulásokról. Verseny és Vállalkozás, 1986. 2. szám.

Nívódíj átadása

A *Belkereskedelmi Kutató Intézet* 1987-ben nívódíjat alapított, amelyet évente ítél oda annak a szerzőnek, aki a belkereskedelem témájában elméleti vagy gyakorlati szempontból a legfigyelemreméltóbb cikket publikálja lapunkban.

Az 1987. évi nívódíjat *Csató Tamás*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa kapta, „A belkereskedelem duális szerkezete című írásáért (megjelent a februári számban).

A tanulmány megállapítja, hogy hosszadalmas, szerves fejlődés eredményeként a fejlett tőkésországok belkereskedelmének olyan szerkezete alakult ki, amelyre egyaránt jellemző néhány nagyvállalat működése, s a forgalom zömét lebonyolító kisboltok és független kisboltosok sokasága. Ez utóbbiak nagy részarányát részben a kiskereskedelem szolgáltatás jellege magyarázza. E tényezők nem kötődnek a tőkés társadalmi formához, ennek ellenére a szocialista országokban, s így hazánkban sem regenerálódott a kiskereskedelem duális jellege, amit a szocialista átalakítás kezdeti időszakában jóformán máról holnapra felszámoltak. A kisméretű kiskereskedelem kibontakozását gátló mesterséges akadályok felszámolása a reformfolyamat lényeges alkotó eleme lehetne, hozzájárulhatna ahhoz, hogy a hiány és az akadozó kereskedelmi ellátás lakosságra nehezedő terhei mérséklődjenek.

A díjat *Práger László*, a Belkereskedelmi Kutató Intézet igazgatója és *Szabó Katalin*, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője adta át a szerzőnek, akinek ez úton is gratulál a szerkesztőség.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (338—341. l.)

NÉMETHI GÁBOR

Bizalomtorzítás

Ellenvélemény az előrejelzések szerepéről

Mind szélesebb körben válik elfogadottá az a fontos szerep, amit az előrejelzések játszanak (játszhatnak) a gazdaság működésében, a gazdasági fejlődés előmozdításában. Az általunk nem vagy alig befolyásolható jövőbeli folyamatok valószínűségi alapon történő leírása, döntéseink hosszú távú hatásainak elemzése, különféle fejlődési variánsok felvázolása, a jövő lehetőség határainak megismerése nélkül aligha képzelhető el dinamikus fejlődés, törésmentes haladás. A látszólag hirtelen feltornyosuló problémák idejekorán való előrejelzése és megelőzése távlatos gondolkodást, megalapozott jövőkutatási tevékenységet feltételez — népgazdasági és vállalati szinten egyaránt.

A népgazdasági előrejelzések szerepével foglalkozott Hüttl Antónia tanulmánya a Közgazdasági Szemle 1987. évi 9. számában.[1] Nem általában az előrejelzések fontosságát, felhasználhatóságát elemezte — áttételesen azért erről is szó esett —, hanem azt vizsgálta, hogy a nyilvánosságra hozott előrejelzések miképpen befolyásolják a gazdaság működését.

Nagy várakozással kezdtem a tanulmány olvasásába, hiszen ez a megközelítés valóban újszerű: a hazai szakirodalomban jobbára csak utalások történnek az előrejelzések aktív szerepére. Várakozásom — sajnos — csalódásba fordult: a tanulmány következtetései számomra elfogadhatatlanok.

A következőkben megkísérlem sorra venni a tanulmány azon tételeit, amelyeket hibásnak tartok. Remélem, ezen az úton — követve az eredeti tanulmány gondolat menetét — sikerül az előrejelzések valódi szerepét, felhasználásuk igazi lehetőségeit is megmutatni.

Az előrejelzések nyilvánosságra hozatala befolyásolja a gazdaság működését, ám ez nem „a gazdaságirányítás jobb módszertani felkészültségén, nagyobb áttekintő képességén, szélesebb körű informáltságán alapul".[2] A rosszul sikerült, szűk látókörű előrejelzéseknek is van befolyásoló erejük — legalábbis amíg bíznak ezekben. (A bizalom elvesztésének lehetőségére egyébként a későbbiekben történik utalás, a hangsúly azonban nem ezen van, noha jelentőségét szerintem aligha lehet túlbecsülni.) Kétségeket támaszt a tanulmány, amikor szerzője a központi irányítás intézményeinek feltétlenül nagyobb áttekintőképességet, jobb módszertani felkészültséget tulajdonít. Véleményem szerint a kutatóintézetekben és a vállalatoknál is sok jól felkészült, széles látókörű szakember dolgozik: s ha létezik is a különböző intézménytípusok szakembereinek képzettsége között különbség, kívánatos annak felszámolása, s nem szabad erre gazdaságirányítási eszközöket alapozni. Aligha „irreális követelmény (ti. az átlagos döntéshozótól) ... megkövetelni, hogy az is mérlegelje, a többi döntéshozó stratégiai halmazát hogyan módosítja az ő magatartására való várakozás"[3], azaz, hogy átgondolja azt, vállalatának tervezett tevékenységére várhatóan hogyan reagálnak majd a kooperáló, illetve a versenytárs vállalatok. Véleményem szerint az önálló vállalatok piaci alkalmazkodása másként elképzelhetetlen.

[1] Hüttl Antónia: Egy kihasználatlan lehetőség: az előrejelzések szerepe a gazdaságirányításban. Közgazdasági Szemle, 1987. 9. sz.

[2] Uo. 1045. l.

[3] Uo. 1047. l.

Dr. Némethi Gábor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

Nagy eltérés van azonban — ez nem vitatható — az informáltságban: az információhiány valóban kizárja az előrejelzés-készítés lehetőségét. Nem tekinthetünk el tehát az információ-beszerzés korlátaitól: ha a tiszta elméletél is ezzel az egyszerűsítő feltételezéssel, a gyakorlati alkalmazás során mindenféleképpen számolni kell a rendelkezésre álló információk korlátozott mennyiségével és minőségével. Egyébként, ha feltételeznénk az információ korlátlan elérhetőségét, akkor megkerülhetővé válna a központi előrejelzés: ki-ki elvégezhetné azt magának. (Más kérdés, hogy ez óriási össztársadalmi költségnövekedést eredményezne: a gazdasági ésszerűség ebben az esetben is egy olyan állapot kialakítását követelné, amelyben néhány — erre szakosodott — szervezet végzi az előrejelzést.) E feltételezés azonban — jelen viszonyaink között — teljességgel irreális. „A tömegtájékoztatási eszközökből ingyen beszerezhető minden lényeges információ"[4] feltételezése pedig egyenesen komolytalan. Sehol a világon nincs olyan tömegtájékoztatás, amely megfelelhetne ennek az abszurd követelménynek.

Az előrejelzéseket, prognózisokat többféleképpen csoportosítja a tanulmány. Nem hiszek a terminológiai viták gyakorlati hasznosságában, mégis úgy érzem, van helye az ellenvetéseknek, mert nem csupán a kategóriák neve, de tartalma is kifogásolható.

Így rögtön az első is: a „társadalmi prognózis", mely „nem azért ... társadalmi, mert a társadalmi folyamatok alakulását jelzi, hanem arra utal, hogy a prognózis teljesülése függ a prognózison alapuló döntésektől is".[5] Ez az elnevezés egyrészt önkényes, mert nem is utal arra, amit takar; másrészt félrevezető, hiszen a társadalmi folyamatok előrejelzését ezután sem leszünk képesek másképp nevezni.

Nem meggyőző a társadalmi előrejelzésre hozott példa sem: a gyermekvállalás nem racionális döntéshozatal — tudatos családtervezésnél sem az! Az ösztön, az érzelem szerepét természetesen kiegészíti a gondolkodás is, ám az, aki gyermeke megszületése, sőt fogantatása előtt arról elmélkedik, hogy milyen esélyei lesznek „a továbbtanulásban, az elhelyezkedésben"[6] — finoman fogalmazva nem tekinthető tipikusnak. Egyébként a várható születésszám előrejelzése alig hat a születések számára — már csak azért sem, mert nem közismert.

Más szempont szerint „tervezett és nem tervezett prognózisokról" esik szó, s „az utóbbi esetben a prognózisok készítői szándékaiktól függetlenül is hatnak az eseményekre".[7]

Úgy vélem, nem képzelhető el olyan prognózis, amely ne akarna hatni: ha eleve hatástalannak tartanák készítői, milyen célból készítenék el? Az előrejelzések a döntések előkészítését szolgálják: közvetlenül hatnak — legalábbis hathatnak, ha figyelembe veszik őket — a döntésekre; közvetve pedig a döntések következményeire. Saját teljesülésükre, beigazolódásukra egyébként a prognózisok, az előrejelzési eredmények közvetve hatnak, a lényeg az általuk láthatóvá tett feltételrendszer: ha ez meggyőző, a prognózisok hitele nő. (Engedtessék meg egy szélsőséges példa: az az előrejelzés, hogy *A* sokat nyer a lóversenyen, nem feltétlenül győzi meg őt arról, hogy érdemes nagy téttel játszania. Ha azonban megtudja, hogy ez az előrejelzés a zsokékkal történő megegyezésre alapozódik, feltehetően megnő a prognózisba vetett hite, így tétje, majd nyeresége is.)

Az előrejelzés egyébként mindig lehetőséghatárokat jelöl ki; a lehetőségek körét pedig értelemszerűen befolyásolja a hatásmechanizmus figyelembevétele is. A prognózisok hatásmechanizmusa viszont társadalomlélektani tényezőktől függ, s így meglehetősen bizonytalan. Kicsit kételkedem abban, hogy e tényezőket úgy

[4] Uo. 1046. l.
[5] Uo. 1047. l.
[6] Uo. 1047. l.
[7] Uo. 1047. l.

meg lehet ragadni, hogy az előrejelzés „megvalósulására" biztosan lehessen következtetni.

A korrekt, önigazoló és öncáfoló előrejelzések kategorizálása sem problémamentes. A tanulmány azt sugallja, hogy a korrekt prognózis, a jó előrejelzés pontosan teljesül: „jóságának", megbízhatóságának fokmérője a pontos bekövetkezés. Látnunk kell azonban, hogy még exogén tényezőkre vonatkozó előrejelzés esetén is lehet igen nagy a véletlenszerű eltérés — figyelembe nem vett tényezők, időközben megerősödött új hatások, vagy akár át nem gondolt összefüggések következtében. Ezt erősíti az öngerjesztő hatás is. Nagyon fontos azonban annak a kimondása: nem az eredményektől függ, hogy korrekt volt-e az előrejelzés. Egy előrejelzés megbízhatóságáról nem lehet elegendő visszamenőleg elmélkedni. Megbízható az előrejelzés, „ha olyan minőségű belső tartalommal rendelkezik, hogy lehetővé teszi a döntések, cselekvési programok optimális megalapozását, kialakítását, s következményeiben, hatásaiban a mindenkori adott környezeti feltételrendszerben a legjobban szolgálja a fejlődést vagy hárítja el a veszélyeket, s bekövetkezési valószínűsége nagy".[8]

Minden előrejelzés korrektségre, megbízhatóságra törekszik, hiszen minden előrejelzőnek tudnia kell, kedvező hatást csak ilyen előrejelzések nyilvánosságra hozatalától várhat; viszont kizárólag nyilvánosságra hozott előrejelzéstől remélhet egyáltalán hatást.

Minden előrejelzés vagy önigazoló, vagy öncáfoló karakterű — miközben korrektségre törekszik. Az egyik a teljesülésben, a másik a nem teljesülésben „érdekelt". Az önigazoló, illetve az öncáfoló előrejelzések nem szándékosan torzítottak, mégcsak nem is torzak, ha nem adják vissza tökéletesen a később kikristályosodó valóság képét. Ennél sokkal fontosabb, hogy szolgálják annak kialakulását. Az önbeteljesedő előrejelzések megjelenítő ereje hozzájárul a kívánt esemény bekövetkezéséhez, a deignózisok, öncáfoló előrejelzések falra festett ördöge pedig visszaretteníthet hibás döntések meghozatalától. Sohasem azt írják le az előrejelzések: mi lesz, csupán arra igyekeznek feleletet keresni: mi lehet, ha...?

Óriási jelentőségük van tehát az öncáfoló előrejelzéseknek is. Igaz, nem abban az értelemben, ahogy a fogalmat a szerző használja, tehát közzé nem tett, beigazolódó prognózisként.[9] Az ilyen „prognózis" valóban hatástalan, hiszen öncélú. Az öncáfoló prognózis azonban más: egy olyan közzétett prognózis, amely akkor éri el célját, ha nem teljesül; ha korrekt figyelmeztetése következtében elhárítható egy probléma, megelőzhető egy katasztrófa. Ez az előrejelzés is képes kooperatív viselkedésre serkenteni az egyes döntéshozókat, feltéve, hogy ezen az úton nagyobb az esély a válsághelyzet megszüntetésére.

Igennel válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy „hasznos-e, ha a gazdaság szereplői ismerik a központ által készített előrejelzéseket, és ezeket figyelembe veszik döntéseikben".[10] Ám nem csupán a központ számára hasznos, mint azt a tanulmány értelmezi, hiszen az előrejelző intézmény szempontjából vett hasznosság nem túl lényeges. Ami fontos, az a népgazdaság, a nemzet szempontja: ebben a vonatkozásban válnak hasznossá a közös gondolkodást elősegítő, az együttes cselekvést megalapozó előrejelzések; s válnak kedvezőbbé „az előrejelzések által terelt folyamatok ahhoz képest, mintha a döntéshozók egyéni várakozásokra alapozva döntenének".[11]

Végezetül a tanulmánynak azzal az érvelésével kívánok vitába szállni, amely szerint „a szándékosan torzított előrejelzések is igen hatásos eszköznek bizonyul-

[8] Besenyei Lajos—Gidai Erzsébet—Nováky Erzsébet: Előrejelzés — Megbízhatóság — Valóság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 61. l.

[9] Hüttl Antónia: I. m. 1050. l.

[10] Uo. 1050. l.

[11] Uo. 1050. l.

hatnak, ... (és) előfordulnak olyan helyzetek, amikor társadalmi szempontból kifejezetten előnyös az információk elhallgatása vagy tudatos torzítása".[12]

A szándékosan torzított előrejelzések valóban lehetnek hatásosak, ám a dolog természetéből fakadóan csupán negatív hatással járhatnak. Hiszen a szándékosan torzított előrejelzés valójában nem is előrejelzés, hanem információmonopóliumon alapuló megtévesztés (durvábban fogalmazva: csalás). Az előrejelzés felhasználóinak becsapása rövid távon szűk érdekcsoportnak akár előnyös is lehet, hosszabb távon és makroszinten azonban elkerülhetetlenül az ellentmondások kiéleződéséhez, az együttes eredmény csökkenéséhez vezet. Téves információkra csak téves döntéseket lehet alapozni. Az ily módon megrendített bizalom helyreállítása nagyon nehéz. Bizalom, őszinte együttműködési készség nélkül valódi kooperáció nem épülhet ki, enélkül pedig elképzelhetetlen az előrelépés.

Az, hogy a vállalatok manipulált információk adására éreznek késztetést[13], azt mutatja, hogy ez a kapcsolat már most sem törésmentes. Ez a magatartás az anarchiát erősíti, ezért a központi irányításnak arra kell törekednie, hogy olyan viszonyokat alakítson ki, amelyek nyilvánvalóvá teszik a közös érdekeket: azt, hogy csak korrekt információkra építve lehet olyan korrekt előrejelzéseket adni, melyek elősegítik a nehézségekből való kilábalást.

Semmiképpen sem elfogadható az esetlegesen manipulált információkra tudatosan manipulált előrejelzések készítésével válaszolni. Akkor sem lenne az, ha ezek hatásmechanizmusával tökéletesen tisztában lennénk. Ám nem vagyunk, így a manipulált előrejelzések egészen bizonyosan csak arra jók, hogy véglegesen szétzilálják a gazdaságot.

A szerző megkísérli eleve cáfolni az esetleges ellenérveket. Elfogadhatatlan gondolatmenet azonban az, hogy mivel a vállalati önállóság erősödése a gazdaságirányítás számára mind kevésbé teszi lehetővé „korlátlan beavatkozási eszközök" felhasználását, az új helyzetben torzított előrejelzésekkel kell törekedni a vállalatok befolyásolására.[14]

Az etikai ellenvetések súlyát nem csökkenti, hogy „a szavahihetőség megítélésében azonban erősen közrejátszanak a mindenkori társadalmi normák".[15] Nem hiszem, hogy jelenlegi társadalmi normáink kérdésesek lennének a szavahihetőség megítélésében. Egy irányító központ különösen nem engedheti meg magának, hogy kételkedjenek igazmondásában. (Utaltam már a bizalom elvesztésének veszélyeire.) Ha a normák erodálódása tapasztalati tény, akkor ez ellen inkább küzdeni kell — példamutatással is —, mint rövid távú haszon hiú reményében hozzájárulni lepusztulásukhoz.

Nem tudok elképzelni olyan helyzetet, amelyben — társadalmi szempontokra való hivatkozással — az információk elhallgatása vagy tudatos torzítása előnyös lehet a társadalom, az ország, a nemzet számára. Nagyon remélem, hogy a szándékosan torzított előrejelzésekkel történő közvetett befolyásolás nem válik gazdaságirányítási eszközzé. Amennyiben mégis, úgy nagy valószínűséggel előrejelezhető a bizalmi válság, kaotikus gazdasági és társadalmi állapotok kialakulása, azok minden következményével együtt.

Bízom ugyanakkor abban, hogy erősödik az előrejelzések felhasználása a népgazdasági és vállalati döntések megalapozásában. Ez ugyanis nagyon lényeges feltétele annak, hogy a lehető legkisebb áldozatok árán találjunk kiutat súlyos gazdasági helyzetünkből; hogy nagyobb törés nélkül legyünk képesek alkalmazkodni a világgazdaság változásaihoz.

[12] Uo. 1050. l.
[13] Uo. 1049. l.
[14] Uo. 1049. l.
[15] Uo. 1050. l.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (342—344. l.)

HÜTTL ANTÓNIA

A prognózis torzítása még nem bizalomtorzítás

Úgy gondolom, a szerző számára minden esetben hasznos, ha gondolatait más olvasatában viszontlátja, mivel a félreértelmezések is segítenek abban, hogy mondanivalóját egy újabb nézőpontból rendszerezhesse. Némethi Gábor vitacikke kapcsán most nekem is alkalmam nyílott erre.

Válaszomat a következő pontokban foglalom össze:

1. Cikkemben nem általában tárgyaltam az előrejelzéseket és azt, hogy azok miként hatnak a gazdaság működésére. Lényegében minden gazdasági döntés — jól vagy kevésbé jól elkészített — előrejelzéseken alapul, a döntéshozók mindig törekszenek arra, hogy választási alternatíváikat a megvalósulás idejére várt feltételek közé helyezve értékeljék. Ezért az előrejelzés általában épp annyira kezelhetetlenül tág fogalom — legalábbis egy cikk keretei között —, mint például a döntés maga.

2. Az előrejelzések egyetlen speciális típusát elemeztem, nevezetesen azokat az előrejelzéseket, amelyek megvalósulása függ az ismeretükben hozott döntésektől. Itt nem egyszerűen arról a triviális hatásról van szó, hogy „a prognózisok hatnak az eseményekre", hanem arról, hogy „ezen keresztül visszahatnak saját teljesülésükre".[1] Szerintem találó ezt a prognózisfajtát a „társadalmi" jelzővel megkülönböztetni, mivel kizárólag a társadalomra jellemző, hogy tagjai képesek a prognózist megismerve az ahhoz való alkalmazkodásukkal befolyásolni magának a prognózisnak a teljesülését.

3. A jó prognózis fontos kritériuma, hogy ne tartalmazzon szisztematikus torzítást, vagyis „várható értéke megegyezzen a ténylegesen bekövetkezettel".[2] Az általam ismert irodalom ezt a tulajdonságot eredetileg korrektnek nevezi, a korrektség tehát ebben a vonatkozásban nem etikai, hanem valószínűségi fogalom — újabban gyakran használják a konzisztens jelzőt, Samuelson—Nordhaus[3] most megjelent kézikönyvében pedig az ilyen prognózist „elfogulatlannak" nevezik a szerzők. Ahhoz, hogy a társadalmi prognózisok kielégítsék ezt a követelményt, a kidolgozásnál lehetőleg számításba kell venni a 2. pontban említett visszacsatolást, nehogy az érintettek válaszai a prognózisra szisztematikus hibát okozzanak és ezáltal rontsák az előrejelzés statisztikai paramétereit.

4. Kérdés, hogy mindenki tud-e ilyen előrejelzéseket készíteni. A racionális várakozások hipotézise az, hogy az egyes emberek is képesek nemcsak konzisztens (korrekt), hanem az információk szerzése és felhasználása szempontjából a lehető legpontosabb jövőképet összeállítani. (Az elmélet tulajdonképpen a szokásos termelői profit- és fogyasztói haszonmaximalizálást terjeszti ki az információkkal való gazdálkodásra.) Ez a feltevés az utóbbi években forradalmasította a közgazdasági

[1] Hivatkozott cikkem 1047. l.

[2] Hivatkozott cikkem 1050. l.

[3] Samuelson, P. A.—Nordhaus, W. D.: Közgazdaságtan I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 479. l.

Dr. Hüttl Antónia az Országos Tervhivatal Informatikai és Módszertani Intézetének osztályvezetője.

gondolkodást és alkalmas eszköznek bizonyult arra, hogy bizonyos makrogazdasági jelenségegyütteseket megmagyarázzon. Pregnáns példa erre az a tétel, amely piacgazdasági környezetben a kiszámítható gazdaságpolitika hatástalanságát bizonyítja. Eszerint bármilyen rendszeresen alkalmazott kiszámítható gazdaságpolitikai eszköz — legyen az előrejelzés vagy bármilyen más, például a növekedést élénkítő kormányzati intézkedés — nem befolyásolja a gazdaság működését, mivel az emberek felismerik a mögöttes szándékokat, és ezért magatartásukkal azt közömbösíteni is tudják. Persze ebből az állításból még nem következik az, hogy a kiszámíthatatlan gazdaságpolitika viszont eredményes. Egyébként is, piacgazdasági körülmények között a gazdaságpolitika mozgásterét szigorú játékszabályok korlátozzák, ezért a többi gazdasági alany számára a kormányzati beavatkozások — akár kiszámítható, akár előre nem várt intézkedésekben nyilvánulnak meg azok — nem jelentenek a „szokásos" piaci kockázatnál nagyobb bizonytalansági tényezőt.

A racionális várakozások feltételezésének létjogosultsága vitatható, bár e hipotézis megvalósulásának potenciális lehetősége nem kizárt. Az informatikai forradalom következtében a fejlett országokban egyáltalán nem tűnik utópisztikusnak az, hogy a tömegtájékoztatási eszközökből — például a személyi számítógépek hálózatán keresztül — néhány éven belül mindenki közvetlenül hozzájusson a számára lényeges információhoz.

Mégis, tapasztalati megfigyelések azt igazolják, hogy az egyéni várakozások gyakran nem racionálisak (abban az értelemben, hogy nem mindenki képes az összes fontos információt elérni és azt maximálisan hasznosítani). A többi között pszichológiai kutatások is kimutatták, hogy az emberek igen eltérő előrejelzési képességgel rendelkeznek, és az általuk egyes események bekövetkezésének tulajdonított valószínűségek erősen függenek például az események számukra kedvező vagy kedvezőtlen voltától.[4]

5. Eddigi okfejtésem az irodalomban annyira közismert, hogy nem is igényel mélyebb megalapozást. E háttérre építkezve, ezek eredményeit adaptálva jutottam el írásomban arra a következtetésre, hogy az előrejelzések bővítik a központi gazdaságirányítás lehetőségeit, és persze egyben a korlátait is megszabják. Minthogy az egyéni várakozások nem tökéletesen racionálisak, ezért a központ által készített előrejelzések mással nem helyettesíthető fontos információkat közölnek. Ez a híranyag beépül a gazdasági alanyok várakozásaiba és a magatartásukon keresztül — a központ szándékától függetlenül is — visszahat az előrejelzett folyamatokra. Ahogy Paul Volcker, a Federal Reserve volt elnöke fogalmazta meg: „Azon vesszük észre magunkat, hogy a saját kijelentéseinkre adott piaci válaszokra reagálunk."[5] Úgy vélem, hogy a gazdaságpolitika tudatosságát minősíti, ha nem utólag próbálja korrigálni a saját megnyilvánulásai által kiváltott folyamatokat, hanem előre felméri e megnyilvánulásainak várható következményeit.

6. Nem tudom, milyen asszociációval tulajdonítható tanulmányomnak az a téves felfogás, hogy az az előrejelzés felhasználóinak becsapását sugallja egy szűk érdekcsoport céljai érdekében. Tartósan aligha lehet életképes az a gazdaságpolitika, amely kizárólag egy szűk — gondolom, ezen a bírálat a gazdaságpolitikaalkotás közvetlen környezetét érti — érdekcsoportot képvisel. Márcsak társadalmi elfogadtatása érdekében is viszonylag széles érdekcsoportok szempontjait kell érvényesítenie tevékenységében.

Ugyanakkor tudomásul kell vennünk, hogy a társadalomban az információ megosztott, és az információ birtoklása éppúgy gazdasági haszonnal jár, mint a termékeké és erőforrásoké.[6] Ezért mindaddig élni lehet az információ elhallgatá-

[4] Ayton, P.—Wright, G.: The Psychology of Forecasting, Futures 1986. június.

[5] International Herald Tribune, 1987. június 4. 15. l.

[6] Lásd például Nuti, D. M.: Information, Expectations and Economic Planning. European University Institute, Working paper No 86/240, Firenze.

sából vagy torzításából származó előnyökkel, amíg ez az információ „közlés"-értékét, megbízhatóságát nem rontja. Ugyanis ha a felhasználók azt tapasztalják, hogy az információ kibocsátója rendszeresen téves, nem igaz hírt közöl, akkor azt döntéseikben sem veszik figyelembe, és ezáltal csökken az információ értéke. Persze a gazdaságirányításnak ebben az esetben is az általános célok érdekében — és természetesen a jog szabta korlátokon belül — kell használnia a rendelkezésére álló információkat. A gazdasági kapcsolatokban bizalmat és őszinteséget is elsősorban ésszerűségi megfontolások alapján jogos elvárni.

7. Visszatérve a társadalmi prognózisok hatásmechanizmusához, még egy félreértést szeretnék tisztázni. Ha a prognózisok ismeretében hozott döntések visszahatnak a prognózis megvalósulására, akkor meg kell különböztetnünk az önigazoló és öncáfoló prognózistípust. Világos, hogy rendkívüli esetekben az öncáfoló előrejelzések is hatásos eszköznek bizonyulhatnak, de rendszeres alkalmazásukra mégsem lehet berendezkedni, mivel előbb-utóbb kiismerhetővé válik, hogy téves hírt közölnek. Éppen ezért ezeket felesleges és nem is érdemes nyilvánosságra hozni, hiszen rontják az előrejelzést készítők általános presztízsét.

Maradnak tehát az önigazoló előrejelzések, vagyis azok, amelyek nyilvánosságra hozása elősegíti saját beteljesülésüket. Ezek adagolásával is csínján kell azonban bánni, hiszen kifejezetten káros mechanizmusokat is beindíthatnak. Mai gazdaságirányítási gyakorlatunk bőven szolgáltat erre példát.

8. Cikkemben a bér—árspirált hoztam fel példaként. Ennek létrejöttében a népgazdasági tervben mint éves gazdasági előrejelzésben közzétett reálbérindex játszik kulcsszerepet. Mivel a munkavállalók bérelvárásaikban ezt a bérnövekedést többnyire érvényesíteni tudják, a vállalati jövedelmezőségtől, munkaerőpiaci helyzettől függő differenciálódás csak felfelé érvényesülhet, a bérnövekedés tehát szükségképpen nagyobb lesz a tervezettnél. A kormányzat ugyan év közben a fogyasztói árak emelésével ellensúlyozza a többlet vásárlóerő-kiáramlást, vagyis a reálbérindex előrejelzése végül is teljesül, de egy vártnál magasabb inflációs ütem mellett.

Az utóbbi hónapok eseményei újabb illusztrációkat kínálnak arra, hogy vannak szükségképpen a szándékokkal ellentétben öncáfoló előrejelzések. Úgy tűnik például, hogy az előrejelzett áremelkedések beindíthatnak egy olyan mechanizmust, amely — például az elővásárlások által intenzívebbé vált hiány következtében — végül is javítja a termelők lehetőségeit, hogy a tervezettnél magasabb kibocsátási árat érvényesíthessenek. Ezen öngerjesztő mechanizmus felerősödéséhez persze hozzájárul az előző években az előre közzétettet rendszeresen meghaladó árindex tapasztalata, vagyis a szisztematikusan torzított előrejelzésekhez alkalmazkodó magatartás is.

★

Végül szeretnék a válaszomhoz egy módszertani megjegyzést fűzni. Véleményem szerint a közgazdaságtanban az állítások igazolására két út kínálkozik: hivatkozhatunk empirikus tényekre, vagy építkezhetünk a szakirodalomban dokumentált elméleti összefüggésrendszerre. Az első esetben a bírálatban is bemutatottnak ellentmondó tapasztalati anyagot kell összegyűjteni, és nem csupán néhány, bármenynyire frappáns „nemcsak a kiemelt példák fordulnak elő" jellegű ellenvetést tenni. Az elméleti jellegű cáfolat pedig tulajdonképpen az irodalmi anyaggal vitázik, illetve annak téves értelmezését vetheti fel. Úgy érzem, mindenképpen előremutatóbb lett volna, ha Némethi Gábor ezt az utat választja, márcsak azért is, mert az utóbbi években a társadalmi előrejelzéseknek a bemutatottal rokon értelmezése viszonylag széles — és nem monopolizált információt képező — irodalommá terebélyesedett.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (345—356. l.)

KADERJÁK PÉTER

A természeti környezet és a jólét kérdései a modern polgári közgazdaságtanban

A környezeti problémák erősödő kihívására a jóléti gazdaságtan új fogalmak, elemzési módszerek bevezetésével és szemléleti átalakulással válaszolt. A környezet változásának, romlásának gazdasági elemzését az a sajátos körülmény nehezíti, hogy környezetünk értékeivel összefüggésben aligha beszélhetünk jól működő piacokról, vagy más típusú mérőrendszerről. Az ezekkel való gazdálkodás bővebb tartalmú, mint amit a pénzfolyamatok képesek lennének átfogni. Pigou, a jóléti gazdaságtan egyik megalapítója így ír: „Az egyetlen nyilvánvaló mérési eszköz, amely a társadalmi életben elérhető, a pénz. Ezért a vizsgálatot a társadalom jólétének arra a részére szűkítjük, amely közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba hozható a pénz mérőszerepével. A jólét ezen része *gazdasági jólétnek* nevezhető" ([26] 11.1.).

Egyre növekszik azonban azoknak a tábora, akik a környezet kérdéseivel a közösség *teljes* jóléte és nem kizárólag annak a gazdasági vetülete felől közelítve foglalkoznak. A kutatómunkának ekkor szükségképpen multidiszciplináris jelleget kell felvennie. J. E. Willen szerint: „A természeti erőforrások közgazdaságtanának egyik jellemzője, amely érdekessé, s egyben nehézzé is teszi, hogy — a gazdasági fogalmak mellett — erősen támaszkodik nem gazdasági akra is. A szakterületen egyre növekvő mértékben jelennek meg a jog, a populációbiológia, a kőolajkutatás, az ökológia és más szakterületek lényeges elképzelései. Az elmúlt két évtizedben a szakma mind a lefedett területet tekintve, mind a fogalmak mélységének fejlődését illetően kiterjedt, úgyhogy egy jól képzett, *természeti erőforrásokkal* foglalkozó *közgazdásznak* nem csupán a közgazdaságtan kifinomult technikáiról kell rendelkeznie jelentős ismeretekkel, de néhány más területről is" ([37] 61.1.).

A jóléti döntések értékelésének elvei

Hogyan értékelhető egy olyan fejlesztés, amely egyeseknek nyereséget, másoknak viszont veszteséget okoz? Összeadhatóak-e a nyereségek és a veszteségek? Ezek a kérdések *minden* környezeti problémát okozó fejlesztés esetén fennállnak. A jóléti közgazdaságtan egyfajta *humanisztikus morál* alapján közelít a válaszhoz. Most az ezen alapuló elveket tekintjük át: a *haszonelvűséget*, az *egyenlőség elvét*, az *elitista elvet* és a *szabadság elvét* (Pareto-elv).[1]

A haszonelvűség

A haszonelvűség klasszikus felfogása (vö. J. Bentham) szerint az egyéni vagy kollektív cselekvéseknek *a társadalomnak mint egész* hasznának maximálására kell irányulniuk. Ez feltételezi a hasznosság mérhetőségét (kardiális hasznosság), továbbá megköve-

[1] Ezek kifejtésekor Kneese-Schulze [19] művére támaszkodom.

Kaderják Péter a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdasági Kutatócsoportjának tudományos segédmunkatársa.

teli azt is, hogy az emberek esetenként saját önös érdekük ellenére cselekedjenek. Ezzel szemben a *neoklasszikus haszonelvűség* csupán azt kívánja meg, hogy az egyének *saját hasznukat maximalizálják*. A hasznossági elv szerint a jövedelemelosztást, annak eldöntését, hogy kik viseljék a fejlesztés költségeit és hasznait, nem a hasznosság kritériumára, hanem az igazságosságnak az adott közösség által elfogadott elveire támaszkodva kell megoldani. A pénz határhasznát csökkenőnek véve, s az egyéni jóléti függvényekre bizonyos feltételezésekkel élve eljutunk az *egyenlőségi*, illetve az *elitista* elvekhez.

Az egyenlőségi elv (a Pigou-féle elképzelés)

Legyen A és B két személy, akik Y_A és Y_B jövedelemmel bírnak, illetve U_A és U_B a jövedelmük által nyert hasznosságuk. Ha feltesszük, hogy $Y_A > Y_B$ esetén $U_A > U_B$, továbbá, hogy hasznossági függvényük formája azonos, akkor azt kapjuk, hogy az összes jólét abban az esetben a legnagyobb, ha $Y_A = Y_B = Y$. Eszerint tehát a társadalom rendelkezésére álló jövedelmekből lehetőség szerint mindenkinek egyenlően kell részesednie.

Az elitista elv (Edgworth alapján)

Legyen minden feltétel azonos az előbbi esettel, egy kivételével. Nevezetesen legyen A és B hasznossági függvénye különböző, azaz tételezzük fel, hogy ugyanakkora jövedelmet A jobban tud élvezni, mint B. Az össztársadalmi jólét ekkor úgy növelhető, hogy minél több jövedelmet juttatunk A-nak, akár B rovására is. Ezen elv altruista magatartást is indokolhat.

A szabadságelv (Pareto-elv)

Ez az elv azt mondja ki, hogy bármely változás csak akkor tekinthető az összjólét növelésének, ha a változás révén legalább egy személy haszna nő, miközben senki másé nem csökken. Itt tehát nem az egyének eredeti állapotának a megváltoztatása a cél, hanem inkább használni másoknak — legalábbis abban az értelemben, hogy fájdalomtól, veszteségtől óvni őket, még ha azok gazdagabbak is. Minden cselekedet immorális, amelynek következtében bárki más amiatt rosszabbul járna.

A gyakorlati döntésekhez legelterjedtebben alkalmazott költség—haszon-elemzésekben [23] számos elemmel találkozunk az imént felsorolt elvekből. A költség—haszon-elemzés a *klasszikus* hasznossági elvhez hasonlóan mérhető és összehasonlítható hasznosságokat előfeltételez. Egy fejlesztés össztársadalmi hasznosságát a *Pareto—Kaldor-* vagy *Hicks-féle* kritérium alapján dönti el, azaz egy projekt akkor kívánatos, ha a nyereségek úgy haladják meg a költségeket, hogy a nyerők oly módon tudják kompenzálni a veszteseket, hogy még maguk is megtarthatnak valamekkora nyereséget is.[2] Harberger érvelése ([13] 29. l.) szerint ahhoz, hogy eldöntsük, egy fejlesztés társadalmilag kívánatos-e, haszon- és költségbecsléseink súlyozatlan összege vélhetően a legjobb segítség, amit az alkalmazott jóléti közgazdaságtantól várhatunk. Ez azonban nem lehet az egyetlen index, amelyen e döntés múlik.

A mérlegelő hatásokról (externáliák)

A természeti környezet problémáinak számos *megnyilvánulási formáját* ismerjük. Egy magasvasút vagy egy fantáziátlan lakótelep építésének direkt (esztétikai, szociálpszichológiai, sőt fiziológiai stb.) romboló hatása, egy egyedülálló táj kitermelési célra történő hasznosítása, az ipari, a mezőgazdasági tevékenység, a háztartások környezetszennyezése stb. mind e kategóriába tartoznak.

A közgazdaságtan *klasszikus elmélete* a természeti javak egyes típusait (víz, levegő)

[2] Kiegészítésül említeni szokták az ún. *Scitovsky-féle* kritériumot, amely szerint még arra is szükség van, hogy a lehetséges vesztők ne tudják megvesztegetni a nyerőket oly módon, hogy azok elálljanak a fejlesztéstől, illetve hogy visszatérjenek az előző status quo-hoz.

„szabad jószágnak" tekintette,[3] amelyek ára azért nulla, mert bőségük miatt határhasznuk is nulla. Mihelyt azonban e bőség megszűnik, a piac e jószágokat is megfelelő — pozitív — árral látja el, amely az egyéni értékeléseket tükrözi. Ha ez mégsem történne meg,[4] az egy szűkös erőforrás nem megfelelő árazásának problémájaként tekinthető.[5]

E gondolatmenet a természeti javakat a privát javakkal és szolgáltatásokkal azonos természetűnek tekinti. A későbbi kutatások során azonban kiderült, hogy a természeti javaknak olyan tulajdonságaik is vannak, amelyekkel a piac nehezen vagy egyáltalán nem boldogul. Ilyen nehézségek nem csupán a természeti javakkal kapcsolatban adódnak, de velük összefüggő jelenségek a tipikus példái a piac tökéletlen működésének. E jellemzőket tekintjük át a továbbiakban.[6]

A külső gazdasági hatásokat Alfred Marshall említi először alapvető művében, amikor a versenyiparágak kínálati görbéjének csökkenését kiváltó okokat vizsgálja. Míg Marshall e jelenséget — mint oly sok más, később nagy jelentőségre szert tett észrevételét — éppen csak említi, addig A. C. Pigou a jóléti közgazdaságtan alapvetésének számító könyvében [26] központi szerepet szán a külső gazdasági hatások vizsgálatának. Elképzelése szerint az externális hatások a fő okai az egyéni és a társadalmi szintű hozadék eltérésének, vagyis annak, hogy nem tehetünk egyenlőségjelet az univerzális, tökéletes verseny és a gazdasági optimum közé.

Külső gazdasági hatásról beszélhetünk minden olyan esetben, amikor egy gazdasági szereplő outputja tényezőként jelenik meg egy másik gazdasági szereplő termelési vagy fogyasztási vektorában anélkül, hogy a folyamatot kölcsönös fizetések ellentételeznék.

A külső hatás tehát *nem közvetve* a piac, az ármechanizmus közvetítésével, *hanem közvetlenül*, a *piacot megkerülve* befolyásolja a gazdaság szereplői által élvezett hasznosságot. Rendkívül lényeges, hogy legtöbbször a külső gazdasági hatás *akaratlan, véletlen, esetleges melléktermék egy egyébként legitim tevékenységnek* ([22] 2. l.).

A külső gazdasági hatások egyaránt lehetnek *károsak* és *kedvezők*. A természeti környezettel kapcsolatos problémák elsődlegesen a káros külső gazdasági hatásokban manifesztálódnak. *A külső hatásoknak tehát újraelosztó szerepük van mind az egyéni haszon, mint az egyéni költségek vonatkozásában.* A termelő vagy fogyasztó ugyanis ekkor nem viseli gazdasági tevékenységének teljes határköltségét, vagy nem élvezi teljes határhasznát. Az egyéni költségek és hasznok külsőkre és belsőkre oszlanak. A társadalmi haszon (költség) és az egyéni haszon (költség) különbségét a kedvező, illetve kedvezőtlen külső gazdasági hatások eredőjére vezethetjük vissza.

A Pigou-féle hagyományos elképzelést összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy *azon versenyiparág egyensúlyi outputja, amely iparág elosztási jelentőséggel bíró káros külső gazdasági hatást okoz, nagyobb a társadalmi szempontból kívánatos optimumnál. Kedvező külső gazdasági hatás esetén viszont az egyensúlyi output az optimum alatt van.* Pigou elképzelése szerint ezt az eltérést egyfajta adó (támogatás) rendszerrel kell ellensúlyozni.

A közjavak és a külső hatások között szoros kapcsolat van. *A természeti környezet java része a közjavak és a közös tulajdonban lévő erőforrások közé sorolható.* A közjavak klasszikus definíciója *Samuel-*

[3] Heller Farkas Közgazdasági Lexikonjában olvashatjuk a „szabad javak" címszó alatt: „Szabad javak az olyan javak, melyek korlátlan mennyiségben állnak rendelkezésre, úgy, hogy velük nem kell gazdálkodnunk. Ilyenek a levegő, a víz stb. A szabad és a gazdasági javak közötti határ azonban nem feltétlenül állandó, így a víz ott, ahol vízvezeték szolgáltatja, vízdíj szedésére adhat alkalmat és ahol ritka, mint például a pályaudvaron, árat is érhet el — tehát gazdasági jószággá is válhatik" ([14] 399. l.).

[4] Mint tudjuk, ez a legtöbb esetben valóban nem történt meg. Így például az Egyesült Államokban lévő érintetlen természeti területek eredeti kiterjedésük két százalékára csökkentek, értékelésüket a piac mégsem oldotta meg [10].

[5] Jó példa az ilyen típusú érvelésre Knight [20] — a közlekedési zsúfoltsággal kapcsolatos — gondolatmenete.

[6] A kifejtés során erősen támaszkodom Mishan [22], [23], Fischer—Krutilla [9], illetve Dunavölgyi [8] munkáira.

son nevéhez fűződik. Szerinte a *közjavak olyan jószágok, amelyből egy személy fogyasztása nem csökkenti a többiek fogyasztását.* A közjavak másik alapvető jellemzőjeként szokás említeni *a fogyasztásból való kizárás lehetetlenségét* (ez vagy fizikailag lehetetlen, vagy azért, mert túl magas költségekkel járna). Klasszikus példaként a közjavakra a honvédelmet, a közutakat, az oktatást, az egészségügyet szokták felhozni. Bennünket ezek az állam által nyújtott közjavak most kevésbé érdekelnek, inkább a közföldek, nemzeti erdők stb. állnak közel témánkhoz. Az eredeti definícióval kapcsolatban számos probléma vethető föl. Először is nem tér ki a *közjavak terjedelmére*, pedig e javaknak is van „*kapacitáskorlátjuk*". A természeti környezet esetén ez a korlát kettős lehet. Az egyiket az ökoszisztémák *stabilitásának* (működésének) feltétele állítja. A másik korlát a közjavak igénybevételének elviselhető mértéke, a zsúfoltság tűrhető foka. Túlzott igények jelentkezésekor a közjavak adagolása válhat szükségessé. „A maximális társadalmi értékelés elérése egy kollektívan használt berendezés esetén szükségessé teszi, hogy a zsúfoltsági határköltség elosztási eszközül szolgáljon" ([22] 13. l.).

Problematikus az eredeti definíció *kizárhatatlanságra* vonatkozó része is. Bizonyos magánjavak esetén előfordul, hogy nem kerül sor kizárásra (például a tv-adás esete), illetve léteznek olyan közjavak, ahol a kizárásnak nincs technikai akadálya (például az ittas vezető kizárása az úthasználatból).

Ugyanígy a másik kulcsfogalom, a nem versenyző használat sem egyértelmű. Léteznek magánjavak, amelynek használata a jószág határköltségét nem növeli, a többiek fogyasztását pedig nem csökkenti (például a magánmozi üresen maradó ülőhelyei), ám a zsúfoltság már kétségtelenül versenyző fogyasztást eredményez. Végül megjegyezzük, hogy a tiszta közjószág és a tiszta magánjószág között *számos közbülső fokozat létezik* (részletesen lásd [8] 65. l.).

Ezek után vizsgáljuk meg azt, hogy mi a kapcsolat az externális hatások és a közjavak között? *Egy kedvező külső gazdasági hatás*, amelyet egy egyén vagy szervezet tevékenysége okoz másoknak, semmiféle gazdasági elv alapján *nem tulajdonítható minden egyes haszonélvezőnek.* Amíg például a mezőgazdasági termelők által végzett betakarítás után a földeken maradt javak piaci forgalma nem alakul ki, a kinnmaradt szalma, zöldség, egyéb hasznosítható hulladék kedvező gazdasági hatásként jelentkezik azok számára, akik ezt elhordják. Nem lehet azonban pontosan megmondani, ki és milyen mértékben élvezi ezt az externális hatást. Így a hasznok *összege* teszi ki az említett kedvező hatást, akárcsak a közjavak esetén.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az externáliák és a közjavak között nincs formális különbség. Mindkettő esetében döntő szerepet játszanak a személyhez, illetve szervezethez nem rendelhető hasznok és költségek. A különbség a motivációban van: az externáliák véletlenszerűek, *akaratlan* hatások, míg a közjavak által generált hatásokat akaratlagosan hozzák létre.

Fischer és Krutilla [9] a közföldek értékelési problémáinak vizsgálatai során a magánjószág—közjavak fogalmakkal szemben előnyben részesítették a magántulajdonú—közös tulajdonú erőforrások megkülönböztetését. *Magántulajdonú forrásnak* nevezik azokat az erőforrásokat, ahol a tulajdonos azonosítható személy, *akinek kizárólagos joga* van a terület használatához; másokat ebből kizárhat vagy tulajdonának használatát meghatározott feltételekhez kötheti.

Közös tulajdonú forrásról beszélnek viszont, ha a területet valamely közösség tagjai közösen használják: sem kizárás, sem diszkrimináció nem létezik e tekintetben. Ezeket gyakran *szabadon hozzáférhető* erőforrásoknak is nevezik.

A közös földek használata során újra csak a két típus bizonyos fokú keveredésével találkozunk a gyakorlatban. Egyfelől megjelenik például a használati díj ellenében engedélyezett fakitermelés, a bányászati jogok árusítása, a táborhelyelzárás. Másfelől a nemzeti erdők általában szabadon hozzáférhetők.

Ilyen körülmények között a közjavak a közös tulajdonú erőforrások szolgáltatásainak tekinthetők (hacsak nincs kizárás), *s a kereslet nem elég nagy ahhoz*, hogy *zsú*

foltságot vagy a határköltség növekedését eredményezze.

Mind a közjavak, mind a közös tulajdonú erőforrások értékelésekor a piac súlyos elégtelenségével kell számolnunk. Míg a piac határozott játékszabályai, a személyekhez egyénileg is jól hozzárendelhető költség-haszon relációkat előfeltételeznek, s másfelől kemény jövedelmi korlátnak vetik alá az egyén hasznosságmaximáló törekvését, addig a közjavak, a *közös tulajdonú források egyik legfőbb jellemvonása* — mint láttuk — *éppen abban áll, hogy a velük kapcsolatban felmerülő költségek, a rájuk vonatkozó tulajdonlási jogok nem köthetők egyes személyekhez egyértelműen.* Megjelenhetnek hát a hasznosságmaximáló „potyautasok", akik — racionálisan cselekedve — úgy élvezik a szóban forgó erőforrások előnyeit, hogy tudják: a kizárás úgysem lehetséges, s nem hajlandók fizetni ezen élvezetekért.

Számos tanulmány s saját tapasztalataink is nap mint nap bizonyítják ezt; ez viszont a közjavak túlzott kihasználásához, *kizsákmányolásához* vezethet.

Történelmileg az individuális csere közvetítésére kialakult piac, miközben saját hatókörén belül hatékonyan képes szabályozni a társadalmi élet gazdasági folyamatait, nemigen tud mit kezdeni azon folyamatokkal, amelyek túlnőnek az egyénhez jól köthető viszonyokon.

Irreverzibilitás, bizonytalanság, választási érték

A természeti erőforrásokkal foglalkozó közgazdasági irodalom speciális területe a *természetvédelem* közgazdaságtana [9], [10], amely egyedülálló természeti területek különféle hasznosítási irányainak *értékelésével* foglalkozik. Az össztársadalmi haszon maximalizálásának lehetőségét itt is költség-haszon elemzéssel vizsgálják. Azonban míg egy kitermelési célú felhasználás várható hasznának becslésére jól kipróbált módszerek állnak rendelkezésre, addig a fejlesztés járulékos költségeinek becslése már jóval bonyolultabb kérdés. Míg az első esetben a piac is segítségünkre van, addig az utóbbinál a piac éppenséggel nem ösztönöz a természeti környezet leromlása, megsemmisülése által keletkező összes veszteség számbavételére. E veszteségeket a szakemberek a környezeti szolgáltatásokból származó összhaszon *becslésével* adják meg. A becslések során számos olyan jellegzetességet tártak fel, amelyek speciálisan jelentkeznek a természeti környezet hasznosításakor. A természeti szolgáltatások iránti kereslet növekedése — ellentétben a piaci javakkal — nem találkozhat a kínálat növekedésével. A természet ilyen jellegű javainak a készlete véges, növelhető ugyan (pl. erdőtelepítéssel, mesterséges tavak létrehozásával), de a növekedésnek itt eléggé merev korlátai vannak.

A *bizonytalanság* a társadalmi élet egészében, így a gazdaságban is *általánosan* fellelhető jelenség. A szokásosnál is nagyobb mértékű bizonytalanság övezi azonban az ökoszisztémák védelmének köszönhető jövőbeli hasznokat. A különleges természeti környezet hasznosításakor döntő szempont a folyamatok *irreverzibilitása*, lépéseink visszafordíthatatlan láncreakciókat indíthatnak el, élő populációk kihalását is okozhatjuk ily módon, ami genetikai információk elvesztésével jár. Ez a társadalom későbbi választási lehetőségeit korlátozza, végső soron tehát jóléti veszteséget eredményez (a súlyos *etikai* kérdéseket már nem is említve!). Ha egy ilyen jellegű fejlesztésről később kiderül, hogy nemkívánatos, a helyreállítás kétféle nehézségbe ütközik. Az irreverzibilis fejlesztés hatásait általában rendkívül hosszú ideig kell elszenvedni, ugyanakkor ha lehetséges is a „helyreállítás", az ennek révén elért állapot csak gyenge másolata lehet az eredetinek.

A bizonytalanság és az irreverzibilitás körülményei között mérlegelendő a *választási lehetőség fenntartásának értéke* (option value) is, vagyis a jövőbeli választási lehetőség elvesztésének veszélye. E fogalmat először Burton Weisbroad [36] használta. A költség-haszon elemzés szerint a *közületileg* kínált *jószág hasznának megfelelő mérője* az aggregált *fizetési hajlandóság*. Ahol e jószágot konstans áron adják, a fizetési hajlandóság az összegyűjtött bevétel és az összes fogyasztói többlet

összegéből tevődik össze. (Fogyasztói többleten — némi egyszerűsítéssel — azt az összeget értik, amelyet a fogyasztó hajlandó lenne fizetni egy áruért azon ár felett, amelyért azt megkapja.)

Bizonyos körülmények esetén azonban — állítja Weisbroad — a fogyasztói többlethez figyelembe kell venni további tényezőket is.

Arrow és Conrad szerint az *option value* olyan nyereség, amely abból származik, hogy lehetőségünk van megtudni valamit azokból a jövőbeli hasznokból, amelyek ki lennének zárva, ha egy fejlesztést végrehajtanának, amelyet most mégsem hajtanak végre.

E fogalmak segítségével Arrow és Fisher [1], illetve Fisher és Krutilla [10] irreverzibilitás és bizonytalanság körülményei között zajló beruházások optimális ütemezését modellezik. Ez az ütemezés a természeti környezet fejlesztéséből, illetve megóvásából származó jövőbeli profitszintek viszonyának függvénye. Modellüknek a hagyományos költség-haszon elemzés csupán speciális esetét jelenti.

Eredményeik szerint ha a természeti környezet átalakításából adódó profit a megóvásból származó profithoz képest az idő múlásával *csökken*, akkor a fejlesztés optimális szintje ugyancsak csökken.

A megoldási javaslatokról

Véleményünk szerint az ember gazdasági cselekvésének bizonyos — objektív műszaki és gazdasági törvényszerűségek által megszabott — mértékű, szükségszerűen szennyező hatása nem tekinthető eleve etikátlan jelenségnek. Mindamellett az Egyesült Államokban jelentős erőt és befolyást képvisel az az irányzat, amely bármiféle környezetszennyezést bűnös és büntetendő cselekedetnek tart. Ezen irányzat befolyásának tudható be, hogy a környezetvédelmi törvények hosszú ideig a szigorú tiltást helyezték előtérbe a gazdasági ösztönzők alkalmazásával szemben.[7]

Elvontan tekintve a szigor nem lenne indokolatlan, a tilalmak gyakorlatba való átültetése azonban — éppen mivel nem számol azok végrehajthatóságának bizonytalanságával, illetve a gazdasági szereplők érdekeivel — több kárt okozhat, mint hasznot [18]. Az olyan tisztán hatósági eszközök, mint a nyílt *tiltás*, a *tulajdonjog-módosítás* és a *morális rábeszélés mellett a pénz gazdasági cselekvést szabályozó szerepére is építeni kell.* Az említésre érdemes példák, megoldások zöme az Egyesült Államokban született, az idevágó irodalom túlnyomó része is onnan származik. A liberális piacgazdaság eszméjét mind a mai napig hirdető országban a környezeti problémákra is sokan a kormányzati, hatósági beavatkozástól mentes megoldásokat igyekeznek fellelni és alkalmazni. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy a valóságban ritkán s csak jelentéktelenebb ügyek kapcsán találkozunk olyan megoldással, amely teljesen mentes a kormányzati beavatkozástól.

Jól jellemzi a helyzetet Krutilla és Fisher megállapítása: „Habár az értékelési probléma egyedül egy piac *kiépítésével* lenne feloldható, az így kialakuló elosztástól nem várható, hogy társadalmilag hatékony lesz" ([9] 20. l.).

Jellemzőnek mondható, hogy míg a környezeti problémák kezelése hőskorának számító hatvanas években a *direkt hatósági beavatkozás volt a domináns* (szabályozás, tiltás, szigorú környezetminőségi és kibocsátási állandók előírása), addig a hetvenes évek közepétől mindinkább *nő az érdeklődés a piaci ösztönzők alkalmazása iránt* (kibocsátási díjak, forgalomba bocsátható kibocsátási engedélyek stb.). *Ma az állami felügyelettel folyó kvázi-szabadpiaci akciók elképzelése és gyakorlata a jellemző*, vagyis a tisztán piaci *és* kormányzati eszközök hátrányain azok *előnyeinek ötvözésével* próbálnak felülkerekedni. Bár ideális megoldásokról még távolról sem beszélhetünk, a környezeti problémák kezelésének mind megfelelőbb módjai alakulnak ki. Minthogy a speciális környezeti problémák feloldásához az általános normatívák nem nyújtanak elégséges alapot, ezért gyakran egyedi esetek kapcsán fejlődnek ki újabb mérési és szabályozási eljárások.

[7] Példa a *Clean Air Act, 1971. évi törvény.*

A piaci internalizálás

Egy externális hatás internalizálásáról akkor beszélünk, ha olyan termékre, mely áruként nem funkcionált, működésbe lép a piac ([22] 9. l.). A megoldás a „kutyaharapást szőrével" népi bölcsességén nyugszik: piaci elégtelenséget magával a piaccal kúrálni ki.

Igen jelentős előnye a piaci internalizálásnak, hogy általa az addig passzív befogadásra, elszenvedésre kárhoztatott fél kezébe kerül a külső gazdasági hatás feletti ellenőrzés.

A külső gazdasági hatások internalizálásának lehetséges módja az érintett felek *önkéntes megállapodása is.* A külső hatás okozói és élvezői, illetve elszenvedői között *alku* eredményeként optimális megoldás születhet. A megoldás ezen típusa *mentes bármiféle hatóság* külső beavatkozásától. Az önkéntes megállapodás létrejöttének azonban fontos *feltételei* vannak (lásd [8] 34. l.).

Ezek a következők:

— Az alkuban viszonylag kevesen vegyenek részt, hogy a tranzakciós költségek ne legyenek túl magasak, és az érdekviszonyokat viszonylag jól át lehessen tekinteni.

— Egyértelműen meghatározott tulajdonviszonyokra van szükség. E tulajdonjog érvényesítéséhez jogi garanciák szükségesek.

— A külső hatásokat könnyen lehessen számszerűsíteni, pénzben kifejezni.

A kényszerű kártalanítás hasonló az önkéntes megállapodáshoz. A különbség csupán annyi, hogy amennyiben a sértett és a károkozó felek között önkéntesen nem jön létre megállapodás, a sértett fél jogi eszközöket vehet igénybe, hogy a másikat kártérítésre kényszerítse.

A jogok kezdeti megállapítása (tiltás versus a szennyezés tolerálása) jelentős befolyást gyakorolhat a részt vevő felek alkupozíciójára, végső soron a végleges allokációra is. Ez esetben is érvényesülnek azonban az imént említett feltételek, mivel azokat a hagyományos polgári jogi eljárás nem oldja fel.

A feltárt közgazdasági jellegű problémákra más tekintetben a jog mégis szolgáltathat megoldásokat. Sólyom László hívja fel [32] a figyelmet az ún. *populáris akciókban* rejlő lehetőségekre. E lehetőségek kifejtéséhez arra van szükség, hogy mindenki kapjon kereseti jogot *a)* a környezetvédelmet érintő igazgatási aktusoknak polgári bírói felülvizsgálatára abból a szempontból, hogy ezek tartalmilag kielégítően megvalósíthatják-e a törvényekben rögzített általánosabb jellegű célkitűzéseket; *b)* az igazgatás hallgatása esetén az aktus kikényszerítésére vagy pótlására; *c)* a környezetszennyező ellen, a környezetvédelmi előírások betartásának kikényszerítésére. A bírósági gépezetet tehát bárki megindíthatja, tekintet nélkül arra, hogy saját szubjektív jogát sérelem érte-e vagy sem; a populáris akció nem egyéni alanyi jog, hanem az egyén joga arra, hogy akciójával a közérdek védelmét szolgálja. Egy 1970-ben Michiganben bevezetett törvény jogot adott *mindenkinek,* hogy pert indítson rendes bíróság előtt bárki ellen a környezet szennyezése, károsítása vagy rombolása miatt. A hatóságok elleni peres eljárásnak nem előfeltétele az államigazgatási út előzetes kimerítése, sőt még igénybevétele sem. A törvény az alperes helyzetének megkönnyítésére előírja a prima facie-bizonyítást. A perköltség-biztosítékot 500 dollárban maximalizálja. Megnyitja mindenki előtt a lehetőséget arra, hogy a környezetvédelmet érintő igazgatási engedélyezési vagy egyéb eljárásokba, illetve ezek bírói felülvizsgálatába is beavatkozhasson.

A populáris akciók tehát jelentősen enyhítik az említett három feltétel által okozott nehézségeket. Nagy számú károsult esetén nincs szükség az összes részérdek egyeztetésére, minthogy *egyének vagy kisebb csoportok* is perelhetnek *mások használa is.* Végül a perköltség viszonylag alacsony szinten történő limitálására is sor kerül. *E két tényező igen jelentősen csökkentheti a tranzakciós költségeket. Egyúttal a szigorúan definiálandó tulajdonlási jogok feltételét is feloldja: nem csupán a károsult perelhet.* Az így lehetővé tett bírósági eljárás során egyes szakértői bizottságok bevonása *megkönnyítheti a hatások számszerűsítését is.*

E megoldásnak két további előnye is van: Egyrészt mentes az államigazgatási beavatkozástól, így elkerüli annak közismert hiányosságait. Másrészt a környezetvédelembe aktívan kapcsolja be a társadalom tagjait, csoportjait, akik különben passzív elszenvedői lehetnek csupán a környezetükkel összefüggő intézkedéseknek. E tényező jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni. „*A környezetvédelem elképzelhetetlen társadalmi részvétel nélkül*" ([32] 33. l.).

A hatósági szabályozás

A szabályozás célja, hogy a környezeti javak használata — ha korlátozottan is — költségként jelentkezzen a vállalati gazdálkodásban. A szabályozás hatósági eszközökkel kívánja áthidalni azt a problémát, amely abból fakad, hogy a szennyezővel meg kellene fizettetni a környezet használatának díját, de e díj mértékének meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. Ezért általában *tűréshatárok, küszöbértékek, környezeti állandók* előírására kerül sor, amelyek *átlépése* esetén a *szennyező bírságot fizet.* A szabályozás eszköztárába tartozik továbbá a *szennyezések engedélyezésének rendszere.* Ahhoz, hogy valaki egy bizonyos területen káros externáliát okozó tevékenységet folytathasson, a hatóság előzetes engedélye szükséges, amely ugyancsak pénzbe kerülhet.

A szabályozás az alábbi formákat öltheti [3]:

a) A működési feltételekre vonatkozó előírások

Ez esetben a hatóság — általában élettani-technikai alapon — meghatároz egy olyan környezetminőséget, amely még nem veszélyes az emberi egészségre. E minőség biztosítása érdekében normákat szab meg a környezetbe bocsátható szennyezőanyagok mennyiségét és koncentrációját illetően. A norma általában egységes — minden termelőre vonatkozik. Ez a megoldás akkor alkalmazható, ha a kibocsátás mérése, megfigyelése nem túl költséges.

b) A kibocsátással összefüggő döntési változók szabályozása

Amennyiben a felhasznált input és a kibocsátott szennyezés között nyilvánvaló kapcsolat áll fenn — és az input felhasználása kielégítően ellenőrizhető —, kézenfekvő és hatásos megoldás lehet az inputfelhasználás szabályozása.

c) Tervezési előírások

Amikor a szennyezéskibocsátás megfigyelése megbízhatatlan vagy túl költséges, *technikai előírásokat* is lehet alkalmazni. Az Egyesült Államokban az 1970-ben hozott ún. Clean Air Act 1972-es módosítása során előírták a szennyezők számára a legjobb használható technológia (Best Practicable Technology), illetve a legjobb elérhető technológia (Best Available Technology) alkalmazását. E megoldás a politikusok által igen kedvelt, hiszen a bizonyosság érzését nyújtja, miközben látni kell azt is: csak abban az esetben elfogadható, ha *valóban* a legjobb technológiát írják elő. Ha nem ez az eset, akkor a szabályozás az, ami visszatart a hatékonyabb technikai megoldások bevezetésétől.

A környezet védelmét biztosító módszerektől legalább két jellemző vonás várható el. Egyrészt *érjenek el* pozitív változást a környezet minőségében, másrészt ezt a legalacsonyabb össztársadalmi költségszint mellett tegyék. Ennek fényében e szabályozási megoldást illetően probléma adódik.

Mindenekelőtt rendkívül *költséges*, mivel a megállapított normák általában minden szennyezőre egyformán érvényesek, ezért *nem ösztönöznek arra, hogy a szennyezés mértékét* ott *csökkentsék legjobban, ahol az a legolcsóbban elérhető.* A környezet használatát továbbá ingyenesen biztosítja azok számára, akik a megszabott norma alatt szennyeznek. Márpedig sok esetben az alacsonyabb szintű, de folyamatos szennyezés felhalmozódva nagyobb károkhoz vezethet, mint akár egy nagyobb, de rövid ideig tartó terhelés. A norma alatt szennyezőket semmi sem ösztönzi a környezetet jobban kímélő technológia al-

kalmazására, a hulladék kezelésére. Végül a norma *kijátszása* is könnyen lehetséges.

A szabályozási megoldás alkalmazása sok esetben együtt járt, illetve jár különféle építési-támogatási akciókkal. Tipikus példája ennek az, ha jelentős állami támogatást nyújtanak tisztítótelepek építéséhez. Gyakran azonban a támogatásra fordított pénzeket igen alacsony hatékonysággal használják fel.

A bürokratikus koordináció tipikus hátulütői jelentkeznek tehát: a korrupció, az alkupozíció alapján történő döntés és így tovább. *Előfordulhat, hogy ezek a hátrányok olyan jelentősek, hogy komoly anyagi és szellemi ráfordítások ellenére sem következik be javulás a környezet minőségében.* Ezen hiányosságok adtak impulzust a gazdasági ösztönzők fokozottabb figyelembevételének és alkalmazásának.

A kibocsátási díjak rendszere

A megoldás szerint a hivatal árat (szennyezési díjat) kalkulál a gazdálkodók számára. A környezeti normák által való szabályozással ellentétben nemcsak a normán felül szennyezők fizetnek bírságot, *hanem minden szennyező a kibocsátás minden egysége után díjat fizet.* „Ezt az árat olyan szinten kell megállapítani, hogy a kibocsátók — költségszintjük csökkentése végett — összességében annyival csökkentsék kibocsátásukat, hogy a körzetben a kívánt környezeti állapot elérhető legyen" ([16] 93. l.).

A gazdasági egység érdeke ebben az esetben nyilván azt diktálja, hogy a szennyezés csökkentését addig folytassa, amíg az utolsó kibocsátott szennyezésegység megszüntetésének költsége egyenlővé nem válik az utolsó egység után fizetendő díj összegével. Amennyiben e rendszer ugyanazokat a környezetminőségi standardokat képes biztosítani, mint a szigorú szabályozási rendszer, azt alighanem jóval alacsonyabb összköltséggel teszi. A *szennyezés csökkentését ugyanis azok a gazdálkodók hajtják végre legnagyobb mértékben, akik számára az a legolcsóbb.*

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a megfelelő díjak kalkulálása itt legalább annyira kritikus és információigényes feladat, mint a korábban tárgyalt szabályozás esetében a „megfelelő" normáké. Továbbá komoly gondot jelent a változó gazdasági körülményekhez igazodó, változó díjrendszer működtetése. A rendszer tehát könnyen merevvé válik, az alkalmazásáról készített vizsgálatok ezért igen vegyes képet festenek róla (lásd [3] 419. l.). Kétségtelen előnye azonban, hogy a módszer alkalmazható a kis és mobil szennyezőkre, például az autósokra is, abban a formában, hogy az üzemanyag vásárlásakor a tulajdonosok az üzemanyag árától elkülönített „füstadót" is kötelesek lennének fizetni. E konstrukció a kisebb fogyasztású, kevésbé szennyező típusok felé fordítaná az autózni szándékozók figyelmét és a motor karbantartásának felelősségét is a fogyasztóhoz delegálná.

A forgalmazható kibocsátási engedélyek rendszere

Az előbb ismertetett kibocsátási díjak mellett a forgalmazható kibocsátási engedélyek rendszere az a piaci jellegű eszköz, amely az irodalomban a legnagyobb figyelmet érdemelte ki ([3], [34], [35]). A megoldás annak a felismerésnek az eredményeként született, hogy a környezeti problémák feloldásához a jól definiált tulajdonlási jogok is jelentősen hozzájárulhatnak. A történelem során a szennyezéskibocsátási jogok — állami beavatkozás híján — nulla árért kerültek „szétosztásra" az egyes szennyezők között. Elsőként J. H. Dales [7] javasolta a következő megoldást: *A szennyezéskibocsátás befolyásolásához a szennyezési jogok értékesítését is fel lehet használni.* Ezek szerint a vállalatok a kormánytól kötött áron vagy árverésen vásárolnák meg a működésükhöz szükséges szennyezési jogokat. Azok a vállalatok, amelyek számára ezen jogok vásárlása olcsóbb, mint a szennyezés csökkentése, szívesen vásárolnának ilyen jogokat, míg ahol a fordított helyzet áll fenn, ott szívesen adnának el ilyen jogokat. Amennyiben az adásvétel szabadon folyhat, a kibocsátás csökkentésére — az előző pontban ismer-

tetett kibocsátási díjak rendszeréhez hasonlóan — ott kerülne sor, ahol az a legolcsóbb.

A forgalmazható kibocsátási engedélyek rendszere sokkal inkább értelmezhető a ma jellemző szabályozási szisztéma módosításaként, mintsem az azzal való szakításként. Ez fokozott előnyt jelenthet bevezetésének mérlegelésekor. Kinél legyenek azonban az *eredeti* szennyezési jogok? Két szélső eset adódik: vagy a központi hatóságnál, vagy a vállalatoknál.

Az első esetben a vállalatoknak kell a működésükhöz szükséges jogokat megvásárolni a hatóságtól. A szennyezés csökkentésének árát ez esetben a lakosság fogyasztói, alkalmazotti vagy tulajdonosi minőltában kénytelen megfizetni.

A másik esetben a vállalatok kapják az eredeti jogokat. Ekkor a kibocsátás csökkentése végett a hatóságnak kell visszavásárolnia azokat. A lakosság pedig adófizetőként fizetné meg a környezetminőség javításának árát.

Időzzünk el egy pillanatra ez utóbbi megoldásnál. Felmerül a kérdés: hogyan állapíthatók meg az egyes vállalatok szennyezési jogai? Termelési volumenükből és a korábbi szennyezési határértékekből elvileg levezethető lenne. Vannak azonban olyan vállalatok, amelyek a rájuk vonatkozó határértékeket a múltban nem merítették ki teljesen. Ez esetben előfordulhatna, hogy az újonnan kibocsátott jogok által generált szennyezés nagyobb lenne, mint a szennyezés eredeti mértéke. A jogok ára alacsonyan maradna, nem ösztönözne a szennyezés csökkentésére.

A szennyezési jogokat úgy is el lehetne osztani, hogy azok egy meghatározott időintervallumon belül tapasztalt tényleges szennyezési értékeknek feleljenek meg. Ekkor viszont azok, akik eddig a legkevesebbet tették a környezetvédelemért, a legtöbb joghoz, következésképpen a legnagyobb gazdasági előnyhöz jutnának. Azok a vállalatok pedig, amelyek a technika vívmányait a legszélesebb körben aknázták ki a környezet védelmére, a legnagyobb jogveszteséget szenvednék el [34].

Az elméleti elgondolások, s néhány valóságos példa előnyben részesíti a hatósági kezdeményezéseket a jogok eredeti elosztása s a jogokkal való szabad kereskedés során egyaránt. Az egyik megoldás szerint az állam (kibocsátó hatóság) a kibocsátási jogokat a kibocsátás mennyiségének csökkentése céljából bizonyos időközönként leértékeli. Elképzelhető az is, hogy a jogokra elévülési időt szabnak ki, amit aztán újabb — esetleg módosított — jogkibocsátás követne.

A módszer jelentős közgazdasági előnyökkel jár. A szennyezés csökkentését költségtakarékosan biztosítja. A szennyezés visszafogását — e rendszert feltételezve — pénzügyi spekuláció is ösztönözheti. Amennyiben például egy területen gazdasági növekedés várható, úgy valószínűsíthető a szennyezési jogok iránti kereslet növekedése, illetve áruk emelkedése. Ebben az esetben érdemes a jelenben még nem kifizetődő, szennyezéscsökkentő beruházásokat végrehajtani, s így később jó áron értékesíthető jogokat tartalékolni. Az ilyen irányú tartalékolási hajlandóság központi támogatással tovább serkenthető.

A megoldás ökológiai előnye abban áll, hogy biztosítja bizonyos környezeti normák betartását, illetve a szennyezéscsökkentő technológiák kutatására és alkalmazására ösztönöz. Nagy hátránya viszont, hogy alkalmazása esetén fenyeget az ún. forró pontok kialakulásának veszélye. Előfordulnak olyan területek, ahol a szennyezés már olyan mértékű, hogy annak csökkentése helyett inkább újabb jogok vásárlása érné meg. Ekkor megtörténne a jogok területi újraelosztása, miközben a környezetminőség a teljes területet tekintve nem változna, s a forró pontok közelében igen súlyos, minden élő organizmusra veszélyt jelentő válsághelyzet alakulhatna ki.

A rugalmas kompenzációs szabályozás

Ezt a módszert az NSZK-ban dolgozták ki a levegőszennyezés mérséklése érdekében. Egyfelől beveti a közvetlen jogi szabályozás eszközeit is, de emellett a költségoptimalizálás céljából — területileg korlátozva — a kibocsátási jogok piacát is megengedi. A vállalatoknak *elsődlegesen* az előírt, törvényes normákhoz kell alkalmaz-

kodniuk. Amennyiben valamely vállalat túlteljesíti a szennyezéscsökkentési normát, ezt a többletteljesítményt eladhatja más vállalat számára. Az átvevőnek ezt jóváírják, az tehát normán felül is szennyezhet. De a kiegyenlítés csak hatásukban összehasonlítható szennyezőanyagok esetében engedhető meg. Alkalmazásának feltétele, hogy az érintett üzemek körzetében a szennyezési helyzetnek jobban kell alakulnia, mint ha mindannyian csupán az előírt normát teljesítették volna. „A kompenzációs szabályozás tehát nemcsak a költségek optimalizálására, hanem a szennyezés fokozatos csökkentésére is megteremti a lehetőséget. Ez a modell végül is a közvetlen és közvetett szabályozás kombinációjával szándékozik az ökológia és ökonómia érdekeit egyaránt figyelembe venni" ([34] 674. l.).

A letét-visszafizetési rendszer

A kibocsátási díjak rendszere, illetve a forgalmazható kibocsátási engedélyek rendszere egyaránt feltételezi a kibocsátások megfigyelhetőségét. Ez azonban komoly nehézségekbe ütközhet, ha a *környezetkárosodást okozó források száma nagy*, illetve *ha ezek a források mozgékonyak.* Mindkét módszer a tisztán meghatározható tulajdonlási jogokra épít, amely azonban számos szennyezés esetén nem teljesül egyértelműen. Sok esetben a károkozás bizonyítása több költséget emészthet fel, mint maga a kár. *Ilyen esetekben az általános letét-visszafizetési rendszer az említetteknél jobb eszköz lehet a környezeti problémák kezelésére.* A rendszer logikája egyszerűen megérthető az *üvegbetét* példáján. A potenciális károkozó az ital vásárlója. Kárt azzal okozhat, ha az üveget egyszerűen eldobja. Ezért a potenciális károkozásért árat, letétet — azaz üvegbetétet — kérünk tőle. Amennyiben a vásárló a károkozást nem követi el — azaz az üveget visszaváltja —, az üvegbetétet visszafizetjük. Amennyiben a károkozás megtörtént, az üveget eldobta — megfizette a környezethasználat árát. Általánosabban szólva: *„A potenciális károkozóra adót vetünk ki* (letét formájában) a potenciálisan okozható kárral egyenlő nagyságban, és számára támogatást juttatunk (fizetés formájában) a letét jelenbeli értékének megfelelő nagyságban, ha bizonyos feltételek teljesülnek, pl. ha egy termék bizonyítottan visszatért egy meghatározott helyre, vagy ha bizonyítható, hogy egy bizonyos kár nem történt meg" ([3] 429. l.).

A letét-visszafizetési rendszer akkor előnyösebb az alternatív megoldásoknál, ha a környezetrombolás ténye közvetlenül nem figyelhető meg, a források szétszórtak, mobilak stb. A módszer politikailag is megfelelőbb. Míg az alternatív megoldások esetén fennáll a veszély, hogy a jövedelmek újraelosztása a szegényebb rétegeket sújtja, ez a probléma itt nem fenyeget.

A legelőnyösebb megoldás a módszerek kombinált alkalmazása, a piaci és a hatósági eszközök ötvözése. Végül utalni kell arra is, hogy az említett eszközök a helyi, regionális és a nemzeti problémák megoldását segíthetik, nem látszik azonban, hogy létezne bármiféle eljárás, amely a nemzetek közötti, illetve globális veszélyekre megnyugtató megoldást adhatna.

Felhasznált irodalom

[1] *Arrow, K. J.—Fisher, A. C.:* Environmental Preservation, Uncertainty and Irreversibility. The Quarterly Journal of Economics, 1974, 2. sz.

[2] *Baumol, W. J.—Oates, W. E.:* The Theory of Environmental Policy. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1975.

[3] *Böhm, P.—Russel, C. S.:* Comparative Analysis of Alternative Policy Instruments (in: Handbook of Natural Resource and Energy Economics). North Holland, (később: HNREE), 1985.

[4] *Bora Gyula—Kulcsár Dezső:* Bevezetés a környezetvédelem gazdaságtanába. Tankönyvkiadó, 1980.

[5] *Cicchetti, C. J.—Freeman, A. M. III.:* Option Demand and Consumer Surplus: Further Comment. Quarterly Journal of Economics, 1971. 3. sz.

[6] *Coase, R.:* The Problem of Social Cost. The Journal of Law and Economics, 1960, 3. sz.
[7] *Dales, J. H.:* Pollution, Property and Prices. University of Toronto Press, 1968.
[8] *Dunavölgyi Mária:* A piaci tökéletlenségek (market failures) elméleti és gyakorlati kérdései a polgári közgazdaság-tudomány tükrében. OKKFT TS—1/4 „Mikrogazdasági kutatások" Programja, 1987.
[9] *Fisher, A. C.—Krutilla, J. V.:* The Economics of Natural Environments. Resources for the Future, John Hopkins University Press, 1975.
[10] *Fisher, A. C.—Krutilla, J. V.:* Economics of Nature Preservation. in: HNREE, North-Holland, 1985.
[11] *Freemann, A. M. III.:* Methods for Assessing the Benefits of Environmental Programs. in: HNREE, North Holland, 1985.
[12] *Friedman, M.—Friedman, R.:* Free to Choose. Harco Brace, New York, 1983.
[13] *Harberger, C. C.:* Three Basic Postulates for Applied Welfare Economics: An Interpretative Essay. Journal of Economic Literature No. 3, 1971.
[14] *Heller Farkas:* Közgazdasági Lexikon. Budapest, Grill, 1937.
[15] *Holthermann, S. E.:* Externalities and Public Goods. Economica, N. S. Vol. 39., No. 153, 1972.
[16] *Kertészné Forgács Katalin:* Környezetvédelem és közgazdasági eszköztára. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1981.
[17] *Kindler József:* Rövidülő távlatok. Valóság, 7. sz. 1985.
[18] *Kneese, A. V.—Schultze, C. L.:* Pollution, Prices and Public Policy. 1975. The Brookings Institution, Washington
[19] *Kneese, A. V.—Schulze, W. D.:* Ethics and Environmental Economics. in: HNREE, North Holland, 1985.
[20] *Knight, F. H.:* Some Fallocies in the Interpretation of Social Cost. Quarterly Journal of Ec. 1924. August
[21] *Maler, K. G.:* Welfare Economics and the Environment. in: HNREE, North Holland, 1985.
[22] *Mishan, E. J.:* The Postwar Literature on Externalities: An Interpretative Essay. Journal of Ec. Literature, March, 1971.
[23] *Mishan, E. J.:* Költség-haszon elemzés. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1982.
[24] *Olson, M. Jr.:* The Principle of „Fiscal Equivalence": the Division of Responsibilities Among Different Levels of Government. The American Ec. Review 1969.
[25] *Petschnig Mária Zita:* A környezetvédelem néhány makroökonómiai vonatkozása. MTA DTI, Pécs, 1982.
[26] *Pigou, A. C.:* The Economics of Welfare. McGraw Hill, 1920.
[27] *Rothenberg, J.:* The Economics of Cengestion and Pollution: an Integrated View. American Ec. Review, No. 2.
[28] *Schumacher:* Small is Beautiful.
[29] *Scitovsky, T.:* Two concepts of External Economics. Journal of Political Economy, No. 2., 1954.
[30] *Scitovsky, T.:* The Joyless Economy. Oxford University Press, 1976.
[31] *Siebert, H.:* Spatial Aspects of Environmental Economics. in: HNREE, North Holland, 1985.
[32] *Sólyom László:* Környezetvédelem és polgári jog. Akadémiai Kiadó, 1980.
[33] *Sólyom László:* A társadalom részvétele a környezetvédelemben. Medvetánc, 1985. 4.—1986. 1. sz.
[34] *Dr. Szász Tibor—Dr. Béni János:* A környezetvédelem állami szabályozásának módszerei a gazdaságilag fejlett tőkés országokban. Pénzügyi Szemle, 1985. 8—9. sz.
[35] *Tietenberg, H. T.:* Transferable Discharge Permits and the Control of Stationary Source Air Pollution: A Survey and Synthesis Land Economics, No. 4., 1980.
[36] *Weisbroad, B. A.:* Collective-Consumption Services of Individual Consumption Goods. Quarterly Journal of Ec., August, 1964.
[37] *Willen, J. E.:* Bioeconomics of Renewable Resource Use. in: HNREE, North-Holland, 1985.
[38] *Zsolnai László:* Mit ér az ökonómia, ha magyar? Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1987.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 3. sz. (357—369. l.)

FINDRIK MÁRIA

Változások és váltások Bulgáriában az 1980-as években

Az európai szocialista országok gazdasági helyzetét — kissé leegyszerűsítve — általában úgy szoktuk jellemezni, hogy az elmúlt évtizedben megtorpant a korábbi gyors ütemű gazdasági növekedés, felszínre kerültek, majd kiéleződtek a külső és belső egyensúlyi (s a mögötte meghúzódó szerkezeti) problémák, és szinte mindenütt megállt az életszínvonal látványos emelkedése.

A világgazdaságban, a nemzetközi kapcsolatokban való megmérettetés felerősítette — persze ezáltal fájdalmasabbá is tette — a szóban forgó országok társadalmi-gazdasági fejlődésében amúgy is felhalmozódott ellentmondásokat s egyben sürgetővé tette feloldásuk kényszerét. Az ellentmondások feloldása új minőségű termelőerőket, ezeknek megfelelő keretet adó termelési viszonyokat, összefoglalóan új társadalmi-gazdasági növekedési forrásokat követel, és gyökeresen más típusú fejlődést tesz szükségessé.

A fenti diagnózist figyelemre méltó sajátosságok árnyalják Bulgáriában, amelyek — a „terápiában" az utóbbi években bekövetkezett lényeges változásokkal együtt — nem kellően ismertek a hazai szakmai körökben.

A legutóbbi tíz év bolgár „gazdaságtörténete"

Hogyan jellemezhető Bulgária, ez a kicsi, közepesen fejlett európai szocialista ország közelmúltja és jelene?[1]

[1] A fejlettség megítélésében nem egységesek a szakemberek. Egyes bolgár közgazdászok, például K. Kirjakov és Sz. Sztoilov egyenesen az iparilag fejlett országok között emlegetik országukat; mi reálisabbnak tartjuk Bulgáriát a közepesen fejlett ipari-agrár országok közé sorolni.

Az ipar az 1970-es évtized elejére lett a nemzeti jövedelem fő termelője, s részesedése 1980-ra megközelítette a 60 százalékot. Azóta ez az arány stabilizálódott, illetve valamelyest vissza is esett. A mezőgazdaság aránya ugyanis — e hagyományos ágazatnak a világgazdasági kihívásokra való könnyebb és gyorsabb reagálása miatt — néhány százalékponttal nőtt. Ugyanakkor az ipari termelésnek még mindig több mint 20 százaléka az élelmiszeriparból származik. A szolgáltatások, az infrastruktúra és a háttériparok fejletlensége sokszor gátolják a nagyobb eredmények elérésében a bolgár gazdaságot. Az ország földrajzi, gazdasági, társadalmi adottságai ellenére a külkereskedelem, illetve a külgazdasági kapcsolatok súlya sokáig nemcsak a szükségeshez, de a lehetségeshez képest is kicsi volt, és alapvetően egyetlen reláció túlsúlya jellemezte. Az 1950-es évek gazdaságpolitikai hibáinak korrigálása után a külkereskedelem szerepe lényegesen megnőtt. A külkereskedelmi forgalom 1960 óta évi több mint 10 százalékos növekedése folytán — amely meghaladta a nemzeti jövedelem és az ipari termelés évi növekedését is — az ágazat alapvető jelentőségűvé vált a bolgár gazdaság számára. Az exportkoefficiens — az exportnak a nemzeti jövedelemben mért hányada — Bulgáriában 1948-ban 9,5, 1960-ban 14,9, 1970-ben 22,2, 1975-ben 31,8, 1980-ban pedig már 45 százalék volt ([3] 385. l.).

A bolgár gazdaság a „nyitás" ellenére is teljesen egyértelműen megőrizte egyrelációs jellegét: az 1970-es évek végén is külkereskedelmi forgalmának háromnegyedét a szocialista országokkal bonyolította le (ennek több mint fele a Szovjetunióra jutott!), a fejlett tőkésországok mintegy 11—12, a fejlődő világ pedig 10—11 százalékkal részesedtek az összes forgalomból.

A relációs és országonkénti koncentrá-

Dr. Findrik Mária a MSZMP KB Politikai Főiskola Politikai Gazdaságtan Tanszékének adjunktusa.

ció egyetlen más európai szocialista ország külkereskedelmében sem volt tartósan enynyire erős. Csupán Mongólia és a sajátos helyzetű, gazdasági embargó által sújtott Kuba kereskedtek nagyobb arányban a szocialista országokkal mint Bulgária. Ennek az igen szoros együttműködésnek, a szovjet gazdaságba való bizonyos fokú „beépülésnek" meghatározó szerepe van Bulgária gazdasági folyamatainak alakulásában.

Hosszú évtizedeken át külkereskedelmének jellege (nyersanyagokért, energiáért, a műszaki fejlettség magasabb szintjét képviselő gépekért, technológiáért élelmiszert, illetve könnyűipari termékeket, és sokáig azokat is alacsony feldolgozottsági fokon szállított) sem tudott a szükséges mértékben hozzájárulni a gazdaság szerkezetének korszerűsítéséhez. Az exportra kerülő termékek zömét kibocsátó ágazatok ugyanis népgazdasági szinten mintegy fele olyan hatékonyak voltak csak (azaz egységnyi terméket kb. kétszer annyi munkával állítottak elő), mint a partnerországok hasonló ágazatai.

Bulgáriának a fejlett tőkésországokból származó összes importjában még ma is 85 százalékkal részesednek a gépek, berendezések, energiahordozók, nyers- és alapanyagok, az oda irányuló kivitelben pedig 15 százalék körüli az élelmiszeripar súlya.

A politikai vezetés a szocializmus építése során mindvégig a viszonylagos elmaradottság gyors, mielőbbi felszámolásában jelölte meg az ország gazdasági stratégiáját. Az 1956. áprilisi plénum[2] után ez némi hangsúlyeltolódással érvényesült, azzal a kiegészítéssel, miszerint a gazdasági stratégia szerves részét kell képezze az életkörülmények javítása, illetve az ország objektív adottságainak figyelembevétele is.

Gazdasági stratégiájának megvalósításához a bolgár kommunista párt az egyetlen lehetséges utat az igen gyors növekedésben látta. Az európai szocialista országok átlagához viszonyítva Bulgáriában mindvégig a nemzeti jövedelem és az ipari termelés igen magas (Románia után tartósan a legmagasabb) növekedési ütemét tervezték és valósították meg. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Az önmagukban igen lendületes növekedést mutató számok mögött azonban a VII. ötéves tervidőszakban (1976—1980) a kitűzött tervcéloktól való lényeges elmaradás húzódott meg. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Ráadásul a külkereskedelemben — amely ebben a tervciklusban bővült az ország gazdaságtörténetében a legdinamikusabban: öt év alatt több mint kétszeresére nőtt —

[2] A BKP ekkor állította helyre a párt- és társadalmi élet lenini normáit, és fogalmazta újra az ország és a párt előtt álló feladatokat, illetve a feladatok megvalósításának lehetséges módjait.

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és az ipari termelés növekedése 1960-tól az ötéves tervciklusokban az európai szocialista országokban
(százalék)

Ország	1961—1965		1966—1970		1971—1975		1976—1980	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Bulgária	38	74	52	68	46	60	35	32
Csehszlovákia	10	29	40	39	32	38	20	25
Lengyelország	35	50	35	50	60	64	7	25
Magyarország	22	45	39	35	30	27	18	18
NDK	18	33	29	37	30	37	25	32
Románia	54	91	45	75	52	66	22	62
Szovjetunió	37	51	45	50	32	43	24	33

A: nemzeti jövedelem
B: ipari termelés

Forrás: Stark Antal: Terv és valóság. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 241. l.; Az európai KGST-országok gazdasága. Kossuth Könyvkiadó, 1984.; 1976—1980: Tények és tervek a KGST-országokban 1981—1985. Kossuth Könyvkiadó, 1983.; Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, KSH, 1981.

2. sz. táblázat

Az 1976—1980-as időszak főbb népgazdasági mutatói
(százalék)

Megnevezés	Növekedés		A terv-teljesítés foka
	Terv	Tény	
Nemzeti jövedelem	45—50	35	70
Ipari termelés	50	32	64
Mezőgazdasági termelés	20	12	60
Reáljövedelem	20—25	13	50

Forrás: Saját számítás a BKP XII. kongresszusának dokumentumai alapján.

Bulgáriát jelentős árveszteségek érték. A bolgár gazdaság nem volt felkészülve az ebből eredő adósságszolgálat terheire: korábban ugyanis mind külkereskedelmi, mind fizetési mérlege alapvetően egyensúsyban volt.

Rövid távon a bolgár vezetés a dolláradósságot tartotta különösen nyomasztónak s mielőbb felszámolandónak, noha hosszú távon — már csak a reláció súlyából, illetve a külkereskedelmi forgalom előbb ismertetett áruszerkezetéből adódóan is — valószínűleg komoly gondot okoz majd a szocialista viszonylatban elszenvedett cserearány-veszteség, illetve az ez irányú eladósodás.

A tervgazdálkodás történetében a tervcéloktól való legnagyobb mérvű lemaradás és a külső egyensúlyi problémák mellett (és részben azok következtében) a népgazdaság belső egyensúlyában is számottevően súlyosbodtak a zavarok az 1976—1980-as tervciklusban. Miközben a termelés messze elmaradt a tervezettől, a felhalmozás növekedési üteme lényegesen meghaladta a tervben előirányzott szintet. Csökkent a termelés ütemessége, nőttek a kihasználatlan kapacitások. Ezzel párhuzamosan a fogyasztási cikkek piacán a gyakoribbá váló hiány esetenként komoly ellátási feszültségeket okozott.

A problémák észlelése már a tervidőszak során több kiigazító lépésre kényszerítette az ország vezetését. A középtávú tervezésben egyfelől az öt évre államilag meghatározott és a termelők számára utasítás formájában lebontott terv, másfelől a korábbiaknál sokkal gyorsabban és mélyebben változó külső és belső gazdálkodási feltételek, a gazdasági valóság közötti szakadék áthidalására bevezették a kétéves, úgynevezett csúszó tervezés máig is érvényes gyakorlatát. A kötelező tervmutatók között nőtt az anyagi érdekeltséggel, a vállalatok önállóságával kapcsolatosak szerepe, így elsősorban a nyereségé, és némileg változott az érdekeltségi alapok képzésének és felhasználásának rendje is. 1971-től a bolgár gazdaság szervezeti (gazdasági és jogi) alapegységei az iparban a monumentális „szervezeti egyesülések", a mezőgazdaságban pedig az agrár-ipari kombinátok lettek. A termelőerők, a gazdálkodás feltételei fényében az indokolhatót meghaladó méretű állami egyesülések száma az 1970-es évek elején az erőltetett centralizációs hullám eredményeként mindössze 60 volt. Az egyesülésekben részt vevő vállalatok teljes mértékben elvesztették gazdasági önállóságukat. Az egyesülések „szervesen" beépültek az érvényben levő irányítási rendszerbe (azaz ők voltak a központilag lebontott direktívák címzettjei). E monumentális szervezetek gyakorlatilag egy-egy alágazatot teljesen „magukba szippantottak", s mindezek következtében erős bástyáivá váltak a hagyományos direkt irányítási rendszernek. Vagyis az 1968-ban elfogadott új — a vállalati önállóságot célul kitűző — gazdaságirányítási rendszer helyett az 1970-es évek elején Bulgáriában újra a tervutasításos rendszer elemei erősödtek meg, illetve váltak kizárólagossá. Az 1972-ben párthatározat nyomán létrehozott úgynevezett nemzeti-gazdasági komplexumok már az egymással munkamegosztási kapcsolatban ál-

3. sz. táblázat

Az 1980—1985. évi bolgár népgazdasági terv fő mutatói

Megnevezés	Növekedés (százalékban)
Nemzeti jövedelem	20
Ipari termelés	28
ezen belül: gépipar	50
vegyipar	45
elektronika	45
Mezőgazdasági termelés	18
Egy főre jutó reáljövedelem	15
Kiskereskedelmi forgalom	20—22
Külkereskedelmi forgalom	40

Forrás: Tények és tervek a KGST-országokban. Kossuth Könyvkiadó, 1983.

ló ágazatokat, vállalatokat, minisztériumokat, intézeteket fogták össze, ami tovább korlátozta a közvetlen termelők amúgy is megnyirbált önállóságát. Az 1970-es évek végén a felgyülemlett gazdasági nehézségek hatására gátat vetettek a centralizációs hullámnak, s az egyesüléseken belül különféle intézkedésekkel igyekeztek enyhíteni a termelőkre nehezedő bürokratikus nyomást.

A gazdasági helyzet alakulása viszonylag rövid időn belül (1977 végén) felvetette a „hogyan tovább?" kérdését. Szembe kellett nézni azzal a kérdéssel, hogy milyen legyen a követendő gazdaságstratégia, milyen gazdálkodási viszonyok adjanak keretet a gazdaságpolitika megvalósításához, milyen kölcsönhatások érvényesüljenek a társadalompolitikai és a gazdaságpolitikai célkitűzések között, illetve milyen mechanizmusok közvetítsék a kapcsolatokat? E koncepcionális kérdéseket nem annyira a szaksajtóban, mint inkább a különféle pártfórumokon, pártkonferenciákon igyekeztek megválaszolni.

Új gazdaságpolitikai célok

Ha csak önmagukban nézzük a kitűzött tervcélokat — amelyeket a 3. sz. táblázat foglal össze, akkor azt láthatjuk, hogy a korábbi időszakokhoz képest a gazdasági élet szinte valamennyi átfogó területén mérsékeltebb növekedést határoztak el.

A tervbe vett gazdaságnövekedési ütem ényegesen mérsékeltebb volt tehát a korábbiaknál, de semmiképpen sem alacsony a többi európai szocialista ország célkitűzéseihez képest. Bulgária tehát továbbra is a dinamikusan növekvő szocialista országok csoportjába kíván tartozni. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A mérsékeltebb, de távolról sem szerény növekedési célok mögött fontos, helyenként meghatározó jelentőségű szerkezeti változások terve húzódik meg, hiszen a legprogresszívebbnek ítélt három ágazatnak, a gépiparnak, a vegyiparnak és az elektronikának az ipari átlagnál jóval gyorsabban kell növekednie. Ezzel súlyuk az ipari termelésen belül 31, 10, illetve mintegy 15 százalékra növekedne.[3]

Korszerűsíteni kívánják az ország energiabázisát is. 1985-ben a tervek szerint az atomenergia már 26 százalékkal részesedne a villamosenergia termeléséből. Valamennyi ágazatban növelni kívánják a termékek megmunkáltsági fokát, javítani azok műszaki és minőségi paramétereit.

Mindez a mennyiségi fejlődésen jóval túlmutató gazdaságstratégiai változások elhatározását sejteti. Ez fogalmazódott meg a BKP XII. kongresszusán is: „Új minőségi és mennyiségi változásokat kell végrehajtanunk az ország anyagi-műszaki bázisában, a társadalmi élet valamennyi területén — a tudományos-technikai forradalom

[3] Az elektronikai termékek gyártásában és exportjában elért eredményei alapján Bulgáriát — ha némi túlzással is — ma a nyugati sajtó nemegyszer a KGST Japánjaként emlegeti.

4. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és az ipari termelés tervezett növekedése az európai szocialista országokban 1981—1985
(százalék)

Ország	Nemzeti jövedelem	Ipari termelés
Bulgária	20	28
Csehszlovákia	14—15	14—18
Lengyelország		5
Magyarország	14—17	19—22
NDK	28	31
Románia	36	44
Szovjetunió	19—20	26

Forrás: Tények és tervek a KGST-országokban. Kossuth Könyvkiadó, 1983. c. munka adatai alapján.

legfrissebb vívmányainak gyors bevezetése révén." Majd: „...az érett szocializmus továbbépítése a munka és a termelés, minden társadalmi tevékenység egyre szélesebb körű intellektualizálása közepette megy végbe" ([1] 13. l.).

Az új gazdaságstratégiai prioritások: a műszaki haladás élvonalába való kerülés, az exportorientáció, a kiegyensúlyozott külgazdasági kapcsolatok, a magasabb műszaki-minőségi követelmények, az intenzív típusú fejlődés további kibontakoztatása alkotókészséget, rugalmas reagálást, nagyfokú piacérzékenységet, innovációs készséget követelnek a társadalmi-gazdasági élet valamennyi szereplőjétől, különösképpen a vállalatoktól. A társadalompolitikai célok elérése új gazdaságstratégiát, ez utóbbi pedig a társadalmi-gazdasági élet minden területén új eszközöket, mechanizmusokat kíván.

Ez a felismerés körvonalazódott a BKP KB 1978-ban hozott, „A társadalmi folyamatok irányításának új közgazdasági szemléletéről és az azt szolgáló gazdasági mechanizmusról" szóló határozatában. A továbbiakban ezt a nálunk kevéssé ismert mechanizmuskoncepciót tekintjük át.

A gazdasági mechanizmus átalakítása

A bolgár társadalmi-gazdasági valóság sajátosságainak megfelelő formák, eszközök módszerek kialakítása a koncepciót kidolgozó szakemberek szerint nem volt könnyű feladat: „Nyíltan meg kell mondanunk, hogy nehézségeket okozott az is, hogy nem volt honnan olyan konkrét mechanizmust kölcsönözni, amelyik teljes egészében megfelelt volna az objektív követelményeknek és törekvéseknek" — nyilatkozta az akkori kormányfő [4].

A változások lényegi elemeként említett közgazdasági megközelítés alapját a következőképpen határozták meg: „A közgazdasági szemlélet azon a tényen alapszik, hogy a szocialista termelés árutermelés, s hogy a szocializmusban az áru- és pénzkapcsolatok objektíve működnek, mégpedig nem a termelési viszonyok külső, hanem lényegi vonásaként, hogy gazdasági szervezeteink szocialista árutermelő szervezetek, és csak úgy létezhetnek, úgy fejlődhetnek, ha közvetlenül kapcsolatban állnak a belföldi és a nemzetközi piaccal, s ha jövedelmeiket a termékértékesítésből szerzik" [4].

A bolgár szakemberek az irányítási rendszer fejlesztését a BKP KB 1968. júliusi határozata szerves folytatásának, „...a fejlett szocializmus mechanizmusa továbbfejlesztésében egy lépésnek" tekintik, s így az 1979 utáni változásokkal kapcsolatban nem használták, fel sem vetették a reform kifejezést.[4]

Ez a megközelítés nyitva hagyja a kaput a gazdaságirányítási rendszer alapvető vagy részleges változtatása előtt is.

[4] Mint utaltunk rá, az 1968. júliusi határozat nem valósult meg a gyakorlatban.

Az irányítási rendszernek az 1978. júliusi határozatban megfogalmazott változását kezdettől fogva — s ez fontos sajátossága a bolgár mechanizmuskoncepciónak — tágan, mint az egész társadalomirányítási rendszer és az annak fontos részét képező politikai rendszer változásaként értelmezték. Ez azt jelenti, hogy a szocialista árutermelési viszonyokból fakadó elkülönültségi viszonyokat, az érdekek ebből adódó strukturáltságát, az érdekstruktúra alapvető, illetve részelemei közti ellentmondásokat a szocializmus természetes sajátosságának, a fejlődés feszültségekkel is járó hajtóerejének tekintik: „Az új közgazdasági szemlélet és az új mechanizmus alkalmazása, minden termelési és társadalmi tevékenység átállítása a gazdasági önállóságra, a munka eredményétől függő díjazás, az ellentervezés javítása stb. — mindez erősíti a szocialista demokrácia gazdasági alapjait, új feltételeket teremt az egész politikai rendszer fejlődéséhez és működéséhez" ([1] 47. l.).

Az új közgazdasági szemlélet és az érvényesítésére szolgáló mechanizmus további alapelveit az alapdokumentumok a következőkben jelölik meg:

— a gazdasági önállóság széles körű kiterjesztése, a gazdasági önelszámolás és önfinanszírozás következetes alkalmazása,

— a termelés és a piac közvetlenebb kapcsolatának megteremtése,

— a központi irányítás közgazdasági eszközökkel történő erősítése,

— a „gazdaszemlélet" érvényesítése a társadalmi-gazdasági élet minden területén.

A határozatok azt is leszögezték, hogy az új irányítási rendszert fokozatosan kell bevezetni.

Az új irányítási rendszer gyakorlatba való bevezetésére folyamatosan, több lépcsőben került sor:

— elsőként, 1979. január 1-jétől a bolgár gazdaságban igen fontos szerepet játszó mezőgazdaságban,

— 1980-tól az anyagi termelés többi szférájában,

— majd 1981-től kísérleti jelleggel kiterjesztették a nem termelő területekre, így például a tudományos kutatásra, a közigazgatásra és magára az irányító tevékenységre is.

A bolgár gazdaságirányítási rendszer alapeleme továbbra is a tervezési rendszer, a központi irányítás fő eszköze a népgazdasági terv. A központi tervezés, amely korábban tőle idegen funkciókat is betöltött és sokszor elveszett a kevésbé jelentős részletekben, a jövőben figyelmét a fő feladatokra összpontosítja: a hosszú távú állami gazdaságpolitika kialakítására, a fejlesztés ütemének és fő arányainak megállapítására, az arányosság és az egyensúly biztosítására.

A gazdaságirányítás rendszerét meghatározó alapelvekből egyértelműen következik a tervlebontás megszüntetése, illetve kivételes esetekre vonatkozó korlátozásra. Az állam csak olyan feladatokat, mutatókat tehet a gazdálkodó szervek számára kötelezővé, amelyek teljesítése döntő jelentőségű az ország társadalmi-gazdasági célkitűzéseinek, az államközi szerződésekben vállalt kötelezettségeinek a megvalósításában, illetve amelyek szavatolják a népgazdaság egyensúlyát. Az ilyen alapon jóváhagyott tervfeladatot a Minisztertanács határozhatja meg, eltérően a korábbi gyakorlattól, amikor az egyes ágazati minisztériumok részletes kötelező tervfeladatokat adtak a hozzájuk tartozó vállalatoknak.

A kötelezően előírt, illetve előírható mutatók száma 1981-től lényegesen, a korábbi 25-ről ötre csökkent. Ezek a következők:

— az alapvető, népgazdasági jelentőségű termékek termelésére és értékesítésére vonatkozó naturális előírások;

— a bruttó nyereség;

— az exportból származó valutabevételek;

— a stratégiai jelentőségű tudományos és műszaki eredmények bevezetése;

— azoknak az új, illetve felújított és korszerűsített termelőberendezéseknek és -rendszereknek az átadása, amelyek az országos jelentőségű létesítmények listáján szerepelnek.

A gazdálkodás többi kérdésében a vállalat az úgynevezett ellentervben szabadon dönt: *a termelők* teljes *szabadságot kapnak a terven felüli* és — az eddigiektől eltérően — *a terven kívüli termelésben.* Minden termelhető, amire fizetőképes kereslet és szabad termelési kapacitás van. (Ennek megfelelően az előírások törvénytelennek

minősítik, és büntetéssel sújtják azt a korábbi gyakorlatot, amikor a kollektívák ellenterveiben feltárt tartalékait elvonták, és automatikusan beépítették az állami tervekbe.) Mindennek köszönhetően a vállalati ellenterv dinamikus és nyitott, a változásokra érzékenyen reagál. Az ellenterv tartalma, illetve kidolgozásának módja erősíti a tervezés társadalmi jellegét.

Bolgár becslések szerint 1979—1984 között a termelés kb. 30—40 százalékáról dönthettek a vállalatok önállóan ellenterveikben. (Ez az adat minden bizonnyal mérséklődött 1985-ben és 1986-ban a növekvő energetikai és ellátási nehézségek következtében.) Ez a statisztikai tény jól tükrözi a tervezési rendszer bizonytalanságát: nagyon könnyen változhat ugyanis azon termékek köre, amelyek „termelése és értékesítése alapvető népgazdasági jelentőségű", s így termelésének mennyisége a vállalat számára előírható. Ami az egyik esetben az állami tervben kötelező feladatként szerepel, az máskor a vállalat döntési hatáskörébe, „ellentervébe" kerülhet. Ez a helyzet — miként az elvek és a gyakorlat közti ellentmondások oly sokszor — az elvek tisztázatlanságából fakad, nevezetesen abból, hogy az új közgazdasági szemlélet meghonosításával egyidejűleg nem történt meg a szocialista tulajdonról vallott felfogás újragondolása, finomítása. Az a megállapítás, miszerint Bulgáriában a „termelőeszközök tulajdonosa az állam, gazdája a dolgozó", nem válaszolja meg azt, hogy mitől lesz a dolgozó a „termelőeszközök gazdája". De a megfogalmazás egyúttal azt is jelzi, hogy az áru- és pénzviszonyok szocializmusbeli elfogadásán túl, Bulgáriában sem tisztázódott, milyen is az áruviszonyok köre, természete a szocializmusban; milyen eszközökkel kezeljék az áruviszonyok érvényesülésének hatására fellépő bizonyos negatív kísérőjelenségeket, és így tovább. E felfogás ellentmondásossága mögött az állam napjainkban betöltendő szerepének, illetve az állam és a dolgozók új tartalmú kapcsolatának tisztázatlansága is meghúzódik. (E probléma sem bolgár sajátosság.)

A gazdasági önállóság érvényesítése új vállalati jövedelemérdekeltségi és jövedelemszabályozási rendszert követel. Bulgáriában a vállalati érdekeltség a bruttó jövedelem nagyságához kötődik. A folyó ráfordítások pótlása, az esedékes tartozások kiegyenlítése után fennmaradt bruttó nyereségből a vállalatnak először a költségvetési befizetéseket kell teljesíteni. A vállalatok és az állami költségvetés kapcsolata előre meghatározott normatívákon alapul — míg korábban sokszor az „alkupozíció"-tól függött. A realizált bruttó nyereségből a vállalatok forgalmi adót, majd a mérleg szerinti nyereségből nyereségadót, illetve községfejlesztési hozzájárulást fizetnek.

A mérleg szerinti nyereség adójának mértékét szféránként és évenként differenciáltan állapították meg; 1982-ben a nyereségadó mértéke 55, 1983—1984-ben 50 százalék volt. A külkereskedelmi és a — Bulgáriában is még eléggé fejletlen — infrastrukturális, szolgáltató tevékenységre, valamint a belkereskedelemre és a vendéglátásra csak 40 százalékos nyereségadót vetnek ki. A mi SZÖVOSZ-unknak megfelelő szövetkezeti szervezethez tartozó egységek — a népgazdaság számára nélkülözhetetlen exporttevékenység, illetve a belföldi áruellátás javítása érdekében — nyereségüknek csak 30 százalékát kötelesek befizetni az állami költségvetésbe. A lakosságnak végzett egyéb szolgáltatások adómentesek.

A vállalatok kötelező befizetéseik után meghatározott alapokat (műszaki-fejlesztési, kockázati, szociális-kulturális-jóléti, illetve munkabéralapot) képeznek.

A munkabéralap képzésében elvi különbség mutatkozik a többi szocialista országhoz képest. Munkabéralapját (tehát nemcsak a különféle prémiumokat, jutalmakat, pótlékokat) minden vállalati kollektívának jövedelméből — a kötelező befizetések után — ki kell termelnie. A rendszerben tehát *a munkabér* — elvileg — *nem garantált eleve, hanem a gazdaságosságtól, a jó munkától függő maradvány.* A gyakorlati közgazdászok és a külföldi szakemberek egyaránt ezt tartják az új gazdasági mechanizmus leglényegesebb vonásának. Az új irányítási rendszerre való áttérés első időszakában az állam még kiegészíti a béralapot egy előre meghatározott minimális szintig, felső határát pedig a vásárlóerő fékentartására, a kínálat és a fizetőképes kereslet

egyensúlyának biztosítására központilag maximálják: a munkabéralap a munkatermelékenység előző évhez viszonyított egyszázalékos javulása esetén fél százalékkal bővülhet. Ma már — ha még viszonylag ritka is — tudunk olyan esetekről, amikor a vállalat rossz gazdálkodása miatt a vezetők és a dolgozók bére tartósan csökkent.

A leírtakból is érzékelhető talán, hogy a vállalati jövedelemérdekeltség és -szabályozás új rendszere — elveiben a korábbit jóval meghaladó mértékben — a gazdasági önállóság növekedésének irányába hat. Ugyanakkor a vállalatokra nehezedő igen jelentős (gyakorlatilag a nyereségük kb. $^2/_3$-át, sőt mára több mint $^3/_4$-ét elszippantó) költségvetési befizetési kötelezettség, az alapok képzésére maradó összeg szerény volta, illetve az azok felhasználhatóságára vonatkozó részletes központi előírások ezt az önállóságot erősen be is határolják. A vállalati jövedelemérdekeltségi és -szabályozási rendszer ezen kettőssége, ellentmondásossága végső soron a gazdaságirányítási rendszer elveinek a tervezési rendszernél már jelzett inkonzisztenciájából fakad. Az állam és a vállalat nem pontosan tisztázott közgazdasági helyzete könnyen idéz fel — különösen a megszokottól nehezebb gazdálkodási feltételek esetén — a régi iránti „nosztalgiát"...

A gazdasági önállóság, önfinanszírozás, illetve a bruttó jövedelemérdekeltség működésének fontos feltétele a megfelelő árrendszer. Az árrendszernek nemcsak azért van kiemelkedő szerepe az indirekt típusú irányítási rendszerben, mert az ár egyebek között a ráfordítások számbavételének eszköze is, hanem mert az árakon keresztül valósul meg a jövedelmek elosztása, illetve újraelosztása, sőt jelentős mértékben a kül- és belpiaci egyensúly megteremtése is.

Bulgária gazdasági növekedésében a korábbinál — mint utaltunk rá — lényegesen nagyobb hangsúlyt kapnak a külgazdasági kapcsolatok. A világpiac követelményeiből kiindulva 1980. január 1-jétől a kompetitív szférában a belföldi termelői árak alapja a világpiaci ár. (A külkereskedelmi árakat egységes devizaszorzó alapján számítják át levára. A hivatalos árfolyam: 1 leva = 1 dollár, és 1 leva = 1 tr. rubel.)

A világpiaci árelv alkalmazásának kezdeti tapasztalatai felszínre hozták a bolgár világpiaci versenyképesség problémáit. Az ország exportjának mintegy 30—35 százalékát kitevő mezőgazdasági termékek exportárait a belföldi piacon is érvényesítve kiderült, hogy azok nem fedezik a hazai ráfordításokat. A világpiaci árelv következetes alkalmazása így az ágazat veszteségessé válásával és — annak belátható következményeként — ellátási problémákkal fenyegetett volna. Ezért kompromisszumként a mezőgazdasági termelők 1982 óta átlagosan mintegy 15 százalékos árkiegészítést kapnak az állami költségvetésből. Ez több mint 400 millió leva terhet ró évente az államkasszára. Felemás módon érvényesül a világpiaci árelv a kompetitív szférába tartozó más termékek esetében is.

Az alkalmazott árrendszer felemás voltát bizonyítja az is, hogy a kizárólag a belföldi piacra kerülő termékek esetében más árelvet alkalmaznak: a normatívák alapján meghatározott önköltséghez szintén normatívák alapján meghatározott nyereséget adnak, s ezt tekintik társadalmilag szükséges ráfordításnak.

Az érvényes szabályozás módot ad arra, hogy bizonyos népgazdasági célok érdekében mindkét árelvtől eltérjenek: az önköltségbe beépíthető vagy — más esetben — be nem építhető költségvetési árkiegészítésekkel, dotációkkal, a forgalmi adó részleges vagy teljes elengedésével kívánják biztosítani a népgazdaság számára szükségesnek ítélt termékek előállítását.

A vállalati önállóság azt feltételezi, hogy az ár — a társadalmilag szükséges ráfordítások keretei között — alapvetően az eladón és a vevőn (tehát a szerződő feleken) múlik. Ennek ellenére Bulgáriában az árak több mint hatvan százalékát központilag határozzák meg. E körbe tartoznak egyebek között az alapvető élelmiszerek és fogyasztási cikkek, a nyersanyagok, az alapanyagok, az energia, a kommunális szolgáltatások, az építőipari tevékenység, a belföldi szállítás, valamint a várhatóan exportálható új termékek (ha termelési költségeik lényegesen eltérnek a normatíváktól).

A gyakorlatban alkalmazott számos bonyolult, sokféle kivételnek helyt adó ár-

forma (rögzített, illetve meghatározott időtartamra rögzített árak, limitált árak, minimált, illetve maximált árak, szerződéses árak, támogatott vagy nem támogatott árak), az ármegállapítás bonyolultsága, a direkt elemek túlsúlya azt jelzi, hogy nem csupán az árelvekben, hanem azok alkalmazásában is jelentős ellentmondások mutatkoznak.

A szervezeti rendszer átalakítása

A tervezési és a szabályozórendszer változása csak a nekik megfelelő szervezeti rendszerben juthat következetesen érvényre. A gazdaságirányítás szervezeti rendszerének átalakításában alapvető törekvés, hogy vertikálisan és horizontálisan megszüntessenek „...minden olyan párhuzamosságot és láncszemet, amelynek nincs kapcsolata a gazdasági érdekekkel az újratermelési folyamatban" (5).

A változtatások fő iránya a gazdasági racionalitás szempontjait jobban követő, illetve azt megalapozó munkamegosztás kialakítása egyrészt a központi irányítószervek és a vállalatok, másrészt a központi gazdaságirányító és az államigazgatási szervek között. Mind a gazdaságirányítás, mind az államigazgatás szervezetét „kétlépcsős struktúra" szerint kívánják kialakítani.

A gazdasági önállóság elvének következetes érvényesítése mellett az irányítás alapvető láncszemei a vállalatok, amelyeket nem béklyóz tovább adminisztratív-hierarchikus függésük a minisztériumoktól. A minisztériumok munkájában a hangsúlyt ezáltal a komplex, hosszú távú programokra, a műszaki fejlesztés meggyorsítására, az egész ágazat munkájának koordinálására lehet helyezni.

Miközben Bulgáriában alapvetően megőrizték az irányítás ágazati tagolásának alapelvét, 1979 után sok fontos módosítást is végrehajtottak. Megszüntették a Mezőgazdasági Minisztériumot, és helyette létrehozták az Országos Agrár-Ipari Szövetséget, a Vegyipari Minisztérium helyett pedig az Országos Vegyipari Korporációt abból a célból, hogy koordinálják és képviseljék a szövetségükbe önként tömörülő termelőket. A gyakorlat azonban bizonyítja, hogy ezek a szövetségek szinte automatikusan egyesítik az összes termelővállalatot, s átveszik a korábbi minisztériumok funkcióit.

1984 januárjától további összevonásokra és megszüntetésekre került sor. A következő új minisztériumok kezdték meg munkájukat: Energia- és Nyersanyagforrások Minisztériuma, a Közszükségleti Cikkek Termelésének és Kereskedelmének Minisztériuma, Gépipari és Elektronikai Minisztérium, Építési, Településfejlesztési és Építőművészeti Minisztérium.

Azáltal, hogy a minisztériumok korábbi — elsősorban az operatív irányítással kapcsolatos — funkcióik jó részét átadják a vállalatoknak, jelentős, becslések szerint mintegy százezer fős adminisztratív létszám szabadul fel, melyet igen rövid idő (egy-két év) alatt az infrastruktúra szférájába kívánnak átirányítani.

Érdekes sajátosság, hogy az összevont minisztériumoknak joguk van az összes hozzájuk tartozó termék vonatkozásában bizonyos döntéseket hozni, amelyek a szervezetileg nem hozzájuk tartozó vállalatokra is vonatkozhatnak. Ezen egymást keresztező irányítási folyamatoknak a közgazdasági, elméleti megalapozottsága azonban szintén több vonatkozásban megkérdőjelezhető.

Az államapparátushoz hasonló szervezeti változásokra került sor a központi apparátusban is: funkcionális szempontok alapján csökkentették a központi bizottság osztályainak számát. (A gazdaságirányítási rendszer fejlesztésének kérdéseivel egyébként önálló csoport, illetve bizottság foglalkozik a központi bizottság apparátusában.)

Bár a vállalatok tényleges gazdasági önállóságát ma még sok tényező erősen korlátozza, jogkörük lényegesen bővült. Mindezzel összefüggésben megváltozik maga a vállalati szervezet is, amely — a mai gyorsan változó piaci feltételek fényében — több területen túlcentralizáltnak minősül: kifejezetten hiányoznak az egyedi vagy kis volumenű piaci igényekhez rövid idő alatt alkalmazkodni képes — a nagyvállalatok, a kooperáció, a háttéripar és a szolgáltatások hiányosságait legalább részben pótló — kis- és középüzemek.

A vállalati szervezet alakítását célzó intézkedések azt bizonyítják, hogy Bulgáriában nem tervezik a meglévő óriás vállalatok szétbontását, hanem belső decentralizációval és a háttéripar fejlesztésével kívánnak úrrá lenni a vállalatok túlméretezettségéből adódó problémákon. Önálló elszámolású műhelyek, részlegek szervezésével, valamint kifejezetten új kis- és középüzemek létrehozásával igyekeznek mérsékelni a szervezeti hiányosságokat. Az elképzelések szerint 1990-ig 1500 kis- és középüzem létesülne. Fontos szerepet szánnak nekik a munkaerő-gazdálkodásban mutatkozó problémák megoldására (szerepük lehet a helyenként jelentkező munkaerő-fölösleg felszívásában, másrészt a kreatívabb, keményebb munkát végzők számára nagyobb jövedelmet is biztosíthatnak) csakúgy, mint a nagyvárosok gazdasági és demográfiai tehermentesítésében, a településszerkezet kiegyensúlyozott fejlesztésében. A kis- és középüzemek tevékenységét szabályozó (1984-ben hozott) minisztertanácsi rendelet után néhány hónapon belül 160 új kisszervezet jött létre, illetve további 200—300 az azóta eltelt esztendőkben.

Ezek a kis- és középüzemek lényegesen más közgazdasági feltételek között működnek, mint a nagyvállalatok. Az alapításuktól számított négy éven át nem kaphatnak kötelező mutatókat. A befektetésükre költött összeget, a megelőlegezett hitelt legfeljebb két éven belül vissza kell fizetniök, s gazdálkodásukért teljes vagyonuk erejéig felelősek. A gazdálkodás első időszakában adómentesek, s később is mérsékeltebb adót fizetnek. Lényegesen enyhébbek a bérszabályozással és a beruházásaikkal kapcsolatos központi előírások is. A tapasztalatok szerint ezek a kis- és középüzemek az elmúlt időszakban igen jelentősen járultak hozzá a hiány enyhítéséhez, a korszerűbb technológiák megszerzéséhez, s szívesen vállalnak itt munkát a fiatal műszaki szakemberek is.

A vállalati gazdálkodást érintő változtatás volt az is, hogy Bulgáriában engedélyezték vegyes (külföldi részvételű) vállalatok létesítését. A kooperációs szerződések, know-how- és licencvásárlások mellett ennek az együttműködési formának szántak fontos szerepet a fejlettebb, nagyobb hatékonyságú technológia gyorsabb és — ami a tőkehiányban szenvedő Bulgária számára legalább olyan fontos — olcsóbb megszerzésében.

Az államtanács 1980 márciusában hozott rendelete igen kedvezőnek tűnik. Az akkor az európai szocialista országokban legliberálisabbnak tartott törvény szerint ugyanis nem írták elő a külföldi tőke arányának felső határát. Rendkívül előnyösek voltak az adózási feltételek (a vegyes vállalatokra 20 százalékos általános adót vetettek ki), és nem korlátozták a profit repatriálását sem. 1981-től a bolgár állam a külföldi partnerek számára kedvező kamat- és törlesztési feltételek mellett — ami, ismerve az amerikai és a nyugat-európai hitelpiacokon akkor uralkodó helyzetet, elvileg fontos ösztönző tényező — hitelt is felajánlott.

A várakozások ellenére 1984-ig csak öt vegyes vállalat jött létre Bulgáriában (így például a japán Mitsukoshival, a Fanuhval, a svájci Tangrával), s régóta húzódó tárgyalások folynak tíz további vegyes vállalat létesítéséről. (Bulgária megkeresett például néhány európai és japán autógyárat azzal az óhajával, hogy olyan autógyárat kíván létesíteni, amely évente százezer darab négyajtós 1000—1200 cm^3-es, tömegigényeket kielégítő autókat gyártana.) Sokak szerint abban, hogy Bulgáriában egyelőre ilyen kisszámú vegyes vállalat létesült, a világgazdasági recesszió, a bolgár külkereskedelem eddigi, alapvetően egy relációs jellege, a szűk bolgár belső piac és az ország nem kellően fejlett infrastruktúrája mellett minden bizonnyal nem kis szerepe van annak is, hogy miközben pénzügyi oldalról kedvező feltételeket teremtettek a külföldi tőke számára, adminisztratív úton helyenként erősen megkötötték a vállalkozók kezét. (A vezetőségben például valamennyi vállalatnál kötelezően részt vesznek bolgár szakemberek is, és döntés csak egyhangú szavazás alapján hozható.)

Ezzel egyidejűleg Bulgáriában igen koncepciózusan alakítanak ki különböző formájú együttműködéseket az országhatárokon kívül is. Érdekes, szinte egyedülálló jelenség volt a szocialista országokban az a mód is, ahogy néhányszor a bolgár állam külföldi tőkerészesedésekre tett szert.

1982-ben például megvásárolták a pénz-

ügyi nehézségekkel küzdő NSZK-beli Reinische Maschinenfabrik und Giesserei Anton Roeper gépipari gyárat. Ezzel egy évi több mint 45 millió DM forgalmat lebonyolító, jól felszerelt gyárhoz, nyugati technológiához s kiterjedt piachoz jutottak. Hasonló érdekeltségeik vannak ma már Ausztriában, Franciaországban és több fejlődő országban is. (Az utóbbiakkal Bulgária régóta törekszik együttműködését szélesíteni.)

Változások a gazdaságon túl

A gazdaság működésében végbemenő változásokkal párhuzamosan Bulgária a társadalmi-politikai mechanizmusát is fejleszti. Alapvető politikai tevékenységének a dolgozó ember aktivitását tekintik.[5]

A BKP XII. kongresszusa is megfogalmazta, hogy Bulgáriának ma elsősorban olyan politikai rendszerre van szüksége, amely alkotó munkára ösztönöz. Ennek alapvető útja a dolgozók részvételének, a társadalmi kontroll szerepének jelentős növelése a társadalmi élet valamennyi területén.

A politikai struktúrában növelik a Hazafias Front mint alapvető társadalmi-politikai tömegszervezet súlyát. 1984—1985-ben például a kisegítő munka és a nyugdíjasok foglalkoztatásának megszervezésével bízták meg. A szakszervezetek jogkörét úgy igyekeznek bővíteni, hogy ők legyenek az új közgazdasági szemlélet és mechanizmus bevezetésének társadalmi garanciái. Elsősorban érdekvédelmi funkciójukat szélesítik, s talán kisebb súlyt fektetnek a szakszervezetek érdekfeltáró és -képviselő tevékenységére.

Az állam szerepének módosítása (legalábbis az operatív irányítás csökkentése, illetve az állami irányítás társadalmi kontrolljának fokozása) már megfogalmazódott. A dolgozók részvételét elsősorban és közvetlenül az üzemekben, illetve a lakóhelyeken kívánják fokozni. Újszerű a településrendszer komplex fejlesztésének terve is.

Az egyes dolgozók, illetve az alapközösségek jogai és kötelességei jobb érvényesítésére a gazdasági élet minden területén új típusú brigádformákat alakítanak ki „...a termelési eszközöket bocsássuk a munkáskollektívák, az új típusú brigádok rendelkezésére. Akkor ténylegesen joguk van és hatalmukban áll egyfelől megóvni és gyarapítani a szocialista tulajdont, másfelől azt mind a kollektíva, mind a társadalom javára leghasznosabban felhasználni" ([1] 22. l.). A XII. kongresszus azt is megerősítette, hogy a dolgozók közösségei egyidejűleg látnak el gazdasági-társadalmi és politikai funkciókat. Bulgáriában is választhatják vezetőiket a munkáskollektívák, s több helyen tervezik a pályázati rendszer bevezetését is.

Ugyanakkor ezzel összefüggésben is több probléma vár még megoldásra. Nem következetesek a szabályok az új típusú brigádforma értelmezésében: egyes helyeken brigádnak tekintik a több száz főt foglalkoztató vállalatot, másutt a „brigádjogokat" automatikusan az üzemekre bontják le, ismét másutt műhelyekre, részlegekre, szalagokra, sőt helyenként az egyes emberre, s így attól függően, hogy hol dolgozik valaki, igen különböző lehet a tulajdonosi pozíciója.

Hasonlóképpen nem eléggé kidolgozott még — a szándékoktól függetlenül — a területi és az ágazati irányítás összeegyeztetésének módja sem.

Ugyanúgy — mint arra már többször utaltunk — helyenként nem kellően tisztázott az állam szerveinek szerepe a társadalmi, politikai élet különböző színterein. További kutatásokat igényel a most már elsősorban a munkamegosztásban elfoglalt hely, illetve a lakóhely szerint rétegződő dolgozók érdekeinek feltárása, képviselete, a társadalmi részvétel és ellenőrzés formáinak, módszereinek, intézményeinek fejlesztése és differenciálása.

Az első eredmények és a megtorpanás

Az eddigiekben azt igyekeztünk bemutatni, hogy milyen új társadalom- és azt megalapozó gazdaságfejlesztési stratégiát, illetve azt közvetítő társadalmi, politikai és főként gazdasági mechanizmust körvo-

[5] Vö. [6] 9. l.

nalaztak az 1980-as évekre Bulgáriában. A tervidőszak első éveinek eredményei igazolni látszanak az 1978 utáni változtatások irányát. Bulgáriában a korábbiakhoz képest csökkent ugyan a növekedés üteme (1960—1981 között a nemzeti jövedelem átlagosan — nem kis hullámzásokkal — évi 7,2, az ipari termelés 9,2, a külkereskedelmi forgalom 11,4 százalékkal nőtt), az 1981—1985 közötti időszakra tervezett növekedést azonban a tervidőszak első két évében még így is sikerült túlteljesíteni: 1981-ben a nemzeti jövedelem a tervnek megfelelően, 5, 1982-ben a tervezett 3,6 helyett 4, 1983-ban szintén 4 százalékkal nőtt.

Becslések szerint 1982-re lényegesen csökkent az ország nyugati adósságállománya. Ez részben abból fakad, hogy a fejlődő világgal folytatott külkereskedelmének mérlege jelentős többletet mutat, másrészt a célkitűzések ellenére csökkent (1981-ben 5,7, 1982-ben ismét mintegy 10 százalékkal) a fejlett tőkésországokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalma (ahonnan a devizák zöme származott).

Miből táplálkoznak ezek az átlagosnál kedvezőbb eredmények? A bolgár szakemberek szerint abból a párt által időben, az ország sajátosságainak megfelelően kialakított társadalom- és gazdaságfejlesztési koncepcióból, amely az új társadalmi-gazdasági mechanizmus kiformálódásához vezetett.

Bulgária kedvező társadalmi-politikai légkörben, még nem túl feszített gazdasági helyzetben, deklaráltan fokozatosan — a változtatás, a kiigazítás jogát fenntartva — indult el egy korábban nem ismert úton. Ám az első sikeresnek tűnő lépések után az ország előtt újra akadályok tornyosulnak. Ebben a kirajzolódó fejlődési folyamatban az 1985—1986-os időszak egyértelmű visszalépést jelentett. A felerősödő gazdasági nehézségekre a máshonnan is ismert módon, a régi gazdálkodási viszonyokhoz való visszatéréssel reagáltak. Abban, hogy erre lehetőség volt, nem kis szerepe volt annak, hogy az 1979—1984 között megtett intézkedések végső soron nem lépték át a hagyományos gazdasági mechanizmus kereteit, tulajdonképpen annak javított változatát jelentették. E visszalépések természetesen nemhogy megoldották volna a gazdasági problémákat, inkább kiélezték őket: 1985—1986-ban tovább erősödtek az egyensúlyi zavarok, romlottak a termelékenységi és hatékonysági mutatók, rosszabbodott az ország világpiaci megítélése. Mindezek ismeretében 1986 novemberében központi bizottsági és minisztertanácsi határozat született a gazdálkodás módjának alapvető átalakításáról, 1988. január 1-jei kezdettel. Az új gazdasági mechanizmus, a konkrét ár-, bér-, pénzügyi- és adórendszer kidolgozása most van folyamatban. Ennek irányáról — a határozat nyomán — annyit már tudhatunk, hogy: „... az állami terv tervezetét nem bonják le az önigazgató gazdasági szervezetek között, hanem információként juttatják el hozzájuk. Számukra csak az olyan közgazdasági felső jelek, jogszabályok és szabályozók kötelezőek, mint az árak és árképzési szabályok az adókra és az állami költségvetésbe, illetve a községi tanács költségvetésébe való befizetés normái, a kamatlábak, a valutaszorzók stb." [2].

Az 1980-as évek második felében fog igazán eldőlni, mennyire következetes és mennyire sikeres Bulgária új társadalom- és gazdaságfejlesztési stratégiája, új társadalmi és gazdasági mechanizmusa.[6]

[6] A kézirat leadása óta komoly — a cikkem által vázolt irányokba mutató — változások mentek végbe a gazdasági mechanizmus fontos elemeiben, amelyekre ez a munka már nem térhetett ki.

Hivatkozások

[1] A BKP XII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 12. l.
[2] A gazdasági tevékenység szabályzata. Otecsesztven Front, 1987. január 13.
[3] Az európai KGST-országok gazdasága. Kossuth Könyvkiadó, 1984.
[4] *Grisa Filipov:* A népgazdaság irányításának gazdasági mechanizmusa a VIII. ötéves tervidőszakban. Rabotnicseszko Delo, 1982. január 28.
[5] Tézisek a BKP XII. kongresszusára. Rabotnicseszko, Delo, 1981. február 16.
[6] *Todor Zsivkov:* Razvityije i szoversensztvovanyije polityicseszkoj szisztemi socialisztyicseszkovo obscsesztva. Szófia Pressz, 1984. 9. l.

A Magyar Tudomány 1988. évi 3. számának tartalomjegyzékéből

Kiss Dezső: „Science fiction" a neutrinók geofizikai és geológiai felhasználására

Barta György: A fizika és a geofizika kölcsönhatása

Kovács Győző: Fábry Zoltán nemzetiség-szemlélete

A TUDOMÁNYOS MŰHELY PROBLÉMÁI

Giber János: Közös egyetemi—vállalati munkacsoportok — egy együttműködés tapasztalatai

Berényi Dénes: A Debreceni Fizikai Centrum

Tamás Pál: Az „évgyűrűk" problémája

INTERJÚ

Egy ember, aki a számok világában él. Beszélgetés Erdős Pál akadémikussal *(Alpár László)*

KITEKINTÉS

A genetika tragikus nagy alakja: N. I. Vavilov *(Pusztai Taiszia)*

Rendkívüli élő szám

A Közgazdasági Szemle bemutatkozása a Kossuth Klubban

A TIT budapesti szervezete, a Kossuth Klub, az Akadémiai Kiadó és Szerkesztőségünk lapunk életében nem mindennapos eseményre invitálta a Közgazdasági Szemle barátait, olvasóit. A folyóirat — több más akadémiai orgánum sorában — 1987. október 22-én „bemutatkozott" a Kossuth Klubban a szélesebb közönségnek, rendkívüli élő számát nyújtva át az érdeklődőknek. Miért van szükség egy 110 éves lap esetében „bemutatkozásra"? Hiszen az 1877-ben alapított és 13 ezer példányban terjesztett Közgazdasági Szemle jól ismert a közgazdászok (és nem csak a közgazdászok) körében. A „bemutatkozást" itt nyilván nem szó szerint kell érteni, az est inkább azt a célt szolgálta, hogy lapunk — akárcsak a többi előttünk „bemutatkozó" akadémiai orgánum — az élő szó és a folyóirat körül csoportosuló neves szerzők személyiségének erejét is felhasználva, közvetítse a közösség felé a lap felvállalt irányvonalát, mutassa meg szellemi arculatát, törekvéseit, amelyek múltunkban mélyen gyökereznek.

Szabó Katalin, lapunk mai főszerkesztője az est bevezetőjeként egy kis barangolásra invitálta a megjelenteket a Szemle múltjába. A múltat idézte meg *Kautz Gyulának* egy 1868-ból származó szövegével: „Félreismerhetetlen *jellemvonása* legújabbkori közgazdászati fejlődésünknek végre az, hogy ellentétben az előbb időszakokban általánosan uralkodott iránylattal, minden fontosabb anyagi reformot előkelőleg állami közvetítés- és támogatással eszközlőbe venni, a *48-ki nagy átalakulás* óta a magán tevékenység és vállalkozás, a társulati és privát körű kezdeményezés elve kezd túlnyomóvá válni; minek főoka sajátlagos politikai viszonyainkban rejlék ...

Mindezekkel szemközt egész tömege áll azonban *oly jelenségeknek*, melyek nemzeti gazdaságunk s jólétünk hanyatlására mutatnak s gazdászati életünkben rejlő kórállapotokat árulnak el. ...

Nem akarunk tüzetesen arra utalni, mennyi hátránnyal járt ... s mily súlyos akadályként nehezedett hazánkban minden gazdasági lendület- és törekvésre a kormány *mindenbeavatkozó* kicsinyes ellenőrsége, a financziális intézményekkel járó controlleria nyűge, az országos törvényhozás kényszerű szünetelése, s azon visszás körülmény, hogy legtöbb rendszabálynak főczélja nem az *igazi közjó*, hanem az vala, hogy az államnak absolút hatalma, kincstár-érdeke, s a katonai és hadászati tekintetek biztosíttassanak. ...

Összefoglalva a mondottakat, azon eredményre jutunk, hogy hazánk az utóbbi két évtized alatt egy még némileg középkorias és immobil gazdasággal bíró államból elevenebb s *mozgékonyabb szervezetű* modern státussá kezdett átalakulni, ... azonban ez átalakulási processus a vele egykorúlag beállott *nemzetellenes* politikai és államgazdasági experimentumok folytán, számos visszásságokat is szült, ... s oly állapotba helyzé hazánkat, melyben az az újkori műveltség vívmányait és közegeit sükerrel értékesíteni egyenesen képtelenné vált."

A teremben ülők nem kis derültséggel állapították meg, hogy a múlt századi reformgondolatok lapunk mai szerzőinek is becsületére válhatnának.

A Közgazdasági Szemle mindig is a reformgondolkodás szellemi műhelye volt és maradt. Arra törekedtünk, hogy a vitára azokat a szerzőinket hívjuk meg, akik a legmarkánsabban képviselik a reformtörekvéseket, s akiknek lapunk az elmúlt időszakban nagy visszhangot keltő írásokat köszönhetett. Így esett választásunk *Antal Lászlóra*, *Augusztinovics Máriára*, *Bauer Tamásra*, *Bródy Andrásra* és *Nagy Andrásra*. A téma pedig, amelyben véleményüket kértük, igencsak időszerű volt, de fél esztendővel az esemény után sem érdektelen: melyek a legégetőbb feladataink itt és most?

A zsúfolásig telt teremben — *Nyers Rezső* elnöklésével — késő éjszakába nyúlt a hol parázs vitába, hol békés eszmecserébe hajló összejövetel.

Nem áll módunkban közreadni a hosszúra nyúlt vita részletes jegyzőkönyvét. Nem tartottuk viszont szerencsésnek az elhangzottak kivonatolását sem, mert a megfogalmazások „zanzásításával" végképp elveszne az Olvasó számára az, ami végül is a megjelentek nagy részét az utolsó percekig ott tartotta: a felszólalások eleven, nyitott szemlélete, és sokszor éles, helyenként drámai hangvétele.

Beszámolónkban ezért minél többet igyekeztünk megőrizni az elhangzottak erejéből. Terjedelmi korlátok miatt a felszólalásoknak természetesen csak egy jellemző töredékét tudjuk közölni. A szelekciót a szerkesztőség végezte el, de ennek során nem annyira értékítéleteink vezettek, mint inkább az a szempont, hogy a sokfelé ágazó vitát feszes, lényegretörő beszámolóban mutassuk be, s lehetőség szerint a hangulatot is érzékeltessük.

Antal László: Se parttalan pesszimizmust, se bamba optimizmust!

Mi a teendő itt és most? A kérdés lényegének azt tartom, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján végrehajtott gazdaságpolitikai fordulat — amely nagyon hasonló volt a számos más szocialista országban végbement gazdaságpolitikai fordulathoz, és amelyet Magyarországon — inkább mint más szocialista országokban — pénzügyi eszközökkel valósítottak meg, tulajdonképpen egy *rövid távú konjunkturális válságra* adott adekvát válasz volt... Ha valóban ilyen válságról lett volna szó, akkor ez a válasz nyilvánvalóan kielégítő lett volna. Nemcsak Magyarország tapasztalata mutatja azonban, hogy a válság nem konjunkturális természetű. Bizonyos jelenségek — kiszorulásunk a világgazdaságból, a korszerű, technikaérzékeny iparágak versenyképességének rohamos romlása, és még egy sor folyamat — arra mutattak, hogy nagyon mélyreható válságról van szó...

... Ha intézményrendszerünk nem tud megújulni, akkor a magyar gazdaságot a perifériálódás, a tartós hanyatlás veszélye fenyegeti. Az átütemezés kényszerének, vagyis a közeli robbanásnak is megvan az esélye, de ez kivédhető, nem tartozik a magas valószínűségi tartományokba...

... Az általunk adott gazdaságpolitikai válasz mögötti feltételezések tulajdonképpen nem váltak be. A következmények között számolni kell azzal, hogy a gazdasági problémák társadalmi elégedetlenséggé vagy enerváltsággá transzformálódnak. Ennek jelei a gazdasági döntéselőkészítésben részt vevő valamennyi lényeges csoportban — tehát a bürokráciában és a menedzserek között — már most is széles körben mutatkoznak...

... Most az, hogy tulajdonképpen milyen reformra lenne szükség, többé-kevésbé nyilvánvaló. Teljesen nyilvánvaló, hogy egy működő szocialista piacgazdaságot, tervszerű piacgazdaságot kellene létrehozni, tehát nem jogi és gazdasági beavatkozással keresztül-kasul szabályozott piacot, ahol a piac működését az irányító intézményekben „agyonszabályozzák". A piacnak önműködőnek, önszabályozónak kell lennie. Az is világos, hogy mik ennek a feltételei.

Egyszer: az államnak radikálisan és gyorsan el kell állnia a túlzott mértékű jövedelemredisztribúciótól. Radikálisan és gyorsan. Tehát néhány év leforgása alatt, még akkor is, ha ez súlyos veszteségekkel jár. Ezt a lépést meg kell tenni, ami igenis dereguláció, igenis visszavonulás. Visszavonulásnak kell bekövetkeznie nemcsak a szabályozás, hanem az intézményrendszer — például a külkereskedelmi szervezeti rendszer — területén is. Nem tartható fenn tovább az az intézményrendszer, amely elzárja a magyar belső piacot a külső piactól.

Végre kell hajtani egy tulajdonosi reformot. Őszintén megmondom, ennek tartalmát sajnos nem ismerjük pontosan. Az világos, hogy a *mai bürokratikus* állami tulajdon dominanciája nem tartható fenn tovább. Az is világos, hogy a magántulajdon mozgásterét lényegesen bővíteni kell. Az is világos, hogy ösztönözni kell a különféle tulajdonformák együttműködését, a közös részvénytársaságtól kezdve minden elképzelhető formában. Ezeknek az intézményeit, feltételeit, elsősorban a tőkepiacot ki kell építeni (beleértve ebbe a koncentrált piacokat, tehát a tőzsdét is). Le kell küzdeni ellenérzéseinket az említett intézményekkel szemben. Meg kell teremteni a tulajdonosi érdekeltséget, noha ennek módját — mint már jeleztem — még nem látjuk tisztán. Egy dolog azonban ebben a vonatkozásban is tiszta: az, hogy a munka és a tőke, a munkavállalók és a vállalatok konfliktusát kezelni, működtetni kell...

... Az is világos, hogy a gazdasági reform politikai reformot is igényel. Nem szeretnék itt egy átfogó politikai reformkoncepciót felvázolni, csak azt, ami ide tartozik: nevezetesen, hogy mit kíván a gazdaság a politikától? Mindenekelőtt a párt és az állami intézmények szétválasztását. ... A parlament szerepének megnövelését. A parlament szerepe viszont csak akkor lehet nagyobb, ha szakértő-apparátusok állnak mögötte. A válla-

latoknak, vállalkozóknak, állampolgároknak garanciákat kell kapniuk autonómiájukra...

... A mai kormányzati rendszert is fölül kell vizsgálni. Ez a kormányzati rendszer tulajdonképpen a gazdaság igazgatására jött létre. Nem is lehet ezért klasszikus értelemben vett kormányról beszélni, hanem csak arról, hogy a különböző miniszterek elkülönült érdekeik alapján igazgatják a felelősségük alá tartozó vállalatokat...

... A reform döntő pontjának tartom — ez az egyik előfeltétele az egésznek —, hogy a reformmal egyidejűleg a gazdaság rendkívül erős monetáris szabályozását kell megvalósítani. A kereslet szabályozását a pénzmennyiség szabályozásán keresztül kell kifejleszteni. Ehhez a jegybank és az üzleti bankok mai kapcsolatrendszere formailag megteremti a feltételeket, ám ma mégsem ez történik. A gyakorlat a formai feltételek hátterében sem ez... A jegybank ugyanis ma sem autonóm. Abban az értelemben sem, hogy kénytelen biankócsekken megfinanszírozni a költségvetés deficitjét...

A piaci kényszer hiánya korlátozza a gazdaság alkalmazkodóképességét, ha úgy tetszik tanulóképességét. Egy olyan gazdaságban, amelyben árutermelés van, az egyetlen adekvát integrációs forma a piac. Ettől még — hangsúlyozom — a Magyarországon életre kelő piac nem lesz jó piac. Nem leszünk érte lelkesek. Nagyon nagy súrlódásokkal fog működni, s hosszú időnek kell eltelnie addig, amíg kialakulnak e piac tradíciói, amíg a gazdaság szereplői megtanulják a piacok működését, amíg kiépül a tőkepiac intézményrendszere. Márpedig egy modern piac nem tud tőkepiac nélkül meglenni!

... Még egyszer ismétlem: többé-kevésbé mindenki számára világos, hogy mit kell tenni. Az is világos azonban, hogy ezek a lépések szűkítenék a bürokráciák — a bürokrácia fogalmát nem pejoratív értelemben használom — hatáskörét. Azokét a bürokráciákét — beleértve a pártbürokráciát, de azt a bürokráciát is, amelynek magam is része vagyok —, amelyek létrehozták ezeket a rendszereket. A bürokráciák ezt nem veszik jónéven. Ezért a reform nagyon nagy kockázattal jár egy olyan hatalom esetében, amely mögött mégiscsak azok az apparátusok állnak, amelyek ezeket a rendszereket lérehozták, hol jobb meggyőződésükkel egyezően, hol annak ellenére. Tény, hogy ez hallatlan nagy nehezék a reformprogramon. Minden következetes reformlépés visszaesésekkel jár. Azoknak a tőkésországoknak, ahol sikeresen alkalmaztak válságterápiákat, visszaesésekkel kellett megbirkózniuk, pedig a piacgazdaságban a kínálat alkalmazkodóképessége nagyobb, és a gazdasági döntéshozók már tapasztalatokat szereztek a piac működéséről. A válságkezelésnek ott tradíciója van, amely nem az aprólékos beavatkozás tradíciója. Ennek köszönhetően ezekben az országokban, ha nem is kerülhették el a visszaesést, csökkenthették a mértékét; nálunk, Magyarországon viszont hosszú ideig még az lesz a várakozás — és sajnos ez a mi hibánk, mert sokszor hirdettünk mást, mint amit csináltunk —, hogy akármit hirdetnek, nem kell azt annyira komolyan venni. Nem adaptív a kínálat. Ezért nálunk iszonyatos veszteségekkel jár az átállás egy másfajta irányzatra. Amit mi — ugyancsak a saját tradícióinkhoz híven — nem szeretünk bevallani. Elutasítjuk a parttalan pesszimizmust, a bamba optimizmus kedvéért.

Augusztinovics Mária: Ki mennyivel tartozik, és ki mit követel?

Ki-ki a maga mesterségét folytatja. Én az élőszámban az emberi életpályán követem végig a fogyasztási és teljesítményi ciklust, és a mindenkori fogyasztások és teljesítmények különbségeként felhalmozódott tartozásokat, illetve követeléseket vizsgálom meg.

Ha nem a cikk vázlatának a vázlatát kellene előadnom, akkor most következne egy kis színes rész arról, hogy amikor az ember megszületik, akkor az máris mibe kerül. (...)

Mire a gyerek hatéves korában iskolába megy, gyerekenként már körülbelül 250 000 Ft-ot költöttünk rá (1985-ös árszinten és árarányokkal számolva). Ez a korosztály együttvéve, a hatéves évjárat egésze már 40 milliárd forintos társadalmi befektetést képvisel. Mire elkezdik a kis piros tündéreket meg a kék manókat hazahordozni, addigra már ennyibe kerültek.

Körülbelül húsz-huszonegy éves korában érkezik el egy évjárat oda, hogy (tárgyévi) teljesítménye meghaladja a (tárgyévi) fogyasztását .... Erre az időszakra a húsz-huszonegy éves évjárat már körülbelül 140—170 milliárd forintos társadalmi befektetést képvisel. (Összehasonlításul megjegyzem, hogy 1985-ben a szokásosan értelmezett népgazdasági nettó beruházások összege száztizenvalahány milliárd volt, tehát jóval kevesebb.)

A munkába, az aktív életszakaszba belépő egyetlen évjárat tehát önmagában is nagyobb összegű „üzembe helyezés", mint egy adott év összes beruházásai együttvéve. Érdemes elgondolkodni azon, hogy mekkora hűhót szoktunk csapni mi közgazdászok a beruházások körül ... Én nem állítom, hogy ez teljesen alaptalan, de tessék mondani, azzal ugyan ki foglalkozik, hogy a belépő évjárat „üzembe helyezése" milyen feltételek között, és milyen hatékonysággal történik?

... Mindenesetre húsz-huszonegy évesen elérkezett egy évjárat az aktív korba, és elkezd többet teljesíteni, mint amennyit fogyaszt. Itt muszáj egy pillanatra megállnom, és megmondanom, hogy hogyan mérem a teljesítményt — másképpen értelmezhetetlen, amiről beszélek. A teljesítményt alapjában véve a munkajövedelemmel mérem, annak életkor szerinti, ágazat szerinti és egyéb szempontok szerinti arányaival, de nem azon a színvonalon, ahol az ténylegesen van, hanem felemelve arra a színvonalra, amelyen a munkajövedelem éppen fedezi vagy kicsit még meg is haladja az éves lakossági fogyasztást, és amely színvonalon egy évjárat életteljesítménye éppen fedezi az évjárat életfogyasztását...

A gazdaságilag aktív életszakaszban tehát a teljesítmény elkezdi meghaladni a fogyasztást, és a mindenkori éves többlet sokáig még csak annak a bizonyos 140—170 milliárd forintos gyermekkori tartozásnak (amit az évjárat felnevelésére költöttek) a törlesztésére szolgál. Egy-egy évjárat 48 és 53 éves kora között kerül, hogy úgy mondjam „egálba" sajátmagával! Ilyen magas korra termeli meg az ember azt, amibe addig került. Ezután a zéruspont után a továbbra is halmozódó, fogyasztást meghaladó teljesítménytöbblet az öregkorra való előtakarékosságként működik.

Mennyi az, ami 58—59 éves korra, tehát az aktív szakaszból való kilépés korára felhalmozódik? Ez az évjárati tőke — egy nyugdíjba lépő, tehát 58 éves évjáratot tekintve — eléri a 40—60 milliárd forintot. Ez a 40—60 milliárd forint éppen fedezi a harmadik életszakaszába érkezett évjárat fogyasztását. Mi a formája ennek az előtakarékosságnak? Egy nagyon pici részben a nyugdíjjárulék, amit fizetünk, még kisebb részben a készpénzállomány (takarékbetét, kötvény), tehát a lakossági megtakarításnak az a hányada, amely ezekre a korosztályokra esik —, de ez nagyon kevés.

Ennek a felhalmozásnak, az öregkor biztosítását szolgáló előtakarékosságnak a túlnyomó része nincs a borítékban, azt a dolgozó nem is látja! A szóban forgó felhalmozás létezési formája az, hogy alacsony a bérünk, és magas a tiszta jövedelem, amiből az állam a gazdaság felhalmozását biztosítja. A nyugdíjba lépő 58—59 éves korosztály tényleges társadalmi követelésének tehát nincsen kézzelfogható formája. Én szeretem ezt láthatatlan részvénynek nevezni, mert ez a követelés, ez a felhalmozás azokban a vagyontárgyakban — álló- és forgóeszközökben — testesül meg, amelyeket a látszólag tiszta jövedelemként keletkező jövedelemből a gazdaság felhalmoz.

... Végigtekintve mindezen, látható, hogy annak ellenére, hoyg az emberi életpálya lényegesen meghosszabbodott, továbbá hogy állandóan pánikban vagyunk attól, hogy sok az öreg és kevés a gyerek — mindezek ellenére a gyerekkor gazdasági szempontból súlyosabb nehezék az életpályán, mint az öregkor. Láttuk, hogy a munkába lépő évjárat tartozása jóval nagyobb, mint a munkából kilépő évjárat követelése, és hogy ennek megfelelően az aktív életszakasznak jóval nagyobb részét veszi igénybe a gyerekkori tartozás törlesztése, mint az idős korra való előtakarékosság...

Nagyon sokféle következtetést lehet levonni számításaim eredményeiből. Ezek közül most kettőt hangsúlyozok: a foglalkoztatási szerkezetünket és a nyugdíjrendszerünket érintőeket:

1. ... Azt gondolom, hogy nem lehet nagyobb merényletet elkövetni a gazdasági hatékonyság ellen, mint hogy tétlenségre ítéljük azt az óriási társadalmi terhekkel előállított munkaerőt, akinek törlesztenie kellene saját gyerekkori adósságát, és azután előtakarékossággal kellene felkészülnie saját öregkorára. Félreértés ne legyen, a tétlenségre ítélés akkor is bűntény, ha a gyárkapun belül történik... Ám az sem oldja meg a problémát, ha a tétlenséget a gyárkapun kívülre helyezzük... Én úgy gondolom, jó fogalmazás az, hogy a vállalat dolga a hatékony foglalkoztatás, az államé pedig a teljes foglalkoztatás biztosítása. De nem mindegy, hogy az államon belül melyik ügyosztály hatáskörébe tartozik a teljes foglalkoztatás. Azt hiszem, hogy nem utalható a kérdés a szociálpolitika hatáskörébe. A foglalkoztatási struktúra és a foglalkoztatási színvonal gazdaságpolitikai kérdés, kezelése a gazdaságpolitika elsődleges feladatai közé tartozik. Annál is inkább

így gondolom, mert ez a probléma jóval komolyabb nagyságrendű, mint ahogy sokan gondolják. Nem 600 ózdi kohászról van szó, és nem néhány tízezer emberről, akiktől a válságágazatoknak meg kell szabadulniuk... A mi foglalkoztatási struktúránk ennél sokkal szélesebb értelemben, meghökkentően rossz és elmaradott. Ennek fő mutatója az, hogy nálunk a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottak között mintegy 40 százalék, miközben mindazokban a fejlett országokban, amelyeknek fejlett piacgazdaságát és fejlett technológiáját annyira kívánjuk, ez az arány ma 60 százalék körül van... Ha ezt a húsz százalékos különbséget történelmileg rövid idő alatt, tehát egy-két-három évtized alatt valahogy le akarjuk dolgozni, akkor ez megkívánja a közép- és felsőfokú képzés átstrukturálását, avégett, hogy emberi beruházásainknak, annak a 140—170 milliárdnak, amivel egy-egy évjárat belép a munkába, a jelentős hányada ne váljék tömegesen elfecsérelt, nem aktivizálható beruházássá. De még ezzel együtt sem lehet ezt a problémát történelmileg rövid idő alatt megoldani kizárólag a belépő· korosztályokkal. Csak akkor, ha a már működő emberi tőke reallokációját is végrehajtjuk. Magyarán azt akarom mondani, hogy a már dolgozó embereknek is át kellene kerülniük onnan, ahol most dolgoznak, oda, ahol szükség lenne rájuk. Ebben a reallokációs folyamatban az emberi tőkével kapcsolatos veszteségek elkerülhetetlenek. A szakmaváltás, az átképzés, rövidebb kiesések veszteséget jelenthetnek. Ezeknek a veszteségeknek a minimalizálása mikroszinten szabad cselekvést igényel, de makroszinten tervezést, tervszerűséget, szervezettséget és programot kíván. Én tehát azt gondolom, hogy a gazdaságpolitika és a gazdasági reform egyik alapvető feladata, hogy a szolgáltatószféra gazdálkodási feltételeinek változtatásával, a jövedelemelosztási és bérarányok gyökeres átalakításával olyan körülményeket teremtsen, amelyek között a népgazdaság számára lehetséges, a munkaerő számára pedig kívánatos a szűkebb anyagi termelésből a szolgáltatásokba való tömeges átáramlás.

2. Úgy tűnik, terjedő egyetértés van abban, hogy a társadalombiztosítási rendszer sem valami kisebb kozmetikára szorul. Általános és növekvő egyetértés van ma már abban is — a társadalombiztosításon belül egyedül a nyugdíjbiztosításról beszélek —, hogy alapszerűen működő, az állami költségvetéstől függetlenített fedezetbiztosítási alapon működő valóságos biztosításra van szükség! Mégis majdnem mindenki úgy gondolja, hogy ez jó lenne, de nem lehet megcsinálni, mert hiszen nincsen meg az a vagyon, amely fedezetül szolgálna a jelenlegi nyugdíjas vagy a közeljövőben nyugdíjba vonuló korosztályok járulékának. Az előbb ismertetett számításokra hivatkozva azonban ezzel szemben én azt állítom, hogy ez a vagyon megvan, nincs tehát akadálya annak, hogy egy fedezetbiztosítási alapon működő, önállósított, nagykorúsított nyugdíjbiztosítási rendszert hozzunk létre. Csupán csak láthatóvá kell tenni a láthatatlan részvényeket! És ehhez zárójelben már csak azt jegyzem meg, hogy egy általános mérlegrendezés amúgyis ráférne a vállalatokra, nem zárójelben pedig arra hívom fel a figyelmet, hogy a hosszú távú tulajdonosi érdekeltséget talán nem hiába keresnénk a nyugdíjbiztosítóban, amely nem tud nem gondolni arra, hogy neki tíz, húsz, harminc év múlva is nyugdíjat kell majd fizetnie.

Nagy András: Miért nem megy?

... Az „élőcikk", amit itt most röviden ismertetni szeretnék, azzal foglalkozik, hogy miért nem megy az, ami a legfontosabb: a hatékonyság, a rugalmasság, a versenyképesség javítása, a szerkezetátalakítás? Mindannyian egyetértünk abban, hogy ezek a legsürgetőbb feladatok, e tárgyban rengeteg párthatározat születik, ezerszámra jelennek meg a vezércikkek, hangzanak el a prédikációk a tévétől egészen a templomokig — és mégsem megy. A magyarázatot — legalábbis egyelőre — a termelők és a fogyasztók ellentétében találtam meg, a termelők és a fogyasztók alapvető ellentétére próbálom visszavezetni.

Az ugye nyilvánvaló: a fogyasztó abban érdekelt, hogy olcsó, jó minőségű áruhoz jusson. Az már kevésbé nyilvánvaló, de szerintem tény, hogy a termelő ennek pontosan az ellenkezőjében érdekelt: nevezetesen, hogy drágán adja el a termékeit, és ha nem muszáj, akkor azok ne legyenek olyan jó minőségűek... Vagyis a termelő és a fogyasztó között alapvető konfliktus van, amely konfliktust igazándiból csak a verseny, a piac tudja feloldani. Ha nincs verseny, akkor nem oldódik fel ez a konfliktus, illetve egyoldalúan oldódik fel, úgy, hogy a termelő érdekei dominálnak...

... Magyarországon sikerült egy teljesen zárt gazdaságot létrehozni, ahol gyakorlatilag nincs importverseny, egy olyan gazdaságot, amely — bár abban az értelemben nagyon nyitott, hogy az import részaránya a nemzeti jövedelemben igen magas — valójában *minőségi szempontból* nagyon zárt, mert rengeteg akadálya van annak, hogy az áruk, információk, tőkék stb. átjussanak a határon.

... Ennek létrehozásában szerepet játszott egyfelől az, hogy a protekcionizmusnak Magyarországon erős hagyományai vannak, hiszen a protekcionista tendenciák nemcsak a szocialista átalakulás óta jellemzőek, hanem annál jóval korábbra nyúlnak vissza; másfelől az, hogy belső piacunk rendkívül erősen monopolizált. Úgyszólván teljesen sikerült kiküszöbölni a versenyt. Ezt nem lehet azzal megoldani, hogy a monopolhelyzetű nagyvállalatokat felbontjuk, mert a felbontott nagyvállalatokból keletkezett kis- és középvállalatok azonnal kartellben egyesülnek — eszükben sincs versenyre kelni. Sőt, még az sem elég, ha a maszekoknak vagy a kisvállalkozásoknak megengedjük, hogy belépjenek ebbe az úgynevezett versenybe, mert azok is rögtön részesülnek a kartellizálódás „áldásaiból", a monopolhelyzet előnyeiből, és ezáltal nemcsak hogy lehetőségük nem lesz a nagyvállalatokkal való valódi megmérkőzésre, de nem is áll érdekükben, hogy a monopolhelyzetből versenyhelyzetbe kerüljenek...

... A probléma gyökere ott van, hogy az általunk annyiszor hibáztatott bürokrácia tulajdonosi helyzetben van, és viselkedése nagyon is érthető érdekeltségi viszonyokban gyökeredzik. Amíg a tulajdonos és a termelő összefonódottsága nem változik meg, addig nem remélhető, hogy a fogyasztói érdek érvényesüljön, a verseny létrejöjjön, a nyitás végbemenjen...

... Amíg a termelő ilyen védett helyzetben van, mivel a külpiaci hatásoktól megvédi a protekcionista elzárkózás, a belső piacon pedig a monopolhelyzete, addig természetesen nem tud versenyképes exporttermékeket létrehozni. Ezzel szemben viszont óriási az importigénye. Az exportképtelenség és az egyre növekvő importigény kettős szorításának megszüntetése nélkül nem látszik lehetségesnek megállítani az eladósodás szakadatlan növekedését...

Csak akkor van remény kitörni ebből a circulus vitiózusból, ebből az elég reménytelennek lefestett helyzetből, ha két feltétel teljesül: ha tényleg sikerül az államról leválasztani a tulajdonosi funkciókat, és olyan szervezetekre bízni azokat, amelyek a tőkemegtérülésben érdekeltek; és ha az állam valóban a fogyasztók, a választók, a lakosság érdekeinek — tehát a demokratikus érdekképviseleti szervezeteknek — a képviselőjévé válik. Ha a lakosság rá tudja kényszeríteni az államot arra, hogy a fogyasztók érdekeit képviselje, vagyis alapvetően változtassa meg szerepét.

... Esélyt most én csak arra látok, hogy a válság elmélyülése rákényszeríti a döntéshozókat a váltásra. Természetesen én sem kívánom helyzetünk rosszabbodását. Ám akár szeretném, akár nem, ez a válság mélyül, és megítélésem szerint nincs reális esélye annak, hogy akár az új kormányprogram, akár valami más központi intézkedéscsomag hatására ez a folyamat a közeljövőben megálljon. A súlyosbodó helyzet viszont előidézheti a társadalmi nyomás erősödését, ez pedig rádöbbentheti a vezetőket arra, hogy radikális váltásra van szükség. A tulajdonosi funkciókat le kell választani az államról, és az államot egy, a társadalomnak demokratikusan alárendelt állammá kell átalakítani.

Bauer Tamás:

Nagy András gondolatmenetének lényege, ha jól értem, az a kelet-európai közgazdaságtanban régi állítás, hogy ebben a rendszerben az eladók piaca a jellemző, és ehhez azt teszi hozzá, hogy ezekben az országokban az állam ezt rendszeresen erősíti.

Annyival lehetne mindezt kiegészíteni, hogy — amint erre Kornai A hiányban rámutatott — minden egyes ilyen gazdaságban van egy normája annak, hogy a piac menynyire az eladók piaca. Ez a norma más Magyarországon mint akár Romániában, akár a mai Szovjetunióban. És az állam Magyarországon az egész utóbbi évtizedben többékevésbé azt a normát védte, ami a hatvanas-hetvenes években kialakult. Nem akarta azt, hogy sokkal erősebbé váljon a gazdaság hiánygazdaság jellege, ugyanakkor nem tett semmilyen érdemi lépést abban az irányban sem — az 1979 utáni időszakban sem —, hogy jelentős eltolódás következzék be az eladók piacától a vevők piaca felé. Fenntartotta

azt az állapotot, ami a kiindulópont, lényegében a hatvanas évek óta változatlanul jellemzi a magyar gazdaságot.

Nagy András álláspontja az, hogy haladjunk érdemben a hatékonyság felé. Ehhez nem elég az a változás, ami Magyarországon az 1952-es állapothoz képest eddig végbement az eladók piacától a vevők piaca felé való haladásban, hanem további nagy és határozott elmozdulásra lenne szükség. Ezt az elmozdulást a mi kormányzatunk még nem tűzte ki célul. Tulajdonképpen nem is gondolt arra soha komolyan, hogy szükség lenne egy ilyen változásra.

Bródy András: Terra incognita

Valami másról szeretnék beszélni mint kollégáim, valami másról, ami összefügg ugyan az eddigiekkel, talán még némi magyarázatot is ad hozzá, de kényes, ezért általában hallgatunk róla. Az est elején említett 1868-as Kautz-idézet palettáján szerepelt egy nagyon érdekes téma: a hadigazdálkodás, ami akkoriban élénk érdeklődést keltett mind a közgazdászok körében, mind a művelt értelmiségi körökben és a képviselőházban is. A katonai témákról van szó. Ezek a múlt századi vitákban a közös hadsereg költségei, a vezénylési nyelv, az idegen csapatok állomásoztatásának helye körül forogtak. A hadigazdaság témaköre valahogy hiányzik ma a Szemle hasábjairól. Nem azért, mert a Szemlét cenzúrázzák. Azt hiszem inkább azért, mert nem tudjuk megírni az erre vonatkozó tanulmányokat — adathiány miatt.

... A modern haditechnika körülményei között nemcsak a — hogy is mondjam? — állampolgári fegyelemnek kényes a gondolkodás, hanem valójában a hadieszközök hatásának a végiggondolása is irtózatos. Valamikor a humánus „eredeti állapotban", amikor az ember csak akkor ölte meg embertársát, ha meg akarta enni, akkor körülbelül egy ember volt egy ember ellen — annyi kellett az elpusztításához. Később, amikor a rómaiak már légiókat szerveztek és megtanították őket az ölés művészetére, akkor egy ember talán tízet, tizenkettőt is meg tudott ölni, mire őt magát is megölték.

A második világháborúban elérkeztünk odáig, hogy körülbelül egy angol munkás két-három havi bérébe került egy embert elpusztítani, és ma már ott tartunk, hogy csak fillérekbe kerül. Hallatlanul leszálltak a gyilkolás közvetlen költségei. Ezenkívül pedig mindenki arra figyelmeztet, hogy a következő háborút senkinek sem lehet túlélni.

Miért van egyáltalán szükség a fegyverkezésre? Azt mondják, azért, hogy a fegyverek megvédjenek bennünket. Ennek ára azonban nem kicsi. Az ezzel kapcsolatos technika robbanásveszélyes, és Keleten is, Nyugaton is okozott már egy s más kalamajkát az atomtechnika. Megvédenek bennünket, de mi történne, ha nem védenének meg? Annyira legyőznének, amennyire csak le lehet győzni egy országot. Amennyire Japánt és Németországot legyőzték a második világháborúban. Büntetésül azt róván rájuk, hogy hosszú ideig egy fillért sem fordíthatnak haditechnikára, később is csak limitált összegeket. A japán és a nyugatnémet gazdasági csoda egyik táptalaja lett ez a „vereség".

Szeretnénk pontosabban tudni, hogy mennyit és milyen szerkezetben fordítunk valójában védelmi célokra, és azt hiszem, hogy itt nem arról van szó, hogy a kormány eltitkolja előlünk, mert ha ezt feltételeznénk, ez azt jelentené, hogy a kormány pontosan ismeri az ezzel kapcsolatos kiadásokat.

Az állításom az, hogy — éppen a titkosság miatt — egyszerűen nincs fölmérve a valóság. Senki sem ismeri a terhek igazi mértékét. A katonai kiadások ugyanis ezer szálon futnak, ezer apróságon keresztül realizálódnak, például a katonai szempontok érvényesítésén keresztül, a gazdaság legkülönbözőbb területein, amelyeknek gazdasági kihatásait sose néztük meg... Valamit kellene tenni, hogy itt a fátylakat föllebbentsük. Már csak az egészséges gazdasági kalkuláció érdekében is...

Nyers Rezső

A marxisták, a szocialisták általában elvileg és hosszú távon nem fogadhatják el azt, hogy a világon ilyen mértékű fegyverkezés legyen, s ekkora hadseregek legyenek. Tenni kell ellene. Csak a leépítés mellett lehetünk. És az ellen, hogy mindezt ilyen mértékben borítsa a titok homálya...

Hámori Balázs

Csak a katonai ügyekkel kapcsolatos titkok zavarják a gazdasági tisztánlátást? Tartok tőle, hogy nálunk általában olyan fokú a titkolódzás gazdasági és műszaki téren, a nyilvánosság olyan mértékig ki van zárva, hogy ez nemcsak a kutatónak, hanem a döntéshozónak a tisztánlátását is zavarja.

Kialakult információs rendszerünk zavarai — amelyekkel szeretünk nem foglalkozni, pedig az információgazdaság a modern társadalom egyik legfontosabb szektora, ha tetszik, termelőszektora — ma már tulajdonképpen nem is annyira a rajta kívül rekedtekre nézve károsak — illetve rájuk csak utólag, amikor tönkremegy az ország —, hanem azokra, akik szeretnének optimális döntéseket hozni, de nem tudnak, mert ez az információs rendszer kizárja az információk szaporodásának, terjedésének és összevetésének a lehetőségét.

Bródy András

A katonai kiadások kérdései azért zavarnak engem különösen, mert a körülmények arra késztetik a Statisztikai Hivatalt, amelynek kötelessége ennek az államilag elrendelt titkosságnak eleget tenni, hogy úgy eldugja az adatokat, hogy aztán maga se találja meg. Ha akarná sem tudná már összehozni az adatokat. Ezzel a ténykedésével ha nem is teszi teljesen használhatatlanná jelentéseit, de nagyon nagy mértékben csökkenti a földolgozott adatoknak a szavahihetőségét, egyöntetűségét. Az az adat, amelyet titkosan kezelnek, az általában annyiféle alakban van meg, ahány főhatóság foglalkozik vele. Nincs egyeztetve — a titkosság miatt nem is lehet egyeztetni —, és éppen a titkosság miatt nincs nyitva a közgazdászok időnkénti bírálata előtt. Nem mondom, hogy ezek a bírálatok mindig jóindulatúak a Statisztikai Hivatallal szemben, de az biztos, hogy általában segítenek rendbe szedni a statisztikai adatokat. Azok a viták, amelyekkel egy publikált adatnak szembe kell néznie, azok a kritikák, hogy „kérem ez nagyságrendileg sem stimmel!", rendbe teszik az adatokat. Nagyon sokan és sokfelől látják meg a különböző hibákat bennük...

Egy AHSZ (Azonosítatlan Hajózó Személy)

A Fordulat és reform kapcsán azt szeretném megkérdezni Antal Lászlótól, hogy tud-e vitorlázni. Én tudok valamennyire, és tudom azt, hogy a vitorlát általában a szél hajtja. Bár azt, hogy hogyan csinálja, senki sem tudja pontosan. Arra a gyakorlatban mindenképpen rájöttem, hogy a vitorlázással nagyon jól modellezhetünk egy gazdaságot a fordulat tájékán. Nyilvánvaló például, hogy sebesség nélkül nem lehet fordulni. Érdekes párhuzam az is, hogy egy rendes vitorláson két vitorla van, az egyiket úgy hívják, hogy „fok", a másikat úgy, hogy „grosz". Csak fokkal nem tud fordulni egy tőke nélküli úgynevezett jolli. Egyszerűen nem megy. Csak grosszal ő is tud. Egy tőkesúlyos hajó bizonyos helyzetben mindkét vitorlájával külön-külön is tud fordulni, de igazán jól fordulni csak „fokkal" és „grosszal" egyszerre lehet.

Nem kívánom ezt az analógiát túl hosszan folytatni, de azt mindenképpen hozzá akarom fűzni mindehhez, hogy a vitorlázásban a fordulás nagyon bonyolult művelet, ami mindenképpen sebességvesztéssel és térvesztéssel jár, és rendkívül összehangolt együttes munkát igényel. A forduló után pedig ami eddig jobbra volt, az mind balra lesz.

Krasznai Zoltán

Bródy András hozzászólásáig olyan érzésem volt, hogy ez az egész beszélgetés — ha megengedik a képes beszédet — arra hasonlít, mint amikor az ostromlott Bizáncban a teológusok az angyalok neméről vitatkoztak: hímneműek, nőneműek, netán semleges neműek-e. Bródy András szakított ezzel a praxissal, kitekintett a szinódus ablakán... és konstatálta az ágyúkat. Utána pedig egy-két hozzászóló körülnézett a várban, és észrevette, hogy a katonák le vannak rongyolódva, és különben sem hisznek istenben...

A gazdaságpolitika a reformközgazdászok által kínált átfogó javaslatcsomagból kiemelt bizonyos elemeket, azokat a meglévő rendszerbe beleépítette, és kijelentette, hogy ez a reform következő lépése. Negligálta a reformközgazdászoknak azt a nagyon lényeges megállapítását, hogy ez a csomag csak egyszerre, egészében valósítható meg. Ha csak egyes elemeket építenek be a meglévő rendszerbe, akkor nagyon nagy a visszarendeződés esélye. Hadd idézzek erre egy törvényt Murphy kiváló törvénykönyvéből: ha egy hordó borba egy kanál szennyvizet töltünk, akkor szennyvizet kapunk, de ha egy hordó szennyvízbe egy kanál bort töltünk, akkor is szennyvizet kapunk...

... Nagyon jogosnak érzem Antal László kollégám figyelmeztetését: világgazdasági leszakadásunk veszélye valós veszély. Ma Magyarország részesedése a világkereskedelemben alacsonyabb, mint a második világháború előtti utolsó békeévben, 1938-ban volt. Na már most ha úgy fogjuk fel a kérdést, hogy a világgazdaságban különféle modellek versenyéről van szó, és e versenyben a szocializmus egy felzárkózási kísérletnek tekinthető, s a felzárkózás eredményességét valamilyen módon és formában mérni kell, valamint ha elfogadjuk azt is, hogy nem szubjektív kritériumok alapján kell mérni, akkor kezünkben a mérce. Van ugyanis egy piac, mégpedig a világpiac, amely objektíven értékeli valamennyi gazdaság teljesítményét, nemcsak a magyarét, hanem a dél-koreaiét és az észak-koreaiét is, a mongolt ugyanúgy, mint a brazilt. Ha megvizsgáljuk, hogy mit mutat e mérce, akkor azt kell mondanunk: ez a felzárkózási kísérlet nem sikeres...

... Új „közmegegyezésre" lenne szükség. A hatalomnak kiegyezést kellene kötnie a társadalommal — más kérdés, hogy miként és kivel, mert jelen állapotában a magyar társadalom szervezetlen. A kiegyezés értelmében a társadalom elfogadná azt, hogy a konszolidáció és a reform bevezetése az életszínvonal visszaesésével jár, cserébe viszont a hatalom elismeri a társadalom jogát arra, hogy politizáljon és megvédje az érdekeit... Az egész reformcsomagot konzisztens módon kellene megvalósítani ahhoz, hogy jelen helyzetünkből, a jelen válságból kijuthassunk. Ennek a reformcsomagnak nagyon jelentős része a politikai reform, az intézményi reform, és egy új, kodifikált kiegyezés a hatalom és a társadalom, a hatalom és a nemzet között...

Társadalmunk eléggé érett. Az értelmisége is nagyon érett. Nemcsak a reformközgazdászok, hanem az értelmiség más rétegei is tudják, hogy nemzeti érdekünk elkerülni a robbanásveszélyes helyzeteket. Az értelmiség különféle rétegei józanul belátják, hogy a robbanás itt nem szolgálna semmit. Mégpedig azért nem, mert a reformnemzedéknek, a reform gondolkodású értelmiségnek lehet programja — mint ahogy léteznek is különféle programok, és remélhetőleg lesznek még újabbak is —, de egy spontán lázadásnak nem lenne programja. Az ezt bizonyára követő represszionak még kevésbé. A társadalom türelme azonban nem tart örökké. A magyar társadalom nem rendelkezik pontos információkkal a valódi helyzetről, ezért azt hiszi, hogy ez a válság valahogy megúszható. Mert mindig mondták, hogy baj lesz, de azért eddig mindig valahogy meg lehetett úszni. Ez azonban most nem így lesz. Ezt a válságot nem lehet olyan simán megúszni, mint az előzőeket. Azt pedig senki sem garantálhatja, hogy az illúziók hirtelen szétfoszlása nyomán nem fog bekövetkezni egy robbanás. Azt gondolom, hogy egy esetleges robbanásnak nagyobb a valószínűsége, mint Antal László gondolja, és attól tartok, hogy a kormányzat alábecsüli ennek a veszélyét. Megpróbálom megindokolni, hogy miért gondolom így. A magyarságot 20. századi történelme során sorozatos megrázkódtatások érték, amelyek súlyos torzulásokat idéztek elő a nemzet tudatában és identitásában. A hatvanas években e frusztrált nemzettudat helyébe egydimenziós nemzettudat lépett — a nemzet a gyarapodásban, életszínvonala emelkedésében vélte megtalálni önkiteljesítése útját. Úgy vélem, hogy az elkövetkező években, a válság súlyosbodásával e sebezhető, egydimenziós nemzettudat alapjaiban rendül meg, s ez robbanásveszélyes helyzetet teremthet. Tartok tőle, hogy a kormányzat nem számol a problémáknak ezen vetületével. A társadalom egyedeit nemcsak mint termelőket, nemcsak mint fogyasztókat, nemcsak mint adóalanyokat kell kezelni, hanem mint a nemzettudat hordozóit is...

Azt hiszem tehát, hogy amíg az értelmiség és a társadalom ilyen józan magatartást tanúsít, addig a hatalomnak is józan önkorlátozásra kell törekednie, és addig kellene megkötnie a kiegyezést, amíg van kivel kiegyezni, és amíg ennek a kiegyezésnek van értelme.

Révész Gábor

Meggyőződésem, hogy a közgazdászok kezében ma nincs reformprogram. Van egy nagyjában-egészében körvonalazott reformelképzelésünk, ahhoz azonban, hogy ebből a reformelképzelésből kellően konkretizált, valamelyest is konzisztens reformprogram válhassék, ahhoz éppen a hatalomnak kellene megszervezni az erre irányuló professzionális munkát. Képtelenség, hogy ezt a konkrét reformprogramot az állami szakapparátus hozza létre. Nem azért képtelenség, mert az állami szakapparátus gyenge, hanem azért, mert az állami szakapparátus a maga helyén lokális-partikuláris érdekek hordozója, s emiatt nem képes, nem lehet képes az egészet áttekintve meghatározni a maga részfeladatait.

Hámori Balázs

Vajon elég-e a felvilágosító attitűd, elég-e a hatalomtól és az államigazgatástól önkorlátozást várni? Meggyőződésem, hogy szó sem lehet pusztán felvilágosító attitűdről, az teljesen alkalmatlan egy társadalom vezérlésére. Nélkülözhetetlen a társadalmi mozgalmak, a közügyek nyilvános képviselete és általában az emberek érdektagozódásuk szerinti megszerveződésének a lehetősége. A társadalmi ellenőrzés tehát nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a hatalom és az igazgatás úgymond korlátozza magát.

Itt igazából nem is korlátozásról van szó, hanem arról, hogy a hatalom azt a funkciót lássa el, amit egy hatalomnak és egy igazgatásnak el kell látnia, ne mást és ne többet. Magyarán: a politikai és a társadalmi intézményrendszernek működésében a társadalmi és a gazdasági alap tényleges struktúráját kell visszatükröznie. Ez az egyetlen lehetőség arra, hogy a társadalom valóban hatást gyakorolhasson a hatalomra és az igazgatásra a normális feltételek megteremtése érdekében.

És ahhoz, hogy ez valóban kiegyezésre vezessen, ahhoz az is nélkülözhetetlen, hogy a különböző erők játéka, az érdekek felszínre hozása kizárólag a nyilvánosság előtt folyjék. Az érdekeknek a zárt ajtók mögötti felszínre hozatala, az a gyakorlat, amit mi folytatunk, elvtelen alkukhoz és lényegileg a társadalom és a gazdaság teljesítőképességének folyamatos megnyirbálásához vezet.

Bauer Tamás: A helyzet nincs felismerve

... Én Nyers elvtárssal abban teljesen egyetértek, hogy „nincs felismerve a helyzet". Csak két dologra hivatkozom ennek illusztrálására: az egyik az az ismert tény, hogy miniszterelnökünk amikor az NSZK-ban járt, úgy nyilatkozott, hogy a mi gazdasági helyzetünknek van egy nyugatnémet megítélése, amely sokkal pozitívabb, mint az itthoni, és ő azzal a pozitív megítéléssel ért egyet, mert mi itthon nagyon megalapozatlanul borúlátón ítéljük meg a mi gazdasági helyzetünket. Ez egy nagyon lényeges megnyilatkozás, mert azt jelzi, hogy a vezetésnek legalábbis egy mértékadó része igenis még mindig nem veszi komolyan a helyzet súlyosságát.

A másik dolog az, hogy van egy jelenleg is érvényes központi bizottsági határozat, amely a sajtó munkatársainak előírja a kishitűség elleni harcot a gazdasági helyzet megítélésében. Azt hiszem, ez is azt mutatja, hogy a helyzet súlyosságát sokan még mindig nem érzékelik igazán...

Úgy vélem, még tisztességes elképzelésünk sincs arról, hogy milyen legyen ma a reform. Ebben nem egészen értek egyet Antal Lászlóval, aki az est elején azt mondta, hogy teljesen világos, mit kellene ma csinálni. Azt hiszem, hogy ma már ez megint nem teljesen világos. Lehet, hogy öt éve még az volt. Ma viszont már nagyon bizonytalanok vagyunk, mert olyan új korlátozó feltételek közé kerültünk, amelyek eltérnek a néhány évvel ezelőttitől. Akkori elképzeléseink és a mai korlátozó feltételek között nem tudtuk még megtalálni a közös nevezőt.

Tehát az az érzésem, hogy nem vagyunk igazán erősek és ütőképesek 1987-ben. Azt tudjuk, hogy merre kellene tapogatózni, de hogy abban az irányban tudunk-e munkaképes javaslatokat tenni, ötleteket adni, abban azt hiszem, ma megint gyengébbek vagyunk, mint néhány évvel ezelőtt.

... Az a fölülről összehívott bizottságosdi, ami 1966-ban egy szakmai konzultáció volt minden társadalmi kontroll és befolyás nélkül, akkor szakmailag és politikailag eredményes lehetett. Egy ilyen típusú megoldás ma nem járható út. Egyszerűen nem érhető el, hogy ilyen bizottságok ma létrejöjjenek és ugyanazt a társadalmi respektust élvezzék, amit 1966-ban élveztek. Ma másfelé kell a kiutat keresnünk, nem tudjuk megismételni 1966-ot.

Egy olyan legitimációvesztés után, ami az utolsó néhány évben elindult, és ami még valószínűleg nem jutott el a végpontjára, csak egy, a nyilvánosság és a politikai demokrácia keretei között megszülető társadalmi konszenzus az, aminek ma realitása lehet.

Nyers Rezső

Az talán elfogadható, hogy egy kevésbé fejlett országban, ahol tulajdonképp a termelőerőknek egy dinamikusabb fejlődése megy végbe, labilisabb egyensúlyi körülmények között valamivel erőteljesebb állami beavatkozás indokolt, mint egy kifejlett és a világpiacon domináns szerepet játszó nemzetgazdaság esetében. Nagyon lényegesnek tartom azonban, hogy ez a nagyobb állami befolyás tényleg ne naturáliák meghatározásában nyilvánuljon meg. Ez abszurdum, ez megbukott. Ez az én véleményem.

Antal László

Ma két feladatunk van, amit nem lehet különválasztani. Az egyik a reform, a másik a stabilizáció. Egyszerre párhuzamosan kellene ezt a kettőt vinni. Amint erre már céloztam, sajnos nem számítható ki, hogy milyen következményekkel jár a reformnak a súlyos stabilizációs terhekkel való időbeli egybeesése. A súlyos stabilizációs terheken közelebbről azt értem, hogy néhány év alatt — nem mondom, hogy három év alatt, mert az lehetetlen — a bruttó nemzeti termék öt százalékát nettó exporttöbbletre kell fordítani. Ez annyit jelent, hogy drasztikusan csökkenteni kell a belföldi keresletet, a belföldi pénzellátást. Olyan helyzetben, amikor gazdaságunkban válságágazatok vannak, és van az iparnak egy szegmense — a feldolgozó iparra célzok —, amelyet kisöpörtek a tőkés piacról, a belföldi beruházási kereslet radikális szűkítése miatt pedig értékesítési gondjai vannak, és ezért elemi erővel tör a szocialista export felé, megbontva a magyar gazdaság egyensúlyát.

Teljesen nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést piaci módon egyszerűen nem lehet megoldani. Mint ahogy azt se tudom elképzelni, hogy valóban teljesen piaci módon végbemenjen egy csődsorozat. Azt el tudom képzelni sajnos, hogy az állam ki fog jelölni néhány felszámolandó vállalatot, és ebben az új panelben most már nagyvállalatok is benne lesznek, jelezvén, hogy a szocializmusban a nagyvállalatok is megbukhatnak. De akkor sem lesznek ezek a csődök teljesen piaciak. Hogyan lehet viszont úgy beavatkozni, hogy eközben az az állam, amely mindig expandálni szeretne — hiszen ez a bürokratikus irányítás természete — visszavonuljon? Ez az a kérdés, amire — hogy mondjam? — tisztességgel nem tudunk választ adni. Arra, hogy tulajdonképpen egy reformprogramnak mik az elemei és elvileg hogyan lehet azt programozni, arra tudunk választ adni. Amire nem tudunk, az az, hogy miként lehet megteremteni a tulajdonosi érdekeltséget?

Ha a gazdálkodót nem vezérli a tulajdonosi érdek, akkor minden liberalizáció szétrobbantja az egyensúlyt. Nekünk most mesterségesen kell létrehozni tulajdonosokat. Az ilyen mesterséges, szimulációs megoldások mindig erőltetettek, mindig hallatlan ellentmondásokat idéznek elő.

Ez az, amit nem tudunk kezelni. És itt most a Révész Gábor által fölvetett, és többek által vitatott kérdésre akarok kitérni. Az az érzésem sajnos, hogy mind a két vitázó félnek igaza van. Tehát magyarán: a programnak azt a részét, hogy mi módon kezeljük a válságágazatokat, melyik vállalatnak adjunk szanálási pénzt, melyiket hagyjuk tönkremenni, melyiket építsük vagy zárjuk be azonnal — ezt a részét a programnak bizony csak szakapparátusok tudják kidolgozni. De magát a reformkoncepciót, azokat az áldozatokat, amelyeket a társadalomnak vállalnia kell, és a garanciákat, amelyeket a társadalomnak

meg kell kapnia, ezzel a módszerrel nem lehet tisztázni. Ehhez ha nem is közmegegyezés, mert az eddig sem volt szerintem, de legalábbis közbelenyugvás szükséges. Enélkül ugyanis egy ilyen folyamatot nem lehet véghezvinni. Ez a közbelenyugvás viszont csak a társadalmi nyilvánosság bevonásával jöhet létre. Ezt a kérdést nem lehet zárt ajtók mögött, szakértők szűk gyülekezetében megoldani.

Garai László

A marxista hagyománynak van egy nagyon lényeges vonala, amely a gazdaságot, a politikát, az ideológiát és a kultúrát nem mint négy elkülönült szférát tekinti, amelyekkel el lehet játszani, hogy az egyik hogyan hat a másikra, és a másik hogyan hat vissza az egyikre. Volt, sőt van is egy olyan rutin, amely így kezeli a dolgokat. Ám az autentikus marxi hagyomány szerint ez a négy szféra egyetlen totalitás. Most, amikor arról van szó, hogy tudjuk már, ki is mondhatjuk már és ki is mondjuk már, hogy gazdasági rendszerünk nem működik, sőt helyenként és részben már az is kimondható, hogy a politikai rendszernek is vannak olyan elemei, amelyek nem működnek, látnunk kell, hogy még mindig hiányzik valami a gondolkodásunkból. Tudniillik az a felismerés, hogy a gazdasági és a politikai rendszer nem két működésképtelen rendszer, hanem egy.

Balázsy Sándor

Elég hosszasan vitatták a jelenlevők azokat a kockázatokat, amelyeket politikai vonatkozásban látnak az életszínvonal romlása és a gazdasági helyzet rosszabbodása következtében. Anélkül, hogy ezeket a veszélyeket lebecsülném, én ezeknél egy, sőt több fokkal súlyosabb veszélynek tekintem azt, hogy a különféle, jelenleg reform címén végrehajtott intézkedéscsomagok együttesen a társadalmi teljesítmény visszaesésére vezetnek.

Ha ez a veszély reális — és én tartok tőle, hogy az —, akkor ez minden politikai robbanás nélkül is — aminek elkerülésében mindannyian őszintén bízunk — a gazdasági, és ennek következményeként a politikai helyzet súlyosbodásához vezet. Ebből a szempontból aggasztónak tartom az itt felszólalók többsége által pozitívan értékelt adóreformcsomagnak azon jellegét, hogy nem csupán csökkenti a lakossági jövedelmeket, hanem sajátos módon éppen a többletteljesítménnyel elérhető jövedelmeket veszi célba. Gondolok itt a személyi jövedelmek összevont és progresszív adóztatására.

Az elmúlt években már tapasztaltuk az életszínvonal csökkenését, illetve a reálbérek legfőbb alkotóelemének, a főmunkaidős keresetek reálértékének a csökkenését. Ennek ellenére ebből különösebb baj nem származott, nem kis részben azért, mert a társadalomnak, pontosabban a társadalom legaktívabb részének volt egy kitörési lehetősége, az, hogy pótlólagos teljesítmények révén, többletmunkát vállalva kompenzálni tudta az egyébként bekövetkező jövedelemcsökkenéseket.

Most éppen ezen a téren következik be minőségi változás, hiszen éppen ezek a többletteljesítményekkel elérhető többletjövedelmek kerülnek rendkívüli mértékű nyomás alá. Ez olyan új helyzet, amelyre — attól tartok — sokan fognak az aktivitás csökkentésével reagálni, ami viszont nemcsak a kibontakozást veszélyezteti, hanem a stabilitást is.

Ebből a szempontból én csak abban reménykedem, hogy tudunk majd tanulni a tapasztalatokból, és hogy ha azok a Cassandra-jóslatok, amelyeknek én itt is, meg írásban is hangot adtam, valónak bizonyulnának, a vezetés képes lesz majd levonni a következtetéseket, és újragombolni egy rosszul begombolt mellényt.

Nyers Rezső: Veszélyek és biztató jelek (zárszó)

Eléggé messzire jutottunk a reformvitában. Azt hiszem, hasznos volt a problémák mélyére nézni, többféle véleményt szembesíteni. Úgy gondolom, nem volt rendeltetése ennek a tanácskozásnak, hogy elérjük: mindenben egyetértsünk. Inkább a problémafeltárás volt

a célja, a párbeszéd, az eszmecsere. A gondolatok azért bizonyos dolgokban konvergáltak, bizonyos dolgokban szinte azonos következtetések adódtak, s azt hiszem, ennek felismerése is hasznos...

A reform tulajdonképp azért aktuális még, mert nem szakadtunk el attól a szisztémától és attól a gyakorlattól következetesen, amit ma már közkeletűen úgy nevezünk, hogy a sztálini típusú gazdasági rendszer.

A reformprogramot illetően: kimondhatjuk, hogy ma stabilizációt akarunk csinálni, és ezzel együtt a reformot is ki akarjuk bontakoztatni. Igazi nagy elhatározásunk van mind a kettőre. E két célkitűzés pártelhatározáson és parlamenti döntésen nyugszik, tehát elég biztos alapokon. Én ezt nem tekintem kevésnek. A szóban forgó határozatok nagyon fontos politikai és gazdaságpolitikai célokat, bizonyos kereteket is meghatároznak. A keretek azonban nincsenek világos, konkrét tartalommal kitöltve. Nemcsak a kibontakozási programunk nem kézzelfogható még, de a konfliktuscsomagnak, amivel szembenézünk, a tartalma sem, és a konfliktusok kezelésének a mikéntje sem világos még. Ez veszély forrása lehet.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ami eddig történt, az semmi és értéktelen. Csak azt akarom mondani, hogy a programkészítésben, a konkretizálásban tovább kell mennie pártunknak is és a kormányzatnak is. És ezt a parlament is ellenőrizni kívánja. A parlament e célra létrehozott egy különbizottságot. A parlamenti bizottságok munkájában is látom annak jeleit, hogy az országgyűlés most az eddigieknél erőteljesebb ellenőrzést kíván gyakorolni, a parlamenti képviselők fokozottabban érzik felelősségüket.

...Elfogadom azt a vitából kicsengő véleményt, hogy társadalmunkban a gazdasági kérdésekkel kapcsolatban meglehetősen nagy és tovább szélesedő elégedetlenséggel kell számolnunk. Az elégedetlenség általános volta azonban korántsem jelenti azt, hogy a reformok követelése is általános lenne. Akár gazdasági reformról van szó, akár politikai reformról! Itt most egyetértés mutatkozott abban — ez ma már a kommunisták meditációiban sem jelent újdonságot, és nem mellőzött gondolat —, hogy a társadalmat totalitásában lehet és kell megújítani. A gazdasági reform mellett tehát társadalompolitikai intézkedésekre és a politikai rendszer reformjára is szükség van. Nem is olyan régen ez a belátás még egyáltalán nem volt általános. Azt mondanám, hogy a kommunista mozgalom szellemi elitjében ma már többsége van ennek a gondolatnak. Természetesen nem számoltam meg, hogy valóban így van-e. Talán a hatodik érzékem mondatja ezt velem, de konkrét jelek is mutatják, hogy ez a többség létezik. És ez nagy eredmény.

Szeretnék mondani valamit a fegyverkezésről. Az a véleményem, hogy alapállásunknak nemcsak háborúellenesnek kell lennie, hanem komolyan fegyverkezésellenesnek is. Továbbá a békemozgalmat nem öltöztethetjük csupán hivatalos külsőségekbe, és egyáltalán hivatalos külsőségbe csupán azért kell öltöztetni, mert ez biztosíthatja a békemozgalom vezetőinek a lehetőséget a nemzetközi kapcsolatok kiépítésére. Nekem a leghatározottabb véleményem, hogy ez a mozgalom akkor ér valamit, ha nem csupán a vezetőkben él, hanem a tömegekben. Ennek a mozgalomnak fegyverkezésellenesnek kell lennie, mégpedig elkerülhetetlen, hogy egyúttal a saját fegyverkezésünk ellen is kell lennie.

Egy dolgot azonban nem tudok realitásnak tekinteni. Azt, hogy mindentől függetlenül kezdjük el a lefegyverzést, mondván, hogy kis ország vagyunk, bennünket csak terhel a fegyverkezés, mi úgysem védünk meg senkit. Sajnos nem ez a világ elrendezése. A mai világban most már kemény katonai-politikai tömbök vannak. Azt hiszem, hogy a katonai erőegyensúly egyrészt tény, másrészt követelmény, annak a felbomlását egyik fél sem engedheti meg, mert a felbomlás újabb katonai feszültségélező lenne. Egy ország kiválása is az erőegyensúly megbomlását hozná magával.

Abban alapjában Antal Lászlóval értek egyet, hogy nálunk ma a robbanás veszélye kicsi. Magyarország nem áll egy közvetlen és nyílt politikai válság küszöbén. Azt azonban látnunk kell, hogy valahol, nem lehet tudni, hogy milyen messzeségben, ez a ve-

szély is fenyeget, és az út e felé a gazdasági téblábolással, a problémák megoldásának halogatásával van kikövezve. Ha nem merjük időben megoldani súlyos ökonómiai problémáinkat, ha nem élünk egyúttal a politikai reform és az ideológiai megújulás eszközével, utunk biztosan senki által sem kívánt irányba fordul.

(Összeállította: **Tamás Tibor**)

Tamás Tibor a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle Szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normál oldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, szintén két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadóak:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, a kiadás éve és — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások" címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások"-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. l.).

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 27-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. A 8/1976. (IV. 27.) MT rendelet (megjelent a Magyar Közlöny 1976. évi 34. számában) a nemzetközi mértékegységrendszerhez (SI) történő csatlakozásunk következményeképpen 1980. január 1-jétől néhány eddig közleketű mértékegység használatát megtiltotta. Ezért kérjük, hogy a beküldött kéziratokban az új rendszernek megfelelő mértékegységben megadott mennyiségeket használjanak.

7. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

FOLYÓIRATSZEMLE

Pavel Bunyics: A reform és paródiái

(Moszkovszkije Novosztyi, Moszkva, 1987. 40. sz.)

A szovjet gazdaság átmeneti időszakban van, amelyet a régi és új gazdasági rendszer együttélése jellemez mindaddig, amíg le nem zajlik a váltás időigényes folyamata. Elkerülhetetlen ezért, hogy ne csak az új szervezet gondozására összpontosítsunk, hanem a régi, beteg vérkeringési rendszert is gyógyítsuk, növeljük életképességét. Napjainkban éppen e kettős folyamatnak lehetünk tanúi. Az adminisztratív módszerek (például az állami minősítési rendszer) együtt erősödnek a gazdaságiakkal. Aggodalomra ad azonban okot, hogy a gazdaság egészének általános megújulásában az adminisztratív összetevő súlya egyelőre nő. Rövid ideig ez megengedhető, de mi a biztosíték arra, hogy később ez a tendencia megfordul? Jelenleg túlságosan nagy teher nehezedik a korszerűen gondolkodó, kezdeményezésre kész gazdasági vezetőkre. Energiájuk zömében még mindig a régi szélmalomharcra megy el, ahelyett, hogy a leghatékonyabb gazdasági eszközök alkalmazási körét bővíthetnék.

Ezért aztán nagyon veszélyesek azok a legkülönfélébb beosztású vezetők, akik ismét remélik, hogy „felelős realizmussal" „le lehet földelni" a reformot. Ezek a „mérsékeltek" fontosabbnak tartják személyes biztonságukat a kockázatos dinamizmusnál, ám természetesen úgy állítják be a dolgot, mintha az állam biztonságát féltenék.

A félintézkedések indoklásánál rendszerint arra hivatkoznak, hogy van egy jóváhagyott ötéves tervünk, amelyet figyelembe kell vennünk. Ebből következik állítólag, hogy a vállalatok számára a tervben szereplő adatokból kiindulva kell megállapítani a nyereségfelosztási normatívákat. Ha a jövedelmek „túl nagyok", akkor a vállalatoknak csak morzsákat hagynak, ha pedig kicsik, emelik azt a vállalati jövedelemhányadot, amelyet a vállalatok a saját gazdasági önelszámolási alapjukba helyeznek. E pénzeket azonban nem lehet hitellel kiegészíteni.

Az amortizáció felosztását is az előre megadott arányok szabályozzák: van akitől elvesznek, van akinek adnak. Ám ha egyes vállalatoknál emelik is az amortizáció meghagyott hányadát, azt nem lehet „árura váltani", azoknak a vállalatoknak pedig, amelyektől elvonják az amortizációt, mégiscsak kiutalják a szükséges anyagokat és berendezéseket. A múltban a minisztériumok a jó vállalatoktól egyszerűen elvették a pénzt és odaadták a rosszaknak. Most ugyanezt normatívákkal érik el. A jelenleg érvényes befizetési rendszer tehát a lényeget tekintve nem különbözik a múltbelitől: egészében véve az élenjárókat sújtja, a lustáknak pedig melegházi körülményeket teremt, vagyis elmossa a vállalatok teljesítményei közti különbségeket.

Vállalatonként differenciálódnak a valutakiutalási normatívák is; ezek a valutabevételek és a valutabefizetések korábban kialakult arányához igazodnak. Aki eddig jól élt, az ezentúl is jól fog élni, aki viszont nem csinált karriert, nem is fog.

Hogy kitartson, időt nyerjen, a jövő álarca mögé bújik a múlt. A harmincas évek elejétől érvényben lévő, bizonyítottan életképtelen pénzügyi elosztási rendszert később átkeresztelték normatív nyereségelosztásra, de ettől még az — érthető módon — nem kapott szárnyakat. Nemrég ugyanez a rendszer az önfinanszírozás nevet kapta. Most sem lehetnek illúzióink.

Hogy kibontakoztassák a dolgozó kollektívák kezdeményezőkészségét és ezzel egyidejűleg felelőssé tegyék őket döntéseikért, úgy határoztak, hogy 1988-tól a vállalatoknak az ellenőrző számokat nem utasításként adják meg, hanem mint „gondolkozásra késztető" népgazdasági információkat. Ám ha az ötéves terv az új gazdasági mechanizmus ellensúlyává alakul át, az ellenőrző számok kötelező útjelzővé válnak.

E számok között első helyen áll az árutermelés mennyisége. Igazi gazdasági önelszámolás esetén erre a mutatóra nincs szükség: a termelők enélkül is arra törekednek, hogy megszerezzék a fogyasztók

rubeljeit. Ha azonban nem alakul ki valódi gazdasági önelszámolás, akkor az árutermelési tervet szükségtelen vagy rossz cikkek gyártásával is teljesíteni lehet. A felhasználók pedig azért veszik meg ezeket a termékeket, mivel a gazdasági önelszámolás helyett náluk is a kiadások és a jövedelmek tervelosztása a jellemző. A lakosság azonban már ma is ellenáll a használhatatlan, elavult cikkek rátukmálásának, amit az elfekvő készletek, az árutorlaszok, az elértéktelenedett áruk jellemeznek.

Ha az ötéves terv kizárja a reformot, akkor a jövőben is szükség lesz arra, hogy a minisztériumok, más főhatóságok és a szövetségi köztársaságok minisztertanácsai az ötéves terv valamennyi évére határkészlet-normatívákat állapítsanak meg. A jelenlegi helyzetben ezek lehet, hogy valamelyest korlátozzák az inkurrens készletek keletkezését, de ha igazi önfinanszírozás alakul ki, akkor az ilyen intézkedés felesleges. Ma, hogy ütemesebb legyen az ipar munkája, az irányító apparátus negyedévi bontásban meghatározza a termékértékesítési feladatokat. De vajon szükséges-e ez, ha a következő ötéves tervidőszak kezdetétől még az éves tervek utasításos jóváhagyása is megváltozik? 1988-ra a feldolgozóipari termelés felét-kétharmadát tervezik meg felülről, a nyersanyag-, tüzelőanyag- és energetikai ipar esetében pedig ennél valamivel nagyobb hányadát. Ez a múlthoz képest kétségtelen előrelépés. De az is, hogy a központi nómenklatúra egyes tételeit lényegesen összevonják, ami módot ad arra, hogy a vállalatok maguk állapodjanak meg megrendelőikkel a termékek összetételéről és más sajátságairól.

Ez az előrelépés azonban nem annyira minőségi, mint inkább mennyiségi. Ha felülről mégiscsak meghatároznak valamit, (mégha a termelés mennyiségének kevesebb mint a felét is), akkor az eredményekért nem hárítható át teljesen a felelősség a kollektívára. Előrelépést ténylegesen az jelent, ha az állami feladatok osztogatásáról áttérünk az állami megrendelésekre. Ez az a lépés, amely már nem csupán a díszletek átrendezését, hanem a központi döntések végrehajtása új modelljének kialakulását eredményezi.

Az állami megrendelések a legfontosabb programok teljesítéséhez, a szociális megfontolásból alacsony áron értékesített termékek előállításának ösztönzéséhez, a hadsereg ellátásához kellenek. Külön hangsúlyozni kell az állami megrendelések jelentőségét a radikális szerkezeti átalakítások meggyorsításában.

Ma a Szovjetuniónak és az egész szocialista világrendszernek nagy történelmi kihívásra kell felelnie, a tudományos-műszaki haladás újfajta minőségével kell szembenéznie. Viszonylag rövid idő alatt az országnak új ágazatokra, új termelési irányokra van szüksége. A régieket meg kell újítani vagy le kell mondani róluk, mert csak így hoz ugyanaz a mennyiségű munka több hasznot.

A hazai szerkezeti átalakításoknál figyelembe kell vennünk a nemzetközi munkamegosztás tendenciáit. Ha a világpiacon repülőgépeket, megmunkáló központokkal felszerelt szerszámgépeket, atomreaktorokat, tudományigényes termékeket lehet jól eladni, előnyösen lehet viszont vásárolni bizonyos precíziós szerszámgépeket a gépkocsiparkhoz (például Svájcban), divatos ruhákat (például Finnországban), és más árucikkeket, akkor a hatékony stratégiai irányvonal az, hogy meggyorsítjuk az első csoport fejlesztését és fékezzük a másodikét. Még fontosabb, hogy vezető ágazattá tegyük az elektronikát, a biotechnológiát, hiszen ezek a területek a világméretű tudományos-technikai forradalom fő terepeivé válnak. Ha ezeknek a feladatoknak a megoldásában csupán a vállalatok kezdeményezéseire támaszkodunk, akkor az azt jelenti, hogy lassan haladunk előre. A gyorsító szerepét az államnak kell vállalnia, amely megrendelésekkel megadja a vállalatoknak a hiányzó ösztönzőket, kedvezményeket.

Ehhez azonban a vállalatoknak teljes jogú gazdákká kell válniuk. Az állam vállalkozási szerződést kötne velük (állami megrendelés), amely előirányozza a pótlólagos ráfordítások fedezetét, pénzügyi, hitel-, adó-, amortizációs vám- és ellátási kedvezményeket garantálna. Mindezzel szöges ellentétben a gyakorlatban egyelőre az történik, hogy azt, amit korábban a központilag tervezett nómenklatúrának neveztek — állami kedvezmények, kölcsönös kötelezettségek és követelések nélkül —, egyszerűen átkeresztelik s állami megrendelésnek nevezik. Az már az esztelenség teteje, hogy a térítéses lakossági szolgáltatásokat is állami megrendeléseknek nyilvánították (és nem is csak részben, hanem teljes egészében).

Az ötéves terv „madárijesztője" kikezdi a termelőeszköz-nagykereskedelem erőforrásait is. A termelés, az építőipar és az export számára központilag megállapított

erőforráskeretek léteznek. A szövetkezeteknek gyakorlatilag még ócskavasat sem adnak a nagykereskedelem keretében, mert hiszen kiosztja azt is a terv. A nagykereskedelemnek csak a terven felül előállított, valamint a takarékosság ösztönzése következtében felszabaduló termékek maradnak.

A gazdasági szükségintézkedések mögött időnként nyoma vész a távlatnak, a konjunktúraintézkedéseknek álcázott félintézkedések elfedik a reformot. Széles körűen fejlesztik például a háztájit és a kisegítő gazdaságokat, az „A" csoport vállalatainál pedig a közszükségleti cikkek gyártását. Meghatározott esetekben, ha nagy tételekben termelnek, akkor ez előnyös most is és a jövőben is. Sok esetben viszont csak most előnyös, amikor sürgősen bővíteni kell az adott termékek mennyiségét, szakosított gyártásuk megszervezése pedig időigényes lenne. Ugyanakkor ez a fajta kényszermegoldás a jelen feltételek között jobbnak látszik a szakosított termelésnél, mert hiszen a „védnökök" biztosítják a hatékony technikát, a szállítóeszközöket, a műtrágyát, az általános technológiai kultúrát, utakat építenek stb. A szakosított vállalatok pedig ezeket és a termelés más feltételeit tekintve hátul kullognak. De ha sikerülne megjavítani az ő munkakörülményeiket is, a specializáció előnyei azonnal megmutatkoznának.

Mindenütt erőltetnek egy — az építkezéseknél kialakult — módszert: Arról a kezdeményezésről van szó, hogy adják oda az építőknek a terv túlteljesítéseképpen épített lakások 30—50 százalékát. E logika szerint az élelmiszeripariak több kolbászt követelhetnek, a gépkocsiipari dolgozók meg Zsigulit kérhetnének. Normális dolog ez? Ha normális, akkor az a jövőnk, hogy mindnyájan magunk fogunk gyapotot termelni, ruhát varrni, magunk termelünk gabonát gyártunk műtrágyát, gépet, sütjük és osztjuk el a kenyeret, és kézbesítjük a táviratot, amit Moszkvában adunk fel Vlagyivosztokba.

De meg lehet-e ezt a folyamatot állítani? Kitalálni valami mást? Úgy gondoljuk, hogy kitalálni már nem kell, hiszen mindent régen kitaláltak. a vállalat a munkabérrel ösztönzi a dolgozókat, a dolgozók keresetükért vásárolnak meg mindent, a saját maguk által előállított árukat is. Ilyen feltételek mellett az áru mindenki számára elérhető, nem lesz hiánycikk belőle, legfeljebb lesznek olyanok, akik olcsóbban jutnak hozzá.

Tehát a reformfolyamat lassan halad. Nehezebben megy előre, mint ahogy sokan feltételezték. De történhetne-e másképpen? Nem, amennyiben lényegében, nem pedig csak elnevezésében van szó radikális reformról. Véghezvinni a dolgot vagy kiúttalan zsákutcába kerülni, ez ma a kérdés.

Kasim I. Begic: Az adórendszer szociális szerepéről

(Finansije, Belgrád, 1987. 1—2. sz.)

A modern államnak pénzügyi és egyéb eszközök egész sora áll rendelkezésére ahhoz, hogy a szociális különbségeket „ésszerű" keretek között tartsa. Ebbe az eszköztárba tartozik a többi között az adórendszer és az adópolitika is, amelynek a mai körülmények között jelentős szerepe van a jövedelmek, illetve a javak újraelosztásában.

A kérdés az, hogy adórendszerünket és adópolitikánkat milyen mértékben hasznosítjuk mint a javak újraelosztásának, illetve mint a legszélesebb értelemben vett szociálpolitikának az eszközét. Ha erre általános választ akarunk adni, azt kell mondanunk, hogy az elmúlt húsz évben adórendszerünk nemcsak hogy nem kapott szerepet a gazdasági egyenlőtlenségek mérséklésében, hanem éppen ellenkezőleg, egyik tényezője volt a lakosság további anyagi differenciálódásának. Más szóval, az adórendszer ahelyett, hogy enyhítette volna a szociális különbségeket, a társadalmi rétegek további távolodását eredményezte. Ezt annál is nehezebb megérteni, minthogy társadalmi-gazdasági rendszerünket — amely a munkát tekinti az elosztás alapjának — a szociális rétegek közelítésének kellene jellemeznie, szemben más társadalmi-gazdasági rendszerekkel.

A kialakult helyzet okai a hatvanas évek közepére nyúlnak vissza, amikor a gazdasági reform ma már vitatható eszmei alapjának megfelelően, leegyszerűsítve úgy vélték, hogy a társadalmi közös fogyasztás valamennyi formája az életszínvonal alkotórésze. Ebből az következett, hogy az ezzel kapcsolatos kiadásokat a személyi jövedelmek és a személyi fogyasztás megadóztatásával kell finanszírozni. Ehhez társult az adórendszer feladatának szűk felfogása, mely szerint az adó legfőbb célja, hogy biztosítsa a közös társadalmi szükségletek fedezetét. Az említett alapelveknek, valamint

az adóztatás egynemű és olcsó technikájának köszönhetően jelenleg a forgalmi adók a helyi és a központi költségvetések meghatározó forrását jelentik. Ezen adókból származik a községi költségvetési bevételek 60 százaléka, míg ugyanezen arány a köztársaságokban 70, a Föderációban 80 százalék fölött van.

Habár az adóztatás személyi jövedelemre és fogyasztásra alapozottsága a hetvenes évek elején adódott, azáltal, hogy újból megadóztattuk a társultmunka-szervezet jövedelmét, ez utóbbi adónak a súlya azonban a valóságban jelentéktelen az összes adóbevételhez viszonyítva (például Bosznia és Hercegovina köztársaság költségvetésében az összbevételek tíz százalékát teszi ki). A többi adó, mindenekelőtt a munkások személyi jövedelme után fizetett, valamint az önálló gazdasági tevékenységet folytatók személyi jövedelmét terhelő adó, nemcsak szerény financiális hatásánál fogva, hanem túlzottan tárgyhoz és nem az alanyhoz kötött jellege miatt sem alkalmas az adórendszer újraelosztási funkciójának a megvalósítására. Ha ehhez még hozzáadjuk azt a tényt, hogy az adóhatóságok bizonyos jövedelmekkel szemben jóindulatúak voltak, akkor kikerekedik a helytelen adópolitikáról kapott képünk. De menjünk sorjában!

1. Adórendszerünk tehát elsősorban a termékek és szolgáltatások forgalmi adóján alapszik. Ennek egy sor jó oldala van, mind a technikáját illetően (nagyvonalúság, rugalmasság, olcsó eljárás és hasonlók), mind bizonyos gazdasági célok elérését tekintve (például az árualap és a vásárlóerő kiegyensúlyozása). Az előnyök mellett azonban a forgalmi adó rossz tulajdonsága, hogy aszociális, minthogy viszonylag jobban sújtja a lakosság szegényebb rétegeit. Ennél az adónál lehetetlen figyelembe venni a családok körülményeit és teherviselő képességét, így a szerényebb jövedelműekre és a nagycsaládosokra ténylegesen sokkal több közteher hárul, mint a nagy jövedelműekre és az egyedülállókra. A forgalmi adó társadalmi különbségeket növelő hatását az adórendszer keretében csökkenteni (jövedelemadóval, a jövedelem szerinti progresszív adókulccsal, amelynél figyelembe lehet venni az adókötelezett személyi körülményeit), vagy a szociálpolitika útján mérsékelni lehet. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ily módon csak enyhülnek, de semmi esetre sem szűnnek meg a forgalmi adó és a többi közvetett adó aszociális hatásai.

A forgalmi adó hatásaival nálunk keveset törődnek, dacára annak, hogy ezzel az adófajtával a kevésbé fejlett országokban ritkán találkozunk. Még mindig az a vélemény uralkodik, hogy bizonyos alapvető termékek adómentességével az egyik oldalon, és nagyobb adótarifával a másikon (a luxuscikkeknél), elkerülhetők a forgalmi adó nemkívánatos szociális következményei. Elfelejtik azt, hogy a forgalmi adó csökkentése vagy eltörlése bizonyos termékek esetében a lakosság tehetősebb rétegeit is érinti. Fennáll továbbá az a dilemma is, hogy voltaképpen mi tartozik a luxus kategóriájába.

Ha mindehhez hozzávesszük még azt a tényt, hogy a mi adórendszerünkben nincs olyan adófajta, amelynek segítségével korrigálni lehetne a forgalmi adó kedvezőtlen következményeit (természetszerűleg ezt az állampolgárok összkeresetére kiszabott adónak kellene ellátnia), akkor nincs kétség afelől, hogy a forgalmi adó mint domináns adófajta döntő mértékben felelős azért, hogy az adórendszer növeli a rétegek közötti különbségeket.

2. Habár elvárható lenne, hogy a dolgozó személyi jövedelméből származó adó szociálpolitikai funkciót is betöltsön, erre valójában nem alkalmas. A modern adórendszerekben a személyi jövedelem megadóztatásánál figyelembe veszik az egyén körülményeit; családi állapotát, a család anyagi helyzetét, egészségi állapotát, eltartási kötelezettségeit stb. Ugyanakkor Jugoszláviában a dolgozó személyi jövedelmének megadóztatásánál csak az adóalap nagysága számít, és teljes egészében figyelmen kívül hagyják a kötelezett egyéni körülményeit. Ehhez kapcsódik az a tény is, hogy a lineáris adókulcs alkalmazása miatt mindenki arányosan járul hozzá a társadalmi közös szükségletek finanszírozásához. Ezért ez az adófajta sem segíti elő az igazságos közteherviselést, és nem tölti be a szociálpolitikai funkcióját sem.

3. Tekintettel arra, hogy a társadalmi-gazdasági egységek a forgalmi adóval és a dolgozók személyi jövedelmének megadóztatásával megteremtették a bevételek olcsó, biztos és bőséges forrásait, a többi adófajta valójában csak „dekoráció". Ez vonatkozik a mezőgazdaságban keletkező, továbbá az önálló gazdasági és szakmai tevékenységből származó személyi jövedelem adójára is. Az előbbi esetében a megművelt földterület nagyságához igazodó adó nem követte még az intenzívebb gazdálkodásból eredő jövedelemváltozásokat sem; az utób-

binál a túlzásba vitt átalányadóztatás miatt és a nem megfelelő ellenőrzés következtében nem az üzleti könyvek alapján állapítják meg az adóalapot. Az önálló tevékenységből származó személyi jövedelmek ily módon történő megadóztatása súlyos aránytalansághoz vezetett a társadalmi szektor és a magánszektor között.

4. Az adóteher nem megfelelő elosztása a nem munkából származó jövedelmekre is jellemző, a negatív szociális hatások így megsokszorozódhatnak. Az ingatlanból és az ingatlanjogból származó jövedelmek megadóztatása például eddig szimbolikus volt csupán, ami közvetve lehetővé tette az egyén meggazdagodását a társadalmi tulajdon sérelmére. Mindezek fényében érthető, hogy az állampolgárok megadóztatására vonatkozó új köztársasági törvények a nem munkából származó jövedelmek szigorú megadóztatását írják elő, habár úgy tűnik, hogy két szempontból nem konzekvensek: először is szem elől tévesztik azt a tényt, hogy az adó terhe rendszerint áthárul a bérlőre, aminek negatív szociális hatásai lehetnek (például a lakásbérletnél). Másodszor e jövedelmek keményebb megadóztatásának oka éppen a társadalmi tulajdon magán jellegű kisajátításában keresendő, pontosabban abban a törekvésben, hogy e kisajátítást megakadályozzák. Ennek ellentmond azonban az, hogy ugyanúgy adóznak azok a polgárok, akik saját tulajdonukat képező épületeiket adják bérbe, mint azok, akik az államtól kapott bérlakás albérletbe adásával jutnak jövedelemhez.

A nem munkából származó jövedelmek megadóztatásakor szükség van arra is, hogy ezeket az egyéb forrásokkal, elsősorban a bérekkel és keresetekkel összekapcsolják, mert nem mindegy, hogy az ingatlanból származó jövedelem az állampolgár gazdasági erejének mellékes forrása, vagy a fő, netán egyedüli forrása az adókötelezett megélhetésének. További problémát jelent, hogy bevételek egész sorára nem terjed ki az adóztatás, kezdve a takarékbetétek kamataitól az időközben konvertálható devizákig, ami szintén hozzájárul a jövedelmek helytelen kezeléséhez az adóhatóságok részéről.

Ha várható is lenne, hogy adórendszerünk a munka nélkül szerzett jövedelmeket erősebben megadóztatja, mégis a rendszer jellegéből következően, vagyis a jövedelmek ellenőrzésének alacsony hatékonysága és lazasága következtében, ezeknek az adófajtáknak megengedhetetlenül kis súlyuk lenne az adóstruktúrában. Az adórendszer így lehetővé teszi az állampolgárok munkától és a munka eredményétől független differenciálódását, aminek a szociális következményeken túlmenően szélesebb társadalmi hatásai is vannak.

5. Ami a vagyon megadóztatását illeti, meg kell állapítani, hogy az ingatlan olyan adóforrás, amely nem újul meg (ebből következik, hogy megadóztatásával gyakorlatilag csökken az értéke). Ez az oka annak, hogy ez az adó valamennyi adórendszerben marginális jelentőségű a többi adófajtához képest. Mégis, mivel az ingatlan birtoklása az adókötelezett nagyobb gazdasági erejének a kifejezője, illetőleg az adóviselő képesség elemeinek egyike, valamennyi adórendszer alkalmazza az adónak ezt a formáját is.

Az ingatlanadó sokáig megengedhetetlenül alacsony volt adórendszerünkben. Érthető tehát, hogy az 1985. évi szerződésekben és az új köztársasági törvényekben számos — korábban nem létezett — elemet vezettek be az ingatlanok megadóztatásába: először is bővült az adókötelezettség, pontosabban megváltozott az adózás tárgyának struktúrája. Másodszor, az ingatlanok megadóztatásában sokkal szigorúbb progresszivitás érvényesül. Harmadszor — és talán ez a legjelentősebb újítás — évente újra kell értékelni az épületeket.

Mindezek ellenére felmerül a kérdés, vajon az új törvényes intézkedések megvalósítják-e a Hosszú lejáratú Stabilizációs Program azon célkitűzéseit, hogy az ingatlanok adóztatását összhangba kell hozzák az adórendszer szociálpolitikai céljaival. Vegyük például a személyi tulajdonban lévő lakóépületek vagy lakások megadóztatását (tehát nincs szó az üdülőépületekről, vagy hétvégi házakról). Közismert, hogy ezeket általában a közepes és alacsony jövedelmű dolgozók építették, akik nem tarthattak igényt állami bérlakásra. A másik oldalon találjuk az állampolgárok azon kategóriáit, akik a társadalomtól komfortos, sőt luxuslakásokat kaptak. Nekik általában magas a személyi jövedelmük is. Ebben az esetben a társadalmi eszközök magánkézbe való átáramlása száz százalékos, miközben a kedvezményezetteknek nem kell ingatlanadót fizetniök.

Olyan feltételek között, amikor nincs gazdaságilag indokolt lakbér (és belátható időn belül nem is lesz), a legkevésbé sem tisztességes a tulajdonosok és lakáshasználók jogainak, státusának megkülönböztetése az adó szempontjából. Kétségtelen, hogy a különféle társadalmi rétegek eltávo-

lodásának egyik legjelentősebb oka éppen a lakáshelyzet, ennek fényében nehezen érthetők tehát az adórendszerre és az adópolitikára vonatkozó megállapodások, illetőleg az állampolgárok adójáról szóló köztársasági törvények.

6. Az adórendszer említett vagyonújraelosztó hatásához az állampolgár összjövedelmére kivetett adó is hozzájárul, noha ez olyan adófajta, amelynek mindenekelőtt a szociálpolitikát kellene alátámasztania. (Progresszív kulcsaival mérsékelnie kellene a társadalmi rétegek távolodását.) Az összjövedelemre kivetett adó azonban nemcsak hogy fiskális feladatát nem tölti be, de alapvető szociálpolitikai funkcióját sem, aminek hátterében az adóhatóság tanúsított sajátságos „jóindulata" áll az adókötelezettek bizonyos csoportjaival szemben.

A magániparból, vagy az egyéb szakmai tevékenységből származó személyi jövedelmek megadóztatása szempontjából az 1985. évi Szerződés, valamint az új köztársasági törvények — az előző időszakhoz viszonyítva — jelentős előrelépést jelentenek. E dokumentumok ugyanis taxatíve elrendelik, hogy mi számít ügyviteli kiadásnak és ugyancsak tekintettel vannak egy sor levonható tételre, amelyek nem tartoznak közvetlenül a termelési folyamathoz. Először is csökkentik az adóalapot az iparban foglalkoztatottak évi átlagos tiszta személyi jövedelmének háromszorosával. A további levonások két csoportba sorolhatók: az elsőbe a hagyományos pénzügyi elmélet szempontjából létjogosult kiadások tartoznak (mint például az állami hitelek törlesztése, az ajándékozás, az elemi károkkal kapcsolatos segítségnyújtás, a Tito Alapba fizetett adományok és hasonlók). A második csoportba sorolt tételeket nehéz megmagyarázni: ilyenek például a doktori és magiszteri disszertációk költségei, a háztartásban dolgozó személyeknek fizetett összegek és a társadalmi-politikai szervezeteknek fizetett tagdíjak stb.

Ezeket és a hasonló tételeket azonban az alkalmazásban álló dolgozók esetében figyelmen kívül hagyják: a dolgozó adóalapját a teljes jövedelem képezi, a szabad ipari és egyéb szakmai tevékenységet folytatók adóalapját viszont az ún. megtisztított, vagyis a rendelkezésre álló jövedelem. Ebben is megnyilvánul az adóhatóságok kiemelkedő „jóindulata" a gazdagabbakkal szemben, pedig az új adórendszerben az ilyen preferált adóstátusznak sokkal kevesebb az indoka.

Másfelől, szem előtt tartva az adóalap lényeges csökkentését, érthető, hogy — függetlenül a progresszív adókulcsoktól, amelyeknek legjobb esetben pszichológiai hatásuk van — ennek az adónak a pénzügyi hatásai valóban jelentéktelenek és a szociális hatása minimális.

7. Adórendszerünkben a progresszív adózás aránya megengedhetetlenül kicsi, az ilyen adókból az összes adóbevételnek mindössze két százaléka származik. Az adózásban sokkal nagyobb súlyúnak kellene lennie a progresszív adófajtáknak, mert egyedül ez ellensúlyozhatná az állampolgárok jövedelmeinek növekvő különbségét, s ez járulhatna hozzá a fiskális nyomás egyenletesebb szétosztásához az egyes források, illetve adókötelezettek között.

Hogy mennyire nem hatékony az adópolitika a fiskális nyomás egyenletes elosztása szempontjából, azt legjobban a reáljövedelmek és a személyi fogyasztási alap mozgásának adatai illusztrálják. A reáljövedelmek, a nyugdíjak és a rokkantnyugdíjak értékének csökkenése ugyanis 1980-ban lényegesen nagyobb volt, mint a személyi fogyasztási alapé. Ez azt jelenti, hogy a lakosság más forrásokból kárpótolta magát (a többi között árfolyam-különbségekből, devizatranzakciókból, a betétek kamataiból, az ún. szürke munkából és hasonlókból). Ami a legérdekesebb: ezek a jövedelmek nemcsak hogy nem adóznak, hanem jórészt a gazdaság társadalmi szektorából származnak, úgyhogy ez is hozzájárul az adóterhek viselésében kialakult egyenlőtlenségek növeléséhez, a különféle társadalmi rétegek távolodásához.

Az adórendszer szociális hatásait tekintve az előbbieknél nem kisebb jelentőségű az sem, hogy miként viszonyul egymáshoz a fiskális nyomás és a társadalmi szükségletek kielégítése, vagyis mekkora a társadalmi fogyasztás „ára". Különösen kiélezett feszültségek keletkezhetnek e tekintetben a köztársaságok között. Egyes köztársaságok, illetve autonóm egységek eltérő gazdasági fejlettsége következtében érzékeny különbségek jelennek meg egyfelől a rendelkezésre álló eszközökben, másfelől a szükségletek struktúrájában és terjedelmében.

Példának okáért a gazdaságilag nem kielégítően fejlett köztársaságok és Koszovo lakossága az összlakosság 36,64 százalékát teszik ki. Ugyanakkor a társadalmi termék előállításában csak 22,9 százalékkal vesznek részt. Így a köztársaságok közötti kiegyenlítés ellenére megmaradnak a különb-

ségek. Különösen súlyosak ezek az egy főre jutó társadalmi közös fogyasztás színvonalában. Így számítva az utolsó öt évben Koszovóban 45, Bosznia-Hercegovinában 67, Makedóniában 69 százalékát tették ki a jugoszláv átlagnak a képzésre, a tudományra, a kultúrára és egyéb stratégiai területekre fordított kiadások. Várható, hogy a jövőben a differenciálódás tovább erősödik.

Ha egybevetjük a társadalmi finanszírozás eszközeinek mennyiségéről rendelkezésre álló adatokat (akár abszolút értékben, akár egy főre vetítve) a fiskális nyomással — az egyes köztársaságok, illetve tartományok szerint, akkor jelentős igazságtalanságokat tapasztalhatunk. Emellett két tényt fontos hangsúlyozni: először, hogy e tendenciák különösen az utolsó évtizedben jelentkeztek, másodszor, hogy még mindig nincs világos társadalmi döntés az élet- és munkafeltételek minimumáról, illetőleg „a társadalmi szükségletek nemzeti minimumáról" és egy egységes fiskális nyomásról. Az igazságosság problematikáját — megengedhetetlenül — a kisebb jelentőségű kérdések közé sorolják. Ezzel függ össze az a helytelen felfogás is, hogy a föderáció költségvetéséből történő kiegészítő finanszírozással az ezen a területen jelentkező valamennyi kérdés megoldható.

A „horizontális" igazságosság megvalósításának szükségessége a köztársaságokon belüli régiókra is érvényes, sőt még az egyes városokra, községekre is. Annál is inkább, mert az egyes régiók szerény eszközei a „szegény" területekről mindinkább elfolynak. Ezt ellensúlyozandó lehetővé kell tenni az eszközök régiók közötti átcsoportosítását, vállalva, hogy ezzel diszharmónia keletkezik az önigazgatás és a társadalmi szükségletek kielégítése között.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Forgassa pénzét, hasznosítsa kapacitásait!
Segítséget nyújt ehhez egy új folyóirat:

a Befektetés

A nagy- és kisvállalkozók, magánszemélyek, valamint a tőkék hasznosítására vállalkozó pénzintézetek és gazdálkodók lapja.

Az első szám tartalmából:

Bácskai Tamás: Befektetési információrendszer — a sikeres tőkemozgás alapja

Tardos Márton: Van-e szabad tőke Magyarországon?

Riecke Werner: Hogyan adózik a befektetés?

Fiatal bank nagy forgalommal — *Budapest Bank Rt.*

Elősegíteni a dinamikus fejlesztéseket — *Általános Vállalkozási Bank Rt.*

Biztosítás magánvállalkozóknak — *Hungária Biztosító*

Sokirányú bankmunka — *Magyar Hitel Bank Rt.*

Devizában is, forintban is — *Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.*

A Befektetés megvásárolható a postahivatalokban és a hírlapárusoknál. Ára 9 forint 50 fillér

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

«Общаться на честной основе»

Иштван Богдан

Иштван Каройи был одним из тех, кто стремился осуществить реформаторские идеалы и стремления Иштвана Сечени. Он родился в 1794 году в мелкопоместной дворянской семье. После завершения юридического образования он, стремясь служить обществу, поступил в 1815 г. на службу в комитат Пешт.

По соседству со зданием комитатской управы находилась типография Траттнера — известного покровителя словесности, где собирались венгерские литераторы и молодежь. Здесь Каройи познакомился с одной из сестер Траттнер, на которой женился в 1824 году. Однако через год Янош Траттнер неожиданно умер, и так как наследников у него не было, то руководство типографией вынужден был взять на себя его восьмидесятилетний отец — известный типограф Матьяш Траттнер. По его просьбе Каройи, тогда уже бывший членом апелляционного суда, полагая, что этим он может служить своим идеалам и родине, изучил типографское дело и после смерти своего тестя взял на себя руководство типографией.

Он полюбил свою новую профессию и, будучи горячим сторонником Иштвана Сечени, стремился распространять его идеи, прежде всего публикуя периодические издания (взяв на себя типографские расходы) и произведения Сечени.

В 1832 году он расширил типографию (тогда там работало 15 печатных прессов и 80 работников), а также стремился к модернизации дела. За границей уже существовали тогда механические печатные станки, скорость которых во много раз превышала ручную печать. Каройи быстро понял революционизирующее значение этого, заказал такую машину и, запустив в 1838 г. ее в действие, сделал все, чтобы другие типографы последовали его примеру, однако результаты были мизерными. Но Каройи ввез новые машины и, переняв заграничный опыт, приводил их в действие уже с помощью парового двигателя. На этих машинах печатались новые произведения Сечени, а также издания Венгерского ученого товарищества (Академии наук).

В политике Каройи был последователем Сечени и сторонником постепенных реформ, мирных преобразований, а не радикального переворота. Когда из-за этого обострились противоречия между Сечени и Кошутом и общественное мнение встало на сторону Кошута и Сечени оказался в изоляции, популярность Каройи тоже резко упала. 15 марта 1848 г., в день зарождения свободной печати, молодежь выбрала не его типографию.

В начале революции Каройи, как и Сечени, с восторгом принял ее, надеясь, что она будет бескровной. Однако уже осенью все казалось потерянным, он впал в отчаяние, а получив известие о том, что Сечени сошел с ума, впал в апатию.

Лишь много месяцев спустя он вернулся к работе, однако в период абсолютизма он уже не интересовался ни политикой, ни литературой, а целиком посвятил себя типографскому делу. Он понял, что в этой области можно избежать гнета и осуществить идеи Сечени. Каройи стремился внедрять достижения зарубежной типографской промышленности и развивать не только собственную типографию, но и все отечественное типографское дело. Теперь у него появилось много последователей. Для того, чтобы они могли работать на отечественном оборудовании, Каройи в 1856 году уговорил пештского промышленника Иштвана Рёка выпускать скоропечатные станки и другое типографское оборудование.

Однако в 1860 г., узнав о самоубийстве Сечени, он вновь попал во власть апатии, думая, что со смертью «великого мужа» все потеряно. Апатия перешла в летаргию, разум его помутился и в 1863 г. он умер. С его смертью ушел общественный деятель, который стремился воплотить принципы Сечени и быть «честным солдатом» на службе отечества.

Крупные торговцы в Пеште в первой половине XIX века

Вера Бачкаи

Крупная торговля в Пеште начала развиваться в первые пятнадцать лет XIX века во время наполеоновских войн и континентальной блокады. Однако действительно владеющие крупным капиталом, кредитоспособные и ведущие дело современными методами фирмы появились в основном в годы депрессии (1816—1830).

Две трети крупных торговцев составляли еврейские негоцианты, однако их доля постепенно сокращалась: если в начале века им принадлежало более 70% фирм, основанных в годы благоприятной конъюнктуры, то среди основанных между 1830 и 1847 гг. фирм они составляли уже чуть больше половины. Их участие в торговле сельскохозяйственной продукцией и кредитных операциях сокращалось в той же пропорции. Все большая часть их переходила на торговлю мануфактурной продукцией, прежде всего крупную торговлю текстилем, в то время как торговую корпорацию характеризовал как раз обратный процесс: все большая часть торговцев обращалась к сельскохозяйственной торговле и банковским делам.

По этническому составу крупные торговцы прежде всего представляли немцев, славян и евреев. Их распределение по местам происхождения говорит о венгерском происхождении. Две трети имели венгерское происхождение (причем треть происходила из столицы), и только пятую часть составляли недавние переселенцы. Доля торговцев венгерского происхождения в течение столетия постепенно возрастала.

Большая часть крупных торговых домов существовала короткое с точки зрения накопления капитала время: меньше 20, а во многих случаях и меньше 10 лет. Половина из существовавших свыше 20 лет 117 фирм — 57 крупных торговых предприятий — сохраняла традиционные формы ведения дела и свой первоначальный, в основном ремесленный и заводской, профиль. Другую половину — 56 крупных торговых домов, в большинстве случаев или с самого начала, или в результате изменения профиля специализировавшихся на сельскохозяйственной торговле и банковских делах (или на том и другом вместе) — характеризовали налаживание новых рынков и зарубежных связей, активное участие в хозяйственных начинаниях периода реформ, большая готовность к риску и большая гибкость в приспособлении к изменяющимся условиям, гораздо более широкая, чем у первой группы, общественная и в некоторых случаях политическая активность. На этом основании членов этой группы можно охарактеризовать как крупных негоциантов предпринимательского типа. Среди них доминировали лица венгерского происхождения и представители религиозных меньшинств (протестанты, лица греко-католического вероисповедания, евреи). В годы спада среди крупных торговцев еврейского происхождения с начала 1830-х годов наблюдалась склонность к более современной, предпринимательской крупной торговле.

Для крупных торговцев — как для корпорации, так и для евреев — было характерно сильное буржуазное самосознание и буржуазные ценности (прилежание, бережливость, преданность общественному благу, концентрация на результатах), а также стремление к соответствующему их деловым успехам общественному рангу. Поскольку за этой немногочисленной группой, представлявшей начало современной крупной буржуазии, не стояли более многочисленные понимаемые в современном смысле буржуазные и среднебуржуазные слои, она вынуждена была прибегнуть к союзу с дворянством в хозяйственной и политической сфере. Однако это в указанный период не сопровождалось отказом от буржуазных идей.

Стремления наверстать упущенное и неиспользованные шансы этого в Венгрии в прошедшие десятилетия

Ласло Газдаг

Для венгерской экономики и венгерского общества в последнее столетие представилось три крупные исторические возможности для того, чтобы попасть с периферии мирового хозяйства в центр, иными словами, примкнуть к числу развитых государств. Ни одной из этих возможностей они не смогли воспользоваться; в настоящее время наша обязанность заключается в том, чтобы открыто взглянуть в «лицо» неудач, постараться вскрыть причины фиаско.

Первой крупной возможностью были проходившие в небывалом темпе капитализация и индустриализация, которые начались после заключения компромиссного соглашения, в ходе которого (в период с 1867 по 1914 годы) сформировалась современная инфраструктура больших городов и железных дорог, которая соответствовала европейским меркам; динамично, с большим размахом развивалась промышленность, на которой был сделан сконцентрированный, однако все же малый акцент; из развития выпала сфера сельского хозяйства, включая и венгерскую деревню. Это развитие застопорила первая мировая война, которая засушила на корню все достижения эпохи. Между двумя мировыми войнами Венгрия сползла на окраину периферии; в 1945 году она могла начинать все сначала.

Вторая крупная возможность появилась под воздействием исключительно быстрого и успешного восстановления, когда Венгрия к 1949 году первой в Европе завершила восстановление ран, нанесенных войной. Венгры раньше начали есть белый хлеб, раньше

ликвидировали карточную систему на мясо и другие продукты, чем, например, Дания и Голландия. Одновременно с восстановлением в стране были решены серьезные проблемы, накопившиеся в течение десятилетий; до конца было осуществлено обобществление средств производства. К 1949 году классовый характер власти стал прогрессивным, однако надстройка в своей конкретной форме сама по себе скрывала зачатки искажений, которые проявили себя позже. Много серьезных ошибок мы совершили уже в период 1945—1949 годов; примером последнего могут служить измельчение банковской системы, ликвидация промышленных предприятий средних размеров — все это было сделано вместо того, чтобы поставить их на службу социалистического строительства. Серьезные искажения, имевшие место в 1950-х годах, приостановили развитие на 50%, хотя в этот период и были достигнуты бесспорные успехи. С точки зрения развития экономики проблема заключалась в том, что упор был сделан на экстенсивное накопление, хотя уже была возможность также сделать ставку на техническое развитие. Ввел в заблуждение и темп экономического роста в стране, больший, чем в странах Западной Европы, поскольку этот рост последовал не в результате технического развития, а экстенсивного расширения производства. На Западе экономический рост происходил медленнее, так как большая часть ресурсов была обращена на техническое развитие, требующее капитала, а не просто на развитие производства.

В 1950-х годах сформировалась искаженная, односторонняя промышленная структура, которая в то же время в своих основных чертах соответствовала требованиям страны, находящейся на этапе экстенсивного накопления. Те проблемы, которые существуют в настоящее время, нужно сваливать не на формирование тогдашней структуры, а на несостоявшееся изменение структуры в более поздний период.

Третья большая возможность связана с экономическим подъемом, последовавшим за реформой 1968 года. С 1968 года по 1974 справедливо говорилось о золотом времени в истории венгерского хозяйства. Рост национального дохода в 6—7%, небывалый подъем сельского хозяйства; быстрое повышение жизненного уровня и др.

К сожалению, реформа 1968 года оказалась полумерой, не коснулась механизма принятия решений; в итоге это привело процесс реформы к скольжению на платформе вслепую. Речь отнюдь не идет о цикличности, приостановках и колебаниях; здесь мы можем говорить о попадании в тупик. К 1986 году мы подошли с тем, что в бюджете было сконцентрировано 92% доходов предприятий, что экономическое дилетанство под названием «регулирование заработных плат» до иррациональной степени исказило структуру заинтересованности, нанеся серьезный удар по основному закону распределения по труду. Механизм вынесения решений сделал невозможным рациональное ведение хозяйства. Венгерская экономика сопротивлялась вызову мирового рынка любого рода, сохранив в первозданном виде устаревшую структуру, испытывавшую потребность в энергии и сырье. Эта структура заведомо детерминировала, какую оценку следует давать духовному труду, как оплачивать рядовой состав.

Препятствия на пути модернизации структуры венгерского хозяйства

Петер Фриш

В последние 15 лет венгерской экономике не слишком удавалась попытка приспособиться к переменам мирового хозяйства. Причинами этого были значительные причины внешнего характера. В первый период (до 1978 года) в жизни наблюдался подъем, который с точки зрения мирового рынка не нашел подтверждения. Заинтересованность предприятий была такова, что они не только не противодействовали капитальным вложениям, способствовавшим ухудшению их эффективности, но и сами выступали инициаторами их подавляющего большинства. В последующий за этим период экономическая политика стремилась удержать чрезмерный размах, в ходе чего свободу решений предприятиями стали серьезно ограничивать. Удалось сохранить платежеспособность страны, постепенно даже сформировалось активное сальдо. В 1985 году была ослаблена строгость в отношении ограничения импорта и покупательной способности. Это привело не к оживлению производства, приносящего доход, а к оживлению потребления. Ни при ограничении покупательной способности, ни при оживлении, последовавшим вслед за этим, не были приняты соответствующим образом точки зрения, относившиеся к эффективности. Несмотря на то, что фонд средств производства страны значительно возрос с момента поворота экономической политики в 1978 году, сконцентрировавшейся на сдерживании запросов, в то же время число активных работающих сократилось лишь в малой степени; в значительных сферах экономики сохранились серьезные прорехи. В этом сыграли свою роль уменьшение конкуренции в импортной сфере, чрезмерная концентрация предприятий и сдерживание производства.

Причиной немалой части затруднений является то, что существует много решений,

имеющих чисто административный характер или приближающихся к нему. Они зачастую основываются на искаженных данных. Слишком велика бюджетная компенсация доходов между предприятиями, регулирование, углубляющееся в детали; к тому же отдельные элементы хозяйственного механизма подвергаются частому изменению.

В статье содержится несколько предложений, направленных на исправление ошибок.

Чтобы и волки, и овцы были сыты...
(Согласование производства крупных предприятий и деятельности мелких предпринимателей)

Иван Хорват

В современных обществах с уклоном в сторону индустриализации организация рынка основывается на двух принципах. С одной стороны, углубляется производственная кооперация, с другой — отделяются конкурентный рынок конечных продуктов, рынок транспортировщиков и рынок тех, кто занимается последующей их обработкой.

Если в дальнейшем мы не сможем сделать закостеневшую организационную иерархию венгерской экономики более динамичной, тогда мы окажемся не в состоянии следовать этим современным направлениям развития. Необходимо сделать возможным разделение рынка транспортировщиков и тех, кто занимается последующей обработкой. Следует создать условия для эффективного сотрудничества хозяйственных организаций и одновременно с этим стимулировать возрождение рыночной конкуренции.

Между крупными предприятиями следует создать изменяющиеся формы как при сотрудничестве в сфере производства, сориентированного на конечные продукты, так и в области сотрудничества по усовершенствованию этих продуктов. Своеобразие данных форм заключается в том, что кооперация должна проходить и в рамках таких организаций, которые на рынке конечных продуктов не являются конкурирующими сторонами.

Среди мелких предпринимателей идет острая конкуренция в области производства промежуточных изделий (продуктов). Крупным предприятиям следует взять на прицел этого рода конкуренцию. В рамках организации на предприятиях нужно сформировать как можно больше рабочих групп мелкого предпринимательства. Для них следует открыть возможности того, чтобы они, не нарушая стратегических целей предприятия, могли бы свободно включиться в рыночную конкуренцию и за пределами предприятия. В то же время нужно принять во внимание работу внешних мелких предпринимателей в интересах снижения расходов, ускорения процесса совершенствования промежуточных изделий (продуктов). Было бы важно также и то, чтобы мелкие предприниматели создали как можно больше совместных объединений по развитию. Форма объединений позволит намного увеличить их потенциальные возможности без ущемления самостоятельности предпринимателей, сделает их способными к динамичной инновационной деятельности, усилит позиции на рынке

Кривое зеркало доверия
Противоположное мнение о роли прогнозов

Габор Немети

Автор стремится раскрыть истинную роль прогнозов. Он ставит под знак вопроса несомненно большую подготовленность централизованного управления, одновременно подчеркивая существующие различия в осведомленности. В ходе выяснения проблем терминологического характера он делает акцент на том, что о надежности (достоверности) прогнозов следует судить не по степени их признания: самоопровергающие прогнозы также могут быть полезными. Он устанавливает, что только прогнозы, преданные гласности, могут быть полезны и что в прогнозах никогда не пишут, что будет; в них только исследуется, что может быть, если... Автор констатирует, что намеренно искаженные прогнозы не могут служить интересам народного хозяйства: они могут привести лишь к подрыву доверия.

Искажение прогноза — это еще не искажение доверия

Антония Хютл

На оправдание прогнозов, касающихся общественных процессов, оказывает влияние и то, что отдельные люди, ознакомившись с прогнозами, пытаются приспособить свое поведение к прогнозируемым процессам и тем самым или способствуют их оправданию или же,

напротив, мешают этому. Эта обратная связь весьма сложна и осуществляется через ряд передаточных воздействий в зависимости от того, какой информацией располагают те, кто принимает решения, как они используют эту информацию, какие ожидания формулируют. В этом отношении они могут исходить из различных теоретических предпосылок и практических наблюдений.

Среди инструментов экономической политики специфическую роль играют прогнозы, публикуемые правительственными органами. В Венгрии, например, в прошедшие годы можно было наблюдать, что в том, что централизованные концепции связанные с индексами потребительских цен и реальной заработной платой не были осуществлены, значительную роль сыграло то, что знакомство с запланированными показателями вызвало у отдельных лиц и организаций реакцию, выразившуюся в стремлении нарушить план.

Данная статья является дополнением статьи автора, опубликованной в № 9 журнала «Кэзгаздашаги семле».

Kozma Ferenc

Kérdőjelek a gazdasági fejlődés válaszútján

„A társadalmak úgyszólván mindennap válaszút elé kerülnek... A tét azonban nem mindig ugyanakkora, a választási variánsok jellege sem ugyanolyan mértékben eltérő; az idő sem egyformán sürget... A döntési kockázat nagysága egyenesen nő a variánsok eltérő voltával és fordítottan a rendelkezésre álló idővel. Ha mindezek vágtába kezdenek, azaz a válaszutak erősen divergensekké válnak és gyorsan kell dönteni, melyiket válasszuk, akkor a kockázat is megnő: a társadalom valójában ekkor érzi magát »válaszúton«. A mi társadalmunk az utóbbi évtizedben ilyen »súlyosbított« válaszút elé került" — írja Kozma Ferenc legújabb könyvének előszavában. A kötet egyfelől közgazdaság-elméleti munka, amely a szocialista gazdaság intenzív pályára való áthaladása során felmerülő elméleti kérdéseket helyezi nagyító alá, másfelől a mai magyar gazdasági valóság nagy „kérdőjeleit" megfogalmazó írás. A szerző e történelmi „kérdőjelek" kapcsán arra mutat rá, hogy mennyiben függ az egyes megoldások célravezető vagy félrevivő volta a meghatározott tér- és időbeli adottságoktól.

Kossuth Könyvkiadó, 1987. 323 l.

SUMMARY OF THE ARTICLES

An honest common soldier: István Károlyi

István Bogdán

István Károlyi was among those who wanted to implement the ideas and reform efforts of István Széchenyi. He was born in 1794, in a family of lesser nobility. Having studied law, he wanted to engage in public affairs and in 1815 became an official of Pest county.

The Trattner printing office was in the vicinity of the County House and, as János Trattner was a patron of literature, a meeting place of Hungarian writers and the youth. It was there that Károlyi met one of Trattner's daughters and married her in 1824. Next year J. Trattner unexpectedly deceased and his father, the 80-year old Mátyás Trattner, already a famous printer, was forced to resume business. At his request, Károlyi—though already a judge of the County Court of Appeal—learnt the art of printing and took over the printing office on the death of his father-in-law, in 1828. He believed to be able to serve his ideas and his country also in this manner.

He came to like printing, his new art, and, as an ardent follower of Széchenyi, made efforts to spread his ideas, mainly by publishing periodicals (at his own costs) and Széchenyi's books.

In 1832 he enlarged his business (at that time he had 15 printing machines and 80 employees), and also wanted to modernize it. Abroad there already were faster machines working. Károlyi recognized the revolutionary importance of them and ordered one. He installed the new machine in 1838 and tried to convince his fellow printers to follow suit, with meagre results. Károlyi, however, imported again new machines and in 1840 already worked them by steam. With these machines he printed the new works of Széchenyi and the publications of the Hungarian Learned Society (later: the Hungarian Academy of Sciences) which had its seat in the Trattner–Károlyi house.

Károlyi was a follower of Széchenyi in politics, an advocate of reforms, slow and peaceful transformation, not of radical turn. When the conflict on this account became sharper between Széchenyi and Kossuth, public opinion supported Kossuth; Széchenyi became isolated and also the popularity of Károlyi quickly diminished. On March 15th, 1848, when the free press was born, the youth chose another printing office, not his.

At the beginning of the revolution Károlyi, similarly to Széchenyi, was enthusiastic, as he believed it would be bloodless. But in autumn 1848 he thought everything was lost and despaired. On hearing about Széchenyi's having gone mad he became gloomy and apathetic.

He returned to work only a few months later, but in the era of absolute Hapsburg rule he was not interested in either politics or literature, only in printing techniques. Recognizing that there was no oppression in that field, and that thus he could realize Széchenyi's ideas, he made efforts to introduce the foreign achievements of printing techniques, thus developing not only his own business, but the whole Hungarian printing trade. And now he already had many followers. In order to be able to work with home-produced machines, in 1856 he convinced the machine-builder István Röck to produce high-speed printing machines and other printing equipment.

Hearing of Széchenyi's suicide in 1860, he again fell into apathy, he believed everything was lost with the death of the "leader", then his apathy turned into lethargy, he became deranged and died in 1863. A man died with him who wanted to implement Széchenyi's principle himself: to live as an honest common soldier.

Wholesale merchants in Pest in the first half of the 19th century

Vera Bácskai

Wholesale trade with its seat in Pest evolved in the first one and a half decades of the 19th century, at the time of the French wars and the Continental Blockade. But the appearance of firms with adequate capital, creditworthy, remaining in business for a long time and with modern management fell mainly to the years of slump, between 1816–1830.

Two thirds of the wholesale dealers were Jews, but their dominance gradually diminished. While during the upswing at the beginning of the century their proportion among the founders of firms was more than 70 percent, from those starting business between 1830 and 1847 they only represented somewhat more than half. Their participation in the trade in fodder and in

credit transactions diminished at the same rate. A growing proportion began to trade in manufactures, mainly textiles; while corporate merchants turned into the opposite direction: they participated to increased extent in fodder and bill-of-exchange business.

As regards ethnic composition, wholesale dealers were mainly Germans, Slavs and Jews. Their division by place of origin testifies to Hungarian domicile. Two thirds had Hungarian domiciles (one third in the capital), and only one fifth of them were fresh immigrants. The ratio of tradesmen of Hungarian origin gradually increased.

As regards the time needed for capital formation, most of the wholesale merchants operated for a short time—20 years, sometimes less than 10 years. Half of the 113 firms in existence for more than 20 years—57 wholesale firms—kept to traditional forms of business and their original profile of artifacts and manufactures. The other half—the 56 wholesale dealers originally specializing in or shifting to fodder and bill-of-exchange business—were characterized by search for new markets and foreign relations, active and initiating participation in the economic ventures of the reform era, greater risk-taking and more flexible adjustment to changing circumstances, a wider participation in public life and even in politics than the former group. Its members may be qualified as wholesale dealers of enterpreneurial type. Among them, the ratio of those with Hungarian domicile and of those belonging to religious minorities—Protestants, Greek-orthodox Christians, Jews—was dominating. With the corporate merchants the foundation of a more modern, enterprising wholesale activity could be observed rather in the years of decline, and with the Jews beginning with the 1830s.

The wholesale dealers—corporate members and Jews alike—were characterized by a strong "citoyen" consciousness, respect for bourgeois values—parsimony, industry, service of the public good, performance—and by striving after a social position which is in harmony with the rank of the performance. Since this small group constituting the kernel of the modern great bourgeoisie was not backed by a larger group of middle bourgeoisie in the modern sense, they were forced to enter into economic and political alliance with the nobility. But in that era this did not involve abandoning the bourgeois ideals and only rarely led to acquiring nobility.

Efforts at catching up and missed opportunities in Hungary in the last century

László Gazdag

In the last century three big historical chances opened for the Hungarian economy and society to get from the periphery of world economy into the centre, that is, to close up with the developed countries. We could not grasp either of the opportunities. It is our duty to face the failures and try to identify their causes.

The first big opportunity was provided by the capitalization and industrialization of unprecedented rate after the compromise with the Hapsburgs. In its course (between 1867 — 1914) a modern urban and railway infrastructure—even by European standards—was established. A concentrated industry, though still of small weight, developed rapidly; yet the development did not extend to the sphere of agriculture, including the villages. This development was halted by World War I, and its every achievement atrophied during the Horthy-régime. In the interwar period Hungary slipped back to the periphery, everything had to be restarted in 1945.

The second big chance emerged in the wake of the extremely fast and successful reconstruction, when Hungary completed the reconstruction of war damages by 1949—as the first country in Europe. Hungarians were eating white bread earlier and abolished the rationing of meat etc. earlier than e.g. Denmark or the Netherlands. Together with the reconstruction Hungary solved several problems accumulated in the course of centuries and carried out the nationalization of the means of production. By 1949 the class character of power became extremely progressive, its actual superstructure, however, hid the germs of later distortions. Several grave mistakes were also made between 1945—1949, as e.g. the smashing of the banking system, liquidation of the medium-size firms in industry—instead of putting them at the service of building socialism.

The grave distortions of the fifties derailed this development, although undoubted results have also been attained. From the viewpoint of economic development, the problem was that emphasis was placed on extensive accumulation, although there would have been a chance also for technical progress. Also the growth rate, higher than that in Western countries, was deceptive, as it followed from the extensive growth of output, not from technological development. The West was growing more slowly because a greater part of resources was used for capital intensive technological development, not for the simple expansion of production.

In the fifties there developed a distorted, onesided structure of industry which, however, corresponded in its outlines to the demands of a country in the stage of extensive accumulation. For the concern of our days not the establishment of that structure is to be blamed, but the missing change of structure later.

The third great opportunity was linked to the economic upswing after 1968. The period between 1968—1974 may be justly called the golden age of the Hungarian economy. The national income increased by 6—7 percent p.a., an unheardof upswing took place in agriculture, there was a rapid increase in living standards etc.

Unfortunately, the 1968 reform was half-hearted, it did not affect the decision mechanism and this has led in the end to a blind alley in the reform process. There were no cycles, halts and upswings, it was actually a blind alley. By 1986 the state budget centralized 92 percent of the firms' incomes, the economic amateurism called "wage control" distorted the structure of interests to irrational extent, gravely infringing upon the basic law of distribution according to work done. The decision mechanism prevented the assertion of economic rationality, and the Hungarian economy withstood every challenge of the world market—completely preserving its obsolete, energy and raw material-intensive structure. This structure resulted in a devaluation of the intellectual efforts, of brainwork.

Obstacles to structural change in the Hungarian economy

Péter Friss

Adjustment of the Hungarian economy to the changing world market environment was not very successful. Of course there are some outside causes for this. But there are domestic causes too, the most important among them being wrong policy decisions. In the first part of the period (up to 1978) a policy of expansion was pursued despite unfavourable world market signals. Firms were interested in undertaking inefficient investments. In the second part of the period economic policy tried to hold back expansion, to constrain the decision-making authority of individual firms. This policy had some results. Default on the country's debt payment was avoided, the foreign trade balance turned into black. In 1985 restrictions on import and on domestic wage income were somewhat loosened. But this measure resulted not in the expansion of efficient production but in that of consumption. Neither the purchasing power restriction, nor the subsequent expansionary measures were based on efficiency considerations.

Although the country's fixed assets increased considerably after the 1978 policy change (which aimed at the restriction of domestic demand) and the number of those actively employed decreased only slightly, shortages remained in important spheres of the economy. A major role in this had diminished import competition, the highly concentrated corporate structure and the production holdback.

Another major cause of hardships is the preponderantly individual character of state regulation. Decisions of central authorities are based largely on biased data. There is too much budgetary income redistribution among firms, regulation is much too detailed, individual elements of the economic mechanism are too often changed.

The paper gives some advice how to correct these failures.

Big fish should have their fill, but also small fry should live . . .

(Harmonizing large-scale production with small entrepreneurial activity)

Iván Horváth

In modern industrial societies the market is organized according to a dual principle. On the one hand production cooperation is deepening, while on the other hand the competitive market of end products becomes separated from those of suppliers and processors.

If the rigid organizational hierarchy of the Hungarian economy cannot be made more flexible, it will not be able to follow these modern development trends, either. It has to be made possible that the markets of suppliers, further processors and of end-product-competitors should become separated. Conditions for an efficient cooperation of economic units have to be brought about and, simultaneously, the revival of market competition has to be stimulated.

Diversified forms of end-product-oriented production cooperation and development cooperation have to be established between large firms. It is a special feature of these forms that in their frameworks also such organizations cooperate which are competitors on the market of end products.

There is a sharp competition among small entrepreneurs in the production of parts and components. Large firms should exploit this competition. Within the enterprise organization

the biggest possible number of small enterprenurial teams has to be brought about. They should be allowed to freely join—while not disturbing the strategic aims of the enterprise—the market competition outside the enterprise. At the same time, large firms should also avail themselves of the work of outside small entepreneurs in the interest of reducing costs and accelerating the development of parts and components. It would also be important that small entrepreneurs create the biggest possible number of joint development associations. The form of association is suited for multiplying the power of entrepreneurs without impairing their autonomy, for making them capable of dynamic innovation, and consolidating their market positions.

Distortion of trust: A contrary opinion about the role of forecasts

Gábor Némethi

The article makes an attempt at revealing the genuine role of forecasts. It challenges the absolutely greater knowledge of central management, while stressing the differences in information supply. In the course of clarifying terminological problems the author underlines that the relability of forecasts should not be judged by the extent to which they come true: even forecasts defeating themselves can be useful. He established that exclusively forecasts made public can be effective, and that they never describe what there will be, only what can happen if... He states that purposefully distorted forecasts cannot serve the interests of the national economy: they may shake people's trust.

Distorted forecast does not yet mean distorted trust

Antónia Hüttl

The coming true of forecasts related to social processes is influenced by the fact that—knowing the forecasts—individual people adjust with their behaviour to the forecast processes and thus either promote the realization of the forecast or, on the contrary, prevent it. This feedback asserts itself through a highly complicated mechanism of transmission, depending on the information available to the decision makers, on how they use it and what expectations they develop. In this context we may set out from various theoretical assumptions and practical observations.

The forecasts published by government agencies play a particular role among the instruments of economic policy. It was e.g. observable in Hungary in recent years that in the nonfulfilment of central ideas about the consumer price indexes and real wages published in the annual plans an important role was played by the fact that the knowledge of plan targets produced reactions of employers and employees which strengthened the deviations from the plan.

The article complements a former one of the authoress, published in the September 1987 issue of this periodical.

A KISZ Központi Bizottsága mellett működő Értelmiségi Fiatalok Tanácsa a Közgazdasági Szemlében publikáló fiatal közgazdászok számára alapított nívódíjjal a „Kitaszítottak? A foglalkozási rehabilitáció ökonómiai problémái" című tanulmányáért *dr. Könczei Györgyöt*, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos munkatársát jutalmazta.

A 10 000 Ft-os díjat 1988. január 30-án Salgótarjánban a fiatal közgazdászok VIII. országos találkozóján adta át dr. Gremsperger Gábor, az ÉFT titkára.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, март 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Я хочу Реформации на мирной основе (Мысли из работы Иштвана Сечени «Stadium») 273
Иштван Богдан: «Общаться на честной основе»..... 285
Вера Бачкаи: Крупные торговцы в Пеште в первой половине XIX века.... 292

ЭССЕ

Ласло Газдаг: Стремления наверстать упущенное, неиспользованные шансы этого в Венгрии в прошедшие десятилетия 303

ДИСКУССИЯ

Петер Фриш: Препоны на пути модернизации структуры венгерского хозяйства 317
Иван Хорват: Чтобы и волки, и овцы были сыты..... 325
Габор Немети: Кривое зеркало доверия..... 338
Антония Хюттл: Искажение прогноза — это еще не искажение доверия 342

ОБЗОР

Петер Кадерьяк: Естественное окружение и вопросы благосостояния в современной гражданской экономике 345
Мария Финдрик: Изменения и замены в Болгарии в 1980-е годы..... 357

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Чрезвычайно насущный номер (Представление «Кэзгаздашаги Семле» в клубе Кошута) *(Тибор Тамаш)*..... 370

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ..... 384

Краткое содержание статей на русском и английском языках 391

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 3 (1988)

CONTENTS

I wish a mild reform (Selected pieces from „Stadium" by Széchenyi István) 273
István Bogdán: An honest common soldier: István Károlyi 285
Vera Bácskai: Wholesale merchants in Pest in the first half of the 19th century 292

ESSAY

László Gazdag: Efforts at catching up and missed opportunities in Hungary in the last century 303

DISCUSSION

Péter Friss: Obstacles to structural change in the Hungarian economy..... 317
Iván Horváth: Big fish should their fill, but also small fry should live..... 325
Gábor Némethi: Distortion of trust 338
Antónia Hüttl: Distorted forecast does not yet mean distorted trust 342

REVIEW

Péter Kaderják: Problems of natural environment and welfare in the modern bourgeois economics 345
Mária Findrik: Changes and exchanges in Bulgaria in the eighties 357

SCIENTIFIC INFORMATION

Extraordinary „living" issue (Presentation of Közgazdasági Szemle in the Kossuth Club) *(Tibor Tamás)* 370

REVIEW OF PERIODICALS 384

Abstracts of the articles, in Russian and English 391

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatóia.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1988. január 4.
88.0005 — Kossuth Nyomda vállalat, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft **Indexszám: 25 452**

A KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ
KÖZGAZDASÁGI KÖNYVIRODALOMBÓL

Antal László—Várhegyi Éva:
TŐKEÁRAMLÁS MAGYARORSZÁGON
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 324 l. 38 Ft

Balogh István:
ÁRUTERMELÉS, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG
Magvető Kiadó, 1987. 472 l. 60 Ft

Bod Péter Ákos:
A VÁLLALKOZÓ ÁLLAM A MAI TŐKÉS GAZDASÁGBAN
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 236 l. 80 Ft

Georges Bublot:
A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS GAZDASÁGTANA
Mezőgazdasági Kiadó, 1987. 207 l. 66 Ft

Huszti Ernő:
ANTIINFLÁCIÓS ÚTKERESÉS — MONETÁRIS POLITIKA ÉS GYAKORLAT MAGYARORSZÁGON
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 223 l. 102 Ft

Mandel Miklós—Papné Gáspár Lujza—Sághi Gábor:
INFRASTRUKTÚRAPOLITIKA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 297 l. 42 Ft

Mancur Olson:
A NEMZETEK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 400 l. 97 Ft

Paul A. Samuelson—William D. Nordhaus:
KÖZGAZDASÁGTAN I. ALAPFOGALMAK ÉS MAKROÖKONÓMIA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 529 l. 289 Ft

Paul A. Samuelson—William D. Nordhaus:
KÖZGAZDASÁGTAN II. MIKROÖKONÓMIA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 419 l. 256 Ft

VÁLSÁG, RECESSZIÓ, TÁRSADALOM
(AZ 1930-AS ÉS AZ 1970—1980-AS ÉVEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA)
Válogatott tanulmányok
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 432 l. 110 Ft

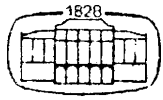

Fo 5029
F/Foi/R
D2

Közgazdasági Szemle

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
Központi Könyvtár
Telefon: 170-827 Telex: 224
1828 Budapest

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. ÁPRILIS HUISSN 0023—4346

MÁTYÁS ANTAL
Robert M. Solow hozzájárulása a közgazdaságtudomány fejlődéséhez

DOMENICO MARIO NUTI
Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban

LŐRINCNÉ ISTVÁNFFY HAJNA
A valutaleértékelés mint a kiigazítási politika eszköze

BRÓDY ANDRÁS
Miért maradunk el technikailag?

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN
Tulajdon és érdek

JORDÁN GYULA
A kínai falusi reformok második szakasza

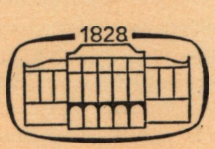

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Heténvi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. április

TARTALOM

Mátyás Antal: Robert M. Solow hozzájárulása a közgazdaságtudomány fejlődéséhez 401
Domenico Mario Nuti: Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban 409
Burgerné Gimes Anna: Eszmefuttatások a magyar mezőgazdaságról 426
Lőrincné Istvánffy Hajna: A valutaleértékelés mint a kiigazítási politika eszköze 436
Balázs Judit: Fekete-Afrika: egy régió általános válsága 450

ESSZÉ

Bródy András: Miért maradunk el technikailag? 457

VITA

Falusné Szikra Katalin: Tulajdon és érdek 466

SZEMLE

Laczkó István: A gazdaságpolitika és a szabályozórendszer sajátos követelményei hegy- és dombvidékeinken 480
Jordán Gyula: A kínai falusi reformok második szakasza 490

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Tájékoztató az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség 1987. október 19-i és november 23-i üléséről *(Radnai György—Szénási Pálné)* 504
Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány (Beszámoló Botos Katalin akadémiai doktori értekezésének védéséről) *(Garai Katalin)* 509

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon *(Orosz Róza)* 513
Bársony Jenő: A gazdaságirányítás továbbfejlesztése a szocialista országokban *(Kállay László)* 516
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 520

Főszerkesztő: Szabó Katalin,
Felelős szerkesztő: Petschnig Mária Zita
Olvasószerkesztő: Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula,
Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
Központi Könyvtár
Telefon: 176-827 Telex: [illegible]
1828 Budapest 5. Pf. 489

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (401—408. l.)

MÁTYÁS ANTAL

Robert M. Solow hozzájárulása a közgazdaságtudomány fejlődéséhez

Az 1987. évi közgazdasági Nobel-díjjal kitüntetett Solow, a Massachusetts Institut of Technology közgazdász professzora több területen is jelentősen gazdagította a közgazdaságtudományt.

Legkiemelkedőbb teljesítményét a növekedési modellek sajátos, neoklasszikus típusának kidolgozásával érte el. A Nobel-díjat odaítélő bizottság méltatása is ezt hangsúlyozza.

Az első növekedési modellek (Domar és Harrod modellje) Keynes elméletét dinamizálták. Azt a növekedési ütemet igyekeztek meghatározni, amely mellett az összes kereslet együtt nő az összes termeléssel, mert a megtakarítás egyensúlyban van a beruházással. Ehhez a nemzeti jövedelemnek $\frac{s}{C_r}$ ütemben kell nőnie, ahol s a nemzeti jövedelem megtakarított hányada, C_r az egyensúlyi tőkekoefficiens, a kapacitás normális kihasználása mellett a termékegységre jutó tőkemennyiség. Az egyensúlyi növekedési ütem időbeli fennmaradása végett s-nek is, C_r-nek is változatlanul kell maradnia a növekedés során. Nem változhat a jövedelemelosztás fennálló rendszere sem, mert különben s módosulna. Nem változhat a kamatláb, mivel ez tőke- vagy munkaigényesebb termelési eljárás bevezetésére ösztönözné a vállalkozókat, befolyásolva ezáltal a tőkekoefficiens nagyságát. De a kamatláb változatlansága mellett a technikai haladás sem érintheti a tőkekoefficienst, tehát az előbbinek harrodi értelemben semlegesnek kell lennie. Változatlan tőkekoefficiens a tőke változatlan hatékonyságát jelenti, a harrodi értelemben semleges technikai haladás csak a munka termelékenységét növeli, „munkát kiterjesztő" jellegű. Termelési függvény formájában felírva: $Q=f(K, A[t]\,L)$, ahol $A(t)$ a technikai haladásnak a munka termelékenységét növelő hatását kifejező szorzó. Ennyivel kellett volna a munkások számát megnövelni, hogy a technikai haladás révén létrejött nagyobb termékmennyiséget technikai haladás nélkül is megkaphassuk.

A technikai haladás azonban a tőke hatékonyságát is növeli, a tőkekoefficienst pedig csökkenti. Ahhoz, hogy a technikai haladás ne érintse a tőke hatékonyságát, ne módosítsa a tőkekoefficienst, az új termelési függvény mentén az egy főre jutó tőkét addig kell növelni, amíg a helyettesítési hatás folytán érvényesülő csökkenő hozadék a tőke határtermelékenységét,—s harrodi semleges technikai haladást tételezve fel — a tőke átlagtermelékenységét, így a tőkekoefficienst eredeti szintjére nem süllyeszti. Annak felbecsülésére mármost, hogy a kereslet és a termelés egyensúlyát biztosító növekedési ütem mellett a harrodi semleges technikai haladás meny-

---

Mátyás Antal a közgazdaságtudomány doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

nyivel növelte a munka termelékenységét, az eredeti és a technikai haladás folytán eltolódott termelési függvény azon pontjait kell egybevetni, amelyeknél a tőke határtermelékenysége, azaz optimális tőkefelhasználás esetén a reálkamatláb azonos.

Solow növekedési modelljében a megoldandó feladat nem a keynesi elméleti rendszer problémaköréhez kapcsolódik. Nem azt a növekedési ütemet kívánja meghatározni, amely mellett a kereslet és a termelés együtt nőnek. „Az új ötlet, amit le akarok írni, az egy főre jutó termelés műszaki fejlődésnek betudható változásainak elemi módon történő elkülönítése azoktól a változásoktól, amelyeket az egy főre jutó, rendelkezésre álló tőke mennyiségének módosulásai okoznak" ([7] 312—320. l., magyarul megjelent: [1] 127. l.). Ennek megfelelően Solow a növekedési ütemet — Domartól, Harrodtól eltérően — teljesen a termelés oldaláról kívánja levezetni. Mint írja, nem kíván azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy a beruházás révén megnövelt kapacitás számára biztosítva van-e a megfelelő kereslet. Solow növekedési modellje egy dinamizált termelési függvény.

Annak érdekében, hogy a technikai haladás hatását elválaszthassa az egy főre jutó tőkemennyiség változásának a hatásától, a helyettesítési hatástól, Solow hicksi értelemben vett semleges technikai haladást tételezett fel, amely adott tőke/munka arány mellett azonos százalékban növeli mindkét tényező határtermelékenységét, azaz nem változtatja meg a köztük fennálló helyettesítési viszonyokat.

Mivel a technikai haladás azonos $A(t)$ mértékben érinti a termelési függvényben szereplő tőke és munka hatékonyságát, $A(t)$-t a termelési függvényből szorzóként ki lehet emelni. A termelési függvény hicksi semleges technikai haladás esetén tehát multiplikatív: $Q=A(t)f(K, L)$. A technikai haladás hatása formálisan máris elkülönült a helyettesítési hatástól. A technikai haladás előtti termelési függvény minden ordinátáját ugyanazzal az $A(t)$ tényezővel kell megszorozni, hogy megkapjuk a termelési függvénynek a technikai haladás eredményeként bekövetkező semleges felfelé való eltolódását. Vagy fordítva, Q-nak $A(t)$-vel való elosztásával megkapjuk a helyettesítési hatást, azaz a termelési függvényt, amely azt fejezi ki, miként hat a tőke/munka arány változása a termelés nagyságára a technikai haladás adott szintjén.

Solow a $Q=A(t)f(K, L)$ termelési függvényt az idő szerint deriválva, a határtermelékenységek helyébe a termelési rugalmasságoknak s az átlagtermelékenységeknek a szorzatát írva, majd Q-val végigosztva, a növekedési ütemre a következő meghatározást kapta:

$$\frac{dQ}{Q} = \frac{dA(t)}{A(t)} + w_K \frac{dK}{K} + w_L \frac{dL}{L},$$

ahol w_K és w_L a tőke, illetve a munka termelési rugalmassága. Egy dinamizált termelési függvényhez jutott, amelyben a változók nagysága helyett azok százalékos változása szerepel. A nemzeti jövedelem növekedési ütemét ebben az ábrázolásban teljesen a termelés oldaláról ható tényezők határozzák meg: a technikai haladás üteme, a tőke és a munka növekedési üteme.

Feltételezve, hogy a termelési függvény elsőfokú homogén, így a két termelési rugalmasság összege egy, és w_L-et $(1-w_K)$-ként fejezve ki, a növekedési ütemre felírt képlet átrendezve a következő formában is felírható:

$$\frac{dQ}{Q} - \frac{dL}{L} = \frac{dA(t)}{A(t)} + w_K \left(\frac{dK}{K} - \frac{dL}{L}\right)$$

$\frac{dQ}{Q} - \frac{dL}{L}$ az egy főre eső termelés, $\frac{Q}{L}$ növekedési üteme,

$\frac{dK}{K} - \frac{dL}{L}$ pedig az egy főre jutó tőke, $\frac{K}{L}$ növekedési üteme.

$\frac{Q}{L}$-et q-val, $\frac{K}{L}$-et k-val jelölve Solow a munka termelékenységének a növekedési ütemét az alábbi módon határozta meg:

$$\frac{dq}{q} = \frac{dA(t)}{A(t)} + w_K \frac{dk}{k}.$$

A munka termelékenységének növekedési üteme a technikai haladás ütemétől és az egy főre jutó tőkeállomány növekedési üteméről függ, azaz két hatásra vezethető vissza: a technikai haladás hatására és a helyettesítési hatásra.

A technikai haladás ütemét Solow mármost oly módon kapta meg, hogy a munka termelékenységének a növekedési üteméből kivonta a helyettesítési hatásnak tulajdonítható részt.

Persze minden azon múlik, sikerül-e a gyakorlatban is elkülöníteni a két hatást. Solow az Egyesült Államok nem mezőgazdasági magántermelése 40 éves időszakának adatait használta fel 1909-től 1949-ig. Évről-évre kiszámította az egy munkaórára jutó nem mezőgazdasági, magángazdasági eredetű bruttó nemzeti terméket 1939-es dollárban, az egy munkaórára jutó foglalkoztatott tőke nagyságát dollárban értékelve, majd a két nagyság növekedési ütemét két-két egymást követő év vonatkozásában. Ezeknek és a tőke termelési rugalmasságának segítségével azután kifejezte a technikai haladás ütemét az egymást követő évek viszonylatában, majd a technikai haladás színvonalát 1909-ben egységnyinek véve, $A(t)$ nagyságát minden egyes évre. Eredményként azt kapta, hogy a 40 éves időszak alatt az egy munkaórára jutó termelés közel duplájára nőtt. Ebből körülbelül egy nyolcad tulajdonítható az egy munkaórára jutó tőke növekedésének, a fennmaradó hétnyolcad pedig a technikai haladásnak. A munka termelékenységének a növekedésében ily módon a technikai haladásnak van oroszlánrésze.

Elkülönítve a technikai haladás hatását a helyettesítési hatástól, Solow a rendelkezésre álló adatok segítségével aggregált termelési függvényt szerkeszt, amely az egy munkaórára jutó termelés függését mutatja meg a tőke/munka arány változásától a 40 éves időszak alatt a technikai haladás adott szintjén. Ennek ábrázolása végett nem használhatja fel a $q = A(t)f(k, 1)$ termelési függvényt, mert ez esetben a rendelkezésre álló adatok felhasználásával a q és k kapcsolatát kifejező pontok a termelési függvénynek a technikai haladás folytán végbemenő eltolódása következtében más és más görbére esnének. Ezért Solow az egyes évekre kiszámított q-t az illető évhez tartozó $A(t)$-vel osztja. Az így kapott $q/A(t)$ értékek már csak a helyettesítési hatást mutatják, s egyetlen görbe pontjait fejezik ki.

A technikai haladás hatásának a megragadása jelentős előrelépés a termelés és a növekedés elméletében. A Cobb—Douglas-féle termelési függvény eredeti formájában e hatást a két szerző még nem tudta elkülönítve ábrázolni. A termelési tényezők kitevőjében szereplő termelési rugalmasságok még egyaránt tartalmazták mind a technikai haladásnak, mind a tőke és a munka növekedésének a termelésre gyakorolt hatását.

A technikai haladás hatásának az elkülönítése feltételezi a hicksi értelemben semleges technikai haladást. Solow az idézett, 1957-es cikkében még arról ír, hogy számításai során a technikai haladás üteme nem korrelált a tőke/munka hányadossal, így a technikai haladás hicksi értelemben semlegesnek tekinthető. Két évvel később megjelent tanulmányában már azt olvashatjuk, hogy bár nincs sok bizonyíték

a technikai haladás hicksi értelemben semleges jellege mellett, de „mivel nagyon kényelmes, alkalmazni fogjuk minden külön magyarázat nélkül" ([8], magyar nyelven [1] 141. l.).

Solow azt is elismeri, hogy abban, amit a technikai haladás hatásának tulajdonít, a volumen növekvő hozadékának hatása is jelentkezik. Szerinte „... az idősorok... nem nyújtanak elég független változást ahhoz, hogy e kérdést megbízható módon el lehetne dönteni. Ismét azt fogom követni, amit a szokás és a kényelem diktál, és a volumen konstans hozadékát tételezem fel" ([8] 142. l.).

További feladatként veti fel, hogy a termelési függvény technikai haladásnak tulajdonítható eltolódásait „tovább kellene bontani olyan komponensekre, mint a szakértelem és a munkaerő minőségének javítása, a kutatásra és oktatásra fordított beruházás hozadéka, technikai javítások az iparágakon belül, ráfordítások és a termelés iparági szerkezetében bekövetkezett változások stb" ([8] 142. l.). Növekedési modelljét azonban Solow nem ebben az irányban kívánja továbbfejleszteni.

A modell alapváltozatának a kidolgozása során felismeri már, hogy „... sok, talán majdnem minden újításnak új üzemekben és felszerelésekben kell megtestesülnie, hogy egyáltalán megvalósuljon" ([7] 135. l.). Ha ez így van, vonja le a következtetést a két évvel később megjelent tanulmányában, akkor nem lehet a technikai haladás hatását kifejező szorzóval a teljes tőkeállományt megszorozni, amint azt a növekedési modellje első változatának kiindulásául szolgáló, a hicksi semleges technikai haladást feltételező termelési függvény felírásakor tette. A $Q=A(t)\,(K, L)$ formulából ugyanis az derülne ki, hogy „a régi és az új termelési eszközök egyformán vesznek részt a technikai változásban" ([8] 143. l.).

Solow továbbfejleszti tehát növekedési modelljét. Rámutat arra, hogy a feltevése szerint időben megközelítően exponenciális ütemben növekvő technikai haladás a termelésre jórészt csak annyiban hat, amennyiben új tőkejavakban testesül meg. A technikai haladás jelentős része tehát új beruházás, vagy a régi tőkejavaknak a legkorszerűbb típusokkal történő pótlása, azaz a bruttó beruházás révén kerül be a termelésbe. Ez az úgynevezett megtestesült technikai haladás képviseli a technikai haladás oroszlánrészét. A nem megtestesült technikai haladás, amelynek megvalósulása nem igényel új beruházást, tehát az egész tőkeállományt érintheti, csupán a technikai haladás kisebb hányada. Korábban megszerkesztett, az egész tőkeállományt és munkáslétszámot magában foglaló multiplikatív termelési függvénye csak a nem megtestesült technikai haladásra vonatkoztatható.

Mivel minden tőkejószág a technikai haladásnak a létrejötte időpontjában fennálló színvonalát képviseli, s utána a technikai haladásból már nem részesül tovább, a társadalom rendelkezésére álló tőkejavak egy adott időpontban évjáratonként különböző technikai színvonalat fejeznek ki, azaz évjáratonként eltérő hatékonyságúak. Ezért Solow szerint a tőkeállomány minden évjáratára külön termelési függvényt kell szerkeszteni.

Modelljében $Q_v(t)$ jelöli a t időpontban v évjáratú berendezéssel előállított termékmennyiséget. Cobb—Douglas-típusú termelési függvény révén felírva:

$Q_v(t)=Be^{\lambda v}\,L_v(t)^{\alpha}\,K_v(t)^{1-\alpha}$, ahol B a megtestesült technikai haladás hatása a modell kezdeti időpontjában, λ a megtestesült haladás üteme, a munka és a tőke kitevője a munka és a tőke termelési rugalmassága. Az $e^{\lambda v}$ kifejezés azt jelenti, hogy a tőkejószág a technikai haladás hatását csak megszületése időpontjáig, v időpontig szívta magába s nem a termelési függvény megszerkesztésének időpontjáig, t időpontig.

Felvetődik a kérdés, hogy ha a gazdaság rendelkezésére álló tőkeállomány minden évjárata eltérő hatékonyságú, miként lehet őket társadalmi összes tőkévé integrálni, hogy ezáltal az összes termelés meghatározására társadalmi termelési függvényt lehessen szerkeszteni. Solow szerint hatékonyságuknak megfelelően súlyozva.

Minél fiatalabb évjáratú egy tőkejószág, az összegezésnél annál nagyobb súllyal kell számításba venni.

A súly kialakítása végett a technikai haladás hatását Solow teljesen a tőkének tudja be. Ahogy írja: „Formálisan minden technológiai haladás tőkejavak minőségében bekövetkező... tartós javulásként jelenik meg" ([8] 143. l.).

A Cobb—Douglas-típusú termelési függvény multiplikatív alakjánál fennáll annak a lehetősége, hogy a technikai haladást vagy csak a munka, vagy csak a tőke hatékonysága növekedéseként fejezzék ki. A harrodi semleges technikai haladás feltételezése mellett a technikai haladás hatását teljesen a munkának kell tulajdonítani, az csak a munka termelékenységét növeli. A technikai haladás solowi semleges értelmezése a harrodi semlegesség tükörképe. Solow feltételezi, hogy a munka határtermelékenysége, így a munkások reálbére minden homogén munkánál a tőkejószág évjáratától függetlenül ugyanaz. A solowi értelemben semleges technikai haladás mármost a munka változatlan határtermelékenysége, azaz változatlan reálbér mellett nem érinti a munkakoefficienst, a munka termelékenységét, csak a tőke hatékonyságát növeli, mégpedig $\frac{\lambda}{1-a}$ ütemben, tehát tőkét kiterjesztő jellegű.

Termelési függvény formájában felírva: $Q=f\,[B(t)K,\ L]$, ahol $B(t)$ a technikai haladásnak a tőke hatékonyságát növelő hatását kifejező szorzó.

A súlyozott társadalmi összes tőkét, J_t-t és a társadalmi összes termelést — kissé egyszerűsítve Solow képletét annak feltételezésével, hogy a tőkejavak évjárat szerinti megoszlása ismert — a következőképpen lehet meghatározni:

$$J_t=\int_{-\infty}^{t} e^{\frac{\lambda}{1-a}v} K_v dv \quad \text{és} \quad Q_t=L(t)^a J(t)^{1-a}.$$

Solowt a növekedési modell neoklasszikus típusának megalkotójaként szokták méltatni. A postkeynesi és a neoklasszikus típusú növekedési modellek szembesítésekor Harrod és Solow növekedési modelljét állítják egymással szembe. A neoklasszikus növekedési modellek valóban erősen támaszkodnak Solow teljesítményére. Solow-t azonban mégsem lehet a neoklasszikusok táborába sorolni. A neoklasszikusoktól eltérően különbséget tesz a termelés tényleges és potenciális nagysága között. „A tényleges termelés kisebb a potenciális termelésnél — írja —, mert a foglalkoztatás kisebb a rendelkezésre álló munkaerő-kínálatnál és mert bizonyos tőkejavak kihasználatlanul állnak" ([9], magyarul: [1], 153. l.). Növekedési modellje megalkotásánál csak a használatban lévő tőkét vette számításba, s feltételezve, hogy „a munka és a tőke mindig egyforma arányban volt kihasználatlan" ([7] 131. l.), a tőkeállományra vonatkozóan rendelkezésre álló adatokat minden egyes évben a nem foglalkoztatott munkaerő arányában csökkentette. Mint látni fogjuk, a monetaristák és a stabilizációs politika híveinek vitájában a neokeynesianusok oldalán vett részt.

Solow neve leginkább növekedési modelljével kapcsolatban ismert. Maradandót alkotott azonban a közgazdaságtudomány más területein is.

Dorfmannal és Samuelsonnal közösen írt, 1958-ban megjelent könyvükben — Linear Programming and Economic Analysis — a Walras-féle modell casseli változatában rejlő problémákat tárják fel és arra keresnek választ, van-e a modellnek megoldása, illetve ha van, csupán egyetlen megoldás létezik-e? (Részletesen lásd [5] 58—67. l.)

Solow is tagja volt annak a csoportnak, amely kidolgozta a termelési függvények egy szélesebb értelmezési tartományú változatát. Ez speciális esetként magába foglalja mind a Cobb—Douglas-, mind a Leontief-féle termelési függvényt. CES-függvény néven vonult be e termelési függvény a közgazdasági irodalomba, vagy a szerzők vezetéknevének — Solow, Minhas, Arrow, Chenery — kezdőbetűi alapján SMAC-függvény néven is szokták emlegetni ([2], 235—281. l., illetve [6] 317—320. l.).

Solow is bekapcsolódott a monetaristáknak és a stabilizációs politika híveinek ama kérdés körül folyó — a mai nyugati közgazdasági irodalom előterében álló — vitájába, hatékony-e a költségvetési politika. Solownak és szerzőtársának, Blindernek a teljesítménye e téren úttörő jellegű, s a magyar közönség előtt kevésbé ismert.

A monetaristák és ellenfeleik abban egyetértenek, hogy a kormányzati kiadás hatékonyabb, ha pénzkibocsátás révén finanszírozzák. Vagy ahogy Solow és Blinder írja: „Nincs vita a pénzkibocsátás révén finanszírozott kormányzati költekezés körül... az egyik csoport azonban költségvetési politikának nevezi, míg a másik inkább monetáris politikának hívja" ([3] 323. l.). Nincs viszont egyetértés abban, hogy hatékony-e a kötvénykibocsátás révén finanszírozott állami kiadás. A monetaristák szerint nem, mivel a növekvő kötvénykínálat folytán emelkedő kamatláb a kormányzati kiadások mértékében magánkiadásokat szorít ki. A neokeynesiánus álláspont szerint a növekvő kamatláb ugyan valóban csökkenti a magánkeresletet, így ez a finanszírozási mód nem annyira hatékony, mint a pénzkibocsátás révén történő deficitfinanszírozás, a kiszorítás azonban csak részleges, a kormányzati kiadások tehát kötvényfinanszírozás esetén is növelik az összes keresletet.

Solow és Blinder a vitában neokeynesiánus álláspontot foglalnak el, sőt azt az úgynevezett „rock bottom" modelljükben tovább is fejlesztik. Szerintük a költségvetési kiadások keresletet növelő hatása pénzfinanszírozás esetén valóban nagyobb, mint kötvényfinanszírozás esetén. De csak rövid távon. Hosszú távon megfordul a sorrend: a kötvényfinanszírozta kormányzati kiadás lesz a nagyobb hatású. Álláspontjuk egyrészt azon nyugszik, hogy a kormányzatnak a kibocsátott kötvények után kamatot kell fizetnie, a kibocsátott pénz után viszont nem, másrészt a kormányzati költségvetési kényszeren. Utóbbi azt jelenti, hogy a kormányzat a deficitet csak új kötvény vagy új pénz kibocsátása révén finanszírozhatja. A deficit tehát kötvényfinanszírozás esetén — a kibocsátott kötvények után fizetendő kamatok összegével — egyre nő. A gazdaság csak akkor kerülhet egyensúlyba, ha a költségvetés is kiegyensúlyozott, hiszen deficitfinanszírozás esetén nő a kötvényállomány, nő a pénzállomány, azaz nő a gazdálkodó alanyok vagyona, ami az áruk keresletét a vagyonhatáson át befolyásolja. Ahhoz, hogy a költségvetés egyensúlyba kerüljön, a nemzeti jövedelemnek — adott adókulcs mellett — olyan nagyságot kell elérnie, amelynél az adóbevétel éppen fedezi a kormányzati kiadásokat. Mivel pedig a kormányzati költekezés adott nagysága mellett, kötvényfinanszírozás esetén a kormányzati kifizetések, az esedékes kamatok összegével meghaladják a pénzkibocsátás révén finanszírozott kormányzati kiadások nagyságát, az adóbevételnek kötvénykibocsátás esetén nagyobbnak kell lennie, s így változatlan adókulcs mellett a nemzeti jövedelemnek is, mint pénzkibocsátás esetén.

Solow és Blinder jelölését használva, a költségvetés a „rock bottom" modellben a kormányzati kiadások pénzfinanszírozása esetén akkor van egyensúlyban, ha az adóbevétel, TY egyenlő a kormányzati kiadással, G-vel, azaz

$$TY = G,$$

ahol T az adókulcs, Y a nemzeti jövedelem. Ebből $Y = \frac{1}{T} G$ és $\frac{dY}{dG} = \frac{1}{T}$, ahol T'

a határadókulcs reciproka, a költségvetési kiadások multiplikátorhatása pénzfinanszírozás esetén F_M, s azt fejezi ki, hogy ha a kormányzati kiadások dG nagysággal nőttek, hányszorosával kell a nemzeti jövedelemnek nőnie ahhoz, hogy a költségvetés egyensúlyba kerüljön.

Kötvénykibocsátás révén történő finanszírozás esetén viszont a kormányzatnak $G+B$ összeget kell kifizetnie, ahol B a kötvények száma, de egyben az utánuk fizetendő kamat összege is, ugyanis Solow és Blinder feltételezi, hogy minden kötvény névértéke egy dollár és a kamat is mindegyikután évi egy dollár. A modellben szereplő kötvény úgynevezett „konzol", amit a kormányzatnak nem kell visszafizetnie.

S mivel a kormányzat a kamatot is megadóztatja, így költségvetési egyensúly esetén

$$G+B=T(Y+B), \text{ebből } Y=\frac{G+B(1-T)}{T}, \text{ s } \frac{dY}{dG}=\frac{1+(1-T')\dfrac{dB}{dG}}{T'},$$

ahol a jobb oldalon szereplő kifejezés a kormányzati kiadások multiplikátorhatása kötvényfinanszírozás esetén F_B, s azt mutatja, hogy ha a kormányzat dG nagysággal növelte kiadásait, hányszorosával kell a nemzeti jövedelemnek növekednie ahhoz, hogy a költségvetés egyensúlyba kerüljön.

$$F_B > F_M,$$

a nemzeti jövedelemnek dG kormányzati kiadás mellett kötvényfinanszírozás esetén jobban kell nőnie, mint pénzfinanszírozás esetén.

Pénzfinanszírozásnál

$$\frac{dB}{dG}=0, \text{ így } \frac{dY}{dG}=\frac{1}{T'}.$$

Solow és Blinder szerint fordított a helyzet nyíltpiaci műveletek esetén. Érvelésük szerint — amely a monetaristák ellen irányul — kormányzati kötvények nyíltpiaci vétele rövid távon expanziós hatású. Csökkenti a kamatlábat, ami serkenti a keresletet. Hosszú távon viszont visszahúzó. Változatlan kormányzati kiadás és adókulcs mellett kormányzati költségvetési többlet keletkezik, hiszen a közönség kezében levő kötvényállomány egy részének a visszavásárlása folytán a kormányzatnak kevesebb kamatot kell kifizetnie. A többletet a kormányzat vagy pénzként visszatartja, vagy kötvényeket vásárol rajta vissza. Az összes kereslet ennek következtében csökken. A visszahúzó hatásnak túl kell szárnyalnia az expanziós hatást, hiszen a költségvetési egyensúly feltételét kifejező egyenlet, $G+B=T(Y+B)$ alapján változatlan G, T és csökkenő B mellett Y-nak csökkennie kell.

A „rock bottom" modell megszerkesztésekor Solow és Blinder úgy gondolta, hogy a stabilitási követelmény is teljesül kötvényfinanszírozás körülményei között.

Néhány évvel később a modellüket ért bírálatra írt válaszukban továbbra is fenntartják a kormányzati kiadások nagyobb hatékonyságára vonatkozó állításukat kötvényfinanszírozás esetén. Elismerik viszont, hogy a gazdaság stabilabb pénz-, mint kötvényfinanszírozás mellett. (Lásd [4], 505—506. l.)

A következőképpen érvelnek: tegyük fel, hogy megbomlik az egyensúly, mivel előkerült egy kötvény, amiről addig nem tudtak. A kötvényállomány ennek következtében egyensúlyi szintje fölé nő. Nő a vagyon, nő az összes kereslet, megbomlik a kereslet-kínálat egyensúlya. Felborul a költségvetési egyensúly is, mivel költségvetési deficit keletkezett, az előkerült kötvény után ugyanis a kormányzatnak kamatot kell fizetnie. A nemzeti jövedelem a multiplikátor hatás következében a kifizetett kamat F_B-szeresével nő, vele együtt nő az adóbevétel. A gazdaság csak akkor

tér vissza egyensúlyi helyzetébe, ha költségvetési többlet keletkezik, amin a pótlólagos kötvényt be lehet váltani, azaz, ha az adóbevétel növekménye meghaladja a pótlólagos kamat kifizetéséhez szükséges összeget. A költségvetési többlet létrejötte azonban bizonytalan. Akkor biztos a visszatérés az egyensúlyi helyzethez, ha a pénzmennyiség nő egyensúlyi szintje fölé. A nemzeti jövedelem a multiplikátorhatás folytán ekkor a pénzmennyiség F_M-szeresével nő. De a beszedett adó teljes egészében költségvetési többletet jelent, hiszen a kormányzatnak nem kell belőle kamatot fizetnie. A költségvetési többlet következményeként több pénz áramlik vissza a kormányhoz, mint amit kiadott, s a fölös pénz így automatikusan eltűnik a forgalomból, a rendszer visszatér egyensúlyi állapotához.

Solow és Blinder vizsgálatát jelentős előrelépésnek tekintik a költségvetési politika analítikus megalapozása tekintetében. Még bírálóik is elismerik ezt. A szerzők érdemeként említik a kormányzati költségvetési kényszer beépítését a modellbe, a költségvetési politika hosszú távú hatásának rendszerezett tárgyalását, amit — ahogyan Tobin és Buitner hangoztatják — Solow és Blinder elsőként vettek figyelembe. (Lásd [10] 276. l.)

Hivatkozások

[1] A gazdasági növekedés feltételei. Szerkesztette Szakolczai György. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
[2] *K. J. Arrow—H. B. Chenery—B. Minhas—R. M. Solow:* Helyettesítés a tőke és a munka között és a gazdasági hatékonyság. In: K. J. Arrow: Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette Kornai János. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[3] *A. S. Blinder—R. M. Solow:* Does fiscal policy matter? Journal of Public Economics 2 (1973).
[4] *A. S. Blinder—R. M. Solow:* Does fiscal policy matter? A reply. Journal of Monetary Economics, 1976.
[5] *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
[6] *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
[7] *R. M. Solow:* Technical Change and the Aggregate Production Function; The Review of Economics and Statistics, 1957.
[8] *R. M. Solow:* Investment and Technical Progress. Mathematical Methods in the Social Sciences, 1959. Stanford, California, 1960.
[9] *R. M. Solow:* Technical Progress, Capital Formation and Economic Growth. American Economic Review, Papers and Proceedings, 1962.
[10] *J. Tobin—D. Buitner:* Long-run effects of fiscal and monetary policy on aggregate demand. (Megjelent a Monetarism c. kötetben.) Edited of J. L. Stein, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1976.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (409—425. l.)

DOMENICO MARIO NUTI

Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban

Az utóbbi harminc évben a tervgazdaságok olyan reformokat valósítottak meg, melyekkel a piac hatókörét növelték a közvetlen központi erőforráselosztás rovására. Jugoszláviától Kínáig, Magyarországtól Lengyelországig és a Szovjetunióig — talán az egy Albánia kivételével — nem volt szocialista gazdaság, amely kimaradt volna ebből a folyamatból. E reformkísérletek ismételt nekifutásai azt is mutatják, hogy a szocialista tervezést nem csupán egyes részmegoldásaiban, de működésének alapelveiben megváltoztatni igen nehéz. Írásomban* feltérképezem, hogy pénzügyi oldalról milyen problémákat kell megoldania a szocialista gazdasági reformoknak, és vázolom a lehetséges megoldásokat is.

A megoldásokat tisztán elméleti szempontból vizsgálom, vagyis arra keresek választ, hogy a potenciálisan hasznos intézmények elvben megvalósíthatók-e, de nem a fejlődés kívánatos irányát kívánom megjelölni. Ez persze nem jelenti azt, hogy írásomnak nincs gyakorlati jelentősége. A piaci szocializmus egyetlen változata sem tekinthető teljesnek, ha nem veszi számításba és nem oldja meg valamilyen formában a hiányzó pénzügyi intézmények e dolgozatban felvetett problémáját.

Reform és remonetizálás

Pénz nélküli szocialista gazdaságot — ha csak nem a távoli jövő megvalósult kommunizmusára vonatkoztatva — ritkán javasoltak vagy működtettek; Neurath Naturalwirtschaftja (1919), a szovjet hadikommunizmus (1918—21), a hetvenes évek elejének Kambodzsája a kivételek. Lenin elismerte a bankok jelentőségét. Elképzeléseit a Szovjetunióban a harmincas évek fordulóján megvalósult hagyományos szocialista modell tükrözi. A kelet-európai országok ezt a modellt vették át [16].

A pénz a központi tervezés *hagyományos modelljében* elsősorban elszámolási eszköz. A vállalatok és a háztartások pénzforgalma elkülönül egymástól: a vállalatközi tranzakciók bankszámlapénzzel bonyolódnak, a háztartásokat érintők pedig készpénzben. A pénzforgalom passzívan alkalmazkodik a fizikai javak tervezett

*A dolgozat korábbi változatai szerepeltek a European University Institute Firenze Gazdasági Rendszerek Összehasonlító Elemzése Munkacsoportjának 1986. november 20-i és a London School of Economics Összehasonlító Gazdaságtani Szemináriumának 1987. február 25-i ülésén. Anélkül, hogy az esetleges hibákért a felelősséget rájuk hárítanám, köszönetemet szeretném kifejezni hasznos megjegyzéseikért, javaslataikért mindkét szeminárium résztvevőinek, különösen Renzo Daviddinek, Saul Estrinnek, Felix Fitzroynak, Donald Georgenak, Staszek Gomulkának, Jacek Rostowskinak, Francis Setonnak, Milica Uvalicnak és Peter Wilesnak, valamint Marcello de Cecconak, Bob Daviesnek, Manuel Hindsnek és Surányi Györgynek.

D. M. Nuti egyetemi tanár, a European University Institute (Firenze) igazgatója.

forgalmához. Az összes kereskedelmi és központi banki funkciókat egyetlen bank monopolizálja. A háztartások a tulajdonukban lévő készpénzért fogyasztási javakat, szerény választékban tartós javakat, köztük bizonyos termelőeszközöket vásárolhatnak, vagy választhatnak a megtakarítási lehetőségek korlátozott kínálatából (készpénz, takarékbetét, kötvény, biztosítás, sorsjegy stb.). A lakosság bevételi-kiadási mérlegét figyelemmel kísérik és az ár-, illetve jövedelempolitika eszközeivel igyekeznek ex ante kiegyensúlyozni azt. A vállalatok pénzeszközöket csak a tervdokumentumokban meghatározott célokra használhatnak; ebben az értelemben beszél Berliner [5] *dokumentum*-gazdaságról. A beruházásokról központilag döntenek, központilag osztják szét őket reálértékben, finanszírozásuk az állami költségvetésből automatikus és kamatmentes. A beruházók az amortizációt eszközeik beszerzési költsége után lineárisan képzik. Nyereségüket teljes egészében az állami költségvetésnek fizetik be (veszteségeiket viszont a költségvetés fedezi). A hitel többnyire rövid lejáratú, a tervfeladatok teljesítésének forgóeszköz-szükségletét biztosítja, folyósítása szinte automatikus. Kereskedelmi hitelnyújtás a vállalatok között tilos.

A megreformált szocialista modellben viszont (amit teljes egészében még egyetlen létező szocialista gazdaságban sem valósítottak meg) a pénz újra fontos szerephez jutna [6], [18]. A pénzforgalmi körök integrálódnak, a kereskedelmi banki funkciót leválasztják a központi bankról (ahogy az Angliában a *currency* iskolának a *banking* iskola feletti győzelmét jelző 1844-es Peel törvénnyel megvalósult), a kereskedelmi banki funkciót egymással versenyző bankok gyakorolják (mint a Szovjetunióban a NEP korai szakaszában [1], [9]), a beruházási juttatást bankhitel váltja fel, amelyet a bankok saját hatáskörben, szerződéses alapon, egyensúlyi kamatláb felszámításával nyújtanak. A hitelképtelennek ítélt vállalatok csődbe juthatnak és felszámolhatók, a háztartásoknak és vállalatoknak egy sor pénzügyi megoldás áll rendelkezésükre fölös likviditásuk befektetésére. A pénz feltétel nélküli és ezért sokkal likvidebb fizetőeszközzé válik, ugyanakkor kincsképző szerepe — a nagyobb számú alternatív lehetőség miatt — csökken. Megnyílik az út az aktív monetáris politika, és e politika ismert eszközei, a tartalék- és likviditási ráták, a rediszkontlábak, a nyíltpiaci műveletek stb. alkalmazása előtt.

A pénzpiacok és azok szocialista rendszerbeli várható sajátosságai rendre elkerülték a figyelmét mind a piaci szocializmus klasszikus irodalmának, mind a kelet-európai reformtervezeteknek. Pareto [43] hangsúlyozta az olyan alapvető gazdasági kategóriák, mint tőke, kamat gazdasági rendszerektől független immanenciáját, és kritizálta a szocialista gondolkodókat, amiért összekeverik a tőkést a vállalkozóval, de kritizálta Proudhon pénzügyi és bankrendszerét is, amely, mivel gyakorlatilag kamatmentesen és automatikusan nyújtana hitelt a termelő vállalkozásoknak, közeli rokonságot mutat a hagyományos központi tervgazdaságok pénzügyi rendszerével. Barone [2] úgy képzelte, hogy kollektivista államának termelési minisztere a beruházások határhozamával megegyező, egyensúlyi kamatláb mellett nyújtott kölcsönökből fogja finanszírozni a beruházásokat. A piaci szocializmus egyetlen híve sem állt elő viszont rendszerspecifikus pénzügyi elképzeléssel [19], [11], [20], [27], [28], [49]. Ez jellemzi az újabb keletű szocialista tervezeteket is, kivéve talán Brusét, aki a pénznek a maga decentralizált szocializmus-modelljében hangsúlyozottabb szerepet szánt [6]. Nove „megvalósítható szocializmusa" [41] azonban csak annyit mond a pénzről, hogy létezik, de pénzpiacokról nem tesz említést. A *megreformált* szocialista gazdaságok monetáris és pénzügyi intézményei tehát a piacgazdaságokban kiépült intézményeket másolnak.

Újabb fejlemények a szocialista gazdaságokban

A monetáris és pénzügyi intézményrendszer talán Jugoszláviában a legfejlettebb, ahol a bankok és a hitel már régóta, de különösen 1971 óta a makroökonómiai szabályozás fontos eszközei. A vállalatok hitelezhetnek egymásnak, megvásárolhatják egymás részvényeit, sőt új bankokat is alapíthatnak, és kötvényeket adhatnak el a nagyközönségnek, magánszemélyeket is beleértve [12], [13]. Az önigazgató jugoszláv vállalatok jövedelemrészesedési rendszere a bankon keresztüli befektetésnek kedvez a vállalati jövedelem újraberuházásával szemben, mivel az önfinanszírozással létrehozott vállalati tőkét, szemben a kiosztott nyereséggel, a munkások nem tudják kisajátítani [15], [44]. Sajátos vonás az is, hogy az a vállalat, amelynek részvényeit egy másik vállalat tartja kezében, a részvényt *eredeti áron* vásárolhatja vissza, így ami első pillantásra részvénykibocsátásnak tűnik, az valójában kölcsönfelvétel [51].

Ha Jugoszláviáét nem is éri el, fejlett monetáris és pénzügyi intézményrendszerrel rendelkezik Magyarország is. Különösen fontos lépés történt a legutóbbi időkben: a Magyar Nemzeti Bankról leválasztották a hitelezői tevékenységet, és a bank hitelfolyosító igazgatóságait, valamint egyes helyi kirendeltségeit társult, de önálló bankokká alakították. Ilyenek: az Innofinance (vagy Általános Innovációs Pénzintézet) és egy sor kereskedelmi bank: a Magyar Hitel Bank, az Országos Kereskedelmi és Hitel Bank, a Budapest Bank. Ezek és más kereskedelmi bankok, így a Magyar Külkereskedelmi Bank, az Általános Értékforgalmi Bank és három jelentős külföldi részesedésű bank (a korábban alapított Central-European International Bank, a Citybank és a 45 százalékban külföldi Unicbank) már működnek. A kötelező tartalékráta 20 százalék a látra szóló és 10 százalék a tartósan lekötött betétekre, és a tartalékok megtöbbszöröződését kizárandó, a más pénzintézetektől származó betétek után nincs kötelező tartalékképzés [38].

Magyarországon először 1981 októberében bocsátottak ki kötvényt a tanácsok — kísérleti jelleggel. Azóta a kötvénykibocsátást pénzügyminiszteri rendelet szabályozza.* Eszerint pénzügyminiszteri engedéllyel kötvényt bocsáthatnak ki: a kormány, a tanácsok, a pénzintézetek és — állami, szövetkezeti, illetve vegyes — vállalatok. Kétfajta kötvény létezik Magyarországon: lakossági és vállalati kötvény. Az előbbit az állam garantálja (amivel rögtön megsemmisíti a pénzügyi közvetítés egyik fontos funkcióját, a kölcsönt felvevők kockázat szerinti osztályozását), és adómentes, az utóbbiakra nincs garancia és nincs adómentesség. A lakossági kötvényeket készpénzért árusítják, ezek bemutatóra szólnak, újraforgalmazhatók.

A kötvények lejárata 1 és 15 év között változik, a kamat 7—15 százalék. Az eddigiek során egy alkalommal teljesítménytől függő kamatozású kötvényt is kibocsátottak: ennek 9 százalékos alapkamata a kölcsönvevő nyereségétől függően egészen 13 százalékig felmehet. A kötvényeket a piacon a kibocsátási árhoz képest felárral, illetve árengedménnyel forgatják; az átlaghozam jelenleg 10—10,8 százalék, szemben a vállalati hitelek 11 százalékos, illetve a tartósan lekötött takarékbetétek 9 százalékos kamatával. Magyarországon az 50 és 60 év közötti magánszemélyek tartják kezükben a kötvények zömét (a kötvényberuházások 80 százalékát). A kötvények a lakossági megtakarításnak csak 1 százalékát kötik le; az éves kötvényforgalom eléri a kötvényállomány 50 százalékát.

Jugoszlávia és Magyarország után a legfejlettebb monetáris és pénzügyi rendszerrel rendelkező szocialista ország Kína, ahol léteznek kereskedelmi bankok és jelenleg folynak az első pénzpiaci kísérletek [37]. Megjelentek például a részvények.

* A magyar kötvényügyről a következőkben leírtak a korábbi állapotot tükrözik.

A *részvénykibocsátó* vállalatok többsége szövetkezet vagy magánvállalkozás, amely a részvényeket saját alkalmazottainak adja el, de néhány állami vállalat is kísérletezik részvénykibocsátással; a részvénytársaságot a másik három tulajdonforma (állami, magán és szövetkezeti) keverékének tekintik [47]. Sanghajban megalakult az első részvénytőzsde és az egyik déli tartomány (ahol több mint ezer vállalat bocsátott ki értékpapírt) hivatalos lapja rendelkezést tett közzé a kötvény- és részvényforgalom szabályozásáról. A hivatalos Economic Daily azt állítja, hogy a részvényvásárló a dolgozó lakosság (Financial Times, 1986. október 15.). Akárhogy van is azonban, ez egyelőre még csak helyi kísérlet, a részvények nem likvidek (egy elég hosszúra szabott minimális időn túl lehet csak forgatni őket) és nem adnak szavazati jogot. A pénzpiacot a megalakulását követő hetekben zárva kellett tartani, mert a kötvények és részvények elfogytak (Handelsblatt, 1986. november 27.), pedig ha e piac megfelelően működött volna, a túljegyzésnek intenzív újraforgalmazáshoz kellett volna vezetnie.

Az 1981-es lengyel reformtervezet, amely még ma is hivatalos dokumentumnak számít (mind az 1981-es, mind az 1986-os pártkongresszus megerősítette), új, szakosított, teljes függetlenséget élvező hitelintézetek megalakítását irányozta elő, melyekkel a vállalatok szabad választás alapján léphetnek szerződéses kapcsolatba, míg a központi bank a többi bank refinanszírozásában játszana alapvető szerepet. Ebből eddig annyi valósult meg, hogy megszűnt az automatikus hitelezés, azt a bank és a vállalatok szerződéses kapcsolata váltotta fel, de a Lengyel Nemzeti Bank még mindig magában egyesíti a központi és a kereskedelmi bank funkciókat, s gyakorlatilag annak ellenére is hitelmonopóliummal rendelkezik, hogy az állami szektor szükségleteinek kielégítésére 1987. január 1-én megszületett az Exportfejlesztési Bank. Az állami vállalatokra vonatkozó 1981. szeptemberi törvény csak a „bank"-ot említi, vagyis természetesnek tekinti, hogy csak egy van belőle. Nemrégiben azonban Jerzy Urban kormányszóvivő bejelentette, hogy Lengyelország nemsokára több állami vállalatban részesedést fog felkínálni magánszemélyeknek: „a londonihoz hasonló klasszikus részvénypiac megteremtése eddig még nem szerepel terveinkben, de ha igény lesz rá és szükségesnek mutatkozik a lengyel gazdaság fellendítéséhez, úgy nem fogunk elzárkózni előle" (Urban a Svéd Külügyi Intézetben tartott előadást 1987. április 6-án Stockholmban; Financial Times, 1987. április 7.).

Nemrégiben jelentették be, hogy 1987 közepétől Bulgária is a magyarhoz hasonló monetáris és pénzügyi reformot kíván bevezetni (Financial Times, 1987. február 10. és East European Markets, 1987. február 20.). Ha Gorbacsov szovjet gazdasági reformja beindul, ott is szükség lesz hasonló monetáris és pénzügyi változtatásokra, de eddig még csak utalások történtek ilyen jellegű intézkedésekre.

A részvénytulajdonnak, a részvénytulajdon ellenőrző szerepének és a részvényforgatásnak a korlátai

A monetáris és pénzügyi intézményeknek, eszközöknek, piacoknak a szocialista modellben való bevezetése eddig nem hozott létre olyan újdonságot, mely kizárólag a szocialista gazdaságra jellemző. Egyszerűen a jól bevált piacgazdasági gyakorlatot ültették át szocialista környezetbe, azzal a lényeges módosítással, hogy a méretek szerényebbek és mindmáig érvényesül három fontos korlátozás: *a)* belföldi állampolgár nem szerezhet részvénytulajdont állami vállalatban (bár Kína ebből a szempontból kivétel); *b)* a részvénytulajdonnal nem jár szavazati jog a vállalatvezetés kinevezését, leváltását, a vállalati stratégiát illető kérdésekben; és *c)* nincs kifejlett másodlagos piaca még az állami szervek által birtokolt részvényeknek sem.

Felmerülhet persze az az érv, hogy az egyéni tulajdonra, a szavazati jogra,

illetve a másodlagos forgalmazásra vonatkozó korlátozások nem a rendszer gazdasági lényegéből fakadnak, hanem tisztán ideológiai jellegűek. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést közelebbről! Gazdasági nézőpontból a monetáris téren fejlett és fejletlen rendszerek között az igazi választóvonalat az jelenti, hogy *a)* van-e vagy nincs az egyéneknek lehetőségük megtakarításra (amint azt Joan Robinson szokta mondani: az önmegtartóztatás jutalma mindenekelőtt az, hogy meg lehet őrizni azt, aminek az elfogyasztásától tartózkodtak); *b)* fizetnek-e kamatot a megtakarításokra; *c)* van-e lehetőség kockázatvállalásra és milyen veszteség vagy nyereség jár ezzel; *d)* van-e az egyéneknek vagy társaságoknak lehetőségük termelőeszközök tulajdonlására és munkaerő alkalmazására. Nos, a szocialista gazdaságok ezekben a kérdésekben már eddig is figyelemreméltó haladást értek el. Valamennyi létező szocialista gazdaság ösztönzi a magánszemélyek megtakarítását, a szimbolikusnál magasabb kamatot fizet, sorsjátékot rendez, nyereségtől függő prémiumokat oszt, ugyanakkor több szocialista országban, így Magyarországon és Lengyelországban engedélyezik a magánvállalkozást, beleértve a külföldi tőkével közös, sőt többségi külföldi részesedésű vállalatokat is. Abból, hogy ezeket a — korábban rendszerjellegűnek minősített — korlátokat a szocialista gazdaságok már átlépték, arra következtethetünk, hogy az egyéni részvénytulajdonlásra, a részvényen keresztüli ellenőrzésre, illetve a részvények forgatására vonatkozó korlátozásokat inkább *ideológiaiaknak*, mint a szocialista rendszer gazdasági alapelveiből fakadóknak kell tekintenünk. Ugyanakkor ma ezek a korlátozások — akármilyen okok húzódjanak is meg mögöttük — szerves részét képezik a „létező szocializmusnak" annak minden országában; nem kezdik ki őket a kínai kísérletek sem, és ha a pénzügyi reform továbbvitelére jelenleg ismeretes tervek a szokásos időbeli késéssel fognak megvalósulni, úgy a belátható jövőben sem várható a korlátozások teljes leépítése.

Pénzügyi közvetítés és másodlagos részvénypiac

Célszerű külön vizsgálni a közvetlen (azaz elsődleges) pénzügyi közvetítést az értékpapírok másodlagos forgalmától (ami a piaci szocializmusban alig, részvényekre vonatkozóan pedig egyáltalán nem létezik).

A pénzügyi közvetítők alapvető feladata, hogy összehozzák a kölcsönadókat és kölcsönvevőket, összekapcsolják a pénzpiac rövid és hosszú lejáratú szegmenseit, koncentrálják és megosszák a kockázatot. Feladataik közé tartozik az új kötvények és részvények kibocsátása, ami megvalósítható másodlagos piacként funkcionáló részvénytőzsde nélkül is. Az árak természetesen így torzulnak, hiszen a kibocsátást követő áralakulás — amennyiben másodlagos piac létezik — a kibocsátási árakra is lényeges befolyást gyakorol. Másodlagos újraértékesítés híján a pénzügyi közvetítés kizárólag új kötvények és részvények kibocsátására korlátozódna, amelyek — mint Keynes javasolta a spekulációs instabilitás és a likviditási csapda leküzdésére — úgy lennének összekötve vásárlóikkal, mint egy felbonthatatlan házasság. Pénzügyi közvetítés ilyen környezetben is létezne, de két komoly fogyatékossággal kell szembenézni: először is, hosszabb idő átlagában a pénzügyi eszközök likviditásának hiánya csökkentené vonzerejüket a potenciális kölcsönadók szemében, úgyhogy a közvetítés mennyiségileg valószínűleg csökkenne és a kibocsátók számára magasabb lenne a költsége, mint a másodlagos értékpapírpiac megléte esetén. Másodszor, ha létrejönne is egy olyan kisebb volumenű értékpapírpiac, ahol a régi részvények nem helyettesítői az újonnan kibocsátottaknak, a spekulációs instabilitást ott a részvényhozamok nagyobb ingadozása helyettesítené. Az át nem ruházható kötvénnyel és részvénnyel fedezett hitelfelvétel, illetve a nem jegyzett értékpapírok kisebb másodlagos forgalma tompíthatja, de teljesen meg nem szüntetheti ezeket a fogyatékosságokat és az általuk okozott hatékonyságcsökkenést.

A másodlagos piacoknak tehát az a legfontosabb funkciójuk, hogy az állandó likviditás állapotában tartsák mind a kötvényeket, mind a részvényekben megtestesült reál tőkejavakat (melyek egyébként nem lennének likvidek, amely utóbbi tény viszont azért súlyos probléma, mert leválasztja egymásról a beruházót és a hosszú távú beruházást). Ez komoly pénzügyi ösztönzés a megtakarításra és a megtakarításnak kötvénybe, illetve részvénybe fektetésére, szemben az árukészlet felhalmozásával vagy a készpénztartással, amely utóbbiakat mint likvid alternatívákat egyébként a kötvények és részvények illikviditása esetén előnyben részesítenének a gazdaság szereplői, annak ellenére, hogy effektív költséggel (raktározás) és elmaradt haszonnal (kamat) járnak. A mai szocialista gazdaságokban, melyek állítólag a szinte állandó túlkereslet állapotában vannak [22], [42], igencsak hasznos lenne tehát a másodlagos tőkepiac *likviditási* funkciója!

A másodlagos részvény- és kötvénypiac másik funkciója az, hogy folyamatosan értékeli a vállalatok pénzügyi helyzetét, ugyanakkor a vállalatnak mint működő vállalkozásnak a mindenkori értékelését majdnem arra a maximális értékre emeli fel, amit a vállalat termelő alapjai — a tartozások levonása után — a gazdaság valamely más területén, vagy ugyanabban a tevékenységi körben, de más vezetés és/vagy más üzletpolitika mellett megtermelhetnének. Ha nem ez lenne a helyzet, akkor valamely más vállalat, csoportosulás mindig késztetve érezné magát az ellenőrző pakett megszerzésére és a vezetés és/vagy üzletpolitika megváltoztatására, esetleg az átvett vállalat felszámolására, függetlenül attól, hogy mi a jelenlegi vezetés szándéka. E funkció, amit a kapitalista gazdaságok részvénytőzsdéje sokszor nem igazán jól, sokszor meg túlontúl is jól tölt be (lásd üzembezárások, tőkekivonás, vállalaton belüli adásvételek, pénzpiaci forrongások), rendkívül fontos abból a szempontból, hogy a gazdaság működését, dacára a tulajdon és irányítás szétválásának, a hagyományos piaci modell közelében tartja [36], [48].

Nem kétséges, hogy mindezek a funkciók a piaci szocializmus számára is rendkívül fontosak.

A tőkeállomány folytonos értékelésére és ezen keresztül a múltbeli teljesítmény számszerűsítésére van szükség, hogy a folyó felosztott profitokhoz hozzáadva (belőlük levonva) a vállalat tőkeértékének növekményét (csökkenését), végeredményként megkapjuk a múltbeli teljesítmény átfogó mutatóját; ez (különösen inflációs időkben) sokkal célszerűbb bármiféle önkényes és vitatható számviteli konvenciónál, amely megszabja, hogy a bruttó profitból mennyit kell levonni amortizáció címén. De szükség van egy ilyenfajta értékelésre a vállalat jövendő profitkilátásainak a megítéléséhez is, hiszen erre, és nem a beszerzési költségek beszámításával mért profit mutatójára vagyunk igazán kíváncsiak (még ha ez utóbbi megállapításánál a helyes amortizációs kulcsokat alkalmaztuk is). Ha ugyanis a jövőben várható profit a befektetett tőke jelenlegi értékéhez viszonyítva kisebb, mint az adott időszakban érvényes kamatláb, még akkor is érdemes fontolóra venni a vállalat feloszlatását és az eszközök más területre való átcsoportosítását, ha a várható profit a tőkejavak múltbeli tényleges beszerzési költségéhez viszonyítva elég magas. A másodlagos tőkepiac ezen értékelő funkciója különösen fontos, ha célszerűtlenné vált termelő kapacitásokat kell átcsoportosítani, mert ez mutatja meg, hogy mi az előnyösebb, a tovább működtetés vagy az átállítás. Ez hozza azonos starthelyzetbe a vállalatok összességét, amikor vezetői prémiumokat, nyereségvisszatartási rátákat, hitelképességet kell megállapítani. (A lengyel tervezők például súlyt helyeznek arra, hogy a reform keretében esélyegyenlőséget biztosítsanak a vállalatoknak, ám ennek megteremtését nem a másodlagos tőkepiactól várják. A vállalati alapok beszerzési értéken való számbavétele azonban torzítja a nyereséget, mint a jelenlegi és jövőbeli teljesítmény mutatóját.)

Elképzelhető-e a piaci szocializmus rendszerében, hogy *a)* egy vállalat képes-

nek látja magát egy másik vállalat eszközeinek hatékonyabb működtetésére, ha sikerül a vállalatot felvásárolnia, és profilját megváltoztatnia, *b)* egyszerűen csak az üzletpolitikán változtatnia, *c)* a régi üzletpolitikát hatékonyabbá tennie?

Elképzelhető-e továbbá, hogy az első vállalat rendelkezik a második felvásárlásához szükséges tőkével, vagy rá tud venni valamely más vállalatot vagy bankot, hogy ezt a tőkét kölcsönözze számára? Mindez természetesen elképzelhető. Az első vállalatnak a második felvásárlására való képessége ugyanis nem a tulajdonformából ered, hanem egyszerűen a vállalkozás terén uralkodó versenyszituációból. Ha egyszer az állami vállalatokat adminisztratív egységből egymással versenyben álló, nyereségérdekelt gazdálkodó egységekké változtatták — és ez a reformok szándéka —, nincs értelme annak, hogy számukra kizárólagos monopóliumot biztosítsunk az éppen náluk lévő termelőeszközök használatára.

Kérdéses, hogy miként érvényesíthetők a másodlagos tőkepiac funkciói egy olyan gazdaságban, ahol a részvénytulajdonos magánszemélyeknek nem adnak szavazati jogot, sőt esetleg még a magánosok részvénytulajdonát is tiltják, és ahol nem kívánnak egy költséges részvénytőzsde-apparátust fenntartani.

Egy kínálkozó lehetőség: a nyugatnémet bankrendszer adaptálása

A tőkeállomány értékelését központi feladatnak és piaci szolgáltatásnak is tekinthetjük, attól függően, hogy milyen modellben gondolkodunk. Ha az előbbit választjuk, elképzelhetünk egy a Tőkét Folyamatosan Értékelő Állami Szakértői Bizottságot, amely könyvelőkből, közgazdászokból, mérnökökből állna, a fővárosban székelne és az ország összes üzemére, épületére, földjére olyan hivatalos értékbecslést adna, amely a bázisév januárjának első napjától lenne érvényben, és periodikusan vagy külön kérésre felülvizsgálnák. Az információszerzés költségei, valamint a „megtévesztés lehetősége" miatt azonban e megoldás nehezen kivitelezhető. Ha a központi tervezés képes volna e feladatot gyorsan és pontosan megoldani, akkor reformra sem volna szükség, hiszen ugyanarról a feladatról van itt szó, amit egy tervgazdaság hatékony irányításához is meg kell oldani, vagyis az árak és a jelenbeli és jövőbeli erőforrás-hasznosítási lehetőségek pontos megismeréséről, illetve előrejelzéséről.

Ha a tőkeállomány értékelését piaci szolgáltatásnak tekintjük, elképzelhetünk egy állami vagy magán közvetítő ügynökséget, mely meghatározott díj ellenében jobb hasznosítási lehetőségeket keresne a meglévő tőkeállomány számára és a felesleges berendezéseket olyan területre csoportosítaná át, ahol hiány mutatkozik belőlük. Ez az ügynökség azonban csak már meglévő eszközök közös akarattal megvalósított átcsoportosítására lenne alkalmas, tehát nem gyakorolna fegyelmező hatást a hivatalban lévő vállalatvezetésre. A megoldást máshol kell keresnünk.

Ha kiindulópontunk egy magyar típusú gazdasági környezet, vállalati részvénytulajdonnal, egymással versenyző kereskedelmi bankokkal, akkor a legértékesebb tapasztalat, ami nyugati környezetből átvehető, a német bankoké. A német bankoknak nem az a jellemzője fontos ebből a szempontból, hogy a bankok a rövid és hosszú lejáratú hitelnyújtásban egyaránt érdekeltek. Inkább az, hogy szoros kapcsolatok fűzik őket az iparvállalati vezetéshez. Képviselőik ott vannak a kölcsönt felvevő vállalatok felügyelőbizottságában, közvetlen részvénytulajdonuk van, de mindenekfelett a megbízásos szavazati jog fontos, amit a részvényeiket náluk elhelyező részvényesek nevében gyakorolnak [7], [8]. Ez az intézményi megoldás a tizenkilencedik század végi Németország fejletlen tőkepiacának köszönheti a létrejöttét, és ezért a kezdetleges tőkepiaccal rendelkező országok (így Magyarország is) kiválóan alkalmazhatják. A megoldás lehetővé teszi, hogy a részvénytulajdonnal rendelkező vállalatok, esetleg a szavazati joggal nem rendelkező, rész-

vénytulajdonos magánszemélyek versenyző kereskedelmi bankokra ruházhassák át vállalataik felügyeletének, a nyereségesség figyelemmel kísérésének és javításának munkáját.

Az ipar német típusú banki felügyeletének előnyeit azonban sokan kétségbe vonják, a rendszert újabban komoly kritika éri, főleg nyugatnémet szakemberek részéről [14], [17], [52]. A rendszert sokan tekintik pusztán átmeneti megoldásnak. Ezek a szakértők a bankok domináns részvénytőzsdei szerepét károsnak tartják, különösen azért, mert a különböző banki funkciók, mint a hitelezés, a részvénytulajdonlás és a beruházóknak nyújtott tanácsadás e közvetlen részvétel során összeütközésbe kerülhetnek egymással, továbbá azért, mert a bankok így főleg rövid távú sikerekre törekszenek, végül pedig azért, mert komolyan felidézi a monopolista magatartás veszélyét. Nem véletlen, hogy a német banktörvények megtiltják a vállalati felügyelőbizottságokban ülő bankképviselőknek, hogy az őket foglalkoztató banknak vagy bármely más szervnek a vállalatról belső információkat adjanak át. Ily módon az a fajta felügyelőbizottsági magatartás, amely a kölcsönfelvevők közvetlen bankellenőrzését volna hivatott megvalósítani, a gyakorlatban törvénytelen; az ellenőrzés kizárólag a bank részvénytulajdonán, illetve szavazási megbízásain alapulhat (Fitzroy és Kraft egy publikálatlan tanulmányukban rámutatnak, hogy a bank felügyelőbizottsági képviselőjének fő feladata az éves pénzügyi jelentés elfogadása és az igazgatótanács tagjainak kinevezése). Csak válsághelyzetben beszélhetünk a bank képviselőjének közvetlen szerepéről.

A német bankrendszer egy további problémája, hogy bizonyos mértékig elszigeteli egymástól a termelés, a reálfolyamatok és a pénzügyi folyamatok világát. Ez akadályozza az eszközök hatékony átcsoportosítására ösztönzést.

Úgy tűnik tehát, hogy célszerű tovább kutatnunk a szocializmus pénzügyi reformjának lehetőségeit.

Egy megvalósítható pénzügyi innováció három szakasza

A tőkeértékelés és a vállalaton belüli mobilitás

Képzeljük el a sikeres reform utáni szocialista gazdaságot, ahol a termelő és kereskedelmi vállalatok szerződéses kapcsolatban állnak más állami gazdálkodó egységekkel, a tervezés pedig makroökonómiai jellegű, kizárólag normatív eszközöket használ. Az állam folytathat ágazati politikát, de az ágazatspecifikus támogatásoknak, adókedvezményeknek konzisztenseknek és előre láthatóknak kell lenniük. Tegyük fel, hogy a következő intézkedéseket léptetik életbe:

1. A vállalatvezetőket felkérik, hogy becsüljék meg termelő alapjaik pillanatnyi értékét összességében, de minden jelentősebb önálló egységet külön-külön is, és közöljék azt egy központi nyilvántartó hivatallal. Ha a vállalatvezetés nem ad a kívánt időpontra ilyen értékelést, a nyilvántartó automatikusan a vállalati alapok könyv szerinti értékét fogja könyveibe bevezetni.

2. Ezt követően bármely állami vállalat licitálhat az illető vállalat termelő eszközeire összességében is, de egyes felsorolt nagyobb elemekre (például gyártelepeire) külön-külön is. Az eredeti tulajdonos a licit ismeretében választhat: vagy felemeli a saját eszközértékelését egy olyan szintre, amelyen a vásárló az igényét visszavonja, vagy el kell adnia eszközeit a mások által felajánlott áron. Ha a vételi szándék a vállalat eszközeinek csak egy részére irányul, az eredeti tulajdonos összekapcsolhatja a megvenni kívánt eszközt bizonyos más eszközökkel, de csak akkor, ha a köztük meglévő technológiai összefüggést (oszthatatlanságot) bizonyítani tudja. Ha az üzletre sor kerül, a bevételt elsősorban a hitelezők kielégítésére kell fordítani. A maradékot a vállalat megtarthatja magának. Abban az esetben, ami-

kor a vállalat egészét értékesítették, a nettó bevételt a vállalat részvényeseinek kell átutalni (részvényesek hiányában az alapító szerveknek).

3. A vállalat a saját bejegyzett tőkeértékelését bármikor megváltoztathatja. Felemelheti, ha új kapacitások léptek be vagy ha termékeinek rentabilitása nő, és csökkentheti a fizikai és erkölcsi avulás vagy a rentabilitás csökkenése mértékében.

4. Bármely, a vállalat termelőeszközeinek értékében regisztrált változás, akár spontán módon, a tulajdonos vállalat kezdeményezésére, akár más vállalat (sikeres vagy sikertelen) licitálásának eredményeképpen következett be, a pénzügyi tartozások és követelések egyenlegével nettósítva a vállalat szétosztott profitját növelő vagy csökkentő tételként beépül a nettó profitba.

5. A sikertelen licitálóknak a vállalat kis összegű jutalékot fizet annak arányában, amennyivel licitjük meghaladta az előttük legutolsóként érvényes licitet (az elsőként licitáló esetében annak arányában, amennyivel licitje a kezdőértéket haladta meg).

6. A vállalat nettó eszközértékének emelkedését, ha az kizárólag már meglévő eszközök újraértékeléséből származik, megadóztatják, mégpedig az üzemeltetéséből származó profitnál magasabb kulccsal. A vállalatvezetés, a központi irányítók profitfüggő prémiumát hasonló szempont szerint állapítják meg. A meglévő eszközök újraértékeléséből származó profitnak a vezető kisebb részét kapja meg, mint az üzemeltetésük során keletkező profitnak.

A vállalatvezetés így abban lesz érdekelt, hogy az eszközök értékét alábecsülje, mert ekkor kevesebb tőkenyereség-adót fizet, és a jövőben nagyobb lesz a profitfüggő prémiuma. Az alábecslés hajlamának azonban korlátot szab az, hogy a tőkenyereség — ha az egyéb forrásból származó nyereségnél kevésbé is — növeli a vezetők prémiumát, valamint az, hogy az alábecsléssel megnő a veszély, hogy a céget más vállalat felvásárolja. Az alábecslésre ösztönző, illetve attól eltántorító ellentétes hatások persze nem feltétlenül oltják ki egymást, de a tudatos torzítás megfelelő keretek közé szorítható, a prémiumok, adókulcsok változtatásával pedig a keretek szűkíthetők.

Az itt vázolt intézkedéseknek az az előnyük, hogy *a)* lehetővé teszik a vállalati tőkék folyamatos, nem bürokratikus, decentralizált és automatikus értékelését, ami pedig a múltbeli teljesítmény megállapítása és a helyes tőkeallokáció szempontjából fontos; *b)* mechanizmust teremt a fizikai tőkeelemek vállalatok, ágazatok közti mobilizálására, ami nélkülözhetetlen a hatékony alkalmazkodáshoz; *c)* arra ösztönzi a vállalatokat, hogy tőkejavaikat a maximális értékelésüknek megfelelő módon hasznosítsák és megakadályozza, hogy olyan vállalkozásokba fogjanak, amelyek eszközeik nettó értékét csökkentik. Ily módon sikerülhet a tőkepiactól elvárt néhány funkciót bürokráciamentesen, minimális pénzügyi innovációval megvalósítani, anélkül, hogy hozzá kellene nyúlnunk a létező szocializmus rendszersajátosságaihoz.

A javaslat nyilvánvaló hasonlóságot mutat Liska Tibor *„vállalkozói szocializmusával"*. Liskánál azonban az egyének használják a társadalmi tőkéből rájuk eső rész garantált jövedelmét a termelőeszközök bérletéért folytatott licitálásban, sikeres licitálás esetén megszerezve a bérlet jogát, sikertelen licitjük után jutalékot élvezve (ezt a sikeres licitáló fizeti), haláluk esetén pedig a társadalomnak szolgáltatva vissza egész tőkéjüket (az induló tőkét a teljes növekménnyel). Nálam viszont az állami és magánvállalatok licitálnak a termelőalapokból való minél nagyobb részesedés megszerzéséért, sikertelenség esetén — licitemelésük egy kis százalékát, a jutalékot leszámítva — mindenüket vesztve. A két modellben közös, hogy a vállalati menedzsereket mindkettő állandó bizonytalanságban tartja, folyamatosan kiteszi a vállalati eszközök potenciálisan sikeresebb hasznosítói által támasztott versenynek. Kornai éppen ezen vezetői létbizonytalanság miatt bírálja Liska mo-

delljét [23], pedig semmiféle kompetitív magatartás nem képzelhető el, ha a vállalatvezetés nincs ilyenfajta bizonytalanságnak kitéve.

Javaslatom hiányossága, hogy a vállalatvezetőket csak a vállalaton kívülről versenybe szálló legnyereségesebb alternatívának megfelelő rentabilitású gazdálkodásra kényszeríti, de nem a vállalaton belüli — és csak általuk ismert — legnyereségesebb megoldás bevezetésére. Az innováció első szakasza ezért a vállalati tőke értékét legfeljebb a vállalaton kívül realizálható maximumra emeli. Ha a vállalat tőkéje nehezen csoportosítható át, vagyis erősen tevékenységspecifikus, akkor fennáll a veszély, hogy a vállalatvezetés — visszaélve monopolista hatalmával — zavartalanul tovább fogja folytatni alacsony hatékonyságú tevékenységét. Ugyanez a bírálat Liska javaslatára is érvényes.

A továbbiakban kifejtendő elképzelés célja ennek a nehézségnek a leküzdése — ami nézetem szerint szavazati jogú részvények bevezetésével érhető el. A magánszemélyek részvénytulajdonát és szavazati jogát, valamint a kiterjedt másodlagos értékpapírpiacot kizáró rendszersajátosságokat tehát e szakasz feltételezései között továbbra is megtartjuk.

A részvénytőke értékelése, forgatása és a részvényen keresztüli ellenőrzés

Ha a fent javasolt licitrendszer már működik, a következő lépésekben nyílik lehetőség a részvénypiac megteremtésére:

1. Az állami vállalatokat felszólítják, hogy közöljék a központi értéket, valamint pénzügyi eszközeik és forrásaik pillanatnyi értékét.

2. A vállalat alapítóit annyi részvénnyel látják el, amennyinek a tőkésített összértéke megegyezik a vállalat becsült nettó értékével.

3. A későbbiekben a vállalat bármikor, saját kezdeményezésre emelheti, illetve csökkentheti a saját nettó értékére adott becslését, ezáltal megváltoztatva részvényeinek pillanatnyi értékét is. A gyakorlatban ez úgy történik, hogy a vállalat közzéteszi részvényeinek változott értékét, amely értékváltozás független attól, hogy az illető részvény kinek a tulajdonában van.

4. Az alapítók, amíg részvénytulajdonosok, hivatalból emelhetik vagy csökkenthetik részvényeik értékét, de részvényeiket az általuk deklarált áron minden vásárlási szándékkal jelentkező állami intézménynek (termelővállalat, bank — a központi bankot is beleértve —, pénzintézet, nyugdíjalap, biztosítótársaság stb.) el kell adniuk. A részvényt megvásárló állami intézmények az általuk ily módon megszerzett részvényeket tulajdonosként, nem pedig az alapító jogán *kezelik*. Az állam visszavásárolhatja őket, ha eladásra kínálják fel, de ezt csak a központi bankon vagy egy külön e célra felállított állami holdingtársaságon keresztül teheti, nem pedig az eredetileg alapító ágazati minisztériumokon keresztül. Ily módon a részvényforgalom automatikus decentralizációt eredményez, fokozatosan leválasztja a tulajdont és ellenőrzést a központi ágazati szervekről anélkül, hogy megsértené a társadalmi tulajdon elvét, hiszen a részvényforgalomba a magánszektor, magánszemélyek nem kapcsolódhatnak be. Az alapítók a részvényeladásaikból befolyó összegeket az állami költségvetésbe fizetik be. Az állam gazdaságpolitikájával befolyásolni tudja a részvényárakat és ezáltal növelheti vagy csökkentheti az állami vállalatok likviditását, hasonlóan a piacgazdaságokban alkalmazott nyíltpiaci műveletekhez.

5. A vállalat részvényeit az általa meghirdetett, illetve az alapítók által felülbírált áron megvásárolni vagy eladni szándékozó állami intézmény vételi/eladási szándékával magához a vállalathoz fordul (ezért nincs szükség nagyméretű, központi részvénypiacra). Ha ezen az áron túlkereslet vagy túlkínálat mutatkozik, ami azonban a kilátásba helyezett összforgalomhoz képest nem nagy — mondjuk kevesebb mint 20 százalék —, akkor a kereslet arányában osztják el a részvénykíná-

latot. Ha azonban a túlkereslet, illetve túlkínálat a részvényforgalomhoz képest nagy, de a vállalat teljes tőkeértékéhez képest kicsi — mondjuk 1—5 százalék —, akkor várakozó listát képeznek. Egyébként a túlkereslet/túlkínálat levezetésére más módszereket kell alkalmazni.

6. Miután az alapítók minden részvényen túladtak, még mindig maradhat nettó kereslet. Ekkor a vállalatnak vagy el kell ismernie a kielégítetlen vételi ajánlatokat és új részvényeket kell kibocsátania a meghirdetett áron, vagy emelnie kell részvényeinek árát addig a szintig, amelynél a túlkereslet eltűnik.

7. Ha a vállalat magaszabta részvényárai mellett részvényeiből túlkínálat mutatkozik, és az meghaladja az imént említett toleranciaküszöböket, a vállalat választhat aközött, hogy az adott áron a felesleges részvényeket visszavásárolja (ami nem nagyon valószínű, hacsak a vállalat nem túlságosan likvid és vezetése nem holtbiztos abban, hogy a vállalat kilátásai jobbak, mint ahogy ezt a részvényesek jelenleg megítélik), és aközött, hogy egészen addig csökkenti részvényei árát, amíg a túlkínálat meg nem szűnik.

8. Minden részvény szavazati jogot testesít meg, amely a részvényesek éves közgyűlésén vagy szükség esetén, ha a részvényesek egy jelentős hányada úgy kívánja, évközben megtartott rendkívüli közgyűléseken érvényesíthető. Ezeken az üléseken értékelik a hivatalban lévő vezetés teljesítményét, felülbírálják az éppen érvényes üzletpolitikát és a jövőre vonatkozó terveket, a vezetés elé kitűzött célokat, illetve ami ennél is fontosabb: a profitot reinvesztícióra és osztalékra osztják fel, továbbá a vezetés személyi állományát érintő kérdésekről döntenek.

Ha a részvénytulajdon kellően szétszórt, a többséginél jóval alacsonyabb részvényhányaddal is ellenőrző pozícióba lehet kerülni. Fennáll tehát az a veszély, hogy esetleg idegen felvásárlók ellenőrző pozíciót szerezhetnek. Ez pedig fegyelmező hatást gyakorol a vállalatvezetésre, amely különben hajlamos lehetne eltérni a hatékonyság és a részvényesérdekek szolgálatának egyenes, de keskeny útjáról. Nem képzelhető el hatékony részvénypiac szavazati jog nélkül, mert ha ez nem létezik, akkor a részvényest semmi nem védi az alacsony hatékonyságú vagy egyszerűen kezdeményezésre képtelen vállalatvezetéssel szemben. A központi tervutasításokról a decentralizált gazdálkodásra való áttérés időszakában a szavazati jog biztosítása különösen fontos.

9. A vállalat piaci értékében végbement változás — az osztalékkal együtt — most is a vállalatvezetés teljesítményét értékelő mutató. A piac fegyelmező ereje azonban nem engedi meg, hogy a vállalatvezetés tudatosan felülértékelje a vállalat eszközállományát, hiszen a mesterségesen inflált részvényárfolyam a részvények túlkínálatához vezetne. Emiatt ebben a szakaszban már nincs szükség a vállalati eszközök értéknövekedésének erőteljesebb adóztatására.

10. Az itt vázolt másodlagos részvénypiac nemcsak részekre töredezett, decentralizált, de működése sokkal erőteljesebben szakaszos, mint ahogy azt a modern részvénytőzsde esetében megszoktuk. Ezt a másodlagos részvénypiacot úgy képzeljük el, hogy naponta, hetente, esetleg csak havonta egyszer nyit és zár azért, hogy a legutolsó zárás óta befutott ajánlatokat összepárosítsa. Az effajta megszakítottságból eredő zavaró hatásokat azonban kiküszöbölhetjük, ha a vételi és eladási szándékokat nem egy korábban bejelentett árra adott pontos mennyiségi reakciónak tekintjük, hanem az ezen árhoz közeleső, alternatív árakra adott alternatív mennyiségi reakciók egyfajta reprezentánsának. Olyan limitáraknak, amelyek alatt vagy fölött az ajánlat érvénytelen.

A második szakaszban javasolt intézkedések összesített hatására lassú mozgású részvénypiac jön létre, amely azonban rendelkezik az életképesség minden előfeltételével, tehát például versenyző ajánlatokkal, minimális oszthatatlansággal, a vállalatvezetői önkény korlátozásával. A második szakasz fokozatosan is beve-

zethető és nem sérti a társadalmi tulajdon elvét. Elvben sem jobbnak, sem rosszabbnak nem tekinthető a ma ismert kapitalista részvénytőzsdénél (a magánszemélyek kizárásától eltekintve). Ez utóbbi különbség azonban nemcsak azért kényes, mert így másodlagos tőkepiacunk elzár az egyének elől egy sor meggazdagodási lehetőséget, de azért is, mert a fentiekben leírt másodlagos részvénypiac ily módon nem reagál a nagyközönség körében terjedő információkra, várakozásokra, elképzelésekre. A továbbiakban ezt a korlátot kívánjuk oldani.

A magánszemélyek közvetlen bekapcsolódása a részvényfolyamatokba tulajdonosi vagy ellenőrzési jog nélkül

A magánszemélyek kizárása a részvénytulajdonból nem leküzdhetetlen akadálya az egyéni kockázatvállalásnak. Tulajdonjog nélküli kockázatvállalással már a mai tőkés pénzpiacokon is találkozunk opciós ügyletek, illetve a fontosabb pénzügyi indexekre való fogadások formájában. Megfelelő módosítással ezek az intézmények a piaci szocializmusra is átvihetők. A részvények teljesítménye (az osztalékfizetést is beleértve) szerint indexált betétek, illetve kölcsönök bevezetése ugyanazt az eredményt hozná, mint az opciós ügyletek vagy a fogadás, ráadásul a piac manipulálásának veszélye nélkül. Azt javaslom tehát, hogy egy vagy több állami intézmény foglalkozzon opciók vételével (eladásával, fogadásuk regisztrálásával, kölcsönnyújtással), betétőrzéssel, olyan árak (nyerési esélyek), kamatlábak mellett, amelyek az átlagnál jobb, illetve az átlagnál rosszabb teljesítményt nyújtó vállalatokra „fogadó" egyéneknek nyereséget, a sikertelenül „fogadóknak" pedig veszteséget hoznak, mégpedig arányosat azzal, hogy mekkora kockázatnak voltak hajlandók magukat kitenni. Ha még annak a mechanizmusát is kidolgozzuk, hogy miként befolyásolják az egyének beruházási döntései a részvényárfolyamokat, akkor az egyének — közvetve — mind a vállalatvezetésre, mind a beruházások allokációjára befolyást gyakorolnak. Mielőtt azonban a közvetett ellenőrzés kérdésére rátérnénk, tekintsük át a tulajdonjog nélküli kockázatmegosztás három alternatív módszerét, és a hozzájuk kapcsolódó árképzési formulákat.

1. Az opció egy részvény (vagy bármi más) megadott áron (kötésár) való megvásárlására (vételi opció) vagy eladására (eladási opció) szóló jog egy meghatározott, az opció lejáratának nevezett időpont előtt. Normális esetben az opciós jog gyakorlása úgy történik, hogy az opció eladója az opció tárgyát képező kötvények kötésára és napi ára közti különbözetet fizeti csak ki az opció megvásárlójának, nem pedig a szóban forgó részvénymennyiség teljes (eladási) kötésárát. Az opciós ügylet alanya tehát kockázatot vállal, bizonytalan hasznok és veszteségek hatásának teszi ki magát anélkül, hogy tulajdonossá válna [10].

A pénzügyi innovációk imént vázolt második szakaszát bevezető piaci szocializmusban azonban nem elegendő pusztán megnyitni a részvényopciók piacát. Az opciós kereskedelem még kapitalista gazdaságban sem csak spekulációs célokat szolgál, hanem biztosíték a részvénytulajdonosok számára (ellenügyeletek). Ezen a piacon tehát a nem részvénytulajdonosok, az egyének messze kisebbségben lennének.

Tegyük azonban fel, hogy egy állami holdingvállalat kezeli az állam részvényeit. Ezt törvénnyel kötelezik, hogy eladási és vételi opciók kibocsátásával és visszavásárlásával foglalkozzék. Tegyük fel továbbá, hogy a vételi opciót a folyó részvényárfolyammal megegyező kötésáron vásárolja és a piaci kamatlábbal megemelt értéken kínálja (az opció lejárata előtt fizetett osztalékot — ha van — a vételi opció megvásárlója kapja). Ily módon az opciót megvásárló egyéni beruházó, annak ellenére, hogy a részvények másodlagos piacáról ki van zárva, a pénzénél marad, ha a részvény hozama (amely magába foglalja az osztalékot, a reinvesztált profitot és a tőke értéknövekedését) megegyezik a kamatlábbal; nyer, ha a részvény

hozama ennél magasabb; és veszít — esetleg az ügyletbe fektetett minden pénzét elveszíti —, ha a részvény hozama a kamatlábnál alacsonyabb. Az ügyfelek megfegyelmezése, a spekuláció fékezése érdekében az állami holdingvállalat kikötheti, hogy a nagyközönség az általa eladott opciók teljes bevételét egy speciális számlán helyezze el, ami azután fedezetet nyújt az esetleges veszteségekre. Ily módon az egyének szempontjából az opciós ügyletekben való részvétel ugyanolyan hatású, mintha részvénytulajdonosok lennének, és részvényeiket forgatnák.

2. Egy másik, alternatív lehetőség, amely a tulajdonból kizárt egyéneket a részvények árfolyammozgásának nyereségéből és veszteségéből részesítheti, ha megengedjük, hogy meghatározott összegben fogadjanak egy bizonyos részvény árának vagy több részvény árindexének mozgásirányára. A játék legegyszerűbb formájában a tét vagy elvész, vagy megduplázódik, attól függően, hogy az illető részvény vagy index a megjelölt vagy azzal ellentétes irányban mozdul-e el. Ennél érdekesebb az a változat, ha a nyereség és veszteség arányos az árfolyammozgás mértékével. A játék lezárásának időpontját a fogadó állapítja meg úgy, hogy egy előre meghatározott időszakon belül választhat időpontot. Ilyen fogadásra a beruházóknak a tőkés gazdaságokban is van lehetőségük, sőt az még bizonyos népszerűségnek is örvend, mivel a szerencsejátékok nyereményét enyhébben adóztatják, mint a részvény adásvételéből származó tőkenyereséget. Fogadni lehet például a londoni részvényárfolyamok Financial Times által közölt indexére vagy a dollár—font árfolyamra. Ha e lehetőséget a vállalati részvényekre is kiterjesztenék, ez az opciós ügyletekhez hasonlóan lehetővé tenné az egyének számára, hogy profitáljanak a részvények árfolyammozgását megjósló tehetségükből, annak ellenére, hogy ők maguk nem válhatnak részvénytulajdonossá.

3. A vállalati részvényekkel kapcsolatos opciós ügyleteknek és fogadójátékoknak a szocialista gazdaság szempontjából az a hátrányuk, hogy manipulálhatók. Hatalmas mennyiségű részvény fiktív mozgatását teszik lehetővé azok piaci értékének egy töredékéért. Ahhoz, hogy az opciós kereskedelemnek ezt a spekulációs hatását kiküszöböljük, célszerűnek látszik előírni, hogy az opciós ügyletekben részt vevő magánszemélyek kötelesek a központi banknál vagy egy erre szakosodott banknál az ügyletben érintett részvények összértékének megfelelő összeget letétbe helyezni. Ez a megkötés részvényárfolyammal indexált hitelfelvétel/betételhelyezéssel egyenértékű (ahol a részvény árfolyamába a reinvesztált osztalékot is beszámítják). Ha a spekuláció lehetőségét nem kívánjuk nyitva hagyni, úgy ez a fajta indexálás a legegyszerűbb pénzügyi megoldás arra, hogy az egyéneket egy olyan részvénytőzsde hatásainak tegyük ki, melynek forgalmából ők maguk ki vannak zárva.

Mindhárom rendszer, melyek egyébként párhuzamosan is működtethetők, feltételez egy vagy több, az opciók adásvételére, a fogadások szervezésére, a részvényárfolyammal indexált hitelek nyújtására, betétek felvételére szakosodott állami intézményt. Ha ezek az intézmények passzívan viselkednének, és csak olyan tranzakciókat hajtanának végre, amire a lakosságtól megbízást kapnak, aszerint lennének nyereségesek vagy veszteségesek, hogy összességében mennyire volt jó vagy rossz az egyéni beruházók piaci értékítélete. Ez esetben sikerülne ugyan az egyéni részvéntulajdon kizárásából eredő korlátot leküzdeni, de az egyéneknek mégsem lenne befolyásuk a részvények piaci értékére. Az állami intézmények részvényforgalma tökéletesen el lenne szigetelve az egyéni hiedelmektől, információktól, preferenciáktól. Ez azt bizonyítja, hogy az itt vázolt pénzügyi innováció összeegyeztethető a gazdaság feletti teljes állami kontrollal, akármilyen formában (állami vállalatokon, szakosított intézményeken keresztül) érvényesüljön is az. Ugyanakkor, ha a lakosság véleménye nem egyezik a kormányéval egyes gazdasági szektorok, vállalatok relatív pozícióját illetően és utólag bebizonyosodik, hogy a lakosságnak volt igaza, a kormány — hacsak nem kárpótolja magát az adó- és

támogatási rendszer megváltoztatásával — maga kell hogy megegye azt, amit főzött: az opciókkal kereskedő, fogadásokat rendező, az indexált hiteleket nyújtó intézményeinek vesztesége formájában. Ez az ár, amit fizetnie kell azért, mert nem vette figyelembe a lakosságtól jövő jelzéseket. Sőt mi több: az állam veszteségei egyenes arányban állnak az állami intézmények és a nagyközönség közti véleményeltérés intenzitásával. Így tehát még az állami intézmények passzív magatartása esetén is hasznos információ keletkezik, büntetés és jutalom, ami arra fogja ösztönözni az illető szerveket, hogy a lakosság meggyőződését figyelembe vegyék.

A másik szélsőséges eset az, hogy az új szakosított intézmények azonnal és teljes mértékben reagálnak az egyének „beruházási" döntéseire, az egyénekkel kötött üzletek kockázatát azonnal semlegesítik megfelelő ellenüzletekkel, például részvényeladással, illetve -vásárlással, amit ők — szemben a magánszemélyekkel — megtehetnek. Ekkor a szakosított intézményeket a részvényárfolyamok mozgása következtében sem nyereség, sem veszteség nem érné, üzemelési költségeiket az általuk bonyolított tranzakciók jutalékából fedeznék, de késleltetés és tompítás nélkül közvetítenék a közületi részvénypiacra a nagyközönség hiedelmeit, állásfoglalásait, előrejelzéseit.

Összefoglalás és következtetések

A szocialista országok reformkísérletei a gazdaság bizonyos remonetizálásához vezettek. E folyamatban Magyarországon számos sikert értek el. A kereskedelmi banki funkciót leválasztották a központi bank szerepét betöltő Nemzeti Bankról, létrejött az állami vállalatok és közintézmények által kibocsátott lakossági kötvények elsődleges és másodlagos piaca, és létezik állami vállalatok közti részvényforgalom. A pénzügyi intézményrendszer fejlesztése azonban mindenütt beleütközött három rendszerspecifikumnak tekinthető korlátba: magánszemély nem lehet részvénytulajdonos, de legalábbis nem rendelkezhet szavazati joggal, és nem engedélyezik a részvények nagyobb arányú másodlagos forgalmazását.

A korlátozott részvénytulajdon-ellenőrzés és -forgalmazás nem teszi teljesen lehetetlenné a pénzügyi követítést: a piaci szocializmusban is megvalósul a kölcsönadók és kölcsönvevők, a piac rövid és hosszú lejáratú szegmenseinek összekapcsolása, a kockázat egyesítése és megosztása. A részvénytulajdonlás és -forgalmazás rendszerspecifikus korlátai között azonban a részvénytőzsde nem teljesíti három fontos funkcióját: a részvénybefektetések likviddé tételét, aminek hiányában kevésbé lehet hatásos a megtakarításra való ösztönzés; a vállalatok mint működő vállalkozások értékelését, ami egyaránt fontos lenne a múltbeli teljesítmény és a jövőbeli tőkeallokációs kilátások felmérése szempontjából; továbbá a termelőalapok összeolvadás, felvásárlás formájában megvalósuló átcsoportosítását, ami egy tőkés gazdaságban még az érintett vállalati vezetői réteg egyetértését sem igényli.

E funkciók, melyek a piaci szocializmus szempontjából is fontosak, elvileg megvalósíthatók a már létező intézménytípusokkal is: egy központi állami bizottsággal, amely azonban újratermelné a központi tervezés minden fogyatékosságát, illetve egy közvetítőügynökséggel, amely azonban csak azokban az esetekben lenne működőképes, amikor a vezetők különböző csoportjai között érdekazonosság van. Megoldás lehet a bankok Németországban szokásos bevonása a vállalatok irányításába (felügyelőbizottsági tagság, közvetlen részvénytulajdon, illetve szavazati megbízások útján). Ezt azonban sokan bírálják belső érdekkonfliktusai és a benne rejlő monopolista tendenciák miatt.

Bemutattam viszont egy újszerű elképzelést, amely valójában egy három szakaszban bevezethető innovációs sorozat. Az első szakaszban az állami és magánvál-

lalatok rálicitálhatnak egymás meglévő termelőalapjaira. A licitálás tárgyává lett vállalat vagy eladja, vagy maga is feljebb értékeli termelőeszközét. Ily módon biztosítható az erőforrásoknak legtermelékenyebb — eredeti vállalatukon kívüli — alkalmazási területük felé áramlása. Az adókat és prémiumfeltételeket úgy állapítják meg, hogy azok az eszközértékek torzítatlan feltárására ösztönözzenek. Az oszthatatlanság problémáját úgy küszöbölik ki, hogy a technikailag összefüggő termelőeszközökre együtt kell licitálni.

A második szakaszban egy időszakosan működő, az egyes vállalatokra decentralizált részvénytőzsdét vezethetnek be, ahol tulajdonjogot csak állami intézmények szerezhetnek, és amely szintén a „megkérdőjelezhető önbevallás" elve szerint működik. Az eszközök és források első szakaszban megvalósult értékelése megfelelő kiindulópontot jelent a második szakasz részvényeinek értékeléséhez is, de a második szakasz önmagában is bevezethető. A részvényesek vállalatok és intézményi beruházók (biztosítótársaságok, nyugdíjalapok) lehetnek.

A harmadik szakaszban az egyének számára lehetővé teszik, hogy hasznosítsák az átlagosnál jobb és rosszabb vállalatok azonosítására való képességeiket, annak ellenére, hogy a részvénytulajdontól és a részvényeken keresztüli ellenőrzési jogtól továbbra is el vannak zárva. Ez a vállalati részvények jövőbeli árfolyamával indexált hitel felvételével (bessz spekuláció) illetve betét képzésével (hossz spekuláció) történik. A hitel, illetve betét összegét nem korlátozzák. Ugyanez a hatás elérhető opciós ügyletekkel és fogadással is, de ez utóbbi megoldásoknál fennáll a piac manipulálásának a veszélye. A harmadik szakasszal összefér bármilyen mértékű állami beavatkozás, ha az konzisztens és előrelátható. A kormány például saját iparpolitikát folytathat a közönségnek az opciók (fogadások) indexált hitelek piacán keresztül leadott jelzéseitől függetlenül is, ezért azonban nagy árat fizethet, ha utólag kiderül, hogy összességében a közönségnek volt igaza. Az is elképzelhető viszont, hogy az egyéni jelzéseket közvetlenül, késleltetés és tompítás nélkül továbbítja e korlátozott részvénytőzsdére. Ily módon sokkal hívebben szimulálja egy hagyományos tőkepiac működését.

A részvénytőzsde szimulálása egy „piaci szocialista" gazdaságban természetesen nemcsak potenciális előnyökkel jár e gazdaságok számára, de olyan hátrányokkal is, mint az instabilitás, a munkanélküliség, a bennfentesek tőzsdeüzelmei, a nemkívánatos jövedelem- és vagyoneloszlás kialakulása. Ha e betegségek felbukkannak, azok orvoslásáról gondoskodni kell. Az egyéni beruházási döntések és a reálfolyamatok elkülönítésének még a harmadik szakaszban is nyitva hagyott lehetősége mellett más rendszerspecifikus gyógymódok is léteznek. Ha például munkanélküliség keletkezik, a tőkejavak árazását és a licitálás szabályait úgy kell megváltoztatni, hogy a használaton kívüli termelőeszközöket a vállalat — ártól függetlenül — annak az igénylőnek köteles átadni, aki a legnagyobb mértékű foglalkoztatást vállalja, hacsak az eredeti tulajdonos nem vállalkozik maga is hasonló többletfoglalkoztatásra. A munkásönigazgatás szervei szerepet vállalhatnak a vállalati eszközök valóságos értékének a megállapításában és az eszközök átcsoportosításában. Az elosztásra gyakorolt nemkívánatos hatások kiküszöbölhetők megfelelő adózási megoldásokkal.

Ha az itt javasolt séma működésképtelen vagy alkalmatlan a feladat megoldására, akkor más sémák után kell nézni. Ha egyszer a hagyományos központi tervezést felváltja a kompetitív vállalkozás, szükség van ennek megfelelő új monetáris és pénzügyi intézményekre. Ha a reformerek nem akarják a kapitalizmust kapitalisták nélkül vagy kevesebb kapitalistával reprodukálni, elengedhetetlen, hogy a piaci szocializmus rendszersajátosságainak megfelelő pénzügyi innovációt eszeljenek ki és valósítsanak meg a gyakorlatban.

Hivatkozások

[1] *Arnold, A. Z.:* Banks, credit and money in Soviet Russia. New York, 1937.
[2] *Barone, E.:* „Il Ministro della Produzione nello stato collettivistico". Economisti, 1908.
[3] *Bársony Jenő:* „Tibor Liska's concept of socialist entrepreneurship". Acta Oeconomica, 1982. 3—4. sz.
[4] *Böhm-Bawerk, E.:* Positive Theorie des Kapitals. Innsbruck, 1909.
[5] *Berliner, J. S.:* The innovation decision in Soviet industry. MIT Press, Cambridge, 1976.
[6] *Brus, W.:* Ogolne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej. PWE, Warsaw, 1964.
[7] *Cable, J. R.:* „The bank-industry relationship in West Germany: performance and policy aspects". In: Schwalbach [46].
[8] *Cable, J. R.:* „Capital market information and industrial performance: the role of West German Banks". The Economic Journal, 1985. March, 118—132. l.
[9] *Carr, E. H.* and *Davies, R. W.:* Foundations of a planned economy, 1926. 29. Vol. 1. Macmillan, London, 1969.
[10] *Cox, J. C.* and *Rubinstein, M.:* Options markets. Prentice Hall, London, 1985.
[11] *Dickinson, H. D.:* „Price formation in a socialist community". The Economic Journal, 1933. June
[12] *Dimitrievic, D.* and *Macesich, G.:* Monetary finance in contemporary Yugoslavia. Praeger, New York, 1973.
[13] *Dimitrievic, D.* and *Macesich, G.:* Money and finance in Yugoslavia. Praeger, New York, 1983.
[14] *Eckstein, W.:* The role of the banks in corporate concentration in West Germany. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1986. pp. 465—482.
[15] *Eurobotn, E. G.:* „The socialist labor-managed firm and bank-financed investment: some theoretical issues". Journal of Comparative Economics, 1980. 2. sz. 184—191.
[16] *Garvey, G.:* Money, banking and credit in Eastern Europe. New York, Federal Reserve Bank of New York, 1966.
[17] *Gessler Kommission:* Bericht der Studienkommission — Grundsatzfragen der Kreditwirtschaft, Schriftenreihe des BMF No. 28. Fritz Knapp Verlag, Frankfurt, 1979.
[18] *Grossman, G.* (Ed.): Money and Plan. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968.
[19] *Heimann, E.:* Mehrwert und Gemeinwirtschaft (Surplus Value and the communal economy). H. R. Hengelmann, Berlin, 1922.
[20] *Heimann, E.:* „Planning and the market system". Social Research, 1934.
[21] *Hayek, F. A.* (Ed.): Collectivistic economic planning. London, 1935.
[22] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[23] *Kornai János:* „On Tibor Liska's concept of entrepreneurship". Acta Oeconomica, 1982. pp. 455—460.
[24] KPRdsRG (Party Government Commission for the questions of Economic Reform): Kierunki reformy gospodarczej — projekt. Nakladem Trybuny Ludu, Warsaw, 1981. július
[25] Joint Economic Committee, US Congress; China's economy looks towards the year 2000, Vol. 1.: The four modernisations. US Government Printing Office, Washington, 1986.
[26] *Landauer, C.:* Planwirtschaft und Verkehrswirtschaft. Duncker und Humblot, München und Leipzig, 1931.
[27] *Landauer, C.* (in collaboration with E. Kridl Valkenier and H. Stein Landauer): European Socialism: a history of ideas and movements from the industrial revolution to Hitler's seizure of power. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1959.
[28] *Lange, O.:* The economic theory of socialism. In: Lippincott [29].
[29] *Lippincott, B.* (Ed.): On the economic theory of socialism. University of Minnesota Press. Minneapolis, 1938.
[30] *Liska Tibor:* Kritika és koncepció. Tézisek a gazdasági mechanizmus reformjához. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
[31] *Liska Tibor:* „Un mercato piu' sviluppato di quello capitalistico". In: Morley-Fletcher [34] pp. 85—100.
[32] *Liska Tibor:* „Molto piu' di un accordo" (a rejoinder to Kornai J.). In: Morley-Fletcher [34] pp. 140—147.
[33] *Lutter, M.:* „Bankenvertreter im Aufsichtsrat". Zeitschrift für Handelsrecht, 1981. pp. 224—251.
[34] *Morley-Fletcher, E.* (Ed.): Cooperare e competere (Cooperation and competition). Feltrinelli, Milano, 1986.
[35] *Macrae, N.:* „Into entrepreneurial socialism". The Economist, 19 March, 1983. pp. 23—31.
[36] *Marris, R. L.:* The economic theory of managerial capitalism. Macmillan, London, 1964.

[37] *Naughton, B.:* „Finance and planning reforms in industry". in [25] pp. 604—629.
[38] NBH: The new banking system in Hungary — 1987. Budapest, 1986.
[39] *Neurath, O.:* Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft. München, 1919.
[40] *Nolan, P.* and *Paine, S.* (Eds.): Rethinking socialist economics. Polity Press, London, 1986.
[41] *Nove, A.:* The economics of feasible socialism. Allen and Unwin, London, 1983.
[42] *Nuti, D. M.:* „Hidden and repressed inflation in Soviet-type economies: definitions, measurements and stabilisation". Contributions to Political Economy, Vol. 5. 1986, pp. 37—82.
[43] *Pareto, V.:* Les systemes socialistes, 2 Vols. Giard and Briere, Paris, 1902—1903.
[44] *Pejovich, S.:* „The labor-managed firm and bank credit". In J. Thornton [50].
[45] *Petrakov, N.:* „Soviet pricing and fiscal-credit system". mimeo., TsEMI, Moscow, 1987.
[46] *Schwalbach, J.* (Ed.): Industry Structure and performance, Edition Sigma, Berlin, 1985.
[47] *Sensenbrenner, J. S.:* „The evolving enterprise". The China Business Review, 1987. n. 2., March-April, pp. 35—38.
[48] *Stiglitz, J. E.:* „Credit markets and the control of capital". Journal of Money, Credit and Banking, 1987. n. 2. May, pp. 133—152.
[49] *Taylor, F. M.:* „The guidance of production in a socialist state". Reprinted in: Lippincott [29].
[50] *Thornton, J.:* The economic analysis of the Soviet-type system. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
[51] *Uvalic, M.:* Shareholding (akcionarstvo) in Yugoslav theory and practice. Seminar paper. EUI, Florence, 1987.
[52] *Vittas, D.:* Banks' relations with industry. CLBC Research Group, London, 1983.
[53] *Werner, W.:* „Aufsichtsratstatigkeit von Bankenvertretern". Zeitschrift für Handelsrecht 1981. pp. 252—270.

Válogatás a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál 1988 folyamán megjelenő szakkönyvek köréből

Liska Tibor: Ökonosztát	kb. 100 Ft
Peter Dobias: Gazdaságpolitika	kb. 104 Ft
Paul A. Samuelson—William D. Nordhaus: Közgazdaságtan III.	kb. 250 Ft
Berend T. Iván: A magyar gazdasági reform útja magyar nyelven	kb. 76 Ft
angol nyelven	kb. 218 Ft
Erőforrás-tartalékok a vállalati gazdálkodásban (szerkesztette: *Chikán Attila*)	kb. 79 Ft
Köbli József—Mohácsi Kálmán—Nikodemus Antal—Pálfi József—Soós Károly Attila: Monopólium, hiány, elosztás — Vállalati viselkedésminták a termékforgalmazásban (Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)	62 Ft
Madarász Aladár—Kovács János Mátyás: Terv és piac között? A reformközgazdaságtan felé (Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)	kb. 48 Ft

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (426—435. l.)

BURGERNÉ GIMES ANNA

Eszmefuttatások a magyar mezőgazdaságról

Nagyüzem? Kisüzem?

A magyar mezőgazdaságban 1962-ben befejeződött a nagyüzemek szervezése. Ettől kezdve a mezőgazdasági terület 98 százalékát szövetkezetek és állami gazdaságok művelték. A szövetkezeti terület akkor 9—10 százalékát kitevő háztáji gazdaságokat a korabeli gazdaságpolitika átmeneti formának tekintette, amely ideigóráig hasznos és szükséges lehet, de a szocializmus teljes győzelmével minden bizonnyal megszűnik és átadja helyét a társadalmi tulajdonnak. A hetvenes években heves viták folytak arról, hogy tartósan fennmaradhatnak-e a háztáji gazdaságok. E vitákban az igenlők álláspontja győzött, és ez meghatározta a további politikát. A nyolcvanas években sem abban az irányban halad a fejlődés, amelyet kezdetben a szocialista mezőgazdaság jövőjének tekintettek. Nem a nagyüzemi gazdálkodás térhódítása figyelhető meg a csekélyke kisüzemi rovására, hanem a kisüzemi gazdálkodás erősödik, és a nagyüzem—kisüzem sajátos együttélése alakul ki.

A mezőgazdasági termelés társadalmi szektorok szerinti szakosodása

A magyar mezőgazdaságban a legutóbbi években figyelemreméltó szakosodás ment végbe. Az állami gazdasági és termelőszövetkezeti nagyüzemek szántóföldi termelésre, ezen belül is elsősorban gabonafélék és takarmány termelésére, néhány rét- és legelőterületet igénylő állatfaj (szarvasmarha, juh) tartására, továbbá szolgáltató és ipari tevékenységre szakosodtak. A kisgazdaságok pedig elsősorban kertészeti termékekkel foglalkoznak, és jobbára abrakigényes állatokat tartanak. A mezőgazdaság összes területének több mint a fele szántó, s a szántóterület több mint 90 százalékát művelik az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek közös gazdaságai. Az összes mezőgazdasági területnek mindössze 2,8 százalékát foglalják el a gyümölcsösök és szőlők, s ennek jelentős részét — a gyümölcsösök több mint negyedét, a szőlőterület több mint felét — kistermelők művelik.

A mezőgazdasági bruttó termelés 34—35 százalékát, ezen belül a növénytermelés 26—28 százalékát, az állattenyésztés 40—45 százalékát kistermelők adják. A kertészeti termékeknek mintegy kétharmadát ők termelik, az országban forgalmazott zöldségnek és gyümölcsnek több mint a felét ők értékesítik. Ugyanakkor a búzának csupán másfél százalékát, a kukoricának pedig tizedrészét állítják elő. A sertésállománynak csaknem kétharmadát, a szarvasmarha-állománynak azonban alig egyötödét tartják a kistermelők.

Burgerné dr. Gimes Anna a közgazdaságtudomány doktora, egyetemi tanár, az Országos Vezetőképző Központ főosztályvezetője.

Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek nettó árbevételének mintegy fele ipari és szolgáltató tevékenységekből származik.

Hogyan alakult ki ez a szakosodás?

A szocialista mezőgazdaság nálunk és a többi kelet-európai szocialista országban is (kivéve Jugoszláviát és Lengyelországot) a szovjet nagyüzemi mezőgazdasági modell alapján jött létre. A nagy földterületű (később még összevonásokkal is tovább nagyobbodó) gazdaságok kialakításának szükségességét gazdasági szemszögből az „economies of scale"-lel, azaz a nagy méretek gazdaságosságával támasztotta alá a gazdasági irányítás. Az iparban a nagy sorozatok, a mezőgazdaságban a nagy területek gazdaságosak – így szólt az érvelés. Eszerint a gazdaságosság mind az iparban, mind a mezőgazdaságban nagy üzemméreteket kíván. Politikai, társadalmi szemszögből a termelőeszközök magántulajdonának társadalmi tulajdonnal való felváltása indokolta ezt az átalakítást. Végül a nagyüzemek szervezése mellett szólt a központi adminisztrációnak az az igénye is, hogy a vállalatokat közvetlenül és minél kevesebb nehézséggel irányíthassa. Erre sokkal inkább képes lehetett, ha kevés nagy szervezettel állt szemben, mint ha sok kisebbel. Jórészt ezzel függött össze a már meglévő termelőszövetkezetek és állami gazdaságok összevonása is 4—10 000 hektáros egységekbe.

A magyar szövetkezetek szervezése két szakaszban zajlott le. Az első szakasz az ötvenes évek elejére tehető, s viszonylag kevés sikerrel járt. Ennek egyik oka az volt, hogy kevés tőke és olyan termelőeszköz állt rendelkezésre, amely a nagy méretek kihasználását lehetővé tette volna. A másik ok abban rejlett, hogy az erőszakos módszerekkel történő kollektivizálás a parasztság erőteljes ellenállásába ütközött.

A második szakaszban, a hatvanas évek elején a politikai módszerek kifinomultabbakká váltak és több tőkét is sikerült biztosítani az átszervezéshez. A magyar gazdaság ekkor jutott a fellendülés szakaszába, amely a hetvenes évek elejéig, közepéig a mezőgazdaság gyorsabb ütemű korszerűsödését is megalapozta.

A kollektivizálással a mezőgazdasági földterület 98 százaléka az állami gazdaságok és szövetkezetek tulajdonába, illetőleg használatába került. A gyors átalakulás nem járt nagyobb megrázkódtatással, legalábbis a termelés területén nem.* A mezőgazdasági termelés — elsősorban a gabonaféléké — a hatvanas évek közepétől gyorsan növekedett. Ezt részben a mezőgazdaságnak juttatott jelentős tőkemennyiség, részben a mezőgazdaság központi irányításának rugalmassága magyarázza. Ez a rugalmasság abban nyilvánult meg, hogy a sztálini időkben kialakult szovjet szövetkezeti modellnek csak a kereteit, formáját ültették át a hazai környezetbe, és kevéssé vették át a tartalmi vonásait.

Így például nem írtak elő egységes, valamennyi szövetkezetre érvényes alapszabályt. Ez nemcsak az irányítási, szervezeti, munkaszervezési, normázási, bérezési, ösztönzési formáknak az adottságokhoz igazodó sokrétű kialakítását tette lehetővé, hanem az egyéni gazdálkodás bizonyos fajta továbbélését is. A szovjet mintától eltérően a volt egyéni gazdaságok a kollektivizáláskor megtarthatták a háztájiban állataikat és a háztáji állatállományt később sem limitálták. Ez lényeges tényezője volt annak, hogy a mezőgazdasági termelésben nem következett be törés.** A háztáji gazdaságok kialakításának deklarált célja is az volt, hogy az akkor még szűkös élelmiszerhelyzet javításán, a termelők saját szükségleteinek kielégí-

* Más volt a helyzet egyéb területeken, így elsősorban emberi vonatkozásban. A sorsok alakulására gyakorolt hatás nem szorítkozott csupán lélektani tényezőkre, a szövetkezetesítésnek ugyanis komoly népmozgalmi és egyéb tovagyűrűző következményei is voltak. Ekkor indult meg a falvakból a tömeges elvándorlás, ekkor duzzadt fel Budapest és más nagyobb városok lakossága, s ezzel szükségessé vált a munkaerőt gyorsan felszívó extenzív iparfejlesztés, valamint a városok infrastruktúrájának máig is elégtelen fejlesztése stb.

** A mezőgazdaság fejlődésének e szakaszáról lásd [6].

tésén túlmenően megkönnyítsék az átmenetet az egyéniből a közös gazdálkodásba. Szerepük azonban túlnőtt a deklarált célon, amint azt a jelenlegi termelési és értékesítési súlyuk is igazolja.

A zökkenőmentes átmenet és a későbbi fejlődés további jelentős tényezője volt, hogy a szövetkezeteket a hatvanas évek végétől elvileg az állami tulajdonnal azonos tulajdonformaként kezelték. Ezt az elbírálást Erdei Ferenc vezetésével vívta ki még a hatvanas években a mezőgazdasági elméleti és gyakorlati szakemberek egy csoportja. Ennek nemcsak elméleti, hanem komoly gyakorlati jelentősége is volt, mivel a csoporttulajdont nem tekintették az állami tulajdonnál alacsonyabb rendű tulajdonformának, s így általában nem is bántak rosszabbul vele (eltekintve a termelőszövetkezeteknek az állami gazdaságokénál szűkösebb tőkeellátásától, amit azonban nagyrészt a termelőszövetkezeteknek az állami gazdaságokénál jóval nagyobb száma és későbbi indulása is magyarázhatott). A termelőszövetkezetek helyzete tehát ennek köszönhetően megszilárdult. Az irányító szervek nem úgy kezelték őket, mint ideiglenes szervezeteket, amelyeket nem is érdemes túlságosan megerősíteni, mivel megizmosodásuk akadályozhatja gyors átalakításukat „össznépi" tulajdonná.

Nem kerülték el azonban a magyar szövetkezetek — és az állami gazdaságok sem — az összevonással kapcsolatos átszervezéseket. A termelőszövetkezetek száma az egyesítések miatt a hatvanas évek elejétől 1985-ig 4500-ról 1270-re, az állami gazdaságoké 330-ról 128-ra csökkent. Ma az állami gazdaságok átlagterülete 7600, a termelőszövetkezeteké 4200 hektár.

A szektorok szerinti szakosodáshoz vezető okok

Hogyan érvényesült az „economies of scale", a nagy méretek gazdaságossága? A hatvanas években és a hetvenes évek elején teljeskörűen gépesítették a gabonatermelést, majd az ipari növények többségének és a takarmányféléknek a művelését. A hetvenes évek közepére, végére lényegében az egész szántóföldi növénytermelés – a szántóföldi zöldségtermelés kivételével — teljesen gépesítetté vált. Ma a gazdaságok többségében mindössze 20—30 fős növénytermelő brigádok látják el a többezer hektáron folyó növénytermelés munkáit. A gépesítéssel egyidejűleg a biológiai fejlődés is nagyarányú volt — elsősorban a gabonatermelésben. A hozamok gyorsan növekedtek és hamarosan megközelítették a nyugat-európai színvonalat. Ezzel a költségek is kedvezően alakultak. Itt tehát a nagy méretek feltétlen gazdasági előnyökkel jártak.

Nem volt ilyen egyértelmű a műszaki és a biológiai fejlődés az állattenyésztésben, továbbá a zöldség-, a gyümölcs- és a szőlőtermelésben. Ezek az ágazatok továbbra is munkaigényesek maradtak. A fellendülés idején megindult beruházások (az állattenyésztésben főként néhány látványos, nagyon drága állattenyésztő telep létesítése, a zöldség- és gyümölcstermesztésben pedig néhány gazdaság gépvásárlásának, növényház-építésének támogatása) a hetvenes évek közepén megakadtak, illetve lelassultak.

Az állattenyésztés, valamint a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztés gépesítése általában jóval drágább, mint a gabonatermelésé, és számos esetben technikailag sincs jól megoldva (például a friss fogyasztásra alkalmas zöldség- és gyümölcsfélék többsége a technika jelenlegi színvonalán géppel nem szedhető, mert a gépek megsértik a terméket). Míg a szántóföldi növények többsége hetekig-hónapokig nem, vagy alig igényel emberi munkát, addig az állatok, vagy egyes zöldségfélék (különösen a fóliások és üvegháziak) folytonos gondozást, törődést követelnek. Itt tehát a gépek inkább megkönnyítik a munkát, de kevésbé helyettesítik azt.

A nagyobb méretekkel többnyire nem jár együtt sem a munka-, sem a költségmegtakarítás előnye.

A mezőgazdasági munkaerő nagyarányú csökkenésével lanyhulni kezdett a nagyüzemek kedve is e munkaigényes növények termesztésére. A zöldség vetésterülete a hetvenes évek elejétől visszaesett; az 1976 és 1980 közötti évek 126 ezer hektáros átlagáról az 1981 és 1985 közötti időszakra 96 ezer hektárra, vagyis 24 százalékkal csökkent. Ezen belül például a zöldpaprika vetésterülete 9-ről 6, a pirospaprikáé pedig 12-ről 8 ezer hektárra esett vissza. Összes hozamuk 87 ezer tonnáról 75, illetve 90-ről 68 ezer tonnára csökkent. Magyarország őrölt pirospaprikából a világ egyik legnagyobb szállítója, a termelés csökkenése és a feldolgozás minőségi hibái azonban a külföldi piacok — köztük az észak-amerikaiak — elvesztésével fenyegetnek.

Az állami gazdaságok a hetvenes években úgyszólván teljesen felhagytak a zöldségtermeléssel, a termelőszövetkezetek közös gazdaságai pedig szintén jelentősen csökkentették zöldségterületüket. A zöldségtermelés nagy részét ezért a háztáji és kisgazdaságok adják. Értékben számítva ma ezek termelik meg a zöldség mintegy 65 százalékát. Az utóbbi években gyorsan fejlődő idényen kívüli zöldségfélék döntő többségét szintén a kistermelők termelik.

Valamivel nagyobb a súlya a kollektív gazdaságoknak a gyümölcsösöket és a szőlőt illetően. Az árugyümölcsösök területének az 1976 és 1980 közötti évi átlaga az 1981 és 1985 közötti időszakra az állami gazdaságokban 16 százalékkal, a termelőszövetkezetekben 24 százalékkal, a szőlőterület pedig 9, illetve 6 százalékkal csökkent. A területcsökkenést a gyümölcsösök esetében kompenzálta a hozamnövekedés: az összes termelés mennyiségének évi átlaga 14 százalékkal nőtt a két időszak között. A szőlőtermelés azonban csökkent.

A nagyüzemek a gyümölcsfajok közül a legkevésbé munkaigényes almát termelik a legnagyobb arányban. A legtöbb kézi munkát igénylő fajok jó részét viszont a kisüzemek adják. A gyümölcs és szőlő több mint felét (55 százalékát) termelik a háztáji és kisgazdaságok.

Az állatállomány, illetve az állati termékek termelése összességében nem csökken, mivel nagy részét — a sertésnek és a baromfiféléknek több mint a felét — a kisüzemekben tartják. A szarvasmarha- és a juhállomány — amelynek csak kis része található a kisgazdaságokban — az összesen belül azonban csökken.

A szektorok eltérő súlya a munkaigényes termékek termelésében, illetve az e vonatkozásban tapasztalható eltérő fejlődési tendenciák fő oka a földigényesség különbözősége. A zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermelés egy-egy gazdaságon belül jóval földigényesebb — kivéve az üvegházi és fóliás zöldségtermelést —, mint általában az állattenyésztés. A takarmányt — főként az abraktakarmányokat — ugyanis megtermelhetik más gazdaságok is. Nálunk a közös gazdaságok termelik a takarmány jelentős részét, és a kisgazdaságok tőlük vásárolják meg. Legnagyobb a tömeges takarmányokat fogyasztó és legelő állatok (például a szarvasmarha és a juh) földigénye. A kizárólag legeltetéssel tartott, tehát nagy földterületet igénylő juhállománynak ezért alig egyötöde van a kisgazdaságokban, a részben legelő (a specializálódott húsmarhaállomány kialakításával az utóbbi években növekedett a legeltetéses tartás aránya), de tömeges takarmányaihoz mindenképpen nagy területet igénylő szarvasmarhának szintén körülbelül ötödrészét tartják a kisgazdaságok. A húsmarha tartása annak legelőigénye miatt úgyszólván teljesen hiányzik a kisgazdaságokból, a tehéntartást pedig alacsony jövedelmezősége, sőt veszteségessége miatt nem vállalják szívesen. A földigényes szántóföldi zöldség- és gyümölcstermelést sem folytathatják olyan mértékben a kisgazdaságok, mint például a földet alig igénylő fóliás termelést.

A munkaigényes termékek nagyüzemi termelésének háttérbe szorulását általá-

ban a gyenge jövedelmezőséggel, a munkaerőhiánnyal, továbbá a szabályozók és előírások hatásával magyarázzák. Ez többnyire igaz, de nem elegendő magyarázat. A legtöbb mezőgazdasági termék — közülük is főként a zöldség-, gyümölcsfélék és állati termékek — jövedelmezősége valóban alacsony. Az is tény, hogy 1960 óta a mezőgazdasági munkaerő csaknem a felére csökkent. Az sem vitatható, hogy például a bérnövekedést progresszíven terhelő adó gátolja a munkaráfordítás növelését. Bizonyos jelek azonban arra utalnak, hogy az érdektelenség okai mélyebben gyökereznek.

A jövedelmezőség vonatkozásában figyelemre méltó, hogy a búzát — amely bár jövedelmező, de ára a nyugat-európai árak felét sem éri el — egyre nagyobb területen, a szántóföld közel egyharmadán termelik a nagyüzemek. A kukoricát, amelynek jövedelmezősége erősen csökken, sőt egyes években számos gazdaságban veszteséges, csökkenő területen ugyan, de még mindig a szántóföld több mint egyötödén termelik. Hasonló a helyzet a zöldségnövények közül a teljesen gépesített zöldborsóval. Ez szintén rendkívül alacsony jövedelmezőségű, illetve helyenként és időszakonként veszteséges. Ennek ellenére nemcsak régi, hagyományos termőterületein, hanem az egész országban szívesen foglalkoznak vele. Vetésterülete — az évenkénti ingadozásoktól eltekintve — nem csökken. Nem véletlen, hogy az élelmiszerüzletekben alig találkozunk más mélyhűtött és konzervzöldséggel, mint a teljesen gépesítve termeszthető zöldborsóval és zöldbabbal.

A munkaerőhiányt illetően megjegyzendő, hogy nagy mezőgazdasági és zöldségtermelő országokban, amelyekben a mezőgazdasági területre jutó munkaerőlétszám jóval kisebb, mint nálunk, a munkaigényes termékek termelésében sincs munkaerőhiány. Például az igen munkaigényes üvegházi zöldségtermelést folytató és e termékekkel egész Nyugat-Európát ellátó Hollandiában 8,08 hektár jut egy munkaerőre (1982-es adat), míg Magyarországon 1985-ben 6,67 hektár. Az is elgondolkodtató, hogy miközben a hazai nagyüzemek — úgymond — munkaerőhiány miatt mondanak le a munkaigényes termelési ágazatokról, dolgozóik háztáji gazdaságaiban elegendő a munkaerő a munkaigényes növények termesztésére, illetve állatok tartására.

Magasabb árak és a teljesítményektől függően nagyobb béremelési lehetőség valószínűleg növelné a munkaigényes termékek nagyüzemi termelését, nem változtatna azonban azon, hogy a nagyüzem elsősorban a teljesen gépesített, a nagy üzemméreteket kihasználni képes termelésben érdekelt. Ezt az elmúlt évek tapasztalata is alátámasztja. A hetvenes években jelentős beruházási és ártámogatásokkal, adókedvezményekkel (sőt vetésterületi elvárásokkal) igyekeztek előmozdítani a zöldség- és gyümölcsfélék, valamint egyes állatfajok nagyüzemi termelését, de nem sok eredménnyel. (Lásd [3].)

A nagyüzemek kevéssé munkaigényes termelésre és a kistermelők munkaigényes termékek előállítására történő szakosodásának folyamata — úgy tűnik — megállíthatatlan.

A nagy méretek gazdaságosságáról

Az „economies of scale" mind a polgári, mind a szocialista gazdaságtannak egyik fontos princípiuma. Ipari és mezőgazdasági koncentrációnkat is a nagyobb méretek nagyobb gazdaságosságával indokolta gazdaságpolitikánk. Az *ipari centralizáció* következményeivel, a kis- és középüzemek hiányának káros hatásaival már sokat foglalkozott a magyar közgazdaságtudomány. Cikkemben a *mezőgazdaság* hasonló problémáiról esik szó. Hol van jelentőségük a nagy méreteknek?

A mezőgazdaságban a termelés méretének mutatói közül a földterület nagysága a meghatározó. Nagy földterületeken gazdaságosabb gépekkel szántani, kul-

tivátorozni, növényvédelmet végezni, aratni stb., mint kis parcellákon. A gazdaságosság alapvető feltétele azonban az, hogy elegendő számban álljanak rendelkezésre olyan gépek, amelyekkel e méreteket ki lehet használni. Ha ilyen gépek nincsenek, vagy csak a munkafolyamatok egy részét szolgálják, akkor a nagy területek nem mozdítják elő a gazdaságosság érvényesülését, sőt akadályozzák azt.

A munkaigényes, géppel nem helyettesített munkafolyamatoknak sokkal inkább megfelelnek a kis méretek, mint a nagyok. A nagyüzemekben hiányzik a nehéz fizikai munkában való egyéni érdekeltség, a munkaigényes termékek termelése viszont nem vagy nem kellően gépesíthető, mivel a gép nem, vagy csak részben helyettesíti az emberi munkát. Ezt látták be Kínában — ahol a mezőgazdasági termelés nincs vagy alig van gépesítve —, amikor a nyolcvanas évek elején felosztották a kommunákat és a földet a tag-háztartások használatába adták. Az intézkedés eredményeképpen 1980 és 1985 között évi 7 százalékkal nőtt a mezőgazdasági termelés az előző húsz év 2,5 százalékos átlagához képest, és az országban lényegében megszűnt az élelmiszerhiány.

Nálunk az 1960-as években szerencsésen találkozott a szövetkezetesítés és az azt követő nagyarányú gépesítés. Mint említettem, ennek és a biológiai fejlesztést, fajtaváltásokat is előmozdító tőkejuttatásnak nagy szerepe volt abban, hogy a szövetkezetek szervezése nyomán növekedett a termelés, és gyors fejlődés indult meg. Ez a siker azonban jórészt a szántóföldi növénytermelésre korlátozódott. Itt valóban érvényesült a nagy méretekkel járó gazdasági előny. De itt is vitatható, hogy szükség volt-e akkora méretekre, amekkorákat a gazdaságok összevonásával létrehoztak. (Több vizsgálat szerint az 1000—2000 hektárosnál nem nagyobb üzemek gazdaságosabban, nagyobb hatékonysággal termelnek, mint a többezer hektárosak. (Lásd [1], [8], [9].)

Az állattenyésztés egyes területein (például a pecsenyecsirke- és tojástermelésben) szintén vannak bizonyos előnyei a nagy méreteknek, ha az üzemek kellő felszereléssel rendelkeznek, de a felszerelés sem küszöböli ki a termelés munkaigényét, legfeljebb csökkenti azt. Hasonló a helyzet a kertészetben is. A munkaigényes termékek termelésében a nagyüzemekben — úgy látszik — a bérek és bérjellegű juttatások növelése sem teremt kellő érdekeltséget, különösen, ha a szabályozórendszer is ez ellen hat. A termelés egészében és annak végső eredményében érdekelt kisgazdaságok számára viszont a munkaigényes termelés is kedvező.

A mezőgazdasági termelési struktúra torzulásai

A háztáji és kisgazdaságok érdekeltségük ellenére sem képesek elegendő mennyiséget termelni a munkaigényes termékekből. A szántóföldi zöldségfélék és a munkaigényes gyümölcsfajok termelése csökken, fogyasztói áraik pedig más élelmiszerekénél nagyobb mértékben emelkednek. Gabonából viszont, amelyből a hazai piac telített, a világpiaci ár pedig évek óta csökken, az exportlehetőségek egyre rosszabbak, növekszik a termelésünk.*

* Igaz, hogy a szükségletet meghaladó gabonatermelést a még mindig gyakori központi előírások is erőltetik: nem utolsósorban például a művelési kötelezettség előírása, amely szerint minden talpalatnyi földet meg kell művelni. Ezt a szabályt az élelmiszerhiány idején hozták, és azóta sem érvénytelenítették. Ma, amikor a szántóföldi növényekből inkább túltermeléssel, mint hiánnyal küzdünk, kötelező a silány, rosszul termő földet is — olykor veszteségesen — megművelni. Sőt az állam a szűkös forrásokból még ma is jelentős támogatást nyújt e silány földek javítására, öntözésére, holott igazán jó föld sose válik belőlük, és a támogatás másutt sokkal jobban hasznosulna. Mit vetnek ezekbe a földekbe a gazdaságok, ha már vetniük kell valamit? Többnyire búzát, amelynek költsége viszonylag csekély és amellyel kevés gondjuk van.

Az állati termékek termelésében nem annyira a mennyiségi, mint inkább az értékarányok torzulnak. A nagyüzemi állattenyésztés — főként a drágább beruházások és a jelentős általános költségek miatt — költségesebb, kevésbé gazdaságos, mint a kisüzemi. Emiatt nő a támogatás iránti igény. Az állati termékek termelői árai, illetve költségei elszakadnak a fogyasztói áraktól, és ezeket a különbségeket állami ártámogatások hidalják át. A támogatások csökkentése végett viszont időről időre meg kell emelni a fogyasztói árakat.

A mezőgazdaság termelési szerkezetét nemcsak a hazai kereslet kielégítése végett, hanem az export hatékonyságának javítása céljából is meg kellene változtatni. Konvertibilis devizáért elsősorban a feldolgozott termékeket lehetne gazdaságosan exportálni. Azokból is a jó minőségűeket, a különlegességeket, az importáló országban is ritka árukat, a választékbővítőket. Ez semmiképpen sem a gabona, hanem a jó minőségű, különleges ízesítésű húsáruk, egyes mélyhűtött zöldségek és gyümölcsök, az őrölt paprika, egyéb fűszerek, a minőségi borok stb. Az export gazdaságosabbá tételéhez azonban nemcsak a mezőgazdasági termelés szerkezetén kellene változtatni, hanem a hosszú évek óta elhanyagolt mezőgazdasági feldolgozó ipart is fejleszteni kellene.

A mezőgazdasági struktúra akkor felelhetne meg jobban az igényeknek, ha a munkaigényes termékek részaránya nőne a tőkeigényesek (a teljesen gépesítettek) rovására. A meglévő kisüzemektől azonban lényeges termelésbővítés aligha várható. Egyrészt, mert a mezőgazdasággal foglalkozó népesség csökkenése és a gazdálkodók elöregedése miatt a háztáji gazdaságok és a mezőgazdasági árutermelést folytató egyéb kisüzemek száma csökken. Másrészt, mert csekély földterületük nem tesz lehetővé jelentősebb termelésbővítést. Az elmúlt években földbérlettel, tartós használatba adással, kis parcellák vásárlásával 17 százalékra nőtt ugyan az egyéni használatban lévő mezőgazdasági földterület, de e csekély növekedés alig járul hozzá a termelés növeléséhez. Lényeges termelésbővítés csak akkor lenne lehetséges, ha a nagyüzemek földterületének — és vele együtt felszerelésének — egy része átkerülne egyéni vagy olyan csoportos használatba, ahol tulajdonosi jellegű érdekeltség jelentkezik.

Új utak, érdekeltségi kísérletek a nagyüzemekben

Ilyen érdekeltségi formákat a hetvenes évek vége óta szép számmal hoztak létre a termelőszövetkezetek és állami vállalatok. A munkaigényes termékek termőterületének egyéni használatba adása, a részes művelés vagy a termelés jövedelméből való részesedés közvetlenül a szövetkezetesítés után is kiterjedt érdekeltségi forma volt a termelőszövetkezetekben. Ezeket azonban ideiglenes formáknak tekintették és részarányukat igyekeztek csökkenteni. A hetvenes évek közepén már alig-alig találkozhattunk velük. Újabb virágzásuk a hetvenes évek végén kezdődött. Ez időtől mind nagyobb számban találkozhattunk újabb, a dolgozókat a teljes termelésben és annak eredményében érdekeltté tevő szervezeti formákkal is [5].

1981-ben megteremtették, illetve bővítették ezek jogi kereteit, és — ami nem utolsó szempont — mentesítették őket a nagyüzemi adózási kötelezettség alól. Azóta sorra alakulnak a nagyüzemeken belül a szakcsoportok, szakszövetkezetek és egyéb olyan kis szervezetek, amelyeknek éppen legkedvezőbb az adóztatása. Míg az alakuló szervezetek elnevezését főként ez utóbbi szempont határozza meg, lényegük közös: néhány háztartás vagy néhány egyén (termelőszövetkezeti tag vagy állami gazdasági dolgozó) szerződik bizonyos termékek termelésére. Ehhez a nagyüzem rendelkezésére bocsátja a földet, a vetőmagot, a szaporító anyagokat és egyéb szükséges anyagokat, részletfizetésre eladja vagy bérbe adja a szükséges eszközöket, felszerelést, előírja a termelési feladatokat, rendszerint elvégzi a lehetséges gépi

munkát, esetenként irányítja a termelés folyamatát is. A termelési ciklus végén pedig piaci áron, saját ráfordításainak és bizonyos őt illető árrésnek a levonásával átveszi a terméket. A termelés kockázata, de eredménye is a vállalkozó egyéneké, illetve csoportoké.

Ilyen szervezeti formák működnek például a baromfi- és sertéstermelésben, ahol sokszor az ólakat és a berendezéseket is átadják a magán- vagy csoportos vállalkozóknak. Az üvegházi fóliás termelésben egy vagy néhány üvegházat, fóliát vesz át a termelőszövetkezeti tag vagy család, hogy abban a megállapodás szerinti termékeket termelje az előírt ütemezésben. A gyümölcs- és szőlőtermelésben a szőlőket, gyümölcsösöket osztják fel a vállalkozók között, sőt újakat is telepítenek számukra részletfizetés ellenében (például Tokajhegyalján). A nagy területű, egy tömbben telepített ültetvények lehetővé teszik a nagy méretek gazdasági előnyeinek kihasználását, megkönnyítik a gépi munkát (a talajművelést, a gépi vagy helikopteres permetezést), amelyet a nagyüzemek szolgáltatásként nyújtanak. A kézi munka pedig — ahol a nagy méret nem jelent előnyt — a vállalkozók feladata.

Ezek az érdekeltségi formák a nagyüzemek decentralizálásának folyamatában is jelentősek. A hetvenes évek végén a Liska Tibor és munkatársai által inspirált „Szentesi modell" [10], azaz a nagyüzem egyes részlegeinek vállalkozó csoportokká szervezése még igen sok vitát, ellenérzést váltott ki, sőt megvalósítása számos akadályba ütközött a központi adminisztráció részéről. Azóta azonban az ehhez hasonló formák [7] elfogadottakká váltak és gyorsan terjednek, habár bizonyos szabályozók és előírások még mindig ellenük hatnak.

Mind több mezőgazdasági nagyüzem vezetősége ébred rá, hogy többezer hektáros üzemek hatékony operatív irányítását nem lehet egy központból megvalósítani. Ezért önelszámoló egységeket, csoportokat hoznak létre önálló feladatkörökkel, „testre szabott" eredményérdekeltséggel. Sok esetben ezek az egységek, illetve csoportok egyben önálló vállalkozók is, s belátásuk szerint kezelik a rájuk bízott (esetleg nekik eladott, vagy általuk bérelt) termelőeszközöket, kialakítják saját ösztönzési rendszerüket, sokszor külső munkákat is vállalnak, és esetenként önállóan kereskednek. Ezek a csoportok vagy egységek részben azonosak lehetnek az említett munkaigényes termékek termelésére szerződött vállalkozó csoportokkal. Van olyan öt-hatezer hektáros gazdaság, amelyben 60—80 önálló egység, csoport is működik. Érdekes azonban, hogy a szántóföldi növénytermelésben — a teljes gépesítéssel összefüggően — általában csak egy önálló egység vagy csoport működik, mivel az ezzel kapcsolatos feladatokat két-háromezer hektáron is el tudja látni 20—25 ember. A decentralizált gazdaságokban a központi üzemi vezetés elsősorban stratégiai irányítással foglalkozik, és nem vagy alig hárulnak rá napi, operatív feladatok. (Lásd [4].)

Figyelemre méltó, hogy míg a stratégiai vezetésről, a decentralizálásról, az autonóm munkacsoportok alakításáról főként az ipar vonatkozásában írnak, addig a gyakorlati kezdeményezések ott többnyire gyerekcipőben járnak, a mezőgazdaságban viszont jóval kevesebb hírverés mellett gyorsan terjednek.

A szervezetről szólva nem mehetünk el szó nélkül a mezőgazdasági vállalatok ún. alaptevékenységen kívüli ipari, kereskedelmi és szolgáltató tevékenysége mellett sem. Ezek ma már mind a termelőszövetkezetek, mind az állami gazdaságok bruttó termelési értékének átlagosan egyharmadát, és az árbevétel felét adják. Vannak olyan gazdaságok is, amelyekben a termelési érték 70—80 százaléka származik „melléktevékenységből". E tevékenységek némelyike szorosan kapcsolódik a mezőgazdasági, illetve faipari termeléshez (konzervgyártás, fagyasztás, tésztagyártás, borfeldolgozás, fafeldolgozás, mezőgazdasági gép- és alkatrészgyártás, friss és feldolgozott mezőgazdasági termékek értékesítése stb.). Vannak azonban a mezőgazdasághoz nem kapcsolódó (vas-, fém-, vegyi-, textil-, elektromos-, műszeripari,

szolgáltató stb.) tevékenységet végző mezőgazdasági nagyüzemek is. A környékbeli falvak és városok lakosságának ellátásában, illetve mint ipari bedolgozók, alkatrész- és részegység-beszállítók az ipari tevékenységben is fontos szerepet játszanak. Mindkét tevékenységtípus hozzájárul a vidéki lakosság foglalkoztatásához is.

Lehetne vitatkozni azon, hogy mennyire tartoznak e tevékenységek a mezőgazdasági vállalatok feladatkörébe. A hetvenes években nemcsak vitatták létjogosultságukat, de különböző tiltó és korlátozó rendszabályokat is hoztak ellenük. A mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari és szolgáltató tevékenységek szükségessége nyilvánvaló. A termelés vertikális láncának kiépítése nem csupán az üzemek jövedelmét növeli, hanem a nyerstermékek helyi feldolgozásával csökkenti a romlás arányát és a szállítási költségeket, bővíti a választékot, pótolja az állami feldolgozó ipar és mezőgazdasági gépgyártás hiányait.

Az egyéb, a mezőgazdasághoz nem kapcsolódó tevékenységeknek az agrárszférában való elterjedését pedig a mezőgazdasági vállalatok (és irányítószerveik) rugalmassága magyarázza. Az élelmiszer-termelés alacsony jövedelmezőségének kompenzálása céljából hoztak létre más, jövedelmezőbb vállalkozásokat. Ezek többségükben olyan kis- és középüzemi vállalkozások, amelyeknek kialakulását az állami ipar centralizálása, merevebb központi irányítása, szabályozása és a magánipar korlátozása egyéb területeken akadályozta. Nagyon valószínű, hogy ez utóbbi tényezők közrehatása nélkül ezek a vállalkozások nem szerveződtek volna meg a mezőgazdasági üzemek keretében. A mezőgazdasági vállalatok vezetői igazán csak a mezőgazdasági tevékenységgel kapcsolatos ipart, szolgáltatást érzik szorosan vállalatukhoz tartozónak, elsősorban annak ügyeivel, irányításával foglalkoznak. A többi ipari, szolgáltató üzemnek teljes vállalkozási szabadságot adnak. Ez utóbbiak jó része átalánydíjas, szerződéses, vagy valamilyen más, a nagyüzemhez lazán kapcsolódó szervezeti formában működik. Így tehát ezek az ipari, szolgáltató és kereskedelmi egységek is besorolódnak a vállalkozók sorába, részleges vagy teljes önállósággal.

★

A szocialista mezőgazdaság korábban egyedül lehetségesnek tekintett nagyüzemi modelljével szemben a társadalmi valóság, a gazdasági gyakorlat kialakítja a nagy- és kisüzem kombinációján alapuló modellt [2]. Ez a már korábban megindult folyamat hazánkban a hetvenes évek végétől vált szembetűnővé. Az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a nagyüzemi termelés ott marad uralkodó, ahol a nagy méretek gazdaságossága a gyakorlatban is bebizonyosodik. Ott viszont, ahol a gazdaságossági kritérium nem érvényesül vagy csekély jelentőségű, kisüzemi, egyéni vagy kiscsoportos tulajdonosi, érdekeltségi formák jönnek létre és terjednek el. Ez a folyamat korántsem akadálytalanul megy végbe, de győzedelmeskedhet, ha a korlátozó tényezők (az ellene ható adminisztratív intézkedések és a teljesítményérdekeltséget erősen gátló szabályozók) nem erősödnek.

Hivatkozások

[1] *Andrássy Adél:* A területi centralizáció és a területegységre jutó ráfordítások szerepe a mezőgazdasági vállalatok növekedésében. (Előadás „A termelési tényezők koncentrációja és a gazdasági hatékonyság az élelmiszer-gazdaságban" című konferencián. Kecskemét, 1985.)

[2] *Berend T. Iván:* Gazdasági útkeresés és megoldások a szocialista építés magyar gyakorlatában. Társadalmi Szemle, 1987. 4. sz.

[3] *Burgerné Gimes Anna et al.:* A zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztása és kereslete. Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1979.
[4] *Burgerné Gimes Anna—Nagy Imre Zoltán—Szép Katalin:* A mezőgazdasági vállalatok stratégiai céljai. Közgazdasági Szemle, 1986. 10. sz.
[5] *Csizmadia Ernőné:* A vállalati struktúra új vonásai az élelmiszer-gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[6] *Fazekas Béla:* Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1967.
[7] *Fenyvesi Károly:* Kiscsoportos érdekeltségi kísérlet a baksai Ezüstkalász Termelőszövetkezetben. Szervezés és Vezetés az Élelmiszer-gazdaságban. 1986. 3—4. sz.
[8] *Kerékgyártó Elemérné:* Company sizes in Hungary's large scale farming 1970 to 1985. Előadás az agrárközgazdászok ötödik európai konferenciáján. Balatonszéplak, 1987.
[9] *Kukovics Sándor:* A gazdálkodás területi differenciáltsága a gazdaság nagysága, a föld minősége és a termelés színvonala szerint. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 1974.
[10] *Síklaky István:* A szentesi modell. In: Koncepció és kritika. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, 1985.

Paul A. Samuelson—William D. Nordhaus:

KÖZGAZDASÁGTAN

I. Alapfogalmak és makroökonómia

II. Mikroökonómia

„Ez a könyv bevezetés a közgazdaságtanba... Amikor néhány évtizeddel ezelőtt először jelent meg, John Kenneth Galbraith azt jósolta, hogy a következő nemzedék e könyvből fogja megtanulni a maga közgazdaságtanát. Tizenegy kiadás, összesen több millió példányban, és számos nyelven megjelent fordítás bizonyítja, hogy jövendölésében nem sokat tévedett.

A tudomány azonban élő és fejlődő organizmus. Elérkezett az idő, hogy e mű közös munkává — két tudós együttműködésévé — váljon. És mindketten kijelenthetjük, hogy izgalmas élmény volt kikovácsolni a modern közgazdaságtan uralkodó irányzatának új szintézisét, olyan szintézist, amely nagy figyelmet szentel a közgazdaságtan összes egymással versengő iskolájának, a posztkeynesiánus eklekticizmusnak, a monetarizmusnak, a racionális várakozásoknak, a chicagói libertariánizmusnak, a marxizmusnak és a radikális közgazdaságtannak... A jelen, tizenkettedik kiadás a legjelentősebb átdolgozás a mérföldkőnek számító 1948-as kiadás óta...

A kulcsszavak, amelyeket könyvünkkel kapcsolatban hangsúlyozni szeretnénk: hiteles, átfogó, világos." *(A szerzők előszavából.)*

A két kötet összesen 948 l., kötve, összesen 542 Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (436—449. l.)

LŐRINCNÉ ISTVÁNFFY HAJNA

A valutaleértékelés mint a kiigazítási politika eszköze

A dinamikus külgazdasági egyensúly biztosítása minden gazdaságpolitika kiemelt céljai között megtalálható, hiszen az egyensúly tartós hiánya esetén a belgazdasági folyamatokban is elkerülhetetlenül zavarok keletkeznek. A külgazdasági egyensúly eléréséhez, illetve — dinamikus értelemben vett — megőrzéséhez az egyes kormányok gazdaságpolitikája eltérő elméleti alapokon ugyan, a gazdaság működési feltételeitől függően eltérő formában, de általában nagymértékben felhasználja az árfolyampolitika eszközeit. Írásunkban ezen eszközök alkalmazásának, illetve az árfolyam egyéb okokból történő változásának hatásait tekintjük át. Az elemzés során feltételezzük, hogy a gazdaságban az árfolyam működik, vagyis a külső és belső árak között az árfolyam a fő összekötő kapocs.

A hetvenes évek első harmadára a világgazdasági fejlemények lehetetlenné tették az árfolyamok hivatalos jellegű megállapítását, illetve a deklarált árfolyamoknak még az átmeneti stabilitását is. A vezető valuták 1973 tavaszától általánossá váló lebegtetése azonban csak látszólag fosztotta meg a kormányokat az árfolyampolitikai eszközök használatának lehetőségétől: a kormányok nemzetközileg (az IMF által) elfogadott formában fenntartották maguknak a jogot, hogy valutájuk devizapiaci árfolyamát — a nemzetgazdaságuk mindenkori egyensúlyi helyzete által indokolt módon — intervenciókkal „védjék". Amennyiben bármely lebegő valutával rendelkező ország kormánya úgy ítéli meg, hogy a piaci erők hatására valutájának árfolyamszintje vagy pozíciója gazdasági egyensúlyát veszélyeztető irányban és mértékben változik, azonnal ellenakciókat tehet és tesz.

A gazdaság-, illetve az árfolyampolitika általános hosszú távú célja az objektíve létező komparatív előnyöket érvényre juttató, őket reálisan kifejező árfolyamszint kialakítása, illetve kialakulásának elősegítése.

Hol van ez az árfolyamszint? Mely árfolyamról állítható, hogy a reális szinten (a reális sávban) mozog? A közgazdaságtan eme talán legbonyolultabb elméleti kérdésére ez ideig nem született még általánosan elfogadott válasz.

Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk: az az árfolyam a reális, amely leginkább biztosítja a külső és a belső árszint egybeesését. Ennek a pontnak a gyakorlati meghatározása nehézségekbe ütközik, mert az egyes országok termelői és fogyasztói árainak szintje között különböző mértékű az eltérés. A feladat különösen bonyolult akkor, ha az árak nem értékarányosak, azokat állami vagy államközi szinten adminisztratíve határozzák meg, illetve ha a termelői árak szintje — a kiterjedt állami dotációk miatt — magasabb, mint a fogyasztói áraké.

A külgazdasági egyensúlyt az árfolyam önmagában nem tudja biztosítani, megvédeni. Még a reális árfolyamról is csak annyit állíthatunk, hogy olyan árfeltételeket teremt, amelyek közömbösek a gazdaság nemzetközi versenyképességének

Lőrincné Istvánffy Hajna kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

szempontjából, azaz maga az árfolyam a külgazdasági versenyképességet sem pozitív, sem negatív irányban nem befolyásolja. (Reális árfolyam mellett is jelentkezhetnek tehát egyensúlyi problémák a gazdaságban, amennyiben a nemzetközi versenyképességet meghatározó nem ár jellegű tényezők hátrányosan befolyásolják a gazdaság nemzetközi teljesítőképességét.)

A reális árfolyam a hazai valuta olyan árának tekinthető, amely megközelítőleg hűen tükrözi a valuták relatív vásárlóerejét. E vásárlóerő-arány centrumát a valutákért megszerezhető reális és financiális javak árviszonya határozza meg. Ha a külgazdasági kapcsolatok fő formája a külkereskedelem, a reáljavak és szolgáltatások árarányai játsszák a főszerepet. *Minél jelentősebb viszont egy ország külgazdasági kapcsolatrendszerében a tőkeforgalom, a reális árfolyamszint annál jobban elszakadhat a valuták szűken értelmezett (áruk és szolgáltatások megszerzésére vonatkozó) vásárlóerejétől.* Mivel a valuták relatív tőkebefektetési jövedelmezősége igen vitathatóan számszerűsíthető, a reális árfolyam sem határozható meg pontosan.

A reális szinttől eltérő árfolyam komolyan befolyásolja a nemzetközi versenypozíció szempontjából döntő szerepet játszó árakat s így magát a gazdaság külpiaci versenyképességét is. A reális szintnél magasabb (túlértékelt) árfolyam a hazai valutára átszámított devizaárakat csökkentve kedvezőtlenebbé teszi a termékek külpiaci értékesítését. A reálisnál alacsonyabb (alulértékelt) árfolyam viszont a külpiacon jelentős árelőnyhöz juttathatja a hazai termelőket. (A versenyképesség az árak mellett egyéb tényezőktől is függ, a többi között a különböző exporttámogató, esetleg importkorlátozó intézkedésektől, vagyis az olyan adminisztratív jellegű eszközöktől, amelyek jelentősen felerősíthetik vagy ellensúlyozhatják az árfolyamváltozás hatását.)

Az árfolyam és a többi pénzügyi eszköz (a kamatláb, az adók) hatására lényegesen módosulhat a különféle tevékenységek gazdaságossága, az egyes ágazatok és piacok jövedelmezősége. Az viszont, hogy a gazdaság milyen mértékben akar, tud vagy kénytelen igazodni az új feltételekhez, végső soron a *reálfolyamatoktól*, a termelés reáltényezőitől függ.

Bár mindkét irányú árfolyamváltozás hatással van a gazdasági folyamatokra, bizonyos aszimmetria mutatható ki a fel-, illetve leértékelés, valamint a túl-, illetve alulértékeltség következményei között. A túlértékeltség nemcsak a külgazdasági versenyképességet gyengíti, hanem általában — kivételes esetektől eltekintve — a passzívum irányába tolja el a fizetési mérleget. A túlértékeltségből fakadó árhátrányt csak a különleges teljesítményre képes gazdaságok tudják leküzdeni. Esetükben a külpiac — a termék vagy szolgáltatás különleges minősége miatt — elfogadja a devizaárak nominális emelkedését, és így nem csökken az exportőr nemzeti valutában mért fajlagos árbevétele. (Az átlagos és így könnyen helyettesíthető termékeket előállító, túlértékelt valutaárfolyamot fenntartó országok gazdasága viszont nem tud megküzdeni az árhátránnyal.)

Ha tehát a folyó fizetési mérleg hiánya tartós és nyomasztó, feltétlenül meg kell szüntetni a túlértékeltséget, illetve ha a fizetési mérleg aktívvá tétele képezi a súlyponti feladatot, semmiképpen sem kerülhet sor felértékelésre. A fizetési mérleg krónikus hiánya és a túlértékeltség közötti oksági kapcsolat a fejlődő országok jelentős részében kimutatható. A legsúlyosabb fizetésimérleg-gondok azokban az országokban jelentkeznek, amelyek hibás árfolyam-politikát követtek, azaz nem szüntették meg valutájuk folyamatos túlértékeltségét. (Ide sorolhatók például azok az országok — Bolívia, Venezuela, Szudán, Etiópia és még számos ország —, amelyek a nyolcvanas években valutájukat a dollárhoz kötötték.)

Az elmondottakból logikusan az következnék, hogy a fizetési mérleg a valuta leértékelésével aktívvá tehető. A kép azonban nem ilyen egyszerű. A mind súlyosabb passzívummal küszködő országok számára a leértékelés (legalábbis a túlértékeltség megszüntetése) megkerülhetetlen feladat. Az árhátrány megszüntetése után

a külgazdasági egyensúlyhiányt előidéző egyéb tényezők hatását az árfolyam nem erősíti tovább. A leértékelés mértékétől függ, hogy az árfolyam a fizetésimérleg-szaldót illetően semleges vagy pozitív szerepet játszik-e. Azt viszont, hogy az esetlegesen pozitív hatást kifejtő leértékelést (alulértékelt pozíció kialakítását) a fizetési mérleg aktivizálódása követi-e, a reálgazdasági tényezők, folyamatok hatékonysága dönti el.

A leértékelés hatásait elemző iskolák áttekintése

Az árfolyam kiemelkedően fontos pénzügypolitikai szerepe miatt a közgazdasági elméletek („iskolák") mindig nagy figyelmet fordítottak az árfolyamváltozás hatásmechanizmusainak vizsgálatára.

A legelterjedtebb nézet, az ún. *rugalmassági felfogás* (elasticities approach) szerint a leértékelés a legjobb módszer a gazdaság versenyképességének javítására.[1] A leértékelés nyomán a hazai termékek külföldön olcsóbbak lesznek, a külföldi termékek pedig arányosan megdrágulnak az adott ország importőrei számára. Következésképpen javul a gazdaság külgazdasági pozíciója, hiszen az olcsóbb hazai termékekből a külső piacokon „nyilván" többet lehet értékesíteni, míg a drágább importtermékek iránt „természetesen" csökken az igény. A rugalmassági felfogás szerint a leértékelés nyomán:

— növekszik a nettó (az import értékét meghaladó) export,

— növekszik a belső termelés (hiszen mind a belső, mind a külső piac bővült, több áru megy exportra és a hazai igényeknek is nagyobb hányadát elégíthetik ki a hazai termékek),

— emelkedik a foglalkoztatottság szintje (a termelés bővülése folytán).

Ezek a pozitív hatások azonban a gyakorlatban igen esetlegesen bontakoznak ki. Ha például a leértékelés csupán a belső árak folyamatos emelkedését ellentételezi, nem alakulhat ki tényleges árelőny. Ha viszont eltekintünk a relatív (külpiaci) árak emelkedése→exportnövelés-kapcsolat igen vitatható, leegyszerűsített felfogásától[2], a „leértékelés→árelőny"-hatás sem értelmezhető mechanikusan. Ez utóbbi létrejötte vagy elmaradása attól függ, hogy milyen mérvű a leértékelés, illetve a belső árak emelkedése. A leértékelés maga inflációs nyomást fejthet ki, amely az egyébként is működő belső inflációs erőkkel együtthatva, teljes mértékben megakadályozhatja a relatív árelőny kialakulását.

A rugalmassági felfogás némileg finomított változatában már komoly szerepet kap a kormány árpolitikája: eszerint a leértékelésből fakadó árelőny védelme céljából a kormánynak meg kell akadályoznia, hogy a külső piacon értékesített termékek — hazai valutában kifejezett — árának növekedését a belső piaci árak hasonló mértékű emelkedése kövesse.

[1] E nézet képviselői például M. Levi, L. J. Jachqe, R. Blackhurst és J. Fulnir.

[2] A Robinson—Bickerdike—Metzler-formula szerint a leértékelés révén egy ország akkor képes növelni nettó exportbevételét, ha

$$N = \frac{E_{I/d} \cdot E^{x}_{I/d}(E_{E/s} + E^{x}_{E/s} + 1) + E_{E/s} \cdot E^{x}_{E/s}(E_{I/d} + E^{x}_{I/d} + 1)}{(E_{I/d} + E^{x}_{E/s}) \cdot (E^{x}_{I/d} + E_{E/s})}$$

$E_{I/d}$ és $E_{E/s}$ a leértékelő ország importkeresletének és exportkínálatának az árrugalmassága, az x-es mutatók pedig a külföldi ország importkeresletének, illetve exportkínálatának az árrugalmasságát jelzik.

A leértékelés hatásainak felmérését e formula csak tág hibahatárok között teszi lehetővé. A kereslet-kínálat árrugalmassága ugyanis nem tekinthető konstansnak. Adott termék keresletének az árrugalmassága piaconként és időben is folyamatosan változik a termék helyettesíthetőségétől függően.

Dornbusch például rámutat arra, hogy az exportált termékek hazai valutában kifejezett árának a leértékelés miatt bekövetkező, az egyéb hazai termékek árához viszonyított emelkedése csak akkor eredményezhet aktív kereskedelmi mérleget, ha közben a belső felhasználás csökken. Ennek hiányában a nem exportra termelő szektorok árai és így jövedelmezősége is megnő, s így megszűnik a külső piaci értékesítés vonzereje. Dornbusch azt hangsúlyozza, hogy a kormánynak fiskális intézkedésekkel (jövedelemadók kivetésével) meg kell akadályoznia a nem exportra termelő szektorok termékei iránti kereslet növekedését, valamint áruk esetleges emelkedését.[3]

Következetes keresletszabályozás hiányában az export visszaesik a régi szintre, mivel

— az exporttermelés relatív többletjövedelmezősége megszűnik (a nem exportra termelő ágazatok termékeinek árszintemelkedése azonos jövedelmet biztosít),

— az exportértékesítés jövedelmezőségét a túlkereslet miatt a belső piacon is elérhetik (az exportra termelt cikkek jövedelmező belső piaci értékesítése miatt az exportnövekedést az árualap szűkössége akadályozza).

Az ún. monetáris felfogás képviselői[4] *a leértékelés fizetésimérleg-hatásainak elemzésekor* a piacok közötti kölcsönhatásokra hívják fel a figyelmet. Tulajdonképpen vitatják a leértékelés önálló exportnövelő, a kereskedelmi mérleget aktivizáló hatását. A pénz- és árupiacok közötti szoros kölcsönhatás alapján a leértékelést csak járulékos (besegítő) intézkedésnek tekintik. Úgy ítélik meg, hogy a költségvetési politika, a magánmegtakarítások és -beruházások alakulása alapvető szerepet játszik a leértékelés tényleges exportfokozó (importgátló) hatásainak kibontakozásában. Vagyis a leértékelés nyomán a kereskedelmi mérleg csak akkor aktivizálódhat, ha a magánmegtakarítások nőnek, a kormánykiadások csökkennek, a hazai beruházások pedig mérséklődnek.[5]

Nézetük szerint okozzon bármilyen relatív árváltozást is a leértékelés, a — korábbiakban definiált — nettó exportérték növekedése csak akkor várható, ha monetáris túlkereslet — viszonylagos pénzhiány — alakul ki, mely globálisan csökkenti a belső felhasználást. (Más szóval, ha a nettó magánmegtakarítások szintje meghaladja a költségvetési deficit értékét.)

A monetáris felfogás képviselői szerint a pénzpolitika játszik döntő szerepet a fizetési mérleg aktivizálásában. Olyan intézkedésekre van szükség, amelyek révén szűkül a belső pénzforgalom (a kormány, a lakosság és a vállalkozók egyaránt növelik megtakarításaikat), s így a monetáris tényezőkkel — szerintük — nem befolyásolható reálkínálat nagyobb hányada kerülhet a külső piacokra. E gondolatmenet hátterében a monetaristák speciális egyensúlyfelfogása húzódik meg, miszerint a gazdaságban teljes foglalkoztatottság és kapacitáskihasználtság van, így esetleges

[3] *Dornbusch, R.:* Devaluation, money and nontraded goods. American Economic Review, 1973. december.

Dornbusch, R.: Exchange Rates and Fiscal Policy. American Economic Review, 1975. december.

Dornbusch, R.—Fisher, S.: Exchange Rates and the Current Account. American Economic Review, 1980. december.

[4] *Frenkel, J.:* The collapse of purchasing power parities. European Economic Review, 1981. május; Flexible exchange rates, prices: lessons from the 70's. Journal of Political Economy, 1981. 4. szám.

Johnson, H. G.: Inflation and Monetarist Controversy. North-Holland, 1972.

Kuori, P.: The exchange rate and the balance of payments, a monetary approach. Scandinavian Journal of Economics, 1976. május.

Officer, H.: The Purchasing Power Parity Theory of Exchange Rates. IMF Staff Papers, 1976. 3. szám.

[5] Mivel ezek a tényezők valamennyien mérséklik a belső felhasználást, föl kell figyelnünk a rugalmassági elméletek modern változatainak és a monetáris felfogásnak a rokon voltára.

árelőny kialakulásakor nincs lehetőség a termelés bővítésére. Emiatt viszont a belső kínálat relatív csökkenése — az árak és a bérek rugalmassága miatt — gyors belső áremelkedésekkel megszüntetné a külpiaci értékesítés vonzerejét.

Egy esetleges leértékeléssel a külső piaci értékesítés árelőnye (a beszerzés árhátránya) természetesen fokozható, s a leértékelés ennyiben indokolt lehet. Ha viszont az alapfeltétel hiányzik (a belső piacon monetáris egyensúly áll fenn, vagy netán monetáris túlkínálat alakul ki)[6], az árfolyamcsökkentés a nettó export növelése helyett csupán az inflációs folyamatot erősíti fel.

A leértékeléssel kapcsolatos vizsgálódások következő válfaját a *jövedelmi hatások* előtérbe állítása jellemzi.[7] A rugalmassági, illetve a monetáris árfolyamiskolák nem tulajdonítanak túlzott fontosságot a leértékelés jövedelmi hatásainak. Kétségtelen azonban, hogy az árfolyamcsökkenés (-csökkentés) hatásmechanizmusa nem szűkíthető le a külkereskedelmi forgalom alakulására, illetve a belső árszint változására: a leértékelés a külkereskedelmi szaldó, valamint a hazai árszint változása révén kihat a GNP értékére is. A leértékelés bizonyos esetekben a GNP csökkenéséhez vezet.

A GNP-csökkenés okát a jövedelmi hatásokat előtérbe állító kutatók abban látják, hogy az árfolyam esését követően megváltozik a jövedelemelosztás szerkezete. A vásárlóerő nagyobb hányada áramlik azon szektorokba, amelyek megtakarítási határhajlandósága nagyobb. Emiatt a megtakarítások összege meghaladhatja a tervezett beruházások értékét, ami nyilván a gazdaság teljesítményének a csökkenését idézi elő.

De miért áramlik a vásárlóerő nagyobb hányada a jelentős megtakarítási rátával rendelkező ágazatok felé? Miért és mikor nő meg azon ágazatok megtakarítási hajlandósága, amelyek jövedelmi részesedése nő?

E felfogás képviselői abból indulnak ki, hogy a leértékelés növeli az exportra termelő ágazatok jövedelmezőségét. Változatlan devizaárak esetén a többletjövedelem egyenesen arányos a leértékelés mértékével. Ahol a leértékelés következtében az exporttermék devizaára némileg csökken — tehát az exportőr megpróbálja kiaknázni az árelőnyét külföldi versenytársaival szemben —, sor kerülhet a kivitt mennyiség növekedésére. E szektorok megtakarítási rátája nem feltétlenül emelkedik. Azon exportágazatokban viszont, ahol a devizaárak csökkentése a kereslet rugalmatlansága miatt nem kecsegtet a forgalom érzékelhető felfutásával, a leértékelés teljes árelőnyét az exportőr teszi zsebre. És éppen mert termékének kereslete az adott külpiacon rugalmatlan, számára nem indokolt a termelés bővítése, jövedelmeinek beruházási célú felhasználása. A változatlan jövedelmű, hazai piacra orientált ágazatok beruházásai pedig — érthető módon — nem szívják fel e többletmegtakarítást.

A jövedelmi hatásokat előtérbe állító felfogás képviselői arra is rámutatnak, hogy a leértékelés nemcsak a jövedelemelosztás szerkezetét, a keresletet módosítja, de bizonyos esetekben a kínálati oldalt is komolyan befolyásolja. Különösen erős lehet e hatás azon ágazatokban, ahol jelentős az importált közbülső termékek aránya, hitelkorlátozások állnak fenn, valamint az árak és a bérek viszonylag merevek. Amennyiben a hazai termelés nagymértékben importált termékekre támaszkodik, e termelési tényezők költségnövekedése nyilvánvalóan megkövetelné a finanszírozási lehetőségek bővülését, illetve a végtermékárak emelését. Ezek hiányában a ter-

[6] Monetáris egyensúly esetében — adott forgási sebesség és adott árszint mellett — hozzávetőlegesen éppen annyi pénz van a forgalomban, mint amennyi a hazai piac által felkínált áruk, szolgáltatások és tőkebefektetési lehetőségek megszerzéséhez szükséges. Monetáris túlkínálatnál ennél több pénz van forgalomban, tehát az effektív kereslet meghaladja a hazai gazdaság által biztosított vásárlási és befektetési lehetőségeket.

[7] Krugman, P.—Taylor, L.: Contractionary Effects of Devaluation. Journal of International Economics, 1978. augusztus.

melés szerkezete módosul. A kínálati oldalon végbemenő változások egy része pozitív is lehet, hiszen az importköltségek növekedése takarékossági, racionalizálási intézkedéseket eredményezhet. Más részük — a leértékelés mértékétől, illetve gyakoriságától függően — kedvezőtlen struktúraszűkítést eredményezhet. A leértékelési döntés előtt tehát igen alaposan elemezni kell az esetleges negatív következményeket, az infláció veszélye mellett figyelembe kell venni a GNP értékében, valamint struktúrájában bekövetkező esetleges változásokat.

Összegezve tehát, a vázlatosan áttekintett elméleti irányzatok szerint a leértékelés a hazai valutában kifejezett (külső piaci) árakat növelve — rugalmas export- és importkeresletet feltételezve — a nettó exportteljesítményt növelheti, amennyiben

— a leértékelés nem pusztán a folyamatos belső áremelkedést ellentételezi;

— megfelelő keresletszabályozó (fiskális vagy monetáris politikai) intézkedésekkel párosul, melyek biztosítják az exportnövekedéshez szükséges kapacitásokat (szabad áru- és szolgáltatásalapot), illetve a belső infláció megfékezésével fenntartják az exportértékesítés relatív jövedelmezőségét;

— az exportőrök (hazai valutában mért) többletbevételük egy részéről lemondva, képesek és hajlandók növelni az export mennyiségét, így a jövedelmi részesedésük növekedése nem jár feltétlenül összgazdasági szinten a szándékolt beruházásokat meghaladó megtakarítással;

— továbbá, ha a gazdaság importigényének korlátozott kielégítése, illetve az importköltségek növekedése nem idéz elő olyan kedvezőtlen irányú változásokat a gazdasági szerkezetben, ami az export növelését is akadályozza.

Az árfolyamváltozás és a fizetésimérleg-szaldó kapcsolatát magyarázó elméletek közül nyilván egyiket sem lehetne egyedül érvényes, tökéletes magyarázatként kiemelni. Önmagában mindegyik felfogás konzisztens rendszert alkot. A hatótényezők, illetve a feltételek sajátos értékelésében, eltérő súlyozásában különböznek egymástól. Valamennyi elméletnek közös vonása viszont, hogy az árfolyamváltozás kül- és belgazdasági hatásait a gazdaság működési közegét kialakító tényezők sokoldalú elemzése alapján kívánja felmérni.

A leértékelés hatása strukturális egyensúlyhiánnyal küzdő gazdaságokban

A leértékelés — mint erről szó volt — a nemzetközi versenyképesség igen fontos árfeltételeit módosítja kedvező irányban. Az viszont, hogy a leértékelésből fakadó jövedelemtöbblet, illetve árelőny révén milyen mértékben erősödik a külpiaci pozíció, az alapvetően a reáltényezőktől függ: a leértékelés attól függően eredményezheti az export felfutását, hogy mit, milyen színvonalon, milyen megbízhatóan képes az ország szállítani.

Az exportból származó devizabevételek összege ($P_e \times Q_e$) akkor lehet nagyobb, ha emelkednek a devizaárak (P_e), és/vagy növekszik az eladott mennyiség (Q_e). A leértékelés azonban nem jár a devizaárak emelkedésével, sőt lehetőséget ad csökkentésükre. A devizabevételeket a leértékelés tehát akkor növeli, ha az exportőrök csökkentik áraikat, s ezáltal az ármérséklésnél nagyobb arányban tudják növelni eladásaik mennyiségét.

Az importra fordított devizakiadások csökkenése a gyakorlatban a bevitel mennyiségének esésétől várható. Elvileg elképzelhető ugyan bizonyos áralku a leértékelt valutájú ország importőre és a külpiaci eladó között, a devizaárak csökkentésének valószínűsége azonban igen csekély. A leértékelésnek a belföldi valutaárakat növelő hatását nagy valószínűséggel az importőr kénytelen elviselni, vagy pedig más költségeinek csökkentésével ellensúlyozni.

A leértékelés általános célja a nettó devizabevételek növelése. Nagyon leegy-

szerűsítve az összefüggést, ennek lehetőségét az export- és az importkereslet árrugalmassága és az exportkínálat jövedelemrugalmassága szabja meg. Minél rugalmasabb az exportált, illetve az importált termékek kereslete, annál nagyobb többletbevétel várható a külföldi devizaárak csökkenésétől, illetve annál inkább mérsékli a külföldi eredetű termékek hazai valutában kifejezett árának emelkedése az importra fordított devizakiadásokat.

Az exportteljesítmények tehát csak akkor növelhetők a leértékelés segítségével, ha a megelőző időszakban az exportüzletek meghiúsulásának vagy a forgalom stagnálásának fő okai a túlzottan magas árak voltak, egyébként azonban az exportálni kívánt termékek iránt kellő érdeklődés nyilvánult meg. Ebben az esetben az exportfelfutás egyetlen további feltétele az, hogy az exportőrök rendelkezzenek a megnövekedett külpiaci kereslet kielégítéséhez szükséges többletárualapokkal. E többletárualap — pótlólagos termeléssel, kapacitásbővítéssel történő — gyors előteremtése nehéz feladat. Rövid távú megoldást a belső felhasználás fiskális és/vagy monetáris intézkedésekkel megvalósított visszaszorítása jelenthet.

Nagyon gyakori probléma, hogy a kormányok akkor is a leértékelés eszközéhez folyamodnak, amikor a kereskedelmi mérleg passzívuma nem az export árszínvonalának túlzottan magas voltára vezethető vissza. (Másként fogalmazva: a nettó importtöbbletet nem vagy nem elsősorban a relatíve magas belső árak okozták.) Ekkor nettó exporttöbblet elérése sem lehetséges pusztán a relatív árak csökkentésével. Továbbá a belső keresletet megszorító intézkedések is eredménytelenek, mivel a felszabaduló árualapok iránt nem jelentkezik kellő külső kereslet.

Mi történik akkor, ha az exportkereslet és exportkínálat strukturálisan különbözik? Ha a kivitel növelésének ár- és volumenakadályok helyett strukturális feszültségek állnak az útjában? A leértékelést követően az exportőr nagy valószínűséggel élni fog az árcsökkentés lehetőségével, mivel őt a hazai valutában mért bevételeinek a szintje érdekli, s ha az eladott mennyiség nem növekszik, ő akkor is „pénzénél" marad. Az árcsökkentés azért lehet vonzó a számára, mert azt reméli, hogy ezáltal növelheti eladásait, s ez enyhíthet a belső restrikció miatt felhalmozódó árufölöslegeinek elhelyezési gondjain.

Minél nagyobb a strukturális feszültség az exportkereslet és -kínálat között, annál kevésbé növelhető a forgalom a devizaárak csökkentésével. Ha az exportálandó termékek műszaki színvonala alacsony, a devizabevételek összege könnyen elmaradhat a korábbi szinttől (vagyis az árcsökkenést a forgalom növekedése nem képes ellentételezni). Sőt, a leértékeléssel szemben mikroszinten támasztott minimális igény teljesülése (a hazai valutabevételek korábbi szintjének fenntartása) gyakran ugyanolyan kétséges, mint a makroszintű célé, a nettó devizabevételek növekedéséé.

A reálgazdasági körülmények, a strukturális feszültségek importoldalon is alapvetően kihatnak a leértékelés következményeire. A belső kereslet és kínálat áruösszetétele között tátongó űr megmerevítheti az importkeresletet. Ilyen esetben tehát hiába korlátozzák a belső keresletet, illetve hiába emelkednek az importált termékek árai, az importkereslet alig csökken. Ha e kereslet nagyon merev, előfordulhat, hogy még az import adminisztratív eszközökkel történő visszaszorítása révén sem teljesül a makroszintű elvárás: az importra fordított devizakiadások érdemi csökkenése.

A gazdaságpolitika szándékai importoldalon sem korlátozódnak a leértékeléssel arányos volumencsökkenés elérésére, hanem az árváltoztatás igényére is kiterjednek, vagyis a gazdaságpolitika arra ösztökéli az importőröket, hogy kíséreljék meg — a relatív árak emelkedésére hivatkozva — a devizaárak mérséklését. Hiszen a gazdaságpolitika célja nem a bevitt árumennyiségnek, hanem az érte fizetett összegnek a leszorítása. Ha az importőrök sikeres áralkut folytatnak, a forgalom változatlansága mellett is elképzelhető bizonyos mérvű devizamegtakarítás.

A gyakorlatban az importőrök árcsökkentő törekvéseit, illetve lehetőségeit azonban erősen korlátozzák az alábbiak:

— a világpiaci ártrendek: a világimportban alárendelt szerepet játszó országoknak egyértelműen igazodniuk kell a kialakult nemzetközi árakhoz;

— az importhelyettesítés lehetősége: a fejlettebb technikára-technológiára a gazdaság viszonylagos elmaradottságából származó ráutaltság, a külső beszerzési források kizárólagos volta.

Végül is a leértékelő ország gazdasági fejlettségi szintjétől függ, hogy az export és az import devizaárak hogyan alakulnak. A gazdaság szerkezeti elmaradottsága az exportőröket piaci pozíciójuk megtartása érdekében a devizaár csökkentésére kényszeríti, míg az importőrök lehetősége a devizaárak aktív befolyásolására minimális.

A leértékelés és a cserearány-mutató kapcsolata

Az exportált és az importált termékek árszintjének dinamikájában jelentkező különbség közismert jelzőszáma a cserearány-mutató. Ennek alakulása a külgazdasági pozíció jellemzésére leggyakrabban használt paraméter. Ha értéke nagyobb egynél, akkor növekedett az export vásárlóereje. A mutató értékének egy alá süllyedése arra utal, hogy az import ellentételezése csak a korábbinál nagyobb mennyiségű exporttal volt lehetséges.

Igen vitatható az a nézet, miszerint a cserearány-mutató alakulását kizárólag az adott gazdaságtól független, külső tényezők determinálják. Így a cserearány romlásában kivédhetetlen külső „sorscsapást" látnak. A mutató romlásában eszerint a gazdaság maga csak passzív szerepet játszik, amennyiben az adott ország pusztán elszenvedi, hogy nemzetközi teljesítményét partnereihez képest gyengébben értékelte a világpiac.

További hibás egyszerűsítés, hogy a cserearány-mutató értékének növekedését sokan egyértelműen kedvezőnek, a külgazdasági pozíciót erősítő fejleménynek tekintik, míg a mutató romlását kategorikusan negatívumként, a külgazdasági pozíció gyengüléseként veszik számba.

A cserearány-mutató értékváltozásának okait alaposabban szemügyre véve könnyen cáfolhatók e nézetek. Általánosságban persze feltételezhető, hogy a mutató romlásakor a világpiaci értékítélet (értékrend) változott meg kedvezőtlenül, az exporttermékeket a világpiac az importtermékekhez képest „leárazta". Kis országok esetében e világpiaci ártendenciák sajnos valóban megfellebbezhetetlenek (legalábbis annyiban és addig, amíg a gazdasági szerkezet nem módosul). Ugyanakkor azonban elképzelhető, hogy e mutató „romlása" az exportárak szándékos csökkentéséből ered. Ilyen árpolitika nyilván akkor alakul ki, ha *az exportőrök az alacsonyabb devizaár vállalásával*

— biztosítva látják devizában és hazai valutában mért bevételük növekedését, s így az exportügyletek fajlagos nyereségszintjének csökkentésével — a forgalom bővülése folytán — összes bevételük s így nyereségtömegük növekedésére számítanak, illetve

— az exporttermelés hatékonyabbá tételével leszorították fajlagos költségeiket, tehát a devizaár-csökkentés nem módosítja a nyereség szintjét.

Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy *a cserearány-mutató szándékos „rontása" ilyen esetekben a külgazdasági pozíció jelentős erősödését eredményezheti.* Az exportárszint szándékos visszafogása tehát a cserearány-mutató romlásának sajátos válfaja, amennyiben a cserearányok nominális romlása ellenére a reálértékek cseréje változatlan arányok mellett történik. A cserearányromlás ilyenkor csak lát-

szólagos, mert az egységnyi export vásárlóerejének nominális csökkenése az egységnyi export reálértékének egyező mértékű esésével párosul. A termelés hatékonyságának fokozásával az exportra kerülő termék hazai előállítási költségei is csökkennek. Így e mutató független változóként (külső sorscsapásként) való kezelése gyakran alapvetően hibás.

Kellően rugalmas export- és importkereslet esetén a cserearányromlás hatására a mérleg nem feltétlenül tolódik el a passzívum irányába, sőt kifejezetten aktívabbá válhat. Az exporttermelés hatékonyságának növelése egyértelműen csökkenti az exportált termékek reálértékét, a mennyiség növelése tehát nem jelenti nagyobb reálérték átadását.

Ennek hátterében az húzódik meg, hogy a kereslet és a kínálat rugalmasságától függően a volumenindexek az árindexektől eltérően mozoghatnak. A nettó devizabevételek szintjének változását az ún. érték-cserearányindex tükrözi. Az érték-cserearányindex az export- és az importárindex arányának (a nettó cserearány-mutatónak), valamint az export- és az importvolumen-index arányának (a bruttó cserearány-mutatónak) a szorzatával egyenlő. Az érték-cserearányindex az export nominális devizajövedelmezőségét mutatja, de még mindig nem ad fölvilágosítást a devizabevételek reálértékének alakulásáról. A nettó cserearány-mutatót a leértékelő ország exportszektorának hatékonysági indexével korrigálva jutunk el a devizabevételek reálértékének a változásához. Ha az exportszektor hatékonysága növekedett, akkor ez ellentételezheti a „cserearány-mutató romlását" (tehát a nettó cserearányindex csökkenését). Ebben az esetben számszerűen igazolható, hogy a gazdaság nemzetközi cserefeltételei a reálértékeket tekintve nem romlottak, sőt akár javulhatnak is.

Az exportőrök devizaár-csökkentését nyilván mindig az motiválja, hogy ebből előnyt remélhetnek: a forgalom bővülése révén deviza- (s így hazai valuta-) bevételeik emelkedésére számítanak. Döntésük helyessége azonban csak utólag, a tényleges exportfejlemények alapján minősíthető.

A nemzetközi statisztikák alapján egyértelműen igazolható, hogy ahol a devizaárak csökkentését a reáltényezők indokolták (a termelés hatékonyabbá vált, csökkent a termelés fajlagos anyag-, energia- és munkaerőköltsége), ott a kivitel mennyiségének felfutása biztosan ellensúlyozta az egységnyi exportárbevétel csökkenését. (Az exportvolumen a külpiaci igényeknek megfelelő áruk kínálatával növelhető volt, illetve P_e csökkenése az exportszektor hatékonyságának fokozódása miatt reálértékben nem rontotta az árucsere feltételeit.) Ahol viszont a devizaárak csökkentését a hazai ár-, költség- és értékviszonyok változása nem támasztotta alá, sőt a gazdasági hátrányokat éppen *a leértékelés révén próbálták* némi árcsökkentéssel kompenzálni, a gazdaság kettős veszteséget szenvedett el: egyrészt csökkent a devizabevételek szintje, másrészt nagyobb reálértéket kellett adni azonos mennyiségű importért.

A leértékelés negatív hatásai közül az utóbbi időben mindinkább a cserearányromlás kerül előtérbe. A leértékelés inflatórikus következményei közismertek: kivédésükre a gazdaságpolitika hosszú idő óta komoly figyelmet fordít. Bár e védekezés nem mindig tökéletes, *a leértékelés inflatórikus veszélye napjainkban jóval csekélyebb, mivel*

— a világpiaci árak sok esetben abszolút értelemben esnek: a devizában kifejezett beszerzési árak csökkenése részben ellentételezi a leértékelés hazai árakat emelő hatását,

— a leértékelő gazdaságok viszonylag alacsony fejlettségi szintje, exportjuknak a világpiaci követelményektől elmaradó áruszerkezete a forgalom tartása céljából objektíve megkívánja a devizaárak csökkentését, s így az exportszektor hazai valu-

tában kifejezett árai a leértékelés ellenére sem, illetve annál csekélyebb mértékben növekednek.

Így napjainkban a leértékelés legfőbb veszélyét a cserearányromlás képezi. A hetvenes években a leértékelési döntések legfontosabb kritériuma világszerte az volt, hogy vállalhatja-e az ország az infláció fokozott importját. (Száguldó világpiaci árak mellett megengedhető-e az átszámítási kulcs növelése?) Egy deflációs világpiac (lásd a táblázatot) mellett a leértékelés érthetően nem járhat inflációs impulzusokkal. A nyolcvanas évek folyamán azonban a világpiaci árak követésére kényszerülő kisebb, kevésbé fejlett országok még viszonylag csekély belső infláció esetén is megfelelő mértékű leértékelésre kényszerülnek, mivel egyébként valutájuk fokozatosan túlértékelt pozícióba kerülne.

Néhány világpiaci dollárár éves változása
(százalék)

Termék csoport	1968—1977	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Ipari termék	8,2	10,6	—4,2	—2,3	—3,1	—3,5	1,1
Olaj	22,8	63,5	9,9	—4,2	—11,7	—2,1	—4,7
Egyéb nyersanyagok	10,8	6,0	—13,9	—10,1	7,1	3,7	—12,2

Forrás: az IMF 1986. évi jelentése. Washington.

A leértékelés objektív szükségessége — a fizetési mérleget a passzívum irányába eltoló túlértékeltség veszélye miatt — hatványozottan jelentkezik az inflációs tendenciáktól sújtott gazdaságokban.

A nyolcvanas években a világgazdaság első számú problémája a külgazdasági egyensúlyhiányok növekedése. Amikor a gazdaságpolitika legfőbb feladata a külgazdasági egyensúlyhiány csökkentése, az egyensúly helyreállítása, nyilvánvalóan számba kell venni minden olyan eszközt, melynek alkalmazása javítja az ország nemzetközi teljesítőképességét. Érthető, hogy *a kiigazító politikák általában, de különösen a rövid távú egyensúlyi célok elérésére törekvő stabilizációs politikák központi eszközként tartják számon a leértékelést.* A leértékelés indokoltságához annyiban nem fér kétség, hogy a túlértékeltséget meg kell szüntetni. *Ennél nagyobb mérvű leértékelés viszont — mely a valutát alulértékelt helyzetbe hozza,* és így a külső és a belső árak között tényleges és érdemi pozitív eltérést idéz elő —, már *igen körültekintő mérlegelést igényel.* Így mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy

— az export növelését mennyiben gátolják a túlságosan magas árak (erről a korábbiakban részletesen szóltunk);

— biztosítja-e a kivitel bővülése a gazdaság normális növekedési pályára állítását? Érdemes-e az adott termelési és exportstruktúra mesterséges támogatása? Perspektivikusan megfelelő-e az export áruszerkezete, van-e arra reális remény, hogy az adott árukkal tartósan a piacon maradhatunk? (Az egyensúlyhiány mindenáron való megszüntetése esetleg rövid távon szükségessé teheti az export jövedelmezőségének szinten tartását, sőt némi emelését. Az exportnak a leértékelés révén biztosított látszat-jövedelmezősége azonban nem tévesztheti meg egyetlen termelőt sem termékeinek piacképességét illetően. Szerkezeti elmaradottság esetén csak addig lehet indokolt a leértékelő politika, amíg az akut válság némileg nem tompul.);

— a kül- és a belgazdasági egyensúly rövid távon remélt helyreállításának mi lesz az ára. Távlatilag nem jár-e ez nagyobb veszteséggel (a korszerűtlen struktúrát

megmerevítő, a GNP növekedését visszafogó hatások folytán), mint amit az egyensúlyhiány további fenntartása, esetleges újabb deficitfinanszírozó hitel felvétele és annak kamatfizetése jelentene?

A leértékelés komoly kockázattal jár. Az árváltozások keresleti hatását ugyanis csupán rendkívül nagy hibahatárok között lehet felmérni. Pszichikai tényezők például egészen rendhagyó keresleti reakciókat válthatnak ki. (Az importárak emelkedése pánikot kelthet, a további áremelkedéstől való félelem miatt vásárlási láz törhet ki. Az exportár csökkenését ellenben a külföldi vevők a termék piaci pozíciója gyengülésének jeleként értékelhetik.)

A leértékelési döntés meghozatala előtt vizsgálni kell a főbb exportcikkek piacainak telítettségét. Ha az exportra kerülő termékek döntő hányadának nemzetközi forgalma csökkenő ártendencia ellenére stagnál, netán visszaesik, a leértékelés révén az exportbevételek növelésének minimális az esélye. A leértékelés ekkor csupán értelmetlenül rontja a cserearány-mutatót.

A leértékeléshez az exportjövedelmezőséget (hozamot) illetően makroszinten sokkal keményebb elvárások párosulnak, mint a mikroszférában. A vállalatok igénye ugyanis a hazai valutában mért exportbevételeik növelése, illetve minimális elvárásként szinten tartásuk. Ez pedig csökkenő devizahozam mellett is teljesülhet. Az exportőr ezért a leértékelést olyan állami intézkedésnek tekinti, mely a devizaárak csökkentésének lehetővé tételével „megkönnyíti" a kivitelt. Ha az exportkínálat szerkezete lényegesen elszakadt a külpiaci kereslettől (döntően kifutóban levő ágazatok termékei szerepelnek az exportban), a devizaárak eleve nyomottak. E kedvezőtlen ártrendet erősítheti az exportőrök árcsökkentési hajlandósága, mellyel piaci részarányuk esését kívánják megakadályozni. A cserearányromlás mértéke ez esetben zuhanásszerű lehet: a külső tényezők mellett az exportőrök árpolitikája is ez irányban hat.

A cserearányromlás és a leértékelés ok-okozati összefüggése ismert. A leértékelés egyik leggyakoribb előzményének a cserearányromlást tekinthetjük. Ez ugyanis nagy valószínűséggel a kereskedelmi mérleg passzivizálódásával jár, ami, ha tartóssá válik, kikényszerítheti a leértékelést.

A két tényező közötti kapcsolat azonban nem egyirányú. A leértékelés oka is lehet a cserearányromlásnak — ekkor tulajdonképpen a „cserearányrontás" esete áll fenn. A strukturális problémákkal küzdő gazdaságok cserearányainak romlását persze alapvetően és folyamatosan a nemzeti munkateljesítmények világpiaci leértékelődése idézi elő, az exportőrök árpolitikája azonban tovább erősíti e meghatározó tendenciát.

Statisztikai adatok segítségével nagyon nehéz lenne megállapítani, hogy az exportárak csökkenése a „világpiaci" árak által indokoltan következett-e be, vagy pedig a leértékelés után a devizaértékesítési árak az exportőr önálló döntése nyomán csökkentek. Ennek elemzését az is nehezítené, hogy csak korlátozott körben dolgozhatunk egyértelmű világpiaci árakkal, a nyers- és alapanyagoktól eltekintve ugyanis a termékek egyedi árát nem lehet megfelelő nemzetközi ármércéhez viszonyítani. Másfelől az is tény, hogy ha sikerülne is egy exportőrre a szándékos árcsökkentést „rábizonyítani", ez önmagában még nem lenne elítélhető. Csak utólag mérhető fel, hogy a forgalombővítés szempontjából a lépés indokolt volt-e vagy sem, azaz az árveszteséget a forgalom bővülése ellentételezte-e.

A strukturális kiigazítás árfolyampolitikai követelményei

A leértékelés tehát strukturális jellegű problémák esetén az exportvolumen és a devizabevétel növelése helyett csaknem biztos cserearányromlást hoz magával. A szerkezeti gondok miatt viszont csekély a valószínűsége annak, hogy a kivitel mennyiségi

növekedése ellentételezni tudja az exportárak csökkenését. A helyzet akkor sem egyértelműen pozitív, ha látszólag minden rendben van, a devizahozam nem csökkent (netán nőtt). Ténylegesen a gazdaság saját változatlan reálteljesítményének leárazására kényszerült, azaz az egyensúlyt csak jelentős reálveszteséggel tudta elérni.

Mennyiben tekinthető tehát a leértékelés az exportösztönző gazdaságpolitika reális eszközének napjainkban? Hogyan összegezhetők a leértékelés valóságos, a nemzetgazdasági érdekeknek is megfelelő pozitív hatásai?

A rövid távú stabilizációs célok kitűzésére, a külgazdasági egyensúly gyors megteremtésére kényszerülő gazdaságpolitika kezében napjainkban is fontos eszköz a leértékelés. A stabilizációs intézkedések jellegükből következően az egyensúly minél gyorsabb helyreállítását célozzák. A feladat az, hogy a passzívumot (a nettó exportbevétel elégtelen szintjét) előidéző okokat mihamarabb felszámolják. A leértékelés valóban alkalmas bizonyos exportgátló tényezők gyors felszámolására. Így jogosan remélhető, hogy a hazai valuta árfolyamának csökkentésével

— az export jövedelmezősége megfelelő szintre emelhető,

— megszüntethetők a szűk keresztmetszetek is, amennyiben módosul a termelés piaci orientációja (hiszen érthetően nő a relatíve megnövekedett árszintű külpiac jelentősége), illetve amennyiben szabad kapacitások export célú aktivizálására kerül sor. Ez természetesen hatékony keresletszabályozást is igényel.

A leértékelés rövid távon jelentkező exportösztönző hatásai tehát ideális esetben lehetővé teszik az ár- és/vagy a mennyiségi akadályok leküzdését. Az export bővítésének minőségi, szerkezeti gátjait azonban a leértékelés nem szünteti meg.

Strukturális egyensúlyhiánnyal küzdő országokban a leértékelés csak annyiban állhat a stabilizációs politika szolgálatában, amennyiben a túlértékeltség megszüntetését célozza. A leértékelés aktív alkalmazása (az alulértékelt pozíció kialakítása) ilyen esetekben közgazdaságilag nem indokolható. Azon túlmenően ugyanis, hogy az egyensúly helyreállítását csak jelentős reáláldozatokkal képes támogatni, a mikro-, illetve makroszintű exportgazdaságossági megfontolások eltérése miatt könnyen lehetséges, hogy a leértékelés következtében a devizaegyenleg a megcélzott javulás helyett romlik.

A leértékelésnek rövid távon biztosan nincs struktúraátalakító, minőségileg új kapacitásokat teremtő hatása, de ez hosszabb távon is erősen megkérdőjelezhető. A nyolcvanas évek folyamán mind elterjedtebbé vált az a vélemény, hogy a *strukturális feszültségek hosszabb távon remélhető megoldását az árfolyampolitika éppen ellenkezőleg: túlértékelt pozíció kialakításával ösztönözheti.* Azáltal, hogy a gazdaság mai exportlehetőségeit az irreálisan magas árfolyam mesterségesen leszűkíti, a gazdaságot természetes védekező reakcióra készteti: az exportgazdaságosság romlása, a külpiaci árak látszólagos csökkenése arra kényszeríti a gazdasági alanyokat, hogy termelésüket hatékonyabbá tegyék, költségeiket leszorítsák, s kurrens termékek gyártására álljanak rá. Természetesen ahogy a leértékelés exportösztönző hatásaira sem lehet biztosan számítani, úgy a felértékelés struktúraátalakítást ösztönző hatása is bizonytalan. A felértékelő (túlértékelő) árfolyampolitikától várható kedvező szerkezetátalakítás csak számos feltétel együttállása esetén indulhat be (ilyen feltételek például a megfelelő tőkeellátottság, beruházási hajlandóság), s általában csak akkor, ha kellően biztosítottak a termelés szerkezeti változtatásának — modernizálásának — gazdasági, pénzügyi és humán feltételei.

*A túlértékeltséget fenntartó, illetve felértékelő politika struktúra*átalakító célzatú alkalmazásának fontosabb követelményei a következők:

— a túlértékeltség nemcsak egyik vagy másik valutával szemben, hanem általános jelleggel álljon fenn, illetve jöjjön létre, azaz a hazai árak minden fontosabb külpiac árszintjét haladják meg. Ha ugyanis a túlértékeltség csak bizonyos valutákkal és piacokkal szemben jellemző, az export jövedelmezősége csak ezen valuták

(piacok) vonatkozásában csökken. A termelési szerkezet átalakításának igénye ilyenkor nem, vagy csak mérsékelten jelentkezik, mivel más piacokon az esetleges alulértékeltség miatt továbbra is kedvező az export gazdaságossága. Ez a megfontolás különösen kötött valuták esetében hangsúlyozandó. Itt a szabad devizapiac hiánya folytán tartós és jelentős pozíciókülönbségek alakulhatnak ki a külföldi devizákkal szemben;

— a belső piaci kereslet megfelelően szabályozott legyen, tehát ne lehessen a hazai értékesítés növelésével ellentételezni az exportpiacok kiesését. Hiánygazdaságok esetében ugyanis például az exportlehetőségek általános romlása a termelés piaci orientációját, nem pedig annak szerkezetét változtatja meg;

— a tényleges struktúraváltás beindulásához a piaci értékesítési feltételek kényszerén túl arra is szükség van, hogy a vállalkozók megfelelő feltételek mellett jussanak hozzá a termelési szerkezet korszerűsítéséhez szükséges termelési eszközökhöz, tehát kellő finanszírozási lehetőség álljon a rendelkezésükre, melyek igénybevételével a fejlett technika-technológia beszerezhető és sikeresen adaptálható.

A le- és felértékelő árfolyampolitika egyaránt megköveteli a szigorú keresletszabályozást, a megfelelő monetáris politikai intézkedéseket. A stabilizációs célokat követő leértékelő irányzat azért, hogy a külpiaci értékesítés relatív jövedelmezőségi többlete biztosítva legyen. A struktúraátalakítást ösztönző felértékelő irányzat viszont azért, hogy a belső piaci értékesítés jövedelmezősége a külpiacit ne haladja meg. A szükséges struktúraváltást elősegítő, esetleg „kikényszerítő" árfolyampolitika sikere a megfelelő monetáris intézkedéseken túl ugyanakkor feltételezi a belső piac zavartalan működésének korlátait felszámoló általános gazdaságpolitikai program beindítását is. Erre azért van szükség, mert a szerkezeti problémákat, a strukturális egyensúlyhiányokat az esetek többségében a piaci hatásokat tartósan kikapcsoló adminisztratív állami beavatkozás idézte és idézi elő. A restriktív monetáris politikának tehát a szervezeti problémák megoldása érdekében olyan gazdaságpolitikai gyakorlattal kell párosulnia, amelyben az állam a hazai piacot csak közgazdasági eszközökkel, a külgazdasági feltételekhez igazodó belső piaci mechanizmusok kellő érvényesülését biztosítva szabályozza.

★

Az árfolyampolitika az árfolyam szintjének tudatos és aktív befolyásolásával a rövid távú célokat követő (az egyensúlyt helyreállító) stabilizációs politikának, valamint a hosszabb távú célokat kitűző struktúrapolitikának egyaránt fontos eszköze lehet. Nem könnyű a döntés, hogy *mely törekvéseket szolgálja elsősorban az árfolyam: leértékelő vagy netán felértékelő árfolyam-politikát folytasson-e az ország, tehát a fizetési mérleg feltétlen — és lehetőleg gyors — aktivizálása, vagy pedig a hosszabb távú szerkezetváltás elősegítése álljon-e tevékenysége homlokterében.*

Nyilvánvaló, hogy *akut egyensúlyhiányok jelentkezésekor* a stabilizációs politika nem mondhat le egyetlen olyan eszköz bevetéséről sem, mely az aktivizálás legcsekélyebb reményével kecsegtet. Ez *objektíve megszabja az árfolyampolitika irányát: az egyensúly gyors helyreállításához csakis a leértékelő irányzat jöhet szóba.* Bár a struktúrapolitikának ez esetben szükségszerűen le kell mondania az árfolyampolitikai „támogatásról", a stabilizációs politika nem kaphat teljesen szabad kezet a leértékelésben: bizonyos ésszerű kompromisszumot kell vállalnia. *Az árfolyamcsökkentés mértékét a strukturális feszültségek határolják be. Minél egyértelműbb az egyensúlyhiány strukturális jellege, annál korlátozottabb a leértékelés reális lehetősége, az olyankor csupán a túlértékeltség megszüntetésére irányulhat.* Ezt meghaladó árfolyamcsökkentés nem indokolt, mivel

— aktivizáló hatás helyett az inflációs nyomás erősödésével, illetve a gazdasági növekedés lefékeződésével jár, továbbá

— jelentősen tompítja a gazdasági szerkezet átalakításának a kényszerét, így keresztezi a struktúrapolitikai erőfeszítéseket.

Végső soron, *strukturális egyensúlyhiány esetén az alulértékelt pozícióra törekvő aktív árfolyam-politika értelmetlen áldozatot követel a társadalomtól, mivel a vállalt áldozatok ellenében sem rövid távon, sem perspektivikusan nem várható a gazdasági helyzet érdemi javulása.* A leértékelés ésszerű mértékét tehát a pillanatnyi fizetésimérleg-gondok helyett a komplex gazdaságpolitikai célok, a gazdaság rövid és hosszú távú egyensúlyi követelményei szabják meg.

Nívódíjak átadása

A Közgazdasági Szemle 1987-es évfolyamában megjelent ipari tárgyú tanulmányok közül az *Ipargazdasági Intézet* a következő írásokat részesítette nívódíjban: *Sághy Vilmos:* Vagyonérdekeltség — vállalatirányítás (megjelent az áprilisi számban), *Mandel Miklós:* A struktúrapolitika válaszúton (megjelent a szeptemberi számban).

Sághy Vilmos a vagyonérdekeltség kibontakoztatásának és a szocialista vállalat ennek szellemében történő irányításának kérdéseit dolgozza fel. Alapos bírálatban részesíti azt a döntést, amely 1984 végén a vállalati kollektívákra, illetve ezek képviseletében a vállalati tanácsokra ruházta a stratégiai tulajdonosi jogokat. A szerző kifejti a teendőkre vonatkozó álláspontját is: tudatosítani kell a vállalati tanácsokban az össznépi érdekek képviseletének feladatát, ezen felül olyan külső tagokkal (szakértőkkel, a tulajdonos képviselőivel) kell megerősíteni a vállalati tanácsokat, akik a maximális eredményességnek megfelelő követelmények támasztását tekintenék feladatuknak.

Mandel Miklós azokat a gazdaságpolitikai stratégiai motívumokat kíséri végig, amelyeket hazai tervgazdálkodásunk elmúlt évtizedeiben a struktúrapolitika érvényesített, illetve érvényesíteni próbált. Bizonyítja, hogy a struktúrapolitika nem tudta megakadályozni a hazai adottságainknak nem megfelelő termelési szerkezet kialakítását, illetve fennmaradását, sőt voluntarista célkitűzéseivel nagymértékben maga volt e szerkezet kialakításának fő okozója. A szerző állást foglal amellett, hogy egy jól megfogalmazott struktúrapolitikai koncepció érvényesítéséhez a kormányzatnak a jelenleginél hatékonyabb gazdasági szerepet kell vállalnia. Ennek lényege azonban nem a piaci kapcsolatok deformálása, hanem a piaci feltételek javítása kell hogy legyen.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (450—456. l.)

BALÁZS JUDIT

Fekete-Afrika: egy régió általános válsága

„Ex Africa semper aliquid novi."
(Plinius)

Cikkem terjedelmi korlátai nem adnak módot a szerteágazó téma részletes elemzésére. A mai Fekete-Afrikában zajló bonyolult társadalmi-gazdasági folyamatoknak néhány kulcsmozzanata azonban e rövid írásban is megragadható. A továbbiakban kifejtett gondolatmenet természetesen nem annyira a konkrét valóság pontos tükörképének, mint inkább elméleti modelljének tekinthető.

A hatvanas évek fejlődő világában egyértelműen derűlátóan ítélték meg a jövő gazdasági kilátásait. A fejlettségi szintek közötti különbségek történelmileg átmenetinek, néhány évtized alatt áthidalhatónak tűntek. Alig egy évtizeddel később azonban, a nyolcvanas évek elejére a harmadik világban elemi erővel törtek felszínre a nemzetközi gazdasági és pénzügyi környezet változásai által kiélezett ellentmondások. Súlyos, átfogó társadalmi-gazdasági válság kezdődött. A fejlődő országokban bekövetkezett visszaesés nem választható el ugyanis a világban zajló történelmi folyamatoktól, a gyarmatosítás és az újgyarmatosítás teremtette belső társadalmi-gazdasági aránytalanságoktól, de a hanyatlást közvetlenül a tőkés világgazdaságban a legutóbbi évtizedben végbement eltolódások váltották ki. A világgazdaságban kibontakozott folyamatok a kényszerűen nagyfokú külgazdasági függéssel-ráutaltsággal sújtott országokra olyan súlyos terheket róttak, melyekkel szemben a korábbi években jótékony szerepet játszó tényezők már nem tudták anticiklikus stabilizáló hatásukat kifejteni.

A világgazdasági környezet kedvezőtlenebbé válása — érthető módon — a legszegényebb[1] (és így a legsebezhetőbb) kontinenst, Afrikát érintette a legérzékenyebben. Ezek az impulzusok olyan — ma már visszafordíthatatlannak tűnő — belső folyamatokat is felgyorsítottak, amelyek hosszú távra tartósítják az afrikai nemzetgazdaságok strukturális válságát, fenntartják fejlődésképtelenségüket és táplálják annak sokfelé ágazó társadalmi-gazdasági gyökereit.

Mindezzel ugyanakkor az afrikai országokban is sajátos nemzeti talajú ellentmondások párosultak: gazdaságaik egyre kevésbé tudták kihasználni a világgazdasági együttműködés kínálta lehetőségeket, s egyúttal érzékenyebbé váltak a kedvezőtlen hatások iránt. Fekete-Afrika gondjai így viszonylagosan függetlenedtek a fejlett világ konjunktúraciklusaitól. A kontinensen „autonóm válság" alakult ki. (Ez az „autonómia" azonban nem mond ellent annak, hogy időközben folyamatosan fokozódott, sőt néhány területen vitálissá vált a régió függése a világgazdaságtól).

[1] A világ 36 legszegényebb országából 22 Afrikában van. A kontinens 13 országában az egy főre jutó nemzeti jövedelem 100 dollár alatt marad, 21 országában 100 és 250 dollár között mozog.

Dr. Balázs Judit kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa.

A következőkben kísérletet teszünk az afrikai kontinens országainak *gazdaságpolitikájából eredő* legjellemzőbb válságjelenségek bemutatására, természetesen csak az általános irányzatok felvázolására törekedve. A Fekete-Afrika egészére jellemző gondok régiónként, országonként némileg módosult formában jelentkeznek, az általánosan érvényes válságtünetek mellett lényegi eltérések vannak, amelyet a sajátos termelési és fogyasztási szokások is differenciálnak. Cikkemben azonban csak a térségre általánosan érvényes tendenciák elemzésére szorítkozom.

Afrika jelenlegi problémáinak megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a gyarmati örökség felszámolására, a gazdasági felzárkózás véghezvitelére irányuló dekolonizációs folyamat, a társadalmi-gazdasági átalakulás kezdetben mindenütt nagyratörő modernizációs elképzelések jegyében indult. Reális fejlődési-fejlesztési alternatívák fölvázolása helyett azonban ez a lendületes gazdaságpolitika csak a szegénységet termelte újra, és válságtársadalmakká, válsággazdaságokká változtatta a régió országait.

A független Afrika negyedszázados fejlődése során a kontinenes alapvető gondjai nemcsak hogy nem enyhültek, hanem újabbakkal is gyarapodtak. A fejletlenség konzerválódott, s számos visszahúzó tényező hatására a már megindult és visszafordíthatatlannak hitt modernizációs folyamatok is sok esetben felemás „afrikai megoldásba" torkollottak. Az alacsony nemzeti jövedelem, a lassú gazdasági növekedés, amely nem egy országban stagnálásba vagy akár hanyatlásba váltott, a gazdaság stabilitását aláásó tényezők sokasodása a térségben a társadalmi-gazdasági lét leküzdhetetlennek tűnő, markáns kísérőjévé vált.[2]

A hosszú távú fejlődési folyamatok szempontjából a rendszerek szerkezeti változásainak üteme játszik meghatározó szerepet. Afrika legsebezhetőbb pontja éppen ezért a stagnálás. Szorosan összefügg ezzel az az általános jelenség, hogy a fejlesztési stratégiák a térségben rendre zsákutcába torkollnak. Ez utóbbi szempontból Fekete-Afrikát ma leginkább két kudarc jellemzi: egyrészt az, hogy a piacra termelő mezőgazdaság hanyatlása folytán ismét tért hódít az önellátó gazdálkodás, másrészt, hogy a kétesen megalapozott iparfejlesztési stratégia nyomán egy pszeudo-urbanizáció indult meg. (Azért „pszeudo" ez az urbanizáció, mert a munkaalkalmak és az infrastrukturális adottságok által indokoltnál nagyságrenddel több falusi áramlott a városokba, s többségük sorsa az elkerülhetetlen marginalizálódás lett: Afrikában az urbanizálódás folyamata időben és intenzitásában lényegesen megelőzte az iparosodást.) A társadalmi-gazdasági folyamatok tehát kényszerpályára terelődtek, és a racionalitástól független vagy annak egyenesen ellentmondó mozgást végeztek.

•

Fekete-Afrika mezőgazdasági és élelmezési válsága

Mindezeket a problémákat azonban — úgy tűnik, hosszú távon — háttérbe szorítja egy náluk is súlyosabb: az akut élelmezési válság. A gazdasági egyenjogúság kivívásának és a gazdasági növekedésnek a kérdése ezért napjainkban alárendelődik a puszta túlélésért folytatott harcnak. Fekete-Afrika élelmezési válságát nem átmeneti hatású tényezők robbantották ki. A természeti katasztrófák, a törzsi viszálykodások, a határvillongások, a nyílt háborús konfliktusok, a falusi elvándorlás, a menekültek problémája gyakoribbá tették ugyan a termeléskieséseket, a mezőgazdaság egészének hanyatlása azonban az *alapvetően elhibázott* gazdaságpolitikára vezethető vissza, amely nem volt képes választ találni a népesség hihetlenül gyors növekedéséből adódó kihívásra.

[2] 1970 és 1980 között 13 országban állandósult a bruttó nemzeti termék csökkenése.

A hatvanas években az élelmiszer-termelés még lépést tartott a természetes szaporodással. A hetvenes évek elején azonban a mezőgazdasági termelésnek a gyorsuló népességnövekedés mögötti fokozódó lemaradása már előrevetítette az élelmiszerválság kialakulásának árnyékát. A hetvenes, majd a nyolcvanas években azután egyre inkább kinyílt a demográfiai trend és az egy főre jutó élelmiszermennyiség[3] közötti olló. A folyamatok változatlanságát feltételezve pedig (és sajnos semmi jele a változásnak) a jövőben a mainál is katasztrofálisabb helyzetre kell számítanunk. A világ összes régiói közül Fekete-Afrika demográfiai görbéje szökik a legmeredekebben a magasba, és e görbe extrapolálása az eddigi trend fennmaradását, sőt a növekedés gyorsulását valószínűsíti: az ezredfordulóra a népességnövekedés eléri a három, esetleg megközelíti a négy százalékos értéket. Ugyanakkor az agrárszektor fejlesztésére eddig alkalmazott módszerek sorra csődöt mondtak.

Az agrárszféra egészének helyzetét súlyosbítja még az a tény, hogy a nagyon gyors népességgyarapodás következtében gyors ütemben megnövekedett a mezőgazdaságból élők száma, eközben viszont a rossz gazdálkodás miatt aránytalan mértékben csökkent az egy főre jutó megművelhető földterület. Jóllehet a földterület nagyságát tekintve Fekete-Afrika helyzete a fejlődő világ egyéb régióihoz viszonyítva előnyösnek tűnik, a ténylegesen hasznosítható földterület—a klimatikus viszonyok, az elsivatagosodás, a talajerózió, az erdőpusztulások következtében — egyre zsugorodik. A földterület általános elaprózódásával párhuzamosan erősödött a falusi differenciálódás, amit a terjedőben lévő bérleti rendszer is elősegített.

Mindezek ismeretében különösen megdöbbentő, hogy a művelésre még alkalmas területeknek is csak egy részét használják ki. Afrika élelmiszer-termelési lehetőségei elvileg óriásiak, adott körülmények között mégsem kihasználhatók. Az akut élelmezési válság ellenére ma a mezőgazdasági hasznosításra alkalmas területek kevesebb mint egynegyedét művelik,[4] és ennek is csak 30 százalékán folyik váltógazdálkodás, a fennmaradó 70 százalékán ennél elmaradottabb módszerekkel termelnek.

A földterület kihasználatlanságát okozó helytelen agrárpolitika gyökerei a felszabadulást közvetlenül követő időkre nyúlnak vissza. Ennek megértéséhez azonban még korábbra kell visszamennünk.

A gyarmatosítás előtti időszakban uralkodó gazdálkodási formát, a tradicionális vetésforgót a külföldi tőkebehatolás nyomán Fekete-Afrika számos országában a kényszermunkán alapuló („felügyelet melletti" termelés), exportkultúrákat termesztő ültetvényes gazdálkodás váltotta föl. Az adókötelezettség pénzszerzésre kényszerítette a gazdálkodókat, s ezzel a piacra való termelést ösztönözte, de a többlettermék termesztésének kötelező előírása is a mezőgazdaság kommercializálódását segítette elő.

A gyarmati időszakban Fekete-Afrika országainak agrártermelése erősen függővé vált a fejlett világ (elsősorban az anyaország) felvásárlásaitól. A dekolonizáció kezdeti „képlékeny" szakaszában ezért a gazdaságpolitika elsőrendű célkitűzései közé tartozott a mezőgazdasági függés megszüntetése. Ehhez természetesen a külföldi iparcikkekre való ráutaltságot is fel kellett számolni, így a gazdaságpolitikában egyre nagyobb szerepet kapott a hazai ipar kiépítésének szándéka is. Az erőltetett város- és iparfejlesztés megvalósításához a térség országaiban az újraelosztás kézenfekvő módszerét alkalmazták: az exportkultúrák és az ipari nyersanyagként szolgáló termények felvásárlási árait mesterségesen alacsonyan tartották. Ezzel elérték, hogy az agrárszektorban megtermelt értéktöbblet jelentős hányada a fejlődő

[3] Például Mauritániában és Nigerben az átlagos kalóriahiány 20 százalék, a lakosság 40 százaléka azonban legfeljebb napi 1500 kcal-hoz jut, és ezzel a napi táplálékfelvétel a kritikus szint alatt marad.

[4] A kontinens mezőgazdasági művelésre alkalmas 800 millió hektárnyi területéből mindössze 170 millió hektáron gazdálkodnak.

iparba áramlott, s ugyanakkor az ipar és a szolgáltatások fejlesztését finanszírozó eszközök tekintélyes hányada a mezőgazdaságból származott. A fejlődő ipart ezenfelül vámokkal, szubvenciókkal is védték. Mindez oda vezetett, hogy a belső vásárlóerő csökkent és a piac beszűkült.

Az állami árpolitika hatósugarába eső termények termesztése elvesztette a parasztság számára a vonzerejét. Az alapvető élelmiszerek hivatalosan megszabott, mesterségesen alacsony árai elméletileg a városi lakosság helyzetét kívánták javítani. A termelők rovására eltérített árakból ugyan valóban hasznot húztak a városlakók, de elsősorban nem az arra leginkább rászoruló kisjövedelműek, hanem a városi középrétegek, valamint a kivételezett csoportok, a hivatalnokok, a rendőrség, a hadsereg.

Az exportra szánt termények alacsony felvásárlási árainak és a külpiacokon elért áraknak a különbözete az iparfejlesztés támogatása mellett az állami kiadások fedezését szolgálta. Az állandóan duzzadó államapparátus, a hadsereg, a félkatonai erők fenntartása mind nagyobb összegeket emésztett fel. A gyámolításra szoruló ipar, a veszteséggel működő állami szektor is nyelte a pénzt, s ezen soha meg nem térülő kiadások forrása ugyancsak az indirekt adózásnak megfelelő exportlefölözési rendszer volt. S így míg egyik oldalon a nemzetgazdaságok egyre inkább függő helyzetbe kerültek az exportbevételeiktől, addig a külpiacokon realizált értéktöbblet hazai felhasználásra fordítható része nem a termelés fejlesztését szolgálta, hanem növelte a népgazdasági veszteségeket.

A mezőgazdasági termelést az árfolyampolitika is sorvasztotta. A torz valutaárfolyamok miatt ugyanis az import még az egyébként olcsó hazai termelésnél is előnyösebbnek tűnt, így az élelmiszer-bevitel sokszorosára nőtt (Fekete-Afrika országai ma az agrárkivitelükből származó bevétel 25 százalékát költik gabonaimportra, míg 1970-ben ez az arány még csak 10 százalék volt).

Az elhibázott gazdaságpolitika következtében nem csökkent a mezőgazdaság exportfüggése. Az exportkultúrák erőltetett fejlesztése viszont egyre nagyobb erőfeszítéseket kívánt, jórészt azért, mert a függetlenné válást követően a külföldi szakemberek tömegesen hazatelepültek. A hozzáértés hiánya, az ültetvények elöregedése, majd a fokozott igénybevétel, illetve a klímaváltozás folytán bekövetkezett talajpusztulás jelentősen csökkentette a terméseredményeket. S míg az agrárexport biztosítása egyre több eszközt szívott fel, addig a belső piacokat ellátó mezőgazdasági termelés hanyatlásnak indult.

A mezőgazdaság fejlődését a bürokratizmus és a korrupció is súlyosan hátráltatta. Emellett sokszor pusztán az infrastrukturális háttér elégtelensége, esetenként teljes hiánya, a szállítóeszközök kapacitásának szűkössége vagy az utak leromlott állapota tette lehetetlenné a begyűjtést, és így fokozatosan elszigetelődött egymástól a kereslet és a kínálat. Több országban hozzájárult még a piacra termelő mezőgazdaság hanyatlásához a kötelező kultúrák telepítési kényszerének, és így a többlettermék-termesztés kényszerének megszűnése is. Sőt paradox (bár Afrika régmúltjának ismeretében érthető) módon az adózás eltörlése (Tanzánia) vagy az adóbehajtás rendszerének összeomlása (Zaire) sem a falusi vásárlóerőt növelte, ellenkezőleg: a pénzszerzés kényszerének megszűnése is a piacra termelő mezőgazdaság hanyatlását gyorsította. A mezőgazdaság *hagyományos* szektora a hagyományos módszerek továbbélése miatt stagnált. Nemcsak a megcsontosodott gazdálkodási módszerekhez, elavult eljárásokhoz való ragaszkodás, de az elvonás fennálló rendszere is[5] a többlettermék egyéni elsajátításának megakadályozására, egy új elit képződésének a megelőzésére szolgált.

[5] A családi közösségek kiugróan jó terméseredményeiből adódó termékfölösleget számos területen kötelező a törzs egészének javára beszolgáltatni.

Reális fejlődési alternatívát a nagyüzemi gazdálkodás sem jelentett, hiszen térhódítása[6] rendkívül lassú volt, ugyanakkor sok esetben veszteségesen működött, ezért költségvetési támogatást igényelt. A városok ellátását így egyre növekvő hányadban importból kellett fedezni. S miközben az afrikai országok külkereskedelmi mérlegét még az alapellátás biztosítása is súlyosan megterhelte, a gazdaságpolitika további komoly terheket vállalt a vásárlók presztízsfogyasztásának kiszolgálása érdekében.

A piacra termelő mezőgazdaság egészének hanyatlása, a naturálgazdálkodás keretei közé való visszasüllyedés és a falu népességtaszító hatásának a felerősödése tehát egyértelműen az alapvetően elhibázott agrárpolitika keserű gyümölcse.

Torz modernizáció, felemás városfejlődés

A falusi fiatalság számára ma már egyre terhesebbé válnak a tradícionális béklyók, és az ehhez kapcsolódó ősi rend, a gerontokrácia. Az életkörülmények nehezedése mellett ez is hozzájárul ahhoz, hogy Fekete-Afrikában nagy tömegek menekülnek el a falvakból. A városok húzóereje folyamatosan növekszik. Tragikus módon azonban ez a vonzerő látszaton alapul. A gondtalanabbnak képzelt városi lét délibábja vonzza a mezőgazdaságból kiszorult tömegeket a fejlődő országok túlburjánzó[7] metropoliszaiba.

A kontinens a városfejlődés szempontjából is magán viseli a függő gyarmatosítás jegyeit: a tradícionális központok[8] lélekszáma öt-tíz évenként megduplázódik.

A Fekete-Afrika országaiban lejátszódó urbanizáció nem az ipari forradalomhoz kapcsolódik, s ezért nem egy többé-kevésbé kiegyensúlyozott, stabil városszerkezet talaján valósul meg, hanem függő jellegű; a városok a külső világpiaci lehetőségek alakulásának, más országokban lezajló gazdasági folyamatoknak a „függelékei". A nagyvárosok így jobbára csupán a nemzetközi és a belföldi kereskedelem központjai, és sorsuk is e kereskedelmi szempontoknak alárendelt.

A demográfiai előrejelzések szerint századunk végéig Fekete-Afrikában a munkaerő-kínálat 80 százalékos növekedésével kell számolnunk, s így a jelenleg 35—40 százalékos munkanélküliség felszámolására vagy akár enyhítésére alig van remény: a modern szolgáltató szektor és az ipar ugyanis igen kevés munkaerőt képes felszívni. Az előrejelzések szerint 2000-re Fekete-Afrikában a tulajdonképpen igazi funkció nélküli nagyvárosok szegénynegyedeiben lakik majd a városi népesség fele.

A térség országainak gazdaságpolitikája csapdába került, mivel az adott helyzet megoldására nem kínálkozik semmilyen hagyományos alternatíva. Ha nem fejlesztik az ipart, ez a — néhány kivételtől eltekintve — elmaradott szektor továbbra sem szívja fel a munkanélküliek seregét, vagyis ezzel a gazdaságpolitika sorsára hagyja a máris a nagyvárosok peremén nyomorgó tömegeket. Ha viszont nagyarányú iparfejlesztésbe kezdene munkahelyek teremtése céljából, ezzel sem csökkente-

[6] Egy Nigériában végzett felmérés alapján a megművelt földterület 97 százaléka kistermelők kezében van, akik hagyományos módszerekkel gazdálkodnak. A teljes termelésnek kevesebb mint 2 százalékát adják az öntözést alkalmazó nagyüzemek.

[7] A Fekete-Afrikában végbemenő városiasodás mértéke e folyamatnak a harmadik világ egyéb részeiből ismert, meghökkentő dimenzióin is túltesz, és az urbanizáció üteme előre láthatóan a jövőben méginkább fokozódni fog. (Az előrejelzések szerint az afrikai országokban az évezred végéig a városok lélekszáma átlagosan öt-hat százalékkal nő évente, míg az összlakosság három-négy százalékkal gyarapszik.)

[8] A tradícionális központok a gyarmati uralom alatt várossá terebélyesedett települések. Közös jellemzőjük, hogy nem az adott terület szükségleteinek megfelelően, hanem az „anyaország", illetve a gyarmati igazgatás érdekeinek alárendelten fejlesztették ki őket. Jellemző példák erre azok a Francia-Afrikában kialakult aránytalanul nagy közigazgatási központok, amelyekben a gyarmatosítók több gyarmat igazgatási intézményeit összpontosították, s így azok jóval túlnőttek természetes környezetük gazdasági és társadalmi szükségletein.

né egyértelműen a munkanélküliséget, mivel ezekben a gazdaságokban a formális és az informális szektor[9] nem egymás rovására bővül: a tapasztalatok szerint ugyanis a formális szektor fejlődése a munkaerő-felszívó képességének növekedését meghaladó ütemű városba irányuló áramlást váltott ki, s így nem járult hozzá a marginális rétegek felszámolásához.

Ez a példa is jelzi, hogy Fekete-Afrika országai modernizációjuk során nem vehetik át változtatás nélkül az Európában többé-kevésbé bevált gazdaságpolitikai recepteket. A formális és informális szektor sajátos együttélése új utak feltárását követeli meg. Különleges megközelítésre van szükség a formális szektorhoz tartozó proletariátus és az informális szektorhoz kapcsolódó ún. szubproletariátus problémáinak megoldásához is.

Az afrikai városokban tömörülő proletariátus túlnyomó része annyira kiszolgáltatott helyzetben van, hogy tulajdonképpen marginális rétegnek tekinthető: foglalkoztatásuk instabil, fizetésük bizonytalan napi — vagy hetibér, városi egzisztenciájuk ingatag alapokon nyugszik. Az ipari és szolgáltatási beruházások színvonala (illetve a rekonstrukció mértéke) még ahhoz sem elegendő, hogy a formális szektor egyszerű újratermelését biztosítsa, s így nemcsak a marginalizálódott rétegek, hanem a városi proletariátus soraiban is elindult a pauperizálódás folyamata. Emiatt a proletariátus is kénytelen az informális szektor igénybevételével kielégíteni szükségleteinek egy részét, legalizálva annak létét, hozzájárulva újratermelődéséhez.

A térség országaiban állandóan bővül az informális szektor, s ezzel egyre növekszik a szubproletariátus létszáma. Ennek a szektornak a felduzzadása azonban nem a fejlődés egy szakasza, a továbblépéshez szükséges lépcső, hanem Fekete-Afrikai társadalmi-gazdasági válságának, kiútjai bedugulásának legfőbb tünete. A gyarmati örökség tehertétele és a hibás agrárpolitika következtében a mezőgazdaságból kiszorult és kényszerűen urbanizálódott tömegek ugyanis az ipar és a szolgáltatások fejlődésképtelensége miatt nem léphetnek a felfelé irányuló társadalmi mobilitás útjára, nem válhatnak a modern gazdaságba integrált szektorban nagyvárosi proletárokká, hanem megrekednek egy felemás, távlat nélküli, marginális állapotban.

Ezek a tömegek csak az informális szektorban találhatnak megélhetési alkalmat. Közvetlenül a formális szektor számára termelnek, mint alvállalkozók, akik általában alkalmi előkészítő és kiegészítő munkákat végeznek el otthonukban, még a városi munkásságénál is kiszolgáltatottabb, bizonytalanabb helyzetben, egészen minimális bérért.

Az informális szektor szerepe tehát ellentmondásos. Egyfelől igaz, hogy beépül a gazdaságba, és kiszolgálja a modern integrált szektort, inputokat és olcsó bérmunkát kínálva annak. Másfelől viszont az óriási tömegű, alacsony bérű szubproletariátus olyan tartalékseregret jelent, amely csak arra képes, hogy erőteljesen lenyomja az iparban és a szolgáltatásokban foglalkoztatottak bérét, anélkül, hogy integrálódhatna a modern gazdasági szektorba, hiszen az afrikai gazdaságok képtelenek ekkora tömeget felszívni. (Ráadásul még erre a marginális rétegre is óriási nyomás nehezedik: bérüket leszorítja a szekundér tartaléksereg, vagyis azok a rétegek, amelyek még az informális szektornak is a perifériájára szorultak, a teljes létbizonytalanság határán tengődnek, szórványos, alkalmi munkákból élnek.) Az informális szektor folyamatos duzzadásával tehát együtt jár az afrikai társadalmakat sújtó legsúlyosabb csapás: *az általános elnyomorodás.*

[9] Az afrikai gazdaságokban az informális szektornak kiemelkedő jelentősége van. Ebben a szektorban az anyagi termeléshez csak időszakosan, alkalmilag kapcsolódó, a termelési folyamat peremére szorult tevékenységek folynak.

A városi szubproletariátus létszámának bővülése rövid távon a tőke érdekét szolgálhatja, hiszen lehetővé teszi számára, hogy a városi proletariátusnál jóval olcsóbb munkaerőhöz jusson. (Például, ha egy teljes munkaidejű munkás helyett két fél munkaidős alkalmi munkást foglalkoztat a vállalkozó, ezzel megszabadul a bér járulékos költségeitől.)

Hosszabb távon azonban még a tőkének sem áll érdekében a marginális szektor kiterjedése, hiszen akadályozza a tőkefelhalmozás gyors növekedését. A városok lakossága ugyan felduzzad, de a nyomorgó tömegek nem növelik komolyan a fizetőképes keresletet, s így nem ösztönzik az ipar és a szolgáltatások fejlődését. A túlburjánzó városi lakosság tehát nem a klasszikus ipari „tartaléksereg", hanem az afrikai városokra nehezedő holtsúly.

★

A Fekete-Afrika országainak az elmúlt húsz évben alkalmazott gazdaságpolitikája nem volt alkalmas az állam által irányított eredeti tőkefelhalmozás megvalósítására. Bár az eredeti tőkefelhalmozás előfeltétele, a lakosságnak a termelőeszközöktől való megfosztása végbement, a tőke és a munka egyesítése azonban a tőkefelhalmozás elégtelenségének korlátaiba ütközött, ezzel — bár országonként többékevésbé eltérő módon és mértékben — létrehozta és konzerválta a fejlődés fő áramából kimaradó informális szektort.

A kiúttalanság szülte marginalizálódás ugyanakkor súlyos szociális feszültségek forrása, s a peremre szorult réteg a térség társadalmainak legradikalizálhatóbb tényezőjévé, az ingatag afrikai politikai struktúrák legbizonytalanabb elemévé vált. A válság terméke tehát maga is növeli a válságot, s ezzel csökkenti a kibontakozás esélyeit.

Irodalom

Ágh Attila: Afrika — a csődbe jutott kontinens. Kézirat. MTA Világgazdasági Kutató Intézete, 1985.

Adedeji, Adebayo — Shaw Timothy M. eds.: African Perspectives on Development Problems and Potentials. Colorado, Lynne Rienner, 1985.

Africa Economic Digest különböző számai.

Africa in Crisis. Department of Peace and Development of the University of Göteborg. Kézirat. 1987.

Africa South of the Sahara. Yearbook, 1986.

Balázs Judit: Fegyverkezés — gazdasági növekedés — eladósodás: Fekete-Afrika példája. In: Egyetemi Szemle 1987. 1. sz.

Balázs Judit: Fekete Afrika militarizálódása — egy kontinens válságának anatómiája. Kézirat. MTA Világgazdasági Kutató Intézete. Budapest, 1987.

Industrial Development Decade for Africa. Fourth progress report. UNIDO. ID/B/330.

Katona Emil: Az iparosítás mint az elmaradottságból való kitörés eszköze Fekete-Afrikában. In: Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.

Länderberichte, Kohlhammer Verlag, Stuttgart—Mainz. Különböző országtanulmányai.

Timberlake, Lloyd: Africa in Crisis. The causes, the cures of Environmental Bankruptcy. Published by the International Institute for Environment and Development, London and Washington DC. Eartscan 1985.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (457—465. l.)

BRÓDY ANDRÁS

Miért maradunk el technikailag?

Folyóiratainkban tallózva a legellentmondásosabb nézeteket találhatjuk az állam és a gazdasági élet kívánatos viszonyára vonatkozóan, s ezek a nézetek a maguk nyugtalanító és elbizonytalanító zavarosságában a legkülönbözőbb formákban szivárognak be gazdasági és politikai beszámolókba, sőt magukba a párthatározatokba is. Az egyik végponton az „új növekedési útvonal", a „struktúrapolitika", valamint az erősen óhajtott „szerkezeti átalakítás" és „intenzifikálás" megvalósítását államilag előkészített, hatóságilag megtervezett és „központilag levezényelt" feladatnak tekintik. A másik végleten úgy vélik, hogy a piac megteremtésével a gazdasági egységek szabad döntéshozatala és ettől állítólag bekövetkező profit- és piacérdekeltsége mindezt önmagától, automatikusan is megvalósítja, ezért tervezésre semmi szükség nincs, vagy legfeljebb igen távlati kérdésekben, amolyan tájékoztató perspektivikus-propagandisztikus jelleggel.

Az itt következő gondolatok egy olyan közgazdász véleményét tükrözik, aki nemcsak támogatja, de egyenesen elkerülhetetlennek tartja a mélyreható gazdasági és politikai változást — ugyanakkor azonban igen elégedetlen azzal az etatizmussal, utópizmussal, naivitással, felületességgel és tájékozatlansággal, amely jelenlegi változtatási javaslataink nagy részét jellemzik.

A gazdasági struktúra minden változása műszaki-technológiai változások következménye. Minden változás a maga részéről új feszültségeket szül és új feladatokat ad a műszaki fejlődés vagy fejlesztés számára. Ennek természetes következménye, hogy az állami teendők a műszaki problémákkal kapcsolatban is nagyrészt aszerint alakulnak, hogyan oldjuk meg az elöljáróban vázolt kérdést.

Hogy műszaki fejlődésünk nem kielégítő és technikai elmaradottságunk növekvőben van, az ma közhely, s hogy valamit tennünk kell ellene, az — retorikailag — már alaposan kimunkált. Az ötvenes évek elejétől kezdve a műszaki fejlődés számtalan párthatározat, állami intézkedés és intézményi szabályozás tárgya. Ennek ellenére a helyzet nemhogy javult volna valamicskét, de a hetvenes évektől kezdve egyre vészterhesebb képet öltött: termelésünk hatékonysága (fajlagos anyag- és tőkefelhasználása) ma olyan rossz és romló, külkereskedelmünk gazdaságossága olyan gyatra, hogy gazdaságunk a stagnálás állapotából a gyorsuló hanyatlásba fordult.

Az általános válság rémének felidézésekor, éppen a kiút meglelése érdekében, szabatosabban meg kell határozni, hogy mely területek vannak igazán válságban. Nincsenek részletes adatok birtokomban, a kérdés alapos megvizsgálása fáradságos statisztikai elemző munkát igényelne, de úgy tűnik, hogy minél „kiemeltebben" fejlesztettünk egy-egy területet — akár árpreferenciák, akár támogatások és rekonstrukciók révén —, az ma annál mélyebb válságban van. A mezőgazdaság pél-

Bródy András a közgazdaságtudomány doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

dául, amely egész időszakban tudatosan és erőszakosan nyomott árakon dolgozott s állótőkéjét is sokkalta lassabban gyarapíthatta, mint az ipar, technikailag nemhogy lemaradt volna, hanem inkább felzárkózott a világ élvonalához.

Ennek csak részleges magyarázata az, hogy az agrárközgazdász mindig is többet értett ágazata technikai kérdéseihez, mint ipari és általános közgazdász kollégái. Az agrárközgazdásszal nem fordulhat elő, hogy a babot és a borsót összetéveszti, míg például az „elektronizálás" kérdéseiben az elmúlt 30 évben többször is volt szerencsém olyan bizottságokban tanácskozni, ahol a döntéshozók többsége egy személyi számítógépet sem tudott volna működtetni. Valljuk be végre: közgazdászaink műszaki tudása a zérus körül áll, számítógépet kezelni nem tudnak, matematikai gyakorlatuk hézagos. Még ma sincs tanszéke a matematikai gazdaságtannak, amikor a Nobel-díjak kétharmada éppen e tárgyban termett, jelezve a jövő gazdasági gyakorlatának elkerülhetetlen matematizálódását.

Mindezért igen gyenge és elmaradott a matematikai, műszaki vagy gazdasági tudás szintje a vezetésben is. Ezt megváltoztatni mindenképpen elsőrendű állami érdek, bármi legyen is a „mechanizmusreform" sorsa. A szakzsargon ismerete nem tévesztendő össze a szaktudással, az utóbbi nélkül semmilyen állami apparátus sem végezheti dolgát, semmilyen mechanizmusban sem.

Ha most tovább elemezzük a mezőgazdaság viszonylag (de csak viszonylag) jó bizonyítványát a technikai fejlődés tekintetében, akkor az apparátus nagyobb szakértelmén kívül világosabban felmerülnek az érdekeltség sajátos megvalósulásából eredő mozzanatok is. Ezek három forrásból erednek: először is a mezőgazdaságban a szigorú értelemben vett gyári jellegű munkamegosztás (az egymás után következő munkafolyamatok egymás mellett történő egyidejű elvégzése) soha nem volt lehetséges. Az évszázadok diktálta időrendiség s az időjárás kiszámíthatatlansága miatt a mezőgazdákra háruló átkos és örökös rögtönzés nemcsak átoknak, hanem áldásnak is bizonyult: kikényszerítette az állandó, szokásszerű *helyettesítéseket*, a termelés feltételeinek és tényezőinek, munkaerőnek, gépeknek, anyagoknak, trágyáknak és védőszereknek folytonos és alkalmi *rekombinációját*.

Ugyanakkor a másik két sajátosság: a kötelező beszolgáltatás eltörlése és az iparinál jócskán szabadabb bérgazdálkodás *lehetővé*, viszonylag szabadabbá tette a tényezők e folytonos és kölcsönös helyettesítését és hozzászoktatta a szakembereket (pontosabban: nem engedte elfeledniök, mint az ipar számos agyontámogatott területén), hogy e helyettesítéseket a gazdaságosság szempontjából ítéljék meg. A *gazdálkodás* eleven és gyakorlati tevékenység maradt a mezőgazdaságban — ellentétben az iparral, ahol nagyjából és egészében elsorvadt, s csak most próbáljuk ráolvasással újjáéleszteni.

Ez korántsem jelenti azt, hogy a mezőgazdaságban fennálló helyzetet ideálisnak tekinthetjük: ismeretes néhány alapvető tényező merevsége, mozdíthatatlansága, ismeretesek úgynevezett „politikai" növények és növényfajták, amelyeket — tetszik, nem tetszik — elő kell állítani. Nem igazán kötetlen a bérgazdálkodás sem, és bármely, szóra termett téeszelnök hosszan tudja sorolni mindazokat a határozatokat, rendeleteket és előírásokat, melyeket vagy megszeg furfangos módon, vagy ha betartja, megannyi veszteségforrása és akadálya a nyereségesebb gazdálkodásnak. Egészében azonban — a nyomott árak és az alacsonyabb felhalmozási ráta ellenére — e megkötéseken belül a mezőgazdaság 1956 után szabadabban gazdálkodhatott és gazdálkodott is.

És itt elérkeztem dolgozatom egyik központi mondanivalójához és állításához, a műszaki fejlődés és általában a munkamegosztás fejlődésének kulcsponti kérdéséhez, a műszaki fejlődés fogalmának meghatározásához.

Az OMFB 279 oldalas kiadványa („A kutatás-fejlesztés pénzügyi, számviteli, statisztikai rendszere. Tájékoztató az új jogszabályok alkalmazásához". OMIKK,

Budapest, 1987.) erről a következőket írja: „Az az objektív folyamat, amelynek tartalma az új tudományos és technikai ismeretek keletkezése, valamint ezek alkalmazása a termelésben, a társadalmi közös funkciók ellátásában és a személyes fogyasztás területén."

Magát az innovációt — Schumpeter szellemében — az új termék, új eljárás, új beszerzési és eladási piac, valamint az új szervezet öt alesetében jelöli meg, amiből persze az utolsó három, bármilyen fontos is legyen, sehogyan sem fér bele az előbbi szép meghatározásba. Tovább szűkíti a felfogást a „Műszaki fejlesztés" címszó, kimondva, hogy a K+F, tehát a kísérleti, kutatási fejlesztési tevékenység eredményének bevezetése, elterjesztése „általában" már beruházási tevékenységnek számít — és az eddigi szabályozástól eltérően már a formatervezést, a nullszéria készítését, a műszaki információk összeállítását és a műszaki propagandát stb. is kirekeszti a K+F „hatásköréből".

A meghatározás bürokratikus szűkkeblűségét egészében kívánom bírálni, mégis a formatervezés kiközösítését külön is szeretném szóvá tenni. Az asztal, szék, ágy, tányér, evőeszköz kétségtelenül régen fel van találva. Hogyan lehetséges akkor, hogy a skandináv államok ezeknek az egyszerű használati tárgyaknak korszerű újraalkotásával olyan jó piacokra tettek szert? Francia divat és kozmetika, japán autó és elektronika — soroljam még? Formátlan és idomtalan termékeket csak elrekesztett piacon lehet eladni. Itt válik különösen árulkodóvá a K+F-szabályzat korlátozottsága, rövidlátása és gyors avulása.

A fejlődés — minden fejlődés — a már létező szabad, korlátozatlan, gyakran ötletszerű és véletlen *rekombinációjából* jött létre. A műszaki fejlődés is csak ilyen szabad rekombináció útján mehet végbe, amelynek eredményeképpen a kevesebből több lesz; tehát olyan rekombinációkból, amelyek javítják a gazdasági hatásfokot.

Ennek a rekombinációnak a gazdasági formája a helyettesítés: munkát tőkével, tőkét munkával és mindkettőt anyaggal helyettesíthetünk és viszont, úgy azonban, hogy az összráfordítás csökkenjen. Az a fajta elképzelt fejlődés, amelyet az ötvenes évek gazdaságpolitikája szeretett volna megvalósítani — és feszített terveiben elő is írt —, hogy jövőre kevesebb anyagból, kevesebb tőkével és kevesebb emberrel termeljenek többet és értékesebbet, bár nem lehetetlen, de a technikai fejlődés tapasztalata szerint ritka, mint a fehér holló. Az általános eset a kölcsönös mozgásokból kialakuló — és mindig némi kockázattal párosuló — *gazdaságos helyettesítés.*

S itt van az a pont, ahol a 68-ban bevezetett új ösztönzők érezhetően rontották az új technikában s egyáltalán az újban való érdekeltséget. Az ötvenes évek tervgazdálkodási rendszerét vállalati szempontból a technikai-műszaki változásokkal szembeni *közömbösség* jellemezte. Az új eljárásokat — többségüket új gyárakban — viszonylag könnyen be lehetett vezettetni „felülről". Ha volt is némi ellenérdekeltség (minden működő szervezet első reakciója konzervatív: nem ismeri, féli az újat, kényelmetlennek találja, nem szeret változtatni a megszokotton), azt ellensúlyozta az álló- és forgóalap-juttatás, a külföldi utazás, a hírlapi és rádiószereplés. A hetvenes években azonban ez megváltozott: a vállalatok hirtelen bezárkóztak, mogorvák lettek. Miért?

Azért, mert a szabályozó rendszer gátol minden helyettesítést. A béralapot túl lehet ugyan lépni — de csak büntetés, adó, lefölözés árán. Az anyagfelhasználást is lehet növelni, de a forgóalap-felhasználás növekedését pénzügyi szerveink büntetik. A beruházás is változtatható már, de se szeri, se száma azoknak az intézkedéseknek, amelyek gyakorlatilag akár kétszeres vagy háromszoros költségűvé tették a beruházást is, és a túllépését is. Így minden eltérés a bázisarányoktól veszélyessé válik. S ha mindezek után a vállalat mégis megtakarított valamicskét és na-

gyobb lett a nyeresége: tapasztalatai egyre meggyőzőbben mutatták: az állam többet fog lefölözni. A vállalatnak csak a kockázat maradt meg — arról meg már Kornai János kimutatta, hogy azt a szocialista menedzser igyekszik elkerülni. Elszalasztott lehetőségért még senkit sem váltottak le — be nem vált újításért azonban többeket.

Mindehhez hozzájárult, hogy az infláció állami megtervezésével és kiaknázásával párhuzamosan egyre szigorúbbá és részletesebbé vált a bérgazdálkodás. Kimondott vezérelvvé lett, hogy az új technológia normarendezést kíván, a közvetlen dolgozó munkahelyén tehát nem részesült az új technika termelékenységnövelő áldásából, csak gyakorlati hátrányaiból. Amennyiben végül mégis volt haszna az innovációkból, azt kerülőúton, mint a munkásosztály egy tagja kapta meg a „jóságos államtól", amely a többlet egy részét (csekély töredékét) — mintha csak szociális segély lenne — folyósította.

Mindebből következik, hogy a műszaki fejlődésben való hathatós érdekeltség megteremtése — vagy legalábbis mindenfajta ellenérdekeltség felkutatása és megszüntetése — szintén elsőrendűen *állami* feladat, mégpedig nem egyszeri, hanem folyamatosan gyakorlandó feladat, bármilyen mechanizmus keretében kívánjuk is gazdaságunkat működtetni. Úgy vélem, hogy az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságnak ugyanolyan felhatalmazást kellene adni a szabad gazdálkodást és a műszaki fejlesztést sértő rendeletek és előírások elleni jogi védelem ellátására, mint amilyent alkotmányunk védelmére szükségesnek tartottunk.

A műszaki fejlődés felszabadítása, az érdekek megteremtése azonban semmiképpen sem elegendő, mert az érdekeltség igen rossz irányban is kifejtheti és ki is fejti hatását, ha az érdekelt gazdasági szereplő rosszul tájékozódik, ha tisztánlátása gátolt. Itt kell tehát szót ejtenünk árrendszerünk botrányos állapotáról. Áraink nemcsak hogy nem tájékoztatnak helyesen, de kusza összevisszaságukban állandóan vakvágányokra viszik a gazdálkodást. Árrendszerünk és árváltozásaink történetét áttekintve látjuk, hogy az — két-három évenként — egyre újabb elgondolásokat és irányzatokat vett fel. Az értékárak, a termelői árak, a kétszintű árak, a két- és többcsatornás árak, a világpiaci árak és a kompetitív árak követelése és állítólagos bevezetése voltak ennek a tekervényes, de sehova sem vezető szellemi útvesztőnek a főbb állomásai. Ugyanakkor a tényleges árak és ármozgások elemzése (ezt a munkát Ganczer Sándor kezdte meg, az Országos Tervhivatalban Augusztinovics Mária csoportja folytatta és a 70-es évekre vonatkozóan Halpern László és Molnár György vizsgálataiból adódik világos képünk) azt mutatja, hogy mindezen tarka célkitűzéseket maga az Árhivatal sem vette komolyan. A mindenkori árrendszer a belső redisztribúció politikai s így változó erőviszonyait kielégítve, rövidesen visszarendeződött abba az állapotba, amely a gazdasági eszmék egyikét sem tükrözte, hanem a bírálhatatlan és mereven ideologikus gazdaságpolitikai preferenciarendszert szolgálta. Az ipart előnyben részesítették, a mezőgazdaságot megszorították, a szolgáltatásokat, ezen belül különösen a kulturális és egészségügyi szolgáltatásokat roppant veszteségekkel sújtották.

Ár- és bérrendszerünk tehát, ha nem is mindig változatlan élességgel, de lényegében azokat a 30-as évek végének árrendszeréből átvett *hadigazdálkodási* megfontolásokat követte és tükrözi ma is, amelyeket az 1946. évi stabilizáció, majd az 1951. évi „Gerő-féle" árrendezés szinte az abszurdumig hajtott.

Ezzel az ár- és bérrendszerrel a békés gazdálkodás és a technikai-műszaki fejlődés gyümölcsöző irányokba történő tájékoztatása nem lehetséges, mind ár-, mind pedig bérrendszerünk alapvető és gyökeres átalakításra szorul. Ez ismét állami feladat, amely minden elképzelhető mechanizmus bevezetése esetén is elvégzendő. Egy olyan mechanizmus pedig, amely a felszabadított árakat a kereslet és kínálat erőinek vetné alá, meg sem indulhat, ha nem hozza az árrendszert előzőleg egy viszonylagos egyensúlyi helyzet közelébe. Ha az árak tótágast állnak, akkor rövid időn

(egy-két hónapon) belül beáll a teljes működésképtelenség. A piac karban tud tartani jó árakat — de egyensúlyt kialakítani, mint az újabb kutatások mutatják, logikailag és gyakorlatilag képtelen, mivel a piac az egyensúlytól való eltérésre az árak és a volumenek ciklikus változásával reagál, miközben magát az eltérést nem csökkenti, csak máshová helyezi át.

Egy ilyen valóban szabad áralakulás esetében azonban — mint ezt a fejlett országok példájából tudjuk — az államnak jelentős teendői vannak éppen a valóban szabad áralakulás fenntartása, a különböző monopóliumok kordában tartása és a fogyasztók védelme terén. Úgy vélem, hogy különösen a monopóliumok problematikája — minthogy az utóbbi ötven évben erőteljesen felkaroltuk, sőt mesterségesen tenyésztettük a monopóliumokat — sok tennivalót fog adni. Mind a nagyüzemek mítosza, mind a profiltisztaság és az ellátási feladatok rituáléja alaposan kiépítette és körülbástyázta a kiváltságos kis- és nagykirályságokat. Naivitás volna tehát azt hinni, hogy ezek egyszerre csak önzetlenné válnak.

Tegyük fel most a továbbiakban, hogy az említett állami feladatokat — amelyek nélkül egészséges műszaki fejlődés elképzelhetetlen —, ha nem is tökéletesen, de lényegében kielégítően megoldottuk. Ez nagy szó, mert ne tévesszük szem elől, hogy az állami tevékenység ezeken a területeken mindeddig az itt leírtakkal szögesen *ellentétes* irányban mozgott és mozog ma is. A fordulat nem elképzelhetetlen, de logikai szükségességén kívül nem látok más erőt, különösen nem látok réteget, csoportot, áramlatot, amely felvállalná és kellő politikai súllyal bírna akár csak részleges megvalósítására is. Az innen következőknek tehát bizonyos utópisztikus ízük van, hiszen egy még nem létező, csak elképzelhető jobb gazdasági atmoszférában próbálják meg a teendőket felvázolni. Teendők, mégpedig *állami* teendők pedig jócskán maradnak az említetteken kívül is. Az eddigi csak *sine qua non*, olyan alap, amely nélkül remény sem mutatkozik a valóságos és szerves műszaki fejlődés megindulására.

Ahhoz azonban, hogy a műszaki fejlődést elő is mozdítsuk, mindez nem elégséges és tovább kell vizsgálnunk e fejlődés mibenlétét, jelesen azt a kérdést, hogyan és miképpen növeli egy gazdasági rendszer hatásfokát a technikai-műszaki változás.

A Közgazdaságtudományi Intézetben az Ipari Minisztérium számára végzett részletes elméleti és gyakorlati vizsgálat e téren arra a meglepő és első látásra szinte hihetetlen tanulságra vezetett, hogy a műszaki fejlődés önmagában véve nem javítja, hanem mindig és minden esetben *rontja* az érintett rendszer hatásfokát. Itt nincs helyünk ezt a meghökkentő sajátosságot a maga matematikai általánosságában bizonyítani, sem pedig valamilyen tényleges innováció gazdasági-statisztikai-számszaki adataival igazolni, csupán logikailag tudjuk ezt a józan észnek látszólag teljesen ellentmondó, de igen alapvető sajátosságot bemutatni.

Egy rendszer hatásfokát megfelelő árakkal összegzett ráfordításainak és kibocsátásainak hányadosa adja meg. Ez a hatásfokmutató — a műszaki rendszerekkel ellentétben, ahol a 100 százalékot soha nem érheti el — a jól működő gazdasági rendszerekben mindig egynél valamivel nagyobb szám.

Tekintsünk itt az egyszerűség kedvéért egy önmagát éppen csak fenntartani képes, úgynevezett egyszerű újratermelést folytató gazdasági rendszert, amelynek tehát hatásfoka éppen egységnyi, és merüljön fel egy rendkívül gazdaságosnak tűnő új eljárás bevezetésének lehetősége. A példa sarkítása kedvéért tegyük fel, hogy az addig hulladékként eldobott anyagokból, teszem azt a háztartási szemétből, igen csekély munkaráfordítással a már amúgy is rendelkezésre álló gépek kihasználatlan idejében (mondjuk éjszakai műszakban — tehát minden pótlólagos beruházás nélkül) elő lehet állítani a boldogság kék madarát, amely iránt mind belföldön, mind külföldön kellő érdeklődés mutatkozik.

Ennek a pótlólagos eljárásnak az előzetes gazdasági számítások szerint óriási haszna van, mondjuk egy forintnyi eladási értéket tíz fillér munkaráfordítással lehet előállítani, anyagköltsége és beruházási igénye gyakorlatilag zérus. Profitja az eladási ár százalékában kilencven, a költségekre vetítve kilencszáz százalékos, a szükséges tőke után számítva pedig szinte végtelen. Nem teljesen végtelen persze, mert valamelyes változó tőkére, a félkész madarak tárolására, valami kis előlegre mégis szükség van.

Úgy vélnénk, egy ilyen eljárás bevezetése rendkívül megjavíthatná rendszerünk hatásfokát — pedig nem így van. Ha a rendszer eddig ugyanis éppen újratermelte magát, akkor az a pótlólagos munkaráfordítás, amely a madarak előállításához szükséges, már felborítja ezt az egyensúlyt, a teljes és változatlan újratermelés többé már nem lehetséges.

A madárgyártás beindítása így az eddig stagnáló rendszert egy önmagát csak szűkítetten, tehát egyre csökkenő színvonalon újratermelő rendszerré változtatja. Azt gondolhatnánk azonban, hogy mihelyt a gyártás megindult és a boldogság olcsón kapható lesz, tüstént felvirágzik minden. Bizonyos értelemben ez be is következhetne — de csak akkor, hogyha az emberek fogyasztási szokásai sajátosan megváltoznak. Ha ugyanis ezt a madarat az addig elégséges fogyasztás — csirke, disznó, saláta — mellett és azon felül kívánják megkapni, akkor hatásfok-növekedés semmiképpen sem állhat be. Talán boldogabbak lesznek átmenetileg, de a rendszer nemhogy bővített újratermelésre, de még a korábbi stagnálásra sem lesz képes, hiszen feléli, amit termelt és — éppen a pompás innováció következtében — most többet fordít az elfogyasztott kibocsátás újratermelésére, mint eredetileg.

Hol van a paradoxon nyitja? Ott, ahol a fogyasztó költségvetési korlátja „kemény", ahol tehát helyettesíteni kénytelen: több boldogságmadár, kevesebb csirke. A csirkék termelése ezért csökkenni fog, s ha a csirkék termelése rosszabb hatásfokú, kevésbé profitábilis, akkor végül mégis remény mutatkozik arra, hogy bár boldog, de növekedésképtelen társadalmunk, megtakarítva a boldogság madarának előállításából eredő többletráfordításait, végül mégis visszajusson az egyszerű újratermelés állapotába, esetleg — a megtakarítás további növekedésével — rátérjen a gazdasági fejlődés új, gyorsított útvonalára.

A megtakarítás, a hatásfoknövelés azonban *nem* egyedül az új gyártási eljárás bevezetéséből ered, mert az önmagában ront a hatásfokon, hanem egy régi rosszabb eljárás megszüntetéséből vagy csökkentéséből — pontosabban a kettőből együttesen, hiszen az átlagosnál rosszabbul működő eljárások beszüntetését csak az átlagosnál jobb eljárás megszületése teszi lehetővé, legalábbis a mi fejünkben.

Így van-e ez azonban a gyakorlatban is? Törvényszerűen és szükségszerűen összekötődik-e az új termékek, új eljárások, új piacok, új szervezetek megjelenése a régiek megszűnésével? A magyar gazdaság technikai-társadalmi történetét megfigyelve azt kell mondanunk, hogy ez ma nem így van. Az újjal és az új terjesztésével központilag törődünk, a régi megszüntetésével sehogy sem. A beruházást tervezzük, a selejtezést nem. Márpedig ha az új technika megszületése terén az állam bizonyos bábáskodást vállal, akkor nyilvánvaló, hogy a régi elhalása körül is kellene némi sírásói szolgálatokat végeznie.

Gondolkozzunk el most, új és meglepő ismereteink birtokában a „két rendszer" műszaki-technikai versenyén. Ha már felmerült az, hogy a tervgazdálkodást folytató rendszerek, sajátos elosztási és ösztönzési mechanizmusaik és a tulajdon elaprózottságának megszüntetése miatt, hajlamosak a selejtezés elodázására, az elavult gépek és technológiák fenntartására, a berendezések fizikai elkopásának határáig, sőt gyakorta azon túli működtetésére, vizsgáljuk meg a fejlett országokat is.

Elméletileg nyilvánvaló, hogy ha a mi országainkat az „alulösztönzöttség" jellemzi, tehát a technikai újítástól való ódzkodás, a maradiság, a fejlett technikával

való troglodita bánásmód, amely a mindennapi életbe is kisugározva az idillikus neander-völgyi jelenségek forrása, akkor a fejlett piacgazdálkodás a „túlösztönzöttség" képét mutatja: egy olyan gyors technikai haladását, amelyet a társadalom képtelen szellemileg, kulturálisan és politikailag feldolgozni.

Mi az oka ennek a túlfűtöttségnek? Az, hogy a technikai újításoknak mindig csak a várható hasznát veszik számba — káros következményei a dolog természete következtében figyelmen kívül maradnak. Szigorúan tilos ugyan a konkurens cég gyárát felrobbantani, felgyújtani, hitelét rontani — de egy új eljárással vagy ravasz piaci stratégiával tönkretehetjük őt, sőt ez igen dicséretes és társadalmi elismerést hozó cselekedet. Ez az illető baja — nekünk nem kell ezzel törődnünk.

Igen nehéz e két véglet közt a valóban követendő utat meghatározni, csak a kérdés felvetésére tudok itt szorítkozni. Hogy ismét állami és közösségi feladatokról és döntésekről van szó, az az eddigiekből kiderült, s tán az is, hogy a kívánatos fejlődés iránya és sebessége nem csupán a katonák és mérnökök döntési körébe tartozik. Bennem az a gyanú merül fel, hogy még a közgazdász sem teljesen illetékes itt a kérdések végső összefoglalására: a történész vagy a kultúrfilozófus avatottabb az összefüggések feltárásban és elrendezésében, s ezek után a nyilvános társadalmi-szellemi vita alkalmasabb az elhatározások megérlelésére, mint a jelenleg gyakorolt értekezleti döntéshozatal.

Az élet azonban nem tudományosan működik, nem várhat a részletkérdések eldöntésével, amíg az alapokat nem tisztáztuk: a technika és a műszaki fejlődés ezer részletkérdésében születnek ma állami döntések, amelyek ugyan kimondatlanul, burkoltan tartalmazzák az alapkérdések ilyen vagy olyan felfogását — de nem nézhetnek szembe az egésszel. Milyen tanácsokat fogalmazhat meg a közgazdász így, ha valóban segítségét kérik?

Elsősorban figyelmeztet arra — és sajnos ez még mindig csak elodázó jellegű tanács — hogy a műszaki fejlesztés problémáit nem lehet anélkül súlyozni, értékelni, rendbe állítani, hogy ne volna valamilyen határozott elképzelés arról, hogy országunk milyen helyet kíván elfoglalni a nemzetközi munkamegosztásban. Az acél, a szén, a nehézipar és általában a hadigazdálkodással kapcsolatos fejlesztéseket erőltető mennyiségi szemlélet ugyan már a múlté — azonban új, a magyar gazdaság sajátos lehetőségeit számba vevő elemzés és terv mindmáig nem született. Sem a közgazdászok, sem a kutatóintézetek, sem a tervhital, sem az állam semmilyen szerve nem mert még nekivágni ennek a feladatnak — annak ellenére vagy talán éppen azért, mert gazdasági körökben mindez állandó és parázs viták tárgya. Az a csúfos helyzet állt elő, hogy a tervgazdálkodást folytató Magyarországnak erre vonatkozóan kevésbé van terve, mint a piaci gazdálkodást folytató Japánnak. Ezt a feladatot pedig nem lehet tovább halogatni, különösen nem arra való hivatkozással, hogy valamilyen reform majd megteremti azt az automatizmust, amely ezeket a kérdéseket majd valahogyan eldönti.

Tovább menve, az állami ösztönzés, támogatás súlypontjainak és elosztásának szakszerűbb és objektívebb alátámasztására szeretném a szakértők figyelmébe ajánlani az Ágazati Kapcsolati Mérlegek segítségével végezhető számításokat. Az adatokra felépíthető modellek — a megfelelő elméleti és számítógépes apparátus birtokában — elég szabatos felvilágosítást tudnak adni arról, hogy hol találhatók gazdaságunk „sarkalatos pontjai", melyek azok a kapcsolatok, amelyek javításától a hatásfok erőteljes növekedése várható, s melyek azok, amelyek változásának közvetett hatása csekély. A jelenlegi szemlélet a támogatás elosztásakor elsősorban a technológia nemzetközi fejlődésének megfigyelésére támaszkodik. Ez feltétlenül fontos, de kiegészítendő azzal, hogy saját gazdaságunkban a fejlesztéseknek milyen következményei és lehetőségei vannak. Éppen Japán példája mutatja, hogy nem egy általános „utolérést" kell megcélozni, hanem az ország sajátosságainak,

szerkezetének, helyének, történelmileg kialakult emberi erőforrásainak megfelelő szelektív politikát.

Kétségtelen az is, hogy az alapkutatástól a rendszeres üzemszerű gyártásig terjedő terület nehezen illeszthető akár a normatív tervezés akár a piaci gazdálkodás játékszabályaihoz, s ezért a kormányzatnak, az államnak mindenütt igen sajátos feladatai vannak. E feladatok megoldásának mikéntje azonban már igen nagy mértékben függ a gazdasági életben kialakult játékszabályoktól, atmoszférától és erőviszonyoktól.

A vállalatok részéről ma nem mutatkozik normális kereslet az új iránt, nálunk mintegy ötven éve kezdett kihalni az érdeklődés; az innovációt ma csak a vezetőknek juttatott paraszolvencia (a találmányokból, újításokból való részesedés) képes a vállalat kapuján átsegíteni. Az egész szervezet a költségvetés által felállított oxigénsátorban tartható csak életben, mintegy tetszhalottként, annak reményében, hogy ha majd lesz a környezetben normális oxigén, akkor ismét fel tud elevenedni.

Ez nem könnyű feladat, és szinte szimptomatikusnak tekinthető, hogy maga Marx Károly is, amikor a gothai program kritikájában tételesen felsorolta a terméktöbbletből a közösségi kiadások terhére fedezendő tevékenységeket, valahogyan megfeledkezett a tudomány és kultúra fenntartására és fejlesztésére szükséges összegekről. Nem csodálkozhatunk tehát, ha az ő igéin nevelkedett vezetők is hajlamosak erre. Az öncsonkító tendenciák egyébként a művelt Nyugaton is működnek: a reaganizmus és thatcherizmus is ezeknek a kiadásoknak a megnyirbálásával keresi a kiutat, ha felbillen a költségvetés a védelmi kiadások eszetlen növekedése miatt. Ebben még segítségükre is siet egy sereg közgazdász, aki máig sem tudta eldönteni, hogy a gazdasági fejlődésnek oka-e vagy csupán következménye a kutatásra és fejlesztésre fordított összegek növekedése.

A magam részéről Gyarmati István nézeteit osztom, aki találóan úgy fogalmazott, hogy ha nem törődtünk volna ismereteink fejlesztésével, akkor még ma is a fákon tartózkodnánk. Ez nem jelenti azt, hogy tagadom az e területeken ma nálunk fellelhető üresjáratok, teljesítményhiány és általános ödémás állapot számtalan tünetét. E jelenségek ellen azonban nem a bürokratikus előírások és beszámoló jelentések szaporításával lehet védekezni, hanem — Vámos Tibor elemzései alapján — az autonómia, a demokrácia és a kooperativitás fokozásával.

Szomorúan észlelem, hogy miközben a mezőgazdaság már szabadulóban van a Sztálin és Molotov által ércbe öntött militarizált tervgazdálkodási módszerek vasmarkából, és az ipar is mozdul — ugyanakkor éppen e tárgyalt területeken az 50-es évek tervbürokráciája üli egyre újabb diadalait. Intézetemben már-már többet foglalkozunk pályázatokkal, előirányzatokkal, költségvetésekkel, jelentésekkel, beszámolókkal és papírmunkával, mint kutatással. Az ügyintézők száma nálunk is, a társintézeteknél is, a főhatóságoknál is egyre csak nő. Az űrlapok, a rovatok, a kitöltendő és megválaszolandó kérdések száma sokszorozódik és aktahegyekké válik, amelyek eltorlaszolják a tényleges kutatás egyre gyérebben csordogáló erecskéit.

Mindennek alapja és oka — mint már Lassuló Idő című könyvemben megpendítettem — egy igen mély és általános bizalmi válság: a kormányok és gazdasági vezetők többé nem bíznak tudósaikban, kutatóikban, professzoraikban és tanáraikban, s általában az értelmiségben. Ott részletesebben is bemutattam, hogyan mutatkozik ez meg az értelmiség anyagi és társadalmi elismerésének, presztizsének általános, állandó és szinte feltartóztathatatlan csökkenésében. Nem hivatkozhatom tehát arra, hogy a kutatás finanszírozásának kérdéseit a fejlettebb országokban lényegesen kisebb vagy kevesebb bürokratikus restrikció, állami és költségvetési beavatkozás vagy akárcsak nagyobb bizalom övezi. Mégis az a véleményem, hogy a kibontakozás útját itt kell keresni. Egy olyan konszenzus kidol-

gozása, amely a szabad kiutazás mintájára általában is visszaadná az értelmiség mozgási szabadságát, autonómiáját és tekintélyét, fellazítaná az amúgy sem érdemi, csupán bénító ellenőrzés és állandó beavatkozás nyűgeit, első lépése lehetne a válságból való kilábalásnak. Az értelmiség az egyetlen társadalmi réteg, amely — legalábbis a történelem tanúsága szerint — külső kényszer nélkül is hajlandó dolgozni, hivatását gyakorolni. S ez természetes is, hiszen az élet végső célja nem lehet sem a gazdagság, sem a hatalom mindig véges növelése; csak az ismeretek, a kultúra gyarapítható korlátlanul. Az értelmiség késztetése tehát belső, ezért a hatalmi vagy anyagi nyomást rosszul tűri. Szabadítsuk meg végre Prometheust láncaitól — ő volt és marad a fejlődés megtestesítője.

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normál oldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, szintén két példányban kell mellékelni, és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatban a következő elvek a mérvadóak:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, a kiadás éve és — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások" címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások"-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([4] 29. l.).

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 27-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető felesleges idegen szavakat.

6. A 8/1976. (IV. 27.) MT rendelet (megjelent a Magyar Közlöny 1976. évi 34. számában) a nemzetközi mértékegységrendszerhez (SI) történő csatlakozásunk következményeképpen 1980. január 1-jétől néhány eddig közkeletű mértékegység használatát megtiltotta. Ezért kérjük, hogy a beküldött kéziratokban az új rendszernek megfelelő mértékegységben megadott mennyiségeket használjanak.

7. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (466—479. l.)

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN

Tulajdon és érdek*

Széles körben elfogadott, hogy gazdasági bajaink egyik fő oka a tulajdonosi funkciók gyakorlásának megoldatlansága, illetve nem megfelelő módja a köztulajdonban lévő vállalatokban. E témakörben nehéz még valami újat mondani, hiszen az eddigi viták során szinte már minden lényegeset elmondtak, megírtak. A további foglalkozás e kérdéssel mégsem látszik feleslegesnek, mert a problémák nem tisztázódtak, a nézetek erősen divergálnak, a gyakorlatban követett irány pedig lényeges vonatkozásokban hibásnak tűnik.

Az állami vállalatokkal kapcsolatos tulajdonosi jogokat alapvetően három szinten gyakorolják: maguknál a vállalatoknál, a vállalattól elkülönült tulajdonosi képviseletnél, illetve az államigazgatási intézményeknél, és végül a legfelsőbb állami törvényhozó-rendeletalkotó szerveknél. Tanulmányomban alapvetően az első szint kérdéseivel foglalkozom, a másodikéit és harmadikéit csak érintem.

Az első szint: A vállalat

A gazdasági reformfolyamatok alapvető iránya valamennyi szocialista országban a vállalatok cselekvési önállóságának a növelése, ami a tulajdonosi jogok mind nagyobb részének általuk való gyakorlását, hozzájuk „telepítését" jelenti. Kérdés azonban, hogy ezeket a vállalati szinten gyakorolt tulajdonosi jogokat kik és hogyan gyakorolják. A megoldás két hagyományos alaptípusa: egyrészt a vállalati dolgozók kollektív tulajdonlása, másrészt a tulajdonosi jogoknak a vállalati vezetők általi gyakorlása. Újabban mind szélesebb körben terjed a részvénytársasági koncepció, a tulajdonosi jogoknak a részvényesekhez rendelése is.

Hazai gyakorlatunk a dolgozók kollektív tulajdonlásának irányában halad. A vagyonérdekeltséget nem kevesen a vállalati kollektív tulajdonláson keresztül látják megvalósíthatónak, azt a súlyos gazdasági helyzetből való kilábalás feltételének tekintik.

A vállalati dolgozók kollektív tulajdonlása

Az 1984. év végén megjelent 22. sz. tvr. az alapvető tulajdonosi jogokat a versenyszférában a vállalati kollektívákra, illetve az őket képviselő vállalati tanácsra ruházta. (Ma az iparvállalatok körülbelül 70 százaléka vállalati tanács irányításával

* A cikk az Ipari Minisztérium megbízásából készült, „A tulajdonosi jogok gyakorlása az állami iparban" című tanulmány alapján íródott.

Falusné Szikra Katalin akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára.

működik.) Ez a lépés a csoporttulajdonosi vonások jelentős erősítése az állami vállalatban. Az ebben az irányban való haladás nem azért vitatható, mert elkanyarodást jelent az érvényes magasabb szintű jogszabályainktól, amelyek az állami vállalatok eszközeit az össztársadalmi tulajdon részének minősítik — hisz a jogszabályokat meg lehet változtatni — és nem is azért, mert távolodást jelent az „össznépi tulajdon" ideológiájától — hisz szerencsére az ideológia is változtatható —, hanem mert a tulajdonlás ilyen elrendezésének a gyakorlati következményei károsak.[1]

A munkavállalók kollektívája vagy annak képviselői nem alkalmasak a tulajdonosi érdekek érvényesítésére, a döntésre a vállalati gazdálkodás alapvető kérdéseiben. Nem azért alkalmatlanok rá, mert nincs meg az ehhez szükséges szaktudásuk, tájékozottságuk — persze ez sem mellékes, de ez megfelelő szakemberek bevonásával nagyrészt áthidalható —, és nem is azért, mintha erre nem volnának elég „érettek" — erről nincsen szó —, hanem azért mert ellenérdekeltek, mert a vállalat hosszú távú jövedelmezősége, a vállalati vagyon gyarapítása helyett a vállalati dolgozók közvetlen érdekeit kell szem előtt tartaniuk, ez az „osztályhelyzetük". A munkások és alkalmazottak bármilyen tulajdonosi formáció (tulajdonosi státuszt szimuláló formáció) esetében is elsősorban munkavállalók maradnak, cselekvéseiket, magatartásukat, döntéseiket ez határozza meg. Munkavállalói érdekeiket, a bérnövelésben, munkahelyük biztonságában, a kedvező feltételekben, esetleg munkafeladatuk változatlanságában megnyilvánuló érdekeltségüket szükségszerűen a tulajdonosi érdekek elé helyezik. A kollektíva döntési joga a nagyvállalatok alapvető gazdálkodási kérdéseiben vagy csak formális, vagy a tulajdonosi (vállalati) érdeket csorbító intézkedésekhez vezet.[2] Gyakorlatunkban mindkét eset sűrűn előfordul.

Különösen erős a vállalati kollektíva ellenérdekeltsége a csak hosszabb távon eredményt hozó intézkedésekkel szemben. Ez már e kollektíva állandóan változó összetételéből is következik. Azok, akik munkahelyet szándékoznak változtatni, nyugdíjba készülnek, családi okok miatt kiválnak a munkából stb. eleve nem a későbbi eredményekben érdekeltek. De a többiek is nagyrészt — érthető módon — a „jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok" elv talaján állnak. A leginkább ellenérdekelt a kollektíva az olyan intézkedésekben — átszervezésekben, racionalizálásban, gazdaságtalan üzemegység bezárásában stb. — amelyek jelentős létszámcsökkentéssel járnak. A létszám mérséklésének a munkahelyi közösség általában akkor is igyekszik ellenállni, ha az a megmaradó dolgozók számára előnnyel (bérnöveléssel) kecsegtet. Ezt a természetes munkavállalói szolidaritást nem lehet, és nem is szabad kiölni a dolgozókból. Mindez nagyon megnehezíti, vagy méginkább: lehetetlenné teszi, hogy a dolgozó a tőle elvárt kettős szerepet játssza el a vállalatban, ne csak munkavállalói, hanem tulajdonosi érdekeket is képviseljen.[3] E megállapításokat a külföldi (jugoszláv és lengyel) és a hazai tapasztalatok egyaránt alátámasztják.

[1] Többen az ilyen irányú megoldás igazságtalan voltára figyelmeztetnek, ami ugyancsak nem marad negatív gazdasági következmények nélkül. „Meg sem indokolható, hogy az éppen (véletlenszerűen) létrejött vállalati kollektíva élvezze monopolista módon — mint valamiféle kollektív magántulajdonos — egyrészt a lekötött társadalmi tőke (vagyon), másrészt a kialakult vállalati pozíció járadékát (vagy kedvezőtlen esetben annak kárvallottjává váljon). Semmi sem indokolná például, hogy egy elavult és egy korszerű gépparkú textilgyár egyaránt az adott vállalati kollektíva tulajdonába kerülve, a két gyárban lényegesen eltérő kereseti szint alakuljon ki" ([4] 443. l.).

[2] „Valójában a kollektíva napi érdekei mind szembenállnak a tulajdonosi érdekekkel, az ezt szolgáló intézkedésekkel. A kollektíva napi érdeke ellenkezik azzal, hogy csak a teljesítményeknek megfelelő bért fizessenek, hogy növeljék a teljesítménykövetelményeket, hogy a vállalatnál meglevő eszközöket esetleg máshol használják fel, hogy csökkentsék a létszámot, hogy szigorúan megköveteljék a minőségi fegyelmet stb." ([17] 455. l.).

[3] „Hogyan viselkedhet a dolgozó egyszerre vagyongyarapító tulajdonosként és mobil munkaerőként, aki dalolva veszi tudomásul, ha feleslegessé válik abban a vállalatban, ahol éppen dolgozik" ([2] 521. l.).

Vállalataink az állami elvonások után fennmaradó jövedelmeiket — még inkább mint eddig — a személyi jövedelmek növelésére használják fel. (Ebben persze a csökkenő reálbér, a gyorsuló infláció és az új adórendszer is döntő szerepet játszik.) Az új típusú vállalatvezetés a vállalati bérszínvonalat és a vezetők bérét nem egy esetben olyan helyzetben emelte fel, amikor azt sem a vállalati nyereség, sem a munkaerőpiac helyzete nem indokolta ([20] 34. l.). Egészen a legutóbbi időkig nem zárt be veszteséges üzemeket, nem bocsátott el tömegesen felesleges dolgozókat. A vállalati tanácsok egyetlen igazgatót sem váltottak le a vállalat gyenge gazdasági teljesítménye miatt. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy a vállalati tanács tagjai nem a tulajdonosi érdekek képviselői, nem a vállalati vagyon gyarapodásában, minél nagyobb hozamában, hanem a stabilitásban, a vállalati kollektíva és az igazgató velük való megelégedettségében érdekeltek.

Az igazgató és a vállalati tanács tagjai kölcsönösen függnek egymástól, kölcsönösen egymás „főnökei". Attól a vállalati tanácstól, amelynek tagjai egzisztenciálisan függnek az igazgatótól, aligha várható, hogy kellő objektivitással ítélje meg a vezetés teljesítményét. (A vállalati tanácsok elnökeinek jelentős része közvetlen beosztottja az igazgatónak.) Attól az igazgatótól pedig, akinek helyzetéről, sorsáról a vállalati tanács dönt, e tanács választja meg vagy válthatja le, állapítja meg a fizetését, aligha várható, hogy keményen ellenálljon a kollektíva munkavállalói érdekeit érvényesíteni kívánó vállalati tanács igényeinek. Nem kevésbé torz helyzet az is, hogy a vállalati tanács tagjai semmiféle felelősséget sem viselnek döntéseikért. Társadalmi munkaként gyakorolják ezt a funkciójukat, sem munkavállalóként, sem más jogcímen nem vonhatók felelősségre döntéseik következményeiért. Igaz, a helyes döntés előnyeit sem élvezik.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne lenne feltétlen szükség a dolgozó kollektíva véleményének kikérésére és figyelembevételére a vállalati döntések meghozatala során. Ez létkérdés a modern és különösen egy szocialista társadalomban. A nagy és középnagyságú vállalatokban azonban ennek a véleménynyilvánítási jog, illetve a döntéshozatalban való részvétel, a participáció az adekvát formája, és nem a vállalati dolgozók kollektív tulajdonlása, amely az esetek jelentős részében amúgyis csak manipulált lehet. Az állami vállalatnak akként kell kifutnia a formáját, ami valójában: nem csoporttulajdont szimulálva, hanem az össztársadalmi, állami tulajdon részeként, a társadalmi tulajdon egy rábízott, mintegy kölcsön kapott részével gazdálkodva.[4]

Valószínűleg igaz: azt a helyzetet, hogy a tulajdonosi jogok nálunk széles körben a vállalati kollektíva, illetve képviselői kezébe kerültek, súlyos politikai megrázkódtatás nélkül nem lehet egycsapásra alapvetően megváltoztatni, nem lehet rövid úton „visszacsinálni". Fokozatos korrekciókra azonban mód nyílik — ezek előbb-utóbb minden politikai döntést követnek —, és tisztán kell látni, hogy ezeknek mi legyen az iránya.

A kollektív tulajdonlás egy magyar koncepciója: a vállalati dolgozók részjegy- (vagyonjegy-) tulajdona

A különféle önigazgatási rendszerek — elsősorban a jugoszláv rendszer — kedvezőtlen gyakorlati tapasztalatai több magyar közgazdászt arra indítottak, hogy e rendszerek fogyatékosságait lehetőség szerint kiküszöbölve, vagy legalábbis enyhítve, a kollektív tulajdonlásnak és érdekeltségnek egy hatékonyabbnak ígérkező koncepcióját dolgozzák ki. E koncepció — kezdeményezői elsősorban Szabó Kálmán és Kotz László voltak — alapgondolata, hogy a csoportos tulajdonlás akkor hozza

[4] Erről lásd Augusztinovics Mária [2].

meg valóban a tőle várt eredményt, ha a kollektíva tagjai nemcsak együttesen, hanem külön-külön is tulajdonosok. A koncepció szerint a munkavállalói és a tulajdonosi státuszt nemcsak a kollektíva egészében, hanem minden egyes dolgozó esetében külön-külön is egyesíteni kell, az egyes dolgozókat egyénileg is résztulajdonossá kell tenni a vállalatban. Ennek megfelelően a kollektíva érdekeltségét az egész vállalati vagyon, illetve annak hozama növekedésében, mindenekelőtt tagjainak a tőkevagyon hozamában való — részjegy- (vagyonjegy-) tulajdonán alapuló — közvetlen személyes érdekeltsége teremti meg.[5] Egyúttal enyhíteni igyekszik ez a koncepció az önigazgatási rendszernek a termelési tényezők áramlását, a munkaerő és a tőke mozgását gátló hatását. Evégett is igyekszik kitágítani a kollektíva tagjai érdekeltségének időhorizontját, amennyiben a más munkahelyre távozók vagy nyugdíjba kerülők — meghatározott ideig — megtarthatják részjegy-tulajdonukat és ennek alapján jogosultságukat a részesedésre. A részjegyeket továbbá nemcsak az adott vállalat dolgozói vásárolhatnák meg, hanem a vállalaton kívüi jogi személyek (más vállalatok, konszernek, holdingok, bankok stb.) és magánszemélyek is. Ennek megfelelően ők is részesednének a vállalati vagyon hozamából és beleszólásuk volna a vállalat stratégiájának az alakításába.[6]

Az ilyen „köztulajdonosi társasági forma" — ahogy kezdeményezői nevezik — valójában már kívül esik a kollektív dolgozói tulajdonlás elvén, a részvénytársasági formához közelít. Itt ugyanis a döntés joga alapvetően már nem a dolgozó kollektíváé, illetve annak képviselőié, hanem a részjegytulajdonosoké, a részvényeseké kell, hogy legyen. Az is egyértelmű, hogy a vállalaton kívüli részjegy-tulajdonosokra mint dolgozókra ez a tulajdonuk ösztönző hatást nem gyakorolhat.

A koncepció hívei azonban a vállalati dolgozók részvénytulajdonától tulajdonosi tudatuk kibontakozását, gazdakénti viselkedését várják a termelés és általában a vállalat ügyeiben. Ezzel kapcsolatban az alapvető probléma az, hogy — a különféle nyereségrészesedési rendszerekhez hasonlóan — a dolgozó itt abban válik érdekeltté, amire nem tud hatni, és ezáltal valódi ösztönző hatás sem jöhet létre. Az érdekeltség még nem ösztönzés! Egy nagyvállalati munkásnak egyénileg nincs sokkal több befolyása a vállalati vagyonra, vagy hozadékának alakulására, mint a mezőgazdasági termelőnek a csapadék mennyiségére. Ez nem rajta múlik, és ha mégis ettől függ a jövedelme, az nem sok mindenre ösztönzi. Ettől még nem fog szorgalmasabban dolgozni, jobban vigyázni a közös vagyonra, hozzáállása nem válik tulajdonosivá. Keresetének gyengébb függése egyéni helytállásától — ami je-

[5] Lásd: Vagyonérdekeltség — reform [21], továbbá Szabó Kálmán [18].

„Alapjelentőségű eltérés a hosszú távú szocialista állami vállalati vagyonérdekeltségű vállalati intézményi és a kardelji típusú vállalati forma között abban áll, hogy amíg a magyar szerzők koncepciójában a vállalati kollektíva tagjai közvetlen tulajdonosi módon is érdekeltek az eleven és a holt munka optimális kombinációjában azáltal, hogy saját személyes tulajdonában lévő pénzvagyonuk egy részét is társítják a vállalati vagyonnal, addig ez a fajta érdekeltség nem alakul ki a Kardelj típusú társult munka szervezeteiben, s ennek következtében a »társult munkás« esetében gyengébb a hosszú távú érdekeltség, mint a mi modellünkben" ([29] 82. l.). A részjegyrendszert kísérletképpen már 1968 után bevezették a Taurus gyárban. Lásd Horváth László [12].

[6] A vagyonjegyről 1987 októberében megjelent jogszabály ezt — legalábbis egyelőre — nem teszi lehetővé. A vagyonjegyeket akár vásárlás után, akár jutalomként, csak a kibocsátó vállalattal munkaviszonyban álló dolgozók szerezhetik meg és a vagyonjegytulajdonhoz semmiféle rendelkezési jog nem kapcsolódik.

A munkásrészvény gondolata Jugoszláviában is felmerült az 1950-es évek végén, a koncepció megvalósítása azonban elmaradt.

lentős vagyonrészesedés esetén elkerülhetetlen — éppen hogy lelohasztaná a munkakedvét.[7]

Ahogy a nyereségrészesedés vagy a bérszínvonal függése a nyereségtől nem hozta létre a vállalati dolgozók „tulajdonosi hozzáállását", ugyanúgy nem várható ez a vállalati részjegyrendszertől sem. Néhány részjegytől senki sem lesz gazda, a munkás nem vedlik át tulajdonossá a nagyvállalatban sem a tőkés rendben, sem nálunk. Semmiféle részjegytulajdon sem tartja vissza a dolgozót attól, hogy saját rövid távú érdekét a vállalati tőkevagyon gyarapítása elé helyezze. Nem kétséges azonban, hogy a részjegyek bevezetése — egyéb feltételek megléte esetén — javíthatja a vállalati légkört, fokozhatja a dolgozók érdeklődését a vállalat eredményei iránt[8]. De ahogy megfelelő körülmények között, egyes esetekben előnyös lehet a részjegyrendszer, úgy általános, kötelező bevezetése, vagy akárcsak országos kampánnyal való „megtámogatása" — középpontba állítása — súlyos hiba lenne. A részjegyrendszer szerepe csak periférikus, kiegészítő jelentőségű lehet, az alapproblémákat nem oldja meg.[9] Csodaszerként hinni benne naivitás, az alapproblémák radikális kezelése helyett ezzel gyógyítani: kuruzslás. A szocializmus specifikumát, a kapitalizmussal szembeni előnyét nem abban kell keresni, hogy minden munkásból tulajdonost faragunk az adott vállalatnál. Az állami vállalat munkásainak, alkalmazottainak az államot magát, a politikai hatalmat kell magukénak érezniük.[10]

A tulajdonosi jogoknak a vállalati vezetők általi gyakorlása

A tőketulajdon és a tőkefunkció történelmileg végbement elválása következtében, a modern nagyvállalatban a tulajdonosi funkciók jelentős részét szerte a világon az alkalmazotti státuszban tevékenykedő gazdasági vezetők, a vállalati felső szintű vezetők gyakorolják. Hatáskörük nemcsak a rövid távú feladatokra, a napi operatív irányításra, az „üzemeltetésre" terjed ki, hanem a stratégiai döntések előkészítésére, a megfelelő javaslatok előterjesztésére is. Az pedig közismert, hogy a javaslattevőknek, a döntést előkészítőknek meghatározó befolyásuk van a döntésekre. A hosszú távú tulajdonosi érdekek érvényesülése, a vállalati vagyon megőrzése és gyarapítása nagyrészt az ő tevékenységükön múlik, ebben egyénileg is meghatározó

[7] „Ha az értékpapír és osztalék formában kifizetett személyi jövedelemrész a foglalkoztatottak összjövedelmének nem számottevő hányada, akkor valószínűleg tét nélküli »számháború« lesz a részjegyosztás és az osztalékjövedelem. Ha viszont a jövedelmek jelentős... része mozgó osztalékjövedelemmé válik, akkor a személyi jövedelmek drasztikus és a kollektíva által sokszor nem kiszámítható, a konkrét munkateljesítményekkel még kevésbé kapcsolatba hozható ingadozása valószínűleg nem a tulajdonosi tudatot erősítené, hanem kedvezőtlen hatást váltana ki. Gyengítené a jobb vagy rosszabb munkavégzéshez kapcsolódó ösztönzést, hiszen ez az ingadozás a kollektíva tagjai számára szerencsejátékszerű volna" (Antal László [1] 330 l.).

[8] A hatás persze csak akkor pozitív, ha ezek az eredmények is pozitívak. „Felvetődik a kérdés, hogy a dolgozó akar-e úgy tulajdonos lenni, hogy ha a »bolt rosszul megy«, akkor hozamrésze erejéig ő is megérezze. A válasz nagy valószínűséggel az, hogy általában nem" ([8] 147. l.).

Az Amfora Kereskedelmi Vállalat 1987 elején vagyonjegy kibocsátását vette tervbe, azóta azonban elállt tőle, mert kiderült: a jövő évben legfeljebb 10 százalékos osztalékot fizethetne, ami kevesebb a legmagasabb OTP-kamatnál, s ezért nem vonzó befektetés a dolgozók számára ([10] 53. l.).

A vállalat tönkremenetele többszörösen súlyos helyzetbe hozná a pénzét részjegybe fektető dolgozót, aki így állását és megtakarításait egyszerre vesztené el.

[9] Lásd Gábor R. István ([6] 36. l.).

[10] Témánk szempontjából tanulságos lehet a tőkésországok — teljesen vagy nagyrészt a foglalkoztatottaik tulajdonát képező — önigazgató szövetkezeti vállalatainak néhány tapasztalata. Az ilyen vállalatok száma növekvő, de működésük eredményessége részben méretük függvénye. Francia tapasztalatok szerint ötven dolgozó alatt a szövetkezetek jobb gazdasági eredményt érnek el a magánvállalatoknál, száznál több dolgozó esetében fordított a helyzet. Lásd J. Defourny ([5] 56. l.).

a szerepük. „A vállalati vezetők a gazdálkodás kulcsfigurái.[11] Ez nem politikai rendszer, politikai felfogás kérdése, ez a munkamegosztásban elfoglalt helyükből következik. Nem véletlenül, de nem is megalkuvásból delegáltak a dolgozók a vállalati tanácsba főleg vezető állásúakat (a tagok több mint 80 százaléka valamiféle vezetői munkakört tölt be), és lett a vállalati tanács elnöke gyakran igazgatóhelyettes, vagy gyáregységvezető.

A vállalat önállósága a vezető önállósága is.[12] A vállalati vezetők cselekvési önállóságát nálunk kettős függőségük, egyrészt az állami irányítószervektől, másrészt a vállalati kollektívától való függőségük korlátozza. Hosszú ideig egyértelműen az első volt az erősebb.[13] Az utóbbi időkben azonban különösen az új vállalatirányítási formákra való áttérés, a vezetőknek a dolgozók, illetve képviselőik által történő választása óta, a két függőség között arányeltolódás következett be: az irányítószervtől való függőségük gyengült, a kollektívától való függőségük erősödött, az erről az oldalról való nyomás fokozódott.[14] A menedzsment nagymértékben a kollektíva napi érdekeihez kénytelen igazodni. Ez gátolja alapvető feladatának, a tulajdonosi érdekek képviseletének, vállalkozói, gazdálkodói kötelezettségeinek a teljesítését.

1968-ban a közgazdászok többsége azt hitte, hogy a vállalatvezetés és a kollektíva érdekének minél jobban egybe kell esnie. Valójában a menedzseri és a dolgozói érdeknek szükségszerűen el kell térnie egymástól. Összemosódásuk — amely nálunk eléggé jellemző — súlyos anomáliák forrása.[15] A dolgozó érdeke a magasabb bér, a kisebb munkakövetelmények, a stabil munkahely. A menedzsernek a dolgozói érdekekkel szemben is védenie kell a tulajdonosi érdekeket, a vagyongyarapodást, a vagyonhozamot.[16] A menedzser dolga a vagyon és hozamának védelme — tőle joggal elvárható a tulajdonosi hozzáállás —, a munkásé vagy alkalmazotté saját munkafeladatának az elvégzése, ő ezzel járul hozzá a vállalati vagyon gyarapításához. Következésképpen a menedzsert alapvetően a vállalati vagyon gyarapodásában, a munkásokat és alkalmazottakat pedig saját munkafeladatuk eredményes elvégzésében kell érdekeltté tenni.

[11] Polgár Miklós [15].

[12] Szlavko Goldstein jugoszláv közgazdász szerint a jugoszláv önigazgató vállalatok egyik legnagyobb baja az igazgató nem kielégítő jogköre. Ennek és egyúttal az igazgató tekintélyének helyreállítását a vállalati reform egyik legfontosabb feladatának, kulcskérdésének tartja Jugoszláviában ([7] 5. l.).

[13] A sztálini felfogás szerint a vállalati igazgató az állam első számú tisztviselője.

[14] „A szocialista gazdálkodás első szakaszában a vállalatvezető a tulajdonos állam képviselője volt, vezetői tevékenységének tartalmát is közvetlenül és konkrétan felülről határozták meg. A szocialista gazdálkodás fejlődésének jól kitapintható alaptendenciája azonban, hogy a vezető egyre kevésbé az állam képviselője, s egyre inkább a vállalati kollektívától függ. A decentralizálás, a vállalati önállóság erősödése ugyanis gyakorlatilag maga után vonja azt is, hogy a vállalatvezetők működésében mérséklődik a felülről való függés, és erősödik a kollektíva érdekeihez való igazodás kényszere... Mindez a vállalati tanácsok és küldöttközgyűlés gyakorlatában... formálisan is egyértelművé vált" (Kunvári Árpád [13] 213. l.).

[15] Szélsőséges — de nem is olyan ritka — esete ennek, amikor a vezető együtt lóg, csal, lop a beosztottjaival.

[16] A dolgozóknak — mindenekelőtt érdekvédelmi szerveiken keresztül — természetesen a saját érdekeiket kell védeniük. A szakszervezet szerepéről, érdekvédelmi és együttműködő funkciójuk ellentmondásairól ma sok vita folyik. Egyértelmű, hogy a szakszervezeteknek *elsősorban* az érdekvédelem a feladatuk: a munkavállalói érdekeket az eddiginél sokkal határozottabban, „osztályharcosabban" kellene védeniük, ennek érdekében nagyobb autonómiával, szuverenitással kellene rendelkezniük. *Másodsorban* azonban együttműködő, a hosszú távú tulajdonosi érdekek érvényesülését segítő funkciójuk is van. A tőkés világban is, azokban az országokban, ahol a szakszervezetek szociáldemokrata kormányzat révén közel kerültek a hatalomhoz, növekszik megegyezési készségük, kompromisszumra való hajlandóságuk, a hosszú távú gazdasági érdekek védelmét is beépítik cselekvési programjukba. Ez a hozzáállásuk többnyire eredményesnek bizonyult. Így például Ausztriában és Svédországban — szakértői vélemények szerint — szerepe volt abban, hogy a gazdasági válság időszakában is alacsony szinten lehetett tartani az inflációt és a munkanélküliséget.

Szembenálló érdekek, eltérő érdekeltség igénylése a menedzser és a beosztott dolgozók között? Az úgynevezett „menedzserszocializmus" útjára kellene lépnünk? Nem, erről nincsen szó, legalábbis semmi esetre sem abban az értelemben, ahogy ez a fogalom a köztudatban, a szakmai köztudatban is él. A „menedzserszocializmus" tartalma ugyanis meglehetősen tisztázatlan, sokkal inkább ellenfeleinek, semmint híveinek az értelmezéséből ismert, és így inkább valamiféle torzképre, semmint reális koncepcióra hasonlít. (Magam részéről régóta nem találkoztam olyan közgazdásszal, aki akár szóban, akár írásban a „menedzserszocializmus" hívének vallotta volna magát.)

A menedzserek korlátlan diktatúrája, a kollektíva teljes jogfosztottsága, kirekesztése a vállalati döntéshozatal valamennyi mozzanatából — ez az a szocialista mumus, amely nem kis szerepet játszott a kollektív vállalati tulajdonlás hívei táborának a felduzzadásában. Pedig a vállalati kollektív tulajdonláson, az önkormányzaton és a torzképszerűen értelmezett menedzserszocializmuson kívül létezik más út is: nevezetesen a tulajdonosi jogok jelentős részének a kollektívával kooperáló vállalati vezetők általi gyakorlása, amelynek során a részben egymással szembenálló érdekek a gazdasági célszerűségnek megfelelő mozgásformát, mozgási lehetőséget nyerhetnek.

A tulajdonosi jogoknak alapvetően a vállalati vezetők (a menedzsment) általi gyakorlásából nem következik a vállalati kollektíva jogfosztottsága. A vezető ilyen körülmények között sem lehet „magában álló", hanem messzemenően támaszkodnia kell a kollektívára, ki kell kérnie a dolgozóknak (vagy képviselőiknek) a véleményét, be kell vonnia őket elsősorban az érdekeiket közvetlenül, de a közvetve érintő kérdések tárgyalásába is. Ez a modern gazdaság parancsa. Széles körű munkahelyi, üzemi demokrácia nélkül ma már nincs eredményes vállalati munka.

A vezetőknek saját, jól felfogott érdekükben is figyelembe kell venniük a dolgozók érdekeit. Ahogyan Bársony Jenő fogalmaz: „ ... a menedzser érdekelt abban, hogy az emberi tőke tényezői és a munkások (az ún. vállalati kollektívák) is megtalálják számításukat, mert enélkül nem kapcsolódnak a vállalathoz, nem »húznak« tehát nem lehet a tőke hatékony működését elérni" ([4] 446. l.). A vállalati kollektívával kooperáló menedzseri tulajdonlás lehet nagyon is demokratikus, mint ahogyan a formálisan kollektív tulajdonlás nem zárja ki a diktatórikus, a dolgozók véleményét, érdekeit semmibe vevő vezetési módszereket. Ezt nem egy szövetkezet esete bizonyítja.

A kollektíva érdeke nem az, hogy mindenben ő maga döntsön, hanem hogy a döntés helyes, szakszerű legyen, hogy jól menjenek a dolgok, és az ő érdekeit se hagyják figyelmen kívül. Egyébként a menedzser érdekellentéte a munkás és alkalmazotti kollektívával Nyugaton sem olyan éles, mint a tulajdonosé. „A fizetett vezető rendszerint könnyebben enged a bérköveteléseknek, mert esetleg ilyen módon könnyebben tud feladatainak eleget tenni. Két malomkő között őrlődik, kétféle irányban kell érdekeket közvetítenie".[17] A menedzser érdeke nem teljesen azonos a tulajdonoséval. (Erről a továbbiakban még szó lesz.)

A részvénytársasági tulajdonlás mint lehetséges forma

Az utóbbi időkben a szocialista szektor nagyvállalati szférájában mind többen a részvénytársaságot látják a legalkalmasabb vállalati formának. Ezt tartják a legmegfelelőbbnek a szükséges tulajdonosi érdekeltség megteremtésére, a közös tulajdon „megszemélyesítésére".

Az első és legalapvetőbb kérdés, ami ezzel kapcsolatban felmerül, hogy kik le-

[17] Lásd [11].

gyenek a részvényesek. Csak jogi személyek vagy magánszemélyek is? Ekörül — érthető módon — sok a vita. Magam részéről úgy gondolom, hogy a jogi személyek, a bankok, a biztosítótársaságok, a vállalatok stb. mellett magánszemélyeknek is lehetőséget kellene adni részvények szerzésére. Ha a magánszemélyeket kizárjuk a részvényszerzés lehetőségéből, akkor éppen attól fosztjuk meg a részvénytársasági formát, ami a legfőbb előnye: a közös tulajdon és az egyéni érdek közvetlen összekapcsolásától, az egyéni és csoportos érdekeltség semmivel sem pótolható hajtóerejétől. A lakosság részvényvásárlási lehetősége továbbá pótlólagos pénzforrásokhoz juttatná a vállalatokat, a lakosság pénzfeleslegeit társadalmilag hasznos útra terelné. A részvényvásárlás ugyanis — a kamatjövedelmet érdemlegesen meghaladó osztalék esetében — a takarékbetétnél és a kötvénynél vonzóbb befektetési forma lehet, ami visszaszoríthatja a pazarló fogyasztást vagy az improduktív befektetést, a kincsképzést.

De az aggályok, az ellenérvek is súlyosak. Többségük a magántőke és a szocialista szektor egymást teljesen kizáró voltának a tételéhez kapcsolódik, amely alapján a magánrészvényesek által elsajátítható tőkejövedelem nem egyeztethető össze a termelőeszközök társadalmi tulajdonával, a szocialista társadalom alapelveivel.

A dilemma feloldásához megítélésem szerint a munka nélküli jövedelem kérdésének korszerű megközelítésére volna szükség. A modern gazdaságban a tulajdon szükségszerűen egyre gyakrabban elszakad a tevékenységben való személyes részvételtől, a tőkét nem tulajdonosa használja. Mindennapivá válik, hogy az egyén máshol, vagy máshol is tulajdonos, mint ahol munkát végez. Enélkül a modern gazdaság működésképtelen. Ez alól a szocialista gazdaság sem vonhatja ki magát. Ha viszont ez a helyzet, akkor aligha indokolt minden munkatevékenységhez közvetlenül nem kapcsolódó jövedelmet eleve elítélni és egyúttal kizárni. Ez szerencsére nem is így történik. A takarékbetét utáni kamatot mint az elhalasztott fogyasztás jutalmát szinte mindig, minden szocialista ország elismerte. És vajon vizsgált kérdésünk szempontjából miben különbözik a kötvény kamata a takarékbetét kamatától? Nyilván semmiben. A részvénytulajdon után fizetett osztalék pedig ugyancsak közel áll a kötvény-kamathoz. A részvénytulajdonból származó jövedelem persze lényeges vonatkozásokban különbözik is a kamattól: így abban, hogy nagysága általában nem fix, hanem a gazdálkodás eredményétől függ, de a munkatevékenység és a jövedelem viszonya szempontjából ez közömbös, mindkettő „munka nélküli jövedelem".[18] Persze azért bagatellizálni sem szabad a részvénytulajdonból magánosoknak jutó jövedelmek problémáját. Nem kétséges, hogy a részvények osztaléka sokkal inkább teheti lehetővé nagy magánvagyonok keletkezését, mint a takarékbetét vagy a kötvények utáni kamat, amit államunk úgy szabályoz, hogy abból reáljövedelem nem, vagy alig keletkezik, a tulajdonos inkább veszít, mint nyer vele. A részvénytulajdon alapján létrejövő anyagi egyenlőtlenségeket azonban más módokon, elsősorban a jövedelemkiáramlás szabályozásával és a jövedelmek utólagos adóztatásával lehet mérsékelni. Nem az a legfontosabb egyébként, hogy társadalmunkban kevés legyen a gazdag, hanem sokkal inkább, hogy ne legyen sok a szegény. Ezt pedig — a gazdaság működésének a hatékonyabbá válásán keresztül — a tulajdoni rendszer korszerűsítése is elősegítheti. Ehhez bizonyos nyitás szükséges az ideológiában. Nem lehet jó az az ideológia, amelyik gátat állít a hatékonyság növekedése elé.

Létezik olyan aggály is, hogy a részvények tömeges magánkézbe kerülése teret nyit a magánosok közvetlen beleszólásának a nagyvállalatok vezetésébe, mintegy magánellenőrzés alá helyezi azt. A valóságban ez a veszély kizárható, ha a magánszemélyek nem akármilyen, hanem csak szavazati jogot nem biztosító ún. el-

[18] A munka nélküli jövedelmet gyakran kemény múltbeli munka előzi meg.

sőbbségi részvényt vásárolhatnak. Ez azonban nagyjából azt jelentené, hogy a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntjük. A részvénytársasági forma egyik nagy előnye éppen a tulajdonosok egyéni érdeke által vezérelt ellenőrzés a vezetés felett. Ugyanakkor jogos lehet az az igény, hogy a magánszemélyek által megszerezhető részvényhányad bizonyos korlátok között maradjon, tehát biztosítva legyen a jogi személyek, illetve az állam meghatározott tulajdonhányada, valamint hogy megfelelő rendelkezések a magánszemélyek „nagyrészvényessé" válásának is határt szabjanak.

További kérdéskör az alkalmazotti részvényeké. Minden érv amellett szól, hogy a részvénytársaság alkalmazottainak legyen lehetősége részvények szerzésére a saját vállalatuknál, akár vásárlás, akár a vállalattól kapott juttatás formájában. Ez azonban csak lehetőség és semmi esetre sem központilag előírt kötelezettség legyen. Ugyanakkor korlátozni kell az alkalmazotti részvények arányát az alaptőkén belül, mert az „alkalmazotti részvénytársaság" nem részvénytársaság, ezzel pontosan odajutnánk, mint a vagyonjeggyel.

A részvénytársaságban a döntő szó a részvényeseké, illetve azok képviselőié. Ez azonban egyáltalán nem zárja ki a vállalat dolgozóinak a részvételét az irányításban. Ennek a nemzetközi gyakorlatban számos formája létezik. Az egyik leggyakoribb megoldás, hogy a felügyelő bizottságban a társaság dolgozóinak a választott képviselői is helyet kapnak, de elképzelhető az igazgató tanácsban való képviselet is. A részvénytársasági forma semmit sem változtat a vezetőknek a dolgozók irányában fennálló tájékoztatási kötelezettségén. Végeredményben a részvénytársasági forma is a tulajdonosi jogok jelentős részének a kollektívával kooperáló vállalati vezetők általi gyakorlását igényli.

A vállalati vezetők érdekeltsége: a vagyonérdekeltség

Bármiféle tulajdonlási, vállalatirányítási formációban a vállalati vezetőknek kulcsszerepük van, érdekeltségük kulcskérdés. Mindenkit alapvetően abban kell érdekeltté tenni, amire közvetlenül hatni tud. A munkásokat és alkalmazottakat saját munkafeladatuk maradéktalan elvégzésében, a vezetőket pedig az irányításuk alatt álló egység összeredményében. Az 1968-as reformnak a nyereségérdekeltség volt a kulcsszava, a nyolcvanas évek második felééé a vagyonérdekeltség. A vállalati vezetők (a felső szintű vezetők) ösztönzésének az aktuális kérdései nagyrészt ehhez a problémakörhöz kapcsolódnak.

A vagyonérdekeltség értelmezése nem egységes, ki-ki mást ért rajta, annyi más kategóriához hasonlóan ez is egy kicsit gumifogalommá lett. A vagyonérdekeltség két olyan értelmezése létezik hazánkban, amely mindenképpen korrekcióra szorul. Az egyik a vagyonérdekeltség és a vállalati kollektív tulajdonlás (a vállalati tulajdonosi jogok kollektív gyakorlása) elválaszthatatlanságának a feltételezése. E szerint a felfogás szerint a vagyonérdekeltség egyúttal a vállalati dolgozók kollektív tulajdonlását, a tulajdonosi jogoknak a kollektíva általi gyakorlását is igényli a vállalatban. A másik értelmezés a nyereségérdekeltség felváltóját, egy attól gyökeresen különböző megoldást lát a vagyonérdekeltségben, amelytől minden baj orvoslása várható. A vállalati kollektív tulajdonlásnak a kérdéskörével már foglalkoztunk. Itt csak azt szögezzük le, hogy az egyáltalán nem feltétele a vagyonérdekeltségnek. A vagyonérdekeltség enélkül is megvalósítható, elsősorban a vállalati össztevékenység céljához és megítéléséhez és ebből következően a vállalati vezetők tevékenységének a céljához és megítéléséhez tartozik. A továbbiakban ez utóbbi kérdéskörrel, a nyereség- és vagyonérdekeltség néhány kérdésével foglalkozunk a vezetői érdekeltség szemszögéből.

A vagyonérdekeltség nem felváltója a nyereségérdekeltségnek, nem valami tőle gyökeresen különböző megoldás, hanem a nyereségérdekeltség olyan speciális formája, amelynek az utóbbival együtt, arra épülve kell érvényesülnie. A vagyonérdekeltség és a nyereségérdekeltség eredményes megvalósulásának alapvető feltételei azonosak. A nyereségérdekeltség elméletileg jól ismert feltételeinek a megteremtése nélkül a vagyonérdekeltség nem érvényesülhet.

A vagyonérdekeltség két dimenzióban jelenti a nyereségérdekeltség meghaladását: időtávban és viszonyítási alapban. A vagyonérdekeltség olyan hosszú távú nyereségérdekeltség, amelynél nem a folyó ráfordítások, hanem a lekötött eszközök képezik a viszonyítási alapot. Mint ismeretes, rövid távon nyereségre lehet szert tenni rablógazdálkodással, a meglévő források felélésével, a fejlesztés, az innováció elhanyagolásával. A jelen nyeresége a jövő nyereségének a rovására növelhető. Ugyanakkor rövid távú nyereségérdekeltség esetén veszteség még átmenetileg, a jövőbeli nagyobb nyereség érdekében is csak nagyon nehezen viselhető el. Másrészt fejlett árutermelésben, ahol nagy a tőkelekötés, nem a folyó ráfordításhoz viszonyított haszon, hanem a lekötött tőke hozama tükrözi a hatékonyságot, tehát a vállalkozás hatékonyságát ez utóbbin (a „profitrátán") kell mérni, a vállalati vezetők keresetét ehhez kell kapcsolni. Jelenleg azonban a rövid távú és csupán a folyó ráfordításokra vonatkoztatott vezetői nyereségérdekeltség is rendkívül torz és gyenge.

Az 1968-ban bevezetett új gazdaságirányítási rendszer nem teremtett megfelelő feltételeket a vezetői érdekeltség számára. Ez részben a piaci folyamatok súlyos hiányosságaira vezethető vissza (konstruált árak, ebből következően a nyereség eltorzulása, erős monopolizáció, a tőkepiac hiánya stb.), részben pedig a tervutasításos típusú kapcsolat fennmaradására a gazdasági intézményrendszer és a vállalatok között. „A vezetők ösztönzése és megítélésük olyan nyereségváltozáshoz igazodik, amelyet jobban befolyásolnak a különféle szabályozók módosításai, mint a gazdasági tevékenység eredményessége" — írja Szabó Kálmán ([18]). Hasonlóképpen, vagy még inkább félreorientálnak a nyereségnek a különböző alkudozások eredményeképpen bekövetkező ingadozásai. Ilyen körülmények között eléggé természetes, hogy a vezetők keresete és a kimutatott vállalati eredmény között csak nagyon gyenge a kapcsolat. Szokásos jövedelmükhöz általában akkor is hozzájutnak a vezetők, ha a vállalat eredménye ezt nem indokolja. Előfordul, hogy tartósan romló vállalati eredmények mellett emelkednek folyamatosan a vezetői keresetek.[19]

Teljesen egyet kell érteni Krokos János megállapításával: „A magyar vállalkozások teljesítménye csak akkor fog jelentősen megjavulni, ha olyan menedzserekre lesznek bízva, akiknek a pozíciója és a jövedelme nem a központi államigazgatási és területi politikai vezetéssel való kapcsolataiktól (államigazgatási felügyelet alatt álló vállalatok) és nem a beosztottaikhoz való viszonyulásuktól (önkormányzati vállalatok) függ, hanem *kizárólag az általuk vezetett vállalkozás gazdasági eredményességétől*" ([14] 25. l.).

Ugyanazok a körülmények, melyek a nyereségérdekeltséget torzzá teszik, a vagyonérdekeltséget is aláássák. Ha a nyereség hamis, hamis a vagyonérdekeltség is. Nem elég tehát „áttérni" a nyereségérdekeltségről a vagyonérdekeltségre! *Mind a nyereségérdekeltség, mind a vagyonérdekeltség alapvető feltétele: a piaci mechanizmusok aktív működése, a helyes piaci információk, a piaci kontroll érvényesülése, a bürokratikus koordinációnak a piaci koordináció általi felváltása.* Valóságos piaci versenyre, ezen belül importversenyre van szükség és a verseny feltételét képező kí-

[19] Egy néhány éve végzett felmérés tanúsága szerint a felső szintű vezetők úgy érzik, hogy mozgó jövedelmük még 50 százalékban sem függ a vállalat eredményétől. (Gubcsiné Jakab Anikó felmérése alapján közli Práger László ([26] 160. l.). A különféle statisztikai elemzések alig találnak kapcsolatot a vezetők keresete és a vállalati nyereség alakulása között.

nálati piacra, a „szívásos" állapot megszűnésére, ennek érdekében erőteljes általános keresletszabályozásra.[20]

A vagyonérdekeltség további feltétele a vagyon megfelelő értékelésének, értékelődésének a kialakítása. A vagyonérdekeltség szempontjából elsősorban nem a vagyon mint kapacitás, mint a fizikai értelemben vett termelőeszközök bővülése, műszaki színvonaluk növekedése bír jelentőséggel, hanem a vagyonnak mint értéknek, mint jövedelemtermelő képességnek a gyarapodása.

A nyereség- és vagyonérdekeltségre egyaránt érvényes: egyes kiragadott részintézkedésekkel nem lehet eredményt elérni, átfogó, időben is összehangolt megoldásokra van szükség. „A szinkronizáltság hiánya a legjobb központi lépés hatásait is visszájára fordíthatja. A komplexitás és főként a szinkronizáltság hiánya a gazdasági reform egész eddigi, de különösen az utóbbi évek gyakorlatának talán a legnegatívabb jellemzője" ([4]). A reform előrehaladását gátló, annak hitelét aláásó talán legsúlyosabb zavarok abból származnak, hogy a piac szabályozó szerepét igénylő megoldásokkal élünk olyan körülmények között, amikor ez a szabályozó szerep nem, vagy torzan érvényesül. Szabad ár verseny nélkül — képtelenség! A dolgozók, vagy akár a vezetők keresetének a vállalati eredményhez kötése olyan helyzetben, amikor a piaci viszonyok nem korlátozzák a teljesítmény nélküli nyereség képződését — abszurdum!

Piacot igénylő intézkedések piac nélkül, egymással össze nem illő irányítási elemek zavaros keveredése esetenként rosszabb hatású lehet, mint a következetes direkt irányítás.

A vállalati vezetők (menedzserek) érdekeltsége a tőkésországokban[21]

A felső szintű vállalatvezetés teljesítményének az értékelésére a tőkés nagyvállalatok ritkán alkalmaznak valamiféle bonyolult mércerendszert. A globális mutatókból indulnak ki, részletesen elemzik azonban azt, hogy a vezetőnek milyen objektív lehetősége volt ezek érdemi befolyásolására. A részletes vizsgálódást azért is szükségesnek tartják, mert az igazgatótanács számára az értékeléshez szükséges adatokat és a belőlük levonható ajánlásokat maguk az érdekelt vezetők szolgáltatják, akik ezeket saját érdekükben manipulálni igyekszenek, és erre — bizonyos határok között — képesek is.

A csúcs- és felső vezetők ösztönzésével kapcsolatban a szakértők két alapproblémát hangsúlyoznak: 1. az érdekeltség időhorizontját, a rövid és a hosszú távú érdek ütközését, 2. azt az ellentmondást, hogy a vállalati eredményt számos, a vezető teljesítményétől független körülmény (előzmények, részpiaci, országos, világpiaci tendenciák stb.) is befolyásolja, következésképpen a vezető akár a jó, akár a rossz eredményben „vétlen" is lehet.

A szakértői vélemények szerint a különféle — ezt korlátozni törekvő — erőfeszítések ellenére a menedzserek érdekeltségében inkább a rövid táv dominál. A nagy részvénytársaságok csúcsvezetőinek jutalma, prémiuma mindenekelőtt az előző évi mérlegben kimutatott profithoz, részvényárfolyamhoz kapcsolódik. Rö-

[20] Feltétlenül szükséges, „annak a gyakorlatnak a felszámolása, amely a vállalatok jövedelmét költségvetési eszközökkel kiegyenlíti, másrészt szükség van arra, hogy a központi bank az üzleti bankokkal közösen biztosítsa a népgazdasági keresletnek a gazdaság teljesítő képességéhez mért szigorú szabályozását. Ez azt jelenti, hogy ha a hitelkereslet meghaladja az egyensúlyi szempontból kívánatos kínálatot, akkor az előbbit a kamatlábak növelésével visszaszorítják" ([19] 282. l.).

[21] Az alfejezet a Kopányi Mihállyal közösen készített, „A nagyvállalati vezetők ösztönzésének jellegzetességei a fejlett tőkésországokban különös tekintettel a hazai problémákra" című tanulmányon alapul.

vid távú érdekeltségük abból is következik, hogy vezetői megbízatásuk meghatározott időre — leggyakrabban öt évre — szól. A vezető, aki távozni kényszerül, vagy készül a vállalattól, a hosszabb távú eredményekben nyilván nem érdekelt. A rövid távú érdekeltséget tompítja, hogy az átmeneti rossz eredményekért bekövetkező jutalomcsökkentést később — amikor a hosszabb távú célok sikeres elérése „igazolja" a korábbi eredményelmaradást — a jó eredményekért fizetett progresszív jutalom kompenzálhatja. Szélesedő körben élnek az értékelési időhorizont kitágításának a módszerével is. Azaz a vállalat nem egyetlen, hanem több, két-három, esetleg négy-öt év eredményei alapján díjazza vezetőit.

Nyugat-Európában gyakori vélemény, hogy csupán a profitban való érdekeltség a menedzsert rövid távú szemléletre, a beruházások elhanyagolására ösztönzi. Ennek ellensúlyozására gyakran kombinálják a vezetőknek a profitban való érdekeltségét az üzleti forgalom növelésében való érdekeltségükkel. Az Egyesült Államokban inkább úgy mérséklik a profit növelésében való rövid távú érdekeltséget, hogy a vezető díjazását a saját forrásból történő beruházások értékével növelt profit alakulásához kötik. Erősen terjed a vezetők részvénnyel való jutalmazása is.

A „vétlenség" kérdésében az az alapelv, hogy akármilyen „vétlen" is a vezető a vállalati eredmény kedvezőtlen alakulásában, számára jutalom csak a tényleges nyereségből fizethető. Ha ez elmarad, a jutalom (részesedés) is elmarad. De a vállalati eredmény és a vezető díjazása között nem mechanikus a kapcsolat. Ha az alapos vizsgálat a vezető vétlenségét bizonyítja a rossz eredményben, ez jelentősen mérsékelheti a számára hátrányos anyagi következményeket. A vezetők keresetének a nagymértékű csökkenését egyébként is igyekeznek elkerülni, ilyen értelmű biztonságukra nagy súlyt helyeznek. A legutóbbi dekonjuktúra idején például, amikor sok esetben csökkentek a részvényárfolyamok, illetve a fajlagos nyereség, az Egyesült Államok számos vállalatában a vezetők számára kedvező irányban módosították a díjazás addigi szabályait (skáláját). A „vétlenséget" méltányoló tolerancia azonban csak rövid ideig tart. Több év viszonylatában a vezetőnek mindenképpen eredményt kell felmutatnia. De fordítva sem kezelik túl mereven az eredmény és a hozzárendelt javadalmazás kapcsolatát: ha a kiugróan jó eredményben a vezetőn kívül álló körülmények nagy szerepet játszottak, rendszerint csökkentik a jutalmakat. A vállalati eredmény kis mértékű javulása vagy romlása általában nem érinti a vezetők javadalmazását.

A vezetők keresete a tőkésországokban természetesen jelentősen függ az általuk elért eredménytől, a magas kereset azonban alapvetően magához a vezetői pozícióhoz kapcsolódik. A menedzser legfőbb ösztönzője ezért az állása megtartására törekvés.

A közép- és alsó szintű vezetők díjazása általában független a vállalat globális eredményétől. Széles körű vélemény az, hogy a globális vállalati eredménytől függő díjazás olyan vezető esetében, akiknek csak egy, vagy néhány részleg működésére van közvetlen befolyása, az egyszerű fizetéskiegészítés szerepét tölti be. A részlegvezetőnek saját feladatai maradéktalan teljesítése esetén általában akkor is adnak jutalmat, ha a vállalat egésze nem ért el nyereséget. A hosszabb távú ösztönzést is csak a felső szintű vezetők körében tartják célszerűnek, mivel számottevő személyes befolyást a hosszabb távú eredményekre csak ők képesek gyakorolni.

A vállalati érdekkel való azonosulás erősítésének hagyományos módja a fizetett igazgató részbeni tulajdonossá, részvényessé tétele az által vezetett vállalatban. Eltérően azonban az 1950-es évekig uralkodott felfogástól ma már szinte egyöntetű vélemény, hogy ez nem jelent garanciát a vállalati érdekekkel való teljes azonosulásukra. A vezető különérdeke így is megmarad, jobban érdekelt az adott időszakban elért keresete növelésében — ami közvetlenül a rövid távon ható intézkedések függvénye — mint a jövőben várható osztalékban és a tőke gyarapodásában.

A menedzser és a tulajdonos érdekének ilyen elkülönülése mind egyértelműbbnek tűnik. A menedzser érdeke azonban így is túlnyomórészt egybeesik a tulajdonoséval. Közös érdekük a vállalat fejlődése, fennmaradása, profitjának növelése. A vezető egész egzisztenciája, személyes ambícióinak megvalósulása (magas jövedelem, hatalom, szakmai jóhírnév stb.) ennek a függvénye.

A második szint: A vállalattól elkülönült tulajdonosi érdek

A menedzser nem tulajdonos. Érdekei nem eshetnek maradéktalanul egybe a tulajdonoséval sem a tőkés gazdaságban, sem nálunk. Valamennyi vállalatirányítási formációban vannak a tulajdonosétól eltérő érdekei, gazdaságiak és nem gazdaságiak egyaránt. (Nem gazdasági érdeknek tekinthető a saját szakmai, társadalmi presztízsének, hatalmának növelése, ami egyik magyarázata a „kerítésen belüli" fejlesztés preferelásának.) A tulajdonos számára közömbös, hogy tőkéje miben fekszik, a lényeg az, hogy minél nagyobb jövedelmet hozzon. Ezzel szemben a menedzsernek az általa vezetett vállalat minden körülmények közötti fennmaradása, sőt növekedése az érdeke, mégha az veszteséges is. A túl „meredek" profilváltás sem kedvező a számára. A vezető érdeke továbbá mindenképpen rövidebb távú, mint a tulajdonosé, csak megbízatása lejártáig tart, a vezető ritkán számíthat hosszú távú döntések gyümölcseinek a „betakarítására". A menedzsment tevékenységét következésképpen a tulajdonosoknak valamiképpen ellenőrizniük kell, az alapvető stratégiai kérdésekben a végső döntés jogát maguknak kell fenntartaniuk, a tőke mozgatását maguknak kell kézben tartaniuk.

A vállalati kollektív tulajdonlás, önkormányzó vállalat esetében a menedzsment tevékenységét a dolgozó kollektíva, illetve az azt képviselő testület, vállalati tanács stb. ellenőrzi és irányítja. A részvénytársaság esetében ez a funkció főképp a felügyelőbizottságra és a részvényesek közgyűlésére hárul. A vállalatirányítással kapcsolatos tulajdonosi jogok gyakorlásában azonban mindig részt vesznek, abba mindig beleszólnak vállalaton kívüli szervek is. A szocialista gazdaságban a különbség egyrészt abban rejlik, hogy milyen módon, milyen arányban oszlanak meg ezek a jogok a vállalat és a vállalaton kívüli szervezetek között, másrészt abban, hogy ezek a vállalaton kívüli tulajdonosi jogokat gyakorló („tulajdonló") szervek mennyiben államigazgatási, hatósági jellegűek, és mennyiben maguk is gazdálkodók, profitra orientáltak.

A piac szerepét visszaszorító irányításban a vállalatnak csak minimális tulajdonosi joga marad és a jogok túlnyomó részét, valamennyi jelentős tulajdonosi jogot a hatóságként működő államigazgatás, az ágazati és funkcionális irányítószervek gyakorolják. A szocialista piacgazdaságban a tulajdonosi jogok túlnyomó részével a vállalatnak magának kell rendelkeznie (ez jelenti a gazdálkodás önállóságát), a vállalaton kívüli tulajdonosi funkciókat pedig főként vállalatszerűen gazdálkodó, a vállalatokkal üzleti kapcsolatban álló vagyonkezelő intézményeknek kell gyakorolniuk.

A harmadik szint: A kormány és a parlament

A társadalmi ellenőrzés

Az állami tulajdonnal kapcsolatos tulajdonosi jogok gyakorlásának harmadik szintje, a legmagasabb szint: a népgazdaság egészére kiható koncepcionális és konkrét döntések, amelyek túlnyomórészt a kormány és a parlament hatáskörébe tartoznak. A kérdéskör alapos tárgyalása túlhaladja a tanulmány kereteit, ezért itt csupán néhány gondolat felvetésére szorítkozunk.

Ezeknek az alapvető jelentőségű döntéseknek a társadalmi ellenőrzése ma rendkívül gyenge. Ha egyáltalán van ilyen, az is inkább csak utólagos kritika formájában, a döntések meghozatala után nyilvánul meg, amikor már nincs, vagy alig van lehetőség a korrekcióra. A kormányzás alapvetően elnöki tanácsi, illetve minisztertanácsi rendeletekkel és minisztériumi végrehajtási utasításokkal, nem pedig a parlament által jóváhagyott törvényekkel történik. Az utóbbi években hozott kisszámú törvény is inkább csak demonstratív, szimbólikus jellegű, a gyakorlat számára konkrét útmutatást nem ad. Az országgyűlés szerepe ezen a területen, egészen a legutóbbi időkig, nagyrészt formális volt. A parlamentben semmi sem dőlt el.

Az állami tulajdonnal való gazdálkodásban, az azt érintő országos jelentőségű döntésekben az eddiginél sokkal nagyobb szerepet kellene kapnia a társadalmi kontrollnak, mindenekelőtt az Országgyűlés ellenőrző szerepének. Erre jogrendszerünk ma is lehetőséget ad, csak élni kell vele. A költségvetési terv és végrehajtásának ellenőrzését sokkal konkrétabbá kellene tenni. A nagy kihatású beruházási, fejlesztési, visszafejlesztési, szanálási stb. kérdésekben az Országgyűlésnek egyenként (tehát nemcsak globálisan, a terv egészébe ágyazva) is állást kellene foglalnia. Egyes, a lakosságot közvetlenül érintő kérdésekben elképzelhető a helyi vagy országos méretű népszavazás is.

A társadalmi ellenőrzés kiszélesítésével is el kellene érni, hogy az állami tulajdon fokozatosan valódi társadalmi tulajdonná váljék. Az állami vállalatban nem válhat tulajdonos a dolgozókból, a munkavállalói jogok szükségszerűen körülhatároltak. A politikai és a gazdasági hatalom részesének, az ország széles körű demokratikus jogokkal rendelkező polgárának azonban — amennyiben a körülmények ezt alátámasztják — érezheti magát.

Hivatkozások

[1] *Antal László:* A vagyonérdekeltségről. Pénzügyi Szemle, 1985. 4. sz.
[2] *Augusztinovics Mária:* Ki mit fizet? Közgazdasági Szemle, 1987. 5. sz.
[3] A vállalatok működési feltételeinek távlatai. (Sokszorosítás) Magyar Gazdasági Kamara, 1987.
[4] *Bársony Jenő:* A vagyonérdekeltség kialakításának problémái. Közgazdasági Szemle, 1986. 4. sz.
[5] *Defourny, J.:* Une analyse financière comparée des cooperatives des travailleurs et des enterprises capitalistes en France. Annalen der Gemeinwirtschaft, 1986. 1. sz.
[6] *Gábor R. István:* Reformok, második gazdaság, „államszocializmus". Valóság, 1986. 7. sz.
[7] Világgazdaság, 1986. február 12.
[8] *Halmos Csaba:* Vagyonérdekeltség, üzemi demokrácia — szakszervezet. A vagyonérdekeltség — reform című kötetben [21].
[9] *Herédi István:* A szocialista önigazgató vállalat és a vagyonérdekeltségű szocialista állami vállalat koncepciója. A vagyonérdekeltség — reform című kötetben (21).
[10] Heti Világgazdaság, 1987. november 7.
[11] *Hoch Róbert—Radnóti Éva:* A gazdálkodás időhorizontja. Kereskedelmi Szemle, 1986. 11. sz.
[12] *Horváth László:* Stratégiai vállalati tervezés a gyakorlatban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[13] *Kunvári Árpád:* Hol is tartunk az érdekeltté tételben elméletben és gyakorlatban? Közgazdasági Szemle, 1986. 2. sz.
[14] *Krokos János:* A tulajdonlás legjobb szimulációja a bérbeadás. Valóság, 1987. 1. sz.
[15] *Polgár Miklós:* A vezetői érdek szabályozása. Pénzügykutatási Intézet, 1984.
[16] *Práger László:* Gazdaságon innen és túl. Akadémiai Kiadó, 1986.
[17] *Sághy Vilmos:* Vagyonérdekeltség — vállalatirányítás. Közgazdasági Szemle, 1987. 4. sz.
[18] *Szabó Kálmán:* Vagyonérdekeltség és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1985. 12. sz.
[19] *Tardos Márton:* Gazdaságunk szerkezete és a reformok. Magyar Tudomány, 1987. 4. sz.
[20] *Tardos Márton:* Miért nem vigyázunk jobban a közös vagyonra. Vagyonérdekeltség és reform című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[21] Vagyonérdekeltség — reform. (Szerk.: Szabó Kálmán). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (480—489. l.)

LACZKÓ ISTVÁN

A gazdaságpolitika és a szabályozórendszer sajátos követelményei hegy- és dombvidékeinken

Napjaink egyre súlyosbodó gondja a világ szinte valamennyi országában, hogy az eltérő termelési és gazdálkodási feltételekkel rendelkező mezőgazdasági térségek között kialakult különbségek a fejlődés gyorsuló folyamatában tovább nőnek — annak ellenére, hogy nem kis erőfeszítések történnek a kedvezőtlen jelenségek visszaszorítására. Mivel pedig ezeken a vidékeken nemcsak a természeti adottságok kedvezőtlenek, hanem a gazdálkodás általános színvonala is fejletlenebb, ezért e területek hasznosítását, fejlesztését általában össztársadalmi kérdésnek, s nem csupán a mezőgazdaságot érintő problémának tekintik.

Az ilyen térségek viszonylagos elmaradásának erősödő tendenciája hazánkban is érvényesül. Az általános gazdasági növekedéssel együtt a különböző természeti és gazdasági adottságú tájak, illetve vállalatok termelési színvonala, a gazdálkodásuk eredményessége jelentősen differenciálódik. Az elmaradás nemcsak a mezőgazdasági termelésben, hanem az általános gazdasági és társadalmi körülményekben is kifejeződik. Az infrastruktúra fejletlensége szembetűnően megkülönbözteti az ilyen térségek falvait az ipari központokhoz szervesen kapcsolódó településektől.

Magyarországon a mezőgazdasági termelésre kevésbé alkalmas, természeti erőforrásokban szegény területek az összes mezőgazdasági területnek mintegy egyharmadát foglalják el, és ezeknek körülbelül kétharmada hegy- és dombvidéki táj. A gazdasági elmaradottság és a szűkös természeti erőforrások, valamint a kis hatékonyságú mezőgazdasági termelés között szoros a kapcsolat. Erre jellemző, hogy a központi támogatásra szoruló termelőszövetkezetek 90 százaléka gazdálkodik kedvezőtlen adottságú — homokos, szikes, hegyes-dombos, bel- és árvíznek kitett — területeken. A gazdaságilag gyenge termelőszövetkezetek mintegy 60 százaléka a két és fél millió hektárnyi hegyes-dombos — eróziótól kisebb-nagyobb mértékben károsodó — térségben gazdálkodik.

E kedvezőtlen adottságú területek gazdasági és társadalmi helyzetének elemzése, az ésszerű terület- és földhasznosítás elvi és gyakorlati kérdéseinek megválaszolása bonyolult feladat. Több vonatkozásban túlnő a mezőgazdaság keretein, s szerves részét képezi az egész népgazdaság termelőerői arányos területi elhelyezésének. A problémakör bonyolult összefüggéseinek teljes körű és mélységű elemzésére nem vállalkozhatom. Cikkemben csupán ennek egyik részterületét, a hegy- és dombvidéken működő mezőgazdasági vállalatok gazdálkodását, fejlesztésük jellegzetes kérdéseit, a számításba vehető megoldásokat vizsgálom.

A hegy- és dombvidékek jelentősége mezőgazdaságunkban

Általános érvényű az az összefüggés, hogy a jobb minőségű földeken a *ráfordítások hatékonysága* kedvezőbb, a *pótlólagos* ráfordítások hatékonyságának csökkenése magasabb ráfordítási szinten következik be, mint a rosszabb minőségű területeken. Nem lehet azonban szem elől téveszteni, hogy a pótlólagos ráfordítások hatékony-

Dr. Laczkó István kandidátus, címzetes egyetemi tanár.

sága egy viszonylag magas szint után (ha legalább egy termelési tényező állandó), a jobb földeken is csökkenő tendenciájú. Sőt egy bizonyos szinten túl a jobb minőségű földeken egységnyi befektetés hozadéka kisebb lehet, mint gyengébb minőségű, alacsonyabb ráfordítás mellett művelteken.

Hazánkban nagy a termőterülethez viszonyított népsűrűség. Így a termőföldnek, mint nemzeti vagyonnak, az élelmiszertermelés bázisának megvédése, termékenységének megóvása és növelése társadalmi érdek.

Ezen általános népgazdasági feladat teljesítéséhez nálunk — és a cikkemben épp ezt szeretném alátámasztani — elengedhetetlen a hegy- és dombvidékek területeinek *talaj-* és *tájvédelme* is. Az eróziós folyamatok ui. a hegy- és dombvidékeken nemcsak az érintett területek talajának pusztításával okoznak károkat, hanem más népgazdasági, vízgazdálkodási és egyéb berendezések, ipari objektumok, valamint a közlekedési hálózat tönkretételével is. A talaj- és tájvédelemben a mainál sokkal jelentősebb szerepet kell kapnia a megelőzésnek. Többszáz millió forintot lehetne országosan megtakarítani, ha a lefolyásos területeken az okszerű gazdálkodáshoz szükséges minden feltétel meglenne, s elkerülhetnénk a — nagyrészt eróziós folyamatok miatt szükséges — költséges vízrendezési beruházásokat. A helyes ítéletalkotás érdekében tehát a felmerült talajvédelmi és más jellegű többletköltségeket nemcsak a mezőgazdaság terméseredményeivel kell szembeállítani, hanem a közvetett haszonnal is számolni kell.

A magyar népgazdaság helyzete, ezen belül a mezőgazdaság sajátos szerepe azt indokolja, hogy a földek védelmét, termőképességük növelését — az elemi károk megelőzéséhez, illetve elhárításához hasonlóan — az *egész társadalom érdekét szolgáló feladatnak* tekintsük. Érdekeltségi viszonyainkat úgy kell alakítanunk, hogy hegy- és dombvidékeinken — amennyiben szükséges — gazdálkodási döntéseinket ne csak a közvetlen jövedelmezőség, hanem a talajpusztulásban rejlő veszély elhárításának követelménye határozza meg.

Az iparilag fejlettebb, a piac hatását erőteljesebben érvényesítő országokban már három évtizeddel ezelőtt felvetődött az ún. *határterületek* termelésben tartásának vagy kivonásának kérdése. Több országban, ha nem is siettették, de engedték a mezőgazdasági termelés egész tájegységekre kiterjedő lassú elsorvadását. Azt tapasztalták azonban, hogy ahol a mezőgazdasági tevékenységet felszámolják, ott az adott táj *egyéb funkciók ellátására* is alkalmatlanná válik: nemcsak mint mezőgazdasági táj, hanem mint kultúrtáj is megszűnik.

A mezőgazdasági tevékenység felszámolásáról tehát annak mérlegelésével kell dönteni, hogy ha a termelés szemszögéből esetleg lehetséges is e tevékenység teljes megszüntetése, a *táj gondozottságáról* — a szükséges terhek átvállalása árán — ezután a társadalomnak kell gondoskodnia.

Az árak nálunk nem értékarányosak, az egyes termékek vállalati jövedelmezősége nem feltétlenül esik egybe termelésük népgazdasági hatékonyságával. Ebből következik, hogy ha egy termék előállítása valamely kedvezőtlen adottságú hegy- és dombvidéki termelőszövetkezetben veszteséges, még nem biztos, hogy a népgazdaság számára is gazdaságtalan. A valóságos (a művelésben tartott legrosszabb minőségű földek átlagos gazdasági feltételei alapján kalkulált) társadalmi érték és a jelenleg érvényesülő árak eltéréseire a táblázat mutat be jellemző adatokat.

Gazdaságpolitikánkra évtizedeken keresztül az volt jellemző, hogy *a mezőgazdaságtól jövedelmet vontak el.* A mezőgazdasággal szemben alkalmazott elvonások elsősorban a gazdaságilag elmaradott agrártérségeket sújtják. Az elvonás mértéke az utóbbi években különösen megnőtt.[1]

A mai ár- és értékarányok, valamint az érvényes gazdasági szabályozók az átlagos-

[1] 1980-ban a mezőgazdaság támogatása négymilliárd forinttal haladta meg az ágazat költségvetési befizetéseit, 1984-ben viszont az elvonások összege a támogatásnál tízmilliárd forinttal volt több. Ezeket a kedvezőtlen hatásokat erősítette az agrárolló tágabbra nyílása: az ipari eszközök, anyagok árszínvonala 1980 és 1984 között 28 százalékkal, a mezőgazdasági termékek felvásárlási ára viszont ugyanebben az időszakban csak 17 százalékkal emelkedett.

Az egyes mezőgazdasági termékek társadalmi értéke és értékesítési átlagára (1980—1985 évek átlaga)

Megnevezés	A termék társadalmi értéke (Ft/tonna)	Értékesítési átlagár (Ft/tonna)	Az értékesítési átlagár és a társadalmi érték aránya (százalék)
Búza	3878	3315	85,5
Kukorica	4029	3198	79,4
Napraforgó	8765	9818	112,0
Cukorrépa	1736	944	54,4
Burgonya	3695	3900	105,5
Paradicsom	2908	2105	72,4
Fűszerpaprika	8371	7714	92,2
Alma	7130	5212	73,1
Őszibarack	6685	4582	68,5
Körte	5231	7040	134,6

Forrás: [2]

nál rosszabb természeti adottságú területeken az egyszerű újratermelés feltételeinek a megteremtését sem teszik lehetővé (hacsak nem valamilyen különleges módon hasznosítja a mezőgazdasági üzem a földet). Ezért nem lehet a mezőgazdasági termelés fejlesztésének, illetve nagy területekre kiterjedő korlátozásának lehetőségeit csupán a jelenlegi vállalati jövedelmezőség alapján értékelni. Nem lehet azonban egyértelmű következtetéseket levonni a világpiaci árak alakulásából sem. A fogyasztói árak viszonylag alacsony szinten tartása, valamint a versenyképes export feltételeinek megteremtése érdekében ugyanis a kormányok világszerte erőteljesen támogatják a mezőgazdasági termelést.[2]

A hegy- és dombvidéki térségek nem minden mezőgazdasági kultúra számára egyaránt kedvezőtlenek. (Így például szőlő- és bortermelésre kifejezetten alkalmasak történelmi borvidékeink.) Ezért a hegy- és dombvidéki területeken nem a termelés folytatásának vagy megszüntetésének a lehetőségét kell mérlegelni, hanem a termelés ésszerű területi elhelyezésének lehetőségeit kell kutatni.[3]

Kedvezőtlen gazdasági helyzetű, de értékes természeti erőforrásokkal rendelkező hegy- és dombvidéki területeink egyéb szempontokból is nélkülözhetetlen »hátországai« a városoknak, ipari agglomerációknak. E területek a jövőben fontos bázisai lesznek például a vízutánpótlásnak, az itt elterülő erdők pedig már jelenleg is igen nagy szerepet játszanak a légszennyeződés elleni védekezésben. Ennek társadalmi értéke pénzben ki sem fejezhető. Hosszú távon semmiképpen sem nélkülözhetjük a hegy- és dombvidékek közreműködését környezetünk védelmében.

A gazdaságpolitika és eszközrendszere átalakításának néhány rendező elve a hegy- és dombvidékeken

Az elmaradott tájak fejlesztésének elsősorban azzal kell számolnia, hogy e területeken emberek élnek és többségük (főleg az

[2] A Közös Piac országaiban 1983-ban például a teljes költségvetés háromnegyedét, mintegy 16 milliárd dollárt, 1985-ben pedig már 50 milliárd dollárt költöttek a mezőgazdaság támogatására. Az Amerikai Egyesült Államokban a 70-es években évi 3 milliárdot, 1983-ban már 19, 1985-ben pedig 26 milliárd dollár támogatást nyújtottak a mezőgazdaságnak.

[3] Magyarországon a legtöbb kultúrnövényt az optimálisnál rosszabb minőségű talajokon is termesztik: 1984-ben például a búza és a kukorica 1,1 százalékát 7 aranykoronás, a burgonya, a cukorrépa, a napraforgó és a zöldpaprika 4,8 százalékát 7—10 aranykoronás, a zöldborsó 17,5 százalékát 14—17 aranykoronás, a vöröshagyma, a fűszerpaprika, a paradicsom 15,8 százalékát 17—20 aranykoronás minőségű földeken termesztették [16].

idősebb generáció) továbbra is itt akar élni akár bizonyos lemondások árán is. Ezért ésszerű arra törekedni, hogy az ott élő embereknek — a helyben fellelhető erőforrások hasznosítása és a kultúrtáj jellegének fenntartása révén — megfelelő *munkaalkalmuk legyen.*[4] A hegy- és dombvidéki területek problémáinak megoldását tehát az jelentheti, ha a megmaradt lakosság munkája jövedelmezőbbé válhat. Ennek feltételeit kell a gazdaságpolitikának megteremtenie. Olyan kötelezettség ez, amelyet semmiféle fejlesztési változat mérlegelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni; ehhez képest még a mezőgazdasági termelés megváltoztatása, a föld termőképességének növelése is csak másodlagos lehet. Még a mezőgazdaság szűkebb érdekeit is alá kell rendelni a fő cél elérésének, a társadalmi, a népgazdasági érdeket szolgáló általánosabb értelemben vett területhasznosításnak és tájvédelemnek, amelynek legfőbb eleme a lakosság jövőjének biztosítása. Vagyis a kérdéses térségek elmaradottságának felszámolása végső soron nem más, mint az adott tájak *gazdasági egyensúlyának megteremtése* a szükséges számú életképes népesség fenntartásával, a megfelelő termelékenységű munkaalkalmak megteremtése útján.

A fejlett technika és az iparszerű technológiák széles körű elterjedésével hegy- és dombvidékeinken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma kétségtelenül tovább csökken a jövőben is. Nem szabad azonban engedni, hogy e törvényszerű folyamat a jelenlegihez hasonló súlyos következményekkel járjon. Hegy- és dombvidékeinken ugyanis a munkaképes korúak hosszú idő óta folyó, nagyarányú elvándorlása miatt nemcsak a korösszetétel, hanem a szakmai összetétel is nagyon rossz. Helyenként már az is kétséges, hogy a jövőben kialakítandó ésszerű struktúrák működtetéséhez feltétlenül szükséges munkaerő előteremthető lesz-e.

A lakosság országokon belüli mozgását, a munkaerő hatékony átcsoportosulását ezért olyan módon kellene befolyásolni, hogy ez a folyamat az ésszerű területhasznosítás, a természetvédelem és általában a gazdálkodás kívánatos szerkezeti átalakulása követelményeivel összhangban menjen végbe. Különösen fontos, hogy megállítsuk e területek szakember-ellátottságának a romlását. Általános jelenség ugyanis, hogy a hegy- és dombvidékek legkisebb falvai funkcionálisan elszegényedtek, megszűnt a helyi tanács, sok helyütt az iskola, a szövetkezeti központ is. Ennek következtében megfogyatkozott a szakemberek, az értelmiségiek száma. Ha a megmaradt intézményeknek van is státuszuk, betöltése nehéz, mert az újonnan belépők — az esetek nagyobb hányadában — nem jelentenek maradandó és megnyugtató megoldást. Ezért a gyakorlatban is érvényt kellene szerezni annak a helyes elvnek, hogy a szakemberek alkalmazására, letelepítésére fordított támogatások akkor a leghatékonyabbak, ha azokat minden szempontból rátermett szakemberek kapják.

A hegy- és dombvidéki területek fejlesztésekor napjainkban egy új szempontot is komolyan figyelembe kell vennie a gazdaságpolitikának: a *környezetvédelem* szempontját. A környezetromlás világszerte gyorsuló folyamata *azonnali szemléletváltást és cselekvést követel* tőlünk. A hegy- és dombvidékeken a természeti környezet hordozza a legfőbb értéket, s létérdekek fűződnek hozzá.

Az elmúlt másfél évtized során világméretekben *gyökeresen megváltozott* a társadalomnak az ún. vidéki tájról alkotott képe. Korábban e térségeket elsősorban olyan élelmiszer-termelési forrásoknak tekintették, amelyek a föld, a levegő, a víz, általában a természeti környezet kimeríthetetlen tartalékaival rendelkeznek, ezért a természet erőire bízták, hogy azok kiegyenlítsék az emberi beavatkozások káros hatásait. Ez az illúzió mára szertefoszlott. Az ember romboló ereje ma úgy tűnik, sokkal nagyobb, mint a természet megújuló képessége. Ezért — elsősorban a fejlett nyugati országokban — egyre inkább erősödik az

[4] Jelenleg már csak az ún. maradék lakosságot kell munkával ellátni, hiszen a fiatalok elvándorlása a megfelelő munkaalkalmak hiánya miatt — főleg korábban — igen erőteljes volt. Napjainkban ezért a hegy- és dombvidékeken elsősorban az eltorzult népesség-összetétel, az aktív munkaerő mennyiségi és minőségi jellemzői akadályozzák a fejlesztést.

a nézet, hogy a jövőben a mezőgazdaság fejlődésének jellege, iránya és üteme a hegy- és dombvidékeken azon fog múlni, hogy a társadalom, az agrárlakosság és a mezőgazdasági vállalatok érdeke mennyiben lesz összhangban a környezetvédelem érdekeivel.[5]

Az összhang megteremtéséhez a hegy- és dombvidékeken a mai mezőgazdasági földhasználatot újabb, hatékonyabb megoldásokkal kell felváltani. A hatékonyabb, komplex földhasználat sok tekintetben sajátos lehetőségekből kiindulva vázolható fel. Mérlegelni kell, hogy a termőföld és általában a környezeti ökológiai tényezők ésszerű hasznosítása milyen lehetőségeket ad az élelmiszer-termelésre, az erdő- és vízgazdálkodási tevékenységekre; milyenek a táji adottságok, mennyiben alkalmasak a természeti környezet szépségét, az egészségre kedvező klímát, az aprófalvak megüresedett házait kihasználó turizmus és idegenforgalom, esetleg a különféle ipari, szolgáltató vagy kereskedelmi tevékenységek kifejlesztésére, bővítésére.

Magának a mezőgazdaságnak fontos szerepe lehet a környezet, az adott táj megőrzésében és eredeti értékének visszaállításában. Hiszen a jövőben is legfontosabb megőrzője marad a természeti és biológiai erőforrásoknak, szabályozója a mikroklímának, hasznosítója a napenergiának. Ennek természetesen feltétele, hogy a mezőgazdasági üzemek jelentős feladatokat vállaljanak magukra a bioszféra szakszerű gondozásából, és részt vegyenek az új követelményekhez igazodó földhasználati módok kialakításában. A mezőgazdasági vállalatok tevékenységi köre ezáltal jelentősen bővül; nem korlátozódik csupán az élelmiszerek termelésére. Az eddigi termelési, feldolgozási és más kiegészítő tevékenységek mellett tájrendezési, tájvédelmi feladatokat is átvállalhatnak, sőt a szabad idő egészséges eltöltésével kapcsolatos szolgáltatásokat is elláthatnak.

Igaz, hogy ehhez nem elegendő e vidékek mezőgazdasági üzemeinek vállalkozó kedve vagy készsége. Jelentős szemléletváltásra is szükség van. Nem várhatunk eredményeket a legnagyobb környezetvédelmi erőfeszítésektől sem, ha nem tudjuk megcáfolni a mezőgazdaság környezetgazdálkodási és tájvédelmi szerepét lekicsinylő, a környezetet és a mezőgazdasági termelést egymással szembeállító nézeteket. Nem fogadható el az olyan szemlélet, amelyben a mezőgazdaság „a természetes erőforrások kapzsiságtól hajtatott pusztítója, a talaj, a víz, a levegő és az élelmiszerek kizárólagos szennyezője" [3]. Természetesen ennek a szöges ellentéte sem igaz: a mezőgazdaságban a fejlesztési döntések nem korlátozódhatnak pusztán az ökológiai szempontok figyelembe vételére, hanem ki kell elégíteniük a gazdasági ésszerűség követelményeit is, amelyek bizonyos vonatkozásban konfliktusba kerülhetnek a természeti környezettel. Az

[5] A nyugati országok egyes közgazdászai rámutatnak arra, hogy a hegy- és dombvidéki övezetek környezetvédelmi szempontokat figyelembe vevő fejlesztése gyakorta szembekerül a jövedelmező gazdálkodás helyi érdekeivel. Az ésszerű környezetgazdálkodást előtérbe helyező — s ennyiben össztársadalmi érdekeket szolgáló — állami beavatkozás ütközik a maximális haszon megszerzésére törekvő vállalkozók magánérdekeivel. Egyes amerikai közgazdászok arra is felhívják a figyelmet, hogy hazájukban az érintett lakosság számottevő része ellenzi a környezetvédelmi érdekek érvényesítését. Mindazonáltal az Amerikai Egyesült Államokban az élelmiszerellátásról szóló 1985. évi törvény megkülönböztetett figyelmet szentel a természetvédelem kérdésének. A törvény kimondja például, hogy szankciók alkalmazhatók azokkal a farmerekkel szemben, akik a mezőgazdasági termeléssel nagymértékű eróziót vagy belvizesedést okoznak.

Az NSZK-beli szakemberek szerint ezek a térségek jelentős értéket képviselnek, ezért olyan megoldásokat kell keresni, amelyek — a mezőgazdasági lakosság megélhetési lehetőségeinek megteremtése mellett — az adott vidékeket a környezet, a természetvédelem igényeinek megfelelő állapotban őrzik meg. Az NSZK-ban már 1956-ban elkészült a természetvédelmi területek átfogó terve. Azóta — 1980-ig — mintegy 40 természetvédelmi park létesült, 2,5 millió hektár területen [15].

Franciaországban 1981 februárjában új keretrendelet jelent meg a hegyvidéki területek fejlesztéséről. Ez a rendelet is abból indul ki, hogy a hegy- és dombvidéki régiókban a természetvédelmi szempontoknak kell alárendelni a fejlesztést, s ezzel összefüggésben a mezőgazdaságnak is sajátos fejlesztési irányt kell szabni. Például a korábbinál nagyobb hangsúlyt kell kapnia a legelőgazdálkodásnak és az állattartásnak.

új földhasználati módok kialakításakor a mezőgazdasági termelés technológiájának állandó tökéletesítésében az ilyen konfliktusok megoldására is törekedni kell. Ez a törekvés nagyon határozottan érvényesül az agrártudományok folyó kutatásaiban. A gazdaságpolitikának (és a tágabb értelemben vett gazdasági mechanizmusnak) mindehhez kedvező közgazdasági környezetet is kell teremtenie.

Nemcsak a környezetvédelem szempontjából hasznos, ha a mezőgazdaság fejlesztésében végbemegy ez a kívánatos szemléletváltás. Az elmaradt területek mezőgazdasága számára is elemi érdek, hogy harmonikus viszonyba kerüljön a környezettel. A mezőgazdasági termelés összehangolása a környezeti tényezőkkel fokozatosan elvezethet a helyi erőforrások hatékonyabb hasznosításához és a gazdasági fellendüléshez. A mezőgazdasági üzemek mindenekelőtt azáltal alkalmazkodhatnak a természetvédelmi érdekekhez, ha véget vetnek a meg nem újítható erőforrások helytelen igénybevételének, például a csekély termőképességű és lejtős felszínű talajok okszerűtlen használatának, a víztartalékok könnyelmű pazarlásának.

A hegy- és dombvidéki térségeket tehát gyökeresen új, a környezetvédelem érdekeit messzemenően figyelembe vevő szemlélettel kell értékelni. A szemléletváltozás természetesen a szabályozórendszer átalakítását is magában foglalja. A szabályozásnak elő kell segítenie, hogy a környezetgazdálkodást, az ésszerű földhasználatot szolgáló döntések szervesen illeszkedjenek a vállalati érdekek és célok rendszerébe, s így ne csak formálisan csatlakozzanak a tervekhez. Az ilyen szemléletváltás szükséges ahhoz, hogy a területek fejlesztése során a gazdasági növekedés ne a bioszféra rovására menjen végbe, és a környezetgazdálkodás ne akadályozza a mezőgazdasági tevékenységet, hanem e két érdek egybekapcsolódjék, és kölcsönösen támogassa egymás érvényesülését.

Egy ilyen gyakorlat kedvező tapasztalatai a közvéleményt is meggyőznék arról, hogy az ésszerű környezetgazdálkodás nem valamilyen „más közösség" javára szolgáló jótékonyság, hanem a társadalom jól felfogott érdeke, amely a hegy- és dombvidékek lakosságának önvédelme a súlyos környezeti ártalmakkal szemben, de egyben a fejlettebb területekhez való felzárkózásnak is lehetséges útja.

A hegy- és dombvidékek fejlesztésének lehetséges változatai

A hegy- és dombvidékek jövője azon múlik, hogy a kedvezőtlen körülmények ellensúlyozására, a viszonylagos elmaradottság mérséklésére vagy legalább a tendencia megállítására szolgáló fejlesztési elgondolások milyen mértékben és ütemben valósulnak meg. Ez pedig jelentős részben az itt élő lakosság, a gazdasági és társadalmi szervezetek kezdeményezésétől, a helyi tanácsok és üzemek saját erőfeszítésétől, de méginkább a fejlesztés irányát meghatározó gazdaságpolitikától függ.

A föld komplex hasznosításának különféle módozatai az érintett gazdaságok konkrét lehetőségei szerint térben is, időben is nagyon eltérően alakulhatnak. Rövid távon valószínűleg kevés helyen lesz mód számottevő fejlődést eredményező szerkezeti átalakításra. A strukturális változást gyorsító gazdaságpolitika hiányában az itt gazdálkodó mezőgazdasági üzemek jelentős része esetleg hosszabb ideig a maihoz hasonló körülmények között *szűkített, legfeljebb egyszerű újratermelésre* lesz képes. Népgazdasági szempontból ez azzal a következménnyel jár, hogy az adott terület mezőgazdasági vállalatait továbbra is jelentős összegekkel kellene támogatni, s ezen felül a kihasználatlan munkaerő számára mezőgazdaságon kívül kell munkaalkalmat teremteni.

Az előbb-utóbb megvalósítandó strukturális átalakítás során, éppen a komplex földhasznosítás egyik lehetséges módjaként számolnunk kell *a mezőgazdasági művelésű területek egy részének más célú hasznosításával.* Ehhez azonban minden egyes esetben gondos előkészítésre, a döntés körültekintő mérlegelésére van szükség. Mindenképpen át kell gondolni a következő tényezőket:

— A mezőgazdasági termelés korlátozásával vagy megszüntetésével a meglévő, helyhez kötött állóeszközök (épületek, me-

liorációk, kultúrtechnikai létesítmények stb.) használhatatlanná váltak.

— A mezőgazdasági területek termelésből való teljes kivonása esetén gondoskodni kell a termőföld más irányú ésszerű hasznosításáról, pusztulásának megakadályozásáról, mert a talajt sorsára hagyni nem szabad. Különösen egy sűrűn lakott országban megengedhetetlen, hogy bekövetkezzék a termőföldek, kultúrterületek akár csak egy részének is végleges és helyrehozhatatlan lepusztulása.

— A mezőgazdasági termelésből kivont termőföldek más irányú hasznosítása igen gyakran jelentős befektetéseket, nagy összegű beruházásokat igényel. Ezek megtérülését is össze kell vetni a helyükön megszűnő mezőgazdasági termelés kieső teljesítményével.

A különféle hasznosítási módokat egy összefüggő rendszer részeiként kell értékelni. A földnek a mezőgazdasági hasznosításból való kivonása következtében ugyan csökken a mezőgazdaság erőforrás-ellátottsága, de ez nem okvetlenül hátrányos a termelés egésze szempontjából. A vidék, benne a mezőgazdaság fejlődésének ugyanis az infrastruktúra, az urbanizáció fejlesztése is fontos feltétele, ezért kifejezetten ösztönző hatású lehet, ha a földhasználati módok között ezek aránya megnő.

A fejlesztés legfontosabb feladata, legeredményesebbnek ígérkező módja a hegy- és dombvidékek művelhető területeinek nagyobbik hányadán a *mezőgazdasági termelés színvonalának emelése*, a gazdálkodás tartós javítása. E színvonalemelés azonban csak akkor érhető el, ha a mezőgazdaság fejlesztését összehangoljuk a nem agrár jellegű földhasznosítási módokkal, és a fejlesztés jellegét, struktúráját a tájak adottságai szerint differenciáltan határozzuk meg. Kétségtelen, hogy ez a változat igényli a legtöbb pénzt. A nemzetközi és hazai tapasztalatok azonban arra utalnak, hogy a szükséges mennyiségű és minőségű technikai felszereléssel, jól megválasztott termelési szerkezet és a kívánatos szervezettség mellett az ökonómiai mutatók javíthatók, azaz a mezőgazdaság számára kedvezőtlenebb feltételek között is hatékonyabbá tehető a gazdálkodás. A termelési szerkezetet például a kiegészítő tevékenység arányának, a mezőgazdasági tevékenységen belül pedig a gyeptelepítések, valamint a szarvasmarha- és juhtartás arányának növelése módosíthatja kedvező irányban. A munka szervezettsége pedig a többi között a környezethez, a vidék adottságaihoz jól alkalmazkodó, sajátos termelési technológiák kifejlesztésével javítható.

Hegy- és dombvidékeink további sorsával kapcsolatban nem lehetnek illúzióink. Helyzetük súlyos. Azt, hogy idáig jutottak, nagyrészt elhibázott döntések sorozata okozta. A beavatkozás nem halasztható. A mezőgazdasági üzemek fejlesztése jelentősen hozzájárulhat e területek általános gazdasági fellendítéséhez, mint ahogyan elmaradottságuk is elsősorban az ott működő mezőgazdasági vállalatok gyenge eredményeivel magyarázható. Ezekben a térségekben más típusú gazdasági szervezeti egységek vagy egyáltalán nincsenek, vagy csak elvétve találhatók. Kézenfekvő tehát, hogy hegy- és dombvidéki tájaink életképességének megőrzésében elsősorban a mezőgazdasági vállalatok szervezeti kereteire támaszkodjunk. Erre már vannak biztató példák.

A hegy- és dombvidéki termelőszövetkezetek között igen jelentősek a gazdálkodási eredményekben mutatkozó különbségek.[6] A jókhoz való tömeges felzárkózást, a kezdeti lépéseket azonban a saját erőfeszítések mellett a gazdaságpolitika, a szabályozórendszer esetleg rövid távon ható intézkedésekkel nagymértékben segítheti.

[6] A hegy- és dombvidéki termelőszövetkezetek 24 tájegységben csoportosított adatait ebből a szempontból is megvizsgáltuk. Az 1984. évi felmérés szerint az egy hektár mezőgazdasági területre jutó legkisebb és legnagyobb termelési értéket elért gazdaságcsoportok között mintegy nyolcszoros a különbség. A differenciálódást főként a kiegészítő tevékenység volumene és aránya, ezt pedig a gazdaságok földrajzi elhelyezkedése befolyásolja [4].

Ajánlások a hegy- és dombvidékek fejlesztését szolgáló gazdaságpolitikai eszközrendszer továbbfejlesztésére[7]

A hegy- és dombvidéki térségek vállalatai ma nem képesek alkalmazkodni a normatív szabályozás követelményeihez, ezért nem tudnak élni a szabályozók által másutt ösztönzött programok (például a gabonaprogram, a szarvasmarhaprogram) előnyeivel sem. Mindez azonban nem teszi kérdésessé a közgazdasági szabályozást általában, vagy azon belül az állami támogatások rendszerét, csupán azok rosszul megalkotott mechanizmusát.

A hegy- és dombvidéki térségekben működő eladósodott, veszteséges vagy nehéz pénzügyi helyzetű mezőgazdasági vállalatoktól reálisan csak akkor várhatjuk, hogy komoly erőfeszítéseket tegyenek termelési szerkezetük átalakítására, jövedelmezővé tételére, ha a közgazdasági környezetüket meghatározó gazdaságpolitika, illetve a szabályozórendszer sokkal jobban alkalmazkodik a helyi adottságokhoz, és sokkal inkább lehetővé, sőt kívánatossá teszi számukra a helyi lehetőségek kihasználását. A kérdéses térségek struktúraátalakításához ezért — rövidebb és hosszabb távon egyaránt — mennyiségében és jellegében megfelelő *központi támogatást* kell nyújtani, és sok tekintetben új alapokra helyezett, átfogó intézkedéseket kell tenni. Ezen intézkedések közül a következők a legfontosabbak:

a) Háromtól öt évig terjedő időszakra ún. *szabályozási kedvezményben* kellene részesíteni azokat a gazdaságokat, amelyektől remélhető, hogy ezt követően gazdálkodásukat már a normatív szabályozás követelményeinek megfelelően tudják majd folytatni;

b) A szóban forgó térségekben működő szövetkezetek többségében már a közeli jövőben átlagosan mintegy 20-30 százalékkal *növelni kellene az árkiegészítés* mértékét;

c) A térségek legkritikusabb pénzügyi helyzetű mezőgazdasági nagyüzemeit, a hasznosítható helyi erőforrások eltéréseinek figyelembevételével differenciáltan — egyszeri megsegítés címén — célszerű lenne *fejlesztési támogatásban* részesíteni;

d) Hosszabb távra jövedelmezővé kellene tenni a hegy- és dombvidékek két *vezető ágazatát*, a szarvasmarha- és a juhtenyésztést;

e) Az előbbiekhez szervesen kapcsolódó tartós és jogos igény, hogy a hegy- és dombvidéki térségek nagyüzemeiben *kiemelt támogatást élvezzen a szarvasmarha- és juhtelepek építése*, rekonstrukciója. (A jelenlegi 30 százalékos támogatás ugyanis korántsincs összhangban a gazdaságok felhalmozó képességével.)

f) E térségekben lehetővé kellene tenni, hogy mielőbb megvalósuljon a *szarvasmarha- és juhállomány minőségi cseréje*, az indokolt selejtezés. Ezt főleg a bejelentési kötelezettség megszüntetésével lehetne előmozdítani. Célszerűen szolgálhatná továbbá e térségek állattartásának fejlesztését és az ehhez szükséges érdekeltség megteremtését az is, ha az üzemek más gazdaságoktól tartásra (például a legeltetési idényre) átvett állomány után is árkiegészítést kaphatnának;

g) Indokolt lenne, hogy az e térségekben tevékenykedő gazdaságok mentesüljenek mindenfajta felhalmozási adó fizetésétől. Az ipari tevékenységek fellendítését szolgálhatná továbbá — a kedvezőtlen adottságú üzemeknek járó visszatartási kedvezmény fennmaradása mellett —, ha a termelési adó egy részét csak az eredményesen működő vállalatoknak kellene befizetniük;

h) Az ésszerű földhasználat érdekében valamennyi hegy- és dombvidéki térségben lehetővé kellene tenni a gazdaságosan nem hasznosítható *szántóterületek kivonását a mezőgazdasági művelésből*. Az ösztönző hatást erősítené, ha emiatt (földjeik átlagos aranykorona-értékének növekedése kapcsán) a vállalatok nem kerülnének ki a kedvezőtlen adottságú kategóriából, illetve a területkivonás nem járna együtt a kedvezmények visszavonásával;

i) A hegy- és dombvidékek mezőgazdasági nagyüzemeit ugyancsak mentesíteni

[7] Az itt következő ajánlások néhány elemét a MÉM-nek a gazdaságilag elmaradott agrártérségek fejlesztését szolgáló programja is tartalmazza.

kellene az állami támogatás visszafizetésének kötelezettsége alól, amely jelenleg akkor terheli őket, ha veszteséges tevékenységük megszüntetése, új munkahelyek létesítése végett fejlesztenek és ennek során — korábban támogatásból fedezett — álló- és forgóeszközeik feleslegessé válnak;

j) A saját forrás hiánya miatt szükséges lenne a *meliorációs munkák* eddiginél erőteljesebb ösztönzése. Célszerű volna például, ha az érdekelt gazdaságok a bruttó jövedelem alapján a jelenlegi szabályok szerint igénybe vehető támogatást — az adott megyére megállapított meliorációs kereten belül — a jobb adottságú körzetek meliorációs támogatásához képest 20-30 százalékkal nagyobb összegben vehetnék igénybe;

k) Ösztönző hatású pénzügyi rendelkezés lenne, ha a hegy- és dombvidéki térségek mezőgazdasági nagyüzemei a társ- (kiegészítő) tevékenységek fejlesztéséhez kapott támogatást nemcsak az adott tevékenység termelési adójából fizethetnék vissza, hanem az összes termelési adó terhére számolhatnák el. Ezenkívül az is kívánatos volna, hogy e térségek azon gazdaságai, ahol a szántóföld minősége átlagosan nem éri el a 14 aranykoronát, a termelési adóból mintegy 70 százalékos visszatérítést kapjanak;

l) Hegy- és dombvidékeinken megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a szakemberek képzésére, ösztönzésére fordítható állami támogatások, hiszen e térségekben ezeknek a befektetéseknek a mezőgazdasági tevékenységen jóval túlmutató jelentőségük van;

m) A gazdaságilag elmaradott hegy- és dombvidéki térségekben a jelenleginél rugalmasabb gyakorlatnak kellene érvényesülnie a különféle szervezetek (vállalatok, szövetkezetek, hivatalok) működési formái, felépítése tekintetében is. Ezt természetesen a központi szabályozóknak is fokozottabban ösztönözniük kellene;

n) Bizonyos tevékenységek ellátására — amelyeket az állami gazdaságok, mezőgazdasági termelőszövetkezetek csak alacsony jövedelmezőséggel képesek elvégezni — új típusú kisvállalkozó szervezeteket kellene létrehozni és működtetni. A közös gazdaságokban az egyéni érdekeltség javítása érdekében kezdeményezőbben és bátrabban kellene alkalmazni és ösztönözni az olyan megoldásokat, mint például a szarvasmarha, a juh, az egyes gépek kihelyezése (bérbeadása) a tagoknak. A szélsőséges természeti adottságú területeken (főleg az ipari bázisokhoz közeli körzetekben) például a mezőgazdasági szövetkezeti gazdálkodást a szakszövetkezeti vagy akár a magán- (személyi) tulajdonon alapuló formával kellene felcserélni;

o) Az Országos Tervhivatal terület- és településfejlesztési programjában megfogalmazott célokkal összhangban a rendelkezésre álló Területfejlesztési Alapot vagy annak meghatározott részét célszerű lenne a gazdaságilag elmaradott hegy- és dombvidéki térségek felzárkóztatására, gazdasági bázisuk erősítésére, a kapcsolódó termelő infrastruktúra javítására felhasználni.

A központi Területfejlesztési Alapból való támogatás természetesen csak kiegészítő jellegű volna, mert bizton számítani lehetne legalább ugyanolyan nagyságrendű ágazati, vállalati, tanácsi, lakossági eszközöknek a térségi programok megvalósításába való bevonására.

Az alap nagyobbik hányadával az illetékes megyei tanácsok rendelkeznének, amelyek a központi és a helyi programokban megjelölt feladatok elvégzésére — központilag meghatározott követelmények figyelembevételével és utólagos elszámolási kötelezettség mellett — a gazdálkodó szervezetek pályázata alapján adnák a támogatást.

★

A kedvezőtlen adottságú hegy- és dombvidékeken a fejlesztés eredményessége *egyrészt* az időbeli ütemezésen alapul (a termelés átalakításának elhúzódása ugyanis további és pótolhatatlan veszteségekhez vezethet), *másrészt* attól függ, hogy a mezőgazdasági tevékenység ésszerűsítésével párhuzamosan javulnak-e a *népesség* életkörülményei. Ehhez olyan elemi területfejlesztési feladatok megoldása is szervesen hozzátartozik, mint életképes falvak, színvonalas faluközpontok, jó közlekedési vi-

szonyok kialakítása. Csak így mérséklődhetnek ugyanis azok a nyomasztó problémák, amelyek legsúlyosabb következménye a kívánatosnál nagyobb elnéptelenedés és a munkaerő veszélyesen eltorzult és tovább romló összetétele. Ezzel összefüggésben kritikusan újra kell gondolni azokat az elképzeléseket, amelyek még mindig az egyes természeti tájak kis falvainak indokolatlanul nagyarányú elsorvasztásával számolnak.

Halaszthatatlan feladat a hegy- és dombvidéki területek valóságos lehetőségeinek és értékeinek felmérése és az ennek megfelelő cselekvés.

Egész társadalmunkban tudatosítani kellene, hogy az e tájakon egyre szaporodó számban található elhagyott lakóépületek, iskolák, a helyenként feleslegesen megépült, kihasználatlanul álló intézmények épületei a nemzeti vagyonnak nem elhanyagolható részét jelentik; a gazdaságilag elmaradott térségekben „termelődő" munkaerő átlagosnál alacsonyabb színvonala a népgazdaság számára pénzben is kifejezhető kár. A kezdetben pénzben ki nem fejezhető károsodások pedig később pénzben is kifejezhető veszteségeinkké válnak.

A szóban forgó területek természeti környezetének és mezőgazdaságának erőforrásait a magyar népgazdaság hosszú távon sem nélkülözheti.

Hivatkozások

[1] A gazdaságilag elmaradott térségek felzárkóztatásának társadalmi-gazdasági problémájáról a mezőgazdaság területén. Előterjesztés a Miniszteri Értekezlet részére. MÉM, 1985.

[2] A kedvezőtlen adottságú területek és termelőszövetkezetek fejlesztési programjának vizsgálata. MÉM STAGEK, 1976.

[3] *Boerma, A. H.:* Adress of the FAO. A FAO főtitkárának felszólalásai
a) az ENSZ stockholmi környezetvédelmi konferenciáján;
b) a III. UNCTAD konferencia Santiagóban, 1972-ben.

[4] *Dorgai László—Laczkó István:* A hegy és dombvidéki gazdálkodás ökonómiája. Mezőgazdasági Kiadó, 1987.

[5] *Eberle, R.:* Die Erhaltung der Landwirtschaft in den Berggebieten als eine gesamtwirtschaftliche und regionalwirtschaftliche Aufgabe. (A mezőgazdaság megtartása hegyvidéken, mint közgazdasági és tájfejlesztési kérdés.) Agrarpolitische Revue, 25. Jahrgang 227. sz.

[6] *Fülöp László:* Környezetvédelmi tevékenység fejlesztésének lehetőségei szervezési módszerek alkalmazásával. Egyetemi doktori értekezés. Agrártudományi Egyetem, Gödöllő, 1984.

[7] *Gergely Sándor:* Vezetés — kedvezőtlen adottságok között. Magyar Mezőgazdaság, 1981. 47. sz.

[8] *Gyöngyösi István:* Termőtájban gazdálkodni, gondolkodni. Tudomány és Mezőgazdaság. 1980. 4. sz.

[9] *Harris, R. W.:* Ecological Inventory as an Input in Land Use Planning. (Ökológiai leltár, mint ráfordítás a földhasználati tervezéshez.) Horticultural Sciense St Joseph, Michigan University of California, 1972. 4. sz.

[10] *Laczkó István:* A hegy- és dombvidéki gazdálkodás ökonómiai alapjai. Mezőgazdasági Kiadó, 1973.

[11] *Laczkó István:* Mező- és környezetgazdálkodás hegy- és dombvidékeinken. Magyar Vízgazdálkodás, 1986. 5. és 6. sz.

[12] *Láng István—Csete László* (Harnos Zsolt szerk.): A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón. Mezőgazdasági Kiadó, 1983.

[13] *Nieto-Ostolaza, M. C.—Blanco, F. M.:* Dasde la Agricultura hacia Geocultura. (A mezőgazdaságtól a környezetgazdaság felé.) Economia y sociologia agrarias Anales I N I A, Madrid, 1983. 4. sz.

[14] *Petrosovics Imre:* A földhasználat stratégiai kérdései. Gödöllői Tudományos Napok, 1982.

[15] *Roether, V.:* Aspekte der Landwirtschaftsplanung im Feldberggebiet. (Tájtervezési szempontok Feldberg vidékén.) Allgemeine Forstzeitschrift, München, 1971. 21—22. sz.

[16] *Sipos Aladár:* A földhasznosítás és a mezőgazdasági termelés hatékonyságának kérdése. Gazdálkodás, 1982. 7. sz.

[17] *Szűcs István:* A földhasználat makroökonómiai modellje. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1986.

[18] Tájékoztató a Vezetői Értekezlet részére: Észak-Magyarország kedvezőtlen adottságú agrártérségének szelektív fejlesztési lehetőségeiről. Kézirat. MÉM, 1985.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 4. sz. (490—503. l.)

JORDÁN GYULA

A kínai falusi reformok második szakasza

A kommunarendszer felszámolásával, az egyéni parasztgazdaságokra épülő termelési felelősségi rendszer általános elterjedésével mélyreható változások következtek be a kínai mezőgazdaságban, amelyek nyomán rendkívül látványos eredmények születtek.[1]

A személyes érdekeltség előtérbe állítása, a jövedelem és a végzett munka szoros összekapcsolása, számos korlát eltávolítása vagy lazítása korábban nem tapasztalt lendületet adott a mezőgazdasági termelésnek. 1978 és 1985 között az ágazat teljesítménye átlagosan évi 9 (a falusi ipar nélkül 6,7) százalékkal bővült, az egy főre jutó paraszti jövedelem pedig 14,8 százalékkal növekedett. Jelentősen előrehaladt a diverzifikálás, nemcsak az állattenyésztés, az erdészet, a halászat erőteljes fejlődésének köszönhetően, hanem főleg a falusi kisipar, kereskedelem és mindenfajta kiegészítő és melléktevékenység fellendülése révén. Mind a hagyományos gazdálkodásban végbemenő változások, mind pedig egyéb tevékenységek előretörése a kínai falu piac felé fordulását jelzik, arról tanúskodnak, hogy a parasztság a naturális, félnaturális gazdálkodástól elindulva lépéseket tett az árutermeléshez vezető úton.

A második szakasz kezdete

A kínai mezőgazdasági reform 1985 elején második szakaszába lépett. Míg az 1979 és 1984 közötti időszakot a termelési felelősségi rendszer bevezetése és általánossá válása jellemezte, most az alapvető mezőgazdasági termékek felvásárlási rendjének megváltoztatására, a termelési szerkezet kiigazítására, a falusi árutermelő gazdaság kialakítására került a hangsúly.

Az új szakasz kezdetét a KKP KB 1985. évi első dokumentuma jelentette, amely tíz intézkedéssel kívánta ösztönözni a falusi gazdaság piaci orientációját.[2] Ezek közül — hatásait tekintve — az egyik legfontosabb az alapvető mezőgazdasági termékek felvásárlásának és értékesítésének 1953 óta fennálló állami monopóliumát[3] megszüntető határozat volt. Korábban e termékek felvásárlására kvótákat állapítottak meg, amelyeket aztán az egyes termelőegységekig — a felelősségi rendszer bevezetése óta az egyes parasztgazdaságokig — lebontottak. Az állam ily módon a gabonatermés 20—24 százalékát vásárolta föl rögzített áron. E mennyiség erősen szubvencionált áron forgalomba hozott kétharmadát a városi népesség ellátására, illetve élelmiszeripari nyersanyagnak használták fel, a maradékot az erdős, hegyes területek, a gabonahiányban szenvedő körzetek, valamint a természeti csapások sújtotta területek lakosainak juttatták, továbbá tartalékolták. A rendszer hiányosságai egyre nyilvánvalóbbá váltak: a parasztok a felvásárlási árak többszöri emelése ellenére sem voltak érdekeltek e termékek, s közülük is elsősorban a

[1] A mezőgazdasági reformok első szakaszának eredményeihez lásd például [5] és [9].

[2] Beijing Review (a továbbiakban: BR), 1985. 14. sz. 8—9 l.

[3] A központosított felvásárlás és értékesítés a gabonára, a gyapotra, az olajos magvakra és több más alapvető mezőgazdasági termékre terjedt ki.

Jordán Gyula a történettudomány kandidátusa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense,

gabona termelésében; a felvásárlás nem tudott lépést tartani a fogyasztói kereslet változásával, megmerevített egy több szempontból irracionális falusi gazdasági szerkezetet, összességében tehát akadályozta az árutermelés és az áruforgalom objektív törvényeinek érvényesülését.

Az új rendszer lényege, hogy az állami felvásárló hálózat a parasztgazdaságokkal szerződést köt és meghatározott mennyiséget e szerződés alapján a jegyzett állami áron vesz át; a fennmaradó részt a parasztok a szabadpiacon értékesíthetik. A KB-határozat szerint az állam a termelők érdekeinek védelmében vállalja, hogy ha a gabona és a gyapot piaci ára a felvásárlási ár szintje alá esik, minden neki felkínált árumennyiséget felvásárol az állami áron. A sertéshús, a tojás, a csirke, a zöldségek esetében eltörölték a kvóta szerinti felvásárlást; e termékek árát felszabadították, és lehetővé tették szabadpiaci értékesítésüket. A városlakók számára az állam részben kompenzálta az áremelkedést. (A felvásárlási rendszerre a továbbiakban még visszatérek.)

A dokumentum hangsúlyozta, hogy folytatni kell a mezőgazdaság diverzifikálását, de úgy, hogy a gabonatermelés ne csökkenjen. Ösztönözni kívánják a meredekebb hegyoldalak erdősítését, vagy legelőként történő hasznosítását. (A faanyagok állami felvásárlási monopóliumát is megszüntették.)

Az új gazdaságpolitika bővíteni kívánja a szállítási lehetőségeket, egyebek között a járművek bérlése, eladása vagy szerződéses használata útján is. A falusi ipar fejlesztéséhez előnyös kölcsönöket és mértéktartó adókulcsokat ígér, lazítja a pénzellátás kötöttségeit, ösztönzi a hitelnyújtást és a biztosítást. A falusi termelés fellendítése céljából a határozat szorgalmazza, hogy városi szakemberek vállaljanak vidéken munkát. (A még mindig meglevő jövedelem- és életmód-különbségek miatt fontos körülmény, hogy az így falura kerülők fenntarthatják városi munkahelyüket.) A termelés műszaki megújulása is igényli a városok és a falvak közötti munkamegosztás elmélyítését. A dokumentum állást foglal a felelősségi rendszer fenntartása, a specializált parasztgazdaságok további elterjesztése mellett, másrészt sürgeti az önkéntes falusi szövetkezés erőteljesebb támogatását. (1985 végén 480 ezer szövetkezeti szervezet működött Kínában.)

A reform 1985-ben elindított második szakaszában a falusi árutermelő gazdaság mindenoldalú és összehangolt fejlesztése a fő cél. Kisebbségben maradt tehát a vélemény, amely szerint az alapvető reformok vidéken befejeződtek, és már csak a felelősségi rendszer finomítása van hátra. Az 1970-es évek végén elindított folyamat meggyőző eredményei valóban sugallhattak ilyen vélekedéseket, de a termelési, munkaszervezési, ösztönzési stb. feltételek átalakítása valójában csak a lehetőségét teremtette meg a modern falusi gazdaság létrejöttének. Ez a szakasz nehezebb, hosszadalmasabb fejlődési fázis, amely sok beruházást, anyagi ráfordítást igényel, s elképzelhetetlen a modern tudomány és technológia szélesebb körű alkalmazása, a foglalkoztatási gondok folyamatos megoldása nélkül. Bár az új szakasz kezdete óta még igen rövid idő telt el, bizonyos tendenciák és feszültségek már kirajzolódnak [3]. Közülük — a teljesség igénye nélkül — a következőket veszem vizsgálat alá.

A gabonatermelés

Egy több mint egymilliárdos népességű és olyan fogyasztási struktúrájú országban, ahol a lakosság kalóriaszükségletének több mint négyötödét cereáliákkal elégíti ki, a gabonatermelés érthetően megkülönböztetett figyelmet érdemel.

A termelési felelősségi rendszer bevezetése, a felvásárlási árak jelentős emelése által felerősödött érdekeltség következtében a gabonatermelés korábban nem tapasztalt ütemben növekedett. Míg 1958 és 1971 között 12 évre volt szükség, hogy a megtermelt mennyiség 50 millió tonnával emelkedjék (200-ról 250 millió tonnára), addig a felelősségi rendszer bevezetésének időszakában, 1979 és 1982 között négy évre, kiteljesedése után, 1983—1984-ben pedig csak kettőre. Az ugrásszerű mennyiségi növekedés a hozamok javulásából származott, hiszen 1978 és 1984 között a gabonatermő terület 7,3 millió hektárral csökkent.[4]

[4] BR, 1986. 48. sz. 4. l.

Az 1978-at követő hat évben a hektáronkénti gabonahozam átlagos növekedése évi 180 kg volt, míg a korábbi évtizedekben csak 73,7 kg. 1984-ben a hektáronkénti hozam elérte a 3607,5 kg-ot, amely 34,4 százalékkal volt magasabb, mint 1978-ban (és 251 százalékkal haladta meg az 1949. évi átlagot).[5] De még ez a teljesítmény is mindig elmarad a fejlett országokétól. Kína történetében a legnagyobb gabonatermést 1984-ben takarították be. Az akkori 407 millió tonnából egy főre átlagosan 397 kg jutott, 41,5 kg-mal kevesebb a világátlagnál. A gabona felhasználásának a módja is korszerűtlen: a megtermelt mennyiségnek csak 42,3 százalékát fogyasztják el közvetlenül, s 42,9 százalékát takarmányként hasznosítják. Kínában viszont 75 százalék és 16 százalék a két megfelelő arányszám.[6]

Az 1984-et megelőző évek termelésnövekedései alapján könnyű feladatnak tűnt az 1990-re előirányzott 425—450 millió tonnás gabonatermelés elérése. 1985-ben azonban a várt további növekedés helyett a termés 7 százalékkal, 378,9 millió tonnára csökkent. A gabonatermés alakulása a konzervatív és a reformpárti erők vitáinak középpontjába került. Az előbbiek elsősorban a piacorientált reformokban, a központi ellenőrzés csökkentésében látták a visszaesés fő okát. Mások a súlyos természeti csapásokra hivatkoztak (ilyenek azonban szinte minden évben sújtják az ország kisebb-nagyobb hányadát), vagy a vetésterület további drasztikus (1985-ben 4 millió hektáros) összehúzódására utaltak. (Ez önmagában 15 millió tonna kieséséért felelős.)

A gabonatermelés tehát egyértelműen a kínai mezőgazdaság legfontosabb kérdése, és ennek megfelelően ösztönzése a gazdaságirányítás egyik központi feladata. Vizsgáljunk meg néhányat az erre irányuló erőfeszítések közül!

A jövedelemérdekeltség

Az egyes tevékenységek jövedelmezőségének arányai valamennyi, legalább részlegesen liberalizált gazdaságban kiemelkedő szerepet játszanak az ágazati és termékszerkezet alakításában. Emiatt nem árt tudnunk, hogy 1986-ban az egy falusi dolgozó által átlagosan előállított termelési érték 1834,8 jüan volt, de a falusi iparban és építőiparban, valamint a tercier szektorban átlagosan 4423,4 jüan, míg a mezőgazdaságban mindössze 1229,5 jüan.[7] Ezek az igen nagy különbségek természetesen tükröződnek a jövedelmekben is, ami különösen feltűnő a gabonatermelés esetében.

Bár a gabonafelvásárlási monopóliumot megszüntették, az állam a szerződéses felvásárlás rendszerében is ellenőrzi és — mindenekelőtt életszínvonal-politikai meggondolásokból — továbbra is alacsonyan tartja a gabona árát. A következményeket jól érzékelteti a következő példa. Vuhan körzetében 0,1 hektáron zöldséget termelve a jövedelem 2250 jüan évente, a gyapot pedig 375—450 jüant hoz. Ha viszont gabonát termelnek, akkor állami felvásárlási áron számítva, a jövedelem csak 225 jüan.[8] Az árarányok irracionális volta még a munkaráfordítások különbségeit figyelembe véve is szembeszökő. A gabonatermelést tehát mindenekelőtt a jövedelmezőség növelésével kellene ösztönözni, annak tudatában is, hogy rövid idő alatt nincs lehetőség az árarányok megnyugtató rendezésére.

Jelenleg a gabonakereskedelem háromfajta áron folyik: 1. az állam előre meghirdetett áron vásárolja fel a szerződött mennyiséget a parasztoktól; 2. a szerződésen felüli gabona eladásáért a szabadpiacon érhető el magasabb ár (és az állam is ennyit fizet a szerződésen felüli mennyiségért); 3. a városi lakosok, az ipar, a szállodák és éttermek az állam által szubvencionált áron vásárolhatnak gabonát. Észak-Kínában például, ahol a búza a fő termény, a városi lakosoknak 37 jüanért adnak 100 kg-ot, amelyet az állam 44 jüanért vásárolt fel a parasztoktól. A szabad piaci ár általában 30—50 százalékkal magasabb az állam által fizetettnél.[9] Az állam 1986-ban 0,26 jüant adott egy kiló rizsért, amelyet 0,29 jüanért értékesített, míg a szabadpiaci ár — a minőségtől függően — 0,35—1,1

[5] BR, 1986. 3. sz. 16. l.
[6] BR, 1987. 30. sz. 28. l.
[7] BR, 1987. 22. sz., 23—24. l.
[8] Ua. 24. l.
[9] BR, 1986. 49. sz. 4. l.

jüan között mozgott.[10] Ilyen ár arányok mellett csupán csekély hatása lehet a felvásárlási árak szerény mértékű emelésének, és a minőségi felár is keveset segíthet. Ezért a kormányzat átfogó intézkedéscsomagot dolgozott ki, amely lényegében azon dilemma feloldására irányul, hogy miként tartható meg a központi ellenőrzés ezen létfontosságú élelmiszerek termelése felett, miközben elsősorban gazdasági eszközöket és piaci ösztönzőket alkalmaznak.

Így 1986-ban 75 millió tonnáról 60-ra csökkentették a szerződéses rendszerben felvásárolni szándékozott gabona mennyiségét, remélve, hogy így több marad a szabadpiacra, s ez javítani fogja a parasztok termelési kedvét. (Ezt egyúttal a szerződéskötésekkel szembeni ellenállás jelének és hallgatólagos beismerésének tekintjük, bár az állam a szubvenciók nagy terheit is csökkenteni akarja ezáltal.) A beruházások ösztönzése végett ötven évre emelték a földbérleti szerződések időtartamát, lehetővé téve, hogy azt a gyerekek örököljék. A szerződött föld átruházásakor az új bérlőnek meg kell majd térítenie a korábbi bérlő által beruházott összegeket.

A gabonatermelők néhány termelési eszközhöz az átlagosnál kedvezőbb feltételekkel juthatnak hozzá. Így 1987-ben a szerződéses gabona minden tonnájáért 60 kg nitrogén műtrágyát és 30 kg dízelolajat kaptak a parasztok kedvezményes áron. Tovább csökkentették az amúgy sem magas mezőgazdasági adókat. (Az adók 1979-ben a mezőgazdasági jövedelem 3,23 százalékát tették ki és ez az arány már 1983-ra 1,89 százalékra esett.)[11] A mezőgazdasági bankok és hitelszövetkezetek alacsony kamatú mezőgazdasági kölcsönöket nyújtanak. Szorgalmazzák új, fejlett technológiák elterjesztését, a tudományos eredmények széles körű alkalmazását. Az állam azt is ösztönzi, hogy növeljék a helyi forrásokból megvalósított mezőgazdasági beruházásokat, amelyeket a helyi ipar és egyéb tevékenységek nyereségének egy részéből fedeznek. Meg kívánják akadályozni a megművelt földterület csökkenését, nem mezőgazdasági célú igénybevételét.

[10] Far Eastern Economic Review (a továbbiakban: FEER) 1987. február 19. 92. l.

[11] BR, 1986. 3. sz. 17. l.

Már a felsorolásból is láthatjuk, hogy valóban sokirányú központi erőfeszítések történnek a gabonatermelés fokozására, amelyeket helyi intézkedések egészítenek ki. (Részben ezek hatására 1986-ban a gabonatermelés ismét emelkedett: 391,09 millió tonnára.) Az említett ösztönzők legalább egy részének behatóbb vizsgálata lehetőséget ad — a gabonatermelésen túl — a kínai mezőgazdaság problémáinak feltárására, a falusi reform második szakasza néhány további kérdésének tárgyalására.

A műtrágyaellátás és -felhasználás

Mivel a gabona vetésterületének érdemi növelésével már a megművelt földterület korlátozottsága miatt sem lehet számolni, a termelés döntő tényezője a ráfordítások mennyisége és hatékonysága. Ebből a szempontból kiemelkedő szerepet játszik a műtrágya, amelynek növekvő mértékű alkalmazása jelentősen hozzájárult az elmúlt évek teljesítményjavulásához.

Míg 1962-ben átlagosan csak öt kg kombinált műtrágya jutott a megművelt földterület egy hektárjára, addig 1983-ban már 148,5 kg[12]. Az összes felhasznált mennyiség ekkor 15,8 millió tonna volt, ami 1986-ra 19,52 millió tonnára nőtt.[13] Emellett változatlanul jelentős mennyiségű szerves trágyát használnak (becslések szerint a mesterségesen talajba juttatott tápanyag felét ez adja, és arányát még 2000-re is 40 százalék körülire teszik); ebben a legnagyobb a része a sertéstrágyának (a propaganda sétáló trágyagyáraknak nevezi a sertéseket), de felhasznál baromfitrágyát, növénymaradványokat, olajpogácsát, fekáliát stb. is. Gondot okoz, hogy míg a fejlett országok három fő műtrágyafajtát, a nitrogént, a foszfátot és a káliumot 1 : 0,55: 0,4 arányban alkalmazzák, addig Kínában 1983-ban ez az arány 1 : 0,25: 0,002 volt.[14] Számos körzetben a talaj termékenysége nagymértékben csökkent a nitrogén túladagolása, illetve a foszfor és a kálium

[12] The China Business Review, 1985. január-február, 43. l.

[13] BR, 1987. 9. sz. 21. l.

[14] The China Business Review, 1985. január-február, 43. l.

hiánya miatt. Ezért most felhívásokkal, bemutatókkal ösztönzik a parasztokat az utóbbiak alkalmazására. Kuanghszi autonóm területen egy ilyen bemutató eredményeként a rizs hozama 20 százalékkal nőtt, a rostmályváé pedig 38 százalékkal. A probléma súlyosságát jelzi, hogy ugyanezen terület egyik megyéjében 1970 és 1979 között a nitrogénműtrágya felhasználása a négyszeresére növekedett, míg a hozamok összesen csak 34,6 százalékkal emelkedtek. 1981-ben egy 670 hektáros rizsföldön káliumot alkalmaztak, és a hozam egy év alatt 47,4 százalékkal nőtt.[15] A műtrágya-felhasználás ésszerűsítéséhez hozzátartozik a regionális kiegyensúlyozatlanság mérséklése is. Például Sanghaj környékén tízszer annyi műtrágyát használnak, mint Belső-Mongóliában.

Kína a hazai gyártás mellett jelentős mennyiségben importál különféle műtrágyákat. 1985-ben a hazai gyártás 8,6 százalékkal alatta maradt az 1984. évinek, és a korábbi csúcsot 1986-ban sem sikerült elérni. Ezzel párhuzamosan erősen visszaesett az import: 1985-ben 17 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1984-ben, és 1986 első háromnegyedében 47 százalékkal maradt el 1985 azonos időszakának adatától.[16] A termelési kedv főként az ár változatlansága miatt hagyott alább; bár a nyersanyagárak és a költségek nőttek, nem engedélyezték az árak emelését. 1986-ra sok helyütt válságosra fordult a helyzet: a feketepiaci árak magasra szöktek, s a rendkívül bonyolult elosztási hálózat sokszor csődöt mondott. (Néhol a helyi hatóságok és káderek csak „kenőpénz" ellenében voltak hajlandók kedvezményes áron műtrágyát és nyersolajat eladni a gabonatermelő parasztoknak!) Sok minisztérium, intézmény érdekelt a műtrágya-gyártásban, -szállításban, -elosztásban, -importban, s a termelést megalapozó alkalmazott kutatásokban, ezért nem meglepő, hogy a kínálat csak lassan és erélytelenül reagált a kereslet változására és a feltételek módosulására.

A műtrágyaellátás gondjai még akkor is nyomasztják a mezőgazdasági termelőket, köztük a gabonatermelőket is, ha a szerződéskötéskor kedvezményes áron vásárolhatnak meghatározott mennyiséget.

A megművelt földterület védelme

Szükségtelen bizonygatni, hogy egy óriási népességű és arányát tekintve kevés földművelésre alkalmas területtel rendelkező országban mekkora a jelentősége a megművelt területek védelmének. Ennek ellenére Kínában rendkívül pazarlóan bántak a földdel: 1949 óta a megművelt földterület évi átlagban 470 ezer, sőt 1983 és 1985 között évi 756 ezer hektárral csökkent.[17] Egyedül Sanhszi tartományban a megművelt földterület az 1950-es évekbeli 4,7 millió hektárról alig valamivel több mint 3,7 millió hektárra esett. Ha az évente kivont terület nagyságát 230 ezer hektár alá sikerülne leszorítani, ez önmagában 15 millió tonnával növelné az évi gabonatermést, ami hatszorosa az 1,7 millió hektár újonnan művelésbe vett szűzföld teljes termésének.

A megművelt földekkel való pazarlás megakadályozására 1987. január elsején törvény lépett életbe, amely tekintélyes díj megfizetéséhez köti a föld igénybevételét. A múltban például a vállalatok jelentéktelen összeget vagy semmit sem fizettek az elfoglalt területekért, így sokszor a szükségleteket meghaladó kiterjedésű telkeket vettek igénybe. Egy tíz tartományra, autonóm területre és municípiumra kiterjedő vizsgálat pedig azt is feltárta, hogy a területek 30 százalékát igényelték vagy foglalták el illegálisan a vállalatok.

A föld védelme az előzőeken túl természetesen magába foglalja a föld optimális hasznosítását, termőképességének megőrzését, a talajerózió megakadályozását (ez 1,2 millió km²-t érint), a sivatagosodás megállítását (a sivatagosodás az elmúlt 30 évben évi átlagban 1600 km²-t sújtott), a környezetszennyezés csökkenését, az ökoszisztéma egyensúlyának biztosítását stb. Ezen gondok enyhítése is óriási beruházásokat igényel, egy sor olyan megoldási mó-

[15] FEER, 1987. március 19. 80. l.
[16] Ua. 79. l.
[17] BR, 1987. 20. sz. 29. l. Más közlés szerint 1949 és 1983 között az éves csökkenés mintegy 800 ezer hektár volt, amely 1984-ben 1,2 millió hektárra ugrott. (BR, 1986. 26. sz. 7. l.)

dot és eszközt kíván, amelyek messze meghaladják az egyes parasztgazdaságok lehetőségeit.

Feltétlenül szót kell ejtenünk két további problémáról is. Az utóbbi években — talán éppen az egyéni gazdaságok túlsúlyra kerülése miatt — elhanyagolták a kínai mezőgazdaság számára létfontosságú *vízgazdálkodási* létesítmények (gátak, öntözőművek, csatornák) karbantartását és bővítését. Az országban az öntözött terület óriási kollektív erőfeszítések eredményeként az 1952-es 19,96 millió hektárról 44,65 millió hektárra nőtt, és ma itt terem meg az összes gabona kétharmada.[18] Több helyütt az öntözésre előirányzott pénzt az ipar fejlesztésére, bányák nyitására, útépítésre stb. használták fel. A fenntartási és a bővítési munkák elhanyagolása mellett előfordult a vízgazdálkodási felszerelések eltulajdonítása, sőt a vandál pusztítás is. Mindezek miatt 1980 és 1985 között az öntözött terület 985 ezer hektárral csökkent, és romlott a pusztító áradások és aszályok elhárításának lehetősége. A termelési felelősségi rendszer ezen veszélyes kísérőjelenségének kiiktatására a közelmúltban mozgalmat kezdeményeztek, amelyet egy készpénzes jutalmazási rendszerrel támasztottak alá.[19]

Az ország északi részén 1987. május 6-án kitört és közel négy hétig tomboló hatalmas erdőtűz szélesebb értelemben is ráirányította a figyelmet Kína *erdeire* és fagazdálkodására. A tűzben 1,01 millió hektár erdő pusztult el, kilenc fagazdaság semmisült meg, és elégett 855 ezer m^3 raktározott faanyag,[20] de felszínre kerültek más súlyos problémák is. A korábbi évtizedek faültetési kampányai ellenére az ország területéből csak 12,7 százalékot borítanak erdők, ami csak fele a világátlagnak. Különösen az utóbbi években romlott a fakitermelés és az új erdősítés aránya. Hiány van ipari és tűzifában, 1986-ban az import is 26,2 százalékkal csökkent, ami túlzott kitermelésre ösztönözte a fagazdaságokat.[21] Ráadásul gyakoriak az illegális fakivágások, ami tovább rontja a helyzetet. Már 1984-ben több mint 5100 embert ítéltek el ilyen cselekmények miatt, és 1900 kádert bocsátottak el vagy büntettek meg.[22] Nem véletlen, hogy az 1985 elején életbe léptetett erdőtörvényt 1985 áprilisában kiegészítő szabályozás ismét szigorú büntetéseket írt elő az illegális favágásért, lopásért. A határozott fellépést a tervszerűtlen erdőirtás által előidézett környezeti, talajeróziós problémák is indokolják. Az erdősítésre váró több mint 80 millió hektár hegyoldalból és műveletlen földterületből több mint 26 milliót osztottak szét 50 millió falusi családnak telepítés céljából. A telepítési kedv azonban sokkal élénkebb a központi és a déli tartományok kedvezőbb adottságú területein, ahol a rotációs időszak rövidebb, a várható pénzbevétel pedig nagyobb, mint a rossz talajokon és a távoli területeken. Ez utóbbiakon a területek hosszú idejű használatára nyújtott biztosítékok sem tudják lebírni a parasztok vonakodását. Sok idő kell még ahhoz, hogy e téren is megteremtődjék a tulajdon és a gazdálkodási viszonyok, illetve a közösségi és az egyéni érdekek összhangja. A túlnyomórészt felszámolt adminisztratív irányítás és eszközök helyét csak lassan töltik ki az árugazdaság törvényei.

A tudományos és műszaki eredmények elterjesztése. A „Szikra" program

A kínai kormány és a Társadalomtudományi Akadémia szakértői 1985-ben beszámolót készítettek „Kína 2000-ben" címmel, amely feltételezi, hogy a gabona vetésterülete 1980-tól 2000-ig mintegy 20 millió hektárral csökken, de az évi termés eléri az 500 millió tonnát. Ezen cél eléréséhez a gabonahozamot csaknem kétszeresére kell növelni, az 1980. évi hektáronkénti 2,74 tonnáról 5,3 tonnára.[23] A többi termény esetében szintén jelentős növekedést irányoztak elő. Erre a hatalmas kihívásra csak az új technológiák, a tudomány eredményeinek tömeges alkalmazásával és a megfelelő ismeretekkel rendelkező szakemberek számának megsokszorozásával lehet válaszolni. Ezért dolgozták ki még 1985-ben a

[18] BR, 1986. 19. sz. 24. l.
[19] BR, 1986. 26. sz. 7—8. l., FEER 1986. október 2. 32. l.; 1987. március 19. 79. l.
[20] BR, 1987. 28. sz. 23. l.
[21] FEER, 1987. június 4. 63. l.
[22] BR, 1985. 28. sz. 9. l.
[23] FEER, 1987. március 19. 78. l.

„Szikra" programot, amelynek elnevezése egy ismert kínai mondásra utal: „Egyetlen szikra is felégetheti a mezőt."

Mivel a program általában a mezőgazdaság modernizálását, a teljesítmények növelését, a minőség javítását és az árutermelés fejlesztését célozza, felöleli lényegében az agrárszférába tartozó valamennyi tevékenységet. Előirányozza egyebek között az új tenyésztési és gazdálkodási technológiák kialakítását, széles körű megismertetésük megszervezését, a termékek helybeli raktározási, feldolgozási lehetőségének bővítését, kisméretű gépek, termelési felszerelések kifejlesztését a különféle iparágak (például a „kisüzemi" bányaművelés, ércelőkészítés) számára, az építőanyag-ipar fejlesztését, hogy funkcionális, gazdaságos és szép házak készüljenek a parasztoknak, a nagyipar és a kisipar közötti munkamegosztás elmélyítését, valamint átfogó regionális fejlesztési tervek kidolgozását. A „Szikra" programot országos szinten az Állami Tudományos és Technológia Bizottság irányítja, s ez a szerv hangolja össze a különféle kutatóintézetek munkáját. Az 1985 második felében elindított negyven fejlesztési terv némelyike rövid idő alatt szép eredményeket hozott. Például Hunanban az új telepítésű narancsfák a szokásosnál két-három évvel korábban fordulnak termőre. Ennek meg az új, a korábbinál gyorsabb betakarítási technikának köszönhetően a tartományban 1986-ban százezer tonnával több narancsot szüretelhettek, mint a megelőző évben.

A „Szikra" program óriási méreteit jól érzékeltetik a következő adatok: 1986-ban 4000 projektumot indítottak el, ezek összesen 2300 millió jüant igényelnek, és befejezésüket két év alatt remélik. Ezután évente tízmilliárd jüan termelési értéket, illetve 2,3 milliárd jüan tiszta jövedelmet (vállalati nyereséget és adót) várnak ezektől az akcióktól.[24] Az országos tervekhez kapcsolódnak az egyes tartományok programjai. Kuangtung tartomány például 62 fejlesztést indított el 1986-ban, és egyetlen év alatt 32 új „terméket" fejlesztettek ki, egyebek között egy, a szokásosnál átlagosan 5 cm-rel nagyobb termést hozó banánfajtát.[25]

[24] BR, 1987. 25. sz. 14—17. l.
[25] Ua. 18—19. l.

A „Szikra" program bemutató és kísérleti központok tömeges létrehozását is előírja, amelyek hatékonyan segíthetik elő az új fajták, termelési módok és felszerelések széles körű elterjesztését. A kutatókat és az intézeteket eredményeik gyakorlati hasznosítása szerint jutalmazzák. A program meszszemenően építeni kíván a nemzetközi eredmények átvételére, s együttműködésre törekszik más országokkal, külföldi intézményekkel.

A mezőgazdaság modernizálása elképzelhetetlen megfelelő számú szakember nélkül, de elengedhetetlen a termelés valamennyi résztvevője szakmai ismereteinek és általános kulturális szintjének emelése is. Egy 1983-ban végzett felmérés szerint a mezőgazdaságban 550 ezren rendelkeztek földművelési, állattenyésztési és halászati szakképzettséggel, ami azt jelenti, hogy tízezer mezőgazdasági dolgozó közül mindössze négy a szakképzett! A VII. ötéves terv (1986—1990) szerint csaknem kétmillió szakemberre volna szükség a mezőgazdaságban. A hiányzó 1,3 millió — zömmel középfokú szakember — nem képezhető ki a meglevő iskolákban, hiszen a mezőgazdasági jellegű középiskolák évente csak 110 ezer tanulót képeznek.[26] A hangsúly ezért a különféle rövid tanfolyamokra és a levelező oktatásra helyeződik, ahol viszont súlyos gond a tanárhiány. A rohamosan fejlődő falusi ipar, a kereskedelem és szolgáltatások területén hasonlóan rossz a helyzet; rendkívül kevés a képzett szakember. A gondokon elsősorban a helyi erőforrások felhasználásával igyekeznek segíteni. Kuangtung tartomány 1986-ban 327 ezer jüant költött 3400 ember képzésére. Hajnan szigetén a helyi gyárak igazgatóinak, a sertéstenyésztőknek, a kókuszdió- és a gombatermelőknek szerveztek tanfolyamokat.[27] Nyugtalanító az alapfokú oktatás helyzete is. Az ország megyéinek csak a fele hozott intézkedéseket arra, hogy legalább hat éves iskoláztatást nyújthasson minden gyermeknek.[28] Komolyan számolni kell azzal, hogy az írástudatlanok új generációja nő fel, az analfabetizmus különösen a lányokat fenyegeti, akiknek a munkájára a

[26] BR, 1986. 29. sz. 4. l. Lásd még [1].
[27] BR, 1987. 25. sz. 19. l.
[28] PVD, 1987. 2—3. sz.

falusi családok ma is igényt tartanak. Kanszu tartományban például 157 300 iskoláskötelés korú gyermek nem jár iskolába, és ezek 85 százaléka leány. Ráadásul a tartományban a beiratott leányok négyötöde nem végzi el a hat osztályt.[29] Az állam hosszú időn keresztül túl keveset költött iskolák építésére, emiatt sok a veszélyes, összedőléssel fenyegető épület (országosan 38,6 millió m^2), és az amúgy is kevés pénzből sok körletben iskola helyett hivatalokat, kiállítási központokat stb. építettek. Ilyen oktatási és képzési rendszer mellett a tudományos eredmények, a korszerű technológiák bevezetése és általában a „Szikra" program megvalósulása csak vontatottan, kevéssé hatékonyan mehet végbe.

A mezőgazdaság gépesítése

A termelékenység javulása, az árugazdaság fejlődése elképzelhetetlen bizonyos munkafajták gépesítése nélkül. Természetes tehát, hogy a kínai falusi reformok megkülönböztetett figyelmet fordítanak erre a kérdésre is. Az 1980-as évek eleje óta vita folyt arról, hogy szükséges és ésszerű-e a kínai mezőgazdaságot korszerű gépekkel és járművekkel ellátni, illetve, hogy az egyéni parasztgazdaságokra épülő új termelési rendszerben van-e lehetőség és igény a gépesítésre. A gyakorlat igennel válaszolt ezekre a kérdésekre. Jóllehet kezdetben a parasztok a hagyományos művelési módszerekhez tértek vissza, az utóbbi években ismét növekszik a gépekkel művelt terület (1986-ban meghaladta a 38 millió hektárt). Az egyéni gazdálkodók 1986 végén 4,71 millió mezőgazdasági vontatóval rendelkeztek (ezek túlnyomórészt 20 LE-n aluli — többnyire 8—12 LE-s — kerti traktorok), ami darabszám szerint az ország egész állományának 88 százaléka. Gépesítésre elsősorban a fejlett körzetekben van igény, ahol a munkaerő jelentős része a falusi iparban és a szolgáltatásokban talál megélhetésre. A vontatókon és a teherautókon kívül (ez utóbbiakból több mint 427 ezer van a parasztok tulajdonában), mely többsége 1—1,5 tonna teherbírású furgon, más gépeket is szélesebb körben használnak. Például 1986-ban 125 ezer hektáron alkalmaztak fóliát, ami 57 százalékkal több, mint a megelőző évben volt. [30] A gépek, felszerelések beszerzéséről a parasztok önállóan határozhatnak, mivel felszámolták a megelőző évtizedekre jellemző kényszereket és tilalmakat. Emiatt (is) sokszor előfordul, hogy a gazdálkodók a körülmények és a valódi szükségletek figyelembevétele, azaz kellő hozzáértés nélkül vásároltak gépeket. A gyors gépesítés nagy terheket ró az üzemanyag-ellátásra; gyakoriak a hiányok, a gépek emiatt sokszor tétlenségre kényszerülnek. (Így kétségtelenül lehet bizonyos ösztönző hatása a gabonatermelésre szerződőknek nyújtott, tonnánkénti 30 liter üzemanyagnak.) A gépesítés óriási összegeket követel. Kínai közgazdászok számításai szerint a szántóföldi növénytermesztés gépesítése országosan mintegy 750 milliárd jüant igényelne, amikor pedig a felhalmozási ráta a mezőgazdaságban igen alacsony ([6] 26—27. l.). Ilyen körülmények között a gépesítés feltétlenül hosszan tartó folyamat lesz, és nehezen képzelhető el az állam hatékony részvétele nélkül.

A szerződés szerinti felvásárlás és a szabad piac

Az említett árviszonyok mellett, amikor a szabad piaci árak jelentősen meghaladják a szerződéses felvásárlási árakat, nehéz meglelni annak az okát, hogy a parasztok miért vállalkoznak a szerződéskötésre. Az 1985 elején végrehajtott változtatás ellenére végső soron nem jött létre teljesen önkéntes, csak a gazdasági megfontolásokon alapuló piaci megegyezés az állam és a parasztok között [7]. Az állam — az ún. eligazító jellegű terv keretében — évente továbbra is meghatározza a felvásárolni kívánt mennyiségeket, amelyeket egészen a falvak szintjéig lebontanak (hivatalosan ajánlásnak nevezve az így kapott irányszámokat). Az egyes parasztokkal kötött szerződéseknek együttesen meg kell felelniük ezeknek az ajánlásoknak. A szerződéseket a vetési szezon megkezdése előtt a helyi káderek kötik meg a parasztokkal, s e káderek korántsem vesztették el minden hatal-

[29] BR, 1987. 21. sz. 8. l.

[30] BR, 1987. 15. sz. 7—8. l.

mukat a termelési felelősségi rendszer általánossá válása után. Hatalmuk egyik forrása éppen a föld elosztása feletti rendelkezésük; a hatékonyság álcája mögött meglehetősen tág tere van a szubjektív megítélésnek, a személyes kapcsolatoknak, sőt a visszaéléseknek. E káderek osztják el az állami kedvezményeket, és ők kezelik az egyes parasztcsaládok felelősségi szerződéssel összefüggő befizetéseit is.

Érdemes a parasztok oldaláról is szemügyre venni a kérdést. Különösen az új rendszer bevezetésének első évében volt megfigyelhető, hogy az 1984. évi viszonylagos túltermelés idején, amikor gondot okozott az értékesítés, a parasztok szinte versengtek azért, hogy többletüket — a beígért felár ellenében — az állami felvásárlási szerveknek eladhassák. Bár a következő évben már ismét nehézségek voltak az előirányzott felvásárlási kvóták teljesítésével, az 1984. évi helyzet kitűnően illusztrálta a piac gyengeségét és a parasztok tapasztalatlanságát az értékesítésben. Kínában igen rosszak a szállítási lehetőségek, és nem megfelelő az információáramlás sem. Az elmúlt évtizedek túlnyomó részében legálisan nem működtek szabad piacok. Nem meglepő tehát, hogy a parasztok nemegyszer zavarban vannak, és bizonytalanok a piaci kereslet alakulását és az árakat illetően. És itt ismét a káderek szerepéhez, illetve hatalmuk további újabb forrásához jutottunk vissza. Hiszen a káderek azok, akik a legtöbb információval és összeköttetéssel rendelkeznek, akik képesek megszervezni a szállítást, hozzá tudnak jutni a termeléshez szükséges anyagokhoz. Nem véletlen, hogy az árutermelésben leginkább érdekelt szakosított parasztgazdaságok igyekeznek a legjobb kapcsolatokat fenntartani a helyi káderekkel, bizonyos juttatásokkal is törekedve jóindulatuk megnyerésére. (És az sem véletlen, hogy egyes területeken a káderek vállalják a szegény parasztcsaládok segítését, élnek az összeköttetéseikből, kapcsolataikból fakadó lehetőségekkel.) Másrészt talán még lényegesebb, hogy a káderek értékelésében, minősítésében nagy súllyal esik a latba, hogy milyen sikereket érnek el az árutermelés fejlesztésében, a piaci értékesítés megszervezésében, az adott terület termelési szerkezetének korszerűsítésében.

Az áruforgalomban az említetteken (állam, parasztok, káderek) túl fontos szerepet játszanak az ellátási és értékesítési szövetkezetek. Az 1950-es évek eleje óta létező szövetkezeti szervezet — meglehetősen változatos sors után — mára gigantikussá növekedett: 500 ezer telephellyel, négymillió dolgozóval és 400 ezer bizományis ügynökkel rendelkezik.[31]

Az új helyzetben többirányú változások szükségesek a szövetkezeti kereskedelem felépítésében és működésében. Elsődleges feladatnak tekintik a szervezet államigazgatási, adminisztratív vonásainak mérséklését és a szövetkezeti jelleg újjáélesztését. Ezért most egyebek között részjegyek vásárlására ösztönzik a parasztokat. (Egyes területeken a részjegyállomány elérte a szövetkezeti vagyon 20 százalékát.) A reform fontos része az irányítás demokratikussá tétele. A szövetkezeteket és szervezeteket minden szinten a tagok által választott vezetőség és felügyelőbizottság irányítja, és ezekben egyre nagyobb arányban jutnak képviselethez a parasztok. Gazdasági szempontból tevékenységi körük jelentős bővülése a leglényegesebb. A vásárlásokon és az értékesítésen túl a szövetkezetek egyre inkább bekapcsolódnak a termékek feldolgozásába, hűtőházakat működtetnek, szállítási, műszaki és információs szolgáltatásokat nyújtanak. (Már 1985 végén 30 ezer feldolgozó vállalat tartozott hozzájuk, 16 milliárd jüan termelési értéket állítva elő.) A fogyasztási és értékesítési szövetkezetek fontos szerepet játszhatnak a parasztok értékesítési gondjainak megoldásában, a piaci információk hiányosságainak, a rossz szállítás okozta nehézségeknek stb. a leküzdésében.

A falusi ipar

A falusi ipar a kínai gazdaság legdinamikusabban fejlődő szektora, amely nagy hatással van a mezőgazdasági termelés egészére, mély gazdasági-társadalmi változásokat idéz elő, jelentősen hozzájárul a falvak gyarapodásához, a jövedelmek növekedéséhez, a foglalkoztatási gondok enyhítéséhez.

[31] BR, 1987. 19. sz. 18. l.

A falusi iparvállalatok egyik részét még a kommunák és a termelő brigádok hozták létre, másik részét különféle szövetkezetek, több parasztgazdaság közösen, sőt egyes családok létesítették. Egyre gyakoribbak ezek kombinációi, beleértve a nagy állami vállalatokkal való közös alapítást is. A mezővárosi és a falusi vállalatok ipari termelési értékét ma már beszámítják az ipar teljesítményébe.[32] 1986-ban 12,2 millió ilyen vállalat működött a kisipar, az építés, a szállítás, a kereskedelem és a különféle szolgáltatások területén, és 76 millió főt foglalkoztattak, amely az összes falusi munkaerő 20 százaléka. A valamennyi területen (tehát nemcsak az iparban) tevékenykedő vállalatok összes termelési értéke 1986-ban 348,2 milliárd jüan volt (ez 22,3 százalékos növekedés 1985-höz képest), és ezzel először haladta meg a mezőgazdasági termelés értékét.[33]

Tevékenységük alapján ezek a vállalatok különféle csoportokba sorolhatók: nagy részük a helyi szükségletek kielégítésére szerszámokat, ruhát, háztartási cikkeket, élelmiszert stb. állít elő, különböző szolgáltatásokat végez; mások városi nagyvállalatok számára alkatrészeket, részegységeket gyártanak; ismét mások különféle hagyományos népművészeti termékeket készítenek és végül vannak, amelyek bányászattal foglalkoznak. A falusi vállalatok egyre számottevőbb szerepet játszanak az ország gazdaságában: 1985-ben ezek adták a széntermelés 29, a ruházati termelés 50, az építőanyagok termelésének 53 százalékát, ezenkívül 4 milliárd dollár értékű exportot bonyolítottak le. (1986-ban az ország valutabevételének egytizedét ők termelték ki.) A falusi vállalatok — hasonlóan a városiakhoz — valutában megtarthatják exportjuk árbevételének 12,5 százalékát, így néhány falusi vállalat jelentős mennyiségű devizával rendelkezik.[34] Egy számítás szerint a falusi ipar ágazati megoszlása a termelési érték szerint a következő: gépgyártás 26, építőanyag-ipar 18, textil-, ruházati és bőripar 18, vegyi ipar 9, élelmiszer 8, szén 5, papír 4, kohászat 2 százalék stb.[35] Meglepő a mezőgazdasági termékek feldolgozásának nagyon csekély aránya, amelynek pedig alapvető tevékenységnek kellene lennie. Ez jórészt azzal függ össze, hogy a hivatalos dokumentumok is elsősorban a modern nagyipar kiegészítőjének és kisegítőjének nyilvánítják ezt a szektort, és ez megnyilvánul az állami terv alapján működő nagyvállalatok nekik kiadott megrendeléseiben is. Ugyanakkor a falusi vállalatok nyersanyagaik többségét a piacról szerzik be, termékeik túlnyomó részét maguk értékesítik, így termelésüket kevéssé szabályozza az állami terv.

A nyereséget, a jövedelmezőséget előtérbe állító felelősségi rendszer kezdettől nyilvánvalóvá tette, hogy falun jelentős munkaerő-fölösleg van, amely nem foglalkoztatható hatékonyan a hagyományos mezőgazdasági tevékenység keretében. A fölöslegessé váló mezőgazdasági munkaerő elhelyezésére vonatkozóan a szakemberek különböző javaslatokat vetettek fel. Több szociológus szerint a falusi, mezővárosi ipar fejlesztése nyújtana megoldást, mivel a nagyvárosok már telítettek. Egyes földrajztudósok szerint a népesség és az ipar eloszlása nem racionális. Ha csak a környékbeli kisvárosok szívnák fel a fölös munkaerőt, ez nem segítené elő a népesség és az erőforrások egyenletesebb eloszlását az ország igen eltérő fejlettségű keleti és nyugati része között. Azonkívül a tizenhat legnagyobbat leszámítva a városok népsűrűsége nem túl nagy, tehát képesek lennének a mezőgazdasági termelésből felszabaduló parasztok fogadására. Végül közgazdászok szerint a falusi népesség városba áramlása megváltoztathatatlan irányzat, amelyet a városi és a falusi jövedelmek jelentős különbsége is erősít. Azonkívül a hatékony iparfejlesztés a termelési tényezők bizonyos fokú koncentrációját tételezi föl, amely elsősorban a városokban adott. Vagyis a probléma megoldását nem kellene egyedül a falusi területekre hagyni. A hivatalos politika lényegében az első álláspontot fogadja el és támogatja. A nagyvárosok további növekedését, a világ más részein óriási gondokat okozó, egészségtelen mértékű urbanizációt

[32] Megkülönböztetésükre, illetve a statisztikai problémákra lásd [10].

[33] BR, 1987. 23. sz. 20. l.

[34] FEER, 1987. június 4. 78—79. l.

[35] [6] 28. l.

mindenképpen el akarják kerülni, és a megoldást a kisvárosok fejlesztésében látják, amelyek nemcsak munkahelyeket kínálnak, hanem lehetővé teszik a városi életfeltételek és életmód kialakítását is.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nagyvárosokat és a falusi ipart nem kívánnák fejleszteni. Valójában éppen az ipar „szerves" fejlődését akarják elősegíteni, kiépítve a teljes vertikumot a primitív, alacsony színvonalú ipartól a legmodernebbig, ügyelve arra, hogy létrejöjjön a háttéripar is a nagyipar számára. A falusi vállalatok technológiai szintjüket és termelékenységüket tekintve általában elmaradnak azállami vállalatoktól, de többszörösen hatékonyabbak, mint a hagyományos mezőgazdaság. Az ipari és a mezőgazdasági termékek árai közötti nagy mértékű aránytalanság az olcsó munkaerő, a piachoz való rugalmas alkalmazkodás következtében a mezőgazdaságnál jóval nagyobb jövedelemre tesznek szert. Egy kétszáz nagy mezővárosi vállalatra kiterjedő felmérés szerint 1981-ben átlag 64,5, 1985-ben pedig 47,5 jüan nyereség jutott az állótőke minden 100 jüanjára.[36] (Az állami vállalatok vonatkozó adatai mindkét évben ennek lényegesen alatta maradtak.) Anyagi-műszaki ellátottságuk viszonylag alacsony szintjére a nagy energia- és üzemanyag-fogyasztásuk derít fényt. Tízezer jüan termelési értékre számítva ezek a falusi vállalatok átlagosan 7,7 tonna üzemanyagot fogyasztanak (de a fejletlen területeken 20 tonnát is), míg a városi állami vállalatok csak 3—5 tonnát ([6] 30. l.). A nyersanyag- és energiaárak 1986. évi emelkedése tehát igen kedvezőtlenül érintette őket. (Ekkortól az áram díja egyes területeken kWh-ként 80 százalékkal, 0,37 jüanra növekedett, míg az ott dolgozó állami vállalatok csak 0,08—0,11 jüant fizetnek.[37])

A foglalkoztatási gondok megoldásán, az iparfejlesztés általános hatásain túl a falusi vállalatok nagyon fontos szerepet játszanak a mezőgazdasági termelés finanszírozásában. Ennek annál is nagyobb a jelentősége, mivel az állami beruházások csökkentek: míg 1979-ben a költségvetés 11 százalékát fordították mezőgazdasági beruházásokra, 1986-ban már csak 3—4 százalék jutott erre a célra.[38] Csiangszu tartományban, ahol a falusi ipar a legdinamikusabban fejlődött, a falusi vállalatoknak a különféle felhalmozási és jóléti alapokba történő befizetései jelentősen meghaladták az állam összes mezőgazdasági beruházását. E vállalatok sok helyen adózatlan nyereségük 30—40 százalékát adták át a mezővárosi és a falusi gazdasági bizottságoknak 1986-ban. Az arányok országosan is hasonlóak. (Hunan egyes területein a fejlesztési, jóléti és kulturális alaphoz való hozzájárulásuk lehetővé tette, hogy a parasztok ne évi 24, hanem csupán 1,32 jüant fizessenek be.[39] Csiangszu tartományban ezen vállalatok profitjából támogatták a gabonatermesztést is: egyes körzetekben a termelők 0,10—0,20 jüan kiegészítést kapnak a kvótán felül termelt rizs kilójáért, amely megközelíti a felvásárlási alapár kétharmadát.) A falusi vállalatok hozzájárulnak a helyi infrastruktuális beruházásokhoz, a szolgáltatások fejlesztéséhez, vontatók, szivattyúk vásárlásához stb.[40] Ez az adakozó kedv politikai szempontból is fontos, mivel valamelyes védelmet nyújt a támadásokkal szemben. Erre szükség is van, mert magas szintű vezetők is élesen bírálták a falusi ipart túlzottnak ítélt növekedéséért, az állami szektorral szemben (mindenekelőtt a nyersanyag- és energiaellátásban) támasztott versenyért és különösen a gabonatermelés veszélyeztetéséért, mivel a parasztok a jövedelmezőbb tevékenységek felé fordultak. Nem elhanyagolható az az összeg sem, amellyel e szektor az állami bevételeket gyarapítja. A VI. ötéves terv éveiben (1980—1985) adófizetéseik meghaladták a 39 milliárd jüant, amely a költségvetési bevételek 7,5 százalékával egyenértékű ([6] 27. l.). Az állam szempontjából az sem mellékes, hogy ezek a vállalatok lényegében helyi erőforrások felhasználásával születnek. (Az állami üzemekben átlagosan 14 ezer jüanba kerül egy munkahely létesítése, így a falusi iparban foglalkoztatott

[36] BR, 1987. 23. sz. 22. l.
[37] FEER, 1987. június 4. 80. l.
[38] HVG, 1987. április 18. 14. l.
[39] China Reconstructs, 1987. 8. sz. 34. l.
[40] FEER, 1987. június 4. 79. l.

76 millió fő elhelyezéséhez 1064 milliárd jüan állami befektetésre lett volna szükség!)

A falusi ipar gyors fejlődését komoly problémák, kiéleződő ellentmondások kísérik. Már utaltam rá, hogy ezen vállalatok többsége kihívást jelentett az állami szektor számára a nyersanyagok, az energia megszerzése, a piaci értékesítés területén. Ennek politikai vetülete is van, hiszen ezáltal az állami vállalatok tervteljesítését veszélyeztetik. A feszültséget csak fokozza, hogy az utóbbi időben technikusok és szakmunkások jelentős számban hagyják el a városi állami vállalatokat, és a nagyobb jövedelem, a nagyobb vállalkozói szabadság átvonzza őket a falusi vállalatokhoz. (Az utóbbiaknak erre annál is inkább szükségük van, mert 1986 végén 160 ilyen vállalatra csupán egyetlen műszaki képzettségű szakember jutott [6] 30. l.).

Az ország keleti és északnyugati tartományainak hatalmas fejlettségi különbsége megmutatkozik a falusi ipar területén is. Míg Santung tartomány egyes részein a falusiak jövedelmének négyötöde az iparból származik, egyes nyugati területeken még egyáltalán nincsenek ilyen vállalatok. A falusi ipar fejlődésével — elsősorban viszonylagos technológiai elmaradottsága, a minél nagyobb nyereségre törekvés következtében — egyre nagyobb veszélyként jelentkezik a környezetszennyezés. Ez is jelzi, hogy az iparosodás rendkívül bonyolult társadalmi-gazdasági folyamat a kínai falusi területen is. A hatások mérlege azonban egyértelműen pozitív, hiszen ez a szektor tudja a legtöbb erőforrást nyújtani az egész mezőgazdaság korszerűsítéséhez és ez járul hozzá leginkább a falu arculatának változásához. Éppen ezért a VII. ötéves terv évi 15 százalékos növekedését irányozza elő, ami kétszerese az ipar tervezett fejlődési ütemének.

★

Az elmondottakban a falusi gazdaság számos területéről, problémájáról nem esett szó (népesedés, szegénység, agrárolló, a nők helyzetének változása stb.), de talán az érintett kérdések is képesek érzékeltetni a helyzet ellentmondásait, a fejlődési tendenciák összetettségét.

A KKP elsősorban azért indult el a reformok útján, mert a hetvenes évek második felében megújult vezetése világosan látta: egy naturális, félnaturális szinten álló gazdaság alapján lehetetlen felépíteni a szocialista társadalmat, ehhez feltétlenül szükség van az áru- és pénzviszonyok fejlesztésére, a tervszerű árugazdaság kialakítására. Elméleti vitákban, pártdokumentumokban és a propagandában törekedtek annak megértetésére, hogy ez önmagában nem teheti kétségessé Kína szocialista jellegét, nem jelent visszatérést a kapitalizmushoz, hiszen az áru- és pénzviszonyok nemcsak a kapitalista termelési mód kategóriái, hanem több termelési módnak a jellegzetességei. A falusi reformok első szakaszában rendkívül látványos és gyors haladást tettek ebbe az irányba a termelési felelősségi rendszer elterjesztésével, amelynek során a föld tulajdonjoga elvált a használati jogtól, mivel az előző a közösségnél maradt, az utóbbi viszont átkerült az egyes parasztcsaládok kezébe. A kialakuló érdekeltségi, ösztönzési rendszer hatalmas lökést adott a termelés és a hatékonyság növekedésének, amely lehetővé tette a reformok második szakaszának elindítását. Ez a lépés azonban szükségszerű is volt, mivel a termelés bővítésének tartalékai önmagukban nem elégségesek az ipar és a mezőgazdaság termelési értékének az ezredfordulóig tervezett megnégyszerezéséhez és általában a falusi termelés modernizálásához. Mint az alapvető dokumentumok is hangsúlyozzák, csak a gazdasági hatékonyság növelése lehet az említett célok elérésének[41] fő eszköze. A falusi reformok — akár a reformlépések túlnyomó többsége — eddig zömmel a fejlődés extenzív útján haladtak, beleértve az utóbbi időszakban a legdinamikusabb fejlődést felmutató falusi ipart és szolgáltatásokat. Egy 1986 novemberében a falusi munkáról tartott országos konferencián egyetértés alakult ki abban, hogy a falusi reform lelassult, s olyan átmeneti szakasz vette kezdetét, amelyben a régi gazdasági sémák megszüntetése mélyebbre ható fejlődési folyamatba nő át. A lassulásban közrejátszott a korábban bevezetett ösztönzők (például a felvásárlási árak jelentős emelkedése) és érdekeltségi viszonyok hatásá-

[41] BR, 1986. 50. sz. 8. l.

nak a gyengülése. Így például 1985-ben a gabona és a könnyen értékesíthető áruk felvásárlási árai 1,8, illetve 1,5 százalékkal nőttek, addig a feldolgozott áruk kiskereskedelmi ára 3,2, a gazdálkodási eszközöké pedig 8,4 százalékkal emelkedett.[42] Egyúttal ez azt is mutatja, hogy állami ösztönzőkkel csak bizonyos részproblémák oldhatók meg. A mezőgazdaság egészének fejlesztésében az agrártermelés szerkezetének átalakítására, az árugazdaság kiterjesztésére, az értékesítés csatornáinak kiszélesítésére, piacépítésre van szükség, vagyis azokra a változásokra, amelyeket a második szakasz meghirdetésekor célba vettek.

Az egyik legalapvetőbb feladat kétségkívül a piacépítés, amelyhez elengedhetetlen, hogy a parasztság legszélesebb tömegei megszerezzék azon ismereteket és azon képességeket, amelyek egy árutermelő gazdaság működéséhez szükségesek. Ma még az ország fejlettebb területein is csak a parasztság egy része kapcsolódott be az árutermelésbe, hatalmas paraszti tömegek még bizonytalanul érzik magukat a piaci viszonyok között, a kereslet és a kínálat változásai, az áringadozások megriasztják őket. Egyelőre csak igen korlátozott mértékben sikerült létrehozni a paraszti érdekeltség viszonylag kiegyensúlyozott rendszerét, amelynek hiánya különösen erőteljesen jelentkezik a gabonatermelés esetében. A formálódó új rendszer még csak hézagosan tudja kitölteni a korábbi központi irányítás helyét, és a dezorganizáltságból fakadó zavarok leküzdésére a hatalom időnként kénytelen az igazgatási eszközökhöz folyamodni, ami ugyancsak idegen a reform szellemétől. (Ilyenekre utaltam a gabonafelvásárlással kapcsolatban.) Az előrelépéshez alapvetően meg kell változnia a parasztok szemléletmódjának, a szó legtágabb értelmében tanulásra és kulturálódásra van szükségük. E feladat egyáltalán nem könnyű, hiszen egy erősen szervezett, közösségi értékeket hangsúlyozó társadalomban kell elsajátítaniuk az egyéni vállalkozás fogásait, ott kell maguknak kialakítaniuk az új feltételekhez és követelményekhez leginkább alkalmazkodó új szervezési formákat.

Bár a tulajdonrendszer látványos változásai falun már lezajlottak, bizonyos további módosulások, elsősorban a különböző tulajdonformák összekapcsolása, egyesülése formájában továbbra is napirenden vannak. A reformfolyamat során olyan lépésekre van szükség, amelyek megteremtik az összhangot a termelőerők adott fejlettségi színvonala és a termelési viszonyok jellege között, és elősegítik az összhang megteremtését a tulajdon és a gazdálkodási viszonyok, illetve a közösségi és az egyéni érdekek között.[43] Nem ígérkezik könnyű feladatnak a különböző tulajdonformák teljesegyenjogúsításánakelfogadtatása sem. (Tömeges rekollektivizációval a belátható jövőben aligha kell számolni, és nemcsak a parasztok ellenállása miatt: ez jelentős állami tőkebefektetést követelne.) A fejlődés, a hatékonyság növelése szempontjából fontos szerepet játszik az atomizált családi gazdaságok különböző formákban megvalósuló összefogása, együttműködése. Mindenekelőtt azok a tendenciák érdemelnek figyelmet, amelyek az árutermelésbe leginkább bekapcsolódott szakosított parasztgazdaságok esetében bontakoznak ki. Az egyesülésnek, spontán összefogásnak ezeket az igen különböző, de egyre terjedő formáit a termelés szükségletei hívják életre, szervesen kapcsolódnak a kínai mezőgazdaság adottságaihoz, sajátosságaihoz. A decentralizáció ma túlnyomónak és uralkodónak tekinthető tendenciája mellett tehát jelen vannak a centralizáció elemei is, amelyeket azonban nem egy központi akarat kényszerít rá a gazdálkodókra, hanem saját jól felfogott érdekeik táplálják őket.

A kínai mezőgazdaság egy hosszú és bonyolult útnak a kezdetén tart, ennek nyomvonala és ellentmondásai jórészt még csak most bontakoznak ki, megítélésük ezért fokozott óvatosságot igényel.

[42] BR, 1986. 48. sz. 8. l.

[43] A problémákról és a fejlődési tendenciákról lásd [8].

Hivatkozások

[1] *Baszov, B. N.:* Peresztrojka proftyehobrazovanyija v KNR. Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1987. 1. sz.
[2] *Borevszkaja, N. E.:* Kitajszkaja skola na putyi peremen. PDV, 1987. 2. és 3. sz.
[3] *Fewsmith, J.:* Rural Reform in China: Stage Two. Problems of Communism, 1985. július—augusztus.
[4] *Jemeljanova, Sz. Sz.:* Voproszi effektyivnosztyi narodnovo hozjajsztva. PDV, 1987. 1. sz.
[5] *Jordán Gyula:* Kína mezőgazdasága ma: változások és tendenciák. Közgazdasági Szemle, 1985. 10. sz.
[6] *Kruglov, A. M.:* Szelszkaja promislennoszty Kitaja. PDV, 1987. 3. sz.
[7] *Oi, J. C.:* Commercializing China's Rural Cadres. Problems of Communism, 1986. szeptember—október.
[8] *Polonyi Péter:* Egyénileg vagy közösen? (A falu fejlődésének kérdései a Kínai Népköztársaságban.) Valóság, 1987. 5. sz.
[9] *Sztyepanov, Sz. V.—Portjakov, V. Ja.:* Sesztaja pjatyiletka. KNR: itogi i problemi. Problemi Dalnyevo Vosztoka, 1986. 2. sz.
[10] *Tálas Barna:* Kína gazdasága az 1980-as évek közepén. Gazdaság, 1986. 3. sz.

Vagyonérdekeltség—reform

Szerkesztette: Szabó Kálmán

A gazdasági mechanizmus közel húszesztendős gyakorlata bebizonyította, hogy hosszú távon hatékony gazdálkodást csak úgy lehet elérni, ha a dolgozók és a vezetők érdekei egyaránt a vállalati vagyon növekedéséhez kötődnek. A kötet arra törekedett, hogy az elméleti és gyakorlati kérdések tisztázásával lehetővé váljon az állami szektorban a tulajdon további társadalmasítása, és kialakuljon a vagyon rendszeres gyarapítását ösztönző érdekeltségi rendszer. Az olvasó megismerkedhet a szocialista tulajdon elméletének munkaérték-, sőt értéktöbblet-elmélet vonatkozásaival, valamint egy olyan értékpapírhoz kapcsolódó nyereségérdekeltségi rendszerrel, amely a tőkevagyonérték változásaihoz kötődik, s utat nyit a vállalatközi tőkeáramlás és a dolgozók béren felüli anyagi érdekeltsége előtt. Több tanulmány foglalkozik a már vagyonérdekeltségi rendszerben működő kisvállalkozások, kisszövetkezetek kezdeti tapasztalataival.

A könyvben Tardos Márton, Kotz László, Kónya Lajos, Kabai Vilmos, Zala Júlia, Halmos Csaba, Csillag István, Papp Zoltán, Kopányi Mihály, Sántha Lajos és Szabó Kálmán tanulmánya olvasható.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 241 l. 54 Ft

Tájékoztató az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség 1987. október 19-i és november 23-i üléséről

Politikai állásfoglalás a társulási törvény kapcsán

A Közgazdasági Munkaközösség 1987 októberében megvitatta az új gazdasági társulási törvény előkészítése során felmerült politikai állásfoglalást igénylő kérdéseket.

Az előterjesztett munkaanyag megállapította, hogy a gazdaság és a gazdaságirányítás működésének elemzése felhívta a figyelmet néhány olyan problémára, amelynek megoldásában a gazdasági társulások jogi kereteinek módosítása és e társulások elterjedése fontos szerephez juthat. A gazdaság szervezeti rendszerének fejlesztésében, a piaci szereplők számának növekedésében akadályt jelent, hogy nincs megfelelő érdekeltség a szervezetfejlesztésben, kialakulatlanok a szervezeti önmozgás, az átalakulás módozatai. A tőkebefektetések nem elég hatékonyak, kicsi a gazdasági alanyok közti közvetlen tőkeáramlás szerepe. A vállalatok és az állampolgárok társulásainak merev szétválasztása nehezíti a lakossági megtakarítások termelésbe történő közvetlen bevonását. Feszültséget okoz az a különbség, amely a belső és a nemzetközi társulások szabályozásában érvényesül, továbbá a tőkés és a szocialista országok vállalataival való társulás eltérő szabályozása.

A társasági formák átfogó fejlesztése maga is hozzájárulhat ahhoz, hogy meggyorsuljon a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó szervezeti rendszer kialakulása, a döntésekben markánsabban érvényesüljön a tulajdonosi érdek, erősödjék a tulajdonosi szemlélet és a kockázatvállalás elismerése, gazdagodjanak a végleges tőkeátadás formái.

A társulási törvényt előkészítő munka során a jogalkotás az alábbi elveket követte:

— A jogi és nem jogi személyek céljaiknak és érdekeiknek megfelelően bármely társulási formában működhessenek.

— A szervezetek — saját döntéseikre alapozva — átalakulhassanak az egyik szervezeti formából a másikba.

— A gazdasági társaságokban való részvételt és a társaságokká váló átalakulást az elérni szándékozott gazdasági cél, a hatékony gazdálkodáshoz szükséges feltételek megteremtésének igénye határozza meg. A gazdasági társulás közgazdasági szabályozása ezért az általános szabályozástól alapvetően nem térhet el: vagy a gazdálkodó szervekre vonatkozó jövedelemszabályozást vagy a vállalkozói adóztatást kell esetükben érvényesíteni.

— Lehetővé kell tenni a társulási formában működő gazdálkodó szervezet dolgozói számára a társulás irányításában való részvételt.

— A jogi és közgazdasági szabályozás adjon teret az értékpapírpiac fejlődésének.

— Az általános szabályozással összhangban meg kell teremteni a külföldiek gazdasági társulásokban való részvételéhez szükséges érdekeltséget.

A vitában felszólalók valamennyien egyetértettek abban, hogy a társasági formák fejlesztése hozzájárulhat a piaci viszonyok fejlődéséhez, a tulajdonosi szemlélet erősítéséhez, a kockázatvállalás elismeréséhez. A résztvevők az új törvényi szabályozást időszerűnek tartották. Indokoltnak vélték, hogy a társulási törvény általános elve a társulási szabadság legyen. Hangsúlyozták, hogy politikai állásfoglalásra van szükség arról, hogy a szocialista gazdaságot vegyes gazdasággá látjuk továbbfejlesztendőnek, ahol a társadalmi tőkét ki lehet egészíteni a magánvállalkozással. A szocialista szektor uralkodó marad, de a magánrészvények és jogi személyiségű magánvállalatok stabil polgárjogot nyernek. A munkaközösség nem kívánt véleményt nyilvánítani a társulási törvény kifejezetten szakmai jellegű részletkérdéseiben, de néhány kérdést politikai állásfoglalást igénylőnek ítélt meg.

A magánszemélyek részvényszerzése

Érdekünk fűződik ahhoz, hogy a lakossági megtakarítások számára a gazdasági fejlődést elősegítő, vonzó befektetési lehetőségek nyíljanak. A már eddig bevezetett eszközök mellett a részvényforma vonzóbb lehet, mert végleges tőkejuttatási lehetőséget kínál, a vállalkozás nyereségességétől függő osztalékot és lehetőséget ad a vállalkozás irányításába való beleszólásra. Az az ellenvetés, hogy ezáltal az állami tulajdont reprivatizálnánk, nem állja meg a helyét. Ellenkezőleg a magántőkék szocialista termelésbe való bevonásával azok államivá válását segíthetjük elő. Attól sem kell tartani, hogy a magánrészvényekre alapozott vállalkozások túlnőnek a szocialista társadalmi viszonyok között elviselhető mértéken. Ma nincsenek olyan nagyságú magántőkék, hogy ez reális veszély lehetne, de jogi eszközökkel megteremthetők annak a garanciái is, hogy ez később se következhessen be. Felmerült olyan aggály, hogy a magánszemélyek részvényszerzése egyesek nem kívánatos gazdagodását eredményezheti. A vitában az a vélemény erősödött meg, hogy a létező magántőkék ma is megtalálják értékesülésük lehetőségeit, de az illegális, így kontrolálhatatlan, irányíthatatlan és adóztathatatlan. Érdekünk az, hogy a magántőkét a termelésbe bevonva, legalizáljuk működését, kézben tartsuk és adóztassuk azt. Változtatni kell azon a szemléleten, hogy a vállalkozásból származó jövedelem munka nélkül szerzett jövedelem, hiszen maga a vállalkozás is munka. A munkaközösségi vitában egyetértés volt abban, hogy a magánszemélyek részvényvásárlását lehetővé kell tenni, magán részvénytársaság alapítását azonban nem kell megengedni.

A külföldiek részvétele

Ahhoz, hogy Magyarország a külföldiek számára vonzó tőkebefektetési, vegyesvállalat alapítási célország legyen, ki kell alakítani a külföldi partnerek számára ismert, nemzetközileg elfogadott, hagyományokkal rendelkező formákat. A vegyesvállalat-alapítás közgazdasági feltételeit könnyíteni kell és hozzá kell igazítani a világ más potenciális tőkebefektetési területei által nyújtott kondíciókhoz. Ezt ma a magyar vállalatok nemhogy nem tekintik velük szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetésnek, de maguk szorgalmazzák. Egyértelműen megfogalmazódott a vitában, hogy a Pénzügyminisztérium a jövőben ne minősítse az ilyen társaságok létrejöttének gazdasági indokoltságát. Nem célszerű a külföldiek tulajdoni hányadának korlátozása, de ha korlátozni kívánjuk működésüket, azt inkább bizonyos tevékenységeknek a külföldi társulásokból való kizárásával tegyük.

A társulássá alakulás

A társasági törvény új helyzetet teremt a gmk-k, a szövetkezeti szakcsoportok, a magánkereskedelem stb. számára is. Jogi személyű kft-vé alakulásuk motorja lehet a további fejlődésnek, s az oszthatatlan vagyon következtében azokat a társadalmi tulajdon irányában tolja el. A törvény megteremti a lehetőségét annak is, hogy állami vállalatok részben vagy egészben társulássá, részvénytársasággá alakuljanak. Ebben a legnagyobb mértékű önkéntességre kell törekedni, lehetővé téve, hogy a vállalatok döntően saját elhatározásból, „felszámolás nélkül", sajátos eljárással alakulhassanak át társasággá. Meg kell azonban akadályozni azt, hogy a bevonható tőkékre vonatkozó illúzióktól vezérelve, a részvénytársasággá alakulás kampánnyá váljon. A vitában többen is óvtak attól, hogy az állami vállalatokra felülről kényszerítsük rá a részvénytársasági formát. Javasolták, hogy első lépésként a ma is létező ál-részvénytársaságokat (például IBUSZ) változtassák át valóságosakká. Indokoltnak tartották, hogy a külkereskedelmi, belkereskedelmi, a jelenleg államigazgatási irányítású közüzemi vállalatok, valamint a ma bizonyos mértékben államigazgatási funkciókat szükségtelenül ellátó szervezetek (például a Magyar Posta) részvénytársaságként működjenek.

A részvénytársasági forma kizárja a vállalati tanács fennmaradását. A vitában ezért nagy hangsúlyt kapott, hogy igen pontosan és körültekintően kell kidolgozni a részvénytársasággá alakulás eljárási szabályait, a vagyonértékelés módszereit azoknál a gazdálkodó szervezeteknél, ahol korábban vállalati tanács működött.

A dolgozók részvétele

Az új vállalatvezetési formák bevezetésekor nem rendeződött az, hogy a társulásoknál bizonyos alaptőke vagy létszám felett milyen beleszólási joguk lehet a dolgozóknak a társaság irányításába. A vita megerősítette azt az előterjesztett javaslatot, hogy a Felügyelő Bizottságban a társulási dolgozók választott képviselői is kapjanak törvényileg meghatározott kisebbségi arányban helyet. Fontos tisztázni ugyanakkor, hogy a beleszólás lehetősége milyen kérdésekre terjedhet ki.

A törvényességi felügyelet

A gazdasági társulások törvényességi felügyeletét egységes szervezetnek kell ellátnia, s ez a cégbíróság. A munkaközösség tagjai felhívták a figyelmet arra, hogy a cégbíróságokat megfelelően felkészített személyi állománnyal alkalmassá kell tenni a nagyságrenddel több szervezet törvényességi felügyeletének ellátására.

A munkaközösségi vitában többen felhívták a figyelmet arra, hogy még számos, az előterjesztésben vázolt megoldás igényel továbbgondolást. Így például fel kell készülnünk arra, hogy a társaságok elterjedésével módosul az a jelenlegi helyzet, hogy a tőkepiac középpontjában a pénzintézetek állnak. Az értékpapír-forgalom áttekinthetősége és ellenőrizhetősége érdekében meg kell szerveznünk azt a centrumot, ahol az értékpapírforgalom lebonyolódhat.

A törvényt előkészítő jogi és gazdaságpolitikai bizottságnak a továbbiakban összehangoltabban kell dolgoznia. A munka során kiemelt figyelmet kell fordítania más, a társulások szabályozásával tartalmi összefüggésben álló jogszabályokkal való összhang megteremtésére. Így például szükség lehet a vállalati, szövetkezeti törvény, a pénzügyekről, a bankokról szóló rendelkezések módosítására.

A munkaközösség egyetértett azzal, hogy a törvénytervezet vitájára — széles körű szakmai vita után — az Országgyűlés 1988. évi nyári ülésszakán kerüljön sor.

A társadalompolitika és a szociálpolitika megújítása

A társadalmi-gazdasági kibontakozási program vitái során megfogalmazódott a szociálpolitika megújításának igénye, abból az aggodalomból fakadóan, hogy képesek leszünk-e megbirkózni a meglévő és a program megvalósítása során várhatóan keletkező új szociális problámákkal. A megváltozott társadalmi-gazdasági helyzet aktuálissá teszi a szociálpolitika átfogó újragondolását is. Ez az igény vezetett a Közgazdasági Munkaközösség vitájához is, amelyen „A társadalompolitika és szociálpolitika megújítása" című, Ferge Zsuzsa és Péteri János által készített anyagot tárgyalták meg.

A munkaanyag széles körű nemzetközi tapasztalatokra és adatokra támaszkodva mutatja be a társadalompolitika történelmi fejlődését, változó eszközrendszerét. A kapitalizmus kialakulásakor a szociálpolitika erősen korlátozott, a gazdasághoz képest külsődleges, szelektív vagyis szegénypolitika volt. A tőkés társadalom kifejlődésével — ez tekinthető a szociálpolitika második szakaszának — a szociálpolitika tárgyát már a társadalmi csoportok (és nem az egyének) alkották. Kialakultak az önálló intézmények, intézményrendszerek és világossá vált, hogy azok a gazdasággal többoldalú kapcsolatban állnak; alárendeltek a gazdaságműködés érdekének. A szociális jogok jelentős része vásárolt jog lett. A II. világháború után fejlődött ki az úgynevezett jóléti állam típusú harmadik szakasz, amelyben a szociálpolitika már minden állampolgárra, mégpedig univerzálisan igyekszik kiterjeszteni a védőhálót. Megelőzésre törekszik, biztosítani akarja a megromlott életszínvonal hirtelen zuhanása elleni védelmet is; az univerzális és egységes minimális ellátásokat egyre inkább a lét jogához kapcsolja. Ez a fejlődés a 70-es évek második felében megtört: az egyes gazdaságokban — ideologikus vagy pragmatikus alapról — bírálni kezdték e rendszereket. Csak a skandináv országok folytatták — korrekciókkal ugyan — a „jóléti" politikát. Napjainkra, a szociálpolitika negyedik fejlődési szakaszában ismerték fel, hogy a problémák gyökerét, és ezért a megoldást is az elosztási viszonyok helyett a termelési viszonyok változtatásában kell keresni.

A szerzők megkísérelték a magyar fejlődés sajátosságainak bemutatását, a gazdasági és a társadalmi szféra közötti viszony feltárását. Javaslatokat tettek a jelenlegi gazdasági helyzetünkből következő szociális feszültségek enyhítésére, illetve a szociálpolitika távlati fejlesztésére. Elfogadták, hogy átmenetileg „zárójelbe" kell tenni a hosszú távú elveket. A gazdaság talpraállítása ugyanis olyan prioritás, amelynek érdekében a jelenlegi társadalom- és szociálpolitika kompromisszumokra kényszerül.

A javaslatoknál azt tekintették rendező elvnek, hogy a szükséges lépések ne nehezítsék, egyesek pedig segítsék, garantálják a kívánatos tendenciákhoz való visszatérést. Ezért — a szűkösség ellenére — sem lehet lemondani bizonyos — anyagi vonzatokkal is járó — lépések megtételéről, mint például az irányítás kialakítása, a képzés beindítása, „aktív munkaerőpolitika", segélyek stb. Fontos, hogy az átmeneti stabilizációs szakaszban a kormányzati szervek elkerüljék a kapkodást, ezért szükséges a távlatok tisztázása. Ehhez egy kibontakozó társadalmi vita jó szolgálatokat tenne, tisztázva azt, hogy alapelveiben milyen foglalkoztatás-, bér-, társadalombiztosítási stb. politika, azaz milyen társadalompolitika lenne indokolt.

A tanulmány írói felvetették, hogy a foglalkoztatáspolitikában kapjon szerepet — jelentősebb anyagi terhek vállalása árán is — a munkaalkalmak védelme, illetőleg bővítése. Az elszegényedés megakadályozásához a létminimum garantálása, a családi pótlék állampolgári joggá tétele és jelentős emelése, az elhelyezkedési segély társadalombiztosítási járandósággá alakítása, a lakásfenntartási segély bevezetése, a munkaképtelenek normatív létminimumának biztosítása szükséges. Mindehhez előbb ki kell alakítani a szociálpolitika irányításának szervezeti, intézményi kereteit is.

A szerzők a szociálpolitika továbbfejlesztését összefoglalva a következőkben látják:

— Meg kell alapozni a szociálpolitikát gazdasági oldalról, ami a megfelelő források biztosítása mellett lehetővé teszi a gazdasággal való együttműködést, az utólag már alig vagy csak roppant költségesen kezelhető társadalmi bajok elkerülését.

— A társadalombiztosítás olyan fejlesztése kívánatos, amely a jogok tisztázásával, a jogok és kötelezettségek (befizetések) kapcsolatának világossá tételével, a társadalmi szolidarítás elvének érvényesítésével biztosítja, hogy az állampolgárok elérjék a minimális jövedelmi szintet, s hogy a keresetekhez kapcsolódó és egyéb járandóságok értékállóak legyenek.

— Olyan szociális hálózat kiépítése célszerű, amely általában garantálja a szociális prevenciót, valamint a tartósan hátrányos helyzetű, átlagosnál nagyobb szociális terhekkel küzdő csoportok és egyének szükségleteihez igazodó, humánus, szakszerű és rugalmas segítségnyújtást. A hálózatban jelentősen növelni kell a helyi autonómia szerepét.

— A szociálpolitika fejlesztésének alapja, szükséges, de nem elégséges feltétele a jogi garanciákkal működő intézményrendszerek továbbfejlesztése, illetve kiépítése. Az intézmények megfelelő működéséhez elengedhetetlen, hogy korszerűsödjön az ott dolgozók szaktudása és szemlélete, valamint hogy egyenrangú, partneri viszony épüljön ki a szociálpolitikát gyakorlatba átültető intézmények és az állampolgárok között.

A vitában részt vevők sokoldalúan foglalkoztak a szociálpolitikai célokkal, megvalósíthatóságukkal, illetőleg ellentmondásosságukkal. Az anyag kritikát és elismerő szavakat egyaránt kiváltott. A kritika arról az oldalról fogalmazódott meg, hogy az anyag a célok megjelölésénél nem veszi kellően figyelembe a gazdasági realitásokat és nem sikerült kialakítania a szociálpolitikai koncepciót. Elismerő szavakkal a szimpatikus célokat illették és hangsúlyozták, hogy szükség van a távlatok felvázolására.

A Munkaközösség több tagja szükségesnek tartja az elosztáspolitika újragondolását és koncepcionális kidolgozását. Elosztási gyakorlatunkat nem lehet a régi alapon, az egyenlősítő, kommunisztikus elvek alapján folytatni. A vitában azonban a kialakítandó elosztáspolitikát illetően eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Az egyik egy általános elméleti modellből kiindulva jut el a gyakorlati következtetésekig és vázolja fel a kívánatos szociális helyzetet. A másik közelítés szerint a szociálpolitikának a gazdasági realitásokra támaszkodva, elsősorban a hátrányos helyzetek visszaszorításával, rászorultsági alapon nyugvó mérséklésével kell foglalkoznia. Úgy tűnik, hogy e két nézetrendszerben rejlő pozitív elemek összegzésével lehetne az elosztáspolitika új, koncepcionális, hosszabb távra is érvényes elveit kialakítani.

Egyetértés alakult ki abban, hogy a szociális célok és a gazdasági feltételek hosszú távon összhangba hozhatók. Megoszlottak viszont a vélemények a gazdaságpolitika és a társadalompolitika összefüggéseiről. Jelenleg a gazdaság a meghatározó, jóllehet a tár-

sadalmi stabilitáshoz a szociálpolitikára elengedhetetlenül szükség van. Hiányzik a szükséges gazdasági változások társadalmi következményeinek kellő átgondoltsága. Sürgető a stabilizációs és kibontakozási program szociálpolitikai megalapozása. Jelenleg még nem alakultak ki az oktatás, a tudományos kutatás, az infrastrukturális háttér, a szociális ellátási rendszer szükséges fejlesztésével kapcsolatos elvek és gyakorlati eszközök. Többen úgy vélték, hogy e kérdések tisztázása elősegíti a gazdasági és a társadalmi reformok gyorsabb megvalósulását.

A vitában részt vevők többsége egyetértett azzal, hogy a szociálpolitika rövid távú feladata — a jelenlegi gazdasági helyzetre tekintettel — elsősorban a szociális feszültségek oldása, kezelése lehet. Fel kell ébreszteni a demokratizálást is erősítő szolidaritás elvét. Különösen fontos ez akkor, amikor közvetlen feladat a munkaerő-átcsoportosítások irányítása, a munkanélküliség kezelése, illetve elkerülése. A vitában részt vevők döntő többsége a „kapun belüli munkanélküliséget" rossz megoldásnak tartotta. Egyetértett viszont abban, hogy a rövid távú, ún. válságkezelő intézkedések nem nélkülözhetek egy hosszú távra is érvényes szociálpolitikai koncepció kidolgozását és az ettől eltérő rövid távú lépések tudatos vállalását.

A társadalmi biztonság érdekében indokolt törekedni a munkavégzéshez kapcsolódó jövedelmek és a társadalmi juttatások közötti arány megőrzésére, jóllehet ennek gazdasági racionalitása nem bizonyított. Az aránytartáshoz a szociálpolitikai célok újragondolására, esetenként a feladatvállalás szűkítésére is szükség van. Egyes vélemények szerint középtávon a cél elsősorban az egészségügyi és az oktatási rendszer korszerűsítése, a lakásgondok enyhítése, a gyermekes családok helyzetének a javítása és — a minimális ellátások kialakításával — a hátrányos helyzetűek elszegényesedésének megakadályozása lehet.

Egyetértés alakult ki abban, hogy a szociálpolitika szerepét az államigazgatáson belül intézményes önállósággal is meg kell erősíteni. Ez megfelelő anyagi-pénzügyi feltételeket, az állami költségvetéstől mindjobban függetlenedő pénzügyi alapokat is igényel. Így alakulhat ki a konjunkturális hatásoktól mentes, a „maradvány szemléletet" elvető szociálpolitika. Az irányítás rendszerét illetően a koncentráció, a szociálpolitika egyes elemeit összefüggéseiben mérlegelni képes koordináció mellett foglaltak állást.

A vitában megfogalmazódott az, hogy társadalmi feladataink megoldása feltételezi egyes ideológiai kérdések újragondolását is. Ehhez pontos, hiteles elemzést kell adni korunkról, társadalmunkról, fejlődésünk jellegéről. A korábbi nézeteinkből sokminden illúziónak bizonyult. El kell ismerni a pénz, a gazdasági racionalitás szerepét és — a megfelelő ár- és bérrendszer segítségére számítva kell — szociális céljainkat, eszközeinket meghatározni. Az államot a termelésigazgatási funkciójából a társadalmi össztőke „gondnokává" kell emelni. Így érhető csak el, hogy a szociálpolitika nemcsak a humánus célokat szolgálja, hanem a társadalmi össztőke megújításának, hatékony hasznosításának egyik alapvető feltétele is lesz. Ennek elsősorban az ember „újratermelésére", a tudás, a képességek gyarapítására kell irányulnia.

Egyes vélemények szerint jelenlegi gazdasági nehézségeink döntő oka is konfliktusaink alapvető forrása az volt, hogy szociálpolitikai cselekvéseinket illúzórikus elvekre építettük. Emiatt következett be az a paradox helyzet, hogy társadalmi fejlődésünk szempontjából szociális gyakorlatunk bírálhatóvá vált. Más vélemények szerint viszont az jelenti a legnagyobb gondot, ahogyan szociális-társadalmi problémáinkat kezeljük.

A vita alapján a Közgazdasági Munkaközösség a további munkákhoz a következő ajánlásokat fogadta el:

— A szociálpolitika megújításakor a gazdaság- és társadalompolitika összefonódottságából, egymásrautaltságából helyes kiindulni. A célok meghatározásakor rövid távon a kormány stabilizációs és kibontakozási programjában megfogalmazott vállalásainkat kell alapul venni. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági stabilizáció és a későbbi kibontakozás megalapozása kiegyensúlyozottabb szociális viszonyokat követel, ami feltételezi a szociálpolitika megújítását. Emellett helyenként és átmenetileg számolni kell bizonyos társadalmi feszültségek keletkezésével és felerősödésével is. A szelektivitás követelményének úgy kell érvényesülnie a gazdaságban, hogy az érintettek egyéni helyzetében ne következzen be lehetetlenülés. Ehhez az átmeneti és a tartós szociálpolitikai eszközöket is ki kell alakítani.

— A Közgazdasági Munkaközösség sürgeti a társadalombiztosítási rendszer korszerűsítését úgy, hogy az egyidejűleg erősítse a biztosított és a biztosító biztonságát.

E területről nem lehet forrásokat kivonni az eszközök ésszerűbb, célraorientáltabb, nagyobb hatású, garantáltabb felhasználása szükséges. Ehhez növelni kell a biztosítók önállóságát, ami nem jelenti azt, hogy az állam „kivonul" e feladatok finanszírozásából.

— Vizsgálni kell a „létminimum biztosításá"-val kapcsolatos normatív rendszerre vonatkozó javaslatokat. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a probléma, hogy az állampolgári jogosítvánnyá váló garanciák túlzott kiterjesztése olyan mértékű forrásokat igényelne, amely nem kívánatos mértékben élezné ki az „egyenlőség és a hatékonyság" konfliktusát.

— Reális alapon nyugvó szociálpolitikát lehet csak meghirdetni és nem szabad felelőtlen ígéretekbe bocsátkozni. Ez nem zárja ki az irányvétel, a távlatok ismeretét. A szociális célrendszer kialakítását előzze meg az értékrend-átrendeződés és az ideológiai fogalmak tisztázása. Tudomásul kell venni, hogy válságos helyzetben a reakciókat, a cselekvést sokkal inkább determinálja az adott pillanat szükségszerűsége, mint normál időszakban. A gondolkodásnak viszont a normál időszakra célszerű irányulnia.

Összeállította: **Radnai György — Szénási Pálné**

Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány

Beszámoló Botos Katalin akadémiai doktori értekezésének védéséről

1987. november 18-án a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanácstermében került sor az immár „négykönyves" pénzügyi kutató, Botos Katalin „Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány" című akadémiai doktori disszertációjának nyilvános vitájára. Az értekezés opponensei: Kádár Béla, Kövér Károly és Tallós György, a közgazdaságtudomány doktorai voltak. A bíráló bizottság tagjai: Bognár József akadémikus (elnök), Erdős Tibor akadémikus, Kozma Ferenc, Gyöngyössy István (a közgazdaságtudomány doktorai) és Bácskai Tamás kandidátus voltak.

A vitát élénk érdeklődés jellemezte. A jelölt a hagyománnyal szakítva a kiadott tézisekhez kiegészítésként részletesen indokolta az értekezés témaválasztását és ismertette legfőbb gondolatait. A szocialista országok pénzügyi kapcsolatainak elemzése során jutott el a Kelet-Nyugat pénzügyi kapcsolatainak vizsgálatához. A világ pénzügyi kapcsolatait analizálva ismerte fel, hogy a pénzügyi kérdések csak a jéghegy felszínen látható csúcsát jelentik. A disszertáció a mélyebb összefüggések kutatásából született. Felismerte, hogy a világban kialakult egy nem szokványos adós-hitelezői viszony, amelyben nemcsak az adósoknak van tartozásuk, de a hitelezőknek is. Megnőtt a rövid lejáratú adósságok súlya, s alapvetően ez okozta a világméretű pénzügyi egyensúlyhiányt. A költségvetések strukturális egyensúlytalanságaival a monetáris szféra gyengeségei (infláció, majd a restrikció nyomán a defláció) párosultak. Ez az — fejtette ki a szerző —, ami kísértetiesen hasonlít az 1929—1933-as válsághoz.

A világméretű válság másik fő okát a nemzeti és nemzetközi szabályozás ellentétében látta. A pénzügyi szféra integrálódott, globalizálódott, internacionalizálódott, de közben nem szűnt meg a szabályozás nemzeti jellege. A nemzetközivé válást nem kísérte az intézményi rendszer ennek megfelelő összehangolása.

A szerző röviden kitért az 1929—1933-as válság utáni terápia kudarcának elemzésére. Innen áttérve jelenünk kérdéseire megállapította, hogy egy körkörös válságban vagyunk, melyben a világproblémákhoz adódnak hozzá sajátjaink. Az elmúlt másfél évtized magyar hitelfelvételi politikájáról leszögezte: a baj nem a hitelek felvétele volt, hanem azoknak a piac hiánya miatt létrejövő rossz allokálása.

E bevezető gondolatok után került sor az opponensi vélemények ismertetésére. Az opponensek mindegyike kiemelte a jelölt tudományos kutatómunkájának időszerűségét és gyakorlati jelentőségét. Kádár Béla különösen értékesnek tekintette, hogy Botos Katalin vállalkozott arra, hogy széles körű összehasonlítás és történelmi visszapillantás alap-

ján bemutassa a nemzetközi egyensúlyi zavarok kiéleződésének folyamatát, a tartós pénzügyi egyensúlyhiányok kialakulásában közrejátszó legfontosabb belső és nemzetközi összefüggéseket, s diagnózisával támpontot nyújtson az általános egyensúlyhiányból fakadó növekedési veszteségek csökkentésére alkalmas magyar, s bizonyos elemeiben nemzetközi cselekvési program tudományos előkészítéséhez. Kövér Károly opponensi véleményében hangsúlyozta, hogy a disszertáció meggyőzően bizonyítja, hogy gazdasági és nemcsak gazdasági válságban van az egész világ s vele együtt a közgazdaságtan is. Ennél az indító gondolatnál Kövér Károly megjegyezte, hogy a kép és a bizonyító anyag egyes mozzanatai nem teljesen szimmetrikusak és nincs mellettük kellő magyarázat. Ha a szerző világméretű válságról beszél mind a gazdaságban, mind a közgazdaságtanban, akkor ma elvileg is kedvező lehetőség mutatkozik arra, hogy komplexen mutassa be a KGST-országok problémáit is, amelyeket jól ismer — jegyezte meg Kövér Károly. Hiányolta továbbá, hogy a disszertációban nem jelennek meg azok az értékelések a gazdaság és a társadalom állapotáról, amelyek a Szovjetunióban közlésre kerültek és a legmagasabb fórumokon hangzottak el.

Az értekezés legfontosabb eredményeit opponensei a következőkben látták:

A jelölt egyértelműen leszögezi, hogy a világ legtöbb országában megnövekedett és látható formában jelentkező külső és belső egyensúlyhiányok végeredményben *szerkezeti jellegűek* s részben a gazdasági szerkezet, részben az intézményrendszer korszerűtlenségét tükrözik. A társadalmi fogyasztást finanszírozó, túlelosztásba torkolló keynesi anticiklus politika kiterjedt alkalmazása — a közvetlen pénzügyi és gazdasági egyensúlyhiányok felerősítésén túlmenően — visszaszorította az egyéni és vállalatgazdasági szféra teljesítménymotivációját, útjára indította a „növekvő társadalmi elvárások forradalmát", ami tartós társadalmi-gazdasági működési zavarokat váltott ki. Az értekezés sokoldalúan kidomborítja, hogy a jelenlegi nemzetközi pénzügyi kapcsolatrendszer működési zavarai közvetlenül kötődnek egyrészt az egyes államok erőteljes belső valutaérték-szabályozási törekvései és a valuták külső értékének alakulásában ható nemzetközi áramlások közötti ellentmondásokhoz, illetve egy mindinkább összefonódó, globalizálódó nemzetközi kapcsolatrendszer intézményes koordinálatlanságához, a világgazdaságban kialakult szabályozási vákuumhoz.

Az értekezés több oldalról szemlélteti azt, hogy a nemzetközi pénzügyi egyensúlyhiány által különösen érintett fejlődő és KGST-országok eladósodásában, erősödő növekedési feszültségeiben nemcsak a külső tényezők játszottak szerepet, hanem az igénybe vett külső erőforrások felhasználási módja és általában a megváltozott világgazdasági helyzethez való *alkalmazkodás elodázása* is.

Az értekezés fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet: a bankok, nemzetközi pénzintézetek és kormányok különféle magatartási sajátosságaira, illetve a külkereskedelem-, költségvetési és monetáris politika kutatásmechanizmusaira az adósságválság időszakában. Botos Katalin vizsgálatai jelzik, hogy a laza pénzpolitika az erőteljesebb infláció és az importszívás révén rontotta az egyensúlyi helyzetet, a kedvezőtlen gazdasági környezet pedig a tőke meneküléséhez s a fizetésimérleg-feszültségek további kiéleződéséhez vezetett. A külső erőforrások igénybevételének lehetősége s az *egyensúlyi feszültségek enyhülése ugyanakkor elsősorban az exportteljesítmények javulását igényli.*

— Tényfelmérései alapján a jelölt hangsúlyozta, hogy az eladósodási problémák megítélése és kezelése nem kötődhet egy-egy hagyományos pénzügyi mutatóhoz, hanem az egyes nemzetgazdaságok *makroökonómiai teljesítményeinek* és hatásmechanizmusainak figyelembevételét teszi szükségessé.

— A nemzetközi tőkepiaci mozgások elemzése alapján az értekezés szerzője hangsúlyozta az *új jelenségek* jelentőségét, az értékpapírpiac viszonylagos fontosságának a növekedését, a gazdasági élet szereplőinek nagyobb kamatérzékenységét, a vállalati, illetve magántőkeforrások előretörését, a gyakorta változó — s a korábbinál nehezebben előrejelezhető — gazdasági és pénzpiaci helyzetekben fokozódó kockázat jobb terítésére alkalmas technikák elterjedését. Mindig hasznos tanulságokkal szolgál a nemzetközi pénzügyi munkamegosztásban aktívabban részt vevő országok manőverező képességének javításához.

— Az értekezés felvázolja a nemzetközi pénzügyi kapcsolatrendszer nagyobb működési hatékonyságát segítő intézményi és irányítástechnikai reformok irányát. A világgazdasági egyensúlyzavarokat kiváltó s különösen a külgazdaságra érzékeny kis országok

nemzetközi pozícióit gyengítő deregulációs folyamatokkal szemben sürgeti a pénzügyi szféra *összehangolt ellenőrzését* — nemzetközi együttműködés keretében.

— Az 1970-es és az 1980-as évek állampénzügyeivel foglalkozó IV. fejezetből a költségvetés szerkezetének elemzésével foglalkozó fejtegetések, továbbá az állam és a központi bank kapcsolatait elemző részek is figyelemre méltó megállapításokat tartalmaznak. A költségvetési deficit és a kamatok összefüggésének az elemzése, valamint annak bemutatása, hogy az adóterhek változásai hogyan hatnak az adóalanyok magatartására, napjainkban különösen időszerű asszociációkat ébreszt. Fontos a deficit inflációs hatásával foglalkozó elmélkedés, amelyben a disszertáns az Egyesült Államok 40 éves krónikus inflációjára vonatkoztatva idézi a megállapítást: „Az infláció a kormány gazdasági csődjének áthárítása a lakosságra. Sokkal károsabb mint egy nyílt csőd, mert mindenkit érint és nem ismer határokat".

— Szemléletes a dollár árfolyam-változásaival kapcsolatban az adósok és a hitelezők érdekviszonyainak a sokoldalú bemutatása. Figyelemre méltó és találó az „Aki szegény, az a legszegényebb" című rész, a nemzetközi tőkepiac perspektíváit, a fejlődő országok eladósodását és az ezzel összefüggő intézményi problémákat tárgyaló fejtegetések. A közelmúltban is több példa támasztja alá a disszertációnak azt a megállapítását, hogy „... a hitelezőknek valójában fogalmuk sincs arról, mi is történik ténylegesen az adós országban..."

— A VII. fejezet — amely a pénz- és tőkepiac új kategóriáival és módszereivel foglalkozik — témáját és tartalmát illetően joggal léphet fel azzal az igénnyel, hogy kézikönyvként is szolgálhasson az új fogalmak megismeréséhez és megértéséhez.

A jelölt érdemeinek, kutatási eredményeinek elismerése mellett az opponensek nem kívánták véka alá rejteni kritikájukat, palástolni a szerzőétől eltérő nézőpontjukat vagy helyzetmegítélésüket.

Az értekezés sarkalatos kérdésében, a *válság* megítélésében valamennyi opponens véleménye eltért Botos Katalinétól. Tényismereti, helyzetmegítélési szempontból Kádár Béla bírálta a disszertációban kifejezésre jutó válságközelítést. Ez a legutóbbi másfél évtizedben kialakult világgazdasági helyzetet, különösen az 1979—1983-as időszakot az 1929—1933. évi Nagy Válságra emlékeztető, csak annál szélesebb körben ható s esetleg még le sem zajlott válság visszatérésével azonosítja. Kádár Béla szerint: „ha forr is a világ bús tengere, attól még sokan hajóznak rajta s nem is eredménytelenül". A megrajzolt foglalkoztatási körkép szomorúságának és a reálkamatok növekedést visszafogó hatásának hangsúlyozásában az értekezés nem vesz tudomást arról, hogy az elmúlt másfél évtized világméretekben nemcsak a növekedési veszteségek, egyensúlyhiányok, munkanélküliség, hanem egyben a műszaki-szerkezeti átalakulás felgyorsulásának, új műszaki fejlődési hullám kibontakozásának időszaka is. Az opponens szerint az 1930-as és az 1980-as évek világgazdasági növekedési pályája nem azonosítható, s nehezen érthető, hogy milyen célokat szolgálhatnak az ilyen történelmi párhuzamok: felmentő ítéletet gazdaságpolitikai hibákra vagy annak igazolását, hogy az intenzív hitelteremtés vagy éppen más oldalról a korlátozó deflációs politika válságot robbant ki?

Minthogy a szerző a világgazdasági válság fontos összetevőjének tartja a nemzetközi valutáris rendszer változásait, főleg az amerikai dollár kulcsvaluta szerepében, illetve ennek szabályaiban bekövetkezett átalakulást, világosabb lett volna a kép, ha ez a kérdéskör nagyobb teret kapott volna az anyagban. Ezzel kapcsolatban ki kell térni az értekezés szerkezetével kapcsolatos véleményekre.

Érthető, a szerző törekvése, hogy a kutatott témával összefüggő ismereteket lehetőleg minél szélesebb körben mutassa be. De így az anyag fő mondanivalójával, érdemeivel nem vagy csak igen lazán összefüggő anyagrészek is túlméretezetten szerepelnek. A 300 oldalas disszertáció kereken kétötöde foglalkozik az 1929—1933-as „válságözön", a New Deal vagy a hitleri pénzügyi politika történelmi leckéjével, az 1929—1933 és az 1979—1983 időszak párhuzamaival. E terjedelem eleve kifejtési-bizonyítási teret szív el az értekezés értékeit hordozó IV.—VIII. fejezetektől s különösen az alcímként megjelölt „Elszabadult elvárások forradalma" című rész kidolgozásától. E terjedelem akkor volna indokolt, ha az értekezés fő célja a harmincas és a nyolcvanas évek történelmi párhuzamosságának bizonyítása volna. A jelenlegi nemzetközi pénzügyi egyensúlyhiányról adott szakmai elemzés értékei nem erre utalnak.

A bírálók egyike sem hagyta dicséret nélkül Botos Katalin *stílusát*, valamint kifejtési

módszerét. A szerző sűrűn és helyénvalóan él idézetekkel, szépirodalmi hivatkozásokkal is. A disszertáció töprengő, a megnyugtatóan lekerekített megállapításoktól óvakodó, saját és mások aggályait nem titkoló írás. A tanulmány kérdő- és felkiáltójelekkel, kipontozott mondatvégekkel tarkított szövegrészeiben kifejezésre jutnak a kérdések bonyolultságát, a döntéseket befolyásoló erőket és azok sokszögű kölcsönhatását jól ismerő kutató kételyei is.

Kádár Béla megjegyzi, hogy az értekezés stílusa a közgazdasági szakirodalomban ritkaságszámba megy s magas olvasói élvezeti értéket nyújt, ami könyvpublikáció esetén elvitathatatlanul fontos előfeltétele a sikernek. Ugyanakkor egy tudományos minősítésre benyújtott értekezésnél a nagy bőséggel áradó költői hasonlatok, népi kiszólások, sorok közüli kibeszélések, közgazdasági természetű költői kérdések, a helyenként esszé, helyenként tudományos ismeretterjesztés vagy zsurnalisztika felé elmozduló anyagrészek, citátumok — bármilyen színesek legyenek is — nem mindig könnyítik meg az opponens dolgát a szerző álláspontjának, új tudományos eredményeinek megismerésében.

Az opponensi véleményeket követően egy hozzászólás hangzott el (Szabó-Pelsőczy Miklósé, aki amerikai állampolgár, s jelenleg a Világgazdasági Kutató Intézet szaktanácsadója). A hozzászólás célja — mint mondta —az, hogy kidomborítsa a szerző mondanivalóját: igenis, a monetáris rendszernek az 1970-es évtized elején történt változása az oka a világméretű válságnak. E változások elválasztották a monetáris rendszert a reálfolyamatoktól. A hozzászóló ugyanakkor pontosítani kívánta az értekezésben a keynesiánus gazdaságpolitikáról írottakat: kudarcának okát ugyanis e politika felelőtlen alkalmazásában látja. Keynest Szabó-Pelsőczy nagy gondolkodónak tartja, aki egyszerre figyel a termelésre és a keresletre, valamint a humánumra.

A szerző temperamentumosan előadott válaszai kiérdemelték a hallgatóság tetszését és hozzájárultak ahhoz, hogy Botos Katalin a bizottságtól közel maximális (14) pontot kapott.

Garai Katalin

Garai Katalin, kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

Nívódíj felajánlása

Az *MTA Világgazdasági Kutatóintézete* a világgazdasági témájú kutatások ösztönzésére *nívódíjat* ajánl föl a *Közgazdasági Szemle szerzői részére.*

A nívódíj összege: 10 000 Ft

A díjat a Világgazdasági Kutatóintézet Igazgatótanácsa 1989. januárjában ítéli oda annak a szerzőnek, akinek a tanulmányát a folyóirat 1988. évi számaiban megjelent világgazdasági tárgyú írások közül a legszínvonalasabbnak találja.

A jutalmazás lehetőségéből nem zárja ki a Világgazdasági Kutatóintézet munkatársait sem.

Simai Mihály akadémikus,
igazgató

Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon

Heckenast Gusztáv, 1868. 602 l.

A mai napig nem akadt folytatója Kautz Gyula úttörő munkájának, a Magyar Tudományos Akadémia által a Fáy-alapítványból díjazott pályaművének, amelyet „*A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*" címen 1868-ban adtak ki Pesten. Ez a mű, melyet a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó új kiadásában, „A Társadalomtudományok magyar klasszikusai" sorozatban vehet kezébe az olvasó, nemcsak kiváló közgazdasági tanulmány, hanem pótolhatatlan művelődéstörténeti és közjogi forrásmunka is.

Kautz Gyula Győrött született 1829-ben. Önkéntes nemzetőrként részt vett az 1848-as szabadságharcban. Tanári pályára készülve, külföldi egyetemeket látogatott. 1854-től az osztrák pénzügytan és nemzetgazdaságtan tanára volt a nagyváradi akadémián, majd az ötvenes évek végén a politikai tudományok magántanáraként már Pesten tevékenykedett. Mindvégig hű tagja volt a Deák-pártnak és tevékeny részt vállalt annak bizottsági munkáiban. Tagja volt a kiegyezést előkészítő bizottságnak is.

1883-ban nevezték ki az Osztrák—Magyar Bank alkormányzójává, majd 1892-ben főkormányzóvá tették meg. Itt a pénz- és valutarendszer modern értelemben való átalakítását tekintette fő feladatának. A bankjegy magyar szövegének és a magyar címernek az alkalmazása is az ő érdeme.

Hazánkban Kautz kezdte a nemzetgazdaságtant tudományosan művelni. A közgazdaságtanban Roscher tanítványaként a historikus-etikai iskolához tartozott, a történeti irányt az általános erkölcsi szempontokkal hozván kapcsolatba. Kautz nevét — magyar kiadó hiányában — a Bécsben megjelentetett „Theorie und Geschichte" című munkája tette világhírűvé, amely Marshall szerint mélyenjáró és meggyőző munka, a közgazdaságtan első igazi történeti feldolgozása. Irodalmi anyagának példátlan gazdagságát, s az anyag beható ismeretét tekintve egyedülálló, s a történeti kutatás számára még ma is hézagpótló. Kautz ebben a művében többször is hivatkozik Gossen híres könyvére, amelyet megjelenésekor a közgazdaságtudomány figyelemre sem méltatott. Rámutatott továbbá Cautillon jelentőségére, akit addig csak a fiziokraták előfutárának tekintettek. Knies szerint ez a mű messze felülmúlja az előző hasonló kísérleteket. Dühring viszont elítélően nyilatkozott és a következőképpen jellemezte: „Kautz úr főként Roscher úr asztalának morzsáit eresztette fel híg kolduskotyvalékká". Dühringgel szemben Marx megvédte Kautzot és kifejtette, hogy azok a diákok, akikhez Dühring szól, nem tennék rosszul, ha inkább Kautz művével ismerkednének meg.

A most újra megjelentetett „A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon" című munka egyedülálló tudományos teljesítmény egy olyan országban, amelynek közgazdaságában — Kautz szavait idézve „... a középkor lényegileg egészen a XVIII. századig tartott, s nemzeti háztartásunknak naturálgazdasági jelleme, minden hiányaival és félszegségeivel az ipari élet mozdulatlanságával és dermedtségével, a pénz-tőke meg hitelüzlet fejletlenségével, a kereskedés passzivitásával, az adózási képesség hiányával stb. egészen a jelen századig majdnem változatlanul fennmaradt — kevés államot mutathatni fel melyben a nemzetgazdasági haladás oly lassú és nehézkes lett volna, mint épp Magyarországon" (15. l.).

Kautz társadalmi környezetbe ágyazva elemzi kortársai műveit, írásait. A mű értékét emeli, hogy személyesen ismerte kora tudományának szinte valamennyi elismert alkotóját. Célját a következőkben fogalmazta meg: „Rendszeres és kimerítő rajzát nyújtani azon eszméknek és törekvéseknek, melyek hazánkban az irodalom és a publicisztika, az

országgyűlések munkálódása és a törvényhozás, a kormányzat és a gyakorlati iparélet terén az államgazdaság és az anyagi érdekek körül történelmünk folyamában egészen a jelenkorig fölmerültek, a társadalmi nézetkör meg a közviszonyok alakulására közvetlenül vagy közvetve befolyást gyakoroltak."

Kautz megfogalmazott néhány alapelvet, amelyet művében igyekezett következetesen érvényesíteni. A nemzetgazdasági eszmék keletkezésével, fejlődésével kapcsolatban nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az a történelem törvényszerűségeinek van alávetve.

„Az ipar és forgalmi élet körüli eszmék ugyanis szintén csak a gyakorlati, gazdasági és üzleti viszonyok alapján támadnak, módosulnak és fejlődnek: csak a tapasztalatok és kísérletek hosszú sora vezet új észlelések és következtetésekre; s ugyanazon arányban melyben maga a gazdasági élet, a köz és társadalmi háztartás fejlődik és tökélyesbül, haladnak és tökélyesednek arra vonatkozó elméleteink is (3. l.)."

Kautz kutatásait rendkívül sokféle forrás táplálja. Nemcsak kora irodalmának termékeiből merít — ez csak egyike azon megnyilatkozási formáknak, amelyben a társadalmi eszmék kifejezésre jutnak. Közgazdasági eszméink történetének forrásai sorában Kautz első helyen említi országos törvényeinket, országgyűlési dokumentumainkat, naplóinkat, mint hazai törvényhozásunk működésének nagybecsű emlékeit. Horváth Mihály, a kor ünnepelt történetírója szerint: „Nemzetünk történetének nincs érdekesebb s tanulságosabb részlete mint országgyűléseink története. Az országgyűlések ugyanis a nemzeti élet ütőerei, a nemzet műveltségének szellemi s erkölcsi életének tükrei, anyagi és társadalmi viszonyainak óramutatói." (Akadémiai Évkönyvek 1846. VII. k. 126. l.)

A szerző a hírlapirodalmat is azon források közé sorolja, amelyekből a nemzetgazdasági nézetek fejlődési mozzanataira vonatkozó információk meríthetők.

„A nemzetgazdasági eszmék fejlődéstörténete ..." szerzője munkáinak forrásai között csak harmadik helyen említi a tulajdonképpeni szakirodalmat.

Fontos szerepet kapnak a műben a korabeli felsőoktatási intézmények, s az onnan kiinduló eszmék.

Hazánkban igen szerény kezdeményekből alakultak összefüggő eszmekörré a nemzetgazdasági nézetek. Az eszmék mozgalmában pedig mint mindenütt, nálunk is érvényesült bizonyos folytonosság és fokozatosság. Kautz ebben a fejlődési folyamatban két fő stádiumot különböztet meg: a Széchenyi előtti és utáni korszakot; az előbbi a kezdemények és a készülődés, az utóbbi a rendszeresség és a teljesség stádiuma.

A 602 oldalas mű, amely Bevezetésből és 24 fejezetből áll, 1865-ig tárgyalja az eszmemozgalmakat és törekvéseket Magyarországon. Részletes elemzésük során Kautz Gyula hat időszakot különböztet meg. Az első időszak mely a XVIII. század elejéig tart, a kezdemények kora az életben és az elméletben egyaránt. Az 1715-től 1790-ig tartó második időszak — Mária Terézia és József császár uralkodásának korszaka — a közgazdasági szervezkedés első kísérleteit rejti.

Az önállóbb eszmefejlődés hazánkban csak a harmadik időszakban, azaz 1790 és 1825 között indul meg, ezekben az években igen jelentékeny változások történnek hazánk politikai, közgazdasági és műveltségi állapotaiban egyaránt. A negyedik időszak a nagy reformeszmék érlelődésének kora, Széchenyi működésének első időszaka, egyben pedig közgazdasági irodalmunk virágzásának kezdete.

A nemzeti reformküzdelmek az 1840-től 1849-ig terjedő időszakban zajlanak. Végül a vizsgált hatodik, az 1850-től 1865-ig terjedő időszakban emelkednek egyetemesebb színvonalra közgazdasági eszméink. Előtérbe kerülnek a közgazdaság gyakorlatiasabb kérdései eszmemozgalomban, irodalomban, napisajtóban, társasági és törvényhozó testületekben egyaránt.

Eszmefejlődésünk menetében is előfordultak téves fogalmak, amelyek a tudományosság követelményeivel nem egyeztethetők össze. Megelégedéssel nyugtázhatjuk — szögezi le a szerző —, hogy „az elmélkedés és praxis oly nagy aberrációi az igaztól és helyestől mint egyik-másik népnél külföldön ... hazánkban soha vagy csak igen csekély mértékben kapnak helyet.

Legyen elég e tekintetben fölemlíteni, hogy Magyarországon soha és semmiféle időszakban sem tévedett a közfelfogás annyira, hogy (úgy mint Franciaországban, a Colbertek és XIV. Lajos idejében) az ipar és magánüzletek «droit dauanial»-nak nyilvánítottak volna: a merkantilizmus hazánkban sohasem örvendett oly széles befolyási körnek és sohasem bírt oly nyomasztó rendőrszervezeti intézményeket ipar és forgalom terén meg-

honosítani, mint Németországban, Spanyolországban vagy Franciaországban. Nemkülönben az is — érvel tovább a szerző —, hogy a magyar észjárás gyakorlatiasságot és pozitivitást szem előtt tartó jellege miatt soha sem emelkedhettek felül közgazdasági rajongások utópisztikus elvei, mely utóbbiak csak a társadalmi és közélet megmérgezésére vezetnek, és az egészséges fejlődés előmozdítását gátolják. Nem hagyható el ugyanakkor, hogy státusgazdasági törekvéseinkben az ipar és forgalmi életnek éppúgy mint a politikainak egyik fő rugója, a szabadság elve mindig irányadó volt (587. l.)."

Kautz Gyula mélyreható elemzésnek veti alá a történelmünk során bevezetett törvényeket és ennek révén fontos megállapításokra jut: Az Árpádok időszakában az egyik törekvés arra irányult, hogy a nyugati népek eszméit, institúcióit hazai földre átültessék, szorgalmas és produktív idegeneket telepítsenek be. Kautz szerint a törvények ez idő tájt inkább csak a gazdasági fejlődést akadályozó negatív jelenségek kiküszöbölését célozták (csalások elkerülése, kereskedelem védelme stb.) és nem a viszonyok pozitív fejlesztését.

A XI—XV. században — az Anjouk korától a Hunyadiakénak a végéig — az anyagi érdekek már pozitív támogatásban részesültek. Ebben az időben jut érvényre a jobbágyok költözési szabadságának elve — a céhszervezet, a vám- és forgalmi politika helyesebb alapokra kerül. A XVI—XVII. században több tekintetben éppen az előbbi törekvések ellenkezőjével találkozhatunk. A kül- és belviszályok, forradalmak, háborúk, a polgári osztályok közti érdekharcok, az ország önállóságának megszüntetése következményeként a törvényhozás megint inkább csak a visszaélések megszüntetésére fordította figyelmét.

A XVIII. század kezdetét új, reményteli korszakként értékeli Kautz. Ellentét volt azonban az átalakulás feltételét illetően a kormány és a rendek között. Az előbbi a közgazdasági átalakulás fő feltételét a jobbágyok helyzetének gyökeres megváltoztatásában látja.

Ez az időszak egyfelől „üdvöz" — állítja a szerző —, mert hazánkat valódi modern állammá kezdi átalakítani, másfelől „visszás eredményű", mert az osztrák monarchia érdekeinek alárendelten működik. A kilencvenes években megindult a törvényhozási reformmozgalom, amely a század nagy eszméit és törekvéseit visszhangozta. Az ipar és a kereskedelem szabadsága, a pénz, a hitelügy, a közlekedés és a kereskedelem érdekeinek a méltánylása a nemzeti alkotmány és -háztartás autonómiájának vezérelve. A napóleoni háborúkkal bekövetkezett nehéz idők azonban akadályt állítottak a további fejlődés elé.

E küzdelmek labirintusából a 30-as években kezdtünk kibontakozni, s egy-két év alatt sok korábbi közgazdasági kérdést sikerült megoldani.

Közgazdasági irodalmunk — Széchenyi fellépésével, s az egymást követő remekművek közrebocsátásával — századunk első harmadának végétől kezdve óriási lendületet vett. Az 1840-es évek folyamán mind jobban megerősödve és mind szélesebb látókörrel valódi politikai, közműveltségi faktorrá vált a magyar gazdaságtani gondolkodás. Ez az az időszak, amelyben Széchenyi tanítványai, Dessewfy, Lónyai Menyhért, Korizmics és Trefort sikereiket elérik.

Nálunk is, akárcsak más országokban, sokkal előbb találkozunk az ipar és a gazdasági élet javítására irányuló gyakorlati törekvésekkel és eszmékkel, mint világos magyarázatával azoknak a kategóriáknak, amelyek minden nemzetgazdasági elmélet és praxis sarkkövei. E kategóriák között is kitüntetett fontosságú a pénz és az árak, amelyek jelentőségét a merkantilista eszmék befolyása alatt — nálunk is mind jobban felismerik. Méginkább áll ez később, amikor a pénz különböző nemei már élesen különválasztva jelentkeznek, s a klasszikus polgári közgazdaságtan eszméi nyomán főleg a Széchenyi óta megindult mozgalom (a hitel és bankügy elméletei körül) a pénz- és árkategóriánkat európai színvonalra emelte.

A szerző szerint a jobbágyviszony rendezésének kérdéséhez hasonló fontosságú már a legrégibb századoktól a helyes kereskedés és forgalmi politika és idegen érdekek befolyása alóli felszabadítása.

Az ipar és a forgalom fejlődésének fontos tényezője a hitelügy, amelynek szervezése hazánkban csak a XVIII—XIX. század fordulója körüli időkben kezdődött.

Kiemeli továbbá a céhszervezet és a szabad ipar körüli intézkedéseket, a földművelés tökéletesítését célzó törekvéseket mint nemzetgazdasági eszmefejlődésünk megannyi tengelyét. Mindent összevetve — szögezi le Kautz — a hazánkban kifejlődő nemzetgazdasági eszmék tetemes mértékben közeledtek a civilizáció és a műveltség élvonalában haladó

népek közgazdasági irodalmának állásához, közgazdasági gondolkodóink lényegileg hasonló eszméknek és elveknek hódolnak, mint a többi európai nemzetek fiai.

Egyes részletekben azonban eltérő felfogással találkozunk, s számos elv a mi nemzetgazdasági tudatunkban sajátosan jelenik meg.

Kautz a következő gondolatokkal zárja nagyszabású művét: „... hazai tudományosságunk és irodalmunk haladási vívmányait szerény mérvűeknek kell neveznünk, mert nemzetgazdasági nézetkörünk még mindig számos téveszmét és balfogalmat rejt magában s mert ha nem is irodalmunkban és sarkköveinkben, de a nagy tömegekben még mindig igen nagy a hajlam nálunk, nagy hangzású üres szavaknak hódolni, s közgazdasági alchimisták és naturálisták állításaira esküdni. De másfelől épp ebben is fekszik újabb utaltság ránk nézve arra, hogy a tévfogalmakból mielőbb kivetkezni, a tudomány nagy igazságait magunk közt meghonosítani és terjeszteni s főleg azt elérni törekedjünk, hogy valamint politikai úgy közgazdasági észjárásunkban és nézetirányunkban is correkt és higgadt elvek emelkedjenek uralomra, hogy teendőink sora és láncolata iránt minden irányban helyes meggyőződés s köztudalom keletkezzék: s hogy a tökélyesbült elméleti rendszer és felfogás minél termékenyítőbb hatást gyakorolhasson praktikus köz- és magán-gazdasági viszonyaink alakulására (599. l.)."

Orosz Róza

Orosz Róza az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Politikai Gazdaságtan Tanszékének munkatársa.

Bársony Jenő: A gazdaságirányítás továbbfejlesztése a szocialista országokban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 360 l.

A szocialista országokban az elmúlt évtizedekben végbement társadalmi-gazdasági fejlődés egyik központi kérdése volt a gazdaságirányítás továbbfejlesztése, részben mint a gazdasági teljesítményt alapvetően befolyásoló tényező, részben pedig mint számos politikai és ideológiai kérdéssel is szoros kapcsolatban álló kérdéskör. A témát több, egymástól eltérő, sőt gyakran polemizáló megközelítésben tárgyalja a közgazdasági és jogi szakirodalom. Bársony Jenő e tárgykörben végzett kutatásait foglalja össze könyvében és a korábbi nézeteket több elemében új, átfogó koncepcióval gazdagítja.

Az írás tárgya a gazdaságirányítás, azon belül is a tőkés és a szocialista gazdaság irányításának változása. Gondolatmenetének világosan megfogalmazott és alaposan kifejtett alaptételei a következők:

A fejlett árutermelés nem azonosítható a kapitalizmussal; az áru- és pénzviszonyok minden fejlett gazdálkodásban szükségképpen jelen vannak, mert csak így teljesülhet a racionalitás és a hatékonyság alapvető követelménye. Következésképp a szocialista gazdálkodás sem lehet az áruviszonyoktól mentes, naturális alapokon működő és bürokratikusan szervezett.

A társadalmi munkamegosztás szervezésének (vagyis a gazdaságirányításnak) három alapvető típusa létezik: a közösségi, a hatalmi és az árutermelő jellegű szervezés. A közösségi típust a könyv nem vizsgálja, mivel az alapvetően az ősközösségi társadalomra jellemző forma, és minden olyan kísérlet, amely feltámasztására, újbóli elterjesztésére irányul, eleve kudarcra kárhoztatott, így szükségképpen a szocializmustól eltérő irányú fejlődésre vezet. Napjainkban a tényleges választási lehetőség a hatalmi típusú munkamegosztás és az árutermelés között van. A kétféle munkamegosztás a társadalmi-gazdasági élet eltérő magatartási szabályait alakítja ki, különböző mértékben befolyásolja a gazdálkodás hatékonyságát.

A szocialista gazdaság irányítási rendszerének fejlődését (a direktív-forráselosztásos gazdálkodás után az áruviszonyok vállalását és kibontakoztatását) az teszi *lehetővé*, hogy az árutermelés nem kizárólag a tőkés gazdálkodás sajátja, és az *motiválja*, hogy a fejlett

gazdaság működésének racionalitása csak az áruviszonyok révén biztosítható. Ez a koncepció adja Bársony számára a rendező elvet a szocialista országokban lezajló gazdaságirányítási változások megítéléséhez. A Szovjetunióban (a legutóbbi időkig), az NDK-ban, Csehszlovákiában és Romániában a direktív tervezésre épülő gazdaságirányítás tökéletesítését, továbbfejlesztését tűzték ki célul, s ezen általában az önálló elszámolás javított változatának elérését értik. Magyarországon, Lengyelországban, Jugoszláviában és Kínában viszont reformról van szó, amelyben valóságos piaci, pénzügyi viszonyok érvényesítésére törekszenek.

A szocialista országok gazdaságirányítási rendszereinek fejlődését (a kezdetektől a nyolcvanas évek elejéig) a fő tendenciákon keresztül elemzi a szerző, bemutatva, hogyan érvényesültek az elméleti tételek a valóságban. Az eredetileg elképzelttől lényegesen eltérő feltételek között létrejött szocializmus korai gazdaságirányítási rendszere, a hadikommunizmus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A közösségi típusú munkamegosztás helyett a hatalmi alapon folytatott gazdaságirányítás történelmileg új formája alakult ki, amely magában hordozta ennek a munkamegosztási formának minden irracionális vonását.

Az ellentmondások felismerése vezetett az áruviszonyok alkalmazásának első kísérletéhez, a NEP-hez, amelyet azonban hamarosan a direktív gazdaságirányítási rendszer önálló elszámolással kombinált formája váltott fel. A direktív irányítás bírálata során Bársony Jenő többek között megállapítja, hogy „... a centralizált gazdasági döntésekben megnyilvánuló voluntarizmus nem eseti jelenség, hanem a rendszer szükségszerű velejárója. Egyrészt a hatékonyság objektív kritériumainak hiányában nem kerülhető el a szubjektív megítélés. A központi szervek nincsenek tisztában a tényleges lehetőségekkel; a parttalan fejlesztési igények, valamint a már megindított beruházások miatt rendszeresen túlelosztás fenyeget. Másrészt, a központi elhatározásokat részben a politikai érdekek, részben a fejlesztés technikai követelményei motiválják" (53. l.).

Ezt az irányítási rendszert súlyosan megterheli a racionalitás hiánya. A gazdaságirányítás javítására tett kísérletek reformtörekvésekben öltenek testet, kiváltva ezzel a „konzervatívok" ellenállását. A gazdaságirányítás szerves fejlődésének következő foka az önálló elszámolásnak az a típusa, amely a korábbiaknál nagyobb teret ad az ösztönzőknek, de még mindig kvázi-áruviszonyokra épül. Erre a szakaszra is jellemző a valóságos piaci verseny és a piaci értékítélet hiánya, a vállalatok monopolhelyzete, továbbá a pénz funkcióinak korlátozott érvényesülése.

A továbblépés iránya az a valójában még sehol sem létező gazdaságirányítási változat, amelyet a „szabályozott piacot alkalmazó tervgazdaság" elnevezéssel illet a szerző. Itt lépjük át a direktív és a szocialista árutermelésre épülő gazdaságirányítási rendszer határát, és jutunk el a munkamegosztás szervezésének egyedül hatékonynak bizonyuló formájához, az árutermeléshez. Ez sem jelenti azonban a fejlődés végét, sőt bizonyos értelemben még csak a kezdet, hiszen — amint arra a szerző is rámutat — alapvető kérdéseket kell még megválaszolni. Ilyen például a társadalmi tulajdon felelős hasznosítása, és általában az a probléma, hogy miként hatnak a piaci viszonyok a kialakulásuk és fejlődésük közegétől alapvetően különböző társadalmi viszonyok mellett.

A következő fejezetben képet kapunk arról, hogyan hódítanak teret az áruviszonyok a szocializmusban. Kopátsy Sándor nyomán a szerző a munkaerőpiacot, a menedzserpiacot, az árupiacot és a tőkepiacot vizsgálja, kiegészítve a mezőgazdasági áruviszonyok és a szocialista vállalkozás fejlődésének felvázolásával.

A könyv második fele az első részben megismert elméleti alapokon vizsgálja a hetvenes évek végétől a szocialista országok gazdaságirányítási rendszereiben bekövetkezett változásokat, megkülönbözteti az elemzésben a direktív irányítás továbbfejlesztésére és a reformra törekvő országokat.

A *Szovjetunió* gazdaságirányítási rendszerének a legutóbbi években végbement változásait a szerző elsősorban abból a szempontból veszi górcső alá, hogy elvárható-e azoktól a szocialista piacgazdálkodás kifejlődése, illetve, hogy ilyen irányú lépéseknek tekinthetők-e a legújabb fejlemények. Úgy látja, hogy a Szovjetunióban egyelőre a direktív gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről van szó, amelybe a következő új elemeket kívánják bevezetni: az „alapvető termelési láncszem", a vállalat szerepének növelése, a decentralizáció, a teljes önálló elszámolás, a vállalatok közötti horizontális kapcsolatok

erősítése, a tervmutatók tökéletesítése, valamint a gazdasági eredményesség fokozott elismerése.

Bársony Jenő részletesen foglalkozik azokkal a szovjet szakirodalmi forrásokkal, amelyek a gazdasági életben tapasztalható ellentmondásokra, visszásságokra hívják fel a figyelmet, és ezekből kiindulva tesznek javaslatokat a gazdaságirányítás javítására. A javaslatok közös vonása, hogy vagy a tervezési rendszer egészét, vagy az alkalmazott mutatókat kívánják tökéletesíteni, de nincs szó bennük a szocialista piacgazdaság irányába történő jelentős elmozdulásról. Az SZKP XXVII. kongresszusán elfogadott határozatok viszont — több tekintetben is — a tényleges piac megszületésére vonatkozó elgondolásokat tartalmaznak.

Több szempontból is érdekes az *NDK* gazdaságirányítási rendszerének vizsgálata. Egyrészt ez az ország tekinthető a demokratikus centralizmust alkalmazó (decentralizált) önálló elszámolású tervutasításos-forráselosztásos gazdaságirányítás modelljének, másrészt itt a legambíciózusabbak a gazdasági növekedésre és a műszaki fejlődésre vonatkozó elképzelések. Figyelemre méltóak az NDK gazdaságirányításának elméleti alapjai is, például az, hogy a munka közvetlen társadalmi jellegét az árutermelés létezése mellett is feltételezik. A forráselosztásos tervezés természetszerűen hierarchikus, és a szerződések horizontális kapcsolatrendszere nem mentes a gondoktól; a kombinátok mérlegfelelőssége következtében a kialakult alkumechanizmusok nem képesek az igazi piac hatásait, ösztönző és orientáló szerepét pótolni.

A szerző értékelése szerint a direktív gazdaságirányításnak a kombinátrendszerrel az önálló elszámolás továbbfejlesztésével megújított változata mégis továbblépést jelent, mert kedvezőbb lehetőségeket ad az újra és újra felbukkanó problémák kezelésére, és a kiemelt gazdaságpolitikai célok elérésére. A legújabb fejlemények azt mutatják, hogy a hagyományos cél- és eszközrendszer az NDK-ban is új elemekkel bővül, némely tekintetben pedig módosul, nem utolsósorban az országot ért kedvezőtlen világgazdasági hatások következtében.

A *Bulgáriában* érvényesülő új közgazdasági szemlélet az árutermelést a szocialista gazdaság lényegi vonásaként fogja fel, és ennek megfelelően törekszik az áru- és pénzviszonyok kibontakoztatására. Itt sem beszélhetünk azonban a tényleges piaci viszonyok megteremtéséről, a direktív gazdaságirányítás meghaladásáról. A szerző rámutat ezzel kapcsolatban néhány ellentmondásra: nehéz elképzelni a vállalkozásszerű, önálló üzletpolitikát a forráselosztásos rendszer zárt keretei között. A nettójövedelem-érdekeltség és az önfinanszírozás feltételezné a társadalmi tulajdonban való részesedés problematikájának tisztázását és a piaci, nem bürokratikus áralakulást. Bulgáriában az áruviszonyok kibontakoztatását gátolja az ország viszonylagos gazdasági elmaradottsága is.

Lengyelországban a nyolcvanas évek elejének politikai viharai közepette is fennmaradtak a jól ismert gazdasági problémák.

A gazdaságirányítás kérdései elsősorban a sajátos sorsú reformmal vannak összefüggésben. A szerző értékelése szerint a hetvenes évtizedben a direktív gazdaságirányítás alkalmatlansága vezetett a gazdasági és politikai válsághoz, amelyre az egyik reakció egy gazdaságirányítási reformtervezet kidolgozása volt. A reform elvei azonban ellentmondtak az 1982-től bevezetett politikai rendszernek, ami a szokásosnál is nehezebbé tette a minőségi változások elérését. A lengyel gazdaságirányításban napjainkban egymás mellett léteznek a piaci viszonyok kialakulására mutató és a direktív rendszer irányába történő elmozdulások, olyannyira, hogy sokszor lehetetlen eldönteni, mi a fejlődés fő iránya. Ebben a helyzetben sajátos optikát kapott a reálfolyamatok és a reform kapcsolata, amennyiben a kedvezőtlen folyamatokat egyre többen a reformnak tulajdonítják.

Bizonyos értelemben a direktív gazdaságirányítás ellentétének tekinthető a *Jugoszláviában* megvalósult önigazgatás. A gazdaság közvetlen, államigazgatási irányítását elutasító és a társadalmi tulajdonban lévő termelési eszközöket önigazgató, társult közösségekre bízó koncepció ellenére, a jugoszláv gazdaság sem tényleges piaci viszonyok között működik. Ebben talán az a legtanulságosabb, hogy ilyen — a direktív forráselosztásos modelltől eltérőnek szánt — rendszerben is milyen nagy szerephez jutnak a pillanatnyi érdekek által motivált politikai tényezők, és a gazdaságpolitika hibái mennyire hasonlítanak a „klasszikus" tervutasításos rendszerben tapasztalhatókra.

A *kínai* gazdasági reform jelenleg érvényesülő koncepciója csak néhány évre tekint vissza, de határozottan vállalja az áruviszonyok megteremtését. Ez nyilvánult meg az ország nyitottságának fokozásában, a vállalatok szerepének átértékelésében, a tőkepiac fokozatos kiépítésében és számos korábbi túlkapás felszámolásában.

Összefoglalva megállapíthatjuk: Bársony Jenő könyve kitűnő áttekintést ad a szocialista országok gazdaságirányítási rendszereinek fejlődéséről, azok jelenleg érvényesülő tendenciáiról. Nagy érdeme, hogy mentes minden apológiától és a szerző elmélyült elemzéssel törekszik a hibák, az ellentmondások feltárására. Az írás szemléletmódjában és fogalomrendszerében is újszerű. Részben úttörő jellegének tudhatók be a fogalmi apparátus kiépítésének és kezelésének nehézségei is. Elsősorban talán a társadalmi munkamegosztás alaptípusainak leírásánál hiányolhatja az olvasó az árnyaltabb történelmi szemléletet és a differenciáltabb fogalomkezelést. Így sem kétséges azonban, hogy a mű sikeresen teljesíti a bevezetőben vállalt célt: nevezetesen, hogy hozzájáruljon a gazdaságirányítás kérdéseiben megnyilvánuló konzervativizmus és tehetetlenség leküzdéséhez, és ezzel az előbbrelépést szolgálja.

Kállay László

Kállay László az Ipargazdasági Intézet tudományos munkatársa.

A Magyar Tudomány 1988. évi 4. számának tartalomjegyzékéből

TANULMÁNYOK

Győrffy Béla: Az 1983. évi aszály hatása és tanulságai

Kliburszkyné Vogl Mária: Geokémia-biogeokémia

Rapcsák Tamás: Az operációkutatás kialakulásáról és hazai helyzetéről

Kiss Dezső: Megszületett a kísérleti neutrinó-csillagászat

JEGYZET

A Hatvany-jelenség *(Vámos Tibor)*

A szakértői tevékenység védelmében *(Ondvári Árpád)*

TUDOMÁNYOS ÉLET

Nemzetközi konferencia a veszélyes hulladékokról *(Antoni Ferenc)*

Hogyan szolgálhatja a K+F tevékenység értékelése a politikát *(Haraszthy Ágnes)*

INTERJÚ

Hogyan lesz valaki a Yale Egyetem professzora? *(Benedek Pál)*

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Вклад Роберта М. Солоу в развитие экономической науки

Антал Матьяш

Самым значительным достижением Солоу является разработка собственных неоклассических типов моделей роста. Его модель роста в отличие от модели Домэр-Харрода представляет собой функцию динамичного производства (dynamized production function): темп роста национального дохода полностью определяют факторы, оказывающие воздействие со стороны производства, темп технического развития, темп роста капитала и производительности труда. Благодаря таким образом установленному соотношению удалось разделить воздействие технического прогресса (technical progress) от воздействия замены (substitution) и найти количественное выражение его величины из года в год в период срока исследования. В ходе дальнейшего развития своей модели автор принимает во внимание тот факт, что бóльшая часть технического прогресса благодаря капитальным вложениям (sucstitution) в брутто (gross investment) попадает в сферу производства. Стало быть, для каждого года капитальных благ (vintage) вследствие различного происхождения их эффективности следует отдельно записать производственную зависимость. Автор составляет модель года (vintage) и воздействию технического прогресса только с учетом его капитала придает такой акцент, благодаря которому капиталы, имеющие различные сроки действия, могут быть суммированы в капитал общественного агрегата.

В модели «rock bottom», созданной вместе с Блиндером, они ищут ответ на вопрос, который находится в центре внимания сегодняшних полемик, действительно ли финансовые издержки, возникающие за счет финансирования выпуска денег, имеют наиболее эффективный характер. По их мнению, первый способ финансирования более эффективен на близкую перспективу, второй — на далекую. Ибо требование на далекую перспективу заключается в том, чтобы бюджет также оставался бы в равновесии. Для этого национальный доход должен достигнуть такого размера, при котором налоговый сбор, наряду с заданной нормой налогового обложения, покроет финансовые расходы. Однако, поскольку финансовые издержки в случае финансирования облигаций вместе с суммой подлежащих выплате процентов превышают финансовые издержки, финансированные посредством эмиссии бумажных денег, налоговому сбору в случае выдачи (эмиссии) облигаций следует быть больше, равно как и национальному доходу, наряду с неизменной нормой налогового обложения.

Финансовая инновация в рыночном социализме

Доменико Марио Нути

Хотя и совершенно различными путями, экономические реформы рано или поздно повсюду ставят на повестку дня необходимость использования вновь в социалистическом хозяйстве в качестве законных платежных средств изъятые ранее из употребления. В этой статье автор впервые рассматривает эти финансовые реформы, следствия последних и ограничения, проистекающие из системы.

В качестве исходного момента он предлагает взять изолированное хозяйство в воображаемом нами варианте, где успешно переформировано проводившееся в централизованном порядке социалистическое планирование и где осуществлен рыночный социализм, но где экономические и идеологические принципы системы не дают возможности освоить такие финансовые учреждения, как личная собственность на акции с правом голосования или развитая акционерная биржа. Возникают ли в таком хозяйстве задачи, которые могли бы быть с успехом решены отсутствующими финансовыми учреждениями? Могут ли выполнить эти функции уже существующие учреждения? Какого рода финансовая инновация в состоянии заменить или симулировать отсутствующие учреждения? Автор стремится доказать, что известные ограничения не делают невозможным финансовое посредничество, только ограничивают его эффективность и что на вторичных рынках ценных бумаг потенциально для рыночного социализма существует возможность по выполнению важных

функций. В то же время рыночный социализм в принципе в состоянии скопировать эти функции без симуляции того, чтобы довольствоваться специфическими ограничениями системы. Для плана реорганизации в три этапа на предмет того, что, если он будет осуществлен, автор предлагает то, что сможет восполнить отсутствующие учреждения. Под финансовой инновацией он понимает здесь не только новые рынки, средства, новые учреждения, а также *изменения технического характера.*

Размышления о венгерском сельском хозяйстве

Анна Гимеш Бургернэ

В 1961 году почти полностью была завершена коллективизация венгерского сельского хозяйства. Организация кооперативов происходила согласно общественным принципам и социалистическим принципам собственности, принятым в тот период, в соответствии с которыми победа социализма означает победу единственной формы — общественной собственности. Образцом служила советская коллективизация, но по сравнению с коллективизацией в Советском Союзе уже в то время партия и правительство сделали значительные уступки в отношении приусадебных участков, а позднее также и в отношении самостоятельного демократического руководства кооперативами. Спустя некоторое время произошли дальнейшие уступки в принципах; так, в противовес приоритету группы общенародной, точнее говоря, государственной собственности обе формы собственности были признаны одного ранга.

Реформа 1968 года открыла простор для дальнейших изменений, хотя развитие и имело противоречивый характер. Таким образом появилась возможность для значительного развития хозяйствования на приусадебных участках и увеличения числа отдельных мелких хозяйств; одновременно существующие производственные кооперативы и государственные хозяйства были объединены в хозяйства, располагающие огромными территориями, частично в соответствии с условиями политической экономики, принятыми в официальном порядке, частично в интересах создания более упрощенного руководства со стороны центральных органов.

Но с конца семидесятых годов мы являемся свидетелями децентрализации хозяйства и его частичной индивидуализации. Производственные кооперативы крупных размеров и государственные хозяйства в качестве отдельных единиц оказались в большинстве своем неуправляемыми. Поэтому они были разделены на более или менее самостоятельные единицы. Экономика о scale, (самом важном обосновании хозяйствования крупных масштабов) доказала, что только в хорошо механизированных отраслях она обеспечивает преимущества по сравнению с хозяйствованием мелких масштабов. Поэтому в производстве овощей-фруктов и животноводстве более частым стало заключение договоров крупными предприятиями с отдельными индивидуумами, домохозяйствами, мелкими группами для самостоятельного производства продуктов, а кроме того, также с целью передачи отдельных производственных средств, передачи земли. В сельскохозяйственном производстве постепенно формируется комбинация крупного и мелкого предприятия. Это, как представляется, может гарантировать дальнейшее развитие сельского хозяйства в ограниченных условиях сегодняшнего дня. Формирование соотношений частей мелкого хозяйствования является частично функцией системы регулирования, частично политических отношений.

Девальвация валюты как средство политики выравнивания

Хайна Иштванфи Лёринцэ

Валютный курс — никогда не снимаемая с повестки дня тема экономической теории и практики. В последнее время особый интерес можно наблюдать по отношению к политике валютного курса. Чем можно объяснить это возросшее внимание? Актуальность темы в последнюю очередь мы можем проследить исходя из постоянно возрастающего отсутствия равновесия, касающегося выплаты международных задолжностей. Дефициты платежных балансов, за которыми скрываются структурные напряженности, сделали политику валютного курса одним из наиболее важных и наиболее часто используемых средств экономической политики. Тема валютного курса находится в центре внимания дискуссий, связанных с условием предоставления кредитов Международным валютным фондом, с реальным воплощением политик выравнивания, ускоряемым посредством этой организации. К тому же экономические анализы, проводимые в Венгрии, также уделяют этому вопросу сейчас огромное внимание.

Валютный курс в то же время не является «чудодейственным орудием»; он даже нередко означает, что дело идет шиворот-навыворот. Изменение заданного валютного курса вместо автоматической ликвидации проблем равновесия может привести к их обострению. Возрастающая «расцветка» цен мирового рынка, в основе своей структурный характер дефицита в равновесии несомненно приведет к новым формулировкам комплексного характера, касающимся валютного курса, с учетом в одно и то же время последствий для внешней и внутренней экономики, а также целей хозяйства на близкую и далекую перспективу.

«Черная» Африка: общий кризис одного региона

Юдин Балаж

Будущее стран «Черной» Африки в 60-е годы оценивали еще оптимистично, однако что касается 80-х годов, то здесь уже, исключая какие бы то ни было сомнения, выпирали на поверхность симптомы общественно-экономического кризиса, вызванного экономической и финансовой обстановкой в мире: множество механизмов перенесло кризис мирового хозяйства на страны развивающегося мира. Процессы кризиса, созревающего на национальной основе под воздействием импульсов негативного характера, индуктированных обстановкой мирового хозяйства, ускорились, и из-за усиливающейся зависимости от мирового хозяйства параллельно созрел автономный кризис континента.

При анализе 25-летнего развития Африки, обретшей независимость, становится ясно, что основные проблемы континента не только не смягчились, но и приняли более крупные размеры; так, «Черная» Африка дошла в настоящее время до уровня двух специфических противоречивых тенденций, находящих воплощение на практике в виде, противоположном один другому: с одной стороны, аграрный сектор и в рамках его консервирование субстанциального сектора в силу общего упадка сельского хозяйства, производящего для рынка, с другой — псевдоурбанизация, усиление крайностей под влиянием стратегий развития промышленности, находящихся под большим вопросом. Вместо того, чтобы стать настоящим импульсом развития, общественно-экономическая мобильность попала на принудительную орбиту и совершала притягивающее и отталкивающее движение, которое делало ее независимой от процессов потенциального развития.

Таким образом, экономическая политика, применявшаяся в течение прошедших 20 лет, не могла выполнить свою начальную функцию накопления капитала, управляемого в государственном масштабе, хотя его предварительное условие — начальная экспроприация — имело место; объединение капитала и труда на другой стороне встретило препятствия, вызванные недостаточностью накопления капитала; путь реального развития экономики оказался невозможным; экономика попала на принудительную орбиту, подсказанную ей экономической политикой, и зашла в тупик.

Почему мы отстаем в техническом отношении?

Андраш Броди

Наше отставание в техническом отношении вызывает все большую тревогу; причины этого мы можем искать в неудовлетворительности обучения и руководства, в мерах наказания по осуществлению хозяйственной деятельности (рентабельная замена), в бюрократическом подходе к инновации и в конечном итоге в глубоком недоверии по отношению к интеллигенции.

Собственность и заинтересованность

Каталин Сикра Фалушнэ

Рассматриваются вопросы зависимости собственности и заинтересованности государственных предприятий в социалистическом хозяйстве. В практике прав на собственность можно различить три типа: коллективную собственность работников предприятия, пользование правами собственности руководителями предприятия и форму акционерных обществ.

Коллективная собственность работников предприятия, олицетворением которой являются Советы предприятий, созданные в 1984 году, имеет вредные последствия на практике. Коллектив, взявшийся за выполнение работы, или его представители не в состоянии представлять интересы собственности, поскольку вместо прибыльности предприятия на далекую перспективу (исходя из их «положения класса») они должны представлять инте-

ресы работников предприятия на близкую перспективу. Взаимозависимость друг от друга директора и Совета предприятия создает искаженную ситуацию. На крупных и средних предприятиях это — не коллективная собственность, а участие в вынесении решений, соответствующая демократическая форма участия. Кооперативный пай членов коллектива, собственность имущественного пая не изменяют взглядов на собственность у тех, кто взял обязательство работать на предприятии.

Значительную часть функций, связанных с собственностью, необходимо выполнять в практической жизни. Необходимо отделить друг от друга заинтересованность менеджерского характера от заинтересованности работников предприятия. Из практики работы, касающейся значительной части прав на собственность, которая осуществляется руководителями предприятия, не следует бесправность коллектива. Руководителям предприятий необходимо быть заинтересованными в собственности. Заинтересованность в собственности — это заинтересованность в доходе на далекую перспективу, где не текущие расходы, а заваансированные средства создают базу для связей. Кардинальным условием осуществления заинтересованности в собственности является активное функционирование рыночных механизмов.

Значительная часть венгерских экономистов снова видит в форме акционерной собственности решение вопроса о самой подходящей форме собственности для государственных предприятий, ее практическое осуществление и на самом деле. В то же время существует много спорных вопросов, среди них один из самых основополагающих заключается в том, кто будет владельцами акционерных акций. Автор считает, что для отдельных лиц также нужно предоставить возможность закупки акций.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Robert M. Solow's contribution to the development of economics

Antal Mátyás

Solow's most outstanding performance was the elaboration of a particular, neoclassical type of growth models. His growth model, as distinct from the Domar-Harrod model, is a dynamized production function: the growth rate of national income is fully determined by factors acting from the side of production, the rate of technical progress, the growth rates of capital and labour. With the aid of the interrelation thus established he succeeded in separating the effect of technical progress from that of substitution, and in quantifying its size for each year investigated. In further developing his model, he takes into account that most of the technical progress is introduced into production through gross investment. It follows that, owing to the different efficiency of each vintage of capital goods, for each vintage a separate production function has to be written. He constructed a vintage model and, attributing the effect of technical progress only to capital, he formed weights with the aid of which the capitals of different vintage can be summed up into social aggregate capital.

In his "rock bottom" model, constructed together with Blinder they seek an answer to the question, which is now at the centre of debates, whether the fiscal expenditure financed through the issuing of money or through that of bonds is more effective. In their opinion, in the short run it is the first mode of financing, in the long run the second one which is more effective. In the long run, namely, also a balanced budget belongs to the requirements of equilibrium. For this, the national income has to attain a size with which the tax revenue covers, with a given tax rate, the fiscal expenses. Since, however, in the case of financing fiscal expenditure through bonds the payments exceed the fiscal expenditure financed through the issuing of money by the amount of due interests, if bonds are issued the tax revenue has to be higher, and thus, with unchanged tax rates, also the national income has to be higher.

Financial innovation in market socialism

Domenico Mario Nuti

Though from various approaches, economic reforms have everywhere raised the necessity of remonetizing the socialist economy. The article first discusses these monetary reforms, their latest developments and the limitations deriving from the system.

Let us set out from an imaginary closed economy where the central socialist planning has been successfully reformed but where the economic and ideological premisses of the system still do not allow the introduction of such financial institutions as the private ownership of shares with voting rights or a developed exchange of shares. Are there such tasks in this economy which could be successfully performed by the missing financial institutions? Can these functions be performed by already existing institutions? What kind of financial innovation can replace or simulate the missing institutions? The author makes efforts to prove that the known restrictions do not make impossible the monetary mediation, they only reduce its effectiveness, and, also that in secondary security markets there is the potential ability to play important roles in market socialism. At the same time, in principle, market socialism is capable of copying, simulating these functions without easing the systems-specific restrictions. The author makes a proposal for a three-phase plan of financial reorganization which, if implemented, is capable of replacing the missing institutions. By financial innovation not merely new markets, instruments or new institutions are meant, but also such *technical* modification which now appears in the relevant western literature.

Reflections on the Hungarian agriculture

Anna Burger-Gimes

In 1961 the almost complete collectivization of the Hungarian agriculture came to an end. The organization of cooperatives took place according to the then accepted socialist ownership and social principles. Accordingly, the victory of socialism meant the victory of the absolute superiority of social ownership. The Soviet collectivization served as a model, but, in comparison to the Soviet implementation of collectivization, the party and government already made significant concessions in respect of the weight of household-plot farming and the independent democratic management of cooperatives. Later, further concessions were made in respect of principles, thus against the thesis of the superiority of state ownership over group ownership the equal rank of the two forms of ownership was acknowledged.

The 1968 reform gave room for further changes, although development was contradictory. Thus, household-plot farming could significantly develop and the number of other small farms increased, while, at the same time the existing cooperatives and state farms were amalgamated into units with huge area—partly in conformity with the officially accepted theses of political economy, partly in the interest of easier central management.

However, beginning with the late seventies the decentralization of management and its partial individualization can be witnessed. The large cooperatives and state farms proved to be mostly unmanageable as single units. Therefore, they were divided into more or less independent units. Economies of scale proved to secure superiority over small-scale farming only in well-mechanized branches—though they were considered as the main justification of large farms. Therefore in the production of fruits and vegetables and in animal husbandry it became increasingly frequent that the large farms concluded contracts with individuals, households, small groups for the independent production of these products and also ceded the means of production and land necessary thereto. In agricultural production a combination of small and large establishments has developed. This seems to secure further development for agriculture even under the conditions of our meagre days. The further development of the share of small-scale farming partly depends on the system of regulators and partly on the political relations.

Currency devaluation as an instrument of adjustment policy

Mrs. Hajna Istvánffy-Lőrinc

The rate of exchange is an evergreen topic of economic theory and practice. Recently, a particular interest in exchange rate policy is felt. What is the explanation for this increased interest? The topicality of the subject is to be traced back, in the last resort, to the increased imbalance of international payments. The balance of payments deficits, representing pressing concern for a growing number of countries, and behind which grave structural tensions can be found, make the exchange rate policy the most important and most frequently used instrument of economic policy. The conditions of IMF credits, the debates about the reality of adjustment policies advocated by the organization are centred on the rate of exchange, but also Hungarian economic analyses devote great attention to these questions.

The exchange rate is no "wonder weapon", in fact, it frequently backfires. A given change of the exchange rate may result, instead of automatically eliminating equilibrium problems, in their becoming graver. The spreading world market price scissors, the basically structural nature of the imbalances absolutely demand a complex reinterpretation of exchange rate policy decisions—by taking into account both the external and domestic economic consequences and the short- and long-term goals of the economy.

Black Africa: crisis of economic policies of a region

Judit Balázs

In the sixties the future of countries in Black Africa was still judged optimistically. By the eighties, however, the symptoms of socio-economic crisis released by the international economic and monetary environment clearly came to the surface: the crisis of world economy was

transferred into the developing world by several mechanisms. The crisis processes maturing on national grounds accelerated under the impact of negative impulses induced by the world economic environment and, parallel to increasing dependence on world economy, also an autonomous crisis of the continent has matured.

Analysing the development of independent African countries over a quarter of a century is becomes clear that not only that the basic concerns of the continent have not eased, but they continued to increase. Black Africa is thus today the arena of two contradictory tendencies, asserting themselves against each other. On the one hand we find the conservation of the subsistence sector in consequence of the general decline of the agrarian sector and, within it, of the agriculture producing for the market and, on the other hand the pseudo-urbanization produced by questionable industrial development strategies and the strengthening of marginalization. Instead of a genuine current of development, socio-economic mobility has been channelled onto a forced path and follows a movement—times attracting, times repelling—making itself independent of the potential development processes.

Thus, the economic policies applied in the last twenty years could not fulfil the function of a government-controlled primitive accumulation and, though its precondition, ie. primitive expropriation took indeed place, the union of capital and labour ran on the other side into the constraint of insufficient accumulation of capital. Instead of a genuine development path the economy went along forced paths produced by economic policies and ran into a blind alley.

Why is the technological gap broadening?

András Bródy

The broadening technological gap is undeniable. Its roots can be found in the unsatisfactory knowledge of economists and managers, in the penalties and disincentives for economizing (substitutions), in the bureaucratically narrow views about innovations and, finally, in the deep distrust expressed by the regulations.

Ownership and interest

Mrs. Katalin Falus-Szikra

The article discusses the onwership and interest relations of state enterprises in the socialist economy. Three types of exercising the ownership rights are distinguished: the collective ownership of enterprise employees, the exercising of ownership rights by the managers of the enterprise and the form of joint stock company.

The collective ownership of enterprise employees, embodied in the enterprise councils created since 1984, involves harmful practical consequences. The collective of employees or their representatives are not suited for representing the interests of the owner because, instead of the long-term profitability of the firm, they have to represent—following from their "class situation"—the short-term interests of the employees. The mutual dependence on each other of the manager and the enterprise council brings about a distorted situation. In big and medium firms the adequate democratic form is not collective ownership, but participation in decision making. Even if the members of the collective possess shares or property-certificates, this does not turn them into persons with an ownership approach.

In state:owned enterprises it is the responsible higher executives who have to exercise a considerable part of the ownership functions. The interests of managers and other employees necessarily deviate from each other. Yet, from the fact that most of the ownership rights are exercised by the managers, it does not follow that the other employees are without rights. Enterprise managers must be interested in property assets, meaning long-term interest in

profit, where the base of reference is not the current inputs, but the assets engaged. For the operation of interest in property the active functioning of market mechanisms is indispensable.

A considerable part of Hungarian economists are now of the opinion that the form of joint stock company is the best solution of ownership for state-owned firms; — practical implementation is also in process. At the same time, there still are a number of debated questions. The most fundamental one is: who should be the owners of shares. The authoress takes the stand that also private individuals should be allowed to buy shares.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, апрель 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Антал Матяш: Вклад Роберта М. Солоу в развитие экономической науки 401
Доменико Марио Нути: Финансовая инновация в рыночном социализме 409
Анна Гимеш Бургернэ: Размышления о венгерском сельском хозяйстве .. 426
Хайна Иштванфи Леринцнэ: Девальвация валюты как средство политики выравнивания 436
Юдит Балаж: «Черная» Африка: общий кризис одного региона 450

ЭССЕ

Андраш Броди: Почему мы отстаем в техническом отношении? 457

ДИССКУССИЯ

Каталин Сикра Фалушнэ: Собственность и заинтересованность 466

ОБЗОР

Иштван Лацко: Специфические требования экономической политики и системы регулирования в горных и возвышенных районах 480
Дьюла Йордан: Второй период проведения китайских реформ в деревне.. 490

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Сообщение о заседании Рабочей экономической комиссии при ЦК ВСРП 19 октября и 23 ноября 1987 года *(Дьёрдь Раднаи—Палне Сенаши)* 504
Финансовое отсутствие равновесия в мировых масштабах (Информация о защите докторской диссертации Каталин Ботош) *(Каталин Гараи)* 509

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дьюла Кауц: История развития концепций национальной экономики и их влияние на общественные отношения в Венгрии *(Роза Орос)* 513
Ене Баршонь: Дальнейшее совершенствование управления экономикой в социалистических странах *(Ласло Каллаи)* 516

Краткое содержание статей на русском и английском языках 520

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 4 (1988)

CONTENTS

Antal Mátyás: Robert M. Solow's contribution to the development of economics 401
Domenico Mario Nuti: Financial innovation in market socialism 409
Anna Burger-Gimes: Reflections on the Hungarian agriculture 426
Mrs. Hajna Istvánffy-Lőrinc: Currency devaluation as an instrument of adjustment policy 436
Judit Balázs: Black Africa: crisis of economic policy of a region 450

ESSAY

András Bródy: Why is the technological gap broadening? 457

DISCUSSION

Katalin Falus-Szikra: Ownership and interest 466

REVIEW

István Laczkó: Particular requirements of economic policy and the regulatory system in mountaineous and hilly regions 480
Gyula Jordán: The second phase of village reforms in China 490

SCIENTIFIC INFORMATION

Information about the sessions of the Economic Workteam beside the CC, HSWP, held on October 19 and November 23 *(György Radnai—Mrs. Pál Szénási)* 504
World-wide financial disequilibrium — Report on the discussion of the doctoral dissertation of Katalin Botos *(Katalin Garai)* 509

BOOK REVIEW

Gyula Kautz: History of the development of national economic ideas in Hungary and their influence on public relations *(Róza Orosz)* 513
Jenő Bársony: Development of economic management in the socialist countries *(László Kállay)* 516
Abstracts of the articles, in Russian and English 520

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1988. január 29.
88.0077 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp., Váci u. 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1042 Bp., Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest XIII., Lehel u. 10/a. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft

Indexszám: 25 452

A KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ KÖZGAZDASÁGI KÖNYVIRODALOMBÓL

Antal László—Várhegyi Éva:
TŐKEÁRAMLÁS MAGYARORSZÁGON
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 324 l. 86 Ft

Balogh István:
ÁRUTERMELÉS, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG. TANULMÁNYOK
(Elvek és utak)
Magvető Kiadó, 1987. 472 l. 60 Ft

Bokor Ágnes:
SZEGÉNYSÉG A MAI MAGYARORSZÁGON
(Gyorsuló idő)
Magvető Kiadó, 1987. 281 l. 30 Ft

Csete László:
ÁRAK ÉS KÖLTSÉGEK A MEZŐGAZDASÁGBAN
(Versenyképes mezőgazdaság)
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 295 l. 51 Ft

Kautz Gyula:
A NEMZETGAZDASÁGI ESZMÉK FEJLŐDÉSI TÖRTÉNETE ÉS BEFOLYÁSA A KÖZVISZONYOKRA MAGYARORSZÁGON
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 602 l. 650 Ft

Kikuchi, Makoto:
JAPÁN CSODA — JAPÁN SZEMMEL
(JAPANESE ELECTRONICS)
Műszaki Könyvkiadó, 1987. 160 l. 44 Ft

Koncz Katalin:
NŐK A MUNKAERŐPIACON
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 392 l. 52 Ft

Kozma Ferenc:
KÉRDŐJELEK A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS VÁLASZÚTJÁN
Kossuth Könyvkiadó, 1987. 326 l. 100 Ft

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. MÁJUS HU ISSN 0023—4346

LISKA TIBOR
Ökonosztátjáról

TÖRÖK ÁDÁM
Konszolidációs gazdaságpolitikák nemzetközi tapasztalatai

INOTAI ANDRÁS
A beruházási folyamatok új vonásai a fejlett piacgazdaságban

DAVID STARK
Vegyesgazdaság a szocialista vállalaton belül

OKRUCZKY KATALIN
A határok belül vannak

PRÁGER LÁSZLÓ
További adalékok a nyitottsághoz

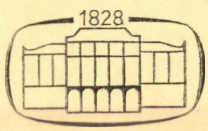

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Hetényi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. május

TARTALOM

Ripp Géza 529
Ökonosztát '88 (*Liska Tibor* művének időszerűségéről) 531
Török Ádám: Konszolidációs gazdaságpolitikák nemzetközi tapasztalatai 549
Inotai András: A beruházási folyamatok új vonásai a fejlett piacgazdaságokban 565
David Stark: Vegyesgazdaság a szocialista vállalaton belül 584

VITA

Okruczky Katalin: A határok belül vannak 603
Práger László: További adalékok a nyitottsághoz 609

SZEMLE

Bognár Éva: A kis tételek szerepe tőkés exportunkban 619

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Az agrárfejlődés dilemmáiról: Csáki Csaba székfoglaló előadása *(Jónás Anna)* 629
A világgazdasági környezet és a magyar gazdaság: tartós és változó irányzatok (Beszámoló a KOPINT tudományos ülésszakáról) *(Máté Katalin—Munkácsy Gyula—Pásztori Veronika—Sallai Rózsa—Schweitzer Iván—Vince Péter)* 632

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Az élő gazdaság: Kialakulóban egy új közgazdaságtan *(Zsolnai László)* 644

FOLYÓIRATSZEMLE 649

I. Schmidt—U. Kirscher: A reguláció alacsony hatékonyságának egy lehetséges magyarázata — A. Pfaller: Versenyképesek-e még a nyugati jóléti államok?

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 654

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Olvasószerkesztő: Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

RIPP GÉZA
1928—1988

Ripp Gézára, aki lapunknak 1959-től 1973-ig főszerkesztője volt, két egykori munkatársa emlékezik.

★

Ripp Géza főszerkesztői munkásságának tizenhárom esztendeje olyan időszakra esett, amely nevezetes volt mind az ország, mind a magyar közgazdaságtudomány történetében. A fogalommá vált „hatvanas évek" a magyar reform előkészítésének, kezdeti megvalósításának, további útkeresésének, de egyben lefékeződésének évei is voltak. E folyamatban egyedülálló szerepet játszott a Közgazdasági Szemle mint a reform elméleti előkészítője, propagátora, krónikása. A lapnak ez a küldetése elválaszthatatlan a szerkesztőség munkáját irányító, a lap tartalmáért felelősséget vállaló főszerkesztő szerepétől.

Ripp Géza tevékenysége sajátos paradoxon, szinte talány volt a kívülállók számára. Az 1956-ot követő „rendcsinálás" talán utolsó hullámában, 1959-ben váltotta fel a főszerkesztői székben a lapot újraindító Fekete Ferencet. A lapszámok tartalmának leggondosabb vizsgálata is aligha tudna azonban változást kimutatni a korábbi időszakhoz képest. Ripp Géza a szerkesztőség addigi munkatársaival a megkezdett munkát folytatta, helyt adva az általa nyilvánosan és súlyosan elmarasztalt szerzők írásainak is. Mi lehet a magyarázata ennek a paradoxonnak?

Személyes benyomásaim alapján (főszerkesztői tevékenységének csaknem teljes időszakában a lap belső munkatársa voltam) a magyarázatot Ripp Géza politikai meggyőződésében és szerény, toleráns, tisztességes magatartásában kell keresni. Mindenekelőtt pártmunkás volt a szónak ma már kiveső pozitív értelmében. Nem a hatalmát gyakoroló és élvező „káder", hanem a kommunista pártot, annak mindenkori politikáját a legjobb tudása szerint szolgáló pártértelmiségi.

A politika szolgálatából következett, hogy Ripp Géza bizonyára nem csekély kompromisszumokra kényszerült a rábízott feladatok teljesítésekor. Márpedig a hatvanas évek elejétől a magyar párt a társadalmi konszenzus megteremtésére, a sztálini időkben létrehozott gazdaságirányítási gyakorlat megreformálására törekedett. Ripp Géza a maga posztján vállalta ezt a szolgálatot is; azon munkálkodott, hogy a lap valóban a közgazdaságtudomány legjobb művelőinek legyen az orgánuma a szocialista kibontakozás szolgálatában. Ugyanakkor saját írásaiban továbbra is a leszűkített értelemben vett marxista ideológiát művelte, amely eléggé elütött az általa jegyzett lapban megjelent sok írás szellemétől. Tudományos tisztességét azonban mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy — az általános szokástól eltérően — cikkeit többnyire nem saját lapjában, hanem pártkiadványokban jelentette meg, mintegy jelezve, hogy nem kívánja szemléletét a Közgazdasági Szemlére rákényszeríteni.

Ez egyébként is merőben idegen lett volna munkastílusától. Sohasem utasított, kérni is csak ritkán kért, inkább érdeklődött munkatársaitól szándékaikról, elképzeléseikről, készülő munkáik állásáról. Társadalomtudományi műveltsége, filozófiai, gazdaságelméleti tudása hozzásegítette, hogy szuverén módon foglalhasson állást a vitákban, érveljen a maga igaza mellett, de egyben mérlegelje az ellenérveket, s ha kell, változtasson döntésein. Nem hajolt meg hivatali rangok, tekintélyek előtt, érdemük szerint ítélte meg a szerkesztői asztalára került kéziratokat. Teljes önálló-

ságot adott munkatársainak, cserébe kezdeményezést, ötletet, lelkiismeretességet várt el. Ritkán dicsért, még ritkábban korholt; természetesnek vette, hogy az ember magától, a legjobb tudása szerint végezze munkáját. Ahogy ő tette.

Szamuely László

★

Tiszteltük hatalmas munkabírását és fáradhatatlan szorgalmát. Közvetlen, őszinte egyénisége nagyban hozzájárult a kedvező munkalégkörhöz, az esetleges konfliktusok megoldásához, netán elkerüléséhez, a szerkesztéssel szükségképpen együtt járó kudarcok elviseléséhez.

Ripp Géza elvi kérdésekben nem ismert kompromisszumot. Szenvedélyesen érvelt, írásaiban élesen vitázott. Gyakorlati döntéseiben azonban szinte sohasem volt merev. Józanul mérlegelt, egyszerű megoldásra törekedve, rugalmasan döntött.

Olvasottsága és nyelvismerete révén nagy tudásra tett szert, és nagy tapasztalatokat szerzett az eszmék, a szellem változatosságáról; bizonyára ebből fakadóan tisztelte oly mélyen az egyéni gondolatkifejtés szabadságát. Megértéssel fogadta a szemléletétől különböző, nézeteivel olykor gyökeresen szembenálló írásokat is, támogatta közlésüket. Szerény segítőkészségével nemcsak közvetlen munkatársai bizalmát nyerte el, hanem lapunk szerzői gárdájának és olvasótáborának elismerését is kiérdemelte. Egyéniségének nem kis szerepe volt abban, hogy a Közgazdasági Szemlében hosszú évek alatt kialakult egy jól bevált működési rend, belső mércévé vált az általa inspirált igényesség.

Emberségének példáját követik, és emlékét szeretettel őrzik volt munkatársai.

Váginé Jónás Anna

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 5. sz. (531—548. l.)

Ökonosztát '88

Egy huszonnégy éves újszülött

Tudománytörténeti jelentősége van annak, hogy 24 évvel megírása után 1988-ban nemcsak a bennfentesek, hanem — a kézről kézre terjedő — sokszorosításokhoz nem jutó honfitársaink is megismerhetik Liska Tibor nevezetes munkáját. Megszületett a legális, nagy példányszámú kiadvány. Nehéz szülés volt, de csodálatos módon a negyedszázados vajúdás után is elevenszülés. Ez a könyv ma is él, ma is üde színt hoz a magyar közgazdasági életbe.

Mi a titka ennek a szívós élnivágyásnak és életben maradásnak? Miért élte túl az Ökonosztát az agyonhallgatás éveit? Ennek mélyreható elemzése a tudomány feladata lesz. Ám ha ilyennel itt nem is szolgálhatunk, néhány figyelemreméltó szempontot megelőlegezhetünk egy majdani elemzéshez.

Bizonyosan sokat használt az Ökonosztátnak, hogy nem ez a végső szó a Liska-életműben. Az Ökonosztátban Liska Tibor szocialista vállalkozási koncepciója minden elemének a csírája fellelhető, de ezek valóban csak csírák, így mélyhűtött állapotukból felolvasztva is életképesek. Liska e művében leírta egy lehetséges önszabályozó gazdasági rendszer, a kapitalizmusénál is fejlettebb árutermelésen alapuló szocialista piaci mechanizmus — az ökonosztát — elvi vázlatát. Nem ment bele a részletekbe, s így elkerülte az utópiákat fenyegető csapdákat: a megmerevedést és az elöregedést. Vázlatos volta miatt az Ökonosztát viszont a kétely és értetlenség áradatát zúdította a szerző fejére. Mégis hogy képzeli? — kérdezte mindenki, aki csak találkozott az ökonosztát gondolataival. És Liska Tibor az elmúlt negyedszázad alatt munkatársaival kidolgozott egy jóval részletesebb elméletet, amelyben a lehetséges szabályozás finomságaira is részletesen kitért. A koncepció szervesen fejlődött kerek elméletté. Ez az elmélet már a kérdések többségére válaszol, viszont magára vonta a túlrészletezettség, az utópia vádját. Mégis, az Ökonosztátnak mint elvi kiindulásnak máig tartó érvényességét nem kis részben az adja, hogy belőle nőtt ki a szocialista vállalkozási koncepció mai, impozáns — s tegyük hozzá, még kiadásra váró — formájában.

Az Ökonosztát frissességének megőrzésében nagy szerepe volt Liska Tibor személyes kiállásának, magatartásának is. A valódi tudományos teljesítmény mindig emberi helytállás és példa is egyben. Mint a szerző írja, pár esztendővel művének elkészülte előtt még ő maga is ádáz ellenfele lett volna későbbi önmagának. Talán ez magyarázza, hogy az eltelt negyedszázad alatt kitartó megértést tanúsított a felé sugárzó értetlenséggel, kétkedéssel, gúnnyal szemben. Nem tartotta örök adottságnak kezdeti elszigeteltségét, s ezért újra meg újra vállalta a sokszor reménytelennek látszó csatákat. Mai, jóval kedvezőbb megítélése őt igazolta.

Végül, kétségtelenül van Liska Tibor elméletében valami különös erő, ami még a vele messzemenően egyet nem értőt is arra készteti, hogy keresse a vele való újabb találkozást, a minél alaposabb megismerkedést. Ahogyan az elegánsan formalizált általános egyensúlyelmélet esztétikuma magával ragadja a közgazdászt, az önszabályozó szocialista piaci automata elmélete is nagyon vonzónak bizonyul. A Liska-koncepció arra a kérdésre ad izgalmas választ, amely a hatvanas évek közepén és a nyolcvanas évek végén egyaránt égető kérdés: hogyan lehet egy kelet-európai szocialista gazdaságban kiépíteni a saját törvényei szerint működő piacot, megtisztítani torzulásaitól, és fejletté tenni az árutermelést?

Bizonyos, hogy ezzel még nem érintettük az Ökonosztát maradandóságának valamennyi okát. A továbbiakban is csak arra vállalkozunk, hogy a könyv szövegrészeinek felhasználásával alátámasszuk ítéletünket: az Ökonosztát egészében ma is érvényes. A szöveg első részében Liska Tibor kemény, már-már provokatív kritikai módszereiből adunk ízelítőt, a második részben pedig néhány ponton szembesítjük az Ökonosztátot a napjainkban zajló gazdaságpolitikai és elméleti viták egyes kulcsmegállapításaival. E szembesítés — hitünk szerint — megerősítheti azt az értékelést, hogy e negyedszázados mű hangja belesimul mai vívódásaink, problémáink összhangzatába, s az Ökonosztátra és Liska Tibor egész életművére mai vitáinkban is figyelnünk kell.

1. Az Ökonosztát kritikai módszeréről

Liska Tibor:

Gondolkodott-e már valaki komolyan azon, hogy miért nem produkált semmit az elmúlt évtizedekben a szocialista közgazdaságtudomány, s miért produkált még az SZKP XX. Kongresszusa óta is csak rendkívül keveset? Továbbá azon, hogy mi a remény arra, hogy most produkálhat majd valamit, s talán még e sorok írója is rátalálhat olyan igazságokra, amelyekre nála sokkal képzettebb, okosabb közgazdászok óriási tömege sem talált rá?

Az efféle problémázás megkönnyítésére tisztelettel felajánlok egy elméleti kísérletet. Tegyük fel, hogy én nem tudok oroszlánt lőni, de világszerte igen sok kiváló oroszlánvadász él. (Ez eddig valóban így igaz!) Tegyük fel továbbá, hogy a legkiválóbb oroszlánvadászokat összegyűjtjük, és valamennyit kivisszük Békásmegyerre azzal, hogy csak ott szabad lőni oroszlánt, másutt nem. Lőhetnek-e oroszlánt a kiváló vadászok Békásmegyeren, ha ott még egy fia oroszlánbébi sem akad? Nyilván nem! Legfeljebb csak bakot lőhetnek! Ezzel szemben, ha én még a legügyetlenebbül is kezelem a puskát, de egy oroszlánokkal teli ketrec elé állok, akkor előbb-utóbb majd csak el fogok találni szegényekből egyet-kettőt ([8] 29. l.).

Széles körben igen sürgősen eleven gyakorlattá burjánzó közgazdasági elméletet persze nem könnyű adni akkor, ha ez az elmélet teljesen eltér egész eddigi közgazdasági neveltetésünktől, s ha még nem teljesen kiforrott, hanem csupán egy induló kutatás koncepciója. Az újnak ugyan megvan az a jó tulajdonsága, hogy gyorsan terjed, de

először is csak akkor, ha nem is olyan nagyon új, vagy legalábbis nem annyira új, hogy ne kapcsolódhatna valamiképpen meglevő ismeretvilágunkhoz,

másodszor az igazán új is valóban gyorsan, könnyen terjedhet, de csak divatként. A felvilágosodott politikai divatok pedig világrengető eredményekhez vezethetnek, ha céluk csak a Bastille lerombolása; ha a régi puszta abbahagyása, megszüntetése már önmagában egyenlő az újjal. De ha a régit már csak az tartja, hogy nincs kész helyette az újnak még a terve sem, ha egy új mechanizmust kell körültekintően és szakszerűen megtervezni, akkor az efféle részletes konstrukciós munkához kevés a divatból lelkesedők tábora. Ehhez már nemcsak harcostársakra, hanem főleg gondolkodó alkotótársakra van szükség.

Egy új világot teremtő, széles körű alkotó kollektíva munkáját pedig nem lehet csupán kutatási tézisek, irányelvek és útmutatók segítségével irányítani, hiszen itt nem szokványos hivatali munkáról, hanem tudományos kutatásról van szó. Semmiképpen sem lehet tehát megtakarítani a legfontosabb közgazdasági elméleti kérdések megtárgyalását, az eddigi legfontosabb ellenvetések ui. ezek nélkül meg sem vitathatók ([8] 20—21. l.).

Az új problémákban elsődleges a gyakorlati elemzés, amely azonban akkor lesz igazán perdöntő, ha egyidejűleg elvégezzük a tények elméletté általánosítását is. Aligha akad ma olyan közgazdász, aki egymaga vállalkozhatna erre a feladatra, viszont senki sem vonhatja ki magát alóla, ha valóban segíteni, változtatni akar a gazdasági vezetés szisztematikus hibáin, s ha nem a meglevő bajok, a szocializmus építésével „szükségszerűen" együttjáró „nehézségek" apologetikus igazolására akarja az elméletet felhasználni ([8] 45. l.).

Mi ... a legszűkebb keresztmetszet?! A szocializmus közgazdaságtanának egész állapotára kell csak gondolnunk, és mindjárt könnyen megválaszolhatjuk ezt a kérdést. A legeslegszűkebb keresztmetszet a legszűkebb erőforrás: az ész! Nálunk és minden más gazdaságban is. Az ész azonban nem költségtényező, hanem a gazdálkodás eredményeként, jövedelemként mutatható ki. Minimális költséget persze az ész is jelent! De a legjobb szakemberek fizetésének többszörösére való emelésével sem lehetne megfizetni azt a munkát, amit egy-egy jó elgondolás, illetve jól kidolgozott terv jelent.

A koncepciótlanság, a gazdasági vezetéshez szükséges világos, reális, gazdaságos és utólag is igazolódó tervek hiányán a mechanizmusreform sokat fog segíteni, de a vezetés minden további lényegesen magasabb szívonalán is mindig az ész lesz a legszűkebb és egyben társadalmilag legjövedelmezőbb erőforrás. És mindig ez lesz a saját eredményéhez képest legrosszabbul megfizetett erőforrás is.

A szocializmus álláspontján az észt is mindenkor társadalmi terméknek lehet csak tekinteni, amiben az egyénnek mindig kisebb szerepe van, mint környezetének, nevelőinek, a tudomány már elért eredményeinek stb. Még ha valaki éppen saját tudománya eredményeinek tagadásával foglalkozik, akkor is elsősorban annak köszönheti a tagadás lehetőségét, hogy van mit tagadnia. Én például nagyon sok tagadnivalót köszönhetek a szocialista közgazdaságtudománynak, és nem is becsülöm le ezeket a nekem nyújtott gazdag lehetőségeket ([8] 292. l.).

Mire volt jó a szocializmus politikai gazdaságtanában oly sűrűn előforduló „elvileg más" kifejezés? Lényegében arra, hogy a gyakorlatilag kezdetlegesebb, fejletlenebb gazdasági kategóriák láttán is megvigasztalódjunk: igaz, hogy ezek még a kapitalizmusbeli színvonalat, hatékonyságot sem érik el, de sebaj, mert legalább „elvileg mások". Igaz, hogy a szocialista országok pénze nem olyan konvertibilis, mint a kapitalista országok pénze, igaz, hogy többnyire még kevésbé stabil is volt, de sebaj, ez a pénz elvileg más, mert a szocialista tervgazdálkodást szolgálja.

Elvileg azonban csak az magasabb rendű, ami gyakorlatilag lényegesen jobb. Sem elvileg, sem gyakorlatilag nem lesz attól valami más, hogy az enyém, hogy engem szolgál, s nem az ellenfelemet. Ilyen alapon ugyanis a szocializmusban fogyasztott kolbász vagy a nálunk szívott dohány stb. is elvileg más lehet, hiszen a kapitalizmusban ezeket gaz tőkések és az általuk kizsákmányolt proletárok fogyasztják, nálunk viszont a szocializmust, a szocialista dolgozókat szolgálják ([8] 174. l.).

... az én nézeteim a marxizmus klasszikusainak nézeteivel is ellentétesek, amennyiben a kapitalizmust nem tekintem az árutermelés legfelső fokának, hanem a szocializmust (uram bocsá', mint később látni fogjuk, még a kommunizmust is) a kapitalizmusnál is fejlettebb árutermelésnek képzelem el ([8] 27. l.).

Annak a szükségszerűsége vitatható, hogy egyes magyar költők megbuktak magyarból, hiszen ők magyarul beszéltek. Az viszont vitathatatlanul szükségszerű, hogy én a mai nézeteimmel megbuknék minden alapfokú közgazdasági szemináriumon is, mert más közgazdasági nyelven próbálok beszélni, mint amit korábban magam is lelkesen, s a jelek szerint sajnos mégsem elég eredménytelenül tanítottam ([8] 24. l.).

2. Az Ökonosztát és napjaink vitái

2.1. A gazdasági mechanizmus zavarairól

Fordulat és reform:

Abban a gazdasági-társadalmi rendszerben, amelyben a jövedelmek képződése — a csaknem korlátlan pénzügyi újraelosztás miatt — nem a piaci teljesítményeket, hanem a szabályozási specialitásokat, a hatóságokhoz való viszonyt, a vállalati alkuerőt tükrözi, ahol nincs olyan *belső kényszer*, hogy *mindenáron* jövedelmezően kell gazdálkodni, ott az élénkítés, a merev előírások részleges liberalizálása sem eredményez gazdasági fellendülést, hanem az egyensúly megbomlásához vezet ([2] 648. l.).

A jövedelmező gazdálkodás kényszere híján a gazdálkodó szervezeteket a jövedelmezőségi kilátások romlása sem akadályozza az erőforrások (munkaerő, tőke, import) folyamatos igénybevételében. A piaci értékesítési lehetőségek szűkülése nem vezet a beruházási szándékok értelmes önkorlátozásához. Így az államra hárul az a feladat, hogy

— korlátozza az *erőforrások iránti keresletet*, így törekedvén összehangolni a szükségleteket (keresletet) és a lehetőségeket (kínálatot);

— megpróbálja *érvényesíteni* — különféle gazdaságossági mutatók előírásával — *a teljesítménykényszert.*

Az irányítóapparátusok ebben a szerepkörben eleve csak *korlátozottan* lehetnek sikeresek, hiszen erőforrás-elosztó és keresetkorlátozó szerepkörükben egyaránt csak a múltbeli tendenciákra (a bázisra) alapozhatnak, híjával vannak a lehetőségek reális ismeretének ([2] 649. l.).

Friss Péter:

Az, hogy a vállalatok mindenképpen a saját növekedésükben voltak érdekeltek, függetlenül a hatékonysági szempontoktól, egyszersmind a központi szerveknek adott információk torzulására vezetett. A döntéshozók pedig nem tudták (gyakran nem is akarták) felülbírálni ezeket az információkat ([5] 321. l.).

Liska Tibor:

A gazdaságosság kérdéseiben való tájékozatlanságunk elsősorban arra vezethető vissza, hogy a népgazdaság gazdasági információrendszerében legfontosabb, legáltalánosabb közös alapot jelentő ármechanizmust teljesen összezavartuk azzal, hogy az anyagi javakon való osztozkodás fő szempontjának rendeltük alá ([8] 69. l.).

... minden gyakorlati hiba közvetlen fő kórokozója az orientáció hiánya, az ehhez elengedhetetlenül szükséges (de persze nem elégséges) használható árinformációk hiánya ([8] 70. l.). Az az egyedül helyes mechanizmus, amelyiknek árrendszere nem önkényesen képzett árrendszer, hanem amelyik a nemzetközi munkamegosztásba kapcsolódó, erősen koncentrált termeléssel rendelkező gazdaság valóságos piaci árait alkalmazza ([8] 81. l.).

Tehát nem az a probléma, hogy a központi vagy a vállalati döntéshez kell-e a helyes árinformáció, hanem az, hogy bár mindkettőhöz szükséges, máig is hiányzik.

A gazdaságosság vizsgálata ma is az egész ár- és pénzügyi mechanizmuson kívüli szempont, mert bár a fő közgazdasági feladat a termelés gazdaságosabbá tétele, az erre alkalmas ár- s az egész gazdasági mechanizmus kialakítását máig sem oldotta meg a szocialista közgazdaságtudomány ([8] 80. l.).

Szerintem a szocialista közgazdaságtudomány nem is fejlődhet addig megfelelően, amíg a valóságról, a valóságos árakról és költségekről és a termelés gazdaságosságát híven tükröző valóságos jövedelmekről nincs információja. Az orvosok se tudnának gyógyítani akkor, ha a lázat nem leolvasni kellene a hőmérőről, hanem a lázmérés után hónapokig végeznének mindenféle körmönfont számításokat, és még akkor sem tudnák egészen biztosan, hogy 42 fokos láza van-e a betegnek, vagy épp most van kihűlőben ([8] 81. l.).

A gazdasági életről a legfontosabb információ az árak és a költségek, vagyis az úgynevezett értékadatok alakulása. Mint az eddigi gyakorlat mutatja, a gazdasági élet úgy is fejlődhet, ha ezek az értékmutatók értelmetlenek, ha csupán műszaki információkra és természetbeni mutatókra, illetve általános gazdaságpolitikai irányelvekre támaszkodva tervezik és vezetik. Tehát valóságos gazdálkodás nélkül is lehet „gazdálkodni", csak ez nagyon gazdaságtalan dolog.

De ha még a laikus számára is természetes az, hogy a gazdaságosságot tükröző valóságos jövedelmek ismerete nélkül nem lehet helyesen tervezni és gazdálkodni, akkor miért tartunk fent évtizedek óta egy közgazdaságilag értelmetlen árrendszert, s annak igazolásául a „tervet szolgáló" ár eszméjét? Ha minden tőkés vállalat világosan tudja azt, hogy mi jövedelmező a számára és mi nem az, akkor miért ne tudhatná ezt meg a szocialista népgazdaság?

Az előbbi kérdésre semmiképpen sem lehet a gazdaságosságra való törekvés álláspontjáról magyarázatot adni. Éppen ezért a „tervet szolgáló ár" hívei a tervezést és a gazdaságosságra való törekvés racionalizmusát ellentétes fogalmakként kezelik. Mint Csikós-Nagy Béla írja: „Az árnak nem elvont »ráció« szerint, hanem a tervvel összhangban kell a gazdasági cselekvésben orientálnia." De mikor kerül ellentétbe egymással a terv és ráció? Csak akkor, ha a tervezésből a rációt elvonatkoztatták, ha nem a gazdaságosság volt a terv vezérelve, hanem irracionális szempontok öncélú érvényesítése.

De hát vigye el az ördög az olyan tervet, amelyből a rációt elvonatkoztatták! Az a terv, amely nem racionális, az nem terv! A tervezés és a racionalizmus nem eleve ellentétes fogalmak, társadalmi méretekben a tervszerű gazdálkodás és a racionális gazdálkodás azonos jelentőségű fogalmak! ([8] 88—89. l.)

Gazdag László:

E világméretű átalakulás fényében válik csak igazán nyilvánvalóvá, hogy mekkorát hibáztunk az 1979 óta eltelt évtizedben! Ha a tükörbe pillantunk, meg kell állapítanunk, hogy a magyar gazdaság keményen ellenállt mindennemű alkalmazkodási kényszernek, nagy hatékonyságot mutatott föl a szerkezet konzerválását illetően és e találékonyságnak köszönhetően nagyon fontos évtizedet vesztettünk el... ([6] 310. l.)

Szira Tamás:

A helyes gyógymód a betegség okainak megszüntetésére irányul. Jelen esetben abból kell kiindulnunk, hogy *hazánk eladósodásának fő oka a termelési szerkezet megmerevedése.* (Az adósság-szindrómának természetesen ezen túlmenően még más okai is vannak, de a legfontosabb, azonnali beavatkozást követelő ok termelési szerkezetünk megkövesedett volta.) A szerkezetátalakítás tehát halaszthatatlan feladat [10] 1483. l.)...

Bokros Lajos:

A legfontosabb cél a *világpiaci szempontból hatékony gazdasági szerkezet* kialakítása. Ezt rövid távon egy jelentős mértékű, de piacvezérelt állami részvétellel megvalósuló és részben külföldi forrásokkal finanszírozott egyszeri,

nagymértékű váltással, majd hosszabb távon az állami irányítás részéről a piac rugalmasságának fokozására irányuló folyamatos és következetes tevékenységgel lehet biztosítani ([3] 1454. l.).

Buza Márton:

A gazdaság átstrukturálását ... mindenképpen állami gazdaságpolitikai stratégia alapján lehet csak végrehajtani; e stratégia fontos eleme az autonóm politikai struktúrák megteremtése, a politikai reform, s feltétele, hogy a piac mint eszköz működjön. Különösen kockázatos a piacra bízni a gazdaság átstrukturálását olyankor, amikor egyrészt gazdasági válsághelyzet van, másrészt a hatékonyság számítása valójában nem megbízható. Az alkupozíciók *ezért* nem világosak, s a piacideológia ezen *önmagában* nem segít ([4] 679. l.).

Liska Tibor:

Egyetlen ágazat kialakult arányainak megbolygatása az ágazatok és a vállalatok egész sorát érinti. Ha például szénbányászban fölösleg, de elektronikus géppprogramozóban vagy jó közgazdászban nagy hiány van, akkor nyilván nem lehet közvetlen munkaerő-átcsoportosítást végrehajtani. A gazdaságosabb termelési struktúra felé való állandó elmozdulás (ez ugyanis nemcsak egyszeri, hanem örök feladat) tehát a munkaerő és a termelési eszközök átcsoportosításának olyan bonyolult láncolatát igényli (mindenki lép egyet, sőt sokszor nem is egyet), hogy ezt a folyamatot a mai elégtelen „gazdaságossági számításokkal" és gazdasági mechanizmussal még csak hozzávetőlegesen sem lehet valamiféle optimum irányába terelni ([8] 99. l.).

Mindez azonban csak néhány példa volt annak érzékeltetésére, hogy a gazdasági fejlődést jelentő állandó „átállásnál" a gazdaságosság lényege éppen az átállás optimális ütemének a megtalálása a gazdaság minden elemi sejtjében. A gazdasági élet a legbonyolultabb élő organizmus, amelyet nem lehet büntetlenül valami bolond mészáros módjára állandóan úgy össze-vissza operálgatni, hogy egyes részeit mindig csak korábbi önmagukhoz vagy legközvetlenebb környezetükhöz viszonyítva cseréljük ki nagyobbakra. Igaz, hogy ez az organizmus elpusztíthatatlan, s a legbarbárabb operációk helyei is összenőnek. Sőt, ha netalán csak egyik lábát cseréltük ki nagyobbra, akkor is előbb-utóbb hozzánő a másik, és így mindig csak átmenetileg fog sántítani a meggondolatlan operációk következtében. A vérveszteséget azonban e rendkívül vitális szervezet is megsínyli, s ezért sokkal tanácsosabb a pillanatnyi műszaki és gazdasági divatoknak megfelelő operálgatást abbahagyni, s inkább az organikus, összehangolt fejlődés legmegfelelőbb feltételeit megteremteni.

Nem arról van tehát szó, hogy hagyjuk a gazdaságot vadon nőni! Az *állami beavatkozásnál* minőségileg magasabb rendű *tudatos állami irányításnak* azonban nem a gazdaság egyes „legfontosabb döntő láncszemet" jelentő részeinek operatív növelésére kell irányulnia, hanem mindig a gazdaság egészére. Az egész fejlődést legjobban elősegítő mechanizmus kialakításához, s az ennek kialakítását, funkcionálását és fejlődését gátló részérdekek ütköztetéséhez, egyeztetéséhez van szükség valóban tudományos, állami, illetve társadalmi tervezésre és irányításra ([8] 100. l.).

Aki csak kicsit is közgazdász, az tudja, hogy a jelenlegi módszereink milyen drágák, és hogy milyen kiszámíthatatlan veszélyeket rejt magában minden gazdasági döntés, éppen a minden részletre kiterjedően helyes irányt és optimális ütemet szinkronizáló mechanizmus hiányában. Igaz, hogy ez a hiányosság régi bűn, igaz továbbá, hogy nincs okunk semmiféle riadalomra, mert a szabad tudományos viták és a széles körű kutatómunka feltételein kívül minden más feltétellel rendelkezünk ahhoz, hogy néhány évnél nem hosszabb előkészítéssel is igen meggondoltan

és alaposan alakítsuk ki a szocialista gazdaság új, jóval hatékonyabb mechanizmusát. A „harctéri idegesség" tehát csak akkor indokolt és csak akkor fog el engem is, amikor közgazdászoktól olyat olvasok, hogy a felsőbb szervek ma rendelkeznek a helyes gazdasági döntésekhez szükséges információkkal... ([8] 103—104. l.)

Varga Károly:

A nagy teljesítmény — az egyes népeké is — a *kiválóság* önérzetéből fakad, ahogyan ezt pszichológiai alapkutatások régóta, de újabban az alkalmazott menedzsmentkutatások is bizonyítják ([11] 218. l.).

Mármost az ezredforduló Magyarországán az ember, akitől állampolgári fegyelmet várnak (és ezzel egy csomagban technológiai fegyelmet, munkamorált, érdeklődést is a nagy közös teljesítmények iránt), nem tudja magát függetleníteni az agya sarkában — de mondhatjuk úgy is: zsigereiben — meghúzódó tudattól és közérzettől, hogy ő sajnos nem tartozik olyan elit-csoportba, mint holland és svájci kollégái. Az agyunk csücskében ott munkál múltunk és jelenünk számos nemzeti traumája, de ott van annak a bizarr volta is, hogy évtizedekig nem tehettünk másként: választásról választásra választottunk egyből egyet ([11] 219. l.).

Sokan titokzatosnak és érthetetlennek látják a népünk körében tapasztalható nagy közömbösséget, apátiát, pedig annak kulcsa az az elemi pszichológiai igazság: az ember lelkivilágában, kedélyében egység és konzisztencia uralkodik. Hasadásos személyiség és skizofrén társadalom nem képes teljesítményre, legfeljebb csak kétségbeesett kitörésekre, de leginkább csak arra alkalmas, hogy egyre mélyebb apátiába süllyedjen ([11] 219. l.).

Angyal Ádám:

Az a meggyőződésem, hogy a gazdasági nehézségeket a társadalmi és gazdasági intézkedések *együtt* tudják csak enyhíteni vagy megszüntetni. Lehet, hogy a magyar gazdaságnak gyenge az alkalmazkodóképessége, lehet, hogy rossz a szerkezete, de ezeknél is sokkal nagyobb baj, hogy gazdaságunk teljesítőképessége gazdasági egységenként mérve is alacsony. Az állampolgárok, a vállalkozók lényegesen kisebb teljesítményeket produkálnak — kevés számú mintavállalkozás kivételével —, mint amire a rendelkezésükre álló lehetőségek alapján módjuk lenne.

Hollandia mezőgazdaságának alkalmazkodóképessége kisebb, mint a mienké. Svájc gazdasági szerkezete merevebb és régebben kialakult, mint a hazai. Mégis képesek nagyobb gazdasági eredményeket elérni, egyszerűen azért, mert lényegesen nagyobb teljesítményeket produkálnak. Nemcsak a szerkezetváltás, hanem a teljesítménynövelés is hozhat tehát eredményeket (emellett persze szükséges a strukturális alkalmazkodás is).

A vállalkozói teljesítmények alacsony szintje mögött az állampolgári fegyelem alacsony szintjéből következő hiányos munkamorál, a laza technológiai fegyelem, a magas teljesítményekben való érdektelenség, a tisztességes munka nélkül is többé-kevésbé garantált létbiztonság, egyszóval kifejezetten társadalmi jelenségek állnak. Ezért vélem úgy, hogy a gazdaság (teljesítőképességének) konszolidálása egyben társadalmi probléma is ([1] 672. l.).

Liska Tibor:

Közvetlenül belátható elemi érdekeinek érvényesítésére nem kell senkit sem utasítani. Vagy talán eleve lemondtunk arról, hogy a szocialista gazdaság képes legyen olyan mechanizmust kialakítani, amelyik közvetlen elemi érdekükként orientálja az egyes embereket és vállalatokat az össztársadalmi érdek érvényesítésére?

Ezek szerint, ha a jelenlegi mechanizmusban a központi akarattal ellentétben következnek be spontán események, akkor ez biztosan azért van, mert a központi akarat jó, csak nem elég szigorúan hajtják végre, és ezt nem szabad megengedni?

Nos, mindenki tudja, hogy nem erről van szó, nem a szigor, nem az erő hiányzik a végrehajtáshoz! Nem a tervfegyelem kevés, hanem az nincs átgondolva, hogy hogyan lehet okosabban, hatékonyabban, nem pedig szigorúbban irányítani a gazdaságot. Azt, hogy az okosság és a szigorúság ellentétes fogalmak, talán a „többet ésszel, mint erővel" mondás fejezi ki a legszemléltetőbben. Minden akarat érvényesítéséhez annál nagyobb erőt kell bedobni, minél kevésbé lehet megmagyarázni és elfogadtatni az értelmét.

Ha tehát a „végrehajtó" számára nagyon kevés vagy semmi értelme az akaratnak, akkor még nagy erővel és szigorral is nehéz elfogadtatni vele. Ha viszont egy utasítás annak a szempontjából is értelmesnek látszik, aki kapja, akkor el lehet vele fogadtatni. Sőt, még akkor is meg lehet állapodni, ha a két félnek (az utasítás adójának és befogadójának) nem mindenben azonos az érdeke, de legalább van valamilyen közös érdekük is az ellentétes érdekeken kívül.

A vezetés akkor vezetés, ha legalább akkora érdekközösséget tud biztosítani és olyan értelmes irányítást tud adni, hogy a célokat a vezetettek megvalósítsák. Ez a vezetéssel szembeni követelmények legalsó határa. De ennél a minimumnál mindenképpen többet kell megkívánni a vezetéstől. Azt, hogy ne akármilyen kedvet, hanem nagy kedvet teremtsen a munkához, hogy tanulni is lehessen a vezetőtől, hogy általában az utasítások által meghatározottnál többet hozzon ki a vezetettekből, tehát jóval több kezdeményezést, mint amit a legbölcsebb vezető is magától kitalálna. Mi kell mindehhez, szigor vagy hozzáértés? ([8] 152—153. l.)

Gazdag László:

Az extenzív növekedésnek akkor lehet értelme, ha éppen a technikai fejlődés meggyorsításához termeli ki a szükséges tőkét. Ha azonban a műszaki fejlődés elmarad, akkor az extenzív növekedés öncéllá válik és elnyeli a társadalom erőforrásait, kimerítve az illető országot. A szocialista országokban sajnos ez történt. Gyors extenzív növekedés zajlott le értelmes cél nélkül.

A centrum országokban nem ilyen volt az extenzív növekedés. Ott ez kezdettől fogva párosult a technikai fejlesztéssel és a szelektivitás érvényesítésével. Az extenzív felhalmozás Nyugaton tehát két okból is hozzájárult a gazdaság korszerűsödéséhez: egyrészt azért, mert az új beruházások korszerű technikán alapultak, másrészt pedig, mert ezzel párhuzamosan leállították az elavult berendezéseket, illetve a haldokló ágazatokban magát a termelést is.

Könnyen belátható, hogy nagy tévedés pusztán a fejlettebb országokénál magasabb növekedési ütem — minden áron való, irracionális — fenntartásától várni az utolérés bekövetkezését.

Az utolérési időszak ugyanis két részre bontható: a kvázi és a valós utolérési szakaszra. Az első szakasz döntően extenzív növekedési szakasz, míg a másodikban az extenzív felhalmozás helyett már az intenzív technikai fejlődésnek kell a fő szerepet játszania. Ha ez nem következik be, akkor a második szakaszban is elmarad az utolérés.

Magyarország végigment az első szakaszon, technikai fejlesztés nélkül; majd elmulasztotta a második szakaszra való rátérést. Az extenzív növekedést erőltették tovább, miközben annak tartalékai már kimerültek, így nem jutottunk el a valós utolérési szakaszba. ([6] 307. l.)

Fordulat és reform:
A nagyipari termelés részarányának folyamatos növelésével, az akkumulációs forrásoknak az iparba való átszivattyúzásával, a nagyüzemi módon szervezett termelésben részt vevő munkaerő gyors bővülésével és az infrastruktúra elhanyagolásával elért magas növekedési ráta és alacsony tőkeigényesség korszaka (röviden az extenzív növekedési szakasz) már valamikor a 60-as évek közepén lezárult. Az MSZMP felismerte, hogy ez nem egyszerűen az erőforrások főbb ágazatok közötti elosztásának kérdése, s hogy a hangsúlyt a fejlődés minőségi jellemzőire kell áthelyezni. Felismerte, hogy a siker azon múlik, lehetséges-e mozgásba hozni a társadalom alkotó energiáit — a vállalatok önállóságának növelése, a korábban mindenre kiterjedő hatósági kontroll helyett a piac ellenőrző szerepének erősítése útján ([2] 644—645. l.).

Liska Tibor:
És itt megint szembe kell kerülni most már úgyszólván minden mai közgazdasági nézettel. A közfelfogás ugyanis azt vallja, hogy a jelenlegi mennyiségi termelésre ösztönző mechanizmus jó volt régebben, amikor volt kihasználatlan kapacitás és tartalék munkaerő. Most azonban a gazdaságpolitikának és a mechanizmusnak nem az erőforrások extenzív kihasználására, hanem az intenzív fejlesztésre, a minőség javítására, a gazdaságosság fokozására kell törekedni. Ki nem vallja ezt a nézetet ma? És mégis miért tarthatatlan ez a nézet?

Azért, mert hallgatólagosan összekevert két fogalmat, az extenzív kihasználás és a haszontalan termékek gyártásának teljesen különböző voltát. Baj az, ha extenzíven használjuk ki a kapacitásokat? Dehogy is baj! Nincs elég termelőberendezésünk, amelyet még több műszakban is dolgoztathatnánk hasznos termékek gyártására? De van! És vajon, ha egy 8 óra hosszat járó gépet 16 órán keresztül járatnánk, akkor ez önmagában növelné a gép kihasználását?

A lyukkártyagépek kihasználását például azzal mérik, hogy mennyit ment. Hasznos munkát végzett, vagy csak anyagot és munkaerőt pocsékolt? Mindegy! Menjen sokat, mert akkor nő a kapacitáskihasználásról halvány fogalommal sem rendelkezők szerint a kapacitás extenzív kihasználása. Pedig ha többet jár egy gép, attól még nem biztos, hogy akár extenzíve is jobban kihasználják. Ha üresen jár, akkor még hagyján. De ha valamilyen haszontalan, fölösleges munkát végeznek rajta, akkor nem a gépet használják ki, hanem a népgazdaságot használják ki, minket, a mi zsebünket használják ki. A lyukkártyagépeknél a rajtuk végzett értelmetlen, bürokratikus munkák tömegét figyelembe véve, a kihasználásnak a nagyobb része haszontalan munka, pedig ezek kivétel nélkül importgépek, vagy dollárért bérelt nyugati gépek. És alig van ma nálunk olyan terület, ahol ne lenne igen jelentős a haszontalan munka.

Épp ezért álproblémától visszhangzik ma egész közgazdaságtudományunk, amikor mindenki abból indul ki, hogy a munkaerő nálunk szűk keresztmetszetté vált. Ha eltekintünk attól a ténytől, hogy egyes vidékeken van szabad munkaerő, ha eltekintünk attól, hogy jelenleg a munkaképes nők $^1/_3$-a nincs foglalkoztatva, akkor is igen nagy munkanélküliséggel számolhatnánk, egy komolyabb pénzgazdálkodásra épülő klasszikus piaci mechanizmus bevezetése esetén, de mindenféle további átalakítás nélkül ([8] 283—284. l.).

2.2. A tervezés, az irányítás átalakítása

Fordulat és reform:
A pénzügypolitika — és ezen belül különösen a monetáris politika — szerepének megnövekedése gyökeres változást igényel a *népgazdasági tervezésben is.* A tervezésnek a mai, változatlanul naturális indíttatású és meghatározottságú,

többmenetes és többlépcsős ágazati-területi érdekegyeztetésből a kormány gazdasági csúcsminisztériuma és a jegybank közötti folyamatos együttműködésben kialakuló pénzügyi tervezéssé kell válnia. Intézményi oldalról ez azt jelenti, hogy létrejön egy gazdasági csúcsminisztérium (amely nagyon nagy erőt képvisel). Másfelől maga a tervezés egész logikája, módszertana, menete és szerepe megváltozik.

Az új felállás mellett a népgazdasági tervezés elsősorban egy makroszintű pénzügyi program kialakításává és folyamatos karbantartásává válik. Kiindulópontja a külső és belső pénzügyi egyensúly feltételeinek meghatározása (külkereskedelmi mérleg, kamatfizetési kötelezettségek, folyó fizetési mérleg egyenlege stb.) és az egyes jövedelemtulajdonosi csoportok (lakosság, vállalatok, állam, külföld) összes jövedelmének, fogyasztásának, megtakarításának és felhalmozásának a becslése. Ezt követi a jövedelemhelyzetek módosulásából fakadó finanszírozási igények megállapítása és a makropénzügyi terv „monetarizálása", a bankszféra hitelelosztási és (a devizahelyzet változásának figyelembevételével) pénzteremtő tevékenységének az előrejelzése. A hitelállomány-változások kívánatos mértékeiből vezethetők le a monetáris politika eszközei és mértékei, a költségvetés helyzetének alakulásából pedig az adó- és támogatási rendszer esetleges módosításának igénye ([2] 655—656. l.).

A Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása:

Az állam nem mondhat le koordinációs szerepéről. Tisztán piaci alapon nem lehet olyan kérdésekben dönteni, mint a gazdaság, az infrastruktúra általános fejlesztési stratégiája, a külgazdaság-politika vagy az érdek-összehangolás stb.

Hasonló okokból a népgazdasági tervezés sem degradálódhat „elsősorban egy makroszintű pénzügyi program" kialakításának eszközévé.

A tanulmányból olyan elgondolás rajzolódik ki, amely a jelenlegi — javítandó — kormányzati-tervezési egyeztetési folyamatot piaci (monetáris) és demokratikus érdekegyeztető koordinációval kívánja helyettesíteni. Nem vitatva a monetáris és a demokratikus koordináció szükségszerűen növekvő szerepét, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ezekkel együtt szükség van a korszerű (integrált) kormányzati egyeztetésre is, mert másként nem alakulhat ki a gazdaságpolitika alapvető stratégiája. Ennek híján a demokratikus érdekegyeztetési folyamatban háttérbe szorulhatnak a gazdaság objektív törvényszerűségeit kifejezni törekvő tervezési-szakmai összefüggések, és — ennek hatására — az elosztási érdekütközések a külső egyensúly rovására oldódnak fel ([9] 667. l.).

Friss Péter:

A döntések decentralizálásával együtt az államigazgatási szervek létszámát is mérsékelni lehetne, ügyelve persze, hogy az állami hatáskörbe tartozó döntések színvonala ezáltal ne csökkenjen, hanem növekedjék. Az állami apparátus jelentős része ma ellenőrzési feladatokat lát el. Ellenőrzik a termékek mennyiségét, minőségét, árát, forgalmazásának feltételeit stb. Közismert e tevékenység alacsony hatékonysága. E feladatokat alapjában véve a piacnak, a termékek vásárlóinak kellene átvenniük ([5] 324. l.).

Liska Tibor:

Kétségbe vontam-e az Ökonosztát eddigi részében vagy valaha is azt, hogy valóban vannak olyan információk is, amelyekkel csak a központi szervek rendelkeznének, és ezért vannak olyan döntések (méghozzá ezek lennének a legfontosabbak), amelyeket csak központilag lehetne meghozni?

Éppen ennek a legfontosabb központi döntésnek a megsürgetése és főleg lehetővé tétele egész munkám célja. Persze az igaz, hogy ez egészen másfajta központi döntés lenne, mint az eddigiek többsége ([8] 81—82. l.).

A népgazdasági szintű értelmes központi tervezés, akár a mechanizmus létrehozásáról, akár működtetéséről van szó, elsősorban milliárd forintokban vagy millió dollárokban való tervezés, amit semmi sem zavar jobban, mint az, ha ezek az összesítő értékadatok az árrendszer „jóvoltából" értelmezhetetlenek ([8] 82. l.).

Azoknak a kérdéseknek az elbírálásához, hogy melyik vállalattól hová fognak átcsoportosulni az erőforrások, mit fognak ott hozni, és milyen bér-, illetve jövedelemelvonási politikát kell kialakítani stb., ebben a mechanizmusban *érdemi gazdasági tervezésre* lesz szükség, tervutasítások helyett. Nem éves, ötéves és 20 éves tervekre, hanem olyan folyamatos tervezésre, amelyik nem mutathatja ki önkényes utasítások segítségével a maga diktálta eredményt, hanem amelyet a valóságos pénzmozgások kontrollálnak.

E tervezés szerves része lesz az árpolitika, illetve az áreltérítések rendszerének kialakítása. A belföldi áraknak a külkereskedelmi áraktól való eltérése ugyanis bizonyos határig a külkereskedelmi árrés differenciálásával elősegíti a gazdaságos exportot és importot. E határon túl azonban — mint már említettük — forgalmi adóval kellene elvonni a termelőtől és a külkereskedelemből is az áreltéréseket, hogy ne ezek növelésében, hanem a világpiaci árak szerint is gazdaságos, és így közvetlenül vagy közvetve konvertálható jövedelmek növelésében legyenek érdekeltek.

Akár a forgalmi adók, akár a differenciáltan elvonandó jövedelmek megállapítását, és ezen keresztül a vállalati bérszintek, fejlődési ütemek stb. kérdését nézzük, akár a társadalmi járadék rendszerét vagy a bank beruházási politikáját vizsgáljuk, vagy az ökonosztát bármiféle más elemére gondolunk, mindenképpen az derül ki, hogy itt nincs szó a tervezés és a gazdaságpolitika lehetőségének csökkentéséről. Ellenkezőleg! Épp az a probléma, hogy az ökonosztát valóban felelős gazdasági tervezést és gazdaságpolitikát tesz szükségessé, mert itt olyan irányt kereső automatáról van szó, amelyik csak utólag mutatja ki a rossz irányt, és ezáltal segíti elő a helyes irányba való visszakormányzást, illetve a tapasztalatok alapján az újabb iránykeresés megalapozottabbá tételét. Rugalmasabb, áttekinthetőbb ez, mint a történelmileg kialakult és államilag eléggé korlátozott és összekevert állami monopolkapitalista gazdaságok piaci mechanizmusa, és stabilabb, mint a klasszikus kapitalizmus vagy az egyszerű árutermelés piaci mechanizmusa. De lényegében ez is csak piaci mechanizmus, amelyik csak lehetővé teszi, sőt megkönnyíti, de nem teszi feleslegessé a közgazdasági gondolkodást. Ez az előnye, egyúttal a fő „hátránya", illetve bevezetésének fő hátráltatója is. Mi lesz a mai bürokrata apparátus leggyengébb elemeivel? Hogyan fognak ezek megélni, ha oda lesz az utasítás és nem lesz egyetlen stabil, utasítást árasztó nyílás sem, amire rátapadhatnak?! ([8] 301—302. l.)

Buza Márton:

A tanulmány (a Fordulat és reform) szerint a legfontosabb cél a világpiaci szempontból hatékony gazdasági szerkezet kialakítása — állami részvétellel és külföldi pénzzel. Csakhogy nincs sem fejlesztési, sem visszafejlesztési programunk. Fogalmunk sincs arról, mire lesz szüksége a világpiacnak tíz év múlva, és amire szüksége lesz, azért mennyit ad majd. Most kellene ismernünk a jövőbeli világpiaci árarányokat, de biztosan! Nincs az a központi gazdaságvezetés, amely ezt tudná ([4] 680. l.).

Liska Tibor:

Az ökonosztátban az az új, összehasonlíthatatlan előny a szocialista tervgazdálkodás jelenlegi rendszerével szemben, hogy tulajdonképpen mindazon ismeretlen té-

nyezőkre való tervezést is jelent, amit nem lehet előre látni, sőt gyakran még bekövetkezésükkor vagy azután sem lehet felismerni, vagyis amiket nem lehet a szokásos módon „betervezni". Jelenlegi tervgazdálkodási rendszerünk ugyanis arra épül, hogy azt tervezzük meg, amit ismerünk, sőt előre látunk, ha pedig valójában nem látunk előre, akkor ráütünk a közgazdász és műszaki hasunkra, és úgy csinálunk, mintha előre látnánk.

Úgy csinálunk például, mintha valóban tudnánk, hogy mekkora lesz a szükséglet olyan gépekből, amelyeknek még az ötlete sem született meg.

Tervtanulmányokat készítünk arra például, hogy hány nagyteljesítményű elektronikus adatfeldolgozó gép lesz a szükséglet 20 év múlva, miközben ha ezt 20 évvel ezelőtt kérdezte volna valaki a mai évre, akkor kinevettük volna, hogy hisz a csodákban.

Mi több, még azt is előre akarjuk látni, hogy egy még meg sem indult kutatáshoz vagy fejlesztéshez miféle anyagokra lesz szükség. Ha ugyanis ma nem tervezi meg valaki a „nem tudom mi"-hez szükséges „nem tudom mi"-t, akkor nem fog hozzájutni, vagy legalábbis olyan tortúrát kell végigjárnia, amit ellenségének sem kívánhat.

Mindez azonban szükségszerű ma, amikor a tervezés csak arra szorítkozik, hogy felmérje: mennyi cipőre, gépre, lakásra stb. lesz szükség, s különböző normatívákkal és mérlegekkel addig játszadozik, míg az előrelátott arányok valahogyan összhangba kerülnek legalább formálisan és annyira, hogy reális változatnak tűnjenek. Hogy elég jó-e a terv, és hogy mi lesz az előre nem látható körülmények bekövetkezése esetén, azt nem tudjuk, sőt még utólag is nehezen derül ki. Két orvosságunk van csak: egyrészt a tartalékok, másrészt a tervmódosítás ([8] 34. l.).

Jelenlegi tervgazdálkodási rendszerünk fő hibája tehát az, hogy nem tud mit kezdeni az előre nem láthatóval, nem tud rugalmasan reagálni az igazán újra, a váratlanra, az ismeretlenre. Ha a technikai fejlődést és az emberi igények változását kizárólag ismert és előre jól felmérhető jelenségek jellemeznék, ha nem tartalmazna minden fejlődés valamilyen ismeretlen, előre nem látható mozzanatot is, akkor ez a jelenlegi tervgazdálkodási rendszer elfogadható lenne. Az ökonosztátra azonban azért van szükség, mert a fejlődésben legalább olyan fontos szerepe van az előre nem látható újnak és általában az ismeretlen okoknak, mint a régi ismert elemek valamiféle előre látható megismétlődésének ([8] 35. l.).

Fordulat és reform:

A reform egy eddiginél erősebb és egységesebb *kormányt* kíván. A kormánynak stratégiai irányító munkát kellene végeznie, feladatkörét törvényben kellene szabályozni. Célszerű lenne — a kormánybizottságok működését felülvizsgálva — új kormányzati szervezeti rendszert kiépíteni. A kabinet jellegű kormányzati munka áthidalná a kormányzati gazdaságpolitika mai bizottsági szétszórtságát. Újra kellene szabályozni a miniszterek hatás- és feladatkörét. A kormánynak egységes program alapján kellene működnie, amelynek végrehajtásáért az országgyűlésnek felelős. Az állami irányítás az egységes, működő piacra épül rá, nem pótolva, szimulálva azt. Az állami irányítás fő feladata egyrészt a *piac működési korlátainak állandó és tudatos leépítése*, másrészt a struktúrapolitikai célok monetáris eszközökkel történő érvényre juttatása ([2] 660—661. l.).

Liska Tibor:

Csak akkor biztosítható a teljes áttekintés a jövedelmezőség valóságos alakulásáról, ha a bankrendszert a társadalmi jövedelem elvonásának és újraelosztásának egyedüli központjává tesszük. Tehát a bank kezelésébe kell adni az egész társa-

dalmi vagyont, és a bank egyedüli feladata a vagyonnal való minél eredményesebb gazdálkodás.

A bank szervezzen versenytárgyalásokat a vállalkozók között az egyes vállalatok, földterületek, koncessziók, beruházási összegek felhasználására, és annak adja mintegy bérbe az adott vagyont, aki a legtöbb jövedelembefizetést vállalja érte. A befizetett jövedelem várható nagyságától kellene függővé tenni a szocialista vállalkozók személyes keresetét is, úgy, hogy annak átlagosan várható összege, illetve a társadalmi összjövedelemhez mért hányada a politikai szervekkel egyeztetett, államilag megállapított részesedést ne haladja meg.

A bankrendszer tehát átvehetné a minisztériumok gazdasági vezetői funkcióit azzal az igen lényeges különbséggel, hogy itt csupán pénzügyi módszerekkel történne az irányítás. A minisztériumok (jóval kevesebb) pedig csupán a tárca területén folyó gazdálkodás játékszabályainak kidolgozóivá, fejlesztőivé és ellenőrzőivé válnának.

Kinek, milyen célra, mennyi tőkét bocsát rendelkezésre bank, milyen visszafizetési kötelezettségért? Hol, mekkora forgalmi adót engedélyez, illetve hajt be? A bankot csak pénzügyi problémák érdeklik. Tehát csakis a pénz (illetve a meglevő vagyon) gazdaságos befektetése és forgatása érdekelheti, és ezen kívül semmi más. A társadalmi tőke így most már formálisan is hiteltőkévé válna, és a jóval kisebb vállalati saját tőke sem lenne tulajdonképpen más, mint a vállalkozónak tartósan biztosított hitelkeret ([8] 239—240. l.).

2.3. Tulajdon és szervezeti formák

Fordulat és reform:

A pénzügyi rendszer átrendezése mellett a gazdasági reform másik kulcsterülete a *tulajdonnak, illetve a tulajdonlás rendszerének* az átalakítása. A gazdaság működtetésének eddigi modelljeiben nem sikerült megtalálni a hosszú távú vagyonérdekeltség tulajdonosi-szervezeti formáit. Ennek hiányában a gazdaság szereplőinek az állami tulajdon körében nincs valós tulajdonosi érdekeltségük, motivációjuk legfeljebb az éves nyereségérdekeltséghez kötődik.

Bár a tulajdon kérdésének rendezése egy hosszabb távú reformfolyamat része, az állami tulajdon és a magánvállalkozás már ma is működő kettősségére rövid távon is rá lehet építeni a hosszú távú érdekeltséget erősebben hangsúlyozó struktúrát. Ebben a társadalmi tulajdonnak a mainál szélesebb palettájú köre alakul ki, szűkül az államigazgatási tulajdon köre, erősödik a szövetkezeti tulajdon valóságos csoporttulajdon-jellege, és lehetségessé válik a tulajdonformák közötti átmenet, a szerves fejlődés ([2] 656. l.).

Liska Tibor:

Ha a szocializmus eddigi fejlődése során minden kapitalizálódó gazdaságnál gyorsabban valósította meg a munkaerő áruvá tételét, vagyis a kis és nagy magántulajdontól való elszakítását, akkor ez persze egyet jelentett azzal is, hogy a másik oldalon minden eddigi társadalomnál hatalmasabb tőkét centralizált. Ez pedig szükségszerűen odavezetett, hogy a nagyobb tőke fejlettebb, árujellegűbb tőkévé vált (beleértve a földet is). Hogyan lehet árubbá tenni a tőkét, amikor azt a magántőkés is nap mint nap forgatja, vagyis pénztőkéből árura, árutőkére, majd ismét pénztőkére cseréli?

Úgy, hogy a saját tőke helyét egyre inkább a hitelbe kapott tőke veszi át. *Ebben az esetben a tőke már nemcsak abban a kérdésben tud választani, hogy mit vegyen és adjon el, vagyis hogy konkrétan hogyan forgassák, hanem abban is, hogy ki forgassa, melyik vállalkozó.* Amíg a tőkéből nem lesz hiteltőke, hanem úgy isten-

igazából hozzáragad a tőkéshez, és mint tőke csak a saját zsebéből indul kalandos körutakra, hogy megfiadzva oda visszatérjen, addig nincs meg ez a magasabb fokú választási lehetősége. Az elsődleges döntés (hogy ti. ki forgassa?) ebben az esetben eleve eldöntött. Így a tőke kezdetlegesebb formájával állunk szemben, amelyben nem a tőke választja meg vállalkozóját, hanem a tulajdonos jelöli ki magát a tőkét forgató vállalkozóvá.

Mi a tulajdon? Rendelkezési jog, méghozzá nem egyszerűen írásos jog, hanem valóságos hatalom a termelőeszközök és a termelés eredménye felett. A „termelési parancsnok" is, a tulajdonos is dönt több lehetséges változat között. A tulajdonosi döntés azonban lényegében csak arra szorítkozik, hogy ki döntsön a termelés irányításának kérdéseiben, ki szolgálja legjobban a tulajdonos érdekeit. A tulajdonos dönthet úgy is, hogy önmagának adja át a „termelési parancsnokságot". Az efféle döntés a társadalmi méretű termelés viszonyai között már a kapitalizmusban is csökkenő tendenciát mutat. Valamiféle tulajdonosnak azonban mindig lennie kell, valakinek döntenie kell abban a kérdésben, hogy ki döntsön. Az elektronikus gépek programozásánál a programtípusok a memória rekeszeiben helyezkednek el. Bonyolultabb programoknál azonban gyakran alkalmaznak olyan megoldást, hogy a soron következő utasítást tartalmazó rekesz nem az utasítást tartalmazza, hanem egy „címet", vagyis annak a rekesznek a megjelölését, amelyik az utasítást tartalmazza vagy esetleg csak egy további „címet" az utasítást tartalmazó rekeszre vonatkozóan. A tulajdonnak nevezett termelőeszközök feletti hatalom is gyakran ilyen sorozatos „átszignálás" útján jut el az érdemi utasítások kiadójához.

A „ki döntsön" átszignálási sorozata a társadalomban meghatározza a „kinek az érdekében történjenek a döntések" kérdést is. A kapitalizmus azt a „bölcs" választ adja, hogy a magántulajdonos érdekében. A magántulajdon pedig azért elfogadhatatlan jogcím, mert a racionális gazdálkodást jelentős döntéssorozat kiindulópontjául szolgáló döntés a vagyon öröklésétől és egyéb véletlen körülményektől függ. Ez esetben a racionalizmus kiindulópontja abból a szempontból is az irracionalizmus, hogy a magántulajdon mindig csak a társadalom egyik osztályának a tulajdona. Következésképpen a „ki döntsön" kérdés társadalmi méretekben sokkal kevésbé van feltéve, mint a hiteltőkévé még nem vált magántőkénél. A hitelezés rizikójától visszariadó, tehát nem a mai modern tőkéstől is könnyebb kisebb kölcsönöket kapni, mint a tőkés osztályon kívüliekre is kiterjeszteni a „ki döntsön" kérdést.

A kapitalizmusban is vállalkozóvá válhatnak persze munkások, értelmiségiek stb., de nem ez az általános. És főleg az ritka, hogy valaki a fokozatos magántulajdon-szerzés szamárlétrájának egyidejű végigjárása nélkül is mindjárt a képességeinek és képzettségének megfelelő vállalkozóvá lehessen. A kapitalizmusban tehát a vállalkozók körét az osztálykorlátok behatárolják, és így a magántulajdon nem annyira a vállalkozás elősegítője, hanem inkább a „tojásba" való bejutás legfőbb korlátja. A szocializmus azzal, hogy elsősorban a volt tőkéseket megfosztotta vagyonától, gyakorlatilag az egész társadalmi tőkét hiteltőkévé tette.

Amint később még rátérünk, ma igen sok kár származik nálunk abból, hogy az árutermelés tagadása, a tervek utasításjellege, a termelés pártirányítása stb. címeken nem üzleti vállalkozóként válhatnak a rátermett és hozzáértő emberek gazdasági vezetővé. De a lényeg, az anyagi alap erre a lehető legnagyobb mértékben megteremtődött. Nálunk a magántulajdonnak semmi köze nincs ahhoz, hogy kiből lesz gazdasági vezető. Ehhez még annyi induló tőkét sem kell szerezni, hogy az embernek legyen egy szép kocsija, irodája stb., ha egyszer be akar egyáltalán nevezni a vállalkozók közötti versenybe. Ha pedig a gazdasági egységeket nézzük, még azoknál is teljesen formális az úgynevezett „saját források" szerepe, és úgy látszik, még a vállalati saját állóalappá váló beruházás forrását sem egészen alaptalanul nevezik „beruházási hitelnek". A kamatos visszafizetési kötelezettség szempontjá-

ból ez persze sajnos nem hitel, de a legfejlettebb finánctőkénél is tisztább hiteltőke, abból a szempontból, hogy kevésbé vonzódik és ragad hozzá más meglevő tőkéhez. Ahogyan nálunk bizonyítják egy tőkebefektetés gazdaságosságát, az a jelenlegi mechanizmus miatt kriminális. De az a tény, hogy az eddig szerzett vagyon kevésbé számít ebben, az igen nagy pozitívum.

Azt a tényt kell itt csak felfedezni, hogy ha formálisan sajnos nem is válik a hitelező állam adósává a vállalkozó, gyakorlatilag mégis a termelőeszközöket, sőt még a földet is tulajdonképpen bérbe kapja a társadalmi tulajdonos államtól. A hitelügylet tehát bármennyire ködös is, valójában mégiscsak létrejön. Amikor az örökös átszervezések során egy-egy vállalatvezető meghatározott tőkét kap (például egy állami gazdaság vezetője a kijelölt földterületet, felszerelést, vagy az ipari vállalat igazgatóját, illetve vezető kollektíváját egy meghatározott gyár vezetésével bízzák meg), akkor ezzel kötelezettségei is keletkeznek. Ha nem is világosan, jogilag tisztázott körülmények között, de gyakorlatilag mégiscsak adósa lesz az államnak, mintegy a társadalmi tulajdon megbízott bérlőjeként.

A társadalmi tőkének hiteltőkévé válását tehát a hitelmonopólium elve csak erősíti, de az a minden eddiginél tartalmilag fejlettebb (és formailag fejletlenebb) áruviszony a társadalmi tulajdonnal együtt jön létre. Nem a tulajdon szüli meg, hanem a nem tulajdon. A társadalmi tulajdonnak ugyanis az a lényege, hogy senkinek nincs a termelőeszközök feletti kizárólagos rendelkezést biztosító magántulajdona.

Persze az is igaz, hogy a társadalmi tulajdonnak egyelőre még tartalmilag is egy eléggé kezdetleges formáját jelenti a szocializmus, hiszen nálunk is valójában nem össztársadalmi tulajdon, hanem csak nemzeti tulajdon van. A nemzeti tőkének nemzetközi hiteltőkévé fejlődése azonban a szocializmusban ma még csak elkerülhetetlenül előretörő tendencia. Míg az áruviszonyok az egyes országokon belül az árutermelést gátló magántulajdon-viszonyok felszámolásával az áruformák tagadása ellenére is tartalmilag kifejlődhettek, addig a szocialista nemzeti tulajdonok között csak az árukapcsolatok mennyisége fejlődhetett ([8] 194—197. l.).

Fordulat és reform:
A magánvállalkozások, kisvállalkozások körében a tulajdon társadalmi formáját az teremti meg, ha ezek a társaságok nyilvánosak lesznek, vagyonuk és teljesítményük mérhetővé válik, s megnyílnak a külső tőkebefektetők irányában. Ez a társaságok korszerű társulási formákká való átalakulásával jöhet létre (Rt., Kft.)... ([2] 657—658. l.)

A Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása:
(A Munkaközösség) Helytelennek tartja azt az elgondolást, hogy a társadalmi tulajdon alapvető szerveződési formájaként megjelenő társulási formák, vállalatok nyilvánosságuk és nyíltságuk révén válnak demokratikussá. Elfogadhatónak olyan állásfoglalást tekint, mely szerint a teljes értékű társadalmi tulajdonnak — ami nem azonos az állami tulajdonnal — feltétele a széles értelemben vett társadalmi kontroll is ([9] 669. l.).

Hoch Róbert:
A (nagy és kis) vállalat működésének legfontosabb kérdése: *a nyereségérdekeltség.* Az 1968. évi reform egyik legfőbb hiányossága, hogy a *rövid távú* nyereségérdekeltségre alapozva építette fel az érdekeltségi rendszert is, és a szabályozórendszert is. (És ennek érvényesülését erősítette a vállalati tanácsok létrehozása is.) Helyesen igényli a „Fordulat és reform" a hosszú távú nyereségérdekeltség, a vagyonérdekeltség megteremtését. Mindez felveti a tulajdonforma problémáját ([7] 694. l.).

Magam is osztom azt a véleményt, miszerint az állami tulajdon önmagában még nem azonos a társadalmi tulajdonnal; pontosabban nem *teljesen* azonos vele. A teljes értékű társadalmi tulajdonnak feltétele a széles értelmű társadalmi ellenőrzés is. Elismerem, bár nem helyeslem azt a felfogást, amely a társadalmi tulajdon formájaként tagadja az állami tulajdont („a tőkés helyébe az államkapitalizmus lép"). Nem világos, hogy a dokumentumnak mi az álláspontja az állami tulajdonnal és az önigazgatással kapcsolatban.

— Szerepel-e egyáltalán az állam a tulajdonosok között?

— Milyen szerepet szánnak a vállalati tanácsoknak, amelyekre rábíznák a vagyonnal való gazdálkodást? Mit kell érteni ezen: „A mai vállalati tanács ... által irányított vállalatok ... — vagyonuk alapján — értékpapírral rendelkeznének..." Ha ez az értékpapír részvény, akkor eléggé nyilvánvaló, hogy nem a kollektíva, illetve annak választott testülete rendelkezik a vagyonnal és dönt a menedzsment sorsáról, hanem a részvényesek közgyűlése és az igazgatótanács. Ha a kollektíva tagjai vásárolhatnak (vagy kénytelenek vásárolni) kis névértékű részvényt, ez a dolog lényegén mit sem változtat. És nem változtat a részvénytársaságon belüli „Mitbestimmung" sem.

— Lehet-e a magánosok kezében korlátlan nagyságú részvénytőke?

— Ha komolyan akarjuk azt, hogy a magánvállalkozók nyereségüket vállalkozásuk bővítésére fordítsák — márpedig ez fontos érdekünk —, akkor intézményes garanciákat kell kapniuk arra, hogy meghatározott határig növekedhetnek. Kívánnak-e a dokumentum összeállítói ilyen határt megjelölni?

Ha ezeket a kérdéseket nem válaszoljuk meg, akkor azt sem tudjuk, mitől társadalmi a vállalati tulajdon. (Mulatságos állítás, miszerint attól társadalmi a részvénytársaság, hogy mérlegét nyilvánosságra hozza.) ([7] 694—695. l.)

Liska Tibor:

Mi ma a társadalmi tulajdon lényege? Semmiképpen sem a teljesen elszigetelt nemzeti tulajdon! A szocializmus, a kommunizmus lényege a nemzetköziség, a nemzeti érdekeknek közös nemzetközi érdekké egyesítése a kölcsönös előnyök alapján.

A társadalom, az emberiség érdeke nem a nemzeti piac korlátainak fenntartása vagy éppen nemzetközi blokk-korlátokkal való felváltása. (Ld.: Közös Piac, tőkés integrációk.) E megállapítás nemcsak „kommunista propaganda". A szocialista tábor nem merő jószándékból szorgalmazza a legkülönbözőbb formában a kereskedelmi együttműködést, a különféle diszkriminációk felszámolását, hanem azért, mert ez szükségszerű, mert előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlen az egységes világpiac kialakulása.

Véleményem szerint csak ennek az objektív tendenciának a figyelembevételével tehető a kapitalizmusénál is fejlettebbé a szocialista értékmechanizmus! Ha a szocialista gazdaság fejlett nemzetközi munkamegosztás kialakítására törekszik, és politikájának lényege a két rendszer békés gazdasági versenye, akkor semmiképpen sem azonosíthatja egy-egy szocialista ország saját gazdaságát a társadalmi gazdasággal. A mai társadalom gazdasága a világgazdaság (szocialista és kapitalista együttvéve), s így a termékre fordított munka társadalmi szükségessége csak az általános világgazdasági viszonyoknak megfelelően értékelhető, s elsősorban a két világpiac közötti árucserében igazolódik ([8] 144. l.).

A szocialista monopóliumok tervpiaci versenyét a nyilvánosság ellenőrzése mellett érvényesülő jogegyenlőség is sokkal magasabb rendűvé teheti, mint akár a kapitalizmus, akár a jelenlegi szocialista tervgazdálkodás gazdasági viszonyai. ... a társadalmi tulajdon nem attól lesz társadalmi, hogy mennyire hangsúlyozzuk ezt, és hogy milyen és mekkora dekorációkat akasztunk a gyárak falára. Sokkal inkább attól, ha politikai szervein keresztül valóban az egész társadalom ellenőriz-

heti azt, hogy a gazdasági vezetők betartják-e a szocialista társadalom által hozott játékszabályokat. A lelátókon helyet foglaló tömeg persze a gazdasági vezetés játékpályájára sem rohanhat be sörösüvegekkel. De követelheti a szabálytalanul játszók kiállítását vagy megbüntetését.

Ez ma sem a tőkés üzleti titok rendszerében, sem a szocialista TÜK-rendszerben nincs biztosítva. Az utóbbit ráadásul ma még az is jellemzi, hogy a gazdasági vezetőknek a felettes minisztériummal szemben nincs vállalkozói joguk ([8] 260. l.).

Az intézkedések egész rendszerét kell még kidolgozni ahhoz, hogy mindenki bármelyik gazdasági vállalkozás vagy vállalkozási lehetőség minden rendelkezésre álló információját korlátlanul megkaphassa. Hatalmas, jól működő, korszerűen gépesített információközpontok rendszerét kell ehhez létrehozni, amelyek a jelenlegi statisztikánál, sőt a postai és pályaudvari tudakozóknál is sokkal hatékonyabban és könnyebben elérhetően működnek.

Az ökonosztát elengedhetetlen előfeltétele az információelsajátítás társadalmasítása ([8] 251—252. l.).

Ha valóban szocialista vállalkozókká válhatnak a hozzáértők, ha a vállalt pénzügyi eredmények befizetéséért felelőssé tehetők, akkor nem kell különösebben félni attól, hogy meggondolatlanul, felelőtlenül fognak gazdálkodni a versenytárgyalások alapján rendelkezésükre bocsátott javakkal. Ellenkezőleg. Mai helyzetünkre jellemző az, hogy egyetlen hozzáértő számára sem jelent megoldhatatlan feladatot a hozzá nem értők félrevezetése, és így azzal, hogy a laikusokkal is alá kell mindent íratni, csak csökkentjük a hozzáértők felelősségét, szinte csábítjuk őkat a kalandorságra, hiszen a „nagy emberek" hozzájárulása után már nem kell különösebben félni a hibás döntésekkel járó károk kiderülésétől. Ha majd elérhetjük azt, hogy a gazdasági vezetők lecserélése ne mindenféle más szempontok alapján, hanem csakis a vállalt pénzbefizetés elmaradása esetén következzék be, akkor a vállalkozók nagyon meg fogják gondolni, hogy mire vállalkozzanak. Ők maguk fognak minden létező, biztosítékot nyújtó szakértői véleményt felkutatni, hogy a csődöt elkerüljék ([8] 253. l.).

A gazdasági vezetés társadalmi kontrollját ... azzal tehetjük magasabb rendűvé a kapitalizmussal és a tervbürokráciával szemben, hogy egyenlő gazdasági jogok alapján érvényesülő gazdasági érdekek kontrollját érvényesítjük nemcsak az árupiacon (mint a kapitalizmusban), hanem a jövedelmek újraelosztásának piacain is. A bankon és a vállalkozón kívül még a nem vezetők is részt vesznek ebben a kontrollban. Azoknál a gazdasági döntéseknél, amelyekhez nem értenek kellően, s ezért anyagi felelősséggel járó vállalásokat nem tehetnek, csak a lelátókról nézhetik és bírálhatják a proficsapatok játékát. De az őket közvetlenül, egyénenként vagy társadalmi rétegként érintő elosztást már megállapodások, megegyezések útján befolyásolhatják ([8] 261. l.).

Fordulat és reform:

A tulajdon kérdése nem teljesen azonos a szervezeti formák kérdéskörével. A társadalmi tulajdon vagyonérdekeltséget hordozó formáinak fokozatos kifejlődése mellett szükség van a vállalati-vállalkozási szervezeti struktúra elemeinek bővítésére, a szervezeti formák gazdagítására is. A szervezeti forma azonossága mellett a tulajdonosi paletta színesítése esetén lehetőség van valóságos tulajdonosi mobilitás kialakítására. Ez a különböző típusú (társadalmi, állami, szövetkezeti, magán) tulajdonosok gazdasági motivációk alapján történő állandó cserélődését jelenti, adott szervezeti formában működő vállalatban ([2] 656. l.).

Liska Tibor:

Mi lesz velünk, ... ha a piaci mechanizmus közvetlen belenyúlás nélkül, az érdekeltség jóval nagyobb és komplexebb hatásával, jóval több problémával, jóval ma-

gasabb színvonalon fog megoldódni? Hogyan fogja maga ez a mechanizmus kialakítani a gazdasági tartalomnak megfelelő szervezeti formákat? Hogyan fog például egy vidéki gyár esetében arról dönteni, hogy mi gazdaságosabb, ha megmarad helyi vállalkozásnak, vagy egy pesti gyár vállalkozóinak irányítása alá kerül? Csakis, ki ad többet érte alapon! De ugyanilyen alapon dönthető el a pesti telepek, gyáregységek, de néha még egy-egy gyáron belüli műhelyek szervezeti hovatartozásának és a pénzügyi (önelszámolási) önállóság szinte végtelenül változatossá tehető formáinak rendszere is.

Hány olyan egység van ma, amelynek vezetője azt állítja, hogy ha önállóan vezetné, sokkal többet ki tudna hozni belőle, és hány olyan nagyobb egység van, amelyik azt állítja, hogy ha megkapná egyik vagy másik, jelenleg nem hozzá tartozó egység irányítását, akkor ő tudna többet kihozni belőle. Nosza, lássuk a medvét! Ne papíron mutassák ki a többet és ne szónokoljanak róla, hanem fizessék be a banknak egy olyan piaci ármechanizmusban, amelyikben nem lehet a fogyasztók rovására árspekulációkkal meggazdagodni ([8] 270—271. l.).

A magántőke tulajdonához nem kötött szocialista vállalkozás tervpiaci nyilvános versenyében mi akadályozhatná meg azt, hogy még a japán iparnál is rugalmasabb, változatosabb gazdaságszervezeti formák alakuljanak ki? Még csak be sem kell tiltani az eddigi káros szervezési sablonokat. El fognak halni maguktól, illetve meg fog maradni belőlük mindaz, ami gazdaságilag életképes, ami a társadalomnak hasznos ([8] 272. l.).

Összeállította: Tamás Tibor

Hivatkozások

[1] *Angyal Ádám:* Hozzászólás a Fordulat és reform c. vitaanyaghoz. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[2] *Antal László—Bokros Lajos—Csillag István—Lengyel László—Matolcsy György:* Fordulat és reform. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[3] *Bokros Lajos:* A stabilizáció gazdaságpolitikája, jövedelemfolyamatai és pénzügyi rendszere. Közgazdasági Szemle, 1987. 12. sz.
[4] *Buza Márton:* Hozzászólás a Fordulat és reform c. vitaanyaghoz. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[5] *Friss Péter:* Gazdaságunk korszerűsítésének akadályairól. Közgazdasági Szemle, 1988. 3. sz.
[6] *Gazdag László:* Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban. Közgazdasági Szemle, 1988. 3. sz.
[7] *Hoch Róbert:* Hozzászólás a Fordulat és reform c. vitaanyaghoz. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[8] *Liska Tibor:* Ökonosztát. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
[9] Az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[10] *Szira Tamás:* Az adósság-szindróma és kezelése. Közgazdasági Szemle, 1987. 12. sz.
[11] *Varga Károly:* A kibontakozás gazdaságpszichológiai és politikai pszichológiai hátteréről. Közgazdasági Szemle, 1988. 2. sz.

Tamás Tibor a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 5. sz. (549—564. l.)

TÖRÖK ÁDÁM

Konszolidációs gazdaságpolitikák nemzetközi tapasztalatai*

A nyolcvanas évek világgazdasági fejleményei egyre több ország számára tették világossá, hogy a világgazdasági alkalmazkodás pályáján hosszabb távon nem lehet megnyugtatóan elindulni olyan belső és külső egyensúlyi problémákkal, amelyek súlyosbodása bármelyik pillanatban illuzórikussá teheti a nagyratörő szerkezetkorszerűsítési célokat. Megfelelő külső források híján e folyamat megindításának — különösen a közepesen fejlett országokban — fontos feltétele a „rendcsinálás". A két feladat egyidejű megvalósítása nem zárja ki eleve egymást, de ha a gazdaságpolitika nem tudja összehangolni a kétféle időtávra szóló intézkedéseket, komoly egyensúlyhiányokkal küzdő országokban a rövid távú konszolidációs céloknak kell elsőbbséget kapniuk.

Konszolidációs programok megvalósításáról és — legalábbis közbülső — mérlegéről eddig csak piacgazdaságokból vannak értékelhető tapasztalatok. Konszolidációs vagy stabilizációs programokat[1] már tervgazdaságokban — *Lengyelországban* és *Magyarországon* — is meghirdettek, de ezek rövid története még nem tesz lehetővé mélyebb elemzést. Mivel azonban mindkét szocialista ország a gazdálkodás piaci tényezőit előtérbe helyezni kívánó reformpolitikát hirdetett meg, a piacgazdaságok konszolidációinak tapasztalatai várhatóan növekvő jelentőségűek lesznek számukra.

A konszolidációs gazdaságpolitikák számos tapasztalata — az országok fejlettségi szintjétől és a gazdasági-társadalmi rendszertől jórészt függetlenül — általánosítható. E tanulmány — az általánosíthatóság korlátait sem tévesztve szem elől — a nemzetközi összehasonlításból adódó közös tanulságok bemutatására törekszik.

A konszolidációs politikák alapvonásai

A nyolcvanas évek konszolidációs gazdasági programjai a legtöbb esetben *a korábbi gazdaságpolitika kudarcának beismeréseként* születtek. A nemzetközi hitelezők magatartásának szigorodása, a külső források iránti kereslet felszökése, a ter-

* A tanulmány az OT Tervgazdasági Intézetében készült, s a Világgazdasági Tudományos Tanács által megvitatott „Rövid távú gazdasági konszolidációs programok" c. kutatási összefoglaló alapján íródott. Így egy kivétellel felhasználta a kutatás során készített országtanulmányokat: *Fekete Károly* (Argentína), *Horváth Dénes* (Törökország), *Kolláth György* (Brazília), *Losoncz Miklós* (Spanyolország), *Páncsity János* (Jugoszlávia), *Richter Sándor* (Izrael), *Szőke Magdolna* (Olaszország) és *Tóthfalusi András* (Chile) tanulmányait. *Báger Gusztávot*, *Bod Péter Ákost* és *Inotai Andrást* az összefoglaló eredeti változatához írott opponensi véleményéért, *Salgó Istvánt*, *Szegvári Ivánt*, *Szőke Magdolnát* és *Tálas Barnát* igen alapos megjegyzéseiért köszönet illeti.

[1] A konszolidációs politika fogalmát a hazai szóhasználat a három évtizeddel ezelőtti, a stabilizációs politikát pedig a jelenlegi gazdaságpolitikai feladatokhoz köti. A tanulmány azonban a nemzetközi tapasztalatokból merít, ezért a két fogalmat szinonimaként használja.

Dr. Török Ádám kandidátus, az OT Tervgazdasági Intézetének osztályvezető-helyettese.

melési szerkezet világpiaci leértékelődése, a növekvő műszaki lemaraaás, a társadalom fokozódó működési zavarai ugyanis ma már csak ritkán teszik lehetővé, hogy a sikertelennek bizonyult gazdaságpolitikát — „mintha mi sem történt volna" — folytassák, s ennek költségeit továbbra is külföldi hitelekből fedezzék. A konszolidációs programokról — mélyebb elemzésük előtt — a következőket állapíthatjuk meg:

1. E programok többnyire deklaratív jellegűek, „szándéknyilatkozatok", amelyek egyik legfontosabb célja a kormányzat gazdaságpolitikája iránti *belső és külső bizalom megteremtése vagy helyreállítása.* Általában nem a közelgő kényszerhelyzet beálltának idejekorán történő felismerése hívja életre őket, hanem már maga a kényszerhelyzet. Deklaratív és „bizalomépítő" jellegükből viszont az is következik, hogy közgazdaságilag gyakran nem konzisztensek, és nem is mindig elemezhetők szigorú szakmai szempontok alapján.

2. A „bizalomépítő" jelleg további folyománya, hogy e programok többségétől indokolatlan volna célkitűzéseik tételes megvalósulását számon kérni. Sikerüket inkább azon lehet leméri, hogy mennyiben járultak hozzá a gazdasági fejlődés *belső és külső feltételeinek megjavulásához „hangulati oldalról"*, illetve, hogy a konkrét intézkedések nyomán milyen szempontból és mértékben javult vagy romlott a gazdaság állapota.

3. E programok zömét rövid időszakra hirdetik meg, és gyakori vélemény, hogy rövid távú célkitűzéseik ellentétesek a gazdaság hosszabb távon ésszerű fejlődési irányaival. Természetes, hogy a rövid távú „tűzoltás" során kevésbé vehetők figyelembe a hatékonyság, a hosszabb távú strukturális folyamatok stb. követelményei. Egyes programok viszont éppen arra kínálnak tanulságos példát, hogy a rövid és a hosszú távú fejlődés követelményrendszere összeegyeztethető.

4. A konszolidációt meghirdető országok e programot sokszor „jelként" bocsátják ki, mert kíváncsiak környezetük válaszjelzéseire is.

A konszolidációs gazdaságpolitikák nemzetközi összehasonlító vizsgálatához nyolc országot választottunk ki. Huszadik századi gazdaságtörténetük a legtöbb esetben azt a következtetést sugallhatja, hogy „sorsüldözött" országokról van szó, azaz olyanokról, amelyek nemcsak rövid távon, konjunkturális jelleggel vesztettek teret a világgazdaságban, és többüknek mindmáig sem sikerült teljesen föltápászkodnia. A „sorsüldözöttség" azonban általában nem tény, hanem szubjektív értékelése e pozícióvesztésnek, amelynek oka gyakran politikai-gazdaságpolitikai hibák sorozata volt. A konszolidációs program meghirdetésének ezen országok esetében több évtizedes előzményei voltak, amelyekből — a világgazdasági környezet szigorodásának hatására — évtizedünkben gyorsan mélyülő válság alakult ki. A példák több esetben azt bizonyítják, hogy a tartósan is mégoly „balszerencsés" országok *kedvező fejlődési pályára állhatnak egy jól kidolgozott és következetesen megvalósított konszolidációs program segítségével.* Példa erre *Argentina*, *Spanyolország* és *Törökország* esete.

A vizsgált mintában szereplő három harmadik világbeli gazdaság: *Argentina*, *Chile és Brazília* a fejlődő országok legfejlettebb csoportjába tartozik, további öt ország pedig a mediterrán régióba. Közülük *Olaszország*, *Spanyolország*, valamint az Olaszországgal körülbelül azonos fejlettségű, de nem OECD-tag *Izrael* a fejlett tőkésországok közé sorolható. Az OECD teljes jogú, illetve társult tagja *Törökország és Jugoszlávia*, amelyek fejlettségi szintje viszont jelentősen alacsonyabb, mint a másik három földközi-tengeri országé, így nem tekinthetők fejlett országoknak.

A nyolc ország eltérő mértékben ugyan, de kárvallottja volt a két (1973—1974-es és 1979-es) kőolajpiaci árrobbanásnak, és a hetvenes évek második felében egyikük sem tudott teljes sikerrel megfelelni a gyorsan erősödő világgazdasági

illeszkedési kényszernek. Legtöbbjük gazdaságpolitikája ezt a tényt érzékelte is, de akkor *még nem vállalta a fogyasztás csökkentésének, a munkaerőpiaci feszültségek növekedésének, a jövedelemelosztási skála erőteljes széthúzódásának a kockázatát.*

A konszolidációs politikák kulcsterületei

Kifejezett konszolidációs programot *Argentínában* (austral-program, 1985. június), *Brazíliában* (cruzado-program, 1986. február), *Izraelben* (1985. június), valamint *Jugoszláviában* (1982. június) hirdettek meg. *Törökország* konszolidációs gazdaságpolitikája 1980-ban fokozatosan bontakozott ki, első eleme a januári inflációellenes program volt. Az új gazdaságpolitika megvalósítása teljes erővel csak a katonai kormány szeptemberi hatalomátvétele után kezdődött meg. A *chilei* katonai diktatúra többször is meghirdetett stabilizációs, illetve szanálási politikát (a legelőször közvetlenül hatalomátvétele után), ezek azonban általában csak átmeneti sikereket hoztak. Az 1984—1985-ben megkezdett, Büchi pénzügyminiszter nevéhez fűződő új gazdaságpolitikát talán kevesebb hírverés kísérte, eredményei azonban egyértelműen jók, és alighanem ez a kurzus valósította meg a chilei gazdaság valódi konszolidációs programját. *Spanyolországban* a konszolidációs gazdaságpolitika 1982-ben indult a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE), illetve Felipe González miniszterelnök kormányra jutása után, formális programot itt nem hirdettek meg. *Olaszországban* a stabilizációs folyamat fontosabb állomásai belpolitikai eseményekhez kapcsolódnak: az 1977-es takarékossági politikát az OKP „történelmi kompromisszum"-javaslata, a parlamenti pártok közötti gazdaságpolitikai konszenzus létrejötte előzte meg, a konszolidációs politika második, 1983-tól tartó dinamikus szakaszának intézkedései pedig Craxi miniszterelnökségéhez fűződnek. A szó szoros értelmében vett program helyett az olasz esetben is inkább intézkedéscsomagról beszélhetünk.

A stabilizációs-konszolidációs politikák elemei négy fő csoportba rendezhetők: Az első a belső *monetáris szféra* funkcióinak és kormányzati kezelése eszközeinek a megváltoztatása, többnyire a liberalizálás irányában. Ide tartozik a keresleti és kínálati szabályozás vagy az állami orientáció eszközrendszere. A második *az állami szektor áramvonalasítása*, amely általában vagy a reprivatizálást, vagy az állami vállalatok pénzügyi függetlenségének és gazdálkodási felelősségének a növelését jelenti, de mindkét esetben a költségvetés terheinek csökkentése a cél. A harmadik elem a munkaerőpiaci, illetve a *foglalkoztatási politika*, amely többnyire az állam közvetlen szerepének mérséklését célozza a foglalkoztatásban úgy, hogy a gazdaságpolitika egyúttal tágabb teret hagy a pénzügyileg kevésbé ellenőrizhető területeken (például a kisvállalatoknál vagy akár a „második gazdaságban") lehetséges munkahelyteremtés számára, közvetett eszközökkel esetleg még ösztönzi is azt. A negyedik, az illeszkedési folyamat hosszabb távú kilátásai szempontjából különösen fontos elem pedig a *külgazdasági politika*, a nyitottsággal összefüggő állami gazdaságpolitikai célokkal, az árfolyam-politikával, az exportösztönzési rendszerrel, valamint a működőtőke-import szabályozásával együtt. A következőkben megvizsgáljuk, hogyan sikerült alkalmazni ezeket az eszközöket az említett nyolc országban.

Monetáris politika, keresleti és/vagy kínálati szabályozás

A monetáris politika eszközeinek megválasztását több esetben *két, egymással lényegében ellentétes hatású tényező* befolyásolta:

Az egyik, hogy általában — a vizsgált gazdaságok között ez alól csak *Spanyolország* kivétel — az IMF a konszolidációs erőfeszítések legalább egyik szakaszában hatékony segítséget nyújtott a gazdaság talpraállításához, ezért cserébe viszont gazdaságpolitikai ajánlásokat tett. Ezek liberális irányba kívánták tolni a gazdaságpolitikát: lényegük a pénzügyi szféra szabadságfokának növelése, a költségvetés kötelezettségeinek csökkentése, az aggregált kereslet szűkítése volt.

Ezzel szemben több ország — elsősorban a vizsgált latin-amerikai államok — gazdasága korábban már megtapasztalta az egyoldalú liberalizálás, az automatikus monetáris-piaci szelekció lehetőségére építő gazdaságpolitika hátrányait, különösen akkor, ha a kínálati oldal teherbíró képessége gyengének bizonyult a monetarista („IMF-konform") kurzus következményeinek elviseléséhez. Ezt a tényt sokan — különösen a brazil és az argentin katonai uralom megszűnése után erőre kapó baloldali pártok szakértői — általában a monetarista színezetű gazdaságpolitikák hibájának tartják, pedig valójában inkább *alkalmazásuk módját* illethette volna bírálat. Az ilyen — helyenként erős politikai bázissal rendelkező — vélekedések hatása fedezhető fel ott, ahol a konszolidációs célokat felemás, részben a globális kereslet megalapozatlan bővítését elősegítő eszközökkel kívánja elérni a gazdaságpolitika.

A legtöbb konszolidációs programban *alapvető elem a vállalkozói szféra számos kötöttségének feloldása, a befektetési-beruházási kedv erősítése, a tőke bizalmának meg- vagy visszaszerzése.* Noha a liberalizálás iránya általában egyértelmű, mértéke attól függött, hogy az egyes gazdaságokban mekkora volt a mikroszféra szabadságfoka, mennyire fejlettek a piaci viszonyok, és milyen horderejű előrelépés társadalmi-politikai következményeit volt hajlandó vállalni a kormányzat — figyelemmel az intézkedéscsomag jövedelemeloszlást átrendező hatására és több réteg (például az állami bürokrácia) befolyásának és életszínvonalának várható csökkenésére.

A liberalizálás *Törökországban* és *Izraelben*, valamint — egy magasan fejlett tőkés gazdaság eleve erősen monetizált piaci viszonyai között — *Olaszországban* volt a legkövetkezetesebb. A *jugoszláv* program inkább csak szavakban jelentett előrelépést, *Spanyolországban* pedig a gazdaságpolitika számára az olasz esethez hasonlóan már csak viszonylag kevés liberalizálási lehetőség maradt a pénzügyi szférában. Ugyanakkor a gazdaságpolitika monetarista hangsúlyai feltétlenül erősödtek. A három latin-amerikai országban a liberalizálással kapcsolatban korábban már voltak kedvezőtlen tapasztalatok. A *chilei* és az *argentin* konszolidációs politika ennek megfelelően a belgazdaságban előnyben részesítette a megfontolt, körültekintő liberalizációs lépéseket, és nagyobb változtatásokra inkább a külgazdasági szférában vállalkozott. A *brazil* cruzado-program kivételnek tekinthető abból a szempontból, hogy a válságból elsősorban a belföldi kereslet növelésével, a stabilizációs és a szociális politika sajátos összekapcsolásával keresett kiutat. A konszolidációs politika a monetáris szférában — *Brazília* és *Jugoszlávia* kivételével — az összes vizsgált országban lényegileg azonos irányban haladt, és nem tekintette feladatának a pénzkínálat közvetlen szabályozását. Nem kevés részcél, illetve a monetáris politikában alkalmazott eszköz azonossága vagy hasonlósága ezenkívül is kimutatható.

A felgyorsuló infláció (*Chilében*, *Argentínában* és *Izraelben* gyakorlatilag a hiperinfláció) szinte mindegyik vizsgált gazdaságban egyértelmű válságjel volt. Ennek jelentkezését csak kevés esetben akadályozta meg az adminisztratív állami árellenőrzés, ami egyébként széles körben hiányjelenségekhez vezetett, s nem tudta kiküszöbölni az infláció okait.

Nem lehet egyetérteni azzal az elterjedt véleménnyel, hogy az egyes országokban *(Olaszország, Izrael)* korábban meghonosodott indexálási rendszer (a „mozgó bérskála") önmagában inflációgerjesztő hatású volt. A fogyasztói árindexhez igazított bérnövekedés inflációs hatása függ attól, hogy miként viszonyul egymáshoz a bérek és a termelékenység dinamikája, illetve, hogy a nemzeti jövedelmen belül hogyan alakul egyfelől a bérek, másfelől a vállalkozói és a tulajdonosi jövedelmek viszonya. Ha a bérek aránya növekszik a nemzeti jövedelem másik két említett összetevőjéhez képest, és ezt az aránynövekedést az indexáció szinte észrevétlenül automatikussá teszi, *a túlfutó bérek inflációs hatásához hozzáadódik egy másik a vállalkozói és a tulajdonosi jövedelmek oldaláról:* ezeket a jövedelmeket csökkenő arányban költik termelő beruházásokra, ehelyett növekvő mértékben áramoltatják át őket a spekulációs körforgásba, az ingatlanok és a fogyasztási cikkek (különösen a luxuscikkek) piacára. A gazdaságpolitika ilyenkor már nem tehet mást, mint hogy drasztikusan megpróbálja megfordítani a munkaerő viszonylagos felértékelődésének folyamatát. Ennek a törekvésnek pedig kézenfekvő eszköze az *eredetileg csak a bérek értékállóságának fenntartására hivatott indexációs rendszer* felszámolása. Sokatmondó tény, hogy ez a konszolidációs lépés *Olaszországban* és *Izraelben* is (az olasz esetben egy 1985-ös népszavazáson) elnyerte a tömegek bizalmát. *Olaszországban* az indexációt teljesen nem szüntették meg, hanem olyan rendszert vezettek be, amelyben a bérkiigazítást csak a jövedelmek alsó sávjában végzik el (tehát így az alacsonyabb bérek vásárlóerejét őrzik meg jobban), s azt is a korábbi negyedéves szakaszok helyett már csak félévenként. Ezzel tovább gyengítették az indexálás bér—ár-spirált gerjesztő hatását.

Izraelben az inflációellenes politikának azért esett áldozatul az indexálás (amely szelektív volt, azaz jövedelem-, illetve költségelemként eltérő kulcsokkal működött), mert a hiperinfláció elleni harc *„pénzügyi fix pont" kialakítását* követelte meg. Az új gazdaságpolitika bevezetésekor ilyen „fix pontnak" a valutaárfolyamot és a nominálbért jelölték meg, és ezekből kiindulva kezdték meg a monetáris és a fiskális rendszer beszabályozását. A nominálbérekre utólag ható indexálás ezt a beszabályozást hatástalanná tette volna egy automatikus visszacsatolási mechanizmus kialakulása miatt, ezért el kellett ejteni. A konszolidációs program más, az életszínvonalat rövid távon kétségtelenül erősen csökkentő lépéseivel együtt a lakosság ezt is elfogadta az általánosan kívánt stabilizáció részeként.

A munkavállalók 90 százalékát tömörítő Szakszervezeti Szövetség, a Hisztradrut ugyan első lépésként 24 órás általános sztrájkkal fogadta az *izraeli* stabilizációs programot, nem sokkal később azonban szinte maradéktalanul a *program mellé állt.* Ebben közrejátszott az, hogy a kormány utólag hajlandónak mutatkozott az életszínvonal-csökkenés bizonyos mértékű kompenzálására, továbbá az, hogy az év második felében esedékes amerikai segélyek folyósítását *tényleges és hathatós reformintézkedésektől tették függővé.*

Az *izraeli* program sikerét a gazdaság teljesítményének alakulásától függetlenül kedvező hazai és nemzetközi fogadtatása is jelzi. Ez a siker azonban sajátos adottságok következménye is volt. A mediterrán országok közül sem *Olaszországban,* sem *Spanyolországban* vagy *Jugoszláviában,* de talán még a katonák által kormányzott *Törökországban* sem lett volna elképzelhető, hogy a szűk körben kidolgozott programot kormányzati jóváhagyásának másnapján, rendeleti úton vezessék be úgy, hogy *a gyakorlati megvalósítás szinte semmiben se „puhítsa fel" a tervezetet.* A két évtizede tartó hadiállapot során kialakultak ugyanis azok a jogi megoldások, amelyek kivételes fontosságú esetekben lehetővé teszik, hogy döntései előtt a kormány a szokásos érdekegyeztetési folyamatot csupán a parlamenttel való konzultációra korlátozza. A stabilizációs program esetében is így történt.

Az *olasz* konszolidációs folyamat sokkal vontatottabban haladt, s inkább deregulációs, semmint keresletkorlátozó jellegű monetáris politikai elemekre épült.

Az *olasz* megoldásnak e két vonása alapvetően különbözik az *izraeli* esettől, egyúttal a *monetáris politika vezérelte stabilizáció másik lehetséges útját* jelzi.

Az indexációs rendszer reformja több lépésben, 1982 és 1985 között valósult meg, és eredményeként lazult az infláció és a bérek alakulása közötti mechanikus kapcsolat.

Az 1977-es takarékossági politika főleg a költségvetési bevételek növelésére törekedett, amit adóemelésekkel vélt elérni. Emiatt romlott az adózási fegyelem, gyorsan bővült a „második gazdaság", ugyanakkor csökkent a legális vállalkozói szféra pénzügyi biztonsága és befektetési kedve. Fél évtizeddel később ezért a Craxi-kormány más eszközöket rendelt a hasonló célokhoz: a bevételek stabilizálása mellett *a kiadásokat kívánta csökkenteni.*

A kormány növelte a bankrendszer szabadságfokát azzal, hogy megszűntek a kisebb bankok tevékenységének regionális és profilkorlátai, s ezzel országszerte élesebbé vált a verseny a betétekért és a hitelpiacon. Nagyban enyhítették a külföldi bankok tevékenységét korlátozó szabályozást, és szó van arról, hogy iparvállalatoknak — korlátozott mértékben — engedélyezni fogják bankrészvények megvásárlását. A bankrendszer liberalizációs folyamatához tartozik, hogy a monetáris szféra szabályozásában a kormány növekvő súllyal alkalmazza a kamatláb- és a tartalékráta-politikát akkor is, ha a magas kamatok keresztezik inflációellenes elképzeléseit.

A részletes és határozott *izraeli* programmal szemben az *olasz* talán túl általánosnak és bátortalannak tűnik, s megvalósulása is lassú volt. Az *olasz* programot azonban igen bonyolult, *sokféle párt- és csoportérdektől átszőtt politikai-hatalmi rendszerben* kellett megvalósítani a parlamentáris demokrácia játékszabályainak teljes figyelembevételével. Azt a célt, hogy a monetáris szféra fejlettsége zárkózzék fel a gazdaság egyéb területeihez, jelentős részben sikerült teljesíteni. A dereguláció leoldotta a vállalati növekedés, az innováció számos béklyóját, és így a nemzetgazdasági mutatók is gyorsan javultak.

A *török* stabilizációs politika az *izraelivel* és az *olasszal* összehasonlítva monetáris szempontból köztes eset. Megvalósítása az *izraelihez* képest kevésbé volt gyors és határozott, a monetáris szféra működését mégis szinte teljesen új alapokra sikerült helyezni. A két áttekintett esettel szemben markáns különbség, hogy a program a pénzügyi rendszer átalakítását *következetes és átfogó külgazdasági reformmal összekapcsolva* tűzte ki célul és végezte el. A program a pénzügyi rendszer átfogó liberalizálását valósította meg, és egyes elemeit tekintve túlment az IMF ajánlásain is.

A program első lépésként 1980 januárjában a török lírát 33 százalékkal leértékelték, és ettől fogva az árfolyamot a belföldi és a főbb OECD-partnerországokbeli inflációs ráta különbségének függvényében alakították. Ugyanakkor megkezdődött a külkereskedelmi és a devizális korlátozások leépítése, amely — az árfolyam-politikával együtt — végső célként a teljes konvertibilitás megvalósítását szolgálta. A *török* gazdaságpolitika sikeresen elkerülte azt a hibát, hogy a belföldi kereslet kordában tartása helyett felértékeléssel fékezze az inflációt, így ugyanis saját exportorientációs elképzeléseit keresztezte volna.[2]

A *török* gazdaságpolitika következetesen és kemény eszközökkel fogott hozzá a költségvetési deficit leépítéséhez, mindenekelőtt az állami alkalmazottak jövedelmének és az állami vállalatok pénzügyi helyzetének a rovására. Felszabadították a kamatlábakat, és a monetáris politika egyetlen közvetlen eszköze a központi bank hitelkeretének ellenőrzése maradt. A szigorú hitelezési politika jótékony hatásaként megszűnt az ingatlanok

[2] A *chilei* antiinflációs politika viszont 1976—1977-ben azon az elgondoláson alapult, hogy a felértékelő árfolyam-politika és a liberalizált import révén az infláció igazodik a nemzetközi folyamatokhoz, ugyanakkor a megújuló gazdaságban mindinkább a világpiaci árarányok válnak uralkodóvá. Az infláció 1982-ig valóban tartósan visszaszorult, sőt mélyen az OECD-átlag alá süllyedt. Az importáruk és a külföldi tőke azonban elárasztották a piacot, és nemcsak a hazai termékek, hanem a hazai termelési tényezők versenyképtelensége is teljesen nyilvánvalóvá vált.

felvásárlása, az inflációs költekezés, bankválságot okozott viszont, hogy a költségvetés hirtelen szigora felszínre hozta számos vállalat aggasztó pénzügyi helyzetét, s ezek megrohanták a bankokat. A bankrendszer átmeneti működési zavarait a kormányzat eredeti módon szüntette meg: a csőd közelében lévő vállalatok — amelyekkel szemben a bankoknak jelentős behajthatatlan követeléseik halmozódtak fel — *tartozásaikat a bankok tulajdonosi részesedésévé alakíthatják át.* Ha a bankok tulajdonosi hányada eléri az 51 százalékot, akkor a kormány 5 évre átütemezi a vállalatok adó- és társadalombiztosítási tartozását, és adókedvezményeket is nyújt. Ez az intézkedés egészségesebbé teszi a vállalkozói szféra meggyengült részének tőkestruktúráját, miközben a tőkepiac fejlődését is ösztönzi.

A pénzügyi rendszer átalakításának utolsó jelentős lépése az adóreform volt. Mivel *Törökországban a „fekete gazdaság" még mindig igen kiterjedt,* a kormány *a közvetett adókra épülő adórendszer* mellett tette le a garast. 1985 januárja óta 10 százalékos alapkulccsal működő hozzáadottérték-adó van érvényben.

A *török* konszolidációs politika által megvalósított következetes és sokoldalú liberalizálás néhány év alatt — igaz, nem csekély megrázkódtatások árán — szinte nyugat-európaivá tette a gazdaság pénzügyi és intézményi rendszerét, ami a termelő apparátus gyors fejlődéséhez is jó feltételeket kínál. Noha a program nyomán a felhasználás mennyisége a gazdaság egészében számottevően nem módosult, eloszlása jóval egyenlőtlenebb lett. A jövedelemeloszlási arányok az alkalmazott jövedelmek, illetve a reálbérek kárára változtak meg, a vállalkozói és a tőkejövedelmek viszont nagymértékben megnőttek. A monetáris és a külgazdasági szféra együttes liberalizálása általában a magánszektor és az export javára módosította a nemzeti jövedelem elosztását *Törökországban.*

A *spanyol* konszolidációs politikának a monetáris szférában liberalizációs céljai is voltak az EK-csatlakozásra való készülődéssel összefüggésben, elsősorban mégis a belső és a külső pénzügyi egyensúly helyreállítására és a vállalkozói szempontból kedvezőbb jövedelmezőségi viszonyok kialakítására törekedett. A konszolidációs politika a pénzügyek terén meglehetősen egyszerű és kézenfekvő eszközöket alkalmazott. A monetáris politika restriktívebb lett, és egyszerűsítették az adórendszert. Ez utóbbira azért került sor, mert a kisvállalati szektor, illetve a „második gazdaság" nagy aránya miatt *a jövedelmek megadóztatása elsősorban elköltésük, nem pedig keletkezésük helyén* tűnt célszerűnek. Így megnövelték a közvetett adók szerepét, a közvetlen adókat pedig az alacsony hatékonyságú munkahelyek leépítésének ösztönzésére használták föl, ami tágabb teret nyújtott a szelektív adókedvezményeknek.

A vizsgált latin-amerikai országok közül korábban különösen *Chilében és Argentínában* volt példa arra, hogy a monetáris és a külgazdasági szféra liberalizálását nem kísérte hatékony keresletszabályozás, illetve antiinflációs politika. Így azután a liberalizálási kurzus vagy a költségvetési, vagy a külgazdasági egyensúly (vagy mindkettő) megrendülése miatt zsákutcába jutott. *Chilében* 1983 elején például olyan mértékben, hogy a kormányzat átmenetileg kénytelen volt feladni gazdaságideológiai elveit, és a többi között az állami szektor kiterjesztésére alapozta a szanálást.

Chilében az 1984-ben megindított konszolidációs program az 1974-es szanálási kísérlettel ellentétben az importliberalizálást *leértékeléssel* párosította. A kínálati oldal erősítését a gazdaságpolitika főként a *működőképes részvénypiac megteremtésére* alapozta. Ebben — valószínűleg korábbi nyugat- és közép-európai tapasztalatokra is figyelemmel — jelentős részben az 1980-ban létesített *magán-nyugdíjbiztosító intézményekre* kívánt támaszkodni. Tevékenységükkel kapcsolatban komoly garanciát jelent, hogy a nyugdíjak minimumáért az állam felelősséget vállal. Ehhez hasonlóan félig üzleti alapra helyezték a társadalombiztosítási és egészségügyi ellátás rendszerét. A társadalombiztosítás pénzügyileg továbbra is a költségvetéshez tartozik, az egészségügyi hálózat (kórházak, ren-

delőintézetek stb.) nagy része viszont magánkézbe került. Így a szolgáltatásokat profitorientált módon végzik, a pénzügyi hátteret pedig — teljesítményektől függően — a költségvetés biztosítja. A hálózat működtetése, veszteségeinek esetleges pótlása viszont — egyes, különösen rossz földrajzi vagy gazdasági helyzetű körzetek kivételével — már nem az állam feladata.

Argentínában az 1985. júniusi austral-tervnek az ipari-műszaki lemaradást és a gyors adósságnövekedés folyamatát kellett megállítania. A pénzügyi stabilizáció, az inflációellenes lépések hosszabb távra szóló elképzeléseket is szolgáltak: az üzleti élet bizalmának helyreállítását, a beruházási tevékenység fellendítését és a költségvetési kiadások aggregált keresleten belüli súlyának csökkentését. Az austral-program első lépcsőjében ár- és bérstopot, valamint pénzcserét rendeltek el. Deklarálták az állami szektor leépítésének szándékát, és a kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy a továbbiakban a költségvetési deficitet nem fedezetlen pénzkibocsátással, hanem államkötvények kibocsátásával vagy külföldi kölcsönből fedezi. Erre a programra az ország az IMF-től 1,4 milliárd dolláros *stand-by* hitelt kapott.

Két ország konszolidációs programjainak pénzügyi politikai tapasztalatai mutatnak az eddigiektől alapvetően eltérő irányba. *Jugoszlávia* 1982-ben meghirdetett, sok-sok munkával kidolgozott, mégis zömmel csak elveket tartalmazó stabilizációs programja a piaci viszonyok szabadabb érvényesülését, az egységes nemzeti piac megteremtésének szükségességét hangoztatta.

A program a belföldi devizamozgások ellenőrizhetővé tételére törekszik. Olyan árfolyam-politikát helyez kilátásba, amely az export belföldi értékesítésnél magasabb jövedelmezőségét szolgálja. A belföldi hitelkapcsolatokban a reális kamatlábak alkalmazása mellett foglal állást, és kitér a magánszektor, a kisvállalkozások, valamint a működőtőke-import fokozott ösztönzésére.

A stabilizáció fenti céljai meglehetősen általánosak, s noha többnyire egybecsengenek a korábban áttekintett országok monetáris politikájának céljaival, megvalósulásukért nem sok konkrét lépés történt. Feltűnő volt, hogy a monetáris szférát átalakító intézkedések zöme az *átütemezési tárgyalások, illetve a stand-by hitelmegállapodás előtti időszakra* esett, de később jelentősen lanyhult a monetáris politika ügybuzgalma. Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy a hitelképességi-fizetési kényszerhelyzet nyomán csak átmenetileg nőtt a szövetségi kormány belpolitikai akciórádiusza, és a pénzügyi gondok enyhülése után ismét felerősödtek a sokféle belföldi érdekcsoport stabilizációs erőfeszítéseket gátló törekvései.

1983 és 1985 között a kamatlábakat fokozatosan az inflációs rátához közeli szintre emelték. Ebben az időszakban a dinár leértékelésének évi üteme körülbelül megegyezett a relatív inflációval. Az árpolitikát jelentősen liberalizálták, és bizonyos mértékig — részben adminisztratív eszközökkel — sikerült a fogyasztási- és az importkeresletet kordában tartani.

A pénzügyi rendszer és a monetáris politika átfogó átalakítására nem került sor, és 1986 májusa, *a stand-by megállapodás lejárta után a kormány több tekintetben visszatért a monetáris politika korábbi nyomvonalára.* A dinár további leértékelésének üteme már elmaradt a relatív inflációtól, a magas kamatlábakat pedig inflációs bűnbaknak kezdték tekinteni, és csökkentették őket. Mindez — az eredeti célokkal ellentétben — növelte a belföldi keresletet. *A hatékony keresletszabályozást másrészt nagyban akadályozta, hogy az árpolitikában ismét előtérbe kerültek az adminisztratív eszközök.*

Így az 1983 és 1985 közötti *jugoszláv* monetáris politika kétségtelenül helyes irányban megtett, de nagyrészt csak kezdeti lépéseit végső soron *taktikai jellegűeknek* lehet ítélni. Ezek azonban nem mutattak egyöntetűen a kibontakozás irányába, és következetes, konzisztens monetáris stratégiáról semmiképpen sincs szó.

Több rövid életű válságkezelési kísérlet után a *brazil* kormány 1986-ban hirdette meg a cruzado-tervet. Noha a *brazil* programot gyakorta hasonlították az *argentin* tervhez, valójában éles ellentmondásban volt mind az IMF-től megszokott terápiás javaslatokkal, mind a más országok által keresett stabilizációs megoldásokkal. A cruzado-terv monetáris politikai irányvonalának bizonyos mértékig meghökkentő volta valószínűleg elsősorban a *brazil* gazdaság „beépített" növekedési és exportorientációjával hozható összefüggésbe; a *brazil* gazdaságpolitika abból indult ki, hogy a társadalmi stabilitás és az újratermelési folyamat zavartalansága restrikció mellett huzamosabb ideig nem tartható fenn.

A terv megvalósítását pénzcserével kezdték, az új brazil valuta a cruzeiro helyett a cruzado lett. A cruzado-program az adminisztratív árstop és az egyidejű keresletösztönző intézkedések következtében néhány hónapon át látszólag infláció nélkül segítette elő a belföldi konjunkturális klíma jelentős megjavulását. Hamarosan felerősödtek azonban a hiányjelenségek (részben az átstop feloldására számító áruvisszatartás miatt), és az export is visszaesett — a kivitelben érdekelt cégek egyre erősödő leértékelési várakozásai miatt. *A pénzügyi szféra összekuszálódott, mert számos vállalat a teljesítmények, illetve a termékek visszatartásával egyidejűleg próbált újabb hitelekhez, illetve állami támogatáshoz jutni.* A *brazil* monetáris rendszerben a cruzado-program nyomán gyakorlatilag ellenkező irányú folyamat játszódott le, mint például a török, az olasz, az izraeli vagy a chilei gazdaságban. Tehát csökkent a mikroszféra bizalma a kormány iránt, a vállalkozói és a fogyasztói döntéseket egyre inkább az inflációs várakozások motiválták, és tovább lazult a *Brazíliában* másfél évtizede eleve sem szoros kapcsolat a GDP előállítása és felhasználása között. Mindez a külgazdasági pozíciók gyors romlását okozta.

Az állami szektor a konszolidációs programokban

A költségvetés egyensúlyi helyzetének megjavítására irányuló törekvések a restriktív monetáris politikát folytató országok mindegyikében kedvezőtlenül érintették az állami szektor fejlődési kilátásait. A konszolidációs programok csak azokban az országokban tartalmaztak kifejezetten az állami szektorra vonatkozó célokat, ahol annak súlya jelentős — például *Törökországban*, *Olaszországban* és *Chilében*. E példák az állami szektor lassú visszaszorításának kifinomult, piackonform eszközeit szemléltetik.

Törökországban a program szerves része a privatizációs terv, amelynek megindítására csak más konszolidációs célok megvalósulása után, fél évtizeddel a gazdaságpolitikai irányváltást követően, 1985-ben került sor.

A reprivatizáció technikai megvalósítására három lehetőség jön számításba: Az első a nyereségjegy-értékesítés, azzal, hogy a vevő nem válik résztulajdonossá, de jogot kap a nyereségosztalékra. A második a részvények részleges vagy teljes kiárusítása a külföldi tőke bevonásával, nagy cégeknél ügyelve arra, hogy az üzemeltetés irányítását lehetőleg valamilyen ismert külföldi vállalat vegye át. A harmadik megoldás pedig egyfajta *„kiszorító hatáson"* alapul azzal, hogy az állami vállalatok által uralt ágazatokba vonzzák a hazai és a külföldi magántőkét.

A *török* reprivatizálási stratégia megvalósítása természetesen *jelentős politikai ellenállásba* ütközik. A megoldások sokfélesége, a végrehajtás óvatossága ennek az ellenállásnak a felőrlését is célozza. A reprivatizálási program különösen figyelemreméltó eleme, hogy a kormányzat az állami szektor jelentős részének leépítését össze kívánja kapcsolni a működőtőke-import felfuttatásával. Noha ezt — szélsőséges megközelítésben — tulajdonképpen a gazdaság számára alapvető fontosságú vállalatok vagyonának „kiárusításaként" is lehetne értékelni, kétségtelen tény, hogy csak így lehet gyors és a magánszektor nagy részét is megelőző „hatékonysá-

gi ugrást" elérni a gazdaság folyamatos működése és exportja szempontjából alapvető jelentőségű állami nagyvállalatoknál.

Olaszországban és Chilében a kormány ugyancsak tett nagy horderejű reprivatizálási lépéseket, de ezek nem annyira a mögöttük álló koncepció konzisztenciája és átfogó jellege, mint inkább egyes részmegoldások újszerűsége miatt érdemesek a figyelemre.

A *chilei* privatizálás lényegét tekintve eltér attól, ami például Nyugat-Európa több országában tapasztalható. Ezt a folyamatot elsősorban nem költségvetési szempontok vezérlik, célja inkább *a belföldi kistőke szervezett integrálása* a nagy- és középvállalati szférába. E cél mögött főleg politikai-ideológiai motívumok állnak azzal, hogy a rendszer egyfajta „népi kapitalizmussal" szándékozik tömegbázist teremteni magának. A részvénytulajdon széles körre való kiterjesztésének gazdaságpolitikai oka az, hogy nagy az eladósodott vállalatok aránya, a lakossági megtakarítások részvényekké konvertálása belföldről jövő tőkeinjekcióval alakítaná át a *de facto* állami vállalatok pénzügyi és tulajdoni struktúráját. Egy újabb kiterjedt csődhullám ugyanis semmiképpen sem használna a kormánynak, a külföldi tőke bizalma pedig az 1983-as válság óta nem tért vissza igazán.

Olaszországban a reprivatizálást *Törökországhoz* hasonlóan óvatosan kezdték megvalósítani. Noha itt is a költségvetési helyzet megjavítása és hatékonyság növelése volt a cél, lényeges különbség a török esethez képest, hogy *Itáliában* egy tulajdonképpen jól megszervezett, ám az idők folyamán önmagán túlnőtt állami szektor korszerűsítése, nem pedig radikális visszaszorítása volt a koncepció lényege.

A Craxi-kormány megalakulása után a kiadások csökkentése csak egy területen sikerült a szándékoknak megfelelően, éppen az állami vállalatok körében. A két nagy holding, az IRI és az ENI élére neves közgazdászokat neveztek ki, és megváltoztatták e holdingok funkcióit. Megszabadították őket a csődközeli állapotban lévő magánvállalatok átvételének kötelezettségeitől, és megkezdték a részvények magánkézbe adását. Az IRI 1984—1985-ben főleg részleges privatizáláshoz folyamodott. A főleg szénhidrogén-ipari érdekeltségű ENI-nél a részvények magánkézbe adását jelentős profiltisztítás kísérte, a holding tulajdonában nagyrészt csak nehézvegyipari érdekeltségei maradtak. A reprivatizálás itt is, ott is számottevő racionalizálással párosult a megmaradt vállalatoknál, hosszabb távon várhatóan mégis növeli az állami vállalatok strukturális lemaradását.

Az áttekintett országok közül a reprivatizálás csak *Törökországban* volt átfogó, illetve indult meg ilyen igénnyel. Ennélfogva a magánkézbe adás elsősorban a *török* gazdaságban befolyásolja széles körben a jövedelmezőségi kilátásokat, és vezet a *nemzeti vagyon tulajdoni struktúrájának nagyobb mértékű átalakításához.* A *chilei* reprivatizációs folyamat gazdasági jelentőségét mindenekelőtt a belföldi tőkepiac fejlesztésében játszott — egyelőre nem látható mértékű — szerepe adja. A kistőke szervezett megjelenése ezen a tőkepiacon erősítheti a kínálati oldalt a gazdaságban. Ezzel pedig javulhatnak a hatékony és a vállalkozói szféra perspektivikus részét megkímélni képes keresletszabályozás feltételei.

Munkaerőpiac, „második gazdaság"

A munkaerőpiac kezelésében különösen jól érzékelhető a konszolidációs politikák mögött álló gazdaságpolitikai szemléletmód változása. Míg a hetvenes évek végéig a legtöbb vizsgált országban a gazdaságpolitikai célrendszer egyik fő eleme volt a foglalkoztatottság, illetve a munkanélküliség alakítása (akár úgy, hogy minél magasabb legyen a foglalkoztatottsági szint, akár úgy — mint *Chilében* —, hogy csak a valóban hatékonyan betöltött munkahelyek maradjanak meg), az új gaz-

daságpolitikák csak igen kevés esetben tekintik ezt közvetlen céljuknak. A feladat ehelyett *a munkaerőpiac működési feltételeinek szabályozása, e piac minél nagyobb fokú rugalmasságának megteremtése.* Ez önmagában persze nem jelent se munkahelyteremtő, se racionalizáló politikát, és nem tartozik ide a foglalkoztatás hatékonysági követelményeinek vagy mércéjének kijelölése sem. A megvizsgált konszolidációs politikák nagyobb része explicit módon nem is foglalkozik a munkaerőpiaci folyamatok alakításával!

A legtöbb esetben megfigyelhető az állam foglalkoztatáspolitikai szerepvállalásának csökkenése, amely egyes országokban (például *Törökországban, Spanyolországban, Chilében,* valamint a korábbinál — a már említett Visentini-törvény miatt — kisebb mértékben, de még mindig észrevehetően *Olaszországban*) a „fekete" vagy „illegális" gazdasági tevékenységek többé-kevésbé nyílt eltűrésével jár együtt.

Az „illegális" gazdaság esetenként a gazdaság normális — vagy legalábbis folyamatos — működéséhez szükséges szerepet is ellátott ott, ahol a hivatalos gazdaság (általában a gazdaságpolitika tökéletlen volta miatt) nem tudta teljesíteni feladatait. Törökországban a konszolidáció kezdete előtti évben a gazdaság nyersanyag-, energia- és alkatrészellátásának biztosítása az isztambuli feketepiac árukínálata nélkül lehetetlen lett volna. Mindazt az importot, termeltetést, készletmozgatást a feketepiac szervezte meg, amelyet a hivatalos gazdaság rugalmatlanná vált piaci viszonyai, *a formális árkontrollban kimerülő antiinflációs gazdaságpolitika* következményeként kialakult hiányjelenségek közepette már nem lehetett megoldani. *Spanyolországhoz* hasonlóan a *török* liberalizációs politika is olyan — a közvetett adókat előtérbe helyező — adórendszert vezetett be, amely elősegítette a „fekete" gazdaság egy részének integrálódását a hivatalos gazdaságba.

A *török* gazdaságpolitika sikeres megoldást talált a be nem vallott jövedelmek, illetve tőkék legális gazdaságba való visszaáramoltatására is. Egy 1983-as rendelet szerint minden olyan korábban megszerzett tőke eredetét „tisztának" tekintették, amelyet legalább három napra elhelyeztek betétként az arra kijelölt banknál. A legalizálás fejében a tőke egy százalékát adóként be kellett fizetni.

Chilében az 1984 óta tartó új konszolidációs szakasz sajátos módon az árfolyampolitikában használja ki az itt ugyan törvényes, mégsem hivatalos „párhuzamos" szféra korrekciós funkcióját. A reálárfolyam megőrzésére törekvő pénzügyi kormányzat folyamatosan figyelembe veszi a legálisan működő párhuzamos valutapiacról érkező jelzéseket (a tranzakciók gyakran a központi bank közvetlen közelében, az utcán mennek végbe).

A legális és az illegális szféra közötti sajátos érdekközösség fenntartását, illetve a kettőt elválasztó határ eltüntetését segítik azok az intézkedések is, amelyek a gazdaság egyik-másik területének működésébe bekapcsolják a hivatalosan nem is létjogosult vállalkozásokat. E toleranciának köszönhetően — mint már utaltunk rá — a gazdaságpolitika más forrásból csak nehezen megszerezhető „visszacsatolásos" piaci jelzésekhez juthat.

Liberalizáció a külgazdasági szférában

A külgazdasági nyitás kivétel nélkül mindegyik megvizsgált ország *konszolidációs politikájának alapeleme.* A legtöbb esetben éppen ez teremti meg a kapcsolatot a rövid távú konszolidációs, egyensúlyjavító és a hosszabb távra szóló illeszkedési gazdaságpolitika között, természetesen nem a szó általános értelmében, hanem intézményi, árfolyampolitikai, szabályozási oldalról a fokozott exportnövelési törekvések és az importliberalizáció gondosan mérlegelt összehangolása útján. A külgazdasági nyitást azonban nem mindegyik esetben sikerült megvalósítani a prog-

ramban előírt mértékben. Így például *Jugoszláviában* sem, ahol a konszolidációs program külgazdaságot érintő előirányzatai között nem volt meg a kellő konzisztencia. A program egyfelől célul tűzte ki a belföldi pénzügyi rendszer áttekinthető működtetését a belső piaci dollárforgalom visszaszorításával, másfelől pedig a világgazdasági nyitást és az exportorientációt szorgalmazta. Előírta továbbá, hogy meg kell teremteni a dinár konvertibilitásának a feltételeit.

A jelzett pénzügyi és külgazdasági szempontok azonban a *gyakorlatban ellentétbe kerültek egymással.* A pénzügypolitikai célkitűzés elérése végett 1986. január 1-jétől megszüntették a vállalati devizaszámlák rendszerét, és a vállalatokat arra kötelezték, hogy a kivitellel szerzett devizájukat a hivatalos árfolyamon váltsák át dinárra. Ezzel azonban nagymértékben csökkentették a vállalatok exportérdekeltségét. Korábban ugyanis a vállalatok devizaszámlával rendelkeztek, és ezen — ágazattól, időponttól stb. függően — devizabevételeik 30—80 százalékát helyezhették el. Az igen liberális importengedélyezési rendszerben a devizával rendelkező vállalatok gyakorlatilag korlátlanul importálhattak, természetesen a pénzügyi lehetőségeik függvényében. A csekély importigényű vállalatok pedig a „fekete" devizapiacon jelentős felárral értékesíthették fölös devizájukat.

A deviza-visszatartás (retenció) e rendszere tehát feltétlenül érdekeltté tette a vállalatokat az exportban. Megszüntetése után kialakult ugyan az importengedélyek másodlagos feketepiaca a vállalatok között, de ennek már csak a szűkös importlehetőségek elosztásával volt a vállalati jövedelempozíciókat átrendező hatása, és nem ösztönzött az export növelésére. Az importengedélyeket ugyanis rangsorolás alapján adták ki, amelyben alapszempont volt az előző évi import, illetve a tervezett export. Így ez a rendszer éppen a jelentős exportőr, a vállalatközi devizapiacon eladóként aktív s így korábban viszonylag csekély importot lebonyolító cégek importlehetőségeit korlátozta úgy, hogy elvette tőlük az exportból eredő pótlólagos jövedelemszerzés lehetőségét is.

A konszolidációs gazdaságpolitikák nagy részében a külgazdasági nyitást importliberalizálási és exportösztönző intézkedések szolgálták, ugyanakkor — az antiinflációs célok előtérbe helyezése miatt — ezt többnyire csak *korrekciós jelleggel*, nem pedig hosszú távú irányzatként kísérte leértékelő árfolyampolitika. A programok külgazdasági céljainak megvalósítását a legtöbb vizsgált országban *a működőtőke-import jelentős mértékű liberalizálása is segítette.* Ennek a — ma már nemcsak a tőkés világgazdaságban elterjedt — törekvésnek általában sokrétű motivációja volt: a pénzügyi körök bizalmának megszerzése vagy növelése mellett az importliberalizálás által átmenetileg feltétlenül megterhelt folyó fizetési mérlegre nehezedő nyomás enyhítése.

A monetáris és a külgazdasági politika között különösen *Törökországban* figyelhető meg összhang. Itt a következetes belföldi — a pénzügyi szférát gúzsba kötő korlátozások megszüntetésével kísért — restrikció miatt eleve nőtt az export jelentősége a termelővállalatok számára. Az 1980 eleje óta tett kormányzati intézkedések az exportot még vonzóbbá tették a mikroszféra számára. Az exportőrök az exportárbevétel 5—30 százalékát kitevő adó-visszatérítést kaptak. Nagyobb arányú visszatérítéshez a nagyobb exportőrök jutottak. Vámkedvezményeket vagy vámelengedést kaptak a vállalatok az exporthoz szükséges importra, s a külföldi megrendelések értékének 50 százalékáig minden exportőrnek valutakeretet biztosítottak. Emellett az exportőröknek kedvezményes kamatok melletti hitelek felvételét is lehetővé tették. Az exportösztönzés vázolt rendszere azonban csak átmeneti jelleggel működött. *1984 óta az ismertetett ösztönzőket fokozatosan megszüntetik, és az export makroökonómiai kezelését egyre inkább beleillesztik a keresleti és a kínálati szabályozás egyöntetűen piacorientált, a lehető legkevesebb költségvetési beavatkozást szükségessé tevő rendszerébe.*

Az importliberalizálást fokozatosan hajtották végre, a vállalatok költségérzékenységének növelésével és a reális valutaárfolyam kialakításával párhuzamosan. Az importkereslet „finomszabályozásában" eleinte fontos szerepet játszott az importletéti rendszer, de ennek jelentősége csökkent azzal, hogy a vállalatok számára *az import produktív jellege mindinkább háttérbe szorította „befektetési" funkcióját.*

A működőtőke-importtal kapcsolatos *török* politika nemcsak liberalizálódott, hanem érdekes, új megoldásokkal is gazdagodott. Ezek közül a legjelentősebb az úgynevezett BOT- (Build, Operate and Transfer — építsd, működtesd és ruházd át) modell, amely az adósságállományt rövid távon nem bővítő működőtőke-importra ad lehetőséget. A formulát nagyberuházásoknál alkalmazzák, amelyek az üzembehelyezés után is a beruházó külföldi cég tulajdonában maradnak. A termékekért a belföldi piacon devizával fizetnek, s az objektum egy mindkét fél számára kielégítő hosszúságú időszak után (ez általában 12—17 év) belföldi tulajdonba kerül.

A *török* gazdaságba 1954 és 1980 között összesen 228 millió dollár értékű külföldi tőke áramlott, 1980 és 1986 között viszont 1400 millió dollár. Ez a növekedés aligha csupán a működőtőke-import közvetlen feltételeinek a javulásával hozható összefüggésbe, hanem valószínűleg erősen közrejátszott benne a konszolidáció sikere, a gazdasági klíma egészségesebbé válása is.

A konszolidációs gazdaságpolitika a *spanyol*, az *argentin* és a *chilei* gazdaságban is a hosszabb távú illeszkedési feladatok szolgálatába kívánta állítani a külgazdasági kapcsolatok liberalizálását. *Olaszországban* és *Izraelben* ugyancsak cél volt a további nyitás, de ebben a két országban a külgazdasági szféra viszonylag magas fokú liberalizáltsága miatt az intézmény- és szervezetrendszeri változtatások már csak kisebb mértékben tudták tovább javítani a világgazdasághoz való szerves kapcsolódás feltételeit. *Brazíliában* pedig a konszolidációs gazdaságpolitika nem érintette az exportorientációt elősegítő kiterjedt ösztönzőrendszert. Itt a balul sikerült cruzado-program nyomán 1986-ban visszaesett az export, azaz az új gazdaságpolitika versenyképességét rontó hatásait az önmagában hatékony exportösztönző rendszer sem tudta ellensúlyozni.

A külgazdasági nyitás elsietettségének felemás következményeit jól példázta a korábbi *chilei* és *argentin* nyitási kísérletek utáni gazdaságpolitikai kapkodás, amely a globális keresleten belüli arányok változtatásában, valamint radikális, ám nemritkán rövid időn belül egymással ellentétes irányú árfolyampolitikai lépésekben nyilvánult meg. *A külgazdasági nyitás kínálati feltételeinek megteremtése* a rossz tapasztalatok fényében elengedhetetlenné vált azokban az országokban, ahol a konszolidációs politika feladata a gazdaság állapotának gyors megjavítása mellett a hosszabb távú világgazdasági felzárkózás elősegítése is volt.

Nem mindenütt sikerült megteremteni az összhangot a belső — általában restriktív — monetáris politika és a külgazdasági liberalizálás között. A belső restrikció exportkényszert erősítő hatása mint alapösszefüggés általában érvényesült ugyan, de jelentős mértékben csak ott, ahol a versenyképesség bizonyos szintet ért el, tehát főleg a viszonylag nyitott gazdaságokban. A nyitás feltételrendszerének megteremtése viszont határozott termeléspolitikai intézkedéseket is követelt. A *brazil* konszolidációs program belső expanziós hatása *gyorsan csökkentette az export vonzerejét*, *Jugoszláviában* pedig *a hazai valuta pénzfunkcióinak tökéletlensége*, illetve az ezt *megszüntetni igyekvő kormányzati erőfeszítések* miatt csökkent — igaz, erősen túlértékelt valuta mellett — a vállalatok érdekeltsége a devizaszerzésben, az exportban.

A *jugoszláv* példa nyomán felvethető, hogy a deviza-visszatartás eszköze mennyiben hatékony ösztönzője az exportnak. Ez az eszköz valószínűleg csak addig töltheti be igazán a feladatát, amíg a belföldi valuta túlértékelt, illetve, ameddig az import iránti kereslet tartósan meghaladja a kínálatot. Azzal viszont, hogy többé-kevésbé szűkíti a hazai valuta pénzfunkcióit, és elfogadhatóságát korlátok közé szorítja, a retenció a rövid távú fizetésimérleg-megfontolásoknak rendeli alá az effektív monetáris politika érvényesülését. Azét a politikáét, amely hosszabb távon tiszta belföldi pénzügyi viszonyokat teremthet, és ezzel létrehozhatja a kereslet (ezen belül az importkereslet) hatékony szabályozásának feltételeit. A retenció bevezetésének vagy fenntartásának célszerűsége tehát jelentős

részben azon múlik, hogy a *tőle várható exportösztönző hatás mennyire* erős, és ezzel szemben a retenció megszüntetése mellett még milyen más intézkedések válhatnak szükségessé a belföldi valuta pénzfunkcióinak kibontakoztatásához.

A konszolidációs politikák mérlege

A konszolidációs politika *Jugoszlávia* és *Brazília* kivételével állapotjavulást hozott a gazdaságban, de ez nem minden esetben jelentette azt, hogy a hosszabb távú kilátások jobbra fordultak, és nem járt feltétlenül együtt az összes fontosabb makroegyensúlyi mutató megnyugtató alakulásával sem. Sokszor nem annyira a gazdaság számszerűleg megragadható helyzete javult, mint inkább *pszichikai állapota*, amely pontosan nem mérhető ugyan, de tényezői közül például a beruházási klíma, a fogyasztói és a megtakarítási hajlandóság, a hitelek iránti kereslet, a hiányjelenségek erőssége kvantitatív eszközökkel jellemezhető.

A vizsgált országok három csoportba sorolhatók a konszolidációs politikák tapasztalatai alapján: Az első csoportba kerülhetnek azok az országok, amelyekben a gazdasági élet dezorganizációs folyamata megállt, illetve megfordult, a nemzeti gazdaságfejlődésbe vetett bizalom széles körben helyreállt, és nagyban megjavultak a vállalkozással, a kockázattal, az üzleti sikerrel kapcsolatos értékek pozíciói. A második csoportban a gazdasági helyzet javulása sokkal vontatottabb, illetve csak egyes területeken érzékelhető, de a lassú, ám végső soron sikeres konszolidáció feltételei gazdasági és társadalom-lélektani szempontból is adottnak tekinthetők. Végül a harmadik csoportba azokat a gazdaságokat sorolhatjuk, ahol a konszolidációs politika mérlege egyértelműen kedvezőtlen.

1. *Törökország, Olaszország, Spanyolország, Izrael, Chile:* ebben a csoportban különösen a *török*, az *izraeli* és a *chilei* konszolidációs politika mérlege jó, amire mindenekelőtt a nemzetközi pénzügyi világ bizalmának a megújulása utal. Például *Törökországban* a bruttó külső adósságállomány 1980 és 1985 között 16,2 milliárdról 25,0 milliárd dollárra nőtt, mert az első konszolidációs sikerek nyomán az ország már 1983-ban visszatérhetett hiteligényével a nemzetközi pénzpiacokra. *Chile* pedig 1986-ban zökkenőmentes átütemezést ért el, és csak abban az évben 3,2 milliárd dollár új hitelt is kapott. A *spanyol* és az *olasz* kibontakozás lassabb, de a konszolidáció sikerének megbízhatóbb fokmérője a belgazdasági klíma (*Spanyolországban* fél—egy, *Olaszországban* egy—másfél évtized utáni) kedvező alakulása (*Olaszországbqn* például a fogyasztóiár-növekedés éves üteme 1983 és 1986 között 14,6-ról 5,9 százalékra, *Spanyolországban* 12,2-ről 8,8 százalékra csökkent.

2. *Argentínában* a konszolidációs politika előtt egy mély gyökerű társadalmi-politikai-gazdasági válság felszámolásának a feladata állott. A feladat megvalósítása két év alatt csak részben sikerülhetett, de a távlati célok elérésének előfeltételei kétségtelenül létrejöttek. (A folyó fizetési mérleg hiányát egyetlen év alatt, 1985-ben 2,5 milliárdról 1,0 milliárd dollárra sikerült csökkenteni, a fogyasztóiár-növekedés az 1984-es 688 százalékkal szemben 1986-ban már csak 80 százalékos volt.)

3. *Jugoszlávia, Brazília:* az adósságállomány növelésére alapozott gazdaságfejlődés más-más módon sodorta válságba a két gazdaságot. A *jugoszláv* konszolidációs politika a túl általánosan megfogalmazott célok, a végrehajtás következetlensége, illetve gyenge politikai bázisa miatt nem tudott tartós helyzetjavulást elérni. (A fogyasztói árak növekedési üteme például 1983 és 1986 között 39,1-ről 100 százalék fölé nőtt, a GDP volumenének növekedési üteme ugyanebben az időszakban —1,3-ról 3,6 százalékra emelkedett.) A stabilizációs és a szociálpolitikai célokat helytelen módon keverő *brazil* cruzado-program pedig kifejezetten rontott is a gazdaság helyzetén. 1986 folyamán különösen a külgazdasági mutatók romlottak: ebben az évben a folyó fizetési mérleg hiánya 0,3-ről 2,9 milliárd dollárra nőtt, és az ország tőkeforgalmi mérlege 1965 óta először passzívvá vált.

Külső szemmel valószínűleg azok a konszolidációs politikák tekinthetők a legsikeresebbnek, amelyek a nemzetközi bankvilág által már szinte leírt, súlyosan eladósodott országok számára szerezték vissza a hitelezők bizalmát. Meglepőnek látszó, de több országban is tapasztalható fejlemény, hogy ez a hitelezői bizalom szükségtelenné teheti az adósságállomány csökkentésére irányuló erőfeszítéseket, és — természetesen megfelelő külföldi kontroll alatti, politikailag jól alátámasztott gazdaságpolitikai irányvonal mellett — „második eladósodásra" is lehetőséget teremthet. *A hitelezők bizalmának a visszaszerzése Törökországban, Chilében és részben Izraelben a külgazdasági egyensúly romlásának visszafordításával, a gazdaságban képződő jövedelmeknek a belső és külső erőforrás-bevonás dinamikájának gyorsabb növelésével, valamint a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek a konszolidációs program megvalósításába való bevonásával, hihető részcélok kijelölésével és az ígéreteknek megfelelő részeredmények felmutatásával sikerült.*

Az áttekintett konszolidációs politikák néhány fontosabb közös tanulsága annak ellenére megfogalmazható, hogy a vizsgált országok által követett út eltérő fejlettségi szintjük, növekedési adottságaik, nemzetközi munkamegosztási szerepük és környezetük miatt sok szempontból különböző volt. A csaknem mindegyikükre érvényes fő tanulságok általánosítható volta azonban arra utal, hogy a nyolcvanas évtized második felének több alapvető konszolidációs feladata jórészt független a nemzetgazdasági specifikumoktól.

1. A konszolidációs politikák elsősorban akkor értek el sikert, ha nem a jövedelmek nivellálására, hanem elosztási skálájuk szélesítésére törekedtek úgy, hogy a változásokban érdekelt, illetve azokat elősegíteni különösen képes rétegek, csoportok (a magánvállalkozók, a magasan képzett értelmiség, a devizaszerző ágazatok alkalmazottai) ennek haszonélvezői legyenek. Ez azért is fontos volt, hogy a gazdaságpolitikai fordulathoz megnyerjék azoknak az érdekcsoportoknak a támogatását, amelyek ellenállása veszélybe sodorhatta volna a program sikerét, illetve annak nemzetközi értékelését.

2. Lényeges sikerelem a gyors, következetes végrehajtás úgy, hogy a meghirdetett cél- és eszközrendszer integritását minél kevesebb veszély fenyegesse a különféle társadalmi érdekcsoportok „ellenakciói" miatt, és eleve ki lehessen küszöbölni a visszarendeződésre irányuló többoldali társadalmi nyomást.

3. A konszolidációs politikák nélkülözhetetlen tényezője a dereguláció, a mikroszféra szabadságfokának és a termelési tényezők mozgásterének a növelése. A legtöbb kormányzat ügyelt ugyan a tilalmak és korlátok leépítésének fokozatosságára, de ez nem szolgált ürügyül a teendők halogatására. Igen nehéz feladatnak bizonyult a dereguláció és az antiinflációs politika összekapcsolása. Az infláció megzabolázására középtávon azonban nem az adminisztratív árellenőrzés fenntartása és a valutaleértékeléstől való tartózkodás bizonyult a leghatásosabb eszköznek, hanem a kereslet és a kínálat szigorú monetáris és költségvetési politikával történő szabályozása. A konszolidációs politikák szerves részeként megvalósított külgazdasági nyitáshoz ugyanakkor elengedhetetlen volt a reális valutaárfolyamok kialakítása, ami viszont szinte minden esetben valutaleértékelést tett szükségessé, akár több lépésben is.

4. A külgazdasági nyitás nem korlátozódott az árfolyampolitikára, és nem merült ki új exportösztönzési gyakorlat kialakításában sem. Alapvető fontosságú és a monetáris szféra deregulációjával szervesen összefüggő alkotóeleme az importliberalizálás, amely nagyban segíti a világgazdasági felzárkózással kapcsolatos gazdaságpolitikai célok elérését is.

5. A konszolidációs politikának a munkaerőpiaci dereguláció nyomán fellépő foglalkoztatási gondok enyhítése, a hiányjelenségek visszaszorítása, illetve a széles körű vállalkozói bizalom megteremtése végett célszerű támaszkodnia az „illegális" szférára is. A költségvetési folyamatok kívánt mederben tartása nem teszi lehetővé

az „illegális" jövedelemtermelő tevékenységek nyílt kormányzati elismerését, s ennek kétségtelenül erős dezorganizáló hatása is lenne. A konszolidáció sikerét azonban nagyban elősegítheti, ha a gazdaságpolitika megoldást talál a „hivatalos" és a „nem hivatalos" szektor zavartalan együttélésére. Ennek áldásos hatása lehet a kínálati oldalra, sőt esetenként — mint *Olaszországban* vagy *Spanyolországban* — az exportteljesítményre is.

A konszolidációs gazdaságpolitikai csomag csak egységes egészként ígérhet sikert, egyes elemeinek kivétele, módosítgatása ugyanis nemcsak konzisztenciaproblémákat okozhat, hanem precedens lehet arra, hogy a program „felpuhításában" érdekelt csoportok további változtatások érdekében nyomást fejtsenek ki a döntéshozókra, s ez a nyomás az újabb és újabb kompromisszumok függvényében egyre szélesebb fronton jelentkezhet.

A konszolidációs példák bizonyos mértékig új megvilágításba helyezik a gazdasági dinamizmus fogalmát. Ez nem feltétlenül csupán a növekedés számszerű mutatóival fejezhető ki, hanem megmutatkozik a vállalkozói szellem, a befektetési kedv erősödésében, a pénzpiac fejlődésében, a vállalatközi kapcsolatok bővülésében is. Mindez pedig a gazdaság belső integrációjának, monetarizáltságának a fejlődését jelzi.

Felhasznált irodalom

Amelung, T.: Zum Einfluss von Interessengruppen auf die Wirtschaftspolitik in Entwicklungsländern. Die Weltwirtschaft, 1987. 1. sz.

Balassa, B.: Policy Responses to Exogenous Shocks. American Economic Review, 1986. május

Ben Porath, Y. (szerk.): The Israeli Economy: Maturing Through Crisis. Cambridge, Mass. 1986.

Cardoso, E. A.—Dornbusch, R.: Brazil's Tropical Plan. American Economic Review, 1987. május

Dornbusch, R.: Dollars, Debts and Deficits. Leuven-Cambridge, Mass. — London, 1986.

Edwards, S.—Edwards, M. C.: Monetarism and Liberalization. The Chilean Experiment. Cambridge. Mass. 1987.

Fischer, B.—Hiemenz, U.—Trapp, P.: Argentina: The Economic Crisis in the 1980s. Kieler Studien, 197. sz. 1985.

Fischer, B.: Brasilien ohne Inflation? Eine kritische Würdigung des Cruzado-Planes. Kieler Diskussionsbeiträge, 124. sz. 1986.

Fischer, S.: The Israeli Stabilization Program, 1986—86. American Economic Review, 1987. május

Fry, M. J.—Lilien, D. M.: Monetary Policy Responses to Exogenous Shocks. American Economic Review, 1986. május

Frenkel, J. A.: International Interdependence and the Constraints on Macroeconomic Policies. Weltwirtschaftliches Archiv, 1986. 4. sz.

Heymann, D.: The Austral Plan. American Economic Review, 1987. május

Kopits, G.: Structural Reform, Stabilization and Growth in Turkey. IMF Occasional Paper No. 52., Washington, 1987.

Sachs, J.: The Bolivian Hyperinflation and Stabilization. American Economic Review, 1987. május

Smith, G.—Cuddington, J. T. (szerk.): International Debt and the Developing Countries. Washington, 1984.

Thorp, R.—Whitehead, L. (szerk.): Latin American Debt and the Adjustment Crisis. Basingstoke. London—Oxford, 1987.

Williamson, J. (szerk.): Inflation and Indexation: Argentina, Brasil and Israel. Washington, 1984.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 5. sz. (565—583. l.)

INOTAI ANDRÁS

A beruházási folyamatok új vonásai a fejlett piacgazdaságokban*

A világgazdasági változások nemcsak a növekedés alkatát, a termelés és a külkereskedelem szerkezetét változtatták meg, hanem a beruházási politikában is áthelyezték a súlypontokat. Ez utóbbi fejlemény átfogó, nemzetközi összehasonlításon alapuló vizsgálatát azonban — az előbbi tényezőkével szemben — megnehezíti, hogy ennek során jóval kevesebb és kevésbé rendszerezett statisztikai adatra támaszkodhatunk — nem is szólva az adatközlések késéseiről. Ezért a beruházáspolitika legfontosabb tendenciáinak bemutatásakor csupán *tézisszerű* megállapításokra szorítkozhatunk, amelyek alátámasztására egy-egy (vagy legföljebb néhány) ország statisztikáira hivatkozhatunk. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a fejlett tőkésországokban, sőt egyre inkább a velük lépést tartani igyekvő fejlődő országokban is hasonló beruházáspolitikai irányzatok bontakoznak ki, a többi között azért is, mert ilyen irányú ösztönző hatásokat közvetít számukra az a nemzetközi együttműködési rendszer, amelybe ezek a gazdaságok szervesen beépültek.

Ha célunk a világgazdasági verseny élmezőnye számára kínálkozó stratégiák feltárása lenne, nem elégedhetnénk meg egy ilyen mélységű elemzéssel. Annak a célnak azonban megfelel vizsgálatunk módszere, hogy a magyar gazdaság számára — amely részben megkésettsége, részben elhibázott döntések miatt jelenleg a további leszakadás megakadályozásának legjobb esetben is csak a feladatával küzd — támpontokat adjon a világgazdasági folyamatokhoz való hosszabb távú illeszkedéshez.

1. A beruházások makrogazdasági tendenciái

1.1. Az 1974—1975. évi világgazdasági válsággal új, a korábbi évtizedekben tapasztalttól több szempontból eltérő beruházási ciklus jött létre. Szokatlan jegy volt a többi között az, hogy a beruházások számos országban jelentős késedelemmel reagáltak a gazdasági helyzet megváltozására, valamint az is, hogy a válságot nem követte gyors beruházásélénkülés, hanem hosszan elnyúló, „lapos görbéjű" beruházási fellendülés következett be. Az 1975. évi mélypont után az Egyesült Államokban és Japánban három, az NSZK-ban négy, Olaszországban öt évre volt szükség ahhoz, hogy a beruházások összege elérje a válság előtti szintet. [Az állami beruházáspolitika eszközeit előszeretettel alkalmazó Franciaországban ugyan gyors fellendülés követte a válságot, de ennek súlyos következményei még a nyolcvanas

* A cikk az Ipari Minisztérium irányítása alatt folytatott „Az ipar szerkezetátalakítását szolgáló beruházáspolitika" című kutatás keretében készített tanulmány átdolgozott változata.

Dr. Inotai András kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének tudományos-osztály-vezetője.

években is éreztetik hatásukat. A kiterjedt állami beruházási tevékenység (ami a magánszektor előli hitelelszívással járt együtt) különösen a járműgyártásban és a vegyiparban idézett elő jelentős lemaradást az NSZK-val, de Nagy-Britanniával szemben is.]

A lassú beruházásnövekedés mellett azonban igen erőteljes intenzifikálás zajlott le. Vagyis az elmúlt évtizedben a növekedési ütemekből láthatónál határozottabban ment végbe az extenzívről az intenzív újratermelési ciklusra való áttérés.

1.2. Ennek megfelelően a beruházott összegek csekély növekedése mögött igen jelentős profitnövekedés húzódik meg. 1982 és 1986 között Nyugat-Európában a beruházások mintegy tíz százalékkal növekedtek, míg a nettó profit körülbelül hatvan százalékkal emelkedett. Más szavakkal: az újratermelődő tőke egyre nagyobb hányada pénztőkeként halmozódott fel, ami egyrészt a magas kamatlábakkal, másrészt a befektetések bizonytalanságának növekedésével, harmadrészt némely gazdaságoknak a befektetési spektrumból való kihullásával (fizetésképtelenné válásával, eladósodásával) magyarázható. (Más kérdés, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszerben nem kevés gond származott ebből a túlzott mértékűnek ítélhető arányeltolódásból.)

1.3. Mivel a műszaki forradalom hatásainak következtében a nemzeti piacok egyre szűkebbnek bizonyultak, jelentősen megerősödött a tőke — nem spekulációs célú — nemzetközi mozgása is. A belföldi beruházások pangása miatt — elsősorban a hatalmas tőketöbbleteket felhalmozó japán és nyugatnémet gazdaságban — különösen megélénkült a külföldre irányuló tőkeáramlás. (Az NSZK vállalatai például beruházásaik csaknem felét külföldön valósítják meg.)

1.4. Igen jelentős elmozdulások következtek be a beruházások ágazati szerkezetében. A nyolcvanas években a korábbi évtizedben jellemzőnél erőteljesebb beruházási tevékenység bontakozott ki — a repüléstechnika, az elektronika, a hírközlés, a finommechanika és a járműipar mellett — olyan területeken is, mint az élelmiszer- és dohányipar, a papíripar vagy a bőrfeldolgozás. Ugyanakkor évente tíz százalékot megközelítő beruházáscsökkenés figyelhető meg a kohászatban, de hasonló irányzat jellemzi a hajóépítést és a petrolkémiát is. (Nyugatnémet adatok szerint az 1973 és 1983 közötti időszakban az ötvenkét ágazat közül mindössze hatban nőtt a *hazai* beruházási tevékenység az 1963 és 1973 közötti szinthez viszonyítva.) Az 1985—1987-ben bekövetkezett fellendülés az előbbi arányokat részben módosította, amennyiben néhány korábban visszaszorult területen jelentősen megnövekedett a beruházási kereslet. Ez azonban csupán a korábbi elmaradások pótlására szolgált.

1.5. A gazdasági növekedés és a beruházások azelőtt meglehetősen szoros kapcsolata nemcsak meglazult, de esetenként teljesen meg is szűnt. Érvényét vesztette tehát a korábban eléggé általános feltételezés, hogy a magasabb beruházási hányad a gyorsabb növekedés megalapozója. Igazolódott ezzel szemben az a tétel, amelyet nálunk elsősorban Erdős Tibor képviselt markánsan írásaiban, hogy a növekedési ütemet hosszú távon kizárólag a korszerűsítési ráta (a technikai haladás üteme) határozza meg. A modern technika nemcsak hatalmas termelékenységnövekedést tesz lehetővé, hanem sokszor tőkét is helyettesít. (Ilyen hatású például a mikroelektronika alkalmazása a termelésben.) A szolgáltatások körében ugyancsak létrejöttek a tőkemegtakarító formák. (A lízingben beszerzett, bérelt állóeszközök értéke az NSZK-ban egy évtized alatt megháromszorozódott, Nagy-Britanniában pedig megnégyszereződött. A lízing jellegű beruházások az NSZK-ban a gazdasági célú beruházások hét százalékát tették ki a nyolcvanas évek első felében.)

Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a hagyományos beruházásokat a világgazdaság egyre kevésbé hajlandó elismerni. A takarékosság szempontjai az állóeszköz-beruházásoknál is, akárcsak a többi termelési tényező (az energia, a nyersanyagok, a munkaerő) esetében, háttérbe szorítják az extenzív forrásbővítést. A legutóbbi vizsgálatok arra utalnak, hogy a gazdasági növekedésnek ma már csupán

az egynegyede tulajdonítható az úgynevezett anyagi beruházás hatásának; jó egyharmada a munkaerő minőségének és kb. 40 százaléka a műszaki fejlődésnek. Mivel a mozgékonyabb termelési tényezők (magasabb szakképzettség, technika) kerültek túlsúlyba az immobil (anyagi beruházás) tényezővel szemben, lehetővé válik a gyorsabb reagálás, a tőke korábbinál rugalmasabb viselkedése. A beruházási tőke reallokációja önmagában is jelentős növekedési-szerkezetváltási erőforrássá válik.[1]

1970 és 1982 között a bruttó nemzeti termék valamennyi vezető tőkésországban jóval erőteljesebben növekedett a beruházásoknál, sőt Nagy-Britanniában a GNP csaknem 20 százalékos növekedése a beruházások csökkenése mellett következett be. (Lásd az 1. sz. táblázatot.) A bruttó nemzeti termék beruházási hányada ennek

1. sz. táblázat

A bruttó nemzeti termék és a beruházások növekedési üteme
(1970 = 100)

Ország	Társadalmi termék			Beruházások		
	1975	1980	1982	1975	1980	1982
Egyesült Államok	113,4	135,8	136,0	99,4	123,9	117,6
Egyesült Királyság	110,6	120,0	119,2	104,9	105,0	99,1
Franciaország	121,6	142,9	145,7	119,1	132,1	130,2
Japán	125,6	161,4	172,6	117,7	149,3	159,5
NSZK	111,1	132,0	130,4	93,4	117,8	106,9
Olaszország	112,7	136,1	135,8	94,9	111,9	106,7

Forrás: Az OECD National Accounts Statistics különféle évfolyamai és a Quarterly National Accounts különféle számai.

következtében mindenütt esett, és mára 20 százalék körüli szinten stabilizálódott. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

1.6. A beruházási szerkezet átalakulása igen erőteljesen hat a termékek életgörbéjére. A korábbi hosszabb cikluspályák — különösen a mikroelektronika terjedésének és a szolgáltatások előtérbe kerülésének köszönhetően — rendkívül lerövidültek, ami a beruházási viselkedés alapvető változását hozza magával (a „később érkezők" előnyének lemorzsolódása, a licencátvétel korlátai stb. miatt). Ezzel a technikai extraprofitot ígérő időszak is összezsugorodott: a modern termékek piaci élettartama az egy évtizeddel ezelőtti tíz-tizenkét évről négy-öt évre rövidült. A termelés műszaki alapjainak megteremtése és a befektetett összeg megtérülése között legfeljebb tizenöt év telik el, de úgy, hogy ezen belül az egyes fázisok időigénye közötti arányok jelentősen változtak: általában öt évre van szükség az ötlet kidolgozásához, újabb ötre a technológiai folyamat megtervezéséhez és a tömegtermelés beindításához, és mindössze öt év marad a termék nyereséges értékesítésére. Az amerikai ipar által 1987-ben előállított termékek 18 százalékát például még nem gyártották 1984-ben. Az amerikai ipar K+F-ráfordításainak csaknem fele új termékek kifejlesztését célozza.

1.7. Az összezsugorodó termékciklus a műszaki fejlődés által különösen érintett ágazatokban két alapkövetelményt támaszt a beruházási-értékesítési politikával szemben: egyrészt a raktárkészletek leépítését (az *on-line* termelés megvalósítását), amikor a termelés inputjainak hosszabb ideig tartó — tetemes veszteségeket okozó — tárolására nincs szükség, mivel az éppen szükséges alkatrész a gondos szervezés jóvoltából mindig rendelkezésre áll; másrészt az értékesítési piac bővítését. Az utóbbi követelmény különösen érthető, hiszen a korábbi egy-másfél évtizedről öt évre csökkent az az idő, amikor a rendkívüli mértékben megnövekedett

[1] Anderson, D.: A Relationship between the Rate of Economic Growth and the Rate, Allocation, and Efficiency of Investment. World Bank Staff Working Papers No. 591. Washington, 1983.

2. sz. táblázat

A bruttó felhalmozás aránya a GDP-ben
(százalékban, folyó áras adatok alapján)

Ország, országcsoport	1960	1965	1970	1975	1980	1982
OECD összesen	21,3	22,9	22,9	21,4	22,5	19,9
Európai OECD-országok	23,4	24,4	25,2	22,0	22,8	20,2
EGK	23,2	24,0	24,9	20,9	22,4	19,0
Ausztria	27,6	28,0	29,7	26,1	28,8	23,0
Dánia	23,0	23,8	25,7	20,9	18,2	17,0
Egyesült Államok	18,5	20,0	17,8	16,6	18,1	16,2
Egyesült Királyság	18,6	19,7	19,4	18,1	16,2	15,0
Finnország	28,4	28,0	29,5	32,7	27,7	24,0
Franciaország	23,0	24,9	26,1	23,0	23,1	21,4
Japán	33,7	32,0	39,1	32,8	32,4	29,6
Jugoszlávia	38,1	35,7	35,9	36,0	38,3[a]	
Kanada	22,9	25,7	21,0	23,9	22,7	18,5
NSZK	27,2	28,3	27,9	22,5	24,8	21,0
Olaszország	24,7	20,0	23,1	20,3	24,9	20,4
Spanyolország	19,0	24,7	24,4	26,5	21,4	19,9
Svájc	29,0	30,4	32,3	23,0	27,1	24,1
Törökország	16,0	14,9	19,8	23,1	21,8	30,6
Magyarország	27,8	25,5	33,6	37,8	30,7	28,5

Megjegyzés:
[a] 1981.
Forrás: OECD-statisztikák és a KSH Statisztikai Évkönyvének különféle számai.

fejlesztési költségeket extraprofit formájában lehet visszaszerezni. Ez pedig csak igen jelentős piacbővülés (tehát a korábbinál jóval nagyobb termelési-értékesítési sorozatnagyság) esetén elérhető célkitűzés. Éppen ez az egyik magyarázata annak, hogy Nyugat-Európában határozott lépéseket tesznek az „egységes belső piac" megteremtésére, és hogy mindenütt utat tör magának az állami monopóliumok lebontására irányuló törekvés, vagyis a piaci korlátok megszüntetése a cél azokon a területeken, ahol korábban az állami megrendelések határozták meg az értékesítési feltételeket.

1.8. A beruházások makrogazdasági jellemzőinek egyik legalapvetőbb változása az állami szektor beruházásainak mérséklődése, ami mögött strukturális elmozdulások húzódnak meg. Ennek a megállapításnak látszatra ellentmond a GDP központosításának magas hányada. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A kormány különféle kiadásai azonban főleg azokban az országokban nőttek, amelyek korábban a nemzetközi rangsorban hátrébb helyezkedtek el, amelyekben jóléti állam épült ki, és amelyekben a munkanélküliség és az iparszerkezeti feszültségek nagymértékű állami beavatkozást tettek szükségessé. A növekvő állami eladósodás mellett azonban e gondok megoldását a kormányok csak úgy vállalhatták, ha más területekről — például az állami beruházások területéről — visszavonulnak. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) Egy évtized alatt az állami szektor részesedése a beruházásokból (Japán kivételével) 2—10 százalékponttal csökkent, és a nyolcvanas évek közepén a legtöbb országban alig érte el az összes állótőke-beruházás tíz százalékát.

Ezzel szemben a fejlődő országok nagy részében ellentétes irányzat bontakozott ki: elsősorban a gyorsan iparosodó és a világpiaci versenybe egyre erőteljesebben bekapcsolódó délkelet-ázsiai gazdaságokban nőtt az állam beruházási szerep-

vállalása. Ezen országok többségében a kormányzat részesedése 25 és 50 százalék között mozog.

Lényeges változás, hogy a fejlett piacgazdaságokban jelentősen eltolódott az állam beruházási tevékenységének súlypontja. Nyugatnémet adatok szerint a beruházások több mint fele továbbra is a hírközlésre és az energiaszektorra jut, de — és ez igen fontos — az előbbi aránynövekedése és az utóbbi csökkenése mellett. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) (Ez jól tükrözi a világgazdasági alkalmazkodás változó prioritásait: ma már nem az energiaellátás biztosítása, hanem a telekommunikáció terén való lépéstartás az állam legfőbb törekvése.) Különösen erőteljes visszaesés figyelhető meg a lakásépítésben, de a közlekedés területén is. Ugyanakkor emelkedik az egészségügyi, valamint az oktatási és a kutatási-fejlesztési kiadások hányada.

3. sz. táblázat

Kormánykiadások a GDP százalékában

Ország, országcsoport	1970	1975	1980	1983	1985
OECD összesen	32,4	37,9	39,5	41,7	40,6
Európai OECD-országok	36,8	44,1	46,4	50,4	51,7
EGK	37,2	44,4	46,4	50,8	52,5
Ausztria	39,2	46,1	48,9	51,4	50,7
Belgium	36,5	44,5	50,8	55,6	54,4
Dánia	40,2	48,2	56,2	61,6	59,5
Egyesült Államok	31,6	34,6	33,7	36,9	36,7
Egyesült Királyság	39,8	46,3	45,1	47,2	47,8[a]
Finnország	30,5	36,1	36,5	40,3	41,5
Franciaország	38,9	43,5	46,4	52,0	52,4
Hollandia	43,9	52,8	57,5	62,2	60,2
Japán	19,4	27,3	32,6	34,1	32,7
Kanada	34,8	40,1	40,5	46,9	47,0
NSZK	38,6	48,9	48,3	48,3	47,2
Olaszország	34,2	43,2	46,1	57,0	58,4
Spanyolország	22,2	24,7	32,9	38,8	39,3[a]
Svájc[b]	21,3	28,7	29,3	30,9	30,9

Megjegyzés:
[a] 1984.
[b] Csak folyó kiadások.
Forrás: OECD Economic Outlook, 41. sz. 1987. június.

4. sz. táblázat

Az állami szektor részesedése a beruházásokból néhány fejlett tőkésországban
(százalék)

Ország	1970	1975	1980
Egyesült Államok	17,5	15,8	11,3
Egyesült Királyság	35,5	34,7	24,5
Franciaország	15,4	14,7	12,0
Japán	23,9	27,9	29,2
NSZK	17,5	18,8	15,4
Olaszország	10,7	10,5	8,8

Forrás: Az OECD National Accounts Statistics különféle évfolyamai.

4. sz. táblázat folytatása

Az állami szektor beruházásainak részedése összehasonlításul: néhány ázsiai fejlődő országban

Ország	1973	1975	1980	1982
Hongkong	11,8	15,5	14,8	19,9
India	42,4	46,8	44,3	47,6[a]
Malaysia	30,0	37,7	37,2	45,6
Pakisztán	51,3	67,9	67,1	64,7
Dél-Korea	17,6	18,8	21,8	24,0
Thaiföld	24,2	23,4	35,2	37,0

Megjegyzés:
[a] 1981.
Forrás: Economic and Social Survey of Asia and the Pacific, 1985.

5. sz. táblázat

Az állami (közületi) szektor beruházásainak szerkezete az NSZK-ban
(összes beruházás = 100)

Ágazat	1970	1975	1980	1985
Mező- és erdőgazdaság	0,4	0,3	0,3	0,2
Energiagazdálkodás	30,7	28,8	27,7	26,2
Légiközlekedés	4,4	2,7	2,4	3,4
Vasúti közlekedés	17,6	15,6	13,5	11,0
Városi személyszállítás	3,6	4,2	4,9	3,1
Kikötőfejlesztés	0,5	0,5	0,4	0,3
Posta, hírközlés	22,4	17,9	23,0	26,9
Hitelintézetek	4,5	4,9	3,8	3,9
Biztosításügy	0,4	0,4	0,4	0,5
Lakásépítés	15,5	13,7	8,5	6,8
Iparvállalatok összesen	.	11,0	15,1	17,7
— többségi állami részesedésűek		2,9	2,5	2,2
— kisebbségi állami részesedésűek		8,1	12,6	15,5

Forrás: DIW-Wochenbericht, 1987. 11. sz. 140. l.

Új jelenség az is, hogy az állami beruházások megvalósításában az úgynevezett közvetett formák — a közületi, de piaci kritériumok alapján dolgozó vállalatok — törtek előre. Amíg az állami beruházások az NSZK-ban a nyolcvanas években az összes beruházás 16 százalékáról 12-re estek vissza, addig a közületi vállalatok részesedése 11-ről 14 százalékra nőtt.

Az állami szerepvállalás módosulása néhány gazdaságstratégiai megfontolás markáns megváltozásának a következménye:

— Fordulat állt be az állami beruházások megítélésében: amíg a hetvenes években elterjedt volt az a vélemény, hogy az állami beruházásoknak gyorsabban kell nőniük, mint a társadalmi terméknek, manapság ennek éppen a fordítottját tartják egészségesnek.

— Változott az állami szerepvállalás konjunktúrabefolyásoló hatásainak megítélése is: ma általában megkérdőjelezik azt a keynesi tételt, hogy válságos, recessziós időszakban az állami beruházások pótlólagos keresletet támaszthatnak. Az állam mozgástere e téren igen korlátozottnak bizonyult (az eladósodás, a sok finan-

szírozandó terület közüli választás kényszere, az infláció veszélye stb. miatt), és a csökkenő hányadú állami beruházások egyre kevésbé tudnak eleget tenni a közvetlen, keresletorientált konjunktúraszabályozás feladatainak.

— Ennek természetesen nemcsak növekedési következményei vannak, hanem mindenekelőtt munkaerőpiaci hatásai (például az építőipar tömeges elbocsátásai) szembeszökőek.

— Általában nem igazolódtak az állami beruházások szerkezetátalakító hatásához fűzött remények sem: a nagy garral meghirdetett „jövőorientált" fejlesztések kifulladtak, vagy ha nem, a magánszektorban hoztak jobb eredményt. Az állam feladata az új szemlélet szerint — és ez nem lebecsülendő — a piacorientált vállalati tevékenység számára alkalmas *közeg megteremtése* (ez indokolja például a növekvő hírközlési beruházásokat), nem pedig a beruházási folyamatokban való *közvetlen részvétel* (legalábbis nem a termelőszférában).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az állami beruházások hagyományos növekedés-, foglalkoztatás- és struktúrapolitikai szerepe nagymértékben gyengült: az állami beruházások a nemzeti termék növelésére a korábbiaknál kevésbé alkalmasak; anticiklikus eszközként nemigen vethetők be; *közvetlen* szerkezetátalakító hatásuk korlátozott. (Ez egyébként még azon fejlődő országok jó részére is igaz, amelyekben az állam beruházási tevékenysége jelentős.) A beruházások elmaradása különösen a munkaerőpiacon érezteti kedvezőtlen hatásait, ugyanakkor a pénzpolitikai eszközök az eddigieknél fontosabbakká váltak.

2. A beruházáspolitika súlypontjai

2.1. Az új növekedési pályára való átállás következtében a beruházáspolitika súlypontja eltolódott. A gyors műszaki fejlődés, a szolgáltatások előretörése, „termelőerővé válása" és a gazdasági növekedést ösztönző szerepük felértékelődése miatt számottevően megnőtt a termelő infrastruktúra, továbbá a nem anyagi ágazatok (oktatás, képzés, egészségügy, kutatás) részesedése a beruházásokból. (Az utóbbi szoros kapcsolatban áll a mind fontosabbá váló szakképzett munkaerő újratermelési költségeinek emelkedésével.)

2.2. A műszaki haladás jellege alapvetően változott meg az utóbbi évtizedben: a mikroelektronikai forradalom nem csak egy-egy iparág helyzetét, termelési tényezőkkel való ellátottságát, termelékenységét és versenyképességét módosítja, hanem az egész gazdaságét. Nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is hat, azáltal is, hogy jelentős hatást gyakorol a gazdaságon kívüli szférára. Ezért mindenféle szerkezetváltás és versenyképesség-erősítés alfája és omegája az informatikai forradalom eredményeinek alkalmazása, ami viszont a legszélesebben értelmezett (az infrastruktúrát is magába foglaló) szolgáltatási szféra általános modernizálását tételezi fel. Nem véletlen, hogy valamennyi fejlett és igen sok fejlődő országban az informatikai infrastruktúra kiépítése áll a beruházási feladatok első vonalában, háttérbe szorítva a hetvenes évek „favoritját", az energiaszektort.

2.3. Természetesen az akkori energetikai beruházások jó része sem extenzív, hanem energiamegtakarító jellegű fejlesztés volt. Ennek eredményeként a fejlett tőkésországok 1973 és 1985 közötti, összesen mintegy húsz százalékos gazdasági növekedésüket az 1973-as szinthez képest harminc százalékkal kevesebb energiaráfordítással tudták elérni, egyes nyersanyagok fajlagos kereslete 40-50 százalékkal is csökkent. A nyolcvanas évektől pedig a (megtakarító jellegű) energetikai beruházások szorosan kapcsolódnak az elektronizációhoz (a kettő sokszor már nem is választható szét). A megtakarítás szerkezete szempontjából ennél árnyaltabb a kép. Míg az ipar fajlagos energiafogyasztása csökkent, a lakosságé és a közlekedésé — a takarékos autók megjelenése ellenére is — mindenütt tovább emelkedett.

A nyugatnémet gazdaság energiatakarékossági beruházásai több érdekes tanulsággal szolgálnak:

— A feldolgozó ipar egészében a nyolcvanas évek első felében folytonosan csökkent az energiamegtakarító célú beruházások hányada (1980-ban 5,8, 1986-ban 3,7 százalék);

— Bár az ilyen beruházások részesedése messze átlag feletti az energiaigényes alapanyagiparban és az élelmiszeriparban, itt is nyomon követhető a csökkenő trend (lásd a 6. sz. táblázatot);

6. sz. táblázat

Az energiamegtakarító beruházások részesedése a vállalatok összes beruházásából az NSZK-ban

(százalék)

Ágazat	1980	1981	1982	1984	1985	1986[a]	Változás[c]
Feldolgozó ipar összesen	5,8	5,4	5,0	4,3	3,7	3,7	—2,1
Alapanyagipar[b]	12,0	12,1	10,0	8,2	7,8	8,1	—4,2
Beruházási javakat gyártó ipar	2,7	2,5	3,0	3,0	2,2	2,2	—0,5
Fogyasztási javakat gyártó ipar	5,6	4,4	3,9	3,4	2,7	2,4	—2,9
Élelmiszeripar	8,7	8,5	7,3	5,3	5,2	7,0	—3,5

Megjegyzés:
[a] A mintavétel során tervezett beruházások.
[b] A vegyipar nélkül.
[c] Az 1980. és az 1985. évi százalékos arány különbsége (százalékpont).
Forrás: Ifo-Schnelldienst, 1986. 34. sz. 12. l.

— Ugyanakkor egyre növekszik azon vállalatok száma, amelyek minden évben megvalósítanak valamilyen energiatakarékossági célú beruházást: az ipar egészében ez 1980-ban még átlagosan 35, 1985-ben viszont már 48 százalékot tett ki, és ezen belül az energiaigényes alapanyag-termelésben elérte az 54, az élelmiszeriparban pedig az 51 százalékot.[2]

2.4. A legtöbb országban lényegesen csökkent az újonnan épített lakások értéke: ennek oka jórészt a nyolcvanas évek első felének pangása, amelynek — régi tapasztalat szerint — először az építőipar esett áldozatul. Ez alól csupán Japán kivétel, ahol a lakáshelyzet átfogó javítása az egyik kiemelt beruházási cél. Az ottani lakásépítési (és „épületgyártási") koncepció azonban számot vet az elektronika várható hatásaival és alkalmazásának előrelátható kiterjedésével is: a lakásokat (és az irodaházakat) eleve úgy alakítják ki, hogy azok gond nélkül alkalmazkodhassanak majd a 21. század technológiai szintjéhez.

2.5. Az ipari beruházások részletesebb vizsgálata nagy körültekintést igényel. Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy a hagyományos döntési modell: az ágazatok közötti beruházási rangsor meghatározása nagyrészt érvényét vesztette. A hangsúly ma nem az ipari struktúrán, hanem a versenyképes ipari termelést egyáltalán lehetővé tevő infrastruktúrán van: aligha képzelhető el sikeres ipari ágazati beruházási program, ha nem támaszkodhat a versenyképességet megalapozó infrastrukturális környezetre. Ezért fogadható el a nyugat-európai beruházáskutatók nem ágazati megközelítésű kategóriarendszere a reményteljes fejlesztési irányokról. Eszerint a középtávú beruházási tevékenység az alábbi területekre összpontosul:

[2] Neumann, F.—Rammner, P.—Scholz, L.: Energieeinsparung als Motiv für Investitionen in der deutschen Industrie. Ifo-Schnelldienst, 1986. 34. sz.

1. technológiai fejlesztés; 2. élelmiszeripar, biotechnika; 3. reklám, nyomdaipar, szabadidőhöz kötődő tevékenységek; 4. egészségügy; 5. biztosításügy.[3]

2.6. Az ipari beruházási koncepciók a nyolcvanas évek közepén mindenütt gyökeresen megváltoztak. Amíg korábban számottevő eszközökkel támogatták a lemaradó szektorokat, és tekintélyes beruházási forrásokat fordítottak válságkezelésre, addig a legutóbbi néhány évben a fejlesztési célú beruházások kerültek előtérbe. Különösen figyelemre méltó az EK és a tagállamai között kialakult „munkamegosztás": az előbbi — leszámítva korlátozott hatósugarú technológiai programjait, amelyeket döntően nemzeti eszközökből finanszíroznak — a lemaradó ágazatok közösségi szintű „válságkezelésére" összpontosít (kohászat, textilruházat, hajóépítés), míg a nemzeti programok — részben az így felszabaduló erőforrásokkal — az élenjáró technika fejlesztését segíthetik.

2.7. A válságágazatok kapacitásai a nyolcvanas évek közepének konjunktúrájában is csökkennek. Egy évtized alatt számos ország kohászati, textilipari, nehézvegyipari, hajóépítési kapacitása 30—50 százalékkal, vagy még ennél is nagyobb mértékben zsugorodott. Csak 1986-ban (amikor a beruházások a feldolgozóiparban 12 százalékkal nőttek) az NSZK-ban az acélgyártási beruházások mintegy 30, a kőolaj-feldolgozó beruházások pedig 10 százalékkal estek vissza. 1987-ben folytatódott ez a tendencia (a fémkohászatban 25, az öntödéknél és hideghengerműveknél 5 százalékos beruházáscsökkentésről tudósítanak).

2.8. A *high-tech ágazatok* közül a repülőgépipar beruházásainak éves növekedése tíz év átlagában 14, a járműiparé 10 százalék volt. Ez a fejlődés természetesen jelentősen befolyásolja a foglalkoztatást is, hiszen minden itt létrehozott új munkahely hét további munkahelyet teremt a csatlakozó szolgáltatási szférában.

Növekszik a környezetvédelmi beruházások szerepe, különösen az autógyártás és a vegyipar területén. Két példával szemléltetve:

— A nyugatnémet személygépkocsiparknak 1986 tavaszán négy, 1987 októberében már huszonkettő (!) százalékát adták a környezetkímélő járművek; az új autóknak már 80 százaléka tartozik ebbe a kategóriába. Ha ezt az ütemet sikerül tartani, akkor 1994-ben már csak környezetkímélő járművek fognak közlekedni az országban.

— A vegyipar 1970 és 1987 között az NSZK-ban 45 milliárd márkát fordított környezetvédelmi beruházásokra, aminek eredményeként a kén-dioxid-szennyezést 44, a szén-monoxid-kibocsátást 51, az egyéb szerves vegyületek által okozott károkat 58 százalékkal tudták mérsékelni, míg a vizek szennyezettségét 90 százalékkal csökkentették.

2.9. A fontosabb iparági csoportok beruházásait áttekintve differenciált kép bontakozik ki előttünk: az átlagosnál gyorsabban nő a tőkejavakat előállító ágazatok beruházási tevékenysége, amelyet jelentős leszakadással követ a fogyasztási iparcikkeket gyártóké. Valamivel hátrébb helyezkedik el az élelmiszeripar és a sort az alapanyagszektor beruházásainak nagyon lassú növekedése, illetve a mezőgazdaság negatív beruházási rátája zárja.

2.10. A beruházások középtávú alakulásával kapcsolatos várakozásokról ugyancsak nyugatnémet felmérés eredményeit idézhetjük. Eszerint a nyolcvanas évek első feléhez képest a feldolgozó ipar jelentős beruházásélénküléssel számol, amelyet a hírközlés, az elektronika fejlesztése, illetve az irodagépesítés hordoz. Hasonlóan élénk beruházási aktivitás várható az egyéb ún. piacközeli szolgáltatások terén. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

[3] Jongmans, M.: International Investment Perspectives. ABN International Forecasts, 1985. 2. sz. 79. l.

7. sz. táblázat

A nyugatnémet gazdaság beruházásai középtávon
(Éves átlagos változás százalékban, 1980. évi árakon)
(százalék)

Ágazat	1976—1980	1981—1985	1986—1990	1980—1990
Mező- és erdőgazdaság	1,7	—1,8	1,0	—0,5
Energiagazdálkodás és bányászat	—1,7	2,5	0,4	1,4
Feldolgozó ipar	5,9	—0,1	6,5	3,2
— gépgyártás	5,7	—1,7	5,4	1,8
— járműipar	8,4	—2,0	6,3	2,1
— elektrotechnika	6,0	1,9	6,5	4,2
— irodagép, adatfeldolgozó berendezés	17,9	13,5	9,5	11,5
Építőipar	8,9	—10,0	3,0	—3,9
Kereskedelem	5,1	—2,9	5,1	1,0
Közlekedés, hírközlés	1,9	3,0	5,9	4,5
Egyéb „piacközeli" szolgáltatások	13,7	1,7	6,2	3,9
Állami beruházások	—0,1	—5,7	2,7	—1,6

Forrás: Ifo-Schnelldienst, 1985. 34—35. sz. 10. l.

3. Az ipari beruházások jellege

3.1. Az extenzívről az intenzív növekedési típusra való áttérés számottevően változtatott a beruházások jelleg szerinti összetételén. Részben a konjunktúra alakulásának, részben a versenyképességet meghatározó tényezők módosulásának hatására az iparban erősen visszaesett a kapacitásbővítő beruházások részesedése. A hetvenes évek elején még minden második vállalat a kapacitásait kívánta beruházásával bővíteni, tíz évvel később viszont már alig 25 százalék nyilatkozott így. A nyolcvanas évek első felében megkérdezett nyugat-európai vállalatok 90 százaléka beruházásaival racionalizálni akarta tevékenységét, kétharmada törekedett a műszaki fejlesztés meggyorsítására, több mint fele a minőség javítására (a válaszokban több beruházási prioritást lehetett megnevezni, innen az átfedések). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a termelékenység növelését célzó beruházások hányada megemelkedett a termelés bővítését szolgáló beruházásokkal szemben. Ezért csökkenhetett a vizsgált időszakban a nemzeti termék növekedésének beruházásigényessége. Amíg ugyanis a kapacitásbővítés általában a forgalom hét—kilenc százalékának megfelelő beruházást tesz szükségessé, addig a racionalizáló beruházások csak négy-öt, a minőségjavító, illetve általában a műszaki fejlesztést elősegítő beruházások is csak 3—4 százalékot vesznek igénybe.[4]

Habár a nyolcvanas évek közepére a tőkés világ feldolgozó iparának számos ágazata elérte azt a 85 százalékos kapacitás-kihasználtsági szintet, amelynél már új, kapacitásbővítő beruházások válhatnak szükségessé, s egyes alapanyaggyártó ágazatokban ilyen beruházásokra számítani is lehet, a kapacitásbővítést újfent előtérbe állító fejlődést azonban valószínűtlenné teszi a következő két tényező:

— a műszaki fejlődés ma is sok területen kínál hatékonyságjavító fejlesztést újabb kapacitásbővítés nélkül;

— egyes ágazatokban a rendelkezésre álló kapacitások nem felelnek meg a kor követelményeinek, ezért esetükben inkább a felszámolás, mintsem a bővítés

[4] Mindennek részletes elemzését adja: Uhlmann, L.—Berger, M.: Investitionsverhalten und Unternehmensgrösse. Ifo-Schnelldienst, 1985. 28. sz.

útját fogják választani (itt a kapacitások jobb kihasználása is veszteség forrása lehet).

3.2. A termelékenységbővítő beruházások termelésbővítőkkel szembeni térnyerésének megfelelően a beruházások géphányada is megnövekedett építési hányadával szemben. (Nyilvánvaló, hogy a kiegészítő jellegű, ésszerűsítő, műszaki haladást megtestesítő, minőségjavítást eredményező beruházások gép- és technikatartalma jóval nagyobb, mint a bővítőké.) Ez a folyamat a hetvenes évek második felétől bontakozott ki. 1975 és 1981 között a gépi beruházások az Egyesült Államokban 34,5 (1970 és 1975 között 13,9), Japánban 60 (6), Olaszországban 38 (3) százalékkal növekedtek, és ezzel a beruházási tevékenység legdinamikusabb elemei voltak. Ennek eredményeként a géphányad szinte valamennyi tőkésországban 50 százalék fölé emelkedett az állótőke-beruházásokon belül. (Egy évtizede még a 40 százalékot is alig érte el.) Ausztriában például a gépi beruházások 1984 és 1986 között évente rendre 4,5, 9,0 és 5,0 százalékkal nőttek, miközben az építési beruházások változásának mutatója 0,6, 0,0 és 1,5 százalék volt. Anglia feldolgozóiparában az építési beruházások mindössze 13, az NSZK-ében 19 százalékos hányadot képviselnek, Angliában a gépek és gépi berendezések vásárlására fordították a beruházási pénzeszközök csaknem 80 százalékát. A megváltozott szerkezetű beruházási keresletből fakadóan az építőipar nemcsak a válság idején, de a legutóbbi fellendülés során is kapacitásainak csökkentésére kényszerült.

3.3. Az építési beruházásokon belül is jelentős szerkezeti eltolódás ment végbe az infrastrukturális építések javára. A lakásépítés aránya Angliában csak 36 százalékot ért el, a többi építkezés pedig döntően kereskedelmi és infrastrukturális célokat szolgált. Az NSZK-ban az építési tevékenység egyre szorosabban kötődik a gazdaság általános versenyképességét erősítő szektorokhoz: a hírközléshez (például a posta kábeltelepítési programja), a szolgáltatásokhoz és a közlekedéshez. Figyelemre méltó az is, hogy húsz év alatt megkétszereződött a többszörösen kihasznált épületek aránya, ami pótlólagos kapacitásteremtés nélkül tette lehetővé a termelési potenciál emelését.

3.4. A gépberuházásokon belüli szerkezeti változásokat az elektronizáció gyors térhódítása jellemzi. Egyes ágazatokban, így a szerszámgépgyártásban, a fémfeldolgozásban, a járműgyártásban, a villamosgép- és elektronikai iparban, valamint a műszeriparban a számítógépes termelés hányada már elérte az 50 százalékot. Elgondolkodtató, hogy különösen a kisvállalatok beruházásaiban nőtt a számítógépvezérlésű berendezések részesedése.

3.5. Az építési és berendezés jellegű beruházások ágazatok szerinti megoszlásának mutatóit egy nyugatnémet felmérés alapján ismertetjük. (Lásd a 8. sz. táblázatot.) Eszerint az NSZK-ban az összes beruházáson belül még mindig 60 százalék körüli ugyan az építési hányad és 40 százalékos a berendezéshányad, de az utóbbi nemcsak a feldolgozó iparban került túlsúlyba (81 százalék), hanem a kereskedelemben (55 százalék), a hírközlésben (62 százalék) és az egyéb szolgáltatásokban (56 százalék) is.

3.6. A beruházási kereslet szerkezetének részletes vizsgálata is alátámasztja a műszaki fejlesztési szempontok meghatározó voltát. A nyugatnémet feldolgozó iparban öt év alatt (1981 és 1985 között) 49-ről 57 százalékra nőtt azon vállalatok száma, amelyek beruházási döntéseiket új termelési eljárások bevezetésének szándékával indokolták. Romló versenyhelyzetük miatt nem meglepő, hogy a legnagyobb előrelépést e téren az alapanyaggyártók tették; csak a gépiparban vezettek be 1985-ben náluk nagyobb arányban új termelési eljárásokat, a gépipari beruházások döntő többsége azonban hagyományosan ilyen célt szolgált. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

A műszaki fejlesztés előtérbe kerülését egy másik adatsor is világosan igazolja. (Lásd a 10. sz. táblázatot.) Eszerint a gépi beruházások aránya az állami beruházá-

8. sz. táblázat

Az építési és a gépi beruházások megoszlása az NSZ-ban[a]
(százalék)

Ágazat	Építések	Berendezések
Gazdasági beruházások összesen	60	40
Energiaellátás	60	40
Feldolgozó ipar	19	81
Kereskedelem	45	55
Közlekedés	51	49
Hírközlés	48	52
Hitelezés és biztosítás	57	43
Egyéb szolgáltatások	44	56
Lakásépítés	99	1
Állami beruházások	87	13

Megjegyzés:
[a] Az 1982 és 1986 közötti beruházások átlagértékei.
Forrás: Dokumentationen zur Aussenwirtschaft, 11. sz. 1987. március 11. 5—7. l.

9. sz. táblázat

Új termelési eljárások bevezetése[a] az NSZK feldolgozó iparában
(százalék)

Ágazat	1981	1982	1983	1984	1985[b]
Feldolgozó ipar összesen	49	54	58	57	57
Alapanyag-termelő ipar	31	39	47	57	53
Beruházási javakat gyártó ágazatok	70	75	73	68	70
Fogyasztási iparcikkeket előállító ágazatok	32	32	34	35	39
Élelmiszeripar	38	30	51	39	40

Megjegyzés:
[a] A százalékos adatok azt mutatják, hogy a megkérdezett vállalatoknál a beruházások hány százaléka szolgálta új termelési eljárások bevezetését.
[b] Tervezett.
Forrás: F. Neumann: Investitionsmotor springt an. Ifo-Schnelldienst, 1985. 16. sz. 10.l.

sok és a lakásépítés kivételével mindenütt — esetenként jóval — magasabb, mint az építési jellegűeké. Ez legerőteljesebben a feldolgozóiparban rajzolódik ki, de figyelemre méltó a hagyományosan építésekre koncentráló mezőgazdaságban is a gépek javára mutatkozó 6 : 1-es arány, vagy az energiagazdálkodásban megfigyelhető csaknem 2 : 1-es gép/építés hányad. A gépi beruházásokon belül majdnem egyharmados arányt képviselnek a gépipari termékek, egynegyednél alig kevesebbet az elektrotechnikai cikkek, és csak utánuk következnek a járművek. A gépipari eredetű beruházási cikkek mintegy 60 százalékát a feldolgozó ipar szívja fel, az elektrotechnikai termékek több mint negyede jut ugyanide, csaknem egynegyede pedig a hírközlésre. Érdemes felfigyelni a piaci szolgáltatások nagyfokú gépesítésére is: 1984-ben ez a terület vette fel a gépipari eredetű beruházási cikkek 12, az elektrotechnikaiak 16, a járművek 28, az irodagépek és adatfeldolgozó berendezések 52 százalékát. Mindez világosan utal a beruházási folyamat intenzifikációjára.

3.7. A beruházási alkat és kereslet számottevő változásának további jele a kutatási-fejlesztési ráfordítások ugrásszerű növekedése.

10. sz. táblázat

Az egyes ágazatok beruházásainak anyagi tartalom szerinti megoszlása az NSZK-ban 1984-ben

(Az egyes beruházási tételek százalékában)

Ágazat	Gépek	Elektronika	Járművek		Irodagépek	Egyéb	Gépi beruházások összesen	Építés
			közúti	egyéb				
Mezőgazdaság	11,7	2,0	2,0	10,7	0,2	1,7	5,3	0,9
Energiagazdálkodás	9,0	18,1	0,5	1,6	0,8	5,3	8,0	4,6
Bányászat	2,7	1,4	0,1	2,1	0,2	1,4	1,5	0,3
Feldolgozóipar	58,1	26,2	19,5	20,7	25,4	25,8	34,9	4,5
Építőipar	2,6	1,0	5,4	1,6	1,4	1,9	2,4	0,3
Kereskedelem	0,6	0,7	24,9	6,6	5,2	6,7	5,9	3,0
Közlekedés	1,5	2,4	11,4	48,3	1,5	3,0	5,9	3,9
Hírközlés	0,0	24,2	0,9	0,1	0,2	0,1	5,7	3,3
Hitel és biztosítás	0,5	1,5	1,5	0,2	8,8	7,8	2,8	2,4
Egy piaci szolgáltatások	11,8	16,4	27,7	8,0	51,5	37,9	23,3	11,5
Állami beruházás	1,4	6,1	5,9	0,0	4,9	8,3	4,4	18,8
Lakásépítés	—	1,0	—	—	—	—	—	46,6
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Az egyes árucsoportok beruházási részesedése	12,3	8,9	5,7	2,1	4,8	5,0	38,8	61,2

Forrás: Ifo-Schnelldienst, 1985. 34—35. sz. 9. l.

A változásokat a feldolgozóipari állótőke- és K+F-befektetések viszonyszáma fejezi ki a legmeggyőzőbben. Korábban az előbbiek túlsúlya volt általános, de a nyolcvanas évekre fordult a kocka: a K+F-befektetések esetenként többszörösét teszik ki az állótőke-beruházásnak. Az amerikai ipar egészében a K+F-kiadások ugyan a termelési értéknek csak átlagosan három százalékát érték el a nyolcvanas évek első felében, de majdnem egynegyedes volt részesedésük a repülő- és űriparban, az elektronikai és fémtömegcikk- (!) iparban pedig 10 százalék körüli. A K+F-kiadások három ágazatban haladták meg az állótőke-beruházások összegét: a repülő- és űriparban háromszorosan, a fémtömegcikk-iparban majdnem kétszeresen, az elektronikában pedig mintegy 30 százalékkal. A K+F-költségek számos más ágazatban is az állótőke-beruházások tekintélyes hányadát adják. A feldolgozóipar egészében ez a mutató 50 százalék körüli. Átlag feletti adatokat tükröz a gépgyártás (60), a gépkocsiipar (75), a vegyipar (55), a gumi- és műanyagipar (70 százalék).

Ennél is érzékletesebb képet festenek a legújabb nyugatnémet statisztikák. (Lásd a 11. sz. táblázatot.) Eszerint a feldolgozó ipar 1971-ben nem egészen 10, 1983-ban kereken 30 milliárd márkát fordított kutatás-fejlesztésre, ami éves átlag-

11. sz. táblázat

A K+F és a nettó állótőke-beruházások az NSZK-ban
(Mrd DM, 1971—1983 közötti kumulált adatok)

Ágazat	K+F-beruházás	Nettó állótőke-beruházás
Feldolgozó ipar összesen	235,0	92,6
Elektrotechnika	63,0	9,3
Vegyipar	58,2	6,7
Járműipar	33,9	15,6
Gépgyártás	29,3	5,4
Vaskohászat	3,2	11,2
Fémtömegcikkipar	2,4	1,5
Építőanyag-ipar	2,0	4,5
Műanyagipar	1,7	2,9
Színesfémek feldolgozása	1,5	1,3
Faipar	0,6	3,6

Forrás: Institut der deutschen Wirtschaft (Köln), idw-informationen, 1987. július 23. 7. l.

ban 9 százalékos növekedésnek felel meg. Ezt a trendet a kétszeri recesszió sem tudta megtörni, ellenkezőleg: esetenként éppen a nehéz gazdasági években növekedett a kutatás súlya, mert azt tekintették a válságból való kitörés legmegbízhatóbb eszközének. A kutatási-fejlesztési ráfordítások a feldolgozóiparban átlagosan több mint két és félszer voltak nagyobbak a nettó állótőke-beruházásoknál. Meglepő, hogy a K+F-ráfordítások nemcsak a közismerten nagy kutatásigényű ágazatokban haladták meg az állótőke-befektetések összegét, hanem néhány további szektorban is (például a vegyiparban, a fémtömegcikk-iparban, a színesfémek feldolgozásában).

Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a kutatási-fejlesztési ráfordítások hatékonyságát korántsem csak ezek összege, hanem az általános gazdasági-társadalmi befogadó közeg alakítása, a fogadási feltételek javítása is érzékenyen befolyásolja. Francia felmérések arra utalnak, hogy a beruházási színvonal hosszabb távú stagnálása mellett kiemelkedő jelentőségűvé vált a versenyképesség növelése szempontjából a vállalati irányítás javítása, a termelés racionalizálása, a hozzáértőbb kereskedelmi munka, amelyek viszonylag csekély, kevéssé látható beruházási ráfordítással hoznak számottevő eredményt.

3.8. A munkaerőállomány képzettsége és az egyes vállalatok (ágazatok) nemzetközi versenyképessége között meglehetősen szoros kapcsolat mutatható ki. A tudományos kutatói létszám hányada az NSZK-ban különösen a gyógyszeriparban (a foglalkoztatott létszám 10,2 százaléka), az elektronikában (8,7), a gépiparban, a járműiparban és a finommechanikai-optikai iparban magas. Sok fejlett és nem kevés fejlődő országban a kutatás erősítését ma már hosszú távú oktatási programok, tetemes szakképzési ráfordítások szolgálják.

3.9. A beruházások szerkezetének változása a világkereskedelemben is nyomot hagyott. A fejlesztési célú gép- és berendezésimport relatív (esetenként abszolút) fontossága kivétel nélkül nőtt, akár a fejlett tőkésországok egymás közti kereskedelmét, akár a fejlődő országokkal folytatott árucserét vizsgáljuk. Nemzetközi összehasonlítások bizonyítják, hogy a versenyképességnek egyre kevésbé az import mennyisége, hanem inkább szerkezete és az importőr gazdaság erőforrás-hasznosító képessége a meghatározó tényezője. A sokat emlegetett szerkezeti váltás és illeszkedés nem csupán az exportban, hanem legalább annyira az importban is meg-

figyelhető. Más szavakkal: az egyes nemzetgazdaságok az importot az utóbbi években nem a veszteséges termelés mesterséges fenntartásának szolgálatába állították, hanem a versenyképesség erősítésére használták fel. Különösen érdemes odafigyelni az erősen eladósodott fejlődő országok importpolitikájára: a kényszerű restrikcióknak a gépimport esett a legkevésbé áldozatul. (A szocialista országokban éppen fordított volt a helyzet.) A fejlődő és a szocialista országok összehasonlítása azt bizonyítja, hogy a fejlődő országok egységnyi gépimport segítségével kétszer-háromszor több, konvertibilis valutájú piacokon értékesíthető terméket állítanak elő. Amíg a fejlődő országok csökkenő gépimport mellett is jelentősen bővíteni tudták késztermék-, ezen belül gépexportjukat, a szocialista országokban a gépimport visszaesését a gépexport még erőteljesebb csökkenése kísérte.[5]

4. Finanszírozási és intézményi kérdések

4.1. A beruházások közvetlen állami finanszírozásának tapasztalatai az esetek nagyobb részében kedvezőtlenek. A hetvenes évek nagyszabású növekedési, munkahelymegtartó és fejlesztési célú kormányprogramjai egyaránt kifulladtak, s a nyolcvanas években szerényebb célokat kitűző és elérésüket közvetett szabályozással elősegítő finanszírozási politika lépett a helyükbe. Az előző évtized energetikai kormányprogramjai ugyan elérték céljukat, hozzá kell azonban tenni, hogy főleg azért, mert a vállalatok a piaci árakon keresztül erős takarékossági késztetést kaptak. Ráadásul ott, ahol a program az önálló energiabázis kifejlesztését tűzte célul, hamarosan be kellett látni ennek mind a pénzügyi korlátait, mind pedig a szükségtelenségét. Az ugyancsak egy évtizede beharangozott jövőorientált központi fejlesztési programok alig hoztak kézzelfogható eredményt. Mára csupán néhány, alternatív energiaforrások kutatására, alkalmazására irányuló — rendkívül szerény mértékű — finanszírozási keret maradt fenn. Az állami költségvetés növekvő deficitje, fokozódó eladósodása és ebből eredő hiteltörlesztési terhei eleve szűk keretek közé szorították a finanszírozás lehetőségeit. Ugyanakkor a vállalati szinten, nemegyszer transznacionális társulások keretében megszületett kutatási eredmények meggyőzően bizonyították, hogy a programok sikerének fő tényezője nem a közvetlen anyagi támogatás, hanem a kutatás-fejlesztési keretfeltételek megteremtése. Vagyis ebben a vonatkozásban is a piackonform elemek kerültek előtérbe.

Az NSZK-ban 1973 után folyósított közvetlen állami támogatások hatásfokát felmérő tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy az állami szubvenciók (támogatások) a megkérdezett vállalatok alig két százalékának adtak döntő lökést az energia-felhasználás racionalizálásához. Néhány energiaigényes ágazat érezhetőnek minősítette a támogatást, egyesek pedig abban látták hasznát, hogy későbbre tervezett takarékossági beruházásaikat az állami támogatás előbbre hozta. A nagy többség azonban teljesen érzéketlen volt: energiamegtakarító beruházásait a piaci kényszernek engedelmeskedve amúgy is végrehajtotta volna; számára nem az állami támogatás volt a mérvadó, hanem az, hogy a piac megfelelően (gyorsan és hűen) közvetítette-e a termelési tényezők változó árarányait, és az értékesítési árakban elismerte-e a vállalatok alkalmazkodását.

4.2. Az igazi beruházási impulzusokat nem állami (központi) fejlesztési programok, még kevésbé egy-egy ágazatra koncentráló struktúrafejlesztési koncepciók közvetítették, hanem olyan általános gazdaságpolitikai lépések, amelyek a meglévő piaci, értékesítési és termelési tényezők szabad mozgását gátló-fékező akadályok leépítését célozták. A piaci korlátok felszámolása számos olyan országban is

[5] Inotai András: Nemzetközi versenyképesség és import. Előadás a Konjunktúra- és Piackutató Intézet jubileumi tudományos ülésén. Külgazdaság, 1988. 2—3. sz.

napirendre került, ahol évtizedes (sőt évszázados) hagyományai voltak a monopolszervezeteknek, ahol a piac hosszú ideig zárva maradt a nemzetközi verseny elől, s ahol korábban évtizedekig korlátozták a nemzetközi tőke- és technikaáramlást.

4.3. A beruházási tevékenység intenzifikálásához elsősorban az említett gazdaságpolitikai intézkedésekre volt szükség, de sokszor jelentős beruházási pénzösszegeket is elő kellett teremteni. (Bár ennek jó részét a termelési tényezők felgyorsult mozgása szabadította fel.) Különösen a fejlődő országokban (amelyek gyorsított fejlődéssel szeretnék behozni lemaradásukat, ám ehhez hagyományos tőkeszegénységük kedvezőtlen indulási alapot teremt) kerültek előtérbe a tőketeremtő intézkedések. Számos országban a lakosság megtakarításainak a hozzájárulása volt a meghatározó; ennek azonban — főleg Ázsiában — nem tagadható életviteli, mentalitási, viselkedési, pszichológiai okokon túlmenően az ösztönző kamatszint kialakítása volt az előfeltétele.

4.4. Kulcselemnek bizonyult a külföldi tőke becsalogatását elősegítő szabályozás is. Az elmúlt évtizedben valamennyi nemzetközileg számon tartott, a világpiacon gyorsan teret hódító fejlődő országban érezhetően mérséklődtek a külföldi tőke beáramlásával kapcsolatos előítéletek és korlátozó rendszabályok, sőt kíméletlen tőkevonzási verseny alakult ki köztük. (Ebből csupán a nagy piaccal rendelkező és számos komparatív előnnyel bíró országok maradtak ki — a csúcstechnológia „becsalogatására" azonban ők is rákényszerültek.) A külföldi tőke hosszú távú viselkedését persze a legliberálisabb szabályozás sem tudja alapvetően befolyásolni. A perdöntő ugyanis a fogadó gazdaság egészének állapota, működési mechanizmusa; ennek súlyos torzulásait, bürokratizmusát a legnagyvonalúbb tőketörvény sem képes ellensúlyozni.

Érdekes — és a következő évtizedben valószínűleg növekvő jelentőségű — új fejlemény, hogy az iparosodottabb fejlődő országok is tőkeexportőrré válnak. Különösen a hatalmas kereskedelmi többleteket felhalmozók (Tajvan, Dél-Korea, Szingapúr, valamint a fejlettek közül hagyományosan Japán és az NSZK) kényszerülnek — már csak a rájuk nehezedő nemzetközi nyomás hatására is — működő tőke exportjával is egyensúlyba hozni fizetési mérlegüket.

4.5. Számos fejlődő országban a beruházási súlypontok meghatározása, a gazdaságfejlesztési programok kidolgozása, sőt sokszor jóváhagyása (vagy elutasítása) nem ágazati szinten történik, hanem olyan államilag koordinált gazdaságpolitika jegyében, amely független szakértők (kutatók, műszakiak, jogászok, nemzetközi ismeretekkel rendelkező szakemberek) véleményétől teszi függővé a döntéseket. Ezáltal könnyebben elkerülhetők az ilyen hatalmas fejlesztésekkel mindenkor óhatatlanul együtt járó buktatók, veszteségek. A független tanácsadó testületek szinte valamennyi gyorsan iparosodó és világpiaci versenyképességét növelő fejlődő országban polgárjogot nyertek, és a politikai-gazdasági intézményrendszer szerves részévé váltak.

4.6. Az elmúlt évtizedben a beruházási piac egyik jellemző vonásává vált a vállalatalapítási kedv ugrásszerű megnövekedése, ami nem választható el sem a rosszabb gazdasági helyzet kényszerítő hatásaitól, sem a liberálisabb gazdasági keretfeltételektől, sem pedig a műszaki fejlődés következményeitől. A gombamódra szaporodó új kis- és középvállalatok, valamint az ezzel párhuzamosan növekvő számú megszűnés, csőd egyfajta vérfrissítést jelent a tőkés gazdaságokban. Amíg például az NSZK-ban 1975-ben 137 ezer, 1985-ben már 299 ezer vállalatot alapítottak, az Egyesült Államokban 326, illetve 669 ezret. Az említettek ellenpontja viszont a növekvő koncentráció: újabb oligopóliumok jöttek létre, olykor tartós, olykor ideiglenes szövetségben. A két folyamat egymást szervesen kiegészíti: mindkettő a műszaki forradalom és szerkezeti váltás talajában gyökerezik. Az új feltételek egyrészt lehetővé tették a korábban csak nagyüzemi keretek között elkép-

zelhető termelés „miniatürizálását", másrészt a rövidülő termékciklus és az egyre költségesebb kutatás-fejlesztés kikényszeríti a minél nagyobb értékesítési piacok megszerzését és a pénzforrások koncentrált felhasználását.

4.7. A kisvállalatok térnyerése módosította a hagyományos beruházási keresletet is. Ezek a vállalatok ugyanis igen ritkán képesek bővítő beruházásokra; az esetek túlnyomó többségében racionalizálnak, újabb gépeket vesznek, igyekeznek lépést tartani a műszaki fejlődéssel, és a termelési költségek csökkentésére törekednek. Amíg a nyugatnémet nagyvállalatokban az 1965 és 1981 közötti időszakban a beruházások 36 százaléka volt bővítő, 42 racionalizáló és 22 százaléka pótló jellegű, addig az ötven főnél kevesebbet foglalkoztató kisvállalatokban a bővítés mindössze 13 százalékos arányt képviselt a racionalizálás 50 és a pótlás 37 százalékos hányadával szemben. A kisvállalati beruházások másik jellemzője, hogy lökésszerűen történnek és többnyire egy-egy beszerzésre korlátozódnak. Harmadik tulajdonságuk az, hogy e beruházások szerkezetében jóval magasabb a gépesítési-automatizálási hányad, mint a nagyvállalatokéiban. (Lásd a 12. sz. táblázatot.) Végül utalnunk kell arra, hogy gyengébb tőkeerejük, hiányosabb piacismeretük és más tényezők miatt a kisvállalatok „beruházási ingerküszöbe" jóval magasabb, mint a nagyoké. Az állami vállalatösztönző gazdaságpolitikának éppen az az egyik célja, hogy ezt az „ingerküszöböt" különböző juttatásokkal (főleg vállalatfejlesztési hitelekkel és a kockázati tőke bevonásával) lejjebb szállítsa. Állami támogatást élveznek az utóbbi években azok a kis- és középvállalatok is, amelyek tevékenységüket nemzetközi viszonylatban kísérlik meg kiterjeszteni. (Ennek anyagi és szakmai feltételei egy-egy kisebb szervezetnél, amely hagyományosan a belső piacra támaszkodott, érthetően nem jöttek spontán módon létre.)

12. sz. táblázat

A bruttó állótőke-beruházások típusainak vállalatnagyság szerinti megoszlása az NSZK-ban[a]

(feldolgozóipari adatok)

A beruházás célja	Beruházási célok az összberuházás százalékában							
	100 fő alatt				1000 fő felett			
	1981	1982	1985	1986[b]	1981	1982[b]	1985	1986
Pótlás	34,5	38,0	37,4	36,9	18,6	20,0	17,5	18,6
A hagyományos termelés bővítése	12,1	8,4	13,4	11,9	15,8	11,5	13,8	12,8
Bővítés új termékek gyártása végett	6,0	3,8	7,2	7,9	8,7	8,6	7,8	8,5
Szerkezetváltás	5,5	5,0	4,5	5,0	20,6	21,4	22,2	21,9
Új gyártási eljárások bevezetése	10,0	11,6	8,9	9,8	11,8	11,8	8,9	8,4
Gépesítés, automatizálás	13,1	16,5	15,0	15,0	7,9	8,7	10,7	11,5
Az energiaköltségek csökkentése	9,5	7,2	3,7	4,1	3,9	4,0	3,9	3,3
Az egyéb anyagköltségek csökkentése	1,7	1,9	1,6	1,8	1,6	2,2	1,6	1,8
Egyéb beruházási célok[c]	7,6	7,6	8,3	7,6	11,1	11,8	13,6	13,2

Megjegyzés:

[a] Vegyipar nélkül.

[b] A mintavétel idején tervezett beruházások alapján.

[c] Például kutatás-fejlesztés, környezetvédelem, a munka humanizálása.

Forrás: Az Ifo-intézet vállalati felmérései a bruttó állótőke-beruházások szerkezetéről 1981 és 1985 novemberében. Idézi: F. Neumann—P. Rammner—L. Scholz: Energieeinsparung als Motiv für Investitionen in der deutschen Industrie. Ifo-Schnelldienst, 1986. 34. sz. 14.l.

5. Összefoglalás: A beruházási tevékenység néhány dilemmája

5.1. A beruházások intenzív jellege és a nagy munkanélküliség közötti feszültség hosszabb távon fennmaradhat. Mindenesetre helytelen lenne, ha ezt a feszültséget állami vagy államilag szubvencionált munkahelyteremtő beruházásokkal kívánnák feloldani. Ezek ugyanis konzerválnák a termelési szerkezetet, csökkentenék a munkaerő szakmai átképzési mobilitását, és ezen keresztül rontanák a gazdasági versenyképességet. Márpedig ez utóbbi sokkal jelentősebb feszültségeket idézne elő a munkaerőpiacon (hiszen vállalatok egész sora lenne kénytelen felhagyni a termeléssel), mint amekkorát a műszaki fejlődés kivált.

Hozzátartozik a képhez, hogy a műszaki fejlődést előtérbe helyező beruházási alkat döntően nem a munkaerő létszámában, hanem keresletének képzettségi szint szerinti összetételében idéz elő elmozdulásokat. Az új technika a hagyományostól eltérő típusú keresletet támaszt, de közvetve jelentős munkaerő-felszívó hatást válthat ki. Ehhez azonban megfelelő oktatási és továbbképzési programok segítségével át kell alakítani a munkaerő szakképzettségi szerkezetét.

5.2. Ellentmondás feszül a rendelkezésre álló kapacitások és a kereslet szerkezete között is. A gyorsan változó keresletet a rendelkezésre álló kapacitások számos vonatkozásban nem tudják kielégíteni. A megoldás semmiképpen sem a kapacitáskihasználtság növelése, mert az így előállított termékek valószínűleg jelentős közvetlen és közvetett veszteség forrásai lennének. Közvetleneké annyiban, hogy a világpiac nem, vagy csak áron alul ismerné el őket (cserearány-veszteség); közvetetteké pedig annyiban, hogy megmerevítenék az ipari termelési szerkezetet.

5.3. Fontos új vonás (amelynek következményei még közel sem láthatók előre), hogy a korábbi évtizedek keresletkielégítő beruházásait háttérbe szorítják a kínálatteremtő beruházások. Vagyis olyan tevékenységek születnek, amelyek iránt még nincs is kereslet; ezt tudatosan teremtik meg. (A beruházási tevékenység ebben az esetben különösen szorosan fonódik össze a marketinggel, hiszen az új termékek számára „utólag" kell biztosítani a megfelelő keresletet.)

5.4. A gazdaságosság és a műszaki fejlődés felgyorsulása között feszülő ellentmondás, hogy az utóbbi „idő előtt" kérdőjelezi meg a műszakilag egyébként még üzemeltethető berendezések gazdaságosságát. A gyors változások lerövidítik a beruházási-termelési ciklust, és a befektetett összegeknek a korábbinál rövidebb idő alatti megtérülését követelik meg. Ezért már a beruházások tervezésekor alapvető szerephez jut a piacpolitika, hiszen a rövidebb életciklus csak nagyobb értékesítési volumen mellett ígér gazdaságos befektetést.

5.5. A ciklusidő lerövidülése és a műszaki fejlődés gyorsasága alapvetően új megközelítést tesz szükségessé a modern műszaki vívmányokat átvevő, a technológiai élvonalat követő gazdaságokban. Több jel mutat arra, hogy a rövid ciklusidő következtében a „később érkezők" hagyományos előnyei eltűnőben vannak. Egyszerűen nincs idő az újítás sikeres utánzására: mire az átvétel megtörténik, a vezető országok már ismét továbbléptek. Azt is figyelembe kell venni, hogy a műszaki vívmányok egyre nagyobb szakismeretet tételeznek fel: sok ország termelői valószínűleg nem is képesek megérteni, mi hogyan működik, nemhogy újító módon tudnának fellépni a világpiacon. Ezen országok leszakadásának megállítására ezért a hagyományos licencátvétel egyre kevésbé alkalmas. Helyette éppen a csúcstechnológiai szektorokban erőteljesen növekszik a közvetlen működőtőke-import jelentősége. Az előtte tornyosuló akadályok leépítése (kizárólagos tulajdon engedélyezése, átvételes beruházások stb.) ezért elsőrendű gazdaságpolitikai feladat.

5.6. Végül a nemzetközi tőke technológiákat és termelési struktúrákat közvetítő magatartása is gyorsan változik. A termelési tényezők arányainak egy évtized alatt lezajlott többszöri átrendeződése (az energiaárak gyors változása, majd a mű-

szaki forradalom következtében) felélénkítette a tőkemozgásokat, kiszélesítette a tőke telephely-választási alternatíváit, és a tartós letelepedéssel szemben megnövelte az „ingázás" esélyeit. Az elmúlt évtizedben számos esetben helyeztek valamely termelést vagy eljárást külföldre, majd vitték vissza a termelési tényezők árarányainak változását követően az anyaországba (esetleg harmadik országba). Ez a mozgás természetesen fokozza a hosszabb távú népgazdasági tervezés bizonytalanságát (főleg a fejlődő országok egy részében). Másrészt azonban erősíti a külföldi tőke megkötésére irányuló kormányzati törekvéseket (gazdaságpolitikai és diplomáciai vonalon egyaránt).

Tájékoztató

szerzőinknek a Közgazdasági Szemle Szerkesztőségéhez beküldött kéziratok formai követelményeiről

1. A kéziratot 2-es sorközzel gépelt, 30 soros, soronkénti 63 betűleütéses, ún. normál oldalon, két példányban kérjük beküldeni. A cikk teljes terjedelme (táblázatokkal, ábrákkal együtt) nem haladhatja meg a 30 oldalt.

2. A táblázatokat és az ábrákat külön lapokon, szintén két példányban kell mellékelni és helyüket a kéziraton megjelölni.

3. A cikk rövid, legföljebb 1 oldalas tartalmi kivonatát két példányban kérjük csatolni az orosz és angol nyelvű tartalmi ismertető elkészítése céljából.

4. Az idézetekkel és a hivatkozásokkal kapcsolatosan a következő elvek a mértékadóak:

a) Szó szerinti idézéskor rendre a mű szerzője, címe, kiadója, a kiadás éve és — külföldi forrás esetében — a kiadás helye, továbbá az oldalszám jelölendő meg.

b) Tartalmi idézet vagy hivatkozás esetében oldalszámokat csak akkor kell feltüntetni, ha a cikk, illetve tanulmány olyan forrásból származik, amelynek nincs tartalomjegyzéke (például napilapok).

c) Ha a forrásmunka szerzője és a kiadvány magyar, akkor a szerző teljes nevét, ha külföldi, akkor csak vezetéknevét, majd — tőle vesszővel elválasztva — utónevének kezdőbetűjét kell megadni.

d) Ötnél kevesebb hivatkozás esetén a forrásokat lábjegyzetben jelöljük meg, egyébként a cikk végén „Hivatkozások" címszó alatt soroljuk fel őket. Ez utóbbi megoldás alkalmazásakor a „Hivatkozások"-ban feltüntetett sorszámot és az oldalszámot kell az idézet után zárójelben megemlíteni. Például ([42] 29. l.).

e) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak idézésekor a legutóbbi teljes Kossuth-kiadás (Marx—Engels Művei, Lenin Összes Művei) lapszámai adandók meg.

5. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1978. június 27-i határozatának megfelelően (megjelent a Magyar Tudomány 1978. évi 10. számában) felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy cikkeikben fokozottabban ügyeljenek a nyelvezet magyarosságára, szabatosságára, közérthetőségére, és mellőzzék a nélkülözhető, felesleges idegen szavakat.

6. A 8/1976. (IV. 27.) MT rendelet (megjelent a Magyar Közlöny 1976. évi 34. számában) a nemzetközi mértékegységrendszerhez (SI) történő csatlakozásunk következményeképpen 1980. január 1-jétől néhány eddig közkeletű mértékegység használatát megtiltotta. Ezért kérjük, hogy a beküldött kéziratokban az új rendszernek megfelelő mértékegységben megadott mennyiségeket használjanak.

7. Kérjük szerzőinket, hogy a kézirat végén közöljék tudományos fokozatukat, beosztásukat, munkahelyüket és lakcímüket.

Kérjük szerzőinket, hogy a fenti szempontok lehető legteljesebb figyelembevételével megírt kéziratokat küldjenek szerkesztőségünkbe.

A szerkesztőség

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 5. sz. (584—602. l.)

DAVID STARK

Vegyesgazdaság a szocialista vállalaton belül

Magyarországon (még?) nincs szocialista vegyesgazdaság. Az állami szektor túl nagy és a magánszektor túl törékeny, semhogy vegyesgazdaságról beszélhetnénk. Napi tevékenységükben azonban magyarok millióí szereznek tapasztalatot a legkülönbözőbb gazdálkodási formákról. A mérnök, aki napközben egy állami vállalatnál dolgozik, este pedig taxit vezet, a munkás, aki hétközben egy gyárban bicikliket szerel, a hétvégén pedig lakásokat tapétáz, a termelőszövetkezeti paraszt, aki fóliasátrában epret termeszt a nyugat-európai piacra — valamennyien a magyar háztartásoknak ahhoz a — hivatalos becslések szerinti — kétharmadához tartoznak, amelyik jövedelmét a „második gazdaságból" egészíti ki. De még ha jövedelemszerzési céllal nem kapcsolódnak is a második gazdasághoz, fogyasztóként akkor is sokan szerzik be onnan az asztalukra kerülő kenyeret vagy éppen a számítógépükhöz szükséges szoftvert. A magyarok mind kenyérkeresői, mind kenyérfogyasztói minőségükben egy duális gazdaságban élnek.

Ez a cikk a kialakulófélben lévő magyar vegyesgazdaság irodalmát kívánja gazdagítani a vállalati gazdasági munkaközösségnek mint olyan, viszonylag új gazdasági formának az elemzésével, amelyik egyszerre tartalmaz az első és a második gazdaságra utaló elemeket. E forma lényege ugyanis, hogy egyesíti magában az állami tulajdont és a magánkezdeményezést.

A vgmk-tag munkás ugyanazon a szervezeten belül voltaképpen két szervezeti formában tevékenykedik. Először — a főmunkaidejében — egy állami vállalat dolgozójaként, bérért és egyéb juttatásokért, másodszor pedig — a munkaidő lejártával — egy olyan munkaközösség tagjaként, amelyben a munka megszervezéséről, a képviselő megválasztásáról, a jövedelem elosztásáról stb. a tagság jogosult dönteni.

Akárcsak az állami szektor és a második gazdaság között ingázó társai, a vgmk-tag is társadalmi szempontból két különböző világban él. De szemben az előbbiekkel, az ő munkatevékenysége időben kettéválik ugyan („hattól kettőig nekik dolgozunk, kettőtől hatig pedig magunknak"), térben viszont nem. Mindvégig ugyanabban az állami vállalatban folyik a munka, ugyanazokon a gépeken, esetleg a gyártott termék is ugyanaz.

Az időbeli közelség és térbeli egybeesés komoly következményekkel jár az üzemen belüli társadalmi viszonyokra nézve. Lévén maga is a vállalat része, a vgmk sikere elősegítheti e viszonyok újratermelődését; akár még új életet is lehelhet a bürokratikus irányítás elavult módszereibe. A vállalat és a vgmk közti kölcsönös függés ugyanakkor a status quo megváltoztatására irányuló nyomást is előidézhet.

A vgmk-ra mint új típusú alvállalkozói szervezetre irányuló elemzésem elsősorban azokra a helyszíni vizsgálatokra támaszkodik, amelyeket 1984 nyarán nyolc vállalatnál végeztem (volt köztük tervező- és gyártó-, könnyű- és nehézipari

David Stark az egyesült államokbeli University of Wisconsin—Madison Szociológia tanszékének tanára.

vállalat), illetőleg azoknak az intenzív követő vizsgálatoknak a tapasztalataira, amelyekre 1985 telén-tavaszán, e nyolc vállalat közül háromnak az ismételt megkeresésekor került sor.[1] Vizsgálataim összesen tizennyolc, eltérő szakképzettségi összetételű alvállalkozó egységre terjedtek ki. (Tagjaik között voltak mérnökök, technikusok, betanított és szakmunkások.) A megfigyelés, a gyűléseken való részvétel és a vállalati dokumentumok tanulmányozása mellett a vizsgálat gerincét 13 vezetővel és 51 munkással — részben a gyárban, részben az illetők otthonában — készített kötetlen interjúk alkották. E vállalati szintű vizsgálatokat a munkaközösségek összetételére vonatkozó országos statisztikáknak, a témába vágó újságcikkeknek, rádióban és televízióban elhangzott műsoroknak a feldolgozása, továbbá országos szintű szakszervezeti vezetőkkel és a munkaközösségi forma bevezetésében kulcsszerepet játszó országos vezetőkkel — köztük egy akkori miniszterelnök-helyettessel és egy jelenlegi KB-taggal — folytatott személyes beszélgetések egészítették ki.

A cikk első részében röviden kitérek azokra a körülményekre, amelyek elsősorban közrejátszottak abban, hogy a vgmk jogrendbe iktatásával a második gazdaság bizonyos elemei beépülhettek magába a szocialista vállalatba is. A második fejezetet a vgmk működési mechanizmusának szenteltem. A harmadik fejezet a munkaközösségi forma „tanulságait" foglalja össze, mégpedig úgy, ahogyan azokat maguk a részvevők megfogalmazták. Végül a záró részben a szóban forgó alvállalkozói forma jelentőségére mutatok rá a reform jövőbeli folyamata szempontjából.

1. Második gazdaság a kulcspozíciójú ipari munkásoknak

A vgmk jogrendbe iktatásával akkoriban — 1982-ben — a kimondott cél az ország fizetésimérleg-problémái miatt szükségessé vált restrikció időszakában felmerült akut gazdasági nehézségeknek az áthidalása volt. A kimondott, kifejezetten gazdasági célok hátterében azonban ott állt egy olyan további politikai-gazdasági jellegű megfontolás is, amelynek a figyelembevétele roppant fontos a vgmk-k létrehozásának megértéséhez. Nevezetesen: a politikai vezetés a gazdasági munkaközösségre elsődlegesen úgy tekintett, mint a politikailag és gazdaságilag stratégiai jelentőségű nagyvállalati munkásság életszínvonalának megőrzését szolgáló eszközre olyan időszakban, amikor a munkásság egészének a reálbére alig nőtt, ha nőtt egyáltalán. Azt remélték, hogy mint pótlólagos jövedelemforrás, a vgmk megakadályozza majd a feszültségek felgyülemlését azoknak a munkásoknak a körében, akiknek a munkafolyamatban betöltött kulcsszerepük (és a társadalmi kapcsolataik kiaknázásában való jártasságuk) erős pozíciót biztosít a nagyvállalatokon belüli informális alkukban. A magyar vezetés készsége az ilyen lehetséges feszültségek levezetésére nem független a lengyel Szolidaritás fellépésétől, amely időben egybeesett a vgmk mint új szervezeti forma létrehozásáról folyó vitákkal. Egy olyan időszakban, amikor Magyarországon a bérek stagnáltak, Lengyelországban pedig munkásfelkelés volt, a magyar vezetők azt remélték, hogy az új forma elejét veszi a feszültségek felhalmozódásának a kulcspozíciójú munkáscsoportok körében, és érdekeltté teszi őket a gazdasági reform új hullámában.

Ez a gondolatmenet annál is inkább jogosult volt, mert bár az informális szektor a hetvenes években gyors ütemben nőtt, ez nem minden munkásnak a jö-

[1] A helyszíni vizsgálatokat Lukács Jánossal, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tagjával végeztem. Köszönettel tartozom neki és Bruszt Lászlónak a vállalatokkal való kapcsolatfelvételben, az interjúk lefordításában nyújtott segítségükért, és a kutatás során adott hasznos tanácsaikért.

vedelmét növelte. Míg az állami vállalat mosógép-karbantartó munkása javíthatta szabad óráiban „maszekban", a munkahelyéről elhozott alkatrészekkel a vállalatától elszipkázott ügyfelek gépét, vagy a falusi lakos folytathatott intenzív gazdálkodást az egyhektárnyi földecskéjén, hogy tudta volna a második gazdaságban kamatoztatni szaktudását az acélmű kohásza vagy a bonyolult szerszámgépek készítésében jártas lakatos? A vgmk viszont az ő számukra is lehetővé tette, hogy szabad óráikban pótlólagos jövedelmet szerezzenek. Ahogyan egy fiatal *gépész tervező* elmagyarázta:

A vgmk a második gazdaságnál civilizáltabb forma. A képzettségem révén kereshetek plusz pénzt és nem alacsonyabb rendű munkával. Ha a képzettséged szerinti munkán dolgozol, akkor a plusz pénz kevésbé megalázó. Mondjuk, ha pénzre van szükségem, nem kell Mári néni ablakát mosnom vagy vagont kiraknom, hanem csinálhatom azt a munkát, amit szeretek, és amihez értek. Vállalatoknak feketén tervezni, erre nemigen van lehetőség. Nem lehet egy szerszámot „svarcban" megtervezni vagy legyártani. A vgmk-ban viszont folytathatom a rendes munkámat, és ez még a szakmai fejlődésemet is elősegítheti.

Egy idősebb *gépkezelő* is hasonlóan vélekedett:

Nem termeszthetek növényeket a fürdőkádban. Aki vidéken lakik, annak van háztáji gazdasága, abból szerezhet egy kis pénzt, de nekünk városiaknak nincs ilyen lehetőségünk. A vgmk-ban viszont ugyanott maradhatok, ugyanazokat a képességeimet hasznosíthatom, ugyanazokkal a munkatársakkal dolgozhatok.

Vagy ahogy egy központi bizottsági tag megfogalmazta a vele készített interjúban: „A vgmk az ipar háztájija".

2. A szocialista vállalat belső piaca

1986 közepére az iparban durván minden tizedik fizikai munkás vgmk-tag lett. Miközben a vgmk-k közvetve betöltötték makropolitikai céljukat, vagyis csökkentették a feszültséget a kulcspozíciójú városi ipari munkások körében, ugyanakkor a megalakításukkor megjelölt sajátos *gazdasági* célok (pénztartalékok mozgósítása vagy a fogyasztási javak és szolgáltatások piacán tapasztalható hiányok enyhítése) megvalósulását nem szolgálták. Ezzel szemben alkalmasnak bizonyultak bizonyos nagyvállalati célok teljesítésére.

A vállalati igazgató, aki engedélyezi a vállalatánál gazdasági munkaközösségek szerveződését, elsősorban a szállítói oldalon jelentkező szűk keresztmetszetek feloldását, a kiegészítő szolgáltatások javítását és — a munkaerőhiány által leginkább sújtott termelési folyamatokban — a rohammunkák mérséklését várhatja tőlük. Gyakran alakítanak munkaközösségeket korábban külső vállalkozóknak kiadott munkák elvégzésére (berendezések üzembehelyezése, nem rutin jellegű karbantartás, speciális tervezési munkák stb.). Ilyen esetekben a munkaközösség a külső üzleti partnerekre való ráutaltság csökkentésére szolgál. Minthogy Magyarországon a „háttéripar" fejletlen, e külső vállalkozók (többnyire ipari kisszövetkezetek vagy mezőgazdasági szövetkezetek ipari részlegei) korábban gyakran monopolista pozícióban vagy legalábbis a nagyvállalatokkal szemben kedvező alkupozícióban voltak a termékek, illetve szolgáltatások piacán. A munkaközösségek árai viszont rendszeresen kedvezőbbek a külső vállalkozókénál, és mint hogy állandóan kéznél vannak, nagymértékben növelik a vállalat rugalmasságát: a termelési folyamat elakadásakor nem kell időt vesztegetni a szerződés megszövegezésével vagy menet közbeni információnyújtással.

Továbbá, minthogy a munkaközösségen belüli munkamegosztás gyakran igen cseppfolyós (néha még a „szellemi" és a „fizikai" munka közti határok is elmosód-

nak), a vgmk-k a műszaki újításnak is fontos forrásai. A vizsgálatunkban szereplő egyik nagyvállalatnál például az egyik munkaközösség alvállalkozásban speciális gumikeveréket fejlesztett ki. Az újításhoz az adta a lökést, hogy a vgmk-ban olyan vegyészek, mérnökök és gyártástechnológusok kerültek egymás mellé, akik a főmunkaidőben a vállalat különböző egységeiben dolgoztak. Ugyanennél a vállalatnál egy (szintén vegyes összetételű) csoport hulladékgumi hasznosítására alapított munkaközösséget. Ez a munkaközösség ma széles termékskálát állít elő, és gondoskodik az értékesítésükről is. Ebből a megoldásból a vállalatnak kétféle előnye is származik. Egyrészt részesedik a munkaközösség „profitjából", másrészt nem kell fizetnie a hulladék elégetéséért, eltemetéséért. Ugyanennek a vállalatnak egy másik gyárában több munkaközösség együttesen kifejlesztett, kísérleti gyártásba vett és letesztelt egy speciális tengeri olajfúrótömlő előállítására szolgáló berendezést. A vállalatvezetés becslése szerint az átfutási idő csaknem a felére csökkent ahhoz képest, mint ha e megbízatást főmunkaidőben hajtották volna végre.

A munkaközösségek mint a szocialista belső munkaerőpiac elemei

A vállalatvezetés számára a legfontosabb: a munkaközösség lehetővé teszi, hogy a stratégiailag fontos munkásokat jobban megfizessék, érdekeiket a vállalatéval összekapcsolja, csökkentse a munkaerő-vándorlást, javítsa a termelési folyamaton belüli kooperáció esélyeit.

A vállalatok minden fejlett ipari országban kisebb-nagyobb bizonytalanságokkal találják szembe magukat a munkaerő tekintetében. A tőkés gazdaság menedzserei tarthatnak attól, hogy munkásaik a — gyakran a munkahelyen megszerzett — szakmai tudásukat a külső munkaerőpiacon fogják értékesíteni. Ez a veszély a szocialista vállalatnál is fennáll. Sőt a probléma itt még élesebben jelentkezik, tekintettel arra, hogy a termelési folyamat gyakori fennakadásai (amelyeket például a beszerzésbeli szűk keresztmetszetek idéznek elő), továbbá az elavult gépek működtetésének szükségessége hajrák idején, valamint a munkaerő rugalmas felhasználásának időről időre felmerülő kényszere (a dolgozóknak egyik gépről, sőt egyik műhelyből a másikba való kényszerű átirányítása sokszor egyazon műszakon belül) még ráutaltabbá teszi a műhely vezetését az olyan munkásokra, akik vállalatspecifikus képességeket szereztek, illetőleg akik képesek nem rutin jellegű feladatokat elvégezni [11], [14], [15], [20].

A tőkés vállalatban a „belső munkaerőpiacoknak" mint a vállalatspecifikus képzettséggel rendelkező munkások elvándorlásának csökkentésére, a termelési folyamaton belüli kooperációs készség fokozására szolgáló eszközöknek az intézményesülése a felvételt, az előléptetést és az elbocsátást szabályozó bürokratikus előírásokban ölt testet [1], [6], [22], [25]. Az Egyesült Államokban például ezek a szabályok gyakran a hivatali létrán való előmenetelhez kapcsolódó bér- és fizetésemelés formáját öltik.

A szocialista vállalatnál is megtalálhatók a hasonló funkciót betöltő intézmények. A szocialista „belső munkaerőpiac" azonban egészen más működési elveken alapszik. Mert igaz ugyan, hogy akárcsak a tőkés vállalat menedzsere, a szocialista vállalatvezető is a munkaerő-vándorlás csökkentésére, a termelési feladatok teljesítésében kulcspozíciót betöltő munkások kooperációs készségének fokozására törekszik; a vállalati gazdálkodás sajátos feltételei azonban — végső soron a bürokratikus koordinációból eredő környezeti bizonytalanságok és cselekvési korlátok[2] — kollektív szerződésben rögzített bürokratikus belső szabályok *helyett*

[2] Az itt következő bekezdések gondolatmenete részletesebben kifejtve megtalálható a [22]-ben.

a munkások és a vállalatvezetés informális és szelektív alkudozásainak a meghonosodásához vezetnek.[3]

Az „alkudozó egységek" többnyire a műhely szintjén alakult olyan informális csoportok, amelyek tagjai különféle kombinációkban rendelkeznek olyan technikai készségekkel (emberi tőke), politikai készségekkel (politikai tőke), valamint kapcsolatokkal és összeköttetésekkel (társadalmi tőke), amelyeket az alku során kézzelfogható előnyökre válthatnak. Ezek az „erőforrások" természetesen nem egyenlően oszlanak el. A szelektív alkuból strukturális okoknál fogva kizárt munkásoknak (nők, fiatalok, szakképzetlenek) egyéni stratégiákhoz kell folyamodniuk: kilépni a vállalattól, ha máshol jobban fizető állás adódik, vagy kiegészítő tevékenységet végezni a második gazdaságban. A szelektív alkuban való részvételre képes munkások ugyanakkor magasabb és egyenletesebb kereseteket élveznek, és ki tudják harcolni a maguk számára, hogy bérük az átlagosnál kiszámíthatóbb kapcsolatba kerüljön szakképzettségükkel, illetve erőbedobásukkal [7], [8], [10], [17].

A szocialista vállalatban a „belső munkaerőpiac" nem szűk munkaköri kategóriák lépcsőfokain zajló rutinszerű előléptetésekből, hanem szelektív alkukban testet öltő tranzaktív ügyletekből épül fel. Míg a tőkés vállalatnál a bizonytalansági tényezőket belső bürokratikus szabályozással, addig a szocialista vállalatnál belső piaci tranzakciók segítségével igyekeznek enyhíteni. És amíg a tőkés gazdaságban az különbözteti meg a munkásokat egymástól, hogy melyikük mennyire élvez védettséget a piactól, a szocialista gazdaság munkásai aszerint különböznek, hogy mennyire képesek a piac szereplőjévé válni.

A szelektív alku intézményesítésével a vgmk-k jól átláthatóvá teszik a szocialista vállalaton belül a tranzaktív kapcsolatot, és ezzel létrehoznak egy belső munkaerőpiacot. A vállalat és a munkaközösség kapcsolata kifejezetten tranzaktív: választott képviselőjén keresztül a munkaközösség (alkalmi ügyletek vagy hosszabb távú megállapodás keretében) egyezkedik az egyes munkafeladatok, termékek, szolgáltatások áráról, a termelési folyamat egyes vonatkozásairól. Némely vállalatnál a vezetés szorgalmazza, hogy adott tevékenységi területen több munkaközösség alakuljon. A vállalat azután kitűzi a feladatokat, és felszólítja a munkaközösségeket az ajánlattételre, majd pedig azzal a munkaközösséggel köti meg a szerződést, amelyik a vállalat számára legelőnyösebb feltételeket, a legalacsonyabb árat ajánlotta. Gyakoribb azonban, hogy a munkaközösség és az anyavállalat közvetlen tárgyaláson állapodik meg egy adott feladat díjazásában és feltételeiben. Ezek az egyezkedések bonyolult számvetéseket tételeznek fel, amelyek figyelembe veszik, hogy a vállalat termelési ciklusának melyik szakaszában van, mennyit lehet a közösség tagjainak szakmájában a magánszektorban keresni, mennyire sürgős a munka, mibe kerülne, ha külső alvállalkozóval, túlórában vagy lengyel vendégmunkásokkal végeztetnék el, mekkora keményvaluta-bevételt hoz (ha hoz) a munka a vállalatnak, és mindenekelőtt hogy milyen erős főmunkaidőben a munkaközösséget alkotó csoport alkupozíciója (ez utóbbi maga is eredője a szakképzettségnek, a kilépési lehetőségeknek, a termelési folyamatban betöltött szerepnek,

[3] Emellett a termelés ismétlődő „válsághelyzetei" nem teszik lehetővé a taylori termelésszervezési elvek alkalmazását. Itt a központi tervezésnek arra a nem szándékolt mellékhatására gondolunk, hogy a szocialista gazdaságokban a munkaerő-felhasználás műhelyszinten sokkal rugalmasabb, mint a kapitalista gazdaságban. A sors iróniája, hogy miközben a központi tervezés redisztributív (költségvetési) eszközeivel megpróbálják a gazdaság egészét egységes, racionális irányítás alá vonni, a vállalaton belül képtelenség a munkát megfelelő részműveletekre bontani és rutinná változtatni. Bár Lenin elismeréssel szólt Frederick Taylor „tudományos munkaszervezéséről", a makroszintű „tudományos szervezés", úgy látszik, kizárja a mikroszintűt [23].

a csoport összetartásának, kapcsolatai, összeköttetései kiterjedtségének). Az egyezkedések során a munkaközösség felhasználja a hivatalos és nem hivatalos csatornákon keresztül a vállalat gazdasági nehézségeivel kapcsolatban tudomására jutó mindazon értesüléseket, amelyek birtokában előnyösebb alvállalkozói díjakat alkudhat ki.

Mint említettük, nem minden munkás vesz részt ilyen alvállalkozói munkaközösségben. A vgmk-t működtető vállalatok többségében a fizikai dolgozóknak kevesebb mint 10 százaléka munkaközösségi tag. A vgmk-tagok viszont kamatoztatni tudják szakmai tudásukat, kapcsolataikat, összeköttetéseiket. A munkaközösségi órakeresetek általában kétszer, két és félszer magasabbak a főmunkaidőben elért órakereseteknél. Az általam tanulmányozott vgmk-kban nem volt ritka az olyan tag, akinek a vgmk-órakeresete az átlagos ipari órabér négyszeresére rúgott. A munkaközösségi tagok többsége a vgmk-ban főmunkaidős évi jövedelme harmadát-felét kitevő többletkeresethez jut; néhányuk vgmk-jövedelme pedig eléri, sőt meghaladja a főmunkaidős jövedelmet. A vállalatvezetés nemcsak azért hajlandó a munkaközösségek magasabb díjazására, mert a munkaközösség csökkenti a munkaerő-vándorlást, növeli a termelékenységet, és elősegíti a rugalmasságot, hanem azért is, mert a munkaközösségnek kifizetett „vállalkozói díj" nem a béralapot, hanem a költségeket terheli. A munkaközösség korlátozott *autonómiája* (a vgmk jogilag a vállalattól elkülönülő gazdasági egység) ily módon lehetővé teszi a vállalatvezetés számára, hogy egy kiválasztott munkásrétegnek a jövedelmét a központi bérszabályozás megkerülésével megemelje. A munkaközösség autonómiájának *korlátozottsága* (hogy ti. jogilag csak akkor ismerik el, ha a megalakulásához a vállalat igazgatója a beleegyezését adta) pedig lehetővé teszi a vállalat számára, hogy a munkaközösségeket részlegesen bekebelezze, a számukat korlátozza, megtiltsa munkaközösségeinek a más vállalattal való szerződéskötést, s ily módon korlátozza annak lehetőségét, hogy a munkaközösség jó esélyekkel versenyezzen a vállalat hagyományos szervezeti egységeivel akár belül, akár a vállalaton kívüli piacon. Így aztán egyes reformereknek az a reménye, hogy a vgmk belülről ássa majd alá a hagyományos vállalati hierarchiát,[4] rövid távon nem valósult meg. Egyes magyar elemzők, így Laky Teréz [18], [19] egyenesen azt állítják, hogy a munkaközösségek új életet leheltek a hagyományos, hierarchikus vállalati viszonyokba. Némely más szerzőhöz (például Kemény Istvánhoz [13]) hasonlóan — akik a második gazdaságot egyfajta biztonsági szelepnek tekintik, amely levezeti a szocialista gazdaság megreformálására irányuló nyomást —, e felfogás szerint a munkaközösségek a szocialista vállalat megreformálására irányuló nyomást inkább mérséklik, semhogy fokoznák. A vállalati gazdasági munkaközösség azonban, mint a következő fejezetben látni fogjuk, valójában nem egyértelműen stabilizáló tényező a magyar vállalati politikában.

Egy társadalmi kísérlet értelmezésének változatai

A vgmk-ról szólva eddig a folytonosság érzékeltetésére helyeztük a hangsúlyt: arra, hogy a munkaközösség azt a fajta szelektív alkut emeli — a hivatalos munkaidőn kívül — hivatalos rangra, amelyik informálisan eddig is zajlott a főmunkaidőben műhelyszinten. Ebben a fejezetben a figyelmünket azokra a *változtatásokra* összpontosítjuk, amelyeket a vgmk a társadalmi csoportok együttélésében és versengésében előidézett.

Ilyen nézőpontból mindenekelőtt a formálisan alkufelekként elismert (a szakszervezettől elkülönülő és annak hatáskörén kívül eső) munkáscsoportok színre lépése mint lényeges új mozzanat érdemel említést. Az alvállalkozás intézményesí-

[4] Csillag István, aki részt vett a vgmk-ra vonatkozó rendeletek kidolgozásában, egyik írásában [5] ilyen reményeknek adott hangot.

tett rendszerének megteremtésével a vgmk olyan társadalmi teret hoz létre, amelyben a munkások jelentős mértékű — noha az alkupartnerük szabad megválasztására ki nem terjedő — autonómiával rendelkeznek: megválogathatják a munkatársaikat, maguk választanak képviselőt, maguk szervezik meg a munkájukat, kialakíthatják a maguk belső irányítási és díjazási rendszereit. Továbbá, minthogy ez egy intézményesült, nem pedig pusztán *ad hoc* kialakult társadalmi tér, ezért a társadalmi struktúra látható, néven nevezett részévé válik.[5] Ez a láthatóság elősegíti, hogy a munkaközösségi tagok elgondolkozzanak önmaguk helyzetéről. De megkönnyíti a megítélést a kívülmaradtak számára is: az a tény, hogy minden egyes munkaközösség elismert „személyiséggel", arculattal, világos körvonalakkal rendelkezik, átláthatóvá teszi a korábban homályos belső munkaerőpiacot. Ez a láthatóság a szocialista vállalaton túlnyúló, szélesebb politikai következményekkel is jár, hiszen nem múlik el hét anélkül, hogy a vgmk-„kísérletet" ne vitatnák az újságokban, a rádió vagy a televízió műsoraiban. E fejezet részeiben a vállalati gazdasági munkaközösség egymással versengő értelmezéseit vizsgálom, figyelemmel azoknak a további szervezeti változásokban testet öltő lehetséges következményeire.

A vgmk-k mint egy kísérlet alanyai

Az új szervezeti forma kísérleti jellegűnek minősítése végigkíséri a vállalati gazdasági munkaközösséggel kapcsolatos vitákat, folyjanak bármely szintjén is a magyar társadalomnak. A XIII. pártkongresszust záró beszédében, 1985 márciusában például Kádár János a vgmk-t „fontos kísérletnek" nevezte, amelyet a párt támogat. A munkaközösségek jövőjéről folyó vita szempontjából e minősítésnek kettős értelme van: A vgmk mindenekelőtt kísérlet abban az értelemben, hogy rajta próbálnak ki bizonyos új elképzeléseket, amelyek hasznosnak bizonyulhatnak a gazdaság számára. A szóban forgó minősítés ugyanakkor azt is sugallja, hogy a vgmk tevékenységének, kiterjedésének meghatározott keretek között kell maradnia.

A munkaközösségek tagjai számára a vgmk kísérlet jellege több síkon is érzékelhető. Tisztában vannak azzal, hogy a politikai légkör esetleges változásai meghatározóak lehetnek e szervezeti forma sorsa szempontjából, hiszen egy kísérlet bármikor leállítható, és ez a szervezetük hosszú távú életképességével kapcsolatos bizonytalanságuk a jelenbeli magatartásukat is befolyásolja. Ugyanakkor tudatában vannak annak, hogy a társadalom különböző szereplői különbözőképpen értékelik a vgmk-t, s így azzal is számolnak, hogy ez a kísérlet akár ki is bővíthető, további idő- és energiabefektetésekre szánják el magukat avégett, hogy az ő munkaközösségük egyike lehessen majd a túlélő haszonélvezőknek. Szem előtt tartva, hogy kísérletben vesznek részt, ők is levonják a maguk — mint látni fogjuk: igen határozott — következtetéseit.

A munkaközösségek tagjai mindenekelőtt pontosan tudják, hogy ők mint kísérleti alanyok egyfelől, részesei egy mások által megfigyelt eseménysorozatnak. A beszélgetések során visszatérően efféle metaforákat használtak: „A vgmk egy műhold, amit felderítésre lőttek fel"; „Hogy mi a vgmk? Érzékelő műszer egy felderítetlen területen. Látni akarják, hogy mi az, ami lehetséges". Másfelől a munkaközösségi tagok aktív alanyok: miközben újításokat valósítanak meg a termelési folyamatban, másként szervezik meg a munkát, a jövedelmek csoporton belüli elosztásának jobb módszereit keresve, újfajta munkadíjazási rendszereket alakítanak ki, vagyis maguk is kísérleteznek a vgmk-n belül.

[5] Hogy milyen fontos hatással van a társadalom kognitív térképére a dolgok „néven nevezése", erre vonatkozóan lásd [3] és [4].

A minisztériumi hivatalnokok, vállalati igazgatók nézetei: ösztönzés és egyéni vállalkozás

Mielőtt ismertetnénk, milyen következtetéseket vontak le az alvállalkozási kísérletből a munkások, röviden áttekintjük a minisztériumi hivatalnokok és vállalati igazgatók értelmezéseit.

Az igazgatók nézetei nemcsak a munkásokétól, hanem az irányító szervek képviselőiétől is elütnek. Míg a tervhivatali és a pénzügyminisztériumi tisztviselők számára a vgmk-kísérlet fő tanulsága a nagyvállalatok rejtett munkaerő-tartalékainak napvilágra kerülése, a vállalati igazgatók egészen más következtetésekre jutottak. Szerintük az a tanulság, hogy a magyar vállalatoknak differenciáltabb ösztönzési rendszerre van szükségük. Az igazgatók a vgmk-t annak szemléletes bizonyítékaként értékelik, hogy milyen eredményeket lehetne elérni, ha a központi bérszabályozást teljesen eltörülnék. A vgmk-k számos vállalati vezető szemében a halaszthatatlan változás mellett szóló érvek, de nem a vállalati belső hierarchia, hanem az ösztönzési rendszer megváltoztatása melletti voksok. Más vállalati igazgatók úgy tekintenek a munkaközösségekre, mint amelyek a vállalaton belüli alvállalkozási elemek kiterjesztésének új útjára mutatnak rá. De az ő értelmezésükben a munkaközösségeknek a vállalattal szembeni alvállalkozói viszonya a lényeg, nem pedig a munkaközösségek belső viszonyaiban felfedezhető sajátosságok: az általam tanulmányozott vállalatok közül többnek a vezetése is fontolgatja olyan konstrukció bevezetését, amelyben *egyén* (mindenekelőtt vezető beosztású vállalati dolgozó) lépne szerződéses alvállalkozóként kapcsolatba az anyavállalattal, teljhatalmat élvezve a vállalat valamely egységének az irányításában, megosztva a nyereséget a vállalattal. E javaslatok hallatán a munkaközösségek tagjai úgy vélekedtek, hogy ez a konstrukció inkább a szolgáltató szektorban már alkalmazott bérleti és szerződéses rendszer lemásolása, semmint olyan elgondolás, amelyik a munkaközösségek mint kollektív vállalkozások tapasztalatain alapulna. Ők a munkaközösségek tanulságait egészen másként értelmezik: annak bizonyítékaként, hogy a munkáscsoportok képesek saját tevékenységük irányítására.

Munkások a munkaközösségen belüli munkaszervezetről

A munkaközösségi tagok természetesen észlelik, hogy milyen különbségek vannak a főmunkaidőben és a munkaközösségben alkalmazott ösztönzési rendszerek között. Ahogyan több munkás is elmagyarázta:

> A célok egészen mások a hivatalos munkaidőben és a vgmk-ban. A vgmk-ban nem kell jónak lenni a főnöknél, körülhízelegni, „kiváló dolgozói" címre törekedni. Itt csak egy cél van: jól dolgozni és jól keresni. Csak a pénz számít, semmi más. Mert ott van a munka az ember előtt, és tudja, hogy minél gyorsabban és minél jobban csinálja meg, annál több pénzt kap érte. A másik, hogy a hivatalos munkaidőben semmi sincs, ami ösztönözne. Akár két órát dolgozok ki a nyolcból, akár mind a nyolcat, ugyanennyit kapok. *(gépkezelő)*
>
> Főmunkaidőben hiába dolgozik az ember intenzívebben, nem ér vele semmit. Ha többet dolgozik, annyit mondanak neki, hogy „maga nagyon jó munkás", és ezzel kész. A vgmk-ban, ha intenzívebben dolgozunk, többet is keresünk. *(betanított munkás)*

Más munkások azt hangsúlyozzák, hogy nem a munkavégzés üteme vagy intenzitása más a munkaközösségben, hanem a *munkaszervezés.*

> *Kérdés:* Nagyjából ugyanúgy dolgoznak a vgmk-ban, mint a főmunkaidőben?
>
> *Válasz:* Nem egészen, de nem dolgozunk feszítettebb tempóban. Csak összetartóbban, szervezettebben és jobb elgondolások szerint. A munkaintenzitás nem nagyobb.

K: Mondana példát?

V: Itt van például a következő. Én, mint szakképzett gépkezelő, hogyan működhetek együtt a pozícionális esztergályossal? A vgmk-ban mondhatom neki, hogy itt van egy másik esztergályozni való munkadarab is, mindjárt azt is megcsinálhatná a gépén. Ezzel egy csomó időt megtakaríthatunk a gépbeállításon. Így is csináljuk. Főmunkaidőben viszont a második munkadarabot odahoznák nekem, aki egy másik gépen dolgozom. Odahoznák, én meg azt mondanám: „Ha az én gépemen csináljuk, akkor egy speciális szerszámra van szükség, addig nem tudok hozzáfogni." Meg kell várnom, amíg a szerszám elkészül, az idő meg csak múlik. Ilyen dolgok miatt a vállalatnál sokkal tovább tart minden. A vgmk-ban például kikérjük a tervrajzot, és csinálunk egy úgynevezett házi technológiát: hogy következzenek a műveletek egymás után, milyen szerszámokra és eszközökre van szükség. Kihozzuk, megélesítjük, rendbehozzuk őket, és a munka megy folyamatosan, zökkenők nélkül. Így mindig időelőnyben vagyunk a vállalattal szemben.

K: Hogy érik ezt el?

V: A hivatalos munkaidőben a vezetés csak a részletrajzokat mutatja meg. A szerszámot darabonként készítjük, és megvárják, amíg a probléma előjön, aztán vagy lehet még segíteni rajta, vagy nem. Az alapdokumentációból viszont egészen más dolgok is kiderülnek. Rögtön látom, hol lesznek nehézségek, hol vannak a kényes pontok. A vgmk-ban mi az alapdokumentációból dolgozunk. Mindenki, aki részt vesz a munkában, elejétől fogva belenézhet. Mi tervezünk meg mindent, előre. Senki nem hajol a vállunk fölé, hogy összezavarja. Állandó kapcsolatban vagyunk egymással, keressük a jobb megoldásokat, és közben a munka halad is. *(szakképzett gépkezelő)*

A munkaközösségi tagok gyakran emlegetik azt a különbséget, ami a főmunkaidő hierarchikus felügyeleti rendszere és a vgmk-ban alkalmazott horizontális koordináció között fenáll. Az első beszélgetések újra meg újra felvetődő témája volt, hogy a munkaközösségben nincs „főnök". Számos későbbi interjúban feltettük a kérdést:

K: A közös képviselő: főnök?

V: A kettő nem ugyanaz. A hivatalos munkaidőben van egy főnököm, akinek a munkakörébe tartozik, hogy engem felügyeljen. Ő mondja meg, mit kell tenni, hogy kell tenni. De délután már úgy csinálhatom, ahogy nekem tetszik. Úgyhogy van nekik[6] egy szisztémájuk a felügyeletre, de az semmit nem ér.

K: És a vgmk-ban hogy van mindez?

V: Főmunkaidőben a munkás arra vár, hogy mások megszervezzék a munkát. A vgmk-ban senki sem vár a másikra. Senki nem felügyelő vagy ellenőr; mindenki szervező.

K: Van a vgmk-ban főnök?

V: Vezető van, de főnök nincs. A főnöki hangnemet azt nem engedjük meg. Együtt döntünk. *(gépkezelő)*

Végül egy igen tömör megfogalmazás: Egy főnök az nem dolgozik. Ezért a vgmk-ban nincs is főnök. *(szakmunkás)*

A hivatalos besorolásokat és minősítéseket a vgmk-kban gyakran nem ismerik el, amit az egyik munkaközösségi tag így magyarázott:

A vgmk-munka nem hasonlítható össze a főmunkaidős munkával. Délelőtt kétfajta munkás dolgozik egymás mellett. Az egyik szakmunkás, a másik szakképzetlen. Legalábbis hivatalosan így néz ki. Mármost mit csinál a szakképzetlen munkás? Azt mondja magában: „én kevesebbet keresek, így kevesebbet is fogok dolgozni". És ez teljesen

[6] A többes szám harmadik személy használata igen jellemző: a munkaközösségi tagok jó része nem is használta a „főmunkaidő" kifejezést. Egy betanított gépkezelőkből álló csoportban még érdekesebb nyelvhasználattal találkoztunk. A műhelyben négy gép található, amelyeken latexkesztyűket készítenek. Hármat a vállalat használ, a negyediket a munkaközösség. Egymásközti beszélgetéseikben a munkaközösségi tagok a három gépet „állami gépekként" emlegetik, a munkaközösség gépét pedig mint a „csoport gépét", vagy egyszerűen így: „a mi gépünk". Amikor műszakkezdéskor összejönnek, a munkások egymást kérdezgetik, hogy ez vajon „állami" vagy „maszek" műszak-e.

érthető. A vgmk-ban viszont minden feladatnak van egy szakmai felelőse. Nincs ilyen felosztás, hogy „szakképzett", meg „szakképzetlen". A szakmai felelős osztja fel a munkát; de csak nagy vonalakban. És aztán mindenki ugyanolyan erőbedobással dolgozik. Egész más az érdekeltség, mint fő munkaidőben. *(karbantartó)*

Hosszú túlórára vállalkozó, a főmunkaidő teljesítménynormáit túlteljesítő elit munkások, akiket némelyek egy olyan új munkásosztály élharcosaiként ünnepelnek, amelyik műszaki szakemberek irányítása nélkül műszaki újításokat valósít meg: a magyar munkaközösségekkel kapcsolatos effajta vélemények felületesen tekintve az évtizedekkel korábbi sztahanovista mozgalom emlékét idézik.[7] Óvakodnunk kell azonban e hasonlóságok túlértékelésétől. Először is, a sztahanovistákat mint egyéneket ünnepelték. De ami még fontosabb: a szocialista munka érdemrendekkel kitüntetett hősei mögött a névtelen segédmunkások serege állt, akiknek a munkája lehetővé tette e hihetetlen termelési rekordok elérését. A sztahanovista a munkát hierarchikus rendben szervezte, és — hasonlóan a századforduló Amerikájában elterjedt belső vállalkozási rendszer vállalkozójához — kétségbevonhatatlanul ő volt a „főnök". A vgmk-tagok fentebb idézett megnyilatkozásaiból inkább egy tanulságos ellenpont tűnik elénk. Ezek az elit munkások közösséget alkotnak, és nagyobb termelékenységüket éppen hogy a kevésbé hierarchikus csoportviszonyaiknak köszönhetik.

Munkásvélemények a beválasztásról és a bérezésről

A vgmk-tagokkal a munkaközösségbe való beválasztás kritériumairól folytatott beszélgetéseimben visszaköszönő téma volt, hogy az összetartás adta lehetőségek határain belül („jó viszonyban kell lennünk egymással") a csoportnak össztőkéje maximalizálására kell törekednie. Ezekben az alvállalkozói egységekben ritka ugyan a tagok vagyoni hozzájárulása, viszont a csoportképződés folyamatát valamiféle beruházásként fogják fel. A vgmk-k tagjai úgy tekintenek a munkaközösségi formára, mint ami egyfajta lehetőség technikai, társadalmi és politikai tőkéik egyesítésére.[8]

Egy munkáscsoport például karbantartói munkákra alakított munkaközösséget. A csoport nagyon vegyes összetételű volt, lakatos, vízvezeték-szerelő, villanyszerelő, műszaki rajzoló stb. tagokkal.

K: Miért volt szükség ilyen sokféle szakmára, foglalkozásra?

V: Mert ha csak egyikünknek megvan a szakképzettséget tanúsító papírja, ami feljogosítja őt a munka elvégzésére, akkor a munkaközösség már megkaphatja a munkát. Ha van egy lakatosunk, végezhetünk lakatos karbantartó munkát; ha van egy szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező villanyszerelőnk, elvállalhatunk villamos karbantartási munkákat. Ugyanez van a bádogos, csőszerelő munkákkal. Kenyeret is süthetnénk, ha lenn köztünk pék.

K: Szóval új szakmák fogásait sajátították el a munkaközösségben?

V: Hát, egy kicsit igen. Sokszor lehet egyet-mást tanulni némelyikünktől. De általában nem olyasmit csinálunk, amit ne tudtunk volna korábban is megcsinálni, inkább olyasmit, amihez nem volt meg a papírunk.

A lényeg, hogy a munkaközösség „társadalmasította" tagjainak szakképzettségi tőkéjét. Ami korábban egy egyén tulajdona volt (a „tulajdon" szó minden értelmében), az most a közösség tulajdonává vált. Eközben a munkaközösség révén nem egyszerűen összegeződik a tagok szakképzettségi tőkéje. Azáltal, hogy e tőke egy új szervezeti formába kerül be (olyan formába, ahol mindenki szinte bármit

[7] A szovjet sztahanovista mozgalomról lásd [2].

[8] A különböző „tőkeformák" koncepcióját Bourdieu-től [4] vettem át.

csinálhat, amire a *csoport* „jogosult"), nagymértékben megnöveli e szakképzettségi össztőke értékét.

Más csoportok, felismerve a jólértesültség fontosságát, nem egyszerűen a szakmunkástőkét, hanem a társadalmi tőkét (kapcsolatok, összeköttetések) és a politikai tőkét (párttagság) is figyelembe véve válogatják meg a tagságukat (vagy állnak össze egymással munkaközösségbe). E kiválogatódásnak (meg annak, hogy a vgmk-tagság alakítására alkalmanként a közvetlen termelésirányítók is befolyást gyakorolnak) a végeredménye, hogy a munkaközösségeknek többnyire olyan munkások a tagjai, akik a műhelyszintű szelektív alkuban is már a kedvezményezettek körébe tartoztak. Ezt az is alátámasztja, hogy a munkaközösségi tagok körében a vállalati összlétszámon belüli aránynál lényegesen alacsonyabb mind a szakképzetlenek (betanított és segédmunkások, valamint ügyviteli dolgozók), mind pedig a nők aránya.[9]

Amikor megkérdeztük, miért került be az egyik munkás a vgmk-ba, és miért nem került be a másik, néhány munkaközösségi tag rögtön rávágta: „Mindenki beléphetett, aki akart". Pillanatok múlva azonban egyikük, miközben a munkaközösség-alapítási szándékuk elfogadtatásával kapcsolatos nehézségeket ecsetelte, megjegyezte, hogy nem mindenkinek van meg a politikai jártassága, tudása, tájékozottsága ahhoz, hogy egy ilyen folyamatban elboldoguljon.

Nálunk a munkások egyharmada élesen ellenzi a vgmk-t, főleg olyanok, akik nem tagok.

Ezek a hangok most gyengültek, mivel elvileg mindenki csatlakozhat... Csak az a probléma, hogy egy gép mellett dolgozó munkásnak nincs meg a felkészültsége, a szakmai múltja, a tudása ahhoz, hogy ezt a cirkuszt végigcsinálja. A vállalatvezetésnek kell segítséget adnia a papírmunkához, hogy sikerüljön túljutniuk a hivatalos megalapításhoz vezető út zökkenőin. *(művezető)*

Egy másik vgmk-tag munkás szintén a szabvány szöveggel kezdte („elvileg mindenki beléphet"), majd így folytatta:

Sokan szeretnének csatlakozni, de nekünk már nincs szükségünk több emberre. A műhely 17—18 legjobb dolgozója (a kb. 120-ból) már vgmk-tag. Akik hangadó vgmk-képviselők lehetnének, azok már mind köztünk vannak. Úgyhogy senki sem maradt, aki alkalmas lenne egy újabb csoport vezetésére.

A munkaközösségek tagjai nagyonis tisztában vannak műhelyük nem vgmk-tag dolgozóinak irigykedésével. S nemcsak a vgmk-tagok, hanem a vállalati vezetés is. Egyes vállalatok például a nem tagokkal ellenőriztetik, nem folyik-e főmunkaidőben is vgmk-munka. A tagok és a nem tagok kapcsolata ott a legproblematikusabb, ahol nem tagoknak (darukezelők, szerszámkészítők, raktárosok, teherautó-sofőrök stb.) hivatalos munkájuk részeként szolgáltatásokat kell végezniük a munkaközösségek számára. Egyes munkaközösségek úgy próbálják megoldani ezt a problémát, hogy „közös alapot" hoznak létre, amelyet a képviselő kezel, zsebből fizetve belőle ezekért a szolgáltatásokért, amit az egyik munkás a vállalaton belüli „harmadik gazdaságként" jellemzett.[10]

[9] Hasonló megfigyelést közöl egy nagy kohászati vállalat munkaközösségeinek összetételéről [21].

[10] A Sztahanov-mozgalommal való szembeállítás itt is tanulságos. Ha a munkaközösséget kollektív sztahanovistának tekintjük, akkor azok a kiszolgáló munkások, akik nem munkaközösségi tagok, a sztahanovisták névtelen segítőinek lehetnek a megfelelői. A lényeges különbség, hogy míg a sztahanovisták segítőit adminisztratív eszközökkel kényszerítették a részvételre, a „zsebből fizetés" a kívülállók és a vgmk-képviselők kemény alkujának az eredménye.

A vgmk hatása a jövedelemegyenlőtlenségekre

Az elmondottak szerint az alvállalkozási rendszer működése egészében növeli a jövedelemegyenlőtlenségeket a szocialista szektorban foglalkoztatott munkásságon belül. De a munkaközösségi forma elhelyezkedése a magyar gazdaságban sokkal bonyolultabb annál, semhogy elintézhetnénk azzal a közhellyel, hogy a „piaci mechanizmus egyenlőtlenségeket szül". Először is, a nem vgmk-tag munkások kisebb-nagyobb hányada a jövedelmét a vállalaton kívüli második gazdaságban való részvétellel egészíti ki. A vgmk-jövedelmek kétségtelenül növelik a jövedelemegyenlőtlenségeket a szocialista szektoron belül (esetleg még akkor is növelik, ha a második gazdaságból szerzett jövedelmeket is beszámítjuk), ám túlbecsülnénk a vgmk-nak a teljes jövedelemelosztásra gyakorolt hatását, ha figyelmen kívül hagynánk a nem tagok második gazdaságban szerzett jövedelmét. Továbbá, ha növelik is a munkaközösségek a munkásosztályon belüli jövedelemegyenlőtlenségeket, egyszersmind csökkentik a különbséget a munkásosztály és a vezetői réteg jövedelme között. A középszintű vezetők egy része (akik számára tiltott a vgmk-ban való részvétel) hevesen ellenzi is a munkaközösségeket (természetesen gyakran a szervezet általános érdekére, nem pedig saját ellenérdekeltségére hivatkozva), elsősorban azért, mert kékzubbonyos beosztottaik, ha vgmk-tagok, nagyobb jövedelmeket érnek el, mint ők maguk.

Harmadszor, még ha a munkaközösség növeli is a munkásosztályon belüli jövedelemdifferenciákat, a munkaközösségeken belül a jövedelmi skála szűkebb, mint hasonló foglalkozási szerkezet (és munkaköri feladatok) mellett a hivatalos vállalati szervezetben lenne. A kékzubbonyos munkaközösségek általában a csoporton belüli egyenlő bérek mellett szállnak síkra. Ez természetesnek is tűnne homogén szakmastruktúrájú munkaközösségek esetében: de a hozzávetőleges egyenlőség elvét heterogén képzettségi összetételű munkaközösségek is alkalmazzák — néha még olyanok is, amelyeknek fizikai munkások mellett mérnökök, felsőfokú képzettségű szakemberek, üzemi vezetők is tagjai. Nem minden munkaközösség ragaszkodik a szigorú jövedelemegyenlőséghez, de legtöbbjük olyan díjazási rendszert alkalmaz, amelyben kicsik a differenciák. Egyes csoportok szigorúan a munkaközösségben ledolgozott órák száma szerint fizetnek, függetlenül a szakképzettségtől. Mások az összjövedelmeket úgy igyekszenek kiegyenlíteni, hogy bár belső darabbérrendszert alkalmaznak, viszont a tagok váltakozva kapnak „feszes" és „laza" normájú munkákat. Ismét mások alapórabért fizetnek, de azzal a megkötéssel, hogy hathavi átlagban a tagok összjövedelme között nem lehet plusz-mínusz öt százaléknál nagyobb különbség. A közös képviselő feladata a munkák olyan elosztása, amelyik rugalmasan igazodik a tagok változó túlmunkavégzési szándékaihoz (például, hogy olyan hónapokban, amikor a családjuknak nagyobb szüksége van a pénzre, az illetők többet dolgozhassanak). Ismét más munkaközösségek év közben fix fizetést adnak, és külön jutalmazási alapot képeznek, amelyet év végén (a tagság szavazata alapján) azok között osztanak szét, akik „kiemelkedő teljesítményt" nyújtottak (például új termékeket fejlesztettek ki, megbízást szereztek, műszaki újítással rukkoltak elő, vagy kulcsszerepet játszottak a csoport összetartásában).

Új felfogás a munka értékéről

Akár szűkebbek, akár tágabbak azonban a munkaközösségeken belüli díjazási rendszerek szülte jövedelemdifferenciák a főmunkaidőre fizetett kereseteknél, az csaknem mindegyik munkaközösségre jellemző, hogy belső díjazási rendszerük eltér a főmunkaidőbelitől. És ezt az eltérést, akármiben nyilvánuljon is meg, maguk

a tagok is határozottan érzékelik. Egy főleg betanított munkásokból álló vgmk egyik nőtagja például így fogalmazta meg a megfigyelését:

A főmunkaidőben egy darab papír (a diploma, a jogosítvány) az, amiért fizetnek. A munkaközösségben azért fizetünk, amit valaki el tud végezni. Vagy ahogyan a vállalat egy másik munkása fogalmazott: A normál munkaidőben a munkaidőnket értékesítjük — a vgmk-ban a képességeinket.

Ebben a tömör észrevételben az alvállalkozói munkaközösségek által előidézett lényeges változás tükröződik vissza: a munkások önmagukról és munkájuk értékéről való gondolkodásának módosulása.

Nem egyszerűen arról van itt szó, hogy a munkaközösség belső bérezési rendszere a hivatalos munkaidőben el nem ismert képességeket is jutalmaz, hanem arról is, hogy az alvállalkozói rendszer hatására a munkások másképp értékelik magát a munkavállalói viszonyt. Értékrendjükben a „Mennyit ér a munkaidőm?" mérlegeléséről (és az erőfeszítés-minimalizáló — haszonmaximalizáló törekvésekről, mint kalkuláció velejárójáról) a hangsúly a „Hogyan értékelik a képességeimet?" mérlegelésére tevődik át. És ami roppant fontos: az imént idézett munkás nem egyes számot használt, hanem többes számot: „munkaidőnket"; „képességeinket". Ez a munkás ugyanis annak a már említett karbantartó vgmk-nak a tagja, amelyik „társadalmasította" szakképzettségi tőkéjét. Számos más munkaközösséghez hasonlóan, a belső jövedelemelosztási rendszernek ebben a csoportban is az a rendező elve, hogy az egyéni díjazás a kollektíva jövedelmének maximalizálására ösztönözzön. Így, noha a javadalmazás alanyai végső soron az egyének, a csoporttagok mégis bizonyos értelemben a csoportot kezdték a javadalmazás alanyának tekinteni — ennek jelentőségét a „kollektív ösztönzési rendszer" kifejezés nem képes megfelelően érzékeltetni.

A vgmk-tagság egy töredékének gondolkodásmódjában még drámaibban jelentkezik ez az eltolódás: „A munkaközösség gondolkoztatott el azon, mennyit is ér a munkám" — merült fel újra és újra ez a téma az interjúkban. Míg a munkájuk értékét korábban a munkaidejük, később pedig képességeik értékeként fogták fel, lassanként azt kezdik számolgatni, mekkora érték testesül meg a munkaközösség által előállított termékekben. A kalkulációnak ezen az új módján nem is lepődhetünk meg, ha meggondoljuk, hogy a vállalattal folytatott tárgyalásaikban a munkaközösségi tagok (ahogy ők fogalmaztak: életükben először) szükségképpen tájékozódnak azoknak a termékeknek és szolgáltatásoknak a piaci — esetenként a világpiaci — értékéről, amelyeket a vállalatnak alvállalkozóként szállítanak. A belső alvállalkozási rendszer ezáltal remek alkalmat kínál a munkásoknak arra, hogy munkájuk értékéről mint az általuk előállított termékekben testet öltő értékről kezdjenek gondolkodni, kitörve ezzel a bérmunkaviszonyok szűk keretei közül.

Szervezeti öntudat, érdekképviselet — a vgmk-k ellentmondásos társadalmi helyzete

A főmunkaidő keretében zajló szelektív alkukban részt vevő informális munkáscsoportokhoz hasonlóan, a munkaközösségek is kis létszámú csoportok. A vállalathoz fűződő kapcsolataik szerződéses jellege azonban olyan vonásokat kölcsönöz nekik, amelyek megkülönböztetik őket az előbbiektől; mert bármennyire tartósnak és összetartónak, a szervezeti környezettel való megütközésre alkalmasnak bizonyuljék is, az informális csoport nem hivatalosan elismert képződmény. A vgmknak ezzel szemben hivatalosan elismert léte, „személyisége" van, névvel, pontosan meghatározott körű tagsággal.

Minthogy a vgmk-nak formalizáltabb a vállalattal fenntartott kapcsolata, a munkaközösségi tagoknak belső közösségi viszonyaikat a tárgyiasultság maga-

sabb fokán álló megoldások kialakításával kell rendezniük, mint amilyen megoldások a műhelyszintű informális kapcsolatok keretei között létrejönnek. A magasabb fokú tárgyiasultságnak azonban nem mond ellent, hogy a belső szabályok és eljárások a vgmk-k esetében gyakorta képlékenyek és egyáltalán nem bürokratikusak. A műhelyszintű informális szerveződések belső jelzésrendszerétől ugyanis megkülönbözteti őket az, hogy a munkaközösségek tagjai számára jól átláthatóak. Így például előfordulhat, hogy a jövedelemelosztás problémájának a megoldására elfogadnak egy belső munkadíjazási rendszert, amelyet azután hosszas viták után később elvetnek vagy módosítanak. A tagok számára a vgmk (ideértve annak belső szabályait, szabályozási mechanizmusait) vizsgálandó tárgy, amelyen — sajátos módon — egyszerre vannak belül és kívül. A vállalati politika szempontjából természetesen különösen fontos, hogy a vgmk a tagok számára mintegy viszonyítási pontként szolgál az anyavállalat értékeléséhez. A különböző képviseleti formákkal, munkamódszerekkel, díjazási rendszerekkel, szakmai besorolásokkal kapcsolatos munkaközösségi tapasztalataikat folyamatosan egybevetik a főmunkaidő nyolc órájában szerzett tapasztalataikkal. Minthogy a munkaközösségek sajátos szervezeti megoldásai egy külön identitással rendelkező (és a kívülállók tekintetének kereszttüzében álló) munkaszervezet keretei között alakulnak ki, ezért kidomborodnak e megoldásoknak a főmunkaidő-beli szokásoktól való eltérései. Röviden: a vgmk erősíti a tagok szervezeti öntudatát.

A vgmk tehát formálisan ugyan a vállalat része, ugyanakkor el is különül a vállalati szervezet többi részétől. Ez a sajátos kettősség mélyen jellemzi az egyes vgmk-tag helyzetét is: egyszerre a vállalat dolgozója és a vállalathoz kapcsolódó vgmk tagja, amely munkaközösség viszont megint különbözik is a szocialista vállalati szervezet domináns formájától, meg részét is alkotja annak; szövetségese is a vállalatnak, de riválisa is egyben.

Az a tény, hogy a munkaközösségi tagok egyszerre vannak jelen a vgmk-ban és a főmunkaidő szervezeti terében, növeli a játszma tétjét. Mivel csak részmunkaidőben partnerek, ugyanakkor főállásban alkalmazottak, közvetlenül érdekeltek a főmunkaidőben alkalmazott munkaszervezési módszerek és bérezési rendszerek javításában. A vállalatuk boldogulásához fűződő elemi érdektől vezérelve a munkaközösségi tagok ismétlődően felhívják a figyelmet a vgmk-ban kipróbált szervezeti megoldásokra, mint olyan pozitív modellekre, amelyek irányadóak lehetnének a hivatalos vállalati munkaszervezet átalakításában. A két szervezeti forma intézményes elkülönültsége lehetővé, térbeli közelségük pedig kézenfekvővé teszi az összevetésüket. Így a konkrét tapasztalatok alternatív modellek körvonalazódásához s az eredményhez fűződő érdekeltség talaján változtatási igények felmerüléséhez vezetnek.[11]

A munkaközösségek nemcsak a tagoknak, de a kívülállóknak a szocialista vállalatról kialakult képzeteit is módosítják. A munkaközösség az informális csoportnál tárgyiasultabb szervezeti létéből, hivatalosan elismert alanyiságából és egyértelmű határaiból adódóan láthatóbbá teszi *a belső munkaerőpiacot* [17]. A munkaközösségek e jellemzőiknél fogva puszta létrejöttükkel a homályból a vállalati szintű és országos viták fényébe helyezik át a műhelyszintű szelektív alkut. A vgmk nyílttá teszi a rejtett viszonyokat, ezzel rádöbbenti a belső munkaerőpiacon kívülrekedteket helyzetükre, s a munkaközösségek elleni támadásra ingerli őket. Ennélfogva az intézményesülés nemcsak előnyt, de hátrányt is jelent a mun-

[11] Ebben az értelemben a vgmk hasonlít is a vállalaton kívüli második gazdaságra, meg el is tér tőle. Igaz ugyan, hogy a második gazdaságban szerzett tapasztalatok is kihatnak a szocialista szektorban végzett munka munkásértékeléseire, illetőleg alternatív gazdaságszervezési elgondolások megfogalmazására indíthatnak; viszont ellentétben a vgmk-val, a második gazdaságban szerzett tapasztalatok — akár mert a munka jellege, akár mert az intézményi környezet eltérő — nem teszik lehetővé a „főmunkaidős" viszonyokkal való *közvetlen* összehasonlítást.

kaközösségi tagoknak. Sarkítottan fogalmazva: mivel a munkaközösségek megnevezhetők, egyszersmind meg is vádolhatók.

A munkaközösségek léte a szakszervezetekkel szemben is kihívás. Minthogy a munkaközösségek „vállalkozói" díjazásra kötnek szerződést, nem a munkajog, hanem a polgári jog hatálya alá tartoznak. Tevékenységük ezért kívül esik a szakszervezetek hatáskörén. Ráadásul a munkaközösségek a munkásérdekek védelmének egy alternatív modelljét képviselik, mégpedig a szakszervezetek hosszú időn át gondosan őrzött intézményes érdekszférájába behatolva. Amennyiben ugyanis helyi szinten egyáltalán beszélhetünk a szakszervezetek bázisáról, úgy azt egy szakképzett munkásokból álló mag alkotja — pontosan azok, akik a legnagyobb valószínűséggel csatlakoznak a munkaközösségekhez s fordítják energiáikat és figyelmüket az érdekképviselet eme alternatív csatornája felé.

A hivatalos szakszervezeti felfogás eredetileg nem volt vgmk-ellenes. Más szervezetekhez hasonlóan a szakszervezetek is támogatták az új formát szorgalmazó párthatározatot. De 1982 végére, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a munkaközösségek száma gyorsan nő és (a várakozásoktól eltérően) ez a forma válik a szervezeti innováció folyamatában létrehozott új, közbülső tulajdonformák közül a legelterjedtebbé, a szakszervezeti vezetés álláspontot változtatott.[12] Szembenállásuk igazolására — meglehetősen következetlenül — két egymásnak ellentmondó érvet használtak. A Szakszervezetek Országos Tanácsa eleinte — 1983-ban — még afeletti aggodalmának adott hangot (sajtójában és vezetőinek beszédeiben), hogy a munkaközösségi tagokat túldolgoztatják egy szakszervezeti „védelmet" nem nyújtó szférában. Később viszont — részben még 1983 vége felé, de különösen 1984 folyamán — arra tolódott el a hangsúly, hogy nem minden munkás vehet részt a munkaközösségekben, és emiatt „igazságtalan" kereseti különbségek keletkeznek. Ezzel a hangsúlyváltással a szakszervezeti vezetés kezdett rájátszani a munkásosztály addigra már szembetűnővé vált megosztottságára.

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ki képviselje a munkásosztályt, nyilvánvalóan elválaszthatatlan attól a másik kérdéstől, hogy milyenek „a munkásosztályról" táplált képzetek. Vajon egységes, homogén társadalmi kategória-e, avagy egymástól elkülönülő rétegekből, szegmensekből tevődik össze, amelyek között esetleg érdekkonfliktusok is fennállnak? Hasonlóképpen, a munkásoknak mintegy tíz százalékát tömörítő munkaközösségek létrejöttével felmerülő „ki képviselje a munkaközösségeket" kérdésre adandó válasz szorosan összefügg azzal, milyen álláspontra helyezkedünk a „minek tekinthetők a munkaközösségek" kérdésében. Túlhajszolt és kizsákmányolt, avagy éppen ellenkezőleg: egy átmeneti gazdasági válsághelyzetből hasznot húzó élelmes dolgozók csoportjai? Netán a munkaközösségi tagok lennének a nyolcvanas évek magyar sztahanovistái? Kezdeményező és önszervező képességük az egész munkásosztály alkotókészségét jelzi, avagy a szakmunkás-túlsúlyt annak jeleként kell értelmeznünk, hogy ezek a képességek a munkásosztálynak csak bizonyos szegmensére jellemzőek? Ez utóbbi esetben a vgmk-kra úgy kell tekintenünk, mint egy beosztott mérnökökből, technikusokból és szakmunkásokból verbuválódó „új munkásosztálynak" az élcsapatára. De vajon egyáltalán a munkásosztályhoz tartoznak-e a munkaközösségi tagok, avagy magasabb életszínvonaluk és egy közbülső tulajdonformában való részvételük inkább a növekvő magánszektor ambíciózus vállalkozóinak osztályához hasonlítja őket? Az, hogy az e kérdések sugalmazta válaszok mindegyikében van valamelyes részigazság, jól mutatja, mennyire összetett és ellentmondásos a magyar reformnak ez az új eleme.

[12] A szakszervezeti felső vezetés és az üzemi bizalmiak álláspontja korántsem azonos. Sok üzemi bizalmi vgmk-tag láthatóan zavarban volt, amikor a vezetés álláspontját kellett képviselnie.

4. A munkaközösségi forma és a reform további menete

Írásunk elején említettük, hogy a vgmk-k engedélyezésével a magyar pártvezetés annak a lehetőségét kereste, miként növelhetné a városi ipari munkásság elitjének a jövedelmét, elejét véve ezzel e stratégiai fontosságú társadalmi réteg körében a politikai feszültségek felgyülemlésének. Azt is megállapítottuk, hogy a vgmk-k ezt a célt rövid távon meg is valósították. De csak rövid távon. Mára már maguk is feszültségforrássá váltak ugyanezen a munkáscsoporton belül. A vgmk-tagok hozzászoktak a főmunkaidőn túl végzett alvállalkozás nyújtotta magasabb jövedelemhez; ugyanakkor egyre inkább nehézményezik, hogy csak kimerítő túlmunka vállalásával növelhetik a jövedelmüket. Állításomat a munkásinterjúimból vett részletekkel támasztom alá:

Régi elv, hogy a munkaidő nem lehet több nyolc óránál. Azelőtt éppen a nyolcórás munkanapért harcoltunk. Most viszont szombatonként, vasárnaponként 14 meg 16 órákat dolgozunk. Ez egészségi okokból megengedhetetlen. Bejövünk, és szedjük a gyógyszert. Én is, meg a kollégáim is elmentünk az orvoshoz, mert szédülést éreztünk. Tisztára kivoltunk. Az orvos meg azt mondja: „Ja, ez a vgmk-betegség." Az emberek halálra dolgozzák magukat. Ez nem mehet így soká. Mondjon bárki bármit, nem vagyunk lusták, nemtörődömek, ez nem igaz; halálra hajszoljuk magunkat. Hihetetlen termelési eredmények születnek. De közben a poklok kínjain megyünk keresztül. Tudjuk, hogy magunkat pusztítjuk, és ki akarunk szállni belőle. *(magasan képzett szakmunkás)*

Én ezt kizsákmányolásnak tekintem. Rengeteg energiát emészt fel, és az egésznek végeredményben a pénz a gyökere. De látnunk kell, hogy az emberek elfáradnak. És ezek pont azok az emberek, akik a hivatalos munkaidőben is igyekeznek rendesen dolgozni. Ezek a műhely legjobban fizetett munkásai. A főmunkaidőben is ők végzik a legtöbb munkát. És aztán még tovább bennmaradni! Ezt hosszú távon nem lehet csinálni teljes fizikai kimerülés nélkül. A vgmk-nak nincs jövője. *(szakképzett munkás)*

A kérdés az, hogy miért nem képesek a vezetőink a problémákat hivatalos munkaidőben megoldani. Nekem kezdettől fogva az volt a véleményem, hogy a főmunkaidőben is vgmk-szerű munkaszervezésre van szükség. És természetesen vgmk-szerű fizetésre. A vállalati szakértőknek kellene idejönniük és megcsinálni ezeket az interjúkat, hogy megtudják, hogyan lehetne főmunkaidőben is ugyanolyan rugalmasan dolgozni, mint vgmk-ban. *(magasan képzett gépmunkás)*

Én pesszimista vagyok. Nem látok nagy jövőt a vgmk-ban. De reménykedem, hogy a vállalatunk eljut oda, hogy a vgmk tapasztalatait hasznosítani tudja a műhelyben és a nyolc órában is úgy fogunk keresni, mint most a munkaidőn kívül. Ezt szeretnénk elérni. *(szakmunkás)*

A vgmk-tagok véleménye azonban önmagában nem döntő. Az előző fejezetben említettük: egészen más tanulságokat vonnak le a vgmk-k tapasztalataiból a vállalati vezetők vagy a minisztériumi hiatalnokok. Ezért nem könnyű megjósolni, milyen jövő elé néz (ha van egyáltalán jövője) a vgmk-k beépítése a hivatalos munkaidőbe.

A munkaközösségek jelenlegi helyzete kicsiben a magyar gazdaság helyzetét tükrözi, amely megrekedt az extenzív és az intenzív gazdasági fejlődés között félúton, és a holtponton láthatólag nem sikerül határozottan átlendülnie. A munkaközösségek egyfelől a fejlődés extenzív modelljére emlékeztetnek (amelyben a növekedés hordozója a tényezőinputok — a munka és a tőke — *mennyiségi* növekedése), amennyiben a vgmk a munkanap leplezetlen meghosszabbítása. S mint előbb láttuk, épp ez a vonása ingerli a munkaközösségek tagjait. Másfelől viszont a munkaközösségek a gazdasági fejlődés egy intenzív (a tényezőinputok *minőségi* javulásán alapuló) modelljének a csíráit is magukban hordják, amennyiben a vgmk-k a bérrendszer és a munkaszervezés minőségi átalakítása révén javítják termelékenységüket. S mint ugyancsak láttuk, a munkaközösségi tagokra kiábrándítóan hat, hogy nem sikerül ezeket a tanulságokat a „hivatalos munkaidőben"

hasznosítani. Döntsenek a magyar hatóságok a vgmk-knak akár a megszüntetése, akár a fenntartása vagy kiterjesztése, illetőleg egy munkaközösség-szerű forma főmunkaidőben való beillesztése mellett, a vgmk-tagok számára egy dolog világos: mivel ezt a lehetőséget az üzemek kulcspozíciókban lévő munkásainak adták meg, most már nem lehet azt kárpótlás nélkül visszavenni. A magyar vezetésnek tehát mindenképpen számolnia kell e jelentős munkásréteg véleményével, amelyet az új szervezeti környezetben szerzett tapasztalatai, képességeinek és nélkülözhetetlenségének felismerése még nagyobb öntudattal vérteztek fel.

Világos az is, hogy akár a vissza-, akár az előrelépés, akár a helyben maradás lesz a hatóságok választása a munkaközösségek ügyében, döntésükre nem olyan légkörben kerül sor, amelyben a közvélemény tájékozatlan vagy közömbös volna a vgmk-k iránt. Ellenkezőleg, a munkaközösségi forma ügye különös súllyal esik latba a közvéleménynek a gazdasági reformmal kapcsolatos ítéletalkotásában. A magyar társadalom széles rétegei számára a munkaközösségek az utóbbi évek legkézzelfoghatóbb intézményi változását jelentik. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a munkaközösségek jelentenék a magyar gazdaság leglényegesebb újdonságát, hanem csak azt, hogy jelentőségük a széles közvélemény szemében kiemelkedő; sokkal nagyobb, mint a magyar gazdaságra gyakorolt tényleges hatásuk. Vagyis, miközben nem szabad túlbecsülni a munkaközösségek közvetlen gazdasági jelentőségét, ugyanakkor óvakodni kell politikai jelentőségük alábecsülésétől is.

Ezt a véleményt különös meggyőződéssel képviseli Szalai Erzsébet. A magyar gazdasági reform tömegfogadtatásáról 1984-ben összesen 60 munkással és értelmiségivel készített mélyinterjú-sorozatában [24] meglepetéssel tapasztalta, hogy noha nem tett fel vgmk-kra vonatkozó kérdést, interjúalanyainak többsége a gazdasági reformmal kapcsolatos véleményének kifejtését a munkaközösségekre való utalással kezdte. Tapasztalata szerint a munkaközösségek ürügyén fogalmazódik meg és jut kifejeződésre a lakosság véleménye olyan fontos kérdésekben, mint a rétegződés és egyenlőtlenség; a személyi jövedelemadózás; a túlmunka problémája; a második gazdaság létjogosultsága; a „vállalkozás" fogalom jelentése; a korrupció; a vállalati vezetés megítélése.

Az elemzés kimutatta, hogy a vgmk-k értékelése szenvedélyes — és ambivalens: kevés válaszadó támogatta feltétel nélkül, és még kevesebben vetették el egyértelműen. Többségük egyszerre illette a munkaközösségeket kritikával és dicsérettel. Szalai végkövetkeztetése: úgy tűnik, a vgmk egy nyugtalanító dualizmus szimbóluma: a munkaközösségekkel kapcsolatos ambivalencia a magyar gazdasági reform jelenlegi állapotával kapcsolatos ambivalenciának is a kifejeződése. S valóban: mely intézmény fejezné ki jobban a magyar gazdaság ellentmondásos jellegét és lefojtott feszültségeit, mint a közösségi tulajdon és a magánkezdeményezés eme hibridje, a maga bürokratikus szabályozás által megkötött, de működő piacával, valóságos, de korlátozott autonómiájával, a szocialista vállalaton belüli, de egyúttal a vállalat elé tükröt tartó elhelyezkedésével, a környezeténél magasabb termelékenységével, ugyanakkor hosszabb munkaidejével, mindenkinek ígért, de csak kevesekre korlátozódó alternatív, kiegészítő jövedelmével, alternatívát kínáló, de alárendelt érdekképviseleti formáival?

Ám ahol Szalai Erzsébet nyugtalanító dualizmust lát, más magyar közgazdászok a látszólagos összeférhetetlenségben a dolgok normális rendjének kifejeződését vagy éppen egy lappangó dinamizmus jeleit vélik felfedezni. Kornai János például megkérdőjelezi a hagyományos szocialista gondolat modernista feltevéseit, mondván: nincsenek „tiszta" és tökéletesen „elvhű", „konzisztens" társadalmak. Minden valóságos rendszer egymásnak ellentmondó elvek és követelmények gyakorlatias kompromisszumára épül [16]. Az első és a második gazdaság egymásnak ellentmondó működési elveinek együttélése Gábor R. István nézete szerint sem szükségképpen romboló: gyümölcsöző, funkcionális szerepet is játszhat. Elméleti

és politikai jelentőségű cikkében [9] azzal érvel a második gazdaság kibővítése mellett, hogy az egy olyan evolúciós folyamat, amelyik a szocializmusnak éppenséggel nem az elkorcsosulásához vezet, hanem a kiteljesedéséhez: a két gazdaság egymáshoz feszülésében rejlő természetes belső hajtóerők felszabadulásához. Sok reformközgazdásztól eltérően, akik a megreformált gazdaságot csak tökéletes piacgazdaságként tudják elképzelni, és sok dogmatikustól, akiknek a fejlett szocializmusról alkotott képébe a második gazdaság nem illik bele, Gábor tagadja az egyelvűséget, és a vegyes gazdaság mint olyan életképes hibrid forma hosszú távú létjogosultságának elismerését szorgalmazza, amelyik nem eredendően instabil vagy szükségképpen tradícionális.

Ha okunk van ambivalens érzéseket táplálni a magyar reform jelenlegi állapotával kapcsolatban, az nem egyszerűen a gazdasági dualizmus önmagában; megítélésem szerint minél hamarabb ismerik el nyíltan és hivatalosan a gazdaság duális jellegét, annál hamarabb válhat a gazdaság különböző alkotórészei közti verseny kedvező irányú fejlődés forrásává.

A magyar kísérlet sajátos jelentősége talán éppen az lesz, hogy megmutatja: a szocialista gazdaság megreformálásának útja nem annyira a szocialista szektorba tartozó vállalatok, mint inkább a különböző szervezeti formák egymás közti versenyének a kibontakoztatása. Nem a döntéshozatal decentralizálása, sokkal inkább a tulajdonformák diverzifikálása lehet a tervgazdaságok átalakításának sajátos magyar útja. Elképzelhető, hogy a magyar reform institucionális öröksége egy olyan társadalom kiépülése lesz, amely nemcsak a fogyasztó választási lehetőségét szélesíti ki, hanem a termelőét is, amennyiben megválaszthatja, hogy energiáit állami vállalatba, szövetkezetbe, magánvállalkozásba vagy ezek valamely bonyolult kombinációjába fektesse-e be. Egy ilyen gazdaságban a kollektív belső vállalkozás is (amivé a munkaközösségek válhatnának, ha beépülhetnének a „hivatalos munkaidőbe") egyike lehetne az egy időben létező számos tulajdonformának.

Ez a forma és más kevert tulajdonformák mindaddig ambivalenciát, sőt bénultságot válthatnak ki, amíg a gazdaság szerveződése egyetlen egyetemes igazoló elvre épül, legyen az akár a piac által meghatározott „önérdek", akár a bürokrácia által meghatározott „társadalmi érdek". Az ezzel szemben lehetséges alternatíva: határozott lépés egy vegyesgazdaság megteremtésének útján s a tulajdonformák sokféleségének mint a gazdaság egyik szerveződési elvének bizonytalan és kényszerű tudomásulvétele helyett annak tudatos felvállalása.

Még nem kizárt, hogy Magyarországon ilyen irányú változások következnek. Nekünk, elemzőknek pedig a következő lépést a vegyesgazdaságok közötti összehasonlítások egy olyan változatának kimunkálása irányában kell tennünk, amelynek a szemlélete túlmutat a „kapitalista" és a „szocialista" elemek viszonylagos súlyára, dichotómiájára összpontosító felfogáson, s ehelyett a különféle és belsőleg heterogén szervezeti formák bonyolult sokféleségét, együttélésük esélyeit, előnyeit vizsgálja.

Hivatkozások

[1] *Althauser, Robert—Arne Kalleberg:* Firms, Occupations, and the Structure of Labor Markets: A Conceptual Analysis. A Sociological Perspectives on Labor Markets című kötetben (szerk.: Ivar Berg). Academic, New York, 1981.
[2] *Bailes, Kendall E.:* Technology and Society under Lenin and Stalin. Princeton University Press, Princeton (NJ), 1978.
[3] *Boltansky, Luc:* Les cadres: la formation d'un groupe social. Minuit, Párizs, 1982
[4] *Bourdieu, Pierre:* The Social Space and the Genesis of Groups. Theory and Society, 1985. november
[5] *Csillag István:* Az új „vállalati" szervezet alapvonásai. Valóság, 1983. 3. sz.

[6] *Doeringer, Peter—Michael J. Piore:* Internal Labor Markets and Manpower Analysis. D. C. Heath, Lexington (MA), 1971.
[7] *Farkas Zoltán:* Munkások érdek- és érdekeltségi viszonyai. Szociológia, 1983. 1—2. sz.
[8] *Fazekas Károly:* Wage and Performance Bargaining in Hungarian Firms. Studies of the Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1984. 23. sz.
[9] *Gábor R. István:* Reformok, második gazdaság, „államszocializmus": a nyolcvanas évek tapasztalatainak fejlődéstani és összehasonlító gazdaságtani tanulságairól. Valóság, 1986. 7. sz.
[10] *Héthy Lajos—Makó Csaba:* Work Performance, Interests, Powers and Environment: The Case of Cyclical Slowdowns in a Hungarian Factory. A Hungarian Sociological Studies című kötetben (szerk.: Paul Halmos). Sociological Review Series, University of Keele, Keele (Anglia), 1972. 17. sz.
[11] *Héthy Lajos—Makó Csaba:* Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Könyvkiadó, 1978.
[12] *Kalász István—Szepesi György:* A kisüzemi gazdálkodás új formái. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
[13] *Kemény István:* The Unregistered Economy in Hungary. Soviet Studies, 1982. 32. k.
[14] *Kemény István:* Ouvriers hongrois. L'Harmattan, Párizs, 1985.
[15] *Kertesi Gábor—Sziráczki György:* A munkaerőpiac strukturálódása Magyarországon. MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1983.
[16] *Kornai János:* Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society. MIT Press, Cambridge (MA), 1986.
[17] *Kővári György—Sziráczki György:* Túlmunka vállalkozásban: esettanulmány. Mozgó Világ, 1985. 1. sz.
[18] *Laky Teréz:* Mítoszok és valóság: kisvállalkozások Magyarországon. Valóság, 1984. 1. sz.
[19] *Laky Teréz:* A vgmk és a vállalati érdek. Gazdaság, 1984. 3. sz.
[20] *Makó Csaba:* A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
[21] *Neumann László:* Vállalati munkaközösségek: a béralku változásai. Egyetemi doktori értekezés, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1986.
[22] *Osterman, Paul* (szerk.): Internal Labor Markets. MIT Press, Cambridge (MA), 1984.
[23] *Stark, David:* Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective. American Sociological Review, 1986. 4. sz.
[24] *Szalai Erzsébet:* Beszélgetések a gazdasági reformról. PM Pénzügykutatási Intézet, 1985. április.
[25] *Williamson, Oscar és szerzőtársai:* Understanding the Employment Relation: The Analysis of Idiosyncratic Exchange. Bell Journal of Economics, 6. k.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 5. sz. (603—608. l.)

OKRUCZKY KATALIN

A határok belül vannak

A külgazdasági nyitás a „belső" nyitás létfeltétele

A gazdaság nyitottsága az eddigi és a jelenlegi vitában is úgy merül fel, mint olyan alapvetően külgazdasági jelenség, amelynek mértéke meghatározza külgazdasági kapcsolataink jellegét és a hazai gazdaságra gyakorolt hatásukat is. A kérdést tehát általában úgy állítják fel, hogy növelni vagy csökkenteni kívánatos-e a külkereskedelem, illetve az egyéb külgazdasági kapcsolatok súlyát, a GDP-hez vagy a nemzeti jövedelemhez mért arányát, azaz a nyitottság mértékét.

A mennyiségi nyitottság és a nyitottság valódi tartalma

A világgazdaság (és általában a munkamegosztás) mai fejlettségi szintjén a jelentős terjedelmű belső piaccal rendelkező országok sem lehetnek meg a nemzetközi munkamegosztásba való intenzív bekapcsolódás nélkül. Arról azonban, hogy ez a bekapcsolódás mennyire intenzív, nem kapunk képet a mennyiségi mutatókból. Az import (vagy az export) viszonylag szerény nagyságrendje mellett is lehet egy országnak (termelőinek, gazdálkodóinak) igen intenzív kooperációs, illetve egyéb, a termelés és forgalmazás egészét jelentősen befolyásoló kapcsolata a külországok gazdálkodóival, és a fordított helyzet is elképzelhető. Az is nyilvánvaló, hogy egy ország külkereskedelmi forgalmának nagyságrendje számos olyan tényezőtől is függ, amely egyáltalán nincs, vagy csak rendkívül laza kapcsolatban van belső és nemzetközi munkamegosztásának minőségével.

Ha például egy ország csak csekély mennyiségű kitermelhető nyersanyagkészlettel rendelkezik, vagy kevés a mezőgazdasági művelésre alkalmas területe, s így jelentős importra szorul ipari nyersanyagokból és élelmiszerekből, az még semmit sem jelent arra nézve, hogy a szóban forgó gazdaság intenzíven vagy kevésbé intenzíven kapcsolódik-e be a nemzetközi munkamegosztásba. Az sem tekinthető érdemi bekapcsolódásnak a világgazdaság vérkeringésébe, ha egy ország kiváló kikötésre alkalmas tengerparttal rendelkezik. Ha kiépíti és folyamatosan korszerűsíti kikötői kapacitásait, ez már „nyitás". De az ilyen szerencsés földrajzi helyzet behozhatatlan előnyt jelent más — ilyen lehetőségekkel nem rendelkező — országokkal szemben, ebből a szerencsés (és kihasznált!) adottságból rendkívüli devizabevételekre, jövedelmekre lehet szert tenni, de ez csak egyetlen tényezője az integrálódásnak.

A nyitottság tényleges tartalmának megítélésekor csak olyan gazdaságpolitikai törekvések jöhetnek szóba, amelyek a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást mint a gazdasági fejlődés lehetőségeit kitágító tényezőt kezelik. A valódi nyitottság nem az országban nem termelhető javak importjához és az ebből szükségszerűen adódó kereskedelemhez kapcsolható, hanem a komparatív előnyök kihasználásának fejlődést gyorsító akcióihoz, együttműködési formáihoz. Az ilyen értelemben vett nyitottságot nem lehet „eltúlozni", minthogy ez nem a kiszolgáltatottságot, hanem az ország fejlődőképességét erősíti. Csak látszat az, hogy a nyitott, kifelé forduló gazdaságpolitikát folytató országok kiteszik magukat egy bi-

Okruczky Katalin közgazdász.

zonytalan, kiszámíthatatlan világpiac kényének-kedvének. Valójában a nyitottság révén megnövekedett gazdasági potenciál egyben nagyobb alkalmazkodási potenciált is jelent. Megerősítik ezt azoknak az országoknak a tapasztalatai, amelyek ilyen „nyitott" külgazdaságpolitikát folytattak. *Balassa Béla* cikkében így összegzi ezt: „...bár a kifelé forduló gazdaságokat — a külpiacok felé való nagyobb nyitottságuk révén — összességében nagyobb külső megrázkódtatás érte, gyorsabb gazdasági növekedésük többszörösen ellensúlyozta ennek hatásait..."*

A kifelé fordulásból adódó nagyobb kockázatot csak akkor értékeljük túlzott mértékűnek, ha a külső nyitottság kérdését a hazai gazdaságtól elszigetelten kezeljük. Ha viszont tekintetbe vesszük azokat a pozitívumokat is, amelyet a világgazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódás — másodlagos hatásként — a hazai gazdaságfejlődésben eredményez, akkor a mérleg kiegyensúlyozódik: a külső környezetből érkező nagyobb „csapásokat" egy előzőleg éppen a külső hatások révén felerősített gazdaság jobban állja.

Mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás?

A nemzetközi kapcsolatok mennyiségi mutatóinak túlzott középpontba állítására és a belső tényezőkkel való erős kölcsönhatás nem kellő figyelembevételére utal az a nemritkán érzékelhető szemlélet is, amely egyedül vagy döntően a világgazdasági változások káros hatásaként értékeli az olyan összetett és többtényezős jelenséget, mint a cserearányromlás.

Amikor a cserearányromlással korrigáljuk a népgazdasági mutatókat, tulajdonképpen részben el is ismerjük ennek a megközelítésnek a jogosságát, azt tudniillik, hogy ez a tényező tőlünk függetlenül — extern hatásként — befolyásolja a felhasználható nemzeti jövedelmet. Mindannyian tudjuk persze, hogy a cserearányromlás okozta „jövedelemkiesés" nem hazai gazdasági tevékenységünktől és a szabályozásuktól függetlenül következik be, hanem azzal nagyon is szorosan összefügg. Nyilvánvalóan lehetetlen pontosan számszerűsíteni azt, hogy a cserearányok romlása mennyiben magyarázható valóban külső és mennyiben belső tényezőkkel, amely utóbbiaknak csak felszíni megjelenési formája a cserearány-veszteség. Annyi azonban bizonyos, hogy semmiképpen sem lehet úgy tekinteni, hogy az árveszteség kizárólag „természeti csapás", ami ellen nem lehet védekezni. Az sem véletlen, hogy ezek a számítások és általában e cserearány-változások hatásának mérése akkor jött divatba, amikor a cserearányok romlása állandósult. Senkinek sem jutott eszébe a népgazdasági mutatók cserearány-változásokkal való „kisebbítése", a cserearány-nyereség pontos kimutatása akkor, amikor cserearányaink javultak.

Nagyon nem mindegy a cserearány-változás hatásainak végső mérlege szempontjából, hogy a külgazdasági kapcsolatokban részt vevők mennyire döntésképesek és mennyire érdekeltek abban, hogy adekvát módon reagáljanak az árváltozásokra. A veszteségek mértéke nagyon is erősen függ attól, érdekeltek-e a gazdasági szereplők az aktív piaci és árpolitizálásban, képesek-e megfelelő műszaki fejlesztési és innovációs tevékenységgel válaszolni a cserearányok módosulására.

De fordítva is felvethető a kérdés: a magyar gazdaság szerkezeti megmerevedése, lelassulása, rossz működése nem maradhatott hatás nélkül cserearányainkra, külső piaci szereplésünkre.

Ha úgy tűnik is, hogy a dilemma a „mi volt előbb a tyúk, vagy a tojás?" problémájához hasonlít, mégis el kell döntenünk; vajon melyik a számunkra fontosabb hatás, az-e, ami rajtunk kívül áll, nevezetesen a világgazdasági változások okozta sokkhatás, vagy az amit befolyásolni tudunk, vagyis a korszerűtlen és merev

* Balassa Béla: A kis országok gazdasági fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1987. 7—8. sz.

gazdasági szerkezet fennmaradása. Ez utóbbi a felelős a világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodóképtelenségünkért (és a külső változások csak alkalmazkodóképességünk gyengeségére világítanak rá). Nem igényel különösebb bizonyítást az, hogy egyedül az utóbbi releváns számunkra. Erről az oldalról kell keresnünk a megoldást! A problémák legmélyebb okai belső eredetűek, nem lehet döntően a külső tényezőket hibáztatni a gondokért, de nem is értelmes magatartás, már csak azért sem, mert ha a külső tényezőkre fogjuk a dolgot, akkor nincs mit tenni, csak oda juthatunk, hogy a külső csapások kivédhetetlenek. Ez pedig nem a kivezető út megtalálását, hanem az intenzív útkeresés elodázását jelenti. Számos ország példája áll előttünk, akik „hajuknál fogva" húzták ki magukat kedvezőtlen helyzetükből. És ez azért sikerülhetett nekik, mert a cselekvés lehetőségeit keresték.

Nálunk egyelőre a gazdaságpolitika és a működési mechanizmusok, a vállalatokon belül és a vállalatok között ható érdekeltségi viszonyok még nem vettek olyan fejlődési irányt, amely a gazdasági szerkezet rugalmas alkalmazkodóképességét lehetővé, a gazdálkodó egységek számára elkerülhetetlenné tette volna.

Mindazonáltal persze korántsem kívánom vitatni azt, hogy a világgazdasági változások hosszabb ideje alapvetően negatív irányban befolyásolják nemcsak Magyarország, hanem a világ számos régiója és országa számára is a gazdasági növekedés feltételeit.

Számos — bizonyos szempontból objektívnek tekinthető — tényező magyarázza azt, hogy a magyar gazdaság nem tudta jobban kivédeni ezeket a veszteségeket. Mégis mindenképpen azon kell fáradoznunk, hogy túllépjünk vagy legalább bizonyos mértékig túllépjünk kedvezőtlen belső adottságainkon, s próbáljuk meg átugorni a saját árnyékunkat. Aligha igazolható, hogy bármiféle befelé fordulástól, a kereskedelmi kapcsolatok leépítésétől önmagában jobb alkalmazkodóképesség kialakulása várható. Nem várhatunk addig, míg alkalmazkodóképesebbek leszünk, s azután úgymond majd jobban bekapcsolódhatunk a nemzetközi munkamegosztásba, az alkalmazkodóképesség erősítését és a világgazdaságba való bekapcsolódást együtt kell és lehet csinálni. Úszni csak a vízben lehet megtanulni. Az alkalmazkodóképesség csak úgy formálódhat, hogy folyamatosan kapcsolatban vagyunk azzal, amihez alkalmazkodni kívánunk. Az együttéléshez sem úgy lehet megtanulni alkalmazkodni, ha külön költözünk. A világgazdaságtól sem költözhetünk külön, és nem gyakorolhatjuk az alkalmazkodást „szárazon".

Az autark gazdaságpolitikát és gazdasági gyakorlatot — mint garantáltan rosszat — általában mindenki elvetette a korábbi vagy a mostani vitában is. Mégis úgy tűnik: már pusztán *annak felvetése, hogy növelni vagy csökkenteni kell-e a külkereskedelmi áruforgalom nagyságrendjét* — a GDP-hez vagy a nemzeti jövedelemhez viszonyítva, azaz a *szokásos szóhasználattal* élve *„nyitni" vagy „zárni" kell-e* a gazdaságunkat —; *önmagában is becsempészi az autarkiás törekvés lehetőségét* mint valóságos alternatívát. Ezzel tulajdonképpen azt a hamis látszatot keltik, hogy ha sikerül csökkenteni a mennyiségi nyitottság mértékét, gazdaságunk egészségesebb fejlődési irányt vehet. Egészséges, korszerűbb struktúrájú és alkalmazkodóképesebb gazdaság azonban valójában csak a belső és a külső nyitottság növelésével, a hazai gazdaság belső munkamegosztásának és a külső munkamegosztásnak az elmélyítésével, a visszahúzó autarkiás törekvésekkel való radikális szakítással épülhet ki. Ennek a tartalmi nyitottság irányában mutató fejlődésnek átmenetileg lehet persze olyan következménye, hogy csökken a nyitottság mennyiségi mutatója, de lehet olyan is, hogy nő. Nem a mennyiségi mutatók változtatása a cél, hanem a valódi nyitás, a hatékony együttműködés fokozása a gazdálkodó egységek között az országhatárokon belül, az országhatárokon túl is, akárhogyan hasson is ez a mennyiségi mutatókra.

Olyan érdekeltségi viszonyokat kell építenünk és úgy kell alakítani a szabályo-

zást, hogy az a tartalmi nyitottságot, a komparatív előnyök fejlődést generáló kihasználását segítse, függetlenül attól, hogy az éppen milyen mennyiségi mutatókkal társul.

Itt említem meg azt a dilemmát, amely az utóbbi évtized egyensúlyi gondjai közepette szinte állandósult, újra és újra felvetődik: a gazdaságpolitikának az exportorientációt vagy az importmegtakarítást kell-e elsődlegesen támogatnia, melyik húzhatna bennünket ki a csávából.

Ha abból indulunk ki, hogy létezik egy optimális külkereskedelmi volumen — amint *Hoch Róbert** állítja —, akkor lényegében mindegy, melyik utat választjuk, hiszen akár az importot csökkentjük (ha relatíve is), akár az exportot növeljük, a szaldó javul.

Exportorientáció versus importhelyettesítés

A belső gazdasággal és a tényleges tartalmi nyitással együtt vizsgálva a kérdést azonban, már korántsem mindegy, hogy melyik utat választjuk. Ha minden fejlesztést importmegtakarító jellegűnek fogadunk el úgy érvelvén, hogy az vagy múltbeli, vagy jövőbeli importot helyettesít, akkor lényegében egy olyan stratégiát támasztunk alá ezzel, amely kizárólag a belső piac szükségleteire épít, azt kívánja kielégíteni, méghozzá lényegében változatlan struktúrában.

Ez a megközelítés egy olyan kis ország esetében, mint Magyarország, az esetek túlnyomó többségében már azért sem lehet helyes kiindulópont, mert a belső piac igényeinek kielégítése nem teszi lehetővé a termelés optimális nagyságrendjét. Külpiaci orientáció nélkül tehát nálunk nem lehetséges tervszerű fejlesztés. A belső igényeket import helyett hazai termelésből kielégíteni — csak ezt a célt kitűzni — annyit jelent, hogy a belső piacot elszakítom a külsőtől, kiiktatom a világgazdaságból ránk ható húzóerőt. Ha nem teszem fel azt a kérdést, hogy a létrehozott terméket a külső piac (általában magasabb igényekkel jellemezhető külső piac is) elfogadja-e; ez feltehetőleg nem tesz jót a fejlesztés hatékonyságának.

Az eddig elmondottakból következik, hogy mindenképpen célszerűbb az exportorientáció, a magasabb igényű piacok ízlését is kielégítő termékek, szolgáltatások előállításának megcélzása, mert ez egyszerre teszi lehetővé a megfelelő szérianagyságot és a világpiacon versenyképes minőség elérését, a belföldön rendelkezésre álló kínálat mennyiségi növelését és minőségi feljavítását.

Az exportorientált fejlesztés nem teszi lehetetlenné az importhelyettesítés párhuzamos megvalósítását, sőt szinte biztos, hogy importkiváltó is, az importhelyettesítés önmagában kevés, ráadásul mindenképpen autark és struktúrakonzerváló jellegű.

Sajnos az exportorientált gazdaságpolitika meghirdetett céljai ellenére az elmúlt évtized gazdaságirányítási gyakorlatát inkább az export mindenáron való erőltetése jellemezte, amint erre *Köves András* cikke** részletesebben kitér. Az exporterőltetés, szemben az exportorientált fejlesztéssel, nem annyira a nemzetközi munkamegosztásba való intenzív bekapcsolódást, mint inkább a rossz áron való eladást és a cserearányromlást hozta magával.

Van-e vajon optimuma adott esetben, adott gazdasági feltételek mellett a nyitottságnak, amit Hoch Róbert — a gazdaság abszorpciós képességének fogalmával operálva — feltételez? Hoch Róbert vitacikkében azt állítja, hogy létezik ilyen optimum, és a mi nyitottságunk nagyobb ennél. Javaslata szerint csökkenteni kellene tehát a külkereskedelem súlyát a gazdaságunkban. Hoch Róbert állítása csak úgy

* Hoch Róbert: A gazdaság nyitottsága és a belső felhasználás. Közgazdasági Szemle, 1986. 7—8. sz.

** Köves András: Időszerű-e még a nyitás? Közgazdasági Szemle, 1987. 2. szám.

lenne bizonyítható, ha megfelelő érvek szólnának amellett, hogy a zárással gazdaságunk strukturális és hatékonysági problémái elrendezhetők, de legalábbis enyhíthetők lennének. Erre azonban igen nehéz bizonyítékokat találni. Az utóbbi évek kényszerű importfékezése semmiképpen sem látszik alátámasztani azt, hogy a bezárkózástól, a mennyiségi nyitottság csökkentésétől bármiféle pozitív hatást lehet várni. Kétségtelen persze, hogy az exporterőltetés sem volt sokkal sikeresebb, mint az importcsökkentés. Úgy tűnik, hogy szemben a beruházások vagy a felhalmozás nagyságrendjével, amelynek adott körülmények között elvileg létezik optimális nagysága (persze a gyakorlatban ezt sem könnyű meghatározni) a külkereskedelem nagyságrendjéről ugyanez nem mondható el.

Attól függően, hogy a külkereskedelem hogyan kapcsolódik a nemzetgazdaság különböző szegmenseihez azonos szintű, azonos mennyiségi mutatókkal jellemezhető külkereskedelem mellett, egészen eltérő egyensúlyi (egyensúlytalansági) helyzetek jöhetnek létre. Ugyanazon külkereskedelmi arány mögött éppúgy meghúzódhatnak elmélyült együttműködési módok, mint felszínes, kizárólag az áruszállításra korlátozódó kapcsolatrendszerek. Csak a belső gazdasági szerkezet, a munkamegosztási és termelési kapcsolatok, irányítási és kooperációs mechanizmusok egészébe ágyazva értelmezhető a külkapcsolatok szerepe, önmagukban az értékmutatókkal semmit nem tudunk megállapítani az adott külső kapcsolatok tényleges minőségéről.

Mi az ok és mi az okozat?

Práger László cikkének* A „stabilizációs korszak" című fejezetében a KGST-országokkal való együttműködés erősítésének fontossága mellett hangsúlyozza, hogy „Ki kell aknáznunk azokat a lehetőségeket, amelyeket ... már elért eredményeink kínálnak." A gyógyszergyártásra, a biotechnológiára és más progresszív ágakra hivatkozik. „Ez azonban — így *Práger* — csak határozott nyitással képzelhető el."

Valóban — mint azt már több összefüggésben is hangsúlyoztam — elképzelhetetlen bármilyen érdemi fejlődés a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás nélkül. Abban azonban már nem értek egyet *Práger László*val, hogy „...a nagy anyagigényesség, a nemzetközi összehasonlításban — különösen forrásaink szűkösségét figyelembe véve — elfogadhatatlanul nagy energiaigényesség inkább a »pazarló nyitottság« minősítő jelző használatát indokolja."

A szerző itt saját magával is ellentétbe kerül, mivel egyrészt hangsúlyozza a progresszív ágak fejlődésében a nyitást, hiszen exportpiac bővítése nélkül nincs fejlődés ezeken a területeken sem, de ugyanakkor az anyag és energiaimport túlzott, azt csökkenteni kell — mondja. Sajnos gazdaságunk jelenlegi struktúrája mindkét irányú mozgást feltételezi. Egyébként a progresszív ágaknak is lehet jelentős importigénye is. És sajnos exportunk jelentős hányadát egyelőre ezek az energia- és anyagigényes területek adják. Intenzív struktúraátalakulással érhető csak el eredmény mindkét területen, és nem zárással.

Energiaigényességünk valóban rendkívül magas, de úgy vélem, hogy ennek igazában (a minden mindennel összefügg igazságán túl) nem sok köze van a nyitottsághoz. A túlzott külgazdasági „nyitottságot", a túlzott mértékű importot lehet ugyan bűnbakként kárhoztatni, de itt valójában egy sokkal általánosabb jelenség, a gazdaság egészének „rossz hatékonysága" a bűnös. A pazarló „importnyitottság" egyértelműen következménye, nem pedig oka a túlzott energiafogyasztásnak, mint ahogyan az a szocialista országok mindegyikében jellemző és a túlzott mértékű anyagigényességnek is csak egy sajátos megjelenési formája az import anyagigényesség.

* Práger László: A nyitottságról. Közgazdasági Szemle, 1986. 6. sz.

Nem azért lett gazdaságunk anyagigényes, mert nyitottunk, hanem azért kellett „nyitni" (és ezt én nem is tartom önmagában nyitásnak), mert anyagigényességünket nem tudtuk, nem akartuk (valószínűsíthetően a közvetlen termelők érdekeltségének nem megfelelő volta és a megmerevedett anyag- és energiaigényes struktúra miatt) csökkenteni. Ha javulnak az energia- és anyagfelhasználási mutatók, akkor az eredményezhet valamelyes forgalomcsökkenést, de nem lehet abból kiindulni, hogy csökkenteni kell az importot, és ezzel majd átlépjük az árnyékunkat az anyagigényesség tekintetében. A felhasználási normák javulása nélkül mindenféle importcsökkentés csak feszültségeket kelt, más területek exportját akadályozza, illetve importbővülését váltja ki.

Lehet-e kooperálni az elefántokkal?

Van még egy kérdés, amelynek mellőzésével nem lehet megalapozottan állást foglalni a nyitottság vitában, ez pedig a komparatív előnyök kérdése. A komparatív előnyök szerepét sokan sokszor eltúlozzák, úgy állítják be, hogy a nemzetközi kereskedelem legfontosabb mozgatórugója a komparatív előnyök szerzése, holott a nemzetközi cserében is közvetlenül csak a termék (szolgáltatás) — minél jobb áron való — eladása a cél, akárcsak a hazai értékesítésnél.

A hagyományok, a szokások, a monopóliumra törekvés, a „gyengék" kizsákmányolása és tönkretétele ugyanúgy érvényesül a nemzetközi kereskedelemben is, mint általában bármilyen piacon, és mindezeknek nem sok köze van a komparatív előnykhöz. A külkereskedelem kialakult struktúrája történelmi fejlődés eredménye, sok benne a hagyományos elem. A forgalomba újonnan bekerülő termékeknél sem mindig kérhetők számon a komparatív előnyök, mert sokszor egy-egy piac megtartása vagy megszerzése miatt önmagukban gazdaságtalan üzleteket is „érdemes" csinálni. A komparatív előnyök érdemi realizálása emellett csak az export- és importkapcsolatok alaposabb elemzése alapján tekinthető át népgazdasági szinten, hiszen egy-egy konkrét barterügyletben, amikor mondjuk meghatározott mennyiségű búzát cserélünk esztergapadra, önmagában lehet komparatív előnyünk, de ez még semmit sem mond afelől, hogy valóban érdemes-e búzára specializálódnunk, vagy sem. Más termékpárokkal összevetve lehetséges, hogy a komparatív előny itt kicsinek bizonyul, a szakosodás pedig ott éri meg, ahol lehetőség szerint a legnagyobb komparatív előnyök mutatkoznak.

Az, hogy a gyengébb termelékenységű, alacsonyabb műszaki színvonalú, drágábban termelő vállalat rosszabb feltételekkel indul, a nemzetközi cserében nem új dolog, és az sem, hogy az erősek (így elsősorban a nagy nemzetközi monopóliumok) kihasználják és kizsákmányolják a gyengébbeket. Ebből azonban még nem következik, hogy a gyengébb fél csak számára előnytelen módon kereskedhet. Az pedig különösen nem következik a világgazdaság monopolizáltságából, hogy aki gyenge, az ne is induljon el a világpiacon, hiszen ott csak agyonsújtják és mindenképpen tönkremegy. Az együttműködés, a munkamegosztás a gyengébb fél számára is előnyökkel jár, noha természetesen az egerek nem számíthatnak arra, hogy az elefántokkal egyenlő arányban osztozkodhatnak a megszerezhető előnyökön. A világgazdaságból való sértődött visszahúzódás helyett inkább azon kell gondolkodnunk, hogy miként erősíthetők pozícióink, hogyan maradhatunk benn a ringben. Más választásunk ugyanis nincs. „Kilátástalan helyzetünkre" való tekintettel nem mondhatunk le a külső piacokon való eladásról és vásárlásról, és főként a nemzetközi munkamegosztásban való érdemi részvételről. Ennek elengedhetetlen feltétele a belső nyitás, és azt csak a külső nyitottsággal együtt lehet megvalósítani.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 5. sz. (609—618. l.)

PRÁGER LÁSZLÓ

További adalékok a nyitottsághoz

Tanulmányt író szerző számára aligha van örömtelibb dolog, mint ha mondandója vitát éleszt, eltérő vélemények, koncepciók megfogalmazására vagy újrafogalmazására ösztönöz. Ilyen öröm számomra — még ha árnyékok vetülnek is rá —, hogy a Közgazdasági Szemle 1986. júniusi számában megjelent — nem vitaindítónak szánt — nyitottságkoncepcióm [9] és Hoch Róbert szinte egyidejűleg kifejtett nézetei [1] csaknem két éve tartó polémiát gerjesztettek a folyóirat hasábjain.

„Szubjektív objektivitások"

Itt következő hozzászólásommal *nem kívánok* valamiféle *összefoglalás* igényével, még kevésbé a vitazárás céljával fellépni. Nem is a vitaindító szerző csaknem gyakorlattá vált „másodszori hozzászólási" jogával élek. Némi önfegyelemmel a vitamódszerek kapcsán támadt „megválaszolási", „visszaválaszolási" ingerek is legyűrhetők, annál is inkább, mert e módszerekre már reflektált a lap idei első számában írt cikke befejező részében Kozma Ferenc.

Arra, hogy mégis újból megszólaljak, három okom is van, amelyek persze alapvetően összefüggenek. Az egyik: két év óta olyan reálfolyamatok mentek végbe a magyar gazdaságban és a világban, amelyek a vita szempontjából sem közömbösek. A másik: e vitasorozat *általában* és *konkrétumaiban is* sok olyan megállapítást hozott a felszínre, amelyek alkalmasak a kérdés jobb megismerésére.[1] Ezeket szeretném összefoglalni a következőkben. A harmadik: egyes hozzászólások érvelési módja[2].

Napjaink gazdasági-társadalmi állapotában bizonyára nem felesleges megállapítás, ha úgy vélem: *nem feltétlenül* mesterséges ellentábort létrehozva, a *szembenállást* hangoztatva juthatunk el a kibontakozáshoz.[3] Ami a legfontosabb: e vita-

[1] Jóllehet több kérdésben eltérnek álláspontjaink, mégis sok ponton segítette továbbgondolkodásomat Köves András cikke [5]. A nyitottság komplex felfogásához jól illeszkedik megközelítése, amely a nyitottságot a gazdaságpolitika egészébe ágyazva közelíti meg. Kifejti például, hogy „a tőkés import visszafogása és a dollárelszámolású export erőltetése ... kimerítette tartalékait ..., a gazdaságpolitika felülvizsgálata is elkerülhetetlennek bizonyulhat". (Im. 206. l.) Hasonló gondolatokat fogalmaztam meg én is a Magyar Gazdasági Kamara 1988. januári elnökségi ülésén ([2] 6. l.).

[2] Rá kellett jönnöm, hogy a vita akkor is termékenyítő lehet, ha egyes érvek, gondolatmenetek nem kapcsolódnak szervesen a vitapartner által kifejtettekhez, konkrét esetünkben ha Kozma Ferencet idézem: „...Hoch Róbert és Práger László tanulmányának olyan »állításait« támadják *harcos hangnemben*, amelyek e szerzők írásában nem szerepeltek...", és nem a szerzők „tényleges mondanivalójából indulnak ki...", hanem abból, „ami a másik írásművének olvasásakor eszükbe jut". ([4] 80. l.)

[3] Különben úgy vélem, nem az a verseny tétje (ha valakinek versengeni tetszik), hogy ki a nyitottság legelszántabb bajnoka; fontosabb az, hogy a nyitottság miféle értelmezése és gyakorlata segítheti jobban fejlődésünket.

Práger László kandidátus, a Belkereskedelmi Kutatóintézet igazgatója.

sorozatban (és a valóságban is) sokkal több konszenzus alakult ki, mint amennyit az egészségesen (vagy divatosan?) vitatkozó felszín mutat.

Még egyszer a nyitottság néhány elméleti kérdéséről

A vita során be kellett látnom, hogy az indító tanulmányom alcímében is erőteljesen megfogalmazott nézetem (az átfogó megközelítés igénye), és a nyitottság komplexitásának, gazdaságon inneni és túli szerepének hangsúlyozása magában rejti a *parttalanság* veszélyeit. Mégis, a jelen *átalakulási szakaszban reálisan felértékelődik* a nyitottság *összetettsége*. Gazdaságunk egészének (azon belül például a külgazdasági politikának, a hitelpolitikai gyakorlatnak, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak és a tőle való elkülönülésnek) kérdésköreit vizsgálva egyértelműnek látszik, hogy ma a *politika*, a nemzetközi és a belső politikai viszonyok, a *társadalmi* összefüggések, a társadalmi-gazdasági mozgások és a mögötte álló *szervezet* (az intézményrendszer) nem különíthetők el a tisztán gazdasági folyamatoktól. Következésképp ha el is ismerem a *komplex* nyitottságfelfogás parttalanságának veszélyeit, *a magyar fejlődés jelen* szakaszában nem látom lehetségesnek a kérdésnek még csak a „*gazdasági* nyitottság" kérdésére való korlátozását sem, még kevésbé a gazdaság valamely elemére (legyen az akár a külkereskedelem egésze is) való redukálását.[4] Csak azt látom célravezetőnek, ha egyszerre erősítjük külön az egyes *nyitottságelemeket*, és fejlesztjük koordináltan a *nyitottság teljes jelenségkörét*.

Így az általam használt (nem teljes, nem zárt, de széles értelmezésű) csoportosítást, az abban való gondolkodást és cselekvést indokoltnak tartom. E csoportosításnak meghatározó elemei: 1. a magyar gazdaság külső nyitottsága; 2. a külkapcsolatok, a politikai kapcsolatok nyitottsága; 3. az emberi kapcsolatok nyitottsága; 4. a kulturális kapcsolatok; végül mint a teljes nyitottság legelemibb hordozója, 5. az ország *belső működési* mechanizmusának jellemzői (nyitottsága).[5]

A belső piactól semmiféle nyitottságkoncepció nem tekinthet el,[6] hiszen *a magyar gazdasági reformfolyamatok* alapját éppen *a belső piaci folyamatok fejlesztése jelenti*, amelyet a külső minőségi nyitottság erősíthet, az exportkényszer túlhajszolása pedig fékezhet.[7]

Csak e komplex felfogásban lehet értelme a nyitottság általam hangoztatott *minőségi* megközelítésének.

Vitapartnereim egynémelyikének gondolataival, logikájával kapcsolatos problémáim abban foglalhatók össze, hogy aligha lehet egyszerre

— elfogadni a nyitottságról vallott, annak minőségi elemét hangsúlyozó nézetemet,

— elvetni a belső piac elsődleges reform- (és nyitottság-) forrás szerepét,

— bírálni a nyitottságfogalom széles értelmezését és leszűkíteni azt a külgazdaságra, vagy annak valamilyen (végső soron mennyiségi) szegmensére.

[4] Mindez nem oldható fel a nyitottságfogalom differenciált megközelítésére tett próbálkozásokkal, sem pedig a számomra erőltetettnek tűnő identitás-értelmezési párhuzammal [7] 330. l.). E komplex nyitottságfelfogást fejeztem ki a legutóbbi magyar—amerikai közgazdász találkozón is. [10]

[5] E nyitottságcsoportok némelyikének vizsgálatára még visszatérek.

[6] Hasonlóan gondolkodik Szegvári Iván is, amikor kifejti: „... gazdaságpolitikai útkeresésünkben csak olyan alternatívák jöhetnek szóba, amelyek a kül- és belgazdasági folyamatokat a maguk bonyolult kölcsönhatás-rendszerének megfelelően tudják kezelni" ([11] 81. l.).

[7] „Az összefüggés kettős" — írtam még 1985-ben [8] „Külső... minőségi értelemben vett nyitottságunk növelésének feltétele a megfelelő belső gazdasági környezet. Belső fejlődésünk viszont minden korábbinál erősebben igényli a külső piacok impulzusait, ... a nagyobb nyitottságot."

Az elméleti meggondolások és a vita tapasztalatai arra késztetnek, hogy vitaindító cikkem túlságosan elvont felvetéseit ez alkalommal tényekkel egészítsem ki. Úgy érzem ugyanis, hogy szükségessé vált a bemutatott elméleti nyitottságkép „tisztítása", megvilágítása.[8]

Tényképvázlat az elméleti megközelítéshez

A közgazdasági elmélet, de a hazai gazdasági gyakorlat is hosszú ideig egyetlen főmutatóval mérte, illetve azonosította a nyitottságot.[9] E vitában a legegyértelműbb konszenzus a korábbi „bruttó felfogás" elvetésében mutatkozott.[10] Ez csak első látszatra csekély eredmény, hiszen a bruttó szemlélet sokáig gazdasági ideológiánk rendíthetetlen sarokpontja volt. Nem is teljesen ok nélkül, hiszen hazai adottságaink miatt ez az arányszám folyamatosan magas volt, s e tény megnyugvással töltötte el a gazdaságpolitikát, amelynek képviselői hivatkozhattak a nyitottságban elért — tágabb értelemben is sikerként értelmezett — eredményekre. Mindezek után belátható, hogy az empirikus vizsgálatok és adalékok az elméleti tisztázást is segíthetik.

A vitaírások szerzői alapjában egyetértenek abban, hogy a nyitottság nem fejezhető ki egy mutatóban. Ez főleg abból következik, hogy a nyitottság nem mennyiségi, hanem *minőségi kategória.* Különösen igaz ez a 20. század végén, amikor *a tudás, az ismeretek cseréje* jelenti a belső gazdaság növekedésének egyik legfontosabb erőforrását.

A minőségi felfogásból kérdések következnek, és az ezekre adott válaszok elvezetnek a nyitottság minőségi jellemzőihez. E kérdések közül néhány:

— Milyen fejlettségi szintű országokkal bonyolódik le külkereskedelmünk?
— Mely árucsoportok részvétele jellemző a cserében?
— Miként tudja adott ország (esetünkben Magyarország) abszorbeálni a külföldről beáramló termékeket és szolgáltatásokat?[11]

Ebben a felfogásban adott esetben egy ország alacsony külkereskedelmi részaránnyal is nyitottnak tekinthető, miközben egy másik ország magas külkereskedelmi hányad mellett is *zárt* lehet.[12]

Jóllehet a nyitottság minőségi megközelítését hangsúlyoztam, történelmileg Magyarország külkereskedelmi súlyának alakulását mennyiségi mutatókon keresztül is bemutatom. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A külkereskedelem részarányának mennyiségi növekedése — mint említettem — az elmúlt évtizedek során láthatóan megnyugtatta a magyar gazdaságpolitikát. Valójában azonban ez a növekedés — felfogásom szerint — igen keveset mond tényleges nyitottságunkról.

[8] Az elhatározáshoz végső soron Nagy András ír parasztjának szavai adtak lökést: ahhoz, hogy merre induljunk, először azt kellene tudnunk, hol vagyunk.

[9] Ez a mutató a külkereskedelemnek a nemzeti össztermékhez (GDP), esetleg a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya.

[10] Külön érdekesség, egyben a jelenleg még meglévő elméleti-gyakorlati bizonytalanságnak is jele, hogy bár a mutató túlértékelését elvben mindenki egyértelműen elvetette, e mutató esetleges csökkenését többen a nyitottság csökkenésével azonosították.

[11] Hoch Róbert írásában megállapítja: „...a gazdaságnak megvan a külgazdasági kapcsolatok, ezen belül mindenekelőtt a külkereskedelmi forgalom volumenét abszorbeáló képessége" ([1] 771. l.). A nyitottság minőségi felfogásának — véleményem szerint — ez egyik sarkköve.

[12] Eszerint nehéz a gyakorlati gazdaságpolitikában, vagy akár e vitákban is megítélni, ki igazán nyitottságpárti és ki nyitottságellenes.

1. sz. táblázat

Magyarország exportja a GDP százalékában

Év	1950	1960	1970	1980	1985
Az export aránya	24,4	21,9	30,0	39,1	42,1

2. sz. táblázat

Magyarország külkereskedelmének megoszlása a partnerországok fejlettségi szintje szerint
(százalék)

	Nálunk fejlettebb	Velünk azonosan fejlett	Nálunk fejletlenebb
Behozatal	országokkal lebonyolított forgalom		
1980	40,2	47,3	9,1
1986	37,8	51,2	6,4
Kivitel			
1980	35,0	51,4	9,7
1986	31,7	55,0	8,1

Forrás: KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyvek.
Megjegyzés: A megoszlási viszonyszámokban csak a statisztikai forrásban tételesen felsorolt országok szerepelnek, ezért összegük néhány százalékkal kevesebb 100-nál.

Közelítés a nyitottság minőségi szemléletéhez

Megvizsgáltuk külkereskedelmi áruforgalmunknak, külgazdasági kapcsolatainknak *a partnerek fejlettségi szintje szerinti* megoszlását. Partnereinket három csoportba soroljuk: 1. a nálunk fejletlenebb, 2. a velünk azonos fejlettségű, 3. a nálunk fejlettebb országokra. A nálunk fejletlenebbek közé azokat az országokat soroltuk, amelyeknek 1 főre jutó GDP-je 1985-ben 2100 dollár alatt volt, azonosan fejlettnek tekintettük a 2100—3800 dollár közöttieket, nálunk fejlettebbeknek a 3800 dollár/fő feletti mutatójú országokat. Ennek értelmében külkereskedelmi forgalmunk a következőképpen oszlik meg (lásd a 2. sz. táblázatot).

Forgalmunk zömét tehát a velünk azonosan fejlett országokkal bonyolítjuk le. Ez önmagában természetes, hiszen az azonos fejlettségi szint már az induláskor nagyobb adaptációs lehetőséget kínál. A baj akkor kezdődik, ha ez a forgalmunkban képviselt arány az egész csoport lassú vagy *lassuló gazdasági fejlődése mellett* alakul ki, mert ez odavezet, hogy a magunk és hozzánk hasonló környezetünk fejlettségi szintje a világ egészéhez képest *folyamatosan* csökken, elkerülhetetlenné válik a világgazdasági térvesztés.

A *nálunk fejlettebb* országokkal lebonyolított forgalom aránya 1986-ban mind az importban, mind az exportban 30—40 százalék közötti volt. Nyilván való, hogy a minőségi nyitást leginkább az ezen országokkal folytatott kereskedelem szolgálja. Lendületet adhat a műszaki-technológiai fejlődésnek, s közvetíti a gaz-

dasági felzárkózáshoz szükséges gazdasági, technikai, műszaki feltételek döntő részét.[13]

Elgondolkodtató az, hogy 1980 és 1986 között mind a behozatalban, mind a kivitelben *csökkent a nálunk fejlettebb országokkal* lebonyolított forgalom részaránya.

Helyünk a világban

A nyitottság másik fontos minőségi jellemzője az, hogy milyen *termékekkel*, termékcsoportokkal vesz részt egy ország a nemzetközi kereskedelemben. Ami hazánk exportstruktúráját illeti, az általában, főleg pedig a fejlett ipari országok viszonylatában nem változott lényegbevágóan a korábbi (akár a második világháború előtti) összetételhez képest. Ennek alátámasztására bemutatjuk a magyar export világexportban való részesedésének alakulását a 3. sz. táblázatban.[14]

3. sz. táblázat

Magyarország részesedése a világexportban és a fejlett tőkésországokba irányuló exportban

(százalék)

	1953	1960	1963	1970	1980	1985
Világ összesen	0,60	0,68	0,79	0,74	0,44	0,45
Fejlett tőkésországokba irányuló export	0,17	0,21	0,26	0,28	0,25	0,21

Forrás: UN Statistical Yearbook. UN Yearbook of International Trade. UN Monthly Bulletin of Statistics.

E táblázatból sok minden kiolvasható arról a folyamatról, amelyet gazdaságunk helyzetét vizsgálva több kutató *„világgazdasági térvesztésnek"*[15] nevez. A legfontosabbak:

— nagymértékben csökkent részarányunk a világexportban,
— mintegy 15 év óta tendenciájában csökkent részesedésünk a fejlett ipari országok külkereskedelmében.

Mindez önmagában — a mennyiségi mutatók között meghúzódó minőségi tényezők függvényében — még mindig jelenthet nyitottságot is, zártságot is.

A *minőségi jegyeket keresve*[16] *célszerű árucsoportonként* is megvizsgálni részesedésünk alakulását a világexportban. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Eszerint *mezőgazdaságunk* nagyjából tartani tudta pozícióját, nyersanyagkivitelünk pedig még növekedett is. Zuhanásszerű viszont a *csökkenés a gépek* exportjában, térvesztésünk a világkereskedelem legdinamikusabb árucsoportjában a legnagyobb. E mennyiségi változás hátterében döntően *minőségi* (gazdaságunk

[13] Fontos Hoch Róbertnek az a megállapítása, hogy az abszorpciós képesség *változó*. Magam legfontosabbnak a *folyamatos felzárkózást látom*, azt, hogy a fejlettségünk szerint még „nem abszorbeálhatóból" a szabályozás, a gazdasági szerkezet, a szervezet tökéletesítésével „abszorbeálhatót" formáljunk. Ehhez persze szükség van a másik fél akaratára vagy hajlandóságára is. Lásd Hoch Róbert [1] 770. l., Kozma Ferenc [4] 75. l.

[14] E fejezetben ismertetett elemzéseink elvégzésében jelentősen támaszkodtunk Kádár Béla kutatásaira.

[15] E témában Bognár József és Simai Mihály írásainak elemzésére támaszkodtunk.

[16] E kérdéskörrel részletesen foglalkozott a vita során Kozma Ferenc [4], 75. l.

4. sz. táblázat

Magyarország részesedése a világexportban árucsoportok szerint
(százalék)

	1963	1970	1980	1985
Élelmiszerek (SITC 0+1)	0,95	1,17	0,92	0,91
Nyersanyagok (SITC 2+4)	0,26	0,33	0,37	0,38
Fűtőanyagok (SITC 3)	0,16	0,08	0,08	0,12
Vegyi cikkek (SITC 5)	0,68	0,71	0,56	0,65
Gépek (SITC 7)	*1,22*	*0,88*	*0,55*	*0,48*
Egyéb iparcikkek (SITC 6+8)	0,95	0,79	0,47	0,44

Forrás: UN Statistical Yearbook. UN Yearbook of International Trade. UN Monthly Bulletin of Statistics.

struktúrájával, műszaki-technikai szintjével kapcsolatos) problémák húzódnak meg.[17] Például az, hogy:

— a magyar gazdaság belső struktúrája nem igazodott megfelelően a piaci kereslethez,
— gépipari termelésünk sem mennyiségében, sem szerkezetében nem fejlődött kellően,
— technológiai-műszaki haladásunk lassú és egyenetlen.

A külső műszaki-technológiai inputok csökkenése

A külgazdasági kutatások előterében általában az export vizsgálata áll. Világgazdasági térvesztésünk okainak elemzését mi is az exporttal kezdtük. Nem kevésbé fontos azonban egy ország külgazdasági minősítése szempontjából az általa felhasznált *import* mennyisége, különösen pedig annak minősége és *szerkezete*. Ettől függ ugyanis, hogy mennyi és milyen technikai ismeret áramlik be egy országba. Nagyrészt az import mennyiségén és szerkezetén múlik az, hogy a külkereskedelem mennyire gyorsíthatja meg egy ország fejlődését. A nyitottságról folytatott vita fontos eredményének tartom az import fejlődésmeghatározó, illetve — restrikciót feltételezve — fejlődéskorlátozó szerepének hangsúlyozását,[18] ugyanakkor (igaz, csak néhány szerzőnél) az importpazarlás párhuzamos létének elismerését.[19]

Lássuk azonban, hogy mit mondanak erről a tények? Az 5. sz. táblázatban összefoglaltuk Magyarország részesedésének alakulását a világimportban.

A tendencia összességében hasonló, mint az exportnál volt. 1970 óta a *világimportból való* részesedésünk felére esett vissza. Ez természetes is: hosszabb távon exportunk és importunk dinamikája nem alakulhat nagyon eltérően.

Megvizsgáltuk azt is, hogyan alakult részesedésünk az egyes *árufőcsoportok* világimportjában (lásd a 6. sz. táblázatot).

E táblázatból jól látható, hogy részesedésünk jóval nagyobb mértékben csökkent a gépek világimportjából, mint a *teljes* világimportból. Ez azt jelenti, hogy ott tudunk legkevésbé bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba, ahol az fejlődésünkhöz a leginkább szükséges lenne.

[17] Hoch Róberttel és Szegvári Ivánnal azonosan úgy vélem, itt válik nyilvánvalóvá, hogy a nyitottságprobléma nem kezelhető a belső piactól, annak fejlődésétől elválasztva.

[18] Különösen figyelemre méltó Köves András megközelítése, aki hangsúlyozza az importkorlátozás fejlődést gátló szerepét, megállapítva, hogy „... a termelésben felhasználásra kerülő import ágazatonként eltérő jelentőséggel bír" ([5] 212. l.). Ez igen közel áll a vitát indító cikkemben kifejtett nyitottságfelfogáshoz.

[19] Lásd a többi között: Szegvári Iván ([11] 85. l.).

5. sz. táblázat

Magyarország részesedése a világimportban
(százalék)

1963	1970	1980	1985
0,80	0,85	0,45	0,40

Forrás: UN Statistical Yearbook. UN Yearbook of International Trade. UN Monthly Bulletin of Statistics.

6. sz. táblázat

Magyarország részesedése a világimportban árucsoportok szerint
(százalék)

Árufőcsoportok		1963	1970	1980	1985
Élelmiszerek	(SITC 0+1)	0,42	0,62	0,37	0,30
Nyersanyagok	(SITC 2+4)	1,07	1,05	0,63	0,48
Fűtőanyagok	(SITC 3)	0,95	0,82	0,31	0,51
Vegyi cikkek	(SITC 5)	1,00	1,07	0,89	0,73
Gépek	*(SITC 7)*	*1,09*	*0,92*	*0,52*	*0,38*
Egyéb importcikkek	(SITC 6+8)	0,64	0,74	0,43	0,40

Forrás: UN Statistical Yearbook. UN Yearbook of International Trade. UN Monthly Bulletin of Statistics.

A tudás importja

Azt, hogy a tudás nemzetközi cseréjében egy ország milyen mértékben vesz részt, a szakirodalom többféle mutatóval próbálja mérni. Mi itt most *a műszaki-szellemi termékek* külkereskedelmi forgalmának adatait vesszük szemügyre.[20]

Megvizsgáltuk, hogy milyen a műszaki-szellemi termékek csoportjának részesedése a magyar külkereskedelem egészében, ezen belül importunkban és exportunkban (lásd a 7. sz. táblázatot).

Eszerint 1975 és 1980 között jelentős aránynövekedés figyelhető meg, azóta azonban stagnáló, illetve csökkenő a termékcsoport részaránya. Azt a feltételezést, hogy világgazdasági térvesztésünkkel párhuzamosan a beáramló tudásmennyiség is csökkent, ezek az adatok is alátámasztották. Úgy vélem, még stagnáló vagy csökkenő import mellett sem fogadható el a műszaki-szellemi termékek részarányának ilyen visszaesése.

[20] A műszaki-szellemi termékek körébe tartoznak:
— az áruszállításhoz nem kapcsolódó tervezési munkák, tervdokumentációk (szaktanácsadással együtt),
— a szabadalmak, a licencek, a know-how-k,
— az új termékek létrehozására irányuló kutatások (például érclelőhelyek felkutatása, kutatóintézeteknek adott vagy azok által kért ilyen jellegű munkák),
— a termelés, illetve az információrendszerek szervezése.

7. sz. táblázat

A műszaki-szellemi termékek részaránya külkereskedelmünkben
(százalék)

	1975	1980	1984	1985	1986
Import	0,36	1,00	0,43	0,55	0,58
Export	0,43	0,93	0,40	0,55	0,49

A műszaki importhoz szükséges devizafedezet előteremtése persze megkívánta volna az energiaigényesség (és -import), valamint a fajlagos nyersanyag-felhasználás (és -import) csökkentését. Ehhez ugyan szükség lett volna a műszaki-technológiai ismeretek nagyobb mértékű beáramlására is, de ki is termelte volna a szükséges devizafedezetet. A megoldást gazdasági mechanizmusunk átfogó fejlesztésében kell keresnünk.[21]

A műszaki-szellemi termékek forgalma emellett *abszolút mértékben is rendkívül alacsony*. Pozitív jelenség viszont, hogy a technológia tekintetében leginkább élenjáró országok — Japán, Egyesült Államok, NSZK — részesedése műszaki-szellemi termék importunkban jóval nagyobb, mint teljes importunkban.

Az emberi kapcsolatok nyitottsága

Jelenlegi gazdasági gondjaink megoldásához és egy *„általános nyitottság állapot"* eléréséhez is alapvető feltételnek tartom *nyitottságunk* (nem védtelenségünk!)[22] növelését a közvetlen és közvetett gazdasági hatású, illetve a *gazdaságon túli területeken egyaránt.*

Nem térek ki most sem a nyitottság komplex megközelítésére előző cikkemben javasolt csoportosításra ([9] 660. l.), sem a jelen cikkem első részében felsorolt nyitottságelemek[23] mindegyikének részletezésére.

A gazdaságon túli elemek közül most csupán az *emberi kapcsolatokat* emelem ki, azért is, mert ez a vonatkozás a vitában *jóval kisebb helyet kapott* az őt méltán megilletőnél.

Az emberi kapcsolatok nyitottsága csak akkor jöhet létre, ha kiépül ennek *komplex, sok területet felölelő szervezeti rendszere.* A kapcsolatépítés területei közül e helyen hármat emelek ki, mégpedig:

— az oktatást és a kutatást,
— a munkaerő cseréjét,
— az idegenforgalmat.

Részletes statisztikai adatok felsorakoztatása nélkül is megállapítható, hogy az *oktatás területén* nem élünk megfelelően a nemzetközi cserében rejlő lehetősé-

[21] Érdekes vonása a hosszúra nyúlt vitának, hogy miközben élénk bírálat érte Hoch Róbertnek a „belső piac felértékelésének" szükségessége melletti érvelését, akárcsak az általam hangsúlyozott *komplex* nyitottságfelfogást (amelybe a belső mechanizmust is beleértem), érdemben senki sem vitatja, hogy nyitottságról csak a magyar *gazdasági*, sőt *társadalmi* viszonyok teljes körének figyelembe vételével lehet beszélni (vagy azt elérni).

[22] Meggyőződésem, hogy fejlődésünk, reformunk kibontakozása, de még nyitottságunk erősödése is — nemzetközi példák mutatják — nem zárják ki, sőt megkövetelik egy ésszerű és a nemzetközi kötelezettségeknek megfelelő hazai iparvédelem fenntartását.

[23] Külső gazdasági nyitottság, (belső és külső) politikai nyitottság, az emberi, a kulturális kapcsolatok, a belső működési mechanizmus nyitottsága.

gekkel. Helyzetünk ebben a vonatkozásban rosszabb, mint a második világháború előtt volt, s ez fontos tényezője elmaradottságunknak. A szomszédos, velünk *azonos fejlettségi szintű* országok *egyetemein* tanuló magyar diákok száma még csak elfogadható mértékűnek mondható, de már a *nálunk fejlettebb* országok egyetemein tanuló magyarok száma rendkívül *alacsony*. E helyzetet csak kismértékben javítja, hogy erőfeszítéseket tettünk a magyar egyetemeken tanuló külföldiek számának növelésére. Úgy gondolom, hogy a tudás nemzetközi cseréjében talán e területen vannak számunkra a legnagyobb tartalékok.[24]

A külföldön felhalmozott tudás elsajátításának fontos eszköze a *munkaerő cseréje* is. Hazánkban a munkahely-változtatások száma az elmúlt évtizedekben rendkívül megnőtt. Ez gondokat okoz ugyan, de pozitív oldala is van, hiszen megkönnyítheti a munkaerő-struktúra ésszerűsítését, a termelésiszerkezet-váltást, s határainkon belül is elősegíti a „gondolkodás" cseréjét. *Nemzetközi vonatkozásban* azonban nem sikerült hatékonyan működő megoldást kidolgoznunk a munkaerőcsere előmozdítására. Ezen az olyan részeredmények sem változtatnak, mint a lengyel, kubai, vietnami, kínai stb. munkaerő foglalkoztatása Magyarországon, magyar munkaerő kiküldése észak-afrikai, ázsiai országokba, az NSZK-ba, az NDK-ba stb.

Jelentősebb eredményeket értünk el viszont — mind *gazdasági* értelemben, mind *gazdaságon túli* vonatkozásban — az *idegenforgalomban*. Idegenforgalmunk mind fejlődésének *dinamikáját*, mind az *abszolút* számokat tekintve nemzetközileg kiemelkedő.

Az idegenforgalom erőteljes bővülésének fontos szerepe van nyitottságunk mennyiségi növekedésében. Az összforgalmon belül azonban a különböző részterületek „minőségi" értékelése nem egyforma. Másképpen értékelhető a turisták cseréje, a rokonlátogatások, és megint másképpen (erőteljesebb nyitottságelemként) az ösztöndíjasok, a kutatók cseréje, a tudományos konferenciákon való részvétel, s végül de nem utolsósorban, a kereskedelmi-üzleti „idegenforgalom".

Összességében tehát a humán kapcsolatok területén nyitottságunk határozottan nő, de ez még mindig inkább mennyiségi növekedés, semmint minőségi fejlődés.

A nyitottság alapja a belső társadalmi-gazdasági mechanizmus

Érdekesnek tűnik az az ellentét, amely a vita során az ún. „*nyitottak*" és a „*befelé fordulók*" között formálódott. Úgy vélem, e területen *sem a deklarációk*, hanem a belső *tartalmi* — ha úgy tetszik *minőségi* — jegyek a döntőek. Nyitottságot hirdetve a belső társadalmi és gazdasági működést és szervezetet elhanyagolni? Ezen az úton jó esetben legfeljebb a mennyiségi nyitottságig juthatunk el.

Belső nyitottságon egy gazdaság alapvető *piaci orientációját* értem. 1968 utáni gazdaságpolitikánk leginkább ebből a szempontból marasztalható el. Úgy vélem ugyanis, hogy az elmúlt két évtizedben fejlődésünk egyik legnagyobb akadályát egyrészt a fiskális megközelítés erősödése, másrészt a *piacorientáltság* helyett az *exportorientáltság* erőltetése jelentette.[25] Felfogásom szerint a *piacra* orientáltságot

[24] Ennek kihasználásához azonban nem elegendő egyoldalúan a magyar fél igénye, szándéka: a fogadókészség tartalmi, pénzügyi vonatkozásai is meghatározóak.

[25] Köves András ([5] 210. l.) szerint „...a magyar gazdaságpolitika *prioritásai* között ... az export növelése ... kitüntetett szerepet kapott. Mivel azonban a gazdaságban — annak intézményes *zártsága* és más jellemzői folytán — nem léteznek, vagy csak gyengén funkcionálnak azok a mechanizmusok, amelyeknek lehetővé kellene tenniök, hogy a fejlődés *természetes folyamatában a tőkés export* is növekedjék, a gazdaságvezetés „különféle exporterőltető intézkedésekhez folyamodott..." *(Kiemelések tőlem)* — *P. L.*

kell erősíteni, mert ez úgyis magával hozza az *export*orientáltságot. [Természetesen nem tagadom ugyanakkor, hogy a külső nyitottság önmagában is kedvez a gazdasági reformfolyamatok előrehaladásának. Emellett a kellő nyitottság hiánya, a bezárkózás, az *import*verseny kizárása[26] (még a szervezeti rendszer decentralizációja esetén is) a *monopolhelyzetek* fennmaradását, sőt erősödését hozza magával. A hazai piac külső nyitottság nélkül jelentős részében mindig monopolpiac marad.]

A nyitottságot lehetővé tevő belső mechanizmus kialakítása csak átfogó reform útján lehetséges, de ennek során különösen nagy figyelmet kell fordítani a következő elemekre: a központ és a vállalatok közötti kapcsolatok jellege, a monetáris politika és a bankrendszer, a tulajdonformák nyitottsága, a nyereségszabályozás és a bérszabályozás, az árrendszer, a magyar vállalatok belső mozgástere és lehetősége a közvetlen külső kapcsolatok kiépítésének fenntartására.[27]

Minőségi nyitottságunk eddig azért sem jöhetett létre, mert az 1968-as gazdasági mechanizmus megtorpanásával ezeknek az elemeknek nagy része nem fejlődött, nem vált a reform integráns részévé.

A minőségi nyitottság pályája csak akkor érhető el, ha egyes, már megkezdett átalakulási-fejlődési folyamatok tovább erősödnek,[28] más elemek kibontakoztatására pedig rövid időn belül számítani lehet.[29]

★

A nyitottságvita, bármennyire is polarizálta látszólag a nézeteket, meglátásom szerint bebizonyította: a minőségi nyitottság vagy mennyiségi kényszerpálya, a világpiaci felzárkózás vagy térvesztés kérdései csak ebben a komplex gazdaságpolitikai felfogásban vizsgálhatók a siker reményében és oldhatók meg a gyakorlatban.

Hivatkozások

[1] *Hoch Róbert:* A gazdaság nyitottsága és a belső felhasználás. Közgazdasági Szemle, 1986. 7—8. sz.
[2] Kamarai Elnökségi ülés: Forrásapasztás. Heti Világgazdaság, 1988. január 30.
[3] *Kádár Béla*: Accelerating Hungarian Growth. Acta Oeconomica, 1984. 1—2. sz.
[4] *Kozma Ferenc*: Modellek és realitások. Közgazdasági Szemle, 1988. 1. sz.
[5] *Köves András:* Időszerű-e még a nyitás? Közgazdasági Szemle, 1987. 2. sz.
[6] *Nagy András:* Nyitni kék! Közgazdasági Szemle, 1986. 12. sz.
[7] *Pásztor Sára*: Nyitott-e a magyar gazdaság? Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz.
[8] *Práger László:* Nyitottság — másképpen. Népszabadság, 1985. szeptember 25.
[9] *Práger László:* A nyitottságról (Kísérlet a komplex megközelítésre). Közgazdasági Szemle, 1986. 6. sz.
[10] Práger László: Mngyarország nyitottságáról. (Előadás a XI. magyar—amerikai közgazdász találkozán. Bloomington, USA. 1987 okt.)
[11] *Szegvári Iván:* Nyitottság, nyitás és átmenet. Közgazdasági Szemle, 1988. 1. sz.

[26] Importverseny nélkül kis belső piacon csak ideiglenesen alakulhatnak ki valódi piaci viszonyok, a monopolpozíciók ugyanis minduntalan újrateremtődnek.

[27] Hasonló megközelítésből építi Hoch Róbert a kidolgozandó külgazdasági stratégiát a teljes gazdaságfejlesztési stratégia egészébe ([1] 779. l.), sorolja fel az abszorpciós képességet meghatározó tényezők között a termelőerők struktúráját, a gazdaság mechanizmusát és intézményrendszerét stb. (im. 772. l.).

[28] Központ—vállalat új kapcsolatrendszere (1985-től), kétszintű bankrendszer (1987-től), a tulajdonformák nyitottságának erősödése, a hazai vállalatok lehetősége közvetlen külgazdasági kapcsolatokra (1980-tól, majd 1988-tól) stb.

[29] Ez utóbbiak közül a fontosabbak: ár- és bérreform, a gazdasági és a szociálpolitika intézményes összekapcsolása, a hosszú távú érdekeltség megteremtése stb.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 5. sz. (619—628. l.)

BOGNÁR ÉVA

A kis tételek szerepe tőkés exportunkban

Másfélszáz külkereskedelmi ügylet tanulságai

Az 1973—1974. évi nyersanyagár-robbanást követő világgazdasági földmozgások gyors válaszadást igényeltek (volna) valamennyi nemzetgazdaságtól. A magyar gazdaságban — elsősorban felépítményi adottságai folytán — csupán az évtized végére vált érezhetővé, világossá (akkor viszont már igen erőteljesen fogalmazódott meg) a reagálás elkerülhetetlensége. A kialakult kényszerhelyzet kényszermegoldásokat szült, a „mindenáron exportálni" elve érvényesült. Ez háttérbe szorította a gazdaságossági-jövedelmezőségi megfontolásokat, és — egyéb hathatós gazdaságpolitikai lépés híján — megmerevítette az ország igencsak változtatásra szoruló termelési szerkezetét.

Számos olyan intézkedés született ebben az időszakban, amely a konvertibilis elszámolású export erőltetett növelésére ösztönözte (volna) a vállalatokat. Csupán példaként említem meg a különbözeti termelői forgalmi adó visszatérítését, a bérpreferenciákat, a termeléskorszerűsítési támogatásokat. Nem kis részben ezeknek — főként azonban a nem normatív jellegű támogatásoknak — tulajdonítható, hogy az elsődleges gazdaságpolitikai célok mégoly részleges megvalósulásáért is komoly árat kellett, illetve kell fizetnünk; a drasztikus importkorlátozás fokozta műszaki lemaradásunkat, miközben nagymértékben megnőtt a támogatások iránti igény is.

A kis tételű export gazdasági környezete

A kis tételek konvertibilis exportjának beindulását elősegítette, hogy a külkereskedelem szervezeti-intézményi rendszerében számos újítást vezettek be; a termelővállalatok szélesedő körére terjesztették ki az önálló külkereskedelmi jogot, megjelent a párhuzamos és az eseti exportjog, az ellentételezés, továbbá módosultak, gazdagodtak a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok közötti elszámolási kapcsolatok is.

Ezek az új jelenségek konvertibilis exportunk egészét befolyásolják, de azon belül (tapasztalataim, s felmérésem is ezt igazolják) *különösen* a kis tételű exportot, így fontosnak tartom — ha vázlatosan is — bemutatásukat.

A külkereskedelmi szakvállalatok — egyrészt felismerve a *párhuzamos exportjog* adta lehetőségeket, másrészt engedve a kényszerűségnek, egy korábban járatlan úton indultak el. Egyeduralkodó helyzetük többé-kevésbé megingott, s ez elméletileg hatékonyabb piaci munkát követelt volna, ám mivel ennek feltételei jórészt hiányoztak, inkább a káosz, mintsem a korrekt kereskedelmi kapcsolatok érvényesültek. Kezdetben a vállalatok a főhatósághoz fordultak a párhuzamos exportból adódó vitás esetekben, s a főhatóság jól-rosszul döntött ezekben az ügyekben. (A

Dr. Bognár Éva a Külkereskedelmi Főiskola adjunktusa.

döntéshozók lehetőségeit, döntéseik színvonalát gyakran az információhiány és az ebből adódó befolyásolhatóság korlátozta.) A versenytársak képtelenek voltak a konkurenciát civilizált mederbe terelni, s a konkurensek közötti — a fejlettebb gazdaságokban már természetes — részleges kooperációt, egyeztetést kialakítani.

E helyzet visszásságát jól jellemzi *Győző Gábor:* „...vállalataink döntő többsége (beleértve a bázis- és párhuzamos jogon tevékenykedőket) képtelen üzleti feltételeinek egyeztetésére... nem kívánnak a »konkurensnek« olyan adatot tudomására hozni, amely az üzlet lényegét tartalmazza".[1] A megállapítás második fele kétségtelenül helytálló, s ez így is van jól, hiszen ez a versenytársak természetes üzleti magatartása. Az előbbi viszont, azaz, hogy vállalataink képtelenek lennének üzleti feltételeik egyeztetésére — már bonyolultabb kérdés. Az elmúlt évtizedekben „elfelejtettünk" civilizáltan, ésszerűen együttműködve kereskedni. A szállítók közötti egyeztetés, információátadás egyelőre teljesen idegen tőlünk, a másik szállító minden szempontból és mindenkor csak ellenség. A magyar szállítók egymás közti külföldi versenyét ésszerű mederben tartó eladói magatartás még csupán nyomokban lelhető fel, és a szállítóknak a vevőkkel szembeni — többnyire időleges és részleges — megegyezése is csak hosszú tanulási folyamat eredményeként terjedhet el. Igaz, hogy ezek a versenyt korlátozó eladói megállapodások már az ókoban is gyakoriak voltak, de akkor ez létkérdés volt, míg nálunk ma — a vállalatok érdekei felől közelítve — korántsem mindig az. A hatóság által előírt viselkedési szabályok sohasem érvényesíthetők maradéktalanul: a vállalatok mindig fognak kiskaput vagy joghézagot találni. (Az egyeztetés főhatósági előírása egyébként nem csupán a piacrontást kívánta megelőzni: az előírás abból a — jó néhány esetben illuzórikus — feltételezésből indult ki, hogy a bázisvállalat adott termékkel kapcsolatos információi gazdagabbak, mint az újonnan piacra lépő vállalatéi.)

A párhuzamos exportjog feltétlen előnye a termelővállalatok szabad partnerválasztása. A szabad választás sok helyütt megszüntette a kényszerházasságot a termelővállalat és a szakosodott külkereskedelmi vállalat között, illetve a kapcsolatok továbbfejlesztésekor nagyobb hangsúlyt kapott a kölcsönös előnyök figyelembevétele. A termelővállalatok egy része immár egyenrangú partnerként vehetne részt a kapcsolat kialakításában, hatékonyabb munkára ösztönözve a külkereskedelmi vállalatokat. A szabad választás azonban számos új problémát is szült. Mivel a külkereskedelmi vállalatok közötti verseny lehetőségeinek megteremtése nem járt együtt a termelővállalatok közötti koukurencia feltételeinek kialakításával, a termelők, különösen a nagyvállalatok monopolpozíciójának fennmaradása konfundálta a külkereskedelmet, ami elsősorban az ún. szerződéses fegyelem[2] lazulásában mutatkozott meg. Igen gyakori például, hogy a belföldi termelő több külkereskedelmi vállalatnak kínálja fel termékét, szerződéseket is köt velük, majd vagy a számára legelőnyösebb szerződést teljesíti (sokszor azt is pontatlanul), vagy éppenséggel belföldön értékesíti termékét. A szerződés megszegése általában nem jár következményekkel, a külkereskedelmi vállalatok — noha kárigényük jogos — nem fordulnak bírósághoz, ezzel ugyanis jövőbeli üzleteiket veszélyeztetnék. A termelővállalatok partnerválasztását jelenleg túlzottan befolyásolják e vállalatok képviselőinek egyéni érdekei. Ezek közül leggyakoribb az utazáshoz (természetesen a tőkésországokba történő kiküldetéshez) fűződő érdek. A népgazdasági vagy a vállalati érdek ilyen körülmények között gyakran háttérbe szorul. A személyes érdek előtérbe helyezésének tulajdonítható többnyire a nyilvánvalóan gazdaságtalan üzletek egyébként ép ésszel fel nem fogható megkötése (az önös érdek érvényesítése természetesen nem bizonyítható, nem szankcionálható, de mindenki tud és beszél is róla — négyszemközt).

[1] *Győző Gábor:* Gondolatok a külkereskedelmi versenyről. Külgazdaság, 1984. 10. sz. 59. l.

[2] E jelzős kapcsolat maga is paradox, hiszen a szerződés fogalmától nem választható külön a megállapodásban vállalt kötelezettségek fegyelmezett teljesítése.

A világkereskedelemben az elmúlt évtizedben nagyon megszaporodtak az *ellenüzletek.*[3] Az 1980-as évek elején a tőkésországok Kelet-Európába irányuló exportjának csaknem 30 százaléka ilyen konstrukcióban valósult meg. Ez az arány az elmúlt években jelentősen megnövekedett, mert a szocialista importőrök égető devizahiányát sok esetben csak ennek az archaikus kereskedelmi formának az alkalmazásával sikerült áthidalni. Az ellenszállításos üzletek keretében ugyanakkor — nyugati szakértők szerint — a kelet-európai vevők a nominálisnál átlagosan 20 százalékkal drágábban juthatnak hozzá a szükséges árucikkekhez. A nyugati fél ugyanis kompenzálni kívánja a szocialista országok exporttermékeinek továbbértékesítéséből származó veszteséget. „Nálunk nincsenek állami előírások a visszavásárlás mértékére. A vállalatok önállóak" írta *Demcsák Sándor.*[4] De mit ér az önállóság, ha az importvisszafogás — bár közvetve — az ellentételezéses ügyletek alkalmazására és az ellentételek arányának növelésére kényszeríti vállalatainkat?

Az ellentételezéses üzletek egyik jellegzetes formája a közvetlen (barter) *árucsere*, amely jelentős szerepet játszik lakosságunk tőkés eredetű fogyasztási cikkekkel történő ellátásában. Mindnyájan tapasztaljuk ennek előnyeit, például azt, hogy számos, korábban csak „kéz alatt", borsos áron kapható nyugati termék jelent meg boltjainkban. A külkereskedő szemével nézve azonban ezen árucsere kedvezőtlen hatása is számottevő. Elsőként az említhető, hogy ily módon másként nem exportálható termékeket adnak el vállalataink. Az ajánlható árualap azonban a magyar igényeknek felel meg, azaz nem minden esetben alkalmas arra, hogy megjelenjék a nyugati kereskedelmi hálózatokban. Az eladhatatlan cikkek azután számos problémát vetnek fel partnereinknél.

Másik hibája ennek a forgalomnak, hogy hosszú ideig leplezi a valójában nem teljesen exportképes cikkek fogyatékosságait: a termelőben az a kép alakulhat ki, hogy az árucserét lebonyolító külkereskedelmi vállalat előnyös feltételekkel tudja értékesíteni termékét, sőt a „pozitív piaci impulzusok" hatására a termelő esetleg még bővíti is a termelését. Az effajta árucsere piaczavaró hatása sem elhanyagolható; ugyanazon termék más csatornákon, ezért — indokolatlanul is — eltérő árakon jelenik meg ugyanazon a piacon. A marketingszemlélet vajmi kevéssé érvényesíthető ezekben az üzletekben, s félő, hogy a népgazdasági érdekek szerinti szelekció helyett kontraszelekció megy végbe. (Egy magyar vállalat termékét 15 százalékkal magasabb áron vásárolta meg nyugatnémet márkáért egy másik magyar cég, a tőkés közvetítők közbeiktatásával.)

Az exporttevékenység külpiaci igényekhez illesztésének perdöntő tényezője a termelő és a külkereskedő közötti *elszámolás formája.* A kapcsolat jellege és a fizetendő jutalék nagysága ma már (elvileg) kizárólag a két fél közötti alku tárgya. Nézzük, milyen lehetőségek állnak ebben a vonatkozásban rendelkezésükre!

A *bizományosi* és az *améta* forma esetében a termelő cselekvési szabadsága elvileg igen nagy, hiszen a marketingdöntések jelentős részét (termék, ár, piac) ő hozza meg. A külkereskedelmi szakvállalatok információmonopóliuma azonban jelentősen korlátozza e szabadságot. (Elképesztő, de előfordult, hogy egy külkereskedelmi szakvállalat pusztán azért hiúsított meg egy üzletet, mert a termelő — a szerződéses kereteken belül maradva, — ki akarta használni lehetőségeit, informálódni kívánt a külpiacon. Ez a „galád" magatartás elegendő volt ahhoz, hogy a külkereskedelmi vállalat „megsértődjék". S ami még roszszabb, mindez a külföldi partner tudtával történt.)

A *pool* elszámolási forma nem vált be egyértelműen a gyakorlatban. Itt is elmondható, hogy „közös lónak túros a háta"; ebben a konstrukcióban is inkább az érdekek ütközése kerül előtérbe, semmint az érdekazonosság. A már említett információmonopólium ez esetben is gátol-

[3] E témáról lásd bővebben *Törzsök Éva:* Nemzetközi cserekereskedelem. Üzlet pénz nélkül? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. Ez a könyv részletesen taglalja a nyolcvanas évek kelet-nyugati kereskedelmének ezen új formáját.

[4] Külgazdaság, 1985. 10. sz. 7. l.

ja az együttműködést, bár a már idézett szerző szerint „több éves átlagban az utazások több mint kétharmadát a termelésben dolgozó szakemberek veszik igénybe, akik gyakorlatilag jelen vannak minden lényeges tárgyaláson".[5] Önmagában persze ez sem javítja a helyzetet. *Győző Gábor* ugyanis hozzáteszi ehhez, hogy „az esetek egy részénél nem az vesz részt az utazásban, akinek szakértelmére leginkább szükség volna". A *„reisen und reisen lassen"* elve alapján történő kiutazások nem növelik az információszerzés és -áramlás hatékonyságát, s ez mindaddig így marad, míg az utaztatásban nem a gazdaságossági szempontok dominálnak.

A külkereskedelmi vállalatok — forgatható tőke nélkül — korábban képtelenek voltak a sajátszámlás forma előnyeit kiaknázni. A kis tételű tőkés export növelésére tett intézkedések végrehajtásáról 1983 júliusában készített felmérés szerint viszont ezen ügyletek döntő hányada már sajátszámlás rendszerben bonyolódik le. Felméréseim is ezt támasztották alá, illetve arra engednek következtetni, hogy kereskedőink jelentős mértékű hasznot tudnak kitermelni az ilyen exportüzletekből. (Egyikük például „szégyellte" bevallani annak mértékét.) S a haszon még csak nem is az egyetlen motiváló tényező! A kérdéseimre adott válaszokban az érintettek nem említették ugyan, de azt hiszem, közel járok az igazsághoz, ha feltételezem, hogy külkereskedőinket az ezen elszámolási formával együtt járó különféle előnyök megszerzése is jelentősen befolyásolja. A vállalatok ezért máris jelentős pénzt fektetnek a sajátszámlás elszámolásban lebonyolított üzletekbe, és várható, hogy a kereskedő tőke szélesebb körű megjelenésével növekszik majd e forma részesedési aránya. Nem tekintem persze csodaszernek a kereskedő tőkét; sőt teljes mértékben egyetértek *Salgó Istvánnal*, aki azt hangsúlyozza, hogy „...a tőkejuttatás vagy tőkeképződés önmagában még nem biztosítja a külkereskedelmi vállalatok hatékony működését: nincs semmi garancia arra, hogy azt a jelenlegi feltételek közepette hatékonyabban használják fel, mint a termelőszféra vállalatai".[6] Be kell azonban látnunk, hogy egy nagyon lényeges szempont szól a kereskedők bevonása mellett: kockázatot vállalni csak megfelelő anyagi háttérrel szabad. Az üzleten ugyanis nem csupán nyerni, de veszíteni is lehet, s nem világos, hogy miért vállalja (főként pedig miből vállalhatná) magára a külkereskedelmi vállalat ez utóbbi összes következményét?

[5] *Győző Gábor:* i.m. 60. l.

A kis tételű tőkés export beindulása, a vállalatok érdekeltsége

1981. június 23-án a Gazdasági Bizottság határozatot hozott a kis tételű, gazdaságos tőkés export növelését ösztönző érdekeltségi rendszer kiépítéséről. A határozat rendelkezései szerint: 1. érdekeltté kell tenni a külkereskedelmi vállalatokat a kis tételek exportjában (főként a sajátszámlás kapcsolatok ösztönzése révén); 2. ki kell építeni a személyre, illetve kollektívára bontott anyagi érdekeltség rendszerét; 3. meg kell szervezni a kis tételű exportban érdekelt vállalatok vezetőinek külkereskedelmi oktatását; 4. ki kell alakítani a külkereskedelmi lebonyolítás mint szolgáltatás rendszerét.

A határozatot követően — ha ventatottan is, de — legalább részlegesen megteremtődtek a kis tételek exportjának feltételei. (Némelyikük létrejötte mind a mai napig várat magára.) Bár a határozatban nem szerepel, a kis tételű tőkés export felfutása talán legfontosabb feltételének a gyakorlatban a Külkereskedelmi Minisztérium *megyei megbízotti rendszerének* a kiépülése bizonyult. Az első megbízott 1982 őszén kezdte meg működését. S 1984 októberében már valamennyi megyében dolgoztak az üzletszerzők. Szerepük talán a tolmácséhoz hasonlítható; közvetítésükkel a különböző nyelvet beszélő termelő és kereskedő közötti kommunikáció valamelyest gördülékenyebbé vált. A külkereskedelmi vállalatok nem ítélték meg egyöntetűen működésüket, sok vállalat csupán formális kapcsolatot tart fenn a megbízottal,

[6] *Salgó István:* A monopolpozíciók oldódása és a verseny. Külgazdaság, 1985. 4. sz. 62. l.

néhány azonban úgy véli, jelentős szerepük van a vidéki termelők illúzióinak mérséklésében, vagyis a termelők vágyainak a realitásokhoz igazításában.

A kis tételű tőkés export árbevételének népgazdasági jelentősége nagy, és folyamatosan növekszik, amit a következő adatok illusztrálnak (lásd a táblázatot).

A kis tételű exportárbevételek alakulása

Év	Árbevétel (millió dollár)	Növekedés az előző évhez képest (százalék)
1982	214	
1983	260	21,5
1984	300	14,4
1985	290	—3,3
1986	320	10,3

Forrás: KkM-statisztika.

Ezeket az adatokat ugyanakkor fenntartással kell kezelnünk, ugyanis több okból is nehezen deríthető ki, hogy mely tételek sorolhatók valóban ide, s melyek a szokásos exportügyletek. A vállalatok sokszor tudatosan torzítanak: nagyobb tételeket bontanak kisebb szerződésekre, hogy az ügyletek a kis tételek kategóriájába kerüljenek.

A statisztikai számbavételt nehezíti a tevékenység körülhatárolásának pontatlansága is. Egy külkereskedelmi minisztériumi tájékoztató szerint: „...a kis volumenű tőkés export fogalmán elsősorban az ipari szövetkezetek, a mezőgazdasági szövetkezetek és ipari melléküzemágaik, a fogyasztási szövetkezetek, a kisiparosok, a kisvállalkozók, tanácsi vállalatok által előállított, valamint a nagyvállalatok forgalmában nem meghatározó, kisszériás termékek kivitelét értjük... 25 millió forint alatt." A kényszerhelyzet kényszerdefiníciót szült, az önkényesen megszabott értékhatár (amely csupán a kis tételek külön megfigyelhetőségének biztosítása végett szerepelt a meghatározásban) zavarba ejtette a külkereskedelmi szakvállalatokat.

A helyzet zavarosságát jelzi, hogy a vállalati megkérdezés során az alábbi meghatározásokat gyűjthettem össze: a kis tételű tőkés export kategóriájába a

— 6 millió forint alatti,
— 25 millió forint alatti,
— 25 ezer dollár alatti,
— 50 ezer dollár alatti,
— fél millió dollárt nem meghaladó,
— a vállalat profiljába nem tartozó, 25 ezer dollár alatti,
— eddig még nem exportált termékekből 25 ezer dollár alatti,
— 20 ezer dollár alatti,
— kompenzációs (sic!) üzletek tartoznak.

A vállalatok — amint az előbbi definícióáradat mutatja — a kis tételű exportot nem minőségi kategóriaként kezelik. Elsősorban az értékhatárt ragadták meg, azt is egyénileg értelmezve. A kis tételek ilyetén megfogalmazása még mindig a „legyártottuk, majd valahol sikerül értékesíteni" szemléletet tükrözi, noha a cél elsősorban a vidéki termelők ez ideig még föltáratlan exportlehetőségeinek kiaknázása, továbbá a kisvállalkozói szféra exportba történő bevonása lett volna. A — sokszor speciális — fogyasztói igényekhez igazodó termelés szükségessége, amely a kis tételeknél (is) döntő fontosságú lenne, még főhatósági szinten sem fogalmazódott meg.

A külkereskedelmi szakvállalatok ezúttal nem kaptak kifejezett utasítást a kis tételű tőkés export fejlesztésére, de közvetve érzékelhették a főhatóság elvárásait. 1983 végén a Külkereskedelmi Minisztérium csupán kimutatást kért a vállalatoktól ilyen jellegű ügyleteik alakulásáról. 1984 elején javasolta: a vállalatok ösztönözzék a kis tételű tőkés exporttal foglalkozó, illetve a KkM megyei megbízottaival e kapcsolatot tartó munkatársak tevékenységét (a Gazdasági Bizottság határozata 1981-ben keltezett!). A vállalati munkaversenyben külön értékelték a kis tételű tőkés exportban elért eredményeket, és a vállalat tevékenységének általános megítélésében — ha nem is perdöntő jelleggel, de — szerepelt a kis tételű export. Nyomásról tehát szó sem lehetett, de mivel vállalataink egy része képtelen felnőtt módon, önállóan tevékenykedni (hiszen ezt nem is igen tanulhatták meg az elmúlt évtizedek során), a főhatósági jelzés számukra kötelező érvényűvé tette az akár csak

papíron annak feltüntetett, vagy egyéb alapon kis tételűnek ítélhető tevékenység növekedésének kimutatását. E folyamatot saját vizsgálatomban is megkíséreltem feltárni. Arra kérdeztem rá: vajon mi ösztönözte a külkereskedelmi szakvállalatokat ezen aprólékos, jelentős papírmunkával járó tevékenység beindítására. Nos, a legjellemzőbb válaszok a következők voltak:

— *a főhatóság jóindulatának megnyerése*, a főhatóságtól való félelem („Jelentős elvtárs támogatja az elgondolást, ezért kötelező törődni a kis tételű exporttal");

— *a cselekvési tér beszűkülése* („1980-ban vállalatunk a tönk szélén állt. Akkor felismerték, hogy csak úgy maradhatunk fenn, ha a vállalat profiljába nem tartozó cikkekkel is foglalkozunk. 1981-ben egy főosztályt hoztak létre, amely mindenféle új cikkel és »tiltott« dologgal foglalkozik");

— *a többletbevétel reménye*, hiszen nem profilba tartozó ügyletek profilgazda külkereskedelmi vállalathoz történő közvetítése esetén kb. 0,5 százalék közvetítői jutalékot kapnak a vállalatok, de jeleztek 10 százalékot is. (Ez természetesen csökkenti az amúgy is nehezen eladható termékek jövedelmezőségét, értékesítési lehetőségeit);

— *„humanista* (valójában álhumanista) *megfontolások* („tradícióból tartjuk fenn a kis volumenű exportot, a hozzá kapcsolódó munkahelyeket egyelőre kegyeletből nem számoljuk fel").

Mindössze egyetlen vállalat jelölte meg egyértelműen a számára kedvezőtlen világgazdasági eseményeket, a kis tételű export beindításának alapvető motívumaként. Mindezek alapján — úgy érzem — helytálló az a véleményem, hogy külkereskedelmi vállalataink külgazdasági érzékenysége nem megfelelő (mint ahogy termelőinké sem); a világpiaci környezetnek a népgazdaság egésze számára kedvezőtlen voltát jóformán egyáltalán nem érzékelik. Más kérdés, hogy a támogatás igénylésekor és megszerzésekor ígért teljesítés elmaradásának utólagos indoklásában mindig előkerülnek az objektív akadályok. (Ezekből van bőven, tán sehol annyi, mint itt, Kelet-Európában.)

A vállalatok többsége — a válaszokból ez egyértelműen kitűnik — a jövőben is csak kiegészítő tevékenységként képzeli el a kis tételű exportot, mert ez számukra jórészt veszteséges, és sok — a volumenhordozó tételekhez képest irreálisan sok — a munka vele. Mindaz, ami mégis az ügyletek ezen típusa mellett szólna, tehát a hosszú távú piaci gondolkodás szempontjai, a kis- és középüzemekkel kialakítandó tartós kapcsolat igénye általában fel sem merült a megkérdezetteknél.

165 kis tételű tőkés exportüzlet értékelése

A továbbiakban egy reprezentatív vizsgálatom eredményeit kívánom ismertetni. A Külkereskedelmi Minisztérium megyei megbízottainak 1984 végi jelentése alapján üzletjegyzéket állítottam össze, amivel kizárólag a megbízottak által említésre méltónak tartott üzletek vizsgálata és elemzése volt a célom. Joggal vetődik fel a kérdés, vajon a 165 ügylet reprezentálja-e a kis tételű tőkés exporttevékenység egészét, és ha igen, miért. A reprezentativitást úgy igyekeztem biztosítani, hogy az olyan üzletek helyett, amelyeket a megbízottak megjelöltek, de a vállalatoknál nem voltak föllelhetők, a vállalati munkatársaktól kértem információt más, általuk kis tételűnek ítélt üzletekről. Így a 165 üzlet nagyobbik hányada a megyei megbízottak által jelzett, kisebbik része a vállalatok szerint kis tételűnek tekintett üzletekből állt össze.

A termékösszetétel sokszínűsége (a karácsonyfa-habkarikáktól a képviselőfánkig, a rongyszőnyegtől a veterán autók restaurálásáig), valamint a belföldi szállítók összetétele alapján — a főhatósági definíció szerint — az üzletek jól képviselik a külkereskedelmi vállalatok kis tételű tőkés exportját.

Az elemzett üzletek közül 105 (64 százalék) *megvalósult*, bár korántsem mondható mindegyik sikeresnek, ugyanis mindössze 74 üzletkötésnél várható folytatás, a többi egyszeri, valószínűleg soha meg nem ismétlődő export volt. A *meghiúsult üzletek* száma 35, ami igen nagynak mondható, ha figyelembe vesszük, hogy a megyei megbízottak a kiemelkedően fontos üzleteket tüntették fel jelentéseikben. Ez utóbbiak

értéke körülbelül 4,5 millió dollár, a ténylegesen elmaradt árbevétel és haszon azonban ennél jóval nagyobb. (Ennek valószínűsítésére két alapos okom van: egyrészt a vállalati titoktartás néhol nem engedte az érték föltüntetését, másrészt a kudarcba fulladt üzletekben magyar részről tapasztalt felelőtlen termelői és kereskedői magatartás, amelynek híre futótűzként terjed a világban, további kárt okoz azzal, hogy elriasztja potenciális partnereinket is.)

A vizsgált üzletek *elszámolási formák* szerinti megoszlása a következő volt (árbevétel-arányosan, százalékban):

— sajátszámlás kapcsolat	48,17,
— bizományosi kapcsolat	44,65,
— egyéb	7,18.

Úgy tűnik — legalábbis a vizsgált tételeket illetően — vállalataink nincsenek pénzszűkében. Mint említettem, ennek oka valószínűleg az, hogy bújtatottan, féllegálisan mobilizálni tudják a kezükön, illetve számlájukon keresztül folyó pénzösszegeket. Nem láttam korrelációt a tételek nagysága és az elszámolási formák között. (Korántsem csupán a néhány ezer dolláros tételek szerepelnek például a sajátszámlás kapcsolatokban.)

A belföldi partnerek összetétele híven tükrözi, hogy az eredeti elképzelésekben kitűzött célok általában megvalósultak, s csupán a kisvállalkozói szféra részvétele marad el a várakozásoktól. A 165 üzlet közül ugyanis 52 volt mgtsz, 7 állami gazdaság, 37 ipari szövetkezet, 15 áfész, 45 nagy-, illetve középvállalat, 7 egyéb (például kutatóintézet), egy gazdasági munkaközösség, egy pedig kisiparos ügylete.

A vállalatok véleménye szerint is számos tényező gátolja a kisvállalkozók (gmk-k, kisiparosok) tőkés exportjának fölfutását;

— csak igen kis széria előállítására képesek, mert a géppark kialakításához nincs megfelelő nagyságú tőkéjük;

— az adórendszer jelenlegi progresszivitása határt szab tevékenységüknek, bizonyos árbevételszint után relatíve ráfizetéses az export;

— a gmk-k jelentős része a szolgáltató szférában tevékenykedik, kevés a terméket előállítók száma;

— közismertek az adóbevallás anomáliái, ebből következően számos kisiparos nem vállalja a „dokumentált" exportot.

E korlátozó tényezők körét kiegészíthetjük az exporthoz szükséges tőkés import megszerzésének kálváriájával, a gmk-kat sújtó húsz százalékos különadóval, továbbá azzal a ténnyel, hogy a rugalmas piaci alkalmazkodás itt sem tűri a hónapokig tartó engedélyezési procedúra miatti késlekedést.

A vizsgált exporttételek túlnyomó többsége, 104 üzlet, ún. *első export* volt; vagy kifejezetten új terméket exportált a vállalat (ez a kisebbik rész, összesen 11 eset), vagy a belföldi termelő először lépett ki a tőkés piacra. A belföldi többnyire szabad kapacitását vagy meglévő termékét kínálta fel értékesítésre. E termelőknél általában szó sem volt a tőkés piacra való betörés tudatos stratégiájáról, inkább a körülmények esetleges összejátszásáról. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek, ipari szövetkezetek, az áfészek, a gmk-k stb. elsősorban a hazai, szívásos piacra orientálódnak, egyelőre nem, vagy csak részben képesek megoldani a nyugati piac igényeinek megfelelő formatervezést, az esztétikus csomagolást, a termékismertetők előállítását stb. Árkalkulációjukban az önköltség típusú árképzés dominál, a verseny- vagy egyéb alapú árképzés érthetően nem (sem információjuk, sem szakemberük, sem érdekeltségük nincs ehhez). Külpiaci ismeretek nélkül alakítják ki termelésüket, így véletlenszerű a sorozatnagyság és a piaci igények találkozása is. Ezért oly gyakori a kapacitáshiány az egyébként kelendőnek bizonyuló termékek esetében. (A termelők ilyenkor nem várt katasztrófaként könyvelik el a szabott termelési méreteiknél nagyobb mérvű külpiaci igényeket.)

A vizsgált üzletekben részt vevő külföldi vevők általában régi kereskedelmi partnereink voltak, mindössze 20 esetben vásároltak először a külkereskedelmi vállalattól. (Természetesen ez sem jelenti azt, hogy valóban új vevőkről van szó, többnyire csak az adott külkereskedelmi vállalat szempontjából számítanak új partnernek.) A külföldi partnerek összetételének mélyebb elemzését nem tartottam célszerűnek, mert — a már említett ellentételezési kötelezettségből fakadóan — a tőlünk vásárló

kereskedelmi partner adatai nem nyújtanak információt arról, hogy termékeink valójában milyen piaci szegmensekben találtak vevőre.

Az ügylet kezdeményezője a vizsgált esetek csaknem felében (48 százalékban) a külföldi partner volt. Ez az igen nagy arány két okkal magyarázható: egyrészt még mindig hat az a szemlélet, hogy megvárjuk, amíg a vevő jelentkezik, másrészt az ellentételezési kötelezettség kényszeríti vevőinket a vásárlásra. A belföldi partner az összes üzletnek csak 29 százalékát kezdeményezte; az esetek többségében „felkínálom megvételre" jelszóval jelentkezett a termékeivel, amelyek később vagy vevőre találtak, vagy sem. Az üzletek 11 százalékának ötlete a külkereskedelmi vállalattól származott. Ez a csekély arány nem csupán a külkereskedelmi vállalatok pusztán lebonyolító jellegű hozzáállásából következik (több üzletnél a belföldi és a külföldi partner közösen kereste meg a vállalatot a kéréssel, hogy bonyolítaná már le az üzletüket), hanem külpiaci szervezetünk átütő erejének hiányából is: csupán 17 ügylet (6 százalék) gondolata származott kereskedelmi kirendeltségtől, vagy külföldön működő magyar ügynöktől. A közvetítők tehát — enyhén szólva — nem kellőképpen érdekeltek az új termékek piaci bevezetésében, a külső piac igényeinek feltárásában. A vásárok szerepe elenyésző volt a vizsgált üzleteknél, csupán hét ügylet indult innen, pedig a vásár elvileg a vállalati bemutatkozás egyik leghatékonyabb eszköze. Ugyanez a megállapítás vonatkozik az üzletkötői kiutazásokra is, amely egyetlen üzletnél volt kiindulópont. Szintén csak egyetlen üzletet eredményezett a hirdetés, így elmondható, hogy a marketingkommunikáció nemzetközi kereskedelemben bevált módszereivel a hazai vállalatok nem élnek kellőképpen.

A *piackutatás* — amely nélkül értelmetlen és reménytelen vállalkozás piacra lépni — csak nyomokban volt fölfedezhető; mindössze öt esetben végeztek a kereskedők valamiféle felmérést. Az üzletek beindulása vagy a külföldi fél ajánlatkérésének kézhez vételével (a jelenség gyakorisága önmagában is paradoxon), vagy az ajánlatok szétküldésével kezdődik, a címlistában többnyire régi kereskedelmi partnereink szerepelnek. Az üzletek 22 százalékánál volt a kereskedőnek információja a külpiacról, ez többnyire a versenytársak nációjára és árfekvésére korlátozódott. Némely esetben a „tájékozottság" bővült a versenyző termékek minőségi szintjének hozzávetőleges ismeretével. (Ez „természetesen" nem műszaki paraméterek összehasonlításán alapult: az üzletkötő saját tapasztalatai szerint ítélte jobbnak vagy roszszabbnak a konkurencia termékeit.)

Az *információ hiányát* jól érzékelteti, hogy arra a kérdésre, van-e a versenytársakról, a piacról információ, az üzletek 14 százalékánál határozott *nem* volt a válasz. A termelőnek az árral kapcsolatos illúziója sokszor csak akkor foszlik széjjel, amikor a kereskedő leül a tárgyalóasztalhoz. Így aztán itt kezdődik el az alkudozás, hogy az elfogadhatónál 40 (sőt olykor akár 200!) százalékkal magasabb árból menynyit vagyunk képesek komolyabb vérveszteség nélkül engedni.

A *sikeresnek mondható üzletek* 27 százaléka a külkereskedelmi vállalatok szerint komolyabb probléma nélkül bonyolódott le, míg túlnyomó részük gondokkal terhes. A *bajok eredetét* — mint azt már az elmúlt évtizedekben megszoktuk — általában a belföldi termelőkben jelölték meg. A legtöbbször jelentkező gond a termelő irreálisnak ítélt árajánlata (az üzletek 18 százalékánál jeleztek árral kapcsolatos gondokat), az elvártnál rosszabb minőség (19 százalék), a szállítási határidő túllépése volt (11 százalék). Az üzletek 15 százalékánál a tőkehiány hátráltatta a lebonyolítást. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezekben az esetekben általában egyéb problémát nem említettek, s ez azt jelzi, hogy a szabad tőkeáramlás biztosításával — és egyéb intézkedésekkel — a kis tételű tőkés exportban is fel sem becsülhető többletbevételhez juthatna az ország. Az üzletek három százalékánál a veszteséges gyártás akadályozta az export felfutását. (Nincs adatom, csak feltételezem, hogy a jobb termelésszervezés elősegítené a gazdaságos gyártást.) A háttéripar gyengesége hat üzlet sikeres megvalósulását veszélyeztette, a belföldi vállalatközi kooperáció igen alacsony színvonala, a beszállítók tőkés ex-

porttal kapcsolatos — érthető — passzivitása azonban valószínűleg ennél nagyobb számban okozott gondot. Csupán négy üzlet esetében jelezték a vállalatok, hogy a magas fuvarköltség akadályozza az ügylet lebonyolítását, tapasztalatom szerint azonban nem csak ebben a négy esetben volt ez komoly akadály. Az áru összegyűjtése és időben történő továbbítása *általánosan* csak igen nagy nehézségek leküzdése árán lenne megoldható (a kiszállítás ugyanis többnyire darabáru konstrukcióban történik, amely önmagában gátolja a gyors üzletmenetet).

Meghökkentő jelenség, hogy csupán néhány üzletnél jelezték a vállalatok a külpiac beszűkülését; az általános tapasztalat szerint a kereskedők hamarabb találnak vevőt (nem is kell keresni őket, mivel a vevők vételi szándékukkal sorban állnak), mintsem belföldi termelőt.

A gondok minden ötödik üzlet esetében halmozottan fordulnak elő; a leggyakoribb természetesen az irreálisan magas ár és a gyenge minőség együttes jelentkezése, a korszerűtlen technológiából, illetve gondatlanságból fakadó rossz csomagolás. Ez utóbbi legpregnánsabb példája: a termelő az osztrák piacra exportált képviselőfánkot barna kartondobozba csomagolta.

Az exportot fékező akadályok jellegét, összetételét elemezve megállapítható: csaknem 50 százalékuk kikerülhető lenne jobb szervezéssel, figyelmesebb munkával, tehát a vizsgált tételekben rejlő exportlehetőségek további kiaknázása nem elsősorban pénzkérdés.

Reprezentatív vizsgálatom legfőbb következtetése, hogy a kis tételű exporttal foglalkozó üzletkötőnek meg kell birkóznia a termeltetés és a vállalatközi kooperáció olykor megoldhatatlannak látszó gondjaival is. Kérdés, vajon rendelkeznek-e kereskedőink az ehhez szükséges ismeretekkel, s ha igen, érdekeltek-e ennek a nem szigorúan vett külkereskedelmi tevékenységnek az elvégzésében. Úgy vélem, jelenleg mindkét kérdés költői, még akkor is, ha akad néhány, pusztán belső értékektől vezérelt kereskedőnk, aki „megszállottként" kiválóan végzi munkáját.

Célszerű lett volna a kis tételek jövedelmezőségének vizsgálata, ez irányú kutatásom azonban nem járt értékelhető eredménnyel. Sem a főhatósági statisztikák, sem a vállalati információk nem bizonyultak mérvadónak. Egyrészt azért nem, mert a devizakitermelési mutató az állami támogatást is tartalmazza, másrészt, mert a vállalatok igen nagy része nem végez üzletenkénti jövedelmezőségvizsgálatot. Így csak valószínűsíthetjük, hogy — főként a sajátszámlás ügyletek esetében — nem ráfizetéses a kis tételek tőkés exportja. Ha viszont az üzletkötés jelenlegi bürokratikus menetét is figyelembe vesszük, már korántsem bizonyos, hogy „megéri" e tevékenység bonyolítása. A még mindig érvényesülő mennyiségi szemlélet, továbbá a külkereskedelmi szakvállalatok avítt üzletmenete nem teszi lehetővé a piac mélyebb megfigyelését, a szegélyszegmensek igényeinek föltárását, a termelői képességek és a piaci elvárások mainál harmonikusabb kapcsolódásának elősegítését.

Hogyan tovább?

A jelenlegi körülmények között és lehetőségek mellett az alábbi feltételek megteremtését tartom szükségesnek a kis tételű tőkés export hasznos, ám jelenleg periférián mozgó tevékenységének elősegítéséhez:

— A kisszériás, piacorientált termelés fölfutását nem várhatjuk az ország „padlásának kisöprésétől," amellyel csak rövid távú részeredményeket érhetünk el. A termelés megkezdése előtt kell föltérképezni a — mindig konkrét — piaci igényeket; ez ugyanis a legkevésbé költséges megoldás.

— Csökkenteni kell a külpiac és a belföldi termelő közötti, sok esetben mesterségesen megnyújtott információs csatorna hosszát, egyrészt mert végigjárása időigényes, másrészt mert torzítja is a piaci információkat.

— Ösztönözni kell a vidéki külkereskedelmi szervezetek kialakulását, amelyek a megyei specialitások szerint alakítják tevékenységüket. A magyar külkereskedelem Budapest-központúsága ugyanis egyértelműen hátrányos helyzetbe kényszeríti a vidéki termelőket.

— Ki kell dolgozni a kis tételek exportjának gyors engedélyezési rendszerét (a kivételi listákon nem szereplő termékek ún. automatikus engedélyezése ma sok esetben a két hónapot is meghaladja); továbbá jelentősen mérsékelni kell a külkereskedelmi vállalatokon belüli adminisztrációt.

— Ösztönözni kell a kisvállalkozások méreteihez, teljesítőképességéhez igazodó, exportjukat ténylegesen orientáló — segítő, kisméretű külkereskedelmi szervezetek megalakulását.

— Elő kell segíteni a kereskedő tőke széles körű elterjedését, amelynek természetes velejárója a kereskedő döntési szabadságának biztosítása.

— Módosításra szorul (és nemcsak ezen a területen) az exporttámogatás jelenlegi rendszere és mértéke. Ki kell építeni a kisvállalkozók valóban hatékony exportösztönzését. (Számos tőkés ország tapasztalatából meríthetünk, úgy vélem, az adaptálás okozza a legkisebb gondot.)

— Meg kell szüntetni az (itt is jelentkező) paternalisztikus viszony minden eddigi reformpróbálkozást túlélő maradványait, mert csak ez teheti lehetővé a gazdaságirányítás által játszott „engedem — nem engedem" című tragikomikus játék befejezését.

Az itt vázolt feltételek megteremtésétől persze nem csupán a kis tételek tőkés exportjának, hanem teljes dollárviszonylatú kereskedelmünknek a felerősödését remélhetjük.

Sólyom László—Szabó Máté (szerk.):

A ZÖLD HULLÁM

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának kiadványa, 1988.

Ára: 150 Ft

A kötet a környezetvédelmi társadalmi mozgalmakkal, a környezetvédelmi problémákkal, illetve a környezetvédelemmel kapcsolatos jogi kérdésekkel foglalkozik. A hazai problémákat feldolgozó rész tanulmányaitól és dokumentumaitól eltekintve elsősorban nyugatnémet anyagok fordításait tartalmazza. A nemzetközi rész az NSZK-beli Zöldek bemutatásán túlmenően a világméretű ökológiai mozgalom egészére kitekintést nyújt.

Ez a kötet hasznos olvasmány minden környezetvédelmi kérdések iránt érdeklődő magyar olvasó számára.

Kapható az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának portáján

(1364 Budapest V., Egyetem tér 1—3.,
hétköznap 8-tól 19 óráig)

Az agrárfejlődés dilemmáiról

Csáki Csaba székfoglaló előadása

A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztálya 1988. január 19-én *Tamássy István* akadémikus elnökletével nyilvános ülést tartott, amelyen *Csáki Csaba*, az MTA levelező tagja megtartotta „Az agrárfejlődés dilemmái a rendszerelemzés tükrében" című székfoglaló előadását.

A nagyszámú hallgatóság körében élénk érdeklődést kiváltó előadás *Csáki Csaba* másfél évtizedes kutatásainak legfontosabb eredményeit összegezte. Megállapításaiból itt most csupán néhány különösen időszerű gondolatot emelünk ki, amelyek mai gazdasági nehézségeink megoldásához is értékes hozzájárulást jelentenek.

Bevezetőben *Csáki Csaba* utalt a gazdaság és a tudomány valamennyi területén századunkban rendkívüli mértékben felgyorsult fejlődésre, valamint a látványos eredmények árnyékában felhalmozódó új ellentmondásokra, amelyekre a régi szemléletben és a régi módszerekkel már aligha adható helyes válasz.

Kutatásainak fő iránya az agrárközgazdasági elemzés módszertani bázisának továbbfejlesztése a rendszerelemzés — a mezőgazdaságnak, illetve részeinek sajátos rendszerként való értelmezése — alapján. Vizsgálatai kiterjedtek a mezőgazdasági rendszerek valamennyi típusára, a termelőrendszerekre, a vállalati szféra irányítási, tervezési kérdéseire, valamint a globális és makrojellegű problémákra.

Elsődleges célja a magyar agrárfejlődés belső és külső feltételeivel kapcsolatos új kérdések megválaszolása. Ehhez viszont a jelenségeket a maguk komplex összefüggéseiben kellett tanulmányoznia. Így kutatásai szükségképpen túlnyúltak a magyar agrárfejlődés témakörén. Vizsgálataiban fontos szerepe volt a kvantitatív módszerek, a matematika, a számítástechnika felhasználásának, a különböző területeken dolgozó szakemberek, olykor nemzetközi kutatókollektívák együttműködésének.

Másfél évtizedes kutatásainak legfontosabb eredményeit összegezve, a tudományterületet közvetlenül érintő elméleti megállapításokon túlmenően, az agrártermelés és az élelmiszergazdaság gyakorlatában is hasznosítható, a világélelmezés szempontjából is alapvető jelentőségű következtetéseket fogalmazott meg.

A kutatás egyik fő kérdése volt: Merre tart a világ élelmiszergazdasága?

Sokoldalú és széles körű vizsgálatok alapján *Csáki Csaba* a világ élelmiszertermelésének a legutóbbi évtizedekben végbement fejlődését az emberiség egyik legnagyobb teljesítményének minősítette. Hangsúlyozta azonban, hogy ez a jövőt illetően „optimizmust sugalló globális kép... igen súlyos ellentmondásokat takar." A föld egy részén az emberek számottevő része továbbra is éhezik, másutt fölösleges élelmiszerkészletek halmozódnak fel. Az élelmiszerek világpiacának egyensúlya tartósan megbomlott. Kimerültek a művelésbe vehető termőföld tartalékai. Tovább éleződnek a mezőgazdaság és a természeti környezet ellentmondásai. E súlyos problémák figyelembe vételével vázolt fel egy valószínűsíthető fejlődési pályát, az ún. referenciapályát, részletesen elemezte fontosabb jellemzőit, majd megvizsgálta az ettől való eltérés lehetséges következményeit, a globális élelmiszergazdaság működési mechanizmusát, az éhezés felszámolását szolgáló politikákat, valamint az agrárvilágpiac liberalizálásának lehetőségeit és várható hatásait.

Az előadás további részében a magyar mezőgazdaság fejlődésének perspektíváit tárgyalta. Elemzései a Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet egyik kutatási programjához kapcsolódó magyar élelmiszertermelési modell számításaira épültek. A kutatási eredményekből levont következtetések közül különösen jelentősek és a gyakorlat számára is nagyon időszerűek az agrárfejlődés stratégiáját érintő megállapítások.

Napjaink gyakran vitatott kérdése a magyar élelmiszertermelés várható növekedése, valamint hogy milyen *az élelmiszertermelés, és milyen az ipar szerepe gazdaságunk fejlő-*

désében. Csáki Csaba vizsgálatai ebben a kérdésben egyértelműen azt az álláspontot erősítik, hogy a magyar gazdaságban a dinamizáló szerepet csak az ipar töltheti be. „Nem létezik valamiféle sajátos agrárstratégia, kétségtelen komparatív előnyeink ellenére napjaink Európájában az élelmiszertermelés a magyar adottságok mellett sem lehet a gazdasági fejlődés motorja. A magyar gazdaság jövője, nemzetközi fizetési gondjaink enyhülése, a lakosság életszínvonalának növekedése elsősorban attól függ, hogy milyen mértékben lesz képes a magyar ipar a lépésváltásra, az exportképes termékek mennyiségének és választékának bővítésére."

Számításai szerint hazánk természeti és gazdasági feltételei a mezőgazdaság évi két százalékos növekedését mindenképpen lehetővé teszik. Felvethető a kérdés, hogy milyen mértékben célszerű ennek a termelési potenciálnak a kihasználása, illetve, hogy lemondhatunk-e a mezőgazdasági termelési lehetőségek kihasználásáról. Ezt az ország fizetési kötelezettségeinek és az ipar helyzetének tükrében lehet megválaszolni. Az exportpotenciál maximális kihasználása, a marginális vagy kevésbé exportképes termékek kivitele általában nyilvánvalóan nem érdeke a mezőgazdaságnak sem. A magyar gazdaság azonban jelenleg igényli ezt az exportot is, mivel nincs olyan ipari termék vagy termékcsoport, amelyik képes lenne az élelmiszerexport marginális részének helyettesítésére — hangsúlyozta Csáki Csaba.

Az extenzív növekedést a világpiac ma már nem hajlandó értékelni. Éppen ezért kell az agrárfejlesztési koncepciót új alapokra helyezni, *a növekedést és a hatékonysági követelményeket* hangsúlyozottan összekapcsolni. „Az új körülmények között a termelés bővítését a hatékonyság növelésével együtt kell megvalósítani, sőt a hatékonyságnak prioritást kell kapnia a növekedéssel szemben. Meggyőződésem, hogy az ágazat nem vállalhatja magára a hatékonyság javulásával nem párosuló növekedés, exportbővítés feladatát. Számításaink bizonyítják, hogy bármilyen mértékű további agrárnövekedés csak akkor gyakorolja a kívánt kedvező hatást a gazdaság egészére, ha az párosul a hatékonyság és piacképesség javulásával, és lehetővé válik az export támogatásának fokozatos csökkentése."

Csáki Csaba kiemelte, hogy az elkövetkező évtized agrárfejlesztési stratégiájának további fontos követelménye a mezőgazdasági termelés *természeti erőforrásainak, elsősorban a termőföld minőségének a megóvása.* Az elmúlt években romlott hazánkban a termőtalajok minősége, szaporodtak a modern mezőgazdasági termelési technológiák környezetkárosító hatásaira utaló jelek. Időszerűvé vált, hogy a mezőgazdasági termelés és a természeti környezet egyensúlyának, a termőtalajok minőségének megőrzése az agrárfejlesztési stratégia alapvető céljainak rangjára emelkedjék.

Az előadás további részében Csáki Csaba részletesen tárgyalta a *nemzetközi versenyképesség* feltételeit. Mezőgazdasági termékeink több mint negyedét külpiacokon értékesítjük, és várhatóan a további növekmény túlnyomó részét is exportálni fogjuk. A hatékonyság mércéje tehát a magyar mezőgazdaság számára csak a világpiac lehet, teljesítményeink nemzetközi összehasonlításban kell hogy javuljanak. Ez pedig egyértelműen csak exportorientált fejlesztési stratégia alapján érhető el. Valódi exportorientációra és nem minden áron való exportálásra van szükség. E tekintetben még sok a probléma. Az export számottevő részének hatékonysága alacsony, piaci pozícióink gyengék, a magyar élelmiszer-gazdaság csak lassan reagál a nemzetközi feltételek változásaira. Ennek fő oka a magyar termelők nem kielégítő kapcsolata a világpiaci környezettel. A mai feltételek között a termelők által preferált termékszerkezet aligha esik egybe a világpiac által igényelt exportszerkezettel. A magyar élelmiszertermelésben az exportorientáció inkább csak szavakban létezik, és a világpiaci versenyképesség fokozásához elengedhetetlenül szükséges feltételek számos eleme hiányzik.

A nemzetközi versenyképesség növelése csak az ágazat és a népgazdaság anyagi és irányítási folyamatainak egészére kiterjedő stratégia alapján lehetséges. A komplex folyamatokból kiragadott, nemegyszer hatalmas ráfordításokkal járó vállalkozások — erre a mezőgazdaság területéről is vannak példák — eleve legfeljebb részeredményekkel járhatnak.

Csáki Csaba vizsgálatai különös hangsúllyal mutattak rá a hatékony export, a nemzetközi versenyképesség és általában az egész hazai agrárfejlődés néhány feltételének fontosságára.

Elsőként a magas szinten feldolgozott, *minőségi termékekre építő termékstruktúra* kiemelkedő szerepét hangsúlyozta. A mezőgazdasági alapanyag-termelés átfogó termékszerkezete viszonylag megalapozottnak tekinthető, megfelel a konkrét ökológiai és termelési feltételeknek, és nem is lenne célszerű abban alapvető változásokra törekedni. Nem mondható el ez az élelmiszertermelés egészének, és különösen a külpiacokra kerülő termékeknek az összetételéről. Tudomásul kell vennünk, hogy a nyerstermékekre és feldolgozott tömegárura épülő hagyományos termékstruktúra számottevő nemzetközi leértékelődése a mezőgazdaság területén is bekövetkezett. Bár itt relatív pozícióvesztésünk kisebb mértékű, mint az ipari termékek vonatkozásában, a „gabona—hús program" termékszerkezeti koncepcióját mégis megkérdőjelezi. Nem valószínű, hogy az agrárexport hatékonysága exportáru-szerkezetünk átalakítása nélkül javítható. Kínálatunkban a magasan feldolgozott, kiváló minőségű, az egyes piacok helyi igényeihez messzemenően igazodó termékeknek kell meghatározóvá válniuk.

További fontos feltétel *az offenzív és összehangolt piaci stratégia.* Átalakításra szorul mind az agrárexport stratégiája, mind a lebonyolítás szervezete és mechanizmusa. Az egyes piacok szerint differenciált, nemzeti szinten összehangolt piaci politikára van szükség, és eközben a kölcsönös érdekeltség alapján kell alakítani az élelmiszertermelés és -értékesítés teljes folyamatát. A decentralizáció, a sokcsatornás külpiaci értékesítés körülményei között is meg kell találnunk a koordináció új formáit, az önálló exportőrök külpiacokon történő összehangolt fellépésére vezető szervezeti megoldásokat. Indokoltnak látszik továbbá tőkés agrárexportunk fejlesztésében a hagyományos nyugat-európai piacok mellett az Egyesült Államok, Japán és a Távol-Kelet gyorsan fejlődő országaira is nagyobb figyelmet fordítani.

A versenyképesség fokozásának feltételei között említette továbbá az aktívabb kereskedelempolitikát, az élelmiszerfeldolgozás kiemelt fejlesztését, a mezőgazdasági termelés ipari hátterének erősítését és a hatékonyabb, mindenekelőtt az exportot jobban segítő gazdasági szabályozást. Különösen a szabályozórendszer stabilitásának rendkívüli fontosságát emelte ki: „a hazai gazdasági rendszer a jelenlegi állapotában a szabályozók gyakori változtatásához csak zökkenőkkel képes alkalmazkodni." A szabályozórendszer továbbfejlesztésében nagyobb komplexitásra, rendszerszemléletre van szükség. Csupán egy-egy elem változtatása — még ha egyébként jó irányban történik is — nem feltétlenül hozza meg a várt eredményeket, sőt komoly zavarokat okozhat, amennyiben más területeken elmaradnak a kívánt lépések. Előrevivő csak az a szabályozórendszer lehet, amelyben érvényesül a különféle elemek konzisztenciája.

A székfoglaló előadás zárógondolata: tudatosítanunk kell az eredményesebb vállalati munka döntő jelentőségét. „Vizsgálataink a termelő üzemeket körülvevő feltételrendszer rendkívüli jelentőségét tanúsítják az ágazati fejlesztési célok realizálásában. Ennek ellenére nem kétséges, hogy végső soron a siker záloga a vállalatoknál folyó munka. Kielégítő érdekeltség, a vállalatirányítás hatékonysága nélkül a kívánt előrelépés aligha következik be. Komoly tartalékok vannak a termelés szinte valamennyi területén is." Ezek részletes elemzésével azonban az előadó már nem foglalkozott.

★

A székfoglaló előadás befejeztével *Tamássy István* osztályelnök összefoglalta és méltatta *Csáki Csaba* tudományos tevékenységét. Kiemelte, hogy *Csáki Csaba* munkásságában fontos helyet foglalnak el a mezőgazdasági vállalati gazdaságtan és a vállalati tervezés fejlesztése, a számítógépek és a matematikai módszerek vállalati gyakorlatban történő alkalmazása területén végzett kutatások. Tudományos tevékenységének másik fontos területe a makroszintű és a nemzetközi mezőgazdasági rendszerek tervezése, prognosztizálása, valamint a szimulációs eljárások mezőgazdasági alkalmazása. Meghatározó volt tevékenysége a Magyar Élelmiszertermelési Modell kidolgozásában, és közreműködött az egyik első mezőgazdasági világmodell kialakításában is. Kutatási eredményeit nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi tudományos és gyakorlati élet is hasznosítani tudja.

Az utóbbi évtizedben kutatásait a rendszerelemzés, a közgazdaságtan és a mezőgazdasági tudományok határterületein végzi, s munkáit az interdiszciplináris megközelítés jellemzi. Mindezek alapján az Agrártudományok Osztályának, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának együttes javaslatára, munkássága és eredményei elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia 147. közgyűlése 1987. május 8-án *Csáki Csabát* levelező tagjai sorába választotta. Az erről szóló oklevelet az osztályelnök *Csáki Csabának* átadta, majd további munkájához sok sikert kívánt.

Jónás Anna

Váginé Jónás Anna kandidátus, a Közgazdasági Szemle szerkesztője.

A világgazdasági környezet és a magyar gazdaság: tartós és változó irányzatok

Beszámoló a Konjunktúra- és Piackutató Intézet tudományos ülésszakáról

1987. október 20—21-én a fenti címmel tartotta meg a Konjunktúra- és Piackutató Intézet történetének első tudományos ülésszakát a Magyar Közgazdasági Társasággal közös szervezésben, a Magyar Tudományos Akadémia termeiben. A tanácskozás nemcsak a KOPINT tudományos kutatásainak bemutatására vállalkozott, hiszen azon az *egész* magyar közgazdásztársadalom legjobbjai (köztük természetesen a KOPINT jeles kutatói is) kaptak fórumot.

A nyitóülésen *Csikós-Nagy Béla*, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke tartott előadást *„A magyar gazdaság alkalmazkodóképessége a struktúrapolitika szempontjából"* címmel. Megállapította: téves az a nyolcvanas években jellemző feltételezés, miszerint a magyar gazdaság nyitottnak tekinthető. Egy gazdaság világpiac felé való nyitottsága azt jelenti, hogy a gazdaság monetáris eszközökkel szabályozható, vagyis a külkereskedelem GNP-n belüli aránya, az egyes régióknak a külkereskedelmen belüli hányada elsősorban árfolyampolitikai lépésekkel rendezhető. A nyolcvanas években tettünk ugyan lépéseket abban az irányban, hogy gazdaságunk mindezen feltételeknek megfeleljen, de az út nagy része még előttünk áll.

A gazdaság strukturális alkalmazkodóképességének javítása — a szocialista és a tőkés piac eltérő követelményei miatt — a struktúra szabályozásában is viszonylatonként eltérő megközelítést igényel. Egyaránt megkérdőjelezhető a KGST keretében megszokott rendszer, vagyis a strukturális döntések kormányszintű meghozatalának gyakorlata, tőkés viszonylatban pedig a vállalatok struktúraátalakító lehetőségének túlbecsülése. Ez utóbbinak megalapozatlanságát szemléletesen példázza a Világbank szerkezetátalakítási programjába való bekapcsolódás iránt mutatkozó lanyha vállalati érdeklődés. Elgondolkodtató a vállalati információs rendszernek a világbanki igényektől való eltérése is. A stabilizáció megvalósítása és a gazdaság átállítása valamilyen kitörési pályára — mutatott rá az előadó — feltételezi az állam szerepének módosítását és ezzel párhuzamosan a vállalatok piaci tevékenységének megújhodását.

A struktúraátalakítás nem jelentheti csupán a gazdaságtalan termelés megszüntetését, hanem a szelektív iparfejlesztést, új, progresszív termelőkapacitások kiépítését is magában kell foglalnia. Ez márcsak azért is fontos, mert a mezőgazdaság — exportja bővítésének gazdaságossági korlátja miatt — önmagában nem képes a gazdaságot új növekedési pályára állítani. Fel kell figyelni a gazdaságtalan termelés felszámolásának buktatóira is: van már ugyan néhány példa a gazdaságtalan termékek gyártásának leállítására, de ezek a felszámolások a felhasználóknál termelési fennakadásokra, vagy még kevésbé gazdaságos belső gyártás megindítására vezettek. A struktúra átalakításáról hozott 1977. évi párthatározatot kedvezőtlen jelenségek is követték. Egyes megyei pártszervezetek például az üzemek belső összefüggései nélkül meg sem érthető üzemgazdasági ügyeket nyilváni-

tottak politikai kérdésnek, s ezen az alapon profiltisztításokat kezdeményeztek. A gazdaságtalan termelés megszüntetésekor végül azt is figyelembe kell venni, hogy a felszámolás még a fejlesztésnél is költségesebb.

A hetvenes években követett struktúrapolitikánk — fejtegette Csikós-Nagy Béla —, amely a magyar tervezési rendszer autonómiájának és a hazai fejlesztési döntések önállóságának megőrzése érdekében a működő tőke bevonásával szemben túlzottan előnyben részesítette a finánchitelek felvételét — hibásnak tekinthető. Kérdés az is, hogy mennyiben tudta a Nemzeti Bank a felvett hiteleket járulékos exportpotenciál kialakítására fordítani. A Tervhivatal által kezdeményezett struktúrapolitikai határozat mint irányadó dokumentum azt az elvet hangsúlyozta, hogy a magyar gazdaság saját erőire támaszkodva törekedjék strukturális problémáit megoldani. A jövőben azonban a fejlesztéspolitikában a saját erőre való támaszkodással szemben jóval nagyobb hangsúlyt kell kapnia a működő tőke bevonásának. Ezáltal ugyanis mód nyílik a külföldi tőke kutatóbázisának folyamatos igénybevételére.

A bankrendszer és a struktúrapolitika kapcsolatát vizsgálva élesen bírálta bankrendszerünket, s különösen a Nemzeti Bank szerepét. Véleménye szerint az irányítási rendszer leggyengébb pontja jelenleg a bankrendszer. Itt jelentős változtatásra van szükség. Csak egy valóságos bankreform, s azon belül a devizagazdálkodás decentralizálása teheti hatékonyabbá külkereskedelmünket. A gazdaság eladósodottsága nem szolgálhat érvül a bankreform ellen, hiszen az adósságállomány éppen nem egy decentralizált bankrendszer terméke.

Csikós-Nagy Béla előadásának befejező részében az ár allokációs szerepével foglalkozott. Az ár — mondotta — a struktúrapolitikának talán a legfontosabb eleme. A kompetitív árrendszer bevezetése a nyolcvanas években — ellentmondásai ellenére — óriási szemléletbeli változást hozott: lehetővé tette a vállalatok nemzetközi mércével való megmérettetését. Az 1984-es gazdaságireform-fejlesztési határozat ebben a vonatkozásban továbblépést tervezett: eszerint 1988-ban mind az árrendszer, mind a bérrendszer piaci irányú reformját kellett volna megvalósítanunk. 1987-ben azonban már világosan látszik, hogy a magyar gazdaság helyzete jövőre merőben másként alakul, mint ahogyan azt 1984-ben feltételeztük, s ebből adódik az adóreform szerepének módosulása is.

1988-ban a gazdaságirányításnak vigyáznia kell, nehogy a tényleges problémák helyett az árreform keltette súlyos dilemmákat próbálja megoldani. Az 1988-as kritikus év után el kell érni, hogy az ár és a bér 1989-től töltse be közgazdasági funkcióit, s így a struktúrapolitika az ár és a bér kategóriáira támaszkodhasson — fejezte be előadását Csikós-Nagy Béla.

Ezután a tudományos ülésszak szekcióüléseken folytatta munkáját.

I. és II. szekció: A világgazdaság helyzete, fejlődése, alkalmazkodás a főbb világgazdasági folyamatokhoz

„*A világgazdaság szerkezeti átalakulásának várható fő irányzatai*" című megnyitó előadásában *Kádár Béla* számos olyan témát érintett, amelyet az azt követő referátumok részletesen tovább elemeztek. Kádár Béla hangsúlyozta, hogy az elmúlt másfél évtizedben az egyes országok gazdasági dinamikája, egyensúlyi állapota, a gazdasági körforgások hatásfoka és viszonylagos világgazdasági pozícióik alakulása elsősorban szerkezeti korszerűsödésüktől függött. A világgazdaságban kibontakozó fő szerkezeti mozgásokat az jellemzi, hogy a világtermelés négyötödét szolgáltató fejlett és közepesen fejlett országokban megindul, illetve fokozódik az ipar arányának csökkenése a termelésben és a foglalkoztatásban, s ezzel párhuzamosan túlsúlyra jutnak az ún. nem termelő jellegű tevékenységek. A munkaerő túlnyomó részét egy felől a hagyományos szolgáltatások, másfelől a termeléshez kötődő kutató-fejlesztő, informatikai, értékesítési-technikaátültetési tevékenységek szívják föl. Felértékelődnek a minőségi emberi erőforrások, leértékelődnek a robotokkal helyettesíthető tevékenységek, a termelő munkával szemben megnő az alkotó szellemi munka aránya. Gyors ütemben csökken a természeti erőforrások jelentősége a technológiaigényes növekedésben. Az ipar fejlődését az ezredfordulóra az ipari össztermelés kilenctizedét adó feldolgozóipari tevékenységek fogják meghatározni.

Az új típusú növekedési folyamatban megváltozik a mennyiségi növekedés szerepe, jelentősége. Az elmúlt évtized nemzetközi tapasztalatai fényében világossá vált, hogy az

elavult szerkezet melletti gyors növekedés végül is növekvő társadalmi költségek és gazdasági veszteségek forrása. Az életképtelen vagy kevés jövedelmet hozó tevékenységek mennyiségi korlátozása, felszámolása nélkülözhetetlen a gazdasági egyensúly javításához, a bővített újratermelés mozgásterének megteremtéséhez.

Greskovits Béla „Iparpolitika a fejlett tőkésországokban" című előadásában megállapította, hogy a strukturális nehézségekkel küzdő vállalatok, ágazatok támogatása világszerte mérséklődik, s növekvő figyelmet kap a struktúrateremtő iparpolitika, az új, dinamikus ágazatok támogatása. A költségvetések tehermentesítését szolgáló takarékosság általában nem terjed ki a kutatási, fejlesztési és innovációs alapokra, sőt azokat sok esetben még növelik is. Más kérdés, hogy a fejlett tőkésországok technológiai és gazdasági fejlődését nem az állami iparpolitika viszi előre, annak irányait és jellegzetességeit nem csak, sőt még csak nem is elsősorban az állam szabja meg. A piacgazdaságokban a fejlesztés vállalati ügy, a versenyképesség biztosításának kulcsa. A vállalatok racionális döntései még egy elhibázott állami gazdaságpolitikával szemben is sikerpályára terelhetik a gazdaságot — a helytelennek bizonyult iparpolitikai célok vállalati szintű korrekciója révén. A centralizáltabb gazdaságokban sokkal nagyobb az állami iparpolitika felelőssége, miközben épp annyira kevéssé lehet előre látni, illetve reálisan értékelni a világtendenciákat, mint a piacgazdaságokban.

Köves András „Külgazdasági környezet és kibontakozási program" című előadásában — a többi között — a világgazdasági integráció vagy elzárkózás dilemmájával foglalkozott, valamint a KGST-n belüli és nyugati kapcsolataink fejlesztésének lehetőségeit és akadályait vizsgálta meg. Felhívta a figyelmet arra, hogy a világgazdasági környezet változására adandó gazdaságpolitikai válasz megfogalmazásakor figyelembe kell venni a magyar gazdaság, illetve gazdaságpolitika külső megítélésében bekövetkezett változásokat is, nevezetesen azt, hogy míg korábban hazánk megítélése Nyugaton viszonylag kedvező volt, miközben a KGST-partnerek részéről némi bizalmatlanságot tapasztalhattunk, addig napjainkban nyugati megítélésünk romlik, miközben a Szovjetuniónak, sőt más KGST-országoknak is kifejezett érdekük fűződik ahhoz, hogy a magyar reformfolyamat továbbfejlődjék.

A nyolcvanas évek gazdaságpolitikájáról szólva kifejtette, hogy az nem töltötte be feladatát, hiszen nem reagált megfelelően a belső és a külső feltételek radikális megváltozására. A törvényerőre emelt tervek nem a gazdasági helyzet és a lehetőségek reális számbavételén alapultak, s így már elfogadásuk pillanatában sem tűntek teljesíthetőnek. A központi irányítás a szabályozó rendszer áttekinthetetlenné tételével és állandó változtatásával igyekezett előmozdítani a célok elérését. E tevékenység azonban diszfunkcionálisnak bizonyult: nem tudta elejét venni a külgazdasági egyensúlyt veszélyeztető vállalati törekvéseknek, miközben dezorientálta a vállalatokat, s így korántsem mozdította elő, hogy a termelési struktúra a deklarált exportorientációs céloknak megfelelően változzék. A magyar gazdaságpolitikának még mindig vannak mobilizálható tartalékai, ezek mozgósításának fő útja azonban nem a fogyasztás és a felhasználás arányának a megváltoztatása, hanem a gazdaság- és fejlesztéspolitika felülvizsgálata, ami nem merülhet ki az ágazati vagy egyéb prioritások megváltoztatásában.

A világgazdasági trendek elemzéséből adódó következtetések közül alighanem az lehet számunkra a legfontosabb, hogy a gazdasági feltételek és a gazdaságpolitikai célok megváltozása megköveteli a korábbi feltételek között és a korábbi célok érdekében létrejött intézményrendszer átalakítását, beleértve az állam és a vállalatok viszonyának felülvizsgálatát, a gazdaság nyitottságának növelését, a piaci viszonyok fejlesztését is.

A gazdaságpolitikai döntésekhez kívánt segítséget nyújtani *Somogyi Dóra „A hatékony exportpolitika eszközrendszere a fejlett tőkésországokban"* és *Inotai András „Nemzetközi versenyképesség és import"* című előadása. Somogyi Dóra felhívta a figyelmet arra, hogy az alkalmazkodási folyamatban az exportpolitika szerepe kisebb lett, ugyanakkor fokozódott a gazdaságpolitikai és az exportpolitikai célok konzisztenciája, és ehhez rugalmasan alkalmazkodott a fejlett tőkésországok exportpolitikai intézményrendszere.

Inotai András empirikus vizsgálatok eredményeire hivatkozva sürgette a magyar import szerkezetének átalakítását. Kimutatta, hogy azokban a fejlődő országokban, ahol a nyugati gépimport aránya magas, az ipari export az importkorlátozások időszakában sem esett vissza, sőt néhol jelentősen emelkedett is. Ezen országok versenyképességének egyik tényezője éppen az volt, hogy többségük a nehezebb körülmények között is növelni tudta a fejlesztési célú importot. Az ipari versenyképesség növelésében egyre inkább elő-

térbe kerül az importkötöttségek oldása mint a versenyképesség nélkülözhetetlen pillére. A tiltó-korlátozó magatartást azonban csak akkor válthatja föl liberális importengedélyezés, ha az import jelentős hozzáadott értéket tartalmazó exportot alapoz meg (aminek viszont a termelési és exportstruktúra átalakítása a feltétele). Önmagában az import hatékonyságát semmiféle központi beavatkozás nem képes javítani. Csak a piaci viszonyok biztosíthatják azt, hogy a szűkös eszközök a legtöbb hozzáadott értéket termelő helyekre kerüljenek.

A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy az egyes gazdaságok importpolitikája és exportsikerei (versenyképessége) között az utóbbi években egyre szorosabb kapcsolat alakult ki; az importpolitikai eszköztár lényeges versenyelemmé fejlődött. Reális árfolyammal, importliberalizálással és a devizamonopólium föladásával is csak akkor érhető el eredmény, ha ezeket egymással összehangoltan, nem pedig egymástól elszakítva alkalmazzák.

A szerkezeti korszerűsödés lényeges jellegzetessége az infrastruktúra körébe tartozó szolgáltató tevékenységek térnyerése. E kérdéskörrel két előadás is foglalkozott. *Ehrlich Éva „Új tendenciák a szolgáltatásban"* című előadásában megállapította, hogy a fejlett tőkésországokban az infrastruktúra részesedése nemcsak a beruházásokban és az állóeszköz-állományban, hanem a GDP-ben és a foglalkoztatásban is meghaladja az 50 százalékot, esetenként pedig megközelíti, sőt meg is haladja a 2/3-os arányt. Az infrastruktúra működtetése fokozatosan piackonformmá válik. A közszolgáltató vállalatok (részleges) privatizálása nyomán egymás mellett, egymással versenyezve működnek az állami és a magánvállalatok. A szolgáltatások nemcsak belföldön, hanem nemzetközi viszonylatban is mind nagyobb mértékben válnak kompetitívvé, s így bekerülnek a világkereskedelem áramlatába.

Palócz Éva „Szolgáltatások a világkereskedelemben" című előadása arra hívta fel a figyelmet, hogy az áruértékesítés szolgáltatástartalma egyre növekszik. Emellett végbemegy a szolgáltatások termelésről való „leválásának" a folyamata is: a termelő vállalatok — a nemzetközi piacra lépve is — megkeresik a legolcsóbb és/vagy legszínvonalasabb szolgáltatást nyújtó partnereket. A kialakult versenyben egyértelműen csak az erős hazai piaci háttérrel rendelkező szolgáltatóvállalatok tudnak helyt állni. Ha valamely ország a szolgáltatások területén elmaradott, elképzelhetetlen, hogy megőrizze vagy éppen növelje ipari termékeinek versenyképességét.

Nyers Józsefné „Változások a világkereskedelem áruszerkezetében" című előadása abból indult ki, hogy a legutóbbi 20 évben — eltekintve az olajár növekedése, majd csökkenése okozta változásoktól — nem következtek be nagyobb eltolódások a világkereskedelem áruszerkezetében. A magyar gazdaságban sem a makroszerkezeti változásokra kell a hangsúlyt helyezni, hanem a mikrostrukturális elmozdulásokra. Ezért elsősorban nem központi szerkezetátalakítási programokra van szükség, hanem arra, hogy a vállalatokat a műszaki-piaci ismeretek elsajátítására ösztönözzék, s támogassák az ezekre az ismeretekre épülő vállalati szándékokat.

Több előadó foglalkozott az eladósodás, ezen belül Magyarország eladósodásának kérdésével, a külföldi tőkebevonás elszalasztott, illetve potenciálisan ma is létező lehetőségeivel. *Botos Katalin „Az eladósodási probléma a világgazdaságban"*, *Nagy Sándor „Nemzetközi adósságcsapda"* és *Pásztori Veronika „A nyolcvanas évek tőke- és hitelpiaci irányzatai"* című előadásában egyaránt arra a következtetésre jutott, hogy az eladósodott országok hitelképességének fenntartásához, illetve visszaállításához külföldi tőkére, s annak ésszerű befektetésére van szükség. Az előadók többé-kevésbé abban is egyetértettek, hogy ennek egyetlen számításba jöhető formája a működőtőke-befektetés, beleértve a világbanki társfinanszírozást, illetve annak egyszerűbb, ám sokszínű formáit, az ún. termelési együttműködéseket.

Krasznai Zoltán „A multinacionális vállalatok szerepe a nemzetközi szerkezeti átalakulásban" című előadásában leszögezte, hogy a nemzetközi szerkezetátalakulás motorja a hetvenes évek eleje óta a beruházások fokozódó nemzetköziesedése. Azok a fejlődő országok, amelyek a harmadik világ feldolgozóipari termelésének és iparcikkexportjának a zömét adják, egyúttal élen járnak a működőtőke-importban is. Az előadó számításokat végzett arra vonatkozóan, hogy ha a magyar gazdaságpolitika a hatvanas évek elején célul tűzte volna a világgazdasági fölzárkózást, akkor a hetvenes évek végére 2 milliárd dollár körüli, de legalább 1 milliárd dollárnyi működőtőke-állománnyal rendelkezett volna.

Kardos Tamás „Megjegyzések a nem klasszikus típusú válságok elméletéhez" című előadásában az 1974—1975. és az 1980—1982. évi nem klasszikus típusú válságokat elemezve arra a következtetésre jutott, hogy ezen válságok kirobbanását és elmélyülését, valamint a fellendülés megkezdődését nem az állótőke-beruházások ciklikus ingadozásai okozták. Emellett e válságok során az árszint nemhogy csökkent volna, hanem gyorsulva nőtt. Ez utóbbi jelenségnek fontos oka a kormányzatok anticiklikus gazdaságpolitikája, amely hozzájárul ahhoz, hogy a bérből és fizetésből élők nominális kereslete a válság idején is növekedjék. Előadásának második részében kifejtette, hogy a világpiaci árarányok hirtelen és nagymértékű megváltozása folytán a világkereskedelem bővülése átmenetileg megtorpan, így a cserearányok javulásából származó potenciális jövedelemtöbblet nem realizálható; lassul a nemzeti jövedelem növekedési üteme.

III. szekció: KGST-beli környezetünk és a kapcsolatfejlesztés lehetőségei

Bauer Tamás „Lassulás, függés, depaternalizáció" című előadásában a lassulást, pontosabban a KGST-gazdaságok stagnálását hosszú távú folyamatként ábrázolta. Úgy ítélte meg, hogy másfél-két évtizedes távlatban is csak csekély kibontakozás várható. A kibontakozás fontos eleme a „depaternalizáció", vagyis az állami „atyáskodás" bizonyos fokú leépítése. Ezért tért kell hódítania a magángazdaságnak, a magánerejű lakásépítésnek, a mezőgazdasági kistermelésnek, és növekednie kell a fogyasztói szuverenitásnak.

Bauer Tamás előadása pro és kontra igen *élénk reagálásokat* váltott ki. Nagy András kétségbe vonta, hogy a szocialista államok, gazdaságok 15—20 éven keresztül létezni tudnának a stagnálás állapotában. Ez lehetetlenüléshez vezetne, ezért a változások elkerülhetetlenek. Bauer válaszában azzal érvelt, hogy a radikális gazdasági kibontakozás személyi, tárgyi feltételei nem elégségesek, a reformok tétovák. Félő, hogy a Szovjetunió végigjárja azt az utat, amelyet Magyarország az elmúlt 20 évben megtett — a maga úttévesztésével egyetemben.

A Szovjetunióban végbemenő változásokkal két előadás foglalkozott. *Munkácsy Gyula „A Szovjetunió a reformok útján"* című előadásában hangsúlyozta a szovjet reformok történelmi szükségszerűségét, de azt is, hogy az irányt és a mértéket sok tényező befolyásolja. Még nem öltött végső formát az ár- és hitelrendszer. Jelentős visszahúzó erők működnek, kevés a tapasztalat, alacsony a közgazdasági munka általános színvonala (ami nem jelenti azt, hogy a szovjet közgazdaságtudománynak ne lennének kiváló reprezentánsai). A reform még nem hatotta át a közgondolkodást, inkább csak felső szintű elvárásként kezelhető.

A külgazdasági és a külpolitikai tényezők ugyanakkor a Szovjetunió számára nem kedvezőek. A fegyverkezési verseny éppen azokon a területeken folyik tovább (például az amerikai űrvédelmi program keretében), amelyek műszaki és költségszempontból is új dimenziót jelentenek. (A hadászati egyensúly megbomlásától való félelem a gazdaság megszilárdítását célzó törekvéseknek egyik alapvető mozgatója.)

Az olajár csökkenése folytán roppant nagy árveszteségek érték az országot.

Magyar részről egyértelműen indokolt a szovjet reformok teljes támogatása. Nagyfokú óvatosság ajánlatos azonban az olyan hosszú távú (kooperációs, vegyes vállalkozási) konstrukciókkal kapcsolatban, ahol az előrelátás, a hatékonysági szemléleten alapuló értékítélet előfeltételei még csak kismértékben adottak, ahol maga a szovjet partner sincs teljesen tisztában saját érdekeivel. A magyar félnek alaposan meg kell fontolnia, hogy ezekbe bekapcsolódik-e.

Hasonló következtetésekre jutott a szovjet reformok lényegének és kilátásainak megítélése tekintetében *Csaba László „A szovjet külgazdasági reformtörekvések és a KGST"* című előadásában. Megállapítása szerint a belgazdasági mechanizmus a Szovjetunióban is determinálja a külgazdaságit. A nagy országokban általánosságban is megfigyelhető, hogy a külgazdasági kérdéseket az állam az általánosnál jobban „kézben tartja". A szovjet külkereskedelmi mechanizmus fejlesztésére hozott intézkedések, különösen a kezdetiek, meglehetősen bátortalanok. E rendelkezések inkább a hagyományos mechanizmus kiegészítését és javítását jelentik, mintsem radikális reformot. Az ezek keretében engedélyezett közvetlen vállalatközi kapcsolatok mindmáig inkább csak a kooperációt érintő, illetve kiegészítő, terven felüli kérdésekben biztosítanak tényleges cselekvési szabadságot

a vállalatoknak. Még így is nagy előrelépésként értékelhetők azonban egy olyan országban, ahol eddig egyáltalán nem volt kapcsolat az exportra termelő vállalat és a felhasználó között. A vegyesvállalati törvény a Szovjetunióban működő vegyes tulajdonú cégeket lényegében szovjet vállalatokként szabályozta, s ez — különösen a nyugati részvételű vállalkozásoknál — az együttműködési intézmény sajátosságaiból adódó előnyök részbeni elvesztését okozhatja.

A külgazdasági szabályozásról élénk és érdemi vita bontakozott ki a Szovjetunióban. Ez év októberében könnyítő, a külgazdaság-irányítás közgazdasági módszereit erősítő intézkedések születtek. Így egyszerűsítették a közös vállalatok és a közvetlen kapcsolatok engedélyezését. Lehetségessé vált közös vállalatok részvénytársasági vagy más kereskedelmi jogú formában való működtetése. KGST-relációban a műszaki-tudományos együttműködés államközi egyezményei a jövőben csak a nagy ágazatközi kérdéseket fogják át, ez azonban jelenleg ellentétes az egyes más országokban — például az NDK-ban vagy Romániában — érvényes szabályozással. Az új rendelkezések lényegében szabaddá teszik a szovjet vállalatok számára valutaalapjuk felhasználását. Kilátásban van ezen kívül az is, hogy a végleges szabályozás lehetővé teszi majd a valuta piaci áron történő elidegenítését, külföldi befektetését, sőt devizatőzsde is nyílik az országban.

A magyar külkereskedelem szempontjából Csaba László így is arra a következtetésre jutott, hogy vállalataink üzletkötési és egyéb mozgástere a Szovjetunióban egyelőre csak szerény mértékben javul. Azok az áruk, amelyek magyar szempontból (pótlólagos) importként érdeklődésre tarthatnak számot, lényegében központi elosztás hatálya alatt maradnak.

Bársony Jenőnek „A KGST együttműködés fejlesztési lehetőségei" című előadása számos kérdést tárgyalt. Köztük a KGST-országok világgazdasági periferizálódását, amely már régóta folyik, és nemcsak a különösen súlyos gondokkal küszködő országokban, mint például Lengyelországban vagy Romániában. Az NDK kísérlete a világszínvonal emelkedésével való lépéstartásra a legfejlettebb technikát hordozó ágazatokban már a hatvanas évek folyamán meghiúsult, a hetvenes és a nyolcvanas években pedig — a helyzet romlásával — az ország nyugati exportjában jelentős szerepet kapott az olajreexport és a kőolajtermékek kivitele. E tendenciákat is tekintetbe véve, Bársony Jenő egyebek közt azt javasolta, hogy a magyar külkereskedelemben az egyes KGST-országokkal egy-egy kereskedőház tartsa fenn a kapcsolatot, fővállalkozói jelleggel. Ezek a kereskedőházak kötnék meg a partnerországokkal a kontingens- és ármegállapodásokat, belföldön viszont üzleti kapcsolatban állnának a vállalatokkal. A kereskedőház egyesítené a kereskedelmet, a finanszírozást és a szervezést, segítené feloldani azt az ellentmondást, hogy a KGST-kapcsolatokban ma számos vállalatnak „népgazdasági érdekből" hátrányt kell vállalnia, míg más vállalatok előnyhöz jutnak.

Rácz Margit „A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok néhány aktuális kérdése" című előadásában e kapcsolatok hagyományos formáinak visszahúzó, fejlődést gátló jellegére mutat rá. A népgazdasági szintű tervegyeztetés (esetenként 5—8 évvel a tényleges forgalom létrejötte előtt) az árucsere összetételének gazdagodása miatt egyre kevésbé tudja ellátni feladatát. A magyar gazdaság a rugalmatlan, konzerváló hatású kontingensrendszer teremtette sajátos biztonság körülményei között szakosodott a szovjet piacra. A kontingensrendszer zártsága miatt a feldolgozóipari exportőrt nem a felhasználó ellenőrzi, a teljesítmény a kétoldalú kereskedelem árucsoportonkénti kiegyenlítésnek szempontjai alapján „méretik meg". A makroszinten szervezett naturális termékcsere gátolja a minőségi késztermékek gyártását és exportját, ezért számunkra hosszú távon is pozícióvesztést eredményezhet. A tapasztalatok arra utalnak, hogy a KGST-integráció kibontakozása nemcsak nemzetközi szinten igényel változtatásokat, hanem a nemzeti gazdaságirányítási rendszerekben is feltételezi a vállalati önállóság kiterjesztését.

Richter Sándor „A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok néhány aktuális kérdése" című, az előzőhöz kapcsolódó előadásában megállapította: a szovjet kapcsolatok, az e téren zajló folyamatok önmagukban is meghatározóak lehetnek a magyar gazdaság további fejlődésére. Magyarország külkereskedelmében a Szovjetunió részaránya nem kisebb, mint más KGST-országokéban. (Az egyes KGST-országok egymástól eltérő dollár-rubel keresztárfolyamot alkalmaznak, és ez e tekintetben erősen megtévesztő lehet; a mi számításaink a magyar kereskedelemben a többi országéhoz képest csekélynek mutatják a szovjet hányadot.) A magyar félnek a szovjet viszonylatú importra való ráutaltsá-

ga látványosabb mint az export-ráutaltsága, mégis az utóbbi a domináns, hiszen a magyar manőverezési lehetőséget csak a versenyképes exportcikkek kínálatának bővítése növelheti. A Szovjetunióból származó importunk termékszerkezete az elmúlt évtizedben az energiahordozók áremelkedése, valamint a szovjet kínálat szűkülése és a magyar kereslettől való fokozódó strukturális eltérése folytán — polarizálódott. Teljes rubel elszámolású forgalmunkon belül (amely nyilván alapvetően a szovjet relációs változásokat tükrözi), a magyar kivitel volumene 1979 és 1980 között kétszer gyorsabb ütemben nőtt, mint a behozatalé, 1980 és 1985 között pedig változatlan volumenű import mellett egyharmadával bővítettük az exportot. Tetézte a problémákat, hogy a Szovjetunióba irányuló export erősen dollárigényes, és ezt a tényt a magyar fél nem érvényesítheti kellően a „kemény" és „puha" áruk körét meghatározó alkuban — a termékek „keménysége" csak az esetek kis részében függ össze szorosan a dollárimport-tartalommal.

További súlyos gond, hogy a KGST-piac a magyar termelőket nem ösztönzi a minőségi munkára. Egyrészt azért nem, mert a szocialista piacon értékesíthető gépeket nem lehet eladni a szabaddevizás piacon, másrészt pedig a szocialista (szovjet) piac sem árban, sem az ellentételezés keménységében nem honorálja a világpiacon versenyképes termékek kiszállítását. Így a magyar fél a KGST- (szovjet) piacra termelve nem futtathatja fel a tőkés piacon is jól eladható termékek gyártását, a tőkés piacra orientált fejlesztést pedig nem lehet jelentős volumenű szovjet (KGST) exporttal is megtámogatni. Az előadó végül kifejtette, hogy hasonlóan problematikus a magyar mezőgazdasági export szakosodása is a szovjet piacra. Ez a szakosodás agrárkülkereskedelmünket az „egypiacosság" irányába húzza.

Botos József „A KGST-szállítók gépexportárai a Közös Piacon" című előadásának — számításokkal bőven alátámasztott — fő megállapítása az volt, hogy a nemzetközi gépkereskedelemben a KGST-országok szállítói érik el a legalacsonyabb árszintet; ezen belül az alsó pólust a szovjet, a bolgár és a román árak jelentik, a felső pólust pedig a magyar exportgépek árai. A KGST-országokba irányuló gépexportban azonban nem tudjuk érvényesíteni a fejlett tőkésországok piacain elért viszonylag jobb árakat.

Az előadásokat követően vitában *Botos Katalin* üdvözölte az előadásokat, amelyek némileg talán illúziórombolók, de éppen ezért nagyon fontosak, hiszen ma is igen erős az illúziókat táplálók tábora, sőt a gazdaságpolitikai gyakorlat is tükröz ilyen vonásokat. Hasonló hangvétel jellemezte a további felszólalások többségét is. Ugyanakkor *Balázsy Sándor* hangot adott bizonyos „mérsékelt optimizmusnak" is. Szerinte a KGST-országokban megindult reformok az eddiginél kedvezőbb hátteret nyújtanak a magyar kibontakozási törekvéseknek. Magyarország számára nagy pozícióelőnyt jelenthet a partnerekkel szemben, ha a reform nálunk valóban kibontakozik, és a magyar fél minden kérdésben gyorsan, rugalmasan és racionálisan jár el.

IV. szekció: Makrogazdasági folyamatok és a külkereskedelem szabályozása Magyarországon

Tardos Márton „Pénzügyek Magyarországon" című előadásában vizsgálta, hogy milyen következményekkel járt a magyar reformok menetében bizonyos kategóriák — fejlettebb áru- és pénzviszonyok, szabályozott piac stb. — tartalmának nem kellő tisztázása. E kérdés nagy horderejű, hiszen az, hogy az 1968-as reform nem vezetett átütő eredményekhez, nem utolsósorban e tisztázatlanságnak a következménye. A bankrendszer átalakításával jelentős lépést tettünk a pénzviszonyok dominanciája irányában, de még sok minden hiányzik ahhoz, hogy a bankrendszer ténylegesen versenyjellegűen működjön. A csődkezelés gyakorlata lényegét tekintve változatlan. A kormány — retorikája szerint — ugyan a csődeljárási szabályok következetes alkalmazása mellett van, ám a csőd miatt szükségszerűen létrejövő társadalmi feszültségeket nem vállalja, illetve ha vállalja is, nem tudja kézben tartani. Hiába kívánja a pénzpolitikát a fő szabályozási eszközzé tenni, ha a létrehozott új intézményi rendszer megakadályozza e szándék gyakorlati megvalósítását. Gazdasági nehézségeinkből a vállalatok vagyonérdekeltségének növelése, az árak és a bérek liberalizálása nélkül aligha van kiút.

Antal László „A konszolidáció problémája a magyar gazdaságban" című előadásában megállapította: a hetvenes évek végén a kelet-európai szocialista országok gazdaságában

sok volt a hasonló vonás. Gazdasági problémáikat más-más módon igyekeztek megoldani, ám tartós eredményeket egyiküknek sem sikerült elérnie.

Az 1978-as intézkedési csomag — a belföldi kereslet, a szocialista export korlátozása, a konvertibilis export volumenének növelése — Magyarországon nem vezetett el a konszolidációhoz. Nem sikerült egymástól független módon kezelni a külső adósságot és a gazdaság belső feszültségeit. Az utóbbi néhány év fejleményei pedig azt bizonyítják, hogy részleges liberalizálással nem lehet maradandó eredményt elérni, sőt ez az út zuhanásszerű egyensúlyromláshoz vezet. A jelenlegi helyzetben fennáll a veszély, hogy az ország elveszti fizetőképességét, irreverzibilissé válnak a leépülési folyamatok, a megújulási törekvésekre a társadalom passzív rezisztenciával, enerváltsággal, esetleg ellenállással reagál, a létrehozott új intézmények és lépések belemosódnak a már meglévő struktúrába. Radikális változtatásokra van szükség, hogy mindezt elkerüljük. Ám e változtatásokkal kapcsolatban sem lehetnek illúzióink, hiszen a válság kezelésére szigorú monetáris politikát alkalmazó országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a gazdasági növekedés csökkenése, a társadalmi feszültségek növekedése nélkül még ott sem sikerül a gazdasági nehézségeken úrrá lenni, ahol a piac hagyományosan jól működik. Márpedig Magyarország helyzete ennél kritikusabb, mert jelenleg nincs piac, nincs vagyonérdekeltség, nincs bizalom atekintetben, hogy az állam nem fogja korlátozni a vállalatok autonómiáját. Általános, mindenre (importra, árra, bérre stb.) kiterjedő liberalizálás nélkül nincs kiút gazdasági nehézségeinkből.

Miért nem haladunk előre a hatékonyság, a versenyképesség javítása, a világpiachoz való alkalmazkodás, a struktúraváltás tekintetében, tehát éppen az elismerten legfontosabb területeken — vetette fel a kérdést *Nagy András „Miért nem megy?"* című előadásában. A válaszban három, egymással összefüggő tényezőt emelt ki: 1. a protekcionista elzárkózást; 2. a termelés versenyt kizáró monopolizáltságát; 3. a fogyasztókkal szemben a termelők érdekeit védő állami magatartást. E három tényező egybefonódása nyomán olyan „kisebbségek" érdekei dominálnak a gazdaságpolitika és az irányítási rendszer kialakításában, amelyek sem a nyitásban, sem a versenyben, sem a fogyasztók magas szintű kiszolgálásában nem érdekeltek. A haladás azon múlik, hogy sikerül-e a verseny ellenségeit legyőzni, az államot a jelenleginél inkább a fogyasztók oldalára állítani, a protekcionista elzárkózás politikáját nyitással felváltani.

Oblath Gábor „Az árfolyampolitika helye a reformcsomagban" című előadásában azt vizsgálta, hogy milyen jellegű árfolyampolitika tartozik egy olyan reformcsomagba, amely a gazdaság általános működésének, szereplői jellemző viselkedésének a megváltoztatását tűzi ki célul. Abból indult ki, hogy gazdaságunk kereskedelempolitikai és intézményi értelemben zárt. Egy zárt gazdaságban pedig az árfolyam szerepe minőségileg más, szintjének és változásának hatásai is mások, mint egy nyitott gazdaságban. Éppen ezért a konvertibilis valutával rendelkező, intézményesen nyitott gazdaságok tapasztalatai, az ott felmerülő problémák és kérdések elemzésére kidolgozott fogalmak és modellek nem alkalmasak arra, hogy a hazai árfolyampolitika kérdéseinek megválaszolásához érdemi segítséget nyújtsanak. Hasonlóképpen nem tartalmaznak hasznosítható üzenetet a reformcsomagba illeszkedő árfolyampolitika szempontjából a múltbeli hazai tapasztalatok, illetve a leértékelések hatástalanságáról szóló sommás megállapítások sem.

Egy zárt gazdaságban ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy az árfolyamváltozások hatásai eljutnak a vállalatokig, hiszen ha egyidejűleg változnak az árfolyamot kiegészítő, a kivitelt és a behozatalt befolyásolni hivatott eszközök, vagy azok jelentősége, mértékei is, akkor a vállalatok mást és másképpen észlelnek. Ilyen körülmények között nem önmagában az árfolyam-változtatás, hanem az úgynevezett de facto árfolyamok alakulása az érdekes.

Az előadó kifejtette, hogy azok a bajok, amelyek külgazdasági kapcsolatainkat, külkereskedelmi struktúránkat jellemzik, nem specifikusan hazai jelenségek; a befelé forduló stratégiát követő és annak megfelelő szabályozási és intézményrendszert működtető országok sok tekintetben hasonló nehézségekkel küszködtek vagy küszködnek ma is. Bizakodással tölthet el azonban bennünket, hogy sok zárt gazdaság képesnek bizonyult nyitásra, ami gyakran későbbi sikereiknek forrásává vált. Oblath Gábor azzal zárta előadását, hogy a hatékony export bővítése, a külső egyensúlyi zavarok elhárítása csak valódi exportorientációtól, a külgazdasági nyitástól, az import liberalizálásától remélhető, ezt pedig csak egy konzisztens reformcsomag részeként végrehajtott leértékelés támaszthatja alá.

Salgó István „Hogyan lesz a központi célból vállalati feladat" című előadásában arra kereste a választ, hogy mitől van egyáltalán tőkés relációba irányuló magyar kivitel. A vállalatok döntő többsége ugyanis csak igen korlátozottan érdekelt a tőkés kivitelben. A meglévő érdekeltség nem kis részben különféle típusú, szerteágazó kedvezményeknek köszönhető. Ezek kihasználására erős társadalmi nyomás is készteti a vállalatokat. A gyenge érdekeltségen túl az is gond, hogy a központi exportösztönzés sem következetes. A legutóbbi két évben eltérő hangsúlyok jellemezték a tőkés kivitelt erőltető gazdaságpolitikát, az ellentmondásos központi követelmények pedig már rövid távon is káros következményekkel járnak, gátolják a kivitel növelését.

„Nemzetköziesedés és exportorientáció a magyar iparban" című előadásában *Botos Balázs* az 1986 végén indított, exportorientációval kapcsolatos kutatás első eredményeiről adott számot. Megállapításainak konklúziója: ipari termelésünk és exportunk strukturális aránytalanságai miatt export-árukínálatunk szerkezete igen kedvezőtlen. Ma már exportösztönzési rendszerünk sem felel meg a követelményeknek. A gazdasági környezet számos eleme az ösztönzés céljaival ellentétesen orientálja a termelőket. De maga az exportösztönzési gyakorlat is tele van ellentmondásokkal, eszköztára szegényes és sematikus.

Ábel István „Növekedés és eladósodás" című előadásában egy kis méretű ökonometriai modellel végzett szimulációs számítások eredményeiről számolt be. Az 1969 és 1984 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálta a bruttó termelés és a fogyasztás alakulása közötti összefüggéseket. Kifejtette, hogy a termelő felhasználás hatékonyságromlása egyre nagyobb növekedési veszteséget okoz. Az eladósodási folyamat előrehaladásával a megnövekedett kamatterhek egyre nagyobb részt hasítanak le a rendelkezésre álló jövedelemből. A fogyasztás ütemének fenntartása lassan a folyó megtakarítást emészti fel, így nemcsak a beruházások, hanem a devizahelyzet javulásának forrásai is veszélybe kerülnek. Az idősorok olyan feszültségeket jeleznek, amelyek kezelése gazdaságpolitikai fordulatot igényel.

Boda György és Forgon Mária „Az importigényesség alakulása Magyarországon és hatása a népgazdasági makrofolyamatokra" című előadásukban megállapították: az importnak mint termelési tényezőnek nem hatékony felhasználása az oka annak, hogy gazdasági növekedésünk külkereskedelmi korlátokba ütközött. Emellett a népgazdasági importigényesség hullámzása mögött — jól kitapinthatóan — a termelésnek exportképességünkhöz képest magas, viszonylag stabil importigényességi szintje és a közvetlen, elsősorban beruházási importigényesség változó szintje áll.

Két előadás foglalkozott az élelmiszer-gazdasággal kapcsolatos kérdésekkel. *Éliás András és Újhelyi Tamás* előadásának címe *„A világgazdasági környezet tartós és változó irányzatai és a magyar élelmiszergazdaság"*, *Mészáros Sándoré „A világpiaci árakhoz való igazodás nemzetközi és hazai helyzete az élelmiszergazdaságban"*. Néhány tézisük: Agrárexportunk termékszerkezetében az elmúlt években elmozdulás történt a növényi termékektől az állati eredetű termékek irányába, egyidejűleg viszonylag növekedett a feldolgozott termékek részaránya. A jelenlegi világpiaci helyzet és az, hogy annak jelentősebb javulására a közeljövőben nem lehet számítani, kiemeli az élelmiszer-termelő gazdaságok és élelmiszeripari vállalatok rugalmasabb működésének és az eddigieket helyettesítő exporttermékek előállításának fontosságát. Ehhez a gazdaságpolitika és a kereskedelempolitika segítsége is szükséges. Ahhoz, hogy Magyarország hosszú távon fenntartsa agrárexportőr pozícióját, egyrészt az szükséges, hogy megváltozzon az export szerkezete (növekedjék a speciális, jobb minőségű és több hozzáadott értéket tartalmazó termékek részaránya), másrészt az, hogy a hagyományos exporttermékek termelési költségei és termelői árai egyaránt közeledjenek a világpiaci árszínvonalhoz.

Dobozi István „A magyar gazdaság árérzékenysége az energiaárak empirikus vizsgálata alapján" című előadásában kétféle dinamikus modell segítségével becsülte a magyar gazdaság (és az egyes szektorok) energiaár-érzékenységét. A kimutatható árérzékenység gazdaságunkban — a lakossági szféra kivételével — meglehetősen erőtlen. A gyenge árérzékenységet egyfelől az energia és a többi alapvető termelési tényező közötti helyettesítés nehézsége magyarázza, másfelől a költségminimalizálási érdekeltség ma is változatlanul jellemző gyengesége. A csekély árrugalmasság pedig jelentősen gyengíti az árpolitika eszközeit alkalmazó keresletszabályozás lehetőség és hatékonyságát.

Olach Zoltán „Az innováció és a marketing-tevékenység helyzete és gátjai Magyarországon a külgazdasági alkalmazkodás szempontjából" című előadásában megállapította,

hogy az innováció és a marketing a struktúraváltásnak és az exportnövelésnek egymással strukturálisan is összefüggő vállalati szintű eszközei. Az innovációs tevékenység alacsony színvonalát a termékcserélődés lassú üteme és termékeink magas átlagéletkora mutatja. Ezért a technológia fejlesztésével szemben nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a termékinnovációra.

Sessler István „A nemzetközi kereskedelem növekedését meghatározó ellenügyletek alkalmazása" című előadása szerint a hazai vállalatoknak a világkereskedelemben kialakult versenypozíciója nem elég erős ahhoz, hogy lemondhatnánk az ellenszállításos ügyletekről. Olyan intézményi rendszer szükséges, amely ezen ügyletek bonyolításában a közös érdekek alapján lehetővé teszi, hogy többletkockázattal többletelőnyt lehessen szerezni.

Antalóczi Katalin és Botos Katalin „Külgazdasági stratégia és szabályozás" című előadásukban kifejtették, hogy a gazdaságirányítás a külgazdasági politikában harapófogóba került. A szocialista kereskedelemben a gazdaságirányításnak az állami kötelezettségvállalás teljesítését kell garantálnia, a nem szocialista szférában pedig az irányítás felelős a fizetési mérleg alakulásáért, miközben mindkét vonatkozásban kedvezőtlen alkupozícióban van a vállalatokkal szemben. A KGST-együttműködés mechanizmusa mindeddig komoly támogatást jelentett a reformot visszafogni és visszafordítani kívánó belső erőknek. Adósságproblémáink egyik legfőbb oka az egyoldalúan szocialista piacra irányuló fejlesztés, amely egyrészt nem teszi lehetővé a visszafizetésre alkalmas követelések szerzését, másrészt romló feltételeivel hozzájárul a konvertibilis eladósodáshoz. A kialakult helyzetből az lehet a kiút, ha a gazdasági és politikai vezetés valóban felvállalja a következetes monetáris restrikcióval és a strukturális változásokkal járó következményeket.

Bonifert Donát „Gazdasági mechanizmusunk problémái és továbbfejlesztésének lehetőségei" című előadása szerint jelenlegi gazdasági és társadalmi gondjaink elsősorban gazdasági mechanizmusunk 1968 óta meglévő gyengeségeiből következnek. A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének dilemmája az, hogy „liberális", vagy pedig a nyugateurópai országokéhoz hasonló, bonyolult közgazdasági és érdekegyeztetési infrastruktúrával szabályozott piacgazdaságra van-e szükségünk. Véleménye szerint az utóbbi megteremtésére kell törekedni, ez azonban körültekintő, megalapozott intézkedéssorozatot feltételez.

Szegő Andrea és Wiener György „A makroprofit-elmélet és a külgazdaság" című előadásukban Kalecki jövedelemelméletének szocialista viszonyok közötti alkalmazásával vizsgálták a jövedelemmegoszlás alakulását a nyolcvanas években. A vizsgált időszak gazdaságpolitikai összefüggéseinek hátterében lévő folyamatokat Kalecki makroprofitelméletével, a szocialista gazdaság túlkeresleti jellegével és a külgazdaság e törvényszerűségekhez igazodó sajátos szerepével magyarázták.

V. szekció: A külkereskedelem és a vállalati alkalmazkodás

Schweitzer Iván előadásának címe: *„Talpára áll-e a piramis? A magyar ipar vállalati méretstruktúrájának alakulása a nyolcvanas években"* volt. Az előadás bemutatta, hogy a magyar ipar méreteloszlását tükröző „fordított piramis" a nyolcvanas években némileg módosult a (főként szövetkezeti szektorba tartozó) kisszervezetek számának gyarapodása miatt. A vállalatok szétbontására irányuló félbemaradt hatósági kampány nem idézett elő lényeges méretösszetétel-változást az állami iparban. A nagyvállalatok túlsúlyának csökkentésére a nagyvállalatok „lefogyasztását" javasolta. Ennek eszköze lehet a következetes pénzügyi szigor. Közepes vállalatok egyrészt leválasztással, a tartósan veszteséges nagyvállalatok szanálási és csődeljárása során hozhatók létre, másrészt a belső szervezeti és érdekeltségi rendszer olyan átalakításával, amely a részlegeknek önállóságot biztosít. A kisvállalkozások növekedése, terjedése szintén elősegítheti a méretstruktúra aránytalanságainak csökkentését. E változtatásoktól sem várható azonban a verseny kialakulása, ahhoz az importverseny valóságossá válása, a külpiaci nyitás is szükséges.

Vince Péter „A vállalati szervezeti változások adminisztratív és piaci módszereiről" című előadásában az állami ipar egyes nagyvállalatainak 1980 és 1985 közötti, hatósági kezdeményezésű, decentralizáló jellegű átszervezéseivel foglalkozott. Ezek az átszervezések nem idézhettek elő olyan változásokat a vállalati teljesítményekben, amelyek képesek

lettek volna enyhíteni a gazdaság egészének fokozódó feszültségeit. Kétségtelenül közrejátszott ebben ezen akciók korlátozott száma. Ennél is fontosabb azonban az, hogy az átszervezési döntések változatlan gazdaságirányítási rendszer keretei között születtek meg, ezért azt a hatóság és vállalat közti kapcsolatrendszert tartották fenn, amely korábban a nehézségek halmozódását előidézte. Arányosabb vállalati méretstruktúra csak piaci irányú reform kiterjesztésével összekapcsolva jöhet létre. Ehhez az is szükséges, hogy a vállalati szervezetek átalakításában is fokozatosan teret nyerjenek a piaci hatások, és szoruljon vissza a hatósági szelekció.

Pásztor Sára „Importrestrikció — vállalati alkalmazkodás" című előadása a vállalatok és a lakosság helyzetét alapvetően befolyásoló importgazdálkodás kérdéseivel foglalkozott. Áttekintette az importgazdálkodás rendszerének az elmúlt nyolc éves időszakban végbement változásait; ismertette az 1982 és 1984 közötti, a referencia-keretek lebontásán alapuló rendszer működését, majd az ezt követő, orientációs keretek meghatározásával operáló irányítást. Az importrestrikció eszközeinek bemutatása kapcsán egyrészt ezeknek a vállalatoknak napi működésére gyakorolt hatásaival foglalkozott, másrészt a vállalatoknak a megszorításokból eredő bizonytalanság mérséklésére irányult törekvéseivel. Az importgazdálkodás rendszerével kapcsolatban az előadó kitért két főhatóság: az Országos Anyag- és Árhivatal és a Külkereskedelmi Minisztérium vitájára, amely a rendszer kialakításával, működtetésével kapcsolatos funkciók és felelősség megosztása körül alakult ki. A jelenlegi rendszer tapasztalatai alapján az előadó az import fokozatos liberalizálása, az importverseny feltételeinek kialakítása mellett foglalt állást. Ezt tekinti a sikeres reform előfeltételének.

Lamberger Galina „Nagy kompromisszumok — csekély sikerek" című előadása a Mikroelektronikai Vállalat alapításának és működése első éveinek tapasztalatain keresztül mutatja be a mikroelektronika hazai fejlődési lehetőségeit, a felzárkózás esélyeit.

A számítástechnikai központi fejlesztési program lezárulta után az újabb program stratégiai céljai és szervezeti keretei — konszenzus hiányában — nehezen körvonalazódtak. Az új program körüli koncepcionális viták a program elfogadása, illetve ennek keretében a MEV megalapítása után is folytatódtak. Az a tűzeset, amely az éppen elkészült új gyártókapacitást elpusztította, ismét nyitottá tette a mikroelektronikai alkatrészgyártással kapcsolatos vitatott koncepcionális, piaci, fejlesztési kérdéseket. A döntés — a felsőszintű irányítás és a szakértők szakmai és intézményi ellentéteire visszavezethetően — késik. A nyolcvanas évek elején (többé-kevésbé kiegyensúlyozottan gazdálkodó elődökből) kialakított új vállalat eddigi életét egyre súlyosbodó pénzügyi feszültségek jellemezték. A vállalat válsághelyzete egyrészt azzal függ össze, hogy az irányítás — szándékai ellenére — képtelen perspektivikus fejlesztési alternatíva kialakítására, másrészt azzal, hogy a vállalat maga sem lép fel kezdeményező módon.

Csányi Tamás—Csollány Éva—Hann Péter—Nagy Ágnes „A konjunktúrateszt alkalmazásának első hazai tapasztalatai" című előadása az immár harmadízben elkészített konjunktúrateszt kapcsán felmerült legfontosabb módszertani kérdésekkel, illetve a konjunktúrateszt által felrajzolt képpel foglalkozott. A legutóbbi teszt szerint az előző felméréshez képest kevesebb vállalat számít helyzetének rövid távú javulására; a tőkés export tervezett felfutását az elégtelen rendelésállomány, valamint az importanyag- és alkatrészhiány akadályozza. A vállalatok válaszainak feldolgozásából kikerekedő kép legjellemzőbb visszatérő elemei: a gazdálkodási környezet bizonytalansága, az inputok hiányai, pénzügyi feszültségek.

Lányi Kamilla „Vállalati viselkedés a nyolcvanas években: hiedelmek és valóság" című előadásában a hazai vállalatok viselkedésének áttekintésére, rendszerezésére vállalkozott, nemzetközi és hazai vállalat-leírások, esettanulmányok felhasználásával és összehasonlításával. Elemzése alapján megkérdőjelezte ama hiedelmek létjogosultságát, amelyek szerint a reform bevezetése után a vállalatok viselkedésének fő vonásai a szabályozókról a hatóságokkal folytatott alku, az ár-, árfolyam- és költségérzéketlenség, a folyamatos növekedési és beruházási kényszer, az öncélú termelés és fejlesztés, a külső piacok iránti érdektelenség lett volna. A szerző 21 vállalat önértékelései alapján igyekezett képet alkotni e szervezetek törekvései és a piac kapcsolatáról. Ezek közül 14 esetében úgy találta: felismerhető az eredményes piaci működés valamilyen szabályegyüttese. E szabályok a nemzetközi management-irodalomból ismert sikerkritériumok között is szerepelnek.

A tudományos ülésszak záró szakaszában *pódiumvitára* került sor, amelyen

Dunai Imre külkereskedelmi miniszterhelyettes elnökölt. (Felkért részt vevők voltak: *Antal László, Martos István, Nyers Rezső, Patkó András, Tatay Ilona, Tardos Márton*, a KOPINT részéről pedig *Deák János és Rába András.*)

★

A KOPINT tudományos konferenciája igen széles érdeklődés mellett, nagy közönséggel folyt. A jelenlévők — főképp vállalati és kutató közgazdászok — számos kérdést tettek fel az előadóknak és néhány kérdésben élénk vita alakult ki. Az ülésszakra benyújtott előadásokat teljes terjedelemben közli és a vitákról összefoglalókban tájékoztat a Külgazdaság 1988. február—márciusi összevont, bővített száma.

Máté Katalin—Munkácsy Gyula—Pásztori Veronika—
Sallai Rózsa—Schweitzer Iván—Vince Péter

A Magyar Tudomány 1988. évi 5. számának tartalomjegyzékéből

TUDOMÁNY ÉS GYAKORLAT

Sziklavári János: Őszintén a magyar vaskohászatról
Czeizel Endre: Az orvosi genetika helyzete hazánkban

A TUDOMÁNYOS MŰHELY PROBLÉMÁI

Szürkeállományunknak lesz-e újabb exodusa? *(Vizi Szilveszter)*
Hogyan gazdálkodunk szellemi tőkénkkel? *(Bencze Gyula)*
Gondolatok a tudományos kutatók külföldi „munkavállalásáról" *(Kiss Dezső)*

TUDOMÁNYOS ÉLET

Vita a bérelmélet néhány problémájáról *(Malatinszky Istvánné)*

MEGEMLÉKEZÉS

Ránki György *(Niederhauser Emil)*
Csonka Pál *(Szabó János)*

Az élő gazdaság: Kialakulóban egy új közgazdaságtan

(The Living Economy: A New Economics in the Making)
Szerkesztette: Paul Ekins. London, 1986. 398 l.

Az igen rangos „Routledge and Kegan Paul" kiadó gondozásában megjelent reprezentatív tanulmánykötet az alternatív közgazdasági kutatásokkal foglalkozó londoni intézet *(The Other Economic Summit = TOES)* által koordinált kutatások eredményeit tartalmazza. A gyűjtemény mintegy negyven tanulmányából csak néhány szemlézésére vállalkozhatom. Azokat az írásokat emelem ki, amelyeket hazai perspektíváink szempontjából a legfontosabbnak vélek.

A könyv a *közgazdaságtan válságának* konstatálásával indul. Semmi sem úgy működik a gazdaságban, ahogyan a hagyományos ökonómia megfogalmazza. A közgazdaságtan előfeltevései is hibásak — írja *P. Ekins*, a TOES igazgatója. *Új startra van szükség az ökonómiában*, egy olyan gazdasági szemlélet kimunkálására, amely megfelel a 20. század végi értékeknek és életérzéseknek. A kötet szerzői egy *ésszerű, humánus és ökologikus* (sane, humane and ecological) közgazdaságtan mellett törnek lándzsát.

Miért van szükség új ökonómiára?

Az alternatív közgazdászok élesen bírálják a hagyományos ökonómia *növekedés-mániáját*, azt a szemléletet, amely a GDP bármely növekedését kétségbevonhatatlan értéknek és a gazdasági fejlődés biztos jelének tekinti. Az új ökonómia hívei *elutasítják* a gazdasági növekedés dicsőítését, figyelmeztetve a káros, sőt rákos növekedés lehetőségére. A gazdasági növekedés istenítése — vallják az alternatív közgazdászok — megkérdőjelezhető, mert az ilyen nézetek hívei:

a) Összekeverik a célt az eszközzel
A gazdasági tevékenység végcélja az emberek jólétének növelése, nem pedig a gazdasági növekedés. Előfordulhat, hogy a gazdasági növekedés hozzájárul az emberi jól-léthez (well-being), de ez korántsem biztos. Minden esetben mérlegelnünk kell az alábbi kérdéseket: „Mi is az, ami növekszik?"; "Kik a növekedés haszonélvezői?"; és „Melyek a növekedés mellékhatásai?". Csakis ezeknek a kérdéseknek a gondos megválaszolása után lehet eldönteni, hogy egy adott GDP-növekmény valóban növeli-e az emberek jóllétét, és ha igen, mennyivel?

b) Nem veszik tekintetbe a természet végességét
Eltekintenek attól a nyilvánvaló ténytől, hogy a gazdálkodás a Föld ökológiai rendszerében, folyamatainak keretében történik. A földi *ökoszféra* azonban *véges*, mind erőforrásait, mind pedig tűréshatárait tekintve. Évi három százalékos gazdasági növekedés 25 év alatt már duplázódást jelent. Nagyon kétséges, hogy kibír-e még egyszer a Föld egy olyan nagyságrendű ökológiai pusztítást, amilyen az elmúlt 25 évben történt.

c) Nem képesek megoldani a mai gazdaság súlyos problémáit

Az inflációt és a munkanélküliséget a gazdasági növekedés általában nem csökkenti, mert az erőforrás-allokáció sajátos típusán alapszik. *A növekedést maximalizáló erőforrás-allokációnak* ugyanis *nagy a haszonáldozat-költsége:* mind a *foglalkoztatottságra*, mind pedig az *inflációra negatívan hat.* Az erőforrások felhasználásának azonban nem ez az egyedüli lehetséges módja.

Az alternatív közgazdászok elfogadják a „stacioner gazdaság" eszméjét (steady-state economy). Ennek atyja *H. E. Daly*, a State University of Louisiana (Egyesült Államok) közgazdászprofesszora. A stacioner gazdaságban a javak és az emberek mennyisége állandó, ez azonban nem jelent változatlanságot. Mind a javak, mind pedig az emberek születési és halálozási rátái kiegyenlítik egymást valamely alacsony szinten, s így a *javak tartósak, az emberek pedig hosszú életűek* lehetnek. A nyersanyagok igénybevétele a környezetből és a hulladékok visszajuttatása zárt körben, erős korlátok között történik, *alkalmazkodva az ökoszisztémák regeneráló és asszimiláló képességéhez.* A stacioner gazdaságban gyarapszik a tudás, és nem változatlan a jövedelem-elosztás, valamint az erőforrás-allokáció sem. A stacioner gazdaság — akárcsak planétánk, a Föld — úgy fejlődik, hogy eközben nem növekszik.

Hazel Henderson, a University of Florida (Egyesült Államok) jövőkutatója, az „Alternative Futures Program" vezetője, élesen mutat rá a jelenlegi GDP-re koncentráló gazdasági szemlélet torz voltára. A GDP által kifejezett *formális gazdaság* csak „máz a gazdaság tortáján." A *fekete gazdaság* (underground economy), *a háztartások és közösségek egymást segítő „pénztelen" gazdasága*, és végül a mindennek életteret biztosító *Természet* (Mother Nature) — ezek a gazdasági torta lapjai. Amikor a gazdaságról beszélünk, a teljes tortát tekintetbe kell vennünk, nemcsak a rajta levő mázt.

Új eszmék az ökonómiában

A hagyományos közgazdaságtan elvonatkoztat a *munka* filozófiai vonatkozásaitól: a munkát egyszerűen áldozatnak, szükséges rossznak tekinti. Az új ökonómia nem fogadja el ezt az álláspontot. *E. F. Schumacher*, a „Small is beautiful" című világsikerű könyv szerzője, az emberi munka hármas értelmét hangsúlyozza: 1. A munka szükséges és hasznos javak, illetve szolgáltatások létrehozója. 2. Lehetőséget ad az embernek arra, hogy hasznosítsa és gondozza természeti-társadalmi örökségét. 3. Módot nyújt az embertársak szolgálatára és biztosítja a másokkal való együttműködés örömét, miáltal megszabadítja az embert vele született önközpontúságától.

James Robertson, híres angol kutató, számos alternatív közgazdasági monográfia szerzője, a *munka gazdaságban betöltött szerepének jövőjéről* értekezik. E szereppel kapcsolatban háromféle lehetséges jövőt tárgyal: Az első a „széles körű foglalkoztatás" alternatívája, a második a „szabadidő" alternatívája, míg a harmadik a „saját munka" (ownwork) alternatívája. A *széles körű foglalkoztatás* változata azon a feltevésen alapszik, hogy a jelenlegi gazdasági szerkezet továbbra is fennmarad, és az emberek jelentős része a jövőben is idegen szervezetekben végzett munkája után kapott jövedelméből fog élni. A *szabadidő* változat a posztindusztriális fejlődés föltevésére épül. E jövőkép szerint az automatizáció következtében a munka jelentősége radikálisan csökken, és a népesség egyre nagyobb hányadának egyre növekvő mértékben a szabadidős tevékenység lesz a meghatározó életformája. A *saját munka* változat az alternatív gazdasági fejlődés jövőképe. Eszerint a jövőben az otthon és a helyi közösségekben az élet fontos területein végzett *önszolgáltató munka és közvetlen munkacsere* (self-service and mutual aid) válik egyre jelentősebbé. Olyan területekről van szó, mint az energiaellátás, az élelmiszer-termelés, az információs szolgáltatások végzése, az építkezés, a közművesítés, a lakásberendezés, a ruházkodás stb. A saját munka jelentősen megnöveli a családok és a helyi közösségek autonómiáját, mivel mérsékli függésüket a vállalati és a közületi szektortól.

James Robertson a gazdagság és az *egészség* kapcsolatával is foglalkozik. Kijelenti, hogy a gazdasági növekedés sok esetben egészségkárosító hatású. A hagyományos gazdaságpolitika és üzletvezetési gyakorlat nem nagyon törődik az emberek egészségének

a megőrzésével. Az a gondolat, hogy az *emberek egészséges életmódja és a természeti-társadalmi környezet egészségesebbé tétele a fejlődés része*, idegen a hagyományos közgazdaságtantól. Tudathasadásra utal, hogy a „betegségügyi" kiadásokat is beszámítják a nemzeti jövedelembe, holott ezek nyilvánvalóan társadalmi költségek, nem pedig hasznok. A hagyományos közgazdasági gondolkodás mesterségesen szétválasztja az élet „gazdasági" és „társadalmi" oldalát. Ezzel az emberi tevékenységeket is két osztályra bontja, mégpedig „termelő" és „fogyasztó" tevékenységekre, ahol az elsőnek prioritása van a másodikkal szemben.

Az új ökonómia az egészséget a gazdaság integráns részének tartja, és fejlesztését, megőrzését éppúgy termelő tevékenységnek tekinti, mint például az anyagi javak létrehozását. Az ENSZ Egészségügyi Világszervezete, a *WHO* — ugyanebben a szellemben — az egészséget úgy határozta meg, hogy az „a teljes fizikai, szellemi és társadalmi jól-lét állapota". A WHO jelenlegi „*Egészséget Mindenkinek*" programja ennek elérése érdekében a következő feladatokat sorolja föl:

— Elegendő és egészséges táplálék biztosítása minden embernek. Az éhség és a rosszultápláltság megszüntetése.

— Az egyéni képességek fejlesztése, a társadalom életében való részvételhez, a személyes és a családi egészséggel való törődésre nevelés.

— Az egészséges ivóvíz és a köztisztaság rendszeres és hatékony biztosítása.

— Tisztességes, a fizikai, szellemi és társadalmi jól-léthez szükséges lakáskörülmények létrehozása.

— Biztonságos, az egyén számára értelmes és a társadalom számára hasznos munkalehetőségek teremtése.

Ezeknek a feladatoknak a teljesítése a gazdasági tevékenységek teljes átstrukturálódását igényli.

Az alternatív közgazdászok szerint a *gazdasági fejlődés kritériumai:*

— az emberi szükségletek teljes körének növekvő mértékű kielégítése;

— a munkaalkalmak egyenlőbb elosztása;

— nagyobb gazdasági függetlenség egyéni, helyi, területi, nemzeti és regionális szinten egyaránt; s végül

— a természeti környezet fokozott helyreállítása és a természeti erőforrások gondos használata.

Világos, hogy a hagyományos ökonómia rendszeresített jelzőszámai alkalmatlanok az így értelmezett gazdasági fejlődés mérésére. Ezért *új indikátorra van szükség*, amelyek képesek figyelembe venni és kifejezni a gazdasági fejlődés sokarcúságát és komplexitását. Az új gazdasági jelzőszámok közül az egyik legfontosabb a „*kiigazított nemzeti termék*" (Adjusted National Product — ANP), amit *Christian Leipert*, a nyugat-berlini Nemzetközi Környezet- és Társadalomkutató Intézet (International Institute for Environment and Society) kutatója mutat be a könyvben.

A kiigazított nemzeti termék (ANP) kiszámításához a *bruttó nemzeti termékből* (GNP) *levonják az összes externális költséget.* Az externális költségek persze sok esetben nem határozhatók meg teljes pontossággal, mindazonáltal becsülhetők. Ezek a levonandó költségek öt csoportba sorolhatók:

1. *A termeléssel és a fogyasztással járó externális költségek:*

a) a környezetvédelmi kiadások (környezetvédelmi beruházások és folyó ráfordítások, kutatási és fejlesztési költségek);

b) a környezetszennyezésből eredő károk helyreállítását célzó kiadások (javítási, tisztítási költségek, a mezőgazdasági terméskiesés és az egészségkárosodás miatti pótlólagos költségek).

2. *A termelés térbeli koncentrációjának-centralizációjának és az urbanizációnak az externális költségei:*

a) a munkahelyre történő utazás költségei és ennek vonzatai;

b) a földhasználat költségei;

c) a biztonsággal kapcsolatos kiadások, valamint

d) a javak szállításával kapcsolatos költségnövekmények.

3. *Az ipari rendszerek megnövekedett kockázati tényezői:*

a) a bűnözés elleni küzdelem költségei;

b) a fegyverkezési-védelmi kiadások, és

c) a biztonságtechnikára fordított kiadások.

4. *A közlekedés-szállítás társadalmi költségei:*

a) a balesetek költségvonzatai és

b) a környezetszennyezési károk.

5. *A rossz fogyasztási szokások és az egészségtelen élet- és munkakörülmények okozta társadalmi költségek:*

a) a dohányzás externális költségei;

b) az egészségtelen táplálkozás költségei;

c) a mértéktelen alkoholfogyasztás költségei;

d) a drogfogyasztás költségei, valamint

e) a munkahelyi balesetek és megbetegedések költségei.

E költségek levonása után a kiigazított társadalmi termék a bruttó társadalmi terméknek már csak azokat az elemeit tartalmazza, amelyek valóban „végterméknek" tekinthetők.

Alternatív gazdasági megoldások

Az új közgazdaságtan gyakorlatának egyik középponti kérdése a *földhasználat*. Az alternatív közgazdászok egyetértenek abban, hogy a föld magántulajdonosi használata a mezőgazdaságban elavult, és olyan új formákra van szükség, amelyekben a farmerek és a falusi közösségek földjük *felelős gondviselői* lehetnek (stewardship).

H. Vogtmann, az NSZK-beli kasseli egyetem professzora a következőkben foglalja össze a megőrző (sustainable), az organikus agrárgazdálkodás alapelveit:

— A növénytermelés — állattenyésztés és a föld erőforrásainak harmonikus összekapcsolása a természeti ökoszisztémák mintájára.

— Optimális termelés elérése a növények megfelelő társításával.

— A talaj termőképességének megőrzése, megújuló, természetes anyagok, erőforrások használata.

— Biológiailag szelíd, kis léptékű, a talajértéket kiemelő technika alkalmazása.

— A mezőgazdasági termékek táplálkozási értékének optimalizálása.

— Helyi jellegű értékesítési hálózatok kiépítése.

— A földön dolgozó és a környéken lakó emberek jól-létének a figyelembe vétele.

— Olyan farmok kialakítása, amelyek mind az ott munkálkodóknak, mind pedig a külső szemlélőknek esztétikai élményt is nyújtanak.

Nyugat-Európa országaiban, különösen az NSZK-ban, Svájcban és Ausztriában ma már tízezrekre tehető az említett alapelveket követő biokertek és az organikus farmok száma.

David Cadman, a Cambridge-i Wolfson College (Anglia) tagja az *emberközpontú pénzügyi-finanszírozási lehetőségekről* értekezik. Abból indul ki, hogy a beruházások értékelésekor a pénzügyi mutatók (megtérülés, nyereségesség) önmagukban elégtelenek és félrevezetők. Minden befektetésnek vannak ugyanis olyan társadalmi költségei és hasznai, amelyeket a szokásos pénzügyi mutatók nem fejeznek ki. Ezért két újdonság bevezetését látja szükségesnek. Az egyik a *társadalmi elszámolás* (social accounting), amely a beruházások és más fejlesztések társadalmi hatásait térképezi föl és értékeli. A másik újítás pedig a *társadalmi beruházás* (social investment) kalkulálása. Itt valamely jövőbeli befektetés lehetséges társadalmi előnyeit, hasznait becsülik fel.

Cadman amellett is érvel, hogy új típusú pénzintézetekre van szükség, amelyek a *betétesek rendelkezési jogán* (saver sovereignity) alapszanak. Ezekben a pénzintézetekben a betétesek beleszólhatnak bankjuk hitelezési politikájába. Jelenleg Angliában már öt-hat ilyen pénzintézet működik. Ezek — a betétesekkel egyetértésben — bizonyos *etikai és ökológiai kritériumokat* is állítanak a hiteligénylőkkel, illetve azok beruházásaival szemben.

Az új ökonómia figyelemreméltó eredményeket ért el a *gazdálkodási etika* területén. *Michael Phillips*, a Bank of California volt elnökhelyettese az Egyesült Államok nyugati partján működő *Briarpatch Network* tevékenységéről számol be. A Briarpatch több mint 800 kisebb-nagyobb különféle területeken működő üzleti vállalkozás hálózata. Ezeket az üzleti szervezeteket sajátos *értékrend* köti össze: a *gazdálkodás a szemükben a közösség*

szolgálatának egyik formája. A hálózat tagjai mindannyian elkötelezték magukat az ökológiai értékek, az önkiteljesítő munka és az egyszerű életforma mellett, és vállalkozásaikat nem a meggazdagodás eszközének tekintik. A hálózat minden vállalkozása *nyitott könyvelési rendszert* (open account books) alkalmaz. Ez azt jelenti, hogy bárki felvilágosítást kaphat a szervezetek üzletvitelének bármely kérdéséről. A Briarpatch szervezet másik jellemző vonása az *emberek iránti nagylelkűség.* Ez az árengedmények adásában, szakmai segítségnyújtásban és egyéb gesztusokban nyilvánul meg. Sokak számára talán meglepő, de a Briarpatch vállalkozások *különlegesen sikeresek.* A hálózat vállalkozásainak kevesebb mint öt százaléka bukik meg az alapítás utáni első három évben, míg ugyanaz az arány az Egyesült Államokban átlagosan 80 százalék.

Phillips így összegezi a Briarpatch Network eddigi — több mint tíz éves — tapasztalatait:

1. *A hálózatba tartozó vállalkozások a piaci helyzettől jórészt függetlenül határozzák meg saját áraikat.*

Ez azért lehet így, mert az üzleti élet alapviszonya az *emberek közötti* tranzakció. Az ár csak egyik tényezője a tranzakciónak. A nem árjellegű tényezők súlya egyre jelentősebbé válik, 95 százalékot is elérhet például a különlegesen egyedi humán vagy szellemi szolgáltatások területén.

2. *A becsületes árpolitika, kereskedelem és marketing vonzó a fogyasztók számára.*

A félrevezető reklámozás, a vásárlók megkárosítása, a minden áron való profithajszolás nem vezet sikerre. Egy egészséges társadalmi közegben a becsületes, nyílt üzletpolitika és a vásárlókkal kiépített emberi kapcsolatok nélkülözhetetlenek a vállalkozás sikeréhez.

3. *A profitszerzés mint elsődleges cél károsan hat az üzlet jövőjére.*

A kizárólagos profitmotívum nem kielégítő iránytű az üzletvezetés számára, sokszor hibás döntésekhez vezet. Az üzleti siker záloga a fogyasztó szolgálata, javaslatainak, elvárásainak, igényeinek minél tökéletesebb kielégítése.

4. *A közösség javát szolgáló kiadások az üzleti tevékenységben megtérülnek.*

Azok a vállalkozások, amelyek a közjót — például a környezetszennyezés csökkentését vagy az alkalmazottak munkakörülményeinek javítását — mozdítják elő, általában kivívják a közönség rokonszenvét, ami növekvő számú vásárlót és vásárlást hozhat számukra.

A Briarpatch vállalkozások jól szemléltetik az üzleti szervezetek társadalomban betöltött szerepének változását. Erősödik az a fölismerés, hogy a vállalkozásoknak *társadalmi felelősségük van a fogyasztókkal, az alkalmazottakkal, a széles* értelemben vett *közösséggel és a természeti környezettel* szemben.

★

Az alternatív ökonómiának egyelőre még nincs kiérlelt elméleti rendszere. Új eszméi és nyilvánvalóan helyes megállapításai azonban annál inkább. Az alternatív ökonómia olyasféle helyzetben van manapság a közgazdaságtanban, mint egykoron *Galilei* volt a fizikában, aki tudvalevőleg elvetette a csodálatosan fölépített arisztotelészi fizikát, bízván abban, hogy képes lesz egy új, jobb fizika kidolgozására. És az idő őt igazolta. ...

Zsolnai László

Zsolnai László a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdasági Kutatócsoportjának tudományos munkatársa.

I. Schmidt—U. Kirscher: A reguláció alacsony hatékonyságának egy lehetséges magyarázata

(Wirtschaftswissenschaftliches Studium, München—Frankfurt, 1987. 6. sz.)

Mind az Egyesült Államokban, mind a Német Szövetségi Köztársaságban sok olyan vállalat áll közvetett állami felügyelet alatt, amely közüzemi szolgáltatást nyújt, vagy a közlekedésben és szállításban, illetve a kommunikációs szektorban tevékenykedik. A felügyeletet független bizottságok gyakorolják, e bizottságok pedig bírói ellenőrzés alá tartoznak. Ezeknek az ún. szabályozó bizottságoknak (Regulatory Commissions) lehetőségük van befolyásolni a szabályozott vállalat árait, osztalékait, minőségi normáit, szerződési feltételeit, szerződéses szabadságát és a piachoz való hozzáférését.

Miért van erre szükség? A hagyományos jóléti gazdaságtan a szabályozást a piac csődjével indokolja; ezen olyan helyzeteket ért, amelyekben a verseny lehetetlen, a piaci mechanizmus nem működik, vagy politikailag nemkívánatos eredményhez vezet. Azt azonban nem tudja kielégítően megmagyarázni a hagyományos normatív gazdaságelmélet, hogy miért nem vezet mindig a szabályozás a jólét remélt növekedéséhez, és főleg azt nem tudja megindokolni, hogy miért szabályoznak olyan ágazatokat is, amelyekkel kapcsolatosan nem mutatható ki piaci csőd.

Más oldalról közelít a problémához a szabályozás pozitív elmélete, amely a szabályozás keletkezését és működtetését politikai folyamatként fogja fel. A szabályozás az elmélet képviselői szerint *(Stigler, Kahn, Posner)* nem a közérdeket, hanem a szabályozott vállalatok érdekeit szolgálja. Szerintük a szabályozó bizottságok nem független testület módjára cselekszenek, mivel az ipar hatalmába kerítette (captured) ezeket. (Innen az elmélet angol elnevezése: capture theory.)

Mielőtt részletesebben megvizsgálnánk a capture theory megállapításait, lássuk, hogy milyen források táplálják azokat! Ez az elmélet a „public choice"-iskola tételeiből fejlődött ki. A „public choice"-irányzat a politikai és gazdasági rendszer természetét vizsgálja. A public choice-hoz sorolható kutatók közül egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a modern rendszerek mint demokratikus rendszerek, mások azt, hogy mint érdekcsoportok rendszerei, ismét mások pedig, hogy mint bürokratikus rendszerek érthetők meg leginkább.

A. Downs például „A demokrácia gazdasági elmélete" című könyvében azt fejti ki a demokratikus rendszerek természetéről, hogy a választásokon a szavazatokért küzdő politikusok inkább törekszenek saját hatalmuk, presztízsük és jövedelmük növelésére, mintsem a társadalom jólétének bővítésére; a választók pedig haszonmaximalizálóként viselkednek, vagyis arra a pártra szavaznak, amelyiktől a legnagyobb egyéni hasznot várják.

Az érdekcsoportok elmélete elsősorban azt vizsgálja, hogy mivel magyarázható a nyomást kifejtő csoportok (pressure groups) sikere a politikai döntéshozatal befolyásolásában. Eredményességüket elsősorban e csoportok viszonylagos kicsinységére és jólinformáltságára vezeti vissza az elmélet. Kisebb csoportok esetén ugyanis nagyobb a valószínűsége annak, hogy valóban követni fogják a közös érdekeket, mert itt kisebbek a szervezési költségek, könnyebb a csoporton belül megállapodásra jutni és a potyautas-magatartás is ritkább *(M. Olson)*. Másfelől a jól szervezett érdekcsoportok rendszerint több információval rendelkeznek, mint a pártok, vagy a szavazók. Ez abból adódik, hogy marginális információs költségeik kisebbek, mint az állami szabályozás befolyásolásától várt jövedelemtöbbletük. Ezt az információs előnyt a viszonylag rosszul informált politikusok célzott befolyásolására lehet felhasználni.

A bürokráciaelmélet tételei — hasonlóan az imént említett *Downshoz* — abból indulnak ki, hogy a bürokrácia tagjai is haszonmaximálókként viselkednek, vagyis jövedelemre, hatalomra és presztízsre vágynak *(W. A. Niskanen)*. Ezen célokat egyfelől a szervezet költségvetésének maximalizálásá-

val érhetik el, másfelől úgy is, hogy azon csoportok, vállalatok, intézmények érdekeinek „kijárójává" válnak, amelyeket szervezetük bürokratikus rendszabályai közvetlenül érintenek.

A „capture theory" segítségével mindenekelőtt azt a kérdést tudjuk megválaszolni, hogy az állam miért kezd olyan ágazatokat is szabályozni, amelyek addig nem álltak állami felügyelet alatt. Downs demokráciaelméleti tétele és az érdekcsoportelmélet alapján olyan modell szerkeszthető, amely a szabályozást piaci jószágnak tekinti. Bizonyos választói csoportok keresletet támasztanak e jószág iránt, mert a szabályozástól közvetlen előnyöket várnak, és a törvényhozás felkínálja nekik ezt a jószágot, mert ellentételként szavazatokat remél.

Mi az oka annak, hogy éppen a — viszonylag kis szavazati potenciállal rendelkező — szabályozott vállalatok tudják sikeresebben érvényesíteni érdekeiket? A választók tömegeinek is érdeke ugyan, hogy a reguláció bizonyos oldalai felől tájékozódjanak, érdeklődésük mértéke azonban a szabályozás várt hasznától és terheitől függ. Minthogy pedig egy-egy regulációs döntés csak igen csekély és csupán közvetett hatást gyakorol a háztartások jövedelmére, ezért az „egyszerű választópolgárok" csoportjainak a kiegészítő információk iránti érdeklődése nem számottevő. Ezzel szemben az érintett vállalatok a szabályozással együtt járó monopolhelyzettől jelentős jövedelmet remélhetnek, s így nekik megéri, hogy megfelelő anyagi eszközöket és erőfeszítéseket fordítsanak a törvényhozás befolyásolására. Érdekeik egyeztetését és képviseletét könnyíti továbbá a reguláció hatálya alá eső vállalatok viszonylag kis száma.

A szabályozás keresletével szemben a reguláció kínálata áll. A törvényhozás akkor határozza el magát bizonyos ágazatok szabályozására, ha attól újabb szavazatokat (sőt talán még a pártnak juttatott adományokat is) remélhet. Ha tehát egyes érdekcsoportok a választók széles tömegeinek viszonylagos tájékozatlanságát kihasználva el tudják magukról hitetni a szabályozó intézményekben, hogy ők a „nép akaratát képviselik", akkor eredményesen indulhatnak harcba a számukra előnyös szabályozásért.

A bürokráciaelmélet is jelentős segítséget nyújt a probléma megértéséhez, amikor a szabályozók és a szabályozottak közötti viszonyt vizsgálja. Egyik megállapítása szerint például a hivatalok célja gyakran a regulált vállalatokkal való konfliktusok minimalizálása. Ezt a célt leginkább a hivatal passzív magatartása szolgálhatja. Ha a bürokratikus szervezet valóban a passzivitást választja, természetes, hogy a szabályozási eljárást nemritkán maguk az érintett vállalatok kezdeményezik. E kezdeményező szerep és a hivatal passzivitása együtt jelentős befolyásolási lehetőséget teremt a vállalatok számára.

Számolni kell azzal is, hogy a szabályozó hivatalokban viszonylag alacsony fizetésért munkát vállalók jelentős részének legfőbb célja, hogy hivatali tevékenységével megalapozza későbbi pályafutását. Mivel pedig — érthető módon — gyakorta az általuk szabályozott iparágakban vállalnak később munkát, természetes az a törekvésük, hogy szabályozó tevékenységük során ne kerüljenek konfliktusba későbbi munkaadójukkal.

A szabályozó hivatalok további célja a rájuk nehezedő munkaterhelés csökkentése, s ezt a célt szolgálja a mérlegelést mellőző rutineljárások alkalmazása. Így történhet meg például, hogy a szabályozott vállalatok automatikusan, minden formális eljárás nélkül hajthatnak végre áremeléseket.

A hivatal befolyásolására a vállalatok kezében fontos eszköz a regulációhoz szükséges információk adagolása, esetenként túladagolása. Mivel a hiányos információk, illetve a hivatal korlátozott erőforrásai következtében a szabályozással foglalkozó bürokráciák csak ritkán végeznek egyedi számításokat, a megengedett nyereség mértékét gyakran véletlenszerűen állapítják meg.

A public choice-iskola tételei tehát megmutatták, hogy miért kerül sor egyáltalán a szabályozásra, és hogy miért szabályoznak olyan iparágakat is, amelyekben nem lehet a piac csődjét kimutatni. Éppen ezért ezt az elméleti irányzatot feltétlenül pozitívan kell értékelni.

Végezetül meg kell jegyezni azonban azt, hogy a capture theory érvelésének azon konklúziója, hogy az állami szabályozás kizárólag a szabályozott vállalatok érdekeit szolgálhatja, igen egyoldalú. Komoly ellenpéldák is hozhatók fel. Mivel jelentős társadalmi rétegek érdekeinek sérelme szavazatok elvesztésével járhatna, ezért a törvényhozás gyakran szükségesnek látja, hogy egyes meghatározott társadalmi csoportokat bizonyos előnyökhöz juttasson.

Így például a hetvenes években az Egyesült Államokban két Regulatory Commission is alakult, amelyek a munkahelyek biztonságával és a környezetvédelemmel foglalkoztak; ezek főként a szakszervezetek, illetőleg a környezetvédők kezdeményezésére jöttek létre. Így ez alkalommal nem a szabályozott vállalatok érdekében folyt a reguláció. A szabályozás ebben az esetben „consumer minded"-nek tekinthető, vagyis meghatározott fogyasztói csoportok érdekeit szolgálta.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

A. Pfaller: Versenyképesek-e még a nyugati jóléti államok?

(Intereconomics, Hamburg, 1987. 3. sz.)

Az Atlanti óceán mindkét partján elterjedt az a nézet, hogy a jóléti államok elsősorban a gazdasági biztonsággal, a fogyasztással és az elosztással vannak elfoglalva, s versenyképességük a világ többi részéhez, különösen az újonnan iparosodó országokhoz és Japánhoz képest romlik. A statisztikai adatok alapján viszonylag könnyűnek látszik ennek megcáfolása. Könnyen találhatók olyan példák, mondjuk Svédország és az NSZK, ahol a jóléti állam fejlett, és az egy főre jutó GNP magas szintet ért el, valamint nemzetközi versenyképességük sem látszik romlani. Ugyanakkor akadnak olyan — a jóléti állam fejlettsége szempontjából — kevésbé előrehaladott társadalmak is, például az Egyesült Államok, amelyek a nemzetközi összehasonlításban lemaradnak. A statisztikai tények alapján a gazdasági teljesítmény és a gazdasági biztonság állami garanciáinak megléte között nem található egyértelműen sem pozitív, sem negatív korreláció.

Egyes érvek kifejezetten amellett szólnak, hogy az állam jóléti funkciói a nemzetközi versenyképességet erősítik, mivel a vállalati szektor által foglalkoztatott munkaerő minősége jórészt e funkciók ellátásának színvonalától függ. Az állam jóléti kiadásai révén tehát fontos intrastrukturális feladatokat lát el. Ami mikrogazdasági szempontból gyakran értelmetlennek tűnik, növeli a költségeket, korlátozza a vállalati szabadságot, a nagyobb makrogazdasági teljesítményt szolgálja.

A dolgok azonban lassan megváltozhatnak, a mikroökonómiai költségek és a makroökonómiai hatékonyságnövekedés viszonya elmozdulhat. A jóléti állam hatása a versenyképesség alakulására így továbbra is probléma marad. Éppen ezért tisztázni kell, hogy egyrészt a jóléti államok intézményi és ideológiai mintái hogyan felelnek meg a nyolcvanas években a nemzet versenyképességével szembeni követelményeknek; másrészt a nemzetközi verseny hogyan hat a jóléti államra, nem kell-e annak leépülnie.

A világpiaci versenyképességet egyrészt a termelékenység, másrészt a világpiacra vitt áru minősége határozza meg, ezek pedig végső soron a szervezeti struktúrák sajátosságaitól függenek. A társadalom szervezettségének meghatározott módjai nagyobb, mások kisebb gazdasági teljesítmény elérését teszik lehetővé. A világpiaci versenyképesség megítélésekor azt is figyelembe kell venni, hogy ugyanaz a tényező, amely vállalati szinten a versenyképességet jelzi, nemzetgazdasági szinten mást jelenthet. Míg például a vállalat az olcsó munkaerő alkalmazása révén jelentős előnyökre tehet szert, a versenyképes nemzetgazdaságban foglalkoztatottak éppen ellenkezőleg, magas jövedelmet tudnak maguknak kiharcolni a nemzetközi piacokon. Mivel a jóléti kiadásokat a társadalmi fogyasztás egyik elemének kell tekinteni, ennek fedezetét is a piacon kell megkeresni — a magas termelékenység és a jó minőség elismeréseként. Ilyen értelemben a jóléti etatizmus olyan prémium, amelyet a világpiac csak a magas versenyképességű államoknak garantál, s megvonja tőlük, ha versenyképességük hanyatlik.

Meg kell említeni a jóléti politika elosztási dimenzióját is. Az adók, a vámok stb. a jóléti kiadásokat különböző mértékben terhelik rá az egyes társadalmi rétegekre, illetőleg eltérő mértékben korlátozzák az árupiacon kapható javak fogyasztását. A társadalom ideig-óráig elutasíthatja a jóléti állam költségeinek fedezését, ilyen esetben azonban a hazai termelést meghaladó fogyasztás, illetve a külkereskedelmi deficit fenntartása előbb-utóbb lehetetlenné válik, és el kell dönteni, hogy melyik típusú fogyasztást korlátozzák. Az is könnyen előfordulhat, hogy a politikai erők a jóléti költségek és nem az egyéni fogyasztás korlátozása mellett döntenek. Különösen élessé válhat az elosztási kérdés, ha a nemzetközi versenyben olyan országok jelennek meg, amelyek alacsony költségekkel és viszonylag magas termelékenységgel tűn-

nek ki. Ez kiélezi a nemzetközi árversenyt, a hazai költségek leszorítására kényszerít, s egyre jobban megnehezíti a tradicionális jóléti kiadások fenntartását.

A versenyképesség hosszú távú megtartásának az a feltétele, hogy adott ország produktív tőke formájában ne invesztáljon be tartósan kevesebbet versenytársainál. Ha a vállalkozók erőforrásai erre nem elegendőek, vagy motivációi gyengék, a produktív tőkeképzés veszélybe kerül. Ez könnyen előfordulhat, ha a profitszint, illetve a profitkilátások nem kedvezőek. A jóléti kiadások, ha a gazdaságpolitika az egyéb költségtényezőket — ide értve az árfolyamot is — nem korrigálja megfelelően, ronthatják a jövedelmezőséget. (Például növekednek az adók vagy fizetni kell a feleslegessé vált, de el nem bocsátható személyzetet, a biztonsági és környezetvédelmi előírások betartása többletköltségekkel jár stb.) A jóléti kiadások fedezetének előteremtése tehát a tőkeképzést is akadályozhatja.

A profitot ugyan meg lehet kímélni, ha az állam a jóléti költségeket a fogyasztóktókra hárítja — a családi jövedelemadó és a forgalmi adók formájában, de nem biztos, hogy az ekképpen garantált profitok produktív tőkévé fognak átalakulni, másrészt a háztartások megtakarításai is nagyon fontos beruházási forrást képeznek. Márpedig ha az állam adók formájában felszippantja a megtakarításokat, akkor ezzel kiszoríthatja a produktív beruházásokat („crowding out" hatás).

Végső soron azonban nem a jóléti kiadások abszolút nagysága a döntő kérdés a beruházások lehetőségeit illetően, hanem a jóléti költségek finanszírozási módja. A fő probléma az, hogy az állam sok esetben éppen azokat az eszközöket vonja el, amelyek a produktív tőkeképzés alapjául szolgálnak. Ennek a veszélye különösen nagy akkor, ha a költségek elosztása rejtett, társadalmilag nehezen ellenőrizhető módon megy végbe.

Ha a beruházási ráták nemzetközi különbségeit a jóléti kiadások arányával vetjük össze, nem találunk szoros összefüggést közöttük. Annál inkább kimutatható az összefüggés a finanszírozási rendszer különbségei és a beruházási ráták között. Az NSZK-ban a nagybankok, Japánban pedig a „politikai-ipari komplexum" összpontosítja a megtakarításokat, s ezen intézmények vezető elitje a hosszú távú növekedési célokat részesíti elsőbbségben. Náluk tehát magasabbak a beruházási ráták, mint például az Egyesült Államokban, ahol a tőkepiacokon decentralizált szervezetek preferenciái határozzák meg, hogy a potenciális megtakarítások hogyan osztódjanak meg a produktív beruházások, a spekuláció, illetve a személyes fogyasztás között.

A beruházások vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni a tőke nemzetközi áramlását sem. A jóléti államok emiatt ki vannak téve a beruházók — tőkekivonással fenyegető — „zsarolásának", ha más országokat, azonos vagy jobb termelési feltételeket, például jobb infrastruktúrát, képzést kínálnak kevésbé költséges jóléti politika mellett. Az állam jóléti politikája következtében a vállalatokra háruló költségek és a jóléti politika keretében nyújtott szolgáltatások egyensúlya így nem lehet rosszabb a többi ország hasonló egyensúlyánál. A beruházási eszközökért folytatott nemzetközi verseny szempontjából tehát a jóléti költségek hasonló módon értékelődnek, mint a ráfordítások az árupiacokon folyó verseny szintjén: a jóléti politika nem változtatja befektetési szempontból egyértelműen kedvezőtlen területté az adott országot. A jóléti politika költségeit azonban magasabb szintű termelékenységgel kell ellensúlyozni, törekedni kell arra, hogy e költségek fokozatosan igazodjanak az adott ország változó pozíciójához.

A jóléti rendszerek átformálása, a biztonságnak a gazdasági rugalmassággal való összeegyeztetése korántsem egyszerű. Különösen nem az, ha a gazdasági növekedés lelassul, a nemzetközi konkurencia erősödik, és ennek következtében a munkaerő iránti kereslet elégtelen. Ilyen körülmények között nem a legideálisabb megoldás, ha a vállalatok feladata marad a biztonság garantálása, vagyis hogy tovább fizessék feleslegessé vált dolgozóik bérét. Ezt a yen árfolyam-emelkedése miatt nehéz helyzetbe került japán vállalatok példája is bizonyítja: egyre nehezebbé válik számukra, hogy a tradícióknak megfelelően a felszabadult dolgozókat a vállalaton belül más munkaterületen helyezzék el.

A jóléti funkciók ellátása nem feltétlenül követeli meg a már meglévő struktúrák (munkahelyek, vállalatok, ágazatok, ipari körzetek) védelmét. E védelem helyett például Svédország egészen más mintát ad: itt az egyén mobilitását a közösség finanszírozza. A svéd rendszer két pillérét a

munkanélküliség alatt is fenntartott jövedelem-színvonal és az újraelhelyezkedés aktív támogatása alkotja. Figyelemreméltók ezen túl az állások megosztásának (job sharing) módozatai, különösen ha folyamatos átképzéssel kombinálják ezeket. A svéd eredmények a munkásmozgalomnak a hatalomba való korai bekapcsolódásával magyarázhatók, hisz ezáltal megnyílt a lehetőség egy centralizált és általános jóléti modell kialakítására.

Ahol a társadalombiztosítási garanciák a szakszervezetek és a vállalati vezetés hosszú konfrontációkkal teli alkudozásának az eredményei (mint például az Egyesült Államokban), ott a jóléti modell rugalmatlanabb, a piaci változásokhoz való alkalmazkodása több akadályba ütközik. A gazdasági rugalmasság növekedését ilyen helyzetben úgy is el lehet érni, ha leépítik a biztonság már meglévő garanciáit. Ez azonban csak az egyik, a legegyszerűbb módja a gazdasági stabilizálásnak. Alternatívája hosszú távon a racionálisabb, az új helyzetnek jobban megfelelő jóléti intézmények kialakítása lenne.

Egy ország nemzetközi versenyképességének harmadik kulcstényezőjét az emberi teljesítmények alkotják. Ezek szintje a dolgozóknak a termelési feladatokkal való azonosulásától, a vállalatok sikerességétől és a munkafegyelemtől függ. A jóléti államok által az esetek többségében biztosított állami foglalkoztatási garancia károsan befolyásolja a munkafegyelmet, növeli a munkaadók és a munkavállalók közötti konfliktusok lehetőségét. A japán és a nyugatnémet sikerek egyik kulcsa viszont éppen az, hogy a foglalkoztatást a vállalatok garantálják, s emiatt a japán és a nyugatnémet munkaerő elkötelezett, kevés hajlandóságot mutat konfliktusra. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a jóléti állam számára is fontos a vállalat által garantált foglalkoztatási biztonság, a dolgozóknak a különféle szintű döntésekbe való bevonása, s így konfliktusra való hajlamuk csökkentése.

Igen lényeges, hogy ezeket az új elemeket ne csak a szervezett munkásokkal folytatott alku során felajánlott engedményként vezessék be, hanem a szervezetlen dolgozók is részesüljenek belőlük. A mikrogazdasági hatékonyság szemszögéből a széles közösségi érdekeken alapuló ösztönzési módszerek a legelőnyösebbek. Vagyis a nemzetközi versenyképesség fenntartása végett túl kell lépni az osztályantagonizmus politikai kultúráján, s meg kell teremteni a gazdasági közösségi érzés szilárd alapjait. Enélkül a jóléti államok hátrányba kerülnek azokkal az országokkal szemben, ahol a munkafegyelmet nem érzelmi úton, hanem gazdasági nyomással kényszerítik ki.

A jóléti politika hatása tehát a fent említett három versenyképességi tényező — a tőkeképzés, az erőforrás-allokáció rugalmassága és a munkateljesítmény — szempontjából igen ambivalens. Az, hogy egy-egy országban milyen módon befolyásolja alakulásukat, egyrészt az alkalmazott „technikai" megoldásokon — például az adóstruktúrán —, másrészt az adott ország történelmi fejlődése során kialakult politikai és gazdasági környezeten múlik. Egyes jóléti minták diszfunkciói akkor válnak nyilvánvalóvá, ha a mikrogazdasági szféra nem igazodik a gazdasági körülmények alapvető változásaihoz.

A nemzetközi versenyképességre való hivatkozással nem kell feladni vagy korlátozni a jóléti politika központi elvét. Ellenkezőleg, az elv általánosításával javítani kell az allokációs rugalmasságot és az emberi teljesítményeket. A társadalomnak egyes nem gazdasági, de a gazdasági dinamizmus alapvető feltételeit képező célok érdekében ki kell egészíteni a piaci mechanizmusokat. Igen lényeges azonban, hogy a jóléti politika költségeit nyílt és a társadalom számára követhető módon allokálják.

A jóléti politika és a hatékonyság általános szembeállítása tehát hibás, ezt többnyire az üzleti körök és a felsőbb osztályok elosztási érdekei indokolják. Ugyanakkor viszont a nemzetközi konkurencia hatására az üzleti körök is mindinkább érdekeltté válnak a termelékenységet növelő jóléti funkciók érvényesítésében, valamiféle nemzeti gazdasági szolidaritás megvalósításában. A kérdés az, hogy van-e olyan politikai erő, amely képes és hajlandó ennek felvállalására.

(Ism.: *Gacsályi Éva*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Экономстат '88

«Экономстат» появился на свет еще в 1964 году в виде объемистого доклада. В работе памфлетного характера Тибор Лишка заложил основы смелой и своеобразной теории, высказав концепции социалистического предпринимательства. Доклад оставался в рукописи до последнего момента, и только совсем недавно — в марте 1988 года — был издан большим тиражом Издательством по экономике и праву.

В данной статье дается сравнение размышлений, изложенных в "Экономстате,, 25 лет тому назад, с аргументами ряда недавно опубликованных докладов, останавливающих свое внимание на вопросах экономической политики или носящих теоретический характер. Сравнение показывает, что проблемные установки Тибора Лишки сохраняют актуальность и свежесть до настоящего времени.

Международный опыт экономических политик консолидации

Адам Тёрёк

Обострение проблем, связанных с внутренним и внешним равновесием в ряде стран мира в первой половине 1980-х годов, привело к необходимости проведения решительной краткосрочной консолидационной политики. Автор рассматривает и пытается обобщить общие черты консолидационных политик с учетом того, что как в мировой экономике в целом, так и в анализируемых более подробно восьми странах задача состояла в преодолении кризисов весьма различной природы.

Ключевым элементом успешных консолидационных программ были быстрые и решительные действия, а также то, что политические гарантии достижения целей консолидации определялись не в аспекте социальной политики и распределения доходов, а ставили цель улучшения атмосферы для предпринимательства, надежности основных фондов и капиталовложений. Из четырех основных областей консолидационных политик особенно важная роль принадлежала направленной на эффективное регулирование спроса и предложения финансовой политикей, обеспечивавшей либерализацию экономической политике. Государственный сектор, как правило, сокращался, а в экономической политике снижалось значение акцентов, связанных с рынком рабочей силы и политикой занятости.

Из рассмотренных стран успешной консолидации удалось добиться прежде всего в Турции и Чили, а также в Италии и Испании. В Аргентине, бесспорно, сложились некоторые предпосылки для дальнейшего развития; что же касается Югославии и Бразилии, то здесь задачи по консолидации приобрлели еще более сложный характер.

Новые черты процессов капитальных вложений в развитых экономиках с рыночной ориентацией

Андраш Иноташ

Изменения в мировой экономике создают также новые акценты в политике капитальных вложений. В статье исследуются направления, которые формируются в политике капитальных вложений промышленно развитых стран и характерные черты отдельных отраслей с особым вниманием на перерабатывающей промышленности. Устанавливается, что, наряду с сокращением темпа капитальных вложений, в инвестиционной сфере деятельности происходили многочисленные качественные (структурного порядка) сдвиги. В этом сыграло роль подорожание имевшегося в распоряжении капитала, преобразование структуры спроса, видоизменение пропорций производственных факторов и в первую очередь развертывание технической революции. Отношение к капитальным вложениям в государственном секторе претерпевает существенное изменение, что может быть также объяснено изменениями, которые последовали в бюджете, политике, касающейся налогообложения и, само собой разумеется, в ряду целей, которые преследуются этими капитальными вложениями. Наряду со снижением традиционного воздействия политики, преследующей цели роста и занятости, а также отраслевой политики, можно наблюдать усиление роли госу-

дарственных капитальных вложений в сфере информационной инфраструктуры, профессионального обучения, финансирования исследований и создания динамичного экономического окружения.

В рамках капитальных вложений в перерабатывающей промышлеиио сти предстаВляется однозначным смещение в пользу отраслей, использующих новейшие технические знания, и в ущерб секторам, выпускающим традиционные изделия массового потребления. Среди капитальных вложений существенно возросло соотношение рациональных, снижающих затраты капитальных вложений в противовес расширению мощностей. В результате этого снизилась доля капитальных вложений в строительной промышленности и возросла их доля в машиностроительной промышленности. В 80-е годы капитальные вложения на научные исследования уже значительное превысили стоимость инвестиций основного капитала в нетто. Можно также заметить последствия всего этого не только в сфере политики, касающейся капитальных вложений и национальной экономики, но и в мировом хозяйстве уже при формировании рыночных позиций и относительной конкурентоспособности. Капитальным вложениям в централизованном порядке, которые ранее были сконцентрированы на этапе проектирования, все в более широких кругах приходят на смену также шаги в области политики капитальных вложений, которые оказываются сконцентрированы на устранении препонов, препятствующих свободному движению производственных факторов, а также стремятся снизить риск инвестиций, принимающий все большие размеры.

В заключении указывается на несколько дилемм в сфере деятельности, связанной с капитальными вложениями: на ослабление связи между капитальными вложениями и созданием рабочих мест, на напряженность между мощностью, имеющейся в распоряжении, и структурой спроса, преперпевающей действительно быстрые изменения, на противоречие между рентабельностью и временным горизонтом технического старения, на отмирание традиционных, обнаруживающих себя в поздний период преимуществ, на принимающие ускоренный характер изменения заводских участков (и льгот, предоставляемых им), играющих значительную роль в международном разделении труда.

Смешанное хозяйство в рамках социалистического предприятия

Давид Штарк

На основе эмпирических исследований, проведенных на восьми венгерских предприятий в 1984—1985 годах, автор стремится дополнить литературу по венгерскому смешанному хозяйству, находящемуся в стадии становления, путем анализа такого организационного нововведения, имеющего небольшое прошлое, которое заключает в себе государственную собственность и частное начало и, таким образом, объединяет в себе элементы, берущие свои истоки из первого и второго хозяйства. Эта организационная форма, известная под названием «рабочее объединение» (VGMK), — специфическая форма внутреннего — в рамках предприятия — подряда.

В первой части статьи исследуется данный процесс как определенные элементы второго хозяйства вместе с включением в юридические нормы формы рабочего объединения. Во второй части дается анализ функционирования рабочих товариществ. В третьей части в обобщенном виде приводятся выводы, касающиеся формы рабочего объединения, согласно тому, как их формулируют сами участники.

В заключительной части автор анализирует значение формы подряда, о котором идет речь, с точки зрения будущего процесса реформ.

В рамках границ
Условие существования внутренней открытости при внешнеэкономической открытости

Каталин Окруцки

Автор хочет доказать, что открытость нельзя исследовать только со стороны внешнеэкономических связей главным образом путем количественных показателей; открытость в первую очередь это — качественное состояние экономики. Количественный рост внешней торговли или его снижение поэтому сами по себе не могут быть целью, которой будет следовать экономическая политика; это не более чем собственный показатель, который можно оценивать только вместе с другими факторами. Без недооценки значения внешних экономических воздействий, как показывается в статье, совокупность средств внешнеэкономической политики только в том случае может принести положительные результаты,

если эти средства также смогут изменить экономическую политику в целом, непосредственно воздействуя на внутреннее положение экономики, а говоря конкретно, сделает экономику способной к интеграции с мировой экономикой способом, оказывающим «исправляющее» воздействие на эффективность, положительным образом сказываясь на внутренней экономике. Однако последнее возможно только при внутренней открытости, сочетающейся с внешней открытостью. В наших методах не предусмотрен отказ от интеграции с мировым хозяйством даже в том случае, если временами внешние воздействия отрицательным образом сказываются на венгерской экономике.

Дополнительная информация к открытости

Ласло Прагер

На страницах журнала «Кэзгаздашаги Семле» («Экономическое обозрение») — под влиянием автора именно этой статьи, а также статей Роберта Хоха, появившихся в печати почти два года тому назад, — развернулась профессиональная дискуссия широкого круга по вопросам, связанным с открытостью.

Настоящая статья ни в коей мере не выдвигает требований по обобщению материала; в еще меньшей степени она претендует на завершение дискуссии. В ней делается попытка дать эмпирическое обоснование теоретического утверждения, высказанного ранее («Кэзгаздашаги Семле», июнь 1986 года), и наряду с этим, принимая во внимание положения, прозвучавшие в ходе дискуссии, сделать дальнейший шаг в отношении развития теоретической системы, касающейся открытости.

Автор высказывает мысль о том, что комплексный подход к вопросу открытости, акцент ее роли в рамках хозяйства и за его пределами сами по себе скрывают опасность безбрежности. Отдавая себе в этом полный отчет, автор подчеркивает, что в результате общественно-экономических процессов, имеющих место особенно в последнее время в масштабах мира и в пределах страны, и на практике, и в области теории необходимо комплексное понимание вопроса открытости.

Разделение элементов открытости, касающейся политики, общества, экономики, не может дать ответа для разрешения проблем экономики, существующих в настоящее время, для развертывания процесса реформ.

Открытость без всякого сомнения — категория качественного порядка: в статье именно в такой связи исследуется вопрос об утрате Венгрией ряда позиций на мировом рынке. В противовес экспортной ориентации количественного содержания рынок требует экономической политики в отношении заинтересованности. Исходя их этого, автор делает окончательное заключение: процессы реформы, наблюдающиеся на внешнем рынке, как, например, связи между центром и предприятиями, финансовая политика, открытость в отношении форм собственности, расширенире сферы действия венгерских предприятий как в пределах страны, так и за ее пределами могут стать базой внутренней и внешней открытости экономики и общества в Венгрии, а также создать основы для социального и экономического развития.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Oeconostat '88

Tibor Liska wrote his work: Oeconostat in 1964. It was in this voluminous polemical treatise that he laid the foundation for his bold and original theory, the concept of socialist enterprise. For a long time, his work remained in manuscript, but in March this year it has been published by Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó in a large number of copies.

Linked to this welcome event, the article confronts the ideas of Oeconostat, born a quarter of a century ago, with the reasoning of some recent publications relating to economic policy and theory. The confrontation proves that the problems then raised by Tibor Liska are still alive today.

Experiences with consolidation policies in market economies

Ádám Török

The aggravating domestic and external equilibrium problems in the first half of the eighties urged for resolute short-term consolidation policies in several countries of the world. The study attempts to collect and generalize the common features of these consolidation policies, while keeping in view that the task was to treat crises of highly different nature in the world economy as a whole and in the eight countries separately examined.

In the successful consolidation programmes a key role was played by quick and resolute action as well as by the fact that the political guarantees of the implementation were formulated in terms of improving the spirit of enterprise, the security of property and investment, and not from the aspects of social policy or income distribution. From the four major fields of consolidation policies particularly important roles were played by the monetary policy aimed at effectively regulating demand and supply and by the liberalizing external economic policy. The state sector has, in general, become smaller and the weight of labour market and employment policy considerations has diminished in economic policy.

Consolidation may be said to have successfully been implemented above all in Turkey and Chile as well as Italy and Spain. No doubt, some conditions of a later evolvement have come about in Argentina, while Yugoslavia and Brazil still face greater consolidation tasks than was earlier the case.

New features of investment processes in the developed market economies

András Inotai

Changes in the world economy have also developed new concentration points in investment policy. The study investigates the development trends and sectoral characteristics in developed industrial countries, with particular attention to manufacturing. It establishes that, while the rate of investment declined, a significant qualitative (structural) shift has taken place in investment activities. In this, beside more expensive capital availability, changes in the structure of demand, modification in the production factor proportions and, above all, the technological revolution have played a role. Significant changes are taking place in the investment behaviour of the state sector, to be explained by changes in budget and debt policies and, of course, by those in the ranking of investment targets. Beside a decline in the traditional influence of state investments on growth, employment and sectoral policies, their growing role may be observed in the field of information infrastructure, vocational training, research financing and the creation of a flexible economic environment. Within investments into manufacturing an unambiguous shift shows in favour of branches using high technology and at the expense of sectors releasing traditional mass products. Within investments, the ratio of rationalizing, cost-reducing projects has significantly grown, as against capacity-expansion. As a result, the share of constructions has decreased and that of machinery has grown. In the eighties investment into research and development has already significantly exceeded the value of net fixed capital investment. The consequences of all that can already be felt not only in investment policy, and in the national economies, but in the world economy as well, showing in market positions anp

in relative competitiveness. The earlier project-centred central investments are increasingly replaced by such investment policy steps which concentrate on eliminating the obstacles to the free movement of factors of production, and try to lessen the growing risk of investment.

In conclusion, the study indicates some dilemmas of investment activity: Relations between investments and job creation have become looser, tensions have emerged between the available capacities and the quickly changing pattern of demand, there are contradictions between economic efficiency and the time horizon of technological obsolescence, the traditional advantages of late-comers are vanishing, and changes are rapid in the location advantages playing an important role in the international division of labour.

A mixed economy inside the socialist firm

David Stark

Based on field research carried out by the author in 1984 and 1985 among eight Hungarian manufacturing firms, this paper contributes to the analysis of Hungary's emerging mixed economy by examining a recent innovation that combines state ownership and private initiative and thus itself involves a mixture of elements from the socialist economy and the second economy. This organizational form, known as the "work partnerships", represents a peculiar form of internal subcontracting.

The first section of the paper examines the process of how, by the introduction of the partnership form, aspects of the second economy came to be incorporated into the very heart of the socialist enterprise. The second section analyzes the operation of the partnerships. The third section examines the lessons of the partnership form as voiced by the participants themselves.

The concluding chapter explores the meaning of the subcontracting form for the future course of reforms.

The frontiers are within—External economic opening is an essential condition of domestic opening

Katalin Okruczky

The article intends to prove that openness cannot merely be measured from the aspect of external economic relations, mainly with the aid of quantitative indicators: openness is primarily a qualitative state of the economy. Therefore, a quantitative increase or decrease in itself must not be a target of economic policy to be pursued, at most a particular indicator which can only be evaluated together with many other factors.

Without underestimating the importance of external economic impacts, the article reaches the conclusion that the armory of external economic policy can only lead to positive results if the whole of economic policy can also essentially change the internal state of the economy. This should be done in a way to make the economy capable of world economic integration by improving the efficiency of the domestic economy. This, however, can only be done by means of a domestic opening coupled with external opening. We cannot renounce integration into the world economy, even if the external impacts have at times a negative effect on our economy.

Further contributions to openness

László Práger

In the wake of articles by the present author and Róbert Hoch, published in this periodical almost two years ago, a wide professional debate developed about openness.

This article does not lay claim to any kind of summary, and much less does it want to close the debate. It endevours to provide an empirical foundation to the earlier expounded theorems (see the June, 1986 issue of this periodical) and, in addition—taking into account what has been said during the discussions—it also wishes to further elaborate the theoretical system of openness.

The author expounds that a complex approach to openness, the emphasising of its role hither and beyond economy also invokes the danger of being shoreless. Acknowledging it, he

also stresses that, particularly in consequence of the international and domestic socio-economic processes of the past period, a complex concept of openness is even more necessary both in practice and theory. Separation from each other of the political, social and economic elements of openness cannot provide an answer to solving the present problems of Hungarian society and economy, for the evolution of the reform processes.

Openness is unambiguously a qualitative category: the study examines the losing ground of Hungary on the world market from this aspect. As against the export orientation of quantitative content it demands a market-oriented economic policy. It is basically from this that the final conclusion is drawn: it is the reform processes taking place on the domestic market, thus the relations between the centre and firms, monetary policy, the openness of forms of ownership, a greater and growing domestic and external field of manoeuvring of Hungarian firms that can provide foundations for the internal and external openness of Hungarian society and economy and create the bases for evolvement.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, май 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Гэза Рипп 529
Эконостат '88 531
Адам Тёрёк: Международный опыт экономических политик консолидации 549
Андраш Иноташ: Новые черты процессов капитальных вложений в развитых экономиках с рыночной ориентацией 565
Давид Штарк: Смешанное хозяйство в рамках социалистического предприятия 584

ДИСКУССИЯ

Каталин Окруцки: В рамках границ 603
Ласло Прагер: Дополнительная информация к открытости 609

ОБЗОР

Ева Богнар: Роль мелких партий в венгерском экспорте на капиталистический рынок 619

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

О дилеммах аграрного развития. Стулительныи доклад Чаба Чаки *(Анна Йонаш)* 629
Атмосфера мирового хозяйства и венгерская экономика: стабильные и изменяющиеся направления (Сообщение о научной сессии KOPINT) *(Каталин Матэ—Дьюла Мункачи—Вероника Пастори—Рожа Шаллаи—Иван Швейцер—Петер Винце)* 632

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Живая экономика: в стадии создания новое экономическое учение *(Ласло Жолнаи)* 644

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 649

Краткое содержание статей на русском и английском языках 654

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 5 (1988)

CONTENTS

Géza Ripp 529
Oeconostat '88 531
Ádám Török: Experiences with consolidation policies in market economies..... 549
András Inotai: New features of investment processes in the developed market economies 565
David Stark: A mixed economy inside the socialist firm 584

DISCUSSION

Katalin Okruczky: The frontiers are within 603
László Práger: Further contributions to openness and to the debate on openness 609

REVIEW

Éva Bognár: The role of small items in Hungary's trade with the West 619

SCIENTIFIC INFORMATION

On the dilemmas of agricultural development: Inaugural adress of Csaba Csáki *(Anna Jónás)* 629
World economic environment and the Hungarian economy: lasting and changing trends (Report on the scientific session of KOPINT) *(Katalin Máté—Gyula Munkácsy—Veronika Pásztori—Rózsa Sallai—Iván Schweitzer—Péter Vince)* 632

BOOK REVIEW

The living economy: A new economics in the making *(László Zsolnai)* 644

REVIEW OF PERIODICALS 649

Abstracts of the articles, in Russian and English 654

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 8¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1988. február 29.
88.0139 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest V., József nádor tér 1., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft

Indexszám: 25 452

A KIBONTAKOZÁSÉRT

A MENTOR Vállalkozás- és Kereskedelemszervező Kisszövetkezet 1987-ben alakult a vállalkozások elméleti és gyakorlati szakembereiből.
A cég alapelve, hogy tevékenysége ne csak saját javára, hanem a magyar reformfolyamat gyorsításával, szélesebb körben is eredményezzen nyereséget; a gazdaságelmélet által kimunkált feladatokat a gyakorlatban úgy viszi véghez, hogy vállalja a gazdasági innováció többletnehézségeit is.

Üzleti területei:

Tulajdonos — szervezet — érdekeltség
- belső vállalkozások adaptálása
- vállalkozásszervezés
- vállalkozói tanácsadás
- válságmenedzselés
- hatékonyságelemzés
- szoftverfejlesztés

Tőkehasznosítás
- befektetési társaságok szervezése
- új típusú értékpapírok kibocsátásának szervezése
- alternatív devizaforrások feltárása
- beruházásszervezés
- tőkehelyettesítő módszerek alkalmazása
- működőtőkék bevonása

Technológiaifejlesztés
- kisüzemi technológiai transzfer
- vállalkozói innováció menedzselés
- találmányhasznosítás
- hitelkérelmek előkészítése
- termeltetés
- háttéripari fejlesztés

Kereskedelemfejlesztés
- kül- és belpiaci értékesítés
- importkiváltás
- külkereskedelmi lebonyolítás
- új típusú szervezetek alapítása a bel- és külkereskedelemben

Kiadói tevékenység
- közgazdasági kiadványok közrebocsátása
- tanácsadó füzetek kiadása
- konferenciák szervezése
- szakmai tanfolyamok rendezése

A MENTOR Kisszövetkezet nem kívánja eredményeit monopolizálni — üzleti gyakorlatában megszerzett tapasztalatait partnerei rendelkezésére bocsátja.

VÁLLALKOZÁS ÉS KERESKEDELMI KISSZÖVETKEZET
1013 Budapest, Roham u. 5.
Telefon: 757-333 • Telex: 22-5375 • Telefax: 758-082

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. JÚNIUS HU ISSN 0023—4346

RÉVÉSZ GÁBOR
A gazdasági reform eltorzulásának folyamata

SCITOVSKY TIBOR
Az ár, a piac és a verseny kérdőjelei

SZABÓ JUDIT
A költségvetési korlát előzetes és folyamatos puhasága

FLEISCHER TAMÁS
Infra-struktúraváltás

DÁNIEL ZSUZSA
Bérlakáskereslet, hiány és fogyasztói frusztráció

BOKROS LAJOS
Az áru- és pénzviszonyok fejlesztésének feltételei a lakásgazdálkodásban

ASZTALOS LÁSZLÓ GYÖRGY
Javaslat a lakásgazdálkodás átalakítására

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Hetényi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. június

TARTALOM

Révész Gábor: A gazdasági reform eltorzulásának folyamata 661
Scitovsky Tibor: Az ár, a piac és a verseny kérdőjelei 674
Szabó Judit: A költségvetési korlát előzetes és folyamatos puhasága 689
Fleischer Tamás: Infra-struktúraváltás 697
Dániel Zsuzsa: Bérlakáskereslet, hiány és fogyasztói frusztráció 706
Bokros Lajos: Az áru- és pénzviszonyok fejlesztésének feltételei a lakásgazdálkodásban 722

VITA

Asztalos László György: Javaslat a lakásgazdálkodás átalakítására 740

SZEMLE

Lengyel Imre: Alföldi remények és „tanácstalanságok" 749

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Vita a társadalombiztosítási rendszer korszerűsítésének elveiről *(György Radnai)* 762

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Aleksander Bajt: Alternatív gazdaságpolitika Jugoszlávia számára *(Soós Károly Attila)* 764

FOLYÓIRATSZEMLE 770

Ju. Szuhotyin—V. Gyementyev: A gazdasági reform és a fékezés erői — V. Clyde—Jr. Presowitz: Az amerikai—japán kereskedelmi súrlódás: a kapcsolatok felülvizsgálata

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 777

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Olvasószerkesztő: Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 6. sz. (661—673. l.)

RÉVÉSZ GÁBOR

A gazdasági reform eltorzulásának folyamata*

„Jóllehet a külpiacokon is érzékeny veszteségeket szenvedtünk, tudatában vagyunk annak, hogy jelenlegi gondjaink okai gyökereiben hazai természetűek. Tény, hogy a változtatás szükségszerűségét már évtizedekkel ezelőtt felismertük, miként ezt reformpolitikánk és gyakorlatunk igazolja... Tapasztalataink birtokában elmondhatjuk: a legnagyobb hibát épp akkor követtük el, amikor a reform megvalósításában — meg kell mondani, hogy részben nemzetközi környezetünk hatására — nem tanúsítottunk kellő kitartást és következetességet."[1]

A stagnálás évtizedének gazdasága

A hetvenes évek végére nyilvánvalóvá vált a világgazdaság változásaira és a magyar gazdaság valóságos teljesítményeire tekintettel nem lévő expanzív gazdaságpolitika tarthatatlansága.

Főbb gazdasági folyamatok 1978 után az adatok tükrében

A fogyasztói áraknak 1979 július végén végrehajtott emelése a konszolidációt, az egyensúly helyreállítását célzó gazdaságpolitika első konkrét lépése volt. 1980-ban az élelmiszerárak átlagosan 25 százalékkal, a fűtés és a háztartási energia ára éppenséggel 32 százalékkal voltak magasabbak, mint 1978-ban. A lakosság teljes fogyasztását tekintve az árak 1980. évi színvonala közel húsz százalékkal haladta meg az 1978. évit.[2] Mivel a bérek és a termelőszövetkezeti tagok átlagos jövedelmei 1978 és 1980 között csak 15 százalékkal emelkedtek, a reálkeresetek négy százalékkal estek vissza.

A lakossági jövedelmek másik részének (ide tartoznak az összes transzferkifizetések — benne a nyugdíjak —, valamint az egészségügyi és oktatási társadalmi juttatások) a reálértéke ezekben az években is mintegy évi hét százalékkal nőtt, így a lakosság összes reáljövedelme — a csökkenő reálbérek ellenére — két év alatt

* Ebben az írásban egy hosszabb, még kéziratban lévő tanulmányom három alfejezetét adom közre.

[1] Grósz Károly miniszterelnökként tett első moszkvai látogatásakor elhangzott pohárköszöntőjéből. Népszabadság, 1987. július 20. 3. l.

[2] Ha az adatok forrását külön nem jelölöm, azok a Statisztikai Évkönyvekből valók.

Révész Gábor kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője.

alig módosult. Ez is nagy változást jelentett persze a korábban megszokott évi 3,5—4,5 százalékos reáljövedelem-növekedéssel szemben.

Az igazi restrikció a felhalmozásnál következett be. Igaz ugyan, hogy két év alatt a *beruházások* teljes volumene csupán öt százalékkal csökkent, de már a készletváltozásokat is magába foglaló *bruttó felhalmozás* értéke mintegy húsz százalékkal lett kevesebb.

1978 és 1980 között a belföldi felhasználás egésze közel öt százalékkal csökkent, a létrehozott GDP ugyanakkor 1,6 százalékkal nőtt. A belföldi felhasználásnak 1980-ban már 98 százalékát fedezte az éves GDP realizált értéke. (1978-ban ez a fedezeti hányad 90 százalék volt.) Főleg adminisztratív jellegű intézkedések hatására az import volumene öt százalékkal csökkent, az exporté viszont tíz százalékot meghaladóan növekedett; az eladósodási folyamat érezhetően lelassult.

1981-ben és különösen 1982-ben a hitelezési készség a nemzetközi hitelpiacon gyengébb volt, a hitelfelvétel megnehezült, a kamatláb 14—16 százalékra emelkedett. A fennálló adósság után fizetendő kamat összege az előző évekhez képest megkétszereződött, a kamatszolgálat már igénybe vette a teljes konvertibilis export 20 százalékát.[3] 1982-ben ismét számottevően romlottak — szempontunkból — a cserearányok. Tovább nehezítette Magyarország helyzetét, hogy 1982 tavaszán a korábban a Magyar Nemzeti Bankban elhelyezett külföldi (elsősorban arab olajországokból származó) konvertibilis betéteket kivonták. A többi között ennek hatására is a bank tartalékai olyan szintre csökkentek, hogy már a folyó fizetések teljesítésében is nehézségek mutatkoztak; az a veszély fenyegetett, hogy Magyarország fizetésképtelenné válik.

A kormány megkettőzte erőfeszítéseit az egyensúly helyreállítására. Egyfelől tovább szigorították az import feltételeit, másfelől a konvertibilis export növelésére szorították a vállalatokat. Végül is 1982-ben sikerült túljutni a nyomasztó likviditási nehézségeken, a termelés és a felhasználás egyensúlyba került, sőt, a konvertibilis adósságállomány végre csökkenni kezdett.

1983-ban és 1984-ben folytatódtak a kívánatosnak tartott tendenciák, jóllehet a cserearányok ismét évi 2,5—3 százalékkal romlottak (ebben erőteljesen benne volt az ún. második olajárrobbanás hatása). A létrehozott GDP valamelyest nőtt, a hazai felhasználás egésze — a lakosság fogyasztásának kismértékű emelkedése ellenére — valamelyest tovább csökkent, minthogy a beruházások és ennek megfelelően a felhalmozás tovább mérséklődött. A kivitel volumene két év alatt újabb 16 százalékkal nőtt, az import pedig csupán négy százalékkal. Ez — a cserearányromlás ellenére — a fizetési mérleg pozitív szaldóját eredményezte. A konvertibilis nettó adósságállomány az 1980. és 1981. évi színvonalhoz képest 1,3 milliárd dollárral mérséklődött; összege már alatta maradt a konvertibilis export egyéves értékének.[4] Az eredmények csak kismértékben származtak a gazdaság valóságos többletteljesítményéből; létrejöttükben — a már említett állami exporterőltetés és importkorlátozás mellett — fontos szerepet játszott a Szovjetunióval fenntartott gazdasági kapcsolatok sajátosságainak ügyes kihasználása is. A külkereskedelmi aktívumunk jelentős része ugyanis a szovjet eredetű nyersolaj különféle feldolgozott származékainak nyugati exportjából, illetve a mezőgazdasági tömegtermékek (főként gabona és hús) dollárelszámolású szovjet exportjából származott.

1984-re a vezetésben az az álláspont kerekedett felül, hogy lassan-lassan le lehet zárni a konszolidációs szakasz hét szűk esztendejét. A korlátozó rendszabályokat kissé enyhítették: valamelyest liberalizálták a bérszabályozást, visszafogták az

[3] East European Economies: Slow Growth in the 1980's—Volume 2. Country Studies on Eastern Europe and Yugoslavia—Selected Papers. 99th congress 2d Session Joint Committee Print s. Prt. 99—88. Vol. 3, U.S. Government Printing Office, Washington, 1986. 221. l.

[4] Plan Econ Report, 1987. április, 3. és 15. l.

inflációt, kissé lazították az importengedélyezést, és nagyobb teret kapott a vállalati felhalmozás. Az eredmény az lett, hogy 1985-ben és 1986-ban a reálbér mintegy három százalékkal, a lakossági reáljövedelem öt százalékkal, a bruttó felhalmozás pedig két százalékkal nőtt; ezek hatására 1986-ban a belső felhasználás mintegy négy százalékkal haladta meg az 1984. évit. A létrehozott GDP viszont — volumenben (azaz változatlan áron) számolva is — e két év alatt csupán egy százalékkal emelkedett. Emellett az export volumene csökkent (a tőkésországok relációjában tíz százalékkal), az import viszont nőtt, ugyanakkor e két év alatt a cserearányok 4,5 százalékkal (ezen belül a konvertibilis relációban 8,5 százalékkal) romlottak, elsősorban a magyar exportban számottevő súlyú mezőgazdasági termékek világpiaci árának jelentős lemorzsolódása miatt. A Közös Piac és az Egyesült Államok mezőgazdasági termékfeleslegeinek nyomására ugyanis a magyar exportban fontos szerepet játszó mezőgazdasági tömegáruk (búza, nyershús) ára néhány év alatt 30—40 százalékkal csökkent a világpiacon.

Mindezek következtében 1986-ban a felhasználás közel két százalékkal volt nagyobb a GDP ténylegesen realizált értékénél. A külkereskedelmi mérleg ismét deficitessé vált, a fizetési mérleg még inkább. Az ország konvertibilis nettó adósságállománya 1986 végére elérte a rekordmagasságot jelentő 8,5 milliárd dollárt. Ez az ország 1986. évi konvertibilis exportjának már közel kétszeresét tette ki.[5]

Az elmondottakat az alábbi táblázatban foglaljuk össze.

A gazdaság fő folyamatait jelző indexek[a] az 1979—1986 közötti periódusban

Megnevezés	1978—1984 (az 1984. évi adatok az 1978. év százalékában)	1984—1986 (az 1986. évi adatok az 1984. év százalékában)	1978—1986 (az 1986. évi adatok az 1978. év százalékában)
1. GDP termelése	111,1	100,8	112,0
2. Belső felhasználás	95,1	103,6	98,6
3. Bruttó felhalmozás	68,8	102,3	70,4
4. Ebből beruházás	83,2	97,1	80,8
5. A lakosság reáljövedelme	106,4	104,9	111,6
6. Reálbér	91,7	102,8	94,3
7. Kivitel	144,8	97,5	141,2
8. Behozatal	99,9	102,8	102,8
9. Cserearány	91,2	95,5	87,1
10. Szaldóarány a bázisévben[b]	+10,0	—4,0	+10,0
11. Szaldóarány a periódus utolsó évében[b]	—4,0	+1,7	+1,7

Megjegyzés:

[a] A 9., 10. és 11. sorok kivételével volumenindexek.

[b] Behozatali vagy kiviteli többlet a GDP-felhasználás százalékában. Azt adja meg, hogy (+ esetén) a GDP-felhasználás hány százalékát fedezte külső forrás bevonása, azaz eladósodás, illetve (— esetén) a GDP-felhasználás hány százalékát fordították adósságszolgálatra.

A táblázatban nem véletlenül osztottuk fel a tárgyalt periódust két szakaszra. Az 1984-et is magába foglaló első szakaszban szinte minden évre igaz, hogy az előző évivel szembeállítva a GDP nő, a belföldi felhasználás viszont csökken; a kivitel volumene emelkedik, a behozatalé pedig alig változik; hogy a cserearányok folyamatosan kedvezőtlenül alakulnak, de ennek ellenére a fizetési mérleg évről évre javul (eleinte csökken az éves deficit összege, 1982-től pedig e mérleg növekvő

[5] Uo.

aktívumot mutat). 1984 után azonban megfordulnak a dolgok. A GDP alig változik, a belföldi felhasználás viszont bővülni kezd; az export volumene csökken, az importé azonban növekszik; a fizetési mérleg újra deficitessé válik és az adósságállomány ismét veszedelmes méreteket ölt. Mindez azt jelenti, hogy a gazdaságpolitikának végül ugyanazokra a kérdésekre kell a választ keresnie, amelyekkel már a hetvenes évek végén is szembe kellett néznie. Ha a vizsgált nyolcéves periódus *egészét* tekintjük, akkor nemhogy a gazdasági konszolidáció befejezéséről, de még megkezdéséről sem beszélhetünk.

A gazdaság működése

1978 után a gazdaságpolitika vonalvezetését és operatív tevékenységét két alapvető törekvés hatotta át:

a) a konvertibilis külkereskedelmi mérleg javítása, aktívumának elérése, illetve az adósságállomány csökkentése;

b) a belső konfliktusok lehető elkerülése.

Mindkét cél önmagában érthető, ezek azonban idővel szükségszerűen ellentmondásba kerülnek egymással: a külkereskedelmi egyenleg tartós javítását nem lehet ugyanis elérni a belső konfliktusokkal is járó strukturális átrendeződés nélkül. A gazdaságpolitika tehát nem tudja elkerülni a választást a kettő közül, az egyik fő célt szükségképpen alá kell rendelnie a másik érvényesülésének. A vizsgált nyolc év egészét tekintve a gazdasági és politikai vezetés a belső konfliktusok elkerülését — pontosabban időbeli eltolásukat — részesítette előnyben. Ez megnyilvánult mind a termelésben, mind a fogyasztásban.

1. A vezetés *nem vállalta a gyenge vállalatok leépítését;* a másik oldalát kiemelve a dolognak: fenntartotta a teljes foglalkoztatást, nem akart szembenézni a strukturális munkanélküliség társadalmi-politikai terheivel. Ebben persze volt bizonyos gazdasági racionalitás is. A gyenge vállalatok termelésének kiesése — korlátozott importlehetőségek mellett — a hazai piacon hiányt okozhat, zavart kelthet más vállalatok termelésében, exportszállítások, köztük államközi szerződésekben vállalt KGST-kötelezettségek teljesítésében is. A gazdaságpolitika igyekezett lényegében a kialakult teljes termelőkapacitást fenntartani és kihasználni. Ez azonban a gyenge vállalatok fokozódó támogatását igényelte. A gyenge vállalatok fennmaradását, pénzügyi összeomlásuk megakadályozását kedvezmények és szubvenciók tették lehetővé. Ezek összege évről évre nőtt. Számítások szerint a vállalatok megsegítését célzó transzferek értéke a nyolcvanas évek közepén már megközelítette a GDP húsz százalékát.

2. A *lakossági fogyasztás elért színvonalának megőrzését* prioritásként kezelték. A külgazdasági egyensúly megteremtéséhez viszont nélkülözhetetlen volt a belföldi felhasználás csökkentése. A csökkentés tehát a felhalmozásra koncentrálódott. Ehhez folyamatosan mérsékelni kellett a vállalati fejlesztési alapok képződését, ezért a vállalati jövedelemből egyre nagyobb és nagyobb részt vontak el. Az exportteljesítmények erőteljes preferálása, az export növeléséért a vállalatoknak adott különféle engedmények, a fizetésképtelenné válást ellensúlyozó nyílt és burkolt dotációk azonban újra és újra olyan vállalati többletjövedelmekként jelentek meg, amelyek veszélyeztették az egyébként is nehezen elért egyensúlyt. Közben a külkapcsolatok oldaláról szüntelenül növekedtek a magyar gazdaság terhei: a cserearány-veszteség évről évre jelentkezett, a növekvő kamatok és visszafizetési kötelezettségek belépése folytán meredeken emelkedtek a külföldi adósságok után esedékes fizetések. Mindez újabb és újabb vásárlóerő-szűkítést igényelt. A gazdaságpolitika a kialakult helyzetben erőteljes és fokozódó restrikció alkalmazására

kényszerült. Ez a restrikció azonban éppen a fejlődőképes, viszonylag hatékony gazdasági szervezetekre nehezedett, hiszen a politikai vezetés — mint említettük — nem vállalta a gyenge vállalatok bukását, a gazdaságtalan termelés visszaszorítását.

Az ilyen értelemben szelektív jellegű restrikcióban a monetáris politika legfeljebb kisegítő szerepet tölthet be. A kamatlábak emelése, a hazai valuta leértékelése, a hitelmozgás lehetőségeinek szűkítése ugyanis minden gazdálkodót egyaránt érint, a gyengéket csődbe viheti, de a jobbakat csak kevéssé korlátozza. A restrikció fő eszköze az említett gazdaságpolitikai prioritások miatt ennélfogva nem lehetett a monetáris szabályozás, hanem a szélesen értelmezett adórendszer lett. A vállalati adók kulcsai szinte évről évre emelkedtek, módosultak a dotációk, újabb és újabb adókat vezettek be, másfelől az adókedvezmények egyre differenciáltabb rendszerét működtették, időnként pedig az egész adórendszert átrendezték. A kötelező vállalati tartalékképzésre és felhasználásra vonatkozó szabályok is változtak: emelték a tartalékok mértékét és szigorították felhasználásuk feltételeit. Végül a vállalati jövedelmet terhelő elvonások roppant magas arányt értek el. Egy átlagos vállalattól nyereségének már 80 százalékát is elvonhatták.

A konvertibilis fizetési mérleg javításának célját is az egyes vállalatok testére szabott gazdasági szabályozók széles körű alkalmazásával kívánták elérni. A konvertibilis export növelése esetén a termelő (és persze a külkereskedelmi) vállalat bérpreferenciához, vezetői kiemelt prémiumhoz juthattak. Az állami gazdaságirányító szervek szűkítették az importkereteket, nehezítették az importengedélyezést, prémiumokkal és bérpreferenciákkal „fizettek" az importmegtakarításért. Az irányító szervek megállapodásokat kötöttek egy-egy vállalattal, amelyben rögzítették, mennyi prémium, béremelési lehetőség, illetve többlet importkeret jár a megkívánt, felajánlott konvertibilis exporttöbbletért. Ilyen kötelezettséget vállalva még belföldi áremelési lehetőséghez is hozzá lehetett jutni.

Az 1978 utáni időszak gazdaságpolitikájának volt egy másik — a vázoltaktól eltérő — vonulata is. Jó néhány olyan változásra került sor a gazdaság működési rendszerében, amely a piac felé való nyitás szellemében fogant.

— Az 1980-ban bevezetett úgynevezett versenyárrendszer az ipari termékeknél a hazai költségarányokat tükröző árakat olyan árarányokkal kívánta felváltani, amelyek konvertibilis külkereskedelmünkben érvényesülnek.

— 1981-ben a vállalati önállóság kiterjesztése és a vállalatok feletti hatósági bábáskodás korlátozása (a bürokrácia visszaszorítása) céljából több minisztérium összevonásával létrehozták az Ipari Minisztériumot.

— 1982. január 1-jével a kisszervezetek olyan formáit vezették be, amelyek újszerű kisvállalkozások, illetve kisüzemi tevékenység kibontakozását tették lehetővé, emellett legális kereteket adtak ahhoz, hogy az emberek másodtevékenységet végezve növelhessék jövedelmeiket.

— A gazdaság pénz- és hitelszférájában megindult az állami monopolszervezettség leépülése: 1982 után elkülönített állami innovációs pénzalapok hasznosítására bankszerűen működő innovációs pénzintézeteket hoztak létre; 1983-tól lehetővé vált kötvények kibocsátása és kialakult a lakosság körében a kötvényforgalom; 1986-tól már két biztosítóintézet működik; 1987-ben az üzleti bankfunkciókat a Magyar Nemzeti Bankból kivált új bankok látják el; 1987-ben lehetővé vált, hogy gazdálkodó szervek egymásnak váltóval fizessenek, és ennek nyomán megjelentek a kereskedelmi hitel elemei.

— 1985-ben és 1986-ban az állami vállalatok zömét vállalati tanács (közgyűlés, küldöttgyűlés) irányítása alá helyezték; ezáltal a tulajdonlás az önkormányzat irányába tolódott el, a tulajdonosi jogosultságok zöme (kivéve az állami vállalat alapítását és megszüntetését) formálisan kikerült az állami szervek hatásköréből.

— Megalkották a felszámolási és szanálási eljárást szabályozó „csődtörvényt", amely állami és szövetkezeti vállalattal, cégszerű kisszervezettel kapcsolatban lévő bármely gazdálkodó egység számára lehetővé teszi a csődeljárás kezdeményezését, továbbá azt is, hogy a gazdálkodó szervezet maga kérje a bíróságtól saját felszámolását (korábban államigazgatási szervnek kellett rendelkeznie, ha valamelyik vállalat fizetésképtelenné vált).

Ezek az önmagukban a piacgazdaság kialakítása irányába tett lépések azonban alig érintették a gazdaság működését. E változások ugyanis — általánosan szóval — részben felemás voltuk és a megfelelő feltételek hiánya miatt, részben marginális jelentőségük folytán nem módosították lényegesen a gazdaság szereplőinek cselekvési lehetőségeit és szándékát.

A nyolcvanas években az indirekt gazdaságirányításnak[6] olyan válfaja alakult ki, amelyben

— általánosan elterjedtek, ám ugyanakkor egyedi jellegűvé váltak a közvetlenül a konvertibilis export növelését ösztönző különféle preferenciák, az importmegkötések, azaz az import megtakarítására és helyettesítésére kényszerítő megszorítások, az ezekre vonatkozó vállalatokkal kötött és többnyire egyéves egyedi megállapodások;

— az adórendszert (ideértve a dotációkat és az adókedvezményeket is) a restrikció szolgálatába állították, így azt is szinte évről évre változó (szigorodó) feltételekkel működtették;

— e restrikcióhoz kapcsolódva és ezért egyre differenciáltabban alkalmazták az egyes vállalatok helyzetének befolyásolására az ár- és bérszabályozáshoz, a hitelezéshez kapcsolódó módszereket, az általános előírások alóli felmentéseket, a kivételezéseket.

A gazdaság irányításának ezt a rendszerét csupán a konszolidációs időszakban, azaz néhány évig kívánták alkalmazni. Ezt a periódust azonban nem sikerült lezárni. A szabályozók restriktív és gyakori (szinte folyamatos) változásai, az ehhez kapcsolódó, az irányító szervek és vállalatok közötti általános alkudozás most már tíz éve jellemző a magyar gazdaságra.

A hatások több szempontból is kedvezőtlenek. A beruházási lehetőségek beszűkülése miatt a meglévő termelő kapacitások aktuális megújítását, modernizálását gyakran ott is elhalasztották, ahol a termelő munka és az export hatékony. A *meglévő géppark állapota romlásnak indult*, a gazdasági tevékenység *infrastrukturális hátterének korszerűtlensége* nőttön nőtt.

Rontotta a helyzetet, hogy a gazdaságvezetés a beruházások jelentős részével a bajba került nagyvállalatok kapacitásait kísérelte meg részlegesen megújítani. 1975 és 1985 között az ipari beruházások volumene ugyan az összes beruházások csökkenése mellett is emelkedett, *az ipari beruházások* azonban döntő részben *a korszerűtlen termelési struktúrában történő bővítést szolgálták*. Az iparon belül megkétszereződtek a kevéssé hatékony bányászati beruházások, a válságágazattá vált kohászat beruházásai pedig csupán tíz százalékkal csökkentek, miközben az exportkapacitások ésszerű fejlesztése szempontjából elsősorban fontos gépipar és könnyűipar beruházásai háromnegyedükre, illetve felükre estek vissza. A bányászat, a villamosenergia-ipar és a kohászat együttes részesedése az ipar beruházásaiból 1976 és 1980 között 36 százalékot tett ki, ez a részarány a nyolcvanas évek első felében már 46 százalékot képviselt.

[6] Az indirekt gazdaságirányítási rendszer jellemzését elsősorban *Antal László* adta meg (lásd *Antal László:* Fejlődés — kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a hetvenes években. Gazdaság, 1980. 3. sz.; és *Antal László:* Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.).

A gyengébb vállalatok támogatása és az erősebbeket sújtó restrikció a nagyvállalatok szférájában *konzerválta* — sőt megmerevítette — azt *a termelési és forgalmazási szerkezetet, szakmastruktúrát* (emellett üzemi és társadalmi hierarchiát), amelyet már az 1970-es években erőteljesen modernizálni kellett volna. A *kisszervezetek tevékenysége* pedig az expanzív tendenciák ellenére *visszafojtott maradt*, nem nagy hatást gyakorolt a gazdasági struktúra alakulására. A fejlett és az újonnan iparosodó országok ezzel egyidőben továbbra is a modern, elektronikára épülő technika viharos térhódításának, az ehhez alkalmazkodó radikális strukturális változásoknak az útját járták, s ebben a folyamatban a kisszervezetek jelentősége nőttön nő. A világpiacon is folytatódott a szerkezeti változásokkal kapcsolatos kereslet- és értékátrendeződés. Mivel mindez Magyarországon nem ment át a gyakorlatba, gazdaságunk strukturális elmaradottsága krónikussá mélyült, világgazdasági térvesztésünk folyamata felgyorsult.

Akadályozta a gazdaság működését az, hogy az importlehetőségek ott is bizonytalanná váltak, ahol a termelési folyamat importfelhasználásra épül, ez a terület egy olyan kis országban, mint Magyarország, szükségszerűen nagy. Az importanyagok és -alkatrészek gyakori hiánya, a kooperációs szállítások elmaradása, illetve késése sűrűn szakította meg a vállalatok termelési folyamatait. A magyar *gazdaság megbízhatósága csökkent.* A kényszerű importhelyettesítés, a kiesett tőkés import belföldi vagy szocialista relációból való pótlása gyakran rontotta a minőséget. Mindez a tőkés exportszállításoknál reklamációkhoz, kötbérhez vezetett, ezen túl *a piaci pozíció gyengülésével, exportpiacok elvesztésével* járt.

E feltételrendszer *kedvezőtlenül hatott a gazdasági szereplők magatartására*, a gazdaság működésének emberi viszonylataira. A vállalatok mozgásterének szűkítése rontotta mozgáskedvüket is. A nyereség 80 százalékának elvonása már önmagában is ilyen hatást vált ki. Emellett a szabályozás állandó és kiszámíthatatlan változásai bizonytalanná tesznek minden kalkulációt. A döntések meghozatalakor ismert feltételek alapján kedvezőnek ígérkező vállalati akció kudarcot vallhat, megvalósíthatatlannak bizonyulhat csupán az időközben végbement szabályozóváltozások miatt is. Célszerűtlen nagy eredményekre törekedni, kihasználni az adódó piaci lehetőségeket, mert az esetleg kiugróan jó évet követő szükségszerű visszaesés vagy a jó kezdeményezéssel együttjáró és elkerülhetetlen kezdeti veszteségek elégedetlenséget válthatnak ki a gazdaságirányításban, és retorziókkal (például a vállalat tőkés importlehetőségeinek beszűkítésével) járhatnak együtt. A költségvetés meg amúgy is onnan von el, ahol talál valamit; nem érdemes tehát túl sokat produkálni.

A szabályozás állandó változtatásának szükségét a gazdaságirányításon belüli feszültségek is erősítették. Elsősorban az, hogy az ország likviditási zavarainak lekűzdése (1982) után a politikai vezetés hangsúlyozni kezdte a gazdaság dinamizálásának követelményét. Ennek hatására is a tervezés az erőforrások megszabta lehetőségeket, a külgazdasági viszonyok alakulását tekintve a reálisan prognosztizálható tartományhatárokon belül a *kedvezőbb* feltételezésekből indult ki, és alig képzett tartalékokat. Mikor aztán a kedvező feltételezések nem „jöttek be", az egyensúly fenntartása érdekében további megszorító intézkedéseket kellett hozni.

Túlzás volna azt állítani, hogy a 80-as években nem volt olyan magyar nagyvállalat, amely saját kezdeményezései alapján igazi üzleti sikereket ért volna el. De az objektíve romló tárgyi lehetőségek, a vállalatok gazdasági tevékenységét szabályozó feltételek fokozódó bizonytalansága, és az ezáltal kiváltott vállalati reakciók erőteljesen és egymást erősítve állandósították a stagnálást. Úgy tűnik, hogy a magyar gazdaság az adott feltételrendszerben elérte teljesítőképessége határait. Erre utalnak a korábban bemutatott adatok is. Az 1984-es évet a gazdaság még viszony-

lag sikerrel zárta. 1985—86-ban azonban a volumenben mért teljesítmény is alig nőtt, az adósságválság pedig az operatív gazdaságpolitika minden erőlködése ellenére ismét elmélyült, a kedvezőtlen tendenciák 1987-ben is folytatódtak.

A gazdasági reformlépések erőtlensége és sikertelensége, a vállalatok hierarchikus függőségének felerősödése, a stagnálás az egész társadalomban érezteti hatását. A vezetés elvesztette hitelét, az emberek kiábrándultak, semmi jót nem várnak a jövőtől. A gazdaság adott állapota és a rossz közhangulat ismét időszerűvé tesz valamiféle fordulatot.

A reform eltorzulásának folyamata

A gazdasági mechanizmusnak 1964 és 1966 között előkészített és 1968-ban megkezdett reformja minden dilemmájával, ellentmondásával és gyarlóságával együtt történelmi jelentőségű kitörési kísérlet volt a szocialista gazdaságnak a „klasszikus" (a Szovjetunióban kialakult és a szovjet példa alapján elterjedt) rendszeréből a piacgazdaság felé. Utalni lehet arra, hogy a Kínában a nyolcvanas években végbement sikeres változások sok eleme magyar előzményekre támaszkodik. A Szovjetunióban folyó, Gorbacsov által kezdeményezett átépítésnek és az ennek nyomán néhány kis közép-kelet-európai országban indulóban lévő megújulásnak a gazdasági programja körüli viták is sok hasonlóságot mutatnak a Magyarországon több mint húsz éve lezajlott szellemi erjedéssel. Nyilvánvaló az is, hogy az úttörő magyar kezdeményezés lefékeződése, a reformfolyamat megrekedése más országok számára szintén tanulsággal szolgálhat.

Az 1968-as reform és a bürokrácia megingott hatalmának megszilárdulása

A gazdasági rendszer reformjának programját *időben* tűzték Magyarországon napirendre. Nem mintha nem lett volna jobb az ország számára, ha az 1956-os összeomlást követő, 1957-től kibontakozó konszolidáció a piaci erők működésére támaszkodva ment volna végbe. A jelentős változás szükségességének felismerésére 1966—68-ban sem kiélezett kényszerhelyzetben került sor. A magyar vezetés a gazdaság működésének fokozódó zavarait észlelve, a növekedés kisebb megtorpanására felfigyelve — a tervezésben megmutatkozó kedvezőtlen jövőkép alapján — a hatvanas évek második felében képes volt a radikális váltásra. Sok régi dogmát oltárairól ha nem is ledöntve, de félretolva, képes volt szakítani a gazdaság tervutasításos rendszerével, kidolgozni, meghirdetni és elindítani a terv és a piac szerves egységére alapozott, ezen belül nyereségérdekelt vállalatok gazdasági önállóságát kibontakoztató gazdasági mechanizmust. A radikális irányváltásban nagy szerepük volt a tudományos-eszmei előzményeknek, annak, hogy a szakértők már jóval korábban kimutatták: a gazdaság működési zavarai a gazdálkodás *módszereiből* fakadnak, s nem tulajdoníthatók egyszerűen szubjektív hibáknak, tévedéseknek. E felismerések nyomán a piaci gazdálkodás felé teendő fordulat koncepcióját szakértők, tudósok már 1957-ben — éppen az akkor hatalomra került új vezetés megbízása alapján — nagyjából körvonalazták.[7]

A reform indítását azonban egy sereg következetlen megoldás jellemezte. Ezek egyrészt tudatosan vállalt vagy kellően át nem gondolt kompromisszumok, másrészt szükségesnek elismert, de elhalasztott lépések voltak. Végül ide tartozik né-

[7] A magyar reformgondolkodás kibontakozásának dokumentumairól ad képet Szamuely László válogatásában „A magyar közgazdasági gondolat fejlődése" c. kötet (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986).

hány alapvetően fontos (és akkoriban igazán fel sem ismert) kérdés koncepcionálisan hibás kezelése. Elsősorban az, hogy a reformelképzelés csupán az árupiac kiépítésére törekedett. A *beruházások* ágazati struktúrájának meghatározását és a gazdaság szerkezetét befolyásoló egyedi beruházási célok kijelölését az állami (és párt-) döntések hatáskörébe utalta, nem tűzte tehát napirendre a tőkepiac kiépítését, jóllehet a modern piacgazdaság az áru-, a tőke- és a munkaerőpiac egymást átható kölcsönkapcsolataként működik. A reformelképzelésekben az sem rögzült eléggé határozottan, hogy a piac működésének, ezen belül a vállalati önállóság kibontakozásának feltétele az állami (és párt-) apparátus hatáskörének egyértelmű elhatárolása a vállalatok gazdálkodásától. Mindezen következetlenségek ellenére mégsem az indítás gyengeségeit tartom a későbbi fejlemények szempontjából perdöntőnek.

A reform beindította a piacgazdasághoz vezető átrendeződést. Ennek során olyan konfliktusok keletkeztek, amelyek a piacgazdaság természetes velejárói (például a vállalati pozíciók számottevő elmozdulása), de jelentkeztek a reform következetlen megoldásaira (például a vállalati önállóság és a gazdaságirányítás régi miniszteriális szervezete közötti ellentétre, a tőkepiac hiányára) visszavezethető ellentmondások is. A reformfolyamat megindítását követően a reform „második lépcsőjének" előkészítésére irányuló munkálatok kezdődtek.[8] Ezek keretében vizsgálatok folytak és javaslatok készültek — egyebek mellett — a piaci hatások által generált tőke- és munkaerő-áramlás kiszélesítésére, a mesterséges monopolhelyzetek megszüntetésére, a vállalati szervezet decentralizálására, a gazdaságirányítás szervezetének a reformhoz igazodó átszervezésére.

A konfliktusokat, ellentmondásokat azonban a vezetés végül is nem a piac felé való nyitás szellemében értékelte, dolgozta fel és rendezte el. És a reform sorsa szempontjából éppen ez a döntő: a vezetés a konfliktusok és ellentmondások kezelését, levezetését a központi koordinációra, azaz az államigazgatási szervek (és a pártapparátus) egyedi jellegű intézkedéseire bízta — a tervszerűség és a társadalmi érdek érvényesítésének szükségességét hangoztatva. Ezzel visszaállította és megerősítette a bürokráciának az 1950-es években kiépült és 1968-ban megrendült hatalmát a gazdaság felett. Így alakult ki a gazdaságirányítás ama indirekt rendszere, amely a piacgazdaság elemeit és intézményeit a központi gazdasági koordináció eszközrendszereként működteti, és amelyben a vállalatok gazdasági önállósága jórészt formálissá válik.

E sorsdöntő és 1972-re tehető elfordulásban a reform céljaitól kétségtelenül szerepük volt külső gazdasági és politikai tényezőknek is. Alapvetőnek azonban nem a külső tényezőket, hanem a belsőket, a politikai döntést hozók téves orientációját tartom.

Az a reformcéloktól való elfordulással összekötött gazdaságpolitikai koncepció, amely a gyors növekedést a KGST-orientációra támaszkodva remélte fenntartani, illúziónak bizonyult. E gazdaságpolitikai irányzat és az indirekt gazdaságirányítás ehhez kapcsolódó kiépülése alkalmatlanná tette a magyar gazdaságot arra, hogy kövesse a világgazdasági értékátrendeződést. Az átrendeződés kezdeti jeleit egyébként a magyar vezetés (a szakértők zömének véleményére is támaszkodva) — újabb illúzióként — ideiglenes, átmeneti jelenségként kezelte. A merev és már a hatvanas évek óta elavulóban lévő gazdasági struktúra miatt Magyarországot folyamatosan súlyos cserearány-veszteségek érték. E veszteséget akkor viszonylag kedvező feltételekkel igénybe vett konvertibilis hitelekből pótolták. E hiteleket nem a gazdasági struktúra korszerűsítésére, hanem részben a lakossági fo-

[8] Ezekről és a reform elleni politikai és ideológiai támadásokról ad képet Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években c. írása (Valóság, 1988. 1. sz.).

gyasztás korábban kialakult növekedési üteme fenntartására, részben az elavult struktúrához illeszkedő és központilag kijelölt anyag- és energiaigényes nagyberuházásokra fordították. A megtorpanás így elkerülhetetlenné vált. 1978-ban a belső felhasználásnak már csupán 90 százalékát fedezte a gazdaság által létrehozott és realizált GDP. A konvertibilis adósságállomány a tőkés viszonylatú export másfélszeresére emelkedett.

Valóságos kényszerhelyzet állt elő: 1978-ban már nem a józan előrelátás, a jelzésekre való okos reagálás késztette a vezetést lépésre, hanem a kialakult helyzet tarthatatlansága, a nemzetközi fizetésképtelenség bekövetkeztének közvetlen veszélye.

Kétoldalú terápia vált szükségessé: Egyfelől, a kialakult folyamatokat erőszakosan megszakító, illetve visszafordító kényszerintézkedéseket kellett tenni, olyan intézkedéseket, amelyek visszaszorítják a tüneteket, azonnal csökkentik a belső felhasználást, konvertibilis relációban azonnal kiterjesztik az exportot és visszafogják az importot. Másfelől, a kényszerhelyzet létrejöttének gyökereihez is le kellett volna nyúlni, meg kellett volna változtatni azokat a viszonyokat, amelyek a kényszerhelyzethez vezettek.

A tünetek kezelése kétségtelenül sikeres volt mindaddig, ameddig tüneti kezelés egyáltalában sikeres lehet. A magyar gazdaság túljutott a fizetésképtelenség veszélyén, és néhány évig az adósságválság szorítása is csökkent. Ebben a sikerben szerepe volt a vezetés határozottságának. De még nagyobb szerepe volt annak, hogy a gazdasági reform megtorpanása után kialakult indirekt gazdaságirányítás egész eszközrendszere alkalmas volt olyan fogyasztás-visszafogó és exportnövelő, valamint importcsökkentő — nyíltan vagy burkoltan adminisztratív — intézkedések végrehajtására, amelyek egy-egy vállalat helyzetéhez igazodva befolyásolják azt, ennélfogva igen gyors hatásúak. Kissé eltúlozva, úgy is fogalmazhatnánk: az indirekt gazdaságirányítási rendszer és az azt használó gazdaságirányítási bürokrácia végre méltó feladatot kapott, és így kiteljesedhetett; a beruházásokat és a bért, főként pedig az exportot és az importot szabályozva valóban kézben tarthatta a vállalatokat.

A gazdaság *általános* állapotára irányuló terápia viszont korántsem mutatott fel valódi sikereket. Pedig a tennivalók felismerése egyre egyértelműbbé vált, és a politikai vezetés, illetve a kormány dokumentumaiban is megfogalmazódott. Nyilvánvalóvá vált, hogy

— a bajok gyökerét a gazdaság kialakult működési rendszerében és az ennek hatásait magán viselő elavult gazdasági struktúrában kell keresni;
— ennek megfelelően vissza kell térni — a reform szellemében — a valóságos szocialista piacgazdaság kifejlesztéséhez;
— az időközben végbement változásokat és újabb felismeréseket is figyelembe véve határozottan tovább kell vinni a reformfolyamatot;
— ennek keretében a konvertibilis export hatékony fokozását preferáló szelektív fejlesztéspolitikának a piac működéséhez kell kapcsolódnia.

A gyakorlat azonban nem e felismerésekhez igazodott. A gazdaság működési rendszerében végrehajtott progresszív irányú változtatások marginálisaknak és erőtleneknek bizonyultak. Már csak azért sem serkenthették a vállalatokat sikeres kezdeményezésekre, mert a belső felhasználás csökkentése a felhalmozásra koncentrálódott, és olyan restrikcióként valósult meg, melyben a gyenge vállalatok fennmaradásukat biztosító állami segítséget kaptak — az erősebbek terhére. Ilyen feltételek között, ha bizonyos kilengésekkel is, állandósult a magyar gazdaság kényszerhelyzete, s ennek rövid távon legfenyegetőbb vonatkozása: az adósságválság. Így viszont a kényszerintézkedések sem voltak felfüggeszthetők. A kényszer a gaz-

daságirányítás indirekt eszközrendszerének egyre differenciáltabb és erőszakosabb alkalmazásába vitte a vezetést, folyamatosan erősítve az irányító apparátusnak a gazdasági folyamatokba való operatív beavatkozását. Mindez tovább szűkítette azoknak a vállalatoknak a mozgási lehetőségeit és mozgáskedvét, amelyek kezdeményezéseitől az adósságválság oldódását egyáltalán remélni lehetett. A kör tehát bezárult: a gazdaság az egymást erősítő fékező impulzusok hatása alá került, a stagnálás állandósult, az adósságválság krónikussá mélyült.

A vezetés pályatévesztése

Lehet-e a legutóbbi 15 év fejleményeit és a gazdaság kialakult állapotát úgy értelmezni, mint ami Magyarország objektív helyzetéből következett? Egy, a fejlődés fő vonalának perifériáján elhelyezkedő, a nyugat-európai országok fejlődését mintegy 15—20 évnyi távolságból követő, nyersanyagokban szegény és kis belső piaccal rendelkező országról van szó — indulhat az érvelés.[9] Az ország a KGST-hez, illetve a Varsói Szerződéshez tartozik, ami kizárja a nyugat-európai integrációs folyamathoz való közvetlen és formális csatlakozást. Ezek a vonások — minden egyéb körülménytől függetlenül is — kijelölik az ország helyét a világ közepesen fejlett és többé-kevésbé eladósodott országainak körében

Ezen országok többsége a hatvanas évek második felében és a hetvenes években erőteljes iparosítást hajtott végre, a hagyományos ipari tömeggyártás meghonosítására, illetve kiszélesítésére koncentrálva. Ehhez és a megfelelő infrastruktúra létrehozásához sok külföldi hitelt vettek fel, különösen a hetvenes évek hitelboomja idején. Közben az élenjáró országok a technikai fejlődésnek egy új — a harmadik technikai forradalomnak nevezett — szakaszába léptek. A technikai és fejlettségi rés köztük és a közepesen fejlett országok között kiszélesült, az utóbbiakban éppen felnevelt új iparok kevéssé versenyképesnek bizonyultak. A közepesen fejlett országok többsége enyhébb-súlyosabb adósságterheket hordoz, és gazdasági szerkezetének modernizálásával, gazdaságos export termelésére képes kapacitások létrehozásával igyekszik magán segíteni. A gazdasági szerkezet sikeres modernizálása a tapasztalatok szerint elsősorban ott megy végbe, ahol a transznacionális társaságok vállalatokat alapítanak, termelő tőkét fektetnek be. Magyarország e tőkebefektetések számára már csak szocialista berendezkedése miatt sem különösen vonzó terület. Mindezen objektív tényezők szinte egyértelműen kijelölik Magyarország helyét az eladósodott országok között. Ezen az övezeten belül Magyarország még viszonylag jó helyet foglal el. Fizetőképessége végül is nem rendült meg teljesen, hitelképességét ma is viszonylag kedvezően ítélik meg a világ tőkepiacain, annak ellenére, hogy nettó adósságállománya a nyolcvanas évek második felére meghaladta két év konvertibilis exportjának ellenértékét. Mindez arra utal, hogy politikai és bankkörökben a magyar erőfeszítéseket és gazdaságpolitikát kedvezően értékelik.

Ennek az értelmezésnek kétségtelenül van valóságtartalma: reálisan emeli ki a magyar gazdaság objektív adottságaiból és az ország geopolitikai helyzetéből fakadó, lehetőségeit korlátozó tényezőket. Az objektív körülmények azonban nem adnak elégséges magyarázatot a kialakult helyzetre. A magyar vezetés a hetvenes évek első felében következetesen kitarthatott volna a reformfolyamat folytatása mellett. A hetvenes évek végén — a jövőbeli fejlődés feltételrendszerét szem előtt tartva — határozottabb, koncentráltabb és összehangoltabb reformlépésekre szánhatta volna el magát. Az adósságválság tüneti kezelését beilleszthette volna a re-

[9] Vö. Kopátsy Sándor: Egy reformkoncepció világgazdasági háttere. Valóság, 1986. 12. sz.

formfolyamatba, vagy legalábbis úgy hajthatta volna végre, hogy e kezelés ne hatástalanítsa és diszkreditálja eleve a reformlépéseket. Kétségtelen, hogy ilyen vonalvezetés lényeges konfliktusokat idézett volna elő és élezett volna ki. De az is kétségtelen, hogy ilyen gazdaságpolitikai kurzus esetén a magyar gazdaság ma struktúráját és működését tekintve modernebb, rugalmasabb, exportképesebb lehetne, a nemzetközi munkamegosztásba hatékonyabban beépülhetett volna, és talán már túljutott volna annak a fontos és nehéz illeszkedési periódusnak a kezdetén, amelynek a valóságban eddig még nekigyürkőzni sem tudott.

A kérdés tehát nem úgy vetődik fel, és az emberek sem úgy teszik fel, hogy a szocialista Magyarország miért nem tudta a gazdaság- és társadalomfejlődési folyamatban történelmi elmaradottságát teljes egészében ledolgozni. A kérdés az, hogy a hasonló fejlettségű európai országokhoz, például Spanyolországhoz, Finnországhoz, vagy akár Ausztriához képest miért romlott az utóbbi évtizedekben számottevően Magyarország relatív helyzete. A kérdés így hangzik: vajon miért van az, hogy bár a vezetés képes volt sorsdöntő pillanatokban lényeges felismerésekre, képes volt meglátni a jövő útját, a jó irányba tett kezdeti lépések után meghátrált, és letért erről az útról? Azt is meg lehet kérdezni: az 1978. évi felismerések óta eltelt közel tíz év alatt miért nem született meg és került nyilvánosságra egy olyan — részleteiben kidolgozott és átgondolt, az új feltételekkel és felismerésekkel is számoló — konkrét program, amely magában foglalja a reform radikális továbbfolytatásának stratégiáját és taktikáját, felvázolja az operatív teendők lépéssorozatát? Továbbá, miért nem szerveződött meg e program kidolgozására a felismerés óta eltelt közel tíz év alatt egy — a legjobb szakértőket mozgósító — nagyszabású professzionális munka, ahhoz hasonló, mint amilyen az 1966—1968-as fordulatot előkészítette? Azokkal értek egyet, akik szerint mindkét kritikus fordulópont (1971—1972, valamint 1978—1980) a reform határozott folytatásának lehetőségét is magában rejtette. A megtorpanásért és az új formák között végbement visszarendeződésért — mindenféle külső nyomást és a reformfolyamat ellen ható külső tényezőt is figyelembe véve — első helyen a vezetés pályatévesztését kell okolni, azt, hogy az 1966—1968-as, bátran végrehajtott útválasztást követő fordulópontokon a vezetést a további radikális változásoktól való visszarettenés, a status quóhoz való ragaszkodás, a régi beidegzettségekhez való hozzátapadás jellemezte.

A pályatévesztésnek két, egymással szorosan összefüggő mozzanatát tartom alapvetőnek.

1. A reform irányában beindult folyamatok és elmozdulások túlmutattak a gazdaság működési rendszerének azokon a változásain, amelyekre a vezetés és a társadalom a reform indításakor késznek bizonyult. A már a hatvanas évek legvégén, a hetvenes évek elején felszínre tört konfliktusokban az nyilvánult meg, hogy a piac működtetése a rendszer további, az eredeti reformszándékokat meghaladó változtatását igényli. A reformot előkészítő vitákban nem egy ilyen, radikálisabb megoldást szorgalmazó nézet vetődött fel. A reform kialakítása során azonban — nem véletlenül — a lehetségesnek tekintett megoldások közül többnyire azok mellett döntöttek, amelyek az átörökölt „elvi alapokhoz" közelebb (de legalábbis azoktól nem túlságosan távol) helyezkedtek el. A hetvenes évek második felében és különösképpen 1978-at követően aztán a korábbi „szocialista alapoktól" elszakadó elgondolások és javaslatok már az empirikus tapasztalatok feldolgozására is támaszkodhattak, s ezek képviselői a reform határozott folytatásáért szálltak síkra. A „második gazdasági reform" szerves elemének tekintették például a tőkefunkció betöltését, a tőkejövedelmek elismerését, a nagyvállalati szervezet dominanciájának megtörését, az állam monopóliumellenes fellépését, a magánszektor működésének kiterjesztését, a belföldi piacnak a külső piacokhoz való szerves

kapcsolódását, az állami és pártszervek gazdasági tevékenységének és beavatkozásainak egyértelmű és törvényes alapokra helyezett körülhatárolását. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a piacgazdaság kialakítása s a vele járó gazdaságszerkezeti változások elkerülhetetlenné teszik a strukturális munkanélküliséget. A vezetésnek azonban mindez már túl sok volt. Csupán lassan tudta követni a felismeréseket, nem volt képes a reformfolyamat kibontakoztatásához szükséges radikalizálódásra. Ezért bizonyult határozatlannak és vesztette el kezdeményező erejét.

2. A társadalomban sohasem csupán eszmék harcáról, felismerésekről, felismerések elfogadásáról vagy elutasításáról van szó, bár az eszmék világában végbemenő folyamatok önmozgását sem szabad lebecsülni. Közhely, hogy az eszmei harc hátterében, a felismerések és azok elfogadása, illetve elutasítása mögött emberek, illetve rétegek állnak, akiket (amelyeket) állásfoglalásuk kialakításában valóságos vagy vélt érdekeik alapvetően befolyásolnak. Már a reform eredeti koncepciója is sok vonatkozásban sértette a szélesen értelmezett operatív vezetőréteg érdekeit, hatalmi pozícióit, hiszen a régi felálláshoz képest szűkítette az állami és pártbürokrácia hatalmát a gazdaság felett, továbbá meggyengítette a vállalati vezetők azon részének pozícióit, akik nem elsősorban szakmai hozzáértésük és képességeik folytán kerültek jól fizetett menedzseri helyekre, hanem azért, mert a vállalatoknál is az apparátus megbízható embereinek bizonyultak. A reform azok érdekeibe ütközött, akik értettek ahhoz, hogy jó kapcsolatokat építsenek ki és tartsanak fenn a felettük lévőkkel, kielégítsék azok utasításait és kívánságait, elkerüljék a konfliktusokat, és megóvják magukat a kockázatoktól. A hatalom csúcsán lévő vezetők pedig nem függetleníthetik magukat teljesen az operatív hatalom gyakorlásában közreműködő rétegek közvetlen és hétköznapi érdekeitől, véleményétől. Egyfelől, természetesen nem építheti le a hatalom operatív apparátusát. Másfelől, az apparátus maga is formálja a vezetés állásfoglalásait, hiszen információs bázisként is működik: a társadalmi folyamatokról és problémákról, valamint a közhangulat alakulásáról a vezetés részben éppen az apparátuson keresztül értesül. A vezetésnek azonban a saját apparátusához való kötöttségét is uralnia kell. Értenie kell ahhoz, hogy az apparátust a távlatokat szem előtt tartó céljainak megfelelően alakítsa, és megnyerje ezeknek a céloknak, képesnek kell lennie arra, hogy a társadalom szélesebb rétegeinek érdekeit szembeszegezze az apparátus partikuláris érdekeivel. Úgy tűnik, hogy a magyar vezetés a hatvanas években képes volt erre, később azonban inkább maga került az apparátus sok szempontból retrográd befolyásának hatása alá. Ez nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy sem eszmeileg, sem cselekvéseiben nem volt képes felnőni a reform határozott vezetésének követelményeihez.

Nívódíj felajánlása

A *Pénzügykutatási Rt.* 25 000 Ft értékű nívódíjat ajánl fel szerzőinknek. A díjat annak ítéli oda, akinek a Közgazdasági Szemlében 1988 folyamán megjelent vagy megjelenő, *elméleti vagy gazdaságpolitikai tárgyú* írását a bíráló bizottság a legszínvonalasabbnak találja.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 6. sz. (674—688. l.)

SCITOVSKY TIBOR

Az ár, a piac és a verseny kérdőjelei*

A tökéletes verseny modelljének korlátai

Az egyensúly fogalma a közgazdaságtanban olyan helyzetet jelöl, amelyben a keresletnek a kielégítésre és a kínálatnak az értékesítésre törekvő erői kölcsönösen semlegesítik egymást. Az ilyen egyensúlyi helyzet legegyszerűbb esete az izolált piaci tranzakció.

A piacgazdaság természetének megismerésében a közgazdászok ennek a tranzakciónak a megfigyelése révén érték el első eredményeiket. Rájöttek arra, hogy bármikor, amikor két egyaránt racionális, azonos információkkal rendelkező fél szabad elhatározásából piaci tranzakcióra lép, abból mindkét félnek haszna származik, mert — lévén mindketten jól informáltak és racionálisak — máskülönben nem létesítettek volna egymással üzleti kapcsolatot. Ha a tranzakció feltételei nem változnak és az változatlan körülmények között, változatlan áron ismétlődik meg, akkor annak Pareto-optimálisnak kell lennie, amennyiben lehetetlen az egyik fél nyereségét növelni anélkül, hogy a másiké csökkenne.

A Pareto-optimális ár azonban nem egyértelműen meghatározott, és nemcsak azért nem, mert a nyereség függ a javak eredeti eloszlásától, hanem azért sem, mert ugyanaz a nyereség Pareto-optimális módon többféleképpen is megosztható a két fél között — egymáshoz viszonyított alkuerejüktől, kockázatviselő képességüktől és még sok egyéb tényezőtől függően.

Parciális egyensúly

Amikor a közgazdászok a két fél közti izolált tranzakció vizsgálatáról áttértek az egy piacon megjelenő több szereplő egymás közti tranzakcióinak a vizsgálatára, eljutottak a *parciális egyensúlyi elemzés* területére. Ennek segítségével két újabb fontos felismerést tettek. Az egyik az, hogy ha több piaci szereplő áll versenyben egymással — akár a kereslet, akár a kínálat oldalán —, akkor valamennyi azoldali szereplő alkupozíciója romlik, és csökken annak a határozatlansági sávnak a terjedelme, amelyben a végső ár elhelyezkedik.

A szakma figyelme két határesetre összpontosult. Az egyikben a piac egyik oldalán tökéletes verseny van, a másikon viszont semmilyen verseny sincs. Ez a tiszta monopólium vagy a tiszta monopszónium esete. A másik a szimmetrikus eset, amelyben *a piac mindkét oldalán* tökéletes verseny érvényesül és az az alku-

* E cikknek egy rövidített változata az MSZMP Budapesti Bizottsága Oktatási Igazgatóságának rendezésében 1987. szeptember 4—5-én tartott Marx—Kalecki—Káldor konferencián hangzott el.

Köszönetet mondok Moses Abramovitz és John Harsányi professzoroknak a cikk első és második változatával kapcsolatban tett nagyon hasznos észrevételeikért.

Scitovsky Tibor a University of California (Santa Cruz) professzora.

erőből eredő minden torzítást kiküszöböl mind a vevői, mind az eladói oldalon, úgyhogy az ár egyértelműen meghatározott, és Patero-optimális. Ezt a helyzetet hívják tökéletes versenynek, ami csak rövid elnevezése a *kétoldalúan* tökéletes versenynek. (A kétoldalúan tökéletes verseny létrejöttéhez szükséges előfeltételeket mindaddig nem állapították meg módszeresen,[1] amíg a matematikai közgazdaságtan színre nem lépett az általános egyensúlyelmélettel.)

A megoldás egyértelműségében és Pareto-optimalitásában van valami esztétikai vonzerő, de nem biztos, hogy az ilyen megoldás a közgazdász szempontjából is optimális, hiszen őt az elosztás igazságossága is érdekli (vagy kellene hogy érdekelje). A tökéletesen kompetitív piac ugyanis a termelésből és forgalmazásból származó nyereséget az induló adottság elosztásának arányában osztja szét a résztvevők között. Abban az esetben, amikor ez az induló ellátottság nagyon egyenlőtlenül oszlik meg, jobb lenne, ha az alkuerő, az alkutehetség is szerepet játszana a nyereség szétosztásában, feltéve persze, hogy ez utóbbi az induló ellátottságokkal ellentétesen oszlik meg a felek között. Például egy kétoldali monopólium meghatározatlan nyereségmegosztása igazságosabb is lehet, mint az a nyereségmegosztás, ami tökéletes versenyt feltételezve adódna, ha nem a nagyobb induló készlettel ellátott fél rendelkezik nagyobb alkuerővel, jobb alkutehetséggel, hanem a másik. A gyakorlatban azonban az egyoldali monopólium általában igazságtalanabb, mint a tökéletes verseny, mert a monopolista nemcsak nagyobb induló erőforráskészlettel, de erősebb alkupozícióval is rendelkezik.

A parciális egyensúlyi helyzetek tanulmányozásának egy másik fontos felismerést is köszönhetünk. Eszerint a kétoldalúan tökéletes verseny az adott piacon megjelenő valamennyi eladó és vevő szándékát összehangolja, összeegyezteti abban az értelemben, hogy a kialakuló áron a vevők összessége által megvásárolni kívánt mennyiség éppen egyenlő azzal a mennyiséggel, amennyit az adott áron az eladók összessége eladni kíván.

A parciális egyensúly elméletének rövid bemutatásával az volt a célom, hogy bevezetőt adjak az általános egyensúlyelmélethez. A parciális egyensúly elmélete ugyanis bizonyos értelemben már tartalmazza az általános egyensúlyelmélet legtöbb következtetését és felhasználja a legtöbb olyan feltételt is, amelyre az általános egyensúlyelmélet alapul.

Általános egyensúly

A közgazdászokat eredetileg az késztethette az áttérésre a piaci magatartás parciális egyensúlyi elemzéséről az általános egyensúlyi elemzésre, hogy felismerték: az emberek piaci magatartása nemcsak az adott piacon kialakuló ártól függ, illetve nemcsak azt határozza meg, hanem bizonyos mértékben az összes többi piacon kialakuló árakat is. A különféle piacok és különféle árak kölcsönös összefüggésének felismerésével viszont rögtön felmerült az a kérdés, hogy vajon a parciális egyensúlyi elemzés egy piac vonatkozásában kimutatott eredményei általánosíthatók-e, érvényesek-e a gazdaság egészére?

E kérdés megválaszolásához a gazdaság egészének matematikai leírására volt szükség. E célból több modell született. Az első Léon Walras szimultán egyenletrendszere volt. Ő az egyensúly létezését az ismeretlenek (a relatív árak) és a gazdaságban érvényesülő független kereslet-kínálati összefüggések számának azonosságából vezette le; a megoldás stabilitását és optimalizálását pedig a tapogatozó (tâtonnement) áralkalmazkodás biztosította nála.

[1] Welfare and Competition (Irwin, 1951. és 1971. Homewood, Ill.) című könyvem 3. részének 2. fejezete egyike a ritka kivételeknek.

Az általános egyensúly létezésének és Pareto-optimalitásának teljes és szigorú bizonyítása, valamint a szükséges feltételek pontos felsorolása, megfogalmazása csak sokkal később született meg, Gérard Debreu és Kenneth Arrow munkásságával. Az általános versenyegyensúly elmélete abban a formában, ahogy ők megfogalmazták, kimutatja, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén — melyek közül a legfontosabbak, hogy minden jószágnak és minden szolgáltatásnak saját piaca van és valamennyi piacon tökéletes verseny érvényesül — a piac erői automatikusan egyensúlyba hoznak minden piacot, s a saját önző céljaikat követő egyének anarchiájából egyfajta rend jön létre: a vételi szándékok összege megegyezik a folyó termelésből és meglévő készletekből táplálkozó eladási szándékok összegével, ráadásul a megoldás Pareto-optimális. A kereslet és kínálat megegyezése biztosítja a hatékony erőforrás-hasznosítást, minthogy nincs sem munkanélküliség, sem betöltetlen állás a munkaerőpiacon, sem kielégítetlen kereslet, illetve kihasználatlan kapacitás a más termékek piacán. A Pareto-optimalitás azt jelenti, hogy mind az erőforrások, mind a termékek allokációja az egyének, a vállalatok és az alternatív hasznosítási lehetőségek között hatékony, mert nincs lehetőség arra, hogy bárkinek a nyereségét növeljék anélkül, hogy valaki másét ne csökkentenék.

Az elméletet méltán ünnepelték kiemelkedő intellektuális teljesítményként. Jellegzetessége, hogy megalkotói azért választották a felsorolt feltételeket, mert az eredmények ezekből voltak levezethetők és nem azért, mert ezek voltak reálisak, sőt a feltételek némelyike elismerten és szembetűnően irreális. Az elmélet fontos és figyelemreméltó eredményei tehát egy *képzeletbeli* gazdaságra vonatkoznak. Az erőforrás-hasznosítást és allokációt szabályozó piaci erők ábrázolása tekintetében azonban a modell képzeletbeli gazdasága olyannyira megközelíti a valóságos gazdaságot, hogy az utóbbi megértésében és irányításában is hasznunkra lehet. Ennek tulajdonítható az a nagy feltűnés, amit az elmélet keltett és az az egyöntetű vélemény, hogy fontos mérföldkő a piacgazdaság jobb megértése felé vezető úton.

A tökéletes verseny modelljének korlátai

Óvatosnak kell azonban lennünk, nehogy olyasmit is belelássunk az általános egyensúly modelljébe, amit az nem tartalmaz. Mindenki tudja, hogy a valóságos gazdaság viszonyai eléggé messze esnek a tökéletes verseny elméleti modelljétől; de nagyonis könnyű a kettőjük közti tényleges távolságot alábecsülni. Az a szellemi élvezet, amit az elmélet elegáns logikája, gyönyörű eredményei okoznak, hajlamossá tesz bennünket arra, hogy megfeledkezzünk a modell némely feltételezésének bántó irrealitásáról. Szelektíven működő memóriánk így könnyen abba az illúzióba ringathat bennünket, hogy valóságos gazdaságunk az erőforrásokat majdnem olyan hatékonyan hasznosítja és allokálja, mint a tökéletes feltételek között működő elméleti modell. Ezt a tévhitet gazdaságunk nyilvánvalóan jó általános teljesítménye csak erősíti.

Egy példa megvilágítja, hogy miként babonázza meg az általános egyensúlyelmélet logikai szépsége a piac természetét kutató szakembereket. A közgazdászokat generációkon keresztül foglalkoztatta az a paradoxon, hogy — kedvező feltételek mellett — az emberek önző hatalmi vágya, profitéhsége megsemmisíti e vágyak tárgyát és közben a féktelen mohóság káoszából és anarchiájából rendet és harmóniát varázsol. Azt a hosszú küzdelmet, amit a szakma e jelenség feltételeinek és következményeinek megértéséért folytatott, az általános versenyegyensúly Arrow—Debreu-féle elmélete tetőzte be a tökéletes verseny leírásával. A tökéletes verseny eszerint, mint a tündér varázspálcája, amely a csúf boszorkányt szépséges királykisasszonnyá változtatja, eltünteti a profitot és a monopóliumot, és helyükbe

összhangot teremt. A tökéletes verseny azonban abban is nagyon hasonlít a varázspálcára, hogy az is csak a mesében létezik. Varázsa mégis annyira elkápráztat minket, hogy még mindig központi helyet biztosítunk neki gondolkodásunkban, elhanyagolva, vagy észre sem véve a valóságos piacgazdaság fontos valóságos funkcióit, melyek többsége éppen a verseny tökéletlenségéből (amennyiben érvényesülését korlátozza a monopólium), illetve a monopólium tökéletlenségéből (amennyiben érvényesülését korlátozza a verseny) származik.

Amint arra Schumpeter már hatvan évvel ezelőtt rámutatott, a mások feletti monopolhatalom, a mások rovására realizált monopolprofit nem feltétlenül káros. Ha a monopóliumokat a verseny megfelelően kordában tartja, akkor azok jó célt is szolgálhatnak. A hatalmasokat hatalmuk arra is késztetheti, hogy — azt megőrzendő — a hatalomból kizártak számára végezzenek értékes szolgáltatásokat. A monopolprofit új termékek, új termelési módszerek bevezetésére, új kapacitások létesítésére késztetheti azokat, akik kapják, mert ezáltal tudják azt a maguk számára a jövőben is biztosítani.

Ha kizárólag az általános egyensúlyelmélet tökéletes verseny modelljére koncentrálunk, az elfedi szemünk elől ezeket az értékes szolgáltatásokat, részben, mert kizárja a monopólium lehetőségét, részben, mert azok a feltételek, amelyeken alapszik, közvetve vagy közvetlenül nemlétezőnek minősítik a modern gazdasági élet gyökereit, a specializációt, a munkamegosztást, a méretgazdaságosságot. Ez utóbbiról nyíltan felteszik, hogy — egy bizonyos küszöbérték felett — nem érvényesül; az első kettő pedig — amint a következő fejezetben megmutatjuk — nem egyeztethető össze az általános egyensúlyelmélet azon feltevésével, hogy a gazdaság valamennyi szereplője birtokában van az összes fontos piaci információnak.[2]

A munkanélküliség és kapacitáskihasználatlanság empirikus tényei is cáfolják azt a feltevést, hogy a valóságos piacgazdaság majdnem olyan hatékonyan hasznosítja és allokálja az erőforrásokat, mint a tökéletes verseny feltételei között működő elméleti piacgazdaság; az amerikai gazdaság jó általános teljesítménye pedig csak akkor lenne a helyes allokáció és a piacok megtisztulásának a bizonyítéka, ha erre és csakis erre volna szükség a gazdaság jó működéséhez. A valóságban távolról sem ez a helyzet.

Így elérkeztünk az általános egyensúlyelmélet és a mögötte meghúzódó tökéletes verseny-modell egy fontos hiányosságához. Miközben bemutattuk, hogy mi módon és miért egyezteti össze ez a versenymodell a keresleteket a kínálatokkal és éri el a Pareto-optimalitást, mindez eltakarta szemünk elől a piac sok, más nem kevésbé fontos funkcióját. Ezek sorravételéhez mindenekelőtt el kell vetnünk

[2] Hadd tegyem ehhez rögtön azt is hozzá, hogy az általános egyensúlyelmélet megalkotói tökéletesen tudatában voltak rendszerük eme korlátainak. Lépten-nyomon hangoztatták, hogy elméletük statikus: megmutatja mi kell ahhoz, hogy az erőforrásokat maradéktalanul hasznosítsák, a szükségleteket kielégítsék, elkerüljék mind a túltermelésből, mind a kapacitáskihasználatlanságból származó veszteségeket, és mindeközben érvényesüljön a Pareto-optimalitás; de semmit sem mond arról, hogy miként juthatunk ebbe a helyzetbe (ha egyáltalán odajuthatunk), és hogyan lépjünk tovább onnan a fejlődés érdekében, mi történik, ha a rendszert hirtelen megrázkódtatás éri, mi módon alkalmazkodik az ízlés és egyéb feltételek változásaihoz stb.

Az általános egyensúly dinamikus elmélete, amely e kérdésekre választ adhatna, még várat magára. A tárgy szakértői mindmáig vajmi keveset tettek egy ilyen elmélet kidolgozása érdekében. Erős kételyeim vannak afelől, hogy a statikus elméletre alapozva az egyáltalán kidolgozható-e. Az általános egyensúly statikus elméletének feltevései ugyanis kizárnak bizonyos, a változás, a haladás szempontjából elsődlegesen fontos piaci hatásokat; hasonlóképpen az erőforrások, kapacitások tökéletes hasznosítása, amit a statikus egyensúlyelmélet olyannyira hangsúlyoz, úgy tűnik kizárja a rendszerből azt a rugalmasságot, holtjátékot, amely pufferként, lengéscsillapítóként szerepelhetne hirtelen megrázkódtatások esetén és megkönnyítené a fejlődést, a változásokhoz való alkalmazkodást.

azt az irreális feltevést, hogy a gazdaság valamennyi szereplője birtokában van minden, az általuk megkötött vagy megkötni szándékolt tranzakciók szempontjából lényeges információnak. Ez az a döntő feltevés, amely az általános egyensúlyelméletben a piacok kétoldali tökéletességét biztosítja; mi pedig most olyan piacoknak a természetét, működését fogjuk megvizsgálni, melyekre ez a feltevés nem teljesül.

Aszimmetrikus információ és aszimmetrikus verseny

Hogy megvilágítsam, mennyire valóságidegen ez a feltevés, megpróbálom összevetni egy másik, látszólag hasonló, valójában azonban jóval ártatlanabb feltevéssel, amely szerint a gazdaság valamennyi szereplője tökéletesen racionális. A valóságban persze ennek a feltételnek nem sokan felelnek meg, bár mindannyian szeretnénk racionálisak lenni, és néha úgy képzeljük, hogy ez sikerül. De a racionalitás, csakúgy, mint minden emberi képesség, mérték kérdése. Az, hogy mennyire vagyunk racionálisak, függ a génjeinktől, a nevelésünktől, az iskolázottságunktól, a tapasztalatainktól stb., úgyhogy nyugodtan feltehetjük, hogy a racionalitás véletlenszerűen oszlik meg a társadalom tagjai között. Az emberek korlátozott racionalitása következtében az erőforrás-hasznosítás eltér az optimumtól, de — a modellbeli tökéletes eredmény és az azt csak közelítő valóság közötti kismértékű eltéréstől eltekintve — a tökéletes racionalitás feltevése mindaddig nem hamisítja meg a *valóságot*, amíg a racionalitás tekintetében fennálló különbségek valóban véletlenszerűen oszlanak meg az egyének között.[3]

Egészen más a helyzet azzal a feltevéssel, amely szerint a piaci tranzakciók valamennyi szereplője birtokában van minden lényeges piaci információnak. Ez is leegyszerűsítés, hiszen egyesek mindig jobban informáltak, mint mások, és nagyon kevesen tekinthetők tökéletesen informáltnak. De a valóságnak ez a leegyszerűsítése nem csupán irreleváns bonyodalmak távoltartását jelenti, hanem a valóság erős eltorzítását. Ennek az az oka, hogy az információ — szemben a racionalitással — a piaci csere résztvevői között nem véletlenszerűen oszlik meg. Rendszerint az eladó van birtokában a több információnak. Az információellátottság eltérései pedig befolyásolják a piaci magatartást, a piac alakulását, hiszen a releváns információ jobb ismerete a piac egyik oldalának szereplői számára lehetővé teszi, hogy a másik oldal rovására nyerjenek teret.

Az információk aszimmetrikus eloszlásának a piaci tranzakciókban kézenfekvő oka az, hogy a piacgazdaságok fejlett munkamegosztáson alapulnak. A munkamegosztás velejárója, hogy a saját szakmájában mindenki tájékozottabb a kívülállóknál. Minél előrehaladottabb a munkamegosztás, annál többet tudnak az emberek a saját szakmájukról és annál kevesebbet a többiekéről, vagyis annál szélesebb lesz a szakadék a szakember és a laikus tudása között.

Minthogy a munkamegosztás nincs meg csere nélkül, minél fejlettebb a munkamegosztás, annál több árut és szolgáltatást kell valamennyiünknek a piacról beszereznünk. A piaci csere így egyre bonyolultabb szakmává válik, amely — mivel mindannyian részt veszünk benne — soha sem válhat néhány szakember számára fenntartott foglalkozássá. Az is igaz viszont, hogy az a néhány ember, aki a többieknél gyakrabban cserél egy bizonyos piacon egy bizonyos árut, az illető piacon az illető áru specialistájává válik. A piaci csere tehát olyan tevékenység, amelyet szakemberek és nem szakemberek egyaránt művelnek; egy kétszemélyes játék, ame-

[3] A téma egy érdekes megközelítését nyújtja Akerlof, G. A. és Yellen, J. I.: Can small deviations from rationality make significant differences to economic equilibria? (American Economic Review, Vol. 75 (1985) 708—720. l.) című cikkében.

lyet két, többnyire egyenlőtlen helyzetű ellenfél, a szakember és a nem szakember játszik egymással. Különféle piacokra a tranzakcióra lépő felek viszonyának eltérő típusai jellemzőek. Most röviden áttekintjük a legfontosabbakat, és a továbbiakban részletesebben is megvizsgáljuk jellegzetességeiket.

A legjellemzőbb eset a fogyasztási cikkek piaca. A fogyasztási cikkek és szolgáltatások eladói tipikus esetben többet tudnak az illető cikkek költségéről, természetéről, minőségéről, választékáról, beszerezhetőségéről, értékesítési formáiról, mint a velük szemben álló vevők; mindez olyan szakértelmet kölcsönöz nekik, amivel a vevő nem rendelkezik. Ezért van az, hogy a tipikus eladó hozzáértő specialista az általa értékesített fogyasztási cikk piacán, a tipikus vevő pedig hozzá nem értő generalista *valamennyi* fogyasztási cikk piacán.

A nem szakértő vevők természetesen tudatában vannak tájékozatlanságuknak, ezért időnként szakértőt alkalmaznak, hogy képviselje őket nagyobb vásárlásaiknál, e megoldást azonban költségessége (valamint a megbízható szakemberek kiválasztásához szintén szükséges szakértelem hiánya) miatt csak ritkán választják.

Vannak olyan piacok is, ahol a szerepek felcserélődnek: a vevő a szakember és az eladó a nem szakember. A fejlett gazdaságokban azonban az ilyen piacok száma csekély. A későbbiekben mégis kitérünk a tárgyalásukra, mert a fejlődés egy korábbi szakaszában ezek igen fontosak voltak, és a munkaerőpiac bizonyos szegmenseiben még ma is az.

Végül léteznek olyan — szimmetrikus — piacok is, ahol a tranzakcióban szemben álló felek vagy mindketten szakemberek, vagy mindketten nem szakemberek. Napjainkban a szimmetrikus piacok is módfelett ritkán fordulnak elő, mégis tárgyaljuk jellemzőiket a továbbiakban. Egyrészt azért tesszük ezt, mert régebben, amikor a munkamegosztás még kevésbé volt fejlett, sem az eladók, sem a vevők nem számítottak általában szakértőnek, s így a szimmetrikus piacokon folyó kétoldalúan tökéletlen verseny volt az uralkodó, másrészt pedig azért, mert miután kimutatjuk, hogy a monopolista versenyből a társadalomnak haszna is származik, szeretnénk majd kideríteni, hogy vajon ugyanaz a haszon nem hiányzik-e a szimmetrikus piacokon?

Mielőtt azonban mindezt sorra vennénk, vessünk egy pillantást a monopolista versenyre, a valóságos piaci verseny egy fontos típusára! Evégett vissza kell térnünk az olyan fogyasztói piacokhoz, ahol specialista eladók állnak szemben generalista vevőkkel. A piaci tranzakció szempontjából lényeges ismeretek különbsége miatt itt az eladók fölénybe kerülnek. Az ebből származó nyereségüket az eladók közti verseny csökkenti, de mindaddig nem tünteti el teljesen, amíg a vevők ismeretszintje az eladóké alatt marad. Tulajdonképpen ez a monopolista verseny tartalma.

Az előzőekben említettük már, hogy az általános egyensúlyelmélet leegyszerűsítő feltevése minden piaci szereplő tökéletes informáltságáról kizárja az elmélet vizsgálódási köréből mindazokat a piacokat — így a fogyasztási javak piacát is —, ahol monopolista verseny folyik. Ez a leegyszerűsítés nem ártalmatlan, hanem nagyon is torzító hatású. Mégpedig azért, mert — s ezt is érintettük már korábban — a monopolista versenynek nemcsak negatív hatásai vannak — ezektől elméletileg valóban el lehetne tekinteni —, hanem pozitívumai is. Például: egy sor fontos kényelmi szolgáltatást nyújt a fogyasztónak. A monopolista profit sem egyértelműen negatív, amennyiben gyakran az innovációval járó elkerülhetetlen kockázat elviselését teszi lehetővé; és a monopolista készleteinek ingadozása a piaci árakban nem tükröződő — a vállalkozók beruházási döntéseit orientáló — információt tartalmaz. Tökéletes verseny esetén minderről le kellene mondanunk. Ezért a monopolista versenyt is meg kell vizsgálnunk, ha teljes képet kívánunk kapni a piacgazdaság funkcióiról, az általa nyújtott előnyökről.

Az árdiktáló-árkövető kapcsolat[4]

A primitív gazdaságok piacain a fogyasztási cikkek eladói úgy hasznosítják ismerettöbbletükből eredő fölényüket, hogy minden egyes esetben igyekeznek a maguk számára legnyereségesebb alkut megkötni. A fejlett gazdaságokban azonban, ahol a szakosodás szélesebb körű, egy-egy átlagos szakértő eladóval olyan nagyszámú nem szakértő vevő áll szemben, hogy hamarosan célszerűnek találja — az alkuhoz szükséges időt és költséget megtakarítandó — valamennyi vevője számára diktátumszerűen rögzíteni az árait. Az így kialakuló árdiktáló-árelfogadó viszony az a jólismert intézményi forma, amely oly jellemző az aszimmetrikus piaci helyzetekre a fejlett gazdaságokban.

Az árdiktálók nemcsak az áraikat rögzítik, de hasonlóan egyoldalúan szabják meg ajánlatuk egyéb mozzanatait is. A velük szemben álló vevők passzív mennyiségi alkalmazkodásra kényszerülnek, és helyzetük tökéletesen megegyezik a szabadversenyes piac szereplőinek helyzetével, amennyiben nincs tudatos befolyásuk az árakra, minőségre, termékjellemzőkre. Az árdiktáló monopolista előnyre tesz szert azáltal, hogy az eladási árat képes a számára legnyereségesebb szinten rögzíteni. Ez az árszint, amit a monopolista terméke iránti kereslet árrugalmassága szab meg, mindig magasabb, mint a határköltség, és ily módon mindig monopolista felár, profit jön létre.

Vevők piaca?

A profimaximáló felár arra ösztönzi az eladókat, hogy eladásaikat nem ár-, hanem minőségjellegű versenyben növeljék, mert az adott áron többet eladni mindaddig kifizetődő, amíg ez az ár a határköltségnél magasabb, feltéve, hogy az eladás ösztönzésére fordított kiadások nem haladják meg a többleteladásból származó profitot.

A nem árjellegű verseny többféle formát is ölthet, lényege, hogy a vevőnek széles választékban kínálnak különféle kényelmi szolgáltatásokat. Ilyenek: a reklám és a kirakatok nyújtotta ingyen információ a termékek beszerezhetőségéről, előnyös tulajdonságairól, jellegéről, kinézetéről, áráról; a jól megközelíthető üzlethelyiség, a kellemes környezet, az udvarias kiszolgálás, továbbá a folyószámla, a hitelnyújtás, a házhozszállítás; a visszavitt áru árának mosollyal nyugtázott visszafizetése; az eladó hatalmas árukészletei, amelyek lehetővé teszik az azonnali szállítást bármilyen fazonban, méretben, színben, mennyiségben és a megbirkózást a kereslet tartós emelkedésével éppúgy, mint hirtelen változásaival.

Az ilyen és hasonló kényelmi szolgáltatások hozzák létre azt a jelenséget, amit a vevő piaca néven szoktunk emlegetni.[5] Ezek a szolgáltatások tulajdonképpen az áruk ikertermékei, amelyeket az eladó monopolista profitjából finanszíroz, és így ezt a profitot e szolgáltatások díjának tekinthetjük, ami hozzáadódik a termékek árához. E szolgáltatások költségeinek nyilván a segítségükkel realizált monopolprofit alatt kell maradniuk — csak így éri meg az eladónak, hogy fenntartsa a vevők piacát. Ugyanakkor a vevők többsége számára többet érnek, mint amennyit fizetniük kell értük. Ez világosan kiderül a vevők tömeges döntéséből. Manapság szá-

[4] E fejezet problematikájának első tárgyalását lásd Welfare and Competition című könyvemben.

[5] A vevők piacának (ő vevők paradicsomának hívja) első elméleti tárgyalását lásd Weitzman, M.: The Share Economy: Conquering Stagflation (Harvard University Press, 1984., Cambridge, Mass) című művében. Úgy hallottam, hogy a gondolatmenet először Evsey Domar egy publikálatlan dolgozatában fordult elő.

mos diszkont üzlet létezik, amely ugyanazokat a termékeket olcsóbban, ám az összes kapcsolódó szolgáltatás nélkül kínálja, s ezáltal a vevőknek lehetőségük van arra, hogy „meztelen", külön szolgáltatások nélküli termékeket vásároljanak —, de ezek a diszkont üzletek a piacnak csak egy kis részét tudták elhódítani. Ez azt mutatja, hogy a vevők többsége szívesen megfizeti azokat a kényelmi szolgáltatásokat, amelyeket a rendes üzletek az áruhoz kapcsoltan kínálnak.

Ha az eladók nem kínálnák fel a kényelmi szolgáltatásokat, ez a vevőknek kellemetlenséget okozna. Vagy maguknak kellene előállítaniuk, vagy külön kellene megvásárolniuk őket, amely utóbbi megoldás azonban tetemes költségekkel járna. A méretgazdaságosság ugyanis olcsóbbá teszi a hitelt a kereskedő, mint a fogyasztó számára, s ugyanígy az eladó által lebonyolított nagybani szállítás költségei sem érik el a vevők felaprózott szállításainak költségeit; úgyszintén, ha az eladók nem tartanának készletet, a vevőknek kellene ezt felhalmozniuk, és a sok vevő sok kis készlete összességében nagyobb lenne, mint a néhány nagy eladóé.

A nem árjellegű verseny nyomán létrejött vevők piaca tehát nettó nyereség a társadalom szempontjából, akár objektív költségkalkulációt végzünk, akár a fogyasztóközönség kinyilvánított szubjektív preferenciáit tekintjük. Amikor a nem piacgazdaságok fogyasztói a hiányra panaszkodnak, akkor többnyire nem is a kibocsátás tényleges elégtelenségéről van szó, mint inkább a nem árjellegű verseny hiányáról: a nem megfelelő eladói készletekről, a beszerzési lehetőségek nem megfelelő ismeretéről, az üzletek rossz megközelíthetőségéről, a szűk méretválasztékról és más hasonló kényelmetlenségekről, amiket mi, a piacgazdaságokban, vevők piacain vásárlók alig ismerünk.

Termelői szolgáltatások

Ahogy a monopolista felár az árdiktáló kereskedőt nem árjellegű versenyre és a fent említett kényelmi szolgáltatások felkínálására készteti, a hasonlóan kedvező piaci pozícióban lévő árdiktáló termelők hasonló késztetést éreznek arra, hogy vevőiknek, termékeik végső felhasználóinak külön szolgáltatásokat nyújtsanak. Nemcsak készletet tartanak, de gyakran tartalék kapacitásokat is létrehoznak; termékeiket különböző méretben, fazonban, változatban gyártják; jótállást, karbantartási és cserelehetőséget kínálnak a végső felhasználónak; kielégítik a közönség változatosság iránti igényét — termékeik állandó továbbfejlesztésével, modellcserével, új divatirányzatok elindításával (követésével); és ami a legfontosabb: rákényszerülnek arra, hogy az új termékek, olcsóbb termelési technológiák[6] meghonosításához szükséges kutatás-fejlesztésre, beruházásokra áldozzanak. A nem árjellegű verseny, ha maga nem is elégséges feltétele a műszaki haladásnak, kétségkívül ösztönzi azt.

Nem kell különösképpen hangsúlyozni, milyen hatalmas előnyök származnak az innovációból és műszaki haladásból, a növekedés e két motorjából. Érdemes viszont megemlíteni egy ritkán taglalt, fontos mellékhatásukat: azt, hogy egyenlősítik a vásárlókat. A piacorientált innováció ugyanis többnyire a tömegtermelési módszerek fokozott alkalmazását jelenti, ami olcsóbbá, könnyebben hozzáférhetővé teszi azokat a javakat és szolgáltatásokat, amelyeket mindenki igényel, de amelyek korábban csak a gazdagok kiváltságát jelentették. A piacgazdaság, bár összeegyeztethető a jövedelemeloszlás legszélsőségesebb egyenlőtlenségeivel is, idő-

[6] A költségcsökkentés esetenként árcsökkentéshez vezet, de mindaddig, amíg ezzel a nyereség rátája nem változik, az árcsökkentést is a nem árjellegű verseny egy formájának kell tekinteni.

vel mégis a vásárlóerő egyenlőtlenségeinek fokozatos tompulásához vezet, mert a piacorientált fejlődés egyben általában egyenlőségre orientált fejlődés is.[7]

Eladók piaca[8]

Mint már említettük, a vevők és eladók közti aszimmetrikus viszony lehet megfordított is. Ilyenkor nagyobb piacismeretük révén a vevők vannak árdiktáló pozícióban. Ilyen helyzetben voltak például az ipari forradalom kezdetén a munkáltatók a munkaerőpiacon, vagy — a tömegtermelés korszaka előtt — a nagykereskedők, kereskedelmi társaságok a kézművesekkel, kisiparosokkal fenntartott kapcsolataikban.

E viszony következményei tükörképei azoknak, amelyeket a két legutóbbi fejezetben tárgyaltunk. Minthogy az eladó kevésbé ismeri a piacot, az árdiktáló vevők itt emelkedő kínálati függvénnyel állnak szemben, ami lehetővé teszi számukra a vételárnak a megvásárolt javak (vagy munkaerő) határhaszna (határtermékértéke) *alatti* szinten való rögzítését, és ily módon profit realizálását. E profitrés annál nagyobb, minél kisebb a kínálat árrugalmassága.

Minthogy a vételár alacsonyabb a megvásárolt áru határhasznánál, az árdiktáló vevő számára nyereséges, hogy a kínálat minden újonnan keletkező többletét megvegye az általa megszabott vételáron. Ez a jelenség pontos ellentétpárja az árdiktáló eladó hajlandóságának arra, hogy a megugró keresletet készletből vagy tartalékkapacitásból azonnal kielégítse.

A vevő nagyobb inputkészlete idővel természetesen nagyobb outputhoz vezet, amit el is kell tudni adni ahhoz, hogy a többletbeszerzés nyereségét realizálni lehessen. Ezt a többletértékesítés többleterőfeszítéseket igényel. Emiatt a vevő csak lassabban képes felvenni a váratlan kínálatot, de mindaddig felveszi, amíg a vételár olyan alacsony, hogy még fedezetet nyújt a többletkibocsátás elhelyezéséhez szükséges extra értékesítési erőfeszítésekre is. (A japán és a 19. század végi angol kereskedelmi társaságok gyors növekedése mindenesetre közvetve azt bizonyítja, hogy azok készek és képesek is voltak felvenni országuk egyre nagyobb számú kis manufaktúrájának növekvő kibocsátását; hasonlóképpen, a brit feldolgozó iparnak az ipari forradalom idején gyorsan növekvő munkaerő-állománya azt bizonyítja, hogy a munkáltatók készek és képesek voltak felvenni a gyorsan bővülő munkaerőkínálatot.)

Az árdiktáló vevők között is nem árjellegű verseny folyik. A vevők ebben az esetben az eladóknak kedvezményeket kínálnak azért, hogy saját inputjukat eléggé gyors ütemben bővíthessék. Néhány példa ilyen kedvezményekre: segítség a nyersanyagbeszerzésben, tanácsadás a terméktervezésben, minőségjavításban, termékbevezetésben, valamint hitelnyújtás, szállítási, esetenként minőségellenőrzési szolgáltatások.

E szolgáltatások, valamint az árdiktáló vevők készsége a többletkínálat felszívására, együttesen hozzák létre az eladók piacát. E pótlólagos szolgáltatások nyereségessége attól függ, hogy mekkora a profitrés az inputnak a vevő számára képviselt értéke és azon ár között, amit érte fizetni hajlandó.

[7] E bekezdés gondolatmenetével kapcsolatban lásd Schumpeter, J.: Capitalism, Socialism and Democracy (Harper Bros., 1942., New York). Annak teljes bizonyítása, hogy a beruházáshoz, innovációhoz, technikai haladáshoz a monopolista verseny ösztönzésére és a monopólium által teremtett pénzeszközökre és információra van szükség, Schumpeter Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung (Duncker és Humblot, 1926., München) című művében található.

[8] Az eladók és a vevők piacának részletes taglalását lásd Pricetakers' plenty: a neglected benefit of capitalism című cikkemben (Kyklos, Vol. 38. 1985, 517—536. l.).

Eddig úgy láttuk, hogy az eladók piaca és a vevők piaca között teljes a párhuzamosság; van azonban köztük egy lényeges különbség is. Az a tény, hogy a nyereségessége miatt nagyobb mennyiségben vásárolt inputból előállított terméket el is kell adni az eladók piacán, behatárolja a vásárlások lehetséges növekedési ütemét. Ha ez az ütem alatta marad a felkínált inputok természetes növekedési ütemének, értelmetlen a többletinputért versengeni.

Valószínűleg ez volt a helyzet az ipari forradalom brit munkaerőpiacán. Miután a bekerítési mozgalom során a parasztokat elkergették földjeikről, és a szegénység rákényszerítette a városi nőket és gyerekeket, hogy munkát keressenek, a gyári munkaerő-kínálat olyan gyors ütemben nőtt, hogy a munkáltatók nem vagy csak alig tudtak vele lépést tartani, úgyhogy nem volt szükség a munkaerőért folytatott sem ár-, sem áron kívüli versenyre. Az ennek következtében kialakult alacsony bérek, nyomorúságos munkakörülmények, amelyeket semmiféle, a nem árjellegű versenyből származó szolgáltatás nem enyhített, megmagyarázzák, hogy miért érezte magát a kor munkása kizsákmányoltabbnak a munkaerőpiacon, mint árelfogadó fogyasztóként a termékek piacán. Ezért harcoltak olyan vehemensen és oly sikeresen az árdiktáló munkaadók általi kizsákmányolás ellen, és érték el — közös fellépéssel —, hogy a munkaerő piacán kétoldalú monopólium jött létre, ahol a munkáltatók és a szakszervezeti vezetők egyenjogú tárgyalópartnerekké váltak. Csak a legutóbbi időben kezd ez a helyzet némileg megváltozni. Nő a nagy felelősséggel járó munkakörök száma, amelyekben nagy szükség van a munkás ítélőképességére, a cég iránti lojalitására, éberségére; a munkáltatókban pedig egyre inkább tudatosul, hogy milyen nagymértékben függ munkásaik megbízhatósága, termelékenysége hangulatuktól és attól, hogy miként bánnak velük. Az eredmény az, hogy a munkáltatók — magukhoz ragadva a kezdeményezést — versengve ajánlanak dolgozóiknak magasabb fizetést,[9] több nyugdíjat, jobb munkakörülményeket, olyan pótlólagos többletjuttatásokat, amelyek összességükben a vevők közti nem árjellegű versenyt, vagyis eladók piacát hoznak létre a munkaerőpiacon, bár az eredeti cél ebben az esetben nem több foglalkoztatott megszerzése, hanem a már meglévő munkaerő-állománynak nagyobb teljesítmények elérésére, termelékenységük javítására való ösztönzése.[10]

A nem árjellegű verseny előnyeit tárgyaló legutóbbi három fejezet kapcsán négy, egymással összefüggő kérdés merül fel: 1. mikor részesítik előnyben az árdiktálók az árversennyel szemben a nem árjellegű versenyt; 2. mi a lényeges különbség a kettő között; 3. kombinálhatók-e a kettő előnyei; és 4. a nem árjellegű verseny előnyei csak az aszimmetrikus piacon érvényesíthetők, vagy átvihetők szimmetrikus piacokra is?

Árverseny versus nem árjellegű verseny

Minthogy a fogyasztó csak tökéletlenül ismeri az egymással versenyző javak beszerezhetőségét és tulajdonságait, az eladók nem teljesen rugalmas kereslettel találják magukat szemben. Az eladók ebben a helyzetben úgy vélik, hogy a számukra legnagyobb nyereséget hozó ár magasabb, mint a határköltség, mégpedig annál magasabb, minél rugalmatlanabb a kereslet, amely termékükre irányul. Ez az ár

[9] Ha egy béremelés a termelékenységet annyira növeli, hogy az output értéke a béremelésnek megfelelően vagy még többel nő, úgy nem ár-, hanem nem árversenyről van szó. Lásd a párhuzamos érvelést a 6-os lábjegyzetben.

[10] E bekezdés gondolatmenete, ami „hatékonysági bérezés" néven is ismert, Arthur M. Okunnak az „implicit bérszerződésről" és a „láthatatlan kézfogásról" szóló elemzéseire vezethető vissza. Lásd a Prices and Quantities: a Macroeconomic Analysis című művét (Brookings Institution, 1981, Washington, D. C.)

egyfajta korlát, amely alá menni nem érdemes. Ezen a ponton az eladások növelésének egyetlen nyereséges módja a nem árjellegű verseny. S minthogy a nem árjellegű verseny az egymással versenyző eladókat és termékeket differenciálja, márkákat teremt, ezzel megemeli a profitmaximalizáló árat, és tovább csökkenti az árverseny lehetőségeit.

Míg az árverseny a profitmaximalizáló ár alatt már nem kifizetődő, a nem árjellegű verseny hatóköre és nyereségessége nem ettől, hanem a *tényleges árnak* a költségek feletti többletétől függ.[11] A legtöbb eladó megpróbálja persze árát a profitmaximalizáló szinten vagy annak közelében meghatározni. Sokan azonban ennél magasabb árat állapítanak meg, vagy azért, mert alábecsülik a kereslet árrugalmasságát, vagy pedig azért, mert előnyben részesítik azt a biztonságos, könnyű életformát, amit a kis forgalom — nagy haszon politikája biztosít. Végül, és talán ez a leggyakoribb eset, az oligopolisztikus piacok eladói attól való félelmükben, hogy az árcsökkentés megtorló ellenlépést fog kiváltani és gyorsan romba dönti a monopolista pozíciókat s ezzel az egész piacon megnyirbálja a profitokat, általában hajlamosak előnyben részesíteni a nem árjellegű versenyt az árversennyel szemben, akármennyivel haladja is meg tényleges áruk a profitmaximalizáló szintet.

Az árcsökkentés ugyanis sokkal feltűnőbb, könnyebb utánozni, sőt túlkompenzálni, és nehezebb visszavonni, mint a nem árjellegű verseny legtöbb szolgáltatását. A nem árverseny egy-egy lépése is kiválthat természetesen ellenlépést, de ez sokkal lassúbb, bonyolultabb folyamat, minthogy a nem árjellegű verseny — szemben az árversennyel — bizonyos speciális képességeket, találékonyságot igényel, melyek korlátozott megléte behatárolja a nem árjellegű verseny lehetőségeit.[12]

A nem árjellegű verseny differenciálja az egymással versenyző ajánlatokat, részekre szabdalja a piacot azzal, hogy sajátos márkákat teremt, megerősíti az árelfogadók ragaszkodását saját árdiktálójukhoz, személyes kapcsolatokat létesít közöttük. Az eredmény az, hogy a nem árjellegű verseny nemcsak kevésbé veszélyezteti a monopolpozíciót, mint az árjellegű verseny, hanem még védi, erősíti is azt. Valóban, a nem árjellegű verseny gyakran kettős szerepet tölt be: egyrészt kiterjeszti az eladó piacát, másrészt védi azt a konkurensek terjeszkedése ellen azáltal, hogy sokkal személyesebb kapcsolatot létesít az egyén és az árdiktáló, illetve annak termékei között, ami a monopolpozíciót erősíti és tartóssá teszi.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy az árverseny és a nem árjellegű verseny közti leglényegesebb különbség, hogy míg az előbbi általában csökkenti a profitrátát, gyengíti a monopolista pozíciót, az utóbbi biztonságosabbá teszi, megerősíti, kiterjeszti azt, mégpedig többnyire oly módon, hogy abból a társadalom is hasznot húz. A nem árjellegű verseny által nyújtott előnyök ugyanis nem a monopóliumból, hanem a monopolisták közti versenyből származnak, abból a versenyből, amelynek során igyekeznek behatolni egymás piacaira, illetve megvédeni a magukét.

Ezt azért hangsúlyozom, mert a monopólium nem mindig vezet nem árjellegű versenyre. Először is elképzelhető, hogy az árdiktáló piaca olyan gyors ütemben bővül, hogy nincs szüksége eladásainak további ösztönzésére. (A brit imperializmus fénykorában például a brit termékek világpiaca annyira gyorsan bővült, hogy a brit gyáriparosok alig tudtak ezzel lépést tartani és sem pénzt, sem erőfeszítést nem kellett innovációra, termékeik tökéletesítésére fordítaniuk.[13]) Másodszor: a nem árjellegű verseny csak egyike a monopolpozíció biztosítására szolgáló módsze-

[11] Itt és a következőkben leegyszerűsítem a tárgyalást, amennyiben csak az árdiktáló eladóval foglalkozom és elhagyom az árdiktáló vevőre vonatkozó hasonló érvelést.

[12] Annak bizonyítására, hogy a nem árjellegű verseny, szemben az árversennyel, önkorlátozó, lásd Fellner, W.: Competition among the Few (Knopf, 1949, New York, 6. fej.).

[13] Részben ez az oka a brit ipari formatervezés elmaradottságának. Lásd Tylecote, Andrew: The Causes of the Present Inflation (Macmillan, 1981, London, 26. l.).

reknek. Hasonló céllal alkalmazhatók a monopolista egyezségek, a titkos összejátszás, a versenytársak vállalatainak felvásárlása, politikai befolyás latbavetése protekcionista vámvédelem kikényszerítésére, a hazai verseny korlátozására, a piacra való belépés megnehezítésére szabadalmakkal, szabályozási eszközökkel stb. Minthogy azonban mindezek a módszerek nem biztosítják a társadalom számára a nem árjellegű verseny eddig tárgyalt előnyeit, kívánatos, hogy az árdiktálók azt részesítsék előnyben a versenykorlátozás többi alternatívájával szemben. Ez a létjogosultsága a trösztellenes, monopolellenes törvényhozásnak; érvelésünk egyaránt szól az ár- és a nem árjellegű verseny mellett.

Innovációs alapok

Egy tartós, de korlátolt monopolhelyzet, legyen az bármilyen jól körülbástyázva, nemcsak tulajdonosának hoz hasznot, de gyakran az egész társadalomnak is. A monopolhelyzet szinte mindig szükséges feltétele a műszaki haladásnak, mert leginkább a tartós monopolprofit reménye, a kutatás-fejlesztésre, beruházásra fordított kiadások várható megtérülése az, ami a potenciális újítót rábírja e költségek és az innovációval mindig együtt járó kockázatok vállalására.

Itt különbséget kell tennünk a minden piacon megjelenő súrlódásos profit és a csak monopolista piacokon keletkező monopolprofit között. A súrlódásos profit, melyet mindig valamilyen változás, a gazdaságot ért megrázkódtatás hoz létre, időleges, mert azt az alkalmazkodás előbb-utóbb a minimumra csökkenti, majd megsemmisíti. Egy változó gazdaságban természetesen mindig jelen van valamekkora súrlódásos profit, amit hol ez, hol az realizál, de ennek az a legsajátosabb jellemzője, hogy nem sokáig marad meg ugyanabban a kézben.

Az árdiktáló viszont — hála monopolhelyzetének — mindaddig realizálja a monopolprofitot, amíg nyereséget hozó árából nem enged, a nem árjellegű verseny pedig ezt az árat nemcsak hogy megszilárdítja, de még növeli is. A monopolprofitnak ez a stabilitása és tartóssága bírja rá kedvezményezettjét az innovációval járó kockázat vállalására. Ezt a tényt ma széles körben elismerik, amit az is bizonyít, hogy a legtöbb ország szabadalmi törvényt alkotott, s ez lehetővé teszi a feltaláló számára a monopolprofit tartósítását olyan esetekben is, amikor sem a titoktartás, sem az innovatív technika lemásolásának nehézsége nem nyújtanak kellő védelmet.

Az árjellegű és nem árjellegű verseny előnyei csak egymás rovására érvényesíthetők

Láttuk, hogy mind az árjellegű, mind a nem árjellegű verseny korlátozza a másikból húzható hasznot. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a belőlük származó előnyök nem egyeztethetők össze egymással.

Az árak összhangot teremtenek a piac szereplői között, akik segítségükkel helyesen allokálják az erőforrásokat és a termékeket. Az eladók közti árverseny teszi lehetővé — a monopolista ár lefaragásával — azt, hogy az árak jobban megfeleljenek funkcióiknak, és pontosabban tükrözzék a kínálat költségét. De minél kisebb a monopolista felár, annál kisebb a kereskedők tere és késztetése arra, hogy a vevők piacát létrehozzák, a termelőknek pedig arra, hogy újítsanak, bővítsék a választékot, és minden egyéb módon elébe menjenek a közönség ízlésváltozásának.

Röviden: választanunk kell a hatékony erőforrás-hasznosítás és a termelés fejlődése, a vevők piaca nyújtotta előnyök között. Csak úgy kaphatunk többet az egyikből, ha valamit feláldozunk a másikból. Nem tudom, hogyan lehetne a kétféle hasznot összemérni, rangsorolni, de a józan ész azt súgja, hogy mindkettő-

re szükségünk van. Hogy mindkettőhöz hozzájussunk, kompromisszumra van szükség: el kell fogadnunk a tökéletesnél rosszabb erőforrás-hasznosítást, hogy a nem árjellegű verseny előnyeiből is némiképp részesedjünk; és minthogy a magára hagyott piac erői képtelenek arra, hogy a kétféle előnyt nemhogy teljes mértékben, de még csak elfogadható mértékben is realizálják, tudatos politikával kell őket kiegészítenünk. Az effajta politika eszközei többek között a szabadalmi és a szerzői jog, valamint a foglalkoztatáspolitika.

Információk a beruházók számára[14]

A monopolista verseny egy további előnye, amit inkább az árdiktáló monopolista pozíciójának, mint kompetitív magatartásának köszönhetünk, hogy olyan piaci információkat szolgáltat, amelyek segítik a beruházási döntéseket. Ismeretes, hogy az új termelő kapacitások létrehozására irányuló beruházások tervezésének és elhatározásának időpontjában rendelkezésre álló piaci árak nem tartalmaznak minden, a várható hozam becsléséhez szükséges információt. Ennek az a fő oka, hogy a már elhatározott vagy megkezdett, de még be nem fejezett versenyző, komplementer beruházások a folyó árakat még nem befolyásolják, de a jövőbeli piaci árakat és rajtuk keresztül a belépő új beruházás nyereségességét feltétlenül befolyásolni fogják. Más szavakkal: ha csak a jelenlegi piaci árakra támaszkodhat, abból az egyéni vállalkozó nem tudja eldönteni, mekkora piaci rés maradt nyereséges beruházások számára a versenytársak már meghozott (de még meg nem valósított) beruházási döntéseit is beszámítva. Ez talán a legismertebb és a legkorábban felismert fogyatékossága a tökéletes versenynek.

Ebben a vonatkozásban az aszimmetrikus, monopolista piacok fölényben vannak, megkönnyítik a beruházási döntéseket, mivel az árinformáción túl a beruházási döntés szempontjából releváns egyéb információt is közvetítenek. Valamennyi árdiktáló nemcsak ár-, de mennyiségi jelzéseket is érzékel. Eladásainak vagy kielégítetlen rendelésállományának növekedése, illetve készleteinek csökkenése mutatja részesedését a megnövekedett piaci kereslet kielégítéséből; s minthogy ezt a piaci hányadot könnyen megszerezheti és megtarthatja anélkül, hogy versenytársainak felségterületére behatolna, ez egyben a teljes biztonsággal megvalósítható minimális kapacitásbővítés beruházási lehetőségét is jelzi. A legtöbb árdiktálónak ezen felül van némi elképzelése az általa kiszolgált piac árrugalmasságáról, és ezen keresztül arról, hogy mennyire könnyű vagy nehéz, illetve mennyire kockázatos piaci részesedését a versenytársak rovására bővíteni.

A mennyiségi jelzések és a keresletrugalmassági becslések a piaci árakkal együtt már sokkal bőségesebb információs bázist adnak a beruházási döntések meghozatalához, mint a piaci árak egymagukban, de még ezek sem mondanak semmit a már elhatározott vagy megvalósítás alatt álló versenyző beruházásokról. A való életben azonban különböző nem piaci csatornákon gyakran ezek az információk is megszerezhetők. Először is, a nagy vállalatok beruházási tervei, folyó kapacitásbővítései általában ismertek a közvélemény előtt, közli őket a sajtó, mindenekelőtt a pénzügyi és kereskedelmi szaklapok. Az olyan országokban, mint a Német Szövetségi Köztársaság, ahol néhány nagy bank ellenőrző befolyása érvényesül a legfontosabb gazdasági ágazatokban, a bankok minden fontos információnak birtokában vannak, ami a beruházási elkötelezettségekkel kapcsolatban érdekes lehet, és azt vállalataiknak rendelkezésére is bocsátják. Japánban a nemzetközi kereskedelmi és ipari minisztérium (a MITI) koordinálja az azonos ipar-

[14] E fejezet témájának részletes tárgyalását lásd Richardson, G. B.: Information and Investment (Oxford University Press, Oxford, 1960).

ágba tartozó vállalatok beruházásait; Franciaországban (és a legtöbb fejlődő országban is) pedig többé-kevésbé kötelező központi beruházási tervek vannak, amelyek lényegében ugyanezt a funkciót töltik be.

A szimmetrikus piacok kiegészítő előnyei

Az a nagyszámú, változatos és fontos társadalmi előny, amit a nem árjellegű verseny az aszimmetrikus piacokon létrehoz, elgondolkoztat, hogy vajon a szimmetrikus piacokon — ahol nincs nem árjellegű verseny — ezek az előnyök megjelennek-e, és ha igen, mi idézi elő őket.

Tudjuk, hogy az általános egyensúlyelmélet, amely a tökéletes versennyel, a szimmetrikus piacok egy speciális határesetével foglalkozik, hallgat ezekről az előnyökről. Ez természetesen tudatos választás az általános egyensúly teoretikusai részéről, akik — matematikai modelljük megalkotásakor — úgy döntöttek, hogy változóik kizárólag az árak, valamint a keresett és kínált mennyiségek lesznek, és a termékek és szolgáltatások számát és jellegét is beleértve, minden más kívülről adott konstans. A változók körének ilyen korlátozására vonatkozó döntést a tökéletes verseny legjellemzőbb gyakorlati példájáról, az árutőzsdéken jegyzett termékek — gyapot, búza, egyéb mezőgazdasági tömegtermékek és nyersanyagok — adásvételéről, illetve a rájuk vonatkozó határidős ügyletekről alkotott kép befolyásolta. Ezeken a piacokon ugyanis szinte semmiféle kiegészítő kényelmi szolgáltatásra nincs szükség. Minthogy az árutőzsdén csak élelmiszereket, fémeket és nyersanyagokat forgalmaznak, jóformán semmiféle termékinnovációra, minőségjavításra, választékbővítésre nincs lehetőség, a technológiai újítások által lehetővé tett költségcsökkenés pedig az olyan piacon, ahol az ár tendenciájában egybeesik a határköltséggel, árverseny formájában csapódik le.

A vevők piacát együttesen létrehozó kényelmi szolgáltatások az árutőzsdén, ahol csak jól felkészült, professzionális, az eladókkal összemérhető nagyságrendű cégeket képviselő vevők szerepelnek, szinte teljesen feleslegesek. Itt a piac mindkét oldalán szakértők állnak, és az áru, amivel kereskednek, szabványos. A vevők olyan egyéb szolgáltatásait, mint a hitel, a szállítás, amelyekhez a tőzsdén mindkét oldal egyformán könnyen és azonos áron juthat hozzá, valószínűleg mindenki maga szerzi be magának. Maradnak a helyiségek, melyekben az üzletkötés folyik, a távközlési és egyéb berendezések, melyekre munkájuk közben szükségük van, valamint az alkuszok és egyéb tőzsdei személyzet szolgáltatásai. Ezek fizetése, valamint a berendezések karbantartási költségei minimális összeget képviselnek, amit egy alacsony jutalék (általában a forgalom 0,1 százaléka), melyet a tőzsde mind az eladónak, mind a vevőnek felszámít, bőségesen fedezhet.

Egészen más a helyzet a többi szimmetrikus piaccal, azokkal, amelyeken a verseny nem tökéletes. Vegyük először a kétoldalú monopóliumot: azt a piacot, ahol szakértő vásárló áll szemben szakértő eladóval, de a méretgazdaságosság hatására mindkét oldalon korlátozzák a versenyt. Jó példa erre a hadiipar. Itt hiányzik a vevők piacának egy fontos sajátossága: az eladó nem hajlandó termékét készleten tartani, hogy abból azonnal kielégíthesse a felmerülő pótlólagos keresetet. Ugyanakkor a vevő olyannyira érdekelt a vevők piacának egy másik szolgáltatásában, nevezetesen a termékfejlesztésben, hogy hajlandó érte közvetlenül, költségalapon is fizetni, nemcsak kerülő úton, a késztermék monopolárán keresztül.

A kétoldalú monopóliumnak egy másik, említésre méltó példája a szervezett munkaerőpiac. Ezen a piacon — az előbbi ellenpárjaként — az árdiktáló munkáltatónak a pótlólagos munkaerő felvételére való hajlandósága hiányzik. A munkáltatók közti nem árjellegű verseny nyújtotta egyéb szolgáltatásokat, mint nyugdíj,

betegségi biztosítás, jó munkakörülmények, itt a szakszervezet és a vállalatvezetés közti alku biztosítja. A két példa között szoros párhuzamot fedezhetünk fel.

Egészen másfajta szimmetria jön létre azokon a piacokon, ahol a tranzakcióban mindkét fél tapasztalatlan nem szakember. Ennek az esetnek modern változatai a festmények, műtárgyak, régiségek aukciói. Ezek hasonlítanak az árutőzsdére, azzal a különbséggel, hogy a nem szakember vevők és eladók a helyiség puszta használatán kívül többet is igényelnek és hajlandók megfizetni. Igénylik a reklámot, a biztosítást, a szakértői értékbecslést, a garanciákat, az aukcióra bocsátott tárgyaknak kényelmes, kellemes környezetben való szemlére bocsátását stb. Egy komoly jutalék ellenében (aminek összege felmehet az érték 10 százalékára vagy még afölé is, és mind az eladónak, mind a vevőnek felszámítják) az aukció szervezője minderre hajlandó.

A primitív gazdaságokban, ahol kiskereskedők, kézművesek, kisiparosok kis terjedelmű tevékenységet folytatnak, létezett és még ma is létezik ennek a piacnak egy fontos változata. Ilyen gazdaságokban gyakran kifizetődik egy nagykereskedőnek közvetítőként belépni a kistermelők és kiskereskedők közé, úgy vásárlóként, mint eladóként árdiktáló szerepet vállalni, és a nem árjellegű verseny előnyeit kínálni mindkét oldalnak. Többnyire ugyanazokról a szolgáltatásokról van szó, mint amelyeket e cikkben már korábban említettünk, de a legfontosabb szolgáltatás, amit nyújtottak és nyújtanak néha még ma is, az a kapcsolatteremtés.

A nyugati világ gazdaságtörténetében a nagykereskedőkből lettek az első nagykapitalisták mind méreteiket, mind hatalmukat tekintve. A különböző vidékeken, sőt különböző országokban felállított irodáik hálózata révén kiválóan meg tudták állapítani, hogy melyek a legjobb piacai azoknak a termékeknek, amelyeket a gyártóiktól megvásároltak és hogy milyen fajta termékekre, milyen minőségben, milyen fazonban van szükségük azoknak a fogyasztóknak, akikkel elosztóik kapcsolatban álltak. Ez a tudás adott hatalmat nekik és juttatta őket olyan profitokhoz, melyen nagyra nőttek.

A nagykereskedői dominancia korszaka, ahogy fénykorukat Angliában nevezték, a 19. század végén ért véget, a tömegtermelés beköszöntésével, amikor a méretgazdaságosság olyan nagyra növelte az ipari üzemeket, hogy képessé váltak a nagykereskedelmi funkció átvállalására.

A nagy, erős követítőnek ma a japán kereskedőházak a még fennmaradt példái. Ahogy a tömegtermelés Japánban is fokozódó jelentőségre tesz szert, a kereskedőházak figyelme egyre inkább harmadik országok felé fordul: az olcsó bérű harmadik világban vásárolnak, és a magas jövedelmű fejlett országokban adnak el.[15]

A piaci csere és a munkamegosztás egy sor piaci szolgáltatást igényel. Aszimmetrikus piacokon e szolgáltatásokat többnyire az árdiktáló nyújtja mind a saját, mind az árelfogadók megelégedésére. Szimmetrikus piacokon, ha mind a vevők, mind az eladók nem szakértő „kisemberek", a piaci szolgáltatásokat közvetítők nyújtják, a fejlődő országokban a kereskedőház, akciókon a kikiáltó. De ha mind az eladó, mind a vevő szakember és nagyban folytatja tevékenységét, mindkettő maga biztosítja a maga számára a piaci szolgáltatásokat, legfeljebb egy walrasi kikiáltót vagy egy alkuszt vesznek igénybe, akinek a fizetése, helyiség- és berendezés-fenntartási költségei elhanyagolhatóak az általuk lebonyolított forgalomhoz képest. Talán ez a magyarázata annak, hogy az általános egyensúly teoretikusai soha nem foglalkoznak velük.

[15] A kereskedőházakat érdekesen tárgyalja Wholesalers' Domination című rész Kaldor, N.: The economic aspects of advertising című cikkében. (Review of Economic Studies Vol. 18., 1950, 1—27. l.) A japán shoshák (kereskedőházak) tevékenységéről lásd a 7. fejezetet.In: Lee, E. (ed.): Export-led Industrialization and Development. ILO, 1980. Singapore.

Közgazdasági Szemle, XXXV., évf. 1988. 6. sz. (689—696. l.)

SZABÓ JUDIT

A költségvetési korlát előzetes és folyamatos puhasága

Írásomban a Kornai János hiánymagyarázatában alapvető szerepet játszó fogalom, a puha költségvetési korlát differenciálására teszek javaslatot. A puhaság *általános fogalma* tekintetében az olvasó nem fog az itt következőkben újdonságot találni. Az új az lesz, hogy a fogalmat szétbontom előzetes (ex ante) és folyamatos puhaságra, amelyek közvetlen tervgazdálkodás[1] esetén tervezett és terven felüli puhaságnak is nevezhetők.

Cikkem szorosan kapcsolódik a Stanislaw Gomulka és Kornai János között a puha költségvetési korlátról lezajlott vitához [2], [5], de igyekeztem úgy fogalmazni, hogy mondanivalóm a vita ismerete nélkül is érthető legyen. Nem célom itt sem Kornai, sem Gomulka hiánymagyarázatának bírálata, s harmadik hiánymagyarázatot sem tudok adni. A hiányjelenségek magyarázata és megszüntetésük módjának feltárása igen szerteágazó és bonyolult problémakör, amelyet nyilvánvalóan nem lehet egy rövid, definíciós jellegű írásban a „helyére tenni". Remélem azonban, hogy az előzetes és folyamatos puhaság fogalmának különválasztása hozzájárul majd a létező hiánymagyarázatok javításához.

E különválasztás csírái Gomulkánál is megvannak (és amint ő rámutat, Kornainál is) ([2] 871—872. l.). Gomulka azonban a hiánymagyarázathoz szükséges dinamikus vonásokat végül egy új fogalomba, a költségvetési rugalmasság fogalmába utalta, és e fogalmat a puhaságtól alapvetően különbözőnek tartja ([2] 879. l.). A továbbiakban ezzel szemben a folyamatos puhaság fogalmának segítségével szeretném bebizonyítani, hogy a puhaság és rugalmasság fogalma átfedik egymást, így nem lehetnek olyan mértékben függetlenek, mint Stanislaw Gomulka állítja ([2] 873. l.).

A költségvetési korlát előzetes és folyamatos puhaságának definíciója

A puha költségvetési korlát fogalmát Kornai János vezette be [3], [4], [5], [6]. Kornainál azonban nem találunk néhány mondatban megadott puhaság definíciót, sőt a témáról írt legutóbbi összefoglaló cikkében elzárkózik az ilyen definíciótól ([4] 5. l.).

Gomulka [2] cikkében ezzel szemben két puhaság-meghatározás is szerepel. Az első, amely végig előtérben áll, a puhaságot az annak nyomán előálló hatékonyságveszteséghez kapcsolja, és a puhaság fokát a veszteség egységnyi termelésre jutó nagyságával méri. A cikk legvégén, az állami költségvetés puhaságának tárgyalásánál azonban — mintegy mellékesen — szerepel egy másik definíció is. Ez már nem a mérésre, hanem a puhaság-fogalom politikai-szociológiai alap-

* Cikkem kéziratos változatához sokan tettek alkotó szellemű észrevételeket. Valamennyiüknek szeretnék itt köszönetet mondani. Külön is kiemelem, hogy nagyon értékesek voltak számomra Bock Gyula, Chikán Attila és Stanislaw Gomulka megjegyzései. Azért, amit a hozzászólásokból megfogadtam, ahogy a cikk többi részéért is, természetesen egyedül enyém a felelősség.

[1] A közvetlen és közvetett tervgazdálkodás fogalmait Bauer Tamás alkotta meg. Lásd [1].

Szabó Judit a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó főszerkesztője.

jaira összpontosít. A meghatározás a következőképpen hangzik: „A puhaságnak mindig azt kell jelentenie, hogy az adott gazdasági egység a közte és jövedelemforrása(i) közötti szerződés(ek) befolyásolásával képes *részt venni* költségvetése meghatározásában. Minél inkább képes erre, annál puhább a költségvetési korlát és annál nagyobb a puhaság foka is." ([2] 878. l., kiemelés a szerzőtől.)

E definíció nyomán az előzetes puhaságra az alábbi meghatározás adható.

Definíció: Egy gazdálkodó egység *költségvetése előzetesen puha*, ha a hierarchiában felette álló intézményekkel még a költségvetési időszak előtt nem piaci alku útján olyan szerződést (szerződéseket) köt, amelyek alapján nem piaci jellegű[2] jövedelmekhez jut. A szerződés szólhat például vissza nem térítendő támogatásokról, adókedvezményekről, kedvezményes hitelekről, hitel-visszafizetés prolongálásáról, a beszerzési vagy eladási áraknak a gazdálkodó egység számára kedvező megállapításáról stb. (Lásd [3] 322—323. l.) Minél nagyobb az előzetesen biztosított nem piaci jövedelemforrások szerepe egy gazdálkodó egység költségvetésében, annál nagyobb fokú a költségvetési korlátjának előzetes puhasága.

Igen fontos a definícióban, hogy az előzetes puhaság jelenségét szerződéskötésekre vezeti vissza. Mint minden szerződés, az ilyen szerződések is kétoldalúak. Nem pusztán arról van szó tehát, hogy a központi intézmények megkönnyítik az illető gazdasági egység dolgát, hanem egyúttal arról is, hogy a „paternalista" intézmény beleszól az egység működésébe, a szóban forgó gazdasági egységnek céljait az intézmény céljaihoz kell igazítania. (E kétoldalúság erőteljes megfogalmazását találhatjuk meg Mellár Tamás ([7] 340. l.) cikkében és Soós Károly Attila ([10] 80—81. l.) könyvében.) A puhaságot így egyfelől a segítségnyújtás mértékével, a versenyhelyzethez képest létrejövő bevételi többlettel mérhetjük, másfelől viszont a külső befolyás mértékével is.[3]

A szerződés a közvetlen tervgazdálkodásban könnyen azonosítható: a tervalkuk eredményeként megszülető éves tervdokumentumok testesítik meg. A tőkés viszonyok között működő ún. nem profitorientált intézmények is jól körülhatárolható szerződéseket kötnek megbízóikkal, fenntartóikkal (például egy egészségügyi intézmény az őt fenntartó biztosítótársasággal). Más esetekben nincs szó pontosan megfogalmazott írásos szerződésről, hanem többé-kevésbé részletes informális megállapodások jönnek létre az elvárásokról és a hozzájuk kapcsolódó javadalmazásokról. Ez a helyzet például a megreformált, más szóval közvetett tervgazdaságban, így a mai magyar gazdaságban is.

Definíció: Egy gazdálkodó egység *költségvetése folyamatosan puha*, ha a vele kapcsolatban álló központi intézményekkel megkötött szerződéseit a költségvetési időszak alatt képes nem piaci alkuval módosítani, vagy ha előzetes szerződései nem voltak, akkor képes magában a költségvetési időszakban költségvetését befolyásoló szerződéseket kötni a nem piaci jövedelmeket folyósító intézményekkel. Minél inkább befolyásolják a szerződésmódosítások, illetve az új szerződések a gazdasági egység költségvetését, annál nagyobb fokú a költségvetési korlát folyamatos puhasága.

Megjegyzendő, hogy a költségvetési időszaknak a fentebbi definíciókban kulcsszerephez jutott fogalma nem új, hisz magának a költségvetési korlátnak sincs értelme a költségvetési időszak kijelölése nélkül. Költségvetési időszak értelemszerűen minden olyan időszak lehet, amelyre vállalati mérleg készül, tehát a magyar

[2] Nyitva hagyom a kérdést, hogy a verseny torzulásait, gyengeségeit nem piaci jövedelemforrásnak, puhaságnak tekintsük-e vagy sem. Emlékeztetek rá, hogy Gomulka erre erőteljesen igent, Kornai pedig nemet mond [2], [4], [5]. Az előzetes és folyamatos puhaság mindkét felfogásban definiálható.

[3] A kétoldalúság érzékeltetésére a továbbiakban a „paternalista" intézmény helyett „központi" intézményről beszélek.

vállalatok esetében lehet negyedév, félév, év. Az olyan esetekben pedig, amikor nem a vállalati költségvetés általában vett puhaságáról, hanem egy-egy termék vagy beruházási akció költségvetéséről van szó, érdemes lehet egy évnél hosszabb időszakot is áttekinteni.

A költségvetési korlát folyamatos puhasága jól szemléltethető a Kornai János [4] cikkében szereplő ábra módosított változatával. Az ábra egy olyan vállalat költségvetési korlátjának puhulását mutatja be, amely kizárólag A és B inputokat használ fel. Ha a hivatkozott cikk ábráján feltüntetett „eredeti költségvetési korlát" felbontásával a mi ábránkon a versenyviszonyok melletti és a tervezett költségvetési korlátot is szerepeltetjük, az előzetes puhaságról is szemléletes képet kapunk (a versenyviszonyok melletti korlát Gomulka ([2] 871—872. l.) cikkének viszonyítási alapja).

A költségvetési korlát előzetes és folyamatos puhasága

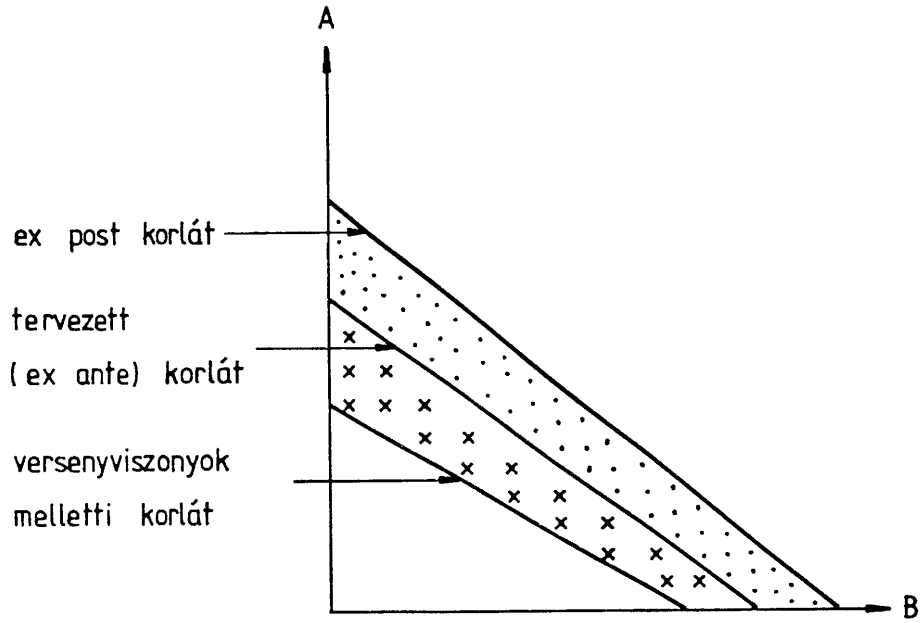

A versenyviszonyok melletti korlát és a tervezett korlát közötti sáv az előzetes puhaságot, a tervezett korlát és az ex post korlát közötti sáv a folyamatos puhaságot szemlélteti. Az egyenesek különböző meredeksége az árak manipulálhatóságára utal. Kornai János elméletében nagy jelentőségű a gazdálkodó egységek által anticipált korlát (lásd például [5] 882. l.), mint amely alapvetően meghatározza a gazdálkodók magatartását. Ha ez a korlát a tervezett fölött helyezkedik el, a gazdálkodó egység költségvetési korlátjának puhulására, ha alatta helyezkedik el, keményedésére számít a költségvetési időszakban. Ha pedig az időszak végére az ex post korlát az anticipált korlát alá kerül, akkor a nem piaci alkuk közege keményebbnek, ha fölé kerül, puhábbnak bizonyul a vállalat várakozásainál.

Az előzetes és folyamatos puhaság meghatározása után az ezekkel komplementer előzetes és folyamatos keménység is definiálható. *Előzetes keménységről* akkor beszélünk, ha a gazdálkodó egység költségvetése ex ante értelemben nem puha, tehát ha nincs a költségvetési időszak előtt olyan szerződése, amely nem piaci jövedelmet garantálna számára. (Ilyenkor az előbbi ábra alsó két egyenese egybeesik vagy — ha elvonások vannak — a tervezett korlát a versenyviszonyok

melletti korlát alatt helyezkedik el.) *A költségvetési korlát* (a költségvetési időszakon belül) *folyamatosan kemény*, ha nem folyamatosan puha. (Az ex post és az ex ante korlát egybeesik, vagy az ex post korlát az ex ante alá kerül.)

Az előzetes és folyamatos puhaság különbségei és összefüggései

Az előzetes és folyamatos puhaság együttesen adja ki a költségvetés teljes vagy az ex post puhaságát. Logikailag a költségvetés lehet puha anélkül, hogy előzetesen puha lenne, más szóval folyamatosan puha, de előzetesen kemény, és lehet puha anélkül is, hogy a költségvetési időszakon belül puha lenne, tehát előzetesen puha, de folyamatosan kemény. Ez a teljes függetlenség azonban a valóságban nehezen képzelhető el. Az ugyanis, hogy a nem piaci jövedelmeket nyújtó intézményekkel a költségvetési időszak előtt lehet alkudni, de annak megkezdése után már nem (előzetes puhaság — folyamatos keménység)[4]; illetve, hogy a költségvetési időszak előtt egyáltalán nem lehet alkudni, a várható jövedelmet manipulálni, csak az időszak közben (előzetes keménység — folyamatos puhaság), igen valószínűtlen esetek.

Kimondhatjuk, hogy ha a puhaság jelen van a gazdaságban, akkor a puha költségvetési korlátú gazdasági egységek költségvetési korlátja általában mind előzetesen, mind folyamatosan puha. Ez a nem piaci jövedelemforrások létéből és a gazdasági egységeket hozzájuk fűző állandó kapcsolatból következik. Megjegyzem, hogy az említett előzetes, illetve folyamatos puhaság kismértékű is lehet.

Sejtésem szerint a gazdasági rendszerekre, a „központi" intézmények és a gazdálkodó egységek közötti viszonyra igen jellemző, hogy az előzetes és folyamatos puhasági fokok milyen kombinációjára állnak be, és az egyes gazdasági rendszerek esetében, sőt még egy-egy gazdasági rendszeren belül is igen változatos e kombinációk skálája. A hipotézis más oldalról úgy fogalmazható meg, hogy ha a központi intézmények és a gazdálkodó egységek között kialakult viszonyok objektíve meg is határozzák a puhaság együttes fokát (előzetes puhasági fok + folyamatos puhasági fok), s ezen belül *az előzetes és folyamatos puhasági fok arányának beállításában a központnak már van bizonyos játéktere.* A kombinációt lehet „okosan", de „oktalanul" is szabályozni, mely utóbbi eset maga után vonhatja az összesített puhasági fok (hatékonyságveszteség) szükségtelen megnövekedését.

Véleményem szerint tehát nem helyes egybemosni az előzetes és folyamatos puhaságot. „Valamennyi eset megkülönböztető jegye az a segítség, amihez egy, a piacon kívüli intézménytől lehet hozzájutni, tárgyalások, alkudozás, lobbyzás, politikai nyomás stb. eredményeként. Nyilvánvalóan más helyzet ez, mint azé a vállalaté, amely a verseny gyengeségét használja ki: ez utóbbi akció mégiscsak a piacon zajlik, és nem a patronáló intézmény folyosóin" — írja Kornai a gazdasági egység költségvetési korlátjának puhaságáról ([5] 882. l.). Nem célom most a verseny különböző típusú gyengeségeinek elemzése. Azért idéztem e megállapítást, hogy a puhaság előzetes (egyszeri) és folyamatos oldalainak megkülönböztetésével tovább finomítsam őket. A fenti idézethez ugyanis hozzá kell tennünk, hogy más dolog a központi intézménytől a költségvetési időszak előtt egy nyíltan — netán a nyilvánosság előtt — folytatott alkuban segítséget kérni — a költségvetési

[4] Erre hozza a [6] könyv kivételes példaként a Chrysler esetét. Itt említem meg, hogy cikkem gondolati keretei között a kemény feltételek mellett nyújtott állami hitel az előzetes puhasággal párosuló folyamatos keménység speciális esetének tekinthető. A bankhitelnél már nem ez a helyzet, mert a bankhitel nem tekinthető nem piaci jövedelemforrásnak. A különbség azonban formai, mert az előzetes puhaságot folyamatos keménységgel párosító állam valójában bankként viselkedik az illető vállalattal szemben. Kornai János a bankhitel lehetőségét a majdnem-kemény költségvetési korlát egyik ismérvének tekinti ([3] 321—322. l.).

időszak várható körülményeinek gondos feltárása és tudatos alakítása mellett, abban a tudatban, hogy a következő költségvetési időszakig nem kell vagy nem is lehet újra a központhoz fordulni;[5] és más dolog a mérleg lezárásáig újból és újból segítségre számítani, szorulni (avagy más oldalról: a központtól új és új „feladatokat" kapni).

A gyakorlat szempontjából e két dolog megkülönböztetésének az ad nyomatékot, hogy e puhaságtípusok más-más következményekkel járnak a gazdaságban. Úgy tűnik nekem, hogy a szélsőségesen nagyfokú előzetes puhaságtól eltekintve igazán káros — időnként romboló — hatása a folyamatos puhaságnak van. Ez az a puhaságfajta, amelyet Kornai János munkáiban a puhaságról írva részletesen elemzett. Ez az a „segítség", a kihúzás a mindenkori bajból, amely elkényelmesedéshez, az alkalmazkodási képesség nagyfokú romlásához vezet. Ezeken túl sejtésem szerint a folyamatos puhaságnak felróható még, hogy instabilitást, működésképtelenséget okozhat (erre később még visszatérek). Úgy tűnik, a hiány kialakulásában is e puhaságfajtának van alapvető szerepe, ez vezet árérzéketlenséghez, elszaladó kereslethez. A másik oldalon viszont valószínűnek tartom, hogy kimutatható: az előzetes puhaságnak vannak „ártalmatlan" mértékei és fajtái is. Tudásom a témáról kevés ahhoz, hogy valamelyest is átfogó elemzést adjak az előzetes és folyamatos puhaság különbségeiről és összefüggéseiről. Az alábbiakban csupán arra vállalkozom, hogy néhány gyakorlati példán bemutassam a lehetséges kombinációkat.

A tőkés környezetben működő nem profitorientált intézmények számos országban viszonylag nagy előzetes (manipulált árak, betervezett veszteség stb.) és kicsi folyamatos puhasági fok mellett dolgoznak. Vagyis, ha az előre kialkudott feltételek között nem képesek a kialkudott céloknak megfelelő működést fenntartani, akkor nem kapnak túl sok utólagos segítséget, ilyen esetben eléggé hamar felszámolják őket, még akkor is, ha sok előzetes segítséget kaptak.

Ugyanakkor megkockáztatom azt a hipotézist, hogy a nyolcvanas évek eddig eltelt időszakában a magyar gazdaságban az iparvállalati szférára egy viszonylag alacsony előzetes puhasági fok és egy magas folyamatos puhasági fok volt jellemző. Ezenkívül egyesek korlátjának magas folyamatos puhasága mások költségvetési korlátjának ezzel járó magas folyamatos keménysége[6] miatt instabilitást vitt a rendszerbe (az állami költségvetés többek között a magas folyamatos puhasági fok „finanszírozása" érdekében gyakorta szorult váratlan és nagymértékű évközi pénzügyi beavatkozásokra, például adóemelésre), és veszélyeztette a működőképességet (elmélyült a bizalmi válság a vállalatok és a központi irányítás között). Az 1987-es gazdaságpolitikai váltás és az 1988-as adóreform részben a folyamatos puhaság csökkentésére irányultak.

A fenti két példában az előzetes és folyamatos puhaságnak komplementer szerep jutott, az egyik alacsony mértéke a másik magas szintjével járt együtt. A komplementaritás azonban nem mindig érvényesül. Nemcsak az illuzórikusan alacsony előzetes puhaság járhat ugyanis túl magas folyamatos puhasággal, hanem az igen magas előzetes puhaság mellett is lehet magas a folyamatos puhaság. Talán nem túl merész feltételezni, hogy a közvetlen tervgazdálkodás esetében ez a helyzet. A kérdést bonyolítja, hogy tervgazdaságok esetében érdemes külön is megvizsgálni a reálpuhaság és a nominális puhaság fokát.[7] A tervekben ugyanis nagyon sokszor pénzügyi feszültség marad, vagyis az előzetes reálpuhaságból eredő

[5] Gondoljunk a 4-es lábjegyzetben már említett Chrysler esetre.

[6] E kettő azért járt együtt, mert az állami költségvetésnek — a rendszer ismert tulajdonságai miatt — nem voltak tartalékai.

[7] E fogalmak megkülönböztetését lásd Gomulka [2] cikkében. Röviden szólva a reálpuhaság Gomulkánál túl sok fizikai erőforrás, a nominális puhaság pedig túl sok pénzügyi jellegű forrás felhasználását jelenti a versenyhelyzethez képest.

pénzügyi következményeket a terv nem képes konzisztens módon figyelembe venni; a tervek szerint általában nem képződik annyi állami jövedelem, amivel a reálpuhaság finanszírozható lenne. Így aztán a magas előzetes reálpuhaság magas folyamatos nominális puhaságot kényszerít ki.

A magas előzetes puhaság más okból is magas folyamatos puhaságra vezethet. Azok a szerződések ugyanis, amelyekben a nem piaci jövedelmek formáit és mértékét előzetesen rögzítik, bizonyos előrelátást feltételeznek a költségvetési időszakra. Előrelátásunk viszont természetesen sohasem tökéletes, és ennek hibái is növelik a folyamatos puhaságot. (A vállalat bizonyos fokig mindig joggal hivatkozhat arra, hogy a „körülmények" nem úgy alakultak, ahogyan a szerződés megkötése, a terv megállapítása idején feltételezték. Ez is hozzájárul ahhoz, sőt talán fő oka annak, hogy — ha a puhaság jelen van — a folyamatos puhaság mértéke sohasem szorítható le nullára.) Ha mármost a gazdaság egészét magas előzetes puhasági fok jellemzi — erre példa a közvetlen tervgazdálkodás —, az az előrelátás irreálisan magas szintjét (egy mindentudó központ létét) feltételezi. Mivel ez a valóságban nem létezik, így aztán a költségvetési időszak folyamán nagymértékű ad hoc szabályozásra lesz szükség, ami nagyfokú folyamatos puhaságban is megnyilvánulhat.

A költségvetési korlát rugalmasságának és folyamatos puhaságának összefüggése

A költségvetési korlát rugalmassága — mint Stanislaw Gomulka írja — „az a sebesség, amellyel a vállalat teljes jövedelme (beleértve a támogatásokat és az árak emeléséből származó jövedelmeket is) módosul annak hatására, hogy ráfordításainak értékösszege megváltozik" ([2] 873. l.).

A megfogalmazásból hiányzik, hogy mihez képest változik meg a ráfordítások értékösszege. A költségvetési korlát rugalmasságának a jövedelmek alkalmazkodási függvénye segítségével adhatunk pontosabb tartalmat. Ahogy a költségvetési korlát rugalmasságát Gomulka az árrugalmasság analógiájára alkotta meg, úgy a jövedelmek alkalmazkodási függvénye az ún. áralkalmazkodási függvény megfelelője. Az alábbiakban e két függvényt a lehető legegyszerűbb formában írom fel.[8]

Az áralkalmazkodási függvény:

$$P_t - P_{t-1} = \sigma(D_t - S_t) \tag{1}$$

ahol D_t és S_t a piaci kereslet és kínálat, P_t pedig az ár a t periódusban (D_t és S_t e modellben az előző időszakbeli áraktól függenek).

A jövedelmek alkalmazkodási függvénye:

$$R_t - R_{t-1} = \lambda(C_t - C_t^*) \tag{2}$$

ahol R a vállalat tényleges bevételeit jelöli, C a tényleges költségek plusz „normál" profit jelölésére szolgál, C^* pedig a vállalat által tervezett költségek plusz „normál" profit jele.[9] Értelemszerűen fennáll az $R^* = C^*$ egyenlőség, ahol R^* a vállalat tervezett bevételeit jelöli.

(1)-ben a σ paraméter adja meg az alkalmazkodás sebességét, így ez az árrugalmasságnak egyfajta mértéke. Hasonló mértéke λ a jövedelmek rugalmasságának. Ha a kínálat eltér a kereslettől, a vállalat igyekszik változtatni árain, ha a „normál" profittal „megfejelt" költségek eltérnek a tervezettől, akkor a vállalat

[8] A függvényekre, valamint (1) és (2) formájukra Stanislaw Gomulka hívta fel a figyelmet. Az áralkalmazkodási függvényről lásd még: ([8] 237—239. l.).

[9] Gomulka cikkem kéziratához fűzött megjegyzéseiben a (2) függvényben C_{t-1}^*-et szerepeltette. Szerintem a függvény a fenti formában jobban értelmezhető. Egyébként, ha gondolati modellünk statikus, és a $t-1$ időszakban egyensúly volt, akkor $C^* = C_{t-1}^* = R_{t-1}$.

igyekszik változtatni bevételein. Sem P_t, sem R_t nem egyedül a vállalattól függ, értékük a piacon és a központi intézményekkel folytatott alkuban dől el.

Stanislaw Gomulka egyik legfőbb állítása az, hogy „A hiány nagyságát és gyakoriságát nem a költségvetési korlát puhaságának foka, hanem az a mérték határozza meg, amennyivel a költségvetési rugalmasság nagyobb az árrugalmasságnál" ([2] 869. l.). Az állítás szigorú bizonyítása nem szerepel a szerző cikkében, azt csak verbális okfejtéssel támasztja alá, illetve példákkal szemlélteti. A matematikai bizonyításhoz véleményem szerint közelebbről meg kellene határozni az (1) és (2) függvényeket, ezek tulajdonságait, ezen kívül egy további függvényre is szükség lenne — össze kellene kapcsolni a (2) által meghatározott jövedelmeket és a kereslet alakulását. Erre a feladatra nem vállalkozom.[10]

Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a vállalat által kívánatosnak tartott normál profit a költségvetési időszakban abszolút összegben változatlan. Így a (2) függvényből kiesik a normál profit és a függvény a következőképp írható fel:

$$R_t - R_{t-1} = \lambda(NC - NC_t^*) \qquad (2)'$$

ahol NC a profit nélküli nettó költségeket jelöli. (A továbbiakban erre utalva egyszerűen költségekről beszélek.)

A költségvetési rugalmasság kérdése a (2)' függvényből következően csak abban az esetben merül fel, ha a vállalat költségei meghaladják az általa tervezettet. Ilyenkor a λ paraméter értéke mutathatja meg, hogy a gazdálkodó egység képes-e továbbhárítani, s ha igen, milyen mértékben a költségemelkedést. A λ két okból vehet fel pozitív értéket: 1. Ha a vállalat a piacon, árai emelésével képes valamilyen mértékben továbbhárítani a tervezettet meghaladó költségeit; 2. Ha ezt a központtal folytatott alku révén, nem piaci jövedelmei emelésével tudja elérni. Ennek megfelelően Gomulka rugalmasság-fogalmát is tovább lehet finomítani: az 1. esetben piaci, a 2.-ban nem piaci rugalmasságról beszélhetünk.

A folyamatos puhaság és a nem piaci rugalmasság viszonyát a legvilágosabban akkor láthatjuk, ha feltesszük a kérdést: milyen eseményhez, eseményekhez fűződik a folyamatos puhaság létrejötte? Ezek az események véleményem szerint sokfélék. Lehet szó „rossz" tervezésről (ne feszegessük most, hogy tudatos manipulációk eredményeként-e), amelynek következtében a központ csak a költségvetési időszak folyamán ébred rá, hogy az előzetesen szétosztott pénz nem lesz elegendő a tervezett célok teljesítéséhez. Lehet szó olyan új központi feladatok előtérbe kerüléséről, kampányokról is, amelyek „nem tisztelik" az évhatárokat. Előfordulhat az is, hogy a vállalatnak utólag sikerül nagyobb nyereséget kialkudnia magának. A skála másik végén lehet szó fizetésképtelenségről, csődhelyzetről is, amely kiváltja a központ mentőakcióját.

Bizonyára lehetne további példákat is találni, a lényeg azonban az, hogy ezen eseményeknek nem mindegyike párosul a vállalati költségek emelkedésével. Mivel pedig a költségvetés rugalmasságát a (2) és (2)' képletekben definíciószerűen a költségek emelkedéséhez kapcsoltuk, ebből következően a folyamatos puhaság nem mindig kapcsolódik össze a költségvetés rugalmasságával.

[10] Simon András [9] cikke egy más megközelítésben formalizáltan foglalkozik a problémakörrel. Az összefüggéseknek ezen szálát azonban ő is csak verbálisan tárgyalja, a költségvetési korlát puhaságának nevezve azt, amit Gomulka költségvetési rugalmasságnak nevez: „... a vevők (vállalatok) költségvetési korlátja nem »teljesen« puha. A vevő kereslete tehát nem független az ártól. Az ár növelésével így elméletileg meg is szüntethetnénk a hiányt. A kereslet rugalmassága és így az is, hogy milyen árnövekedés biztosítja a kereslet és a kínálat egyensúlyát, természetesen függ a költségvetési korlát puhaságától. *Puha költségvetési korlát esetén a vevő az árnövekedés egy részét továbbháríthatja. Amíg azonban a költségvetési korlát nem 'teljesen puha', addig ez a továbbhárítás csak részleges lehet.* Ennek következtében az ár elegendően nagy mértékű emelésével a kereslet és a kínálat mindig egyensúlyba hozható" ([9] 516. l., kiemelés tőlem — Sz. J.).

De ha a költségek meg is haladják a tervezettet, még akkor sem biztos, hogy a folyamatos puhaság 0 fölé emeli a λ értékét (vagyis rugalmassá teszi a költségvetést). Előfordulhat ugyanis, hogy a központ azzal utasítja el a nem piaci továbbhárítást: viselje el a vállalat nyeresége terhére a költségemelkedést. (Ez a helyzet például, ha a vállalatnak van nyeresége és a költségvetési korlát folyamatos puhasága „csak" abban áll, hogy a központ egy esetleges csődtől megmenti a vállalatokat.) Egyet azonban biztosan állíthatunk: a nem piaci rugalmasság létezéséhez mindenképpen szükség van a költségvetési időszak alatt folyósított nem piaci jövedelmekre, tehát a folyamatos puhaság létezésére.

Összefoglalva: egy vállalat költségvetési korlátja csak akkor lehet rugalmas a nem piaci csatornákon keresztül, ha folyamatosan puha. A megfordítás viszont nem igaz, a folyamatos puhaság nem feltétlenül biztosítja a bevételek nem piaci rugalmasságát. *A folyamatos puhaság* tehát *szükséges, de nem elégséges feltétele a nem piaci rugalmasságnak.*

★

Ezzel mondanivalóm végére értem. A Kornai-féle puhaságot előzetes és folyamatos puhaságra, a Gomulka-féle rugalmasságot piaci és nem piaci rugalmasságra bontva úgy találtam, hogy a két fogalom összefügg. A folyamatos puhaság és a nem piaci rugalmasság rokonfogalmaknak bizonyulnak, és kimondható róluk, hogy a folyamatos puhaság szükséges feltétele a nem piaci rugalmasságnak. A folyamatos puhaság fogalmának további finomításával újabb összefüggésekhez jutnánk. Az állandó nyereséget finanszírozó puhaság például nagyfokú nem piaci rugalmasságot eredményez, míg a csődtől óvó puhaság ennél kisebb rugalmasság mellett is fennállhat.

Kornai elméletében, ha a költségvetési korlátnak a vállalatok által anticipált puhasága megüti azt a mértéket, hogy a vállalatok biztosak lehetnek a csőd elkerülésében, akkor ez már olyan erősen hat magatartásukra, hogy önmagában, rugalmas árak mellett is elég a hiány állandó újratermeléséhez. Gomulka gondolatrendszerében a hiányhelyzetet az árak is képesek gyökeresen befolyásolni, feltéve, hogy rugalmasabbak a költségvetéseknél.

A cikkemben kifejtettek — mint azt előre jeleztem is — nem világították át egészében a kétfajta hiánymagyarázatot. Vizsgálatom annyi eredménnyel járt, hogy a költségvetési korlát folyamatos puhaságának és nem piaci rugalmasságának fogalmaival érintkezési pontot találtam a két gondolatrendszer között.

Hivatkozások

[1] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházások, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
[2] *Gomulka, S.:* A Kornai-féle puha költségvetési korlát és a hiányjelenségek: bírálat és módosítás. Közgazdasági Szemle, 1987. 7—8. sz.
[3] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[4] *Kornai János:* A puha költségvetési korlát. Tervgazdasági Fórum, 1986. 3. sz.
[5] *Kornai János:* A puha költségvetési korlátról (válasz Stanislaw Gomulkának). Közgazdasági Szemle, 1987. 7—8. sz.
[6] *Kornai János—Matits Ágnes:* A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[7] *Mellár Tamás:* „A hiány" és a szocializmus gazdaságtana. Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz.
[8] *Russel, R.—Wilkinson, M.:* Microeconomics: A Synthesis of Modern and Neoclassical Theory. John Wiley and Sons, New York, 1979.
[9] *Simon András:* Az árak és a kínálat szerepe a hiányban. Közgazdasági Szemle, 1984. 5. sz.
[10] *Soós Károly Attila:* Terv, kampány, pénz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó—Kossuth Könyvkiadó, 1986.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 6. sz. (697—705. l.)

FLEISCHER TAMÁS

Infra-struktúraváltás

Körülbelül 15—20 évre visszamenőleg jól nyomon követhetően évente legalább egy-két olyan tanulmány jelenik meg a hazai szaksajtóban, amelyik az infrastruktúra helyzetét, fejlődésének ellentmondásait elemzi.* E tanulmányok sorában kitüntetett helyet foglal el az a több éves munka eredményeit összefoglaló, 1975-ben megjelent Csernok—Ehrlich—Szilágyi [1] könyv, amely széles nemzetközi statisztikai bázison az infrastruktúra-fejlesztés jellegzetesen különböző útjait azonosította. A könyv szerzői kimutatták, hogy amíg a piacgazdaságokban a termelést megelőző vagy a termeléssel láncszerűen összekapcsolódó, együtthaladó infrastruktúra-fejlesztés a jellemző, addig a szocialista országokban az infrastruktúra fejlesztése követő jellegű.

Azóta talán nem is született a témában olyan tanulmány, amelyik ne minősítené károsnak a hazai infrastrukturális fejlesztésben tapasztalható elmaradást. Magát az elmaradást pedig a tanulmányok egy része bizonyításra nem szoruló *evidenciaként* kezeli, míg egy másik részük bizonyítja is.

1. Változatok infrastrukturális elmaradottságunk értelmezésére és magyarázatára

Infrastruktúránk elmaradottságáról többféle értelemben beszélhetünk. Felfogható az elmaradás úgy, mint az infrastruktúra nemzetközi mércével mérve alacsony fejlettsége a gazdaság általános fejlettségi szintjéhez képest. Tekinthető úgy, mint az infrastrukturális ágazatoknak a mindenkori állóeszköz-állományukhoz képest alacsony részesedése az adott időszak összes beruházásából.** Végül, elmaradásról a mindenkori igényekhez képest is beszélhetünk. E tekintetben figyelmet érdemelnek Major Iván [5] vizsgálatának eredményei, aki a hazai igényeket és az infrastruktúra-kapacitásokat külön-külön összevetve a nemzetközi tapasztalatokkal, a közlekedés példáján kimutatta, hogy az infrastrukturális kapacitáshiány nálunk *részben* a hibás gazdasági kapcsolatrendszer által felfokozott igényekkel magyarázható.

Az infrastrukturális elmaradásunkat hangoztató felfogások természetszerűen találkoznak az infrastruktúra egyes ágazatait képviselő főhatóságok, minisztériumok helyeslésével. Mégpedig nyilvánvalóan nem pusztán azért, mert igazak, hanem

* A cikk alapjául szolgáló tanulmány a VÁTI megbízásából készült az OMFB számára

** Megjegyezzük, hogy mivel az infrastrukturális állóeszközök a termelő szektor állóeszközeinél általában hosszabb élettartamúak, s így az évente megújítandó hányaduk kisebb, ezért csak az ezt figyelembe vevő egybevetések lehetnek hitelesek.

Készült már ilyen összevetés is az Országos Tervhivatalban, és ez is az infrastruktúra elmaradását támasztotta alá.

Fleischer Tamás építőmérnök, gazdasági mérnök.

mert ráadásul kapóra jönnek a központi források elosztásáért folyó ágazatközi versengésben.

Miközben kétségtelen, hogy az infrastruktúrára kevés pénz jutott, sokakkal együtt úgy vélem, hiba volna e tüneti diagnózisnál megállva egy olyan javaslattal beérni, miszerint növelni kell az erre fordított kiadásokat. Egy ilyen elgondolás ugyanis azt sugallja, mintha pusztán az elosztás címzettjei közötti forrásátcsoportosítások útján, tehát az állami redisztribúció adott mértékének és rendszerének megőrzése mellett kínálkozna megoldás. Ezért is érdemelnek figyelmet azok az újabb tanulmányok, amelyek azt is kimutatják, hogy az adott irányítási mechanizmusban szükségképpen szorul háttérbe az infrastruktúra fejlesztése.

E következtetések többnyire empirikus alapokon nyugszanak. Lackó Mária [4] például kimutatja, hogy a hazai kommunális beruházások együtt ingadoznak a termelő beruházások ciklikus hullámzásával, s hogy ez a ciklikusság mind fellendüléskor, mind a dekonjunktúra időszakában a kommunális beruházások hátrányára érvényesül. Major Iván [6] is az újratermelési folyamat egészét jellemző feszültségek megnyilvánulására — s egyben egyik előidézőjére — bukkan a közlekedésben: a szállítási hiányokban. De magam is úgy találtam [2], hogy az eredménytelenségük miatt jogosan bírált infrastruktúra-fejlesztési elvek valójában teljes összhangban vannak az újratermelés egészében érvényesülő, a kialakult hatalmi struktúra lenyomataiként értékelendő fejlesztési elvekkel (termelésközpontú és a szűk keresztmetszetek feloldására összpontosító, a gazdasági szerkezetet merevítő fejlesztéspolitika; rugalmatlan hierarchikus irányítás; ágazati típusú preferenciák; a kooperatív kapcsolatok hiánya; a rendelkezésre álló kapacitások felélése; a ráfordítások iránti érzéketlenség). Mindezeket a felismeréseket persze már korántsem kíséri olyan egyértelmű ágazati támogatás, mint a több pénzért folyó harcban ütőkártyaként felhasználható összehasonlításokat.

Ráadásul az infrastrukturális ágazatokon belül máig megőrződtek a pénzelosztásnak a tervutasításos rendszerből örökölt, ellátottsági mutatószámokra épülő formái. Az elemzések felhívják továbbá a figyelmet az alsó szintek, a kiszolgáló tevékenység hátrányos megkülönböztetésére is az ágazatokon belüli elosztásban, a horizontális kooperáció háttérbe szorulására, a presztízsberuházásokra való hajlamra. (Új nemzeti színház építése — miközben sorra szűnnek meg általános iskolák; vízlépcső építése — miközben 800 községben nincs egészséges ivóvíz; a rádió és tévéadók látványos fejlődése — miközben a megyeszékhelyeken kívül lakó hatmillió állampolgár háztartásainak három százalékába sem jutott el a telefon; a közlekedési beruházások több mint 50 százalékának a fővárosra koncentrálása stb.) Az ágazatok irányítása igyekszik döntéseinek tartalmát egyoldalúan műszaki kérdésként, csak bennfentesek által átláthatónak beállítani, és tagadja az ilyen típusú felvetések jogosultságát. Ezért is lényeges annak gondos bizonyítása, hogy az infrastruktúrára vonatkozó fejlesztési döntések nem esetlegesek, hanem az adott döntési rendszer törvényszerű következményei.

Az okfejtésben legmesszebbre talán Sághi Gábor [7] jutott, aki annak vizsgálata helyett, hogy a szocialista országokban miért marad le az infrastruktúra a termelés mögött, azt igyekezett tisztázni, miért *nem* marad le a fejlett piacgazdaságokban. Válaszának lényege: minthogy a tőkés állam kevéssé tud közvetlenül hatni a termelésre, megnő a közvetett eszközöknek, ezen belül a gazdaság prosperálását segítő infrastruktúra-fejlesztésnek a szerepe. Ezzel szemben a szocialista rendszerben, ahol az államnak módja van közvetlenül beavatkozni a termelési folyamatokba, kialakul az ismert képlet: támogatások formájában jelentős költségvetési forrásokat felemésztő termelővállalatok — akiket nem lehet sorsukra hagyni.

2. A hatékony infrastruktúra-fejlesztés általános feltételeiről

Általánosságban szólva, a hatékony infrastruktúra-fejlesztés olyan jellegű állami beavatkozást feltételez, amely a gazdasági prosperitás elősegítését tartja szem előtt ahelyett, hogy közvetlenül az egyes gazdasági szereplők konkrét infrastruktuális igényeinek kielégítését állítaná maga elé célként. Ehhez nyilvánvalóan olyan általános gazdálkodási viszonyok kialakítására van szükség, amelyben a gazdasági szereplők döntéseikben a rendelkezésükre álló infrastrukturális feltételekre mint a költségeikre kiható adottságra tekintenének. Ez viszont azt feltételezi, hogy az infrastrukturális adottságok:

— észrevehető *mértékben* hatnak a gazdálkodó szervezetek költségeire;
— azok e költségeket nem háríthatják tovább; végül
— a költségek számukra nem puszta jelzőszámok. Másszóval: a gazdaság szereplői költségérzékeny, piaci aktorok.

Miközben — eszerint — az infrastruktúra-fejlesztések hatékonysága (is) a piaci mechanizmusok gazdaságszabályozó szerepének dominanciáját igényelné, szó sincs arról, mintha magának az infrastruktúra-fejlesztésnek teljes egészében a piaci automatizmusok hatókörébe utalása mellett kardoskodnánk. Ellenkezőleg: eddig éppen a továbbra is *állami kézben maradó* infrastruktúra-fejlesztési döntésekkel kapcsolatban kívántuk leszögezni, hogy hatékonyságuk elengedhetetlen feltétele: a piaci környezet. Az infrastruktúra és a piac viszonyára alább még visszatérünk.

3. A mai gyakorlatról — a hatékony infrastruktúra-fejlesztés feltételeinek tükrében

Az előbbiekben azt állítottuk, hogy a tőkés állam képes a közreműködésével kiépült infrastruktúra révén elősegíteni a piaci prosperitást. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy nálunk az állami infrastruktúra-fejlesztés nem képes erre. Hogyan lehetséges ez — merül fel a kérdés —, s vajon arra a következtetésre kell-e jutnunk, hogy a szocialista állam nem képes az infrastruktúra-fejlesztésben érvényre juttatni az érdekeit?

E kérdés tisztázásához abból kell kiindulnunk, hogy a szocialista állam apparátusa központilag hozott döntések végrehajtására épült ki. Az ennek megfelelő hatalmi struktúra érdekei jutnak azután kifejezésre — tegyük mindjárt hozzá: igen hatékonyan — az infrastruktúrában: a kommunikációs, a közlekedési stb. hálózatok egyoldalúan sugaras szerkezetében, az egységes tantervet közvetítő iskolarendszerben, hasonló szerkezetű könyvkiadásban. Az infrastruktúrának ez a szerkezete természetszerűen ellentmondásba kerül egy piaci orientációjú, adaptív kapcsolati struktúra követelményeivel. Ez az ellentmondás azonban már csak következmény; annak következménye, hogy valójában maga a kialakult *hatalmi-politikai intézményrendszer* (amely az infrastruktúra szerkezetében is leképződik) nem felel meg a piaci orientáció kívánalmainak. Ebből a helyzetből pedig önmagában nyilvánvalóan nem jelentene kiutat, ha a redisztribúció adott rendszerében több pénz jutna az infrastruktúra fejlesztésére. Változatlan intézményi struktúrában legfeljebb csak arra számíthatunk, hogy — a második gazdasághoz sok tekintetben hasonlóan — létrejön egy olyan „második infrastruktúra", amelyik átmenetileg képes lehet enyhíteni némely helyi feszültségeket.

E diagnózisból kiindulva a továbbiakban egy kívánatosnak tartott infrastruktúra-politika fölvázolására teszünk kísérletet.

Noha elgondolásaink ismeretében a szolgáltató, infrastrukturális szféra kívánatos *közös* fejlesztési elveit igyekszünk a középpontba állítani, elengedhetetlennek

látszik a különbségtétel egyrészt piaci hatásoknak kitett és közösségi (állami, tanácsi) rendelkezésű folyamatok, másrészt „nagytérségi" és helyi kihatású infrastruktúra között.

4. „Piacosított" versus közösségi infrastruktúra-fejlesztés

A nyolcvanas években a hazai közgazdászok körében meglehetősen általános felfogás, hogy az infrastruktúra-fejlesztések döntési mechanizmusainak is az árupiacok működési logikáját kellene követniük. Miközben alább árnyalni próbálom a kérdés e túl sommás elintézését, szükségesnek tartom leszögezni: magam is fontosnak tartanék egy olyan szemléleti váltást, amelyben az infrastruktúra *reális térítési díjak ellenében* történő igénybevétele számítana alapelvnek, s indokolni nem ezt, hanem az ettől az alapelvtől való *eltérést* kellene.

Az infrastrukturális szolgáltatások „piacosításának" gondolatát két oldalról érik támadások. Ellenzői *egyfelől szociálpolitikai szempontokra hivatkoznak.* Attól tartanak, hogy a költségvetés kivonulása az infrastruktúra fejlesztésének és fenntartásának finanszírozásából lemondást jelentene az ellátottság területi, szociális stb. egyenlőtlenségeinek csökkentéséről, némely alapvető szolgáltatás (oktatás, egészségügy stb.) általános hozzáférhetőségéről. Noha ezek az aggályok nem alaptalanok, helytelen volna ilyen megfontolásokból a „piacosítást" mint *alapelvet* elutasítani. A szociálpolitikai szempontok érvényesítése valójában nem zárja ki a „piacosítást"; úgy fogható fel, mint az infrastruktúra piacosításának „alsó korlátja"; a társadalom önvédelmi reakciója a piaci szabályozással járó egyes szélsőséges következmények tompítására.

Az infrastruktúra piacosítását ellenzők *másfelől a hatékony infrastruktúra-fejlesztés* tudatos és hosszú távú előrelátást feltételező, *stratégiai jellegét emelik ki.* Ilyen megközelítésből minősítik elfogadhatatlannak, hogy az infrastrukturális fejlesztésekről — különösen némely országos jelentőségű, nagy infrastrukturális létesítményről (autópályák, vasúti fővonalak, távközlési műholdak, vízlépcsők, egyetemek stb. létesítése) — helyi, piaci alapon születhessenek a döntések.

Ám az a tény, hogy nálunk az infrastruktúra fejlesztése sokkal inkább a termelés rövid távú érdekeihez igazodik, semmint a hosszú távú fejlődés követelményeihez, óvatosságra int az effajta érveléssel szemben. Arra figyelmeztet, hogy az infrastruktúra-fejlesztési döntésekben illetékes állami irányítószervek piacosítást elutasító magatartásában *önvédelmi reakciót*, a hatalmukhoz, befolyásukhoz való ragaszkodás megnyilvánulását lássuk. A valódi feladat itt a demokratikusan kontrollált, a társadalom bizalmát élvező, stratégiai döntéseket hozó fórum kialakítása, és ez valóban nem azonos a piaccal. De megítélésem szerint ahogyan hiba volna tagadni a távlati szemléletű, tudatos beavatkozások fontosságát a nagyléptékű infrastruktúra („szuperstruktúra") fejlesztésében, ugyanígy hiba volna a piacosítás e „felső korlátjára" hivatkozva *általában* elvetni az infrastruktúra piacosításának elvét. Ráadásul a nagyléptékű infrastruktúra fejlesztésekor is a *piaci* prosperitás távlati biztosítását kell szem előtt tartani; ennyiben reá vonatkozóan sincs értelme piac *helyetti* szabályozásról beszélni. Helyesebb úgy értelmeznünk, mint a társadalom előrelátó beavatkozását jövőbeli válsághelyzetek megelőzésére, távlatilag szükséges struktúraváltozások előmozdítására.

A piacosítás kérdése kapcsán már használtuk a „szuperstruktúra" kifejezést; most ebben az irányban haladunk tovább, és áttérünk az infrastruktúra-hálózatok tagolódásának már említett másik fő dimenziójára: hatókörük kiterjedtségére.

5. Helyi versus nagy térségeket átfogó infrastruktúra-hálózatok

Az infrastruktúra-hálózatok egy része az ún. kiszolgálópontokon (állomások, csomópontok, távbeszélőhelyek, víz- és energiacsapok, üzletek, iskolák, rendelők stb.) közvetlen kapcsolatban van a szolgáltatás igénybevevőivel. Az ezeket a kiszolgálópontokat hordozó hálózatokat (utak, kis feszültségű, illetve alacsony nyomású vezetékek, kiskereskedelmi ellátásszervezés stb.) összefoglalóan helyi hálózatoknak nevezhetjük.

E helyi hálózatok működéséhez ugyanakkor általában üzemi jellegű — a szolgáltatások végső igénybevevőivel közvetlen kapcsolatot rendszerint nem tartó — „betápláló" létesítményekre is szükség van. Az ezek alkotta infrastruktúrák — amelyeket „nagytérségi" infrastruktúrának vagy „szuperstruktúrának" nevezhetünk — voltaképpen a helyi infrastruktúra-hálózatok infrastruktúrájaként foghatók fel. A nagytérségi infrastruktúra tisztán elkülönül a helyi infrastruktúrától például a nagy feszültségű, illetőleg a nagy nyomású energiavezetékek és a vízellátás vagy a nagykereskedelmi hálózat esetében. De megtalálható a többi ágazatban is — az oktatásban például az óvónő-, a tanító- és a tanárképzés formájában; más infrastrukturális ágakban különféle olyan fenntartó, továbbképző és ellátó hálózatok alakjában, amelyek a helyi infrastruktúra szolgáltatóit szolgálják ki. Ezzel szemben a közlekedés, az oktatás és az egészségügy esetében a nagy létesítmények (autópályák, egyetemek, központi kórházak) közvetlenül szolgálják ki az ügyfelet, aki azonban — szemben a helyi infrastruktúra kiszolgálóhelyeivel — közbülső infrastrukturális intézményeket (helyi utat, alsó fokú oktatást, körzeti rendelést) megjárva, tehát áttételeken keresztül lép velük kapcsolatba. Ez az általában specializálódottabb és térbelileg ritkább, a helyi szolgáltatások hátterét képező nagytérségi infrastruktúra (szuperstruktúra) végül is az infrastruktúra valamennyi ágazatában megtalálható.

Felmerül a kérdés: Vajon kellően tükröződnek-e a kétféle infrastruktúra eltérő funkciói az egyes intézmények-vállalatok működési feltételeiben? Megítélésem szerint a funkciók és a működési feltételek megfelelése gyakorta hiányzik.

Ma nálunk az infrastruktúrához sorolható intézmények jelentős része (megyei Volán-vállalatok, megyei szintű útügyi igazgatás, több megyét átfogó áramszolgáltató, gázszolgáltató, közművállalatok stb.) egyoldalúan az üzemeltetés szempontjait követve: teljes technológiai vertikumokat átfogó módon és területi monopóliumként működik. A kiszolgáló és az üzemi háttérszolgáltatások egybeolvadása egy-egy vállalaton belül azonban az igénybevevőkre hátrányos következmények forrásává válhat. Egy-egy ilyen technológiai vertikum a gazdasági rentabilitás szempontjából heterogén (a Volán utasszállításnak például a távolsági járatai nyereségesek, a kis körzeteket ellátó vonalai nem), s az érintett vállalatokon hol a hatékonyságot, hol az ellátási felelősséget kérik számon. Nyilvánvalóan logikusabb lenne a nagyvállalatoktól leválasztva, helyi tanácsi kezelésben működtetni a helyi infrastrukturális hálózatokat (például a városkörnyéki és városkörzeten belüli járatokat). Így vagy az derülne ki, hogy e szolgáltatások csak az uniformizáló nagyvállalat keretei között nem rentábilisak (például az egységesen nagy befogadóképességű autóbuszok, a magas központi rezsi stb. miatt), vagy az, hogy továbbra is dotációra szorulnak. De az utóbbi esetben is az látszana célszerűnek, ha a helyi tanács rendelkezhetne a dotációról, vagyis ha a dotáció feletti rendelkezés joga közelebb jutna a dotációt igénybe vevőkhöz: a helyi lakossághoz. A helyi lakosság képviselője (a tanács) így azt is mérlegelhetné, hogy fenntartson-e egy veszteséges járatot, vagy — mondjuk — egy új bolt vagy új munkahely létesítését támogassa inkább, a járatsűrűség csökkentése árán.

A Volán esete jó példa arra, amikor a nagytérségi *üzemeltetés* piaci alapon rentábilis, míg a helyi hálózat üzemeltetése támogatásra szorul. A *fejlesztés* tekintetében ugyanakkor ennek inkább a fordítottja a jellemző. A helyi infrastruktúrát kiépítő-fejlesztő beruházás esetében, ahol a költséget állók és a beruházás hasznát élvezők köre lényegében azonos, ha piaci alapon a beruházás rentábilisnak ígérkezik, akkor nincs akadálya a megvalósításának (összekötő utak egyazon tsz-hez tartozó települések között, gáztársulások, telefonkötvények, közmű-hozzájárulás stb.). Viszont minél nagyobb térséget érint, nyilván annál nehezebb egy infrastrukturális beruházást piaci alapon megvalósítani. Eszerint a hosszabb időhorizontú előrelátás szükségessége mellett a költségviselésben való gyenge közvetlen érdekeltség is az ellen szól, hogy a nagytérségi infrastruktúra fejlesztésében is a piac szerepe váljék uralkodóvá. (Természetesen a pénzforrások bevonásában, az építtetésben stb. itt is tág tere van a tőkepiac igénybevételének.)

Az elmondottak lényegét összefoglaló táblázatunk szerint tehát amíg a nagytérségi infrastruktúra esetében az üzemeltetést piacosíthatónak, a fejlesztést pedig költségvetési feladatnak tekintjük, addig a helyi infrastruktúra esetében a fejlesztést véljük piacosíthatónak, s az üzemeltetést ítéljük legalább is részben közösségi (tanácsi) feladatnak. Leszögezhetjük továbbá, hogy az infrastruktúra piacosíthatóságának „felső korlátján" elsősorban a *nagytérségi* infrastruktúra (szuperstruktúrák) *fejlesztési* kérdései esnek kívül, s képeznek ezáltal állami tervezési feladatot; a piacosíthatóság „alsó", szociálpolitikai korlátján kívül eső feladatokat pedig elsősorban a *helyi* és *üzemeltetéssel* összefüggő teendők között kell keresni. Az ehhez szükséges dotációk felett a rendelkezés jogát célszerű ezért a helyi tanácsok hatáskörébe utalni.

Az infrastruktúra-hálózat hatóköre és a gazdasági koordináció célszerű módja

Koordináció / Hatókör	Közösségi (állami, ill. tanácsi)	Piaci
Nagytérségi (Szuperstruktúra)	fejlesztés	üzemeltetés
Helyi	üzemeltetés	fejlesztés

6. Ágazati elkülönültség versus területi szerveződés

A redisztributív forráselosztás logikájának megfelelően a mai infrastruktúra-fejlesztésre a „gazdag ágazat — szegény tanács" kettőssége s ennek következtében az elkülönülő ágazati érdekeknek a területi érdekek feletti túlsúlya nyomja rá a bélyegét. Ez az elkülönülő ágazati érdekek vezérelte infrastruktúra-fejlesztés szükségképpen vált ki a területi egységeken belül szerkezeti feszültségeket és pazarlást.

Egy adott ágazat által kínált *helyi* infrastrukturális beruházást ugyanis — minthogy az nem váltható át más ágazatba tartozó beruházásra — érdemes elfogadni akkor is, ha az nem a térség legégetőbb gondjain segít. Továbbá az ágazati vertikumban egybeépült szolgáltatószervezet meglehetősen érzéketlen a helyi igények iránt — különösen ha ezek az igények nem fizetőképes keresletként jelennek meg, hanem értékszempontokra hivatkozó, a nyereséges vállalati gazdálkodást keresztező külső nyomásként. Emellett adott térség lakóinak preferenciáiban kitüntetett helyet foglalhatnak el olyan értékek (például a csönd vagy nyugodt játszóhely a gyermekeknek), amelyek az uniformizált központi vagy az ágazati vállalati haté-

konysági mutatókban meg sem jeleníthetők.* Mindez egyértelműen a tanácsok helyi infrastruktúrára fordítható forrásainak bővítése, az elkülönült ágazati érdekeken alapuló, egyoldalúan nyereségorientált infrastruktúra-fejlesztés túlsúlyának visszaszorítása mellett szól.

Az infrastruktúra *nagytérségi* hálózatát illetően kevésbé tudunk egyértelmű elveket leszögezni. A *műszaki* érvek kétségkívül az ágazati elkülönülés mellett szólnak annyiban, amennyiben e nagy létesítmények fizikai megtervezéséhez, karbantartásához, építéséhez és működtetéséhez továbbra is speciális szervezetek szükségesek. Ellene szólnak viszont bizonyos *gazdasági* érvek. Ma ugyanis az ágazatok a műszaki szempontok feletti áttekintésük monopóliumát a redisztribúcióban fegyverként használják fel. A kérdés az, vajon miképpen lehetne ennek lehetőségét megszüntetni, de legalábbis korlátozni.

Nem egész ágazatok nevében fellépő nagyvállalatokkal szemben alighanem nagyobb esély volna — importverseny, nemzetközi ajánlatok bekérése stb. segítségével — a monopolhelyzettel való visszaélés megakadályozására. Az említett kérdésre határozott és konkrét választ azonban nyilvánvalóan csak mélyebb elemzés segítségével és az egyes ágazatok specifikumainak gondos tanulmányozása alapján lehetne adni.

7. Műszaki haladás és infrastruktúra-fejlesztés

Talán megkockáztatható az az állítás, hogy az infrastruktúra-fejlesztés mechanizmusainak az előbbiekben körvonalazott elvekhez (helyi önállóság, a kooperatív kapcsolatok, az adaptivitás elősegítése, a piaci prosperitás kibontakoztatásának szem előtt tartása) igazodó átalakítása sokkal jelentősebb ösztönzést adhat a műszaki fejlesztés eredményeinek gyors és széles körű gyakorlati alkalmazásához, mint amekkora szerepet a műszaki fejlesztés játszhat az infrastrukturális feszültségek enyhítésében.

Ezzel természetesen nem kívánjuk kétségbe vonni a korszerű műszaki eredmények ismeretének s ennek alapján a hagyományos és az új megoldások közötti célszerű választásnak a jelentőségét. Nyilvánvaló, hogy a szuperstruktúrákat kialakító és fenntartó nagyvállalatainknak különösen, de a tanácsi kézben lévő helyi infrastrukturális vállalatoknak is olyan érdekeltségi rendszerben kell működniük, amely — egyebek között — erre ösztönöz. Látnunk kell ugyanakkor, hogy infrastruktúránk fejlesztésének fő ellentmondásait: általános elmaradottságát, a gazdaságfejlődés kívánatos irányától eltérő szerkezetét és szerkezeti merevségét, a helyi érdekek és a horizontális, kooperatív kapcsolatok mellőzését stb. alapvetően nem műszaki természetű problémák okozzák. A beruházási forrásokért folytatott harcukban az egyes ágazatok előszeretettel hivatkoznak ugyan a fejlett országok infrastruktúrájának műszaki fölényére, s az effajta érvelésekben kétségkívül van igazság; a mindenkori csúcstechnológia hajszolása azonban az adott körülmények között többnyire az ágazati gigantománia megnyilvánulása inkább. Hiszen falvaink jó részében — mint rámutattunk — olyan alapvető feltételek hiányoznak, mint az egészséges ivóvíz vagy az elemi szükségleteket jelentő telefonkapcsolat, amelyek megteremtéséhez már ötven évvel ezelőtt is rendelkeztünk megfelelő technológiákkal.

A műszaki fejlődésből adódó újdonságok elsősorban ott és annyiban valóban fontosak, ahol és amennyiben azt segíthetik elő, hogy olcsóbban és gyorsabban hozzuk be az infrastruktúra kiterjedésében és szerkezetében mutatkozó elmaradásunkat. Ellenkező esetben az ebben a vonatkozásban fennálló elmaradottságunkat

* Csak áttételesen ide kapcsolódó kérdés, hogy adott település milyen eszközrendszer segítségével képes sajátos céljai által sarkallva hatékonyan gazdálkodni [3], [8].

a rendelkezésre álló műszaki eszközökkel kell felszámolni, későbbre halasztva az így kiépített hálózatok korszerűbbre cserélését. Még mindig kisebb pazarlás ez, mint leblokkolni a társadalom és a gazdaság fejlődését.

Ehelyett viszont továbbra is a helyi fejlesztési források alapszintű infrastrukturális ellátást is meghiúsító mértékű központosításának s — a legújabb technológiák jelszavával — a sugaras irányú szuperstruktúrák megújulásának vagyunk tanúi. Késik annak a felismerésnek a tudatosítása, hogy a „korszerűbb technológia" — amelynek fontosságára való hivatkozás oly előkelő helyet foglal el az ágazati igények indokolásában és a magyarázkodásokban —, akár csak a „több pénz", önmagában nem oldhatja meg súlyosbodó gondjainkat.

8. Infrastruktúra és strukturális adaptivitás

A nagytérségi infrastruktúra-fejlesztés állami koordinációjára e tanulmányban mindvégig úgy tekintettünk, mint amelynek révén a kormányzat a piaci önszabályozás keretei között működő gazdaság prosperitásának hosszabb távú feltételeit hivatott biztosítani. Azt is láttuk ugyanakkor, hogy ennek megvalósulására az állami koordináció érvényesülése önmagában nem garancia.

Aligha vitatható, hogy az 1930-as évektől a piacgazdaságok elégtelen kereslet okozta megtorpanásainak orvoslásában, a keynesi gazdaságpolitika részeként, nem lebecsülhető szerep jutott az állami megrendelésű infrastruktúra-fejlesztésnek mint munkaalkalom-teremtő és ezen keresztül is keresletet generáló eszköznek. Az 1980-as évek Magyarországán azonban, a hiánygazdaság körülményei között az efféle keresletgerjesztés nyilvánvalóan nem fejthet ki anticiklikus gazdaságélénkítő hatást. Az infrastruktúra állami fejlesztésével szemben nálunk ma elsősorban az a követelmény támasztható, hogy a termelés pillanatnyi igényeihez való passzív igazodás helyett a fejlődést orientáló, a gazdaság egészének adaptivitását előmozdító tényezővé váljék.

Az adaptivitás feltételezi a helyi önállóság támogatását, az önálló kezdeményezésre nevelő — de legalábbis azt nem elfojtó — iskolát, az életképes kezdeményezések megvalósulását lehetővé tevő, kapcsolatgazdag infrastruktúrát, a döntéseikért felelősséget viselő apparátusokat, az ilyen típusú fejlődést pártoló, a maihoz képest a követelményeknek megfelelően átstrukturált politikai intézményrendszert. E feltételek megvalósulásának függvényében bontakozhat ki az infrastruktúra gazdasági-társadalmi fejlődést és adaptivitást előmozdító hatása.

9. Összefoglalás

A szakirodalom régóta állítja, hogy a hazai infrastruktúra nemzetközi összehasonlításban a gazdaság fejlettségéhez képest lemaradt. Az újabb írások egész sora bizonyítja példákkal azt is, hogy e lemaradás törvényszerűen következik az intézményi-politikai rendszer felépítéséből, annak éppúgy lenyomata, mint az a területi egyenlőtlenségi rendszer, amelyet a sugaras szerkezetű infrastruktúra-hálózat fenntart.

A *lemaradást* bizonyító írásokat az infrastruktúra ágazatainak irányítói is felkarolják, mert felhasználhatják annak alátámasztására, hogy az adott ágazatnak feladatai megoldásához több pénzt kellene kapnia. Kevésbé idézettek viszont azok az írások, amelyek világossá teszik, hogy változtatásra csak az intézményrendszer megváltozásával *együtt* van esély. A „nyugati" és „keleti" infrastruktúra-politika hasonlít abban, hogy mindkettő *sikeresen* leképezi a megfogalmazódó hatalmi érdekeket: amaz a kapcsolatok kiterjedt hálózatának segítségével biztosítja a piaci pros-

peritást, emez pedig sugaras szerkezetével a mindenre kiterjedő központi ellenőrzést. Az infrastruktúra tehát itt, nálunk is ***működik***, de csak olyan hatást tud kiváltani környezetében, amilyet működtetője beletáplál. Akkor válhat piaci prosperitás serkentőjévé, ha az ennek megfelelő reform a politikai-intézményi szférában is végbemegy.

E reform elvei szerint az állam hosszú távon a *nagytérségi infrastruktúra fejlesztése* segítségével orientálja és serkenti a piacgazdaság fejlődését. Az állami fejlesztő tevékenység kulcskérdése, hogy a fejlesztési célú allokáció ne vezethessen a műszaki tudás monopolhelyzetével visszaélő hatalmi bázisok versengéséhez. A nagytérségi infrastruktúra *működtetése* és a *helyi infrastruktúra fejlesztése* ugyanakkor piaci folyamattá válhat, míg a *helyi infrastruktúra működtetése* esetenként dotációt igényel. A helyi infrastruktúrát a helyi tanácsnak kell működtetnie, s ezzel annak ki kell kerülnie a fejlesztésében nem igazán érdekelt ágazatok irányítási és főleg pénzelosztási hatásköréből.

Az, hogy a strukturálisan változó, adaptív társadalom milyen infrastruktúrát igényel, könnyen leírható. Létrehozására azonban csak egy, a maga jövőjét is ilyen berendezkedéssel összhangban látó és ezért a létrehozásában érdekelt politikai intézményrendszer képes.

Hivatkozások

[1] *Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György:* Infrastruktúra, korok, országok. Kossuth Kiadó, 1975.
[2] *Fleischer Tamás:* Infrastruktúra-fejlesztési csapdák. Közgazdasági Szemle, 1986. 2. sz.
[3] *Gulácsi Gábor—Juhász Pál:* Településfejlődés, decentralizálás, községgazdálkodás. Tervgazdasági Fórum, 1986. 2. sz.
[4] *Lackó Mária:* A hátrány megőrzése. Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz.
[5] *Major Iván:* Szállítási feszültségek és a közlekedés fejlettségi szintjei. Statisztikai Szemle, 1982. 8—9. sz.
[6] *Major Iván:* Közlekedés és gazdaság. Magvető, 1984.
[7] *Mandel Miklós, Papné Gáspár Lujza—Sághi Gábor:* Infrastruktúra-politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[8] *Simán Miklós:* A szolgáltatások irányításának továbbfejlesztéséről. Közgazdasági Szemle, 1983. 2. sz.

Nívódíj felajánlása

A *Magyar Gazdasági Kamara Ügyvezetősége* nívódíjat ajánl fel a Közgazdasági Szemle 1988. évi számaiban megjelenő tanulmányok szerzői számára. A 15 000 Ft összegű díjat 1989 januárjában ítéli oda egy, a Kamara által felkért bíráló bizottság annak a szerzőnek, akinek tanulmánya a legszínvonalasabban mutatta be a vállalati gazdálkodás eredményeit, problémáit, a közgazdasági feltételrendszer hatásait, illetve az ebből eredő gondok kiküszöbölésének lehetőséget.

A Magyar Gazdasági Kamara Ügyvezetősége

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 6. sz. (706—721. l.)

DÁNIEL ZSUZSA

Bérlakáskereslet, hiány és fogyasztói frusztráció

Egy budapesti reprezentatív felmérés eredményei

Kutatásunk[1] az állami bérlakások iránti keresletre irányul. Az államilag szabályozott, kötött lakbérű hiánypiacon azonban a kereslet mérésekor speciális problémákkal kell szembenéznünk. Egyrészt: a mérés nem oldható meg a vevők piacán (a továbbiakban *VP*) megszokott módon. A vevők piacának ismert jellemzője, hogy az eladó számára visszatérő nehézséget okoz, outputját a várakozásnak megfelelő áron értékesíteni. A kereslet a piac „rövidebb oldala", vagyis az adásvétel effektív korlátja. Ezzel szemben az eladók piacán a továbbiakban *(EP)* a vevő számára jelent nehézséget a keresett árucikket a várakozásnak megfelelő áron beszerezni. A kínálat a piac „rövidebb oldala", a tranzakciók effektív korlátja. A cikkben *EP* és *VP* a piac *hosszú távú*, tartós, krónikus állapotára és nem a rövid távú fluktuációkra vonatkozik. A vevők piacán a vevő pozíciója erős, az eladók versenyeznek a vevők megnyeréséért, ennek megfelelően a kínálat alkalmazkodik a keresletthez. Az eladók piacán a vevő kiszolgáltatott helyzetben van, keresletét egyáltalán nem vagy csak kompromisszumok árán tudja kielégíteni. Az eladó a keresletthez történő alkalmazkodásra nincs kellően motiválva, így az alkalmazkodás terhe a fogyasztót sújtja. A *VP* esetben, amelyben a kereslet kielégül, elég a tényleges lakáseloszlást és a lakásváltoztatásokat ex post megfigyelni, s ebből megbízhatóan lehet következtetni a keresletre. *EP* esetben a tényleges állapot és a változtatások megfigyelése nem elég a szándék számszerűsítésére, vagyis a tényleges kialakult helyzetből nem következtethetünk arra, hogy mi lenne a kereslet, ha annak kielégítését nem korlátozná a hiány. Ráadásul nem tudjuk, hogyan viselkedne a háztartás magasabb lakbérek mellett, különösen pedig egy „piactisztító", a keresletet és kínálatot kiegyensúlyozó ár közelében.

Másrészt: igazolásra szoruló feltevéseink szerint a krónikus hiány körülmé-

[1] A cikk alapját képező kutatás az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében (Budapest) folyik a szerző irányításával. A munka egy részét vendégkutatóként az MIT — Harvard Joint Center for Housing Studies (Cambridge, MA. USA) intézetében végeztem. A kikérdezéses felmérést az Országos Piackutató Intézet munkatársaival közösen valósítottuk meg. A számításokban közreműködött Temesi József és Spiegel Gábor, akiknek értékes, kitartó és türelmes munkájukért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. A közgazdasági és módszertani problémák átgondolásához illetve a kézirat javításához nyújtott értékes tanácsokért köszönettel tartozom William C. Apgar Jr.-nek, Axel Boesch-Supannak, H. James Brownak, Zvi Grilichesnek, Hulyák Katalinnak, Hunyadi Lászlónak, Kornai Jánosnak, Kőrösi Gábornak, Lackó Máriának, Semjén Andrásnak és Vukovics Györgynek; a táblázatok összeállításában nyújtott segítségért Dredán Istvánnénak. Külön is szeretném megköszönni az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének és Számítástechnikai Központjának, valamint a MIT — Harvard Joint Center for Housing Studiesnek azokat a kedvező feltételeket, amelyeket e *tanulmány megírásához* számomra biztosítottak.

Dániel Zsuzsa kandidátus, az OT Tervgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa.

nyei között nemcsak a kínálat és ezzel együtt a tényleges lakáseloszlás torzult el a kereslethez képest, de a tartós EP állapot befolyásolja a kereslet formálódását, a háztartás fogyasztói magatartását is. Kutatásunk célja, hogy közelebb kerüljünk mindezeknek a hatásoknak a megértéséhez.

A leírt problémákból adódóan a megszokottól eltérő módszert kellett választanunk.[2] A budapesti bérlakáselosztás ex post megfigyelése *helyett* ex ante kikérdezés alapján igyekeztünk képet kapni a bérlakások iránti kereslet nagyságáról, a keresletet befolyásoló tényezőkről, a többi között a lakbérszint és a kereslet összefüggéseiről.

Mielőtt vizsgálatunk tapasztalatait ismertetnénk, szükségesnek látszik egy előzetes figyelmeztetés. Kutatásunk *elméleti és módszertani* problémák tisztázását kívánta elősegíteni, s eredményeinkből nem vonhatóak le közvetlen napi gyakorlati következtetések. Távol áll tőlünk annak sugalmazása, hogy a magyar lakásproblémát az állami lakbérek emelése oldaná meg. Széles körű irodalom foglalkozik a lakásszektor reformjával; a jelen tanulmány szerzője is hozzászólt ehhez a kérdéshez (Dániel Zs. [3]). A legtöbb szerző egyetért abban, hogy egy számos intézkedésből álló reformcsomag *egyik* alkotóeleme lenne az állami lakbérek emelése is, feltéve, hogy azt általános ár- és bérrendezés keretében vezetik be, sok más lényeges változtatással (például szociálpolitikai intézkedésekkel) együtt. Cikkünk *nem* foglalkozik ezzel az igen időszerű, fontos problémakörrel. Legfeljebb annyiban kapcsolódik, közvetve, az említett kérdéskörhöz, hogy súlyos társadalmi hatásokkal járó intézkedések meghozatala előtt célszerű ezek várható hatását jó előre alaposabban átgondolni. Ezt segítheti elő a többi között az is, ha jobb elemzési eszközökkel rendelkezünk általában az árak és a kereslet, s konkrétan a lakbérek és a lakáskereslet összefüggésének meghatározására.

A mérés

Az 1981-ben 2000 budapesti bérlakásban lakó családra vonatkozó felmérés eredményeként olyan, mintegy ezer háztartás adatait tartalmazó — jövedelem, foglalkozás és családnagyság szerint reprezentatív — mintához jutottunk, amelynek adatai a jelen vizsgálat szempontjából értékelhetőek. A kikérdezésnél egyrészt tényszerű adatokat tisztáztunk: a háztartás folyó jövedelmeit, létszámát, életkor szerinti összetételét, a háztartásfő iskolai végzettségét, a meglévő lakás jellemzőit stb. Másrészt — és a későbbi elemzés szempontjából éppen ez a lényeges — kikérdeztük a háztartást szándékairól, hipotetikus körülmények között követendő lakáspiaci magatartására vonatkozóan. Választ kerestünk arra a kérdésre, hogy a család milyen lakásba szeretne költözni, ha a kínálat döntését nem korlátozná, s a szándék megvalósulása kizárólag saját anyagi feltételeitől, illetve elhatározásától függne? A megkérdezettek arra válaszoltak közelebbről, hogy mi lenne költözési szándéka (kereslete) háromféle lakbérszint mellett.[3] A háromféle lakbérszint közül az 1. szint a kikérdezés idején érvényes szintnek felelt meg, a 2. szint ennek átlagosan 2,5-szerese és a 3. lakbérszint átlagosan az 1. szint, vagyis az érvényes lakbérek

[2] A piaci információk reprezentatív kikérdezéssel való helyettesítésének gondolatát svéd kutatási tapasztalatokból merítettem. (Lásd erről Hårsman [6] munkáját.) Az általuk megfogalmazott kérdések és a kutatási célkitűzések azonban csak részben egyeznek meg az említett kutatás célkitűzéseivel.

Magyarországon — ugyancsak más céllal — Hoffmann Istvánné [7] és a Központi Statisztikai Hivatal [19], [20] alkalmazta a lakáshelyzettel való elégedettségre vonatkozó személyes megkérdezés módszerét.

[3] A felmérésről részletesebben lásd Dániel Zuzsa [4].

5,2-szerese. Ez a „mi lenne, ha..." kérdésre adott válasz a fő támpontunk a kereslet további vizsgálatában.

Maga a kikérdezés kénytelen volt csupán kevés kérdésre szorítkozni, s ezért el kellett tekintenünk többféle — általunk is jól ismert — hatás számszerűsítésétől. A vizsgálat e korlátaira még visszatérünk. Itt most csak a leglényegesebb korlátot emeljük ki: a válasz egy „mi lenne, ha..." jellegű kérdésre sohasem azonos értékű a valóságos cselekménnyel. Az ex ante szándékok nem azonosak a tettekkel, a megkérdezettek ígéretekkel és nem valóságos pénzzel „fizettek" igényelt lakásaikért. Noha a megkérdezés során a lakáson kívüli kiadásokra és a megtakarításokra vonatkozó ellenőrző jellegű kérdéseket is feltettünk avégett, hogy a vágyakat reális keretek közé szorítsuk, a háztartások nem készítettek teljes körű költségvetést bevételeikről és kiadásaikról. Ezért óvakodnánk attól, hogy az így nyert becslések számszerű értékeit túlbecsüljük. A vizsgálat adatbázisa egymagában is magyarázza az adatok szórásának egy részét: a válaszolók nyilván nem azonos fokú átgondoltsággal és felelősségérzettel válaszoltak a kérdésre.

Mivel tisztában vagyunk a válaszok megbízhatóságának korlátaival, az első kérdés, amelyet statisztikai elemzéseinkben feltettünk magunknak: egyáltalán „értelmesen" viselkednek-e a feldolgozás során az így kapott adatok? Megnyugtató, hogy — amint az majd a későbbi elemzésekből is kiderül — a válasz igenlő.

A mutatószámok

A háztartás — témánk szempontjából — a következőkről dönt: milyen lakásban akar a család lakni, azaz jelenlegi lakásában kíván-e maradni, vagy máshová szeretne költözni. A lakásokat három ismérv szerint osztályoztuk: lakásméret (4 fokozat), felszereltség (4 fokozat) és lakóövezet (4 fokozat). A tényleges adatokban a lehetséges változatok közül összesen 32 lakásosztály szerepel. A lakáskereslet azt fejezi ki, hogy a megkérdezett egy adott lakbérszint mellett, melyik lakásosztályban kívánna lakni. A továbbiakban a „lakáskereslet" és a „költözési szándék" fogalmakat szinonimaként használjuk. Első megközelítésben ez diszkrét változó, amely 32-féle értéket vehet fel.

Számításaink egy részében a 32 értékű diszkrét változót egyetlen folytonos változóval kívántuk helyettesíteni. A torz tényleges lakbérrendszer miatt nem használhattuk egyszerűen a lakbérkiadást. Ehelyett egy — az irodalomban ismert „hedonikus indexhez" hasonló — speciális mutatószámot konstruáltunk, amelyet „minőségi területnek" nevezünk és négyzetméterben mérünk. Az indikátor képzésekor a valóságos területet, négyzetméterben mérve, különböző multiplikátorokkal szorozzuk meg, amelyek a lakás minőségi paramétereit fejezik ki. (A legrosszabb minőségi lakás multiplikátora 1, a jobbaké 1-nél nagyobb. Például egy jófekvésű lakás több „minőségi négyzetméternek" felel meg mint egy rossz fekvésű, a fürdőszobás többnek, mint a fürdőszoba nélküli és így tovább.) A multiplikátorokat magunk becsültük, a magánpiacon kialakult árarányok figyelembevételével, de azért némi elkerülhetetlen önkényességgel. A multiplikátor táblázatot az *1. Függelék* közli.

A kereslet *magyarázó változói* között megjelennek a keresleti irodalomból jól ismert jövedelem, ár- és demográfiai változók. Néhány megjegyzés a változók tartalmához.

A *jövedelem* számításainkban a háztartás tényleges (azaz a kikérdezéskor közölt) jövedelme. Nem vettünk figyelembe ennek kapcsán tágabb, a családtól vagy más forrásból kapott esetleges pénztámogatást, ajándékot, egyszeri pénzbeli segítséget; ennyiben tehát adataink a „permanens jövedelmet" hivatottak tükrözni. Ugyanakkor adataink nem tartalmaznak a család vagyoni helyzetére vonatkozó információ-

kat sem, amelyek egyébként ugyancsak befolyásolják a háztartások pénzköltési szándékait.

Az *árak* hatását vizsgálva, a kikérdezéskor három egymást követő kérdésben fogalmaztuk meg a háztartás lehetséges választását.

— A megkérdezéskor érvényes lakbérek (1. lakbérszint) mellett elégedett-e lakáskörülményeivel, vagy változtatni kíván lakáshelyzetén? Ha igen, a 32 lakásosztályon belül milyen méretű, minőségű lakást szeretne?

— Ezután a megkérdezettekkel a következőket közöltük: „Tegyük fel, a lakbérek olyan szintre emelkednének, hogy fedezzék a folyamatos fenntartás költségeit, ugyanakkor differenciáltabban tükrözzék a lakások közötti minőségi különbségeket. A lakásfenntartó vállalatok a magasabb lakbér fejében biztosítanák a lakások folyamatos karbantartását, a jobb minőségi szolgáltatást. Ez költségoldalról becsülve átlagosan két és félszeres emelést jelentene, amelyet a két, vagy többgyermekes családok és a nyugdíjas háztartásfők számára 150 Ft szociálpolitikai támogatás kísérne." Kérdés: a háztartás az emelt lakbérek mellett (2. lakbérszinten) fenntartja-e a korábbi keresletét, vagy módosítja azt. (Itt jegyezzük meg, hogy az alábbiakban a 2. lakbérszintként említett 2,5-szeres lakbéremelés körülbelül megfelel az MT 43/1982/X/7. sz. rendeletben később nyilvánosságra hozott lakbéremelés szintjének.) Ha igen, milyen méretű és minőségű lakást választana?

— A következő kérdésben egy újabb, hipotetikus helyzetet vizsgáltunk. „Feltételezzük, hogy egy lakásreform keretében a lakásszektorban olyan új vállalatok jönnek létre, amelyek a keresletnek megfelelő lakásokat építenének és soronkívüli hozzájutással ezeket a lakásokat bérbeadnák. A továbbiakban a bérlakásszektorban kizárólag olyan, lényegében nem nyereség elven működő, önfinanszírozó vállalat működne majd, amely a kiadásait (karbantartás, fenntartás, pótlás költségeit) fedező, tehát az érvényben lévőnél magasabb lakbéreket határozna meg. A magasabb lakbér fejében a bérlő számára biztosítva lenne a lakás folyamatos karbantartása és meghatározott időnkénti felújítása. A magasabb, átlagosan mintegy 5,2-szeres lakbérek mellett lényegesen nagyobb különbségek lennének a jobb és a rosszabb minőségű lakások között (3. lakbérszint). A magasabb lakbér bevezetésével egyidejűleg a gazdaságilag aktív korú háztartásfők háztartási részére az állam 500 Ft jövedelemkiegészítést (nominálbér-emelést), továbbá a fentebb említett három- és többgyermekes, valamint a nyugdíjas családoknak 600 Ft szociálpolitikai támogatást nyújt. Kérdés: a háztartás ilyen feltételek mellett fenntartaná-e korábbi keresletét, vagy módosítaná azt. Ha igen, milyen méretű és minőségű lakást választana?

A 2. és 3. lakbérszintre vonatkozó kérdést értelemszerűen feltettük a ténylegesen lakott lakásukkal 1. lakbérszinten elégedett háztartásoknak is.[4] A 2. és 3. lakbérszinten feltételezett támogatásról lásd részletesebben a *2. Függeléket.*

A *demográfiai* változók közül a háztartások létszámát és életkori megoszlását és a háztartásfő iskolai végzettségét vizsgáltuk. Számításainkban három generációt különböztettünk meg: a 18 éven aluliakat, a 18 és 60 közöttieket és a 60 évnél idősebbeket. E három korosztály létszámát külön-külön magyarázó változónak tekin-

[4] A kérdésre adott válaszok a megkérdezés időpontjának ismeretein és tapasztalatain alapulnak. 1981 elején a háztartások még nem ismerték az 1982 januárjában bevezetett lakbéremelést. Ugyanakkor ismerhették a lakásreformot előkészítő viták során a sajtóban is megjelenő különféle elképzeléseket. A válaszok értékelésében figyelembe kell vennünk azt is, hogy a lakbéremelést részben jövedelemkiegészítő és szociálpolitikai támogatással ellentételeztük, továbbá, hogy a megkérdezés idején a gyakori áremelések még nem voltak napirenden, s az infláció még nem tartozott a lakosság közvetlen élményei közé. Úgy vélhették tehát, hogy az áremelés mindkét lakbérszinten a lakásszolgáltatás javulását, a 3. lakbérszinten pedig még a kínálat, a lakáshozjutási lehetőségek bővülését is eredményezi, miközben a többi fogyasztási cikk ára nem változik.

tettük. A háztartásfő iskolai végzettségével jellemeztük a háztartás kulturális és társadalmi státuszát.[5] Egy későbbi vizsgálatban célszerű lenne ennél alkalmasabb mutatószámokkal is jellemezni a háztartás társadalmi pozícióját, amelynek igen nagy szerepe van a lakáshozjutás folyamatában.

A háztartás viselkedése: kiinduló elméleti sejtések

Ezek után összefoglaljuk azokat az elméleti sejtéseket, amelyeket vizsgálatainkkal ellenőrizni próbáltunk.

A lakáskeresletet formáló tényezőket két csoportba soroljuk. Az elsőt így nevezzük: *univerzális hatások*. Ezek minden fogyasztásicikk-piacon mutatkoznak, tekintet nélkül arra, hogy az *VP* vagy *EP*. Ide soroljuk például a lakással összefüggésben azt, hogy a jövedelem függvényében nő, a lakbér függvényében csökken a lakáskereslet. Nevezzük azokat a magyarázó változókat, amelyek az univerzális hatás okait leírják, *standard magyarázó változóknak*, a standard magyarázó változók és a kereslet közötti összefüggést pedig *standard keresleti függvénynek*. Hipotézisünk tehát az, hogy az *EP*-ben is létezik standard keresleti függvény, azonos előjelekkel, mint a *VP*-ben.

A másik hatáscsoportot nevezzük a *piaci erőviszonyok* által okozott hatásoknak.[6] Ezek a hatások kétféle formában jelentkeznek.

1. forma: a standard keresleti függvény eltérő alakja.

2. forma: a kereslet alakulásának magyarázatában nem-standard magyarázó változók beiktatása a standard változók mellé.

A 1. forma tulajdonképpen a háztartások sokaságának tartós közös élményét fejezi ki, s ennek nyomán a bennük a jövőre vonatkozóan kialakult tartós várakozásokat. Sejtésünk: *más a preferenciarendezése az olyan lakosságnak, amely tartósan VP-ben él, mint annak, amely tartósan EP-ben él.* A preferenciarendezés nemcsak „ízlés" kérdése, azt elsősorban a tartós társadalmi körülmények formálják. Márpedig például a tartós hiány olyan kollektív élmény, amely alakítóan hat a tartós preferenciákra. Ezek csak a hiányhelyzet tartós megszűnésével, a tartós *EP* kialakulásával tolódnának el.

Egy példa. Az, aki tartósan hiánygazdaságban él, de jelenlegi lakásával meg van elégedve, görcsösebben ragaszkodik hozzá, mint az, aki *VP*-lakáspiacon él. Minden lakáskeresletnek van némi tehetetlensége, a költözés fáradságai, a megszokotthoz való ragaszkodás, az érzelmi kötődés és bizonyos gyakorlati előnyök miatt. Mégis, tartós *VP*-ben a háztartás tagjai joggal hihetik: nem túl nagy nehézségek árán találhatnak a mindenkori lakbérszintnek és mindenkori saját jövedelmi és vagyoni adottságainak megfelelő lakást. Minél súlyosabb és tartósabb a lakáshiány, annál kevésbé számíthatnak erre, tehát a kereslet a saját ár függvényében kevésbé elasztikus.

Azt a sejtésünket, hogy a *VP* versus *EP* állapot más-más preferenciákat, s ezzel együtt egymástól eltérő paraméterű standard keresleti függvényt alakítana ki, tulajdonképpen csak a következő kísérlettel lehetne szigorúan igazolni. Kiválaszthatnánk két tökéletesen azonos összetételű háztartás-sokaságot, nevezzük az egyi-

[5] Az iskolai végzettséget egy speciális skála szerint értékeltük, amely például a 8 osztályos általános iskolai végzettséget 14 ponttal, a középiskolai végzettséget 24 ponttal, a felsőfokút pedig 53 ponttal értékeli. A skálát Kovács János [12] könyvéből vettük át, amely a skála arányait az oktatás társadalmi költségeinek arányaihoz igazítja.

[6] Vizsgálatunkra hatott Kornai János „A hiány" c. könyve [10], amely többek között vizsgálja a krónikus hiány hatását a fogyasztó magatartására. Ugyancsak felhasználtuk Kornai János [11] Közgazdaságtudomány és pszichológia c. írását, valamint Kapitány Zsuzsa, Kornai János és Szabó Judit [9] tanulmányát az autópiacon mutatkozó krónikus hiányról.

ket *V*-mintának, a másikat az *E*-mintának. Mindkettőben ugyanolyan eloszlásban találhatóak a különböző jövedelmű, létszámú, iskolai végzettségű stb. háztartások. Minden külső körülményük tökéletesen azonos. Az egyedüli különbség közöttük az, hogy az egyik tartós *VP*-állapotban, a másik pedig tartós *EP*-állapotban él hosszú idő óta, és arra számít, hogy ez az állapot fenn is marad. Mindkét mintára vonatkozóan meghatározzuk a rájuk jellemző standard lakáskeresleti függvényt. Sejtésünk: ez a két függvény nem lesz azonos. Még ha azonos magyarázó változók szerepelnek is benne, s az összefüggések előjele azonos is, az összefüggés matematikai alakja vagy alkalmasan választott közös matematikai forma esetén a számszerű paraméterek értéke nem lesz azonos.

A kísérlet teljes szigorúsággal nem végezhető el.[7] Alkalmas nemzetközi összehasonlítás talán elősegítené sejtésünk ellenőrzését.

A 2. forma megfigyelésével tulajdonképpen a következő kérdésre akarunk felelni. Adva van egy olyan háztartás-sokaság, amelynek minden tagjáról eleve tudjuk, hogy tartós EP állapotban él. Esetünkben: olyan városi lakosságról van szó, amelynek tartós kollektív élménye a hiány. Mennyiben magyarázzák ezen a lakosságon belül az *egyéni* viselkedések egymástól való eltéréseit az egymástól eltérő, közvetlen egyéni hiányélmények?

Tegyük fel, hogy az I. háztartás régóta feleakkora, a II. háztartás pedig negyedakkora lakásban él, mint az azonos jövedelmű, létszámú, életkorú stb. háztartások átlaga. Azt mondhatjuk: a hiány következtében kisebb-rosszabb lakásban lakó I. és II. háztartás fogyasztói közérzete rosszabb, mint a hasonló — de megfelelő lakásban élő — háztartások átlagáé; sőt, a II. háztartás lelkiállapota még elkeserítőbb, frusztráltabb, mint az I. háztartásé. Ez a frusztrációs érzet más viselkedésre készteti őket, mint azokat, akik ennek az érzetnek kevésbé vannak, vagy egyáltalán nincsenek kitéve. Nevezzük a továbbiakban frusztrációs *indikátoroknak* azokat a változókat, amelyek megközelítőleg („proxy" változóként) kifejezésre juttatják ezt a frusztrációs érzetet. Ezek nem-standard változók. Sejtésünk, hogy a frusztráció figyelembevétele hozzájárulhat az EP állapotban vizsgált fogyasztói magatartás jobb megértéséhez.

Előrebocsátjuk: vizsgálatunk számos korlátja és gyengesége miatt nem tudjuk „elsöprő erővel" alátámasztani ezt. De számításaink kétségtelenül ebbe az irányba mutatnak.

Univerzális hatások

Hiánypiacon sem egyforma személyes élményként éli meg a hiányjelenséget valamennyi fogyasztó. Reprezentatív felmérésünk során a bérlakásban élő háztartások mintegy 70 százaléka az akkori adott lakbérek mellett *elégedettnek* vallotta magát és nem jelzett lakásváltoztatási szándékot. A háztartások e csoportjának *tényleges lakásfogyasztása — az adott árak mellett — megegyezett keresletével.* A továbbiakban a háztartások e csoportját *elégedett* (rövidítése: S) részmintának nevezzük: a megfigyelések száma: 741.

A háztartások másik csoportja, a megfigyelt teljes minta 30 százaléka (257 háztartás) ezzel szemben *elégedetlennek* bizonyult; *a tényleges lakásaiktól méretben és/vagy minőségben eltérő lakásba szerettek volna költözni, ha a lakáskínálat ezt lehetővé tette volna számukra.* Az elégedetlen háztartások szándékaik szerint három további

[7] Biológiai tudományokban teljes szigorúsággal végezhető ilyen kísérlet: valamely kísérleti hatásnak kitett csoport és az azzal statisztikailag azonos összetételűnek tekinthető kontrollcsoport párhuzamos megfigyelésével. A társadalom kutatója sajnos nem végezhet ilyen kísérleteket, legalábbis nem az olyan tartós és mélyreható jelenségekkel kapcsolatban, mint amilyen például az EP—VP szembeállítás.

csoportra oszlottak. Azok, akik a megoldás lehetőségét magántulajdonú lakás szerzésében látták, ide tartozott az 1. lakbérszinten a háztartások 2,8, a 3. lakbérszinten 6,9 százaléka. A második csoportot azok a háztartások képezték, amelyek a megkérdezéskor szükséglakásban, társbérletben vagy szülőkkel kényszerűen megosztott lakásban laktak és az 1. lakbérszinten önálló bérlakáshoz szerettek volna jutni; csoportjuk alkotta az alminta 23,1 százalékát. Az önálló lakást igénylő háztartások a magasabb 2. és 3. lakbérszint mellett is fenntartották eredeti — 1. szint melletti — keresletüket mind a lakások méretét, mind pedig minőségét illetően. Az elégedetlen háztartások harmadik csoportjába a bérlakás szektoron belül az eddigi lakást egy másik lakásra cserélő háztartások tartoztak. Terjedelmi okok miatt cikkünk további részében főként az *elégedetlen* (rövidítése: *U*) háztartások ez utóbbi csoportját vizsgáljuk részletesebben és hasonlítjuk össze az elégedett, *S*-típusú háztartásokkal. A megfigyelések száma: 182.

Mielőtt áttérnénk a keresleti függvények elemzésére, az *1. sz. táblázatban* tekintsük át az elégedett és az elégedetlen mintához tartozó háztartások legfontosabb adatait.

1. sz. táblázat

A főbb mutatószámok áttekintése

Megnevezés	Elégedettek[a] (N=741)		Elégedetlenek (N=257)		Egy lakást egy lakásra[b] cserélők (N=182)	
	Átlag	Relatív szórás (százalék)	Átlag	Relatív szórás (százalék)	Átlag	Relatív szórás (százalék)
Háztartás létszáma (fő)	2,8	44,1	3,4	40,9	3,1	37,5
Átlagos életkor (év)	47,2	33,0	40,3	35,1	41,1	36,3
Iskolai végzettség (pont)	24,8	70,6	23,7	72,6	23,1	75,1
Jövedelem (Ft)	8559,0	45,7	9270,0	43,7	8988,8	40,8
Jelenlegi lakás (minőségi terület m^2-ben)	135,4	35,8	104,3	46,5	104,7	40,6

Megjegyzés: [a] A továbbiakban *S*-minta, [b] a továbbiakban *U*-minta.

A táblázatból már az első ránézésre kitűnik, hogy az elégedett háztartások átlagának lakáskörülményei (a lakás mérete és/vagy minősége) közel 30 százalékkal kevezőbbek az elégedetlenekénél. *A kedvezőbb lakáshelyzet nem jár együtt magasabb jövedelemmel, sőt, jövedelmi szintjük mintegy 10 százalékkal az elégedetlen minta átlagos jövedelmi szintje alatt van.* Az elégedett mintához tartozó háztartások háztartásfőinek iskolai végzettsége és átlagéletkora magasabb, a háztartások átlagos létszáma pedig valamivel alacsonyabb, mint az elégedetlen mintához tartozó sokaságé.

Az univerzális hatások magyarázó erejét vizsgáló keresleti függvényeket a *2. sz. táblázat* mutatja be. Az első kérdés, amit tisztázni akarunk: mennyire magyarázható a *tényleges* lakáseloszlás a standard keresleti függvénnyel? Hipotézisünk az volt, hogy az elégedett háztartások csoportjánál kielégítő lesz a függvény magyarázó ereje, viszont az elégedetleneknél nem lesz elfogadható. A számítás igazolja ezt a hipotézist. Az *S*-mintára, azaz az elégedett háztartások csoportjára végzett becslés esetén (lásd 2. táblázat 1. sorát) a függvény megfelel a keresztmetszeti minták esetében megszokott illeszkedésnek, a magyarázó változók szignifikánsak, az együtthatók előjele és értéke megfelel az előzetes várakozásoknak.

2. sz. táblázat

A standard változók és a lakáskereslet 1. lakbérszinten

A minta megnevezése	A függő változó megnevezése zárójelben az átlagos érték négyzetméterben	A független változók együtthatói							
		Konstans	Jövedelem 1000 Ft	A háztartás létszáma			A háztartásfő iskolai végzettsége „pont"	R^2	F-teszt érték
				18 év alatti	18—60 év közötti	60 éven felüli			
				fő					
1. Elégedett *S*-minta	Tényleges lakáshasználat (135,4)	+59,820	+2,787 (5,8)	+15,108 (8,6)	+12,507 (6,6)	+14,746 (6,2)	+0,552 (5,9)	0,34	76,439
2. Elégedetlen *U*-minta	Tényleges lakáshasználat (104,6)	+50,530	+0,621 (0,6)	+8,987 (2,9)	+10,461 (2,5)	+13,201 (2,5)	+0,675 (3,7)	0,17	8,574
3. Elégedetlen *U*-minta	Deklarált kereslet (153,5)	+96,960	+2,382 (2,4)	+8,321 (2,8)	+8,505 (2,1)	+5,707 (1,1)	+0,442 (2,5)	0,21	10,133

Megjegyzés: A táblázat a lineáris keresleti függvények paramétereit közli. A számok alatt zárójelben a t értékeket adjuk meg. A táblázat két utolsó oszlopában korrigált R^2 mutatókat közöljük. A paraméterbecslés a legkisebb négyzetek módszerével történt.

A fentiektől lényegesen eltérő eredményre jutottunk az *U*-minta esetében. A számítás rosszul illeszkedő függvényt eredményezett, amelyben az együtthatók előjele ugyan a vártnak megfelelően alakult, de a standard magyarázó változók nem bizonyultak szignifikánsnak. (Lásd 2. táblázat 2. sorát.) Amikor azonban az elégedetlen *U*-minta tényleges lakásfogyasztását mintegy 46 százalékkal meghaladó 153,5 minőségi négyzetméternek megfelelő *deklarált keresletét* (azaz 1. lakbérszint mellett kinyilvánított névleges keresletét) tekintettük függő változónak, jobb illeszkedést kaptunk. Nemcsak az R^2 javult valamelyest, hanem — ami még fontosabb — a jövedelemváltozó is szignifikáns lett. Az összehasonlítás megerősíti azt a más forrásból is ismert megállapítást, miszerint a bérlakásszektorban a lakáskínálat elégtelensége miatt, a háztartások számottevő csoportjának tényleges lakásfogyasztása (lakáscélú kiadása) nem igazodik a háztartások valóságos költési szándékaihoz, amelyet elsősorban jövedelmük határozna meg.

A *3. sz. táblázatban* összehasonlítjuk az *S* és az *U* csoport *árérzékenységét*. (Az összehasonlíthatóság érdekében megfelelő korrekciókkal kiküszöböltük a két minta eltérő jövedelmi és demográfiai sajátosságait.) A táblázat legszembetűnőbb tanulsága az, hogy a háztartás-csoportok *eltérően* reagálnak a lakbéremelésre.

3. sz. táblázat

A kereslet és a lakbérek

(Háztartás-csoportok kereslete a tényleges lakásfogyasztáshoz képest, százalékban)

Megnevezés	1.	2.	3.
	lakbérszint		
S-típusú viselkedés (elégedettek)	100,0	97,1	93,1
U-típusú viselkedés (elégedetlenek)	146,8	135,8	118,9

Magasabb lakbérszintek mellett mindkét csoport összkereslete csökken. A lakbéremelés mindkét csoport keresletét csökkenti, de eltérő mértékben. Amíg az elégedett *S*-csoport kereslete a 2. és 3. lakbérszinten *alacsonyabb* a ténylegesen lakott lakásnál, addig a változtatni kívánó *U*-csoport kereslete még a 3. lakbérszinten is meghaladja az induló állapotnak megfelelő tényleges lakásfogyasztást.

Ha csak a deklarált keresletet vizsgáljuk, akkor az árhatás erősebb (a csökkenés meredekebb) az *U*-csoportban, mint az *S*-csoportban, ahol az inercia, a megszokott, kielégítő lakáskörülményekhez való ragaszkodás az áremelés keresletcsökkentő hatása ellen dolgozik. Úgy tűnik, hogy az irodalomban „ratchet effect", vagy „habit persistence" néven[8] *VP*-piacon is jól ismert tehetetlenség, éppen a hiánytól való félelem miatt, az *EP*-piacon erősebben érvényesül; a háztartások a mobilitás útjában álló akadályok ismeretében egy hiánypiacon görcsösebben ragaszkodnak a meglévő lakásukhoz.

A számítások igazolták sejtésünket: azok az univerzális hatások, amelyeket a lakáskereslet elmélete jól ismer a *VP*-piac megfigyelése alapján, szignifikánsan érvényesülnek az *EP*-piacon is. A standard magyarázó változók viselkedése megegyezik mindkét piacon: a jövedelem, a háztartáshoz tartozó létszám és a képzettségi szint függvényében nő, a lakbérszint függvényében pedig csökken a kereslet.

[8] A „ratchet effect" betű szerinti fordítása „retesz" (vagy „racsni") effektus: egy társadalmi folyamat képes elmozdulni az egyik irányban, de az ellentétes irányban nem. „Habit persistence" a megszokások megrögződését jelenti.

A piaci erőviszonyok hatása

Az univerzális hatásokat vizsgálva utaltunk már arra, hogy az *S*-típusú háztartások 1. lakbérszinten nem kívánták növelni keresletüket, miközben az *U*-típusú, elégedetlen háztartások jelentős mértékű többletigényt deklaráltak. A deklarált kereslet és a tényleges lakáshasználat hányadosa, amelyet háztartásonként számítottunk ki, e csoport *hiányérzetét* fejezi ki. Nevezzük ezt a továbbiakban a háztartás *szubjektív frusztrációs indikátorának*.

Kiszámítottuk a hiányérzet egy másik indikátorát is. Itt a következő gondolatmenetből indultunk ki. Ha az elégedetlenek nem szenvednének a hiánytól, akkor ők is úgy viselkednének, mint az elégedettek. Az elégedettek viselkedési paramétereit ismerjük abból a keresleti függvényből, amelyet cikkünkben már korábban leírtunk. Ennek felhasználásával az elégedetlen U-minta i-edik háztartására vonatkozóan kiszámítjuk a következőket:

$$Y_i^{norm} = \alpha^S + \beta_1^S x_{i1}^U + \ldots + \beta_N^S x_{iN}^U,$$

ahol $\alpha^S, \beta_1^S, \ldots, \beta_N^S$ az elégedettek viselkedési paraméterei (N a magyarázó változók száma), $x_{i1}^U, \ldots, x_{iN}^U$ pedig az i-edik elégedetlen háztartást jellemző magyarázó változók (jövedelem, iskolázottság stb.). Az így nyert y_i^{norm} mennyiség sajátos „normatív kereslet". Feltételezzük, hogy ha y_i^{norm} minőségi négyzetméteres lakást kapna az i-edik elégedetlen háztartás, akkor ő is elégedetté válna. Ezek után kiszámítjuk e normatív érték és a tényleges helyzet hányadosát, az y_i^{norm}/y_i^{act} értéket, s ezt nevezzük e háztartás *relatív frusztrációs indikátorának*. A „relatív" jelzővel arra utalunk, hogy az elégedetlen háztartás helyzetét az elégedettekéhez viszonyítva vizsgáljuk.

Számítássorozatunkban sokféle célra használtuk fel a frusztrációs indikátorokat. Elsőként egy egyszerű számítást ismertetünk a *4. sz. táblázat*ban, amelyben

4. sz. táblázat

Lakáshelyzet és frusztráció

Megnevezés	Tényleges lakáshelyzet		Relatív frusztrációs indikátor	Szubjektív frusztrációs indikátor
	minőségi m^2	minőségi m^2/fő		
1.	161,7	61,9	0,82	1,09
2.	119,0	45,2	1,10	1,33
3.	106,9	33,6	1,33	1,45
4.	92,9	27,2	1,55	1,58
5.	88,4	25,9	1,71	1,81
6.	45,6	19,9	2,72	2,96
Összesen	104,7	37,5	1,52	1,69

a relatív frusztrációs indikátor növekvő sorrendjében rendeztük az elégedetlen minta háztartásait. Ennek az indikátornak az értékkészletét hat intervallumra bontottuk, s mindegyikhez kiszámítottuk az odatartozó háztartásokra vonatkozóan háromféle változó átlagértékét.

A táblázat világosan mutatja, hogy minél kedvezőtlenebb a megkérdezett háztartás lakáshelyzete (mind a mennyiség és/vagy minőség, mind pedig az egy főre jutó minőségi négyzetméterben mért laksűrűség tekintetében), annál magasabb a relatív frusztrációs indikátor értéke. A viszonylagosan legjobb helyzetben lévő

csoport kivételével, a szubjektív frusztrációs indikátorban (deklarált kereslet/tényleges lakás) kifejezett hiányérzetet *alátámasztja* a relatív frusztráció hiányindikátora (normatív kereslet/tényleges lakás). Háztartás mélységben rang-korrelációt is számítottunk a két mutatószám között: a koefficiens értéke 0,8457 volt.

Ezután az *5. sz. táblázat* segítségével vizsgáljuk kissé részletesebben az *U*-típusú háztartások keresletének természetét. A táblázat 2. sorának adatai a deklarált, 4. sora pedig az S-minta szerint becsült keresleti függvény paramétereivel számított, normatív keresletet mutatja.

5. sz. táblázat

A tényleges, a deklarált és a normatív kereslet

Megnevezés	1.	2.	3.
	lakbérszint		
1. Tényleges lakás	104,7	.	.
2. Deklarált kereslet	153,7	142,2	124,0
3. Túlkereslet (2. sor—1. sor, 1 oszlop)	49,0	37,5	19,3
4. Normatív kereslet	134,8	130,8	121,0
5. Deklarált és normatív kereslet különbsége (4. sor—2. sor)	18,9	11,2	3,0

Megjegyzés: A táblázat valamennyi adata az elégedetlen *U*-mintára vonatkozik. A „normatív kereslet" (y_i^{norm}) fogalmát a relatív frusztrációs indikátor magyarázata során definiáltuk.

A táblázat 3. sora azt mutatja, hogy még a drasztikus, mintegy ötszörös lakbéremelés sem küszöböli ki a hiányt.[9] Az elégedetlen háztartások hiányérzete oly erős, hogy deklarált keresletük még ezen a magas 3. lakbérszinten is nagyobb, mint a jelenlegi tényleges lakáshasználatuk.

Még egy következtetést vonhatunk le az 5. sz. táblázatból. A hiány élménye a kereslet felduzzasztására késztet. Ez jól ismert jelensége a hiány pszichológiájának.[10] Azoknak a háztartásoknak jelentős része, amelyek elégedetleneknek nyilvánították magukat, nagyobb és/vagy jobb lakás iránti keresletet deklaráltak a kikérdezéskor, mint amennyivel feltételezhetően elégedettek lennének, ha már évek óta számukra elfogadható körülmények között laknának. Ez a magyarázata annak, hogy az 1. lakbérszint mellett még igen nagy a deklarált és a „normatív" kereslet közötti különbség. (Emlékeztetésül: utóbbit az „elégedettek" viselkedési paramétereinek segítségével számítottuk ki.) Ez a különbség csökken a 2. lakbérszinten és kisebb mértékben ugyan, de a 3. lakbérszinten is fennmarad.

[9] Más módszerrel hasonló következtetésre jutott Semjén Andrással közösen írott korábbi [5] tanulmányunk.

[10] „Az élelmes vevő a hiánygazdaságban nem akkor vásárol, amikor az árura éppen szüksége van, hanem akkor, amikor az kapható... biztonsági készletet gyűjt, hátha később nem lehet kapni a szóban forgó árut." Ez a Kornai [10] által „halmozási tendenciának" nevezett jelenség sajátos formában megfigyelhető a lakáspiacon is.

Hiányérzet és pénzáldozat

Az előző fejezetekben a minőségi területben mért kereslet változását elemeztük, most a lakbérköltségek, a költségnövekmény oldaláról vizsgáljuk a megkérdezettek viselkedését. Arra a kérdésre keresünk választ, hogy a hiány okozta frusztráció mekkora anyagi erőfeszítésre készteti a háztartásokat. A mindennapi gyakorlatból tudjuk: akár magán, akár bérlakás megszerzéséről lett légyen is szó, a hiányt szenvedő háztartások többsége erejét meghaladó anyagi áldozatot kényszerül vállalni. Számításaink, ha egy szerény mintára vonatkozóan is, de ezt a megállapítást támasztják alá.

A háztartások lakásra fordított kiadásait kétféleképpen vizsgáljuk: Az egyik forma a lakbér számbavétele, azaz a keresett lakás bére három különböző lakbérszinten. Emellett az elemzés céljaira bevezetünk egy másik fogalmat is, a „pénzáldozatot". *Pénzáldozatnak* nevezzük a lakbéreknek azt a részét, amelyet a háztartás — a különböző lakbérszinteken — a tényleges lakásfogyasztását meghaladó többletkeresletért, lakáskörülményei javításáért hajlandó fizetni.

A *6. sz. táblázat* három eltérő lakbérszint mellett mutatja be a háztartások lakbérkiadásait, többletkeresletét és a lakáskörülmények javításáért felajánlott

6. sz. táblázat

Háztartások kereslete, a lakbérek és a pénzbeniáldozat

Megnevezés	1. lakbérszint		2. lakbérszint		3. lakbérszint	
	Átlag	Relatív szórás (százalék)	Átlag	Relatív szórás (százalék)	Átlag	Relatív szórás (százalék)
1. Tényleges lakás (minőségi m²)	104,7	40,5				
2. Kereslet (minőségi m²)	153,3	28,1	142,2	29,9	124,0	32,5
3. Többletkereslet (minőségi m²)	48,8	86,0	37,5	100,8	19,3	187,4
4. Tényleges lakbér (Ft)	276,4	40,7				
5. Keresett lakás lakbére (Ft)	387,8	24,8	955,6	35,2	1585,6	45,4
6. Keresett lakás lakbére/jövedelem (százalék)	5,2	83,6	12,4	73,2	18,2	58,6
7. Pénzáldozat (Ft)	111,3	94,1	311,9	104,2	353,3	177,7
8. Pénzáldozat/jövedelem (százalék)	1,4	116,9	4,1	129,0	4,3	180,9

„pénzáldozatot". Az 1. lakbérszinten a háztartások átlagosan jövedelmeik 4 százalékát fizetik tényleges lakásukért, ezzel szemben a deklarált keresletüknek megfelelő hasonló részarány 5,2 százalékot tesz ki. A lakbérszint emelkedésével, a csökkenő kereslet ellenére először 13, majd pedig 18 százalékra növekszik a lakáskiadás részaránya. Már említettük, hogy még a 3. lakbérszinten is többletkereslet mutatkozik. Ez az eredeti minőségi terület mintegy 20 százalékának megfelelő többletkereslet a szóban forgó háztartásoktól — az alap-lakbéremelés hatásán felül—jövedelmeik több mint 4 százalékát kitevő, 353 Ft átlagos „pénzáldozatot" követel.

Figyelemreméltó, hogy az 1. lakbérszintről a 2. lakbérszintre áttérve, a többletkereslet alig csökken, miközben a pénzbeni áldozat közel háromszorosára emelkedik: az átlagos 111,3 Ft-ról 311,9 Ft-ra. Ez is alátámasztani látszik az 1982-es lakásszektor reformjával kapcsolatos, a korábbi vitákban ismételten megfogalmazott kételyt, miszerint a két és félszeres lakbéremelés *nem* csökkenti a keresletet, *nem* mozdítja elő a bérlakáspiac mobilitását, csupán a lakosság terheit növeli. A 3. lakbérszintre áttérve, a megkérdezett háztartások többletkeresletük kielégítéséért még kismértékben hajlandóak növelni kiadásaikat (mintegy 40 Ft-tal), de a mintegy ötszörös lakbéremelésre elsősorban korábbi többletkeresletük radikális csökkentésével válaszolnak. A részletes számítások azt mutatják, hogy az átlagos 353 Ft-ot meghaladó áldozatvállalást a komfort nélküli vagy félkomfortos lakásban (696, illetve 658 Ft), valamint az egyszobás lakásban lakó háztartások (530 Ft) esetében figyelhetünk meg. A három és a háromnál több gyermekes családok hasonló mutatója — feltehetően a beígért szociálpolitikai támogatás hatására — 388 Ft-ot tesz ki. Korábban már említettük, hogy az önálló lakással *nem* rendelkező háztartások (táblázatunk ezek adatait nem tartalmazza) eredeti, az 1. lakbérszinten deklarált keresletüket mindkét további lakbérszinten fenntartották, vagyis pénzbeni áldozatvállalásuk mértéke jóval az átlag felett van.

A *7. sz. táblázat* a relatív frusztráció, az induló lakáshelyzet, valamint a 3. lakbérszinten kimutatható áldozatvállalás kapcsolatát mutatja be. Ebből a táblázatból (amelyet a 4. táblázattal azonos módon számítottunk) is jól látható, hogy a relatív frusztrációs indikátor magasabb értéke, azaz a rossz lakáskörülmények, a 3. lakbérszinten felajánlott többletkiadási hajlandóság irányába hatnak.

7. sz. táblázat

Relatív frusztráció és áldozatvállalás

Megnevezés	Relatív frusztrációs indikátor (normatív/tényleges lakás)	Induló lakáshelyzet (minőségi négyzetméter)	Pénzáldozat/jövedelem a 3. lakbérszinten (százalék)
1.	0,82	161,7	—0,1
2.	1,11	119,0	3,0
3.	1,33	106,9	3,8
4.	1,55	92,9	4,5
5.	1,71	88,4	5,1
6.	2,72	45,6	8,8
Összesen	1,52	104,7	4,3

Jövedelemrugalmasságok

Magyarországon az elmúlt években, tényadatok alapján, idősoros és keresztmetszeti minták felhasználásával több szerző is végzett jövedelem- és árrugalmassági vizsgálatokat.[11] E vizsgálatok többsége a cikkünkben ismertetettől eltérő módsze-

[11] A disequilibrium-modellek legjelentősebb magyar alkalmazója, Hulyák Katalin végzett ugyan számításokat lakásberuházási függvény becslésére, de az állami bérlakások iránti kereslet modellezésére nem vállalkozott. Ezt a következőkkel indokolta „Egyensúlyhiányok a lakossági fogyasztásban" c. tanulmányában: „Az állami tulajdonban lévő lakások kiutalása és a hozzá kapcsolódó lakbér, illetve térítésfizetési rendszer olyan mértékű túlkereslettel jellemezhető (amit a kizárólagos kiutalás is mutat), hogy e mozgások nem írhatók le piaci sémák alkalmazásával." Hulyák Katalin gondolatmenete a kérdésben teljesen megegyezik e cikk szerzőjének szemléletmódjával.

rekkel készült. A különbségek azonban nemcsak az adatbázis különbözőségéből (tényadatok versus kikérdezés) vagy az alkalmazott ökonometriai módszerekből adódhatnak, hanem a szemléletmódból, a vizsgálatok mögött meghúzódó *közgazdasági elmélet* különbözőségéből is fakadhatnak.

Muszély György például — a Központi Statisztikai Hivatal által közzétett háztartás-statisztikai adatokra építve — többféle megközelítésben (dinamikus Houthakker—Taylor-modellel, Deaton—Muelbauer „majdnem ideális keresleti rendszernek" nevezett modelljével vagy a Stone-modellel) számított jövedelemrugalmasságokat. (Lásd [16].) Ezek a számítások valamennyi részpiacon — így a bérlakáspiacon is — implicite piaci egyensúlyt tételeznek fel. A kereslet számszerű becslését a tényleges lakbérkiadások mérésére alapozták, eltekintve ilyen módon a krónikus hiány hatásától. Noha többféle modellt használt, mindegyik alkalmazásakor eleve eltekintett attól az alapproblémától, amely a mi vizsgálatunk középpontjában állt: a krónikus hiány közepette nem figyelhető meg a kereslet. A tényleges bérlakáseloszlás és ezzel együtt a lakbérkiadás nem a keresletet tükrözi, hanem a fizikai kínálat és az adminisztratív lakáskiutalás együttes hatását.

A *8. táblázatban* tekintjük át a saját számítássorozatunkban kapott jövedelemrugalmasságokat. (Lásd a 2. sz. táblázat 1. és 3. egyenleteit.) Itt olyan keresleti

8. sz. táblázat

Jövedelemrugalmasságok

A minta megnevezése	Lakbérszint	Jövedelem-rugalmasság
Elégedettek, *S*-minta	1.	0,142
Elégedetlenek, *U*-minta	1.	0,131

Megjegyzés: A rugalmassági mutatók 99 százalékos szinten szignifikánsak.

függvényekre hivatkozunk, amelyekben mind a függő változó, mind pedig a jövedelemváltozó logaritmusa szerepel. (Az egyenlet a többi változót tekintve lineáris.)

Kiemelünk néhány következtetést. Elsősorban arra hívjuk fel a figyelmet, hogy minden esetben 1-nél *jóval* kisebb jövedelemrugalmasságot kaptunk. Ennyiben eredményeink eltérnek a magyar szakirodalomban publikált jövedelemrugalmasságoktól, például Muszély György idézett számításának eredményeitől. Nem tudjuk megállapítani, hogy ez mennyiben tulajdonítható a minta, a számítási módszer vagy az adatbázis eltérésének.

A nyugati lakáskeresleti irodalom a jövedelemrugalmassági mutatók nagyságát illetően széles választékot kínál. Egyértelmű összehasonlítási lehetőség az irodalom gazdagsága ellenére is ritkán kínálkozik. G. Carliner [2] említi meg a következőket. Muth vizsgálatát, amelynek során 0,9 rugalmasságot talált, Lee — azonos becslési technikát alkalmazva, de valamelyest módosítva a változókat — megismételte és 0,34-es eredményt kapott. S. M. Mayo [15] cikke arra enged következtetni, hogy a folyó jövedelemre számolva igen gyakori a 0,30 körüli rugalmasság. Ezek az adatok az USA nagyvárosaira vonatkoznak. A. Boersch-Supan [1] a Német Szövetségi Köztársaságra vonatkozó vizsgálata megállapítja, hogy a jövedelemrugalmasság az Egyesült Államokban tapasztalhatóhoz viszonyítva relatíve alacsony, egyetlen esetben sem nagyobb egynél. A Világbank egyik tanulmánya [14], melyet S. Malpezzi és szerzőtársai készítettek a fejlődő országok fővárosainak bérlakáspiacát elemezve, hasonló következtetésre jut. Idézzük: „A jövedelemrugalmasság a bérlők esetében általában kicsi, 0,3—0,6 közötti nagyságrendet mutat."

★

A számítások főbb megállapításainak ismertetését befejezve, röviden szeretnék visszatérni az elméleti sejtéseknél előrebocsátott mentegetődzésre. Felmérésünk és számításaink első tapogatódzó lépésről számolnak be egy járatlan úton, s ennek megfelelően bizonytalan, csiszolatlan és számos ponton problematikus eredményt hoztak.

Aki végzett már hasonló vizsgálatokat, az saját tapasztalatából is jól tudja, hogy a már elvégzett számítások közben fogalmazódnak meg világosabban a kérdések és hipotézisek. Ma már a jobban kikristályosodott kérdések birtokában bizonyára képesek lennénk jobban megszervezni a kikérdezést, számításunk alapanyagát is.

Noha tisztában vagyunk számításaink gyengeségével, mégis úgy érezzük: még a szerény első eredményeket is érdemes bemutatni, a szakmai közvélemény elé tárni, elősegítve ezzel is a közös gondolkodást.[12]

F. 1. Minőségi multiplikátor-szorzók *Függelékek*

Megnevezés	Zöldövezeti (kertes)	Zöldövezeti	Városi	Lakótelepi
Összkomfortos lakás korszerű fűtéssel	3,50	2,87	2,53	2,10
Komfortos lakás hagyományos fűtéssel	2,67	2,30	2,00	1,83
Fürdőszoba nélküli, félkomfortos lakás	1,60	1,50	1,33	—
Komfort nélküli lakás	1,30	1,17	1,00	
Egy helyiségből álló szükséglakás		0,125		

F.2 A kompenzációról

A hipotetikus lakbérszámítás az 1981. évi lakbérekből, érvényes jövedelemszintből és relatív árarányokból indul ki. A lakbérszint emelését költségoldalon végzett számítások támasztják alá, mégpedig az 1980. évi folyó áraknak megfelelő költségszint mellett. Feltételezésünk szerint a 2. lakbérváltozatnál a 3 és több gyermekes családok, valamint a nyugdíjas és a keresőképtelen háztartásfők 150 Ft, a 3. lakbérváltozat mellett ugyenezek 600 Ft lakásbérkiegészítésben részesülnek. A 3. lakbérváltozat feltételez egy általános nominálbér- és árrendezést is, amelynek sokoldalú feltételét és hatását a kísérleti kutatás keretében nem vizsgáltuk. Csupán a megkérdezés céljaira azt a feltevést fogadtuk el, hogy az átlagosan mintegy ötszörös lakbéremelés mellett *minden kereső háztartásfő* 500 Ft lakbérkiegészítésben ré-

[12] Hogy milyen nagy szükség van erre a közös gondolkodásra, azt jól érzékeltetik J. Quigley „Housing Markets and Housing Demand" című szemlecikkének [18] befejező mondatai: „Ez világosan sugallja, hogy sokat kell még tennünk azért, hogy megértsük azt a gazdasági választási problémákat, amellyel a fogyasztók szembenéznek, és még további tennivalót jelent az ismeretlen paraméterek számszerűsítése. Érdekes megfigyelni azt, hogy a múlt évben az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában a lakosság mintegy 20 százaléka változtatott lakást. Így öt ember közül egy, akivel a közgazdász az utcán találkozik, lényegében megoldott egy komplex lakásügyi döntési problémát, miközben a kutatásnak, a témával foglalkozó közgazdászoknak egy évtized után is csak durva elméleteik vannak arról, hogy miként."

szesül. A 3. lakbérváltozat szociálpolitikai kompenzációjának megállapításakor abból az elvből indultunk ki, hogy egy meghatározott szinten biztosítani kell a rászoruló háztartások fizetőképes lakáskeresletét, azt, hogy a lakbéremelés *ne kényszerítse* a nyugdíjasokat és többgyermekes családokat jogos lakásigényeik feladására. A gondolatot két példával illusztráljuk: Egy 40 m²-es komfortos városi lakásban lakó nyugdíjas házaspár az 1. lakbérszint mellett (40 m²×5,40 Ft) 216 Ft lakbért fizet. Ugyanez a lakás a 3. lakbérszint mellett (40×20,0) 800 Ft-ba kerül, amely a 600 Ft szociálpolitikai támogatás mellett ezután is csak 200 Ft lakásköltséget jelent a háztartásnak. A másik példaként egy 3 gyermekes családot választunk, ahol a háztartásfő aktív, keresőképes korban van. Ha a család egy háromszobás komfortos városi lakásban lakik, az 1. lakbérszint mellett 405 Ft lakbért fizet. Ugyanez a lakbér a 3. lakbérszint esetén 1800 Ft-ot tesz ki, amelyből a család (600+500) 1100 Ft-ot kompenzációként visszakap, vagyis lakbérkiadásaik a nagyobb mértékű lakbéremelés ellenére is csak mérsékelten emelkednek.

Hivatkozások

[1] *Boersch-Supan, A.:* Tenure Choice and Housing Demand. In: U. S. and West German Housing Markets, Ed. Konrad Stahl and Raymond J. Struyk. *The Urban Institute Press, Washington D. C. 1985.*

[2] *Carliner, G.:* Income Elasticity of Housing Demand, Review of Economics and Statistics, Vol. 55. No. 4. 1973. november.

[3] *Dániel Zsuzsa:* A lakásszektor reformja. *Valóság* 1981. 12. sz.

[4] *Dániel Zsuzsa:* A lakbérek és a bérlakások iránti kereslet. *Közgazdasági Szemle*, 1984. 3. sz.

[5] *Dániel Zsuzsa—Semjén András:* A budapesti bérlakások kínálatának és keresletének aránytalanságai és a lakbérek. *Közgazdasági Szemle*, 1985. 12. sz.

[6] *Hårsman, B.:* Housing demand models and housing market models for regional and local planning. Swedish Council for building research, Stockholm, 1981.

[7] *Hoffmann Istvánné:* Lakáskörülmények. Kossuth Könyvkiadó, 1980.

[8] *Hulyák Katalin:* Egyensúlyhiányok a lakossági fogyasztásban I—II. *Statisztikai Szemle*, 1983. március—április.

[9] *Kapitány Zsuzsa—Kornai János—Szabó Judit:* A hiány újratermelése az autópiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1982. 3. sz.

[10] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

[11] *Kornai János:* Közgazdaságtudomány és pszichológia. In: Ellentmondások és dilemmák, Magvető Kiadó, 1983.

[12] *Kovács János:* A munkaerő társadalmi újratermelése és tervezése. Akadémiai Kiadó, 1980.

[13] *de Leeuw, F.:* The Demand for Housing—A review of cross-section evidence. Review of Economics and Statistics, Vol. 53. No.1. 1971. február.

[14] *Malpezzi, S.—Mayo, S. K.—Cross, D. J.:* Housing Demand in Developing Countries. *MIMEO*, 1985.

[15] *Mayo, S. K.:* Theory and Estimation in Economics of Housing Demand. *Journal of Urban Economics*, 10. 1981. 95—116. l.

[16] *Muszély György:* Idősoros és keresztmetszeti adatokból származó jövedelemrugalmasságok. *Szigma*, 1982. 3. sz.

[17] *Straszheim, M. R.:* Estimation of the Demand for Urban Housing Services from Household Interview Data, Review of Economics and Statistics, Vol. 55. No.1. 1973. február.

[18] *Quigley, J. M.:* Housing Markets and Housing Demand: A Survey of the North American Literature, in: *Residential Housing Markets.* (Eds L. S. Bourne) University of Toronto Press, 1978.

[19] Életkörülmények, lakásviszonyok. (Az 1978. évi életmód-, életkörülmények felvétel alapján.) KSH, 1982.

[20] Lakásváltoztatási szándékok, lakáskörülmények. (Az 1984. évi mikrocenzus alapján.) KSH, 1986.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 6. sz. (722—739. l.)

BOKROS LAJOS

Az áru- és pénzviszonyok fejlesztésének feltételei a lakásgazdálkodásban

Századunkkal egyidős vitához szólok hozzá akkor, amikor — elsősorban a konkrét hazai problémák megoldását célzó, széles körben folyó munkálatokhoz kapcsolódva — a lakásgazdálkodás piaci alapokra helyezésének módozatait keresem. A piaci rendszer fölényét a természetbeni újraelosztással szemben az elmélet és a mindennapos gyakorlat egyaránt meggyőzően bebizonyította, azt ma már kevesen vitatják.

Ám ezen a ponton a történelmi tapasztalatokból táplálkozó általános elvi egyetértés rögtön véget is ér. Az első gyakorlati kérdés azonnal vitát kavar: milyen mértékben és formában kell teret engedni a piaci szabályozásnak és mi a helye, szerepe az egyéb szabályozó mechanizmusoknak. Ma ez a kérdés elsősorban úgy merül fel, hogy vajon mekkora és milyen *az állam szerepe, felelőssége a lakásellátásban* [25].

Piaci szempontból tekintve a szabályozás (akár az állami vagy társadalmi, akár a központi vagy helyi stb.) döntően kétféle lehet: piachelyettesítő-korlátozó, vagy piackiegészítő-erősítő. Nem igaz az, hogy mindenféle szabályozás eleve ellentétben áll a piaccal: a piac által megvalósított szabályozást a tudatos beavatkozások kiegészíthetik, sőt meg is erősíthetik. (Tipikus példája ennek a versenyszabályozás.)

Álláspontom az — és ezt a nézetemet igyekszem több oldalról alátámasztani —, hogy *a lakásszektor*[1] *működését alapvetően a piaci mechanizmusnak kell szabályoznia;* erre épülhetnek és kell is épülniük olyan állami és társadalmi, központi és helyi szabályozó eljárásoknak, amelyek zömükben kiegészítik, részben erősítik, de csak ritkán korlátozzák és semmiképpen sem helyettesítik a piaci folyamatokat.

Táguló szakadék a kereslet és a kínálat között

A lakás különleges áru [22]. Különlegessége elsősorban abban nyilvánul meg, hogy mind kereslete, mind kínálata eltérő jellegzetességeket mutat a közönséges árukéhoz képest.

a) A lakás *elvileg sem korlátlanul újratermelhető* jószág. Nem pusztán a térbeli elhelyezés lehetősége korlátozott — s ily módon a lakás is a gazdálkodás tárgyának monopóliuma — hiszen elvileg még lehetne nagyon sok egyforma lakást egymás mellett elhelyezni. A lényeg az, hogy a lakás használati értékét — nagyságán, felszereltségén, minőségén, vagyis belső jellemzőin túlmenően — nagymértékben

[1] Lakásszektoron a meglévő lakásállomány fogyasztását és bővített újratermelését célzó tevékenységek együttesét értem.

Bokros Lajos kandidátus, a Magyar Nemzeti Bank főosztályvezető-helyettese.

meghatározza fekvése (ökológiai pozíciója) és az ebből a szempontból azonos használati értékű lakások azok, amelyek elvileg sem termelhetők korlátlanul újra.

b) A lakás az előbbivel is összefüggésben jelentős mértékben van alávetve az *externális hatásokból eredő értékváltozásoknak*. Értéke — környezetének változásától függően — élettartama alatt többször, nagymértékben (akár ellentétes irányokban is) megváltozhat.

c) A lakás fogyasztója számára is legalább annyira *beruházási jószág*, mint amennyire fogyasztási cikk. Az egyéb nagy értékű fogyasztási javaktól elsősorban abban különbözik, hogy értékének változása teljesen elszakadhat újratermelésének költségeitől, *amortizációja* rendszeres, tartós *kiegészítő jövedelem forrása* lehet.

d) A lakás a személyes folyó jövedelmekhez képest még a legfejlettebb országokban is igen nagy értékű, *megszerzése az emberek többsége számára pusztán folyó megtakarításból elképzelhetetlen*. A kereslet alakulásában így döntő szerepük van *a pénzügyi közvetítő intézményeknek*.

Pusztán ezek az összefüggések is elégségesen alátámasztják az alábbi következtetéseket: A lakáskínálat eleve korlátozott, töredezett, részpiacokra hasadó. A *kínálati alkalmazkodás* a lakásszektorban mindenképpen jóval nehezebb, mint más ágazatokban, ezért itt az egyensúly eléréséhez az alkalmazkodás gyorsaságát, rugalmasságát fokozó, a megtérülést gyorsító *piacerősítő* szabályozásra van szükség. Másrészt a *kereslet befolyásolása* — mind korlátozása, mind terelése — elengedhetetlen ahhoz, hogy legalább globálisan egyensúlyi helyzet álljon fenn.

A magyarországi lakásgazdálkodás mindkét említett szempontból igen elavult, hatása a vázolt követelmények érvényesülésével ellentétes. A kínálati alkalmazkodás nehézkes, lassú és drága. Hiszen egyfelől költségérzéketlen — és a lakásépítésben alig érdekelt — monopolszervezetek (építőipari és karbantartó vállalatok) állnak szemben ellátási felelősséggel terhelt hatóságokkal (tanácsokkal, az OTP-vel), akik nem érdekeltek a költségek leszorításában. Eme közvetítések miatt a végső fogyasztók kereslete ténylegesen nem is ismerhető meg. Másfelől az építőanyag-, telek- és közműellátás elmaradottsága, az itt tapasztalható hiány miatt a lakásszektornak abban a részében — a magánkivitelezésben megvalósuló építkezéseknél is — *eladók piaca* van, ahol a kereslet és a kínálat egyébként közvetlenül hat egymásra. Az első esetben a kínálat oldalán állóknak a versengő célokkal egybevetve alig éri meg lakást építeni (fenntartani, felújítani stb.), a második esetben pedig legtöbbször nem éri meg vállalni a rugalmas alkalmazkodás — az árak növekedését fékező kínálatbővítés — többletterheit. Mindez a többi között a monopolisztikus vállalatszerkezet szükségszerű következménye.

A lakások iránti kereslet — névleges lakbérek és értékvesztő hiteltartozások mellett — *mesterségesen magas színvonalú és folyamatosan kielégíthetetlen* [17]. A globális túlkereslet mellett súlyos szerkezeti aránytalanságok is megfigyelhetők: a megszerezhető, vagy folyamatosan élvezett nagy összegű szubvenciók fokozzák a (szociális) bérlakások iránti keresletet, miközben például a lakással nem rendelkező, de bérlakásra már nem jogosult rétegek kereslete — a megtakarítás értelmetlensége és a belépéshez igényelhető támogatások gyorsuló értékvesztése folytán — kisebb az indokoltnál [1].

E negatív jelenségek nyilvánvalóan a lakásgazdálkodás ma uralkodó hatósági-bürokratikus rendszeréből fakadnak, amely alapvetően *piactagadó* jellegű; mind az erőforrások és a lakások, mind pedig az ezekhez kapcsolódó jogok és támogatások (újra)elosztása a hatékonysági-jövedelmezőségi megfontolások mellőzésével történik.

Ki viseli a költségeket a lakásszektorban?

Lehet-e azonban egyáltalán jövedelmezőségi alapon történő gazdálkodást elvárni olyan körülmények között, amikor a lakáságazatba áramló erőforrások mennyisége elégtelen ahhoz, hogy az egyébként is minimális lakásépítési, -juttatási, -karbantartási- és -felújítási előirányzatokat a kínálati oldal bármely szereplője saját érdekeltségére alapozva, önszántából teljesítse? A lakosságtól közvetlenül beáramló tőke, úgy tűnik messze nem elégséges ahhoz, hogy a fizetőképességtől — a lakáspiac egy kis részét kivéve — függetlenül megfogalmazódó, de társadalmilag jogosnak minősített igényeket ki lehessen elégíteni. Ehhez az *állam igen nagy mértékű szerepvállalására* van szükség.

Az állam azonban szorító kötelezettségei miatt igyekszik legalábbis korlátozni a lakásszektort érintő támogatásai növekedését. E törekvés sikerét igazolja látszólag, hogy az állam az utóbbi két évtizedben fokozatosan kivonult a lakásszektor finanszírozásából: *közvetlen tehervállalása húsz év alatt 34 százalékról 18 százalékra csökkent*, a lakosság tehervállalásának aránya viszont — legalábbis a nyolcvanas években — folyamatosan nőtt [4]. Mindez olyan körülmények között alakult így, amikor a lakással kapcsolatos kiadások — a még a negyvenes évek végén kialakított lakásellátási modell változatlan továbbélése következtében állítólag változatlanul nincsenek benne a lakossági jövedelmekben [8], [19]. Ezt némileg ellensúlyozza ugyan, hogy 1968 és 1978 között a lakosság gyorsan növekvő jövedelmei lehetőséget adtak a megtakarítások növelésére, a jövedelmek felhalmozására [2]. Mindazonáltal tény, hogy e két szereplő lakásszektort tápláló jövedelmei együtt sem voltak elegendők e szektor működtetéséhez. Ha pedig az erőforrásbevonás elégtelen, akkor a *hiányhelyzet* szükségszerű. Ez viszont kikényszeríti a *nem piaci elosztási mechanizmusok* kiterjedt alkalmazását.

A lakásszektorba áramló erőforrások nagyságrendi megnövelése nélkül, pusztán az adott erőforrások elosztási mechanizmusának változtatásától eredményt várni ilyen körülmények között teljesen reménytelen. Ördögi körnek tűnik ez, hiszen ma sem az állami bevételek, sem a lakossági jövedelmek növelésére nincs mód. Ellenkezőleg! Az állami költségvetés kiadásait éppen csökkenteni kell, hiszen a deficitet — és ami ezzel a legszorosabban összefügg, a külföldi adósságok növekedését — leginkább a költségvetés (a tágan értelmezett kormányzati szektor) túlköltekezése okozza [5]. A lakossági fogyasztásnak és felhalmozásnak ugyancsak csökkennie kellene, hiszen az exporttöbblet eléréséhez rövid távon nélkülözhetetlen a belföldi felhasználás csökkentése.

Nem hozhat megoldást a lakásköltségek növekvő hányadát a személyes jövedelmekbe beépítő valamiféle „bérreform" sem. A tehervállalás — állam és a lakosság közötti — helyes arányainak kimunkálása összességében nem teremt több forrást, így *ha a lakásszektor ma ténylegesen alulfinanszírozott, akkor ezen az állam lakáscélú kiadásainak részleges béresítése sem segít.*

A *lakosság* lakáscélú kiadásokra fordítható *jövedelmét* az *állami kiadások csökkentése nélkül hosszabb távon sem szabad növelni*, reáljövedelmeket a termelékenység alakulásától függetlenül általánosan növelő bérreformra a külső pénzügyi egyensúly elérése után sem lehet, illetve szabad sort keríteni. Ennek több oka van. Egyrészt egy ilyen lépés azonnal felborítaná a még törékeny egyensúlyt, hiszen a lakásszektorba beáramló pótlólagos lakossági jövedelmek — a kínálat rugalmatlansága miatt — csak az inflációt erősítenék. Másrészt kizárólag adminisztratív eszközökkel lehetne biztosítani egyáltalán azt is, hogy a lakossági többletjövedelem teljes mértékben a lakásszektorba áramoljon, az adminisztratív eszközök alkalmazása azonban ismét csak lehetetlenné tenné a sokszínű lakásigényeknek a

kereslet alakulásában való közvetlen tükröződését.[2] Harmadrészt ezzel a lépéssel csak növelnénk a humán infrastruktúra amúgy is súlyos aránytalanságait.[3] Nem indokolható, hogy miért éppen a lakáscélú, nem pedig mondjuk az egészségügyi ellátásra vagy a telefonhálózat kiépítésére szolgáló kiadások növelése érdekében emeljük a lakossági jövedelmeket?

Az állam lakáscélú kiadásainak növekedését mindenképpen lassítani kell, anélkül azonban, hogy az elmaradt növekmény más kiadási csatornákon keresztül beépülhetne a bérekbe. Az állami támogatások növekedésének visszafogására azért van szükség, mert a jelenlegi automatizmusok továbbélése önmagában elegendő az egész költségvetés összeomlásához [25]. Ez például a *kamattámogatási rendszer* esetében annyit jelent, hogy pusztán az 1988-ban folyósítandó mintegy 40 milliárd forint lakáscélú hitelhez (12 százalékra történő kamatkiegészítés mellett) — *35 éves törlesztést alapul véve — mintegy 80 milliárd forint költségvetési kamattámogatást kell nyújtani. A kamattámogatási rendszer átalakításának további évekkel történő elhalasztása esetén minden év hitelkibocsátása ilyen nagyságrendű költségvetési elígérkezést von maga után* [15]. De ugyanígy említhető a bérlakásszektor példája: az immár öt éve folyamatos, az infláció átlagos rátáját meghaladó mértékű lakbéremelés ellenére az állam terhei nemcsak abszolút összegben, de arányukban sem csökkentek: a lakbér ma is alig éri el az üzemeltetési, fenntartási költségek felét [14].

Növelhetők-e a lakosság lakáscélú kiadásai változatlan vagy éppen csökkenő reáljövedelem-színvonal mellett? Bizonyos rétegeké aligha, hiszen vannak, akik már elérték teljesítőképességük határait, vagy helyzetüket eleve reménytelennek látván, ki is léptek a lakáspiacról. Ma egy azonos nagyságú, belső elrendezésű és felszereltségű lakás megszerzéséért 8—10-szer annyi készpénzt kell fizetni, mint 5—6 évvel ezelőtt a stanácsi értékesítésű szövetkezeti lakásokért [16]. A kedvezményes kamatozású állami kölcsön egy kétgyermekes családnál az átlagos méretű (53 m^2-es) lakás nettó költségeivel számolva is legfeljebb a vételár 40—50százalékára nyújt fedezetet és — az időről időre végrehajtott emelések ellenére — nagymértékben csökkent az eltartottak számával arányosan nyerhető szociálpolitikai kedvezmény reálértéke is. Igaz ugyan, hogy a készpénzszükséglet kiegészítésére a legutóbbi reform óta bankkölcsön is igényelhető, de ennek a piacihoz közelálló kamatszínvonalból fakadó többletterheit éppen a legrászorultabbak nem képesek vállalni.

Mindez olyan körülmények között alakul így, amikor egyébként óriási és *egyre növekvő összegeket pumpálnak a lakásszektorba* — rendszeresen a GDP csaknem 10 százalékát! Csak a közvetlen állami tehervállalás 1986-ban 33,4 milliárd forint volt, a lakossági saját erő 41,7 milliárd, az ugyancsak lakossági források felhasználását jelentő hitelállomány-növekedés 27,5 milliárd [14]. És ebből nyerünk a tervek alsó határait is csak megközelítő lakásállomány-növekedést (1986—1990 között várhatóan 20—40 ezerrel kevesebb lakás épül a VII. ötéves tervben előirányzott minimumhoz képest), ismét növekvő hosszúságú sorokat (csak a bérlakást igénylők száma napjainkra ismét 100 ezer fölé emelkedett), az inflációt meghaladó lakás- és telekár-növekedést (a nyolcvanas években mindvégig 10 százalék körüli ingatlanárindexeket), gyorsan elértéktelenedő megtakarításokat és támogatásokat.

[2] Megint nem a lakosság, hanem a támogató hatóság lenne az, amelyik közvetlenül fellépne a lakáspiacon.

[3] A nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy a fejlettebb országoktól való elmaradásunk a lakásellátásban korántsem olyan mértékű, mint az infrastruktúra más területein (például a közművesítésben, az egészségügyi ellátásban, vagy az oktatásban) [14].

Az erőforrások elszivárgása

A lakásszektort a ma ideáramló erőforrások változatlan színvonalán is *önfinanszírozóvá lehetne tenni*, ha a pénzügyi mechanizmus biztosítaná a költségek megtérülését, a szektorban képződő jövedelmek lakáscélú felhasználását.

A mai pénzügyi mechanizmus erre nem képes. Az állam azért kényszerül a lakásszektor költségeinek fedezésére szolgáló erőforráshalmaz növekvő mértékű kiegészítésére, mert *a fogyasztók erre fordítandó jövedelmének* ugyancsak *növekvő hányada* a legkülönbözőbb csatornákon egyszerűen *kifolyik a lakáságazatból.*

A kedvezményes hitelek költségvetési kamattámogatását csak a legszűkebb építési szemlélet képes levonni az állam lakáscélú tehervállalásának összegéből [4]. Erre a nagyon valóságos és egyre gyorsuló ütemben növekvő kiadásra azért van szükség, mert a lakáshasználók az idő előrehaladtával *egyre kevésbé fedezik az általuk fogyasztott lakások valamikori előállításának* vagy más oldalról: *jövőbeni egyszerű újratermelésének költségeit.* A törlesztőrészletek reálértéke gyors ütemben csökken. Egy átlagos (mértékű) kedvezményes hitel (360 ezer Ft) havi törlesztőrészlete 35 éves futamidőnél a 10 ezer forintos jövedelmű családnál kezdetben a havi jövedelem 14 százalékát teszi ki. Szerény mértékű nomináljövedelemnövekedés esetén (évi 5 százalék) is ez az arány a 15. évben 6,7 százalékra, a 35. évben pedig 2,5 százalékra zsugorodik. Nagyobb nominális jövedelemnövekedésnél, illetve inflációnál az aránycsökkenés még nagyobb [17]. *Az éves kamattámogatásnak megfelelő mértékű lakossági jövedelem folyamatosan kiáramlik a lakáságazatból és más fogyasztási cikkek piacán jelent keresletet.*

Ez az állami ráfordítás — az az évi 6 százalékpontnyi kamattámogatás, amivel az állam az OTP és a takarékszövetkezetek forrásait kiegészíti — legfeljebb arra elég, hogy ezek a pénzintézetek ne legyenek nyíltan veszteségesek és teljesítsék politikai kötelezettségeiket. Ahhoz azonban, hogy a pénzintézetek érdekeltek is legyenek a lakáshitelezésben és általában a lakáságazatba történő befektetésben (építtetés, forgalmazás stb.) — a gazdasági növekedés és az infláció mai színvonala mellett — minimálisan még további 4—5 százalékponttal magasabb kamattámogatásra lenne szükség. Ennek alapján 1987-ben például nem csupán a tényleges, kb. 10 milliárd forintnyi kamattámogatás hiányzott a lakáságazatból, hanem majdnem *még egyszer ennyi tőke.* (Látni fogjuk majd, hogy ez a tőke is megvan, csak a fogyasztás oldalán folyamatosan távozik a lakásszektorból.)

Ugyanez mondható el a *lakóházfenntartási, felújítási előirányzatokról.* Ezek egy részét, a közvetlen fenntartást szolgáló állami kiadásokat — nagyon helyesen! — *lakbértámogatásnak* nevezzük. Ezen a címen tavaly több mint 8 milliárd forint lakossági jövedelem távozott el a lakásszektorból, amit az állami költségvetés pótolt. És hol vagyunk még a megtérülést, legalább az egyszerű újratermelést biztosító lakbérszínvonaltól! Budapesten egy összkomfortos lakás hivatalos lakbérszintje havi 15 Ft/m²/hó. Ez a lakások üzemeltetéséhez, fenntartásához adott közvetlen állami támogatás „lakbéresítésével" kb. 35 Ft/m²/hó-ra emelkedne. Az egyszerű újratermelés szintjét biztosító tömeges felújítás ezt az összeget már havi 45 Ft/m²/hó-ra növelné. *Minimális tőkearányos nyereséggel* kalkulálva pedig elérhetjük az 50—55 Ft/m²/hó lakbérszínvonalat [3]. Országosan ez annyit jelent, hogy a *bérlakás szektorból tavaly mintegy 16 milliárd forint hiányzott,* s ebből csak 8 milliárdot pótolt az állam. És ez a 16 milliárd forint ugyancsak más piacokon növelte a keresletet.

Bár erre megbízható becslések nincsenek, köztudomású, hogy a bérlakások visszaadásakor elnyerhető többszörös *használatbavételidíj-visszatérítés egy része is eláramlik a lakásszektorból.* Valószínű, hogy ez történik a felújításra-korszerűsítésre felvett hitelek bizonyos hányadával is, amelyekhez ugyancsak növekvő mér-

tékű kamattámogatás kapcsolódik. Ehhez hozzászámíthatjuk a magánforgalmú cserékre adott bankhiteleket, az ifjúsági betéttel járó külön kölcsön egy részének nem lakáscélú elköltését, az építőanyagok nem lakáscélú felhasználását, ártámogatását és egyéb, kisebb jelentőségű tételeket is.

Mindezeket figyelembe véve a felhasználás oldalán *1987-ben összességében legalább 38—40 milliárd forintnyi erőforrás áramlott ki a lakásszektorból.* Ebből az állam — az ágazat működőképessége minimális színvonalának fenntartása végett — egyre növekvő feszültségek közepette is csak kevesebb mint felét volt képes pótolni. A több mint 20 milliárd forintos különbözet egy része az egyéb fogyasztási cikkek iránti keresletet növelte, másik része az ingatlaninflációt táplálta, töredéke talán pénzügyi megtakarításokban csapódott le. Bármi legyen is azonban a helyzet, ez az összeg közvetlenül *veszteségként* jelenik meg, amelynek hiányában nem valósulhat meg a lakásszektor globális önfinanszírozása. Ennek valamiképpeni pótlása a kínálati alkalmazkodás helyreállításának abszolúte szükséges (bár korántsem elégséges) feltétele.

A lakásterhek újraelosztása a lakosságon belül

A lakásszektor önfinanszírozásához szükséges tőke jelentős része megtalálható a lakossági jövedelmekben, mindazon rétegek és évjáratok jövedelmében, akik már csak lakáshasználói keresletet támasztanak a lakáspiacon, azaz lakáscélú megtakarítások és felhalmozás nélkül egyszerűen csak „laknak valahol". (Az egyszerűség kedvéért eltekintünk az albérletben lakók jövedelmétől és úgy tekintjük, hogy az ő — sokszor valóban erőn felüli — lakáskiadásaik természetes személyiségű bérbeadójuk nem lakáscélú költekezése formájában áramolnak ki a lakásszektorból.)

A mennyiségi lakáshiány korábban vázolt jellegzetességeinek, a lakáspiacra újonnan belépők szinte reménytelen helyzetének ismeretében talán meghökkentő ez az állítás. Pedig csak másképp fogalmaztuk és kiegészítettük azt a már sokoldalúan bizonyított tételt, hogy a lakáscélú támogatások túlnyomó többsége diszfunkcionális, valójában nem a tényleges rászorultság figyelembevételével és a lakásmobilitás fokozása érdekében kerül felhasználásra [10], [12], [17], [24].

A lakásterhek lakossági jövedelmeken belüli újraelosztásának sok csatornája van. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

Erősen érvényesül az *életciklus folyamán, az életpálya első szakaszának rovására, a későbbi szakaszok javára történő jövedelemátcsoportosítás.* Ez mindenekelőtt a fiatal korban lakással nem rendelkező vagy a családméret növekedése folytán nagyobb lakás megszerzésére törekvő, de a bérlakásszektorból már kiszorult fiatalabb családokra jellemző. Az ő számukra jelent szinte megoldhatatlan problémát a kedvezményes hitelek és a szociálpolitikai kedvezmény reálértékének csökkenése, a lakásszerzéshez, illetve cseréhez szükséges készpénzhányad ugrásszerű növekedése, illetve a lakás megszerzését közvetlenül követő időszak viszonylag magas törlesztési terhei. Gyenge piacképességükön nem sokat javít az, hogy a ma erőn felül vállalt többletterheket életpályájuk későbbi szakaszában — mindenekelőtt a folyamatos kamattámogatás és a törlesztés rohamos értékvesztése formájában — jórészt visszakapják. Ezek a rétegek minden bizonnyal nagyobb erőfeszítéseket vállalnának a jövőben, ha ma nagyobb induló támogatást kaphatnának. Felvennék az értékőrző, sőt életciklusra számítva nyereséget tartalmazó hitelt, ha több pénzt kapnának kezdetben a mainál is kedvezményesebb feltételekkel. A mai hitelezési-kamattámogatási rendszer ismert gyengéi — alacsony szociális hatékonyság, a hitelpiac széttörése, érdektelenség a megtakarítások növelésében stb. — mellett most újfent a makroszintű hatást emeljük ki: ezeknek a réte-

geknek a szükségletei — megfelelő jövedelemkiegészítés híján — csak *piachelyettesítő* mechanizmusok (például munkáltatói, illetve tanácsi vevőkijelölés) közbeiktatásával elégíthetők ki, miközben az életpálya későbbi szakaszára összpontosuló támogatások jórészt már kifolynak a lakásszektorból. *Az életpályán belüli negatív irányú redisztribúció kezdetben a keresletet, később a kínálatot korlátozza.*

Nagyjából ugyanez a hatása a *lakosság rétegei közötti jövedelem-újraelosztásnak.* Két markáns folyamat figyelhető meg: egyrészt a bérlakásban lakók általában előnyt élveznek a személyi tulajdont szerzettekkel szemben, másrészt a régi öröklakás-tulajdonosok is előnyös helyzetben vannak a frissen lakást vásárlókkal összemérve.[4] A jelen tervidőszakban egy állami bérlakás kiutalása átlagosan kb. 800 ezer forintos költségvetési juttatás elnyerésével egyértelmű, míg a személyi tulajdonú, lakást építő vagy vásárló családok közvetlenül csak kb. 143 ezer Ft állami támogatáshoz jutnak [4]. *Ekkora eltérést a családok jövedelmi helyzetének különbségei semmiképpen sem indokolnak.* A személyi tulajdonú lakások körében hasonló aránytalanságok alakulnak ki, mint az életpályán belüli újraelosztásban: a támogatások zömét itt is a régi tulajdonosok kapják. Ebben a körben az állam ismét csak azokat a jövedelmeket kénytelen pótolni, amelyeket a már megszerzett és fogyasztott jószág, a lakás költségeinek fedezése helyett másra fordítanak, miközben az új vásárlók nagyarányú, a kínálatra hatni képes közvetlen lakáscélú kiadásaik állami kiegészítésére, s ennek révén keresletük növelésére alig számíthatnak.

További jövedelemkülönbségeket hoznak létre — elsősorban a *bérlakásszektorban* — a már megszerzett lakások eltérő *nagysága, felszereltsége és fekvése* közötti különbségek is. Átlagszintjében alacsony, szerkezetében pedig kevéssé differenciált lakbérrendszer mellett jóval nagyobb folyó támogatást élveznek azok, akik nagyobb, jobb minőségű, jobb helyen lévő lakásokban laknak. Most sem egyszerűen arról van szó — habár a szociális hatékonyság szempontjából ez a legfontosabb —, hogy nem a valóban rászoruló lakossági csoportok kapják a támogatások túlnyomó többségét [11]. Igen lényeges az is, hogy az állami szubvenciók a tényleges lakásköltségek jóval nagyobb hányadát is viselni képes rétegek más célokra fordított, így a lakásszektorból kieső jövedelmét igyekeznek pótolni. Ennek következtében viszont csökkennek az állami többletforrások, ezek szűkülése — s egyúttal az állami lakásépítés csökkenése — emberfeletti erőfeszítésekre kényszeríti azokat, akik eddig még nem tudták megszerezni a folyamatos szubvenciók élvezésének jogát.

A nagyméretű bérlakásban lakó kisjövedelműek esetében is — bármily furcsa — jövedelemkiáramlásról beszélhetünk, noha nyilvánvalóan nem abban az értelemben, hogy az ilyen bérlők másra költik azt a jövedelmüket, amit lakásfogyasztásuk állami támogatásának köszönhetően megtakarítanak. Az ő támogatásuk miatt azoknak a — nagyobb terhet vállalni képes — potenciális bérlőknek a jövdelme szivárog el a lakássektorból, akik nem juthatnak hozzá a szóban forgó nagy bérlakásokhoz. Ezzel a *szubvenciós rendszer tulajdonképpen az újraelosztható lakások kínálatának a növekedését akadályozza meg.* Ennek azonban — adott színvonalú állami tehervállalás mellett — ugyanaz a hatása a lakásterhek lakossági újraelosztására: nagymértékben megnöveli a piacra belépők vagy kis lakásból továbblépni szándékozók terheit.

Következményeiben a lakáscélú jövedelmek átcsoportosítását eredményezi a *lakossági kamatrendszer* is. A hitelkamatok alacsony voltából fakadó hatásokkal előbb már foglalkoztunk. A *betéti* kamatok negatív reálszintje ugyan minden takarékoskodót hátrányosan érint, de ezen a körön belül is különösen sújtja a *lakásra*

[4] További redisztribúció forrása volt korábban a tanácsi értékesítésű lakáskonstrukció.

gyűjtő lakástalanokat, hiszen ők megtakarítói veszteségeiket nem tudják lakásfogyasztói nyereséggel kompenzálni.[5]

A kamatrendszer vonatkozásában tehát a legélesebben jelenik meg az a probléma, hogy általában a „betéttel bíró lakossági rétegektől reálértéken tulajdonképpen jövedelemátcsoportosítás történik a hitelt felvett (lakást épített) rétegekhez". Ez a rendszer azokat részesíti előnyben, akik valószínűleg már nem építenek, azok rovására, akik — nagy eséllyel — még építeni fognak [1].

A *lakossági kamatrendszer* talán a legnegatívabb hatású az összes redisztribúciós csatorna közül: működése nem egyszerűen *a már lakásfogyasztó rétegek költségeit csökkenti*, hanem *a lakáspiacon mozdulni kívánó*, egyértelműen *lakáscélú* megtakarításaikat növelő *rétegek terheit fokozza*. (Ezt a problémát nem oldja meg, csak negatív hatásait részlegesen semlegesíti az ifjúsági takarékbetét konstrukció.)

Vannak a lakosságon belüli és a lakáscélú kiadásokat is érintő *jövedelem-újraelosztásnak* további — jórészt *rejtett — mechanizmusai is*, amelyek közül már csak egyet emelek ki, az ár- és adórendszert. Régóta tudjuk, hogy az állam egy-egy támogatási típus növelésének a költségét végső soron mindig valamely lakossági réteggel fizetteti meg.[6]

A lakásszektor működésének mértéktelen támogatását más fogyasztási cikkek mesterségesen magasan tartott árai révén valósíthatja meg, ezek vásárlóit sújtván [20].

Ellene vethető ennek, hogy az effajta redisztribúció végül is nem okoz gondot, mert az ésszerűtlenül drága gépkocsit és televíziót mindenki megveheti abból a jövedelemből, amit nem kényszerül megszerzett lakása (valamikori építési vagy jövőbeni újratermelési) költségeire fordítani. A helyzet azonban nem ennyire egyszerű. *A piachelyettesítő vagy piactagadó redisztribúció legnagyobb problémája az, hogy gátolja a kínálati alkalmazkodást*, érdektelenné teszi a termelőket a kínálat növelésében, a minőség javításában, a takarékos gazdálkodásban, általában a hatékonyság fokozásában. Ez önmagában is a támogatások-elvonások spirálját erősíti. Az sem biztos továbbá, hogy így a makroszintű egyensúly végül is megőrizhető. Bizonyos jószágok kereslete — adott árszinten — hamar telítődik (felsőruházat), importcikkek esetében pedig esetleg éppen a kínálat növelése (gépkocsi) lehetetlen. Egyáltalán nem biztos, hogy a lakáscélú támogatások növekedésének fedezetét meg lehet teremteni a magas adóhányadot tartalmazó áron eladott termékek eladásának bővítésével [20]. *A piactagadó redisztribúció végső soron nemcsak növekedésellenes* (a kínálati alkalmazkodást gátló), *hanem folyamatosan veszélyezteti a makroszintű — árupiaci és pénzügyi — egyensúlyt is.*

A lakosságon belüli lakáscélú jövedelem-újraelosztás elemzése részben választ ad arra a kérdésre, hogy „ki kit támogat". Sokszorosan bebizonyosodott, hogy *lakásgazdálkodási rendszerünk teljesen igazságtalan*, hiszen mindegyik tárgyalt jövedelemátcsoportosítási csatorna a rászorultsággal alapvetően fordítottan arányos támogatottsági szintet eredményez: *A lakástalanok támogatják a már lakással rendelkezőket, a fiatalok az idősebbeket, a kisebb lakásban élők a nagyobbakban lakókat, a lakásra takarékoskodók a költekezőket.* És minthogy ezek a hatá-

[5] Akik kamattámogatást élveznek — átlagos betétállományt feltételezve —, összességében nem veszítenek, hiszen a lakossági hitelkamatok szintje sokkal nyomottabb, mint a betéti kamatoké. Az ő esetükben „legföljebb" az a probléma, hogy a nyomott kamatszint a fogyasztást támogatja és a megtakarítást bünteti, holott a növekedés és az egyensúly szempontjából éppen ennek ellenkezője lenne kívánatos.

[6] Ez nem is lehet másként, hisz az állam saját jogon, termelési tényező közvetlen birtokosaként — kivételektől eltekintve — nem élvez elsődleges jövedelmet. Költekezését zömében nem gazdasági hatalma érvényesítése alapján szerzett, hanem közhatalmi jogon elvont jövedelmekből fedezi.

sok összeadódhatnak, többszörösen hátrányos, egészében véve reménytelen helyzetbe is sodorhatnak bizonyos rétegeket, így elsősorban a kis jövedelmű, nagycsaládos, fiatalabb korosztályokat [1].

Ennek a helyzetnek a megváltoztatása csak egy radikálisan új — a válság terheit igazságosabban elosztó — lakásgazdálkodási rendszertől várható. Valójában azonban jóval többről van szó, mint egy szociálisan hatékony támogatási rendszer megteremtéséről. A támogatási rendszer reformjának nemcsak a szociális hatékonyság követelményét kell kielégítenie, hanem egyidejűleg biztosítania kell azt is, hogy az új típusú támogatások — és a mögöttük majdan kirajzolódó pozitív irányú jövedelemátcsoportosítás — *szigorúan a lakásszektort tápláló jövedelemelköltéshez kapcsolódjanak*, a lakásra rendelkezésre álló forrásokat növeljék és ezáltal *járuljanak hozzá az ágazat önfinanszírozó képességének megteremtéséhez, illetve megerősödéséhez.*

A támogatások tőkésítése és az infláció

Ma az állam enyhén szólva nagyvonalúan bánik a saját tulajdonát képező bérlakásállománnyal és azzal az egyébként személyi tulajdonban lévő lakásállománnyal is, amelyre — a pénzintézetek révén — formálisan jelzálogjoga van. Mindkét típusú lakás lényegében *szabad rendelkezésű vagyontárgyként* működik bérlője vagy tulajdonosa kezében.[7]

Mind a *lakbér*, mind pedig a lakáscélú *hitel* meghatározott nagyságú, felszereltségű és fekvésű *lakáshoz tapad*, ami teljesen rendjén való, hiszen ezek mértékének elsősorban a lakás értékétől kell függenie. Nem hatékony azonban az olyan elrendezés, amelyben *a lakbértámogatás*, illetve *a kamatkedvezmény is a lakáshoz van rendelve*, abban az értelemben, hogy egyrészt *teljesen független a lakó* pillanatnyi *szociális helyzetétől*, másrészt igénybevétele csere vagy a lakás eladása esetén *átörökíthető*.

Olyan körülmények között, amikor ehhez a folyó fogyasztási támogatáshoz nem mindenki juthat hozzá egyforma eséllyel, a piac lehetőséget ad a folyamatos „kedvezmények" tőkésítésére. A jelenlegi helyzetben az sem kizárt, hogy valaki lakása cseréje vagy eladása révén — a korábban általa birtokolt lakáshoz nyerhető jövőbeli támogatások tőkésítéséből szerezhető egyszeri jövedelmen túl — még újabb folyamatosan élvezhető támogatásokra is jogot szerez. És bár ilyenkor mindig áldozni is kell valamit (a nagyobb, szebb, jobb lakáshoz előtakarékosságra, több hitelre stb. van szükség), csaknem mindenkinek nyeresége van korábbi helyzetéhez képest, hiszen akár felfelé, akár lefelé irányuló mobilitásról van szó, *majdnem mindenki képes a folyó fogyasztási támogatásokat tőkésíteni* és újabb folyamatos támogatásra jogot szerezni. Szó sincs a nyereség és a veszteség lakosságon belüli kiegyenlítődéséről, a mobilitás összevont mérlege pozitív.

Honnan származnak ezek a jövedelemtöbbletek és mi a hatásuk a lakáspiaci folyamatokra?

Korábban láttuk, hogy az állam 1987. évi tényleges kamattámogatási kiadása kb. 10 milliárd forint, de piaci kamatszintet feltételezve ez valójában még egyszer annyi. A lakbértámogatás 1987-ben meghaladta a 8 milliárd forintot, ami egy minimális tőkearányos nyereséggel kalkulált piaci lakbérszinten számolva ugyancsak ennek a duplája. Az apró tételeket mértéktartóan becsülve is joggal állíthatjuk, hogy 1987-ben kb. 38—40 milliárd forintnyi felhasználói (lakossági) jövedelemáram-

[7] A személyi tulajdonú lakásoknál ez természetesen elvileg helyes, a tanácsi bérlakásoknál azonban egyáltalán nem. Ennek taglalására azonban most nem térek ki.

lott ki a lakásszektorból és az állam ennek kevesebb mint felét volt képes újra elvonni és a lakáságazatba visszaáramoltatni.

Mi lesz, mi lett a fennmaradó, több mint 20 milliárd forinttal? (Ne feledjük, ez csak egyetlen év bolyongó jövedelme!) Ennek jelentős része *torz formában kerül vissza a lakáságazatba*, nevezetesen a folyamatosan élvezhető *szubvenciók tőkésítésének* egyik legfontosabb, noha bizonyosan nem kizárólagos *forrását* képezi. Nemcsak azért lehet ugyanis a támogatásokat tőkésíteni, mert a vevők érdemesnek tartják ennek elismerését és *hajlandók* fizetni értük, hanem azért is — és ez legalább olyan fontos —, mert *képesek* is erre. A tőkésítés elismerésének forrása kereslet oldalról nemcsak a korábban vállalt növekvő előtakarékosság, hanem igen nagy mértékben a vevő által *lakásfogyasztóként élvezett támogatás tőkésítése.* Minthogy az építési kínálat — nemcsak a lakásáru alaptermészetéből fakadóan, hanem a tárgyalt piactagadó gazdálkodási rendszer miatt is — rugalmatlan, a szubvenciók tőkésítése révén felduzzadt jövedelemfolyam nagyrészt a *már meglévő lakások* piacára zúdul, ahol *egyre gyorsuló inflációt* gerjeszt. Az infláció ugyanis általában növeli a lakásépítő, karbantartó, felújító szervezetek jövedelmezőségét, de — ismét csak a piactagadó gazdálkodási rendszer következtében — inkább az előnyök monopolizálására, nem pedig kínálat növelésére vagy a kereslethez való rugalmas alkalmazkodásra ösztönöz. Az infláció így még tovább tágítja a kedvezmények tőkésítésének lehetőségét; aminek nyomán — a bővülő nominális kereslet hatására — még jobban gyorsul az infláció.

Ismét egy ördögi kör zárul! Az ingatlaninflációnak is az a támogatási rendszer tehát az oka, amely a *már megszerzett lakások fogyasztását* kedvezményezi és ezért képtelen gondoskodni az erőforrások lakásszektorba való *közvetlen* visszaáramlásáról (lakásszektoron belüli megtérüléséről). Márpedig ez elengedhetetlen lenne ahhoz, hogy a vállalkozók növeljék lakáscélú befektetéseiket. Kedvezmény-ár és ár-kedvezmény spirál alakult ki a lakásszektorban és ez fenn is marad mindaddig, amíg *a növekedéshez szükséges erőforrások lakásszektoron belüli gyümölcsöző körforgását valamiféle piacerősítő-kiegészítő állami szabályozás* nem biztosítja.

A lakásgazdálkodás válságának gyökere

A lakásgazdálkodási rendszer reformját előkészítő színvonalas írások sokszínű kórképet festenek a lakásszektor állapotáról. Felszínesen szemlélve a dolgot, úgy tűnik, hogy már minden problémát ismerünk, s az újabb elemzések legföljebb csak a gondok felvetésének sorrendjében, esetleg a hangsúlyokban különböznek. A reformjavaslatokat illetően azonban még korántsem alakult ki széles körű egyetértés. Az itt mutatkozó koncepcionális különbségek — minden ellenkező látszat ellenére — visszavezethetők a helyzet értékelésében, a bajok eredetének megítélésében mutatkozó eltérésekre. Éppen ez az, ami miatt nem elégedhetünk meg a jelenségek ábrázolásával. Hogy megértsük a *válság végső okait*, s ennek alapján valamiféle *reformkoncepció vázának* felrajzolásához juthassunk, *logikai láncba* kell fűzni a lakásgazdálkodási rendszer ismert problémáit.

Az 1983-as változások előkészítésének időszakában mérföldkő volt az a felismerés, hogy a problémák gyökere az a *mélyszubvenciós* gazdálkodási rendszer, amelynek lényege az, hogy az állami pénzeszközöket a lakások egy hányadának jelentős mértékű támogatására koncentrálják [10].

Az 1983-as reform utáni évek során — elsősorban a tanácsi értékesítésű lakáskonstrukció megszűnése és a bérlakásépítések mennyiségének és arányának jelentős mértékű csökkenése következtében — nagyon meggyengült a mélyszubvenciós rendszer. A támogatások további kiegyenlítődését jelentette, hogy a hitelek oda-

ítélésénél lényegében megszűnt a családnagyságon kívüli tényezők (falu-város, építési technológia stb.) alapján történő igazságtalan megkülönböztetés. 1988-ban zárult e folyamat, amikor a családi házra megállapított — az öröklakásokénál — alacsonyabb hitelmaximumokat a családi ház és az öröklakás egyenlő hitelezésével váltották fel.

E változások eredményeként — a források mind erőteljesebb korlátozottsága ellenére — a lakásépítés alig mérséklődött, sőt a szervezett lakáscserék megélénkülése következtében a központi támogatást élvező új, illetve újraértékesített személyi tulajdonú lakások együttes száma növekedett. Az állami lakásépítés visszaesése ellenére a hátrányos helyzetűek számára kiutalt lakások száma szinten maradt és a lakásállomány minősége is javult [17].

Az utóbbi időben azonban a feszültségek újból növekedtek. Csak a legfontosabb problémákat felidézve: ismét nőtt a bérlakásokra várakozók száma, szélesedő rétegek megtakarítása értéktelenedik el az infláció következtében, megtöbbszöröződött a lakásszerzéshez szükséges készpénzigény, mind a valóban fizetőképes, mind pedig a mesterségesen azzá tett kereslet kielégíthetetlennek látszik. Az állami költségvetés roskadozik lakáscélú terheinek növekedésétől, miközben az állami tehervállalás aránya így is visszaszorul a lakosság emberfeletti erőfeszítések vállalását sejtető lakáscélú kiadásainak még gyorsabb növekedése miatt.

A *mélyszubvenciós rendszer felszámolása* (visszaszorítása) ugyan fontos lépés volt a fizetőképességgel nem alátámasztott igények korlátozása, a lakásosztályok közötti távolságok növekedésének fékezése, a mobilitás erősítése és a kínálatnak — elsősorban a magánerős építkezések felfutásából adódó — bővülése szempontjából. De ez *még korántsem hozza létre a dinamikus egyensúly megteremtésének és fenntartásának feltételeit.* Ez utóbbihoz a *fogyasztást szubvencionáló rendszer felszámolására* és olyan piacerősítő-kiegészítő szabályozási rendszer kialakítására van szükség, amely lehetővé teszi a lakásszektorba áramló erőforrások *közvetlen, szektoron belüli megtérülését*, és így kiváltja a kínálatnak a vállalkozók önérdeke által vezérelt rugalmas alkalmazkodását.

A lakásszektor kínálati oldalának *bürokratikus-hatósági irányítása szintén a fogyasztó szubvencionálásán alapuló állami támogatási rendszer szükségszerű következménye.* Mind a tanácsok, mind pedig az OTP és a lakásszövetkezetek elsősorban politikai kényszerből, ellátási felelősség teljesítése címén építtetnek lakást, nem pedig üzleti megfontolásból.[8] A piachelyettesítő mechanizmusok alkalmazására egyrészt azért van szükség, mert a lakásfogyasztási támogatások nyomán *elszivárgó lakossági jövedelmeket az állam csak részben képes visszatáplálni* a lakásszektorba, még kevésbé pedig azokhoz a rétegekhez, akik az alacsony presztízsű OTP-lakások vevői lennének. Ezért a beruházók számára piaci oldalról még az egyszerű újratermeléshez szükséges megtérülés sincs biztosítva. Másrészt a támogatások tőkésítése révén felszaporodó jövedelmek a lakáspiacra zúdulván olyan profitrátákat alakítanak ki a lakáspiac felső szeletében, amelyeket az állami erőforrás-visszaterelési mechanizmus képtelen követni. Harmadrészt maga a piachelyettesítő szabályozás is önfenntartó-erősítő jellegű: alkalmazása a beruházókat érdektelenné teszi mind a kereslet valóságos szerkezetéhez való igazodásban, mind pedig az építők áremelési törekvéseinek letörésében. Ilyen helyzetben sem a veszteségek, sem a pazarló és hanyag gazdálkodás többletköltségei továbbhárításának nincs akadálya. Az ennek révén keletkező inflációs többlet pedig még jobban elértéktelenítí az állam által visszatáplált erőforrásokat és még nyilvánvalóbb az, hogy a tanácsok csak a politikai nyomás fokozása hatására „tervezik vissza" a központilag szükségesnek ítélt lakásszámot.

[8] Ha mint beruházók szabadon dönthetnének, legfeljebb luxuslakásokat építtetnének közvetlenül piaci értékesítésre.

A folyó fogyasztást és nem pedig a lakásszerzést támogató állami erőforrás-újraelosztás természetéből fakadóan sohasem képes a lakáspiaci egyensúly megteremtésére. Amikor az állam a lakosság, a vállalati szféra, vagy általánosabban más ágazatok jövedelmét csoportosítja át a lakásszektorból hiányzó jövedelmek pótlására, ezzel legfeljebb csak a kínálatot tudja szinten tartani (csökkenését fékezni), de bizonyosan *nem tudja korlátozni*, nemhogy az igényeket, de *még a fizetőképes kereslet növekedését sem.* Márpedig az évente visszapótolt erőforráshalmaznál elvileg mindig nagyobb jövedelemtömeg zúdulhat a lakáspiacra, különösen olyan körülmények között, amikor a lakásfelhalmozás produktív befektetéseket is helyettesít és a pénzmegtakarításoknál sokkal vonzóbb kincsképzési alternatíva. A megtakarítási lehetőségek választékának szélesítése legfeljebb enyhítené a lakáspiacot terhelő szívást. *Egyensúlyt csak az teremthet, ha az erőforrások* döntő hányadának *visszatáplálása a lakásszektorba olyan forrásból történik, amely egyúttal a lakáskeresletet is csökkenti. Ez nem lehet más, mint a lakosság jövedelme.*

De képes-e növelni a lakosság lakáscélú kiadásait? Ez a mai reformnak az egyik kulcskérdése. A vélemények — ugyanazon jelenségkör elemzéséből levont következtetések alapján is — eléggé megoszlanak ([1], [2], [4], [12], [17], [25]).

Könnyen kimutatható, hogy sem a lakás megszerzésének, sem fenntartásának költségei nincsenek benne az átlagosnak tekinthető lakossági jövedelmekben. Ma Magyarországon egy átlagos lakás ára 10—12 év teljes jövedelmével egyenlő. Ha azokra a rétegekre gondolunk, akiknek tulajdonképpen nem is a lakás megszerzése lehetetlen, hanem képtelenek vállalni annak sokszor családi összjövedelmük felét is meghaladó *folyó terheit*, akkor megint az látszik igazolódni, hogy a lakosság szerepvállalása a lakásköltségek viselésében tovább már semmiképpen sem növelhető.

Kézenfekvőnek tűnik — és ebben azt hiszem, csaknem teljes az egyetértés —, hogy a lakáspiacra *újonnan* belépők nagyobb támogatásban részesüljenek, méghozzá a ma feleslegesen támogatott rétegek rovására. A támogatások átcsoportosításával a terhek nyilván sokkal jobban kiegyenlíthetők életciklusra és rétegekre vetítve egyaránt. Félő azonban, hogy az *önfinanszírozás és ennek révén a kínálati alkalmazkodás problémája nem oldható meg a lakásszektorba közvetlenül visszaáramló erőforrások jelenlegi szintjén.* Továbbra is érvényes az a kérdés, hogy vajon növelhető-e a lakosság *globális* részvétele a lakásszektor finanszírozásában.

A helyes feleletet csak a makroszintű jövedelemfolyamatok elemzése adhatja meg. 1986-ban a lakosság személyes jövedelme — amely a megtakarítás és a felhalmozás, következésképpen a lakásköltekezés arányainak értékeléséhez a legmegfelelőbb statisztikai kategória [23] — 641 milliárd Ft volt [9], lakásépítésre, -fenntartásra és -mobilitásra fordított kiadásai pedig 41,7 milliárd Ft [14]. Még ha az utóbbi összeg — adatok hiányában — nem is tartalmazza a kölcsönnel nem támogatott családiház-fenntartási munkák értékét, a bérlakások magánszemélyek közötti cseréjének pénzszükségletét, valamint a személyi tulajdonú lakások kölcsönnel nem támogatott magánforgalmú cseréjére fordított összegeket, akkor is nevetségesen kicsi — különösen nemzetközi összehasonlításban [21] — az éves jövedelemhez képest.[9]

A lakosság globális lakáscélú tehervállalásának a személyes jövedelmeken belüli *aránya tehát alacsony*, s ez csak statisztikai tükröződése annak a ténynek, hogy lakásgazdálkodási rendszerünk a fogyasztást támogatja, méghozzá *mértéktelenül.* Piacgazdaságban ilyesmi nem lehetséges, hiszen bármennyire is átcso-

[9] A lakás céljára felhasznált jövedelmek 10 százalékot sem elérő aránya az összes lakossági jövedelmekben durva közelítésként elfogadható, hiszen a személyes jövedelem kategóriája is alábecsült: nem tartalmazza pontosan a második gazdaságból származó jövedelmeket, de nem veszi számításba azokat sem, amelyek a támogatások tőkésítéséből keletkeznek csere, belépés vagy magánforgalmú vétel esetén.

portosítja a lakásterheket a támogatási rendszer, végső soron *mindenkinek meg kell fizetnie az általa fogyasztott javak piaci értékét*, hiszen enélkül nincs megtérülés, újratermelés-bővülés. Fogyasztást szubvencionáló rendszerben gyarapodás csak azért lehetséges, mert az elszivárgó jövedelmek egy része állami kényszerpályán — *tehát közvetett úton és csak részlegesen* —, de mégis visszaáramlik a lakásszektorba. Ennek azonban óriási ára van: *a hatékony kínálati alkalmazkodás teljes lehetetlensége.* A fogyasztás szubvencionálása, a kínálati alkalmazkodás hiánya és a támogatások által táplált infláció *széthúzza a piacot a minőségi különbségek mentén;* a felfelé irányuló mobilitás ezért az alacsonyabb lakásosztályokból — a bennük lakók jövedelemszintjét és megtakarítási képességeit is figyelembe véve — jóval nagyobb akadályokba ütközik, mint a piac felső régióiban. Általánosan tehát az a következtetés vonható le, hogy *Magyarországon nem a lakásfenntartás, hanem a lakásszerzés nehéz; nem a lakás- (fogyasztási) költségek magasak, hanem a lakáshozjutás terhei. Nem az élet, a lak(hat)ás drága, hanem elsősorban a piacra lépés* (az első lakás megszerzése) *és a felfelé irányuló, alacsony szintről induló mobilitás.* Mind a gazdasági hatékonyság, mind pedig a szociális igazságosság szempontjainak ennek pontosan az ellenkezője felelne meg.

A lakásgazdálkodás piaci reformjának alapelvei — egy koncepció körvonalai

E cikk keretei között nincs módom részleteiben kidolgozott és minden fontos mozzanatra kiterjedő reformprogram kifejtésére. E tanulmányban a koncepció alapelveinek a tisztázását tekintem feladatomnak.[10]

A helyzetelemzés fényében nem lehet kérdéses, hogy — ha érdemi előrelépést akarunk a felhalmozódott problémák megoldásában, a dinamikus egyensúly feltételeinek megteremtésében —, az alapvetően *fogyasztást támogató szubvencionálási rendszert fel kell számolni.* Minthogy a gazdálkodás mai feszültségei csak a kereslet korlátozásával vagy csak a kínálat ösztönzésével nem oldhatók meg, olyan szabályozási mechanizmust kell kialakítani, amely *egyszerre javítja mind a kereslet, mind pedig a kínálat alkalmazkodási képességét.* Ezt csak egy olyan, *döntően piaci szabályozás* biztosíthatja, amely helyreállítja az *önfinanszírozást* a lakásszektorban, s lehetővé teszi a lakáságazatba befektetett források *szektoron belüli közvetlen megtérülését.*

Nyilvánvaló, hogy ez csak úgy valósítható meg, ha a fogyasztók végső soron megfizetik a lakásköltségeket. Ennek alapfeltétele az, hogy mind a *lakbérek*, mind pedig a személyi tulajdonú lakás megvásárlásához igénybe vett *hitelek kamata a piac mindenkori értékítéletét tükrözze, s a kereslet és a kínálat egyensúlyát biztosító szinten alakuljon.*

Természetesen elképzelhető és elfogadható egy olyan gazdálkodási rendszer is, amelyben az állam politikai megfontolások alapján a lakáspiac valamely szeletében a lakásköltségeket a piacon kialakuló színvonal alatt tartja. Lehetnek olyan rétegek, akiktől valamilyen oknál fogva nem lehet elvárni, hogy a — normatív támogatási rendszer igénybevételén túl — saját erőfeszítéseket is tegyenek lakáshelyzetük megoldására, s akik egyúttal a szegénység olyan fokán élnek, hogy a legminimálisabb lakásszükségleteik sem elégíthetők ki a normatív támogatási rendszer keretein belül. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy *a piaci árak* bármiféle *adminisztratív korlátozása* torzítja a lakáspiaci folyamatokat, gátolja a tőkeáramlást, a kínálati alkalmazkodást és *mesterséges keresletet teremt*, amivel csak fokozza

[10] A cikkben vázolt alapelvek szellemének megfelelő és egyben a konkrét tennivalók meghatározására alkalmas átfogó koncepciót — barátaimmal, munkatársaimmal együtt — a KISZ KB Lakáspolitikai Munkabizottságában dolgoztuk ki. A KISZ KB által 1988 januárjában elfogadott és a tagság körében vitára bocsátott elképzeléseket így a magaménak (is) vallom.

a piachelyettesítő beavatkozások megsokszorozásának kényszerét. Ezért ha mégis kénytelenek vagyunk egy ilyen *hatósági elosztásos kiegészítő rendszert* működtetni, akkor — éppen a veszteségek minimalizálása végett — arra kell törekednünk, hogy ez a lakásállomány *lehető legkisebb hányadára* és feltétlenül a *legalsó lakásosztályokra* korlátozódjék.

Ha a lakásfogyasztási kiadások (lakbér, törlesztés + kamat stb.) fedezik a lakásállomány újratermelésének kereslet által közvetlenül szabályozott, hatékony gazdálkodás mellett felmerülő költségeit, akkor a kérdés mindenekelőtt az, hogy az állam *milyen formában és milyen arányban* vállalja át a lakásszektor globális önfinanszírozása alapján objektíve adódó terhek egy részét a lakosságtól.

Most nagyon fontos ponthoz érkeztünk! Itt dől el az, hogy van-e egyáltalán értelmük az eddig kifejtetteknek. Sorsdöntő, hogy a mai lakásgazdálkodási rendszer alaptermészetét és — ennek problémáiból fakadóan — a piacelvű lakásreform abszolút szükségességét megértsük.

Felvethető ugyanis, hogy végső soron minden lakáscélú támogatás *a jövedelmek elszivárgására lehetőséget adó fogyasztási támogatás*, hiszen amit nem kell a lakásra költeni, azt más célokra lehet fordítani. Ha a bárhogyan is alakuló lakbér, vagy hitelteher fizetéséhez akárcsak egy forinttal is hozzájárul az állam, akkor máris egy forinttal több lesz az egyéb javakra elkölthető lakossági jövedelem.

Egyáltalán nem mindegy azonban, hogy miként alakulnak a lakásfogyasztás folyó terhei. Ha a lakbérek és a hitelek a piaci kereslet és kínálat szerint alakulnak, akkor legalább *globálisan biztosítva van a lakásszektor önfinanszírozása az egyszerű újratermelés mértékéig.*

Óriási különbség lenne ez a mai helyzethez képest, amikor a lakásszektor egyszerű újratermelésének költségei sem térülnek meg a szektoron belül. Márpedig makroszinten a jövedelmek elszivárgásáról csakis ekkor van értelme beszélni. Ha a megtérülés szintje *fölött* nem nő tovább a közvetlenül lakás célú jövedelemfelhasználás, akkor csak azt mondhatjuk, hogy nincs *bővítésre szolgáló közvetlen többletjövedelem-beáramlás a lakásszektorba.* Ettől még azonban az ágazat *globális önfinanszírozása* biztosítva van, s így a piaci *egyensúly kialakulásának nincs akadálya.*

A teljesség kedvéért szembe kell nézni azzal az ellenvetéssel is, mely szerint nem igaz, hogy ma a befektetett tőke nem térül meg a lakásszektorban, hiszen egyrészt ilyen infláció mellett óriási üzlet az ingatlanspekuláció, másrészt a lakásállomány kétségkívül növekszik.

Hogyan lehet elszivárgásról beszélni — vethetik fel joggal egyesek —, amikor többletjövedelem áramlik a lakásszektorba? Úgy, hogy különbséget teszünk a *közvetlen, szektoron belüli megtérülés* és a végső soron a szektorban megvalósuló *erőforrás-felhasználás* között. A mai, fogyasztást támogató rendszer a *szektoron belüli közvetlen megtérülést* teszi lehetetlenné, azt, hogy a befektetett tőke *közvetlenül a fogyasztásból, a lakosság folyó lakáscélú kiadásaiból* térüljön meg. Az államnak a lakáságazaton *kívülről* szerzett jövedelmeivel kell fedeznie a bérlakások nagyjából üzemképes állapotban tartásának költségeit és a pénzintézetek lakáscélú hitelnyújtásból fakadó közvetlen veszteségeit. Mindez a *közvetett* módon visszapumpált erőforrás is azonban csak a *kényszermechanizmusok* megolajozására elegendő, a kínálat közvetlen szereplői (a tanácsok, az IKV-k, az OTP, a takarékszövetkezetek) üzleti érdekeltségének kibontakoztatásához messze nem. Az a tény, hogy a szektorban nincs valóságos gazdálkodás, már önmagában is utal a szektoron belüli közvetlen megtérülés hiányára.

Ami a lakásállomány *növekedését* illeti, azt természetesen *pótlólagos* tőke finanszírozza. Az építési teljesítmény 80 százalékát kitevő *állami megrendelések* (bérlakás és OTP beruházásban készülő zömmel lakótelepi öröklakás) *mögött* — a többi között — *a meglévő állomány átlagromlásában kifejeződő amortizációelvonás*, a termelés és fogyasztás más területeiről elvont költségvetési bevétel és

a lakossági betétek reálértékvesztése áll. A lakossági jövedelem közvetlenül csak a saját beruházású (nem feltétlenül saját kivitelezésű) építéseknél táplálja a növekedést. E jövedelem egy része *a szubvenciók tőkésítéséből adódik*, amely *sikeresen elszivárgott az egyszerű újratermelést szektoron belül biztosító közvetlen megtérülés elől és a bővítést szolgáló erőforrássá vált.*[11] (Másik része nyilván valódi, pótlólagos lakossági megtakarítás.)

Végül az egyszerű újratermelés finanszírozása előli elszivárgás bizonyítéka az *ingatlaninfláció* is. A szubvenciók tőkésítése révén keletkező jövedelemtöbblet nagyobb része mégcsak nem is a növekedés, hanem a *meglévő állományon belüli felfelé irányuló mobilitás*,[12] illetve nem csekély mértékben a *spekuláció* forrásává válik. Ezt a pótlólagos keresletet szintén az egyszerű újratermelés közvetlen, szektoron belüli finanszírozása elől elszivárgott jövedelmek táplálják, de ezúttal nem az építések, hanem a *meglévő* lakások piacán. A szóban forgó keresleti többlet tehát teljes egészében az infláció növekedésében csapódik le.

A fogyasztást támogató szubvenciós rendszer akkor szűnik meg, ha véget ér a folyó támogatások tőkésítésének lehetősége. Ha majd nagyobb vagyont csakis *valóságos megtakarításból* lehet szerezni, akkor biztosak lehetünk abban, hogy a támogatási rendszer nem oka a jövedelmek elszivárgásának.

Ha megszűnik a támogatások tőkésítésének lehetősége, akkor ezzel mind az építési piacon, mind a meglévő lakások piacán *csökkenni fog a kereslet, enyhül az inflációs nyomás* és — legalábbis keresleti oldalról — némileg közelebb kerülünk a piaci egyensúlyhoz. A döntő kérdés ezek után az, hogy *milyen az a támogatási rendszer*, amelyben lehetetlenné válik a szubvenciók tőkésítése.

E követelményt kielégítő támogatási rendszernek két lényegi mozzanata emelhető ki: egyfelől az, hogy magát a támogatást szigorúan a *lakásfogyasztó családhoz*, ne pedig a lakáshoz rendeljék (így az ne legyen átörökíthető), másfelől az, hogy a támogatás a mindenkori piaci lakásköltség-szint és a lakásszektor globális önfinanszírozását biztosító tőkeszükséglet családokra lebontott mértékének legyen a függvénye.

Az első követelmény közismert javaslat, így könnyen elintézhető. Ha a lakbér- és törlesztési támogatás a család egyedileg számított jövedelemszintjéhez[13] igazodik és ennek változásait követi, akkor ez nemcsak szociálisan hatékony, hanem gazdaságilag is, mert a családok lakáskeresletét sokkal inkább összhangba hozza valódi tehervállalási képességükkel. A családok változó jövedelmi viszonyait dinamikusan figyelembe vevő támogatási rendszer tehát javítja az egyensúlyt.

A másik mozzanat nyakatekertnek tűnő megfogalmazása már bővebb kifejtést kíván. A családi jövedelmeket kímélő fogyasztási támogatások ma sem csupán az állam lakóházfenntartási kiadásait, illetve hat százalékpontos kamattámogatását fedezik, hanem *még azokat az elszivárgó jövedelmeket is pótolják, amelyek a legalább az egyszerű újratermelést lehetővé tevő megtérüléshez ma hiányoznak a lakásszektorból.* A támogatások a piacon elismert költségszint és a tényleges lakossági költségvállalás különbözeteként adódnak ma is, ezt a támogatások *tőkésítése során a piac készséggel el is ismeri!* Az új támogatási rendszer csak *nyílttá* tenné ezt a ma burkolt formában létező, s csak a tőkésítés során megjelenő többletjövedelmet.

[11] Ez azonban olyan kereslet, amely nem létezhetne, ha nem lenne mód a szubvenciók tőkésítésére; tipikusan olyan jövedelem, aminek nem szabadna átkerülni a bővítés erőforrásai közé, hanem a lakásszektoron belül az egyszerű újratermeléshez szükséges erőforrások közvetlen megtérülését kellene szolgálnia.

[12] Mindenki tudja, hogy a ma élvezett, illetve a jövőben megszerezhető szubvenciók tőkésítése híján igen sokan képtelenek lennének ekkora lépésekkel előrehaladni a lakások hierarchiájában.

[13] E jövedelemszint nyomon követése természetesen korántsem problémamentes, az ezzel kapcsolatos nehézségek leküzdése azonban nem a lakásgazdálkodási, hanem elsősorban az adórendszer feladata.

Ez a nyíltság egyúttal a szociálisan valóban hatékony támogatási rendszer kialakításának a feltétele.

Ha a támogatás *viszonyítási alapja* — a piaci költségszint — végre tisztán előttünk áll, akkor most már igazán felvethető és a siker reményében megválaszolható az eredeti kérdés: milyen mértékben és milyen formában vállalhatja át az állam (a társadalom) rászoruló polgáraitól (egyes tagjaitól) a lakáságazat globális önfinanszírozása alapján adódó lakáscélú kiadások egy részét.

Ehhez mindenekelőtt meg kell állapítani eme *önfinanszírozáshoz szükséges tehervállalás egy családra jutó átlagát*. Hazai elemzések — a nyugat-európai tapasztalatok alapján — azt valószínűsítik, hogy az átlagos kereső-eltartott arányt megjelenítő családoknak átlagosan jövedelmük 30 százalékát kell közvetlen lakáscélú kiadásokra fordítaniuk ahhoz, hogy a lakásszektor egyszerű újratermelésének költségei a folyamatos fogyasztás során megtérüljenek [13].

A pontos mértékek meghatározása nem e tanulmány feladata. Az elvet kell tisztán látni: a társadalomnak — ha az egyensúlyt és a rugalmas alkalmazkodást fontosnak tartja — meg kell határoznia egy *minimumot*, amilyen mértékben minden tagjától elvárja a hozzájárulást a lakásszektor közvetlen fenntartásához. *Folyamatos fogyasztói támogatást* az állam csak azoknak adhat, akik e minimális tehervállalással sem képesek fenntartani egy *társadalmilag még elfogadható legalacsonyabb igényszintű* lakást. *Ideiglenes* támogatás pedig azoknak adható, akik ennél magasabb terheket vállalnak egy társadalmilag legfeljebb *átlagosnak* tekinthető lakás *megszerzéséért*.

Látszik, hogy több követelményt vagyunk kénytelenek kezelni egyszerre: a *jövedelmet* és az *igényszintet minimális* és *átlagos* mértékén egyaránt. Erre azért van szükség, mert egyfelől a támogatási rendszer kénytelen *mindenkit* kedvezményezni az *átlagos tehervállalás és átlagos igényszint alatt*, másfelől viszont eltérő a kedvezményezés *mechanizmusa a minimális igényszintig*, illetve a *minimális és átlagos szint*[14] *között*. Fontos azonban, hogy *növekvő jövedelemszint* mellett a támogatást csakis *csökkenő arányban*[15] adhatjuk, különben már nem a lakáscélú megtakarítást, hanem a jövedelmek elszivárgását fokozzuk.

Tegyük föl, hogy az önfinanszírozás tőkeszükségletét a lakásfogyasztó népességre lebontó számítások szerint az *átlagos* tehervállalásnak az átlagcsalád jövedelmének kb. 30 százalékára kell kiterjednie. Ez a támogatási rendszer szempontjából azt jelenti, hogy makroszinten a lakásszektoron belüli tőkemegtérülés csak akkor biztosítható, ha lakáscélú *megtakarításokat* ösztönző szubvenció csak olyan *átlagos igényszintet kielégítő* lakás *megszerzéséhez* nyerhető, amely a 30 százalékos családi tehervállalással *folyó támogatás nélkül* finanszírozható. Aki az így képződő átlagos igényszintet meghaladó méretű vagy minőségű lakásban kíván élni, annak már *teljes egészében vállalnia kell* nemcsak a fenntartás, hanem a megszerzés *többletköltségeit* is. Világos, hogy ezáltal az átlagos igényszint fölötti lakás átlagos jövedelmű fogyasztói már jövedelmük több mint 30 százalékát költik a lakásra, ami

[14] Az átlagot nem meghaladó igények kielégítése érdekében vállalt megtakarítások ösztönzésével támogatható a *felfelé irányuló mobilitás az alsó lakásosztályokban*, ami azért célszerű, hogy ne húzzunk össze a minimumszinten túl nagy kereslettömeget.

[15] Ha a számítások azt igazolják, hogy a kétgyermekes családok esetében is *minimálisan* a jövedelem 25 százalékát szükséges közvetlenül lakáscélú kiadásra fordítani, akkor ennél nagyobb arányt vállalni képtelen családok szükségletei csak a társadalmi igényszint *minimumán* elégíthetők ki. Ez azt jelenti, hogy a maximum jövedelmük 25 százalékát kitevő folyamatos tehervállalásra képes családoknak az állam csak annyi támogatást hajlandó adni, ami a társadalmilag meghatározott minimális igényszintet kielégítő lakás átlagos piaci költsége és a 25 százalékos családi tehervállalás abszolút értékének a különbsége. Más oldalról ez azt is jelenti, hogy a minimális igényszintet kielégítő lakást — a korábban tárgyalt, ez alatti szükségletkielégítést jelentő naturális ellátás esetét kivéve — olyan értelemben *garantálja* az állam, hogy minden polgárát képessé teszi ennek megszerzésére és fenntartására.

teljesen helyénvaló is, mert éppen ez a *többletjövedelem a szektoron belüli jövedelem-újraelosztás forrása.*

Logikailag egyébként az látszik valószínűnek — és egyúttal az optimális szabályozás szempontjából kívánatosnak —, hogy nálunk nem elegendő a lakosság nemzetközi átlagnak megfelelő tehervállalási aránya, hanem annál éppenséggel többre van szükség. Ennek az az oka, hogy a lakás alapvető szükséglet, kielégítésének költségei egy társadalmi normaként elfogadott szintig nem a szabad rendelkezésű (diszkrecionális) jövedelemből fizetendők. A társadalom — szocialisztikus elvektől vezéreltetve — ezt a szükségletet a *legrászorultabbak esetében magasabb szinten* igyekszik kielégíteni, mint az e rétegek jövedelemhelyzetéből következne. Nyilvánvaló viszont, hogy ennek terheit is viselnie kell valakinek, és ha cél a lakásszektor önfinanszírozása, akkor a kiterjedtebb támogatási rendszer többletköltségeit csakis a *magasabb szintű átlagos* tehervállalás fedezheti.

Egy ilyen szabályozásnak önmagában véve az lenne a következménye, hogy az átlag alatti jövedelemkategóriákban a lakásviszonyokban megmutatkozó különbségek kisebbek lennének, mint a jövedelemhelyzet eltérései. Kétségtelen viviszont, hogy az átlagost meghaladó jövedelemmel rendelkezők esetében a lakáskörülményekben (is) tükröződő vagyoni különbségek — ha nem is oly mértékben, mint ma, de továbbra is — meghaladnák a jövedelmi viszonyok eltéréseit. Ez azonban természetesnek tekinthető, hiszen a szabad rendelkezésű jövedelmek gyorsabban nőnek, mint az összes jövedelem, sőt ezek folyamatos megtakarításából fakadó *vagyonosodás* változatlan összjövedelem mellett is növekedhet. Teljesítményorientált társadalomnak azonban ezt mindenképpen el kell fogadnia. (Ha a vagyoni különbségek növekedése csakis a megtakarítási ráták, illetve a valóságos megtakarítás különbségét tükrözi, de semmiképpen sem szociálisan nem hatékony szubvenciók tőkésítéséből táplálkozik, akkor egyúttal megoldható az „indokolatlan", munkával nem fedezett jövedelmek problémája is: ilyenek tudniillik — legalábbis a lakáságazatban — nem keletkeznek.)

Elképzelhető, hogy a 30 százalékos átlagos tehervállalás nem lesz elegendő a lakásszektor önfinanszírozásának biztosításához, viszont a társadalmi vita alapján úgy kell dönteni, hogy ennél magasabb szintű lakáscélú költekezésre — a lakossági jövedelmek (méginkább a termelékenység!) mai szintjén — az átlagos jövedelmű család nem kényszeríthető. Ezt a gyakorlati állásfoglalást el lehet fogadni, de csak annak tudatában, hogy ebben az esetben a lakásszektor önfinanszírozása — piaci költségszint esetén — kizárólag máshonnan elvont erőforrások szektorba pumpálásával biztosítható. Mégis — a külső erőforrások bevonása mellett is — a kínálati alkalmazkodás kikényszerítése érdekében legalább a kereslet-kínálat szabad alakulása révén kibontakozó *piaci ármeghatározást* vállalni kell, mert *enélkül egyáltalán nem érhető el az önfinanszírozás.*

Kettős követelményt támasztunk tehát: a *megtérülést* egyáltalán és a *szektoron belüli* megtérülést. Az elsőt a *piaci egyenúly* szintjén alakuló lakáscélú *kiadások* (piaci lakbérek és piaci hitelek), a másodikat a közvetlen fogyasztók, a lakosság *tehervállalásának* helyesen meghatározott *szintje* biztosítja. Mindazonáltal ha valamelyikből engedni kell, inkább az utóbbi legyen a kompromisszum tárgya. A lakosság tehervállalásának alacsony szintje legfeljebb a fogyasztók közvetlen költségviselésén nyugvó, vagyis a szektoron belüli közvetlen megtérülést teszi lehetetlenné, de nem a lakáságazatba kerülő erőforrások megtérülését egyáltalán.

★

A lakásgazdálkodás piacelvű reformja — amint az az alapelvek vázlatos áttekintéséből is kiderül — egyáltalán nem ellentétes a szociálpolitikával [7], sőt: *elengedhetetlen feltétele egy szociálisan valóban hatékony támogatási rendszer megteremté-*

sének. A piacon kialakuló árak, költségek adnak egyedül objektív mércét mind a valóságos jövedelmi, vagyoni viszonyok értékeléséhez, mind pedig ezek tudatos (és szükséges) módosításához. *A piaci gazdálkodáshoz rendelt támogatási rendszer* teszi egyedül lehetővé, hogy a szociális szempontokat követő újraelosztás ne sértse a megtérülés, az önfinanszírozás, egyáltalán a hatékony gazdálkodás követelményeit. Ez utóbbi pedig azért fontos, mert a piaci reformtól nem egyszerűen az igények (ön)korlátozását várjuk, hanem *a lakáságazat erőforrásainak növekedését*, egyszersmind ezek *gyümölcsöző*, a pazarlást visszaszorító *felhasználását.* Azt várjuk, *hogy a több pénzből* ne csupán drágább, hanem *több és jobb lakás* épüljön.

Hivatkozások

[1] A KISZ javaslatai a lakásgazdálkodás átfogó továbbfejlesztésére (2. munkaváltozat). KISZ KB Gazdaságpolitikai és Érdekképviseleti osztály, Lakáspolitikai Munkacsoport. 1987. október.

[2] A lakossági jövedelmek felhasználási szerkezetének főbb jellemzői a hetvenes évek végétől; a megtakarítások és a lakásberuházások alakulása. Munkaanyag, KSH, 1987.

[3] *Asztalos László György:* Pénzügypolitika és lakásügyek. Kézirat. Pénzügykutatási Intézet, 1987. július.

[4] Az állam feladatai a lakásellátásban. Munkaanyag. Országos Tervhivatal, 1987.

[5] *Bokros Lajos:* A stabilizáció gazdaságpolitikája, jövedelemfolyamatai és pénzügyi rendszer. Közgazdasági Szemle, 1987. 12. sz.

[6] *Bokros Lajos—Surányi György:* Egy átmenet programja: lakásgazdálkodási rendszerünk reformjának lehetőségei és korlátai. Valóság, 1981. 12. sz.

[7] *Dániel Zsuzsa:* A lakásszektor reformja. Valóság, 1981. 12. sz.

[8] ÉVM-tájékoztató a Hazafias Népfront Elnöksége számára. ÉVM, 1987. Tárgyalta a Hazafias Népfront Elnöksége 1987. október 30-i ülésén. Idézte a Magyar Nemzet 1987. október 31. szám.

[9] Főbb népgazdasági folyamatok 1986. KSH, 1987.

[10] *Hegedüs József—Tosics Iván:* Lakáspolitika és lakáspiac. Valóság, 1981. 7. sz.

[11] *Hegedüs József—Tosics Iván:* Lakásosztályok és lakáspolitika. Mozgó Világ, 1982. 9—10. sz.

[12] Hungary: Development and Reform of Financial Markets. World Bank Study, 1987. október.

[13] *Jánossy Dániel—Juhász Katalin:* Javaslatok a lakásfinanszírozási rendszer korszerűsítésére. Bankszemle, 1987. 7—8. sz.

[14] Javaslat a lakásgazdálkodás hatékonyságának javítására. Pénzügyminiszterium, 1987. január.

[15] Javaslat a lakásellátás 1988—1990-es években történő fejlesztésére, annak feltételeire. GPB-előterjesztés, 1987. október.

[16] A lakásellátási rendszer 1983. évi korszerűsítése megvalósításának hatása — különös tekintettel a lakásszövetkezetekre. SZÖVOSZ, 1987.

[17] Javaslatok a lakásfinanszírozás rendszerének átalakítására. Pénzügyminisztérium Miniszteri Előterjesztés. 1987. április.

[18] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

[19] Lakásszükségletek. ÉGSZI, 1987.

[20] *Liska Tibor:* A bérlakás-kereskedelem koncepciója. Valóság, 1969. 1. sz.

[21] *Pártos Gyula:* A lakáshelyzet nemzetközi összehasonlítása és elemzése. Kézirat. Világgazdasági Kutatóintézet, 1987. július.

[22] *Petschnig Mária Zita:* A lakásárak emelkedésének okairól. Közgazdasági Szemle, 1986. 9. sz.

[23] *Riecke Werner:* A magánháztartások megtakarításai és pénzvagyonképzése Magyarországon. Kézirat. Pénzügykutatási Intézet, 1987.

[24] *Székely István:* A lakáspolitika és a lakásgazdálkodás pénzügyi feltételeinek továbbfejlesztése. Pénzügykutatási Intézet Közleményei, 1985. 2. sz.

[25] *Tosics Iván:* Az állam kötelezettsége és felelőssége a lakásellátásban. Kézirat, 1987.

VITA

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 6. sz. (740—748. l.)

ASZTALOS LÁSZLÓ GYÖRGY

Javaslat a lakásgazdálkodás átalakítására

Az embereknek minden gazdaságban van két olyan pénzügyi vonatkozású döntésük, amely meghatározó az életpálya egészére: a lakásgazdálkodás, illetve a társadalombiztosítás rendszeréhez való kapcsolódásuk. Egy-egy ország lakásgazdálkodása és társadalombiztosítása ezért nemcsak elsőrendű gazdasági-politikai ügy, hanem legitimáló erejű ideológiai kérdés is. A mindennapi élet ezen két alapvető jelentőségű, s egyebek között a termelés, az export, a fogyasztás-felhalmozás (megtakarítás) mennyiségére és minőségére is meghatározó hatást gyakorló létszférájának „rendezetté tétele" tehát közel sem csupán napi gazdasági-költségvetési gondjaink miatt szükséges.

A lakásgazdálkodás reformjának szükségessége

A lakásgazdálkodásunkkal foglalkozó szakirodalom az elmúlt évtizedekben felhalmozódott feszültségek egész gyűjteményét tárta fel. Nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a területen a legkülönbözőbb gazdasági és nem gazdasági jellegű (pénzügyi, jogi, technológiai; terület- és iparszerkezet-fejlesztési, foglalkoztatási, politikai-ideológiai stb.) rendellenességek alakultak ki. Ezek az anomáliák egymásba láncolódó s látszólag megbonthatatlan „ördögi körök" füzérévé váltak. Lakásgazdálkodásunk problémáinak bármiféle rendszerezése ezért szükségszerűen csakis önkényes lehet: bármely kiemelt tényezőről bebizonyítható, hogy az egyszerre bizonyos feszültségek megjelenési formája (okozata), illetve más feszültségek forrása (oka).

Bokros Lajos e számban közölt írása összegezi a korábbi kutatások megállapításait, és ezekre támaszkodva rendszerbe szedi a legfőbb gondok forrásait. Megállapításai kiindulópontként szolgálnak javaslataimhoz, amelyek kézzel fogható megoldási alternatívákat vázolnak az alábbi bajok enyhítésére:

a) Lakásgazdálkodásunk jelenlegi rendje társadalmunk, illetve az érintett terület *egyetlen jelentősebb érdekcsoportja számára sem megfelelő*, sőt az idő múlásával egyre nehezebben viselhető el.

b) Lakásgazdálkodásunk csak úgy változtatható meg, ha sikerül valamennyi érdekelt fél számára elfogadható *kompromisszumot* találni.

c) Lakásgazdálkodásunk megújulása egyszerre kívánja meg a tulajdonosi-kezelői, üzemgazdasági, finanszírozási, információs, jogi, technológiai, politikai és ideológiai összefüggések egymással is összehangolt átfogó átalakítását; ezért a továbbiakban nem valamiféle „továbbfejlesztésről", hanem *a lakásgazdálkodás valódi reformjáról* kell vitáznunk.

Dr. Asztalos László György az MKKE Biztosításkutatási Csoportjának főmunkatársa.

A tanulmányt vitaindító céljára lerövidítettük; az eredeti változat Asztalos László György: Egy lakásgazdálkodási reform koncepciója címen jelent meg. (A KISZ KB-kiadványa, Alfaprint, 1988.)

d) Lakásreformunk meghatározó és szomorú sajátossága lesz, hogy az évtizedek során felhalmozódott, illetve a jelenleg is halmozódó többletterheket olyan időben kell az érintettek vállára áttenni, amikor *nincs lehetőség* a terhervállalásban segítséget nyújtó *többletforrások bevonására.*

e) Lakásgazdálkodásunk reformja — függetlenül attól, hogy milyen irányban megy végbe — világosan megfogalmazható *politikai kérdésekben való egyértelmű állásfoglalást is igényel.*

f) Az alapvető értékekre, elvekre és koncepció(k) főbb részleteire vonatkozó politikai állásfoglalás után az egész államapparátus összefogott, intenzív előkészítő munkájára van szükség ahhoz, hogy *1989. január 1*-jével bevezethető legyen a lakásgazdálkodás új rendszere.

A lakásgazdálkodás céljai és alapelvei

Lakásgazdálkodásunk reformja kizárólag olyan *egységes csomagterv* alapján valósítható meg, amelyben egyszerre érvényesülnek a szociálpolitikai, területfejlesztési, üzemgazdasági, műszaki, jogi, finanszírozási, bank- és megtakarításpolitikai, valamint költségvetés- és pénzpolitikai szempontok. Az új lakásgazdálkodás céljainak (illetve célhierarchiájának, célrendszerének) és alapelveinek minden egyes részmegoldást át kell hatniuk.

Lakásgazdálkodási reformunk *céljaiként* a következőket javasolom:

a) A világgazdasági folyamatokba valóban bekapcsolódni akaró, az áru- és pénzviszonyokat ténylegesen érvényesíteni kívánó Magyarország számára kizárólag a különböző, ám valódi tulajdonosok által létrehozott s azokra ráépülő állami pénzügyi (költségvetési, hitel-, adó- és szociálpolitikai), illetve lakbér-(ár-)szabályozás feltételei között működő, *ún. szabályozott lakáspiac életre keltése* lehet az elsődleges cél. (Tehát sem a piacra, sem a ráépülő központi szabályozásra nem taktikai okokból vagy az átmenet feszültségei miatt van szükség!)

b) Az új lakásgazdálkodás a gazdaság valamennyi résztvevőjével (vállalatok, pénzintézetek, szociálpolitikai intézmények és a lakosság) szemben egyszerre támassza *a teljesítmény fokozásának követelményét*, ugyanakkor ismerje is el a többletteljesítményt.

c) Az új lakásgazdálkodásnak — éppen a lakáskérdés jelentősége miatt — elöl kell járnia a gazdálkodásra, szociál- és megtakarításpolitikára, tulajdonviszonyokra, jövedelmi és vagyoni különbségekre és egyenlőségre vonatkozó *elavult nézetekkel és értékekkel való leszámolásban*, illetve a szocialista fejlődés jelenlegi és jövőbeni szakaszainak jobban megfelelő új értékek kialakításában.

d) Az új lakáspolitikának jelentős szerepet lehet és kell játszania a központi és a helyi ügyek feletti *nyilvános és demokratikus társadalmi ellenőrzés* megteremtésében, mivel az a legalapvetőbb létszférák egyikéből fakadó anyagi érdekeket kapcsolja össze a már meglévő, ám csak részben kihasznált jogokkal való élés kényszerével.

Meggyőződésem szerint ilyen — s szinte csakis ilyen — jelentőségű célok miatt érdemes vállalni a lakásgazdálkodás reformjával együttjáró rengeteg feszültséget, terhet, kínlódást, átmeneti veszteségeket.

Az új lakásgazdálkodás *alapelveiként* a következőket ajánlom elfogadásra:

a) Társadalmi ellenőrzés, valamint állami és (helyi) tanácsi szabályozás alatt álló *egységes lakáspiacra* van szükségünk.

b) A lakáspiac alakulását elsősorban az — elsődlegesen közvetett gazdaságirányítási eszközökkel (adó-, ár-, hitel- és támogatáspolitikai stb.) kialakított kereteken belül érvényesülő — *áru- és pénzgazdaság törvényeinek kell meghatározniuk.*

c) A társadalom és az állam (a központi lakáspolitika) felelőssége minden állampolgár megfelelő színvonalú lakhatásának biztosítására, azaz *nem a saját tulajdonú lakás megszerzésére terjed ki.* Az állami lakáspolitika ezért elsősorban a különböző tulajdonosok birtokában lévő, megfelelő mennyiségű és minőségű bérlakásállomány kialakításáért, az infláció és a spekuláció letöréséért s a lakáscélú megtakarítások vásárlóértékének megőrzéséért felelős.

d) Jogilag és anyagilag *meg kell alapozni azt a helyi* (községi, városi, fővárosban: kerületi) *lakáspolitikát*, amely a központi szabályozás keretei között érvényesíti az adott területen lakók (adófizetői, településfejlesztői, lakásgazdálkodási) érdekeit, illetve a kötelezettségvállalásaik fejében megígért célok elérését.

e) Minden állampolgárnak érvényesíthető jogot kell biztosítani a munkateljesítményének megfelelő bérlakás megszerzéséhez. Saját tulajdon megszerzéséhez azonban — ellentétben a jelenlegi helyzettel — a továbbiakban az átlagosat meghaladó fizetőképesség, illetve teljesítmény szükséges; ez ugyanis egyben már sajátos megtakarítást is feltételez. A társadalomnak, illetve a helyi közösségeknek azonban joguk lenne arra, hogy anyagi lehetőségeik függvényében ösztönzést, támogatást nyújthassanak a saját lakásért terheket vállalóknak. Támogatás hiányában azonban a tulajdon, illetve a bérleti jog megszerzésének és megtartásának minden terhe a tulajdonos és a bérlő vállára nehezedne.

f) Az állami támogatásnak *a megtakarításra, az előtakarékosságra*, nem pedig a fogyasztás, illetve a kedvezményes hitelek felvételére kellene ösztönöznie, azaz a jelenlegi rendszerrel lényegében ellentétes célokat kellene szolgálnia.

g) Szociálpolitikai támogatási rendszerünknek két feladatot is el kellene látnia: Egyrészt a lehetőségeikhez mérten komoly terheket vállalók a jövőben biztosan számíthassanak a jó, illetve — teljesítményük fokozásával — a még jobb lakások bérletéből vagy/és tulajdonából adódó terhekhez (meghatározott mértékben s határig) nyújtott állami támogatásra. Másrészt biztosítanunk kell azoknak az állampolgároknak az emberhez méltó elhelyezését is, akik a jövedelmük elégtelen volta miatt még alacsony szintű lakáshoz is képtelenek hozzájutni.

h) A jelenlegi lakásgazdálkodásból az új lakáspolitikába való *átmenet* idején néhány olyan időleges intézkedést is érvénybe kell lépteni, amelyek a felhalmozódott feszültségek nyílttá tételéből adódó többletterheket az egyes jövedelemtulajdonosok — és különösképpen a lakosság — tényleges teherviselő képességéhez igazítják.

A lakásgazdálkodás új rendszerének főbb elemei

Az új lakásgazdálkodásra vonatkozó javaslat alapvető sajátossága az egységesség, a szétdarabolhatatlanság. Lehetetlen néhány elemet elhagyni úgy, hogy közben a koncepció egésze ne változnék meg.

1. Kiindulópontként javaslom egyfelől a lakástulajdonosok, másfelől a lakásbérlők jogállásának egységesítését. Ezért a tanácsi lakásokat a helyi (falu, város, kerület) tanács tulajdonába kell adni. Egyértelműen ellenzem tehát a tanácsi lakások magánkézbe adására irányuló központi törekvést. (A helyi tanácsoknál kiformálódó s az adott terület lakóinak érdekeit képviselő helyi lakáspolitika céljai között természetesen megjelenhet — például az állomány rekonstrukciója vagy/és bővítése, illetve cserélése mellett — a lakások eladása vagy vétele is.)

Ily módon Magyarországon elvileg *minden lakás bérelhetővé válik.* A bérlő — a később tárgyalandó állami szabályozás keretei között — tetszés szerint állapodhat meg bármelyik tulajdonossal, aki (amely) tehát lehet a tanács, valamelyik vállalat, pénzintézet, szövetkezet, alapítvány, egyén stb. Ezzel egyidejűleg lehetővé kell tenni, hogy a tulajdonos — az állami szabályozás előírásait betartva — jogszerűen felmondhasson, s ebben az esetben nem terhelné őt elhelyezési kötelezettség.

2. Az új lakásgazdálkodás bevezetését követő első három hónapra *a lakbéreket úgy kell felszabadítani*, hogy azok a korábbi lakbéreknek legfeljebb a háromszorosát érhessék el. Ez a három hónapos „alkalmazkodási idő" azért szükséges, hogy mind a tulajdonosok, mind pedig a bérlők tájékozódhassanak igényeik és lehetőségeik felől, s így az alkufolyamat időbeli elhúzásával (iterációs licittel) viszonylag nyugodtan alakulhassanak ki a lakbérek különbségei.

3. A harmadik hónap végére „beállt" lakbéreket azonban ezután már csak az önként vállalt *állami lakbérszabályozás* előírásainak megfelelően lehet módosítani. Az új lakbérszabályozásnak elsősorban a bérlőt, nem pedig a tulajdonost kell védenie. A nemzetközi tapasztalatok figyelembevételével — s széles társadalmi vita után — egyértelműen meg kell határozni, hogy mely költségek és milyen mértékben terhelik a tulajdonost, illetve a bérlőt, mikor és milyen indokkal és milyen mértékben (ütemezésben) növelhető a lakbér, mi az eljárási rend a lakóház lebontása, rekonstrukciója, komfortosítása, bővítése stb. esetén; mik a bérlők és a tulajdonosok jogai nemfizetés esetén, hogyan és milyen feltételekkel lehet felmondani a bérlőnek stb. A központi (állami) lakbérszabályozás legfontosabb makrogazdasági összefüggése pedig az lehet, hogy a lakbérek elsődlegesen a költségek és az ágazat kissé bővített újratermeléséhez szükséges (szolid) nyereségszint módosulását kövessék, de legyenek összhangban a lakossági jövedelmek változásával is.

4. Az új lakásgazdálkodás rendszerének legfontosabb elemei azok a *kulcsszámok*, amelyek alapján az emberek végiggondolhatják az első lakástulajdonuk megszerzésének várható terheit. Javaslatom szerint a tulajdonra vágyóknak — az átlagos nagyságúnak minősített lakások határáig — a vételár 20 százalékát előtakarékosság, 40 százalékát ún. állami kölcsön, 40 százalékát egyéb bankhitel vállalásával, a költségeket teljes mértékben maguknak kell fedezniük.

5. A saját tulajdonú lakás megszerzése tehát jelentős erőfeszítést kíván meg egy-egy jövedő háztartástól: általában hat éven keresztül (pályakezdő) jövedelmük 10—10 százalékát kell befizetniük arra az *állami lakástakarékossági számlára*, amelyet bármely bank vezethet. Az ilyen önkéntes előtakarékossághoz az állami költségvetés — a lejárattól és az összegtől függően — 10—50 százalék közötti, differenciált, csak a felvételkor kifizetendő egyszeri prémiumot ad azért, hogy kiegyenlítse a bérek, illetve a lakásárak (20 százaléka) közötti eltérést. A jelenlegi ifjúsági takarékbetétek — a jogfolytonosság fenntartásával — a megtakarító döntése alapján 1989 első felében áttehetők a bármely bank által vezethető, s nemcsak a fiatalok rendelkezésére álló állami lakástakarékossági számlára.

6. A saját lakás megszerzéséhez kapcsolódó előtakarékossági támogatások második formája az *építő-takarékpénztárakban* elhelyezendő megtakarításokhoz kapcsolódik. Az ilyen sajátos pénzintézetek lényege az, hogy a megtakarító az általa vállalt időtartamra és összeggel viszonylag alacsony betéti kamat fejében helyezi el rendszeresen a havi jövedelme egy részét. A pénzintézet viszont előre vállalja, hogy hiteléért is alacsony és előre meghatározott, stabil kamatot számít majd fel. A betéti kamatveszteséget azonban általában jócskán pótolja az az állami prémium, amelyet az építő-takarékpénztárak kezelnek (!), s csak az esedékességkor fizetnek ki az ügyfélnek.

Az építő-takarékpénztáraknak azonban van egy ideológiailag „élesebb" változata is: eszerint meghatározott összegig az itt elhelyezett megtakarításokkal csökkenteni lehet az adóalapot. Ez a konstrukció tehát arra ösztönözne (mint ahogy a világ nagy részén szép sikerrel teszik), hogy a pénzintézet hitelében és az állami prémiumban egyáltalán nem érdekelt, az ingatlanspekulációba azonban beszállni nem akaró — s emiatt az adókedvezménnyel „kárpótolt" — „gazdagok" teremtsenek pótlólagos (s a pénzintézet jellege miatt kizárólag pénzújraelosztó) hitelforrást a csak kisebb hitelkamatot vállalni tudó „szegényebbek" számára.

7. Az életben egyszer, az első lakáshoz igénybe vehető *állami kölcsön* a jelenlegi háromszázalékos kedvezményes kamatozású OTP-kölcsön helyébe lépne úgy, hogy azt 1989 után már piaci kamatok szintjén nyújtanák. Az egyéb bankhitelektől azonban megkülönböztetné az, hogy a kamatok hat százalék feletti részéhez — legfeljebb azonban további hat százalékot kitevő mértékben, azaz a 12 százalékos piaci kamatok szintjéig — kapcsolódna jövedelemadó-kedvezmény, oly módon, hogy ennyivel növekedne („alulról") az adómentes sáv. Konkrétan: 1989—1995 között évente egy százalékponttal csökkenne az új szerződésekhez kapcsolódó „adóból leírható" kamatrész: 1989-ben hat százalék, azaz a hat és 12 százalék közötti rész egésze, 1990-ben viszont már csak öt százalék, és így tovább.

8. Az *állami kölcsönök* tényleges kamatterhének — 3-ról 6 százalékra való — növekedését politikailag úgy célszerű véghezvinni, ha azt összekapcsoljuk a jelenlegi induló törlesztések mérséklésével. Ma ugyanis a leggyakrabban igénybe vett kedvezményes OTP-lakáshitelek törlesztése kezdetben a családi jövedelmek kb. 15 százalékát köti le. Ez azonban csak úgy valósítható meg, ha a tulajdonos nagyobb terhelését időben későbbre toljuk el és *valorizáljuk*. A jelenlegi változatlan összegű, kezdetben szinte elviselhetetlenül nagy, később azonban „elértéktelenedő" — a harmadik évtizedben a családi jövedelmek mindössze 2—5 százalékát kitevő — törlesztéseket felváltaná a családi jövedelmek tartósan kb. 10 százalékát lekötő törlesztések rendszere. Ezzel összefüggésben a hitelfelvevő s a bank kétoldalú megállapodásától függ, hogy például évente növelik-e a törlesztőrészletet egy meghatározott százalékkal, vagy a bank az első években kisebb növeléssel is megelégszik.

9. A lakástulajdont szerezni akaró 1989-től már bármelyik pénzintézettől vehetne fel *egyéb, főleg jelzáloghitelt*. A piaci viszonyoknak megfelelő kamatokkal nyújtandó hitelekre vonatkozóan azonban az Állami Bankfelügyeletnek olyan mintaszerződéseket kellene kiadnia, amelyek tartalmazzák a valorizált törlesztőrészleteket, a progresszív törlesztési táblázatokat, a hitelbiztosítás alapelveit stb. A pénzintézet köteles ezen mintaszerződést megismertetni az ügyféllel, s felvilágosítani őt az esetleges eltérések — kétoldalú megállapodásokba foglalt — következményeiről.

10. Szociálpolitikai rendszerünk alapja a továbbiakban a bérleti díjhoz vagy a törlesztésekhez egyformán nyújtandó *szociálpolitikai támogatás* lehetne. Ennek kulcsszáma — Finnországban „indokolt költségszintnek" nevezik — az lesz, hogy a kétkeresős, négyfős, „átlag"-családtól joggal elvárható: jövedelmük 25 százalékát fordítsák lakbérre vagy a hitelek törlesztésére. (Emlékeztetőül: kb. 10 százalék az ún. állami kölcsönre, újabb kb. 15 százalék az egyéb hitelek törlesztésére.) A 25 százalék feletti résznél azonban — 15 m^2/fő, azaz adott esetben 60 m^2/család ún. szociálpolitikai jogosultság határáig, azaz az eltartottak és a lakásnagyság szerint összegszerűen is behatárolt mértékben — minden család joggal számíthat a terhek központi költségvetés általi átvállalására. (Három eltartott esetén csak 20, négy vagy több eltartott esetén 15, egy eltartott esetén viszont 30, gyermek nélkülieknél, illetve egyedül élőknél pedig 35 százalék felett lehetne elvárni a támogatást.)

Külön is kell foglalkozni a jelenlegi *szociálpolitikai juttatás* sorsával. A tapasztalatok azt bizonyították, hogy ez a támogatási forma csak akkor gyakorol kedvező hatást a születésszám növelésére, ha nem-teljesítés esetén automatikusan alakítják át viszonylag magas kamatozású bankkölcsönné. (Ilyenkor vált persze nyilvánvalóvá a szociálpolitikai juttatások forráspótló, illetve az építőipari célokat a lakosság eladósításán keresztül is támogató jellege.) Ezzel összefüggésben célszerűbbnek látszik a rendelkezésünkre álló támogatásokat inkább az előtakarékossághoz, illetve a már megszületett gyerekek melletti további gyerek vállalása miatti nagyobb, új lakásba költözéshez kapcsolni, mint azt előre, teljesítés nélküli ígéretekre odaadni. Másrészt a lakásár minden eleménél célszerű bekapcsolni az egyéni teljesítést. (Ennek természetesen az a feltétele, hogy a források másfajta felosztásban való előteremtésével is biztosítható legyen a „lakásbeugró" előteremtése.) Mindezek

alapján — ellentétben azokkal, akik csökkentett összegben és szigorúbb szankciók mellett fenntartanák a szociálpolitikai juttatások rendszerét — véleményem szerint itt lehet és kell felszabadítani olyan forrásokat, amelyek máshol jobban hasznosíthatók.

11. Különösen nehéz feladat az egész életüket végigdolgozott *nyugdíjasok* lakásviszonyainak piacgazdasági környezetbe illeszkedő, de mégis emberséges megoldása. Ezt a célt szolgálja, hogy esetükben a szociálpolitikai jogosultságot az aktív keresőktől eltérően állapítanák meg. A nyugdíjuk 20 százalékánál többet lekötő lakbér-, illetve törlesztésrészletet a társadalomnak egyedülálló személynél 30 m^2-es, házaspár esetén 45 m^2-es határig át kell vállalnia. (Az egy-, illetve kétszobásnál nagyobb lakásban élő kisnyugdíjasoknak sem kell tehát feltétlenül kiköltözniük, illetve a szociálpolitikai jogosultság által adott összegig — de csak addig(!) — még támogatást is kapnak.)

12. A lakásvásárló és az építő, illetve forgalmazó között közvetlen kapcsolatot teremt *a bankok közötti szabad választás*. A lakosság tehát bármely arra vállalkozó pénzintézetnél a mindenkori pénz- és tőkepiaci feltételeknek megfelelően elhelyezheti betéteit, illetve hitelt vehet fel. (Állami támogatás azonban csak az állami lakástakarékossági számlára elhelyezett megtakarításokhoz, az állami kölcsönhöz, illetve az építő—takarékpénztári konstrukciókhoz kapcsolódik.) A pénzintézetek ily módon mentesülnek a lakásátvétel és -eladás terheitől; azt ettől kezdve közvetlenül a vevő végezné el, aki csak az átvétel után „fizetne". (Lehetséges persze, hogy bankjaink üzleti vállalkozásként, „saját kasszából" és kockázatra szintén vásárolnak majd ingatlant.)

13. Az állami támogatás bármely formáját (szubvenció, dotáció, prémium, adókedvezmény) igénybe vevő magánszemélynek vállalnia kell, hogy lakásának esetleges bérbeadásakor tíz évig *önként betartja az állami árszabályozásnak* az éves lakbérnövekedés mértékére vonatkozó előírásait. A tulajdonszerző tehát szabadon dönthet: igénybe veszi-e a társadalom nem mélyszubvenciós támogatási rendszerét, ám akkor kötelezettséget is vállal a szolid lakbérszintre, vagy pedig lemond a támogatásról, s ekkor megkísérelheti a piaci helyzetnek megfelelő lakbér elérését. (A lakást távlatilag sem bérbeadók tömege számára ez az önkéntes kötelezettségvállalás értelemszerűen csupán formalitás.)

14. A tanácsi bérlakások „tanácsi tulajdonban lévő lakássá" történő átminősítése után a *lakásállomány kezelésével* a tanács elvileg bármely alkalmas jelentkezőt megbízhat (például IKV, ügyvédi munkaközösség, (kis) szövetkezet, egyének stb.). A meghatározott időre szóló kezelői jog megszerzőjét azonban előzetesen tájékoztatni kell a helyi lakáspolitika célkitűzéseiről. A lakások kezelőjének tevékenységét a tanács-testület e cél elérése szerint értékeli, s szükség esetén jutalmazza, bírálja, esetleg leváltja a kezelőt.

15. Célszerű, ha minden tanács a tulajdonában lévő lakásállomány legroszszabb minőségű három százalékából ún. *szociálpolitikai*, további két százalékából pedig a rendkívüli helyzetek veszélye miatt szükséges *átmeneti lakástartalékot* képez. Ezeket a lakásokat (szobánként) évente megújított határozatokkal azoknak kell juttatni, akik semmiféleképpen nem tudnak tartósan olyan jövedelemre szert tenni, amelynek a családnagyság alapján meghatározott részéből — a legalább minimális igényeket kielégítő — bérlakáshoz lehetne jutni. Az ilyen — könnyen megszerezhető s csak minimális fenntartást igénylő — lakások költségeit a tanácsi lakásokkal való gazdálkodásból származó bevételekből vagy egyéb helyi forrásból kell biztosítani.

16. Lakásvagyonunk mennyiségi és minőségi fejlődése megkívánja az ár-, nyereség- és jövedelemszabályozás összhatására szolid és biztos nyereséget nyújtó lakásgazdasági *tőkebefektetések* ösztönzését. A vállalatok és intézményi befektetők (bankok, biztosítók, befektetési társaságok, nyugdíjpénztárak stb.) lakás- és ingat-

lanbefektetésénél ezért látszik elegendőnek az egyéb jövedelmekhez viszonyított diszpreferencia hiányának alapelvként történő leszögezése. (Szükségtelen tehát a jogi személyek ilyen jellegű befektetéseinek preferálása például adókedvezménynyel, a spekulációs nyereség átlagosnál nagyobb részének visszahagyásával.)

17. A szocializmusban létező magántulajdon fogalmába nemcsak a termelő és forgalmazó, hanem a szolgáltató jellegű vállalkozások is beletartoznak. Ebből adódóan elfogadhatónak tartom a *lakástulajdonosi kisvállalkozás* meghatározott feltételek közötti engedélyezését. Lényegében csak a mai előírásaink alóli kibúvók legalizálását jelentené, ha minden család a maga által lakott (személyi tulajdonú) lakás mellett további három (magántulajdonú) lakást birtokolhatna, illetve adhatna bérbe. A három bérlakással együtt járó tulajdonosi és kezelői feladatokat még nyugdíjasok, illetve gyesen, gyeden lévők is könnyen és szívesen ellátnák, minden különösebb ügyviteli apparátus nélkül. (Az öregségre való előgondoskodás ezen formáját tehát nyugodtan legalizálhatnánk. A három bérlakásban megtestesülő tőke ugyanakkor általában igencsak elmarad a más szektorokban már régesrég engedélyezett befektetési határoktól.) A lakás-kisvállalkozások folyó jövedelmezőségét úgy célszerű kialakítani a lakbér, a vállalkozói és a személyi jövedelemadó kombinálásával, hogy három átlagos lakás esetén legfeljebb a társadalmi átlagjövedelem kétszerese maradjon vissza a tulajdonosnál adózott jövedelemként.)

18. A lakásépítő-ipari vertikum alacsony hatékonyságát és a költségvetési korlát rendszeres felpuhulását egyaránt tükröző, s megtakarításpolitikánk alapelveinek tisztázatlansága miatt még mesterséges kereslettel fel is fúvódott jelenlegi ingatlanárak és lakbérek letörésére, illetve további emelkedésük megállítására csak több, egymással is összehangolt intézkedés határozott végrehajtása esetén van remény.

A ki nem adott, *üresen álló lakások után* a tulajdonosnak a lakbér 50 százalékát kitevő *adót* kell majd fizetnie. Az öt százalékos „vésztartalékon" túl üresen álló tanácsi lakások kezelőit pedig célszerű prémiummegvonásban részesíteni.

Az üres lakásokat büntető adóból származó bevételek felhasználására vonatkozóan kétféle elképzelés is felvetődött:

a) Ezekből az adóbevételekből fedezzék az adott területen fenntartandó „vésztartalék"-lakásállomány megszerzési és fenntartási költségét, azaz e bevétel némileg „megpántlikázva" folyjék be a *helyi lakáspolitika* forrásai közé.

b) Az új lakásgazdálkodás vitái folyamán a résztvevők túlnyomó többsége azzal értett egyet, hogy ezt az adót egy, a főváros, illetve a megyék szintjén létrehozandó *területi kiegyenlítő alapba* kell befizetni. Ezen alap feladata a régión belüli egyenlőtlen fejlődés nemkívánatos hatásainak (például slum-képződés, elnéptelenedés, az infrastruktúra elmaradása) mérséklése lenne.

Az ingatlanárak (s ennek következtében a lakbérek) növekedését közvetlenül legtöbbször — az egyéb megfelelő (legális) értékálló megtakarítási formák hiányában — a „spekulációra" szinte rákényszerülők váltják ki. Az ingatlanra irányuló egyértelműen spekulációs kereslet kiszűrését ezért — kissé paradox módon — az ingatlanvásárlás mint megtakarítási forma hozamának elismerésével kell kezdeni. A vételárban kifejeződő megtakarítást ezért minden évben a pénzintézetek által kínált s legmagasabb hozamú megtakarítási eszköz kamatával vagy — ha az a magasabb — a hivatalos fogyasztói árindexekkel kell majd felszorozni, „kamatoztatni". Így a vételáron felül kapunk még egy ún. megtakarítói részt is, ami az ingatlanban való megtakarítás — az ingatlan eladásáig adódó — „legális" kamatos kamatát testesíti meg, s mint ilyen, jövedelemadó-mentes. (Külön kérdés, hogy célszerű-e itt figyelembe venni a kamatadót.) Személyi jövedelemadózásunk jelenlegi alapelve (kilenc év utáni eladás: „spekuláció", tíz év után: „jogos üzleti nyereség") tehát módosulna: helyébe a tulajdonban tartás idejétől és a megtakarítások kamatszintjétől együttesen függő jövedelem automatikus elismerése lépne.

Az eladási ár e fölötti része azonban ezek után már csak munka, illetve meg-

takarítás nélkül szerzett spekulációs jövedelemnek minősíthető. Ezért a társadalom joggal vonja el ennek a spekulációs résznek például 80 százalékát egy *rendkívüli nyereségadóval* (windfall tax). Ez a spekulációs adó a helyi tanácsok jövedelmét gyarapítaná, illetve — mint erre már Kopátsy Sándor többször is rámutatott — érdekeltté tenné őket a területük átlagon felüli fejlődésében és ezzel az ottani ingatlanok értékének átlag feletti növekedésében.

Külön is foglalkozni kell azzal a kérdéssel, hogy mi legyen abban az esetben, ha az eladó a *„lakásszektoron belül marad"*, azaz maga vagy valamelyik közeli családtagja számára lakást vásárol. Ebben az esetben — egyértelműen taktikai okokból — el kell tekintenünk a spekulációs nyereség lefölözésétől, mivel gyakran még ez is szükséges az ugyanakkora új lakás árának kifizetéséhez.

A lakások iránti fizetőképes kereslet valóságos (nem spekulációs) szintre korlátozása azonban csak akkor lehet hatékony, ha az így értékesítési-forgalmazási gondok közé kerülő lakásvertikum nem kap keresletpótló szubvenciókat, dotációkat, valamint az általános költségek növekedését nem lesz képes átterhelni a nem lakás jellegű építkezések, illetve egyéb termékek vásárlóira. A kemény és átgondolt, összehangolt költségvetési és pénzpolitikai restrikció ezért a lakásreformnak is elengedhetetlen feltétele.

19. A lakásépítő és -forgalmazó vertikum legrosszabb hatékonyságú részének szanálásával, illetve felszámolásával azonban nem várhatunk addig, amíg a lakásszektor kereslet-vezérelt lesz. A *kínálati oldalon való rendteremtés* egy sor, az építőiparon túlmenő (foglalkoztatási, szociálpolitikai, szakszervezeti stb.) összefüggés tisztázását követeli meg a szakemberektől. Néhány feladat azonban már most is megfogalmazható: az építőipar irányítási rendszerének egyszerűsítése és korszerűsítése, a szervezeti, tulajdoni forma és technológia alapján nem diszpreferáló szabványok kialakítása, a kisiparosok egyenlő versenyfeltételeinek megteremtése, a feltétlenül szükséges kapacitások fennmaradása fejében nyújtandó támogatások önkéntes kapacitásleépítéshez való kötése, a belső decentralizálások, illetve az önkéntes vállalati felosztások további ösztönzése, a lakásgazdálkodás termelői, hatósági és szolgáltató funkcióinak intézményes elkülönítése, a hagyományos technológiára szerveződő kis- és középüzemek finanszírozási biztonságának megteremtése stb.

20. Az OTP monopolhelyzetének felszámolásából, illetve a szabad bankválasztásból adódó átmeneti feszültségek levezetése indokolja egy *központi lakásfinanszírozási alap* felállítását. Az OTP-lakáshitelek „mögül" esetleg más bankokhoz átillanó betétek lakáshitelezésbe való visszaforgatását lehetne ezzel az intézménnyel ösztönözni, illetve legalábbis az OTP refinanszírozását megoldani. A lakosságtól származó, ám nem a lakásfinanszírozásra, illetve -hitelezésre kihelyezett források 80 százalékát ugyanis minden pénzintézetnek ebbe az alapba kellene befizetnie, az alacsony kamatozású, ún. *kötelező betételhelyezési rátának* megfelelően. A kötelező — s csak veszteséggel fenyegető — ilyen betétet tehát csak úgy kerülheti el az adott pénzintézet, ha „beszáll" a lakáshitelezésbe. Ez a fajta ösztönzés remélhetőleg nemcsak a lakossági források gyűjtésében, hanem a viszonylag sok fáradsággal járó lakáshitelek kihelyezésében is versenyt hoz majd.

21. A megszerzett kedvezményekkel rendelkezők *új feltételekre való áttéréséhez* további negatív és pozitív ösztönzőket is célszerű alkalmazni.

a) A lakás-használatbavételi díj jelenlegi rendszerét felszámolnánk, mivel az egyrészt a támogatások koncentrált elsajátításához, másrészt a támogatásra valóban jogosultak terheinek — s ezzel maguknak a dotációknak — a növekedéséhez vezet.

b) A kedvezményes kamatozású OTP-hitelek átvállalásának megszüntetése, illetve a kérdésnek a bankok üzletpolitikai döntései körébe történő utalása is az áttérést szolgálná.

c) Az Állami Bankfelügyeletnek meg kellene tiltania a „lejárat előtti" összhitelek visszafizetéséért adott kedvezményeket, mivel ez a gyakorlat a nyereségorientált pénzintézetek alapvető üzemgazdasági törvényeinek a durva megsértését jelenti.

d) A törlesztési támogatások rendszerének világos és egyértelmű bemutatása is szükséges, amely megérteti a jól kalkuláló hitelfelvevőkkel az új feltételekre való önkéntes áttérés lényegét, s érdekeltté teheti őket abban.

22. Lakáspiacunk átalakulásának fontos keretfeltétele a piac feletti áttekintés megteremtése. Ezt szolgálja a mind a tulajdonosok, illetve eladók, mind a bérlők, illetve vevők tájékozódását segítő ingyenes állami információs rendszer kialakítása. Ehhez mindenekelőtt az adott területen (községben, városban, fővárosi kerületben) eladott lakások árát kell ismernünk és értelmeznünk. Az ilyen ismeretek alapján összeállítandó ún. *hivatalos lakásártükör* azt mutatja, általában hogyan alakultak az árak az adott területeken. Az üreslakás-adó elkerülése végett joggal feltételezhető a lakók, illetve a lakbérek bejelentése is, ami lehetővé teszi *a hivatalos lakbértükör* tanácsok által való megjelentetését is. Emellett természetesen az ingatlanközvetítők, pénzintézetek információs irodái is a lakosság rendelkezésére állnak majd — valószínűleg azonban csak térítés fejében.

23. A lakáspiac átláthatóságának és a piaci résztvevők jogainak és kötelességeinek tisztázásához elengedhetetlennek látszik a már áttekinthetetlenné vált ingatlan-, telek-, föld- és lakásjog egységesítése. A valamennyi érdekelt fél számára érthető, egyszerű lakásgazdálkodási törvény ezért nehéz — és még menetközben is rengeteg problémát felvető — valódi kodifikációs munkát igényel.

A javaslat megvalósításának ára

Az új lakásgazdálkodás első változata 1987 júniusában került kidolgozásra. Az akkor rendelkezésre álló adatok, illetve az 1988-ra vonatkozóan becsült adatok alapján a két lépésben — 1988. és 1989. január 1-jével — tervezett reform terheit úgy lehetett volna szétteríteni, hogy azt még valamennyi érdekelt fél el tudta volna fogadni és viselni. A „vastag tartalékokkal" is számoló tervezet szerint egy ilyen reform a költségvetéstől legfeljebb

— 1988-ban még 5-10 Mrd Ft többletkiadást igényelne;

— 1989-től azonban már nem kívánna pótlólagos forrást;

— 1990-től a jelenlegi lakásgazdálkodás folytatásához képest már egyre nagyobb megtakarításokat hozna. Természetesen az akkori számokat ma újra kellene értékelni, ám feltételezhető: a lakásfinanszírozás és a bankrendszer további reformjának ez lenne a legolcsóbb megoldása.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. sz. 6. (749—761. l.)

LENGYEL IMRE

Alföldi remények és „tanácstalanságok"

A gazdaságirányítás átalakításának folyamatában fontos szerep jut a központi és a helyi *költségvetés* reformjának, amely most van formálódóban. Írásomban a tanácsi gazdálkodás működésének főbb jellemzőit tekintem át — a gazdaságfejlesztésre és az életkörülményekre gyakorolt hatásuk szempontjából. A gazdaság fejlődését a kialakult területi aránytalanságok (főként az infrastruktúra vidékenként eltérő mértékű elmaradottsága) erősen gátolják; a gazdaság zavartalan működése az ország egészére kiterjedő, fejlett infrastruktúrát tételez fel [5]. A piaci viszonyok megerősödésének egyik feltétele az, hogy a versenyben részt vevők ne induljanak eleve behozhatatlan hátránnyal az elmaradott infrastruktúra területi különbségei miatt.

A terület- és településfejlesztés hosszú távú célkitűzéseinek[1] valóraváltásában, így az infrastruktúra fejlesztésében is a központi szervek mellett a megyei és helyi tanácsoknak kiemelkedő és egyre jelentősebb szerepük van. A tanácsi gazdálkodás 1986 elejétől módosult ([8], [10], [17]). A megyei tanácsok a fejlesztésre felhasználható pénzeszközök nagyobb részét normatív módon (öt évre előre meghatározva) osztják szét a helyi tanácsok között. Az elosztás egyrészt a települések állandó lakosságszáma alapján (*fejkvóták* szerint), másrészt céltámogatások útján történik. A megyei tanács közvetlenül a *megyeközponti pénzalapból* fejleszthet. A helyi tanácsok gazdálkodási önállósága megnőtt, az adminisztratív előírások zöme megszűnt: a korábban mereven elkülönített *fejlesztési* és *működési* költségvetés összevonásával immár saját hatáskörükben gazdálkodhatnak. Az egységes pénzalap nagyságát tehát a bázisszintű működési kiadások, a fejkvóta és az esetleg elnyert céltámogatások összege szabja meg, míg a finanszírozásban az állami támogatások és a helyi források — szabályozott bevételek és az ún. érdekeltségi bevételek — is lényeges szerepet kapnak.[2]

A terület- és településfejlesztés hosszú távú stratégiája közvetlenül csak elvárás, magatartási szabály a központi állami szervekkel és megyei tanácsokkal szemben. Ezért különösen fontos annak a vizsgálata, hogy a területi és helyi tanácsok VII. ötéves tervidőszaki pénzügyi előirányzatai összhangban vannak-e a terület- és településfejlesztés hosszú távú koncepciójával, továbbá várható-e a területi aránytalanságok mérséklődése? A következőkben kiemelten foglalkozom e kérdést áttekintve az alföldi megyékkel, mivel az elmúlt másfél évtized látványos fejlődése és a felzárkózás jelei ellenére az Alföld ma is elmaradott terület [6]. „... az Alföld periféria maradt, egyes Alföldön belüli térségek pedig a periféria perifériái lettek" ([15] 27. l.).

[1] Az Országgyűlés 12/1980—85. számú határozatában foglalt állást a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól. (Magyar Közlöny. 1985. április 26. 18. szám)

[2] A tanácsok 1986—1990. évi középtávú pénzügyi előirányzatait, költségvetésük szabályozását az 1985. évi VIII. törvény határozza meg. (Magyar Közlöny, 1985. évi december 29-i 54. sz.)

Dr. Lengyel Imre az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Kutatócsoportjának (Békéscsaba) tudományos munkatársa.

Központi célú elosztás a megyék között

A források elosztása két lépcsőben valósult meg: a megyék közötti központi és a megyéken belüli elosztás során. A működési kiadásokat, illetve a fejlesztések finanszírozására szánt (érdekeltségi bevételek nélküli) megyei pénzeszközöket a központi tervező szervek eltérő szempontokat követve határozták meg. A *működésre, fenntartásra* előirányzott összeget elsősorban bázisadatok alapján számították ki úgy, hogy az áremelkedések hatásait figyelembe vették. Évenként a bérek 5 százalékos, a gyógyszerek 6 százalékos és a dologi kiadások 3 százalékos emelkedésével számoltak. Az adott évben üzembe helyezendő létesítmények működtetési szükségleteit normatívák segítségével határozták meg. A területi ellátás színvonalában mutatkozó különbségek mérséklésére hat megye (Bács-Kiskun, Békés, Fejér, Győr-Sopron, Heves, Szabolcs-Szatmár) *szintre hozó támogatásban* részesült.

A *fejlesztést szolgáló* pénzeszközök megyék közötti elosztásánál — a megyei tanácsok és az ágazati főhatóságok számításait véve alapul — a területi szükségleteket és a megelőző tervidőszakról áthúzódó beruházásokat vették elsősorban figyelembe. Az egy-egy évben országos szinten rendelkezésre álló pénzeszközöket a VII. ötéves népgazdasági tervkoncepcióban és a lakossági infrastruktúra fejlesztését taglaló blokk-koncepcióban megfogalmazott célkitűzések alapján bontották fel ágazatok, alágazatok és részcélok szerint. Ez utóbbiakat a területi szükségletek alapján osztották szét a megyék és a főváros között. Egy-egy megye fejlesztési célú pénzösszege tehát a részcélokra kapott összegekből tevődött össze. A lakosság életkörülményeiben meglevő indokolatlan különbségek mérséklésére négy megye (Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Pest és Szabolcs-Szatmár) kapott még további fejlesztési támogatást.

A működési kiadásokra és a fejlesztésekre előirányzott összegek az ágazatok, valamint a főhatóságok és a megyei tanácsok közötti egyeztetések alkufolyamatában határozódtak meg.

A megyék egy lakosra jutó tervezett működési és fejlesztési célú kiadásait a vidéki átlag (Budapest nélküli országos átlag) arányában az *1. sz. táblázat* tartalmazza. A működési kiadásokat — melyek megyénként az összes pénzeszköz 70-80 százalékát teszik ki — döntően a bázis alapján számolták ki. Az áremelkedést korrigáló automatizmusok hatása kicsi, a tényleges áremelkedések mértékétől messze elmarad, így ez önmagában is a területi aránytalanságok konzerválódása irányába hat, s megkérdőjelezi a területi különbségek mérséklődésének realitását. A meglévő intézmények működtetéséhez, fenntartásához szükséges pénzeszközök természetesen az intézmény jellegétől, hatókörétől függnek, ezért az egy lakosra számított adatok eltérései csak megközelítőleg tükrözik a területi különbségeket.

A fejlesztési célú pénzeszközöket a lakossági szükségleteket mérlegelve határozták meg. Első pillantásra elfogadhatónak tűnik ez az alapállás, az elmúlt évek tapasztalatai szerint azonban ezzel összefüggésben számos ellentmondás mutatható ki. Így például az 1. sz. táblázat alapján az egy lakosra jutó fejlesztési kiadásokat tervidőszakonként áttekintve szembetűnő, hogy az elmúlt 15 évben az egyes megyék részesedése e tekintetben alig változott, holott közben az ötéves népgazdasági tervekben a területfejlesztési elképzelések egyre határozottabb súlyozással fogalmazódtak meg. Ezek az arányok, bár talán kevésbé szélsőségesen, de a VII. ötéves tervidőszakban is fennmaradnak. A megyecsoportok, régiók közötti tendenciózus elosztás, melyet [18] mutatott ki, az egyes régiókon belül is megfigyelhető.

A fejlesztési pénzeszközök elosztásának ellentmondásai első megközelítésben részben magából a számítási eljárásból, részben a döntéselőkészítés nyitottságának hiányosságaiból adódnak. A szükségletszámítás döntően csak a már érzékelhető, mennyiségileg mérhető igényeket veszi figyelembe. Napjaink területi egyenlőtlenségei főleg a területileg koncentrált és egyoldalú ipartelepítésből és az azt követő extenzív városfejlesztésből adódnak. A termelő beruházások mellett csak az elengedhetetlenül szükséges termelői infrastruk-

1. sz. táblázat

A tanácsi fejlesztési alap és a tervezett fejlesztési, valamint működési célú kiadások egy lakosra jutó értéke a vidéki átlag százalékában

Megyék	Fejlesztési kiadások					Működési kiadások
	1968—1970, tény	1971—1975, tény	1976—1980, tény	1981—1985, tény	1986—1990, terv	1986—1990, terv
Budapest	141,6	178,3	221,6	194,8	—	—
Baranya	115,5	113,5	125,2	127,7	110,4	111,1
Borsod-A.-Z.	135,0	142,4	132,4	111,6	117,5	102,9
Fejér	101,6	142,0	119,4	113,5	79,8	98,3
Győr-Sopron	132,0	113,7	112,9	99,4	91,8	109,3
Heves	95,3	92,2	83,5	85,2	97,8	100,1
Komárom	108,6	137,4	131,7	139,4	106,6	101,4
Nógrád	84,4	77,7	90,6	98,1	113,7	108,4
Pest	79,4	61,0	71,2	80,6	91,3	77,3
Somogy	88,5	93,2	101,4	111,6	113,1	129,4
Tolna	95,9	84,6	96,4	96,1	101,1	99,6
Vas	95,5	109,0	100,0	94,8	96,2	118,6
Veszprém	121,5	113,4	98,6	112,3	110,4	111,7
Zala	98,0	100,4	107,2	92,9	102,2	108,2
Bács-Kiskun	78,7	70,4	92,8	91,6	90,2	89,9
Békés	71,6	58,5	69,8	82,6	106,0	100,3
Csongrád	139,5	130,5	147,5	104,5	95,1	106,4
Hajdú-Bihar	98,5	110,8	107,2	110,3	96,7	97,1
Szabolcs-Szatmár	73,8	85,2	74,1	80,0	98,4	88,1
Szolnok	85,4	83,3	71,2	83,9	86,9	94,9
Alföldi megyék átlaga	90,1	89,7	92,8	92,3	95,6	95,5
Vidék összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ország összesen	108,9	115,4	123,7	118,1	—	—

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyvek (zsebkönyvek) 1968—1985., Megyék VII. ötéves tervei.

Megjegyzés:

Azokban a megyékben, ahol az érdekeltségi bevételek felhasználását a tervekben nem szerepeltették, a kiadások 70 százalékát fejlesztési és 30 százalékát működési kiadásnak vettük. A fejlesztési kiadásoknál nem vettük figyelembe a társadalmi munkát és a helyi anyagot. A működési kiadások a működési, fenntartási kiadásokat és a vállalati támogatásokat tartalmazzák.

túra fejlesztésére került sor, a lakossági infrastruktúrára már jóval kevesebb erőforrás jutott. A helyi munkaerő általában nem volt elegendő és az ingázás elterjedése ellenére is jelentős tömegeket kellett letelepíteni. Hiába épültek a lakótelepek és az ahhoz csatlakozó létesítmények, egyre jelentősebb lett a hiány öngerjesztő hatása. A nem termelő infrastruktúra fejlesztését egyoldalúan *ellátásként* kezelő gazdaságpolitika ezt az ellentmondást nem tudta feloldani. Azok a megyék — például Borsod-Abaúj-Zemplén megye —, amelyek a lakossági infrastruktúra fejlesztésére legtöbb pénzt kapták, a szükségletek mérlegelésekor újra csak kedvezőtlen helyzetben lévőknek tűntek fel [3].

A szükségletszámítás egyoldalúan rövid távú, mennyiségi szemlélete miatt fontos minőségi tényezők szorultak háttérbe. Például az 1980-as népszámlálás adatai szerint Békés megyében a lakások 62,7 százaléka vályog-, sár- vagy döngöltföld-falazatú (országosan 30,8 százalék), amelyeknek 51,2 százaléka alapozás nélküli (míg országosan ez a szám 31,5 százalék). Ez az elavult lakásállomány egyben a látens lakásigénylők nagy számát

elenti, mivel ezeket az egyre rosszabb állagú, elvizesedő lakásokat nem érdemes korszerűsíteni, felújítani.

Az ismertetett elosztási módszer másik nagy hátránya az, hogy a megyék csekély mértékben bírnak nyilvános lehetőségekkel elképzeléseik, érdekeik érvényesítésére, demokratikus ütköztetésére. A főhatóságok alkufolyamatai a háttérben játszódnak le — csak a végeredmény válik láthatóvá. Szűkös erőforrásokért folyik a versengés: *bármilyen* érdekkijárás természetes és elvárt lokálpatriotizmusnak minősül a megyék álláspontjáról [18]. Jelenleg a központi tervező- és ágazati szerveknek nincs olyan partnere, amely választott testületként a területi érdekeket képviselné már a *döntés-előkészítés* folyamatában. A megyei tanácsok apparátusa e tekintetben nem egyenrangú partnere a központi szerveknek; az egyes szakosztályok hierarchikusan függnek a megfelelő főhatóságtól.

A tanácsi fejlesztési pénzeszközök ágazati termelő beruházásokat követő, azokhoz közvetlenül kapcsolódó jellege akkor is szembetűnik, ha az egy lakosra jutó szocialista szervek által végrehajtott beruházások és a tanácsi beruházások alakulását összevetjük (2. sz. táblázat).[3] Az „ipari tengelyhez" tartozó, valamint a megyei jogú városokat maguk-

2. sz. táblázat

A szocialista szervek és a tanácsok egy lakosra jutó beruházásai a vidéki átlag százalékában

Megyék	Szocialista szervek beruházásai				Tanácsi beruházások			
	1968—1970	1971—1975	1976—1980	1981—1985	1968—1970	1971—1975	1976—1980	1981—1985
Budapest	152,3	153,9	157,1	149,9	226,7	255,5	303,9	293,9
Baranya	103,3	95,2	90,0	100,4	114,5	111,2	124,7	139,6
Borsod-Abaúj-Zemp.	117,3	134,4	122,9	96,9	132,5	145,3	130,3	112,7
Fejér	134,7	127,6	162,6	157,0	119,9	138,0	113,5	111,2
Győr-Sopron	119,2	102,0	108,0	93,2	136,4	110,8	118,4	109,8
Heves	166,7	119,2	104,9	82,5	86,1	91,1	80,9	78,2
Komárom	162,5	127,8	129,3	152,0	118,2	140,6	125,6	127,4
Nógrád	77,2	74,3	76,0	70,2	99,6	82,7	89,5	97,9
Pest	90,9	91,8	77,8	76,0	63,6	67,2	78,3	83,0
Somogy	82,7	83,3	93,2	91,8	92,7	84,6	91,6	107,2
Tolna	79,5	91,6	192,7	301,0	104,8	87,5	87,3	90,8
Vas	73,6	76,2	76,4	81,4	129,7	108,4	108,9	98,9
Veszprém	129,8	154,6	99,8	120,0	97,3	111,7	108,4	107,4
Zala	87,7	92,3	88,3	85,9	119,7	106,7	103,4	97,4
Bács-Kiskun	81,2	76,7	83,2	80,1	84,7	74,7	89,0	86,9
Békés	71,1	75,6	79,5	79,9	76,3	59,1	73,2	81,0
Csongrád	115,8	107,0	100,4	104,3	131,6	126,9	155,3	122,0
Hajdú-Bihar	72,6	81,0	104,1	83,4	96,0	106,4	109,7	108,7
Szabolcs-Szatmár	68,1	74,4	64,2	59,8	61,2	85,3	66,5	76,8
Szolnok	91,0	97,3	95,3	102,6	78,3	79,7	70,5	82,1
Alföldi megyék átlaga	82,1	84,5	87,1	83,7	86,7	88,7	93,3	92,7
Vidék összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ország összesen	110,0	110,5	111,0	109,7	124,3	130,4	139,9	137,6

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyvek 1968—1985.
Megjegyzés:
Tanácsi beruházásoknak nevezzük a tanácsok és az irányításuk alá tartozó vállalatok, költségvetési szervek beruházásait.

[3] A tanácsi beruházásokat a tanácsok és az irányításuk alá tartozó vállalatok, költségvetési szervek beruházásai képezik. A tanácsi fejlesztési alapból finanszírozott beruházások hozzávetőlegesen kétharmadát, háromnegyedét tették ki a tanácsi beruházásoknak.

ban foglaló megyékben az egy lakosra jutó beruházások a megelőző négy tervidőszakban rendszerint meghaladták a vidéki átlagot. Az Alföld iparosítása és az életkörülmények nagy területi különbségeinek mérséklődése úgy következett be, hogy közben a szocialista szervek beruházásainak megyénkénti aránya nem változott. Az iparosodott területeken nagyobb tőkeigényű (főleg nehézipari), az elmaradottabb részekben kisebb tőkeigényű (főleg feldolgozóipari) beruházások valósultak meg. Az elmaradott megyékben az életkörülmények ugrásszerű javulása a központi források elosztásának egyenetlensége mellett valósult meg úgy, hogy megyéken belül a városokat — központi források híján — a falusi térségek rovására fejlesztették.

A tanácsi gazdálkodásban 1986-tól a helyi források szerepe megnőtt. Ez azonban nem vezetett lényegi változáshoz, mivel a megyei tanács a helyi tanács tervezett kiadási szintjéhez rendelte a központi rendeletben szabályozott bevételek náluk maradó hányadát. Az első év tapasztalatai szerint a megyei tanácsok saját bevételeinek fölültervezése miatt a helyi tanácsok szabályozott bevételei elmaradtak a tervezettől, másrészt a bevételek időbeli ingadozásának kiszámíthatatlansága (az adóhátralékok stb.) finanszírozási gondokat vetett fel. A helyi tanácsok érdekeltségi bevételei viszont várhatóan meghaladják a tervezettet.

A megyék tervezett bevételeinek összegét és azok forrásait összevetve — a 3. sz. táb-

3. sz. táblázat

A VII. ötéves tervekben az egy állandó lakosra jutó tervezett bevételek
(ezer Ft/fő)

Megyék	Összes bevétel[a]		Ebből: szabályozott bevétel	Állami támogatás[c]	Érdekeltségi bevétel	A helyi bevétel a vidéki átlag százalékában
		százalék[b]				
Baranya	84,6	111,5	33,6	44,0 (0,6)	7,0	105,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	81,5	107,4	27,7	47,5 —	6,1	87,6
Fejér	72,6	95,7	31,3	35,1 (0,8)	6,2	97,2
Győr-Sopron	80,6	106,2	32,6	40,8 —	7,2	103,1
Heves	74,8	98,6	29,6	38,8 —	6,4	93,3
Komárom	78,2	103,0	31,0	40,5 (0,5)	6,7	97,7
Nógrád	83,1	109,5	27,4	47,3 (1,3)	7,9	91,5
Pest	61,5	81,0	30,2	23,5 (1,2)	7,8	98,4
Somogy	95,9	126,4	32,6	49,0 —	13,8	120,2
Tolna	79,5	100,0	33,8	34,3 (1,0)	7,8	107,8
Vas	82,4	108,6	31,0	45,0 —	6,4	96,9
Veszprém	85,4	112,5	31,8	43,1 —	10,5	109,6
Zala	80,1	105,5	31,2	41,3 (0,9)	7,6	100,5
Bács-Kiskun	67,7	89,2	31,9	28,8 (1,4)	7,2	101,3
Békés	77,2	101,7	36,9	32,1 (0,5)	7,6	115,3
Csongrád	79,2	104,3	37,3	35,0 (0,9)	6,8	114,2
Hajdú-Bihar	72,9	96,0	32,5	34,5 (0,6)	5,9	99,5
Szabolcs-Szatmár	68,8	90,6	25,6	37,3 —	5,9	81,6
Szolnok	70,9	93,4	31,4	32,4 —	7,0	99,5
Alföldi átlag	72,3	95,3	32,3	33,4 (0,6)	6,7	101,0
Vidéki átlag	75,9	100,0	31,3	37,3 (0,5)	7,3	100,0

Forrás: a megyék VII. ötéves tervei.
Megjegyzés:
[a] Az összes bevételben az előző ötéves tervidőszak pénzmaradványa is szerepel.
[b] Vidéki átlag százalékában.
[c] Az állami támogatás mögött zárójelben a pótlólagosan megígért, a megyei tervekben már szereplő támogatások szerepelnek.

lázat alapján — kitűnik, hogy nem a helyi bevételek, hanem a központi állami támogatások hatása a döntő. Csattanósan mutatkozik ez meg az alföldi megyék esetében: helyi bevételeik még valamelyest meg is haladják a vidéki átlagot, de egy főre itt 3900 Ft-tal kevesebb állami támogatás jut, mint átlagosan, összes bevételeik ezért már csak a vidéki átlag 95,3 százalékára rúgnak. Az elmaradottabb alföldi területek további leszakadását tehát döntően központi diszpreferenciák okozzák, illetve teszik lehetővé.

A megyék között érvényesülő központi elosztáspolitikát értékelve megállapítható, hogy az ágazati (főleg nehézipari) érdekek és az ezekhez szorosan kapcsolódó területi (tanácsi) érdekek dominanciája várhatóan a VII. ötéves tervidőszakban is jellemző lesz; a megcsontosodott területi aránytalanságok továbbélnek. A terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatai között kiemelkedő jelentőségű célkitűzés — a területi aránytalanságok mérséklése — nem várható a tanácsok 1986—1990. évi pénzügyi előirányzataitól.

Elosztás a megyéken belül

A helyi tanácsok egységes pénzalapjának az intézmények működtetésére, fenntartására szánt része a megyei tanácsoknál elvégzett bázisszámítások és tervegyeztetések során alakult ki. A települések az alku során elismertethették a működtetés helyi feszültségeit, ennek ellenére a bázisadatok elsődlegességének megyéken belül is területi különbségeket konzerváló hatása van.

A megyei tanács a területi különbségeket, a települések funkcióit elsősorban a fejlesztési célú pénzeszközök elosztásakor vehette figyelembe. A szabályozott forrásokból és állami támogatásból képződő fejlesztési pénzösszegeket három részre bontották: normatív fejlesztési lehetőségekre (fejkvóták), céltámogatások alapján elosztható eszközökre és a megyeközponti pénzalapra. A fejkvóták alapján képződő alapok megyénként egyöntetűen — az állandó lakosok száma függvényében — képződtek: öt évre lakosonként átlagosan 5700—5800 Ft-ot lehetett számítani. A megyei tanács azonban a helyi tanácsokat három—öt kategóriába sorolhatta, és kategóriánként eltérő fejkvótát alkalmazhatott. A fennmaradó fejlesztési pénzösszegnek céltámogatásokra, illetve megyeközponti pénzalapra való felosztását a megyei tanács döntötte el. Központilag az fogalmazódott meg, hogy a lakásellátás, ivóvízellátás és szennyvízelvezetés (-tisztítás), valamint a középfokú oktatás feltételeinek javításához, továbbá két helyi célhoz nyújtható céltámogatás. A céltámogatások konkrét feltételeinek kialakítása is a megyei tanácsok hatáskörébe tartozott.

A megyék többségére jellemző volt, hogy a fejkvóták kialakításakor elsősorban a közigazgatási szerepkört vették figyelembe. Célszerű eljárás ezért az elemzés során a megyeszékhelyeket, a városi és városi jogú nagyközségi tanácsokat, valamint a többieket elkülöníteni úgy, hogy az utóbbi két alcsoporton belül a kiemelten és az átlagosan fejlesztendő településeket is különválasztjuk (4. sz. táblázat). A lakosságszámot szem előtt tartva kitűnik, hogy több megyénél a kategorizáláson túl egyedi kiemelések történtek, azaz a normativitás elve csorbát szenvedett. A legkisebb fejkvóta szerint részesedő községekben a megyék lakosságának jelentős része, általában mintegy harmada él. Ebben a csoportban egy 500 lakosú község 500 Ft/fő/év fejkvótával számolva öt év alatt összesen 1250 ezer Ft-ot kaphat, amiből fejlesztésre alig, főleg csak pótlásokra futja — egy céltámogatás elnyeréséhez sem képződik saját pénzalap elegendő mértékben. Az érdekeltségi bevételekből fejlesztésre fordítható összegeket is figyelembe véve sem kapunk nagyon eltérő képet: kisebb településeken egy-egy módosabb család többet invesztálhat, mint a községi tanács!

A megyék többsége a három országosan kiemelt cél mellett egyedi elbírálás alapján az áthúzódó beruházások finanszírozására, illetve általános iskolai tantermek építésére nyújtott céltámogatást. A céltámogatások feltételei megyénként jelentősen különböznek,

mivel főleg a helyi tanácsok, intézmények és vállalatok — döntően építőipari vállalatok — érdekérvényesítő képességétől függött az, hogy mekkora összeget nyerhetnek el. Hajdú-Bihar megyében például az építési technológiától (paneles, öntött vagy hagyományos technológia) is függ a (teljes komfortfokozatú) tanácsilakás-építések céltámogatása. Az építőipar így a drágább lakások építését magasabb céltámogatás megszerzésével tudja elfogadtatni.

A céltámogatásoknál a megyei tanácsok általában két korlátot írtak elő: maximálták a támogatás összegét, másrészt a százalékos fejlesztési hányadot. A nagyfokú bizonytalanság miatt a megyék a céltámogatásokra szánt pénzalapot sávos tervezéssel határozták meg. Az 5. sz. táblázat szerint a céltámogatások ágazati szerkezetét tekintve egyértelműen a lakásépítés dominált, a többi cél háttérbe szorult.

A megyeközponti pénzalap felhasználásáról a megyei tanács dönt, elsősorban az egészségügyi és szociális ellátás (kórházak, szociális otthonok, gyermekotthonok stb.) fejlesztését, könyvtárak, kollégiumok építését finanszírozzák ezen alapból. Jelentős összegeket igényelnek a regionális fejlesztések, a vállalati támogatások, az igazgatás fejlesztési kiadásai is.

Az *alföldi megyei tanácsok* elosztáspolitikáját elemezve szembetűnő, hogy a céltámogatások és a megyeközponti pénzalap közötti határ elmosódik [13]. Egyrészt a céltámogatások feltételrendszerét helyi tanácsra szabottan fogalmazták meg, másrészt a megyeközponti pénzalapból olyan pályázatokat is finanszíroznak, amelyek nem esnek egybe a központi ágazati elképzelésekkel.

4. sz. táblázat

A tanácsok fejkvótái az egyes megyékben
(Ft/fő/év)

Megyék	Megyeszékhely tanácsa	Városi és városi jogú nagyközségi tanács		Többi tanács	
		kiemelt	átlagos	kiemelt	átlagos
Baranya	1657	—	1400	800	562
	(39,1)		(17,5)	(13,4)	(30)
Borsod-Abaúj-Zemplén	2300	1500	1100	1500	800
	(25,5)	(6,1)	(10,4)	(1,7)	(11,1)
			800	1100	500
			(7)	(0,6)	(37,6)
Fejér	2445	—	1060	600	500
	(25,3)		(25)	(22,9)	(26,8)
Győr-Sopron	1900	1800	1200	700	400
	(29,6)	(12,5)	(12,7)	(15,8)	(29,4)
Heves	2010	2010	880	880	700
	(17,1)	(3,4)	(2,6)	(11,5)	(20,9)
		1818			560
		(17,8)			(26,7)
Komárom	1911	1911	1223	620	446
	(23,7)	(9,4)	(26,8)	(16,9)	(12,6)
					393
					(10,6)
Nógrád	2291	2180	1467	602	405
	(21)	(12,9)	(11,3)	(5,4)	(49,4)
Pest	—	—	1808	1808	740
			(32,2)	(1,6)	(22,1)
				1000	700
				(26,5)	(6,5)
					600
					(11,1)

4. sz. táblázat folytatása

Megyék	Megyeszékhely tanácsa	Városi és városi jogú nagyközségi tanács		Többi tanács	
		kiemelt	átlagos	kiemelt	átlagos
Somogy	2143 (20,4)	—	1550 (23)	1550 (2,7)	650 (24,9)
				800 (11,7)	550 (17,3)
Tolna	2630 (13,7)	—	1690 (25,1)	918 (10,8)	474 (34,1)
				722 (16,3)	
Vas	1660 (30)	—	1068 (23,9)	964 (4,3)	827 (18,9)
				913 (22,9)	
Veszprém	1800 (15,7)	—	1400 (39,2)	1000 (10)	650 (35,1)
Zala	1637 (18,6)	1555 (26,2)	1180 (5,6)	880 (22,7)	663 (26,9)
Bács-Kiskun	2400 (17,6)	1700 (6,9)	1400 (25)	740 (13,2)	450 (37,3)
Békés	2508 (15,5)	1450 (20,3)	1100 (16,4)	700 (26,8)	500 (21)
Csongrád	1844 (37,7)	975 (30,9)	880 (3,2)	600 (9,4)	400 (18,8)
Hajdú-Bihar	1554 (36,7)	—	1120 (22,4)	—	826 (40,9)
Szabolcs-Szatmár	1900 (18,5)	—	1900 (13,8)	1400 (7,8)	721 (18,7)
				1000 (13,1)	600 (28,1)
Szolnok	1469 (17,6)	1285 (18,7)	1101 (15,8)	1285 (7,2)	918 (34,4)
				1194 (6,3)	

Forrás: a megyék VII. ötéves tervei.
Megjegyzés:
Egy tanácscsoporton belül eltérő fejkvóták egymás alatt szerepelnek, az összeg alatt zárójelben a lakosság megyei százalékos részaránya található (1985. dec. 31.).

A pénzeszközök településenkénti tervezett elosztását bemutató 6. sz. táblázatból látható, hogy a városok továbbra is jóval több pénzt kapnak, mint a községek, habár a megelőző tervidőszak tanácsi beruházásaihoz viszonyítva a különbségek csökkentek. Országosan a fejlesztési pénzekből a községek részesedése 22 százalékról várhatóan 30 százalékra nő. Ez — a fejkvóták mellett — azzal magyarázható, hogy a már megszűnt célcsoportos lakásépítések a városokban folytak, illetve a tervekben a városi jogú nagyközségek — mint körzetközpontok — általában a városokkal azonos elbírálás alá estek.

Az Alföldön a városok a községeknél jóval többet fejleszthetnek, ami egyrészt amiatt szükségszerű, mivel a középfokú ellátást nyújtó intézmények itt találhatók, másrészt az alföldi városok jelentős része is elmaradott, hiányos infrastruktúrával rendelkezik. Ez a városcentrikus elosztás azonban várhatóan azt eredményezi, hogy az Alföldön tovább erősödik a népesség nemkívánatos mértékű koncentrációja; csökken a községek népességmegtartó képessége [15]. Ez pedig a városok további extenzív fejlesztését kényszeríti ki, azaz más helyen és jóval nagyobb ráfordítással kell majd a szükséges infrastruktúrát létrehozni.

5. sz. táblázat

A VII. ötéves tervidőszaki céltámogatás bruttó összege és célok szerinti megoszlása
(százalék)

Megyék	Céltámogatás (millió Ft)	Lakás	Víz	Közép-iskolák	Egyéb
Baranya	2158	59,8	14,1	8,8	17,3
Borsod-Abaúj-Zemplén	6200	55,5	12,2	13,9	18,4
Fejér	1129—1356	55,4	21,2	—	23,4
Győr-Sopron	1716	54,5	11,7	25,6	8,2
Heves	1079—1274	57,3	10,6	22,4	9,7
Komárom	1576	59,8	6,4	25,4	8,4
Nógrád	1161—1476	61,1	11,9	—	27,0
Pest	2900—3966	22,9	36,3	18,7	22,1
Somogy	1239—1621	53,9	15,4	17,1	13,6
Tolna	832—1190	73,1	6,7	16,4	3,8
Vas	1077	38,8	33,1	10,4	17,7
Veszprém	1563	67,8	13,8	6,1	12,3
Zala	1127—1312	52,7	8,6	13,0	25,7
Bács-Kiskun	1521—2096	61,1	25,7	9,5	3,7
Békés	1123—1473	56,1	7,4	14,9	21,6
Csongrád	2331—2731	63,1	19,4	10,7	6,8
Hajdú-Bihar	2499—2579	75,6	5,8	17,6	1,0
Szabolcs-Szatmár	2506—2636	46,6	6,1	9,9	37,4
Szolnok	1247	41,1	7,3	9,5	42,1

Forrás: a megyék VII. ötéves tervei.
Megjegyzés:
Sávos tervezésnél a részarányokat a felső értékekkel számoltunk.

6. sz. táblázat

Az 1981—1985 közötti tanácsi beruházások és 1986—1990 között a szabályozott forrásokból fejlesztésre tervezett pénzeszközök megoszlása az alföldi megyék helyi tanácsai között

Megnevezés	Az 1981—1985. közötti tanácsi beruházások			A lakosság megoszlása (1985. december 31.) (százalékban)	Szabályozott forrásokból 1986—1990. közötti fejlesztések		
	megoszlása (százalék)	egy lakosra (ezer forint)	egy lakosra (megyei átlag százalékában)		megoszlása (százalékban)	egy lakosra (ezer forint)	egy lakosra (megyei átlag százalékában)
Megyeszékhelyek	52,7	30,8	216,9	25,4	43,7	21,1	171,5
Városok és városi jogú nagyközségek	27,3	13,7	96,5	28,6	31,0	13,3	108,1
Többi tanács	20,0	5,8	40,8	46,0	25,3	6,8	55,3
Összesen	100,0	14,2	100,0	100,0	100,0	12,3	100,0

Forrás: KSH Megyei Évkönyvek 1981—1985, megyei tanácsok tervei.
Megjegyzés:
A helyi tanácsok között fel nem osztható (pl. regionális) tanácsi beruházások a többi tanácsnál szerepelnek. A szabályozott forrásokból tervezett fejlesztési pénzeszköz összetétele: fejkvóta + elnyert céltámogatás + megyeközponti pénzalap (tanácsonként becsült felhasználása).

A községek egyoldalú háttérbe szorulása mellett a másik alapvető probléma az, hogy a termelő infrastruktúra és ezzel a város és vidéke közti munkamegosztás a megyei tanácsok hatókörén kívül marad. Holott a középfokú ellátást nyújtó intézmények (orvosi szakrendelők, oktatás, művelődés stb.) elérhetősége, a várossal való kapcsolat, a közlekedés legalább olyan fontos a községben lakók számára, mint a lakáskérdés. Jóval kisebb a *társadalmi költsége* annak, ha a munkát kereső (esetleg helyi munkahelyét elvesztő) falusi munkaerő a jelenlegi lakóhelyét fenntartva a környező városokban (kis távolságokról van általában szó) talál magának munkát. Ehhez azonban a falusi infrastruktúra fejlesztése mellett mindenekelőtt a közlekedés, hírközlés kiemelt fejlesztésére lenne szükség, ami viszont döntően *országos* ágazati főhatóságok hatáskörébe tartozik.

Külön kormányprogram gondoskodik a *gazdaságilag elmaradott térségek* fejlesztéséről, a meglévő gazdasági bázis és ahhoz közvetlenül kapcsolódó termelői infrastruktúra fejlesztéséről. (Megjegyezzük, hogy a közel félmillió ember napi feszítő gondjainak enyhítésére szánt 3 milliárd Ft kevesebb, mint amennyibe egy új színház felépítése kerül Budapesten.) Az Alföldön Szabolcs-Szatmár és Békés megye egyes térségei minősültek elmaradottnak. Ha ezen — elmaradottnak minősülő — települések fejkvótáit tekintjük, akkor nem találunk összefüggést a fejkvóták nagysága és az elmaradottság ténye között [13]. Holott a lakossági infrastruktúra kiemelt fejlesztése (s az azt lehetővé tevő magasabb fejkvóta vagy területi céltámogatás) nélkül e területek gazdasági bázisának megerősítése nehezen képzelhető el.

Közigazgatási szemléletű megyei elosztáspolitikánk következtében az ágazati és területi arányok kevéssé módosultak: az eddig is mostohán kezelt megye- és országhatármenti területek, a gazdaságilag elmaradott térségek relatív infrastrukturális elmaradottsága várhatóan nem fog mérséklődni. A helyi tanácsok közötti együttműködés formális, mivel továbbra is a vertikális függőségek a meghatározóak. Az elosztási arányok változatlansága miatt a hosszú távú terület- és településfejlesztési határozatban megfogalmazott területi különbségek mérséklése a tanácsi elosztáspolitikától nem várható, ami elsősorban a megyéken belüli demokratikus érdekérvényesítés hiányosságaiból és a pénzalapok szűkösségéből következik. A korszerűsített tanácsi gazdálkodásra is érvényes az, amit Enyedi György az 1971. évi III. tanácstörvényről állapított meg: „Jóllehet ... a helyi tanácsok önállóságát jelentősen növelte, ez az önállóság — említést érdemlő saját erőforrások híján — tartalom nélkül maradt" ([7] 24. l.).

Az új választási rendszer, a többes jelölés bevezetése elvonta a tanácsi tisztségviselők figyelmét a korszerűsített tanácsi gazdálkodás előkészítésétől, a tényleges érdekek képviseletétől és a középtávú tervezéstől. Az 1985. év nyarán megválasztott új helyi és megyei testületek érdemben nemigen tudtak beleszólni a kialakult és a felsőbb szervekkel már egyeztetett tervkoncepciókba; az elfogadott tervek nem viselik magukon az új testületek kezenyomát, a folyamatosság a tanácsi apparátus létén nyugodott. A VII. ötéves tervek kialakítása és a terület- és településfejlesztés hosszú távú koncepciójának kidolgozása ráadásul egymással párhuzamosan ment végbe, s jórészt különböző szakemberek és bizottságok dolgozták ki ezeket. Nem meglepő tehát, hogy a középtávú tervekben kevéssé tükröződnek a hosszú távú elképzelések.

A tanácsi elosztáspolitikáról

A területi különbségeket elemezve egy sajátos tendencia figyelhető meg. A megyék közötti központi elosztási arányok 1959 óta szinte semmit sem változtak [18] és a tervek alapján 1990-ig nem is fognak módosulni. Az életkörülményeket illetően mégis területi kiegyenlítődés figyelhető meg, ami a munkából származó jövedelmek területi eltéréseinek mérséklődésével, a második gazdaság növekvő szerepével, a lakosság növekvő anyagi áldozatvállalásával (a magánlakás-építés, társulások a vízmű, víz- és gázvezeték-, út-, csatornahálózat stb. kiépítéséhez) és a helyi tanácsok kezdeményezőkészségével magyarázható.

Ellentmondásos folyamattal állunk tehát szemben: amíg a területi aránytalanságokat fenntartó központi elosztásnál a rövid távú gazdaságpolitikai döntések (mindenekelőtt ágazati érdekek) dominálnak, addig az életkörülmények területi kiegyenlítődése (a társadalompolitikai cél) áttételesen, nem kis részben a tanácsi szférát megkerülve valósult meg. Mivel magyarázható mindez?

A paternalizmus közismert Kornai-féle tipológiáját alkalmazva úgy vélem, hogy a központi és helyi költségvetést illetően 1971-ig a paternalizmus „természetbeni juttatás — passzív elfogadás" — fokozata, 1971 és 1985 között a természetbeni juttatás—aktív kívánság fokozata volt a meghatározó, míg 1986-tól a pénzbeli ellátmány került előtérbe. A gazdaság egészéhez képest bizonyos megkésettség mutatkozik a területi politikában, s az is tapasztalható, hogy a paternalizmus fokozatai jóval kevertebben jelentkeznek: a tervalkuval párhuzamosan szabályozóalku is folyik. A tanácsoknál hosszabb távon alig módosultak az egymáshoz viszonyított pozíciók (hasonlóan a vállalatok jövedelmezőségi arányaihoz), amit az 1. sz. táblázatban közölt egy lakosra jutó fejlesztési kiadások is tükröznek. A tanácsi költségvetési korlátot illetően két, egymásnak ellentmondó jelenség figyelhető meg: az egyrészt keménynek tekinthető, mivel az állami költségvetés — a tanácsi szférát afféle „biztonsági szelepként" működtetve — restrikció esetén a támogatásokat elsők között csökkenti és a tanácsi szféra ez ellen vajmi keveset tud tenni,[4] másrészt a tanácsi költségvetési korlát puha, amennyiben az egyes megyecsoportokat a támogatások csökkentése (illetve növelése) alkuerejük szerint eltérő módon, eltérő szigorúsággal érinti. Ez derül ki abból, ha az ötéves tervek számai alapján a megyei tanácsok fejlesztési alapjához történő tervezett állami hozzájárulást a tényszámokkal vetjük össze *(7. sz. táblázat)*. A tervtől való eltérés létrejöhetett a saját és megosztott bevételek tervezettől eltérő alakulása miatt is, de valószínűbb, hogy egyes megyék — az ott érdekelt ágazatokon és vállalatokon keresztül — érdekeiket másoknál határozottabban tudták érvényre juttatni. Ez utóbbi tűnik fontosabbnak, mivel az egy lakosra jutó tanácsi fejlesztési kiadásokat (1. sz. táblázat) tekintve kedvezőbb helyzetben lévő megyék az állami hozzájárulás csökkentésekor rendszerint jobban jártak. A tanácsok pénzügyi lehetőségeit egyedi alkudozások is befolyásolják. Egyes megyei tanácsok például a törvényben rögzített állami hozzájáruláson felül pótlólagos támogatásra kaptak ígéretet a központi szervektől, amint azt a 3. sz. táblázatunk részleteiben is megmutatja. Az alku fontosságára utal az is, hogy a tényleges állami támogatások a tervezetthez képest megyénként erőteljesen eltérnek (7. sz. táblázat). Az érdekeket árnyaltabban figyelembe vevő, hosszabb döntés-előkészítési folyamat után elfogadott ötéves tervek háttérbe szorulnak a központi szervek belügyének tekinthető éves tervekkel szemben.

Összefoglalva, a területi aránytalanságokat szinte változás nélkül átörökítő tanácsi elosztáspolitika döntően az intézményi viszonyokat és e viszonyok hatására kialakult magatartási formákat tükrözi. A tanácsi gazdálkodás legutóbbi korszerűsítése is csak a tervezést és szabályozást módosította — magát az intézményrendszert lényegében nem érintette. A tanácsi szférában inkább csak *formálisnak* minősíthető korszerűsítések történtek (járások megszűnése és városkörnyékek kialakítása, többes jelölés bevezetése a választásoknál, normatív jegyek megjelenése a fejlesztési pénzeszközök elosztásában, a helyi tanácsok önállóságának megnövekedése stb.). A VII. ötéves tervidőszakban a tanácsi elosztáspolitika a területi különbségek, egyenlőtlenségek mérséklését érdemben nem segíti elő, sőt bizonytalan a hosszú távú terület- és településfejlesztési feladatok között fontos helyen szereplő cél, az elmaradottság csökkentésének az elérése is.

A tanácsi gazdálkodás továbbfejlődése csak a társadalmi-gazdasági reformfolyamat kibontakozásától várható. Az intézményrendszer átalakítása mellett szükségesnek tűnik,

[4] A megyék VII. ötéves tervében szereplő tervezési tartalékot már 1986-ban elvonták (a minisztertanács rendelkezett felette), 1987-ben előbb az állami hozzájárulás 1 százalékát zárolták, majd az év végén a fejlesztésre fordítható állami támogatás mintegy harmadát megvonták.

7. sz. táblázat

A tényleges állami hozzájárulás aránya a tervezetthez viszonyítva a megyei tanácsok fejlesztési alapjánál
(százalék)

Megyék	1971—1975	1976—1980	1981—1985
Budapest	116,7	95,0	86,2
Baranya	114,4	97,7	98,4
Borsod-Abaúj-Zemplén	106,9	98,5	96,6
Fejér	106,9	101,6	102,7
Győr-Sopron	128,4	92,6	92,4
Heves	107,9	93,8	84,8
Komárom	112,2	89,9	128,4
Nógrád	101,7	93,0	112,4
Pest	100,1	106,2	85,3
Somogy	111,8	101,7	101,4
Tolna	107,3	92,2	106,3
Vas	107,2	94,3	97,2
Veszprém	96,6	93,1	163,3
Zala	110,5	92,8	117,6
Bács-Kiskun	93,3	102,5	82,4
Békés	113,7	109,9	103,6
Csongrád	111,3	92,8	85,9
Hajdú-Bihar	112,3	76,3	78,5
Szabolcs-Szatmár	107,2	90,9	94,6
Szolnok	104,6	93,3	96,6
Alföldi megyék	108,0	91,2	87,4
Vidék összesen	109,2	94,9	97,4
Ország összesen	111,7	94,9	93,3

Forrás: 1970. évi IV., 1975. évi V. és 1980. évi IV. törvény, valamintKSH Területi Statisztikai Évkönyvek 1970—1985.

hogy a rendelkezésre álló jövedelmekből a helyi önkormányzatok nagyobb arányban részesedjenek, a helyi források a jelenleginél nagyobb szerepet kapjanak a lakossági infrastruktúra iránti igények kielégítésében, az igények megfogalmazása „alulról fölfelé" történjék és növekedjék a nyilvánosság szerepe a központi újraelosztásban ([11], [19]). Alapvető követelmény, hogy a területi érdekek megnyilvánulási formái, intézményesülésük, a megyei és helyi tanácsok kapcsolata, az önkormányzat és a központi államigazgatás viszonya tisztázódjék [12].

A területi aránytalanságok mérséklését nemcsak a társadalompolitikai célok, hanem a gazdasági fejlődés is megköveteli. A népgazdasági infrastruktúra kiemelt fejlesztésének szükségessége[5] a természeti erőforrásaink együttesét tartalmazó területek viszonylagos elmaradottsága, az egyoldalúan koncentrált iparfejlesztésből származó, ma is fennálló te-

[5] „Különösen fontosnak tartjuk, hogy a kormányzati gazdaságirányításban a népgazdasága infrastruktúra fontosságának megfelelő súlyt kapjon, az »eszközök visszapótlása« a lehetőségek kihasználásával, ha nem is gyorsan, de fokozatosan megvalósuljon. A közgazdászok munkájában, a tudományban, az oktatásban is nagyobb szerepet kell kapnia e témának, az infrastruktúrával összefüggő általános és ágazati gazdaságtanoknak, a gyakorlati elemzéseknek, a gazdálkodás rendszerbeli fejlesztésének" ([9] 28. l.).

rületi problémák, a gazdaságilag elmaradott térségek feszültségei egyaránt ezt indokolják. Térben is „... olyan harmóniát kell, vagy pontosabban: kellene megvalósítani, amely ... mindig a leginkább elmaradó területek felzárkóztatásán munkálkodik" ([4] 96. l.).

Hivatkozások

[1] *Bartke István:* A területi tervezés időszerű feladatai. Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz.
[2] *Bartke István:* Terület- és településfejlesztési stratégia Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1986. 1. sz.
[3] *Bogár László:* A területi kedvezmények kárvallottjai. Tervgazdasági Fórum, 1986. 2. sz.
[4] *Bródy András:* Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[5] *Enyedi György:* Földrajz és társadalom. Magvető Könyvkiadó, 1983. (16. Gazdaságpolitika és területi fejlődés, 419—443).
[6] *Enyedi György:* Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának feladatai. — (in: Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai. I. A plenáris ülés előadásai) Békéscsaba, 1983.
[7] *Enyedi György:* Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, 1984.
[8] *Ferenczi József:* A korszerűsített tanácsi gazdálkodás bevezetésének kezdeti tapasztalatai. Állam és Igazgatás, 1986. 9. sz.
[9] *Földi Tamás—Nyers Rezső:* A közgazdaságtudomány és a közgazdászok szerepe gazdasági feladataink megoldásában. Gazdaság, 1987. 1. sz.
[10] *Gulácsi Gábor:* Irányítási reformok és működési problémák a tanácsi gazdálkodásban. Állam és Igazgatás, 1986. 6—7. sz.
[11] *Gulácsi Gábor—Juhász Pál:* Településfejlődés, decentralizálás és községgazdálkodás. Tervgazdasági Fórum, 1986. 2. sz.
[12] *Kilényi Géza:* Gondolatok a tanácsi szervezet továbbfejlesztéséről. Állam és Igazgatás, 1986. 5. sz.
[13] *Lengyel Imre:* Hasonlóságok és eltérések az alföldi megyék VII. ötéves terveiben. Kézirat, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Kutatócsoport (Békéscsaba) (megjelenés alatt: Területi Statisztika)
[14] *Romány Pál:* Gazdaságpolitika és regionális fejlesztés. Közgazdasági Szemle, 1984. 4. sz.
[15] *Tóth József:* Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön. Akadémiai doktori értekezés, 1985.
[16] *Tóth József:* Településfejlesztési stratégiánk változása és az Alföld. Alföldi Tanulmányok VII., 1983.
[17] *Vági Gábor:* A tanácsi gazdálkodásról. Kézirat, Államigazgatási Szervezési Intézet.
[18] *Vági Gábor:* Versengés a fejlesztési forrásokért. Közgazdasági és Jogi Könyvk iadó, 1982
[19] *Vági Gábor:* Döntési szabadság és fejlesztési biztonság. Tervgazdasági Fórum, 1986. 2. sz

Nívódíj felajánlása

A KISZ Központi Bizottsága mellett működő Értelmiségi Fiatalok Tanácsa 1988-ban is nívódíjat ajánl fel szerzőinknek.

A díj összege: 10 000 Ft.

A nívódíjjal a Tanács azt a 35 évnél fiatalabb szerzőt jutalmazza, akinek a Közgazdasági Szemlében 1988 folyamán megjelent vagy megjelenő írása különösen nagymértékben járul hozzá a népgazdaságunk előtt álló feladatok természetének megismeréséhez, illetve megoldásukhoz.

Vita a társadalombiztosítási rendszer korszerűsítésének elveiről

Az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközösségének 1988. február 29-i üléséről

Az MSZMP Központi Bizottságának 1987. július 2-i állásfoglalásában, valamint a nyugdíjrendszer korszerűsítésének munkálatai közben és az adórendszer kidolgozásakor többoldalúan megfogalmazódott a társadalombiztosítási rendszer megújításának az igénye. Az előkészítő munkálatok kiterjedtek a társadalombiztosításnak a szociálpolitikával, a nyugdíjrendszerrel, az egészségüggyel, az állami költségvetéssel, a decentralizált pénzügyi alapokkal való kapcsolatára. A különböző fórumok vitái alapján, az eltérő megközelítések miatt terjesztette az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság vezetője javaslatát a Közgazdasági Munkaközösség elé.

A koncepció kidolgozói a finanszírozást igazi biztosítási alapokra helyeznék, s az egészségügyben is fokozatosan teret nyitnának a biztosítási módszerek számára. Ezáltal jobban átláthatóbbá válnának a járulékbefizetések és a szolgáltatások közötti kapcsolatok. Az új finanszírozási modellre való áttérés csak fokozatosan történhetne: az egyes lépésekről a többletforrások megteremtésétől, az elosztási struktúrák átrendezésétől, a társadalombiztosítási célú tartalékképzés nagyságától függően lehet majd dönteni. A korszerűsítés elsősorban a ma aktív korosztályok jövőbeli szociális biztonságát alapozza meg; a jelenlegi feszültségek ugyanis kizárólag biztosítási eszközökkel és finanszírozási módszerekkel utólag nem kezelhetők. A biztosítási alapú finanszírozás rövid távon nem növeli a népgazdaság elosztható forrásait, de megváltoztatja az elosztási struktúrákat és hatékonyabbá teszi a pénzgazdálkodást. Alapvető követelmény, hogy a társadalombiztosítás korszerűsítése illeszkedjék elosztási rendszerünknek és a szociálpolitikának a megújításához, a bérreformhoz és az állami költségvetési újraelosztáshoz.

A főbb feladatok a következők:

— a társadalombiztosítást le kell választani az állami költségvetésről;
— széleskörűen kell bevezetni önkéntes kiegészítő biztosítási formákat;
— mielőbb meg kell teremteni a biztosítási módszerek alkalmazásának feltételét a társadalombiztosításban ma is meglévő, az egészségügyi ellátáshoz közvetlenül kapcsolódó elemeket (táppénz, gyógyszer, rehabilitáció, gyógyfürdő) illetően; ki kell dolgozni a társadalombiztosításnak az egészségvédelem nemzeti programjával kapcsolatos feladatait;
— egyértelművé kell tenni a szociális ellátásban a társadalombiztosítás és az állami költségvetés munkamegosztását;
— ki kell alakítani a tartalékképzés lehetséges módját, eszközrendszerét, ütemét.

A vitában részt vevők sokoldalúan foglalkoztak a társadalombiztosítási rendszer korszerűsítésének szükségességével, a megoldandó feladatokkal, azok ellentmondásaival. Az eszmecserében a célok és eszközök összhangja, a rövidebb, illetve hosszabb távú feladatok meghatározása, az elosztási mechanizmus különböző elemeinek funkcionális összerendezése, a társadalmi vita fontossága kapott nagy hangsúlyt. A legfontosabb megállapítások a következőkben összegezhetők:

— A hozzászólók többsége állást foglalt amellett, hogy a társadalombiztosítást az állami költségvetéstől leválasztva, önálló pénzalapként kell működtetni. Ehhez mielőbb

ki kell dolgozni a döntésre alkalmas, részletes javaslatokat. Ennek kialakítása csak az állami költségvetés reformjával összehangoltan történhet, érdemi lépésre csupán az újraelosztási cél- és eszközrendszer koncepcionális kidolgozása után van mód. Más vélemény szerint a nemzetközi tapasztalatok azt igazolják, hogy a finanszírozásban az állami költségvetés meghatározó szerepe nem szüntethető meg, legfőljebb csak kiegészthető lakossági, biztosítási eszközökkel.

— Többen felvetették, hogy egyértelműbben kell megválaszolni a korszerűsítés alapkérdéseit: mit lehet (és kell) ésszerűbben megoldani a kötelező társadalombiztosítás rendszerében, milyen feladatokat kell a társadalombiztosítás intézményrendszerén kívül, egyéb központi és tanácsi, illetve vállalati szociális ellátás hatókörébe rendelni, s milyen feladatokat és garanciát vállaljon az állam a szociális ellátás finanszírozásához. Kritikaként fogalmazódott meg, hogy a javaslat nem foglalkozik a folyamatban lévő gazdasági változások várható, kiszámítható társadalmi következményeivel (például a szerkezetváltással összefüggő munkanélküliség problémájával) sem. Ezekre a kérdésekre a koncepcióba illeszthető válaszokat kell találnunk.

— Sürgették a társadalombiztosítás tartalékképzési módjának, feltételeinek kidolgozását. Ennek milyensége szorosan összefügg gazdaságpolitikai gyakorlatunkkal, a tulajdonviszonyokról vallott felfogásunkkal, a demokratikus intézményrendszer változásával, ezért az elvi követelményeket mielőbb konkrét formába kell önteni. Megfontolásra ajánlották, hogy a társadalombiztosítás tartalékolhassa az új generációk társadalombiztosítási befizetéseit.

— Többen megfogalmazták: amikor olyan rendszereket változtatunk meg, amelyek alapvetően érintik a lakosság széles rétegeinek életkörülményeit, a konszenzus kialakításához elkerülhetetlenül szükséges a társadalmi vita, a véleménycsere. A demokrácia hatékony eszköze a legalkalmasabb mechanizmus kialakításának. A társadalmi hatások ismerete és figyelembevétele kitolhatja a gazdasági feltételek korlátait, szélesítheti a lehetőségeket, hozzájárulhat a gazdasági és társadalmi érdekek egyeztetéséhez.

A Közgazdasági Munkaközösség — a vita alapján — a következő ajánlásokat fogadta el a további munkához:

1. A társadalombiztosítás korszerűsítése szorosan összefügg az elosztáspolitika egyéb eszközeinek megújításával. Az e munkálatok során szerzett tapasztalatokat, a nemzetközi információkat, a tudományos kutatások eredményeit integrálva kell kialakítani a további elképzeléseket. A döntésekhez részletesebben kidolgozott, az állam és a társadalombiztosítás feladatmegosztására, a szociálpolitika és a társadalombiztosítás funkcióinak összehangolására is választ adó változatokra van szükség.

2. Célszerűnek tűnik, hogy a társadalombiztosítás, valamint a nyugdíjrendszer korszerűsítésére vonatkozó javaslatokat az Országgyűlés két menetben vitassa meg. Első olvasatban a változtatás alapelveit, koncepcióját, az elosztási rendszer egészével való kapcsolatát bemutató anyag lehetne a parlamenti vita tárgya. A későbbiekben részletekbe menő, számszerűsített, a társadalmi véleményét is figyelembe vevő törvényjavaslatról kellene dönteni.

3. A társadalombiztosítás olyan gazdálkodási rendszerét kell kialakítani, amely a gazdasági lehetőségekkel összhangban garantálja a szociális biztonságot. Ehhez a társadalombiztosításnak célszerű önálló pénzalapként működnie; feladatait, funkcióit biztosítási elven alapuló, járulékfedezeti rendszerben ellátnia. Az önálló gazdálkodási jogkör kiterjesztéséhez ki kell alakítani a tőkeként működő, rendszerszerűen képződő tartalék megteremtésének feltételeit. A társadalombiztosítás kapjon lehetőséget önálló kezdeményezésekre. A korszerűsítési munkálatokkal párhuzamosan gondoskodni kell arról, hogy mielőbb létrejöjjenek az önálló biztosító működésének feltételei.

A további munka során meg kell vizsgálni, hogy az egészségügyi ellátásban milyen feltételek mellett lehetne a szolgáltatásokhoz való széles körű hozzájárulás elvét is a biztosítási rendszer keretei között érvényesíteni, és ennek mik lennének a társadalmi hatásai.

Radnai György

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Alternatív gazdaságpolitika Jugoszlávia számára

(Aleksander Bajt: Alternativna ekonomska politika. Zágráb, Globus, 1986.)

A vezető jugoszláv közgazdászok közül minden bizonnyal Aleksander Bajtnak, a Ljubljanai Egyetem Jogi Kara Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának nézetei állnak legközelebb a magyar reformközgazdászokéihoz. Ezért — és a két ország gazdasági problémáinak részbeni hasonlósága folytán — érdemes ismertetnünk a szerző cikkgyűjteményét.

A könyv előszava hangsúlyozza a cikkek tisztán gazdaságpolitikai jellegét és azt, hogy azok nem foglalkoznak a gazdasági rendszerrel, továbbá nem tudományos igényűek. Valójában persze a nem tudományos célú elemzésnek is lehet — az adott esetben van is — tudományos értéke. Ami pedig a „gazdaságpolitika" és a „gazdasági rendszer" viszonyát illeti, Bajt elemzéseinek, javaslatainak éppen az a sajátosságuk, hogy a folyó gazdaságpolitika problémáit egy, a gazdasági rendszerre vonatkozó koncepciót szem előtt tartva közelítik meg. Magyarán, a mindennapi gazdaságpolitikai problémák kezelésére a szerző olyan eszközöket, módszereket javasol, amelyek egyúttal közelebb is visznek a piac szabályozó szerepének kibontakoztatásához.

A könyv számos olyan problémával is foglalkozik, amelyek magyar közgazdászok szemével nézve nem különösebben érdekesek, a jugoszláv gazdasági problémákat nem ismerők számára esetleg nem is érthetőek. Így például cáfolja azt a (Jugoszláviában a gyakorlati gazdaságpolitikát is erősen befolyásoló) nézetet, hogy a vállalatok által fizetett hitelkamat — az inflációs rátától messze elmaradó kamatlábak mellett is! — az önigazgató dolgozók kizsákmányolását jelenti. Az alábbiakban a könyv általam ilyennek vélt részeivel nem foglalkozom.

A továbbiakban a könyv azon fejtegetésének ismertetésére szorítkozom, amelyekről úgy vélem, hogy magyar szempontból is tanulságosak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a bemutatott kérdések pontosan tükrözik a mi problémáinkat, vagy hogy megadják rájuk a feltétlen érvényű megoldást.

1. A lakosság dinár- és devizaeszközeinek gazdaságpolitikai kezelése

Jugoszláviában az utóbbi időkben a lakosság pénzeszközei, dinárból devizába menekülnek, a devizamegtakarítások pedig a belföldi bankokból külföldre. Így a külföldi bankok Jugoszláviának a saját (állampolgárainak) megtakarításait adják kölcsön, magas kamatlábak mellett. Kérdés, hogy milyen tényezők indították el ezt a folyamatot?

A lakosság a pénzt részben tranzakciós, részben likviditási eszközként keresi. A dinár tranzakciós értékét és ennek megfelelően tranzakciós keresletét is csökkenti az, hogy a dinárt a hivatalos valutaárfolyam általában (egyes időszakok, például 1983 és 1984 első fele kivételével) túlértékeli. A tranzakciós dinárkeresletet tovább csökkenti az (a külföldi valuták javára), hogy egyre terjed a devizáért való árusítás. A hivatalos magyarázatokkal ellentétben, az nem növeli az ország valutabevételeit. A valutáért való árusítás ugyanis nagyobb részben magas importtartalmú javakra (például személygépkocsikra) terjed ki. Ebből persze csak az következnék, hogy a nettó valutabevétel viszonylag csekély. Valójában azonban még ennyi haszon sincs, mert a külföldi valutát nagyrészt azoktól (külföldi

* A cikkek eredetileg a szerző Intézetének „Privredna kretanja Jugoslavije" (Jugoszlávia gazdasági folyamatai) című havi kiadványában jelentek meg 1984—1985 között. Ez a kiadvány főként konjunktúraelemzéssel és -előrejelzéssel foglalkozik, de gazdaságpolitikai írásokat is közöl.

turistáktól és külföldön dolgozó jugoszlávoktól) vásárolják a feketepiacon, akik egyébként jugoszláv árukat és szolgáltatásokat kívánnak vásárolni, és akik normális körülmények között (ha a dinár hivatalos árfolyama reális lenne) a hivatalos valutabeváltó helyekhez fordulnának.

Egyre több olyan terméket árusítanak devizáért, amelyek a fogyasztásban fontos szerepet játszanak, és amelyek kereslete rugalmatlan. Ebben a helyzetben már senkit sem zavar a deviza-feketepiac illegális volta és a normasértés társadalmilag legitimmé lesz. Ha a megélhetéshez fontos cikkek csak devizáért szerezhetők be, akkor az állampolgárok erkölcsi jogává válik a feketedeviza megvásárlása is, és az ezt tiltó rendelkezések válnak erkölcstelenekké.

A dinárnak mint likviditási eszköznek a keresletét a kamatpolitika korlátozza. A reálkamatláb negatív, ezért a dinárban elhelyezett megtakarításnak nemcsak nincs reális hozama, hanem a pénzmegtakarítások reálértékben folyamatosan csökkennek. A megtakarítások ezen fokozatos „államosításához" többféle magyarázatot lehet fűzni, például azt, hogy ez a hatékony módja a beruházások finanszírozásának. Valójában azonban — hangsúlyozza Bajt — e gyakorlat mögött a szocialista gazdaság és társadalom nagyon is sajátos felfogása áll: a lakosság felhalmozását (gazdagodását) még akkor is ellenzik, ha ez tisztára fogyasztói természetű. Ugyanakkor hangsúlyozzák a személyi jövedelmek nagyobb mérvű differenciálásának szükségességét, és minden „egyenlősdit" károsnak tartanak. Világos, hogy ez a felfogás a dolgozót csupán a gazdálkodás tárgyának tekinti, munkaerőnek, amelyet a gépekhez stb.-hez hasonlóan rendszeresen meg kell újítani. A dolgozó ebben a megközelítésben nem alanya az újratermelés *egész* folyamatának. Azzal, hogy megtakarításait „államosítják", elveszik tőle a munkájáról és annak eredményéről, a jövedelméről való döntés jogát. E szerint a gazdaságpolitikai gyakorlatban tükröződő felfogás szerint az akkumuláció és a bővített újratermelés az államnak mint az egyének feletti önálló lénynek — nem pedig mint a termelő egyének összességének — a feladata.

Ez már meg is magyarázza azt, hogy a megtakarítások miért menekülnek dinárból devizába. Bajt azonban ehhez mindjárt azt is hozzáteszi (318—319. l.), hogy a lakosság kezében lévő devizák — minthogy ellenállnak az „inflációs államosításnak" — nem kívánatosak az említett nézet szempontjából. Ezért van a lakosság devizatartási jogai körül oly sok bizonytalanság. Időnként hírek röppennek fel arról, hogy a devizaszámlákat dinárra fogják átváltani. (Természetesen az lenne a normális állapot, ha a megtakarításokat általában dinárban tartanák, de ezt — hangsúlyozza Bajt — megfelelő kamatpolitikával kellene elérni). A devizaszámlára történő befizetés szabályozásánál diszkriminálják az „ismeretlen eredetű" devizát, ami amellett, hogy bizalmatlanságot kelt, jórészt értelmetlen, hiszen a legtöbb állampolgárnak van olyan (például külföldön dolgozó) rokona, barátja, akinek neve alatt devizáját „ismert" (legális) eredetűként helyezheti el. Emellett bevezették a devizaszámlák kamatainak dinárban való fizetését is. Mindez — tekintetbe véve az utazás szabadságát — végső soron csak arra vezet, hogy a devizamegtakarítások egyre inkább a külföldi bankokba kerülnek.

2. A „cselekvésre mozgósító jelszavak" hatástalansága

„...a gazdaságpolitika arra törekszik, hogy meggyőzze a gazdaságot és a társadalmat arról, hogy ha nem kapcsolódik be mindenki a stabilizációs erőfeszítésekbe, ha a gazdasági szubjektumok összessége és külön-külön mindegyikük nem viselkedik stabilizációs módon, akkor a stabilizáció nem lehet eredményes" (34. l.). Az ilyen „meggyőzésre" irányuló erőfeszítésektől Bajt szerint nem várható érdemleges hatás: „...nem kellene olyan illúziókban ringatnunk magunkat, hogy a gazdasági szubjektumok megváltoztatják ... viselkedésüket, ha erre nincsenek rákényszerítve" (34—35. l.). A „mozgósító jelszavak" tehát csupán jámbor óhajok és nem eredményes gazdaságirányítási eszközök.

Bajt ezt a nézetét már 1981-ben is kifejtette. Vele polemizálva hangsúlyoztam 1985-ben megjelent cikkemben,* hogy a „mozgásító" felhívás a létező szocialista gazdaság mű-

* Soós Károly Attila: Utasítások, pénzügyi szabályozás, általános elvárások, kampányok. Gazdaság, 1985. 2. sz.

ködési rendszerében nem jámbor óhaj, hanem kampány, amely mögött a hatalom áll. A hatalom — szankciók alkalmazásának terhe mellett — elvárja a vállalatok vezetőitől és más gazdasági döntéshozóktól, hogy a formális gazdasági előírások, utasítások betartásán kívül tevékenységüket mindenkori fő jelszavakhoz is hozzáigazítsák. Ezért a „mozgósító jelszavak" — persze sok szempontból igencsak problematikus, de azért mindenesetre valóságos — irányítási eszközök.

Lehet, hogy ebben a vitában akkor még nekem volt igazam. Az azonban nem kétséges, hogy Jugoszláviában már akkor (1981-ben) folyamatban volt az a változás, amelynek folytán ma az én akkori álláspontom semmiképpen sem tartható. A kormányzat az ismételt ígéretek, a részleges személyi változtatások, az intézkedéssorozatok ellenére nem tudta megfékezni a gazdasági nehézségek egyre veszélyesebb halmozódását, ezzel sokat veszített tekintélyéből. Az 1980-as évek közepére kialakult társadalmi-politikai légkörben a „mozgosító jelszavakkal" való irányítás már lehetetlenné vált. Így ma egyet kell érteni Bajttal abban, hogy az arra való kormányzati felhívások, hogy mindenki viselkedjék a gazdasági stabilizáció igényeinek megfelelő módon, valójában a kormányzat ugyanilyen viselkedésre való képtelenségét tükrözik — tudniillik olyan intézkedések meghozatalára való képtelenségét, amely a vállalatok, magatartását megfelelő irányba terelné (38. l.), és hogy „A gazdasági szubjektumok viselkedését illető panaszkodás — írja Bajt — valójában a rendszerbeli és gazdaságpolitikai döntések bírálatának legdestruktívabb formája. A legdestruktívabb azon egyszerű ok folytán, hogy a rendszer működéséért való felelősséget áthelyezi annak létrehozóiról azokra, akik annak tárgyai..." (35. l.). A „cselekvésre szólító felhívások" emellett azért is problematikusak, mert a cselekvés szükséges irányai, az elfogadott stabilizációs program ellenére (vagy éppen annak nem kielégítő egyértelműsége folytán) nem lehetnek mindenki számára világosak. További probléma, hogy sok döntéshozót nem a helyes döntések meghozatalára kell invitálni, hanem ehelyett pozíciójukból kellene eltávolítani őket.

3. Külkereskedelem, külső eladósodás

Bajt — noha átmeneti rendszerként a devizák adminisztratív elosztásánál jobbnak tartja — élesen bírálja a Jugoszláviában különféle formákban immár három és fél évtizede működő retenciós rendszert: az importjogok exportteljesítményekhez kötését. Az exportőr a megszerzett deviza visszatartható hányadának egy részét beszállítóinak átengedi. Ez annyit tesz, hogy a deviza nemcsak a lakossági, hanem a vállalatközi forgalomban is belföldi fizetőeszközzé válik, ami hozzájárul a dinár inflálódásához.

A külkereskedelmi egyensúly javításának többféle — hitelrendszerbeli, szervezeti rendszerbeli stb. — módja lehetséges. Alapvető azonban a reális árfolyam kialakítása, amely a többi eszközt is képes helyettesíteni. A retenciós rendszer viszont rossz helyettesítője a reális árfolyamnak és az annak alapján megteremthető szabad devizapiacnak. A retenciós rendszerben az egyes vállalatok annyit exportálnak, amennyi a nekik szükséges importjogok megszerzéséhez szükséges és így nem tud érvényesülni a komparatív előnyök elve. Az „exportnövelést szolgáló import" fokozott előmozdítását célzó bonyolultabb konstrukciók (például speciális áruhitelek felvételének támogatása) is inkább károsak, mint hasznosak. Ezek ugyanis indokolatlan előnyben részesítik a kevés belföldi ráfordítást tartalmazó javak exportját.

Jugoszlávia nagy külföldi adósságállománya különösen sürgető feladattá teszi a megfelelő külkereskedelmi rendszer kialakítását. Bajt úgy véli, hogy az ország lakosságának ismernie kellene nemcsak az adósságállomány nagyságát, hanem annak egy-egy időszakra vonatkozó kamat- és törlesztési terheit is, annak érdekében, hogy a lakosság a felelős döntések meghozatalának érdekében nyomást gyakoroljon a gazdaságpolitikára (158. l.).

A szerző az erőteljes leértékelési politikában látja a külgazdasági problémák megoldásának fő eszközét. E politika hatékonyságát rontja az, hogy a Nemzetközi Valuta-Alap nemcsak Jugoszláviának, hanem számos más eladósodott országnak is a leértékelést javasolja. Így ezek az országok — amelyek sok piacon egymás konkurensei — egymás eredményességét rontják. A kiút a szerző szerint nem lehet más, mint az előre menekülés": a még fokozottabb leértékelés, amely biztosítja a versenyképességet. A határozott és gyors intézkedésekre, a külső fizetési terhek sürgős csökkentésére azért is szükség van,

mert el kell kerülni az életszínvonal hosszantartó stagnálását, ami általános elégedetlenséghez, több sztrájkhoz, a passzív ellenállás folytán a munka termelékenységének csökkenéséhez vezetne és a lakosság nagy része így alternatív politikai megoldásokat keresne. E megoldásokról lehetségesek különféle spekulációk, de csak az államhatalom fokozatos erősödése, különösen represszív funkcióinak erősödése tűnik reális perspektívának. Ha tehát nem sikerül gyorsan és jelentősen csökkenteni az adósságterheket, akkor a mai társadalmi-gazdasági-politikai rendszerből — írja Bajt — semmi sem fog fennmaradni.

Jugoszláviában sokan ellenzik a reális dinárárfolyam megteremtését és fenntartását. Egyebek mellett azzal érvelnek, hogy elegendő a vásárlóerő-paritásnak megfelelő árfolyamot fenntartani. Velük szemben Bajt hangsúlyozza: az elmélet, amelyre hivatkoznak, csak hosszú távon érvényes. Hamarabb kellett volna szólniuk: akkor, amikor a dinár, másfél évtizeden keresztül, túlértékelt volt. Most az akkori túlértékelés és adósságfelhalmozás árát kell erős leértékeléssel, az importot tartósan meghaladó exporttal megfizetni.

Sokan azzal érvelnek a határozott leértékelési politikával szemben, hogy az — az 1983-as tapasztalat szerint — kevéssé ösztönözte az exportot, viszont felgyorsította az inflációt. Ezeket a nézeteket Bajt idősorelemzéssel cáfolja, és sokoldalúan bírálja a „leértékelésgerjesztette infláció" tételét. Meg kell azonban jegyezni, hogy érvei meglehetősen gyengék; könnyű azt kimutatni, hogy az inflációnak a leértékelésekre való közvetlen visszavezetése értelmetlenség. A leértékelés drágítja az importot és az importból továbbfeldolgozott és az exportálható javakat. Ezt a hatást Bajt természetesen nem vitatja, a dolog érdemét nem érintő definíciós kérdés az, hogy ezt inflációnak nevezzük-e vagy sem. Az viszont már feltétlenül infláció, ha ez a hatás (legalább részben) tovagyűrűzik a többi árra és a jövedelmekre. Van-e ilyen tovagyűrűzés? Az infláció gyökere Bajt szerint a vállalatok túlzott „bérosztogató" viselkedése. Az importárdrágulás tovagyűrűzése éppen azért lehetséges, mert ennek az osztogatásnak nincsenek eléggé hatékony korlátai. Tehát a „bérosztogatás", a vállalati jövedelmek eleve túlzottan magas hányadának bérként való kifizetése — védekezési reakcióként — tovább fokozódhat az exportálható és importált javak áremelkedésének hatására. Így mégis azt kell mondanunk, hogy az adott körülmények között a leértékelésnek van inflációs hatása.

A Bajt által javasolt leértékelési politikát ennek ellenére helyesnek vélem, mégpedig azért, mert a „bérosztogatás" mechanizmusa csak részben tudja „leolvasztani", általános inflációvá változtatni a leértékelések hatását. A „bérosztogatásnak" ugyanis vannak korlátai, amelyek nem teljesen hatástalanok: az árak részleges hatósági ellenőrzése, a hitel- és monetáris politika, a vállalatközi eladósodás adminisztratív rendszabályokkal való korlátozása stb. Bajt fejtegetéseiben sohasem egy — egyszeri — leértékelésnek, hanem a reális árfolyam állandó fenntartásának szükségességéről beszél, arról, hogy fokozott leértékeléssel, állandó leértékelési politikával kell fizetni a gazdasági rendszer tökéletlenségeiért, ezt a gondolatot egyébként fentebb már idéztük. Bajt kifejezetten utal is a belső pénzügyi rendszer ziláltságára (vállalatközi eladósodás stb.), mint a külgazdasági egyensúly árfolyameszközökkel való szabályozását bonyolultabbá, de lehetetlenné nem tevő tényezőre (345. l.).

4. A reális árak problémája és jelentősége

Ez alapvető megközelítésbeli sajátosságot takar, amely messze túlmutat magának a külgazdasági mechanizmusnak a problematikáján.

A magyar, a jugoszláv és a kínai reformok nyomán kialakult (egymástól gyökeresen nem különböző) gazdasági rendszerek elemzői gyakran szinte teljesen passzívnak tekintik a pénz, az árak szerepét — úgy, mint a tervutasításos rendszerben. Bajt — anélkül, hogy Jugoszláviát összetévesztené egy valóságos piacgazdasággal — mindezt másképp látja. Egy helyütt például utal arra, hogy az árak a hagyományos rendszerű szocialista országokban ugyanúgy rosszak, mint Jugoszláviában, de ez Jugoszláviában nagyobb baj, mert ott az áraknak valóságos erőforrás-allokációs szerepük is van. Bajt e megközelítését empirikusan is igazolja: konjunktúra-előrejelzési modelljei kiterjedten támaszkodnak különféle monetáris mutatók várható, késleltetett hatásainak felmérésére.

Bajt a reális árak (beleértve a kamatot és a valutaárfolyamot) megteremtésében látja a további gazdasági reformok kiindulópontját. Ennek megfelelően bírál például bizonyos,

a devizák forgalmazási rendszerét illető reformjavaslatokat. Mellesleg rámutat arra, hogy a javasolt szervezeti és eljárási változtatások inkább távolodást jelentenek a deklarált távlati céltól — a devizák szabadpiaci forgalmazásától —, mintsem közeledést ahhoz. Emellett azonban hangsúlyozza, hogy a piacgazdaság felé való haladásban — a szabad devizapiac megteremtésében vagy más területen — a „közgazdasági" eljárás jobb, mint az „adminisztratív". „Adminisztratív" módszer esetén a szervezeti, eljárási változtatásokon van a hangsúly, amelyekre — a korábbi adminisztratív rendszer leépítése végett — természetesen a „közgazdasági" eljárások mellett is szükség van. Az elsődleges feladat azonban a reális árak megteremtése. Ezzel a korábbi adminisztratív rendszer egy része egyszerűen elhal. A reális devizaárfolyam megteremtése például jórészt feleslegessé teszi a devizarendszer és ezen belül a (ma valójában inkább az adminisztratív elosztás elemeként működő) „devizapiac" adminisztratív reformjait és létrejöhet az idézőjel nélküli devizapiac.

5. A vállalati jövedelem felosztásának állami szabályozása és a tőkepiac

A reális árak kialakításának szükségessége természetesen a tőkére, pontosabban a tőke szolgálataira is érvényes. A szerző matematikai statisztikai módszerekkel kimutatja, hogy a jugoszláv termelői árak alakulására valóban hatással van — éspedig a várhatónak megfelelő előjellel — az összes olyan fontosabb tényező, amelyekről ez a priori feltételezhető (külkereskedelmi ár, bér, munkatermelékenység). Kivételt csak a lekötött tőke képez, amelynek nincs hatása. Ez azt mutatja, hogy a tőke szolgálatainak nincs áruk, a tőke a gazdasági gyakorlatban „szabad jószág", ésszerű allokációja így nincs biztosítva. Érvényes ez a kölcsöntőkére is. Arról (annak kamatáról) azonban a bevezetőben és az 1. pontban elmondottak alapján itt csak annyit jegyzek meg, hogy az meglehetősen kényes probléma. A vállalatok saját tőkéjének (e tőke használatának) az ára pedig talán még kényesebb — végezetül erről szólunk bővebben.

Az önigazgatás hivatalos jugoszláv felfogása szerint az önigazgató kollektíva joga a vállalati jövedelem bérekre (a hivatalos terminológia szerint: személyi jövedelmekre) és akkumulációra való felosztási arányának a meghatározása. Ez lehetővé teszi, hogy a dolgozók munkájuk és vállalkozókészségük hozamán kívül a tőke hozamát (és a monopolisztikus helyzetből adódó jövedelmet) is bérként osszák el, és valóban ez a gyakorlat a jugoszláv infláció fő (a külföldi áremelkedés begyűrűzése mellett lényegében az egyetlen) oka. E gyakorlat felszámolása ezért hatékonyabban szolgálná az infláció elleni harcot, mint akár az árellenőrző, akár a monetáris politika szigora. Mit lehet tenni a hibás gyakorlat megváltoztatásáért? Alapvetően két dolgot: elő kell mozdítani a tőke valamifajta tőkepiaci jellegű tulajdonlását, vagy szabályozni kell a jövedelem bérekre és akkumulációra való felosztását.

A szerző rövid távon a második lehetőség irányában keresi a megoldást. Ennek többféle változatát is felveti. Szabályozható a bér, vagy előírható az, hogy a vállalati tőke egy bizonyos százalékának megfelelő összeget minden évben a válalaton belül felhalmozásra kell fordítani, esetleg részben el kell vonni.

Persze Bajt is tisztában van az ilyen típusú szabályozás (magyar közgazdászok által jól ismert) hátulütőivel. Hogy mégis ezt, nem pedig az alternatív (tőkepiac-fejlesztési) megoldást dolgozza ki részletesebben, az nyilván azzal függ össze, hogy könyve alapjában véve aktuális gazdaságpolitikai javaslatokat tartalmaz. Ilyen keretben pedig nem érdemes olyasmit javasolni, aminek a gondolatát a gazdaságpolitika, ideológiai alapon, a leghatározottabban elveti, és aminek szocialista körülmények között lehetséges formái még csak megközelítőleg sincsenek kidolgozva.

A hosszabb távú megoldást keresve a szerző felveti, „úgy tűnik, nem kellene eleve kizárni olyan kapitalista formákat sem, mint a részvény" (295. l.). Fontos kérdésnek tartja, de nem tárgyalja azt, hogy a lakosság vehetne-e részvényeket; a vállalatok esetleges osztalék- (és kamat-) jövedelmeit illetően pedig lényegesnek tekinti, hogy — a gazdaság szocialista jellegének megőrzése végett — ezek túlnyomó része felhalmozásra kerüljön. Figyelemre méltó az az elképzelése, hogy az adósságaikat kifizetni képtelen vállalatokat részvénykibocsátásra kellene kötelezni; ha részvényeiket nem tudnák eladni, akkor pedig csődeljárást kellene indítani ellenük. Ezekből a gondolatokból annyi mindenesetre kide-

rül, hogy a szerző nem tartja kívánatosnak sem a dogmákon alapuló, uniformizált és az ésszerű gazdálkodás alapelveit sok tekintetben sértő önigazgatási rendszer változatlan formában való fenntartását, sem annak egy — netán „közgazdasági" megfontolásokat hangoztató — felülről irányított átszervezés keretében való felszámolását. Ebben a vonatkozásban is a piacgazdasági elvek fokozottabb érvényesülésének irányában való előrehaladás lehetőségeit keresi.

Soós Károly Attila

Soós Károly Attila kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

Nívódíj odaítélése

A *Pénzügykutatási Intézet* 1987-ben *nívódíjat* alapított, amellyel a Közgazdasági Szemlében megjelent elméleti cikkek között legjobbnak ítélt tanulmány szerzőjét kívánja jutalmazni. A bíráló bizottság a folyóiratunk XXXIV. évfolyamában megjelent írások közül *Galasi Péter—Kertesi Gábor: A korrupció terjedése* (9. szám) és *Mizsei Kálmán: Modellértékű-e a magyar gazdasági mechanizmus?* (10. szám) című cikkeinek megosztva ítélte oda a díjat.

Galasi Péter és *Kertesi Gábor* cikkükben azt bizonyítják, hogy ha egy piacon a korrupció beindul, akkor az adott intézményi viszonyok között — konstans korrupciós felárat feltételezve — pusztán hasznossági megfontolások alapján a vevők jelentős része, bizonyos esetekben pedig az összes vásárló a korrupció alternatíváját választja, és — bár a terjedési folyamat meghatározott pontjaitól kezdve nemcsak a korrupciótól tartózkodó, hanem a korrumpáló vásárlók is rosszabbul járnak, mint ha nem lenne megvesztegetés — a korrumpáló vásárlók aránya tovább növekszik (hacsak nem volt eleve 100 százalékos). A korrupció elégséges feltételének a szerzők a kínálat rugalmatlanságát tekintik, ezért a probléma megoldásának a kínálati alkalmazkodást tartják.

Mizsei Kálmán írása a magyar és a lengyel állami szektor működési jellegzetességeinek egybevetésével igyekszik megválaszolni a címben feltett kérdést: modellértékű-e a magyar gazdasági mechanizmus? Megállapítja, hogy mindkét reform hasonló természetű gazdasági problémák talaján nőtt ki, noha továbbfejlesztésük, kibontakozásuk iránya eltérő volt. Végső soron a magyar reform modellértékűnek tekinthető, mivel a decentralizálás általánosan érvényes útját jelöli ki.

FOLYÓIRATSZEMLE

Ju. Szuhotyin—V. Gyementyev: A gazdasági reform és a fékezés erői

(Ekonomicseszkaja Gazeta, Moszkva, 1988. 7. sz.)

A korábbi sikertelen gazdaságirányítási reformkísérletektől eltérően a jelenleg folyó peresztrojka komolyan számol a konzervatív erőkkel és azokkal a gazdálkodási beidegződésekkel, amelyek lefékezhetik az átalakítást. Erről tanúskodik az is, hogy elismerik ezeknek az erőknek a létezését, s a peresztrojkát hosszabb idő alatt fokozatosan megvalósuló folyamatnak tekintik. Az elavult módszerek és nézetek még nem sorolhatók könnyedén a múlt birodalmába.

A tapasztalatok szerint a konzervatívok rendszerint nem támadják nyíltan az új gazdálkodási formákat, inkább ezek régi tartalommal való megtöltésére törekszenek. Így például a nem kötelező jellegű ellenőrző tervszámokat — amelyek a vállalatok orientálására és nem gúzsba kötésére hivatottak — használják fel a minisztériumok a vállalati önállóságot gyengítő „kiegészítő" feladatok meghatározására.

A régi gazdálkodási rendet szigorúan egységes, belsőleg zárt logika jellemzi, amely eddig sikeresen ellenállt a megreformálására irányuló többszöri kísérleteknek, figyelemre méltó regenerálódási készségről téve tanúbizonyságot. Naivitás azt feltételezni, hogy csupán a voluntarizmus tartja egyben ezt a rendszert.

Így többek között az irányítók és irányítottak tevékenysége, minden különbözőségük ellenére, meglehetősen hasonló mintákat követ, amely jól megmagyarázható az irányítási rendszerben elfoglalt helyükkel. Az utasításokat végrehajtók viselkedését kettősség jellemzi. Mivel helyzetük szilárdságát a felülről kinyilvánított helyeslés határozza meg, ezért igyekeznek lelkiismeretesen, hatékonyan eleget tenni a felsőbbség elvárásainak. De ha a követelmények nem túl magasak, akkor nem kell feltétlenül „összetörniök magukat". Minél alacsonyabbak a követelmények, annál inkább biztonságban érezhetik magukat a feladat teljesítésére kötelezettek. Az utasítások végrehajtására korlátozódó tevékenység kedvezőtlenül befolyásolja az utasításoknak engedelmeskedő személyek, szervezetek teljesítménnyel kapcsolatos beállítottságát. Az utasításvégrehajtó viselkedés hátrányos következményeit megsokszorozza a többlépcsős hierarchiában az irányító—irányított kapcsolatok mindenütt azonos — lazításra irányuló — jellege. Ugyanis ha az irányítók valamely sokszintű irányítási hierarchia végrehajtó szintjét képviselik egyes helyzetekben, akkor ők is nyernek a fönt megfogalmazott igények lejjebb szállításával. Tehát az irányítási—végrehajtási lánc szinte minden eleme érdekelt a teljesítmények tartalékolásában, a bázishoz viszonyított teljesítménynövekedés egyenletességében. A fékezés erői ennek következtében nem a népgazdaság irányításának valamely jól meghatározható rétegében összpontosulnak, hanem áthatják az egész végrehajtó gépezetet is, beleértve a vezetőket, sőt az egyszerű munkásokat is.

A veszteglés éveinek tapasztalatai megmutatták a vezetési stílus megjavítását célzó felhívások, rábeszélések, rövid életű kampányok hatástalanságát. Magába az irányítási rendszerbe kell beépíteni azt a tényezőt, amely kiküszöböli a gazdálkodók nemkívánatos tevékenységét, és a saját helyzetük javítására irányuló törekvéseik erősítésével a gazdaság egészének hasznát növeli.

Ilyen tényező a napjainkban olyannyira népszerű „gazda" alakja. Gyakran hivatkoznak rá, de ritkán fejtik ki, mi is szerepének lényege. Gazdának nevezhető az, akinek módjában áll rendet teremteni a termelés bármely szeletében, tehát aki nagyobb befolyással rendelkezik az adott szervezeten belül, mint bármely kívülálló irányító. A gazdasági egység felvirágzása vagy éppen hanyatlása szorosan együtt jár a tulajdonos társadalmi helyzetének emelkedésével vagy a lecsúszással. Ezeket a feltételeket a termelési eszközök tulajdonviszonyai határozzák meg. Más a helyzet,

amikor a gazdálkodó alig rendelkezik saját hatáskörrel. Ebben az esetben a társadalmi ranglétrán akkor is emelkedhet, ha az általa irányított gazdálkodási egység hanyatlik, sőt csődbe jut. Emlékezzünk csak a magas beosztású vezetők „más felelős beosztásba történő áthelyezésének" gyakorlatára.

Különösen bonyolultak a gazdálkodói s az irányítási követelmények közti kapcsolatok a társadalmi tulajdon keretei között. Ekkor a gazdálkodói funkciók csak ténylegesen működő demokratikus eljárások mellett valósíthatók meg sikeresen. Ezek hiányában a társtulajdonosokat a széthúzás, a gazda befolyásának gyengülése fenyegeti. A stratégiai irányítás valójában átkerül az irányítási hierarchia kezébe, tekintet nélkül arra, hogy névlegesen ki is a termelés gazdája. Kialakul a bürokrácia önkénye, teret nyer a negatív irányítói magatartás.

A szocialista — és különösen a társadalmi — tulajdonnak olyan kifejlett demokratikus mechanizmusokra van szüksége, amelyek biztosítják valamennyi dolgozó bevonását a gazdaság sorsát meghatározó gazdálkodási döntésekbe. A gazdálkodói gondosság újjászületésének nem a „gazdatudatra" hivatkozó jelszavakon kell alapulnia, hanem a dolgozók befolyásának bővítésén, a társadalom tagjainak a gazdaságban megvalósuló — mindjobban kiteljesedő önigazgatásán.

Helytelen ezt a folyamatot csupán a vállalatoknál megvalósítandó demokratizálással azonosítani, érintetlenül hagyva a felsőbb irányítást. A veszteglés időszakában nagy erővel mutatkozott meg az irányítószervek társadalmi ellenőrzésének elégtelensége, a hatósági-bürokratikus önkényeskedések elharapózása. Gyakran a társadalom nevében hoztak a társadalomnak hatalmas gazdasági károkat okozó, a szocialista gazdálkodási rendszer presztízsét csökkentő döntéseket.

Ezért a szocialista néphatalom lenini elvei alapján mélyreható demokratizálásra szorulnak a magasabb irányítószervek is. A demokratizálást elősegíti az ágazati tanácsok létrehozása, a társadalom életének legfontosabb problémáiban határozó népszavazások intézményesítése, a felelős pozíciók választás útján történő betöltése, a választók visszahívási jogának érvényesítése, a népgazdasági jelentőségű tervek társadalmi véleményeztetése stb.

A vállalati önigazgatástól a társadalmi önigazgatásig vezető úton természetesen szükség van a gazdaságirányítás legmagasabb szintű szervezetei tevékenységének felügyeletére, a szociális-gazdaságpolitika eddigi adminisztratív gyakorlatának felülvizsgálatára.

A folyamatban lévő reform lényege abban áll, hogy a gazdasági teljesítmények növelése ne tisztán a lelkesedésre alapozott, sőt felülről érkező sugalmazásokra beinduló kezdeményezésektől függjön. A peresztrojkában valójában mindazok érdekeltek, akik megfelelő díjazás ellenében jobban és többet akarnak dolgozni. Aligha helyes személyes pozíciójától függően két részre osztani a társadalmat: a peresztrojka támogatóira és ellenfeleire. Hiszen még azok is, akik helyeslik a peresztrojkát, igen gyakran találják magukat olyan gazdálkodási, szervezeti, irányítási viszonyok rendszerében, amely őket a „peresztrojka előtti" magatartásra kényszeríti. A teljes gazdasági önelszámolás, az önfinanszírozás, az irányítás demokratizálása, az irányítási rendszer megváltoztatása lehetővé teszi a fékezés erőinek kiküszöbölését, megtanít a szocializmus valódi elveivel összhangban lévő munkálkodásra és irányításra.

A gazdasági önállóság kibontakozásának lényeges feltétele az áru- és pénzviszonyok aktivizálása. Az áru- és pénzviszonyok fontos jellegzetessége a munka minőségének társadalmi értékelése nem a felsőbbség jóváhagyása alapján, hanem maguknak a felhasználóknak — a termékek megvásárlásával kinyilvánított — ítélete alapján. Az áruviszonyok a termelésre csak akkor gyakorolhatnak ösztönző hatást, ha a vevő ténylegesen választhat a szállítók között, tehát ha ez utóbbiak versenyeznek egymással. Az áruforma semmilyen más tulajdonsága — teljes önelszámolás, nyereségérdekeltség, önfinanszírozás — nem garantálja önmagában a termelés hatékonyságának növekedését, ha hiányzik a termelők gazdasági versenye. Sőt a fenti körülmények — a termelők monopolhelyzete mellett — a fogyasztó és a termelés hatékonysága ellen fordulhatnak: hozzájárulhatnak a termékek drágulásához, minőségük romlásához, a technikai haladás lefékeződéséhez.

Mind az adminisztratív, mind a piaci anarchia radikális ellenszere a legfontosabb népgazdasági döntések demokratizálása. A bürokrácia hosszú ideje tartó uralma végletesen meggyengítette a fogyasztó szerepét a termelési eredmények értékelésében. Ez teszi különösen időszerűvé napjainkban

az áru—pénzmechanizmusok kibontakoztatását. De ennek a társadalmi szempontból legfőbb pozitív alkotóeleme — a verseny — a korszerű gazdaságban nem érvényesülhet korlátozás nélkül. A piacnak olyan szabályozásra van szüksége, amely alapvetően a szocialista társadalom érdekeit juttatja érvényre.

A gazdasági reformnak következetesen kell fejlődnie. Az irányítás minden szintjének demokratizálása hivatott arra, hogy elejét vegye az irányítás elszigetelődésének, biztosítania kell az irányítás társadalommal szembeni felelősségét, s elő kell segítenie a dolgozók tulajdonosi magatartásának érvényesülését. Az áru—pénzmechanizmusok fejlődését gátló mesterséges akadályok eltávolításának központi szabályozással kell párosulnia, s ennek révén biztosítható a verseny tervszerű aktivizálása. A reform során nagy jelentőségre tesznek szert a fogyasztók megszervezésére irányuló intézkedések. A fogyasztók demokratikus szervezeteiről van szó, amelyek befolyásolhatják a lakosság számára előállított termékek és a nekik nyújtott szolgáltatások minőségét.

A peresztrojka sikeréhez szükség van a megújítási folyamat távlati lépéseinek kidolgozására, figyelemmel kell lenni a reform később megmutatkozó, ma még nem nyilvánvaló következményeire. Kárt okoznak az ügynek az áttörésre és rohamra buzdító jelszavak, amelyeket azután csend és mozdulatlanság követ. Az ilyen stílusú akciók a peresztrojka gyakorlati kudarcához, erkölcsi hitelességének elvesztéséhez vezethetnek.

(Ism.: *Csernenszky László*)

V. Clyde—Jr. Presowitz: Az amerikai—japán kereskedelmi súrlódás: a kapcsolatok felülvizsgálata

(California Management Review, Berkeley, California, 1987. 2. sz.)

Az amerikai—japán kereskedelmi súrlódások a hatvanas évek apró zavaró tényezőkből táplálkozó összezörrenéseiből napjainkra kereskedelmi háborúval fenyegető ellentétekké váltak. A konfliktus annál inkább veszélyes, mert valós természete részben rejtve marad. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy az amerikai vagy a japán „big business" zsebeljen-e be több profitot. A kérdés valójában stratégiai és geopolitikai természetű. Japán előretörése a történelem során másodszor jelent kihívást az Egyesült Államok felé, ma azonban nem Kína vagy a csendes-óceáni térség a tét, hanem a világ ipari és technológiai vezető szerepének, ennek függvényében a katonai és gazdasági hegemóniának a megszerzése. Ha ugyanis a jelenlegi tendenciák folytatódnak, Japán, főleg a csúcstechnológiát képviselő ágazatokban megelőzi a világ vezető ipari hatalmait. Ennek egyik következménye az lenne, hogy az Egyesült Államok *Japánhoz viszonyítva* egyre szegényebbé válna. Cserearányai továbbra is romlanának Japánnal szemben, és az amerikai életszínvonal *viszonylagosan* visszaesne. Másrészt, a fegyverzetek technológiáját tekintve az Egyesült Államok függő helyzetbe kerülne Japántól, így politikai céljai (például Japán bevonása az amerikai űrállomás kifejlesztésébe, illetve az űrfegyverkezési programba) elérése érdekében továbbra is egyoldalú engedményekre kényszerülne. Nem nehéz megjósolni, hová vezetne mindez. Az amerikai—japán viszony elmérgesedésének fenyegető kilátásai nemcsak az Egyesült Államokat és Japánt, hanem az egész tőkés világot aggasztják.

Az amerikai—japán ellentétek három életbevágó kérdésben a legélesebbek. Az első súrlódás gyökerei a második világháborút követő évekre nyúlnak vissza. Ebben az időben a távol-keleti térségben az amerikai külpolitika fő célja a „szovjet fenyegetés" feltartóztatása, s a csendes-óceáni amerikai pozíciók megerősítése volt. Csendes-óceáni hatalmának megalapozása érdekében döntött az amerikai kormány Japán gazdasági talpraállítása mellett. E döntés nagyjából azon a gondolatmeneten alapult, amelyen az Európa talpraállítására kidolgozott program. Japán esetében azonban ehhez képest két igen fontos eltérést kell megemlíteni: az egyik a japán fegyverkezést tiltó klauzula, amelyet belefoglaltak a japán alkotmányba is, és ennek következtében Japán ma is évi GNP-je kevesebb, mint egy százalékát költi védelmi célokra. Ezzel szemben az Amerikai Egyesült Államok vonatkozó adata két százalék.

Harminc évvel ezelőtt, amikor Japán GNP-je egytizede volt az amerikaiénak, az ilyen aránytalanság nem okozott zavart. De ma, amikor a két ország évi beruházásai abszolút értékben közel azonosak, az Egye-

sült Államok egyre nehezebben állja a versenyt ilyen teherrel a nyakán. Másként szemlélve a dolgot: ha Amerika is csak GNP-jének egy százalékát költené katonai célokra, akkor minden bizonnyal eltűnne a költségvetési deficit és további kétszáz milliárd dollár állna rendelkezésére produktív beruházásokra.

A másik eltérés az volt, hogy Japánt inkább fejletlen, mint fejlett ipari országként kezelték, s e viszonyban az Egyesült Államok — sokkal inkább, mint Európával szemben — a „big brother" szerepében tetszelgett. Az egyenlőtlen erőviszonyok ismeretében az Egyesült Államok könnyű szívvel tett egyoldalú engedményeket a fejlődő japán ipar megsegítése érdekében. Például megnyitották az amerikai piacot a japán export és beruházások előtt, miközben Japánnak nem kellett megnyitnia saját piacait, s ez az egyoldalúság azóta is fennáll. Bármit is gondoljanak a harminc évvel ezelőtti kereskedelempolitika értelméről, ma már ez biztosan torz, és egyre kevésbé fenntartható a helyzet.

A konfliktus másik forrása az amerikai és a japán felfogás gyökeres különbsége abban a kérdésben, hogy mi a gazdaság, a piaci kapitalizmus értelme. Az Egyesült Államok jelentős erőforrásokkal rendelkezik, a gazdagság és a kész lehetőségek mindig „karnyújtásnyira" voltak. Éppen ezért hozzászoktunk, hogy a gazdagság a lábunk előtt hever, csak le kell hajolni érte. Természetes, hogy Amerikában az individuális célok kerültek a középpontba, s szilárdan tartja magát az a nézet, mely szerint a legfőbb gazdasági cél a fogyasztó jólétének maximalizálása, s ez a tökéletes verseny feltételeinek megteremtése révén érhető el.

Ezzel szemben Japán természeti erőforrásokban kifejezetten szegény, s Persy hadihajóinak „látogatása" óta keményen dolgozik azért, hogy technológiai és ipari fejlettség terén felzárkózzon a Nyugathoz. Japán erőfeszítései — adottságaiból következően — elsősorban nem a fogyasztás növelésére irányulnak, hanem az autonómiájának fenntartásához szükséges fejlettségi szint elérésére. Míg tehát az amerikai nézetek szerint a kereskedelemben a komparatív előnyök többé-kevésbé automatikus mechanizmuson keresztül érvényesülnek, a japánok szerint a komparatív előnyöket csak a társadalom összehangolt, tudatos erőfeszítése révén lehet érvényesíteni. Ezen a felfogáson kiterjedt állami iparpolitika alapul, ami magában foglalja a fejlődő iparágak támogatását és a hanyatlók átszervezését, ez pedig a hazai piac bizonyos mértékű védelmét feltételezi. A piacvédelem nem feltétlenül ölt látható formákat, és nem elképzelhetetlen az sem, hogy kvóták helyett a piaci szereplők informális megegyezést kötnek a külföldi áruk bojkottjára. Ez természetesen súrlódásokat okoz, amerikai tiltakozást vált ki, amellyel rendszerint együttjár a megtorlás kilátásba helyezése is. Ugyanakkor a japánok úgy érzik, hogy az amerikai fenyegetések beváltása súlyosan akadályozná gazdasági fejlődésüket.

A harmadik problémát az amerikai politika rövidlátása, a japán társadalmi-gazdasági sajátságok figyelmen kívül hagyása okozza. Japán kifelé a demokrácia és a piacgazdaság képét mutatja, s ezért az Egyesült Államok feltételezi, hogy a japán gazdaság ugyanúgy reagál a különböző hatásokra, mint az amerikai. A japán piac és demokrácia azonban gyökeresen eltér az amerikaitól. Japán a világ egyik leghierarchikusabb, legjobban strukturált, kulturálisan leghomogénebb, legtradicionálisabb és legkonzervatívabb társadalma, míg Amerikára ennek éppen az ellenkezője áll. Japánban nincsen antitröszt törvény és hiányzik a fogyasztói érdekképviselet, a jogorvoslatnak az amerikaihoz hasonló rendszere, viszont erős az adminisztratív irányítás tradíciója, hatalmasak a kereskedelmi társaságok. Bár a japán piac monopolizáltsága és állami ellenőrzése igen jelentős, mégsem mondhatjuk, hogy Japánban nem létezik a piaci verseny. Az azonban kétségtelen, hogy a japán piac adott ösztönzőkre és tényezőkre gyökeresen eltérően reagál, mint az amerikai. Ez önmagában nem lenne baj, hisz nincs előírva, hogy minden gazdaság az amerikaihoz hasonló módon működjék. A baj ott kezdődik, hogy az amerikai tárgyalók mindezt figyelmen kívül hagyják, s úgy gondolják, ha sikerül a vámok csökkentését elérni, vagy bizonyos kvótákat felülvizsgálni, akkor az amerikai üzletemberek ugyanúgy boldogulhatnak a japán piacon, mint bárhol másutt a világon. Emiatt a tárgyalások már a kezdet kezdetén kudarcra vannak ítélve, hiszen ha a felek megkötnék is a vámokra és a kvótákra vonatkozó egyezményeket, ez az amerikai törekvéseket nem szolgálná. Ennek következtében viszont az amerikaiak folyamatosan előnytelen pozícióból versenyeznek. Megegyezés hiányá-

ban az amerikai tárgyalófelek nem képesek az amerikai ipar japán piaci részesedését növelni, ugyanakkor a japán export előrenyomulása az amerikai és az európai piacokon korlátlan. Számos iparágban, különösen a csúcstechnikai ágazatokban, a költségek közvetlenül kapcsolódnak a termelés mennyiségéhez. Így ha ezekben a gyorsan fejlődő iparágakban a japánok nagyobb termelésre képesek, költségeik akkor is kisebbek lesznek, ha az eredeti technológia külföldi eredetű.

Az Egyesült Államoknak tehát elemi érdeke, hogy megértse: a japán gazdaságot mozgató erők egészen mások, mint az amerikai gazdaságban ható erők, s minthogy Japánt nem lehet Amerika képére formálni, a realitásokhoz kell alkalmazkodni. Irányított kereskedelmet kell Japánnal folytatni, amelynek általános elve a kölcsönösség lenne. E követelmény egyszerűnek tűnik, de megvalósításához az amerikai kereskedelempolitikát és az amerikai—japán kapcsolatokat teljesen új alapokra kell helyezni.

A helyzet megváltoztatása érdekében mindkét fél részéről számos erőfeszítés történt, amelyek bizonyos mértékig kétségtelen sikerrel jártak. Az illetékesek több speciális kormánybizottságot hoztak létre az egyes problémák kezelésére, igen kedvező kapcsolat alakult ki Reagan és Nakaszone között, a két ország szorosan együttműködik a legkevésbé fejlett országok adósságproblémáinak megoldása érdekében, megállapodás született a marhahús és citrusfélék kereskedelméről, a félvezetőkre kivetett vámok csökkentéséről. E részleges eredményeken kívül azonban nem sok haladás könyvelhető el. Eddigi erőfeszítéseikkel a betegség helyett csak a tüneteket kezelték, s ennek megfelelően a japán piac továbbra is „zárt" maradt, a bilaterális kereskedelem amerikai deficitje az öt évvel ezelőtti tíz milliárdról hatvan-hetven milliárd dollárra nőtt. Az amerikai gazdaság teljesítményét napjainkban visszafogó makrogazdasági tényezők (a jelentős költségvetési deficit, az alacsony megtakarítási ráta, a hatalmas honvédelmi kiadások stb., valamint egyes amerikai cégek lanyha piaci magatartása) azonban csak részben adnak magyarázatot az egyensúlytalanság növekedésére. Hiszen ha jogosak is az amerikai cégekkel és árukkal szemben hangoztatott japán bírálatok, érthetetlen, hogy miért nem érnek el sikereket a japán piacon a németek, a svájciak, a koreaiak, a hongkongiak, a tajvaniak sem. Nézzük meg az okokat az autóipar példáján!

Japán azt állítja, hogy mivel a gépkocsikra kivetett vámok alacsonyak és a kvótákat gyakorlatilag eltörölték, a japán autópiac „nyitott". Formálisan ez igaz, csakhogy az üzleti tevékenység egészét vizsgálva erősen módosul a kép. Az amerikai piaci és üzleti sajátosságokból következően a japán gépkocsik akadálytalanul bekerülhetnek az amerikai gyártók értékesítési csatornáiba, az amerikai piacon terítésük gördülékeny és olcsó. A japánok ezzel szemben nem fogadják el az amerikai gyárak minőségi bizonyítványait, s minden autót külön megvizsgálnak. A japán gyártók nem engedik értékesítési csatornáikat használni, vagyis hiába alacsony a vám, ha a piac egyéb, informális, nehezen azonosítható tényezők következtében zárt marad. Az eredmény: a japán autópiacon az amerikai gyártók részesedése ma is két százalék alatt van!

E jelentékeny különbség mögött a két társadalom lényegi különbözősége rejlik. Az Egyesült Államok a bevándorlók hazája; nemzetiségeit, kultúráját, vallását tekintve igen heterogén társadalom. Itt tehát világos, leírt és általánosan ismert szabályokra volt szükség, hogy senki se érezhesse magát becsapva; a társadalmi integráció érdekében meg kellett teremteni az eljárások és a döntések transzparenciáját. Japán ezzel szemben nagy tradíciókra tekinthet vissza, társadalma homogén, sosem kellett megküzdenie az idegenek társadalmi beillesztésének problémáival. A japán törvények ebből adódóan kevésbé formálisak, sokkal több múlik a személyes kapcsolatokon. Mindez oda vezet, hogy a kívülállók rendkívül nehezen boldogulnak a japán környezetben, ami azért elfogadhatatlan mások, különösen az amerikaiak számára, mert ugyanakkor azt tapasztalják, hogy Japán korlátlanul kihasználja a többi nemzet nyitottságát. Ez az ellentmondás, nem éppen jogosulatlanul, azt az érzést kelti a többi nemzetben, hogy Japán sportszerűtlenül játszik, ez pedig a kölcsönös bizalom és jóindulat eróziójához vezet.

A kialakult problémák megoldásához nem elegendő bizonyos kereskedelmi akadályokat eltávolítani: közös munkával meg kell állapítani az elérendő célokat, s pozitív lépéseket is kell tenni megvalósításuk érdekében. A helyzet nem példa nélkül való. Negyven évvel ezelőtt az Egyesült Államok szinte minden nemzettel szemben

hatalmas kereskedelmi aktívummal rendelkezett. Az amerikaiak azonban idejekorán felismerték, hogy bár ez a helyzet rövid távon számukra előnyös, hosszú távon destabilizálná a nemzetközi gazdasági rendszert. Az amerikai kormány emiatt komoly lépéseket tett aktívuma csökkentésére. Tevékenysége nem merült ki a kereskedelmi akadályok elhárításában: egyidejűleg az amerikai vállalatokat is arra ösztönözte, hogy külföldi árukat vásároljanak, s arra törekedett, hogy növelje az amerikai importot.

A japán—amerikai kapcsolatok egészségesebbé tételéhez nem elegendő, ha csupán az egyik fél tesz erőfeszítéseket. Amerikai részről folytatni kell a belső gazdasági problémák, elsősorban a pénzügyi problémák rendezését. Az amerikai vállalatoknak javítaniuk kell marketing tevékenységüket, termékeik minőségét, és meg kell becsülniük a jól végzett munkát. Emelni kell az amerikai oktatási intézményekben nyújtott képzés színvonalát is, hogy a végzős diákok ne csak *élni* legyenek képesek a 21. század társadalmában, hanem *irányítani* is tudják azt.

Japánnak viszont fel kell adnia a „magát biztonságban érző, de kötelezettségeket nem vállaló gazdag kívülálló" pozícióját. A világ második gazdasági hatalmaként óriási a felelőssége a csendes-óceáni térség és az egész világkereskedelmi rendszer egyensúlyának megőrzésében, s ha folytatja protekcionista politikáját, nem lesz képes ebből adódó feladatait teljesíteni. Prioritást kellene adnia az áru- és szolgáltatásimportnak, s behozatalát egy szintre kellene hoznia exportjával. Fel kellene hagynia azzal, hogy gazdasági növekedését elsősorban külföldi piacaira alapozza, s fokozottabb mértékben kellene a hazai piaci keresletre, illetve a csendes-óceáni és más fejlődő országokból származó importra támaszkodnia. Mindezek megvalósításához pedig a legfontosabb feltétel a kölcsönös bizalom és jóakarat.

(Ism.: *Gacsályi Éva*)

Gerard Debreu:

KÖZGAZDASÁGTAN AXIOMATIKUS MÓDSZERREL

Válogatott tanulmányok
(Nobel-díjas sorozat)

A kötetben található tanulmányok széles áttekintést nyújtanak Gerard Debreu — az 1983. év közgazdasági Nobel-díjasa — életművéről. A figyelmes olvasó bepillantást nyerhet a matematikai közgazdaságtan egyik legnagyobb hatású kutatójának munkamódszerébe, tapasztalhatja matematikai felkészültségét, széles körű tájékozottságát. Ugyanakkor a tanulmányok nemcsak Debreu munkásságát mutatják be, hanem egyúttal részletekbe menő, kiváló bevezetést is nyújthatnak az *általános egyensúlyelmélet* irodalmába. Debreu szinte minden munkája a polgári közgazdaságtan e vezető elméleti iskolájának meghatározó mérföldköve. Mivel az általános egyensúlyelmélet, és — áttételesen — az elmélet által felvetett matematikai kérdéseket vizsgáló iskola világszerte nagy befolyást gyakorol az elméleti közgazdasági gondolkodásra, ezért a kötetben található tanulmányok a jelenkori közgazdasági gondolkodás központi problémáit feszegetik, elemzik. *(A kötet előszavából.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987., 224 l., 93 Ft

A KIBONTAKOZÁSÉRT

Tulajdon — Szervezet — Érdekeltség korszerűsítése

A MENTOR KÍNÁLATÁBÓL

■ **Szervezetfejlesztés**
ha nincs megelégedve vállalata
irányítási-szervezeti-érdekeltségi rendszerével,
ha be akarja engedni a vállalata kapuján
a vállalkozói szemléletet,
ha előre akar lépni a kulcsemberek vagyonérdekeltségében,
kérjen tőlünk vizsgálatot, diagnózist és terápiát.

■ **Túlélési szolgálat**
ha megrendült a vállalata piaci-pénzügyi helyzete,
segítünk kidolgozni az „átépítés" tervét,
és közreműködünk a terv végrehajtásában is.

■ **Számítógépes szoftver**
- A mindenkori szabályozóváltozások hatása az Ön vállalatára (több száz vállalatra vonatkozó számítógépes hatásvizsgálat van mögöttünk)
- Vállalati információs rendszerek fejlesztése.

VÁLLALKOZÁS- ÉS KERESKEDELEMSZERVEZŐ KISSZÖVETKEZET

1013 Budapest, Roham u. 5.
Telefon: 757-333
Telex: 22-5375
Telefax: 758-082

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Процесс деформации экономической реформы

Габор Ревес

В первой части статьи автор даёт суммарный обзор главных экономических процессов десятилетия застоя венгерской экономики, стремлений экономической политики и обостряющихся противоречий системы функционирования экономики. Он показывает, что стремление к улучшению внешнеторгового баланса в конвертируемой валюте и цель избежать внутренние конфликты остро противоречат друг другу. Это противоречие проявилось в том, что предприятия сильно зависели от центрального управления, лимитировался простор их самостоятельной деловой политики, самостоятельность сводилась к минимуму. Некоторые мероприятия, сами по себе демонстрирующие развязывание рыночной экономики и изменения в учреждениях, оказались маргинальными и немощными, адаптирование регуляторов к данному положению предприятий, открытая и скрытая помощь слабым предприятиям, размножение слабыз в ущерб сильных стали почти общим правилом. Поэтому первоначальные успехи симптоматического лечения кризиса задолженности оказались временными, и с цозиций целого периода кризис задолженности углубился. Во второй части описывается дуга деформации процесса реформы, начатой в 1968 г. На основе фактов показывается ответственность руководства за сдерживание реформы, усиление зависимости предприятий от организации государственного управления хозяйством и создавшееся состояние экономики.

Знаки вопроса, касающиеся цены, рынка и конкуренции

Тибор Сцитовски

В то время как общая теория равновесия продемонстрировала, как и почему становятся свободными рынки, как и почему они гарантируют оптимальный вариант Парето в отношении распределения ресурсов, вне поля нашего зрения оказались многие другие, не менее важные функции рынка. Прежде чем отказаться от включения в этот ряд ирреальной гипотезы о том, что в распоряжении каждого участника хозяйства есть любая существенная информация с точки зрения уже заключенных ими трансакций или тех, которые они намерены заключить.

Информация, в противовес рациональности, распределяется между участниками рыночного обмена не по случайному принципу. Обычно продавец фигурирует во многих информациях. Отклонения в отношении обеспеченности информаций отдельными деталями, однако, не оказывают влияния на поведение на рынке, на его формирование: ведь более лучшее знание релевантной информации открывает для участников одной из сторон рынка возможность завоевания сферы в ущерб другой стороне. Рыночный обмен — это такая деятельность, которую культивируют в одинаковой мере как специалисты, так и неспециалисты; это — игра двух личностей, в которой выступают друг против друга два противника, находящиеся в большинстве случаев в неодинаковом положении. Для различных рынков характерны неодинаковые типы контактов сторон, участвующих в заключении трансакции.

Примером самого типичного случая является рынок потребительских товаров. Характерный продавец на рынке потребительских товаров, которые реализуются при его посредничестве, — компетентный специалист, а типичный покупатель на всех рынках потребительских товаров — неспециалист, имеющий обо всем общее представление. С точки зрения рыночной трансакции здесь продавцы оказываются в выгодном положении из-за различия в наличии знаний по существу. Конкуренция между продавцами не сказывается на выгодах, которые являются следствием этого; последнее они могут использовать до тех пор, пока уровень компетенции продавцов останется ниже уровня продавцов. По сути дела, это — содержание монопольной конкуренции. У монопольных конкуренций есть не только отрицательные влияния; у них есть и свои положительные стороны.

Монополист, диктующий цены, оказывается в выгодном положении благодаря тому, что он в состоянии зафиксировать продажную цену на самом выгодном уровне. Данный

уровень цен всегда выше, чем пограничные расходы, и таким образом всегда создается монопольная 50-процентная цена, прибыль. Такая цена стимулирует продавцов к тому, чтобы они увеличивали свой сбыт при конкуренции, не имеющей характера товара. Конкуренция нетоварного характера также имеет различные формы; ее суть состоит в том, что покупателю предлагают в широком ассортименте многообразные дешевые услуги (рынок покупателей). Конкуренция нетоварного характера, если она сама по себе и не является достаточным условием технического развития, стимулирует его. В большинстве случаев инновация, сориентированная на рынок, означает усиленное внедрение методов массового производства, что делает дешевле и легче доступными те блага и услуги, в которых есть потребность у всех, но которые раньше были привилегией экономик.

Есть также и такие рынки, где роли меняются: покупатель — специалист и продавец — неспециалист. В таком случае покупатели благодаря их большему знанию рынка оказываются в положении диктующих цены. Среди покупателей, диктующих цены, также имеет место конкуренция, но она не носит товарного характера. В этом случае покупатели предлагают продавцам льготы потому, чтобы у них была возможность увеличивать в достаточно быстром темпе свои собственные доходы. Эти услуги, а также готовность покупателей, диктующих цены, действуя в совокупности, создают рынок продавцов, поглощая избыточное предложение.

Самое существенное различие между конкуренцией цен и конкуренцией нетоварного характера заключается в том, что до тех пор, пока первое, как правило, снижает темп профита, ослабляет монопольную позицию, второе делает это более определенным, укрепляет его, способствует распространению; причем в большинстве случаев таким образом, чтобы в результате также получало выгоду и общество.

Устойчивое монопольное положение, как бы оно ни было хорошо защищено со всех сторон, приносит выгоду не только владельцу, но и обществу в целом. Монопольное положение всегда — необходимое условие технического прогресса.

Асимметричные рынки с монопольным положением облегчают принятие решений, касающихся капитальных вложений, поскольку также способствуют распространению прочей информации, релевантной с точки зрения принятия решений в отношении капитальных вложений, за пределы информации о ценах.

Существуют и такие симметричные рынки, где стороны, представляющие в трансакции противоположные интересы, или оба — специалисты, или оба — неспециалисты. Если и продавцы, и покупатели — несведующие «маленькие люди», тогда информацию о рыночных услугах передают посредники: в развивающихся странах это — торговый дом, на аукционе — глашатай. Однако если и продавец, и покупатель — профессионалы и каждый из них работает в этом направлении, то они обеспечивают себе рыночное обслуживание; в исключительных случаях они воспользуются услугами глашатая или маклера, затратив на это ничтожную по сравнению со всем осуществляемым ими оборотом сумму. Возможно, это служит объяснением того, почему в поле зрения теоретиков общей теории равновесия они никогда не попадают.

Предварительная и постоянная нетвердость бюджетного ограничения

Юдит Сабо

Дается краткое определение понятий предварительной нетвердости бюджетного ограничения и постоянной нетвердости, а также понятий предварительной и постоянной нетвердости, а также понятий предварительной и постоянной твердости, параллельных понятиям нетвердости. Выдвигается гипотеза о том, что если нетвердость имеет место в экономике, тогда у хозяйственных единиц с нетвердым бюджетным ограничением, как правило, как предварительная, так и постоянная нетвердости имеют положительную стоимость, а также гипотеза о том, что для хозяйственных систем и «централизованных» учреждений (например, для государственных бюджетов) действительно характерно то, до какой комбинации степеней предварительной и постоянной твердости они устанавливаются. По утверждению автора, в различных хозяйственных системах, даже уже в рамках каждой хозяйственной системы, также исключительно разнообразна шкала комбинаций. Тип двух нетвердостей имеет другие последствия в хозяйстве, оказывает другое влияние на поведение хозяйственников, спрос, состояние дефицита. Согласно статье, постоянная нетвердость оказывает действительно вредное воздействие, временами даже разрушительное. Это — разновидность той нетвердости, которой дан подробный анализ в работах Яноша Корнаи. Это — «помощь», вытаскивание из беды, которые приводят к изнеженности, к разрушению способности к адаптации, принимающему крупные размеры. Автор выделяет два аспекта в понятии динамичности бюджетного ограничения, определяемого Станиславом Гомулкой: рыночная динамичность и нерыночная. Он показывает, что нерыночная динамичность — понятие, родственное постоянной нетвердости, и, таким об-

разом, понятия динамичности бюджетного ограничения и нетвердости не отличаются друг от друга таким коренным образом, как это утверждает Гомулка в полемике с Корнаи Яношем.

Замена структуры и инфраструктуры

Тамаш Фляйшер

Под воздействием исследований, касающихся инфраструктуры, а также сравнений, сделанных в международном плане, в Венгрии настало время признать факт отставания инфраструктуры по отношению к развитости венгерской экономики, а также производственных секторов. Новейшие исследования показывают, что это отставание — закономерное последствие сформировавшейся учрежденческой системы хозяйственного управления.

Согласно точке зрения автора, было бы желательно, если бы развитие инфраструктуры в государственном масштабе могло бы превратиться в рыночный стимул расцвета, в двигатель системы экономики. Автор намечает способы, связанные с системой условий определенного сдвига такого типа, делая акцент на том, что осуществление на практике указанных способов предполагает глубокую перестройку всей учрежденческой политической системы и системы хозяйственного управления.

Спрос на наёмные квартиры, дефицит и неопределённое положение потребителей: результаты обследования выборочным методом в Будапеште

Жужа Даниэл

Статья изучает спрос на государственные наёмные квартиры. На рынке, регулируемом государством с фиксированными квартплатами и хроническим дефицитом (на рынке продавцов), сталкиваемся со специальными проблемами при измерении спроса. С одной стороны, измерение нельзя сделать методом, применяемым при измерении рынка покупателей, потому что намерения спроса (national demand) не совпадают, безусловно, с фактическим потреблением квартир именно вследствие дефицита. В довершение всего, нельзя знать, каким было бы поведение домохозяйства при более высоких квартплатах. С другой стороны, предполагается, что не только предложение исказилось по сравнению со спросом, но и прочное дефицитное положение могло повлиять на формирование спроса, поведение потребителя.

На основе обследования выборочным методом исследование делает попытку показать спрос на наёмные квартиры, факторы, влияющие на спрос, включая зависимости между уровнем квартплат и спросом. Обследование — теоретическая и методологическая попытка — устанавливает, что т. н. универсальные влияния спроса (доход, цена, состав семьи, возраст, образование) тождественно ощущаются на рынках продавцов и покупателей. В противовес этому влияние рыночного соотношения сил вынуждает к различному поведению тех, которые довольны оригинальными квартирными обстоятельствами и тех, которые непосредственно страдают от дефицита. Само неопределённое положение потребителей, возникшее вследствие дефицита, — на измерении которого статья делает ставку — становится фактором, образующим спрос.

Условия совершенствования товарных и денежных отношений в жилищном хозяйстве

Лайош Бокрош

Исходя из рассмотрения практики жилищного хозяйства в Венгрии (в рамках всей страны), можно сказать, что главные проблемы возникают из-за т. н. системы глубокой субвенции, когда предоставление субсидий соотносится не с человеком, нуждающимся в жилье, а с формами жилья и конструкциями кредитов. Действующая система финансирования предоставляемых квартир возлагает почти непосильное бремя на молодые семьи, получающие первое жилье; в то же время реальную стоимость долгов для тех, у кого уже есть жилье, быстро снижает инфляция; причем их доходы возрастают в еще более быстром темпе. Между тем государство вкладывает в жилищное хозяйство почти 40 миллионов форинтов в год, однако это не создает достаточного предложения. Значительная часть доходов населения, которая реализуется в жилищной сфере, исходит из нее, не содействуя при этом в достаточной степени росту жилищного предложения. Освобождающаяся поку-

пательная способность увеличивает и далее пропасть между спросом и предложением, оживляя спекулятивный спрос.

Для разрешения указанных противоречий необходимо изменение кардинального характера как в конструкциях погашения жилищного кредита, так и в системе субсидий.

Предложение по перестройке жилищного хозяйства

Ласло Дьёрдь Асталош

Система венгерского жилищного хозяйства, существующая в настоящее время, не соответствует ни одной более значительной общественной группе интересов. Для создания определенного регулированного жилищного рынка эта область нуждается в действительной реформе, а не в дальнейшем совершенствовании. Всем гражданам необходимо обеспечить фактическое право на приобретение наемной квартиры в соответствии с их результатами работы. Оказание поддержки должно стать стимулом к сбережению, а не потреблению, иными словами, к получению льготных кредитов.

В статье представляются принципы предложенной системы жилищного хозяйства элементы его функционирования, а также временные мероприятия, необходимые для его перестройки. Предлагаются на обсуждение отдельные вопросы, для которых разработаны некоторые альтернативные варианты.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The process of distortion of the economic reform

Gábor Révész

In the first part of the article a comprehensive picture is given about the major economic processes of the Hungarian economy in the decade of stagnation, the strivings of economic policy, and the growing contradictions of the functional system of economy. It is pointed out that the effort at improving the balance of trade in convertible currencies is in grave conflict with the goal of avoiding domestic disturbances. This conflict showed in the fact that the firms became increasingly dependent on central management, their scope of independent business policy became more and more restricted, their initiative was reduced to minimum. A few measures, pointing in the direction of evolving a market economy and related institutional changes proved to be marginal and weak, adjustment of the regulators to the given situation of firms, open and concealed help given to weak firms, and increasing taxation of the strong ones almost became the rule. This is why the initial success of the superficial treatment of the debt crisis proved to be temporary and, as regards the whole of the period, the debt crisis became deeper.

The second part surveys the whole period of distortion of the reform process started in 1968. Relying on facts, the blame for the braking of the reform and for the growing dependence of firms on the government administrative management of economy as well as for the state of the economy is put on the central management.

Questions of prices, market and competition

Tibor Scitovsky

It is an important limitation of the general equilibrium theory and its perfectly competitive model that its elegant demonstration of how and why market forces clear markets and assume Pareto-optimal allocation has hidden many other, no less important, functions of the market. The simplest way to introduce them and show how market forces lead to their creation is to drop a few of the assumptions underlying general equilibrium theory, and especially the one that that seems to do the most violance to reality. The author has in mind the assumption that all economic agents possess all the market information relevant to the transactions they enter or contemplate entering into.

Market information—unlike rationality—is distributed among participants in market exchange not randomly, but, in most cases, with a bias in favour of one side of the market, mostly the sellers' side but sometimes the buyers'. Such a bias has a great impact on market outcomes, because knowledge is power, and their superior knowledge of relevant information gives those on the better informed side of the market the power to exploit the people on its other side. Market exchange is among the few activities that specialists and non-specialists alike participate in. Moreover, it is a two-person game, mostly played between unequal opponents, with a specialist and a non-specialist pitted one against the other.

The most important examples are markets for consumèrs. The typical seller is an expert specialist, the typical buyer a non-expert generalist in virtually all consumer markets. The difference in market-relevant knowledge between the two sides gives the sellers an important advantage, which they exploit, and the fruits of which no competition among them eliminates completely as long as the buyers remain less knowledgeable than the sellers. In fact, it makes the difference between perfect and monopolistic competition. There is also a positive side to monopolistic competition. The price makers arrogate to themselves the initiative in all those respects and gain the monopolistic advantage of being able to set their selling price at its most profitable level. That level, determined by the price elasticity of the demand they face, is always above marginal cost and therefore always creates a profit margin or monopolistic markup.

Such a monopolistic markup is an incentive for sellers to promote sales by nonprice competition. Nonprice competition can take many forms and consists in offering customers any one and any number of a great variety of amenities and services, (buyers' market).

Nonprice competition, while not by itself a sufficient condition of technical progress, is certainly the economic inducement for it. Market-oriented innovation consists largely of the progressive exploitation of mass-production methods for cheapening and making generally available those goods and services which everybody wants but which previously were the privilege of the rich.

The asymmetrical relationship between buyers and sellers can also go the other way around, putting the buyers in the favoured position of price markers when they happen to have the advantage of superior market knowledge. Nonprice competition among price-maker buyers consists of the various inducements they offer sellers to increase the available supply of their (the buyers') inputs beyond its natural increase. Such services, along with the price-maker buyers' readiness to absorb additional offers of supply, constitute a sellers' market.

The essential difference between price and nonprice competition is that while the former tends to diminish profit markups and monopoly positions, the latter tend to secure, enhance and prolong them—and mostly by means that benefit society.

A stable and lasting monopoly position, however secured, benefits not only the firm that achieves it but often society as well. For it is almost always a necessary condition of technical progress.

Asymmetrical, monopolistic markets render investments somewhat easier to make, because in addition to price information, they also provide some additional information, relevant to investment decisions.

Finally, there exist markets in which the opponents are well matched, in the sense that buyers and sellers are either both experts or both non-experts. In symmetrical markets, when both buyers and sellers operate on a small scale, marketing services are provided by middlemen: the trading company in developing countries and the auctioneer in auction houses; but when buyers and sellers are both expert, large-scale operators, they perform most market services for themselves and need only a Walrasian auctioneer, a broker, whose pay and the upkeep of whose premises and equipment are negligibly small in relation to the volume of business they transact, which probably explains why the general equilibrium theorists always overlook it.

The ex-ante and continuous softness of the budget constraint

Judit Szabó

The article defines the notions of the ex-ante and continuous softness of the budget constraint and, parallelly, those of ex-ante and continuous hardness. It formulates the hypothesis that, if softness is present in the economy, then, with economic units of soft budget constraint, generally both the ex-ante and the continuous softness have positive signs. Also, it is characteristic of economic systems, of „central" institutions (e.g. the state budgets) to what combination of degrees of ex-ante and continuous softness they attune themselves. According to the authoress the scale of these combinations is highly diversified in different economic systems and even within the same economic system. The two types of softness involve different consequences, and their impact on the behaviour of economic units, on demand and the shortage situation is different. According to the article it is the continuous softness that has a truly harmful, at times destructive, effect. This is the kind of softness analysed by János Kornai in detail in his works. This „help", extrication from troubles, leads to complacency, to great deterioration in the ability to adjust. The authoress decomposes the *flexibility* of the budget constraint, as defined by Stanislaw Gomulka, into two parts: market and non-market *flexibility*. She points out that the non-market *flexibility* is a notion related to continuous softness, and thus the notions of the *flexibility* and softness of the budget constraint do not so much differ from each other as stated by Gomulka in his discussion with János Kornai.

Change in infrastructur

Tamás Fleischer

Owing to findings of research projects and international comparisons related to infrastructure it has been known for some time in Hungary that, relative to the economic development level, the country's infrastructure is backward. Recent researches have also shown that this lag is a regular consequence of the established institutional system of central economic management.

According to the author's standpoint it would be desirable to make the government development of infrastructure into a promoter of market prosperity, of the adaptivity of economy. He outlines his ideas concerning the system of conditions of such a resolute shift —emphasizing that the realization of his ideas demands a radical transformation of the whole institutional system of politics and economic management.

Demand for rental housing, shortage and consumers' frustration

Zsuzsa Dániel

The article examines the demand for state-owned rental housing. On the state regulated, chronic shortage market of fixed rent housing (actually a sellers' market) special problems have to be faced when measuring demand. On the one hand, measurement cannot be solved in a way accustomed to on a buyers' market as—precisely owing to shortage—notional demand does not necessarily coincide with the actual consumption of dwellings. In addition, there is no way of knowing how a household would behave in the case of higher rents. On the other hand, presumably not only supply has become distorted relative to demand, but the lasting shortage situation may influence the formation of demand, the behaviour of the consumer as well.

Relying on a sample survey based on questionnaire, the research project attempts to measure demand for rental housing, the factors influencing demand, among other things of the relationship between the level of rents and the demand. The analysis, intended to be a theoretical and methodological experiment, establishes that the so-called universal effects influencing demand (income, price, size of family, age, educational level) are asserted with the same sign on both a sellers' and a buyers' market. As against that, the effects caused by market power relations prompt to different behaviour those satisfied with their actual housing conditions and those who directly suffer from the shortage. The consumers' frustration caused by the shortage—which the paper attempts to measure—becomes itself a factor forming demand.

Market relations in the housing sector

Lajos Bokros

The article reviews the Hungarian housing sector, and its conclusion is that the main problem is the so-called deep-subvention system whereby individuals are not given subsidies but certain kinds of flats and housing credits. The present mode of financing the housing sector puts an unbearable burden on young families in search of their first flat, whereas those already having a flat are favoured by both inflation which reduces the value of their debt and by rapidly growing housing prices which mean for them capital gains. The state subsidizes the housing sector by Ft 40 bn yearly but supply is nevertheless insufficient. Most of capital gains realized by the population in the housing sector is flowing away to other areas. It does not contribute to an increased housing supply. Purchasing power thus created only boosts speculative demand and further widens the gap between supply and demand.

To solve these problems fundamental changes are needed both in the structuring of housing credits and in the system of subsidization.

A proposal for the transformation of housing management

László György Asztalos

The prevailing system of housing management in Hungary is not suited for any major interest group of society. Genuine reform and not development is needed in this field in order to bring about a kind of regulated *housing market*. Every citizen should be assured the right to acquire a dwelling in conformity with his work performance. Supports should be aimed at saving and not at consumption, that is, the raising of loans at advantageous terms.

The paper reviews the principles of the proposed system of housing management, the elements of its operation, as well as the temporary measures necessary for transition. The proposal submits certain alternatives to discussion.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, июнь 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Габор Ревес: Процесс деформации экономической реформы 661

Тибор Сцитовски: Знаки вопроса, касающиеся цены, рынка и конкуренции 674

Юдит Сабо: Предварительная и постоянная нетвердость бюджетного ограничения 689

Тамаш Фляйшер: Замена структуры и инфраструктуры 697

Жужа Даниэл: Спрос на наемные квартиры, дефицит и неопределенное положение потребителей 706

Лайош Бокрош: Условия развития товарно-денежных отношений в жилищном хозяйстве 722

ДИСКУССИЯ

Дьердь Ласло Асталош: Предложение по перестройке жилищного хозяйства 740

ОБЗОР

Имре Лендьел: Алфелдские надежды и неопределенности 749

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Дискуссия о причинах совершенствования системы общественного страхования 762

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Александр Байт: Альтернативная экономическая политика для Югославии *(Аттила Карой Шош)* 764

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 770

Краткое содержание статей на русском и английском языках 777

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 6 (1988)

CONTENTS

Gábor Révész: The process of distortion of the economic reform 661

Tibor Scitovsky: Questions of prices, market and competition 674

Judit Szabó: The ex-ante and continuous softness of the budget constraint 689

Tamás Fleischer: Change in infrastructure 697

Zsuzsa Dániel: Demand for rental housing, shortage and consumers' frustration 706

Lajos Bokros: Market relations in the housing sector 722

DISCUSSION

László György Asztalos: A proposal for the transformation of housing management 740

REVIEW

Imre Lengyel: Hopes and perplexity on the Hungarian plains 749

SCIENTIFIC INFORMATION

Debate about the principles of updating the system of social insurance *(György Radnai)* 762

BOOK REVIEW

Aleksander Bajt: Alternative economic policy for Yugoslavia *(Attila Károly Soós)* 764

REVIEW OF PERIODICALS 770

Abstracts of the articles, in Russian and English 777

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 7 és $^{3}/_{4}$ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1988. március 30.
88.0245 — Kossuth Nyomda vállalat, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp., Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest XIII. Lehel út 10/a., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft

Indexszám: 25 452

A KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ KÖZGAZDASÁGI KÖNYVIRODALOMBÓL

Antal László—Várhegyi Éva:
TŐKEÁRAMLÁS MAGYARORSZÁGON
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 324 l. 38 Ft

Balogh István:
ÁRUTERMELÉS, SZOCIALIZMUS, TÖRTÉNETISÉG
Magvető Kiadó, 1987. 472 l. 60 Ft

Bod Péter Ákos:
A VÁLLALKOZÓ ÁLLAM A MAI TŐKÉS GAZDASÁGBAN
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 236 l. 80 Ft

Georges Bublot:
A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS GAZDASÁGTANA
Mezőgazdasági Kiadó, 1987. 207 l. 66 Ft

Liska Tibor:
ÖKONOSZTÁT
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 323 l. 99 Ft

Mancur Olson:
A NEMZETEK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 400 l. 97 Ft

Sándor Imre:
MARKETING-KOMMUNIKÁCIÓ. ELMÉLET ÉS GYAKORLAT. MÉDIA-ANALÍZIS. STRATÉGIA, TAKTIKA, HATÉKONYSÁG
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 342 l. 108 Ft

Törzsök Éva:
NEMZETKÖZI CSEREKERESKEDELEM. ÜZLET PÉNZ NÉLKÜL?
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 182 l. 66 Ft

Fo 5029 Éves mutató a kötet végén F/Foi - D7 R.E
425/89

Közgazdasági Szemle

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETE
Központi Könyvtára
Telefon: 176-827 Telex: 224186 mkke
1828 Budapest 5. Pf.: 489

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. JÚLIUS—AUGUSZTUS HU ISSN 0023—4346

ERDŐS TIBOR
A monetáris szabályozás tartalma és gondjai Magyarországon

TIMÁR JÁNOS
Foglalkoztatáspolitikánk a munkanélküliség küszöbén

GÁBOR R. ISTVÁN
Lépéskényszerek és kényszerlépések

BRÓDY ANDRÁS
A nemzeti jövedelem méréséről

SOÓS KÁROLY ATTILA
Ciklusok vagy ingadozások?

GALASI PÉTER—KERTESI GÁBOR
„Patkányverseny" a korrupciós piacon

SZABÓ MÁTÉ
Technika, ökonómia és ökológia a nyugatnémet Zöldek elméletében és politikájában

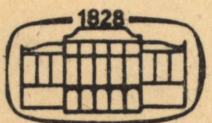

1828

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Heténvi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. július—augusztus

TARTALOM

Erdős Tibor: A monetáris szabályozás tartalma és gondjai Magyarországon... 785
Timár János: Foglalkoztatáspolitikánk a munkanélküliség küszöbén 796
Gábor R. István: Lépéskényszerek és kényszerlépések (Jegyzetek két évtized kormányzati munkaerő- és bérpolitikájáról) 803
Bródy András: A nemzeti jövedelem méréséről 818
Mellár Tamás: Kínálati multiplikátor, visszafogott infláció és hiány 832
Soós Károly Attila: Ciklusok vagy ingadozások? 848
Simonovits András: A szocialista gazdaság rejtett beruházási ciklusai..... 866
Subáné Varga Judit: Ciklusok és „külkereskedelmi korlát" 879
Galasi Péter—Kertesi Gábor: „Patkányverseny" a korrupciós piacon 900
Szabó Máté: Technika, ökonómia és ökológia a nyugatnémet Zöldek elméletében és politikájában 921

ESSZÉ
Tarján Gábor: Japán gazdasági sikerek a gazdasági etika tükrében..... 936

VITA
Krokos János: Teljesítményalku helyett vállalkozási versenyt! (Elgondolás a társadalmi tőke hatékony működtetésére) 947
Garai László: A fogyasztáscsökkenés gazdaságpszichológiai következményeiről (Hozzászólás Berend Iván tanulmányához) 958
Lendvai János: Gazdaságunk informatikai rendszerének korszerűsítése 966

Tina Dzokajeva: Az utolsó áldozat 973

SZEMLE
Bánhídi Ferenc: Reform és konszolidáció Kínában 977
Bruno Dallago: Szabálytalan gazdaság Olaszországban..... 991

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ
Vita a tulajdonviszonyok továbbfejlesztéséről *(Szénási Pálné)* 1005

A kőolaj- és földgáztermelés költségeinek és eredményességének alakulása a Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalatnál *(Asztalos József)* 1010

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ
A „túlelosztás" kora? Szabálytalan ismertetés Botos Katalin „Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány" című könyvéről *(Kardos Tamás)*..... 1017

FOLYÓIRATSZEMLE
E. Korbas: Viták a tulajdonról a Kínai Népköztársaságban 1025
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1029

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Olvasószerkesztők: Csernenszky László, Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
Központi Könyvtára
Telefon: 176-827 Telex: 224186 mkke h
1828 Budapest 5. Pf.: 489

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (785—795. l.)

ERDŐS TIBOR

A monetáris szabályozás tartalma és gondjai Magyarországon*

Ma már közhelynek számít az a megállapítás, hogy az adózáson és adminisztratív alapokon nyugvó szabályozást monetáris alapú szabályozással kell felváltani. Enélkül a szerkezeti változások kellő felgyorsulásában nem bízhatunk, ez ad megfelelő hátteret a minőségi tényezők preferálásához is. Úgy látom azonban, hogy a kívánatos monetáris szabályozás tartalma a mi körülményeink között még egyáltalán nincs tisztázva. Sok a félreértés, e szabályozás eddig ténylegesen nem is került előtérbe, még mindig nagyrészt adminisztratív és részben fiskális szabályozással van dolgunk.

Monetáris alapú szabályozás — monetarizmus, keynesizmus

A félreértésekkel kapcsolatban mindjárt felhívom a figyelmet arra a nálunk elterjedt tévhitre, hogy a monetáris alapú szabályozás elfogadása egyúttal a friedmanista iskola tételeinek átvételét és a keynesi elméleti rendszer elvetését jelenti. Valójában a monetáris alapú szabályozás nem azonosítható a monetáris iskolával és e szabályozás előtérbe helyezése önmagában semmiféle állásfoglalást nem jelent a friedmanizmus mellett és a keynesizmussal szemben. Az természetesen igaz, hogy például a pénzkínálat növekedésének szabályozása — aminek a monetaristák döntő fontosságot tulajdonítanak — nálunk is alapvető jelentőségű lenne. Azonban a pénzkínálat szabályozásának fontosságát a keynesisták sem tagadják, igaz, annak a gazdaság konjunkturális állapotától függően más és más jelentőséget tulajdonítanak.

A mi viszonyaink között a monetáris alapú szabályozás bevezetése lényegében azt jelentené, hogy a pénzt a jelenlegi alárendelt helyzetéből elsőrendű pozícióba helyezzük és a gazdaságpolitikai gyakorlatot a pénznek erre a pozíciójára építjük. Ez összefér azzal, hogy a keynesi elméleti rendszernek *legalább* akkora fontosságot tulajdonítsunk, mint a monetaristák tételeinek. A mi gazdasági gyakorlatunk szemszögéből nézve tulajdonképpen minden keynesista monetarista, hiszen szemben a mi eddigi gyakorlatunkkal, a pénznek a keynesisták is döntő fontosságot tulajdonítanak. A keynesi iskolához tartozó Nobel-díjas Franco Modigliani egyszer megjegyezte: „Mi valamennyien monetaristák vagyunk". Hozzátette: azért, mert mindegyik, vagy legalábbis a legtöbb közgazdász hisz abban, hogy a pénz nagyon fontos dolog.

A monetarista elmélet egyik lényeges vonása a keynesivel szemben az, hogy az aggregált kereslet szabályozásában a pénzkínálat szabályozását helyezi előtérbe — a fiskális eszközökkel szemben. Formailag többé-kevésbé hasonlót állítunk mi is az aggregált kereslet monetáris alapú szabályozásának szükségességével kap-

* A szerző 1988. április 15-én elhangzott akadémiai székfoglalója.

Erdős Tibor az MTA levelező tagja, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének osztályvezetője.

csolatban. De nem egyszerűen a monetáris iskola elméleti tételeinek elfogadásáról van szó! A keynesisták az aggregált kereslet szabályozásában fontosnak tartják a költségvetési bevételek és kiadások nagyságának, az *egész* költségvetés GDP-hez viszonyított arányának, valamint a költségvetési egyenlegnek az alakulását. Mi pedig azt hangsúlyozzuk, hogy az összkereslet szabályozása ne a termelési tényezők felhasználását sújtó adókkal történjék, mert az ellentétben van a vállalati autonómiával, a termelési tényezők szabad kombinációjával, az anyagi ösztönzéssel, a minőségi tényezők előtérbe helyezésével, a gyors szerkezeti átalakulással és a hatékonyság javulásával. A fiskális eszközök *ilyen értelmű* mellőzését minden keynesista élénken helyeselné. A költségvetési eszközök alkalmazása lehet jó vagy rossz hatású, az a döntő, hogy milyen eszközről van szó.

A monetaristák és a keynesisták közötti vitában központi helyet tölt be az „aktivizmus" kérdése, vagyis az, hogy szükség van-e az állam gazdasági tevékenységére, kell-e „diszkrét" intézkedéseket hoznia. A monetáris iskola — számos elméleti megfontolásból kiindulva és bizonyos tapasztalati tényekre támaszkodva — elveti az aktív állami beavatkozást. Így jön elő nálunk az a vád, hogy azok, akik a monetáris szabályozás erősítését szükségesnek tartják, mindent a piacra akarnak bízni, azt várván, hogy a piac mindent megold. Pedig a mi esetünkben a monetáris szabályozás alkalmazása messze nem azt jelenti, hogy a központi irányítás szorítkozzék csupán a pénzkínálat szabályozására. Induljunk ki abból, hogy monetáris alapú szabályozás esetén a pénz kiemelt pozícióba kerül és a gazdaságpolitika erre támaszkodik. Ez összefér az aktív állami gazdasági tevékenységgel. Természetesen egyáltalán nem mindegy, hogy mi az állam gazdasági tevékenységének tartalma és milyen annak módja. Lehet úgy szabályozni a gazdasági folyamatokat, hogy az ne sértse a pénz pozícióját. A keynesisták a tőkés gazdaságban a beavatkozás egyik döntő fontosságú elemének tekintik a központi költségvetés egyenlegének alakítását; megfelelő adórendszerrel és a kiadások megfelelő szerkezetével együtt ez összeegyeztethető a pénz kiemelt szerepével. Biztosra vehető, hogy a költségvetés egyenlegének tudatos alakítására nálunk is szükség lesz, mint ahogyan már mostanában is szükség van rá. Hasonlóképpen a gazdaságpolitika más, úgynevezett piackonform eszközei, amelyek egyebek közt a termelés és a külkereskedelem szerkezetének átalakítását segítik elő, ugyancsak összeférnek a monetáris alapú szabályozással. Az adminisztratív állami szabályozásról a monetáris alapú szabályozásra való áttérés nem az állam gazdasági tevékenységének elvetését, hanem annak hatékonnyá tételét jelenti. Igaz, ez azt is feltételezi, hogy az állami tevékenység túlburjánzását meg kell akadályozni, mert a monetáris szabályozás nem fér össze az aprólékos beavatkozásokkal, a túlduzzasztott állami bürokráciával, amely agyonnyomja a gazdaságot, megbénítja a vállalati kezdeményezést. Monetáris alapú szabályozás esetén lényegesen nagyobb az önálló vállalati döntésektől függő folyamatok jelentősége, mint amekkora az jelenleg nálunk, de nem általában az állami tevékenység tagadásáról, hanem csupán annak a helyére tevéséről van szó.

A központi szabályozás egyik fontos eszközévé kell tenni a hitel- és kamatpolitikát. Meglepő, hogy nálunk milyen sokan és mennyire a monetáris iskola befolyásának növekedését látják a kamatpolitika eredményességéhez fűződő várakozásokban. Ehhez néhány megjegyzést kell tennem.

— A monetáris iskola nem is javasol aktív kamatpolitikát, sőt Milton Friedman, a monetáris iskola vezető teoretikusa károsnak tartja, ezért elveti a kamatláb szabályozására irányuló törekvést. Igaz, a kamatláb a monetaristák felfogása szerint is változik. Annak azonban nem a központi bank tudatos kamatláb-politikája miatt kell változnia, az — szerintük — ne legyen sem a rediszkontláb-politika, sem a kamatláb változását célzó tudatos piaci be-

avatkozás következménye. A monetarista felfogás szerint az aktív kamatlábpolitika hibás vállalati döntéseket, illetve inflációt okozhat. A keynesi rendszerben nagyobb szerepe van a kamatpolitikának, mint a friedmanista felfogásban, hiszen a keynesi felfogás helyesli az aktivizmust. Eltekintve két sajátos helyzettől, vagyis az „investment trap" és a „liquidity trap" esetétől, a keynesi felfogás szerint a kamatpolitika hatásos lehet, segítségével az aggregált kereslet élénkíthető vagy visszafogható. Így ha mi a kamatpolitikát a monetáris alapú szabályozás fontos eszközének tartjuk, akkor ezzel nem a monetáris iskola mellett és a keynesi iskolával szemben foglalunk állást.

— Hamis az az érvelés, miszerint a kamatjövedelmek aránya jelzi, hogy a monetáris szabályozásnak a valóságban van-e, vagy nincs jelentős szerepe. Nálunk a kamatjövedelmek aránya jelentős, noha mostanáig a monetáris szabályozás ereje jelentéktelen volt. A monetáris alapú szabályozás eleve feltételezi az adminisztratív szabályozás felszámolását, továbbá olyan ár- és adórendszert, amely összhangban van a vállalati profitérdekeltséggel és a vállalatok autonómiájával. Vagyis a monetáris alapú szabályozás a nálunk eddig fennállótól nagyon is eltérő gazdasági mechanizmus alapján juthat csak érvényre. A korábbi és részben még ma is meglevő adminisztratív, illetve adóalapú szabályozórendszer összefér mind a jelentős, mind a jelentéktelen arányú kamatjövedelemmel.

— Ha sikerül elmozdulnunk a monetáris alapú szabályozás gyakorlata felé, akkor nem csupán a monetáris iskola által leírt modell felé közeledünk, hanem a keynesi rendszer által leírt felé is. Mind a keynesi, mind a friedmanista modell piacgazdaságra (igaz, annak tőkés változatára) épül. Nekünk mindenképpen valóságos piacgazdaság felé kell tartanunk, és éppen ezért tulajdonképpen a keynesi és a monetarista modell felé is haladunk. Az természetesen nem igaz, hogy a szocialista piacgazdaság kifejlesztésével egyszerűen a keynesista vagy a monetarista iskola által javasolt gazdaságpolitika alkalmazására kerül majd sor. A keynesista terápia csak a nem strukturális természetű gazdasági válság felszámolására alkalmas, az aktivizmust ellenző monetarista felfogással szemben pedig valóban súlyos ellenvetések hozhatók fel. Annyiban közeledünk tehát a keynesista és a monetarista modell felé, amennyiben mindkettő kiemelkedő szerepet tulajdonít a pénznek — noha nem egyforma módon.

Eddig a haladás a monetáris alapú szabályozás rendszere felé vagy nagyon lassú volt, vagy nem történt meg, egyes vonatkozásokban pedig még visszalépés is bekövetkezett. Az előrehaladás lassú, mert ma sem általános az, hogy a piac és vele együtt a pénz döntik el, hogy milyen a vállalatok teljesítménye, még mindig nagyarányúak a támogatások. Az aggregált kereslet szabályozása — benne a beruházásoké és a fogyasztási javaké — ma sem főként monetáris eszközökkel történik, hanem adóztatással, illetőleg adminisztratív úton. Ebben a tekintetben stagnálás állapítható meg. A visszalépést jelzi, hogy az infláció felgyorsulásával együtt nő a bizalmatlanság a pénzzel szemben.

Nem foglalkozhatok itt a monetáris szabályozással kapcsolatos minden fontos problémával és a jelentkező gondok valamennyi fontos összefüggésével. Az, hogy a monetáris alapú szabályozás ügye ma is úgy áll, ahogyan áll, visszavezethető a gazdasági mechanizmus általános állapotára, ezzel együtt a vagyonérdekeltség és a tulajdonviszonyok jelenlegi helyzetére is. Itt azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek közvetlen összefüggésben vannak a pénzzel szembeni bizalommal, ami nélkül szó sem lehet hatékony monetáris szabályozásról. Azokra a kérdésekre térek ki, amelyek közvetlenül a monetáris szabályozáshoz tartoznak és amelyekben hamar és mindenképpen lépnünk kell.

Ahhoz, hogy a monetáris alapú szabályozás megfeleljen a hozzá fűzött várakozásoknak, feltétlenül szükségesek a következők: *a)* a lakosságot és a vállalatokat megtakarításra ösztönző és a különböző befektetési lehetőségek mérlegelésére késztető kamatpolitika; *b)* a pénzkínálatot, azaz a forgalomban levő pénz mennyiségét jól szabályozó eszközrendszer; *c)* az eszközrendszer kifinomult alkalmazása a gyakorlatban és ennek érdekében a gazdaság pénzigényének jó felismerése, annak rugalmas figyelembevétele nemcsak éves viszonylatban, hanem rövid, akár egy vagy néhány hetes időszakokban is; *d)* a monetáris szabályozás, valamint a szabályozórendszer többi eleme közötti összhang megteremtése. Bármely most felsorolt követelményt nézzük, ma mindegyikkel kapcsolatosan súlyos gondok merülnek fel. A következőkben a legfontosabb problémák kiemelésére törekszem.

A kamatpolitika főbb problémái

A lakossági betétek után fizetett átlagos kamatláb tíz éve kisebb, mint az inflációs ráta, a vállalati szférát érintő kamatpolitika pedig legfeljebb csak időnként és nagyon gyenge erővel ösztönözhetett a befektetési lehetőségeknek a tényleges hatékonyságon nyugvó mérlegelésére. A vállalati szférában a kamatláb csak nagyon bizonytalanul, mintegy véletlenszerűen igazodott az átlagos profitráta, a vállalati nyereségadó és az inflációs ráta által megszabott követelményekhez. A kamatpolitikára egészében véve a voluntarizmus jellemző.

Azt, hogy a lakossági betétek után fizetett kamatlábak átlagos nagysága 1979 óta kisebb mint az inflációs ráta, súlyos gondnak tartom. Ez a lakossági megtakarítások alakulását is hátrányosan befolyásolja, de súlyosabbak a következményei a szabályozórendszer egészére, valamint a lakosság közérzetére, hozzáállására és a munkavégzésben tett erőfeszítéseire nézve.

A lakossági megtakarítások természetesen nemcsak a kamatlábak alakulásától függően változnak, sőt nagyrészt nem eszerint változnak. Mégis különösen a most következő időkben a lakossági kamatpolitikában megkülönböztetett gonddal kell eljárnunk. Ugyanis;

— A következő években döntő jelentőségűek lesznek az inflációs várakozások. Tarthatatlan állapot, hogy a várt inflációs ráta hosszabb időn keresztül nagyobb legyen, mint a lakossági betétek után fizetett átlagos kamatláb, illetve, hogy a kormány által prognosztizált inflációs ráta is lényegesen és tartósan meghaladja az átlagkamatlábat. Arra kell törekedni, hogy a lakossági betétek átlagos nettó reálkamatlába — vagyis az adóval csökkentett reálkamatláb — ne essék a zéró százalék alá.

— Nem lehet hivatkozási alap az, hogy esetenként a tőkésországokban is negatív a reálkamatláb. Nálunk éppen most van szó a monetáris szabályozás kifejlesztéséről, ennek pedig elengedhetetlen feltétele a pénz iránti bizalom helyreállítása a vállalatok és a lakosság körében. Ezért a következő években a pozitív — vagy legalábbis nem negatív — előjelű nettó reálkamatláb biztosítása fontos követelmény. Az inflációs ráta mérséklésével párhuzamosan minél hamarább végre kell hajtanunk a lakossági betétek átlagos kamatlábának emelését. Ha a bérezést szigorú kötöttségek jellemzik, ha az áruellátásban nehézségek mutatkoznak és így a meglevő pénz nem mindig költhető el okosan, és ha ráadásul a bankba betett pénz vásárlóereje a negatív reálkamatlábak miatt erodálódik, hogyan várhatjuk el azt, hogy a lakosság minden erejével segítsen tolni a gazdaság kátyúba ragadt szekerét? A várt inflációs ráta kompenzálása a betétek kamatával olyan közbülső célkitűzés, amely nélkül nem lehetséges előrelépés.

— Ha nem teremtünk rendet a lakossági kamatpolitikában, akkor az egész monetáris alapú szabályozás homokra épül. A pénznek áramolnia kell a lakosság és a vállalati szféra között. A lakosság pénze részvényekbe, kötvényekbe fektethető be, ezek osztaléka, kamata pedig növeli a lakosság jövedelmeit. Ha az ilyen áramlás akadályokba ütközik, jelentős erőforrások maradnak kihasználatlanul. De ha ezt az áramlást megengedjük, és ha az osztalék reális rátája pozitív, akkor a lakossági betétek reálkamatlába sem lehet tartósan negatív.

Igaz ugyan, hogy a lakossági kamatpolitika rendbehozása előtt leküzdhetetlennek tűnő akadályok tornyosulnak. A pénzügyi kormányzat a lakásépítkezésre nyújtott hitelek nagyon alacsony nominális kamatlábára, valamint a költségvetési deficit szükségesnek ítélt csökkentésére és annak mértékére utal. Az adott körülmények között a lakossági betétekre fizetett kamatok emelése csak — vagy nagyrészt — költségvetési finanszírozás alapján lehetséges, ami a deficitet növelné, noha annak — a külső és belső egyensúlyi követelmények miatt — csökkenni kellene. De vajon végletesen leszűkült-e a mozgástér a folyó fizetési mérleg alakításában? Rövidebb időszakban mekkora külső adósságnövelés engedhető meg? A belső egyensúlyi helyzet javítása csak a költségvetési deficit csökkentésével együtt oldható-e meg? Milyen mértékű költségvetési hiány egyeztethető össze az egyensúllyal? Ezek a kérdések akkor merülnek fel, ha a monetáris szabályozás kialakítását nagyon komolyan vesszük, ha a pénzbe vetett bizalmat mint az egyik olyan fontos tényezőt kezeljük, amin a gazdasági konszolidáció sikere áll vagy bukik. A döntési alternatívák nagyrészt azon múlnak, hogy mit tekintünk elsőrendűen fontosnak és milyen súllyal mérlegeljük a hosszabb távú fejlődés követelményeit. Én mindenesetre kevésbé volnék nyugtalan, ha a fizetési mérleg nagyobb deficitje mellett ugyan, de a pénz szilárdabb pozíciója alapján és a strukturális mozgást segítő feltételek kialakítása következtében a szerkezeti változások felgyorsulnának. Hosszabb távon ezen múlik a fizetési mérleg egyensúlya is.

A vállalati szféra viszonylatában folytatott kamatpolitikában sem állunk lényegesen jobban, pedig itt a vállalati pénzmegtakarításokat és hiteligényeket szabályozni képes reálkamatláb kialakításának nincsenek finanszírozási akadályai. A vállalati szférában folytatott kamatpolitikával kapcsolatban a következők vethetők fel:

— Rendkívül laza, vagy csak véletlenszerű a kapcsolat az átlagosan elérhető profitráta és a kamatláb között. Ha a kamatláb-politika jól megalapozott, akkor a nominális kamatlábak alakulását közvetlenül befolyásolja az általános nyereségadó kulcsa, a termelői árak tekintetében kialakuló inflációs ráta nagysága, valamint a vállalatok által éppen realizált és az adózás után várható átlagos reálprofitráta nagysága. Tulajdonképpen főként az utóbbihoz kellene igazodnia a vállalati betétek és hitelek nettó — adózás utáni — reálkamatlábának. Pontos egyezés természetesen nem lehetséges, de nem jó, ha a nettó reálkamatláb és a nettó átlagos reálprofitráta elszakad egymástól. Jól működő piacon jórészt a piaci automatizmus gondoskodik arról, hogy a profitráta és a kamatláb tartósabban ne szakadjanak el egymástól. Nálunk nincs ilyen piac, éppen ezért különösen nagy jelentősége lehet a kamatlábak alakításának, a kétszintű bankrendszerben a refinanszírozási kamatláb nagyságának. Nálunk eddig a vállalati hitelek — a beruházási és forgóeszközhitelek — kamatlába volt túl magas és alacsony is, a vállalati betétek után fizetett kamatláb pedig — nem számítván a jelenlegi évet — rendszerint túl alacsony volt, ami inkább a hitelek igénybevételére, mintsem a betétek növelésére ösztönzött. Ha a jelenlegi, 1988-as helyzetet nézzük, akkor a vállalati szférában alkalmazott kamatlábak irreálisan magasak. Igaz, a pénzügyi irá-

Monetáris eszközrendszer

A tőkésországokban a kétszintű bankrendszeren nyugvó monetáris eszközrendszernek három fő eleme ismeretes. Az első kettő a kötelező tartalékráta és a refinanszírozás. Az utóbbinak két részelemét némelykor külön említik, vagyis a refinanszírozási kamatlábat és a refinanszírozás nagyságát (tehát azt, hogy a jegykibocsátó bank milyen összegű refinanszírozásra hajlandó). Végül a harmadik elem a nyílt piaci műveletek. Nálunk ez utóbbi egyelőre hiányzik az eszköztárból, vagyis éppen az az elem, amelynek jelentősége a tőkésországokban erőteljesen növekvő vagy döntő fontosságú. A kétszintű bankrendszer kialakítása óta nálunk a refinanszírozás a meghatározó monetáris eszköz, nem véletlenül, hiszen a fejlett tőke- és értékpapírpiac hiánya miatt a nyílt piaci műveletekre nem is lehet támaszkodni. A nagyon kezdetleges értékpapírpiac, valamint a kamatpolitikában mutatkozó gondok a monetáris eszköztár többi elemére is rányomják bélyegüket.

A monetáris szabályozásban kiemelkedő fontossága van a rugalmasságnak, a pénzkínálat gyors változtatására való képességnek. Ez nem valósítható meg a refinanszírozási kamatláb folyamatos változtatásával, mert ez zavarokat okoz, ebben éppen ellenkezőleg, viszonylagos stabilitásra kell törekedni. A kötelező tartalékráta gyakori és jelentős változtatása túl durva beavatkozási eszköz, a stabilitásnak itt még nagyobb fokúnak kell lennie mint a viszontleszámítolási kamatláb esetében. A refinanszírozás mértékének változtatása sem elég hatékony a monetáris irányítás oldaláról nézve. Az igazán rugalmas eszköz a nyílt piaci műveletek alkalmazása. A központi bank értékpapír-vásárlásai és -eladásai egyszerre változtatják a kamatlábat (a refinanszírozási kamatláb változtatása nélkül), a bankok tartalékát (a kötelező tartalékráta változtatása nélkül) és fejtenek ki erőteljes hatást a pénzkeresletre és -kínálatra, valamint a forgalomban lévő pénzmennyiség növelésére vagy csökkentésére. A nyílt piaci műveletek rendkívüli előnye a gyorsaság, ami azért fontos, mert a monetáris szférában hetenként vagy akár naponként gyors változtatások szükségesek. Az Egyesült Államok komputerizált bankrendszerében egy-egy nyílt piaci művelet a döntést követően fél óra alatt lebonyolítható.

A nyílt piaci műveletek, de az egész monetáris eszközrendszer jó működésének alapvető feltétele azonban a fejlett tőkepiac és vele együtt az értékpapírpiac. Az utóbbin nagyon fontos helyet töltenek be a forgalomképes állami adóssághelevelek. Ezeket a szakirodalom pénzközeli értékpapíroknak nevezi. Fejlett értékpapírpiac nélkül az egyéb monetáris eszközök is csak zavarokkal működhetnének. A kötelező tartalékráta esetleges emeléséhez való alkalmazkodást lehetővé teszi az állami adóssághelevelek eladása, s így a tartalék feltöltése. A refinanszírozás visszafogása akkor nem okoz túl nagy gondot az üzleti bankoknak, ha értékpapírkészletükben bőven vannak forgalomképes papírok. Ezért döntő jelentőségű a fejlett tőke- és értékpapírpiac létezése. Ez azonban nem alakulhat ki, ha a hitelélet rendezetlen, ha a kamatlábak irreálisak, s elszakadnak a tőke valóságos értékesülési fokától.

A monetáris szabályozás szakmai megalapozottsága

Ha létezik is egy kifinomult, a vállalati szféra profitérdekeltségére támaszkodó és minden fontos monetáris szabályozási formát magában foglaló eszközrendszer, még mindig nem biztos, hogy a monetáris szabályozás megfelelő. Ehhez szükség van a gazdaság pénzigényéhez jól igazodó, a pénzkínálatot és -keresletet jól szabályozó döntésekre is. Ez már a monetáris szabályozás szakmai vetületéhez tartozik. Ezzel kapcsolatosan három fő problémát vetek fel: először a hosszabb távú, majd a rövid távú pénzkereslet problematikáját, s végül azt, hogy közvetlenül mire

Monetáris eszközrendszer

A tőkésországokban a kétszintű bankrendszeren nyugvó monetáris eszközrendszernek három fő eleme ismeretes. Az első kettő a kötelező tartalékráta és a refinanszírozás. Az utóbbinak két részelemét némelykor külön említik, vagyis a refinanszírozási kamatlábat és a refinanszírozás nagyságát (tehát azt, hogy a jegykibocsátó bank milyen összegű refinanszírozásra hajlandó). Végül a harmadik elem a nyílt piaci műveletek. Nálunk ez utóbbi egyelőre hiányzik az eszköztárból, vagyis éppen az az elem, amelynek jelentősége a tőkésországokban erőteljesen növekvő vagy döntő fontosságú. A kétszintű bankrendszer kialakítása óta nálunk a refinanszírozás a meghatározó monetáris eszköz, nem véletlenül, hiszen a fejlett tőke- és értékpapírpiac hiánya miatt a nyílt piaci műveletekre nem is lehet támaszkodni. A nagyon kezdetleges értékpapírpiac, valamint a kamatpolitikában mutatkozó gondok a monetáris eszköztár többi elemére is rányomják bélyegüket.

A monetáris szabályozásban kiemelkedő fontossága van a rugalmasságnak, a pénzkínálat gyors változtatására való képességnek. Ez nem valósítható meg a refinanszírozási kamatláb folyamatos változtatásával, mert ez zavarokat okoz, ebben éppen ellenkezőleg, viszonylagos stabilitásra kell törekedni. A kötelező tartalékráta gyakori és jelentős változtatása túl durva beavatkozási eszköz, a stabilitásnak itt még nagyobb fokúnak kell lennie mint a viszontleszámítolási kamatláb esetében. A refinanszírozás mértékének változtatása sem elég hatékony a monetáris irányítás oldaláról nézve. Az igazán rugalmas eszköz a nyílt piaci műveletek alkalmazása. A központi bank értékpapír-vásárlásai és -eladásai egyszerre változtatják a kamatlábat (a refinanszírozási kamatláb változtatása nélkül), a bankok tartalékát (a kötelező tartalékráta változtatása nélkül) és fejtenek ki erőteljes hatást a pénzkeresletre és -kínálatra, valamint a forgalomban lévő pénzmennyiség növelésére vagy csökkentésére. A nyílt piaci műveletek rendkívüli előnye a gyorsaság, ami azért fontos, mert a monetáris szférában hetenként vagy akár naponként gyors változtatások szükségesek. Az Egyesült Államok komputerizált bankrendszerében egy-egy nyílt piaci művelet a döntést követően fél óra alatt lebonyolítható.

A nyílt piaci műveletek, de az egész monetáris eszközrendszer jó működésének alapvető feltétele azonban a fejlett tőkepiac és vele együtt az értékpapírpiac. Az utóbbin nagyon fontos helyet töltenek be a forgalomképes állami adóssághelevelek. Ezeket a szakirodalom pénzközeli értékpapíroknak nevezi. Fejlett értékpapírpiac nélkül az egyéb monetáris eszközök is csak zavarokkal működhetnének. A kötelező tartalékráta esetleges emeléséhez való alkalmazkodást lehetővé teszi az állami adóssághelevelek eladása, s így a tartalék feltöltése. A refinanszírozás visszafogása akkor nem okoz túl nagy gondot az üzleti bankoknak, ha értékpapírkészletükben bőven vannak forgalomképes papírok. Ezért döntő jelentőségű a fejlett tőke- és értékpapírpiac létezése. Ez azonban nem alakulhat ki, ha a hitelélet rendezetlen, ha a kamatlábak irreálisak, s elszakadnak a tőke valóságos értékesülési fokától.

A monetáris szabályozás szakmai megalapozottsága

Ha létezik is egy kifinomult, a vállalati szféra profitérdekeltségére támaszkodó és minden fontos monetáris szabályozási formát magában foglaló eszközrendszer, még mindig nem biztos, hogy a monetáris szabályozás megfelelő. Ehhez szükség van a gazdaság pénzigényéhez jól igazodó, a pénzkínálatot és -keresletet jól szabályozó döntésekre is. Ez már a monetáris szabályozás szakmai vetületéhez tartozik. Ezzel kapcsolatosan három fő problémát vetek fel: először a hosszabb távú, majd a rövid távú pénzkereslet problematikáját, s végül azt, hogy közvetlenül mire

irányuljon a monetáris szabályozás: a kamatláb vagy a pénzkínálat szabályozására, vagy egyszerre mindkettőre. Mindhárom kérdéssel kapcsolatban nagymértékű nálunk a tapasztalatlanság, bizonyos fontos összefüggésekre egyelőre még fel sem figyelünk, mások figyelmen kívül hagyása pedig máris súlyos zavarokat okozott.

— Ami a hosszabb távú pénzigény alakulását illeti, nagyon komolyan kell vennünk Friedman pénzkeresleti függvényét, amellyel ő azt vizsgálja, hogy milyen tényezőktől függ az árszínvonallal korrigált forgalomhoz szükséges pénzmennyiség. A részletes elemzésbe itt nem mehetek bele, csak megemlítem, hogy a meghatározó tényezők közt számításba jön például a nominális kamatláb szintje, az egy főre jutó reáljövedelem nagysága, továbbá a várható inflációs ráta — mindez úgy, hogy a nagyobb nominális kamatláb és a növekvő inflációs ráta az árszínvonallal korrigált (lényegében az inflációs rátával osztott) pénzigényt csökkenti, a nagyobb egy főre jutó reáljövedelem a pénzigényt növeli, de kisebb mértékben, mint ahogyan a reáljövedelem nő. Az eredmény az, hogy a nominális pénzigény növekedési üteme eltér az egy főre jutó nominális jövedelem, illetőleg népgazdasági átlagban a nominális nemzeti jövedelem növekedési ütemétől, különösen akkor, ha a kamatláb és az inflációs ráta változik. Az említett tényezők hatására ugyanis változik a pénz forgási sebessége. A Friedman-féle pénzkeresleti függvényben szereplő tényezők figyelmen kívül hagyása ahhoz vezet, hogy vagy gyorsabb lesz az infláció a vártnál, vagy zavar lesz a pénzellátásban, vagy nem várt és nagyobb mértékű változás következik be a kamatlábban, ami megzavarja az újratermelési folyamatokat. A hosszabb távú pénzigény felmérése külön gond a mi viszonyaink között, ahol a profit- és költségérzékenységet még ki kell fejleszteni, s ahol a monetáris szabályozás eszközrendszere éppen csak kialakulóban van. Ha lehet, itt még nagyobb a felelőssége a szakmai irányításnak mint ott, ahol a monetáris szabályozás eszközrendszere már fejlett és a szabályozás általános feltételrendszere kielégítő.

— A pénzigény rövid időszakos alakulása sajátos problémákat vet fel, hiszen rövid távon — akár egy-két héten belül is — a monetáris politika iránya lehet egészen más, mint éves viszonylatban: lehet expanzív, míg az adott év egészét tekintve a politika restriktív. Ez általában a gazdaság nagyon erőteljesen hullámzó rövid távú pénzigényével, továbbá a gazdaság egyes szektorait jellemző sajátosságokkal függ össze. A nyugati közgazdasági irodalom gyakran említi példaként a karácsonyi vásárlási rohamot, vagy az adóbefizetés időszakos hullámzásait, amelyek időnként nagyon megnövelik a lakosság pénzigényét. Ugyancsak sokszor hivatkoznak a mezőgazdasági termelők tavasszal felszökkenő pénzigényére. Ehhez jönnek még az előre nem látott rövid távú változások. A tőkésországokban a monetáris irányító szervek figyelmét nagyrészt éppen a rövid távú változásokkal kapcsolatos feladatok kötik le. Az Egyesült Államokban például, ahol a monetáris szabályozás döntő fontosságú eszköze a nyílt piaci műveletek keretében történő értékpapír adásvétel, az úgynevezett „defenzív" műveletek teszik ki az összes műveletek túlnyomó részét. A „dinamikus" műveletek viszont a monetáris politika általános irányát mutatják, noha ezek az összes műveleteknek alig néhány százalékát teszik ki. Vagyis a központi bankok szempontjából a rövid időszakos változást célba véve hol az értékpapírok vásárlása, hol pedig eladásuk kerül túlsúlyba, és a nyílt piaci műveletek nagy száma, a folytonos adásvétel végül is csak kis összegű évi pénzmennyiség-változást eredményez. E folyamat nélkül, amit az amerikai szakirodalom találóan „churning"-nek — köpülésnek — nevez, a monetáris szabályozás hallatlanul merev és súlyos zavarokat okoz. A „churn-

ing", bár nehezebben, de alkalmazható a refinanszírozás keretében is, ennek azonban nálunk még alig van jele: az 1988-as év elején éppen a rugalmas rövid távú szabályozás elmaradása okozott komoly zavart.

— A kamatláb és a pénzmennyiség változásai összefüggésben vannak egymással, hatnak egymásra. A monetáris irányítás egyik alapvető elve, hogy a pénz mennyiségét és a kamatláb nagyságát egyszerre, egyidejűleg nem lehet szabályozni, ezért az irányításnak vagy a kamatláb, vagy a pénzmennyiség alakítására kell törekednie. Mi hajlamosak vagyunk mindent szabályozni, volt és van is törekvés mind a kamatláb, mind a pénzmennyiség szabályozására. Pedig ennek hamarosan egyensúlyhiány a következménye, ami például ahhoz vezet, hogy a hiteleket szét kell osztani, s így a kamatláb elveszíti a tőkepiacot szabályozó szerepét. Természetesen nem helyes illúziókat táplálni a monetáris szabályozással szemben. Még nagy hozzáértéssel alkalmazott, fejlett monetáris eszközrendszer mellett sem egyszerű a pénzkínálat növekedését a kívánt mederben tartani, itt sem várható pontos szabályozás. Megfelelő szabályozás esetében azonban a pénzkínálat nagysága elviselhető hibahatárok között tartható. Ehhez azonban szükséges a monetáris szabályozást megalapozó gazdasági feltételek kialakítása, a monetáris eszköztár kifejlesztése és a szabályozás szakmai ismereteinek elsajátítása.

A monetáris szabályozás és a reformfolyamat

Gazdaságunk különlegesen nehéz helyzetben van. Nemcsak az a baj, hogy mindinkább leszakadunk a fejlett nyugati országoktól, és hogy számos — korábban elmaradottnak számító — ország leköröz bennünket, de ráadásul súlyos és a kamatterhek miatt növekvő külső adósságteher is rontja a helyzetünket. Ilyen körülmények között rendkívül fontos, hogy a szerkezeti változásokban a legrövidebb időn belül fordulat következzék be, s hogy valóban és általánosan is elsőbbséget élvezzenek a minőségi teljesítmények. Ez csakis akkor válik lehetségessé, ha a vállalatok mozgástere a jelenlegihez képest radikálisan megnő és a központi irányítás valóban monetáris alapú szabályozásra tér át. Mégis, a valóságos változásokat tekintve gyakran úgy tűnik, mintha tömérdek időnk lenne a fontolgatásra és a szükséges döntések meghozatalára. Pedig talán éppen az időtényező az, amivel a legrosszabbul állunk.

A monetáris alapú szabályozás bevezetését kevesen vitatják, de a megvalósításától még igen messze vagyunk. Nincsenek összhangban a szorosan vett monetáris szabályozás eszközrendszerének egyes elemei, ráadásul az eszközrendszer hiányos. A fő baj az, hogy a pénzzel szembeni bizalom gyenge, sőt gyengül, ezt eddig a gazdaságpolitika a rövid távú belső és külső egyensúlyi követelményekkel szemben alárendelt tényezőként kezelte. A monetáris alapú szabályozás elve ellentmondásban van a fennálló szabályozás más elemeivel is. Most is túl sok a vállalati cselekvést korlátozó kötöttség, most is nagy a tere az adminisztratív szabályozásnak. Feltűnő az ellentmondás a monetáris alapú szabályozás természete, valamint a fennálló beruházás és bérszabályozás között. Az utóbbiak szabályozása döntően adminisztratív és adóügyi eszközzel történik, holott ezek adják az aggregált kereslet nagyobb részét a végtermékek keresletén belül. A monetáris szabályozás alapvető feladata pedig éppen a végtermékkereslet szabályozása lenne. Pontosan azért, mert inkább adminisztratív szabályozás érvényesül és a végtermékek keresletének monetáris alapú szabályozása háttérbe van szorítva, sőt a meglevő eszközrendszer alkalmazását is szakmai hibák terhelik — a vállalati mozgástér csak szűk körű és a szerkezeti átalakulás csak elégtelen ütemű lehet. Ha pedig az az igény merül fel,

hogy a monetáris szabályozás erősítése mellett a kötöttségeket minél hamarabb oldani kell, az rendszerint elutasításra talál, főképpen a gazdasági mechanizmus általános helyzetére, de a belső és külső egyensúlyi helyzetre hivatkozva is. A legismertebb érvek: a kötöttségek nem oldhatók, mert nincs valódi piac, ez pedig nagyrészt azért hiányzik, mert nincs külső verseny. Vagy: a pénz iránti bizalmat erősítő kamatpolitika nem alakítható ki, mert a külső és a belső egyensúly javítása érdekében a költségvetési deficitet csökkenteni kell, ami akadályozza a lakossági betétek nominális kamatlábának emelését. Marad tehát a pénz iránti bizalom és a monetáris szabályozás ügye ott, ahol jelenleg van.

Azok a fejtegetések is jól ismertek, hogy a béreknek más költségekhez hasonló módon történő kezelése nem engedhető meg, mert a vagyonérdekeltség megoldatlan, mert túl erős a vállalatok monopolista pozíciója, mert hiányzik a belső és külső verseny, mert túl nagy a támogatások aránya stb. Általában igen erősek vagyunk annak bizonyításában, hogy miért nem helyes valamilyen lépést megtenni viszonylag rövid időn belül, hogy ez vagy az a döntés miért túl kockázatos; de nagyon gyengék vagyunk abban, hogy megmondjuk: mit kell konkrétan tennünk azért, hogy rövid időn belül előre jussunk. Például mit kell tennünk azért, hogy a vállalati mozgástér minél hamarabb és lényegesen bővülhessen. Éppen azért, mert időnk már nagyon kevés van, az ilyen konkrét, gyorsan előre vivő lépések megnevezése a legfontosabb.

A monetáris eszköztár kifejlesztését és az ezt elősegítő döntések meghozatalát is az ilyen fontos lépések közé sorolom. Nem vitatom a vagyonérdekeltség megteremtésének és a tulajdonviszonyok átalakításának fontosságát, hiszen ezeket éppen olyan lényeges kérdéseknek tartom, mint bárki, aki a reformnak ezzel a fundamentális részével foglalkozik. Mégis attól tartok, hogy e problémakör megoldása hosszú éveket igényel, és hogy itt csak fokozatos előrehaladásra számíthatunk. A szerkezeti átalakítás felgyorsításával viszont már nem várhatunk éveket. A vagyonérdekeltség kialakítása mellett a monetáris szabályozás mielőbbi kifejlesztésével viszont gyorsabban haladhatunk előre, ami még a vagyonérdekeltségre is visszahatva azt erősítené. Meg merem kockáztatni azt az állítást, hogy a reformfolyamatok felgyorsítását éppen a monetáris szabályozás kifejlesztésével kell kezdeni.

Magának a monetáris szabályozásnak a gyors kifejlesztése érdekében a következő lépéseket tartom fontosnak:

— A pénz iránti bizalmat helyre kell állítani. Ez részben az inflációs ráta fokozatos, de érzékelhető mérséklését feltételezi, ugyanakkor a lakossági betétek átlagkamatának olyan alakítását (alakulását), amely véget vet a negatív reálkamatlábak időszakának. El kell érni, hogy az adózott nettó átlagos reálkamatláb ne legyen negatív. Ezt a törekvést nem szabad alárendelni a rövid távú külső és belső egyensúlyi megfontolásoknak, a rövid távú egyensúlyi követelmények csakis a pénz iránti bizalom helyreállításával együtt jöhetnek számításba. Ellenkező esetben sem a monetáris alapú szabályozás, sem a gyors szerkezeti átalakítás, sem a hosszabb távú egyensúly nem valósítható meg. Mindebből az következik, hogy a folyó fizetési mérleg és a költségvetés egyenlege, valamint a vállalati és lakossági megtakarítások másképp is alakulhatnak, mint ahogyan azt a kormányzat jelenleg szükségesnek látja.

— A monetáris eszköztárat ki kell egészíteni a nyílt piaci műveletek eszközével. Ez csak akkor lehetséges, ha a jelenlegi irreális kamatláb-politika helyébe az átlagos profitrátához illeszkedő kamatpolitika lép, ha megtörténik a lakossági kamatpolitika reformja, s ha felszámoljuk az adminisztratív és fiskális szabályozásnak a vállalati profitérdekeltséget sértő elemeit. Ugyanide tartozik a vállalatoknak fizetett támogatások fokozatos és érzékelhető visszaszorítása. Mindezzel együtt — a refinanszírozás mellett — mindinkább a nyílt

piaci műveletek eszközére kell támaszkodni a pénzkínálat szabályozásában, illetve a kamatpolitika keretén belül, s a két eszközt össze kell egyeztetni. Egyelőre nyilván nagyobb lesz a súlya a refinanszírozásnak, mert a jól működő tőke- és értékpapírpiac kialakítása időigényes.

— El kell sajátítani a monetáris szabályozás szakmáját. A monetáris szabályozásnak — a vállalatok nálunk várható költségérzékenységét és profitérdekeltségét figyelembe véve — inkább a pénzmennyiség (pénzkínálat), mint a kamatláb szabályozására kell irányulnia. Ilyen helyzetben jobb, ha a vállalati szférában a kamatláb igazodik a pénzmennyiség és természetesen a pénzkereslet változásaihoz, és nem a kamatlábhoz a pénzkereslet és a pénzmennyiség. A vállalati kamatlábak változásaiban először biztosan lesz esetlegesség, felmerülnek majd illeszkedési zavarok, a kamatlábak hullámzása viszonylag nagyobb arányú lesz, de fokozatos javulásra számíthatunk. A refinanszírozási kamatlábat azonban már kezdettől fogva igazítani kell a tényleges profitabilitáshoz, ezt mindenképpen szabályozni kell. A lakossági kamatlábak jelenlegi állapota pedig tarthatatlan. Azaz a kamatpolitika reformja nincs ellentmondásban azzal a tétellel, hogy a szabályozásnak közvetlenül a pénzkínálat alakulására kell irányulnia. Az utóbbit tekintve pedig megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a pénzkínálat rövid távú szabályozására, a pénzigény időszakos és szektorális változásainak megfelelően.

— A fentiek alapján — és természetesen a vagyonérdekeltség folyamatos erősítésére támaszkodva — a vállalati mozgástér határozott és gyors bővítése szükséges. Ezek közül döntő jelentőségű a kötöttségek minél hamarabb történő felszámolása a bérszabályozásban, valamint a beruházások területén. Lényegében az adminisztratív, illetve fiskális bér- és beruházásszabályozás megszüntetéséről van szó. Ezek sehogy sincsenek összhangban a monetáris alapú szabályozással, amely erőtlen és értelmetlen akkor, ha az előbbieket meghagyjuk. Sőt nagyrészt éppen arra jó a monetáris eszköztár kifejlesztése — a kétszintű bankrendszer kialakításával együtt —, hogy a korábban fennálló vagy a jelenleg meglevő beruházás- és bérszabályozás megszüntethető legyen. Enélkül az eddig végrehajtott és sok problémát okozó adóreform, ezen belül a személyi jövedelemadózás bevezetése is nagyrészt hiábavaló lépésnek minősülne. Végül enélkül a szerkezeti változások felgyorsulása sem remélhető.

★

A monetáris szabályozás kifejlesztésének még számos, egyéb konzekvenciája is van. Említhetném és vizsgálhatnám például az árpolitikai következményeket, az árszabályozás gyakorlatát, a külső és belső pénzfolyamatok összeegyeztetésének problémáját, továbbá az adózás egész rendszerének összhangba hozását a monetáris alapú szabályozás követelményeivel. Ez egyebek közt még az adókulcsok alakítását is érinti. Sok a megoldandó feladat, közülük egyik-másik megoldása csak hosszabb időt tekintve reális. E székfoglaló keretében nincs módom ezek kielégítő elemzésére. Ehelyett záró megállapításként azt hangsúlyozom, hogy átgondolt, de ugyanakkor gyors cselekvésre és döntésekre van szükség. A monetáris alapú szabályozásban a legrövidebb időn belül áttörést kell elérnünk. Ez azonban csak akkor teljesíthető, ha a gazdaságirányításnak ténylegesen vezérelvévé válik az a felismerés, hogy a rövid távú egyensúly szempontjait nem szabad egyoldalúan a gazdaságpolitikai gyakorlat tengelyébe állítani, és hogy a külső és belső egyensúlyi követelményeket csakis a szerkezeti változásoknak teret adó, azokat nem akadályozó, hanem segítő közgazdasági feltételrendszer kifejlesztésével együtt helyes érvényesíteni. Így javítható az egyensúlyi helyzet, ha ma nem is, de holnap és azután már kielégítő mértékben. E feltételrendszer fontos része éppen a monetáris alapú szabályozás.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (796—802. l.)

TIMÁR JÁNOS

Foglalkoztatáspolitikánk a munkanélküliség küszöbén*

Gazdasági reformunk ma már történelmi múltra tekinthet vissza. 1948—1949-ben gyökeresen megváltoztattuk politikai és tulajdonviszonyainkat, de alighogy megkezdtük a szovjet modell alapján gazdaságunk dinamikus fejlesztését, a „vas és acél országának" felépítését, Péter György tanulmánya [5] és Kornai János kandidátusi értekezése [2] már 1954-ben jelezte az új gazdasági rendszer néhány lényeges problémáját. Az ún. Varga-bizottság 1958-ban megfogalmazta a gazdasági reform körvonalait. A Nyers Rezső vezette bizottságok 1965-ben megkezdték a reform előkészítését, és páratlan gyorsasággal kidolgozták a változtatások programját. 1968 elején már be is vezettük az „új gazdasági mechanizmust", amely szándékában és formailag szakítást jelentett az előző modellel.

E reformkorszak elmúlt két évtizede alatt az árpolitika, a termelés- és beruházáspolitika, a külkereskedelem-, valamint az árfolyam-politika, a fiskális és monetáris politika kérdései álltak az előtérben. Sajátos módon a bérpolitika is kezdettől fogva fontos helyet kapott a reformban. Sokan úgy vélték, hogy pusztán a bérpolitika révén megoldható a munkaerő hatékony foglalkoztatása, megjavítható a gazdasági hatékonyság. Ugyanakkor néhányan a bérpolitika messzemenően korlátozott lehetőségeit kifejező keresetszabályozást hibáztatták a reform lényegi hiányosságaiért. Eközben a foglalkoztatáspolitikáról kevés szó esett; intézményrendszerének korszerűsítése a nyolcvanas években szép csendben megindult ugyan egy-egy területen, másutt azonban, például a tervezésben, még csendesebben sorvadásnak indult. Mindeddig ez nem okozott semmi nagy bajt.

A munkaerő foglalkoztatását ugyanis alapvetően maga a gazdaság működési rendszere, mozgását pedig a munkaerőpiac és nem a foglalkoztatáspolitika határozza meg. A munkaerőpiacot még a közvetlen tervutasításos gazdálkodás legkeményebb korszakában sem lehetett „megszüntetni," mivel tárgya, a munkaerő élő ember, amelynek autonóm mozgásait legfeljebb a hadigazdálkodás, illetve annak a béke korszakára is átnyúló gulágjai tudták a maguk körében valóban kiküszöbölni. Egyébként a munkaerőpiac működött, legfeljebb „eltorzultan." Foglalkoztatás politikánk hosszú ideig éppen azért húzódhatott meg a háttérben, mert gazdaságunk működési rendszerének korlátai között a munkaerő erőteljesen érvényesíthette eladói érdekeit a munkaerőpiacon, ami gyakorlatilag megfelelt a foglalkoztatáspolitikától elvárt politikai követelménynek: megvalósult a minden munkanélküliségtől mentes *teljes foglalkoztatás*.

* A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1988. május 12-i tudományos ülésszakán tartott előadás alapján.

Timár János a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára.

A tapasztalatok is megerősítették, hogy semmiféle piacon, a munkaerőpiacon pedig különösképpen nincs és nem is lehet tartós egyensúly. Ennek okaira Kornai János [3] és Gábor R. István [1] már évekkel ezelőtt rámutatott.

1945-től 20 évig tartott, amíg gazdaságunk teljesen felszívta először a városi nyílt munkanélküliséget, majd a mezőgazdaság és a háztartás lappangó és rejtett munkaerő-tartalékait. Ezt követően a tovább növekvő kereslet meghaladta a munkaerőforrásokat és az így kialakuló tartós és globális munkaerőhiány létrehozta a keynesi értelmezéstől valóban eltérő, új típusú „teljes foglalkoztatást". Ez az állapot a hatvanas évek közepétől újabb 20 évig tartott. Nyilvánvaló társadalmi előnyei mellett csak lassan ismertük fel az ebből következő negatív hatásokat. Reakciónkat pedig hosszú ideig a szokásos magatartás jellemezte: határozatokkal és logikusnak látszó agitációval próbáltuk rávenni a gazdaság szereplőit, hogy ne a gazdaság működése által meghatározott érdekeik, hanem a tőlük elvárt elvont ésszerűség szerint cselekedjenek.

Teljes és hatékony foglalkoztatás

Foglalkoztatáspolitikánk már 1965-től módosította korábbi feladatát és célul tűzte a „teljes és hatékony" foglalkoztatás elérését. Az egyre jobban irritáló munkaerőhiány ellen küzdve azzal érvelt, hogy csak azért van munkaerőhiány, mert alacsony a termelékenység. Ez utóbbinak pedig az az oka, hogy a vállalatok nem használják fel helyesen a bérezést ösztönzésre; ez vezet a munkafegyelem lazulásához, a teljesítmény-visszatartáshoz. Mindezek következtében nagy belső munkaerő-tartalékok halmozódnak fel, ami csak fokozza a munkaerőhiányt. A korabeli nézetek és magyarázatok szerint a munkaerőhiány „fiktív"; nincs munkaerőhiány, legfeljebb hiánypszichózis van. Vagyis ha vállalataink és más intézményeink vezetőit nem enyhe elmebaj és hisztériás lelkiállapot jellemezné, hanem az ésszerű központi útmutatásoknak megfelelő magatartást tanúsítanák, akkor — az említett feltételezések szerint — kialakítható lenne a walrasi értelemben vett tökéletes egyensúly; az a munkaerőpiac, amelyen sem hiány, sem felesleg nincs. Munkanélküliség „a szocializmusban nem lehetséges", illetve semmiképpen sem „engedhető meg" — mondották.

Ez a hiedelem sokáig és széles körben fennmaradt, hiszen jóformán a legutóbbi időkig is azt hangsúlyoztuk, hogy a „teljes" és „hatékony" foglalkoztatás között nincs ellentmondás: képesek vagyunk egymással összhangban megvalósítani, legfeljebb „helyesen kell értelmezni" a teljes foglalkoztatást, ami — e magyarázatok szerint — csupán a munkához, de nem az adott munkahelyhez való jogot jelenti.

Ez az egyébként indokolt kiegészítés azonban még mindig kizárta annak elismerését, hogy részben a gazdaságtól független demográfiai tényezők hatására, részben a gazdasági reform remélhető előrehaladásának egyik negatív következményeként a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyai rövidesen a másik oldalra billenhetnek át; a munkaerőhiányt munkanélküliség váltja fel. Ennek a felismerésnek a hiánya kezdetben akadályozta és mindmáig nehezíti, hogy kellően felkészüljünk a nemcsak lehetséges, hanem *előre látható* munkanélküliségre.

Racionálisan abból kellene kiindulnunk, hogy a gazdasági hatékonyság következetes érvényesítése ellentmond a minden munkanélküliségtől mentes teljes foglalkoztatás eddigi elvének és gyakorlatának. Időszerű talán itt Kornait idézni, aki nyomatékosan figyelmeztetett arra, hogy az erőforráskorlátos rendszer garantálni tudja a munkanélküliségtől mentes teljes foglalkoztatást, de „ezzel együtt garantálja a krónikus és intenzív munkaerőhiányt. Nem lehet optimalizálni: kérjük a teljes foglalkoztatást, de nem kérünk a munkaerőhiányból. Ezek ikertermékek, kapcsolt áruk" ([4] 279. l.).

Ez az érvelés azonban egyáltalában nem igazolja azt a makacsul visszatérő

újabb téves feltételezést, amely szerint a munkanélküliség az, amely segíti a hatékonyság javulását. *Hatékonyság és munkanélküliség között éppen hogy fordított a kapcsolat.* A hatékonyság javulásának a gyorsabb tudományos és technikai fejlődés, a magasabb termelékenység, csökkenő költségszint és nagyfokú rugalmasság az alapja. A hatékonyság nemcsak az erőforrások — köztük a munkaerő — felhasználásának minimalizálását, javuló minőségét, korszerű struktúráját követeli meg, hanem annak nagyfokú flexibilitását is. A hatékonyság javulása felgyorsítja a gazdaság strukturális változásait: az egyik területen csökken, a másikon nő a munkaerő-szükséglet, és eközben mindenütt változik a munkaerő összetétele, ami a legkedvezőbb fellendülés idején is maga után von egy korlátozott mértékű és átmeneti munkanélküliséget. Az *átmeneti* jelleg azonban nem azt jelenti, hogy egyszer van, másszor nincs munkanélküliség, hanem azt, hogy a korlátozott számú munkanélküliek túlnyomó többsége csak rövid ideig, átmenetileg van munka nélkül, míg a *tartós munkanélküliséget* a hosszú ideig munka nélkül levők magas aránya jellemzi.

A munkagazdaságtan a munkanélküliség sokféle típusát különbözteti meg. Van nyílt, lappangó és rejtett, globális, illetve kényszerű, súrlódásos (frikciós) és strukturális munkanélküliség, de létezik reziduális és marginális; szezonális, szektoriális és technológiai munkanélküliség is. A munkanélküliség különböző, egymást részben átfedő típusainak megkülönböztetése nem üres elméletieskedés, nem tudományoskodó szőrszálhasogatás. A munkanélküliség egyes típusainak ugyanis mások a kiváltó okai és eltérőek a jellemzői, ezért részben vagy egészen más eszközök és módszerek szükségesek azok enyhítésére, megoldására is. Az erre való gyors és szakszerű felkészülés mai foglalkoztatáspolitikánk talán legfőbb feladata.

A munkanélküliségnek egyetlen fajtája sem jó vagy hasznos; mindegyikük súlyos társadalmi konfliktusokkal jár. De ha nem akarjuk, hogy egész gazdaságunk és társadalmunk egyre jobban lemaradjon más nemzetek mögött, ha érdemlegesen és tartósan növelni akarjuk munkánk hatékonyságát, akkor számolni kell azzal, hogy ennek a munkanélküliség az ára. Erre is mondható: nem lehet optimalizálni; kérjük a hatékonyságot, de nem kérünk a munkanélküliségből. Ezek is „ikertermékek", „kapcsolt áruk". De mivel a munkanélküliség társadalmilag rossz, kedvezőtlen jelenség, ezért a foglalkoztatáspolitikának nem szabad feladnia azt az elsődleges társadalompolitikai célját, hogy minden munkaképes és munkát igénylő embert a képességeinek megfelelő munkához juttasson. Ugyanakkor tisztában kell lennie azzal, hogy a foglalkoztatáspolitika éppúgy nem képes a gazdaság működése következtében kialakuló munkanélküliséget a szó szoros értelmében „megszüntetni," mint ahogy képtelen volt az elmúlt húsz év alatt a munkaerőhiányt felszámolni.

Mindez közgazdaságilag tulajdonképpen triviális, most mégis hangsúlyozni kell, nehogy foglalkoztatáspolitikánk magára vállalja olyan konfliktusok és problémák — adott esetben a munkanélküliség — „megoldását," amelyek gyökere magának a gazdaságnak a rendszerében van. Ez azonban nem csökkenti, hanem inkább növeli a foglalkoztatáspolitika felelősségét és feladatait, mint ahogyan az orvostudományt sem tartja vissza, hanem inkább ösztönzi az a tudat, hogy az emberiség egészségi állapotának javulása sohasem vezethet el a betegségek „megszűnéséhez", ezért mindent meg kell tennie azok enyhítésére, gyógyítására.

Foglalkoztatáspolitikánknak tehát nem szabad feladnia, hanem meg kell erősítenie a „teljes foglalkoztatást", mint elsődleges célt. A munkaerő hatékony foglalkoztatását, vagyis a gazdasági hatékonyság növelését — lehetőségeinek korlátai között — azért kell támogatni, mivel csak ez teszi lehetővé, hogy a gazdaság stabilizálásával és dinamizálásával növekedjenek a reálbérek, új munkahelyek létesüljenek és az átmenetileg munka nélkül maradók társadalmilag elfogadható támogatásához szükséges anyagi források megteremtődjenek.

Már nem teljes, de még nem hatékony foglalkoztatás

Foglalkoztatáspolitikánk céljait és aktuális feladatait a munkaerőpiac mai és jövőbeni helyzete határozza meg. Ma már közismert, hogy egy-két év óta jellegzetes változások mutatkoznak a munkaerőpiacon. A munkaközvetítő irodák által nyilvántartott üres munkahelyek száma a kétharmadára csökkent, a regisztrált munkanélküliek száma a kétszeresére nőtt. Az abszolút számok persze kevésbé riasztóak: a legutóbbi adatok szerint 11—12 ezer a regisztrált munkanélküliek és 40—45 ezer a bejelentett üres munkahelyek száma.

A probléma azonban nem e számszerű értékekben, hanem egyrészt a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat strukturális eltéréseiben, másrészt a mai munkanélküliség megítélésében van. Intenzív, alig mérséklődő a munkaerőhiány Budapesten és néhány vidéki ipari centrumban, míg több, túlnyomórészt mezőgazdasági körzetben nő a munkanélküliség. De még ez utóbbi területeken is hiány van szakmunkásokból és más jól képzett és jó képességű munkavállalókból. A mai munkaerőhelyzetet általában úgy jellemzik, hogy a gazdasági hatékonyság javulása, a szerkezetváltás kezdeti következményeként megjelent a frikciós és strukturális munkanélküliség. A hatékonyság jele — e vélemények szerint — az is, hogy a munkanélküliek túlnyomó többsége szakképzetlen segédmunkás.

Úgy gondolom, hogy ez az értékelés alapos felülvizsgálatra szorul. A jelenlegi töredékes információk arra utalnak, hogy ma elsősorban reziduális és marginális munkanélküliség van, s ennek fő oka nem a hatékonyság javulása, hanem a gazdaság stagnálása, valamint a bértömeg-szabályozás. A Munkaügyi Információs Központ tájékoztatása és más információk szerint a regisztrált munkanélküliek ugyanis ma még — kevés, bár növekvő számú kivétellel — a következő csoportokhoz tartoznak:

— az egészségi állapotuk miatt korlátozott munkaképességűek,
— kisgyermekes anyák, akiknek mobilitása korlátozott,
— börtönből szabadultak,
— cigányok,
— munkahelyüket gyakran változtató, beilleszkedési zavarokkal küzdő fiatalok.

A munkaerő e reziduális és marginális csoportjainak egyik jellemzője, hogy igen magas közöttük az alacsony iskolázottságúak aránya, akik korábban természetesen túlnyomórészt segédmunkásként dolgoztak.

Ez a munkanélküliség nem azért került a felszínre, mert gazdaságunkban erőteljesebben érvényesülnek már a hatékonysági követelmények és a struktúraváltás hatásai. Inkább arról van szó, hogy a gazdasági stagnálás és a keresetszabályozás együttes hatására a vállalatok elsősorban azoktól a munkavállalóktól igyekeznek megszabadulni, illetve azokat nem hajlandók alkalmazni, akiknek munkateljesítménye az átlagosnál jóval gyengébb, illetve akiknek munkahelyi beilleszkedése az átlagosnál nehezebb. Távollétük nem okoz hiányt a vállalatoknál; a bérmegtakarítás pedig lehetővé teszi a megmaradók bérének emelését.

A struktúraváltás hatása egyelőre csak egy-egy helyen (például Ózdon) érezhető a munkaerőpiacon. Az erőteljesebb hatások ma még lappanganak. Számos vállalat ésszerű előrelátásból már előkészítette ugyan létszámracionalizálási akcióját, de még várakozik, egyebek között a helyi-területi pártszervezetek miatt. Egyelőre így inkább az a jellemző, hogy a foglalkoztatás *már nem teljes, de még nem hatékony.*

A munkaerőpiac jelenlegi helyzetének mélyebb elemzése és pontosabb diagnózisa más szempontból is nagyon fontos. Nem vagyunk még felkészülve a gazdasági

hatékonyság javulásából elháríthatatlanul következő strukturális és frikciós munkanélküliség fogadására és kezelésére. Az eddig életbe léptetett eszközök és módszerek kevéssé alkalmasak a mai reziduális és marginális munkanélküliség gondjainak megoldására. Ehhez az egyes rétegekre külön-külön kidolgozott és a szociálpolitikával összehangolt speciális intézmények szükségesek. Ugyanakkor minél előbb hozzá kell fognunk a munkaerőpiac várható változásaiból következő újabb és nagyobb foglalkoztatási gondok, az előreláthatóan növekvő munkanélküliségből fakadó feladatok megoldásához szükséges intézmények megerősítéséhez és további kifejlesztéséhez.

A munkaerőpiac egyensúlyi viszonyainak várható változásairól nincs információnk; erre vonatkozó prognózisokat egy idő óta az OT már nem, az ÁBMH pedig még nem készít. Ennek indokaként azt hallhatjuk, hogy gazdaságunk mai helyzetében lehetetlen a munkaerő-kereslet előrebecslése. Ez az érvelés azonban aligha védhető, hiszen nagyfokú bizonytalanság viszonyai között a prognosztizálás még fontosabb, mint stabil fejlődési pálya esetében, legfeljebb több — alternatív szcenáriókon alapuló — változatot kell kidolgozni.

Még kevésbé indokolt az, hogy a viszonylag egyszerű és megbízható munkaerő-kínálati prognózisok sem készülnek el. Csak így következhetett be az a fölöttébb visszás eset, hogy a nyilvánosság, illetve a KB elé kerülhetett a nyugdíjkorhatár felemelésére vonatkozó javaslat, noha annak jelenlegi bevezetését a munkaerőpiac várható alakulása eleve teljesen kizárta.

Ismeretes ugyanis, hogy a két világháború és más történelmi események nyomán népességünk korfája szabálytalan, a munkaerő-kínálat a demográfiai folyamatok következtében nagymértékben ingadozik. Az aktív keresők számának az elmúlt tíz évben végbement csökkenése sem a munkaerő-kereslet visszaesése miatt, hanem kizárólag e demográfiai folyamatok hatására következett be. Hosszú ideje tudjuk, hogy a most következő tíz évben, főként az ötvenes években született nagylétszámú korosztályok második hullámcsúcsának hatására, átmenetileg jelentősen megnő a munkaerő-kínálat. Hozzávetőleges becslés szerint ez elérheti a 130—160 ezer főt, és ennek jó része 1989 és 1993 között jelenik meg a munkaerőpiacon.

A munkaerő-kereslet változására még becslések sincsenek. Egyes dokumentumok utalnak arra, hogy a hatékonyság javulása, illetve a struktúraváltás százezer fővel csökkentheti a foglalkoztatottak számát az iparban. Prognózisok hiányában azonban nem készülhettek speciális programok az ebből adódó komoly problémának a megoldására sem. A helyzet bizarr voltát mi sem jellemzi jobban, mint hogy ennek a kifejezetten makrogazdasági, kormányzati feladatnak egy kiragadott szeletét, az iskolából kilépő fiatalok foglalkoztatására vonatkozó program kidolgozását a KISZ vállalta magára.

A közeli éveket illetően valószínű, hogy a munkaerő-kereslet — legalábbis egy ideig — csökkenni fog, a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyai átmenetileg jelentősen romolhatnak; a munkanélküliség a gazdasági és demográfiai tényezők együttes hatására sokszorosa lehet a jelenleginek, miközben még a mai munkanélküliség kezelésére sincs eléggé kiépített foglalkoztatáspolitikai intézményrendszerünk.

Ez a helyzet kettős veszélyt rejt magában. Egyrészt a munkanélküliség megoldatlan gondjai — egyéb nehézségeinket is figyelembe véve — csökkenthetik belpolitikánk stabilitását, amit az infláció, a reálkeresetek csökkenése már amúgy is kikezdett. Másrészt ezek a jelenségek visszatarthatják a politikát attól, hogy folytassa a gazdasági hatékonyságot javító, de egy ideig növekvő konfliktusokkal járó erőfeszítéseit. Ez viszont csupán a problémák felhalmozódását és súlyosbodását hozná magával.

Mi a teendő?

Foglalkoztatáspolitikánk intézményrendszerének korszerűsítésére — mint már említettem — az elmúlt években számos helyes kezdeti lépés történt. Csupán címszerűen felsorolva ilyen intézkedés volt:

— a munkát keresők elhelyezkedését szolgáló munkaközvetítő irodák létrehozása,
— az újraelhelyezkedési és az átképzési támogatás,
— az új munkahelyek létesítését és az elbocsátottak önálló vállalkozását is elősegítő foglalkoztatási alap létrehozása,
— a reziduális munkanélküliek egy részének foglalkoztatását elősegítő közhasznú foglalkoztatás,
— a leépítésre kerülők korkedvezményes nyugdíjazása,
— a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatását segítő intézményrendszer.

Az itt felsorolt és alapjában helyes intézkedések azonban még nem eléggé kifejlettek. Különösen gyenge a munkanélküli-segély funkcióinak ellátására hivatott „újraelhelyezkedési támogatás" rendszere. További nagy probléma, hogy foglalkoztatáspolitikánk egész irányító, szervező és koordináló apparátusa nincs e feladatra felkészülve. Elsősorban a tanácsok munkaügyi apparátusára, a formailag azok alá tartozó, de teljesen rendezetlen státusú munkaközvetítő irodákra, a mindkettőtől elszakított és a foglalkoztatáshoz kapcsolódó funkciókat nem teljesítő, sőt nem is vállaló pályaválasztási tanácsadás zavaros konglomerátumára vonatkozik ez a megállapítás.

Ezen túlmenően a hatékony foglalkoztatáspolitika több más feltétele is hiányzik még. Ismét csak igen röviden sorolom fel ezeket:

— Kiépítetlen és fejletlen a foglalkoztatáspolitika hármas információs bázisa. Először: a munkaerőpiac statisztikai megfigyelésének színvonala jóval elmaradt más területek igen fejlett statisztikai rendszere mögött. Másodszor: a korábban jól működő munkaerő-tervezés rendszere az elmúlt évek alatt teljesen leépült. Harmadszor: a foglalkoztatásra vonatkozó kutatások köre rendkívül korlátozott és bár jelenleg alig van „hivatalos" igény munkájukra, amint erre szükség lesz, kiderül, hogy nem képesek kellően megalapozni a kormányzati foglalkoztatáspolitikát.
— A munkaerő-kínálat befolyásolására vonatkozó elgondolások évek óta az ötletek szintjén mozognak; számításokkal megalapozott akcióprogramok nem készültek.
— Nem történt még lépés a tömeges munkaközvetítés rendszerébe be nem illeszthető kis létszámú, de nagyfontosságú csoportok munkaerő-közvetítésére alkalmas rendszer kiépítése.
— Néhány kivételtől eltekintve a vállalati személyzeti—munkaügyi—szociális apparátus, vagyis az emberi erőforrásokkal gazdálkodó szervezet mai rendszere és felkészültsége messze elmarad a követelményektől; helyzete, szervezete rendezetlen, anarchikus.
— Végül, de nem utolsósorban nyomatékosan hangsúlyozni kell a foglalkoztatáspolitika és oktatáspolitika összehangolásának fontosságát, az 1960-as évek eleje óta ismétlődően kudarcba fulladt oktatási reformtörekvések újrakezdését és mielőbbi konstruktív lezárását. Az oktatási rendszer korszerűsítését nemcsak a fiatal generációk műveltségének emelése sürgeti, de az iskolából kilépő munkaerő rugalmasságának növelése, a munkaerőpiaci egyensúly javítása is megköveteli.

Foglalkoztatáspolitikánk irányítói a munkanélküliség megoldásaként helyesen hangsúlyozzák, hogy ennek legfőbb és leghatékonyabb eszköze az új munkahelyteremtés, és ebben csak a kis- és középvállalatok számának növekedése, illetve a magánvállalkozás terjedése hozhat számottevő eredményt. E megállapítások azonban a deklarációk szintjén maradnak. Ez annyiban érthető, amennyiben a munkaerő-kereslet szabályozása nem foglalkoztatáspolitikai feladat, és befolyásolásához a mai foglalkoztatáspolitikai alap egyébként is igen szerény lehetőségeket nyújt. Nagyobb probléma, hogy az 1982-es nyitást követően nem történt érdemleges előrelépés az önálló és legitim kisvállalkozások kifejlesztésére. A másik nagyobb, meszszire ható és a foglalkoztatást nagymértékben érintő probléma, mezőgazdaságunk jövője, még nem is került napirendre. Úgy gondolom, hogy mezőgazdaságunk eddigi szervezeti és munkamegosztási konstrukciói — minden korábbi eredményük ellenére — nem maradhatnak fenn tartósan, és ez messzemenően érintheti a munkaerőpiac helyzetét, mivel megnöveli a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő létszámát. Ezeket az elsődlegesen gazdaságpolitikai kérdéseket ma már a foglalkoztatáspolitika szempontjából is át kellene gondolni és mélyrehatóan meg kell vizsgálni várható hatásukat.

★

Mindezek a problémák még nem okoztak nagyobb konfliktusokat és ezért érthető, hogy a foglalkoztatáspolitika kérdései a gazdasági reformmal kapcsolatos munkánknak legfeljebb a perifériáján — vagy még ott sem — merültek fel. Most azonban olyan fordulóponthoz értünk, amikor minél előbb meg kellene kezdeni a gazdasági reformmal, valamint a gazdaságon kívüli változásokkal is összefüggő foglalkoztatáspolitika átfogó vizsgálatát és mielőbb ki kellene dolgozni a foglalkoztatáspolitika komplex akcióprogramját.

Nívódíj felajánlása

A *Magyar Gazdasági Kamara Ügyvezetősége* nívódíjat ajánl fel a Közgazdasági Szemle 1988. évi számaiban megjelenő tanulmányok szerzői számára. A **15 000** *Ft* összegű díjat 1989 januárjában ítéli oda egy, a Kamara által felkért bíráló bizottság annak a szerzőnek, akinek tanulmánya a legszínvonalasabban mutatta be a vállalati gazdálkodás eredményeit, problémáit, a közgazdasági feltételrendszer hatásait, illetve az ebből eredő gondok kiküszöbölésének lehetőségeit.

A Magyar Gazdasági Kamara Ügyvezetősége

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. sz. 7—8. (803—817. l.)

GÁBOR R. ISTVÁN

Lépéskényszerek és kényszerlépések

Jegyzetek két évtized kormányzati munkaerő- és bérpolitikáiról

A munkaerőpiac kutatásában szerte a világon nem kis részben vagy közvetlenül a kormányzati munkaerő- és bérpolitikák törekvéseinek és módszereinek kritikai elemzése, vagy az általuk alapul vett munkaerőpiac-képnek a felülvizsgálata áll a középpontban. Ezekben a kutatásokban a fő figyelem természetszerűen azokra az összefüggésekre irányul, amelyek meghatározzák a munkaerőpiac működésébe való beavatkozások szükségességét, lehetőségét és korlátait.

Ez jellemzi annak a két műhelynek — az MTA Közgazdaságtudományi Intézete Révész Gábor vezette kutatási osztályának és az MKKE Tímár János vezette* Munkagazdaságtani és Oktatásgazdaságtani Tanszékének — a kutatásait is, amelyek gazdag termésén az alábbi jegyzetek elsősorban alapulnak. Így e jegyzetek akaratlanul is „két legyet ütnek egy csapásra": egyszerre adnak áttekintést az elmúlt húszegynéhány esztendő politikáiról és — mellesleg — bepillantást e két műhely újabb kutatásainak fejleményeibe.

A kutatások eredményeiben tallózva nem törekszem sem eredetiségre, sem elméleti szintézisre, sem gyakorlati iránymutatásra. A jelen írás alig több *egyfajta tematikai rendet követő részleges kivonatolásnál*, amellyel fogadatlan prókátorként, azzal a helyzeti előnnyel élve hozakodom elő, hogy magam is — tizenkét éve már — tagja vagyok az említett műhelyek egymással is szoros emberi és szakmai kapcsolatot fenntartó kutatógárdájának.**

Jegyzeteim I. részének középpontjában a korszak munkaerő- és bérpolitikájának elvi kérdései, II. részének fókuszában pedig a gyakorlati fejleményei állnak. Minthogy azonban e politikáknak mind az elveit, mind a gyakorlatát végső soron egyazon lépéskényszerek és kényszerlépések formálták — éppen ez írásom fő mondanivalója —, a szétválasztás csak hangsúlybeli különbséget jelenthet.

* A jelen írás elkészülte óta a Tanszék vezetését Kővári György vette át.

Noha közvetlenül csak e két műhely publikációira támaszkodom, nem hallgathatok arról a jelentős hatásról, amelyet az itt alapul vett kutatásokra — s már csak ezen keresztül is a következő jegyzetekre — más hazai kutatóműhelyek némely képviselőinek, mindenekelőtt Falusné Szikra Katalinnak a munkássága gyakorolt.

** Ez a helyzeti előny sem biztosíték persze arra, hogy az alapul vett munkákat sikerült minden tekintetben hűen értelmeznem, nem szólva a kiemelések óhatatlan szubjektivitásáról, a tömörítéssel járó tartalmi szegényedésről s a jegyzetműfaj határainak itt-ott elkövetett túllépéséről. Felelősségemet csak növeli, hogy a munkatársaim és barátaim segítőkészségével való visszaélésnek éreztem volna, ha műveik felhasználásán túl személyes tanácsaikat és észrevételeiket is kikérem, megosztva velük egy — mondhatni — kedvtelésből vállalt jegyzetelési munkának a terheit.

Gábor R. István kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője.

I. Pragmatikus koncepcióváltások...

Akárcsak a többi szocialista országban, Magyarországon kezdettől alapvető cél a teljes foglalkoztatás és a munka szerinti elosztás elvének megvalósítása. A kormányzati munkaerő- és bérpolitika e két alapelvének értelmezésében azonban időközben lényeges módosulások következtek be.

A teljes foglalkoztatás jelentésmódosulásai

Az 1950-es években a hazai közgazdasági irodalom és a kormányzat a teljes foglalkoztatást még mintegy karnyújtásnyira lévő olyan állapotként fogta fel, amelyben a népesség gazdasági aktivitása maximális, s — legalábbis az uralkodó álláspont szerint — gyakorlatilag egyet jelent az állami szektorbeli munkavállalással.

Az 1960-as évek elejétől ezt az értelmezést a teljes foglalkoztatás egyensúlyi állapotként való meghatározása váltotta fel, amely a maximálisnál kisebb gazdasági aktivitás mellett is kialakulhat, s amelyben — legalábbis a termelő- és szolgáltatótevékenységek egy meghatározott körében — átmenetileg létjogosult lehet a szövetkezeti tagság vagy akár (marginálisan) az önálló kistermelés is. A munkaerőpiac egyensúlya alatt a munkaerő-kereslet és -kínálat tömegének és szerkezetének egyidejű és pontos egybeesését értették, s ennek elérését a szocialista tervgazdálkodásban reális célnak vélték. A racionalizálási indítékú vállalati munkáselbocsátást s még inkább a vállalatok csődbe jutását és felszámolását továbbra is a szocializmustól idegen jelenségnek tekintették. A gazdasági aktivitásnak az állami szektoron kívüli változatai pedig alacsonyabb rendűnek, történelmileg átmenetinek minősültek, ami világosan megnyilvánult a velük szemben alkalmazott állami kezelésmódban: a kistermelők nyílt diszkriminációjában és szövetkezetekbe tömörítésében, továbbá a szövetkezetek gazdálkodási autonómiájának visszaszorításában.

A direkt tervirányításról az indirekt tervgazdálkodásra való áttérés a teljes foglalkoztatás elvének átértelmezését hozta magával. A teljes foglalkoztatás megvalósulása nem jelenthet a dolgozók számára biztosítékot — ugyanakkor kényszert sem — az adott munkahelyen életfogytig (pontosabban: nyugdíjazásig) tartó foglalkoztatásra. Ezt a megközelítést a gazdasági struktúra átalakításával kapcsolatos kormányzati célok is sürgették, amelyek valóra váltása feltételezte a munkaerő nagyarányú átcsoportosítását. Ugyanakkor a tervezett reformok mellékhatásaképpen a kormányzat globális munkanélküliségtől is tartott. Munkanélküliség helyett azonban az 1960-as évek végére, a hetvenes évek elejére kiéleződött a munkaerőhiány, ami gyakorlatilag megszüntette a súrlódásos és strukturális munkanélküliséget is. A kedvezőtlen következmények a munkaerő hatékony felhasználásának követelményére irányították a figyelmet.

A kor hivatalos dokumentumai leszögezték, hogy a teljes foglalkoztatás elvének érvényesítése a kormányzat feladata, míg a vállalatoké a munkaerő hatékony foglalkoztatása. A gyakorlatban azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a munkaügyi kormányzat továbbra sem mondhat le a hatékony foglalkoztatás előmozdításában való közreműködésről.

A hetvenes évek közepére el kellett vetni azt a korábbi felfogást is, amely szerint a szövetkezeti tulajdon az állami tulajdonnál alacsonyabb rendű, átmeneti tulajdonforma — annál is inkább, mivel addigra már a szövetkezetek gazdálkodási autonómiája alig haladta meg az állami vállalatokét. A hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére pedig az önálló kistermelés és kisvállalkozás (a „kiegészítő", „kisegítő gazdaság" — a továbbiakban: második gazdaság) is tartós polgárjogot nyert. Azóta a teljes foglalkoztatás nem feltétlenül jelent minden munkát kereső

számára a szocialista szektorban biztosítandó munkaalkalmat. Sőt a gazdasági recesszió elhúzódására utaló jelek láttán, a nyolcvanas évek legelején a munkaügyi kormányzat nem utolsósorban éppen azt remélte a második gazdaság bővülésétől, hogy az munkához juttatja majd a szocialista szektorból esetleg kiszoruló munkaerőt.

A teljes foglalkoztatás elvének értelmezése napjainkban további módosuláson megy át. Eszerint a teljes foglalkoztatással a nyílt, frikciós és strukturális, időszakos munkanélküliség is összeegyeztethető, ha létezik méltányos segélyrendszer, szervezett átképzés, átmeneti közmunkaalkalom stb. Emellett tágul magának a foglalkoztatásnak is az értelmezése: olyan tevékenységfajták is foglalkoztatásnak minősülhetnek, amelyeket mindmáig nem tekintenek a gazdasági aktivitás körébe tartozónak.

A foglalkoztatás és a teljes foglalkoztatás fogalmának e legújabb kiterjesztéseire a kormányzatot a gazdasági válság elhúzódásával és a gazdaság krónikus működési zavaraival kapcsolatos megfontolások indították. Úgy ítélték meg, hogy fel kell készülni az iskolából kilépő fiatalok egyes csoportjait sújtó elhelyezkedési nehézségekre és szélesebb körű vállalati létszámleépítésekre. Kényszerítő erővel hatott továbbá a második gazdaság bővülésének sürgető szükségessége mint a lakossági igények kielégítésének és a nagyüzemi szektor jobb teljesítőképességének az adott körülmények között elengedhetetlen feltétele. Végül, a jelzett irányú átértelmezést indokolta, hogy a költségvetésből mind nehezebben finanszírozható néhány, a családi-háztartási funkciók kiváltására szervezett lakossági szolgáltatás támogatása.

A teljes foglalkoztatás kategóriájának jelentésmódosulásaival párhuzamosan hasonlóan mélyreható változások következtek be a szocializmus alapvető elosztási elveként aposztrofált munka szerinti elosztásnak az értelmezésében is.

A munka szerinti elosztás jelentésmódosulásai

Nagyjából a hatvanas évek közepéig Magyarországon — a teljes foglalkoztatás akkori értelmezése kapcsán előbb mondottaknak megfelelően — az a hivatalos felfogás uralkodott, hogy a lakosság egyre inkább csak a gazdasági kormányzat által közvetlenül ellenőrizhető forrásokból fog jövedelemhez jutni: állami szektorbeli munkavállalásból és költségvetési juttatásokból. Azt is feltételezték, hogy a lakosság folyó fogyasztásra és tartós fogyasztási cikkekre költi el a jövedelmét. Ennek megfelelően az akkori politika a munka szerinti elosztásra lényegében úgy tekintett, mint az állami szektorbeli keresetek alakításának elvére, s korlátozni igyekezett a nem állami csatornákon kiáramló lakossági jövedelmeket.

A szövetkezeti tulajdonforma egyenrangúsítása a hetvenes évek közepén, majd pedig a második gazdaság tartós fennmaradásának tudomásulvétele természetszerűen maga után vonta a munka szerinti elosztás átértelmezését. Eszerint az ilyen forrásokból származó jövedelmek sem sértik a munka szerinti elosztás elvét, feltéve, hogy nem haladják meg túlságosan az állami szektorbeli bérek-keresetek szintjét, és a szóródásukban nincs jelentős szerepe a befektetéseknek, az idegen munkaerő alkalmazásának és a konjunkturális előnyök kihasználásának.

Az 1970-es évek végétől s különösen a nyolcvanas évek elejétől azonban már az állami szektorbeli kereseteknél számottevően — két-háromszorta — magasabb második gazdaságbeli jövedelmeket is egyre inkább összeegyeztethetőnek nyilvánítják a munka szerinti elosztás elvével. Ez közvetlenül összefüggött annak a felismerésnek a térhódításával, hogy a befektetések után képződő járadékok és a vállalkozói jövedelmek akceptálása híján aligha lehet gátat vetni a lakosság növekvő

improduktív, „spekulációs" befektetésének és pazarló személyes fogyasztásának. Emellett a kormányzat égetően szükségesnek látja, hogy a lakosság nagyobb mértékben vállaljon részt közvetlenül is a produktív felhalmozások finanszírozásából — nem utolsósorban korszerű kisüzemek létesítésével. Cél volt az is, hogy a kisüzemekben a lakosság legalizált keretek között és hosszabb távú üzletpolitika alapján tevékenykedjék és lehetőleg nagyrészt főfoglalkozásban.

Az 1960-as és hetvenes évek fordulóján a szocialista szektorbeli keresetekre vonatkozóan még az volt a tipikus felfogás, hogy a munkakörök képzettségi igényének, a hierarchikus beosztási szinteknek, a munkakörülményeknek és a teljesítményeknek megfelelő kereseti különbségek a munka szerinti elosztás elve alapján elfogadható pontossággal számszerűsíthetők, és kormányzati közreműködéssel a gyakorlatban érvényesíthetők. Ezzel szemben a hetvenes évek első felének uralkodó nézete szerint a munka szerinti elosztásnak megfelelő kereseti arányok már csak az iskolai végzettség és szakképzettség eltérő szintjeire határozhatók meg, a képzési költségekből kiindulva.

Az 1970-es évek közepétől azután egyre inkább az a felfogás vált irányadóvá, hogy a munka szerinti elosztás elvét alapvetően a munkaerőpiac kereslet-kínálati viszonyainak a keresetekre gyakorolt befolyása juttathatja érvényre. Meggyökeresedéséhez a későbbiekben az a felismerés is hozzájárult, miszerint a munka szerinti elosztás elve nem egyszerűen az operacionalizálás technikai nehézségei folytán nem szolgálhat fogódzóul a kívánatos kereseti arányok meghatározásához, de azért sem, mert az elvnek eltérő elméleti értelmezései lehetségesek. Mindez a gyakorlatban abban jutott kifejezésre, hogy a munka szerinti elosztás elvére való hivatkozás a bérviszonyok értékelésében lényegében formálissá vált. Helyét a bérek munkaerő-allokációra és munkahelyi erőfeszítésekre gyakorolt — feltételezett — hatásainak értékelése vette át.

Ez a szemléletváltozás — a bérszabályozás kapcsán később tárgyalandó okokból — nem jelentette azt, hogy kibontakozhattak volna a külső, vállalaton kívüli munkaerőpiacok bérdifferenciáló mechanizmusai. Ellenben a vállalatokon belül — a belső munkaerőpiacokon — határozottan háttérbe szorult a bérkülönbségek méltányos határok között tartásának követelménye. A munkaügyi kormányzat súlyponti törekvésévé ugyanis a dolgozókat maximális munkahelyi erőfesztésekre késztető bérezési módszerek alkalmazásának kiterjesztése vált. Minthogy pedig a vállalatokon belül nem korlátozza az egyéni keresetek differenciálását sem minimálbértörvény, sem nyilvánosan működő béralkurendszer, ez egyet jelent a munkások igen eltérő informális alkupozíciója szerinti bérdifferenciálódás szentesítésével.

II. . . . és cselekvési kényszerpályák

A 60-as évek első felében a munkaerőpiac állapotát a férfi betanított és szakmunkások iránt gyorsan bővülő ipari munkaerő-kereslet és a munkába állni kívánó szakképzetlen nők nagy tömege közötti strukturális feszültség jellemezte — amely 1962—63-ban tetőzött —, s a paraszti gazdaságok fölszámolásával felgyorsult munkaerő-áramlás következtében városi munkanélküliség kialakulásától lehetett tartani. Ezzel szemben a 60-as évek második felére — először a fővárosban és a hagyományos ipari központokban, majd fokozatosan a vidéki körzetekben is — állandósult a globális munkaerőhiány, ami egymagában is kizárta az 1968-as reformkoncepcióban előirányzott liberális munkaerő-politikát. A szabályozás normativitásának erősödése helyett a munkaerőpiac működésére a kormányzat kényszerpályákon mozgó munkaerő- és bérpolitikai beavatkozásai nyomták rá a bélyegüket.

Globális munkaerő-keresleti, -kínálati feszültségek

A vállalatok gazdasági, ezen belül munkaerőpiaci pozíciójának alakulásában mindvégig meghatározó szerepet játszó állami szubvenciók és kivételezések mellett, a hetvenes évtized elején, majd pedig az évtized közepét közvetlenül követően a munkaerőpiac működését széles körű és közvetlen, nagyjából két-két éven át tartó beavatkozássorozat befolyásolta. Napjainkban újabb adminisztratív munkaerő-piaci kampány kibontakozásának vagyunk tanúi.

A hetvenes évek kampányszerű beavatkozási hullámait végső soron a globális munkaerőhiány fokozódása, közvetlenül pedig a munkaerőhiánytól sújtott nagyvállalatok helyi és központi irányítószervekre (párt- és kormányzati apparátusra) gyakorolt nyomása, panaszai kényszerítették ki. Ez utóbbi tény erőteljesen kihatott a beavatkozások konkrét céljaira és eszközeire egyaránt.

Az első kampány előzményei 1968—1969-re nyúlnak vissza, amikor is a felfokozódott munkaerőhiány egyik jeleként megszaporodtak a túlórák, és egyidejűleg megélénkült a vállalatközi „spontán", dolgozók kezdeményezte vándorlás. A korabeli helyzetértékelések szerint lazult a munkafegyelem, és erősödött a bérek emelésére irányuló nyomás. Hasonló tüneteket regisztráltak 1975—1976-ban is, az évtized másik munkaerő-politikai kampányának előestéjén.

A munkaerőpiaci feszültségek felfokozódásának említett periódusai mindkét esetben a beruházási ciklus felszálló ágában jelentkeztek; bekövetkeztük eszerint a beruházásélénkülés közvetlen munkahelyteremtő és multiplikátorhatásának tudható be.

A munkaerőpiaci feszültségek kiéleződésére a munkaerő-politika a munkaerő-kínálat bővítését célzó intézkedésekkel reagált; ezek azonban számottevő pótlólagos munkaerőforrások híján csak mérsékelt eredménnyel járhattak. Továbbá szűkíteni igyekezett a dolgozók munkahely-választási szabadságát, illetőleg a gazdálkodó szervezetek munkaerő-keresletének adminisztratív felülbírálatához folyamodott.

A területi hatóságok (a tanácsok mellett ideértve a pártbizottságokat is) mindkét kampányban részben kezdeményező, részben végrehajtó szerepet játszottak, részben pedig önállóan jártak el. A központi hatóságok szerepvállalása a legfelsőbb pártvezetés által hozott határozatokban és az ezek alapján kibocsátott jogszabályhalmazokban csúcsosodott ki. A területi hatóságok részvétele a kampányokban már csak azért sem szorítkozhatott a puszta végrehajtásra, mert a központi szervek mindkét esetben bizonyos késedelemmel lendültek akcióba. Akkor, amikor a beavatkozás szükségességére intő jelek (ezen belül a területi hatóságoktól, illetőleg a munkaerőhiány sújtotta nagyvállalatoktól érkező jelzések) meghaladtak valamiféle kampányszervezési ingerküszöböt. A központi határozatok és intézkedések előkészítése és meghozatala egyébként is időigényes, a spontán bekövetkező feszültségcsökkenési periódusokba is belenyúló folyamatnak bizonyult.

Anélkül, hogy részletesen belemennénk a szóban forgó kampányok eseménytörténetének felidézésébe, jellegük érzékeltetésére elégségesnek látszik legalább címszószerűen áttekinteni az egyes kampányok keretében hozott főbb központi intézkedéseket.

Az évtized eleji kampányban — munkaerő-kínálatot bővítő intézkedésként — a munkaviszony nyugdíjkorhatáron túli meghosszabbítása és a nyugdíj melletti munkavállalás ösztönzése szerepelt. A nagyvállalatok munkaerőpiaci pozíciójának megerősítésére — amelynek eszközéül 1968—70-ben elsősorban a gyorsan növekvő egyedi bérpreferenciák szolgáltak — 1971-ben módosítottak a bérszabályozás konstrukcióján, majd 1972-ben határozatot hoztak az állami nagyüzemek fizikai dolgozóinak kiemelt bérnövelésére. Emellett 1970—1971-ben országos hatókörű

intézkedések sora látott napvilágot, amelyek arra szólították fel a minisztériumokat és a területi hatóságokat, hogy mérsékeljék az egészségtelennek minősített munkaerőmozgást, illetőleg a munkaerő-forgalmat elsősorban a nagyvállalatok érdekei szerinti irányokba tereljék. A „notórius munkahely-változtatók" szabad elhelyezkedésének korlátozása — a kiemelten kezelt (nagy-) vállalatokhoz való hatósági átirányítása — mellett elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari melléküzemágai mint a nagyvállalatok állítólagos munkaerőpiaci riválisai ellen hozott (a szövetkezetek törvényben deklarált autonómiáját sértő) korlátozó intézkedések említhetők még itt.

Az évtized közepén megindult kampány egy része is a munkaerő-kínálat bővítését szolgálta (az 1976—80-ra tervezett munkaidő-csökkentés elhalasztása; az egy dolgozó által teljesíthető túlórák maximális számának felemelése; a főmunkahelyen ledolgozható munkaidő törvényes meghosszabbítása, lehetővé téve, hogy a dolgozót saját munkáltatója másodállásban is foglalkoztassa; a nyugdíj melletti munkavállalás még erőteljesebb ösztönzése; a rokkantsági nyugdíjasok létszámgyarapodásának lassítását célzó szigorítások a rokkantság megállapításában és intézkedések a rehabilitációs tevékenység javítására). Egyidejűleg határozatokat hoztak az igazolatlan és a fizetett távollétek (táppénz, szervezett képzésben való részvétel) mérséklésére, és felszólították a vállalatokat a teljesítménybérezés kiterjedtebb alkalmazására, valamint a normák szigorítására. A fizikai munkások különösen nagymérvű hiányának enyhítését célozta a vállalatok adminisztratív munkaköreire előírt létszámfelvételi tilalom (amelyet rövidesen létszámnövelési tilalommá enyhítettek), illetőleg a vállalatvezetők jogkörének megerősítése a nem fizikai alkalmazottak fizikai munkakörökbe való átcsoportosításának végrehajtásában, valamint az, hogy kötelező létszámleépítést rendeltek el egy sor költségvetésből gazdálkodó szervezetre. Emellett fékezni igyekeztek a vállalatközi munkaerő-áramlást és bérversenyt — mindenekelőtt azzal, hogy adminisztratíve korlátozták a vállalatok munkaerő-toborzó álláshirdetéseit, előirányozták a besorolási bérek országos egységesítését, és munkaerőpiaci kartellmegállapodásokat szorgalmaztak. A nagyvállalatok munkaerőhelyzetének javítását legközvetlenebbül az az 1976-ban hozott rendelet szolgálta, amelyik felhatalmazta a megyei tanácsok elnökeit a dolgozók, a munkakörök, illetőleg a gazdálkodószervezetek azon csoportjainak kijelölésére, ahol munkaszerződést csak tanácsi közvetítéssel lehet kötni. Hasonló célt szolgált a megyei tanácsok új jogosultsága arra, hogy megtilthatják a területükön működő gazdálkodószervezetek meghatározott körének létszámnövelését, illetőleg létszámcsökkentésre kötelezhetik őket.

A területi hatóságok — mint már utaltunk rá — nem egyszerűen végrehajtói voltak a hetvenes évtized munkaerő-piaci kampányainak. Felsőbb pártszervekkel fennálló kapcsolataik révén egy részük már az előkészítés szakaszában értesült a tervezett központi intézkedésekről, s így a központból kapott intenciók nyomán egyes helyi intézkedések megelőzték az országos akciókat. Más esetekben egy-egy területi kezdeményezést tettek meg a központi szervek az országos kampány elemének. Különösen az iparosodottabb térségek hatóságai buzgólkodtak a kampányok kezdeményezésében, megindításában és végrehajtásában, tekintettel arra, hogy e térségek gazdaságát érzékenyebben érintették a munkaerőpiac egyensúlyi feszültségeinek ingadozásai.

Kétségkívül mindkét kampány átmenetileg — másfél-két évre — javított valamelyest az irányítószervek által legfontosabbnak tekintett nagyvállalati kör munkaerőhelyzetén. Ám ezek az akciók egy-két év alatt kifulladtak. Kifulladásuk fő oka az volt, hogy a kampányok során bevetett eszközök az irányítóapparátustól rendkívüli erőfeszítéseket követeltek és csekély hatásfokúak voltak, s emellett irracionális mellékkövetkezményekkel jártak.

A hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaság recessziós periódus elé néz, s ezzel összefüggésben a kormányzat az elkövetkező évekre a munkaerő-kereslet csökkenésére, munkanélküliségre számított. Napirendre került a hatósági munkaerő-közvetítés átalakítása az elhelyezkedés segítésére hivatott szolgáltató tevékenységgé, megfelelő átképzési rendszer kiépítése, a munkanélkülivé válókról való intézményes gondoskodás megoldása (segélyezés, közmunkák szervezése stb.).

Bár a munkaerő-kereslet összességében valóban mérséklődött (aminek egyik megnyilvánulásaképpen kissé emelkedett a munkáltató kezdeményezte munkaviszony-megszűnések aránya), és szórványosan — összesen néhány ezer főt érintően — gyárbezárásokra, vállalati létszámleépítésekre is sor került, a globális munkaerő-túlkereslet azóta sem szűnt meg (amit különösen egyértelműen mutat, hogy az állami szektorban nem csökken a túlórázás-túlmunkavégzés mértéke). Sőt a beruházások napjainkra bekövetkezett csekély megélénkülése — a munkaközvetítő irodák adatai szerint — már megfordította a munkaerőpiaci egyensúlyhiány enyhülésének irányzatát. A termelékenység alakulása által nem indokolt többlet-bérkiáramlás mellett ez is közrejátszhatott abban, hogy a kormányzati szervek újabb munkaerőpiaci kampányt indítottak be — annak ellenére, hogy a rövidesen munkaképessé váló népes korosztályok belépésével várhatóan enyhül a globális munkaerőhiány (nem szólva a nyugdíjkorhatár egyidejű — s már csak ezért is indokolatlan — tervezett emeléséről). Ez a legújabb kampány — az eddigi tapasztalatok szerint — elsősorban a „kapun belüli munkanélküliség" csökkentésére irányul, s a „munkaidő védelmét", a munkafegyelem javítását közvetlenül megcélzó jogszabályhalmazban ölt testet.

Korai lenne még e legutóbbi akciósorozat mérlegét most megvonni. Azonban aligha tévedünk, ha ezúttal is csekély és felemás eredményekre s egy-két éven belül a kampány kifulladására, az eddig született és születőfélben lévő adminisztratív rendelkezések enyhítésére-visszavonására számítunk.

Strukturális munkaerő-keresleti, -kínálati feszültségek

A világszerte közkeletű felfogás szerint a munkaerő iskolázottsága-szakképzettsége a termelékenység egyik fő meghatározója. Ez az egyik indoka annak, hogy a strukturális munkaerőpiaci egyensúlytalanságok enyhítésére-megelőzésére irányuló munkaerő-politikák tárgyalását a szakképzettségi-foglalkozási szerkezet alakítására, ezen belül is az — ebben kulcsszerepet játszó — iskolarendszerű képzésre korlátozzuk. A másik indok pedig az, hogy a munkaerő szakképzettségi-foglalkozási összetételének piaci automatizmusokon alapuló szabályozására — már csak az állandósult munkaerőhiány miatt is — kevéssé támaszkodhatunk. (Szemben például a területi egyensúlytalanságokkal, amelyek — noha nagy súrlódásokkal — globális munkaerőhiány közepette is spontán módon feloldódhatnak: népességvándorlással és ingázással, de főként az álláshely-kínálatnak a munkaerő-kínálat területi eloszlásához való kényszerű hozzáigazodásával.)

Történetileg tekintve a munkaerőpiac strukturális egyensúlyát célzó munkaerő-politikai stratégiáról az 1960-as évek eleje óta beszélhetünk, amikor is az oktatási-szakképzési rendszer fejlesztésének megalapozására először készült távlati munkaerő-szükségleti prognózis („terv"). Ezt megelőzően az oktatás-szakképzés keretszámait részint a korszak voluntarista gazdaságfejlesztési terveihez igazodva határozták meg, részint — a gazdálkodószervezetek jól-rosszul felülvizsgált évi igénybejelentéseinek felösszesítése alapján — rögtönzésszerűen reagálva a munkaerőpiac egyensúlyi zavaraira. Ez a gyakorlat természetszerűen együtt járt a képzési szintekre és szakirányokra előírt keretszámok szeszélyes ingadozásaival.

Az 1960-as évek elején megindult tervezési munkálatok ezzel szemben abból indultak ki, hogy az oktatás és szakképzés hosszú átfutási idejű folyamat, amelynek stratégiai megalapozása a gazdaság szakmunkaerő-szükségletének 16—18 éves előrelátását követeli meg. Ez az előrelátás nyilvánvalóan nem épülhet a meglévő gazdálkodó szervezetek jövőbeli igényeinek összesítésére, hanem csak független szakértők sokoldalú és összehangolt elemző munkájára. Az oktatási-szakképzési rendszernek a munkaerő-szükségleti prognózisokhoz kell igazodnia (a gyakorlatban mintegy 120 összevont foglalkozási-szakképzettségi csoportot alakítottak ki), tekintetbe véve a várható szakképzettségi-foglalkozási mobilitást is.

Az első, 1980-ig szóló távlati munkaerő-szükségleti prognózist 1970 elején újabb, az 1985-ig terjedő időszakra kidolgozott prognózis követte. A hetvenes évek második felében pedig először 1990-ig, majd 2000-ig készült hasonló prognózis. Azóta viszont nem állítottak össze átfogó prognózist, noha az nélkülözhetetlen lett volna a korábbi számítások felülvizsgálatához.

A prognóziskészítés apálya közvetlenül a tervezőmunka szervezeti és személyi feltételeinek romlásával függ össze. Közvetve pedig azzal a gyanakvással és ellenszenvvel, amellyel a szakmunkaerő-szükségleti prognózison alapuló oktatástervezés és oktatáspolitika gondolatát egyes társadalomkutatók és kormányzati szervek eleve kísérték, részint az alkalmazott tervezési koncepció és módszerek valóságos és vélt fogyatékosságai, részint szakmai-szervezeti ellenérdekeik miatt. Ilyen körülmények között természetszerű, hogy az oktatás és szakképzés keretszámait alapvetően a központi és területi irányítószervek pillanatnyi munkaerő-piaci feszültségekre reagáló döntései alakítják. Így próbálják — informális érdekküzdelmekben formálódó prioritások szerint — szelektíven kielégíteni az ágazatok és gazdálkodószervezetek szakmunkaerő iránti igényeit.

Kétségtelen, hogy a „csúszó" („lépegető") tervezés segítségével karbantartott munkaerő-prognózis híján az oktatás-szakképzés szerkezetének alakítása nem alapulhat stratégiai megfontolásokon. Ugyanakkor sem a tapasztalatok, sem az elméleti megfontolások nem támasztják megnyugtatóan alá azt a feltételezést, hogy létezhet független szakértők által kidolgozott, szervezeti-szakmai külön érdekektől mentes, „objektív" szakmunkaerő-szükségleti prognózis. De kétséges az is, vajon reális távlati prognózis birtokában, a krónikus munkaerőhiány viszonyai között működhet-e az oktatásirányító apparátus pártatlanul, felülemelkedve a rövid távú érdekeken. S ha mégis, akkor sem valószínű, hogy sikerülhet akár csak tendenciájában is biztosítania a képzés és a szakmunkaerő-szükséglet szerkezeti és tartalmi összhangját.

A szakképzés felülről diktált szerkezete ugyanis — amely a szakképzést és az általános képzést mesterkélten is egybeolvasztó, hivatali úton irányítható iskolarendszer dominanciáját tételezi fel a szakképzésben —, párosulva a szakmunkaerő legtöbb kategóriája iránti túlkereslettel, kiszolgáltatott helyzetbe hozza a szakképzés mindkét felhasználóját: a tanulókat csakúgy, mint a szakmunkaerőt foglalkoztató szervezeteket. Pozíciófölénye birtokában a szakképzést (is) folytató iskolahálózat hajlamossá válik az elkényelmesedésre, megmerevedésre. Intézményei megengedhetik maguknak, hogy tevékenységüket a felhasználók igényeitől elszakadva elsősorban saját belső szervezeti érdekeik szerint alakítsák. Így a képzés és a munkaerő-kereslet formális szerkezetének összehangolására törekedve, az oktatásirányítás felfokozhatja az iskolarendszerű képzés nyújtotta ismeretek és készségek s a munkaköri követelmények közti tartalmi feszültségeket, a szakképzés felhasználóinak öntevékenységére hárítva e feszültségek feloldását. Ráadásul az sem bizonyos, hogy ezen az áron legalább hosszabb távon létrejön a munkaerőpiac formális szerkezeti egyensúlya, mégpedig a következők miatt.

Minthogy a szóban forgó oktatástervezési-oktatásirányítási koncepció szerint — mint utaltunk rá — a képzési keretszámok meghatározásában tekintettel kell lenni arra, hogy a kiképzettek várhatóan mekkora hányada fogja később elhagyni tanult szakmáját, ezért háromféle okból is beindulhat pozitív visszacsatolás. Egyrészt, a kevésbé népszerű szakirányokra előírt képzési keretszámok kevésbé tölthetők ki önkéntes jelentkezőkkel, aminek folytán itt gyakoribb a pályaelhagyás. Ennek ellensúlyozására — hacsak nem sikerül valamiképpen mérsékelni a pályaelhagyást — még tovább kell növelni a betöltendő képzési keretszámokat, és így tovább. Másrészt, miután a képzési irányok közti átcsoportosításokban legtöbbnyire a gyengébb tanulók eredeti szándékai hiúsulnak meg, ezért a kevésbé népszerű foglalkozásokban a munkaerő-állomány felhígul, ami a későbbiekben maga is visszatarthat e foglalkozások önkéntes választásától. Végül, a mobilitási egyenlegekkel korrigált szakmunkaerő-szükséglethez igazított képzési szerkezet visszafogja, de legalábbis késlelteti az önkéntes szakma- és foglalkozásválasztás, illetőleg a munkaerő-keresleti szerkezet spontán alkalmazkodásán alapuló önkorrekciós (negatív visszacsatolási) mechanizmusok érvényesülését.

A pályaválasztást terelő adminisztratív sorompók tehát, az adott feltételek között, valószínűleg akkor is a gazdasági racionalitást keresztező mellékkövetkezményekkel járnának, ha e sorompók működtetése — szemben a vizsgált időszakban követett gyakorlattal — megbízható prognózisokon alapulna. Adott feltételek alatt itt elsősorban azoknak a munkaerőpiaci nyomó- és húzóerőknek a gyengesége értendő, amelyek részint kipréselnék a munkaerőt a perspektívátlanná váló foglalkozásokból, részint kellően vonzóvá tennék a beáramlást a feljövőben lévő foglalkozásokba.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy alapvetően éppen ezeknek a — foglalkozási szerkezet korszerűsödését hátráltató — strukturális feltételeknek (végső soron a munkaerőhiánynak) a következtében szorulnak a képzési keretszámok meghatározásában háttérbe a stratégiai megfontolások. Emiatt állandósul a szakképzés irányításának az a fajta rövid távra tekintő és defenzív jellegű gyakorlata, amelyik tovább gyengíti a szakképzettségi-foglalkozási szerkezet kívánatos korszerűsítéséhez amúgy is elégtelen és megkésve ható munkaerőpiaci nyomó- és húzóerőket, s amelyik éppen ezért — paradox módon — kénytelen korlátozott körben megtűrni vagy akár még szorgalmazni is az iskolán kívüli szakképzést és egyben elhárítani magától a felelősséget, ha az iskolarendszerből kilépők elhelyezkedése nehézségekbe ütközik.

Vállalati bérkiáramlás és vállalatközi bérfeszültségek

A kormányzati munkaerő- és bérpolitikák legtöbbet vitatott elemének a vizsgált korszakban kétségkívül a bérszabályozás bizonyult. A bérszabályozásnak a gazdaságirányítás állandó és központi szerepet szánt a bérinflációs nyomás fékentartásában, a gazdaságilag racionális vállalatközi munkaerő-allokáció előmozdításában, a vállalati és az egyéni teljesítmények fokozásának ösztönzésében, a munkaerő-kereslet korlátozásában.

A vállalati keresetek alakulásának szabályozását illetően az 1968. évi gazdasági reformot előkészítő szakemberek két feltételezésből indultak ki. Egyrészt úgy ítélték meg, hogy egyelőre nem lehet számítani az eladók közötti verseny olyan fokú megélénkülésére, amely a termelési költségek csökkentésének érdekeltségén keresztül a vállalatokat gazdaságilag racionális önmérsékletre késztetné a keresetek növelésében; ugyanakkor a munkanélküliséget mint a reformok esetleges mellékkövetkezményét el akarták kerülni. Másrészt feltételezték, hogy — szemben az

előzőleg alkalmazott szabályozási megoldásokkal — az egyes vállalatok keresetalakulásának, keresetfizetési lehetőségének függenie kell a gazdálkodásuk eredményességétől. Ez utóbbi előfeltevés körül ugyan már akkor sem volt teljes az egyetértés (a piaci reformok hívei között sem), a gyakorlati lépések alapjául mégis ez a felfogás szolgált. Ebben látták a vállalatok, vállalati kollektívák eredményes gazdálkodásban való érdekeltségének egyik legfontosabb zálogát.

Ennek megfelelően a cél mindvégig a vállalati kereseti pozíciók differenciálódásának iránya és mértéke szempontjából legmegfelelőbb szabályozástechnikai megoldások megtalálása volt. Az olyan gondokért pedig, mint a munkahelyi ösztönzés zavarai, a „kapun belüli munkanélküliség", a vállalatközi bérfeszültségek vagy a teljesítményfedezet nélküli bérkiáramlás, az éppen alkalmazott szabályozás technikai fogyatékosságait, illetőleg érvényesítésük következetlenségeit (a „normativitás fellazulását") kárhoztatták. Következésképpen kisebb-nagyobb mértékben szinte évről évre változtattak vagy a szabályozás konstrukcióján vagy annak paraméterein, s egyúttal szigorúbb következetességet helyeztek kilátásba az alkalmazásban.

A változtatások kiterjedtek az alapul vett vállalati eredménymutató megválasztására (nyereség, hozzáadott érték stb.), a bérkorlát jellegére (bértömeg vagy átlagbér), az eredménymutató és a bérfizetési korlát kapcsolatát előíró algoritmus szerkezetére és paramétereire, az eredménymutatótól függetlenül megvalósítható bérnövelés mértékére, az eredménymutató szerint indokolt bérnövelés túllépését sújtó adók kulcsára, az egyidejűleg működtetett szabályozási változatok számára, fajtáira és alkalmazási körére stb. Viszont egészen az ún. keresetszint-szabályozás 1985. évi széles körű bevezetéséig — amelyet az elkülönült bérszabályozás megszüntetése felé mutató („bérliberalizáló") lépésnek szántak — nem változtattak a szabályozás úgynevezett bázisszemléletén és növekményszellemén. Azon, hogy a szabályozás az eredmény javulását és a bérnövelés lehetőségét kapcsolta össze egymással, függetlenül a vállalat viszonylagos (más vállalatokhoz viszonyított) gazdálkodási eredményességétől és bérpozíciójától.

Az 1985-ben bevezetett keresetszint-szabályozás lényegében kiküszöbölte a korábbi változatok eme közös jellegzetességeit, amelyeket a szabályozástechnikai vonatkozásokra összpontosító korabeli bírálatok a gyakori módosításoknak és a normativitás ismétlődő fellazulásainak, s a vállalati teljesítménytartalékolásnak végső okaiként jelöltek meg. Ez a szabályozás ugyanakkor arra az — 1968 táján uralkodótól eltérő — feltételezésre épült, hogy a keresetnövelésben a vállalatokat önmérsékletre késztető fordulat következik be az eladók közötti piaci verseny feltételeiben, illetőleg a munkaerőpiac egyensúlyi állapotában.

E várakozások jegyében bízta az új szabályozás a vállalatok mérlegelésére, hogy — a nyereségüktől függő adóviselő képességük korlátai között — milyen ütemben emelik dolgozóik keresetét. Nagy hangsúlyt kapott az új keresetszabályozás katalizátorszerepe a gazdaságirányítás reformfolyamatainak kibontakoztatásában, a gazdaság dinamizálásában is. Arra számítottak, hogy a vállalati kereseti pozíciók spontán differenciálódása-átrendeződése egyik fő hajtóereje lesz az egyéni és vállalati teljesítmények növelésének. Ezzel szemben már az első tapasztalatok is azt támasztották alá, hogy az adott feltételek között — ideértve a gazdasági recesszió ellenére fennmaradó globális munkaerőhiányt — a vállalati gazdálkodás eredményességére és a spontán munkaerőpiaci folyamatokra hárított keresetalakítás a bérinflációs nyomás elszabadulásának veszélyével fenyeget, s nem ígér javulást a munkahelyi ösztönzésben, az egyéni és a vállalati teljesítményekben. Ilyen körülmények között tehát a „bérliberalizálás" nemhogy elősegítené a kibontakozást, de még le is járathatja és ezáltal fékezheti a reformtörekvéseket.

Ez a felfogás abból indult ki, hogy a vállalatoknak mint munkaerőpiaci rivá-

lisoknak, a munkaerővonzás és -megtartás kényszerétől hajtva, igazodniuk kell egymáshoz: a másutt szokásosnál nagyobb teljesítményt tartósan csak magasabb kereset ellenében követelhetnek, illetőleg alacsonyabb bérért általában kisebb teljesítménnyel kell beérniük. Ez a versengésük természetesen annál kiélezettebb, minél kevésbé hasad szét a munkaerőpiac részpiacokra, és minél inkább túlkereslet uralkodik a munkaerőpiacon, mivel a vállalatok annál inkább csak egymás rovására elégíthetik ki a munkaerő-keresletüket.

Következésképpen ilyen feltételek mellett a vállalatok kereseti pozíciójának spontán differenciálódása-átrendeződése a vállalatok összességére nézve nem fejthet ki hatást a munkahelyi ösztönzés eredményességére; legfeljebb az ösztönzés lehetőségének és/vagy a munkaerőnek a vállalatok közötti allokációját befolyásolhatja. Viszont ezzel egyidejűleg még akkor is inflációs nyomást fokozó többletkeresetkiáramlást idézhet elő, ha minden egyes vállalatnál a keresetek a termelékenységgel összhangban alakulnak (amire azonban nincsen a mai feltételek között biztosíték), ti. amennyiben a mindenkori gyengébb kereseti pozíciójú vállalatoktól a jobban fizető munkahelyekre irányuló munkaerő-átáramlást indukál, s amennyiben az aktuálisan gyengébb kereseti pozíciójú vállalatokat — amelyek az éppen emiatt csökkenő és felhígúló munkaerő-állományuk s kényszerű teljesítményengedményeik, szűkülő ösztönzési lehetőségeik folytán kerülnek a deklasszálódás örvényébe — kormányzati beavatkozásokkal időről időre fel kell zárkóztatni.

Az ilyen korrekciós beavatkozások ráadásul maguk is bérinflációs hatásúak, és egyben aláássák a differenciálódás deklarált játékszabályainak hitelét is.

Mindebből logikusan következik, hogy az elmúlt két évtized során a kereseti viszonyokban tapasztalt problémák valójában nem azokra a szabályozástechnikai fogyatékosságokra vezethetők vissza, amelyek kiküszöbölését a legújabb keresetszabályozás fő erényének tekintették. Az alapvető ok mélyebben húzódik: a vállalati kereseti pozíciók spontán differenciálódásának szükségességéből való kiindulásban, az e differenciálódási folyamatnak teret engedni kívánó keresetszabályozási megoldásokban. A normativitás ismétlődő fellazulásai sokkal inkább tulajdoníthatók ennek, mint a szabályozás technikai tökéletlenségeinek, illetőleg az irányítószervek erélytelenségének vagy éppen túlzott ügybuzgalmának. A deklarált szabályok érvényesülését különféle prioritások nevében keresztező-semlegesítő operatív kormányzati beavatkozások jórészt informális alkukban formálódó olyan kényszerlépéseknek tekinthetők, amelyek — akarva-akaratlanul — a vállalatközi keresetkiegyenlítés és a „természetes" (távlati-stratégiai fontossághoz, tőkeerőhöz stb. igazodó) keresetdifferenciálódás hiányzó spontán mechanizmusait helyettesítették.

A spontán mechanizmusok nyilvánvalóan csak akkor működhetnének, ha a vállalatok nem feltétlenül, hanem munkaerőpiaci pozíciójuktól függően használnák ki keresetnövelési lehetőségeiket. E szükséges, de önmagában nem elégséges feltétel híján a 80-as években meghirdetett és 1985-ben nagy eltökéltséggel megkezdett „bérliberalizálásban" lényegében a vállalatvezetők lojalitásának megerősítésére tett kormányzati engedményt kell látnunk. Egy olyan gyakorlat intézményesítésére tett kísérletet, amely az adott feltételek között nem bizonyulhatott életképes alternatívának a másik „rosszal", a „bérforint" elkülönített szabályozásával mint kényszermegoldással szemben.

A második gazdaság és a munkaerőpiac globális és strukturális bérfeszültségei

A második gazdaság fontosságának felismerése annyira általános mind a munkaügyi kormányzatban, mind a két műhely kutatóinak körében, hogy aligha szorul indoklásra, miért szentelem a korszak munkaerő- és bérpolitikáit áttekintő jegyze-

teim befejező részét a gazdaság megkettőződöttségéből eredeztethető lépéskényszerek és kényszerpályák felidézésének.

A második gazdaságnak mint a szocialista (állami és nagyüzemi szövetkezeti) szektorbeli munkavállaláson kívüli keresőtevékenységek színterének igazi történetéről a hatvanas évek elejétől-közepétől beszélhetünk, amikor is megszilárdultak a szocialista szektor határai. A második gazdaságba való tömeges bekapcsolódáshoz az első lökést a hatvanas évek második felében végbement gyors életszínvonal-emelkedés és a Nyugattól való elzárkózás politikájának enyhülése adta azzal, hogy teret hódított a fogyasztói magatartás és a munkához való instrumentális viszony. A parasztság mezőgazdasági nagyüzemekbe koncentrálásával és nagy tömegeinek iparba-építőiparba áramlásával gyakorlatilag talaját vesztette az a fajta hagyományos paraszti értékrend, amelyben a fogyasztás csupán eszköze a parasztgazdaság működtetéséhez szükséges munkaerő újratermelésének. Ezzel beköszöntött a fejlődés fogyasztói-akvizitív korszaka. De kiépültek a második gazdaság létrejöttének más feltételei is. Így az 1968-ban megindult reformfolyamatot előkészítő fontos munkaerő-politikai lépésként eltörölték a munkahely- és foglalkozásváltás jogi-adminisztratív korlátait, s a reform első éveiben az egyéni kezdeményezésekkel szemben toleránsabb, liberálisabb lett a légkör. Ezek a körülmények kitágították a háztartások kalkulatív stratégiáinak mozgásterét és a második gazdaságba való bekapcsolódásuk lehetőségeit.

Mindazonáltal az ország politikai-gazdasági vezetése akkoriban a piac szerepét kibontakoztató első gazdaságbeli reformoktól inkább a második gazdaságnak — egy ideig esetleg még majd lassítandó — sorvadását várta. Ezzel szemben a második gazdaság a 70-es években tovább bővült, miközben a helyzetét — szoros összefüggésben a reformfolyamat elhúzódó apályával — hullámzó hatósági kezelés határozta meg. Térségenként és tevékenységi területenként változó intenzitású (gyaníthatóan inkább spontán, semmint központilag koordinált) megszorító-leleplező kampányok, ezek nyomán hiányok, majd pedig a gazdálkodási feltételek stabilizálására sebtiben tett korrekciós kormányzati lépések követték egymást.

Az évtized cikcakkpolitikájának tanulságai egyfelől, másfelől a gazdasági növekedés és életszínvonal-emelkedés romló kilátásai — mint a reformfolyamat újbóli nekilendítésének elodázhatatlanságára intő körülmények — az ország vezetését az évtized fordulójához közeledve arra késztették, hogy következetesebben vessen számot a második gazdaság tartós létjogosultságával. A lakossági ellátás szempontja mellett ilyen irányban hatottak a kooperációs-bedolgozó partneri funkciójú kisvállalatok hiányából fakadó nagyvállalati gondok is.

Ez a számvetés világosan tükröződött az egyéni és társas kistermelés-kisvállalkozás legális formakészletének gazdagításában; a második gazdaságbeli egységek expanziós és profilkorlátainak tágításában; az új üzletalapítások engedélyezési eljárásának egyszerűsítésében és gazdasági indokoltságuk felülvizsgálatának mint hatósági jogkörnek a megszüntetésében; az üzleti célú lakossági befektetések bátorításában. Az azóta követett stabilabb, ám hullámzásoktól továbbra sem mentes politika, párosulva a stagnáló, majd csökkenő vásárlóerejű bérek és társadalmi jövedelmek folytán a háztartásokra nehezedő gazdasági nyomással, a 80-as évek közepére minden korábbinál kiterjedtebbé tette a lakosság részvételét a második gazdaságban.

Napjainkban a háztartásoknak mintegy háromnegyede tekinthető a második gazdaság résztvevőjének. A második gazdaság súlyát inkább alá-, mint túlértékelő becslések szerint, a szocialista szektor teljes időalapjának kb. a felét kitevő munkaráfordítással a lakosság a nemzeti jövedelem mintegy negyedét-ötödét állítja elő, amiből a szocialista szektorban kifizetett bérek és bérjellegű jövedelmek legalább negyedének-harmadának megfelelő nagyságú nettó összjövedelemhez jut. Ezen

belül a kimondottan üzleti — jövedelemszerzési — célú kisüzemi tevékenységek órajövedelme általában többszörösen meghaladja a szocialista szektor munkavállalójaként elérhető órakereseteket.

A második gazdaság térnyerése a vizsgált időszakban mindvégig a részidős és másodtevékenységek növekvő, a főfoglalkozásszerű részvétel csökkenő súlya mellett ment végbe, ami a 70-es évek második feléig lényegében egybeesett a kormányzat szándékaival. Jelenleg az összes aktív keresőnek mindössze hat-hét százalékát teszik ki azok, akik főfoglalkozásszerűen tevékenykednek a második gazdaság hagyományos és újabb fajta egyéni és társas termelőszervezeteiben.

A főfoglalkozásszerű részvétel csekély és csökkenő aránya egyenesen következik abból az üzleti és egzisztenciális bizonytalanságból, amellyel a második gazdaság szereplőinek e gazdaság strukturális helyzetéből és ambivalens megítéléséből fakadóan szembe kell nézniük. A tőkefelhalmozás és a bérmunka-alkalmazás korlátozása, a második gazdasággal szembeni intézményes és burkolt diszkriminációk, az első gazdaság szervezeteivel mint pozíciófölényben lévő üzleti partnerekkel és a hatóságokkal szembeni kiszolgáltatottság — mind-mind olyan tényezők, amelyek visszatartanak a szerény, de biztos jövedelemforrást jelentő első gazdaságbeli állás feladásától. Jellemző ebből a szempontból, hogy az 1980-as évek elején jogrendbe iktatott új kisvállalkozási formák közül — szemben a politika időközben megváltozott szándékaival — azok bizonyulnak népszerűnek, amelyekben a részvétel kombinálható a szocialista szektorbeli munkavállalással, de legalábbis nem igényel számottevő anyagi befektetést.

Az a tény, hogy a második gazdaságból jórészt ugyanazok az egyének-háztartások jutnak jövedelemhez, mint az elsőből, természetszerűen rányomja a bélyegét a szocialista szektorbeli szervezetek bér- és teljesítményviszonyaira. Szaktudásuknál és helyismeretüknél fogva legkevésbé nélkülözhető dolgozóikat a munkáltatók magas alapbérekkel és többletkereseti lehetőségekkel igyekeznek visszatartani attól, hogy erőfeszítéseiket a második gazdaságban kínálkozó jövedelemszerzési alkalmak kiaknázására összpontosítsák. Ezt általában csak azon az áron tehetik meg, hogy dolgozóik más csoportjai esetében engedményeket tesznek a munkafegyelmi és teljesítménykövetelményekből, tudomásul véve vagy éppen megkönnyítve a második gazdaságban való párhuzamos részvételt. Ismét más a helyzet az olyan — főként szolgáltató szektorbeli — munkahelyeken, ahol a dolgozók éppen főfoglalkozásuk révén szerezhetnek a második gazdaságban is jövedelmet, amit a munkáltatók ütőkártyaként használhatnak a bérek és teljesítménykövetelmények körüli informális üzemi alkukban. Végül, a munkások bizonyos csoportjai éppen ellenkezőleg: az első gazdaság munkaerőpiacán elfoglalt hátrányos helyzetük folytán nemigen juthatnak második gazdaságbeli jövedelmekhez. Többnyire közülük kerül ki a feszített normakövetelmények alapján teljesítménybérben foglalkoztatottak köre.

A gazdaság megkettőződöttségének ezeken a *rétegspecifikus* következményein túl, említést kell tennünk a második gazdaság nagy terjedelmének, az ott folytatott kisüzemi tevékenységekben elérhető viszonylag magas jövedelemnek és annak a körülménynek a *globális* jelentőségéről is, hogy a gazdaság szerveződése határozottan a kétpillérű megélhetési stratégiát követő háztartásoknak kedvez. Mindez egyszerre oka és következménye annak, hogy a szocialista szektorbeli kereseteket a lakosság — az első gazdaság termelékenységéhez képest alaptalanul, viszont a kialakult jövedelmi-fogyasztási szinthez és árszerkezethez, a megélhetés költségeihez képest joggal — méltánytalanul alacsonynak érzékeli, a kereseti hierarchiában való előrejutást pedig kevéssé ösztönzőnek.

Alapvetően ez az ördögi kör kényszerítette a kormányzatot a nyolcvanas évek elején a vgmk mint első gazdasági szervezeteken belüli második gazdasági intézmény jogrendbe iktatására, a vállalatokat pedig az e formában rejlő lehetőségek

gyors felismerésére és kihasználására. A körből való kitörést — a kormányzati és pártdokumentumok divatos szóhasználatával élve: „a főmunkaidő becsületének visszaállítását" — azonban ez a hirtelen jött szervezeti újítás ugyanúgy csak elnapolhatta, mint a vgmk korlátozására időközben hozott rögtönzésszerű központi intézkedések vagy éppen egyes nagyvállalatok eleve vgmk-ellenes gyakorlata.

★

Két évtized munkaerő és bérpolitikáin végigtekintve, a tapasztalatok röviden a következőképp összegezhetők.

Amiként e korszakban általában is a gazdaság depolitizálódása, politikával szembeni emancipálódása *helyett* inkább a politika „ökonomizálódásának", gazdálkodás-központúbbá válásának, dezideologizálódásának lehettünk tanúi, a munkaerő- és bérpolitikában hasonlóképpen: a szociális és a gazdálkodási szempontok határozottabb elkülönülése és nyíltabb szembesülése *helyett* a teljes foglalkoztatás és a munka szerinti elosztás elvének mint formálisan változatlanul érvényben tartott vezérelveknek gazdálkodási szempontokat előtérbe állító pragmatikus átértelmezései és alkalmazása irányában következett csak be elmozdulás. Ezt a folyamatot csak megkönnyítette, hogy a szociális részérdekek képviseletének intézményi bázisa kialakulatlan, s hogy a foglalkoztatással összefüggő szociális-népjóléti ügyek jó része is mindmáig a munkaügyekért felelős gazdaságirányító szervek kezében összpontosul.

Annyiban nem is történhetett ez másként, amennyiben a gazdaság depolitizálódása híján eleve nem épülhettek ki egy liberalizált munkaerőpiac működőképességének feltételei. Így a munkaerőpiacon (is) elsősorban a kormányzati beavatkozásokra hárult a gazdasági racionalitás érvényre juttatása — a szociális feszültségek halmozódása árán is. Ez azonban — s itt jutunk el jegyzeteink alighanem legfontosabb tanulságához — nem jelentette azt, hogy ilyen áron a munkaügyi kormányzatnak valóban sikerült, illetőleg pusztán nagyobb szakszerűséggel sikerülhetett volna a gazdasági racionalitásnak érvényt szereznie. Munkaerőpiaci beavatkozásait ugyanazok az okok, amelyek kiváltották, egyszersmind felemás eredményekre vezető, a beavatkozási kényszert állandósító pályákra terelték.

Felhasznált főbb munkák:

Cukor Eszter—Kertesi Gábor: Vállalatközi bérkülönbségek Magyarországon. Okok és következmények. Gazdaság, 1987. 4. sz.

Cukor Eszter—Kertesi Gábor: Mitől függ a vállalatok kereseti pozíciója? Kézirat, 1987.

Fazekas Károly—Köllő János: Munkaerő-piaci kampányok a hetvenes években. Közgazdasági Szemle, 1985. 5. sz.

Fazekas Károly—Köllő János: Self-generating regulation. Kézirat, 1986.

Gábor R. István—Galasi Péter: A „kiegészítő tevékenységek" társadalmi összefüggése. A Válság és megújulás című kötetben (szerk.: Vass Henrik). Kossuth Könyvkiadó, 1982.

Horváth D. Tamás—Gábor R. István: Bukás és visszavonulás a magánkisiparban. Közgazdasági Szemle, 1987. 4. sz.

Kertesi Gábor—Szirácki György: A munkaerőpiac strukturálódása Magyarországon. MTA Szociológiai Intézet, 1983.

Köllő János: A munkaerőpiac hatása a foglalkozási szerkezetre. Közgazdasági Szemle, 1986. 2. sz.

Kővári György: Állam — vállalat — munkavállaló: keresetalakító mechanizmusok a magyar gazdaságban. Kandidátusi értekezés, 1986.

Kővári György—Gábor R. István: Keresetszabályozás és munkahelyi ösztönzés. Közgazdasági Szemle, 1986. 6. sz.

Kővári György—Szirácki György: Túlmunka vállalkozásban. Mozgó Világ, 1985. 1. sz.
Polónyi István: Oktatási rendszer az erőforrás-korlátos gazdaságban. 1986. 11. sz.
Révész Gábor: Keresetszabályozás és gazdaságirányítási koncepció. Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz.
Révész Gábor: Béralakító tényezők, bérarányok. Közgazdasági Szemle, 1980. 9. sz.
Révész Gábor: Gazdaságunk közvetlenül piaci szektorának kiterjedéséről és működéséről. Gazdaság, 1985. 4. sz.
Tímár János: Oktatáspolitika és oktatástervezés. Közgazdasági Szemle, 1980. 10. sz.
Tímár János: A teljes foglalkoztatás problémái hazánkban. Gazdaság, 1983. 2. sz.
Tímár János: Idő és munkaidő. Közgazdasági Szemle, 1985. 11. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (818—831. l.)

BRÓDY ANDRÁS

A nemzeti jövedelem méréséről

Az alábbiakban kísérletet teszek a nemzeti jövedelem méréséről a nemzetközi irodalomban az utolsó évtizedekben képviselt álláspontok ismertetésére és rendszerezésére. Elsősorban a leggondosabbnak talált statisztikára, a wiesbadeni (NSZK) Statistisches Bundesamt munkájára, s ezen belül régi munkatársam, Utz Peter Reich kutatására támaszkodom. Segítségemre voltak Madarász Aladár elméletörténeti megállapításai is — a felelősséget azonban a cikk tartalmáért semmiképpen sem akarom kollégáimra hárítani.

A jövedelemszámítás történetéhez

Bár a nemzeti jövedelem és vagyon statisztikai meghatározására már igen korán történtek kísérletek (Marx is kissé gúnyosan ugyan, de említi a „nagytudományú" Gregory King számításait), hivatalos publikációra először Németországban vállalkoztak 1932-ben. A korabeli közgazdászok ellenállása az ilyen módszerekkel szemben meglepően éles volt.[1] A számítási kísérleteket egyenesen értelmetlennek tekintették. Megfontolásra érdemes, sok tekintetben jogos ellenérveiket ma a szociológia, politológia stb. eleveníti fel újra.

Németország azonban — kiterjedt és rendszeres háborús mozgósítási, anyagellátási és termelési tervszámítások birtokában — másokat megelőzve vált képessé arra, hogy a gazdasági élet egészét átfogó mutatószámrendszert alkalmazzon, s ugyanakkor az első világháború után rá kirótt jóvátételi költségek ellen érvelve, először szorult rá az ilyen adatok közzétételére.

A számításokat tehát semmiképpen sem a „tiszta" tudomány, hanem az államrezon diktálta. Az effajta fogalomalkotásra ráillik E. Schuster megállapítása: a jövedelem konvenció kérdése (i. m. 68. l.). Nem tudományos fogalom, ami önmagában megismerhető, hanem olyan, amit jogilag kell meghatározni. Az ilyen meghatározás nem lehet független az állam sajátos céljaitól (amelyek a közteherviselésre, a szociális gondoskodásra, a védelmi szempontokra, a hadrafoghatóságra, a hitelképességre stb. vonatkoznak), s általában idomulni fog a hivatalos értékrend és értékelmélet téziseihez — még ha ez a szoros kapcsolat a gyakorlati statisztikai munkában, sőt még az elméleti vitákban sem mindig tudatosul.

Éppen az állam szerepe (és ennek értékelméleti megítélése) bizonyult a szá-

[1] Lásd például a bécsi Verein für Sozialpolitik vitaülésének anyagát. Volkseinkommen und Voksvermögen, Begriffskritische Untersuchungen. Diehl, K. (szerk.) München—Leipzig, 1926.

Bródy András a közgazdaságtudomány doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

mítások legkényesebb problémájának. Az erre vonatkozó korai vitát I. Ohlsson foglalta össze [21] elsősorban az „Econometrica"-ban az 1940-ben és az 1948-ban megjelent Hicks, 1948. évi Kuznets, 1949. és 1950. évi Little és 1950-es Samuelson tanulmányokról szólva. Hicks szerint az árukat és szolgáltatásokat a *fogyasztók* piaci áron vásárolják — ez vezet szerinte a jólétet tükröző és piaci áron számított nemzeti jövedelemhez. A *termelők* viszont az adó levonása utáni összeget kapják meg értük — így a tényezők költségével mért nemzeti termelés fogalmához jutunk el. Kuznets azt vetette ellene ennek, hogy bizonyos állami tevékenységek is — példája az állami gépjármű-ellenőrzés volt — a termelés költségeihez számítandók. Bár az elmélet eleinte Hicks álláspontját fogadta el, a statisztikai gyakorlatban egyre nőtt az állami tevékenységeknek a jövedelemszámításban tekintetbe vett része. Árak hiányában azonban e tevékenységeket csak önköltségük képviselhette, ami igen heterogénné tette a számítási módszereket. Nyilvánvaló, hogy e problémának még nagyobb a súlya a szocialista országokban, ahol az állam fokozott szerepet tölt be a termelésben és annak irányításában. Még fontosabbá válik ez számunkra az adórendszer átrendeződése folytán.

A nemzeti jövedelemmel foglalkozó konferenciákon eleinte állandó panasz, hogy a közgazdaságtudomány „nem ad útmutatást..." Az Egyesült Államokban jóval később a roosevelti éra ösztönzésére félhivatalosan meginduló kutatás és publikáció például még 1958-ban is erre hivatkozik [11]. A zömében mikroökonómiai indíttatású közgazdaságtan ekkoriban még valóban keveset tud ebben a vonatkozásban nyújtani, minthogy az állam, az adók, a beavatkozás témaköreire csupán mint zavaró tényezőkre tekint, amelyek eltérítik a gazdaságot egyensúlyi állapotától — csorbítva a mérés pontosságát.

A nemzeti jövedelem számításának módszertanát — az ENSZ és EGK „ajánlásait" — sok vita után, elsősorban — az angol háborús tapasztalatok alapján Keynes egyik tanítványa, R. Stone dolgozta ki. Ezzel a számítás intézményesedik, a konvenciók és megállapodások gyakorlati megszokássá válnak; az egész számításmenet beépül az állami hierarchia tevékenységébe és ennek megfelelően bürokratizálódik. Most már a „közgazdaságtudomány útmutatásait" — amelyre a statisztikusok egykoron oly epedően várakoztak — egyszeriben ellenséges támadásnak, rosszindulatú és visszautasítandó vádaskodásnak tekintik. A szakma megoszlik a mundér becsületét és a kormány jóhírét védő hivatásos szakstatisztikusokra, akik mintegy a sáncokon belül vannak, és azon közgazdászokra, akik a tudomány, a ráció vagy az etika zászlaja alatt időnként szélmalomharcot vívnak: támadásaik ha nem is nyomtalanul múlnak el — de rendre kudarcot vallanak.

Ennél nagyobb baj is történik. A vállalati mérlegek mintájára összeállított, ámde valódi jogi alanyt nélkülöző „népgazdasági számvitel" kiszorítja a közgazdaságtudományt, sőt magát a gazdaság mindennapjait is a politikusok és általában a laikusok tudatából, mégpedig nem is csak a tervgazdálkodást folytató országokban. A hivatalos mutatórendszer már-már minden gazdasági összefüggés és kérdés kvintesszenciájaként jelenik meg; az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésének vagy csökkenésének kormányok, politikusok és gazdasági vezetők lesznek haszonélvezőivé, vagy éppen esnek áldozatául — habár a nemzeti jövedelem az emberi tevékenység töredékének (mintegy 10-15 százalékának) egyik oldalát is csak jelentős pontatlansággal tükröző mutatószám. E mutató sem a jólét, sem a gazdálkodás, sem a társadalom közérzetének jellemzésére nem alkalmas, hogy ezeknél fontosabb etikai, kulturális, politikai és gazdasági kérdéseket már ne is említsünk. Ez lett azonban a világ mindenütt megértett gazdasági nyelve, bizonyítékot szolgáltatva arra, hogy a bibliai történet visszájára is fordulhat: egyazon nyelv is okozhat bábeli zűrzavart.

A szunnyadó szakmai elégedetlenség csak a Studies in Income and Wealth 38. kötetében tört felszínre, amely az 1971. évi konferencia anyagát foglalta össze. Nordhaus, Tobin, Leontief, Ruggles, Kneese és a többiek bírálata a társadalmi kérdések elhanyagolása köré szerveződik. Nyíltan kimondják, hogy a maximális bruttó nemzeti termék nem lehet cél, a lehető legnagyobb szabadságra és boldogságra van szükség, habár ezek statisztikailag fölöttébb nehezen mérhető dolgok.

A bírálat ezért elsősorban kvalitatív. Amennyiben kvantitatív javaslatokat is tesznek, akkor azok a fogyasztás és a háztartások tevékenységének számbavételére és bizonyos irreverzibilis környezetmódosító hatások felmérésére irányulnak. Ám ezek sem hatnak különösebben a már jócskán megmerevedett mérlegrendszerre. Az apparátusnak nem a „jó élet" vagy a tudományos megismerés finomságai fontosak, hanem — a mindenütt megerősödő hadigazdálkodási tendenciáknak megfelelően — az alapvető gazdasági viszonyokat kívánja hatalmában és ellenőrzése alatt tartani.

Eközben Feldman, Kalecki, Neumann, Harrod, Domar és mások nyomán kifejlődik a gazdasági növekedés elméleti iskolája is, amely ugyan nem ad nyílt útmutatást a statisztikák összeállításához (Kalecki ebben dicséretes kivétel, de az ő tanácsait is negligálják), mégis illusztratív próbálkozásaiban e statisztika mutatószámaira támaszkodik. Mint az újfajta adatok tekintélyes, de sokszor értetlenséggel fogadott felhasználói, a növekedéselmélet művelői látszólag szentesítik a statisztikai számításokat. Pedig ők valójában bírálnak: a vizsgálatok során egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a teóriák sokkalta átfogóbb és szélesebb körű adatbázist kívánnának meg, s csupán jobb híján támaszkodnak a létező, de szegényes és pontatlan elszámolási rendszerekre. Évtizedünkben Daly [5] írja le a legátfogóbban a társadalom és az ökoszféra széles birodalmát és mutat rá a tágabb területre, amelynek felmérését addigra Magyarországon többek közt Kovács János, Hoffmann Istvánné, Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária és magam is szorgalmaztuk.

A termelésről

A termelés olyan magától értetődő fogalomnak tűnik, hogy meghatározását hiába is keressük az elméleti irodalomban. A statisztikusok megelégednek azzal, hogy mint a gazdasági tevékenységek anyagi javakban és szolgáltatásokban megnyilvánuló eredményét definiálják — amivel a probléma persze áttevődik arra, hogy kinek vagy minek a tevékenysége számít termelőnek, és mit tekintsünk gazdasági, mit pedig gazdaságon kívüli tevékenységnek.

Az a meghatározás, hogy termelésnek tekintendő minden olyan legális tevékenység, amelyet rendszeresen és főként pénz ellenében végeznek, általánosan elfogadott ugyan, de a statisztikai gyakorlat elég sokszor túlteszi magát ezen. Mélyebb bírálatot kapott e konvenció Kendrick részéről [12]. A házimunka, a tanulás, a társadalmi munka és az álláskeresés tevékenységét — mivel nem pénz ellenében végzik — a statisztika elhanyagolja, s ezzel számításai szerint a termelést mintegy 50 százalékkal becsüli alá. A háztartási munka mérhető ugyan [19], de egyelőre ez is kimarad a számbavételből.

Nehézséget okoz továbbá az önfenntartó mezőgazdasági munka is (ennek modern formái: a hobbikertészet, házilagos és kaláka-építkezés, a „do it yourself" stb.), mert ezeket sem kíséri ellentételező pénzmozgás. A fejlődő országokban különösen markáns problémát részletesebben tárgyalja az ENSZ Statisztikai Bizottságának jelentése (E/CN.3/1983/5 jelű dokumentum). Hasonló nehézségekhez

vezet a saját tulajdonú lakások használata. A termelés fogalmi meghatározására irányuló elméleti kísérletek tehát mindmáig eredménytelenek: termelés végül is csak az, amit a statisztika jónak lát és képes a mérlegrendszerben feltüntetni.

A társadalmi termék értékelése

A népgazdasági mérlegek és az ágazati kapcsolati mérlegek összhangjának megteremtése[2] kényszerítő erővel hozta felszínre az értékelés rejtett problémáit. Ismeretes, hogy különböző ágazatok (eltérő „piaci erőviszonyaik" révén) más és más árat fizetnek egyazon termékért (például a szénért) [34]. Hasonlóan eltérhet ugyanazon termék ára aszerint, hogy a termék belföldi termelőtől vagy importból származik. Eltérhetnek a kereskedelmi árrések és az adótételek is. Az adók három részre oszlanak: termelési adók, forgalmi adók és vámok, és ezek hatása igen különböző [13]. Mindez az értékelés fogas kérdéseit veti fel [9].

Az a — burkolt — feltételezés, hogy a terméknek előállítójától és átvevőjétől független ára van, elvezet a „reprezentatív termék" és a „minőségi változások" nehéz és objektíven megoldhatatlan kérdéséhez [24]. E felfogásnak az a következménye, hogy az árindexszel való osztás után nem tiszta mennyiségi mérték adódik. A mennyiség növekedése — a szubjektíven vagy legfeljebb szakértői becsléssel megállapított — minőségi változást is tartalmazza [23]. Azon ágazatok teljesítménye, ahol a termékváltás gyors, vagy ahol többnyire egyedi termelés folyik (gépgyártás, építőipar, vegyipar), ezért csak rendkívüli pontatlanul mérhetők [32].

Fogyasztás és jövedelem

Az Ágazati Kapcsolatok Mérlege két alapvető rendszerező elvet, azaz identitást hoz a népgazdasági mérlegszámításokba: a fogyasztás felosztását termelő vagy végső fogyasztás közt (ez a termelés „sorirányú" — tehát piacok szerinti — elosztásának kényszeréből folyó identitás), és minden ágazat összes ráfordításának egyenlőségét kibocsátásainak értékével (ez az „oszlopirányú", tehát az önköltség részletezése szerinti elszámolásból következő identitás). E két identitás következménye, hogy a végső fogyasztás összértéke megegyezik az elsődleges ráfordítások összegével.

A nettó termék értékének tehát meg kell felelnie a jövedelmek értékének. Ezt az egyenlőséget azonban nyilván megsértjük, ha nem a tényleges árakon, hanem „tényezőköltségen" számoljuk el a tranzakciókat. Ha a különbséget, mint a termelést sújtó adókat külön sorba könyveljük (a német és az EGK-mérlegek így készülnek), akkor az egyenlőség helyreáll. Az ENSZ ajánlásai közt azonban szerepel egy „közelítő árindex" is, sőt — mint erre visszatérünk majd — az ÁKM-elmélet alapján az index szabatosan ki is számítható. Ezt azonban a statisztikusok már túl „közvetett" módszernek tekintik s így nem alkalmazzák. Ugyanakkor — nem teljesen konzekvens módon — a nem pontos, közelítő formulát, mivel számítása közvetlen megfigyeléseken és nem az inverz kiszámításán alapul, mégis elfogadják.

Ehhez a problémához kapcsolható a konstans árakra való átszámítás ellentmondásossága is; amikor a ráfordítási és a kibocsátási oldalt a megfelelő árindexekkel osztva külön-külön számítják. (Mind az ENSZ-, mind a német módszertan szerint.) Ennek bírálatát először Neubauer adta meg [16]. Mivel a nettó ter-

[2] Először ismét Németországban az 1965. évi ÁKM táblázatok kidolgozásával.

mék (nettó jövedelem) a ráfordítások és a kibocsátások különbsége, az átszámítás során külön-külön elkövetett hibák halmozódhatnak, és a nettó termék implicit árindexe igen bizonytalanná válik, elveszti árindex-jellegét. Az is megtörténhet, hogy egyes gazdasági ágak, amelyek folyó áron nyereségesek, változatlan áron mégis veszteséget mutatnak. Az átszámításnak olyan módjait kell tehát keresni, amelyek érintetlenül hagyják az említett ÁKM-identitásokat. Ez azonban, mint látni fogjuk, elemi statisztikai módszerekkel már nem lehetséges.

A jövedelem mérése

A termelés fogalmához hasonlóan a jövedelem fogalma sem tisztázható elméletileg. A jövedelem meghatározása, mint ezt már a viták elején megállapították, statisztikai-jogi-adózási kérdéssé válik. Ráadásul itt a nettó termék, a hozzáadott érték és a jövedelem igen gyakran szinonímaként használt fogalmait is meg kell különböztetni egymástól. Az eltérések világosabbá válnak, ha megvizsgáljuk a bankok szerepét a mérlegekben. Az állam már említett és sokat vitatott szerepeltetése mellett a bankok azok, amelyek nehezen illeszthetők a szokásos fogalmi keretekhez, bár e kérdésnek jóval gyérebb az irodalma.

A bank jövedelme ugyanis nem termékek eladásából származik, hanem elsősorban a kamatrésből: a kapott és a fizetett kamatok különbségéből. A szokásos elszámolási mód ezt tőkekamatnak — tehát tényezőköltségnek — tekinti. P. S. Sunga a IARIW 18. konferenciáján javaslatot tett arra, hogy ezt a jövedelmet ne tényezőköltségnek, hanem a bankok által nyújtott szolgáltatás árának tekintsék. Egy harmadik értelmezés szerint a kamatok egyoldalú jövedelemátadást, transzfert jelentenek, e nézet szerint e transzferekhez semmilyen „ellenszolgáltatás" nem kapcsolódik — hasonlóan az ajándékok vagy a külföldre utalt keresetek esetéhez. A kérdés egyelőre eldöntetlen — habár a múltbeli igen magas inflációs és kamatráták következtében az eltérő szemléletmód (és az ebből eredő deflálási módszer) rendkívül erősen befolyásolja a jövedelemelosztást [14]. Különösen fontos ez a kérdés az eladósodott országok esetében. A népgazdasági jövedelem mérlegét ugyanis a külvilág felé nem a kereskedelmi mérleg zárja le, hanem a kereskedelmi mérleget is tartalmazó, de annál átfogóbb fizetési mérleg.

Mármost a népgazdasági mérlegrendszer, amelyet elvileg a vállalati mérlegek mintájára rendeztek be, a reális és a pénzvagyont ábrázolja, s az aktívák és passzívák egyenlegeként a tiszta vagyont. A reálszféra változásai a reális tranzakciókhoz, a pénzvagyon, illetve a -követelések és -tartozások változása a teljesítmény-tranzakciókhoz tartozik, végül a tiszta vagyon változása a jövedelem. (Ez tehát azt is jelenti, hogy a vagyoni károk — elemi csapás, rossz kezelés, hibás beruházás stb. — levonandók volnának a népgazdaság jövedelméből. Ez általában nem történik meg.) A fent említett három „szinonima" most már nyilvánvalóan más és más jelenségekhez kötődik: a nettó termék a reálszférához, a hozzáadott érték a teljesítmény-tranzakcióhoz, a jövedelem pedig a tiszta vagyon változásához kapcsolódik. Ennek megfelelően más-más definíciót kapunk a jövedelem meghatározására és számbavételére, amint azt a kamat háromféle felfogásáról és könyveléséről szóló vita is mutatja.

A tiszta vagyon változásának méréséhez elengedhetetlen volna azt meghatározni, hogy mit értünk a vagyon változatlanságán, hiszen mint az a hosszadalmas elméleti viták során kiderült, a vagyon heterogén volta miatt ugyanaz a tárgyi összetétel a piaci helyzet és az árak változása következtében látszólag igen különböző értékű lehet.[3] A kérdésre még visszatérünk.

[3] A vita egyik jó összefoglalása Parker—Harcourt [18].

Indexelmélet

A mérlegek tételei pénzben vannak kifejezve, de nyilván „értékeket" képviselnek. Pénz és érték kapcsolata — az értékelmélet eszmerendszere — mégsem jelentkezik sem a hivatalos leírásokban, sem a szakértői vitákban. Kerülő úton, mint a nominális és reális nemzeti jövedelem, a folyó és változatlan áron számított mérlegek összefüggését, azaz mint látszólag ideológiamentes indexelméletet, tisztán matematikai-módszertani jellegű kérdésként tárgyalják.[4]

Ideális indexet, amely az összes úgynevezett „indexpróbáknak" megfelelne, eddig nem sikerült konstruálni. Mint a vizsgálatok folyamán kitűnt, azért nem, mert már maguk az elfogadott próbák is ellentmondanak egymásnak logikailag. Nem sikerült azonban eddig tisztázni, hogy melyik próba volna ezért elhagyandó.

A gyakorlat 5—10 évenként változó összetételű láncindexekkel dolgozik. Ezt elméletileg a sok jó tulajdonsággal rendelkező, ámde állandó megfigyelést kívánó Divisia-index közelítéseként lehet felfogni. Azonban ez az index nem független az „útvonaltól" (az árak és mennyiségek időbeli alakulásától), s így két teljesen azonos állapot között is esetleg növekedést vagy csökkenést mutathat a bejárt út sajátosságai szerint. Hozzájárul ehhez az is, hogy csak időbeni összehasonlítást tesz lehetővé. Térbeli — azaz például nemzetek közti — összehasonlításra eddig nem sikerült értelmezni. Kívánatos volna — bár korántsem biztos, hogy ez lehetséges —, hogy azonos számítási módszert alkalmazhassunk a térbeli és az időbeli összemérésekre.

A kérdés néhány kapcsolódó oldalára még visszatérünk, ahol a mérlegek más célokra történő „átárazásáról" és a számítások értékelméleti — tehát burkolt — feltételezéseiről szólunk. A mérlegrendszerben szereplő input—output-táblázat, illetőleg az ennek segítségével elvégezhető bonyolultabb átszámítási műveletek ugyanis más oldalról is felvetik a kérdéseket, s ott az értékelmélettel való kapcsolat is kézzelfoghatóbbá válik.

A minőség szerepe

A sör változó minősége már a jövedelemszámítások rendszerezőjét, R. Stone professzort is aggasztotta, ezért az italok alkoholtartalma és ára közti összefüggést egy szép regressziós egyenletbe foglalta. Az árak és a minőségi mérőszámok összefüggésének — általában regressziószámítással történő — kutatása valóban segítséget nyújthat a már említett minőségi probléma jobb megoldásához.[5]

Különösen bizonytalanná teszi azonban az eltérő minőség a nemzetközi összehasonlításokat. Még ha sikerülne is a regressziószámítás révén az árak és a minőségi paraméter vagy paraméterek összefüggését megállapítani, az így kapott regressziós egyenes más és más hajlásszögű lesz az egyes országokban — s így a „reprezentatívnak" tekintett minőség megválasztása nagymértékben befolyásolja az összehasonlítást. Így ismét visszakerülünk az indexelmélet jól ismert problémájához, a reprezentatív termék megválasztásához. Ezt K. Lange elméletileg is kidolgozta [15] és egy Divisia-jellegű minőségi indexhez jutott, amely azonban nem független a minőségváltozás történeti menetétől.

Mindez arra a következtetésre vezet, hogy az árindexszel deflált „reális" vagy „változatlan áras" értékeket nem tekinthetjük egyszerűen mennyiségeknek — a kapott érték nemcsak a gazdaság pillanatnyi helyzetétől függ, azaz nemcsak az adott

[4] Az indexelmélet modern összefoglalását Eichorn—Henn—Opitz—Shephard [6] és Afriat [1] adta meg.

[5] Az irodalom egyik jó összefoglalása [20].

időpont termelése, fogyasztása és struktúrája játszik benne szerepet, hanem az a történeti út is, amelyen a gazdaság ebbe a meghatározott helyzetbe került. Ezek a mennyiségek *nem* állapotváltozók.[6] Így egy adott gazdasági aggregátum értékét, nagyságát reménytelennek látszik az árhatásoktól „függetlenné" tenni. Árak nélkül nincs gazdasági mutatószám, a mutatószámok lényeges eleme a benne rejlő árak eloszlása és az eloszlás időbeli változása. A deflálás nem mennyiségekhez vagy tömegekhez, hanem a legjobb esetben is csak kellően még nem értelmezett értékekhez vezethet.

A termelés és a jövedelem kapcsolata

Ha az értékelmélettel való összefüggést világosabbá akarjuk tenni, akkor a gyakorlati mérlegrendszert általános szempontból kell néznünk. Debreu alapvető elmélete szerint egy gazdaság *m* adott preferenciával bíró fogyasztóból és *n* adott termelési lehetőségekkel bíró termelőből áll. Adott vagyoni állapot esetén, ha a fogyasztók jólétüket adott korlátok mellett maximalizálják, akkor van egy kitüntetett árrendszer (értékrendszer), amely a gazdasági ágensek (termelők és fogyasztók) szándékait és a rendelkezésre álló erőforrásokat összhangba hozza (egyensúly).

Az előbbiekből azonban kitűnt, hogy nemcsak a magántulajdonban levő termékeket és szolgáltatásokat, hanem az állami szektor tevékenységét is figyelembe kell venni. Továbbá a preferenciák és így az egyensúlyi helyzetek is változhatnak, az átmenetek nem mindig tekinthetők egyensúlyinak és a lényegében „ex post" jellegű mérlegszámításokat akkor is értelmezni kell tudnunk, ha ténylegesen nem optimálisan használták fel az erőforrásokat.

Az indexszámítás mindehhez jó fogódzókat kínál — bár fel kell adni az egyértelműség és az időfüggetlenség követelményét. Felmerül hát a kérdés, lehet-e a jószágtérben (a termelések és szolgáltatások sokdimenziós terében) egy, a nem egyensúlyi állapotokban is megfelelően értelmezhető metrikát létrehozni, amelynek alapján a jószágvolument mint valódi állapotváltozót foghatjuk fel, mint ahogy ez a termodinamikai rendszerek esetében — az entrópia fogalmának és számításának bevezetésével — sikerre vezetett.

Az input—output-számítás arzenálja ehhez néhány nélkülözhetetlen elemzési eszközt kínál.

A címzett (vállalat) és az ágazat közti kapcsolatot — tehát a „profiltiszta" termelési eljárásokra való átmenetet — ma általában a „make" és „use" mátrixok bontásával, vagyis a ráfordítási és kibocsátási mátrixok külön-külön történő összeállításával hozzák létre.

A mátrixok inverziója után az árrendszerek kiszámíthatók, s amint az matematikailag igazolható, ezeken az árrendszereken történő számítás fenntartja a mérlegrendszer belső konzisztenciáját — így elesik az az átárazásnál említett probléma, hogy a mérlegrendszer belső logikai kapcsolatai az átárazás miatt eltorzulnak.

A számba vehető árrendszerek és normálásuk kérdése azonban nincs teljesen megoldva. Magyarországon teret nyert az ún. termelési ár típusú számítás (Bánhídi Ferenc, Halpern László, Molnár György és mások munkája alapján), ehhez azonban nemcsak a folyó ráfordítások, de a tőkeráfordítások mátrixára is szükség van. Az utóbbi még nem áll mindenütt rendelkezésre. Mindenesetre a szóba jöhető árrendszerek figyelembevétele, bár nem ad egyértelmű és általánosan elfogadott eredményt — amely tehát az említett indexproblémát is képes volna véglegesen és

[6] Állapotváltozónak nevezi a fizika azon mennyiségeket, amelyek *a)* mérlegegyenleteknek tesznek eleget és *b)* integrálhatók.

szabatosan megoldani — mégis a számítás pontosságát jelentősen növeli, a bizonytalanságot és pontatlanságot csökkenteni képes.

Különösen megkönnyíti ez az eljárás a tényezőköltség szintjére történő átszámításokat — ahol tehát az elsődleges ráfordítások adottnak tekinthetők. Az elsődleges ráfordításoknak a Leontief-inverzzel történő szorzása egyértelmű és szabatos árrendszert szolgáltat, ezt a megközelítés e durvább szintjén az ár-, érték- és indexszámítás gyakorlatilag kielégítő megoldásának tekinthetünk.

Az okvetetlenkedő elme azonban az elsődleges ráfordításokat sem fogja adottnak tekinteni — hiszen ezek sem reális adatként, hanem pénzben vannak megadva. Megpróbálkozik tehát ezeket is reális és árbeli komponenseikre felhasítani, ami újból a felszínre hozza a már elintézettnek hitt indexproblémát. Valószínűnek tűnik azonban (bár sok és részletes számítást e koncepció alapján még nem végeztek), hogy piaci gazdaságokban az árkomponens változása elhanyagolhatóan csekély — ettől persze a tervgazdaságban, ahol az árakat éppen az elsődleges ráfordítások, illetve az eredeti jövedelmek befolyásolása érdekében változtatják, az árkomponens változása esetenként igen jelentős lehet. Ez mindenesetre ígéretes kutatási területnek tűnik.

E szemlélet alapján ugyanakkor elméletileg könnyebben kezelhetővé válik az, ami eddig különösen fogas kérdésnek mutatkozott: az állami és banktevékenység helyének pontosabb kimunkálása a mérlegrendszerben.

Állam és bank a tényezőköltség alapján

Ha egy magán- és egy állami kórház tevékenységét kell összehasonlítanunk, akkor ezt tehetjük a piaci árak alapján — ez esetben azonban fiktív piaci árakat kell képezni az állami kórház esetében. Tehetjük viszont önköltségek alapján — és ez esetben semmilyen fikcióra sem szorulunk rá. Érthető tehát, hogy a statisztikusok — minden „mesterséges" és „fiktív" elszámolás ellenfelei — miért fordulnak szívesebben a tényezőköltség alapján történő számbavételhez. Az állami szolgáltatások elszámolása így már lehetővé vált, mert ha ezek haszna nem is, de költsége mindig megállapítható. Igaz, a vállalatok könyvelésében is szereplő vagy szerepeltethető állami eredetű szolgáltatások súlya csekély — mintegy 10 százaléka az állami kiadások összegének [22]. Jóval nagyobb azonban a valóságos, de nem könyvelt vagy nem számba vehető ráfordítás; gondoljunk például az utak és utcák használatára és elhasználódására a szállítás folyamán. Mindezeket az elemeket azonban egy funkcionális input—output-táblázatban mint nagyon is reális felhasználást számolhatjuk el.

Természetesen vannak közjavak és közösségi szolgáltatások, amelyekre párhuzamot a magángazdaságban nem találunk. Nehéz például a rendőrség tevékenységének termékeként a „közbiztonság mennyiségét" elképzelni. Költségeit azonban mégis el tudjuk számolni, sőt még az adott szolgáltatás különböző piacait is fel tudjuk becsülni.

A tényezőkülönbség elszámolásának ez a formalizmusa módot ad, hogy velük akár a tiszta transzferek — vagy éppen a már említett bankköltségek, kamatrések összegeit is — az input—output-táblázatok rendszeres részeivé tegyük. Magyarországon is történtek már ilyen próbálkozások az újraelosztási mérlegek kidolgozásával — a kívánatos az, hogy ez szélesebb körű és rendszeresebb adatszolgáltatássá váljon.

Mi hát az „elsődleges" ráfordítás?

Az elsődleges ráfordítás az input—output-elmélet műszava: a népgazdasági jövedelemstatisztika terminológiájában csak újabban és elvétve bukkan fel [7]. Leontief maga nem definiálta e fogalmat, A. Carter a tradicionális értelemben, mint a munka és a tőke jövedelmét érti, tehát mint nem közvetített jövedelmet [31]. Ez az értelmezés azonban kizárná a többi, gyakran szintén elsődlegesnek tekintett ráfordítást, mint például az importot vagy a közvetett adókat. Az input—output-irodalomban az elsődleges ráfordítás ma pragmatikusan az egész úgynevezett *harmadik kvadráns* tartalmát felöleli, tekintet nélkül arra, hogy az adott mérleg mennyire „nyitott", azaz mi szerepel e kvadránsban [3]. Schumann például az exogén szektorokkal — az ő táblázatában a háztartás, állam és külvilág szektoraival — azonosítja az elsődleges ráfordítást [25].

Az NSZK input—output-táblázatai [26] a következő tételeket tartalmazzák a harmadik kvadránsban: értékcsökkenés, termelési adó mínusz támogatás, a nem önálló munka jövedelme, behozatal. A magyar tábla szintén itt számolja el az állóeszközök értékcsökkenését. Mindmáig és tudtommal majdnem mindenütt kimarad vagy másutt szerepel (burkoltan) a földtulajdonból, bányajogokból és egyéb monopóliumokból eredő elsődleges jövedelem.

Az import, az értékcsökkenés, a munkaráfordítás mögött definiálhatók a fizikai mennyiségek. Az adók, tőkejövedelmek és (feltüntetésük esetén) az egyéb transzferek mögött azonban nem mindig lehet a „fizikai", „reális" struktúrát feltételezni, így e tételek deflálása, reálértékének vagy változatlan áras „mennyiségének" meghatározása nehézségekbe ütközik. Ennek ellenére az irodalom legalábbis megkezdte az itt adódó problematika feltárását: a pénznek régóta „vásárlóerőt" tulajdonítunk, beszélünk a reális kamatlábról, abban az értelemben, hogy a kamat egy része csak az inflációt tükrözi, a maradék a kamat reális rátája, beszélünk papiros-profitról és reálprofitról. Ugyanígy megalkotható volna a reális adó vagy reáltranszfer fogalma is: a deflált pénzáram — s ezt már többször is hangsúlyoztuk — nem jelent szükségszerűen valamilyen *mennyiséget*, jelent viszont valamilyen elvont és valamilyen módon konstansnak tételezett arány- vagy mértékrendszer szerint normált *értéket*.

Röviden összefoglalva e kérdés áttekintését, azt kell hangsúlyozni, hogy

a) mind nálunk, mind pedig külföldön az elsődleges ráfordítások — elsődleges jövedelmek kérdésköre még elméletileg sincs kellően tisztázva;

b) ez a tisztázás nem független az értékelmélet alapvető felfogásától, amely a maga részletességében aztán a kérdéses ország jogi-statisztikai szabályozásában kerül gyakorlati kifejezésre. Mármost éppen mert Magyarországon e területen a következő évtizedek során alapvető változások várhatók, igen nagy gondot kellene fordítani az itt felmerülő kérdések és változásuk nyilvános vitájára és igen szabatos dokumentálására. E tekintetben (ti., hogy a népgazdaság jövedelmei számításakor egészen pontosan mit tekintettek eredeti jövedelemnek s ezt milyen adatokból milyen számítási módszerekkel közelítették meg) már az elmúlt 35 év is olyan — ma már nehezen rekonstruálható — változásokkal járt, amelyek kinyomozására — a szakértők és aktív közreműködők elhalálozása miatt — később aligha lesz mód. A jövőben pedig ezeknek a szemléleti és módszertani változásoknak az eddiginél gyorsabb és nagyobb kihatású következményeivel kell számolnunk.

Az értékelméletek szembesülése

Marginalizmus

A határhaszoniskola a piaci cserékben megmutatkozó árviszonyok magyarázatával kíván foglalkozni s ezért számára a nemzeti jövedelem — amely szükségszerűen sok nem piaci és nem cserével közvetített tevékenységet és jövedelmet is felölel — igen ködös fogalomnak tűnt. Mégis a népgazdasági jövedelemelszámolás kialakuló gyakorlata jelentette azt a kihívást, amelyre válaszul ez az iskola a jóléti gazdaságtan kérdéseinek kutatásába fogott. Az összes termelés mérésénél ugyanis nem az a fő kérdés, hogy egyes részeinek mi a viszonylagos ára (erre a határhaszon-iskola akkor tud válaszolni, ha ezeket a részeket piaci cserére termelik), hanem az, hogy vajon van-e kapcsolat a termelés mennyiségének változása és a társadalom jóléte közt. Világos, hogy ez új kérdés, ami a határhaszon-iskolát az elosztás és az állam szerepének, az állami beavatkozás hatásainak vizsgálatára sarkallta. Mindez még a harmincas évek problematikáját tükrözi, amikor a fejlett országok az első világháború háborús gazdálkodásának tapasztalataival és apparátusával készülni kezdtek a második világháborúra.[7]

Az elméletileg hasznos és világos új fogalmakat azonban e jövedelemszámítások során nem lehetett operatívvá tenni és az is világossá vált, hogy a nemzeti jövedelem emelkedésének jótékony hatását leronthatja eloszlásának sajátos megváltozása [4].

A jövedelemelosztás kritériumainak bevonásával és mérésével talán tovább lehet mozdulni ezen a területen. A. Sen munkái ehhez útmutatást adhatnak [28] és [29].

Hasonlóan új megfontolásokra kényszerül a marginalizmus az úgynevezett közjavak esetében, amelyek nem csere útján kerülnek a fogyasztóhoz és költségüket különféle adókból fedezik. A közösségi javaknak a népgazdasági mérlegekben a közösségi fogyasztás tételei felelnek meg [21]. Így tartják nyilván a védelmi kiadásokat is. Ez utóbbiakból már nyilvánvaló, hogy itt olyan javakról is szó van, amelyeket — sem fizikailag, sem pedig hasznukat tekintve — nem feltétlenül osztanak el ténylegesen a társadalom tagjai között. Szigorúan véve állami és nem közösségi fogyasztásról kell beszélnünk, s a mérlegrendszerek általában így is könyvelnek. (A szocialista mérlegek ködös tartózkodásukkal tűnnek ki. Ennek felszámolására nemcsak az áttekinthetőség kedvéért van szükség, hanem azért is, mert a védelmi kiadások elrejtésekor a „nem titkos" statisztikai adatközlés is megbízhatatlanná válik.)

Kiderült tehát, hogy a marginalizmus — konkrét számbavételre és mérésre kényszerülve — a makroökonómiai elemzés során — kénytelen volt az elosztás és a csere mellett a termelést, a költségeket, a ráfordításokat is erőteljesebben figyelembe venni — ezzel közelítve valamelyest a klasszikus munkaérték-elmélet álláspontjához.

Munkaérték-elmélet

A munkaérték-elmélet eleve mint „makroökonómiai", azaz az egész gazdasági folyamatot átfogó elmélet jött létre abban a klasszikus korszakban, amikor alapvető kategóriái (munkás, tőkés, földesúr, bér, profit, járadék stb.) nemcsak közgazdaságilag, de szociológiailag, politikailag és történelmileg, sőt lélektanilag is viszonylag egyértelműek, egységesek és működőképesek voltak. Szemléleti rendszerét te-

[7] A jóléti közgazdaságtant — fontos új megközelítésével a fogyasztói és termelői többlettel — jól foglalja össze Arrow—Scitowsky [2].

kintve tehát közelebb állt — legalábbis eleinte — a népgazdasági mérlegrendszer igényeihez, sőt egyszerűbb teoretikus modelleket is létrehozott (a marxi sémák, Dimitriev áregyenletei, Popov sakktábla-mérlege, Feldmann differenciálegyenletei), s ezek valószínűleg befolyásolhatták legalábbis a szovjet mérlegrendszer kialakulását. Sajnos az a mérlegrendszer, amelyet a Szovjetunió — polgárháborúival, külső intervencióival küzdve — hozott létre, s kezdeti nyíltságában még közzé is tett (a titkolódzás kétségtelenül a sztálini korszak ismérve), továbbra is a hadigazdaság tiszta természetbeni számbavételén alapult. Ettől a szemlélettől a hivatalos gazdaságideológia mindmáig nem tudott maradéktalanul megszabadulni, amint azt a termelésnek az anyagi termeléssel való közvetlen azonosítása is mutatja. A modern technika és az ennek megfelelő társadalom, amelyben — a klasszikus kapitalizmus idején még túlsúllyal bíró — mezőgazdasági és ipari termelés már csupán a dolgozók kisebb és egyre csökkenő hányadát foglalkoztatja, ezzel a szemlélettel persze többé nem tekinthető át.

Létrejött azonban a munkaérték-elméletnek egy modern, általánosabb, matematikailag is kezelhető változata — Neumann, Sraffa, Leontief, Seton, Bródy, Morishima, Steedman és mások vizsgálatai révén. Itt ennek az iskolának a nézeteit vizsgáljuk a népgazdasági mérlegrendszer kialakulása során felmerülő problémákkal kapcsolatban.

Míg a marginalizmus a mérés problémájával szembesülve a ráfordítások struktúráját kényszerült jobban szemügyre venni, addig a munkaérték-elmélet (ez utóbbi a ráfordításokból indult ki, a költségegyensúllyal való azonosságát az egyszerű újratermelés esetére Sraffa meggyőzően bizonyította) éppen ellenkezőleg: a szükségletek, az elosztás, a termelés céljainak problematikájával volt kénytelen szembesülni. Ezt mutatja, hogy a munkaórákban való számbavétel kezdeti kísérleteit teljesen kiszorítja a munkaráfordítások pénzbeni felmérése, a NEP és a hozraszcsot bevezetése, majd — az állandósuló hiányok és minőségromlás ellensúlyozása végett — a reformmozgalmak során a piaci kategóriák egyre erőteljesebb érvényre jutása.

A munkaérték-elméleti és a marginalista felfogás így az idők során mind elméleti-matematikai alakjában, mind a gyakorlati számítások és statisztika vonatkozásában közelebb került egymáshoz. Felmerültek ugyanakkor a nem egyensúlyi helyzetekre való alkalmazás kérdései is, e kérdéskört nálunk Erdős Péter, Kornai János, Erdős Tibor, Bródy András kutatásai alapozták meg. Ezeknek az új vizsgálatoknak az útmutatásait is ideje volna figyelembe venni a gyakorlati statisztikai munka során, mert — többek között — a nemzeti vagyon, a beruházott tőke és az értékcsökkenés mérésének problémáit súlyosan érintik. Olyan kérdésekről van itt szó, amelyek kezelésétől igen érzékenyen függ a népgazdasági jövedelemfolyamatok statisztikai képe.

Néhány megjegyzés a tőke méréséhez

A termelési eljárások számbavétele nem képzelhető el a termékek számbavétele nélkül, a jövedelem számbavétele a vagyon változásának értékelésétől függ. Keynes és Kalecki habozó kísérletei után sor került a kérdés mélyebb vizsgálatára.

Hicks dichotómiája

Hicks egy gyakorlati kérdésből indult ki: vajon a tőke nominális, folyóáras értékét a számítás során a fogyasztási cikkek vagy a beruházási javak árindexével kell-e deflálni? Véleménye szerint, ha a tőke *értékét* kívánjuk számítani, az első, ha *volu-*

menét, akkor a második árindex a mértékadó. Az első az értékszemlélet, a tőke jövőbeli értékesülésének szemszögéből vizsgálja a felhalmozott tőkét, hiszen annak feladata jövőbeli használati értékek termelése. E mérési módszer ellen azonban az szól, hogy a tőke várható értéke — amint azt az értéktőzsdéken tapasztalható viharos ingadozások mutatják — igen változékony. A statisztikusok ezért — nem biztos, hogy helyesen — arra hajlanak, hogy a tőke újratermelési költségeit tekintsék az alapvetőnek és jobban megfoghatónak. Ez vezet a volumenfogalom kialakításához.

Lehetséges persze — elméletileg — olyan egyensúlyi állapot, amelyben konstans árak mellett a két mérés eredménye azonos. (Samuelson ezt meg is mutatta.) Azonban a gazdasági élet ciklikus, ami azt is magában foglalja, hogy a fogyasztási cikkek és a beruházási javak árszorzója a valóságban jellegzetesen eltérő mozgást mutat. Hicks dichotómiája ezért csak az elvont egyensúlyban, vagy a ciklus egészére véve oldódik fel.

Statisztikai elvek

A gyakorlati statisztika két módon mérheti a tőkét: a vállalati könyvelések adatait összesítve, vagy a makroökonómiai változások (beruházás, értékcsökkenés, selejtezés) összesítése révén. A vállalati adatok azonban mind a piac-, mind a tervgazdálkodás körülményei közt megbízhatatlanoknak mutatkoztak, így a gyakorlat az először Goldsmith által alkalmazott „állandó leltár" módszerét alkalmazza.

A fő nehézség a változatlan áras („reális") nagyságok megállapítása, a leírás és a tényleges értékcsökkenés megítélése. A beruházási javak elsősorban épületek és gépek — s már megállapítottuk, hogy e területeken a legkevésbé megbízható a számbavétel s így az árindex is. Ezenkívül a beruházott tőke összetétele nem azonos a gépgyártás és az építőipar termelésének összetételével — a beruházási árindex súlyozásának egészében és részleteiben el kellene térnie az ágazati indextől. A másik területen a fő nehézséget az ún. „erkölcsi kopás" okozza. A technikai haladás elavulttá tehet és tesz olyan gépeket, eljárásokat, gyárakat, amelyek fizikai értelemben még működhetnének.

Világos tehát, hogy az eltérő és egyaránt indokolható felfogásbeli különbségek e téren igen eltérő eredményekhez vezetnek, s ezek rendkívül erősen befolyásolják nemcsak a tőkevagyon értékelését, hanem ennek következtében a nemzeti jövedelem szintjének és növekedésének megítélését is. Ha a ténylegesnél alacsonyabb leírást és selejtezést számítunk (például az erkölcsi kopás téves megítélése vagy elhanyagolása miatt), akkor a nettó termelés nagyobbnak mutatkozik a ténylegesnél — de ugyanígy erőteljesen megnövekszik a vagyon szintje és dinamikája is. Hasonló eredményre vezet az alkalmazott árindexek alacsony volta is.

A hatvanas és hetvenes évek elméleti viharai (az úgynevezett „Cambridge-kontroverzia") óta a kérdés szunnyad — megoldatlanul. Ahogy Solow írta [30]: „... rég feladtuk azt az illúziót, hogy a vita résztvevői tényleg kommunikálnak egymással". Új felfogás — Marx A tőke második kötete alapján — D. F. Foley művében jelentkezett [8]. Ez abban áll, hogy a gazdasági ráfordítások időbeli eloszlását reálisan figyelembe véve szabatosabban dolgozza ki a tőke=keltezett munka sraffai eszméjét. (A keltezett munka, a „dated labour" fogalma egyaránt összeköt a marxi „megtestesült, megalvadt" munka fogalmával, valamint a munkavégzés pontos időpontjának számbavételével.) Ez egy reálisabb tőkeelmélet kiépítéséhez nyit utat — matematikailag azonban átvezet az operátorszámítás és a disztribúciók elméletének kérdéséhez, s e területen a kutatás elég nehézkesen halad előre. Van azonban remény arra, hogy ez az általánosabb elmélet a következő év-

tizedekben — a háromdimenziós ráfordítási mátrixok révén, amelyek a termelés időszükségletét és a termelt termék élettartamát is ábrázolni tudják — gyakorlati gyümölcsöket érleljen.

★

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy azok a pretenziók, amelyek a nemzeti jövedelmek publikált adataihoz tapadnak, erősen vitathatók. Elméletileg sem jellemzik a gazdaság állapotát és dinamikáját, és még akkor sem volnának alkalmasak végső és szintetikus összefoglalásra, ha a mainál sokkal pontosabban és gondosabban számolnánk ki a mérlegeket.

Különösen Magyarországon nyilvánvaló ez, ahol az említett és világszerte tárgyalt problémákon kívül egyedülállóan magas a statisztikában nyilván nem tartott, mellőzött (hol fél-, hol illegálisnak nevezett, második gazdaságbeli, „off the books" jellegű) gazdasági tevékenységek aránya. Petschnig Mária adatai szerint a személyes fogyasztás közel fele ezen a területen zajlik, az OT becslései szerint ez az arány a jövőben még jelentősen növekedni is fog. A gazdaságok deregulálódása, privatizálódása olyan világjelenség, amely bennünket különösen erőteljesen érint. A statisztikai hivatalokkal és adatszolgáltatásaikkal szemben világszerte támasztott igények azt jelzik, hogy a mérés kiterjesztése és finomítása mindenütt új követelményekhez való alkalmazkodást kívánna. Ez kettős feladatot jelent. Egyrészt a rendszeresen mérhető jelenségre vonatkozó adatszolgáltatásokat kell teljesebbé és nyilvánosabbá tenni, másrészt, mivel a jólét és általában a gazdaságpolitika jelentősebb kérdéseinek megítéléséhez alternatív forrásokra és adatokra van szükség, ezért rendszeresebben kellene a hagyományos statisztikai adatszolgáltatáson túlmenő megfigyeléseket végezni. Az állami statisztikai hivatalok csak központjai, de nem egyeduralkodó monopolistái lehetnek e munkának.

Hivatkozások

[1] *Afriat, S. N.:* The price index. Cambridge, 1978.
[2] *Arrow, K. I.—Scitovsky, T.:* Readings in Welfare Economics, London, 1969.
[3] *Bródy András:* Érték és újratermelés. Budapest, 1969.
[4] *Chipman, I. S.—Moore, J. C.:* Why an Increase in GNP need not Imply an Improvement in Potential Welfare. Kyklos, 1976.
[5] *Daly, H.:* Economics, Ecology, Ethnics, San Francisco, 1980.
[6] *Eichorn, W.—Henn, R.—Opitz, O.—Shephard, R. W.:* Theory and Applications of Economic Indices. Würtzburg, 1978.
[7] European System of Integrated Economic Accounts. 2. kiadás. Luxemburg, 1979. 114. l.
[8] *Foley, D. F.:* Money, Accumulation and Crisis. Chur—London—Paris—New York, 1986
[9] *Hamer, G.:* Die Behandlung der Umsatz (Mehrwert) Steuer in der VGR, Wirtschaft und Statistik, 1968. 9. sz.
[10] Input-Output-Rechnung. Energiemodelle und Methoden der Preisbereinigung. Szerk.: Reich, V. R.—Stahmer, C. Frankfurt, New York, 1981.
[11] *Jaszi, G.:* The conceptual basis of the Account. In: A critique of the U. S. Income and Product Accounts. NBER Studies in Income and Wealth 22. kötet. Princeton
[12] *Kendrick. W.:* Expanding inputed values in the national income and product accounts. Review of Income and Wealth, 1979.
[13] Konten und standardtabellen, Statistiches Bundesamt, 1981.
[14] *Laan, P.—Tuinen, H. K.:* Interest, Distribution of Value Added and Inflation. Kézirat. Netherland Central Bureau of Statistics, 1983. június
[15] *Lange, K.:* Eine Theory der Preisstatistik, Göttingen, 1979.
[16] *Neubauer, W.:* Irreales Inlandsprodukt in konstanten Preisen. Allgemenines Statistiches Archiv, 1974. 58. sz.
[17] *Ohlson, I.:* On national accounting. Stockholm, 1961.
[18] *Parker, R. H.—Harcourt, G. C.:* Readings in the concept and measurement of income. Cambridge, 1969.

[19] *Peskin, I.:* Measuring household production for the GNP. Family Economics Review, 1982. 2. sz.
[20] Price indices and quality change. (Szerk.: Z. Griliches.) Cambridge, Massaschusets, 1977.
[21] Public Economics. (Szerk.: Margolis, J.—Guitton, H.) London—Melbourne—Toronto
[22] *Reich, U. P.:* Treatment of Government output. Review of Income and Wealth, 1987.
[23] *Reich, V. D.—Sonntag, P.—Holoub, H. W.:* Arbeit — Konsum — Rechung. Köln, 1977.
[24] *Ruggles, R.:* The wholesale price index: review and evaluation. Executive Office of the President. Council Report, Washington, 1977. június
[25] *Schumann, I.:* Input-Output Analyse. Berlin—Heidelberg—New York, 1968.
[26] Input-Output Tabellen. Wiesbaden—Stuttgart, 1983.
[27] *Sen, A.:* Real National Income. Review of Economic Studies, 1976. 43. sz.
[28] *Sen, A.:* The Welfare Basis of real Income Comparisons, Journal of Economic Literature, 1979. 17. sz.
[29] *Sen, A.:* Personal Utilities and Public Judgements. Economic Journal, 1979. 89. sz.
[30] *Solow, R. M.:* Substitution and Fixed Proportions in the Theory of Capital. Review of Economic Studies, 1974. XXIV. l.
[31] *A. P. Carter:* Structural Change in the American Economy. Cambridge, Mass, 1970.
[32] *Szeljunyin, V.—Hanin, G.:* Kacifántos számok. Novij Mir 1987. 2. sz. 181—201. l.
[33] Volkseinkommen und Volksvermögen, Begriffskritische Untersuchungen. Diehl, K. (szerk.) München—Leipzig, 1926.
[34] *Zwer, R.:* Internationale Wirtschaft und Sozialstatistik. München—Bécs, 1981.

Nívódíj felajánlása

Az *MTA Világgazdasági Kutatóintézete* a világgazdasági témájú kutatások ösztönzésére nívódíjat ajánl fel a Közgazdasági Szemle szerzői részére.

A díj összege: 10 000 Ft.

A díjat a Világgazdasági Kutatóintézet Igazgatótanácsa 1989 januárjában ítéli oda annak a szerzőnek, akinek a folyóiratban 1988 folyamán megjelent vagy megjelenő *világgazdasági tárgyú* tanulmányát a legszínvonalasabbnak találja.

A jutalmazás lehetőségéből nem zárja ki a Világgazdasági Kutatóintézet munkatársait sem.

Simai Mihály akadémikus,
igazgató

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (832—847. l.)

MELLÁR TAMÁS

Kínálati multiplikátor, visszafogott infláció és hiány*

A szocialista gazdaságra vonatkozó disequilibrium-elméletekről

A szocialista gazdaságok egyensúlyi-egyensúlytalansági viszonyainak vizsgálata hosszú időn keresztül háttérbe szorult, mert a közgazdasági gondolkodáson évtizedekig uralkodó ideológiai indíttatású hivatalos politikai gazdaságtan a szocialista gazdaságot sui generis egyensúlyi gazdaságnak tekintette. Egyik középponti tétele szerint a szocializmusban a tervszerűség törvényének, az ex ante, tudatos koordinációnak az érvényesülése eleve kizárja az egyensúlytalanság létrejöttét. A valóság persze nem vett tudomást ezekről a deklarációkról: valóságos gazdasági viszonyaink alakításában a maguk belső törvényszerűségeinek megfelelően mindig is jelentős szerepet játszottak a spontán mechanizmusok, melyek komoly feszültségekkel járó egyensúlytalansági állapotokat hoztak létre.

A közgazdasági irodalom perifériáján már a huszas-harmincas években megjelentek olyan munkák, amelyek a szovjet gazdaság egyensúlytalansági problémáival, elsősorban az erőltetett iparosításból következő egyensúlytalanságok elemzésével foglalkoztak.[1] Amikor a hatvanas években — hosszú szünet után — enyhült az ideológiai nyomás, a kutatók újra elkezdtek a gazdasági növekedés és a beruházások ciklikus alakulásának magyarázatával foglalkozni, megtörve ezzel a tervszerű, arányos fejlődés dogmájának egyeduralmát.[2] Ma pedig már széles körben elfogadott álláspont, hogy a szocialista gazdaságok nem egyensúlyi, hanem súlyos egyensúlytalanságoktól terhelt gazdaságok. Nagyszámú empirikus kutatás és statisztikai adatok tömege támasztja alá azt a megállapítást, hogy a szocialista gazdaságok hiánygazdaságnak tekintendők.

A disequilibrium-elméletek csoportosítása

A kutatók véleménye megegyezik ugyan abban, hogy a szocialista gazdaság hiánygazdaság, de hogy milyen tényezők idézik elő a hiányt, milyen mechanizmusok termelik újra az egyensúlytalanságot és milyen változtatások révén lehetne az

†

* Ezt a tanulmányt az MTA — Soros Alapítvány által finanszírozott kutatás keretében készítettem. Ez úton is szeretnék köszönetet mondani a támogatásért. Köszönettel tartozom továbbá Richard Quandtnak értékes észrevételeiért és javaslataiért, amelyeket e tanulmány egy korábbi vázlatához fűzött.

[1] Elég itt csak a híressé vált Buharin—Preobrazsenszkij vitára, a korszak nagy iparosítási vitáinak egyikére utalni. Az iparosítási vita fő kérdése az volt, hogy az elmaradott Szovjet-Oroszország gyors iparosítása során miként kerülhetők el a gazdaságban keletkező egyensúlytalansági feszültségek okozta társadalmi-politikai robbanások. Lásd erről bővebben Erlich [14] könyvét.

[2] Az elsők között tarthatjuk számon e témában Bródy András [10] munkáját. A későbbi munkák közül többek között érdemes megemlíteni Goldman—Kouba [19], Bauer Tamás [4] és Soós Károly Attila [56] tanulmányait. Ez utóbbi kettőben részletes irodalomjegyzék is található a témába vágó művekről.

Dr. Mellár Tamás, a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdasági Karának adjunktusa.

megszüntetni, abban távolról sincs egyetértés. A következőkben az eltérő felfogásokat kifejező elméleteket négy csoportba osztom (azzal a megjegyzéssel, hogy mint minden csoportosítás, ez is szükségszerűen önkényes):

1. *A visszafogott infláció (repressed inflation) elmélete.* Ez az elmélet az ötvenes évek vége táján alakult ki Nyugaton, és némileg módosított formában még ma is igen erősen tartja magát.[3] A visszafogott infláció elmélete (különösen a korábbi munkák) elsősorban a szovjet gazdaság elemzésére koncentrált. Az elmélet képviselői megállapítják, hogy a szocialista országokra krónikus túlkereslet jellemző, amely azonban az adminisztratív árszabályozás miatt nem nyílt, hanem burkolt, elfojtott formában (sorbanállás, hiány, csúszópénz, feketepiac, minőségrontás stb.) fejeződik ki. Magyarázatuk szerint a túlkeresletet reáloldalon az államilag irányított, gyorsított iparosításból következő aránytalanságok okozzák. A gyorsított iparosítás magas és növekvő beruházási ráta fenntartását, valamint a munkaerőnek a mezőgazdaságból az iparba való átirányítását követeli meg. Ezek együttes hatására viszont a fogyasztási javak termelése és kínálata nem tud lépést tartani a bérből és fizetésből élők számának gyors növekedésével. Másfelől az ipari termelés erőltetett növelése is olyan mértékű keresletnövekedést gerjeszt, amelynek az ipari termelés nem tud megfelelni. Monetáris oldalról ez a túlkereslet a többletvásárlóerő felhalmozódásában ölt testet. Mivel pedig a pénzügyi fegyelem a szocialista gazdaságban nem erős, s szempontjai a tervteljesítés szempontja mögött rendszeresen háttérbe szorulnak, vagyis a vállalatok könnyen jutnak pótlólagos pénzhez, hitelhez (korlátlan a hitelkínálat), rendelkezésre áll a többletkereslet pénzügyi fedezete is.

2. *A kínálati multiplikátor elmélete.* Ez az irányzat a nyugati disequilibrium-iskola „melléktermékeként" jött létre. A hetvenes évtizedben a polgári közgazdaságtanban az általános egyensúlyelmélettel szemben kialakult a disequilibrium elmélet.[4] A disequilibrium-elmélet szerint a tőkés gazdaságban nemcsak makroszinten nem érvényesül az általános egyensúly, hanem mikroszinten sem. Az árak nem tisztítják meg a piacot, mint ahogyan azt a walrasi elmélet feltételezte, az áralkalmazkodás mellett (vagy inkább helyett) a nem egyensúlyi mennyiségi alkalmazkodás válik domináns működési mechanizmussá. Ezek alapján szinte magától értetődő, hogy a disequilibrium-elméletet szocialista viszonyokra is kiterjesztették, hiszen ezeket is egyensúlytalansági viszonyok jellemzik, és az árakhoz való igen korlátozott alkalmazkodással szemben uralkodó a mennyiségi alkalmazkodás. A disequilibrium elmélet keresleti multiplikátorának ellentétpárjaként bevezették a kínálati multiplikátor fogalmát, amely alkalmasnak látszik a szocialista viszonyok elemzésére is.[5] A kínálati multiplikátor megmutatja, hogy a fogyasztási javak piacán meglévő kezdeti kínálathiány (kereslettúlsúly) hogyan terjed tovább a gazdaságban és milyen mértékben csökkenti a javak teljes kínálatát.

3. *A disequilibrium-elmélet ökonometriai irányzata.* A nem egyensúlyi ökonometriai modellek becslési eljárásainak kidolgozása lehetővé tette az egyes aggregált

[3] Az irányzat legjelesebb képviselői Holzman [25], Grossman [23], Brzeski [9], Hodgman [24] és Montias [37] voltak. Napjainkban Birman [7], Gardner—Strauss [17], Welfe [57], [58] és Winiecki [62], [63], [64] képviseli ezt az álláspontot.

[4] A disequilibrium-elmélet megalapozójának Clower [12] és Leijonhufvud [34] tanulmányát tekinthetjük. A makroökonómiai disequilibrium-kutatások közül igen jelentős Barro—Grossman [2], [3], Benassy [6], Malinvaud [36] és Muellbauer—Portes [39] tanulmánya. A mikroökonómia szintjén vizsgálódók közül pedig Benassy [5] és Grandmount [20] tanulmánya emelhető ki.

[5] A kínálati multiplikátor elméleti modelljének megalkotója Barro és Grossman [3] volt. A modell statisztikai tesztelését szovjet adatokra támaszkodva Howard [26] végezte el. A Barro—Grossman modellhez hasonló elméleti modellt fogalmazott meg a szocialista országokra vonatkozóan Portes [46], [47].

piacok egyensúlytalansági viszonyainak empirikus, statisztikai vizsgálatát.[6] Ezek a modellek aggregált keresleti és kínálati függvények meghatározásának segítségével állapítják meg az egyensúlytalansági viszonyok jellegét. Az irányzat egyik ága a szocialista országok fogyasztási jószág piacának vizsgálatával foglalkozik. Az irányzat eddigi eredményei alapján arra a meglepő következtetésre jutott, hogy a közép-európai szocialista országokban a fogyasztási javak aggregált piacán nem a kereslet krónikus és nagymértékű túlsúlya jellemző, hanem hosszú időszakot tekintve az enyhén kereslet-, illetve kínálat-túlsúlyos periódusok váltják egymást.[7]

4. *A szocialista hiánygazdaság elmélete.* A szocialista országokban minden bizonnyal ez a legismertebb és a legszélesebb körben elfogadott elmélet. Az elmélet megalkotója, Kornai János szerint a szocialista gazdaság krónikus hiánygazdaság, ahol a hiány oka az állandósult túlkereslet. Ennek reálgazdasági alapját a vállalatok belső expanziós törekvései szolgáltatják, fizetőképes formában való megjelenését pedig az állami paternalizmus nyomán a vállalati költségvetési korlátok felpuhulása teszi lehetővé.[8]

A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy az egyes irányzatok milyen megoldásokat javasolnak, milyen következtetések levonására adnak módot a következő két problémakörre vonatkozóan:

a) A makroszintű egyensúlyi-egyensúlytalansági viszonyok empirikus, statisztikai vizsgálata a gazdaság egyes aggregált főpiacain.

b) Az egyensúlytalansági viszonyok szétterjedési, újratermelődési mechanizmusainak feltárása; a gazdaság időszakos nyugvópontjának, normálállapotának vizsgálata.

Mindkét kérdéskört igen fontosnak tartom a szocialista gazdaságok makroszintű egyensúlyi viszonyainak vizsgálatában.

Statisztikai problémák és megoldásuk lehetőségei

Az egyensúlyi viszonyok elemzése kapcsán az első kérdés, hogy milyen aggregáltsági szintre vonatkozzon a vizsgálódás. Célszerűnek látszik az egész gazdaságot három fő aggregátumra bontani: a *fogyasztási javak piacára*, a *termelési eszközök piacára* és a *munkaerőpiacra*.[9] Ez a felosztás azzal indokolható, hogy a szocialista gazdaság három alapvető szereplője, a *háztartás*, a *vállalat* és az *állam* másként viselkedik és másként hat egymásra e színtereken. Mindazonáltal ez a felosztás nem problémamentes, mert a három piac közül csak kettő — a fogyasztási javak piaca és a munkaerőpiac — tekinthető többé-kevésbé egységesnek. A termelési eszközök piaca két, a gazdálkodásban egymástól elkülönített részterületet egyesít, a folyó felhasználást és a beruházásokat. Ezért nyilván igen nehéz ennek a piacnak mint egységes egésznek a megragadása. A továbbiakban erős leegyszerűsítést alkalmazva a termelési eszközök piacán elsősorban a *beruházási javak piacát* értem.

Az aggregálás szintjének kijelölése után a következő kérdés nyilván az aggre-

[6] Az ökonometriai disequilibrium modellek becslési eljárásainak irodalma igen kiterjedt. Itt csak néhány alapvető művet sorolunk fel: Charemza—Quandt [11], Fair—Jaffee [15], Fair—Kelejian [16], Maddala—Nelson [35] és Quandt [53].

[7] A szocialista országok fogyasztási jószág piacaira vonatkozó disequilibrium-vizsgálatok közül a leglényegesebbek Portes—Winter [49], [50], [51], Portes—Quandt—Winter—Yeo [52] és Welfe [57], [58] tanulmányai. A magyar fogyasztási jószág piacra Hulyák Katalin [28] végzett disequilibrium-vizsgálatokat.

[8] Lásd bővebben Kornai [31], [32] és [33] munkáit.

[9] A piac kifejezés itt nem önszabályozó piacot jelöl, hanem pusztán azt a színteret, ahol a javak és a termelési tényezők cseréje, adásvétele végbemegy. E három piac mellett még fontos színtérnek számíthat a második gazdaság és a külgazdasági kapcsolatok területe, ezekkel azonban ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

gálásból adódó torzítások tárgyalása. Közismert, hogy ha egyensúlytalanság állapotában lévő részpiacokat aggregálunk, akkor ez a hiányokat és feleslegeket „kinettózza", és ezáltal a ténylegesnél jóval kisebb egyensúlytalanságot mutat ki.[10] Továbbá az is közismert, hogy ilyen esetben nem érvényesül a rövidebb oldal elve, vagyis a tényleges tranzkakciós mennyiség (Q) nem lesz egyenlő az összkereslet (D) és az összkínálat (S) közül a kisebbikkel.[11] A tényleges tranziakciós mennyiség jóval kisebb lehet a keresletnél is és a kínálatnál is, kifejezve ezzel azt, hogy a vizsgált piacon párhuzamosan vannak hiányok és feleslegek. Mindezek ellenére az *összkereslet és az összkínálat összevetése alkalmas a globális egyensúly vagy egyensúlytalanság jelzésére.* (Ha például $D = S > Q$, akkor ez azt jelenti, hogy a piacon elég termék van ugyan, csak ezek nem azok a termékek, amelyekre a fogyasztóknak szükségük van. Ez a szituáció tehát globális egyensúlyt és strukturális egyensúlytalanságot mutat.)

Sarkalatos kérdés, hogy hogyan lehet meghatározni az összekeresletet és az összkínálatot. Sajnos, olyan statisztikák nem állnak rendelkezésre, amelyek az egyes gazdasági szereplők keresletét és kínálati szándékát összesítve mutatnák ki. Az ilyen információk hiánya nem csupán a szocialista gazdaságra jellemző, hanem általános sajátosság. A gazdasági szereplők ex ante megfogalmazott keresleti és kínálati szándéka ugyanis közvetlenül nem figyelhető meg, azt empirikusan nem lehet megragadni. A tényleges, ex post kereslet és kínálat ugyan megfigyelhető, de ha a tranzakciók a hiány viszonyai között zajlanak, akkor ezek gyakran nem tükrözik pontosan az eredeti szándékokat. Közismert ugyanis, hogy a gazdasági aktorok kényszerhelyettesítésekkel, kényszermegtakarításokkal, tartalékolással alkalmazkodnak a hiányhelyzetekhez. Ezek a tranzakciók pedig nyilván nem adnak információkat az eredeti szándékokról.

Nemcsak az aggreált kereslet és kínálat meghatározása esetén kerülünk szembe ilyen súlyos gondokkal, hanem minden, a makroszintű viszonyokat jellemző kategória vizsgálata esetén. Meggyőzően illusztrálhatja ezt a megállapítást a hiány mint makromutató meghatározásának Kornai János által felvetett problémája.[12]

Mindezek alapján levonhatnánk azt a következtetést, hogy a makroszintű egyensúlyi viszonyokat nem lehet empirikusan vizsgálni. Mégsem lehet lemondani a számszerűsítésről, mert ezzel az empirikus adatokon alapuló makroökonómiai vizsgálat lehetőségéről mondanánk le. Kompromisszumot kell tehát kötni az elméleti tisztaság és a statisztikai megragadhatóság között.

A következőkben két különböző típusú megközelítést vázolunk fel, amelyek egyaránt a statisztikai megragadhatóság említett nehézségein igyekeznek úrrá lenni. Mindkettő elsősorban a fogyasztási javak aggregált piacára vonatkozik, de ezek a módszerek könnyen általánosíthatók és a többi piac elemzésére is alkalmasakká tehetők. Az elsőt *statisztikai mérlegösszefüggésen* alapuló megközelítésnek, a másodikat pedig a *disequilibrium ökonometriai becslésének* nevezhetjük.

A statisztikai mérlegösszefüggésen alapuló közelítés

Nézzük először ennek a megközelítésnek a keresleti oldalát! Keresleti oldalon nyilvánvalóan fennáll egy ex ante és egy ex post azonosság:

$$M^0 + Y = D + M \tag{1}$$
$$M^0 + Y = Q + M^*, \tag{2}$$

[10] Világosan kitűnik ez Kornai elemzéseiből, lásd például [32], 27. l.

[11] Lásd erről bővebben Benassy bizonyítását [5], 21—23. l.

[12] Egyébként éppen Kornai János vonta leglátványosabban kétségbe az aggregált kereslet és kínálat kategóriájának használhatóságát is (lásd [32]).

ahol M^0 az előző időszak végi, M pedig az adott időszak végi szándékolt összpénzkészlet (vagy szándékolt össz-pénzmegtakarítás), M^* az időszak végi tényleges összpénzkészlet, Y a folyó jövedelem, D a fogyasztási javak összkereslete, Q pedig a tényleges adásvétel nagysága. Az (1) ex ante azonosság azt fogalmazza meg, hogy a rendelkezésre álló pénzkészleteket és folyó jövedelmeket a fogyasztók hogyan szándékoznak felhasználni, mennyit akarnak ebből elvásárolni, illetve megtakarítani. Ha a pénztartási igény nő, vagyis $M > M^0$, akkor az összkereslet nyilván kisebb lesz, mint a folyó jövedelem, és fordítva. A (2) ex post azonosság az időszak elején rendelkezésre álló összpénzkészlet és a jövedelem tényleges felhasználását mutatja meg.

(1)-ből a (2)-t kivonva a következő összefüggést kapjuk:

$$D = Q + M^* - M, \tag{3}$$

vagyis a kereslet egyenlő a vásárlások és a nem szándékolt pénzfelhalmozás (vagy megtakarítás-növekedés) összegével. D nem lehet Q-nál kisebb, mert az $M > M^*$ eset nem fordulhat elő (vagyis, hogy kevesebbet takarítanak meg, mint amennyit szándékoltak). Jelöljük a nem szándékolt pénzmegtakarítások arányát az összes megvalósult pénzmegtakarításon belül α-val ($\alpha = (M^* - M)/M^*$ és $0 \leq \alpha \leq 1$), akkor

$$D = Q + \alpha M^*. \tag{4}$$

Kínálati oldalon az előzővel megegyező gondolatmenet alapján hasonló összefüggéseket írhatunk fel:

$$K^0 + T = S + K \tag{5}$$

$$K^0 + T = Q + K^*, \tag{6}$$

ahol K^0 az előző időszak végi, K az adott időszak végi szándékolt, K^* pedig az adott időszak végi tényleges készletállományt, T a folyó termelést, S a szándékolt kínálatot, Q pedig a tényleges eladást jelenti. Ebből a két azonosságból az előbbi átalakítások segítségével a következő azonosság adódik:

$$S = Q + \beta K^*. \tag{7}$$

A kínálat megegyezik tehát az eladások és a kényszer-készletfelhalmozások összegével [$\beta = (K^* - K)/K^*$ a nem szándékolt készletfelhalmozás arányát jelöli.]

Ezzel előállítottuk a (4) keresleti és a (7) kínálati azonosságot. *Az összkereslet és az összkínálat számszerű meghatározásához az α és β értékek becslésére van szükség*, mert a többi adat rendelkezésre áll a statisztikákból.

A különböző elméleti irányzatok bizonyos a priori feltételezésekkel éltek az egyensúlyi viszonyok vizsgálata során, amelyeket azáltal, hogy az α és β paramétereknek meghatározott értékeket adunk, lefordíthatunk az imént felvázolt vizsgálati keret nyelvére.

Az egyensúlyi feltevés $S = D = Q$, és ebből következően $\alpha = \beta = 0$. A rövidebb oldal szabály alapján, ha $\alpha > 0$, akkor β szükségszerűen 0-val egyenlő, mert ha a kereslet nagyobb, mint a tranzakciós mennyiség, akkor a kínálatnak egyenlőnek kell lennie a tranzakciós mennyiséggel, hogy az egyensúly feltétele teljesüljön, és fordítva, ha $\beta > 0$, akkor $\alpha = 0$. A visszafogott infláció felfogás szerint viszont $\alpha = \beta = 1$ (esetleg $\beta = 0$) értékek a helyénvalóak, ami azt jelenti, hogy a folyó és a felhalmozott megtakarítások teljes egésze nem szándékolt megtakarítás, vagyis kielégítetlen keresletet jelez. A paraméterek feltételezett értékei szempontjából az egyensúlyi és a visszafogott infláció felfogás jelenti a két szélső pólust, ezért célszerű egy kis kitérőt szentelni nekik.

Az egyensúlyi felfogás arra a tapasztalatra alapozza feltételezését, hogy a szocialista gazdaságokban a statisztikailag rögzített megtakarítások igen alacsonyak, a jövedelmekhez viszonyított arányuk nem magasabb, sőt *alacsonyabb* a tőkésor-

országokban megfigyeltnél. Ez arra enged következtetni, hogy a megtakarítások alakulása elsősorban a háztartások jövedelmétől és a fogyasztói szokásoktól függ, tehát a nyugati háztartási statisztikák által használt megtakarítási függvények jól alkalmazhatók a szocializmusban is.[13] Következésképpen a megfigyelt megtakarításokat alapvetően önkéntes jellegűeknek kell tekinteni, s legfeljebb csak az átlagos vagy a becsült megtakarításoktól való eltéréseket tarthatjuk az egyensúlytalanság mutatójának. Így e felfogás szerint a keresleti és kínálati összefüggés a következő formát ölti:

$$D = Q + M^* - M'$$

és mivel

$$S = Q,$$
$$D - S = M^* - M',$$

ahol M' a megtakarítási függvények alapján becsült összes felhalmozott megtakasításokat jelenti. Az összefüggésekből[14] jól látszik, hogy ebben a felfogásban az egyensúlytalanságot a becsült és a tényleges megtakarítások közötti eltérés mutatja: az $M^* > M'$ helyzet keresleti túlsúlyt, az $M^* < M'$ pedig kínálati túlsúlyt jelent.

Az M^* és M' mutatók eltérése azonban nem ad egyértelmű információt az egyensúlytalanságról, mivel az M' becsült megtakarítás nem interpretálható úgy, mint *szándékolt megtakarítás*. Ekkor ugyanis az $M^* < M'$ eset értelmetlen lenne, hiszen a tényleges megtakarítás nem lehet kevesebb a szándékoltnál. Az M' tehát csak az átlagos vagy szokásos megtakarításként értelmezhető, amely azonban nagyrészt kényszerű is lehet. Ha pedig M' valóban kényszermegtakarítást jelez, akkor a tényleges megtakarításnak ettől való pozitív és negatív eltérései nem a keresleti, illetve a kínálati túlsúlyt mutatják, hanem csak a keresleti túlsúly fokozódását, illetve enyhülését ennek normál állapotához képest.

A visszafogott infláció elmélet felfogása szerint a szocialista gazdaságban a fogyasztói javak piacán krónikus kereslettöbblet van, amely azonban az árak merevsége miatt nem tud felszívódni, a többletkereslet tehát állandó nyomásként nehezedik a piacra. Ezért aztán az elmélet hívei a megtakarítások minden fajtáját eleve kényszerűnek, a készleteket pedig nem közvetlenül felhasználhatóaknak tekintik, tehát $\alpha = 1$-et tételeznek a (4) keresleti és $\beta = 0$-át a (7) kínálati összefüggésekben. Az inflációs nyomást ennek megfelelően az összkereslet és az összkínálat közötti különbség, vagyis M^*, az összes felhalmozott megtakarítás mutatja. Ezen belül a folyó megtakarítás, az $M^* - M^0$ mutatja az ún. inflációs rést (inflationary gap), a korábbi időszakokban felhalmozott megtakarítás, az M^0 pedig a pénz- vagy inflációsfüggönyt (monetary or inflationary overhang).[15]

A szocialista országok statisztikai adatai valóban azt jelzik, hogy az így definiált inflációs nyomás nagy és erőteljesen nő. Az elmúlt 20-25 esztendőben mind a folyó, mind a kumulált megtakarítás igen gyors ütemben növekedett. Sőt, a kereslet és a kínálat közötti rés nemcsak abszolút értékben tágul, hanem relatíve is: a megtakarítások a tényleges tranzakciókhoz képest is gyorsan növekednek. Nőtt az M^*/Q hányados. E hányados számszerűen megegyezik a kereslettöbblet *(ED)* arányának tulajdonképpeni mutatójával *(ED/S)*, mert most a feltételezés szerint $D = Q + M^*$, $S = Q$ és $D - S = ED = M^*$.

Az elmélet egy másik feltételezését megvizsgálva, még akkor is jelentős infla-

[13] Lásd erről bővebben Pickersgill [42] és Portes—Winter [50] szocialista országokra vonatkozó empirikus vizsgálatait.

[14] Ezek alapján végzett empirikus egyensúlyi vizsgálatokat Portes és Winter [50].

[15] Nyugati szerzők használják ezt a feltevést és ezeket a mutatókat az inflációs nyomás nagyságának meghatározására. Lásd például Nuti igen alapos, összefoglaló munkáját a visszafogott infláció irányzatáról [41].

ciós nyomás, illetve annak tetemes növekedése mutatható ki, ha a készleteket teljes egészében kínálati tényezőként vesszük számításba, vagyis ha $\beta = 1$. Ekkor az összkereslet és az összkínálat, valamint azok különbsége a (4) és (7) alapján a következő lesz:

$$D = Q + M^* \qquad (4)'$$
$$S = Q + K^* \qquad (7)'$$
$$D - S = M^* - K^*.$$

Tehát az összkereslet és az összkínálat különbsége az adott időszakra vonatkozó felhalmozott pénzmegtakarítás és a felhalmozott készletállomány különbsége. A kereslettöbblet aránya ezért az M^*/K^* hányados lesz, amelyet ugyancsak az inflációs nyomás jelzőjeként szoktak említeni, s amely az egyes szocialista országokban szintén jelentős emelkedést mutat.[16] Az említett (4)' és (7)' összefüggés tekinthető úgy is, mint ami a *potenciális keresletet* és *kínálatot* adja meg. A potenciális kereslet és kínálat alakulásából azonban nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a tényleges keresleti és kínálati viszonyok alakulására, mert korántsem biztos, hogy a potenciális kereslet és kínálat a tényleges kereslettel és kínálattal arányosan változik.[17]

A visszafogott infláció elmélet által definiált indikátorok tehát állandó és egyre erősödő kereslettöbbletet mutatnak a szocialista országok fogyasztási javainak piacán. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy ezeket a mutatókat azzal a feltételezéssel képezték és számították, hogy a regisztrált megtakarítást teljes egészében *kényszerű* jellegűnek tekintették. Ennek a feltételezésnek a jogossága nemigen védhető, mégpedig a következők miatt.

a) Az a tény, hogy a *folyó megtakarítások* és a jövedelmek aránya (a megtakarítási hajlandóság) a szocialista országokban viszonylag alacsony, valamint hogy időbeli változásuk erősen függ a lakossági jövedelmek alakulásától, valószínűsíti, hogy ezeket a megtakarításokat legalább *részben önkéntesnek* kell tekintenünk.

b) A készpénz-megtakarítások a kumulált megtakarítások kisebb és lassabban növekvő részét adják. A készpénz-megtakarítások sem tekinthetők azonban teljes egészében kényszerűnek, mert ezek egy jelentős része *tranzakciós pénztartási igényt* testesít meg. Ezt az is mutatja, hogy az egyes szocialista országokban a tényleges tranzakciókhoz képest általában csak kismértékben nőtt a készpénzállomány. Ugyanakkor a gyorsan bővülő második gazdaság tranzakciós pénzkeresletét is ennek a készpénz-megtakarításnak kell fedeznie.[18]

c) A *felhalmozott megtakarítások* nagyobb és gyorsabban növekvő része a *takarékbetétek formájában jelenik meg.* Ennek egy jelentős hányada is nyilván önkéntes megtakarítás, mert ellenkező esetben inkább a jóval likvidebb készpénzmegtakarítás nőne dinamikusan. A takarékbetét-állomány gyors növekedésében — a kényszermegtakarítás mellett, illetve helyett — valószínűleg két ok játszik fontos szerepet: a jövedelmek és a tartós javak megvásárlását szolgáló célmegtakarítások növekedése.[19]

[16] Birman [7] és Gardner—Strauss [17] szerint a szovjet gazdaságban ezen mutatók alapján az utóbbi esztendőkben erősödött az inflációs nyomás. Winiecki [62], [63], [64] ugyanezt állapította meg más közép-európai szocialista országokra.

[17] Welfe [59] hiánymutatója a potenciális kereslet és kínálat hányadosán alapszik. Ennek a mutatónak kétségtelen előnye, hogy könnyen számszerűsíthető, de valószínűleg nem kielégítően tükrözi vissza a valóságos egyensúlyi viszonyok alakulását.

[18] A második gazdaság tranzakciós pénzigényéről és egyensúlyt javító szerepéről lásd bővebben Brus—Laski [9], Nuti [41] és Wellisz—Findley [60] tanulmányait.

[19] Alátámasztja ezt a megállapítást Hulyák Katalin empirikus vizsgálata [28], amely a magyar fogyasztási javak aggregált piacára vonatkozott. A szerző szerint a fogyasztás és a megtakarítások nagyságát elsősorban nem a korlátozó kínálati oldal, hanem a jövedelmek, a keresleti oldal határozza meg.

A disequilibrium ökonometriai becslése

A nem egyensúlyi ökonometriai modellek empirikus keresleti és kínálati függvények számszerűsítésén alapulnak. Az aggregált piacra vonatkozó keresleti és kínálati függvények összevetéséből az egyensúlytalanság jellegére, időbeli alakulásra lehet következtetni. A disequilibrium ökonometriai modelljének általános alakja a következő:

$$D_t = \alpha X_{dt} + U_{dt} \tag{8}$$

$$S_t = \beta X_{st} + U_{st} \tag{9}$$

$$Q_t = \min (D_t, S_t), \tag{10}$$

ahol D_t a t időszakban keresett, S_t a kínált mennyiség, Q_t a tranzakciós mennyiség, X_{dt} a keresletre, X_{st} a kínálatra ható exogén változókat jelöli, α és β paraméterek, U_{dt} és U_{st} pedig az egyenletek reziduális véletlen változói.

A modell feltételei (a rövidebb oldal elve) szerint a tranzakciós mennyiséget a kereslet és a kínálat határozza meg. A D_t kereslet és az S_t kínálat közvetlenül nem figyelhető meg, és így nem határozható meg egyszerű becslési eljárásokkal. A kereslet és a kínálat becsléséhez a (10) minimumelv nyújt segítséget, a tényleges tranzakció ugyanis a keresletet vagy a kínálatot mutatja, aszerint, hogy melyik a kisebb. Nehéz azonban előre meghatározni, hogy egy adott időszakra vonatkozóan megfigyelt tranzakciós mennyiség a keresleti vagy a kínálati görbe mentén fekszik-e, tehát a keresletet vagy a kínálatot kell-e belőle becsülni. Ennek a nehézségnek a feloldására a (8)—(10) modellt ki lehet egészíteni egy jelzőparaméter egyenlettel, amely a kereslet-, illetve kínálattöbblettel egy irányban és arányosan változik. Gyakran használt jelzőegyenlet az áralkalmazkodások egyenlete (de lehet nem árjellegű, például tervalkalmazkodási jelzőegyenletet is definiálni).[20]

$$p_t = p_{t-1} + u(D_t - S_t) + U_{pt}. \tag{11}$$

A (8)—(11) modellben az árak nem alkalmazkodnak tökéletesen, nem számolják fel az egyensúlytalanságot, de jelzik ennek irányát: ha $p_t - p_{t-1} > 0$, akkor az adott időszakban kereslettöbblet volt, tehát Qt-ből a kínálati függvényt kell becsülni, és fordítva. (8)—(11)-ből a kereslet és a kínálat függvényét könnyen, akár a legkisebb négyzetek módszerével is becsülni lehet.

Az esetek többségében azonban nem találhatunk megbízható jelzőegyenletet. Ilyenkor a (8)—(10) modellből sokkal nehezebb a kereslet és a kínálat becslése, s igen bonyolult, számításigényes maximum likelihood eljárást kell alkalmazni. További zavaró tényező lehet a minimum-elv alkalmazása, amely — a már említett, aggregálásból eredő torzítások miatt — megbízhatatlanná teheti a becslést.[21]

A (8)—(10) típusú disequilibrium-modell segítségével Portes és Winter becslést végzett négy szocialista ország (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és az NDK) aggregált fogyasztási jószág piacaira és — mint azt írásom elején említettem — arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált 1957—1975-ös időszak nagy részében a négy országból háromban *nem a krónikus keresleti túlsúly*, hanem az aggregált kínálati túlsúly volt jellemző.[22] (Az egyedüli kivétel az NDK.)

Hogyan értékelhető ez a megállapítás? Nyilvánvalóan nem következik ebből, hogy a három országban a vizsgált időszak nagy részében a tőkés gazdaságokhoz hasonló típusú túlkínálat (keynesi munkanélküliség) lett volna. Mégcsak az sem, hogy ezekben az években megszűnt vagy jelentősen mérséklődött volna a hiány.

[20] Lásd például Charemza—Quandt modelljét [11]. Hulyák Katalin [28] a megtakarítások változását használta jelző egyenletként.

[21] A maximum likelihood becslési eljárásról lásd bővebben például Fair—Jaffe [15], Fair—Kelejian [16], Maddala—Nelson [35] és Quandt [53] tanulmányait. Az aggregálásból eredő torzítások kiszűrésével Muellbauer [38] és Quandt [54] munkája foglalkozik.

[22] Lásd Portes—Winter [49], [50], [51] tanulmányait.

Csupán annyit állíthatunk, hogy a fenti országokban a jelzett években az aggregált kereslet vélhetően alacsonyabb volt, mint az aggregált kínálat, miközben változatlanul vagy akár növekvő mértékben fennállt a hiány, a strukturális egyensúlytalanság. Portes és Winter elemzéséből csak arra következtethetünk, hogy a vizsgált szocialista gazdaságok fogyasztói javainak piacán *hatékony központi keresletszabályozás* érvényesül, amely képes a jövedelmeket oly mértékben korlátozni, hogy az a fogyasztási javak összkínálata alá süllyed.

Teljesen érthető, hogy Portes és Winter meghökkentőnek tűnő megállapítása ellenállásba ütközik, hiszen ez ellentmond a mindennap tapasztalható tényeknek (sorbanállás, hiány, kényszerhelyettesítés stb.).[23] Az ellentmondás azonban csak látszólagos és abból fakad, hogy a bírálók nem tesznek világosan különbséget a *globális* és a *strukturális* vagy másként fogalmazva, a *makro-* és a *mikroszintű egyensúly* között. Az előbbiekben bemutatott ökonometriai vizsgálat csak a makroszintű egyensúlytalanság megragadására képes és ezért csak erre a szintre vonatkozóan fogalmazhat meg érvényes megállapításokat. A mikroszintű egyensúlytalanság azonban ezzel nem kapcsolódik szigorúan össze, bizonyos határok között ennek ellentmondóan is alakulhat. Lehet, sőt valószínű, hogy a szocialista gazdaság *sui generis hiánygazdaság*, de ebből még nem következik, hogy egyúttal krónikus keresleti túlsúlynak is kell itt léteznie. A hiány forrása nemcsak az aggregált kereslet túlsúlya lehet, hanem a krónikus *strukturális meg nem felelés*, az állandósult *mikroegyensúlytalanságok* rendszere is.[24]

Az egyensúlytalanságot újratermelő mechanizmusok

Az aggregált piacok egyensúlytalansági viszonyainak vizsgálata után most az egyes piacok közötti kapcsolatokat vesszük szemügyre. Az alapkérdésünk az, hogy hogyan terjed az egyensúlytalanság egyik piacról a többire. Ha akadálytalan továterjedést tételezünk fel a piacok között, akkor — a tökéletes egyensúlyi helyzetet leszámítva — csak két „tiszta" helyzet képzelhető el: vagy minden aggregált piacon kínálati túlsúly (keynesi munkanélküliség) van, vagy mindenhol keresleti túlsúly (visszafogott infláció). Ha viszont az egyes piacok viszonylagosan elkülönülnek, akkor „vegyes" helyzetek állhatnak elő: keresleti túlsúly az egyik piacon és kínálati túlsúly a másikon.[25] A szocialista gazdaságokban például a kiterjedt központi irányítás, bizonyos korlátok között, képes elkülöníteni az egyes piacokat és így ezeken különböző egyensúlyi állapotokat tarthat fenn.

Ezek után tekintsük át, hogy hogyan írják le az egyes elméletek a szocialista gazdaságra jellemzőnek tartott „tiszta" keresleti túlsúly újratermelődésének mechanizmusait!

A kínálati multiplikátor

Az egyensúlytalanságot továterjesztő-újratermelő mechanizmus első típusa az ún. kínálati multiplikátor. A kínálati multiplikátor elsődleges szerepét hangsúlyozó elmélet képviselői azt feltételezik, hogy a visszafogott infláció (vagy másként ki-

[23] A hazai közgazdasági gondolkodás fő iránya — éppen ilyen érvek alapján — elveti Portes és Winter megállapítását (lásd például Kornai János érveit [31] és [32]).

[24] Podkaminer [43] szerint a lengyel fogyasztási jószág piac alapvetően a strukturális egyensúlytalanságtól szenved.

[25] A polgári disequilibrium-elmélet két ilyen vegyes helyzetet fogalmaz meg: az *alulfogyasztást* (kínálati túlsúly a fogyasztási javak piacán és keresleti túlsúly a munkaerőpiacon), és a *klasszikus munkanélküliséget* (keresleti túlsúly a fogyasztási javak piacán és kínálati túlsúly a munkaerőpiacon).

fejezve: az általános túlkereslet) állapota teljesen hasonló a keynesi munkanélküliség (vagy másként kifejezve: az általános túlkínálat) szituációjához, és az előbbi törvényszerűségeinek feltárása az utóbbival *teljesen analóg módon* történhet.[26]

Az általános túlkínálat állapotára kidolgozott disequilibrium-elemzés abból indul ki, hogy ha a javak vagy a munkaerő aggregált piacán a kínálati szándékok az elégtelen kereslet miatt nem tudnak realizálódni, akkor ennek hatása tovaterjed a másik piacra is: ott is csökkenti a keresletet, és így általános kínálati túlsúlyt idéz elő.

Induljunk ki például abból, hogy a munkaerőpiacon jelentős kínálattöbblet van. Ekkor az átlagmunkás nem tudja a tervezett munkakínálatát — és ezért tervezett jövedelmét sem — realizálni. Ebből következően csökkenteni fogja a javak iránti keresletét. A javak iránti kereslet csökkenése viszont azt eredményezi, hogy a vállalatok nem tudják realizálni kínálati tervüket, tehát csökkenteni fogják termelésüket és így az inputok iránti keresletüket. Ez viszont azt jelenti, hogy tovább csökken a munkaerő iránti már amúgy is elégtelen kereslet, amely aztán ismét visszahat a javak iránti keresletre, s így tovább, mindaddig, amíg a jövedelem-kereslet csökkenés mértéke elenyésző szintre nem zsugorodik. A kezdeti kereslethiány tehát a két aggregált piac kölcsönhatása miatt felerősödik, megsokszorozódik és azt a végeredményt produkálja, amelyet a makroelemzésből keynesi multiplikátor-hatás néven már jól ismerünk. Jól látható, hogy itt nem walrasi típusú piactisztító áralkalmazkodás megy végbe, hanem a szűk keresztmetszetekhez igazodó mennyiségi alkalmazkodás.

Keresleti túlsúly (visszafogott infláció) esetén elvében hasonló alkalmazkodási folyamat írható le. Ha a fogyasztási javak piacán általános kereslettöbblet van, akkor a racionális fogyasztói magatartás neoklasszikus elmélete szerint a fogyasztók csökkenteni fogják a munkakínálatukat. A fogyasztók-munkavállalók ugyanis kettős választás előtt állnak: egyfelől a rendelkezésre álló idejüket kell elosztaniuk a munkaidő és a szabad idő között, másfelől a megszerzett pénzüket kell elosztani a vásárlás és a megtakarítás között. A fogyasztási javak hiánya esetén a pénz hasznossága csökken (mert vele csak korlátozottan lehet javakat szerezni), s ezért a munkavállalók megrövidítik a *munkavégzésre szánt időt*. A munkakínálat csökkentése mellett még a megtakarítások növelése is szóba kerülhet, de ez a pénz hasznosságának csökkenése miatt csak korlátozott lehet. A kettő közötti választást erősen befolyásolja, hogy a fogyasztók mennyire tekintik súlyosnak és tartósnak a fogyasztási javak hiányát. Ha arra számítanak, hogy a fogyasztási javak kínálata hosszú ideig nem fog javulni, akkor csökkenteni fogják munkakínálatukat, ha viszont csak átmenetinek ítélik az ellátás rosszabbodását, akkor inkább a megtakarítást választják.

A fogyasztási cikkek kínálatának tartós elégtelensége tehát azt eredményezi, hogy a munkakínálat visszahúzódik. Ez viszont csökkenti a foglalkoztatottságot és ezen keresztül a termelés szintjét. Ezzel a már meglévő termék- és munkaerőhiány még tovább fokozódik. A kezdeti egyensúlyhiány tehát itt is megtöbbszöröződik, multiplikálódik. Erre a kapcsolatra azonban a *kínálati multiplikátor* név illik, mert a két egymással szorosan összefüggő aggregált piacon a kezdeti kínálathiány vagy kínálatcsökkenés indítja be a tovagyűrűző kölcsönhatást. A megsokszorozódás mértékét a „munkavégzési határhajlandóság" (marginal propensity to work) határozza meg, vagyis, hogy a termelés (foglalkoztatás) egy kis egységnyi növekedése/csökkenése mekkora változást indukál a munkakínálatban.

Témánk szempontjából fontos tisztázni, hogy *alkalmazható-e* a kínálati multiplikátor *a szocialista gazdaságok viszonyainak elemzésére*. Barro és Grossman

[26] Lásd Barro—Grossman két cikkét, amelyben tükörfolyamatként tárgyalják a keresleti és a kínálati multiplikátor-hatást [2], [3].

erre vonatkozóan nem foglalt állást, de felhozott példáikból úgy tűnik, hogy ezt elsősorban a tőkés gazdaságok rendkívüli (például háborús) időszakaira tartják alkalmas vizsgálati eszköznek. A szocialista gazdaságra vonatkozó alkalmazhatósága azon a feltételezésen alapulhat, hogy a *makroegyensúlyi viszonyok* (általános keresleti, illetve kínálati túlsúly) *egyértelműen meghatározzák egy gazdaság működési viszonyait*, függetlenül annak társadalmi-gazdasági és intézményi elemeitől. Ez a feltételezés egyben azt is jelenti, hogy az általános keresleti túlsúly ugyanazokat a jelenségeket eredményezi, ugyanolyan mechanizmusok által termelődik újra minden gazdaságban, legyen az tőkés piacgazdaság vagy szocialista tervgazdaság. Ez a feltételezés nyilván nem fogadható el. Nem valószínű ugyanis, hogy szocialista viszonyok között a dolgozók otthagyják vagy otthagyhatják a munkahelyüket, ha a fogyasztási javak kínálata elégtelen. A munkavállalási kötelezettség nem teszi lehetővé, hogy szabadon döntsenek munkaviszonyuk időleges szüneteltetéséről. Mindazonáltal a dolgozóknak adott munkavállalási keretek között is lehetőségük van teljesítményük jelentősebb mértékű visszatartására, ami a munkakínálat egyfajta — a szocializmusra jellemző — visszahúzódásának is tekinthető. S ezen túl még lehetőségük van a második gazdaságbeli munkavállalásuk szabályozására is. Sajnos ezek a reakciók az ide vonatkozó statisztikai adatok hiányában igen nehezen számszerűsíthetők.

Howard megkísérelte empirikusan igazolni a kínálati multiplikátor-modell érvényességét a szovjet gazdaságra. Statisztikai vizsgálatai alapján azt találta, hogy a fogyasztási javak kínálatának hiánya jelentős mértékben növeli a lakossági megtakarításokat, viszont csak kis mértékben csökkenti a munkaerő kínálatát. Ezzel azonban Howard a kínálati multiplikátor-modellnek *csak egy oksági láncszemét igazolta*, azt is csak *részlegesen*, ráadásul ez az igazolás sem tekinthető statisztikai szempontból elfogadhatónak.[27]

A beruházások szerepe az egyensúlytalansági viszonyok újratermelődésében

Az egyensúlytalanságot újratermelő mechanizmusok leírása attól függ, hogy az egyes elméletek milyen kapcsolatot, meghatározottsági viszonyt tételeznek fel az aggregált makrováltozók között. A kínálati multiplikátor elmélete szerint például a fogyasztás szintje (a fogyasztási javak kínálata) meghatározza a foglalkoztatás szintjét, amely viszont a nemzeti jövedelem szintjét determinálja. Az adott nemzeti jövedelemből a felhalmozás (központi) meghatározása pedig egyben meghatározza a fogyasztás szintjét is. A beruházási ráta egyszeri megemelése is kibillenti tehát a gazdaságot az egyensúlyi állapotából, mert csökkenti a fogyasztást és ezen keresztül a munkaerő-kínálatot, a foglalkoztatottságot és a nemzeti jövedelmet, amely aztán további csökkenést okoz a fogyasztásban, még akkor is, ha a beruházási rátát a megemelt szinten rögzítik. A kínálati multiplikátor elmélet szerint az egyensúlytalansági viszonyok *közvetve*, a gazdasági szereplőket érintő hatásokon keresztül terjednek tovább (az egyik piac egyensúlytalanságai befolyásolják a gazdasági alanyok viselkedését a másik piacon). Más megközelítések szerint az egyes piacok egyensúlytalansági viszonyai *közvetlenül* is átterjedhetnek a többi piacokra.

Ilyen mechanizmust ír le például Kornai János is: a növekedési hajsza és a puha költségvetési korlátok következtében a vállalatok nemcsak a termelési eszközök piacán jelennek meg többletkereslettel, hanem a munkaerő- és a fogyasztási jószág piacon is. A fogyasztási javak piacán tehát nem az eredeti kereslet a sok, vagy a kínálat kevés, hanem a vállalatok közvetlen „elszívó hatása" bontja meg az

[27] Howard empirikus vizsgálatait lásd a [26] és [27] tanulmányokban. Statisztikai eljárásait alaposan kritizálja Katz [30] és Nissanke [40].

egyensúlyt. A Kornai-féle hiány-magyarázatban is kiemelt szerepe van a beruházásoknak: a beruházási piac túlfűtöttsége, a túlzott beruházási kereslet az a pumpa, amely majdnem végtelen keresletet pumpál a gazdaságba. Ez egy *beruházási multiplikátor* típusú magyarázat, a multiplikátor azonban itt nem tud zavartalanul működni, mert a majdnem végtelen kereslet által ösztönzött kínálat növekedése beleütközik a kapacitáskorlátokba és ezért a keresletttöbblet szükségszerűen előáll.

A visszafogott infláció elmélet ugyancsak közvetlen tovaterjedési mechanizmust mutat be. A fogyasztási javak piacán kialakuló egyensúlytalanságot azonban nem a vállalati többletkeresletre vezeti vissza, hanem az erőltetett iparosítást jelöli meg okként. Ennek következtében egyrészt gyorsan növekednek a bérek, másrészt a termelési eszközök piacán meglévő krónikus keresletttöbblet elvonja az erőforrásokat a fogyasztási javak termelése (kínálata) elől, vagyis a termelési eszközök kínálatának hiánya átterjed a fogyasztási javak piacára.

A beruházások egyensúlytalanságot kiváltó szerepére vonatkozóan a kínálati multiplikátorhoz hasonló összefüggés vezethető le a visszafogott infláció elméletből is. A beruházások növekedése növeli a foglalkoztatottságot és a nemzeti jövedelmet (ez utóbbit csak kisebb mértékben, mert a beruházások hatékonysága alacsony és az erőforrások korlátozottan állnak rendelkezésre). Ugyanakkor a beruházások *magas és növekvő* részaránya miatt a fogyasztásra fordítható rész nem vagy csak kismértékben nő, ami semmiképpen sem elegendő a foglalkoztatás növekedésére és a bérek emelkedése által generált fogyasztási keresletnövekedés kielégítéséhez. A beruházási multiplikátor tehát ebben az esetben is csak nagyon korlátozottan működik, ugyanakkor viszont érvényesül egy kiszorító hatás (crowding out): a beruházások növekedése kiszorítja a fogyasztást.

Az eddig leírtaknak mintegy szintézisét adhatjuk, ha — Podkaminert követve[28] — a beruházások ciklikus mozgását összekapcsoljuk a fogyasztási javak és a munkaerőpiac egyensúlytalansági viszonyainak alakulásával. Podkaminer egy olyan mechanizmust írt le, amelynek elemei részben a kínálati multiplikátor, részben pedig a visszafogott infláció magyarázatnál találhatók meg. Szerinte a mechanizmus a következő: 1. a beruházások növekedése rontja az egyensúlyi helyzetet a fogyasztási javak piacán (mert a bekövetkező bérnövekedés növeli a keresletet, ugyanakkor kapacitásokat vonnak el a fogyasztási javak termelésétől, ami visszafogja a kínálatot), 2. a fogyasztási piac egyensúlytalansága (túlkereslete) csökkenti a munkaerő kínálatát (ez a kínálati multiplikátorhoz hasonló hatás), 3. a munkaerő kínálatának az összehúzódása pedig előbb-utóbb kiélezi a felhasználási feszültségeket és megakasztja a beruházási expanziót. Itt tehát — ellentétben a közkeletű felfogással — a fogyasztás csökkenése nem az elégedetlenség fokozódása következtében vezet a beruházások visszafogására, hanem azáltal, hogy csökkenti a munkakínálatot, a beruházások pedig automatikusan ütköznek bele ebbe az erőforráskorlátba.

Az előzőekben bemutatott mechanizmusok kétségkívül megragadják a szocialista gazdaságok valóságos működésének bizonyos mozzanatait, a megfogalmazott összefüggések egy része nyilván empirikusan is igazolható lenne. E leírások legfontosabb mondanivalója az, hogy *a gazdaság egyes szféráinak egyensúlyi viszonyai nem szakíthatók el az általános gazdasági helyzettől.* A másik fontos tanulság: *a beruházások kulcsszerepet játszanak* a gazdaság minden területén az egyensúlyi viszonyok alakulásában. Mindazonáltal fenntarthatjuk azt a korábbi megállapításunkat, hogy a szocialista gazdaság egyes aggregált piacain eltérő egyensúlytalansági viszonyok állhatnak fenn. Több jel mutat arra, hogy a beruházási piac feszültségei csak erősen *tompítva* jelentkeznek a fogyasztási javak piacán. Átfogó

[28] Lásd bővebben Podkaminer [44] tanulmányát. Podkamineréhez hasonló beruházási hatásmechanizmust fogalmazott meg a fogyasztási javak piacára vonatkozóan Winiecki [62] is.

empirikus kutatások tisztázhatnák, hogy milyen mértékben terjed át az egyensúlytalanság az egyik piacról a másikra, és hogy mennyiben különböznek a piacok „normál állapotuk" szerint.

A szocialista gazdaság normál állapota

A nem egyensúlyi viszonyok között is létezik a gazdaságnak olyan statikus nyugalmi állapota, amelyben a különféle gazdasági mozgásokat előidéző erők időszakosan egyensúlyba kerülnek egymással (temporary equilibrium). Ez a nyugalmi állapot lényegesen különbözik a walrasi általános egyensúlyi helyzettől, mert itt nem feltétlenül áll fenn a kereslet és a kínálat egyenlősége. Ezért Kornai János találó elnevezésével élve ezt a helyzetet *normál állapotnak* nevezhetjük.

A hiány-irányzat szerint a szocialista gazdaság normál állapotára jellemző a kereslet krónikus túlsúlya és a gazdaság minden szegmensére kiterjedő hiány. Ezt a normál állapotot a gazdaság sajátos intézményi viszonyai (paternalizmus, puha vállalati költségvetési korlát) idézik elő, és ugyanezek gondoskodnak fennmaradásáról is. Egészen rövid távon a gazdaság működése más jellemzőket is kialakíthat, hosszabb távon azonban mindenképpen érvényesülnek az intézményi sajátosságok és előbb-utóbb visszaterelik a gazdaságot ebbe a normál állapotba.[29]

A teljességre törekvő értékelés nélkül két megjegyzést fűzök ehhez a normál-állapot-értelmezéshez. Nem világos, hogy az intézményi viszonyok hogyan határozzák meg a hiány normális nagyságát. A „majdnem végtelen kereslet"-ből ugyanis majdnem végtelen, tehát *meghatározatlan* normál hiány kell hogy következzen.[30] Továbbá nem egyértelmű, hogy a gazdaság külső zavaró tényezők vagy pedig a gazdaságirányítás beavatkozásainak hatására tér el a normál állapotától. Ha ez utóbbi eset áll fenn, akkor az a kérdés merül fel, hogy milyen motivációk alapján és miért éppen akkora mértékben téríti el a központ a gazdaságot a normál állapotától? S ha el tudja téríteni, akkor miért nem tudja tartósan az egyensúlyi helyzet felé terelni?

Ezek a kérdések azonban már átvezetnek bennünket az általános konjunktúraciklus problémaköréhez. A cikluselmélet szerint [56] a beruházások növekedése növeli a nemzeti jövedelmet, a fogyasztást és a termelési tényezők kapacitáskihasználtsági szintjét, ugyancsak növeli azonban a hiányt és a keresleti túlsúlyt is, mert a beruházások növekedése — a kínálat strukturális rugalmatlansága miatt — jobban növeli a keresletet, mint a kínálatot. Ezért a központi irányító szervek előbb-utóbb restrikciós intézkedések meghozatalára kényszerülnek. A restrikció csökkenti a beruházásokat, a nemzeti jövedelmet, a keresletttöbbletet és a hiányt, de ugyancsak csökkenti a kapacitáskihasználtságot, a fogyasztást és a gazdasági növekedés ütemét. Ez később arra készteti a gazdasági vezetést, hogy a beruházások és a kereslet liberalizálásával újból dinamizálja a gazdaságot. Így a gazdaság normál állapotát az határozza meg, hogy a gazdasági vezetés és a társadalom milyen mértékű keresleti túlsúlyt és hiányt tolerál az egyik oldalon, s mekkora kapacitáskihasználatlanságot, illetve milyen alacsony fogyasztási és növekedési ütemet visel el a másikon.

A visszafogott infláció elméletébe nem illeszthető be egy ilyen típusú konjunktúraciklus-magyarázat, mert ez az elmélet a korlátozott kapacitások miatt nem ismeri el a beruházások multiplikatív hatását a gazdaságra. Szerintük a gazdaság normál állapotát nem a keresleti, hanem a kínálati oldal határozza meg. Ezt fo-

[29] Lásd Kornai János modelljét, ahol a gazdaság működésének visszacsatolásos szabályozása a normál hiánytól való eltérésen alapul [32].

[30] Quandt [55] szerint, ha majdnem végtelen keresletet tételezünk fel a vállalkozói szférában, akkor határozatlanná válik a vállalatok kínálati függvénye és így meghatározhatatlanná válik az egész gazdaság működése.

galmazza meg az ún. inverz kínálati akcelerátor-elv is.[31] Eszerint a termelés szintjét, a gazdaság normál növekedési pályáját alapvetően a rendelkezésre álló termelőkapacitások mennyisége és azok növekedése határozza meg.

Ugyancsak a kínálati oldalra helyezi a hangsúlyt a — már ismertetett — kínálati multiplikátor elmélet is. Itt az időleges egyensúly (vagy normál állapot) azon a nemzeti jövedelmi szinten alakul ki, amely — adott fogyasztás-beruházás megoszlás mellett — éppen annyi fogyasztási jószág kínálatot eredményez, amennyi ennek a nemzeti jövedelemnek a megtermeléséhez szükséges foglalkoztatást generálja [27]. Jól látható ennek az elvnek a hasonlósága az SI—LM egyensúlyi nemzeti jövedelem keynesi meghatározásához.

Végezetül szólnunk kell még a gazdaság egyensúlyi állapotát befolyásoló *monetáris és a költségvetési politikáról.* A visszafogott infláció és a hiány-elmélet szerint a szocialista gazdaságban nem létezik az egyensúlyt befolyásoló, keresletkorlátozó pénzügypolitika, mert a pénzügyi viszonyok mindig a naturális viszonyoknak rendelődnek alá, a *pénz- és hitelkínálat korlátlan, a vállalatok költségvetési korlátja puha.* Ezzel szemben a disequilibrium ökonometriai irányzata határozottan képviseli azt az álláspontot, hogy *makroszinten hatékony keresletszabályozás* érvényesül, amely elsősorban a pénzügypolitikai eszközökkel éri el céljait.[32] A véleménykülönbségek forrása itt is a makro- és a mikroszint közötti különbségtétel elhanyagolásában van. Kétségkívül igaz ugyanis az, hogy a szocialista monetáris és költségvetési politika mikroszinten nem normatív, nem piackonform és hogy a vállalatok költségvetési korlátja puha. Ebből azonban nem következik szükségszerűen, hogy a pénzkínálat és az összkereslet makroszinten is korlátlanul növekedhet. Elképzelhető, hogy makroszinten szigorú hitel- és keresletrestrikció érvényesül, miközben mikroszinten a vállalatok egy jelentős része továbbra is jövedelmezőségi kényszer nélkül, könnyen tud hitelekhez és állami támogatásokhoz jutni. Jól példázza ennek lehetőségét a nyolcvanas évek elejének hazai gyakorlata.

★

Összegzésként azt állapíthatjuk meg, hogy a szocialista gazdaság egyensúlytalansági viszonyaival foglalkozó különböző irányzatok között távolról sincs egyetértés, sem az egyes aggregált piacok egyensúlyi viszonyainak megítélésében, sem az egyensúlytalanságot fenntartó, újratermelő mechanizmusok tekintetében. A szocialista gazdaság egyensúlyi viszonyaira vonatkozó ismereteink sok tekintetben még mindig hiányosak, további elméleti és empirikus kutatómunkát követelnek. Ez azonban nem könnyű feladat, két szempontból sem: egyfelől, mert igen nehéz olyan lényeges folyamatokat tükröző és megbízható empirikus adatokat feltárni, amelyek megnyugtatóan megalapozhatnák és verifikálhatnák a kutatásokat, másfelől pedig, mert csak korlátozottan támaszkodhatunk a polgári közgazdaságtan eredményeire, hiszen a szocialista gazdaság egyensúlytalansági viszonyai sem nem tükörképei a tőkés gazdaság hasonló viszonyainak, sem nem egyeznek meg azokkal. Mindazonáltal a kutatásokat folytatni kell. A különböző irányzatok párbeszédével, együttműködésével pedig további jelentős eredmények érhetők el. Ez a tanulmány is ezen együttműködésnek az elősegítése szellemében fogant.

[31] Az inverz akcelerátor definiálását és működését lásd bővebben Welfe [58] munkájában.

[32] Lásd például Portes ez irányú érveit [49], [52]. A hazai közgazdászok közül Huszti Ernő [29] és Soós Károly Attila [56] mutatta ki empirikus adatok segítségével a szocialista pénzügypolitika szerepét a pénzmennyiség, a hitel és a kereslet szabályozásában.

Hivatkozások

[1] *Adam, J.:* Wage Control and Inflation in the Soviet Block Countries. Macmillan Press Ltd. 1979.
[2] *Barro, R.—Grossman, H.:* A General Disequilibrium Model of Income and Employment. American Economic Review, 61, 1971. 82—93. l.
[3] *Barro, R.—Grossman, H.:* Suppressed Inflation and the Supply Multiplier. Review of Economic Studies, 41, 1974. 87—104. l.
[4] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[5] *Benassy, J. P.:* The Economics of Market Disequilibrium. Academic Press, New York, 1982.
[6] *Benassy, J. P.:* Macroeconomics: An Introduction to the Non-Walrasian Approach. Academic Press, New York, 1986.
[7] *Birman, I.:* The Financial Crisis in the USSR. Soviet Studies, 32, January 1980. 84—105. l.
[8] *Brus, D.—Laski, K.:* Repressed Inflation and Second Economy under Central Planning. in: *Gaertner, D.—Wenig, A.* (eds.): The Economics of the Shadow Economy. Springer Verlag, Berlin, 1985.
[9] *Brzeski, A.:* Forced — Draft Industrialization With Unlimited Supply of Money: Poland 1945—1964. (In: Grossman [22].)
[10] *Bródy András:* Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. szám
[11] *Charemza, D.—Quandt, R.:* Models and Estimation of Disequilibrium for Centrally Planned Economies. Review of Economic Studies, 49, 1982. 109—116.
[12] *Clower, R.:* The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical Appraisal. In: *Walker, D.* (ed.): Money and Markets, Essays by Robert W. Clower. Cambridge University Press, 1984. 34—58.
[13] *Clower, R.—Leijonhufvud, A.:* Say's Principle, What It Means and Doesn't Mean. In: *Leijonhufvud, A.:* Information and Coordination. New York: Oxford University Press, 1981.
[14] *Erlich, A.:* The Industrialisation Debate 1924—1928. Harvard University Press, 1964.
[15] *Fair, R.—Jaffee, D.:* Methods of Estimation for Markets in Disequilibrium. Econometrica, 40, May 1972. 497—514.
[16] *Fair, R.—Kelejian, H.:* Methods of Estimation for Markets in Disequilibrium: A Further Study. Econometrica, 42, January 1974. 177—190.
[17] *Gardner, R.—Strauss, J.:* Repressed Inflation in the Soviet Union. European Economic Review, 16, 1981. 387—404.
[18] *Garvy, G.:* Money, Financial Flows and Credit in the Soviet Union. NBER, Inc. Cambridge, Massachusetts 1977.
[19] *Goldmann, J.—Kouba, K.:* Bevezetés a szocialista gazdaság növekedéselméletébe. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1970.
[20] *Grandmont, J. M.:* Temporary General Equilibrium Theory. Econometrica, 45, 1977. 535—572.
[21] *Grossman, G.* (ed.): Value and Plan. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1966.
[22] *Grossman, G.* (ed.): Money and Plan, Financial Aspects of East European Economic Reforms. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968.
[23] *Grossman, G.:* Gold and Sword: Money in the Soviet Command Economy. In: *Rosovsky, H.* (ed.): Industrialisation in Two Systems: Essays in Honor of Alexander Gerschenkron. John Wiley and Sons. Inc. New York, 1969.
[24] *Hodgman, D.:* Soviet Monetary Controls Through the Banking System. In: *Grossman* [21]
[25] *Holzman, F.:* Soviet Inflationary Pressures, 1928—1957: Causes and Cures. The Quarterly Journal of Economics, 74, May 1960. 167—188.
[26] *Howard, D.:* The Disequilibrium Model in a Controlled Economy: An Empirical Test of the Barro—Grossman Model. American Economic Review, 66, 1976. 871—879.
[27] *Howard, D.:* The Disequilibrium Model in a Controlled Economy. Lexington Books, D. C. Health and Company Lexington, Massachusetts, Toronto, 1979.
[28] *Hulyák Katalin:* Egyensúlyhiányok a lakossági fogyasztásban, I—II. Statisztikai Szemle, 1983. 3—4. szám
[29] *Huszti Ernő:* Antiinflációs útkeresés — monetáris politika és gyakorlat Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1987.
[30] *Katz, B.:* The Disequilibrium Model in a Controlled Economy: Comment. American Economic Review, 69, 1979. 721—725.
[31] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[32] *Kornai János:* Növekedés, hiány, hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

[33] *Kornai János:* A puha költségvetési korlát. Tervgazdasági Fórum, 1986. 3. szám, 1—18.
[34] *Leijonhufvud, A.:* On Keynesian Economics and the Economics of Keynes. London: Oxford University Press, 1968.
[35] *Maddala, G.—Nelson, F.:* Maximum Likelihood Methods for Models of Markets in Disequilibrium. Econometrica, 42, November 1974. 1013—1030.
[36] *Malinvaud, E.:* The Theory of Unemployment Reconsidered. Basil Blackwell, Oxford, 1977.
[37] *Montias, J.:* Bank Lending and Fiscal Policy in Eastern Europe. In: Grossman [22].
[38] *Muellbauer, J.:* Macrotheory vs. Macroeconometrics: the Treatment of „Disequilibrium" in Macromodels. Discussion Papers in Economics no. 59, April 1978.
[39] *Muellbauer, J.—Portes, P.:* Macroeconomic Models with Quantity Rationing. Economic Journal, 88, December 1978. 788—821.
[40] *Nissanke, M.:* The Disequilibrium Model in a Controlled Economy: Comment. American Economic Review, 69, 1979. 726—732.
[41] *Nuti, D. M.:* Hidden and Repressed Inflation in Soviet-type Economies: Definitions, Measurements and Stabilisation. Contribution to Political Economy, 5, 1986. 37—82.
[42] *Pickersgill, J.:* Soviet Household Saving Behavior. The Review of Economics and Statistics, 58, 1976. 139—147.
[43] *Podkaminer, L.:* Estimates of the Disequilibria in Poland's Consumer Markets, 1965—1978. The Review of Economics and Statistics, 1982. 64: 423—31.
[44] *Podkaminer, L.:* Investment Cycles in Centrally Planned Economies: An Explanation Invoking Consumer Market Disequilibrium and Labour Shortage. Acta Oeconomica, 35. no. 1—2. 1985. 133—144.
[45] *Portes, R.:* The Control of Inflation: Lessons from East European Experience. Economica, 44, May 1977. 109—130.
[46] *Portes, R.:* Internal and External Balance in a Centrally Planned Economy. Journal of Comparative Economics, 3, Dec. 1979. 325—345.
[47] *Portes, R.:* Macroeconomic Equilibrium and Disequilibrium in Centrally Planned Economies. Economic Inquiry, 19, October 1981. 559—578.
[48] *Portes, R.:* Central Planning and Monetarism: Fellow Travellers? in: *Dessay, P.* (ed.): Marxism, Central Planning and the Soviet Economy. MIT Press, Cambridge (Mass.) 1983.
[49] *Portes, R.—Winter, D.:* The Supply of Consumption Goods in Centrally Planned Economies. Journal of Comparative Economics, 1, no. 4. 1977. 351—365.
[50] *Portes, R.—Winter, D.:* The Demand for Money and for Consumption Goods in Centrally Planned Economies. Review of Economics and Statistics, 60, February 1978. 8—18.
[51] *Portes, R.—Winter, D.:* Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies. Review of Economic Studies, 47, 1980. 137—159.
[52] *Portes, R.—Quandt, R.—Winter, D.—Yeo, S.:* Planning the Consumption Goods Market: Preliminary Disequilibrium Estimates for Poland, 1955—80. in: *Malgrange, P.—Muet, P. A.* (eds.): Contemporary Macroeconomic Modelling. Basil Blackwell, 1984. 254—271.
[53] *Quandt, R.:* Tests of the Equilibrium vs. Disequilibrium Hypothesis. International Economic Review, 19, June 1978. 435—452.
[54] *Quandt, R.:* Estimation in Disequilibrium Models with Aggregation. Financial Research Center Memorandum no 68. March 1986.
[55] *Quandt, R.:* Disequilibrium Econometrics for Centrally Planned Economies. NBER, Financial Research Center Memorandum. No. 74. Princeton, 1987.
[56] *Soós Károly Attila:* Terv, kampány, pénz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[57] *Welfe, A.:* A Disequilibrium Model of Consumers Goods Markets, Model WA—1. Foundation of Empirical Economic Research. no. 1. 1985., Netherlands Economic Institute.
[58] *Welfe, A.:* Model W—5 of the Polish Economy: General Assumptions and First Empirical Result. Foundation of Empirical Economic Research, no. 2. 1985., Netherlands Economic Institute.
[59] *Welfe, A.:* Modeling Inflation and Disequilibria in Consumer Goods Market. Economica Polona, 13. no. 1. 1986.
[60] *Wellisz, S.—Findlay, R.:* Central Planning and the Second Economy in Soviet-type Systems. The Economic Journal, 1986. 96: 646—58.
[61] *Wiles, P.:* Soviet Inflation, 1982. Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas, 1983. 132—155.
[62] *Winiecki, J.:* Investment Cycles and an Excess Demand Inflation in Planned Economies: Sources and Processes. Acta Oeconomica, 28, no. 1—2. 1982. 147—160.
[63] *Winiecki, J.:* Inflation under Central Planning: Sources, Processes and Manifestations. Konjunkturpolitik, 31. 1985. 238—260.
[64] *Winiecki, J.:* Sources and Symptoms of Inflation in the Planned Economy. Eastern European Economics, 24. no. 3. Spring 1986. 53—73.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (848—865. l.)

SOÓS KÁROLY ATTILA

Ciklusok vagy ingadozások?

Szabályos beruházási ciklusok vagy szabálytalan beruházásingadozások a szocialista tervgazdaságban?

A kelet-európai országokban megjelent számos tankönyv tartalmazza azt a tézist, hogy a szocialista gazdaságban nincsenek és nem is lehetnek ciklusok. Noha ezek a tankönyvek — a hasonló irányzatú cikkekkel, könyvekkel együtt — a téma irodalmának túlnyomó részét adják, a szocialista gazdasági ciklusok kutatói — teljes joggal — nem fordítanak rájuk különösebb figyelmet, mert a kérdéses tézis ideológiai célokat szolgál, s ezért megalkotói általában meg sem próbálták kutatásokkal igazolni.[1]

A gazdasági ciklusok létezésének tagadása azonban nem korlátozódik dogmatikus deklarációkra. Ilyen nézetekkel — itt helyesebb azt mondani: következtetésekkel — elmélyült kutatómunkán alapuló írásművekben is találkozhatunk. Mihályi Péter [14] és Peter Wiles [26] írásai kétségkívül ebbe az utóbbi csoportba tartoznak. A téma iránt érdeklődőknek meg kell fontolniuk érveiket. A magam részéről sokat tanultam e cikkekből — néhány alapvető kérdésben azonban nem értek egyet velük.

A két cikk módszertani szempontból szerencsésen kiegészíti egymást. Mihályi Péter a matematikai statisztika korszerű módszereivel elemzi az európai szocialista országok különféle idősorait. Peter Wiles írása pedig elsősorban nem statisztikai, hanem elméleti vizsgálódás, továbbá számos „eset" — egyes szocialista országokban megfigyelt gazdasági (főleg beruházási) fellendülések és visszaesések — konkrét okainak, körülményeinek elemzése. Mihályi Péter arra a következtetésre jut, hogy: „a kelet-európai gazdaságokat véletlenül érő különféle reális sokkhatások — úgy tűnik — olyan nagy ingadozásokat eredményeznek, hogy az időbeli szabályozás tekintetében a belső ciklikus erők hatása, ha egyáltalán, legfeljebb csak nagyon korlátozott mértékben ismerhető fel [14]."

Bár a külső hatásoknak magam is nagy jelentőséget tulajdonítok, véleményem szerint ezek nem tették eleve lehetetlenné a ciklikus ingadozásokat, s ezt éppen Magyarország esete támasztja leginkább alá.

Peter Wiles is hangsúlyozza cikkében, hogy a szocialista országok növekedésingadozásaiban nem figyelhető meg a periodikus szabályosság — ennek folytán a szerző szerint „nincsenek tulajdonképpeni ciklusok." Mint Wiles megállapítja: „Az irrealista optimizmus és pesszimizmus hangulatai megrázhatnák a Politikai Bizottságot a beruházások növekedésének és csökkenésének (vagy gyorsulásának és lassulásának) időszakaiban, és ez elvezethetne túlzott és fenntarthatatlan mértékű

[1] Az újabb magyar egyetemi tankönyvek egy része tényként kezeli ilyen ciklusok létezését és a vonatkozó irodalom alapján tárgyalja mechanizmusukat.

Soós Károly Attila az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

fellendülésekhez, amelyeket szükségtelen visszaesések követnének; és a téma néhány kutatója azt sugalmazza, hogy éppen ez az, amit megfigyelhetünk [26]."

De: „A baj az, hogy a döntő jelentőségű optimista fellángolások, amelyekkel a ciklusnak kezdődnie kell, nem gazdasági jelenségekből fakadnak [26]."

Az optimizmus és vele a ciklus kezdő, felfelé ívelő szakasza Wiles szerint általában politikai, ideológiai eredetű (gazdasági körülmények által nem motivált politikai döntésből ered). Az ilyen politikai természetű fellendüléseket azután a szerző szerint legtöbbször „alapvetően gazdasági" visszafogások követik. A visszafogásokról hozott döntések intézményi oldalról tekintve persze ugyancsak politikaiak (a szerző ezt azzal is hangsúlyozza, hogy alanyukként kifejezetten a „politikai bizottságot" jelöli meg, nem pedig a „gazdaságpolitika aktorait", vagy a „központi tervezőket", amely utóbbiak a megszokott szóhasználatban magukban foglalják az előbbit). De a visszafogások idején „a politikai bizottság, bármifajta ideológiai késztetés nélkül, egyszerűen jó gazdaként viselkedik, összeszedi a bátorságát, szembeszáll a helyi hatalmasságokkal, és csökkenti a beruházásindításokat" [26]. A „politikai bizottság" gazdatudatát az hozza a felszínre, hogy a korábbi gyors beruházásnövekedés jelentős egyensúlytalanságokat idézett elő a gazdaságban.

Wiles szerint azonban kivételes esetek is vannak, olyanok, amelyekre nem érvényesek az általa felismert szabályok. Olyan — politikai indíttatású — visszafogásokat is feltár, amelyeket nem gazdasági zavarok idéztek elő, továbbá „alapvetően gazdasági" fellendüléseket is felfedez. Ez utóbbiak kétféle típusát különbözteti meg: *a)* azokat a (magyarországi) fellendüléseket, amelyek ugyan politikailag meghozott, de gazdasági alapú (ti. a külkereskedelmi mérleg előző erőteljes javulásán alapuló) döntésekből fakadnak, illetve *b)* olyan fellendüléseket, amelyek nem a vezető szervek döntéseiből erednek.

I.

A rövid távú makroökonómiai folyamatok központi irányíthatóságáról

Wiles itt vázolt téziseinek vitatása során saját logikámat fogom követni, és főleg a hatvanas és hetvenes évek, némely esetben az ötvenes évek beruházásingazodásaira irányítom figyelmemet; a nyolcvanas évekre csak a következtetések levonásakor térek majd ki.

A beruházások fellendülése és az expanzionista gazdaságpolitika

Elemzésemet a Wiles állításainak vázolásakor utóbb említett *b)* pont vizsgálatával kezdem: valóban előfordul-e a beruházásnövekedés olyan meggyorsulása, ami nem a központi tervezők döntésén alapul? Wiles szerint igen, és két ilyen esetet tárgyal: az 1959-es csehszlovákiait és az 1967-es magyarországit. A szerző szerint mindkét beruházási fellendülés rendszerváltoztatás, nevezetesen széles körű beruházásdecentralizáció következménye. Ha azonban a szerző által leírt részletek felé fordítjuk figyelmünket, azt látjuk, hogy a két eset magyarázata oly mértékben különböző, hogy az már önmagában is kétségessé teszi a magyarázat helyességét.

Mint Wiles írja, Csehszlovákiában az 1958. évi beruházási decentralizáció sok új projektum indításához és magas szintű beruházási teljesítéshez vezetett 1959-ben. Azt is látja, hogy Magyarországon viszont ennek pontosan az ellenkezője történt: a decentralizációra az 1967-es fellendülést követően, az 1968. évi visszafogás idején került sor. 1967-ben a vállalatok arra törekedtek, hogy kihasználják az utolsó ingyenes beruházásszerzési lehetőségeket; ez lenne a szerző szerint az akkori fellendülés magyarázata.

A vállalatok természetesen valóban törekedtek erre. Szerintem azonban ez inkább volt a központi tervezők mentsége, mint a fellendülés valóságos oka. Wiles maga is megjegyzi, hogy mind ez a fellendülés, mind az ezt (1968-ban) követő visszaesés „a fizetési mérleg előző évi alakulására való normális reagálásnak (a magyar központi tervezők szokásos reagálásának — S. K. A.) is része" [26].

Ami pedig az 1959. évi csehszlovák beruházási fellendülést illeti, az — mint Bauer Tamás kimutatja [6] — egyidejűleg több más kelet-európai országban is megfigyelhető volt; közös ihletőjüknek pedig a kínai „nagy ugrás" gazdaságpolitikáját lehet tekinteni. Így természetesen a kérdéses fellendülés is a központi tervezők döntéséből eredt. (Az utóbbi magyarázatot egyébként maga Wiles is elfogadja az 1959-es fellendülésekre néhány más ország: Bulgária, az NDK, Lengyelország és Románia esetében.) Hadd jegyezzem meg itt, hogy a kérdéses „ugrás" nemcsak Csehszlovákiában esett egybe időben a beruházások decentralizálásával, hanem Lengyelországban is. Ha megnézzük a számadatokat, láthatjuk, hogy a decentralizált beruházások óriási mértékű növekedése okozta az 1959-es beruházási fellendülést (Csehszlovákia mellett) Lengyelországban is [19].

Ha a tervezőkre hallgatunk, akik mentségeket kerestek, azt gondolhatjuk, hogy a fellendülés „spontán" folyamat volt. A dolgot alaposabban megfontolva azonban arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *a központi tervezők decentralizálhatják a beruházásokat* (azok egy részét) *optimista hangulatban* az összvolumen laza szabályozásával, ami *beruházási fellendüléshez vezet* (ez történt Csehszlovákiában és Lengyelországban 1959-ben) és *megvalósíthatják a decentralizációt pesszimista hangulatban* a beruházási összvolumen szigorú szabályozásával, *ami a beruházások visszaesését, lelassulását eredményezi* (ez történt 1968-ban hazánkban). *Tehát a mechanizmusváltozások önmagukban nem idéznek elő sem beruházási fellendüléseket, sem visszaeséseket.*

A magam részéről sohasem találkoztam egyetlen szocialista ország egyetlen olyan beruházási fellendülésével sem, amelyet nem az expanziós gazdaságpolitika idézett elő. Ha nem az expanzió, hanem a visszafogás a cél, annak eszközrendszere mindig olyan sokrétű és hatásos — import- és termeléskorlátozás, az export erőltetése, a beruházások indításával és a folyamatban levő beruházások folytatásával kapcsolatos adminisztratív és pénzügyi szabályok szigorítása stb. —, hogy az a célt sohasem téveszti el. Más szóval, amit Wiles (csupán) tipikusnak talál, az abszolút érvényű szabálynak tűnik: *a beruházási fellendülést mindig az expanzív beruházási politika idézi elő.* Ennek a megállapításomnak nem mond ellent az alulról jövő expanziós törekvések jelenléte és hozzájárulása a fellendülésekhez. Attól függetlenül ugyanis, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítunk ezeknek az expanziós törekvéseknek, az *időszakonkénti* fellendüléseket nem magyarázhatjuk meg velük, mivel ezek az erők *állandóan* hatnak.[2]

A majdnem konvertibilis nemzeti valuta és a beruházási ingadozások

Láttuk tehát, hogy a gyors beruházásnövekedést mindig az expanzionista beruházási politika idézi elő. De megfordítható-e ez az összefüggés? Azaz, az expanzionista beruházási politika mindig előidézi-e a gyors beruházásnövekedést? Nem, mert előfordulhat, hogy a gyors növekedéshez nem állnak rendelkezésre a szükséges források. Itt azonban döntő jelentőségű a források eredete. Meg kell különböztetnünk a belföldi termelés megnövekedéséből és a külkereskedelmi mérleg romlásából (az import növekedéséből és/vagy az export csökkenéséből) eredő forrásokat.

[2] Ezzel a problémával részletesebben foglalkoztam [24] könyvem II. részében, főleg az 5. fejezetben, valamint a 14.7. alfejezetben.

Ami az előbbit illeti, természetesen gyakran előfordul, hogy a beruházási javak belföldi termelése (legalábbis lényeges mértékben) nem növelhető.[3] Számunkra azonban tulajdonképpen nem az a fontos, hogy növelhető-e vagy sem, hanem az, hogy ebben a vonatkozásban a központi tervezők tévedhetnek: tévesen (is) azt gondolhatják, hogy a termelés jelentős mértékű növelése lehetséges. A külkereskedelmi mérleg rontása tekintetében viszont 1981-ig gyakorlatilag nem állt fenn ehhez hasonló tévedés lehetősége, egyszerűen azért, mert ez a forrás mindig rendelkezésre állt. Ami ezen belül a döntő jelentőségű importoldalt illeti, a szocialista import vonatkozásában ugyan mind a javak kínálata, mind pedig a finanszírozási lehetőség (azaz a hitelkínálat) korlátozott volt, de a nyugati piacon (talán 1969 és 1974 kivételével) csak szórványosan fordultak elő áruhiányok, a hitelkínálat pedig lényegében sohasem akadozott: a hitelfelvétel bármikor, akár lényeges mértékben is, növelhető volt.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy a beruházások növekedését mindig minden szocialista ország meggyorsíthatta a külkereskedelmi mérleg terhére?

Nem, ezt nem minden szocialista ország tehette meg. Ha a beruházás a nemzeti jövedelem egynegyede körül van, az export pedig az utóbbinak csupán kb. huszadrészére rúg (hogy a Szovjetunió esetét vegyük), akkor a beruházásnövekedésnek a külkereskedelmi mérleg terhére való számottevő mértékű meggyorsítása nyilvánvalóan az adósság/export arány abszurd mértékű megnövekedéséhez vezetne. Bulgáriában és Magyarországon viszont, ahol lényegében hasonló beruházási ráta mellett az export/nemzeti jövedelemarány lényegesen magasabb: egyharmad-egyketted, a beruházásnövekedésnek a külkereskedelmi mérleg terhére való meggyorsítása nem vonja szükségképpen maga után az adósság/export arány elviselhetetlen megnövekedését. Következésképp a beruházásnövekedés ilyen gyorsítása Bulgária és Magyarország számára 1981 előtt mindig lehetséges volt. A legtöbb európai szocialista ország — Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK, Románia — e szélső esetek között helyezkedik el[4] és ez vonatkozik Jugoszláviára is, amely viszonylag szerény áruexporttal és jelentősebb láthatatlan exporttal rendelkezik.[5]

Ami ezt az „átmeneti" országcsoportot illeti, a magam részéről nem tudok egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy esetükben a beruházásnövekedésnek a külkereskedelmi mérleg terhére való jelentős meggyorsítása az adósság/export arány abszurd mértékű megnövekedéséhez vezetne-e (illetve arra vezetett volna-e az itt vizsgált 1981 előtti időszakban). Szerencsére azonban itt nem is az én válaszom, hanem a központi tervezőké a fontos. Amikor a tervezők a növekedést meg szeretnék gyorsítani, azzal a kérdéssel kerülnek szembe, hogy készek-e elfogadni a gyorsítás áraként a külkereskedelmi mérleg — esetleg nem jelentéktelen mérvű — romlását.

A szovjet tervezők válasza mindig nemleges volt erre a kérdésre. De egyetlen más ország esete sem ennyire egyszerű!

[3] Ha a beruházások növeléséhez nem állnak rendelkezésre belföldi források, az nem jelenti azt — amit számos közgazdász, köztük Josef Goldmann, Kornai János feltételez —, hogy a gazdaság „erőforrás-korlátos". A magam részéről azokkal értek egyet, akik úgy vélik, hogy az adott gazdasági rendszerben a vállalatok nem érdekeltek abban, hogy mozgósítsák — sőt éppen abban érdekeltek, hogy ne mozgósítsák — tartalékaikat; inkább rejtegessék azokat [22].

[4] Az export aránya a nemzeti jövedelemhez a Szovjetunióban 1967-ben és 1978-ban 3,9, illetve nyolc százalék, Bulgáriában 28 és 40, Magyarországon 40 és 54 százalék volt. Ugyanakkor Lengyelországban 20 és 31, az NDK-ban 22 és 30, Romániában 17 és 27, Csehszlovákiában 30 és 29 százalék volt a kérdéses arány [13].

[5] A statisztikai rendszerek eltérése folytán nehéz a Jugoszlávia és a többi szocialista ország közötti összehasonlítás, és a megfelelő jugoszláv adatok egyébként sem bőségesek. 1968, 1970 és 1972 átlagában a jugoszláv ipar összes értékesítéséből 14,7 százalék jutott az exportra. A megfelelő magyar adat 21,1 százalék volt. Ami a láthatatlan exportot illeti, Jugoszlávia ebből származó bevételei az áruexport egyhatoda—egyharmada között voltak az ebből a szempontból áttörésnek tekinthető 1965—1966. évek után [27].

A magyar és a jugoszláv tervezők preferenciáinak a feltárása tűnik a legkevésbé bonyolultnak. A magyar éves népgazdasági tervekben az ambiciózus beruházásnövelési célkitűzés néha — így 1970-ben, 1974-ben — a külkereskedelmi mérleg kifejezett rontásának szándékával párosult (nemcsak szocialista, hanem tőkés viszonylatban is). Más években — például 1977-ben — a beruházások gyorsításával egyidejűleg az előző évi külkereskedelmi mérleghelyzet fenntartását írták elő [15], [16], [17]. Ez az utóbbi célkitűzés a magyar beruházási ráfordítások magas közvetlen és közvetett importigénye miatt természetesen belső ellentmondást okozott a tervben. Ez az ellentmondás aztán úgy „oldódott meg", hogy a gyakorlatban egyszerűen eltűnt. 1977-ben például a beruházás-gyorsítás „érvényes" gazdaságpolitikai célkitűzés maradt, a külkereskedelmi mérleg szinten tartása pedig „érvénytelenné" vált: a beruházások 14,4 százalékkal nőttek (az előző évi —0,3 százalék után), a nem rubel viszonylatú külkereskedelmi mérleg hiánya pedig 4,9 milliárd forinttal (28,4 milliárd forintra) nőtt.[6]

Más szóval, sokszor a külkereskedelem tervezett folyamatai is — tényleges folyamatai pedig mindig — követték a beruházási politikát, ha az utóbbi expanzív volt. A dolgok ilyetén alakulása persze nem meglepő egy olyan országban, amelyben a beruházási javak termelése nem tud lépést tartani a beruházási kereslet időnkénti nekilendülésével, és amelynek nemzeti valutája konvertibilis. Magyarországon e két feltétel közül az első nyilvánvalóan teljesül, a második formálisan nem: a forint nem konvertibilis. Ennek ellenére azonban 1981, a likviditási nehézségek jelentkezése előtt a valóságos helyzet meglehetősen közel állt a konvertibilitáshoz. Természetesen érvelésem ellen vethető, hogy a magyar gazdaság akkor is hiánygazdaság volt, ami eleve azt jelenti, hogy a nemzeti valutának távol kellett lennie a tényleges konvertibilitástól. De távol és közel viszonylagos megjelölések, és nem vonatkoztathatunk el attól, hogy ezen a területen a hatvanas évek elején-közepén igen fontos változás történt: azon vállalatok számára, amelyek forinttal rendelkeztek, a korábbinál jóval könnyebbé vált a dollár megszerzése. A belföldi termeléssel versenyző és a nem termelési, hanem fogyasztási célú import erősen korlátozott maradt ugyan, de ezeknek a különben nagyon fontos korlátozásoknak témánk szempontjából nincs jelentőségük. Az így kialakult helyzetet nevezem majdnem konvertibilitásnak; az olvasó számára az elmondottak alapján világos, hogy itt a *majdnem*en nagy hangsúly van.

Kisebb jelentőségű, de még meredekebb fordulat történt a hatvanas években a transzferábilis rubel megszerezhetőségében: ez utóbbinak nálunk a hatvanas évek óta gyakorlatilag nincs korlátja a vállalatok számára. (Ismeretes, hogy a legtöbb szocialista országban szocialista importkerethez is nagyon nehezen jutnak hozzá a vállalatok.)

Azokban az időszakokban persze, amikor a külkereskedelmi és fizetési mérleghiány megnövekedése nyomán a beruházási politika restriktívvé vált, ez nemcsak a beruházási kereslet növekedésének visszafogását jelentette, hanem azt is, hogy a forint „konvertibilitási foka" (importkorlátozások révén) csökkent. Az expanzív politika újbóli megjelenésével viszont nőtt a „konvertibilitási fok". Ilyen körülmények között a beruházási ráfordítások alakulása makroszinten lényegében mindig megfelelhetett — és meg is felelt — a beruházási kereslet alakulásának. És mivel az utóbbit a központi tervezők politikája szabályozta, megállapíthatjuk: a beruházási növekedés központi ellenőrzés alatt állt. *Ez természetesen nem „finomszabályozást" jelent, hanem csupán annyit, hogy mindig és csakis a központi tervezők döntései vezettek mind a növekedés felgyorsulásaihoz, mind annak lelassulásaihoz.*

Az itt elmondottak Jugoszláviára is érvényesek. A jugoszláv makroökonómiai

[6] A forrás megjelölése nélkül közölt adatok a nemzeti statisztikai évkönyvekből származnak.

folyamatok elemzői is hangsúlyozzák a külkereskedelmi és fizetési mérleg alakulásának a belföldi kereslet alakulásától való erős függését [4], [9], [11]. Ez arra mutat — amit egyébként az importrendszer működésének tanulmányozása is alátámaszt —, hogy a dínár, a forinthoz hasonlóan, majdnem konvertibilis volt (természetesen a nyolcvanas évek likviditási nehézségei előtt). Az ambiciózus beruházásnövelési tervelőirányzatok — ugyanúgy, mint Magyarországon — gyakran párosultak a külkereskedelmi mérleg tervezett rontásával: így volt ez például 1974-ben.[7] Amikor viszont ezek a tervszámok ellentmondtak egymásnak, akkor egyikükről „megfeledkezett" a gyakorlati gazdaságpolitika. Az 1970. évi terv (társadalmi-gazdasági politikáról szóló határozat [21]) kidolgozásának gyors növekedést sürgető légkörében például aligha gondolhatta bárki komolyan, hogy az előirányzott gyors exportnövekedés és a külkereskedelmi mérleg javulása ténylegesen meg fog valósulni. A központi tervezők gondolkodásának közvetlen vizsgálatára természetesen nincs lehetőség, de az tény, hogy nem hoztak semmiféle intézkedést a kérdéses célok megvalósítása érdekében. Ennek megfelelően a növekedés meggyorsulásával a beruházások az előző két év 8,4, illetve 7,1 százalékos növekedése után 15 százalékkal növekedtek, a külkereskedelmi mérleghiány pedig az 1969. évi 659 millió dollárról 1194 millióra nőtt.

A nemzeti valutának a „majdnem konvertibilitása" természetesen összefügg azokkal a piacgazdálkodás irányába mutató gazdasági reformokkal, amelyeket Jugoszláviában és Magyarországon vezettek be. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez közvetett összefüggés, tehát nem jelent pontos időbeli egybeesést. A majdnem konvertibilitás magyarországi megjelenése néhány évvel megelőzte az 1968. évi gazdasági reformot; Jugoszláviában pedig ez a változás az ötvenes évek közepén, tehát az első gazdasági reform után, de jóval a hatvanas évek radikálisabb reformjai előtt történt. Úgy tűnik tehát, hogy a majdnem konvertibilitás egy bizonyos foka még a hagyományos, centralizált tervutasításos rendszerben is megvalósulhat. A központi tervezők ugyanis beláthatják azt, hogy a (beruházási) kereslet gyors növelésének az import szigorú korlátozásával és az export bővített növelésével való párosítása „a belföldi termelési potenciál hatékony mozgósítása" helyett minden bizonnyal súlyos gazdasági zavarokhoz vezet. Így megnyithatják az import csatornáit azon beruházási igények kielégítése érdekében, amelyeket saját döntéseikkel teremtettek. Beláthatják azt is, hogy a fizetési mérleg javítását célzó (importkorlátozó és exportfokozó) intézkedések összeegyeztethetetlenek a beruházási expanzióval, s így ha az előbbit forszírozni kényszerülnek, akkor visszafogják a beruházások növekedését is.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen belátásra jutó tervezők viszonylag (erre a „viszonylagra" cikkem befejező részében még visszatérek) nagy jelentőséget tulajdonítanak a gazdaság rövid távú belső egyensúlyi viszonyai fenntartásának, s azt is belátják, hogy ebben a külkereskedelem (és különösen a nyugati viszonylatú külkereskedelem) nagy szerepet játszik.

Az ilyen központi gazdaságirányítók bizonyára reformorientáltak, és hamarosan bevezetnek egy gazdasági reformot. Mint már említettem, Magyarországon is, Jugoszláviában is valóban sor került reformokra a majdnem konvertibilitás kialakítása után. Így végső soron visszaérkeztünk a kiinduló megállapításhoz: a majdnem konvertibilis nemzeti valuta megteremtése közvetve összefügg a piacgazdaság irányába mutató reformokkal.

Így azután nem meglepő, hogy más európai szocialista országokban, amelyek nem (illetve még Magyarországnál és Jugoszláviánál is sokkal kevésbé) vezettek be a piacgazdaság irányába mutató reformokat, a nemzeti valuta nemcsak a konvertibilitástól, hanem a majdnem konvertibilitástól is távol áll.

[7] Vesd össze a [27] 1974-es kiadásával.

A beruházásnövekedés „spontán" lelassulása

Mindennek pedig fontos következményei vannak a beruházásingadozások természetére nézve. A majdnem konvertibilis nemzeti valuta körülményei között a beruházásnövekedés nem lassulhat le — Magyarországon és Jugoszláviában sohasem lassult le — a kormányzat tudatos visszafogó intézkedései nélkül. Ha azonban a nemzeti valuta még majdnem sem konvertibilis, akkor a lelassulás bekövetkezhet az expanzív beruházáspolitika ellenére is, ti. abban az esetben, ha az expanzív politika az import szigorú korlátozásával párosul, és a tervezők a beruházási javak belföldi termelésének irreális mértékű felfutásával számolnak. Amikor aztán a beruházásnövekedés „spontán" lelassulása jelzi azt, hogy hibás volt a számítás, akkor a gazdaságpolitika mégis megnyithatja az import csatornáit, és az átmeneti lassulást gyorsulás követheti. Így a beruházások növekedésének ingadozásai meglehetősen szabálytalanok lesznek.

Tekintsünk az 1. és a 2. sz. ábrákra, amelyek a magyar, illetve a bolgár szocialista szektorbeli beruházási ráfordítások láncindexeit mutatják 1960 és 1979 között. Magyarországon meglehetősen szabályos, három-négy éves ciklikus kilengéseket figyelhetünk meg. Bulgáriában viszont olyan ingadozásokat látunk, amelyek nem ciklikusak: a későbbiek egyáltalán nem tűnnek a korábbiak ismétlődéseinek. A bolgár beruházásingadozások szabálytalan jellegének, legalábbis részben, a magyar—jugoszláv típusú majdnem konvertibilitás hiánya az oka, más szóval az, hogy a mindenkori bolgár beruházási, illetve külkereskedelmi politika között gyakran hiányzott az összhang. Nézzük meg például, mi történt a hetvenes évek első felében. Az 1972-ben kezdődött gyors beruházásnövekedésnek 1973-ban és 1974-ben is folytatódnia kellett volna: a tervelőirányzat tíz, illetve 13 százalék volt. A nettó gépimport (gépimport mínusz gépexport) azonban ezekben az években, az 1972-es gyors növekedés után, jelentősen csökkent; nyilvánvalóan a külkereskedelmi mérleg romlását akarták ezzel fékezni.[8]

1. sz. ábra

A magyar beruházási ráfordítások évenkénti változása százalékban, 1960 és 1979 között

[8] A külkereskedelmi mérlegben 1970-ben 202 millió devizaleva többlet mutatkozott, amely 1971-ben 73, 1972-ben 65, 1973-ban 29 millióra csökkent. 1974-ben jelentős (475 milliós) hiány keletkezett, amely nyilván összefüggött a rossz terméssel és az ismert nemzetközi gazdasági változásokkal [6].

A feszített beruházási előirányzatok megvalósításáról azonban nem mondtak le, és emiatt, mint Bauer Tamás elemzése kimutatja, 1973—1975-ben súlyos feszültségek jelentek meg a beruházási javak „piacán", a fogyasztási javak kínálatában és az ipari termelés anyagellátásában [6], s a beruházási terveket mégsem sikerült teljesíteni. 1975-ben helyreállt a beruházási politika és a külkereskedelmi politika összhangja; a külkereskedelmi mérleg romlásának elfogadásával ebben az évben már sikerült megvalósítani a beruházások igen gyors növekedését. Az ilyen módon egy időre „megszakított", majd újrakezdett beruházási fellendülés természetesen nem lehet jól felismerhető, szabályos ciklikus mozgás része.

2. sz. ábra

A bolgár beruházási ráfordítások évenkénti változása százalékban, 1960 és 1979 között

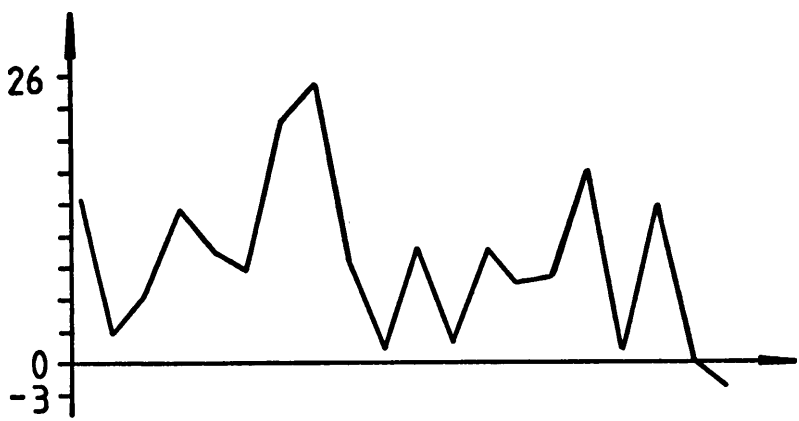

Késleltetések, negatív és pozitív visszacsatolások
Mi határozza meg a késleltetés idejét?

Az előző pont egyik fontos következtetése, hogy majdnem konvertibilis nemzeti valuta mellett a beruházási volumenre vonatkozó politika mindig hatékony: a beruházásnövekedés akkor és csak akkor gyorsul meg (vagy marad gyors), ha ezt a növekedést ösztönzik; illetve akkor és csak akkor lassul (vagy marad lassú — beleértve a csökkenést is), ha visszafogják. (Ez a megállapítás pontosításra szorul, ezért később még visszatérek annak megvilágítására, mit tekintek „lassú", illetve „gyors" növekedésnek. Itt a beruházási politika hatásában érvényesülő késleltetés problémájával foglalkozom.)

Ha a tényleges folyamatokat elemezni kezdjük, azonnal kitűnik, hogy az előző pont következtetése így nem felel meg a valóságnak: a beruházások pillanatnyi alakulása és az éppen érvényes beruházási politika között sokszor nincs összhang. Hadd utaljak először a már említett 1967-es magyar beruházási expanzióra. Ebben az évben — az elmúlt negyedszázad leggyorsabb (22 százalékos) beruházásnövekedésének évében — a beruházási politika nem volt expanzív. Az éves terv végső változatában a korábbi tervezethez képest majdnem felére csökkentették az újonnan induló beruházások számát [6], és a visszafogási törekvések az év folyamán egyre erősebbek lettek. Nézzünk most egy másik esetet. 1960 májusában a jugoszláv kormány hitelrestrikciót vezetett be [12] — és később az év folyamán egyre több további restriktív intézkedést hozott — a beruházásnövekedés megfékezése érdekében, ám a beruházások növekedése ennek ellenére a már az előző évben is tekintélyes 14,5 százalékról 19 százalékra gyorsult.

Ezek a látszólagos szabálytalanságok azonban valójában egybevágnak a szabállyal, ha számításba vesszük, hogy a kormányzati politika egy bizonyos késleltetéssel fejti ki hatását a beruházások tényleges növekedésére. Ha a folyamatokat éves adatok alapján vizsgáljuk, azt látjuk, hogy egy-egy év beruházási dinamikáját az adott év tervelőirányzatánál és beruházási politikájánál nem kevésbé befolyásolja az előző évi terv és politika. Könyvemben negyedéves (és amennyire lehetséges volt, havi) bontású vizsgálat alapján úgy találtam, hogy a késleltetés értéke Magyarországon és Jugoszláviában fél—egy év között van [24].

Így most már olyan szabályt fogalmazhatok meg, amelyet csak az időjárás szokatlan alakulása zavar meg (és az is csupán néhány hónapos időszakokra), egyébként feltétlen érvényű. Eszerint Magyarországon és Jugoszláviában (azaz majdnem konvertibilis nemzeti valuta mellett) a beruházásnövekedés fél—egy évvel azt követően gyorsul meg, hogy a beruházási politika expanzívvá válik. Másrészt, ha a beruházáspolitika restriktív irányzatra vált, ezt a fordulatot fél—egy évvel követi a tényleges beruházásnövekedés lelassulása.

Ez a meglehetősen rövid késleltetés nem látszik alátámasztani azt a nézetet, amely szerint az elindított beruházási projektumok megvalósítása döntő szerepet játszik a beruházási ciklusokban. E nézet Bauer Tamás [6] könyvében jelent meg, és széles körben elfogadottá vált. Bauer Tamás azzal magyarázza a beruházási ráfordítások fellendülését, hogy az expanzív politikával elindított sok új beruházási projektum a következő években növekvő mértékű ráfordításokat igényel. Ez a nézet azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a beruházási projektumok megvalósítási ideje az európai szocialista országokban reménytelenül hosszú: az irodalom négyhat éves átlagokról tud. Ugyanakkor a beruházások növekedésének gyorsulása Magyarországon (az egyetlen olyan szocialista országban, amelyben a beruházásingadozások elég világos időbeli szabályosságot mutatnak) sohasem tart két évnél tovább. Így arra kell következtetnünk, hogy a folyamatban lévő beruházási projektumok megvalósításának lelassítása, felfüggesztése, illetve újbóli meggyorsítása, újrakezdése — ezeket a tényezőket persze Bauer sem hagyja figyelmen kívül — nagyobb szerepet játszik a valóságos folyamatokban, mint a szerző elméletében. És ennek folytán *a makroszinten megfigyelhető késleltetés nem a komplex beruházási projektumok megvalósításának elhúzódásából, hanem a beruházási javak termelésének (és importjának) a kereslet változására való lassú reagálásából fakad.*

Hadd világítsam meg a két dolog különbségét egy példával. Amikor egy új gyár építésébe fognak, a beruházók úgy vélhetik, hogy gépi berendezéseire négy év múlva lesz szükség, és lehetséges, hogy a hasonló gyárak építése átlagosan valóban a negyedik évben jut el a gépi berendezések felszereléséig. Ennek azonban — én úgy vélem — nincs jelentősége. E négy év folyamán ugyanis bármikor megjelenhet a visszafogási politika. Így a beruházás megvalósítását (a tervutasításos rendszerben) adminisztratív döntéssel felfüggeszthetik, vagy (Magyarországon és Jugoszláviában) a fiskális szigor megnövelése foszthatja meg a vállalatot a gépek beszerzéséhez szükséges pénzeszközöktől. Előbb-utóbb azonban újra megjelenik az expanzív politika; akkor (kül- vagy belföldről) mégiscsak megrendelik a gépeket. A megrendelést azonban a szállítók átlagosan fél—egy év múlva teljesítik. (A valóságban a rendelési idők gyakran hosszabbak fél—egy évnél, a makroszintű késleltetést azonban standard, nagy tömegben gyártott beruházási javak viszonylag rövid szállítási határidői határozzák meg.)

A késleltetés nemcsak a felfelé, hanem a lefelé haladó mozgásban is érvényesül. Mivel a majdnem konvertibilis nemzeti valuta feltételei között a termelés folyó importigényeit a beruházási restrikció nem érinti, azokat a beruházási javakat, amelyek termelését a partnerek már megkezdték, a beruházó megkapja. A beruházások

tehát csak a már folyamatban lévő termelés kifutásával reagálnak a központ korlátozó intézkedéseire.

A beruházások gyorsulásának és lassulásának itt feltárt szabályossága érthetőbbé teszi a ciklus természetét. Eszerint a beruházási ciklusoknak négy fázisból kell állniuk. Nevezetesen a lassú és a gyors növekedés fázisa között ugyanúgy, mint a gyors és a lassú növekedés fázisa között, a késleltetés miatt átmeneti fázisoknak kell lenniük. Ez utóbbi fázisokban diszharmónia van a beruházásnövekedés tényleges és a gazdaságpolitika által kívánatosnak tartott üteme között. A négy fázis így a következő: 1. a megélénkülés, amelyben a beruházáspolitika expanzívvá válik, de a tényleges növekedés még lassú marad, vagy csak nagyon kevéssé gyorsul; 2. a fellendülés, amelyben mind a célba vett, mind a tényleges növekedés gyors; 3. a megtorpanás, amelyben a politika visszafogásra vált, de a tényleges növekedés még gyors marad; 4. a visszaesés, amelyben visszatér a harmónia: mind a kívánatosnak tartott, mind a tényleges növekedés lassú.

A négy fázis gondolata és a fázisok elnevezései is Bauer Tamástól származnak. A fázisok értelmezése azonban itt eltér az övétől. Leginkább a harmadik fázis, a megtorpanás esetében különbözik az értelmezésünk. Bauer modellje szerint a beruházási ráfordítások növekedése már ebben a fázisban élesen megtörik. Ez azonban az általa elemzett magyar ciklusok egyikében sem érvényesül világosan.[9] Lehetséges, hogy negyedéves adatok alapján vizsgálva más KGST-országok beruházásingadozásainak esetében sem lenne egyértelmű az érvényesülése. Ilyen elemzés azonban adatok híján nem végezhető el (némely ország esetében még az éves adatokon alapuló elemzés adatbázisa is hiányos). A többi KGST-ország beruházási folyamatairól rendelkezésre álló adatok pedig Bauer Tamás megtorpanás-értelmezését támasztják alá. Az eddigiek elméletileg is megerősíthetik ezt az értelmezést. Korábban láttuk ugyanis, hogy ezekben az országokban a majdnem konvertibilis nemzeti valuta hiányzik, s ez egyebek mellett azt jelenti, hogy a beruházási kereslet magas szintje mellett hirtelen erősen korlátozzák az importot (a beruházási javak importján kívül az ezek termeléséhez szükséges anyagok és félkésztermékek importját is). Az ilyen beruházáskorlátozó intézkedések késleltetés nélkül, lényegében azonnal hatásosak lehetnek.

Negatív visszacsatolások fogyasztásszimmetrikus és külkereskedelem-szimmetrikus beruházásingadozások esetén

Bauer Tamás vezette be a beruházások fogyasztásszimmetrikus és külkereskedelem-szimmetrikus ingadozásai közötti megkülönböztetést. Az előbbiek során a fogyasztás terhére gyorsul meg a beruházási ráfordítások növekedése, majd a beruházások visszafogásával a fogyasztás emelkedhet magasabb ütemben. Az utóbbiak során viszont a fogyasztás helyett a külkereskedelmi mérleg ingadozása „rugózza ki" a nemzeti jövedelem beruházási felhasználásának ingadozásait. A tisztán külkereskedelem-szimmetrikus beruházásingadozások tendenciájuk szerint „fogyasztáspárhuzamosak": a fogyasztás növekedése a beruházásokkal párhuzamosan gyorsul, és csak akkor törik meg (ismét a beruházásokkal párhuzamosan), amikor a

[9] A szerző szerint 1960, 1964 és (elemzésének utolsó éve) 1967 tekinthetők megtorpanásnak. Noha az első két esetben látunk bizonyos lassulást a beruházási teljesítésben, a harmadikban jelentős a gyorsulás. A láncindexek (amelyeket az 1. sz. ábra is bemutat) az alábbiak: 1958: 29,0, 1959: 35,9, 1960: 11,0, 1961: —6,9, 1962: 15,5, 1963: 13,2, 1964: 4,8, 1965: 0,4, 1966: 11,5, 1967: 22,0 százalék. A későbbi megtorpanások évei voltak: 1971 a beruházási ráfordítások 9,7 százalékos növekedésével (az 1970-es 16,7 és az 1972-es —1,7 százalék között); 1975 (14,4 százalék, amelyet 1974-ben 9,5 előzött meg, és 1976-ban —0,3 követett) és 1978 (5,5 százalék az 1977. évi 14,4 után és az 1979. évi 1,1 előtt) [24].

gazdaságpolitika, a külkereskedelmi mérleg feszültsége folytán, kényszerítve érzi magát a belföldi felhasználás minden területét érintő restriktív intézkedések bevezetésére. Ha a beruházásingadozások külkereskedelem-szimmetrikus és fogyasztáspárhuzamos volta hosszú időn keresztül fennáll, akkor az adott szocialista országnak természetesen nemcsak a gazdasági, hanem társadalmi-politikai jellegzetességévé is válik: itt egyfajta „békés viszony" kialakulásáról van szó a gazdaságpolitika aktorai és a lakosság között.

Az ötvenes évek beruházásingadozásai túlnyomórészt fogyasztásszimmetrikusak voltak. A hatvanas évektől a legtöbb európai KGST-országban „vegyes" jellegűekké, Bulgáriában és a hetvenes években Lengyelországban is lényegében tisztán külkereskedelem-szimmetrikusakká váltak [6]. A magyar és a jugoszláv beruházásingadozások a hatvanas évektől lényegében ugyancsak tisztán külkereskedelem-szimmetrikusak.

Fogyasztásszimmetrikus beruházásingadozások esetén a fogyasztás, külkereskedelem-szimmetrikus ingadozások esetén pedig a külkereskedelmi mérleg játssza a „szabályozó" szerepét. Ez azt jelenti, hogy ha a beruházások gyors növekedése a fogyasztás növekedésének lassulását vagy abszolút csökkenését, vagy a külkereskedelmi mérleg romlását eredményezi, és ez a folyamat odáig megy, hogy súlyosan megsérti a központi tervezők értelmezése szerinti egyensúly-követelményeket, akkor a beruházások növekedését visszafogják. Másfelől, ha a „szabályozó" alakulása kedvezőbb annál, amit a központi tervezők szükségesnek tartanak, akkor a beruházások növekedését ismét ösztönözni kezdik. Látható, hogy itt arról van szó, amit a szabályozáselmélet negatív visszacsatolásnak nevez.

A „vegyes" esetektől egyelőre eltekintve, a központi tervezők négyféle döntést hozhatnak (két lehetséges döntéssel reagálhatnak két lehetséges „szabályozó" alakulására). Ezeket Wiles is áttekintette, és úgy ítélte meg, hogy közülük hármat gazdasági alapon hoz meg a központi tervező, a negyedik döntés azonban — ti. az az eset, amikor a fogyasztás „norma feletti" alakulása váltaná ki a beruházási expanzióról szóló döntést — szerinte nem gazdasági szempontokon alapul. Ehelyett a szerző „külső politikai (beruházási) fellendülés"-ről beszél, vagyis mint fentebb láttuk, szerinte a központi tervezők voluntarista döntése ilyenkor politikai, ideológiai megfontolásokra vezethető vissza [26].

Vajon valóban ilyen gyökeres különbség lenne a beruházási expanziók között aszerint, hogy politikai motívumok, vagy a külkereskedelmi mérleg „norma feletti" javulása váltja ki azokat? A magam részéről ezt nem gondolom. Ami a „külső politikai" tényezőt illeti, az mindkét esetben fontos szerepet játszik. A központi vezetés nagy ideológiai, politikai jelentőséget tulajdonít a gyors növekedésnek, és felfogásában általában a beruházások növelése a növekedés kulcsa. E tényező nélkül önmagában sem a külkereskedelmi mérleg javulása, sem a lakossági fogyasztás kedvezőbbé válása nem magyarázza az expanzív beruházási politika újbóli megjelenését. Ebben a tekintetben tehát nincs különbség a két eset között.

A két eset, úgy gondolom, két fontos vonatkozásban tér el egymástól. Először a külkereskedelmi mérlegnek a kívánatosat meghaladó mértékű javulása nyilvánvaló veszteség, elszalasztott lehetőség a központi tervezők szemében: olyan erőforrások, amelyeket a belföldi termelés növelésére lehetne felhasználni, külföldre kerülnek. A fogyasztás kívánatosat meghaladó mértékű növekedéséről (amely helyett a beruházásokat lehetne növelni) nem lehet ilyen egyértelműen, tértől és időtől függetlenül azt mondani, hogy a központi tervezők veszteségként érzékelik. Másodszor, ha a külkereskedelmi és fizetési mérleg a „szabályozó", akkor számadatokkal lehet operálni, számításokat lehet végezni arra, hogy különféle lehetséges külkereskedelmi egyenlegek mellett mekkora lesz a jövőben az adósságállomány, illetve ennek megfelelően a törlesztés és a kamatteher mértéke, lesz-e megfelelő fedezet a

terhek viseléséhez stb. Ezzel szemben a fogyasztás alternatív szintjeihez kapcsolódó központi tervezői várakozásokat — a lakosság növekvő elégedettsége, illetve a munkafegyelem lazulása, esetleges nyugtalanságok stb. — legalábbis nehéz számszerűsíteni.

Nem hiszem azonban, hogy ez a két eltérés végletes különbségekre utalna. Ami az elsőt illeti, a fogyasztás gyorsuló, a szándékoltat is meghaladó növekedése természetesen nem mindig és nem mindenütt jelent eleve veszteséget a központi tervezők számára. De — mint ezt Julio Olivera [18] és Aleksander Bajt [3] leírja — a központosított tervgazdaságban csakis a tervezők képviselhetik, és nekik kell képviselniük a beruházásnövelés (a jövőbeni fogyasztás) szempontjait a lakossággal szemben. Ezért a fogyasztás relatív helyzetének javulása bele kell hogy ütközzék a tervezők beruházásnövelési törekvéseibe (Olivera szavai szerint „alacsonyabb időpreferenciájukba"). De hol van az a pont, ahol ennek meg kell történnie? Mivel a tervezőknek itt nincs lehetőségük várakozásaik egyértelmű, kvantitatív összefüggések formájában való megfogalmazására, erre a kérdésre nem lehet semmiféle határozott választ sem adni. Ez pedig már átvezet minket a fentebb említett második eltéréshez. A külkereskedelmi mérleg lehetséges változatainak következményei kvantifikálhatók ugyan, de sok a bizonytalanság az adatokban (gondoljunk például a jövőbeli kamatlábakra), és különféle mutatók használhatók, amelyekből különböző következtetések adódhatnak. Ezért a központi tervezők beruházási expanzióra vagy visszafogásra vonatkozó döntései akkor sem csupán a gazdasági körülmények függvényei, ha e döntésekben a külkereskedelmi mérleg alakulása játssza a „szabályozó" szerepét. Csupán annyit mondhatunk, hogy itt bizonyára kisebb a politikai megítélés játéktere, mint a fogyasztásszimmetrikus beruházás-ingadozások megfelelő fázisaiban.

Tény, hogy az ötvenes években az európai szocialista országok fogyasztásszimmetrikus beruházásingadozásainak nemzetközi méretű szinkronizálását politikai tényezők váltották ki. Mint Wiles említi, a magyar 1956-os események hatására több országban visszafogták a beruházásokat, és meggyorsították a fogyasztás növekedését. Azután 1958-tól, a kínai „nagy ugrás" példáján felbuzdulva, egész Kelet-Európában ismét ambíciózus beruházási tervek megvalósításába kezdtek. Wiles azonban bizonyára túloz, amikor ezen az alapon a kérdéses tervezői döntéseket „tisztán politikaiak"-nak, minden gazdasági alapot nélkülözőknek nyilvánítja. Hiszen például az 1956 végén több országra kiterjedő visszafogás, a lakossági fogyasztás növekedésének meggyorsításával, bizonyos gazdasági alapokat teremtett az 1958. évi beruházási expanzióhoz. Azaz, bár az ingadozások elsősorban azért maradtak szinkronban a különböző országok között, mert a politikai „lökések" mindenütt egyszerre érkeztek, de azt is számításba kell venni — ha csak másodsorban is —, hogy már korábban is szinkronban voltak, és így az újabb gazdaságpolitikai fordulatok gazdasági tényezői is többé-kevésbé egyidejűleg „értek meg" a régió egyes országaiban.

Persze a hatvanas évektől — mint már említettem — a tisztán fogyasztásszimmetrikus beruházásingadozások eltűntek Kelet-Európa gazdaságaiból. Más szóval, az elmúlt negyedszázadban a beruházási politika fordulatainak minden országban — egyedüli vagy a fogyasztás mutatóival együtt ható — „szabályozója" lett a külkereskedelmi és fizetési mérleg mindenkori alakulása. Világos, hogy azokban az országokban, amelyek beruházásingadozásaiban vegyül a külkereskedelemés a fogyasztásszimmetrikus jelleg, a beruházási politika fordulatait valamivel kevésbé determinálják a körülmények; e fordulatokban több voluntarizmus és kevesebb időbeli szabályosság érvényesül.

Itt tehát a beruházásingadozások időbeli szabálytalanságainak egy további tényezőjével, a fogyasztással kapcsolatos tervezői preferenciák bizonytalanságaival

találkoztunk. Hadd emlékeztessek rá: az első tényező, a beruházási és külkereskedelmi politika összehangolatlansága csak két országot nem érintett, Jugoszláviát és Magyarországot. A most tárgyalt tényező már több országot nem érint, de déli szomszédunk és mi is köztük vagyunk, s így a viszonylag szabályos ciklusok kialakulásának esélyei csak ebben a két országban látszanak az eddigiek alapján komolynak.

A kampányok mint pozitív visszacsatolások a beruházásingadozásokban

Mint Barry Ickes megállapítja, a pozitív visszacsatolások alkotják a ciklikus mozgások legfontosabb jellegzetességét [10]. Így az, hogy a beruházásingadozásokban vannak-e vagy nincsenek kumulatív folyamatok, igen nagy jelentőségű annak megítélése szempontjából, hogy vannak-e beruházási ciklusok az európai szocialista országokban.

Itt pedig meglehetősen bonyolult kérdéssel kerülünk szembe. Láttuk, hogy a gyors beruházásnövekedést a központi tervezők politikája idézi elő. Vajon ők hogyan viselkednek? Egyre tovább és tovább mennek a gyors növekedés ösztönzésében? Az adott körülmények között csak ez válthatna ki a szabályozáselmélet értelmében vett pozitív visszacsatolást..

Egy egyszerű pozitív válasz erre a kérdésre elemi irracionalitást tulajdonítana a központi tervezőknek, ami elég nyomorúságos magyarázat lenne rendszeresen ismétlődő gazdasági (vagy politikai) folyamatokra. Valószínűleg ez legalábbis az egyik oka annak, hogy Wiles (noha egyébként nincs túl jó véleménye a központi tervezők racionalitásáról [25]) fel sem veti az esetleges pozitív visszacsatolásos tervezői viselkedés kérdését, és a kilengéseket úgy írja le, mint amelyek végkifejlete a „stabilitás a mértékletességben".

Bauer modelljében a vállalatok, minisztériumok stb. beruházási éhsége — azaz az alulról jövő nyomás — a fő kumulatív tényező, a hosszantartó és szélsőséges beruházásgyorsulások mélyebb kiváltó oka. Nekem azonban úgy tűnik, hogy a központi tervezők hatalomnélkülisége sem sokkal szilárdabb magyarázat, mint a fentebb említett elemi irracionalitás. *Ha a központi tervezők képesek — márpedig tény, hogy képesek — keresztülvinni a beruházásnövekedés időnkénti visszafogását, akkor a növekedés időnkénti szélsőséges felgyorsulását is meg tudnák akadályozni — ha akarnák.*

További problémát jelent az, hogy valamiféle pozitív visszacsatolás a lefelé haladó mozgásokban is működni látszik. Jugoszláviában a korlátozó intézkedések gyakran vezetnek a beruházási ráfordítások minden szándékot meghaladó, drámai mértékű csökkenéséhez. Ez a jelenség akkor is magyarázatot kíván, ha néhány hónap után a politika módosításával korrigálják a negatív kilengést. Magyarországon pedig például az 1972. évi visszaesés során, ha nem is drámaian, de azért nem lényegtelenül túllőttek a célon: a beruházási teljesítés, az előirányzott szintentartás helyett 1,7 százalékkal csökkent egy olyan 1971-es színvonalhoz képest, amely maga is már kisebb volt annál, mint amennyivel az 1972. évi terv kidolgozásakor számoltak.

A lefelé tartó folyamatok pozitív visszacsatolása semmiképpen sem gyökerezhet a vállalati, minisztériumi törekvésekben. Ez pedig megerősíti azt a véleményemet, hogy a magyarázatot mégis a központi tervezők viselkedésében kell keresni. A magam részéről ezt a magyarázatot a következőkben látom.

A tervgazdaság központi irányítása — ezen belül az általunk vizsgált terület, a beruházások növekedési ütemének szabályozása is — igen nehéz és bonyolult feladat. Az irányítás alárendelt szintjei minden határon túl szeretnék növelni saját

beruházásaikat. A naturális tervezés és a pénzügyi szabályozás számos részeleme, intézménye viszont éppen ennek a megakadályozását szolgálja. A rendszerben tehát hatásos a szabályozás, de ez a bürokratikus csatornák miatt meglehetősen lassan és nagy tehetetlenséggel működik. Emiatt a mindenkori folyamatok megváltoztatására irányuló központi szándékok — jelen esetben a beruházásnövekedés gyorsítása vagy visszafogása — mihamarabbi megvalósítása sajátos nehézségekbe ütközik. Hogy ezeket a szándékokat gyorsan keresztülvigyék, szükség van egy további — gyorsan működő — irányítási eszközre. Ez pedig az „általános légkör", a kampány. (Már Joseph Berliner (1957) klasszikus könyve [7] elemezte az ilyen informális módszereknek a szocialista gazdaság irányításában játszott szerepét.)

A beruházások meggyorsításának légköre (amelyet a vezetők beszédei, különféle tanácskozások, a sajtó mint „kollektív propagandista és szervező" tevékenysége teremt) bátorítja, az ellenkező irányú légkör elbátortalanítja a beruházókat. Itt meg kell jegyezni, hogy ilyen irányítási eszközök nem alkalmasak a „finomszabályozásra". Így ha a beruházási ráfordítások 12 százalékos növelése a cél, akkor a beruházási politika valószínűleg nem hoz pontosan 12 százalékos növekedést. De ha — tegyük fel — a hosszú távú átlagos növekedési ütem hat százalék, akkor az eredmény lehet tíz, tizenöt vagy húsz százalék — mindenesetre a hosszú távú átlagnál gyorsabb, ebben az értelemben gyors.

Most azonban térjünk vissza a központi tervezőkhöz. Az általuk teremtett légkör hogyan befolyásolja az ő saját viselkedésüket? A légkörnek, hogy hatékony irányítási eszköz lehessen, egyértelműnek kell lennie. A beruházásnövekedés gyorsításának légkörét megzavarná az, ha közben „komoly helyről" figyelmeztetések hangzanának el az ilyen irányzat veszélyeiről. Akkor a „fent" követett politika és a „lent" elvárt viselkedés nem lenne egyértelmű az alárendelt szintek számára. Az éppen követett irányzat várható következményeit előrelátó szakértők így nehéz helyzetben vannak: nem mondhatnak ellent a „helyes irányvonalnak". A légkörök, a kampányok a saját ideológiájukat is megteremtik. Visszafogás idején sok szó esik a harmóniáról, az egyensúlyról, míg az expanzív politikához „a termelési eszközök termelésének gyorsabb növekedése" és hasonló elképzelések kapcsolódnak.

Így a kampánynak, a légkörnek az a tendenciája, hogy önmagát erősítő folyamattá teszi az egyszer elkezdett politikai irányvonalat [23]. Ez a szabályozáselmélet értelmében pozitív visszacsatolás. A folyamatok szélsőségekig mennek. „Felfelé" a külkereskedelmi deficit kritikus mértékig növekszik. „Lefelé" pedig többletek halmozódnak fel a szocialista országokkal folytatott gépkereskedelemben[10] és noha a hiányok nem tűnnek el, a beruházási javak termelői közül egyre több kerül szembe eladási nehézségekkel.[11]

A folyamatok eredményei így végső soron meglehetősen irracionálisak, anélkül azonban, hogy bárki személyes viselkedésében elemi irracionalitás lenne. Nem szükségszerű azonban, hogy a kampány a szélsőségekig fokozódjon. A gazdaságpolitika aktorai nem képtelenek arra, hogy megakadályozzák a dolgok ilyetén alakulását. Jugoszláviában például az 1960—1961. évi beruházási visszafogás kétségtelenül a kampány légkörében zajlott le, és súlyos újratermelési zavarokhoz vezetett. De az 1965. évi visszafogás különbözött ettől, és 1966-ban a restriktív politika óvatos enyhítésével a finomszabályozás — Wiles szavaival a stabilitás a mértékletességben — látszott megjelenni. Később, 1969-ben ismét hasonló törekvést figyelhetünk meg: ezúttal a kibontakozóban lévő gyors beruházásnövekedést fékezték meg mérsékelten restriktív hitelpolitika bevezetésével, mielőtt ez még a

[10] Ahogyan ez Magyarországon történt 1968—1969-ben [8].
[11] Mint például a jugoszláv gépiparban 1972—1973-ban [20].

külkereskedelmi mérleg súlyos romlásához vezetett volna. Noha a szélsőséges kilengések megakadályozására irányuló ilyen törekvések mindkét (és néhány további) alkalommal tiszavirágéletűeknek bizonyultak, mégis „megzavarták" a kilengések időbeli szabályosságát. Következésképp a jugoszláv beruházásingadozások nem szabályos ciklusok (lásd a 3. sz. ábrát).

3. sz. ábra

A jugoszláv beruházási ráfordítások évenkénti változása százalékban, 1960 és 1979 között

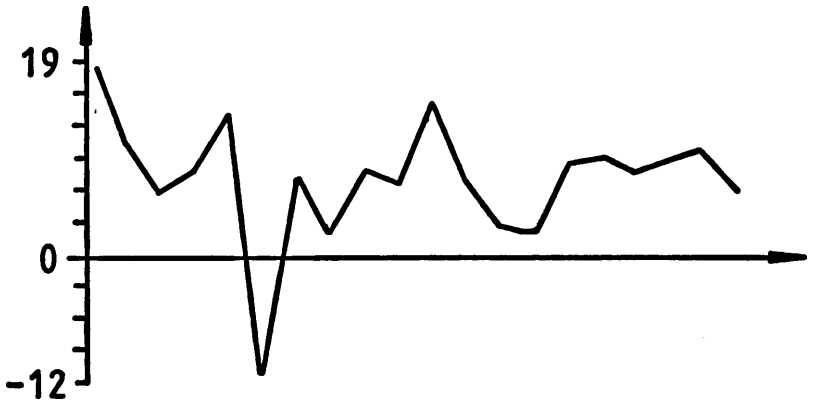

Cikkem végéhez közeledve eljutottam a szabályos ciklikus ingadozások egy modelljéhez, amelyben váltakozva érvényesül a negatív és a pozitív visszacsatolás. De az előző bekezdésben elmondottak alapján a modell érvénye egyetlen országra: Magyarországra szorítkozik, amely Wiles szerint ciklikus ingadozásaival „termékeny terület volt... az ortodox közgazdászok számára" [26]. Vajon nem inkább valószínűtlen, különös terület-e?

Következtetések és az 1985—1986. évi magyar beruházási fellendülés elemzése

Mint az elmondottakból kitűnik, „beruházási ciklusoknak" a beruházásnövekedés olyan ingadozásait tekintem, amelyek során a negatív és a pozitív visszacsatolás folyamatai rendszeresen váltakozva érvényesülnek, és amelyek felismerhető időbeli szabályosságot mutatnak. Nem hangzik túlságosan komolyan az a megállapítás, hogy ilyen ciklusok a mai szocialista gazdaságban csak olyan körülmények között lehetségesek, amilyen körülmények között elvileg nagyon valószínűtlen szabályos ciklusingadozások létrejötte. És mégis ez az igazság. E ciklusok létrejöttének előfeltételei ellentmondóak, majdnem összeegyeztethetetlenek egymással.

A cikkben leírtak alapján nézzünk néhány ellentmondást.

a) A belföldi kínálat korlátozott alkalmazkodóképessége folytán, amely ráadásul gyakran meglepetésként éri a gazdaságpolitika aktorait, a beruházási fellendülések minden bizonnyal széttöredezett, rendszertelen ingadozásokká válnak akkor, ha a beruházásélénkítő politika nem párosul rendszeresen az import csatornáinak megnyitásával, azaz, ha nem áll fenn a belföldi pénz *majdnem konvertibilitása.* Ha viszont fennáll az utóbbi, az azt jelenti, hogy a gazdaságpolitika aktorai viszonylag nagy jelentőséget tulajdonítanak a gazdaság belső egyensúlyi állapotának és annak a szerepnek, amelyet a külkereskedelem a gazdaságban játszik.

Vajon valószínű-e az — a magyar eset —, hogy az így jellemzett központi tervezőket következetesen, egymást követő hullámokban az önmaguk által teremtett *„légkör" kormányozza*, azaz addig folytatják a beruházások élénkítését, amíg az mind a belföldi piacon, mind a külkereskedelemben súlyos feszültségekhez vezet? Nyilvánvalóan nem; a gazdaságpolitika aktorainak ez a viselkedése túlságosan is ellentmondásos. A Jugoszláviában ismételten megfigyelhető kísérletek az e „modelltől" való megszabadulásra sokkal valószínűbbeknek tűnnek. E jugoszláv kísérletek pedig — ha az ingadozásokat nem is — a szabályos ciklusok kialakulását kizárják.

b) Egy másik ellentmondás abból fakad, hogy a majdnem konvertibilis valutájú országok — amelyekben az előbb mondottak szerint valószínűtlenek ugyan, de nem kizártak a szabályos ciklikus ingadozások — különösen ki vannak téve külső eredetű gazdasági megrázkódtatásoknak. Mihályi Péternek igaza van abban, hogy a külső reális sokkhatások befolyásolják az ingadozásokat. Ezek persze hathatnak ugyanabban az irányban, mint az éppen aktuális belföldi folyamatok, de ennek valószínűsége ismét csekély. Mégis ez történt nálunk 1975—1976-ban, amikor a növekedés korábban túlhajtott ösztönzését vissza kellett fogni; az ugyanerre késztető külső hatások így nem „zavarták meg" az események alakulását. De az ilyen egybeesések nem lehetnek rendszeresek.

c) Egy további ellentmondás abból adódik, hogy egy olyan gazdaság, amelyet kiterjedten irányítanak kampányokkal, „légkörrel" (ezek híján nem beszélhetünk ciklusokról, hiszen a piacgazdasági rendszerek ismert pozitív visszacsatolásos folyamatainak nálunk legalábbis nincs lényeges szerepük), aligha lehet kellőképpen rugalmas és alkalmazkodóképes ahhoz, hogy a beruházási visszafogások idején ugyanolyan mértékben javítsa a külkereskedelmi egyensúlyt, amennyire azt a fellendülés során rontotta. Így azután Magyarországon a külkereskedelem-szimmetrikus beruházási ciklusok egymást követő hullámokban egyre növekvő eladósodottsághoz vezettek, egyre kisebb lehetőséget hagyva további ciklusok számára. A ciklikus ingadozások tehát ilyen értelemben önmaguk szüntetik meg saját fennmaradásuk lehetőségét. (Mondanivalóm szempontjából érdektelen az, hogy más országok hasonlóan szabályos ciklusok nélkül is megközelítették vagy túlszárnyalták az eladósodottság magyar mértékét.)

Ha a szabályos ciklikus ingadozásokat ennyi minden teszi valószínűtlenné a mai szocialista gazdaságban, akkor nyugodtan elfelejthetjük-e a cikluskutatások eredményeit? Nem. *Magyarország* ugyan különleges esetet képviselt azzal, hogy *hosszú időn keresztül kombinálta a szabályos ciklikus ingadozások egymásnak ellentmondó feltételeit, de a lényeg éppen az, hogy csak az adott kombináció volt különleges. A vizsgált jelenségek, összefüggések közül tulajdonképpen semmi sem volt „magyar specialitás"*; ismeretük elősegítheti más szocialista gazdaságok működésének megértését is.

Ami Magyarországot illeti, a „modell" itt is átalakulóban van. A *c)* bekezdésben tárgyalt okok folytán 1980 után tulajdonképpen el kellett volna tűnniük a ciklusoknak. 1984 második felében mégis előállt a szokott helyzet. A külkereskedelmi mérleg javulásával és a nemzetközi fizetési mérleg csekély mértékben aktívvá válásával ismét megjelent az optimizmus az 1985. évi tervben [1]. A beruházások öt éven keresztül tartó jelentős (évi 5—10 százalékos) csökkenése után a csökkenés jelentéktelen mértékűvé vált. A nem rubel elszámolású export/import arány 1985. évi romlását (az előbbi indexe 94,1, az utóbbié 104,6 százalékos volt) véletlen külső tényezők hatásával magyarázták, és az optimizmus, a gazdaság „dinamizálásának" gondolata az 1986-os tervbe is bekerült [2]. A kialakult „légkör" tehát megakadályozta annak felismerését, hogy a külső egyensúly újabb felbomlásának periódusa kezdődött el. 1986-ban a beruházások valamelyest (a szocialista

szektorban 1,6 százalékkal) már növekedtek, és az anyagi fogyasztás emelkedése (2,0 százalék) is gyorsabb volt, mint a korábbi években. Ez a „dinamizálás" ahhoz kevés volt, hogy (a korábban megszokott módon) a termelés növekedését is meggyorsítsa, de a megváltozott külső körülmények és a lényegében változatlan belföldi struktúrák mellett egy hetvenes évekbeli beruházási fellendüléshez hasonló következményekkel járt. A nem rubel viszonylatú export és import indexei (92,5, illetve 104,3 százalék) közötti arány még az előző évinél is kedvezőtlenebbül alakult — igaz, ebbe kedvezőtlen világpiaci árváltozások is belejátszottak. Elkerülhetetlenné vált tehát szigorú restrikciós intézkedések bevezetése egy olyan „fellendülés" után, amely inkább csak stagnálás volt, mint növekedés.

A korábbi szabályos ciklusok sorozatához képest ebben az esetben két módosulást látunk: a fellendülés kisebb mértékét, és emellett azt, hogy az 1979—1984. évi visszafogás a korábbiaknál jóval hosszabb volt, és jelentős társadalmi áldozatokat követelt. Most 1985—1986-ért még súlyosabb társadalmi áldozatokkal kell fizetnünk. Ami a továbbiakat illeti, itt két változattal számolhatunk:

1. Ha a fogyasztás mellett a beruházások szigorú visszafogására is sor kerül, akkor néhány év múlva ismét bekövetkezhet a nemzetközi fizetési mérleg 1984-eshez hasonló viszonylagos javulása. Megismétlődnek-e utána az 1985—1986-ban megfigyelt folyamatok? Azt kellene mondani (remélni), hogy nem. Erre azonban nincs kellő alapunk, hiszen már 1985—1986 előtt is ugyanezt kellett volna mondani.

2. A gazdaságpolitika törekvései ezzel szemben most abban az irányban mutatnak, hogy az újabb restrikció terheit egyedül a fogyasztás viselje, a beruházások pedig növekedjenek. Mivel jelenleg a GDP beruházási hányada nemzetközi összehasonlításban nem kirívóan alacsony, a kérdéses törekvéseket nehéz lenne közgazdasági szempontok alapján indokolni, a „beruházás—fogyasztás közötti egyensúly" helyreállításának feltüntetni. Nem lehetetlen viszont, hogy itt a hazánkban már letűntnek vélt fogyasztásszimmetrikus beruházásingadozások visszatéréséről van szó. Ez persze a fent mondottak értelmében társadalmi-politikai változást (ti. visszaváltozást) is jelentene.

Végül is ma még nem tudjuk, hogy a jövőben a magyar beruházásingadozások külkereskedelem- vagy fogyasztásszimmetrikusak lesznek-e. Az sem bizonyos, hogy egyáltalán lesznek-e jelentős mértékű beruházásingadozások, hiszen az ezeket előidéző pozitív visszacsatolások — mint az előzőekben is hangsúlyoztam — nem szükségszerűek. Az azonban mindenképpen valószínűsíthető, hogy ha elő is fordulnak majd jelentősebb ingadozások, azok nem lesznek a korábbiakhoz hasonlóan időben szabályosak, azaz ciklikusak.

De persze az ingadozások — amelyek most lehet, hogy megszűnnek — a beruházási folyamat súlyos hatékonysági problémáinak csak egy részéért felelősek. A többi problémától viszont semmi esetre sem lesz könnyű — és csak minden eddiginél jóval radikálisabb gazdasági reformmal lehet — megszabadulni.

Hivatkozások

[1] *Bagota Béla—Garam József:* Mit kell tudni az 1985. évi népgazdasági tervről? Kossuth Könyvkiadó, 1985.
[2] *Bagota Béla—Garam József:* Mit kell tudni a hetedik ötéves tervről? Kossuth Könyvkiadó, 1986.
[3] *Bajt, A.:* Investment Cycles in Socialist Economics: a Review Article. The Journal of Economic Literature, 1971. 1. sz.
[4] *Bajt, A.:* Anatomija zunanjetrgovinskega primanjkljaja. Ekonomski institut Pravne fakultete, Ljubljana, 1972.
[5] *Bauer Tamás:* Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. Gazdaság, 1978. 4. sz.
[6] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[7] *Berliner, J.:* Factory and Manager in the USSR. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1957.
[8] *Fáy József:* Folytatódik a külkereskedelmi expanzió. Figyelő, 1970. szeptember 2.
[9] *Horvat, B.:* Business Cycles in Yugoslavia. Eastern European Economics, 1971. 3—4. sz.
[10] *Ickes, W.:* Cyclical Fluctuations in Centrally Planned Economies: a Critique of the Literature. Soviet Studies, 1986. 1. sz.
[11] *Kovac, O.:* Spoljnoekonomska ravnoteza i privredni rast. Problemi i iskustva Jugoslavije. Oeconomia, Belgrád, 1973.
[12] Krediti i rezerve. Ekonomska politika, 1960. május 14.
[13] *Lavigne, M.:* Économie internationale des pays socialistes. Armand Colin, Párizs, 1985.
[14] *Mihályi Péter:* The Synchronization of Investment Fluctuations in Eastern Europe (1950—1985). Az École des Hautes Etudes en Sciences Sociales által Párizsban, 1986. március 13—14-én „Régulation, cycles et crises dans les économies socialistes" címmel rendezett konferenciára benyújtott előadás.
[15] A népgazdaság 1970. évi terve. Népszabadság, 1969. december 14.
[16] A népgazdaság 1974. évi terve. Népszabadság, 1973. december 23.
[17] Az 1977. évi népgazdasági terv. Népszabadság, 1976. december 19.
[18] *Olivera, J. H. G.:* Cyclical Economic Growth under Collectivism. Kyklos, 1960. 2. sz.
[19] *Podolski, T. M.:* Socialist Banking and Monetary Control. The Experience of Poland. Cambridge University Press, Cambridge, 1973.
[20] Procesna oprema. Kapaciteti su prednost. Ekonomska politika, 1973. július 9.
[21] Rezolucija o osnovama politike drustveno-ekonomskog razvoja u 1970. godini. Sluzbeni list SFRJ, 1969. 56. sz.
[22] *Soós Károly Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.
[23] *Soós Károly Attila:* Tervutasítások, pénzügyi szabályozás, „általános elvárások", kampányok. Gazdaság, 1985. 3. sz.
[24] *Soós Károly Attila:* Terv, kampány, pénz. Szabályozás és konjunktúraciklusok Magyarországon és Jugoszláviában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[25] *Wiles, P. J. D.:* The Political Economy of Communism. Basil Blekwell, Oxford, 1962.
[26] *Wiles, P. J. D.:* Are There Any Communist Economic Cycles? The ACES Bulletin, 1981. 2. sz.
[27] Yugoslavia. OECD Economic Surveys. OECD, Párizs, 1970., 1972. és későbbi kiadások

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (866—878. l.)

SIMONOVITS ANDRÁS

A szocialista gazdaság rejtett beruházási ciklusai

Bevezetés*

Ebben a dolgozatban a *szocialista gazdaságban* létező *beruházási ciklusoknak* egy speciális válfaját tanulmányozzuk, a *rejtett beruházási ciklusokat.*[1] Ahhoz, hogy megértsük, mik ezek a speciális ciklusok és miért fontosak, röviden fel kell idéznünk Bauer Tamás [1]-ben és [2]-ben kifejtett cikluselméletének néhány fogalmát.

Minden gazdaságban jelentős eltérés lehet az adott évben beruházásra fordított eszközök volumene (röviden: *beruházás*), az adott évben indított beruházási akciók *várható teljes költsége* (röviden: *indítás*) és az adott évben üzembe helyezett beruházások volumene (röviden: *üzembe helyezés*) között [2], [4], [7]. A csehszlovák és a lengyel irodalommal összhangban Bauer Tamás cikluselemzésében nagy szerepet kapott a beruházás mellett az indítás és folyamatban lévő beruházási akciók *teljes* és *maradék* költségelőirányzata. Az első fogalomra nem lesz szükségünk, a második fogalom viszont alapvető szerepet fog játszani tanulmányunkban; s Bauert követve, röviden *beruházási elkötelezettségnek* nevezzük a továbbiakban.

A szocialista gazdaság egyik jellemzője a profitmotívum majdnem teljes hiánya vagy erőtelensége. Következésképpen a beruházók igénye új beruházási létesítmények elkezdése iránt majdnem végtelen (lásd Kornai [10] *puha költségvetési korlát és beruházási éhség* kategóriáit). Egyes időszakokban túl sok beruházási létesítmény kivitelezésébe fognak bele, ami előbb vagy utóbb túlzott beruházási ráfordításokat követel. Az így keletkező *külső feszültséget* a túl magas nettóimport hányados vagy a túl alacsony fogyasztási hányados jellemzi, s ez a feszültség megakadályozza azt, hogy a beruházási hányadost olyan nagyra növeljük, amely eltüntetné a *belső feszültséget.*

Jegyezzük meg, hogy a legtöbb szocialista ország (beleértve Magyarországot 1979-ig) nem közöl rendszeres adatokat sem az indításokról, sem az elkötelezettségekről. Így a belső feszültségek ingadozása sokkal kevesebb figyelmet kap, mint a külső feszültségé. A belső feszültségek olyan ingadozása, amelyet nem kísér a külső feszültség ingadozása, elkerülheti a figyelmet, *rejtett* maradhat. Éppen ezért a fenti típusú beruházási ciklusokat *rejtett beruházási ciklusoknak* fogjuk nevezni.

Bauer Tamás [2] alapján valószínűsíthető, hogy rejtett beruházási ciklusok

* Hálás vagyok Bauer Tamásnak, Bródy Andrásnak, Halpern Lászlónak, Kornai Jánosnak, Lackó Máriának, Michael Lovellnek, Martos Bélának, Soós Károly Attilának, Tarján Tamásnak és Vincze Jánosnak, a dolgozat megírásához nyújtott segítségért.

[1] A stop-go ciklusokról írt cikkem [19] a szocialista gazdaság beruházási ciklusainak másik speciális esetével foglalkozott, teljesen hasonló megközelítésben. A jelen cikk megértéséhez nem elengedhetetlen az iker-cikk ismerete, azonban néhány lábjegyzetben jelezni fogom a fontosabb hasonlóságokat és eltéréseket.

Simonovits András kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

jellemezték a Szovjetunió 1950 és 1980, illetve Csehszlovákia 1970 és 1978 közötti fejlődését. Ezért a rejtett ciklusok elemzése nem pusztán matematikai ujjgyakorlat, hanem hozzájárulás a szocialista gazdaság beruházási ciklusainak elméletéhez.

A rejtett ciklusokat egy egyszerű modellel elemzem. Modellünk három alapfeltevésre épül, melyek három egyenletben fejeződnek ki: (i) Az elkötelezettség évi változása egyenlő az indítás és a beruházás különbségével (feltéve, hogy a tervezett beruházási költségeket nem lépik túl). (ii) A belső feszültség a beruházási elkötelezettség és a GDP hányadosának növekvő függvénye. (Itt eljárásunk Lackó Mária [15]-ben és [16]-ban alkalmazott eljárásával van összhangban, s eltérünk Bauer Tamás [2] felfogásától, aki a belső feszültséget a teljes előirányzat és a beruházási teljesítés hányadosaként definiálta, s ezzel a beruházások *szétforgácsoltságát* mérte. Úgy vélem, hogy az eltérés inkább *formai* jellegű, viszont lényegesen leegyszerűsíti a matematikai tárgyalást.) (iii) A tényleges indítási hányad kisebb az indításiigény-hányadnál, s az elmaradás a korábbi belső feszültség növekvő függvénye.

A szocialista gazdaságban a beruházási tevékenység jellegzetes velejárója a beruházási *költségek alátervezése*, a beruházási *igények bújtatása*. Ennek módszerei kiválóan alkalmasak arra, hogy segítségükkel a beruházó a beruházási akciók *számított* gazdaságosságát a valóságosnál jobbnak tüntethesse fel, s ezáltal növelje elfogadásuk esélyét. (Természetesen költségtúllépések a tőkésországok beruházásainál is előfordulnak, de a költségvetési korlát keménysége korlátozza e túllépések nagyságát és gyakoriságát.) A költségtúllépést számos munka vizsgálta [2], [3], [8], [20], és káros hatását mindannyian tapasztalatból ismerjük.

Nyilvánvaló, hogy ha a beruházási akciók költségelőirányzatai rendre elmaradnak a tényleges költségektől, akkor mind az indítás, mind az elkötelezettség fogalma módosul, sőt egyesek szerint értelmét veszti [20].

E nehézséget tanulmányunkban a költségtúllépési folyamat explicit modellezésével próbáljuk leküzdeni. Az (i)-ben leírt elkötelezettségváltozást kiegészítjük a költségtúllépésből fakadó ún. autonóm költségnövekedéssel, amelyről föltesszük, hogy az előző évi (záró) elkötelezettség növekvő függvénye. Mielőtt a rejtett ciklus vizsgálatába kezdenénk, röviden tekintsük át az irodalmat.

1. sz. táblázat

Modellek és feltevések

	Belső feszültség	Külső változik	A folytatási függvény egyszerű	A normák endogének
Kornai [11]	+	+	—	+—
Kovács—Tarján [14]	+	+	—	×
Lackó [15]	+	+	+	—
Lackó [16]	+	+	+	×
Simon [17]	×	+	×	×
Simonovits [18] (M1)	×	+	×	+
Simonovits, a jelenlegi modell (M2)	+	—	×	+
Tarján—Tényi [21]	+	—	—	×
Tarján [23]	+	×	—	×
Tényi [24]	+	—	+—	×

Megjegyzés:
1. + = igen, — = nem, × = definiálatlan.
2. A besorolást e cikk szempontjai szerint végeztük el, bár a szerzők nem feltétlenül a mi elnevezéseinket használják.

A [14], [21], [23] és [24] tanulmányok rejtett beruházási ciklusokat vizsgáltak anélkül, hogy használták volna a rejtett ciklus kifejezést. Modelljeik a következőkben különböztek az itt bemutatandó modelltől: (i) a beruházási ráfordítás lineáris kombinációja az idei és a korábbi indításoknak (ez a folytatási függvény) és (ii) az új indítás a folytatási függvényből és a régi indításokból számítható ki, nem pedig az elkötelezettségi visszacsatolásból. Mint Lackó [15] és Soós [20] megvilágítják, az exogén adott és időben állandó együtthatókkal meghatározott folytatási függvény számos matematikai bonyodalmat okozhat, és közgazdasági értelmezése sem elég erős (vö. [6]).

Kornai [11] és Lackó [15], [16] általános beruházási ingadozásokat vizsgált, ahol mind a belső, mind a külső feszültség változik. (Tarján [23] egyik modelljében föladta az állandó beruházási hányad föltevését, de továbbra is figyelmen kívül hagyta a külső feszültségeket.) Míg Kornai [11] a hagyományos folytatási függvényt alkalmazta, Lackó [15], [16] bevezette az *egyszerű*[2] folytatási függvényt. Mindkét szerzőnél mindkét feszültség hat a beruházásra is és az indításra is.

Míg a rejtett beruházási ciklus modelljei eltekintettek a külső feszültségektől, a külső feszültségekkel foglalkozó [17] és [19] modellek elhanyagolták a belső feszültségek hatását.

Ebben az írásban azt mutatom be, hogy *a)* Bauer elméletével ellentétben a feszültség és az indítási hányad nem feltétlenül ingadozik; megfelelően gyenge reakció esetén a változók *aperiodikusak*, s konvergálnak a normákhoz. (Hasonló állítást bizonyított Tarján [23] hagyományos folytatási függvényre.) Az aperiodikus szabályozásnál keletkező normál feszültségek azonban elviselhetetlenül nagyok, ezért az aperiodikus szabályozás *gyakorlatilag megvalósíthatatlan*. Az elviselhető normál feszültséget adó szabályozások pedig Bauer elméletével összhangban hullámzó feszültségeket gerjesztenek, melyek lényegében csillapíthatatlanok, azaz ciklikusak. *b)* Az általunk leírt *költségtúllépési* folyamat — Bauer [2] véleményével ellentétben — *a beruházási ciklusnak se nem szükséges, se nem elégséges feltétele*. Belátható, hogy a túlzott indítási szándék a költségtúllépés nélkül is (rejtett) ciklust gerjeszt. Ugyanakkor mérsékelt indítási szándék mellett reális mérvű költségtúllépés nem indokolja mély ciklust okozó reakciók kialakulását.

A modell

Alapfeltevések

Modellünk egyik sajátossága az, hogy figyelembe veszi a *beruházási akciók időbeli szétterülését*. Frisch [4], Kornai [9], [11], Bauer [1], [2], Tarján és Tényi [21], valamint Lackó [15], [16] tanulmányait követve különbséget teszünk az adott évben *indított beruházások teljes költségelőirányzata* (röviden: *indítás*) és az adott évi *beruházási ráfordítások* (röviden: *beruházások*) között.

A magyar statisztika nyilvántartja a befejezetlen beruházások évi változását és év eleji állományát is, de — ellentétben a lengyel és cseh statisztikával — 1979-ig nem tartotta számon a folyamatban lévő beruházások teljes, illetve maradék költségelőirányzatát. Ez utóbbit *beruházási elkötelezettségnek* nevezzük. Bauer [2] könyvének több pontján (lásd például 296—297. l.) meggyőzően érvel amellett, hogy a szocialista gazdaságban a beruházási elkötelezettség (illetve a *beruházások szétforgácsoltsága*, amely a folyamatban lévő beruházások teljes költségelőirányzatának és a beruházásnak a hányadosa) fontos szerepet játszik a beruházási folyamat sza-

[2] Tényi (24) modelljében a beruházások megvalósítási ideje csupán két év, s emiatt a hagyományos és az egyszerűsített folytatási függvény egybeeshet.

bályozásában. Ha a beruházási akciók költségelőirányzatai pontosak lennének, akkor az elkötelezettség változása egyenlő lenne az indítás és a beruházás különbségével. A szocialista gazdaságban azonban annyira elterjedt a beruházási ráfordítások *bújtatása* és *alátervezése*, hogy célszerűnek véltem a beruházási elkötelezettségnek a költségrárakodásból fakadó *autonóm növekedését* is modellezni.

Mindezek fényében modellem alapfeltevései a következők:

A1. Egyetlen homogén *makroterméket* feltételezek, amely termelhető, beruházható és fogyasztható.

A2. A belső *árak* időben *állandóak*.

A3. A GDP-hez viszonyított *beruházási hányad* időben *állandó*.

A4. A beruházási folyamat *belső feszültsége* a beruházási elkötelezettség GDP-re vetített hányadának növekvő függvénye.

A5. *A beruházási elkötelezettség* változása két részből áll: *a)* az indítás és a beruházás különbségéből és *b)* az elkötelezettség *autonóm növekményéből*.

A6. Az *elkötelezettség autonóm növekménye* az előző évi elkötelezettségtől függ.

A7. Az *indítási hányad* az *indítási igényhányadnak* növekvő, az előző évi *belső feszültségnek* pedig csökkenő függvénye.

A8. A *GDP növekedési üteme* pozitív és kívülről adott, *exogén* nagyság.

A9. Minden függvény lineáris és időben állandó.

Megjegyzések: Röviden értelmezzük feltevéseinket: Az A1 és az A2 feltevés a szokásos makroökonómiai egyszerűsítést szolgálja. Az A3 feltevés Bauer szerint viszonylag jó megközelítése az 1950 és 1980 közti szovjet és az 1970-es évek csehszlovák fejlődésének.

Az A4 feltevés definíció (közgazdaságilag nagyon hasonlít Lackó [15] és [16] definíciójára. Megjegyzem, hogy Bauernél a belső feszültség nem az elkötelezettség GDP hányadtól függ, hanem a folyamatban lévő beruházási akciók teljes költségelőirányzatának és a beruházásnak a hányadosától, vagyis a szétforgácsoltságtól. Mi a modell linearitásának megőrzése érdekében használjuk az A4 alapfeltevésben meghatározott fogalmat. Az A5 feltevés definíció. Az A6 feltevés az autonóm növekedés lehető legegyszerűbb leírása, különösen akkor, ha figyelembe vesszük A9-et: az elkötelezettség autonóm növekménye *arányos* az előző évi beruházási elkötelezettséggel.

Az A7 feltevés a döntéssel foglalkozik: azt mondja ki, hogy a döntési változó a döntési szándéktól lefelé, a feszültséggel arányosan tér el. Bauer elméletének talán a legfontosabb eleméről van itt szó. Mivel az indítási szándékok irreálisak, ezért a tényleges indítások az igények rostálásával valósulnak meg. Az A8 feltevés közgazdaságilag és ökonometriailag egyaránt indokolható. Az A9 feltevés miatt most a GDP növekedési üteme időben *állandó*. Ez nyilván túlzott leegyszerűsítés, de első közelítésként elfogadható. (A beruházási hányad és a GDP növekedési ütemének állandósága változatlan beruházási hatékonyságot feltételez.[3]) Az A9 feltevés hasonlóképpen egyszerűsítő feltevés.

A modell változói és együtthatói

Abszolút változók:

Az A2 feltevés szerint minden abszolút változót változatlan áron számítunk. A következő jelöléseket használjuk:

[3] A legtöbb ökonometriai modellben (lásd például Lackó [16] és Simon [17]) a nemzeti jövedelem *exogén* változó. A matematikai modellek közül például Kornai modellje [11] foglalkozik a nemzeti jövedelem hullámzásával.

Y = GDP;
I = *beruházási ráfordítás (beruházás);*
S = *a beruházási indítás éves volumene (indítás);*
K = *a beruházási elkötelezettség évvégi volumene (elkötelezettség).*

Mivel állandó árakkal dolgozunk, az elkötelezettség autonóm növekedéséből kizárjuk az infláció miatti költségnövekedéseket.

Hányadosváltozók:

$i = I/Y$ = *beruházási hányad;*
$s = S/Y$ = *indítási hányad;*
$k = K/Y$ = *elkötelezettségi hányad;*
l = *belső feszültség.*

Együtthatók:

$\varkappa_K$ = az elkötelezettség autonóm növekedési együtthatója;
σ = az indítási igény GDP-hányada;
σ_l = a reakcióegyüttható;
γ = a GDP növekedési együtthatója;
$\tilde{k}$ = az elkötelezettségi hányad feszültségmentes értéke.

A modell egyenletei

A feltevések és a jelölések részletes ismertetése után az egyenletek felírása szinte gyerekjáték. Mindössze az abszolút változókra kimondott összefüggéseket kell átírni relatív változókra.

Az A5, A6 és A9 feltevés szerint $K - K_{-1} = S - I + (\varkappa_K - 1) K_{-1}$, azaz $K = \varkappa_K K_{-1} + S - I$. Osszuk el az egyenlet mindkét oldalát $Y = \gamma Y_{-1}$-gyel és alkalmazzuk a hányadosjelöléseket:

$k = \varkappa_k k_{-1} + s - i$, ahol $\varkappa_k = \varkappa_K/\gamma$

Az A3 feltevés értelmében $i = \bar{i}$, a továbbiakban mindig ezt írjuk.
Most már fölírhatjuk egyenleteinket:

Elkötelezettségi hányad:

$$k = \varkappa_k k_{-1} + s - \bar{i}, \quad 1/\gamma \leqq \varkappa_k \leqq 1. \tag{1}$$

Belső feszültség:

$$l = k - \tilde{k}.$$

Indítási hányad:

$$s = \sigma - \sigma_l l_{-1}, \quad \sigma, \sigma_l > 0. \tag{3}$$

1. Az (1) után álló két egyenlőtlenség magyarázata a következő. Visszatérve az eredeti $\varkappa_K = \varkappa_k \gamma$ együtthatóra, egyenlőtlenségpárunk az $1 \leqq \varkappa_K \leqq \gamma$ alakot ölti. Az első egyenlőtlenség azt mondja ki, hogy az autonóm *növekmény* nem lehet negatív. A második egyenlőtlenség az elkötelezettség autonóm növekedési együtthatóját a GDP növekedési együtthatójával korlátozza felülről. Tekintettel arra, hogy

a vizsgált korszakra $\gamma \sim 1{,}05$ körüli értékek voltak jellemzők, korlátunk a beruházások többéves elhúzódása miatt komoly, 10—20 százalékos költségtúllépést is megenged. A $\varkappa_k \geqq 1$ esetben a modell „rosszul" viselkedik, ezért ezt az esetet kizárjuk.

2. A modell három egyenletből áll, és egy kezdeti érték határoz meg minden pályát. A modell *rekurzív*, k_{-1}-ből (2) adja l_{-1}-et, amelyből (3) adja s-t. Végül (1) meghatározza k-t.

Az alapegyenlet

A tömörítés céljából[4] a feszültségváltozó segítségével fejezzük ki a másik két változót, k-t és s-t. Egyszerű számolással most egy olyan alapegyenlethez jutunk, amely meghatározza a feszültség dinamikáját, továbbá a feszültségpályából visszakövetkeztethetünk a többi változó pályájára is:

$$l = \lambda + \lambda_l l_{-1}, \tag{4}$$

ahol $l_{(-1)}$ adott;

$$\lambda = (\varkappa_k - 1)\,\tilde{k} + \sigma - \bar{i} \tag{5}$$

és

$$\lambda_l = \varkappa_k - \sigma_l. \tag{6}$$

1. Segédtétel: A (4) alapegyenlet ekvivalens az (1—3) eredeti rendszerrel.

Stacionárius pálya és egyéb pályák

A stacionárius pálya definíciója a következő:

Definíció: A (4) alapegyenlet stacionárius pályája egy olyan l pont, amelyet a rendszer nem hagy el, ha egyszer odakerült:

$$\text{Ha } l_{(-1)} = \bar{l}, \text{ akkor } l_{(t)} = \bar{l} \text{ minden } t \geqq 0\text{-ra.} \tag{7}$$

1. Tétel: A (4) alapegyenlet stacionárius pályája létezik, és egyértelmű, képlete a következő:

$$\bar{l} = \frac{\lambda}{1 - \lambda_l}. \tag{8}$$

Megjegyzés: Mivel $\varkappa_k < 1$ és $\sigma_l < 1$, ezért $\lambda_l < 1$. Emiatt $\bar{l}$ nevezője mindig pozitív, $\bar{l}$ tehát értelmezve van.

Fölhívjuk a figyelmet arra, hogy a *reakciómentes* esetben ($\sigma_l = 0$) $\bar{l} = \lambda/(1 - \varkappa_k)$, ami $\varkappa_k \lesssim 1$ folytán nagyon nagy szám.

Megemlítjük még, hogy az előzőleg kizárt $\varkappa_k \geqq 1$ esetben $\bar{l}$ egy kicsiny (esetleg nulla) reakció-együtthatónál nincs értelmezve.

Szükségünk lesz a továbbiakban a stacionárius indítási hányadra is:

$$\bar{s} = \sigma - \sigma_l \bar{l} = (1 - \varkappa_k)\bar{k} + \bar{i}. \tag{9}$$

[4] Az alapegyenletre való visszavezetés jellemzi a korábbi modelleket is: például Kornai [11], Kornai—Simonovits [13], Simonovits [18].

Egyéb pályák

Ezen a ponton bevezetjük a tényleges és a stacionárius értékek különbségét:

$$\hat{l} = l - \bar{l} \text{ és } \hat{s} = s - \bar{s}. \tag{10}$$

Helyettesítsük be (10)-et (4)-be:

$$\hat{l} = \lambda_l \hat{l}_{-1}, \text{ ahol } \hat{l}_{(-1)} \text{ adott.} \tag{11}$$

(11)-ből *nem* következik, hogy *l oszcillál;* az oszcilláció feltétele $\lambda_l < 0$, márpedig $\sigma_l \leqq \varkappa_k$ esetén $\lambda_l \geqq 0$.

2. Tétel: A (4) egyenlet pályái (i) aperiodikusak, ha $\sigma_l \leqq \varkappa_l$, (ii) *oszcillálódik, ha* $\sigma_l > \varkappa_k$. *A második esetben az oszcilláló aszerint csillapított, robbanó vagy ciklikus, hogy* σ_l *kisebb, nagyobb vagy egyenlő* $\varkappa_k + 1$-*gyel. Az oszcilláció periódusa egységesen 2 év.*

Megjegyzések: Elemzésünk egyik legérdekesebb vonása, hogy pókhálómodellünkben megjelent az aperiodikus pálya. Könnyen belátható, hogy az oszcilláció részleges eltűnését az okozza, hogy a feszültség nem *arány-*, hanem *idő*[5]-változó. Hasonló állítást bizonyított Tarján [23].

A továbbiakban azt is megmutatjuk, hogy az aperiodikus pályák csupán *elméletileg* érdekesek; a gyakorlatban e pályákon elviselhetetlenül nagy lenne a stacionárius feszültség.

Mielőtt az oszcilláció elemzésébe kezdenénk, a (3) egyenletet átfogalmazzuk a norma szerinti szabályozás által megkívánt alakra. Ekkor a stacionárius értékeket *normáknak* nevezzük (Kornai—Martos [12]).

$$\hat{s} = -\sigma_l \hat{l}_{-1}. \tag{12}$$

Ebből látható, hogy a feszültség- és az indításeltérések ellenkező előjelűek. Oszcilláció esetén az M2 modell is *kétfázisú.*

Bauer Tamás szóhasználatát követve ([2] 16—17. l.) a következő megkülönböztetést tesszük:

Definíció: Azokat az éveket, amelyekben az indítási hányad nagyobb, mint a norma, *megélénkülésnek* nevezzük. Azokat az éveket pedig, ahol az indítási hányad kisebb, mint a norma (esetleg a normával egyenlő), *megtorpanásnak* nevezzük.[6]

Belátható, hogy a megélénkülés és a megtorpanás évenként váltják egymást. (Hosszabb késleltetést feltételezve, arányosan hosszabb fázisidőket és periódusokat kapunk.)

A *csillapítási tényező* most egyszerűen a jelenlegi feszültségeltérés és az előző feszültségeltérésének hányadosával értelmezhető:

$$\Psi = \frac{|\hat{l}_{-1}|}{|\hat{l}|} \tag{13}$$

(11)-et behelyettesítve (13)-ba adódik:

$$\Psi = 1 / |\lambda_l| \tag{14}$$

Ha $\lambda_l = 0$ (ez a helyzet $\sigma_l = \varkappa_k$-nál), akkor $\Psi = +\infty$, azaz a rendszer véges idő (pontosabban egy év) alatt a normál pályára érkezik.

[5] Ikermodellünkben, ahol a feszültségváltozó *arány*, az oszcilláció elkerülhetetlen.

[6] Ikermodellemben [19] a ciklus két fázisát *fellendülésnek* és *visszaesésnek* neveztem — szintén Bauert követve. Egy készülő négyfázisú ciklusmodellemben mind a négy fázis szerepelni fog.

A feszültségcsökkentés és a stabilizálás viszonya

Felfogásunk szerint a normál feszültség csökkentését a reakció-együttható növelésével érhetjük el. Belátható, hogy ekkor a szabályozás jóságát jelző csillapítási tényező *a)* az aperiodikus esetben nő, *b)* az oszcillációs esetben csökken. Gyakorlati meggondolásokból következően az *a)* esetben a normál feszültség elviselhetetlen; a megvalósítható oszcillációs esetben pedig a feszültségenyhítés hatását keresztezi a csillapítás fokozása.

Működőképesség

A modell mindhárom változójának pozitívnak kell lennie, (2) folytán azonban $l>0$-ból következik $k>0$; ez utóbbi egyenlőtlenséget a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.

Definíció: A modellt akkor nevezzük *működőképesnek*, ha az indítási hányad és a belső feszültség minden évben pozitív:

$$l>0 \quad \text{és} \quad s>0. \tag{15}$$

Megjegyzés: A modell működőképességének alapvetően két feltétele van: *a)* a normák legyenek pozitívak, és *b)* az $l_{(-1)}$ induló belső feszültség legyen elegendően közel a normál belső feszültséghez, $\bar{l}$-hoz.

A normák pozitivitását két feltétel fennállása biztosítja: (i) ha az indítási igények *teljes* kielégítéséhez tartozó belső feszültség pozitív:

$$\lambda/(1-\varkappa_k)>0, \text{ azaz } \lambda>0; \tag{16}$$

és (ii) *a feszültségmentes indítási hányad* pozitív:

$$\tilde{s}=(1-\varkappa_k)\,\tilde{k}+\bar{i}>0. \tag{17}$$

Megjegyzések: A (16) feltétel a működőképesség *szükséges* feltétele: $l_{-1}=0$ esetén (4) szerint $l=\lambda$. Ha $\lambda<0$, akkor $l<0$, ami ellentmondás; ha $\lambda=0$, akkor $l=0$, ami elfajult eset.

A szocialista gazdaságban λ nemcsak hogy pozitív, de elég nagy ahhoz, hogy az $(1-\varkappa_k)\gtrsim 0$ számmal elosztva, az így kapott normál belső feszültség elviselhetetlenül nagy le gyen. A $\lambda\gg 1-\varkappa_k\gtrsim 0$ egyenlőtlenség az *indítási éhség* matematikai megfelelője.

A feszültségmentes indítási hányad fogalma némileg mesterkélt; feltételezi ugyanis, hogy a feszültségmentes gazdaságban ugyanakkora a költségtúllépési együttható, mint a tényleges gazdaságban. Ennek ellenére első közelítésként elfogadható a fogalom. Figyelembe véve, hogy $\varkappa_k<1$, $\tilde{k}>0$ és $\bar{i}>0$, az (ii) feltevés teljesül: $\tilde{s}>0$. Ezen előkészítés után kimondhatjuk a harmadik tételt.

3. Tétel: Ha a (16) feltétel teljesül, akkor mind a normál belső feszültség, mind a normál indítási hányad pozitív:

$$\bar{l}>0 \text{ és } \bar{s}>0. \tag{18}$$

Bizonyítás: (8) és (16) értelmében $\bar{l}>0$; (9) *és* (17) szerint

$$\bar{s}=(1-\varkappa_k)\,\bar{l}+\tilde{s}; \tag{19}$$

amely $\varkappa_k<1$, $\bar{l}>0$ és $\tilde{s}>0$ folytán pozitív.

Eddig csupán a normák pozitivitásával foglalkoztunk. Most rátérünk a nem

normális változók pozitivitásának vizsgálatára. Az egyszerűség kedvéért kizárólag végtelen horizontú időszakot tekintünk.

Definíció: Működőképes indulási környezetnek nevezzük azoknak a kezdő feszültségeknek a halmazát, amelyekből induló pályák mindvégig működőképesek.

Az aszimptotikusan instabil pályák működésképtelenek. A stabil vagy ciklikus pályáknál viszont csak az átmeneti helyzetek okozhatnak működésképtelenséget.

4. Tétel: Tegyük föl, hogy a (16) feltétel teljesül, és a szabályozás stabil vagy szigorúan ciklikus: $\lambda_i \geqq -1$. *Ekkor a működőképes indulási környezet:*

$$0 < l_{-1} < \min [\lambda/(\lambda_i)_-; \sigma/\sigma_i] \tag{20}$$

Feszültségcsökkentés — akadályokkal

Miután meghatároztuk a normák és a működőképességi környezet függését a reakció-együtthatótól, rátérünk a függésrendszer elemzésére.

5. Tétel: A normák a reakció-együttható csökkenő függvényei.

Bizonyítás: Helyettesítsük be (8)-ba (6)-ot; s adódik az állítás.

Megjegyzés: Reális paraméterértékek esetén a reakciómentes belső feszültség értéke nagyon nagy. Valóban: (5) szerint $\lambda \sim \sigma - \bar{i}$, s ez az érték körülbelül 0,1—0,3 között mozoghat. Mivel $\varkappa_k$ 0,95 és 1 közé esik, a (8)-ból adódó $\bar{l}(0)$ értéke 20 és végtelen között mozog. Ebből következik, hogy az oszcillációmentes eset normál feszült ségeelviselhetetlenül magas, még az oszcillációs határon ($\tau_i = \varkappa_k$) is eléri λ-t.

2. sz. táblázat

A belső feszültség a befejezési idő (τ) és a beruházási hányad (i) függvényében:

$$l = \tau \cdot i - \tilde{k},\ \tilde{k} = 0{,}4$$

Beruházási hányad / Befejezési idő (év)	0,2	0,25	0,3
1,6	×	0	0,08
2	0	0,1	0,2
2,4	0,08	0,2	×

Megjegyzés: × negatív értéket jelöl.

6. Tétel: a) Az oszcillációmentes esetben a csillapítási tényező növekvő függvénye a reakció-együtthatónak, és a működőképes indulási környezet tágas; b) Az oszcillációs esetben (feltéve, hogy nem instabil a rendszer) mind a csillapítási tényező, mind a működőképes indulási környezet csökkenő függvénye a reakció-együtthatónak.

Bizonyítás: A (14)-es képlet alapján látható, hogy a csillapítási tényező *a)* esetben nő, *b)* esetben pedig csökken. A (20) összefüggés alapján a működőképes indulási környezet csökkenő függvénye a σ_i reakció-együtthatónak. Ezzel eljutottunk a legfontosabb megállapításunkhoz: *ellentmondás van a feszültségcsökkentés és a csillapítási tényező növelése* (valamint a működőképes indulási környezet bővítése) *között* — feltéve, hogy eltekintünk a megvalósíthatatlan oszcillációmentes esettől. Modellünkben a rejtett beruházási ciklus ($\lambda_i = -1$, azaz $\sigma_i = 1 + \varkappa_k$) éppen a két ellentétes cél megvalósítása közti *kompromisszumnak* tekinthető.

1. sz. ábra

Normál és maximális feszültség a reakció-együttható függvényében

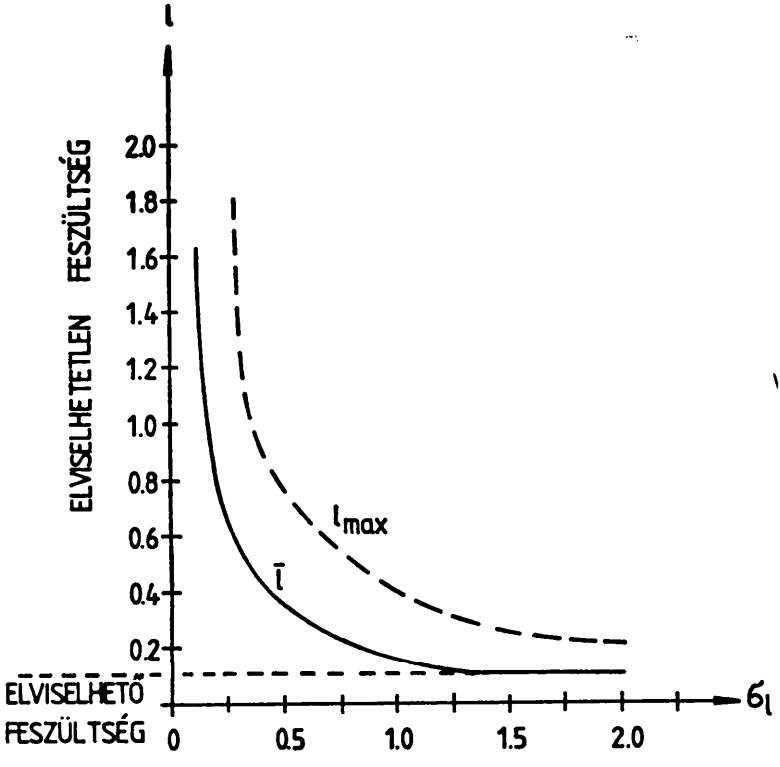

Az alátervezésről

Befejezésül a költség-alátervezés és a ciklus kapcsolatával foglalkozom. A Bevezetésben már jeleztem, hogy Bauer [2] véleményével ellentétben[7] azt mutatom meg, hogy *a költség-alátervezés sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétele a ciklusnak.*

A könnyebb hivatkozás kedvéért írjük föl (14) és (9) összefüggést az eredeti paraméterekkel:

$$\bar{\iota} = \frac{(\varkappa_k - 1)\,\tilde{k} + \sigma - \bar{\imath}}{1 - \varkappa_k + \sigma_\iota} \tag{21}$$

és

$$\Psi = \frac{1}{(\varkappa_k - \sigma_\iota)} \tag{22}$$

Az igaz, hogy a reakciómentes esetben a normál feszültségnek a relatív autonóm növekedési ütem, $\varkappa_k - 1$ a legfontosabb befolyásolója. Ha $\gamma = 1{,}05$, akkor

[7] Az ellentmondás abból adódik, hogy Bauernél a költségnövekedés váratlan esemény, nálam viszont előre számbavett tényező.

2. sz. ábra

Csillapítási tényező a reakció-együttható függvényében

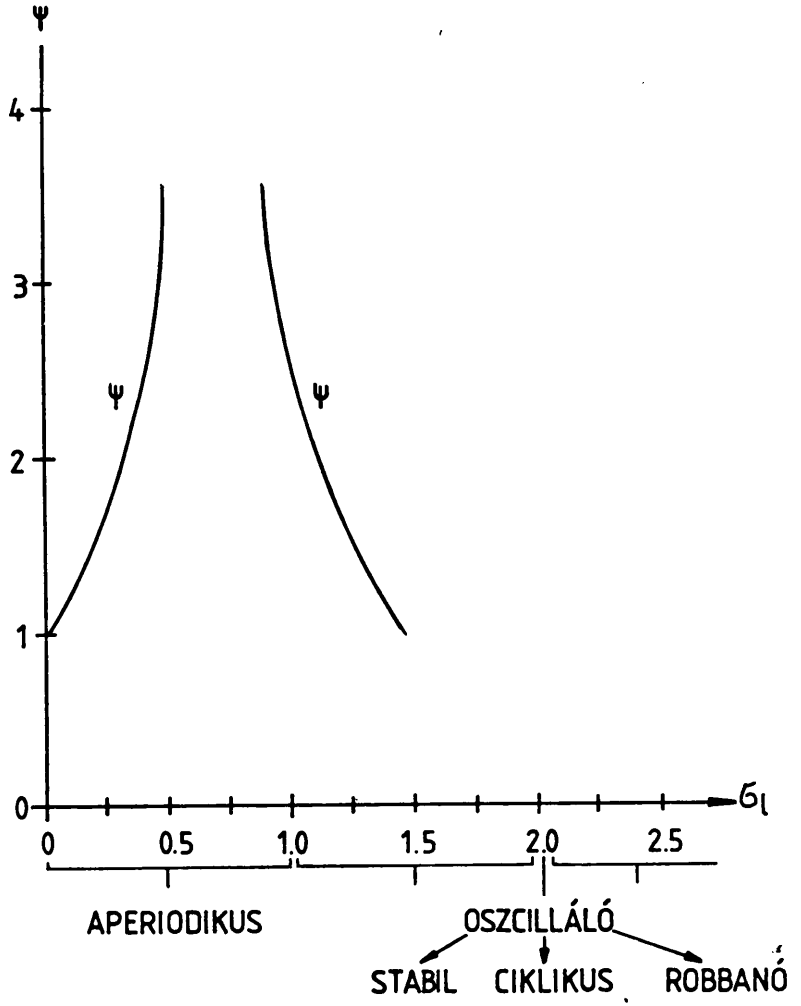

2,5 százalék autonóm növekedési ütemnél $1-\varkappa_k$ félakkora, mint a költségnövekedés nélküli esetben, tehát a normál feszültség kétszer akkora. De sem az egyik, sem a másik normál feszültség nem tartozik a valóságban megvalósítható értékek körébe.

Az oszcillációs határon $\sigma_i=\varkappa_k$, és $\bar{l}=(\varkappa_k-1)\tilde{k}+\sigma-\bar{i}$. Nyilvánvaló, hogy ekkor a normál feszültség alig függ az autonóm növekedési együtthatótól. Számpéldánkhoz visszatérve: a $\varkappa_K=1$-hez tartozó $\bar{l}=0{,}1875$ a maximális $\varkappa_K=1{,}05$-nél megnő 0,2-re.

Hasonlóan jelentéktelen a hatás a csillapítási tényezőnél: mindegy, hogy $\Psi=+\infty$, vagy 20.

A szigorú ciklusnál hasonló a helyzet: $\varkappa_k$ egy-két százalékos változása hasonló változásokat idéz elő a normál feszültségben és a csillapítási együtthatóban.

Persze előfordulhat, hogy az egy-két százalékos változás az eredetileg stabil rendszert instabillá teszi (vagy fordítva), de ez a modellezés egy-két évtizedes vizsgálati időszakunkban nem érzékelhető.

Összefoglalva: Lehetséges, hogy bár *nincs alátervezés, de* a szocialista gazdaságra jellemző *túlzott indítási szándékok* miatt olyan feszültségek ébrednek a beruházási rendszerben, amelyek *kikényszerítik a ciklust előidéző nagy reakció-együtthatók alkalmazását.*

Megfordítva: lehetséges, hogy bár egy gazdaságban *megmaradt* a beruházási költségek *alátervezése*, de *megszűnt* az indítási szándékok *túlméretezettsége.* Ekkor olyan *kicsi reakció-együtthatókat* lehet alkalmazni, amelyek nemcsak a *ciklust*, de néha még a csillapított *oszcillációt is száműzik* a gazdaságból.

Hivatkozások

[1] *Bauer Tamás:* Beruházási ciklusok a tervgazdaságban. (A reform előtti gazdaságirányítási rendszer alapján.) Gazdaság, 1978. 4. sz.
[2] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházások, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[3] *Bródy András:* „A beruházási ciklus elmélete és szabályozása". Gazdaság, 1983. 3. sz.
[4] *Frisch, R.:* Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.
[5] *Hicks, J.:* A Contribution to the Theory of Trade Cycle. Oxford, Clarendon, 1950.
[6] *Jorgenson, W. D.:* Capital Theory and Investment Behavior. American Economic Review, 1963. 53, Papers and Procedings.
[7] *Kalecki, M.:* A konjunktúraciklus elméletének vázlata. Megjelent: A tőkés gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok, 1933—1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[8] *Kornai János:* Strukturális döntések matematikai tervezése. Akadémiai Kiadó, 1966.
[9] *Kornai János:* Makroszimulációs modell. Kézirat. MTA KTI. 1980.
[10] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[11] *Kornai János:* Növekedés, hiány és hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[12] *Kornai János—Martos Béla (szerk.):* Szabályozás árjelzések nélkül. Akadémiai Kiadó, 1981.
[13] *Kornai János—Simonovits András:* Beruházás, hatékonyság és hiány: egy makronövekedési modell. Szigma, 1983. 4. sz.
[14] *Kovács János—Tarján Tamás:* Ciklus és pótlás. Közgazdasági Szemle, 1986. 1. sz.
[15] *Lackó Mária:* Feszültségek felhalmozása és leépítése. Közgazdasági Szemle, 1980. 7—8. sz.
[16] *Lackó Mária:* Feszültségek és normák szerepe a beruházások szabályozásában Magyarországon (1961—1980). Kézirat. MTA KTI. 1987.
[17] *Simon András:* A magyarországi beruházások ciklikusságának egy modellje. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
[18] *Simonovits András:* Növekedés, szabályozás és feszültségek egy nyitott szocialista gazdaságban. Szigma, 1986.
[19] *Simonovits András:* A stop-go beruházási ciklusok — egy régi modell új értelmezése. Közgazdasági Szemle, 1987. 9. sz.
[20] *Soós Károly Attila:* Terv, kampány, pénz. Szabályozás és ciklusok Magyarországon és Jugoszláviában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[21] *Tarján Tamás—Tényi György:* Kísérlet a beruházási folyamat modellezésére. Szigma, 1977. 1. sz.
[22] *Tarján Tamás:* Orrnehéz és farnehéz beruházási megoszlások. Szigma, 1985. 3. sz.
[23] *Tarján Tamás:* Beruházási ciklusok és ráfordítási megoszlások. Kézirat. MTA KTI. 1987.
[24] *Tényi György:* A beruházási egyenetlenségek a magyar gazdaságban. Kézirat, MTA KTI 1976.

Függelék: A 4. tétel bizonyítása

Tekintsük a (11) egyenletet. Mivel a szabályozás vagy stabil vagy ciklikus, $|\lambda_l| \leq 1$, azaz $|\hat{l}| \leq |\hat{l}_{-1}|$: a feszültségeltérés abszolút értéke nem csökken. Ha $0 < l_{(-1)} < 2\,\bar{l}$, akkor $-\bar{l} < \hat{l}_{(-1)} < \bar{l}$, azaz $-\bar{l} < \hat{l} < \bar{l}$, tehát $0 < l < 2\,\bar{l}$. Mi történik, ha $l_{(-1)} > 2\bar{l}$?

Két esetet kell megkülönböztetnünk: (*i*) $0 \leq \lambda_l < 1$ és (ii) $-1 \leq \lambda_l < 0$.

Ha (i) teljesül, akkor $\hat{l}$ előjele változatlan, tehát az $l_{(-1)} > \bar{l}$ egyenlőtlenségből következően $l > \bar{l}$.

Ha (ii) teljesül, akkor minden évben változik $\hat{l}$ előjele. (4) értelmében $l > 0$ ekvivalens $l_{(-1)} < \lambda/(\lambda_l)$ – egyenlőtlenséggel. Speciálisan $l_{(-1)} < \lambda/(\lambda_l)$ – szükséges és elégséges feltétele $l_{(0)} > 0$-nak. Mivel $|\hat{l}_{(1)}| < |\hat{l}_{(-1)}|$, $\hat{l}_{(1)} < \lambda/(\lambda_l)$ stb. Mivel $/\hat{l}_{(2)}/ \leq /\hat{l}_{(0)}/$, $l_{(2)} \geq l_{(0)} > 0$ stb. Azaz $l \geq 0$ minden évben teljesül.

Bizonyítanunk kell még az $s > 0$ egyenlőtlenséget. (3) értelmében ez ekvivalens az $l_{-1} < \sigma/\sigma_l$ feltétellel, amely következik $0 < l_{(-1)} < \sigma/\sigma_l$-ből.

Mancur Olson:

NEMZETEK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA

Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok

Mancur Olson 1965-ben megjelent, *A kollektív cselekvés logikája* című munkájával írta be nevét a társadalomtudományok történetébe. Új könyve, amelyben a gazdasági növekedés és hanyatlás társadalmi előfeltételeit vizsgálja, előző művének szerves folytatása.

Noha a *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása* gondolatmenetének történeti kiindulópontját a 70-es évek modern nyugati társadalmainak gazdasági valósága alkotja, a szerző bizonyos következtetései és magyarázatai valószínűleg általános érvényűek. Így például minden bizonnyal nem a véletlen számlájára kell írnunk azt a legkülönbözőbb korokban és társadalmakban tapasztalt — az elmúlt évtizedek történelméből a magyar olvasó számára sem ismeretlen — összefüggést, amely az egymással versengő érdekcsoportok vagy „elosztási koalíciók" elszaporodása és egy-egy társadalom gazdasági teljesítményének érzékelhető hanyatlása között áll fenn.

Olson elmélete azonban nemcsak tartalmi tanulságokkal szolgál, hanem egyszersmind szilárd metodológiai alapokon nyugszik. A szerző azon ritka — „metodológiailag öntudatos" — társadalomtudósok közé tartozik, akik komolyan veszik a normatív tudományelmélet módszertani ajánlásait, s kutatási programjukat a szóban forgó metodológiai-tudományelméleti posztulátumokkal összhangban fogalmazzák meg. *(A kötet ismertetőjéből.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987., 401 l., 97 Ft

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (879—899. l.)

SUBÁNÉ VARGA JUDIT

Ciklusok és „külkereskedelmi korlát"

Állandósult tendenciák és változások a magyar külkereskedelem periodicitásában*

A külkereskedelem gazdasági növekedésben játszott szerepét elemző művek a külkereskedelmi korlát fogalmát mind a fejlődő, mind a szocialista gazdaságok esetében alkalmazzák, és részben ezzel magyarázzák a gazdasági növekedés ciklikusságát. Nem született viszont ilyen koncepció a növekedési irodalomban a piacgazdaságokra vonatkozóan. A közgazdasági elmélet történetében ugyancsak sajátos jelenség az, hogy mind a két országcsoport esetében bekövetkezett a külkereskedelmi korlát-koncepció és a gazdaság ciklikus fejlődésének összekapcsolása.

A külkereskedelmi korlát koncepciójának a szakirodalomban megtalálható sokféle megfogalmazásából a következő összegzés szűrhető le.

Egy gazdaságban akkor érvényesül a külkereskedelmi korlát, ha a növekedésnek hosszabb ideig effektív akadálya, hogy az adott gazdaság nem képes annyi exportjövedelemre szert tenni, amennyire az elért növekedési ütem fenntartását, illetve a célul tűzött növekedési ütem elérését lehetővé tevő importhoz szükség lenne.

A külkereskedelmi korlát érvényesülésének 1950-től állandóan jelenlevő forrásai a magyar gazdaságban

A külkereskedelmi forgalom ciklikusságát és annak a belföldi reálfolyamatokkal való kapcsolatait vizsgálva, levonható volt az a következtetés, hogy a magyar gazdaságban az elmúlt harminc év folyamán a külkereskedelmi korlát mindvégig érvényesült: a növekedés gyorsításának rendszerint a külkereskedelmi mérleg romlásában jelentkező feszültségek éleződése szabott határt. Ez a jelenség többféle belső és külső forrásból táplálkozott. Cikkemben csak azokról a tényezőkről lesz szó, amelyek hatása állandóan érzékelhető volt.

Az „erőltetett iparosítás"

A vizsgált időszakban a belső tényezők közül első forrásként az ötvenes évek *„erőltetett iparosítása"* [16] említhető meg. Köztudott, hogy az autarkiát célzó és a magyar természeti adottságokat figyelmen kívül hagyó beruházáspolitika olyan

* Jelen tanulmány tartalmilag szorosan kapcsolódik a szerzőnek a Közgazdasági Szemle 1986. 3. számában megjelent „A külkereskedelmi korlát és a ciklikus növekedés" c. cikkéhez. A cikkekben foglaltakhoz fűzött hasznos megjegyzéseikért köszönettel tartozom Bauer Tamásnak, Bródy Andrásnak, Gács Jánosnak, Köves Andrásnak, Lackó Máriának, Lányi Kamillának, Nagy Andrásnak, Richter Sándornak, Soós K. Attilának és Szegvári Ivánnak. A cikkben található hibákért minden felelősség engem terhel.

Dr. Subáné dr. Varga Judit az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

gazdasági szerkezetet alakított ki, amelyben az ipari termelés növekedési üteme és a külkereskedelmi mérleg egyensúlya különösen erősen függenek egymástól. Az, hogy a külkereskedelmi korlát tartósan érvényesült a gazdaságban, nem tulajdonítható azonban egyedül az erőltetett iparosítás gazdaságpolitikájának, illetve az akkor létrejött termelési és külkereskedelmi struktúrának.

A devizakorlát

A külkereskedelmi korlát fennmaradásának másik belső forrása rendszerspecifikusnak is minősíthető. Bár az importigényesség és az exportképesség alakulása szempontjából lényeges a makroszintű struktúrapolitika mindenkori rugalmassága is, ezek elsősorban a mikroszféra tevékenységén, annak — különösen a piacgazdaságokkal folytatott külső kapcsolatokban tanúsított — alkalmazkodási készségén múlnak. A vállalati magatartást döntően meghatározza a gazdaság működési módja, és ez a külkereskedelmi korlát keménysége-puhasága szempontjából (is) lényeges körülmény. Végső soron ugyanis a gazdaság külkereskedelmi teljesítményére is hat az, hogy a vállalatok olyan gazdasági környezetben működnek-e, amelyben létük és növekedésük döntően a központi elvárások teljesítésétől és — ezzel szoros összefüggésben — a vertikális kapcsolatrendszerben folytatott alkufolyamatoktól függ: ahol ezért a gazdaságosság belső követelményének hiánya folytán általánossá válik a beruházási javak és a termelés inputjai iránti „szinte kielégíthetetlen kereslet"; a gazdaság makroállapotát a túlkereslet jellemzi és az, hogy a kínálat rugalmatlanul alkalmazkodik a kereslet szerkezeti változásaihoz; valamint ahol mindezen vonások közvetítésével a hiánygazdálkodás önmagát újratermelő mechanizmusai működnek.

Ilyen környezet befolyása alatt a vállalatok úgy gazdálkodnak, hogy tevékenységük a más normák szerint működő piacgazdaságokkal folytatott kereskedelmükben a szaldó passzívumát erősíti. Mivel végsősoron a vállalatok exportteljesítményét is a központi irányítás mércéje, nem pedig a versenypiac értékeli, a vállalat piacérzéketlenné válik abban az értelemben, hogy elsősorban a központi elvárásokra figyel, nem pedig arra, miképpen elégítheti ki hosszabb távon is a vevők (köztük a külföldi vevők) igényeit. A vállalat, ha költségvetési korlátja „puha", csupán addig és olyan mértékben törekszik a megszokottól eltérő — és ezért többlet-erőfeszítéseket és -forrásokat kívánó — külpiaci értékesítés növelésére, ameddig és amilyen mértékben ehhez a központtól támogatást kap. A fejlett tőkés gazdaságok piacaira szánt exportkínálat ezért rendkívül vontatottan és rendszerint csak vállalatra szóló preferenciákkal növelhető. Mindezek következtében az értékesítés elmarad a kívánatostól, amihez az értékesítési törekvések gyengeségén kívül a termékek nem kielégítő versenyképessége is hozzájárul. A gazdaságnak ez a működési módja végsősoron nemcsak a felkínált, hanem az értékesíthető exportmennyiséget is csökkenti a versenypiacokon.

Ha a gazdaságban csaknem akadálytalanul érvényesülhet a vállalatok növekedési hajlama, beruházási éhsége, akkor — gazdaságossági korlátok hiányában — az ezek kielégítéséhez szükséges feltételek, így az import iránt is szinte korlátlannak tűnik a vállalati igény. Ez a „szinte kielégíthetetlen importéhség" elsősorban a fejlett piacgazdaságokban kapható árukra irányul, hiszen az ott jellemző rugalmasabb kereskedelmi módszerek, a nagyobb és gazdagabb kínálat jóvoltából — ceteris paribus — kisebb erőfeszítéssel szerezhetők be a keresett termékek.

A passzívumra való hajlam a külkereskedelmi korlát érvényesülésének egy keresletvezérelt növekedési típusban több szempontból is potenciális forrása. Az imént bemutatott vállalati magatartás eleve kizárja, hogy a gazdaság növekedésének húzóereje tartósan a fejlett tőkésországokba irányuló *kivitel* legyen. A kor-

látozott exportképesség továbbá azt is akadályozhatja, hogy az *import* legyen a növekedés húzóereje. A passzívumra való hajlam miatt ugyanis a központi irányítás — joggal tartva az eladósodástól — viszonylag éberebben ügyel a kereskedelmi mérleg egyensúlyára. Ezt legkönnyebben az import korlátozásával biztosíthatja, ami viszont megakadályozhatja a növekedéshez szükséges összetételű és mennyiségű import beáramlását. A külkereskedelmi egyensúly fenntartása végett az irányítás hajlamos a kivitel mennyiségi növelésének akár a gazdaságosság rovására történő erőltetésére is. A nem hatékonyan termelt árucikkek exportjának növelése pedig valójában csökkenti a felhasználható nemzeti jövedelmet.

A gazdaságnak a külkereskedelmi passzívumra való hajlamát, amelyet a mikroszféra jellegzetes (a gazdaság adott működési módjában racionális) magatartására vezettünk vissza, a továbbiakban *„devizakorlátnak"* nevezzük.

A külkereskedelmi korlát hatása a magyar gazdasági reálfolyamatokban egészen nyilvánvalóan tetten érhető volt az ötvenes évek közepén, a hatvanas évek közepén, majd a hetvenes évek közepe, vége óta. Ekkor külkereskedelmi forgalmunk mindkét főviszonylatában éleződtek a feszültségek, ami nemcsak a beruházások, hanem a termelés növekedésének jelentős mértékű, központilag elhatározott lassulásával is párosult. A külkereskedelmi korlát drasztikus érvényesülésének persze minden esetben megvoltak a maga specifikus belső (gazdaságpolitikai) és külső okai. Ezek mellett volt egy közös okuk is, nevezetesen az, hogy a gazdaságpolitika nem megfelelően számolt a külkereskedelmi korlát itt említett állandó belső tényezőivel; azzal, hogy a reálisan elérhető növekedési ütem a kialakult gazdasági szerkezetben mennyire szorosan függ az exportképességtől, továbbá azzal, hogy a gazdaság adott működési módjában milyen a relatív (a mindenkori importigényhez viszonyított) exportképesség.

A külkereskedelmi korlát *nyílt* érvényesülésének ezt a közös okát nem lehetett folyamatosan fellelni a gazdaságban. Az, hogy a tervezés az ötvenes évek közepétől-végétől, különösen pedig a hatvanas évek közepétől kezdve figyelembe vette az ipari termelés növekedési üteme és a külső egyensúly közötti kapcsolatot, elsősorban a szocialista viszonylatú forgalomban éreztette a hatását.

A naturális korlát

A KGST-országok közötti kereskedelem viszonylag nagyobb biztonsággal tervezhető volta megkönnyítette, hogy a forgalom és a termelés egyenletesen növekedjék a külkereskedelmi korlát megléte ellenére is. Ez az előny azonban csak akkor lett volna maradéktalanul kiaknázható, ha a belföldi reálfolyamatok mindig a tervezett módon alakultak volna. A KGST-országok közötti kereskedelem sajátosságai ugyanis megkeményítik a külkereskedelmi korlátot, ha a reálfolyamatok a tervtől eltérően alakulnak.

A bilateralizmusnak abban a sajátos rendszerében, amely a KGST-országok közötti kereskedelmet jellemzi, a naturális jelleg, az áruvilág különböző keménységű termékekre való felosztásának gyakorlata korlátot állít a forgalom gyors bővítése elé, különösen akkor, ha ennek igénye váratlanul, nem tervezetten merül fel. A bilaterális mérlegegyensúly és termékszintű egyeztetési törekvések korlátozzák a forgalmat. Ezzel a forgalomkorlátozó hatással tehát a növekedéstervezésnek számolnia kell, ha a növekedési gyorsulás révén létrejövő forgalombővülés módosítja az egyensúlyi helyzetet. A továbbiakban a külkereskedelmi korlátnak ezt a másik potenciális forrását *„naturális korlátnak"* nevezem.

A bilaterális egyensúlyra való törekvés fékezheti a forgalom bővülését és ezen keresztül a gazdasági növekedés ütemét akkor is, ha a növekedéshez az import

viszonylag gyorsabb bővülésére lenne szükség, és akkor is, ha az expanzió a kivitel viszonylag gyorsabb bővülését feltételezné. A szocialista viszonylatú kereskedelemben tehát az egyenleg ingadozásának két irányból is, túl nagy passzívum és túlzott aktívum esetén egyaránt határt szabhat a naturális korlát.

A forgalom periodicitása és a külkereskedelmi korlát

A vizsgált időszakban mind a szocialista, mind a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünkben megfigyelhetők voltak periodikus, rövid távú forgalomingadozások.[1] (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A magyar gazdaság szaldóciklusai 1959 és 1986 között, külkereskedelmünk két fő viszonylatában

év	Szocialista		Fejlett tőkés	
	Ciklus		Ciklus	
1959		romlás		romlás
1960	I.	romlás		romlás
1961		javulás		romlás
1962		romlás	I.	javulás
1963		romlás		javulás
1964	II.	javulás		romlás
1965		javulás	II.	javulás
1966		javulás		javulás
1967		romlás		romlás
1968	III.	javulás	III.	javulás
1969		javulás		javulás
1970		romlás		romlás
1971	IV.	romlás	IV.	romlás
1972		javulás		javulás
1973		javulás		javulás
1974		romlás		romlás
1975	V.	romlás	V.	romlás
1976		javulás		javulás
1977		javulás		romlás
1978		romlás	VI.	romlás
1979	A ciklus	javulás		javulás
1980	elbizonytalano-	javulás		javulás
1981	dik	javulás		romlás
1982		változatlan	VII.	javulás
1983		romlás		javulás
1984		javulás		javulás
1985		javulás		romlás
1986		romlás		romlás

[1] A szaldóalakulás rövid távú tendenciáinak leírásához az export/import fedezettségi mutatókat; az exportéhoz és az importéhoz pedig az előző évhez viszonyított százalékos növekedés mutatóit alkalmaztam. Ebben a mutatórendszerben tehát például az export gyorsulása/lassulása az e láncindexek értékében történt növekedést/csökkenést jelentette. A későbbiekben gyakran használatos „gyorsulás", „lassulás" fogalmak tehát csupán a statisztikában így kimutatott mennyiségi változásokra utalnak. A szövegben és a táblázatokban szereplő formulák adatainak forrásai a KSH Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyvei.

A külkereskedelmi forgalom periodicitásának statisztikai tényéből önmagában még nem következik az, hogy a gazdasági növekedés a külkereskedelmi korlátba ütközött volna. Az átlagosan négyéves ciklusok ismétlődése arra utal, hogy azokat a rövid távú termékegyensúlyi zavarokat, amelyeket a beruházások ciklikusságából adódóan a gazdaság konjunkturális helyzetének változásai keltettek, a központi irányítás rendszeresen a külkereskedelem csatornáin kívánta levezetni, mégpedig mindkét fő relációban. A két reláció exportjában és importjában, valamint a szaldók rövid távú periodikus ingadozásaiban tapasztalt azonos tendenciákat megfelelően magyarázták a forgalmi ciklusoknak a beruházási ciklushoz fűződő kapcsolatai.

Ezeknek a szándékoknak a megvalósulását — s ennek következtében a szocialista viszonylatú forgalomban magának a periodicitásnak a létrejöttét is — valójában veszélyeztethette volna a naturális korlát, hiszen azok a többletimportigények, amelyek egy-egy beruházási fellendülés nyomán keletkeztek, illetve azok a relatív termékfölöslegek, amelyek a lassítási időszakokban az aktívumot növelték, rendszerint terven kívüli forgalombővülést tettek szükségessé.

A magyar gazdaságban azonban nem volt jellemző, hogy a szocialista viszonylatú kereskedelemben olyan mérlegfeszültségek alakultak ki, amelyek miatt lelassulhatott volna a növekedés. A tervezés — a külkereskedelmi lehetőségekből kiindulva — eleve olyan növekedési ütemmel számolt, amelynek a szocialista viszonylatú külkereskedelmi vonzata középtávon rendszerint valóban nem lépte túl az államközi egyezmények kereteit. Ehhez persze önmagában a külkereskedelemből kiinduló tervezés nem lett volna elegendő: arra is szükség volt, hogy ezt alátámassza a KGST-piacokra alapozó struktúrapolitikai és beruházási szemlélet és gyakorlat, amely a termelési kapacitások nagy részét a szocialista piacokra támaszkodva építette ki.

A fentieket figyelembe véve úgy is fogalmazhatunk, hogy a naturális korlát középtávon *ex ante* fejtette ki hatását — szemben a devizakorláttal, amely rendszeresen utólagosan érvényesült. Ez a különbség jól tükröződött külkereskedelmünk reálfolyamatainak ciklikus alakulásában.

A devizakorlát és a fejlett tőkés viszonylatú forgalom periodicitása

Az egyes vállalatok természetesen nem figyelik azokat a hatásokat, amelyeket tevékenységük az aggregált külkereskedelmi folyamatokban kelt. A vizsgált időszakban a központi irányítás viszont — helyzeténél fogva — már a külkereskedelmi forgalom tervezésekor érzékelte a passzívumra való hajlamot. Emiatt a népgazdasági és a vállalati tervek összehangolására irányuló kísérletek során a vállalati és a központi törekvések rendszerint szembekerültek egymással. A termelők, a beruházók minél több tőkés importot láttak volna szükségesnek a velük szemben támasztott mindenkori elvárások zökkenőmentes teljesítéséhez: rendszerint összességében többet, mint amennyire az ország mindenkori devizahelyzetében a központi megítélés szerint lehetőség volt. A makro- és a mikroszintű érdekeknek ebben az értelemben való „szembekerülése" az export területén is megnyilvánult: gyakran fordult elő az, hogy összességében nem — és főleg nem a kívánt áruszerkezetben — teljesült az exportnövelés terve.

A devizakorlát létére nemcsak az elmúlt időszak publikációiból, elemzéseiből következtethetünk. A külkereskedelem reálfolyamatainak ciklikusságában is feltárhatók olyan jelenségek, amelyek ezt támasztják alá. Így például a devizakorlát a központ „tűzoltó" jellegű intézkedéseiben is megnyilvánult, melyek sajátos

szabályszerűségeket vittek a tőkés forgalmi ciklusokba.[2] Mielőtt leírjuk a fejlett tőkés viszonylatú forgalmi ciklus mozgásmechanizmusát, ismerkedjünk meg a tipikus ciklus szabályosságaival!

a) *Periodikus importcsökkenések*

A tőkés viszonylatban az volt a jellemző, hogy az importciklusok mélypontjain a behozatalnak nemcsak a növekedési üteme, hanem általában az abszolút értéke is csökkent az előző évhez képest. Ebben a relációban jól megfigyelhető az importcsökkenések periodicitása is. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) (Volumencsökkenések a szocialista viszonylatú importban is előfordultak, de ritkábban, és e tekintetben nem figyelhető meg periodicitás sem.)

2. sz. táblázat

Az importvolumen változásai az előző évhez képest
(százalék értékadatok alapján)

Év	Szocialista	Tőkés	Fejlett tőkés
1958	94,6	1o6,1	n.a.
1959	127,9	125,8	n.a.
196o	119,8	124,4	n.a.
1961	1o5,5	118,8	n.a.
1962	116,2	1o5,7	n.a.
1963	111,4	124,7	n.a.
1964	1o9,8	119,4	n.a.
1965	1o1,7	99,1	n.a.
1966	1o3,8	1o8,3	n.a.
1967	119,4	113,5	n.a.
1968	1o4,4	97,5	n.a.
1969	1o5,4	1o6,2	n.a.
197o	122,7	135,2	n.a.
1971	119,7	113,o	12o,7
1972	93,7	97,o	95,4
1973	1o3,7	1oo,7	1o3,8
1974	115,4	117,5	119,o
1975	111,8	97,9	92,8
1976	98,8	11o,2	111,4
1977	1o7,o	11o,7	114,6
1978	1o9,4	115,8	118,5
1979	1o2,9	9o,9	9o,o
198o	96,1	1o1,7	1oo,4
1981	97,5	1o3,3	1o5,1
1982	1oo,o	1oo,o	93,o
1983	1o2,9	1o5,1	97,6
1984	1o2,3	97,8	1oo,8
1985	1o2,4	99,8	112,5
1986	1o4,8	98,7	1oo,4

b) *A szaldóciklus és az exportciklus közötti kapcsolat*

Az összefüggés egyrészt a következő: amikor az importfedezettség értéke az előző évek szintjéhez képest alacsony volt, a következő két évben növekedett az export dinamikája; ha pedig a mutató értéke viszonylag magas volt, az export-

[2] E szabályszerűségek egy részét már bemutattam a témával foglalkozó előző cikkemben [32].

bővülés üteme a következő két évben csökkent [32]. Ezen túlmenően a tőkés viszonylatú forgalom szaldójának változása és az export növekedési ütemének változása között egy egyidejű, szintén szoros kapcsolat figyelhető meg. A fejlett tőkés viszonylatú magyar forgalomban ugyanis az export gyorsulása általában a szaldó javulásával, lassulása pedig az utóbbi romlásával járt.[3]

A szaldó és az export közötti összefüggés tehát „kétirányú" volt. Amellett, hogy az egyensúlyi helyzet erősen befolyásolta az exportdinamika alakulását, ennek fordítottja is fennállt: az, hogy az export dinamikája nőtt vagy csökkent, általában fontos tényezője volt a rövid távú egyensúlyi helyzetnek.

3. sz. táblázat

A szaldóciklus és az importciklus kapcsolata a fejlett tőkés forgalomban

	Év	Szaldó	Import[a]
1. ciklus	1959	Romlás	125,0
	1960	Romlás	130,0
	1961	Romlás	127,0
	1962	Javulás	110,7
	[1963]	Javulás	112,4
2. ciklus	1964	Romlás	125,4
	1965	Javulás	99,4
	[1966]	Javulás	111,0
3. ciklus	1967	Romlás	91,7
	1968	Javulás	100,1
	[1969]	Javulás	108,0
4. ciklus	1970	Romlás	142,0
	1971	Romlás	90,0
	1972	Javulás	109,0
	[1973]	Javulás	120,0
5. ciklus	1974	Romlás	160,0
	1975	Romlás	110,0
	1976	Javulás	98,0
6. ciklus	1977	Romlás	118,0
	1978	Romlás	119,0
	1979	Javulás	99,0
	[1980]	Javulás	102,0
7. ciklus	1981	Romlás	105,0
	1982	Javulás	93,7
	[1983]	Javulás	106,0
	1984	Javulás	108,5
	1985	Romlás	115,9
	1986	Romlás	105,3

Megjegyzés: [a] Az előző évi import százaléka.

c) *A szaldóciklus és az importciklus közötti kapcsolat*

A tőkés szaldó javulási fázisának második évében az import növekedése gyorsul. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) (Néhány ciklusban a javulás csak egy évig tartott; ilyenkor természetesen ez az összefüggés nem érvényesült.) Amint látható, ez a szabályosság napjainkig fennmaradt.

[3] Ez a szabályosság 1950 és 1986 között csak 1968-ban, 1980-ban és 1986-ban nem figyelhető meg. Egyébként nem teljesen evidens összefüggés, hogy az export dinamikájának növekedése (és/vagy az import dinamikájának csökkenése) a szaldó javulásával járjon; valamint az sem, hogy az export lassulása (és/vagy az import gyorsulása) passzívabbá tegye az egyenleget. Magyarországon a vizsgált időszakban például a szocialista import és export, valamint a fejlett tőkés eredetű import az eseteknek csak kétharmad részében „magyarázta" a fenti értelemben a szaldó adott évi alakulását.

4. sz. táblázat

Gyorsulási fázisok az importban
(előző év százalékában)

Év	Szocialista	Fejlett tőkés
1959	127	125
1960	123	130
1961	103,5	104,4
1962	117,1	98,0
1963	109,9	126,7
1964	110,2	124,0
1965	102,4	100,7
1966	100,6	106,9
1967	116,3	112,7
1968	103,6	96,5
1969	106,7	107,5
1970	124,5	141,8
1971	121,0	123,2
1972	95,8	98,1
1973	104,8	118,0
1974	123,9	158,3
1975	138,7	93,7
1976	95,5	98,1
1977	113,5	118,7
1978	110,5	119,2
1979	106,1	99,4
1980	91,9	101,8
1981	106,7	104,8
1982	106,9	93,7
1983	110,9	106,0
1984	108,1	108,5
1985	107,6	115,9
1986	109,8	105,3

d) *Az import kétéves gyorsulási fázisa*

A tőkés forgalomban az import gyorsulása általában két évig tartott, míg a szocialista viszonylatban semmilyen szabályosság nem fedezhető fel e tekintetben. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

A tipikus forgalmi ciklus értelmezése

Ezek a „devizakorláttól" függő szabályszerűségek Magyarország fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmében egy jellegzetes ciklust alakítottak ki, amely csak ebben a relációban állandósult. E tipikus tőkés ciklus sémája a következő:

5. sz. táblázat

A tipikus forgalmi ciklus jellemzői fejlett tőkés viszonylatú kereskedelmünkben

	I. fázis		II. fázis	
	1. év	2. év	1. év	2. év
Egyenleg	romlik	romlik	javul	javul
Export	növ. ütem csökken	növ. ütem csökken	növ. ütem nő	növ. ütem nő
Import	növ. ütem nő	bizonytalan	volumen csökken	növ. ütem nő

Volt a magyar gazdaság történetében egy olyan (az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig tartó) időszak, amikor a tipikus ciklus a maga tiszta formájában jelent meg, mert minden szabályosság egyszerre érvényesült. Ekkor az import mennyiségének csökkentése és az export két éven át történő erőltetése révén rendszeresen lehetővé vált, hogy négy év után helyreálljon a központi irányítás által megkívánt külső egyensúly, mégpedig úgy, hogy a gazdaság reálfolyamatainak ciklikussága ellenére sem keletkeztek jelentősebb — a termelés növekedését érezhetően lelassító — értékesítési és ellátási zavarok. Ezért ezt az időszakot a továbbiakban „stabil periódusnak" nevezzük. A tipikus ciklus most következő leírása gazdaságunknak erre az időszakára vonatkozik. A forgalom alakulásának ebben az időszakban ható mozgatórugói közül két tényezőt: az egyensúlyi helyzetet, illetve az operatív irányításnak erre történő reagálását és a beruházási ciklus hatását emelem ki. Nyilvánvaló, hogy ezeken a tényezőkön kívül az export és az import növekedési ütemét közvetlenül is befolyásolják például a külső piacok ár- és volumenhatásai, és a külkereskedelem központi szabályozásában is érvényesülnek más szempontok is. A stabil periódusban azonban létezett a külkereskedelem reálfolyamataiban egy olyan, periodicitásra hajlamosító mozgásmechanizmus, amelynek ez a két tényező volt a legfontosabb mozgatórugója. Leírásom célja nem általában a forgalom elemzése, hanem ennek a mozgásmechanizmusnak az ábrázolása. Nem állítom, hogy e periodicitásnak az itt következő az egyetlen lehetséges értelmezése: a magyarázat hipotetikus.

A rövid távú ciklus beindulásához ebben a viszonylatban az első lökést a beruházási korlátozások feloldása adta. A beruházási visszafogás enyhülése azonnal megmutatkozott az import gyorsulásában. Leírásunk kiindulópontja tehát az az év, amikor az import gyorsulni kezd. Ekkor teremtődnek meg a passzívum növekedésének a feltételei. A romlás folyamatának leírását ezért célszerű a javulási fázis utolsó évére való utalással kezdeni.[4]

[4] Ezen év külkereskedelmi folyamatainak részletesebb ábrázolására a javulási fázis ismertetésekor visszatérek.

A javulási fázis utolsó éve (az átmeneti év)

Ez az év átmenetnek tekinthető a javulási és a romlási fázis között. A beruházási visszafogás enyhülése azonnal az import bővüléséhez vezet. Ekkor azonban még szükség van a külső egyensúlyi helyzet javítására is. A gazdaságirányítás fontosnak tartja a tőkés export növelését, s különböző eszközökkel ösztönzi is azt. Ennek következtében az export gyorsul. Másrészt ennek az évnek az átmeneti jellege az importban, mégpedig annak szerkezeti változásában is tükröződik. Ekkor még csak a legfontosabbnak ítélt importjavak, a termelési eszközök beáramlására kerülhet sor.

A külkereskedelmi feszültség állandósulása esetén az importnak a hiányok enyhítésébe való bevonása korántsem magától értetődő — még hiánygazdaságban sem. Mivel azonban a termelés növekedési ütemének alakulása mindig kitüntetett figyelmet élvező mutató, a folyó termelés inputjául szolgáló importot a gazdaságirányítás általában előnyben részesíti. Éppen ezért a rövid időn belül, ciklikusan felmerülő importigények esetében is a központi irányítás viszonylag könnyebben engedélyezi az anyagimport bővítését, mint más termékek behozatalát, illetve restrikciós időszakokban kevésbé korlátozza azt.

Ugyanakkor olyan gazdaságban, amelyben viszonylag jobban szorítanak a hiányok, magától értetődő a termelési kapacitások minél teljesebb kihasználására való törekvés és ennek ösztönzése; s ebből kifolyólag az is, hogy ehhez mindenkor biztosítani kell a feltételeket, köztük az anyagellátást. Ilyen körülmények között (amikor az újratermelési folyamat minden területén, így a termelésben is túlkereslet van[6] nemcsak a vállalatok importkereslete „majdnem kielégíthetetlen" (Kornai János kifejezésével élve), hanem a központ kereslete is növeli az anyagimportot.[7]

A tőkés forgalmi ciklusban ez úgy nyilvánul meg, hogy az import gyorsulásához az anyagimport felfutása adja meg a lökést. Ez egyenesen következik a tőkés import áruösszetételéből: az anyagimport aránya olyan nagy, hogy ennek dinamikus növekedése szinte automatikusan maga után vonja az összes tőkés import gyors bővülését.[8]

A fejlett tőkés viszonylatú anyagimport felfutásának a romlási folyamat „kezdeményezésében" játszott kiemelkedő szerepét az teszi érthetővé, hogy a szocialista viszonylatú külkereskedelemben a forgalmat ütemtervek és kontingensek alapján bonyolítják le. A terven felüli import a szocialista országokból rendszerint nem biztosítható azonnal, az igények felmerülésekor. Ezt a mennyiséget ilyenkor tőkés viszonylatból kell — és lehet — behozni. A szocialista import rugalmatlansága így a beruházási ciklus révén ciklusképző elemmé válik a tőkés importban.

Elérkeztünk a tőkés import gyorsulásának második évéhez, s ezzel beléptünk a romlási fázis első évébe.

[6] Ezt fejti ki Esze Zsuzsa, egy általa használt sajátos fogalom, a „túlfűtöttség" magyarázata során [9].

[7] A csehszlovák gazdaságra vonatkozó egyik makroökonómiai modell készítői a gazdasági növekedés és a fejlett tőkés viszonylatú kereskedelem összefüggéseit vizsgálták árucsoportos bontásban, s azt találták, hogy az anyagok árucsoportja volt az egyetlen, amelynek importját nem befolyásolta a tőkés fizetési mérleg pillanatnyi állapota, azaz a devizahelyzet [9]. A vizsgálatot végző kutatók megfogalmazása szerint a termelés inputjai esetében a „devizakorlát puha volt". A modellnek ez a következtetése valószínűsíti a központi irányítás fent leírt magatartását.

[8] ÁKM-számítások szerint 1958 és 1976 között a mindenkori dollárelszámolású importnak megközelítően 70—80 százalékát használták fel termelő céllal [12], ezen belül 1959 és 1971 között a behozatal 67,4 százaléka szolgálta a folyó termelést. Ez az arány a későbbiekben sem csökkent.

A romlási fázis első éve

Ebben az évben az import (tovább) gyorsul, az export növekedése pedig lassul. A belső felhasználás gyors bővülése nemcsak az anyagimportra, hanem a beruházási javak és a fogyasztási cikkek behozatalára is szívó hatást gyakorol. A kiáramló többlet-vásárlóerő e termékek piacán is a tervezett kereslet-kínálati egyensúly megingásához, esetleg felborulásához vezet.

1. sz. ábra

A gépimport és az összes tőkés import alakulása 1961 és 1977 között
(Százalékos változás az előző évhez képest)

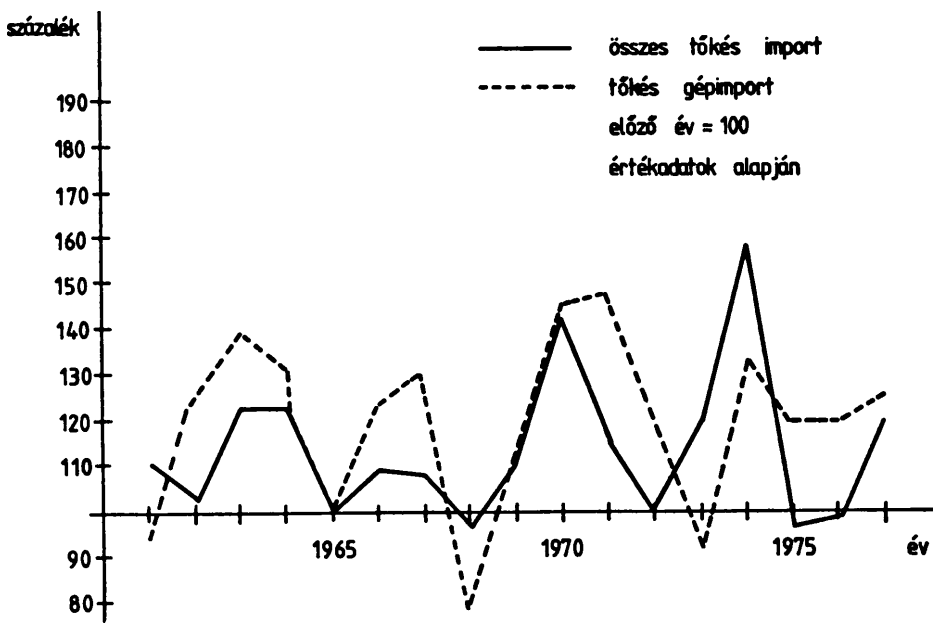

Ha a forgalmi ciklus logikájából indulunk ki, makroszinten úgy tűnhet, hogy a többletimport-igények kielégítésének ebben az évben nem akadálya a külső egyensúly felborulásának veszélye. Hiszen az előző két évben folyamatosan mérséklődött a mérleg passzívuma; továbbá a szóban forgó évben rendszerint enyhül az előzőleg tapasztalható importszívó hatás, mert általában kisebb lesz az anyagimport növekedési üteme. Az anyagimport lassulása ugyanakkor zöld utat ad az importkorlátozás enyhülésének a többi, nem termelési rendeltetésű árukat illetően. (Lásd az 1. és a 2. sz. ábrát.)

A beruházási ciklusok kutatói a külkereskedelmi szférával való kapcsolatok elemzése során a gép- és az építőanyag-import ciklusgeneráló szerepét emelik ki ([2], [30]). Érdemes azonban felfigyelni arra is, hogy amikor a tőkésországokból származó import gyorsult, akkor rendszerint a fogyasztási cikkek importjának növekedési üteme is magasabb volt az átlagosnál, és fordítva.

A beruházási fellendülések kihatnak a fogyasztói piacokra is, és a tovagyűrűző hatásokon keresztül ilyenkor itt is nő a hiány intenzitása. Igaz, a kereslet növekedését — ha késleltetve is — követheti a termelés felfutása, amennyiben az éves tervezés előirányozhatja a fogyasztási javakat előállító iparágak kibocsátásának gyorsítását. A kínálat bővítésének lehetősége azonban még nem biztosíték arra, hogy a beruházási tevékenység és a foglalkoztatottság növekedése során kifizetett több-

2. sz. ábra

Az összes tőkés import és a fogyasztási cikkek tőkés viszonylatú importjának alakulása 1961 és 1977 között

(Százalékos változás az előző évhez képest, értékalapon számolva)

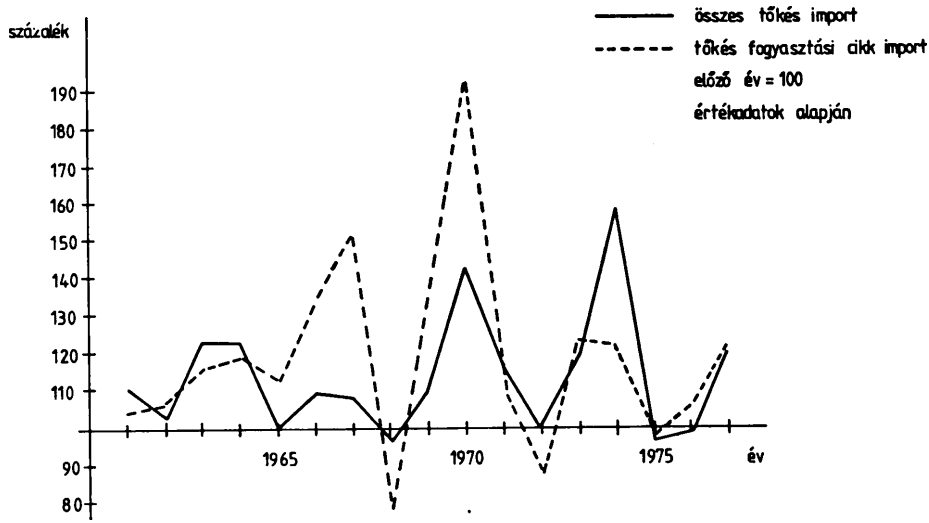

letjövedelmeket el is lehet költeni. A kínálatnak a kereslethez való alkalmazkodása ugyanis gazdaságunkban rendszerint nehézkes, rugalmatlan.[9] A feszültség ezért e termékek esetében is áttevődhet a külkereskedelmi szférára.

Az, hogy az ilyenkor keletkező hiányokból adódó feszültségeket import útján vezetik-e le, gazdaságpolitikai döntés kérdése. Magyarországon, ha a vásárlóerő és az árualap között megbomlott az egyensúly, a gazdaságpolitika nem jövedelemelvonással, hanem a lakosság vásárlóerejének lekötésével igyekezett azt helyreállítani [3]. Az operatív irányítás a fogyasztási cikkek piacain váratlanul keletkező zavarokat nemcsak a belföldi termelés ösztönzésével, hanem az importkínálat növelésével is igyekezett feloldani. A többletimport forrása pedig rendszerint elsősorban a tőkés viszonylatú behozatal lehetett. Ha a hiányok feszítővé váltak, akkor még az eladósodás közeli veszélye esetén is bővítették a fogyasztási cikkek tőkés importját.[10]

Ha előfordulhatott, hogy a gazdaságpolitika még labilis egyensúlyi helyzetben is a tőkés import növelése mellett döntött, akkor ez még inkább megtörténhetett olyankor, amikor úgy tűnt, hogy a külső egyensúly nincs veszélyben. Éppen ilyen a helyzet a ciklus itt tárgyalt szakaszában, ti. a romlási fázis első évében. A szaldó előző évi alakulása valószínűtlenné teszi külső egyensúlyi problémák felbukkanását, hiszen a külkereskedelmi egyenleg a megelőző két évben folyamatosan javult. Ezért ilyenkor a gazdaságirányítás rendszerint nemcsak a termelőeszközök importjának korlátozását enyhíti, hanem a fogyasztási cikkekre költhető devizakeretet is bővíti.

Az *export* növekedése a romlási fázis első és második évében ugyanazon okból

[9] Ezt a problémakört taglalták a Közgazdasági Szemlében kibontakozó vitákban Kornai János [20], Soós K. Attila [29] és Szabó Judit [35].

[10] Magyarországon például 1963—1964-ben nagy élelmiszerhiány keletkezett. 1964 márciusában „az élelmiszer-behozatal ... csaknem kétszer annyi volt, mint 1963 első két hónapjában" ... „az élelmiszer-behozatal az egész fejlett tőkés viszonylatú importnak csaknem a felét tette ki" ([3] 200. l.). Ekkor a tőkés fizetési mérleg kedvezőtlen helyzete ellenére is növeltük az importot.

lassul, amiért a fogyasztásicikk-import növekedése felgyorsul: mindkét folyamatot a gazdaságirányításnak az egyensúlyi helyzet alakulására való rutinszerű reagálásával magyarázhatjuk.[11]

Az a tény, hogy a tőkés export növekedési üteme a két előző évben felülmúlta az importét, a központi irányításban biztonságérzetet kelt, s ezért nem sarkallja az export erőltetésére.[12]

Az exporterőltetés megszűnése, a külön ösztönzés elmaradása következtében az export növekedési üteme rendszerint csökkent. Feltehető, hogy a tervezés ezzel általában nem számolt. Eredetileg ezekre az évekre is mindig magasabb exportszintet terveztek, mint amilyen aztán megvalósult. Ennek két oka van: egyrészt a tervezés nem érzékelte, hogy valójában mennyi tőkés export teljesítésére képesek a vállalatok. Másrészt viszont idővel a központi irányítás azt tapasztalta, hogy a vállalatok exportteljesítménye általában elmarad az elvárásoktól. Ezért a gazdaságirányítás a „követelmény" szellemű tervezéssel is igyekezett a mindenkori export értékét a tervezett importtal összhangba hozni. Ez a gyakorlat (a romlási fázis első évében is) azzal a következménnyel járt, hogy az eredetileg tervezett javulás vagy stabilizálódás helyett a szaldó romlott, vagy ha eredetileg a szaldó romlását tervezték, a romlás mértéke meghaladta a tervezettet. A ciklusnak ezen a pontján az egyensúlyi helyzet tehát még akkor is eltért volna a tervtől, ha az import nem haladta volna meg a tervezett értéket. Ez a körülmény most bizonytalanabbá tette a külkereskedelmi folyamatok tervezését, mint más években.

A szaldó alakulásával kapcsolatos bizonytalanságot tovább erősíti az, hogy a szaldó romlásának első évében rendszerint az import gyorsulása is nagyobb annál, mint amekkorára a tervezés számított. Ezért aztán a szaldó a tervezettnél lényegesen kedvezőtlenebbül alakulhat a romlási fázisnak már az első évében. Ez pedig komolyan befolyásolhatja azt, hogy mi fog történni a külkereskedelmi folyamatokban a romlási fázis második évében.

A romlási fázis második éve

A tőkés viszonylatú ciklus évei közül ez az év, a romlási fázis második éve az egyetlen, amelyben a forgalmi ciklus bizonytalanul alakul. Először is kétséges, hogy egyáltalán eltart-e két évig a szaldó romlása. A második bizonytalan pont az, hogy amennyiben folytatódik a romlás, az import dinamikája nő-e vagy csökken. Ebben az évben kizárólag az export lassulása tekinthető tipikusnak.

Az, hogy a szaldó romlása egy vagy két évig tartott-e, attól függ, hogy a romlás első évében milyen mértékű eltérés jön létre a szaldó tervezett és tényleges alakulása között.

Ha az eltérés olyan mértékű, hogy az előrevetíti az eladósodás veszélyét, akkor

[11] Ilyen, a mérlegpozíciótól függő, sematikus reagálást mutatott ki a magyar tervezési gyakorlatban Gács János és Lackó Mária [13]. Hasonlóképpen a központ rutinjellegű intézkedéseivel magyarázta az összes exportnak a beruházási ciklushoz kapcsolódó lassulásait Zala Júlia is [40].

[12] Az export erőltetésén azt értem, hogy az operatív irányítás a vállalatok számára kitűzött feladatok közül kiemeli az exportnövekedés fontosságát, mivel az előresorolódik a preferenciarendszerében. A ténylegesen megvalósuló folyamatok szempontjából persze az a lényeges, hogy a preferenciarendszert tükröző mindenkori eszközöket is ennek megfelelően alkalmazzák-e. A tervutasításos mechanizmus idején tehát olyan operatív hatósági intézkedéseket hoztak, amelyek segítségével az eredeti tervelőirányzatokon túllépve átcsoportosították az árualapokat az export javára. Az új mechanizmus bevezetése után pedig, amikor már lehetőség nyílott arra, hogy az operatív irányítás pénzügyi eszközök segítségével is befolyásolja a kivitel viszonylati megoszlását, kivételeket alkalmazott a normatívnak szánt pénzügyi szabályozók alól.

a gazdaságirányítás a szaldónak már egyéves romlása után is rászánja magát a mérlegjavító intézkedésekre. Ilyenkor a romlási fázis csupán egyetlen évig tart.

Ha a szaldó javítása még nem látszik elodázhatatlannak, akkor folytatódik a romlás. Ilyenkor ugyanis még fellendülőben van a beruházási tevékenység, ennek nyomán pedig erősödik a belföldi felhasználás szívó hatása.[13] A termékpiacokon erősödnek, érzékelhetőbbé válnak a hiányok. Emiatt a gazdaságirányítás óvakodik az export erőltetésétől, nehogy az is fokozza a hiány intenzitását, s ezzel az irányítás maga is hozzájárul az export növekedésének további lassulásához.

Az *import* dinamikájának alakulása a romlási fázis második évében esetleges, bizonytalan: az import növekedési üteme néha növekszik, néha viszont csökken, ami a központi irányítás ambivalens magatartását tükrözi. Egyrészt tekintettel arra, hogy ebben az évben a beruházások viszonylag gyors növekedése, s ennek következtében a gazdaság túlfűtöttségének az erősödése a jellemző, az import szabályozásában (is) jobban érvényesül a hiány levezetésének a szempontja. Ez az import gyorsulását elősegítő hatás.

Másrészt viszont a tervtől való egyirányú eltérések az importban jobban érzékelhetők. A tipikus ciklus sémája azt mutatja, hogy míg az export növekedése csak az előző évben (azaz a romlási fázis első évében) kezd lassulni, az import növekedése az azt megelőzőben is gyorsul. Ha ez a tendencia elbizonytalanítja a központi irányítást, akkor az import szabályozásában a mérlegegyensúlyi szempontok háttérbe szoríthatják a hiányok levezetésének a követelményét. Az importkorlátozás intenzívebbé válása esetén az import a romlási fázis második évében lassulhat is.

Azokból a külkereskedelmi folyamatokból, amelyek a fejlett tőkés viszonylatban a romlási fázis egy vagy két évében végbemennek, a központ azt érzékeli, hogy a folyamatok irányítása egyre inkább kicsúszik a kezéből: a szaldó romlása ebben a relációban nem állna meg az operatív irányítás drasztikus és közvetlen beavatkozása nélkül.

A javulási fázis első éve

Ebben az évben az export gyorsul, az import abszolút értékben csökken. Tekintsük át először azt, hogy mik az export gyorsulási fázisainak jellemzői!

Az export erőltetése nem volt egyformán hatékony a különböző árucsoportok esetében. A „mezőgazdasági termékek, élő állatok" árucsoport növekedési ütemét például szinte minden ciklusban sikerült növelni, míg a gépipari termékekét csak a legritkább esetben. A 6. sz. táblázatból látható, hogy azokban az években, amikor a tőkés export növekedési üteme jelentősen megnőtt, a mezőgazdasági export értéke szintén mindig megugrott és a gépipari termékeknél viszont csak kétszer (az összes árufőcsoportot tekintve a legkevesebbszer) lehetett azt tapasztalni.

Nézzük meg, hogy milyen — a gépipari termékeknél hiányzó — sajátosságok tették lehetővé, hogy a mezőgazdasági cikkek exportjának mennyiségét szükség esetén akár jelentősen is növeljék.[14]

1. Az exportra szánt árualapok gyors előteremtésének egyrészt *szervezeti* feltételei voltak. Erősen centralizált értékesítési szervezet esetén könnyebb gyorsan felmérni az árualapokat és átcsoportosítani őket. A mezőgazdasági termékeknek pe-

[13] Abból indulok ki, hogy a beruházási ciklusokban „a fellendülés és a megtorpanás sokszor több évig tart, a visszaesés általában egy évre korlátozódik" ([2] 346. l.).

[14] Nem valószínű például, hogy a mezőgazdaságban a termelők exportérdekeltsége erősebb lett volna, mint más ágazatokban ([34], [36]).

6. sz. táblázat

A tőkés export dinamikájának alakulása árufőcsoportos bontásban

(Az előző év százalékában; értékindex)

év	Anyagok, félkész termékek, alkatrészek	Gépek, berendezési tárgyak	Fogyasztási cikkek	Mezőgazdasági cikkek	Kitermelőipari termékek	Összes export
1961	106,5	115,5	113,3	92,5	104,5	107,2
1962	102,8	103,5	105,4	112,6	109,2	106,4
1963	117,7	87,5	113,6	131,9	157,8	109,7
1964	131,7	99,8	123,2	100,0	96,9	93,2
1965	116,3	99,8	123,2	127,5	98,4	119,4
1966	117,1	138,6	108,7	111,2	117,7	107,0
1967	102,5	105,9	113,6	104,3	102,5	106,6
1968	97,4	89,5	102,8	89,5	93,5	85,3
1969	147,6	139,0	103,8	157,7	126,6	137,1
1970	129,5	158,2	106,1	122,0	117,0	111,8
1971	94,2	97,2	111,1	92,6	115,0	104,5
1972	112,6	129,0	118,1	141,1	110,6	125,4
1973	137,6	116,4	123,4	110,3	123,4	116,2
1974	123,8	127,6	123,4	79,9	124,5	101,3
1975	79,8	137,5	92,2	77,8	99,4	90,6
1976	124,0	104,8	109,9	97,3	99,4	92,8
1977	100,2	109,1	122,9	117,1	127,6	123,7
1978	100,9	96,4	107,4	117,9	106,1	110,3
1979	144,5	133,5	115,1	94,0	110,4	104,3
1980	109,1	115,0	98,8	93,4	99,4	97,4
1981	93,3	119,7	98,3	116,4	95,7	102,4
1982	99,8	134,0	94,7	89,9	109,5	102,3
1983	124,9	97,1	114,3	113,0	125,4	121,4
1984	117,0	89,0	109,6	125,8	125,8	125,8
1985	101,6	106,3	101,8	94,4	87,4	89,5
1986	95,5	88,5	110,9	95,9	96,1	96,0

dig viszonylag zökkenőmentes kényszerpályája épült ki a termelőtől a külső piacra való eljutásáig.[15]

2. Az exportárualapok gyors bővítésének másik belső feltétele a *termékek jellege* volt. Standard jellemzőkkel bíró, homogén termékek esetében a központi irányítás gyorsabban, könnyebben fel tudja tárni a rendelkezésre álló kínálatot és a belföldi keresletet; majd egyszerűbben össze tudja vetni e tényezőket az exportszükségletekkel (és esetleg a lehetőségekkel is), mint differenciáltabb termékcsoportok esetében. E két sajátosság lehetővé tette, hogy ezen cikkcsoportok viszonylag nagy mennyiségű árualapot kínálhassanak rövid idő alatt eladásra fejlett tőkés exportpiacokon. Ezek a termékek azonban a fejlett tőkésországok piacain *könnyebben értékesíthetőkké* is váltak, ugyanis:

3. A feldolgozatlan, illetve nyersanyag jellegű termékek értékesítése kevésbé igényli azt, hogy a termelés a *vevők kívánságaihoz alkalmazkodjék*, mint a magasabb feldolgozottsági fokú, differenciáltabb minőségi, műszaki jellemzőkkel bíró termékek. (Esetükben például nem feltétele a versenyképességnek a folyamatos pótalkatrész-utánpótlás, a megbízható szervízellátás, a felhasználók egyedi igényeihez való alkalmazkodás, amelyek hiánya a gépipari termékeket egyenesen eladhatatlanná teszi.) A fejlett tőkésországok piacán elsősorban azon termékek exportjának dinamizmusát tudtuk autonóm módon befolyásolni, amelyek esetében a vevők követelményei nem voltak számottevően szigorúbbak, mint a hazai környezetben.

Folytassuk a forgalmi ciklus értelmezését! A javulás első évében az *import* volumene csökkent.

[15] A termelés és a külkereskedelem közötti „kapcsolatokban az *ipartól eltérő sajátosság*, hogy a mezőgazdasági termékek túlnyomó hányada a trösztök, országos vállalatok és szervezetek kereskedelmi útján kerül felvásárlásra, ezek szükség szerint raktározzák, szortírozzák az árut, majd belföldön értékesítik, vagy a külkereskedelmi vállalatnak adják át exportra" ([36] 11. l., a kiemelés tőlem — S. V. J.).

Az előző ciklusoknak azon tanulsága, hogy az export visszaesése rendszeresen két évig tartott, valamint az a tapasztalat, hogy az exportnövekedés gyorsításának milyen alacsony mértékét lehet csak elérni a szaldó javításának első évében, arról győzik meg a külkereskedelem irányítását, hogy a romlási folyamat megállításához nemcsak az export erőltetésére van szükség, hanem az importfolyamatokba való — méghozzá drasztikus — beavatkozásra is.

Az import mennyiségének csökkentését tehát ebben a szakaszban *a kínálati oldal alkalmazkodásának gyengesége* teszi szükségessé. (Minden egyes ciklusban kiütközik, hogy a központ önmagában az export erőltetésével nem képes megállítani a szaldó romlását.) Az a körülmény viszont, hogy ebben az évben csökkent az import mennyisége, kihat a következő évi külkereskedelmi folyamatok alakulására.

A javulási fázis második éve. Visszatérés az átmeneti évre

Ebben az évben mind az import, mind az export gyorsul. Az *import* gyorsulása feltehetően elsősorban a folyó termelést szolgáló anyagimport szívó hatásával magyarázható. E hatást erősíti, hogy az előző évben nem egyszerűen lassult a behozatal növekedése, hanem csökkent az import mennyisége. Tekintettel az anyagimport nagy arányára a tőkés behozatalban, a csökkentést nagy valószínűséggel csak úgy lehetett megvalósítani, hogy a fenntartási importot is korlátozták. Az import gyorsulása pedig csökkenő volumenű bázisévhez képest bekövetkezik már akkor is, ha csupán annyi import kerül be az országba, mint az azt megelőző évben. Ez a mennyiség még mindig csak a termelési szinten tartáshoz lenne elegendő. Az egyenletes ütemben növekvő termelés anyagellátása viszont azt követeli meg, hogy az előző évnél több anyagimport áramoljék be. Az import gyorsulása ebben az összefüggésben szinte szükségszerű a szaldó javulásának második évében.[16]

A tipikus tőkés forgalmi ciklus sémáján látható, hogy a javulás fázisa általában két évig tart. A mérleg javításának követelménye tehát rendszerint még egy év eltelte után is érvényesül. Ez arra utal, hogy a mérleg javulásának előző évi mértéke nem volt elegendő ahhoz, hogy a központi irányítás úgy ítélje meg, hogy elhárult az eladósodás veszélye. Ezért arra törekszik, hogy a mérleg tovább javuljon. Ez ebben az évben csak úgy valósulhat meg, ha az *export* növekedési üteme még nagyobb, mint az előző évben (hiszen az import beáramlása ebben az évben gyorsul, és ez minden más feltétel változatlansága esetén rontaná a szaldót). A gazdasági növekedést ösztönző központ szempontjából a mérleg javításának rövid távon az a legkedvezőbb módja, ha azt inkább az export erőltetésével, s nem (vagy kevésbé) az import korlátozásával érik el.[17] Végső soron a központnak ez a preferenciája érvényesül a javulási fázisok második évében, akkor, amikor a javulás az export és az import egyidejű gyorsulása mellett jön létre.

Az export gyorsítására ekkor egyre inkább az jellemző, hogy a tőkés export mennyiségi növelésének erőltetése minden más szempontot háttérbe szorít. Persze ha a fizetési mérleg felborulásának elkerülése az elsődleges szempont, akkor közömbös, hogy milyen termék értékesítésével sikerül elérni az exportbevétel növekedését. Makroszinten ekkor használati értékétől, termelési költségétől függetlenül előnyösnek tűnik minden egyes újabb tétel bevonása a tőkés exportba. A gazdaságirányítás tehát arra buzdítja a vállalatokat, hogy általában növeljék exportjukat.

[16] Az operatív gazdaságirányítás döntési szabadságának ez a determináltsága annál erősebb, minél nagyobb a folyó termelés felhasználásának tőkésimport-tartalma. A termelésbe már beépült import objektív adottsággá válik: elmaradása zavarokat okoz a termelés folyamatosságában, majd — tovagyűrűzve — a belföldi ellátásban.

[17] A gazdaság operatív irányításának szempontjait elemezve ilyen következtetéseket von le Antal László is [1].

Szükségszerűnek látszik, hogy egyre kevésbé érvényesülnek a kivitelben olyan — egyébként rendszerint szintén deklarált — szempontok, mint az export gazdaságossága.

A mérlegjavítás rendszeresen alkalmazott eszközei egyrészt a külgazdasági szférában hozott exporterőltető intézkedések voltak. Ezek összessége alkotta a szaldójavítás külkereskedelmi „mechanizmusát". A szaldó javulásához azonban ez nem volt elegendő: szükségessé vált az ipari termelés növekedésének lelassítása is. 1965 után ezért (akkor, amikor a tőkés forgalmi ciklus jellemzői a legtisztábban érvényesültek) a termelés enyhe fluktuációja periodikussá vált.[18]

Az ipari termelés növekedésének szabályos időközönként bekövetkező lassításai összefüggésben álltak a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem szaldójában tapasztalt periodikus ingadozásokkal. A termelés ütemcsökkenései rendszeresen azt eredményezték, hogy az addig romló szaldó javulni kezdett ([32]).

Ez a jelenség — 1965 és 1976 között — nem úgy jött létre, hogy a központi irányítás a tőkés szaldó javítása céljából minden külkereskedelmi ciklusban alacsonyabban szabta volna meg az ipari termelés tervezett növekedési ütemét. A termelés periodikus ingadozásait azonban végső soron központi akciókra lehet visszavezetni; a magyar beruházási és készletezési ciklusokkal foglalkozó irodalomból ismert általános restrikciós intézkedésekkel és az itt is bemutatott importrestrikciókkal magyarázhatjuk őket. Ezekre a visszafogásokra elsősorban a fejlett tőkés viszonylatú forgalomban érzékelt feszültségek hatására került sor. Ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy a termelés eme lassulásai a javítás *„spontán eszközei"* voltak.

A belső felhasználás korlátozásai — a más területeken éleződő feszültségek enyhítésének szándéka mellett — azt is célozhatták, hogy nőjön a tőkés export. A vállalati vásárlóerő rendszeresen ismétlődő szűkítése ennyiben a külső egyensúly javítására irányuló tudatos eszköznek tekinthető. A kereslet visszafogásától azt (is) várta a központ, hogy a kapacitások kihasználásának kényszere a vállalatokat a külpiaci értékesítés felé tereli. A belső felhasználás visszafogása valóban erősítette a vállalatok exporttörekvéseit. A „stabil periódusban", azaz olyan körülmények között, amikor a tőkés gazdaságok piacaira a jó konjunktúra és a fellendüléssel járó viszonylag liberális kereskedelempolitika volt a jellemző, a megerősödött exporttörekvések *egy bizonyos határig* valóban lehetővé tették nemcsak a szocialista, hanem a tőkés viszonylatú export felfutását is.

Folyamatosság és változások a ciklikus jelenségekben

A magyar külkereskedelmi forgalom rövid távú periodicitása terén tapasztalt statisztikai jelenségek egy része a hetvenes évek vége óta módosult, mások viszont a nyolcvanas években is fennmaradtak. Melyek azok a sajátosságok és szabályszerűségek, amelyek eddig tartósnak bizonyultak, és melyek nem?

A szocialista viszonylatú forgalomban 1978 után megszakad a periodicitásnak az az 1960-as évek eleje óta jellemző vonása, hogy átlagosan négyéves ciklusokon belül kb. azonos ideig tartottak a romlási és a javulási fázisok. A nyolcvanas években túlnyomórészt a mérleg javulásának tendenciája tapasztalható. Az előző változással összefüggő, új jelenség ebben a viszonylatban az is, hogy míg a stabil periódusban váltakoztak az aktívumok és a passzívumok [32], most a mérleg tartósan aktívvá vált. Ezek az új jelenségek tulajdonképpen a régi szabályosságból kiindulva is magyarázhatók lennének, ti. azzal, hogy a szocialista viszonylat rövid távú periodicitása függ a beruházási ciklustól. Ezt jól mutatja az, hogy a vizsgált időszakban

[18] Ez a fluktuáció azonban a gazdaság más reálfolyamataihoz képest igen kismértékű volt. Az ipari termelés alakulása tulajdonképpen — a beruházási, készletezési és a külkereskedelmi forgalom ingadozásaihoz hasonlítva — egyenletesnek tekinthető ([27], [40]).

a beruházási volumen és a szocialista országokkal folytatott kereskedelem összesített szaldója szimmetrikusan alakult. A beruházási visszafogások általában a szaldó javulási tendenciáját erősítették: a tartós restrikció pedig nemcsak a beruházások, hanem — a szabálynak megfelelően — a szocialista viszonylatú forgalom periodicitását is megtörte, s koordinátarendszerünkben az előbbit a negatív, az utóbbit a pozitív szférában „stabilizálta". (Lásd a 3. sz. ábrát.)

Leegyszerűsítés lenne azonban ennek az erősen aggregált mutatónak az alakulását egyetlen tényezővel, az 1979-es gazdaságpolitikai fordulattal magyarázni. A hetvenes évek közepe óta olyan lényeges változások indultak meg a szocialista viszonylatú forgalomban meghatározó jelentőségű szovjet—magyar gazdasági kapcsolatokban, amelyek a reálfolyamatokban az 1980-as években kezdték éreztetni hatásukat. Legalább három olyan új tényezővel kell számolnunk e téren, amelyek a belső reálfolyamatok alakulása mellett befolyásolhatták a forgalom éves dinamikáját, mert ezek pótlólagos exportot, illetve importot indukálhattak ezekben az években.

3. sz. ábra

A beruházási volumen és a szocialista viszonylatú szaldó alakulása 1960 és 1986 között

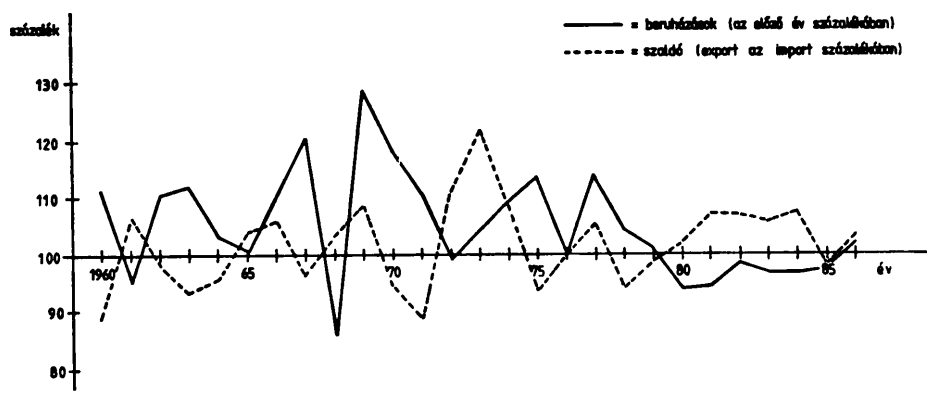

1. A Szovjetunióval fenntartott hitelkapcsolatainkban lényeges változások történtek a hetvenes évek közepén, részben a „közös beruházások" megindulásával, részben az ún. konszolidációs hitelek nyújtásával kapcsolatban.

2. Ebben az időszakban vált jelentőssé a klíringkapcsolatokon kívüli, szabad devizában elszámolt forgalom.

3. A nyolcvanas években egyre nyilvánvalóbbá váltak a szovjet kínálat és a magyar kereslet közötti áruszerkezeti eltérések. Tulajdonképpen ez utóbbi feszültség miatt nem tudhatjuk, hogy amennyiben a magyar gazdaságban újra zöld utat kapna a növekedés, ugyanúgy motorja lehetne-e ennek a szovjet eredetű anyag- és energiaimport, illetve ugyanúgy piacra lelnének-e (elsősorban a gépipari) exporttermékeink, mint ahogy a „stabil periódusban".

Fejlett tőkés viszonylatú forgalmunk statisztikai periodicitása 1978 után is tovább élt. Jellemző maradt az átlagosan négyéves ciklushossz, és az ehhez kapcsolódó szabályosságok többsége a „stabil periódus" lezárulása után is érvényesül.

Azok az időbeli eltérések, amelyek a VII. ciklusban a tipikus ciklusképhez képest tapasztalhatók, egyáltalán nem meglepőek, ha abból a közismert körülményből indulunk ki, hogy a külkereskedelmi forgalom szabályozásában minden más szempontot háttérbe szorít a fizetési egyensúly megteremtése. Ha megvizsgáljuk a

szaldóciklus és az exportciklus közötti szabályszerűség 1980-as évekbeli alakulását, azt tapasztaljuk, hogy a VII. ciklusban már nem elég az export kétéves gyorsulása (lásd a 7. sz. táblázatot), továbbá az importvolumen „szokásos", egy évig tartó csökkenése sem (lásd a 2. sz. táblázatot). A mérlegjavítás „hagyományos" külke-

7. sz. táblázat

A szaldóciklus és az exportciklus közötti kapcsolat a fejlett tőkés relációjú forgalomban

Év	Szaldó[a]	Export[b]	Ciklus
1977	7o,1	1o8,6	
1978	(61,4)	1o4,3	
1979	79,2	128,3	VI.
198o	81,8	1o5,1	
1981	(71,5)	91,6	
1982	82,o	1o2,3	
1983	98,4	121,4	
1984	1o5,3	125,8	VII.
1985	82,7	89,5	
1986	8o,2	96,o	

Megjegyzés: [a] Az export az import százalékában.

[b] Százalékos változás az előző évhez képest.

reskedelmi mechanizmusának akadozását jelzik már a VI. ciklus eseményei is. 1980-ban az exportot már nem sikerült olyan mértékben gyorsítani, mint a megelőző ciklusok javulási fázisának második évében. A szaldó javításának másik „hagyományos" eszköze, az ipari termelés lefékeződése is egyre kevésbé volt hatásos, annak ellenére, hogy ezúttal — szemben a „stabil periódussal" — nem lassulásról, hanem központilag elhatározott csökkentésről volt és van szó. Ez a mutató 1979-ben, majd a következő javulási fázis elején, 1982-ben a vizsgált időszakban regisztrált minden addiginál alacsonyabb értéket vett fel. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Figyelembe véve a szocialista országokkal fenntartott gazdasági kapcsolatokban történt változásokat és a tőkés világpiaci körülmények ismert módosulásait, nyilvánvaló, hogy az 1970-es évek közepe óta a cikkemben vázolt mechanizmusnak alapvetően más külső körülmények között kellene működnie. De legalább olyan fontos a magyarázat szempontjából a megváltozott külső körülményekre való „sajátos" magyar gazdaságpolitikai reagálás,[19] illetve a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok.[20] A VI. és a VII. ciklusban a javításnak már nem „egy-

[19] „Az 1973—1978 közötti időszak egyik legfőbb magyar specifikuma, hogy ... csaknem 20 százalékos cserearányromlás mellett is évi átlagban 5,6 százalékkal bővült a nemzeti jövedelem, s mintegy 8,5 százalékkal az import mennyisége. Önmagában a cserearányromlás széles körű jelenség volt a világgazdaságban, sőt a növekedésgyorsítás és az egyidejű importbővítés sem volt ritka a világgazdasági változások által kedvezően érintett vagy tőkeimportra erősen támaszkodó országokban. A nagyarányú cserearányromlás ... mellett végrehajtott növekedésgyorsítás viszont nemzetközi összehasonlításban is egyértelműen magyar jelenség" ([17] 9. l.).

[20] A gazdaságpolitika e vonásának változatlanságát hangsúlyozzák Köves András és Oblath Gábor, és megállapítják, hogy ez a koncepció „legalábbis 1978-ig érvényesült" ([21] 80. l.). Későbbi a következő — bár csak a tervezésre vonatkozó — hasonló tartalmú megállapítás: „A mai napig sem tettük fel a kérdést: milyen alapvető változtatásokat kell a tervezés rendszerében végrehajtani akkor, ha a gazdaságnövekedésben előtérbe kerül a kelet—nyugati kereskedelem" ([8] 10. l.).

8. sz. táblázat

A fejlett tőkés szaldó ciklusa és az ipari termelés alakulása közötti összefüggés

év	szaldó	ipari termelés	ciklus
1977	romlás	105,2	
1978	romlás	105,3	VI.
1979	javulás ←	101,3	
1980	javulás	99,4	
1981	romlás	102,9	
1982	javulás ←	100,5	VII.
1983	javulás	100,0	
1984	javulás	102,8	
1985	romlás	100,0	
1986	romlás	100,0	

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1986., Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, 1986.

szerűen" a konjunkturális importigények által indukált passzívumot kellett volna „ledolgoznia", mint a „stabil periódusban", hanem ennél jóval bonyolultabb feladatot kellett volna elvégeznie: az eladósodási folyamatot kellett volna megállítania és visszafordítania. Az a működési mechanizmus pedig, amely a „stabil periódusban" viszonylag sikeresnek bizonyult, e feladattal nem képes megbirkózni.

Hivatkozások

[1] *Antal László:* Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

[2] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[3] *Berend T. Iván:* Gazdasági útkeresés 1956—1965. Magvető Könyvkiadó, 1983.

[4] *Bognár József:* Gazdasági növekedés — külkereskedelmi érzékenység. Közgazdasági Szemle, 1970. 2. sz.

[5] *Bródy András:* A beruházási ciklus elmélete és szabályozása. Gazdaság, 1983. 3. sz.

[6] *Czeitler Sándor:* Hosszú lejáratú egyezmények a KGST-országokkal. Külkereskedelem, 1966. 6. sz.

[7] *Czeitler Sándor:* Népgazdaságunk külső és belső egyensúlyának néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 1970. 3. sz.

[8] *Csikós-Nagy Béla:* Likviditási gondok és a gazdasági konszolidáció. Gazdaság, 1983. 2. sz.

[9] *Dyba, K.:* The Trade-off between the Rate of Growth and the Trade Balance with Capitalist Countries (The case of Chechoslovakia). An Econometric Approach. IIASA, Laxenburg, 1979.

[10] *Esze Zsuzsa:* A termelés túlfűtése. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. 30. sz. 1983.

[11] *Facsády Kálmán—Kovács Katalin:* Külkereskedelmi forgalmunk 1971-ben. Külgazdaság, 1972. 3. sz.

[12] *Faragó Katalin:* Népgazdaságunk szerkezeti változásainak külgazdasági vonatkozásai. Kézirat. Országos Tervhivatal, 1979.

[13] *Gács János—Lackó Mária:* A népgazdaságszintű tervezési magatartás vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz.

[14] *Hoch Róbert:* Kornai János: A hiány. Recenzió. Szigma, 1981. 1. sz.
[15] *Hrncir, M.:* External balance in Planned Economy. Czechoslovak Economic Papers, 1983. 21. sz.
[16] *Jánossy Ferenc:* Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1969. 7—8. sz.
[17] *Kádár Béla:* A magyar gazdaság szerkezeti alkalmazkodása — közép-európai összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 1987. 1. sz.
[18] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[19] *Kornai János:* A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzetéről és kilátásairól. Gazdaság, 1982. 3. sz.
[20] *Kornai János:* A hiány magyarázó elméletéről. Közgazdasági Szemle, 1985. 2. sz.
[21] *Kovács Gyula:* Külkereskedelmünk és külkereskedelem-politikánk feladatairól. Gazdaság, 1976. 1. sz.
[22] *Kozma Géza:* Bilaterális mérlegegyensúly és külkereskedelmi hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[23] *Köves András—Oblath Gábor:* A magyar külkereskedelem a 80-as években. Gazdaság, 1981. 4. sz.
[24] *Lackó Mária:* Feszültségek és normák szerepe a beruházások szabályozásában Magyarországon (1961—1980). MTA KTI. Kézirat, 1986.
[25] *Mérey Ildikó:* Exportproblémáink és a gazdasági környezet. Közgazdasági Szemle, 1983. 1. sz.
[26] *Nyers Rezső—Tardos Márton:* Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk? Gazdaság, 1979. 1. sz.
[27] *Portes, R.:* Észrevétel Bródy András előadásához. Bronfenbrenner: „Is the Business Cycle Obsolete?" John Miley et Sons, New York, 1969.
[28] *Simon András:* A magyarországi beruházások ciklusainak egy modellje. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
[29] *Soós Károly Attila:* A hiányjelenségek magyarázatához: keresletmennyiség és strukturális rugalmatlanság. Közgazdasági Szemle, 1985. 1. sz.
[30] *Soós Károly Attila:* Terv, kampány, pénz: szabályozás és konjunktúraciklusok Magyarországon és Jugoszláviában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Kossuth Kiadó, 1986.
[31] *Subáné Varga Judit:* A „külkereskedelmi korlát" érvényesülése Magyarországon. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 33. sz. 1984.
[32] *Subáné Varga Judit:* A „külkereskedelmi korlát" és a ciklikus növekedés. Közgazdasági Szemle, 1986. 3. sz.
[33] *Subáné Varga Judit:* Külkereskedelmi korlát, ciklikusság az elméletben. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 38. sz. Megjelenés alatt.
[34] *Szabó István:* A mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodási tapasztalatai és feladatai. Közgazdasági Szemle, 1982. 5. sz.
[35] *Szabó Judit:* Kínálati rugalmatlanság, elszaladó kereslet, készletek és hiány. Közgazdasági Szemle, 1985. 7—8. sz.
[36] *Szalai Béla:* Adatok és gondolatok a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelméről. Külgazdaság, 1979. 7. sz.
[37] *Tallós György:* Gazdaságirányítási reform a külkereskedelemben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.
[38] *Tardos Márton:* Vállalati önállóság és központi irányítás. Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz.
[39] *Tardos Márton:* Gondolatok a pénz szerepéről. Az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok Magyarországon. Gazdaság, 1981. 1. sz.
[40] *Zala Júlia:* Gazdasági fejlődésünk egyenetlenségeiről. Kézirat. Gazdaságkutató Intézet, 1975.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (900—920. l.)

GALASI PÉTER—KERTESI GÁBOR

„Patkányverseny" a korrupciós piacon

Egy korábbi tanulmányunkban [4] a szocializmus jellegzetes, mindennapi korrupciós jelenségeinek a leírására, a korrupció jól ismert fonák következményeinek a magyarázatára tettünk kísérletet. Ennek során amellett próbáltunk érvelni, hogy e jelenségek sajátos — irracionálisnak tűnő — logikája jól megragadható a racionális fogyasztói döntés elméletének segítségével: a meghatározott korlátozó feltételek között egyéni hasznuk maximalizálására törekvő fogyasztók előtt álló döntési probléma megoldásával. A korrupciós szituáció szerkezetének leírására egyszerű, „fogoly dilemmája" típusú játékelméleti modellek alkalmazását javasoltuk. Modelljeink révén arra kerestük a választ, hogy rugalmatlan kereslet, illetve kínálat, valamint konstans korrupciós felár esetén, miként befolyásolja a korrupció elterjedése a megvesztegetés révén megszerezhető szelektív előnyöket, továbbá, hogy ilyen feltételek mellett milyen mértékig terjed el, a fogyasztók mekkora hányadát fogja át a korrupció. Az alábbiakban* egy valósághoz közelebb álló esetet veszünk szemügyre. Feloldjuk a korrupciós felár konstans voltára vonatkozó kikötésünket, és megvizsgáljuk, mi történik akkor, ha a kínálat rugalmatlansága folytán a keresleti oldalon fellépő „tülekedés" a fogyasztók körében árversenyhez vezet.

A modell kikötéseinek ismertetése után először röviden összefoglaljuk korábbi írásunk főbb eredményeit. Ezt követően bemutatjuk, miként alakul a piac állapota (a termékek minősége és a korrupció alternatíváját választó fogyasztók száma) abban az ártartományban, amelyben a kereslet nem szab hatékony korlátokat a korrupciós áremelkedésnek. A keresleti korlát bekapcsolásával meghatározzuk a korrupciós áremelkedés nyugvópontját. A tanulmányt a korrupciós piacon létrejövő egyensúly sajátosságainak a taglalásával zárjuk: vázoljuk főbb következtetéseinket, és szót ejtünk a korrupció újratermelődését előidéző intézményi feltételekről.

A modell kikötései

Egyetlen áru piacát vizsgáljuk.[1] A termék rögzített áron (p_0), hivatalosan egyfajta minőségben (q_{off}) kerül forgalomba. A piac korrupció nélküli állapotában a vevők

* A tanulmány az MTA-Soros Alapítvány támogatásával készült. Köszönettel tartozunk *Csontos Lászlónak*, *Gábor R. Istvánnak*, *Köllő Jánosnak* és *Simonovits Andrásnak* a tanulmányunkhoz fűzött hasznos észrevételeikért.

[1] Megjegyezzük, hogy a korábbi tanulmányunkban [4] használt jelölésektől némileg eltérünk. Az alábbiakban „k" alsó index helyett mindenütt „1" alsó indexet alkalmazunk. Pl.: $p_1, f_1(n), \varphi_1(n)$.

Galasi Péter kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos főmunkatársa; *Kertesi Gábor* az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

hivatalos áron az annak megfelelő — hivatalos minőségű — terméket kapják ($q_{off} = p_0$). A termék minőségét az előállításához felhasznált (homogén) input-jószág mennyiségével mérjük. A termék a hivatalos termékvariánsnál jobb minőségű, ha az előírt mennyiségű inputnál többet tartalmaz, rosszabb minőségű, ha kevesebbet. A piac mennyiségi szempontból egyensúlyban van, minőségi szempontból azonban hiány jellemzi: a vevők várakozás nélkül hozzájutnak ugyan a jószághoz, a termelő által kínált termékvariáns minősége azonban elmarad az általuk preferált minőségtől ($q_{off} < q_D$).

A kínálati oldalon *egyetlen* vállalat (vagy közület) áll, amelyet az állami tulajdonon alapuló gazdaság termelőinek tulajdonságai jellemeznek. E rendszer vállalatainak, illetve közületeinek működési feltételeit szabályozó bonyolult institucionális korlátok ismertetésétől itt eltekintünk, és csupán azt a modellünkre nézve fontos következményt emeljük ki, hogy a kínálat — mind volumenét, mind összetételét tekintve — rugalmatlan. Ez azt jelenti, hogy a kínálat volumene még akkor sem növekszik, illetve szerkezete akkor sem idomul a kereslet szerkezetéhez, ha a kereslet kielégítetlenségét — vagyis azt, hogy a piac a jobb minőségű termékből magasabb áron nagyobb mennyiséget tudna felszívni — egyértelmű árjelzések közvetítik a termelő felé.

A rugalmas kínálati alkalmazkodás hiánya az állami tulajdonon nyugvó gazdaságok egyik legalapvetőbb empirikus sajátossága. A jelenség szerteágazó okainak feltárása nem ennek a tanulmánynak a feladata. E helyütt a kínálati alkalmazkodás zavarainak a korrupciós jelenségekkel kapcsolatos *következményeit* igyekszünk kifejteni. Megjegyezzük azonban, hogy a jelenség kialakulásában egyaránt kifejezésre jutnak olyan anomáliák, mint az ármechanizmus fogyatékos működése, a lanyha profitérdekeltség, valamint az erőforrás-allokáció és a profitabilitás közti kapcsolat hiánya. Ennek megfelelően, rugalmatlan kínálati magatartásra számíthatunk többnyire állami költségvetésből finanszírozott közületek körében, ahol az árakat politikai döntések szabályozzák. De nyereségérdekelt vállalatok kínálata is rugalmatlan akkor, ha tevékenységükre valamilyen — formális vagy informális — ellátási felelősség nyomja rá a bélyegét; vagy ha — hatékony (profitjelzések alapján működő) tőkepiac hiányában — potenciális áremelkedések (vagyis: kedvező profitkilátások) idején nem képesek hozzájutni a kínálatbővítéshez szükséges erőforrásokhoz. Természetesen ilyen esetekben is előfordulhat, hogy a kínálat egy korábbi állapothoz képest növekszik, ez azonban nem elégséges ahhoz, hogy rugalmas kínálati *alkalmazkodásról*, vagyis *a kínált mennyiség és az ár alakulása közötti szisztematikus kapcsolatról* (erős pozitív korrelációról) beszélhessünk.[2]

A piacra kerülő termékeket a termelő alkalmazásában álló személy, az *eladó* értékesíti a vevők részére. A termelőt modellünkben egyetlen eladó képviseli. A kínálati oldalnak ő az aktív szereplője. Feltételezzük, hogy a termék minősége az előállításához felhasznált inputok megtakarításával és átcsoportosításával, azaz pusztán munkaráfordítással alakítható. Az eladó tehát bizonyos határok között maga is képes befolyásolni a vevőknek jutó termék minőségét.

Az eladó nem kényszeríti ki a korrupciót, de nem is áll ellen neki. Ha egyetlen vevő sem vesztegeti meg, mindenkinek azt adja, ami jár: a rögzített árnak megfelelő minőséget. Ugyanakkor, ha megvesztegetik, hajlandó a korrumpáló vevőnek a hivatalosnál jobb minőségű terméket nyújtani. Az eladó egyrészt felhasználja és a vevőknek értékesíti a rendelkezésre álló összes inputot: ő maga nem tulajdonít el és nem is fogyaszt el semmit belőle; másrészt az összes inputot hivatalos forrásból, a vállalat készleteiből meríti. Nem vásárol inputokat a piacon abból a célból, hogy

[2] Erre a problémára a tanulmány végén még visszatérünk.

a belőlük előállított termékeket saját számlára értékesítse.[3] A megvesztegető vevők részére átcsoportosított inputokat tehát a korrupciótól tartózkodó vásárlóktól vonja el, mégpedig mindig annyit és csak annyit, amennyi feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a korrumpálókat a lehetőségekhez képest maximálisan kielégítse. Mindaddig, amíg lehetséges, igyekszik a korrumpáló fogyasztóknak a korrupciós árral (hivatalos ár + a mindenkori korrupciós felár) arányos minőséget nyújtani, s csak az ehhez szükséges input-átcsoportosítások mértékéig rontja a korrupciótól tartózkodó fogyasztóknak értékesített termék minőségét.

Az eladó pontosan ismeri a vevők preferenciáit, illetve a piac mindenkori állapotában nyitva álló haszonszerzési lehetőségeket. Tudja, hogy a vevők milyen minőségű termékért aktuálisan mennyit hajlandóak fizetni, s igyekszik elkerülni a vevők kilépését a piacról.[4] Korrupciós bevételeit e korlátok között maximalizálja. Eltekintünk attól, hogy az eladó magatartását a korrupció révén elérhető nyereség, a lebukás valószínűsége, valamint a várható büntetés nagysága közti összefüggés is befolyásolja.[5]

A piac keresleti oldalának terjedelme állandó: mindig azonos számú *vevő* van jelen, akik egy bizonyos (napi, heti, havi) rendszerességgel vásárolják a terméket. Az egyszerűség kedvéért azt is feltesszük, hogy minden alkalommal azonos mennyiségű (egységnyi) terméket vásárolnak, továbbá, hogy preferenciáik azonosak: mindegyikük egyforma minőségű ($q_D > q_{off}$) termékhez szeretne hozzájutni. Preferenciáik időben változatlanok és autonómak. A piac mindenkori állapotában pontosan ismerik a termék különböző variánsainak minőségét, valamint a minőség és az ár viszonyát; e tekintetben nincsenek információs hátrányban az eladóval szemben.

Vevőink haszonmaximalizálásra törekednek. Döntéseik során bevételeik (q) és ráfordításaik (p) különbségét, azaz nettó egyéni hasznukat [$u = \pi(q, p)$], valamint a jószág minőségét (q) egyszerre mérlegelik; ugyanakkor nagyobb súlyt fektetnek a nettó egyéni haszon alakulására, mint a minőségre. A jobb minőségű terméket csak akkor részesítik előnyben a rosszabb minőségűvel szemben, ha ezáltal nettó egyéni hasznuk sem lesz kevesebb. Két tetszőleges $\{p_i, q_i\}$ és $\{p_j, q_j\}$ opció közötti választásukat tehát az $[u_i, q_i]$, illetve az $[u_j, q_j]$ vektorok közötti lexikografikus preferenciarendezés szabályai határozzák meg. Akkor mondjuk, hogy az $[u_i, q_i]$ vektort lexikografikusan előnyben részesítik az $[u_j, q_j]$ vektorral szemben ($[u_i, q_i] \succ_L [u_j, q_j]$), ha a következő két feltétel közül valamelyik teljesül: 1. $u_i > u_j$, vagy 2. $u_i = u_j$ és $q_i > q_j$.[6] Ha e két feltétel valamelyike teljesül, akkor a két opció viszonya: $\{p_i, q_i\} \succ_L \{p_j, q_j\}$. Kikötjük azonban, hogy a vásárlók egy meghatározott q_m minőségű ($q_m < q_{off}$) terméknél rosszabbat nem hajlandók elfogadni. Ha a jószág minősége ennél gyengébb, akkor kilépnek a piacról. Feltételez-

[3] Az eladó közömbössége a korrupciós ügyletekből származó bevételek fokozása iránt (nem kényszeríti ki a megvesztegetést, nem tulajdonít el az inputból, nem vásárol inputot a szabad piacon) valóságidegen, *a fortiori* feltevés. E kikötésekkel az volt a célunk, hogy a korrupció terjedésének, illetve a korrupciós árversenynek az elégséges feltételeire összpontosítsunk.

[4] Ez a feltevésünk ugyan a modell egyszerűsítését szolgálja, mégsem tekinthető teljesen valóságidegennek. Az eladó számára ugyanis nem közömbös, hogy a vevők kilépése esetén mind a termelő (a vállalat), mind a vevők elégedetlensége nő: a termelő bevételei csökkennek, a vevők egy része pedig kifejezetten a rossz minőség következtében kénytelen elállni a vásárlástól. Az elégedetlenség növekedésének kellemetlen következményeit pedig az eladónak annál is inkább érdemes elkerülnie, mert — mint látni fogjuk — korrupciós bevételei úgy is növekedhetnek, hogy a vevők száma nem csökken.

[5] Ezzel kapcsolatban lásd Becker—Stigler [2] és Pashigian [6] írásait, valamint Rose-Ackerman [7] átfogó monográfiáját.

[6] A lexikografikus preferenciarendezéssel kapcsolatban lásd Banerjee [1] és Fishburn [3] írását.

zük, hogy a nettó egyéni haszon a minőség és az ár változásával lineárisan változik: $u = \pi(q, p) = q - p$.

A vevők által preferált minőségű, illetve a mindenkori felár lefizetésével elérhető jobb minőségű termék iránti *összkereslet* egy adott (p_0, p_1) ártartományban konstans[7], p_1 felett pedig monoton csökkenő. Mivel feltettük, hogy valamennyi fogyasztónk mindig egységnyi terméket vásárol, ezért a keresleti görbe negatív lejtése azt is jelenti, hogy a felár emelkedésével újabb és újabb vevők mondanak le az adott áron elérhető jobb minőségű jószág fogyasztásáról; ítélik előnyösebbnek pénzük alternatív felhasználását: hivatalos áron vásárolják tovább a terméket, a korábban korrupcióra fordított összeget pedig más jószágokra költik. Keresleti görbénk lineáris.

Ami az információk terjedését illeti, kikötjük, hogy a korrupció előnyeivel, illetve hátrányaival kapcsolatos vásárlói tapasztalatok terjedése lineáris függvénnyel írható le. Vagyis, adott korrupciós ár mellett minden vásárlási ciklusban az előző ciklushoz képest mindig csak *egy* újabb vásárló szerez tudomást a korrupció vagy a korrupciótól való tartózkodás előnyeiről, és választja ennek megfelelően egyik vagy másik opciót. Adott korrupciós ár mellett így a vásárlások számával arányosan nő vagy csökken a korrumpáló vevők száma.

A korrupció terjedése konstans korrupciós felár mellett

A korrupció kialakulását és terjedését első lépésben konstans felár (Δp_1) mellett vizsgáljuk. Legyen a korrumpáló vevők aránya n $(0 \leq n \leq 1)$! A piacon kezdetben nincs korrupció $(n = 0)$. A vevők a hivatalos áron (p_0) az ennek megfelelő, hivatalos minőségű terméket (q_{off}) vásárolják. Ugyanakkor valamennyien a q_D termékhez $(q_D > q_{off})$ szeretnének hozzájutni, a megszerzéséhez szükséges összeget $(p_1 = p_0 + \Delta p_1)$ pedig valamennyien képesek előteremteni. A $q_D - q_{off} = \Delta q_1$ minőségkülönbségnek megfelelő összeg $(\Delta p_1 = \Delta q_1)$ ugyanis még mindannyiuk kiadási korlátjába belefér.

A korrupciómentes szituációban vásárlóink helyzetét a $[0, q_{off}]$ „haszon-minőség" vektor írja le, minthogy valamennyien $q_{off} - p_0 = 0$ hasznot és q_{off} minőséget realizálnak. A felár lefizetésével kísérletező *első* fogyasztónk helyzetét pedig a $[0, q_D]$ vektor jellemzi (az ő haszna $q_D - p_1 = 0$, termékének minősége pedig q_D). Döntési kritériumunk szerint fogyasztónk a megvesztegetés alternatíváját választja.

Ennek az egyetlen vevőnek a megváltozott viselkedése módosítja a piac egészének állapotát. Konstans összkínálat mellett ugyanis a számára szükséges inputtöbblet csak úgy teremthető elő, ha az eladó ezt a korrupciótól tartózkodó vevőktől elvonja. Ennek következtében a nem korrumpáló vevők termékének minősége romlik, nettó egyéni hasznuk csökken. Ha a korrupció beindult $(n > 0)$, akkor a nem korrumpáló vásárlók termékének minősége $[q = f(n)]$ rosszabb lesz, mint a hivatalos minőség $(f(n) < q_{off})$. Minthogy a hivatalos ár nem változik, egyéni hasznuk is $(u = \varphi(n) = q - p_0 = f(n) - p_0)$ kisebb lesz, mint a korrupció nélküli piacon volt $(\varphi(n) < \varphi(0) = 0)$, és egyúttal kisebb lesz, mint az első korrumpáló vásárlóé $(\varphi(n) < q_D - p_1 = 0)$. Ebből adódóan a nem korrumpáló vevők ekkor már

[7] Ez a feltevésünk merőben technikai jellegű. Pusztán a kifejtés egyszerűsítése végett azért vezettük be, hogy az *adott árak* melletti korrupcióterjedés mikromechanizmusának problémáját a *korrupciós áremelkedés* problémájától elválasztva, külön lépésekben fejthessük ki. Ugyanakkor, ha (p_0, p_1) intervallumot kellően kicsinynek, a p_0 ártól a p_1 árig tartó piaci telítődés folyamatát pedig időben kellően rövidnek tekintjük, akkor feltevésünk tartalmilag sem tűnik túlságosan irreálisnak.

nemcsak minőségi, hanem hasznossági megfontolásokból is motiváltak lesznek arra, hogy az eladót megvesztegessék: a korrupció akadálytalanul továbbterjed. Vajon meddig?

Az eladó a korrumpáló vevőknek az általuk fizetett árral *arányos* minőséget igyekszik nyújtani. Ezt azonban csak a korrumpálók meghatározott arányáig teheti, ti. amíg a korrupciótól tartózkodó fogyasztók termékének minősége q_m alá nem süllyed. Csak eddig a mértékig lehet a nem korrumpálókon inputokat megtakarítani. Jelöljük n_{opt} szimbólummal ezt a pontot. A korrumpáló fogyasztók termékének minőségét a $q = f_1(n)$, nettó egyéni hasznukat pedig az $u = \varphi_1(n) = f_1(n) - p_1$ kifejezéssel jelölve,[8] n_{opt} az a pont, amelyre egyszerre teljesül a következő két feltétel:

$$f(n) > q_m, \quad \text{ha } n < n_{opt}, \tag{1}$$

$$f(n) = q_m, \quad \text{ha } n \geq n_{opt},$$

$$[df/dn]_{n<n_{opt}} < 0;$$

$$f_1(n) = q_D, \quad \text{ha } n \leq n_{opt}, \tag{2}$$

$$f_1(n) < q_D, \quad \text{ha } n > n_{opt},$$

$$[df_1/dn]_{n>n_{opt}} < 0.$$

Minthogy a hivatalos ár (p_0) és a korrupciós ár (p_1) konstans, e két feltétel értelemszerűen $\varphi(n)$-re, illetve $\varphi_1(n)$-re is megfogalmazható. Az n_{opt} pont *a korrumpálók mindenkori halmazára nézve* a korrupcióterjedés folyamatának optimuma (Pareto-optimuma). Ha a felárat fizető vásárlók száma akár csak eggyel is kisebb, úgy mindig lesz olyan vásárló, aki a korrupció alternatíváját választva anélkül tud helyzetén javítani, hogy akár csak egyetlen korrumpáló vásárló helyzetét rontaná. Ha viszont a korrumpálók száma akár csak eggyel több az optimálisnál, úgy a korrupció alternatíváját újonnan választó vevő az összes többi korrumpáló vásárló helyzetét rontja. Vajon bekövetkezik-e ez az esemény?

Tekintsük a minőség- és haszonfüggvényeket tartalmazó 1. sz. ábrát. Világosan látható, hogy ez az esemény q_D, p_0, q_m paraméterek tetszőleges $q_D > p_0 > q_m$ értékénél bekövetkezik. Vagyis haszonmaximalizáló vevőket feltételezve, mindig előáll az alábbi abszurd következmény: a korrumpáló fogyasztók, nettó egyéni hasznukat tekintve, mindig rosszabb helyzetbe kerülnek, mint a korrupció terjedési folyamat beindulásakor ($n = 0$) voltak, termékük minősége pedig q_D szintről minden esetben leromlik — bizonyos esetekben az eredeti (hivatalos) minőség színvonalára vagy éppenséggel az alá.

Az $n > n_{opt}$ tartományban ugyanis az eladó megteheti (s ha racionálisan viselkedik, meg is teszi), hogy tovább már nem növelhető inputmegtakarításait n_{opt}-nál több fogyasztó termékére teríti szét. Így természetesen mindenkinek valamivel rosszabb terméket juttat, mint $n \leq n_{opt}$ esetben, a folyamatot azonban ez a leg-

[8] Levezetések nélkül megadjuk a szóban forgó függvények képleteit (a levezetést lásd: Galasi—Kertesi [4], 1062—1063. l.):

$$f(n) = \begin{cases} (p_0 - np_1)/(1-n), & \text{ha } n < n_{opt} \\ q_m, & \text{ha } n \geq n_{opt} \end{cases}$$

$$f_1(n) = \begin{cases} p_1, & \text{ha } n \leq n_{opt} \\ q_m + (p_0 - q_m)/n, & \text{ha } n > n_{opt} \end{cases}$$

$$n_{opt} = (p_0 - q_m)/(p_1 - q_m).$$

$\varphi(n)$, $\varphi_1(n)$ függvények ebből triviálisan származtathatók.

kevésbé sem befolyásolja. A kérdés ugyanis az, hogy a korrupció továbbterjedése szempontjából végső soron számító marginális fogyasztó rendelkezik-e (s ha igen, meddig rendelkezik) elégséges motivációval ahhoz, hogy a korrupciótól való tartózkodás alternatívájával szemben a korrupció alternatíváját válassza. $f(n)$, illetve

1. sz. ábra

A termékek minőségének és a fogyasztók nettó egyéni hasznának alakulása a korrupció terjedésének függvényében

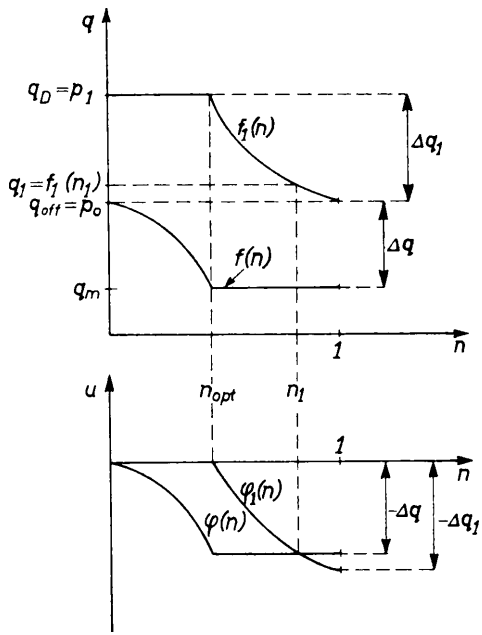

$f_1(n)$, továbbá a belőlük származtatható $\varphi(n)$, illetve $\varphi_1(n)$ függvények ismeretében erre azt válaszolhatjuk, hogy addig az n_1 pontig, amíg:

$$\varphi_1(n_1) \geq \varphi(n_1). \tag{3}$$

A korrupció terjedése azonban konstans korrupciós felár (Δp_1) mellett csak az optimálisnál magasabb szinten jut nyugvópontra. Vagyis:

$$n_1 > n_{opt}, \quad \text{ha } q_D > p_0 > q_m. \tag{4}$$

Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy nettó egyéni hasznukat tekintve mind a korrumpáló, mind a korrupciótól tartózkodó vásárlók rosszabb helyzetbe kerülnek, mint a folyamat beindulásakor voltak:

$$\varphi_1(n_1) = \varphi(n_1) < \varphi(0), \tag{5}$$

továbbá, hogy végül ezek is, azok is rosszabb minőségű termék fogyasztására kényszerülnek, mint amilyennek a megszerzésére törekedtek (q_D), illetve mint amilyenhez a korrupció nélküli állapotban hozzájutottak (q_{off}):

$$\begin{aligned} f_1(n_1) &< q_D \\ f(n_1) &= q_m < q_0. \end{aligned} \tag{6}$$

A korrupció ráadásul az összes vevőre is kiterjedhet. Hogy pontosan a vevők mekkora hányadát fogja át, az azoktól a tényezőktől függ, amelyek n_1 helyét meghatározzák. Adott hivatalos minőség (q_{off}) mellett Δq_1-gyel ($\Delta q_1 = q_D - q_{off}$) jelölve a korrumpáló fogyasztók aspirációs szintjét, Δq-val ($\Delta q = | q_m - q_{off} |$) pedig a korrupciótól tartózkodó vevők toleranciaszintjét, n_1 helyét a következő összefüggés határozza meg:

$$n_1 = \Delta q / \Delta q_1. \tag{7}$$

Ennek megfelelően a korrupcióterjedési folyamatnak, konstans felár esetén, három tipikus kimenetele lehet. $\Delta q < \Delta q_1$ esetben a piac szegmentálódik egy korrumpáló, illetve korrupciótól tartózkodó fogyasztókból álló részre ($n_1 < 1$), és a felárral megszerzett minőség valamivel jobb lesz az eredeti (hivatalos) minőségnél ($f_1(n_1) > q_{off}$).[9] $\Delta q = \Delta q_1$ esetben a korrupció a piac valamennyi szereplőjét átfogja ($n_1 = 1$), és a korrupcióval elért minőség semmivel sem lesz jobb, mint amihez a korrupció nélküli állapotban bárki hozzájuthatott ($f_1(n_1) = q_{off}$). S végül, ha $\Delta q > \Delta q_1$, akkor a korrupció ismét minden fogyasztóra kiterjed, de ekkor még pótlólagos haszonszerzési lehetőségek is megnyílnak az eladó előtt. Ha ezeket kiaknázza, akkor a fogyasztók végül minőségi szempontból is rosszabb helyzetbe kerülnek, mint a folyamat legelején voltak. Ebben az esetben a piac egészének minőségi lezüllésére is sor kerül ($f_1(n_1) < q_{off}$).

A korrupciós egyensúly kialakulása

Az előző részben láttuk: ha valamely termék vagy szolgáltatás piacán a terméket értékesítő vagy a szolgáltatást nyújtó személy megvesztegetésének szokása egyszer gyökeret vert, akkor el is terjed, és a piac — konstans korrupciós felárat és rugalmatlan keresletet feltételezve — telítődni fog szelektív előnyök elérésére aspiráló korrumpáló fogyasztókkal. A korrumpáló vevők száma egészen addig nő, amíg a felár révén elérhető előnyök semmivé foszlanak. Felmerül azonban a kérdés: vajon ez lesz-e a folyamat végleges nyugvópontja? Vajon belenyugszanak-e a korrumpáló vevők a $\{p_1; q_1 < q_D\}$ eredménybe, illetve a túl későn érkező s ezért a jobb minőségű variánsról (q_1) lemaradó vásárlók a $\{p_0, q_m < q_{off}\}$ eredménybe? Intuitíve is érezzük, hogy *nem*. Miért is nyugodnának bele, ha egyszer ezek is, azok is érzékelik: induló helyzetükhöz képest rosszul jártak, ugyanakkor egy lehetőség még nyitva áll előttük egyéni helyzetük javítására: *a korrupciós ár felemelése*. A csúszópénz felemelését kezdeményező vevők az eladót arra ösztönözhetik, hogy — a korábbi (alacsonyabb) felárat fizető vevők rovására — a magasabb felár fejében inputokat csoportosítson át nekik. Hogyan érinti ez a piacra kerülő termékek minőségét, a mindenkori korrupciós ár mellett a korrupció alternatíváját választó fogyasztók számát, illetve a *de facto* árak alakulását?

A vásárlók egymásra licitálása következtében előálló korrupciós áremelkedés problémáját a statikus keresleti-kínálati elemzés nyelvén fejtjük ki. *Első lépésben*, a kifejtés egyszerűsítése érdekében, eltekintünk attól, hogy az összkeresletnek a korrupciós áremelkedéssel párhuzamos csökkenése egy ponton gátat szab az árak emelkedésének. Figyelmünket arra fordítjuk, hogy a korrupciós áremelkedés és a mindenkori korrupciós ár mellett a megvesztegetés alternatíváját választó fogyasztók számának alakulása közti összefüggést feltárjuk. Ennek a feladatnak

[9] Mivel $n_1 = (p_0 - q_m)/(p_1 - p_0)$, a 8. lábjegyzetben szereplő formulák alapján:
$$q_1 = f_1(n_1) = q_m + (p_1 - p_0).$$

a megoldása voltaképpen azt jelenti, hogy meghatározzuk azt a $q = \xi(p)$, illetve $n = \eta(p)$ függvényt, amely egy egymás után többször lejátszódó korrupcióterjedési folyamat *végpontjait* (a folyamat mindenkori konstans felárhoz tartozó nyugvópontjait) köti össze egymással. E függvények segítségével megtudhatjuk: hogyan billen át a piac egy n_i számú korrumpáló vásárló helyzetét jellemző $\{p_i, q_i\}$ állapotból egy n_{i+1} számú fogyasztóra kiterjedő $\{p_{i+1}, q_{i+1}\}$ állapotba (ahol i és $i+1$ az i-edik, illetve $(i+1)$-edik korrupciós áremelkedést reprezentálja). Az előző részben a folyamat beindulása és első végpontja közötti korrupcióterjedési folyamat mikromechanizmusának a megértésére törekedtünk. Most egy tetszőleges i-edik végpontból az $(i+1)$-edik végpontba való átmenet szabályának megismerése azt a célt szolgálja, hogy a ξ és η függvényt meghatározhassuk.

Második lépésben bekapcsoljuk az elemzésbe a keresleti korlátot is, azaz figyelembe vesszük azt is, hogy az ár emelkedésével egyre több vevő ítéli előnyösebbnek pénze alternatív felhasználási módjait. Vagyis egyre többen érzékelik: jobban járnak, ha korrumpálás helyett inkább hivatalos áron a még elfogadható minőségű terméket vásárolják, az így felszabaduló összeget pedig egyéb javakra költik. A keresleti korlát bekapcsolásával kísérletet tehetünk tanulmányunk *alapkérdéseinek* a megválaszolására: milyen erők lendítik el a folyamatot végleges nyugvópontjára? Milyen sajátosságokkal rendelkezik az a pont, ahol a korrupciós folyamat végleg leáll? (Ezt a pontot a továbbiakban a korrupcióterjedési folyamat *egyensúlyi* pontjának nevezzük.) Milyen értelemben tekinthető a korrupciós egyensúly stabilnak? Hogyan függ össze a piaci egyensúly irányába mutató visszacsatolásos mechanizmusok gyengesége a korrupciós szituációt empirikusan körülvevő — a modellünk kereteit kijelölő — institucionális feltételekkel?

De haladjunk sorjában! Határozzuk meg először a ξ és az η függvényt! Egy technikai megjegyzés: a kifejtés egyszerűsítése érdekében a keresleti-kínálati elemzésben használt fogalmakat a mindenkori jobb minőségű termékre nézve definiáljuk. A felár lefizetésétől tartózkodó — hivatalos áron vásárló — fogyasztók számát, illetve a nekik jutó termék minőségét modellünk reziduumként tartalmazza.

Patkányverseny: a korrupciós folyamat mikromechanizmusa emelkedő felár esetén

Vizsgáljuk meg teljes általánosságban a problémát! Az i-edik periódus végén n_i vásárló döntött úgy, hogy felár lefizetésével (p_i korrupciós áron) az ezért kapható termékvariánst (q_i-t) vásárolja. Ugyanakkor $1—n_i$ vásárló előtt — minthogy túlságosan későn kínálták föl a csúszópénzt — a megvesztegetés lehetősége már lezárult: ők a hivatalos árért (p_0) kapható rosszabb minőségű (q_m) termék megvételére kényszerültek. Mi történik akkor, ha akár ők, akár a preferenciák érvényesítésére képtelen korrumpálók egy magasabb — mondjuk: $p_{i+1} = p_i + \Delta p_{i+1}$ — ár lefizetésével próbálnak, egy $q_{i+1} = q_i + \Delta q_{i+1}$ termékminőséget ($\Delta q_{i+1} = \Delta p_{i+1}$) megcélozva, helyzetükön javítani?[10]

Három döntési lehetőség áll tehát nyitva fogyasztóink előtt: $\{p_i; q_i\}$, $\{p_0\ q_m\}$, és $\{p_{i+1}; q_{i+1}\}$. Hogy közülük melyiket választják, az attól függ, hogy az új lehetőséget megragadó fogyasztók számának, illetve a korábbi ciklus ezáltal leértékelődő opcióit elhagyó fogyasztók számának függvényében hogyan alakul az egyes alternatívák relatív helyzete. A fogyasztóknak az egyes opciók közti átrendeződése ki-

[10] Ha $q_i < q_D$, akkor a felár emelését kezdeményező vevők mind a korrumpáló, mind a korrupciótól tartózkodó vevők közül kikerülhetnek. Később látni fogjuk, hogy a $q_i > q_D$ eset is bekövetkezhet. Ekkor a felárat emelő vevők csak azok közül kerülhetnek ki, akik a megelőző ciklusban nem korrumpáltak.

zárólag a p_i áron kapható termék minőségét befolyásolhatja. Feltettük ugyanis, hogy a vevők q_m minőségnél rosszabbat nem hajlandók elfogadni, továbbá hogy az eladó a mindenkori felárral arányosan igyekszik javítani a termék minőségét, azaz p_{i+1} árért q_{i+1} minőséget nyújt. Minthogy konstans mennyiségű inputkészletből gazdálkodik, a vevők száma pedig állandó, mert a piacról való kilépésüket igyekszik elkerülni, ezért a minőség javításához szükséges inputokat csakis a q_i terméket fogyasztó vevőkön takaríthatja meg. Jelöljük a $\{p_i; q_i\}$, illetve a $\{p_0; q_m\}$ opciót *elhagyó* fogyasztók számát rendre n_j, illetve n_k szimbólumokkal, a $\{p_{i+1}; q_{i+1}\}$ opciót *választó* fogyasztók számát $(n_j + n_k)$-val, a változatlanul p_i árat fizető $(n_i—n_j)$ fogyasztó termékének minőségét pedig $f_i(n_i—n_j)$-vel. A termékminőség n_j és n_k függvényében a következőképpen alakul:

$$f_i(n_i - n_j) = f_i(n_i) - h(n_j, n_k) = q_i - \frac{(q_{i+1} - q_i)n_j + (q_{i+1} - q_m)n_k}{n_i - n_j}. \quad (8)$$

Ugyanis a q_i terméket q_{i+1}-re váltó fogyasztók egy főre jutó többletinput-igénye és száma $q_{i+1}—q_i$ és n_j; a q_m terméket q_{i+1}-re cserélő fogyasztóké pedig $q_{i+1}—q_m$ és n_k; s az eladónak ezt az inputtöbbletet $n_i—n_j$ számú q_i termékre aspiráló vevő terhére kell kigazdálkodnia. S minthogy:

$$h(n_j, n_k) \geq 0, \quad (9)$$

ezért

$$f_i(n_i - n_j) \leq q_i. \quad (10)$$

Ami döntési kritériumunk másik — és fontosabb — dimenzióját, az egyes opciókkal járó nettó egyéni hasznok alakulását illeti, a következőket látjuk: a $\{p_{i+1}; q_{i+1}\}$ opciót választó fogyasztók haszna mindig:

$$u_{i+1} = q_{i+1} - p_{i+1} = (q_i + \Delta q_{i+1}) - (p_i + \Delta p_{i+1}). \quad (11)$$

S minthogy $\Delta q_{i+1} = \Delta p_{i+1}$ és $q_1 = q_m + (p_1 - p_0)$,[11] ezért:

$$u_{i+1} = q_i - p_i = \ldots = q_1 - p_1 = q_m - p_0. \quad (12)$$

Hasonló módon meghatározható a $\{p_i; f_i(n_i - n_j)\}$ opció mellett kitartó fogyasztók haszna is:

$$\varphi_i(n_i - n_j) = [q_i - h(n_j, n_k)] - p_i \leq q_i - p_i. \quad (13)$$

S mivel $q_i - p_i = q_m - p_0$, ezért

$$\varphi_i(n_i - n_j) \leq q_m - p_0. \quad (14)$$

Az egyes opciók egymáshoz viszonyított helyzetét az 1. sz. táblázatban látható összefüggések jellemzik (lásd a következő oldalon).

A táblázat alapján és döntési szabályunk ismeretében megfogalmazhatjuk a korrupciós áremelkedés mikroszintű mechanizmusát meghatározó alapvető összefüggést. Az i-edik ciklus végpontjában a fogyasztók nettó egyéni haszna a potenciális új opció, illetve az i-edik ciklus nyugvópontját jelentő opció választása esetén egybeesik. A megemelt felár révén megszerezhető termékvariáns minősége azonban minden esetben jobb, mint az előző ciklus végpontjában a fogyasztóknak

[11] Lásd 9. lábjegyzetet!

1. sz. táblázat

A fogyasztók előtt nyitva álló opciók tulajdonságai

Opció	A fogyasztók száma	Ár	Minőség	Nettó egyéni haszon
$\{p_{i+1}; q_{i+1}\}$	$n_j + n_k$ $(0 \leq (n_j + n_k) \leq n_{i+1})$	p_{i+1}	q_{i+1}	$u_{i+1} = q_m - p_0$
$\{p_i; f_i(n_i - n_j)\}$	$n_i - n_j$ $(0 \leq n_j \leq n_{i+1} - n_k)$	p_i	$f_i(n_i - n_j) \leq q_i$	$\varphi_i(n_i - n_j) \leq q_m - p_0$
$\{p_0; q_m\}$	$(1 - n_i) - n_k$ $(0 \leq n_k \leq n_{i+1} - n_j)$	p_0	q_m	$u = q_m - p_0$

jutó termékek minősége. Mindig lesz tehát olyan vásárló, aki kilendíti a folyamatot az i-edik ciklus nyugvópontjából. Formálisan:

$$\{p_{i+1}; q_{i+1}\} \succ_L \{p_i; f_i(n_i - n_j)\} \succ_L \{p_0; q_m\}. \quad (15)$$

$$\text{ha: } n_j + n_k = 0$$

Keresleti korlát hiányában a korrupciós folyamatnak nincs *stabil* nyugvópontja. Ha csak egyetlen fogyasztó is felárat emel, és ezzel az eladót a q_i minőség lerontására ösztönzi, ez azzal a következménnyel jár, hogy átrendeződnek az egyes opciókkal kapcsolatos preferenciarelációk. Nemcsak az új opcióhoz, de a korrupciótól való tartózkodás alternatívájához képest is leértékelődik az i-edik ciklus végpontjához tartozó korrupciós opció.

$$\{p_{i+1}; q_{i+1}\} \succ_L \{p_0; q_m\} \succ_L \{p_i; f_i(n_i - n_j)\}, \quad (16)$$

$$\text{ha: } n_j + n_k > 0.$$

Ez pedig nyilvánvalóan oda vezet, hogy *mind* az egyre inkább leértékelődő feláron korrumpáló csoport tagjai, mind pedig a korrupciótól korábban tartózkodó csoport tagjai az érvényben levő *magasabb* felár lefizetésével igyekeznek helyzetükön javítani. Tekintve azonban, hogy az összkínálat merev — az eladó rendelkezésére álló inputok mennyisége konstans —, ezen a módon *mindannyian egyszerre* semmi esetre sem képesek helyzetüket javítani. Mindig lesznek olyan vásárlók, akik lemaradnak a szóban forgó lehetőségről. Számukra — második legjobb megoldásként — már csak a $\{p_o; q_m\}$ opció kínálkozik.

Vegyük észre: ξ és η függvény meghatározása így arra a feladatra egyszerűsödik, hogy p_i, q_i és n_i ismeretében egy tetszőleges $q_{i+1} = p_{i+1}$ esetre (ahol $q_{i+1} = q_i + p_{i+1} - p_i$) meghatározzuk n_{i+1} értékét, tekintetbe véve, hogy egyrészt a korrupcióterjedési folyamat bármely ciklusának végpontjában a megvesztegetési opcióról lemaradó fogyasztók q_m terméket vásárolnak p_0 áron, másrészt, hogy az összkínálat, illetve a rendelkezésre álló inputmennyiség korlátozottsága miatt — az árak alakulásától függetlenül — az eladó mindig csak $1 \cdot q_{off} = p_o$ összmennyiséget (ugyanis $n \leq 1$) tud szétosztani a fogyasztók különböző csoportjai között. Formálisan a következő egyenletrendszer megoldása a feladat:

$$q_{i+1} = q_i + (p_{i+1} - p_i), \quad (17)$$

$$n_i q_i + (1 - n_i) q_m = p_0. \quad (18)$$

(12) felhasználásával q_i-t, illetve n_i-t p_i függvényében kifejezve, és általános alakra hozva a következőket kapjuk:

$$q = \xi(p) = q_m + (p - p_0), \quad (19)$$

$$n = \eta(p) = (p_0 - q_m)/(p - p_0) \quad (20)$$

A függvényeket a 2. sz. ábra tartalmazza. Az ábra bal oldali részén látható ξ függvény adott *de facto* árak mellett a korrumpáló vevőknek jutó termék minőségét, a $q = q_D$ egyenes pedig bármely árszínvonalon a fogyasztók által eredetileg megcélzott termék minőségét mutatja. Az ábra jobb oldalán a vízszintes tengelyre

2. sz. ábra

A korrupciós áremelkedés mechanizmusa keresleti korlát hiányában

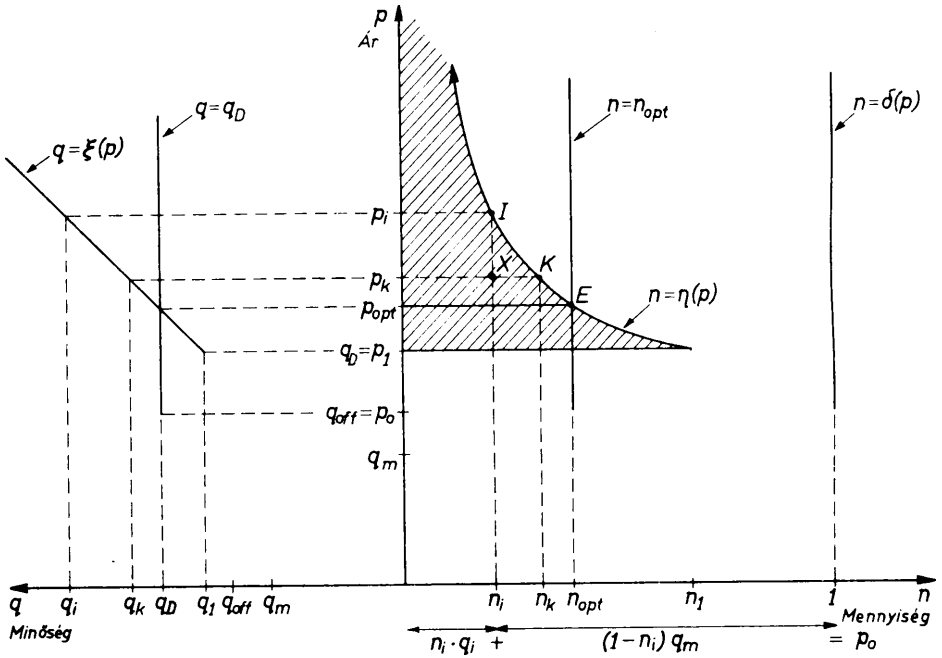

a korrumpáló vevők számát mértük föl. Minthogy azonban fogyasztóink mindig csak egy termékegységet vásárolnak, a vízszintes tengelyről egyúttal a felár révén megvásárolt (megvásárolni kívánt) termékmennyiség alakulását is leolvashatjuk. Az $n = n_{opt}$ egyenes a piacon rendelkezésre álló inputoknak azt a mennyiségét reprezentálja, amelyet abban az esetben osztanának szét a mindenkori áron korrumpáló vevők között, ha mindannyiuknak épp a preferenciáiknak megfelelő minőségű (q_D) termék jutna. Az input fennmaradó része $1—n_{opt}$ nem korrumpáló vevő számára q_m termék megvásárlását teszi lehetővé. Az $n = n_{opt}$ egyenest modellünk kínálati görbéjének tekinthetjük: az aggregált kínálat tökéletes rugalmatlanságát jelképezi.

Az $n = \delta(p)$ aggregált keresleti görbét azért rajzoltuk föl, hogy érzékeltessük: egyelőre eltekintünk a kereslet korlátozó szerepétől, és úgy tárgyaljuk a problémát, mintha a vevők a keresletüknek megfelelő terméket bármely árszínvonalon hajlandók lennének megvásárolni. Végül az η függvény azt mutatja, hogy p áron — konstans inputvolumen mellett — maximálisan hány vevő juthat az ennek fejében járó $q = q_m + (p—p_o)$ minőségű termékhez. Modellünkről reziduumként természetesen mindig leolvasható a nem korrumpáló fogyasztók száma is (lásd például az I pontot).

Jól látható az ábrán modellünknek az a sajátossága, hogy keresleti korlát hiá-

nyában a korrupciós áremelkedésnek nincs stabil nyugvópontja. Bármilyen árszínvonalat és minőségi szintet érjen el is a korrupció révén megszerezhető termékvariáns, mindig lesznek olyan fogyasztók, akiknek a nettó egyéni haszna — minthogy túl későn érkeztek — már kedvezőtlenebbül alakulna az éppen érvényes felár megfizetésével, mint a korrupciótól való tartózkodással. Az új felárat fontolgatva, ők így okoskodnak: „Siessünk, különben megint lemaradunk!". Ők mindig érdekeltek lesznek abban, hogy ráigérjenek az éppen aktuális korrupciós árra, hogy a korábbi ciklusban idejében érkező vevők elébe vágjanak és kiszorítsák őket. Ezzel azonban amazokat is rákényszerítik a versenyre. Aki el akarja kerülni pozíciójának romlását, annak az új felárat kell fizetnie. Groteszk módon ennek az lesz a következménye, hogy *egyre kevesebb* vevő jut hozzá az — előbb-utóbb a tulajdonképpen preferált q_D terméknél is — *egyre jobb* minőségű termékhez. Fogyasztóink maguk alatt vágják a fát. Az egymásra való kíméletlen rálicitálás — a *patkányverseny* — mechanizmusa, keresleti korlát hiányában, gyakorlatilag felszámolja a jobb minőségű termék piacát. S eközben vevőink „halálra javítják a helyzetüket". Ábránkon az jelképezi ezt, hogy a korrupciós folyamat terjedését az ár függvényében leíró $n = \eta(p)$ „terjedési görbe" aszimptotikusan a nullához, a minőség alakulását az ár függvényében leíró $q = \xi(p)$ „minőségegyenes" pedig a végtelenhez tart.

A patkányverseny fonák következményei még jobban kidomborodnak, ha a piac *egészére* nézve is megfogalmazunk egy optimumkritériumot. Eszerint: a piac egészének állapota akkor tekinthető optimálisnak (Pareto-optimálisnak), ha egyetlen fogyasztó helyzete sem javulhat anélkül, hogy valaki másnak a helyzete ne romlana. Optimumkritériumunk[12] alapján megállapíthatjuk: a patkányverseny mechanizmusa a piaci állapotok olyan sorozatát hozza létre, amelynek a fenti értelemben véve nincs egyetlen Pareto-optimális pontja sem. q_D minőség eléréséig ugyanis csak azon az áron javulhat egyesek helyzete, hogy másoké (a megvesztegetés alternatívájáról lemaradt fogyasztóké) romlik. q_D minőségi szint átlépésével pedig Pareto-értelemben véve még romlik is a piac egészének az állapota, hiszen miközben egyre több vevőnek kell a minimálisan elfogadható q_m termékkel beérnie, a korrumpálók helyzete sem javul, hanem a (q_D, p_{opt}) állapothoz, valamint minden további állapothoz képest egyre inkább romlik. (q_D, p_{opt}) pont átlépése után ugyanis a korrumpáló vásárlók csak azon az áron tudják a silány minőségű q_m termék fogyasztását elkerülni, ha fölöslegesen jó (sőt: egyre jobb) minőségű s ezért fölöslegesen drága (sőt: egyre drágább) termékeket vásárolnak.

Ábránk jobb oldalán az eladó rendelkezésére álló inputok lehetséges allokációit is megfigyelhetjük. Korrupciós játszmánk szabályainak megfelelően az eladó számára *megvalósítható alternatívák* halmazát a $p = p_1$ egyenes, az $n = \eta(p)$ görbe és a p tengely, illetve az általuk bezárt — besatírozott — terület testesíti meg. Ennek a területnek a pontjai reprezentálják azokat az allokációs lehetőségeket, ahol a korrumpáló vevők megkapják a mindenkori árnak megfelelő minőséget, a korrupciótól tartózkodók pedig q_m minőséghez jutnak. p_k ár esetében például a korrumpálók q_k minőséghez, a korrupciótól tartózkodó vevők (akiknek a száma K pont esetében $1—n_k$, X pont esetében pedig $1—n_i$) q_m-et kapnak. Figyeljük meg: eladónknak X pont esetében is tartania kell magát ahhoz a szabályhoz, hogy a korrupciótól tartózkodó vevőknek q_m-nél jobb minőségű terméket nem adhat. Ha ugyanis ezt megteszi — megtehetné, hiszen $n_k—n_i$ mennyiségű fel nem használt inputtartalékkal rendelkezik —, akkor megfordítaná a vevők előtt nyitva álló opciókhoz fűződő preferenciarelációkat, és a piac valamennyi szereplőjét a korrupciótól való tartózkodásra ösztönözné. Ennek megfelelően a megvalósítható alternatívák hal-

[12] A kritérium teljesülését elegendő a minőség dimenziója alapján ellenőriznünk, hiszen — mint azt az 1. táblázat alapján beláthattuk — a fogyasztók nettó egyéni haszna a korrupciós áremelkedés bármely tetszőleges végpontjában azonos $(q_m — p_0)$.

mazát a következő részhalmazokra oszthatjuk föl. $n = \eta(p)$ görbe pontjai reprezentálják azokat az allokációkat, ahol az eladó a rendelkezésére álló összes inputot elosztja a vevők között. A piac ilyen esetekben globálisan egyensúlyban van. Nevezzük ezért ezeket a pontokat az *egyensúlyi allokációk* halmazának! Az $n = \eta(p)$ görbétől balra elhelyezkedő terület így értelemszerűen a *nem egyensúlyi (fölöslegeket jelentő) allokációk* halmazát testesíti meg.

A megvalósítható alternatívák halmazát egy *másik szempont* szerint is felosztjuk. Mégpedig aszerint, hogy korrumpáló fogyasztóink megkapják-e az általuk preferált q_D terméket. A piacon megjelenő fogyasztók preferenciáinak teljesülését a korrumpáló fogyasztók preferenciáinak teljesülése megfelelően méri, hiszen a korrupciótól tartózkodó vásárlók q_m minőségnél amúgy sem kaphatnak jobbat. Ennek megfelelően a megvalósítható alternatívák halmazát három részhalmazra bonthatjuk. $p_{opt}E$ szakasz pontjai testesítik meg azokat az allokációkat, ahol a korrumpálók megkapják az általuk preferált q_D terméket és a nem korrumpálók sem kapnak rosszabbat, mint bármely más megvalósítható allokáció esetében. Nevezzük ezért ezen pontok halmazát a *minőség szempontjából optimális allokációk* halmazának, röviden: minőségileg optimális allokációknak; a $p_{opt}E$ fölötti területet a *minőségileg szupraoptimális*, a $p_{opt}E$ alatti területet pedig a *minőségileg szuboptimális allokációk* halmazának.

Vegyük észre: a piacon *egyetlen* olyan pont van, amelyik *egyensúlyi és egyszersmind minőségileg optimális* allokációt testesít meg: ez a kínálati görbe és a terjedési görbe metszéspontját jelentő E pont. Vajon a keresleti korlát bekapcsolásával milyen esélyeink vannak rá, hogy a korrupciós folyamat épp ezen a ponton jut nyugvópontra?

A korrupciós egyensúly sajátosságai

Mint minden piacon, a korrupciós piacon is hatékony korlátot szab a kereslet az áremelkedésnek. Vizsgáljuk meg, milyen jellegzetességekkel (n, p, q) rendelkezik az a pont — a továbbiakban: korrupciós egyensúlyi pont —, ahol az áremelkedés leáll. Vajon a korrupciós egyensúlyi pontban kialakuló árak megtisztítják-e a piacot?

A keresleti korlát bekapcsolása azt jelenti, hogy egy bizonyos ártartomány fölött a kereslet árrugalmassága nullától különböző értéket vesz föl. A keresleti görbe alakjára nézve bevezettünk néhány egyszerűsítő feltevést a kifejtés megkönnyítése érdekében. Feltettük, hogy a vevők által preferált minőségű termék (q_D), illetve a mindenkori felár lefizetésével elérhető jobb minőségű termék $(q = q_m + p - p_0)$ összkereslete p_0, p_1 ártartományban konstans, a p_1 fölötti ártartományban pedig *monoton csökkenő*. A kereslet törvénye tehát a $p > p_1$ ártartományban érvényesül. Feltettük továbbá, hogy ebben a tartományban a keresleti görbe lineáris. (Mint a 3. sz. ábra segítségével belátható lesz, legfontosabb következtetéseinken az sem változtatna, ha a keresleti görbe alakja — persze a kereslet törvényének érvényben hagyásával — lineáristól különbözne.) Három különböző meredekségű görbét vizsgálunk meg. $n = \delta_0(p)$ görbe sajátossága az, hogy — rugalmas szakaszában — pontosan áthalad a kínálati és a terjedési görbe metszéspontján (E ponton); $n = \delta_1(p)$ görbe E pont alatt, $n = \delta_2(p)$ görbe pedig E pont fölött metszi a kínálati görbét. Formálisan:

$$n = \delta_j(p) = \begin{cases} 1 & \text{ha } p_0 \leq p \leq p_1 \\ 1 + (q_D - p)/(a + r), & \text{ha } p > p_1 \end{cases} \qquad (21)$$

$$\begin{aligned} j = 0 &\rightarrow \quad r = k \\ j = 1 &\rightarrow 0 \leq r < k \\ j = 2 &\rightarrow \quad r > k, \end{aligned}$$

ahol: $a = p_0 - q_m$, $b = q_D - p_0$, $k = a^2/b$.

Keresleti görbéink segítségével kimutatjuk: a korrupciós egyensúlyi pont, ahol az áremelkedés leáll, és a folyamat végérvényesen nyugvópontra jut, csak kivételes esetben lehet egyensúlyi és minőségi szempontból is optimális allokáció.

3. sz. ábra

Egyensúly a korrupciós piacon

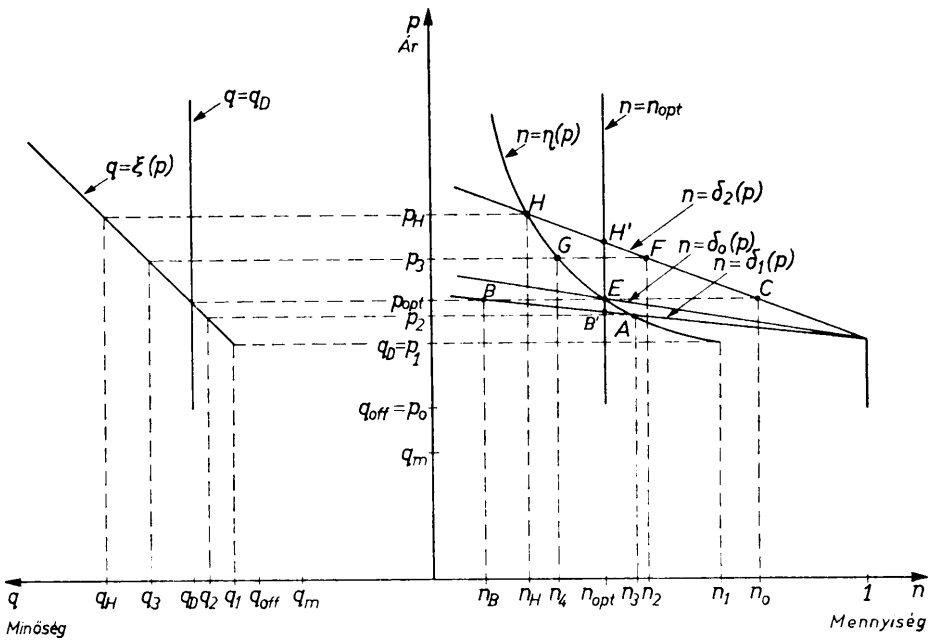

Tekintsük a 3. sz. ábrát! Ami a δ_1 típusú keresleti görbéket illeti, jól látható, hogy az áremelkedés nem állhat meg egy tetszőleges A ponton. A korrupciós folyamat egyensúlyi pontja B pont (p_{opt}, n_B) lesz. Tegyük föl ugyanis, hogy a folyamat eljutott A pontra, ahol n_3 vevő q_2 minőséget, 1—n_3 vevő pedig q_m minőséget vásárolt. Az utóbbiaknak már p_2 árnál ki kellett szállniuk a jobb minőségért folyó versenyből. Az n_3 számú korrumpáló vevő azonban joggal elégedetlen: nekik mindeddig nem sikerült q_D terméket megszerezniük. Hogy ezt elérjék, ráígérnek az aktuális felárra. Ez a rálicitálás azonban fokozatosan feltornássza az árakat p_{opt} szintre, ami viszont kiszelektálja az ezen az árszínvonalon már nem fizetőképes vevőket $(n_3—n_B)$. Az egyensúlyi pont tehát B lesz.

Figyeljük meg: ha a keresleti görbe E pont alatt metszi el a kínálati görbét, akkor az eladó kezében $(n_{opt}—n_B)(q_D—q_m)$ mennyiségű *inputfölösleg* keletkezik. A korrupciós egyensúlyi pont tehát δ_1 típusú keresleti görbék esetében a minőség szempontjából optimális allokáció ugyan, az inputok felhasználása szempontjából azonban nem egyensúlyi allokáció.

δ_2 esetben a korrupciós ár emelkedése sem C, sem pedig F ponton nem állhat meg. A korrupciós egyensúlyi pont H lesz (p_H, n_H). Tegyük föl ugyanis, hogy a folyamat eljutott C pontra. Ekkor a C pontnak megfelelő p_{opt} áron n_0 vevő hozzájutott ugyan a kívánt termékminőséghez, ugyanakkor ennél több fogyasztónak lenne ilyen áron q_m minőségű termék iránt fizetőképes kereslete. $n_0—n_{opt}$ számú balsze-

rencsés vevőnek egyszerűen azért kellett a (p_{opt}; p_0) árarányok mellett a p_0 hivatalos áron kapható q_m minőséggel beérnie, mert nem sietett eléggé az eladó megvesztegetésével. Amikor az *adott* felár lefizetésével próbálkozhattak volna, már „letarolt asztalt", „letaposott mezőt" találtak. Közülük kerülnek ki azok, akik megpróbálnak ráígérni az aktuális korrupciós árra, s ezzel azon vásárlók elébe vágni, akik az előző ciklusban kísérleteztek az eladó megvesztegetésével. Ezzel a birtokon belül levő vásárlókat is rákényszerítik a felár emelésére: nekik is be kell szállniuk a játszmába, ha pozícióik romlását el akarják kerülni. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a korrupciós ár — mondjuk — p_3 szintre emelkedik, ami n_o—n_2 számú, korábban fizetőképesnek számító vevőt kirostál a jobb minőségű termékvariánsért folyó versenyből. A folyamat azonban F ponton sem stabilizálódhat. Hiába kapnak a korrumpáló vevők q_D-nél jobb minőségű terméket, a túl későn érkező, de még fizetőképes vevők — az előbbivel teljesen analóg módon —, további áremelkedést generálva, továbblendítik a folyamatot egészen H pontig.

A szóban forgó rálicitálási játszmának ebben az esetben az a nem szándékolt következménye, hogy a patkányversenyből győztesen kikerülő vásárlók, noha egy ideig—a C pont fölötti tartományban—korábbban is *szupraoptimális minőségű* terméket fogyasztottak, alaposan túllőttek a célon: az általuk kívánatosnak tartott (q_D) terméknél sokkal jobb minőségű termékhez (q_H) jutottak — persze az optimális árnál (p_{opt}) jóval magasabb áron (p_H). A korrupciós egyensúlyi pont tehát δ_2 típusú keresleti görbék esetében az inputok felhasználása szempontjából egyensúlyi allokáció ugyan, a minőség szempontjából azonban szupraoptimális allokáció.

A korrupciós folyamatnak egyetlen olyan nyugvópontja van, amelyik egyensúlyi és minőségi szempontból is optimális allokáció. Az E ponton áthaladó δ_0 keresleti görbe esetében ugyanis az árak emelkedése pontosan annyi vásárlót szelektál ki a jobb minőségű termék piacáról — számuk 1—n_{opt} —, ahány vásárló kirostálódása szükséges ahhoz, hogy a korrumpáló fogyasztók épp q_D minőségű terméket kapjanak. S minthogy ők valóban q_D terméket kapnak, inputfölöslegek sem keletkeznek az eladónál. Annak a valószínűsége azonban, hogy a keresleti görbe — bármilyen legyen is az alakja — egy kitüntetett E ponton áthalad: nulla. Következésképp annak az eseménynek a valószínűsége, hogy a korrupciós áremelkedés egy olyan ponton áll le, ahol a vásárlók épp a fizetőképes keresletüknek megfelelő minőséghez jutnak, *és* az árak is maradéktalanul megtisztítják a piacot: szintén nulla.

A korrupciós egyensúly stabilitása

A keresleti korlát bekapcsolásával a korrupciós áremelkedés, noha a keresleti görbe lejtésétől függően más-más ponton, minden esetben leáll. A piac kettészakad egy korrumpáló fogyasztókból, illetve a korrupciós versenyből kiszoruló vásárlókból álló részre. A korrupciós áremelkedésnek ez lesz a végleges nyugvópontja. Gondolatmenetünk szempontjából döntő kérdés: vajon ez az állapot tartósan fennmaradhat-e? A piac szereplőinek és a piacot körülvevő intézményi környezetnek az ismeretében milyen alkalmazkodási folyamatokra számíthatunk? A válaszadáshoz mindenekelőtt modellünk eddig meglehetősen elhanyagolt szereplőjének, a terméket forgalmazó és a megvesztegethető eladót alkalmazó *vállalatnak* a viselkedését kell szemügyre vennünk.

A korrupció kialakulása, elterjedése és mind magasabb árszínvonalon való újratermelődése — mint említettük — alapvetően a kínálat rugalmatlanságára vezethető vissza. A rugalmas kínálat azt jelentené, hogy vállalatunk, illetve más vállalatok vagy tőketulajdonosok a kínálat bővítésével, illetve az adott termék

piacára való belépéssel reagálnának a kialakult helyzetre: a *de facto* árszínvonal-emelkedésre, pontosabban ami ebből a számukra fontos: a profitkilátások kedvező alakulására. Látni kell azonban, hogy ilyesfajta, rugalmas kínálati alkalmazkodásra számos feltétel egyidejű fennállása esetén kerülhet csak sor. Az állami tulajdonon alapuló gazdaságban azonban, még ha e feltételek némelyike itt-ott érvényesül is, az csak kivételképpen fordul elő, hogy a rugalmas kínálati alkalmazkodás valamennyi feltétele egyszerre teljesülne.

Ha a termelő nem profitérdekelt vállalat, hanem *közület*, mely erőforrásait az állami költségvetésből kapja, és termékeit névleges áron, hivatalosan differenciálatlan minőségben bocsátja a vásárlók rendelkezésére, akkor a kínálat csupán abban az esetben bővülhet, illetve a termelő csak akkor dobhat piacra jobb (a keresletnek megfelelő minőségű) terméket, ha sikerül a felügyeletét ellátó és az árait szabályozó hatóságot meggyőznie arról, vagy a hatóság maga jut arra a következtetésre, hogy az adott termék mennyiségét növelni, minőségét javítani kell. A kínálat ilyenkor természetesen növekszik; de ez még nem jelent rugalmas kínálati alkalmazkodást. Nincs okunk ugyanis azt feltételezni, hogy az erőforrás-allokáció feladatát ellátó bürokratikus szervezetek akkor és oda csoportosítják át erőforrásaikat, amikor és ahol a profitkilátások a számításba jövő alternatív lehetőségekhez képest javultak, illetőleg a szóban forgó tevékenység outputárai (névleges árak esetén: árnyékárai) más tevékenységek relatív áraihoz képest megnövekedtek. Bürokratikus allokáció esetén nincs olyan ismert alkalmazkodási mechanizmus, amelyik gondoskodna arról, hogy az erőforrás-allokáció a relatív szűkösségi viszonyok alakulását kövesse. Nem ismerünk olyan mechanizmust, amelyik a kínálat mennyisége és a relatív árak alakulása közti szisztematikus kapcsolatot (erős pozitív korrelációt), a negatív visszacsatolásos piaci alkalmazkodási folyamatok egyik elengedhetetlen feltételét megteremtené.

De árait szabadon alakító, profitérdekelt termelő esetén is jelentős akadályai lehetnek a rugalmas kínálati alkalmazkodásnak, ha a vállalatnak — mint az állami tulajdonú vállalatok esetében gyakran előfordul — valamilyen (formális vagy informális) *ellátási felelőssége* van, amiért cserében bizonyos szubvenciókat vagy szabályozási kedvezményeket kap az adott terület zökkenőmentes vagy legalábbis nagyobb zavaroktól mentes működéséért felelős s ezért a szóban forgó termékek termelését nemritkán veszteségek árán is támogatni kész gazdaságszabályozó szervezetektől. Nyereségorientált termelőnk szempontjából teljesen racionális lehet, hogy kínálatának szerkezetét az adott termékféleségből változatlanul hagyja, s tekintet nélkül a kereslet oldaláról jövő jelzésekre, veszteséges vagy csekély nyereséget hozó termékének termelését továbbfolytassa, amennyiben a veszteségek ellensúlyozására szánt szubvenciók összege (vagy pénzben kifejezhető haszna) meghaladja a szóban forgó termék termelésével járó veszteségeket, illetőleg elmaradt nyereségeket. Vállalatunk természetesen nem lesz motiválva arra, hogy árait emelje, *és* a kereslet szerkezetének megfelelő termékek előállítására térjen át, ha úgy értékeli, hogy ezzel az állami támogatások vagy bizonyos szabályozási kötöttségek alóli mentességek megítélésének az esélyeit rontaná.

Állami támogatások és szabályozási kedvezmények hiányában, valamint szabad áralakítás esetén a vállalat nyeresége teljes egészében termékeinek értékesítéséből származik. Termelőnk ekkor egyértelműen motiválva lesz a piacon mutatkozó profitszerzési lehetőségek kiaknázására. Nem bizonyos azonban, hogy ezt valóban meg is teszi. A kínálkozó profitszerzési lehetőségek kiaknázása ugyanis a termelés bővítését, vagyis többletforrások bevonását igényli. A termelő pedig rendszerint nem rendelkezik saját eszközökkel a termelés bővítésére, hiszen nyereségének jelentős hányadát az állami költségvetésbe kell befizetnie. Gyakran folyó termelését is bankhitelből finanszírozza. Vállalatunknak tehát olyan tőketulajdonosokat, illetve

tőkével gazdálkodó intézményeket kell felkutatnia, akik a termék piacán mutatkozó profitkilátásokat kellően vonzónak találják, és ezért hajlandóak a termelés bővítését finanszírozni. Tekintettel arra, hogy a kötvény- és részvénypiac szerepe jelentéktelen, vállalatunk vagy a költségvetéshez vagy a kereskedelmi bankokhoz fordulhat, hogy tőkeszükségletét fedezze. A költségvetési fejlesztési források allokációjáról a „közület" esetében már beszéltünk. Ami a bankokat illeti, ők ugyan elvileg a kölcsönök visszafizetésében és a kamatok törlesztésében érdekeltek, és hitelfeltételeik között a hitelből megvalósuló fejlesztések nyereségessége is szerepel, mégis minden empirikus tapasztalat szerint nem feltétlenül azokat a hitelkérelmeket teljesítik, amelyek a jövőbeni profitabilitás szempontjából a legelőnyösebb befektetéseket ígérik.[13] Profitjelzések alapján működő *tőkepiac hiányában* pedig még egyértelmű nyereségérdekeltség mellett sem képesek a vállalatok rugalmas kínálati magatartást tanúsítani.

A korrupció tehát mindazokban az esetekben újratermelődik, ahol a termelő, valamilyen institucionális korlát következtében, kedvező profitkilátások esetén sem képes hozzájutni a kínálat bővítéséhez szükséges eszközökhöz, vagy pedig valamilyen — általában: szabályozási jellegű — oknál fogva nem kellően érdekelt abban, hogy nyereséggel kecsegtető piaci lehetőségeit megragadja. A korrupció visszaszorításának azonban van még egy lehetséges eszköze: a hivatalos ár felemelése — gondolnánk. Ez a lehetőség ugyan a közület esetében többnyire nem áll fenn, az ellátási felelősséggel rendelkező termelő pedig nem szívesen él vele, a szubvenciókban nem részesülő, árait szabadon alakító, profitorientált termelő számára azonban vonzó és lehetséges alternatíva. Látnunk kell azonban, hogy változatlan kínálat mellett a hivatalos ár felemelése nem szünteti meg a korrupciót, sőt ez a „piaci" megoldás — amiben a fogyasztói árak felszabadítása következtében várhatóan egyre többször lesz részünk — bizonyos esetekben még hátrányosabb is lehet a vevőkre nézve, mint ha az ár emelésére nincs mód.

Tegyük föl, hogy vállalatunk a kereslet szerkezetét az eladó korrupciós kínálata alapján becsülte meg, és ennek az információnak a birtokában határozta meg azokat a minőség/ár-kombinációkat, amelyek révén nyereségét befektetések nélkül is növelni tudja. Tegyük föl továbbá, hogy úgy dönt: „szimulálja" a korrupciós piacot, azaz változatlan termelési volumen mellett, termékszerkezetét a kereslet szerkezetéhez igazítva, a minőségi különbségeket az árakban is kifejezésre juttatva, maga aknázza ki a homogén kínálat és egységes ár mellett az eladó számára nyitva álló profitszerzési lehetőségeket. Ez nyilvánvalóan a profitnövelés legkevésbé kockázatos módja, hiszen ilyen paraméterek mellett egyetlen fogyasztó elvesztésétől sem kell tartania. Ha a δ_2 keresleti görbével jellemezhető eset sajátosságait vesszük alapul, akkor ez azt jelenti, hogy vállalatunk q_H termékből pontosan akkora mennyiséget kínál eladásra p_H áron az igényesebb vásárlóknak, mint amennyit a korrupciós esetben az eladó juttatott a korrumpáló fogyasztóknak (n_H); és pontosan annyi silány minőségű q_m terméket kínál a szerényebb igényű vásárlóknak, mint amennyit a megvesztegethető eladó nyújtott a korrupciós esetben a korrupció

[13] Várhegyi Éva széles körű statisztikai adatbázison elvégzett elemzése egyértelműen ezt támasztja alá. „A hitelelosztás gyakorlatában nem mutatható ki azoknak a kritériumoknak... a meghatározó volta, amelyek a hazai hitelezés deklarált elvei és egy feltételezett piaci racionalitás szerint relevánsak. A hitelallokáció iránya nem mutat pozitív sztochasztikus együttmozgást a hitelt felhasználó vállalat gazdálkodásának múltbeli tényleges és jövőbeli várható hatékonyságával, pénzügyi stabilitásával, piaci pozíciójával." (Várhegyi [8], 121—122. old.). De hasonló vonások jellemzik a tőkéhez jutás másik domináns csatornáját, a költségvetési források allokációját is. Lásd ezzel kapcsolatban Kornai János és Matits Ágnes szintén nagy adatbázisra épülő, gazdagon dokumentált empirikus elemzését [5], különösen 72—83. l.

alternatívájától tartózkodó fogyasztóknak ($1—n_H$). A vállalat ekkor még azt is megteheti, hogy q_m termék árát a korrupciós esethez képest p_0-ról p_1-re emeli.[14]

Úgy tűnik: a kínálat szerkezetének megváltoztatásával nemcsak termelőnk bevételei növekedtek,[15] de a korrupció alapja is megszűnt. Ez azonban csak látszólag van így. Igaz ugyan, hogy az eddig korrumpáló fogyasztók most hivatalosan — persze a korábbi hivatalos árnál magasabb áron — jutnak hozzá a q_H termékhez, s ezért nincs okuk rá, hogy az eladót megvesztegessék. A q_m terméket p_1 áron vásárló fogyasztóknak azonban jó okuk van rá, hogy helyzetükön korrupció révén próbáljanak javítani. És ami a döntő: erre most lehetőségük is nyílik.

4. sz. ábra

Korrupció hivatalos termékdifferenciálás mellett

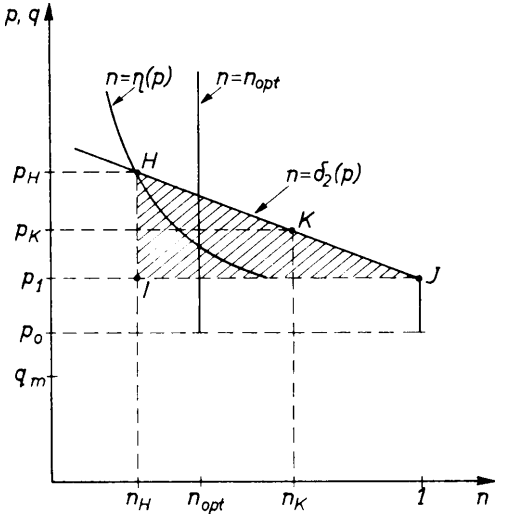

Tekintsük a 4. sz. ábrát! A döntő változás a hivatalosan egységes ár és homogén minőség, illetve a Δp_H felár melletti korrupciós termékdifferenciálás esetéhez képest az, hogy míg abban az esetben a jobb minőségű termék fogyasztásából kiszoruló vevők fogyasztói többletüket — lásd a *HIJ* háromszögnek megfelelő területet — nem használhatták helyzetük javítására, úgy most ezt akadálytalanul megtehetik. Az eladó ugyanis a hivatalos termékdifferenciálás következtében nemcsak korrupciós bevételeitől esett el, de inputátcsoportosítási kényszerei alól is felszabadult. Ha most a p_1 hivatalos áron vásárló fogyasztók közül valaki megvesztegeti, akkor a felárral arányosan minden további nélkül jobb minőséget biztosíthat neki, — persze a q_H minőséget p_H áron vásárló fogyasztók termékminőségének a rovására. Mindössze két dologra kell ügyelnie: egyrészt q_m-nél rosszabb minőségű terméket senkinek sem adhat; másrészt inputátcsoportosításait úgy kell megoldania, hogy a magasabb hivatalos árat (p_H-t) fizető fogyasztók nettó egyéni haszna ne csökkenjen a p_1 hivatalos árat és Δp_K korrupciós felárat fizető vásárlók nettó egyéni

[14] Ez modellünknek abból a technikai jellegű kikötéséből adódik, hogy feltételeztük: p_1 árat minden vevő hajlandó megfizetni.

[15] E bevételtöbblet nagysága: $n_H(p_H - p_0) + (1 - n_H)(p_1 - p_0)$.

hasznának értéke alá.[16] Ellenkező esetben ugyanis ők is inkább a $\{q_m+\Delta p_K;\ p_1+\Delta p_K\}$ opciót választanák, ami az inputátcsoportosítás lehetőségét megszüntetné, hiszen q_H termék hivatalos értékesítése nélkül nem vonhatók kockázatmentesen ki inputok q_H termék piacáról. Vegyük észre: a minőségi különbségek manifesztté válásával és a hivatalos árakban való megjelenésével mindössze az történt, hogy az egységes ár és homogén minőség szituációjához képest felcserélődött egymással a korrupciót kezdeményező, illetve a korrupció terheit viselő vásárlók csoportja. A korrupció tehát nem szűnik meg akkor sem, ha a kínálat alkalmazkodik ugyan a kereslet szerkezetéhez, de a termelés az áremelkedések ellenére nem növekszik.

Tegyük hozzá: a korrupció attól függetlenül újratermelődik, hogy a termelő hány különböző termékvariánst és milyen ár/minőség-kombinációkat választott. Változatlan volumenű termelés mellett ugyanis mindig lesznek minőséggel elégedetlen s ugyanakkor fogyasztói többlettel rendelkező vásárlók, akik korrupcióra csábítják az eladót; az eladó pedig mindig talál magának olyan fogyasztót, akitől bizonyos számú korrumpáló vevő részére képes a szükséges inputokat elvonni.

Az eset alapján, úgy tűnik, egy általánosabb következtetést is levonhatunk: a kínálati rugalmasság és az egyensúlyi árképzés közti kapcsolat nem szimmetrikus. Amíg a kínálat rugalmasságának megteremtése egyszersmind az egyensúlyi árak kialakulásának lehetőségét is magában hordozza, addig a pillanatnyi egyensúly elérése áremelések révén, a kínálat bővülése nélkül, mindössze azt jelenti, hogy ugyanannyi termékért ezentúl többet kell fizetnünk. Az áremelkedés önmagában nem vezet megfelelő kínálati alkalmazkodáshoz, csak a korrupciót termeli egy magasabb árszínvonalon újra.

Összefoglalás és következtetések

A korrupció jelenségét elemezve, beláttuk: krónikus túlkereslet esetén a megvesztegetés szokása nagy valószínűséggel kialakul; s ha egyszer kialakul, akkor racionális (haszonmaximalizáló) vevőket feltételezve, okvetlenül el is terjed a piacon. Konstans korrupciós felár mellett a piac előbb-utóbb telítődik szelektív előnyök elérésére törekvő korrumpáló vásárlókkal. A folyamat eredményeképpen mind a megvesztegetéstől tartózkodó, mind a korrumpáló vásárlók rosszul járnak. Az előbbiek hivatalos áron a hivatalos minőségnél rosszabb, az utóbbiak a hivatalosnál magasabb áron a hivatalos minőségűnél a legjobb esetben is csak kevéssel jobb termékhez jutnak. Mindkét fogyasztói csoport olyan termék megvételére kényszerül, melynek minősége nem áll arányban az árával.

A jobb minőségű termék piacáról kiszoruló és/vagy a megvesztegetéssel vásárolt termék minőségével elégedetlen vevők a preferenciáiknak megfelelő jószág

[16] $p_K = p_1+\Delta p_K$-val jelölve a korrupciós árat, a korrumpáló fogyasztók nettó egyéni haszna: $(q_m + p_K - p_1) - p_K = q_m - p_1$, azaz nem változik. A keresleti korlát következtében azonban $1-n_H$ fogyasztó közül ezt nem tudja mindenki megfizetni. Annak az $n_K = \delta_x(p_K) < 1-n_H$ fogyasztónak az inputszükségletét, aki p_K árat hajlandó és képes is megfizetni, n_H számú p_H árat fizető fogyasztónak kell fedeznie. Ha átcsoportosítandó inputszükségletét az eladó egyenlően osztja el a nem korrumpálókon, akkor a p_H árat fizető vásárlók termékének minősége $q_H-[(n_K-n_H)(p_K-p_1)]/n_H$ szintre romlik. A minőségromlás azonban nem lehet olyan mértékű, hogy a p_H árat fizető vevő nettó egyéni haszna a korrumpáló fogyasztók nettó egyéni haszna alá süllyedjen.

Vagyis: $q_H-[(n_K-n_H)(p_K-p_1)]/n_H-p_H \geq q_m-p_1$. Mivel azonban $H \in \eta$, és (12) alapján: $q_H-p_H = q_m-p_0$, ezért $q_m-p_0-[(n_K-n_H)(p_K-p_1)]/n_H \geq q_m-p_1$. Egyszerűbb alakra hozva, és a keresleti görbe inverzének képletét felhasználva, a korrumpáló fogyasztók számát (n_K-n_H) az alábbi összefüggés határozza meg:

$$n_K - n_H \leq n_H(p_1 - p_0)/[\delta_x^{-1}(n_K) - p_1].$$

megszerzéséért korrupciós árversenyt kezdeményeznek; a felár emelésével igyekeznek a helyzetükön javítani. A fogyasztók között kibontakozó árverseny azzal a következménnyel jár, hogy noha valamennyien jobb minőségű jószág megszerzésére törekszenek, fokról fokra aláássák a minőségi termékhez való hozzájutásuk esélyeit. Autonóm preferenciájú, valamint a minőség és az ár viszonyát pontosan ismerő vevők esetén, a korrupció révén megszerezhető termék minősége ugyan az áremelkedéssel párhuzamosan egyre inkább javul, a kínálat volumenének korlátozottsága miatt viszont mind kevesebb fogyasztó számára juthat csak belőle. Ez a mechanizmus, keresleti korlát hiányában, a jobb minőségű termék piacának fokozatos beszűküléséhez, végső soron a piac megszűnéséhez vezet.

Minthogy a fogyasztók árakkal szembeni érzéketlensége nem korlátlan, vagyis az árak emelkedésével egyre többen ítélik előnyösebbnek pénzük alternatív felhasználási módjait, kezdetét veszi a vásárlók kilépése a jobb minőségű termék piacáról. A vevők egy része túlságosan magasnak találja a felárat, és inkább a hivatalos áron kapható rosszabb minőségű termék mellett dönt. Amint az áremelkedés, illetve az ezzel összefüggő minőségjavulás eléri azt a mértéket, ahol a korrumpáló vevők hozzájutnak a preferenciáiknak megfelelő (vagy annál jobb) minőségű termékekhez, és a piacon egyetlen olyan vásárló sincs már, aki hajlandó vagy képes lenne rá, hogy az adott felárat megfizesse, a piac egyensúlyba kerül. Ez az egyensúly azonban sem az erőforrások allokációja, sem a fogyasztói preferenciák teljesülése szempontjából nem vezet társadalmilag optimális (Pareto-optimális) állapothoz.

Először: a vevők egy része a hivatalos minőségűnél rosszabb termékhez jut hivatalos áron; ők jobban jártak volna, ha a korrupció el sem kezdődik. Másodszor: a lehetségeshez képest a korrumpálók helyzete is előnytelenebb, hiszen a korrupciós egyensúly vagy azt jelenti, hogy túlságosan jó (vagy legalábbis a preferenciáiknál jobb) minőségű s ezért fölöslegesen drága termékek megvételére kényszerülnek, vagy pedig azt, hogy megfelelő áron hozzájutnak ugyan a preferenciáiknak megfelelő termékhez, de az eladónál inputfeleslegek keletkeznek. Mindkét esetre fennáll, hogy — adott kínálatot alapul véve is — több vevő kaphatott volna preferenciáinak megfelelő terméket. A hatékonyságveszteséget a „patkányverseny" idézi elő. A vásárlók közti árverseny ugyanis olyan magasra tornássza fel a korrupciós árat, hogy — vagy a korrumpálók termékminőségének szupraoptimalitása, vagy pedig az eladó oldalán szükségképpen felhalmozódó inputfeleslegek következtében — több fogyasztó kényszerül kilépni a felárral megszerezhető termék piacáról, mint amennyinek ilyen minőségű termékből az adott kínálat mellett juthatott volna.

A korrupciós egyensúly stabil, amennyiben a kínálat rugalmatlan, vagyis ha a termelő kedvező piaci (profit-) kilátások esetén nem képes a kínálat bővítésére, vagy nem kellően érdekelt a kínálat bővítésében. A kínálati rugalmatlanság az állami tulajdonon alapuló gazdaságok szinte mindennapos jelensége. Számolnunk kell vele mind rögzített árú terméket előállító közületek, mind szubvencionált jószágot piacra dobó és/vagy ellátási felelősséggel rendelkező vállalatok mind pedig állami támogatásban nem részesülő, profitorientált, árait szabadon alakító, de a kínálat bővítéséhez szükséges többletforrásokhoz hozzájutni képtelen termelők esetében. A korrupció újratermelődik akkor is, ha a termelő hivatalos áremeléssel egybekötött termékdifferenciálást hajt végre: ha úgy dönt, hogy a korrupciós piacot „szimulálva", pontosan olyan áron, minőségben, illetve összetételben dob termékeket a piacra, ahogyan ez korábban, hivatalosan egységes ár és differenciálatlan minőség mellett a korrupció eredményeképpen megvalósult. Profitorientált, árait szabadon alakító termelő ezt a lépést minden valószínűség szerint megteszi; erre ösztönzi őt az áremeléssel elérhető többletnyereség. A hivatalos ár felemelésével

egybekötött termékdifferenciálás azonban, változatlan kínálat mellett, mindössze azt jelenti, hogy ugyanazért a jószágtömegért ezentúl többet kell fizetni. A korrupció nem szűnik meg, csak egy magasabb árszínvonalon újratermelődik.

A korrupció — elemzésünk tanúsága szerint — nem vezet megfelelő kínálati alkalmazkodáshoz. Erről csak akkor beszélhetnénk, ha a kínálati rugalmasság valamennyi, fontosabbnak tűnő feltétele egyszerre teljesülne: ha a termelő egyértelmű és bürokratikus hatásoktól mentes profitérdekeltséggel rendelkezne; ha az ármechanizmus működésének nem lennének bürokratikus akadályai; ha a profitkilátások és a tőkeallokáció között szoros pozitív kapcsolat állna fenn. A korrupció azonban épp e feltételek hiánya miatt alakul ki, és aligha eredményezheti a termelők profitmotivációjának erősödését vagy a profitabilitás és a tőkéhez jutás közötti kapcsolat szorosabbá válását. Noha a keresleti és kínálati árak egymáshoz közelítésével bizonyos mértékig hozzájárul ugyan az ármechanizmus jobb működéséhez, ez azonban semmiképpen sem elegendő Pareto-optimális társadalmi állapotok eléréséhez. Az ármechanizmus némileg jobb működése csak azon az áron valósulhat meg, hogy mind az erőforrás-allokáció, mind pedig a fogyasztói preferenciák teljesülése tekintetében jelentős jóléti veszteségeket kell elszenvednünk. A korrupció tehát minden látszat ellenére sem tekinthető hatékony „piachelyettesítő" intézménynek.

Hivatkozások

[1] *Banerjee, D.:* Choice and Order: Or First Things First. Economica, 1964. május
[2] *Becker, G.—Stigler, G. J.:* Law Enforcement, Malfeasance, and Compensation of Enforcers. Journal of Legal Studies, 1974. január
[3] *Fishburn, P. C.:* Lexicographic Orders, Utilities and Decision Rules: A Survey. Management Science, 1974. július
[4] *Galasi Péter—Kertesi Gábor:* A korrupció terjedése. Közgazdasági Szemle, 1987. szeptember
[5] *Kornai János—Matits Ágnes:* A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[6] *Pashigian, B. P.:* On the Control of Crime and Bribery. Journal of Legal Studies, 1975. június
[7] *Rose-Ackerman, S.:* Corruption (A Study in Political Economy). Academic Press, New York, 1978.
[8] *Várhegyi Éva:* A hitelelosztás tendenciái Magyarországon. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 1987. 3. szám

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (921—935. l.)

SZABÓ MÁTÉ

Technika, ökonómia és ökológia a nyugatnémet Zöldek elméletében és politikájában*

A fejlett tőkésországok jelentős változtatásokat vittek véghez a technológiai fejlődés eredményeként előálló környezetvédelmi problémák megoldása érdekében. Új hangsúlyokat kapott a technika, ökonómia és ökológia összefüggésrendszerének kezelése; az ökológiai szempontoknak, illetve a technológia természeti és kulturális „környezeti" hatásainak fokozott figyelembevétele tapasztalható a gazdasági-technológiai döntésekben. Ezek a fejlemények a fejlett tőkésállamokban nem gazdasági automatizmusként, avagy technológiai szükségszerűségként törtek utat maguknak, hanem nagyrészt az aktív társadalmi cselekvésnek, a társadalmi mozgalmak tevékenységének hatására következtek be.

Jóllehet hazánk gazdasági-társadalmi berendezkedése jelentősen eltér a fejlett tőkésállamokétól, e külső gazdasági-technológiai kihívás, illetve a belső fejlődés által kiélezett ellentmondások mégis hasonló problémák megoldására kényszerítik a döntéshozókat, és jelentkeztek már az autonóm állampolgári aktivitás csíraformái is a környezetvédelem területén [21]. Ezért tanulságos lehet megismerkedni a tőkésállamokban legsikeresebb ökológiai párt, illetve mozgalom, a nyugatnémet Zöldek gazdaság- és technológiapolitikai nézeteivel, és azok elméleti-politikai hátterével.

A mozgalom ideológiájának elméleti alapjai

A hetvenes-nyolcvanas évek új társadalmi mozgalmainak szemléletére a legnagyobb hatást az ökológia tudománya gyakorolja. Ez a tudományág a természeti és társadalmi jelenségeket egyaránt magukba foglaló ökoszisztémák sajátosságait kutatja, elemzi, magyarázza. Az alternatív mozgalmak eszméit összegező politikai ökológia viszont, amely az ökológia eredményei alapján bizonyos társadalmi-politikai értékeket, célokat, követelményeket, programokat ír elő, nem tudomány, hanem ideológia. Ám ez az ideológia, más eszmeáramlatokhoz hasonlóan, a tudományt tekinti saját forrásának, magát tudományos ideológiának tartja [2], [22].

Az ökológiára való hivatkozás az alternatív mozgalmak fontos megkülönböztető jegye a hatvanas évek egyértelműen tudományellenes ellenkultúrájával szemben. Az alternatív mozgalmak álláspontja azonban, ha nem is tudományellenes,

* Jelen munka az OKTH megbízásából a BME Politikai Gazdaságtan Tanszékén folyó „A technológiai fejlődés környezeti hatásainak vizsgálata. A környezetgazdálkodás technológiai feltétele" című kutatás résztanulmánya. A kézirat alapját a Dubrovniki Nemzetközi Szabadegyetem „A technika társadalmi értelmezései" című szemináriumán 1985-ben, 1986-ban és 1987-ben tartott előadásaim és az azokat követő viták tanulságai jelentik. Fontos források voltak és segítséget adtak a tanulmány megírásához a dubrovniki szeminárium más előadásai és vitái is, illetve az OMFB REI-ben 1986—1987-ben a korszerű kiegészítő technológiákról folytatott vitasorozat tanulmányai és megbeszélései.

Szabó Máté kandidátus, az ELTE ÁJTK Politológiai Csoportjának tudományos munkatársa.

de ellentmondásos. Egyfelől elfogadják az ökológiát, illetve az ökológia alapjául is szolgáló általános rendszerelméletet, s e tudományágaktól a mozgalom legitimitásának megerősítését várják, másfelől viszont gyakorta teszik magukévá a tudományos gondolkodásnak az ellenkultúra nyomdokain járó kritikáját.

A mozgalom elméleti alapjait vizsgálva hasonló kétértelműségek egész sorára bukkanunk. A modern társadalmakról adott kritikáikban és megoldási javaslataikban az egyik oldalon felfedezhetők egy alternatív modernizációs elmélet és társadalmi praxis körvonalai, elméletük más vonatkozásai viszont a visszafordulás, a reprimitivizáció hívei számára nyújtanak fogódzókat.

Az ökológia a természet és az ember, illetve a társadalom egységét és stabil egyensúlyát keresi. A politikai ökológia — gyakran ki nem mondott — felfogása szerint viszont a nagybetűs Természet az emberinél, a társadalminál magasabbrendű érték. „Nature knows best" („a természet tudja a legjobban") — ezt az alaptételt állítja fel a politikai ökológia egyik gondolkodója, az amerikai Barry Commoner. Az egyensúly domináns elemévé a természet válik; rá hivatkozva, az ő megmentése érdekében dolgozzák ki javaslataikat a politikai ökológia teoretikusai. A Természet persze nem mindig emplicit hivatkozási alap: sokszor a transzcendencia, a bölcsesség, az egyensúly, a totalitás lép a helyére. De a lényeg mindig ugyanaz: létezik valami eleve elrendelt és kialakult harmónia, egyensúly stb., amely az ember és a társadalom számára külsődleges, amelyet azok „megsértettek", s ezért az ökológiai és szociális válság „büntetését" nyögik — egészen addig, amíg vissza nem állítják az „eredeti állapotot", vissza nem helyezik jogaiba a felborult Valamit.

A társadalom és az ember számára külsődleges valami, ha lemondunk a transzcendenciák létezéséről — amit a politikai ökológia nem mindig tesz meg — csak a természet lehet. A természet és a társadalom között a *munkatevékenység* teremt kölcsönös összefüggést. A politikai ökológiában azonban ez a *közvetítő*, a munka általában elsikkad. A munka kitessékelése a politikai ökológiából e szemléletmód egyik alapvető sajátossága, amely meghatározza egyéb megnyilvánulásait. A munka eltüntetésével ugyanis ez az ideológia megkérdőjelezi a társadalom mint létszféra sajátosságait és viszonylagos önállóságát [1], [14]. Ez teremt alapot arra, hogy a politikai ökológia kijelölhesse programjának fő irányát: vissza kell állítani a Természet háborítatlan, öntörvényű mozgását, s ennek érdekében a lehető legkisebbre kell korlátozni az ember (a társadalom) természetre gyakorolt hatását.

Az iméntiekben bizonyos mértékig leegyszerűsítettem a politikai ökológia felfogását. Az ide sorolható koncepciók többsége ugyanis nem, illetve nem végleg tünteti el a munkát, „csupán" eltekint attól, hogy az kapcsolja össze a természetet és a társadalmat. Túlhangsúlyozzák, hogy a munka szétválasztja a természetet és az embereket. Így válhat a politikai ökológia felfogásában az ember és a társadalom tevékenysége pusztán külsődleges, a természethez képest zavaró tényezővé. Ebből az egyoldalúságból ered az a követelés, hogy a munka legyen egyre kevesebb és mind kevésbé független a természettől (akár azon az áron is, hogy csökken a hatékonysága) — ami önellentmondás, hiszen a munka eleve emberközpontú, emberi célok elérését szolgáló tevékenység.

A munka átváltoztatásának igénye akkor kerül felszínre a politikai ökológiában, amikor a *technika és a szervezeti méretek, a nagyság* viszonyának kérdését vizsgálja. „Small is beautiful", „szép ami kicsi" mondja az alternatív teoretikus, E. F. Schumacher. Ez a tétel megkérdőjelezi a nagyipari technológia, a nagyipari munkaszervezet és a bürokrácia létjogosultságát. Mindent újra kell teremteni, emberi méretre kell redukálni! Az alternatív elmélet ugyanúgy ítéli meg a technikát, a munkaeszközt, mint a munkatevékenységet, vagyis nem az ember és a természet közötti közvetítőt, csak az elválasztót látja benne. Azaz mégsem teljesen ugyanolyan a technika és a munka megítélése. A munkatevékenység értékelése ugyanis

ebben az összefüggésben már kedvezőbb, mint a technikáké, hiszen az ember, aki kifejti, mégiscsak valami természetes. A technikában, az eszközben, illetve a gépben viszont az ember és a természet közötti differencia tárgyszerű formát ölt. Persze az, hogy mekkora a távolság az ember és a természet között, nagymértékben függ a technika jellegétől. Nagy eszköz — nagy differencia; kis eszköz — kis differencia; természettől idegen, az embert tőle elválasztó, és a természettel szemben erőszakos eszköz — nagy differencia; a természettől nem idegen, az embert tőle el nem választó, és a természettel szemben nem erőszakos eszköz — kis differencia.

Mondjunk tehát le a nagyméretű és nagy hatósugarú, s az embert a természettől elválasztó eszközeinkről? Néhány megfontolás kétségessé teszi, hogy ez lenne a megoldás iránya. Hozhatók fel példák arra, hogy a nagy, s a természettől idegen technika nem feltétlenül tesz kárt az ökológiai rendszerekben. Akik tehát a politikai ökológia naturalizmusának szellemében próbálják a társadalmilag kívánatos eszközök jellegzetességeit meghatározni, könnyen zavarba jöhetnek. Más utakon kell a „szelíd" technikák problémáját megközelíteni.

Az alternatív technológia sajátosságainak közvetlen leírása helyett e technológia kifejlesztésének és társadalmi használatának módjában kell keresnünk a megkülönböztető jegyeket. Az alternatív mozgalomban többnyire alkalmazzák a hagyományos technológiát is, de a modern kapitalista társadalomban uralkodótól eltérő munkamód, élet- és közösségi forma keretei között, s emiatt a technika már nem a hagyományos funkciókat (költségracionalizálást, profitszerzést stb.) szolgálja.

Az elérni kívánt célok, az együttélési normák, a termeléshez és eredményhez való viszony az „alternativitás" tényezői, elemei. Az alternatív technológia egyes elméletei és az alternatív mozgalom bizonyos irányzatai ezt felismerve, az újraértelmezett szociális-politikai értékek és szervezeti formák alapján írják körül az alternatív technológia sajátosságait [2], [17].

Az alternatív technológiában az az újszerű, hogy szakítást jelent a technika és a technológia fejlődéséhez spontán módon alkalmazkodó tőkés társadalmi-gazdasági szervezettel és szocializációs modellel. A kapitalizmusban ugyanis, amely levet magáról minden „bornírt" közösségi korlátot, a technika és a gazdaság viszonylagosan függetlenedik más társadalmi szférák (kultúra, politika stb.) mércéitől, követelményeitől, fejlődése saját önálló logikáját, „racionalitását" követi. Ezáltal lehetővé válik ugyan a termelőerők korlátlan kifejlesztése, de azon az áron, hogy az ember és a társadalom a technika és a gazdaság uralma alá kerül.

Az alternatív mozgalom, amely a szociális és pszichológiai formák oldaláról írja körül a technika és technológia helyét, szerepét, funkcióját a társadalomban, e technikai logika és racionalitás túlzott autonómiáját és az egyéb társadalmi szférák feletti uralmát kívánja felszámolni. Ne a társadalom és az ember alkalmazkodjék a technika és a technológia fejlődéséhez, hanem a technika igazodjék a meghatározott értékek alapján kiválasztottnak tekintett társadalmi formákhoz.[1] Kultu-

[1] Az alternatív elméletnek az az alapgondolata, miszerint az ember és a szervezet ne pusztán alkalmazkodjék a technológia fejlődéséhez, hanem ellenőrizze azt tudatosan, nem új keletű. Már korábban felbukkant különböző tudományos munkaszervezési és munkaszociológiai irányzatokban, és ma is elevenen él a szervezéstudományi irodalomban, illetve a technológiák értékelésével (technology assessment) foglalkozó elméleti és politikai törekvésekben [7], [9], [10]. A flexibilisebb, a szociális és pszichológiai igényekhez alkalmazkodó alterntív technológiafelfogás azonban eltér ezektől a korábbi megoldásoktól, mivel az alternatívoknál a nagyipari technológia és a bürokratikus szervezetek technokratikus összefonódásának elutasítása talaján forgalmazódnak meg a javaslatok. A Zöldek alapjában technokratikus jellegűnek tekintik, s ezért elutasítják a modern nagyipari szervezet — ember — technika viszonyrendszer valamennyi, ha egymástól mégoly eltérő formáját is — a klasszikus „fordista" futószalagrendszert csakúgy, mint a „human relations" irányzat javaslatai alapján „megszelidített" szervezeteket, vagy az automatizált gyárakat.

rálisan, gazdaságilag, politikailag, szociálisan és pszichológiailag „beágyazott" technika és technológia — ez az alternatív technológia.

Ám ha csak ennyit mondunk, még homályban hagyunk egy fontos kérdést: milyen társadalmat szolgáljon ez az alternatív technológia? A technika és technológia modern társadalmi „reintegrálására" való törekvés ugyanis egy alternatív modernizációs elméletnek és a rá építő gyakorlatnak éppúgy szükségszerű eleme, mint a prekapitalista viszonyokhoz való visszatérést hirdetők programjainak. (Hogy ez utóbbival is jól megfér, azt például Marx gondolata is jelzi, miszerint az ókorban a gazdálkodás nem a pénzvagyon és a javak termelésének maximalizálását, hanem a legjobb állampolgárok létrehozását célozta.) Egyáltalán nem mindegy azonban, hogy az alternatív mozgalmak melyik megoldást választják: az alternatív modernizációt, vagy a reprimitivizálást?

A technika „újrabeágyazására" való törekvés ezen ambivalenciája onnan ered, hogy a kapitalizmus előtt a technika közösségi kontrollja a társadalmi létszférák (gazdaság, kultúra, politika stb.) primitív differenciálatlanságán, kifejlettségén alapult, az alternatívok kontrolligénye viszont a modern komplexitás talaján fogalmazódik meg. De oda kell-e dobni ezt a komplexitást, s vele a társadalmi-gazdasági fejlődés fél évezredes eredményeit a bioszféra, s végső soron az emberiség puszta megmaradásának érdekében? Mielőtt ezt akár csak gondolatban is megtennénk, fel kell deríteni, hogy nem kerülhetjük-e meg mégis a választást, azaz hogy nincs-e mégis egy járható út, amelyen elindulva mindkét értéket — az ökoszférát és társadalmunk komplexitását is — megmenthetjük.

Reményt keltő ebből a szempontból, hogy még a kapitalista termelés minden megelőzőnél inkább autonóm, független technikai fejlődését is szabályozza társadalmi kontroll, melynek jellegzetességei éppúgy a gazdasági fejlődés és a társadalmi struktúra sajátosságainak felelnek meg, mint a prekapitalista viszonyok között működő ellenőrző mechanizmusoké.[2] A társadalmi szférák differenciálódásából következően ez a kontroll más, közvetettebb, mint a tradicionális társadalmakban.

E kontroll érvényesítésében[3] megvannak a maga sajátos funkciói az államnak és a politikai rendszernek (beleértve az alternatív mozgalmat is), a jognak, a sajtónak és a nyilvánosságnak, a tudománynak, sőt még a kultúrának és művészeteknek is. A nagy kérdés az, hogy e viszonylagosan elkülönített, s saját belső logikájuk szerint működő létszférák között lehet-e olyan együttműködést teremteni, amely a jelenleginél sokkal hatékonyabb ellenőrzést tesz lehetővé a technika és technológia fejlődése felett — anélkül azonban, hogy a gazdaság öntörvényű mozgását, viszonylag autonóm működéseit ezzel eleve kizárná. Avagy erre csak a reprimitivizálás, a társadalmi szférák differenciálatlan egységének helyreállítása útján van mód?

Ez az alternatív mozgalom negatív társadalomkritikájának és pozitív társadalommodelljének „ugrópontja", itt válik el, hogy mennyiben képes a technika és a technológia problémái mellett és mögött tudatosan megragadni a társadalmi vonatkozást, azaz nem az eszközök, hanem az eszközhasználók: az ember és a társadalom kritikáját és alternatív modelljét adni. Sajnos az alternatív mozgalom esz-

[2] Már a marxizmus klasszikusai kimutatták, hogy a technika kapitalizmusbeli autonómiája sajátos társadalmi meghatározottságot közvetít [16], s főleg *A tőke* „Munkamegosztás és manufaktúra" című fejezete [15] foglalkozik ezzel. Az alternatívok a mindennapi tudat szintjén elterjedt technológiai determinizmus fetisizált formájával vitatkozva, sokszor újra felfedezik a társadalomtudomány polgári és marxista irányzatainak helytálló felismeréseit a technika és a társadalom viszonyáról.

[3] A technológiai fejlődés társadalmi ellenőrzésének megnyilvánulásaira megannyi példát lehet hozni. Említhetjük itt egy korábbi időszakból a DDT betiltását, napjainkban pedig a széndioxid kibocsátásának korlátozásáról megkötött nemzetközi egyezményt, illetve a génmanipulációkról folytatott tudományos vitát.

mekörében az ember-természet-eszköz viszonyrendszer valóban lényegi problémáinak újszerű megoldásai gyakran nemcsak kiegészítik és gazdagítják, hanem néhol ki is szorítják az ilyenfajta társadalomkritikát.

Az alternatív technológiafelfogás szakít a tudomány és technika öntörvényűen racionális fejlődésébe vetett hittel, megkérdőjelezi a tudomány, a technológia, vagy akár a gazdaság racionalitása szerinti cselekvés feltétlen ésszerűségét. Lehet például, hogy adott helyen és időben rendelkezésre állnak az anyagi, technológiai és tudományos feltételek ahhoz, hogy atomerőművet építsünk (technikai racionalitás), egyúttal kimutatható, hogy építése fedezi energiaigényünket, és hosszabb-rövidebb idő átlagában gazdaságosabb minden más energiaforrásnál (gazdasági racionalitás). Az alternatív elmélet mégis elutasítja az atomerőművek építését, rámutatva, hogy az atomerőművek felépítésének és üzemeltetésének hosszabb távon beláthatatlan ökológiai következményei lehetnek (ökológiai racionalitás), és hogy — akárcsak az összes többi centralizált áramszolgáltató rendszer — a szervezett hierarchia kiszolgáltatott elemévé teszik a fogyasztót (szociális és humán racionalitás). Ökológiai, humán és szociális szempontból tehát jobb, „racionálisabb" decentralizált és a természeti körforgásba beilleszkedő energiaforrást (például a napenergiát) alkalmazni, még akkor is, ha ez az ökonómiai és a technológiai szempontok alapján nem tűnik racionálisnak.

Mint Max Weber kimutatta, a racionalitásnak különféle, eltérő típusai léteznek és ezek nem mérhetők össze. Ami az egyik szempontból racionális, a másikból irracionális lehet. Max Weber elemzését témánk szempontjából is felhasználhatjuk, mivel a hagyományos *technológiai-ökonómiai* és az alternatív *humán-szociális-ökológiai* racionalitás közötti különbség megfelel a weberi *formális* és a *materiális* racionalitás-kategóriák közti különbségnek [24].

A technológiai és az ökonómiai racionalitás a rendelkezésre álló források felhasználásával maximalizálni kívánja a velük elérhető eredményt; az input-output arány optimalizálása érdekében választja meg, e logika szerint racionalizálja az eszközöket. Ez formális racionalitás, mert „tiszta" formájában nincsen tekintettel semmilyen más szempontra, szférára, sajátos-önálló logikáján kívülálló értékelő posztulátumra: mindenre ugyanazt az elvet és formális mércét alkalmazza.

Az ökológiai és a szociális, humán racionalitásnak az alternatív mozgalom elméletében összekapcsolt két alapértéke ezzel szemben az ember (társadalom) és a természet. A mozgalom a rendelkezésre álló források olyan felhasználását tartja kívánatosnak, amely biztosítja a természet és a társadalom fennmaradását, illetve megmaradását az ökológiai és szociális egyensúly állapotában. Ez sok esetben ellenkezik az ökonómiai és technológiai racionalitás eredménymaximalizáló logikájával. Nagyobb befektetést is igazolhat a kisebb, de társadalmilag vagy ökológiailag kívánatos eredmény. Ez tehát materiális, értékelő posztulátumok szerint működő racionalitás. *Tartalmilag* meghatározott értékek igazolják működését, nem vonatkoztat el a felhasznált eszközök és források, illetve az elért eredmények természetétől. Idegen tőle a minden szituációra alkalmazható formális mérce.

Az alternatív mozgalom elméletének racionalitás-felfogása is a társadalom- és technológia-felfogásához hasonló problémákat vet fel. Kritikája annyiban helytálló, amennyiben a modern társadalmak működésének gyakorlati tapasztalatai valóban indokolják a formális racionalitás mindenhatóságának megkérdőjelezését, a felhasznált eszközöknek és az előírt eredményeknek tartalmilag meghatározott értékeken alapuló mérlegelését. De ha ezen az úton eljutunk a formális racionalitás teljes elutasításához, ennek a gyakorlatba való átvitele veszélybe sodorja a modern társadalmak működőképességét, s nem utolsósorban ökológiai szempontokból is veszélyeket rejt magában (hiszen például a formális racionalitás érvényesülése nagyon is összefügg az anyag- és energiatakarékossággal, ez pe-

dig önmagában véve mérsékli a környezet megterhelését). A formális racionalitás teljes elutasítása helyett ezért inkább a két racionalitás-típus társadalmi együttélésének módjait kellene feltárni, ami persze még elméleti szinten sem egyszerű feladat. (A kettő összeegyeztetésének nehézségeire már Weber is rámutatott.)

Foglaljuk össze az alternatív mozgalmak elméleti alapállásáról eddig elmondottakat! Az alternatív elmélet többnyire általánosságban beszél a munka, a technika, az üzemi méretek, a racionalitás problémájáról. Kritikájának tárgya azonban valójában az elidegenült bérmunka, a nagyipari technológia, a nagyüzemi méretek és munkamegosztás, a tőke mindent átható racionalitása. Ezeket a szociálisan és ökológiailag valóban nem problémamentes jelenségeket bírálva viszont az alternatív elmélet gyakran a fürdővízzel együtt kiönti a gyereket is. A vulgáris naturalizmus, a társadalom viszonylagos önállóságának megkérdőjelezése, a természettel szemben az elkülönülési aspektus egyoldalú kiemelése, a társadalmi és a munkatevékenység redukciós szemlélete a modern társadalmak specifikus problémáira az általában vett társadalmiság visszaszorításával, „meggyanúsításával" válaszol.

Amikor az alternatív teória a modern elidegenedett munkát kívánja felszabadítani, és a modern fejlődés eredményeinek talaján *másként továbbfejleszteni*, az alternatív modernizáció eszméjét fogalmazza meg. De ha az emberi munkát és a társadalmiságot általában bírálja, és ezzel szemben a prekapitalista társadalmak, vagy a harmadik világban fennálló primitív létformák bizonyos vonásaihoz nyúl vissza, akkor a reprimitivizációt képviseli. Az alternatív modernizáció és a reprimitivizálás elméleti irányzatainak összefonódása révén lehet az alternatív gondolat egyszerre antropocentrikus és naturalista, technicista és technikaellenes.

Az alternatívok technológiapolitikai elképzelései s ezek társadalmi hatásai

Az eddigiekben röviden vázolt alternatív „technikafilozófia" csak lassan és fokozatosan válhatott technológiapolitikai koncepciók kialakulásának alapjává. A mozgalom természetéből következően e koncepciók mindig valamely konkrét politikai konfliktushoz, tiltakozó akciósorozathoz kötődve kovácsolódtak ki. A Zöldek bázisát alkotó új társadalmi mozgalmak közül legelőször az atomenergia-ellenes mozgalom lépett fel viszonylag tisztázott gazdaság- és technológiapolitikai elképzelésekkel. Később — a békemozgalmak fellépése kapcsán — a haditechnika és a különféle egyéb konfliktusok során a géntechnológia, a vegyipar és az információs technológiák kérdéskörében születtek „zöld" javaslatok. Ezen cél- és nézetrendszerekből kirajzolódnak a Zöldek kialakulóban lévő technológiapolitikai koncepciójának főbb vonásai.

A Zöldek mindenekelőtt a „zsákutcás technológiák" (Sackgassentechnologien) alkalmazásának minél gyorsabb és határozottabb megszüntetését javasolják, a kialakulóban, a kutatás fázisában lévő „zsákutcás technológiák" esetében pedig a kutatások félbehagyását, illetve berekesztését követelik. „Zsákutcásnak" tekintik azokat a technológiákat, amelyek alkalmazása ellentétben áll a humán és az ökológiai szempontokkal. Vannak szerintük bizonyos „tabuk", amelyeket a technológiai fejlődésnek nem szabad megsérteni — e technológiai „vívmányok" azonban megsértik azokat.

A „zsákutcás technológiára" álljon itt az atomenergia példája. Az alternatív mozgalom bírálja és elutasítja az atomenergia mindenfajta — még a békés célú — felhasználását is, így az atomfegyverek kritikája náluk ebbe a szélesebb keretbe ágyazódik be. A magenergiával, mint energiaforrással szemben a természetesen regenerálódó és újratermelődő energiaforrások (nap, szél, víz, biogáz) felhaszná-

lását szorgalmazzák. Ezek szerintük nemcsak elviselhetőbbek ökológiai szempontból, hanem a decentralizált, önellátó egységek kialakítását is lehetővé teszik. Az atomenergia ezzel szemben csak centralizált rendszerben alkalmazható, ahol a biztonság megteremtése, a technológia által felidézett veszélyek elhárítása szükségszerűen elvezet az állam által totálisan ellenőrzött, bürokratikus kontroll alá vetett társadalmakhoz.

Az alternatív mozgalmak az atomenergia felhasználását az ipari civilizáció „anorganikus" jellegét kifejező elfajulásnak — a haladás „túlzásának" tekintik. Az atomenergia szerintük olyan eszközt jelent az emberiség kezében, amelyet képtelen felelősen alkalmazni. Ennek oka, hogy miközben az atomenergia lehetővé teszi az emberiség és a Föld teljes elpusztítását, az emberek az „eszközhasználat" olyan, már meglévő értékei és intézményei alapján viszonyulnak hozzá, olyan normák, minták követésével, amelyek a hagyományos, az „emberi léptéknek" megfelelő eszközök és technológiák kezelésére alakultak ki. Az atomenergia olyan romboló potenciált jelent az emberiséggel és a természettel szemben, amely szükségszerűen maga után vonja a destruktív, háborús felhasználást, és az ember antropológiai-nembeli kereteinek „meghaladását". Az atomenergia Goethe bűvészinasának seprűje, a felszabadított, de megfékezhetetlen erő. Ezért a Zöldek szerint csak az atomenergia mindenfajta felhasználásának teljes és azonnali beszüntetésével oldhatók meg az „atomkor" felvetette problémák. Ebben a szemléletben a békés és a háborús felhasználás ugyanannak a problémának, a modern társadalom „túlnövekedésének" a következménye — amelyet csak az új típusú, alternatív társadalom kialakítása számolhat fel.

A Zöldek nem csupán „stopokat", hanem „sebességkorlátozást" is javasolnak a technológiák bevezetésénél. Álláspontjuk szerint az új technológiák alkalmazása során a jelenleginél sokkal körültekintőbben kellene eljárni. A „társadalmi elviselhetőséget" (Sozialverträglichkeit) csak fokozatosan, lassan, kis lépésekkel lehet „tesztelni", és közben folyamatosan figyelni kell a megmutatkozó hibákat.

Az új technológiák hatásait a gazdasági szféránál tágabban, a szociális és politikai közegben is meg kell vizsgálni. Mindenféle új technológia alkalmazását (a nem „zsákutcás" jellegűekét is) tulajdonképpen mindaddig tiltani kell, amíg a széles értelemben vett „alkalmasság" tesztelése megnyugtató módon nem ment végbe. E társadalmi felülvizsgálati folyamatnak persze nem csupán az új technológiák bevezetésére, hanem a régiek további alkalmazására is ki kell terjednie, azaz a már bevezetett technológiák alkalmazásáról is utólagos társadalmi döntést kell hozni. „A fennálló technikák társadalmi elviselhetősége, és a tőlük való függőség foka a magánéletben és a munkahelyen egyaránt hosszabb távon az érintettek döntésének függvényévé kell váljék. Arról van szó, hogy átalakításuk és esetleg megszüntetésük lehetőségét már ma meghatározhassuk, és megkezdhessük ezek megvalósítását" [5].

A Zöldek technológiapolitikai elképzeléseiből világosan kitűnik, hogy számukra az innováció nem jelent abszolút és önmagában vett értéket. Bírálják a kizárólag technikai-gazdasági szempontok által orientált innovatív struktúrát, amely a komplex szociokulturális és ökológiai hatásokat nem veszi figyelembe, és nem számol az innovációk nyomán végbemenő irreverzíbilis folyamatokkal. A Zöldek szerint ennek elkerülése érdekében az innovációs folyamatok társadalmi ellenőrzésére van szükség. Ám ez az ellenőrzés lassíthatja az innovációs folyamatokat, illetve felveti a kontrollmechanizmus kialakításának problémáját.

A technológiák társadalmi értékelésének, illetve az innovációs folyamatok spontán mechanizmusaiba való beavatkozás módjának kialakítása a társadalmi és politikai elvek, valamint eszköztár széles körét érinti, felszínre hozza azok dilemmáit, belső konfliktusait. Az egyik legfontosabb dilemma, hogyan lehet meg-

szervezni a társadalmi kontrollt a bonyolult szakkérdések megoldására szakosodott intézmények, a centralizált-bürokratizált gazdasági, politikai és műszaki döntéshozatali folyamatok és a végrehajtás felett? Hogyan definiálható a társadalmi vitába bevonandók köre, és milyen jogosítványokkal rendelkezzen ez a kör? Milyen intézmények szervezzék a vitát, és közvetítsék eredményét a döntéshozók felé? Egyáltalán fennmaradjon-e az apparátusok döntési joga? Avagy a vitás kérdésekben népszavazás útján döntsenek?

A társadalmi ellenőrzés és érdekérvényesítés számos intézményes megoldása létezik a fejlett tőkésállamok politikai gyakorlatában: a kormánybizottságok együttműködése a parlamenttel vagy a társadalmi bizottságokkal, az érintettek perbeli vitája a bíróság előtt, a helyi igazgatás döntései feletti ellenőrzés, és még sorolhatnánk. A Zöldek elképzelései szerint azonban az intézményeket parttalan össztársadalmi vitában kell ellenőrizni, amelyben a közvetlenül „érintettek" összessége részt vehet. E koncepció nem foglalkozik a társadalmi ellenőrzés intézményes csatornáinak, illetve a döntéshozatalhoz való viszonyoknak a problémáival, holott ezek alapvetőek a technológiapolitika demokratizálása szempontjából.

A másik dilemma: a piac vagy az állam orientálja a jövőben a technológiai fejlődést? A Zöldek fellépnek a spontán gazdasági automatizmus érvényesülése ellen, és tudatos ellenőrzést követelnek. Ez az ellenőrzés azonban a modern társadalmak centralizált-bürokratizált szerveződése következtében belátható időn belül csupán állami-intézményes közvetítéssel lehetséges. Ugyanakkor a Zöldek antietatista és bázisdemokratikus alapon az állam le-, illetve átépítését is szükségesnek tartják. Mi a megoldás? A piac és az állam közötti „harmadik út", a társadalmi fejlődés önigazgató alternatívájának körvonalai egyelőre még eléggé elmosódóak. A Zöldek ebben a kérdésben a piac állami korlátozása felé hajlanak, ám ez az álláspont rendkívül ellentmondásos. Alapelvük, a hatalomnélküliek és a peremre szorultak beleszólásának biztosítása, a demokratizálás, úgy tűnik, csak az állam befolyásának erősödése révén érhető el, kérdés azonban, hogy ez a kívánt célhoz, vagy csupán a bürokrácia hatalmának növekedéséhez vezetne.

A technológiai stopok és a felülvizsgálati elv abszolutizálása is ellentmondásossá teszi a Zöldek koncepcióját. Így például néhány évvel ezelőtt nagy vita folyt a párton belül arról, hogy megengedhetők-e, és ha igen, milyen körben az állatkísérletek. A radikálisok az állatkísérletek teljes és azonnali betiltását javasolták. A mérsékeltek szerint csak a szükségteleneket kellene letiltani, de engedélyezni kellene azokat, amelyek az emberre veszélyes anyagok és eljárások kipróbálását szolgálják, és más módon nem vihetők végbe. A radikális álláspont érvényesítése, az élet- és természetvédelem elvének abszolutizálása bizonyos területeken teljes mértékben lehetetlenné tenne mindenféle kutatást még akkor is, ha az alternatív technológiák létrehozását szolgálná. A Zöldek által egyéb területeken is követelt stopok hasonlóképpen kizárnák annak elvi lehetőségét, hogy a teljes mértékben „letiltott" területeken a korábbi negatív hatásokat ellensúlyozó eredmények és újítások születhessenek.

További ellentmondás, hogy az alternatív technológiák bevezetése kapcsán a Zöldek teljességgel mellőzhetőnek tartják a gazdasági racionalitás és a nemzetközi versenyképesség szempontját, holott mint az ólommentes benzin bevezetése körüli többéves nemzetközi és belső gazdaságpolitikai viták mutatják, ilyen intézkedések esetében elhanyagolhatatlan a nemzetközivé vált termelési, szolgáltatási, kereskedelmi és közlekedési rendszerek standardjainak, illetve a hatalom, és külkereskedelem-politikai megfontolások figyelembe vétele. Ettől a szemponttól egy-egy ország csak akkor tekinthet el az alternatív technológiák széles körű alkalmazása során, ha bizonyos fokig elzárkózik nemzetközi környezetétől, vagy önmagával együtt megváltoztatja azt. Kétségtelen, hogy az NSZK számára jelenleg

egyik út sem járható, ezért belátható időn belül feltehetőleg csak bizonyos pontokon és szektorokban, a nagy termelési rendszereket kiegészítő jelleggel lehetséges az alternatív technológiák alkalmazása, korlátozott termelői, szolgáltatói és kereskedelmi körben, lokálisan, illetve közösségi mértékben.

További problémákat vet fel a Zöldek törekvése egyes technológiák alkalmazására vonatkozó döntések elhalasztására, hiszen a végtelenségig elhúzódó viták következtében az ország elmaradhat a nemzetközi piacon versenytársai mögött. A technológiapolitikában a politikai közösségek sürgető gazdasági-hadászati érdekei olyan mértékben korlátozzák a rendelkezésre álló időt, hogy lehetetlenné teszik a hosszabb távra kiható döntések elhalasztását, illetve kiterjedtebb megvitatását. Felmerül a kérdés, hogy nem szükségszerű-e napjainkban a technológiapolitikában a „tűzoltóverseny" módszere a megfontolt, demokratikusan megalapozott, de időigényes döntéshozatallal szemben?

„A Zöldek nem általában technikaellenesek, mert nem létezik »a« technika. A technikai fejlődés alternatíváinak végtelen sokasága lehetséges, amelyeket az uralkodó érdekek szerint követnek vagy akadályoznak. A Zöldek a technikai fejlődés és a társadalmilag szükséges munka hatékonysága növelésének a hívei. De ennek a technikai-szervezeti eszközeit az érintettek érdekei alapján kell kifejleszteni, és alkalmazásukat a létrehozott termékek és eljárások össztársadalmi hasznossága alapján kell minősíteni. A Zöldek tisztában vannak azzal, hogy a technikák társadalmilag szükségszerű alkalmazása a jövő nem kapitalista társadalmaiban is beavatkozást jelent a természetbe, és életmódbeli, valamint tudati változásokat eredményez a társadalomban. Ezért a technika fejlődésének összhangban kell lennie a természeti folyamatokkal, és magába kell foglalnia az uralommentes élet- és munkaviszonyokra irányuló igényt" [5]. Ez a nyugatnémet Zöldek által kiadott, az információs technológiákkal foglalkozó dokumentumból származó hosszabb idézet koncentráltan tükrözi a Zöldek kibontakozóban lévő technológiapolitikájának fontos vonásait.

Mint az előzőekben láttuk, ezt az álláspontot egyfajta absztrakt normativizmus, sőt utópizmus jellemzi, amennyiben elvonatkoztat a technikai fejlődés és a technológiapolitika bizonyos realitásaitól, és érzéketlen az azokból következő dilemmák iránt. A Zöldek koncepcióiban erősen problematikus az elmélet és a gyakorlat viszonya a normatív-elméleti szempontok túlsúlya következtében. A párt ellenzéki-tiltakozó pozíciójában nem nagyon kényszerül elképzeléseinek a realitással való szembesítésére.

Kétségtelen viszont, hogy a normativizmusnak és az utópizmusnak vannak pozitív funkciói a „tárgyi kényszerek" (Sachzwänge) uralta világban. Az utópiák például azáltal, hogy konfliktusba kerülnek a társadalomban uralkodó célokkal, értékekkel, konstruktív kihívást jelentenek a társadalmi környezet számára. A korábban általánosan elfogadotthoz való kritikai és értékelő viszonyulások nyomán kreatív kölcsönhatás jöhet létre a reálpolitika és a normatív utópiák között.

Tagadhatatlan például, hogy az a néhány évvel ezelőtt széles körben utópikusnak tekintett követelés, hogy az NSZK ne alkalmazzon atomerőműveket, ma már mérsékelt formában, de bevonult az SDP programjába, és a többi hagyományos párt is differenciáltabban kezeli az atomerőművek kérdését. A csernobili baleset hatása biztosan nem mellékes, de önmagában, a harcos atomenergia-ellenes mozgalom és a Zöldek nélkül nem vezethetett volna ilyen eredményre.

Az alternatív gondolkodás és mozgalom tehát, mint eszmei és politikai kihívás, jelen van, és befolyásolja az NSZK politikai életét. Ennek nem elhanyagolható a jelentősége a technológiapolitikában sem, ahol a radikális álláspont jelenléte a hagyományos koncepciókon belül is elmozdulásokhoz vezet, mint például álta-

lában a környezetvédelmi szempontok kezelésében, illetve az atomenergia kérdésében.

Maguk a vállalkozók, sőt más politikai pártok is elismerik, hogy az NSZK-ban a hetvenes évek végétől részben a technológia kérdésében kialakult éles konfliktusok, illetve az alternatív mozgalmak ellenállásának hatására került a nyugatnémet ipar világszínvonalra a környezetvédő technológiák, illetve az atomerőművek biztonsági berendezéseinek gyártása területén. Hasonlóan hatott a japán ipar hetvenes években lezajlott fejlődésére az ott korábban, már a hatvanas évek elejétől kibontakozó társadalmi ellenállás a környezetszennyezéssel szemben. A japán ipar konstruktív reagálását ma az NSZK-ban sokan példaképül állítják maguk elé. A technológiakritikus mozgalmak hatása tehát gyakran éppen ellentétes szándékaikkal: a modern technológiák lerombolása helyett tevékenységük éppen azok továbbfejlődését és továbbterjesztését eredményezi.

A Zöldek utópiáinak hatása van a közvéleményre és új alapokra helyezik a nyugatnémet társadalmi konszenzust, ami által befolyásolhatják a gazdaságipolitikai intézmények működését. Az NSZK-ban jelentős tudati változás zajlik le, elsősorban az értelmiség körében, különösen az új technológiák bevezetésének, társadalmi fogadtatásának kérdésében. A kockázatviselési készség küszöbeinek megemelkedése új tárgyalási technikák és konzultációs formák kialakítására ösztönzi az állami technológiapolitika intézményeit és a magáncégeket is. A társadalomban növekszik a posztmateriális értékekre orientált rétegek aránya, amelyek az anyagi jóléttel és a biztonsággal szemben előnyben részesítik az egészséges életmódot és a szennyezésmentes környezetet. Ennek elérése érdekében pedig hajlandók az aktív politikai cselekvésre is, és céljaiktól nem téríthetők el anyagi előnyök kilátásba helyezésével. Ez a kérdés azonban már átvezet bennünket a Zöldek kompromisszumkészségének vizsgálatához.

Konfliktus, konszenzus és kompromisszum a Zöldek és a hagyományos pártok közötti technológiapolitikai vitában

Azt, hogy a Zöld párt mindmáig többé-kevésbé idegen az NSZK politikai életében, elsősorban nem a mozgalom és a párt „fiatalkorúságának" kell tulajdonítani. Ami a technológiapolitikai kérdéseket illeti, itt is kitűnik a Zöldek alacsony kompromisszumkészsége, s az, hogy a hagyományos politikai pártok által elfogadott játékszabályokat magukra nézve nem mindig tartják kötelezőnek. Ez a következő okokkal magyarázható.

A technológiapolitikában összeütköző eltérő vagy ellentétes fejlesztési koncepciók között akkor alakítható ki kompromisszum, ha köztük konszenzus áll fenn a technológiapolitika alapértékeit illetően.[4] A hagyományos pártok között létezett és létezik ilyen konszenzus abban a vonatkozásban, hogy a gazdasági növekedés és a technológiai innováció összefüggnek, és alapvető céljai a technológiapolitikának. A Zöldek pártja viszont szemben áll a hagyományos pártok technológiapolitikai konszenzusával: megkérdőjelezi, bírálja azt, amiért alapvető célja a gazdasági növekedés és a mindenáron való technológiai innováció s a technológiapolitika kiindulópontjának e kettő összekapcsolását tartja.

A Zöldek és a hagyományos pártok eltérő alapelvei és értékei közötti feloldhatatlan konfliktus a technológiapolitikában is behatárolja a konszenzus és kompromisszum létrejöttének lehetőségeit. A *szimbólumokról*, a *szabályokról* és az *intézményekről* folytatott vita nehezebben rendezhető, mint az ágazati politikák

[4] A konfliktus, konszenzus és a kompromisszum általános elmélethez és speciális nyugatnémet pártpolitikai értelmezéséhez lásd [6], [8], [19].

szintjén jelentkező *elosztási konfliktusok*, amelyek megoldása során mindenki „kaphat valamit".

A hagyományos politikai erők számára a politika helyességét eleve igazolja, ha a formális szabályok szerint meghozott többségi döntésen alapul. Ezzel szemben a zöldek az életvédelem elvére hivatkozva elutasítják a hagyományos többségi elvet a politikai akaratképzésben, s helyébe a konszenzuselvet helyezik. A társadalmi mozgalmakban kifejtett tevékenységükkel nemegyszer megpróbálják meghiúsítani a többségi döntések gyakorlati végrehajtását is (például tiltakozás az atomerőművek és az atomrakéták ellen), s ezzel tulajdonképpen a többségi elv *formális*, disztributív, kompromisszumos logikája ellen tiltakoznak az életvédelem, a béke és az ökológia *materiális* értékei alapján. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a Zöldek pártja a formális szabályoknak megfelelő döntések létrehozását célzó parlamentáris rendszerben, illetve az ennek alapelveit elfogadó pártrendszerben „idegen test" marad.

Az, hogy a Zöldek és a hagyományos pártok vitáiban jóval kiterjedtebb a kompromisszumképtelen kérdések köre mint a hagyományos pártok között folyó technológiapolitikai vitákban, csak részben tulajdonítható az alapelvek, az alapértékek és az elfogadható eljárások kérdésében köztük tátongó szakadéknak. A kompromisszumképzés nehézségei ezen túlmenően a Zöldek társadalmi mozgalmi kapcsolataival is összefüggnek. Egyrészt azért, mert e kapcsolatokon keresztül szűrődik be a pártba az a „mozgalmi fundamentalizmus", amely a lényegi kérdésekben nem tűr kompromisszumot. Másrészt azért, mert e kapcsolatok következtében a hagyományos pártok és a Zöldek közötti konfliktus csak részben tekinthető intézményesítettnek. A Zöldek társadalmi mozgalmi bázisa ugyanis a nem intézményesített konfliktusokban (például az erőszakmentes direkt akciókban) is részt vállal. A Zöldeknek ez a „kettős stratégiája", intézményes és intézményeken kívüli, sőt sokszor intézményellenes fellépése alapozza meg a hagyományos pártokban vele szemben mindig jelenlevő alapvető ellenszenvet, s a vádaskodást, hogy ez az új párt felrúgja a hatalom legitimitása, a jogállam, az erőszakmentesség és a parlamentáris demokrácia alapelveit. Mivel a Zöld párt feltehetőleg nem tud és nem is akar kilépni e kettős mozgalmi-intézményi szerepkörből, ez nagyon megnehezíti részvételét a politikai hatalom gyakorlásában.

A technológiapolitikai döntéseknek vannak olyan — valóságos, vagy a Zöldek által feltételezett — sajátosságai, amelyek tovább nehezítik a hagyományos pártokkal folytatott vitáikban a kompromisszumok létrehozását.

Egy technológiapolitikai döntés valóságos és a döntés természetére messzemenően kiható sajátossága például az, hogy hatásai utólag megszüntethetők-e vagy sem. Nem számolhatók fel utólag például az atomtechnológiák nagyon hosszú távú hatásai, vagy bármiféle tartós hatású beavatkozás a természeti körforgásba. Az ilyen irreverzíbilis jellegű döntésről folytatott vita tulajdonképpen zérusösszegű játék, amelyet vagy az egyik fél nyer meg, vagy a másik, de nincs lehetőség áthidaló megoldás kialakítására. Az ilyen esetekben gyakorlatilag kizárt a kompromisszumos megegyezés.

Mivel a Zöldek pártja nagyon sok technológiáról mutatja ki, hogy a természetben irreverzibilis változásokat okoz, illetve hatásai csak nagyon hosszú távon és igen költséges módon számolhatók fel, ez is csökkenti kompromisszumkészségét. A hagyományos pártok a többségi alapon meghozott döntéseket a hatások visszafordíthatóságától függetlenül kötelező erejűnek tartják, jóllehet irreverzíbilitás esetén nem teljesül a többségi elv alapját képező azon feltétel, hogy a kisebbség módosíthassa a korábbi döntéseket, ha időközben többséggé alakul át. A Zöldek viszont nem hajlandók elfogadni a többségi döntés érvényét az ilyen irreverzíbilis hatású technológiákról (például az atomtechnológiákról), és fenntartják maguknak

az erőszakmentes ellenállás jogát ezekkel szemben. Ez a stratégiájuk természetesen csökkenti kompromisszumképességüket.

A hatások visszafordíthatósága, illetve visszafordíthatatlansága a technológiai döntések olyan objektív sajátossága, amely a természeti törvényeken alapul. De nem kevésbé fontosak a döntéseknek azon jellegzetességei, amelyekkel a döntések szubjektumai ruházzák fel ezeket. Nagy jelentősége van például annak, hogy egy adott vitakérdést, illetve döntést a résztvevők hajlandók-e felosztani és részenként megvitatni, vagy elfogadni, illetve elutasítani, vagy úgy tekintik, mint kizárólag egészében eldönthető kérdést. Ha a vitakérdés felosztható-atlan, ez az irreverzibilitás esetéhez hasonlóan a zérusösszegű játéknak a kompromisszumot kizáró típusához vezet.

A hagyományos politikai logika szinte az összes kérdést oszthatónak próbálja meg felfogni. A pragmatikus szemlélet alapján a politikai szimbolika helyett a politika anyagi oldalára helyezi a hangsúlyt, gyakorlatilag minden kérdést költségvetési elosztási tételként kezel és az elosztás keretében hajlamos a kompromisszumra, illetve cserére. Az anyagi kalkulációs elv összehasonlíthatóvá (kommenzurábilissá) teszi a legkülönfélébb politikaterületek problémáit, míg a szimbolikus kezelés összehasonlíthatatlanságot (inkommenzurábilitást) eredményez. A Zöld párton belül a reformista irányzat érvelése és céljai határozottan eziránya mutatnak, a fundamentalisták viszont a problémák szimbolikus-rituális-ideologikus kezelésére hajlanak.

Van egy további oka is a Zöldek és hagyományos politika intézmények közti kompromisszumképzés nehézségének. Anthony Oberschall amerikai szociológus szerint nagyobb az esély a politikai kompromisszumok születésére, ha a felek között egyszerre több különböző kérdésben folyik a vita. Ha az ügyek (issue) nagyjából és egészében azonosak, vagy összehasonlíthatók, úgy a különféle konfliktusok eredményei összevethetők és kalkulálhatóak a csere adok-kapok logikája szerint. ([20] 51. l.) Az új társadalmi mozgalmak legtöbbjének egyik sajátossága azonban éppen az, hogy egy-egy politikai konfliktustémára orientált (single issue) mozgalom, mint például a népszámlálás vagy a rakétatelepítés elleni mozgalom, az állatkísérletek tilalmát célzó mozgalom. Ez a jellegzetességük megkérdőjelezi, sőt sokszor teljesen kizárja a kompromisszumkészségüket, és megalapozza „mozgalmi fundamentalizmusukat", mivel konfliktusaik többnyire zérusösszegű játékot alapoznak meg.

A Zöldek-nek, mint politikai pártnak a hagyományos pártokhoz hasonlóan általános, illetve ágazati politikai koncepciója kidolgozása során az ügyek sokaságát kell szintetizálnia. Mivel azonban több, a bázisdemokrácia elveinek és gyakorlatának megfelelően önállóságát, egyéni arculatát fenntartó single-issue mozgalmat tömörít, ezek a Zöldek ágazati koncepcióalkotásának folyamatában csak lassan vagy egyáltalán nem veszítenek a követeléseket meghatározó szerepükből, s továbbra is hatékonyan utasítják el a kompromisszumokat. Így például a rakétatelepítés megakadályozása vagy az állatkísérleteknek az állatvédők által követelt betiltása esetében a Zöldek gyakorlatilag single issue-mozgalomként viselkednek, ezekben a kérdésekben nem hajlandóak kompromisszumra.

Az SDP és a Zöldek között Hessen tartományban folytatott tárgyalások kezdeti szakaszában ilyen single-issue jellegű követeléslista feküdt az asztalon. A tárgyalások konstruktív folytatása érdekében el kellett szakadni ettől a szemléletmódtól, és ott a Zöldek bizonyos fokig át is vették azt a csaknem egyetemes alkudozási és felcserélhetőségi logikát, amely a hagyományos pártközi viszonyokban érvényesül. Bár a két párt közötti koalíció később felbomlott, a single-issueknak a programokban és az ágazati politikákban való szintetizálása s így kompromisszumképesebbé válása feltehetőleg azóta is folytatódik a Zöldek pártban. Kérdés

azonban, hogy meddig? Ha a Zöldek pártja hosszabb távon fenntartja kapcsolatait az új társadalmi mozgalmakkal és nem szakad el teljesen a különféle single-issuek fundamentalista érvényesítésétől, ez tulajdonképpen aláásná a Zöldek létalapját is, hiszen valószínű, hogy a hagyományos eszközökkel folytatott érdekérvényesítésben nem versenyezhetnek a régóta létező pártokkal. Márpedig jelenleg a társadalmi mozgalmakkal fenntartott kapcsolatokat a Zöldeken belül csak egy kisebbség kérdőjelezi meg. A Zöldek „szelídülésének" folyamata aligha vezethet a hagyományos pártjelleg teljes átvételéhez.

Összefoglalva és visszatérve kiinduló kérdésfeltevésünkhöz: a Zöldek kompromisszumképtelenségét a technológiapolitikában csak egy bizonyos fokig adhatja fel akkor, ha továbbra is az új társadalmi mozgalmak pártja kíván maradni. A konkrét nyugatnémet politikai erőviszonyok mellett ez a korlátja sem engedi meg, hogy a tartományi szinten túl együttműködésre lépjen az SPD-vel, vagy bármelyik másik hagyományos párttal. A szövetségi szinten ugyanis, ahol megkerülhetetlen az olyan általános, lényegi technológiapolitikai döntések meghozatala, amelyeknek irreverzibilis hatásai vannak, illetve amelyek a Zöldek szemében osztatlanok és single-issue-jellegűek (például az atomjogi engedélyek), aligha lehetséges a Zöldek és az SPD együttműködése addig, amíg a Zöldek a mainál inkább meg nem közelítik a hagyományos pártok problémakezelését jellemző felcserélhetőségi és alkudozási logikát.

A számunkra hasznosítható tanulságok

A Zöldek elképzeléseinek áttekintését követően felmerül az a kérdés, hogy mit lehet, mit lehetne hasznosítani ezek tanulságaiból a hazai gazdaság- és technológiapolitikában. A javaslatok kialakításánál tekintettel kell lenni az eltérő társadalmi, politikai és gazdasági rendszerre, amely ugyanakkor mégis hasonló kihívásokkal kerül szembe.

E kihívások egyelőre még nem formálták át hazánkban a technológiapolitikai döntések évtizedekkel ezelőtt kialakított rendszerét. Ez a jelenleg is működő rendszer nem különíti el megfelelően a döntéshozatalban a szakmai és a politikai elemeket, s ezért nem is képes a saját törvényszerűségeik szerint működő elemekből egy hatékonyan működő integrált döntéshozatali rendszert felépíteni. További hiányossága, hogy nem biztosít megfelelő csatornákat a társadalmi érdekek érvényesítésére, figyelmen kívül hagyja a laikus érveket és érdekeket, az egész társadalmat hosszú távon érintő döntéseket a nyilvánosság kizárásával hozza meg. Mindennek következtében a jelenlegi technológiapolitikai rendszer a jövőre hárítja a döntéselőkészítésben és a döntéshozásban „megtakarított" időt és egyéb költségtényezőket, mivel utólag jelentkeznek a számításból kihagyott negatív társadalmi és ökológiai hatások [11], [12]. Ha tehát a technológiapolitika rendszerét a nagyipari technológiák sajátosságaihoz és a társadalmi modernizáció követelményeihez akarjuk igazítani, akkor megítélésem szerint az alábbi változtatásokat kell párhuzamosan végrehajtani.

1. Meg kell vizsgálni a már alkalmazott és a jövőben bevezetendő technológiák teljes hatásrendszerét, tehát nemcsak a műszaki-gazdasági aspektusokat, hanem a humán és a ökológiai hatásokat is. Ez az eljárás nem csupán szakértői feladat, hanem a politikai döntéshozatalhoz is kapcsolódik. Szakértők véleményére alapozott politikai döntéshozatalra van szükség. A Környezetvédelmi Minisztériumnak az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottsághoz hasonlóan meg kellene találnia a helyét ebben a folyamatban, mint szakmai döntéselőkészítő, ugyanakkor politikai véleményt kialakító és a döntéshozatalra politikai nyomást gyakorló

szervnek. Ehhez együtt kell működnie az OMFB-vel, az Akadémiával, az Országos Tervhivatallal és különböző országos hatáskörű szervekkel, ugyanakkor megbízhatóan működő kapcsolatrendszert kell kiépítenie a regionális és a területi tervezést végző helyi igazgatással, sőt a vállalatokkal is.

A környezetvédelmi szakértelem és a politikai érdek csak így, a tervezés valamennyi szakmai és politikai intézményének jól szervezett együttműködése révén érvényesíthető egyidejűleg, s nem elegendő csupán az egyes ágazati szervek és a központi politikai döntéshozatal közötti közvetlen, pusztán kétoldalú kapcsolatok rendszerében értékelni a technológiák hatásait, illetve dönteni alkalmazásukról.

2. A komplex előkészítő, véleményező és értékelő szakmai-politikai intézményrendszeren belül meg kell találni és ki kell alakítani a helyi és az általános lakossági-társadalmi érdekek közvetlen részvételének formáit is, különben csupán „javított technokráciáról" lehet szó.

A helyi, közvetlen érdekeknek megfelelő nyilvánosságot, fórumokat és védettséget kell adni ahhoz, hogy megfogalmazódhassanak és akár szembe is kerülhessenek a központi-ágazati igazgatás és érdekképviselet szerveinek véleményével és döntéseivel. Ha ugyanis a „javított technokráciával" szemben nincsenek demokratikus biztosítékok, akkor megjelenhetnek az új, környezetvédelmi felhangok a központi-ágazati érvelésben, megújulhat a színfalak előtti „rituálé", az ökológiai és humánszempontok felemás „beemelése" a döntéshozatalba új legitimációs stratégiákká szilárdulhat, de mindez a régi politika folytatását szolgálná, és semmi biztosíték nem lenne a tartalmi, lényegi megújulásra.

Az „érintettek" helyi, lokális érdekeinek megfogalmazása persze nem helyettesítheti a központi döntéselőkészítést és döntéshozatalt, amely az általánosabb nemzeti-ágazati érdekeket tartja szem előtt. Ám még ha a „laikus" elem nem képviseli is minden esetben és szükségszerűen a legjobb alternatívát a szakértőkkel és a bürokratákkal szemben, szisztematikus kirekesztése a döntéshozatal folyamatából kizárja annak lehetőségét, hogy sajátos szempontjait és érdekeit érvényesíthesse. Ez felidézi a „technobürokrácia" önállósodásának veszélyét, ami a társadalmi konszenzus híján elidegeníti egymástól a technológiát és a társadalmat, és megfosztja a technológiapolitikát társadalmi legitimációjától.

3. A közvetlen részvételi formák is csupán szelektív és korlátozott érvényességű megoldásai a társadalom politikai részvételének. E részvételi formák csak megfelelő intézményes-képviseleti háttérrel látják el pozitív funkcióikat [3]. A társadalmi részvétel nem azonos a közvetlen lakossági részvétellel, hanem magában kell foglalnia a közvetett lakossági és érdekképviselet különféle demokratikus intézményeit is. A közvetlen részvételi formák kialakítása mellett tehát a parlament szerepének, működésének reformja és a helyi érdekképviselet átalakítása egyaránt előfeltétele a társadalmi érdekek intézményes becsatornázásának a technológiapolitikai döntéshozatalba.

4. A szakszempontok és a politikai érdekek szerves egyesítése érdekében meg kell teremteni ezek önálló érvényesülésének lehetőségét. Mivel jelenleg nincs lehetőség az autonóm politikai érdekképviseletre technológiapolitikai kérdésekben, az ágazati vagy szervezeti érdekekhez hasonlóan[5] a politikai érdekek is „műszaki-gazdasági szükségszerűségnek" álcázva jelenhetnek csak meg a porondon. A szakmai és politikai elem jelenleg szervetlen egységbe olvad, mert a központi ágazati szervekben összefonódnak a szakmai-igazgatási és a politikai érdekképviseleti szerepkörök [18]. Szükség van e szerepkörök elkülönítésére, saját természetüknek megfelelő működésük lehetővé tételére, s közöttük az intézményes közvetítések kialakítására. Enélkül nincs értelme a közvetlen lakossági érdekképviselet erősítésé-

[5] Jól példázza a szakmai érvelésbe burkolt ágazati-szervezeti érdek megjelenését Gombás István [4] cikke.

nek sem, mert a szakmai és politikai intézmények elválasztása nélkül az csupán a technokratikus rendszer demokratikus legitimációját szolgálná.

A társadalmi érdekek érvényesítéséhez a politikai elem „nagykorúsításán" keresztül vezet az út. Ahhoz tehát, hogy a politika elfoglalhassa az őt megillető helyet a technológiai döntések meghozatalában, a nyilvános politizálás valódi lehetőségének megteremtésére és politikai intézményrendszer reformjára van szükség, ami azonban teljesen csak a politikai kultúra hosszabb távú átalakulásának folyamatában fejtheti ki hatását [21], [23].

Összefoglalva a javaslatokat: a környezetvédelmi szempontokat a szakértői, az intézményes érdekképviseleti, az igazgatási-végrehajtói és a közvetlen társadalmi részvételi szinteken egyaránt érvényesíteni kell ahhoz, hogy a technológia- és a gazdaságpolitika integráns részeivé válhassanak. A technológiapolitikai döntéseknek a különféle ágazati termelési szempontokat, ökológiai szakértői véleményeket és politikai érdekeket egyesítő technológiaértékelő folyamatban kell megszületniük, amely folyamatnak nyilvános-közvetlen részvételi formákat is tartalmaznia kell.

A technológiapolitika integrált és demokratikus rendszerének a kifejlesztése kétségkívül megnehezíti, időigényesebbé és költségesebbé teszi a döntéshozatalt. Úgy vélem azonban, hogy ezzel együtt is humánusabbá és ökonomikusabbá változtatja a döntést és a végrehajtást, mivel csökkenti az irreverzibilis ökológiai változások lehetőségét, illetve az utólagos korrekciók költségeit, és már a döntéshozatal folyamán lehetővé teszi az alkalmazás során fellépő költségek számításbavételét.

Hivatkozások

[1] *Eff Lajos—Vass Csaba:* Utószó. In: [2].
[2] *Endreffy Zoltán—Kodolányi Gyula* (szerk.): Ökológiai kapcsolatok. Népművelési Intézet, 1984.
[3] *Gombár Csaba:* Demokratikus rendezőelvek. In: A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1986.
[4] *Gombás István:* A környezetvédelemről — reálisan. Valóság, 1987. 1. sz.
[5] Die Grünen: Zu den neuen Informations—und Kommunikationstechniken. Hagen, 1986.
[6] *Guggenberger, B.—Offe, C.* (Hrsg.): An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1984.
[7] *Guiot, J. M.:* Szervezetek és magatartásuk. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
[8] *Hahn, A.—Riegel, K. G.:* Konsens und Konflikt. In: Axel Görlitz (Hrsg.): Handlexikon zur Politikwissenschaft. I. Rowohlt, Hamburg, 1982.
[9] *Hartwich, H-H.* (Hrsg.) Politik und die Macht der Technik, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1986.
[10] *Héthy Lajos—Makó Csaba:* Iparszociológia. In: Kulcsár Kálmán (szerk.): A szociológia ágazatai. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
[11] *Kindler József:* Kockázat, bizalom, gyanakvás. Világosság, 1984. 6. sz.
[12] *Kindler József:* Rövidülő távlatok. Valóság, 1985. 7. sz.
[13] *László Ervin:* Emberi méltóság és technika. In: László Ervin: Rendszerelmélet — világrekord. Gondolat Könyvkiadó, 1986.
[14] *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról II. Magvető Könyvkiadó, 1976.
[15] *Marx, K.—Engels, F.:* Technika és társadalom. Kossuth Könyvkiadó, 1984.
[16] *Marx K.:* A tőke. I. Budapest, 1973.
[17] *Mumford, L.:* A gép mítosza. Európa Könyvkiadó, 1986.
[18] *Pokol Béla:* Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. Valóság, 1986. 12. sz.
[19] *Randelzhofer, A.—Süss, W.* (Hrsg.): Konsens und Konflikt. W. de Gruyter, Berlin, 1986.
[20] *Oberschall, A.:* Social Conflict and Social Movements. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1973.
[21] *Sólyom László:* A társadalom részvétele a környezetvédelemben. Medvetánc, 1985. 4. sz., 1986. 1. sz.
[22] *Szabó Máté:* Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Gondolat Könyvkiadó, 1985.
[23] *Tamás Pál:* Érdek és kockázatfelismerés. In: Tanulmányok a kockázatról. Akadémiai Kiadó, 1987.
[24] *Weber, M.:* Wirtschaft und Gesellschaft. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1980.

ESSZÉ

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (936—946. l.)

TARJÁN GÁBOR

Japán gazdasági sikerek a gazdasági etika tükrében

A világpiac szokványos eseménye, hogy nagyjából egyidőben több vállalat jelenik meg egyazon keresletet kielégítő termékkel. A vevő pedig annak alapján választ, hogy melyik cég terméke közelíti legjobban igényeit minőségben, funkcionalitásban, árban, szállítási feltételekben vagy más szempontból. Samuelson professzor szavaival élve a vevő „dollárszavazataival" lehetőséget ad az általa választott termék előállítójának, hogy bővített újratermelési folyamatát megvalósítsa [18]. Felmerülhet azonban a kérdés: e sajátos „szavazása" során vajon nem tesz-e ennél többet a vevő?

A válasz feltétlenül igenlő. A világpiacon megvalósuló adásvételek során — a termékeken keresztül — nemcsak technikai, műszaki, kereskedelmi ismeretek összemérése valósul meg. Nemcsak a vezetés és szervezés színvonalának különbségei, hanem a termelési kultúra más összetevői — *gazdaságetikai „értékek" is versenyeznek*. A vásárlók tehát *az egyes gazdaságetikai rendszerek életképességét* is megítélik.

Nincs ez másképp a világ két vezető gazdasági hatalma, az USA és Japán esetében sem. Versengésüknek igazi érdekességét az adja, hogy e két ország merőben különböző történelmi alapokon fejlődve sajátos, egymáshoz nehezen hasonlítható filozófiai, vallási rendszerben, *más gazdaságetikai alapokon* jutott el a „csúcsra".

Ez a tanulmány — tekintve a téma nagyságát és komplexitását — e két államot a gazdaságetika kérdéskörében kívánja összehasonlítani. Mindazonáltal óhatatlanul is foglalkoznia kell *a világszemlélet*, *a vallás*, *a termelési módok* fogalomkörével is, mert ezek kölcsönhatása közvetlen módon befolyásolja a kialakuló gazdaságetikai rendszereket.

Gazdaságetika és világszemlélet

Ha a gyakorlati cselekvés indítékainak feltárását és rendszerezését tűzzük ki vizsgálódásunk céljaként, akkor azt a fogalomrendszert hívhatjuk segítségül, amellyel a gazdaságetika kutatói írják le a *gazdasági cselekvéseket vezérlő erkölcsi elvrendszereket*.

Kindler József ([7], 10. l.) a gazdaság szereplőinek etikai motívumait, K. R. MacCrimmon és D. M. Messick nyomán a következőképpen csoportosítja:

„1. egoizmus: a szereplő úgy cselekszik, hogy avval a saját előnyét növelje;
2. Önmegtagadás: a szereplő úgy cselekszik, hogy avval a saját előnyét csökkentse;
3. altruizmus: a szereplő úgy cselekszik, hogy avval egy másik szereplő előnyét növelje;
4. agresszivitás: a szereplő úgy cselekszik, hogy avval egy másik szereplő előnyét csökkentse;
5. kooperáció: a szereplő úgy cselekszik, hogy avval a saját előnyét és egy másik szereplő előnyét együttesen növelje;
6. verseny: a szereplő úgy cselekszik, hogy avval a saját előnye és egy másik szereplő előnyének különbségét a saját javára növelje." ([25] 29. l.)

Tarján Gábor okleveles szervező-vegyészmérnök (Szenzor Szervezési Vállalat).

Ez a felsorolás magában foglalja a gazdaság szereplőinek teljes indítékrendszerét, de „Az életben a gazdasági szereplők etikai motivációja természetesen nem tisztán az 1—6. alapmotívumokat követi, hanem ezek laza kombinációival találkozhatunk (u.o. 30. l.)."

A gazdasági szereplők viselkedésében érvényesülő etikai elvek kapcsolatba hozhatók M. Weber racionalitás tipológiájával is. Eszerint: „a társadalmi cselekvés lehet 1. *célracionális:* ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár el a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és ezt a várakozást racionálisan kiválasztott és mérlegelt egyéni *céljainak* sikeres eléréséhez „eszköznek" vagy „feltételnek" használja; 2. *értékracionális:* a cselekvést valamilyen magatartás etikai, esztétikai, vallásos vagy bármi néven nevezhető ön-értékébe vetett hit határozza meg, a sikertől függetlenül" ([24] 53. l. idézi [25] 30—31. l.). Ha figyelmünket a gazdasági cselekvésekre korlátozzuk, ekkor a célracionális viselkedés az egoizmussal, az értékracionális pedig az altruizmussal hozható a legszorosabb kapcsolatba. (A gazdaságon kívüli szférákban azonban más kapcsolódások is előfordulnak. Az értékracionalitáson alapuló vallási fanatizmus például politikai síkon nagyon is gyakran szélsőséges agresszivitásban jut kifejezésre.)

A továbbiakban azt kísérlem meg bizonyítani, hogy e két cselekvési motívum alapján élesen elválaszthatjuk egymástól Japán és az USA gazdaságetikai rendszerét. Az értékracionális, altruista cselekvések primátusán alapuló japán rendszert és a célracionális, egoista cselekvések többségét mutató egyesült államokbeli gazdaságetikai rendszert. Mindenekelőtt, hangsúlyozni kell, hogy mindvégig az itt felsorolt jegyek, ismérvek elsődlegességéről és nem kizárólagosságáról van szó. Mindkét országi gazdaságetikai rendszere tartalmazza a másik elemeit is, csak ezek súlya, gyakorisága kisebb, mint az adott rendszer jellemző jegyeié.

Tagadhatatlan például, hogy a japán nagyvállalatok tőkepiaci viselkedésére is a célracionális, egoista cselekvés a jellemző — ennek minden fejlett piacgazdaságban így kell lennie. Ezzel szemben, ha ugyanezen nagyvállalatok munkapiaci viselkedésének motívumait, az életre szóló foglalkoztatás rendszerét, a vállalatokhoz kötődő oktatási, szociálpolitikai intézményeket tekintjük, akkor ebben már az értékeket: a dolgozónak kijáró gondoskodást, s a cserébe megkövetelt lojalitást, hűséget találjuk a központi helyen. Jellemző példája ennek egy japán szakember beszámolója arról, hogy a vezetők és a munkatársak a környezetszennyezést nyilvánosan beismerő vállalati alkalmazottakat a „vállalat árulójának" bélyegezték [5]. *Elárulni* pedig egy közösséget, egy közösen vállalt eszmét, értéket lehet, míg egy tisztán célracionálisan működő szervezetben legfeljebb *alkalmatlanná* válhat valaki a posztjára, mert kifecsegi a vállalati titkot.

A tipikus japán munkavállalónak nem esik nehezére az említett vállalati követelmények teljesítése, hiszen ebben a közegben nőtt fel, gyerekkorától interiorizálja ezeket az értékeket. A közösség számára hasznos emberek — ez a nevelési cél a japán társadalom talán legfőbb rendező elve. Közismert a japánok közösségben való feloldódási hajlama. A közösségi érdek elsőbbsége nem propagandisztikus cél, óhaj, hanem olyannyira valóságos, hogy ennek igen mély gyökereinek kell lennie a társadalomban. Az altruizmus „hagyományainak", eredetének magyarázatát a japán vallási rendszerben, illetve a termelési mód fejlődésének sajátos útjában találjuk meg. (Minderről később még szó lesz.) Az altruista magatartás egy szélsőséges példája a II. világháború kamikazéinak harcmodora, akik a közösségi cél érdekében (az amerikai tengeri fenyegetés elhárítása) habozás nélkül feláldozták életüket is.

A másik pólus az amerikai életforma, ami már-már közhelyszerűen egoista, szélsőségesen individuális alapokon nyugszik. Az egyéniség hatalmát, szabadságát fetisizáló társadalom szentesíti, sőt követendő normává teszi az egoista gazdasági

cselekvéseket, amelyek túlzásai ellen csak a rendkívül szigorú kereskedelmi, gazdasági felügyelőségek, és azok komolyan vett kemény „illemkódexei" védik a gazdálkodókat. Az egyesült államokbeli és a japán gazdaságetikai rendszereket elválasztó szakadékot egy angol munkás — aki joggal rokonítható amerikai társával — világítja meg legjobban, amikor dühösen fakadt ki egy Newcastle-ba telepített japán gyárban szerzett tapasztalatai alapján: „Mi azért dolgozunk, hogy élhessünk, ők pedig azért élnek, hogy dolgozhassanak ([9] 59. l.)." A nem csak számunkra bámulatos japán munka, illetve életmorál tipikus értékracionális cselekvésekben ölt testet, míg az amerikai (és nyugat-európai) dolgozó a célhoz (a jobb minőségű élethez) rendeli hozzá az eszközt (a munkaadó elvárásainak megfelelő munkát), azaz célracionálisan cselekszik.

A gazdasági etika elválaszthatatlanul összefonódik a *világszemlélettel.* Ha különbséget tettünk a gazdaságetikai rendszerek között, akkor meg kell találnunk az egyes gazdaságetikai rendszerekhez tartozó világszemléletet is. A világszemlélet, mint egyfelől az ember és a természet, másfelől az egyén és a társadalom viszonyára vonatkozó alapeszmék együttese, az egyes gazdasági etikák megismerésének egy mélyebb szintjét jelenti. A társadalomideálra, illetve a természetképre vonatkozó elképzelések között olyan — a gazdasági cselekvéseket vezérlő — motívumokat (egoizmus, altruizmus, kimeríthetetlen versus partner természet) találunk, amelyek tartalmi és formai vonatkozásaikban összecsengenek az előzőekben bemutatott etikai elvekkel. Zsolnai László több szerző munkája nyomán a világszemléletek három típusát különbözteti meg [25].

1. *A vállalkozói világszemléletben* a természet mint kiapadhatatlan forrás jelenik meg, amelyből az ember tetszése szerint meríthet. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok — ahol e világszemlélet uralkodó — szorgalmazza a legerőteljesebben a tengerfenék vagy az Antarktisz ásványi kincseinek a kiaknázását.

Társadalomképében a vállalkozói világszemlélet a saját érdekeit és akaratát követő individuumot helyezi a középpontba; arról pedig, hogy az egoista érdekek általános érvényesítéséből ne káosz, hanem rend és általános jólét szülessék, a „láthatatlan kéz" fog gondoskodni. A vállalkozói szellemet megtestesítő Egyesült Államok lassan generációk számára válik jelkép értékűvé Magyarországon (lásd például Gothár Péter Tiszta Amerika című filmjét), így nem igényel különösebb bizonyítást, hogy erre az országra valóban a vállalkozói világszemlélet a jellemző.

2. *A bürokratikus világszemléletben* a „legyőzendő" természet képe gyökeresedett meg. Valószínűleg annak következtében, hogy a világszemlélet képviselői társadalomátalakító törekvéseik reális gátját vélték fölfedezni az ország természeti adottságaiban, az ember és természet korábbi századok során kialakult egymáshoz simulásában.

A bürokratikus világszemlélet társadalmi ideálja a mindentudó és mindenható központ által szervezett és vezetett társadalom, ahol az egyén szerepét a központi elvárások és utasítások lelkes végrehajtására igyekeznek korlátozni. A hierarchikus struktúrákhoz, intézményrendszerhez tartozó bürokratikus világszemlélet hegemóniája az ötvenes évektől a magyar valóságban is jól nyomon követhető. A tévedhetetlen és megfellebbezhetetlen központi akarat az „alárendelt" természeten és társadalmon is uralkodik. (A Hanság lecsapolása, „városalapítások", erőszakos kollektivizálás stb.). E világszemlélettel a továbbiakban nem foglalkozom, annyit azonban érdemes még megjegyezni, hogy a propagandában uralkodó önfeláldozó, altruista, a közösségben feloldódó magatartásforma a gyakorlatban a kezdeti lelkesedés után egyre gyorsabban háttérbe szorult. Ennek objektív oka valószínűleg az, hogy a kisebb-nagyobb közösségek megerősödése helyett ezek szétzúzása, s leépülése vált jellemzővé (s vele az egoista magatartásforma tört egyre inkább előtérbe).

3. A következőket Zsolnai László *egalitárius világszemléletnek* nevezi, de véleményem szerint a *harmonikus* jelző jobban kifejezi e világszemlélet tartalmát. E szemléletben a természet nem az emberen kívül álló, kizsákmányolandó vagy megerőszakolandó objektum, hanem az ember élettere, amit óvnia kell, amihez alkalmazkodnia kell. Itt rögtön utalni kell arra, hogy a „természet mint partner" érzés a japánok számára nem új dolog. Az évi mintegy 1300 regisztrálható földrengés és a tájfunok egy pillanatra sem ébreszthettek a japánokban olyan gondolatokat, hogy ők a természet urai. A hatalmas népsűrűség és a rendszeres természeti csapások „leszoktatták" a japánokat a természet kirablásáról és nem véletlen, hogy az ipari államok közül talán legelőször ébredtek tudatára az ökológiai veszélyeknek, s tettek hathatós intézkedéseket tagadhatatlanul súlyos ökológiai gondjaik mérséklésére.

A harmonikus világszemléletben a méltányos, kiegyensúlyozott (equitable) társadalom az ideális. E felfogásban a közösség magasabb rendű, mint a tagjai. Ezektől tehát jogosan elvárhatja a lojalitást és önfeláldozást, de cserébe kötelessége gondoskodni minden tagjának biztonságáról és reális szükségleteinek kielégítéséről.

A Japánnal foglalkozó tudósok véleménye megegyezik abban a tekintetben, hogy a japánok életében a *közösségi lét élménye* a legmeghatározóbb. Egyik munkájában Marosi Miklós az aktív és igen eredményes másolás, a követő fejlesztések sikerét az erős *csoporttudatnak*, illetve a japán társadalom nagyfokú *alkalmazkodóképességének* tulajdonítja [11]. Bíró Klára a japán gazdasági kihívás erejét a japán társadalom *feladatorientáltságában*, a fegyelmezett végrehajtásban, valamint a közösség erejében látja [1]. Egy japán elektronikai szakember, M. Kikuchi írja: „Úgy gondolom, hogy a legjellemzőbb különbség Japán, illetve az USA és Európa között az egyén társadalmon belüli helyzetében, öntudatában van. Japánban erős igény él az emberekben arra, hogy *közösségben* végezzenek munkát, de a nyugati ember különbözni akar a másiktól" ([6] 23. l.). „Az individualizmust Japánban háttérbe szorítja a csoport-orientált viselkedés" — állítja S. M. Lee és G. Schwendiman a japán managementről szóló könyvükben ([8] 26. l.).

Mindezek alapján megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy Japánra a harmonikus világszemlélet a jellemző, bár itt is, mint minden más modernizálódott társadalomban a tipikus mellett több más, esetleg nem csekély gazdasági jelentőséggel bíró világszemlélet is létezik.

Tekintsük át most az értékracionális cselekvés, az altruista gazdasági etika, s a harmonikus világszemlélet forrásvidékét Japánban.

A termelési mód és a vallás szerepe a japán gazdasági etika kiformálódásában

Ismeretes, hogy a társadalmi fejlődés klasszikus európai formájának kiindulópontja a földmagántulajdon kialakulása az antik, illetve a germán társadalmakban. E két társadalmi forma elemeiből építkező európai feudalizmust is éppen az különbözteti meg — a többé-kevésbé hasonló — más társadalmi formáktól, hogy nemcsak a földesúri, hanem a paraszti földmagántulajdon is strukturális elemét képezte. Éppen ez az elem az, ami a prekapitalista japán társadalomból hiányzott, s emiatt — Tőkei Ferenc érvelését elfogadva — ezt a társadalmat is az ázsiai termelési mód kategóriájába kell besorolni [21]. A központi hatalom (a császárság) szétzúzása, a „feudális" úri földmagántulajdon kialakulása azonban kétségkívül olyan vonása a japán történelemnek, amely a klasszikus nyugat-európai feudalizmusra hasonlít. Japánban tehát az ázsiai termelési mód legfejlettebb formája jött létre, s ennek kétségkívül nagy szerepe van abban, hogy az ország a nem európai talajú modernizáció első sikeres példájává válhatott.

Mondanivalónk szempontjából azonban nem az Európával való hasonlóságnak, hanem az alapvető különbségnek van igazán jelentősége, vagyis a paraszti földmagántulajdon hiányának — e kétségkívül „ázsiai" vonásnak. Abban, hogy Európában kialakulhatott az önálló termelésre és önellátásra képes magántulajdonos paraszti háztartás (amely azért a reciprocitás szálaival is biztosítva volt [17]), Japánban viszont nem, véleményem szerint az eltérő természetföldrajzi körülményeknek, s az ezek által meghatározott ökoszisztémáknak van alapvető szerepe. Míg ugyanis az európai, állattenyésztéssel kombinált, háromnyomásos szántóföldi gazdálkodás munkaeszközei, munkaigénye és produktivitása miatt családi „vállalkozásként" s az ennek megfelelő tulajdoni bázison is működőképes volt, addig Japánban az intenzív árasztásos, gyakran teraszos risztermelés csak közösségi munkamódban és az ennek megfelelő közösségi földbirtoklásban volt elképzelhető. Hozzátartozik a képhez, hogy a gyakori természeti csapások (földrengések, tájfunok) átvészelése is közösségi erőfeszítéseket igényelt.

A termelési módok klasszikus európai fejlődése tehát természetes módon — s korántsem csak a kapitalizmus kialakulásától — vezetett az egoizmus, a verseny előtérbe kerüléséhez. Ezzel szemben Japán gazdasági etikájának — az egyén szintjén jelentkező — altruista vonásaiért az ázsiai termelési mód eleven hagyományai a felelősek. Ha eredményeiket az egy évszázados modernizációnak és az egoizmussal jellemezhető amerikai (nyugati mintájú) gazdasági etika térnyerésének tulajdonítanánk, akkor ellentmondásba kerülnénk a világgazdaság — számokban is egzakt módon kifejeződő — trendjeivel. Az amerikai (és nyugat-európai) típusú gazdasági etika vélt felsőbbrendűsége alapján Nyugat-Európa vezető tőkés államainak előbbre kellene járniuk, mint Japánnak, mert ezeknek az államoknak a fejlődése a „tiszta" antik-germán vonalat mutatja. Anélkül, hogy kisebbítenénk a meiji reformok és a második világháború utáni gazdaságszervezési eredményeinek jelentőségét, megállapíthatjuk, hogy a japán gazdaság sikerei mögött az ázsiai termelési mód talaján kifejlődött altruista jellegű gazdaságetikai rendszer is áll.

A természetföldrajzi, társadalomszerkezeti tényezők ereje *önmagában* nem magyarázza meg az egyes gazdasági etikai rendszerek másságát, a vezérmotívumok különbözőségét. Az altruista, illetve egoista motívumok kialakulásáért az adott társadalmak eszmerendszerében jelentős szerepet játszó *vallás is felelős*. A természetföldrajzi, társadalomszerkezeti adottságok hatását a vallás nagymértékben *erősíti vagy gyengíti*. A japán vallási rendszer elemeinek megismerése közelebb visz bennünket a gazdasági etika altruista vonásainak megértéséhez.

Az előzőekben összehasonlítottuk az egyesült államokbeli és a japán gazdasági-etikai rendszert, hogy megmutassuk az etikai motívumaikban rejlő alapvető különbséget. Most ugyanezt tesszük a világvallásokkal Glasenapp [2] valláselméleti munkája alapján. Glasenappnál az öt nagy vallás (hinduizmus, buddhizmus, univerzizmus, kereszténység, iszlám) két csoportra oszlik: azokra, amelyek a Hindukustól keletre és azokra, amelyek ettől nyugatra keletkeztek. A keletiek az „örök világtörvény vallásai"-ként jellemezhetők, mivel e vallások szerint a világ örökkévaló, nincs őskezdete és meghatározott vége, hanem a keletkezés és elmúlás egymást követő, váltakozó folyamatában szüntelenül megújul. A „történeti istenkinyilatkoztatás" nyugati vallásai viszont a világ és lakóinak létezését a világtól elkülönült és annál végtelenül hatalmasabb személyes isten tevékenységéből eredeztetik ([2] 8. l.)." Nem tekinthető véletlennek, hogy a két eltérő gazdaságetikai rendszer mögött a két eltérő valláscsoportot reprezentáló vallások, vallási rendszerek állnak (az Egyesült Államokban a protestantizmus, katolicizmus; Japánban a buddhizmus, univerzizmus, konfucianizmus, sinto).

A gazdasági etika szempontjából nem kívánjuk bonckés alá venni az ismertnek tekintett „nyugati" vallási rendszert, minthogy Max Weber ezt már jóval korábban

és utánozhatatlan alapossággal megtette [23]. Mondanivalónk szempontjából azonban lényeges rögzítenünk Max Weber tanulmányának alaptételét: a kapitalizmus kialakulásának alapfeltétele a katolikus vallás reformja, mert csak a protestáns etika alapjain képzelhető el a „modern" gazdálkodás formáinak kialakulása. Míg a katolikus hívő szemében ugyan a szegénység nem szégyen, addig a protestáns ezt bűnnek tartja! (Dolgozni, dolgozni, dolgozni, s e közben puritán módon élni; a belső lelki kényszer nélkül nincs hatékony tőkeképzés és felhalmozás).

Egy, a hetvenes évek végén végzett felmérés megállapította, hogy Japánban mintegy 98 millió sintoista, 88 millió buddhista, 950 ezer keresztény és 13,7 millió „egyéb hitű" ember él. A négyféle vallástípusnak összesen 201 millió követője volt Japánban, ami Japán akkori lakosságának (110 millió fő) majdnem kétszerese ([19] 56. l.)!

A meghökkentő számok mögött a — Glasenapp által az örök világtörvény vallásainak nevezett — buddhizmus és a kínai univerzizmus sajátos, mindent magába engedő-foglaló „liberális" szelleme húzódik meg. Vallás tekintetében a Japán társadalom főképp abban tér el az európai társadalmaktól, hogy a primitív törzsi vallást vagy annak valamely kifinomultabb változatát itt nem váltotta fel az újabb, a feudalizmussal együtt fejlődő vallás. A japán társadalomban az ősi *sintoizmus*, az ősök tisztelete békésen, összefonódva él a VI. században meghonosodott *buddhizmus*, és az ugyancsak „importált" — közben államvallás szintjére emelkedett — *konfucianizmus* mellett [11].

Az összetett japán vallási rendszer nem tesz lehetővé monolitikus elemzést, inkább az egyes elemek (sinto, buddhizmus, konfucionizmus) egyenkénti vizsgálata tűnik járható útnak. A rendszer minden elemének vizsgálatakor megfogalmazható a kérdés: mennyiben és milyen módon befolyásolja az adott szellemi áramlat a felvázolt etikai rendszert?

A sintoizmus a japánok ősi vallása, a világ egyik legkülönlegesebb vallási képződménye: nincsen — európai értelemben vett — körvonalazható tanítása és erkölcsi elvrendszere, hanem csak mitológiája és szokásrendszere. Ez a szokásrendszer az ember és a természet bensőséges viszonyát, az ősök szellemének védelmező erejét, a természeti tárgyak hangsúlyozott fontosságát és harmóniáját emeli be a japán ember gondolkodásába. Az ősi vallásban keresendők a talán leglényegesebb gondolkodási, magatartásbeli sajátosságok gyökerei. Míg az európai (amerikai) ember egész életét harcként éli meg (karrierért folyó harc, osztályharc stb.) és *leigázni*, *legyőzni* próbálja a természetet, addig a japán ember *alkalmazkodni* próbál a természet kínálta lehetőségekhez, felismerni az objektív tendenciákat és törvényszerűségeket — és élni próbál velük [20]. A harmonikus világszemlélet Japánban részben a természet tárgyaival kapcsolatos szellemhitből, a természet tiszteletéből táplálkozik. Emellett a sintóban az altruista motívumok is fellelhetők. Az ősök szellemének, a család tagjainak feltétlen tisztelete a közösségbe vezeti az egyént, ez a közösség pedig altruista cselekvésein keresztül avatja igazi tagjává a japán embert.

A buddhizmus kínai és koreai közvetítéssel került a VI. században Japánba, azóta folyamatosan és nagy súllyal van jelen a japán gondolkodásban. A buddhizmus, Sir Charles Eliot nyomán, voltaképpen a hinduizmus „exportra alkalmas" formája. Ebből a vallásból a hinduizmusnak a „belföldi használat"-ra szolgáló társadalmi és egyéb elképzelései (a kasztrendszer, a brahmánák előjogai, a Védák isteni kinyilatkoztatásként való elismerése stb.) maradtak ki [2]. Az eredeti indiai buddhizmus már a kontinensen is több reformált ágra oszlott, Japánban még több szekta (például a Zen-buddhizmus) alakult, amelyek sok mindenben eltérnek az eredeti buddhizmustól. A keményebb, szigorú aszkézist hirdető hinajana („kis szekér") ággal szemben a mahajana („nagy szekér") irányzat a jellemző Japánra.

(A hinajana Délkelet-Ázsiában terjedt el; a csak kevesek, a kiválasztottak számára üdvösséget ígérő „exkluzív" irányzat gazdaságetikai vonzata még fő elterjedési területen, Srí Lankán sem jelentős.) A mahajana „demokratikusabb", mert mindenkinek üdvösséget ígér, aki tanításait követi. Fő eleme az *aszkétizmus* alapján álló *önfegyelem* és *meditáció*. (A mahajana aszkétizmusáról a protestantizmus aszkétizmusa is eszünkbe juthat!)

A konfúcianizmusról meg kell említeni, hogy az soha sem annyira a túlvilágnak, mint inkább a földi társadalomnak szentelte figyelmét. Ez az oka annak, hogy Konfuciusz tanításait illetően megoszlanak a vélemények: van, aki tanításait inkább *morálfilozófiai rendszernek* tekinti [14], míg mások a gondolkodó tevékenységében a filozófiai-etikai elem és a közvetlen vallási mondanivaló keveredését látják. A vita eldöntése nem feladatunk, de mondanivalónk szempontjából lényeges, hogy ez a vallás a mindennapi élet felé fordulásával igen jelentős szerepet játszott és játszik a gazdasági etika alakulásában. Ez a szerep változott, kiteljesedett az idők folyamán. A vallás első időszakában — az i.sz. VI. századtól a meiji reformokig (1867) — a konfucianizmus, mint „egy irodalmi képzettségű, világian racionalista javadalmazott réteg rendi etikája" ([23] 294. l.) csak az uralkodó réteg morális magatartási normáit írta elő. A falvak egyszerű népe számára ez az etikai rendszer nem sokat jelentett, mert az ázsiai termelési mód jellemzőjeként a történelmet e néprétegek feje felett „csinálták" azok a hivatalnokcsaládok, amelyek egymás közti kapcsolatában a „jóindulatú", de arisztokrata kormányzatot és a társadalom „természetes módon rendezett" hierarchiáját hirdető tan volt az irányadó.

A fordulatot a sokszor emlegetett meiji reformok jelentették, amikor a konfucianizmus is kinyílt a néptömegek számára. A konfucianizmus metamorfózisa szinte tálcán kínálja az analógiát a katolikus vallás reformjával. Max Weberre hivatkozva kimondhatjuk: a japán kapitalizmus kialakulásának ugyanúgy *alapfeltétele* volt a *konfucianizmus reformja*, mint ahogy a klasszikus kapitalizmus létrejöttében döntő fontosságú szerepet játszott a protestáns egyházak létrejötte. Miben áll a konfucianus reformja? Ugyanúgy *hangsúlyeltolódás*, *értékváltás* kíséri, mint a reformációt. Míg az eredeti kínai import-konfucianizmus öt fő erénye az emberség, az igazságosság, a szertartás, a tudás és a szavahihetőség, addig a konfuciánus reform a következő erényeket hangsúlyozta: lojalitás, szertartás, bátorság, szavahihetőség és takarékosság. Móczár József összegzésében: „...amíg a kínai konfucianizmusban az emberség kapott központi szerepet, addig a yukyöban (a japán konfucianizmusban) a lojalitás ([14] 33. l.).

A lojalitás japán értelmezése (amely esetenként a vak engedelmesség megkövetéséig feszülhet) kettős hatással van a gazdasági etika alakulására. Egyrészt a *közösséghez tartozás érzésének* erősítésével, másrészt az *egyén magatartásának altruista* ösztönzésével megteremti az eddigiek során elemzett japán gazdasági etika *alapmotívumát*. Ha figyelembe vesszük a japán vallási rendszer összefonódottságát, akkor belátható, hogy a konfucianizmus eddig kevésbé hangsúlyozott *aszkétizmusa*, a buddhizmus *aszkézisával* párhuzamosan megadja a gazdasági cselekvéseknek a motivációját is (megtakarítás, felhalmozás), amit a protestantizmus gazdasági hatásaként értelmezünk a „nyugati típusú" kapitalizmusban.

A gazdaságszervezés alappillérei

Az olvasó számára az eddigiek alapján talán még nem egyértelmű, hogy miért olyan fontos egy távoli ország — talán még távolabbi — gazdasági etikájának tanulmányozása. A válasz egyszerű: mert hatékony! Sőt hatékonyabbnak tűnik,

mint az Egyesült Államok uralkodó gazdasági etikája. Valóban úgy tűnik, hogy a világgazdaság centrumán belül mélyreható átrendeződés van folyamatban: Japán gyors térnyerése az Egyesült Államok és Nyugat-Európa rovására eléggé nyilvánvaló. George Soros a tőzsdevilág fekete hétfőjéről (1987. 10. 19.) azt nyilatkozta, lehet, hogy ezt a napot úgy fogjuk majdan értékelni, mint az őrségváltás dátumát ([13] 58. l.).

Figyelemre méltó az is, hogy a japánéhoz hasonló kulturális és történelmi hagyományokkal, természetföldrajzi adottságokkal rendelkező távol-keleti országok — a japán minta okos alkalmazásával, a kulturális hagyományaikra gondosan ügyelve — megdöbbentő sebességgel haladnak a gazdasági fejlődés rögös útján.

Ha magyarázatot keresünk ezekre a jelenségekre, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a japán gazdasági etika jobban megfelel a világ trendjeinek, mint az európai és az amerikai. Naisbitt nálunk is megjelent munkájában [15] amerikai újságcikkek tartalmi elemzésének alapján a világ fejlődési irányait leíró, ún. megatrendeket állít fel. Nézzük meg a témánk szempontjából leglényegesebb trendeket és azok kapcsolatát a gazdaságetikai rendszerekkel!

Rövid távú gondolkodás — hosszú távú szemlélet

Az elmúlt évtized folyamán a környezettel és a meg nem újítható erőforrásokkal kapcsolatos vita az amerikai polgárokban is felébresztette a rövid távú gondolkodás veszélyének a tudatát. Kilépni mégse nagyon tudnak a pillanatnyi érdekek vonzásköréből, mert a Hankiss Elemér által leírt társadalmi csapdák [3] az egoista alapmotívum miatt fogva tartják a gazdálkodókat. A kivezető utak egyikét a kollektív altruizmus jelenti, amely nagyon jellemző a japán közösségekre. Nem véletlen, hogy a pillanatnyi előnyöket könnyen feladó gazdálkodói szemlélet nagy gazdasági robbanásokban, előretörésekben jelentkezik a szigetországban.

Hierarchia vagy hálózat

„Évszázadok óta a piramis alakú felépítés alapján szerveződünk és gazdálkodunk. A római hadseregtől a Katolikus Egyházon keresztül a General Motors és az IBM szervezési vázrajzáig a hatalom és a kommunikáció rendezett módon a piramis csúcsáról ennek alapzata felé áradt" ([15] 181. l.). A jelenkor legsikeresebb szervezetei, a japán vállalatok hálózatok (egymással társalgó, elgondolásokat, információkat és erőforrásokat cserélő emberek csoportjai) formájában működnek. Egy japán nagyvállalatnak zavarba ejtő módon nincsen szervezeti sémája, és hihetetlenül kevés vezetői szinttel működik. „A Ford 16 vállalatirányítási szintet épített ki, míg a Toyota (akárcsak a 800 millió hívőt számláló Római Katolikus Egyház) beéri öttel" ([16] 91. l.). Úgy érzem, nyilvánvaló, hogy a hatalomgyakorlás és az ellenőrzés szintjeit ott kell szaporítani, ahol az egyes egyének és szervezeti alrendszerek hajlamosak egoista céljaikat a szervezeti célok elébe helyezni, míg ott, ahol a közösségi célokkal való azonosulás magától értetődő, ezt nem kell hierarchikus utakon kikényszeríteni.

Centralizáció vagy decentralizáció

A decentralizáció szoros összefüggésben van a hálózati rendszer kiépülésével és azzal, hogy a kis közösségek szerepe felértékelődött; úgy tűnik, ez a tendencia csak erősödni fog a jövőben. Vajon miért sikeresebbek a japánok diverzifikációs törekvései, mint amerikai versenytársaiké? A választ Ezra Vogel, a Harvard Egyetem professzora adja meg: „A japán vállalat alapvető építőkockája nem egy meghatá-

rozott szerepet betöltő ember a titkárnőjével meg beosztottjaival. A szervezet építőköve a nyolc-tíz emberből álló részleg. Egy részlegen belül nincs éles munkamegosztás és mindenki osztozik az általános felelősségben ([10] 50. l.).

Képviseleti demokrácia — részvételi demokrácia

A részvételi demokrácia vezérelve, hogy a döntések érintettjeinek részt kell venniük a döntések megszületésében. Egyes társadalmi rétegek, csoportok helyzete (nők, érinthetetlenek [eták] ainók) alapján Japánt mint féldemokratikus államot tartják számon sokfelé a világban. Arra is fel kell azonban figyelni, hogy Japánban az ázsiai termelési mód maradványain formálódott gazdaságetika kedvező feltételeket teremt a részvételi demokrácia kibontakozására. A *közösségeknek* erős szavuk van a munkafeltételek alakításában, a munka ésszerűsítésében, jobbításában. A részvételi demokrácia térnyerésének és hatásosságának egyik legsikeresebb példája a japán minőségi körök és autonóm munkacsoportok mozgalmának sikere. Az eredetileg amerikai minőségellenőrzési technikák talaján kifejlődött minőségi körök rendszere emeli a japán termékeket a világpiac csúcsára, és szolgáltat hatásos példát a japán gazdasági etika „felsőbbrendűségére".

Ipari társadalom — információs társadalom

Ma már elcsépelt dolognak tűnik annak emlegetése, hogy korunk sohase látott-tapasztalt mennyiségben állítja elő az információt. Jelentős ténynek tűnik azonban, hogy az információ „tömegtermelése" révén az új erőforrás nem a kevesek kezében lévő pénz, hanem a sokak kezében lévő információ [15]. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a csoportok és közösségek hatékonyabban állítják elő és dolgozzák fel az információkat, mint az elszigetelt egyének. („A magányos tudósok kora lejárt..."). Ahol a csoportmunka belső társadalmi keretei, szervezetei megvannak, ott a társadalom jobban meg tud felelni az újszerű (esetleg külső) kihívásnak. Japán — gazdasági etikájából következően — ebben a vonatkozásban is jelentős előnyöket tud felmutatni az Egyesült Államokkal szemben.

★

Vajon milyen tanulságokkal szolgál nekünk, magyaroknak a két gazdaságetikai rendszer tanulmányozása? Gazdaságfejlesztésünk keserves tapasztalatai megtanították nekünk, hogy tanulni nem szégyen, de tudni kell azt is, hogy mit és kitől! Hogy Japántól tanulni kell, azt a világon sok helyen felismerték. Egy sikeresen feltörekvő állam — Malaysia — miniszterelnöke ezt így fogalmazta meg: „A múltban azért figyeltünk a Nyugatra, hogy új ismereteket szerezzünk, új technológiákat, termelési módszereket, sőt rendszereket ismerjünk meg... Mindezek nyugati rendszerek ...s akkoriban a Nyugat nagyon sikeres volt ...annyira sikeres, hogy meghódította az egész világot. Az ember természetesen a sikeres példát kívánja követni. Akár tetszik, akár nem, mostanra a helyzet valamelyest megváltozott, a japán és a nyugati módszerek versenyének vagyunk a tanúi és ebben a versenyben Japán hatalmas lépést tett előre, míg a Nyugat inkább hanyatlani látszik. Ha tehát Malaysia fejlődni akar, a jobbik példából kell tanulnia, s a jobbik példát Japán mutatja. Ezért akarunk most Kelet felé tekinteni, míg korábban a Nyugatra figyeltünk "([14] 14. l.).

A „mit" kérdésre a válasz korántsem olyan egyszerű. A kollektív altruizmus jelszavának megfogalmazása és kampányszerű megvalósítása *biztosra vehetően és látványosan megbukna.* Ugyanakkor — az előzőekben elmondottak miatt —

égető szükség van arra, hogy az egyének gazdasági cselekvéseiben megjelenjenek az altruizmus elemei. *Ez csak közvetett úton érhető el.* Elsősorban vállalatvezetői feladat az emberi tényező felértékelődésének felismerése, annak tudomásul vétele, hogy a kreativitás nem vezetői privilégium. Ennek megfelelően a vállalatok életében mind nagyobb szerepet kell biztosítani a különböző alkotóközösségek — nem csak Japánban eredményes — csoportkreativitáson alapuló módszereinek. Az értékelemzés, az autonóm munkacsoportok, a minőségi körök rendszere nem pusztán „technikáikon" keresztül érik el eredményeiket, hanem a velük, bennük dolgozók számára megadja azt a bizonyos közösségi élményt, amely végül a kollektív altruizmuson keresztül az egyén gazdasági cselekvéseinek egy — a társadalom szempontjából hatékonyabb — formáját alakíthatja ki.

A gazdasági etika területén Japán a másik jelentős tanulságot a vállalati szinten kívül nyújthatja. Míg a vállalaton belül a kollektív altruizmus tekinthető az eredményes és uralkodó etikai motívumnak, addig a gazdaság makroszintű (nemzetgazdasági) működésében a „kegyetlen" verseny a legfőbb vezérelv. A belső piacon mesterségesen is támogatott verseny a különböző termékek olyan hazai csiszolódását, edződését eredményezi, amely után a termék és előállítója a világpiacon eredményesen szerepelhet.

A nemzetközi piacokon újabb motívumváltás tanúi lehetünk. A japán vállalatok külpiaci tevékenységére leginkább a kooperatív etikai motívum jellemző, mivel a japánok — kormányzati szinten is — felismerték a jövőben egyedül járható utat: a nemzetközi munkamegosztás kiszélesedésével és elmélyülésével egyre inkább a vegyesvállalati formák ígérkeznek a leghatékonyabbnak.

Sajnos a magyarországi gyakorlat az említett szinteken éppen ellenkező vezérmotívumokat mutat. A belső piacon nem a verseny, hanem a kooperatív gazdaságetikai motívum dominál (mármint a vállalat és hierarchikus kapcsolatai közti kooperáció); sokszor mesterségesen is fenntartják a vállalatok számára kényelmes monopolhelyzetet, a külkeresletet, hiányt. Ez a stratégia vált versenyre, illetve agresszivitásra a külpiacokon, ahol számos tender tapasztalata mutatja, hogy van olyan hajlam a magyar és más szocialista országbeli vállalatokban, hogy a „kemény" valutáért folyó harcban egymást hozzák lehetetlen helyzetbe a sorozatos aláígéréssel. A párhuzamos exportjogok bővülő köre megfelelő kormányzati ellenőrzés nélkül ezt a tendenciát erősítheti.

Az etikai motívumokkal kapcsolatos problémák a létfontosságú gazdasági és társadalmi fordulat többszintűségére hívják fel a figyelmet, azaz a gazdaságpolitikai, tulajdonviszonyokbeli, politikai-intézményi átalakulással párhuzamosan szükség van az új helyzetnek megfelelő gazdaságetikai motívumok erősítése is — akár a japán példa tanulságainak felhasználásával.

Hivatkozások

[1] *Bíró Klára:* A japán kihívás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
[2] *von Glasenapp, H.:* Az öt világvallás. Gondolat Kiadó, 1981.
[3] *Hankiss Elemér:* Társadalmi csapdák, Diagnózisok. Magvető Kiadó, 1983.
[4] *Hernádi András:* A távol-keleti kihívás. Japán, a „négyek" és Kína a 80-as években. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
[5] *Ieda Oszamn:* Japán japán szemmel, illúziók nélkül. Magyar Nemzet, 1988. május 21. 14. l.
[6] *Kikuchi, M.:* Japán csoda japán szemmel. Műszaki Könyvkiadó, 1987.
[7] *Kindler József:* A döntéshozatal társadalmi motívumai. Vezetéstudomány, 1982. 1. sz.
[8] *Lee, S. M.—Schewendiman, G.:* Japanese Management. Praeger Special Studies, New York, 1982.
[9] *Léderer Pál:* Ferde szemmel (Japánok Newcastle-ban). Heti Világgazdaság, 1987. október 3.
[10] *Macrea, N.:* Inerpreneurial Now. The Economist, 1982. április 17.

[11] *Marosi Miklós:* Japán vállalatok vezetése és szervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
[12] *Marx, K.:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx—Engels Művei 46/I. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
[13] Mennyit veszített George Soros? Heti Világgazdaság, 1987. november 28.
[14] *Móczár József:* Gazdaságirányítás és tervezés japán módra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[15] *Naisbitt, J.:* Megatrendek. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1987.
[16] *Peters, T. I.—Watermann, R. H.:* A siker nyomában. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[17] *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó, 1976.
[18] *Samuelson, P. A.—Nordhaus, W. D.:* Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[19] *P. Szabó József:* Pillantás a császár hálószobájába. Panoráma Kiadó, 1985.
[20] *Tarján Gábor:* A japán csoda mítosza, avagy csodáljuk vagy csináljuk. A Veszprémi Vegyipari Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszékének közleményei, 1986.
[21] *Tőkei Ferenc:* Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
[22] *Wallerstein, I.:* A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, 1983.
[23] *Weber, M.:* A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, 1982.
[24] *Weber, M.:* Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[25] *Zsolnai László:* Mit ér az ökonómia, ha magyar? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Nívódíj felajánlása

A *KISZ Központi Bizottsága mellett működő Értelmiségi Fiatalok Tanácsa* 1988-ban s nívódíjat ajánl fel szerzőinknek.

A díj összege: 10 000 Ft.

A nívódíjjal a *Tanács* azt a 35 évnél fiatalabb szerzőt jutalmazza, akinek a Közgazdasági Szemlében 1988 folyamán megjelent vagy megjelenő írása különösen nagymértékben járul hozzá a népgazdaságunk előtt álló feladatok természetének megismeréséhez, illetve megoldásukhoz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (947—957. l.)

KROKOS JÁNOS

Teljesítményalku helyett vállalkozási versenyt!

(Elgondolás a társadalmi tőke hatékony működtetésére)

Az ötletnek a Valóság c. folyóiratban való fölvetése után [1], [2] a szerző koncepciójának részleteit és más elgondolásokhoz való viszonyát kívánja a szakmai közvélemény elé tárni.

Miért nem sikerült a reformokkal áttörést elérni

Gazdaságunk helyzete ismert. Műszaki-gazdasági lemaradásunkat az eddigi reformokkal nem sikerült megállítani. Az általánosan hangoztatott vélemény szerint azért nem, mert a reformokat nem eléggé következetesen hajtottuk végre. Ezzel szemben én úgy gondolom, azért nem, mert a reformok — a gazdaság monetizálását állítva előtérbe — nem a legfontosabb szegmentumra, nem a tulajdoni érdekeltség megteremtésére irányultak. (Amennyiben talán arra irányultak volna, annyiban — a vállalati önkormányzattal — alkalmatlan megoldást választottunk.) Félreértés ne essék: a monetáris rendszer fejlesztésének szükségességével egyetértek. A megtett lépéseket — a bankrendszer decentralizálásának megkezdését és az értékpapírok felbukkanását — helyeslem, és magam is további lépéseket sürgetek. Ezen a területen ugyanis még nagyobb az elmaradottságunk, mint a technológiák terén. (A mi pénzintézeteinkben például összesen ha dolgoznak annyian, mint egy-egy közepesen nagy nyugati bankban, s ehhez még az információtechnikai elmaradottság is járul.) A monetáris feltételek további javítása tehát valóban elengedhetetlen.

A döntő láncszemnek mégsem ezt tartom. Ha beláttuk, hogy a szocializmus is árutermelő gazdaság, akkor az árutermelés alapjait kell ismét megteremteni. Márpedig nem attól van árutermelés, hogy van pénz és piac, hanem attól — s ettől van pénz is, meg piac is —, hogy *vannak egymással versengő árutermelők*. Nálunk éppen ezek hiányoznak. Ezért illúzió azt hinni, hogy csupán a monetáris szféra megváltoztatásával vagy valami másféle „piacépítéssel" (például importversennyel, ha ennek megvolnának is a devizális feltételei) a piaci verseny megteremthető. Az összefüggés éppen fordított. (A sportban sem azért rendeznek versenyeket, mert vannak versenypályák, hanem azért építették a versenypályákat, hogy legyen hol versenyezni.) *Az árutermelésnek a verseny a lényege*, s a verseny önmaga teremti meg működési közegét: a piacot (a versenypályát) és a pénzt (vagyis a mércét). A jó *pálya* és a jó *mérce* szükséges (ezért helyeslem a monetizálást), de mindenekelőtt *versenyzők* kellenek. És kell még persze *tét* is.

A mi struktúránk és a miénknél sikeresebbnek bizonyult gazdaságok különbsége is a versenyviszonyokban mutatkozik meg leginkább. A kapitalizmus műszaki-gazdasági fejlődését a tőketulajdonosok versenye indukálja. A versenyben nincs helye a teljesítmény magyarázgatásának. Aki helytáll, az megőrzi, sőt gyarapít-

Dr. Krokos János az Ipari Minisztérium osztályvezetője.

hatja is vagyonát, aki veszít — veszítsen bármi okból is —, az a vagyonából veszít, akár teljesen vagyon nélkül maradhat. A verseny tényén és tétjén (vagyonmegőrzés, -gyarapítás vagy -vesztés) az sem változtat, ha a tulajdonosok versenyét menedzserek versenye közvetíti.

A szocializmusban a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, tulajdonosi verseny nincs. A vagyonkezelés és -működtetés jogát eddigi gazdasági modelljeinkben *teljesítménykövetelmény nélkül* ruháztuk meghatározott szervezetekre (például minisztériumokra vagy újabban a vállalati tanácsokra). Munkahipotézisem az, hogy *gazdasági lemaradásunk alapvető oka éppen a verseny hiánya, azaz a versenyben való lemaradás miatti fenyegetettségnek, a teljesítménykényszernek a hiánya.* Ha ez igaz, akkor a gazdasági stabilizáció kulcskérdése a tőkés tulajdonosi versenyhez hasonló élességű verseny, a teljesítménykényszer megteremtése. „Teljesítménykényszert pedig a szocialista gazdaságban — mivel a teljes profitot prémiumként, a vagyon elvesztését fenyegetésként természetszerűleg nem tűzhetjük ki — úgy gondolom, hogy *csak a vagyonkezelési és üzemeltetési jogosultságnak a teljesítményhez kötésével* alakíthatunk ki "([2] 32. l.).

A követelhető teljesítményt azonban nem lehet „kiszámítani". Nincs olyan számítási módszer, amely a vállalati vagyon termelőértékét objektíve meghatározná. A teljesítőképesség ugyanis nem a vagyon könyvviteli értékétől, hanem sokkal inkább a vállalati működés külső és belső, számvitelileg megragadhatatlan feltételeitől: a piaci konjunktúrától, a vállalat vezetési színvonalától és — nálunk — az állami beavatkozásoktól függ. Egyetlen vállalattól sem várható el tehát a vagyon könyvviteli értékéből valamiféle átlagos rátával számított eredmény. Ezért az ilyen követelmény, ha egyáltalán felmerül (például a szanálási eljárásokban), ma *alku tárgya.* A kialkudott „követelménytől" való elmaradás ennélfogva utólag — a feltételekben bekövetkezett változásokkal vagy a feltételek hibás számbavételével — többnyire megmagyarázható. (Ráadásul az esetek többségében — amikor a vállalat az átlagos teljesítmények körüli színvonalon működik — ezek a követelmények még csak fel sem merülnek.)

Én *általános* teljesítménykényszert, az alku helyett pedig versenyt ajánlok. A tőke kezelésének és működtetésének jogáért folyó versenyt, mégpedig a társadalmi tulajdon túlsúlyának (a szocialista társadalmi berendezkedés alapjának) megőrzése mellett. Ez a verseny megfordítaná azt a mai értékrendet, amelyben első helyen a vezetői pozíció megtartása áll — és legfeljebb másodikon a gazdasági teljesítmény. Mérhetővé tenné a vállalati teljesítőképességet és feleslegessé az erőforrás-korlátozó központi szabályozást.

Javaslat vagyonkezelő vállalatok versenyeztetésére

Elgondolásom szerint a társadalmi tulajdon kezelői *nagyobb számú, egymással állandó versenyben álló állami vagyonkezelő (holding) vállalatok lennének.*

A holdingokat egy erre a célra létesített központi államigazgatási szerv („vagyonkezelő minisztérium") vagy ami még szerencsésebb lenne, az államigazgatás meglévő központi és magasabb szintű területi szervei alapíthatnák. Utóbbi esetben például a minisztériumok és a főhatóságok, a megyei tanácsok, esetleg még a kereskedelmi bankok alapíthatnának holdingot, szabad döntésük alapján akár többet is. A centralizált holdingalapítás esetében is kikötés lenne, hogy állandóan nagyszámú holding vállalat — legalább 50, de akár 300 is — vegyen részt a versenyben. A holdingok 10—30 fős szakértői szervezetek lennének.

Államigazgatási döntéssel ki kellene jelölni azokat a termelő és kereskedelmi vállalatokat, amelyek vagyona holding kezelésébe kerülne. E körbe minden jelentősebb gazdálkodót célszerű bevonni (függetlenül attól, hogy minisztériumi

vagy tanácsi alapításúak), még a nagyobb ipari és mezőgazdasági szövetkezeteket is.

A vagyonkezelő vállalatok pályázatokon juthatnának a termelő és kereskedelmi vállalatokhoz. A pályázatok kiírása a Pénzügyminisztérium és a felügyeletet gyakorló szerv (ágazati minisztérium, tanács) együttes feladata lehetne. A pályázati kiírásban rögzíteni kellene a járadékkulcsot (erről később), valamint az államigazgatás gazdasági döntéseket korlátozó kikötéseit (például a létszámcsökkentési korlátozást; nemzetközi és honvédelmi célú termelési kötelezettségeket).

A vállalatokért a holdingok ágazati, területi, számbeli és értékbeli korlátozások nélkül versenyezhetnének. Egy-egy vállalat annak a holdingnak a kezelésébe kerülne, amelyik azt a legnagyobb tőkeértékkel hajlandó átvenni. A vagyonkezelő vállalatok egymás ajánlataira az elsődleges elosztás után rálicitálhatnának — éves vagy többéves időközökben —, így egymástól is megszerezhetnék a vállalatok „tulajdonlási" jogát. Az eljáráshoz tartozhatna, hogy a korábban jogosultságot szerzett holdingnak joga lenne vállalni a vagyonnak az új licit szintjére való felértékelését, mely esetben vagyonkezelési jogát nem veszítené el.

Mint már említettem, a termelővagyon valóságos értéke általában eltér a nyilvántartott (amortizációval csökkentett) beszerzési értéktől. Az eltérés mértékét éppen a pályázati verseny mutatná ki. A pályázatokon negatív ajánlattal is lehetne indulni, ha a holding megítélése szerint a szóban forgó vállalat csak költségvetési támogatással üzemeltethető. Ha pozitív ajánlat nem érkezne, a pályázat kiírói dönthetnének — a vállalat fontosságára és perspektívájára tekintettel — a költségvetési támogatás megadásáról vagy a vállalat felszámolásáról.

A vállalat vagyona a pályázatot kiíró államigazgatási szervek és a nyertes holding között létrejövő szerződéssel kerülne a holding kezelésébe. A szerződés meghatározatlan időre szólna, és azt a holding nem mondhatná fel (illetőleg a szerződés felmondása a holding bukását jelentené — erről még később szólunk). Az államigazgatás a szerződést — ha más holdingtól kedvezőbb ajánlatot kap — felmondhatná. A szerződés felmondásának ilyen tilalma a holdingot *a vagyon termelőértékének hosszú távú megőrzésére*, a folyamatos verseny (a rálicitálási lehetőség) pedig *a vagyon maximális kihasználására* — tehát gazdaságos üzemeltetésére, illetőleg a gazdaságtalan területekről a jövedelmezőbb területekre való átcsoportosítására — kényszerítené. A folyamatos verseny a vagyonértéket az inflációval szemben is karbantartaná.

A holding az általa kezelésbe vett vállalatok összértéke után a pályázati kiírásban rögzített járadékkulcs szerint — például évente tíz százalék — járadékot fizetne az állami költségvetésnek. (A példaként említett kulcs magasnak tűnhet. A tíz százalékos évi tőkejövedelem azonban a tőkés világban egyáltalán nem ritka; ha nálunk soknak tűnik, ennek a magas adóteher és a gyenge hatékonyság az oka. A kulcs nagyságának különben nincs túlzott jelentősége, mert a licitversenyben magasabb kulcshoz alacsonyabb tőkeérték tartoznék és fordítva. A kulcs tehát — ha magasabb tőkeértékeket akarunk kimutatni — kisebbre is vehető.) Negatív tőkeérték esetén ugyanilyen kulcs szerint kaphatná a holding a költségvetési támogatást. Emellett fizetné a vállalati normatív adókat, amelyeket azonban célszerű lenne az általános forgalmi adóra és a társadalombiztosítási járulékra korlátozni. (Ez utóbbi mértékét is csökkenteni kellene, hogy a mai, kizárólag élőmunkaarányos normatív elvonások mellett helyet lehessen adni az eszközarányos elvonásnak, a tőkejáradéknak [3].) További elvonási és támogatási formákra már nincs szükség, hiszen az elvonás fő eszköze maga a licitverseny. (Megjegyzendő, hogy a rendszer bármilyen adót és támogatást „elbír", azok csak a licitek értékét térítenék el.)

A holdingnak a vagyonok kezeléséért díjazás nem járna, megilletné azonban a költségvetési befizetési kötelezettségen felül képződő teljes jövedelem. Jövedelem-

ként csak a vagyon termelőértékének megóvásához szükséges költségek leszámítása után megmaradó nyereséget tudná kimutatni, hiszen a rendszer a vagyon leértékelését, a fizetendő járadék csökkentését nem engedi meg. (Mivel a holding a szerződést nem mondhatná fel, a járadék mindaddig terhelné, amíg a vagyont más holding rálicitálással — tehát felértékeléssel — meg nem szerzi.)

A holding a jövedelméből fedezné dologi kiadásait és fizetné dolgozóit. (Az alapító a holding jövedelmének egy részét esetleg elvonhatná.) A holding vezetőinek fix fizetés nem járna — amiként a holding maga is, csak a vállalás túlteljesítése esetén jutnának jövedelemhez. (Megélhetésükhöz kölcsönt azonban felvehetnének.) A költségvetési befizetéseken és a dologi kiadásokon felül képződő jövedelem a holding saját (tartalék) vagyona maradhatna, amelyet tetszés szerint fektethetne be vagy használhatna fel. Erre más holdingok nem licitálhatnának, e vagyonrész jövedelme nem lenne elvonható. Ez a vagyon szolgálna a következő évek esetleges veszteségeinek fedezetéül is. Az így megerősödött holding vállalkozási és gazdálkodási biztonsága tehát jelentősen kiteljesedne.

A befizetési kötelezettségtől való elmaradás bukást jelentene, ilyenkor a holdingot fel kellene számolni, dolgozóit el kellene bocsátani. Feloszlana természetesen az a holding is, amelyik a versenyben nem tudna vagyonkezelési lehetőséget szerezni. A megbukott holding által kezelt vagyonokra (vállalatokra) új pályázatokat kellene kiírni. Új holdingot bármikor bármely jogosult szerv alapíthatna.

Nagyszámú holding versenyében az egyes holding bukása valós veszély lenne. A rendszer működése — a verseny tisztasága — feltételezi is a bukást: a holdingok egy részének minden évben meg kellene buknia. Helyükre folyamatosan új holdingok léphetnének. A holding bukása természetesen nem jelentené az általa kezelt vállalatok csődjét. Egy-egynek a bukása a népgazdaság számára sem járna feltétlenül veszteséggel, ugyanis ha vállalását csak részlegesen teljesíti (s így megbukik), ez a teljesítmény is nagyobb lehetne a korábbi teljesítményeknél. Összességében a versenyen a népgazdaság bizonyosan nyerne.

A kezelésébe vett vállalatokat a holding az általa megfelelőnek tartott csoportosításban működtethetné. Tehát szétbonthatná és összevonhatná őket, a termelőeszközöket átcsoportosíthatná, el is adhatná más holdingoknak, és vásárolhatna is azoktól, megőrizve természetesen az eredeti tőkeértéket.

A holding a működtetés feltételeiről maga dönthetne. A versenyben kialakult befizetési kötelezettség azonban létérdekévé tenné, hogy a kezelésébe került vagyonokkal a lehető leghatékonyabban gazdálkodjék. Ezt pedig a legcélszerűbben a saját versenyhelyzetéhez hasonló típusú verseny szervezésével érhetné el a hozzá tartozó vállalati körben a vállalatok működtetésének, menedzselésének jogáért, ami a holding belső vállalkozása lehetne (bár ezt senki nem írná elő). Ha a holding belső vállalkozások mellett döntene, ennek modellje — például — a következő lehetne.

A belső pályázatokon való indulást nem kellene korlátozni. Indulhatna tehát a vállalat igazgatója, a vállalati tanács, a vállalat bármely dolgozója és külső szakemberek, polgári jogi és gazdasági társaság, bank, szervezővállalat, minisztérium, városi vagy megyei tanács, minden ismert vagy ma még ismeretlen formáció.

A vállalat irányítása — az igazgató kinevezése, az üzletpolitika meghatározása, a műszaki fejlesztés és a termelés, a jogszabályok és a pályázati feltételek által meghatározott keretek között — a belső pályázaton nyertes szervezet vagy személy joga lenne.

A működtetésért sem járna díjazás, de a nyertes pályázót is megilletné az esetleg kikötött támogatás és a vállalt befizetések felett képződő teljes jövedelem (amely után — természetesen a felhasználástól függően — adót kellene fizetni).

A belső pályázatokon való indulást vagyoni biztosítékhoz lehetne kötni, s ha a működtető a vállalását nem teljesítené, elveszítené biztosítékul adott vagyonát. Kétségtelen, hogy — főként magánpályázótól — egy nagyvállalat gazdálkodási kockázatához mérhető értékű vagyoni biztosítékot nem lehetne megkövetelni. Akkorát azonban igen, amely a felelőtlen vállalkozástól visszatartana. Az is visszatartó erő volna, hogy a gazdálkodás jogosultjának nem járna díjazás, jövedelemhez csak a vállaltnál nagyobb gazdálkodási eredménnyel juthatna. (Ugyanúgy, mint a már működő kereskedelmi bérleti vállalkozásokban.) Bizonyos persze, hogy vállalkozásukba a magánszemélyek és a szervezetek közül is többen belebuknának. A népgazdaság számára azonban az egyes vállalkozói-vállalati bukások sem jelentenének feltétlenül veszteséget az előző helyzethez képest.

A rendszer bevezetése pótlólagos erőforrást nem igényelne, átmeneti gazdasági visszaeséssel nem járna. Ellenkezőleg, már *részleges bevezetése is azonnali forrástöbbletet eredményezne*, hiszen a jelenleginél alacsonyabb teljesítménnyel egyetlen vállalatnál sem lehetne versenyt nyerni. A koncepció tehát már néhány vállalat vállalkozásba adásával is kipróbálható, működőképessége viszonylag egyszerűen ellenőrizhető. Magát az átfogó rendszert is több lépcsőben lehetne kialakítani, a bevont vállalati kör fokozatos bővítésével. A kísérlet esetleg vagyonkezelő vállalatok alapítása nélkül is indítható, csak az üzemeltetési jogosultságra való versenyeztetéssel. Ebben az esetben a pályázatokat a jelenlegi államigazgatási keretek között kellene elbírálni.

Miért jobb a javasolt megoldás, mint a versenyző koncepciók

E záró fejezetben a bemutatott modell előnyeit igyekszem megvilágítani más elgondolásokhoz képest. Elsősorban az *önkormányzati* koncepcióval vitatkozom, mivel az újnak először mindig a „hatalmon levővel" kell megküzdenie Érintem ezután az *erőforrás-korlátozó szabályozás* és a *monetáris restrikció* kérdését, s kitérek a modell előzményeinek is tekinthető „eredeti" *vállalkozási* és *holding* koncepciókra. Végül azt fejtem ki, miért nem várhatjuk *részvénytársaságok* szervezésétől a megoldást.

★

Meggyőződésem, hogy az *önkormányzati* vállalatvezetésre való áttéréssel nem javítottuk, hanem rontottuk a társadalmi tulajdon kezelésének feltételeit.

Az önkormányzat a társadalmi tulajdonnak elméletileg sem adekvát formája. A vállalat kezelésében lévő tulajdon ugyanis a társadalmi tulajdon része, ezt általában nem a vállalat dolgozói hozták létre, tehát nem (de legalábbis nem csak) az övék. Emellett a vállalatok jövedelmezőségét nagyrészt olyan körülmények határozzák meg, amelyek meghaladják a dolgozók hatáskörét. Mivel a tőkés társaságokban a tőkerész vállalása önkéntes, illetve vállalkozásszerű, természetes, hogy a tulajdonosoknak vállalniok kell — tőkéjük gyarapodásának esélyével együtt — a tőkeelértéktelenedés kockázatát is. Egy vállalat kollektívája azonban munkavállalói alapon, véletlenszerűen jött létre (és állandóan fluktuál), nem indokolt tehát, hogy a dolgozók váljanak a vállalati járadék haszonélvezőivé vagy a veszteség kárvallottjaivá [4].

Legfőbb kifogásaim azonban más természetűek. Kevéssé bánnám, ha a járadék haszonélvezőjévé arra érdemtelen, illetve a veszteség kárvallottjává abban vétlen dolgozó válna, ha az a társadalmi tőkével való ésszerű gazdálkodásra kényszerítene. Erről azonban szó sincs.

A járadék vagy a veszteség száz- vagy ezerfelé osztva *a munkabérhez képest oly kevés* (gondoljunk a ténylegesen fizetett nyereségrészesedés összegére), hogy a

dolgozóknak a vállalat rentabilitásához legfeljebb csak marginális érdekük fűződhet. Ennél sokkal fontosabb számukra munkahelyük, munkakörük (s így munkabérük) megőrzése (függetlenül attól, hogy az népgazdasági szempontból gazdaságos-e vagy gazdaságtalan). Ezen a nyereségrészesedés felosztási szempontjainak esetleges változtatása vagy a vagyonjegyrendszer sem változtathat. A profitrészesedés az összes dolgozóhoz képest csak igen kis számú „tulajdonosnak" jelenthet a bér alternatívájaként hatásos ellenérdekeltséget.

A vállalati vezetők (a vállalati tanács), azaz a szűkebb tulajdonosi szervezet ösztönzésére a profitrészesedés elegendő lehetne. Mivel azonban részesedését ki-ki a vezetésben elfoglalt pozíciója alapján kapja (azaz vezetők kapnak, mások nem kapnak), a vállalati vezetők értékrendjében a *vezetői pozíció megtartása* vált a legfontosabbá, míg a hatékony gazdálkodás csak másodlagos. *Ha az anyagi juttatás éppen a vezetői beosztáshoz párosul, akkor a sorrenden az sem fordíthat, ha a javadalmazás a gazdálkodás hatékonyságának arányában növekedik.* Ez a „22-es csapdája" az eddigi szocialista érdekeltségi mechanizmusokban.

A mai, fordított értékrendnek három — megítélésem szerint behozhatatlan hátrányt jelentő — következménye van: vezetői kontraszelekció, strukturális merevség és „szabályozási kényszer". Nem állítom, hogy ezek a hátrányok a vállalati önkormányzattal jelentek meg, azt azonban igen, hogy a hamis értékrendet az önkormányzati jogok megerősítették, érvényesülési terepét kibővítették.

A vezetői kontraszelekció, azt hiszem, tipikusan szocialista jelenség. „A tőkés ugyanis attól függetlenül jogosult a tőke hozadékából való részesedésre, hogy részt vesz-e személyesen is a tőke működtetésében. A tőkést tehát semmi sem gátolja abban, hogy a működtetést önmagánál rátermettebb menedzserekre bízza, sőt ez az érdeke. . . . A szocialista »tulajdonosoknak« azonban — a vállalati tanácsok tagjainak, az igazgatóknak — a jövedelme túlnyomórészt vezetői pozíciójukhoz kötött, ellenérdekeltek tehát abban, hogy önmaguknál tehetségesebb szakembereket állítsanak a vállalat vezetői posztjaira. *Ez a közismert kontraszelekciós mechanizmus alapja*" ([2] 31. l.). Ehhez az érdekeltségi — tehát objektív — tényezőhöz még egy szubjektív is társul.

A tőkés tulajdonlás egyfajta szuverenitás. A tulajdonos bármilyen tehetségtelen is esetleg alkalmazottjai szemében, ez nem szolgálhat alapul jogainak vitatására. Ez a szuverenitás a tőkések által választott vagy kinevezett vezetőkre is — vezetési lépcsőnként csökkenő erővel ugyan, de mégis — áttevődik. (A tulajdonos által kinevezett vezető jogai is alig vitathatók, és így tovább.) Nálunk azonban a vezetői posztra senkinek sincs szuverén, azaz vitathatatlan joga. Mi a vezetőinket elvileg ugyebár a rátermettség szerint választanánk ki. Ebből következően a vezető szubjektíve is gátolva van abban, hogy a nálánál tehetségesebbeket kibontakozni engedje, hiszen ilyen esetben fölvetődhet a kérdés: miért éppen ő a vezető?

A *strukturális merevség* az előbbiekből következik. A vezetők „léte" függ a szervezet stabilitásától. „Alapvető érdekük a kialakult struktúra konzerválása, minden »zavarás« — értsd: új ember bármely vezető posztra vagy akár személytelen javaslat a vezetési vagy a technológiai folyamatok megváltoztatására, minden változás (az innováció!) — kirekesztése" ([1] 25. l.). *Azt hiszem, hogy éppen ebben a szervezeti-személyi stabilitásra való törekvésben rejlik az innovációnak, műszaki és gazdasági fejlődésünknek legnagyobb akadálya.*

Az államigazgatás — legalábbis elvben — a legjobb igazgató kiválasztásában volt érdekelve, és a megmaradt kevés felügyeleti vállalatnál ebben érdekelt ma is. (Más kérdés, hogy ez az érdekeltség gyenge és torz.) A vállalati tanácsok azonban eleve a status quo fenntartásában érdekeltek. *E tekintetben tehát az önkormányzati vállalatvezetés a régi felügyeleti rendszernél is rosszabb.*

A kifejtetteket sajnos a gyakorlati tapasztalatok is alátámasztják. Az önkor-

mányzati irányítás bevezetésével az igazgatók cserélődése még a korábbi, túlzottnak nem mondható ütemhez képest is lelassult. A néhány, bizalmat nem kapott igazgató *egyikét sem a vállalat rossz gazdasági eredménye miatt* mentették fel beosztásából (hanem — úgymond — a „rossz előkészítés" vagy az igazgató „autokrata stílusa" miatt) [5]. Amikor pedig a nyugdíjba vonuló igazgató helyébe mégis új igazgatót kell választani, külső pályázónak gyakorlatilag nincs esélye. És ugyan melyik vállalati tanácsunk alkalmazná Lee Iacoccát?! [2].

Az önkormányzat bevezetése blokkolta a tőkeallokációt, lezárta a korábban beindult decentralizációs folyamatot. *A gyenge gyáregység ugyanis az önállósulást nem kéri, az erőset pedig a vállalati tanács nem engedi önállósulni.* Márpedig gazdaságunk a sikeresebb gazdaságokhoz képest még mindig sokszorosan (átlagosan körülbelül tízszeresen!) centralizált [6].

Az önkormányzati vállalatvezetésre való áttéréssel a gazdaság teljesítménye nem javult. Sőt, az 1982—1984-es átmeneti konszolidációt éppen az áttéréssel egyidőben követte az 1985—1986-os visszaesés. A két dolog között összefüggés sejthető [7], [8] (bár nehezen bizonyítható). Az tény, hogy a vállalatok önkormányzati irányítása a gazdasági visszaesést legalábbis nem tudta megakadályozni. Úgy vélem, a fentiekből egyértelműen következik, hogy *a gazdasági fellendülés nem alapozható a vállalati önkormányzatra.*

(Bevallom, én az „önkormányzatban" általában sem hiszek. Tapasztalatom szerint még a kisszervezetek sem „önszerveződéssel" jönnek létre — sem a géemkák, sem a kisszövetkezetek, de talán még az „autonóm munkacsoportok" sem. Általában *egy* vállalkozó szervezi meg őket, aki azután a vezetőjük lesz. A gazdaságtól — akár tetszik ez nekünk, akár nem, ma és bizonyosan még jó ideig — idegen a demokrácia. A kollektivizmus helyett az egyéni vállalkozókészségre kell építenünk.)

Az önkormányzattal nem szűnt meg, hanem erősödött a központi gazdaságirányítás *„szabályozási kényszere"*. Azért kellett és kell ugyanis „szabályozni", központilag korlátozni az erőforrások felhasználását, mert a felhasználási (bér-) érdekkel szemben nálunk nem hat a tulajdonosok korlátozó (profit-) érdekeltsége. Ilyen ellenérdekeltség a vállalati tanácsban (amely maga is a bérben érdekelt) az államigazgatási felügyeleti rendszernél is kevésbé hat.

Pedig a központi szabályozás megszüntetése igen fontos lenne, hiszen a szabályozás — a forint „megpántlikázása" — az egyes ráfordítások értékét eltéríti a valóságostól, így ugyanúgy félreorientál, mint az áreltérítés. *A „szabályozott" gazdaság a „szabályozatlannal" szemben eleve versenyképtelen.* (Nagy kár, hogy miközben az áreltérítések káros voltáról évtizedek óta beszélünk, a ráfordítások eltérítésének hasonló hatását sokkal kevésbé kárhoztatjuk.) A szabályozás gúzsba köti az alkotó energiát. Láthatjuk, mire képesek a kisvállalkozások, ahol kisebb mértékben hatnak a szabályozók. A szabályozás — főleg a keresetszabályozás — megszüntetésének viszont előfeltétele a tulajdonosi érdekeltség megteremtése. A valódi tulajdonlás mintájára olyan tulajdonosi szervezetre van szükség, amely minden költséget mintegy a „saját zsebéből" fizet.

Az általam javasolt modell ilyen. A verseny és a befizetési kötelezettségen felüli többlettel való szabad rendelkezés megoldaná a szocialista gazdaság dilemmáját: miközben a vagyon és hozadékának túlnyomó része össztársadalmi tulajdonban maradna, *magántulajdonosi élességű harc folyna minden forint haszonért.* A vállalkozásba adott vállalattal szemben természetesen már meg lehetne — és meg is kellene — szüntetni a mai szabályozó adókat, hiszen megszűnne a szabályozási kényszer. *Ettől kezdve lehetne a „bérszabályozást" is rábízni a vállalkozók és a munkavállalók (szakszervezetek) alkujára. Nem kellene többé attól tartani, hogy a vállalkozók teljesítménnyel nem fedezett bért fizetnek ki.*

Én tehát az előtérben álló bérreform — a keresetszabályozás megszüntetése — feltételének is a vállalkozási versenyt tekintem. Osztom ugyanis a keresetszabályozás felelőseinek véleményét, miszerint a mai körülmények között — keresetszabályozás nélkül — a gyenge teljesítmények mellett is nőnének a keresetek. Ezért először a teljesítménykövetelményt kell rögzíteni.

Gondolati kiindulópont lehet ehhez az, hogy a követelményt az aktuális teljesítményszintben állapítsuk meg. Biztos vagyok benne, hogy a legtöbb vállalatnál azonnal megtalálnák a módját, hogy a béreket jelentősen növelve és más ráfordításokat csökkentve „hozzák" a kívánt eredményt. Az ott dolgozók tehát jól járnának, mert nőne a keresetük. Nagyon sokan járnának jól, ha a keresetszabályozást általános intézkedésként szüntetnénk meg. Az intézkedés a kívül maradók és a költségvetés érdekeit sem sértené, hiszen a vállalati teljesítmény — a költségvetési befizetés — nem csökkenhetne. Sőt — a növekvő kereseteket terhelő magasabb személyi jövedelemadók révén — a költségvetés még többletbevételhez is jutna, amelyből juttathatna a nem kompetitív szférákban dolgozók jövedelemnövelésére is. *Összességében a társadalom — hirtelen, fordulatszerűen — igen-igen sokat nyerne az intézkedésen.* Ez lenne az a fordulat, amelyre évek óta hiába várunk!

Az *erőforrás-korlátozó központi szabályozásban* a tervutasításos rendszer szelleme élte túl önmagát. A ráfodítások szerkezetét még mindig „fentről" kívánjuk meghatározni. Anyagköltség-megtakarításból például sem bért fizetni, sem beruházni nem lehet. A keresetszabályozást a vásárlóerő és az árualap egyensúlyi követelményével szokás indokolni. Tudomásul kellene azonban végre venni, hogy a piac ezt az egyensúlyt is jobban képes biztosítani, mint a központi akarat. Ha a vállalatok holnaptól kevesebb rézcsövet használnak majd (mert érdekeltek lesznek a költségmegtakarításban), és a lakosság több rézkilincset akar venni, a piac közvetíteni fogja a „rézműveknek", hogy kevesebb cső és több kilincs kell. Ha meg netán rézkilincs sem kell, hanem — mondjuk — elektronikus játékokat akarunk venni helyette, a külkereskedelem előbb-utóbb érzékelni fogja, hogy kevesebb rezet és több elektronikát kell behozni. Nem lehet ezt a központból vezérelni! Az árualap egyensúlyára való hivatkozással nem szabad tehát a bérreformot késleltetni!

Műszaki fejlődésünkben is közvetlenül megmutatkozna a központi szabályozás visszaszorításának jótékony hatása. Ma ugyanis beruházni csak adózott pénzből lehet, míg a felújítás adózatlan költség. E szabályozással életben tartunk régesrég kiselejtezésre érett berendezéseket is, konzerválva a technológiát és a termékszerkezetet. Hiszen a vállalatok felújítani kényszerülnek akkor is, ha az drágább az újnál, holott a gazdasági ráció a műszaki megújulást, az elavult berendezések kiselejtezését kívánná meg. A nemzetközi élvonaltól való növekvő mértékű technológiai lemaradásunk a beruházások külön adóztatásának a számlájára is írandó. Ezen a rögzített teljesítmény- és adózási követelmény segítene, az, hogy ha a vállalatnak nem kellene pusztán azért több adót fizetnie, mert felújítás-karbantartás helyett beruházást valósít meg.

Térjünk most vissza a teljesítménykövetelményhez és a bérreformhoz. A követelményt természetesen nem kellene rögzíteni a gondolati kiindulópontként vett aktuális szinten. Ma is vannak jól szervezett vállalatok, ahol alig van kiaknázható tartalék, sőt az is előfordulhat, hogy egy vállalatnál a körülmények változása miatt a jövőben csak az eddiginél kisebb eredményt lehet elérni (ott tehát nem lehetne bért növelni). Vannak azonban rosszul szervezett, rosszul vezetett vállalatok is, amelyeknél nagy a tartalék. Ezeknél változatlan teljesítménykövetelmény esetén indokolatlanul magas személyi jövedelmekhez juthatnának. A követelményt tehát a vállalatok teljesítőképességéhez kell igazítani. (A „bérklubbal" — a fentiek alapján

az a bajom, hogy a 13 százalékos vagyonarányos nyereségkövetelmény a legtöbb vállalat számára irreálisan magas, ezért csak igen korlátozottan jelenti a keresetszabályozás feloldását. Kísérletnek jó, de továbblépni az „egyéni" vállalati követelmények felé kell.) Erre pedig nem tudok más mechanizmust elképzelni, mint a vállalkozási versenyt.

A verseny megfordítaná a vezetők értékrendjét, mert a vagyonkezelési és -üzemeltetési jogosultságokat csak „győztes" gazdasági teljesítménnyel lehetne megőrizni. A teljesítmény tehát az első helyre kerülne az érdekeltségben. Megszűnne a kontraszelekció szubjektív alapja is, mivel a pályázat nyertese szuverén, vitathatatlan jogokat nyerne. E jogok megtartásához azonban tehetséges, teljesítőképes munkatársakra volna szüksége. A mai kontraszelekciós mechanizmust így a pozitív vezetői szelekció váltaná fel.

„Egész megmerevedett gazdasági struktúránk mozgásba lendülne. A termelővagyon a legjövedelmezőbb területekre törekedne, felgyorsulna a vállalatközi tőkemozgás, optimalizálódna a vállalati méretnagyság. Az innovációidegen »stabilitás« helyébe a verseny által indukált gyors műszaki fejlődés lépne. Új esélyt kapna gazdaságunk" ([2] 34—35. l.).

Közgazdászaink jelentős csoportja gazdasági bajaink orvoslására *monetáris restrikciót* ajánl: szigorítást a hitelezésben és a költségvetési támogatásokban [9]. Első lépésként a kormány stabilizációs programja is mintha e felé indulna.

A pénzmennyiség-szabályozás szükségességét nem vitatom, de szigorításoktól — legyen szó akár az államigazgatás, akár a bank szigoráról — átütő sikert én nem várok. Véleményem megegyezik ebben Liska Tiboréval: „... minek az a nagy szigor? És egyáltalán, hogyan képzeljük el? Ráncolja össze a homlokát a Tervhivatal elnöke, vagy tartson mérgesebb beszédeket a miniszter?" ([10] 363. l.). *Alapvető változáshoz az érdekeltségi viszonyokon kell alapvetően változtatni.* A gazdasági teljesítményt kell az értékrend, az érdekeltségi hierarchia első helyére állítani!

★

Ha már *Liska Tibor* neve szóba került, illő megemlíteni, hogy a vállalkozási versenyt elsőként ő ajánlotta. Azt gondolom azonban, hogy nincs szükség az általa elképzelt bonyolultságú modellre „erkölcsi tőkével", ezt kezelő bankokkal stb. [11]. Modellem felépítésénél nem is az eredeti koncepcióból, hanem a gyakorlatban jól működő kiskereskedelmi bérleti vállalkozásokból indultam ki. Ehhez a határozatlan idejű szerződés és a rálicitálási lehetőség gondolatát *Síklaky István* belső vállalkozási modelljéből vettem át [12].

A modell másik ágú előzményének az eredeti holding koncepciót lehet tekinteni, amelyet nyilvánosan *Tardos Márton* vetett fel először [13]. A koncepció több variánsa az önkormányzati koncepció alternatívájaként került 1983-ban a Gazdaságirányítási Egyeztető Bizottság elé. A javaslatban preferált változat szerint 2—4 (egy másik változat szerint 8—10) ágazathoz nem kötött pénzintézetet kellett volna létrehozni a kompetitív szféra vállalatai vagyonának kezelésére. A vállalatok véletlenszerű kiválasztással lettek volna a holdinghoz besorolva [14].

Mint ismeretes, nem ezt, hanem az önigazgatási koncepciót fogadták el. A holdinggal szemben érvként hozták fel, hogy túlságosan „technokrata" megoldás, nem hat mozgósítóan a dolgozókra, valamint hogy „burzsoá forma", tehát kapitalista megoldás átvételét jelentené. Egy további ellenérv az volt, hogy nemigen lehet addig tőkepiacot működtetni, amíg árupiac nem működik. Aztán az is felmerült, hogy a holding típusú szervezetek működéséhez nem rendelkezünk megfelelő szakembergárdával. Végül ellenérv volt még az is, hogy a holding „középirányító jelleggel" működhet, miközben éppen az államigazgatás operatív beavatkozásainak visszaszorítása a cél [14].

A gazdaság érzelmi jellegű megközelítése azonban úgy vélem, nem helyes. Miért félnénk a holdingtól csupán amiatt, hogy a tőkés piacgazdaságokban kialakult forma? Kapitalista forma — például — a fedezetszámítás vagy az értékelemzés, mi több, maga a vállalat, a tröszt, de még a pénz és a bankszámla is. Nem hiszem továbbá, hogy a dolgozókra a vállalati önkormányzat különösebben lelkesítően hatna. *Úgy gondolom, hogy egy eredményesen működő, a reálbéreket emelni képes gazdaságért sokkal inkább tudnának lelkesedni.*

Ami az érdemi észrevételeket illeti, az árupiac hiányával való érvelés nem megalapozott. Az összefüggés — amint azt az első részben kifejtettem — éppen fordított: azért nincs árupiac, mert nincs tulajdonosi érdekeltség. Előbb tehát az utóbbit — és vele együtt a tőkepiacot — kell létrehozni, s akkor majd lesz igazi árupiac is. A „káderhiányról" pedig az a véleményem, hogy inkább túlontúl sok is a ma háttérbe szorított fiatal gazdasági szakember.

A holding-megoldással szembeni érvek közül leginkább helytállónak talán a „középirányító szerep" feléledésének veszélyére való utalást tartom. Gyengéje az eredeti holding koncepciónak az is, hogy *nem oldja meg a tőkeértékelés problémáját és nem teremt teljesítménykényszert* (így nem szünteti meg a szabályozási kényszert).

Az, hogy a vállalatok mekkora tőkeértékkel kerülnének a holdingok tulajdonába, az említett koncepciókban nincs is kifejtve. (A számviteli értéknek a tőkeértékhez szinte semmi köze.) A tőkeérték megállapítására később *Bársony Jenő* szakértői becslést javasolt [15]. E javaslattal annyiban értek egyet, amennyiben a szakértői becslés egyben vállalkozási ajánlat is. A független szakértői becslésnek — ha úgy tetszik: kikiáltási árnak — túl nagy jelentősége nincs, ha az adott értéken nincs a vállalatra „vevő". (Más ez, mint egy műkincsárverés, ahol az eladó, ha nem kapja meg a kikiáltási árat, dönthet úgy is, hogy megtartja a műtárgyát. A vállalatot annyiért kell adni, amennyiért „viszik", vagy pedig föl kell számolni.) E koncepciókban nincs kifejtve a holdingok — vagy vezetőik — anyagi érdekeltségének a módja sem, így csak feltételezem, hogy az alkotók jutalékra gondoltak. (Ha ugyanis a vállalatok nem fix járadék ellenében kerülnek a holdinghoz, akkor az anyagi érdekeltséget — szerintem — csak nyereségjutalékkal lehet megoldani.) A jutalék azonban a nyereségnek csak a töredéke lehet. Márpedig ki „fog költségtakarékosságból lemondani egy ötvenezer forintos külföldi utat — vagy megtakarítani ötvenezer forint bért, vagy szolgálatilakás-fenntartási költséget —, ha ekkora eredményváltozástól száz forint nagyságrendű prémiuma függ?" ([1] 25. l.). jutalékrendszerben fennmarad a költségérzéketlenség és a gazdaságirányítás szabályozási kényszere.

Minderre — valamint az önkormányzat még súlyosabb fogyatékosságaira is — megoldást csak *a versenyben kialakuló tőkeértékelés*, a nagyszámú holding versenye és *maradványérdekeltsége* hozhat.

★

Írásom végén szólok a szocialista *részvénytársaságokról*. Ma sokan a részvénytársasági formától várják gazdaságunk bajainak orvoslását. Én azonban nem hiszek ebben a gyógymódban. Nem sok értelmét látom, hogy vállalatainkat egymás között részvényekkel összekeverjük: „te veszel az én részvényemből, én veszek a te részvényedből" (amint arra kísérletek történtek és javaslatok vannak). *A részvénytársaságnak csak akkor van értelme, ha a részvényeknek valódi tulajdonosaik vannak.* A részvénytársasági forma önmagában nem old meg semmit! Ugyan miért támasztana a részvényeivel szemben nagyobb hozamkövetelményt a „tulajdonos", mint egyéb eszközeivel — például gépeivel vagy készleteivel — szemben? A magántőke súlya nálunk elenyésző. Gazdaságunk a külföldi befektetők számára nem

vonzó. E két, kis súlyú valódi tulajdonosi kategória „bekeverésétől" aligha várhatjuk tehát az állami szektor „megtáltosodását". Mellesleg a kapitalista vegyesgazdaságokban is alacsony az állami szektor hatékonysága, hiába szervezték az állami vállalatokat részvénytársasági formában. (Ezért indult el a reprivatizálási hullám.) Az állami részvénytársaságokkal pedig ideális esetben is legfeljebb csak a nyugati állami szektor hatékonyságát érhetnénk el. (A valóságban még azt sem, mert ott az állami szektor mégiscsak versenyközegben működik.) A mi állami szektorunknak azonban a nemzetközi porondon az ottani magánszektorral kell megmérkőznie! A nyugati állami szektor szervezeti rendszerét utánzó megoldás — az állami többségű részvénytársaság — e küzdelem megvívására elég rossz esélyt kínál.

Ezzel nem akarom azt mondani, hogy nem kellenek részvények és részvénytársaságok, azt azonban igen, hogy a részvények többsége mögé is „tulajdonost" kell kreálnunk. Mivel pedig valódi tulajdonlás — a reprivatizálás — nálunk nem jöhet szóba (ideológiailag sem, de technikailag is kivihetetlen lenne), a bérleti rendszert ajánlom helyette.

Végezetül hangsúlyozni szeretném, hogy javaslatom a valódi tulajdonossal, hatásos vagyonérdekeltséggel nem rendelkező vállalatokra vonatkozik. A valódi részvénytársaságokra — amelyekben tehát a részvények nem csupán az állami tulajdon „összekeveredését" jelentik —, a külföldi érdekeltségekre és a hazai magánvállalkozásokra nem gondolom kiterjeszteni. Ellenkezőleg, ezek bővítését és a vállalkozási formák további gazdagítását tartom célszerűnek. Modellem az állami és a csoporttulajdonban lévő, valójában azonban mindmáig gazdátlan vagyonok — egymással versenyben álló — gazdáit kívánja megalkotni.

Hivatkozások

[1] *Krokos János:* A tulajdonlás legjobb szimulációja a bérbeadás. Valóság, 1987. 1. sz.
[2] *Krokos János:* Ki alkalmazná nálunk Lee Iacoccát? Valóság, 1987. 10. sz.
[3] *Balázsy Sándor:* Az adóreformról. Bírálat és ellenjavaslat. Közgazdasági Szemle, 1987. 9. sz.
[4] *Bársony Jenő:* A vagyonérdekeltségről (Ipari vezetők számára). Kézirat. Ipargazdasági Intézet, 1986.
[5] *Bossányi Katalin:* Demokratizálódó gazdaság. Átállás a kollektív vezetésre az iparban. Gazdaság, 1986. 2. sz.
[6] *Kopátsy Sándor:* Hiánycikk a vállalkozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[7] *Sághy Vilmos:* Vagyonérdekeltség — vállalatirányítás. Közgazdasági Szemle, 1987. 4. sz.
[8] Petschnig Mária felszólalása a IV. Ipargazdasági Konferencia III. szekciójában. 1987. március 10.
[9] *Antal László—Bokros Lajos—Csillag István—Lengyel László—Matolcsi György:* Fordulat és reform. Közgazdasági Szemle, 1987. 6. sz.
[10] *Liska Tibor:* Ökonosztát. (Részlet) (Szerk.: Szamuely László.) In: A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[11] *Bársony Jenő:* Liska Tibor koncepciója, a szocialista vállalkozás. Valóság, 1981. 12. sz.
[12] *Síklaky István:* Belső vállalkozás. Ipargazdasági Intézet, 1985.
[13] *Tardos Márton:* A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.
[14] *Sárközy Tamás:* Javaslat a Gazdaságirányítási Egyeztető Bizottsághoz a társadalmi tulajdonban álló vagyont kezelő szervezet fejlesztésére az 1980-as évek közepén. Kézirat, 1983.
[15] *Bársony Jenő:* A vagyonérdekeltség kialakításának problémái. Közgazdasági Szemle, 1986. 4. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (958—965. l.)

GARAI LÁSZLÓ

A fogyasztáscsökkenés gazdaságpszichológiai következményeiről

(Hozzászólás Berend Iván tanulmányához)*

Társadalmi aggódásunkat erősítő tanulmányában Berend Iván egyetértőleg idézi Jánossy Ferenc [7] megállapítását: „...valamely ország gazdasági fejlődése végső soron — vagyis hosszú távra — a munkaerőben levő adottságok kibontakozásától függ..." (18. l.) és keresi azokat a tényezőket, amelyek eredőjeként a munkaerő szóban forgó adottságai alakulnak. Rámutat, hogy „az általános műveltség és a kultúra terén nem haladtunk olyan mértékben előre, mint az ismeretek bővítésében. Ez pedig gátolja a kreativitást, rontja a technológiai fegyelmet, alacsony szinten tartja a munkahelyi kultúrát is." Amihez még azt teszi hozzá, hogy a „mai magyar társadalomban az alkalmazottak, a munkások és az intellektuális réteg érdekfelismerő képessége fejletlen, érdekartikulálási és érdekérvényesítési lehetőségei pedig alig intéményesültek. Mindez korlátozza társadalmunk és gazdaságunk technikai abszorpciós készségét és képességét" (24. l.). E hozzászólásban kísérletet teszek annak bemutatására, hogy az emberek *társadalmi azonosságát* meghatározó viszonyok jelentős mértékben hatnak a gazdasági fejlődés feltételeire. Ha ezeket a viszonyokat is felvesszük azon tényezők mellé, amelyekkel Berend Iván számol, amikor kilenc évre előre tekintve felvázolja a magyar gazdaság négy lehetséges pályáját, akkor az általa bemutatott összefüggések még drámaibbak lesznek.

A társadalmi azonosság gazdaságpszichológiája[1]

Az ember társadalmi azonosságát az határozza meg, hogy szociális kategóriákban kifejezve kicsoda ő. Egyfelől azok a helyek definiálják, amelyeket egy végső soron *gazdaságilag* meghatározott társadalmi szerkezetben elfoglal — másfelől pedig azok az eljárások, amelyekkel kategórikussá túlozza e helyek tekintetében fennálló hasonlóságait és különbségeit másokkal szemben és ezáltal a maga társadalmi minőségét *pszichikusan* feldolgozza.

A szociális kategorizációnak ezt a nagymértékben *tudattalanul* alkalmazott

* *Berend Iván:* Növekedési pálya és tőkeigényesség. Közgazdasági Szemle, 1988. 1. sz.

[1] A társadalmi azonosság gazdaságpszichológiai összefüggéseit *Társadalmi azonosság és tudat* című doktori disszertációm (közzétett fejezete: [6]), továbbá [2] alapján ismertetem, ezek egy-egy rövidebb megfogalmazását néhány helyen megtartva.

Garai László a pszichológiai tudomány doktora, az MTA Pszichológiai Intézetének tudományos főmunkatársa.

eljárását leginkább olyan helyzetek provokálják, amelyekben az ember társadalmi azonosságát bizonytalanná teszi az a kétértelműség, hogy mint a legkülönfélébb társadalmi minőségek hordozója ugyanazokra hasonlít egyben-másban, akiktől különbözik is valamelyest. A szociális kategorizáció mármost ettől az ellentmondásos, *többé-kevésbé* fennálló minőségtől két olyan szociális kategóriának a kiképzésére vált át, amelyek egyikével *kategorikusan azonosulok* s a másiktól éppily *kategorikusan elhatárolom magam*. Egyidejűleg a többiek is meghozhatják a maguk döntését arról, hogy ugyanazon szociális kategóriába tartozzunk-e vagy egymással ellentétesbe: mindkét fél kategorizációs aktusa mindkét esetben eltúlozza a minősítés valóságos alapjainak valamelyikét.

> A szociálpszichológiában különösen Tajfel [9] járult hozzá annak megértéséhez, hogy mikor, miért és hogyan túlozza el az ember azokat a valóságos viszonyait, amelyek meghatározzák társadalmi minőségét.
>
> Egyebek között arra a kérdésre keresett választ egy klasszikussá vált kísérletben (i. m. 228—238. l.), hogy mi az a minimális feltétel, amely elégséges ahhoz, hogy az ember megkülönböztesse „saját" csoportját s egy „idegen" csoportot, és magát e csoportokra vonatkoztatva identifikálja. A kísérletben a részt vevőknek absztrakt rajzokat kellett tetszésüknek megfelelő sorrendbe rakniok. Tajfel azt találta, hogy ha a kísérleti személyeknek utóbb azt mondták, hogy a rajzok Klee, illetve Kandinszkij munkái voltak, a „saját" és az „idegen" csoport megkülönböztetéséhez már az is elég volt, hogy a két csoportot olyan csekély fontosságú dimenzió mentén alakítsák ki, mint hogy a kísérlet manipulált eredményének „tanúsága" szerint e két festő közül (akiknek a kísérleti személyek többsége korábban a nevét sem hallotta), melyiknek az állítólagos műveit részesíti előnyben maga a kísérleti személy, és melyikéit mások, olyan személyek, akiknek ő mindvégig csak a monogramjával találkozik.

Persze egyet kell érteni Tajfellal, amikor kijelenti: „Nem hiszem, hogy a társadalmi konfliktusok és a szociális igazságtalanság magyarázatai főképp vagy elsősorban pszichológiaiak lehetnek; de a pszichológia szerényen hozzájárulhat e kérdések kuszaságának kibogozásához" (i.m. 7. l.).

A szociális kategorizáció pszichikus eljárása a feltételezhetőnél nagyobb mértékben képes egyszer rögzíteni, máskor meg aláaknázni az emberek társadalmi identitását, egy rendkívül sajátos paradox szerkezet révén, amelynek mentén a szubjektív döntés saját objektív alapját erősítheti is, gyengítheti is:

> Ha egyetértés alakul ki köztem és mások között arra nézve, hogy hasonlóságunkat hangsúlyosabbnak tartsuk különbözőségünknél, akkor ettől a pillanattól fogva máris eggyel több okunk lesz, hogy hasonlónak gondoljuk egymást, hiszen már ebben a kérdésben is azonosan gondolkodunk. Ha pedig ezzel szemben az identitásaink között lévő megkülönböztető jegyeket hangsúlyozzuk kölcsönösen, akkor pusztán ettől is még kevesebb alapunk lesz a konszenzusra, mint lenne, ha ez a konszenzus nem jött volna létre.
>
> Ha nem jön létre a konszenzus egy populáció két csoportja között az identitás kérdésében, ha tehát az egyik csoport a kettőjük csoportja közötti hasonlóságokat, a másik a különbségeket hangsúlyozza, akkor az utóbbi különvéleményének puszta megfogalmazása is elég ahhoz, hogy valamelyest már igazolja is azt. Ezzel szemben a hasonlóságot hangsúlyozó különvélemény, minél inkább hangoztatják, annál inkább kihúzza maga alól a talajt.

Az, hogy a társadalmi azonosságot definiáló gondolkodásnak ilyen paradox szerkezete van, jelentősen hozzájárulhat ahhoz, hogy adott esetben végzetes következménye lehet annak, hogy a valóságos társadalmi minőségek közül melyik mentén lesz a felemás viszonyokból kategorikusan egyértelmű: hogy például 1933 esz-

tendejének beköszöntekor a *német proletár* úgy kategorizálja-e magát, mint *német* vagy pedig akként, mint *proletár*.[2]

A Berend Iván cikkében nagy hangsúlyt kapott gazdasági tényezők gyakran ilyen pszichikus tényezőkkel együtt hatva határozzák meg az emberek szociális identitását:

Például atekintetben, hogy „gazdag", „tehetős", „beosztással élő" vagy „szegény"-e az ember. E kategóriák határai azt a folyamatos skálát vágják el meghatározott pontokon, amely mentén mindenkinek valamennyivel több a jövedelme, mint a sorban utána következőé, és valamivel kevesebb, mint a sorban előtte állóé, akikhez ekképpen hasonlít is, s akiktől ugyanakkor különbözik is. S bár nem lehet rámutatni egy olyan értéknagyságra, ameddig az ember pl. csak többé-kevésbé tehetős, míg egy forinttal magasabb jövedelem már gazdagnak minősítené, a kategóriahatárokat mégsem csupán önkényes megegyezés alakítja ki. Objektív gazdasági kritériumok szerint lehet a *gazdag* kategóriájába sorolni azt, akinek jövedelméből olyan vállalkozásra is telik, amelynek a hatása a jövőben megnövelheti a jövedelmét; *tehetősnek* kategorizálni azt, akinek jövedelme erre nem elég, de arra igen, hogy egy részét a maga tetszése szerint fogyassza el; megint másképp kategorizálni azt, akinek jövedelméből erre sem futja, de az adott kultúrában nélkülözhetetlen fogyasztás biztosítására, ha kellő *beosztással él*, igen; végül elismerni, hogy *szegény*, aki e nélkülözhetetlen fogyasztást tekintve is mindennapi gondokkal küzd.

Társadalmi azonosság és technikai abszorpciós készség

A társadalmi azonosság az egyik legfontosabb közvetítő a személyt befolyásoló objektív tény és azon szubjektív érték között, amelyet a dologhoz rendel.

> Mindannak a pszichikus teljesítménynek a szubjektív értékei, amit csak *tesz, mond, gondol vagy érez* az ember, eredetileg egy — akár tudatos, akár tudattalan — célracionális technika szerint optimálisan illeszkednének az őket generáló feltételek objektív tényeihez. Egy másodlagos pszichikus feldolgozás azonban e teljesítményeket olyan irányban túlozza el, hogy azok inkább illeszkedjenek a társadalmi azonosság eltúlzásához, mint az objektív feltételekhez: az ember avégett, hogy társadalmi azonosságának egyik vagy másik meghatározottságát (a fentebb mondottak szerint) árnyaltból vagy felemásból egyértelművé túlozza, közben e viselkedés-, beszéd-, gondolkodás- vagy érzésbeli teljesítményét is ehhez idomítja. Vagyis — tudatos vagy tudattalan módon — hangsúlyt helyez arra, hogy például

[2] A társadalmi identitás itt tárgyalt gazdaságpszichológiai aspektusán kívül meg kell emlékezni a vele igen szorosan összefonódó *kulturális identitás*ról is, amely a társadalmi szerkezetben létező vagy létre hívható kulturális kategóriákban fejezi ki, hogy kicsoda az ember, s hogy kicsodák mások. Ilyen értelemben más a kulturális identitása annak, aki például magyar, mint annak, aki nem az, mert ilyen kategóriák léteznek — míg például az, hogy kun-e az ember vagy sem, ma nem változtat a kulturális azonosságán, mert ez a kategóriapáros a mai társadalmi szerkezetben nem létezik. Ha valakinek eszébe jutna ez utóbbi kategóriapáros mentén osztályozni az embereket, ez az értékelés egyénileg minősítene, nem pedig a társadalmi azonosságot határozná meg. Ha azonban egyszer viszonylag szélesebb körű konszenzus alakulna ki a Kis- és a Nagykunság lakosságában arra nézve, hogy ők nem magyarok, hanem kunok, akkor a szociális kategorizáció fent vázolt paradox szerkezete működésbe lépne: pusztán ez a konszenzus elég lenne ahhoz, hogy ezen a népességen előállítson egy olyan közös vonást, amelynek közvetítésével most már társadalmilag is azonosítani lehet azt, aki kunnak, vagy aki nem kunnak minősül.

A példa csak látszólag abszurd: Franciaországban például az egykori Languedoc tartomány területén élők, akik a francia nyelvnek azt a nyelvjárását beszélik, amelynek eredetije a 15. századig volt élő nyelv, ezen az úton kezdték az utóbbi időkben kialakítani *okcitán* szociális identitásukat.

ugyanúgy tegyen vagy beszéljen mint *X* (akivel ennek révén azonosítja magát mint hasonló szociális kategóriába tartozót), viszont másképp gondolja vagy érezze a dolgokat, mint *Y* (akiétől ezáltal határolja el kategorikusan a maga szociális identitását), még akkor is, ha ezáltal a teljesítmény veszít célracionális technikai értékéből.

Egy korábbi tanulmányban [4] József Attila költői, filozófiai és egzisztenciális életművének ilyen szempontú analízisével érveltem amellett, hogy a társadalmi azonosság a legkülönfélébb kreatív teljesítmények kiváltásában vagy elfojtásában vesz részt az egyik legfontosabb közvetítőként.

Ezért meggyőződésem — ami mellett másutt [3] közvetlenebb érveket is előadtam —, hogy az a tényező is, amelyet Berend Iván keres, nevezetesen, hogy az általános műveltségen, a kultúrán, s a munkások és az intellektuális réteg érdekfelismerő képességén és érdekérvényesítési lehetőségein kívül a munkaerő milyen adottságától függ még a kreativitás, a technológiai fegyelem, a munkahelyi kultúra, vagyis általában a technikai abszorpciós képesség, nem más, mint a szociális identitás.

Berend egyebek között felveti a kérdést: „a negyvenes évek végén magasabb volt-e a magyar társadalom kulturális szintje, vagy erőteljesebben működött az érdekérvényesítés rendszere, kevesebb tradíció, korlát állt a ráció kibontakozásának útjában?" S ha nem ez a helyzet, akkor „mivel magyarázható azoknak az éveknek a dinamizmusa?" (i.m. 24. l.). Nos az én szememben a döntő, hogy mindazokban a társadalmi képletekben, amelyeket Berend Iván itt felsorol, mint az 1946 és 1950 közötti időszak dinamizmusának a hordozóit, egyértelmű társadalmi azonosságuk volt, amelyet egy általuk vállalt történelem alakított ki. Azok a markáns megnyilvánulások, amelyekkel a korszak gazdasági (és ettől akkor elválaszthatatlan politikai, ideológiai és kulturális) életében jelen voltak, ezt a szociális identitást nyilvánították meg.

Aminthogy a hetvenes és a nyolcvanas évek szétmálló tevés-vevésének s időnként kirobbanó idegrohamainak brutális jellegtelenségében is az fejeződött ki, hogy egy olyan társadalmi békében, melyben a különböző partikuláris tettekről lecsatolták természetes következményüket s azt más célok folyományaival átlagolva csatolták vissza, elveszett a különböző emberek különböző társadalmi azonossága.

Fogyasztáscsökkenés és identitásvesztés

A lineáris csökkenés hipotézise

Hozzászólásomban főképp a Berend Iván által számított első növekedési pálya elemzését kívánom kiegészíteni. Jelesül annak elemzését, hogy milyen következményekkel járna, ha a gazdaságpolitika az elkövetkező időkben is *bármi áron* erőltetné — amint ezt az 1975-öt követő években tette — az évi öt százalékos növekedési ütemet.

Berend számításai szerint ez azzal járna, hogy kilenc év alatt *a fogyasztás 31 százalékkal csökkenne.*[3]

Mármost gazdaságpszichológiai megfontolások azt a gyanút keltik, hogy az objektíve „csupán" 31 százaléknyi csökkenést az emberek szubjektíve ennél sokkal nagyobb mértékűnek élnék meg. Az élmény jellemzője ugyanis, hogy a szubjek-

[3] A közgazdászok nagy része szerint nem reális az a veszély, hogy a gazdaságpolitika a Berend Iván által számított első növekedési pályát választja a kibontakozás útjaként. Abban viszont konszenzus van, hogy a fogyasztás drasztikus csökkenése ma nagyon is jól érzékelhető fenyegetés. A gazdaságpszichológust elsősorban ez a fenyegetés érdekli.

tum a jelenségeket mindig a hátterük tudattalan tekintetbevételével észleli.[4] Ha Berend Iván számításait vesszük alapul, a lakosság az 1987. évinek 69 százalékára csökkent fogyasztását egy másfélszeresére növekedett termelés hátterén úgy érzékelné, mintha az az eredetinek a felét sem érné el. Eképpen a tényleges évi 4 százalékos csökkenés az emberek számára több, mint kétszer ekkorának tűnne.

Az eredeti jövedelmek arányaiból ugyan nem következtethetünk a végső felhasználáséira (lásd [1]), ám annak érzékeltetésére, hogy a Berend Iván által számított arányú elhúzódó fogyasztáscsökkenésnek milyen lehet a várható általános mentálhigiénés hatása, érdemes megemlíteni, hogy például a magyar lakosság tűrőképességének azt a hallatlan arányú romlását, amely 1980 és 1985 között végbement, és amelyet mindennapi életünkben tapasztalunk, a reálbérnek összesen csupán 4 százalékos csökkenése váltotta ki.

A csökkenés tényleges társadalmi hatása nagymértékben függ attól, hogy hogyan oszlik meg az egyes társadalmi csoportok között. Elgondolható például a fogyasztás lineáris csökkenése, amely mindenkit arányosan sújt. Persze, ha előállna is az a képtelen fejlemény, hogy minden egyes embernek fillérre 31 százalékkal csökkenne a fogyasztása a vizsgált időszak alatt, ennek az objektív ténynek megintcsak ellentmondana a hozzá kapcsolódó szubjektív érzések eltérése. Másképpen élné át ezt a csökkenést az, akinek a kiinduláskor 3000 Ft-os fizetés, az akinek 30 000 forintos illetmény, és az, akinek 300 000 forintos nettó bevétel határozta meg havi fogyasztásának szintjét.

Az objektív tényt a szubjektív értékhez ezúttal is a személyek társadalmi azonossága közvetíti. Jelen esetben ez a szociális identitásbeli kategorikus különbség, hogy gazdag, tehetős, beosztással élő vagy szegény-e az az ember, akinek a fogyasztását visszafogják.

Katona [8] a 70-es évek elején a következőképpen látta az Egyesült Államok társadalmának e négy kategória szerinti eloszlását: (az utolsó oszlop az én kiegészítésem — *G. L.*).

Az Egyesült Államok népességének megoszlása a 70-es évek első felében szociális csoportok szerint

Kategória	A család összes jövedelme	Az ide tartozó háztartások részaránya az összes háztartások számához viszonyítva (százalék)	Az ide tartozó háztartások részesedése az összes jövedelemből (százalék)	Jövedelemrészesedés/háztartások részaránya (a nemzeti átlag egységében)
Gazdag	25 000 dollár felett	5	22	4,4
Tehetős	7500—25 000 dollár	50	60	1,2
Beosztó	3500—7500 dollár	30	15	0,5
Szegény	3500 dollár alatt	15	3	0,2

Forrás: Katona [8] 26. l.

Tanulságos lenne ezt a táblázatot összehasonlítani a megfelelő magyar adatokkal.[5]

[4] Ezért tapasztaljuk például azt, hogy Malevics *Fehér négyzet fehér alapon* című képén a fehér négyzet alig vehető ki a fehér háttéren, míg ugyanaz a figura szürke háttéren jól látható, fekete háttérben pedig egyenesen vakító lenne.

[5] Friss adat szerint (Népszabadság, 1988. júl. 6., 9. l.) a magyar lakosság 6 százaléka él a — kategóriánként eltérő mértékű — létminimum, illetve 18 százaléka a társadalmi minimum alatt. A fenti számítások elvégzéséhez azonban további adatokra lenne szükség.

A társadalmi azonosság a Berend Iván által jelzett 31 százalékos fogyasztáscsökkenés lineáris eloszlásának esetében úgy közvetítene a fogyasztás számított csökkenésének objektív tényei és szubjektív észlelése között, hogy másképp élné meg az élet minőségének ilyen mértékű romlását az, aki eközben megmaradna a maga szociális kategóriáján belül, noha kevésbé lenne gazdag vagy tehetős, még körültekintőbb beosztással kellene élnie, illetve még szegényebb lenne, mint volt azelőtt — és megint másképp, aki eközben „deklasszálódna".

Deklasszálódásról itt csak idézőjelben lehet beszélni, hiszen életszínvonala csökkenésével az ember nem okvetlenül az osztályából csúszik le egy alatta álló osztályba. De ha „csak" szociális kategóriájából esik ki, ezzel is együtt járhat a társadalmi identitásvesztésnek minden tünete. Egyfelől a gyűlöletig fokozódhat a deklasszálódott emberek azon törekvése, hogy különbségüket nyilvánítsák azokkal szemben, akikhez még a közelmúltban hasonlóak voltak (mert ezek, tőlük eltérően, továbbra is őrzik az identitásukat), és azokkal szemben is, akikhez már a közeljövőben hasonlóak lesznek (mert ezek, tőlük eltérően, mindig is hordozták ezt az identitást). Másfelől különös súlyt kaphat számukra azonosságuk olyan emberekkel, akiktől pedig a múltban és a jövőben is különböztek és különböznek szociális szempontból: a sorsazonosság azok között, akik — akár magasabb, akár alacsonyabb kategóriából indulva — lecsúsznak. A le- és felfelé egyszerre acsargó elkülönülés, társulva azok szolidaritásával, akik az elitből deklasszálódnak a középosztályba és akik a középosztályból a tömegbe: ez a képlet roppant fogékonnyá teszi a deklasszálódott csoportokat mindenféle előjelű autoritárius tömegmozgalom iránt, amely a totális hatalom megszerzésének igényével lép fel.

Érdemes ezért felbecsülni, hogy az identitásvesztettek mekkora tömegével kell számolni az életminőség nagyarányú és évtizedet átfogó időtartamú romlása mellett.

A megfelelő magyar adatok híján csak a Katonától átvett adatokon lehet egy *becslést orientáló* számítást végezni. Ha azt a társadalmat érné egy 30 százalék körüli fogyasztáscsökkenés, amelynek szerkezetét Katona bemutatja, a „tehetősek" körülbelül 1/3-a kényszerülne a továbbiakban arra, hogy szigorú beosztással éljen, a „beosztással élőknek" pedig majdnem 1/5-e szegényedne el. Ez az összes háztartás több mint 15, illetve 5 százalékát jelenti, ami riasztóan nagy arányszám: azt jelzi, hogy a Katona által leírt amerikai társadalomnak 1/5-e deklasszálódna egy ilyen mértékű fogyasztáscsökkenéstől. S akkor még nem szóltunk azokról, akik „gazdagok" voltak és jóllehet a kedvezőtlen változások elhúzódó sorozata után még mindig tehetősek, de a vállalkozások lehetősége hosszú időre (netán örökre) lezárult előttük; sem a „szegényekről", akik már eddig is a legsúlyosabb gondokkal küzdöttek, az újabb változások pedig végképp az emberi létezés lehetőségének küszöbe alá sorolja őket.

Az amerikai népesség adataival végzett számítások a magyarra vonatkozóan természetesen csak a tendenciáról nyújthatnak elképzelést.

> Ha ma Magyarországon a tehetőseknek a beosztással élőkhöz viszonyított arányát a Katona által megadott 50 : 30 helyett 30 : 50-re becsüljük, akkor azt kell várnunk, hogy ez utóbbi kategórián belül minden negyedik család elveszítené a megélhetés tekintetében addig őrzött társadalmi azonosságát, vagyis néhány év alatt *minden nyolcadik magyar család elszegényedne.*

Természetesen a társadalmi identitásvesztés tényleges méretei a jövedelemváltozások arányaiból önmagukban véve nem ítélhetők meg. Egy amerikai típusú társadalomban ehhez nyilvánvalóan tekintetbe kell venni például a vagyoni állapot alakulását, jóllehet az összefügg a jövedelem tartós alakulásával. Egy magyar típusú társadalomban pedig olyan tényezőket, amelyek sokkal lazábban függenek ösz-

sze a jövedelemmel: mindenekelőtt az egyén társadalmi pozícióját és helyét a hatásköri listán.[6]

A normális eloszlás hipotézise

Az iménti számításoknál abból a teljesen elvont feltevésből indultam ki, hogy a 31 százalékos fogyasztáscsökkenés egyenlő mértékben sújtja az egész népességet, jóllehet ez nem homogén módon, hanem tagoltságának megfelelően fogadja a csapást.

Ha egy fokkal oldjuk az absztrakciót, akkor abból a — még mindig elméleti — feltevésből indulhatunk ki, hogy az egyenlőséget a véletlenszerű normális eloszlás teremtené meg. Eszerint az összességében 31 százalékos átlagos csökkenés a kisebb vagy nagyobb fokú csökkenések, esetleg növekedések szóródásán keresztül úgy jönne létre, hogy ugyanannyi ember kerülne az átlagnál valamivel kedvezőbb, mint ettől ugyanannyival kedvezőtlenebb szintre. Ilyen eloszlás mellett a társadalomban elméletileg kialakulhatna az az érzés, hogy mindenkit közös csapás sújt. A közös sors azután szolidaritásra hangolhatna, ez pedig olyan összefogáshoz vezethetne, amely valóban kedvezően befolyásolhatná társadalmunk és gazdaságunk technikai abszorpciós készségét és képességét.

Valójában ennek a „közös sors" érzésnek a kialakulását nem csak az eddigiekben vázolt társadalmi tagolódás zavarná. S nem is csupán az a másik érzés, hogy a katasztrófa előidézéséért nem egyenlő mértékben vagyunk felelősek, s így a bűnhődés közös sorsának matematikai méltányossága mögött társadalmi méltánytalanság rejtőzik. Ezek mellett felléphetne itt egy tisztán szociálpszichológiai hatás is:

Nevezetesen az, hogy egy társadalmi halmazon belül a szóródás mértéke elérhet egy olyan kritikus fokot, amely mellett az objektíve még *egyetlen* halmaz szubjektíve többé nem tekinthető annak. Példánknál maradva: ha a népesség fogyasztásának átlagos csökkenése 31 százalék, a szóródás olyan fokú is lehetne, amely mellett lennének néhányan, akiknél ez a csökkenés pl. 0 százalék lenne, s ennek ellentételeként ugyanannyian lennének, akiknél viszont az átlagosnak a kétszerese, 62 százalék, vagyis évi tíz százalék. Egy populáció a fogyasztáscsökkenés ekkora szóródása mellett bármilyen véletlenül éppen észlelhetővé váló külső különbség mentén kettéhasadhat. Ilyenkor azután az átlagos érték közelében elhelyezkedő (normális eloszlás mellett a legnépesebb) csoport a véletlen hasadás jellegétől függően sorolja magát az ideológiailag így vagy úgy címkézett pólusok egyikéhez vagy másikához: vagy a „kisemmizettek" közé, szemben a másik pólussal, amelyet „kivételezettnek" fog érezni — vagy ide, a „boldogulók" közé, szemben azokkal, akiknek most az „élhetetlen" címkéjét adományozza.

Egyenlőtlen eloszlás

A reálisan létező társadalmakban azonban még a természeti katasztrófa (földrengés, járvány, tömegszerencsétlenség) következményei sem ilyen igazságosan oszlanak el, hát még az olyanok, amelyeket a társadalmi struktúra különböző pontjain végbemenő történések közvetítenek. Az ilyen történések megbontják a véletlen el-

[6] Voslensky [10] társadalomelméleti elemzésében rámutat, hogy a ténylegesen létező szocializmus társadalmi szerkezetében, ahol természetesen nem a föld- vagy a tőketulajdon határozza meg az ember hatalmi súlyát, e kritikus feltétel nem is egy bürokratikus szerkezetben elfoglalt pozíció, amint ez Gyilasz nyomán gondokodási közhellyé vált; hanem az, hogy milyen hely illeti meg a *nómenklatúrában*, vagyis egy hierarchikusan tagolt listarendszerben, amelyben a mindenkor szóba jöhető hatásköröket és a mindenkor szóba jöhető személyeket rendelik egymáshoz.

oszlás szimmetriáját. Többnyire a fennálló struktúra aszimmetriájának megfelelően, de politikai akarat el is szakíthatja ezt az illeszkedést.

Mármost ha az illeszkedés fennáll, ha a társadalmi változások kedvezményezettje ugyanaz a társadalmi kategória, mely a fennálló állapotnak is kedvezményezettje, akkor a két szociális kategorizáció olymértékben felerősítheti egymást, hogy régi ideológiák, melyek ezt a hasadást (például a nemzeti egységre hivatkozva) egy ideig sikerrel fedték el, hiteltelenné s így hatástalanná válnak.

Ha viszont a változás aszimmetriáját a fennálló kategóriákéhoz képest mesterségesen, politikai eszközökkel elfordítják, akkor azzal kell számolni, hogy a kétféle szociális kategorizáció kölcsönösen lerontja egymás hatását: akik szociális *helyzetüket* tekintve, hasonlónak ismerik fel egymást, azok rá kell hogy döbbenjenek, hogy *sorsuk* viszont különböző — egyiküknek a fogyasztását a „szükségest"[7] meghaladó mértékben csökkentik, másikukat többé-kevésbé megkímélik a csökkenéstől —, akiknek viszont a helyzete különböző, azokról kiderülhet, hogy sorsukat azonosra formálja a politikai akarat. Ilyen körülmények között a társadalmi azonosságot megintcsak nem befolyásolja az az ideológia, amelyet az uralkodó politikai akarat szab ki a társadalomra: a véletlenen múlik, hogy az emberek, akiknek egymáshoz való viszonyát helyzetük egyképpen, sorsuk pedig másképpen minősíti, maguk úgy kategorizálják-e egymást, mint akik összetartoznak, vagy pedig úgy, mint akik szemben állnak egymással.

Akár a fennálló társadalmi aszimmetriához illeszti a politikai akarat azoknak a kedvezőtlen változásoknak az aszimmetriáját, amelyek egy olyan döntés nyomán lépnek fel, mely evidens eszköznek tekinti a vásárlóerő hirtelen nagymértékű visszafogását, akár nem — az elkerülhetetlen társadalmi identitásvesztés miatt a társadalom arculatának ideologikus befolyásolása kicsúszik a vezetés kezéből. S ezzel a társadalom irányíthatatlanná — vagy ami ugyanaz: bárki által irányíthatóvá — válik.

★

Márpedig nem az lenne-e bármely kormányzati döntés egyetlen elfogadható motívuma a jelen helyzetben, hogy *a társadalom irányíthatóságát továbbra is biztosítsa?*

Hivatkozások

[1] *Augusztinovics Mária:* Ki mit fizet? Közgazdasági Szemle, 1987. 5. sz.
[2] *Garai László:* Vers une théorie psychoéconomique de l'identité sociale. Recherches Sociologiques, 1984. 313—335. l.
[3] *Garai László:* Laikus dolgozat a tervezésről meg a piacról. Valóság, 1985. 8. sz. Átdolgozott változat: Determining economic activity in a post-capitalist system. Journal of Economic Psychology 8 : 1 (1987) 77—90. l.
[4] *Garai László:* „Kiterítenek úgyis"; József Attila tragikus paradoxonai. Világosság, 1986. 12. sz.
[5] *Garai László:* Elvegyülni és kiválni. Mozgó Világ, 1986. 12. sz.
[6] *Garai László:* A szociális identitás paradoxonai. Pszichológia, 1988. 2. sz. 215—240. l.
[7] *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető Könyvkiadó, 1975.
[8] *Katona, G.:* Psychological economics. New York—Oxford—Amsterdam, Elsevier, 1975.
[9] *Tajfel, H.:* Human groups social categories: Studies in social psychology. Cambridge University Press. Cambridge etc., 1981.
[10] *Voslensky, H.:* La Nomenklatura. Paris, Belfond, 1980.

[7] A „szükséges" idézőjelbe tételét itt az indokolja, hogy e csökkenés nem valamilyen természeti szükségszerűség miatt válik elkerülhetetlenné, hanem gazdaságpolitikai döntés nyomán.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (966—972. l.)

LENDVAI JÁNOS

Gazdaságunk informatikai rendszerének korszerűsítése

„A statisztikák nem helyettesíthetik az ítéletalkotást"
(Henry Clay 1777—1852)

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésében a piaci szabályozás jelentőségét hangsúlyozó koncepció — egyebek között — az állami statisztika rendszerének korszerűsítését is előtérbe helyezte. Ennek véghezvitelére elkezdődött az elméleti és részben a gyakorlati munka. A Központi Statisztikai Hivatal 1986 őszén megindította a központi és az igazgatási statisztika felülvizsgálatát, amelynek első szakaszát a múlt év közepén zárta le. A Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztálya 1987 októberében „Társadalom, gazdaság, statisztika" címmel konferenciát szervezett a probléma megvitatására.

A korszerűsítés szükségességét különösen sürgetően vetették föl az önállóvá váló, államigazgatási felügyelet alól kikerülő vállalatok, mivel ellentmondást éreztek gazdálkodásuk szabadabbá válása és változatlan szigorúságú és kiterjedésű adatszolgáltatási kötelezettségük fennmaradása között. Tapasztalataik figyelembevételével született is néhány korszerűsítő intézkedés, valamelyest mérséklődött a vállalatok adatszolgáltatási kötelezettsége. Ennek a mérséklésnek a tartóssága azonban kérdéses, mert az egyik hivatal által megszüntetett jelentési kötelezettséget könnyen visszaállíthatja egy másik elrendelő. (Példa erre a vállalati szervező munkáról szóló beszámoló, amelyet a KSH korábban megszüntetett, de 1987-ről az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal Munkaügyi Információs Központja szinte azonos tartalommal — igaz, csak egyszeri alkalommal, 1987-re vonatkozóan — bekért a vállalatoktól.)

Az eddigi fölvetések és kezdeményezések eredményei jelzik, hogy elindult ugyan egy korszerűsítési folyamat, de úgy tűnik, nem a megfelelő irányban. Az összehangolt, lényeges koncepcionális változásokkal járó korszerűsítés útjai még kidolgozatlanok. Ennek a feladatnak a megoldásához kívánok írásommal — elsősorban a jelenlegi helyzetet szemléltető példák felsorakoztatásával — hozzájárulni.

Milyen igényeket elégít ki a statisztika?

Ha az irányítás számára rendelkezésre álló összes számszerű információ beszerzését, kezelését és hasznosítását kívánjuk elemezni, akkor vizsgálódásunkba a statisztikán túl be kell kapcsolnunk a számviteli adatforrásokat, a tervinformációkat, a külkereskedelmi adatgyűjtést stb. is. Átfogó közelítéssel a gazdasági informatika rendszeréről kell beszélnünk.

A gazdasági informatikai rendszerünkben jelenleg összegyűjtött és feldolgozott információ *mennyisége* messze túlszárnyalja a hasznosított és a szükséges szintet, feldolgozásuk *minősége* viszont elmarad a lehetőségektől és az igényektől.

Dr. Lendvai János az Ipari Minisztérium főosztályvezető-helyettese.

A gazdasági információ elsősorban az irányítás problémáihoz, a *döntések előkészítéséhez, a rendszeres tájékoztatáshoz* kapcsolódik. Az irányítás különféle szintjein azonban eltérőek a döntési problémák, s ebből eredően más és más lehet az információigény is. Jelentősen különbözik tehát a mikro- és a makroszint által használt és használható adatkör. Ezzel magyarázhatók azok a vállalati felvetések, hogy az államigazgatásnak, a központi szerveknek készített jelentéseik adatait saját munkájukban nem nagyon tudják hasznosítani.

Általános tapasztalat, hogy a gazdaságirányítás felső szintjein az operativitás fokozódása növeli az információigényt, bár ettől a gazdasági teljesítmény nem javul. Ezt szemlélteti a szovjet viszonylatú export helyzetéről 1985 utolsó negyedében dekádonként bekért jelentések sorsa. Egy-egy dekádjelentés feldolgozása annyi ideig tartott, hogy nem készült el a következő adatszolgáltatás időpontjáig. Valóban operatív, érdemi döntések ezek alapján — igaz, részben az eszközök hiányában — természetesen nem születhettek.

Az operativitásból eredő — gyakran túlzott — információigény igen jól nyomon követhető abban is, hogy a vállalatokat évről évre 8—10 esetben kötelezik különféle egyszeri adatszolgáltatásokra, többnyire felső szintű döntésre hivatkozva. Így jelentést kellett például készíteniük az 1986. év végi munkarend alakulásáról, a vállalati minta- és márkaboltokról vagy az energiakorlátozás hatásairól. E felső szintű adatigények indokoltsága számomra kétségesnek tűnt.

Talán nem alaptalan a feltételezésem, hogy egy ellenkező irányú folyamat, az operativitás mérséklődése valamelyest csökkentheti a gazdaságirányítás információéhségét. Ebbe az irányba hathat a gazdasági reform továbbfejlesztése is, amely a piac szerepének, törvényeinek fokozott érvényesítésére kíván építeni az egyedi, sokszor szubjektív beavatkozásokkal szemben. Ez együtt jár a döntési hierarchia átrendeződésével, a döntések decentralizálásával, amihez hozzá kell igazítani a gazdasági informatikai rendszert is.

A gazdasági folyamatok értékelése, elemzése, a tendenciák feltárása a rendszeres tájékoztatásnál sokkal szélesebb körű adatbázisra támaszkodik. Az elemzések főbb területei, irányai viszonylag jól kialakultak, készítésük gyakorlata általánossá vált, így áttekinthető az ehhez felhasznált adatok köre is.

Az elemzések hatékony hasznosításához nagyon fontos lenne a különféle szerveknél készülő értékelések kölcsönös ismerete és elfogadása. Ma ennek az ellenkezője tapasztalható: az egyik szervezet nem hisz a másik megállapításaiban, adataiban, illetve túl akarja licitálni azt, ezért saját adatgyűjtést és -elemzést végez. Erre igen jellemző példa a bér- és kereseti arányok valóban fontos kérdésének vizsgálata. Ezt az éves egységes munkaügyi jelentések alapján elemzi a Központi Statisztikai Hivatal, egy igazgatási statisztikára támaszkodva szintén évenként kidolgoztatja az Ipari Minisztérium is, és az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal — ugyancsak saját adatgyűjtésére építve — három-öt évenként — foglalkozik a kérdéssel.

A gazdaságirányítás tájékoztatásához nélkülözhetetlen adatok körének és az elemzések tényleges információigényének ismeretében meghatározható a jelenleg gyűjtött információk azon része, amelyet egyáltalán nem, vagy alig használtak az elmúlt években, megállapíthatók és megszüntethetők a *párhuzamosságok*. Erre alapozva — a korszerűsítés első lépéseként — szükségesnek tartom, hogy valamennyi adatgyűjtést elrendelő szerv a valóban hasznosított és koordináltan felhasznált információk beszerzésére szorítkozzék. Ennek nemcsak az adatszolgáltatók terheinek csökkenésében, hanem a feldolgozás nem csekély ráfordításainak mérséklődésében is megmutatkoznék az eredménye. Ehhez azonban szükség van a döntési rendszer korszerűsítésére is. Ma még — főként az ágazati — irányító szerveket visszatartja adatigényeik mérséklésében az, hogy számítaniuk kell arra: esetleg éppen azt fogják · felettes szervek tőlük kérdezni, aminek a figyeléséről lemondtak.

Azt a kiegészítő megjegyzést lényegesnek tartom azonban, hogy a csökkentés nem érintené a vállalatoknak a belső, gazdálkodási tevékenységéhez kapcsolódó adminisztrációját, amelynek terjedelme többszöröse a „hivatalos" statisztikai igényeknek, ez azonban a vállalat saját érdekeit, döntéseinek előkészítését szolgálja.

A gazdasági információk rendszerének és az információs szféra működési rendjének a jogi szabályozása

A tényleges korszerűsítésben jelentős szerepet tulajdonítok a Statisztikai Törvény felülvizsgálatának. Ennek keretében szükség lenne az adatgyűjtési jogosultság alapját jelentő felügyeleti jog fogalmának és tartalmának módosítására, hozzáigazítva azt a vállalatirányítás megváltozott rendszeréhez. Jelenleg ezen a téren nincs összehangolva a törvényességi és államigazgatási felügyelet, ezért a vállalati tanács által irányított vállalatok olykor kétségbe vonják az alapító szerv adatgyűjtési jogosultságát, a leányvállalatok pedig „törvényen kívüli" helyzetben vannak, mivel meghatározatlan a viszonyuk az alapítójuk alapítójával.

A törvényben rendezendő további kérdés az adatszolgáltatás elrendelési jogának szűkítése. Úgy vélem, ha kevesebb szervnek volna erre lehetősége, az egységes irányítás és ellenőrzés feltételei javulnának. A Statisztikai Törvény jelenleg több mint húsz minisztériumnak, főhatóságnak, valamint a megyei tanácsoknak biztosítja az adatszolgáltatás elrendelésének jogát. Mindössze annyi megkötést tesz, hogy az adatszolgáltató alapító szervét tájékoztatni kell az elrendelt adatgyűjtésről. Az Ipari Minisztérium által alapított vállalattól tehát kérhet és kér is adatot az Építési és Városfejlesztési Minisztérium, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal stb. De ez fordítva szintén igaz, az Ipari Minisztérium is kérhet információt más főhatóságok vállalataitól. Véleményem szerint ezt az általános elrendelési jogot csak a KSH és a PM számára kellene megadni, a többi főhatóság csak az általa alapított vállalatoktól vagy az általa irányított ágazatoktól kérhetne adatokat. Egyúttal viszont vétójogot kellene biztosítani számukra abban az esetben, ha más főhatóság adatgyűjtést kezdeményez az általuk alapított gazdálkodó szervek körében. Ezzel az ágazati irányító szervek — jó értelemben — valamelyest védhetnék az adatszolgáltatók érdekeit.

Az elrendelési jog szűkítése mellett a társadalmi szerveknek — szokásjogon és hatalmi pozíción alapuló beszámoltatásaik helyett — szintén jobban kellene támaszkodniuk a hivatalos adatszolgáltatásokra.

Célszerű lenne továbbá átgondolni és meghatározni az adatgyűjtésbe bevonható információk körét és ki kellene zárni abból a vállalat belső működését jellemző, a vállalat alapvető gazdasági érdekeit érintő adatokat. Az így összegyűjtött és feldolgozott információknak viszont nagyobb nyilvánosságot kellene biztosítani, hiszen ezt a piaci környezet is igényli. (A mai szabályok szerint nálunk csupán három mérlegadat: a vagyon, a nettó árbevétel és a nyereség hozható nyilvánosságra. Ezzel szemben például Olaszországban az ottani Kamara (a CERVED) számítógépes rendszerében a tagvállalatok teljes mérlege több évre visszamenőleg hozzáférhető.) Az ilyen jellegű változtatás természetesen az adatszolgáltató védelmével, illetve a tájékoztatás nyíltságával kapcsolatos szemlélet és gyakorlat felülvizsgálatát feltételezi.

A Statisztikai Törvény módosításával egyértelműen szabályozni kellene a gazdálkodó egységek besorolásának és főként átsorolásának rendjét is. Jelenleg ez a jog a Központi Statisztikai Hivatalt illeti meg, ennek ellenére az egyszerűsített adatszolgáltatásra jogosultak körébe a Pénzügyminisztérium sorolja át — számomra ismeretlen elvek alapján — a vállalatokat, szövetkezeteket. Az OKISZ legutóbbi

kongresszusán az az igény is fölmerült, hogy valamennyi szövetkezetet soroljanak át az egyszerűsített adatszolgáltatási körbe. Mivel ez az átsorolás nem gazdasági ismérvek szerint történik, mind az adatgyűjtésben és -feldolgozásban, mind a tájékoztatásban zavarok származnak belőle. Emellett rendezetlen az átsorolások érvénybe lépésének időpontja is, ezek esetenként egy-másfél évre visszamenőleg történnek, ami az adatbázisok korrekciójának sorozatát indítja el, és egyre bonyolultabb feladattá teszi az idősorok összehasonlítását.

Módszertani korszerűsítés

A következő felülvizsgálandó és rendezendő területnek a módszertan ingoványát tartom. Az imént fölvetett gondolatokhoz kapcsolódva problematikusnak érzem azt, hogy az egyes főhatóságok — a szervezeti változások és az átsorolások felgyorsulása mellett — igen eltérő gyakorlatot alkalmaznak a megfigyelt gazdálkodói kör kezelésében. Az irányítószerveknél kialakult a vállalatok, szövetkezetek számítógépes nyilvántartása, amelyen a változásokat mindenki saját szabályai szerint vezeti át. Így hiába szerepel mondjuk a textilruházati ipar a Központi Statisztikai Hivatal, a Pénzügyminisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium adott időszaki kiadványában, ha időközben egy vállalatot átsoroltak egy másik szakágazatba, a három kimutatás adatai három különböző szervezeti körre fognak vonatkozni, s a kimutatásokban a bázisidőszak értelmezése is különbözhet. Erre példaként említem a Carbon Könnyűipari Vállalatnak a textilruházati iparból a cipőiparba történt átsorolását 1986. január 1-jével. Mivel a külkereskedelmi statisztika a szervezeti változásokat a bázisidőszakban nem korrigálja, ezért az érintett két szakágazat bázisindexei ellentétes tendenciát mutattak, mint az Ipari Minisztérium ugyanabból az adathalmazból készített összeállítása.

A rubel elszámolású export indexe (1986/1985) a Külkereskedelmi Minisztérium szerint a cipőiparban 106, a textilruházati iparban 91 százalék, az Ipari Minisztérium szerint viszont a cipőiparban 94, a textilruházati iparban pedig 110 százalék volt. Ez a probléma különösen akkor éleződik ki, amikor adott szakágazat tevékenységét átfogóan kívánjuk értékelni, együtt akarjuk áttekinteni termelését, létszámát, átlagbérét, a termelési költségeket, a nyereséget, az állóeszközértéket, esetleg az importot is figyelembe véve.

Ezért tartom fontosnak az egyik oldalról azt, hogy az át- és besorolásokat ténylegesen egyetlen szervezet végezze, a másik oldalról viszont azt, hogy ez a szervezet naprakész, számítógépes vállalati nyilvántartással rendelkezzék, amely valamennyi főhatóság számára hozzáférhető, s így kötelezhető ennek alkalmazására.

A módszertani korszerűsítés további feladata az információk tartalmi egységesítése. Olyan közhasználatú fogalmak tisztázásáról van szó, mint az export, a létszám, a hozzáadott érték stb. Ez döntően az elsődleges, központi adatgyűjtések és -feldolgozások gazdáit érinti, tehát a Központi Statisztikai Hivatalt, a Pénzügyminisztériumot, a Külkereskedelmi Minisztériumot és az Országos Tervhivatalt.

Annak érzékeltetésére, hogy miért tartom a fogalmi tisztázást sürgető feladatnak, példaként az export jelenlegi számbavételi lehetőségeit mutatom be egy vállalatnál. A *külkereskedelmi statisztika* a vállalattól származó kiszállítást a devizaár és az árfolyam szorzataként képezi a két fő elszámolási relációban, függetlenül a külkereskedelmi ügylet formájától (bizományosi, sajátszámlás stb.). De csak ágazati szinten tartják nyilván a speciális termékek kiszállítását, ezért egyes vállalatok kimutatott exportja akár nagyságrenddel is eltérhet a tényleges kiszállításuktól. A *mérlegbeszámoló* ezzel szemben a relációk szerinti bontásnál figyelmen kívül hagyja a sajátszámlás forgalmat, ráadásul azt a belföldi eladások számbavételénél

belföldi áron számítja, viszont vállalatonként tartalmazza a speciális termékek forgalmát is. Az export szabályozása egyébként a mérlegbeszámoló adataihoz kapcsolódik. Az *iparstatisztika* a vállalat sajátszámlás forgalmát szintén belföldi áron kezeli, de megbontja azt a két fő relációra, viszont csak a saját termelésből származó kiszállítást figyeli meg. Természetesen önmagában mindegyik közelítésnek van jogosultsága, de az mégis tarthatatlan, hogy a magyar iparra vagy annak akármelyik vállalatára vonatkozóan legalább három különböző exportértéket lehessen kimutatni.

Hasonlóképpen zavaros a kép a bér és a kereset adatainál. Jelenleg az iparstatisztikában és a mérlegben nyilvántartják a bérköltséget, de a bérszabályozás alá eső bér számbavétele eltér ettől. Emellett a vállalatoknak másként kell nyilvántartaniuk a táppénz és nyugdíj alapjául szolgáló keresetet, s 1988-tól ismét másként a személyijövedelem-adó alá eső kereset kategóriáját.

Mindez egyes hivatalok elkülönült érdekei miatt alakult így. Az egységesítés az adminisztrációs terhek jelentős csökkenését eredményezné és talán a tisztánlátást is növelné.

A módszertan fejlesztésében és korszerűsítésében nagy gondot okoznak a tények, múltbeli adatok számbavételének és a tervezés metodikájának évtizedek óta állandósult eltérései is. Ez már a tervezés kezdeti időszakában jelentkezik, mivel az Országos Tervhivatal kiinduló tényszámai — a megfigyelési kör eltérései, a mutatószámok és az árindexek képzésének különbségei miatt — nem egyeznek a Központi Statisztikai Hivatal és a Pénzügyminisztérium hivatalos adataival, bár elvben létezik egységes metodika. A volumenfolyamatok összevetését az teszi lehetetlenné, hogy a Központi Statisztikai Hivatal a tényszámokat vagy az előző évi árszinten, vagy öt évig azonos (jelenleg 1984-es) árszinten mutatja ki. Az Országos Tervhivatal viszont az 1986-os árszintet használja a tervezésben a volumenek meghatározására. Ehhez járul a módszertan évről évre bekövetkező változása — az „ügyelünk a részletekre" jegyében. Például a bruttó hazai termék számbavételének legutóbbi „pontosítása" 0,2 százalékkal módosította az ipar 300 milliárd forintot meghaladó éves GDP-értékét.

A módszertan ésszerűsítésének további vetülete a megfigyelések szemléletének módosítása. Szakmai körökben régóta létező igény, hogy — a gazdálkodó szervezetek megfigyelése mellett — nagyobb súlyt kellene adni a gazdálkodó szervezeten belüli tevékenységek, a gyártási ágak felmérésének. Az utóbbi jelenleg megrekedt a tevékenységekhez felhasznált erőforrások számbavételének szintjén, elsősorban azért, mert hiányzik a hozamok számbavételének módszertani alapja. Márpedig a piac szerepének remélt növekedése, a vállalati önállóság fokozódása nyomán a vállalatok számára egyre fontosabb lesz az egyes tevékenységek, üzemek hatékonyságának mérése. Ezt a gazdaságirányító szervek azzal segíthetik, hogy kidolgozzák és közreadják a tevékenységek erőforrás-felhasználásának, ráfordításainak és hozamainak az egész népgazdaságban egységesen érvényes számbavételi, számviteli módszereit. Ezekre alapozva a leglényegesebb gazdasági mutatószámok akár szervezetek, akár tevékenységek szerint képezhetők lennének, így egységes logikával mutatnák például a mezőgazdaság ipari vagy az ipar kereskedelmi tevékenységét is.

Az egyszerűsített adatszolgáltatás gyakorlata

További lényeges korszerűsítendő területnek tartom az egyszerűsített adatszolgáltatás gyakorlatát. Jelenleg az e körbe tartozó, egyre nagyobb számú gazdálkodó egység nem készít havi, csak negyedéves statisztikát, illetve kizárólag éves mérleg-

beszámolót állít össze. Ezért a fontosabb havi adatok számításában kialakult egy „becslés-utólagos korrekció" mechanizmus. Mivel a kisszervezetek adatai csak becsült értékkel kerülnek be a havi összesítésekbe, azokat a negyedéves tényleges adatok megismerésekor utólagosan korrigálják. Az egyszerűsített adatszolgáltatás okozza azt is, hogy az évközi és az éves összesítések a pénzügyi mutatóknál eltérő gazdálkodói körre vonatkoznak. A mérlegből számítható pénzügyi mutatók évközi adatai ugyanis nem terjednek ki a kisszervezetekre, így azokat csak az évenkénti számításokban lehet figyelembe venni. Mindez az esetek többségében nem okozna gondot, ha az irányítás kellő nagyvonalúsággal kezelné az információkat, a korrekciókat, bár néhány szakágazatban a kisszervezetek súlya olyan nagy, hogy esetükben az egyszerűsített adatszolgáltatás jelentősen módosíthatja a hagyományos szervezetek adataiból kiolvasható tendenciákat. (A Lőrinci Hengerműnek — a Dunai Vasmű leányvállalatának — éves termelési értéke például az anyavállalatének 15 százalékát teszi ki, de teljesítményéről, az egyszerűsített adatszolgáltatás miatt, csak negyedévenként ad jelentést.

A bútoriparban a szövetkezetek fele az egyszerűsített adatszolgáltatás körébe tartozó kisszövetkezet, és ezek adják a szektor termelésének harmadát, de a teljes bútoripar termelésében is mintegy 10 százalékos részarányt képviselnek.)

Mindezek alapján úgy vélem, célszerű lenne meghatározni a rendszeres tájékoztatás minimális információigényét, azt összehangolni a tevékenységek megfigyelésével, és arról is gondoskodni kellene, hogy ezeket az információkat valamennyi gazdálkodó egység azonos gyakorisággal szolgáltassa. Bővebb, részletes adatszolgáltatásra — akár több lépcsőben is, vagyis a statisztikai megfigyelés témájától függően a gazdálkodó szervezetek más-más körét a mintába bevonva — csak a vállalatok, szövetkezetek egy részét kellene kötelezni.

Ha mindez megvalósulna, az egyszerűsített adatszolgáltatás elsődlegesen nem az adatszolgáltatás gyakoriságában, hanem az abba bevont adatkörben nyújtana engedményt, nem veszélyeztetve az alapvető tájékoztatás teljeskörűségét és az elemzéshez, értékeléshez is biztosítaná a kellő reprezentációt.

A korszerűsítés technikai feltételei

A korszerűsítés folyamatában kiemelt jelentősége lenne a számítástechnikának. Ennek alkalmazása egyrészt rendkívül gazdag lehetőségeket kínál az informatika egészének fejlesztésében, másrészt viszont számottevő ráfordítást és szigorúan szabályozott rendszereket igényel, s általában minőségileg más szemléletet követel, mint az eddig kialakult megközelítések. Az „informatikai szemléletmód" érvényesülése kiküszöböli a párhuzamos adatgyűjtéseket és -feldolgozásokat, egyszerűvé és rugalmassá teszi a gépi úton történő információcserét, azt kiterjeszti a vállalatok és az államigazgatás viszonyára, és elősegíti az információtárolás és -archiválás új eszközeinek széles körű alkalmazását a tájékoztatásban.

Ezzel szemben ma jellemzően azonos vagy hasonló információkat gyűjtenek be egy sor területen a Központi Statisztikai Hivatal különféle részlegei, az Ipari Minisztérium és más főhatóságok, részben, mert nem akarnak tudni egymás tevékenységéről, részben, mert az adatgyűjtő és -feldolgozó szervezetek — bár különböző módon és mértékben — igyekeznek monopolizálni az összegyűjtött információt. Bizonyos statisztikai adatok mágnesszalagos átvételéhez az Ipari Minisztériumnak például évente kell engedélyt kérnie a Központi Statisztikai Hivataltól, mert azt nem kapja meg visszavonásig, pedig korábban általa feldolgozott információkat vesz át.

Az információ monopolizálása gyakran érinti hátrányosan az adatszolgálta-

tókat, mert az adatszolgáltatást elrendelő szervtől való kérvényezés helyett egyszerűbb a vállalatoktól újra bekérni — esetleg engedély nélkül — az adatokat. Az ilyen párhuzamos adatgyűjtés pedig óhatatlanul az eredmények eltéréséhez, az információ minőségének romlásához vezet.

A korszerű eszközök — ha megfelelően használják őket — segítik az ilyen párhuzamosságok megszüntetését, javítják az információ-feldolgozás, -szolgáltatás, a tájékoztatás minőségét. A számítástechnika bevezetése során azt az ugrást is számításba kell vennünk, amelyet a személyi számítógépek elterjedése jelentett, de az általa okozott eufórián túljutva meg kell találnunk a nagygépes és a személyi számítógépes rendszerek közti ésszerű munkamegosztás lehetőségeit is.

A tájékoztatásban, a gazdaság információkkal való irányításában nagyobb szerepet kellene kapniuk a hírügynökségi terminálrendszereknek, a teletextnek, a videotextnek, mert ezek hozzájárulnak az információ gazdaságos előállításához és terjesztéséhez.

★

Összefoglalva, két alapvető feltételét látom annak, hogy az informatika korszerűsítéséhez szükséges tennivalókat valóban elvégezhessük, és ne csak látszattevékenységet folytassunk.

Az első feltétel — talán szokatlan megközelítés napjainkban, amikor a demokratizálás és decentralizálás került napirendre — a határozott, szervezetileg is egységes, *központi irányítás létrehozása és érvényesítése az informatikában.* A tárgyalt problémák megoldása, valamint a korszerű eszközök, a számítástechnika színvonalas alkalmazása, előnyeinek realizálása csak szigorú szabályok és rend keretei között érhető el, csak ez lehet az alapja az államigazgatás összehangolt informatikai tevékenységének. Az ebben közreműködők, résztvevők szabadságfoka csak az egységes kereten belül értelmezhető és érvényesíthető.

A másik döntő kérdés: számot kellene vetnünk azzal, hogy a jelenlegi helyzetben éppen *a kevesebb központosított információ alapozná meg a minőségi ugrást,* és segítené elő a piac törvényeinek jobb érvényesülését.

Nívódíj felajánlása

A Pénzügykutatási R. **25 000 Ft** értékü nívódíjat ajánl fel szerzőinknek. A díjat annak ítéli oda, akinek a Közgazdasági Szemlében 1988 folyamán megjelent vagy megjelenő, *elméleti vagy gazdaságpolitikai tárgyú* írását a bíráló bizottság a legszinvonalasabbnak találja.

Tina Dzokajeva: Az utolsó áldozat
Pravda, 1988. május 6.

Két könyvet tartok a kezemben. Az egyik bordó színű, miniatűr kiadás, fedelén az ismert bajuszos kép babérkoszorúban, s az aláírás arany betűkkel: J. V. Sztálin. A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban 1952-es kiadása. Alig 10 000 példányban jelent meg, csupán a politikai gazdaságtan tankönyvvitájában részt vevőknek. E könyvben foglalta össze Sztálin 1951 novemberében a vitával kapcsolatos álláspontját.

És itt a másik könyv, a vita terméke, az 1954-es politikai gazdaságtan tankönyv. Szellemi atyja ennek megjelenésekor már nem élt, a könyv a síremléke volt csupán. Az utolsó áldozat.

Ma mindenki előtt világosak a közgazdaságtudomány fogyatékosságai: a gyakorlattól való eltávolodottsága, fejtegetéseinek elvontsága, skolasztikussága, gondolatszegénysége. Van, aki azt gondolja, hogy az ok e tudomány művelőinek tehetségtelenségében rejlik. Pedig másról van szó!

Sok tudománynak volt keserű a sorsa nálunk. Egyesekről ezt régóta tudjuk, másokról csak mostanában derült ki. A közgazdaságtan és főleg politikai gazdaságtannak nevezett ága még őrzi a titkát.

Hogy a közgazdaságtan, ez az egykor vonzó tudomány elvesztette a fontosságát, az a benne Sztálin által végrehajtott változtatásoknak köszönhető. Nem érdemes most azon vitatkozni, ki igyekezett annak idején mindenkit túlkiabálva éltetni a tudományokhoz való legújabb sztálini hozzájárulást, és ki nem. A lényeg, hogy ma, amikor már elült a Teremtőt körüllengő tömjénfüst, még mindig szolgaian őt követjük. Tudományunk mit sem változott.

A politikai gazdaságtan születésére kezdettől rányomta bélyegét az október utáni korszak eufóriája: a bizonyosság abban, hogy a történelem tiszta lappal indul. Minden területen ez volt a helyzet. Hisz sokaknak még Puskin se kellett, se Dosztojevszkij. Eltépték a múlthoz kötő szálakat a közgazdaságtanban is. „Saját, új világot építünk" — mondták. Igen, de hogyan? Úgy érezték, bekövetkezett az ugrás — Engels szállóigéjét idézve — „a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába". De a gyakorlatban a szabadság birodalma a társadalom életének irányításában alkalmazott önkényt jelentette.

A pártosság szellemében egyik részt a másik után dobták ki a Marx megalkotta közgazdaságtanból. A munka kettős jellegéről szóló tanítást, amit Marx a maga legfontosabb felfedezésének tartott, „a szocializmusbeli munka közvetlenül társadalmi jellegének" szirupos tételével helyettesítették. E tételnek azt a benyomást kellett keltenie, hogy a szocializmus konfliktusmentes gazdasági rendszer. A szocializmusban az emberek közti viszonyok „egyszerűek és áttetszőek" — mondták, szöges ellentétben az osztályharc szüntelen éleződésének ugyancsak sztálini tételével. A represszió áldozatai azután a saját bőrükön tapasztalhatták, hogy a termelési viszonyok „áttetszőségének" általuk is vallott édeskés tétele milyen távol áll a valóságtól,

Egyre ritkábban emlékezett meg a közgazdaságtan a minden gazdasági rendszert mozgató természetes szabályozókról, elfeledkeztek a kereslet és kínálat egybeesésének, a termék fogyasztóhoz való eljuttatásának követelményéről. Annál többet szavaltak a „szocializmus specifikus törvényeiről", élükön a tervszerűség törvényével. A terv, az irányítás eme önkényes, parancsuralmi módszere lett a szocialista gazdaság alfája és omegája, és egyúttal a szocializmus politikai gazdaságtanának legfőbb „specifikus törvényszerűsége". Ilyen körülmények között alakult ki az új tudomány kategóriarendszere. Súlytalan, amorf megfogalmazások, „pehely vödörszám".

A tervezet „vitájára" a repressziók egy újabb hulláma idején került sor. (A politikai gazdaságtan tankönyv megírására vonatkozó határozat 1936-ban született meg.) A valóságos gazdasági fogalmak, törvényszerűségek eltűntek. A közgazdászokat „nevelték", ők pedig bűnbánó nyilatkozatokat tettek: igen, beismerem, burzsoá nézeteket vallottam.

Milyen szerepet szánt Sztálin a közgazdaságtannak? Ezt tudhatjuk meg A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. munkából. A vita idejére a közgazdászok már annyira meg voltak félemlítve, hogy még Sztálinnak kellett bátorítani őket: a kolhoztagok saját portáján nevelt tehenet, baromfit szabad személyes tulajdonnak mondani, nem kell személyes használatúnak átkeresztelni. De már a traktorok és más termelőeszközök esetében megengedhetetlen bármiféle engedmény.

Szanyinát és Venzsert Sztálin azzal vádolja, hogy „nem értik az áruviszonyok szerepét a szocializmusban, nem értik, hogy az áruviszonyok összeegyeztethetetlenek a kommunizmusra való átmenet perspektívájával". Az ellenkezőjét állítani „súlyos tévelygés, a marxizmus alapjainak meg nem értése". Hát innen datálódik az áru- és pénzviszonyok szocializmusbeli létének makacs tagadása.

Sok mindent elárul Sztálin gazdasággal kapcsolatos nézeteiről kijelentéseinek hangneme. A könyv aranybetűs fedele mögül a gondolat kifacsarója tekint ránk. Az a düh, az a durvaság, amellyel az észrevételekkel, javaslatokkal fellépő közgazdászokra támadt, maga is jelzi, hogy mi volt a célja tulajdonképpen.

Jarosenko volt az, akivel a leginkább meggyűlt a baja Sztálinnak. Ő ugyanis a megalkotandó tudomány tárgyát kérdőjelezte meg. Sztálin elvont tudományt akart, a fellegekben járót, a földi gondoktól, a gyakorlat problémáitól elszakítottat. Ezért szerinte a politikai gazdaságtannak nem a termelési módot kell vizsgálnia, hanem csak a termelési viszonyokat, a termelőerők állapotától elvonatkoztatva. Jarosenko viszont a termelőerők megszervezésének tudományos elméletévé, a népgazdasági tervezés elméletévé szerette volna tenni a politikai gazdaságtant. A politikai bizottsághoz intézett levelében engedélyt kért egy ilyen szellemű politikai gazdaságtan tankönyv kidolgozására. Erre a javaslatra Sztálin dühének, durvaságának teljes erejével sújtott le. „Ilyen elképesztő zagyvaságot eddig még egyetlen megháborodott »marxista« sem tálalt fel... Jarosenko elvtárs likvidálja a szocializmus politikai gazdaságtanát." Függetlenül attól, mennyiben van igaza vagy nincs igaza Jarosenkónak a politikai gazdaságtan tárgyának meghatározásában, álláspontjában mindenképpen a szakember természetes reakcióját kell látnunk arra a kísérletre, hogy a politikai gazdaságtan tárgyát elszakítsák a gazdálkodás gyakorlatától.

A tankönyv kidolgozását szerzői kollektívára bízták, vezetőjének Osztrovityanov akadémikust jelölték ki. Minő iróniája a sorsnak! 1934-ben Osztrovityanov még ezeket mondta: „Nem az a fontos, hogy századszorra is álta-

lános törvényszerűségeket fogalmazzunk meg, hanem hogy azok érvényesülését konkrét történelmi anyagon kimutassuk."

Múltak az évek, évtizedek. Tucatjával születtek az újabb tankönyvek, segédletek. De a lényeg nem sokat változott. Mindegyikük annak a bizonyos első tankönyvnek a leszármazottja. Ugyanazok a ráolvasás jellegű kinyilatkoztatások a „bérmunka felszámolásáról", a „többé nem árujellegű munkaerőről"; ugyanazok a „szocializmusra jellemző sajátos törvények": az „alaptörvény", a „tervszerű arányos fejlődés törvénye" stb. Csupa spekulatív, nem a szocializmus gyakorlatából levezetett konstrukció. Létrejött és megerősödött egy rendszer. Egyre több, címekkel, fokozatokkal felékesített tudományos káder sorsa kapcsolódott hozzá. Gombamód szaporodtak a disszertációk arról, hogy ki, mikor, mit mondott erről vagy arról a „kérdésről".

A politikai gazdaságtan elvesztette azt a képességét, hogy a való életre reagáljon. Mint ahogy nagy magasságból elhomályosulnak a földi történések körvonalai, úgy váltak felismerhetetlenné a politikai gazdaságtan „őrtornyából" a gyakorlat problémái. Ha komolyan vesszük, amit a szocializmus politikai gazdaságtana a maga tárgyának tart, és eszerint gondolkodunk, törvényszerű, hogy fejtegetésünk unalomba és hamisságba fullad.

A politikai gazdaságtan teljességgel megoldatlanul hagyja például az átmeneti korszak kérdését. A szerzők csetlenek-botlanak, zavartan köhécselnek, amikor ehhez a korszakhatárhoz érnek. Hol „a kommunizmushoz vezető útnak", hol „a szocialista építés lezárásának", hol a „reális szocializmus" valamifajta megtestesülésének nevezik.

És mi a helyzet a „tervszerűség törvényével"? A törvény, mint tudjuk, tartós, állandóan ismétlődő, önmagát fenntartó jelenség. Ha az önkényes-utasításos módszereket állítjuk be „tervszerűségnek", ezzel csak lejáratjuk az arányosságként, a népgazdasági organizmus összehangoltságaként felfogott tervszerűség fogalmát.

A tervszerűséget a mai formájában törvénynek kikiáltani demoralizáló. Alapot szolgáltathat arra, hogy továbbra is ölbe tett kézzel üljünk. Hiszen ha egyszer törvény, majd csak utat tör magának! És közben megfeledkezünk arról, hogy milyen hihetetlenül sok minden szükséges ahhoz, hogy a tervszerűség valóban törvénnyé váljon. Miközben a politökonómusok a tervszerűséget törvénnyé kiáltják ki, a gyakorlatban állandóan a tervszerűség megsértésével találkozunk. Úgy tűnik, ez a terv egyetlen tartós jellemvonása.

Vagy vegyük az ellentmondások kérdését. Ennek tisztázása nélkül nincs előrehaladás, és különösen nincs egy olyan dinamikus rendszerben, mint amilyen a gazdaság. A politikai gazdaságtan tankönyvekben azonban semmi értelmes nem olvasható az ellentmondásokról. Ha egyáltalán említik őket, akkor is csak bágyadt, amorf, békésen megoldódó formájukban szerepelnek.

Ami pedig az új technika bevezetésének problémáját illeti, hát abban egyenesen versenyeznek egymással a tankönyvek, hogyan tüntessék el az ellentmondást a termelőerők fejlődésének e fontos területéről. „A szocializmusban — írja az egyik tankönyv — nem úgy van, mint a kapitalizmusban. »Ott« az új technikát csak akkor alkalmazzák, ha az a tőkésnek kifizetődő. »Nálunk« ilyen korlát nincsen."

Egy másik fontos probléma: a megtermelt termék sorsa, a fogyasztóhoz való eljuttatása. Ez a gyakorlatban — tervszerűség ide vagy oda — szinte vaktában történik. (Mennyit szenved ettől a fogyasztó!) A politikai gazdaságtan számára azonban itt sincs semmi probléma. „A szocializmusban a realizálás problémája megszűnik a társadalmi termelés alapvető problémája

lenni." És minden finomítás, ami ezután következik, a lényegen mit sem változtató kozmetikázás.

A szocializmus politikai gazdaságtana előadásain hosszú időn keresztül csend honolt. Halálos csend. Mára azonban a diákok felélénkültek és kérdéseikkel az élet tör be az előadóterembe: „És mi van az árakkal?" „Miért nem vezetik be a találmányokat és újításokat?" „Miért van sorbaállás, hiány, felesleg, eladatlan árukészletek?" Miért? Miért? Miért?

E kérdések lavinája elől a kezdő oktatók a tanszék eldugott sarkába bújnak, könyörögnek, hogy rakják át őket a kapitalizmus politikai gazdaságtana kurzusra. A tankönyvek pedig nem változnak. Jöhet szél, jöhet vihar, az élet nyomtalanul múlik el a fejük fölött.

Azazhogy valami mégiscsak történt 1954 óta. Ha lehet, még jobban megmerevedett a szocializmus akkor megalkotott politikai gazdaságtana. Az ország vezető közgazdászai ugyanis elszántan védelmezik tudományuk Sztálin által kijelölt határait.

Olyan régóta szeretném föltenni a kérdést: „Tisztelt kollégák, miért bújnak erőnek erejével ebbe a termelési viszonyoknak nevezett burokba, amit a termelőerők élő testéről nyúztak le? Húzzák már vissza a burkot a testre, amit megillet!"

A politikai gazdaságtan a törvények tudománya. Van egy törvény, amely ugyan az élettelen természet mozgását írja le, mégsem hiábavaló itt megemlékeznünk róla. Ez a gravitáció törvénye. Mondják, amikor az űrhajósok útjukról visszatérnek, fáj a lábuk a hosszú súlytalanság után. És erre csak a földön járás az orvosság. Ugyanez a helyzet a politikai gazdaságtannal is. A hosszú súlytalanságból csak a földi dolgokkal való érintkezés gyógyíthatja ki e tudományt.

Nemrég adták közre a politikai gazdaságtan új programtervezetét. Ez megpróbál elszakadni a korábbi sablonoktól, elvont elméleti konstrukcióktól. Fontos, régen várt lépés. De közgazdász ismerőseimen látom, milyen nehéz megszabadulni a régi elképzelésektől. Csodálkoznak bizonyos hangsúlyok élességén, a régi tételekhez nyúlnak vissza, ott próbálnak magyarázatokat keresni. Sok-sok munkára lesz még szükség, amíg rájönnek, hogy az új hangsúlyok, kérdésfeltevések nem egyszerű félresiklások.

(Ism.: *Szegő András*)

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (977—990. l.)

BÁNHÍDI FERENC

Reform és konszolidáció Kínában*

Az utóbbi időben Kínában és külföldön egyaránt általánosan elfogadott az az értékelés, hogy a nyolcvanas évek első fele a kínai gazdaság 1949 utáni történetének legsikeresebb korszaka. A gazdasági növekedés mennyiségi mutatói nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedőek.

1. sz. táblázat

A gazdasági fejlődés néhány főbb mutatója
(évi átlagos növekedési ütem, százalék)

Időszak	Bruttó ipari termelés	Bruttó mezőgazdasági termelés	Bruttó társadalmi termék	Nemzeti jövedelem
1953—80	11,1	3,5	8,0	6,0
1981—85, terv	4,0	4,0	4,0	4,0
1981—85, tény	10,8 (12,0)[1]	11,4 (8,1)[1]	11,0	9,7
1981	4,1	6,6	9,5	4,9
1982	7,7	11,1	9,5	8,3
1983	10,5	9,6	10,3	9,8
1984	14,0	17,1	14,7	13,5
1985	18,0	13,0	16,2	12,3

Forrás: 1986. évi kínai statisztikai évkönyv.
Megjegyzés: [1] A kínai statisztikák 1983-ig az ipari tevékenység egy részét (az ún. faluszintű ipart) a mezőgazdasági termelés részeként számolták el, azóta az iparhoz sorolják. Az új metodika szerinti adatokat zárójelben közöljük.

Áttérés egy új gazdaságfejlesztési stratégiára

A terv- és tényszámok meghökkentő eltérése azt mutatja, hogy a növekedés felgyorsulása a kínai vezetés szándékai ellenére ment végbe. Valójában ez csak részben van így. Csao-Ce-Jang miniszterelnök 1981 decemberében az új — hatodik — ötéves tervről szóló parlamenti előterjesztésében ugyan éppen azt emelte ki, hogy a gazdaságfejlesztési stratégiában olyan fordulatot kell végrehajtani, amely a magas növekedés helyett a gazdasági hatékonyságot állítja a középpontba.[1] Egy másik beszédében az új stratégiát így jellemezte: „Amikor a VI. ötéves tervet készítettük, megállapítottuk, hogy szükségszerűen véget kell vetni a magas felhalmozási rátával, magas növekedési ütemmel, alacsony hatékonysággal, az életszínvonal lassú javulásával[2] jellemezhető

[1] Lásd a Kínai Társadalomtudományi Akadémia munkabizottsága által készített jelentést [5].

[2] A korábbi gazdaságpolitika felhalmozásközpontúságát jól jellemzi, hogy miközben az ipari termelés növekedési üteme évről évre kétszámjegyű volt, az állami iparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak reálbére 1957 és 1978 között 11,5 százalékkal csökkent [9].

* A cikk a szerzőnek a Konjunktúra-Piackutató és Informatikai Intézet számára írt tanulmánya alapján készült.

Bánhídi Ferenc az Országos Tervhivatal munkatársa.

gazdaságpolitikának, amely a balos ideológia hatása alatt jött létre. Olyan új pályára kellett lépnünk, amely megfelel Kína tényleges feltételeinek, kiegyensúlyozott növekedési ütemhez, jobb gazdasági eredményekhez, a nép számára nagyobb jóléthez vezet" ... „A gazdasági fejlődés tervének kialakításakor egyik oldalról a meglévő kapacitások jobb kihasználásának szükségességét, másik oldalról pedig azt hangsúlyoztuk, hogy az állam pénzügyi lehetőségeinek keretén belül kell maradni... és biztosítani kell az alapvető egyensúlyt az állami pénzügyek, a hitel, az anyagok és a külföldi valuták területén"[3].

Adataink azonban meggyőzően bizonyítják, hogy éppen a hatékonyságnövelést középpontba állító új stratégia megvalósítása teremtette meg a termelést korlátozó szűk keresztmetszetek vártnál gyorsabb ütemű leépítésével az előirányzottnál gyorsabb növekedés anyagi alapjait, másrészt az is bizonyítható, hogy a hagyományos növekedésorientált stratégia különösen 1983-tól újra teret nyert.

Kína jelenlegi fejlettségi szintjén a terség jelentős javulásának. A nyolcvanas években tehát egységnyi beruházással durván kétszer annyi nemzeti jövedelemnövekedést értek el, mint a hetvenes években. A növekedés felgyorsulásában megítélésünk szerint ennek volt meghatározó jelentősége.

A hetvenes években domináló hagyományos szocialista növekedésorientált stratégia szerves része az ipari beruházások preferálása a népgazdasági átlagnál jóval hosszabb megtérülési idejű infrastrukturális beruházások rovására. Kínában e politika káros hatását még az is súlyosbította, hogy – a kelet-európai országokkal ellentétben – náluk a felszabadulás előtt az alapvető infrastrukturális hálózatok (vasút, energiaellátás stb.) kiépítése éppenhogy csak elkezdődött. A hetvenes évek végén az energiaellátás zavarai, a közlekedésben kialakuló szűk keresztmetszetek már a közvetlen anyagi termelésben is hatalmas veszteségeket okoztak. Az energiahiány miatt kihasználatlanul álló ipari termelési kapacitásokat például 1980-ban már 15 százalékra becsülték [9]. Az egységnyi bruttó termelés

2. sz. táblázat

A felhalmozás hatékonyságának alakulása, 1953—1985

Időszak	Felhalmozási ráta (százalék) (1)	A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme (százalék) (2)	Egységnyi felhalmozásra jutó nemzetijövedelem-növekedés) (3) (3)=(2)/(1)
Első ötéves terv, 1953—1957	24,2	8,9	0,368
Harmadik ötéves terv, 1966—1970	26,3	8,3	0,315
Negyedik ötéves terv, 1971—1975	33,0	5,5	0,166
Ötödik ötéves terv, 1976—1980	33,3	6,0	0,180
Hatodik ötéves terv, 1981—1985	30,8	9,7	0,310

Forrás: 1986. évi Statisztikai Évkönyv.

melés színvonalát az erőforrások oldaláról alapvetően az állóeszközök felhasználásának hatékonysága, illetve a felhalmozási lehetőségek határozzák meg. (A munkaerővel mint termelést korlátozó tényezővel hosszú távon sem kell számolni.) Éppen ezért volt különösen nagy jelentősége a 80-as évek első felében a beruházási hatékonyelőállításához szükséges energiafelhasználást azonban az ezt követő öt év alatt összesen 20 százalékkal sikerült csökkenteni, aminek jelentős szerepe volt az ipari termelés felfutásában.

A népgazdasági arányok kiegyensúlyozottabbá válásának, a népgazdasági hatékonyság jelentős javulásának más bizonyítékai is vannak. Az 1952—1980 közötti időszakot egyrészt az ipar rendkívül gyors,

[3] A beszéd szövegét a Beijing Review 1986. április 26-i száma [3] közölte.

a mezőgazdaságnak pedig a népszaporulatot alig meghaladó mértékű növekedése, másrészt a bruttó termelés és a nemzeti jövedelem növekedése közötti jelentős ütemkülönbség jellemezte. A VI. ötéves terv eredeti előirányzatai ezzel szemben az említett négy mutató arányos, lényegében azonos ütemű növelését tűzték ki célul, amit sikerült is megvalósítani.

Megszilárdult a pénzügyi egyensúly is. Míg 1980-ban a költségvetési hiány a kiadásoknak kb. 10 százalékát tette ki, 1985-re már megszűnt a deficit. 1981 és 1985 között az államháztartás bevételei megduplázódtak, jóval meghaladva a nemzeti jövedelem értékének 82 százalékos növekedését.

Említettük már, hogy a hagyományos növekedéscentrikus stratégia visszaszorulása csak a tervidőszak első két évében volt egyértelmű. E gazdaságfejlesztési koncepció újbóli előtérbe kerülése 1982 őszén, a XII. pártkongresszuson ment végbe. A *négy modernizálás* itt elfogadott hosszú távú programja már az ipari és mezőgazdasági bruttó termelés összegének az ezredfordulóra történő megnégyszerezését tűzte ki célul, vagyis újra egy *bruttó* mutatót emelt ki a legfontosabb célváltozó rangjára.

A stratégiai céloknak ez az átértékelése azonnal megjelent a statisztikai tényszámokban is: 1983-tól újra kétszámjegyű az ipari termelés növekedése (lásd az 1. sz táblázatot). A növekedés fő hajtóerejévé, különösen 1984-től — a hagyományos stratégiának megfelelően — újra a beruházás vált.

A hatékonyság növelését középpontba állító stratégia korlátaira utal az is, hogy bár az állóeszköz-felhasználás hatékonyságának népgazdasági szintű mutatói a tervidőszakban jelentősen javultak, ugyanezen mutatók az iparban a korábbi évekhez viszonyítva még romlottak is.

Látható, hogy a mutatók 1985-ben még csak meg sem közelítették az addigi legjobb, 1957-es értékeket.

Érdemes külön is megvizsgálni ezt a jelenséget. Tekintsük át ehhez a beruházások ágazati megoszlásában történt változásokat.

A mezőgazdasági beruházások részarányának alakulását elemezve rögtön világossá válik a dolog: az állóeszköz-felhasználás népgazdasági hatékonyságának javulása lényegében a mezőgazdasági mutatók javulására vezethető vissza. 1981—1985 között a mezőgazdasági termelés növekedési üteme a megelőző időszak átlagához képest közel háromszorosra gyorsult, miközben a mezőgazdaság részesedése az állami beruházásokból az előző öt évhez képest mintegy a felére csökkent, s a legalacsonyabb arányú volt az 1952 utáni időszakban.

3. sz. táblázat

Az állami tulajdonban lévő ipari üzemek néhány hozam mutatója

Év	100 jüan értékű állóeszközre jutó	
	bruttó termelés	nyereség és adó
1952	134	25,1
1957	139	34,2
1962	71	15,8
1965	98	29,7
1970	117	32,3
1975	105	24,0
1978	103	24,8
1981	96	22,9
1982	95	22,2
1983	95	21,7
1984	96	22,3
1985	95	22,4

Forrás: 1986. évi Statisztikai Évkönyv.

Az agrárszektor hatékonyságának ugrásszerű javulása a mezőgazdasági reform sikerének világos bizonyítéka. 1979 után az agrárszektorban a gazdálkodási rendszer egészét érintő fordulat ment végbe. Elsőként a háztáji földeket és a falusi szabadpiacokat állították vissza, később — a nyolcvanas évek elején — megszüntették a kommunákat, fokozatosan áttértek a szerződéses felelősség rendszerére. Ennek keretében a földek nagy része — a tulajdonviszonyok megváltozása nélkül — családi művelésbe került. E reformok részben — a parasztság nagyobb termelési kedve következtében — a munkaintenzitásra hatottak kedvezően, részben (a korábbi bürokratikus termelésszabályozás felszámolásával) a termelési eszközök felhasználásának hatékonyságát növelték jelentős mértékben. Összességében a mezőgazdasági reformok csekély többletráfordítást igénylő, gyorsan

kibontakozó hatékonyságnövelő erőt jelentettek. E könnyen mobilizálható tartalékok azonban hamar kimerülnek.

A reformokat követő két-három év egyfajta helyreállítási periódusnak is tekinthető. A hatvanas-hetvenes években, miként az a 4. sz. táblázatból látható, viszonylag jelentős összegeket ruháztak be a mezőgazdaságba, ugyanakkor ezek termelésnövelő hatása a kommunák merev gazdálkodási rendje következtében nem bontakozhatott ki kellőképpen.

A korábbi évekhez viszonyítva jelentős változás a beruházáspolitikában a szolgáltatási ágazatok súlyának mintegy 10 százalékpontos növekedése is. Főleg a közlekedési beruházások javították jelentősen a szűkebb anyagi termelési szféra hatékonynövekedési stratégia szerves része. Itt lényegében a hosszú távú stabil növekedés zálogát jelentő népgazdasági arányoknak a kialakítását célzó gazdaságpolitikáról van szó.

A VI. ötéves tervidőszakot tehát összességében egyfajta átmeneti korszakként értékelhetjük, amelyben elindult a hagyományos, egyoldalúan növekedéscentrikus gazdaságpolitika meghaladásának folyamata. Ez azonban nem volt mentes visszalépésektől, ingadozásoktól sem. A népgazdasági hatékonyság javításának könnyebben kiaknázható lehetőségeit jórészt már kimerítették; a további előrelépés az ipar, ezen belül különösen az állami tulajdonban lévő üzemek gazdálkodásának átalakítása nélkül már nem lehetséges.

4. sz. táblázat

Az állóalapbővítő állami beruházások ágazati szerkezete
(az összes állami beruházás = 100)

Időszak	Mezőgazdaság	Könnyűipar	Nehézipar	Szolgáltatások
Első ötéves terv, 1953—1957	7,1	6,4	36,1	28,9
Második ötéves terv, 1958—1962	11,3	6,4	54,0	21,7
Kiigazítás, 1962—1965	17,7	3,9	45,9	23,8
Harmadik ötéves terv, 1966—1970	10,7	4,4	51,1	22,1
Negyedik ötéves terv, 1971—1975	9,8	5,8	49,6	25,9
Ötödik ötéves terv, 1976—1980	10,5	6,7	45,9	26,4
Hatodik ötéves terv, 1981—1985	5,1	6,9	5,8	37,3

Forrás: 1986. évi Statisztikai Évkönyv.

ságát, ugyanakkor az oktatás, a tudományos kutatás fejlesztésére, de különösen a lakásépítésre fordított eszközök csupán a korábbi években felhalmozódott elmaradást pótolhatták. Az infrastruktúra fejlesztése a Csao Ce-jang által meghirdetett új

Külgazdasági politika

A külkereskedelmi forgalom a VI. ötéves tervidőszakban gyorsan, a nemzeti jövedelem növekedését mindvégig lényegesen meghaladva bővült.[6]

[6] Kína külgazdasági kapcsolatainak statisztikákon alapuló elemzése sok nehézségbe ütközik. Nem egyszerűen adat- vagy információhiányról van szó, hanem sokszor éppen arról, hogy az adatok a kínai, illetve külföldön publikált kiadványokban nagyságrendileg térnek el egymástól. Ráadásul Kínán belül is két meglehetősen különböző statisztikai rendszert használnak: a Statisztikai Hivatal, illetve a Külkereskedelmi Minisztérium adatait. Így például a Statisztikai Hivatal 1985-re közel 15 milliárd dolláros külkereskedelmi deficitet jelzett, a Külkereskedelmi Minisztérium ennek csupán a felét. Tanulmányunkban az ilyen zavarok elkerülése érdekében lehetőleg a kínai Statisztikai Hivatalnak (a vámstatisztikák alapján) összeállított adatait használjuk. Eljárásunk nemzetközi elfogadottságát mutatja, hogy a legfontosabb ENSZ-kiadványok, így a Monthly Bulletin of Statistics, illetve az IMF-kiadványok is így járnak el.

A külkereskedelmi politikát tekintve a tervidőszak két szakaszra osztható. 1981—1983 között még erőteljesen érvényesült a kiigazítási politika; ez sikerrel célozta meg a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának biztosítását, a devizatartalékok megfelelő szintre hozását.

Erre a három évre tehát a kiegyensúlyozott, sőt sufficites kereskedelmi mérleg, s növekvő devizatartalékok voltak jellemzők. Érdekes megfigyelni, hogy 1982-ben a beruházások lényeges (26,5 százalékos) növekedése ellenére a külkereskedelmi forgalomban még nem keletkezett zavar.

1984-ben a külgazdasági politikában új szakasz kezdődött. Több tényező együttes hatására a külkereskedelmi forgalom ugrásszerűen nőtt. Újra felgyorsult a beruházási konjunktúra, amelyben egyre nagyobb szerepet kezdett játszani a fejlett tőkésországokból származó technológia importja: a korszerű gépek és közlekedési eszközök behozatala.

Ez a folyamat 1985-ben érte el a csúcspontját. A korszerű technológia importja ekkor már 3 milliárd dollárt ért el; egyetlen év alatt 50 százalékkal haladta meg az 1981—1984-es időszak technológiai importját [1].

Újszerű jelenség volt az is, hogy 1984-től ugrásszerűen megnövekedett a — főként a fejlett tőkésországokból származó — tartós fogyasztási cikkek importja is. A japán televízió-behozatal 1984-ben megötszöröződött, de a leggyorsabban mégis a gépkocsiimport ugrott meg — a tizenegyszeresét téve ki az előző évinek [4].

A fogyasztási és beruházási célú import gyors növekedésének következtében 1985-re jelentős egyensúlyhiány mutatkozott. A 14,9 milliárd dolláros külkereskedelmi deficit mellett — a tágabb értelemben vett — devizatartalékok egy év alatt 25 százalékkal, több mint 5 milliárd dollárral csökkentek (lásd 6. sz. táblázatot).

A kínai külgazdasági politikának szerves része a külföldi tőke (mind a pénz-, mind a működő tőke) bevonása az ország moderni-

5. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és a külkereskedelmi forgalom növekedése
(százalék, 1980 = 100)

Megnevezés	1981	1982	1983	1984	1985
Nemzeti jövedelem	4,9	13,6	24,7	41,6	59,0
Export	10,9	23,2	40,6	51,3	72,5
Import	—3,7	—1,9	23,0	64,8	137,3

Forrás: Mint az 1. táblázatnál, illetve Almanach of China's Foreign Economic Relations and Trade, Peking, 1986.

6. sz. táblázat

Külkereskedelmi forgalom és devizatartalékok
(milliárd dollárban)

Megnevezés	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Export	18,1	22,0	22,3	22,2	26,1	27,4
Import	20,1	22,0	19,3	21,4	27,4	42,3
Egyenleg	—2,0	—	+3,0	+0,8	—1,3	—14,9
Devizatartalékok	2,3	4,8	11,1	14,3	16,7	11,9
Arany	7,8	5,8	4,8	5,4	4,6	4,0
Együtt	10,1	10,6	15,9	19,7	21,3	15,9

Forrás: A külkereskedelmi adatok az 1986. évi statisztikai évkönyv, a devizatartalékok az IMF-statisztikák alapján.

7. sz. táblázat

Az import termékszerkezete
(százalék, összimport = 100)

Termékcsoport	1983	1984	1985
Elsődleges termékek	27,2	19,0	17,0
Mezőgazdasági termékek, élelmiszerek	14,8	8,9	n. a.
Nyers- és alapanyagok	11,9	9,6	n. a.
Energiahordozók	0,5	0,5	n. a.
Feldolgozott termékek	72,8	81,0	83,0
Vegyi termékek	14,9	15,5	10,4
Feldolgozóipari termékek	29,4	26,7	28,4
Gépek és közlekedési eszközök	18,6	26,4	39,2
Egyéb	9,9	12,4	5,0

Forrás: Az 1985. és 1986. évi statisztikai évkönyvek.

8. sz. táblázat

A külföldi tőke tényleges felhasználása
(millió dollár)

Év	Felvett hitelek	Külföldiek közvetlen beruházása	Összesen
1979—82	10 871	1769	12 640
1983	1 065	916	1 981
1984	1 286	1419	2 705
1985	2 506	1956	4 462
1979—85	15 728	6060	21 788

Forrás: 1986. évi Statisztikai Évkönyv.

zálásának finanszírozásába.[7] A tőkeimport nagyságát a 8. sz. táblázat mutatja be.

Míg a külföldi hitelek felvétele már a hetvenes évek közepén elkezdődött, a működő tőke importjának lehetőségét 1979 júliusában a közös vállalatok működéséről elfogadott törvénnyel teremtették meg. Ugyanezen év nyarán hozták létre azt a négy különleges gazdasági körzetet (Sencsen, Csuhaj, Hsziamen, Santou), ahol különleges kedvezményekkel, valamint viszonylag fejlett infrastruktúra kiépítésével segítették elő az első közös vállalatok létrejöttét. A kínai vezetés ezeket a körzeteket egyfajta kísérleti terepnek tekintette, amelyek tapasztalatait később országos szinten is hasznosítani kívánják. A körzetek kijelölésében fontos szempont volt a délkelet-ázsiai kínai közösségekhez, különösen Hongkonghoz való közelség is. Valóban: a beruházók döntő többsége, különösen az első években Hongkongból érkezett, s ebben jövedelmezőségi szempontok mellett a hazafias érzés is bizonyára szerephez jutott.

Az igazi áttörést a közös vállalatok alakításában az 1984. év jelentette. Ezt a 9. sz. táblázat mutatja be.

1984 áprilisában a kínai vezetés elérkezettnek látta az időt, hogy a különleges körzetekben szerzett tapasztalatok alapján 14 tengerparti várost is megnyisson a külföldi tőkével való együttműködés számára. Az új rendelkezések adott összeghatárig (5—30 millió dollárig) önálló döntési hatáskört adtak e városoknak a működő tőke importjára vonatkozó szerződések jóváhagyására, illetve mindegyik városban gazdasági és

[7] Erről részletesebben ír Jordán Gyula [8].

technikai fejlesztési övezetet jelöltek ki, ahol kedvezményes adó- és vámrendelkezésekkel ösztönözték a közös vállalatok létrehozását. A 14 város között olyan hagyományos kereskedelmi és ipari központok is voltak, mint Sanghaj, Kanton, Tiencsin, Talien (a korábbi Port-Arthur), valamint Csingtao. A viszonylag fejlett infrastruktúra, az átlagosnál képzettebb munkaerő, az ország külkereskedelmében betöltött jelentős szerep (Sanghaj egyedül az összes kínai export 20 százalékát adja) különösen alkalmassá tették ezeket a városokat a magas szintű technológia befogadására, a termelés nagy importszükségletének exporttal való ellensúlyozására.

A 14 tengerparti városnak, illetve a négy különleges körzetnek a külföldi működő tőke importjában betöltött szerepe rendkívül jelentős.

A tőke-, illetve technológiaimport 1985-ben történt hirtelen megugrása magán viselte a szervezetlenség, sőt bizonyos mértékű fejetlenség jegyeit is. A különböző helyi kormányok gyakran presztízs-, illetve rövid távú jövedelmezőségi szempontok alapján adták ki az engedélyeket. Ennek következtében párhuzamos kapacitások jöttek létre; az üzembe helyezett kapacitások működtetése pedig rendkívül magas importigénnyel járt. Jellegzetes példa a színestévé-összeszerelő sorok esete, amelyek együttes kapacitása ma már többszöröse a belföldi igényeknek. A licencek eltérése miatt a

9. sz. táblázat

A külföldi tőke részvételével alakított új vállalkozások száma

Vállalkozási forma	1981	1982	1983	1984	1985	1979—85 együtt
Közös tőkéjű vegyes vállalat	28	29	107	741	1412	2231
Kooperációs jellegű közös vállalkozás	70	402	331	1089	1615	3712
Csak külföldi tőkével működő vállalat	n. a.	n. a.	15	26	26	120
Együtt	n. a.	n. a.	453	1856	2846	6063

Forrás: China Business Review, 1986. november—december.

10. sz. táblázat

A külföldi tőke működő importja 1985-ben

Megnevezés	Négy különleges körzet	Tizennégy nyitott város	Népgazdaság összesen
Újonnan kötött szerződések száma	701 (22,8)	768 (25,0)	3073
Az új szerződések értéke, millió dollár	1223 (19,3)	1919 (30,3)	6333
Ténylegesen felhasznált tőke, millió dollár	527 (26,9)	459 (23,4)	1956

Forrás: 1986. évi Statisztikai Évkönyv.
Megjegyzés: Zárójelben az országos adathoz viszonyított arány (százalékban).

gyárak belföldről történő alkatrészellátása is alig látszik megoldhatónak.

A reform és hatása a gazdaság fejlődésére

Kínában 1978 decemberétől, a KKP Központi Bizottságának akkori ülésétől számítják a gazdasági reformok kezdetét, az azóta eltelt tíz évet egységes folyamatként jellemzik. Ha viszont reformon a hazánkban általánosan elfogadott definíciót, a gazdaság működési mechanizmusának alapvető megváltoztatását, értjük, akkor erről lényegében csak 1984 októberétől, a KKP Központi Bizottságának a gazdasági rendszer reformjáról szóló határozata óta beszélhetünk.

Kína gazdaságirányítási rendszerében a hetvenes évek végén a termelőeszközök koncentráltsági foka, a naturális elosztás súlya, a lakossági jövedelmek elosztásában érvényesülő egyenlősdi jóval túllépte még a hagyományos tervgazdálkodást folytató szocialista országokban tapasztalható mértékeket is. A hetvenes évtized utolsó éveit ezért sokkal inkább a hagyományos tervgazdálkodási rendszer helyreállításának, semmint megváltoztatásának szentelték. (A háztáji földek, illetve a falusi szabadpiacok visszaállítása is ilyen természetű lépések voltak.)

A vezetés eredetileg a VI. ötéves tervidőszak nagy részét is kiigazítási politikának, vagyis a legfontosabb népgazdasági arányok (felhalmozási ráta, költségvetési egyensúly, ipar—mezőgazdaság viszonya) megjavításának, az egyensúlyi viszonyok megteremtésének kívánta szentelni. Hszüe Mu-csiao, az egyik legismertebb kínai közgazdász e kérdéssel kapcsolatban így fogalmazott: „A kiigazításnak és a reformnak, mivel mindkettő megvalósulása igényli a másikét is, kéz a kézben kell haladniuk. E két feladat között azonban ellentmondás is van. A kiigazítás érdekében ugyanis a mostani időszakban erősíteni kell a központi hatóságok egységes irányítását a gazdaságban, míg a reform a hatalom decentralizációját igényelné" [6].

A nyolcvanas évek elején a mélyreható változások falun zajlottak le, ám nemcsak a mezőgazdaságot érintették. A kommunák egyszerre töltöttek be közigazgatási és gazdálkodási funkciókat; feladatuk volt ezen belül a falusi, nem mezőgazdasági tevékenységek irányítása is. Ennek megszüntetése, illetve korábbi két funkciójuk szétválasztása lendületet adott a nem mezőgazdasági tevékenységek fejlődésének. A falusi ipar évi átlagos növekedése 1981 és 1985 között 24 százalékos volt, az állami ipar növekedési ütemének majdnem kétszerese. Az állami iparban időközben bevezetett reformokat ugyanakkor inkább kísérletnek szánták. 1980-ban például mintegy 6000 állami vállalat döntési hatáskörét bővítették, a többi között a nyereség egy részének visszatartási lehetőségével, a termelés és értékesítés tervezésével stb. [9].

A városi reformokban az áttörést végül is a KB már említett 1984. évi határozata jelentette. Nem szakmai, közgazdasági értelemben, hiszen e dokumentum alapvetően elvi, politikai jellegű. Kereteket vázol fel, de ezek nem határozzák meg részleteiben sem azt a normatív modellt, amelyre a reformok során törekedni kell, sem azokat a részintézkedéseket, amelyeket a közeljövőben előirányozni kívánnak.

E határozat jelentősége lényegében abban van, hogy politikai, ideológiai értelemben szabaddá tette az utat a mélyreható reformok előtt, egyben lezárta azokat a vitákat, amelyek korábban az árutermelés és a szocializmus viszonyáról, a terv és a piac összeegyeztethetőségéről folytak.

Nagyon jellemző a határozat hangvételére például az a megállapítás, amely a szocialista gazdaságot tervszerű árugazdaságként definiálja. Ez az önmagában nagyon általánosnak tűnő, rugalmasan értelmezhető meghatározás valójában nagy változást jelent a nyolcvanas évek elején uralkodó szemlélethez képest. Ma Hung, aki korábban a Kínai Társadalomtudományi Akadémia elnöke volt, a reform alapelvét *akkor még* így fogalmazta meg: „a tervezés és irányítás egységes rendszerét oly módon kell megváltoztatni, hogy a tervgazdaságé legyen a fő, a piaci szabályozásé pedig a kiegészítő szerep" [9].

Azt, hogy a reformok elindításában milyen nagy szerepe volt a politikai vezetés

támogatása megszerzésének, jól mutatja az is, hogy bár a Központi Bizottság határozata meglehetősen általános jellegű volt, elfogadásával egy időben, illetve közvetlenül utána már megszülettek azok az államtanácsi rendeletek, amelyek 1985 elejétől szinte teljesen új alapokra helyezték a vállalatok gazdálkodási rendszerét.

Teljesen átformálták a beruházások finanszírozási rendszerét is. 1985. január elsejétől megszüntették a vállalati beruházásokhoz nyújtott állami költségvetési juttatásokat, illetve azokat bankhitelekkel váltották fel. Még 1984-ben gyorsított ütemben indult meg a kétszintű bankrendszer kiépítése: jelentős önállóságot adva a kereskedelmi bankoknak, az Ipari és Kereskedelmi, illetve Mezőgazdasági Bank helyi (területi) egységeinek.[8]

Tekintsük át röviden azt az új gazdálkodási-gazdaságirányítási rendszert, amely 1985 végére e változások eredményeként kialakult.

Jelentősen nőtt a vállalatok gazdálkodási önállósága, amihez a nyereség-visszatartás révén, illetve a saját alapok létrehozásának lehetőségével az anyagi hátteret is megteremtették. A gazdálkodási döntések, illetve a jövedelmek decentralizálása nemcsak a vállalati körre terjedt ki, hanem érezhetően növekedett a különféle helyi (tartományi stb.) szintű kormányok szerepe is; az államháztartás bevételeinek jelentős hányada fölött már ők rendelkeztek. A decentralizálási folyamat keretében sok, korábban közvetlenül a központi kormány alá tartozó vállalat irányításának a joga — a tervfeladatok meghatározása, az árszabályozás — a helyi kormányzatokhoz került. Megkezdődött az átfogó piaci rendszer kialakítása is.

Figyelemre méltó a tervszabályozás és a piaci mechanizmusok kapcsolatának gyakorlati megvalósulása. Kínában egyfajta duális rendszert hoztak létre, amelyben e két különböző szabályozás egymás mellett élése explicit módon jelenik meg. A vállalat termékfelhasználásán és értékesítésén belül elválik egymástól a rögzített áron vásárolt és eladott rész a piaci áron vásárolt és eladott résztől. Sőt, a gyakorlatban e két fő elosztási rendszernek alrendszerei is vannak. Az adminisztratív termékforgalmazáson belül is elkülöníthető egymástól az országos és a helyi szinten szabályozott rész, a termékek szabadabb forgalmán belül pedig különválik a nem kötelező jellegű — „iránymutatónak" nevezett — tervek által vezérelt hányad a valódi szabadpiactól.

A két főcsatornán — a terv szerinti és a szabadpiacon — forgalmazott termékek aránya a vállalat jellemzőitől függ: befolyásolja a vállalat mérete, tulajdonformája, ágazati, illetve területi hovatartozása stb. Az egyik pólust állami tulajdonban lévő, alapanyag- és energiatermelő nagyvállalatok alkotják, ahol a termelés nagyobb része adminisztratív csatornákon keresztül kerül elosztásra. A másik oldalon pedig a kollektív tulajdonban lévő, fogyasztási cikkeket gyártó kisvállalatok állnak, amelyek lényegében teljes termelésüket a szabadpiacon értékesítik.

A városi reformok bevezetésére látszólag rendkívül kedvező gazdasági helyzetben került sor. 1984 végén, egy évvel a VI. ötéves terv vége előtt majdnem az összes növekedési előirányzatot teljesítették, sikeres volt a mezőgazdasági reform is, az életszínvonal gyors növekedése eredményeként a lakosság hangulata is nagyon jó volt.

Ennek ellenére 1984 utolsó negyedében és különösen az 1985. év első felében a fogyasztási és beruházási kereslet olyan mértékben megnőtt, az egyensúlyi problémák (külkereskedelmi deficit, infláció) oly mértékben éleződtek ki, hogy a folyamatok kicsúszni látszottak a gazdaságirányítás kezéből. Ezek okainak a feltárása külön elemzést igényelne.[9] Itt csak két okot emelünk ki: az egyik a reform gazdasági hátterével, a másik a megvalósított intézkedések féloldalasságával kapcsolatos.

Láttuk már, hogy 1983-tól a gazdaságpolitika újra a növekedés hajszolásának bűvkörébe került. Újabb beruházási ciklus indult el, amelynek tetőzése éppen 1984—1985 fordulójára esett: a beruházások nö-

[8] Az információk a szerző 1985 novemberi kínai tanulmányútján folytatott konzultációkon alapulnak. A rendeletek egy részének hivatalos szövege megjelent az 1985. évi statisztikai almanachban.

[9] Erről részletesebben lásd Tálas Barna cikkét [10].

vekedése 1983-ban 12,7 százalékot, 1984-ben már 24 százalékot tett ki. A termelés növekedése is két számjegyű volt, ami újra kiélezte az anyag- és energiaellátási, illetve szállítási feszültségeket. A helyi (területi, illetve vállalati) döntési hatáskörök bővítése, a merev árszabályozás korlátainak oldása így a már amúgy is túlfűtött piacon csak tovább szélesítette a kereslet és a kínálat közötti szakadékot, ami az árak rendkívül gyors növekedéséhez vezetett.

A reformintézkedések féloldalassága azonban a kedvezőtlen hatások létrejöttében legalább ilyen fontos szerepet játszott. A döntési jogköröknek alsóbb szintekre csúsztatása csökkentette a központi gazdaságirányító szervek szerepét, lehetőségeit a népgazdasági folyamatok szabályozásában. Egyfajta légüres tér alakult ki: a hagyományos, adminisztratív szabályozási eszközök már nem, a közvetett közgazdasági szabályozási formák (költségvetési, hitelpolitika) pedig még nem voltak képesek a gazdaság irányítására.

A beruházási ciklusok megfékezésének korábban jól bevált módszere volt a költségvetési kiadások csökkentése. De 1985-ben már hiába csökkentették ezeket 3,5 százalékkal, a hitelek és a vállalati saját források növekedését nem tudták ellensúlyozni, s az összes beruházások folyó áron 38,8 százalékkal növekedtek. A vállalatok beruházási hitelkeresletének elszaladásához hozzájárultak az új rendelkezések összehangolatlanságai is. A felvett hiteleket a vállalatok adózatlan nyereségükből törleszthették és törleszthetik oly módon, hogy az gyakorlatilag költségként kezelhető. Így a cégek szinte teljesen érzéketlenek a hitelkamatok nagyságával szemben.

Felborultak az egyensúlyi viszonyok a fogyasztói javak piacán is: 1985-ben a munkások és alkalmazottak átlagbérének növekedése 22 százalékos volt, a fogyasztói árszínvonal növekedése a városokban 12,2 százalékos szintet ért el.

Kínában az áraknak a ráfordításoktól való szinte teljes elszakadását a közvetlen adminisztratív gazdaságirányítási módszerek túlsúlya mellett a gazdaság általános fejletlensége, a naturális elosztás ebből fakadó elterjedtsége is táplálta (a városokban a jegyrendszer még a nyolcvanas évek elején is fontos szerepet játszott a fogyasztási cikkek elosztásában). Az árreform jelentőségét a politikai vezetés is felismerte, nem véletlen tehát, hogy az 1984. októberi KB-határozatban önálló fejezetet szenteltek e kérdéskörnek.

A határozat többi részével összehasonlítva, itt a konkrét tennivalók kijelölésére is sor került: „Ésszerűtlenek az arányok a különböző jellegű áruk árai között, különösen egyes ásványi termékek és nyersanyagok árai túl alacsonyak. A főbb mezőgazdasági termékek esetében az értékesítési ár alacsonyabb az állami felvásárlási árnál. Mostantól fogva intézkedéseket kell hoznunk, fokozatosan meg kell változtatnunk ezt a helyzetet".

Az árreform gyakorlati megvalósításában érdekes, a kelet-európai gyakorlathoz képest szokatlan megoldást választottak. Míg a termelői árak átalakításában a termékforgalom duális jellegének megfelelően csak igen óvatos lépéseket tettek, a fogyasztói árrendszerben nagyszabású változtatásokat hajtottak végre.

1985 tavaszán felszabadították a mezőgazdasági eredetű fogyasztási cikkek jelentős részének (hús, hal, zöldség, gyümölcs) árát, megszüntették az e termékhez nyújtott költségvetési ártámogatást, az így felszabaduló összeget ezután a lakosság kapta meg — bérkiegészítés formájában. E lépés — miután a helyi sajátosságokhoz igazítva különböző időpontokban és formában vezették be — területenként eltérő hatásokkal járt. A fogyasztói árak növekedése azonban mindenütt felgyorsult és jelentősen meghaladta azokat az előrejelzéseket, amelyek alapján a lakosságnak nyújtott bérkiegészítéseket meghatározták.

A vártnál gyorsabb infláció okaként a kínai sajtó a megfelelő felkészülés hiányát hangsúlyozta. Valószínű azonban, hogy a legnagyobb szerepet az áremelkedésben az játszotta, hogy az irányító szervek túlbecsülték az állami tulajdonú kiskereskedelem súlyát a piaci viszonyok alakításában. Az az eredeti feltételezésük, hogy a helyi kormányok az állami tulajdonú kiskereskedelmi szervek számára meghatározott, ún. iránymutató árakon befolyásolják majd

11. sz. táblázat

A kiskereskedelmi forgalom megoszlása a különböző tulajdonformák között
(százalék)

Megnevezés	1983	1984	1985
Állami kereskedelem	72,1	45,6	40,4
Szövetkezeti kereskedelem	16,6	39,6	37,2
Vegyes	0,1	0,2	0,3
Magánkereskedelem	6,5	9,6	15,4
Egyéb	4,7	5,0	6,7
Együtt	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1986. évi Statisztikai Évkönyv.

a piacot, nem bizonyult reálisnak. Az állami kiskereskedelem 1983 óta tartó fokozatos kiszorulását, a kollektív és magánkereskedelem gyors térnyerését mutatja a 11. sz. táblázat.

A beruházási és fogyasztási cikkek piacán, a külkereskedelemben, valamint a lakossági jövedelmek elosztásában kialakult feszültségek láttán a vezetés jelentős erőfeszítéseket tett ezek csillapítására, a felgyorsult növekedés megfékezésére. A termelésben a forgóeszköz-hitelek korlátozásával, a felhalmozásnál a helyi forrásokból finanszírozott beruházások engedélyezésének és ellenőrzésének szigorításával, a külkereskedelemben a különleges gazdasági övezetek és nyitott városok engedélyhez nem kötött, szabadon felhasználható importkvótáinak csökkentésével próbálták a folyamatokat újra a helyes mederbe terelni.

A termelés növekedési ütemének mérséklésére irányuló törekvés eredményesnek bizonyult. A csúcson, 1985 áprilisában és májusában az ipari termelés volumene az előző év megfelelő időszakáénál mintegy 25 százalékkal volt magasabb. Ez a mutató hónapról hónapra csökkent, novemberre már csupán 8,7 százalékot ért el. A beruházás, az import, illetve a fogyasztói árak esetében csak a további növekedést sikerült megállítani, érdemi mérséklődés azonban ekkor még nem következett be.

A VII. ötéves terv és az 1986. évi gazdasági fejlődés

A VII. ötéves tervet — négyéves előkészítő munka után — 1986 márciusában vitatta meg és fogadta el a kínai parlament, az Országos Népi Gyűlés. Az eddig nyilvánosságra hozott ötéves tervekkel összehasonlítva e tervet a nyugati értékelések is a szakmailag legjobban előkészített, legmegalapozottabb tervnek tartják. Kisebb mértékű növekedést terveznek a korábbinál, ugyanakkor nemzetközi összehasonlításban ez még mindig magasnak mondható. Feltűnést keltett a beruházások visszafogásának mértéke. Végül a külkereskedelemre vonatkozó előirányzatok a gazdasági nyitottság további — bár az eddiginél mérsékeltebb — növelését rögzítik.

Csao Ce-jang miniszterelnök a tervjavaslat parlamenti előterjesztésekor három alapvető feladatot emelt ki [2]. Mindenekelőtt azt, hogy: „Kedvező gazdasági és társadalmi környezetet kell teremteni, illetve meg kell őrizni a társadalmi kereslet és kínálat alapvető egyensúlyát — a gazdasági rendszer reformjának előmozdítása érdekében". Utalt arra is, hogy ennek kialakításához olyan növekedési ütemre lenne szükség, amely nem terheli túl a gazdaságot, mérsékeli az utolsó két év hiányjelenségeiből adódó feszültségeket.

A beruházási politikát illetően a kormányfő ekként fogalmaz: „Miközben a beruházási volument ellenőrzés alatt tartjuk, elő kell mozdítani a technológiaátalakítást, kedvező feltételeket teremtve a kilencvenes évtized gazdasági- társadalmi fejlődése számára". Ezzel kapcsolatban Csao Ce-jang kitért az 1984—1985-ös időszak kedvezőtlen tapasztalataira, amikor a túlfűtött beruházási tevékenység súlyos aránytalan-

ságok forrásává vált az egész gazdaságban. A beruházásokat a tervidőszak első két évében nagyjából az 1985-ös szinten kell tartani — állapította meg a kormányfő.

Végül harmadik alapfeladatként az életszínvonal növelését jelölte meg; mint amit a hatékonyság növelésével összhangban kell megvalósítani. A külgazdasági nyitás politikájának folytatása nem szerepelt az alapfeladatok között. Érdekes viszont az a megállapítása, hogy a jövőben a külföldi deviza megszerzésének (az export bővítésének) lehetőségei kell hogy megszabják a külvilággal folytatott gazdasági, kereskedelmi, technológiai csere méreteit.

Az 1984 végétől 1985 közepéig tartó túlfűtött növekedési szakasz után, 1986-ban a gazdaság ésszerűbb fejlődési pályára állt át. Főleg a növekedési mutatóknál nyilvánult meg ez: a bruttó társadalmi termék növekedése az 1985. évi 12,3 százalékról 9,2 százalékra, az ipari termelés növekedése 18 százalékról 11,1 százalékra, a nemzeti jövedelem növekedése 12,3 százalékról 7,4 százalékra mérséklődött.

Ugyanakkor a termelés növekedésének mérséklődését nem kísérte a gazdasági hatékonyság javulása. Csökkentek a profitok, a veszteséges vállalatok száma nőtt. Az állami tulajdonú ipari vállalatok által a költségvetésbe befizetett nyereség és adó összege az 1985. évi 14 százalékos növekedés után 1986-ban 0,2 százalékkal csökkent, a költségvetésnek a veszteséges vállalatok támogatására fordított kiadásai mintegy 20 százalékkal meghaladták a tervezettet.

A mezőgazdaságban több adminisztratív és gazdasági ösztönző intézkedést hoztak az 1985. évi alacsony termés nyomán a gabonatermelés növelésére, de a termelés lényegében csak a vetésterület növekedésével arányosan nőtt. A termésátlagok a korábbi szinten maradtak, így a tényleges növekmény csak a tervezett növekedés felét érte el.

Sikerült mérsékelni a beruházási és fogyasztási kereslet növekedését, de azok még így is jóval meghaladták az ország gazdasági teljesítőképességét. A bruttó beruházások növekedése 1986-ban 16,7 százalék volt, annak ellenére, hogy mind az éves terv, mind az 1986—1990-re szóló VII. ötéves terv csupán a szintentartást tűzte ki célul. A munkások és alkalmazottak reálbére mintegy 8,4 százalékkal nőtt, a munkatermelékenység 4 százalékos emelkedése mellett.

Az egyensúlyhiány a fogyasztói árak további gyors növekedésében, valamint a külkereskedelmi és a költségvetési mérleg jelentős deficitjében nyilvánult meg.

A fogyasztói árak növekedése a városokban 7 százalékot ért el. A tervezett egyensúllyal szemben a költségvetés deficitje 7,08 milliárd jüan volt (a kiadások 3 százaléka), a külkereskedelmi mérleg 1985. évi 14 milliárd dolláros hiánya pedig csupán 12 milliárd dollárra csökkent.

A jelentős importtöbblet ellenére az 1986. évi külkereskedelmet sikeresnek lehet tekinteni. Az export úgy nőtt az előző évhez képest 13,9 százalékkal — 30,9 milliárd dollárra, hogy közben a kőolaj világpiaci áresésének következményeként jelentős veszteségek érték az országot: az olajeladásból származó bevételek az 1985. évi szint 48 százalékára csökkentek. Komoly sikereket értek el a textilexportban, amely az olajat megelőzve 25 százalékos részesedésével a vezető export-termékcsoporttá vált.

Az import csupán 1,6 százalékkal, 42,9 milliárd dollárra nőtt. Egészséges irányban változott a termékösszetétel. A technológia- és berendezésimport 50 százalékkal, 4,45 milliárd dollárra nőtt, a tv-készülék- és járműimport elhanyagolható szintre csökkent. A beruházások mérséklődésével együtt visszaesett az anyagok (acél, réz, alumínium, cement) importja is. A külkereskedelem relációs szerkezetét tekintve jelentősen, kb. 18 százalékkal csökkent a Japánnal folytatott kereskedelem, ugyanakkor erőteljesen nőtt az árucsere Hongkonggal és Nyugat-Európával.

Jelentős változások zajlottak le 1986-ban az ország nemzetközi pénzügyi kapcsolataiban. Ugrásszerűen, 6,94 milliárd dollárral nőtt a külfölddel kötött hitelszerződések összege (96,6 százalékos növekedés), valamint a ténylegesen felhasznált hitelek összege (4,83 milliárd dollárra, ami 93 százalékos növekedés).

A devizakorlátozások és a már működő

vállalatokkal kapcsolatos kedvezőtlen tapasztalatok ugyanakkor alaposan lehűtötték a külföldi beruházók érdeklődését. Az új beruházási szerződések értéke 1985-höz képest felére csökkent. A ténylegesen megvalósult beruházások azonban csekély mértékben még emelkedtek.

Ami a gazdasági reform továbbfejlesztését illeti, 1986 ebből a szempontból is sikeresnek tekinthető. Az új intézkedések az 1984—1985-ben elhatározottakhoz képest kis lépéseknek tekinthetők ugyan, de egyértelműen a reform folytatását jelentik.

Decemberben fogadták el az állami vállalatokra vonatkozó csődtörvényt — tényleges alkalmazását azonban a teljes vállalati törvény életbelépéséig halasztották el. Nagy viták közepette folytatódott a vállalati igazgatók felelősségi rendszerének nevezett vállalatvezetési forma térhódítása; az igazgatók egyszemélyi felelősségének bevezetéséről, a pártbizottság korábbi befolyásának korlátozásáról van szó. Folytatódott a munka a pénzügyi rendszer továbbfejlesztése, a tőke, illetve pénzpiac kialakítása érdekében. Egyes városokban megkezdték a részvények és a kötvények kibocsátását, Sanghajban pedig értéktőzsdét állítottak fel.

A gazdasági fejlődés várható iránya

A kínai gazdaság fejlődése rövid távon is csak igen nagy bizonytalansággal jelezhető előre. Kevés prognózis becsülte fel jól például a külgazdasági nyitás ütemének 1984—1985-ben történt hirtelen felgyorsulását; vagy azt, hogy a városi reformokról szóló KB-határozatot ilyen gyorsan követik majd a konkrét intézkedések. Azt sem lehetett előre látni, hogy a kínai átlagfogyasztó alig két-három év ismerkedés után már a tőkés importból származó fogyasztási cikkekhez fogja mérni igényeit, vagy azt, hogy a magánszektor ilyen látványos részarányt ér majd el a kereskedelem és a szolgáltatások terén.

Hiba lenne mindezt a prognóziskészítők nyakába varrni. Kínában korszakváltás megy végbe; a társadalmi-gazdasági közeg egésze forrongó képlékenység állapotában van. Ezt a legjobban az egymásnak ellentmondó elemek együttélése bizonyítja. A gyakorlati gazdaságpolitikában megtalálhatók mindkét növekedési stratégia elemei, a gazdaságirányításban érvényesülnek mind a hagyományos tervgazdálkodás, mind a szabályozott piacgazdaság irányítási rendszerének mechanizmusai.

Kínában is ismerik, gyakran emlegetik is azt az analógiát, amely az effajta gazdaságok működését olyan közlekedési rendszerhez hasonlítja, melyben az autók egy része a balra hajts, a többiek a jobbra hajts elve alapján közlekednek. Tudatában vannak tehát annak, hogy egy ilyen gazdaság működése elkerülhetetlenül nagy súrlódási veszteségekkel jár. A gyors — a prognóziskészítők számára nehezen felmérhető — változásokhoz hozzájárul az is, hogy a fejlett tőkésországok a modern technika Kínába történő exportjára jóval enyhébb elbírálást alkalmaznak, mint a többi szocialista országra vonatkozóan.

A hagyományos gazdaságfejlesztési stratégiáról kiderült ugyan, hogy alkalmatlan az ország modernizálására, de a tisztán hatékonyságorientált stratégia sem alkalmazható steril módon egy olyan országban, ahol a falvakban mintegy százmillió fős munkaerőfölösleg vár nem mezőgazdasági területen történő foglalkoztatásra. A falusi kisüzemeket is beleértve több százezer termelőegység van az országban, így pusztán technikailag sem lehetséges, hogy mindegyikük tevékenységét tervutasításokkal szabályozzák. Ugyanakkor az ország hatalmas — történelmileg fejletlen nyugati és középső — területein az árutermelésnek hagyományai sincsenek, de a működtetéséhez szükséges infrastruktúra sem áll rendelkezésre.

Ami a gazdasági növekedés perspektíváit illeti, azt mind közép-, mind hosszú távon kedvezőnek minősíthetjük. A városok állami tulajdonú üzemei még jelentős hatékonyságnövelési tartalékokkal rendelkeznek. Emellett az elmúlt években a beruházások szerkezete kedvező irányban változott: jelentősen nőtt a rekonstrukciós jellegű beruházások részaránya. Egymás után fejeződnek be az ötvenes években szovjet segítséggel épült óriás gyárak átfogó re-

konstrukciói, amelyekben jelentős szerepet kap a fejlett tőkésországokból származó technológiák importja. Mivel ezen üzemek nagy része még a nyolcvanas évek elején is az eredeti (ötvenes évekbeli) termékeket gyártotta, a korszerűsítés minőségi értelemben is hatalmas fejlődést jelent.

A mezőgazdasági reform termelésnövelő, hatékonyságjavító hatásai — úgy tűnik — kimerülőben vannak. A beruházások lényeges növelése nélkül az eddigi fejlődési ütem nem lesz tartható. A mai árarányok mellett a falusi ipari és szolgáltatótevékenység jóval magasabb jövedelmezősége elvonja a lakossági megtakarításokat a mezőgazdasági beruházásoktól. Érdemi változás csak nagyobb állami szerepvállalás, illetve az árreform folytatása esetén mehet végbe.

A reformfolyamat alakulásában rövid és középtávon egyaránt nehézségekkel, kisebb ciklusokkal lehet számolni. A kínai vezetés már 1986 elején is a konszolidációt, az eddigi tapasztalatok levonásának szükségességét jelölte meg fő feladatként. Az 1986. év végi események aztán lehetővé tették, hogy a diáktüntetéseket és az ennek nyomán kibontakozó „burzsoá liberalizmus" elleni kampányt ürügyül használják fel a gazdasági reform lejáratására, annak követelésére, hogy a burzsoá eszmék elleni harcot terjesszék ki a gazdasági életre is. Bár ezt már a legfelső vezetéssel nem sikerült elfogadtatni, a reform folytatásának hívei 1987 elején mégis átmenetileg defenzívába szorultak.

Az kétségtelen, hogy a jelenlegi gazdaságirányítási rendszer olyan bonyolult formában működik, ami — ezt maguk a koncepció készítői is elismerik — hosszabb távon megkérdőjelezheti működőképességét is. A kettős szabályozás áttekinthetetlenül bonyolulttá teszi a gazdálkodást, erős csábítást nyújt a spekulációs tevékenység számára, de a legnagyobb hátránya az, hogy indokolatlan jövedelemkülönbségeket hoz létre a különböző gazdasági egységek, a lakosság különböző rétegei, csoportjai között. A kötöttebb gazdálkodású, nagyméretű, állami tulajdonban lévő vállalatok ebben a rendszerben jelentős hátrányban vannak a szabadabb gazdálkodási lehetőségekkel rendelkező, kisméretű, nem állami tulajdonban lévő, esetleg a szolgáltatásban dolgozó szervezetekhez képest.

A rögzített tervárak közelítése a szabadpiaci árakhoz azonban, s különösen az alapanyagszféra árainak növelése természetesen végiggyűrűzik a gazdaságon, és elkerülhetetlenül az inflációs nyomás fokozódásához vezet a fogyasztói árak területén is. E kérdésben viszont — részben az 1985. év tavaszi árrendezés kedvezőtlen tapasztalatai, részben amiatt, hogy valószínűleg nem lesz elég forrás megfelelő mértékű lakossági kompenzációra — a vezetésnek erősen korlátozottak a lehetőségei.

A reformfolyamat konszolidációs szakasza tehát valószínűleg hosszabb ideig, az évtized végéig is el fog tartani. Rendkívül jelentős tehát, hogy a politikai vezetés milyen határozottsággal áll ki az eddigi változások visszafordíthatatlansága mellett, mennyire lesz képes az átmeneti időszakban elkerülhetetlen feszültségeket reformkonform módon orvosolni.

Hivatkozások

[1] Beijing Review, 1986. május 10.
[2] Beijing Review, 1986. április 21.
[3] Beijing Review, 1986. április 26.
[4] *Diamond, D.—Kim:* Japan's China Trade. China Business Review, 1986. november—december.
[5] Gazdasági építés és reform a VI. ötéves tervidőszakban. Social Sciences in China, 1986. 2. sz.
[6] *Hszüe Mu-csiao:* Kína szocialista gazdasága. Peking, 1981.
[7] *Ishegawa:* Kína gazdasági növekedése 1949 után. China Quarterly, 1983. június.
[8] *Jordán Gyula:* A külföldi befektetések néhány tapasztalata Kínában. Külgazdaság, 1987. 7. sz.
[9] *Ma Hung:* A kínai gazdaság fejlesztésének új stratégiája. Közgazdasági Szemle, 1984. 12. sz.
[10] *Tálas Barna:* Kína gazdasága a nyolcvanas évek közepén. Gazdaság, 1986. 3. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 7—8. sz. (991—1004. l.)

BRUNO DALLAGO

Szabálytalan gazdaság Olaszországban

A szabálytalan gazdaság megjelöléssel olyan gazdasági tevékenységek együttesére kívánunk utalni, amelyek közös vonása, hogy az adott gazdasági rendszerben megengedett, de legalábbis nyíltan el nem ítélt céljukat a jogi előírások és szabályok az adott gazdasági rendszer, illetve az ennek hátterében álló társadalmi viszonyok logikája által szentesített normák tudatos, ám bűncselekménynek általában nem számító megszegésével vagy megkerülésével igyekeznek elérni. Nem soroljuk tehát ide az önfogyasztást, a termelést, illetőleg a személyes jó ismerősök, hozzátartozók javára végzett tevékenységeket; ezeket az informális gazdaság fogalomkörébe tartozónak tekintjük. Továbbá, minthogy a szabálytalan gazdaságot e meghatározás szerint meg nem engedett eszközök alkalmazása jellemzi megengedett célok elérésére, ezért az általunk értelmezett szabálytalan gazdaság az ún. kriminálgazdaságot sem foglalja magában, ahol a célok is törvénysértőek.*

Az alábbiakban tárgyalt tevékenységek többsége csak részben szabálytalan. De minthogy már ez is sajátos helyet jelöl ki számunkra a gazdaságban — megkülönböztetve őket a teljesen szabályos tevékenységektől —, ezért célszerű az itt tárgyalt jelenségcsoporthoz tartozóként kezelnünk őket. (Szigorúan véve csak a szabálytalan részüket szerepeltethetnénk a szabálytalan gazdaság kiterjedtségére vonatkozó becsléseinkben.) Tárgyalásunk középpontjába a termelőtevékenységeket s ennek megfelelően a termelőszervezeteknek, vállalatoknak a helyzetét és magatartását állítjuk. E leszűkítésnek nem a fogyasztás jelentőségének lebecsülése az indoka, hanem az a felismerés, hogy elsősorban a vállalatok helye és szerepe az, amelyből a legtisztábban kitűnnek a gazdasági rendszerek közötti különbségek.

* Az említett jelenségek eltérő osztályozásairól, a forgalomban lévő definíciók változatosságáról lásd [42].

A szabálytalan gazdaság „felfedezése"

Olaszországban és más nyugati államokban a hetvenes évek második felétől élénkült meg az érdeklődés a szabálytalan gazdaság iránt, mégpedig egyrészt a munkaerőpiac szabálytalanságai (főleg Olaszországban, de részben az Egyesült Államokban is), másrészt az adókijátszás jelenségei kapcsán (főleg az angolszász és a skandináv országokban). Ezt megelőzően inkább csak egy-egy szabálytalan gazdasági tevékenység (Olaszországban például a bedolgozás) elkülönült vizsgálatára került sor.

Az olasz szabálytalan gazdaság 1970-es évekbeli „felfedezésében" több tényező játszott közre. Mindenekelőtt szemet szúrt az életszínvonal emelkedése — általános gazdasági pangás közepette. Feltűnő volt továbbá, hogy a szakszervezetek — a növekvő munkanélküliség ellenére — megőrizték erejüket, és ellen tudtak állni a bérek csökkentésére irányuló nyomásnak. (A bérek reálértéke — legalábbis a bruttó, tehát a társadalombiztosítási járulékok és az adók levonása előtti béreké — még nőtt is.) Továbbá, a hetvenes években Olaszországban — szemben más fejlett nyugati

Bruno Dallago az Universitá degli Studi di Trento közgazdaságtani tanszékének tanára.

országokkal — erőteljesen visszaesett a női foglalkoztatás, aminek hátterében jelentős számú nő átvonulása állt a szabályos gazdaság munkaerőpiacáról a szabálytalanéba. A szabálytalan gazdaságra terelte a figyelmet az is, hogy miközben a recesszió hatására növekedtek az állami költségvetés terhei (mindenekelőtt a munkanélküli segélyekre és a leépítési alapokra fordított kiadások emelkedtek), eközben az adóprés szorítása nem hozott akkora bevételnövekedést, amekkora a gazdasági aktivitás becsült szintjén a számítások szerint indokolt lett volna. Végül említést érdemel, hogy a hetvenes évek eleje óta különös lendületet vett a termelés decentralizációjának folyamata. E folyamat hátterében a béreknek a termelékenység javulását meghaladó emelkedése állt, amely rákényszerítette a vállalatokat, hogy fokozottabban támaszkodjanak a — többnyire nem teljesen szabályos módon működő — kisvállalatokra mint áruk és szolgáltatások szállítóira.

Kísérletek a szabálytalan gazdaság kiterjedtségének becslésére

Olaszországban a szabálytalan gazdaság globális méretének meghatározására irányuló próbálkozások többsége — mint ez a legismertebb becslési eredményeket összefoglaló 1. sz. táblázatból kitűnik — a szabálytalan munkaerőpiac vizsgálatán alapul.

Különös figyelmet érdemel az a munka, amelyet az Olasz Központi Statisztikai Hivatal (ISTAT) mintegy másfél évtizede végez azzal a céllal, hogy a szabálytalan gazdaságra is kiterjessze a nemzetgazdasági számviteli rendszert [33]. E munka gerincét az egyének és családok, illetőleg a kisvállalkozások tényleges gazdasági aktivitásának megállapítására irányuló felmérések alkották. Az első — 1979-ben lezárult — munkaszakasz eredményeit a 2., a legújabb eredményeket pedig a 3. és a 4. sz. táblázatokban foglaltuk össze. A táblázatokban foglalt korrekcióknak persze csak egy része — igaz: a nagyobb része — tulajdonítható az általunk definiált szabálytalan gazdaság figyelembevételének. Egy másik részük az adatfelvétel és -feldolgozás technikai korszerűsítésével, illetőleg az alapul vett árakon végrehajtott módosításokkal függ össze.

Az ISTAT-revízióhoz az indítékot azok a területi kutatások adták, amelyek egy-egy jól lehatárolt — többnyire észak- és középolasz — körzet viszonyait vizsgálva már a hetvenes években kiterjedt szabálytalan munkaerőpiacokról tudósítottak (lásd [21]). De 1974-ben egy országos reprezentatív felmérésre is sor került [5], amely azonban nem hasonlítható közvetlenül össze az ISTAT-felvétellel. Amíg ugyanis az ISTAT eleve csak a 14. életévüket betöltött személyeknek mérte fel a munkaerőpiaci helyzetét, addig az 1974. évi ún. CENSIS-DOXA-vizsgálat minden olyan munkatevékenységre kiterjedt, amelyet a felmérést megelőző 12 hónapban hatéves vagy idősebb személyek folytattak. Az alacsonyabb alsó korhatár és a munkatevékenység szélesebb definíciója folytán e felmérésben százezer körüli számban találtak olyan szabálytalanul vagy szezonálisan foglalkoztatott fiatalkorút, aki az ISTAT felmérésbe nem került be.

A szabálytalan gazdaság teljes terjedelmére vonatkozó becslések általában a hivatalos adatokból indulnak ki. Az első ilyen kísérlet L. Frey nevéhez fűződik, aki kritikusan felülbírálva s különféle feltételezésekkel, becslésekkel egészítve ki a hivatalos statisztikát, megpróbálkozott a teljes szabálytalan munkaerő-kínálat számszerűsítésével, mégpedig — a CENSIS-felméréstől eltérően — a statisztikai hivatal által nem regisztrált foglalkoztatás mellett a hivatalosan nem regisztrált munkát keresőket is ideértve [17]. Bírálta az ISTAT 1979. évi revízióját, amely szerinte még mindig legalább hat százalékponttal alábecsüli a „földalatti" gazdaság nemzetgazdasági súlyát [19], [20].

B. Contini [6] abból indult ki, hogy az 1959. évi hivatalos és az ISTAT által korrigált 1971. évi részvételi arányok megfelelnek a valóságnak, s az 1960—1977. közötti időszakra lineáris interpolációval meghatározta az „elméleti munkaerőforrást". Az elméleti munkaerőforrásból kivonva a „fejlett" és az elmaradott szektorbeli tényleges foglalkoztatás, valamint a „fejlett"

1. sz. táblázat

Becslések az olasz szabálytalan gazdaság méretére

Mód[a] szer-	Forrás	Év	Méret	
			a GDP százalékában	milliárd lírában
A	Contini [9]	a hetvenes évek közepe	14—20	.
	Contini [6]	1977	7,5	15 000
	Contini [8]	1977	14—20	.
	L. Frey [17]	1977	6—20	.
	Gaetani-d'Aragona [22]	1980	10—20	33—67 000
B	Saba [35]	1968	9,6	4 508
		1970	18,0	10 454
		1972	22,2	14 716
		1974	25,0	25 347
		1976	24,6	38 328
		1978	30,1	66 373
C	Ricci [34]	1968[b]	14,5	1 661
		1973[b]	28,9	4 600
D	Ricci [34]	1968—1976[b]	15	.
E	Weck-Frey [41]	1978	11,4	.
F	Alvard [1]	1976	13,9	19 398
	Forte [16]	1978	22	43 400
	Deaglio [13]	1982	20,6	96 831
G	Siesto [38]	1981	20,2	110 000
H	ISTAT [29]	1982	15,4	72 506

Megjegyzés:

[a] A = a munkaerőpiac elemzése;
B = pénzforgalmi adatok elemzése;
C = az export (kibocsátás-hányados) elemzése;
D = az inputfogyasztás értékelésén alapuló eljárás;
E = mutatók és meghatározó tényezők együttes elemzése;
F = érzékenységi vizsgálat;
G = az alábecslés kockázati együtthatóinak értékelésén alapuló eljárás;
H = mintavételes felmérések, népszámlálások és egyéb forrásokból származó különféle adatok értékelése, érzékenységi elemzések.

[b] Csak ipar.

szektorbeli nyílt munkanélküliség adatainak összegét eljutott az ún. marginális — szabálytalanul foglalkoztatott — munkaerő-állomány becsült mértékéhez. Vizsgálatát az ISTAT 1977-re szóló becslésének felhasználásával — tehát ekkor már három bázisév adataira támaszkodva — később megismételte, hasonló eredménnyel [7], [9]. Feltételezve, hogy az egy munkásra eső kibocsátás a szabálytalan szektorban kétharmada a szabályos szektorénak, a marginális munkaerő-állomány becsült nagyságából következtetett azután a bruttó szabálytalan hazai termék értékére.

Olaszországban számtalan érzékenységi vizsgálatot is végeztek, valószínűleg azért, mert bizonyos szektorokban a bevételek nyilvánvalóan alábecsültek. Az egyik első ilyen számítást — amelyet inkább a hivatalos adatok megbízhatósági vizsgálatának nevezhetnénk — M. Deaglio végezte [13].

2. sz. táblázat

A piaci áras bruttó hazai termék első ISTAT-revíziója: eltérések az eredeti és a korrigált adatok között

Szektor	Milliárd líra			Százalék		
	1975	1976	1977	1975	1976	1977
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat	.	18	305	.	0,2	2,3
Ipar és építőipar:	5 324	6 760	9 069	11,1	11,0	12,4
energiatermelés	5	—21	119	0,1	—0,3	1,3
feldolgozó ipar	4 650	5 987	7 808	14,3	13,7	15,3
építőipar	669	794	1 142	5,3	5,4	5,6
Vásárolt szolgáltatások:	2 530	3 132	3 878	5,3	5,4	5,6
kereskedelem, vendéglátás	2 321	3 092	4 084	14,0	15,1	16,6
szállítás, hírközlés	750	559	851	12,1	7,1	8,7
egyéb szolgáltatások	—541	—519	—1 057	—2,2	—1,8	—3,0
Nem vásárolt szolgáltatások	2 452	2 899	3 552	19,3	18,7	18,4
Bruttó hazai termék	10 306	12 808	16 990	9,0	8,9	9,8

Forrás: [18].

3. sz. táblázat

A források és felhasználásuk nemzeti elszámolása 1982-re piaci árakon

Bevételi és kiadási tételek	Eredeti	Korrigált	Eltérés	
	milliárd lírában			százalékban
Bruttó hazai termék	542 990	470 484	72 506	15,5
Import	127 049	127 028	21	—
Bevétel összesen	670 039	597 512	75 527	12,1
Végső hazai fogyasztás:	428 941	389 276	39 665	10,2
egyéni	339 856	299 470	40 386	13,5
kollektív	89 085	89 806	—721	—0,8
Bruttó állóeszköz-beruházás	122 744	89 560	33 184	37,1
Készletváltozás	4 533	4 866	—333	—6,8
Export	113 821	113 810	11	—
Kiadás összesen	670 039	597 512	75 527	12,1

Forrás: [29].

Az eljárás lényege: a szabálytalan gazdasággal ilyen vagy olyan okból nem „szennyezett" statisztikák egybevetése egyéb hivatalos adatokkal. Deaglio vizsgálatain kívül reked az informális gazdaság egy része (az élelmiszerek saját fogyasztásra történő előállítása- és a saját lakásba való beruházás), viszont kiterjednek a kriminálgazdaságra. Nem véletlen, hogy becsléseit fenntartásokkal fogadták, arra hivatkozva, hogy az alkalmazott módszerek és kritériumok folytán keverednek a ténylegesen szabálytalan (és a kriminál-) gazdaság jelenléte és az alábecsült szabályos tevékenységek hiányos számbavétele által indokolt korrekciók.

V. Siesto [38] az ISTAT által korrigált ágazatonkénti hozzáadottérték-adatokat érzékenységi vizsgálatokra és adóstatisztikákra alapozva felbontja szabályos és szabálytalan gazdaságból származó részre. Kimutatja, hogy bár némely ágazatokban (mezőgazdaság, energiatermelés, közigaz-

4. sz. táblázat

Az 1982. évi nemzeti elszámolás korrekciójának százalékos mértéke főbb tételenként

Hozzáadott érték tényezőáron	*+17,3*
Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat	+ 4,1
Ipar és építőipar:	+10,2
energiatermelés	+18,5
feldolgozó ipar	+ 8,9
építőipar	+12,4
Vásárolt szolgáltatások:	+31,8
kereskedelem, vendéglátás	+47,5
egyéb szolgáltatások	+51,2
Nem vásárolt szolgáltatások	+0,4
Végső hazai fogyasztás	*+13,5*
Élelmiszer-fogyasztás	+ 4,5
Nem élelmiszer jellegű lakossági fogyasztás:	+17,0
ruházat	+34,2
lakbér, fűtés, világítás	+21,0
bútor, háztartással kapcsolatos szolgáltatások	+31,5
egészségügyi szolgáltatások	+23,6
üdülés, kultúra	+16,7
Bruttó állóeszköz-beruházás:	+37,1
lakás	+37,7
nem lakás céljára szolgáló épület	+ 4,4
gépek és berendezések	+89,6
szállítóeszközök	+ 5,0

Forrás: [29].

gatás stb.) gyakorlatilag nincsen szabálytalan gazdaság, az ágazatok nagy részében a szabálytalan gazdaság szerepe számottevő (szállítás, építőipar), sőt meghatározó (vendéglátás, kiskereskedelem, ún. egyéb szolgáltatások).

Más becslések miközben szintén a hivatalos adatokból indulnak ki, feltételezik, hogy a termelés egy része kívül rekedt a statisztikai számbavételen. G. Alvaro [1] például átértékeli a kisvállalatoknál foglalkoztatottak 1976-ra kimutatott átlagjövedelmét azon az alapon, hogy feltételezi: a kisvállalati dolgozók átlagjövedelme az iparban kétharmada, a kereskedelemben a fele a nagyvállalatoknál elért jövedelemszintnek. Ebből arra következtet, hogy a kis- és középvállalatok hozzáadott értéke a valóságban 12 800 milliárd lírával nagyobb volt a statisztikailag kimutatottnál, amihez további 6600 milliárd lírát számít hozzá „nem intézményes" csatornákból származó termelési tényezők felhasználása címén.

F. Forte [16] továbbvezeti Alvaro számait 1978-ra. Megtartja azt a feltevést, hogy a kisvállalatoknál dolgozó munkások jövedelme kétharmada a nagyvállalati munkásokénak, de az általuk ledolgozott munkaórák számát a nagyvállalati munkaidőalap 10 százaléka helyett 15 százalékra teszi, továbbá a mezőgazdaságból és a háztulajdonból származó jövedelmet (amelyet Alvaro nem értékelt át) a statisztikailag regisztráltnál 10 százalékkal nagyobbnak vélelmezi.

R. Ricci olyan — hasonló eredményre vezető — további módszerrel próbálkozott, amelyek az exportnak, illetőleg a villamosenergia mint különös jelentőségű input felhasználásának volumenén alapulnak [34]. Az előbbi eljárás lényege: az export hivatalosan regisztrált mennyiségének egybevetése az össztermelés exportra kerülő hányadának a Mediocredito Centrale által 1968-ban és 1973-ban feldolgozó ipari vállalatok körében végzett felméréseiből származó adatával. Az egybevetésből Ricci arra a megállapításra jut, hogy a feldolgozó ipar tényleges termelése meghaladja a hivatalosan kimutatottat, s a becsült különbözetet a szabálytalan feldolgozó ipar kibo-

csátásának tulajdonítja. A villamos áramfogyasztáson alapuló becslése ezzel szemben arra a feltételezésre épül, hogy a szabálytalan szektor sem igen tudhatja az áramfogyasztását eltitkolni. Miután újabban kiderült, hogy valójában sem áramot elszívni, sem regisztrálatlan módon exportálni nem ördöngösség, s mert mindkét módszerrel csak piaci értékesítésre kerülő javaknak és szolgáltatásoknak lehet a mennyiségére következtetni, ezért a kapott eredmények valószínűleg erősen és körzetenként, jószágtípusonként eltérő mértékben alábecsülik a szabálytalan gazdaság súlyát. Érdekes megfigyelés viszont, hogy a tíznél kevesebb dolgozót foglalkoztató (a Mediocredito felmérésébe be nem vont) vállalatok, illetőleg a szabálytalan szektor a depresszió időszakában növeli; megélénküléskor pedig csökkenti az áramfogyasztását.*

Az Olaszországban kipróbált becslési eljárások közül megemlítjük végül a P. Gutman [26] módszerével S. Saba által végzett számításokat [35]. E módszer alapgondolata, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiségnek a látra szóló bankbetétek követelésállományához viszonyított aránya a szabálytalan gazdaság súlyának változásaihoz igazodva módosul — ti. e gazdaságban a tranzakciók kizárólag készpénz közvetítésével zajlanak (ami iránt a legújabb kutatások [39] kétséget támasztanak). Eszerint a hivatalos GDP 1968—1978 közötti 16,7 százalékos évi nominális növekedési ütemével szemben a szabálytalan gazdaságban előállított GDP évi 30,8 százalékkal bővült. Említést érdemel, hogy számításaiban Saba pozitív korrelációt mutatott ki az infláció rátája és a szabálytalan gazdaság GDP-hez való hozzájárulása között.

Kísérletek a szabálytalan gazdaság magyarázatára

A szabálytalan gazdaságra irányuló empirikus vizsgálatokkal párhuzamosan komoly erőfeszítések történtek az elméleti általánosításra is. Minthogy az elméleti elemzésekben a figyelem főként a munkaerőpiacra összpontosult, ezért a következőkben magam is csak az ilyen irányultságú elemzések főbb változatait és eredményeit tekintem át.

Az elméleti munkákban három fő irányzat valamelyikének a hatását fedezhetjük fel. Megkülönböztetünk a duális munkaerőpiac, a mennyiségi korlátok, illetőleg a kínálati gazdaságtan megközelítés-módján alapuló érveléseket.

Olaszországban a magyarázatok elsőként említett változata a legelterjedtebb. Eszerint az egész szabálytalan munkaerőpiac az ún. másodlagos munkaerőpiacba tartozik, amelyet az elsődleges munkaerőpiachoz képest alacsony termelékenység és bér, lassú műszaki fejlődés, elmaradott munkakörülmények (korszerűtlen technológia, szegényes társas kapcsolatok stb.) jellemeznek.

M. Salvati mellett, aki a munkaerőpiac egyensúlytalanságait és torzulásait az olasz gazdaság általánosabb strukturális problémáiból fakadó következményeknek tekinti [36], Fuá és Contini munkái érdemelnek elsőként említést, amelyek az olasz szabálytalan gazdaság tradicionálisnak minősíthető értelmezését alapozták meg. Fuá magyarázatának lényege: a gazdaság elsődleges szektorában a munkaerő megdrágulása a kis cégeket arra kényszerítette, hogy a szabálytalan munkaerőpiachoz forduljanak, ahol az alacsonyabb bérek és a megtakarítható társadalombiztosítási hozzájárulás folytán a munkaerő-felhasználás költségszintje lényegesen alacsonyabb. A szabálytalan munkaerőpiac számottevő súlya emellett az olasz helyzet olyan sajátosságaival is összefügg, mint a fejlettség alacsony szintje, a munkaerő csekély mobilitása, valamint a család nagy gazdasági szerepe [21]. Fuá fenti okfejtésével szemben B. Contini [6], [9] szerint a magyarázatot a munkavállalási ráta hirtelen csökkenésének okaiban kell keresni; végső soron a munkaerőpiac különféle tényezők hatására előállott rugalmatlanságában, amely megakadályozza, hogy a — főleg nőkből álló — ún. másodlagos munkaerő relatív bére a relatív termelékenységükkel arányos szintre süllyedjen.

A duális munkaerőpiac elméletére tá-

* Lásd még [30].

maszkodó magyarázatokat újabban több oldalról is bírálat éri. Bírálói egyrészt a munkaerőpiac két szegmensének túl merev különválasztását kifogásolják. Másrészt arra hivatkoznak, hogy az újabb fejlemények bizonyos mértékig ellentmondanak e magyarázatok némely kiinduló feltevésének. Rámutatnak például a fiatalabb generációnak a megelőző nemzedéktől eltérő mentalitására, mondván: a mai fiatalok nem feltétlenül részesítik előnyben az állandó foglalkoztatást. Továbbá, a technológia gyors fejlődése bizonyos szektorokban megszüntette vagy nagymértékben csökkentette a méretgazdaságosság jelentőségét. Ezek a változások növelték a szabálytalan tevékenységek lehetőségét [40].

A már említett tradicionális magyarázatok egyoldalúságára hívja fel a figyelmet M. Zenezini [43], amikor rámutat: a munkaerő-piaci változások a javak piacának egyensúlyi feltételeiben, az ararányokban — ezen belül a nyersanyagok áraiban — végbement jelentős változásokkal párhuzamosan következtek be. A szabálytalan munkaerőpiac térnyerésének meggyőző magyarázatához is mindezen tényezők egymásrahatásának figyelembevételére van szükség. És valóban: azok az empirikus vizsgálatok, amelyek a hagyományos magyarázatban mellőzött effajta tényezőkre is figyelemmel vannak, azt mutatják, hogy a munkaerő-felhasználás volumenének rugalmasságában — akár az egy fő által ledolgozott munkaórák számát, akár a foglalkoztatottsági szintet vesszük alapul — a hetvenes évek nem hoztak különösebb változást. Sőt, a statisztikai vizsgálatok — Contini állításával ellentétben — azt mutatják, hogy a nők foglalkoztatottságának szintje az olasz iparban (legalábbis a hetvenes évek eleje óta) nagyjából ugyanakkora, mint a legtöbb fejlett európai országban, s csak a szolgáltatásokban tapasztalható e tekintetben elmaradás.

Újabb munkájában [9] B. Contini ismét azzal a feltételezéssel él, hogy a hetvenes évek elején trendváltás következett be: a bérek növekedése felgyorsult, és ez egyfelől a marginális munkaerő foglalkoztatásának csökkenéséhez, másfelől a termelőszféra decentralizálódásához, mindennek következtében pedig a szabálytalan gazdaság bővüléséhez vezetett. Ez az érvelés azonban meglehetősen problematikus. A „gazdasági csoda" időszakában ugyanis a tradicionális gazdaság, következésképp a szabálytalan s különösen a hagyományos informális gazdaság alapjai nagyrészt összedőltek. Hiszen ez utóbbi gazdaság egy marginális tevékenységekre is hajlandó olyan munkaerő roppant rugalmas kínálatára épült, amelyik e rugalmasságát az olasz vidéken és a kézműiparban az ötvenes évek végéig uralkodó nagycsalád támogatásának köszönhette. A gazdaság strukturális átalakulása és növekedése mérsékelte a tradicionális szektor befolyását, és számos olyan új kisvállalat létrejöttéhez vezetett, amelyek korszerű, de legalábbis vegyes technológiákat alkalmaznak. Ezek a változások [14] szembetűnővé tették a hagyományos szabálytalan gazdaság és az informális gazdaság jelentős részének átalakulását modern szabálytalan gazdasággá — azt a benyomást keltve sok szerzőben, mintha maga a szabálytalan gazdaság csak ekkor született volna meg. Az olasz helyzetnek továbbra is lényeges sajátossága a család nagy fontossága: egész családok hagyták ott a tradicionális szektort, amint akár csak egy tagjuk is munkát kapott a modern szektorban. E családok többi tagja viszont megőrizte marginális szerepét a munkaerőpiacon — akár a tradicionális, akár a modern szektorok munkaerőpiacán —, s alapját képezte a szabálytalan gazdaság számottevő bővülésének és szerepváltásának [21].

A szabálytalan gazdaság hagyományos magyarázatainak — de a következőkben ismertetendő két okfejtésváltozatnak méginkább — egy további gyengéje, hogy nem vesznek tudomást a szabálytalan munkaerőpiac heterogenitásáról. A valóságban a szabálytalan munkaerőpiac nem elhanyagolható részére egyáltalán nem jellemzőek a másodlagos munkaerőpiacnak tulajdonított vonások. A munkaerőpiac duális jellegére építő érvelések nyilvánvalóan nem vethetnek számot e tény következményeivel; s ezáltal a szabálytalan munkaerőpiac bővülését serkentő fontos tényezők egész sora marad észrevétlen.

A másodikként említendő elméleti megközelítés egészen új keletű [3], [4], [37]. Képviselői a szabályos munkaerőpiacon ér-

vényesülő korlátokra összpontosítják a figyelmüket, s a szabálytalan gazdaságra úgy tekintenek, mint a szabályos piacokon működő korlátok reakciójára. Így például az az állás nélküli munkás, aki képtelen a korábban már elért bérszintjén új állást találni, esetleg megpróbál a szabálytalan munkaerőpiacon munkaalkalomhoz jutni. Vagy hasonló helyzetbe kerülhet az az állandó foglalkoztatott munkás, aki hosszabb munkaidőben szeretne dolgozni, mint amit a törvény vagy a munkaszerződés előír. Hogy ez bekövetkezhessen, fel kell tételeznünk, hogy a szabálytalan piac vagy piacok különböznek és elkülönülnek a szabályostól; vagyis ez a magyarázat is a munkaerőpiac dualitására épít. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja a szabálytalan tevékenységek heterogén jellegét, ahelyett, hogy megvilágítaná a szabálytalan szektor létrejöttének és fejlődésének okait, az elemzést az egyének adott helyzetben követett magatartására korlátozza.

A szabálytalan munkaerőpiac elméleti magyarázatainak harmadik — az utóbbi időben nagy népszerűségnek örvendő — csoportja [11], [12] a kínálati közgazdaságtanon alapszik. Ez a magyarázat a szabálytalan gazdaságot a túl magasra emelkedett marginális adókulcsokból eredezteti. Kiindulópontja egy egyszerű, statikus neoklasszikus modell, amelyben a termelési tényezőknek a piaci szektor felé irányuló kínálata egyenes arányban áll a nettó termékükkel, míg az iránt megnyilvánuló kereslet a határterméküknek a függvénye, amely egyensúly esetén megegyezik az adózás előtti hozamukkal. Így az adó éket ver a kínálat és az adó híján jelentkező potenciális kereslet közé.

Az adók és a bérek után a munkáltató által fizetendő társadalombiztosítási hozzájárulások, csakúgy mint a gazdasági tevékenység ellenőrzésére és irányítására szolgáló jogi és adminisztratív megkötések (szabályozás), növelik a munkaerő alkalmazásának a vállalatra háruló költségeit. Ezek a többletköltségek még meg is haladják a munkásnak ténylegesen kifizetett bért; a különbözetet — az ún. adórést — az állam sajátítja el. Ezáltal csökken a munkaerőnek mind a kereslete (amennyiben nő a munkaerő költsége), mind a kínálata (amennyiben csökken a munkára ösztönzöttség, a munkavégzésből származó személyes haszon).

Ezt a sémát alkalmazza egy sor külföldi kutató is a szabálytalan gazdaság elemzésében [15], [25], [26], [27], [28], [32]. Egybehangzóan arra hivatkoznak, hogy az emelkedő adókulcsok jövedelmi hatása egy pontig felülmúlja a helyettesítési hatást, és az adóbevétel nő; e ponton túl viszont az adóterhek növekedése egyre több munkást késztet munkaerejének a szabálytalan gazdaságban való értékesítésére — és egyre több vállalatot az itt kínált munkaerő igénybevételére. Ez pedig az állami költségvetés bevételeinek csökkenéséhez vezet.

Túl az alkalmazott módszerrel szemben sokak által hangoztatott bírálatokon, nyilvánvaló, hogy a szabálytalan gazdaságnak ez csak egy roppant részleges magyarázata, hiszen e gazdaságra kizárólag mint az adókijátszás eszközére tekint. Ezt a túlontúl leegyszerűsítő képet igyekszem most árnyaltabbá tenni.

A szabálytalan gazdaság létfeltételeinek és arculatának fő alakító tényezői

Az előállított javak és a közreműködő egyének sajátosságai mellett a működési terepül szolgáló piac jellemzőitől függ, hogy hol terjedhet el a szabálytalan gazdaság, és milyen formát ölt. E tekintetben a legfontosabbak: az uralkodó vállalattípus és -méret, a kereslet jellemzői és alakulásának iránya, valamint a rendelkezésre álló technológia jellege. Miután ezek a sajátosságok szorosan összefüggnek egymással, ezért együtt tárgyaljuk őket.

A szabálytalan tevékenységeknek először is két nagy csoportját kell megkülönböztetnünk: *a)* egészében, illetőleg döntő mértékben szabálytalan szervezeti keretek között folyó tevékenységek; *b)* a gazdálkodás valamely nem központi elemére korlátozódó, adott gazdasági szerepét egyébként szabályos tevékenységének árnyékában megbúvó szabálytalan tevékenységek. Minthogy ez utóbbi fajta szabálytalanság nem magát a termelési tevékenységet, hanem csak valamely adminisztratív vagy pénzügyi vonatkozását jellemzi, ezért itt a piac és a technológia sajátosságainak nincs kü-

lönösebb jelentősége. E *b)*-típusú szabálytalanságok jellemző példái az adó és a társadalombiztosítási járulék befizetése alóli kibújás, valamint az úgynevezett „fehér galléros bűnök".

Az *a)* típusú szabálytalanságok viszont magában a termelési folyamatban jelentkeznek: az effajta szabálytalan tevékenységek adott jószág vagy szolgáltatás előállításának alternatív módját reprezentálják. Ennek megfelelően a fent említett technológiai és piaci korlátok befolyása alatt kerül rájuk sor, s inputfelhasználásuk — tehát a költségszerkezetük is — eltér a megfelelő szabályos tevékenységekétől. Minthogy csak titokban (lakásokban, pincékben, kieső helyeken lévő épületekben) vagy pedig az ellenőrzésükért és visszaszorításukért felelős személyek és testületek megvesztegetése árán űzhetők, s így ritkán érhetnek el komolyabb méreteket, ezért csak ott lehetnek versenyképesek, ahol a méretgazdaságosságnak nincs különösebb jelentősége. Az a mérethatár, amelyen túl a szabálytalanság kifizetődő, a technológia változásától függően alakul: ha sikerül olyan új vagy korszerűsített kis gépeket feltalálni, amelyek könnyen és olcsón működtethetők, s alkalmasak egy nehézkesebb és költségesebb korábbi géppark helyettesítésére, úgy új területek válhatnak a szabálytalan tevékenységek számára hozzáférhetővé.

Ha a szabálytalan tevékenységek közvetlenül vagy közvetve olyan nagy gazdasági szervezetekből (vállalatokból) rajzottak ki, amelyek korábban saját kebelükben végzett tevékenységeket, termelési folyamatokat kis méretű szabálytalan egységekhez telepítettek szét, ilyenkor további vizsgálatokra van szükség e decentralizáció hatásának megítéléséhez. Két tényezőt kell itt figyelembe venni: a vállalat költségstruktúráját és a piac jellemzőit, mégpedig mindkettőt statikus és dinamikus értelemben egyaránt. E két tényezőhöz továbbiak is kapcsolódnak, amelyek többnyire rajtuk keresztül fejtik ki a hatásukat — így például a gyártott termék érettsége, a piac külföldi versennyel szembeni nyitottsága, a piac terjedelme vagy az állam gazdaságpolitikája.

Az olasz nemzeti bank kormányzója szerint [2] „Tíz éve egy olasz vállalatnak az adott körülmények között nemigen volt más útja a fennmaradáshoz, mint kis cégek esetében a féllegális munka, a nagyoknál pedig az eladósodás az infláció folytán erodálódó kamatlábak mellett". Hogy ez a helyzetértékelés mennyire igaz, ennek — az előbbiek szerint — közvetve ki kell tűnnie a telephelyek számának és méretének alakulásából is. S valóban: az 1971. és az 1981. évi iparstatisztikai felvétel között — vagyis egy olyan időszakban, amelyet gazdaságilag kevéssé dinamikus periódusként szoktak jellemezni — a feldolgozó ipar telephelyeinek száma ugrásszerűen megnőtt — 24 ezerről 140 ezerre —, s eközben átlagos méretük (a foglalkoztatottak számán mérve) csökkent [10]: a telephelyek számának gyarapodása ugyanis négyötöd részt legfeljebb kilenc munkást foglalkoztató üzemek elszaporodásának tulajdonítható. (Szemben az ipari termelés gyors növekedése jellemezte megelőző évtizeddel, amikor a telephelyek számának gyarapodásából maximum tíz munkást foglalkoztató telephelyek is csak 13,5 százalékkal részesedtek.) Még szembetűnőbb volt ez a folyamat a szolgáltatások körében, ahol a 10—100 alkalmazottat foglalkoztató egységek száma különösen gyorsan növekedett, miközben a nagy — 500-nál több munkást alkalmazó — egységek köre szűkült. Ez a decentralizációs folyamat a termelésnek főleg azokban az ágaiban ért el magas fokot (gumiipar, bútoripar, nem fém ásványok kitermelése, egyes gépipari alágazatok, textil- és bőripar stb.), ahol kisebb volt a méretgazdaságosság jelentősége, illetőleg a technikai fejlődés eredményeképpen olyan gépi berendezésekhez lehetett hozzájutni, amelyekkel kis volumenben is viszonylag olcsón lehet termelni.

A hatvanas évek nagy jelentőségű fordulata, hogy az ötvenes években még fontos szerepet játszó és alacsonyabb béreik folytán külföldi társaikkal szemben versenyelőnyt élvező önálló kicsiny egységeket (mind a szabályosakat, mind a szabálytalanokat) a méretgazdaságosság szempontjától vezérelve a tömegtermelést folytató nagyiparnak rendelték alá. A hatvanas évtizedben azonban megváltoztak a körülmények. Túl a technológia jól ismert válto-

zásain, döntő szerepe volt ebben a kereslet módosulásának — a minőségi igények előtérbe kerülésének — s hirtelen és váratlan elmozdulásainak. A nagyüzem a maga tömegtermelésével túlságosan rugalmatlan volt ahhoz, hogy alkalmazkodni tudjon ezekhez az új körülményekhez.

A hatvanas években az Európai Gazdasági Közösségbe való beépülés előrehaladásával azután az olasz bérek gyors ütemben zárkóztak fel a Közösség fejlettebb államainak béreihez, miközben az ország ipari apparátusa, beleértve a nagyvállalatokét is, zömében mind technológiai értelemben, mind vezetésük színvonalát tekintve továbbra is elmaradott volt. Emiatt az olasz nagyipar súlyosbodó válságba került, mely különösen 1963—1964-ben vált kiélezetté: ekkoriban vette kezdetét a profitráta csökkenésének hosszúra nyúló időszaka.

A hetvenes évek elején egy sor tényező hatására világméretű gazdasági pangás kezdődött. A vállalatok felismerték, hogy stagnáló és a múltbelinél bizonytalanabb kereslettel kell szembenézniük. Továbbá, a nyugat-európai országok mellett élesedett a Távol-Kelet, Latin-Amerika, Kelet-Európa és Nyugat-Európa feltörekvő gazdaságai által támasztott verseny, s eközben erős maradt a belső szakszervezeti nyomás. Mindez a vállalatok nagyfokú rugalmasságát tette szükségessé. A szabályos szektor nagyvállalatait azonban akadályozta ebben a lefelé rugalmatlan foglalkoztatottság; az olyan szakosított funkciókkal járó merevség, mint például a magasan képzett technikusoké (akiknek a bére mintegy állandóköltség-jelleget öltött); valamint a vállalati belső tevékenységek ellenőrzésének és koordinálásának meredeken csökkenő hozama. Egyébként változatlan feltételek mellett mindez amellett szólt, hogy a vállalat vertikális szétbontással csökkentse termelési kapacitását, s kiaknázza a rugalmasság növelésének belső (például a túlórázásban rejlő) és külső (decentralizálás kínálta) forrásait. Röviden szólva, a vállalat által alkalmazandó technikák megválasztása egyre inkább az olyan szervezeti struktúrákra való rátalálásnak a kérdésévé vált, amelyeket egyszer kiépítve biztosítható a vállalat rugalmassága [10].

E fejlődési folyamatnak két — hasonló jelentőségű és egyidejűleg fellépő — következményét lehetett tapasztalni a hagyományos fogyasztási cikkeket gyártó szinte valamennyi ágazatban, némely tartós fogyasztási cikk (elektromos háztartási gépek, bútor) előállításában, a szórakoztatóelektronikai cikkek (rádió, televízió, óra, zsebszámológép stb.) alacsony-közepes technológiai szintet képviselő termelésében és esetenként a hagyományos gépgyártás bizonyos ágaiban (szerszámkészítés, bicikligyártás). Egyrészt mind több és több nagyvállalat használta értékesítési hálózatát külföldön beszerzett termékek forgalmazására. Ez a fogyasztási cikkeknek arra a körére volt a leginkább jellemző, amelynek forgalmazásához reklámhadjáratok és védjegypolitika folytatására alkalmas nagy értékesítő szervezetekre volt szükség. Másrészt számottevően nőtt az olyan vállalatok száma, amelyek kizárólag vagy főleg más vállalatoknak termelnek.

A technológia változásai, a nemzetközi gazdasági helyzet, a munkaerőpiac átalakulása, valamint a szakszervezetek tevékenysége egyre inkább elidézte a nagyméretű termelőszervezetek előnyeit. Mindez közrejátszott a kisebb és az egészen kicsi gazdasági egységek számának abban a robbanásszerű megnövekedésében, amely az ország történelmi és társadalmi sajátosságait tükröző decentralizálódási folyamatot Olaszországban jellemezte [24]. Két fő változata: az „indukált" és az „autonóm" decentralizáció. Amíg az első változat esetében a létrejövő kisvállalat egy nagy termelőszervezet felé fordul — annak a rendeléseit teljesíti —, addig az utóbbi változat lényege: a kisvállalatok a nagyoktól függetlenül szerveződnek bonyolult és egybefüggő rendszerbe, amelyben többnyire rövid ciklusidejű termelésre (például bonyolultabb gyártmányok alkatrészeinek előállítására) szakosodnak. Általában az első változat valósult meg az olyan körzetekben és termelési ágakban, amelyekben a nagyvállalatok voltak túlsúlyban, de itt is akadtak számottevő autonómiára szert tevő kisvállalatok. A második változat a szétszórtan települt iparral rendelkező körzetekben (például Közép- és Északkelet-Olaszország széles földrajzi övezeteiben) vált jellemzővé [23].

Számos esetben a kisvállalatok kétségkívül jobban tudtak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. A hetvenes évek végén megindult és évtizedünkben kiszélesedett „elektronikai forradalom" viszont — amely a nyolcvanas évek ipari struktúraátalakulásában központi szerepet játszik — ismét változtatott a helyzeten. A programozható, automatikus gyártórendszereknek köszönhetően a nagyipar jelentős részben visszanyerte korábbi pozícióját a rövid technológiai és termelési ciklusú gyártási fázisokban, és képesnek bizonyult differenciált termékek kis sorozatú előállítására is. Ezáltal lecsökkent, sőt megszűnt a kisvállalatnak s ezzel együtt a szabálytalan tevékenységeknek (de legalábbis közülük a hagyományosoknak) a legalapvetőbb előnye. De tovább erősítette a nagyvállalatok pozícióját az is, hogy tartós jelenlétüknek s a fogyasztóval kialakított sokrétűbb és tartósabb — az értékesítésen túl tanácsadásra, segítségnyújtásra, javításra, de legalábbis szélesebb termékválaszték felkínálására kiterjedő — kapcsolataiknak köszönhetően jobban figyelemmel tudták kísérni és követni a piac változásait. Ez egyre fokozottabb jelentőségre tett szert a nemzetközi gazdasági kapcsolatok újbóli erőteljes elmélyülésének időszakában. Végül kedvezett a nagyvállalatoknak a megenyhült szakszervezeti légkör.

Ebből a meglehetősen elnagyolt helyzetképből a következő munkahipotézist szűrhetjük le: azoknak a szabálytalan tevékenységeknek a dinamikája, amelyek a létrejöttüket közvetve vagy közvetlenül a termelés decentralizálásának köszönhetik, időben olyan tényezőktől függően alakul, mint a technológiai változások, a végtermékek piacának állapota vagy a munkaerő-piaci helyzet. De talán még tovább mehetünk, mondván: a szabálytalan gazdaságnak nemcsak a dinamikája, de a szabályos gazdaság szerkezeti változásainak és a konjunktúraingadozásoknak az együttes hatására a belső szerkezete is változik.

Deaglio [13] szerint például a felgyorsult iparosítással és jelentős fogyasztásbővüléssel — főleg a tartós fogyasztási cikkek hirtelen megnövekedett fogyasztásával jellemezhető ötvenes években az „illegalitásba vonulás" fő motívuma a fogyasztásra fordítható diszponibilis jövedelem növelése volt, s ez adott azután lökést az adókijátszás terjedésének. S hasonlóképpen: számos vállalat (főleg az építőiparban és az idegenforgalomban, de különféle más ágazatok kisvállalatai is) a munkaerő-költségeik csökkentése, a szabályos munkaerőpiac széttöredezettségének és korlátainak a semlegesítése végett fordultak a szabálytalan munkaerőpiachoz. Ebben az időszakban tehát a szabálytalan gazdaság inkább csak marginális gazdasági szereplőket érintett.

A következő időszakban — egészen napjainkig — két alapvető irányzat figyelhető meg. Gazdasági fellendüléskor a szabálytalanul foglalkoztatottak igyekeznek szabályossá tenni a helyzetüket. A szabályos jövedelmek ebből fakadó növekedése ugyanakkor — a progresszív adóztatás következtében — felerősíti az adó kijátszására irányuló törekvéseket. Így olyan gazdasági alanyok lépnek az előző időszak marginális szereplőinek a helyébe, akik nem kényszerűségből fordulnak a szabálytalan gazdasághoz, hanem mert ezáltal előnyre tehetnek szert. Gazdasági pangáskor viszont a szabálytalan gazdaságnak a szerepe abban áll, hogy segít megőrizni a jövedelmek korábban elért szintjét, visszaterelve a korábban családon kívül végzett termelőtevékenység egy részét családi keretek közé. Ilyenkor a szabálytalan munkaerőpiacon jelentkező munkaerő-kínálat a recesszió folytán fokozottabb elhelyezkedési nehézségekkel találja magát szemben. Ám bármennyire meggyőzőnek tűnjék is ez az okfejtés, a részleges megfigyeléseken túlmenő adatgyűjtés hiánya miatt nem ellenőrizhető. Mindazonáltal megerősíteni látszik a szabálytalan gazdaság konjunkturális és strukturális dinamikájára vonatkozó hipotéziseket.

Összefoglaló megállapítások és következtetések

Láttuk, hogy a szabálytalan gazdaság lényegesen befolyásolja társadalmi életünket, ezen belül gazdaságunk működését. Heterogén jellege, formai változatossága ugyanakkor megnehezíti, hogy a következményeiről az általános érvényesség igényével

meggyőző megállapításokat tegyünk, hiszen e következmények épp oly sokrétűek s ágazatról ágazatra, sőt esetről esetre különbözőek, mint amilyen sokarcú maga a szabálytalan gazdaság. Ezért az alábbi következtetéseink sem tekintendők véglegesnek és megfellebbezhetetlennek.

Termelő — tehát nem tisztán újraelosztó (például adóelkerülő) — szerepében a szabálytalan gazdaság a szabályos gazdaság kibocsátását kiegészítő javakat és szolgáltatásokat állítja elő. Ez a szabálytalan elosztó tevékenységek esetében is előfordulhat —ti. amennyiben az elosztásnak ez a változata (a termelésre való ösztönzés, illetőleg az erőforrások kihasználása szempontjából) hatékonyabbnak bizonyul. A termelési költségeknek a szabálytalan gazdaság révén elérhető csökkenése javíthatja az export versenyképességét is. Mindennek kétségtelenül jövedelem- és foglalkoztatásnövelő hatása van. Ugyanakkor bizonyosan csökkenti az adóalapot, valószínűleg rontja a munka termelékenységét, növeli a munkahelyi hiányzásokat, és a gazdasági tevékenységet szabályozó társadalmi normák figyelmen kívül hagyására ösztökél.

Ezen túlmenően a rejtett jövedelmek léte a fogyasztás és a pénzbeli megtakarítások növekedéséhez vezet. Ha csak a magánháztartásokat vesszük is tekintetbe, nagyobb jövedelmeik nyomást fejtenek ki a közszolgáltatások kínálatának mennyiségi és minőségi javítása irányában. Ugyanakkor az adóalap egyidejű csökkentése folytán ez a költségvetéssel szembeni túlkereslet a „kereslet oldaláról kiinduló strukturális inflációt" gerjeszt [1], s fontos tényezője az olasz állam adóválságának.

A magas társadalombiztosítási hozzájárulások, valamint a közvetlen és közvetett adók kétségkívül erősen ösztönzik mind a vállalatokat, mind a dolgozókat közteherviselési kötelezettségeik kijátszására. Ráadásul a szociális és közszolgáltatások nagyon sokba kerülnek, mindenekelőtt az e szolgáltatások biztosítására hivatott szervezetek nem kielégítő hatékonysága, alacsony termelékenysége miatt. Az adók és társadalombiztosítási befizetések alapjául szolgáló jövedelemhányad zsugorodása egyre inkább csökkenti e szolgáltatások finanszírozásában a fogyasztók közvetlen részvállalását, növeli a költségvetés hiányát, és egyre nehezebbé teszi a szükséges reformok pénzügyi fedezetének előteremtését.

Az állam maga is csak tovább nehezíti a kitörést e hibás körből. Minthogy nem képes mélyreható reformokra — nem csupán az elégtelen finanszírozási források miatt, hanem a politikai akarat hiánya és a nagyhatalmú korporációs testületek ellenállása folytán sem —, rákényszerül arra, hogy az adókijátszást az adók és járulékok emelésével utólag (néha már előre) ellensúlyozza. Ezzel viszont még erősebben ösztönöz az adózás kijátszására és elkerülésére. Felszínes az az állítás, miszerint a közvetlen adóztatást kikerülő jövedelmek egy részét az állam közvetett adó formájában beszedi, hiszen e jövedelmek jelentős hányadát tulajdonosaik a szabályos piacon költik el. Ez a tény ugyanis magát a problémát nem szünteti meg, csak a súlyát enyhíti — valószínűleg azt sem érdemlegesen —, és nincs lényeges módosító hatása a kiváltó okokra; vagyis, hogy a jövedelmek kezelése szembetűnően különbözik aszerint, milyen szektorból — a szabályosból vagy a szabálytalanból — származnak-e. Ebben az értelemben pedig a szabálytalan gazdaságot úgy kell értékelnünk, mint ami tovább súlyosbítja a társadalmi-gazdasági rendszer szűk keresztmetszeteit.

Olyan nézetek is felbukkantak, hogy a szabálytalan gazdaság egy új olasz „gazdasági csoda" alapja [31], hogy a léte a hivatalosnál lényegesen magasabb aktivitási rátát tett lehetővé, vagy hogy reá támaszkodva vált ismét sikeressé az olasz export. Ezzel szemben Contini [6] helyesen mutat rá, hogy a „beruházások visszaesése nem vonja feltétlenül maga után a technológiailag igénytelen javak termelésének csökkenését, már amennyiben lehetőség van a gyárkapun kívüli előállításukra olyan eljárásokkal, amelyek esetleg munkaigényesebbek, viszont a munkaerő rugalmasságának hasznosítása folytán kevésbé megterhelőek. Ugyanakkor e megoldások mellékhatásaképpen fokozódik a technológiai elmaradottság és a fejlett nyugati világ ipari országaival szemben Olaszország még inkább a perifériára szorul." Részben éppen ez következett be a hetvenes években.

A pozitívumokra térve, a szabálytalan gazdaság javára kell írnunk, hogy beruházásnövekedés nélkül nagy profitokat, de legalábbis magas szintű versenyképességet eredményezett. Azt lehet tehát mondani, hogy a munkaköltségek csökkentésének egy — legalábbis részben — sajátos „olasz útjára" sikerült rátalálni; olyan útra, amelyen nem kell növelni a beruházásokat vagy szembeszállni a szakszervezetekkel.

A fentiekben vázolt általános értékelés azonban nem szabad minden különbségtétel nélkül, a szabálytalan gazdaság egészére vonatkoztatni. Egyes szabálytalan tevékenységek jelentős műszaki fejlődést idéztek elő [35]. S gyakran megtörtént, hogy fiatal, újító szellemű vállalkozások a (részleges) szabálytalanság időszakában tudtak elegendő erőforrást felhalmozni ahhoz, hogy később bizonyos piacokon áttörjenek az oligopolista szerveződés emelte gátakon. A nyolcvanas évek a szabálytalan gazdaság e vonatkozásának a fontosságát bizonyították.

Az olasz szabálytalan gazdaság viszonylag nagy súlyáért tehát okolható — egyebek között — a kevéssé vagy éppen egyáltalán nem hatékony közigazgatás, a többi fejlett országhoz képest gyenge vállalkozókészség, amely a külkereskedelemre való erős ráutaltsággal párosult, valamint a szakszervezetek rugalmatlansága, aminek tükörképe (vagy oka?) a munkaerő rugalmatlansága. Emellett létezik egy csomó különösen erős korporatív szakmai csoportosulás, többnyire azon szakmákban (például önálló mesteremberek, szabadúszók, kereskedők, szállodások), ahol a leginkább folyamodnak másodlagos foglalkoztatáshoz, illetőleg adócsaláshoz.

Több vonatkozásban tehát a szabálytalan gazdaság kétségkívül az olasz társadalmi és gazdasági élet félbemaradt reformokból, széles körű hatékonysághiányból és merevségekből fakadó gyengélkedésének a tünete. Fakad ugyanakkor „a szociális" előnyszerzési törekvésekből is, amelyek az állampolgári magatartás szabályainak és bevett normáinak bizonyos fokú meglazulását jelzik. A nyolcvanas években megfigyelhető „felbukkanása" és feléledő termelési tevékenysége a csúcsszektorokban ugyanakkor tanúsítja az olasz termelőrendszer életképességét, s egy olyan új (a gazdasági rendszer egészére persze nem általánosítható) fejlődési minta előképének némely vonásait rajzolja elénk, amelyik rugalmasabb és hatékonyabb lesz, s amelyik a gyári végrehajtást nem feltétlenül igénylő feldolgozási fázisok decentralizálásán, a társadalmi kapcsolatok többé-kevésbé új típusain s technológiailag roppant fejlett géppark hasznosításán fog alapulni.

Az olasz gazdasági fejlődés tapasztalatai a szabálytalan gazdaság sokarcúságára, bizonyos pillanatnyi helyzetek valószínűleg átmeneti jellegére világítanak rá — legalábbis ott, ahol a szabályos és a szabálytalan tevékenységek nem válnak antagonisztikusan szét, s ahol ez utóbbiak dinamikus jellegűek, és születőben lévő vagy gyors fejlődés előtt álló tevékenységeknek nyújtanak átmeneti védelmet.

Hivatkozások

[1] *Alvaro, G.:* L'Italia sommersa che non paga le tasse. Mondoperaio, 1979. február
[2] *BI:* Considerazioni finali del Governatore della Banca d'Italia. Banca d'Italia, Róma, 1987.
[3] *Cassel, D.:* The growing shadow economy: implications for stabilization policy. Universitaet Duisburg Gesamthochschule, Duisburg, 1983. október
[4] *Cassel, D.—U. Cichy:* The shadow economy and economic policy in East and West: a comparative system approach. Az *S. Alessandrini—B. Dallago* (szerk.): The unofficial economy. Consequences and perspectives in different economic systems című kötetben. Gower, Aldershot, 1987.
[5] *CENSIS:* L'occupazione occulta. Caratteristiche della partecipazione al lavoro in Italia. Fondazione Censis, Róma, 1976.
[6] *Contini, B.:* Lo sviluppo di un'economia parallela. Edizioni di Comunità, Milánó, 1979.
[7] *Contini, B.:* Labour market segmentation and the development of the parallel economy: the Italian experience. Oxford Economic Papers, 1981. 3. sz.

[8] *Contini, B.:* The anatomy of the irregular economy, Sokszorosítás, Università di Torino—University of California, Torinó—Berkeley, 1981. június
[9] *Contini, B.:* The second economy of Italy. Journal of Contemporary Studies, 1981. 3. sz.
[10] *Contini, B.:* Dimensioni di impresa, divisione del lavoro e amsiezza del marcato. Moneta e credito, 1984. 148. sz.
[11] *Cozzi, T.:* La „supply-side" economics. Az *AAVV:* Allocazione delle risorse e politica economica nella economie contemporanee című kötetben. Giuffrè, Milánó, 1984.
[12] *Dallago, B.:* Tassazione, economia dell'offerta ed economia irregolare. Economia, banca e congiuntura, 1985. 1. sz.
[13] *Deaglio, M.:* Economia sommersa e analisi economica. Giappichelli, Torinó, 1985.
[14] *Del Boca, D.—F. Forte:* Recent empirical surveys and theoratical interpretations of the parallel economy in Italy. A *V. Tanzi* (szerk.): The underground economy in the United States and abroad című kötetben. Lexington Books, Lexington (Mass.), 1982.
[15] *Feige, E. L.—R. T. McGee:* Tax revenue losses and the unobserved economy in the UK. The Journal of Economic Affairs, 1982. 3. sz.
[16] *Forte, F.:* I conti dell'economia sommersa. Mondoperaio, 1979. 2. sz.
[17] *Frey, L.:* Il potenziale di lavoro in Italia. Documenti ISVET, 1975. 50. sz.
[18] *Frey, L.:* Il lavoro nero nel 1977 in Italia. Tendenze della occupazione, 1978. 6. sz.
[19] *Frey, L.:* Dal lavoro nero alla misurazione del reddito sommerso. Notiziario CERES di economia del lavoro, 1979. március
[20] *Fey, L.:* „Lavoro nero" e politica dell'occupazione in Italia. Studi di statistica e di economia in onore di Libero Lenti, 1979. 11. k. Giuffrè, Milánó, 1979.
[21] *Fuà, G :* Occupazione e capacita produttiva: la realtà italiana. Il Mulino, Bologna, 1976.
[22] *Gaetani-D'Aragona, G.:* The hidden economy: concealed labor markets in Italy. Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali, 1981. 3. sz.
[23] *Goglio, S.:* Sviluppo regionale e dimensione d'impresa. A *szerző:* Italia: centri e periferie című kötetében. F. Angeli, Milánó, 1982.
[24] *Goglio, S.:* Economia regionale e sviluppo economico. F. Angeli, Milánó, 1987.
[25] *Gutmann, P. M.:* The subterranean economy. Financial Analysts Journal, 1977. november-december
[26] *Gutmann, P. M.:* The subterranean economy. Taxing and Spending, 1979. április
[27] *Gutmann, P. M.:* Taxes and the supply of national output. Financial Analysts Journal, 1979. november-december
[28] *Gutmann, P. M.:* The subterranean economy, redux. A *W. Gaertner—A. Wenig* (szerk.): The economics of the shadow economy című kötetben. Springer, Berlin, 1985.
[29] *ISTAT*: Nota tecnica sulla revisione della contabilità nazionale. Sokszorosítás, Róma, 1987.
[30] *Lizzeri, C.:* Mezzogiorno in controluce. ENEL, Nápoly, 1979.
[31] *Martino, A.:* Another Italian economic miracle. Mont Pelerin Society, Stanford Conferance, Stanford (Ca), 1980. szeptember
[32] *Mogee, R. T.—Feige, E. L.:* The unobserved economy and the UK Laffer curve. The Journal of Economic Affairs, 1982. 1. sz. (október)
[33] *Rey, G. M.:* Influenza del sommerso sulla formazione del prodotto interno lordo. Az *AAVV:* Il sommerso, realtà ed influenza dell'economia irregolare nella societ italiana című kötetben. Europia, Novara, 1985.
[34] *Ricci, R.:* Alcune stime dell'evasione statistica nel ramo manifatturiero in Italia. Rivista di economia e politica industriale, 1978. szeptember-december
[35] *Saba, A.:* L'industria sommersa e il nuovo modello di sviluppo. Marsilio, Velence, 1980.
[36] *Salvati, M.:* Sviluppo economico, domanda di lavoro e struttura dell'occupazione. Il Mulino, Bologna, 1976.
[37] *Schaeffer, W.:* A disequilibrium approach to the shadow economy. Előadás a The economics of the shadow economy című nemzetközi konferencián. Universitaet Bielefeld, Bielefeld, 1983. október
[38] *Siesto, V.:* Statistische macroeconomiche ed economia irregolare. Sokszorosítás, Róma, 1987.
[39] *Smith, J. D.:* Market motives in the informal economy. A [28] kötetben.
[40] *Valli, V.—Santacroce, P.* (szerk.): L'eterogeneità del mercato del lavoro: un confronto Est-Ovest. F. Ange, Milánó, 1985.
[41] *Weck-Hannemann, H.—B. S. Frey*: Measuring the shadow economy: the case of Switzerland. A [28] kötetben.
[42] *Wiles, P.*: The second economy, its definitional problems. Az *Alessandrini, S. B.—Dallago, B.* (szerk.): The unofficial economy: consequences and perspectives in different economic systems. Gower, Aldershot, 1987.
[43] *Zenezini, M.:* Salari, occupazione, mercato del lavoro parallelo. Un riesame dell'evoluzione di lungo periodo nel mercato del lavoro italiano. Università degli Stuidi Padova, OLEUP, Padova, 1985.

Vita a tulajdonviszonyok továbbfejlesztéséről

Beszámoló az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség 1988. március 28-i üléséről

A munkaközösség legutóbbi ülésének napirendjén *a hazai tulajdonviszonyok fejlődését és továbbfejlesztésük kívánatos irányait* bemutató tanulmányok* megvitatása szerepelt.

Az öt tanulmányban kifejtett gondolatok fő mondanivalója tézisszerűen az alábbiakban foglalható össze:

A magyar gazdaság teljesítményének történeti elemzése azt mutatja, hogy a kapitalista tulajdonviszonyok felszámolása, a kisárutermelés visszaszorítása, valamint a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán kibontakozó szocialista termelési viszonyok között a fejlődés extenzív szakaszában a termelés dinamikusan nőtt, az ezt követő időszakban azonban a teljesítmények növekedése megtorpant. A gazdasági reform a hatékonyabb gazdálkodás érdekében felszámolta a kötelező tervutasítást és a központi anyagelosztást, kimondta a kereskedelem, az árrendszer és a pénzügyi szabályozás fejlesztésének szükségességét, kívánatosnak tekintette a külpiaci nyitást, ösztönözte az üzemi demokrácia erősítését. A gazdaságirányítás reformjára vonatkozó határozatok azonban alig érintették a hatékony termelés általános feltételeinek kérdéseit, a tulajdonviszonyok jogi problémáit, nem foglalkoztak az állami, a szövetkezeti és a magántulajdon együttélésének és versenyének szükségességével, a szervezeti és a tulajdonrendszer átalakításának kérdéseivel. Az új gazdálkodási rendszer belső ellentmondásai a későbbiekben ahhoz vezettek, hogy a reform ugyan részben kiiktatta a tervutasításos gazdaság mennyiségi szemléletét, a kereslet alakulásától független, pazarló és öncélú termelést, a hatékony fejlődést azonban nem alapozta meg. Fennmaradt a központi fejlesztési célok rendszere, s vele együtt a fejlesztési eszközök megszerzéséért folytatott harc, a szabályozóalku. A gyakran irreális pénzügyi feltételek többnyire a nagyvállalatokat hozták kedvező helyzetbe, a vállalatok polarizálódásában nem tükröződtek a valós hatékonysági különbségek.

A gazdaság 1978-ig külső források bevonásával folyamatosan fejlődött, a termelés bővülése azonban ciklikus, hatékonysága pedig alacsony volt. 1979-től a külső és a belső egyensúly helyreállítása vált a fő feladattá, elsősorban a gazdaság alkalmazkodóképességének növelése révén. Evégett számos jelentős intézkedést hoztak, amelyek hatására bővült a vállalkozási szektor, az új, piacorientált intézmények tulajdonosi jogait a dolgozók testületei gyakorolhatják, létrejöttek a gazdasági társulások, leányvállalatok, megkezdődött az értékpapír-kibocsátás, lehetővé vált a kereskedelmi hitel nyújtása, váltók kiállítása és forgatása, a folyószámla-hitelezés, rendelkezések születtek a veszteséges vállalatok felszámolására, kialakult továbbá a kétszintű bankrendszer. Bár e lépések szükségesek voltak, a pénz versenyszférát szabályozó funkciójának aktivizálásához nem voltak elégségesek, mert a pénz ebben az új szerepkörben sem tudta kikényszeríteni az elkerülhetetlen struktúraváltást. A magyar gazdaság továbbra is képtelen alkalmazkodni a világgazdasági változásokhoz, ami alapvetően a társadalmi vagyon rossz működtetésére, a rossz tulajdonosi döntésekre vezethető vissza. Csak az lehet ugyanis jó tulajdonos, aki közvetlenül érzékeli döntései következményeit, s emellett birtokában van azoknak a képességek-

* *Tardos Márton:* A gazdasági szervezetek és a tulajdon; *Matolcsy György:* Az állami tulajdon lehetséges új formái, versenye; *Tellér Gyula:* A szövetkezeti tulajdon; *Halmai Péter:* Mezőgazdaság és tulajdoni reform; *Laky Teréz:* A magántevékenységek helyzete.

nek és eszközöknek, amelyek révén helyes döntések hozhatók. A jelenlegi rendszerben ezek a feltételek nem teljesülnek.

Állami vagy államigazgatási szerv azért nem lehet jó tulajdonos, mert döntéseiben keverednek a tulajdonosi és a hatósági szempontok. De a vállalat dolgozói sem lehetnek jó tulajdonosok, mert ők elsősorban bérük növelésében, munkahelyük megtartásában érdekeltek, nem pedig a vállalati vagyon növelésében. Még egy adott vállalat megbízott vezetése is inkább érdekelt lehet a vállalati nyereség növelését eredményező döntésben, mint a vagyon gyarapításában.

Ez az oka annak, hogy az állami tulajdon körében a tulajdonosi döntéseket hozó szervezetek és személyek — hosszú távú tőkeérdekeltség hiányában — gyakran hibásan, kevéssé hatékonyan döntenek olyan stratégiai kérdésekben mint vállalkozás alapítása, átszervezése, megszüntetése, a hosszú távú üzletpolitikai és tőkeallokációs irányok meghatározása.

Sajátos módon érvényesek a fenti megállapítások az elvileg csoporttulajdonban lévő szövetkezetekre is. A jelenleg működő hagyományos szövetkezetek többsége ugyanis nem valódi szövetkezet, hiszen a szövetkezeti tulajdonnal kapcsolatos tulajdonosi jogokat ténylegesen nem a kollektíva gyakorolja, fontos döntések (fúziók, szétválások, fejlesztések, partnerek megválasztása, elosztási viszonyok meghatározása, vezetők kiválasztása stb.) olyan, a szövetkezeten kívüli szervekkel való érdekegyeztetési folyamatban születnek, akik a döntés kockázatát nem viselik. A fejlődés során olyan szövetkezetek alakultak ki, amelyekben a tagságot elválasztották tulajdonától — túlnyomóvá vált a fel nem osztható tulajdon — így a tagok gyakorlatilag a munkavállaló, míg a vezetők a munkáltató pozíciójába kerültek. A tagság döntéseit emiatt kevéssé irányítják tulajdonosi szempontok, a kollektíva elsősorban saját jövedelem- és teljesítményhelyzetének javítására szorítkozik. Az említettek alól csak az új ipari kisszövetkezetek és a mezőgazdasági szakszövetkezetek jelentenek kivételt. Ezért a szövetkezetekben a rövid és a hosszú távú vállalati érdekeltség közötti ellentmondás feloldását, a vagyonnövelés intézményes ösztönzését alapjában véve az állami vállalatokhoz hasonlóan, bár számos vonatkozásban sajátos eszközökkel kell megoldani.

A hosszú távú vagyonérdekeltség kizárólag olyan módon teremthető meg, hogy az állami és a „nagyszövetkezeti" szektorban az önálló szervezetek alapérdekeltségévé teszik a vagyonnal való gazdálkodást. Az önálló tulajdonosi szervezetek mögött pedig megjelenhet az állampolgár, mint a tulajdon hatékony működtetésének érdekeltje, s ez végsősoron garanciát is nyújt a hatékony működtetésre.

Az önálló tulajdonosi szervezetek egy csoportja már kialakult a gazdaságban: biztosítók, bankok, az állami vállalatok és szövetkezetek egy szűkebb körében a leányvállalatot és szakcsoportot működtető, vagyonközponthoz hasonló szervezetek. Az ilyen szervezetek további decentralizálásával és a korlátozott felelősségű társasági formákra való áttérésük ösztönzésével növelni lehet az önálló tulajdonosi szervezetek számát, egyben a tőkepiaci szereplők körét.

A tulajdonosi reform keretében ezek mellett fontos szerepet kaphatnak azok az új társadalombiztosítási intézmények (nyugdíjpénztárak), amelyek a versenyszektorban működő társulások értékpapírjain keresztül a biztosítottak vagyonérdekeltségével felruházva ellenőrzik a tulajdon működtetését. A mai állami nagyvállalatok körében jellemző formaként részvénytársaságokra és vagyonközpontokra (holding, konszern) lenne szükség, amelyek egy-egy nagyvállalat társulási formában együttműködő egységeinek értékpapírjait birtokolva gyakorolnák a tulajdonosi funkciókat, érvényesítenék a hosszú távú tőkeérdekeltséget. A vitára benyújtott koncepció értelmében a falusi, városi, megyei önkormányzatok, valamint a nem profitorientált intézmények (szakszervezetek, egyetemek, kórházak stb.) markánsabb tulajdonosi szerepvállalására is szükség van.

A javasolt közösségi tulajdonmodellben az állami tulajdon dominanciája megszűnik, és végbemegy az áttérés a köztulajdon új formáira. Az állami tulajdon helyébe tehát nem a magántulajdon lép. Az új tulajdonmodellre való áttérés történhet egyszeri politikai és államigazgatási döntés révén, de lehet egy hosszabb, a piaci önmozgásokon keresztül érvényesülő folyamat is. A tanulmányban szereplő javaslat az utóbbit állítja középpontba, amelyet új jogszabályi keretek, kormányprogramban rögzített kedvezmények és egyéb közvetett „terelő" eszközök segítenének.

A kisszövetkezetekben a vagyonérdekeltség szinte automatikusan megteremthető, mivel azok nem hierarchikus szervezetek és az osztható tulajdon alapján működnek. A termelőszövetkezeti tagság körében a részjegy, a célrészjegy, a tagsági hitel és célhitel révén azáltal, hogy azok elsősorban a kisebb autonóm egységhez kapcsolnák a tagokat, a vagyoni kapcsolatok új formái lennének kialakíthatók. A nagyméretű, sokágazatú termelőszövetkezetekben a saját felhalmozást kollektív tulajdonként, a korábbi tagok munkájából származó felhalmozást pedig idegen vagyonként, elkülönítve indokolt kezelni. E megoldás révén a szövetkezeti vagyon oszthatatlan maradna, azonban hosszú távon kollektív érdekeltségi viszonyt lehetne teremteni azokkal a korábbi tagokkal, akik az oszthatatlan vagyont ténylegesen felhalmozták.

A szövetkezetek esetében is a sokszínűbb struktúra irányába kellene elmozdulni. Az új vállalkozások alapítása mellett lehetővé kellene tenni a jelenlegi vállalatok egyes részlegeinek önállósodását, a vállalathoz fűződő kapcsolatai lazítását. Más oldalról a kisvállalkozásokból társulás vagy szövetkezés útján életképes nagyobb szervezetek jöhetnek létre.

Az ötvenes évek elején a magántulajdon-ellenes ideológia jegyében csak azokat a tevékenységeket hagyták a magánszféra kis egységeiben tovább működni, amelyek sem az állami nagyvállalatoknak, sem a szövetkezeteknek nem kellettek. A modern gazdaságok szervezeti struktúrája azonban a tömegtermelés igényeit szolgáló nagyüzemek mellett nem nélkülözheti a sok kis szervezetet. Ebben a vonatkozásban a nyolcvanas években kezdeményezett szervezet-korszerűsítés a deklarált célok ellenére sem hozott fordulatot: a nagy szervezetek nem engedték leválni az önállóan is működni képes kisebb-nagyobb egységeiket, az állampolgárok számára pedig túl bizonytalan perspektíva az önálló egzisztenciateremtés, túlságosan kockázatos a tőkebefektetés.

A lakossági szolgáltatások állandósult és széleskörű hiányai, e kis szervezetek munkahelyteremtő képessége egyaránt indokolja az önálló vállalkozók körének szélesítését, tevékenységük támogatását. E tevékenységeknek vissza kell kerülniük az eredményes folytatásukra legalkalmasabb szervezeti formába, az egyéni-családi munkaszervezetbe, vagy a dolgozók társas vállalkozásába. A társasági formák esetében oldani kell a tagok korlátlan anyagi felelősségének előírását, mert ez bizalmatlanságot szül és hátráltatja a tőkebefektetést. A magántulajdonú kisszervezetek életképességét szavatoló szabályozás azért is nélkülözhetetlen, mert a gazdaságnak a mainál sokszorosan több vagyonérdekeltséggel bíró gazdálkodó szervezetre van szüksége.

A vitában az alábbi gondolatokat fejtették ki a hozzászólók:

Annak okát, hogy gazdasági rendszerünk az elmúlt húsz évben csupán működőképesnek bizonyult, de nem vált versenyképessé, elsősorban abban kell keresni, hogy figyelmen kívül hagytuk a tőke létét a gazdaságban, mint objektív tényt. Ez gátjává vált a tőke hatékony működtetésének, ezért koncepcióváltásra van szükség, keresni kell a szocialista tőkegazdálkodás és tőkepiac kialakításának lehetőségeit. Az árutermelés kategóriáival operáló rendszerben a szocializmus specifikuma a terv által szabályozott piacgazdaság lehet. Ehhez szocialista típusú vegyes gazdaságot kell létrehoznunk, amelyben sokfajta tulajdon működik, de a köztulajdon az uralkodó forma, annak a felfogásnak megfelelően, hogy nem azonosíthatjuk a társadalmi tulajdont az állami tulajdonnal.

Egyetértés volt abban, hogy a magántulajdon működése számára versenysemleges feltételeket kell teremteni. Ennek kapcsán a hozzászólók felhívták a figyelmet arra, hogy az elmúlt években dinamikusan fejlődő magángazdaság eredményei megtévesztőek lehetnek, hiszen a gazdaságnak ezt a szektorát tudatosan serkentettük, miközben az állami szektorban restriktív politikát folytattunk. Ennyiben tehát a magánszektor eredményei csak részben tudhatók be az e tulajdonformában ható közvetlenebb érdekeltségnek, legalább akkora része volt az eredményekben magának a szabályozásnak.

Már az 1968-as reform előkészítő munkálatai során is felmerült a részvénytársasági forma bevezetésének gondolata, de az akkor nem a tulajdonlás reformjának, hanem a tőkeáramlás megkönnyítésének eszközeként vetődött fel. A részvénytársasági forma mára a tulajdonviszonyok reformjára vonatkozó elképzeléseknek is szerves részévé vált. A Munkaközösség vitáján részt vevők egyetértettek abban, hogy a társasági törvénynek mindazon vállalatok számára lehetővé kell tennie a részvénytársasággá alakulást, amelyek

ebben a formában nagyobb lehetőséget látnak a fejlődésre. Óvtak ugyanakkor a kampányszerű megvalósítástól, s felhívták a figyelmet arra, hogy a korszerű tulajdonlási formák kidolgozása nem helyettesítheti a termelési érdekeltség javítását, a felelős használatba vétel egyéb módozatainak feltárását. Ehhez meg kell vizsgálni azt is, hogy eddig miért bizonyultak alkalmatlannak a vállalati kollektívák a vagyon gyarapítására.

A hagyományos állami vállalatok részvénytársaságokká alakulásának lehetősége felveti a vállalati tanácsok további sorsának kérdését. A vállalati tanácsok létrehozásával a társadalomnak a széles körű demokratizálás iránti igényére kívántunk válaszolni — a politikai demokrácia fejlesztésében való érdemi előrelépés helyett a munkahelyi demokrácia fejlesztésével. A gazdaságirányítási magatartás, közelebbről a szabályozóalku általánossá válása azonban nem kedvezett sem a vállalati tanácsok eredeti elképzelés szerinti működésének, sem annak, hogy abban érdemi dolgozói részvétel alakuljon ki. Ez utóbbira a részvénytársasági forma — ha a részvényeket nem egy privilegizált réteg, hanem a dolgozók széles körei vásárolnák — valódi megoldást kínál. Más oldalról a vállalati tanácsok csak valós piaci közegben kerülnek valódi döntéskényszerbe, rendeltetésszerű működésük feltétele a piaci viszonyok erősítése.

A vegyes gazdaság hatékony működtetése, a monetáris eszközök kiterjedt alkalmazása a konjunktúraszabályozásban szükségessé teszi a tőkepiac megteremtését. A hozzászólók hangsúlyozták, hogy az árupiacokénál kisebb szabadságfokú, nem szimulált, hanem tényleges tőkepiac megteremtését a reformfolyamat szerves részének tekintik. Ez is feltétele a magántulajdon termelésbe történő legális bevonásának, a sikeres vállalkozások felé irányuló tőkeáramlásnak.

A gazdasági folyamatok eredményesebb irányítása érdekében a tervezésben is koncepcióváltásra van szükség. A társadalmasított tőkegazdálkodás tervezését mind a konjunktúratervezés, mind a hosszú távú stratégiai tervezés szerves részévé kell tenni.

A szövetkezeti tulajdont a legtöbb hozzászóló úgy minősítette, hogy az nagyobb mértékben foglalja magában a marxi—engelsi közösségi tulajdon elemeit, mint az állami tulajdon. Az egyik nézet szerint a szövetkezet személyek társulása, hiba lenne vagyoni társulássá alakítani, de meg kell különböztetni azt az önigazgató állami tulajdontól is. A részvénytársasági forma alkalmazásával a szövetkezetnek éppen a szövetkezés jellege veszne el, s ez, ahogyan a mammutszövetkezetek kialakulásakor is történt, a dinamikus fejlődés megtorpanásához vezethet. A tennivalót a hozzászólóknak ez a csoportja a túlméretezett szövetkezetek „emberi léptékűvé" alakításában, szövetkezés jellegük visszaállításában látja. A másik nézet szerint a szövetkezetekben lényegében bérmunkás-érdekeltség alakult ki, s ez az oka annak, hogy a látványos termelési sikerek ellenére a termelékenység nem kielégítő. Ez utóbbi nézet hívei úgy látják, hogy a szövetkezeti tulajdon fejlesztésében is azokat a célokat kell követni, amelyeket a tulajdonviszonyok reformkoncepciója a népgazdaság egészére megfogalmazott: közép- és kisgazdaságokra, tulajdonosi kötődésre van szükség, a jelenleginél nagyobb teret adva a magántulajdonnak, a kisegítő tevékenységnek.

Többen felhívták a figyelmet arra, hogy a társadalmi és a gazdasági élet különböző részterületeinek reformjára vonatkozó elképzelések kidolgozása egymástól elkülönülten folyik, ami megnehezíti az eredmények egységes rendszerben való összefoglalását. Szükségesnek tartották, hogy a tulajdonviszonyok továbbfejlesztését gazdasági-társadalmi rendszerünk egészébe illesztve gondolják át.

A Munkaközösség végül a következő állásfoglalást fogadta el:

Eddig az állami tulajdon eredményes működtetésének formáit minden reformkísérlet ellenére sem találtuk meg. Ezért a továbbiakban — túlideologizálás nélkül — tisztázni kell több alapvető elvi kérdést, s mindemellett le kell szögezni, hogy a szocialista gazdaságban még hosszú ideig szükségszerűen több tulajdonforma együttélése lesz jellemző. Az eddiginél eredményesebb működéshez a „gazda nélküli tulajdont" közösségi tulajdonná kell átalakítani. Támogatni, erősíteni kell azt a javaslatot, hogy az állami tulajdon egy részét biztosítópénztárakra, társadalombiztosítási intézményekre, falusi és városi önkormányzatokra, nem profitorientált intézményekre célszerű bízni. Vegyes tulajdonú gazdaságra van szükség, de ebben a szocialista tulajdonformák dominálják. Ehhez olyan feltételrendszert kell kidolgozni, amelyben az érdek-összehasonlásban a pénz integráló

funkciója játssza a fő szerepet. Ez lehet az alapja egy olyan gazdasági szemlélet kialakulásának, amely a pazarló vállalati magatartással nem egyszerűen a takarékosságot, hanem a vállalkozást állítja szembe, s nemcsak a tényleges veszteséget tartja számon, hanem az elszalasztott lehetőségeket is.

A struktúraváltásra vonatkozó döntéseink megvalósításához több tőkére van szükség. Ennek forrása a külföldi tőke Magyarországra vonzása, a vállalatokból kivonható tőke jövedelmező területekre való átcsoportosítása és a lakossági megtakarításoknak a termelésbe való bevonása lehet.

Az új társasági törvénnyel biztonságos kereteket kell adni mind a kisvállalkozások, mind a külföldi részvétellel megvalósuló vegyes vállalatok fejlődéséhez. A kisvállalkozások esetében ez a létjogosultságuk körüli vita lezárását, míg a külföldi működőtőke esetében a tevékenységi keretek és a garanciák egyértelmű megfogalmazását jelenti. A törvény adjon lehetőséget — a szövetkezeti sajátosságok megőrzése mellett — a szövetkezeti tulajdon továbbfejlesztésére is.

A munkaközösség több kérdést tisztázandónak tart a tulajdonreformot is szolgáló társasági törvény előkészítése során.

— Kik, milyen intézmények gyakorolják a tulajdonosi jogokat, és milyen mechanizmus alkalmazása a legcélszerűbb például a részvénytársasági formába való átalakulás esetén?

— Hogyan illeszthetők ehhez a rendszerhez a társadalmi szervek működése és jogosítványai?

— Milyen módon teremthető meg az a közgazdasági szabályozás, amely szektortól, illetve tulajdon- és szervezeti formától függetlenül versenysemleges feltételeket biztosít? Ezen belül hogyan alakítható ki egy olyan belső érdekeltségi rendszer, amely az eddiginél erőteljesebb termelési érdekeltséget vált ki; milyen legyen az államilag szabályozott és ellenőrzött tőkepiac eszköz- és intézményrendszere; mi módon lehetne az ennek feltételét jelentő piacépítést elősegíteni stb.

A Munkaközösség egyetértett azzal, hogy a megvitatott tanulmányokban a történelmi értékelő részek egyoldalúak, a szövetkezetek és a kisvállalkozások esetében is árnyaltabb elemzésre van szükség. Javasolja a kritikai elemzés folytatását, s ennek nyomán megalapozottabb összegzés elkészítését. Indokoltnak tartja, hogy a reformbizottságok — a kérdés fontosságára és bonyolult társadalmi-gazdasági összefüggésrendszerére való tekintettel — bővüljenek ki egy olyan bizottsággal, amelynek feladata a tulajdonviszonyok továbbfejlesztésének kimunkálása.

Szénási Pálné

Szénási Pálné az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztály politikai munkatársa.

A kőolaj- és földgáztermelés költségeinek és eredményességének alakulása a Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalatnál

Bármely terület, tevékenység műszaki-gazdasági jellemzőinek vizsgálatakor többé-kevésbé figyelembe kell venni annak másoktól eltérő sajátosságait. Különösen érvényes ez a kitermelő iparra, ahová a bányászat is tartozik. Ennek termékei, az ásványi nyersanyagok a természeti erőforrások között megkülönböztetett helyet foglalnak el, ami alapvetően két körülménynek köszönhető:

1. A történelmi fejlődés során az emberiség az ásványi nyersanyagok egyre több fajtáját, egyre nagyobb mennyiségben használja fel.

2. Az ásványi nyersanyagok földrajzilag jól körülhatárolhatóan, a felhasználói szerkezettől lényegesen eltérően, egyenlőtlen elosztásban, véges mennyiségben állnak rendelkezésre, kitermelésüknél a természeti körülmények meghatározó jelentőségűek.

E két körülmény különleges fontosságát alapvetően az 1973., majd az 1979. évi kőolajár-robbanás tudatosította, s azóta a nyersanyagokkal, köztük az energiahordozókkal való ellátottság globális problémává vált.

Ezek a változások jelentős negatív hatást gyakoroltak nemzetgazdaságunkra, és a nyersanyagok fejlődésünk egyik alapvetően befolyásoló tényezőivé váltak. Nem véletlen tehát az a megkülönböztetett figyelem, amely a hazai lehetőségek mind teljesebb és mind gazdaságosabb kiaknázására irányul.

A gazdasági összefüggések feltárásához a szénhidrogén-bányászat további termelési sajátosságait is figyelembe kell vennünk.

— A szénhidrogéntermékek folyékony vagy gáznemű halmazállapotban termelhetők ki. A lelőhelyek viszonylag mélyen vannak, a megismerés lehetőségei korlátozottak, a kockázat nagy.

— A szénhidrogének nehezen vagy egyáltalában nem helyettesíthetők, értékelésük, áralakulásuk bizonytalansága nagyobb, mint más termékek esetében, s jelentős a politikai hatások szerepe is.

— A szénhidrogén-ipari beruházások kockázata nagy, a tevékenység eszközigényes, de a többletjövedelem elérésének esélyei is nagyok.

— A termelés lefutása, életgörbéje sajátos. (Lásd az ábrát.)

Egy kőolaj és egy gázmező termelésének és fajlagos költségének alakulása

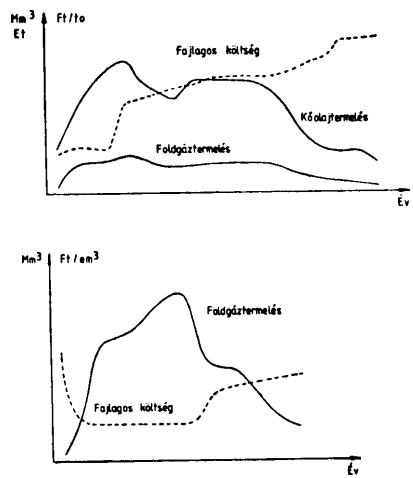

a) A termelés felfutó szakaszában a hozam egyre növekszik, a fajlagos termelési költségek pedig gyors ütemben csökkennek. Ekkor építik ki az ideiglenes, illetőleg végleges termelő létesítményeket.

b) A második szakaszban a termelés és a fajlagos költségek hosszabb ideig alig változnak.

c) A harmadik szakaszban a termelés hiperbolikusan csökken. A fajlagos költségek lényegesen nőnek, még akkor is, ha a szénhidrogén-kihozatal növelésére másodlagos, illetve harmadlagos módszereket alkalmaznak. Ebbe belejátszik a termelés csökkenése, valamint az a körülmény, hogy a mérséklődő termeléshez is jelentős beruházások megvalósítása szükséges (például a földgáznál hűtés és nyomásfokozás, a kőolajnál rekonstrukciós beruházások, új kutak létesítése).

Természetesen egy vállalatnál általában egyidejűleg vannak újonnan termelésbe állított, a termelés szinten tartásának időszakában levő, illetve a termelés előrehaladottabb fázisában levő mezők. Ezek együttesének eredőjét, a termelés növekedését vagy csökkenését s az ezekhez tartozó költségek alakulását is alapvetően az határozza meg, hogy a leművelés szempontjából milyen a vállalat mezőinek összetétele, illetve azok súlyaránya.

A Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalat, amely 1987-ben a hazai kőolajtermelésnek 81, a földgáztermelésnek 86, az összes hazai energiatermelésnek pedig 41 százalékát adta, jelenleg 50 mezővel rendelkezik, amelyből 32 termel.

Annak ellenére, hogy a korszerű művelési módok alkalmazásával mind nagyobb kőolaj-kihozatalt igyekszünk elérni (1986-ban a korszerű módszerek aránya az összes kőolajtermelésben 65 százalékot tett ki), helyzetünket a művelés előrehaladottabb fázisában levő mezők túlsúlya határozza meg. Azaz a kitermelés csökkenését az újonnan beállított mezők nem képesek megállítani.

Ezt a tendenciát erősíti az a körülmény, hogy az effektivitási mutató (a kutatás egységére jutó feltárt készlet értéke), az ország megkutatottságának előrehaladásával törvényszerűen csökken, s így a készletek feltárása elmarad a kitermelés üteméhez képest, ezért romlik a készletellátottságunk, s beszűkülnek termelési lehetőségeink.

Mindezek a körülmények megmutatkoznak a termelési adatok alakulásában, illetve kihatnak a fajlagos költségekre is. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A 2. sz. táblázat a kőolaj és a földgáz teljes költségeit tartalmazza, néhány évre (1980, 1985, 1990) vonatkoztatva.

A költségek alakulásában a következő tényezők játsszák a főszerepet.

1. Az eszközállomány bővülésének hatása

A mezők terv szerinti és hatékony leművelése nagyon jelentős beruházásokat s ezáltal dinamikusan növekvő eszköz- és kútállományt igényel.

Példaképpen: az 1980 és 1990 között a kőolaj- és földgáztermelő beruházások közül néhányat kiemelve:

Megnevezés	Üzembehelyezési érték (M Ft)
A közép-alföldi alacsony fűtőértékű földgáztelepek termelésbe állítása	452,8
A sarkadkeresztúri gázmező termelésbe állítása	445,6
Az algyői felsőpannon telepek termelésbe állítása	697,3
Az Endrőd-III. gázmező termelésbe állítása	724,1
Az algyői nyomásfokozás I. üteme	2024,5
Az algyői nyomásfokozás II. üteme	887,9
Az algyői olaj- és gáztermelés szinten tartásának I. üteme	854,6
Az algyői olaj- és gáztermelés szinten tartásának II. üteme	2401,0
Battonya-Kelet termelésbe állításának II. üteme	847,3
Az üllési mélyszint termelésbe állítása	831,6
Az Endrődi—I—II. gázmező termelésbe állítása, nyomásfokozás	1184,5
Füzesgyarmati kőolaj- és földgáztermelő létesítmények	2917,5

Az eszközállománynak a beruházások és a kutak üzembehelyezése nyomán bekövetkező számottevő bővülését a következő számadatok érzékeltetik:

Megnevezés	1980. II. 31.	1985. XII. 31.	1990. XII. 31.
Kőolaj- és földgáztermelés eszközállománya (M Ft)	6886	11 216	22 983
Kőolaj- és földgáztermelés kútállománya (0-ra leírtakkal együtt) (M Ft)	6782	11 796	23 376

Az eszközállomány változásával arányosan növekszik az anyagköltség (karbantartási anyag), a villamosenergia-költség (beépített kapacitások), az amortizáció, az idegen javítási és kútjavítási költség. Az államkölcsönök kamata viszont csökken, mert 1986. január 1-jétől központi döntésű beruházásaink nem államkölcsönből, hanem saját forrásból, az ún. termelésfejlesztési alapból valósulnak meg. A saját forrás megteremtése ellenére a beruházási vásárlóerő korlátozása nálunk is jelentkezik, nagyon komoly gondokat okoz s veszélyezteti már az 1989. évi termelési és energiaellátási feladatok teljesíthetőségét.

Az eszközállomány növekedése egyúttal szükségszerűvé tette a létszám és az ehhez tartozó bér viszonylag kismérvű emelkedését is. Ezekhez járul a vizsgált időszakban végbemenő jelentős árváltozások hatása (anyagár-emelkedés, a villamos energia áremelkedése, a javítási díjak emelkedése stb.), valamint a bérfejlesztés. Ez utóbbi költség tevékenységünk jellegénél fogva nem képvisel jelentős részarányt.

2. A kutatási-feltárási alapképzési kulcs változása

Az értékesítés költségei között elszámolt kutatási-feltárási alap biztosítja a szénhidrogén-kutató és -feltáró tevékenység finanszírozását, amelynek képzési kulcsát az értékesített termék fűtőértékére vonatkoztatva a Pénzügyminisztérium hagyja jóvá.

Megnevezés	1980	1985	1990
Kutatás-feltárási alapképzés kulcsa (Ft/MJ)	11,46	16,72	20,15

3. A szállítási díjak változása

A kőolaj távvezetékes és a földgáz gerincvezetéki szállítását a Gáz- és Olajszállító Vállalat végzi, amelynek szállítási díjai a következők:

Megnevezés	1980	1985	1990
Kőolaj szállítási díj (Ft/t)	76	61	61
Földgáz szállítási díj (Ft/Em³)	118	223	238

4. Az egyéb költségek változása

Alapvetően a termelés üzemi és vállalati irányításával összefüggő eddig még nem szereplő költségekről van szó. A legfontosabb tételek a külső vállalatok részére történő kifizetések, munkásszállítás, műszaki fejlesztési költségek, tröszti terhelések, lízingdíj, bankjutalék, postaköltség, polgári jogi társaságok által végzett munkák, adók, illetékek, biztosítási díjak. Ezen költségek jelentős része a létszám és az eszközállomány bővülésével, a leművelés előrehaladottabb fázisával összefüggésben változik, így emelkedésük elkerülhetetlen.

A költségek növekedése egyértelműen rontja ugyan a tevékenység eredményességét, de az eredménytömeg így is óriási. Ennek a döntő részét, sőt indokolatlanul nagy hányadát a költségvetés elvonja a termékekre fajlagosan megállapított KÜTEFA-kulcsokon keresztül. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Milyen problémákat okoz a jelenlegi elvonási rendszer?

1. A döntéseket hozókat rosszul orientálja, ellentétessé teszi a népgazdasági és a vállalati érdeket. Amíg a fajlagos KÜTEFA-kulcs fix összegű, minden olyan mezőben gazdaságtalan a termelés, amelynek költsége a KÜTEFA-val együtt meghaladja az árbevételt. Ez évente változó, de mindenképpen nagyszámú és jelentős termelést adó mezőket sújt.

2. A túlzott mértékű elvonás nem biztosítja a szénhidrogén-termelés minimálisan elvárható jövedelmezőségét sem, amely a személyi és az anyagi feltételek folyamatos biztosításához elengedhetetlenül szükséges.

A hagyományos termelés költségnövekedéséből a Pénzügyminisztérium a következő értékeket nem ismeri el.

Megnevezés	1986	1987	1988	1989	1990
M Ft	695	1070	1538	1400	1461

Az elvonási kulcsok nem módosultak, nem követték a világpiaci árak esésével összefüggő exportbevétel-kiesés eredménycsökkentő hatását, amely ellehetetlenítette az OKGT helyzetét.

Ahhoz, hogy az energiaellátás szempontjából kiemelkedő jelentőségű szénhidrogéntermelés hosszabb távon is kielégíthesse a vele szemben támasztott követelményeket, elengedhetetlen a megfelelő, a bányászati sajátosságokat figyelembe vevő szabályozás.

Ennek követelményeit a következőképpen fogalmazhatjuk meg.

1. Minden olyan termelési tevékenység, amely a népgazdaság részére gazdaságos, biztosítson eredményt a termelővállalat részére is.

2. A tevékenység jövedelmezősége biztosítsa a szükséges anyagi-műszaki és személyi feltételek meglétét, mindaddig, amíg e tevékenység extrajövedelmet jelent a népgazdaságnak.

A megoldás véleményünk szerint — összhangban a nyugati országokban követett gyakorlattal — olyan adórendszer kialakítása lehet, amely keretében állam és a vállalkozó megfelelően osztozik a jövedelmen, azaz az elvonások döntő hányada a jövedelemhez kapcsolódik.

Tehát a jelenlegi fajlagos kulcsok helyett, a kőolaj, a földgáz és a gáztermékek esetében százalékos kulcsokat kellene megállapítani (legalább ötéves időtartamra előre) a tevékenység bruttó jövedelmére (árbevétel — közvetlen költség) vonatkozóan. Ez a kulcs olyan mértékű legyen, amely biztosítja a tevékenység megfelelő használatiérték-arányos jövedelmezőségét. Azt a körülményt, hogy az így kialakult eredmény vállalati szinten jelentősen eltérhet a vállalati jövedelmezőségi követelmények (például 15 százalékos eszközarányos nyereség) által meghatározott értéktől, öt évre előre megállapított fix összegű elvonásban lehetne kifejezésre juttatni.

Azaz a javasolt megoldás öt évre előre meghatározott százalékos kulcs és szintén öt évre előre megállapított, évente csökkenő összegű fix elvonás. (Ez utóbbi kifejezésre juttatja a költségek emelkedését s az eredmény csökkenését.)

Az eredményességet azonban egy eddig nem említett tényező: az árak változása is befolyásolja, s jelenleg talán itt a legnagyobb a bizonytalanság. A felvázolt elvonási rendszerben azonban ez is kezelhető. (Az árváltozás hatásával változhat a fix összegű elvonás.)

Az mindenesetre egyértelmű, hogy tevékenységünk a jelenlegi világpiaci árak mellett is rendkívül gazdaságos, s az marad a jövőben is.

Ez a belföldi árakkal számolva is igaz, noha ezek az árak egyfelől nem érik el a világpiacit (például a kőolaj jelenlegi árszintje 15 $/barrel körül van, míg a világpiaci ár 16-18 $/barrel körüli, a fuvarköltséget nem is számolva), másfelől olyan szociálpolitikai és egyéb szempontokat is érvényesítenek, amelyek önmagukban megalapozottak lehetnek, de az árakat torzító hatásuk helytelen irányba orientálja a fogyasztókat.

Reméljük, hogy sok-sok év kedvezőtlen tapasztalatai után tudunk majd váltani, nemcsak azt nézzük majd, honnan lehet pénzt elvonni — függetlenül a következményektől —, hanem azt is, hogy mire kell különösen odafigyelni, hogy problémáinkat ne szaporítsuk, hanem csökkentsük.

Asztalos József
Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalat
Szolnok

1. sz. táblázat

A kőolaj és földgáz termelésének, értékesítésének, fajlagos költségének alakulása

Év	Kőolaj		
	Termelés (E t)	Értékesítés (E t)	Fajlagos költség (Ft/t)
1980	1626	1618	938,5
1981	1580	1567	980,3
1982	1545	1528	1040,6
1983	1510	1501	1210,5
1984	1510	1481	1348,0
1985	1545	1491	1511,0
1986	1601	1549	1767,4
1987	1556	1507	1999,9
1988	1600	1546	2105,7
1989	1509	1455	2311,5
1990	1432	1378	2558,0

Év	Földgáz		
	Termelés (M m^3)	Értékesítés (M m^3)	Fajlagos költség (Ft/E m^3)
1980	5689	5291	625,1
1981	5358	5121	644,6
1982	5551	5334	658,0
1983	5495	5233	762,7
1984	5782	5561	768,5
1985	6311	6034	975,1
1986	6059	5654	1151,4
1987	6037	5763	1152,5
1988	6070	5763	1184,1
1989	5806	5494	1242,6
1990	5590	5275	1343.0

A kőolaj- és földgáztermelés költségeinek alakulása *2. sz. táblázat*

Megnevezés	Kőolaj					
	1980		1985		1990	
	M Ft	Ft/t	M Ft	Ft/t	M Ft	Ft/t
Értékesített mennyiség (Et)	(1617,6)		(1490,9)		(1378,0)	
Anyagköltség	112,5	69,55	162,1	354,0	108,70	256,89
Bér+közteher	101,9	92,99	167,7	112,49	281,4	204,21
Amortizáció	192,1	118,75	220,4	147,83	496,9	360,60
Javítási költség	111,5	68,90	212,1	142,24	658,8	478,08
Kutatási-fejlesztési költség	776,3	479,92	1043,6	700,03	1162,5	843,61
Szállítási költség	138,9	85,88	127,2	85,28	127,7	92,67
Államkölcsönök kamata	58,7	36,27	216,8	145,39	130,6	94,78
Egyéb	26,2	16,20	102,7	69,00	313,0	227,14
Összesen	1518,1	938,46	2252,6	1510,97	3524,9	2557,98

Megnevezés	Földgáz					
	1980		1985		1990	
	M Ft	Ft/E m³	M Ft	Ft/E m³	M Ft	Ft/E m³
Értékesített mennyiség, (Mm³)	(5291,1)		(6033,8)		(5275,1)	
Anyagköltség	114,3	21,60	245,5	40,69	485,0	91,94
Bér+közteher	83,1	15,71	245,5	40,69	225,3	42,71
Amortizáció	233,6	44,15	310,3	51,43	818,4	155,14
Javítási költség	55,7	10,53	183,4	30,39	449,9	85,29
Kutatási-feltárási költség	2075,4	392,24	3213,0	532,50	3213,5	609,18
Szállítási költség	623,6	117,86	1255,6	20u,09	1227,2	232,64
Államkölcsönök kamata	125,2	23,66	270,8	44,87	198,4	37,62
Egyéb	(—) 3,4	(—) 0,66	159,5	26,47	467,0	88,53
Összesen	3307,5	625,10	5883,7	975,13	7084,7	1343,05

A kőolaj-értékesítés eredményességének alakulása *3. sz. táblázat*

Év	Kőolaj (M Ft)				
	Árbevétel	Költség	Bruttó eredmény	KÜTEFA	KÜTEFA (%)
1980	8 795,8	1 518,1	7 277,7	7 058,7	97,0
1981	10 457,0	1 536,5	8 920,5	8 797,0	98,6
1982	11 719,1	1 589,8	10 129,3	10 007,3	98,8
1983	12 449,8	1 816,6	10 633,2	9 897,2	93,1
1984	12 312,2	2 004,5	10 307,7	9 888,3	95,9
1985	12 411,6	2 257,9	10 153,7	10 061,3	99,1
1986	10 399,6	2 738,5	7 655,1	7 286,2	95,2
1987	7 918,6	3 013,4	4 905,2	4 914,0	100,2
1988	8 280,2	3 255,4	5 024,8	5 104,3	101,6
1989	7 793,0	3 363,2	4 429,8	4 728,9	106,8
1990	7 380,6	3 524,9	3 855,7	4 328,5	112,3
Összesen	109 875,8	26 468,6	83 407,2	82 046,5	98,4

3. sz. táblázat folytatása

Év	Kőolaj (Ft/t)				
	Árbevétel	Költség	Bruttó eredmény	KÜTEFA	KÜTEFA (%)
1980	5 437,47	938,46	4 499,01	4 363,0	97,0
1981	6 671,61	980,28	5 691,33	5 614,0	98,6
1982	7 670,41	1 040,59	6 629,82	6 550,0	98,8
1983	8 295,92	1 210,50	7 085,42	6 595,0	93,1
1984	8 316,17	1 353,89	6 962,28	6 679,0	95,9
1985	8 325,19	1 514,53	6 810,66	6 749,0	99,1
1986	6 708,05	1 767,40	4 940,65	4 702,0	95,2
1987	5 255,00	1 999,90	3 255,10	3 261,0	100,2
1988	5 356,00	2 105,70	3 250,30	3 320,0	101,6
1989	5 356,00	2 311,50	3 044,50	3 250,0	106,8
1989	5 356,00	2 558,00	2 798,00	3 141,0	112,3

A földgáz-értékesítés eredményességének alakulása

	Földgáz (M Ft)				
	Árbevétel	Költség	Bruttó eredmény	KÜTEFA	KÜTEFA (%)
1980	11 389,5	3 307,5	8 082,0	8 019,9	99,2
1981	13 945,5	3 300,8	10 644,7	10 246,1	96,3
1982	17 362,6	3 509,3	13 853,3	13 566,2	97,9
1983	17 325,0	3 991,0	13 334,0	14 354,1	107,7
1984	18 045,0	4 289,1	13 755,9	14 897,8	108,3
1985	19 036,2	5 890,5	13 145,7	13 179,6	100,3
1986	19 135,4	6 510,4	12 625,0	11 084,2	87,8
1987	7 918,6	3 013,4	4 905,2	4 914,0	100,2
1988	20 423,1	6 823,4	13 599,7	12 878,2	94,7
1989	19 232,2	6 827,1	12 045,1	11 856,5	95,6
1990	18 416,1	7 084,7	11 331,4	10 897,9	96,2
Összesen	194 576,1	58 151,8	136 424,3	133 694,5	98,0

Év	Földgáz (Ft/Em³)				
	Árbevétel	Költség	Bruttó eredmény	KÜTEFA	KÜTEFA (%)
1980	2 152,58	625,10	1 527,48	1 516,0	99,2
1981	2 723,27	644,58	2 078,69	2 001,0	96,3
1982	3 255,27	657,95	2 597,32	2 543,0	97,9
1983	3 310,78	762,68	2 548,10	2 743,0	107,7
1984	3 245,41	771,41	2 474,00	2 679,0	108,3
1985	3 154,94	976,25	2 178,69	2 184,0	100,3
1986	3 383,63	1 151,39	2 232,24	1 960,0	87,8
1987	5 255,00	1 999,90	3 255,10	3 261,0	100,2
1988	3 544,14	1 184,10	2 360,04	2 235,0	94,7
1989	3 500,50	1 242,60	2 257,90	2 158,0	96,5
1990	3 491,14	1 343,00	2 148,14	2 066,0	96,2

A „túlelosztás" kora?

Szabálytalan ismertetés Botos Katalin „Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány" című könyvéről

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 326 l.

Az utóbbi másfél évtized világgazdasági eseményei gyakorta tűntek megmagyarázhatatlannak a közgazdászok számára is. Érthető tehát az olvasó fokozott érdeklődése, amelylyel Botos Katalin „Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány" című könyvét kézbe veszi. Ez a tanulmány a hazai közgazdasági irodalomban az elsők egyike, amelyet szerzője lényegében annak a kérdésnek szentel, hogy mi az oka az úgynevezett adósságválságnak.

Könyve bevezetőjében Botos Katalin több oldalról megközelítve vázolja az utóbbi egy-másfél évtizedben a fejlett tőkés-, a fejlődő és a szocialista országokban egyaránt tapasztalható válságjelenségeket. Vizsgálódásának irányát ezekkel összefüggésben az alábbiakban határozza meg: „... a specifikus válságokok elemzése nélkül teljesen félrevezető a formai hasonlóságok, időbeli egybeesések tartalmi jeggyé, oksági kapcsolattá tétele az egyes országcsoportokban. A továbbiakban ezért a fő figyelmet az aszimmetrikus kölcsönhatásokra irányítjuk. A belső okok elemzése — az ahhoz szükséges munka méreteinél fogva — jelen vállalkozás keretein kívül van. Ott és annyiban térek ki rájuk, amennyiben a nemzetközi gazdasági és pénzügyi problémák magyarázatához elkerülhetetlenek" (28. l.).

A világgazdaság egyes alrendszerei közötti érintkezési, találkozási pontoknak (az „aszimmetrikus kölcsönhatásoknak") az előtérbe állítása azt jelzi, hogy Botos Katalin szerint a mai világgazdaság és annak működése csak mint a kölcsönös függőség által befolyásolt és meghatározott szerves, de nem homogén egész érthető meg. A „belső okok" elemzésének a háttérbe szorítása azonban nem vált a tanulmány előnyére — különösen ami a szerző egyik legfontosabb tézisének a bizonyítását illeti.

Ne vágjunk azonban a dolgok elébe! Botos Katalin szerint „a 70-es, 80-as évek fordulója válságperiódus. Olyan időszak, amelyben az addig latens válságjegyek napvilágra törtek" (28. l.). Ezek a jegyek a következők: 1. „... az évtizedforduló a gazdasági növekedés lelassulásával, sőt visszaesésével járt csaknem valamennyi országban" (29. l.); 2. „Tartós strukturális feszültséget vált ki a rétegekre koncentráló, elhúzódó munkanélküliség" (34. l.); 3. Jelentősen fokozódott, egyes országokban kétszámjegyűvé vált az infláció, s a „reálkamatok a 80-as években évtizedek óta nem látott magas szinten stabilizálódtak" (40. l.); 4. „Elkerülhetetlen következménye lett a vázolt jelenségnek az 1981—1983-ra kialakult, az 1930-as évek óta nem látott mértékű adósságválság" (41. l.).

A szerző úgy véli, hogy „a nemzetközi adósságválság, s a széles körű munkanélküliség nagyon hasonlatos jelenség a 30-as években tapasztaltakhoz" (43. l.). Ezért viszonylag hosszadalmasan foglalkozik a „nagy válság" bemutatásával.

Ez a gazdaságtörténeti kitérő — egyúttal elméleti „tetemre hívás"; két ország, az Egyesült Államok és Németország 1929—1933-as gazdasági válságának, illetve gazdaságpolitikájának az áttekintése. Valószínűleg azért éppen ezeké, s nem más országoké, mert a tőkés rendszernek az 1929—1933-as válságra adott gazdaságpolitikai, de még inkább politikai válaszában az e két országban bekövetkezett változások egymásnak mintegy ellenpólusai. A szerzőt leginkább az a két kérdés foglalkoztatja, hogy mi volt e válság oka, és a gazdaságtörténet eddig legsúlyosabb válságát követően mi módon stabilizálódott a tőkés rendszer.

Nos, Botos Katalin szerint az 1929—1933. évi „elementáris erejű válság a reál-

gazdaság és a pénzügyi gazdaság kölcsönhatásából született" (96. l.). A válságnak tehát szerinte két oka volt: 1. „a deflációs pénzpolitika" (96. l.); 2. „a befektetési lehetőségek szűkössége" (98. l.). A deflációs pénzpolitika azért, mert olyan időszakban korlátozta a keresletet, amikor az amúgy is elégtelennek bizonyult. A befektetési lehetőségek szűkössége pedig azért, mert nem volt mód az értéktöbblet tőkésítésére. Parlagon heverő, tétlen pénztőkék (túlzott megtakarítások) halmozódtak fel, mégpedig döntően amiatt, mert a fogyasztói kereslet elmaradt a megtermelt áruhalmaz realizálásához szükséges mértéktől. Ez utóbbi mozzanat jelentőségét — az Egyesült Államokra vonatkozóan — Botos Katalin többször is kiemeli. Először a bérek és a fogyasztói hitelek összegének 1924 és 1929 közötti alakulása kapcsán: „a fogyasztási piac nem tudja felvenni a termelést megfelelő addicionális hitel teremtése nélkül ... Szűkös volt a fogyasztói kereslet" (49. l.). Majd a következő, az „1929—33 versus 1979—83" című fejezetben. „Nem a túltermelés, a túlberuházás, hanem az alulfogyasztás a gond" (98. l.).

A gazdaságtörténeti visszapillantás tanulságát Botos Katalin a következőkben összegzi: „Ha a 30-as évektől előre ugrunk a 60-as, 70-es évekbe, jól látszik, hogy a profitmotivált gazdaság minden eszközt megragadott a fogyasztás növelésére. ... A válság »gyümölcseként« megszületett a kompenzáló központi (állami) beavatkozás elmélete, s ez a háborút követő években széles körben a gyakorlati gazdaságpolitika rangjára emelkedett... a deficit és az adók által finanszírozott állami gazdálkodó tevékenység belép — ha kell — a magánjövedelem-felhasználás mellé, s ezzel szinten tartja a keresletet" (99—102. l.).

Ugyanakkor ez feltételként „a nemzetközi valutarendszer újraszervezését is megkívánta. Bretton Woods ugyancsak a válság kései »termése«" (102. l.). Az újratermelési folyamat viszonylagos zavartalansága, a „kereslet szinten tartása", továbbá a nemzetközi kereskedelem bővítése ugyanis nem lett volna megoldható a pénz- és hitelteremtés korábbinál rugalmasabb módszerei és új nemzetközi intézmények nélkül.

A terápia azonban — folytatódik a szerző gondolatmenete — az 1970-es években nem bizonyult sikeresnek. „Az akkori olcsó hitelek ... túlságos költekezésre bátorították a jövedelemtulajdonosokat", amit „persze csak akkor lehetett megtenni, ha volt, aki finanszírozta" (40. l.). A számlát a „kompenzáló állam" állta; a költségvetés — deficit terhére — erején fölül költekezett. Mindennek nyomán „túlelosztás" jött létre. Ugyanakkor az egyre gyorsuló infláció egy ponton a kamatszint emelkedését váltotta ki, amit az inflációellenes politika még tovább emelt.

Az „1979—83-as válságperiódusban" a kamatmozgásnak Botos Katalin szerint jelentős szerepe volt. „Nem kell hosszas közgazdasági bölcselkedés, hogy a kamatok növekedést gátló szerepét érzékeljük. Mind a termelő, mind a fogyasztói beruházásoknál e drágulásnak feltétlenül kereslet—visszafogó hatása van" (40. l.).

A pénz- és hitelteremtés igényei (a költségvetési deficit finanszírozása) ugyanakkor a Bretton Woods-i rendszer szabályait is betarthatatlanná tették. A nemzetközi pénzügyekben szükségképpen újabb változásnak kellett bekövetkeznie, s a dollárstandardról való letérés végleges szakítást jelentett a belső értékkel bíró pénzzel. A nemzetközi pénzügyi rendszer új sajátosságai bizonyos gondokat enyhítettek ugyan, de más vonatkozásban újabb problémákat szültek. „... a világgazdaság a két olajsokk után a feszültségeket a lebegő árfolyamokkal jobban megoldotta, mint ha szilárd árfolyamokkal kellett volna funkcionálnia" ám „az árfolyam-ingadozások mértéke messze felülmúlta minden korábbi elképzelésünket" (103—104. l.).

Mindazonáltal Botos Katalin szerint az adósságválságnak nem a magas kamat az oka. „A »bűnös« tehát a kamatláb? Távolról sem találtuk meg az utolsó láncszemet! ... meg kell találni az adott időszakban a túlelosztás gazdasági okait. Magyarázatot kell találni arra a kérdésre, hogy az emberiség — így, ilyen nagy szavakkal — az előtte álló kihívásnak miért nem volt képes megfelelni, és miért nem válaszolt a dráguló energiaköltségekre, környezeti és infrastrukturális problémákra egy új tudományos-technikai forradalommal?" (145. l.).

A pénz és hitel iránti keresletet befolyásoló tényezők számbavétele után Botos Katalin bemutatja a folyamat másik oldalát: a fejlett tőkésországok pénzintézeteinek hitelnyújtási (pénzteremtési) tevékenységét. Megállapítja, hogy az 1970-es években a külföldi hitelek nyújtása vált a döntővé, ami oka és jele is egyben, hogy „a világ tőkepiaca egyre jobban integrálódik" (162. l.). A pénz- és hitelkínálat bővülését nagyrészt a bank-

tevékenység liberalizálása tette lehetővé, s így az 1970-es évek hitelexpanziójában a magánbankoké volt a főszerep.

A hitelbőség 1980-ban tetőzött, majd hirtelen fordulat következett be. A hitelek megcsappanása az adósok polarizálódásához vezetett. A nem olajtermelő fejlődő országok egyre inkább kiszorultak a hitelpiacról; fizetésképtelenségüket nem annyira újabb hitelek felvételével, mint inkább tartozásaik átütemezésével hárították el. Ebben már a nemzetközi pénzintézetek is növekvő mértékben vettek részt.

Az adósságok problémája azonban — mutat rá Botos Katalin — a fejlett tőkésországokat is érinti; mégpedig nemcsak mint hitelezőket. Az 1970-es években erősödött ugyan a fejlett tőkésországok nettó tőkeexportőri pozíciója, ám az 1980-as években többük külföldi adósságállománya gyorsulva nő. Ennek egyik oka az, hogy az Egyesült Államok korábbi nettó tőkeexportőr pozíciója a visszájára fordult. A másik az, hogy a nyugat-európai országok kölcsönfelvétele is élénkült.

Az adósságválság valódi kárvallottjai, persze, a nem olajtermelő fejlődő országok; „Ők megélik, amiről mások beszélnek" (206. l.). Közülük jó néhány nem pillanatnyi fizetési nehézséggel, hanem tartós fizetésképtelenséggel küszködik. Ennek okait keresve a szerző utal a kérdéssel kapcsolatos vitákra; hogy tudniillik mennyiben a külső (például olajárrobbanás), illetve a belső (gazdaságpolitikai) tényezők voltak a meghatározók az eladósodásban. Szerinte a fő ok a költségvetés deficitje volt. „Azok az országok — írja —, amelyekben erősen centralizált bürokratikus döntéshozatali rendszer van, a nagy tévedések kockázatát vállalják magukra ... az adósságproblémák valószínűségét a kormány viszonylag erőteljes gazdasági beavatkozása, a költségvetési politikája inkább erősíti, mint gyengíti" (215. l.). Ugyanakkor statisztikai adatok támasztják alá, „hogy az adós országok fizetésimérleg-feszültségei elsősorban az exportteljesítmények javulása révén enyhültek" (213. l.), s azt sokkal kisebb mértékben segítette elő az import visszafogása. Emellett a szerző azt is megállapítja, hogy a működő tőke bevonására is az exportorientált gazdaságoknak van jobb esélyük. A fejlődő országok összessége számára azonban az 1980-as években e megoldás is megnehezült, mivel a külföldi állótőke-beruházások ebben az országcsoportban — az 1981-es csúcs után — csökkentek.

A KGST-országok eladósodásáról szólva Botos Katalin nyomatékkal állapítja meg: „a nemzetközi hitelapály rámutatott kereskedelmi és termelési szerkezetünk korszerűtlenségére s az alkalmazkodást segítő intézményeink hiányosságaira" (272. l.) — beleértve az egymás közötti gazdasági kapcsolatokat is. Fontos a szerzőnek az a megállapítása, hogy a szocialista országok „az elmúlt két évtizedben ... nem tettek lépéseket ... a szolgáltatások erőteljes fejlesztésére" (266. l.). Ezzel összefüggésben szól arról, hogy a gazdasági fejlettség és a termelési szerkezet mutatói alapján országaink közelebb állnak a fejlődő országokhoz, s így az eladósodásukhoz az utóbbiakéhoz igen hasonló gazdaságpolitikai folyamatok vezettek. Az eladósodás felszámolására irányuló lépésekben azonban két lényeges különbség van: „az aktívumok elsődlegesen az import megszorításával jöttek létre ... az eredendően befelé fordult KGST — a 70-es évek kissé egyoldalú, import irányultságú nyitási kísérlete után — még inkább saját piacára orientálódik" (272. l.).

Könyve befejezéseként Botos Katalin összefoglaló értékelést ad az 1979—83-as válságperiódusról. Annak jellemzőit a következőkben fogalmazza meg (a sorrendiség valószínűleg fontosságot is jelez):

„*Túlelosztás*". „Világméretű túlelosztás tanúi vagyunk. ... A termelékenységemelkedés üteme ... folyamatosan csökkent, ... Az egy főre jutó személyes fogyasztás volumene ezzel szemben egyes vezető tőkésországokban, ... továbbra is dinamikusan, ... nőtt ... Az utolérő országok — jórészt kölcsönforrásokból — intenzív fejlesztési programokba fogtak, s a fejlett ipari országok természetesen nem rendezkedtek be az új osztozkodási arányoknak megfelelően alacsonyabb fogyasztásra" (296. l.).

„*Túltermelés*". „Hiába »csorog túl« a termelt fogyasztási cikk tömeg a fejlett ipari országok felvevőképességén, nem »csorog bele« a korlátlannak tűnő fogyasztóképességű fejlődő országokbeli »tartályokba« ... Kettős feszültség, kettős ellentmondás: a túltermelés és a túlelosztás korát éljük válságos napjainkban" (299. l.).

„*Az ökológia imperativusza*". A válság egyik oka ... az eddigi fejlődés mohósága: a természet íme benyújtja a számlát" (300. l.).

„*Intézményi válság*". „A másik válságos pont: a nemzeti és nemzetközi mechanizmus ütközése ... Az állami beavatkozás párosul a liberális nemzetközi pénzügyi rendszerrel;

s e kettő sehogy nem illik össze. A nemzetközi liberalizmus a híd alatt alvás szabadságát adja ... a periferikus gazdaságoknak ... A világméretű koordináció esélye az érdek- és hatalmi ütközések miatt ... a közeljövőben nem igazán valós" (301—303. l.).

*

Miként értékelhetjük Botos Katalin vállalkozását? Nos, tanulmányának legfőbb megállapításai a valóságról nyert benyomásokkal egyezőnek látszanak. A szerző gondolatmenetét dinamikus, színes előadásmód lendíti a konklúziót tartalmazó tézisekig. Amint azonban azt már korábban is jeleztem, Botos Katalinnak nem mindenben sikerült megválaszolnia a maga föltette kérdést. Mi több, a könyvben olyan hiányosságok, pontatlanságok is fellelhetők, amelyek kétségessé teszik a szerző álláspontját, illetve annak elméleti megalapozottságát. A tudományos bizonyítás ugyanis többet követel a jelenségek közvetlen magyarázatánál.

Az „1973—83-as válságperiódus" egyik legfőbb megkülönböztető jegye Botos Katalin szerint a „világméretű túlelosztás". A „túlelosztás" fogalmat azonban Botos Katalin nem definiálta. A tanulmányból nem derül ki egyértelműen, hogy annak mi a közgazdasági tartalma. Az értelmezéshez fogódzóul szolgálhat, hogy a „túlságos költekezés" érzékeltetésére a szerző a folyó fizetési mérleg (valamint a kormányzati költségvetés) egyenlegéről közöl adatokat. Ennek alapján a „túlságos költekezés", illetve a „túlelosztás" úgy értelmezhető, hogy a szóban forgó ország(ok) jövedelemtulajdonosai folyó jövedelmüknél nagyobb összegeket költöttek vásárlásra.

Mármost a nemzeti jövedelem számlarendszere segítségével viszonylag egyszerűen kiszámítható, hogy valamely nemzetgazdaságban bekövetkezett-e ilyen fejlemény. Ehhez a vásárlásra (belföldi felhasználásra) költött pénzösszeg összehasonlítandó a nemzeti jövedelem, illetve a GNP összegével.[1] Ilyen számítást azonban Botos Katalin nem végzett. Érthető tehát, hogy nem vette (nem vehette) észre: a rendelkezésre álló és a vásárlásra költött jövedelem összevetése a fejlett tőkésországokban nem jelez „túlságos költekezést". Ebben az országcsoportban nem került sor a folyó jövedelmek összegét meghaladó vásárlásokra. Pontosabban, rövidebb-hosszabb időszakokban egyes országokban volt, illetve van erre példa. Mindazonáltal a világgazdaság ezen régiójában a „túlköltekezés" az utóbbi húsz év egyetlen gazdaságtörténetileg indokoltan elhatárolható szakaszában sem

A belföldi felhasználás a jövedelemhez viszonyítva (A) és a gazdasági növekedés üteme (B) a fejlett tőkésországokban
(százalék)

Megnevezés	1965—73	1974—75	1976—79	1980—82	1983—86
A[a]	99,4	99,5	99,6	99,9	99,7
B	4,8	0,5	5,2	1,3	4,4

Forrás: National Accounts, 1960—1983; Quarterly National Accounts, 1987. 2. sz. OECD Department of Economics and Statistics.

[a] Folyó áron.

Megjegyzés:

Némiképp nehezíti az adatok értelmezését az, hogy néhány ország (így mindenekelőtt Franciaország, Olaszország) esetében nem a szükséges GNP, hanem a GDP összegét közlik a statisztikák. Vagyis a külfölddel szembeni tőke- és pénzmozgások bizonyos tételei hiányoznak. Minthogy azonban ez az eltérés a fejlett tőkésországok összesített GNP-jének csak 2—3 százalékát teszi ki, a fenti adatokból levonható következtetést ez az eltérés valószínűleg nem másítja meg.

[1] Helyénvaló lesz ezt az állítást statisztikai adatokkal is bizonyítani. Az említett módon elvégzett számítás eredményét a táblázatban foglalom össze.

vált tipikussá. S a szóban forgó összefüggések („az aszimmetrikus kölcsönhatások" és a „világméretű pénzügyi egyensúlyhiány") szempontjából ez a lényeg.

Ez ugyanis azt jelenti: ha a nemzetközi pénzpiacokon az 1970-es években a fejlett tőkésországok növekvő mértékben vettek is föl hiteleket (s nettó külső adósságállományuk az 1980-as években tovább nőtt), ezeket az összegeket nem folyó jövedelmüket meghaladó vásárlásokra (fogyasztásra és tőkefelhalmozásra) fordították. Ennek a ténynek a fényében — Botos Katalin értelmezéséhez képest — egészen más megvilágításba kerül a „világméretű pénzügyi egyensúlyhiány", az adósságválság! Szó sincs róla, hogy az 1970-es évek végén „... csaknem ugyanazok az országok lettek fizetésképtelenek, mint amelyek fél évszázada" (43. l.). Erre a kérdésre később még visszatérek.

Észre kell azonban azt is venni (lásd a táblázatot), hogy a világpiaci árarányoknak a fejlett tőkésországok számára hátrányos megváltozásakor gazdasági növekedésük üteme mindig lassult, illetve termelésük abszolúte csökkent — tehát mennyiségileg (is) alkalmazkodtak a megváltozott ár- és költségviszonyokhoz. Ez alighanem az egyik oka annak, hogy a világgazdaságnak ebben a térségében nem került sor tartós „túlköltekezésre". A fejlett tőkésországokban az első olajárrobbanás óta a termelés fajlagos anyag- és energiaigénye ugyanakkor mintegy 20—25 százalékkal csökkent. Ilyen mértékű változás ilyen rövid idő alatt korábban soha sem ment végbe. Ez pedig aligha lett volna lehetséges a technikai fejlődés irányváltása és gyorsabb üteme nélkül. Valószínűleg ezzel függ össze az, hogy az 1980-as években a fejlett tőkésországokban a beruházási ráta ismét növekedni kezdett (ellentétben az 1970-es évek tendenciájával). S úgy vélem, sokkal inkább ez a tény magyarázza a fejlett tőkésországok külföldi hitelek iránti növekvő igényét az 1980-as években, semmint a „túlelosztás" finanszírozása.

A fejlett tőkésországok átlagára alapozott iménti érvelés persze elfedi azt a tényt, hogy némelyikük mégiscsak többet költött a rendelkezésére álló jövedelemnél, mégpedig hosszabb időszakon keresztül. Ilyen értelemben Botos Katalin hangsúlyozottan (s többször is) említi az Egyesült Államokat. Valóban, 1983-tól az Egyesült Államokban a belföldi felhasználás évről évre meghaladta a GNP-t. Egyrészt azonban ez az időszak már kívül esik a Botos Katalin által válságperiódusnak tartott 1979—1983 közötti szakaszon. Másrészt a folyó jövedelmen felüli költekezés a három belföldi jövedelemtulajdonos-csoport — a bérből és fizetésből élők, a tőkések és az állam — közül ekkor is csak az utóbbinál volt tapasztalható.[2] Az ok (a költségvetési kiadásokat tekintve) közismert: a megemelkedett kamatteher és a rohamosan növekvő katonai kiadások. A fokozott fegyverkezés hátterében azonban elsősorban bizonyos stratégiai, világpolitikai megfontolások állnak, és nem az 1929—1933-as „válság »gyümölcseként« megszületett kompenzáló központi (állami) beavatkozás".

Az a kép tehát, amelyet Botos Katalin a „világméretű túlelosztásról" rajzolt, legalábbis pontatlan. Mindazonáltal más baj is van a kréta körül! Tanulmányának az 1929—1933-as válságot tárgyaló részét azért aposztrofáltam elméleti „tetemrehívásnak", mert abban Botos Katalin sajátosan „újraértelmez" bizonyos válságelméleti tételeket.

A „túlelosztás" fogalma szerzőnknél — mint láttuk — logikailag az „alulfogyasztás" fogalmához kapcsolódik, mely utóbbi szerinte az egyik oka volt az 1929—1933-as válságnak. Az „alulfogyasztás" és a „túlelosztás" fogalma, illetve a velük jelzett gazdasági helyzet között tehát egyúttal sajátos történeti kapcsolat is van. Az 1929—1933-as válság és az „1979—1983-as válságperiódus" Botos Katalin szerint sokkal szorosabban függ össze egymással, mint ahogyan azt általában gondolják. Ennek az összefüggésnek a mibenlétét szerzőnk Jánossy Ferenc egy dolgozatára hivatkozva érzékelteti. (*Jánossy Ferenc:* Egy evolúciós alternatíva. Valóság, 1982. 2. sz.) Szerinte ugyanis „Elméletileg ... a legvilágosabban Jánossy fogalmazza meg, hogy valójában mi is történt 1929—33-ban" (99. l.).

[2] A tőkések összessége abban az esetben költ (áruk és szolgáltatások vásárlására) többet, mint amennyi folyó jövedelme, ha az úgynevezett papírosprofit összege negatív. Mármost, a személyi jövedelmekből eszközölt megtakarítás és az új fogyasztói hitelek összegének az egybevetése azt jelzi, hogy az 1980—1985. évek átlagában a lakosság jövedelmének összegével hozzávetőleg azonos összeget költött el áruk és szolgáltatások megvásárlására. Ugyanakkor az említett időszak kumulált költségvetési deficitje meghaladta a folyó fizetési mérlegét. Így a fenti hat év átlagában a papírosprofit összege pozitív. Következőleg: a rendelkezésre álló jövedelemnél csak az állam költött többet.

Jánossy Ferenc tézisei azonban (amelyek Rosa Luxemburgnak a tőkés újratermelésre vonatkozó koncepciójára épülnek) nemcsak elméletileg hibásak, de ellentmondanak a kapitalizmus második világháború utáni fejlődését jellemző tényeknek is. A teljes körű bírálat persze nem tartozik ide. Így Jánossy Ferenc kapitalizmusfelfogásának itt csak olyan vonatkozásaira térek ki, amelyek szorosan kapcsolódnak Botos Katalin téziséhez.

1. Jánossy Ferenc szerint a marxi kategóriák, a tőkés gazdaság működésének „játékszabályai" az 1929—1933-as válság korának kapitalizmusára még „érvényesek" voltak. Mármost a tőkések jövedelmének az összege a marxi újratermelési sémákban egyenlő a tőkefelhalmozásra fordított kiadásaik és fogyasztásicikk-vásárlásaik árösszegével. Vagyis a klasszikus kapitalizmus marxi modelljében a tőkések kezén felhalmozódó és beruházásra nem fordítható tétlen pénztőke nincs.

Az ám — de ami nem létezik, az oka sem lehet semminek! Botos Katalin viszont az 1929—1933-as válság tárgyalásakor nem vállalkozott mélyebb profitelméleti vizsgálódásra. Ehelyett elfogadta azt a véleményt, miszerint az 1929—1933-as válságban „... a befektetési lehetőségek összvolumene messze elmaradt a meglévő vállalatok összegzett befektetési képessége mögött ..." (*Jánossy*, 19. l.). Így lett nála a válság egyik oka — hibásan — „a befektetési lehetőségek szűkössége".

2. A fogyasztás (a reálbér) hosszú távú alakulásáról Jánossy Ferenc fölteszi, hogy az 1929—1933-as válság óta az a termelés és a felhalmozás különbsége által meghatározott változó. S ebből — a befektetési lehetőségek korlátozottsága alapján — arra következtet, hogy ezt „a fennmaradó részt ... — majdnem a teljes nettó termelési volument — el kell fogyasztani, máskülönben a körforgás, mint például a világválság idején, meggátlódik" (*Jánossy*, 20. l.). Valóban így lenne? Nem, nincs olyan fejlett tőkésország, amelynek statisztikai adatai ezt mutatnák![3]

Igaz persze: az állótőke-beruházásoknak végső soron a piacon, konkrétabban a fogyasztási cikkek piacán kell realizálódniuk. Ezért a fogyasztás bővülése elengedhetetlen feltétele a tőke bővített újratermelésének. Ez azonban nem vezethet ahhoz, hogy az „alacsony béreket" mint az „alulfogyasztás" forrását a válság okának kiáltsuk ki.[4] A bérek és a profit egymás rovására mozgó változók: az „alacsony bérekhez" „magas profit" társul. Ha pedig igaz, hogy a tőkés termelés emeltyűje a profit, illetve annak növelése (amit Botos Katalin sem von kétségbe), akkor aligha hihető, hogy a profitnak a nemzeti jövedelemből való magas aránya oka lenne a válságnak.

Továbbá, ha igaz volna Jánossy Ferencnek az a feltevése, hogy a fejlett tőkésországokban a második világháborút követően „majdnem a teljes nettó termelési volument" elfogyasztották, akkor a profitrátának igen jelenősen süllyednie kellett volna. Ezt azonban a tények nem támasztják alá: az utóbbi négy évtized nagyobb részében a profitráta emelkedett. Mégpedig a beruházási rátának egyrészt az állami monopolkapitalizmus létrejötte, másrészt a tudományos-műszaki forradalom által kiváltott emelkedése miatt. A tőkés gazdaság fejlődésének az 1929—1933-as válságot követően tehát aligha az volt a lényege, hogy — Jánossy Ferenc szavaival élve — „a fogyasztási javak felduzzadt folyama számára

[3] Angliában például az egy foglalkoztatottra jutó termelés növekedése az 1929-ig terjedő öt évtizedben évente átlagosan 0,7 százalék volt, a reáljövedelem 1,2 százalékos növekedése mellett. Ezzel szemben az 1979. évvel záruló újabb fél évszázadban a termelékenység évente 1,7, míg a reáljövedelem 1,6 százalékkal nőtt. A gazdasági növekedés üteme az előbbi szakaszban évente átlagosan 1,3, az utóbbiban 2,2 százalékot ért el. Ezért amíg az 1929-ig terjedő szakaszban a termelési volumen és a reáljövedelem növekedésének az aránya 1 : 0,92 volt, addig azóta ez már csak 1 : 0,67. A termelékenység és a reáljövedelem növekedésének az aránya pedig ennél is nagyobb mértékben csökkent: az első szakaszban 1 : 1,71, míg a másodikban 1 : 0,89 volt.

[4] Az elégtelen fogyasztói keresletről szóló tétel „rehabilitálása" 1987-ben több mint furcsa. A marxista elmélet már az 1960-as évek közepén bizonyította, hogy az úgynevezett általános periodikus túltermelési válságok kitörésének az okát illetően igen fontos az a megkülönböztetés, „... amely szerint nem a keresletnek a kínálattól való, többnyire valóban bekövetkező elmaradására, hanem az értéktöbbletráta csökkenésére kell helyeznünk a hangsúlyt" (*Erdős Péter:* Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elemzéséhez, 2. javított kiadás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974., 357. l.) Az 1929—1933-as válság pedig az eddigi utolsó klasszikus típusú, általános túltermelési válság volt.

szelep nyílt", illetve — Botos Katalin értelmezésében —„a profitmotivált gazdaság minden eszközt megragadott a fogyasztás növelésére."[5]

Az elmondottak egyúttal azt is jelzik, hogy Botos Katalin nem tárta föl pontosan az 1970-es évek hitelexpanziójának reálgazdasági vetületét. Helyesen mutatott rá ugyan, hogy a fejlett tőkésországok tőkeexportőri pozíciója az 1970-es években sokkal kisebb mértékben erősödött, mint amennyivel külföldi hitelnyújtásai nőttek. Csakhogy láttuk: ennek az országcsoportnak az esetében nem beszélhetünk „túlelosztásról". Így pedig továbbra is nyitva marad a kérdés, hogy ki és mire használta föl az 1970-es években a tőkés bankok által külföldi hitelek nyújtásával teremtett pénzmennyiséget.

Fontossága miatt megkísérlem megválaszolni ezt a kérdést — jóllehet a teljes bizonyításra itt nem kerülhetek sor. Nos, a profitráta emelkedése a fejlett tőkésországokban az 1960-as évek végén jelentősen lelassult, majd az 1970-es évek nagyobb részében csökkent. Észre kell mármost vennünk, hogy a gazdasági növekedés lassulásának, a munkanélküliségi arány ismételt növekedésének s az árszintemelkedés gyorsulásának a kezdete egybeesett a profitráta mozgásának e fordulatával. A konjunktúra rosszabbodása nyomán a kormányok „hagyományos" anticiklikus intézkedéseket tettek.

Hanem történt ekkortájt még valami! Ezt akkor vehetjük észre, ha összevetjük a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének és a világkereskedelem alakulásának hosszú távú idősorait. Az 1960-as évek végétől ugyanis bekövetkezett az, amire a gazdaságtörténetben eddig nem volt példa: a világgazdaság centrumát alkotó legfejlettebb országcsoport termelésének a lassulásával párhuzamosan a világkereskedelem bővülése nem lanyhult, hanem ellenkezőleg — fokozódott.[6] Ezzel pedig a fejlett tőkésországok exportja is gyorsult.[7] A fejlett tőkésországok bankjai az export növelésének támogatására fokozták külföldi hitelnyújtásaikat. Vagyis az 1970-es évek hitelexpanziója a világkereskedelem fellendülését finanszírozta.

[5] Talán nem fölösleges ezzel kapcsolatban egy olyan szerző írásából idézni, aki belülről látja és láttatja az amerikai gazdaság állami monopolkapitalizmussá válását: „A kapitalizmus megváltozott, és mégis kapitalizmus maradt. ... A két világháború között az iparban még a hivatalos kormányszervek konzervatív számításai szerint is megkétszereződött az egy főre jutó órateljesítmény, hatalmas mértékben megnövelve a nagyvállalatok profitját a munkások terhére... S azóta a fejlődés iránya lényegében nem változott. 1957—1959 óta a munkásoknak az ipar össztermeléséből való részesedése több mint 25 százalékkal csökkent, a tőke részesedése viszont ennek megfelelően növekedett. S miközben a munkásságnak a termékekből való részesedése mindinkább megcsappan, a munkások egyre több adót fizetnek. A negyvenes években a szövetségi jövedelemadó-tehernek csupán egyharmada nehezedett rájuk. Manapság viszont már a szövetségi jövedelemadó 70 százalékát munkásoktól szedik be" (*Gus Hall:* Az amerikai imperializmus ma. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 17—18. l.). S ehhez tegyük hozzá: az amerikai szövetségi kormányzatnak a személyi jövedelmek megadóztatásából, illetve a fogyasztókat terhelő közvetett adókból származó bevétele 1986-ban 399,4 milliárd dollárt tett ki, míg a lakosságnak folyósított transzfereké ennél kevesebbet, 397,7 milliárdot. De a második világháború utáni bármelyik év adata is azt tanúsítja, hogy az állami költségvetés nem a bérből és fizetésből élők javára osztja el újra a jövedelmeket.

[6] A korai kapitalizmus időszakára vonatkozóan lásd erről *Ágh Attila:* A centrum és periféria viszonyának fejlődése a szabadkereskedelmi világkapitalizmus korában (1780—1880). Tájékoztató, Művelődésügyi Minisztérium marxizmus—leninizmus oktatási főosztálya, 1981. 4. sz. A 20. századból ismert példa erre a két világháború közötti időszak.

[7] Noha az export növelésére támaszkodó anticiklikus gazdaságpolitikát ugyanúgy a gyakorlat szülte, ahogy a „hagyományos" keresletösztönző állami beavatkozást, a dolognak megvan az elméleti alapja is. Az exportmultiplikátor elméletről van szó, amelyet Harrod fejtett ki „International Economics" című, először 1933-ban megjelent könyvében.

Harrod szerint a nemzeti jövedelem (Y) meghatározható az export (E) és a nemzeti jövedelemnek külföldi áruk megvásárlására, importra költött hányada (i) alapján. Ha a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van, akkor $Y = 1/_{i}E$.

A nemzeti jövedelem és az export közötti kapcsolat kérdéséről a későbbiekben még számos tanulmány látott napvilágot. Ami mindegyikben közös — és jól látható a Harrod-féle formulából is —, az az a feltételezés, hogy az autonóm exportnövekedés önmagánál nagyobb mértékben növeli a nemzeti jövedelmet. (Hiszen i értéke — ha ez logikailag nem is szükségszerű, de történelmi tény — kisebb 1-nél. Így az $1/_{i}$ tört, a multiplikátor értéke 1-nél nagyobb.) Nem tartozik ide, hogy igaz-e ez az állítás; mindazonáltal tény, hogy az exportmultiplikátor bírálatával a marxista közgazdaságtan mindmáig adós.

Ez a kitérő igen fontos Botos Katalin egyik megállapítása szempontjából. Egy helyütt (mások hasonló tapasztalataira is hivatkozva) arra mutat rá, hogy a valóság mintha cáfolni látszana azt az elméleti tételt, amely szerint „az országok gazdasági fejlődésük ívével párhuzamosan előbb tőkeimportőrök, majd tőkeexportőrök..." (167. l.). Valóban, ez a tétel ebben a formában nem tartható. Láttuk, hogy konjunktúrájuk romlásakor a fejlett tőkésországok előnyben részesítették az áruexport mennyiségének a növelését a tőkeexport növelésével szemben.

Hanem ez olyan új jelenség, amely nemcsak a kapitalizmusra vonatkozó marxista elmélet egyik eddig alapvető tézisét módosítja, de igen lényeges következményei vannak az „utolérő gazdaságok" számára. (Gondolhatunk például a külföldi működő tőke bevonásának az utóbbi évtizedben tapasztalható nehezülésére.) Ezért kell hangsúlyoznunk, hogy Botos Katalin még akkor és ott sem vállalkozott a „belső okok" részletesebb elemzésére, amikor és ahol azok „a nemzetközi gazdasági és pénzügyi problémák magyarázatához elkerülhetetlenek" (28. l.) lettek volna. Ennek hiányában pedig említett megállapítása bizonyítás nélkül maradt. (Kár érte!)

Összefoglalva: A „világméretű túlelosztásról" beszélve Botos Katalin egymástól minőségileg különböző gazdasági folyamatokat mos össze. Eladósodás ugyanis abban az értelemben, ahogy azt Botos Katalin érzékelteti, tudniillik az egész világgazdaság egyidejű eladósodása, nem lehetséges. Ha van adós, van hitelező is — még ha valamely ország egyidejűleg mindkét szerepben lép is fel a világgazdaság színpadán. Az 1980-as évek adósságválságának, a „világméretű pénzügyi egyensúlyhiánynak" (mint a világgazdaság „csökkent működőképességét" kifejező ténynek) tehát igenis az a lényege, hogy a világgazdaság egyik „fele" (a fejlődő és a szocialista országok nagy része) eladósodott a másikkal (a fejlett tőkésországokkal) szemben.

De hát a világgazdaságot s így a világpiacot is ma még döntően a tőke uralja. Ezen a piacon pedig nem holmi „túlelosztás" nyomán, hanem a tőkés árutermelés mai fejlettségi fokán egyre erősödő szükségszerűségként adós—hitelező viszony bontakozik ki. S ebből a szempontból egyre megy, hogy a hitelező közvetlenül tőkét exportál-e, vagy pedig a saját termelésének bővítését lehetővé tevő árukivitel elősegítését szolgálja-e a hitel folyósítása. A hitelnyújtással történő pénzteremtés azonban — hacsak nem jár együtt a hitelt nyújtó gazdaság termelésének gyorsabb növekedésével — inflációs hatású. Így ugyanis érthetővé válik, hogy az 1970-es évek végétől a fejlett tőkésországokban érvényesülő inflációellenes gazdaságpolitikai kurzus összefügg az adósságválság kirobbanásával (azzal, hogy 1980-tól „hitelapály" váltotta föl az addigi hitelbőséget).

Botos Katalinnak nem sikerült tehát jól megvilágítania, feltárni az adósságválságnak a tőkés termelés alapellentmondásából eredő részösszefüggéseit.

Kardos Tamás

Kardos Tamás a Konjunktúra-, Piackutató és Informatikai Intézet tudományos munkatársa.

E. Korbas: Viták a tulajdonról a Kínai Népköztársaságban

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1987., 12. sz.)

A kínai gazdaság reformját megalapozó elméleti kutatások és a Kína sajátosságait figyelembe vevő szocializmusépítés modelljének kidolgozása során született meg az a felismerés, hogy a továbblépéshez elengedhetetlen a tulajdonviszonyok reformja. 1985 novemberének végén a KNK Államtanácsa mellett működő Kutatásfejlesztési Központ szakértői értekezletet hívott össze e kérdéskör megvitatására. A tanácskozás résztvevői hangsúlyozták a tulajdonreform döntő jelentőségét az átfogó gazdasági reform folyamatában, amely döntő szakaszához érkezik az elkövetkező években.

A KKP KB 1978. decemberi plénuma óta a KNK-ban valóságos áttörés ment végbe a tulajdon kérdéseinek megközelítésében, amelynek eredményeként sajátos változások indultak meg. Átalakult a tulajdon struktúrája: a korábbi két szektor (állami és kollektív gazdaság) mellett megjelentek a gazdálkodás más (szocialista és nem szocialista) formái is. Másfelől változások következtek be a társadalmi tulajdonon belül is.

A kínai alkotmány lehetővé teszi, hogy az országban egyaránt fejlődjön az össznépi, a kollektív, az egyéni gazdaság és emellett az államkapitalista vegyes vállalati szektor is. Az egyes szektorokon belül is változatos a kép, a tulajdonformák osztályozásának rendszere azonban még nincs kidolgozva. Néhány tudós azt javasolja, hogy négy szektort különböztessenek meg (állami, kollektív, egyéni és magángazdaságot), amelyek mindegyikébe több gazdálkodási forma tartozhat. Mások öt szektort különítenek el, amelyek a következők: össznépi, kollektív, államkapitalista, magántőkés és egyéni. Ezeknek különféle kombinációi is léteznek, például részvénytársasági formában.

Jelenleg a KNK statisztikája alapvetően három szektor (az össznépi, a kollektív és az egyéni), valamint a kínai és külföldi tőkével létrehozott vegyes vállalatok vonatkozásában közöl adatokat. A statisztikai anyagokban „egyéb gazdasági szektorok" megnevezéssel szereplő kategória azonban a gazdasági tevékenységi formák rendkívüli tarkaságát takarja.

Tényadatok alapján az egyes szektorok súlyát két síkon közelíthetjük meg: a bruttó ipari termelésből és kiskereskedelmi áruforgalomból való részesedésük alapján. 1978-ban az állami szektor részaránya az ipari termelésből 80,2, az áruforgalomból 90,5 százalék, a kollektív szektoré 19,2 és 7,4 százalék, az egyéni szektor pedig gyakorlatilag nem létezett. 1986-ban már más a kép: az állami szektor részesedése 67,3 és 39,4, a kollektívé 29,1 és 36,4, az egyénié 0,6 és 16,2, az egyéb gazdálkodási típusoké pedig 1,75 és 0,3 százalék volt.

Az egyes gazdasági szektorok tevékenységét összehasonlítva a kínai közgazdászok arra a következtetésre jutottak, hogy a legtöbb probléma az állami (össznépi) tulajdon hatékonyságával és növekedésével kapcsolatban merül fel. Ennek okát abban látják, hogy az állam és a vállalatok között meghonosodott az „atyai gyámkodás" (az állami költségvetéssel való „puha" kapcsolatok) rendszere, amely lehetővé teszi, hogy a vállalat veszteséges termelés esetén se menjen tönkre. Ez a viszony olyan szereplővé formálja a vállalatot, amely ténylegesen sem a nyereségért, sem a veszteségért nem felel. Az össznépi tulajdonú vállalatok tevékenységét közvetve ellenőrző intézkedések (rugalmas bankhitel csökkentett kamatlábbal, a hitelezés bővítése hatékonyabb munka esetén) nem hoztak említésre méltó eredményt, ezért szükség volt a vállalati csőd intézményére. (A vállalati csődről szóló törvény kísérletképpen lépett életbe 1986 végén.)

A gazdasági rendszer reformja során szerződésbe, bérbe adott, vagy kollektív, illetve egyéni tulajdonba átadott kisebb állami vállalatok hatékonyabban kezdtek működni. Ennek eredményeként a kis állami vállalatok félállamivá vagy nem államivá történő átalakítása széles körben lehetségessé vált. A szakértők szerint a fő probléma éppen ezért a nagy- és középvállalatok hatékonyságának növelése, a nyereségért és veszteségért viselt tényleges felelősségük megteremtése. Ennek egyik megoldási módja a részvénytársaságok létrehozása. A részvényesek különféle gazdasági szereplők (egy vállalat dolgozói, vállalatcsoportok stb.) lehetnek. A részvénytár-

saságok megengedhető fajtáiról éppúgy vita folyik, mint magáról a részvénytársasági formáról, előnyeiről és hátrányairól. A gyakorlati kísérletezés azonban megelőzi az elméleti kutatást: az országban már jó néhány különféle típusú részvénytársaság működik. A probléma velük kapcsolatban főként az, hogy nehéz feltárni és védeni a részvényesként fellépő termelőeszköz-tulajdonos érdekeit. Néhány közgazdász hangsúlyozza a részvénytársasági forma előnyeit, mivel az lehetővé teszi mindhárom fél (az állam, a kollektíva és az egyén) érdekeinek érvényesülését, hiszen a tulajdonosi és a gazdálkodói jogok megosztása — amelyhez a reformerek nagy reményeket fűznek — nem párosul a vállalatok tulajdonosi jogokkal való felruházásával, s ez éppen hogy mentesíti a vállalatokat a vállalkozás kockázata, egyszersmind a veszteségért való felelősség alól is. Szerintük csak a tulajdonosi jogok újraelosztásával bővíthetők hatékonyan a vállalatok gazdasági jogai.

Az elméleti kutatásokban jelenleg központi helyen szerepelnek az *állami tulajdonban* tervezett változások szükségességének és mértékének kérdései. Felismerték, hogy a végrehajtandó változtatások mértékét az határozza meg, hogy a gazdaság működésének melyik modelljét választják. Ha a gazdaság „javított központi tervezési modelljét" választják — amelyben a piaci szabályozás alárendelt helyet foglal el, a „vertikális szabályozás" marad alapvető —, akkor ezek a változtatások csak kismértékűek lehetnek. Ha viszont olyan mechanizmus mellett döntenek, amely döntően horizontális piaci szabályozáson alapul tervszerű vezetés és makroirányítás mellett (s Kínában ma ezt tekintik a szocialista tervszerű árutermelő gazdaságnak), akkor nem kerülhetők el az állami tulajdont érintő mélyreható változások.

Összetételét tekintve meglehetősen bonyolult a *„kollektív gazdaság"* blokkja, mivel éppen itt terjednek mindazok a nem definiált vagy „átmeneti" típusú gazdaságok, amelyek csak gyengén kapcsolódnak a kollektív gazdasághoz. Ami a *városi* kollektív vállalatokat illeti — amelyek 1986-ban a munkások és alkalmazottak 27 százalékát (33 millió főt) foglalkoztatták —, mostanában nem annyira „tényleges kollektív jellegükről" esik szó (mint még a közelmúltban is), hanem inkább arról, hogy a kollektív vállalatok ténylegesen még mindig nem váltak önállóan gazdálkodó egységekké. A feladat tehát önállóságuk jelentős mértékű bővítése, kihasználva a termelőeszközökért járó ellenszolgáltatás (kompenzáció) elvét, az adminisztratív és a gazdálkodó funkciók megosztását stb. is.

Nem egyértelmű a *falusi* kollektív gazdaság értelmezése, hiszen a parasztok 99 százaléka családi (háztartási) vállalkozói rendszerben dolgozik. Annak ellenére, hogy a termelőeszközök jelentős részét (például a traktorpark több mint $^2/_3$-át) eladták a parasztoknak, a földet pedig 15 (néhány körzetben 30) vagy több évre tartós használatba kapták, Kínában, éppen a tulajdonosi és használati jogok megosztására hivatkozva, a háztartási (családi) rendszerben gazdálkodó parasztokról mint kollektív gazdaságról beszélnek. A falusi kollektív gazdálkodás vitathatatlan elemeinek tekintik a szükségképpen közösen elvégzendő feladatokat: az öntözést, villanyvezetékek és utak építését és más nagyobb mezőgazdasági munkák elvégzését, amelyek közös alapok létrehozását igénylik. Helytelen tehát — a tulajdonosi és használati jogok megosztására hivatkozva — figyelmen kívül hagyni a tulajdonformák területén már végbement változásokat, mivel a parasztok a saját termelőeszközeiket használják a pusztán jogi szempontból kollektív földön.

Néhány kínai tudós úgy véli, hogy falun a hagyományos kollektív tulajdont egy új forma váltotta fel — a kollektíva és az egyének közös tulajdona. Kívánatos lenne a falun végbemenő folyamatokat fejlődésükben tanulmányozni. Egyfelől a kisparaszti gazdaságok objektíve korlátozott lehetőségei egyesülések létrehozására ösztönöznek. Ezért szaporodnak a szállítási, beszerző-értékesítő és hitelszövetkezetek. Míg a paraszti termelőtevékenység egyesítésére irányuló készség erőtlen, addig a parasztgazdaságok négyötöde tagja a hitelszövetkezetnek, kilenctizede pedig beszerző és értékesítő szövetkezetnek. Másfelől, mivel a kis földterületeken a munkatermelékenység alacsony, ezért a földterületek egyre kevesebb család kezében koncentrálódnak, farmtípusú gazdaságok alakulnak ki, a szakosodott porták „családi farmmá" fejlődnek.

A parasztoknak a termelőszövetkezetek létrehozásának útjára való rákényszerítése megengedhetetlen és célszerűtlen, mivel az utóbbi években a mezőgazdaság gyors és eredményes fejlődése azt igazolja, hogy a parasztok inkább a családi jellegű termelésszervezési formában érdekeltek.

1986-ban Kínában több mint 12 millió

egyéni gazdaság működött, amelyekben kb. 20 millió ember dolgozott, lényegesen fellendítve a „harmadik szektor", főként a szolgáltatási szféra fejlődését. Az egyéni gazdaságok egy része sajátos magántőkés gazdasággá válik, amely néhány tucat vagy néhány száz bérmunkást foglalkoztat, és a hozzáadott érték növekvő részét tőkésíti. Az ilyen gazdaságok betiltása vagy felszámolása kárt okozna a termelőerők fejlődésének, ezért a magántőkés szektort az adópolitika segítségével kell aktívabban befolyásolni.

A KNK-ban jelenleg (az ötvenes évektől eltérően) az államkapitalista szektor sajátossága nemcsak abban áll, hogy olyan feltételek mellett működik, amikor túlsúlyban vannak a gazdálkodás szocialista formái, hanem főként abban, hogy míg korábban az államkapitalizmus Kínában a tőkés tulajdon békés átalakítását szolgálta, addig ma a nyitott politika folytatásának következménye, s elősegíti a korszerű külföldi technológia és az irányítási tapasztalatok beépülését a gazdasági rendszerbe. 1979 és 1986 között a KNK-ban 3210 kínai és külföldi tőkével működő közös vállalat jött létre, továbbá 138 kizárólag külföldi tőkével alapított vállalat alakult.

Az államkapitalizmus mint a termelőerők fejlesztésének egyik legfontosabb eszköze — ez az egyik legbonyolultabb elméleti és gyakorlati kérdés ma Kínában. Nagy figyelmet fordítanak az ezzel kapcsolatos lenini érvelésre, hangsúlyozva az államkapitalizmusnak a „szocializmus előcsarnoka"-ként jellemzett szerepét. Sok esetben utalnak az európai szocialista országokban és a Szovjetunióban végrehajtott külföldi beruházásokra. Figyelembe véve a szocialista világ jelenlegi helyzetét, és hangsúlyozva, hogy a KNK-ban a szocializmusba való átmenet szakasza már lezárult, a kínai közgazdászok úgy vélik, hogy az államkapitalizmust ma alapos tanulmányozás tárgyává kell tenni.

Kedvezőnek tekinthető az a tény, hogy sikerült szakítani „a két tulajdonformán alapuló modellel". A KNK-ban az utóbbi időben már érzékelhetők a plurális tulajdonszerkezet kialakulásának irányzatai. A nem szocialista gazdálkodási formák fejlődésének megengedhető határait rendszerint nem írják elő, de úgy tartják, hogy egy gazdaság abban az esetben tekinthető szocialistának, ha a társadalmi tulajdon túlsúlyban van, főként a termelés kulcsterületein. Az a vélemény, hogy nem kell elsietni a különböző formák közötti ésszerű arány meghatározását, hiszen a természetes piaci kiválasztódás evolúciós folyamata maga szabja meg valamennyi forma mennyiségi határait. Azok a formák, amelyek egyenlő piaci versenyfeltételek mellett igazolják saját hatékonyságukat, létezzenek és fejlődjenek, azok viszont, amelyek nem tudnak állami támogatás nélkül működni, ne kapjanak rendszeresen pénzügyi infúziókat. A hosszú időn keresztül veszteséges vállalatok csődje a munka hatékonyságát nem csupán potenciálisan, hanem ténylegesen is növeli.

A különféle gazdálkodási típusok létezési feltételeinek kiegyenlítését illetően a kínai szakemberek között véleménykülönbség van a meglevő előnyök (privilégiumok) vonatkozásában. Néhányan — inkább az ideológiai-politikai mozzanatokra fordítván figyelmüket — kedvezőtlennek tartják az egyéni szektor helyzetét; mivel a népben még él a magánszektorral szembeni hagyományos („baloldali") elutasító magatartás. Mások, a termelők önállósági fokát választván a megítélés alapjául, úgy gondolják, hogy az egyéni gazdaságok a lehető legkedvezőbb helyzetben vannak, s csak utánuk következnek a kollektív, majd legvégül az állami formák.

Ezzel párhuzamosan rámutatnak az össznépi vállalatok olyan előnyeire mint a termelés állami finanszírozása, a szállítás, a mérnöki-műszaki állomány biztosítása, amelyek jórészt kiegyenlítik a tervutasítások, az állami nyereségelvonás stb. tevékenységükre gyakorolt negatív hatásait. Ha az össznépi vállalatok bátran fogják kihasználni a reform által lehetővé tett nagyobb önállóságot, akkor a jövőben privilegizált helyzetbe kerülhetnek, és a gyakorlatban bizonyíthatják be a szocialista gazdaság előnyeit. Önmagában az a tény, hogy a sokszektorú gazdaságban megvannak a verseny elemei, kedvezőnek tekinthető a különféle gazdálkodási típusok hatékonyságának növelése szempontjából.

A kínai közgazdászok nem zárkóznak el a legélesebb kérdések megvitatásától sem. Nyíltan beszélnek a vagyoni differenciálódásról, a munkaerő alkalmazásával együtt járó kizsákmányolásról, a termelőtevékenység individualizálódásáról, a kapitalizmus restaurációjának veszélyéről. Az ezekkel kapcsolatos problémáknak nagy teret szentel a propaganda is.

Bár a lakosság vagyoni differenciálódásának fokozódása okoz bizonyos társadalmi feszültségeket, enélkül nincsen mód arra, hogy mindenkit aktívan bevonjanak a

munkába. A kínai szakértők hangsúlyozzák, hogy a túlzott differenciálás nem megengedhető, de a „szegény szocializmus" nemcsak hogy nem garantálhatja a dolgozók szociális ellátását, hanem a szocializmus előnyébe vetett hitet is aláásható. Ezzel szemben a gazdagodás, még ha csak a társadalom egy részét érinti is, pótlólagos erőforrásokat teremt, s lehetővé teszi a népesség legszegényebb rétegeinek megsegítését. A gazdaságpolitika alapvető kritériumává a termelőerők fejlődésének kell válnia. Az ország gazdasági elmaradottságára való hivatkozás e megítélés szerint nem válhat az önigazolás ideológiájává, annál is kevésbé, mert Kína és a fejlett tőkésországok közötti fejlettségi szakadék, különösen a tudomány és a technika területén nem csökken, hanem növekszik. (Hasonlítsuk csak össze Kínát és Japánt az ötvenes években és napjainkban!) A szocializmus csakis akkor lesz igazán vonzó az emberek számára, ha jobban élhetnek. Ugyanezek az érvek támaszthatják alá a bérmunka létjogosultságát a szocializmusban és a munkások korlátozott mértékű kizsákmányolását is. A társadalom szocialista berendezkedése alapvető feltételét azonban meg kell őrizni; ügyelni kell arra, hogy fennmaradjon a társadalmi tulajdon uralkodó helyzete, és ne teremtődhessen újjá a kizsákmányoló osztály.

Az elmondottakkal szemben számos ellenérvet fogalmaznak meg, amelyek röviden a következők.

— a bérmunka, a kizsákmányolás gyökeresen ellentétes a szocializmus lényegével;
— a KNK alkotmánya csak az egyéni gazdaságok működését engedi meg, de tiltja a kizsákmányolást, s az a lehetőség, hogy a nép egy része meggazdagodhat, távolról sem jelenti azt, hogy ezt idegen munka elsajátítása révén kell megvalósítania;
— a jelenlegi gazdaságpolitikának stabilnak kell lennie, nem engedhető meg, hogy zűrzavar keletkezzék, amelyben úgyis oly gazdag a kínai történelem;
— a külföldi tőke bevonása egyáltalán nem jelentheti a belföldi kapitalizmus legalizálását, a magánszemélyek eszközeinek felhasználására pedig más formákat is lehet találni (például részvények útján történő beruházások, kölcsönök);
— a gazdaságpolitikai engedmények ne jelentsenek engedményeket a tulajdon területén.

A „hagyományos" szocializmusképpel folytatott polémiában, az új típusú falusi és városi gazdaságok fejlődésének tapasztalatait figyelembe véve, sok kínai közgazdász jut arra a következtetésre, hogy a hozzáadott érték bizonyos mértékű tőkésítése, a bérmunka, a „kismértékű kizsákmányolás", a „csekély munkanélküliség" és hasonló jelenségek megengedhetők a szocializmus kezdeti szakaszában. Elismerve azt, hogy a jelenkori Kínában kialakulóban van a pluralista tulajdonszerkezet, a KNK tudósai úgy gondolják, hogy a korábbi prognózisoktól eltérően, amelyek feltételezték a gazdálkodás nem szocialista formáinak fokozatos kiszorítását és a szocializmusnak az egységes össznépi tulajdon felé való elmozdulását, Kína jövőjét a tulajdonformák, gazdálkodási típusok békés egymás mellett élése jellemzi majd. A kínai tudósok véleménye szerint egyfelől az az irányadó, hogy a szocialista építés fő célja a termelőerők fejlesztése, ezért az ország gazdasági haladását elősegítő összes gazdálkodási formának fejlődnie kell. Másfelől a szocializmus és a kapitalizmus közötti ellentéteket nem szabad elvontan értelmezni. A kapitalizmust a konkrét feltételek ismeretében kell vizsgálni azzal a céllal, hogy tanulságai ilyen vagy olyan formában felhasználhatók legyenek a szocialista építésben.

A tulajdon problémáival kapcsolatos elméleti kutatások és az ezeket kísérő viták a KNK-ban folytatódnak.

(Ism.: *Tálas Barna*)

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Содержание финансового регулирования и его проблемы в Венгрии

Тибор Эрдёш

В настоящее время уже считается банальной истиной утверждение о том, что регулирование, основами которого являются налогообложение или административные меры, необходимо заменить регулированием на финансовой основе. Без этого мы не можем верить в ускорение структурных изменений в надлежащем темпе; это также обеспечивает соответствующий второй план для референции качественных факторов. Однако под своим ракурсом автор видит, что понимание содержания финансового регулирования, которого мы хотим, в сегодняшних венгерских условиях вообще-то еще не имеет четкости и ясности.

В регулировании с финансовой основой следует в самый кратчайший срок пробить брешь. Последнее возможно, однако, в том случае, если у руководства экономикой в действительности станет доминирующим принципом сознание того, что точки зрения, касающиеся установления равновесия в ближайшей перспективе, нельзя односторонним образом сделать стержнем практической сферы экономической политики и что требования внешнего и внутреннего равновесия правильно претворять на практике только вместе с совершенствованием системы экономических условий, способствующих, предоставляющих простор структурным изменениям, а не препятствующих им. Так может быть улучшена ситуация равновесия, если и не в данный момент, то завтра и в дальнейшем уже в достаточной степени. Важной частью системы этих условий как раз и является регулирование на финансовой основе.

Венгерская политика занятости в преддверии безработицы

Янош Тимар

Дается краткий обзор процесса экономической реформы в Венгрии, а в рамках данного обзора говорится об обычной роли политики, касающейся заработной платы, а также политики занятости. Подчеркивается решающее значение рынка рабочей силы в формировании занятости, анализируются экономические основы сначала дефицита рабочей силы, сложившегося в прошедшие десятилетия, а затем и полной занятости. В общих штрихах дается представление о той ситуации, которая существует в настоящий момент на рынке рабочей силы; кроме того, приводятся зависимости полной занятости и эффективности. Логикой подобных рассуждений автор приходит к выводу о том, что, с одной стороны, под воздействием демографических факторов, с другой — в качестве одного из отрицательных последствий развития экономической реформы, которое можно предвидеть, отношения равновесия на рынке рабочей силы в короткий промежуток времени оказываются как бы перевернутыми на другую сторону медали; на смену дефицита рабочей силы может придти безработица. Автор статьи подчеркивает, что следует подготовиться к тому, какую позицию мы займем в отношении решения этой проблемы. В завершение он указывает на задачи по совершенствованию учрежденческой системы, связанной с политикой занятости.

Принуждения шагов и шаги по принуждению
(Заметки о правительственной политике в отношении рабочей силы и заработной платы на протяжении двух десятилетий)

Иштван Р. Габор

В исследовании рынка рабочей силы во всех странах мира в центре внимания не в малой мере или самым непосредственным образом оказывается критический анализ методов и устремлений политик правительств в отношении рабочей силы и заработной платы или

пересмотр картины рынка рабочей силы, основанного на этих политиках. Последнее также характерно и для исследований тех двух групп, на результатах которых основываются замечания автора, здесь опубликованные.

Исходя из опыта политики Венгрии в отношении рабочей силы и заработной платы на протяжении двух десятилетий и результатов исследований, проливающих свет на эти вопросы, автор приходит к заключению, что за отсутствием аполитизации экономики и эмансипации верхушки управления экономикой по сравнению с партийным руководством до настоящего времени не могли быть сформированы условия функционирования либерализированного рынка рабочей силы. Так, и на рынке рабочей силы в первую очередь осуществление на практике экономической рациональности упирается во вмешательство режима.

Это, однако, не означало того, что управлению рабочими делами в самом деле удалось бы осуществить на деле экономическую рациональность. Те же самые причины, которые обнаружили себя, поставили вмешательства на рынке рабочей силы на рельсы, ведущие тем самым к половинчатым результатам, почему и стало постоянным явлением вмешательство принудительного характера.

Об измерении национального дохода

Андраш Броди

Делается попытка систематизации и популяризации точек зрения, высказанных в последние десятилетия и нашедших отражение на страницах печати в разных странах. В данной статье автор в первую очередь опирается на статистику, которую он находит самой достоверной, на работу Statistischer Bundesamt в Виесбадене (ФРГ), а в рамках этого — на исследования своего коллеги Петера Утца.

Мультипликатор предложения, сдержанная инфляция и дефицит

Тамаш Меллар

Обобщаются теории неравновесия (disequilibrum), относящиеся к социалистической экономике. Теории неравновесия, существовавшие до настоящего времени, автор разделяет на следующие основные категории: 1) теория сдержанной инфляции; 2) теория мультипликатора-предложения; 3) теория дефицита.

После краткого представления указанных направлений в статье исследуются с точки зрения постановки двух вопросов следующие теории: 1) эмпирическое, статистическое исследование связей равновесия-неравновесия на макроуровне на отдельных основных рынках экономики; 2) раскрытие механизмов воспроизводства, распространения связей неравномерности; определение нормальных ситуаций в экономике.

Большинство теорий придерживается одной позиции в отношении того, что на отдельных рынках социалистического хозяйства существует хронический дефицит, преобладание стабилизировавшегося, накопившегося спроса. Однако эта точка зрения нуждается в уточнении, поскольку, по мнению автора, отсутствие равновесия не имеет исключительно только глобального, естественного характера, а скорее в такой же мере ему присуща структурная природа.

При рассмотрении механизмов, воспроизводящих связи неравномерности, можно выделить две точки зрения: мультипликатор предложения и роль капитальных вложений, порождающих дефицит. Автор выступает сторонником этих двух точек зрения, полагая, что, основываясь на эмпирических данных, воздействие капитальных вложений, порождающих неравновесие, можсо также и моделизировать.

Циклы или флуктуация?

Аттила Карой Шош

В существующем социалистическом плановом хозяйстве в направлении неравномерного во времени (колеблющегося) роста капитальных вложений сказываются многочисленные факторы; в большинстве стран рост капитальных вложений в последние десятилетия носил резко колеблющийся характер. Однако колебания, как правило, не обнаруживали определенной регулярности, повторяемости; таким образом, они не были цикличными. В 1960—1970 годах в Венгрии можно было наблюдать достаточно регулярно повторяющийся цикл; отклонения, таким образом, можно рассматривать как исключительное явление. Исключительное существование этого явления подтверждает также исследование «механизма

циклов»: регулярные отклонения основываются на одновременном существовании таких условий, которые трудно скоординировать друг с другом; они почти исключают друг друга. Частично здесь речь идет о том, что в действиях тех, кто определяет экономическую политику, были трудно координируемые фазы: с одной стороны, прагматичные, с другой — отклоняющиеся от экономических соображений.

Определенные дальнейшие специфические условия колебаний регулярного цикла ликвидировала серьезная задолжность страны и неблагоприятное изменение внешнеэкономических условий. Так, в будущем в Венгрии не будет таких циклов; однако будут ли значительные колебания инвестиционных вложений, мы не знаем.

Но колебания, конечно, означают лишь одну часть серьезных проблем эффективности процесса капитальных вложений; от прочих проблем освободиться будет нелегко — решить их можно будет лишь посредством намного более радикальных реформ, чем проводившиеся до настоящего времени.

Скрытые инвестиционные циклы социалистической экономики

Андраш Шимонович

В этой работе мы представляем следующие виды *инвестиционных циклов*, которые имеют место *в социалистической экономике:* части начала инвестиционных программ и их приверженности к ним, соотнесенные с GDP, носят колебательный характер до тех пор, пока части GDP инвестиционных расходов и импорта, выраженного в нетто, *имеют постоянный характер*. Поскольку начала и приверженности (за исключением Чехословакии) наблюдаются в редких случаях, только что обозначенные колебания, циклические движения будем называть *скрытыми*. Бауэр (1978 и 1981 гг., 16—17 глава) подтвердил вероятность того, что скрытые инвестиционные циклы стали признаком развития в Советском Союзе в период с 1950 по 1980 гг., а в Чехословакии — в 1970—1978 гг.

Основные результаты работы сводятся к следующему: а) компромисс между двумя противоположными целями скрытого инвестиционного цикла: между ослаблением напряженности (i) и стабилизацией (ii); б) для осуществления циклов ни необходимым, ни достаточным условием не является *чрезмерное превышение расходов*.

Циклы и «внешнеторговые препоны»

Юдит Варга Шубанэ

В статье рассматривается цикличность, сложившаяся в период между 1950—1980 гг. в торговле Венгрии с развитыми капиталистическими странами. В статье, опубликованной в «Közgazdasági Szemle» («Экономическое обозрение»), 1986/3, среди прочего, было показано, что в венгерской внешней торговле в этой сфере внешнеторговое сальдо обнаруживает склонность к пассиву. Данная тенденция объясняется причинами, следующими из способа функционирования хозяйства, и ее можно считать одной из разновидностей препятствий роста экономики. Этот «внешнеторговый» барьер в обороте, определяемом контактами с развитыми капиталистическими странами, проявил себя таким образом, что сформировалось специфичное цикличное движение, отличное от периодичности в торговле с социалистическими странами и от цикла капитальных вложений (инвестиций). С середины 60-х годов до середины 70-х внешние условия и обстоятельства внутри страны сложились так, что в этот период для венгерской внешней торговли в данной области была характерна ритмичность (регулярность) реальных процессов высокой степени. Выход на поверхность специфичных ритмичностей определил, с одной стороны, временный характер протекания формирования оборота на короткую перспективу, с другой — его структуру товаров. Статья знакомит с этими повторениями ритмичного порядка, а также «типичным» циклом, который можно изобразить на основе этих регулярных повторений. В итоге показано, какие среди явлений периодичности венгерского внешнеторгового оборота подверглись изменению и какие сохранились в 80-е годы.

«Конкуренция крыс» на рынке коррупции

Петер Галаши—Габор Кертеши

В своей ранней статье («Кэзгаздашаги Семле», 1987, *№* 9) авторы сделали попытку описания характерных, связанных с коррупцией явлений социализма, встречающихся в повседневной жизни, а также объяснения последствий хорошо известных изнаночных сторон кор-

рупции. В ходе этого они, помимо всего, аргументировали, какое хорошее объяснение может быть выдвинуто специфической, представляющейся иррациональной логикой этих явлений с помощью теории рационального потребительского решения: среди получивших объяснение ограничивающих условий разрешением проблемы принятия решения, стоящей перед потребителями, стремящимися к максимализации своей индивидуальной выгоды. Для описания структуры ситуации, в которой существует коррупция, они предложили использование моделей игровой теории типа «дилемма узника». С помощью своих моделей они искали ответ на вопрос о том, как в случае *постоянной коррупционной половинной цены* застывшего спроса, а точнее, предложения, распространение коррупции сказывается на селективных выгодах, которые могут быть получены путем взяткодательства, далее, какова при таких условиях доля потребителей, которых охватывает коррупция. В данной статье авторы рассматривают случай, наиболее близко приближенный к действительной ситуации. Они раскрывают условия постоянного существования коррупционной половинной цены и исследуют вопрос о том, что произойдет тогда, когда вследствие нединамичности предложения «толкучка» приведет к конкуренции цен в кругу потребителей.

Техника, экономика и экология в теории и политике «зеленых» в ФРГ

Мате Сабо

«Зеленые» в ФРГ придерживаются альтернативных соображений нового типа о соотношении техники, экономики и экологии. Что касается их теоретических позиций, то здесь они выступают сторонниками примата экологии, выдвигая программу общественного контроля над развитием техники, становясь приверженцами материальной рациональности в противовес формальной. Они ставят своей целью, с одной стороны, модернизацию альтернативного порядка, с другой, их некоторые точки зрения предусматривают возврат обществ модернистского типа к более примитивным образцам. В технологической политике они за создание «stop»-ов на пути развития технологии и за введение лимитов на скорость этого развития, концентрируя усилия на решениях общественного контроля над развитием технологии, который будет осуществляться посредством компетентных учреждений. Для их решений, касающихся технологической политики, свойственен утопизм и нормативность. Их соображения по этому вопросу, существенно отличающиеся от тех, которых придерживаются традиционные партии, создают серьезные препятствия на пути их компромисса с другими партиями.

Из теории и политики «зеленых», распространяющихся на сферу технологии, можно извлечь уроки и для Венгрии: эффективный и демократический контроль над политикой технологического развития — это также лишь задача, которая пока еще ждет решения в нашей стране.

Экономические успехи Японии в свете экономической этики

Габор Тарьян

Конкуренция мировой экономики: конкуренция экономических этик — понятие экономической этики — этические мотивы (мотивации) участников сферы экономики — экономическая этика и подход к этому вопросу, существующий в мире, — роль производственного способа в формировании экономической этики в Японии — роль религии в создании экономической этики — религиозная система в «западном» варианте и капитализм — религиозная система Японии — связь между религиозной системой Японии и экономической этикой — кто выйдет в этом поединке победителем?

Результатом обмена товаров, существующего на рынке, который производится через их посредничество, является соревнование не только технических знаний; он также принуждает к соизмерению ценностей этического плана и ценностей, касающихся воззрений на мир путем общения (соприкосновения) друг с другом.

В случае США и Японии — двух ведущих экономических держав мира — эта конкуренция, имеющая мировые масштабы, обнажает две основные модели экономических действий и две экономико-этические системы, которые к ним относятся. В две экономико-этические системы практически могут быть включены формы поведения всех наиболее значительных участников (Япония и Юго-Восточная Азия, США и Западная Европа), торговая мораль, а также отношение к работе. Формулировка основных мотивов (эгоизм и альтруизм) двух систем экономико-этического порядка представляет основные различия.

Экономическая этика как часть воззрения на мир определяет отношение индивидуума в природе, а также его представления, сложившиеся об общественном идеале. Отношение

к природе и общественный идеал находятся в однозначной связи с производственным способом. В статье вырисовываются на основе исторического пути и с учетом природных и географических особенностей корни экономической этики Японии.

Другим значительным источником экономической этики, согласно Максу Веберу, служит религия. В статье обращается внимание на параллель, которая может быть проведена на основе роли, которую сыграли в формировании японского капитализма японская «реформа» (уикуо) конфуцианства, а также протестанства, возникшего, по сути дела, как результат религиозной революции, имевшей место в Европе.

«Исследование эффективности» приводит к анализу источника «японская экономика — этическая система». В статье показывается жизнеспособность экономической этики Японии в свете множества направлений, существующих в мире, и обращается внимание на важность изменения и поиска модели.

Вместо торга с прицелом на выработку — конкуренция предпринимательского толка! (Концепция относительно модели по приведению в движение общественного капитала)

Янош Крокош

Свою концепцию автор основывает на том, что причина недостаточных мощностей венгерского хозяйства кроется в отсутствии соревнования конкурентного характера, угрозе, вытекающей из отсталости, которая обнаруживает себя в ходе соревнования конкурентного типа, принуждения с прицелом на производительность (выработку). По мнению автора, исходя из принципа управления венгерским хозяйством, который действует в настоящее время, нельзя создать ситуацию, нацеленную на принуждение в отношении производительности (выработки) посредством финансового или натурального (естественного) ограничения использования предприятием имеющихся резервов или материального стимулирования руководителей предприятий. Автор подвергает критике концепцию автономии (самоуправления), в соответствии с которой делается попытка переложить без условия повышения производительности (выработки) право, касающееся собственности, вытекающее из стратегий предприятий, на плечи рабочих предприятий. Он считает, что для осуществления на практике принуждения с прицелом на производительность (выработку) должно быть налицо условие, когда за рачительное ведение дел на предприятии с хозяйским подходом не только доход ответственных лиц и учреждений, но и их правомочность в отношении собственности и ее эксплуатации также зависит от результатов хозяйствования. Автор полагает, что условия повышения производительности (выработки) нельзя основывать на расчетах, поэтому он предлагает организацию соревнования конкурентного типа за право иметь отношение к собственности предприятия и ее эксплуатировать. В его модели предприятия типа holding, находящиеся в государственной собственности, могли бы соревноваться за право обращения с собственностью предприятия. Правомочность смог бы получить тот holding, который был бы в состоянии принять бразды управления предприятием с большей оценкой капитала и обязательством выплачивать бóльшую ренту. Holding, который оказался бы победителем соревнования конкурентного типа, могло бы передаваться предприятие для эксплуатации.

Экономико-психологические последствия снижения потребления

Ласло Гараи

Отношения, определяющие общественную идентичность людей, оказывают также воздействие на условия экономического развития. Психологическое восприятие экономических событий, их апперцепция своеобразно сказываются на общественной реакции людей. С этими факторами приходится считаться, когда трудности экономического порядка, замедление роста принимают стабильный характер, поскольку люди воспринимают ту ситуацию, которая складывается вокруг них, не с объективных позиций; они рассматривают ее в ракурсе намечающихся тенденций, а также исходя из той обстановки, в которой они оказываются. Так, даже сравнительно малое увеличение нагрузки представляется для них непереносимым, поскольку они не видят гарантий для приостановления направления в сторону ухудшения. Вследствие этого в Венгрии 80-х годов становится все более важным тот факт, чтобы те, кому принадлежит право вынесения решений относительно развития общества и экономики, в ходе оценки обстановки принимали во внимание экономико-психологические точки зрения.

Совершенствование системы информатики венгерского хозяйства

Янош Лендваи

Развитие управления экономикой нельзя рассматривать в отрыве от совершенствования информативной системы, которая служит для него поддержкой. В настоящее время количество накопленной и обработанной информации намного больше той, которая необходима или может быть использована, однако качество ее обработки отстает от возможностей и запросов.

Большинство принципов, касающихся совершенствования информативного потока, а также предъявляемых к нему требований, определяются следующими моментами:

— Макроэкономические информативные системы должны базироваться на требованиях ориентации, решений и анализов.

— Необходим пересмотр статистического закона, переоценка его принципов и понятий, согласование с практикой управления экономикой.

— Дальнейшей существенной задачей является выяснение вопросов, касающихся методологии, использование единых методов, статистических понятий, данных, вычислительных методов, а также связанная с предыдущим модернизация упрощенной службы данных.

— Без использования современных средств, возможностей, предоставляемых вычислительной техникой, не может быть осуществлено на практике совершенствование информатики.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Contents and worries of monetary regulation in Hungary

Tibor Erdős

The statement is already a commonplace that the regulations based on taxation and administration should be replaced by monetary regulation. Without it, we cannot trust in a satisfactory acceleration of structural changes, and it would also provide an adequate background for the preference for qualitative factors. But the author is of the opinion that the contents of the monetary regulation desirable under Hungarian conditions has not all been clarified as yet.

In monetary regulation a breakthrough has to be acheived as soon as possible. But this can only be done if the central economic control will actually be guided by the recognition that the practice of economic policy must not onesidedly be centred on short-term equilibrium, and that the requirements of external and domestic balance should only be enforced together with the development of a system of economic conditions leaving room for—not hindering but helping—structural changes. This is how the equilibrium position can satisfactorily be improved —if not today, then tomorrow and later. An important component of this system of conditions is precisely the monetary regulation.

Hungarian employment policy—at the threshold of unemployment

János Timár

The author provides a brief survey of the Hungarian economic reform process and, within it, of the role of wages policy and employment policy. He emphasizes the determinant role of the labour market in the development of employment and analyses the economic foundations of the labour shortage developed in recent decades and of full employment. He outlines the present situation of the labour market, as well as the interrelations between full employment and efficiency. He is of the opinion that partly under the impact of demographic factors, partly as one of the negative consequences of the hopeful progress of reform, the balance relations of the labour market will soon shift into the other direction, and labour shortage might be replaced by unemployment. He emphasizes that we should prepare for handling this problem. In the concluding part of the article he indicates the tasks related to the modernization of the institutional system of employment policy.

Being forced to take steps and forced steps
(Notes on goverment manpower and wages policies over two decades)

István R. Gábor

Research of the labour market centres all over the world—to no small extent or even directly—on the critical analysis of the efforts and methods of government manpower and wages policies, or on the revision of the image of the labour market as relied upon by the former.

From the experiences of Hungarian manpower and wages policies of two decades, and the results of researches exploring them, the author reaches the conclusion that, lacking the depoliticization of economy and emancipation of economic management from party control, conditions for the operation of a liberalized labour market have not come about to our very days. Thus, the assertion of economic rationality is mainly based on government interference also in the labour market.

But this does not mean that the labour government actually succeeded in asserting economic rationality. The same causes that produced its interference with the labour market also led to ambiguous results and to paths that perpetuated the need for interference.

On the measurement of national income

András Bródy

The author makes an attempt at reviewing and systematizing the standpoints taken in international literature in recent decades. In his work he mainly relies on the statistics found to be the most careful, that of the Statistischer Bundesamt of Wiesbaden (FRG) and, within that, on the researches of an old collaborator of his, Peter Reich.

Supply multiplier, restrained inflation and shortage
(On the disequilibrium theories relating to socialist economy)

Tamás Mellár

The study summarizes the disequilibrium theories related to socialist economy. The author groups the existing disequilibrium theories according to four main trends: 1. the theory of restrained inflation, 2. the theory of supply multiplier, 3. the econometric trend of disequilibrium, and 4. the theory of shortage.

After a short presentation of these trends, the author examines them from two viewpoints: 1. empirical, statistical investigation of the macrolevel equilibrium and disequilibrium relations on the main markets of economy, 2. investigation of the mechanism of spreading and reproduction of the disequilibrium relations, determination of the normal state of economy.

Most theories agree that in some markets of socialist economy there is chronic shortage, a lasting excess aggregate demand. Yet this standpoint requires exact definition, since, according to the author, disequilibrium is not exclusively of global nature, it is at least as much structural.

As regards the mechanisms reproducing the disequilibrium relations, two characteristic views may be stressed: the supply multiplier and the role of investments in generating shortage. The author adheres to the second view and is of the opinion that the disequilibrium generating effect of investments can also be modelled by relying on empirical data.

Cycles or fluctuations?

Károly Attila Soós

In existing socialist planned economies there are a number of factors working towards an uneven—fluctuating—growth of investment over time, and in most of these countries the growth of investment has strongly fluctuated in recent decades. But, in general, the fluctuations did not show definite regularity, repetition, over time—that is, they were not cyclical. Thus, the rather regularly repeating cyclical fluctuations observable in Hungary in the sixties and seventies may be considered exceptional phenomena. The exceptional nature of this phenomenon is also confirmed by an investigation of the "cycle-mechanism": the regular fluctuations rely on the simultaneous existence of such phenomena which are hardly compatible, they almost exclude each other. The point is that there were hardly compatible moves in the behaviour of economic policy makers—on the one hand they were pragmatic, on the other they departed from economic considerations.

Certain further special conditions of regular cyclical fluctuations were removed by the grave indebtedness of the country and by unfavourable changes in external economic conditions. Thus, such cycles will not appear in the future in Hungary (either)—while we cannot know whether there will be significant fluctuations in investment.

Fluctuations mean, of course, only a part of the grave efficiency problems of the investment process. It will not be easy to get rid of the others; this can only happen with the aid of a much more radical economic reform than has been hitherto the case.

Hidden investment cycles in socialist economies

András Simonovits

In this paper the following type of *investment cycles*, occurring in certain *socialist economies*, will be modelled. The ratios of starts and commitments of investment projects to the GDP *oscillate*, while investment outlays and net imports compared to the GDP are *constant*. Since starts and commitments are seldom observed (Czechoslovakia being an exception), such oscillations will be called *hidden*. Bauer (1978 and 1981, Chapters 16 and 17) conjectured that

hidden investment cycles took place in the Soviet Union between 1950 and 1980, and in Czechoslovakia in the seventies.

The main results of our paper are as follows: (a) hidden investment cycles are *compromises* between two conflicting goals (i) reducing tensions and (ii) stabilization; (b) *cost-overrun* is neither a necessary nor a sufficient condition for emergence of cycles.

Cycles in Hungary's trade with the developed Western countries

Judit Suba-Varga

The article discusses the cycles developed in Hungary's trade with the developed Western countries between 1950—1980. In an article in No. 3. 1986 of Közgazdasági Szemle the authoress showed, among other things, that in this market the balance of trade is inclined to run into deficit. This fact was traced back to causes deriving from the functional troubles of the economy and was treated as a kind of constraint on growth. This foreign trade constraint manifested itself in a particular cyclical movement, separated from the investment cycle and from the periodical fluctuations in the trade with socialist countries. From the mid-sixties till the mid-seventies internal and external conditions developed in such a way that in this field of foreign trade the real processes were characterized by a strong regularity. The emergence of these particular regularities determined partly the temporal process of trade in the short run and partly its commodity pattern as well. The article reviews these regularities and the „typical" cycle that can be described on the basis of these regularities.

The article finally presents which of the periodic phenomena of Hungarian foreign trade have persisted and which have become modified in the eighties.

"Rat race" on the corruption market

Péter Galasi–Gábor Kertesi

In an earlier article in this journal (Vol. 34 No. 9 1987) the authors made an attempt at describing the characteristic, everyday phenomenon of corruption in socialism, at explaining the well-known perverted consequences of it. They argued that the particular—seemingly irrational—logic of bribery can be well grasped with the use of the standard theory of rational consumer choice. For describing the structure of the corruption situation they proposed to apply simple game theory models of the „prisoner's dilemma" type. With their models they sought answer to the question—in the case of rigid demand and supply as well as a *constant* corruption surcharge—what are the selective advantages of bribing and, what part of consumers choose to bribe under such conditions. In the present paper they examine a more realistic case. They lift the constraint of constant corruption and investigate what happens if—owing to inelastic supply—crowding on the supply side leads to *price competition* among consumers.

Technology, economics and ecology in the theory and policy of the West-German „Greens"

Máté Szabó

The West-German "Greens" have novel-type alternative ideas about the relationship between technology, economics and ecology. Theoretically they profess the primacy of ecology and adhere to a programme avocating the social control of technology and, as against formal, they believe in material rationality. On the one hand they set alternative modernization targets while on the other hand some of their ideas point towards a re-primitivization of modern societies. In technological policy they prescribe "stops" and speed limits to technological development and seek for institutional solutions to social control over technology. Their technological policy ideas are characterized by a certain utopism and normativity. The different nature of their ideas about technological policy from those of the traditional parties makes it difficult to strike any compromise between the Greens and the other parties.

The theory and policy of the Greens related to technology also have lessons that can be applied in Hungary: the efficient and democratic control of technological development policy is, for the time being, a task to be solved in Hungary as well.

Japanese economic successes and economic ethics

Gábor Tarján

The exchange of products on the world market results, through the products, not only in competition between technical and technological pieces of knowledge, but also forces the comparison of ethical, "Weltanschauung" values through human contacts.

In the case of the two leading economic powers of the world, the USA and Japan, this worldwide competition has brought to the surface two basic patterns of economic actions and two related systems of economic ethics. Practically, the forms of behaviour, trading morals and work attitudes of every important actor of world economy can be classified into the two economic-ethical systems (those of Japan and Southeast Asia, USA and Western Europe). An interpretation of the basic motives of the two economic-ethical systems (egoism and altruism) shows fundamental differences.

Economic ethics, as a part of "Weltanschauung", determines the relation of the individual to nature, and his ideas about the ideal of society. The relationship to nature and the idea about society are in an unambiguous relationship with the mode of production. Relying on the natural geography and the historical development of Japan, the article traces the roots of the Japanese economic ethics.

Another important source of economic ethics is—as expounded by Max Weber—religion. The article calls attention to the parallell that can be drawn, on the basis of their role in the development of capitalism, between the Japanese "reform" of Confucianism (yukyö) and Protestantism coming about as a result of the religious revolution in Europe.

The analysis of the sources of the Japanese system of economic ethics is followed by an "efficiency analysis". The paper shows the viability of the Japanese economic ethics as reflected by the mega-trends of the world, and calls attention to the importance of changes and searching for models.

Competition between entrepreneurs instead of bargaining about performances! (An idea about the operation of social capital)

János Krokos

The idea relies on the hypothesis that the unsatisfactory performance of the Hungarian economy is caused by the lack of competition, by the danger of lagging behind in competition and by the lack of pressure for higher performance. According to the author this pressure cannot be brought about according to the now prevailing principle of Hungarian central economic management—by restricting the use of enterprise resources with financial or physical means, or by financially stimulating managers. The author criticizes the concept of self-government, on the basis of which the strategic ownership right of firms is transferred to the employees without raising any requirement in respect of performance. In his opinion, for the assertion of the pressure for higher performance it is a condition that not only the income of the persons and institutions responsible for management should depend on the success of the firm, but also their right to ownership and operation. He thinks that the actual requirements related to performance cannot be determined with computations, thus he proposes that enterprises should compete for the handling and operation of property. In his model state holding companies could compete for the handling of property. The right would be acquired by the holding which would be willing to take over the firm with the highest capital value and rent commitment. The winning holding would lease the firm for operation.

The economic-psychological consequences of the falling consumption

László Garai

The relations which determine the social identity of people also affect the conditions of economic development. The psychological perception and processing of economic events influences the social reaction of people in a particular manner. These factors are to be reckoned with in the cases when economic troubles, the slowdown of growth become parmanent. People perceive, namely, their position not in an objective manner, but weigh them up in the light of the given medium and the expected tendencies. Thus, even a relatively small increase of burdens is unsupportable if they do not see any guaranty for the halting of the deteriorating tendency. This is why it is of growing importance in Hungary in the eighties that the decision makers of society and economy also take into account the economic-psychological viewpoints in the course of weighing.

Development of economic management and updating statistics

János Lendvai

Development of economic management cannot be separated from the updating of the system of information supporting it. For the time being the quantity of information collected and processed is more than what is utilized, while the quality of processing is lagging behind both possibilities and demands.

The main principles of updating are determined by the author as follows:

— The macroeconomic system of information has to be based on the requirements raised by information, decision making and analyses.
— It is indispensable to revise the Act on Statistics, revalue its principles and concepts and harmonize them with the practice of economic management.
— A futher important task is to clarify methodological questions, to uniformly use methods, statistical concepts, indicators and computation procedures and, in this context, to modify the simplified data supply.
— The updating of informatics is unfeasible without using the possibilities provided by the modern instruments and computer techniques.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, июль-август 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Тибор Эрдёш: Содержание финансового регулирования и его проблемы в Венгрии 785

Янош Тимар: Венгерская политика занятости в преддверии безработицы 796

Иштван Р. Габор: Принуждения шагов и шаги по принуждению (Заметки о правительственной политике в отиошешм рабогей силы и заработной платы на протяжении двух десятилетий) 803

Андраш Броди: Об измерении национального дохода..... 818

Тамаш Меллар: Мультипликатор предложения, сдержанная инфляция и дефицит..... 832

Аттила Карой Шош: Циклы или флуктуация?..... 848

Андраш Шимонович: Скрытые инвестиционные циклы социалистической экономики 866

Юдит Варга Шубанэ: Циклы и «внешнеторговые препоны» 879

Петер Галаши—Габор Кертеши: «Конкуренция крыс» на рынке коррупции 900

Мате Сабо: Техника, экономика и экология в теории и политике «зеленых» в ФРГ 921

ЭССЕ

Габор Тарьян: Экономические успехи Японии в свете экономической этики 936

ДИСКУССИЯ

Янош Крокош: Вместо торга с прицелом на выработку — конкуренция предпринимательского толка! (Концепция относительно модели по приведению в движение общественного капитала)..... 947

Ласло Гараи: Экономико-психологические последствия снижения потребления 958

Ямош Лендваи: Совершенствование системы информатики венгерского хозяйства 966

Тина Дзокаева: Последняя жертва 973

ОБЗОР

Ференц Банхиди: Реформа и консолидация в Китае 977

Бруно Даллаго: Незаконное хозяйство в Италии 991

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Дискуссия о дальнейшем развитии отношений, связанных с собственностью *(Палнэ Сенаши)* 1005

Формирование затрат по добыче нефти и подземного природного газа на Предприятии по добыче нефти и подземного природного газа в Надьалфёлде *(Йожеф Асталош)*..... 1010

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Эпоха чрезмерного распределения? *(Тамаш Кардош)*..... 1017

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ..... 1025

Краткое содержание статей на русском и английском языках..... 1029

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 7—8 (1988)

CONTENTS

Tibor Erdős: Contents and worries of monetary regulation in Hungary..... 785
János Timár: Hungarian employment policy—at the threshold of unemployment 796
István R. Gábor: Being forced to take steps and forced steps (Notes on government manpower and wages policy over two decades) 803
András Bródy: On the measurement of national income 818
Tamás Mellár: Supply multiplier, restrained inflation and shortage (on the disequilibrium theories relating to socialist economy) 832
Károly A. Soós: Cycles or fluctuations? 848
András Simonovits: Hidden investment cycles in socialist economies 866
Judit Suba-Varga: Cycles in Hungary's trade with the developed Western countries..... 879
Péter Galasi–Gábor Kertesi: „Rat race" on the corruption market 900
Máté Szabó: Technology, economics and ecology in the theory and policy of the West-German „Greens" 921

ESSAY
Gábor Tarján: Japanese economic successes and economic ethics 936

DISCUSSION
János Krokos: Competition between entrepreneurs instead of bargaining about performances! (An idea about the operation of social capital)..... 947
László Garai: The economic-psychological consequences of the falling consumption 958
János Lendvai: Development of economic management and updating statistics 966

Tina Dzokajeva: The last victim 973

REVIEW
Ferenc Bánhidi: Reform and consolidation in China 977
Bruno Dallago: Irregular economy in Italy 991

SCIENTIFIC INFORMATION
Debate about the development ofownership relations *(Mrs. P. Szénási)*..... 1005

Costs and profitability of crude oil and natural gas extraction at the Crude Oil and Natural Gas Extracting Co. of Nagyalföld *(József Asztalos)* 1010

BOOK REVIEW
The age of „over-allocation"? An irregular review of the book by Katalin Botos, entitled „World-wide financial imbalance" *(Tamás Kardos)*..... 1017

REVIEW OF PERIODICALS 1025

Abstracts of the articles, in Russion and English 1029

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 16 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1988. május 30.
88.0405 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest XIII., Lehel út 10/a. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 50,— Ft **Indexszám: 25 452**

AZ IFAC VI. NEMZETKÖZI KONFERENCIÁJA

Felhívás jelentkezésre és előadás benyújtására

Az IFAC 1989. június 27-e és 29-e között Edinburghban (Egyesült Királyság), a Heriot-Watt Egyetemen tartja *VI. Nemzetközi Konferenciáját.* A konferencia tárgya: **Nemzetgazdaságok dinamikus modellezése és irányítása.**

Témakörök:

- Nemzeti, regionális és szektorális modellek
- Többországos modellek és a gazdaságpolitika kölcsönös függőségének modelljei
- Dinamikus ökonometriai modellek becslése és irányítása
- Robusztus gazdaságpolitikai szabályok tervezése
- Gazdaságpolitikai modellek
- Gazdaságpolitikai eszközök, a gazdasági mechanizmus és intézményrendszer vizsgálata. Monetáris és fiskális modellek
- A környezet, a viselkedés bizonytalanságainak és a kockázatnak a hatása
- Csoportos döntéshozatal és játékelmélet
- Modellezési módszerek, modellértékelés és validitás
- Optimalizálási algoritmusok, játékelmélet és irányítási stratégiák az optimális gazdaságpolitika tervezése számára
- A dinamikus modellek vizsgálatának és alkalmazásának szoftvereszközei
- Mesterséges intelligenciatechnikák alkalmazása a modellelemzésben
- Döntéstámogató eszközök, beleértve a szakértői rendszereket a gazdaságpolitika tervezésében
- Az információs technológia hatása a döntéshozók és a modellezők kapcsolatára

Kérjük, hogy aki előadással kíván részt venni a konferencián, az előadás címét és rövid kivonatát **1988. szeptember 1-ig,** a teljes szöveget (legfeljebb 20 oldal) pedig **1988. október 15-ig** három példányban szíveskedjék az alábbi címre megküldeni:

Dr. B. Rustem
Chairman — IPC
6th IFAC SYMPOSIUM (DYMONEC)
Department of Computing
Imperial college
180 Queen's Gate
LONDON SW7 2BZ
UNITED KINGDOM

A szervezők **1989. január 15-ig** döntenek a benyújtott előadások elfogadásáról vagy elutasításáról. Az elfogadott előadások végső szövegét legkésőbb **1989. április 20-ig** kell benyújtani.

A konferencia hivatalos nyelve az angol.

További felvilágosítást a következő címen lehet kérni:

THE SECRETARIAT 6th IFAC SYMPOSIUM (DYMONEC)
Conference Division
InstMC
87 Gower Street
LONDON WC1E 6AA
UNITED KINGDOM
Tel.: 01-387 4949
Telex: 25247 telex g

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. SZEPTEMBER HU ISSN 0023—4346

CSABA LÁSZLÓ
Mi történt a magyar reformmal?

KÁDÁR BÉLA
Világgazdasági növekedés és fejlesztésstratégiai útkeresés

MUNKÁCSY FERENC
A gazdasági szerkezetátalakítás népesedési feltételei Magyarországon

SCHMIDT ÁDÁM
Dialogosz a tervről és a piacról

MAKULA LÁSZLÓ—SZÉKELY JUDIT—VÖRÖS ATTILA
Miért kell az autópálya?

„Új közgazdasági horizontok a szocialista gazdaságban"
(Az MTA osztályüléséről)

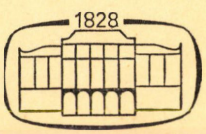

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Heténvi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. szeptember

TARTALOM

Csaba László: Mi történt a magyar reformmal? 1041

Kádár Béla: Világgazdasági növekedés és fejlesztésstratégiai útkeresés..... 1059

Hunyadi László—Révész Tamás: Modellszámítások az energiafelhasználás becslésére 1072

Munkácsy Ferenc: A gazdasági szerkezetátalakítás népesedési feltételei Magyarországon 1086

ESSZÉ

Schmidt Ádám: Dialogosz a tervről és a piacról 1093

VITA

Martinás Katalin: Irreverzibilis makroökonómia vagy közgazdasági termodinamika? 1105

SZEMLE

Pierre L. Siklos: Ciklus, kiszámíthatóság és a gazdaságpolitika hatástalansága 1111

Makula László—Székely Judit—Vörös Attila: Miért kell az autópálya?..... 1117

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

„Új közgazdasági horizontok a szocialista gazdaságban" (Beszámoló az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának nyilvános üléséről) *(Tamás Tibor)* 1130

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bod Péter Ákos: A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban *(Gedeon Péter)* 1144

FOLYÓIRATSZEMLE 1148

Stanislaw Gomulka: A gazdasági növekedés lelassulása a Szovjetunióban: duális gazdaság, érettség és innováció — Mancur Olson: A kormányzati struktúrák egy általánosabb elmélete felé

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata..... 1155

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Olvasószerkesztő: Csernenszky László, Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 9. sz. (1041—1058. l.)

CSABA LÁSZLÓ

Mi történt a magyar reformmal?

Ez az írás* az elmúlt tíz évre vonatkozóan keresi a címben feltett kérdésre a választ. A magyar gazdaság és társadalom mai állapotában nem tűnik haszontalannak egy ilyen madártávlatú áttekintés, hiszen nemcsak az országon belül kérdezik egyre gyakrabban, hogy az infláción kívül mit is jelent gyakorlatilag a reform, hanem határainkon túl is egyre többen és egyre aggodalmasabban kérdik: mi történt a magyar reformmal? A KGST-országokban a magyar reform korábban magyarázandó kivételnek számított, a gorbacsovi politika hatására azonban az egyik iránymutató példává vált. Nyugaton pedig az emberarcú szocializmus magyar valósága, és az ezt kiaknázó diplomácia hatására az ország egész történelmében páratlan jóindulatot élvez (még). Sötét árnyékot vet minderre azonban az a tény, hogy Magyarország (világ)gazdasági teljesítménye egyre jobban elmarad a fokozódó hazai és külpiaci elvárások mögött. Az elvárásokat részint a csaknem egy évtizede megmegújulóan gyökeres fordulatot ígérő reformtörekvések és -programok, részint a másfél-két év múlva már meredeken növekvő adósságszolgálati terhek[1] támasztják alá (jelezve, hogy az elmúlt évtizedtől nem lehet elvonatkoztatni, még hosszabb idő múlva sem).

Kívülről szemlélve az tűnik fel, hogy a magyar reform mai állapotában egyre kevésbé szolgálhat érvként a gorbacsovi törekvések alátámasztására. A jobb- és baloldali konzervatív körökben pedig nem is késlekednek azzal, hogy a kelet-európai rendszerek eleve megreformálhatatlan voltáról szóló ősrégi tételeik igazolását lássák a magyar eseményekben. Persze nemcsak a magyar, hanem a lengyel és jugoszláv gyakorlat is táplálhatja azt az erősödő benyomást, hogy minél meszszebb megy egy szocialista ország a piacgazdaság irányába, annál rosszabbá válik a gazdaság helyzete.[2] Mivel pedig az elmúlt 15 év alatt több tucat nem-szocialista országban a fenti összefüggés *ellenkezője* igazolódott, a tapasztalatok látszólagos ellentétessége is csak arra utal, hogy van mit vizsgálni.

A reformtörekvések néhány általánosítható tapasztalata

Elöljáróban tisztázni szükséges az elemzés *tárgyát*. Reformnak a közgazdasági irodalom Közép-Európában — az angolszász szóhasználattól eltérően — nem vala-

* Bock Gyula, Gács János, Köves András és Szamuely László észrevételei elősegítették a tanulmány korábbi változatában előforduló számos gyengeség kiküszöbölését. A fennmaradó hibák, mind a kifejtés, mind a gondolatmenet tekintetében a szerzőt terhelik.

[1] Az 1988. júniusi kormányzati intézkedések jól mutatják azt, hogy még az 1988. év feszítettnek nem mondható követelményeivel sem képes a mai magyar gazdaság önmagától (műtét nélkül) megbirkózni. Ezért szakszerűtlen és felelőtlen minden javaslat, ami ezzel a ténnyel nem kiinduló adottságként számol.

[2] Ez esetben többnyire eltekintenek attól az elemi ténytől, hogy a nem reformáló tervgazdaságok állapota — Kubától Romániáig és a Koreai NDK-ig — mind viszonylag, mind abszolút értelemben még ennél is sokkal kedvezőtlenebb.

Csaba László kandidátus, a KOPINT-Datorg Konjunktúra-, Piackutató és Informatikai Intézet tudományos osztályvezetője.

mely részterület átalakítását, vagy az erre irányuló szándékot érti, nem is a több területet átfogó, politikai mozgósítással egybekötött változást, vagy ennek reményét. A reform tartalmilag azt jelenti, hogy a hatalom és a civil társadalom összjátéka eredőjeként új társadalomgazdasági működési mód alakul ki. Tudományos értelemben tehát nem beszélhetünk adóreformról, szervezeti reformról, igazi vagy szakaszos reformról, mert a fogalom csak jelző nélkül értelmezhető. Történetileg a reform nem túl gyakori jelenség a szocialista gazdaság fejlődésében, eltérően a reformpótlékoktól, a reformtörekvésektől és/vagy utóbbiak revizionizmuskénti, illetve szemfényvesztéskénti megbélyegzésétől, valamint a mindezeket értelmező széles körű szellemi folyamatok hullámzásától is.

Reformra — minden országban — a hatalom kezdeményezésére kerül sor[3]. A hatalom pedig csak akkor érez erre késztetést, ha a gazdaságban és a társadalomban a feszültségek (nem feltétlenül nyílt formában) olyannyira kiéleződtek, ezek tekintélyelvi kezelése olyannyira kilátástalan, hogy csak a társadalom különféle, eddig az uralkodásba be nem vont csoportjaival kialakuló párbeszéd, vagyis a hatalomgyakorlás újraértelmezése ad lehetőséget az uralmon lévők vezető szerepének megőrzésére.

A szocialista országok gazdaságtörténetében eddig kivétel nélkül érvényesült az, hogy *reformot rossz gazdasági helyzetben, korlátozó politika*[4] *kíséretében* vezettek be. Ez az *időbeli egybeesés* — az oksági összefüggéseket visszájára fordító ideológiává átgyúrva — mindenkor a változások által megsértett érdekek legkézenfekvőbb politikai fegyverévé válhat (gyakorta válik is). Miközben gazdasági visszafogásra vagy egyenesen visszaesésre értelemszerűen azért kerül sor, mert az előző időszak hibáit és tévedéseit végül is valamikor meg kell fizetni, a társadalom túlnyomó többsége számára egy sajátos optikai csalódás jön létre. Úgy tűnik, mintha a nadrágszíj összehúzása a reform, nem pedig az azt megelőző halogatás, vagy éppen struccpolitika ára lenne. Ezért a reform *sikere azon áll vagy bukik, hogy a hatalom kibírja-e, hogy előbb rosszabb lesz, mielőtt jobb lenne*, vagyis *a)* ellen tud-e állni a változások első hetei-hónapjai után már hangos ellenérdekek nyomásának; *b)* létre tudja-e folyamatosan hozni (sőt ki is bővíteni) azt a társadalmi bázist, amelyiktől elegendő támogatást kaphat ahhoz, hogy megszabaduljon a korábbi szakaszban a hatalom támaszainak számító csoportok ballasztjától.

Reformot tehát *nem lehet a társadalom ellenére* véghezvinni — példa rá Argentína vagy Lengyelország. Másfelől egy — meghirdetésekor népszerűtlennek tetsző — reformstratégia következetes végrehajtása a társadalmi elismerést is meghozza. Nemcsak Anglia és Olaszország szolgálhat biztató például. A közepesen fejlett államok között Dél-Korea, Tajvan vagy Törökország elmúlt néhány évi fejlődése is igazolja, hogy a világgazdasági alkalmazkodást célul kitűző irányzat, amely kezdetben szinte csak katonai erőre támaszkodott, később még viszonylag szabad választásokon is meggyőző többségre számíthat, mégpedig az eredmények teljes körű beérése előtt (és a kétségtelen szociális áldozatok dacára is). A latinamerikai országok többsége[5] ezzel szemben azt szemléltetheti, hogy a részérdekek nyomása alatt lavírozó, az alapkérdésekben „műtétet" nem vállaló kormányzatok csak a gazdaság betegségének idültté, majd áttételessé válását érhetik el (és így rá-

[3] Az alulról jövő kezdeményezés legtöbbször forradalmi jellegű átalakulást eredményez vagy céloz — függetlenül az eredményeként létrejövő hatalmi szerkezet történelmileg előre- vagy hátramutató voltától.

[4] Az, hogy milyen gazdasági helyzetet minősít egy ország társadalma rossznak, és mihez képest korlátozó a (jövedelem-, beruházás-, elosztási stb.) politika, annak nincs objektív mércéje. Az sem ismeretlen változat, hogy a reformtörekvést expanzív fejlesztéspolitika kíséri. Ez esetben általában a növekedési politika még azelőtt hiúsítja meg a reformot, mielőtt az ellenerők politikailag megszerveződnének.

[5] Az egyértelmű kivétel Mexikó.

adásul a kerülni kívánt szociális-politikai konfliktusok sem maradnak el). A kérdés tehát nem úgy merül fel, hogy reform és világgazdasági alkalmazkodás legyen *vagy* társadalmi béke és igazságosság, hanem hogy az adott gazdasági helyzetet a társadalom többsége és a kormányzat *egybehangzóan olyan súlyosnak ítéli-e meg*, hogy a műtéti beavatkozást — minden kellemetlensége és kockázata ellenére — *elkerülhetetlennek* tartja, vagy pedig ezt végül is nem hajlandó vállalni. Ha a műtét mellett döntenek, annak sikeréhez pedig közismerten a szakmailag és eszközeiben is felkészült sebész, valamint a gyógyulás érdekében vele tartósan együttműködő beteg kettőse kell. Az analógia itt véget ér: működőképes társadalomban ugyanis nem a „beteg" kockáztat többet.

A magyar reformtörekvések figyelemre méltó tapasztalata, hogy az ötvenes, hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek fejleményeiben milyen nagyfokú hasonlóság érvényesült. Radikálisan elképzelt, de igen mérsékelt változatban bevezetett liberalizáló intézkedések hatására részben mérséklődnek, részben nyílttá válnak a gazdaság korábbi aránytalanságai. A korábbi előnyeiket/előjogaikat féltő erők a feszültségek megjelenési formáira hivatkozva, egyedi ügyeket felnagyítva és azokat általánosítva ellentámadásba lendülnek. Első lépésben a központ visszaveri őket, de azt elérik, hogy a már amúgy is fölbomlott reformcsomag további *részintézkedésekre esik szét:* Ez utóbbiak nagy száma eleve kizárja, hogy akár átmenetileg is összhang lehessen köztük. Mindez természetesen *további* részletekbe menő párt- és kormányzati *beavatkozásokat* vált ki. A folyamat általánossá válik, a kivétel lesz a szabály, mindez a részletszabályok és -mentességek, valamint egyedi elbírálások *áttekinthetetlen és kézbentarthatatlan* tömegéhez vezet. A főbb társadalmi és népgazdasági arányok rendre és irányzatukban is másként alakulnak, mint ahogy azt a központ szeretné. Minél több részletet döntenek el „felsőbb szinten", ez annál inkább igaz. Ezért az erőviszonyok átfogó újrarendezése végül is elkerülhetetlenné válik, hacsak a központi szervek nem nyugszanak bele a formális hatalmi szerkezet és/vagy a normális gazdasági-piaci viszonyok szétesésébe. Megjegyzendő, hogy a részérdekek sikeres ellentámadásának két fő feltétele a *nyilvánosság hiánya* és a *civil társadalom „összjátékának" hiánya.* Ez utóbbi következtében például az ágazatok ellen fellépő központ valóban maga alatt vágja a fát, hisz technokratikus részváltoztatásokkal nem lehet új társadalmi támogatást szerezni. Nyilvánosság nélkül pedig a társadalom nem — de esetenként a vezetés sem — tudja, milyen súlyú és általánosságú jelenségeket panaszolnak fel nagy hangon.

Végeredményben az látszik a döntő kérdésnek, hogy *miért* volt hosszabb távon is oly *csekély* a központi párt- és kormányzati szervek *tanulási képessége*, s miért oly erős a feledékenysége? 1968 után, mikor már túl voltunk az első és második „kísérlet és tévedés" évtizedén, ugyan ki gondolhatta komolyan (az érintett részérdekek képviselőit leszámítva) azt, hogy a részletkérdések minél szélesebb körének szigorú és aprólékos központi szabályozásával lehetne összehangoltabb és hatékonyabb népgazdasági folyamatokat előidézni Magyarországon? Ugyanis — madártávlatból — épp ez az a fonal, amire az 1972 és az 1980 utáni évek burjánzó egyedi intézkedései felfűzhetők.

Az 1979-et követő évek viszonyainak megértéséhez látnunk kell azt, hogy miközben a *közgazdasági gondolkodásban* — különösen az 1984 áprilisi állásfoglalást előkészítő viták hatására — egy harmadik reformhullám indult el,[6] ezalatt a *gazdaságirányítási gyakorlat* nem szabadult meg a hetvenes évtizedben rárakódott (és szakmai-politikai vonatkozásaiban egyaránt bírált) torzulásoktól, sőt azokat újabbakkal tetézte a nyolcvanas évtized különböző „alszakaszaiban". Mint több nagyívű elemzésből is [24], [29], [34], [38] kitűnik, ez a kettősség nem évtizedünk

[6] Elsősorban a tőkepiac, a tulajdon, a gazdasági reform politikai feltételei és a világgazdasági integrálódás témakörében kialakult új eredmények és ezek egymásra épülése említendő.

sajátja. Az 1954—57-es és az 1966—72-es időszakot is az jellemezte, hogy a tudomány és a gyakorlat a maga külön útját járta. Amikor az irányítási gyakorlat a reform útjára lépett (vissza), többnyire és fő vonalában a *megelőző* időszak elméleti javaslatainak a bevezetését fogadta el, s mindig elutasította a legújabb felismerések gyakorlatba való átültetését.

Az általános fáziskésés mellett az 1979 utáni magyar fejleményeket — több más szocialista országéhoz hasonlóan — az jellemezte, hogy miközben az elemzők egyre átfogóbb és mélyebb változásokat sürgettek és kívántak volna, a gazdálkodás viszonyait az ezen óhajok által csak kevéssé befolyásolt hatóságok napi rögtönzései alakították. Pontosabban szólva, a napi döntéseket meghatározó hatóságközi törpe állóháborút — ami a hagyományos vertikális huzavonával társult — az egész felállás átrendezését javasló gondolatok csak kevéssé és jelentéktelen részleteiben befolyásolták.

Jól jellemzi ezt az alaphelyzetet, hogy amikor a második reform javaslata [7] (másfél év huzavona után) nyomtatásban is megjelent, a közzététel ténye botránykővé vált, a javaslatot pedig a politikai szervek azzal utasították el, hogy még az 1968-as program tartalékai is kiaknázatlanok. Sőt, a forma szerint sem határozatként elfogadott 1984-es pártállásfoglalás is már eleve és önértelmezésében is csak az 1968-ban kialakított keretek kiegészítésére, nem pedig meghaladásukra *törekedett*. A végrehajtást pedig a *fokozatosság* és a VII. *ötéves terv* számszerű előirányzataival való összehangolás szempontjainak *rendelték alá*, s így *az önmagát túlélt 1968-as modell* további haladékot kapott. Az akkor talán jó kompromisszumok másfél évtized múltán képtelen tehertétellé váltak. Elsősorban a gazdaságpolitika és a politikai intézményrendszer, valamint a káderpolitika — vagyis az 1966-ban tudatosan mellőzött rendszerelemek — meghatározó hatása érződik az 1984—87. évek kiábrándító teljesítményében.

Mindezek alapján belátható, hogy jelenleg nem elméleti divatáramlatként, hanem a gazdaság működőképességének megteremtéséhez fűződő *alapvető politikai érdekként tételeződik egy újabb gyökeres, a gazdaságpolitikai és az intézményi frontokat is újrarendező reform*. Bár a reform részleteit kidolgozni hivatott 6 bizottság megalakult 1988 elején, a politikai helyzet tisztázatlansága nem alakított ki érdemi fogadókészséget, s ennek híján a tartalmi munka az év első felében szinte nem is indulhatott meg. Ez növeli a politikailag kitűzött „szoros" határidők nyomása alatt, s elemzések nélkül rögtönzött rossz döntések és megoldások bevezetési esélyét 1989—90-ben, egyben indokolja, hogy többen is megkíséreljük az elmúlt évek mérlegét (természetesen a véglegesség és kizárólagosság igénye nélkül, mintegy adalékként) megvonni.

A reform és az irányítási gyakorlat viszonya 1979—84-ben

Az 1966—1984 közötti időszakban Magyarországon a közvetett központi gazdaságirányítás rendszere jött létre [1]. Ez lényegében azt jelenti, hogy minden elméleti tisztázatlanság és gyakorlati visszalépés dacára a hagyományos tervirányítási modell megszűnt (és később se állt vissza), viszont a reformerek által célul kitűzött szabályozott piacgazdaság nem jött létre.[7] Történelmünk e szakaszának tárgyilagos megítéléséhez hozzátartozik annak a megállapítása, hogy lényegében mindazokat az intézkedéseket, amelyek megtétele jelenleg Csehszlovákiában, Bulgáriában és

[7] Nem tűnik ezért igazán szerencsésnek az a tipológia, ami a sztálini modell néhány visszamaradt nyílt hívén kívül minden magyar közgazdászt ilyen-olyan reformerek közé sorol [24], mert ez voltaképp csak az ötvenes és hetvenes évek szovjet hivatalos értékrendjéhez képest értelmezhető. A „galbraithianusok" például eleve — többnyire önértékelésük szerint is — kiesnek e körből.

a Szovjetunióban, de részben Lengyelországban is *mérlegelés* tárgya, hazánkban az elmúlt két évtized valamelyik szakaszában *már bevezették*. Bár kétségtelen, hogy az 1966-ban jóváhagyott csomagtervet csak részben és ellentmondásosan (sok fékkel és későbbi visszakozással) váltották valóra, minden tökéletlensége ellenére az új gazdasági mechanizmusként indult és magyar modellé vált valami a szovjet ómechanizmus *működőképes* és — más tervgazdaságokhoz, de csak hozzájuk viszonyítva — *kimondottan sikeres* alternatívájává vált mintegy másfél évtizeden át (körülbelül 1982-ig). Ezt a tényt nem szabad elhallgatni úgy, ahogy ez újabban divatos, még visszapillantó elemzésekben sem. Utóbbiak növekvő részében azt állítják, hogy vagy „minden szocialistának egyformán rosszul áll a szénája" [23], vagy — egyre gyakrabban — Magyarország törekvéseit mint egyszerű, de sikeres reklámfogást [25] intézik el. Ez a — nyugati elemző napisajtóban és némely hazai szerzőnél is mai nehézségeink miatt divatossá váló — visszavetítés tényszerűen téves. Még az ország világpiaci teljesítményét jogos élességgel bíráló elemzések [6], [22] is azt mutatják ki, hogy az 1968—1978-as időszakban, de még 1981-ben is lényegesen jobban szerepelt Magyarország a világpiacon, mint más KGST-országok, mégpedig a feldolgozó ipar és ezen belül a gépipar esetében is, bár ez a teljesítmény egyre inkább lemaradt a fejlődő országok — de különösen az újonnan iparosodottak — teljesítménye mögött.

Ami a növekedési ütemeket illeti, a nemzetközileg is széles körben végzett szakszerűtlen egybevetések többnyire mellőzik azt a tényt, hogy az egyes KGST-államokban közzétett adatok képzési módja és tartalma korántsem egynemű, különösen a nyugati módszertanhoz viszonyítva nem az.[8] Anélkül, hogy e kérdés elemzésébe bonyolódnánk, világos, hogy az életszínvonal és az életminőség kérdésében hasonló jellegű és mértékű eltéréseket téveszt szem elől a magát rendkívül objektívnek vélő, tisztán számelemzésre szorítkozó megfigyelő. Ezért a szocialista országok viszonyait ismerők számára valószínűleg nem túl merész az a következtetés, hogy az új gazdasági mechanizmus csaknem másfél évtizeden át fontos eredményeket hozott (visszafogott végrehajtásával és koncepcionális elégtelenségével együtt is).

Ez a tény pedig arra utal, hogy a *nyolcvanas évek végének nyílttá vált válsága döntően nem a reform eredeti elgondolásaiban* is kétségkívül kimutatható *ellentmondásokból*[9] vezethető le. A gazdaságpolitikai gyakorlat 1949 óta érvényesülő [33] alapvető folytonossága, a világgazdasági korszakváltás téves megítélése, valamint az irányítási gyakorlat 1969-től [32] megfigyelhető elbizonytalanodása, majd az 1972 novemberétől nyílttá váló *részleges* visszakozásainak sora természetesen már 1979-re súlyos *tehertételként* nehezedett az újjáéledő politikai reformkurzusra. Ma már azonban elsődlegesen nem ez szorul magyarázatra, hanem az, hogy csaknem egy évtized kinyilvánított szándékainak és több jó irányú határozatnak és kezdeményezésnek miért nem lett foganatja, sőt hat évi gyógykezelés után miért jelentkeztek oly szembeszökően a nyolcvanas évtized közepén a kifulladás jelei az egyszer már megreformált magyar gazdaságban?

Mai ismereteink szerint két tényező bizonyult meghatározónak:

a) Az 1982—83. évi fizetőképesség-megőrzés — jórészt nem nyilvános és nem kodifikált döntésekkel kialakított — *iránya és eszközrendszere*, ami az 1979 óta újra folyó reformgondolkodással és politikai nyilatkozatokkal szöges ellentétben

[8] Miközben Magyarország esetében ez a különbség elhanyagolható, több más — általában élénk növekedési ütemükről ismert — KGST-ország esetében *évi* két-három százalékpontnyi különbség is lehet, ráadásul e statisztikákban számos megmagyarázhatatlan önellentmondás is megfigyelhető. Erre legutóbb az ENSZ EGB éves jelentése [16] hozott számos példát (a szervezetet kötő erős diplomáciai szabályok ellenére is).

[9] Az új mechanizmus törekvéseinek modellszerű leírását és a működőképes piacgazdaságtól való eltérését és elmaradását összehasonlító elemzéssel [37] mutatja be.

állt. A vállalatok gazdálkodási környezetét és a hatalmi viszonyokat alapvetően ez határozta meg és nem a különféle központi dokumentumok (vagy a közgazdászok írásai).

b) 1984-ben és azt követően a gyakori fogadkozás ellenére *kihasználatlanul maradt az a páratlan történelmi esély*, hogy a társadalom és a külvilág jóindulatától kísérten egy újabb, a gazdaságpolitikát és a hatalmi intézményeket is átszabó reform segítségével az ország *elébe menjen* az előre látható gazdasági kihívásoknak és kényszereknek.

A „szükségállapot" eszközeivel — a hagyományos viszonyok védelmében

Nem titok, hogy 1979-től kezdődően, de különösen a napi-heti készpénzfizetési gondok éveiben a magyar gazdaságot egyfajta — többé-kevésbé meghirdetett — *szükségállapot* logikája szerint és eszközeivel irányították. A fejlődő országok egy soránál sikerrel alkalmazott eljárás, a fizetési mérleg válságának gazdaságliberalizálással történő tartós megoldása hazánkban komolyan föl se vetődött (ez egyáltalán nem tartozott az érdemben fontolóra vett lehetőségek sorába).

És épp ez bizonyult az egyik végzetes ballépésnek. Valószínűleg nem lehet véletlen, hogy a mai világgazdasághoz csak a gazdasági rendjüket liberalizáló országok tudtak alkalmazkodni. Ez a közepesen és annál kevésbé fejlett országokra fokozottan érvényes. Az időnként félrevezetően deregulációnak is nevezett irányzat minden esetben magában foglalta a piacgazdaság korábban nem, vagy csak csökevényesen működő intézményeinek *kiépítését* (a pozitív reálkamattól a tőkepiacig) és az *ezzel* összhangban lévő szabályok kemény érvényesítését. Ehelyütt azt érdemes kiemelni, hogy a csomagtervként megvalósított gazdaságliberalizálás a sikeres, exportvezérelt alkalmazkodási stratégia elengedhetetlen feltétele és alapköve, mégpedig legalább két okból:

1. Nem-piaci környezetben egy fejlesztési súlypontjait felvilágosultan megválasztó központi politika még nagyobb kudarcokra van ítélve, mint a hagyományos nyerstermék- és alapágazati irányvétel. Ez abból fakad, hogy a hivatali függőségek túlsúlyára épülő rendszerek működési sajátosságai ellentétesek az élenjáró területeken folyó műszaki és kereskedelmi tevékenység természetével. A KGST-országok elektronikai iparának kiábrándító világpiaci eredményei — ami alól az NDK és a Szovjetunió sem kivétel, sőt — jól szemléltethetik ezt az összefüggést.

2. Ismeretes az, hogy a valódi, vagyis a gazdaság szerkezetére és működési módjára is kiterjedő világgazdasági alkalmazkodás nem szorítkozik a műszaki haladásra és a veszteséges tevékenységek, illetve szervezetek felszámolására. A gazdaság dinamikáját itt a kezdeményező vállalkozók, újítók, a piacra újonnan belépők teremtik meg, ezek hatására a vállalatok önérdekből, saját kezdeményezésre átvilágítják, átszervezik tevékenységüket, egyszóval tömérdek előre nem látható és több síkon jelentkező egyéni, helyi kezdeményezés eredőjeként jön létre a világgazdasághoz való illeszkedés. Mindez előfeltételezi, hogy a társadalmi tőke — külön központi intézkedés híján is — eláramlik a gazdaságtalan területekről a nyereségesekbe. Ehhez kemény érdekeltségnek kell mozgatnia a beruházási döntéshozót és működnie kell az áramlás intézmény- és eszközrendszerének, mivel az ilyen allokáció „naturálisan" mindig számos részérdeket sért. Ehhez kell a *tőkepiac*. Elvont modellekben egy felvilágosult központ talán szimulálhatná a tőkepiac működését, de minden eddigi tapasztalat és több elméleti érv is az ilyen föltételezés ellen szól.

A hazai történelmi-intézményi közegben ezért indokolatlannak látom azt az újabban ismét gyakorta hallható bírálatot [12], ami a magyar reformvitát a gazdaságpolitikai kérdéskör elhanyagolásáért marasztalja el. A gazdaságpolitikán

ugyanis nem a koncepciókat, terveket és a szándékok kinyilvánítását kell értenünk[10], hanem a központi szervek által meghozott intézkedések összességét. Az pedig, hogy a gyakorlatban milyen intézkedések születnek, elsősorban a gazdasági hatalomgyakorlás teljes eszköz- és viszonyrendszerétől függ [1], amit a nyolcvanas évtized magyar közgazdasági irodalma bőségesen tárgyalt.

Ha a nyolcvanas évek gazdasággal kapcsolatos politikai nyilatkozatait áttekintjük, azokban az exportorientáció, a feldolgozó ipar támogatása, a válogatás nélküli korlátozás elítélése, a szerkezeti illeszkedés felkarolása és a jobb teljesítmény megbecsülése tekinthető a fő célkitűzéseknek. Ezeket különféle távú tervdokumentumokba foglalták, párthatározatok, országgyűlési felszólalások, tananyagok és a magyar gazdaságnak szentelt különböző műfajú írásművek hangoztatják. Ha viszont az életben lejátszódott fejleményeket nézzük, a KGST-országok iparpolitikáját és -szerkezetét egybevető újabb elemzések ([16] 231—252. l.) azt mutatták ki, hogy ebben a körben a nyolcvanas években egyetlen országban sem követtek olyannyira sztálini ihletésű struktúrapolitikát, mint épp nálunk (bár a szerzők diplomáciai státusukból adódóan nem e szavakkal fejezik ki magukat). Elég, ha felidézzük, hogy a könnyűipari beruházások részaránya hazánkban Romániáéval egyezett meg, az energetikai beruházásoké pedig több százalékponttal is „túlszárnyalta" az önellátás olyan hagyományos élharcosait, mint Csehszlovákia és az NDK — és világos a helyzet.

Mindez úgy is megfogalmazható, hogy az 1979 utáni magyar gazdaságpolitika egyik *legsajátosabb* és egyben legszembeszökőbb vonása *a vezetés által meghirdetett célkitűzések és az* ugyanezen vezetés által hozott *intézkedések*, illetve ezek *végeredménye közti rendkívül gyenge kapcsolat*. Hogy lehet az — vetődhet fel —, hogy egypártrendszerű országunkban, ahol a központi hatalom eleve túlsúlyban van a vállalatokkal szemben, ily csekély hatása legyen a központi akaratnak (ráadásul a központosító döntéshozatali rend erősödése időszakában)? A kérdés annál jogosabb, mert nem a csip-csup részletek, hanem épp a nevezetes főbb arányok és irányzatok szakadtak el a központi hatalom által meghirdetett — és egyes években igen hőn óhajtott — célkitűzésektől.

Mint az Állami Fejlesztési Intézet egy újabb elemzéséből [4] kitűnik, a vizsgált évtizedet (is)[11] az jellemezte, hogy semmiféle korreláció nem mutatható ki a középtávú tervezési okmányokba foglalt részletes fejlesztési célkitűzések és az állami nagyberuházásokra vonatkozó döntések között. Ez részben azzal kapcsolatos, hogy az érdemi döntések gyakorta megelőzik magát a döntéselőkészítés folyamatát[12], márcsak azért is, mert ez utóbbi többnyire az egyik érdekelt fél (többnyire ágazati tárca) kezében van. Az ágazatok persze saját érdekeiket és szempontjaikat követik, sőt még statisztikai, értékelési és információs rendszerük is gyakorta elkülönül egy-

[10] A közgazdasági irodalom egyik kedvenc terminológiai vitatémája, hogy mi mit határoz meg. Így a gazdaságpolitikát legalább három szinten értelmezik: *a)* koncepció- és szándékgyűjtemény — például [12]; *b)* a deklarálttól eltérő tényleges [1], illetve a tételestől eltérő implicit gazdaságpolitika [36]; *c)* a hatalmi, ideológiai és intézményi viszonyokból következően időről-időre jellemzővé váló prioritások — például autarkia és alapanyagipar-központúság [35]. Természetesen az értelmezésből függ, hogy a gazdaságpolitika határozza-e meg a mechanizmust (az irányítási rendszert mindenképp), vagy a mechanizmus a gazdaságpolitikát (*a)* és *b)* eset). A [12] által megfogalmazott bírálat a korábbi pártzsargon szerint „tudományosan tökéletesíthető" gazdaságpolitikára vonatkozik. Ez a feltevés a mechanizmusvita első hullámának felismerési szintjén van — utóbbiról lásd [34]. A mai társadalmi vitákban pedig a *c)* értelmezés szerinti gazdaságpolitikai reform követelése vetődik fel. A fő szövegben én végig a *b)* értelmezést használom, bár a *c)* értelmezésben tételezett követelést támogatom.

[11] A korábbi időszakról, különösen arról, hogy 1956 miért nem eredményezett cezúrát a gazdaságpolitika tartalmi jegyeiben, lásd Pető Iván és Szakács Sándor elemzését [33].

[12] A dolog természetéből adódóan ez a helyzet a jelentős nemzetközi kötelezettségvállalásoknál, ahol politikai döntés születik, akár közös beruházásról, akár hosszú távra szóló államközi gyártásmegosztási vagy termelési együttműködési egyezményről van szó.

mástól. Így nem is meglepő, hogy a nagyberuházási döntések nemcsak egybehangolatlanok, hanem sokszor kifejezetten összeegyeztethetetlenek is egymással. A társadalmi és szakmai ellenőrzés kérdése többnyire föl se merül. A mai Szovjetuniótól eltérően hazánkban nem szokás és nem is illendő még eldöntetlen beruházási tervekről vitát nyitni a nyilvánosság előtt, vagy ha ez mégis bekövetkezik, az már önmagában is botrányos. Így minden okunk megvan arra, hogy — a téves súlypontképzés kapcsán is — eredeti témánkhoz, a mechanizmusreform állapotához térjünk vissza.

1982—83-ban, tehát a „szükségállapot" idején egy erősen központosított, de csak kevéssé ellenőrzött — és a széles nyilvánosságtól hermetikusan elzárt döntéshozatali rend jött létre:[13] elsősorban a korabeli Gazdasági Bizottság, továbbá a Pénzügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank, esetenként az Állami Tervbizottság és az Országos Anyag- és Árhivatal egyedi döntései váltak túlsúlyossá. Más szóval nem pusztán az érvényes törvényi és egyéb normatív szabályozási kereteket, de a társadalmi-gazdasági viselkedés szinte valamennyi korábban bevett normáját maga alá gyűrhette a lényegében minden érdemi „külső" ellenőrzéstől megszabadult hivatali, egyedi mérlegelések rendszere és az ehhez alkalmazkodó — meg ezt alakító — vállalati iszapbirkózás.

Az 1982. év páratlan nemzetközi fizetési feszültségei, s korábban pedig az 1979. év sikerei is hozzájárultak ahhoz, hogy az említett központi irányító szervek és vezetőik—gyakorta önkényes és rögtönzésekre épülő—stílusát széles körben elfogadták[14], és ezáltal a mechanizmusban a stílus vált a tartalommá. 1979-ben ugyanis valóban fordulat állt be a fizetési mérleg állapotában, amit kétségtelenül az egyszeri tartalékok teljes körű mozgósításával lehetett a gazdaságból kipréselni.[15] Ez a sikerév igazolni látszott az „új vonalként" kialakuló központosító törekvéseket és gyógymódot. Ha a sikeres világgazdasági helytállás feltételeiről föntebb összegezettek helytállóak, akkor aligha meglepő, hogy a „szükségállapot" tűzoltóintézkedései, továbbá magának az állapotnak éveken át elhúzódó érvényesítése csak igen korlátozott és átmeneti eredményeket hozhatott. A „szükségállapot" bevezetésével kapcsolatos döntés természetéből fakadt, hogy hatására lényegében „csak a GDP felhasználásának makroökonómiai aggregátumai változtak meg, miközben a vállalati viselkedés normái és a reálgazdasági folyamatok minőségi vonásai egyaránt romló tendenciát mutattak" ([36] 22. l.). A „szükségállapot" ugyanis nemcsak mindenféle hatékonysági megfontolás intézményesített háttérbe szorítását jelentette, hanem ezzel egyidejűleg a nem piackonform kormányzati intézkedések elszaporodását is. Ezek körét és mértékét semmi se korlátozta, sőt nem is ellenőrizte senki, ha a fizetési mérlegről volt szó. Ezt pedig joggal nevezte a korszak két vezető beosztású államigazgatási szakértője önfelszámoló, *önfelélő gazdaságpolitikának és -irányításnak* ([5] 139. l.).

A negyedéves fizetési mérleg követelményeire hivatkozó hatósági önkény nagyfokú kiterjedése, majd e gyakorlat fokozatos megszilárdulása szétzilálta a gazdaság szereplőinek viselkedési normáit, a korábbi évtizedben kialakult írt és íratlan játékszabályokat. Ennek az volt a következménye, hogy a közvetett irányítási rendszerből adódó viszonylagos rugalmasság, alkalmazkodókészség-többlet leépült és szertefoszlott[16]. Feltámadt a tervlebontásos mechanizmus két hírhedt rendszer-

[13] Ennek részletes leírását és elemzését lásd [13].

[14] A kör szélessége persze megítélés kérdése, de a politikai csúcsvezetés *feltétlenül* e halmaz fix pontjai közé számított.

[15] A magam részéről tehát csak erre az évre tudom értelmezni azt a megállapítást, hogy „a kényszer a magyar gazdaságban addig volt sikeres, ameddig a tüneti kezelés az lehetett", míg az eredetiben ([30] 669. l.) ez az 1979—83-as időszakra vonatkozik.

[16] Ezért nem osztható Révész Gábor gondolatébresztő elemzésének az a következtetése, mely szerint 1982—83-ban „az indirekt rendszer és az ezt működtető bürokrácia méltó feladatot kapott és így kiteljesedhetett" ([30] 669-670. l.).

jellemzője, a gazdálkodási döntések (és megfontolások) rendkívül *rövid időtávlata*, valamint az egyoldalú *mennyiségi irányultság* (ami most a dollárbevétel tömegére vonatkozott). Ez a három éven át tartó „kivételes megoldás" természetesen maga ásta alá az alkalmazkodás — közvetett mechanizmusban spontánul is némiképp kibontakozó — folyamatait. Az pedig tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a közvetlen veszély elmúltával[17] a „szükségállapotot" nem vonták vissza nyilvánosan és rendszerjelleggel, hanem csupán bizonyos suba alatti enyhítésekre, nagyvonalúbb eljárási gyakorlatra tértek át.

Az érem másik oldalaként pedig egy olyan *csőlátás* alakult ki a politikai és gazdasági irányítás csúcsain, amely a gazdaság egészének állapotát, teljesítményét és kilátásait (lehetőségeit) egynéhány népgazdasági mutatóra szűkítve ítélte meg, és minden mástól eleve eltekintett. Ez a szemlélet adott alapot a nemzetközi fizetési mérleg 1982—1983. évi javulásának túlértékeléséhez[18], az 1984-ben már érzékelhető intő jelek szőnyeg alá söpréséhez: enélkül nem jöhetett volna létre a következményekkel terhes 1985—1986. évi politikai fellélegzés.

Mértékvesztés a nyolcvanas évek közepén

1984 a legújabbkori magyar *gazdaságtörténet egyik legfontosabb évévé vált.* Nem elsősorban a korabeli közvéleményt uraló témák — így az áprilisi pártállásfoglalás — miatt, hanem épp azon „kisebb ügyek" miatt, amit — legalábbis politikai szinten, de a nyomtatott elemzések túlnyomó részében is — másodlagosnak tekintettek.

Az 1984. év ellentmondásos eredményekkel zárult. Már a legfontosabb népgazdasági adatok ismeretében is feltűnő volt a magyar gazdaság hagyományos gyengéinek újraéledése. Felsorolásszerűen megemlíthető a termelés erősen növekvő ráfordításigénye, a beruházások átfutási idejének megnyúlása, a tőke termelékenységének csökkenése és a kivitel amúgy sem korszerű szerkezetének romlása — különösen OECD-viszonylatban —, ami közvetlenül érezhetővé vált e kivitel csekély és csökkenő jövedelmezőségében. Tervhivatali elemzések kimutatták, hogy már 1984-ben a magyar vállalatok nyereségének két fő forrása a támogatás és az infláció volt [5]. Ez pedig a korlátozó politikához való monopolista alkalmazkodás iskolapéldája, ahol is a termelés visszafogása, nem pedig új piacok megszerzése a nyereség — pontosabban a *kívánatos szintű nyereség*[19] — elérésének jellemző útja. Mindezek aggasztó jelek voltak.

Az 1984. áprilisi pártállásfoglalást előkészítő vitákban a második reform gondolatmenetének elemző része nagyjából hivatalos elfogadást nyert (ami a javaslati részről egyáltalán nem állítható). Mindazonáltal a korabeli politikai és sajtóértékelések a legkisebb kétséget sem hagyták afelől, hogy akkorra már igazán gyökeres

[17] Valójában az említett közvetlen veszély csak 1982-ben állt fenn. Taktikai megfontolásoktól most eltekintve, valójában senki se állíthatja, hogy 1979—87 között végeredményben és egészében két-háromszáz millió dolláros kilengések az ország fizetésimérleg-helyzetét döntően befolyásolták volna. Erre gondolva jogos visszamenőleg azt is fölvetni, hogy ha ez nem volt élet-halál kérdése (mint állítani szokás), akkor a fizetési mérlegre való hivatkozás a vizsgált évtized egészében képzelt vagy valós akadálya volt-e egy következetesebb reformpolitikának [26]?

[18] Az 1982—84. évi javulás háromnegyedrészben a dollár erősödésére volt visszavezethető, ami óvhatott volna az eredmények túlértékelésétől.

[19] Ez a fogalom a közvetett irányítási rendszer lényegi jellemzője. Ebben a nyereség a fő teljesítménymutató, ami azonban — a piacgazdaságtól eltérően — nem hullámozhat, hanem évről évre egyenletesen kell növekednie az előző évi szinthez képest, hisz ettől függ a vezető javadalmazása. A bázisszemlélet fönnmaradása nem hiányosság, hanem egyenesen szükségszerűség, mert ebben a rendszerben a pénz belföldön sem konvertibilis, így az irányító szerveknek nem is lehet más mércéjük, mint a sokat szidott „bázis" ([1] 181—183. l.).

fordulatra lett volna szükség a magyar gazdaságban, méghozzá minél gyorsabban. A pártállásfoglalás *nem túl világos* abban a tekintetben, hogy mely lépések megtétele nyert egyértelmű politikai jóváhagyást. Ez is a különböző erők közti kompromisszum jele volt. A kompromisszum lényege pedig épp abban állt, hogy a reálpolitikára hivatkozva e radikális *csomagtervet fölbontották*, és a fokozatos bevezetés mellett döntöttek. Épp a szükségesnek vélt változások radikális volta szolgált a lelassítás és felszeletelés melletti fő érvként — ugyanakkor e változások tartalmát a társadalom számára nem tisztázták, inkább csak elemeire és jellegére utalt a napilapokban megjelent „ifjúsági változat".

Érdemes arra is emlékeztetni, hogy 1984-ben a tudományos ismeretek korabeli szintje, valamint az akkoriban hirdetett politikai elvek lehetővé tettek volna egy valóban radikális reformpolitikát is, és ez még inkább áll a nemzetközi és a világgazdasági környezetre. A gazdasági ésszerűség és a politikai előrelátás egyaránt ezen irányvonal mellett szólt volna. A gyakorlatban azonban a többfajta ellentétet elsimítva a „reálpolitikai ügyesség" terelte a dolgokat egészen más mederbe.

Föl kell hívni a figyelmet arra, hogy ez esetben szó sem volt a szokásszerűen vélelmezett ideológiai vaskalaposságról. Ennél sokkal komolyabb ellenerők munkáltak: a tervezett és szükséges változások által előre láthatóan sérelmet szenvedő érdekek. Különösen egyes jól szervezett, korábban kedvezményezett kisebbségek aktivizálódtak. Dióhéjban összegezve, 1979—83 között mesterségesen kikényszerített fizetési mérleg javítás folyt Magyarországon. Ezt a műtétet azonban úgy igyekeztek végrehajtani, hogy senkinek se fájjon[20], de különösen a már többször is „nehéz gazdasági-pénzügyi helyzetbe került" presztízságazatoknak és a politikai vállalatoknak ne. A folyó fizetési mérleg hiánya csökkent, sőt 1983—84-ben némi többlet alakult ki, történtek bizonyos szerkezeti elmozdulások is, de a helyi stabilitás megőrzése az egész időszakban elsődleges maradt. Más szóval bizonyos többletteljesítményeket megkövetteltek — ösztönöztek és ki is kényszerítettek —, de csak addig, amíg ez egyetlen gazdálkodó egység és egyetlen munkahely létét se veszélyeztette. Minden komolyabb feszültséggóc kezelésénél, minden jelentősebb érdekkonfliktusnál a politika és a szabályozás legfőbb gondja az volt, hogy miként biztosítható az érintett gazdasági szereplők „működőképessége", később „normális nyeresége" is. Ebből következően egyértelműen veszteséges tevékenységeket is életben tartottak, sőt bővítettek is — főként a bányászatban, a kohászatban és a mezőgazdaságban — naturális vagy társadalmi szükségességükre hivatkozva, az alternatív beszerzés lehetőségétől eleve eltekintve.

A műtét, ami senkinek se fáj — mint láttuk — hozott bizonyos eredményeket, de 1984-re már a kifulladás egyértelmű jelei mutatkoztak (kereskedelmi többletet például olyan manipulációkkal lehetett csak „elérni", ami az 1985. év teljesítményét már januárban lerontotta). A pártállásfoglalás „zenéje" — ha nem is a betűje — az volt, hogy most már komoly műtét következik — tőkepiac, csődtörvény, szerkezetváltás, kétszintű bankrendszer stb. A gyakorlatot azonban egy egész más prioritás vezérelte: *hogy lehet továbbra is minden komoly érdekütközést elkerülni?*[21] Végül is az érvényesülő politikai logika nem volt szokatlan, hiszen 1956 óta mindig is ez volt az egyik meghatározó döntési szempont. Az egyén és a vállalat számára éppen a biztonság vált talán a legfőbb vívmánnyá 1956 után a megelőző időszakhoz képest, a politika pedig épp e tekintetben folytonos volt.

[20] Ez voltaképp a lakosságra is áll: a reálbérek többszöri jelentősebb csökkenése ellenére főleg a nem állami szektorban vállalt túlmunka árán a lakosság széles köre — széthúzódó rétegződés mellett — megőrizte és növelte fogyasztását és vagyonát is [21]. Ugyanezen elemzésből kitűnik, hogy a többek által a reform lényegi terepének tartott második gazdaság hatott ugyan a *magyar gazdaság összteljesítményére* (mert nélküle nem lett volna semmilyen növekmény 1979—84 között), azt azonban továbbra is egészében az *első gazdaság* határozta meg.

[21] Fontos korláttá vált — 1966-hoz hasonlóan [29] — az ideológiai folytonosság, a megtett és megteendő lépések „elvi szentesítésének", szalonképessé tételének elmaradása is.

1985-re már hat szűk esztendő telt el (míg háromnál többre senki se készült fel), így természetszerűleg kaptak hangot az élénkebb növekedést, nagyobb belföldi felhasználást, kisebb ár- és nagyobb béremelkedést, több beruházást igénylő nézetek. Az élénkítésnek külön vonzereje is volt. A szocialista gazdaságokat ideológiai és mechanizmusokokból egyaránt jellemző erős növekedési hajlamon túl, még az 1985 áprilisa óta hangoztatott szovjet gyorsítási szándékok hatását le is számítva világos, hogy a torta növelésével lehet a legegyszerűbben leszerelni az elosztásbeli ellentéteket. És ezért érthető, hogy miért söpörte a hivatalos derűlátás a szőnyeg alá az 1984. évi eredmények törékenységére emlékeztető megalapozott kétkedést. A műtét nélküli dinamizálás lehetőségében való kétkedés különösen „időszerűtlenné" vált a XIII. pártkongresszus előkészítésének mozgósítási hangulatában. Így született meg a fájdalmas operáció helyett a kellemesen bódító élénkítési hangulat.

Ami érthető, az még korántsem elfogadható. A vezetés felelőssége végül is minden országban az, hogy a vágyakat a valóságtól el tudja különíteni, mert enélkül nem tudhatja, hova vezessen. A vezetés további feladata emellett nemcsak az, hogy eltűrje, hanem hogy támogassa is a tájékoztatás azon részét, ami az ország valós helyzetére irányítja a lakosság figyelmét. Nem állítható, hogy a tájékoztatásirányítás és a véleményformálás hegemón eszközeinek a vezetés híján lett volna, ezeket azonban ismét rövidlátó politikai céljai szolgálatába állította.

1985—87: a jó szándék kevés

A XIII. kongresszus 1985 márciusában — ismeretes módon — a könnyebb(nek tetsző) utat választotta. A figyelem középpontjába — ki tudja, hányadszor — a dolgok valós állása helyett a vágyak, a kívánalmak kerültek. Mivel pedig az élénk növekedés politikailag eleve vonzó, az 1979—84-es időszak *korlátozó vonásainak* felpanaszolása és megbélyegzése hatotta át a közéleti vitákat, és elsikkadt az a tény, hogy az adott szerkezet és teljesítményszint mellett fékezés nélkül az autó már rég fölborult volna.

Ez az egész vitát vakvágányra vitte, hiszen olyan érveléssel, amely nem a tényekből indul ki, bármi „bizonyítható". Azt a kulcskérdést, hogy miként hozhatók létre egy élénkebb fejlődés feltételei, vagy megkerülték, vagy a reformról szóló általánosságokkal (esetleg a szokásos betervezett hatékonyságjavulással) pótolták. Miközben 1985 végén még kormányzati szinten is eszmét cseréltek arról, hogy hosszabb távon évi három vagy öt százalékos növekedés lenne kívánatos, a magyar gazdaságban recesszió állt be. Ez végül is nem volt meglepő, hiszen a gazdaság minőségi jellemzői nem változtak. Tovább folyt az önfelélő gazdaságpolitika, hiszen a Nemzetközi Valutaalappal kötött készenléti hitelmegállapodások lejártával fel lehetett oldani bizonyos — korábban egyeztetés alá eső — pénzügyi és adminisztratív fékeket (igaz, a feloldásnak az adott viszonyok közt semmi értelme sem volt). A gazdasági tevékenység 1985. évi visszaesése, ami a korlátok *fellazulása* mellett ment tehát végbe, legalábbis éles konjunktúrapolitikai fordulatot indokolt volna. Lehetett volna kijózanító hatású a középtávú elképzelések tekintetében is — de nem volt az.

A magyar gazdasággal kapcsolatban nem az a fő gond, hogy a GDP újabban már nem nő[22], hanem az, hogy az elkerülhetetlen *fékezés évei alatt sem a szerkezeti alkalmazkodás nem gyorsult fel* (sőt a struktúra minden lehetséges mérce szerint ma kedvezőtlenebb, mint 1979-ben volt), *sem a gazdasági hatalomgyakorlás új, rugal-*

[22] Az 1986. és 1987. évi mérsékelt gyorsulás ellenére a cserearány-mutatóval korrigált GDP 1988 elején az 1984. évi szinten állt [18].

mas intézményei nem jöttek létre. Míg a legtöbb piacgazdaságú országban — néhány stagflációs évtől eltekintve — a gazdasági visszaesés egyik „melléktermékeként" felgyorsul a szerkezetváltás és a műszaki haladás, az áremelkedés viszont lelassul, Magyarországon épp e folyamatok fordítottja ment végbe. Mivel nálunk a jelentős vállalatok fennmaradása soha sem vált kérdésessé, vezetésük jelentékeny hatalmát nem a nyilvánvaló feszültségeket kiváltó belső átszervezésre, hanem annak elodázását lehetővé tevő állami segélyakciók megszervezésére fordította. Tették, hiszen tehették. A hazai és a KGST-beli gazdasági környezet egészében elnéző maradt a tartós fizetőképtelenséggel szemben éppúgy, mint a termékek műszaki elavultságával, a szakszerűtlen és lélektelen szolgáltatással és a piaci teljesítmény bármely más elemének hiányával szemben is. Ez volt a gazdasági rendszerbeli tényező.

A gazdaságpolitikát pedig egész más kérdések kötötték le, mint a szerkezeti illeszkedés segítése és az ezzel járó szociális feszültségeket enyhíteni hivatott védőháló kiépítése.[23] A gyorsításról folyó irreleváns szócséplés csak 1986 decemberében szűnt meg. A napi részletintézkedésekben pedig a betegség *tüneteit csillapítani* hivatott lépések voltak a jellemzők (amelyek során nem is kíséreltek meg a problémák gyökeréig hatolni, a műtétről már nem is szólva). Valójában még a legelszántabb vállalkozásoknál — így az 1986 nyarán a négy válságágazatról hozott kormányzati döntéseknél — sem gondolta egyik érdekelt fél se komolyan, hogy általuk az érintett terület gondjai akár középtávra el lettek volna boronálva. A szándék és az eredmény egyaránt az időnyerés volt. Az így megnyert idő közben eltelt, a feszültségek pedig népgazdasági szinten inkább súlyosbodtak azóta.

Nem hiszem, hogy e feszültségek jó összefoglaló mutatója lenne a bruttó adósságállomány, aminek összege az 1984. évi 8,9 milliárd dollárról 18 milliárdra nőtt 1987 végére. A látszólag nyomasztóan elszaladt adósságteher jórészt a jelentősen meggyengült dollárárfolyam hatásának technikai következménye, részben pedig abból adódik, hogy a Nemzeti Bank rövidebb lejáratú hiteleket tudatosan hosszabb lejáratúvá váltott, továbbá — nominális kamatelőnyre és tévesen a dollár erősödésére számítva — rendszeresen erős valutákban vett fel hitelt. Így — a bank adósságmenedzselési politikájának megítélésétől függetlenül — tény marad az, hogy az ország adósságszolgálati rátája az 1986. évi 61 százalékról 1987-re 41 százalékra csökkent [28] és 1988-ban átmenetileg még tovább csökken. Így bizonyos elemzőknek Magyarország küszöbön álló fizetési gondjairól kifejtett álláspontja [20] elsietettnek tűnik. Az viszont kétségtelen, hogy az 1985—87 közötti időszakban újabb 2,8 milliárd dollár összesített folyó fizetési mérleghiány keletkezett, miközben a konvertibilis elszámolású magyar kivitel *dollárban egyáltalán nem nőtt*,[24] szerkezete nem javult, jövedelmezősége pedig meredeken csökkent tovább. Újabb elemzések ([36] 42—43. és 64. l.) kimutatták, hogy a „nem-rubel" kivitel döntő hányadában a nyereség kizárólag a támogatásoknak köszönhetően létezik (ez utóbbiak összege népgazdasági szinten nem is ismert). Több jelentős exportágazat — így a gépgyártás, a könnyűipar és a vegyipar — külpiaci bevétele még e tevékenységek közvetlen konvertibilis import-anyagfelhasználását sem fedezi.

1985—86 során a tervekkel ellentétben a *támogatások robbanásszerű elszabadulása* volt megfigyelhető. Az állami költségvetésnek a központi bankkal szembeni nettó tartozása e két évben nem kevesebb, mint 90 milliárd forinttal nőtt; ebből

[23] Nagyon jellemző, hogy a külgazdasági nyitás, az intézményi nyitottság igénye az 1984-es állásfoglalásban sem szerepel (csak a nemzetközi munkamegosztásról, benne a kelet—nyugati viszonyról szóló általánosságok).

[24] Holott erősödő valutájú piacokra exportálunk, azaz változatlan márkabevétel dollárértéke nőtt (nem is kevéssel: egyedül 1986-ban 22 százalékkal). A gyenge kiviteli teljesítmény jól mutatja, hogy a második gazdaság súlyának növekedése valójában inkább a magyar *társadalom* szerkezete, semmint a *gazdaság* összteljesítménye szempontjából jelentős változás.

37,1 milliárd (!) csak az állami költségvetés „terven felüli" hiánya.[25] E mellbevágó számok nem vezethetők vissza egyedül vagy főként a konvertibilis kivitel hatékonysági veszteségeire. Megemlítendő a transzferrubel import 1985. évi szintjének megőrzését szolgáló ellentételek azóta is növekvő költségszintje csakúgy, mint a válságágazatokban terven felül eszközölt központi béremelések terhe. Nem volt ingyen az sem, hogy az Alkotmányjogi Tanács legelső döntésével hatályon kívül helyezte a pénzügyminiszter 1978-ból származó rendeletét a veszteséges és fizetésképtelen vállalatok elleni fellépésről. A csődtörvény pedig egy különösen szakszerűtlen politikai kötélhúzás áldozatává vált, emiatt csak 1986 szeptemberétől van érvényben, erősen felvizezett változatban. Így egy — témánk szempontjából igen fontos — másfél évben a magyar kormánynak jogi felhatalmazás híján elvileg se volt más választása, mint hogy megmentse a fizetésképtelen cégeket.[26] Ez pedig sose olcsó mulatság — egyedül a négy válságágazat szanálása 1986-ban 26 milliárdba került, miközben a költségvetési hiány 46 milliárd Ft volt. Mindez jól szemlélteti, hogy a hatóságok mennyire elvesztették uralmukat a gazdaság valóságos történései felett.

Nem célom ehelyütt az 1985—86-ban hozott intézkedések ismételt áttekintése [14]. Ma már világosabban láthatók az 1984. évi állásfoglalás koncepcionális gyengéi is, így a tulajdon, a tőkeáramlás, a közgazdasági nyitás kérdéseinek megoldatlansága, valamint a szükséges változások fordulatszerű tartalmát elleplező kamarillai módszerek, a titkolódzás tartalmivá váló stílusjegye is. 1984—87-ben az áprilisi állásfoglalásban összegzett — illetve nyilvánosságra nem hozott — *közgazdasági programnak is csak a kevésbé fontos elemeit vezették be, míg a lényegesebbek papíron maradtak.* A gyakorlatban megtett lépések közül a legmaradandóbbnak a *vállalati tanácsok* rendszerének bevezetése[27] és a *bankrendszer decentralizálása*[28] bizonyult.

Az „önigazgatás" bevezetésének sajátos módját mindennél jobban jellemzi az az adat, hogy a régi vállalatvezetők több mint 90 százalékát újraválasztották (az iparban kevesebbet, a mezőgazdaságban 95 százalék fölött). Ez szükségszerű következménye annak, hogy az áprilisi állásfoglalást lépésenként akarták végrehajtani (ez a módszer már több országban és időpontban megbukott). A reform ismételt elszabotálásának végső oka azonban a konfliktusok elkerülésének kanonizált politikai elve, amit a „kormányzati határozatlanság" homályos fogalmával leplezték. Akik szerint ez a torzulás nem volt előre látható, azok számára különösen tanulságos lehet az az elemzés, amelyik 261 iparvállalati igazgatóválasztás eredményeit értékeli. Eszerint „az első bukások után a felügyelő tárca és a káderhatáskört gyakorló területi pártszervek »megijedtek« és ezután már nem hagytak szabad folyást az igazgatóválasztásnak". Továbbá, a vezetőknek nem kedvező társadalmi értékrend — a tisztes visszavonulás lehetetlensége — és a közgazdasági közeg visszásságai mellett a káderkiválasztásnál „a szakmai szempontok helyett a politikai, illetve államigazgatási kritériumok érvényesítése maradt a jellemző"; a felkérések, lebeszélések, „igazgatómentések" sorát látva „nem mozdult a második vonal, a negyvenesek nemzedéke, inkább a helyettesek vetélkedtek" ([11] 82. és 85—86. l.).

A nyereségérdekelt üzleti bankok megjelenése ezzel szemben a döntéshozatal decentralizálódásának olyan eleven lehetőségét teremtette meg, amit a szép számú

[25] [31] 11. l. alapján számítva.

[26] Igaz, a megkapott felhatalmazás sem hozott a következő két évben érdemi változást a kormányzati magatartásban, amit az 1987—88. évben folytatódó szubvenciórobbanás is jól tükröz.

[27] Amit a gyakorlatban érvényesülő formájában a hosszú előkészítés során senki se javasolt — jegyezte meg a kérdésben egyik leginformáltabb szerző ([38] 235. l.), azt is hozzátéve, hogy a teljes politikai elfogadhatóság eléréséig elhúzott szakmai vitáknak ez jellemző kimenetele.

[28] A kérdéskör kimerítő elemzését adja [8]; az azóta eltelt másfél év fejleményei az ott még részben előrejelzett összefüggéseket tényszerűen igazolták.

megkötés és fék csak korlátozhat, de kioltani még leghatározottabb alkalmazásuk sem képes. A megkötöttségek elsősorban abból adódnak, hogy a magyar üzleti bankok sokkal jobban függnek a jegybanktól, mint más országokban szokás, továbbá abból, hogy hiteleik jó része kormányzati döntések által predeterminált rossz üzlet. Feltűnő jelenség viszont, hogy e cégek „maradék" tőkéjük hasznosításában sem viselkednek a piac cápáiként (holott nyereségérdekeltségükből ez adódna). A kereskedelmi bankok által jelenleg fölszámított kamat még mindig messze van a piactisztító szinttől, hisz a fele annak, amit vállalatok egymástól kérnek (és kapnak) [39]. Még ennél is furcsább, hogy rendszeresen nagyon elnézőek fizetőképtelen ügyfeleikkel szemben, holott ez nem csupán nyereségérdekeltségükkel összeegyeztethetetlen, hanem kormányzati és jegybanki utasítások is kötelezik (!) őket a kemény(ebb) fellépésre.

E furcsaság azonban nem meglepő: nálunk is jelentkezik a jugoszláv tünet. Ha ugyanis az üzleti bankoknak saját ügyfeleik a fő (!) részvényeseik (amit például az amerikai előírások a legszigorúbban tiltanak), akkor nemigen várható — különösen a politikai szervek rendszeres közbelépése mellett nem —, hogy hitelezési döntésekben velük szemben piaci keménységgel — és szempontok szerint — járjanak el [40]. Az intézményi megoldás sajátossága is felelős tehát azért, hogy 1986—87 során jelentős mennyiségű hitel áramolhatott ki a gazdaságba a megfelelő realizálódó teljesítmények megszületésének reménye nélkül.[29] E fejlemények láttán óhatatlanul felvetődik: vajon 1984-ben, az állásfoglalás évében, vagy 1986-ban, amikor a decentralizációs döntés megszületett, nem ismerték volna az illetékesek a különböző intézményi megoldások előnyeit és hátrányait? Mivel ez nem tételezhető fel, marad az a következtetés, hogy ismét csak tudatosan kerülték a piackonform, a bürokrácia befolyását intézményesen korlátozó megoldás gyakorlatba való bevezetését.

Ezzel máris a reformcsomag érdemi, fontosabb elemeihez jutottunk. Ezek: a kormányzat és a bankok magatartása továbbra is puha a rendszeresen fizetésképtelen cégekkel szemben, a tőkepiac csírájában maradt,[30] az importliberalizálás a megduplázódott adósság mellett sem érte el a mai magyar viszonyok közt lehetséges,[31] sőt elengedhetetlen mértéket sem. Mindezek mellett sem az iparban, sem a mezőgazdaságban nem került sor a hagyományos(an kevéssé eredményes) súlypontok, irányvételek újraértékelésére (ami a korábbiaktól nem független). Mivel pedig a gazdasági teljesítmény a tettek, nem pedig a szándékok függvénye, az 1985—87. évek lesújtó statisztikái senkit sem lephetnek meg igazán. Sok, nagyon sok a felszínt érintő kis döntés, de ez nem pótolhatta a kisszámú, érdemi elszántságot tükröző tettet.

1988 — a második reform felé?

Mint az előzőekből kitűnt, az 1985—87 közti három évben *továbbra is a „szükségállapotban" kialakított gazdasági mechanizmus működött,* annak ellenére, hogy

[29] Ezt súlyosbította számos kormányzati szanálási döntés, aminek terhét szinte „tervcímzetten" jórészt az üzleti bankok viselték. Az ily módon létrejött túlzott likviditást évközi intézkedésekkel is rendszeresen le kellett faragni. Ennek mértékét mutatja, hogy miközben egyedül 1987-ben a Nemzeti Bank nem kevesebb, mint 70 milliárd forinttal (!) csökkentette „operatív döntések útján" a kereskedelmi bankok likviditását [15], 1988-ban már az első félévben két nagyszabású „rendkívüli" (nem tervezett) forrásszűkítő intézkedésre kényszerült a kormány. Nagy kérdés viszont, hogy a bankszférában volt-e indokolt lépni, vagy inkább a költségvetés gazdasági célú kiadási oldalán. Bizonyítható [19], hogy e túlzott likviditás legnagyobbrészt a költségvetési deficitből finanszírozott támogatásokból származik.

[30] A kötvénypiac is sokkal inkább a lakossági megtakarítások beruházási forrássá változtatását szolgálja, mint bármi mást (így például az állami és szövetkezeti vállalatok *közti* tőkemozgást).

[31] Lásd a [17]-ben kifejtett időtálló gondolatokat.

ez most már mindenféle indokoltságát elvesztette. A nagyszabású tervekből a bonyolult erőviszonyok és különféle „magasabb szempontok" folytán nem sok valósult meg, egy létező rendszer pedig magától nem szokott megszűnni. Az 1979 elején rögtönzött és 1981—82 fordulóján megerősített gazdasági hatalomgyakorlási mód úgy jelölte ki a gazdálkodók helyét és szerepét, hogy egyfelől a nagyösszegű kivitelt adó vállalati kört és az „alapágakat" közvetlenül kézben tartották, másrészt a kicsiket, sőt az egész második gazdaságot helyenként meghökkentően szabad(os)ra engedték. Ez a formális szabályokat (a tervet, normatív pénzügyi előírásokat, árfolyamot stb.), vagyis a hivatalos irányítási rendszert önmaga árnyékává tette. Egyesekre azért nem vonatkozott, mert szem előtt voltak (így alkudtak velük), másokra azért, mert nem voltak szem előtt — őket legfeljebb a gazdasági rendőrség korlátozta, ami egyáltalán nem jelentéktelen, de mégis eleve más szempontokat követő mechanizmuselem.

1987 közepére világossá vált, hogy az ötéves terv nemcsak mértékeiben, de irányában se tartható — ezt tükrözi az 1987. szeptemberi stabilizációs kormányprogram. A kedvezőtlen gazdasági folyamatok hatására, és főként a távlatok elvesztése miatt az országban, de a pártban is feszültség alakult ki, ami az 1988. májusi pártértekezleten végül is széles körű személycserékhez vezetett. Egy valódi, gyökeres reform esélyét a gazdasági helyzet nyomása és a politikai bizonyítási kényszer egyaránt növeli. Ismeretes, hogy a gazdaság jövőbeli fejlődési lehetőségeit a jelen adottságaihoz hasonló súllyal határozzák meg a *várakozások:* épp ezért végiggondolt, koncepciózus lépésekkel a társadalom és a külföld bizalma még megnyerhető, és EZ lendítheti át a magyar gazdaságot a holtponton. Már csak emiatt is elő kellene venni az 1982-ben elvetett második reformot.

1988-ban még értelemszerűen *nem a második reformot éljük át*, hisz az még meg sincs hirdetve. 1988-ban voltaképp két folyamat zajlik az irányítási gyakorlatban. Egyrészt az 1984—87-es időszak (sőt 1988) *halogatásainak árát kifizettető költségvetés-politikai intézkedésekre* kerül sor, továbbá az 1984-es állásfoglalás bizonyos *maradványintézkedéseinek* bevezetésére. A reformmunkák lényegében ettől függetlenül folynak, hisz a ma létező (nem az 1966 előtti) viszonyok gyökeres átformálására van szükség, méghozzá már 1989-től kezdődően. A diszkontinuitás nyilvános meghirdetésére immár van lehetőség.

Voltaképp az 1988. januártól bevezetett legfontosabb újítás, a személyi jövedelemadó az egyik legjobb példája annak, hogy egy elszigetelt reformintézkedés szükségképp alárendelődik a gazdasági környezet egészének.[32] Az adózás korszerűsítése persze fontos, de ez nem reform, az „adóreform" pedig az előadottak alapján nemcsak félrevezető, de értelmetlen kifejezés is. Esetünkben arról van szó, hogy „itt és most valakinek állnia kell a számlát", s hogy a jövedelemlecsapolás immár nemcsak az árrendszeren keresztül valósul meg. Ez ésszerű és esetenként méltányos is lehet, de semmi köze a hatalom és a társadalom összjátékának megteremtéséhez (itt és most ezt inkább akadályozza — funkciójából adódóan). Az ÁFA tekintetében pedig igazolódott az előre látható [27] torzulás: az intézményeket is átható reform híján a rendszerré vált egyedi elbírálás pusztán az új technikájú szabályozástól nem szűnhetett meg (és a mentességek se).

Melyek lesznek és lehetnének akkor a valódi reformlépések? Feltétlenül ezek közé tartozik — a már kidolgozás alatt levő témák közül — a társasági törvény, továbbá a jegybank függetlenítése, a költségvetés, az ár- és versenyviszonyok [41], bérek [10] és a társadalombiztosítás [3] átépítése. E folyamatban lévő és lényeges

[32] Tanulságos, hogy az adóreform-titkárság vezetője már bevezetése előtt ilyen, az összefüggésekből kiragadott és így már eleve átértelmeződő tartalmú, sőt kérdéses értelmű pótcselekvésként értékelte az „adóreformot", aminek sorsa — a csődtörvényhez hasonlóan — valószínűleg az lesz, hogy beilleszkedik a fennálló viszonyokba [27].

eredményeket is felmutató munkálatokról egyrészt nem a múlt elemzése kapcsán lehet és kell szólni, másrészt e cikk megjelenésének időpontjára már sok minden világosabban láthatóvá válik majd. Ezért a következőkben csak néhány általános, az összképet érintő megjegyzésre szorítkozom.

Mint a témafelsorolásból is látható, *az 1984-ből maradt részfeladatok önmagukban még nem állnak össze új rendszerré.* Erre új politikai döntést kell hozni az egészről, mert a formálisan már létrejött reformbizottságok tevékenysége csak ezáltal válhat az 1964—1966-osokéhoz hasonló természetűvé. A szokásos helybenjárást csak új, konkrét és *meghirdetett liberalizációs reformplatformmal* lehet elkerülni. A második reformnak értelemszerűen a szélesen értelmezett gazdaságpolitikára — benne a külvilághoz való viszony intézményes mikéntjére —, a hatalmi szerkezetre, a szervezetrendszerre is ki kell terjednie. A politika—társadalom—gazdaság—ideológia határterületei tekintetében is egymással összehangolt lépésekre van szükség, mert az elmúlt két évtized egyik fő tanulsága, hogy a részterületekre szorítkozó változást a más logika szerint működő „határterületek" korlátozzák, majd működésmódját torzítják, később magukba építik.

A második reform lényegi feladata a „szükségállapotban" rögtönzött *irányítási rendszer*[33] *felszámolása* és az, hogy egy egységes, nyilvános, áttekinthető, kiszámítható szabályok szerint működő, jogilag formalizált és társadalmilag ellenőrzött gazdasági hatalomgyakorlás alakuljon ki. Más szóval nem szabad a „mai nehéz gazdasági-fizetési helyzetben" kezdetű elkoptatott sirámra hivatkozva minden konkrét részterületen az „ágazati sajátosságok" miatt „átmenetileg" a szólamszerűen ismételgetett általános elveknek pont az ellenkezőjét csinálni. A reform csomagterv jellege épp a konzisztens végrehajtásban válik kézzelfoghatóvá. Eközben bizonyos rövid távú részérdekek szükségszerűen sérelmet szenvednek — és a cikk első szakaszában kifejtett általános tapasztalatok épp itt válnak közvetlen jelentőségűvé már 1989—90-ben. Csak a nyilvánosság erejére és a széles többségre támaszkodó kormányzat képes az államhatalom eszközeit a nagyon is jól szervezett részérdekekkel szemben következetesen érvényre juttatni. Ezért az általános politikai feltételek részeként nagy szükség lenne a fejlett országokban szokásos *információs törvényre* (public information act). Ez egyrészt korlátozza az üzleti és szolgálati titoknak minősülő adatok körét, másrészt előírja a mindenki által közzéteendő (gazdálkodási) adatok jegyzékét, végül korlátozza a különféle szervek által gyűjthető adatok körét és felhasználási módját. Mindez erősen behatárolná annak lehetőségét, hogy a közvéleményt és a hatóságokat a részérdekek képviselői manipulálhassák és erősítené a kormányzat cselekvőképességét is, egyben a vállalatok és a hatalom kapcsolataiban is teremtene némi bizalmat.

A többször említett kulcsfeladat, a gazdaságpolitikára is kiterjedő reform tartalmát is világosan meg kell határozni. Úgy vélem, a jelenlegi viszonyok megváltoztatásában oly módon lehetne áttörést elérni, ha a kormányzat deklarálná, hogy a versenyszektorokban *sem a termelés szerkezetére, sem a kereskedelmi forgalomra nézve nem hoz naturális döntéseket, illetve nem vállal naturáliákban kötelezettségeket* sem belföldön, sem külföldön. Ezzel egyidejűleg a pénz- és versenypolitika alakításában, továbbá a nem termelő tevékenységek egy részénél, az oktatásban, az alapkutatásban és nem utolsósorban a foglalkoztatáspolitika területén az államhatalom egy sor, másra nem ruházható feladatot kapna, sőt új felelősséget vállalna a gazdaság feltételrendszerének közvetlen befolyásolásában is.

Rövid távon Magyarországon a gazdaságpolitikának sokkal tevékenyebb és

[33] Azt pedig, hogy a szükségállapottal módosított közvetett irányítás és a második gazdaság egyidejű kiterjedése milyen *mechanizmust* eredményezett a 80-as évekre — hívta fel a figyelmemet Lányi Kamilla —, a magyar közgazdaságtudomány még igen kevéssé tárta fel és írta le.

kezdeményezőbb szerepet kell játszania, mint hosszú távon, mert *a gazdaságot stabilizálni kell.* Mint több elemzés [2], [9] részletesen bemutatta: *ez nem azonos a reformmal* (bár a két feladat megoldása egymást kölcsönösen feltételezi). E folyamat központi eleme csak a monetáris és normatív költségvetési restrikció lehet, mert ez a feltétele a magyar gazdaságot jelenleg még átszövő adminisztratív és egyedi fiskális korlátok fokozatos ledöntésének. A két feladat tehát nem oldható meg egymás után: egyidőben kell stabilizálni és reformálni. Ez az első alfejezetben kifejtettek alapján általában, a föntebb hivatkozott két elemzés alapján pedig a saját viszonyainkra vonatkozóan is belátható.

Megoldható-e egyáltalán ez a szerteágazó feladategyüttes? Ez végső soron attól függ, miként reagál a társadalom arra, hogy a keserű pirulát le kell nyelnie, továbbá mennyiben ad hitelt a hatalom megújulási szándékának? E kérdésekre nem lehet objektív választ adni. Benyomásaim szerint a magyar társadalomra alapjában nem jellemző az az éretlen magatartás, ami minden nehézségre menekülléssel és a változások elhárításával válaszol — már csak azért sem, mert a mai állapotok részint nem vonzók, részint nem is tarthatók. Nem annyira a terhek növekedése, mint inkább a kilátások hiánya a rossz közérzet oka. A társadalom tudatában van annak, hogy a vezetéssel „egy csónakban van". A többség kifejezetten a hiteles, konkrét cselekvési és megújulási programra vár, aminek megvalósíthatósága és a vezetés ezzel kapcsolatos saját kockázatvállalása a *nem szakemberek számára is belátható formában* jelenik meg. Az emberek egyáltalán nem örülnek a nadrágszíj újabb összehúzásának, de még meggyőzhetők szükségességéről, ha azt a történelmi hanyatlás és az általános szétesés hihető alternatívájaként élik át. A múlt számláinak benyújtásán túlmutató, jobb jövőt nemcsak ígérő, de azt megteremteni is képes stabilizációs politika pedig csak az új reform meghirdetésének és megvalósításának útján teremtheti meg saját mozgásterét és bővülő társadalmi-gazdasági bázisát.

Hivatkozások

[1] *Antal László:* Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
[2] *Antal László:* Stabilizáció és reform. Külgazdaság, 1988. 2—3. sz.
[3] *Antal László—Bácskai Tamás:* Elképzelések a nem termelő szféra finanszírozásának fejlesztésére. I—II. rész. Bankszemle, 1987. 11. és 12. sz.
[4] *Báger Gusztávné—Radics Ágnes:* A nagyvolumenű fejlesztések döntéseiről. Pénzügyi Szemle, 1988. 1. sz.
[5] *Balassa Ákos—Vértes András:* A megtört konszolidációról. Reflektor, 1988. 1. sz.
[6] *Balassa Béla:* A magyar gazdasági reform tíz év után. Valóság, 1978. 7. sz.
[7] *Bauer Tamás:* A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ, 1982. 11. sz.
[8] *Bokros Lajos:* Az üzleti viselkedés kibontakozásának feltételei kétszintű bankrendszerben. Külgazdaság, 1987. 1. sz.
[9] *Bokros Lajos:* A stabilizáció gazdaságpolitikája, jövedelemfolyamatai és pénzügyi rendszere. Közgazdasági Szemle, 1987. 12. sz.
[10] *Borlói Rudolf—Csuhaj V. Imre—Németh Tibor:* A bérpolitika és a bérrendszer reformjának koncepciója. Az ÁBMH Munkaügyi Kutatóintézetének kiadványa, 1988. március.
[11] *Bossányi Katalin:* Az igazgatóválasztás tapasztalatai az iparban. Mozgó Világ, 1987. 12. sz.
[12] *Brada, J. C.:* Soviet Reforms and East-European Responses. A 11. magyar—amerikai kerekasztal-értekezletre benyújtott előadás, Bloomington, 1987. október 28.—november 2.
[13] *Csaba László:* A magyar gazdasági reform dilemmái. Jogtudományi Közlöny, 1984. 7. sz.
[14] *Csaba László:* Időközi helyzetjelentés a reformfolyamat legújabb szakaszáról. Jogtudományi Közlöny, 1986. 6. sz.
[15] *Doros Béláné:* A bankok likviditásáról. Bankszemle, 1988. 1. sz.
[16] Economic Survey of Europe 1987—88. ENSZ EGB, New York, 1988.

[17] *Gács János:* A fokozatos importliberalizálás megvalósításának feltételei, lehetősége és várható következményei a magyar gazdaságban. Külgazdaság, 1986. 4. sz.
[18] *Grósz Károly:* Cselekvő közmegegyezés kell! (Eötvös Pál interjúja) Népszabadság, 1988. április 2.
[19] *Hetényi István:* Gondolatok a költségvetési kiadások helyzetéről. Pénzügyi Szemle, 1988. 3. sz.
[20] Hungary: with 1.2 billion Hard-Currency Account Deficit and the Prospect of 18 billion $ Gross Debt by Year-End, the Country's Financial Managers Are Now Walking on a Precarious Tightrope. PlanEcon Trade and Finance Review, 1987. szeptember
[21] *Illés Iván:* Szerkezeti változások a magyar gazdaságban (1979—85). Tervgazdasági Fórum, 1985. 1. sz.
[22] *Inotai András:* A KGST-országok a nemzetközi gépkereskedelemben. Külgazdaság, 1986. 7. sz.
[23] *Kaminski, B.:* Pathologies of Central Planning. Problems of Communism, 1987. 2. sz.
[24] *Kornai János:* A magyar gazdasági reform: víziók, remények és a valóság. I—II. rész. Gazdaság, 1987. 2. és 3. sz.
[25] *Kovrig, B.:* Hungary: the Deceptive Hybrid. Eastern European Politics and Societies, 1987. 1. sz.
[26] *Köves András:* Az elvesztegetett évtized. Figyelő, 1988. 17. sz.
[27] *Kupa Mihály:* Az adóreformer (Szabó Gábor interjúja). Ötlet, 1987. 52—53. sz.
[28] OECD Financial Market Trends, 1988. február
[29] *Pető Iván:* A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. Medvetánc, 1986. 4., 1987. 1. sz.
[30] *Révész Gábor:* A gazdasági reform eltorzulásának folyamata. Közgazdasági Szemle, 1988. 6. sz.
[31] *Rotyis József:* Az állami költségvetés finanszírozása és a pénzmennyiség. Bankszemle, 1987. 10. sz.
[32] *Soós Károly Attila:* Béralku és „sérelmi politika". (Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához). Medvetánc, 1984. 2—3. sz.
[33] *Szakács Sándor-Pető Iván:* Középtávú gazdaságfejlesztési tervek az 1950-es években és az 1960-as évek első felében. Gazdaság, 1985. 2. sz.
[34] *Szamuely László:* Negyedszázados vita a szocialista gazdaság mechanizmusáról Magyarországon. In: Szamuely László (szerk.): A magyar közgazdasági gondolat fejlődése (1954—78). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[35] *Szamuely László:* Állam, reform, tulajdon. (Sylvester András interjúja). Világosság, 1988. 3. sz.
[36] *Szegvári Iván:* Gazdaságpolitika és gazdaságirányítás külgazdasági nézőpontból az 1979—86-os időszakban. (Kézirat.) OT Tervgazdasági Intézet, 1987. december
[37] *Tardos Márton:* A szabályozott piac kialakításának feltételei. Közgazdasági Szemle, 1985. 11. sz.
[38] *Tardos Márton:* Sikeres lehet-e a monetáris politika Magyarországon? Külgazdaság, 1988. 2—3. sz.
[39] *Terták Elemér—Csillik Péter—Páles György:* Inkább alacsony a kamat? Magyar Hírlap, 1988. április 29.
[40] *Tyson, L. A.:* Beruházás-allokáció: a magyar és a jugoszláv reform tapasztalatainak összehasonlítása. Külgazdaság, 1983. 5. sz.
[41] *Vissi Ferenc:* Az ár- és versenyszabályozás fejlesztésének hosszú távú koncepciója. Tervgazdasági Fórum (megjelenés alatt)

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 9. sz. (1059—1071. l.)

KÁDÁR BÉLA

Világgazdasági növekedés és fejlesztésstratégiai útkeresés

Világgazdasági kihívások és súlypont-eltolódások

1. Az elmúlt évtizedben lezárult a világgazdasági növekedés második világháború utáni több mint negyedszázados szakasza. A világgazdasági növekedés évi átlagos üteme 1960 és 1973 között még meghaladta az öt százalékot, 1973—1979 átlagában 3,7 százalékot, 1980—1987 átlagában pedig — az 1980—1982. évi stagnálás és a legutóbbi öt év megélénkülésének eredőjeként — 2,6 százalékot tett ki.[1] Lényegében hasonló növekedés várható a nyolcvanas évek hátralévő részében is. Noha az egyes országok, tevékenységi területek gazdasági dinamikája változatos képet mutat, a *lassúbb ütemű növekedés* világjelenség.

A második világháború befejezését követő több mint negyedszázados időszak világgazdasági növekedését a harmincas-negyvenes években visszatartott, illetve nagymértékben kielégítetlen kereslet, a második világháború során kialakított haditechnikának a polgári szektorokba való fokozatos átszivárgása, a nemzetközi munkamegosztás folyamatos elmélyülése és a gazdaságpolitika hatásmechanizmusaival kapcsolatos ismeretek bővülése táplálta. E korszak világgazdaságát gazdaságtörténelmileg is páratlanul gyors ütemű fejlődés, kedvező egyensúlyi viszonyok, egyenletes szerkezeti átalakulás, alacsonyabb tőke- és anyagköltségekben tükröződő viszonylag stabil világgazdasági értékrend, az áru-, tőke- és technológiaáramlásokat gátló nemzetközi és nemzetgazdasági korlátok fokozatos lebontása jellemezte.

Ebben az időszakban az egyes országok *gazdaságpolitikai célrendszerének közös vonása* volt a gazdasági dinamizmus, a gyors növekedés társadalmi értékként való felfogása, a kereslet bővülésének ösztönzése, valamint a jövedelemeloszlás erősödő befolyásolása a nemzeti jövedelem növekvő részének centralizálása révén.

A második világháború utáni negyedszázadban kibontakozó világgazdasági növekedés alkatának első változásai, hajtóerőinek, súlypontjainak első módosulásai már a hatvanas évek vége óta láthatók. A szóban forgó növekedési szakasz lezárulásának nyitányát sajátos módon nem az új, hanem még a korábbi növekedési szakaszhoz kapcsolódó fejlemény, az 1973. évi kőolajár-robbanás jellemezte. A fordulat azonban alapvetően három nagyobb folyamat kifulladásához kötődik.

a) Az 1973., majd az 1979—1980. évi kőolajár-robbanás egy olyan időszakban jelezte a természeti erőforrásokat pazarló módon felhasználó és kiuzsorázó növekedési szakasz végének közeledtét, amikor — a fejlettebb országok gazdaságában kibontakozó szerkezeti változások nyomán — már amúgy is gyorsulni kezdett a gazdasági növekedés fajlagos anyag- és energiaigényességének csökkenése. A kőolaj és más természeti erőforrások világpiaci árának 1973 és 1980 közötti viszonylagos felértékelődése így meglehetős történelmi késéssel, szinte a 24. órában igye-

[1] U.N. Statistical Yearbook, New York.

Kádár Béla a közgazdaságtudomány doktora, az OT Tervgazdasági Intézetének igazgatója.

kezett érvényesíteni a természeti erőforrások tulajdonosainak potenciális alkuerejét, s ezzel felgyorsította a természeti erőforrásokra kevésbé támaszkodó, technológiaigényes növekedési folyamat kibontakozását.

b) A második világháború utáni mintegy három évtizedes folyamatos és lendületes gazdasági növekedés nyomán létrejött termelési kapacitások — s általában a korszerű termelőeszközök — hasznosítása a század első felétől eltérően egyre kisebb mértékben támaszkodhatott a belső piac bővülésére; mind erőteljesebben ráutalttá vált viszont a világpiacra, a nemzetközi gazdasági együttműködés kiszélesedésére, az erőforrások globális elosztására és felhasználására. E helyzetben valamennyi országban megnőtt a gazdasági fejlődés külső feltételeinek jelentősége, erőteljesebbé váltak mind a nemzetközi verseny, mind a nemzetközi együttműködés elemei. Ugyanakkor az egyes államok nemzeti keretek között kifejlesztett intézményrendszere, gazdaságirányítása, illetve gazdaságpolitikai célrendszere mind kevésbé felelt meg az áruk, tőkék, technológiák, ismeretek felgyorsult nemzetközi áramlásából fakadó követelményeknek.

c) A század harmadik negyedében kibontakozó világgazdasági növekedést mind a fejlett, mind a fejlődő, mind a szocialista országok csoportjában az állam gazdasági pozícióinak folyamatos kiépítése, a jövedelmek növekvő mértékű központosítása és újraelosztása jellemezte. A hetvenes évek elejére e folyamat nyomán a nemzeti jövedelem centralizált hányadának aránya a szocialista országokban 65—75, a nem szocialista országokban pedig 30—50 százalékra nőtt — a második világháború előtti 10-20 százalékról. A jövedelemközpontosítás és -újraelosztás adott mértéke mindinkább beszűkítette a gazdálkodó szféra mozgásterét, eredményérdekeltségét, manőverező képességét, fokozatosan megmerevítette a gazdaság intézményrendszerét, szerkezetét, megnövelte a fejlődés társadalmi költségeit, s intézményrendszeri előnyöket teremtett a jövedelemközpontosítás alacsonyabb mértéke mellett működő gazdaságok számára. A versenyképesség, szerkezetátalakulás és jövedelemtermelő képesség követelményeinek nemzetközi szigorodása nyomán a jövedelemközpontosítási folyamat a hetvenes években megállt, majd fokozatosan — habár lassú ütemben — ellenkező irányba fordult.

d) A század harmadik negyedében a gyors növekedés és a társadalmi-politikai átrétegződés nyomán a gazdaságpolitikák növekvő mértékben elosztásközpontúvá váltak, s a fogyasztás bővülését ösztönözték. Az elosztásközpontú gazdaságpolitikák bizonyos határok túllépése után világszerte az általános gazdasági egyensúly s különösen a költségvetési egyensúly felbomlásához vezettek, illetve egyre inkább kiütközött a teljesítményen alapuló értékrend követelményeinek meggyengülése, s ennek következményei. Az egyensúlyhiányok világméretű növekedése nyomán az elosztásközpontú gazdaságpolitikákat fokozatosan a teljesítménynövekedést kikényszerítő, s annak feltételeit megteremtő gazdaságpolitikák váltották fel.

E fő folyamatok hatásának ötvöződése az elmúlt másfél évtizedben gyakori megrázkódtatások formájában kifullasztotta, illetve folyamatosan átalakította a második világháború utáni három évtizedre jellemző világgazdasági növekedési szakaszt. Az elmúlt évtizedben kirajzolódó új növekedési pályát már eltérő hajtóerők, súlypontok, mozgásformák jellemzik.

2. A nyolcvanas évek fő gazdasági, politikai és társadalmi feszültségei nem egyszerűen a növekedés lelassulásából, hanem a *változások felgyorsulásából*, az egyensúlyi feszültségek kiéleződéséből, az új, technológiaintenzív növekedési pályára való átállással együtt járó alkalmazkodási problémákból adódtak.

A gazdálkodási feltételek biztonsága, áttekinthetősége, az illeszkedési stratégiák kialakítása szempontjából világméretekben is óriási megrázkódtatást jelentett, hogy a nyolcvanas évek során az 1979-es bázishoz viszonyítva először csaknem kétszeresükre nőttek, majd csökkenni kezdtek az energiahordozók árai, a dollárár-

folyamok és a nominális hitelkamatok. A változások felgyorsulása, illetve a gazdaságpolitikának a felkészületlensége is magyarázza a világméretekben kialakult hatalmas *egyensúlyhiányokat;* az amerikai költségvetési és kereskedelmi deficitet, a partnereket nyomasztó japán exporttöbbletet, a nyugat-európai strukturális munkanélküliséget, a fejlődő és szocialista országok eladósodását.

A nemzetközi gazdaságszerkezeti átalakulást sokrétűen és a korábbinál erőteljesebben befolyásolják a műszaki fejlődéshez és a kiélezettebb piaci versenyhez kapcsolódó folyamatok, követelmények.

A *szerkezetátalakulási* folyamat hajtóerői között az elmúlt és az elkövetkező két évtizedben egyaránt kimagasló jelentőségű a kereslet átalakulásának és az új tudományos-technikai hullám hatásainak összefonódása. A gazdasági fejlettség magasabb fokán álló országokban a kereslet már hosszabb ideje a magasabb minőségi igényeket kielégítő, az életvitel változásaival szorosabban összefüggő termékek és különösen a szolgáltatások felé tolódik el. E folyamatot táplálja a nyolcvanas (és majd a kilencvenes) években világszerte erősödő jövedelemdifferenciálódás. A felső póluson az új típusú növekedéshez jól alkalmazkodó, az új technológiákat bevezető vállalatok, országok, rétegek (műszakiak, vállalkozók, különféle szakemberek) helyezkednek el. A másik póluson viszont — egyrészt a nemzetközi jövedelemátcsoportosulás, másrészt a fejlett országokban a fiatalkorú fogyasztók arányának csökkenése, szélesebb rétegek létbiztonsági érzetének romlása következtében — visszaszorul a megelőző negyedszázadban jellemzővé vált pazarló fogyasztás, ami eleve szűkíti az alacsonyabb minőségű, árérzékeny, egyszeri vagy rövid használatra szánt termékek piacát.

A világgazdaságban kibontakozó fő szerkezeti mozgásokat az jellemzi, hogy a világtermelés négyötödét szolgáltató fejlett és közepesen fejlett országokban megindul, illetve felerősödik az ipar arányának csökkenése a termelésben és foglalkoztatásban, s ezzel párhuzamosan túlsúlyra jutnak az ún. nem termelő jellegű tevékenységek. A szerkezeti változások fő színterét egyrészt az iparon belül végbemenő, másrészt a fejlett tőkésországok gazdaságilag aktív népességének 60—70 százalékát foglalkoztató nem termelő szektorokon belüli változások jelentik. A munkaerő túlnyomó részét egyrészt a hagyományos szolgáltatások, másrészt a termeléshez kötődő kutatás-fejlesztési, informatikai, értékesítési-technikaátültetési tevékenységek szívják fel. Ezzel összefüggésben felértékelődnek a minőségi humán erőforrások, leértékelődnek viszont a robotokkal helyettesíthető emberi tevékenységek. A változások nyomán módosul a hagyományos munkafogalom is: a „termelőmunkával" szemben megnő a „gondolkodási munka" aránya. Rendkívül gyors ütemben emelkednek a szakmastruktúra átalakításával kapcsolatos követelmények; a képzési rendszereknek egyre gyorsabban kell követniük a gazdasági szféra általános igényeinek emelkedését, másrészt a korszerű vállalatoknál mind jelentősebbé válik az állandó továbbképzésben részt vevők aránya.

A hetvenes években uralkodó felfogással ellentétben gyors ütemben csökken a technológiaintenzív növekedés természeti erőforrás-igényessége. Az elmúlt másfél évtizedben a gazdasági növekedés fajlagos acéligényessége csaknem 50, energiaigényessége 30 százalékkal csökkent a fejlett tőkésországokban. A fajlagos anyagigényesség évi átlagban további két százalékos csökkenése várható. Az új termelőtevékenységek anyagkereslete a hagyományos anyagoktól eltolódik a csúcstechnológiákkal előállított szerkezeti anyagok felé. E folyamatok alapvetően korlátozzák a hagyományos anyaggyártó tevékenységek nemzetközi piacát és jövedelmezőségét.

A fejlettebb országokban kibontakozó *technológiaintenzív növekedési szakasz* tehát egyre inkább *racionalizáló;* az egységnyi többletnövekedéshez mind kevesebb nyersanyagra, energiára, munkaerőre, tőkére, sőt területre és környezetfelhaszná-

lásra lesz szükség. Az egyes nemzetgazdaságok dinamizmusa a század harmadik negyedében még a munkaerő-ellátottsággal mutatott szorosabb összefüggést, az 1973 utáni évtizedben az energiaforrások értékelődtek fel, a nyolcvanas évek kezdetétől pedig a technológiai erőforrásokkal való ellátottság, illetve a csúcstechnológiák, különösen az információkezelési, anyaggyártási és bioindusztriális technológiák meghonosítása, hasznosításuk mértéke és hatásfoka válik meghatározóvá.

3. A szerkezeti átalakulás elválaszthatatlan tehát a világgazdasági *értékrend*, illetve az egyes *növekedési erőforrások viszonylagos jelentőségének változásaitól*. A második világháború befejeződését követő mintegy három évtizedes időszakban a munkabérek és fizetések világátlagban gyorsabban nőttek, mint a természeti erőforrások vagy a beruházási javak árszínvonala. E helyzetben a *munkaerő-tulajdonosok* alkuereje volt a legszilárdabb, s az alacsony bérköltségekkel termelő országok s vállalatok jutottak jelentősebb szakosodási előnyökhöz. Az 1973 és 1980 közötti időszakban a természeti erőforrások tulajdonosai javára csoportosultak át világviszonylatban a jövedelmek. A nyolcvanas években a *tőke- és technológia*tulajdonosok számára javul a jövedelmek világméretű újraelosztása. Az új típusú növekedés egyértelműen az ipari termelők és exportőrök javára rendezi át a nemzetközi cserearányokat.

Az inflációs rátától megtisztított kamatszínvonal a nemzetközi hitelpiac szempontjából fontosabb országokban a hatvanas évek átlagában 2-3 százalék között változott, a két olajárrobbanás közötti időszakban nulla vagy gyakorta negatív értékű volt, a nyolcvanas évek első felében viszont történelmileg is ritka *magasságú reálkamat-színvonal* alakult ki. Az inflációs ráta csökkenése nyomán a tőkehasználat reálköltsége az 1980-as évek második felében is magasabb a sok évtizedes átlagnál.

A tőkeköltségek megugrása világszerte megnövelte az adósságszolgálati terheket, súlyos fizetési válságokba sodorta a hetvenes évek kedvező hitelfelvételi időszakában eladósodott országokat, s megnyomorító hatású importkorlátozást kényszerített ki sokuknál. Belgazdasági vonatkozásban a magas tőkeköltségek megszigorítják a jövedelmezőségi-értéktermelési követelményeket, kikényszerítik az alacsony jövedelmezőségű vagy veszteséges tevékenységek korlátozását vagy felszámolását, s nemzetközi tapasztalatok szerint előbb vagy utóbb szükségessé teszik a gazdálkodó egységek döntési önállóságának, mozgásterének szélesítését, tevékenységük gazdaságpolitikai túlszabályozásból adódó korlátainak csökkentését (dereguláció).

A technológiaimportőr országok szempontjából kedvezőtlen fordulat a *korszerű technikák megszerzési feltételeinek* nehezülése is. A korszerű technológiák növekvő fejlesztési-kockázati költségei, átültetési nehézségei szűkítik a beszerzési forrásokat, erősítik az értékesítők alkupozícióit, s a korszerű technológiák megszerzése mindinkább az értékesítő vállalattal való szoros, többnyire *tulajdonjogi összefonódással* járó együttműködési formák kialakításához kapcsolódik.

4. A világgazdasági környezet változásai között mind nagyobb hatást gyakorol a világgazdasági dinamika *földrajzi* súlypontjainak eltolódása. A második világháború befejeződését követő negyedszázadban Kelet- és Nyugat-Európa növekedési dinamizmusa jóval felülmúlta a világgazdasági átlagot. A hetvenes évek eleje óta, de különösen a nyolcvanas évtized első felében a mind nemzetgazdasági, mind regionális cél- és intézményrendszer szempontjából kevésbé hajlékony, ipari beruházásait 1980 és 1985 között nem növelő Nyugat-Európa lemaradt Japán és az Egyesült Államok mögött. A lemaradás különösen szembetűnő a technikai csúcságazatokban.

A fejlett tőkésországok importjában Észak-Amerika, Japán és Óceánia aránya 1979 és 1985 között 34-ről 40 százalékra nőtt, s ma a tengerentúli fejlett országokra

jut az OECD termelésének több mint 60 százaléka, hosszú lejáratú tőkekihelyezéseinek és technológiaexportjának 50, illetve 70 százaléka.

A nyolcvanas években a kelet-európai országok gazdasági növekedésének üteme a világgazdasági átlag szintjére süllyedt. A világléptékű változások hatása alól a KGST-országok sem vonhatták ki magukat, extenzív gazdasági növekedésük korábbi tartalékainak kimerülése mind feszítőbb gonddá válik. Szaporodnak a nyersanyag- és energiaforrások kiaknázásának, a regionális anyagellátás javításának természetföldrajzi, műszaki és pénzügyi nehézségei, az egyes országokban fellépő külső és belső egyensúlyi feszültségek éleződnek, a technológiaintenzív gazdasági növekedés új típusú irányításrendszeri és finanszírozási gondjaival még nem sikerült megbirkózniuk.

5. Az egyes országok fejlődési folyamatára hosszú távon hatást gyakorolnak a világgazdasági értékrend módosulásai és növekedési adottságok eredőjeként kialakuló *komparatív előnyök* változásai.[2] A század harmadik negyedében, a világméretekben gyors ütemben növekvő munkabérköltségek időszakában az alacsony bérszintű s megfelelő exportorientált fejlesztési stratégiát követő dél-európai s távol-keleti országok, de egyes fejlett országok elmaradottabb övezetei is a munkaerőigényes termékek kivitelében számottevő szakosodási előnyöket tudtak kiaknázni, a világpiacon jelentős piaci szegmenseket tudtak megszerezni, ami érzékelhetően megnövelte ipari fejlődésük ütemét, gazdaságpolitikájuk mozgásterét.

Az 1973 és 1985 közötti időszakban, csökkenő mértékben ugyan, de jelentős szakosodási előnyökre tettek szert a kedvező feltételek mellett kiaknázható természeti erőforrásokkal (energiahordozókkal, ércekkel) bőségesen ellátott országok ezek ipari feldolgozása és kivitele által. A költség-, illetve jövedelmezőségi feltételek vál'oznak ugyan, de a természeti erőforrás-intenzív termékeket létrehozó tevékenységek a jövőben is folyamatosan áttevődnek a bányakincsekkel rendelkező országok felé; e tevékenységek fontossága azonban fokozatosan csökken a hosszú távú gazdasági növekedésen és iparfejlődésen belül. A nyolcvanas és kilencvenes években kibontakozó technológiaintenzív növekedés, illetve a tőke- és technológiatulajdonosok alkuerejének megnövekedése és a világgazdasági értékrend ezzel összefüggő változásai nyomán az elkövetkező két évtizedben a komparatív előnyök változásainak alapvető forrása a szellemi és fizikai tőke felhalmozása és tőkehasznosítása. Emiatt a komparatív előnyök az olyan országok felé tolódnak el, amelyek történelmileg és különösen a legutóbbi két évtizedben jelentős áldozatokat hoztak:

— a gazdaság fizikai *tőkeállományának* gyarapítására, a beruházások magas szinten tartására, a beruházások hatásfokának javítására,

— az oktatási, szakképzési és nevelési struktúra fejlesztésére, a *humán erőforrásokkal* való tudományos gazdálkodás kialakítására,

— a *társadalmi értékrend* növekedési szempontból kulcsfontosságú hagyományos értékeinek megőrzésére (lásd távol-keleti országok), illetve a társadalmi értékrend olyan jellegű befolyásolására, amely serkentette a társadalmi megtakarítási tevékenységet, az önképzést és a szellemimunka-ráfordítások megtérülését.

A nemzetközi ipari munkamegosztás elmélyülése következtében a komparatív előnyök vándorlásának felgyorsulása és a nemzetközi cserearányok erre visszavezethető eltolódásai alapvetően átrendezik a világgazdasági növekedés ranglistáját, az egyes országok relatív pozícióit, iparfejlődésük távlati mozgásterének és iparpolitikai célrendszerüknek az alakulását.

b) Sajátos összefüggés rajzolódik ki az ipari fejlődés pályája és az egyes társadalmak *technikafelszívási és -hasznosítási képességei* között. A technológiaintenzív

[2] *Chenery, H. B.—Syrquin, M.:* Patterns of Development 1950—70, Oxford University Press, London, 1975. *Rodrik, D.:* Comparative advantage and structural changes. A quantitative analysis. UNCTAD Discussion Paper No. 8. 1982.

gazdasági növekedés ez ideig még rövid múltja következtében a visszapillantás történelmi korlátai még erőteljesek, de az elmúlt évtized tapasztalatai mégis adnak valamelyes támpontot a hosszú távú hatások vizsgálatához.

A korszerű technikák kifejlesztésének, alkalmazásának és értékesítésének nagyságrendileg megnövekedett költségei következtében a „műszaki egyedüljárás", a nemzeti vagy akár regionális keretek között kialakított technológiai bázisok megteremtése és fejlesztése mind költségesebb vállalkozás és egyre kilátástalanabb a fejlődést erre alapozni. Az egyéni feltalálók, kisvállalatok és kislaboratóriumok jelentős szerepet játszanak ugyan a kutatás szférájában, az új műszaki újdonságok létrehívásában, de ez mit sem változtat azon, hogy a műszaki fejlődés új eredményeinek kifejlesztésére, hasznosítására és értékesítésére, illetve a műszaki fejlődés kockázatainak vállalására szolgáló erőforrásokkal általában a nagy országok és nagyvállalatok vannak megfelelően ellátva. A nyolcvanas évtized első felében már láthatóvá vált, hogy a műszaki fejlődést és a szerkezeti átalakulást hordozó csúcstechnológiák világpiacon forgalmazott termelőeszközeinek kereken négyötöde az Egyesült Államokból, Japánból és az NSZK-ból, illetve az egyes szakterületeken működő tíz legnagyobb vállalattól származott. A kisebb és közepes országok és vállalatok technikai fejlődése így elsősorban attól függ, hogy képesek-e a korszerű technikát megvásárolni, illetve hasznosítani. A korszerű technikák hasznosítása a vásárló ország és vállalat általános fejlettségi színvonalától, különösen infrastruktúrájának, munkaerő-állományának, irányítás- és szervezetrendszerének fejlettségétől függ. A legújabb technikák egyszerűen át sem ültethetők az elmaradottabb vagy súlyos infrastrukturális hiányokkal küzdő országokba s mindinkább látható, hogy a legújabb technológia és a hozzá tapadó tőke nemzetközi áramlatai el is kerülik az országok egy bizonyos csoportját (elsősorban az afrikai, egyes ázsiai és a kelet-európai országokat).

A korszerű technológia nemzetközi áramlásának irányait egyre inkább a társadalmi-gazdasági környezet jellegéből adódó technikafelszívási képesség határozza meg. Az új technikák fokozódó követelményeket támasztanak a technológiai fegyelemmel, precizitással, munkakultúrával, működési sebességgel kapcsolatban, maguk pedig gyors ütemben alakítják át a ráfordítási és *költségarányokat*. Az új gépipari csúcstechnikákat előállító vállalatokban a közvetlen bérköltség aránya csak 5—15 százalék, s ez is a több generáció alatt kialakult munkafegyelemhez szokott, ezredmilliméter pontosságú megmunkálásra, robotok előállítására képes munkaerő. Az új technológiák elterjedése eleve csökkenti a közvetlen bérköltségek arányát. Az egy dolgozót helyettesítő robotok óránkénti átlagos működtetési költsége jelenleg öt dollár körül van, s ez távlatilag tovább csökken. A robotizálás erősen csökkenti tehát a termelés munkaigényességét, s általában megnöveli a komparatív előnyök forrásai között az általános infrastruktúra (oktatási rendszer, kereskedelmi és szállítóhálózat) fejlettségével összefüggő tényezőket. Így a kevésbé szakképzett munkaerőt felhasználó országok, vállalatok költségelőnyei kopásnak indulnak, s az iparkitelepülésnek az 1960-as, 1970-es évekre jellemző folyamata már az egészen közeli jövőben megfordulhat.

Az új iparágak olyan területekre koncentrálódnak, ahol együtt találhatók erősen szakosodott, szakképzett munkaerővel rendelkező vállalatok, oktatási intézmények, kutatólaboratóriumok és a fejlesztési kockázatok finanszírozására kész, vállalkozó szellemű helyi pénzintézetek, valamint „gazdaságbarát" helyi politikai-gazdaságpolitikai környezet. A fejlettebb országokban megfigyelhető legújabb ipartelepülési irányok arra utalnak, hogy még az utóbbi két évtizedben lemaradó övezetekbe, kohászati—hajóipari „rozsdatemetőkbe" is új élet lehelhető, amennyiben még rendelkeznek a régi infrastruktúrával és a helyi környezet megfelelő.

Az elkövetkező 10—15 évben tehát felgyorsuló változások várhatók az említett

jelenségcsoportok szorosan összefonódó hatása nyomán a gazdaságfejlődés földrajzi térképén. A fejlett tőkésországokban elsősorban a technikai fejlődés elmélyülése, a csúcstechnológiák elterjedése lesz az iparfejlődés hordozófolyamata, ugyanakkor tovább sorvad több természetierőforrás- és munkaerőigényes ipari ágazat. A kilencvenes években a csúcstechnológiák a megelőző évtizedekbelinél jóval nagyobb mértékben koncentrálódnak néhány nagy országra. A természetierőforrásigényes és szakképzetlen munkaerőt felhasználó termelési tevékenységek fejlődő országokba való áttelepülése — mind anyaggazdálkodási, mind a fejlett országokban erősödő környezetvédelmi megfontolások miatt — tartós marad. A robotok fajlagos működési óraköltségének várható erős csökkenése viszont már a kilencvenes években visszatelepülési folyamatokat indíthat el a hagyományos gépipari szakágazatokban.

Növekedési teljesítmények

1. Az 1960-as évek végétől mind szélesebb sávon bukkannak fel, majd bontakoznak ki az *új növekedési pálya körvonalai.* E folyamat sokrétű hordozóerői között különösen megnőtt a műszaki-tudományos fejlődés és a globalizálódás új hullámának a jelentősége. Az új növekedési pálya kibontakozása valamennyi ország számára megváltoztatta a gazdálkodás korábban kialakult feltételrendszerét. Különösen a külgazdaságilag érzékeny vagy sebezhető országok számára jelentett erőteljes pályakorrekciós kényszert a gazdasági fejlődés külső feltételeinek történelmileg rendkívül rövid idő alatt végbemenő átalakulása. Az új növekedési pálya így nem csupán egyes társadalmi-gazdasági tevékenységi területek, szektorok fejlődési lehetőségeit módosította, hanem az egyes nemzetállamok egészét is alkalmazkodásra kényszerítette. A világgazdaság másfél évtizede tapasztalható, a megelőző negyedszázadbelinél nagyobb mértékű működési zavarai jelzik, hogy a világ legtöbb országa nem ismerte fel kellő időben a korszakos léptékű változások jellegét, s képtelen volt megfelelő ütemben s eréllyel igazodni a tartós hatású világgazdasági változásokhoz. A világ legtöbb országának teljesítménye — mint arról korábban volt szó — az elmúlt évtizedben a második világháború utáni átlagnál jóval kedvezőtlenebbül alakult, másrészt az egyes országok viszonylagos növekedési teljesítményei is erőteljesen differenciálódtak, ami a világgazdasági pozíció átrendeződését vonta maga után. (Lásd a táblázatot.)

Az egyes országok gazdasági teljesítményeit több oldalról is meg kell vizsgálni, ha a világgazdaságban betöltött helyzetük változásának okaira keressük a választ. Ha elsőként növekedési mutatókat vetünk egybe, akkor ebből az tűnik ki, hogy a világátlagot felülmúló növekedési dinamikát az 1971—1975-ös időszak átlagában csak a KGST-országok, a fejlett tőkésországok csoportjában Japán, Törökország, Norvégia, Írország, Görögország és Kanada, a jelentősebb fejlődő országok közül Hongkong, Szingapúr, Dél-Korea, Tajvan, Indonézia, Malaysia, a Fülöp-szigetek, Kína, India, Brazília, Kolumbia, Mexikó, Venezuela és a közel-keleti OPEC-országok értek el. Az átlagtól erősen elmaradt a mennyiségi növekedés dinamikája az afrikai országokban, a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban.

A növekedés lendülete a nyolcvanas évek első felében világméretekben csökkent, a világ összevont GDP-jének növekedési üteme a nyolcvanas években alig kétharmadát tette ki a hetvenes években elértnek. A nyolcvanas években csupán Kína és India gazdasági fejlődése gyorsult fel. A dinamikavesztés mértéke az európai országok csoportjában volt a legerőteljesebb: mind a nyugat-, mind a kelet-európai országok átlagában a gazdasági növekedés rátája a hetvenes években elértnek kereken a felére csökkent. Az Egyesült Államokban viszonylag szerényebb mértékben, 10-20 százalékkal csökkent a növekedési ütem, Japánban és a távol-keleti

Részesedés a világexportban
(százalék)

Ország	1938	1953	1960	1965	1970	1975	1980	1984	1985	1986
Egyesült Államok	16,85	18,96	15,95	14,53	13,79	13,48	11,06	11,44	11,09	10,29
Japán	4,72	1,54	3,17	4,54	6,16	6,37	6,50	8,94	9,11	9,90
NSZK	.	5,74	8,92	9,61	10,91	10,29	9,62	8,92	9,53	11,48
Svájc	1,29	1,46	1,47	1,59	1,64	1,48	1,48	1,36	1,42	1,78
Ausztria	1,66	0,65	0,88	0,86	0,91	0,86	0,88	0,83	0,89	1,06
Finnország	0,77	0,69	0,77	0,77	0,74	0,63	0,71	0,71	0,71	0,77
Írország	0,51	0,39	0,33	0,34	0,33	0,36	0,42	0,51	0,54	0,62
Olaszország	2,35	1,82	2,85	3,86	4,21	3,99	3,89	3,85	3,89	4,63
Spanyolország	0,42	0,58	0,57	0,52	0,76	0,85	1,04	1,24	1,26	1,28
Portugália	0,21	0,27	0,26	0,31	0,30	0,22	0,23	0,27	0,30	0,34
Tajvan	0,55	0,15	0,13	0,24	0,47	0,94	0,99	1,60	.	.
Dél-Korea	1,06	0,05	0,03	0,09	0,27	0,58	0,88	1,54	1,56	1,64
Szingapúr	.	1,05	0,89	0,53	0,50	0,61	0,97	1,27	1,23	1,06
Hongkong	0,79	0,58	0,54	0,61	0,80	0,69	0,99	1,49	1,56	1,67
Brazília	1,23	1,86	0,99	0,86	0,87	0,99	1,01	1,42	1,32	1,06
Argentína	1,86	1,36	0,84	0,80	0,57	0,34	0,40	0,43	0,43	0,32
Mexikó	0,68	0,71	0,60	0,62	0,41	0,34	0,78	1,24	1,13	0,74
India	2,62	1,37	1,07	0,91	0,65	0,50	0,42	0,46	0,39	0,43
Tunézia	0,17	0,13	0,09	0,06	0,06	0,10	0,11	0,09	0,08	0,08
Egyiptom	0,56	0,37	0,36	0,23	0,24	0,16	0,15	0,16	0,19	0,14
Marokkó	0,18	0,33	0,28	0,23	0,16	0,18	0,12	0,11	0,11	0,12
Fülöp-szigetek	0,49	0,48	0,44	0,41	0,36	0,26	0,29	0,28	0,23	0,23
Malájföld	.	0,82	0,93	0,67	0,54	0,44	0,63	.	.	.
Kolumbia	0,34	0,72	0,36	0,29	0,23	0,17	0,20	0,18	0,18	0,24
Peru	0,30	0,31	0,34	0,35	0,34	0,15	0,20	0,16	0,15	0,12
Magyarország	0,68	0,60	0,68	0,81	0,74	0,70	0,43	0,45	0,44	0,43
Bulgária	0,29	0,25	0,45	0,63	0,64	0,54	0,52	0,67	0,69	0,67
Csehszlovákia	1,26	1,20	1,51	1,44	1,21	0,95	0,75	0,90	0,91	0,96
NDK	.	0,85	1,54	1,49	1,46	1,15	0,87	1,30	1,33	1,31
Lengyelország	0,96	1,01	1,04	1,20	1,13	1,17	0,85	0,61	0,55	0,56
Románia	0,67	.	0,56	0,59	0,59	0,61	0,57	0,70	.	0,59
Szovjetunió	1,07	.	4,34	4,38	4,08	3,80	3,83	4,81	4,51	4,60
Jugoszlávia	0,50	0,23	0,44	0,79	0,54	0,46	0,54	0,49	.	0,34

Forrás: UN Yearbook of International Trade Statistics. UN Monthly Bulletin of Statistics különféle évfolyamai.

fejlődő országokban a nyolcvanas években is öt százalék feletti értékek alakultak ki, a KGST-országok korábban kimagasló dinamikája pedig belesimult a világgazdasági átlagba.

Világgazdasági léptékű növekedésiszakasz-váltás és szerkezeti átalakulás körülményei között a növekedés mennyiségi mutatói csak korlátozott értékű teljesítményjelzők. A statisztikai számbavétel megbízhatósági korlátai sem teszik célszerűvé, hogy túlzott mértékben támaszkodjunk a növekedési mutatókra. A fejlődés gyors ütemű globalizálódásának, a világgazdasági értékrend erőteljes módosulásának időszakában az egyes országok egymáshoz viszonyított külgazdasági pozícióinak alakulása nyújt megbízhatóbb képet alkalmazkodási teljesítményeikről. A belső munkamegosztás elmélyítését célzó, defenzív, protekcionista eszköztárra támaszkodó gazdasági növekedés a nagyobb országokban hosszabb időn át függetleníteni tudja a gazdasági növekedést a külgazdasági kapcsolatok fejlesztésétől. A világ nagyobb országcsoportjai közül több évtizedet felölelő időtávon leginkább két országcsoport: a KGST és Latin-Amerika országai folytattak befelé forduló, erő-

teljes protekcionista gazdaságfejlesztési stratégiát, bár a latin-amerikai országok módosítottak a hetvenes-nyolcvanas években. A latin-amerikai régió hosszabb távon rendkívül dinamikus fejlődése mellett is a térség aránya a világexportban 11-ről öt százalékra csökkent 1938 és 1985 között. Csaknem hasonló mértékű visszaesés tapasztalható több kisebb európai KGST-ország esetében is.

A növekedési és a külgazdasági teljesítménymutatók az országok jelentős részénél korántsem mozognak azonos irányban. A KGST-országok közül csupán a Szovjetunió és Bulgária részesedése növekedett 1970 és 1985 között a világexportban; a többi KGST-országé, különösen Magyarországé, Lengyelországé és Csehszlovákiáé visszaesett. Az 1986. évi kőolajár-zuhanás e jelenségeket még erőteljesebbé és egyértelműbbé tette. A nyugat-európai országok közül az exportorientált növekedési pályára rátérő Spanyolország, Írország, Norvégia és Görögország viszonylagos pozíciói erősödtek. Kimagasló mértékben nőtt Japán, Dél-Korea, Szingapúr, Hongkong, Tajvan, Malaysia, Indonézia, Kína, Mexikó és Brazília jelentősége a világexportban. Az exportpozíciókat erősítő országok tehát egyszersmind dinamikus országok voltak; a növekedés ütemében élenjáró országok közül viszont soknak egyenesen romlottak a külgazdasági pozíciói.

A rövid és középtávú jövedelemtermelő képesség szempontjából egyre megy, hogy az egyes országok milyen termékpiacokon erősítik pozícióikat. A gazdasági erőviszonyok és a hosszú távú növekedési dinamika szempontjából már korántsem közömbös az export termékszerkezete. Egyértelmű, hogy jelenleg a gépipari termékek alkotják a világpiac legdinamikusabb szektorát. Figyelemreméltó, hogy az elmúlt másfél évtizedben ezen a területen igencsak meggyengültek a nyugat-európai országok, különösen az NSZK és Olaszország pozíciói. Az OECD-országok közül a gépkereskedelemben jelentősebb előretörésre csupán Írország, Spanyolország, Törökország, Portugália és Finnország, azaz a nyugat-európai térség egykor elmaradottabb peremgazdaságai voltak képesek. Ugyanakkor Japán és a négy iparosodottabb távol-keleti fejlődő ország aránya 8-ról 25 százalékra nőtt. Hasonlóan jó eredményeket ért el a gépkivitelben Brazília, Mexikó, Malaysia, Thaiföld. A világgazdaságban tehát mintegy 15 ország példázza az elmúlt másfél évtizedben a történelmileg kialakult peremgazdasági helyzetből való kitörés lehetőségét.

Az elmaradottság azonban önmagában még nem alapozza meg a dinamikus fejlődést; a történelem nem az „utolsó pár, előre fuss!"-játék mintájára alakul. A fejlődő országok közül ugyanis további negyven kapcsolódott be a könnyűipari munkamegosztásba, de nem ért el jelentősebb eredményeket a gépkivitelben. Az európai KGST-országok esetében egyértelműen látható a gépipari munkamegosztásból való kiszo ulás irányzata. Arányuk a fejlett tőkésországok összimportjában 1970 és 1984 között 0,8-ről 0,6 százalékra csökkent.

A technológiaintenzív gazdasági növekedés és nemzetközi munkamegosztás időszakában természetesen nem egyszerűen az általános exportteljesítmények, hanem a csúcstechnológiákat megtestesítő termékek kivitelében elért teljesítmények jellemzik legjobban az egyes országok társadalmi-gazdasági dinamizmusát, alkalmazkodóképességét. Így megbízhatóbb sikermutatók, mint az elmúlt időszak realitásait (például az olajárak megugrását) is tükröző általános mutatók. Statisztikai korlátok következtében e teljesítmények a fejlett tőkésországok importpiacán megszerzett szállítói pozíciókon érzékeltethetők.

Az 1970 és 1984 közötti időszakban az OECD-országok irodagép- és adatfeldolgozógép-piacán háromszorosára (20,8 százalékra) nőtt Japán, hússzorosára (2,6 százalékra) Spanyolország, két és félszeresére (egy százalékra) Ausztria részesedése. A négy távol-keleti iparosodott fejlődő ország (Dél-Korea, Tajvan, Hongkong, Szingapúr) együttesen 0,86-ról 12 százalékra növelte arányát. A felére esett viszont az NSZK, Franciaország, Svédország, Svájc, Olaszország viszonylagos je-

lentősége, a korábban is marginális szerepet játszó KGST-országok pedig csaknem eltűntek a piacról. Hasonló irányzatok tapasztalhatók a nemzetközi gyógyszerpiacon is, azzal a különbséggel, hogy itt nem a fejlődő országok, hanem a nyugat-európai kis országok előretörése a legszámottevőbb.

A csúcstechnológiákat hordozó termékcsoportok közül a gyógyszeripari termékek, irodagépek és automatikus adatfeldolgozó berendezések, a mérőműszerek és a repülőgépek aránya a fejlett tőkésországokba irányuló összkivitelen belül 1974 és 1984 között 5-ről 20 százalékra nőtt Írország, 14-ről 17 százalékra az Egyesült Államok, 4,8-ről 11 százalékra Japán, 5,5-ről 9,7 százalékra Franciaország, 1,3-ről 4 százalékra Spanyolország, 1,6-ről 3,1 százalékra Ausztria, 0,4-ről 16,7 százalékra Szingapúr, 1,2-ről 8 százalékra Bulgária esetében. Ugyanakkor az általános arány-növekedés irányzatától eltérően a termékcsoport aránya igen erőteljesen csökkent a Szovjetunió, az NDK, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország, Svájc és Olaszország esetében.

A differenciálódás nem új jelenség a gazdaság és a nemzetközi kapcsolatrendszer történelmi fejlődésében. Új fejlemény viszont, hogy másfél évtized leforgása alatt ilyen jelentős teljesítménykülönbségek és fejlődésiirányzat-eltérések alakuljanak ki az egyes országok között. Az ázsiai sikergazdaságok növekedési dinamikája az elmúlt másfél évtized átlagában három-hatszorta haladta meg a skandináv országokét, az NSZK-ét, Olaszországét, a Benelux államokét vagy Svájcét. Még szétházottabbak az exportteljesítmények. Nemcsak a korszerű termékek világpiacán, hanem az általános exportteljesítményeket illetően is több száz százalékpontos nagyságrendek alakultak ki az egyes országok viszonylagos pozícióit jelző elmozdulásokban. A pozícióváltások mértéke nem csupán a korábban kisebb súlyú, hanem a jelentősebb világgazdasági és kereskedelmi potenciállal rendelkező országok egybevetése esetén is számottevő.

A növekedési és külgazdasági teljesítmények alakulásának összehasonlító elemzése önmagában is hasznos iránytű a nemzetközi gazdasági erőviszonyok alakulása és jövője, a világ gazdaságföldrajzi térképe szempontjából. Témánkhoz kapcsolódóan pedig azért fontos, mert a teljesítmények differenciálódása sűrítve tükrözi az egyes országok külső fejlődési feltételeiben bekövetkezett változások és a változásokhoz való igazodás következményeit.

A külső feltételek változásai a hetvenes években a kőolajexportáló országokat, a nyolcvanas években a kiterjedt pénzügyi és technológiai erőforrásokkal rendelkező országokat juttatták növekedési előnyökhöz. A kőolajár-robbanás mintegy két tucat, a világtermelésnek alig több mint egynegyedét adó ország fejlődési feltételeit javította érzékelhetően. A technológiai potenciál és a pénzügyi erőforrások felértékelődése általában javította a fejlettebb országok számára a világgazdasági környezetet. A világgazdasági értékrend és a külső fejlődési feltételek változásának a vizsgált másfél évtizedben eltérő irányai kétségkívül tükröződnek a relatív teljesítményekben. A teljesítmények eltérései tehát jelzik az egyes országok növekedési adottságai és a fennálló világgazdasági környezet közötti összhang mértékét. A növekedési adottságok, a fejlődéstörténeti örökség természetesen olyan teljesítménybehatároló tényező, amely középtávon nem változtatható meg. Az elmúlt másfél évtizedben kialakuló növekedési pálya alapvető sajátosságát azonban a nemzetgazdasági teljesítmények szempontjából éppen az jelenti, hogy a másfél évtized átlagában sikergazdaságnak számító országok többségét (távol-keleti fejlődő országok, Brazília, Törökország, Finnország stb.) mind a kőolajár-robbanás, mind a pénzügyi erőforrások felértékelődése igen hátrányosan érintette, s a természeti erőforrások megdrágulásának szakaszában Japán számára is hátrányosan alakultak a növekedés külső feltételei. A hátrányos és halmozottan hátrányos világgazdasági helyzetbe kerülő országok nagyobb számban és szélesebb sávban tapasztalható látványos

előretörése arra utal, hogy a külső feltételek változásánál nagyobb súllyal esett latba az új helyzethez igazodó növekedési stratégia célrendszerének kialakítása és végrehajtása. A közelmúlt történeti tapasztalatai alapján tehát indokolatlan voluntarista szemléletnek minősíteni a *fejlesztési stratégiák, a nemzeti gazdaságpolitikák* megnövekedett szerepére utaló nézeteket.

A gazdaságpolitika felülvizsgálata

Az elmúlt másfél évtized nemzetközi folyamatai új típusú és gyorsan változó kihívások és megpróbáltatások elé állították a második világháború után kialakult növekedési modelleket, gazdaságpolitikai célrendszereket. A világgazdaság szerkezeti átalakulásának felgyorsulása, strukturális jellegű túlkínálati, illetve hiányjelenségek kialakulása, a világgazdasági értékrend nagyarányú hullámzásai, a kialakult nemzetgazdasági termelési-kínálati struktúrák radikális átértékelődése, a gazdaságszervezeti formák és a szervezeti alkuerő módosulása, általában a gazdasági fejlődés külső feltételeinek erőteljes változása világszerte növekedésipálya-korrekciókat s a gazdaságpolitikai célrendszer alapos felülvizsgálatát tette szükségessé.

A gazdaságpolitika felülvizsgálatának irányát és jellegét illetően több sajátos korlát és újfajta „műfaji" követelmény jelentkezett.

1. A gazdaságpolitika számára sajátos új típusú kihívást jelentett a korábbi elméleti alapok és támasztékok meggyengülése, illetve inadekváttá válása. A második világháború befejezését követő harmadszázadban a legtöbb fejlett tőkés- és fejlődő ország gazdaságpolitikája a keynesianizmus elméleti örökségéből merített. Jóval szűkebb körben hatottak a különféle neoklasszikus elméleti megközelítések. Mind a keynesianista, mind a neoklasszikus, sőt a szocialista országokban ható tervgazdasági elméletek is az ipari társadalom közgazdasági törvényszerűségeit kívánták rendszerbe foglalni. A század utolsó harmadában megjelenő posztindusztriális (szolgáltató, informatikai) társadalom növekedési hatásmechanizmusai, ciklusai, hajtóerői a korábbitól eltérőek s ez ideig elméletileg csak részlegesen vannak feltérképezve. Az ipari társadalom hagyományos hatásmechanizmusaiból kiinduló elméleti közgazdaságtan a század utolsó harmadában beinduló új típusú növekedési folyamatot nemhogy előrejelezni nem tudta, hanem mindmáig magyarázni sem képes. Az elméleti megközelítések a legutóbbi másfél évtized világgazdasági megrázkódtatásaiban ma is az 1929—1933. évi világválság megismétlődését, a hosszú távú Kondratyev-ciklus jelentkezését, a természeti erőforrások kimerülésének beköszöntét (Római Klub, neo-malthusianizmus), vagy gazdaságpolitikai-irányítástechnikai hibák felhalmozódását vélik felfedezni. A döntési kényszerek így a korábbi elméleti támasztékok hiányában nagyobb kreativitást és pragmatizmust visznek a gazdaságpolitikák cél- és eszközrendszerébe.

2. A gazdasági növekedés arculatában bekövetkezett változásokat erősítik a politikai és a társadalompszichikai szféra bizonyos autonóm mozgásai is. A társadalmi változások második világháború utáni felgyorsulása, korábban stabil értékrendi elemek eltűnése vagy meggyengülése, a fogyasztói társadalom tág értelemben vett divathullámzásai s általában a társadalmi szövetrendszerek fellazulása mind nagyobb mértékben terhelte meg a lakosság növekvő hányadának pszichikai teherbíró képességét. Ez váltotta ki a neokonzervatív tendenciák előretörését, amelyek először a szociálpszichikai szférában tűntek fel már az 1968-as lázongások után, s csak mintegy évtizedes késéssel jelentek meg a politikai életben. E fejlemények szélesítik a centrum és a jobbközép politikai erőinek mozgásterét, és erősítik az ezzel összefüggő célrendszeri, értékrendi, társadalomkörnyezeti hatásokat a gazdasági fejlődésben. Így a gazdaságpolitikai célok között a korábbi évtizedekbelinél

előkelőbb helyet foglal el a teljesítmény fokozása, a versenyklíma kialakítása, a jövedelemdifferenciálódás elviselése, a vállalati mozgástér tágítása.

3. A század harmadik negyedéig a gyors növekedés társadalmi értékként való felfogása, a társadalmi rendszerek és az egyes országok között folytatott növekedési vetélkedő a gazdaságpolitikában is tükröződött, a gazdaságpolitikai eszköztár is elsősorban a mennyiségi növekedés ütemének emelését szolgálta. A hetvenes évek végére vált láthatóvá, hogy a társadalompolitikai és politikai feladatokkal túlterhelt gazdaság a legtöbb országban túllépett a növekedés vélelmezhetően normális ütemén. A világ legtöbb országában felhalmozódó egyensúlyhiányok, a túlelosztás, az értékrendi, intézményrendszeri torzulatok orvoslása önmagában is olyan célátrendeződést igényel, amely a növekedési ütem erőltetése helyett *korrekciós-konszolidációs* feladatokra összpontosul. A nyolcvanas-kilencvenes évek gazdaságpolitikái így kiigazító jellegűek és alkalmazkodásközpontúak.

4. A gazdaságpolitika műfaji változásai szempontjából nem közömbös a korrekciós gazdaságpolitika tartalma, iránya sem. A korábbi elmélet örökségeként sok országban még hatnak az olyan gazdaságpolitikai megközelítések, amelyek elsősorban a konjunktúraciklus szabályozására összpontosítanak. A régi beidegződéseket követve a megváltozott fejlődési feltételekhez több ország gazdaságpolitikája a növekedési ütem visszafogásával, a belföldi jövedelemfelhasználás, a fogyasztás és a beruházások, illetve az import visszafogásával, a külső erőforrások nagyobb mértékű igénybevételével kívánt alkalmazkodni. E gazdaságpolitika az eddigi tapasztalatok alapján — valamint a szerkezeti átalakulás feltételezhető lefékezése miatt — elavult, defenzív jellegűnek tekinthető. A gazdaságpolitika központjába nem a konjunktúrapolitikát, hanem a struktúrapolitikát kell állítani, amely a termelés és a kínálat, illetve a jövedelemfelhasználás szerkezeti átalakítását, korszerűsítését célozza.

Ez a korszerű, struktúrapolitikai súlypontú gazdaságpolitika még a konszolidációs szakaszban sem a korábbi növekedési pályára kívánja visszaállítani a meggyengült teljesítőképességű egyensúlyhiányos gazdaságot, hanem az alkalmazkodást egybeköti az új struktúrák, növekedési energiák megteremtésével, új növekedési pálya kialakításával. Ebből adódóan szemlélete, eszköztára jóval sokrétűbb, mint a konjunktúrapolitikáé, és ún. vegytiszta részterápiák helyett átfogó, különféle gazdasági és nem gazdasági elemeket sűrítő csomagterveket alkalmaz. A struktúraközpontú gazdaságpolitika műfaji összetettsége, a többi társadalmi szféra mozgásaival szembeni nagymértékű érzékenysége következtében a kidolgozás, a végrehajtás és az eredmények jelentkezése sokkal hosszabb időt igényel, mint a konjunktúraközpontú mennyiségi növekedés vagy konszolidáció. Mindebből adódóan a gazdaságpolitika újabb fejlődési irányai jóval határozottabban vetik fel a különféle politikák nemzeti (sőt nemzetközi) szinten való harmonizálásának követelményét, illetve az egyes nemzeti társadalmak tűrőképességének s a hosszabb távon ható változások kezelésére alkalmas politikai mechanizmusok kialakításának szükségességét.

5. A világgazdasági növekedés új szakasza az egyes országok fejlettségi színvonalának, növekedési tényezőkkel való ellátottságának, szakosodásának függvényében is új típusú gazdaságpolitikai kihívásokat alakított ki. A nyersanyagok, mezőgazdasági termékek, energiahordozók, illetve az alacsony és közepes szakképzettségű munkaerő világpiaci leértékelődése tartós jelleggel hátrányosan befolyásolja a fejlődő országok túlnyomó részének s a szocialista országoknak is a növekedési, felzárkózási esélyeit. A fejlett infrastruktúrával, jelentős szellemi tőkével és technikafelszívó képességgel rendelkező fejlett tőkésországok, valamint a távol-keleti ipari országok gazdaságpolitikája a jelenlegi adottságok alapján nagyobb mértékben összpontosulhat a társadalmi-gazdasági struktúrák gyors ütemű átalakítására.

A hátrányos világgazdasági helyzetbe kerülő, eladósodott fejlődő országokban a jelenlegi növekedési szakaszban a kedvezőtlen adottságok mellett a rövid távú egyensúlyi kényszerek kötik le a gazdaságpolitikai erőfeszítések túlnyomó részét. Az egyensúlyhiányok szerkezeti korszerűsödés útján történő felszámolásának esélyei az afrikai és kisebb mértékben a latin-amerikai országok esetében csekélyek. A hozzájuk képest fejlett oktatással, képzéssel rendelkező szocialista országok szempontjából elvileg kedvező a szellemi munka felértékelődése a növekedési folyamat hajtóerői között s a nemzetközi piacokon. Az erőforrásokkal, s különösen a szellemi erőforrásokkal való gazdálkodás alacsony hatásfoka következtében a szocialista országokban párhuzamosan jelentkeznek az irányítási rendszer javításának, az egyensúlyhiány enyhítésének kényszerei, amelyek — minthogy rövid távú kényszerek — háttérbe szoríthatják a szerkezeti korszerűsítés hosszú távú követelményeit.

Az eltérő súlyú problémák, a különböző válaszadási képességek és a cselekvési kényszerek eltérő időhorizontjai, időtartalékai következtében a gazdaságpolitika tartalmi vonásai a korábbi időszakoknál jóval nagyobb mértékben mutatnak az egyes nemzetállamokra jellemző specifikus vonásokat.

Gerard Debreu:

KÖZGAZDASÁGTAN AXIOMATIKUS MÓDSZERREL

Válogatott tanulmányok
(Nobel-díjas sorozat)

A kötetben található tanulmányok széles áttekintést nyújtanak Gerard Debreu — az 1983. év közgazdasági Nobel-díjasa — életművéről. A figyelmes olvasó bepillantást nyerhet a matematikai közgazdaságtan egyik legnagyobb hatású kutatójának munkamódszerébe, tapasztalhatja matematikai felkészültségét, széles körű tájékozottságát. Ugyanakkor a tanulmányok nemcsak Debreu munkásságát mutatják be, hanem egyúttal részletekbe menő, kiváló bevezetést is nyújthatnak az *általános egyensúlyelmélet* irodalmába. Debreu szinte minden munkája a polgári közgazdaságtan e vezető elméleti iskolájának meghatározó mérföldköve. Mivel az általános egyensúlyelmélet, és — áttételesen — az elmélet által felvetett matematikai kérdéseket vizsgáló iskola világszerte nagy befolyást gyakorol az elméleti közgazdasági gondolkodásra, ezért a kötetben található tanulmányok a jelenkori közgazdasági gondolkodás központi problémáit feszegetik, elemzik. *(A kötet előszavából.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 224 l., 93 Ft

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 9. sz. (1072—1085. l.)

HUNYADI LÁSZLÓ—RÉVÉSZ TAMÁS

Modellszámítások az energiafelhasználás becslésére[1]

A népgazdaság energiaigényének előrelátása és ésszerű befolyásolása elsőrangúan fontos gazdasági kérdés. Energetikai beruházásaink igen nagy mértékben csapolják meg a beruházási kereteket, és átfutási idejük is meglehetősen hosszú. Importunkban tekintélyes helyet foglal el az energiabehozatal. Az ezekkel kapcsolatos döntések hosszú távon hatnak nemcsak a gazdaságszerkezetre, hanem életünkre és környezetünk ökológiai képére is. Köztudomású, hogy hazánkban a fajlagos energiafelhasználás — gazdasági fejlettségünk szintjéhez képest — meglehetősen kedvezőtlen, ami az energiaigényes tevékenységek nagy részarányának következménye, de összefügg a korszerűtlen technológiákkal, a megfelelő érdekeltség hiányával, az ebből eredő pazarlással, valamint az irányítás és a szervezés fogyatékosságaival is.

Az energiakeresletet meghatározó tényezők közül jelentős az energiaárak viszonylagos nagysága is. Idehaza eddig mégis meglehetősen háttérbe szorult az árhatások vizsgálata, ami talán a műszaki szemléletű modellekbe való beillesztés nehézségeivel [3], illetve az árhatások szerepét alábecsülő nézetek túlsúlyával magyarázható. Az energiaáraknak — a nyolcvanas évek elejétől kezdődő — lényeges emelkedése, és a felhasználók költségérzékenységének valamelyes erősödése miatt a probléma jelentősége egyre nyilvánvalóbb. Ennek ellenére árhatásokra hivatkozó különféle jelentésekben és elemzésekben a hatások módszeres és számszerű kifejtésére nem került sor. Az energiahordozók (elsősorban az olaj) világpiaci árának szeszélyes ingadozása, az ezt követő gyakori hazai termelői és fogyasztói árváltoztatások különösen időszerűvé teszik e változásoknak az energiatakarékosságra, a jövedelmezőségi viszonyokra, a lakosság életmódjára és életszínvonalára, az ár- és pénzügyi folyamatokra való hatásának a vizsgálatát.

A Világbank Magyarországgal foglalkozó szakemberei is olyan javaslattal éltek, hogy hasznos és ajánlatos lenne egy modellezéssel alátámasztott energetikai árhatásvizsgálat. A kutatás céljára az OMFB szakértői csoportot hozott létre. A modellezési munkákat az OT Tervgazdasági Intézet és az Ipargazdasági Intézet együttműködésének keretében e cikk szerzői végezték. Az elvégzett munkáról átfogó áttekintést ad az OMFB tanulmánya [12], míg a modellezési munkák első szakaszát három TGI tanulmány [8], [9], [10] és egy cikk [2] foglalja össze. A Világbankhoz még 1987 elején jutott el az ezek alapján készült beszámoló jelentés. Az azóta eltelt időben a modellt továbbfejlesztettük. Ennek munkálatairól és néhány eredményről egy újabb TGI tanulmányt jelentettünk meg [11].

[1] A modellezési munkákban közreműködött Berde Éva, Csernátony Csaba és Neményi Judit. Egyes kérdésekben, az adatbázis összeállításában és az eredmények értékelésében szakértőként Erdősi Pál vett részt.

Hunyadi László kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; *dr. Révész Tamás* az Ipargazdasági Intézet munkatársa.

Jelenlegi cikkünkben a számítások eredményeit és a belőlük levonható következtetéseket összegezzük. Ehhez nélkülözhetetlen a modell működésének legalább vázlatos ismertetése — ezt tartalmazza cikkünk első része. Ezután sorra vesszük a termelő felhasználás, illetve a lakossági fogyasztás energiaigényességét befolyásoló tényezőket, különös tekintettel az árakra és azok közvetlen hatásaira, majd röviden áttekintjük a tovagyűrűző, illetve más szférákat is érintő hatásokat. A cikket a következtetések összefoglalása zárja.

A modell vázlatos leírása

A modell egy ágazati, illetve cikkcsoportos bontású makromodell, amely az energiaárak változásának tovagyűrűző hatásait kétfelől közelíti. Egyfelől statisztikai-ökonometrikai eszközökkel előállított egyenletek útján, másfelől pedig rögzített, 1983. évi — jórészt ÁKM bázisú — technológiai koefficiensek által leírt technikai összefüggések segítségével. A magatartási egyenleteket az 1970—1984 közötti időszak alapján képeztük, esetenként azonban 1966—1968-ig visszamenő adatokat is felhasználtunk.

A termelőszféra 15 ágazatra tagolódik. Az energiafelhasználás reálisabb becslésére a vegyipart kettébontottuk, majd az így kapott eredményeket újra aggregáltuk. Az ágazati felosztást igyekeztünk úgy megalkotni, hogy egyazon ágazaton belül hasonló jellegű és energiaigényességű tevékenységek legyenek összefogva, valamint az energiaigényesebb tevékenységek részletesebb bontásban szerepeljenek. Az így létrejött 15 ágazatból 5 energiatermelő (szénbányászat, kőolaj- és földgáztermelés, kőolajfeldolgozás, gázgyártás és -elosztás, villamosenergiaipar), 10 pedig energiafogyasztó.[2]

A modell első lépésben arra ad becslést, hogy miként befolyásolja az energiahordozók[3] mozgó átlagolású (lásd később) relatív termelői *árainak* a változása a nem energiatermelő ágazatok felhasználását az egyes energiahordozókból. Ezt az energiafelhasználási mátrixot (amelynek sorai az energiahordozókat, oszlopai az ágazatokat képviselik) két oldalról becsüljük. Egyfelől — figyelembe véve az energiahordozók egymáshoz viszonyított árait is — meghatározzuk az ágazatonkénti energiastruktúrát, majd ezt az ágazatonkénti összes (ún. hasznos-) energiafelhasználás becsült értékeihez illesztve — meghatározhatók az egyes energiahordozók ágazatonkénti felhasználásának abszolút nagyságai is.

Az így kapott adatok és a várható energiaárak alapján ki lehet számítani az egyes ágazatok energiaköltségeit.[4] Az energiaköltségek változásai — egy ÁKM ármodellen keresztülvezetve — megadják a nem energiatermelő ágazatok számított termelői árindexeit, amelyek szintén rögzített áron értendők. Megjegyezzük, hogy ezek valójában nem igazi termelői árindexek, hiszen képzésük nem a magyar árpolitika elveinek megfelelően történik, hanem azonnali és teljes költség-tovagyűrűzést feltételez, ami áremelkedéseket indukálhat.

A következő lépésben a fogyasztói árak hatásait vizsgáljuk a lakossági ener-

[2] Ezek az ágazatok a következők: bauxit- és egyéb ércbányászat, kohászat, gépipar, könnyű- és egyéb ipar, vegyipar, építőanyagipar, élelmiszeripar, mezőgazdaság, erdő- és vízgazdálkodás, közlekedés és hírközlés, egyéb ágazatok.

[3] Öt energiahordozó típust különböztetünk meg, úgy mint szilárd, folyékony, gáz, hő és villamos energia. A lakossági fogyasztás keretében a benzint mint hatodik energiahordozót külön kezeltük.

[4] Itt mind a két érték—az energiahordozónként és az ágazatonként számított felhasználás — egy meghatározott (1983. évi) vásárlóerőben értendő, azaz valamilyen átlagos termelői árindexhez való arányukban adhatók csak meg előre, hiszen a jövőbeli árszínvonal-változások igen nehezen prognosztizálhatók.

giafelhasználás szerkezetére és nagyságára. A lakossági energiafelhasználás becslésekor és előrebecslésekor természetesen más tényezőket is figyelembe veszünk, így egyebek között a lakossági jövedelmeket, valamint a hőmérsékleti tényezőket. A modell ezután egyszerű számításokkal kiterjeszthető a lakossági fogyasztás egészére. Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a számított „termelői árak" arányosan növelik a nem energia jellegű cikkek fogyasztói árait, így a lakossági fogyasztás cikkcsoportos fogyasztói árindexei is levezethetők. Feltettük továbbá, hogy a lakosság összes fogyasztása a reáljövedelmekkel arányosan nő, és a nem energia jellegű cikkek fogyasztásának bázisidőszaki arányai is változatlanok maradnak. Ekkor meghatározhatók a fogyasztási szerkezet azon elmozdulásai, amelyeket az energiaváltozások hoznak létre.

Továbbmenve, a modell ugyan nagyon leegyszerűsített módon, de becslést ad arra is, hogy az energiaár-változások függvényében hogyan változik az egyes társadalmi-gazdasági csoportokba, illetve jövedelemkategóriákba tartozó háztartások átlagos fogyasztói árindexe. Ennek becslésére az egyes rétegek rögzített kiadási arányait, a fogyasztás szerkezetének átlagos elmozdulásait, valamint a becsült fogyasztói árindexeket használjuk fel. Végül — a lakossági felhasználás, termelői, illetve fogyasztói áron számított értékének összevetésével — megbecsülhetjük a fogyasztás révén realizálódó forgalmi adók és árkiegészítések nagyságát, amelyek a költségvetés egyik jelentős tételét alkotják.

A modell egyik ága alkalmas arra, hogy segítségével (adott ágazati termelői árindexek esetén) ÁKM összefüggésekből becsülje a nem energetikai ágazatok jövedelmi helyzetében bekövetkező változásokat.[5]

Az árhatások becslése

Az áraknak a termelő felhasználás és a lakossági fogyasztás színvonalára és struktúrájára gyakorolt hatása a számítások központi kérdése volt, ezért kezeljük ezt itt is kiemelten. A következőkben külön-külön vesszük szemügyre a termelő felhasználást és a lakossági fogyasztást.

A *termelő felhasználás* árérzékenységét először csak egyidejű árakkal kíséreltük meg leírni [8]. A késleltetett árhatások szerepét a modell későbbi változatában vizsgáltuk. Anélkül, hogy itt részletesen bemutatnánk a késleltetési struktúrákkal végzett nagyszámú kísérletet, csupán megemlítjük, hogy Almon-specifikációjú (polinomiális) osztott késleltetésű modellekkel dolgoztunk. Statisztikailag a legjobb eredményt a három időszak árait (folyó + két év késletetés) figyelembe vevő specifikáció adta, amelyben a paraméterekre lineáris korlátozó feltételeket érvényesítettünk. Az előzetes vizsgálatok további fontos eredménye volt [11] az, hogy szinte minden ágazat, illetve energiahordozó esetében a késleltetett változók együtthatói nagyjából egyenlőek voltak (egyenletes eloszlás), ami az osztott késleltetések kezelése helyett lehetővé tette az egyszerű mozgó átlagok használatát. Ez technikailag kényelmesebbé tette a munkát, ugyanakkor sajnos nem nyújtott lehetőséget a rövid és hosszú távú hatások árnyaltabb, elkülönített vizsgálatára, ezért a kapott rugalmasságok hosszú távú mutatóknak tekinthetők. Érdekes tapasztalat volt az is, hogy a késleltetett hatásokat ily módon figyelembe vevő számítások nem adtak lényegesen jobb közelítést, mint a csupán csak folyó árakat tartalmazó egyenletek.

[5] A modell magatartási egyenleteinek becslését részben C64-es személyi számítógépen, részben az OT SZK Honeywell számítógépén végeztük. A modell szimulációs programját IBM kompatibilis személyi számítógépre készítettük el a SYMPHONY adatkezelő rendszer felhasználásával, BASIC célprogram formájában. A szimulációs rendszer interaktív módon üzemel.

A becslések ágazatonként és energiahordozónként is elkészültek. Az ágazati becslések árparamétereit, amelyek a változók konstrukciójából következően 1984. évi pontrugalmasságokként értelmezhetők, az 1. sz. táblázatból olvashatjuk ki. Ezek az egyes ágazatok összes energiaigényét fejezik ki, és jól látható, hogy egyes kivételes ágazatoktól eltekintve 5 százalékos szinten szignifikáns árhatásról tanúskodnak. Nem találtunk érdemleges árérzékenységet a bányászat és az egyéb ágazatok esetében. A vizsgálatok fontos eredménye az, hogy az egyes ágazatok termelő felhasználásának árrugalmassága — bár határozottan kimutatható, de — kismértékű: az iparban —0,1 és —0,36 közötti viszonylag szűk intervallumban szóródik, de még a legnagyobb árérzékenységű ágazatban — a mezőgazdaságban — is jóval —1 alatt van. Mindezt fontos gazdaságpolitikai indikátornak tartjuk. Azt mutatja, hogy a gazdaság árérzékenysége kicsi, pusztán az árak megváltoztatása — minden egyéb körülmény változatlansága mellett — nem vezet a szerkezet lényeges megváltozásához. Az ágazatközi szórás alacsony mértéke annak tulajdonítható, hogy e számításnál az összes energiafelhasználás némiképp összemossa az egyes energiahordozók sajátosságait. Bár átlagos árrugalmasságot nem számítottunk — ezt az adott esetben meglehetősen nehezen lehetne módszertanilag korrekten elvégezni —, annyit mégis láthatunk, hogy a magyar ipar, illetve — az egész népgazdaság energiafelhasználásának rugalmassága az energiaárak változására nézve —0,1 és —0,2 között lehet.

Bizonyos szempontból érdekesebbnek tűnnek a 2. sz. táblázatban található adatok, amelyek — egyebek közt — az energiahordozónkénti árrugalmasságokat adják meg az ipar egészére. Itt már — tekintve, hogy helyettesítési hatások is beléphetnek — külön vizsgáljuk a saját- és keresztárhatásokat. A saját árhatásokat kifejező együtthatók (elaszticitások) lényegesen nagyobb szórást mutatnak energiahordozónként, mint ágazatonként. Itt az elaszticitások —0,04 és —1,3 között szóródnak. A nagyobb abszolút értékek érthetők, hiszen az előző — az összes energiafelhasználást leíró — becsléseknél a saját- és (az ennek ellenható) keresztárhatások részben kioltják egymást, itt viszont egymás mellett jelennek meg. A kereszt-árrugalmasságok természetesen pozitívak (egy termék árnövekedése ceteris paribus *növeli* az őt helyettesíteni képes termék iránti keresletet), és általában abszolút értékben kisebbek a saját árrugalmasságuknál; értékeik 0,04 és 0,24 között mozognak.

Az egyes energiahordozókat nézve kitűnik a folyékony energiahordozók felhasználásának erős árrugalmassága (—1,3) és a villamosenergia-felhasználás merevsége (—0,048). A paraméterek rámutatnak a helyettesítési relációkra is; elfogadhatóan megbízható kereszt-árrugalmasságokat az alábbi viszonylatokban tapasztaltuk:

folyékony → szilárd	(0,144)
gáz → folyékony	(0,245)
folyékony → gáz	(0,044)

Kölcsönös helyettesíthetőség csak korlátozott mértékben és aszimmetrikusan volt kimutatható és csak a folyékony—gáz relációban; ez a részeredmény is mutatja a folyékony energiahordozóval való gazdálkodás kiemelkedő fontosságát.

Bár tudatában vagyunk az effajta összehasonlítások módszertani buktatóinak (eltérő fogalmak, más specifikáció, más mintaidőszak stb.), mégsem tartjuk érdektelennek bemutatni néhány ország hasonló tartalmú mutatóit a 4. sz. táblázatban. Ez megerősíti azt a korábbi állításunkat, hogy a magyar ipar és általában a gazdaság energia-árérzékenysége — kivételes esetektől eltekintve — nemzetközi összehasonlításban is alacsony.

A *lakossági fogyasztás* esetén — a benzin kivételével, ahol a folyó árhatás bizonyult dominánsnak — négy tagú mozgó átlagolású árakat vettünk figyelembe.

Az ágazatonként (kiemelt energiahordozónként) bontott összes energiafelhasználást leíró egyenletek becsült paraméterei[a] *1. sz. táblázat*

Változó / Ágazat/energiahordozó	Konstans	Trend	Bruttó termelés	Napfokszám (ezer egység)	Relatív energiaár mozgó átlaga	Egyéb változók	Statisztikák	
							R^2	D—W
Bauxit- és egyéb ércbányászat	37,44		0,642				0,933	1,40
	(8,5)		(13,4)					
Gépipar	54,29		0,473	7,14	—0,161		0,864	2,26
	(7,1)		(7,4)	(2,4)	(3,6)			
Könnyű- és egyéb ipar		—2,07	1,362	8,6	—0,220		0,915	1,16
		(5,8)	(17,9)	(3,8)	(4,4)			
Építőanyag-ipar	52,67		0,862		—0,361		0,921	1,62
	(12,5)		(11,5)		(7,2)	CUKOR		
Élelmiszeripar			1,246		—0,346	0,0263	0,980	1,71
			(24,3)		(11,3)	(2,9)		
Mező-, erdő-, vízgazdaság		1,80	1,424	2,20	—0,748		0,976	3,12
		(3,4)	(13,4)	(0,98)	(10,9)			
Szállítás, hírközlés		—0,96	1,346	6,96	—0,295		0,932	1,08
		(1,25)	(10,0)	(2,2)	(2,7)			
Könnyűvegyipar	69,17		0,452		—0,162		0,873	2,01
	(27,1)		(7,1)		(3,5)			
Egyéb ágazatok	—26,84		1,28				0,958	1,98
	(4,4)		(17,2)			ACÉL		
Kohászat/gáz (PJ)	10,58	0,33				0,00565	0,855	1,24
	(1,62)	(2,8)				(2,8)		
Kohászat/szilárd (PJ)	32,22	—1,48	0,430	4,82			0,886	1,63
	(3,5)	(9,2)	(5,4)	(1,93)				
Kohászat/egyéb	15,37		0,844	4,80	—0,110		0,950	2,32
	(1,81)		(11,5)	(2,4)	(3,9)	NH3		
Nehézvegyipar/gáz (PJ)			0,161		—0,035**	0,035	0,969	2,00
			(1,48)		(—1,13)	(4,3)		
						ETILÉN		
Nehézvegyipar/folyékony (PJ)	11,21				—0,035	0,382	0,984	2,38
	(9,3)				(1,581)	(20,8)		
Nehézvegyipar/egyéb	65,61		0,460		—0,128		0,840	1,33
	(16,2)		(5,1)		(1,27)			

Megjegyzés: [a] Az 1. sz. táblázat valamennyi egyenlete lineáris. Az energiafelhasználásokat általában az adott ágazat 1984. évi fogyasztásának százalékában fejeztük ki, kivéve azokat az eseteket, ahol ez petajoule-ban (PJ) van megadva. A bruttó termelés és a mozgó átlagár szintén 1984. évi szintjük százalékában vannak kifejezve, így paramétereik 1984. évi pontrugalmasságként értelmezhetők. A trendváltozó értéke 1970-ben 1,00. A hőmérsékleti hatást kifejező „napfokszám" nevű változó konstrukciója: napfokszám=(16—x_i), ahol x_i a napi hőmérséklet °C-ban, az összegzés pedig a fűtési időnyre terjed ki. Az egyéb változók (kiemelt termékek, cukor, acél, ammónia, etilén) mértékegysége ezer tonna. A **-gal jelölt paraméter a nehézvegyipari gázár egyidejű értékéhez tartozik. A paraméterbecslések módszere OLS.

2. sz. táblázat

Az ipar energiafelhasználását energiahordozónként leíró egyenletek becsült paraméterei[a]

Változó / Energiahordozó	Trend	Bruttó termelés	Napfokszám	Saját ár (relatív ár — mozgó átlag)	Kereszt ár	Statisztikák	
						R^2	D—W
Szilárd (hatványkitevős egyenlet)	0,811+0,04·t[b] (12,9) (4,1)	1,34 (10,5)			0,144 (1,17) (f/s)	0,995	2,01
Folyékony[c] (lineáris)		0,237[d] (20,7)	4,4 (1,37)	—1,300 (8,2)	0,245 (1,69) (gáz)	0,980	1,87
Gáz[c] (lineáris)	3,49 (9,8)	0,0585[d] (6,9)	5,1 (3,0)	—0,114 (1,47)	0,044 (0,47) (folyékony)	0,995	1,78
Hőenergia[e] (lineáris)		0,776 (14,9)	2,7 (1,1)	—0,220 (5,6)		0,964	1,68
Villamos energia[f] (lineáris)	1,77 (3,8)	0,373 (3,0)		—0,048 (2,2)		0,998	1,80

Megjegyzés: A 2. sz. táblázatban a változók általában saját 1984. évi értékük százalékában jelennek meg. Kivétel ez alól a trend, valamint a már részletesen bemutatott napfokszám. Az árváltozók hároméves mozgó átlagolású relatív árak, ugyancsak 1984. évi bázisindexek formájában.

[a] A becslések OLS-módszerrel készültek.

[b] A paraméterben a trend azért szerepel újra, mert figyelembe vettük a trendhatás változását is.

[c] Az egyedi becslések leválasztásával. (ld. 1. sz. táblázat).

[d] Az itteni bruttó termelések Md Ft-ban.

[e] A hőenergia sorában szerepel még a KOVE termelési struktúra változó (a kohászat és a vegyipar iparon belüli részaránya), 2,16 (6,9) értékkel.

[f] Ebben a sorban szerepel még a BKNE termelési struktúra változó (az áramigényes ágazatok iparon belüli részaránya), 1,78 (5,7) értékkel.

A kapott árrugalmasságok — mint azt a 3. sz. táblázatból is láthatjuk — némi hasonlatosságot mutatnak a termelő felhasználással. Itt is a folyékony energiahordozók rugalmassága a legnagyobb; a hőenergiánál, valamint a villamos energiánál nem tudtunk számottevő saját árrugalmasságot kimutatni. A 4. sz. táblázatban bemutatott nemzetközi adatokkal összehasonlítva itt is egyértelműen kiderül, hogy a magyar fogyasztás árérzékenysége lényegesen elmarad az ezekben az országokban tapasztalhatótól. Az összehasonlításból — az említett módszertani korlátok mellett — az is kirajzolódik, hogy a rugalmasságok nagyjából és tendenciaszerűen együtt mozognak az egyes országok fejlettségi szintjével. Ennek vélhető oka egyrészt az, hogy az energiahordozók közti helyettesítés általában beruházásigényes tevékenység (berendezések cseréje), így a rendelkezésre álló szabad jövedelem hányadtól függ. Másrészt szerepet játszhat benne a fejlettebb piacgazdaságok fogyasztóinak racionálisabb gazdasági viselkedése.

A módszer a keresztárhatások segítségével módot ad a helyettesítési relációk kimutatására is. A keresztárhatások — természetüknél fogva — abszolút értékben kisebbek a saját árhatásoknál. A lényegesebb, statisztikailag is kimutatható helyettesítési árhatások az alábbi relációkban tapasztalhatók:

folyékony →	villamos energia	(0,118)
folyékony →	szilárd	(0,279)
gáz →	folyékony	(0,087)

Érdemes felfigyelni arra, hogy a gázhányad esetében a folyékony energiahordozók ára negatív együtthatóval szerepel, ami arra utal, hogy az olajár emelkedésével a gázhányad csökkenő tendenciát mutat. Ez rendszerint komplementáris reláció esetén adódik így, s itt valószínűleg abból következik, hogy a két ár (olaj, gáz) mozgása bizonyos párhuzamosságot mutat (egyidejű fogyasztói árrendezések), s ezt becsléseink nem tudják kellőképpen szétválasztani.

Az energiakeresletet befolyásoló egyéb tényezők hatása

A modellben számszerűsített egyéb tényezők leírását és hatásaik rövid áttekintését a termelő felhasználás vizsgálatával kezdjük (a számítási eredményeket az 1. sz. táblázat tartalmazza).

Az *ágazati bruttó termelés* hatása nyilvánvaló, hiszen elsősorban a különféle tevékenységek terjedelme határozza meg az energiafelhasználást, így ez minden ágazatban lényeges magyarázó változó. Ami az együtthatókat (elaszticitásokat) illeti, azok +0,4 és +1,4 között szóródnak. Az ágazati rugalmasságok átlaga +0,7 körül mozog, azaz számításaink szerint egy százalékos termelésnövekedés átlagosan 0,7 százalékkal növeli az energiafelhasználást. Véleményünk szerint illuzórikusnak tűnik az a 0,4-es rugalmasság, amellyel a tervezés számol. (Ez az érték feltehetően nemcsak keresleti törvényszerűségeket tükröz, hanem már tartalmazza a korlátozott beruházási lehetőségek hatását is.)

Bár természetesnek látszik, hogy a fűtési idény *átlagos hőmérséklete* befolyásolja az egyes ágazatok energiafelhasználását, az eredmények mégsem ilyen egyértelműek: a napfok nevű változó csak az ágazatok egy részénél bizonyult szignifikáns tényezőnek. Egyes ágazatoknál ugyanis a technológiai jellegű energiafelhasználás lényegesen nagyobb a fűtésre használt energiánál. Az együtthatók abszolút nagysága a változók konstrukciójából következően nehezen értelmezhető, a számításokból azonban elég világosan kiderül, hogy például egy átlagosnál hidegebb tél csak kismértékben növeli a termelés energiafelhasználását.

Az egyes ágazatok energiafelhasználása az energiaigényes termékek arányának függvénye, így a struktúra időbeli változása lényegesen befolyásolja az energiafogyasztást. A *termékstruktúrában* bekövetkező változások hatását igen nehéz makromodellel megragadni; vizsgálatainkban is csak egyes esetekben tudtuk ezt megtenni, akkor is meglehetősen egyszerű módszerrel. Az egyes ágazatokban kiemeltünk egy-egy olyan terméket, amelyeknek előállítása kivételesen energiaigényes, és a merev (nem változtatható) technológia következtében lényegesen befolyásolja az egész ágazat energiafelhasználását. Ilyen termék volt az élelmiszeriparban a cukor, a kohászatban az acél, a nehézvegyiparban az ammónia és az etilén. (Megjegyezzük, hogy ez utóbbi kettő nem általában a nehézvegyipar energiafelhasználását, hanem abból kiemelve a gáz, illetve folyékony energiahordozó felhasználását befolyásolja.) A kapott együtthatókból számítható fajlagos energiaszükségletek meglepően jól összeegyeztethetők a műszaki számítások eredményeivel ([11] 18. l.).

A *trend* természetesen nem önálló, oksági jellegű magyarázó változó, hanem olyan segéd (proxy) változóként fogható fel, amely a korábban specifikált, illetve hasonló változókkal meg nem ragadható tendenciákat ír le. Benne több hatás eredője jelenik meg nagyon egyszerű formában, ezért a trendtényező együtthatójának nem tulajdonítunk tartalmat, legfeljebb előjelének interpretálására tehetünk kísérletet. (Például a szállítás egyenletében a negatív együttható arra utalhat, hogy a járművek fajlagos üzemanyag-felhasználása csökkenő tendenciájú.)

A *lakosság energiahordozónkénti fogyasztását*, pontosabban beszerzését a 3. sz. táblázat regressziós egyenletei írják le. Itt lényegében hasonló tényezők játsszák

3. sz. táblázat

A lakosság energiahordozónkénti energia-felhasználását leíró egyenletek fontosabb jellemzői[a]

Változó / Energiahordozó	Egyenlet típusa	Trend	Reáljövedelem	Napfokszám	Saját ár	Keresztár	Egyéb változók	Statisztikák	
								R^2	D—W
Benzin	lineáris		1,65 (8,1)		—0,512 (5,3)		0,053 (4,6) (szgk. száma)	0,995	1,74
Távhő	hatványkitevős			0,157 (1,4)			1,10 (33,9) (távfűtött lak. sz.)	0,996	2,53
Villamos energia	exp.-hatvány	1,055 (7,8)	1,44 (5,9)			0,148 (2,4) (folyékony)		0,998	1,69
Tüzelőanyag (össz.)	exp.-hatvány	1,027 (11,8)		0,138 (1,4)	—0,769 (2,4)			0,945	2,15
Ebből: (hányadok)	(lineáris)								
Szilárd		—0,202	—0,308			0,279 (folyékony)		0,963	
Folyékony		—0,086	0,123		—0,268	0,087 (gáz)		0,861	
Gáz		+0,288	0,185		—0,291	—0,011 (folyékony)		0,977	

Megjegyzés: [a] A 3. sz. táblázat csak a megfelelő egyenletek fő jellemzőit mutatja be, a részletes egyenleteket lásd [11]-ben. A változók általában 1984. évi szintjeik százalékában vannak kifejezve. Kivétel ez alól a trendváltozó, személygépkocsik száma (1000 db) és a már említett napfokszám változó, valamint a hányadbecslésekben szereplő energiahordozók (szilárd, folyékony, gáz); ezek a tüzelőanyag-felhasználáson belüli százalékos részesedésükkel szerepelnek az egyenletekben. Az árváltozót a benzin esetében folyó reálárból, míg a többi energiahordozó árváltozásait az utolsó négy év mozgó átlagából kiindulva határoztuk meg. Az egyes tüzelőanyagfajták esetében relatív (a tüzelőanyagok átlagárához viszonyított) árakból számoltunk mozgó átlagot, majd 1984. évi bázissal indexet. A becslések módszere általában OLS, a tüzelőanyag-hányadok becslése lineáris korlátozó feltételeket tartalmazó SUR.

4. sz. táblázat

Néhány ország energiafelhasználásának becsült árrugalmasságai
[a]) Ipari felhasználás

Ország / Energiahordozó	Ausztria	Franciaország	Görögország	Hollandia	Kanada	Nagy-Britannia	NSZK	Olaszország	USA
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Szilárd	—0,46	—1,04	—0,13	—1,67	—1,48	—1,12	—1,09	—1,49	—2,17
Folyékony	—1,85	—0,20	—0,05	—0,11	—1,30	—0,22	+0,03	—0,29	—1,10
Gáz	—0,89	.	.	.	—1,30	.	.	.	.
Villamos energia	—0,53	—0,16	—0,31	—0,07	—0,74	—0,15	—0,12	—0,13	—0,08
Becslési időszak	1973—82	1959—73	1960—80	1959—73	1961—71	1959—73	1959—73	1959—73	1959—73
Forrás	[7]	[4]	[6]	[4]	[1]	[4]	[4]	[4]	[4]

5. sz. táblázat

[b]) Lakossági fogyasztás

Ország / Energiahordozó	Ausztria	Franciaország	Görögország	Hollandia	Kanada	Nagy-Britannia	NSZK	Olaszország	Egyesült Államok
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Szilárd	.	—1,09	—0,23	—1,01	—	—1,08	—1,00	—1,08	—
Folyékony	.	—1,27	—0,08	—1,15	—1,19	—1,38	—1,10	—1,19	—1,14
Gáz	.	—1,56	.	—1,28	—1,95	—1,47	—1,64	—1,59	—1,77
Villamos energia	.	+0,04	—0,125	+0,78	—0,39	—0,28	—0,26	—0,36	—0,30
Becslési időszak	—	1950—74	1961—80	1960—74	1960—74	1960—74	1960—74	1960—74	1960—74
Forrás	—	[5]	[6]	[5]	[5]	[5]	[5]	[5]	[5]

a főszerepet, mint a termelő felhasználásban, bár más hangsúllyal és némiképp eltérő interpretációt igényelve.

A fogyasztói kereslet legfontosabb tényezője nyilvánvalóan a *reáljövedelem*, amely eltérő intenzítással befolyásolja az egyes energiahordozók igénybevételét. A benzin és a villamos energia erősen jövedelemérzékeny termékek (1,65, illetve 1,44 a jövedelemrugalmassági együtthatójuk). Ugyanez állítható a tüzelőanyagokról is, de ezek rugalmassági együtthatói a módszerrel közvetlenül nem határozhatók meg.

A fűtési idény *átlagos hőmérséklet*-mutatója érthető módon csak az összes tüzelőanyag-felhasználás egyenletében jelenik meg (leszámítva a távhő kínálati egyenletét). Mivel a keresleti egyenletekben az egyes tüzelőanyagfajták (szilárd, folyékony, gáz) hányadokban szerepelnek, a további (szimulációs) számításokban az átlagos hőmérséklet csak az összes tüzelőanyagfelhasználás egyenletén keresztül jelenik meg.

Az *egyéb, egyedi jellegű változók* közül a benzinfelhasználás egyenletében figyelembe vettük a személygépkocsik számát, illetve a távhő egyenletében a távfűtött lakások számát. Ezek szerepe nyilvánvaló, együtthatóik nincsenek ellentmondásban a műszaki számítások eredményével.

A *trendtényezőre* ugyanaz vonatkozik a lakossági fogyasztás esetén is, mint amit korábban a termelő felhasználásnál elmondtunk.

Az ár- és struktúraváltozások tovagyűrűző hatásai

Modellünk az eddig tárgyalt parciális hatások szintetizálására és a különböző gazdasági szférák várható viselkedésének leírására szolgál. A következőkben a főbb eredmények kiemelésével röviden bemutatjuk az elvégzett szimulációs számítások legfontosabb következtetéseit. (A részletes számítások az említett munkaanyagokban [10], [11] találhatók meg.)

Láttuk, hogy az energiahordozók árának változása viszonylag csekély mértékben befolyásolja a termelő felhasználást. A kereslet árérzékenységét a következő példával lehetne érzékeltetni: ha az energiahordozók termelői reálárai egységesen és tartósan 20 százalékkal emelkednének, akkor termelő felhasználásuk mintegy négy százalékkal mérséklődne (elsősorban az olajtermékek keresleté csökkenne).[6]

Vizsgálataink és a modell egyik sarkalatos pontja annak kimutatása volt, hogy — teljes költségáthárítást tételezve fel — az energiaárak relatív változásai hogyan befolyásolják a többi ágazat, illetve termék árindexét. Ezek az árindexek két ellenkező irányú hatás eredőjeként adódnak. Egyfelől az energiaárak emelése növeli a költségeket, másfelől azonban (ha nálunk kismértékben is, de) megváltozik az energiahordozók keresletének szerkezete, ami viszont költségcsökkentő hatású. Modellünk lehetővé teszi ennek az „igazodásnak" a követését is. Feltételezéseinknek megfelelően az energiaárak változásainak tovagyűrűző hatása csekély volt. (Néhány energiaigényes ágazatot kivéve — vegyipar, építőanyagipar — a hatás szinte elhanyagolható). Magyarázatként egyrészt az energiaköltségek viszonylag kis hányada, másrészt az említett keresleti struktúraváltozás költségcsökkentő hatása adódik.

Ezek után az energiaár-változásoknak a fogyasztói árakra tett hatása sem kelt meglepetést. (A fogyasztói áraknál az 1984. évi állapot a releváns: számításaink az akkori forgalmi adó-árkiegészítés konstrukciót tartalmazzák.) A fogyasztói

[6] A megtakarítások jelentőségét a négyszázalékos keresletcsökkenés összege is hangsúlyozza: számításaink szerint (1983. évi árakon) az így keletkező megtakarítás közel 8 milliárd Ft lehetne.

árak ebben a változatban a termelői árakból tevődnek össze, így szinte triviális az a megállapítás, hogy itt is csekély ármozgást okoznak [10]. Ennek megfelelően a fogyasztás szerkezete sem változik karakterisztikusan. A rétegvizsgálatok azonban kimutatták, hogy a hosszú távra tervezett energia-árpolitika — a még meglévő preferenciák fokozatos megszüntetésével — a szociális egyenlőtlenségek növekedéséhez vezet.[7]

Végül ezek a számítások (bár korlátozott mértékben) alkalmasak az árváltozások jövedelem-átcsoportosító hatásának feltérképezésére is. Legalább egy csatornán — a fogyasztói forgalmi adókon és árkiegészítéseken keresztül — nyomon követik, hogy az árváltozások várhatóan hogyan érintik a költségvetés egyenlegét. Az erre vonatkozó adatok természetesen csak a feltételek és változatok részletes ismeretében értelmezhetők [10].

Kutatásainkból egyértelműen kirajzolódik az árhatásvizsgálatoknak az a következtetése, hogy a reálisan szóba jöhető termelői (és fogyasztói) árváltozások a jelenlegi merev gazdasági környezetben nem vezetnek lényeges szerkezeti átalakulásokhoz. Az említett számításoknál a hangsúlyt az árváltozások hatásaira tettük és minden mást rögzítettünk (az ötéves és a távlati) terv szintjén. Úgy véljük, figyelmet érdemelnek azok a vizsgálatok is, amelyeket változatlan árszint (reálárak) feltételezésével végeztünk, és amelyekkel elsősorban egy feltételezett struktúraváltás energiavonzatát vizsgáltuk.

Az első változatban egyszerű előrejelzést adtunk a 2000. évig. Eszerint ha a tervezett növekedési ütem megvalósulna és az eddigi trendek folytatódnának (vagyis nem kerülne sor gyökeres ágazati és ágazaton belüli szerkezetváltásra, az energiafelhasználást korlátozó adminisztratív intézkedésekre stb.), továbbá ha a lakossági reáljövedelmek és az energiaárak a tervezők által megadott szinten alakulnának,[8] *akkor* 2000-ben az energiafelhasználás várhatóan 50 százalékkal haladná meg az 1985-re becsült (tehát az 1985. évi hidegebb tél hatását figyelmen kívül hagyó) értéket. A lakosság igényeinek növekedését — változatlan 1984. évi fogyasztói árak mellett — 40 százalékra lehet becsülni.

Egy másik változat a mikrostruktúra változtatásának fontosságára hívja fel a figyelmet. Ebben egyedül a vegyipar termelésének struktúráját módosítottuk úgy, hogy tervezett növekedése kizárólag a könnyűvegyipar fejlődése révén valósuljon meg. Ebben az esetben évente körülbelül 20 milliárd Ft-tal kevesebb energiára lenne szükség (a megtakarítás fele olajtermék!), szemben azzal, ha kizárólag a nehézvegyipart fejlesztenénk.

Végül egy általános szerkezetváltást szimuláltunk. Ennek lényege: ha az alapanyagtermelést az 1986-os szinten befagyasztanánk, és a feldolgozó ipar ágazatai terven felüli évi egy százalékkal növekednének, (a vegyipar pedig az előző bekezdés szerint a feldolgozó vegyipar irányában fejlődne), akkor a termelők összes energiaigénye két százalékkal lenne kisebb, mint az ötéves terv által becsült érték.

Ezek a számítások azt mutatják, hogy lényeges mechanizmus változások nélkül is az ágazati-, illetve termékstruktúra kismértékű, de ésszerű megváltoztatásával számottevő megtakarításokat lehetne elérni.

★

[7] Ennek oka az, hogy az energiahordozókon belül relatíve drágábbá váló —elsősorban szilárd — tüzelőanyagok és relatíve olcsósodó üzemanyagok az alacsony jövedelmű, nyugdíjas háztartások fogyasztói árindexét növelik nagyobb mértékben.

[8] Érdemes megemlíteni, hogy például a szakértői prognózisok az olajtermékek jelentős relatív olcsóbbodásával számolnak.

Vizsgálataink lényegesebb tanulságai az alábbiakban foglalhatók össze.:

1. Mind a termelői, mint a lakossági szférában kimutathatók az energiaárváltozások hatásai az energiafelhasználásra. Csak a bányászat és a nem anyagi ágak területén nem befolyásolják az energiaárak a fogyasztást. Meglehetősen gyenge árhatás mutatkozik a kohászatban és a nehézvegyipar ágazatokban, bár — ezen ágazatok igen magas energiaigényességét tekintve — ez a gyenge hatás sem mondható jelentéktelennek. Az energiakeresletet nem a nominális energiaárak befolyásolják, hanem a többi árakhoz (ágazati termékek árához, összes felhasznált javak átlagárához, más energiahordozók áraihoz) viszonyított nagyságuk. Fontos tanulság, hogy a feldolgozó ipar (alacsonyabb energiaigényességének ellenére) érzékenyebben reagál az energiaárak változásaira, amit feltehetően az ott érvényes szigorúbb jövedelemszabályozás és a rugalmasabb technológiák magyaráznak.

2. Az energiaár-változások általában időben szétterülve hatnak, azaz az aktuális felhasználást a régebbi árviszonyok is befolyásolják. Vizsgálataink alapján a késleltetések hossza 2—4 év terjedelmű lehet. Úgy látszik ennyi idő kell az energiafelhasználási technológiák, illetve szokások megváltoztatásához. Jeles kivétel a lakosság benzinkereslete, amelynél elsősorban az azonnali árhatásokkal kell számolni. Sőt, a benzinárváltozásoknak a reáljövedelmekre tett hatásáról sem szabad megfeledkezni.

3. Az energiaárak közül az olajtermékek árai befolyásolják a legnagyobb mértékben a keresletet, de nemcsak önmaguk, hanem a helyettesítő energiahordozók keresletét is.

4. A vizsgált időszakban markáns eltérés mutatkozott a trendmutató értékében a vezetékes energiahordozók fogyasztásának javára a szilárdakkal szemben. Ez a szerkezeti sajátosság és néhány kiemelt termék jelentős energiakeresletet befolyásoló hatása is azt bizonyítja, hogy az energiafelhasználás alakulásának kielégítő magyarázatát nem lehet pusztán általános közgazdasági elméletek alapján megadni, ehhez az egyes ágazati és energetikai sajátosságok körültekintő figyelembevétele is elengedhetetlen.

5. Az előrejelzési eredmények és maguk az ágazati (0,45—1,43 közötti) termelésrugalmassági paraméterek is igencsak megkérdőjelezik annak a célnak a realitását, hogy a következő időkben az energiafelhasználás növekedése ne haladja meg a GDP növekedésének 0,4-szeresét. Ehhez ugyanis nemcsak a gazdaság makrostruktúrájának gyökeres megváltozására, hanem az ágazaton belüli mikrostruktúra és a bruttó termelésen belüli GDP-hányad jelentős megváltozására is szükség volna.[9]

6. Az energiafogyasztás csökkentésének szempontjából igen lényeges a termelés ágazati és termékstruktúrájának megváltoztatása. A vizsgálatok kimutatták, hogy viszonylag kicsi, de megfelelő irányú szerkezetváltás is számottevő energiamegtakarítást eredményezhet.

Végezetül meg kell említenünk, hogy következtetéseink természetesen csak a modell induló feltételeinek fennállása esetén érvényesek. Tudatában vagyunk annak, hogy a számításokban sok olyan hely van, ahol további munkával pontosítani lehet a számításokat, reálisabb feltételeket adhatunk meg, és így az eredmények megbízhatósága is növekedne. Mégis úgy véljük, hogy mindennél többet jelentene, ha érdemi együttműködés alakulna ki tervezők és modellezők között. Meggyőződésünk, hogy a két megközelítésből együttesen lehetne a valóság jobb megismerésére alkalmas elemzéseket végezni, és reálisabb, pontosabb terveket készíteni a jövőre.

[9] 1984—1986 között a népgazdaság GDP-hányada egyenletesen csökkent, továbbá két év alatt a GDP csak 0,8 százalékkal, az energiafelhasználás viszont 2,1 százalékkal nőtt. 1987. I. félévében az egy évvel korábbihoz képest további 3 százalékkal növekedett a felhasználás.

Hivatkozások

[1] *Fuss, M. A.:* The Demand for Energy in Canadian Manufacturing. Journal of Econometrics, 1977. 5. sz. 89—116. l.
[2] *Hunyadi László—Révész Tamás:* Az Energia Árhatásvizsgálat Modellje. Tervgazdasági Fórum, 1988. 1. szám.
[3] *Pethő, J.:* Az energiahordozó árak hatása a fogyasztás struktúrájára. ERŐTERV, Budapest, 1986.
[4] *Pindyck, R. S.:* Interfuel Substitution and the Industrial Demand for Energy: An International Comparison. The Review of Economics and Statistics, 1979. május. 169—179. l.
[5] *Pindyck, R. S.:* International Comparisons of the Residential Demand for Energy. European Economic Review, 1980. 13. sz. 1—24. l.
[6] *Vlachou, A. S.—Samovilidis, E. J.:* Interfuel Substitution. Energy Economics, 1986. január, 39—45. l.
[7] *Wirl, F.:* Energy Conservation and Fuel Substitution in Austria. Institut für Energiewirtschaft, Bécs, 1985.
[8] Az Energia Árhatásvizsgálat Modellje (EÁM). A modell leírása. OT Tervgazdasági Intézet (TGI) és Ipargazdasági Intézet (IGI), 1987.
[9] A modell adatbázisának dokumentációja. TGI és IGI, 1987.
[10] EÁM. A modell első számítási eredményei. TGI és IGI, 1987.
[11] EÁM. A termelő felhasználás újrabecslése és érzékenységvizsgálatok a modellel. TGI és IGI. 1987.
12] A magyar energiaárak hatásvizsgálata. OMFB, 1987.

Mancur Olson:

NEMZETEK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA

Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok

Mancur Olson 1965-ben megjelent, *A kollektív cselekvés logikája* című munkájával írta be nevét a társadalomtudományok történetébe. Új könyve, amelyben a gazdasági növekedés és hanyatlás társadalmi előfeltételeit vizsgálja, előző művének szerves folytatása.

Noha a *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása* gondolatmenetének történeti kiindulópontját a 70-es évek modern nyugati társadalmainak gazdasági valósága alkotja, a szerző bizonyos következtetései és magyarázatai valószínűleg általános érvényűek. Így például minden bizonnyal nem a véletlen számlájára kell írnunk azt a legkülönbözőbb korokban és társadalmakban tapasztalt — az elmúlt évtizedek történelméből a magyar olvasó számára sem ismeretlen — összefüggést, amely az egymással versengő érdekcsoportok vagy „elosztási koalíciók" elszaporodása és egy-egy társadalom gazdasági teljesítményének érzékelhető hanyatlása között áll fenn.

Olson elmélete azonban nemcsak tartalmi tanulságokkal szolgál, hanem egyszersmind szilárd metodológiai alapokon nyugszik. A szerző azon ritka — „metodológiailag öntudatos" — társadalomtudósok közé tartozik, akik komolyan veszik a normatív tudományelmélet módszertani ajánlásait, s kutatási programjukat a szóban forgó metodológiai-tudományelméleti posztulátumokkal összhangban fogalmazzák meg. *(A kötet ismertetőjéből.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 401 l. 97 Ft

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 9. sz. (1086—1092. l.)

MUNKÁCSY FERENC

A gazdasági szerkezetátalakítás népesedési feltételei Magyarországon

A közgazdaságtudományban és a gazdaságpolitikában ma különösen sok szó esik a gazdaság rugalmasságának, ezen belül a munkaerő-állomány megújulási, alkalmazkodási képességének a fontosságáról. Általános vélemény, hogy a munkaerő alkalmazkodási képessége és készsége jövőbeli gazdasági fejlődésünk egyik kulcskérdése.

Ha az elmúlt évtizedek fejlődésére visszatekintünk, ebből a szempontból nagyon eltérő időszakokat különböztethetünk meg.

Az ötvenes-hatvanas években — mint ismeretes — alapvetően átalakult gazdaságunk ágazati, foglalkozási és térbeli szerkezete, és döntő előrelépés következett be a műszaki színvonalban. Az átalakulás során a munkaerő mennyiségi, de lényegében minőségi értelemben sem vált szűk keresztmetszetté. Ehhez hozzájárult a foglalkoztatás gyors ütemű bővülése, az iskolázottság emelkedése, az intenzív intra- és intergenerációs mobilitás. Ez az időszak tehát a munkaerő adaptivitása szempontjából egészében sikeresnek minősíthető.

Ugyancsak köztudott, hogy a hetvenes években a magyar gazdaság késedelmesen és nehézkesen alkalmazkodott a megváltozott világgazdasági körülményekhez, és a mai napig nem talált rá arra az útra, amely kielégítő mértékű társadalmi, gazdasági fejlődéshez vezethetne. Ugyanebben a periódusban — döntően demográfiai okok következtében — megszűnt a munkaerőforrás korábbi növekedése, sőt ingadozva ugyan, de határozottan csökkent a foglalkoztatás. A társadalmi mobilitás folyamatai is lelassultak.

Sikeres alkalmazkodás kedvező népesedési helyzetben — nehézkes alkalmazkodás kedvezőtlenebb demográfiai körülmények között: ez a megfigyelés a munkaerő-állomány adaptivitásának *demográfiai hátterére* irányítja a figyelmet.

A munkaerő-állomány adaptivitása természetesen számos társadalmi, gazdasági tényező együttes hatására formálódik. Függ a hagyományoktól, az iskolázottsági szinttől és a szakképzettségi struktúrától, a bérarányoktól, a munkaerőpiac állapotától, a települési és közlekedési viszonyoktól, az életszínvonaltól, az életmódra vonatkozó normáktól stb. E tényezők hatása mellett azonban nem hanyagolható el az a befolyás, amelyet a népesség *korstruktúrája* gyakorol a munkaerő-állomány rugalmasságára.

A közgazdasági és a demográfiai szakirodalom a népesség öregedését gazdasági szempontból kedvezőtlennek minősíti. Ezen belül külön ki szokták emelni a munkaerő-állomány teljesítményére s különösen a rugalmasságára gyakorolt kedvezőtlen hatást.

Munkácsy Ferenc a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezető-helyettese.

Ezek a vélekedések inkább spekulatív alapokon nyugszanak, semmint empirikus tapasztalatokon. Mégis úgy vélem — minthogy e feltételezéseket a gazdaságdemográfusoknak egyelőre nem csak bizonyítaniuk, de megcáfolniuk sem sikerült —, hiba volna lemondani annak tisztázásáról, hogy a modern társadalmak már ma is kedvezőtlen, hosszabb távon pedig tovább rosszabbodó népesedési irányzatai miként hatnak a munkaerő-állomány korösszetételének jövőbeli alakulására, s hogy e tekintetben itt Magyarországon az elkövetkező évtizedekben várhatóan milyen gondokkal kell majd szembenéznünk.

Összefüggések a gazdasági fejlődés és a népesedési viszonyok között

A gazdaságdemográfusok régóta hiába próbálnak egyértelmű kapcsolatot kimutatni a népességváltozás és a gazdasági növekedés között. A talán legismertebb összefüggés-vizsgálat [3] szerint 16 nyugat-európai ország népességszámának és egy főre jutó bruttó termelésének alakulására számított korrelációs együttható értéke gyakorlatilag nulla.

Eredményesebbnek bizonyult a korösszetétel és a gazdasági növekedés kapcsolatának vizsgálata. *Simon Kuznets* például a fejlett országok hatvanas évek eleji adatainak felhasználásával kimutatta, hogy azokban az országokban, ahol az egy főre jutó nemzeti jövedelem magasabb, ott a munkaerő-állomány fiatalabb ([7] 153—154. l.). *Bródy András* ugyanakkor rámutat, hogy a korstruktúra eltolódása a fiatalabb korosztályok felé növeli a termelékenységet, amennyiben az újabb nemzedékek az idősebbekénél nagyobb tudással lépnek be a termelésbe ([1] 103. l.).

Ugyancsak a tőkésországok fejlődésének tapasztalataira támaszkodva szögezi le *Erdős Tibor:* „... a bő munkaerőforrásokkal rendelkező országok gazdasági növekedésükben előnyt élveztek a munkaerőforrásban szegényebb országokkal szemben, mert az előbbiekben a termelés könnyebben volt növelhető az új munkaerők beállítása útján, és mert a beruházások végrehajtásakor kevésbé állt fenn az a veszély, hogy a termelési eszközök és a munka közt fennálló — a mindenkori technikai színvonal által meghatározott — optimális arányt megsértik a munkaerőforrás elégtelensége miatt" ([5] 88—89. l.).

A gazdaságdemográfusok és szociológusok elsősorban azt az ismert tényt emelik ki, hogy a nem növekvő vagy csökkenő népességű országokban a lakosság — s ezen belül a munkaerő — *öregszik*. Jellemző példaként említhető az a francia felfogás, amely szerint stacioner népességben „öreg emberek üldögélnek öreg házakban — elavult eszmékkel". Eszerint az olyan munkaerő-állomány, amelyben az idősebbek részaránya magasabb, kevésbé mobil, kevésbé vállalkozó szellemű.

Növekvő népességben az újonnan munkába lépők száma rendszerint nagyobb a munkából kilépőkénél. Az új munkaerő pedig — legalábbis elvileg — korszerűbben képzett, s a dinamikus ágazatok felé irányítható. Továbbá, a fiatalok nyitottabbak és kevesebb a családi és egyéb kötöttségük, s ezáltal mozgékonyabbak az idősebbeknél. Hátrányuk viszont, hogy gyakorlatlanabbak, szakmailag tapasztalatlanabbak. Mindezt egybevetve a *fiatalabb* korosztályok nagyobb súlyát a gazdaság szemszögéből inkább előnyösnek lehet tekinteni, elsősorban arra hivatkozva, hogy kedvezően hat az *adaptivitásra.*

Mármost nyílvánvaló, hogy tartósan alacsony termékenység esetén a korosztályok közötti arány az idősebb korcsoportok javára tolódik el. Ez a hatás azonban egyrészt csak idővel és nem feltétlenül (mindenekelőtt a halandósági mutatók alakulásától függően) jár együtt a munkaképes korúak népességen belüli arányának csökkenésével. Másrészt a munkaképes korúak korösszetételének romlását időről időre átmenetileg megállíthatják — megfordíthatják a születési és halálozási arány-

számok korábbi hullámzásai miatt egyenetlen kormegoszlásnak az utóhatásai. Ez indokolja, hogy az alábbiakban *három* mutató várható alakulását tartsuk szem előtt: a munkaképes korú népesség számának, továbbá a munkaképes korúakon belül a fiatalabb és az idősebb korosztályok létszámarányának, valamint a munkába lépő és a munkából kiváló korosztályok egymáshoz viszonyított létszámának a változásait.

A produktív korú népesség létszámalakulásának jelentőségét az adja, hogy — mint már utaltam rá — a munkaerőforrások bővülése kedvező lehetőséget kínál a foglalkoztatás bővítésére, s ezáltal könnyítheti a struktúraváltozást. *A munkaképes korúakon belül a fiatalabbak és az idősebbek egymáshoz viszonyított aránya* a fiatalabbak és az idősebbek eltérő mobilitási hajlama és — esetleg — eltérő teljesítőképessége miatt érdemel figyelmet. Végül, a harmadikként említett mutató *a demográfiai csere* feltételeire mint a megújulási és alkalmazkodási lehetőségek fontos további meghatározójára vet fényt. Minél gyorsabb ez a csere és minél inkább meghaladja a munkába lépő korosztály létszáma a munkából kiváló korcsoportokét, annál nagyobb léptékű változások valósulhatnak meg a munkaerő összetételében a már dolgozók foglalkozás- és munkahely-változtatásra kényszerítése nélkül.

Ha a munkaerő-állomány cserélődésének demográfiai hátterét az újonnan munkába állók zömét alkotó 15—19 éves korcsoport, illetve a legtöbb nyugdíjba vonulót tömörítő 60—64 éves korcsoport létszámának a hányadosával jellemezzük, akkor — alacsony halandóságú, stabil népességet tételezve fel — ez az arány öt ezrelékes szaporodási ráta esetén 1,40-nek, zéró ráta esetén 1,23-nak, mínusz öt ezrelék mellett pedig 0,94-nek adódik. Vagyis míg az első esetben száz potenciális nyugdíjba vonulóra 140 újonnan munkába lépő jut, addig a reprodukciós szinttől elmaradó szaporodási ráta folytán a harmadik esetben a munkából kiváló népességnél kisebb ifjúsági utánpótlásra kell számítani. Ami pedig a produktív korúakon *belüli* korösszetétel alakulását illeti, ugyanilyen szaporodási rátákkal számolva — s ugyancsak alacsony halandóságú, stabil népességet véve alapul — *a 20—39 és a 40—59 éves korcsoport* közti létszámarány rendre 1,14; 1,06; 0,95. Vagyis ez az arány az előbbinél szűkebb határok között ugyan, de szintén kimutathatóan szóródik[1].

A munkaerő adaptivitásának demográfiai háttere: adatok és számítási eredmények

A munkaerő-állomány létszámában és korösszetételében végbement és várható változásokat az 1—3. sz. táblázatokban nemzetközi összehasonlításban szemléltetjük, a 4. sz. táblázatban pedig az aktív keresők és a munkaképes korú népesség átlagéletkorának hazai alakulásáról adunk képet.

A nemzetközi adatokkal való egybevetésből legelőször is az világlik ki, hogy a vizsgált időszak egészében népesedési mutatóink inkább a nálunk fejlettebb, mintsem a hozzánk hasonló fejlettségű európai országok mutatóihoz állnak közel. Ez pedig azt jelenti, hogy a változó gazdasági, társadalmi követelményekhez való alkalmazkodás szempontjából kedvezőtlen korösszetétel problémája nálunk a műszaki, gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén vetődik fel.

Az egyes mutatók alakulását gondosabban szemügyre véve ugyanakkor azt is felfedezhetjük, hogy a korösszetétel tekintetében a helyzetünk valamelyest kedvezőbb a nyugat-európai régióénál, viszont mind a kelet-európai, mind a dél-európai átlagokhoz képest ennél jóval nagyobb a hátrányunk. Ráadásul a legkedvezőtlenebb demográfiai helyzetű fejlett országok a strukturális átalakulás nehézségeit

[1] A számítás a [2] 506. és 602. oldalán közölt adatokon alapszik. Módszerét lásd: [8].

vendégmunkások tömeges foglalkoztatásával hidalták át, ami nálunk nem válhatott jellemzővé.

A magyarországi folyamatokat figyelembe véve *három jellegzetes időszak* különíthető el. Az ötvenes-hatvanas években még növekedett a népesség összlétszáma, és erőteljesen bővült a foglalkoztatás. Ezt a hetvenes évek közepétől nagyjából az ezredfordulóig egy olyan átmeneti periódus követi, amelyben a foglalkoztatottak állományára és korösszetételére elsősorban az erős hullámzás, s csak másodsorban a romló tendencia a jellemző. Végül, az ezredforduló utáni évtizedekben a foglal-

1. sz. táblázat

A 15—64 éves népesség évi átlagos növekedési üteme
(százalék)

Év	Magyarország	Kelet-Európa	Nyugat-Európa	Észak-Európa	Dél-Európa	NSZK	Ausztria
1950—1960	0,4	0,5	0,7	0,2	0,8	1,1	0,0
1960—1970	0,7	0,8	0,7	0,3	0,7	0,3	—0,2
1970—1980	—0,1	0,5	0,7	0,4	0,9	0,6	0,5
1980—1990	0,2	0,7	0,5	0,4	0,9	0,3	0,5
1990—2000	0,0	0,5	—0,1	0,2	0,2	—0,5	0,0
2000—2010	—0,2	0,4	—0,2	0,1	0,3	—0,7	—0,2
2010—2020	—0,3	0,1	—0,6	—0,4	0,1	—0,7	—0,4

Megjegyzés: A külföldi adatok forrása [4]; a hazai adatoké [6].

2. sz. táblázat

Száz 40—64 évesre jutó 15—39 éves

Év	Magyarország	Kelet-Európa	Nyugat-Európa	Észak-Európa	Dél-Európa	NSZK	Ausztria
1950	135	133	111	118	155	100	106
1960	126	136	118	107	150	109	115
1970	122	135	124	113	131	113	118
1980	123	135	133	131	128	136	122
1990	117	129	122	126	129	126	112
2000	103	115	102	111	120	108	92
2010	102	110	82	92	101	84	72
2020	94	107	84	92	94	84	76

3. sz. táblázat

Száz 60—64 évesre jutó 15—19 éves

Év	Magyarország	Kelet-Európa	Nyugat-Európa	Észak-Európa	Dél-Európa	NSZK	Ausztria
1950	204	227	157	143	256	136	130
1960	156	159	131	142	190	132	133
1970	159	176	134	130	169	109	113
1980	171	226	226	158	222	223	230
1990	138	143	121	140	146	99	125
2000	122	149	102	133	119	70	114
2010	104	125	91	96	120	93	101
2020	112	112	96	93	106	65	79

4. sz. táblázat

Az átlagéletkor alakulása Magyarországon
(év)

Év	Aktív kereső	Munkaképes korú	Aktív kereső	Munkaképes korú
	férfi		nő	
1950	39,1	35,3	36,0	33,3
1960	40,6	36,4	38,8	34,6
1970	38,7	35,5	36,7	34,2
1980	37,3	36,5	37,3	36,1
1990	37,5	36,4	37,6	34,8
2000	37,9	36,9	37,9	35,3
2010	38,2	37,3	37,9	35,2
2020	38,4	37,1	38,2	35,3

koztatható népesség minden valószínűség szerint erőteljesen és tartósan csökkenni és öregedni fog.

Ami az *első* időszakot illeti, a produktív korban lévők létszáma akkoriban Európa többi országában is általában növekedett. Továbbá, az időszak kezdetekor népességünk korösszetétele még meglehetősen kedvező volt: a 40 éven aluliak aránya a produktív korúakon belül jelentősen — nagyjából a kelet-európai átlaggal megegyező mértékben — meghaladta az idősebbekét. Az ötvenes, de különösen a *hatvanas években* azonban viszonylagos helyzetünk megváltozott. Nyugat-Európában ugyanis ekkor már kisebb létszámú korosztályok alkották a munkaképes korúak idősebb nemzedékeit, míg nálunk (és Dél-Európában) a huszas-harmincas években születettek még relatíve népes korosztályt alkottak. A korösszetétel romlására utal, hogy 1950-ről 1960-ra nőtt mind a munkaképes korúaknak, mind az aktív keresőknek az átlagos életkora. 1960 és 1970 között azután ez a növekedés — főleg az idős keresők létszámának a mezőgazdaság szocialista átszervezésével összefüggő visszaesése folytán — csökkenésbe fordult.

A munkaerő-állomány szerkezeti átalakításának lehetőségét elsősorban befolyásoló *demográfiai csere* szempontjából hazánk az ötvenes-hatvanas években Kelet- és Dél-Európához képest ugyan kedvezőtlenebb, viszont az észak- és a nyugat-európai országok többségénél valamivel kedvezőbb helyzetben volt. A munkába álló korosztályok létszáma akkoriban több mint másfélszeresen haladta meg a munkából kiváló korosztályokét, ami jó feltételeket teremtett a szükséges szerkezetváltozás megvalósításhoz.

A *hetvenes években* nem következtek be számottevő változások a munkaerő-állomány adaptivitásának demográfiai feltételeiben. A munkaképes korúak létszáma valamelyest csökkent, és korösszetételük kissé romlott, ugyanakkor — az idősek gazdasági aktivitásának további mérséklődésével — csökkent az aktív keresők átlagéletkora, és némileg javultak a demográfiai csere jellemzői is.

Nemzetközi viszonylatban az akkori hazai helyzet már jóval kevésbé minősíthető kedvezőnek. Kontinensünk országainak döntő többségében ugyanis ebben az időszakban *jelentősen javultak* az adaptivitás népességi feltételei. Hiszen éppen ekkor, a hetvenes évek második felében kerültek ki a munkaerő-állományból az I. világháború idején született kis létszámú nemzedékek, és léptek munkaképes korba az ötvenes évek végi baby-boom korosztályai. Nálunk viszont — mint ismeretes — a baby-boom elmaradt, sőt a hatvanas évek elején igen mély születési hullámvölgy alakult ki.

A gazdasági visszaesés periódusában a nagy létszámú fiatal korosztályok munkába lépése a tőkésországokban jól ismert feszültségeket okozott: nőtt a munkanélküliség. A korszerű ismeretekkel felvértezett, rugalmas munkavállalók arányának növekedése ugyanakkor jó alapot adott a válságból való kilábaláshoz, a termelési szerkezet sürgető átalakulásához. Noha nyilvánvalóan túlzás lenne demográfiai viszonyainkra fogni a megváltozott világgazdasági helyzetre való késedelmes reagálásunkat, elgondolkodtató, hogy a hetvenes években egy Európában szinte egyedülálló népesedési szituációban következett be gazdasági elmaradásunk súlyosbodása.

Napjainkban viszont már egész Európában gyorsan romlik a munkaerő-állomány korösszetétele. Ezt jelzi, hogy az ENSZ-prognózis szerint a nyugat-európai országok többségében a kilencvenes években már abszolút mértékben is csökkenni fog a produktív korú népesség, az ezredforduló táján pedig e népességen belül várhatóan nagyjából egyenlő lesz a 15—39 és a 40—64 évesek létszáma. Tekintettel arra, hogy 1980 táján még az előbbi korosztály az utóbbinál több mint 30 százalékkal népesebb volt, a romlás minden bizonnyal érezhető lesz a munkaerő-állomány csökkenő rugalmasságában. Még látványosabbak a demográfiai csere feltételeiben várható változások: amíg 1980 körül — a baby-boom-ban születettek munkaképes korúvá válásának és az első világháborús korosztályok visszavonulásának az együttes hatására — Európa legtöbb országában még több mint kétszer annyian léptek munkaképes korba, mint amennyien kiöregedtek a munkából, addig az ezredfordulóhoz közeledve e különbözet Nyugat-Európában megszűnik, s Kelet- és Dél-Európában is lényegesen mérséklődik.

Nálunk a demográfiai cserében — a munkába lépő fiatal és a munkából kiváló idős korosztályok létszámarányában — nem várható ilyen ütemű romlás. Egyenes következménye ez annak, hogy egyrészt Magyarországon 1980 körül — mint említettem — nem állt elő jelentős javulás, másrészt — a korábbi születési hullám eredményeképpen — az 1990-es évek elején átmenetileg megnövekszik az ifjúsági utánpótlás, ami néhány évig a korösszetételt is javítani fogja. Mindezek hatására az ezredforduló táján ismét olyan helyzet áll elő, amelyben a munkaerő-állomány adaptivitásának demográfiai feltételei valamivel kedvezőbbek ugyan mint Nyugat-Európában, viszont *számottevően rosszabbak*, mint a hozzánk hasonló gazdasági fejlettségű országokban, nehezítve ezáltal a szükséges struktúraváltozások megvalósítását.

Az ezredforduló utáni időszakra szóló hosszabb távú előrejelzéseket természetesen már nagyobb fenntartással kell kezelnünk, figyelmünket a konkrét arányszámok helyett inkább a tendenciákra összpontosítva.

Általános irányzat, hogy — a tartósan alacsony termékenység mind határozottabban érvényesülő hatásaként — *minden európai országcsoportban* csökken a produktív korúak létszáma, de legalábbis mérséklődik a létszámnövekedésük üteme, és *jelentősen romlik a korösszetétel.* A munkaképes korúakon belül a 15—39 évesek száma csak a kelet-európai országok átlagában haladja meg a 40—64 évesekét, a többi országcsoportban mindenhol az idősebbek lesznek túlsúlyban. Hazánkban e tekintetben a rosszabb helyzetbe kerülő országokéhoz hasonló feltételek várhatók.

A hatvanas évek elejének születési hullámvölgye ugyanakkor 2020 körül nálunk *átmenetileg* kedvező hatású lesz. A különösen kis létszámú korosztályok nyugdíjba vonulásával ugyanis — a munkavállalási korba lépők ugyancsak kis létszáma ellenére — néhány évig nem romlanak, sőt valamelyest javulni fognak a demográfia csere jellemzői.

Ez azonban nem változtat azon, hogy az ezredforduló után a népesség csökkenésével és öregedésével megáll, sőt az országok nagy hányadában gyors ütemben

csökkenni fog a munkaerő-állomány, s korösszetétele és utánpótlási jellemzői is jelentősen romlani fognak. E kihívásra nyilvánvalóan csak akkor remélhető megfelelő válasz, ha a lehetséges cselekvési alternatívák kidolgozására irányuló tudományos munka már a jelenlegi periódusban elkezdődik.

Anélkül, hogy e kérdéskör taglalásába belebocsátkoznék, csupán példaként említem meg az olyan — más indítékokból napirendre tűzött — intézkedési tervek felülvizsgálatának a jelentőségét, amelyek elfogadása és megvalósítása csak súlyosbítaná a munkaerő adaptivitása szempontjából kedvezőtlen népesedési tendenciák hatását. Elsősorban az idősebb korosztályok fokozottabb munkában tartását szorgalmazó javaslatokat látom elhibázottnak — különösen egy olyan periódusra (a kilencvenes évekre) időzítve, amikor az ifjúsági utánpótlás demográfiai okokból átmenetileg emelkedik, és a gazdaság konjunkturális kilátásai alapján inkább a munkaerő-kereslet szűkülésére kell számítanunk.

Hivatkozások

[1] *Bródy András:* Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
[2] *Chesnais, J. C.—Sauvy, A.:* Progrés economique et accroissement de le population une expérience commentée. Population 1973. 4—5. sz. 843—857. 1.
[3] *Coale, A. J.—Demeny, P.:* Regional model life tables and stable populations. Princeton University Press, Princeton, 1966.
[4] Economically active population 1950—2025. International Labour Organizations Geneva, 1986. április.
[5] *Erdős Tibor:* A gazdasági növekedés tényezői a nyugat-európai országokban és Japánban a második világháború után. Kossuth Kiadó, 1966.
[6] *Hablicsek László—Monigl István:* A magyarországi népességfejlődés fő irányai és keretei 2000 után. KSH Népességtudományi Kutató Intézet, Sokszorosítás. 1987. április.
[7] *Kuznets, S.:* Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[8] *Valkovics Emil:* Stabil populációk és szubpopulációk néhány újonnan feltárt tulajdonságáról. KSH Népességtudományi Kutató Intézet Közleményei, 1981.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 9. sz. (1093—1104. l.)

Dialogosz a tervről és a piacról*

öt jelenetben

Szereplők:

Xenosz, külhoni vendég
Xenodokosz, Xenosz vendéglátója,
Gnoméphilosz, a terv híve,
Agoraphilosz, a piac kedvelője
Szünkritész, a bölcs ítéletmondó
} athéni polgárok

I. jelenet

(Helyszín: Xenodokosz hajléka)

Xenosz: Köszöntlek, ó kedves Xenodokosz! És bocsánatot kérek, hogy az érkezésemről előzetesen nem értesítettelek. A borszínű tengeren, széltől duzzasztott vitorlákkal, fürge hajón jöttem ide. A hosszú utazásban kissé elfáradván kereslek most fel, drága barátom!

Xenodokosz: Légy üdvözölve, ó drága barátom, Xenosz! Igen örülök jöttödnek, hiszen hosszú idő óta nem láttalak téged, nem láttuk egymást.

Xenosz: Bizony, legalább nyolc ízben voltak azalatt olympiai játékok. S amint eddig megfigyelhettem, első találkozásunk óta sokat változott e táj.

Xenodokosz: Mondd el nékem, kérlek, hogy milyen változásokat és egyáltalában mit tapasztaltál.

Xenosz: A Városban, a híres Makropoliszban a dombok oldalán csinos, pompás házak épültek. A dombok alján, a lapályon csúnya, hatalmas, otromba épületek álltak sorba. Az utcákon s utakon nagy és lármás a forgalom, szép új, de szánalmas ócska kocsikkal is. Az utcák azonban éppoly göröngyösek, mint korábban voltak, vagy talán még inkább. És elég piszkosak, szemetesek is. Bocsánatot kérek őszinte szavaimért, ha netalán sértenének.

Xenodokosz: Megbocsátok, mert nincs mit megbocsátani, ha igazat szólsz bármiről is. No és még mit tapasztaltál?

Xenosz: Én főként az embereket néztem. Nos, az emberek jól tápláltak s többen elhízottak is; a fiataloknak s idősebbeknek bőven juthat vízzel keveretlen boritalból, amitől hangosan énekelnek, ordítoznak s tántorogva, támolyogva ténferegnek hazafelé — vagy talán további italozásra. A polgárok, a bevásárló rabszolgák buzgón járnak a piacra s mesteremberekhez, de amint láthattam, az iparosoktól,

* A dialogosz elkészítéséhez ajánlásokkal és észrevételekkel igen hasznos baráti segítséget nyújtott *dr. Halm Tamás*, a Szövetkezeti Kutatóintézet tudományos főmunkatársa és *dr. Kapitánffy István*, az ELTE Görög Nyelvi és Irodalmi Tanszékének egyetemi docense, valamint egy filozófus. Alkotó közreműködésükért a szerző ezúton is hálás köszönetét fejezi ki.

kereskedőktől, a piacról elég gyakran üres kézzel, kosárral, zsákkal jönnek el s mennek tovább. S úgy vélem, sokaknak nemcsak a kezük, hanem az erszényük is üres. Persze nem a gazdagoknak, akik valahogyan megszaporodtak — úgy, mint a kolduszegények is.

Xenodokosz: Mondd csak tovább, mit tapasztaltál még!

Xenosz: Talán most több szomorú szemű öreget, fáradtságuk terhét nehezen viselő férfit és nőt, aggódó tekintetű életerős embert és ifjút láttam, mint hajdanán. De hát mindezt te jobban tudod, drága Xenodokoszom, mint én.

Xenodokosz: Tudni tudom, de bevallom, érteni csak mostanában kezdem. No, de hagyjuk ezt máskorra, most inkább folytasd, kérlek, tapasztalataid sorát.

Xenosz: Kérésedre kérdéssel válaszolok: tudod-é, Xenodokosz, mi volt mind ez ideig legérdekesebb tapasztalatom?

Xenodokosz: Megtudom, ha megmondod.

Xenosz: Hát részemre, aki régóta oikonomiával foglalkozom, egy furcsa különbség volt a legérdekesebb. Annak idején, régen, mindenhol és mindenkor a Tervhez szóltak az ódák, hümnoszok, most pedig a Piacról szavalnak a rétorok és zengnek a kórusok. Olykor mások, de gyakran ugyanazok ajkáról s ugyanolyan hévvel. *Ez* a legcsodálatosabb változás, amit tapasztaltam, s igen hálás lennék, ha valami magyarázatot tudnál adni rá, s esetleg ítéletet is mondanál róla.

Xenodokosz: Egyetlen bíró, jól tudod, nem elégséges az ítélkezéshez; ehhez polgárokból összeállított esküdtszékek, sőt nagy ügyekben népgyűlések szükségesek. De ugyancsak többen szükségesek a felmerülő problémák megvizsgálásához és helyes magyarázatához, megítéléséhez is. Ezért azt javasolom, sétáljunk át ide a szomszédságba, ahol a szóba hozott kérdésekben jártas férfiak beszélgetnek és vitatkoznak róluk. Hadd vezesselek el oda.

Xenosz: Köszönettel fogadom javaslatodat és felajánlott segítségedet. Hallgassuk meg hát a tudós férfiakat, a tiszteletreméltó tudósokat!

II. jelenet

(Helyszín: Szünkritész társasága, hol már többen együtt vannak.)

Xenodokosz: Üdvözöllek benneteket, kedves barátaim, Gnoméphilosz és Agoraphilosz, és mély tisztelettel köszöntlek, ó bölcs Szünkritész! Khairete!

Szünkritész: Khaire, derék Xenodokosz, kerülj beljebb s légy szívesen látott körünkben. De ki az az ismeretlen, rokonszenves férfiú, akit magaddal hoztál?

Xenodokosz: Hogy ki ő, megmondom azonnal. Drága barátom a hajdani súlyos vészes időkből, távoli földről fürge hajóval jött ide hozzánk: hallani vágyik a híresen elmés elvi csatátok.

Xenosz: (meghajlik a jelenlevők előtt)

Szünkritész: Milyen csatákra gondolsz, ó Xenosz?

Xenosz: Azokra természetesen, amelyek évek óta a „terv" és a „piac" kérdéseiről folynak, meglehetősen hevesen. Mégpedig nem is a puszta létezésükről, hanem inkább értékükről és célszerűségükről.

Gnoméphilosz (közbevágva): Nincs itt vitatható kérdés, hiszen biztos, hogy honunkban, a gazdaságban minden a terven alapul, szilárdan arra épül.

Agoraphilosz: Márpedig ez igenis vitatható, mert közismert és jól tudott, hogy a gazdaságban valójában mindent a piac szabályoz, éltet és fejleszt is.

Szünkritész: Fogalmazzuk meg pontosabban vitátok tárgyát. Főkérdéstek, úgy találom, az, hogy a kettő közül melyik legyen, s melyik ne legyen vagy megfordítva, melyik ne legyen s melyik legyen.

Xenodokosz: Valóban ez a főkérdés, de a valóság tarka világában talán azzal a kiegészítéssel, hogy netalán mindkettő vagy mindkettőből legyen-e?

Szünkritész: Helyesen szólsz s ezért elfogadom kiegészítő kérdésedet. Még ebben a megfogalmazásban sem vállalkozom azonban válaszolásra.

Xenosz: S ugyan miért nem, ó tiszteletreméltó Szünkritész?

Szünkritész: Azért, mert e kérdésre csak akkor lehet választ adni, ha előbb mindnyájunk előtt teljesen tiszta lesz, hogy mi az egyik és mi a másik: mi a terv és mi a piac fogalma. Előbb igen gondosan ezt kell megvizsgálnunk.

Gnoméphilosz: Vizsgáljuk meg hát közösen!

Agroraphilosz: Ám tegyük, nem vesztünk vele semmit.

Szünkritész: De biz' elvesztjük, drága barátaim, tájékozatlanságunkat és tudatlanságunkat, ha megtaláljuk azt, ami után kutatunk.

Xenodokosz: Kezdjük hát el vizsgálódásunkat!

Gnoméphilosz: Mégpedig nyilvánvalóan a tervre vonatkozóan.

Agoraphilosz: Csak neked nyilvánvaló ez; én a magam részéről a piac elsőbbségére szavaznék.

Xenosz: Nagyon kíváncsi vagyok már vitátokra, kezdjetek hát bele!

Xenodokosz: Legjobb lenne valóban a tervvel elkezdeni, hiszen hosszú éveken, évtizedeken át az ő egyeduralmának világában éltünk és tervezünk buzgón ma is — ámbár kissé másként.

Szünkritész: Legyen. A kérdés tehát az, hogy mi is a terv?

Beszélgetés a tervről:

Agoraphilosz (gúnyosan): Megkönnyítem a választ s emlékeztetek arra, hogy a tervre tanultunk már pontos meghatározást. S ez így szól: a terv, s kiváltképpen a mi terveink nem jóslások, nem prognózisok, hanem utasítások az állami szerveknek stb.

Szünkritész: Nem vagy teljesen jóhiszemű a vitában, hiszen Sztalinosz közismert meghatározását már a tervek hívei sem vallják magukénak és különben is, az nem a tervre általában, hanem az akkori rendszerben egyedülinek tartott állami tervre vagy tervösszességre volt érvényes.

Xenosz: Hát nem csak egy, hanem több — és többféle — tervet ismerünk és ismerhetünk el?

Szünkritész: Bizony így van, sok és sokféle a terv. Nem egy, kettő, három — hanem több terv jön tekintetbe.

Xenosz: De hogyha ilyen sok a terv, akkor könnyen anarchia jöhet létre belőlük.

Gnoméphilosz: Egyáltalában nem, mert a tervek világában jól szervezett hierarchia áll fenn s a különféle tervek között harmónia is teremthető.

Agoraphilosz (csendesen, magában): Többek között a piac segítségével.

Gnoméphilosz: A hierarchia kétségtelen tény. Vagy talán szükségszerűen nem legfelül helyezkedik-e az ország jövő sorsának alakítására vonatkozó állami terv — amelyet kétszeresen is félreérthetően *népgazdasági* tervnek neveznek? Nem ugyanilyen magas helyet foglal-e el a közkincstár terve, hogy hány drachmája legyen, s mire mennyit adhat ki? S nincs-e valamiféle terve a főpénzverőnek, főkölcsönzőnek és főpénzváltónak? Ezek alatt és mellett még rengeteg egyéb tervet számolhatsz össze, amelyek felsorolását itt meg sem kísérlem.

Xenosz: Megkérdezném, hogy miként születnek, jönnek létre az általad említett tervek?

Gnoméphilosz: A felsőbbek születhetnek az alsók összerakásából, az alsóbbak a felsők felosztásából avagy akár ráhatásából. De mindez már távolabb visz a vizsgált kérdéstől, attól, hogy mi a terv fogalma és lényege.

Szünkritész: Valóban; térjünk vissza az alapkérdéshez. Mi is a terv lényege és fogalma — ez a főkérdésünk.

Gnoméphilosz: Ez nem is olyan egyszerű kérdés.

Szünkritész: De elég egyszerű rá a felelet mindabból, amit most hallottam s amit már korábbról tudok. Úgy vélem, hogy a terv voltaképpen meghatározott tartalmú és többnyire formába foglalt elhatározás a jövőt, annak céljait és útjait illetően. De persze a terv tartalma erősen függ attól, hogy kinek a terve.

Xenodokosz: Úgy sejtem, voltaképpen mindenkinek van vagy lehet valamiféle terve.

Szünkritész: Persze hogy van. Az előbb egyenként felsoroltakon kívül tervet készítenek a nagyobb és kisebb műhelyek; terveket rajzolnak a városépítők, templomépítők, hajóépítők, az összes építészek; tervet eszelnek ki a köz üdvére az igazi államférfiak — mint Themisztoklész és Periklész —, haditervet gondolnak ki a győzelemre vágyó hadvezérek, sőt úgyszólván tervet készítenek még az egyes polgárok is.

Gnoméphilosz: Akiknek terve nyilván eltörpül a magasabbak és nagyobbak mellett.

Szünkritész: Tévedsz, kedves barátom. Olykor a polgárok terve erősebb, mint az elöljárók hivatalos terve, mert nyomásával szerezhet érvényt magának. Összefoglalva s részben megismételve az elmondottakat: a valóságban a tervezők és tervek sokasága és sokfélesége tapasztalható — hacsak valaki nem hunyja be a szemét.

Xenosz: S ugyan mire vonatkozik e sokféle terv?

Agoraphilosz: A nagy állami terv például arra, hogy mielébb egy szép felhőkakukkvárat kell építeni.

Gnoméphilosz: Fordítsuk komolyra a szót. Hogy mire vonatkozik a terv, az elsősorban is attól függ, hogy kinek a terve. Az ország terve nyilván a közdolgokra, közügyekre vonatkozik, általában pedig mindenkié a saját dolgaira. Mindezek a tervek persze érintkeznek s összefüggnek egymással, hiszen a dolgok is összefüggnek, s ily módon jórészt többekre tartoznak.

Xenosz: Megkérdeném tőled, hogy vajon minden belekerül a közdolgok nagy, országos tervébe?

Gnoméphilosz: Hát bizony, korábban így volt ez, de lassankint rájöttünk, hogy csak az igazán fontos dolgokat foglaljuk a tervbe.

Xenosz: S azt vajon ki dönti el, hogy mi is az, ami tervbeillően fontos?

Agoraphilosz: Mindentudásukat feltételezve ezt a magas, nagy tervek készítői maguk döntik el, mások helyett és nevében is így cselekedve. Ahelyett, hogy a piacra menve megállapítanák, hogy egyáltalában mit keresnek az emberek. Mit keresnek az áruk közül és mit keresnek pénzben?

Gnoméphilosz: Ismét tévedsz, barátom. Mi a terveinket, tervünk rendszerét tudományos alapon ez irányban is tökéletesítjük.

Agoraphilosz: Ugyancsak hamis képzeted lehet a tökéletességről, ó kedves Gnoméphilosz!

Xenodokosz: Ez persze nemcsak rá mondható; a tökéletességet majd mindenki másként képzeli el. De, őszintén szólva, én is úgy vélem, hogy a közdolgok ügyeinek tervezői meglehetős gyakran saját körükben kerengve s a régi kategóriák üres edényeit töltögetve végzik nehéz munkájukat.

Xenosz: Nos, mit szólsz mindehhez te, ó tiszteletreméltó Szünkritész?

Szünkritész: Csendesen s nagy figyelemmel hallgattam vitátokat, ó Gnoméphilosz és Agoraphilosz. S úgy látom, a vita vége felé lassan kezdtetek a kérdés elejére kerülni. Amint azt hajdan oly bölcsen mondták: a változás mindenben édes; itt is főként a változás az, ami kellemes, sőt szükséges. Furcsa helyzetben volnánk, ha csak arról tudnánk tervet készíteni, ami változatlan, hiszen ez csupán valamiféle

ismétlés volna. A tervek készítőinek — ahogyan én gondolom — az örök létezők kivételével az újra, a változásra, a haladásra kell figyelmüket fordítaniok, s az elavultat sorsára hagyva esetleg el is kell söpörniük a haladás útjából.

Xenosz: De hát mindenre vonatkozik ez a véleményed, ó Szünkritész? Egyformának (s egyformán fontosnak) tartasz mindenféle tervet, nagyot és kicsit, köztervet és a polgárok tervét, városépítési és haditervet egyaránt?

Szünkritész: Kérdésed s benne a felsorolás nekem azt mutatja, hogy bizony igen sokféle a terv. Csak úgy szórakozásunkra említsünk meg még néhány fajtát. Hiszen az osztályozás fontos út a fogalom megismeréséhez is. A terv többek között lehet fejben tartott és papiroszra írt, titkos — akár a haditerv —, vagy nyilvános, a holnapokra szóló vagy messzi távolba tekintő, jó, elviselhető és rossz, megvalósítható és megvalósíthatatlan, parancsba foglalt és megértésre, belátásra bízott, kőbe vésetten megváltoztathatatlan vagy szükség szerint módosítható — és ha nem unnánk már nagyon, akár folytathatnám a felsorolást.

Xenosz: Semmiképp se fáraszd magad, ó Szünkritész! Csak egyetlenegy kérdésemre kérnék még bölcs választ. Arra a kérdésre, hogy mi is történik ezekkel a tervekkel az életben?

Szünkritész: A terv rendeltetése az, hogy megvalósuljon; sorsa viszont az, hogy teljes egészében s minden részletében csak ritkán válik valóra. S aki tervez, az ennek tudatában munkálkodjék. És azt is elméjébe vésse, hogy a terv és a valóság egymásnak szülői s egyben gyermekei is: a terv többé-kevésbé alakítja a valóságot, a valóság viszont megalapozója a tervnek — úgy, mint más oldalról az eszmék, igények, célok.

Xenosz és *Xenodokosz:* Köszönjük bölcs szavaidat, ó Szünkritész!

Szünkritész: Pihenjünk kissé, s azután folytassuk beszélgetésünket! A piacról.

III. jelenet

(Ugyanazon a helyen, ugyanazok a szereplők)

Vita a piacról:

Szünkritész: Kellően kipihenve magunkat, folytassuk beszélgetésünket, most már a piacról!

Xenosz: Ahogy jártam a városban, mindenfelé sok magasztalást hallottam a piacról, főként tudós oikonomikoszok, politikoszok és rétorok ajkairól. Léptennyomon azt hangoztatták, hogy minden baj és gond oka a piac hiánya, de a piac majd minden problémát megold. Érdekes módon az egyszerű polgárok, a kézművesek, kereskedők, no meg a bevásárló rabszolgák egyre csak szidalmazták a piacot. Igazán szeretném tudni, hogy mi a magyarázata ennek az ellentmondásnak.

Szünkritész: Nincs itt semmi ellentmondás. Agoraphilosz és a piac minden más híve a piac eszméjére vagy fogalmára, netalán forgalmas és fejlett külhoni piacra gondol. Azok pedig, akik szidalmakat szórnak rá, a hazai, gyakran gyatra, üres vagy gyorsan kiürülő, folyton csak drágábbá válásukkal bosszantó piacokról beszélnek.

Agoraphilosz: Hiszen errefelé nincs is igazi piac sehol sem!

Gnoméphilosz (gúnyosan): Pedig az minden kérdésünkre megoldást hozna, ugyebár?

Szünkritész: Legelőször is a saját kérdésünkre kell választ keresnünk, arra, hogy mi is a piac, mi a fogalma, mi a lényege.

Xenodokosz, Xenosz: Teljesen igazad van; nyilvánvaló, hogy ezzel kell kezdeni.

Agoraphilosz: Nem tudok olyan ékesen szólni, mint Szünkritész. De azt a fo-

galommeghatározást megkockáztatom, hogy a piac voltaképpen az a hely, idő és alkalom, amely lehetővé teszi az eladók és a vásárlók összetalálkozását s ezen keresztül a megtermelt árujuknak a fogyasztókhoz kerülését.

Gnoméphilosz: Mindezt mi a terv útján is elérhetjük.

Agoraphilosz: Aligha sikeresen, azért fogalmaztál feltételt kifejezően. — Magához a kérdéshez még hozzá kell fűznöm, hogy a piac az a hely, ahol az alkudozások során kialakul az ár, amelyet a vevő fizet és az eladó kézhez kap.

Szünkritész: Helyesen szóltál, de talán még valami mást is hozzáfűzhetnél. Azt, hogy a piac és az ott kialakuló ár nem csupán megméri, minősíti az odakerülő árut, nem csak igazságos, vagy legalábbis tárgyilagos ítéletet mond róla, hanem a két oldalt össze is kapcsolja, sőt ezúton, sok-sok többé-kevésbé közvetlen kapcsolat által, az egész gazdaság összeműködését szabályozza.

Agoraphilosz: Be nagyon elmém szerint valót beszéltél, ó drága Szünkritészem!

Gnoméphilosz: Nagyon tisztellek, bölcs Szünkritész, de mégis közbe kell vetnem, hogy olyan tökéletes piac állt szemeid előtt, amilyen nincs is a világon.

Agoraphilosz: Mert ti, tervhívők, nem is hagytátok létrejönni!

Szünkritész: Vitátokból annyit mindenesetre máris leszűrhetünk, hogy legalább kétféle piac van: tökéletes és tökéletlen piac. A sok-sok dicséret az elsőt illeti; a szidalmak meg nyilván az utóbbinak vagy netalán a piac teljes hiányának szólnak.

Xenosz: S vajon a piacot, a piacokat még másféleképpen is osztályozhatnánk?

Agoraphilosz: Sokféleképpen. Az említett kétféle piac közül az egyik a sok, a másik a kevés résztvevős, a harmadik az egyetlen eladós vagy egyvevős fajtájú. De akad még osztályozás bőven. A piac lehet nyitott és zárt; elismert és el nem ismert, esetleg tiltott; áttekinthető és áttekinthetetlen; szabad és kötött, korlátozott; szükség szerint szabályozott és teljesen szabályozatlan. Ebben a felsorolásban első helyen mindenütt a tökéletest vagy ahhoz közelállót említettem.

Xenodokosz: Ugyanilyen sorrendet tartva mint vásárló mondom, hogy a piac lehet árukban bővelkedő — megfelelő árakkal — vagy árukban szegény, szűkölködő és drága is; résztvevőit tekintve pedig tisztességes vagy tisztességtelen.

Agoraphilosz: Ehhez még egy kiegészítés: ismeretes a csak maguk érdekeit néző, kapzsi, szinte öldöklésre kész kufárok piaca s ezzel szemben a józan, értelmes együttműködésre is hajlandó derék kereskedőké. Végül azt is megemlítem, hogy amint a városban elkülönül a zöldségpiac és a halpiac, ugyanúgy a többi árufajtáknak is megvan vagy meglehet a maguk sajátos piaca.

Xenosz: Szinte zúg a fejem a sokféle fajtától, mégis megkérdem, miféle piac az, ahol például a partra vetődött hajóslegény a munkáját kívánja eladni.

Szünkritész: Marxoszra mondom, nem a munkáját, hanem a munkaerejét bocsátja áruba!

Gnoméphilosz: Ezek szerint munkaerőpiac is volna? Nálunk, ahol a gazdaság a terven alapul?

Szünkritész: Úgy bizony, kedves Gnoméphilosz, több olyan dolog s több olyan piac található szép honunkban s széles e világon, mintsem bölcselmetek álmodni képes. Nem is képzelettel, hanem körülnézéssel fel is fedezhetnénk őket.

Agoraphilosz: S ezek működnének is, ha hagynák.

Xenosz: De vajon hogy értsem azt, hogy a piac működik?

Szünkritész: Szabaduljunk kissé az előbbi fogalommeghatározástól magától, s gondoljunk arra, ami ott történik. A piacon szereplőknek találkozásuk során tanúsított magatartása, az áru és az ár elfogadása, visszautasítása, értékelése s az értékelés eredménye az, amit megszemélyesítve úgy mondunk, hogy a piac „szabályoz".

Gnoméphilosz: Persze legfeljebb pillanatnyi időre.

Agoraphilosz: Tévedsz, Gnoméphilosz.

Szünkritész: Ebben bizony tévedsz, mert nemcsak a mai, hanem a múlt és a jövőbeli piac is a piac fogalomkörébe tartozik, s szabályozza a gazdaságot.

Gnoméphilosz: Úgy tűnik, mintha ennek a ti piacotoknak csupa előnye, érdeme volna, hátránya, hibája pedig egyáltalában nem.

Agoraphilosz: Ezt én, Hermészre mondom, sohasem állítanám. Kérjük meg talán Szünkritészt, hogy világítsa meg nékünk a piacot, összes — vagy legfőbb — előnyeivel és esetleges hátrányaival egyetemben.

Szünkritész: Helyesebbnek látom, ha inkább néhány eligazító gondolatot ragadnék ki a piacról, az előnyök és a hátrányok felfedezését és felfedését pedig rátok bíznám. Először is Agoraphiloszhoz és híveihez szólván mondom emlékeztetőül, hogy nem mindenki s nem is minden való piacra. A piacon kereskedők vannak és legyenek, akik tanultak szakmájukban, értenek az üzlethez, jól tájékozottak a helyzetről, ügyesek a cselekvésben. Az ilyenek hasznot szereznek maguknak, s ha gondosak és becsületesek, akkor voltaképpen a vevőknek is, mindenkinek.

Agoraphilosz (győztes örömmel): A piac tehát mindnyájunk javára szolgál. Nemcsak a kereskedőknek hasznos!

Szünkritész: Ebben igazad van, a dolog velejére nézve. De persze, mindennek megvannak a feltételei is. És azt is figyelmedbe ajánlom, hogy — amint arról már szó esett — nem minden piac tökéletes és jó eredményt hozó. S nem is minden ottlévőnek válik hasznára, mert a piacon nyerni, de veszíteni is lehet. Nem csak az történik, amire az eladók és a vevők áhítoznak. A piac oly szigorú törvények alatt áll, amelyek a hajdani Drakón törvénykönyvében foglaltaknál is kíméletlenebbek és könyörtelenebbek. Aki nem ismeri e törvényeket, és nem szerintük cselekszik, az veszít, vagy esetleg végleg elveszett lesz. Minderre emlékezve választhatjátok szét a jót és a rosszat a piacon, a piacról.

Gnoméphilosz: Most már hosszú ideje, hogy csak a piacról beszélünk, mintha terv nem is volna a világon.

Agoraphilosz: Ne légy féltékeny ránk, hisz igen sokáig csak suttogni mertünk róla, a szegény kis piacról.

Xenosz: Nem lehetne valahogyan kiegyezést teremteni közöttük, ó Szünkritész?

Szünkritész: Nem annyira kiegyezés szükséges, hanem az, hogy a kettőt ne külön-külön, hanem egymással együtt, összekapcsolva vizsgáljuk, mert egyébként Szkülla és Kharibdisz örvénye egyaránt magához húz.

Gnoméphilosz és *Agoraphilosz:* Szólj hát, ó Szünkritész, együtt a kettőről!

Szünkritész: Nem könnyű a feladat, amelynek elvégzésére kértek. De megkísérlem. Nos, úgy tudom, hogy közöttük azonosságok, hasonlóságok, de különbségek, sőt ellentétek is fennállnak. A terv valahogyan rögzítő, határozott s végleges-ségre törekvő, a piac pedig inkább örökös mozgást, változást, versenyjátékot jelent. Viszont hasonlóság, hogy mindkettő nemcsak egyetlen, hanem sok és sokféle; hasznos vagy káros, jó vagy rossz, közérdeket is és magánérdeket is szolgáló, kemény, könyörtelen vagy lágyabb és engedékenyebb lehet, különféle átmenetekkel közöttük.

Xenosz: S mit mondanál a kettő viszonyáról?

Szünkritész: Elsősorban is azt, hogy ez a viszony rendkívül fontos. Nem szabad, hogy a kettő elkülönüljön egymástól; az szükséges, hogy álljon kapcsolatban egymással. Sőt: hassanak is kölcsönösen egymásra. Hiszen a tervet bizonyos mértékben — ha nem is tisztán láthatóan — megalapozza a piac, továbbá ellenőrzi, értékeli, korrigálja és kiegészíti. A piac viszont terven, terveken alapuló tevékenységet, tervben elérni szándékolt eredményeket, terveket megvalósító teljesítményeket

feltételez. Emellett a piac voltaképpen össze is hangolja a terveket. Hogyha költő lennék, azt mondanám: a terv és piac úgy összetartoznak, hogy voltaképpen édes testvérei egymásnak.

Xenodokosz: Megállapításaid igazságát olyan tapasztalatok igazolják, amelyeket korábban nem vettünk észre — vagy nem vettünk komolyan.

Szünkritész: Elnézésteket kérem, hogy a terv és piac problémájával kapcsolatosan még egy alaptételt, mondhatni normát említek. Ezt pedig valahol valószínűleg úgy fogalmaznák meg, hogy a piacot nem szabad perszonifikálni és misztifikálni, a tervet pedig nem szabad abszolutizálni és fetisizálni. Fordítsátok ezt le magatoknak a mi nyelvünkre.

Gnoméphilosz és *Agoraphilosz:* Értjük, amit mondottál, és igyekszünk is elménkbe fogadni.

Xenodokosz: Most már órákon át beszélgettünk és vitatkoztunk a terv meg a piac kérdéseiről, fárasztva a bölcs Szünkritészt, és bizony fárasztva, sőt kifárasztva magunkat is. Azt ajánlanám, hogy mára már vessünk véget vitánknak és talán majd holnap folytassuk — hogyha nincs akadálya.

Szünkritész: Nincs akadálya, s ha volna is, elhárítanánk az útból. Várlak tehát benneteket holnap. Khairete, barátaim!

A többiek: Khaire, tiszteletreméltó Szünkritész! (eltávoznak)

IV. jelenet

(Ugyanazon a helyen, ugyanazok a szereplők)

Elmélkedés a tervről és a piacról:

Xenodokosz (negyedmagával belépve): Khaire, ó bölcs Szünkritész!

Szünkritész: Khairete, kedves barátaim!

Xenosz: Beszélgetésünket folytatva megkérdem: vajon a tervben és a piacban, amelyek — mint láttuk — meglehetősen különböznek egymástól, nincs-e valami közös, lényegi is?

Szünkritész: De bizony van. Mégpedig az, ami olyan fontos, hogy tudásának s tudományának tanítását már zsenge gyermekkorban meg kellene kezdeni.

Xenosz: Nem sejtem, mi az, amire gondolsz.

Szünkritész: Megmondom szívesen: a *Szám*, az Arithmosz.

Xenodokosz: A szám? Mindkettőben ugyanolyan és ugyanúgy?

Szünkritész: Távolról sem. A tervben a szám az óhajtottból, szándékoltból, mérlegeltből, összerakottból megalkotott, mondhatni művi szám. Ez így van voltaképpen mindenféle tervben, de különösen a legmagasabb állami tervben.

Xenosz: És a piacon a szám ugyan miféle?

Szünkritész: Másféle, mert ott a szám az árusok és a vásárlók találkozásából, érintkezéséből, vitájából, versengéséből, birkózásából származik, az áru árának formájában. A piacon derül ki, vagy ahogyan a költők írják, a piac „mondja meg", hogy például egy korsó olajért hány oboloszt kell fizetni; ezt nem a tanács hirdeti meg.

Xenodokosz: Mondhatjuk-e tehát, hogy a tervszám valami mesterséges, a piaci szám pedig inkább természetes fajtájú?

Szünkritész: Korántsem — vagy legalábbis nem feltétlenül. Mert hiszen a piacon az általad természetesnek vélt szám létrejöttét többféle esemény alakíthatja, sőt torzíthatja. Csak néhány példát említve: az áruknak a piacra kerülését meghiúsíthatja a szállítóhajót ért vihar, tengeri rablók támadása, sőt bizony még az eladók között is akadhat olyan, aki a többieket hamisan, fenyegetéssel, hatalommal távol-

tartani törekszik s egymaga uralkodik az egész piacon, csakis saját gazdagodásának javára. Előfordulhat az is, hogy a vevőnek elfogy vagy elvész a pénze, s nincs mivel megfizetni az iparosok, földművesek termékeit, a kereskedők áruit. Ilyen esetekben, kedves Xenodokosz, valószínűleg te sem neveznéd azt a számot, amelyet a piacon észlelsz, természetes számnak.

Xenodokosz: Nem bizony. De azt azért elismerheted, hogy rendes körülmények között a természetes szám jobb, mint a mesterséges szám. S minél több és többféle áru kerül a piacra, annál szebb a szám, és annál jobb általánosságban is a helyzet.

Xenosz: Okulásunkra szolgál, hogy mindenhol s mindenkor milyen sokat számít a szám!

Xenodokosz: Bölcs szavaidat elménkbe fogadva most már valóban igen sokat tudunk a tervről s a piacról. Éppen ezért lenne még több kérdésünk is, de nem akarunk fárasztani s ezért most csak két kérdést szeretnénk feltenni.

Szünkritész: Kérdezzetek hát bátran!

Xenodokosz: Első kérdésünk az, hogy vajon a terv vagy a piac-e az *általánosabb* fogalom, az általánosabb létező?

Szünkritész: Erre — valószínűleg Gnoméphilosz örömére is — könnyen és egyszerűen válaszolhatok: a terv. Mert hisz értelmes polgárok világában voltaképpen mindenki s mindenütt tervet eszel ki, és tervszerűen végzi munkáját. Még akkor is tervez, ha szokás szerint tevékenykedik s dolgozik; ez esetben az a terve, hogy azt és úgy csinálja, mint korábban. De különösen általános ott a terv, ahol bármily kevéssé is valamiféle új dologról van szó, légyen az cselekvés, alkotás vagy díszített agyagkorsó, alabástrom amphora avagy akár egy gümnaszion, netalán templom. Az élet az én tételemet bizonyítja: aki ugyanis tervszerűtlenül tevékenykedik, például gazdálkodik, annál ez megbosszulja magát; aki viszont tervszerűen, megfeszített értelemmel fáradozik, az — megfigyelésem szerint — gyorsabban, könnyebben és nagyobb nyereséggel munkálkodik.

Gnoméphilosz: Mindez elfogadható, bár szerintem nem minden érdemli meg a terv rangját, ami tervszerű cselekvésből származik. És vannak olyan tervek is — mint már szóltunk róluk —, amelyek korántsem általánosak.

Agoraphilosz: Arról nem is szólva, hogy a tervszerűség mellett még más is irányíthatja a cselekvést. De mindennél sokkal érdekesebb, hogy mi a helyzet a piaccal. Ez talán nem oly általános, mint a terv?

Szünkritész: Herészre mondom, nem annyira általános. Mert vajon a családbéliek a piacon szerzik-e be ételüket-italukat, ingóságukat? Biztos, hogy nem: őket a családfő látja el, ő osztja szét köztük mindezeket. És a tengeren a hajóslegények talán felkereshetnek a fedélzeten valamiféle piacot, hogy bevásárolhassanak? Nyilván nem tehetik; köztük a hajótulajdonos osztja el az ételt-italt. Hasonlóképpen van ez a hadjáratban a vonuló sereggel is, itt — a zsákmányolás esetét kivéve — a hadvezér embere gondoskodik az ellátásról és elosztásról.

Agoraphilosz: Nagyon kivételes eseteket soroltál fel állításod alátámasztására, ó nagyrabecsült Szünkritész.

Szünkritész: Említhetek a kedvedért egyáltalában nem kivételeseket is. Nem tapasztalható-e vajon, hogy a piactér megvan ugyan, de árusok és áruk nem érkeznek, mert akadályoztatva vannak, vagy tilalom alá esnek. Nos, valóban piac-e a puszta piactér, áruk, elmaradó eladók, vásárlók nélkül?

Agoraphilosz: Hát ez esetben valóban aligha beszélhetünk igazi piacról!

Szünkritész: Abban az esetben meg különösen nem, ha a városban az elöljárók nézete szerint nincs is szükség piacra, s ezért még piactér sincs és piacra eladni vagy venni senki sem járhat.

Gnoméphilosz: És azt sem szabad szem elől tévesztened, hogy nem minden vihető a piacra.

Agoraphilosz: Ugyan mi volna az? Magad is jól tudod, hogy még a választási vagy ítélkezési szavazatok, közhivatali tisztségek, sőt még az asszonyi kegyek is megvásárolhatók. Így hát valójában ezeknek is megvan a piacuk.

Szünkritész: Ezt nem vitatom — bár nem is helyeslem —, de megjegyzem, hogy azért mindent mégsem lehet piacravalónak tekinteni. Vagy netalán az olyanfélék, mint a hazaszeretet, tisztesség, bölcsesség, anyai csók, atyai példaadás, baráti ölelés, igazi szépség és jóság, no meg az ezekhez hasonlók a piacon árusíthatók és vásárolhatók? Apollonra mondom, nem így van, és nem is szabad így lennie! No de hagyjuk ezeket az eseteket. Hadd halljam inkább a második kérdésteket.

Xenodokosz: Kérdésünk röviden annyi, hogy mi a *fontosabb*, a terv-e vagy a piac?

Szünkritész: Erre a kérdésre, elismerem, valóban nem könnyű a válaszolás, mert a helyes felelet keresése közben könnyű tévútra tévedni. De megkísérlem, s ezért én adok fel néhány mindennapi, egyszerű kérdést. Íme. Vajon mi fontosabb, az étel vagy az ital, őrlésnél a búza vagy az őrlőkő, kocsiversenyen a ló vagy a kocsi, az íj vagy a nyílvessző, a hadvezér vagy a harcosok serege — vagy hogy békésebb tájakra térjünk: mi fontosabb, a drámaíró vagy a tragédia, komédia színjátszó szereplői? S ilyenféle kérdéseket még hosszasan sorolhatnék.

Xenodokosz: Ne fáradj a kérdések kitalálásával, mert az említett dolgok vagy személyek közül az egyiket kiválasztani, kiemelni s a másiknál fontosabbnak minősíteni ugyancsak háládatlan feladat és botor vállalkozás volna.

Szünkritész: Ezzel a válasszal voltaképpen beismeritek, hogy a terv és piac közül sem értelmes igyekezet a fontosabbnak keresése. Végső soron ezért röviden és egyszerűen akként válaszolhatok a kérdésre, hogy mind a kettő fontos, a maga helyén (és egymással összekapcsolva). Mindegyiknek a maga helyét kell elfoglalnia. A piac többnyire aligha helyettesítheti a tervet, a terv pedig a piacot. Azt, hogy Városunk részére hol, hogyan, milyen bástyákkal védett út vagy kikötő épüljön, azt, hogy hány s mekkora, miféle hajóból álljon a flotta, államférfi által ihletett terv határozta meg, nem pedig a piaci árusok zsibongása. Azt viszont, hogy a zöldségpiacon mikor s mit áruljanak, milyen áron, korántsem lehet valamilyen aprólékosságba vesző tervben megszabni — legfeljebb a piacfelügyelő ellenőrzésére bízni. Egyébként — s ezt mindkettőtöknek mondom, Gnomóphilosz és Agoraphilosz — a terv és piac közül valamiképpen mindegyik rászorul a másikra.

Xenosz: Mindezzel azt a véleményedet fejezed ki, hogy a kettőt nem különtartani, hanem valahogyan összekapcsolni szükséges?

Szünkritész: Helyesen értelmezed véleményemet. Az egész nagy vitában a megoldás: a *Vegyülés*. A Mixisz.

Xenodokosz: De hát mit jelentsen itt a vegyülés? Összeolvadást? Teljesen egygyé válást?

Szünkritész: Azt jelenti, hogy egész gazdaságunkat, gazdasági rendszerünket a tervből és a piacból is merítve kell felépíteni s benne mindkettőt, mindkettő elemeit fel kell használni.

Gnomóphilosz: Ez így elég szépen hangzik s egyszerűnek látszik, de vajon hogyan valósítható meg a gyakorlatban? Hol és miként kapcsolható egyik a másikhoz és főként: összességében mennyi legyen az egyikből és mennyi a másikból?

Szünkritész: Olyan kérdéseket adsz fel nekem, amelyek megfontolásával, megvitatásával, megválaszolásával akár napokat tölthetnénk el. Ebben el is fáradnánk, és időnk sem volna rá. Mindezeknek a kérdéseknek részletes megvizsgálásával inkább a gazdaságban tevékenykedők hivatottak foglalkozni s végső választ valószínűleg csak az értelmes gyakorlat adhat.

Xenosz: De azért néhány szót talán mégis mondhatnál, legalábbis iránymutatóul. Erre kérünk csupán.

Szünkritész: Szívesen, de röviden. Íme. A vegyüléshez irányt több eszme, elv és gondolat szolgáltathat, de ezek közül kettő a különösen jelentős. Az egyik a *Szabadság* eszméje.

Gnoméphilosz: És ugyan mit jelent itt a szabadság, kérdem tőled.

Szünkritész: A szabadság azt jelenti,hogy a terv és piac vegyülése ne megparancsolt, kikényszerített, hanem önkéntes legyen. Oly módon, hogy mindenütt a résztvevők közös akaratától, értelmes belátásától, jogos érdekeiktől függjön. A polgárok érdekeitől, de az egész közösség érdekeitől is. Az érdekek persze eltérhetnek és ütközhetnek egymással, ami a vegyülést könnyen megnehezíti. De nem szabad meghiúsítania.

Gnoméphilosz: Attól tartok, hogy ebből az egész vegyülésből valami nagy-nagy zűrzavar támadhat. Mégiscsak egyszerűbb, ha csak terv van — vagy akár csak piac, úgy vélem.

Szünkritész: Tévesen vélekedsz. Mert a vegyülést irányítja és elrendezi a *Rend* eszméje. Ez mutatja meg, hogy az egészen — vagy akár többféle kisebb egészen — belül hol a megfelelő helye az egyiknek, s hol a másiknak, hova kerül szervük a szervezeten belül, milyen a viszonyuk egymáshoz és az egészhez. A vitánkban szembeállított terv és piac esetében mindegyikre érvényes ez az eszme. Nem szerencsés, ha a rendet kizárólag a terv, sőt a Terv vagy a TERV vitatja magának (a szabadságot pedig a piac, a Piac, a PIAC). A rend mindkettőben vezérlőeszme — vagy azzá kell válnia.

Xenosz: Elfogadom érvelésedet, de őszintén szólva, még mindig nem tudom, csak sejtem, hogy mennyi legyen valahol a tervből s a piacból. Erre vajon mit tudsz válaszolni?

Szünkritész: Azt, hogy az említett két vezéreszme mellett még egy harmadik is él. Ez pedig a *Mérték.* A Metron.

Xenosz: S ugyan milyen mértékre gondolsz?

Szünkritész: Nem olyanokra persze, mint a hossz-, űr- és súlymértékeink, de olyanokra sem, mint a pénz mértéke, a mina, drachma vagy obolosz. Bár a pénz igazán kiváló jelentőségű a kérdésünk megoldásában. Mindezek a tervben s a piacon feltétlenül szükségesek, de mégsem méltók az itt keresett vezéreszmének rangjára. Vezéreszme a minden dolgokban megkívánható ésszerű mérték lehet csak, az ésszerűséget pedig a valóságos eredményesség jelzi. Emlékezzél a bölcs mondásra, hogy „hagyd a fölöst, a mértéken túl ne lépj". Hozzátehetném: a mérték alá se! A mérték keresése és megtalálása az egész vegyülés kérdésének megoldásához visz vagy vihet mindnyájunkat.

Xenodokosz: Bölcs véleményedet meghallgatva megkérdezném még, hogy végül is melyek azok a legfőbb fogalmak avagy eszmék, amelyek — mint árnyak a barlang falán — a valóságban előttünk formát öltenek?

Szünkritész: Ugyancsak elkalandozott a figyelmed, ó Xenodokosz, hogyha erre a kérdésre beszélgetésünket hosszan hallgatván tenmagad nem tudsz válaszolni.

Xenodokosz: Talán tudnék vagy megkísérelhetném, de jobban szeretném, ha te adnál rá választ, ó bölcs Szünkritész!

Szünkritész: Nos, legyen. Elsősorban mindenben a Szám. Azután a Terv és Piac kettőse s benne a Vegyülés. Ezek útján eszmeként vezet a Szabadság, a Rend s mindezekhez a Mérték. Ezeket kell hát lényegükben ismerni, követni és ésszerűen alkalmazni.

Xenosz: Úgy találom, most nagyon szépen s bölcsen beszéltél, ó tiszteletreméltó Szünkritész, s méltó befejezést adtál érdekes vitánkra. Köszönjük néked, és engedd meg, hogy gondolataidat elménkbe vésve hálásan távozzunk. Khaire!

Szünkritész: Khairete, kedves barátaim.

V. jelenet

(Helyszín: Peiraieüsz, Athén kikötője. Szereplők: Xenosz és Xenodokosz)

A búcsú

Xenosz: Szomorú napra virradtunk s szomorúságomnál csak hálám nagyobb szíves vendéglátásodért. Ámde immár búcsúznom kell, vár a hajó meg a borszínű tenger.

Xenodokosz: Sajnálom, hogy el kell válnunk, kedves barátom, de erősen remélem, hogy jól érezted magad közöttünk és sok-sok tapasztalatot szereztél.

Xenosz: Ismeretekben üresen érkeztem, s most új tudással telve távozhatom. Feleletet kaptam számos kérdésemre s ami leginkább érdekelt, az valamivel tisztább lett előttem. Különösen az, amiről sóvárogva szerettem volna többet s igazabbat tudni. Sejtheted, hogy a terv és piac kérdésére gondolok.

Xenodokosz: No, ebben a kérdésben még mindnyájunkra ráfér további s mélyebb vizsgálódás.

Xenosz: Mégis, nekem kezdetnek elég lesz ennyi. Hálás köszönetem neked, Gnoméphilosznak és Agoraphilosznak, valamint különösképpen Szünkritésznek, akinek bölcs szavai bevilágítottak elmém sötét zugaiba.

Xenodokosz: Remélem, hogy az itt szerzett tapasztalatokat, ismereteket és gondolatokat felhasználhatod majd messzi hazádban.

Xenosz: Igyekszem is felhasználni mindazt, amit itt láttam-hallottam és megtanultam. Persze azt is szem előtt tartva, hogy más a helyzet nálatok, és más az én messzi hazámban. Jól tudom, hogy aki bölcs, az nem veszi fel másnak a saruját, hogy abban járjon, hanem mintának veheti, de saját lábáról is mértéket kell vennie.

Xenodokosz: Kétségkívül igazad van s úgy találom, úgy remélem: sikert rejt magában részedre, részetekre a gazdag jövendő.

Xenosz: Ugyan tudod-e, hogy mik azok a tőletek kapott ajándékok és az otthoni kincsek, amelyekből jövőnket építhetjük?

Xenodokosz: Nagyon szeretném tudni — hátha még mi magunk is hasznát vehetnénk.

Xenosz: Megmondom szívesen: új, hasznos, haladó eszmék — meg a régi erények! S most már valóban búcsúznom kell, kedves barátom. Khaire!

Xenodokosz: Fogadjon kegyeibe a sors, drága barátom! Khaire!

A dialogoszt feljegyezte:

Schmidt Ádám

Schmidt Ádám a közgazdaságtudomány doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének ny. tudományos tanácsadója.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 9. sz. (1105—1110. l.)

MARTINÁS KATALIN

Irreverzibilis makroökonómia vagy közgazdasági termodinamika?

(Válasz Paál Beatrix: A közgazdasági termodinamika felé című hozzászólására)

Örömmel vettem kézbe az 1988. februári Közgazdasági Szemlét, amelyben Paál Beatrix [4] ígérete szerint az 1986. januári Közgazdasági Szemlében megjelent dolgozatunk [1] egyes következtetéseit elvetve, egy másik értelmezés lehetőségeit villantja fel. A hozzászólás elolvasása után azonban meg kellett állapítanom, hogy sajnos az írás nem ad új értelmezést, hanem az általunk használt nem triviális gondolatmenet félreértésén alapul.

Az alapvető félreértést a hozzászólás címe mutatja. Mi nem közgazdasági termodinamikát csináltunk, ez a kifejezés [1]-ben nem szerepel.

Igaz, hogy a közgazdasági termodinamika címet adtam egy, a Fizikai Szemlében később megjelent dolgozatomnak [2], de az a fizika iránt érdeklődő olvasóknak készült, és ott ki is fejtettem, hogy a megközelítésünk megfelelő elnevezése az irreverzibilis makroökonómia. Ennek az az oka, hogy a közgazdasági termodinamika elnevezés már foglalt, ezt használjuk azokra a munkákra, amelyek a fizikai termodinamika elveit alkalmazzák a gazdasági folyamatokra, és azt vizsgálják, hogy a természeti folyamatok fizikai irreverzibilitása milyen megszorításokat ad a gazdasági folyamatokra.

A hozzászólás két javaslata egyszerű hiba.

Az I. főtétel módosítására adott javaslata — a pénz helyett a vagyon legyen az energiával analóg szerepet játszó mennyiség — elvileg hibás, mert a vagyonnak nincsenek meg azok a tulajdonságai, amelyek ehhez szükségesek. Ez a közgazdászok számára jól ismert, és az előző dolgozatban részletesen elemeztük.

A vagyonváltozás folyamatjelző, azaz a gazdasági egység vagyonának megváltozása két állapot között attól is függ, hogy milyen nyereségesen tevékenykedett, milyen úton haladt. Ezért nem azonosítható egy állapotjelző függvény megváltozásával, tehát a vagyonváltozás természeténél fogva nem játszhat olyan szerepet, mint az energiaváltozás a termodinamikában.

A II. főtétellel kapcsolatos fejtegetései lényegében helyesen illusztrálják, hogy a gazdaság fizikai entrópiája nem azonos a gazdasági entrópiával, és a fizikailag zárt rendszer nem azonos a gazdaságilag zárt rendszerrel.

Ezek a fejtegetések azonban nem mondanak semmit arról a gazdasági fogalomról, amit — azt hisszük joggal — gazdasági entrópiának neveztünk.

Ezzel tulajdonképpen válaszomat be is fejeztem, de a személyes tapasztalataim azt mutatták, hogy hasonló félreértések másoknál is könnyen felléphetnek, ezért

Martinás Katalin kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Alacsony Hőmérséklet Fizikai Tanszékének docense.

részletesebben kifejtem, hogy mit is jelent a gazdasági irreverzibilitás, milyen lehet egy termodinamikai jellegű közgazdasági elmélet.

Meg kell köszönni Paál Beatrixnak, hogy hozzászólásával felhívta a figyelmet azokra a pontokra, ahol gondolatmenetünk félreérthető lehet, és jó alkalmat adott mondanivalóm továbbgondolására.

I. A gazdasági folyamatok irreverzibilitása

„A közgazdasági elméletekre jellemző, hogy az irreverzibilitás nem szerepelt bennük, ez az amit Georgescu—Roegen kifogásolt." (Samuelson [5] 36.l.) A hétköznapi tapasztalat viszont azt mutatja, hogy a gazdasági folyamatok igenis irreverzibilisek. Változatlan körülmények mellett a gazdasági folyamatok nem megfordíthatók. Ha önként elcserélem az almát körtére, akkor általában a körtét nem cserélem almára. Általában a fából bútort készítünk. De ha megváltoznak a gazdasági feltételek, akkor lehet, hogy a körtét cserélem almára és a bútorból készítek tűzifát. Ez azonban nem az eredeti folyamat megfordítása, mivel ehhez a rendszer állapotát is meg kellett változtatni.

A gazdasági folyamatok irreverzibilitásának vizsgálatát megnehezíti, és félreértéseket eredményezhet, hogy bennük az irreverzibilitás több szinten is jelentkezik, és a különböző szintek irreverzibilitásai eltérő tárgyalást igényelnek. A gazdasági folyamatokban felismerhető alapvető irreverzibilitások közül most csak kettőre: a fizikai irreverzibilitással és a gazdasági racionalitásból származó irreverzibilitással foglalkozunk, mivel ezek tárgyalhatók a termodinamika fogalmi apparátusával.

a) A fizikai irreverzibilitást a fizikai entrópia növekedése írja le.

A termodinamika II. főtételének megfelelően a fizikai folyamatokra mindig teljesül, hogy az entrópia növekszik. A gazdasági folyamatok értelmezése a fizikai entrópia alapján: A gyártás során fizikai irreverzibilitás lép fel, így a folyamat fizikailag megfordíthatatlan, végeredmény az, hogy a világegyetem entrópiáját növeljük.

Tudjuk azt is, hogy nyílt rendszerekben munkavégzéssel a fizikai irreverzibilitás kompenzálható a környezet entrópianövekedésének rovására. Így ez a fizikai irreverzibilitás a gazdasági irreverzibilitás szempontjából irreleváns.

Vannak olyan kísérletek, amelyek a gazdasági rendszerek fejlődését, növekedését a negatív entrópiával próbálják jellemezni. Ez azonban csak metafora lehet, a fizikai entrópia nem írhatja le a teljes hierarchiát. Az érték gazdasági fogalom, a fizikai entrópia nem mérheti a gazdasági értéket.

A negentrópia növekedés nem jellemezheti a gazdasági folyamatokat, mivel nem tudja gazdasági szempontból értékelni az állapotokat, így csak annyi tartalma van, hogy a gazdasági folyamatok során általában a hasznos termék entrópiája kisebb (negentrópiája nagyobb), mint a kiinduló terméké. A negentrópia növekedése nem is szigorúan teljesül. Például ha elvetek 1 q búzát és ebből terem 10 q búza, ennek entrópiája 10-szer nagyobb, mint a vetőmagé.

Másik oldalról nézve viszont nagyon hasznos eszköz lehet a gazdasági folyamatok vizsgálatában a termodinamika. Minden gazdasági folyamat egyben fizikai folyamat, energia- és anyagáram, így minden gazdasági rendszerre fel lehet írni egy termodinamikai mérleget is, így összegezhetők azok a tényezők is, amelyek nem rendelkeznek gazdasági értékkel, s ezért a tisztán gazdasági ábrázolásban nem, vagy csak esetlegesen jelentkeznek. Ilyen tényezők elsősorban a környezetszennyezés, a véges nem megújuló források lehetnek.

b) A gazdasági folyamatok saját irreverzibilitását, amely a racionalitással, a többletérték pozitivitásával jellemezhető — a gazdasági entrópia írja le ([1], [2]).

A gazdasági irreverzibilitás alapja a racionalitás. A „racionális" terminus szótári jelentése a következő: „összhangban áll az ésszel; nem képtelen, nem ostoba ...stb."; vagyis értelmes, intelligens. A közgazdaságtanban jóval szűkebb értelemben használják ezt a kifejezést. A közgazdaságtudomány racionális embere maximalizálásra törekszik, és csak a legjobb megoldásokat fogadja el (Simon [6]). Mint termelő maximalizálja a profitot, mint fogyasztó maximalizálja a hasznosságot. Ez egyben korlátlan racionalitást is jelent, hiszen ismernie kell nemcsak a saját állapotát, hanem a lehetséges folyamatok lehetséges eredményeit is. Muth hipotézise a racionális várakozásról: „a várakozások, mivel ezek nem mások, mint jövőbeli eseményekre vonatkozó, megalapozott előrejelzések, lényegében egybeesnek a megfelelő ökonómiai elmélet előrejelzéseivel" [6].

Az irreverzibilis makroökonómiai tárgyalásban elegendő egy korlátozottabb racionalitás feltételezése, amely lényegében a szó köznapi értelmének felel meg. Itt a racionalitás fogalma csak annyit jelent, hogy a gazdasági rendszer (az ember, a vállalat...) csak akkor végez el valamilyen gazdasági tevékenységet, ha az megéri, azaz ettől jobb lesz az állapota. „Az emberi viselkedés — a szó tágabb, köznapi, nem pedig a maximalizálás szűkebb, közgazdaságtani értelmében — bizonyos tekintetben majdnem mindig racionális" [6].

II. Mi a termodinamikai tárgyalás?

A termodinamika módszertana segítséget nyújthat az irreverzibilis rendszerek következetes makroszkopikus leírásának kidolgozásához.

Kedves olvasó! Ha régebben tanultad a termodinamikát, most arra gondolhatsz, hogy mit keres az ideális gáz vagy a gőzgép a gazdaságban. Nemcsak ebből áll a termodinamika. Irodalomként ajánlhatom a [1]-ben felsoroltakat. Itt most röviden összefoglalom az alapelveket.

A termodinamika a többi között abban hasonlít a gazdaságtanhoz, hogy nincs kanonizált felépítése. Igaz, a gazdaságtannal ellentétben bizonyítható a különböző konstrukciók ekvivalenciája.

A termodinamika általános makroszkopikus fenomenológia, a makroszkopikus fizikai rendszerek általános kerettörvénye. A modern természettudományok (s elsősorban a fizika) „szubjektivitás-allergiája" — a főleg e század eleje óta dívó affektáció ([3] 109. l.) — megnehezíti a termodinamika értelmezését.

Ezek a hangzatos definíciók mind azt hangsúlyozzák, hogy a termodinamika nem egyéb, mint egy forgatókönyv, segítséget ad az irreverzibilis rendszerek leírásához, de nem írja le azokat. Hiszen a leírás alatt a tudományban azt értjük, hogy leírjuk az elemi kölcsönhatásokat, s ezekből fölépítjük a rendszert.

A termodinamikai rendszerre, és azok jellemzőire nem lehet egyértelmű definíciókat adni. Az első lépésben azt kell eldönteni, hogy a vizsgálandó objektum, mint konkrét totalitás, miért érdekes számunkra, milyen kérdésekre akarunk választ kapni. Ez fogja majd eldönteni, hogy milyen absztrakt közelítő termodinamikai rendszerrel helyettesítjük a konkrét rendszert.

Világos, hogy a munka megindításánál nagymértékű alkotó szubjektivitásra van szükség, a munkában a felhalmozott tapasztalatok, és a termodinamika által nyújtott irányelvek segíthetnek. Természetesen a közelítő rendszer kiválasztása, jellemzése után már semmi helye nincs a szubjektivitásnak.

A termodinamikai forgatókönyv

A fizikában a termodinamikai tárgyalásnál először arra a kérdésre kell válaszolni, hogy mit és milyen pontossággal fogunk a rendszeren mérni, ez fogja kijelölni a megfelelő termodinamikai rendszert, amely a vizsgált objektumnak egy közelítését adja csak, de célirányosan közelítőt.

A termodinamikai leírásban egy rendszer állapotát az extenzív paraméterekkel jellemezzük, így a vizsgált folyamatok jellemzése az extenzívek változásával történik, a forrásokkal és az áramokkal.

Ez azt jelenti, hogy ha megadom a rendszer típusát, legyen ez ideális gáz, akkor az extenzívek értékeinek megadásával (energia 10 J, térfogat 22 l, részecskeszám 1 mól) már rögzítem a konkrét állapotot, így annak mérhető makroszkopikus értékeit is. A konkrét értékeket megadó egyenleteket kísérletileg kell meghatározni, a termodinamika csak az irreverzibilitást transzformálja át a hétköznapi tapasztalat szintjéről a fizikai elmélet nyelvére.

Definíció: Extenzív paramétereknek nevezzük azokat a mennyiségeket, amelyek additívak, és időbeli változásuk mérlegegyenlettel írható le.

A mérlegegyenlet szokásos alakja:

$$dX/dt = J + F,$$

ahol dX/dt a megfelelő extenzív paraméter időbeli megváltozása, J az áram (a rendszer és a környezet közötti extenzív csere), F a forrás (a rendszeren belül fellépő változás).

A definícióban felsorolt tulajdonságokkal a gazdaságban a jószágok valamint a pénz rendelkeznek.

Az extenzív paraméterek kiválasztása a termodinamikában próbálgatással történik, nincsenek apriori szabályok, legfeljebb tapasztalatok. A legkisebb független extenzív paraméterszám a hőmérsékleti sugárzást jellemzi, itt 2. A felső korlátot már a kutató lelkivilága és lustasága definiálja, illetve a leírás pontosságigénye. Ha például a levegőt tárgyaljuk, akkor a legdurvább közelítésben csak a teljes részecskeszámot használjuk, pontosabb leírásnál már figyelembe vesszük, hogy oxigént, nitrogént tartalmaz, s ezek mennyiségeivel jellemezzük a rendszert. Ugyanannak a fizikai rendszernek különböző pontosságigény mellett más és más termodinamikai rendszer felel meg.

Ezután az egyensúlyi állapotot definiáljuk. Figyelem! A fizikai (termodinamikai) egyensúlyfogalom nem egyezik meg a gazdaságival! A Pareto-optimum állapota áll legközelebb a fizikai egyensúlyhoz.

Definíció: Egy rendszer termodinamikai egyensúlyi állapotban van, ha a jellemző paraméterek értéke nem változik az időben, és nincsenek áramok a rendszer és a környezet között.

Termodinamikai egyensúlyi állapotban makroszkopikusan nézve a rendszerben nem történik semmi, s a fizikai irreverzibilitás megfogalmazható úgy is, hogy egy izolált rendszer közeledik az egyensúlyi állapothoz, s ha azt elérte, akkor — az irreverzibilitás miatt — abból már nem mozdulhat el. Más szavakkal, az izolált rendszer célja az egyensúlyi állapot, s a fizikai irreverzibilitás azt jelenti, hogy az izolált rendszer mindig közeledik az egyensúlyi állapothoz.

Itt lényeges különbség van a gazdaság és a fizika között!! A termodinamikai egyensúlyi állapotnak megfelelő gazdasági egyensúlyi állapot nem figyelhető meg! Igaz, a fizikai egyensúly is csak közelítő.

Definíció: reverzibilis folyamat — megfordítható folyamat, amely a környezeti feltételek megfelelő megváltoztatása mellett fordítva is végbemegy.

Vegyünk ki egy pohár vizet a jégszekrényből (kb. 15 °C hőmérsékletű), a szobában 20 °C van. A pohár víz fel fog melegedni, beáll a közös hőmérséklet, ez

így egy irreverzibilis folyamat. A pohár víz számára azonban ez nem az, mivel a jégszekrénybe visszatéve újra a kezdeti 15 °C-ra hűl le.

Definíció: irreverzibilis folyamat — nem megfordítható folyamat, amelynél nem létezik a környezeti feltételek olyan megváltoztatása, amely mellett fordítva is végbemegy.

A legegyszerűbb példa talán az, amikor a kezünket összedörzsölve melegítjük azt; hiába dörzsöljük visszafelé, nem fog lehűlni.

Mire használható a termodinamika?

A termodinamika nem preskriptív és nem is deskriptív, hanem restriktív tudomány. Megmondja, hogy mi az, ami lehetetlen. Nem létezik örökmozgó. Nem lehetséges olyan folyamat, ami ellentmond az energiamegmaradásnak vagy az irreverzibilitásnak. A termodinamika, mint már említettük, nem adja meg a konkrét rendszerek állapotegyenleteit. Alkalmazásai:

1. Az egyensúlyi állapot stabilitási feltételeinek megadása, pl. a Le Chatelier—Braun elv, amelynek közgazdasági megfelelője a Le Chatelier—Samuelson elv.
2. A rendszerre adott külső-belső kényszerek mellett fellépő egyensúlyi állapot meghatározása.
3. A rendszer makroszkopikus időbeli viselkedésének tárgyalása, ez az áramok és a források meghatározását jelenti.

A termodinamika alapján az állapotegyenleteket csak egyensúlyi állapotban lehet megadni, azonban a makroszkopikus idő bevezetése áthidalja ezt a problémát. Ez itt azt jelenti, hogy egy „durvított" időskálát használunk. Így csak olyan lassú folyamatokat írhatunk le, amelyek lehetővé teszik az időbeli átlagolást. Például, ha a gáznyomást 10^{-10} szekundumos méréssel mérjük, akkor tetemes szórást kapunk. A nyomásváltozás ilyen időskálán jelentős, ezért a nyomásfogalom a jelenség leírására alkalmatlan.

Ha azonban a nyomásváltozás például 1 százalék/perc, akkor használható a nyomásfogalom, mivel a nyomásmérővel szekundumonként mérve értelmes nyomásértékeket kapunk, s a változás is leírható.

A fenti eljárást elegánsabban lokális egyensúlyi közelítésnek hívjuk. A lényege, hogy a vizsgálandó rendszerünket elegendően kicsiny és elegendően nagy részekre osztjuk térben és időben, úgy hogy a cellákat egyensúlyi állapotban lévőknek tekinthessük, de a cellák csak önmagukkal vannak egyensúlyban, egymással nem. A teljes rendszer viselkedését már a cellák közötti kölcsönhatások határozzák meg.

Az áttekintés alapján a mikroökonómia és a termodinamika módszertana között az egyik leglényegesebb különbség az, hogy míg a termodinamika az egyensúlyi állapot jellemzéséből indul ki, és a II. főtétellel — az entrópianövekedés elvével — a termodinamikai irreverzibilitást lefordítja az egyensúlyi állapot kitüntetett helyzetére, addig a makroökonómia az áramokkal és a forrásokkal dolgozik, így a folyamatok gazdasági irreverzibilitása nem jelentkezik tisztán.

Az „irreverzibilis makroökonómia" célja egy olyan gazdasági elmélet alapfogalmainak és posztulátumainak termodinamikai jellegű kidolgozása, amely az állapotokból kiindulva, a folyamatok gazdasági irreverzibilitásának — a korlátozott racionalitásnak — a felhasználásával megadja az ökonómiai folyamatok általános kerettörvényét.

Hivatkozások

[1] *Bródy András—Martinás Katalin—Sajó Konstantin:* Gazdasági és termodinamikai mérés. Közgazdasági Szemle, 1986. 1. sz.
[2] *Martinás Katalin:* Közgazdasági termodinamika. Fizikai Szemle, 1986. 11. sz.
[3] *Juhász-Nagy Pál:* Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai. Akadémiai Kiadó, 1986.
[4] *Paál Beatrix:* A közgazdasági termodinamika felé. Közgazdasági Szemle, 1988. 2. sz.
[5] *Samuelson, P. A.:* Thermodynamics and Economic Isomorphisms. In: Global Econometrics (ed. Adams, F. G.—Hickman, B. G.) The MIT Press, Cambridge, 1983.
[6] *Simon, H. A.:* Korlátozott racionalitás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

Karl Vak:

A JÖVŐ STRUKTÚRÁJA

„A 70-es évek második felétől kezdve az általam vezetett bank (a bécsi Zentralsparkasse) érdeklődésének középpontjába — egyebek között— olyan kérdések kerültek, mint a technológia és az innováció kapcsolata, valamint az osztrák gazdaság részesedésének hosszabb távú alakulása a világkereskedelem összetételében. Megkíséreltük, hogy mindehhez szimpóziumokkal, előadások megrendezésével, kiadványokkal és pályázatokkal, sőt cégek alapításával és a piac résztvevőinek nyújtott konkrét segítséggel is hozzájáruljunk.

Az itt összefoglalt tanulmányok, melyek több mint tizenkét év során jöttek létre, arról tanúskodnak, hogy a bankstratégia megalapozásához — újra és újra — szükség van az egyéni álláspont rögzítésére is...

A gazdaság képe az ipari országokban a legutóbbi tíz-tizenöt év alatt gyökeresen megváltozott. Úgy látszik azonban, hogy az üzleti irányítás körében ez a kép lényegesen lassabban bontakozik ki, habár a változások szükségességét általánosan elismerték. A nyugati világ eddig nem volt képes arra, hogy a döntési struktúrákat jelentősen hatékonyabbá tegye, bár ezek — és velük együtt maga az üzleti irányítás is — a mind bonyolultabb problémák megoldásában igen lényeges tényezők. A változó értékszemlélet, a környezet védelme és a nemzetközi munkanélküliség mind azt mutatják, hogy a vállalatvezetés problémája többsíkú: a vállalati szempontok mellett általános gazdasági, szociális és közérdekű szempontokat is tartalmaz. Ez az oka annak, hogy a vállalatvezetésről szóló tanulmányok ... olyan előadások mellé kerültek, amelyek ... népgazdasági tartalmúak." *(A szerző előszavából.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 144 l., 31 Ft

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 9. sz. (1111—1116. l.)

PIERRE L. SIKLOS

Ciklus, kiszámíthatóság és a gazdaságpolitika hatástalansága

A cikluskutatások újabb eredményeinek áttekintése

A közgazdászok immár több mint egy évszázada kutatják a gazdaság ciklikus folyamatait, amelyeket a legkülönfélébb módokon próbáltak megmagyarázni. Az optimizmus és a pesszimizmus légkörének váltakozásától egészen a napfogyatkozásokig számtalan tényezőt vizsgáltak meg, mint lehetséges okot. Az utóbbi két évtizedben a gyanú a *monetáris politikára* terelődött. Ebben közrejátszott a ciklusokat a beruházások ingadozásából levezető Keynes-féle magyarázatból fakadó kiábrándulás is. Ennek két oka volt: egyrészt kudarcba fulladt minden olyan próbálkozás, mely a *költségvetési politikának* a beruházásokra és a gazdasági teljesítményre gyakorolt hatását, a költségvetési eszközökkel történő befolyásolás hatásosságát volt hivatva bizonyítani. *Friedman* nyomán a közgazdászszakma nagyobb része arra a meggyőződésre jutott, hogy az ingadozások alapvető oka a monetáris politikában keresendő.

Friedman a *Burns* és *Mitchell* által a Nemzeti Gazdaságkutató Hivatalban (NBER) kifejlesztett eljárásra támaszkodva a cikluscsúcsok és a mélypontok időzítését vizsgálta. A gazdasági tevékenység ciklusait a pénzkínálat ingadozásaival együtt ábrázolva sikerült kimutatnia, hogy a pénzkínálat nem csupán a termeléssel szoros korrelációban alakult, hanem a pénzpolitika ciklusai némileg meg is előzték a gazdasági ciklusokat. Ez az összefüggés ma is megfigyelhető, jóllehet időközben a finanszírozási rendszer fejlődésével mind a pénzkínálat mechanizmusai, mind pedig az előrejelzésre és elemzésre szolgáló módszerek gyökeresen átalakultak.

Friedman eredményei mellett a hetvenes években kifejlesztett *St. Louis modell* is hozzájárult a monetarista szemlélet elterjedéséhez. A modell egyrészt igazolta a pénzpolitikának a folyó áron mért bruttó hazai termék (GDP) ingadozásaiban játszott szerepét, másrészt kimutatta, hogy a költségvetési politika hatása a ciklus szempontjából elhanyagolható ([2], [31]).

A gazdaságpolitika hatástalanságáról

A monetáris folyamatok ciklikus hatásai körüli vita több fázison ment keresztül az utóbbi időben.

A Phillips-görbe alkalmazási körének kiszélesedése a hatvanas években azt a benyomást keltette, hogy a közgazdászok megbízható eszközt találtak a munkanélküliség és az infláció elfogadható szinten tartásához.

A gazdaságpolitika e területen mutatkozó tehetetlensége vezetett a *Friedman—Phelps* hipotézis megfogalmazásához, amely szerint a monetáris politika hosszú távon csak az infláció gyorsítására képes, rövid távon (2—4 évet tekintve) pedig valószínűleg a ciklusok egyik legfontosabb kiváltó oka. Ezért *Friedman* azt javasolta, hogy a központi bank igazítsa a pénzkínálatot a gazdasági növekedés alakulásához ahelyett, hogy aktív pénzpolitikán keresztül próbálná befolyásolni a gazdasági teljesítményt.

Néhány évvel azután, hogy *Friedman* javaslatai polgárjogot nyertek a szakmai közvéleményben, a közgazdászok egy csoportja arról igyekezett meggyőzni a gazdaságpolitikusokat, hogy ha az embereket nem korlátozzuk hasznosságmaximáló viselkedésükben, akkor a pénzpolitikával kapcsolatos elképzelések a racionális vára-

Pierre L. Siklos a kanadai Wilfrid Laurier University adjunktusa.

kozásoknak megfelelően alakulnak, vagyis a pénzpolitika alakulásával kapcsolatos feltevéseiket nem egyszerűen a múlt alapján korrigálják, hanem előbbre tekintve mérlegelnek. Mivel a gazdaságpolitika várható alakulását — a múlt tendenciáin túl — számtalan egyéb tényező jelezheti előre, a pénzpolitika számára egyre szűkül annak lehetősége, hogy — valódi meglepetést okozva — ténylegesen hasson a gazdasági fejlődésre.

E megközelítés végül, ötvöződve *Kydland* és *Prescott* [22] módszerével, érdekes következtetésre vezetett. Felfedezték: a racionális várakozási modellekből az is következik, hogy mihelyt a gazdaságpolitikát meghirdették, a gazdaságpolitikusok szinte kényszerülnek az attól való eltérésre. A racionális várakozási hipotézis tehát szükségessé tette a kiszámítható és a kiszámíthatatlan pénzpolitika közötti különbségtételt. Ha a pénzkínálat növelésére vonatkozó döntés teljes mértékben előre látható, ugyanilyen lesz az ennek nyomán keletkező aggregált kínálatnövekedés is. Ennek következtében, ha az árak rugalmasak, akkor a monetáris expanzió inflációs hatású, és csak annyiban hat a termelésre is, amennyiben váratlan és kiszámíthatatlan. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy az előrejelzési hiba véletlen jellegű, akkor ebből az a gazdaságpolitikai konklúzió származik, hogy a monetáris politika rövid távon és hosszabb távon egyaránt hatástalan.

A monetáris politika hatástalanságával kapcsolatos feltevést az utóbbi egy-két évtizedben számos empirikus vizsgálat tesztelte, és bár ezek eredményei nem igazolták a gyanút, a feltevés mégis makacsul tartja magát. Ennek oka nyilván abban rejlik, hogy az iménti érvelés hátterében álló modell egyszerű, jól áttekinthető és a jólét maximálására vonatkozó elvekkel, a mikroökonómiai elemzés alapjaival is összhangban van.

Az alkalmazkodás súrlódása

A gazdaságpolitika hatástalanságára vonatkozó elmélet alkalmazása azért vezet hamis következtetésre a makroökonómiai elemzésben, mert sem a bérek, sem pedig az árak alakulása nem azonnal alkalmazkodik a várakozásokhoz. Mivel azonban sok olyan piac is létezik, amelyre a gyors alkalmazkodás a jellemző (ilyen például a devizapiac), *Hicks* nyomán a gazdaságot helyesebb a rugalmatlan és a rugalmas áralakulással jellemezhető piacok együttesének tekinteni. E különbségtétel ösztönözte a keynesi szellemű ciklusmagyarázat újraéledését, mely szerint az ár és a béralakulás egyes piacokon rugalmatlan. Ezt az elméletet alapozta meg az a tapasztalati tény is, hogy az Egyesült Államokban a második világháború utáni időszakban a reálértékeken mért GNP jóval kevésbé ingadozott, mint a korábbi időszakban [10].

Ám hogyan alakultak az árak? A modern makroökonómia logikája szerint a kereslet és a kínálat egyensúlyának tartósabb fennmaradását, a gyorsabb alkalmazkodást — amit a GNP reálértékének csekély ingadozása jelez — a rugalmas áralakulás szolgálná, az árak mégis a korábbi időszakban megfigyeltnél kevésbé ingadoztak — a szabályozó beavatkozások és az 1945 után elterjedt hosszabb távú kollektív szerződések hatására (lásd [12], [19]). Ez a megfigyelés [4] ellentmond a kézikönyvekben leírt hagyományos érvelésnek.

Mostanában két elmélet is magyarázatot próbál adni az üzleti ciklusok e sajátosságaira. Az egyiket *reál* megközelítésnek nevezhetjük annak alapján, hogy nem tulajdonít jelentőséget a monetáris politika hatásának, a másik pedig az *árrugalmatlanság* feltételezéséből kiindulva éppen ellenkezőleg, úgy ítéli meg, hogy a monetáris politika váratlan változásai a gazdaság egészének stabilitását veszélyeztetik.

Az ár vagy a termelés alkalmazkodási sajátosságaiból ered a ciklus?

Mielőtt megpróbálnánk erre válaszolni, néhány fogalmat tisztáznunk kell. A *gazdasági ciklusokat* a Nemzeti Gazdaságkutató Hivatal (NBER) gyakorlatát követve rövid (4 éves) és középtávú (8 éves) ciklusokra szokás osztani [34]. A vita akörül folyik, hogy a ciklusok létrejöttében a pénzpolitika milyen szerepet játszik. Így magának a *pénznek az értelmezésén* is sok múlik az érvelésnél. Az, hogy mi mindent sorolunk

a pénz fogalomkörébe, azért fontos, mert az egyes alkotóelemek más és más tényezővel vannak szorosabb vagy lazább kapcsolatban, így a pénz definíciója határozza meg azt is, hogy mit értünk kamatlábon. Bár elméletileg igen sokféle definíció képzelhető el, az ökonometriai gyakorlatban általában az M1-gyel jelölt, a készpénz és a látra szóló betétek összegét jelentő, vagy az M2-vel jelölt, az előbbiek mellett a lekötött betéteket is tartalmazó pénzforgalmat használják a monetáris politika jellemzésére. E két kategória mellett az szól, hogy általában szoros kapcsolatban vannak a pénzkeresletet meghatározó tényezőkkel.

Ha az üzleti ciklusokat a pénzmennyiség alakulására vezetjük vissza és feltételezhetjük a pénzkereslet stabilitását, akkor a ciklusokat a központi bank kiszámíthatatlan politikájából eredeztethetjük, és a pénztartók viselkedése felmenthető a gyanú alól.[1] De mint a legtöbb gazdasági mutató esetében, a pénzmennyiség mutatójának alakulásában is megfigyelhető bizonyos trend. A ciklikus komponens meghatározására szolgáló trendkiszűrési eljárások közül a legtöbben az első differencia képzését alkalmazzák [28], [31]. Másik lehetőség a regresszióval kiszámított időtrend kivonása lenne [13].

A gazdaságpolitika hatástalansága racionális várakozások mellett

A hagyományos közgazdasági gondolkodás e század elején a ciklusokat nem a kormányzati beavatkozások nyomán létrejövő pénzmennyiség-változásra vezette vissza, hanem a munkaerő keresletét és kínálatát befolyásoló tényezőkkel hozta kapcsolatba. E tényezők között fontos szerepet játszottak a technológia jellemzői és a kamatláb. *King* és *Plosser* [18], valamint *Kydland* és *Prescott* [21] az ilyen elméleteket összefoglalóan a *ciklus reál elméletének* (real business cycle theory) nevezték, mivel a GNP reálértékének ingadozását ezek reálváltozókkal magyarázzák. Az ilyen elméleti megközelítések mindmáig széles körben hatnak. A második világháború utáni időszak ciklusait (például *Kydland* és *Prescott* [22]) technológiai megrázkódtatásokkal magyarázza. Érvelésükben semmilyen szerep nem jut a pénznek és más monetáris változónak.

A század elején uralkodó közgazdasági elméletek mai alkalmazása sok érdekes szemponttal gazdagította a vizsgálatokat, de számos fenntartás is megfogalmazódott a ciklus reálelméleti felfogásával szemben. *McCallum* [25] azt kifogásolja, hogy mivel a technikai fejlődés közvetlenül nem figyelhető meg és nem mérhető tényező, így az elmélet arra az ellenőrizhetetlen állításra épül, hogy a technológiai fejlődés ciklusai hasonlóak az üzleti ciklusokhoz. De ellenvetésként felhozható az is, hogy a GNP reálértékének alakulása és a pénzmennyiség között szoros korrelációt tapasztalhatunk, s ezért indokolatlan ennek a tényezőnek a kihagyása a magyarázó tényezők sorából.

A fogyasztói árak inflációja és a reálértéken mért GNP változása közötti korreláció Kanada esetében azt mutatja, hogy a GNP növekedésének korrelációja az azonos időszaki inflációval negatív, míg a jövőbeli inflációval pozitív. Ennek az lehet az oka, hogy a kínálat hirtelen megváltozásából adódó hatás a GNP növekedését közvetlenül mérsékli, ami a gazdaságpolitikát arra készteti, hogy intézkedéseket hozzon a növekedés lassulásának megállítása és a gyorsítás érdekében, növelje a pénzmennyiséget, aminek következtében az áremelkedés üteme is gyorsul.[2]

A növekedés és a monetáris politika összefüggését egyébként más, hasonló korrelációs elemzés is jelzi. A pénzmennyiség növekedése érzékelhetően pozitív hatással van a növekedésre, különösen a néhány évvel későbbi növekedésre.

Vajon ezek az érvek elegendőek-e ahhoz, hogy kétségbe vonjuk a ciklus reálmagyarázatának érvényességét? A *racionális várakozásokra* épülő elmélethez fordulhatunk a válaszért. Ha a gazdálkodókról feltételezzük, hogy racionális várakozásaik révén jóelőre figyelembe veszik a gazdaság-

[1] A stabil pénzkereslet jelentőségét *Laidler* [23] meggyőzően indokolja.

[2] Mindez persze csak elméleti spekuláció, hiszen a korrelációs számítás mögött nem választható szét a kínálat és a kereslet hatása. Ehhez bonyolultabb ökonometriai módszerek alkalmazására lenne szükség.

politika várható lépéseit, a gazdaság reálnövekedésére csak a *váratlan*, előre nem látható gazdaságpolitikai lépések hatnak. Így a monetáris politika is meglehetősen semleges szerepkörbe szorul. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki a váratlan meglepetések lehetőségét sem. A vállalat joggal hiheti, hogy árainak emelkedése nem a pénzmennyiség növekedésének (inflációnak) a következménye, hanem a termékei iránti kereslet növekedésének a jele. Így a monetáris politika, amennyiben az nem teljesen kiszámítható a vállalatok számára, a kínálatot növelve végül is reálnövekedést eredményezhet.

E gondolatmenet számos eleme megtalálható már *Friedman* [7] *és Phelps* [29] írásaiban is, de annak leghatározottabb megfogalmazása, hogy a monetáris politika kiszámíthatatlan lépései módosíthatják az árarányokat és így a reálnövekedésre is hatással lehetnek, a racionális várakozások elméletének érdeme [24], [33]. Ha a monetáris politika egyes lépései valóban *kiszámíthatatlan* módon jelentkeznek a ciklus során, azoknak reálhatásai lehetnek, és ennyiben a monetáris politika is szerepel a ciklus okai között. Ekkor tehát a ciklus reálmagyarázatát tévesnek minősíthetjük. Ha azonban az ilyen hatással járó váratlan gazdaságpolitikai lépés nem valószínű, akkor a *gazdaságpolitika hatástalanságának tételét* [36] kell elfogadnunk, amely szerint a gazdaságpolitikai beavatkozás nem befolyásolja a termelés ciklikus alakulását. Ez esetben nyilván máshol kell keresni a magyarázatot.

Elméletileg mindkét vázolt felfogás vonzó, de a kettő közötti választást az eddigi empirikus eredmények nem könnyítik meg.

Sargent [34] és *Barro* [1] azt igyekszik bizonyítani, hogy csak az előre nem várt infláció vagy a kiszámíthatatlan monetáris politika hozható kapcsolatba a növekedési ciklussal. Vizsgálataik tehát a racionális várakozások iskolájának megközelítését támasztják alá. Vannak más, a racionális várakozások elméletét támogató eredmények is [19], [38]. De szép számmal találkozunk éppen ellentétes következtetésekkel is.

Fair [5] eredményei például azt mutatják, hogy a növekedés és a váratlan infláció között az utóbbi években már nincs pozitív korreláció. *Mishkin* [26] kimutatja, hogy *Barro* eredményei nemcsak a racionális várakozások modellje alapján, hanem más értelmezésnek megfelelően is értékelhetőek, így kétségbe vonja, hogy *Barro* következtetései döntőek lehetnének. A vita tehát távolról sem dőlt még el.

Az árak késleltetett alkalmazkodása és a ciklus

A Nemzeti Gazdaságkutató Hivatal (NBER) kiadásában nemrég jelent meg egy tanulmánykötet [12], amely új megvilágításba helyezi a cikluselméleteket is. A kötetbe foglalt tanulmányok szerzői, egyetértenek abban, hogy az Egyesült Államok háború utáni gazdasági ciklusaira alapvető hatással volt két változás. Egyrészt a munkaerő-piac szervezettebbé válása miatt megnövekedett a bérmegállapodások jelentősége és kiterjedése, másrészt jelentősen csökkent a növekedésingadozás mértéke. Sok szerző ezt úgy értelmezi, hogy a termelés ingadozása az árak és a — megállapodáshoz kötött — bérek lassúbb alkalmazkodása miatt mérséklődött.

(Az ár és bérmegállapodások kiterjedt alkalmazása költségmegfontolásokkal magyarázható. A gyakori változás növelné az alkalmazkodási költségeket. A fogyasztók és a felhasználók olcsóbb és jobb informálása, a velük fenntartott kapcsolatok stabilizálása is a megállapodásokat indokolja [14]).

A rugalmatlan ár- és béralakulás *I. Fischer*, *Keynes* és *Tobin* műveiben fontos szerepet kapott. *Friedman* és *Phelps* egészítette ki ezt a képet az információ jelentőségének hangsúlyozásával. *Hicks*, *Okun* és mások pedig olyan gazdaságokat elemeztek, ahol a rugalmas áralakulással jellemezhető területek mellett merev piacok is vannak.

A továbbiakban megvizsgálunk néhány — a rugalmatlan áralakulásra alapozott gazdasági cikluselméletekkel szemben felhozható — érvet.

Kérdés, hogy ha az alkalmazkodás költsége árrugalmatlanságra vezet, akkor a bérmegállapodásokban alkalmazott létfenntartási költség szerinti indexelés miért

ment ki a divatból. Ezt az indexelési formát a hetvenes években ugyan gyakrabban alkalmazták, mint manapság, de igazán széles körben sohasem terjedt el.

McCallum [25] e kifogással szemben rámutat, hogy a legtöbb bérmegállapodásban szerepel valamilyen bérautomatizmus. Így a munkások legalábbis némi védelmet érezhetnek az infláció várhatónak tekintett részével szemben.

Ez azonban nem magyarázza kielégítően, hogy a munkavállalók, akiknek reálbére legalábbis Kanadában jelentősen csökkent a hetvenes évek végétől kezdődően, miért nem követeltek hatékonyabb indexelési automatizmust. Kiclégítőbb magyarázat lehet, hogy a stagnálás időszakában jelentkező inflációval szemben a munkavállalók alkupozíciója rosszabb.

További lehetséges ellenvetés: nem eléggé világos, hogy az áralkalmazkodás rugalmatlansága miként csillapította a növekedési ütem ciklikus ingadozását a háború utáni időszakban. Sőt *Romer* [32] egyenesen arról ír, hogy a nagyobb stabilitás csupán látszat. A háború előtti időszak adatait megfelelően felülvizsgálva a megfigyelhető ingadozás a háború utáni időszakban csak alig valamivel mutatkozik kevésbé nagynak és szélsőségesnek, mint a háború előtt volt. A *Gordon*-féle kötetben [12] szerepel *Cagan* hozzászólása, amelyben megalapozatlannak tekinti a stabilitás minősítésének a két időszak összehasonlítására épülő megközelítését. Kifejti, hogy a két időszak nehezen vethető össze, mivel a háború előtti időszakban számos olyan, jelentős mértékű keresleti megrázkódtatás hatását kellene kiszűrni, amelyek az ingadozást nagymértékben erősítették. (Ilyen például az első világháború hatása az amerikai gazdaságra, az aranystandard rendszerének megszűnése, és a nagy gazdasági válság.) Ezzel szemben az 1945 utáni időszakot inkább *kínálati* megrázkódtatások jellemezték (ilyen volt az 1974-es és az 1979-es olajárrobbanás).

Az sem zárható ki, hogy a ciklus csillapodása a monetáris és fiskális beavatkozás kifinomultabb és hatásosabb alkalmazásának következménye. Ezt az érvet persze mind a monetaristák, mind pedig a racionális várakozások iskolája elutasítaná, mondván, hogy a beavatkozás sokkal inkább okoz zavart, semmint hogy a hangoztatott célok elérését, a ciklus mérséklését szolgálná.

Következtetések

A gazdasági ciklussal kapcsolatos elméletek egyre sokrétűbbé, változatosabbá válnak, így elágazásaik mindegyikét képtelenség lenne akár csak megemlíteni is.

Így e rövid áttekintés során nem foglalkoztunk a ciklusokban megfigyelhető *aszimmetriával* sem, melyre pedig az utóbbi időben többen is felfigyeltek [33], [6], [27]. Ennek lényege az a felismerés, hogy a visszaesés általában rövidebb, de mélyebb, mint az ezt követő expanzió. A ciklus aszimmetriájának ténye nem hagyja érintetlenül számos gyakran alkalmazott ökonometriai eljárásunkat sem.

Sokan vélik úgy, hogy — s erre szintén nem tértünk ki — a gazdasági ciklus nem érthető meg a politikai mechanizmus és a gazdaságpolitika összefüggéseinek részletesebb bemutatása nélkül. Mindez jelzi az üzleti ciklusok jelenségének összetettségét, a cikluselmélet kutatóinak sokirányú érdeklődését.

Hivatkozások

[1] *Barro, R.:* Unanticipated Money, Output, and the Price Level in the United States. Journal of Political Economy. 1977. augusztus

[2] *Batten, D.—Thornton, D.:* The Monetary-Fiscal Policy Debate and the Anderson-Jordan Equation. Review of the Federal Reserve Bank of St. Louis 68 (1986. október)

[3] *Blanchard, O.—Watson, M.:* Are Business Cycles All Alike? in [12]

[4] *De Long, B.—Summers, L.:* The Changing Cyclical Variability of Economic Activity in the United States. in [12]

[5] *Fair, R.:* An Analysis of a Macroeconomic Model with Rational Expectations in the Stock and Bond Markets. Journal of Political Economy 67 (1979. augusztus)

[6] *Falk, B.:* Further Evidence on the Asymmetric Behavior of Economic Time Series Over the Business Cycle. Journal of Political Economy, 1986. október

[7] *Friedman, M.:* The Role of Monetary Policy. American Economic Review, 1968. március
[8] *Friedman, M.:* Nobel Lecture: Inflation and Unemployment. Journal of Political Economy, 1977. június
[9] *Froyen, R.—Waud, R.:* Real Business Cycles and the Lucas Paradigm. NBER Working Paper no. 2109, 1986. december
[10] *Gordon, R.:* Price Inertia and Policy Ineffectiveness in the United States, 1890—1980. Journal of Political Economy, 1982. december
[11] *Gordon, R.:* A Century of Evidence on Wage and Price Stickiness in the United States, the United Kingdom, and Japan. in J. Tobin (ed.): Macroeconomics Prices and Quantities (Oxford: Basil Blackwell, 1983.)
[12] *Gordon, R.:* The American Business Cycle: Continuity and Change (Chicago: University of Chicago Pess, 1986.)
[13] *Granger, C.—Engle, R.:* Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing. Econometrica, 1987. március
[14] *Hall, R.—Taylor, J.:* Macroeconomics (New York: Norton, 1986.)
[15] *Hendry, D.—Eriksson:* Assertion Without Empirical Basis: An Econometric Appraisal of Monetary Trends... in the United Kingdom by Milton Friedman and Anna J. Schwartz. Oxford University Applied Economics Discussion Paper, no. 25. 1987. március
[16] *Howitt, P.:* Innis Lecture: The Keynesian Recovery. Canadian Journal of Economics, 1986. november
[17] *Interactive Data Analysis* (IDA) (New York: McGraw-Hill, 1984.)
[18] *King, R.—Plosser, C.:* Money, Credit and Prices in a Real Business Cycle. American Economic Review, 1984. június
[19] *Kormendi, R.—Meguire, P.:* Cross-Regime Evidence of Macroeconomic Rationality. Journal of Political Economy, 1984. október
[20] *Kydland, F.—Prescott, E.:* Rules Rather Than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plans. Journal of Political Economy, 1977. 473—91. l.
[21] *Kydland, F.—Prescott, E.:* A Competitive Theory of Fluctuations and the Feasibility and Desirability of Stabilization Policy. in S. Fischer (ed.): Rational Expectations and Economic Policy (Chicago: University of Chicago Press, 1980.)
[22] *Kydland, F.—Prescott, E.:* Time to Build Aggregate Fluctuations Econometrica, 1982. november
[23] *Laidler, D.:* The Demand for Money: Theories, Evidence, and Problems. 3. kiadás (New York: Harper and Row, 1985.)
[24] *Lucas, R.:* Some International Evidence on Output-Inflation Trade-Offs. American Economic Review, 1973. június
[25] *McCallum, B.:* On "Real" and "Sticky-Price" Theories of the Business Cycle. Journal of Money, Credit and Banking, 1986. november
[26] *Mishkin, F.:* Does Anticipated Aggregate Demand Policy Matter? Further Econometric Results. American Economic Review, 1982. szeptember
[27] *Neftci, S.:* Are Economic Time Series Asymmetric Over the Business Cycle? Journal of Political Economy, 1984. április
[28] *Nelson, R.—Plosser, C.:* Trends and Random Walks, in Macroeconometric Time Series: Some Evidence and Implications. Journal of Monetary Economics, 1982. 139—162. l.
[29] *Phelps, E.:* The Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory. New York: Norton, 1970.
[30] *Raj, B.—Siklos, P.:* The Role of Fiscal Policy in the St. Louis Model: An Evaluation and Some New Evidence. Journal of Applied Econometrics 1986. 287—294. l.
[31] *Raj, B.—Siklos, P.:* Some Qualms About the Institutionalist Test of the Long-Run Behavior of Velocity. Economic Inquiry (megjelenés alatt)
[32] *Romer, C.:* Is the Stabilization of the Post-War Economy a Figment of the Data? American Economic Review, 1986. június
[33] *Sargent, T.—Wallace, N.:* Rational Expectations, the Optimal Monetary Instrument, and the Optimal Money Supply Rule. Journal of Political Economy 1975. április
]34] *Sargent, T.:* A Classical Macroeconomic Model for the United States. Journal of Political Economy 1976. április
[35] *Sargent, T.:* The Observational Equivalence of Natural and Unnatural Theories of Macroeconomics. Journal of Political Economy, 1976. június
[36] *Sargent, T.:* Macroeconomic Theory. New York: Academic Press, 1979.
[37] *Sims, C.:* Policy Analysis with Econometric Models. Brookings Papers on Economic Activity. 1982. 1. sz.
[38] *Siklos, P.:* Output-Inflation Trade-Offs: Some New Evidence From Post-War U. S. Quarterly Data. Journal of Macroeconomics, (megjelenés alatt)
[39] *Winer, S.:* Money and Politics in a Small Open Economy. Public Choice, 1986. 221—239.

Közgazdasági Szemle, XXX. évf., 1988. 9. sz. (1117—1129. l.)

MAKULA LÁSZLÓ—SZÉKELY JUDIT—VÖRÖS ATTILA

Miért kell az autópálya? *

A közlekedési kapcsolatok színvonala jelentősen, olykor döntő mértékben befolyásolja az egyes területek társadalmi-gazdasági fejlődését, a termelőerők területi elhelyezkedését, a települések közötti munkamegosztás kialakulását, a népesség térbeli elhelyezkedését, a településrendszer fejlődését, a védelmi képességet. Írásunkban nem vállalkozunk egész közlekedési hálózatunk színvonalának, a fejlesztés feladatainak tárgyalására. Egyetlen kulcsterületet kívánunk részletesen megvizsgálni — a hazai autópálya-hálózatot. (Azt viszont, hogy a közúti közlekedés főbb mutatói hogyan aránylanak a közlekedés többi ágának mutatóihoz, illetve népgazdaságunk fejlődési üteméhez, az 1. sz. táblázat adataival és az 1. sz. ábrával érzékeltetjük.)

Az *autópályáknak*[1] a közúti közlekedésen belüli növekvő fontosságát jelzi, hogy részesedésük a főhálózat *forgalmából* napjainkban kereken háromszorosa a főhálózat *hosszán* belüli részarányuknak (lásd a 2. sz. ábrát). Hazánkban is kimutathatóak a gyorsforgalmi utak terület- és település-

[1] Az alábbiakban „autópályák" megjelöléssel foglaljuk össze az autópályákat, a félautópályákat, illetve az autóutak külterületi szakaszait.

1. sz. táblázat

Az egyes közlekedési alágazatok részesedése az áru- és személyszállításból (légiközlekedés nélkül)
(százalék)

Az áruszállítási teljesítmény megoszlása

Év	Árutonna			Árutonna km		
	Közút	Vasút	Egyéb	Közút	Vasút	Egyéb
1975	75,2	19,5	5,3	22,0	59,4	18,6
1980	77,8	17,3	4,9	23,7	50,7	25,6
1982	77,7	17,1	5,2	24,8	48,6	26,6
1984	77,4	17,0	5,6	24,3	46,5	29,2
1985	77,9	16,7	5,4	24,9	45,4	29,7
1986*	78,0	16,5	5,5	25,2	44,8	30,0

* Becsült adat.

* A cikk alapját a Közlekedéstudományi Intézetben 1987 márciusában készült „A magyar autópályahálózat-fejlesztés gyorsításának szükségessége és lehetőségei" című tanulmány adta, mely a Közlekedési Minisztérium Közúti Közlekedési és Műszaki Fejlesztési Főosztálya megbízásából készült.

Dr. Makula László a Közlekedéstudományi Intézet tudományos főmunkatársa; *Dr. Székely Judit* a Közlekedéstudományi Intézet tudományos főmunkatársa; *Vörös Attila* a Közlekedéstudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

A személyszállítási teljesítmény megoszlása

Év	Utasszám			Utas km		
	Közút	Vasút	Városi közlekedés	Közút	Vasút	Városi közlekedés
1975	32,2	9,5	55,3	54,8	25,5	19,7
1980	38,7	5,5	55,8	57,0	21,5	21,5
1982	39,1	5,0	55,9	57,9	20,2	21,9
1984	39,1	4,3	56,6	57,9	17,4	24,7
1985	39,4	4,1	56,5	59,2	17,5	23,4
1986*	39,9	3,9	56,2	59,6	17,2	23,2

* Becsült adat.

fejlesztő hatásai [3], annak ellenére, hogy hosszúságuk és hálózatuk kiépítettsége még jelentősen elmarad a forgalmi szükségletektől. Az elmúlt negyedszázadban négy fő irányban kezdődött meg a gyorsforgalmi utak kiépítése [4]. Tekintsük át ezeket!

Az M 1-es autópálya az észak-dunántúli térség és a főváros között teremt gyors és közvetlen összeköttetést, emellett alapvető szerepet játszik a nyugat—kelet és nyugat—délkelet irányú nemzetközi forgalom lebonyolításában.

Az M 3-as autópálya a főváros és hazánk északi, északkeleti körzetei között teszi gyorsabbá és biztonságosabbá a közlekedést. Az autópályának Gyöngyösig történő megépítése előtt a 3. számú főút volt az ország egyik legforgalmasabb, ezen belül is igen nagy tehergépjármű-forgalmat lebonyolító útvonala. (Az autópálya elkészültével a 3-as út vele párhuzamos szakasza a 30-as jelzést kapta.)

Az M 5-ös autópálya az ország déli és délkeleti részét kapcsolja össze a fővárossal. Igen nagy az út jelentősége az M 1-es autópályán nyugati irányból Magyarországra érkező és déli—délkeleti irányban továbbhaladó nemzetközi forgalom szempontjából.

1. sz. ábra

A bruttó hazai termék (GDP) és a közúti közlekedés néhány jellemzőjének alakulása 1970 és 1985 között

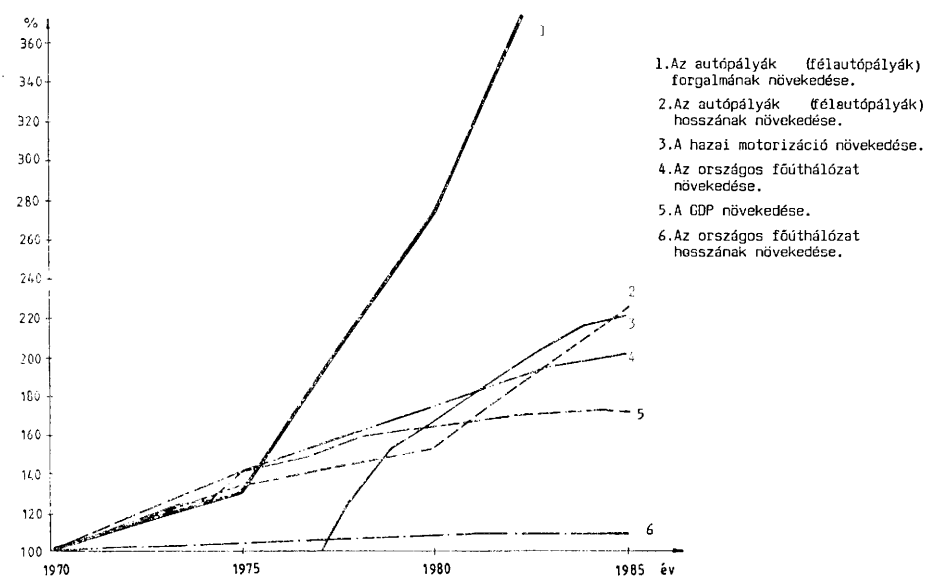

2. sz. ábra
Az autópályák és az országos főutak hosszának és forgalmi teljesítményeinek aránya

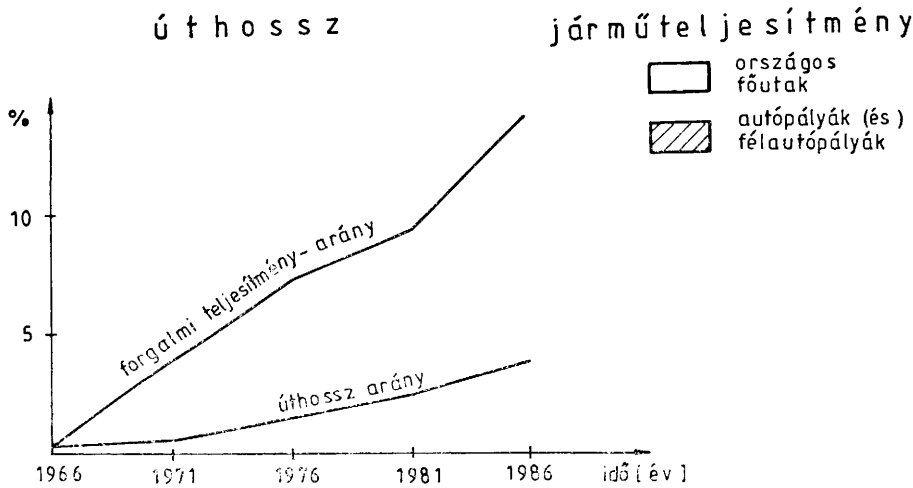

Az M 7-es autópálya, (amelyet elsőnek helyeztünk üzembe, az ország legnagyobb üdülőkörzete, a Balaton és a főváros térsége közötti közlekedés fő ütőere, amely nagyban segítve a Balaton nyújtotta üdülési-pihenési lehetőségek kihasználását, egyúttal lehetővé teszi a Balatonnál élő lakosság jelentős gyarapodását, az ottani települések látványos fejlődését.

A távlati tervek azonban ennél jóval többet irányoztak elő. A gyorsforgalmi utak eddig mintegy 30—40 százalékban készültek el, egyes kitüntetett irányokban pedig még el sem kezdődhetett megvalósításuk. (Az M4-es autópálya például mindmáig terv maradt.) Hiányoznak az autópályák kapcsolódásai, így azok nem alkotnak ténylegesen hálózatot, s előnyeik csak részben érvényesülhetnek.

Autópálya-ellátottságunk színvonala a nemzetközi és az elvárható hazai ellátottság tükrében

Autópályáink mennyiségi értékelése céljából néhány jellemző mutatóra kiterjedő nemzetközi összehasonlítást végeztünk. Mivel a vizsgálatba bevont 18 ország gazdasági fejlettsége, területe, lakossága stb. erősen különböző, egy mutató nem adhatna reális képet a közöttük kialakult sorrendről. A vizsgált öt mutató azonban már lehetővé teszi hazánk autópálya-ellátottságának valósághűbb megítélését a nemzetközi összehasonlításon keresztül. (Lásd a 3., 4., 5. és 6. sz. ábrákat.)

Az ábrák tanúsága szerint Magyarország mind az öt szempont szerint a sereghajtók között van, rendre a 16., 15., 11. és 13. helyen. Nemcsak maguk a helyezési számok, hanem az egyes szempontokból kimutatott elmaradások mértékei is figyelmeztetőek. Ausztria az elmúlt 12 év alatt öt és félszer, Csehszlovákia háromszor, Spanyolország hússzor annyi autópályát épített, mint Magyarország, de e téren még Bulgária is megelőzi hazánkat. A lakosságszámra vetített ellátottságot tekintve Ausztria hatszor, az NDK ötször, Spanyolország két és félszer kedvezőbb helyzetben van, mint hazánk.

A motorizáltsághoz viszonyított autópálya-ellátottság tekintetében ugyan megelőzzük Norvégiát és Finnországot (6. sz. ábra). ne felejtsük el azonban, hogy hazánkhoz képest többszörös területű, kisebb lakosságszámú, így jóval kisebb forgalmi koncentrációjú államokról van szó, ahol az autópálya-építés nem olyan fontos, mint Magyarországon. Ráadásul ezen országokban a motorizáltsági fok jóval meg is haladja a miénket.

Az 5. sz. ábrán látható az az összevetés, ami talán leginkább rávilágít autópálya-

3. sz. ábra

Az egyes európai országokban 1970 és 1982 között épített autópályák hossza
(km)

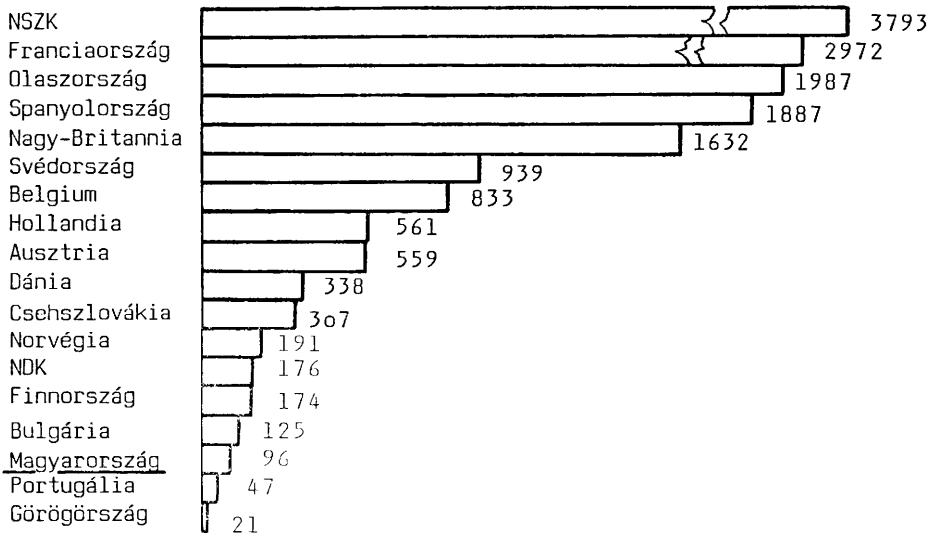

4. sz. ábra

Az egyes európai országok fajlagos autópálya-ellátottsága 1982-ben
(km/millió lakos, illetve km/1000 km²)

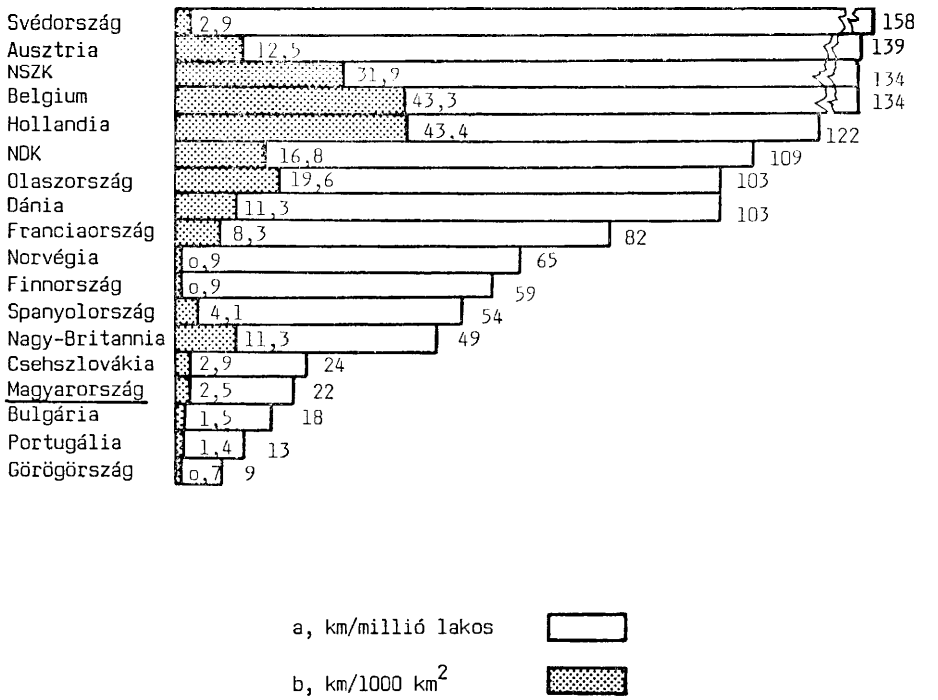

5. sz. ábra

Az egyes országok fajlagos autópálya-ellátottsága azon évben, amikor ezen országok GDP-je Magyarország 1984-es GDP-jének szintjén volt
(autópályakilométer/1 millió lakos)

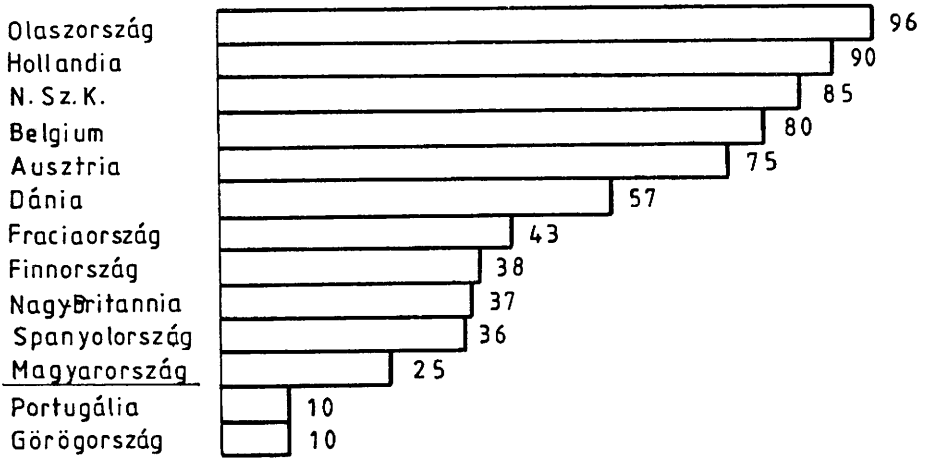

hálózatunk elmaradottságára. Az ábrából ugyanis az derül ki, hogy *azonos GDP-szint mellett* Olaszország négyszer, Hollandia három és félszer, Ausztria háromszor, Spanyolország másfélszer kedvezőbb autópálya-ellátottsági mutatóval rendelkezett, mint hazánk. Nem változik lényegesen a kép akkor sem, ha az országok *területét* vesszük vetítési alapul.

A nemzetközi összehasonlítást követően felmerül a kérdés: vajon gazdaságunk általános fejlettségi színvonalát tekintve kielégítőnek mondható-e autópálya-hálózatunk, és ha nem, milyen az elmaradás mértéke?[2]

A válasz megadásához alkalmazott számítások végső eredményei azt mutatják, hogy az ún. megfelelési százalékok, tehát a meglevő autópályahosszak és az általános gazdasági fejlettség alapján elvárható autópályahosszak aránya nálunk folyamatosan romlik. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A táblázat adatai egészen 1982-ig egyértelműen az elmaradás rohamos növekedését jelzik. Az 1982 és 1985 közötti időszakban viszont, mivel a bruttó hazai termék alig 1,5 százalékkal emelkedett, ehhez képest az átadott 74 km autópálya és félautópálya bizonyos javulást hozott. Látni kell azonban, hogy míg 1982-ben hosszú szakaszok álltak közvetlenül az átadás előtt, addig 1986 és 1990 között mindössze 20 km autópálya, illetve 25 km félautópálya átadása várható. Így az elmaradás várhatóan ismét gyorsan fokozódik, feltéve, hogy a bruttó hazai termék a tervek szerinti évi 1,5—2,5 százalékkal nő majd. A múltban felgyülemlett és a jövőben tovább növekvő elmaradás a gazdaságpolitika prioritásaiból, az infrastruktúra-fejlesztés tartós háttérbe szorításából ered.

Az úthálózat részletes vizsgálatai kimutatták, hogy az autópálya-hálózat 1985-re kiszámított 324 km-es hiánya mely irányokban és mely szakaszokon jelentkezik [7]. E vizsgálatok szerint mintegy 270—290 km hosszúságú útszakaszon kimerültek a kapacitások. Hozzávéve ehhez az M 0-ás autópálya már ma igencsak indokolt déli szektorának 30 km-ét, megállapítható, hogy a makroökonómiai számítás eredményeit a konkrét, területi vizsgálatok alátámasztják. A 7. sz. ábrán — példaképpen — a Budapest—Szolnok—Debrecen-irány je-

[2] Ennek megválaszolásához a számba jöhető kidolgozott módszerek [5], [6] közül az [5]-ben leírtakat használtuk fel példaként. Ez az eljárás a nemzetközi tendenciára épül, és az országok bruttó hazai terméke alapján meghatározott fejlettségére, valamint területük nagyságára alapozva ítéli meg a közlekedés számos jellemzőjének — így az autópálya-hálózatnak is — a fejlettségét.

2. sz. táblázat

Gyorsforgalmi hálózatunk színvonalának és általános gazdasági fejlettségének a viszonya

Év	Megfelelési százalékok	Meglevő autópályák és autóutak hossza (km)	Az általános gazdasági fejlettség alapján elvárható autópálya + autóút hossz (km)	Különbség (km)
1970	81,3	134	164	— 30
1980	48,0	209	435	—226
1982	40,2	230	572	—342
1985	48,3	304	628	—324

6. sz. ábra

Az egyes európai országok autópályáinak hossza motorizáltságukhoz viszonyítva
(km/személygépkocsi/1000 lakos)

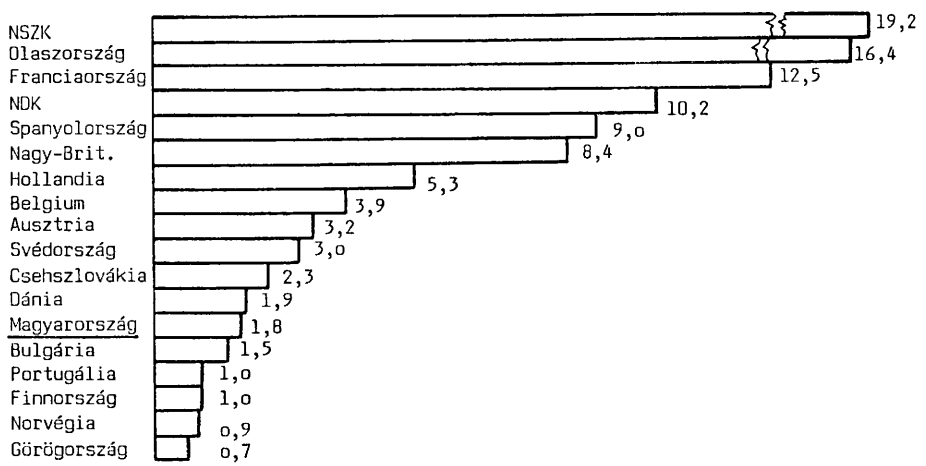

lenlegi közúti forgalmi viszonyait mutatjuk be egyszerűsített formában. Ebből látható, hogy a jelenlegi 4. számú főközlekedési út kapacitása Budapest és Törökszentmiklós között már kimerült, azaz az ott tapasztalt forgalmi körülmények elfogadhatatlanul alacsony színvonalúak.

A gyorsforgalmi utak gazdasági és társadalmi hasznossága, az autópálya-építés elhanyagolásából származó népgazdasági veszteségek

Az alábbiakban elemenként mutatjuk be azokat az előnyöket, amelyek akkor adódnak, ha egy túlzsúfolt vegyes forgalmú út mellé épülő autópálya átveszi a korábbi út forgalmának nagyobbik részét. A forgalomátterelődés közvetlen és közvetett hatásainak egy része pénzben is kifejezhető. Mindenekelőtt ezeket vesszük számba.

Azon közúti irányok egy km-re jutó fajlagos költségeit vizsgáltuk, amelyeken 1985-ben a forgalom meghaladta az „eltűrhető forgalomnagyság" értékét[3], és amely irányokban az Országos Közúthálózat-fejlesztési Terv hosszú távon autópálya vagy félautópálya építését tartja szükségesnek. Vizsgálatunk szerint, ha 1985-ben,

[3] Ez az érték autópályáknál a kapacitás 75 százaléka, a többi útnál 85—90 százaléka.

7. sz. ábra

A 4. számú elsőrendű főút kapacitása és forgalmi viszonyai Budapest és Debrecen között 1975-ben és 1985-ben

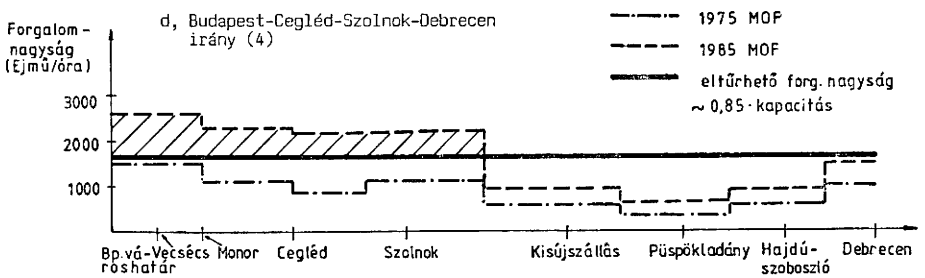

(MOF = a forgalmi viszonyok jellemzésére használt mértékadó óraforgalom)

az összesen mintegy 324 km hosszúságú túlterhelt útszakasz mellé autópályát vagy félautópályát építettek volna, ezzel kilométerenként átlagosan 4,2 millió forint, tehát összesen 1,36 milliárd forint *gépjármű-üzemköltséget* (üzemanyagköltség, a gépjármű elhasználódásának költsége, egyéb járulékos üzemköltségek) lehetett volna megtakarítani.

Ugyanebben az esetben a menetidő-ráfordításból eredő *fajlagos költség* 5,4 millió forinttal lett volna kevesebb, ami 324 autópálya-kilométerre vetítve 1,75 milliárd forintos további költségmegtakarítást eredményezett volna. Hosszabb, 50—150 km-es utazásokról és szállításokról lévén szó, a megtakarítás nem érdemben kihasználhatatlan pár percek sokaságát jelentené, hanem jól hasznosítható negyed-háromnegyed órákból tevődne össze.

A szükséges autópályák megépítése kilométerenként évi 400 000 forint *baleseti költség* elmaradását eredményezné, továbbá kereken egy személyi sérüléses vagy halálos balesetet tenne elkerülhetővé. Így 1985-ben a balesetek számának csökkenéséből eredő megtakarítás összesen 130 millió Ft lehetett volna, és 320 halálos, illetve súlyos baleset nem következett volna be.

A településektől távolabb vezetett autópályákról jóval kisebb koncentrációban jut az emberi szervezetbe káros anyag, mint vegyes forgalmú átkelési szakaszok esetén, a természetes környezetet pedig lényegében azonos mértékben károsítják. A zajártalom szempontjából kézenfekvő az autópályák előnye, hiszen azokat az esetek döntő többségében a lakott területeken kívül vezetik.

A számítások szerint egy km autópálya vagy félautópálya évente átlagosan 700 000 Ft *környezetvédelmi többletkiadástól* mentesíti a népgazdaságot, ami 1985-ben a hiányzó 324 km-t tekintve összesen 230 millió forint lett volna.

A hazai és a külföldi tapasztalatok szerint az autópálya megépítése adott viszonylatban új — addig a hálózatnak semmilyen más része által át nem vállalt — forgalmat indukál, különösen a kis- és közepes motorizációjú, valamint a viszonylag alacsony közúti infrastrukturális ellátottságú országokban (tehát Magyarországon is). Az új, magas színvonalú közúti kapcsolat ugyanis olyan, a népgazdaság számára hasznos tevékenységek elvégzését és együttműködési kapcsolatok kiépítését teszi lehetővé, amelyek a korábbi, rossz közúti szállítási feltételek mellett nem valósulhattak meg. Az új forgalom nagysága az adott irány régi útján (útjain) mért forgalom 8—20 százaléka. Az alsó értékhatárral számolva az *indukált forgalom elmaradása* miatt az egy autópályakm-re jutó népgazdasági bevételkiesés 1985-ben kereken 2,3 millió forint volt. Ez a hiányzó 324 km hosszú gyorsforgalmú hálózatra számítva 1985-ben 750 millió Ft körüli összeget tett ki.

Mindezek alapján kiszámíthatóak az eddig megépült 313 km autópálya üzemeltetéséből származó népgazdasági megtakarítások is. Ezek az elmúlt húsz évben, 1985-ös áron összesen mintegy 65—70 milliárd forintra tehetők (az autópálya-beruházások az elmúlt húsz évben e megtakarításoknak mindössze az egyharmadát igényelték), emellett 450 ember országúti halálát, és

mintegy 5000 ember súlyos vagy könnyebb sérülését kerültük el azáltal, hogy a túlzsúfolt vegyes forgalmú utak egy részéről a forgalom a korszerű autópályákra terelődhetett át. A gyorsforgalmi hálózat a VII. ötéves tervben mintegy 20—22, a VIII. ötéves tervben 24—28, a IX. ötéves tervben várhatóan 28—34 Mrd Ft, 2000-ig összesítve tehát 72—84 milliárd forint népgazdasági megtakarítást eredményez majd (1985-ös árszinten).

A túlzsúfolt vegyes forgalmú utak autópályákkal való felváltásának nem kevésbé jelentősek az olyan előnyei, amelyek fajlagos mutatókkal nem jellemezhetők: az első helyen ezek közül *nemzetközi kapcsolatainkat* kell kiemelni. A korszerűtlen járműparkból adódó devizaveszteségeket bizonyos fokig ellensúlyozhatná a korszerűbb autópálya-hálózat hatására megélénkülő tranzitforgalomból származó bevételek növekedése. Ez a hatás valószínűsíthető, de pontosan nem számszerűsíthető. Azt azonban meg tudjuk állapítani, hogy közlekedési infrastruktúránk fejletlensége jelenleg mekkora veszteségeket okoz nekünk. A nemzetközi fuvardíj-fizetések mérlege 1985-ben közel 12 milliárd forintos negatív egyenleget mutatott. (A nemzetközi átmenőforgalomban közlekedő nehéz teherjárművek persze nagyban fokozzák az úthálózat terhelését, s így a fenntartási költségeket is.)

A *nemzetközi idegenforgalom* — a jelentős rubeltöbblet mellett — 1987-ben mintegy 350 millió dollár aktívummal zárt. E bevételek további növelését veszélyeztetné, ha a külföldi turisták romló közúti közlekedési feltételeket találnának országunkban.

A gyorsforgalmi utak a *társadalmi életre is jelentős hatást gyakorolnak*. A gyors és kényelmes utazás lehetősége csökkentheti például az elmaradott térségek hátrányos helyzetét, mivel a színvonalas közlekedési kapcsolat nagyobb esélyt ad az ott élő lakosság számára a gazdasági és társadalmi életbe való bekapcsolódásra. Az autópályaépítés nem elhanyagolható társadalmi hatása, hogy a munka során alkalmazott élenjáró *műszaki és szervezési módszerek* gazdagítják gazdasági kultúránkat. Mindemellett mód nyílna a meglevő *autópálya-építési kapacitásban* rejlő jelentős tartalékok kihasználására is.

Azzal, hogy számba vettük a szükséges autópályák megépítésének előnyeit, közvetve azokat a népgazdasági veszteségeket is feltártuk, amelyek annak elmulasztásából származnak. A pénzben kifejezhető és ki nem fejezhető veszteségeket a 3. számú táblázatban foglaltuk össze.

A táblázat adatai alapján kiszámítható, hogy kizárólag a pénzben kifejezhető hatásokat tekintve 1985-ben a 324 km hosszúságú autópálya hiánya összesen 4,22 milliárd forint veszteséget okozott a népgazdaságnak.

A 3. számú táblázat adataival számolva képet kaphatunk arról is, hogy (1985-ös árszinten) mekkora veszteségek érték gazdaságunkat az 1976 és 1985 között szükségessé vált autópálya-, illetve félautópálya-építések elmaradása miatt (lásd a 4. sz. táblázatot).

Az előző évtizedben tehát az időszerű autópálya-építés elmaradása több mint 31 milliárd forintos népgazdasági veszteséget okozott; emellett 340 ember halála, 1365-nek súlyos és 1545-nek a könnyebb sérülése is ezen utak hiányára vezethető vissza. Ugyanakkor társadalmunk és népgazdaságunk elesett az autópálya-építésnek egy sor, pénzben nem kifejezhető — korábban részletezett — előnyétől is.

A hazai személygépkocsi-állomány 1985 végén 1436 ezer volt, tehát 135 gépkocsi jutott 1000 lakosra. A VII. ötéves tervben importálni kívánt 600—650 ezer db személygépkocsi — figyelembe véve a selejteződéseket — mintegy 350—400 ezres mennyiségi növekményt fog okozni. Így az évtized végén kereken 1800 ezer személygépkocsi lesz üzemben. Motorizáltságunk ezzel 170 személygépkocsi/1000 lakos nagyságúra emelkedik.

Az éves futásteljesítmények várhatóan az évi 10 000 km-es szint körül stabilizálódnak, bár az emelkedő benzinár és a visszaeső életszínvonal miatt némi csökkenés sem kizárt.

A VII. ötéves terv szerint a közúti teljesítmény az 1985-ös, kereken 17 milliárd gépjármű-kilométerről 1990-re 20—21 milliárdra növekszik.

A közúthálózat terhelésének 25 százalé-

3. sz. táblázat

A szükséges autópálya- és félautópálya-építések elmaradásából származó évi fajlagos veszteségek és az egyéb hátrányos hatások
(1985-ös árszinten)

Megnevezés	Veszteségnemek	Fajlagos veszteségek (millió forint/autópálya km)
Közvetlenül pénzben kifejezhető veszteségek	Járműüzemköltségek Időköltségek Baleseti költségek Környezeti károk költségei	4,2 5,4 0,4 0,7
Közvetve számszerűsíthető veszteségek	az indukált forgalom elmaradásából származó veszteségek	2,3
Összesen		13,0
Egyéb hatások	Romló nemzetközi szállítási pénzügyi egyenleg, elmaradó tranzitforgalmi bevételek, elmaradó idegenforgalmi bevételek, kedvezőtlen hatások a társadalmi életben, az építési kapacitások kihasználatlansága	

4. sz. táblázat

Az elégtelen gyorsforgalmi úthálózatból származó népgazdasági veszteségek 1976 és 1985 között
(milliárd forint, 1985-ös árszinten)

Időszak / Veszteségek	1976 és 1980 között	1981 és 1985 között
Járműüzemköltségek	2,94	7,14
Időköltségek	3,78	9,18
Baleseti költségek	0,28	0,68
Környezeti károk költségei	0,49	1,19
Az indukált forgalom elmaradásából származó veszteségek	1,61	3,91
Összesen	9,1	22,1

kos növekedése csak a motorizáció azonos arányú növekedéséből adódik. A főúthálózat terhelése 23—27 százalékkal nő. A forgalmi teljesítmények emelkedésével tovább növekszik a kimerült kapacitású útszakaszok hossza: az 1985. évi 470 km-ről 1990-ig 550 km-re. Igaz, az egyes szakaszok áteresztőképességét nemcsak autópálya vagy félautópálya építésével lehet növelni. Számos helyen elegendő az útsávok számának növelése, egyes csomópontok korszerűsítése, elkerülő szakaszok építése. A külső szakaszok négynyomúsítása, vagy kapaszkodósávok létesítése sok helyütt hosszú időre elegendő kapacitásbővülést eredményez.

Mindeme lehetőségeket is figyelembe véve, 1990-re mintegy 430—450 km-re tehető azon útszakaszok hossza, amelyeken a kapacitás bővítéséhez egyértelműen nagy teljesítőképességű, magas szolgáltatási színvonalat nyújtó, új gyorsforgalmi út építése szükséges. A VII. ötéves tervidőszakban azonban mindössze 45—50 km hosszúságú gyorsforgalmi út épül, így az 1985-re kiszámított 324 km-es gyorsforgalmiút-hiány 1990-re mintegy 400 km-re nő.[4]

Napjainkban az autópályákra és félautópályákra a teljes közúti forgalmi teljesítmény 11—12 százaléka esik. Ha az elkövetkező években a szükséges ütemben bővítenénk autópálya-hálózatunkat, akkor az évtized végére — az autópályák forgalomindukáló hatásával is számolva — a 20—21 milliárd gépjármű-kilométernek *további* 15—17 százaléka terelődne át az akkori átlagos gazdasági fejlődésünknek megfelelő mintegy 700—720 km-es autópályahálózatra. Ez az átterelődés azonban az autópálya-építésnek a VII. ötéves tervben várható szerény mértéke miatt csak 2—3 százalékos lehet. Így lényegében a teljes forgalomnövekedés a meglevő közúthálózatot fogja terhelni, ami a VI. ötéves tervben keletkezett 22 milliárdos népgazdasági veszteséget a teljes VII. ötéves tervre vonatkozóan — azonos, 1985-ös árszinten — 24—26 milliárd forintra növeli. Ezen adat értékeléséhez tudnunk kell, hogy az 1990-ben hiányzó 400 km autópálya építési költsége — ugyancsak 1985-ös árszinten — 32 milliárd forint lenne, vagyis megegyezne az elmaradó autópálya-építések következtében 6—7 év alatt előálló veszteségekkel. Mindez egyértelmű bizonyítéka annak, hogy az autópályák továbbépítésével jelentős veszteségcsökkenések lennének elérhetők, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az elkövetkező években a motorizáció és így a közúti forgalom továbbra is gyorsan nő. Emiatt újabb útszakaszokon válik a helyzet tarthatatlanná, válnak aránytalanul költségessé és veszélyessé a forgalmi körülmények.

Az autópálya-építések pénzügyi háttere, lehetséges pótlólagos források

A VI. és VII. ötéves terv beruházási keretösszegeinek összehasonlítása a közlekedési ágazat relatív helyzetének további romlására mutat. A folyó áron számított összegek ugyan 18 százalékkal emelkednek, 1984-es összehasonlítható árakon azonban 9 százalékos csökkenés következik be. Ha ehhez hozzávesszük az évtized végéig várható áremelkedések hatását is, valószínű, hogy a beruházási keretösszeg reálértékben még ennél is nagyobb mértékben fog csökkenni.

A közlekedés az iparral, a külkereskedelemmel, a vízgazdálkodással és a távközléssel szemben az előző két ötéves tervben is kifejezetten háttérbe szorult (lásd a 8. sz. ábrát).

Az országos közúthálózat — ezen belül a gyorsforgalmi utak — fejlesztését célcsoportos beruházásként tervezik és valósítják meg. Így az erre szolgáló források mértékét alapvetően az adott tervidőszak költségvetésének beruházási keretei, illetve az ezek közötti preferenciasorrend határozzák meg.

Az úthálózat fenntartását és üzemelteté-

[4] A VII. ötéves tervre előirányzott autópálya-, illetve félautópálya-építések a következők:

— M1-es autópálya Biatorbágy—Herceghalom közötti 10 km-es szakasza 2×2 forgalmi sávon (1986 novemberében átadva a forgalomnak),

— az M5-ös félautópálya Örkény—Kecskemét Észak között 22 km hosszban, 2×1 sávon,

— az M0-ás félautópálya a 6. számú főút és az M5-ös autópálya között, 15 km hosszan, 2×2 forgalmi sávval.

8. sz. ábra

Néhány alapvető infrastrukturális elem beruházási részesedésének alakulása az összes népgazdasági beruházásból 1976 és 1985 között
(százalék)

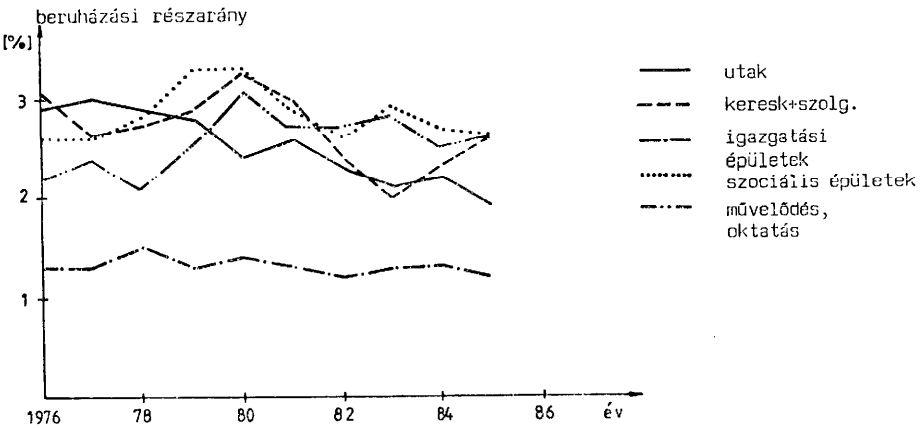

sét is a költségvetés finanszírozza. A hetvenes évek végéig a közúthálózatra, ezen belül az autópálya-beruházásokra fokozatosan növekvő összegek álltak rendelkezésre, az elmúlt öt évben azonban ez a tendencia visszájára fordult, miközben az útépítési beruházások átlagos árszínvonala kereken 60 százalékkal nőtt.

Már említettük, hogy az 1990-ben szükséges újabb, mintegy 400 kilométer gyorsforgalmi út megépítéséhez — mai árakon számolva — körülbelül 32 milliárd forint kellene, ám ötéves tervenként mindössze 7—10 milliárd forint áll rendelkezésre autópálya-építésre. Ebben az ütemben több mint 15 év kellene a 400 km-nyi gyorsforgalmi út megépítéséhez, addigra viszont már újabb 450—480 km megépítésére lenne szükség. A közlekedési infrastruktúra tehát — a megfelelő anyagi eszközök hiányában — nem tud lépést tartani az úthasználók igényeivel.

A jelenlegi tendenciákat ismerve nem várható, hogy a költségvetési beruházások elosztása során a közúti közlekedésnek több jusson. Ezért elkerülhetetlenül szükség van pótlólagos pénzforrások bevonására is. Az autópálya-építések meggyorsításának feltételei a következő kiegészítő pénzügyi források bevonásával teremthetők meg.[5]

a) Autópálya-használati díj bevezetése

Az autópálya-építés költségeit részben fedezheti az autópályát igénybe vevők által fizetett használati díj. Ennek bevezetése már egy évtizeddel ezelőtt is felvetődött. A módszer közgazdaságilag jól indokolható, és méltányos is, hogy az autópályák által nyújtott magasabb szintű szolgáltatásokért az autópályákon közlekedők — járműfajtánként differenciáltan — fizessenek. Az autópálya-használati díj beszedése kétféle — közvetlen, illetve közvetett — módszerrel valósítható meg.

A *közvetlen* díjszedés alkalmazásakor az autópálya használója — a járműfajtától, illetve a megtett távolságtól függően — fizeti a díjat. E módszer bevezetése csak megfelelő technikai berendezések üzembehelyezésével történhet. Az újonnan épülő autópályák esetében a díjszedéshez szükséges műszaki berendezések létesítése megemeli a beruházási költségeket, a már megépült autópályáknál pedig kiegészítő beruházásokat tesz szükségessé.

[5] A továbbiakban ismertetett módozatokat részletesen Győrffyné dr. Varga Ildikó és dr. Honti Péter — Közlekedéstudományi Intézet — dolgozták ki.

Az autópálya-használati díj közvetett módon meghatározott időtartamokra szóló átalánydíj formájában is beszedhető. Ennek megvalósítása ún. címkés rendszerben a legcélszerűbb. Lényege az, hogy az autópálya csak előre megvásárolható igazoló szelvény birtokában használható. Ez a módszer viszonylag rövid előkészítő munka után, egyszerű eszközökkel és minimális beruházással bevezethető, közvetlen valutabevételt hoz, és a jelenlegi autópálya-ellátottságot figyelembe véve, technikailag a legkedvezőbb megoldás. Hátránya viszont, hogy az úthasználókra rótt többletköltség nem differenciálható. A címkés rendszerű autópálya-használati díjat valamennyi — már meglevő és épülő — autópályán célszerű alkalmazni. Az autópálya-használati díjakat a hazai és a külföldi igénybevevők számára azonos szinten kell megállapítani. A befolyó összegnek a meglevő autópályaszakaszok teljes hálózattá való kiépítését kell szolgálnia.

Az autópálya-használati díj bevezetése esetén elérhető bevételek évi összege — az üzemeltetés költségeivel csökkentve — számításaink szerint évi 1,1—1,3 milliárd forint lehet, s a bevételek 20 százaléka konvertibilis valutában képződik.

b) Autópálya-építési kötvény kibocsátása

Az autópálya-építési kötvény kibocsátásának előfeltétele az elkülönített, útalap rendszerű finanszírozás, amely alapul szolgálhat a kötvények névértékének és kamatainak visszafizetésére. Az autópálya-építési kötvény kibocsátása mind a vállalati, mind a lakossági pénzforrások bevonását lehetővé teszi, a lejárati idő 5—8 év lehet.

A lakosság által megvásárolt kötvények visszafizetése a kibocsátástól számított 3—5 év múlva kezdődhetne, és 2—4 részletben történne. A kamat nagyságának igazodnia kell a forgalomban lévő többi kötvény kamatfeltételeihez.

Az autópálya-építési kötvény kibocsátásának előnye, hogy az indulótőke viszonylag rövid időn belül (körülbelül fél év múltán) rendelkezésre áll, és a kötvény széles körben terjeszthető. Ugyanakkor keményebb feltételek (határidő, visszafizetési összegek) elé állítja a kibocsátót és a beruházót, továbbá azzal is számolni kell, hogy a lakossági kötvények piacát jelentős mértékben befolyásolják a hangulati elemek.

Egymilliárd forintos kötvénykibocsátást feltételezve az alaptőke és a kamat törlesztése, illetve visszafizetése a következők szerint alakulna (lásd az 5. sz. táblázatot).

5. sz. táblázat

Az alaptőke, a kamattörlesztések és a visszafizetések alakulása 1 milliárd forint értékű kötvény kibocsátása esetén
(millió forint)

Év	Fizetendő kamat		Törlesztési év végén
	13%-os kamatláb esetén	11%-os kamatláb esetén	
1	130+20[a]	110+20[a]	—
2	130	110	—
3	130	110	—
4	130	110	250
5	97,5	82,5	250
6	65	55	250
7	32,5	27,5	250
Összesen	715	625	1000

[a] Kezelési költség.

Az autópálya-használati díjból befolyó összegek megfelelő fedezetet biztosítanának a kibocsátandó kötvények visszafizetésére.

c) Külföldi működő tőke bevonása

A közúthálózatokon tapasztalható forgalmi feszültségek feloldására szóba jöhet a külföldi működő tőke bevonása is. A külföldi tőke bevonásának feltétele, hogy ne terhelje a magyar bankszféra egyéb hitelfelvételi lehetőségeit, továbbá hogy a tőkebefektetés kellő időn belül megtérüljön. Kívánatos, hogy az ügylet devizaszaldója pozitív legyen, de legalábbis ne legyen negatív.

A különféle kiegészítő bevételekkel megnövelt útalap lehetőséget adna az elhalasztott fejlesztések — elsősorban az autópályaépítések — jelentős gyorsítására, a lemaradások elfogadható időn belüli felszámolására.

Záró megjegyzések

Az autópálya-beruházások helyzetéről előadottak többé-kevésbé jellemzőek a hazai infrastruktúra egészére is. A döntéshozók még ma is előnyben részesítik a termelő ágazatokat az infrastruktúrával szemben. Ezen a szemléleten túl kellene már lépni.

Az infrastruktúra elmaradottságából adódó veszteségek jelentős hányada amúgy is az állami költségvetést terheli, emellett a vállalatoknál, szövetkezeteknél és egyéneknél fellépő szükségtelen (elkerülhető) kiadások is csökkentik az állami költségvetés bevételeit.

Fel kellene ismerni azt is, hogy az infrastruktúra bizonyos elemei a műszaki fejlődésnek is hajtóerői. Különösen igaz ez a közúti közlekedésre.

Szilárd meggyőződésünk, hogy a küszöbön álló társadalmi és gazdasági reformoknak az infrastruktúra szerepének hazai megítélésében is gyökeres fordulatot kell hozniuk.

Hivatkozások

[1] *Békefi Mihály:* A lakossági személygépkocsi-állomány selejtezésének várható alakulása. Közlekedéstudományi Szemle, XXXV. évf. 5. szám
[2] *Hegyi Kálmán:* A magyar közúthálózat fejlődése 1945—1985. Közlekedéstudományi Szemle, 1985. szeptember
[3] *Dr. Kőszegfalvi György:* A terület- és településfejlesztés kölcsönhatásai a magyar autópályahálózat kiépítésével. Közlekedéstudományi Szemle, 1985. szeptember
[4] *Mihályfy Árpád:* A magyar autópálya-hálózat és a közúthálózat-fejlesztés kapcsolatai. Közlekedéstudományi Szemle, 1985. szeptember
[5] *Dr. Csejtei Istvánné:* Közlekedésünk fejlettsége a nemzetközi összehasonlítás tükrében. Közlekedéstudományi Szemle, XXXIV. évfolyam, 3. szám
[6] *Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György:* Infrastruktúra, korok, országok. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
[7] Az Országos Közúthálózat Fejlesztési Terve. KTI—UVATERV, Budapest, 1985.

„Új közgazdasági horizontok a szocialista gazdaságban"

(Beszámoló az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának nyilvános üléséről)

Ez év május 12-én, az Akadémia 1988. évi közgyűlése keretében a 9. osztály a fenti címmel nyilvános ülést tartott az MTA Székház Kistermében.

A délelőtti ülésen elhangzott

— *Erdős Tibor:* „*A monetáris szabályozás aktuális feladatai, a belső és külső egyensúly*" című, és

— *Simai Mihály:* „*A külgazdasági stratégia és a belső feltételek*" című előadása.

Délután pedig

— *Tardos Márton:* „*A tulajdonformák változása a magyar gazdaságban*" címmel, és

— *Timár János:* „*Féligazságok és hiedelmek a foglalkoztatáspolitika és bérpolitika körében*"

címmel tartott vitaindító előadást.*

A meghirdetett programban *Román Zoltán* „*Vállalati magatartás és teljesítmény*" című előadása is szerepelt, ez azonban végül is elmaradt.

A délelőtti ülés

Az elnöklő *Bognár József* akadémikus *bevezetőjében* arra hívta fel a figyelmet, hogy mindkét előadás a hazai közgazdaságtudomány figyelmének középpontjában álló problémával, a szocialista gazdaság korszerűsítésével, hatékonnyá tételével foglalkozik. Erdős Tibor választott témájáról szólva arra a paradox helyzetre mutatott rá, hogy olyan időszakban kell a monetarizálás felé mozdulnunk, amikor a monetarizmus világszerte válságba jutott. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a monetarista gazdaságpolitika nem vezetett jobb eredményre, mint a korábbi gazdasági elméletekre támaszkodó gazdaságpolitikák. Erre mutat a növekedés lelassulása, az Amerikai Egyesült Államok súlyos eladósodása, a protekcionizmus terjedése nyomán kialakult zűrzavar, és az ugráló árfolyamok okozta abszurd állapotok (amelyeknek a Fekete Hétfő csak egyik kifejeződése volt).

A magyar gazdaságnak azonban mindezek ellenére sürgősen szüksége van — ha nem is a monetarista gazdaságpolitika kipróbálására, de — a mai túlnyomóan költségvetési szempontú gazdálkodás monetarizálására. A reform középpontjában mindeddig elsősorban az áru- és kevéssé a pénzviszonyok fejlesztése állt. Emiatt a pénzügyi szférában egy sereg erőforrás-mozgósító intézmény hiányzik.

Simai Mihály előadásának témája sem kevésbé fontos mint az előbbi. Fel kell zárkóznunk a világ élvonalához, alkalmazkodnunk kell a világpiaci átalakulásokhoz. Ennek általunk kevéssé befolyásolható feltétele a nemzetközi kapcsolatok átfogó rendezése. Mindenesetre napjainkban reményt keltő a kelet—nyugati kapcsolatokban tapasztalható olvadás. Ma már az sem tűnik ábrándnak, hogy távlatban feloldódhat Európa gazdasági megosztottsága.

---

* *Erdős Tibor* az MTA levelező tagja, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; *Simai Mihály* az MTA rendes tagja, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatója; *Tardos Márton* a Pénzügykutató Rt. elnök-vezérigazgatója; *Timár János* egyetemi tanár.

Ám ahhoz, hogy a kedvezőbb külső feltételeket kihasználjuk, körültekintően kidolgozott külgazdasági stratégiára van szükségünk. A munka nagy része még előttünk áll, és a feladat különösen nehéz. Hiszen a költségvetési hiány gondja mégiscsak könnyebben megoldható, mint a 136 ország együttműködési rendszerébe való beilleszkedésünk!...

Bevezetője után az osztályelnök Erdős Tibornak adott szót.

★

Erdős Tibor előadásában arra vállalkozott, hogy a monetáris szabályozás témakörében végzett kutatásai alapján a magyar gazdaság súlyos gondjainak megoldására alkalmas gazdaságpolitikai javaslatokat fogalmazzon meg, olyan javaslatokat, amelyek már rövid távon is javulással kecsegtetnek.

A gazdaságpolitika alakítóinak az előadó szerint dönteniük kell: az egyensúly gyors helyreállításához és fenntartásához ragaszkodnak-e, vagy a szerkezetátalakítás útjára lépnek, ami rövid távon ellentmond az egyensúlyi követelményeknek? Az utóbbi esetben kulcsfontosságú a monetáris szabályozásra való következetes áttérés.

A monetáris kereslet szabályozása azáltal, hogy a jobb eredményeket elérő, nagyobb távlattal rendelkező vállalatoknak biztosítana jobb fejlesztési lehetőségeket, nagymértékben segítené a szerkezetátalakítást. De a monetarizálással mélyebb átalakulás is végbemenne: a vállalati önállóság megerősödne, a hivatalok helyett a pénz lenne a döntőbíró a gazdaságban, a kormányzat a pénzre támaszkodva hatékonyan érvényesíthetné gazdaságpolitikáját.

A pénz helyzetében kifejeződik a gazdasági mechanizmus állapota. Magyarországon a pénz iránti bizalom romlik. Az infláció gyorsul, a lakosság megtakarítási hajlandósága csökken.

A szabályozás jelenleg túlnyomóan az adók révén történik. A gazdaságpolitika kizárólag *a rövid távú egyensúlyi követelményekre* összpontosít, ami ellentmond *a hosszú távú egyensúly* feltételeinek. Ez utóbbi eléréséhez ugyanis ideiglenesen talán még távolodnunk is kell az egyensúlyi helyzettől. A döntő az, hogy mi történik *a termelésre ható feltételrendszerben.* Ennek alakítását nem szabad a rövid távú szemléletnek alárendelni.

Erdős Tibor kifejtette, hogy nemcsak azért foglalkozik a monetáris szabályozás vizsgálatával, mert éppen ez a választott kutatási területe. Úgy ítéli meg, hogy éppen *a monetáris szabályozásban lehetséges ma az előreugrás.* Ez segítené az általános kibontakozást, a vállalati önállóság kibontakozását, visszahatna a többi elemre.

Gazdaságunk csak akkor juthat ki a kátyúból, ha *minden* gazdasági szereplő tolja a reform szekerét. Ehhez pedig helyre kell állítani a pénzbe vetett bizalmat. Rövid időn belül el kell érni, hogy az *infláció mérséklődjön,* és a *kamatlábak ne legyenek negatívak.* A kamatreformmal párhuzamosan más reformlépéseket is célszerű lenne megtenni. Életre kellene kelteni például a *kincstárjegyeket.* Ez azonban nem egyeztethető össze a negatív reálkamatlábbal, mert ennek fennmaradása esetén a lakossági bankbetétek áramlanának át a kincstárjegyekbe, vagyis nem mozdulnának meg új tőketartalékok.

A *vállalati kamatpolitikában* is lehetséges és szükséges a gyors előrelépés. Gazdaságpolitikánk itt mindmáig ördögi körben mozog. A vállalatok lanyha profitérdekeltsége miatt a vállalati kamatpolitika nem igazodik a népgazdasági profitrátához; ez viszont tovább gyengíti a profitérdekeltséget. A vállalati kamatlábnak a népgazdasági profitrátához való illeszkedéséről a piaci verseny hiányában a pénzügyi politikának kellett volna gondoskodnia. A kamatláb-politikának a *várható átlagos nettó reálprofitrátából* kell kiindulnia. Ezt a várható növekedési ütem és a várható tőkeigényesség alapján viszonylag pontosan ki lehet számítani. A reálkamatláb alakulásában *a termelői árak átlagos változása* és a *profitadó rátája* is nagy jelentőségű tényezők.

A monetáris szabályozással a gazdaságpolitika akkor éri el célját, ha *vagy a pénzkínálatot vagy a kamatláb szintjeit* szabályozza.

Mi csak az előbbi szabályozását választhatjuk. Az üzleti bankok kamatláb-politikájának szabályozására ugyanis egyelőre — a piaci viszonyok, a profitérdekeltség fejletlensége és a nyílt piaci műveletek fejletlensége miatt — nem törekedhetünk. Az üzleti bankok által felszámított kamatlábaknak tehát szabadon kell alakulniuk.

Erdős Tibor felhívta a figyelmet arra, hogy javaslata csak formailag hasonlít Milton Friedman „receptjére", tehát nem „monetarista elkötelezettségen" alapul, hanem adottságaink, fejletlenségünk figyelembe vételén.

A nyílt piaci műveletek eszközrendszerének kialakítása persze *a pénzkínálat jó szabályozásának* is fontos feltétele lenne. Ezzel együtt jó értékpapír-kínálatra és jó kamatlábpolitikára is szükség van, ami nálunk szintén hiányzik. Ezért egyelőre a *refinanszírozási kamatlábak* szabályozására kell szorítkoznunk. A refinanszírozási kamatlábakat kell körültekintően megállapítani, s egyúttal pontosan informálni kell a bankokat és a vállalatokat — így elérhető a kamatlábak megfelelő alakulása, és esély van arra is, hogy a vállalatok önként mérsékeljék hiteligényeiket.

A pénzkínálat szabályozásához elengedhetetlen a pénzigény reális értékelése. Ebből a szempontból is rosszul állunk. Nálunk nem a pénzigény alkalmazkodik egy — körültekintően megállapított — pénzkínálati plafonhoz, hanem a pénzkínálat a valamiféleképpen kialakuló pénzigényhez. Az előadó megítélése szerint nagyon hasznos volna a monetáris iskola eredményeinek, például Friedman pénzkeresleti függvényének alkalmazása hazai viszonyainkra.

A magyar pénzügyi irányítás az utóbbi időben tapasztalatlanságot árult el, amikor kizárólag a középtávú (egy éves) restrikció feladataira összpontosított. A fejlett tőkésországok pénzügyi politikáinak számunkra is hasznosítható tanulsága, hogy a középtávúnál sokkal rugalmasabb, alkalmazkodóképesebb a rövid távú — például a nyílt piaci műveletekre támaszkodó — szabályozás.

A pénzkínálat jó szabályozása — a reform egyéb elemeivel együtt — hatékonyan *segítheti a szelektív restrikciót.* A mai magyar gazdasági mechanizmus ebből a szempontból erőtlen, nem eléggé szelektív.

A fennálló beruházás- és bérszabályozás ellentétes a monetáris alapú szabályozás tartalmával. Az egyes szabályozók között is átfedések tapasztalhatók. A beruházásokat terhelő ÁFA a jelenleg érvényesülő hitelpolitikáva együtt teljesítménylefojtó hatású. Ezzel kapcsolatban meggondolandó, hogy miközben a fejlett országok egyértelműen támogatják a dinamikus ágazatokat, nálunk ezek beruházásait megadóztatják.

A „bérklub" feltételei túl szigorúak. Ez annál inkább sajnálatos, mivel gazdaságunkban nagy lehetőségei lennének a bérekkel való ösztönzésnek. A „bérklub" csak a „halálthozó megvető bátorságot" tanúsítóknak kedvez, de nem segíti a józan mérlegeléssel párosuló vállalkozószellem terjedését.

Milyen feladatok következnek mindebből? — tette fel a kérdést Erdős Tibor. Már 1989-ben hozzá kell kezdeni az aggregált kereslet adminisztratív, a termelési tényezők adóztatásán alapuló szabályozásának felszámolásához. A szabályozást monetáris alapra kell helyezni, vagyis rá kell térni az aggregált keresletnek a pénzkínálaton és a kamatlábakon keresztül való szabályozására. Különösen fontos, hogy megszűnjék a beruházások adóztatása, és feladatát a kamatlábpolitika vegye át.

Fel kell oldani a bérszabályozás kötöttségeit. A bérnövelést is monetáris alapra kell helyezni. Mivel azonban nálunk fennáll az a veszély, hogy a bérek a beruházások rovására növekednének, eleinte kiegészítő biztosítékok beépítésére is szükség lenne. Ilyen biztosíték lehet például a nyereségadó csökkentése és az önkorlátozáson alapuló, érdekegyeztetéses bérmegállapodások bevezetése. Ám a kiegészítő intézkedések is csak jó monetáris szabályozás mellett váltják ki a remélt hatásokat.

A jelenlegi inflációs helyzetben a bérnövekedés legalább akkora veszély, mint a monopolista árnövelés. Fontos ezért a nominális bérnövekedés makroszintű kézbentartása, de mélységesen ellenzem az adminisztratív bérkorlátozást — jelentette ki Erdős Tibor.

Egyértelmű, hogy a monetáris szabályozás önmagában nem lehet eredményes. Átfogó reformra kell támaszkodnia, amelynek döntő pontja a vagyonérdekeltség megteremtése, a tulajdonviszonyok reformja. Ez az előadás csak a tárgyalt témakör korlátozásának kényszere miatt szorítkozott a monetáris szabályozás vizsgálatára.

Nem titkolható, hogy a monetáris alapú szabályozás kockázattal is jár. Ám ezt vállalnunk kell, időnk pedig nincs a döntés halogatására. Manapság nagyon erősek vagyunk a döntések elodázásának indoklásában, de erőtlenek a rövid időn belül szükséges lépések meghatározásában. Felszólalásommal e megbillent egyensúly helyreállításához kívántam hozzájárulni — fejezte be előadását Erdős Tibor.

Simai Mihály „A külgazdasági stratégia és a belső feltételek" című előadásának indításaképp a magyar kormányzat nemzetközi gazdasági tevékenységgel kapcsolatos koncepcióinak történeti alakulását tekintette át.

1948 után hosszú ideig *a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tervezése* volt jellemző. Az erre vonatkozó tervek egyensúlyozó tételként szerepeltek a hagyományos mérlegrendszerben. Az egész időszakban a nemzetközi kapcsolatok tervei voltak a legsikertelenebbek.

A hatvanas évektől kialakult *a nemzetközi gazdaságpolitika* koncepciója. A nemzetközi gazdaságpolitika a kormányzatnak a külkapcsolatokban kitűzött céljait és eszközeit testesítette meg. Kialakítóinak szándéka szerint a nemzeti gazdaságpolitikához képest alárendeltnek kellett volna lennie, ám valójában nem sikerült integrálni a külső és belső célokat és eszközöket.

Ezen előzményekkel szemben szükség van *a külgazdasági stratégia* kialakítására, vagyis arra, hogy a külkapcsolatokat átfogóan, reálisan, tényleges jelentőségüknek megfelelően, a nemzeti célokkal és eszközökkel kölcsönhatásban kezeljük.

A külgazdasági stratégia megalapozását jelenleg különösen megnehezíti számunkra a külső és a belső gazdasági helyzet kedvezőtlen alakulása. A magyar piac ma nem alkalmas a külső információk befogadására és transzformálására.

Erre utal, hogy 1970-ben az export és import bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya gazdaságunkban még Dániáéhoz és Ausztriáéhoz volt mérhető, és 1978-ig tovább emelkedett is. Azóta azonban a fejlett tőkés és jól irányított fejlődő országok nyitottságuk mértékét megőrizték és növelték, miközben Magyarország — gyenge exportképessége miatt — erre nem volt képes.

Sorsdöntő választás előtt állunk: ha nem vállaljuk a világgazdasági folyamatokhoz való alkalmazkodást, menthetetlenül a perifériára csúszunk. Sajnos a mi legfőbb orientációs bázisunk, a KGST úgyszintén alkalmazkodási nehézségekkel küszködik. Mindazonáltal a jövőben még KGST-beli helyzetünket is az fogja meghatározni, hogy miként alkalmazkodunk a globális feltételek változásához.

Nem igaz, hogy a nehézségek nyomása alatt csak rövid távú célok megfogalmazására van lehetőség. Éppen szorult helyzetünkben van különösen sürgető szükség külgazdasági stratégiára, hogy elkerüljük az „alagút-látást", és feltárjuk reális alternatíváinkat. A stratégia megfogalmazása során meg kell határozni

— a gazdaság alapvető szereplőinek működési közegét;
— a távlati fejlesztés átfogó prioritásait;
— a széles értelemben vett innovációs politika alapelveit;
— a foglalkoztatás- és szociálpolitika szükséges változásait;
— a megújítandó erőforrások, a természeti környezet kezelésének új szempontjait;
— a szűkebb és tágabb értelemben vett külgazdasági stratégiát, beleértve az adósságok kezelésének tervét is;
— a közmegegyezés minimumát fenntartani képes életszínvonal-stratégiát.

Világpiaci alkalmazkodásunk során ösztönző lehet, ha külkapcsolatainkban jobban orientálódunk az igényes, nagy piacokra. Ebből a szempontból az 1992-re létrejövő Európai Közös Piac nagy lehetőség számunkra, de a helytálláshoz szigorú követelményeknek is eleget kell tennünk.

Exportorientált stratégiára van szükség. Ennek keretében át kell értékelnünk az import jelentőségét is. Különbséget kell tennünk a szükséges és a kompetitív import között.

— A *szükséges import* adott fejlődési szakaszban, adott szerkezet mellett nem helyettesíthető belföldi termeléssel. Jelenlegi importunk túlnyomó részben ilyen.

— A *kompetitív import* a hazainál jobb, vagy olcsóbb termék behozatala.

Az elmúlt időszakban gazdaságunkban rossz importhelyettesítés ment végbe, valamely behozatal leállításával növeltük importigényünket más területen. Ezt *értelmes importhelyettesítéssel* kell felváltanunk. A kompetitív importnak jelentős szerkezetátalakító szerepe lehet — ezt ki kell használnunk.

Ösztönözni kell a kevéssé importigényes, modern szolgáltatások növekedését, ez ugyanis növelheti exportképességünket.

Az elmúlt évtizedekben nem önmagában a hitelek felvétele kárhoztatható, hanem azok irracionális felhasználása. A költségvetési és bankszféra összefonódása ebben a tekintetben is elmosta a felelősséget. A devizamonopólium mellett fel sem merült a vállalatok felelősségének kérdése. A szubjektív várakozások és megalapozatlan ígéretek túlsúlyba kerültek az objektív követelményekkel szemben.

Súlyos adósságterheink jelentős makroökonómiai átrendező erővel bírnak. A megtakarítások arányát a kilencvenes évekre 30 százalékra kell emelni, s ennek felére konverti-

bilis valutában lesz szükségünk. Az adósságok miatt mikroszinten megnőtt az állandó refinanszírozás jelentősége. Számolnunk kell azzal, hogy a belátható jövőben hitelfelvételi lehetőségeink korlátozottak lesznek. Növekszik a külföldi tőkebeáramlás jelentősége — közvetlen tőkebefektetés, vegyesvállalatok formájában. A kilencvenes évekre mintegy 800—900 millió dollárnyi — exportképes kapacitásokban megtestesülő — befektetésre lesz szükség. (Pontosabban: jóval többre lenne szükség, de ennyivel lehet reálisan számolni. A hatvanas években könnyebben vonhattunk volna be külföldi tőkét, de mi akkor a szállítói és finánchiteleket részesítettük előnyben.)

Vállalataink számára meg kell teremteni azt a lehetőséget, hogy keménydeviza-bevételeik egy részét szabadon használhassák fel.

A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy az exportorientált nemzeti stratégiák egészen más társadalmi, emberi hozzáállást, egészen más jellegű felfogást igényelnek, mint az importhelyettesítők. Ha a következetes exportorientáció útjára lépünk, ehhez

— alkalmazkodóképes, az információkra fogékony, s azokat kezelni tudó népességre van szükségünk. Márpedig e tekintetben az utóbbi időben visszafejlődtünk.

— Létfontosságú a nemzetközi szinten versenyképes vállalatvezetés, az erős és színvonalas törzsgárda, a kiváló minőségellenőrzés és marketing.

— Feltétlenül szükséges, hogy pontosan, megbízhatóan ismerjük a nemzetközi viszonyokat.

— Reális és hatásos nemzetközi propagandával kell magunkat megismertetnünk külföldön.

— Teljesen át kell alakítanunk ösztönzési rendszerünk elveit és gyakorlatát, figyelembe véve, hogy nem alkalmazkodhatunk sikeresen a világpiaci változásokhoz, ha bérszintünk tartósan sokkal alacsonyabb a célrégiókénál.

— Szoros kölcsönhatást kell teremtenünk a külgazdasági stratégia és az innovációs politika között.

Válaszolni kell arra a kérdésre is, hogy a kormányzatban ki legyen nemzetközi gazdasági stratégiánk gazdája? Simai Mihály úgy ítélte meg, hogy az ehhez kapcsolódó, sokféle minisztériumhoz tartozó feladatokat egy miniszterelnök-helyettesnek kellene koordinálnia.

Nagyon sok múlik vállalataink versenyképességén, de nem minden. A kormányzatnak, a helyi igazgatásnak, az infrastruktúrának is nemzetközileg versenyképesnek kell lennie ahhoz, hogy sikert érhessünk el.

A külgazdasági stratégiát csak hosszú távú elemzésekre alapozva, átfogó jelleggel lehet és szabad kialakítani — hangsúlyozta befejezésül Simai Mihály.

A délelőtti vita

Csikós-Nagy Béla Erdős Tibor gondolatmenetében kifogásolta, hogy az nem oldotta meg a legfőbb ellentmondást: hogyan lehet egy fejletlen, nem monetarizált piacon monetáris gazdaságpolitikát érvényesíteni. Ehhez nem elegendő a refinanszírozási kamatlábak szabályozása. Ennél sokkal fontosabb és célravezetőbb a tőkepiac kialakítása, a forint konvertibilitásának megteremtése, és eközben elengedhetetlen a külső viszonyok figyelembevétele.

Csikós-Nagy Béla egyetértett Simai Mihállyal abban, hogy az ország túl messzire ment az eladósodásban. Úgy ítélte azonban, hogy az előadó által becsült 900 millió dolláros működőtőke-behozatal nevetségesen kevés lenne. A nehézségeket illusztrálva utalt arra, hogy a külföldi partnerek egyre inkább elzárkóznak ebben a tekintetben, csak közvetlen beruházásra vagy csendestársként való részvételre hajlanak.

Nem lenne inflációs hatású az üzleti bankok által felszámított kamatlábak szabad mozgása? Mennyiben rejti magában a „friss" adóreform utáni visszarendeződés veszélyét, ha megszűnik a beruházások adóztatása? — kérdezte Erdős Tibortól *egy másik felszólaló*, majd Simai Mihályhoz is kérdésekkel fordult:

Mit tettünk húsz éven keresztül, ha az akkori diagnózis — az export gyenge hatékonysága, az irracionális hitelfelhasználás — lényegében mindvégig jellemző maradt az említett időszakra? Mikor fogy el a jelenlegi hatalmas adósságállomány?

Tardos Márton mindkét előadás kapcsán felhívta a figyelmet, hogy nem elég kijelölni a célokat. Meg kell találni a kitörés finanszírozásának módját is. Elvben csak két lehetőség látszik: vagy a — már eddig is túlterhelt — lakosság terhére, vagy a költségvetés terhére lehet a kilábalást megvalósítani. Nem számíthatunk jelentős új forrásokra. Azt viszont világosan meg kell mondani, hogy kit, mit terhelnek a javaslatokban foglalt intézkedések.

Révész Gábor Simai Mihálytól kérdezte, hogy adósságnövekményünk mennyiben származik valódi hitelfelvételekből, és mennyiben a dollárárfolyam romlásából? Ha az utóbbi tényező súlya nagy, ez a bankszféra spekulációs részlegeinek a munkáját minősíti.

Osztrovszki György egyetértett Simai Mihállyal abban, hogy a külföldi tőke behozatalának a működőtőke-bevonás lenne a legjobb módja. Ebben eddig nem követtünk el nagy hibát. Felmerül viszont a kérdés, hogy ha erőteljesen a külföldi tőke bevonása felé fordulnánk, milyen visszhangot váltanánk ki az Európai Gazdasági Közösségben, és milyet a KGST-ben?

Erdős Tibor elsőként Csikós-Nagy Béla felvetésére válaszolt. Egyetértett abban, hogy elengedhetetlen a fejlett monetáris viszonyok megteremtése, s ebben a forint konvertibilissé tételének a jelentősége óriási. De illúzió lenne azt hinni, hogy ezek a feladatok a magyar gazdaságpolitika számára rendelkezésre álló rövid időn belül elvégezhetők. Az előadás témája nem a hosszú távon elérendő stratégiai célok számbavétele volt. Engem az érdekelt, hogy mit kell és mit lehet megtenni a következő évben? — jelentette ki Erdős Tibor.

Az üzleti bankok kamatlábaira vonatkozó kérdésre a következőképpen válaszolt: ha feltételezzük, hogy szigorúan szabályozzuk a pénzmennyiséget, ettől kettős hatást várhatunk. Egyfelől keresleti korlátot állít fel, másfelől a kínálat szempontjából is kedvezőbb, mint a mai rendszer. Ha egyéb tényezők nem kapcsolódnak be, akkor az üzleti bankok szabadon alakuló kamatlábai mellett akár mérséklődhet is az infláció.

Felmerült az a kérdés is, hogy nem vezetne-e az adóreform „visszarendeződéséhez" a beruházásokat terhelő adók eltörlése? Ezzel kapcsolatban Erdős Tibor azt hangsúlyozta, hogy a beruházásokat sújtó ÁFA eltörlése nem ellentétes a Nyugat-Európában elterjedt hozzáadottérték-adó rendszerrel. Ellenkezőleg! Éppen a mai rendszer ellentétes azzal.

Ezzel együtt, ha 1989-ben eltörölnék a beruházási ÁFA-t, a vállalatok összességében nem válnának teljesen „szabaddá", mivel az ÁFA-t átmenetileg más adóval pótolnák, vagy a támogatások arányát csökkentenék. Az előadásban elhangzott tézis pusztán az volt, hogy a beruházási ÁFA-t el kell törölni, mert az a jobbakat, a beruházni kívánókat sújtja.

Tardos Mártonnak címzett válaszában Erdős Tibor megjelölte a monetarizálás finanszírozási forrását. Utalt arra, hogy a reálbér további várható csökkenése lehet forrása a monetarizálásnak. Emellett még egy forrásra lehetne számítani. A meginduló monetarizálás, a reform előrehaladása ugyanis növelhetné a külföldi hitelfelvételek lehetőségeit is, bár bizonyosan nem nagyon.

Simai Mihály válaszában fenntartotta, hogy a kilencvenes évekre mintegy egymilliárd dollárnyi működő tőkét kell, mert reálisan csak ennyit lehet bevonni. Számolnunk kell azzal is, hogy nyersanyagkitermelésre nemigen kaphatunk a jövőben hitelt. A tőkebevonás egyik célszerű módja lehetne, hogy vállalataink egy részét részvénytársasággá alakítjuk át, és részvényeiket nemzetközi pénzpiacokon jegyeztetjük.

A történelem kevés példát ismer arra, hogy egy-egy ország teljes egészében visszafizette adósságait. Újra kiemelte, hogy nem szabad az adósságot bénító tehernek tekinteni, ebben a vonatkozásban is meg kell szabadulni az „alagút-látástól".

Révész Gábor kérdésére válaszolva Simai akadémikus kijelentette, hogy adósságnövekedésünkben kétségtelenül a dollárárfolyam esése is közrejátszott. Hozzátette azonban, hogy nem a magyar bank munkájának hatékonysága romlott, hanem a lehetőségei szűkültek.

Tardos Márton kérdésére kitérve emlékeztetett arra, hogy nem javasolta a bérek hirtelen felemelését, de abban is biztos, hogy ha alkalmazkodni kívánunk a világpiaci átalakulásokhoz, akkor bérszínvonalunk nem maradhat tartósan a mai alacsony színvonalon.

Osztrovszki Györgynek szóló válaszában úgy ítélte, hogy belátható időn belül nem leszünk képesek csatlakozni az Európai Közös Piachoz, de komolyan át kell gondolnunk

az együttműködés lehetőségeit. Vannak olyan szektoraink — például a közlekedés-szállítás —, amelyeknek komoly esélyük lehet az integrálódásra is.

Bognár József zárszavában felhívta a figyelmet, hogy az eladósodás rajtunk kívül még 120 ország problémája, semmiképpen sem magyar sajátosság. Bizonyos reményekre jogosít ebben a vonatkozásban a világhelyzet alakulása. Napjainkban a fejlett tőkésországokban óriási termelésfelfutás tapasztalható, miközben termékeiket nem tudják eladni, a kereskedelem mérsékelten növekszik. Az Egyesült Államok és Japán versenyének további éleződésére is számítani kell. Mindez arra ösztönzi a fejlett régiók országait, hogy változatos módokon igyekezzenek fizetőképes keresletet létrehozni. Nem lehetetlen egy modern Marshall-terv megszületése sem.

Jelentősek a belső tartalékaink is. Valamelyes időt biztosít a cselekvésre, hogy adósságállományunk 85 százaléka közép- és hosszú lejáratú hitelekből áll, a törlesztési kötelezettségek újabb feltornyosulása csak 1991-re várható. Nagy lehetőségek rejlenek az idegenforgalom fejlesztésében. Komoly exportnövelő és teljesítménynövelő hatást várhatunk egészen egyszerű, kézenfekvő ésszerűsítésektől is. Bognár József szólt a külföldi működőtőke-bevonás lehetőségeiről. Tapasztalatai alapján úgy ítélte meg, hogy a külföldiek hajlandók konzorciumban való együttműködésre, betársulásra is.

A kínálkozó lehetőségeket azonban ki kell használni — fejezte be összefoglalóját Bognár József.

A délutáni ülés

Tardos Márton „A tulajdonformák változása a magyar gazdaságban" című előadását történeti visszatekintéssel kezdte.

Az 1948 utáni időszakra az *államosítás és szövetkezetszervezés* volt jellemző. A vállalatok ennek nyomán önálló jogi személyek maradtak, de az egységes állami hierarchia láncszemeivé lefokozva, amelyeket központi utasítások útján igazgattak. A termelőegységek rendkívül bonyolult függési rendszerben tevékenykedtek, számtalan szálon keresztül kötötték meg a kezüket a különféle irányító intézmények (ágazati, területi, funkcionális, állami és pártszervek).

Ez a rendszer a termelés mennyiségi növelését, és az alacsony életszínvonalú rétegek életszínvonal-növelését szolgálta. A társadalom mégis elégedetlen volt vele a túlzottan magas felhalmozási ráta, az infrastruktúra súlyos romlása, a nyersanyagokkal folytatott rablógazdálkodás, a kereslethez nem igazodó kínálat miatt.

Az elégedetlenség először részleges reformokhoz, majd *az 1968-as átfogó reformhoz vezetett.* Ez a reform az egységes állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon körébe tartozó vállalatok gazdálkodásának átalakítására irányult. Elsősorban a központi utasítások béklyóiból kívánta kiszabadítani az állami vállalatokat és a szövetkezeteket, nem törekedett a tulajdonviszonyok megváltoztatására.

Nyilvánvaló, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatása nemcsak taktikai okokból maradt ki a reformból. Az 1966-os reformhatározat következetesen kerülte a „piac"fogalom használatát, és alapelvnek tekintette a szocialista szektor döntő fölényének biztosítását, ami akkor egyet jelentett a magántulajdon periférikus szerepre kárhoztatásával.

Bizonyítható, hogy *az 1968-as reform nem hozta meg a várt eredményeket,* összességében alkalmatlannak bizonyult világgazdasági alkalmazkodóképességünk kifejlesztésére. Talponmaradásunk feltétele ma az, hogy lépjünk túl 1968 korlátain. Meg kell vizsgálnunk, hogy milyen tulajdonviszonyokra van szüksége a modern árutermelő szocializmusnak.

A magyar gazdaság szereplői közül hiányzik az a tulajdonos, akinek a tulajdonnal való rendelkezés joga mellett piaci mozgástere is lenne, aki számára tehát a tőke annyit érne, amennyi nyereséget hosszabb távon hoz (ez az érték a többé-kevésbé általánosan elfogadott nézet szerint a tőke kamatos kamattal diszkontált jelenértéke).

Tardos Márton egy frappáns *Hayek-idézettel* illusztrálta, hogy a piac intézményrendszere képes egy megoldhatatlannak tűnő feladatot megoldani. Bizonyos feltételek mellett a hatékony gazdálkodás egyszerű optimalizációs probléma. A társadalom számára azonban a feladat bonyolultabb. A szükséges információk ugyanis szétszóródnak az egyé-

nek között. A racionális gazdálkodás fő problémája ezért az, hogy miként hasznosítható az az ismeretanyag, amelynek a maga teljességében senki nincs birtokában? Ezt a problémát mindeddig csak a piac tudta kielégítően megoldani. A gazdaságot tehát el kell vezetni a piachoz, s ezzel párhuzamosan, ennek megfelelően egy sokközpontú, jól tagolt érdekérvényesítési hálózatba szervezett politikai rendszert kell létrehozni.

A piacpárti reform azonban csak akkor lehet életképes, ha nem a klasszikus piaci modellből indul ki, hanem számot vet a fejlett tőkés piac létező problémáival is. A piaci irányú reformot kívánó közgazdászoknak ezért — akárcsak a fejlett tőkésországokban dolgozó kollégáiknak — komolyan meg kell vizsgálniuk egyebek között azt, hogy

— mely közszolgáltatásokat kell kivonni a piac hatóköréből;

— milyen fiskális beavatkozásokra van szükség a piaci működés zavarainak (például az inflációnak) a kiküszöbölésére;

— mely szektorokban lenne nagyobb a piac kiiktatásának haszna, mint a piac szétzilálásával keletkező kár?

A piactól való elfordulás kudarca láttán felmerül a kérdés, hogy csak a piacgazdaság és a piacellenes gazdaságszervezési módok alternatívái közül lehet választani? *Van-e harmadik út?*

Tardos Márton a kelet-európai szocialista reformközgazdaságtan „harmadikút-kereső" kísérleteit elméletileg Ota Šik munkásságára vezette vissza. Ő fejtette ki talán a legkövetkezetesebben *az önigazgatást és az indikatív tervezést a piacgazdasággal kombináló szocialista gazdaság* koncepcióját. Ezeket az elemeket napjaink gazdasági valóságában is megtaláljuk.

Kétségtelen például, hogy az önigazgatást és a versenyfeltételekhez való alkalmazkodást sikeresen összehangoló nyugat-európai szövetkezetek életképes gazdálkodási formának bizonyultak, beváltak. A kelet-európai szövetkezetek is megtalálhatják a helyüket egy majdan kifejlődő piacgazdaságban — megtisztítva persze a bürokratikus torzulásoktól. A gazdálkodási formák kívánatos versenyében a magyar vállalati önigazgatási kísérletnek is feltétlenül helye van. Összességében azonban kimondható, hogy sem a szövetkezeti kollektívák, sem az önigazgató közösségek nem jó gazdái a vagyonnak. Inkább alkalmazottak, mint tulajdonosok. A piacpárti reformközgazdászok jelentős részének álláspontja szerint ezért a szövetkezeteknek és az önigazgató vállalatoknak a különféle gazdálkodási, vagyonkezelési formák versenyében való részvétele azt fogja bizonyítani, hogy *e formák kiterjesztése nem lehet a megoldás fő útja* — jelentette ki Tardos Márton.

Ezzel az előadó már át is tért *a mai reformközgazdaságtan képviselőinek körében fellelhető különböző vagyonérdekeltség-javaslatokra.*

Az egyik álláspont hívei központi vagyonfelügyeleti szerv felállítását javasolják, amely valami módon mérné a vagyont, és ehhez kapcsolódóan ösztönözné annak minél jobb hasznosítását. Ezt a megoldást Tardos Márton túlságosan szubjektívnek tartja, amely azért nem helyettesítheti a tőkeallokáció mechanizmusait.

A másik álláspont képviselői a tulajdonformák versenyét látnák szívesen. Ezen belül a legígéretesebb formáknak legtöbben a részvénytársaságokat és a Kft-ket tekintik. Meg kell azonban jegyezni, hogy a javaslattevők is tudják: a forma nem minden. Ha például a részvények kincstári tulajdonban maradnának, ez a részvénytársaságokat működésképtelenségre kárhoztatná.

Többféle javaslat született a tulajdonformák versenyeztetésének kereteire vonatkozóan is. Vannak, akik elegendőnek tartják a társulási jog kiterjesztését. Mások ezen túl a bankok és pénzintézetek, vállalatok befektetési lehetőségeinek bővítését, illetve holdingok létrehozását látják szükségesnek.

Tardos Márton és kutatócsoportja — ez utóbbi álláspontot is túllépve — *új típusú tőkegazdálkodási intézmények* létrehozását javasolja. Ilyenek lehetnek a béklyóitól megszabadított és valódi versenyhelyzetbe kerülő *biztosítási intézmények*, illetve *a nem profitorientált, alapítványi vagyonnal rendelkező, a tőkepiacon tulajdonosként megjelenő intézmények* (például a helyi önkormányzatok, egyetemek, egyéb költségvetési intézmények). Ez utóbbiaknak különös érdekük fűződik ahhoz, hogy önálló tőkegazdálkodókká váljanak, mert ezáltal megszűnne a költségvetéstől való függésük.

Mindezen változásoktól joggal remélhetnénk, hogy kialakul egy sokszínű tulajdonosi szervezet, anélkül, hogy szembekerülnénk a szocialista elosztási elvekkel és a nacionalizálás következményeivel. Valószínű továbbá, hogy a tulajdonviszonyok mélyreható re-

formja nyomán pénzügyi politikánk szabályozóképesebbé válna, és a már létező gazdálkodó intézmények zökkenőmentesen alakulhatnának át részvénytársaságokká, illetve korlátolt felelősségű társaságokká.

A tulajdonviszonyok reformjáról szólva *nem kerülhetjük meg a magántulajdon problémáját.* A legfontosabb feladat az, hogy a reform a mainál sokkal jobban, szervesebben integrálja a magánszektort a gazdaságba. Ehhez biztosítani kell a társadalmi és politikai feltételeket. El kell érni, hogy megszűnhessen az állampolgárok jogos bizalmatlansága, hogy valóban hinni lehessen a magánvállalkozás biztonságában. Le kell küzdeni a vezetésben máig fellelhető ideológiai ellenérzéseket, és deklarálni kell, hogy

— szükség van a kisvállalkozásokra, azok magántulajdonosi formáira is;
— nélkülözhetetlen az állampolgári befektetések biztonsága;
— magánszemélyeknek is lehet részvénytulajdonuk;
— az adózást normalizálni kell a vállalkozási szférában.

Nyílt, világos, egyértelmű, törvényszintű szabályozásra van szükség, amely a normális kockázatvállalás keretein belül biztosítja a vállalkozói jogokat. Ha a társulási törvény nem ismeri el a magánszemélyek jogát vállalat, korlátolt felelősségű társaság alakítására, akkor az állampolgárok továbbra is félni fognak befektetett vagyonuk állami kisajátításától.

A tulajdonviszonyok reformja korszakos változást hozhat magával. Nem kevesebbet várhatunk tőle, mint alkotmányos jogállásunk korszerűsítését, az érdekérvényesítés lehetőségeinek nagyon jelentős mértékű kiszélesedését — áttörést a szocialista demokrácia megteremtésére irányuló munkában — fejezte be előadását Tardos Márton.

Timár János „Féligazságok és hiedelmek a foglalkoztatáspolitika és bérpolitika körében" című előadását* szabadkozással kezdte, amiért kénytelen eltérni a meghirdetett témától. A készülő bérreform tervezete ugyanis olyan tárháza a féligazságoknak és hiedelmeknek,** hogy az előadó elbizonytalanodott: szabad-e rövid, vázlatos előadása szükségképpen egyoldalú kommentárjaival tovább fokozni a zűrzavart? Ezért előadásában csak a foglalkoztatáspolitika témakörét vizsgálja meg.

A „reformkorszak" két évtizede alatt kevés szó esett a foglalkoztatásról. Eddig ez nem okozott különösebb zavart. A munkaerő foglalkoztatását ugyanis maga a gazdaság működése biztosítja, nem a foglalkoztatáspolitika. A munkaerőpiacot még az ötvenes években sem lehetett „kiiktatni".

Semmilyen piacon, a munkaerőpiacon sem lehetséges tartós egyensúly. A magyar munkaerőpiacon a hatvanas évekre tartós és globális munkaerőhiány alakult ki, s ez húsz évig fennállt.

A hatvanas évek közepén-végén a *teljes foglalkoztatás* jelszava mellett a *hatékony foglalkoztatás* jelszava is megjelent. Anélkül azonban, hogy a racionális gazdálkodás követelményét összekapcsolták volna az elkerülhetetlen munkanélküliségre való felkészüléssel.

Nem igaz, hogy a munkanélküliség növeli a hatékonyságot. A hatékony foglalkoztatással egy *állandó átmeneti munkanélküliség jár együtt, nem feltétlenül magas tartós munkanélküliség.* Nem szabad feladni a teljes foglalkoztatás elvét, de legalább ekkora hiba lenne az is, ha az átmeneti munkanélküliség „elutasításával" feláldoznánk a hatékonyság szempontjait.

A munkagazdaságtanban a munkanélküliség számos fajtáját különböztetik meg. Ez nem öncélú „tudományos játék", nagyon is húsbavágó következményei vannak. A munkanélküliség különféle típusainak ugyanis eltérőek az okaik, ezért más kezelést igényelnek.

Nem igaz, hogy a napjainkban gazdaságunkban tapasztalható munkanélküliség *strukturális és frikciós* lenne. Ez a munkanélküliség *elsősorban reziduális és marginális.* Fő oka nem a hatékonyság növekedése, hanem a stagnálás és a célszerűtlen bérszabályozási rendszer. A munkanélküliek ma elsősorban a kisgyermekes anyák, fogyatékosok,

* Az elhangzott előadás teljes szövegét ez évi 7—8-as számunkban *„Foglalkoztatáspolitikánk a munkanélküliség küszöbén" címmel közöltük. Ezért itt csak fő gondolatait ismertetjük.*

** Egy példa: elterjedt nézet, hogy a csökkenő bér a teljesítmény csökkenését váltja ki. Ezzel szemben az az igazság, hogy csak a jól működő piacon létrejövő *teljesítménynövekedés vezethet reálbér-növekedésre.*

börtönből frissen szabadultak, cigányok, volt állami gondozottak stb. közül kerülnek ki. A strukturális munkanélküliség nyomait csak Ózdon és néhány más, vállalatmegszűnéstől sújtott területen lelhetjük fel.

Mai munkaerőpiaci helyzetünket úgy lehet tehát jellemezni, hogy *megvalósult a nem teljes, és nem is hatékony foglalkoztatás.*

Ki kellene dolgozni a munkanélküliség kezelésének intézményrendszerét. Nehézséget okoz azonban, hogy nem készülnek prognózisok. Ezt a bizonytalansággal indokolják, ami nem túl szerencsés érvelés. A prognózisokra ugyanis bizonytalan helyzetben van a legnagyobb szükségünk.

Az utóbbi időben helyes lépések is történtek a foglalkoztatáspolitika területén, ezek azonban összességükben elégtelennek bizonyultak. Különösen elégtelen megoldás a jelenlegi újraelhelyezkedési támogatás. A foglalkoztatáspolitikai apparátus képzetlen. Nem működik a munkaerőpiac megfigyelése. Korlátozottak a foglalkoztatás körében végzett kutatások, s különösen az a kutatóhelyek kapacitása. Nem léteznek komplex szociálpolitikai programok. Mindmáig nem épült ki a munkaerőközvetítés hatékony szervezete. A foglalkoztatásirányítás intézményrendszere felkészületlen, anarchikus. Nem lehet tovább halogatni a foglalkoztatás és az oktatás összehangolását.

„Hírlik", hogy a foglalkoztatáspolitikát irányító intézményekben a munkaerőpiaci egyensúly javítása céljából munkaidő-csökkentést terveznek. Ezt a célt ezzel az eszközzel nem lehet elérni. A munkaidőt más cél elérése érdekében lehet csökkenteni, de ez a módszer a munkaerőpiaci egyensúly javítására nem alkalmas.

Az egyensúlyteremtés legfőbb és leghatékonyabb eszköze az *új munkahelyteremtés.* Erre vannak lehetőségeink. Sok *kis- és középvállalat* alakításával, *magánvállalatok* alapításának engedélyezésével elősegíthetnénk a munkaerőpiaci egyensúly létrejöttét. Az utóbbi években nem történt előrelépés a kisvállalkozások kifejlesztésében, elterjesztésében.

Befejezésül Timár János felhívta a figyelmet egy nem közismert veszélyre. Ma nincs ugyan napirenden a kérdés, de bizonyos, hogy a mezőgazdaság tartósan nem fejlődhet tovább a jelenlegi szerkezetben, a jelenlegi foglalkoztatási szinten. Ebből a szektorból a jövőben nagymértékű munkaerő-eláramlás várható, amire a foglalkoztatáspolitikának fel kell készülnie.

A délutáni vita

Berend Iván úgy érzékelte, hogy Tardos Márton a vállalatok függésrendszerének ismertetésénél az állami és pártirányítást két központú hierarchiának tekintette. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ez valójában *egy* központban csúcsosodik ki.

Annyi különbség viszont tényleg felfedezhető a kétféle hierarchia között, hogy a legfelső állami képviseleti szervvel, az országgyűléssel — a legfelső párt képviseleti „szervvel", a kongresszussal ellentétben — munkamódjából következően rendszeresen el lehet fogadtatni a — ténylegesen az apparátusokban hozott — döntéseket.

Tardos Márton Hayekre bízta a gondolkodást a vagyonmérés kérdésében. A hayeki definíció azonban nem használható, mert a profitot és a kamatlábat nem lehet pontosan megállapítani. A tőkeértékelés kielégítő módszerét még nem találták meg. A probléma tisztázatlansága miatt a vagyonértékelés nehéz feladat. Fontosabb ennél az emberi tőke jelentőségének megfelelő kezelése.

Szabó Kálmán Tardos Márton előadásához szólt hozzá. Örvendetesnek ítélte, hogy saját álláspontja és Tardos gondolatai között a különbségek nagymértékben csökkentek. Kifogásolta viszont, hogy az előadó a hatvanas évek társadalmi tulajdon-felfogását az akkori politikai gazdaságtan tankönyv szövegével illusztrálta, s így túlságosan is könnyű ellenfelet választott bírálata céltáblájául. A társadalmi tulajdonnak ma sincs tudományos definíciója. Mit várhatunk akkor egy tankönyvtől, amelybe a kor legújabb tudományos eredményei csak nagyon óvatosan, tompítva szivároghatnak be?

A hatvanas évek derekán igenis fontos tulajdonviták zajlottak. Talán éretlenek voltak a megfogalmazások és a következtetések, de az árutermelők elkülönültségének tételéig eljutottunk.

Eltért Szabó Kálmán véleménye Tardos Mártonétól az önigazgatás esélyeinek értékelésében is. A hozzászóló nem érezte bizonyítottnak, hogy a kollektíva nem lehet jó

tulajdonos. *Eddig* valóban nem volt az, de ehhez semmilyen feltétel nem is volt adva. Itt az alkalom, próbáljuk ki, hogy ha a munkásközösség számára biztosítjuk a megfelelő érdekeltséget és mozgásteret, mire jut? Vezessünk be egy olyan kísérleti rendszert, ahol a munkásnak a béren felül részvényérdekeltsége is lenne, és elválik, hogy jó gazdája-e a vagyonnak?

Tálas Barna mint felkért hozzászóló, felolvasta *a kínai reformfolyamatba illeszkedő tulajdon-reformról írt* tanulmányának egy részletét. (A tanulmány teljes szövegét az ülésről készült jegyzőkönyvhöz csatolták.)

Ma már a kínai reform is tízéves múltra tekint vissza. Nemcsak Kínára tekinthetjük érvényesnek a KKP 1978-as plénumának (amelyet azóta reformplénumnak neveznek) megfogalmazását, amely szerint véget ért a szocializmusba való átmenet a gazdasági kényszerrel jellemezhető szakasza. Át kell lépni egy olyan szakaszba, amelyben a *modern közösségi árutermelő rendszer* megteremtése a feladat.

Tálas Barna a kínai reform kidolgozásának négy szintjét különböztette meg.

A reform megalapozása a célmodell kiválasztásával kezdődött. Kezdetben a célmodellt úgy fogalmazták meg, hogy a tervet és a piaci szabályozást össze kell hangolni. 1985—1986-ig ezt „magyar modellnek" nevezték, azóta azonban elhagyták ezt a megjelölést. (Gazdasági viszonyaink vizsgálata során ugyanis a kínai közgazdászok arra a következtetésre jutottak, hogy Magyarországon nem a terv és piac összehangolása, hanem egy — piacszimulációval „színezett" — indirekt tervirányítás valósult meg.)

A reform szükségességét Kínában azzal indokolták, hogy a fejletlen termelőerőkkel és áruviszonyokkal rendelkező szocialista gazdaságok nem kerülhetik el a fejlett árutermelés történelmi szakaszát. Ezzel tulajdonképpen a kínaiak is megtagadták a sztálini modellt. Meghonosodott a „szocializmus kezdeti szakasza" kifejezés. E szakasz a feltételezések szerint 100 évig tart majd, s ez lesz a „szegénységből való kivakarózás" időszaka.

A reform második szintje a megfelelő gazdasági paraméterek kialakítása. Alapelvük, hogy a gazdaság különböző területeit egyszerre kell reformálni, s így a különböző paramétereket egyszerre kell befolyásolni, bár ennek megvalósítása mindeddig nálunk sem sikerült.

A harmadik szint a piacok megteremtése. E piacok az árupiac, a termelőeszközök piaca, a tőkepiac és a munkaerőpiac.

A negyedik szint a tulajdonreform. A kínai reformerek kinyilvánították, hogy a modern közösségi árutermelő rendszernek változatos tulajdonszerkezetre és a külföldi magántulajdon nagymértékű bevonására van szüksége. Kínában széles kísérletezési terepet hoztak létre a tulajdonkísérletek számára.

Révész Gábor Tardos Márton előadásához kapcsolódva megjegyezte, hogy az 1968-as reform nem tekinthető eleve kudarcra ítélt intézkedéscsomagnak. Meg lett volna a lehetőség arra, hogy menet közben kiküszöbölje a tulajdon hanyag kezelésének gyenge pontjait.

Rózsa József az állami foglalkoztatáspolitikai koncepciót kidolgozó szakemberek egyikeként szólt hozzá Timár János előadásához. Egyetértett abban, hogy a szakoktatás, a munkaerő-tervezés, -prognosztizálás elmaradott. A szakoktatás nem piacorientált, és fejlődését különösképpen gátolja a pályaelhagyók nagy száma. Ugyanakkor gyengének minősítette a foglalkoztatáspolitikára irányuló kutatásokat is.

A felszólaló nem értett egyet Timár Jánosnak a jelenlegi munkanélküliség jellegéről adott értékelésével. Utalt arra, hogy a munkanélküliek fele Veszprém és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található — az ózdi elbocsátások és a VÁÉV felszámolása miatt. Ez a munkanélküliség strukturális jellege mellett szól.

Végül megjegyezte, hogy abban a foglalkoztatáspolitikai döntéselőkészítő műhelyben, amelyben dolgozik, nincsenek munkaidő-csökkentésre vonatkozó tervek.

Deák Andrea megerősítette Tardos Márton nézetét, amely szerint a hierarchiában 1968 után lezajlott változások pusztán formaiak. Példát is hozott arra, hogy ma még egy részvénytársaság választott igazgatója is a párt káderhatáskörébe tartozik.

A merev, bürokratikus korlátok szívós továbbélését bizonyítja az a — vállalatainkat

lépten-nyomon akadályozó — könyvviteli elv és gyakorlat, hogy nálunk nem csak a kifejezetten tiltott tételeket nem lehet elkönyvelni, hanem éppen fordítva: csak azt könyvelhetik el, amit a jogszabály megenged.

Tardos Márton első helyen említette a biztosítási intézeteket mint reménybeli, sikeres tőkepiaci intézményeket. Deák Andrea egy biztosítónál vezető, tehát jól ismeri a mai helyzetet. Mozgásterük szűk, tevékenységük túlszabályozott, a befektetési lehetőségek korlátozottak. A biztosítóknak jelenleg csak az alaptőkéből érdemes befektetni, a tartaléktőkéből nem. Amíg ezen a területen nem lesz rend, a tőkepiaci kibontakozás csak álom.

Ugyanakkor Deák Andrea reménykeltő tapasztalata, hogy egy kevéssé szabályozott, a korlátok között meghúzódó szűk területen, ahol valódi befektetési érdekeltség létezik, virágzik is az üzlet. Ez alátámasztja Tardos Márton és társai koncepcióját: ha van érdekeltség, a biztosító kitűnő tőkepiaci intézménnyé válhat. Biztosítási szakemberként Timár János gondolataihoz is volt hozzáfűznivalója. Az a tapasztalata, hogy a szolgáltatás foglalkoztatási szempontból alacsony telítettségű szféra, s ha a szabályozás nem akadályozná, fontos szerepe lehetne munkaerőpiaci gondjaink megoldásában.

Havas Gábor reményét fejezte ki, hogy Tardos Márton — miközben új típusú tőkegazdálkodási intézmények létrehozását is javasolja — nem „tagadta meg" a holdingokat. Havas Gábor továbbra is a holding-típusú vagyonkezelő intézményekben bízik a leginkább. Az alapítványi tulajdonú tőkegazdálkodási intézmények csak marginális szerepet játszhatnak egy fejlett tőkepiacon — nem is szólva arról, hogy jó működésükhöz a befektetőknek a mainál sokkal szilárdabb bizalmára lenne szükség.

A felszólaló egyetértett Tardos Mártonnal abban, hogy a munkásönkormányzat nem lehet a vagyonérdekeltség megteremtésének útja.

Timár Jánoshoz kapcsolódva kifejtette, hogy a munkanélküliség nem biztosítja a foglalkoztatás hatékonyságát. A magyar gazdaságban a vállalati csődöket a rossz vezetés, nem pedig a teljes foglalkoztatás okozza.

Foglalkoztatáspolitikánknak azt is figyelembe kell vennie, hogy a fejlett nyugat-európai országokkal összevetve gazdaságossági szintünk nagyon alacsony. Számolnunk kell tehát azzal, hogy a nyugati társadalmakban egészen más a munkanélküliség szerepe, egészen mások kezelésének célszerű eszközei, módjai mint nálunk. Nekünk mindenképpen küzdenünk kell a munkanélküliség ellen. Például úgy, hogy átgondoljuk: nem érdemesebb-e egy marginális sávban a dolgozót alacsony hatékonysággal is tovább foglalkoztatni, mint elbocsátani, és ellenszolgáltatás nélkül segélyezni.

Timár Jánosnak a mezőgazdaság várható változásait megpendítő gondolatához azt fűzte hozzá, hogy az agrárszférából nem feltétlenül kell eláramlania a munkaerőnek. A mezőgazdaság hatékonysága lényegesen nőhetne, ha ez a szektor szerkezetet váltana.

Osztrovszki György Tardos Mártonnak azon tételéhez szólt hozzá, hogy az ötvenes-hatvanas években folytatott nyersanyag-gazdálkodásunk rablógazdálkodás volt. Ez csak részben igaz. Kétségtelenül érvényes például a hulladékgazdálkodásra és a vízgazdálkodásra, illetve a szennyvízelvezetésre. Kőolaj-, földgáz- és bauxitkincsünkkel viszont mind a mai napig ésszerűen gazdálkodunk. Az átlagos minőségű telepeket is kitermeljük. Ez semmiképpen nem nevezhető rablógazdálkodásnak.

Timár Jánoshoz kapcsolódva úgy vélekedett, hogy nálunk az a hamis hangulat alakult ki, hogy a szerkezetátalakítás nyomán felborulna a gazdaság. Ha körülnézünk a világban, láthatjuk, hogy ez nem feltétlenül van így. Az Egyesült Államokban például iparágak leépítése, illetve áttelepítése kapcsán százezres tömegeket irányítottak át más szektorokba fegyelmezetten, szervezetten, program szerint. A munkanélküliséget nem kell sötét árnyéknak tekinteni. Ez a jelenség kezelhető.

A nyugat-európai vállalatok a többi között azért képesek jóval kisebb létszámmal jóval nagyobb teljesítményre, mint a hazaiak, mert nálunk túl nagy a biztosítékként fenntartott karbantartó „vészlétszám". A karbantartó szolgáltatás alacsony fejlettségi szintje miatt a vállalatoknak nincs is más választásuk, mint felduzzasztani a tartalékaikat.

Varga György úgy ítélte meg, hogy a vállalati tanácsok rendszerének létrehozását nem lehet a vagyonérdekeltség megteremtésére irányuló kísérletnek tekinteni, ezt a két kérdést egymás *mellett* kell kezelni. A vállalati tanácsok nem alkalmasak a tőke hatékony mű-

ködtetésére, de bizonyos vállalati stratégiai, illetve taktikai döntések meghozatalában fontos pozitív szerepük lehet.

Hadas János kifejtette, hogy a különféle tulajdonformák elemzését nagyobb felbontásban kellene elvégezni. A mai helyzeten mindenképpen túl kell lépni, hiszen ma a szabályozás kuszasága a vállalatok számára egyáltalán nem teszi lehetővé semmiféle piaci stratégia kialakítását.

A piaci irányú reform kidolgozása során óhatatlanul felmerül a kérdés: egyáltalán mi különböztet meg bennünket a tőkés gazdaságoktól? Erre a kérdésre úgy válaszolhatunk, hogy egy olyan gazdasági demokráciát hozunk létre, amely összeegyezteti a tőke és a munka szabályozó funkcióját.

Vicse István költői kérdéssel fordult Timár Jánoshoz: valóban az új munkahelyek teremtése lenne a potenciális munkanélküliség kivédésének legjobb módja? Miért jó az, ha a most működőkhöz hasonlóan rosszul kihasznált új munkahelyeket hozunk létre ahelyett, hogy a már meglévőket tennénk hatékonyan működővé?

Egyetértett Deák Andreával, hogy a szolgáltatásokban — különösen a költségvetési szolgáltatásokban — nagyon nagy a foglalkoztatás növelésének lehetősége. Végül bírálta Havas Gábor munkanélküliség-ellenes javaslatát, mivel a nem hatékony munkahelyek további fenntartása nemcsak bérkérdés. Ha az elbocsátott dolgozóknak korrekt munkanélküli-segélyt adnak, ez olcsóbb, mint ha értékes eszközöket kötnének le nem hatékony célokra.

Ezután a két előadó válaszolt a kérdésekre, és reagált a megjegyzésekre.

Tardos Márton szerint a vitában megnyilvánult eltérő vélemények is megmutatták, hogy az önigazgató tulajdon szerepét, lehetőségeit és korlátait nem könnyű felmérni. Saját álláspontja is viták hevében, vívódások közepette alakult ki. Pár hónappal ezelőtt még úgy ítélte meg, hogy a vállalati tanácsokat nem érdemes fönntartani, ehelyett participációs jogokat kell adni a dolgozók közösségeinek. Ma már úgy gondolja, hogy a mai önigazgatási formák versenyképesek, és mindenképpen biztosítani kell számukra a tisztességes megmérettetés lehetőségét. A legfontosabb az, hogy a vállalatok, vállalkozások szabadon léphessenek át — belátásuk, érdekeik szerint — egyik tulajdonformából a másikba.

Egyetértett Hadas Jánossal, hogy a normális piaci tevékenység elengedhetetlen feltétele a szabályozás stabilitása.

A Havas Gábor foglalkoztatáspolitikai javaslata körül kialakult vitához egy új szempont felvetésével járult hozzá. Nálunk a tőkeérdekeltség hiánya miatt azok a vállalatok is hajlamosak „csődbe menni", ahol ez a tőkeértékesülés szempontjából nem lenne indokolt. Kalkulációink átlagköltség-kalkulációk, amelyek minden átlag alatti eredményt hozó tevékenységet csődnek minősítenek. Olyan viszonyokat kell teremtenünk, amelyben a tőkét ugyan értékesítő, de átlag alatti teljesítményű termelés amíg lehet (amíg például a vállalkozó megteremti az átállás feltételeit), addig működhet. Az azonnali leállítás bizonyosan többe kerülne ennél a megoldásnál.

Osztrovszki György bírálatára válaszolva Tardos Márton elismerte, hogy félreérthetően fogalmazott. Állítása lényegét azonban fenntartotta. Magyarország nemcsak és nem is elsősorban saját nyersanyagaival, hanem szovjet nyersanyagokkal folytatott rablógazdálkodást az ötvenes-hatvanas években.

Timár János szerint ez a vita is elérkezett addig a megállapításig, amelyet most már egyegy magasrangú politikusunk is világosan kimond: három évtized alatt, a reformok útján eljutottunk a két legfőbb strukturális akadályhoz, a jelenlegi *politikai hatalom* és a *tulajdonviszonyok természetéhez*. Ha ezeket nem sikerül megváltoztatni, a reform nem lehet sikeres. Akkor pedig csak a történelmi optimizmusunk marad jogosult: ahogy a tatárjárás és Mohács után is talpraálltunk, most is csak kimászunk a kátyúból valahogy...

Felmerülhet persze a kérdés, hogy érdemes-e a tudománynak eljátszania az udvari bolond szerepét: akkor is kimondani az igazat, amikor senki sem veszi azt figyelembe? Timár János válasza: igen, érdemes, vagy ha nem is érdemes, ez a legkevesebb, amit a tudománynak meg kell tennie.

Az előadó újra hangsúlyozta, hogy a termelés nem a munkanélküliségtől lesz haté-

kony! Éppen a fordítottja igaz: ha a hatékony termelés feltételeit megteremtettük, akkor lehetővé válik a reálbérek emelése. Ez annál is sürgetőbb, mivel jelenlegi gazdasági rendszerünkbe belekódolódott a leépülés tendenciája — akkor is leépül, ha növekszik, akkor is, ha visszaesik.

Amit Havas Gábor javasolt a munkanélküliség kezelésére, az Varga Jenő nézetéhez hasonlít, amely szerint a munkahelyet a mi viszonyaink között akkor is fenn kell tartani, ha a dolgozó csak a bért termeli meg. Őszerinte azonban figyelembe kell venni, hogy ez a munkahely mennyi deficitet termel?

Timár János teljesen igazat adott Deák Andreának: ma Magyarországon létezik egy legitim rendszer, amely minden formális önállósági jogosítvány ellenére is, a párt vezető szerepe jogán szabadon dönt az összes fontos káderkérdésben. Az a baj, hogy ez a legitim rendszer alkalmatlan a hatékony vezetőkiválasztásra. A nómenklatúrát korlátozni kell, különben lehetetlen a hatékonyabb gazdasági mechanizmus kiépítése.

Tamás Tibor

Tamás Tibor a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője.

Sólyom László—Szabó Máté (szerk.):

A ZÖLD HULLÁM

Az ELTE Állam és Jogtudományi Karának kiadványa, 1988., ára 150 Ft

A kötet a környezetvédelmi társadalmi mozgalmakkal, a környezetvédelmi problémákkal, illetve a környezetvédelemmel kapcsolatos jogi kérdésekkel foglalkozik. A hazai problémákat feldolgozó rész tanulmányaitól eltekintve elsősorban nyugatnémet anyagok fordításait tartalmazza. A nemzetközi rész az NSZK-beli Zöldek bemutatásán túlmenően a világméretű ökológiai mozgalom egészére kitekintést uyújt.

Ez a kötet hasznos olvasmány minden környezetvédelmi kérdések iránt érdeklődő magyar olvasó számára.

Kapható az ELTE Állam és Jogtudományi Karának portáján (1364 Budapest, V., Egyetem tér 1-3.), és az ELTE Cukor utcai jegyzetellátójában

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bod Péter Ákos: A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 235 l.

Az állam és a gazdaság, az állam és a piac viszonya mindenkor a társadalmi gyakorlat és a tudományos gondolkodás középpontjában álló kérdés. Olyan problémakör ez, amely nehezen tartható meg tisztán a tudományos vizsgálat tárgyaként, amelyhez értékelések és ideológiai vonatkozások tapadnak. Különösen így van ez a 20. század második felének Kelet-Európájában, ahol a létrejött gazdasági-politikai modell alapvető működési zavarokkal, a megújulás lehetőségének és korlátainak problémáival küszködik. A válság leküzdése e térségben attól függ, megtaláljuk-e a modern piacgazdaság kialakításához vezető utat, sikerül-e új módon intézményesíteni a politika és gazdaság viszonyát. E folyamat sikerének egyik szükséges feltétele az, hogy megfelelő, azaz érvényes ismeretekkel rendelkezzünk a mai fejlett piacgazdaságok működéséről, intézményesült struktúráiról. Ehhez nyújt segítséget Bod Péter Ákos könyve. A szerző érdeme, hogy képes volt tárgyához elfogulatlanul közeledni, ítéletei kiegyensúlyozottak, a szaktudományok eredményein alapulnak.

A szerző figyelmét az állami vállalkozásnak a nyugati piacgazdaságban játszott szerepére összpontosítja. A nyolcvanas évek végén természetesen senki nem függetlenítheti magát elemzéseiben a jóléti állam neoliberális kritikájától. E kritika valóságos értelmének és egyúttal korlátainak a feltárása ugyanakkor az állami beavatkozást kiváltó strukturális jellemzők vizsgálatát igényli. Megfelelő áttekintéssel kell rendelkeznünk az árszabályozó piacnak, a modern gazdaság integrációs mechanizmusainak a működési módjáról, funkcióiról és diszfunkcióiról. Ez a gondolatkör tagolja Bod Péter Ákos könyvét.

Mit mutatnak a nyugat-európai fejlődés tényei? A második világháború után alakul ki határozottabban a tőkés országokban a vegyes gazdaság, melyet elsősorban az állami tulajdon súlyának már nem elhanyagolható aránya és az állami költségvetésen keresztül gyakorolt megnövekedett állami beavatkozás jellemez. Bod Péter Ákos felhívja a figyelmet arra, hogy az állami beavatkozás mértéke nem ítélhető meg önmagában sem az állami tulajdon terjedelme, sem a költségvetésen keresztül megvalósított újraelosztás nagysága alapján, mivel az állami vállalatok termelő tevékenysége és a költségvetési eszközök alkalmazása között átváltás lehetséges: az egyik a másikat helyettesítheti.

Az állam gazdasági szerepvállalása a hetvenes évek végéig nőtt. 1960 és 1980 között a kormányzati újraelosztás mértéke jelentősen növekedett, s az ebben észlelhető kezdeti különbségek is tovább növekedtek. Az Egyesült Államokban és Japánban az újraelosztás mértéke ma annak felel meg, ahol az európai tőkésországok 1960-ban tartottak. Az állami vállalatok szektorának aránya kiugróan nagy Olaszországban és Ausztriában és jóval az átlag alatt van a Benelux-államokban, a skandináv és a dél-európai gazdaságokban. Az állam gyakran saját vállalati szektorát használja fel a gazdasági növekedés serkentésére, a nemzeti kutatási-fejlesztési pozíciók javítására, az infrastruktúra fejlesztésére.

Hogyan kapcsolódik a piac és állam viszonyát taglaló elmélet a vegyes gazdaság kialakulásának folyamatához? A liberális és a szocialista tradíció elméleti művei az állam és a piac viszonyát egyaránt a piacgazdaság és a nem-piacgazdaság ellentétének kifejtése kapcsán tárgyalták. A szerző bemutatja, hogy a tőkés vegyesgazdaság kialakulásával ez az elméleti viták középpontjába állított ellentét egyre inkább relativizálódik. A racionális gazdasági kalkuláció lehetőségéről folytatott vitában Misesnél és Hayeknál a magántulajdonra épülő, az állam által nem korlátozott piacgazdaság a racionális gazdasági kalkuláció egyedül lehetséges bázisa. Ezzel szemben Keynesnél az állami beavatkozás lesz a gazdaság, a piac racionális működésének kiegészítő feltétele. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy már Mises eltérő fontosságot tulajdonít az állami tulajdon és az állami szabályozás kérdéseinek. Bod Péter Ákos rámutat arra, hogy Mises az állami, közösségi tulajdont kevésbé érzi rendszeridegennek, mint az állam szelektív gazdasági szabályozó tevékenységét.

A jóléti állam kiépülése után úgy tűnhetett, hogy az élet túllépett a neoliberális ta-

nokon, a vegyes gazdaság gyakorlata és elmélete világosan mutatta a szabadversenyes piacgazdaság működésének és teóriájának korlátait. A neoliberális elmélet azonban feltámadt haló poraiból, s nem csekély hatást gyakorolt a nyolcvanas években a fejlett tőkés államok gazdaságpolitikájára. E fejlemény elemzése, az okok keresése teljesebbé tehette volna az elmélet fejlődését vizsgáló gondolatmeneteket. E vonatkozásban legalább két mozzanat érdemelt volna részletesebb vizsgálatot. Egyrészt az, hogy a neoliberális iskolák tisztában vannak a piac működésének mikroökonómiai tökéletlenségeivel. Másrészt az, hogy a neoliberális nézőpont igen alkalmas az állami beavatkozás diszfunkcióinak a kimutatására. Ez utóbbi vonatkozást a könyv megemlíti, de hosszabban a szerző e problémánál nem időzik, pedig ez az elméleti teljesítmény korlátaival együtt is kikerülhetetlen minden, a modern gazdaságot vizsgáló kritikai töltésű elméleti irányzat számára.

Az állam gazdasági beavatkozásának a negatív következményei nem csupán a gazdaság, hanem a politika vonatkozásában is elemezhetők. E problémakört villantja fel a szerző az állam túlterheltségének, a kormányozhatóság elméleti irodalmának áttekintésével. A jóléti állam egyik meghatározó strukturális ellentmondását a piacgazdaság és a politikai demokrácia összekapcsolása jelenti. Lehetséges-e fenntartani a gazdaság autonómiáját a politikai demokrácia keretei között? Működtethető-e a politikai demokrácia úgy, hogy a piaci folyamatokat, a magánérdekek mozgását részben vagy egészében kivonják a politika hatóköréből? A jóléti állam a liberális és a demokratikus elvet csak kompromisszumosan és korlátozottan egyeztetheti össze.

A szerző az elméleti irányzatok vizsgálata alapján az állam gazdasági aktivitásának növekedését az okok három csoportjára vezeti vissza: a piacgazdaság működésében gyökerező közgazdasági tényezőkre, a válságkezelés és szerkezetátalakítás során nyújtott kompenzációkra, valamint arra, hogy a politikai demokrácia kiterjedésével párhuzamosan az egyes társadalmi csoportok növekvő igényeiket politikai csatornákon keresztül is érvényesíteni próbálják.

Az első tényezőcsoport, amely a piac tökéletlen működésével kapcsolatos, több elemre bontható. Elsőként az externáliák kérdése említendő. Az egyes piaci szereplők akkor járnak el racionálisan, ha a számukra költségként nem jelentkező külső hatások létezésétől eltekintenek. A költségek minimalizálására szorító piaci verseny ugyanis tiltja az adott termelőnek, hogy olyan költségeket vállaljon, amelyektől a konkurensek mentesek. Az externáliák gazdasági kalkulációjához csak a szűken vett nyereségszempontokon túllépő közösségi beavatkozás révén juthatunk el. A beavatkozás öltheti a piaci motívumokon túlmutató célrendszerrel rendelkező állami vállalatok tevékenységének formáját is, de valószínűleg hatékonyabb az a közösségi, normatív szabályozás, amely a negatív külső hatásokat a termelők költségeinek részévé változtatja. A piaci tökéletlenségek következő típusa a közjavak problémája. Vannak olyan termékek, szolgáltatások, amelyekből a társadalmi szükségletek kielégítése nehezen szervezhető meg magángazdasági alapon, mivel fogyasztásukat nem lehet vagy nem érdemes megfizettetni, a haszon és a költség a piaci szereplők kalkulációjában nem — vagy csupán részben — jelenik meg. A közjavak termelésének és fogyasztásának hatékonysága a demokratikus intézmények hatékonyságának a függvénye, hiszen a kereslet és a kínálat összehangolását a nyereségelv ebben az esetben nem képes szabályozni.

A monopóliumok létrejötte is a piaci szabályozás elégtelenségére utal. A versenyt korlátozó monopóliumok ellen az állam különféle formában léphet fel: államosítással, állami szabályozás alá rendeléssel, trösztellenes törvénykezéssel stb. Bod Péter Ákos ugyanakkor rámutat arra, hogy a monopolizálódás elleni harcot gyakran éppen az állam által adott privilégiumok megszüntetésével és az állami intézmények által élvezett védett helyzetek feloldásával kell kezdeni. Végül a jövedelemelosztási aránytalanságokat kell említeni. Már Walras tisztában volt azzal, emeli ki a szerző, hogy a piaci csere kiinduló állapota nem szükségszerűen optimális, ennek helyrehozását pedig nem lehet a piactól várni. Ezért nem kérdőjelezhető meg a jövedelmek újraelosztására tett kísérletek jogossága általában, mégha mindig megkérdőjelezhető is természetesen ezek konkrét megvalósulási formája.

A tényleges állami beavatkozás lényeges okait ragadja meg a fenti neoklasszikus mikroökonómiai elemzés, mondja a szerző, de persze ez nem képes valamennyi ok feltárására, hiszen az állami beavatkozásnak vannak makroökonómiai és gazdaságon kívüli, politikai okai is. A mikroökonómia elemzési eszközeivel kimutathatók tehát olyan

gazdasági helyzetek, melyekben az állam intervenciójára szükség van, de a beavatkozásnak ezzel a típusával csak a „minimális" állam kereteit írhatjuk körül. A tőkés gazdaság normális működéséhez elengedhetetlenül szükséges állam terjedelme és hatóköre a tágabb horizontú elemzés szempontjait követve az előbbinél lényegesen nagyobb lesz, a történelmileg megvalósult állami aktivitás pedig — legalábbis a nyugat-európai országokban — még annál is nagyobb.

Az állami beavatkozás egyik kitüntetett és a viták középpontjában álló területe az állami tulajdon, az állami vállalatok tevékenysége. Visszatérő kérdés az állami és magánvállalatok összehasonlítása, működésük hatékonyságának egybevetése. Bod Péter Ákos abból indul ki, hogy az állami vállalatok többségének pénzügyi célok mellett nem pénzügyi célokat is követniük kell. A közösségi vállalat piaci tökéletlenségeket korrigáló szerepkörében nem törekedhet olyan nyereségnövelésre, amely a társadalmi jólét csökkenéséhez vezet. Az ilyen okokból veszteséges állami vállalatok működése ettől még lehet társadalmi szempontból hatékony. A kérdés ekkor az, hogy sikerülhet-e a költségminimalizálás a maximális nyereségre való törekvés nélkül, illetve képes-e, alkalmas-e az állam a hiányzó magántulajdonosi érdek és motívumrendszer helyettesítésére. Az állami tulajdon irányítása az államigazgatás és a vállalati vezetés közötti kötélhúzás formáját ölti, s egy harmadik, jelen nem lévő fél, a fogyasztó nevében és érdekére hivatkozva zajlik. A liberális kritika itt meggyőző, mondja a szerző: a mesterkélt ösztönző mechanizmusok helyett lehetőleg az érdekeltekre, a piacra kell bízni az ügyeket. Ez persze nem mindig lehetséges. Amennyiben az állami vállalat versenyvállalatként működik, annyiban ki van téve annak, hogy a vevők elmaradásukkal jelzik a szervezet működésével való elégedetlenségüket, ha viszont tevékenységében a közjószág-elem dominál, akkor a minőségromlással, a rossz gazdálkodásból vagy a monopolhelyzetből származó áremeléssel szembeni elégedetlenség jelzésére a vevők politikai fellépése lehet alkalmas.

Az állami szektor az iparpolitika fontos eszközeként is működtethető. Az állami vállalatok beruházásai a kereslet ösztönzését szolgálták, s a hetvenes évektől az állami szektor szerepet vállalt az export növelésében, a műszaki fejlesztés gyorsításában. Bod Péter Ákos ugyanakkor utal arra, hogy az állami szektor szigorodó pénzpolitika esetén ki is szoríthatja a magánvállalatokat a hitel- és pénzpiacról.

Az ipari válságok megoldásában, az ipari struktúra átalakításában a piac és az állami beavatkozás is meghatározó szerephez juthat. A szerző érvelése szerint a versenyből származó előnyök megoszlanak a társadalom tagjai között, míg a protekcionizmusból fakadó előnyök szűkebb csoportokra összpontosulnak, így a koncentrált szavazócsoportokra érzékeny parlamenti rendszerben nagy a kísértés a közpénzek segítségével, gyakran államosítás formájában végbemenő beavatkozásra. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a struktúraváltásban játszott állami szerepet nagymértékben meghatározza az az intézményrendszer, amely a tőkefelhalmozás folyamatában kijelöli a magánszektor autonómiájának határait, s így a lehetséges állami beavatkozás eszköztárát. Az államosítási törekvéseket e vonatkozásban úgy is tekinthetjük, mint az állami befolyásolás hiányzó pénzügyi eszközeinek helyettesítésére tett kísérletet, a reprivatizálást pedig mint e kísérlet kudarcának beismerését, és a célul tűzött állami szelekciónak a piaci szelekcióval történő újbóli helyettesítését.

Az állami beavatkozás intézményesülésének sajátossága Nyugat-Európa országaiban a neokorporatizmus, amely szelektíven ugyan, de segíti a gazdasági folyamatok politikai finomszabályozását. A szerző számba veszi a korporatív döntéshozatal kialakulásának feltételeit (a munkásmozgalom egysége szociáldemokrata irányítás alatt; erős szocialista befolyás a kormánypolitikában; az állam és az érdekcsoportok szoros kapcsolata), ennek pozitívumait és korlátait.

Bod Péter Ákos könyvének fő tanulsága a szerző megfogalmazásában az, hogy a hetvenes és a nyolcvanas években a tőkés piacgazdaság közösségi szektora belső korszerűsödésen ment keresztül. A modern gazdaságban a magán- és a közösségi szektor szerven összekapcsolódik: a magángazdaság ráutalt a nem gazdasági tényezők bekapcsolására, az állami szektor pedig a gazdasági szempontok érvényesítésére.

Bod Péter Ákos munkájának nagy erénye, hogy szövegezése világos és érthető, ezáltal a könyv fő mondanivalója a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhető.

Gedeon Péter

Gedeon Péter kandidátus, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

A KIBONTAKOZÁSÉRT

Tulajdon — Szervezet — Érdekeltség korszerűsítése

A MENTOR KÍNÁLATÁBÓL

■ **Szervezetfejlesztés**
ha nincs megelégedve vállalata
irányítási-szervezeti-érdekeltségi rendszerével,
ha be akarja engedni a vállalata kapuján
a vállalkozói szemléletet,
ha előre akar lépni a kulcsemberek vagyonérdekeltségében,
kérjen tőlünk vizsgálatot, diagnózist és terápiát.

■ **Túlélési szolgálat**
ha megrendült a vállalata piaci-pénzügyi helyzete,
segítünk kidolgozni az „átépítés" tervét,
és közreműködünk a terv végrehajtásában is.

■ **Számítógépes szoftver**
- A mindenkori szabályozóváltozások hatása az Ön vállalatára (több száz vállalatra vonatkozó számítógépes hatásvizsgálat van mögöttünk)
- Vállalati információs rendszerek fejlesztése.

VÁLLALKOZÁS- ÉS KERESKEDELEMSZERVEZŐ KISSZÖVETKEZET

1013 Budapest, Roham u. 5.
Telefon: 757-333
Telex: 22-5375
Telefax: 758-082

Stanislaw Gomulka: A gazdasági növekedés lelassulása a Szovjetunióban: duális gazdaság, érettség és innováció

(The American Economic Review, Menasha, 1986. május)

Stanislaw Gomulka, a London School of Economics professzora tanulmányában a szovjet ipari fejlődés két — ellentmondásos — szakaszára kínál konzisztens magyarázatot. Az 1972—1975 közötti időszakban a munka termelékenységének átlagos növekedési üteme magas volt; jelentősen csökkent az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti termelékenységi rés. Ez az utolérési folyamat azonban 1975 után majdnem teljesen leállt. Az első fázis Gomulka szerint paradox jellegűnek tűnik: az utolérési folyamat itt annak ellenére haladt előre, hogy a Szovjetunió gazdasági rendszere nyilvánvalóan kevésbé segítette elő az innováció folyamatát, mint az amerikai gazdaság mechanizmusai. Az utolérés lefékeződése — maga a jelenség éppúgy, mint időpontja — is magyarázatra szorul, hiszen a termelékenységi rés továbbra is számottevő.

Ha a szovjet termelékenységi idősorok elemzésének kezdőpontja 1928 vagy 1940, akkor az 1947—1961-es évek rendkívül magas termelékenységi dinamikája összefüggésbe hozható a termelékenység jelentős visszaesésével 1941—1946 között. A későbbi lassulás viszont a korábban viszonylag nagy stabilitást mutató innovációs és munkatermelékenységi trendek megváltozásaként fogható fel.

A jelenlegi innovációs hullámvölgy kialakulását néha azzal magyarázzák, hogy azt a beruházások hibás elosztása okozta az egyes ágazatok vagy szektorok között. Kiváltképpen a szállítási ágazat kerül gyanúba, mint a legtöbb gondot okozó szűk keresztmetszet. Ez az érvelés hallgatólagosan abból a feltevésből indul ki, hogy amint a központi szervek észlelik ezt vagy azt a szűk keresztmetszetet, gondoskodnak az akadályok elhárításáról is, ily módon a termelékenységi színvonal felzárkózása folytatódhat. Mások viszont arra hívták fel a figyelmet, hogy a Szovjetunióban az innováció, a másolás, az üzemi beruházások és az elterjedés időszükséglete lényegesen nagyobb, mint a fejlett tőkésországokban. Továbbá a statisztikai adatok a felhasznált termelési tényezők mennyiségéhez képest alacsony kibocsátási színvonalat tükröznek; még azonos technológiát alkalmazó üzemekben is rendre azt látjuk, hogy kevesebb foglalkoztatott nagyobb termelési értéket hoz létre a fejlett tőkésországokban, mint a Szovjetunióban. Gomulka szerint az új technológiák bevezetésének eltérő időszükséglete és a hatékonysági színvonal nagy eltérései önmagukban is képesek megmagyarázni az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti termelékenységi szakadék túlnyomó hányadát.

A duális gazdaság fogalma napjainkban egyazon gazdaság termelőegységei között megfigyelhető szokatlanul nagymértékű termelékenységi különbségre utal. Gyakran ábrázolják ezeket a gazdaságokat úgy, mint amelyek két szektorból — egy korszerűből és egy hagyományosból — tevődnek össze. A modern szektor viszonylag korszerű, a világ élvonalába tartozó technológiát alkalmaz, a tradicionális szektor viszont jobbára hazai technológiával, alacsonyabban képzett munkaerővel és gyenge minőségű alkatrészekkel kénytelen megelégedni. A modern szektor az utolérési folyamat egyik legfontosabb eszközeként jelenik meg. Döntő azonban, a beruházási stratégia. Az utolérés folyamata ugyanis a korszerű technológiák terjedési sebességétől függ, amit viszont a modern szektor beruházási rátája és az ide áramló kellőképpen szakképzett munkaerő határoz meg.

Szovjet statisztikai források szerint a népgazdaság tőkeigényessége az 1960. évi színvonalhoz képest (ha 1960 = 100) 1940-ben 124 volt, 1950-ben 97 és 1975-ben 120. Az index azóta tovább nőtt — elsősorban az állóeszköz-állomány kihasználtságának romlása következtében. Ezek az adatok azt sugallják, hogy a hosszú távú elemzés céljaira a Szovjetunió esetében ésszerű lehet a konstans állóeszköz-igényesség felté-

telezése. Feltételezve továbbá, hogy az „economies of scale"-ből eredő megtakarítások változatlanok és a rejtett munkanélküliség rátája is változatlan, Gomulka a munkatermelékenység proporcionális változását a minőségi tényezők változásának a termelés növeléséhez való (közvetlen és közvetett) hozzájárulására vezeti vissza. Ezt a hozzájárulást Gomulka innovációs rátának, illetve a műszaki haladás rátájának nevezi.

Az amerikai feldolgozó iparban az egy munkásra jutó kibocsátás értéke az 1940—1980 közötti időszakban évente átlagosan 2,7 százalékkal nőtt. Szovjet hivatalos források szerint a szovjet iparban az egy munkaórára jutó kibocsátás 1940 és 1975 között átlagosan évi 5,6 százalékkal nőtt — 5,8 százalékkal 1940 és 1960 között, 5,3 százalékkal 1960 és 1975 között. A termelékenységi színvonalak közötti rés tehát évi 2,9 százalékkal csökkent Az amerikai és a szovjet gazdaság 1975. évi termelékenységi arányait 100-nak véve, 1940-ben ugyanez az arány 280, 1950-ben 265, s 1960-ban 149 volt. A szovjet, illetve a nyugati statisztikai forrásokból származó kibocsátási adatsorok egyaránt igazolják azt a megállapítást, hogy a termelékenységi rés szűkülése 1975-ig meglehetősen gyors volt. Ezen index értéke azonban a szovjet statisztikák alapján 1983-ra 98-ra csökkent, a CIA adatai szerint pedig 103-ra nőtt. A két gazdaság termelékenységi színvonalának egymáshoz viszonyított aránya tehát 1975 óta nem változott lényegesen.

A vállalatnagyság kérdéskörét is bekapcsolta a szerző. Megállapította, hogy 1968 és 1979 között jelentősen nőtt a nagyobb vállalatokban foglalkoztatottak részaránya a kisebbek rovására, s ez úgy is tekinthető, mint a nagyvolumenű gyártási technológiák elterjedésének egyik jele. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a korszerű, termelékenyebb technológiák köre nem szűkíthető le a nagytömegű gyártást lehetővé tevő technológiákra. A Szovjetunióban azonban az újabb létesítmények kibocsátása általában nagyobb a régieknél. A rendelkezésre álló adatok alapján közvetlen becslések adhatók arra, hogy a munkatermelékenység növekedési ütemét miként érintette a foglalkoztatottak megoszlásának módosulása. A kisebb (s rendszerint kevésbé termelékeny) vállalatok rovására, a nagyobbak javára végbement eltolódás magyarázza a munkatermelékenység 2,3 százalékos átlagos növekedését 1968 és 1975 között, de az 1975 és 1979 közötti időszak lassuló — már csupán 1,2 százalékos — növekedését is.

A szovjet iparban az egy munkásra jutó kibocsátás 1975-ben — szovjet források szerint — 55 százaléka volt az Egyesült Államok színvonalának. Más becslések 45—50 százalék közötti értékeket adnak meg. Ha a két ország ipari termelékenységének aránya ez utóbbi sávon belül helyezkedett el, akkor a szovjet ipar munkatermelékenysége 1975-ben az amerikai ipar 26—30 évvel korábban elért színvonalával egyezett meg.

A lemaradás tényezőit elemezve kitűnik, hogy a műszaki rés tágassága termékcsoportonként, vállalatonként, iparáganként számottevően különbözik egymástól. A hadiiparban lényegesen kisebb, mint az ipar egészét tekintve, a beruházási javak esetében az elmaradás körülbelül megegyezik az ipari átlaggal, a fogyasztói javakat előállító ágazatokban pedig lényegesen nagyobb annál. Ezek az elmaradások az innovációs időkülönbségekre vezethetők vissza. Először vegyük szemügyre az importált vagy másolt innovációkat. Az első amerikai alkalmazások után eltelik bizonyos idő addig, amíg a Szovjetunió észleli a jelenséget (észlelési késedelem), majd amíg megkezdődik valamely üzem építése (tárgyalási vagy utánzási késedelem), végül amíg az új létesítményt üzembe helyezik (konstrukciós késedelem). De ugyancsak késedelem figyelhető meg a fogyasztás, felhasználás folyamatában is.

Megfigyelések szerint a késedelmek hossza az egyes fázisokban a következő: észlelésnél 1 év, másolásnál vagy tárgyalásnál 2 év, építésnél 6—8 év, a lassabb terjedésből, elfogadásból adódóan 3 év. Összegezve 12—14 év adódik, amely a 11—15 évnyire becsült technológiai lemaradás tartományán belül van.

A hazai indíttatású fejlesztések esetében — feltéve, hogy a kutatások egyszerre indulnak meg a Szovjetunióban és Nyugaton — a fejlesztés kezdetétől a termelés megkezdéséig Angliában 50—60 hónap szükséges, a Szovjetunióban viszont átlagosan 147 hónap. A későbbi szakaszokban ehhez a hét évhez még további három év lemaradás adódik hozzá. A tíz évnyi lemaradás azonban csak azokban az esetekben tekinthető átlagosnak, amelyekben az első — kutatási — szakasz egy időben indul a Szovjetunióban és Nyugaton. Esetenként a Szovjetunióban az új technológiát eredményező kutatási programhoz korábban

kezdenek hozzá, mint Nyugaton. Ekkor az időbeli késedelem rövidebb lehet 10 évnél, sőt bizonyos esetekben a Szovjetunió az innováció bevezetésében világelső is lehet. Gyakran előfordul azonban, hogy a Szovjetunióban látnak később hozzá a K+F-tevékenységhez. Indokolt az a feltételezés is, hogy ezeknek az eseteknek a száma lényegesen nagyobb, mint az ellenkezőé, következésképpen az innovációs késedelem általában hosszabb tíz évnél. Ez a gondolatmenet is azt támasztja alá, hogy a Szovjetunió és Nyugat közötti technológiai elmaradás hosszabb távon, átlagosan 10—15 évnek vehető.

Ha a Szovjetunió hátrányára mutatkozó technológiai rés valóban ennyi, akkor az innovációs és termelékenységi dinamika 1975 utáni lassulása úgy is értelmezhető, hogy a szovjet ipar elvesztette az utolérési folyamatból adódó többletlendületét, és „beállt" a kulturális és rendszerjellemzők által meghatározott — bizonyos tartós egyensúlyi állapotot kifejező — műszaki és termelékenységi követési távolságra. E felfogás értelmében a gazdasági rendszer dualitása a növekedés szempontjából a továbbiakban nem játszik lényeges szerepet, a rendszer fejlődésének érett szakaszába jutott. Mindez természetesen nem zárja ki egyéb tényezők hatásainak — a termelői infrastruktúra szűk keresztmetszetei, a szibériai beruházások arányának növekedése, a szovjet gazdaság bonyolultsága, a K+F-tevékenység alacsony bővülési üteme, a munkamorál és a munkafegyelem alacsony színvonala — szerepét a gazdasági dinamika lelassulásában. Megfelelő statisztikai adatforrások felhasználásával e tényezők vizsgálata is ígéretes kutatási terület lehet.

(Ism.: *Csernenszky László*)

Mancur Olson: A kormányzati struktúrák egy általánosabb elmélete felé

(The American Economic Review, Menasha, 1986. május)

A kormányzati struktúrák elemzése azzal a kérdéssel kezdődik, hogy miért van szükség kormányokra? A válasz: mert néha a piac felmondja a szolgálatot. Ez persze csak szükséges, de nem elégséges feltétel, mert az is elképzelhető, hogy a kormány még rosszabbul működik, mint a tökéletlen piac. Hogy kormányra mégis szükség van, azt az mutatja, hogy a történelem folyamán az emberek az anarchia elől mindig a kormányzott területekre menekültek.

A piac működésképtelenségének (market failure) két elégséges (de nem szükséges) feltétele a fogyasztás nem kirekesztő volta (nonrivalness) és a nem fizetők kizárásának lehetetlensége (nonexclusion).

Ha én is felhasználom mások ötletét, bekapcsolom a tévét, ráhajtok egy nem zsúfolt hídra, ezzel senki mást nem rekesztek ki a fogyasztásból. Minthogy a fogyasztás eme növekedése semmilyen határköltséggel nem jár, a Pareto-hatékonyság értelmében ezeket a javakat zéró áron kellene kínálni. De egy magánvállalkozás, amelynek a költségeit a bevételeiből kell fedeznie, nem teheti ezt meg. Úgyhogy a társadalomnak ilyenkor mérlegelnie kell azt, hogy mi okozza a nagyobb kárt: a magáncég monopolista árképzése vagy egy tökéletlen kormánynak a gazdasági kalkulációkat torzító adórendszere. A tévé jó példája a nem kirekesztő, de a nem fizetők kizárására lehetőséget nyújtó közjószágnak, amit hol magáncég kínál nem optimális áron, hol meg egy tökéletlen közintézmény (néha a kettő párhuzamosan).

Minthogy a közgazdászok többnyire összevontan tárgyalják a nem kirekesztőlegességet és a nemfizetők kizárhatatlanságát, gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy a nem kirekesztőlegesség csupán a növekvő hozadék (csökkenő költségek) szélsőséges formája. A növekvő hozadék (az az eset, amikor a határköltség kisebb mint az átlagköltség) azonban mint ismeretes, a piac működésképtelenségéhez vezet, mert a csupán határköltséget felszámító (és az árdiszkrimináció módszerét nem használó) vállalat nem képes költségeit fedezni.

A piac akkor is felmondja a szolgálatot, ha technikailag nehezen megvalósítható a nemfizetők kizárása. Széles értelemben ide tartozik minden társadalmilag kívánatos jövedelem-újraelosztás, „társadalombiztosítás". Hasonlóképpen a nemfizetők kizárásának nehézségei indokolják, hogy kormányzati feladat legyen a gazdaság stabilizálása.

A különféle piaci tökéletlenségeket kiküszöbölni hivatott közjavak mindegyikénél más a haszonélvezők köre. A közjavak többségének haszonélvezői egy meghatározott földrajzi körzetre koncentrálódnak. Ha a haszonélvezők köre a közjavakat szol-

gáltató központi vagy helyi kormányzat közigazgatási határaihoz igazítható, akkor endogén körzetről beszélünk, ha nem, akkor a körzet exogén. Vannak azután olyan közjavak is, amelyek haszonélvezői köre nem köthető valamely jól körülhatárolt földrajzi területhez. A légszennyezés korlátozása, a tájvédelem, járványmegelőzés stb. exogén körzetű közjavak. Ezeknél nem lehet elkerülni, hogy egy adott közigazgatási egység szolgáltatásaiból ne részesüljön egy másik is, azaz hogy ne keletkezzenek externáliák. (Ha például egy bűnözőt egy városban elfognak, a közbiztonság a környező városokban is javul.) A nemfizetők kizárása minden exogén körzetű közjó esetében kivihetetlen.

Nehezebb megérteni, miért nem lehet kizárni a nemfizetőket az endogén körzetű közjó élvezetéből. Ha a közigazgatás maga szabja meg, milyen körben nyújt egy adott szolgáltatást, hogy hogy nem tudja a nemfizetőket kizárni? Pedig van ilyen helyzet. A tulajdonjogok védelmét a közigazgatás korlátozhatja például a saját fennhatósági területére, de azon belül nem tudja a nemfizetőket diszkriminálni, mert ha ezt megtenné, akkor romlana a közbiztonság és ezzel a fizetők tulajdonának forgalmi értéke is csökkenne.

A nem kirekesztőlegesség néha olyan módon is jelentkezik, hogy a nemfizetőket könnyen és olcsón ki lehet zárni az adott szolgáltatásból (például a tévévétel esetében ez megoldható). Ilyenkor az adott közjó terrénuma nyilvánvalóan endogén, és egymás mellett működhet állami és magánvállalkozás.

Vannak azután olyan közjavak, amelyeknek bizonyos, a lakosság preferenciái által kirajzolt „vonzáskörzetekben" van keresletük. A közjavak iránti keresletben nagy szerepet játszhat a nyelv, vallás, és általánosabban a kultúra is. Az emberek szeretik, ha politikai vezetőik, közalkalmazottaik az ő nyelvüket beszélik. Sok generáció perspektívájában az állam képes a nyelvi, kulturális sajátosságokat is átformálni (például Franciaországot csak a középkor végére tették egynyelvű állammá), de egy korlátozott időtávon belül amikor, hogy Keynes mondását kissé módosítva idézzük, „még nem vagyunk mindannyian halottak" ez nem lehetséges. Úgyhogy a különböző kulturális háttérrel rendelkező emberek exogén körzetű közjavakat igényelnek.

Exogén körzetű közjavak esetében előnyös, ha a közigazgatási határok az exogén módon adott körzethatárokhoz igazodnak. Azt hinné az ember, hogy a méretgazdaságosságnak is valami szerepet kell játszania az ideális közigazgatási határok kijelölésében. De ez nem így van. Hiába lenne olcsóbb egy főre vagy egységnyi területre vetítve az árvízvédelem egy nagy folyón és széles síkságon, ha egyszer nekünk szűk árterű folyóvölgyünk van. Ha közigazgatási határunkat, amelyen belül a közjót szolgáltatjuk, szűken húzzuk meg, úgy hogy a közjavak terrénumának egy része kilóg belőle, akkor a szomszédos közigazgatási körzetek rovására külső megtakarítás (pozitív externália) keletkezik. Ha pedig túl tágra méretezzük a közigazgatási körzetet, úgyhogy a közjavak terrénumán túlnyúló területeket is belefoglalunk, akkor fennáll a veszély, hogy a közjavak finanszírozására kivetett adót le fogják szavazni azok, akik e közjó hasznát nem élvezik. Mindebből az következik, hogy a „fiskális méretreigazítás", a közigazgatási határok egyeztetése a közjavak vonzáskörzeteivel, igen fontos szempont.

Különféle közjavak különféle közigazgatási beosztásokat igényelhetnek. Egy soknemzetiségű országban például a kulturális határokhoz igazodó felaprózottabb közigazgatás együtt élhet egy összevontabb, a kultúráktól független közigazgatási szinttel (jó példa erre Svájc).

A méretre igazított fiscus tehát a közigazgatás több szintű mozaikjából áll össze. Ez azonban nem jelenti, hogy a közjavak minden fajtájára külön apparátust kell létrehozni. Összevonások lehetségesek, a többfunkciós működés olcsóbb (economies of scope). A lényeg, hogy minden szolgáltatáshoz külön szedjék be az adót, és mindig csak a kedvezményezettektől.

Az olyan közjavaknál, melyek hatóköre endogén vagy amelyek diffúz vevőkörrel rendelkeznek, a szolgáltató szervezet határait ott kell meghúzni, ahol a keresleti görbe metszi a határköltséggörbét. Ha a kizárás könnyen megoldható, magán- és közintézmény egyformán jogosult lehet. Hogy a kettő közül melyiket kell választani, az attól függ, hogy mi jár kevésbé kedvezőtlen hatásokkal: a piaci monopolárak kialakulása, vagy az adózás, vagy a tökéletlen kormányzat okozta kellemetlenségek.

Az olyan endogén hatáskörű közjavaknál, melyek használatából a nemfizetők nem zárhatók ki, az elmélet azt tanácsolja, hogy a méretgazdaságosság döntsön a közigazgatási határok kijelölésénél. Bizonyos

szolgáltató művek oszthatatlansága a méretek növelése mellett szól, ugyanakkor a nagy méret fokozza az irányítás és koordináció problémáit.

Mindeddig hallgatólagosan feltételeztük, hogy az emberek nem változtatják meg lakóhelyüket (magasak a költözködés költségei). De egy nagyváros kerületeit tekintve ez a feltevés nem áll. Ilyenkor a városlakók maguk fognak abba a kerületbe költözni, amely a nekik szükséges közjavakat nyújtja, és így alakul ki endogén hatáskörű közigazgatás (ez a híres Tiebout-modell).

Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy adott területen működő minden kormányzati funkció esetében ugyanannál a méretnél lenne az átlagköltséggörbe minimumpontja. Empirikus elemzések kimutatták, hogy a tűzoltás optimális körzethatárai meglehetősen szűkek, ezzel szemben a honvédelem egy lakosra jutó költségei annál alacsonyabbak, minél több lakosú az ország (több embert, de még nagyobb területet megvédeni sem kell nagyobb létszámú hadsereg). Nem véletlen, hogy a történelem tele van a kis országok nagy országok általi lerohanásának eseteivel. A méretgazdaságosság ez esetben annyira szembetűnő, hogy a közgazdász számára az első pillantásra rejtély, miért létezik még mindig a világban több mint másfélszáz független állam.

A magyarázat részben abban rejlik, hogy nehéz a nagy területeket átfogni, illetve sok ember tevékenységét koordinálni. Szerepet játszik valószínűleg a méretre szabott fiscus követelménye is. Mindez azt sugallja, hogy az imént normatív módon megfogalmazott tételeknek magyarázó értelemben is megvan az érvényességük. Valószínűnek látszik ugyanakkor, hogy a nemzeti kormányok az alsóbb szintű, valamint a nemzetekfeletti szervezeti egységekkel szemben ma tapasztalható fölényüket annak köszönhetik, hogy katonai erővel ők rendelkeznek, és nem annak, hogy adott funkciókat ők képesek a leghatékonyabban ellátni. Ma tehát sok olyan funkciót is a nemzeti kormányok látnak el, amelyeket hatékonysági alapon az alsóbb szintű közigazgatásnak, illetve az (esetleg még ki sem alakított) nemzetekfeletti szervezeteknek kellene átadniuk. Emiatt a centralizált államok kevésbé hatékonyak, mint a föderatívak, és még ez utóbbiak hatékonysága is növelhető — további decentralizálással, valamint a nemzetközi kooperáció intézményi megerősítésével.

(Ism.: *Szegő András*)

KOCKÁZAT ÉS BIZTONSÁG

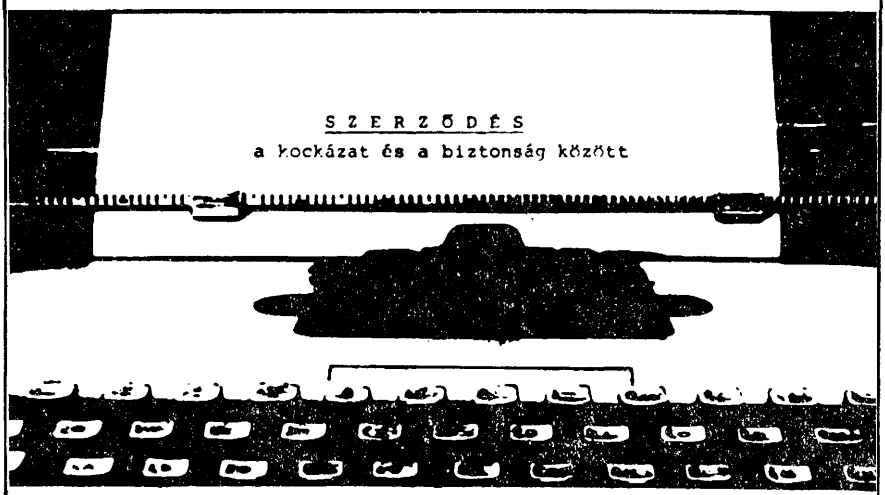

Azt hihetnénk, ellenségei egymásnak, mint a tűz és a víz. De az üzlet a kockázatvállalás művészete.

Hungária Biztosító Ügyfélszolgálati Iroda
Budapest, Üllői út 11. 1091 Telefon: 180-220

Megyei igazgatóságaink, fiókjaink és kirendeltségeink az országban ott vannak mindenütt, ahol partnereinknek szüksége lehet ránk.

GONDOSKODUNK, TEHÁT VAGYUNK.

HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ

ÁLLAMI VÁLLALATOK BIZTOSÍTÁSA

DIREKT–SKV – 87–5060–09

KAMATOZÓ BIZTONSÁG

avagy a Hungária Életjáradék-Biztosítási Kötvény bemutatkozik

A Hungária Biztosító járadékbiztosítási kötvénye nemcsak tulajdonosa jövőjét, de pénzének értékállandóságát is biztosítja!

A kötvény 1000, 5000, 10 000, 50 000 és 100 000 forintos címletekben váltható. Ha a tulajdonos úgy kívánja, a kötvény nem névre, hanem bemutatóra szól, örökölhető és átruházható.

A befizetett összeget két évig a Hungária Biztosító kezeli. Ekkor — vagy utána bármikor — a kötvény bemutatója járadékra válthatja a kötvényt.

A kötvény értéke járadékra váltásig 1988-ban 17%-os, majd évente 12%-os kamatos kamattal nő.

A járadék többféle is lehet: élethossziglani vagy meghatározott tartamú, fix összegű vagy évente az Ön által meghatározott százalékkal növekvő (indexelt).

Egy példa: Egy 1988-ban vásárolt 10 000 Ft névértékű kötvény járadékra váltási értéke 10 év múlva 36 338 Ft. Amennyiben a kötvényt egy összegben kívánja visszaváltani, a Hungária Biztosító 21 638 Ft-ot fizet érte 10 év múlva.

A Hungária Biztosító járadékbiztosítási kötvénye tehát konkrét célú értékpapír.

GONDOSKODUNK, TEHÁT VAGYUNK.

HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ

ÉLET-BIZTOSÍTÁS

DIREKT–SKV – 87–5060–09

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Какова судьба венгерской реформы?

Ласло Чаба

Автор ищет объяснению тому, почему, несмотря на формирование волны реформы в экономической теории и благоприятную оценку в международном плане, положение, сложившееся в венгерском хозяйстве в 1988 году, оказалось хуже, чем в 1979. Ответ носит двойственный характер: второй механизм, начавший действовать в 1979—1981 годах, серёзно ослабил действие косвенной системы управления. Однако среди распоряжений, принципиально одобренных в 1984—1987 годах, были введены только малозначительные (к тому же в качестве изолированного мероприятия половинчато и исподволь). Экономическая политика не только по своей степени, но и по своему направлению отклонилась от провозглашенного намерения: она была насквозь пропитана защитой частичных интересов и во главу угла поставила замену импорта. Что же касается 1988 года, то на его долю, осталось создание принудительной по отношению к новой реформе ситуации, когда радикальная перестройка методов управления сложившегося с 1979 года, стала неизбежностью. Её оформлением станет программа либерализации венгерской экономики (хотя распоряжения, принятые в течение года, не отражают сказанного). Без нее нельзя стабилизировать экономику; причем для проведения подлинно новой реформы можно, однако, еще завоевать поддержку общества.

Рост в рамках мирового хозяйства и поиски стратегического пути развития

Бела Кадар

Движущие силы развития мирового хозяйства, последовавшего после завершения мировой войны, которые связываются в нашем представлении с расточительным, бесхозяйственным использованием природных ресурсов, бюджетной централизацией доходов, экономической политикой, сконцентрированной на распределении, к концу 70-х годов обнаружили признаки одышки; причем с конца 70-х годов начали вырисовываться контуры нового периода развития. Новый этап роста наряду с ускорением преобразования структуры хозяйства (сферы обслуживания, а в ее рамках также и стремительным продвижением вперед областей с интенсивным развитием технологии; в промышленности же — расширением позиций современных с технической точки зрения отраслей), модификацией движущих сил, источниками экономического роста характеризуется ревалоризацией технических мощностей развития, квалифицированной рабочей силы и денежных (материальных) источников, необходимых для их финансирования.

В 80-е годы перераспределение доходов в мировых масштабах происходит в пользу владельцев капитала; условия получения, освоения современных техник становятся более сложными. Направление потока современных технологий в мире определяется способностью к освоению техники, вытекающей из характера общественно-экономической обстановки.

Результаты внешнеэкономического роста отдельных национальных экономик, обнаружившие себя в 80-е годы, дифференцируются в функции согласованности данных роста в 80-е годы и сложившейся в мировом хозяйстве ситуации и характера экономической политики, которая была поставлена во главу угла.

Политика, концентрирующая внимание на структуре хозяйства, объединяющая в систему не экономические элементы и различные элементы экономического порядка, имеющая своей целью создание новых энергий роста, преобразование структуры производства и предложения, а также использования национального дохода, образует фокус экономической политики, находящейся в полной гармонии с требованиями настоящего периода развития мирового хозяйства.

Расчеты моделей для оценки использования энергии

Ласло Хуняди—Тамаш Ревес

Статья знакомит со структурой модели исследования влияния цены энергии при участии Мирового банка, носившим консультативный характер, а также организованном по его инициативе, с наиболее важными выводами, которые могут быть сделаны. Две основные фазы создания модели составляют эконометрический метод оценки и симуляционный АКМ. На первой фазе количественное выражение получают соотношения, определяющие использование энергии в качестве носителя энергии для населения и производственной сферы, целесообразно распределяемой по отраслям в зависимости от цен на энергию, прочих цен, а также доходов, производственных уровней температуры и других факторов.

В первую очередь результаты исследований наличия воздействия цен на энергию, их направленность и объемность указывают на то, что в период исследования так же, как обычно, можно было наблюдать воздействие цен на энергию, понимаемое в реальном смысле, хотя эти воздействия проявляются в течение 2—4 лет, и их интенсивность в отношении носителей энергии, а также потребителей имеет существенные различия. Перерабатывающая промышленность и сельскохозяйственная сфера с характеристической точки зрения обнаруживают большую чувствительность к ценам на энергию и, по всей вероятности, к прочим затратам, чем промышленность основных материалов. Чувствительность к цене на энергию со стороны населения также заслуживает внимания, несмотря на значительно более низкие потребительские цены. Обычно потребители более чувствительны к ценам на жидкие носители энергии, и это главным образом проявляется в стремлении к их замене. Заслуживают внимания и результаты, относящиеся к воздействию других факторов, особенно производственных уровней, хотя последние могут рассматриваться скорее как «побочные» продукты модели.

В симуляционной части статьи воздействия допустимых в будущем изменений цен на энергию и других факторов встраиваются в АКМ, и посредством модели цены определяются изменения производственной цены в отрасли, связанные с этим, а возможно, и изменения в доходе. Затем с помощью возможных гипотез, в которых делаются замечания касательно изменений потребительских цен, дается количественное выражение спроса отдельных слоев населения и изменение потребительских налогов с оборота. Расчетами модели автор иллюстрирует в наглядной форме сумму сбережений, появляющихся в результате предполагаемых изменений промышленной структуры.

Демографические условия для перестройки экономической структуры в Венгрии

Ференц Мункачи

Рассматриваются исследования, проведенные с целью приспособления рабочего фонда, имеющегося в наличии, к формированию населения. Во вступительной части устанавливается, что до настоящего времени не было доказано, что между снижающимся (сокращающимся) и стареющим населением и экономической выработкой (производительностью) имеется существенная связь. Вместе с тем можно допустить, что возрастная структура населения сказывается на возможности перестройки экономической структуры.

В Венгрии население и данные, характеризующие возрастной состав фонда рабочей силы, по сравнению со странами соответствующей экономической развитости намного хуже. В этом смысле Венгрия обнаруживает сходство с промышленно развитыми странами. Определенные недостатки данной ситуации стали особенно очевидны в 1970-е годы. Автор рискует сделать вывод о том, что так и демографические причины могут быть причинами запоздалой адаптации к изменяющейся в мировом хозяйстве ситуации.

На основе отечественных прогнозов в отношении рождаемости, а также полученных в рамках ООН, автор представляет будущее формирование показателей, характеризующих возрастной состав рабочей силы. Он приходит к заключению о неизбежности их ухудшения. На рубеже столетия в развитых странах и в Венгрии эти данные будут настолько хуже, что в демографических условиях адаптации рабочей силы это создаст новую обстановку с качественной точки зрения.

Диалог о плане и рынке

Адам Шмидт

Автор написал остроумное эссе в форме и стиле диалогов Платона. Вместе с Ксеносом — прибывшим из далекой земли гостем — мы можем проследить за отчаянным спором, в котором идет борьба не на жизнь, а на смерть между Гномелосом, выступающим поборником плана, и Агорафилосом — приверженцем рынка, — а также убедиться в мудрости, с которой Сюнкритес — судья, выносящий заключительный приговор, — ищет стезю, за которой скрывается истина.

Ирреверсивная макроэкономика или экономическая термодинамика?

Каталин Мартинаш

В первом номере журнала «Кэзгаздашаги Семле» («Экономическое и термодинамическое измерение»), 1986, № 1, была опубликована статья Андраша Броди, Каталин Мартинаш и Константина Шайо «Экономическое и термодинамическое измерение». К этой статье тесно примыкали замечания, сделанные Беатрикс Паал в ее работе «В направлении экономической термодинамики», опубликованной в «Кэзгаздашаги Семле», 1987, № 2. В данной статье Каталин Мартинаш решительно выступает против предложений Беатрикс Паал, имеющих характер модификации. Она оценивает их как основанные на недоразумениях, ибо третье намерение автора заключалось не в разработке «экономической термодинамики». Это выражение служит для обозначения тех работ, которые внедряют принципы физической термодинамики в экономические процессы. В противовес этому Каталин Мартинаш обрисовывает контуры основных принципов «ирреверсивной макроэкономики». Цель последней заключается в разработке постулатов термодинамического характера и понятий такой экономической теории, которая, исходя из положений системы, посредством использования экономической ирреверсии — ограниченного рационализма — выдвигает общий бланкетный закон экономических процессов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

What has happened to the Hungarian reform

László Csaba

The author searches for an answer to the question why the Hungarian economic situation is worse in 1988 than it was in 1979—in spite of the emergence of a new wave of reform in economic theory and a favourable international judgement. The answer is twofold: the second mechanism developed in 1979–1981 enfeebled the efficiency of the indirect system, while from the measures approved in principle only the less relevant ones were introduced between 1984–1987 (and even these as isolated measures and gradually). Economic policy deviated from the declarations of intent not only as regards extent, but also in its direction: it was permeated by the protection of partial interests and import substitution. By 1988 the necessity—and, at the same time, the possibility—of a new reform fundamentally rearranging the relations coming about after 1979 has been created (even if the measures taken in the course of this year do not yet reflect it). A genuine reform can only be brought by a general programme of liberalization. Without it, it is impossible to stabilize the economy, while the support of society can still be won by a credible programme.

World economic growth and the search for ways of development strategy

Béla Kádár

The motive powers of the world economic development stage following the end of World War II began to show signs of exhaustion by the late sixties. They led to a wasteful use of natural resources, and were linked to concentration of incomes in the state budget and to an economic policy centred on allocation. In the early seventies the outlines of a new stage of development began to unfold. This new stage of growth is characterized by the following features: acceleration of structural transformation of economy (involving the advance of the service sphere and, within it, particularly of the technology-intensive areas, within industry the gaining ground of high-tech branches), modification of the propelling powers; also, among the sources of economic growth technological development capacities, skilled labour and the funds necessary for financing them became appreciated.

In the eighties the incomes are worldwide redistributed in favour of the capital owners, the conditions of acquiring modern techniques have become more difficult. The direction of the international flow of modern technologies is increasingly determined by the technology-absorptive capacity deriving from the character of the socio-economic environment. The growth and foreign trade performances of the national economies in the eighties have become differentiated depending on the harmony between conditions of growth and the prevailing world economic environment and the nature of the economic policies pursued.

An economic policy in harmony with the requirements of the present state of world economic development should be centred on the structural transformation of production and supply and the use of incomes, as well as on a structural policy aimed at the creation of new growth energies, comprising a system of various economic and non-economic elements.

Model computations serving the estimation of energy consumption

László Hunyadi—Tamás Révész

The article reviews the structure, the most important computational results of and conclusions to be drawn from the Energy Price-impact Model, constructed on the initiative of and after consultations with the World Bank. The two main phases of model building are represented by an econometric estimation and an input-output simulation procedure. In the first phase the interrelations were quantified which determine the energy consumption by sources of the productive sphere—expediently divided into sectors—and the population, as a function of energy and other prices as well as of incomes, production levels, temperature and other factors. The results of analyses investigating first of all the existence, direction and size of energy price effects indicate that the impact of energy prices in real terms was generally observable in the period examined, although these effects assert themselves over 2—4 years and their strength significantly varies by sources of energy and users. Manufacturing and the agricultural sphere

characteristically show greater sensitivity to energy prices—and, presumably, to other costs—than the industries producing basic materials. Also it is remarkable that the population is sensitive to energy prices in spite of the significantly lower prices for the population. In general, users are more sensitive to prices of liquid fuels, and this mainly appears in efforts at substitution. Also the results relating to the impact of other factors—particularly production levels—are worth attention, though these are rather „by-products" of the model.

The simulation part builds the effects of assumed future changes in energy prices and costs into an input-output table and determines, with the aid of an I/O price model the changes resulting in sectoral producer prices—and, presumably, incomes. Then, with the aid of alternative hypotheses about changes in consumer prices, demand of some groups of the population and changes in the balance of consumer turnover taxes are quantified. The model also illustrates the sum and composition of energy savings deriving from assumed changes in industrial structure.

Demographic conditions of the structural transformation of economy in Hungary

Ferenc Munkácsy

The article analyses the impacts of demographic developments on the adaptivity of the labour force. In the introduction it is stated that until now it has not been proved that a substantial relationship exists between a declining and thus ageing population and economic performance. It is conceivable at the same time that the age structure of the population influences the possibilities of restructuring the economy.

The indicators characterizing the age structure of the population and the labour force in Hungary are worse than the corresponding ones of countries on a similar level of economic development. In this respect Hungary resembles the advanced industrial countries. The negative features of its relative position were particularly conspicuous in the seventies. The author also risks the statement that the lagging adjustment to the changing world economic situation may also have demographic causes.

Relying on domestic population forecasts and on those of the UN, the author presents the future development of the indicators characterizing the age structure of the labour force. He states that their deterioration is unavoidable. Around the turn of the century these indicators will be so much worse than earlier both in the developed countries and Hungary that this will bring about a qualitatively new situation in the demographic conditions of the adaptivity of the labour force.

A dialogue about the plan and the market—in five scenes

Ádám Schmidt

The author wrote a witty essay in the form and style of the Platonian dialogues. Together with Xenos, a guest from a far-away country, we can follow with attention the debate raging between Gnomephilous, an adherent of planning, and Agoraphilous, a market-enthusiast, and the wisdom with which Synkrites, the arbiter, searches for the way of truth between the two extremes.

Irreversible macroeconomics or economic thermodynamics?

Katalin Martinás

In No. 1. 1986 of this periodical an article was published by András Bródy, Katalin Martinás and Konstantin Sajó, entitled "Economic and thermodynamic measurement". To this Beatrix Paál added some comments under the title of "Towards the economic thermodynamics" in No. 2. 1988 of the same periodical. In the present article the authoress refutes the modifying proposals of Beatrix Paál. She is of the opinion that they were based on misunderstandings. As a matter of fact, the intention of the three authors was not to work out an "economic thermodynamics". This term denotes the works which apply the principles of physical thermodynamics to the economic processes. As against this, Katalin Martinás outlines the basic principles of an "irreversible macroeconomics". The aim of the latter is to work out the notions and postulates of thermodynamic nature of an economic theory which, setting out from the states of the system, and using the economic irreversibility—restricted rationality—of the processes, gives a general "framework-law" for economic processes.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, сентябрь 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Ласло Чаба: Какова судьба венгерской реформы? 1041

Бела Кадар: Рост в рамках мирового хозяйства и поиски стратегического пути развития 1059

Ласло Хуняди—Тамаш Ревес: Расчеты моделей для оценки использования энергии 1072

Ференц Мункачи: Демографические условия для перестройки экономической структуры в Венгрии 1086

ЭССЕ

Адам Шмидт: Диалог о плане и рынке 1093

ДИСКУССИЯ

Каталин Мартинаш: Ирреверсивная макроэкономика или экономическая термодинамика? 1105

ОБЗОР

Пиерре Л. Шиклош: Цикл, калькуляция и неэффективность экономической политики 1111

Ласло Макула—Юдит Секей—Аттила Вёрёш: Почему нужна автострада? 1117

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

«Новые экономические горизонты в социалистической экономике» (Отчет о публичном заседании отдела экономических и юридических наук Венгерской Академии наук *(Тибор Тамаш)* 1130

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Акош Петер Бод: Предприимчивое государство в сегодняшней капиталистической экономике *(Петер Гедеон)* 1144

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1148

Краткое содержание статей на русском и английском языках 1155

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 9 (1988)

CONTENTS

László Csaba: What has happened to the Hungarian reform? 1041

Béla Kádár: World economic growth and the search for ways of development strategy 1059

László Hunyadi—Tamás Révész: Model computations serving the estimation of energy consumption 1072

Ferenc Munkácsy: Demographic conditions of the structural transformation of economy in Hungary 1086

ESSAY

Ádám Schmidt: A dialogue about the plan and the market 1093

DISCUSSION

Katalin Martinás: Irreversible macroeconomics or economic thermodynamics? 1105

REVIEW

Pierre L. Siklos: Cycle, calculability and the ineffectiveness of economic policy 1111

László Makula—Judit Székely—Attila Vörös: Why do we need a motorway? 1117

SCIENTIFIC INFORMATION

New economics horizons in the socialist economy (Report on the public session at the Department of Economics and Law of the Hungarian Economy of Sciences) *(Tibor Tamás)* 1130

BOOK REVIEW

Péter Ákos Bod: The enterprising state in present-day capitalist economy *(Péter Gedeon)* 1144

REVIEW OF PERIODICALS 1148

Abstracts of the articles, in Russian and English 1155

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 7 1/2 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1988. június 30.
87.0468 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelősvezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1042 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest XIII, Lehel út 10/a., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft **Indexszám: 25 452**

A KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ KÖZGAZDASÁGI KÖNYVIRODALOMBÓL

Peter Dobias:
GAZDASÁGPOLITIKA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 310 l. 105 Ft

ERŐFORRÁS-TARTALÉKOK A VÁLLALATI GAZDÁLKODÁSBAN
(Szerk.: Chikán Attila)
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 274 l. 79 Ft

Halmai Péter:
TÁRSULÁSOK A PIACI MEZŐGAZDASÁGBAN
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 291 l. 53 Ft

Karsai Gábor:
ELLÁTÁSI FELELŐSSÉG VAGY PIACORIENTÁCIÓ?
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 337 l. 46 Ft

Köbli József—Mohácsi Kálmán—Nikodemus Antal—Pálfi József—
Soós Károly Attila:
MONOPÓLIUM, HIÁNY, ELOSZTÁS. VÁLLALATI VISELKEDÉS-MINTÁK A TERMÉKFORGALMAZÁSBAN
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 284 l. 62 Ft

Liska Tibor:
ÖKONOSZTÁT: FELKÉSZÜLÉS A MECHANIZMUSREFORMRA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 322 l. 99 Ft

Mancur Olson:
A NEMZETEK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 400 l. 97 Ft

Karl Marx:
A KÖZVETLEN TERMELÉSI FOLYAMAT EREDMÉNYEI: A TŐKE KIADATLAN HATODIK FEJEZETE
Kossuth Kiadó, 1988. 211 l. 35 Ft

Yoneji Masuda:
AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM MINT POSZTINDUSZTRIÁLIS TÁRSADALOM
OMIKK, 1988. 156 l. 145 Ft

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. OKTÓBER HU ISSN 0023—4346

SZEGŐ SZILVIA
A bér: bűnbak és áldozat

DEREK ROBINSON
Bérpolitikai viták — post-keynesiánusok és monetaristák: az Egyesült Királyság tapasztalatai

LÁNG JÁNOS—PÁRTOS GYULA
A távközlési infrastruktúra új fejlesztésstratégiája

NYEVRIKEL EMÍLIA
A távközlési monopólium és oldásának lehetőségei hazánkban

HORVÁTH DÉNES
Kínálatösztönzés adócsökkentéssel

Gabonagondok
MOHÁCSI KÁLMÁN és LACZÓ FERENC írásai

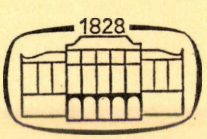

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Hetényi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. október

TARTALOM

Szegő Szilvia: A bér: bűnbak és áldozat (A bér és az infláció összefüggései hiánygazdaságokban) 1161

Derek Robinson: Bérpolitikai viták — post-keynesiánusok és monetaristák: az Egyesült Királyság tapasztalatai 1172

Láng János—Pártos Gyula: A távközlési infrastruktúra új fejlesztésstratégiája 1189

Nyevrikel Emília: A távközlési monopólium és oldásának lehetőségei hazánkban 1202

Horváth Dénes: Kínálatösztönzés adócsökkentéssel 1208

SZEMLE

Laczó Ferenc: Búzavertikum — széthúzó szereplőkkel 1229

Mohácsi Kálmán: A magyar gabonaexport kérdőjelei 1237

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Vita a bérreformról *(Tóth László)* 1249

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Tudomány és művészet határán *(Kaderják Péter)* 1254

Nyilas József: A tudományos-technikai forradalom második szakasza *(Palánkai Tibor)* 1259

FOLYÓIRATSZEMLE 1265

Charles P. Kindleberger: Nemzetközi közjavak — világkormány nélkül — William J. Baumol: Termelékenységnövekedés, konvergencia és jólét: Mit mutatnak a hosszú idősorok? — D. Kahneman—J. L. Knetsch—R. Thaler: A méltányosság mint nyereségnövelési törekvés

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1276

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Olvasószerkesztők: Csernenszky László, Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 10. sz. (1161—1171. l.)

SZEGŐ SZILVIA

A bér: bűnbak és áldozat

A bér és az infláció összefüggései hiánygazdaságokban*

A bér és az infláció összefüggéseit olyan gazdaságokban vizsgálom, amikor a munkást fogyasztási javak, szolgáltatások iránti kereslete optimalizálásában a rendszerre jellemzően akadályozza az, hogy jövedelmének elköltésekor az árukínálat mennyiségi korlátjával szembesül. A munkás tehát nem mint munkaerejének eladója, hanem mint a pénzbérét elkölteni kívánó vevő egy, a kínálatát adagoló eladóval találkozik az árupiacon.[1] Nem ő, hanem a fogyasztási jószág kínálója határozza meg, hogy valamely árucikkből hol, mikor és mennyit vásárolhat. Munkaerejét a túlkereslet következtében többnyire minden nehézség nélkül el tudja adni, a nehézségek inkább akkor jelentkeznek, amikor pénzbérét el akarja költeni.

Esetünkben a munkás tényleges keresete a fogyasztási javak iránt nem azért tér el az adott pénzbér és az adott árak melletti eszmei keresletétől[2], mert kényszerű munkanélküliség van, hanem mert pénzbérét nem tudja úgy elkölteni, ahogy adott pénzbér és adott árak mellett ezt optimálisnak tartaná. *A kényszerű munkanélküliséget a kényszerű megtakarítás (valamint a kényszerhelyettesítés és a kényszerelköltés) váltja fel.* A munkaerőáru realizálása tehát ebben a rendszerben is korlátozott, csakhogy nem közvetlenül, nem az első fázisban (a munkaerő eladásakor), hanem — s e tanulmányban éppen ezt hangsúlyozom — a másodikban (a pénzbér elköltése során).

A pénzbér kényszerű megtakarításával jellemezhető gazdaságban a reálbér alakulása tehát nem csupán a munkaerőpiactól, hanem a GDP-től és kiváltképp annak felhasználásától, közelebbről a fogyasztási javak kínálatának mennyiségétől függő nagyság. Figyelmünket e tanulmányban éppen ezért a GDP felhasználási oldalára koncentráljuk.[3]

A kínálat szabályozódásának mechanizmusai

E tanulmány kiindulópontja az, hogy az infláció magyarázatát a hiánygazdaságban nem csak, sőt — a későbbiekben tárgyalt vonatkozásokban — paradox módon elsősorban nem a keresleti oldalon kell keresnünk. Emiatt a következőkben

* A cikk a szerzőnek a Bérreform és gazdasági kibontakozás című konferencián (Budapest, 1988. május 2–4.) elhangzott előadásán alapul.

[1] Az adagolás — mégpedig a kereslet és a kínálat oldalán egyaránt lehetséges adagolás — fogalmát E. Malinvaud [15] könyvéből vettem át.

[2] Az eszmei (notional) kereslet és a hatékony kereslet megkülönböztetése R. Barro-tól és J. Grossmantól származik [4].

[3] A reáljövedelmek keletkezésének a jövedelemfelhasználási oldaltól való szoros függésére — bár éppen az alulfoglalkoztatás és nem a túlfoglalkoztatás magyarázata kapcsán — J. M. Keynes hívta először fel a figyelmet [12].

Szegő Szilvia az ÁBMH Munkaügyi Kutatóintézetének osztályvezetője.

megvizsgáljuk a kínálat, s ezen belül is a fogyasztási javak kínálatának szabályozódását (ami persze nem független a kereslet szabályozódásától). Első lépésben feltételezem, hogy a fogyasztási javak kínálatának nincsenek az áruk összességéhez képest sajátos vonásai. Nem foglalkozom továbbá a mennyiségileg korlátozott kínálatnak a társadalmi viszonyokban rejlő mélyebb okaival. Arra koncentrálok, hogyan szabályozódik a kínálat, *ha* a kereslet csaknem korlátlan.

A kereslethez képest korlátozott kínálattal jellemezhető piacon az eladó — úgy tűnik — optimalizálni tudja helyzetét, hiszen teljes kínálata könnyen elkel, adott árakon annyit kínál, amennyi számára optimális, kínálatának mennyiségét és esetleg árát is nagymértékben befolyásolni képes. Mi korlátozza mégis az eladót helyzete optimalizálásában? Éppen az, ami őt a vevővel szemben előnyös pozícióba juttatta, vagyis a hiány. Ahhoz ugyanis, hogy az eladó áruval rendelkezzék, az esetek többségében vevőként is fel kell lépnie a piacon: termelési inputokat, köztük munkaerőt kell vásárolnia. De ettől a pillanattól fogva eladónk kerül abba a helyzetbe, hogy nem tud annyi árut és munkaerőt venni, mint amennyit adott árak mellett szeretne, következésképpen termelése és kínálata is a beszerzési nehézségek következtében mennyiségi korlátba ütközik.[4]

A kínálati alkalmazkodás jellemzője tehát az árupiacon az, hogy a kínálat általában nem annyira az áraktól, mint inkább az elérhető inputok mennyiségétől függ. Éppen emiatt a kínálat csak csekély mértékben serkenthető az árak emelésével, hiszen az eladó általában nem képes helyzetét az áralakulás függvényében optimalizálni.[5] A kínálati alkalmazkodás hiánya ez esetben nem, nem elsősorban, vagy nem kizárólag a kínálat árrugalmatlanságával magyarázható, hanem azzal, hogy az eladó másik szerepkörében — mint vevő — ütközik piaci korlátokba, s ennek következtében figyelmét a beszerzési és nem az eladói piacokra összpontosítja.[6]

A vételi szándéka realizálásában akadályozott vevő megsokszorozza törekvéseit az általa keresett áruk beszerzésére (ugyanazért az áruért több helyen is megjelenik a piacon, sorban áll, kényszerhelyettesítési megoldásokat keres, biztonsági készleteket képez stb.), megnövelve az egyébként nem igényelt áruk keresletét. A vevők alkalmazkodásának mindezen formái azonban tovább növelik a kereslet (látszólagos és valóságos) nagyságát, és egyben a kínálattól való elszakadásának mértékét. Ez utóbbi körülmény azonban tovább gyengíti a kínálat alkalmazkodásának szándékát és lehetőségeit — mindez pedig egy fontos eleme a hiány újratermelődési mechanizmusának.

A kereslet alakulásának tárgyalásakor a fentieken túl az sem hagyható figyel-

[4] A kínálat mennyiségi korlátját tehát — Kornai Jánossal ellentétben — nem erőforráskorlátként értelmezem. (Lásd az erőforráskorlát értelmezését Kornai János [13] könyvében.) A túlkereslettel jellemezhető gazdaságban a kínálat tágításának megítélésem szerint van piaci korlátja, csakhogy ez a korlát nem az output, hanem az input oldalon van. A vevő nem okvetlenül és nem is elsősorban azért nem kap árut, mert a kínálat növelése erőforráskorlátba ütközik, hanem azért, mert a vevőt szolgáló eladó, aki ugyancsak vevő más javak piacán, szintén a kínálat mennyiségi korlátjába ütközik. A túlkereslet ugyanis — ha nem is egyforma intenzitással — egyszerre van jelen az áruk és a munkaerő teljes piacán. A túlkeresletes gazdaság paradoxona: a kínálat mennyisége azért korlátozott, mert túlkereslet van. A kínálat mennyiségi korlátja ezért — úgy vélem — Kornai János költségvetési korlátjához hasonlóan, sőt abból következően, magatartási szabályosságot és nem fizikai korlátot fejez ki, márcsak azért is, mert a keresleti szívás következtében az output szinte bármely input kombináció mellett elkél.

[5] Itt eltekintünk annak vizsgálatától, hogy milyen fokú az eladói piac monopolizáltsága. A monopolizáltsági foktól függően, annak erősödésével, az áralkalmazást egyre jobban háttérbe szorítja a mennyiségi alkalmazkodás, mivel az eladó áremelkedés esetén akkor is kielégítő profithoz juthat, ha termelését nem emeli, sőt esetleg még csökkentheti is azt.

[6] A nem megfelelő kínálati alkalmazkodás értelmezésünkben a túlkereslet következménye. A túlkereslet így növekedési korlátként is hat, nem csupán a növekedés ösztökélőjeként.

men kívül, hogy a vázolt összefüggések következtében sajátosan fog alakulni az árutermelők likviditási preferenciája. A pénzt, mivel annak vásárlóképessége[7], elkölthetősége esetleges, az eladó kevésbé tekinti vonzónak, mint az érte megvásárolható reáljavakat. Következésképpen a *vállalatok likviditási preferenciája rendkívül gyenge, a termelők pénztartása, pénzkészlete* alacsony szintű. (Ugyanebben az irányban hat a pénzügyi szabályozás gyakori változtatása, az ad hoc elvonások ismétlődése is.) A termelők (és általában a pénztulajdonosok) alacsony pénzkészlete azonban ismét egy olyan tényező, amely erősíti a piacra háruló keresleti nyomást.

Térjünk azonban vissza a vevők árupiaci alkalmazkodásához! A vevő, de különösen a termelő vállalat sokszor „olcsóbban jön ki", ha akár megemelt áron, de hozzájut a termékhez. Magasabb árat kínálva azonban csak viszonylagos előnyt szerezhet a vevők versenyében, hiszen mások is hajlandók többet fizetni, csakhogy hozzájussanak az óhajtott áruhoz. Következésképpen a kereslet nemcsak hogy elfogadja a kínálat áremelési törekvéseit, hanem — túlkereslet esetén a dolog természetéből adódóan — esetleg maga ajánl fel magasabb árakat — nyílt vagy burkolt formában. A piac megtisztulásához (az egyensúlyhoz) nélkülözhetetlen negatív hajlásszögű keresleti görbe — mint láttuk — esetünkben nem áll fenn. A kereslet mennyiségi függősége — a kínálathoz hasonlóan — erősebb, mint az árfüggősége. A termelők árrugalmatlan kereslete folytán tehát a termelői áremeléseknek — mint feltételeztük — nincs hatékony piaci korlátja. A termelő mint vevő különösebb vonakodás nélkül elfogadja, sőt esetleg javasolja a magasabb árakat, mivel költségeinek emelkedését az esetek többségében különösebb nehézség nélkül át tudja hárítani saját vevőire. Az áremelkedés az árupiacokon általában növeli és nem csökkenti a keresletet (bár a keresleti többlet csak részben jelent reálértékben is azt), főleg a nominális jövedelmek emelkedése[8] és az inflációs várakozások miatt előrehozott vásárlások, a felfokozott beruházási tevékenység miatt (ez utóbbi esetben a kereslet reálértékben is nő). *Az áremelés tehát csakúgy megnöveli a kereslet nagyságát, mint a pénztartás hiánya, a sorbanállás, a készletfelhalmozás, a kényszerhelyettesítés, az egyszeri vevői szándék megsokszorozott jelzése a beszerzési hajszában.* A következmény: a megsokszorozódott kereslethez a kínálat — még ha ez utóbbi korábbi szintjét meg is haladja — lemarad, az „alulkínálat", a kereslet és a kínálat egyensúlyhiánya újratermelődik.

Eddig azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a korlátozott kínálat, illetve a vevők keresletkielégítésének adagolása az áruk teljes piacát és a munkaerőpiacot egyforma mértékben jellemzi. Most feloldjuk ezt az absztrakt feltételezést, megvizsgáljuk e jelenség érvényességét külön a termelőeszközök és külön a fogyasztási javak piacára. Hogyan alakul e piacokon a kínálat és a kereslet ár-, illetve mennyiségi függősége?

E három piac közül a termelőeszközök keresletének árkorlátja a legpuhább. A vállalati kereslet árrugalmatlansága miatt az emelkedő árak áthárítása a vevőre — az áremelkedések költségként való elismertetése révén — e piacon ütközik a legkisebb ellenállásba. A vállalati költségvetési korlátok puhasága keresleti szí-

[7] A pénz vásárlóképességének fogalmát Bartha Ferenctől vettem át, aki szerint ezt meg kell különböztetnünk a pénz vásárlóerejétől. Ez utóbbi ugyanis csak az árszintváltozást érzékeli, az előbbi viszont azt is, hogy a hiány miatt mennyire korlátozott a pénztulajdonos a pénz elköltésében [1].

[8] Önmagában az áremelkedés még nem növeli a nominális összprofitot, csak akkor, ha annak következtében a vállalatok összességének bevételei meghaladják kiadásaikat. Ez pedig bekövetkezik márcsak azért is, mert a beruházási javak áremelése „tisztán" bevételi többlet a vállalatok összességére nézve — M. Kalecki makroprofit-elmélete értelmében. Az eladók profitnövelést célzó áremelési törekvései növelik tehát társadalmi szinten a nominális profitot és — bár lényegesen kisebb mértékben — a reálprofitot is (annyiban, amennyiben a profitemelési törekvéseket többletberuházás is kíséri).

váshoz vezet, s ez teremt olyan helyzetet, amelyben a termelő hazai piacon az esetek többségében annyiért adhatja el árúját, amennyi a költsége volt és még kielégítő profitot is számolhat erre.

Nem ugyanez a helyzet a fogyasztási javak piacán. A fogyasztók, ezen belül is különösen a bérből élők keresletének árrugalmassága viszonylag nagy, a munkásnak ugyanis még kedvező munkaerő-piaci helyzetben sincs lehetősége arra, hogy folyó kiadásainak növekedését közvetlenül áthárítsa a munkáltatóra. A bérből élők bevétele legfeljebb hosszas béralku után igazodhat megélhetési költségeik emelkedéséhez, és az igazodás ez esetben sem folytonos, hanem időszakos. A munkás mindenkori keresletének tehát van hatékony jövedelmi és árkorlátja, csak annyit és csak olyan áron vásárolhat, amennyire jövedelméből (hitelkapcsolatainak figyelembe vételével kialakuló nettó pénzbevételéből) az éppen érvényes árakon telik.

Hogyan lehetséges mégis, hogy az árak nem teremtenek egyensúlyt a fogyasztói javak piacán, holott e piacon a kereslet viszonylag árrugalmas? Úgy, hogy a termelők nem is szándékoznak különösképpen e piachoz alkalmazkodni; amennyire tehetik, igyekeznek kivonulni e keményebb piacokról, és ott tevékenykedni, ahol — mint a termelői javak piacán — a költségemelkedés áthárítása és a profitnövelési célzatú áremelés kisebb akadályba ütközik. Végbemegy — mint ahogy e jelenséget Kornai János nevezi, a termelési tényezők és a javak átszivattyúzása a fogyasztási javak piacáról a termelői javak piacára.

A fogyasztási cikk keresletnek és kínálatnak az egymástól való eltávolodása tehát csak részben, méghozzá kisebb részben magyarázható a munkaerő túlkeresletе folytán kialakuló pénzbérnyomással. Ha a bérkiáramlás szigorú ellenőrzése meg is szüntetné ezt, az árukínálat jellegén ez nem változtatna, *a fogyasztási javak kínálata erőteljes és hatásos bérfékek mellett is adagolt.* A kínálat mennyiségi korlátja ráadásul annál erősebb, minél előnytelenebb a fogyasztási javak vevőjének jövedelmi pozíciója a termelési javak előállítóival szemben. A termelőhöz képest kedvezőtlen pozíciója miatt csökken a fogyasztó esélye arra, hogy a kínálatot „a maga oldalára állítsa".

A kínálat elfordul a kispénzű vevőtől, árban, minőségben, reklamációban nagyvonalú vevőt keresve. Következésképpen *a fogyasztási javak piacán az alulkínálat paradox módon éppenhogy nő és nem csökken a kereslet visszafogásával.*[9]

A fogyasztói piac fent leírt működése következtében a munkáját kínáló Janus-arcú piaccal szembesül, olyannal, amely vonzó ajánlatával igyekszik megnyerni a munkába lépő munkaerőt, de ezer fortéllyal taszítja őt (sorbanállás, áremelés, udvariatlan kiszolgálás, gyenge minőség, alkatrészhiány stb.), amikor már nem mint munkáját kínáló, hanem mint áruvásárló, a pénzbérét elkölteni kívánó vevő fordul hozzá.

A termelői és fogyasztói javak keresletének és kínálatának szabályozó mechanizmusait áttekintvén a következő pontban arra fordítjuk figyelmünket, hogy ezek milyen hatást gyakorolnak a GDP elosztására.

A reálbérek nyomottsága

A vállalatok likviditási preferenciájának jellemzésekor azt hangsúlyoztuk, hogy a termelők a pénzzel szemben előnyben részesítik a forgótőkének azokat az elemeit, amelyek a reálvagyonhoz sorolhatók (árukészlet, munkakészlet). A reálvagyon

[9] A ruházati cikkek iránti kereslet 1988 eleji jelentős csökkenésére a ruházati ipar nem árcsökkentéssel, ellenkezőleg, áremeléssel reagált, úgy, hogy kínálatát a magasabb árfekvésű cikkeket kereső, szűkebb rétegek fogyasztói igényeit kielégítő javak felé tolta el [14].

preferálása jellemzi a gazdaság alanyát akkor is, amikor — ha egyáltalán van erre lehetősége — az állótőkébe fektet be, vagyis amikor beruház.[10]

Ezen beruházási törekvést nem korlátozza a kielégítőnek tekinthető profitráta (the proper rate of profit) vagy profittömeg elérésének szükségessége, elsősorban az úgynevezett társadalmi tulajdonviszonyokból fakadóan, de részben azért nem, mert a kínálat korlátozott volta miatt a kínálati verseny gyenge. Az alacsonyabb profitráta ily módon nem fenyegeti a vállalat létét, így *beruházási kereslete költségvetési korlátjának puhasága miatt nem annyira bevételeitől, mint amennyire az árukínálat korlátaitól, illetve költségvetési korlátjának felpuhítási, ezen belül áremelési lehetőségeitől*[11] *függ.* A profitérdekeltség — a tulajdonviszonyok e cikkben nem taglalt sajátosságaiból következően — a beruházás mennyiségi növelésének érdekeltsége mögé szorul. A szinte korlátlan beruházási törekvéseket a gazdaság túlkeresleti állapota is „visszaigazolja", a termelő a kielégítetlen kereslettel (s természetesen nem a puszta vagyonnövelési szándékkal) indokolja beruházásának a jogosultságát" ha hitelt kér, ha állami kölcsönhöz folyamodik, ha szorgalmazza a beruházási javak importját.

Hatékony gazdasági korlát hiányában (a beruházások adminisztratív korlátozásával ehelyütt nem foglalkozunk) a beruházási törekvések tulajdonképpen csak a beruházási piac kínálatának korlátjába ütköznek.[12] A beruházók ezt a korlátot is igyekeznek felpuhítani, nagyrészt úgy, hogy keresletüket a belföldi piacról a külföldi piac felé terelik. Ennek következtében a beruházási piac egyensúlyhiánya ráterhelődik a külkereskedelem egyensúlyhiányára.[13]

Mindezek következtében a beruházások nem csökkentik, hanem növelik a gazdaság túlkeresleti (alulkínálati) jellegét, egyre több árut, egyre több eszközt, egyre több munkaerőt vonva el a piacról.[14] Így érvényesül közvetlenül a beruházások révén kialakuló „alulkínálati multiplikátor" hatás. Ez a típusú multiplikátorhatás akkor sem gyengül, amikor a külkereskedelmi egyensúlyhiány javítása érdekében a beruházásokat központilag visszafogják (nő az export, mert a beruházások kevésbé szívják ki a piacról az árut, és mérséklődik az import a beruházási importkereslet visszaesésének okán). Az egyensúly javítását szolgáló exportkényszer ugyanis csökkenti a belföldi kínálat mennyiségét, miközben export-bérpreferencia, árpreferencia, exporttámogatás révén és egyéb utakon (például a forint leértékelésével) fokozottá teszi a belföldi jövedelem- és pénzkiáramlást. Ebben a fázisban is tartósul a beruházási kereslet által kiváltott áremelkedési tendencia, csak most az exportkényszer és a valutaleértékelés révén. Az egyensúlyhiány e fázisában a kínálat korlátozottsága a hiány, a vevő keresletének adagolása szélsőséges formákat ölthet (lásd például a jegyrendszer bevezetését és a termelői inputok mennyiségi korlátozását Lengyelországban és Romániában). *A fogyasztási alapot (vagyis a reálbérek össztömegét) tehát a beruházások szabályozzák és nem fordítva.*

A reálbérek meghatározódásának általunk leírt folyamatai, a pénzbér realizálódásának útvesztői — úgy véljük — igazolják, hogy *az általunk leírt sajátossá-*

[10] Ezzel magyarázható, hogy Magyarországon a vállalati kötvénykereslet sokkal visszafogottabb, mint a kötvénykibocsátás.

[11] A költségvetési korlát sajátos — áremelések révén történő — felpuhításának jelentőségére utal, hogy a gazdálkodó szervezetek nem jelentéktelen része mindenfajta hitel nélkül tartja fenn magát, sőt bővül.

[12] Az alig letörhető beruházási törekvéseket több cikkében mutatja be Bélyácz Iván. A beruházási bessz éveiben a folyamatban lévő beruházások — ha nem csupán az évi beruházási kifizetésekkel számolnak, hanem a beruházások teljes költségvetési összegével (amennyibe azok kerülni fognak) — megközelítették a beruházási boom évének, az 1978-as évnek a beruházási szintjét. Lásd bővebben a szerző [3] cikkét.

[13] A külkereskedelem-szimmetrikus beruházási ciklusról lásd Bauer Tamás [2] könyvét.

[14] A beruházások hiányt növelő hatására Kornai János hívja fel a figyelmet [13] könyvében.

gokkal jellemzett gazdaságban a reálbérek nyomottak (akkor is, ha adminisztratív úton nem korlátozzák a bérkiáramlást).

A termelői piac — ezen belül is a beruházások — és az egyensúlyhiány által kiváltott kényszerű export a pénzbérek reálértékét mesterségesen alkalmazott visszaszorító eszközök hiányában is alaposan megnyirbálja: a reálbér (reálbérhányad) nagyrészt függetlenné válik a pénzbér alakulásától: csak akkora lesz, amekkora rész a GDP-ből a beruházási és készletfelhalmozási éhség kielégítése és az ezzel szoros összefüggésben kialakuló exportkényszer teljesítése után a fogyasztó, pontosabban a munkás számára megmarad.

A reálbérek nyomottságának kifejezését — mint az eddigiekből kiderül — nem a mindenkori bérszint „minősítésére" használom. Ha ezt tenném, messze túllépném a közgazdaságtan területét. Azt igyekszem bizonyítani, hogy a bér a bérmeghatározás szabályosságai folytán nevezhető nyomottnak, méghozzá azért, mert a korlátozott kínálattal jellemezhető gazdaságban a nominális béreket nem tekinthetjük a fogyasztási javakra szóló „utalványnak". A bér pénzformát ölt, és ennek — mint később látni fogjuk — van jelentősége, különösen azért, mert a nominálbér rendszerünkben másképp szabályozódik, mint a fogyasztási javak kínálata. A nominális bér folytonosan a tőle függetlenül alakuló fogyasztásijószág-kínálattal szembesül, amely — a majdnem kielégíthetetlen beruházási törekvések és/vagy az exportkényszer miatt — „nyomott" kínálat.

A reálbérek nyomottságán tehát nem azt értem, hogy azok úgymond lehetnének akár magasabbak is. Pontosan az ellenkezőjére utal az én értelmezésem: az adott reálbér ex post éppenséggel nem lehetett magasabb, de azért nem, mert a tőkének a beruházási motiváció által szabályozott kereslete hatékonyabbnak bizonyult a munkaerőnek a fogyasztási javak iránti keresleténél.[15] Természetesen a mindenkori gazdasági potenciál megengedne magasabb reálbéreket (reálbérhányadot) is, de a tőke keresletének hatékonyabb volta következtében a GDP beruházási és készletfelhalmozási hányada a gazdasági növekedés által nem indokolható mértékben megnő. *Kedvező munkaerőpiac ellenére a reálbérek és a GDP reálbérhányada ezért és ennyiben nyomott, az adagolt árukínálattal, valamint a tőkével szemben gyengébb vevői pozícióval jellemezhető áru- és munkaerő- (munka-) piaci viszonyok között.*

A reálbérek nyomottságára vonatkozó állításunkból következik, hogy a túlkereslettel, pontosabban a túlberuházásokkal, vagy ami a dolog másik oldala, az elégtelen kínálattal jellemezhető gazdaságokat ugyan a GDP túlzott felhasználása jellemzi (a GDP felhasználása meghaladja „termelését"), ez azonban nem vonatkoztatható automatikusan a fogyasztásra is. Éppen ellenkezőleg: a „túlfogyasztás" elméletével szemben azt igyekeztem bizonyítani, hogy az általunk leírt rendszerre éppenséggel az „alulfogyasztás" a jellemző. A rendszer diszpreferálja és nem preferálja a fogyasztót. A munkaerő pedig, aki jellemzően fogyasztó és nem beruházó, szélesebb értelemben nem befektető,[16] pénzét döntően fogyasztását szolgáló vásárlóeszköznek és nem a vagyontartás egy lehetséges formájának tekinti. Ezért az alulfogyasztásért az sem kárpótolja, hogy „csak" rosszul választott, lehetett volna akár beruházó, akár tőkebefektető is. A munkás választási lehetőségeinek a végletekig való korlátozása[17] pedig még hozzá is járul ahhoz, hogy a mun-

[15] A fogyasztó keresletének ezen kielégítetlenségét, nominális és reálbérének sajátos értelmű ellentétes szabályozódását Kornai János találóan jellemzi J. Robinsonra és Eatwellre hivatkozva: „Nő a fogyasztó vásárlóereje (purchasing power), de csökken a »bevásárló« ereje (shopping power)." ([13] 301. l.)

[16] Ezen állításom éppen ellentétes a monetarizmus kiindulópontjával, amelynek értelmében a munkás magatartása éppúgy befektetői magatartás, mint a tőketulajdonosé.

[17] Az eddig működött rendszerben a munkásnak még elvi lehetősége sincs arra, hogy közvetlenül tőkebefektetővé váljon, vagy hogy legalább a nyugdíjjárulékát tőkebefektető intézetek kezelésére bízza.

kaerő iránti túlkereslet párosulhat a munkás „alulfogyasztásával" az általunk vázolt gazdasági rendszerben.

A pénzbércsapda és az elégtelen munkakínálat

Az előző fejezet alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy amennyiben (és amilyen mértékben) a tőke által támasztott kereslet hatékonysága meghaladja a munkaerő által támasztott kereslet hatékonyságát, annyiban (és olyan mértékben) függetlenedik a reálbér alakulása a pénzbérek alakulásától. Azáltal ugyanis, hogy a fogyasztás szintjét döntően a vállalati szféra kvázi korlátlan beruházási kereslete határozza meg, a pénzbérek egy része — vagy a beruházásoknak megfelelő megtakarításokat kikényszerítő áremelkedések miatt, vagy áruhiány miatt — a munkás döntésétől függetlenül elkölthetetlenné válik. Nem annyi lesz a munkás megtakarítása, amennyit ő racionálisnak tart, hanem amennyi megtakarításra őt a beruházások nagysága kényszeríti. A hiány vagy az áremelkedés, vagy méginkább a hiány és az áremelkedések együtt csökkentik a reálbéreket arra a szintre, amelyet a felfokozott beruházások, a kényszerű készletezés és a kényszerű export a fogyasztó számára kijelölnek.[18] *A pénzbér a kényszermegtakarítás csapdájába esik, amit én pénzbércsapdának neveztem el.*[19]

A pénzbércsapda sajátosan alakítja a bérek, a foglalkoztatás és a termelés viszonyrendszerét. A munkaerő iránti túlkereslet, ennek következtében a pénzbérek kedvező alakulása (amelyet ugyan adminisztratív fékekkel lehet terhelni) vélhetnénk ösztönzi a munka kínálatát, bár annak minőségével szemben — lévén a piac eladói piac — lehetnek kifogások. A munka kínálatát azonban — a fogyasztói javak kínálatához hasonlóan — sajátosságok is jellemzik, amelyek eltérnek az eladói piac melletti kínálat általános jellemzőitől. Ha ugyanis a munkás áruhiány miatt rendre nem tudja elkölteni a rendelkezésre álló jövedelmének jelentős részét, vagy az áremelkedés téríti el kényszerűen vételi szándékától (melyet természetesen a pénzbérillúzió is alakított), akkor ő maga is igazodik e kettős arcú piachoz. Készségesen eladja munkaerejét, még nyomott (adminisztratíve nyomott) pénzbérek mellett is, de a munkavégzésben, a munkakifejtésben válik vonakodóvá; elválasztja egymástól munkaerejének és munkájának kínálatát, s a munkaerő kedvező piaci helyzete ellenére csökkenti munkájának hatékony kínálatát.[20]

A bérek nyomott színvonala tehát szükségszerűen együtt jár a termelés, a jövedelemkeletkezés nyomott színvonalával. Erre az összefüggésre egyébként Barro és Grossmann hívták fel a figyelmet. Ha a munkás keresletének kielégítésében mennyiségi korlátba ütközik, mint írják: „A tipikus válasz az lesz, hogy megfelelően növelni fogja igényét az effektív megtakarításokra és csökkenteni fogja munkájának hatékony kínálatát... Következésképpen abban a mértékben, amelyben a háztartások csökkentik munkájuk effektív kínálatát, a foglalkoztatásnak és a kibocsátásnak is csökkennie kell." ([15], idézi [16] 140—141. l.)

[18] A lakossági vállalkozásoktól ehelyütt eltekintettem.

[19] Ez az elnevezés emlékezetünkbe idézheti J. M. Keynes „likviditási csapdáját". Az egyensúlyhiányt tőkés gazdaságokban J. M. Keynes azzal magyarázza, hogy — itt nem részletezett okok folytán — kialakul a pénztartás „likviditási csapdája", következésképpen a pénz kínálata, azaz az áruk kereslete a gazdasági rendszer működésének szabályosságai folytán szisztematikusan alatta marad a pénz keresletének, azaz az áruk kínálatának. Ez a hatékony kereslet hiányának esete [12]. A szocialista gazdaságokat éppen ellenkező előjelű egyensúlyhiány jellemzi: a bérpénz kínálata (fogyasztási javak kereslete) meghaladja a bérpénz keresletét (fogyasztási javak kínálatát), méghozzá azért, mert nem hatékony a fogyasztói árukínálat. (A kínálat lehetne több is, de mint láttuk, különösen a fogyasztói piacra jellemző kínálati „vonakodás" miatt nem lesz több.)

[20] A szociológiában teljesítmény-visszatartás néven vált a jelenség ismertté Héthy Lajos és Makó Csaba munkásmagatartások feltárására irányuló kutatásai nyomán [10].

A munkaerő iránti túlkereslet jelensége a gazdaság leírt rendszerében tehát együtt jár a munka elégtelen kínálatával is. De, mint korábban igyekeztem hangsúlyozni, a hatékony munkakínálat hiánya nem önmagában a munkaerő iránti túlkereslet következménye, ez utóbbi ugyanis — ha elsősorban mennyiségi vonatkozásában is — inkább a kínálat fokozására serkentene. A munkás azért korlátozza munkakínálatát, mert megkeresett pénzét csak jelentős munkabefektetés árán tudja akárcsak részben elkölteni. Tényleges kereslete — a beszerzési hajsza ellenére — jelentősen eltér szándékolt keresletétől, kényszerűen pazarló a fogyasztása, kényszerűen magas a megtakarítása (a lakossági pénzmegtakarítás a nettó felhalmozás közel egynegyedét finanszírozta 1985-ben) és kényszerűen magas a reálberuházási tevékenysége (például a lakásépítés), amely a pénzmegtakarításhoz hasonlóan részben szintén a fogyasztásról való kényszerű lemondást jelent.

A bérviszonyokhoz kötődő munkakínálat és ezzel együtt az itt keletkező GDP — adott rendszerszabályosság mellett — a munkaerő oldaláról számottevő mértékben nem fokozható csupán azáltal, ha nő a pénzbér. A pénzbéreknek a munkakínálat növelésére gyakorolt hatása ugyanis a reálbérek általunk bemutatott nyomottsága folytán csak kicsi, főleg akkor, amikor a pénzbér és a reálbér közötti viszony látványosan romlik. A munkás magatartását — bár érdekelt pénzbérének növelésében — nem jellemzi, vagy csekély mértékben jellemzi csak a pénzbérillúzió. Pénzbérének növekedését — ha az inflációhoz és/vagy a hiányhoz való alkalmazkodása késésben van is — hamarosan megközelítőleg annyinak értékeli, amennyit az ér. *A munkakínálat növelésének döntő tényezője tehát nem a pénzbér, hanem a reálbér. Amennyiben és amikor csökken a reálbérek nyomottsága, úgy nő a munkás érdekeltsége a munkakínálat fokozásában.* Történik ez pedig nem egyszerűen azért, mert mint azt a szólásmondás tartja, „kis pénz kis foci, nagy pénz nagy foci". Ha ebben a mondásban van is sok igazság, mi itt mégis azt hangsúlyoznánk: nem önmagában a több pénz váltja ki a munkakínálat többletét, hanem az, ha a munkás joggal feltételezheti, hogy a több pénzért többet is tud vásárolni a számára kívánatos javakból. Ennek pedig valóban nem egyszerűen az a feltétele, hogy a bérpénz nőjön, ettől ugyanis önmagában még akár romolhat is a munka realizálódása számára (például akkor, ha nő a hiány, vagy ha a nominálbérnél gyorsabban emelkednek az árak).

A munkakínálat hatékonysága az eddigi fejtegetésekből következően tehát nem önmagában a pénzbér meghatározódásától függ, hanem a gazdaságnak a munkától látszólag teljesen távoleső területeitől is, történetesen a beruházások alakulásától, a költségvetési és a fizetési mérleg egyensúlyától, a valutaárfolyam változásától, illetve az e területekre irányuló gazdaságpolitikától. A fogyasztási javak kínálatát ugyanis döntően ezek a tényezők szabályozzák és nem a nominálbérek alakulása. (Ezen állításra a következő fejezetben még visszatérek.)

Bérek és infláció

Cikkem eddigi részében azt igyekeztem bizonygatni, hogy a *keresleti inflációs elmélet* nem elégséges a hazánkban végbemenő inflációs folyamatok leírásához. Ezektől az elméletektől eltérően a hangsúlyt arra helyeztem, hogy az infláció jelentős mértékben *„alulkínálati" inflációs*, s ennek megfelelően az eddigiekben a kínálat szabályozódásának és a GDP elosztásának kérdéseivel foglalkoztam. A továbbiakban az eddigi következtetésekre támaszkodva rátérek a béreknek az inflációban játszott szerepére.

Ahhoz, hogy a bérpénz hatékony inflációs szerepet tudjon betölteni, feltételeznünk kellene azt, hogy a bérpénz hatékony pénz, tulajdonosa annyit költ el belőle, amennyit szándékol, és — ha emelkedő árak mellett is, de — jelentős befolyást tud

gyakorolni a kínálat mennyiségére. *Ha a fogyasztói kínálat a bérpénztől szinte függetlenül határozódik meg, akkor a bérpénz hatása az árszintre más — az előbbiekben részletesen taglalt — erős tényezők árnyékában csak alárendelt lehet.* Eddigi fejtegetéseink alapján úgy véljük, joggal élhetünk e feltevéssel.

Az alulkínálati infláció sajátos mechanizmusára mutattunk rá a pénzbércsapda és a munkakínálat közötti összefüggést taglalva. Ebben a vonatkozásban kifejezetten tévútnak tartjuk a keresleti inflációs elmélet mechanikus — a kínálat szabályozódását eltekintő — alkalmazását.[21] Az ugyanis, hogy a kereslet csökkenésével mérséklődik-e, vagy éppen ellenkezőleg, fokozódik-e a hiány, attól függ, hogyan hat a kereslet csökkenése a kínálatot szabályozó erőkre.

Az eddigiekből három következtetés is adódik: egyfelől az, hogy — a kielégítetlen és a beruházási éhség miatt árrugalmatlan kereslet miatt — *a fogyasztói árakat elsősorban a termelői árak hajtják fel,*[22] *és nem a bérek, másfelől az, hogy a fogyasztói javak kínálata és a bérek közötti rés a bérek visszafogása esetén is újratermelődik.* Harmadrészt az — *részben az előző két következtetéssel összefüggésben —, hogy az általunk leírt gazdaságban a fogyasztóiár-infláció döntően a kínálati és nem a béroldalon (keresleti oldalon) szabályozódik.*

E ponton térek rá annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a bérek valójában milyen szerepet töltenek be az inflációs folyamatban. Erdős Péter a következőképpen adja meg a fogyasztási cikkek árszorzójának *(Pf)* képletét tőkés viszonyok között:

$$Pf = \frac{B + Trf - Am - Sm}{Fv - fv},$$

ahol B=a bérek összege,
Trf=a transzferek,
Am=a dolgozók egyenes adója,
Sm=a dolgozók megtakarításai,
Fv=a folyó évben értékesített fogyasztási cikkek mennyisége,
fv=a tőkések fogyasztásának mennyisége.[23]

Ezen árszorzóképlet — megítélésem szerint — szocialista viszonyok között is alkalmazható[24], azzal a nyilvánvaló különbséggel, hogy a tőkések fogyasztása tételt nem szerepeltethetjük. De, ha arra gondolunk, hogy e tétel az árszorzó szempontjából főleg azért fontos, mert nagysága meglehetősen merev, nem vesz részt az árszint, a bérek és a fogyasztásicikk-volumen egymáshoz való alkalmazkodásának folyamatában, akkor már nyilvánvaló, hogy szocialista viszonyok között is van olyan tétel, amely az „f" szerepét betölti. Mégpedig, mint korábban bizonyítani igyekeztem, az a volumen, amit az export és a beruházások a fogyasztói javak piacáról átszivattyúznak, szintén kívülről határozódik meg, nem a fogyasztói árszint, a bérek és a fogyasztói kínálat egymáshoz viszonyított alakulásától függ. Az „*F*" tételről is azt igyekeztem bizonyítani, hogy nagysága nem függ (nem nagyon függ) a fogyasz-

[21] Magyarországon a túlelosztásra hivatkozó inflációs elmélet a hetvenes években szintén azt feltételezte, hogy az inflációt egy önmagában (a kínálati oldaltól függetlenül) értelmezhető keresleti többlet hozza létre, az infláció tehát csökken a kereslet csökkenésével. A kereslet restrikciója ezzel szemben nem csökkentette, hanem növelte az inflációt (lásd az infláció ütemének megugrását a „restrikció" hatására az 1979 utáni években).

[22] A termelői árak 1968 és 1983 között gyorsabban növekedtek, mint a fogyasztói árak, a fogyasztói árak későbbi gyorsabb emelkedése pedig lényegében a fogyasztói ártámogatások leépítése miatt következett be, ami nagyrészt a termelői áremelkedések késleltetett „elszámolása" a fogyasztói árakban.

[23] A képlet a [7] könyv 60. lapján található.

[24] Az árszorzó képlet szocializmusbeli alkalmazásának e cikkben csupán az infláció szempontjából legfontosabb összefüggéseire térek ki.

tói árszint változásától, de a bérek összegének változásától sem. A nevező *(F—f)* tehát elsősorban nem a képletben szereplő tételektől függ; a folyó évben a fogyasztók által megvásárolható fogyasztási cikkek volumenét döntően nem a fogyasztási cikkek árszintje, illetve a bértömeg szabályozza.

Nem élhetünk továbbá azzal a feltételezéssel sem, mely szerint tőkés gazdaságban a fogyasztói árszint meghatározódásán keresztül a termelői árszint is meghatározott (a termelői áraknak „bele kell férniük" a fogyasztói árakba). Az általunk vizsgált rendszerben ugyanis a termelői árak meghatározódása az elsődleges. A fogyasztói árak szintjének változása végül is igazodik a termelői árak változásához, amely kényszerű igazodást a fogyasztóiár-támogatás kényszerű növekedése, majd leépítése is jelezte hazánkban. A fogyasztói árszintet (illetve annak változását) tehát a fogyasztók által megvásárolható fogyasztási cikkek volumenéhez hasonlóan, elsősorban nem a képletben szereplő tételek szabályozzák.

Ezek után marad a képlet számlálója. E cikkben csupán a bérek összegével foglalkozom. Ez eddigiekből levonható egy triviális következtetés: ha mind a fogyasztói árszint, mind az értékesített fogyasztásicikk-volumen döntően „kívülről" szabályozódik, a bér összege — legyen bármekkora — nem játszhat egyensúlyi, kiegyensúlyozó szerepet. Ha tehát a fogyasztó által megvásárolható fogyasztási cikkek volumene lényegében sem a fogyasztói ártól, sem a bértől nem függ (a fogyasztói árualapot elszívják a beruházások, a közületek és/vagy a kényszerexport), akkor a fogyasztói javak piacán döntően nem azért mennek fel az árak, mert a fogyasztási javakhoz képest sok a bérpénz, hanem inkább fordítva, azért, mert a bérpénz mennyiségéhez képest kevés az áru.[25]

A bértől sajátos módon függ tehát az árszintváltozás. Ezt a függést másik két erősebb tényező dominálja: az egyik a fogyasztók számára rendelkezésre álló fogyatási cikk volumenének autonóm változása, a másik pedig a fogyasztói ár autonóm (termelői árból leszármazott) emelkedésének mértéke. Úgy vélem, eddigi fejtegetésem után megalapozottan állíthatom: *a fogyasztóiárszint-változás bérek változásától való függése nem effektív, ezzel szemben a termelői árak változásától és a fogyasztási cikkek mennyiségének változásától való függősége effektív.* Tételem, miszerint nem a bér a fontos az inflációban, tehát nem azt tartalmazza, hogy a fogyasztóiárszint-változás független a bérek összegének alakulásától, hanem azt, hogy az általam vázolt feltételek között nem a bér gyakorol hatékony befolyást az inflációra.[26] Úgy is fogalmazhatnék, hogy a bérek ex post nagyságától függ ugyan az infláció mértéke, de nem a bérek, hanem a másik két tényező ex ante változtatásával lehet csak érdemleges mértékben befolyásolni (leszorítani) az árszínvonal emelkedését.

*

A bér és az infláció közötti összefüggések vizsgálatában — mint a korábbi fejtegetésekből is látható — döntő szerepe van annak, hogy az egyensúlyhiányos, a kínálatot adagoló piacon megkülönböztettem egymástól a munkást és a beruházót, a munkás piaci magatartásformáit a beruházók magatartásformáitól. Ezt annál is

[25] Ilyen oksági kapcsolat létére hívja fel a figyelmet az Erdős—Molnár könyv is a kormányzati vásárlásokkal (fogyasztási volument csökkentő hatással) összefüggésben. Lásd Erdős—Molnár i. m. 82—87. l.

[26] Cikkemben — bár Erdős Tiborhoz hasonlóan makrogazdasági elemzésre támaszkodtam — az övével ellentétes következtetésre jutottam. Erdős Tibor kitűnő írásának mondandója ugyanis az, hogy „... a bérek és fizetések" tételének alapvető jelentősége van a termelői árak szintjének és változásának meghatározásában" ([8] 3. l.). Mivel az én érvelési rendszerem, s az elemzés általam kialakított kerete különbözik Erdős Tiborétól, jelen írásomban megoldhatatlannak tartom a kétféle következtetés szembesítését. Ehhez ugyanis a kétféle elemzés közötti „átjárás" kialakítására, az eltérő gondolati rendszerek közötti „zsilipelésre" lenne szükség, amelyre viszont egyetlen cikkben nincs mód.

inkább meg kell tenni, mert N. Kaldor frappáns megfogalmazása: „a tőkések — mint osztály — megkeresik, amit elköltenek, a munkások elköltik, amit megkeresnek" ([11] 249—250. l.) az általunk vizsgált gazdaságra is vonatkoztatható, hiszen *ennek a gazdaságnak is alapvető sajátossága, hogy a munkás nem termékét, hanem munkáját (munkaerejét) adja el, következésképpen elválik egymástól a tőke (a beruházási funkció) és a munkafunkció.*

Feltételezem azt is, hogy a beruházás szabályozza a fogyasztást és nem fordítva. Ezért nem találtam elégséges kiindulópontnak a bér és infláció kapcsolatrendszerének vizsgálatához a gazdaság túlkeresleti jellegének feltételezését. Ugyanis, bár minden piacra a túlkereslet a jellemző, a fogyasztói kínálat és a fogyasztói kereslet is másképp viselkedik, mint a termelői javak kínálata és kereslete. A termelői piac inkább (de nem csak) a keresleti oldalról szabályozódik, a fogyasztói piac ezzel szemben inkább (de nem kizárólag) a kínálat oldaláról.

A nominális bérek és a bérjavak fogyasztásának egymáshoz képest eltérő szabályozódására azért van lehetőség, mert a munkaerő eladása és a fogyasztási cikk megvétele két különböző aktus. Az utóbbitól való eltekintés kitűnő gazdaságelemzőket is — megítélésem szerint —téves következtetésre vezet. Ha ugyanis az elemzés csak a pénzbérre korlátozódik és eltekint a reálbér-meghatározódás folyamataitól, joggal jut arra a következtetésre, hogy az állami bérszabályozás fő feladata az infláció elleni küzdelem kell hogy legyen [9]. *Az én következtetésem egészen más: a bérmeghatározás állami befolyásolásának fő feladata a hatékony munkakínálat (nem munkaerő-kínálat) fokozása, ennek eszköze pedig a bérjavak termelésének ösztönzése, azaz a reálbér növekedésének, a hiány csökkenésének az elősegítése.* Ez pedig azt feltételezi, hogy az állam antiinflációs politika címén ne rontsa, hanem javítsa a munkának a tőkével (beruházásokkal) szembeni amúgy is alárendelt helyzetét: a reálbér ugyanis — az általunk vizsgált gazdasági rendszerre vonatkoztathatóan is — Erdős Péter szavaival élve — a tőke által meg nem tartott maradék, reziduum [6].

Hivatkozások

[1] *Bartha József:* A monetáris politika pénzelméleti megalapozásának kérdéséhez. Bankszemle, 1978. október.
[2] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[3] *Bélyácz Iván:* A beruházási vásárlóerő szabályozása. Társadalmi Szemle, 1981. 1. sz.
[4] *Barro, R. J.—Grossman, H. I.:* A General Disequilibrium Model of Income and Employment. The American Economic Review. 1971. március.
[5] *Barro, R. J.—Grossman, H. I.:* Supressed Inflation and the Supply Multiplier. Review of Economic Studies, 1974. 87—104. l.
[6] *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[7] *Erdős Péter—Molnár Ferenc:* Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.
[8] *Erdős Tibor:* Bérek, termelői árak, infláció. Tervgazdasági Fórum, 1986. 1. sz.
[9] *Gábor R. István—Kővári György:* A munkaerőpiac állami koordinációja és a bérszabályozás. Gazdaság, 1987. 4. sz.
[10] *Héthy Lajos—Makó Csaba:* Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadói, 1972.
[11] *Kaldor, N.:* Essays on Economic Stability and Growth. Duckworth, London, 1960.
[12] *Keynes, J. M.:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
[13] *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[14] *Kozma Judit:* Árfékpróba. Népszabadság, 1988. június. 27.
[15] *Malinvaud, E.:* The Theory of Unemployment Reconsidered. Blackwell, Oxford, 1977.
[16] *Mátyás Antal:* A polgári politikai gazdaságtan napjainkban. Kossuth Könyvkiadó, 1984.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 10. sz. (1172—1188. l.)

DEREK ROBINSON

Bérpolitikai viták — post-keynesiánusok és monetaristák: az Egyesült Királyság tapasztalatai

1945 óta Anglia minden kormányáról elmondható, hogy felelősség hárult rá bizonyos gazdasági mutatók alakulásáért, még ha jelentős változások voltak is e felelősségviselés értelmezésében, illetőleg abban, hogy a közfelfogás milyen mértékben tekintette a kormányok feladatának bizonyos célok megvalósítását.*

A kormányzati felelősség elsősorban a *munkanélküliség* és az *infláció* rátájának alakulására terjedt ki, noha a kormányzati csomagtervekben természetesen számos egyéb szempont (nemzetközi versenyképesség, fizetési mérleg stb.) is helyet kapott. Ugyanakkor elvileg mindvégig politikailag szükségesnek és célszerűnek fogadták el a munkaadók és a szakszervezetek *szabad kollektív bértárgyalásainak* fenntartását. Hozzá kell mindjárt tennünk: a gyakorlatban mind a szakszervezetek, mind a munkaadók hajlandóak tudomásul venni bizonyos korlátozásokat, ha azok vagy széles körben elfogadott morális elveket tükröznek (elsősorban a diszkriminációt tiltó törvények említhetők itt), vagy pedig súlyos gazdasági válsághelyzetben, átmeneti kényszerintézkedésként kerül rájuk sor.

Miközben a kormányok elfogadhatják vagy éppen helyeslően támogathatják a szabad kollektív bértárgyalásokat, mint olyan *folyamatot*, amelyen a bérek meghatározásának egy demokratikus társadalomban alapulnia kell, súlyos aggodalommal tekinthetnek e folyamat *eredményére*. A nem kívánatos inflációs következmények hatására a kormányok e folyamat módosításával vagy akár a folyamatba való beavatkozással igyekeznek előmozdítani a gazdasági céljaik elérését jobban szolgáló béralakulást.

A bérek, az árak és a foglalkoztatás befolyásolására irányuló kormányzati politikák *négy típusát* célszerű megkülönböztetnünk.

Az első típusba azokat a gazdaságirányítási módszereket soroljuk, amelyek *a makrogazdasági feltételek alakításán keresztül* arra késztetik a gazdaság szereplőit, hogy saját érdekeiktől vezéreltetve más döntéseket hozzanak, mint amelyeket egyébként hoztak volna. A politikák másik típusa ezzel szemben a *kollektív bértárgyalás strukturális feltételeinek* — folyamatainak, intézményeinek vagy jogi kereteinek — a megváltoztatásával igyekszik befolyást gyakorolni a béreket, az árakat és a foglalkoztatást érintő döntésekre. A politikák harmadik típusában a kormányzat az *állami szektorbeli* béreket, árakat és gazdasági aktivitást befolyásoló intézkedésekkel hat a bérekre és a foglalkoztatásra. Végül, a negyedik típus: az ún. *ár- és jövedelempolitikák* alkalmazása.

* Ez a cikk a szerzőnek a „Wage Policy Debates—Post-Keynesians and Monetarists; The United Kingdom Experience" címmel a Bérreform és gazdasági kibontakozás című országos konferenciára (Budapest, 1988. május 2—4.) készített előadásán alapul. Az előadás eredeti — a jelenleginél mintegy másfélszer terjedelmesebb — változatának magyar fordítása megjelenik a konferencia előadásaiból összeállított kötetben.

Derek Robinson az Oxford University Institute of Economics and Statistics tanára.

Post-keynesiánusok

Bár mind a post-keynesiánus, mind a monetarista nézeteken és felfogásokon belül nagy a változatosság, s egyik irányzatban sem alakult ki egységes álláspont a munkaerőpiacok működéséről és a munkaerőpiaci problémák kezelésére legalkalmasabb politikákról, néhány kérdésben mégis eléggé világosan elkülöníthető e két iskola koncepciója.

A post-keynesiánusok szerint gazdasági egyensúly nem teljes foglalkoztatás mellett is bekövetkezhet. Nem minden munkanélküliség önkéntes tehát abban az értelemben, hogy az egyén szabad elhatározása alapján pusztán azért ne fogadna el valamely állást, mert az ott elérhető reálbér alatta marad az általa minimálisan elvárt reálbérnek (reservation wage). Ellenkezőleg: akadnak, akik esetleg még valamivel alacsonyabb reálbérrel is beérnék, csak éppen nincsen számukra betöltetlen állás. Különféle intézményi és beállítottságbeli tényezők megakadályozhatják a reálbérek lesüllyedését a munkaerőpiac megtisztításához szükséges szintre. Sőt, egyidejűleg bizonyos foglalkozásokban vagy térségekben akár munkaerőhiány is mutatkozhat.

A legtöbb keynesiánus úgy véli, hogy a szakszervezetek képesek felhajtóerőt gyakorolni mind a nominális, mind a reálbérekre, illetőleg ellenállni a bérek csökkentésének. Ha netán elfogadják is a jutalmak és teljesítményprémiumok csökkenése miatt bekövetkező keresetkiesést, a kialkudott fizetések csökkentésének — egészen kivételes esetektől eltekintve — keményen ellenállnak.

Sokak szerint viszont a szakszervezetek bérnövekedést — különösen a reálbérnövekedést — kikényszerítő képessége az aggregált kereslettel kapcsolatos általános gazdasági körülmények függvénye. Ebből számos post-keynesiánus jutott el az eredeti Phillips-görbéből adódó következtetések elfogadásához, tehát hogy a munkanélküliség és az infláció között létezik valamiféle átválthatóság, amely a bérnövekedés—költségnövekedés—árnövekedés láncolatán keresztül érvényesül. A Phillips-görbe ugyanakkor el is tolódhat, mégpedig — egyéb okok mellett — az intézményi rendszernek, illetőleg a szakszervezetek erejének vagy harciasságának a változása folytán. Nagyrészt ezen alapultak az 1960-as évek post-keynesiánus elemzései és gazdaságpolitikai ajánlásai. S bár a Phillips-görbét mint a lehetséges politikai döntési változatok meghatározásának alapját azóta elvetették, mindmáig fennmaradt az a nézet, hogy az aggregált kereslet színvonala és a — szakszervezetek erejét is magukban foglaló — intézményi tényezők fontos meghatározói az átlagbérek alakulásának.

A korábbi Phillips-görbét a várakozásokkal, továbbá az — eredetileg monetarista hozzájárulásként felmerült, Friedman nevéhez fűződő — ún. természetes munkanélküliségi rátával (Natural Rate of Unemployment, NRU) kiegészülő Phillips-görbe váltotta fel. Sok olyan post-keynesiánus is akad azonban, aki nem hisz a természetes munkanélküliségi ráta koncepciójában rejlő — hallgatólagos vagy ki is mondott — előfeltevések megalapozottságában. Különösen elfogadhatatlannak ítélik azt a feltételezést, hogy a munkaerőpiac megtisztul, s hogy minden munkanélküliség önkéntes. Ehelyett kidolgozták a munkanélküliség nem gyorsuló inflációs rátájának fogalmát (Non-accelerating Inflation Rate of Unemployment: NAIRU), amely számos post-keynesiánus számára elfogadható elemzési eszköznek bizonyult. Lehetővé tette ugyanis az átlagos bérszintek és a munkanélküliség változásainak olyan makroökonómiai magyarázatát, amelyik egyszerre tűnt elméletileg átfogónak és az empirikus vizsgálat számára hozzáférhetőnek. Ennek megfelelően nagy figyelem irányult a NAIRU nagyságának és a csökkentését előmozdító politikáknak a meghatározására. Mindazonáltal vitatható, hogy a NAIRU fogalma mennyiben hasznos eszköz a politikai döntéshozatalban.

Miközben újabban növekszik azoknak a száma, akik a keresletszabályozási eszközök közül a pénzpolitikának tulajdonítanak nagyobb fontosságot, eközben a post-keynesiánusok mindmáig elismerik a költségvetési politika szerepét, és a kormányzati makro-gazdaságpolitika központi elemeként inkább az aggregált keresletet, mint a pénzkínálat szabályozását emelik ki.

A post-keynesiánusok általában a monetaristáknál felvilágosultabb nézeteket vallanak. Nagyobb megértést tanúsítanak a szakszervezetek általános céljai iránt — jóllehet tudatában vannak annak, hogy a szakszervezetek bérnövekedési inflációs nyomást gyakorolhatnak —, és kevésbé ellenségesek a gazdaság működésébe való kormányzati beavatkozás gondolatával szemben. Az iparosodott piacgazdaságokban kialakult intézmények és bérmeghatározási szokások gyakran olyan irányú nyomásokat idéznek elő, amelyek rendkívül megnehezítik a magas színvonalú foglalkoztatottságnak, az alacsony inflációs rátának, a gyors termelékenységnövekedésnek és a szabad kollektív bértárgyalás fenntartásának együttes biztosítását. Ezért a post-keynesiánusok jó részének megítélése szerint ahhoz, hogy a gazdaság a foglalkoztatottság magas színvonala mellett működjön, s az inflációs nyomás mérséklődjék, a makro-gazdaságirányítási politikák bizonyos kiegészítésére van szükség.

Makro-gazdaságirányítás

1945 és 1979 között mind a konzervatív, mind a munkáspárti kormányok a széles értelemben vett post-keynesiánus politikák útját követték. A kollektív bértárgyalások kimenetelére a kormány a keresletszabályozási politikán keresztül gyakorolt befolyást. Monetáris és — elsősorban — költségvetési politikákkal igyekeztek úgy alakítani az aggregált keresletet, hogy a bértárgyalások szerteágazó döntéseinek — saját felismert érdekeiket követő — résztvevői a kormányzati célokhoz közelebb álló árakat és béreket határozzanak meg. A bérek és az árak emelkedésének mérséklésére irányuló kormányzati intézkedések részint a társadalmi partnerek döntéseire adott reakciók voltak, részint pedig kísérletek a társadalmi partnerek tárgyalási magatartását — s ezen keresztül a bérek és árak alakulását — befolyásoló jelzések és gazdasági feltételrendszer alakítására. Eszerint a visszafogó gazdaságpolitika mérsékelhette a bérek és az árak növekedését, mivel túl gyors növekedésük következményeként a szakszervezetek a foglalkoztatottság szintjének csökkenésétől, a munkáltatók pedig termékpiacaik elvesztésétől tarthatnak.

Az a kormányzati felfogás, miszerint az elért igen magas foglalkoztatottságot politikai okokból feltétlenül fenn kell tartani, korlátozta a visszafogó gazdaságpolitika alkalmazhatóságát. Voltaképpen úgy igyekeztek hát mérsékelni az inflációt, hogy a valóságosnál nagyobbnak tüntették fel a munkanélküliség veszélyét. Voltak persze ciklikus hullámzások a munkanélküliségben, de csak viszonylag mérsékelt — igaz: időben növekvő — kilengésekkel. A keresletszabályozási politikák fokról fokra veszítettek hatásosságukból, talán mert a munkaadók s a szakszervezetek és szakszervezeti tagok úgy vélték: a kormányzat nem fogja megengedni, még kevésbé szándékosan előidézni a munkanélküliség nagymértékű növekedését. A munkaadók alighanem fontosabbnak tekintették, hogy elkerüljék a sztrájkok kibocsátás- és piacszűkítő következményeit, mint hogy ellenálljanak a termelékenység javulását meghaladó bérnövekedéseknek.

A bértárgyalások strukturális feltételeinek alakítása

Az a vélemény alakult ki, hogy az üzemi szintű bértárgyalások széttöredezettsége és informális volta az egyik fő oka a nem kielégítő ipari viszonyoknak, a leromlott

és eltorzult bérezési rendszereknek, az inflációs nyomásnak és az ipari viták — különösen a nem hivatalosan, nem alkotmányos keretek között folyó viták — elburjánzásának. Gyenge a vállalatvezetők ellenőrzése a darabbérrendszerek felett — állították —, és ez inflációs hatása mellett jelentékeny súrlódás forrása. A munkáspárti kormány létrehozta az ipari viszonyok bizottságát (Commission for Industrial Relations), s szorgalmazta az üzemi és a vállalati szintű egyezkedések és megállapodások formalizált keretekbe foglalását. Abban reménykedtek, hogy így kevesebb lesz majd az ipari konfliktus, javulnak a bérezési rendszerek, és tisztázódnak a vállalati szakszervezeti megbízottak kötelességei, jogai, illetve felelőssége. Nem kapott ekkora súlyt az a várakozás, hogy az így kialakuló bérmegállapodások egyszersmind kevésbé okoznak majd inflációt.

A strukturális változások részeként felmerülhet a szakszervezetek hatalmát csökkentő intézkedések igénye, ti. egy olyan helyzetértékelés alapján, miszerint a szakszervezetek képesek növelni nemcsak a béreket, de a fajlagos munkaerőköltségeket is. Az a képességük pedig, hogy bizonyos szabályozókat — ahogyan gyakran emlegetik: restriktív eljárásokat — foganatosítsanak, létszámfeleslegek felhalmozásához, alacsony termelékenységhez és magas fajlagos munkaerőköltségek kialakulásához vezethet. A szakszervezetek hajlandósága ezeknek az eszközöknek az igénybevételére a munkaerőpiaci feszültségek erősödésének hatására növekedhet. Az a tény, hogy Angliában a szakszervezetek és a munkaadók kollektív szerződése nem kötelező érvényű, azt jelenti, hogy a szakszervezetek és a dolgozók nem kényszeríthetők jogi eszközökkel a kollektív szerződés rendelkezéseinek betartására, s így bármikor ipari akciókat kezdeményezhetnek. Minél inkább különböző szinteken zajlanak az egyezkedések, annál nagyobb lehet annak a valószínűsége, hogy a legkülönfélébb időpontokban, illetőleg szabálytalan időközönként nyomás lép fel a bérek emelésére.

A szakszervezeteknek azt a képességét, hogy szabályozási eljárásokkal magasabb béreket érjenek el, vagy növeljék a fajlagos munkaerőköltségeket, befolyásolhatják azok a jogi keretek, amelyek között a szakszervezetek működnek, és a kollektív tárgyalások zajlanak. E keretek meghatározhatják a szakszervezetek által véghezvihető akciók jellemzőit, azokat a körülményeket, amelyek között akcióik lezajlanak, a törvényes előírások megszegéséért kiszabható büntetéseket, valamint azt, hogy könnyebben vagy nehezebben késztethetik vagy utasíthatják a tagjaikat ipari akciókban való részvételre. Ha feltesszük, hogy az ipari akciók többnyire egy olyan szakszervezeti vezetés harciasságának a következményei, amelyik rákényszeríti nézeteit a vonakodó tagságra, akkor a törvények megváltoztatásával — például ha a szakszervezetek csak akkor mentesülnek az akciójukkal okozott kárért való bírósági felelősségrevonás alól, ha az akciót a tagság szavazása előzte meg — esetleg csökkenteni lehet az ipari akciók számát és így mérsékelni a szakszervezetek hatalmát.

A szakszervezetek működésének és a kollektív bértárgyalásoknak a törvényes kereteit módosító intézkedések tehát fontos elemei a szerkezeti változtatásokon alapuló megközelítésnek. Az olyan feltételek kialakítása azonban, amelyek mellett megszűnik a szakszervezeti védettség bizonyos munkáltatói akciókkal szemben, önmagában nem változtatja meg a tényleges magatartást. E tekintetben kulcskérdés, hogy törekszik-e vajon a munkaadó a jogszabályi változások biztosította lehetőségek kihasználására.

Noha a munkáspárti kormányok sokkal szorosabb szövetségben álltak a szakszervezeti mozgalommal, mindkét párt a sztrájkok mérséklését szolgáló szerkezeti változások bevezetését szorgalmazta. A munkáspárti kormánynak azokat a javaslatait, hogy a nemzetgazdaságra nézve veszélyes sztrájkkezdeményezések esetére elő kellene írni egy ún. lecsillapodási periódus betartását, bizonyos sztrájkok előtt pe-

dig a tagság megszavaztatását, a Munkáspárton belüli erős ellenállás miatt vissza kellett vonni. A munkáspárti kormány nem tudott volna javaslatainak többséget szerezni az alsóházban. A konzervatív kormány bevezette az 1971. évi ipari viszonyok törvényét (Industrial Relations Act), hogy a hatalmi egyensúlyt eltolja a munkaadók javára, és minden jövőbeli kollektív szerződést jogilag kikényszeríthetővé tegyen. A szakszervezetek ellenzése sem tarthatta azonban a munkaadókat vissza attól, hogy az új szerződésekbe is belefoglalják a ki nem kényszeríthetőségi záradékot. Egy későbbi munkáspárti kormány hatályon kívül helyezte a konzervatívok törvénycikkelyeit és kiterjesztette a szakszervezetek jogi védelmét. A munkaadókat a szakszervezetek elismerésére ösztönző intézkedéseket fogadtak el. Ez a munkáspárti kormányzat igyekezett a szakszervezeti célok elérését előmozdító kiegészítő rendelkezésekkel megnyerni a szakszervezetek együttműködését, és nagy szerepet szánt az önkéntes, társadalmi szerződéseken alapuló jövedelempolitikának.

1979-ig bezárólag olyan szerkezeti változások következtek be, amelyek inkább erősítették, semmint gyengítették a szakszervezeteket. Ugyanakkor nagy horderejű változásként kell elkönyvelnünk, hogy 1969-től elfogadottá vált olyan jogszabályok vitára bocsátása, amelyekkel a szakszervezetek hatalmát gyengítő szerkezeti változásokat óhajtanak elérni. A munkáspárti kormány ugyan aligha szerezhette volna meg a többség támogatását az alsóházban, a kérdést azonban felvetette. A szakszervezetekkel szemben ellenséges politikai felfogás alakult ki, amelyben politikailag lehetséges, bizonyos körülmények között pedig ajánlatos volt a szakszervezetek hatalmát korlátozó intézkedéseket kezdeményezni.

Néhány post-keynesiánus változásokat javasolt a bérviták esetén alkalmazandó eljárásokban és intézményekben. Az egyik javaslat lényege az, hogy a két fél bármelyike fellebbezhessen egy speciális döntőbírósághoz, amelynek a szakszervezetek és a munkaadók utolsó ajánlata közül kellene azt az alternatívát a feleknek elfogadásra javasolnia, amelyik mellett nagyobb lesz a foglalkoztatottság. E javaslat értelmében a kormányzat kerülje az olyan bérmegállapodásokba való beavatkozásokat, amelyek a két tárgyalófél számára kölcsönösen elfogadhatóak. Ezért továbbra is nagy számban fordulhatnának elő olyan megállapodások, amelyek inflációt gerjesztő hatásúak. Emellett a döntőbíróság nehezen tudná megítélni a két utolsó ajánlat foglalkoztatási hatását.

Az újabban tapasztalt nagyarányú munkanélküliség, valamint a változó versenyfeltételekhez igazodó gazdaságszerkezeti változások szükségességének felismerése előtérbe állította a munkaerőpiac rugalmassága fokozásának a követelményét. Nem mindig világos, hogy csupán a béreknek — a reálbéreknek, de esetleg a nominálbéreknek is — a nagyobb rugalmasságát kellene-e elérni, mégpedig lefelé csakúgy, mint felfelé, vagy pedig a munkaerő-felhasználását is. Semmi jele annak, hogy nagy és növekvő munkanélküliséggel kerülvén szembe, a szakszervezetek akár csak valamelyest is nagyobb hajlandóságot mutatnának a nominális bérek leszállításáról való egyezkedésre, mint amekkora hajlandóságot Keynes *Általános elméletének* megírásakor, 1936-ban tanúsítottak. Ahhoz, hogy a nominális bérek lefelé rugalmasakká válhassanak, a bérezési rendszerek átalakítására van szükség: a bérek jelentős súlyú elemévé kell válniuk a prémiumoknak és más olyan kereset-összetevőknek, amelyek meghatározott gazdasági változók alakulásához formális szakszervezeti hozzájárulás nélkül igazíthatók hozzá. A szakszervezetek talán hajlandók is lennének a béralakulás olyan szabályainak elfogadására, amelyek alapján a fizetési boríték vékonyodhat is, de vastagodhat is. Ezeknek a szabályoknak az alkalmazásakor bércsökkenés esetén nem kellene minduntalan hivatalos tárgyalásba bocsátkozni a szakszervezetekkel. Csakhogy roppant kétséges, vajon a szakszervezetek hajlandóak-e az egyszer már elért bérszinteken felül fizetendő keresetrészen túlmenően magukra e bérszintekre vonatkozóan is ilyen szabályokban megállapodni.

Más típusú munkaerőpiaci feszültségek kezelésére bevethető szerkezeti változtatás az olyan aktív munkaerő-politika, amely — az inflációs nyomást csökkentendő — az egyén számára megkönnyíti és kevésbé költségessé teszi a szaktudás megszerzését. Minél merevebbek — különösen üzemi szinten — a bérkülönbségek, annál költségesebb lehet az egyes cégek számára, ha bizonyos szakképzettségi hiányokat bérnöveléssel kívánnak megszüntetni. Az ilyenkor elkerülhetetlen üzemi és iparági szintű bérösszehasonlítások folytán ugyanis — s feltéve, hogy az ún. bérdrift (a tényleges keresetek és a megállapodásokban rögzített besorolási bérek közötti eltérések) mérséklése szakszervezeti cél — az egyes foglalkozásokban bekövetkezett bérnövekedések tovaterjednek, inflációs nyomást idézve elő. Ráadásul, ha a vállalatok kénytelenek viselni a képzési költségeket — ami feszült munkaerőpiacokon könnyen előfordulhat —, akkor vonakodni fognak a képzési kiadásaik növelésétől olyan körülmények között, amikor az általuk kiképzett munkaerő később más, olyan vállalatokhoz távozik, amelyeknél ilyen képzési költségek nem merültek fel, s így inkább képesek a munkaerőt vonzó magasabb bérek fizetésére. A szakképzettségi hiányok piaci alapú kiküszöbölése lassú, a vállalatok számára költséges, továbbá inflációs hatású folyamat lehet. A kormányzat azzal próbálhat javítani a piaci mechanizmusokon, hogy bizonyos szakképzettségű dolgozókban mutatkozó hiányok megelőzésére képzési programokat indít, illetőleg a képzést bizonyos arányban a vállalatokkal finanszíroztatja. A szakképzés előmozdítására mind a munkáspárti, mind a konzervatív kormányok éltek az aktív munkaerő-politika eszközeivel.

A bérek és a foglalkoztatás alakítása az állami szektorban

Az 1980-as évek elején az összes foglalkoztatottak mintegy 30 százaléka az állami szektorban dolgozott. A sztrájkok és más ipari akciók tekintetében az állami szektor — amely a közszolgáltatásokat is magában foglalja — a munkavállalók szemszögéből ugyanolyan megítélés alá esik, mint a magánszektor. Következésképpen az állami szektorban is erőteljes nyomás léphet fel a bérek emelésére, és ezek egy része erős inflációs nyomást gerjeszthet. Minden kormány törekedett az állami szektorban fizetett bérek növekedésének mérséklésére, hogy elejét vegye a bér-inflációs nyomásnak, illetőleg hogy az államosított iparágakban gátat szabjon az áremelkedéseknek, amelyeket — lévén az itt előállított termékek másutt fontos termelési inputok — erős költséginflációs hatásúnak tekintettek. Mindkét párt kormányzata igyekezett a sztrájkokat is elkerülni az állami szektorban. A céloknak ez az ellentmondása ciklikussághoz vezetett. Egy ideig az állami szektorban a bérek valamivel lassabban emelkedtek, mint a magánszektorban. Ez növekvő elégedetlenséget keltett a szakszervezetek és a munkásság körében, s megnehezítette a munkaerő toborzását és megtartását az egészében véve feszült munkaerőpiac feltételei között. Egy idő után már szakszervezeti akcióktól kellett tartani, s a kormányok rendszerint különleges vizsgálóbizottságokat alakítottak a szóban forgó iparág helyzetének felmérésére. Ennek eredményeként az adott iparágban felfelé kiigazították a béreket, s a ciklikusság folytatódott. A közszolgáltatások területén ezt az összehasonlíthatóság szem előtt tartásával és bérügyi kutatásokkal sikerült elkerülni.

1956-tól a nem ipari közszolgáltatásokban a fizetéseket az összehasonlíthatóság alkalmazásával úgy határozták meg, hogy a hasonló munkakörök betöltéséért másutt fizetett bérek középértékét vették alapul, kiszűrve a kiegészítő juttatások eltéréseinek és más tényezőknek a torzító hatását. A kormány képviseletében fellépő Pénzügyminisztérium mint munkáltató és a közszolgáltató szektor szakszervezetei közti nézetkülönbségekre hivatkozva bármelyik fél keresetet nyújthatott be a Köz-

szolgáltatási Döntőbírósághoz (Civil Service Arbitration Tribunal). A Döntőbíróság ítéletét a kormány általában elfogadta, jóllehet a döntőbíráskodásról szóló egyezmény szerint súlyos gazdasági indokok alapján módjában állott az alsóházat az ítélet elutasítására felkérni.

Ez a bérmeghatározási rendszer mind a szakszervezetek, mind a vezetés számára elfogadhatónak bizonyult, s elkerülhetővé tette a munkaerő-toborzás és -megtartás legsúlyosabb nehézségeit. Alkalmazása ugyanakkor azt is jelentette, hogy a közszolgáltatási béreket a Pénzügyminisztérium nem használhatta gazdasági szabályozóként. Továbbá minthogy a kormányok szükségesnek látták a kormányzati szolgáltatások meghatározott színvonalú biztosítását, amely egyben megszabta a foglalkoztatás méretét, a közszolgáltatásban a vázolt rendszer kivonta a kormányzati költségvetés egy fontos tételét a kormány ellenőrzése alól. Az államkincstárra voltaképpen annak mérlegelése hárult, hogy mekkora költségvetési keretekre van szükség az összehasonlítási folyamatban meghatározott nagyságú fizetések fedezéséhez.

Az államosított iparágakban a rendelkezések általában bármelyik fél számára lehetővé tették, hogy akár egyoldalúan is döntőbírósághoz forduljon. Miután azonban számos államosított iparág veszteségessé vált, döntéseivel a kormány pótlólagos támogatásokhoz és veszteségtérítésekhez igyekezett juttatni őket.

Az Egészségügyi Szolgálaton belüli fizetések ügyébe a kormány közvetlenül avatkozott be, és a vezetés mellé állva visszautasította a követeléseket. A helyi kormányzaton belül a munkaadói oldal főként a helyi hatóságok tagjaiból áll, még ha kisebb arányban a központi kormányzat közvetlenül is képviselteti magát. A finanszírozási források mintegy felét a központi kormány bocsátja a helyi közigazgatás rendelkezésére, a fennmaradó részt pedig helyi vagyonadókból fedezik. Az egészségügy s a helyi és az országos kormányzat kiadásainak a munkaerőköltségek mintegy háromnegyedét teszik ki. A tanári fizetésekre külön jogi eljárási szabályokat dolgoztak ki, s betartásuk felett a kormány, mint a helyi szervek finanszírozási forrásainak biztosítója, hathatós ellenőrzést gyakorol.

A munkáspárti kormány az állami szektor egyes részeire előírt ún. készpénzkorlátok bevezetésével igyekezett megoldani az itt tárgyalt problémát. Ennek az volt a lényege, hogy a következő pénzügyi év költségvetését rögzített pénzösszegként határozzák meg, amelyet nem igazítanak többé hozzá az időközben bekövetkező inflációhoz; vagyis a kormány által a közszolgáltatásoknak és hasonló típusú testületeknek biztosított kereteket nominálisan, nem pedig reálértékben szabják meg. Olyan eszközként fogták ezt fel, amellyel mérsékelni lehet a következő pénzügyi év kormányzati kiadásait, illetőleg újabb korlátot lehet az állami szektor költekezése elé állítani. Amennyiben a bérek a készpénzkorlátok tágulását meghaladóan emelkednek, akkor vagy csökkenteni kell a foglalkoztatottak számát, vagy pótlólagos finanszírozási forrásokat kell felkutatni.

Ár- és jövedelempolitikák

Egyszerűen szólva, az ár- és jövedelempolitika egyrészt arra próbálja általában rábírni a béralku résztvevőit, hogy elégedjenek meg az egyébként elérhetőnél kisebb nominális béremelkedéssel, amely azonban az egyidejű árellenőrzési törekvések folytán nem feltétlenül jelent reálértékben is kisebb bérnövekedési ütemet. Másrészt pedig a jövedelempolitika, szorgalmazva a munkatermelékenység javulását szolgáló rendelkezések belefoglalását a kollektív szerződésekbe, előmozdíthatja, hogy a nominális bérek adott növekedése a fajlagos munkaerőköltségek kisebb mértékű növekedésével párosuljon. Az árellenőrzés pedig az inflációs nyomás csökkentésére törekszik — esetleg fenntartva a reáltőke-megtérülés adott rátáját —, hogy így

rögzített árfolyamokkal elejét vegye a versenypozíciók gyengülésének, és mérsékelje a bérek reálértékének megőrzése által motivált nominálbér-emelési nyomást.

Az ár- és jövedelempolitikák lehetnek önkéntesek, amikor is a kormány igyekszik megnyerni az árak és a bérek alakításával kapcsolatos döntésekben részt vevők együttműködését; de lehetnek kötelező érvényűek is. Önkéntes együttműködésre olyankor kerülhet sor, amikor a kollektív alku résztvevői — különösen a szakszervezetek — úgy vélik: ha nem mutatnak együttműködési hajlandóságot, úgy a kormány olyan egyéb intézkedéseket hoz, amelyek még kedvezőtlenebbek lennének a számukra. Így azután hajlandóak lesznek lemondani, ha talán csak ideiglenesen is, a szabad kollektív bértárgyalásokban való részvétel jogáról. Ha önkéntes együttműködésükre nem lehet számítani, vagy ha a kormány úgy véli, hogy az nem hozna eredményt, kötelező ár- és jövedelempolitikák bevezetésére kerülhet sor. Ez esetben a rendelkezések megszegőit megtorlásokkal sújthatják. Gyakorlati és politikai megfontolásokból a megtorlásokat általában a munkaadókkal szemben foganatosítják.

Az 1960-as és 1970-es években mind a munkáspárti, mind a konzervatív kormányok, vonakodva ugyan, de éltek a jövedelempolitikák eszközével. A munkáspárti kormány 1965-ben szakszervezeti jóváhagyással önkéntes jövedelempolitikát vezetett be, a kötelező politikára való áttéréssel azonban elvesztette a szakszervezeti támogatást. Heath konzervatív kormánya is, szemben saját eredeti álláspontjával, kötelező politikát léptetett életbe, mivel úgy ítélte meg, hogy nincs más út az infláció mérséklésére és a foglalkoztatottság fenntartására. Az ezt követően hatalomra került munkáspárti kormány a Társadalmi Szerződés keretében önkéntes együttműködésen alapuló politikát próbált megvalósítani, de azzal a kísérletével, hogy a szakszervezetek által túlzottnak minősített mértékben fékezze a bérek növekedését, elvesztette a támogatást. Az állami szektorban egy sor sztrájkra került sor, annak jeleként, hogy a Társadalmi Szerződés megbukott, s hogy a kormányzásban ismét a konzervatívokon a sor.

A jövedelempolitikák hatásosságáról megoszlanak a vélemények. Úgy tűnik, a többség nem hisz abban, hogy e politikának hosszabb távon számottevő hatása lehetne a nominális bérek növekedésének ütemére, mondván: az e politikákkal elért ütemcsökkenés hatását semlegesítette a feladásukat követő felgyorsulás. De ha így áll is a dolog, a kormányok erősen igyekeztek az inflációs nyomást akár csak időlegesen is mérsékelni, ami önmagában is elismerést válthatott ki. Egyébként is, a konzervatív politika idején, 1974—1975-ben tapasztalt inflációs nyomás részben magának e politikának az önelégültségéből fakadt, amely lehetővé tette — és enyyiben bátorította — a havonkénti bérindexáláson alapuló bérkiigazításokat. Egészében véve az a támogatás, amelyet 1974—1975-ben a Bérbizottság, illetőleg 1964—1970-ben az Országos Ár- és Jövedelem Bizottság (National Board for Price and Incomes) nevével fémjelzett bér- és árellenőrzések élveztek, sokat csökkent. A vélemény az, hogy az ilyen ellenőrzések túlzottan merevvé teszik a munkaerőpiacot, és gátolják a munkaadók alkalmazkodását a helyi munkaerőpiacok feltételeihez. Bírálatokat váltanak ki az ellenőrzések amiatt is, hogy akadályozzák a szabad kollektív bértárgyalásokat. Az 1975—1979 között érvényben lévő Társadalmi Szerződés tapasztalatai kezdetben alátámasztani látszottak azt a nézetet, hogy a szakszervezetek önkéntes együttműködésével kielégítő inflációellenes politika valósulhat meg; a későbbi tapasztalatok azonban csalódást keltettek.

Felmerültek olyan javaslatok is, hogy adó alapú jövedelempolitikákat (tax-based incomes policies, TIPS) kellene bevezetni, amelyek keretében meghatározott szint feletti bérnövekedés esetében a munkáltatókat többlet-adófizetési kötelezettség terhelné. Ez egy lényegében önkéntesnek látszó bérszabályozási forma annyiban, amennyiben a felek szabadon dönthetnek a bérnövekedés üteméről; a büntetésként kiróható adók és bírságok folytán ugyanakkor kényszert is magában foglal.

Ez a megoldás a kialakult adózási rendszerre támaszkodva igyekszik elkerülni egy bürokratikus politika-végrehajtó apparátus kiépítését. Továbbá, alkalmazása nem kerülne összeütközésbe a kollektív bértárgyalásokkal, s nem jelentene közvetlen beavatkozást e tárgyalások eredményeibe sem. A kollektív tárgyalások résztvevői tetszésük szerinti egyezségre juthatnának, de annak tudatában, hogy bizonyos megállapodások bírságokat vagy magasabb adókat vonnak maguk után, erőforrásoktól fosztva meg a vállalatokat. A várakozások szerint a szakszervezetek, a vállalatot terhelő magasabb adók kiváltotta létszámleépítésektől tartva, mérsékelnék béremelési követeléseiket. De talán a munkaadók is határozottabban állnának ellen a bérköveteléseknek, ha adóbírságokkal kellene szembenézniük.

Monetaristák

A monetarizmusról mint közgazdasági gondolatrendszerről, illetőleg mint kormányzati politikát megalapozó nézetegyüttesről szóló főbb művek a munkanélküliség és az infláció makrogazdasági magyarázatán túl többnyire nem sok figyelmet szentelnek a munkaerőpiac működésének. A monetarizmus alapeszméje: az árak és a nominálbérek színvonalának és változásának meghatározásában a kulcsszerepet a pénzkínálat ellenőrzése játssza, következésképpen az infláció monetáris jelenség. Feltételezik, hogy a reálfolyamatokat tekintve a gazdaság általában az egyensúly állapotában van. A legtöbb monetarista elfogadni látszik, hogy a munkanélküliség, a súrlódásos munkanélküliségtől eltekintve, lényegében önkéntes, s hogy a munkaerőpiacok más piacokhoz hasonló működési szabályok alapján megtisztulnak. Szigetszerűen előfordulhat ugyan nem önkéntes munkanélküliség, ez azonban rendszerint elhibázott kormányzati beavatkozásoknak tulajdonítható, amelyekkel a minimális béreket túlságosan magasra emelték. A kötelező minimális bérek meghaladhatják a munkanélküliek minimális bérigényeit és határtermékét, s ilyenkor a foglalkoztatás alacsonyabb lehet, mint szabad piaci viszonyok között volna.

Az NRU-nak, legújabban pedig a NAIRU egyik megfogalmazásának a segítségével szokás magyarázni az átlagbérek növekedési ütemének és a munkanélküliség szintjének változásait. A monetaristák általában úgy vélik, hogy a hosszú távú NRU görbéje függőleges vagy éppen jobbra emelkedő, s így hosszabb távon nincs az infláció és a munkanélküliség között átválthatóság, továbbá a rövid távon megfigyelhető minden átváltás a munkaadók és a munkanélküliek téves helyzetmegítéléséből fakad. Mivel ugyanis azt feltételezik, hogy a munkaerőpiac a reálbérek közvetítésével tisztul ki, arra a következtetésre jutnak, hogy ha az aggregált pénzkereslet növekszik, a kibocsátás és a foglalkoztatás növeléséhez emelni kell a reálbéreket. A munkaadók hajlandók is ezt megtenni, mivel úgy vélik — helytelenül —, hogy az aggregált pénzkereslet növekedésével valamelyest növekszik a reálkereslet is. Hajlandók hát növelni a reálbéreket, hogy így több munkaerőt vonzzanak magukhoz, és növelniök kell a reálbéreket, hogy a saját elhatározásukból munka nélkül levőket munkába lépésre késztessék. Amikor azután felfedezik, hogy az aggregált kereslet csak nominálisan, — a reálkereslet bővülése és a reálbérek emelkedése nélkül — növekedett, a munkába frissen bevont dolgozók újból munkanélküliekké válnak, a munkaadók pedig tudomásul veszik, hogy a munkaerő-állományuk és -kibocsátásuk visszaáll a korábbi szintekre. Miközben ezt a magyarázatot elsősorban annak megvilágítására dolgozták ki, hogy az aggregált keresletnek a pénzellátás növelésével előidézett bővülése pusztán inflációs következményekkel jár, és hosszú távon nincs hatással a foglalkoztatásra, eközben az érvelés mozgósító ereje a munkaerőpiac működésére vonatkozó állításokból táplálkozik.

A monetaristák egy része úgy véli, hogy a szakszervezetek önmagukban csak

olyankor képesek nyomást gyakorolni a nominális bérszint emelésére, amikor éppen erősödőben vannak. Mivel nem alakult ki kielégítő eljárás a szakszervezetek erejének mérésére, kétségkívül fennáll e gondolatmenet tautologikus értelmezésének a veszélye. Mégis széleskörűen elfogadott az a tétel, hogy a szervezett szektorban a bérek a szakszervezetek erejének múltbeli növekedése folytán magasabbak, mint a munkások megfelelő kategóriáinak a nem szervezett szektorban fizetett bérek. Ez az összefüggés azonban visszájára is fordulhat — különösen a magas képzettségi igényű foglalkozások esetében —, ha a munkaadók bérnövelésekkel akarják a dolgozóikat a szakszervezetbe való belépéstől eltántorítani, vagy mert eltérő az egyes szektorok fizetőképessége. Az egyes szektorok között különbségek lehetnek továbbá a munkaerő minőségében is.

Ha a béreket normális, a piacot megtisztító szintjük fölé nyomják fel, szűkül a foglalkoztatás. Az egyik monetarista modell abból indul ki, hogy a szervezett szektor magas bérei az illető szektorban csökkentik a foglalkoztatás szintjét, s egyidejűleg növelik az állást kereső munkások számát a nem szervezett szektorban. Ezért a bérek ez utóbbi szektorban esni kezdenek, de nem eshetnek a piac megtisztításához szükséges szintre, mivel a kormányzat által nyújtott munkanélküli-segély összege egyben olyan küszöbérték, amely alá a munkanélküliek minimális bérigényei s így a tényleges bérek sem süllyedhetnek. Ebben a helyzetben önkéntes munkanélküliség következik be: a munkanélküliek a segélyre jogosító munkanélküliséget választják.

Más változatok a hangsúlyt a szakszervezetek szerepére helyezik azoknak a torzulásoknak a létrejöttében, amelyek megakadályozzák a munkaerőpiaci mechanizmusok szabad érvényesülését. Úgy vélik, hogy jogi védettségüknél fogva a szakszervezeteknek indokolatlanul nagy hatalmuk van a munkaadókkal való kapcsolatukban; továbbá, a szakszervezeti vezetés képes a maga szélsőséges és felelőtlen álláspontját ráerőltetni a vonakodó tagságra — állítják, mondván: az érvényes jogszabályi rendelkezések és a szakszervezeti szabályzatok nem nyújtanak szakszervezeteik akcióival szemben az egyes tagoknak kielégítő védelmet. Kulcsfontosságúnak tekintik az állam szerepét egyrészt, mert az állam alakítja ki az ipari kapcsolatrendszerek jogi kereteit, másrészt az állami munkahelyek nagy száma, aránya miatt, harmadrészt — az állami szektor más részei esetében — a közkiadások finanszírozójaként végzett tevékenységénél fogva.

A jelenleg hatalmon lévő Thatcher-kabinet 1979 óta alkalmazott politikáira — még ha e politikai irányvonal nem mondható is igazán monetaristának, minthogy nem mindig szabályozták a pénz mennyiségét, és a monetarizmusnak egy sajátságos értelmezését követték — a következőkben mint a monetarizmus alkalmazásának szemléletes példáira fogunk tekinteni. Két fő okunk van erre. Először is, nem feltétlenül áll valamely kormánynak ténylegesen módjában a pénzkínálat szabályozása, s különbözhetnek az arról vallott felfogások, hogy a pénzkínálat mérésére szolgáló konkrét módszerek közül melyik tekintendő a legfontosabbnak. Másodszor, ha elfogadjuk, hogy a monetarizmusnak számos értelmezése lehetséges — mint ahogyan így van ez a post-keynesiánus vagy akár a marxista felfogás esetében is —, úgy a minősítést a gyakorlatban annak megítélésére célszerű alapoznunk, vajon tapasztalható-e adott kormányzat részéről törekvés a zászlajára tűzött iskola tanításaival összhangban álló intézkedéssorozatok meghozatalára. Ilyen alapon a Thatcher-kormányra joggal tekinthetünk úgy, mint azoknak a 20. századi angol kormányoknak az egyikére, amelyek különös következetességgel ragaszkodtak egy bizonyos közgazdasági eszmerendszerhez. Miközben egy külső szemlélőnek mindig nehéz, ha nem lehetetlen felismernie, miért éppen az adott gazdaságpolitikákat alkalmazták, és megítélnie az egyes intézkedések mögöttes indokait, aligha juthatunk más következtetésre, mint hogy a munkaerőpiaci viselkedés befolyásolására

a Thatcher-kormány által bevezetett különféle intézkedések szembeszökő következetességről tanúskodnak a monetarista politika megkívánta mechanizmusok kiépítésében.

Makro-gazdaságirányítás

A Thatcher-kormány a gazdaságirányítás fő feladatát a pénzellátás ellenőrzésében látja. Ennek következtében a fiskális politika fő célja az adók csökkentése, hogy ezáltal erősödjenek a gazdaságon belüli piacszabályozó, -dinamizáló erők. Egyidejűleg előirányozzák a kormányzati kiadások lefaragását, hogy ennek révén csökkenjen az állami szektor kölcsönigénye (Public Sector Borrowing Requirement, PSBR), amely a monetarista háromszög — PSBR; pénzkínálat; kamatláb — egyik oldala. A monetáris szabályozás fő eszköze a rövid távú kamatláb változtatása. A pénzkínálatot kézben tartva, a monetarista felfogás szerint csak akkor következhet be túlzott, vagyis inflációs hatású bérnövekedés, ha a munkások belenyugszanak a foglalkoztatottság csökkenésébe. Ez nagyon hasonló a keresletszabályozás alapjául szolgáló nézetekhez. Sajátossága abban a biztos hitben áll, miszerint csupán egyetlen változónak: a pénz mennyiségének van jelentősége. A mennyiségi pénzelmélet valamely válfajának elfogadása a monetarizmus próbaköve. Az elmélet jól ismert $MV=PT$ képlete kibővíthető $MV=PT=EW$-re, ahol E a foglalkoztatottság színvonala, W pedig az átlagos bérszínvonal. Ez a monetarista értelmezés a bérek és a foglalkoztatás béralap oldalú megközelítésébe vetett hitről árulkodik.

A kormányzat elhárította magától a felelősséget a foglalkoztatás szintjéért, kijelentvén: ez olyasvalami, ami nem áll módjában szabályoznia. A foglalkoztatottság színvonalának meghatározása így a munkaadók és a szakszervezetek, illetőleg — amit a kormány szívesebben látna — saját hasznuk maximalizálására törekvő munkaadók és egyes munkások akcióira és döntéseire hárul.

A bértárgyalások strukturális feltételeinek alakítása

A Thatcher-kormány minden elődjénél szélesebb körű és mélyrehatóbb struktúraátalakítási programba kezdett. Az alapvető cél egy olyan munkaerőpiac kiépítése volt, amelyben az egyének a foglalkoztatással kapcsolatos szabad választásukat juttathatnák kifejezésre, olyan feltételek mellett, hogy az egyéni választások kevéssé legyenek kitéve a szakszervezeti és állami akciók „torzító" hatásának.

A kormány törvényhozási aktussal mérsékelte a szakszervezetek védettségét a sztrájkok miatt benyújtott kártérítési igényekkel szemben. Előírták az érintett szakszervezeti tagság megszavaztatásának kötelezettségét a sztrájkakció megkezdése előtt 28 nappal. A kisegítő sztrájkőrség nem mentesül többé a károkozási felelősség alól, és szűkebben határozzák meg azoknak a viszályoknak a körét, amelyekre továbbra is érvényben marad a kártérítési kötelezettség alóli mentesség; részben emiatt is most már sokkal nehezebben tudnak a szakszervezetek bárhol is teljes körű tagságot elérni.

Az intézkedések célja: csökkenteni a szakszervezetek azon képességét, hogy a kollektív bértárgyalásokon az erőegyensúly módosításával magasabb kollektív minimális bérigényt érvényesítsenek. Ezek az intézkedések a munkaerő sokkal rugalmasabb alkalmazását is megkönnyíthetik azáltal, hogy csökkentik a szakszervezetek ellenállóképességét a munkaadóknak a munkaerő összetételének és a munkamódszereknek a megváltoztatására irányuló szándékaival szemben. A munkáltatók esetenként — legszembetűnőbben a nyomdaiparban — mintha valóban élnének már azokkal az új rendelkezések adta lehetőségekkel, hogy kártérítési igényüket peres úton érvényesíthetik, illetőleg útját állhatják a most már illegális szakszerve-

zeti akcióknak. Mindez magasabb termelékenységgel párosuló létszámcsökkentésekhez vezetett.

A szakszervezetekre ez a kormány úgy tekint, mint amelyek a piaci erők hatékony működését akadályozó zavarokat okoznak a munkaerőpiacon. Teljes körű tagsági megállapodásokkal és tagjaik fegyelemre kényszerítésével a szakszervezetek képesek az egyes dolgozók minimális bérigényét meghaladó kollektív bérigényminimumokat elismertetni. Sztrájkőrséggel és a tagság teljes körét átfogó megállapodásokkal kizárják annak lehetőségét, hogy viszályok közepette nem szakszervezeti tagok felkínálják a munkaerejüket. Ennek a jelenségnek a visszaszorítása fontos eleme egy olyan monetarista megközelítés mellett elkötelezett kormány munkaerőpiaci politikájának, amelyik különös figyelmet szentel az egyének viselkedésének.

Az egyének viselkedésének befolyásolásában a kormányzat abból az elvi meggondolásból indul ki, hogy ha az egyének a piaci feltételeket tükröző, a kormányzati és a szakszervezeti beavatkozások torzító hatásaitól lehetőség szerint mentes keretek között szembesülnek a választási lehetőségek valamely halmazával, akkor olyan döntéseket fognak hozni, amelyek a jólét és a kibocsátás maximalizálásához vezetnek.

A kormány által befolyásolható fontos tényező a munkanélküli-segélyeknek s ezen keresztül a munkanélkülieket munkavállalásra késztető bérminimumoknak a nagysága. Jóllehet sokan hajlandók olyan bérért is munkát vállalni, amely után kisebb nettó jövedelmük marad, mint a munkanélküli-segély, e kétféle jövedelem egymáshoz viszonyított nagyságát („helyettesítési arányát") akkor is fontos tényezőnek tekintik mind a munkanélküliség szintjének, mind pedig a bérek kialakult szintjének és növekedési ütemének a meghatározásában. Ezért különböző intézkedésekre került sor a munkanélküli-segély növekedési ütemének mérséklésére. A munkanélküli-segélyt is adóköteles jövedelemmé minősítették, és törvényesítették annak vélelmezését, hogy a szakszervezetétől minden sztrájkoló sztrájkfizetést kap, akár történt ilyen kifizetés, akár nem.

Az adórendelkezések egy további módosítása is a sztrájkolókat érintette. Az Egyesült Királyság adórendszere normális körülmények között egy-egy adóéven belül heti alapon működik: ha az adóköteles jövedelem valamely héten csökken, akkor az adófizető adó-visszatérítésben részesül. A Thatcher-kormányzat úgy módosította a szabályokat, hogy akik sztrájkban vettek részt, nem kaptak adó-visszatérítést. Azt remélték, hogy ez a jövedelemkiesés a sztrájk befejezésére ösztönöz majd.

A kormányzat megszüntette vagy csökkentette azokat a beavatkozásait, amelyek célja: érvényt szerezni a minimális bérekre vonatkozó előírásoknak. Hatálytalanította az ILO-konvenció 94. pontját, s így elvethette a méltányos bérekről intézkedő 1946. évi határozatot (Fair Wages Resolution), amely a kormányzati megbízásban álló magánmunkáltatók által fizetendő bérekre vonatkozott. A határozat célja az volt, hogy az állam ne húzhasson hasznot a kizsákmányolt munkások munkájából, s hogy azok a vállalatok, amelyek elismerték a szakszervezeteket, ne kerüljenek hátrányba az állami megbízásokért folyó versenyben. Törvényt hoztak a bérügyi bizottságok hatáskörének korlátozására a minimális bérek meghatározásában. Különböző foglalkozásokra és külön a fiatalkorúakra vonatkozó minimális bértételek helyett e bizottságok most már csak egyetlen, minden felnőttre érvényes minimális bért állapíthatnak meg, s nem jogosultak többé különféle prémiumok meghatározására. Gyakran lehetett hallani a fiatal munkások viszonylag magas béreinek súlyosan hátrányos visszahatásairól foglalkoztatási kilátásaikra — ennek megfelelően a fiatalokra előírt külön bértételek megszüntetésére úgy tekintettek, mint amely a fiatalok számára több munkahely megteremtését teszi lehetővé.

Intézkedéseket hoztak a munkaerő mobilitásának növelésére. Úgy vélték, hogy

a megfelelő lakáslehetőségek hiánya egyes dinamikus körzetekben és a szubvencionált állami lakásokkal ellátott munkások nagy száma némely magas munkanélküliségű körzetben erősen gátolja a térbeli mobilitást. Ezért lépéseket tettek a lakbértámogatások mérséklésére, majd megszüntetésére.

A bérek és a foglalkoztatás alakítása az állami szektorban

A Thatcher-kormány hatalomra kerülése óta kiemelt jelentőséget tulajdonít annak, hogy csökkentse az állami szektor kölcsönigényét (PSBR), s a pénzügyminiszter kifejezte azt a reményét, hogy 1987—1988-ra végre költségvetési többlet áll majd elő, és csökken a nettó adósságállomány. A helyi hatóságok és az egészségügyi szolgálat tevékenységének alvállalkozásba adása része az állami kiadások és kölcsönfelvétel mérséklését, valamint a bérek és a bérnövekedés csökkentését célzó stratégiának. A helyi hatóságokra kiszabott ún. készpénzkorlátokat megszigorították oly módon, hogy előírták, meddig mehetnek el a helyi adók (vagyonértékadók) kulcsának emelésében. A helyi hatóságok kiadásainak korlátozása végett a kormányzat alaposan megváltoztatta az országos és a helyi szervek közötti hatáskörmegosztást. Ezáltal várhatóan csökkenni fog az állami szektorban foglalkoztatottak száma és aránya.

A kormány növekvő mértékben magánvállalkozókra támaszkodik olyan munkákban, amelyeket korábban állami alkalmazottak végeztek, s az alvállalkozás további kiterjesztése várható az egészségügyi szolgálatban és a helyi kormányzati szerveknél. Ez a privatizálás sok esetben visszaesést idézett elő a bérekben s még gyakrabban a szabadságra való jogosultságban, valamint a ledolgozott órák számában. A privatizálásnak ezeken a területein az alacsonyabb bérek és munkaerőköltségek a foglalkoztatásnak nem a növekedését, hanem a csökkenését okozták. Az alacsonyabb bér és a kevesebb munkaalkalom, úgy tűnik, együtt jár, nem pedig egymást helyettesíti.

A kormányzat az állami alkalmazottak bérmeghatározási rendszerén végrehajtott szerkezeti változtatásokkal igyekszik csökkenteni a bérek növekedési ütemét az állami szektorban. Egyoldalúan felmondta az ún. összehasonlíthatóságnak mint a közszolgáltatásban követendő bérmeghatározási elvnek az alkalmazásáról kötött megállapodást — annak ellenére, hogy e megállapodás tiltó rendelkezéseket tartalmazott az azonnali és egyoldalú felmondással szemben. A megállapodásban foglalt kikötéseket figyelmen kívül hagyva, eredetileg a közszolgáltatási döntőbíróság igénybevételétől is elzárkózott. Amikor pedig végül belement abba, hogy döntőbírósághoz forduljanak, a döntőbírósági kihallgatás megkezdése előtt bejelentette: ha a bíróság ítéletét túlzónak tartja, az alsóháztól kérni fogja annak érvénytelenítését. Noha ilyen lépésre az eredeti döntőbíráskodási egyezmény értelmében tulajdonképpen joga volt, a döntőbíráskodást megelőző fenyegetőzés ellenkezett a kialakult gyakorlattal. A kormány később úgy változtatott az állami szolgáltatásokra vonatkozó egyezményen, hogy döntőbíráskodásra csak a két fél együttes indítványára kerülhet sor, és gondoskodott róla, hogy az állami szektor más részeiben is hasonló eljárásbeli módosításokat vezessenek be. A kormány sokkal aktívabb szerepet játszott a közszolgáltató szektor bértárgyalásaiban, és álláspontjának az ún. készpénzkorlátokon keresztül érvényt is szerzett.

Az állami szektorban számos munkaügyi konfliktus adódott. Ezekben azonban — érdekes módon — nem törekedett a kormány azoknak a lehetőségeknek a kihasználására, amelyeket a munkaügyi jogszabályok biztosítottak a számára. A hosszú bányászsztrájkra például rányomta a bélyegét a munkáltató tartózkodása attól, hogy a Thatcher-féle munkaügyi jogszabályrendszer alkalmazásához folyamodjék.

Az adminisztráció úgy igyekezett az állami szektorban megszüntetni az országos érvényű fizetési tarifákat, hogy olyan regionális tarifák kialakítását szorgalmazta, amelyek tekintettel vannak az egyes térségek munkaerőszerzési és -megtartási nehézségeire. Emellett igyekezett rugalmasabbá tenni a fehérgalléros foglalkoztatottakra érvényes fizetési rendszereket: a fizetési skála által előírt évi emelések helyett érdem szerinti fizetésemeléseket szorgalmazott. A közszolgáltatások némely területein bekövetkeztek ugyan bizonyos változások, lényegi változásokra azonban még nem került sor. Az elkövetkező két évben viszont jóval határozottabb erőfeszítésekre számíthatunk. Szakértői testületekre támaszkodva a kormány folytatja az olyan csoportok fizetésének felülvizsgálatát, mint a közszolgáltatási ranglétra csúcsain állók, az orvosok és fogorvosok, valamint a fegyveres erők tagjai, s megkezdi a fizetések felülvizsgálatát a szülésznők és hasonló foglalkozásúak körében. Az ún. készpénzkorlátok alkalmazása azonban azt jelenti, hogy az ajánlott fizetésemelések csak megadhatók: a kormány nem feltétlenül biztosítja a pótlólagos forrásokat ahhoz, hogy ezek a fizetésemelések a pillanatnyi alkalmazotti létszám mellett ténylegesen meg is valósulhassanak.

Következtetések és kérdőjelek

A Thatcher-kormány által bevezetett monetarista politika munkaerőpiaci hatásai szembetűnőek. A pénzszűke politikájának hatására — amint az táblázatunkból látható — a munkanélküliség jelentősen emelkedett, az infláció mérséklődött, és egyidejűleg nőtt a termelékenység. Az 1984. évi bányászsztrájktól eltekintve, csökkent a sztrájkaktivitás. A szakszervezetek hatalmát korlátozó törvénymódosítások, párosulva a foglalkoztatási feltételek kedvezőtlenebbé válásával, megváltoztatták az erőviszonyokat az iparban. Sok munkaadó változtatásokat erőszakolt ki a létszámnormákban és a munkafolyamatokban. A bérmeghatározásban további decentralizáció következett be, s a kormány ugyanerre törekszik az állami szektorban is. Nyilvánvaló, hogy ehhez jelentős változásokra lesz szükség a szakszervezetek hozzáállásában és magatartásában. Bár az új szakszervezeti törvények megnehezíthetik a szakszervezetek ellenállását a változásokkal szemben, az állami foglalkoztatás némely területein szakszervezeti akciókra kell számítani. Amennyiben az államkincstár lazít azon a szorításon, amelyet ma a kormányzati kiadásokra gyakorol, és teret enged a decentralizált béralkunak, akkor az állami foglalkoztatottak némely csoportjainak keresete nagyobb mértékben fog emelkedni.

A magánszektorban az átlagkeresetek és a termelékenység jelentős növekedését figyelhettük meg. Ez részben annak a ténynek a statisztikai tükröződése, hogy a foglalkoztatás csökkenésével eltolódás következett be a foglalkozási szerkezetben. A kormány mindazonáltal aggódik az átlagkeresetek növekedési üteme miatt, mondván: a munkaadók az árak növekedését meghaladó béremelésekhez járultak hozzá. (Lásd a táblázatot!) A megállapodás szerinti és a ténylegesen fizetett bérek között is nagy az eltérés. Ennek egyik oka, hogy némely térségekben hiány van szakképzett munkaerőben. Egy másik ok, hogy a munkaadók a termelékenység növekedéséhez igazodó prémiumokat és többletkereseteket fizetnek. A megélénkült árupiaci verseny nyomására ugyanis a vállalatoknak nagyobb figyelmet kell szentelniük az áron kívüli olyan tényezőknek, mint a minőség, a szállítási határidők és a fogyasztóknak nyújtott szolgáltatások. Ez pedig nagyobb teljesítményt és jobb felkészültséget, fokozottabb erőfeszítéseket követel az alkalmazottaktól. Ennek elérésére a vállalatok hajlandók felemelni alkalmazottaik fizetését. Emellett — a nagyarányú munkanélküliség s az 1983—1987 közötti ötéves időszak csökkenő sztrájkaktivitása ellenére — azoknak a termelőüzemeknek a 28 százalékában, ahol elis-

Adatok az 1980—1987 közötti időszak politikáinak értékeléséhez

Év	A munkanélküliség évi átlagos rátája (százalék)	A foglalkoztatottak számának változása (százalék)	A szakszervezetek taglétszámának változása (százalék)	A sztrájkok miatt kiesett munkaidő-alap (1000 nap)	Kiskereskedelmi árindex (százalék)	A megállapodás szerinti béreknek átlagos növekedése az iparban (százalék)	A megállapodás szerinti béreknek növekedése a szolgáltatásokban (százalék)	A keresetek átlagos növekedése a szolgáltatásokban (százalék)	A keresetek átlagos növekedése a teljes gazdaságban (százalék)	Azoknak az iparvállalatoknak az aránya, amelyek a kibocsátásokat korlátozó szakmunkaerő-hiányt jelezték (százalék)
1980	6,8	—2,6	—2,6	11 694	18	14,6	—	18,8	20,7	8,0
1981	10,4	—1,8	—6,5	4 266	13	8,0	—	13,6	12,9	3,0
1982	12,1	—2,2	—4,2	5 313	12	6,8	—	10,5	9,4	3,0
1983	12,9	—1,6	—3,1	3 574	5	5,6	6,4	9,0	8,4	4,5
1984	13,1	+0,8	—2,2	27 135	5	6,1	6,5	9,0	7,5	8,3
1985	11,8	+0,2	—2,5	6 402	5	6,4	7,0	8,8	7,5	13,3
1986	11,8	+0,4	—	1 902	6	5,6	6,1	8,0	7,5	12,0
1987	10,4	+0,8	—	3 499	4	5,3	6,2	8,0	7,8	13,0

Forrás: Confederation of British Industry.

merik a szakszervezeteket, sztrájkakciókra, számos más ilyen vállalatnál pedig sztrájkfenyegetésekre került sor. Nem egyértelmű hát, hogy milyen mértékben csökkent a szakszervezet ereje, és mennyiben csökkentette a sztrájkba lépés szükségességének érzetét a munkaadók nyilvánvaló hajlandósága arra, hogy növeljék megmaradó dolgozóik reálbérét. Jelentős mértékű bérdrift is keletkezett: az átlagkeresetek a béregyezményekben előírt bérnövekedési mértékeket meghaladóan nőttek.

Amennyiben a monetarizmus csökkentette a bérek növekedését és az inflációt, akkor ezt a munkanélküliség jelentős megnövelésével érte el. A nagyobb termelékenységből származó előnyök ára az volt, hogy a gazdaságot a teljes foglalkoztatottságnál alacsonyabb szinten működtették. Egyáltalán nem világos, vajon a termelékenység javulása és a mérsékelt bérnövekedés akkor is fenntartható-e, ha a munkanélküliség jelentősen mérséklődik. A szakképzett munkaerő hiánya — nem szólva a szakszervezetek harciasságának esetleges újraéledéséről — erős inflációs nyomást kelthet.

Szabad kollektív bértárgyalás mellett a kormány csak a makro-gazdaságirányítás eszközével és a béralku strukturális feltételeinek alakításával befolyásolhatja a béreket és a foglalkoztatást. Az erőforrások elosztása a kollektív bértárgyalások által működésükben korlátozott piaci erők hatásától befolyásolva mehet végbe, s nagy hatékonyságú erőforrás-elosztás és magas kibocsátási szint érhető el. Fennáll azonban az infláció veszélye.

A makro-gazdaságirányítási politikák és kü önösen a monetarizmus azon a feltételezésen alapszik, hogy az aggregált kereslet kézben tartása esetén a túlzott béremelések munkanélküliséghez vezetnek. Csakhogy, ha így áll is a dolog, akkor sem következik belőle, hogy ugyanazokban a szektorokban fog csökkenni a foglalkoztatás, amelyekben a túlzottan nagy bér- és áremelkedésekre került sor. Így minél decentralizáltabban folynak a kollektív bértárgyalások, annál kevésbé lehetnek a megszorító makro-gazdaságirányítási politikák hatással az inflációra. Centralizált bértárgyalások esetén a társadalmi partnerek tudatosan számításba vehetik a bérekkel kapcsolatos döntéseik foglalkoztatási kihatásait, s így az árak és a bérek kevésbé fognak nőni. S fordítva: minél inkább a termelékenység növekedése határozza meg egyes szektorokban a bérek növekedését, s támaszkodnak más szektorokban az összehasonlíthatóság elvére a bérnövekedés meghatározásakor, annál nagyobb a veszélye az inflációnak. A szakszervezetek erejének csökkentésére irányuló strukturális változtatásokkal, illetőleg az összehasonlíthatóság elvének alkalmazási körét szűkítő lépésekkel elérhető ugyan bizonyos hatás, de igazi sikerre csak akkor lehet számítani, ha a tárgyalóasztal mindkét oldalán megváltozik a felek hozzáállása és magatartása, s ezáltal sokkal rugalmasabbá válnak a relatív bérek. A makro-gazdaságirányítási politikákon alapuló hatásos bérkorlátozás esetleg a munkanélküliség jelentős egyszeri növekedésével járna együtt, s az sem zárható ki, hogy a munkanélküliség egyre magasabb szintje alakulna ki. Ez azt jelentené, hogy a NAIRU nem marad állandó, és a munkanélküliségnek inkább a változásán, semmint a szintjén múlik a munkanélküliség bérnövekedést fékező hatása.

A bérmozgások jövedelempolitikai eszközökkel történő központi ellenőrzésével esetleg csökkenthető az infláció, és előmozdítható a magas foglalkoztatottság, az erőforrás-allokációs rendszer indokolatlan merevsége miatt azonban az ilyen megoldások kedvezőtlenek lehetnek a hatékonyság szempontjából. S ha a prémiumokat is szabályozzák, ennek negatív hatása lehet a termelékenységre.

Sem a post-keynesiánusok, sem a monetaristák nem dolgoztak ki olyan intézkedéscsomagot, amelynek segítségével a kormányok a magas foglalkoztatottságot alacsony inflációs rátával és gyors termelékenységnövekedéssel kombinálhatják. A bérmeghatározás intézményi rendszere, a munka tartalmában bekövetkező módosulásokhoz, a foglalkozás és — feltehetőleg — a munkahely változásához való

viszonyulás, illetőleg a méltányosságról kialakult képzetek: mind-mind fontos meghatározó tényezői a bérek és a termelékenység növekedési ütemének.

A közszolgáltatások kezelése mindig gondot jelent a kormányoknak. Forgalomba kerülő, eladható termék híján ugyanis a béreket nem határozhatják meg az árupiaci erők és a verseny. Különösen az olyan foglalkozásokra nehéz a munkaerőpiaci versenyen alapuló kritériumait felállítani, amelyek hosszú távú előmenetelt biztosítanak — elsősorban a közszolgáltatásokban. A Thatcher-kormány határozottan szembehelyezkedik az összehasonlíthatósággal — részint magával az elvvel, de részint mert az alkalmazása a közkiadások fontos tételét vonja ki a kormány ellenőrzése alól. Tudomásul veszi a nagyvonalú összehasonlításokat a rendőrségre és a tűzoltóságra nézve, de kifogásolja, hogy alkalmazásuk a gyakorlatban a fizetések túlzott emelkedéséhez vezetett. Végül, az ún. készpénzkorlátok előírása mellett nemigen folyhatnak eredményes szabad kollektív bértárgyalások — kivéve, ha lehetőség van a bér és a foglalkoztatás között átváltásra.

Sólyom László—Szabó Máté (szerk.):

A ZÖLD HULLÁM

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának kiadványa, 1988. Ára 150 Ft

A kötet a környezetvédelmi társadalmi mozgalmakkal, a környezetvédelmi problémákkal, illetve a környezetvédelemmel kapcsolatos jogi kérdésekkel foglalkozik. A hazai problémákat feldolgozó rész tanulmányaitól és dokumentumaitól eltekintve elsősorban nyugatnémet anyagok fordításait tartalmazza. A nemzetközi rész az NSZK-beli Zöldek bemutatásán túlmenően a világméretű ökológiai mozgalom egészére kitekintést nyújt.

Ez a kötet hasznos olvasmány minden környezetvédelmi kérdések iránt érdeklődő magyar olvasó számára.

Kapható az ELTE ÁJTK portáján (Budapest V. ker., Egyetem tér 1—3.), és az ELTE ÁJTK Cukor utcai jegyzetellátójában

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 10. sz. (11899—1201. l.)

LÁNG JÁNOS—PÁRTOS GYULA

A távközlési infrastruktúra új fejlesztésstratégiája

A magyar távközlési ellátottság riasztóan alacsony mennyiségi és minőségi színvonala a VII. ötéves tervben megkezdett gyorsabb ütemű fejlesztés ellenére sem változott érdemben: 1990-ben 100 főre várhatóan 9 fővonal, illetve 16,9 beszélőhely jut. Ez utóbbi csak 44 százalékkal lesz magasabb az 1980-as értéknél, és az európai átlagnak mindössze 40 százalékát teszi ki. Eközben a telefonra várakozók számának növekedési üteme az elmúlt évtizedben többszöröse volt a kapacitások bővülésének, s a szám 1990-re várhatóan mintegy 600 ezerre emelkedik. Nemzetközi összehasonlításokon alapuló becslések szerint a magyar gazdaság fejlettségi színvonalának a jelenleginél mintegy 1—1,2 millióval több fővonal felelne meg.

A továbbiakban ezért abból indulunk ki, hogy a magyar távközlés jelenlegi állapotából való *kitörést* csak egy olyan új, átfogó — a fejlesztési folyamatba minden szükséges tényezőt bevonó — stratégia révén lehet megvalósítani, amely a *felzárkózást* tűzi célul. Vagyis amely a nyugat-európai országok mennyiségi ellátottságának mai alsó sávját (40—45 beszélőhely/100 lakos) nem a beláthatatlan jövőben, hanem a távlati fejlesztési terv időhorizontján belül — az ezredforduló utáni egy-két évtizedben — törekszik elérni. Egy ilyen célkitűzés feszített ütemű fejlesztést követel. Azt jelenti, hogy az eddigi három-négy százalékos évi fejlődési ütemet a következő 15—20 év során legalább évi 12—13 százalékra kell felgyorsítani. Ám belátható, hogy erre a feszítésre szükség van, hiszen ha elérnénk is a magunk elé tűzött célt, távközlési ellátottságunk az ezredforduló után úgy is épp csak, hogy elérné az akkori feltehető gazdasági fejlettségünk által minimálisan megkívánt értéket.

Milyen egyéb érvek szólnak a fejlesztési ütem gyorsítása mellett?

1. A távközlés extern hatásai következtében a távközlési infrastruktúra fejlődéséből (illetve elmaradásából) az információ felhasználójának sokkal nagyobb haszna (illetve kára) származik, mint az információtovábbítást végző távközlésszolgáltatónak.* Emiatt a magyar gazdaságnak és társadalomnak elsőrendű érdeke a gyors fejlesztés. A gazdasági növekedés megtorpanása, a hatékonysági gondok kiéleződése miatt gazdaságunkat és társadalmunkat különösen érzékenyen érinti a megfelelő távközlési hálózat hiányából fakadó termelési veszteség és társadalmi kár, amelyek együttes összegét óvatos becslések szerint is legalább évi 15—16 milliárd Ft-ra tehetjük

2. A gyors és nagymértékű távközlés-fejlesztés mellett szól az is — s ez már a

* Nemzetközi tapasztalatok szerint a távközlés extern jövedelemnövelő hatása, illetve a távközlési beruházások multiplikátor effektusa (például foglalkoztatásnövelő hatása) nem marad alul a más területeken alkalmazott korszerű technikával való összehasonlításban.

Láng János a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékének adjunktusa,

Pártos Gyula az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

fejlesztés hatékonyságának kérdésére visz át —, hogy minél gyorsabban és minél nagyobb méretben valósul meg egy távközlési beruházás, fajlagosan annál olcsóbb, illetve annál jövedelmezőbb. Az imént ismertetett felzárkózó célú fejlesztés esetén például a *nagyobb méretekből fakadó gazdaságossági előnyök* — az ún. economies of scale — hatására az egy fővonal létesítésére jutó költségek a jelenlegihez képest jelentősen — 20—30 százalékkal is — csökkenhetnek.

3. Mind a fejlett, mind az újabban fejlődésnek indult országok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a világgazdasági korszakváltás, a gazdasági szerkezetátrendeződési folyamatok, a nemzetközi piacokon kiéleződő versenyhelyzet az információnak mint termelési tényezőnek a radikális felértékelődését eredményezte. A távközlés „szűk keresztmetszetté" változtatása, a bruttó beruházásoknak a fejlett régiókban alig 2—5 százalékra rugó (a GDP-nek általában 5—15 ezrelékét kitevő) távközlési beruházásokon való „takarékoskodás" nemcsak anakronisztikus, de *közgazdasági szempontból is végletesen szűklátókörű politika.* Ez a fajta „takarékoskodás" nagyon gyorsan az egyéb források (termelési tényezők) hasznosulását fékező, azok pazarlását előidéző elemmé válik.

4. Feltűnő, hogy minden olyan megkésetten iparosodó ország, amely az elmúlt 15—20 év alatt sikeres gazdasági expanziót hajtott végre, s ezáltal képes volt integrálódni a világgazdaságba, ennek *infrastrukturális előfeltételeként rendkívül gyors ütemben* — évi 15—20 százalékkal — *fejlesztette távközlési-informatikai hálózatát.* Mind a dél-európai (görög, spanyol, újabban török), mind az újonnan iparosodó délkelet-ázsiai és latin-amerikai országok példája azt mutatja, hogy az informatikai infrastruktúra középponti elemének, a távközlési hálózatnak a gazdasági növekedés ütemét nagyságrendileg meghaladó — kétszámjegyű — fejlesztési üteme e gazdaságok nemzetközi versenyképessége, sikeres világgazdasági integrálódása szempontjából kardinális jelentőségű politika volt.

5. Amikor arról döntünk, hogy a következő időkben gyorsított ütemben, vagy továbbra is a szükségesnél lassabban fejlesztjük telefonhálózatunkat, sokkal nagyobb a tét, mint hogy kielégítjük vagy figyelmen kívül hagyjuk a hagyományos „telefonálás" iránti növekvő igényeket: az *egész gazdaság* (és társadalom) *strukturális átalakulásának és modernizálódásának, avagy további lemaradásának kérdéséről van szó.*

A strukturális átalakulás ugyanis egyrészt megköveteli termelési szerkezetünk megújítását, ezen belül a nemzetközi piacokon keresett korszerű termékek arányának jelentős növelését az exportunkban. A világpiacon versenyképes ágazatok pedig, mint azt az erre irányuló vizsgálatok, számítások egyértelműen kimutatták [2], fokozottan távközlésigényesek.

Másrészt meg kell újítani a gyártási, termelésszervezési eljárásokat is, új termelési kultúrára van szükségünk. E téren döntő az informatikai termelési tényező szerepe. Kézenfekvő például, hogy a mikroelektronikai termékeknek és szolgáltatásoknak a modern termelési rendszerekben játszott kulcsszerepe, a gazdaság legkülönfélébb termelési tevékenységeinek fokozódó elektronizálása ma egyre nagyobb követelményeket támaszt az információ*átvitellel* szemben, s ennek alapeleme a korszerű telefonhálózat. A távközlés fejlesztése nélkül tehát nem lehet az elektronikát, mint termelékenységnövelő potenciált kiaknázni, következésképpen nem hajtható végre a gazdaság modernizálása sem.

Az informatika szerepe a forgalmi és pénzügyi szférában is óriási: a számítógéppel vezérelt tőzsdeügyletek világában nem lelheti meg a helyét az az ország, ahol olykor száz kilométereket kell utazgatni egy információ megszerzéséért. Egy lehetséges „telefonprogram" célkitűzése, annak realitása és elérésének módja ezért az egész gazdasági és társadalmi fejlődés menetére kihat, s áttételein keresztül hosszú időre szólóan meghatározza, hogy a további *leszakadás* és a harmadik világ országainak szintjére való visszacsúszás, avagy az *európai fejlődéshez való felzárkózás*

útján indulunk el. Ahhoz, hogy az utóbbit választhassuk, az új fejlesztésstratégiának *egyidejűleg két, egymástól elválaszthatatlan* célkitűzést kell egyesítenie:

— a hálózat gyors ütemű, lehetőség szerint „ugrásszerű" kiépítését, valamint

— a hálózatfejlesztéshez kapcsolódó beruházások hatékony, eredmény- (nyereség-) orientált megvalósítását és a hálózat gazdaságos működtetését.

A kérdés most már valójában nem az, hogy célszerű-e, előnyös-e a hálózat gyorsütemű kiépítése vagy sem, hanem az, hogy mai helyzetünkben egyáltalán *megvalósítható-e*, és ha igen, *milyen módon?*

Megvalósítható-e a fejlesztési cél a jelenlegi struktúrában?

E kérdésnek az ad különös súlyt, hogy ma — a magyar gazdaság általános válságának időszakában — egyre nagyobb teher nehezedik a szűkülő költségvetési forrásokra. A 80-as évek közepére-végére újra kiéleződő súlyos egyensúlyi problémák, a költségvetés szorító deficitje erőteljes költségvetési restrikciót kényszerítettek ki. Ebben az általános restrikciós kurzusban nemigen várható, hogy a költségvetés — még ha jószándékúan elismeri is a távközlésfejlesztés szükségességét és biztosítja is számára a gazdaságpolitikai prioritást — épp most lesz abban a helyzetben, hogy történelmi mulasztását mintegy „jóvá téve", a távközlés rendelkezésére bocsássa az eddig visszatartott és máshová irányított (ma mintegy 150—200 milliárd forintra becsülhető) összeget. A gyorsított ütemű fejlesztést, technikai megújulást tehát a 15—20 évvel ezelőtti állapothoz képest egy gyökeresen megváltozott helyzetben kell végrehajtani.

Ez a tény azonban *csak a hagyományos fejlesztési modell további fenntartása esetén* teszi lehetetlenné a gyorsított fejlesztést. A hagyományos modell logikája szerint ugyanis az információs hálózat az erőforrásfogyasztó, ún. nem termelő szférába tartozik, amelynek fejlesztésére csak akkor „lesz" pénz, ha az erőforrás-elosztásért vívott harcban győztes „termelő" ágazatok majdani outputja előteremti a szükséges összeget. Ez azonban akkor sem következett be, amikor az extenzív pályán még mennyiségi növekedést és viszonylagos külgazdasági egyensúlyt tudtunk felmutatni, sőt éppen ez az időszak volt az, amikor a növekedés kierőszakolására átcsoportosított erőforrások miatt az egykor aránylag jó minőségű telefonhálózat fokozatosan „lerohadt". Az eddig követett fejlesztésstratégia, illetve az ennek alapjául szolgáló gazdaságpolitika tehát nemigen lesz képes a „nem termelő" címkével ellátott infrastruktúra gyarapítására, sőt távlatilag újratermelésére sem. A VII. ötéves terv bővítette ugyan a távközlés fejlesztésére szánt forrásokat, de ez legfeljebb jó irányban tett kezdőlépésként értékelhető. A szükséges „modellváltás" mindeddig nem ment végbe.

Egy *új fejlesztésstratégia első eleme ezért a távközlés újraértékelt gazdaságpolitikai kezelése.* Nem egyszerűen egy korrekciós jellegű költségvetési engedményre van szükség, mert a hagyományos redisztribúciós technikákkal, tehát a költségvetési juttatással és a preferálni kívánt ágazat központi „megsegítésével" ma már semmiképpen sem lehet finanszírozni egy olyan nagy hatású hosszú távú programot, amely nehezen vagy egyáltalán nem viselne el lassítást, illetve időszakos félbehagyást. A hagyományos erőforrás-újraelosztás keretei között nyújtott preferenciák helyett arra van szükség, hogy az informatikai infrastruktúra, mint az egyik legfontosabb növekedési tényező „méltó helyére" kerüljön.

Ha feltesszük, hogy a hagyományos fejlesztési modellt sikerül alapjában megújítani, azonnal felmerül a következő kérdés: *vajon a magyar távközlés szolgáltató szervezete (a Magyar Posta) és a gyártók (a híradástechnikai ipar) alkalmasak-e mai formájukban a távközlés ugrásszerű fejlesztését célul tűző program végrehajtá-*

sára? Elegendő-e pusztán valahonnan előteremteni a korábban a fejlesztések elhalasztásával „megtakarított" összegeket, hogy „az eddig félgőzzel működő, de ugrásra kész" szolgáltatók és gyártók minden további beavatkozás nélkül sikeresen végrehajtsák a programot.

Megítélésünk szerint nem elegendő. A távközlés fejlesztésének torzulása messzemenő következményekkel járt a telekommunikációs struktúra minden összetevőjére nézve, s ezért a cikk elején vázolt *fejlesztési célkitűzés sem a Magyar Posta, sem pedig a magyar híradástechnikai berendezésgyártó vállalatok működésének jelenlegi keretei között nem valósítható meg.*

A *Posta esetében* elsősorban arról van szó, hogy a fejlesztési összegek rendszeres elmaradása teljesen szükségszerűen és érthetően *nemcsak* azokat a *műszaki kompromisszumokat* kényszerítette ki, amelyek következtében nagymértékben romlott a beruházások hatékonysága, s az indokoltnál gyorsabban növekedtek a fajlagos költségek, hanem oda vezetett, hogy e kompromisszumok következményei *beépültek a szervezet működésébe is.* Véleményünk szerint az évi 3-4 százalékos növekedésre „beállt" szervezeti struktúrából a 12-13 százalékos növekedési ütem felé nincs „átjárás". Nem lehet a távközlési infrastruktúrát gyors ütemben fejleszteni és egyúttal megőrizni vagy csak fokozatosan változtatni a Postának az eddigi, lépésről lépésre araszoló fejlesztéshez igazodó tervezési logikáját, eszközrendszerét, szervezeti-intézményi kereteit, hatékonysági színvonalát, költségviszonyait, normarendszerét stb. Ez minden bizonnyal a kitűzött fejlesztési célok erodálódásával járna együtt.

Az elmúlt évtizedek torz infrastruktúra-politikájához a hazai — egykor nemzetközileg is elismert — *híradástechnikai ipar* is nagymértékben alkalmazkodott. Az ötvenes években az önerőre támaszkodó fejlesztés jegyében alapvetően az importhelyettesítés szolgálatába állították, később pedig a szocialista országok (elsősorban a Szovjetunió) igényeire szakosodva fejlődött. A nemzetközi távközlési iparból való kiszakadása miatt — hazai erőforrások és piac hiányában — licencek vásárlásával és honosításával igyekezett megszerezni a korszerű technikát. Napjainkban az elektronikus központok elterjedésének időszakában azonban e korábbi fejlődési pálya fennmaradása esetén a technikabeszerzési és a termelési-piaci feltételek lényeges rosszabbodása várható. Mi ennek az oka?

Ami a technika beszerzését illeti, továbbra sem számíthatunk a KGST-fejlesztésre. Az EKR és EDÁR-programok mai állása e tekintetben lényegében nem sok reménnyel kecsegtet. A tőkés régióból történő licencvételt viszont mindmáig akadályozza a nyugati embargó. Bár ennek feloldása a közeljövőben várható, ma még nem tudjuk, hogy ez csak a termékekre vonatkozik majd vagy a technológiákra is kiterjed. Persze az utóbbi optimális esetben is kérdés marad az, hogy az általunk megvásárolható technika és technológia a ma létező csúcsszínvonalhoz képest mennyire lesz korszerű? Azt pedig semmiképp sem tartjuk elképzelhetőnek, hogy a licencek segítségével honosított elektronikus központ konvertibilis exportra is alkalmas lesz. Ennek a licencszerződésekben szokásos exportkorlátozások és a világpiacon már ma is tapasztalható jelentős túlkínálat mellett elsősorban a magyar gyártású központ várható gyártási költsége lesz a fő oka.

Az elektronizálással ugyanis a költségstruktúrában nagyságrendileg megnövekedett az alkatrészek súlya. A végtermékekben az élőmunka-ráfordítás iránti igény viszonylag alacsony, így az ár versenyképességét a technikai korszerűség mellett az alkatrészek árszínvonala és minősége határozza meg. Más oldalról a licencvásárlásra alapozó technikatranszfer a hazai alkatrészgyártás hiánya miatt a mainál nagyságrendileg nagyobb tőkés alkatrészimportot tehet szükségessé, amit e termékek (az elektronikus központok) exportjával nem látunk ellentételezhetőnek. Hosszabb távon elvileg megoldás lehetne a hazai alkatrészgyártás megteremtése is. Erősen valószínűsíthető azonban — bár az okokat itt most nem tudjuk részle-

tezni —, hogy az innen kikerülő alkatrészek ára jelentősen meghaladná a világpiaci alkatrészárakat.

Nagyon kétséges a licencek révén beszerzett technika, technológia korszerűségi szintjének folyamatos fenntarthatósága is, hiszen a nemzetközi gyakorlat azt mutatja, hogy a távközléstechnikai termékeket a mikroelektronika hallatlanul felgyorsult fejlődési ütemét követve legfeljebb négy-öt évente teljesen új alkatrészbázison újratervezik. Ezt az ütemet még egy — az eddigi gyakorlathoz képest újszerű — honosítási eljárás sem lenne képes követni. Mindez azt mutatja, hogy a jelenlegi fejlesztési és piaci stratégia fenntartása esetén gyakorlatilag *elképzelhetetlen* a magyar gyártmányú főközpontok KGST-szférán kívüli exportja. Licencek honosítása révén nemcsak az export-ellentételezést nem látjuk biztosíthatónak, de az elektronikus gyártás megkívánta technikai kultúra adaptációját sem. A híradástechnikai iparnak tehát *új fejlődési pályára* kell állnia.

Úgy tűnik azonban, hogy az érintettek kevéssé érdekeltek a változásban. A híradástechnikai ipar mai technikai-szakmai színvonala, a tőkés licencvásárlással és alkatrészimporttal, valamint a szocialista piaci végtermékexporttal jellemezhető féloldalas külpiaci kapcsolódása — a szabályozó rendszer által is felerősítve — hosszú időre rögzült kényszerpályát alakított ki. A vállalatokat érdekeik ma e pálya további fennmaradásához, illetve a jelenlegi feltételek állami-központi eszközökkel való újratermeléséhez kötik.

Az eddigiekben a híradástechnikai ágazat irányítása nem volt képes másra, mint részint a vállalati érdekek népgazdasági szintű képviseletére, részint makroegyensúlyi szempontokat közvetítve a vállalatok mozgásterének restriktív korlátozására (kontingenskorlátozás, tőkés importkorlátozás). Nem tudott azonban olyan szabályozási közeget teremteni, ami kiválthatta volna a világban végbemenő technikai fejlődéshez való igazodást, a nemzetközi munkamegosztásba — mind az áru-, mind a tőkepiacba — való integrálódást.

Összességében úgy ítéljük meg tehát, hogy a magyar távközlési struktúrának mai állapotában egyetlen eleme sem alkalmas egy világpiaci mércével mérve is korszerű és hatékony távközlési rendszer gyorsított ütemű kifejlesztésének végigvitelére. Ebből következően *az új stratégiai csomagtervnek a struktúra minden elemére ki kell terjednie*, valamennyi elem átalakítására programot kell adnia. Egy ilyen programot csak nagyon tudatos és a folyamatot mindvégig ellenőrzés alatt tartó — a maitól gyökeresen eltérő eszközöket tartalmazó — *központi beavatkozással* lehet végrehajtani. Azok a döntések ugyanis, amelyeket a távközlés gyorsított fejlesztése céljából meg kell hozni, nem alapozhatók vállalati vagy egyéb parciális érdekekre. Sőt, mint az eddigiekben érzékeltetni próbáltuk, e döntéseket nem egy esetben a mai struktúra egyik vagy másik elemének érdekei ellenében kell — makrogazdasági, össztársadalmi megfontolások alapján — keresztülvinni.

Az új stratégia központi eleme: a külföldi működő tőke bevonása

A magyar távközlés fejlesztését az elmúlt 40 évben alapvetően az önerőre támaszkodás jellemezte.* Ez a stratégia már az eddigiekben sem bizonyult sikeresnek, és *bizonyosan alkalmatlan lesz* a távközlés-szolgáltatás és a híradástechnikai berendezésgyártás most napirendre került ugrásszerű fejlesztésére is. Még ha a Posta a lehető leghatékonyabban működtetné is a meglévő hálózatot, s ha a legkisebb költséggel valósítaná is meg az új beruházásokat, az *önfinanszírozásra* alapított fejlesztés akkor sem tenné lehetővé a felzárkózást, sőt a további leszakadás elkerülését sem. Nemzetközi tapasztalatok sokasága egyértelműen mutatja, hogy a hazai-

* Ez alól csak az 1987. évi 70 millió dolláros világbanki hitel jelent kivételt, amelynek célja a VII. ötéves tervben előirányzott import finanszírozása.

nál sokszorosan fejlettebb hálózatok sem képesek akkora jövedelmet generálni, amekkora módot adna egy évi 5—7 százalékosnálgyorsabb fejlesztésre. Ezért a fejlesztésnek pusztán a szervezeti hatékonyság növelésére való alapozása — különösen az első felfutási időszakban — még a rekonstrukció halmozott igényeit leszámítva is legfeljebb lépéstartást, de semmiképp se felzárkózást eredményezne.

A mai hosszú távú postai fejlesztési tervek is azzal számolnak, hogy a VIII. ötéves tervben a postai bevételek teljes visszahagyása és a szükségesnek ítélt források mintegy 16 százalékára rúgó állami támogatás odaítélése esetén is legalább 30—50 milliárd forintnyi *hitel* lesz szükséges (a VII. ötéves tervidőszak átlagárain számítva). Ezen erőforrások egy részét devizában kell biztosítani, hogy be lehessen szerezni a fejlesztéshez szükséges, de a magyar ipar által nem gyártott berendezéseket. Vagyis az új stratégia saját erőforrásaink felhasználása mellett csakis *külső erőforrások* pótlólagos bekapcsolásával, sőt elsősorban azokra alapozva teszi lehetővé a cél elérését.

A külső erőforrások gyakorlatilag a bel- és külföldi pénzpiacok kínálta lehetőségek igénybevételét jelentik. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy az idegen tőke részaránya a fejlesztések finanszírozásában egészen 30—40 százalékig emelkedhet, a távközlés — megfelelő hatékonyságú üzletvitel esetén — az ilyen arányú hitel terheit is elbírja. Döntő jelentőségű lenne persze, hogy a hitelből valóban hatékony és erőforrásmegtakarító fejlesztést finanszírozzanak, melynek gyors átfutása biztosítja a megtérülést. A központi gazdaságirányításnak a külföldi hitel ésszerű felhasználásához megfelelő szabályozási környezetet kell teremtenie (például adókedvezményekkel, gyorsított amortizációs kulccsal, hitelgaranciákkal stb.)

Milyen módon vonjuk azonban be a távközlés fejlesztésébe a külföldi hiteleket? Mivel a pénzpiaci alapú fejlesztés sikerének kulcsa a beruházások hatékonysága és erőforrásmegtakarító jellege, ezért *azt a megoldást kell választani, amelyik ennek a kritériumnak a leginkább eleget tesz.* Ez azt is jelenti, hogy mindenképp kerülendő az a múltbeli általános magyar gyakorlat — különösen a jelenlegi egyensúlyi problémák közepette — amely a drágává vált finánchitelekkel finanszírozta a magyar struktúra egyes elemeinek alacsony hatékonyságából származó költségeket, egy lassú és eredményeiben is kétséges „betanulási folyamatot", s közben még az e folyamat során elkerülhetetlenül végbemenő dollár—rubel konverzió terheit is viselte. Megítélésünk szerint tehát itt alapvető fordulatra van szükség, mert finánchitelekkel egyre kevésbé lehet fedezni a hazai gyártók és a hálózat technikai felfuttatását, versenyképessé tételét. Ezen az úton a távközlés sajátos nemzetközi piaci feltételrendszerében nem lehet elérni a devizában eszközölt befektetések exportból történő megtérülését sem.

A külső — külföldi — források igénybevételének célszerű módját ezért a külföldi *működő tőke* valamilyen konstrukcióban történő bevonásában jelölhetjük meg. A fejlesztési források bővítésén túlmenően a külföldi működő tőke szerepe a gazdálkodási tevékenység hatékonyabbá tétele, a mindenkori korszerű technika folyamatos biztosítása és egy új technikai kultúra elterjesztése, az ehhez szükséges adaptáció elősegítése.

Ez ma nemcsak nálunk, hanem szinte mindenütt előtérbe került irányzat: a nyugat-európai és a tengerentúli fejlett országok mellett a gyorsan fejlődő, távközlési hálózatukat kiemelkedő sebességgel fejlesztő államokban is különösen jellemző a külföldi működőtőke szerepének erőteljes felértékelődése a fejlesztési folyamatban.* Emögött a folyamat mögött a már említetteken túlmenően az is szerepet

* Jó példa erre a spanyol Telefonica stratégiája, a török postának a belga ITT-vel kiépített kapcsolata, vagy a kínai távközlésnek az amerikai és japán gyártók közreműködésével való fejlesztése.

játszik, hogy mára szinte kivétel nélkül mindenütt alapjaiban kezd megváltozni a távközlési berendezések vásárlói és a berendezések gyártói közötti hagyományos kapcsolat, amely a költségek és árak stabilitásán alapult, s megszűnőben van a távközlés-szolgáltatóknak a belföldi ipart üvegházi védettségbe helyező protekcionista beszerző politikája, a korábbi „udvari szállítók" rendszere. Ha az iparpolitikák számára a hazai berendezésgyártás továbbra is kulcsfontosságú, legalább annyira fontos az is, hogy annak hatékonyságát biztosítsák: Ezért a berendezésgyártóknak egyre inkább versenyezniük kell külföldi konkurenseikkel, s a posták mindenütt kompetitív tenderek alapján, több versenytárs ajánlatának mérlegelésével választják ki a megvásárolni kívánt berendezéseket. A mikroelektronika terjedése nyomán jellemzővé váló gyors termékcserélődés, műszaki fejlődés, az árak, költségek ebből is fakadó változásának korában a posták többé már nem engedhetik meg, hogy valamely termékük illetően egyetlen gyártótól, beszállítótól függjenek.

Alapvetően két konstrukciót tekintünk lehetségesnek a külföldi működőtőke bevonására: egyfelől egy korlátozottabb hatókörű, mind jelentőségében, mind volumenében kisebb, óvatosabb változatot, amely a *berendezésgyártó iparra korlátozódna;* másfelől pedig egy „nagylélegzetű", az egész távközlési struktúrára kiterjedő, a központi gazdaságpolitika kompetenciájában megvalósított radikálisabb változatot, amely tehát a *Posta és az iparvállalatok közös akciója,* ügye lenne.

Az *iparra korlátozódó működőtőke-bevonás* gyakorlata a magyar iparban már ismert — ha nem is a kívánatos gyakorisággal alkalmazott — forma, ez tehát a távközlési berendezésgyártók számára is — viszonylag — könnyen adaptálható konstrukció. Itt egyszerűen arról van szó, hogy a berendezésgyártásban résztvevő magyar vállalat(ok) azzal a külföldi partnerrel, akinek termékét a magyar hálózatban a Posta alkalmazni kívánja, közös termelővállalatot hoznak létre, s a külföldi partner a licencen túlmenően a termelési kultúra meghonosításában is aktív részt vállal jelenlétével. Azt a kérdést, hogy a magyar fél, ill. a közös vállalat mit — készterméket vagy részegységet — gyártson, nemcsak műszaki, hanem elsősorban gazdaságossági megfontolások alapján kellene eldönteni, annak figyelembevételével, hogy a cél nem az importhelyettesítés mindenáron való — az elektronika körülményei között amúgyis reménytelen — erőltetése, hanem versenyképes, a külföldi partner marketinghálózatán keresztül konvertibilis viszonylatban is értékesíthető termék létrehozatalában való tartós részvétel.

A működőtőkének a berendezésgyártásra korlátozott bevonása azonban önmagában még semmiképp sem biztosítja a távközlési hálózat fejlesztésének *egyenszilárdságát,* hiszen a digitális korszakban nemcsak a berendezések gyártása, hanem a hálózatlétesítés is új — nálunk egyelőre csak messziről szemlélt — tervezési és megvalósítási folyamatot követel.

A magunk részéről ezért a másik külföldi működőtőke-bevonási módot, a Posta és az ipar együttes vállalkozását tartjuk célravezetőbbnek, amely véleményünk szerint nagyobb kockázata, újszerűsége ellenére is jóval nagyobb esélyt kínál a sikeres távközlésfejlesztésre, éppen ennek az „egyenszilárdsági" tényezőnek a biztosításával. Hogyan körvonalazható azonban egy ilyen konstrukció?

A fejlesztési akció során a külföldi működő tőke a magyar hálózat fejlesztési programjában való részvételre vállalkozna. Az újonnan alakuló magyar távközlésfejlesztő szervezet egy nemzetközi konzorciumot hozna létre, amely — a működéshez szükséges feltételek megteremtése céljából — egyfajta „off-shore" vállalatként működne.* A konzorciumban a távközlési rendszer kialakításában meghatározó

*Ilyen újszerű konstrukció jött létre a spanyol Telefonica és az argentin távközlésfejlesztés között. Ennek keretében a Telefonica 40 százalékos részesedéssel vesz részt az új argentin távközlés fejlesztő konzorciumban (amely az Entel helyébe lép). (Lásd erről a Financial Times, 1988. máj. 11-i számának tudósítását.)

szerepű finanszírozó (bank), szolgáltató-hálózatlétesítő (Posta és külföldi vállalat), és gyártó cégek vennének részt, s részvénytársasági formában működne, egyúttal felelősséget vállalva — fővállalkozóként — az összes beépített technológia meghonosítására és folyamatos fejlesztésére, s a hálózat kialakítására. (A konzorcium szolgáltatná az exporthoz szükséges referenciát is.) Ehhez a konzorciumhoz kapcsolódhatnának a hazai (és külföldi) berendezésgyártók is alvállalkozóként.

A hazai gyártóknak a konzorciumhoz való kapcsolódásánál a kulcsszempont *nem a digitális technika előállításának önellátási* célzattal való kapacitásfejlesztése, hanem a konzorcium exporttevékenységéhez való kapcsolódás lenne. A hosszú távú és nagyösszegű befektetések megtérülése ugyanis csak kis részben biztosítható a létrejövő hálózatból. A hazai berendezésgyártás területén viszont találhatók olyan szegmensek, amelyekre specializálódva — a külföldi résztvevők marketinghálózata révén — jelentősebb volumenű export érhető el.

A konzorcium tevékenysége nyomán létrejövő korszerű távbeszélőhálózat jelentősége messze túlmutatna a távközlés fejlesztésén. Extern gazdasági-társadalmi hatásai révén nem csupán az információgazdálkodás korszerűsödését segítené elő, hanem modernizáló húzóerőt gyakorolhatna az egész gazdaságra; sőt a társadalmi és politikai struktúrán is előnyösen változtatna.

A tőkebevonás új formáihoz illesztve ki kellene alakítani a távközlésfejlesztés új stratégiájának megfelelő finanszírozási formákat is.

A távközlés fejlesztésének a *belföldi pénzpiacok* forrásait is igénybe kellene venniük, aminek elősegítéséhez új finanszírozási formákra lenne szükség. Ezzel kapcsolatban különösen figyelemre méltónak tartjuk a francia megoldást, vagyis kifejezetten a távközlés finanszírozását elősegítő szakosított pénzintézet (Távközlési Bank) felállítását. Ez szervezné az egyes — különösen a nagyobb volumenű — fejlesztési akciókhoz szükséges konzorciális hiteleket, illetve megkeresné az ilyen akcióban részt vevő belföldi, esetleg külföldi pénzintézeteket. Ilyen szakosított bank alapítására jó esélyt kínál a hazánkban nemrég kialakított kétszintű bankrendszer.

Az új bank persze önmagában nem oldana meg minden, a jelenlegi helyzetben felmerülő finanszírozási gondot. Kétségtelen tény például, hogy a mai magas kamatok mellett nagyobb összegű hitelek felvétele kockázatosabb, s így kevésbé vonzó, mint 10—15 évvel ezelőtt volt. A távközlés fejlesztése azonban ebből a szempontból semmivel sem rosszabb befektetés, mint bármely ágazat bármely iparvállalatáé, sőt, fejlesztésének megtérülési kockázata sokkal kisebb azokénál.

A külföldi működőtőke bevonása a hazai informatikai infrastruktúra-fejlesztésbe nagyon is kézzelfogható lehetőség. A külföldi vállalkozók határozott érdeklődést mutatnak a hazai távközlés fejlesztésében való részvétel iránt. Nem a külföldi érdeklődők hiánya, hanem a jelenlegi struktúra további változatlan fennmaradásához fűződő hazai érdekek akadályozzák tehát a működőtőke bevonásának — elvi szinten, általánosságban ugyan helyeselt — gyakorlati megvalósítását. Ez nem véletlen. Az új, piackonform és nemzetközileg is versenyképes távközlési struktúra ugyanis mindenképpen a jelenlegi érdekviszonyok status quo-jának felborulását hozná magával, a változással kapcsolatos konfliktusok tehát nem kerülhetők meg.

A távközlés új szervezeti felépítése

Az új fejlesztésstratégiai csomagterv részeként központi beavatkozásokkal kell kialakítani a távközlés leendő *szervezeti struktúráját* is. Célszerűnek tartjuk, hogy a beavatkozást előkészítő elemzések során a döntéshozók vegyék figyelembe az ún. dereguláció körül kibontakozott viták nemzetközi tapasztalatait.

A „dereguláció" fogalmával a szakértők azt a viszonylag új tendenciát jelölik hogy a távközlési szempontból fejlett országok egyik csoportja (Egyesült Államok, Japán, Anglia) távközlési hálózatának struktúráját radikálisan átszervezte, s a hagyományos monopóliumot a távközlési szolgáltatások területén részlegesen vagy teljesen felszámolta. Az európai országok túlnyomó része ugyanakkor a monopólium további fenntartása mellett foglalt állást, s csak egyes területeken — elsősorban az új informatikai szolgáltatások, illetve a végberendezések hálózathoz való kapcsolása területén — oldotta fel azt némiképp. A két stratégia között a választást véleményünk szerint a fennálló struktúrákhoz kötődő érdekcsoportok politikai ereje mellett az határozta meg, hogy az egyes országok szakértői miképpen ítélik meg a következő technikai generációváltás — az ISDN — jellegét, és milyen szervezeti modellt tartanak ahhoz jobban illeszthetőnek [4], [5].

A dereguláció célszerűségének vagy célszerűtlenségének megítélésekor külön kell választani a távközlési *alapszolgáltatás* és a gazdaság növekvő igényeit kielégítő *új informatikai, adatátviteli szolgáltatások* problémáját.

A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a távközlési szükségleteket kielégítő univerzális alaphálózatot a „természetes monopólium" szervezeti keretei között célszerű működtetni. Ezt nemcsak az indokolja, hogy ezáltal kerülhetők el a párhuzamosságokból fakadó veszteségek, s érhetők el az „economies of scale" nyújtotta előnyök, hanem az is, hogy a lakosság elsősorban a helyi távközlési tarifák alacsonyan tartásában érdekelt. Márpedig a monopólium felszámolásával a helyi és a távolsági távközlés szervezeti elkülönítése — egybehangzó tapasztalatok szerint — a kettő közti keresztfinanszírozás megszüntetése miatt a helyi távközlés díjainak jelentős (40—50 százalékos) növekedésével párosul. Hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy nézetünk szerint az univerzális távközlési alaphálózat területén is szükséges *a monopólium mai belső szervezeti rendjének és működésének teljes átalakítása, üzleti szempontoknak alávetett racionalizálása*, a nyereségérdekeltség teljes körű érvényre juttatása és újfajta költséggazdálkodás kialakítása.

Az új informatikai szolgáltatások — elsősorban az adatátvitel — *területén azonban már korántsem vagyunk meggyőződve a mai postai monopólium változatlan formában való fenntartásának célszerűségéről.* E monopólium fenntartása esetén ugyanis félig-meddig a posta saját hatáskörébe utaljuk azt a kérdést, hogy miképp ossza meg belső erőforrásait a gazdaság modernizálódása szempontjából kulcsfontosságú adatátviteli hálózat kiépítése és működtetése, illetve a lakossági igényeket kielégítő alaphálózat fejlesztése között. Ez a felosztás reális, és az egész társadalmat érintő konfliktus, amelyet véleményünk szerint csakis az érdekek nyílttá tételével és elkülönült, intézményesített képviseletével lehet folyamatosan feloldani. A kérdés jelentőségét számunkra az a körülmény is kiemeli, hogy a magyar adatátviteli hálózat a maga embrionális mivoltában még a távközlési alaphálózatnál is inkább elmaradt a fejlett európai országok hálózatának színvonalától.

Szükségesnek tartjuk továbbá a hagyományos postai szolgáltatások és a távközlés szervezeti szétválasztását. Ez ma uralkodónak tekinthető nemzetközi irányzat, amit az támaszt alá, hogy a kétféle tevékenység teljesen ellentétes megközelítést kíván.

Egyik oldalról *a hagyományos postai szolgáltatásoknak* — akárcsak számos más közüzemi jellegű és fenntartású infrastruktúra-elemnek — továbbra is szükségük van a költségvetési kapcsolatokra, mivel nyereségességük, legalábbis a mai körülmények között, nem biztosítható. A számukra nélkülözhetetlen dotációt azonban nem a távközlés bevételeiből, hanem a költségvetésbe befolyó lakossági adókból kell fedezni.

A másik oldalon a *távközlésnek* szigorúan üzleti kritériumok és nyereségérdekeltségi megfontolások alapján kell működnie. Evégett szükség van a még mindig meglévő költségvetési kapcsolatainak radikális elvágására, vagyis annak a szem-

léletnek a felszámolására, amely a költségvetés mindenkori egyensúlyi gondjai szerint kívánja kezelni a távközlésből származó nyereséget. Az új stratégiát kifejező gazdaságpolitikának azt kell elérnie, hogy a hálózat nyeresége a nagy népgazdasági hasznot eredményező további fejlesztéseket fedezze, s ne a mindig lyukas költségvetési zsák betömését szolgálja. (Nem tekinthető véletlennek, hogy például a távközlési ellátottságban élenjáró Svédországban sohasem kezelték a távközlést a költségvetés „fejőstehenéként".)

Ha a távközlés leválna a költségvetésről, az új helyzetnek megfelelően a távközlés-szolgáltatást autonóm, nyereségérdekelt gazdálkodást folytató — speciális szabályozású — állami vállalatra kellene bízni, amelynek felügyeletét vagy az erre a célra létrehozott állami hivatal, vagy pedig az országgyűlés speciális bizottsága láthatná el. Nemzetközi példák sorozata bizonyítja, hogy a költségvetésről leváló, profitorientált, önálló üzletpolitikát folytató távközlés-szolgáltató vállalatok megteremtése tevékenységük jelentős hatékonyságnövekedésével járt együtt. (Az európai országok távközlés-szolgáltatóinál a költségek átlagosan 15-20 százalékkal csökkentek az átszervezés nyomán.)

A távközlési szervezet átalakításában számunkra a svéd, a finn, és újabban a bolgár fejlesztési modell tapasztalatai a legígéretesebbek. (Ide sorolható az amerikai út is.) Valamennyiük fő eleme *a helyi távközlés decentralizált szervezeti* (és finanszírozási) *keretek közé* helyezése. Ez azon túlmenően, hogy a helyi igényeket rugalmasabban követő hálózat kiépítését teszi lehetővé, olyan *helyi forrásokat is mobilizálhat*, amelyekre a centrális szervezésű, irányítású és finanszírozású modell nem számíthat. Ezen az úton, a helyi közigazgatási szervekkel kialakított kooperáció révén a fajlagos költségeket csökkentő megoldások is előtérbe kerülhetnek. A bolgár gyakorlathoz hasonlóan például nálunk is a helyi tanácsok adhatnák a telefonközpontok épületét, végezhetnék a kábelfektetést, ami bizonyosan rövidítené a távközlési beruházások átfutási idejét. Természetesen ez a decentralizált struktúrájú távközlési szervezet is fenntartaná a hálózat egységes tervezése, továbbá a felhasznált szerelési anyagok, berendezések, központi szabványokhoz való illesztését.

A decentralizálásnak nincs egységes modellje. Az előbb említett országok mindegyikében sajátos nemzeti változat jött létre, s az új hazai fejlesztésstratégiának ezzel számolnia kell.

Úgy ítéljük meg, hogy számunkra a svéd modell módosított formájának átvétele lenne a legkedvezőbb. Ez valójában egy decentralizált állami monopóliumot jelent, ahol a központi szervezet gondoskodik az általános stratégiai tervezés, a pénzügyi koordináció, az adminisztratív teendők, valamint az ellenőrzés elvégzéséről, s emellett a gazdaságilag önálló regionális egységek, az ún. profitcentrumok számára hálózattervezési, marketing, anyagbeszerzői, technológiai stb. szolgáltatásokat nyújt. Ezen elvek alapján lenne célszerű a hazai sajátosságok figyelembe vételével egy magyar változat kialakítása.

A hazai viszonyoknak megfelelő új távközlés-szolgáltatói szervezetrendszer megteremtésén túl az új fejlesztési stratégia elveinek érvényesítéséhez egy másfajta szerveződés katalizálása is elengedhetetlen. A berendezésgyártók és szolgáltatók kialakult erős érdekképviselete mellett — és várhatóan sokszor velük szemben — *az erős fogyasztói érdekképviseletek* megteremtésére is szükség van. Ezek az — esetleg egyesületi formában működő — érdekképviseleti körök gyarapíthatnák a felhasználók távközléssel kapcsolatos ismereteit, felhasználói véleményeket fogalmazhatnának meg és képviselhetnének a szolgáltatáspolitika, a tarifapolitika, a fejlesztések irányai kérdéseiben. Ezek az egyesületek olyan társadalmi erőt jelentenének, amelyek elérhetnék, hogy az általuk képviselt közös érdekeket ne lehessen figyelmen kívül hagyni a kormányzati döntések meghozatalakor.

Ilyen egyesületek sikerrel tevékenykednek a fejlett tőkésországokban. Magvuk — elég természetes módon — általában a bankszféra. Úgy tűnik, hogy a bankszférában néhány, a közelmúltban hozott intézkedés — a többi között a számlavezetési jog kiterjesztése — nyomán nálunk is létrejött az a motiváló erő, amely megindíthatja ezt az önszerveződést.

A távközlés fejlesztésének társadalmi beágyazottságáról

A távközlési hálózat az infrastruktúrának olyan eleme, amely már ma is kiemelkedő szerepet tölt be a gazdaság és a társadalom fejlődésében, és jelentősége — az élenjárók tapasztalatai szerint — napról napra rohamosan növekszik. Emellett hangsúlyozni kell azt is, hogy más infrastruktúra-elemekéinél erősebb a társadalmi beágyazottsága. Az informatizált gazdaság, az informatikai társadalom korszakába lépés nem egyszerűen technikai kérdés. Maga a technikai infrastruktúra megteremtése ennek igen költséges, de csak szükséges feltétele. Az ugyanis, hogy a meglévő technikát kik, hogyan és milyen célok elérésére használják, a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok függvénye. Egészen sarkítva: ha valamilyen csoda folytán egyik pillanatról a másikra a világ élvonalát megtestesítő távközlési hálózatot mondhatnánk is magunkénak — ez a hálózat nálunk nem váltaná ki azokat az extern hatásokat, amelyek kiváltására az őt kifejlesztő közegben bizonyítottan képes. Indokolt tehát, hogy röviden kitérjünk egy hatékony távközlésfejlesztés társadalmi feltételeinek vizsgálatára.

A hazai közgazdasági elméletben éppen a közelmúltban fogalmazódott meg az az állítás, hogy gazdaságunkban a mikroszereplőket sajátos viszony fűzi az információkhoz [6]. Empirikus kutatások is alátámasztják, hogy *közületeink túlnyomó többsége információs védőernyő árnyékában él*, kitér az információs kihívás elől, másként fogalmazva: információgazdálkodása *passzív* [3]. Tipikus esetben vállalataink, intézményeink nem keresik tudatosan az információs árnyékot; többségük egyszerűen *belekerül* ebbe az árnyékba. Természetszerűen válnak érzéketlenné a racionális gazdálkodáshoz feltétlenül szükséges információk iránt a belföldi és a KGST-piacon tevékenykedve, ahol a vállalatok számára az „ésszerűség" legfőbb követelménye, hogy alkalmazkodjanak a hiányhoz és monopóliumok uralmához. Azt, hogy vállalataink kitérhetnek az információs kihívás elől, elsősorban az őket beágyazó társadalmi-gazdasági közeg, a verseny hiánya, a puha költségvetési korlát teszi lehetővé; de ez a külső körülmény általában együtt jár a közületek vezetésének ilyen irányú felkészületlenségével is. A közületek többségében a vezetés már csak ennek következtében sem elemzi az információtermelés és -áramlás problémáit, ezért sem gazdálkodik az információkkal. Együtt él a rossz információtechnikai ellátottsággal mint természetes közeggel — s saját alacsony információérzékenységével alkalmazkodik ahhoz.

Ennél sokkal inkább magyarázatra szorul az, hogy miért nem kerülnek ki vállalataink az információs árnyékból akkor sem, amikor kilépnek az említettekhez képest egészen más követelményeket támasztó tőkés piacra. Tény ugyanis, hogy a tőkés piacokon megjelenő cégeink többsége sem érzékeny az információkra. Ezt az teszi lehetővé számukra, hogy általában olyan piacszegmensen tevékenykednek, illetve olyan tőkés partnerrel működnek együtt, amely piacszegmens vállalkozói, illetve amely partnerünk eleve számol termékeink alacsony „információtartalmával", s vállalataink passzív információgazdálkodásával. Amikor pedig tőkés kapcsolatainkban a szokásosnál nagyobb „információtartalmú" termékek jönnek létre, ezek általában olyan kooperáció eredményei, ahol a termék információtartalmát a tőkés partner adja — le is aratva az ebből származó extraprofitot. Mindez érzé-

kelteti, hogy *az egész gazdaságunk fölé boruló, információkat távol tartó védőernyő versenyképességünk folyamatos romlásának alapvető tényezője.*

Úgy tűnik, hogy ebben a tekintetben a legutóbbi idők kétségtelenül szokatlan körülményei sem hoztak változást. A vállalatok nehezedő pénzügyi helyzete ellenére továbbra is gyenge a gazdálkodás kényszere, mivel számukra *a szó igazi értelmében vett gazdálkodás csak az egyik, s vállalati szemszögből ma nem is a leghatékonyabb, ráadásul munkaigényes és kockázatos módja a nehézségek leküzdésének.* A termelési tényezők új módon történő kombinálása, a termelési szerkezet átalakítása, a reálfolyamatok módosítása — nos, ez vitathatatlanul fáradságos dolog. Ehelyett az egyedi kibúvók, a normatív követelmények alóli mentességek megtalálása-megszervezése, *a „szabályozógazdálkodás" tűnik ma a legtöbb vállalat számára járható és célravezető útnak.* A várható szabályozóváltozásokat kell gyorsan „kitapintani", azok útvesztőiben kell megtalálni a kifizetődő nem reál tranzakciók lehetőségeit. E „nem reál gazdálkodás" kézenfekvő formái, illetve természetes velejárói az előbb említett vállalati taktikák: az információs árnyék tudatos keresése, illetve — mivel a mindenütt jelenlevő árnyék „keresésére" alig van szükség — a védőernyőhöz való passzív alkalmazkodás, a „hűsölés" az információs árnyékban.

A passzív információgazdálkodás tapasztalati ténye nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy a fejlett távközlési infrastruktúra megteremtése kevés az információs társadalom küszöbének átlépéséhez. Olyan társadalmi-politikai változásokra van szükség, melyek a mikroszereplők motivációját átformálva az aktív információgazdálkodást jelenlegi sporadikus formájából jellemző, meghatározó magatartásformává teszik.

Miben ragadható meg az *aktív* információgazdálkodás lényege? Mindenekelőtt abban, hogy a gazdálkodó a fejlődéssel járó információs kihívásra nem kitéréssel válaszol, hanem — az információ mint termelési tényező növekvő szerepét felismerve — *tudatosan* és *rendszerszemléletben* alkalmazza azt gazdálkodásában. Hogy aktív választ adhasson e kihívásra, ahhoz (igen nagy munkával) fel kell tárnia és át kell alakítania korábbi gazdálkodási folyamatát, szervezési rendszerét, döntési mechanizmusát, és ehhez illeszkedő információáramlási rendszerét.

A számítástechnika hazai alkalmazásának számos negatív példája arra hívja fel a figyelmet, hogy a számítógép beszerzését nem szabad összetéveszteni az aktív információgazdálkodással. A gépbeszerzés — durván leegyszerűsítve a dolgot — elsősorban forráskérdés, amit gyakran nem reálgazdálkodási megfontolás, hanem presztízsszempontok, esetenként olcsó forint vagy más „külsődleges" ok motivál. Ezzel szemben egy komplex, funkcionálisan felépített információgazdálkodási rendszer létrehozása komoly, hosszabb távon sem lankadó erőfeszítést igénylő tevékenység. A tapasztalatok szerint erre csak valóban *erős reálgazdálkodási motiváció* kényszeríthet egy vállalatot.

★

A reálgazdálkodási motivációt jellemzővé tevő gazdasági környezet természetének, létrehozása feltételeinek akár csak vázlatos elemzése is túlmutatna témánkon — a feladat jelentőségének hangsúlyozását mégis fontosnak tartottuk, mert nézetünk szerint ez a társadalmilag hatékony távközlésfejlesztés egyik kulcsa. Az erős gazdálkodási kényszer — legalábbis a vállalatoknál — gyorsan kikövetelné a vezetés színvonalának emelkedését is. Az utóbbi időben több felmérés tapasztalatai igazolták, hogy gazdaságunkban szigetszerűen kezdenek megjelenni az aktív információgazdálkodásra késztetett közületek — közületcsoportok. (A bankszféra, a vegyesvállalatok, a kisvállalkozások egy része „fél lábbal" már reálgazdálkodásra motiváló közegben él.) Az aktív információgazdálkodásra késztető motiváció azonban még sokszor gyenge, nem igazán kényszerítő erejű és nem általános gazdaságunk-

ban. Áttörésre van szükség, e késztetés kiterjesztésére és erősítésére a gazdaságban és társadalomban egyaránt. Mindez elképzelhetetlen a *reform következetes végigvitele* nélkül.

Cikkünk első részében hangsúlyoztuk, hogy a felvázolt új fejlesztési stratégia megvalósításának megvan a realitása. A második részben, a társadalmi beágyazottság elemzésével nem ezt az állításunkat kívántuk bizonytalanná tenni. Azért tartjuk fontosnak a befogadó mikroközeg motivációjának megismerését, hogy számolni lehessen e közeg sajátos *jelenlegi* reakciórendszerével. Hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy a források biztosításán, a gyártókapacitások létrehozásán, a szervezeti feltételek megteremtésén túl, azzal párhuzamosan e mikroközegnek is alkalmassá kell válnia az új telefónia befogadására. Ebben a részben három kulcstényezőre utaltunk: a továbbhaladó reformfolyamat pozitív hatásaira; a szolgáltatás-fogyasztói érdekképviseletek tevékenységének lehetőségeire; és végül magának az új fejlesztési stratégiának már a megvalósítási folyamatában a befogadó közegre gyakorolt kívánatos befolyására.

Hivatkozások

[1] *Heller Krisztina:* A távközlés-felhasználók érdekvédelmi egyesületei a fejlett tőkésországokban. Kézirat. Posta Kísérleti Intézete, 1987.
[2] *Heller Krisztina—Kolláth Gábor—Papp Zoltán—Riecke Werner:* A távközlés fejlesztésének hatása a gazdaság fejlődésére. Híradástechnika, 1983. 18—19. sz.
[3] *Heller Krisztina—Láng János:* A szocialista közület információgazdálkodása. Kézirat. 1987.
[4] *Pártos Gyula:* Fejlődési utak, fejlesztési stratégiák a világ távközlésében. MTA VKI. 1987. Kézirat.
[5] *Pártos Gyula:* A távközlés hagyományos struktúrájának felbomlása és újjászerveződése a mikroelektronika korában. Kézirat. 1987.
[6] *Szabó Katalin:* Az információ hiánygazdasága. Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 10. sz. (1202—1207. l.)

NYEVRIKEL EMÍLIA

A távközlési monopólium és oldásának lehetőségei hazánkban

A távközlés és a monopólium* hosszú ideig szorosan összekapcsolódó forgalmak voltak. A távközlést természetes monopóliumnak tekintették, az egyes országok szolgáltatói területi vagy országos hatáskörű (legtöbbször jogilag is megerősített) monopóliummal rendelkeztek. A távközlés intézményrendszere (az irányítás, a piac szerkezete) az évtizedforduló óta lényeges változásokon megy keresztül, országonként eltérő mértékben, de mindenütt a távközlési monopólium határozott oldásának, a piacra lépés liberalizálásának irányában.

Magyarországon most készül az új postai és távközlési törvény, melynek kidolgozásához a nemzetközi tapasztalatok számos fontos tanulsággal szolgálhatnak. A következőkben a távközlési monopólium és szabályozás változását, a dereguláció jelenlegi tendenciáit tekintjük át, s ennek alapján vizsgáljuk meg a hazai liberalizálás lehetséges irányait.

A távközlés szabályozása a hetvenes évekig

Száz évvel ezelőtt az országok többségében a telefonszolgáltatás területi monopóliummal rendelkező magánvállalatok keretében indult. Később, az 1910—1930-as években sok országban (elsősorban az európai kontinens törzsén) a telefonszolgáltatást állami monopóliummá tették, egy országos vállalatba egyesítve a magántársaságokat. Észak-Amerikában, a skandináv országokban (Finnországban, Dániában), Dél-Európában (Olaszországban) viszont fennmaradtak a területi magán- (vagy állami résztulajdonú) társaságok, amelyek tevékenységébe azonban egészen a hetvenes évek végéig az állam jelentős mértékben beavatkozott.

Az *állami* monopólium, illetve az egyetlen országos vállalat szükségességét az érintett országokban a következőkkel indokolták:

Egyrészt már megszületésekor nyilvánvalóvá vált, hogy a telefon ki fogja szorítani a szintén állami monopóliumot képező és állami bevételt hozó táviratot. *A kincstári bevételek védelmében* igyekeztek az egyes országok a telefont is állami monopóliummá tenni. Érdemes ennek illusztrálására a brit példát idézni: a távíró „... az 1869-es távírótörvény értelmében a korona monopóliuma volt (ezt a törvényt viszont azért adták ki, hogy megvédjék a postai monopóliumból származó bevételeket). A Post Office a törvényhozás elé vitte a telefonügyet, és 1880-ban olyan döntést sikerült elérnie, miszerint a távírótörvény értelmében a telefon tulajdonképpen távíró, a telefonbeszélgetés pedig távirat...** Nagy-Britanniában a

* A cikk alapja a szerző „Dereguláció a távközlésben" című tanulmánya. (Posta Kísérleti Intézet, 1987.)

** *Littlechild, S. D.:* Elements of telecommunications economics. Institution of Electrical Engineers, London, 1979.

Nyevrikel Emília a Posta Kísérleti Intézetének tudományos munkatársa.

magántársaságok működési engedélyét is csak korlátozott időre adták ki, amely mögött az államosítás hosszabb távú célja állt.

Másrészt a távközlést gazdasági alapon is monopóliumnak tekintették (természetes monopólium), egyfelől a magas állandó költségekből fakadó méretgazdaságosság (economies of scale) miatt, amely különösen nyilvánvaló volt a helyi távközlési szolgáltatásoknál, másfelől pedig az ún. economies of scope miatt, amely a különböző tevékenységek közti költségmegoszlás lehetőségét jelenti. (A távközlésben az egy hálózaton nyújtott különböző szolgáltatások között megoszthatók a hálózati költségek.)

A telefonszolgáltatást, illetve a telefonhoz jutást ezekben az országokban a *szociálpolitika részének*, „állampolgári jognak" tekintették. A szolgáltatók számára általános szolgáltatási kötelezettséget írtak elő, amelyhez jelentős díjkorlátozás (nyomott és/vagy országosan egységes díj) is társult. A díjak alacsony szinten tartásának reményében maguk a felhasználók is támogatták a monopóliumot.

Az említett okokon kívül egyes országokban az egységes hálózatban látták a megbízható, jó minőségű szolgáltatás és a honvédelmi feladatok teljesíthetőségének garanciáit is.

A nyolcvanas évekig nem történt látványos szabályozás-, illetve piaci szerkezetváltás a távközlésben. A hatvanas évtized a fejlődés stabilizálódásának ideje: a távközlés kísérőjelensége, nem pedig mozgatórugója a gazdasági fejlődésnek. Szilárd piaci struktúrák alakulnak ki, s a műszaki újítások sem járnak mélyreható változásokkal a hálózattervezésben. Mindezek stabil költség- és díjstruktúrákat is eredményeztek. A hetvenes években azonban már jelentkeztek olyan külső (távközlésen kívüli gazdasági) és belső (elsősorban technikai-technológiai) változások, amelyek előrevetítették, hogy a távközlés piaci struktúrája sem a szolgáltatók, sem a háttéripar oldalán nem maradhat érintetlenül.

Kisebb jelentőségű szabályozási és szervezeti változásokat azonban ebben az időszakban is végrehajtottak. Ezek általában lazították a szolgáltatók és a költségvetés kapcsolatát, vagy a szolgáltatók belső szervezetét módosították (a posta és a távközlés pénzügyi szétválasztása, alsóbb szintű szervezeti egységek önállóságának, eredményorientáltságának növelése).

A nagyobb szervezeti változások mindig valamilyen fejlesztési programhoz kötődtek. Két példa erre vonatkozóan: a fejlesztés meggyorsítása volt a célja az 1949 és 1953 közötti *japán* szervezeti változtatásnak. Ennek során különválasztották a hagyományos postai és a távközlési szolgáltatásokat, s önálló vállalat alakult a nemzetközi távközlés lebonyolítására is. (A fejlesztést támogatta egy külön hálózatnak a nyilvános hálózatba való integrálása, valamint az 1953-tól 1983-ig létező kötelező előfizetői kötvényvásárlási rendszer is). *Braziliában* — szintén a telefonszolgáltatás elmaradottsága miatt — 1972-ben alakították át a távközlés szervezetét, s vezettek be új finanszírozási rendszert. Vegyes (állami, illetve előfizetői részt ulajdonú) részvénytársaság alakult, amely kötelező részvényvásárlási rendszerre épült. Az új előfizetőknek a vonalkiépítési költség 10—70 százalékának megfelelő értékű részvényt kellett-kell vásárolniuk, amelynek árát három év alatt kell befizetni a részvénytársaságnak.*

Ez azonban nem jelenti azt, hogy gyors ütemű távközlésfejlesztés csak a szolgáltatói szervezet átalakításával párhuzamosan valósult meg. (Lásd az 1974. évi bolgár vagy az 1975. évi francia állami fejlesztési programot.) Tudjuk, hogy a távközlési rendszerek fejlettségbeli különbségei nem magyarázhatók teljesen az egyes országok nemzeti jövedelmével, ágazati struktúrájával és topográfiájával, s úgy tűnik, abban az intézményi rendszernek is szerepe van. Ennek az utóbbi feltétele-

* *Galleman, R. F.:* Subscriber financing of telecommunications investments. Telecommunications Policy, 1986. március.

zésnek a bizonyítására tett kísérletek azonban még nem hoztak teljesen egybehangzó eredményeket. A különböző intézményrendszer hatékonyságának vizsgálata különösen a nyolcvanas években erősödött fel, amikor is számos országban átalakulóban van a távközlés piaci szerkezete és szabályozása.

A nyolcvanas évekbeli dereguláció okai

A dereguláció terjedése a távközlésben a következő okoknak tulajdonítható:
Az *állami beavatkozás* több évtizedes tapasztalatai felszínre hozták annak *káros hatásait*. (Militzer és Wolf ironikusan megjegyzik, hogy a szabályozás csökkenésének oka maga a szabályozás.*) Így jelenleg az a törekvés, hogy az előnyök és a hátrányok eddigieknél pontosabb (externáliákat is figyelembe vevő) számbavételével az állami szabályozást a piac által rosszul működtethető területekre szorítsák vissza. A távközlési monopóliumok fő hiányossága a versenyszféránál alacsonyabb hatékonyságuk és a „szolgáltatások értéke" alapján (és nem a költségek figyelembevételével) történő tarifaképzés jelenti, amelynek révén jelentős pénzügyi keresztszubvenciók alakultak ki az egyes szolgáltatások között (például a távközléstől a postai szolgáltatás felé, a helyközi hívásoktól a helyiek felé áramoltatták a pénzt). Ez gyakran a műszaki fejlődést és ezzel az új szolgáltatások terjedését is hátráltatja, ami nemritkán éppen a gazdaság legprogresszívebb területeit fogja vissza.

A másik ok a távközlésben zajló műszaki forradalom. A hetvenes évek végéig kiépült infrastruktúra olyan óriási értékű tőkeállományt testesített meg, amelynek nem lehetett igazán versenytársa, azaz fel sem merülhetett párhuzamos hálózatok kiépítésének a gondolata. A hetvenes-nyolcvanas években terjedő műszaki újdonságok (digitális központok, új átviteli technikák: üvegszál, műholdak) a régi szolgáltatókat a hálózat teljes megújítására kényszerítették, s ezáltal (illetve a még ki sem épült új hálózatok, például a mobil szolgáltatások potenciális hálózata által) reális lehetőséggé vált új szolgáltatók megjelenése a távközlésben. Ráadásul a rendszertechnikai váltás (az analóg technikáról a digitálisra való átállás) a régi szolgáltatóktól olyan mennyiségű fejlesztési forrást igényelt, amelyet sem saját bevételeikből, sem az állami költségvetésből nem tudtak előteremteni. A távközlési szolgáltatók jelentős része a technikai váltás finanszírozásához a pénzpiacok felé fordult, megszüntetve ezzel hagyományos pénzügyi és szabályozási kapcsolatukat a költségvetéssel (lásd Anglia, Japán, Svédország, Írország, Hollandia vagy Norvégia példáját). Az új technika tehát — közvetve — lehetővé és szükségessé tette a távközlési ágazat újraszabályozását.

A távközlés fejlődése is bebizonyította, hogy *egyetlen ágazat tevékenysége sem tekinthető végérvényesen természetes monopóliumnak*. A méretgazdaságosság ugyanis a távközlésben a kereslet, a technika fejlődésével változott, s a hálózat egyes részein eltérően alakult. A forgalom jelenlegi nagysága mellett a helyközi szolgáltatásban a nagyságrendi előnyök lehetővé teszik a verseny jelenlétét, míg a helyi hálózatban ez a feltétel most nincs meg, s valószínűleg csak az integrált szolgáltatású hálózatban fog jelentkezni.

A monopolnyereség a keresztszubvenciók révén lehetőséget ad a régi szolgáltatóknak a belső szervezeti átalakítások elhalasztására, a régi, rossz hatékonyságú struktúrának a konzerválására. A külföldi mérsékelt reformerek szerint pedig bárminemű deregulációnak, liberalizálásnak éppen az lenne a célja, hogy a régi és domináns szolgáltatókat szervezetük, szolgáltatási feltételeik átalakítására ösztönözze.

* *Militzer, K.—Wolf, M.:* Deregulation in telecommunications. Business Economics, 1985. 3. sz.

A dereguláció fő irányai

Az egyes országok deregulációs politikája természetesen jelentősen eltérő, de a nemzeti sajátosságokon túlmenően határozott, egyirányú tendenciák is megfigyelhetők:

1. *Az engedélyezési monopólium elválik a szolgáltatástól.* A vállalkozók számának növekedése, a fogyasztók érdekeinek védelme céljából elválasztják a hatósági funkciót az üzemeltetéstől, s a szolgáltatóktól független testület foglalkozik a működési és berendezésfelszerelési engedélyek kiadásával, a szabványok betartatásával, a fogyasztói panaszok elbírálásával (lásd Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Kanada, Norvégia). A Közös Piacon belül a különválasztást illetően a legteljesebb az egyetértés, s a tervek szerint 1992-től, a távközlés-szabályozás összehangolásának időpontjától ez kötelező is lesz.

2. *Szétválik a távközlési hálózat (távközlési eszközök) és a szolgáltatások monopóliuma.* A távközlési hálózat monopóliumát eddig csak néhány ország oldotta (ahol az monopólium volt), s ez az egész monopólium-kérdés legvitatottabb pontja. Ezért kezelik külön a szolgáltatásokat, s ezen a területen minden országban lényegesen nagyobb versenyt engedélyeznek. A szétválasztás következtében ugyanis lehetővé válik, hogy új vállalkozók bérelt hálózaton nyújtsanak szolgáltatásokat, s ennek különösen az új szolgáltatások terjedésében van nagy jelentősége.

1987-ig az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Japán engedélyezte a távközlési hálózatok versenyét, azaz párhuzamos hálózatok kiépítését. Ezekben az országokban az új vállalkozók először a helyközi szolgáltatásban jelentek meg, kihasználva a már említett méretgazdaságosság, de még inkább a költségektől elszakadt tarifaszerkezet előnyeit (a helyközi hívások lényegesen nyereségesebbek a helyieknél). Mind a japán, mind a brit távközlési reform egyelőre óvatos, és csak korlátozott számú új vállalkozót enged a hálózatba. Nagy-Britanniában 1982-ben kapott engedélyt a Mercury cég a British Telecommal párhuzamos országos hálózat kiépítésére, és 1989-ig nem engedélyeznek több hasonló új vállalkozást. A Mercury is a helyközi hálózatban jelent meg először, s a helyi hálózatban a nagyfogyasztó vállalatokon keresztül fokozatosan halad a kisebb fogyasztói közületek és a lakosság felé.

3. A monopóliumvita keretében merült fel *a hagyományos postai és a távközlési szolgáltatások szétválasztása*, amelyet a nyolcvanas évek elején általában elvetettek (kivéve Nagy-Britanniát), ma azonban a kérdés egyre több országot foglalkoztat. A szétválasztást a következők indokolják:

— ezáltal megszűnik a két ágazat közti keresztfinanszírozás és a két ágazat közti költségmegosztás lehetősége. (A keresztfinanszírozás a postaszolgálat kimutatott veszteségének fedezését jelenti, de a távközlés ezen túlmenően, a ténylegestől eltérő költségterheléssel is támogathatja a postát.)
— A postaszolgálat általában monopólium marad, míg a távközlési ágazat megállíthatatlanul liberalizálódik, s ez két különböző típusú szervezetet igényel.

4. A legnagyobb liberalizáció *a végberendezések* felszerelése, javítása és az *új szolgáltatások* terén (beleértve az adatátviteli és telematikai szolgáltatásokat) megy végbe. Az új szolgáltatások piacán az országok többségében szinte korlátlan a vállalkozói szabadság.

5. A *berendezéspiac* liberalizálása elsősorban az importkorlátok lebontásában jelentkezik. Ennek fontos hatása, hogy felbomlik az évszázados szövetség a háttéripar és a szolgáltatók között, s az új kapcsolatok a szállítási, együttműködési feltételek, a termékek megújítására késztetik az érintetteket.

A hálózati monopólium oldásának hazai lehetőségei

A távközlés előbbiekben említett (engedélyezési, végberendezési, hálózati és szolgáltatási) monopóliumai közül a továbbiakban annak legvitatottabb — s a távközlés egészére kiható — pontjával, a hálózati monopóliummal foglalkozunk.

Milyen tanulságokkal szolgálnak számunkra a hálózati monopólium oldásának nemzetközi tapasztalatai?

A többtársaságos távközlési modell egyik típusa a hálózat *horizontális szeletelésével* jön létre, amelynek során az országos hálózatot területileg osztják fel a telefontársaságok között. Ezek a hálózatok nem újkeletűek, hanem történelmileg alakultak ki. (Egyesült Államok: az ATT hét önálló vállalata + 1500 „független" társaság, Finnország: 58 részvénytársaság, Dánia: 2 részvénytársaság + 1 szövetkezet + 1 állami területi szolgáltató vállalat.) Ezek a társaságok ugyanazon a területen nem versengenek egymással, az előfizetők sem választhatnak, hogy melyik társaság szolgáltatásait vegyék igénybe. A több társaságot üzemeltető országok tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy az országos monopólium oldásával közvetve mégis verseny alakul ki a szolgáltatók között. Ugyanabban az országban (ugyanabban a gazdasági környezetben) ugyanis a társaságokat óhatatlanul összehasonlítják a fejlesztés üteme, a telefonra várakozás ideje, a szolgáltatás minősége, az ügyfélkapcsolat stb. tekintetében.

A többtársaságos modell másik formája a nyolcvanas évek (az Egyesült Államokban a hetvenes évek) liberalizációjával alakult ki, s az országos hálózatot nem területileg osztotta fel, hanem a meglévővel *párhuzamos* (alternatív) *hálózatok* létrejöttét eredményezte. A hálózatot kiépítő társaságok — a méretgazdaságosság és a jelenlegi tarifastruktúra előnyeit kihasználva — először (s Japánban eddig kizárólag) a helyközi hálózatban jelentek meg. Az új szolgáltatások tömeges elterjedése, illetve a tarifaszerkezet megváltozása után várható csak, hogy az alternatív hálózatok gazdasági előnyei a helyi hálózatokban is széles körben érvényesüljenek.

A nyolcvanas évek liberalizációja tehát nem a hálózat horizontális szeletelésére, hanem párhuzamos hálózatok kialakítására irányul. A fejlett távközlésű országokban a lakásállomások piaca mára telítődött, s a közületi ellátottság is mennyiségileg megfelel az igényeknek, így természetszerűleg az új vállalkozókat nem a hálózati „végek" felé terelték, növelve ezzel az állomásbekapcsolásokat. A párhuzamos hálózatok üzemeltetői nemcsak közvetve gyakorolnak nyomást egymást tevékenységére, hanem az előfizetőkkel kapcsolatba kerülve, közvetlenül távközlési szolgáltatásaik is versenyeznek. A rendszertechnikai váltás, az új szolgáltatások terjedése miatt a fejlett távközlésű országokban is jelenleg a korábbi tőkének többszörösére van szükség. Mint említettük, ennek előteremtéséért azonban a régi szolgáltatók elsősorban a pénzpiacok felé fordulnak. A felhasználók pénze pedig nem hozzájárulásként, hanem tartós befektetésként kerül az ágazatba. E változatok közül melyiket kellene támogatnia a hazai liberalizációnak?

A hazai liberalizációnak — gondolom, nem kétséges — a távközlés gyorsabb ütemű fejlesztését kell szolgálnia. Ugyanakkor, úgy vélem, a tervezett tízéves kormányprogramnak nem is lesz más lehetősége — a jelenlegi szűkülő költségvetési források mellett —, mint hogy *a hálózatliberalizálást vonja be* a program megvalósítási eszközei közé. (Hálózati monopólium szempontjából természetesen csak az önálló üzemeltetést végző szervezetek jönnek szóba, a csak fejlesztő szervezetek — amelyek a hálózatot a postának adják át — a monopóliumot nem érintik.) Ugyanakkor fontosnak tartom azoknak a lehetőségeknek a megteremtését, amelyek révén a külső források (a megtakarítók és a felhasználók eszközei) befektetésként vonhatók be a távközlésbe. Ez a következő okokból lenne előnyös:

— Ez a forrásbevonási forma jobban megfelelhetne a jelenlegi befektetési követelményeknek (a mostani alapátvételhez, kötvényhez képest);
— a tőke véglegesen a távközlésben marad;
— a kisebb szervezetnél, a befektetők ellenőrzése miatt nagyobb a garancia a pénzek hatékony felhasználására.

Az állomásbekapcsolások gyorsításához tehát az új távközlési törvénynek az országos hálózat megosztását, azaz területi telefontársaságok megalapítását kell lehetővé tennie. *A párhuzamos helyi hálózatok* ma nálunk nem gazdaságosak, s jelenleg nem is a helyi hálózatok versenye a távközlés kulcskérdése. Lehetséges persze a liberalizálásnak ez az iránya is, de ezt a méretgazdaságosság jelenleg csak a helyközi, nemzetközi hálózatban indokolja. A helyközi hálózat ma a távközlés szűk keresztmetszete, így nagyobb befektetések megjelenése kedvezően hatna az egész távközlési rendszer működőképességére.

A hálózati monopólium oldásának van néhány további fontos összefüggése.

Törekednie kell az új távközlési törvénynek, illetve a hozzá kapcsolódó ágazati szabályozásnak, hogy az új vállalkozóknak — a lehetőségek szerint — a régiekével azonos esélyeket teremtsen. Erre alapvetően két területen kell ügyelni:

Egyrészt, a *területi telefontársaságok* kialakításánál lényeges kérdés a társaság lehetséges *mérete* (amelyet a távközlési törvény fog deklarálni), ennek meghatározásával ugyanis a társaság majdani jövedelmezőségéről is döntenek. Minél inkább részesedik a társaság a helyközi bevételekből, annál kedvezőbb pozícióba kerül az indulásnál (a jelenlegi tarifastruktúra mellett). Hosszabb távon pedig a legeredményesebb társaságok fejlődési lehetőségeit fogjuk megállítani, ha terjeszkedésüket nem tesszük lehetővé.

Másrészt, a *fajlagos beruházási költségek* a ritkábban lakott területeken, kis helyi (például falusi) hálózatokban lényegesen nagyobbak, mint a sűrű, nagyvárosi hálózatban. Az esélyegyenlőséget javítaná például a jelenlegi költségvetési támogatás (egy részének) ilyen irányú átalakítása, amely révén azok a beruházók (mind az új vállalkozók, mind a posta) kapnának normatív állami támogatást, amelyek ezeken a területeken fejlesztenek.

A területi telefontársaságok között vannak nem nyereségérdekelt szervezetek is (például Finnországban), így nyilván felmerül a kérdés, nem ezt a formát kellene-e követnünk a hazai hálózat fejlesztésében. Én ilyen társaságok bevezetését több szempontból sem tartanám szerencsésnek.

1. A finn társaságokban a telefonbérlet és a tagság (részvényesség) feltételei közt az előfizető számára nincs nagy különbség (nincs osztalék vagy nagy díjkedvezmény), s a részvényvásárlás (amelynek értéke kb. a havi fizetés fele) inkább presztízs (ugyanúgy, ahogyan a saját tulajdonú lakás). Ilyen feltételeket mi nem tudunk teremteni. 2. Nálunk a telefon gyorsított fejlesztésére van szükség, amelyhez az üzleti alapon befektetők pénzét is igénybe kell venni.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 10. sz. (1208—1228. l.)

HORVÁTH DÉNES

Kínálatösztönzés adócsökkentéssel

(Kínálatoldali közgazdaságtan és adócsökkentés az Egyesült Államokban)

Az 1981-ben hivatalba lépett Reagan-kormányzat gazdasági programjának négy kiemelt célja volt: az adókulcsok csökkentése, a szövetségi költségvetési kiadások lefaragása, a gazdaság központi szabályozásának visszaszorítása (dereguláció) és a pénzkínálat növekedési ütemének visszafogása (az infláció mérséklése végett). A kitűzött célok csak részben teljesültek, az adók csökkentése azonban egyértelműen megvalósult. A költségvetési kiadások mérséklésére valójában nem tettek túl nagy erőfeszítéseket, és ezért e vonatkozásban nem is értek el eredményt. Nem volt sok előrehaladás a gazdasági szabályozás visszafogásában (a deregulációban) sem, sőt a nemzetközi kereskedelem még szabályozottabbá vált, mint az előző kormányzat idején. A szigorú monetáris politikát illetően viszont kétségkívül látványos eredmények születtek. Hirtelen visszafogták a pénzkínálatot, és ennek hatására gyors ütemben csökkent az infláció. Ez azonban elsősorban a mindenkori kormánytól nagyrészt független, a jegybank szerepét betöltő szövetségi tartalékrendszer (FED) szigorú pénzpolitikájának volt az eredménye; a kormányzat ugyanis a megvalósítottnál lassúbb ütemű visszafogást és inflációcsökkentést tervezett.

A szabadpiaci nézeteket valló közgazdászokat tömörítő Mont Pelerin Társaság, amely ezen eszmék érvényrejutása alapján értékeli a gazdaságpolitikát, összességében közepesnek, legfeljebb jónak értékelte a Reagan-kormányzat eredményeit [1]. Elismerték: e kormányzat sokat tett annak érdekében, hogy a szabad piac és a liberalizmus eszméi újra tekintélyt szerezzenek a gazdaságpolitikában. Mégis egyedül az adóreform megvalósításával elégedettek maradéktalanul. Itt ugyanis az eredmények minden várakozást felülmúlnak, ezért ezt tartják a Reagan-kormányzat legnagyobb és várhatóan történelmi horderejű gazdasági sikerének.

Az adózás területén bekövetkezett változások lényege az, hogy alig egy évtized alatt a személyi jövedelemadó legmagasabb kulcsa 70 százalékról 28 százalékra, az adósávok száma pedig 14-ről lényegében kettőre csökkent. A továbbiakban ennek az Egyesült Államokban végrehajtott korszakos jelentőségű adócsökkenésnek és adóreformnak az elméleti hátterét, gyakorlati megvalósítását, gazdasági, társadalmi és politikai hatásait igyekszem megvilágítani.

Az adózás közgazdasági felfogásának változása

Az 1929—1933-as nagy gazdasági válság okozta társadalmi trauma hatására széles körben uralkodóvá vált vélekedés szerint a gazdaság működésére vonatkozó hagyományos magyarázatok érvényüket vesztették. Vonzóvá váltak a radikális közgazdasági elméletek és megoldási javaslatok. A hosszan tartó munkanélküliség azokat a nézeteket látszott alátámasztani, amelyek szerint a tőkés gazdaságban nem létezik automatizmus a kényszerű munkanélküliség felszámolására.

Horváth Dénes az MTA Közgazdaságtudományi Intézete Közgazdasági Információs Szolgálatának munkatársa.

Radikálisan új gazdasági magyarázatot tartalmazott J. M. Keynes „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete"[1] című műve, amelynek gyakorlat következtetései és ajánlásai alkalmazhatónak is bizonyultak. Ennek köszönhetően a keynesi közgazdaságtan korábban soha nem látott befolyásra tett szert a fejlett tőkésországok gazdaságpolitikájában. E felfogás szerint a gazdaságot elsősorban a fogyasztói kereslet és az üzleti költekezés mozgatja. Ezért a gazdasági pangás megszüntetésében, a munkanélküliség felszámolásában a kormányoknak a kereslet élénkítésére kell támaszkodniuk. Az összkereslet meghatározása szempontjából Keynes a beruházásoknak tulajdonította az alapvető szerepet. Ebből következően, ha a teljes foglalkoztatottság megteremtéséhez szükséges aggregált kereslet a magánberuházások elégtelensége miatt nem jön létre, akkor „... az államháztartáspolitikának kell a kormányzati kiadások révén a szükséges keresletet megteremtenie...", az összkereslet magas szintjét fenntartania [2]. Az aggregált kereslet bővítésével ugyanis növelhető a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatottság szintje. Keynes megfogalmazása szerint: „Az államnak irányító befolyást kell gyakorolnia a fogyasztási hajlandóságra, részben az adórendszer révén, részben a kamatláb megállapításával és talán más módokon is" [3].

Az adózás ebben a gondolatrendszerben teljesen alárendelődött a költségvetési politikának, és lényegében a kereslet befolyásolásának egyik eszközévé vált. Mindez azt jelentette, hogy az aggregált kereslet elégtelensége esetén az adók növelésével csökkentették a magánszemélyek rendelkezésére álló jövedelmet, hogy azt a költségvetési kiadások emelésére felhasználva, ún. hatékony keresletté átalakítva, növeljék az összkereslet szintjét. Ugyanakkor a vállalatok költekezését egyedi adóvisszatérítésekkel igyekeztek ösztönözni, s ezzel a konjunktúrát elősegíteni.

A gazdaságpolitikai gyakorlatban végül is a költségvetési kiadások tettek szert prioritásra, létrehozva az adóbevétel növekedését kikényszerítő mechanizmust.

Mindezek hatására teljesen háttérbe szorult az adózás gazdasági szerepének klasszikus felfogása, miszerint az adó nem más, mint az állam szolgáltatásainak (vagyon- és nemzetvédelem, közbiztonság és jogrend fenntartása stb.) költsége.

Hosszú évtizedeken át a gazdaságpolitikusokat és a közgazdászokat mindenekelőtt a kereslet befolyásolásának kérdései foglalkoztatták. A közgazdaságtant szinte kizárólag egyes aggregált makrogazdasági folyamatok és az azok közötti kapcsolatok elemzése kötötte le. Ebben a gazdaságfelfogásban az absztrakt erők és mechanizmusok működése, azok egymás közötti kölcsönhatása a meghatározó. A gazdaság hajtóerejének szinte kizárólag a költségvetési és monetáris politikát tekintették. Kiterjesztették az állam gazdasági beavatkozását, ami az adóterhek gyors ütemű emelkedését vonta maga után, és utat nyitott a gazdasági rendszabályok, korlátozások, adminisztratív beavatkozások térhódításának is.

Az 1973-as olajválság után a gazdasági növekedés lelassult, állandósult az infláció, és krónikus munkanélküliség alakult ki. Ez a hatás és ellenhatás törvényén keresztül, amely eredetileg a keynesi szemlélet térhódításához és az állami beavatkozás fokozódásához vezetett, lassanként hatni kezdett a keynesi szemlélettel és annak következményeivel, a kiterjedt állami beavatkozással, az ún. jóléti állammal szemben is.

A nyolcvanas évek elejétől a monetarizmus mellett egyre inkább a kínálatoldali közgazdaságtani nézetek (supply-side economics) törtek előre. A monetarizmus ugyan ért el eredményt az infláció elleni küzdelemben, de a gazdasági stagnálás elleni harcban a kínálatoldali közgazdaságtan ajánlásai kerültek előtérbe. Ez

[1] Keynes művét 1936-ban adták ki először. Magyarul 1965-ben jelent meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában.

utóbbi nézetrendszer képviselői szerint a növekedést serkenteni kívánó gazdaságpolitikának elsősorban az egyéni motiváció fokozására kell koncentrálnia.

Fokozatosan hódított teret az a felfogás, amely az egyén magatartását helyezi a közgazdasági elmélet középpontjába. A mikrogazdasági elemzés, amely korábban legkisebb vizsgálati egységnek a vállalatot tekintette, egyre inkább rátért az egyéni gazdaság elemzésére is. Egyre többen vélték úgy, hogy a piaci folyamatok mögött valójában az *egyének* gazdasági tevékenysége áll, hogy a gazdálkodás, a gazdasági értékelés és legfőképpen a gazdálkodás rugója az *egyén* gazdasági tevékenységében válik egyértelműen összefüggővé és megragadhatóvá. E szemlélet szerint ez akkor is igaz, ha az egyén gazdasági tevékenységét társas vállalkozásban, munkavállalóként fejti ki, mivel szükségletei alapvetően továbbra is egyéni szükségletekként jelentkeznek. E felfogás szerint a vállalatot (vagy bármilyen társas vállalkozást) önálló célokkal, törekvésekkel s érdekekkel felruházott egységnek tekinteni üres absztrakció, amelyre aligha alapozható gazdaságpolitika. E hangsúlyeltolódásban a klasszikus közgazdasági individualizmus[2] reneszánszának lehetünk tanúi.

A kínálatoldali közgazdaságtan (supply-side economics)

Kínálatoldali gazdaságpolitika

A konkrét gazdaságpolitika a legritkább esetben áll egyetlen konzisztens elmélet vagy elméleti irányzat talaján, a gyakorlatban rendszerint több elméleti felfogást szokott tükrözni. A látszat az, hogy a keynesianizmus vagy a monetarizmus, illetve a kínálatoldali közgazdaságtan csak egymást kizáróan érvényesülhetnek, a gazdaságpolitikai gyakorlatban azonban mégis azt tapasztaljuk, hogy rendszerint ezek valamilyen kombinációja valósul meg.

Egy gazdaságpolitikai irányzatot csak abban az értelemben nevezhetünk például keynesianusnak vagy kínálatoldalinak, hogy a megvalósított intézkedésekre melyik fogalmi rendszer nyomja rá leginkább a bélyegét. A konkrét gazdaságpolitikai ajánlások közötti választás elsősorban nem ideológiai megfontolások alapján történik, hanem inkább aszerint, hogy az adott gazdasági helyzetben melyik old meg több problémát, mint amennyit alkalmazásával okoz. Ilyen értelemben a nyolcvanas években a kínálatoldali közgazdaságtan tekinthető a fejlett tőkésországok gazdaságpolitikáját legerősebben befolyásoló gondolatáramlatnak. Ahhoz, hogy a hetvenes évek második felében még csak néhány gazdasági újságíró és jobbára az üzleti élethez kötődő elméleti közgazdász által képviselt kínálatoldali közgazdasági iskola egy hatalmon lévő politikai párt gazdaságpolitikai programjává váljon, e nézetrendszernek nem kis utat kellett megtennie. A korábbi, keynesi alapokon nyugvó konszenzus ugyanis igen stabilnak bizonyult az Egyesült Államokban. A gazdasági stagnálás felszámolására a republikánusok által a monetarizmuson túl javasolt gyógymód — a költségvetési egyensúly helyreállítása, gazdasági megszorítások, takarékosság — még nem kínált valóságos alternatívát a főként a Demokrata Párt által képviselt keynesi gazdaságpolitikával szemben, hiszen hangsúlyeltolódással és részben ellenkező előjellel ugyan, de változatlanul az aggregált tényezők befolyásolását helyezte előtérbe. Ez pedig a választók körében egyre kevésbé volt vonzó [4].

[2] „Individualizmus a közgazdaságtannak olyan felfogása, mely a gazdasági élet szemléletében az egyénekre helyezi a súlyt és ennek az egyének által való mozgatott voltát tekinti lényegesnek. A közgazdaság szerinte egyéni cselekmények sorozatából származik és ezekből tevődik össze." (Heller Farkas: Közgazdasági Lexikon, Budapest, 1937. 207. l.)

Az uralkodó közgazdasági konszenzus hatékony elutasításában kiemelkedő szerepet játszott *a kínálatoldali közgazdaságtan*[3]. A kínálatoldali közgazdászok szerint egy nemzetgazdaság egészsége, ereje elsősorban a gazdasági ösztönzőkön nyugszik [5]. Az ösztönzés pedig az egyéni gazdaság kategóriája, amelyet az adózás progresszivitásának csökkentésével lehet erősíteni.

Bár Ronald Reagan 1980-ban lényegében kínálatösztönző platformról indult a választási küzdelemben, ez akkor még annyira idegen volt a Republikánus Párt, illetve a republikánusok mögött álló establishment számára is, hogy a hagyományos konzervatívokat képviselő George Bush, aki a későbbi elnökkel sokáig versenyben volt a Republikánus Párt elnökjelöltségéért folytatott küzdelemben, Reagan gazdasági programját első hallásra egyenesen közgazdasági mágiának (woodoo economics) minősítette [6]. (Később azonban ő is a kínálatoldali közgazdasági gondolkodás aktív támogatójának szegődött.)

A kínálatoldali közgazdaságtan szerint az egyének munkavégzéskor és beruházási döntéseiknél egyaránt az adózás *után* elérhető jövedelemmel számolnak. A progresszív adózás következtében ugyanis a különböző jövedelmi szinteken jelentősen eltér a pótlólagos munkával, illetve beruházással megszerezhető jövedelem.

A marginális adókulcsok hatását az árelmélet összefüggéseiben vizsgálva egyértelmű, hogy minél magasabb adókulcs alá esik az addicionális munkával megszerezhető jövedelem, annál kisebb — adózás utáni jövedelemben kifejezve — a szabadidő, a pihenés élvezetének költsége. Hasonlóan változik a *jelenlegi* fogyasztás költsége a *jövőbeni* jövedelemhez (megtakarításhoz) képest.

Szemléltetésül vegyük az idő felhasználására vonatkozó döntési alternatívát: „Az időnek két felhasználási módja van — munka és szabadidő (pihenés). Minden egyes felhasználásnak ára van a másik felhasználáshoz képest. A pótlólagos szabadidő ára az a jövedelem, amit a nem dolgozással elvesztünk, ez pedig függ az adókulcsoktól. Minél magasabbak az adókulcsok, annál kisebb az az adózás utáni jövedelem, amelyet a pótlólagos pihenés élvezetével elvesztünk. Más szavakkal: minél magasabbak az adókulcsok, annál alacsonyabb a szabadidő relatív ára" [7]. Ez annak a jól ismert jelenségnek az árelméleti megfogalmazása, amikor egy vállalkozó az év utolsó hónapjaiban már nem vállal újabb munkát, mert azzal már kizárólag (vagy túlnyomórészt) az adóhivatalnak dolgozna, ezért inkább szünetelteti tevékenységét.

A magas adókulcsok, amellett, hogy csökkentik a munka kínálatát, arra is ösztönzik a munkavállalókat, hogy tevékenységüket olyan formában fejtsék ki, amely nem jár pénzmozgással. Ilyen lehet például a kölcsönös segítség vagy az önmaguk számára végzett háztartási, lakásfelújítási, szerelési stb. munka, egyszóval olyan gazdasági tevékenység, amely után nem képződik regisztrált, adózás alapjául szolgáló jövedelem. A magas adókulcsok tehát egyfelől csökkentik a munka kínálatát, másfelől kedveznek a nem piaci jellegű tevékenységeknek: a saját fogyasztásra történő termelésnek, a szolgáltatások barter jellegű cseréjének és a fekete gazdaság terjedésének.

A kínálatoldali gazdaságtan szerint az adózás befolyásolja a jövedelem felhasználásának struktúráját, azaz a fogyasztás és a megtakarítás (beruházás) arányát is. Minél nagyobb ugyanis az adókulcs, annál kisebb az az (adózás utáni) jövőbeli jövedelem, amelyet elvesztünk a jelenlegi többletfogyasztás élvezetével. Így az adókulcs növekedésével egyre kisebb a jelenlegi fogyasztás relatív ára a megtakarítás után nyerhető jövőbeli jövedelemhez képest [8].

Az adózás gazdasági erőforrásokra gyakorolt hatását tehát a kínálatoldali iskola a következőképpen összegzi: minél magasabbak az adókulcsok, annál kisebb

[3] Nevezik még kínálati, kínálatorientációs, kínálatösztönző közgazdaságtannak is.

az ösztönzés a munkavégzésre és a megtakarításra, valamint a befektetéssel járó kockázatvállalásra.

Mindebből az következik, hogy adócsökkentéssel ösztönözni lehet a munka- és tőkekínálatot, s ennek révén elősegíthető a gazdasági növekedés.

Ezt a felfogást jól példázza a Reagan elnök által az 1986-os adóreform-törvény aláírásakor mondott beszéd egy részlete, amely a jóléti állam fogalomrendszeréhez szokott európai fül számára kétségkívül idegenül hangzik: „Amikor aláírom ezt a törvényt, Amerikának lesz a legalacsonyabb marginális adókulcsa és a legmodernebb adórendszere a fejlett ipari nemzetek között, olyan adórendszere, amely bátorítja a kockázatvállalást, az innovációt és a régi amerikai vállalkozó szellemet... Ezt az országot nem a csoportokba vagy osztályokba, hanem az egyénbe, külön-külön minden egyes emberi lélek erőforrásaiba és nagylelkűségébe vetett hitre alapozták" [9].

Adókulcsok és adóbevételek

A republikánusok gazdaságpolitikai prioritásai között hagyományosan az első helyen szerepel a *költségvetési egyensúly* megteremtése. Ezt a célt és az adók csökkentését együtt csak a kiadások jelentős mérséklésével lehet elérni. Ez a körülmény defenzívába szorította a republikánusokat, hiszen politikailag ritkán kifizetődő szembeszegülni a kiadási programok haszonélvezőinek érdekeivel. A költségvetési egyensúly fenntartásának szempontja tehát majdnem eleve kilátástalanná tett minden adócsökkentési kísérletet.

A kínálatoldali gazdaságpolitikának az adócsökkentés megvalósításáért így a költségvetési politika kialakítása terén kellett megküzdenie, mégpedig elsősorban a költségvetési hivatallal, a költségvetési bizottságokkal és természetesen a demokrata többségű kongresszussal szemben.

Az adócsökkentés elfogadtatásában meghatározó szerepet játszott az adókulcsok csökkentése és az adóbevételek alakulása közötti összefüggést bemutató függvénykapcsolat. Ennek az az elvi lényege, hogy ha az adócsökkentés hatására növekszik egy gazdasági tevékenység adózás utáni jövedelme, akkor azt kiterjedtebben folytatják, ez pedig az adózás alapjául szolgáló jövedelem növekedéséhez vezet. Az adókulcsok változása és az adóalap alakulása ugyanis egymástól nem független tényezők. Mivel az adóbevétel megegyezik az adókulcsok és az adóalap szorzatával, a kérdés valójában az: hogyan aránylik az adókulcsok csökkentése miatti adóbevétel-kiesés az adókulcsok csökkenése miatti kínálatnövekedéshez és az adóalap növekedéséből származó adóbevétel-növekményhez.

A Laffer-görbe

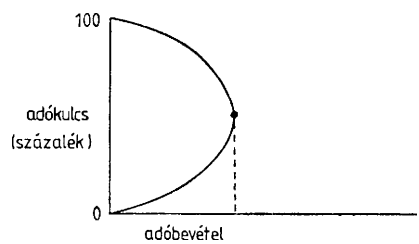

Az adókulcsok változtatása és az adóbevételek alakulása közötti összefüggést egyszerű formában az Arthur B. Laffernek, egy ismert kínálatoldali közgazdásznak a nevét viselő, ún. Laffer-görbe illusztrálja [10].

Ha az adókulcsokat egy alacsony szintről kiindulva elkezdik növelni, gyors ütemben nőnek az adóbevételek is. Az adókulcsok további növelése azonban foko-

zatosan elerőtleníti a munkát és a beruházást ösztönző tényezőket, következésképpen mérsékli a kibocsátást, így az adóalap az újabb adónöveléssel lassan csökkenni kezd, egészen egy kritikus pontig, ahol az adókulcsok növelése már nem eredményez adóbevétel-növekedést. Ezen túl pedig a kínálatot csökkentő hatás, vagyis az adóalap csökkenése már meg is haladja az adókulcs emelkedéséből származó bevételnövekményt. Az adókulcsok növelése tehát immár csökkenti az adóbevételt. Ahogy közelítik az adókulcsok a 100 százalékot, vagyis amikor az állam a pótlólagos jövedelem zömét már elvonja, a gazdasági tevékenység gyors ütemben csökkenni kezd, a piacgazdaság sorvadásnak indul, s ezzel párhuzamosan bővül a nem piaci tevékenység, növekszik a családi önellátás és a pénz nélküli csere szerepe.

Mindez természetesen fordítva is igaz: magas adózási szintről kiindulva az adókulcsok csökkentésével növelhető az adóbevétel.

A Laffer-görbe népszerűsége és a republikánusok által jól kiaknázott politikai értéke azon a közérthetően levezetett tételen alapul, miszerint az adók anélkül is csökkenthetők, hogy aggódni kellene a költségvetési bevételek csökkenése miatt, sőt az adócsökkentés az adóbevételek növelésének is eszköze lehet.

Ezzel megszakadt az adók és a kiadások egyidejű csökkentésének korábban megkerülhetetlennek tartott kényszere, a republikánusok ki tudtak törni a költségvetési egyensúly fontosságának hangoztatásával magukra vállalt politikai defenzívából. Sőt, a demokraták adócsökkentés elleni hagyományos érveit saját előnyükre fordíthatták. A Laffer-görbe alapján kimutatható ugyanis, hogy a tehetősebb rétegek adóterhei a marginális adókulcsok csökkentésével még növelhetők is, mivel így nem fogják vissza teljesítményüket és beruházásaikat, így több adót fizethetnek, mint korábban. A kínálatoldali közgazdaságtan politikai sikere nem kis részben éppen annak köszönhető, hogy érveit a jóléti állam gondolatrendszeréhez is hatékonyan tudta csatlakoztatni.

Ezek az összefüggések új perspektívákat nyitottak az adópolitika számára azzal, hogy függetlenítették azt a keynesi költségvetési politika diktátumaitól. Kínálatoldali közgazdasági összefüggésekkel végül is bizonyíthatónak látszott, hogy a nagyvonalú adópolitika, amely a vállalkozni akarókat és a tehetősebbeket vagyonuk üzleti célú hasznosításával keresni engedi, mindenki számára előnyös és kifizetődő lehet.

A kínálatoldali közgazdasági nézetek bírálata

A kínálatoldali közgazdasági iskolát erőteljesen bírálják gazdasági-társadalmi szemlélete miatt. Vannak, akik azért kárhoztatják, mert olyan gazdasági rendet kíván erősíteni, amely — véleményük szerint — lényegéből eredően mindig az egyensúlytalanság állapota, a politikai és gazdasági válság felé halad. A szabadpiaci verseny hívei viszont amiatt bírálják, mert a gazdasági életben túl nagy szerepet tulajdonít a termelőknek, a vállalkozóknak, és nem a fogyasztói szuverenitás elsőbbségéből indul ki [11]. Ami pedig a kínálatoldali közgazdaságtan konkrét állításait illeti, a legtöbb bíráló szerint az egyének elsősorban nem *többlet*jövedelem szerzésére, hanem a *már elért* jövedelmi szint fenntartására törekednek [12]. Ebből következően, ha csökkennek az adókulcsok, akkor kevesebb erőfeszítéssel is elérhető ugyanaz a jövedelmi színvonal, az adócsökkentés tehát nem hogy növelné, hanem csökkenti a munka kínálatát. Ezzel szemben az adózás növelése nagyobb erőfeszítésre, több munkára sarkall, hiszen csak így tartható fenn a korábban már elért jövedelmi színvonal. E megközelítés szerint tehát az adókulcsok változtatásának jövedelmi hatása erősebb a kínálatoldali közgazdászok által hangsúlyozott helyettesítési hatásnál.

A vita elméleti oldala mellett érdemes áttekinteni a vonatkozó empirikus kutatások eredményeit is. Az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban az

adózás hatásait vizsgáló 1974 és 1968 között készült tanulmányok részletes feldolgozásából az elemzők azt a következtetést vonták le, hogy az adók növelése a lakosság 5—15 százalékára gyakorolt teljesítmény-visszatartó hatást, és ennél jóval kisebb hányadának — elsősorban a fiatal, kevésbé tehetős, városlakó és egyben nagy családban élő munkavállalóknak a munkateljesítményét fokozza [13].

A felmérések szerint egyértelműen megfigyelhető az az összefüggés, hogy minél magasabb adósávban érint valakit az adónövelés, annál erősebb annak teljesítménycsökkentő hatása. Ebből következően az adócsökkentésre is a magasabb adósávokban reagálnak érzékenyebben.

A Reagan-kormányzat által bevezetett adócsökkentések gyakorlati hatását elemző L. B. Lindsay, a Harvard Egyetem közgazdásza által készített tanulmány szerint az adókulcsok csökkentése nyomán az ún. önfoglalkoztatottak (ügyvédek, orvosok, vállalkozók) jövedelmei *és* adófizetései növekedtek a leggyorsabb ütemben [14]. Lindsay modellje szerint ebben a kategóriában 1985-ben a költségvetési adóbevételek majdnem háromszorosát tették ki annak, ami akkor folyt volna be, ha a Reagan-féle adóreform elmarad. Növekedett a jövedelmeken belül a bérek és a keresetek aránya is, míg az osztalékok és a kamatjövedelmek aránya meg sem közelítette az 1981 előtti várakozásokat.

Ami a bérek, keresetek és a vállalkozói jövedelmek arányának növekedését illeti, 1960-ban (amikor a legmagasabb adókulcs 91 százalék volt) az adófizetők legfelső két százaléka jövedelmének több mint a felét járadékjellegű jövedelmek tették ki (például kamat és osztalék), 1983-ban viszont (amikor a legmagasabb adókulcs 50 százalékra csökkent) ez az arány alig érte el a 20 százalékot.

A 200 ezer dollárnál nagyobb évi jövedelmű adófizetők 1981 és 1985 között (tehát még az 1986-os újabb adócsökkentés előtt) 25 százalékkal több adót fizettek, mint amit a 70 százalékos marginális adókulcs fennmaradása mellett fizettek volna.

Hasonló tendencia figyelhető meg Angliában, ahol 1979-ben a személyi jövedelemadó legmagasabb kulcsát 83 százalékról 60 százalékra csökkentették. Ennek hatására az összes adóbevételen belül megnövekedett a legmagasabb jövedelműek által fizetett adó aránya. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A vállalkozó gazdasági szerepének felértékelődése

Bár az empirikus kutatások eredményei szerint az adócsökkentés csak a lakosság kis hányadánál (mintegy 5—15 százalékánál) fejt ki egyértelmű kínálatösztönző hatást, ez a réteg a gazdaság fejlődése szempontjából fontos szellemi erőforrásoknak (vállalkozás- és szervezőkészség, áttekintő- és ítélőképesség stb.) számarányánál lényegesen nagyobb hányadát testesíti meg.

Amerikai tapasztalatok szerint az adócsökkentés hatására viszonylag csökkent a tárgyiasult tőketulajdonból származó jövedelmek aránya a szaktudással, vállalkozással szerzett jövedelmekhez képest. Általában is megfigyelhető, hogy a gyors műszaki fejlődést és a szolgáltató szektor előretörését a vállalkozói szerep megerősödése, az emberi tudás felértékelődése kíséri, miközben mind a tőketulajdonosi, mind a munkavállalói szerep viszonylagosan leértékelődik. Az adóteher csökkenése, ezen belül a személyi jövedelemadózás progresszivitásának mérséklése tovább erősíti ezt a tendenciát, hiszen a kínálatösztönző gazdaságpolitika fő támasza a saját emberi tőkével vállalkozásszerűen gazdálkodó egyén.

A kínálatoldali iskola szerint az adócsökkentés a kockázatvállalás megkönnyítésén keresztül is fokozza a vállalkozói aktivitást. A profitráták kiegyenlítődésének tendenciája ugyanis csak a kockázati tényező beszámítása esetén érvényesül. Átlagosnál nagyobb kockázatot csak átlagosnál nagyobb nyereségráta tud kiegyen-

1. sz. táblázat

A legmagasabb keresetűek adói az összes adóbevételeken belül az Egyesült Királyságban

Az adófizetők legfelső rétege, százalékban	Adófizetés az összes adóbevételen belül, százalékban	
	1978—1979	1985—1986
1	11,2	12,0
2	15,4	17,0
3	18,8	20,7
4	21,6	23,9
5	24,0	26,7
10	34,0	37,0

Forrás: The Wall Street Journal. Europe, 1986. október 15.

líteni. Ezért a jövedelemadó magas kulcsai általában hátrányos helyzetbe hozzák az átlagot meghaladó kockázatot vállaló befektetőket, hiszen a magasabb nyereségrátában megjelenő kockázatiköltség-térítést (azaz egy költségelemet) is progresszív adózás alá vonják. Ennek következtében a jövedelemtulajdonosok az alacsony kockázatú, erős garanciákkal körülbástyázott befektetéseket részesítik előnyben, ami csökkenti a kockázati tőke kínálatát. Az adócsökkentés viszont — azzal, hogy megszünteti az átlagosnál nagyobb kockázatú iparágak diszpreferálását — ösztönzi a kockázatvállalást, növeli a vállalkozói tőkekínálatot.

Adócsökkentés és adóreform az Egyesült Államokban

Adócsökkentés és az adósávok indexálásának bevezetése 1981-ben

A Reagan-kormányzat első intézkedései közé tartozott az adócsökkentés képviselőházi és szenátusi elfogadtatása, illetve törvénybe iktatása. A gazdasági fellendülés elősegítését célzó 1981-es adótörvény (Economic Recovery Tax Act) alapján három lépcsőben — 1981-ben 5, 1982-ben 10, 1983-ban pedig újabb 10 százalékkal — összesen közel 25 százalékkal csökkentették a személyi jövedelemadó kulcsait [15]. Ez minden adókulcsot egyformán érintett, a legmagasabb adókulcs kivételével, amely az 1981. évi 70 százalékról 50 százalékra csökkent. Az adócsökkentéseket évközben hajtották végre, így a tényleges adóterhek enyhülése késleltetve, az időszak végén pedig felerősödve jelentkezett. (Az 1981. októberi 5 százalékos adócsökkentés például az egész évre vetítve a tényleges adóteher 1,25 százalékos mérséklését jelentette. Az adókulcsok további csökkentése éves szintre vetítve 1982-ben 10, 1983-ban 20, 1984-ben pedig 25 százaléknak felelt meg [16]. Egyes számítások szerint az 1981-ben elfogadott adócsökkentések miatti költségvetési adóbevétel-kiesés egynegyede már 1982 és 1984 között visszatérült az adófizetők magatartás-változása, az adócsökkentés által kiváltott fellendülés eredményeként [17].

Az 1981-es adótörvénynek részét képezte az adósávok — inflációt közömbösítő — indexálásának a bevezetése. Ennek azért van nagy jelentősége, mert az infláció az adósávok és az adókulcsok változatlansága esetén az adóterhek növekedéséhez vezet, mivel az adófizetők változatlan reáljövedelmek mellett is automatikusan előrelépnek az adósávokban, és így egyre magasabb adókulcsok szerint adóznak. Emiatt az infláció, amely önmagában is felfogható egyfajta adónak, az adósávok merevsége esetén közvetve is fokozza a jövedelmek adóterhét. Az inde-

xálás az 1981-ben elfogadott adótörvény alapján 1985-ben lépett életbe, ám e nagy horderejű intézkedés az infláció gyors csökkenésével vesztett gyakorlati jelentőségéből.

Az 1981-es adótörvény keretében a *vállalati* jövedelemadók is megváltoztak. Ezeket szintén csökkentették, de nem az adókulcsok mérséklésével, hanem egyéb adókedvezményekkel.

Az Egyesült Államokban az adórendszer ösztönzi a kisvállalkozások alapítását és fenntartását. A jogi személyiséggel nem rendelkező társaságok például a személyi jövedelemadózás hatálya alá esnek, vállalati jövedelemadót tehát nem fizetnek.

A jogi személyiséggel rendelkező társaságok évi 100 ezer dollárt el nem érő nyereség esetén az 1981-től 1986-ig érvényes vállalati jövedelemadó 46 százalékos kulcsánál alacsonyabb — fokozatosan emelkedő — kulcsok szerint adóznak [18].

Az 1981-es adótörvényben a vállalatok számára elsősorban a gyorsított értékcsökkenési leírás alkalmazásának lehetősége és az ebből fakadó nyereségadó-alap mérséklése jelentett adócsökkentést. Ennek nyomán ugyan csökkentek a vállalati nyereségadó-befizetések, ám ez alig jelentett többet, mint a vállalati adóterhek korábbi — az infláció miatt bekövetkezett — növekedésének kompenzálását.

A hetvenes évekre jellemző magas infláció következtében ugyanis az állóeszközök beszerzéskori értéke után elszámolt amortizáció nem fedezte a gépek pótlásának tényleges költségét, így a papíron kimutatott nyereség rendre meghaladta a valóságos nyereséget, amiatt, mert egy költségelem is nyereségként jelent meg.

Az infláció vállalatiadó-konzekvenciáinak figyelmen kívül hagyása miatt a vállalatok adóterhei tehát változatlan nyereségadókulcsok mellett is növekedtek. Ennek következtében a tényleges jövedelemadó-ráta 1980-ban elérte az 58,6 százalékot, szemben a névleges 46 százalékkal [19].

Az 1981. évi adótörvényben foglalt adócsökkentések és egyéb adókedvezmények hatására a személyi és vállalati jövedelemadó-befizetésekből származó költségvetési bevételek csökkentek, ezáltal magasabb lett az egyének és a gazdálkodó szervezetek jövedelme és egyben ösztönzöttsége is a nagyobb teljesítményre.

Az Egyesült Államokban 1982-től napjainkig tartó gazdasági fellendülés kezdődött. Bár erősen megoszlanak a vélemények arról, hogy e fellendülésben mekkora szerepet játszott az adócsökkentés és mekkorát az egyéb tényezők, tény, hogy az adóterhek fokozatos mérséklésével egyidejűleg a GNP növekedési üteme 1986-ig, az újabb adótörvény elfogadásáig, elérte az évi négy százalékot, miközben csökkent a munkanélküliség, 11 millió új munkahely jött létre, és nagymértékben csökkent az infláció [20]. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az 1986-os adóreform

Az állam erőteljes gazdasági beavatkozása az Egyesült Államokban a hetvenes évek végén nemcsak a költségvetési kiadások GNP-n belüli magas arányában, a kiterjedt gazdasági szabályozásban és korlátozásokban, valamint erőteljes adóztatásban mutatkozott meg, hanem számos preferenciában, engedményben, alapvetően még a keynesi hagyományoknak megfelelő keresletösztönző adókedvezményekben is. Ezek hatására az adórendszer erősen beavatkozó jellegűvé vált: az adózás a legkülönbözőbb kedvezményekkel erősen befolyásolta a gazdasági tevékenységet. A gazdasági döntések adózási következményeinek mérlegelése gyakran megelőzte a reálgazdasági tényezők elemzését, sőt sok esetben kizárólag adózási szempontok miatt születtek bizonyos gazdasági döntések.

Az adókedvezmények egész iparágakat hoztak létre vagy tartottak életben. A költségelszámolási szabályok, kibúvási lehetőségek új üzleti és társadalmi szo-

2. sz. táblázat

Gazdasági növekedés, infláció és munkanélküliség az Egyesült Államokban 1981 és 1988 között

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	(1987[a])	(1988[a])
Bruttó nemzeti termék (GNP) volumenének változása (százalék)	1,9	—2,5	3,6	6,8	3,0	2,9	(2,75)	(2,5)
Inflációs ráta (fogyasztói árindex)	10,4	6,1	3,2	4,3	3,5	2,0	(4)[b]	(4,5)[b]
Munkanélküliség (a munkaerő százalékában)	7,6	9,7	9,6	7,5	7,2	7,0	(6,25)	(6)

Megjegyzés: [a] Előrejelzett adatok. [b]Magánfogyasztás-deflátor.
Forrás: OECD Economic Outlook, 1987. június, VI. old.
1987. december, VI., 174., 184., 191. l.

kásokat alakítottak ki [21]. A politikai életben jól ismert lobbyzás hátterében is gyakran adókedvezmények megszerzésére irányuló törekvések húzódtak meg. Mindent el lehetett mondani az adórendszerről, csak azt nem, hogy semleges. Az adózás bonyolult, nehezen áttekinthető összefüggésrendszere lényegében önálló üzletágat teremtett az adótanácsadásból.

Az adócsökkentésekkel egyidejűleg ezért napirendre került az adórendszer szerkezeti átalakítása is. Az 1986-ban elfogadott adóreform kidolgozása formálisan Reagan elnök 1984. januári, az Unió helyzetét elemző beszéde után kezdődött el. Az adóreform alapgondolata az volt, hogy az adóalap kiszélesítésével (az adómentességek, kivételek, kedvezmények eltörlésével) egyidejűleg az adókulcsok újabb csökkentése érhető el anélkül, hogy a költségvetés tényleges adóbevételei változnának.

Az adókulcsok további csökkentésétől a korábban már említett pozitív hatások erősödését várták, emellett nagy várakozásokat fűztek az adózás semlegesebbé válásával felgyorsuló hatékonyságnövekedéshez, illetve gazdaságélénkítő hatáshoz.

Az 1984-es választásokat követően kedvezőnek látszott a politikai helyzet egy adóreformmal egybekötött újabb adócsökkentés megvalósítására, hiszen Mondale, a demokrata elnökjelölt vereségében nagy szerepet játszott, hogy választási beszédeiben az adóemelés szükségessége mellett érvelt. Az adóreform elfogadására azonban így is csak két évig tartó hosszas alkudozások és politikai huzavona után került sor. Közben voltak időszakok, amikor úgy tűnt: a részérdekek megakadályozzák az adókedvezmények eltörlését és így magát az adóreformot is.

Általános meglepetésre végül is a Kongresszus mindkét pártja elfogadta az adóreformot. Az adókedvezményeiket elveszítő érdekcsoportok nem tudták megakadályozni a törvény megszületését, noha az adóreform nyertesei — szemben a vesztesekkel — nem alkotnak jól szervezett érdekcsoportot. A reform elfogadása elsősorban azért meglepő, mert előnyei a lakosság széles körében, viszonylag egyenletesen oszlanak meg. (Korábbi tapasztalat szerint a koncentrált és szervezett érdekcsoportok hatékonyan képesek érdekeik érvényesítésére, védelmére a nem szervezett közérdekkel szemben.)

A reform elfogadásában és törvénybe iktatásában az angol The Economist szerint az amerikai politikai rendszernek az a jellemzője játszotta a döntő szerepet, hogy az Egyesült Államokban a kezdeményezés szakértők által segített, nyilvánosság előtt tevékenykedő választott politikusok kezében van, míg Európában a hierarchikus szervezetekben elhelyezkedő, lényegében biztos pozíciójú közhivatalnokok játsszák a kezdeményezőszerepet, akik csak a hasonló beosztásúval és

tekintélyűvel állnak szóba, s tartanak kapcsolatot. „Képzeljük el — írja a The Economist —, hogy felhúznák az orrukat a brit pénzügyminisztériumban, ha valaki azt javasolná, hogy Dan Rostenkowski[4] angol megfelelője magas rangú kormányhivatalnokok közreműködése nélkül írhasson egy adótörvényt" [22].

Változások a személyi jövedelemadózásban[5]

Az 1986-os törvény alapján bevezetett új személyi jövedelemadó rendszer a korábbi, összesen 14 progresszíven emelkedő, 11-től 50 százalékosig terjedő adókulcs helyett gyakorlatilag két adókulcsot tartalmaz, egy 15 és egy 28 százalékosat. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

Személyi jövedelemadó-sávok és -kulcsok az Egyesült Államokban 1988. január 1-jétől az 1986. évi adótörvény alapján

Éves adóköteles jövedelem (dollárban)[a]		Adókulcs (százalékban)
Közösen adózó házaspár, két eltartottal	Egyedülálló adózó	
0— 29 750	0— 17 850	15
29 750— 71 900	17 850— 43 150	28
71 900—192 930	43 150—100 480	28 + 5[b]
192 930+	100 481+	28

Megjegyzés:

[a] Az éves adóköteles jövedelem az adómentes és a levonható jövedelmekkel csökkentett évi összes jövedelemmel egyenlő. A személyenkénti adómentes jövedelem évi 2000 dollár. Házaspárok esetén további évi 5000 dollár, egyedülállók esetében pedig 3000 dollár ún. szabványlevonás csökkenti az adóköteles jövedelmet.

[b] A harmadik sávba eső jövedelmek után 5 százalék többletadó fizetése kötelező, részben a személyi adómentesség kompenzálására, amelyet a nagyobb jövedelműek ettől a sávtól kezdve nem élvezhetnek, részben pedig azért, mert ugyancsak ettől a jövedelmi sávtól kezdve az egész adóalapra vonatkozik a 28 százalékos adókulcs. A plusz 5 százalék adó tehát az első adósávban realizált 13 százalékpont adókedvezmény kiegyenlítésére hivatott.

Forrás: J. A. Hausman—J. M. Poterba: Household Behaviour and the Tax Reform Act of 1986. *Economic Perspectives*, 1987. 1. szám, 102. old.

Az adókulcsok radikális csökkentése és az adósávok kiszélesítése miatti adóbevétel-kiesést az adóbevalláskor megengedett levonások megritkításával ellensúlyozták.

A legfontosabb szigorítások a következők [23]:

a) Csak az első két lakás vásárlására felvett jelzálogkölcsön kamata vonható le az adóalapból. Korábban bármennyi lakás hitelkamata levonható volt.

b) A fogyasztási, áruvásárlási hitelek kamata nem vonható le az adóköteles jövedelemből.

[4] Rostenkowski demokratapárti képviselő, a kongresszus költségvetési bizottságának elnöke, az adóreform-törvény egyik kidolgozója.

[5] Az intézkedéseket több lépésben vezették be, az itt leírt formában ténylegesen 1988. január 1-jén léptek életbe.

c) A beruházási célból felvett hitelek kamatát csak az adott befektetés jövedelmének erejéig lehet az adóból levonni.

d) Megszűnt a tőkenyereség külön jövedelemként kezelése, így ezek korábbi 20 százalékos legmagasabb adókulcsa a jövedelmek egységes adózása miatt 28 százalékra emelkedett.

e) Az állami (nem szövetségi) és helyi adók közül ezentúl a forgalmi adó nem vonható le az adóalapból.

f) Az egyéni nyugdíjtakarékosság egy bizonyos kereseti határ fölött és a vállalati nyugdíjalaphoz tartozók körében nem számolható el költségként.

g) Csökkentették a vállalati nyugdíjalaphoz való hozzájárulás adóalapból levonható összegét, és korlátozták az egészségügyi kiadások, valamint a jótékonysági adományok levonásának a lehetőségét.

Az adócsökkentés és az adólevonások korlátozásának együttes hatására a magánszemélyek jövedelemadó-terhei — összességükben, statikus hatáselemzések szerint — 1987-ben 1,6, 1988-ban pedig további 6,1 százalékkal csökkennek [24]. A költségvetési adóbevételek emiatt bekövetkezett kiesését a *vállalati* adóterhek növelésével ellensúlyozták. Ezt a megoldást választották, mert az adóterhek áterelése nélkül lettek volna olyan rétegek, amelyeknek a reform hatására növekedtek volna a személyi jövedelemadó-terheik. A vállalati adóterhek növelése tehát olyan kompromisszum eredménye volt, amely növelte a törvényjavaslat elfogadásának esélyét.

Az adókulcsok csökkentése, a levonási lehetőségek szigorítása, továbbá a tőkenyereség magasabb marginális adókulcs szerinti adóztatása természetesen eltérően érinti az adófizetőket. Az alacsony jövedelműek, a szegénységi küszöbhöz közel álló családok — a megnövekedett személyenkénti adómentes jövedelemrész, a családi adólevonás és az ún. alacsony keresetűek adókedvezménye[6] megemelésének hatására — az új adórendszerben lekerültek az adófizetők listájáról. Az adótörvény közvetlen hatására megközelítően 6 millióval csökken az adófizetők száma, ezzel a nem adózó állampolgárok száma eléri a 10 millió főt [25].[7] Ami az adózók megoszlását illeti, az új rendszerben az adófizetők 80 százaléka a 15 százalékos adókulcs szerint adózik, csak a fennmaradó 20 százalék adózik — egész jövedelmére kiterjedően — a legmagasabb, 28 százalékos adókulccsal [26].

A statikus hatáselemzés szerint az adóreform hatására az évi 10 ezer dollárnál kisebb jövedelműek adóterhe 65,7, a 10 és 20 ezer dollár közötti sávba esőké 22,3, a 20 és 50 ezer dollár közötti éves jövedelműeké átlagosan 7—10 százalékkal csökken, miközben az 50 és 100 ezer dollár közötti jövedelemmel rendelkezők egy-két százalékkal fognak kevesebb adót fizetni [27].[8]

Változások a vállalati jövedelemadózásban

Az adóreform keretében a vállalatok jövedelemadó-kulcsait is mérsékelték. A legmagasabb (korábban évi 100 ezer dollárt meghaladó nyereség esetén érvényes) 46 százalékos adókulcsot 34 százalékra csökkentették. Módosították a sávhatárokat is. Évi 50 ezer dollár alatti nyereség után 15 százalék, 50—75 ezer dollár jöve-

[6] „Earned income tax credit", ennek keretében az évi 9000 dollár jövedelemnél kevesebbel rendelkezők az egyéb levonási lehetőségek mellett további 800 dollárral csökkenthetik adóalapjukat.

[7] A foglalkoztatottak száma 1986-ban elérte a 109,6 millió főt. (OECD Economic Outlook, 1987. december, 29. l.)

[8] A teljes munkaidőben foglalkoztatottak évi átlagbére és keresete 1985-ben 20 991 dollár volt. (Statistical Abstract of the United States: 1987, Washington DC, 1986. 400. l.)

delem között 25 százalék, 75 ezer dollárnál nagyobb nyereség esetén (a legmagasabb) 34 százalékos adót kell fizetni [28].

Noha a vállalati jövedelemadó-kulcsok számottevően csökkentek, a tényleges adóterhek a levonási jogcímek és egyéb adókedvezmények eltörlése miatt valójában 8 százalékkal növekedtek [29]. Ez az emelkedés a személyi jövedelemadó-terhek tényleges csökkentésének ellensúlyozása miatti — korábban említett — politikai kompromisszum következménye.

A különböző adókedvezmények eltörlése közül a legnagyobb jelentősége a beruházási adókedvezmény (Investment tax credit) megszüntetésének volt, mert ez azt jelentette, hogy a továbbiakban már nem lehet adófizetésként jóváírni a vállalati beruházások értékének 6—10 százalékát. Növeli az adófizetési kötelezettséget az is, hogy meghosszabbították a különféle állóeszközök amortizációs időszakát. Számos más adókedvezményt is megszüntettek, illetve csökkentettek: emelkedett a minimális adófizetési kötelezettség; a vállalati tőkenyereség a többi jövedelemmel összevontan adózik; a nagy bankok a bizonytalan kinnlevőségek fedezetére nem képezhetnek előre adómentes veszteségtartalékokat, s a meglévőt is fokozatosan „jövedelmesíteni" kell, azaz adózni kell utána; megszűnt a vállalati összeolvadások kedvezményes adóztatása; korlátozták az egyes iparágakra érvényes adófizetési haladékokat; az üzleti ebédek, vacsorák és szórakoztatás költségeinek levonási lehetőségét a teljes összeg 80 százalékára korlátozták; a pénzintézetek ezután nem vonhatják le az adóalapból az adómentes kötvények vásárlására felvett hitelek kamatának 20 százalékát; a vállalatok nem számolhatják el költségként a saját részvények visszavásárlására fordított kiadásokat stb.

Az adóreform hatása a különböző iparágak helyzetére és a beruházásokra

Az adókedvezmények megszüntetése, illetve odaítélésük feltételeinek szigorítása és az adókulcsok csökkentésének együttes hatása nem egyformán érintette az egyes vállalatok és iparágak jövedelmi helyzetét. A korábban viszonylag kevés kedvezményben részesült vállalatok helyzete az adókulcsok csökkentése révén egyértelműen javult. Az erősen kedvezményezett iparágak viszont többet vesztettek a levonási lehetőségek megszüntetésével, mint amennyit nyertek az adókulcsok csökkentésével. Az egyes iparágaknak nyújtott egyedi kedvezmények megszüntetése mellett az állótőke-beruházások adókedvezményeinek eltörlése és az értékcsökkenési leírás időtartamának előírt meghosszabbítása érintette a legegyenlőtlenebbül a vállalatokat. Ezek az intézkedések elsősorban az állótőke-igényes ágazatok [30] (a nehézipar, a hagyományos feldolgozóipari ágazatok és a kereskedelmi ingatlanüzletágak stb.) adóterheit növelték. Ezzel szemben a kevésbé állótőke-igényes tevékenységek, így elsősorban a szolgáltatásorientált ágazatok (például kis- és nagykereskedelem, szoftverkészítés stb.) adóterhei csökkentek. Az adóreform így tovább erősítette a szolgáltatási szféra évek óta tapasztalható térhódítását.

Miközben a reform szektorális hatásának megítélésében széles körű egyetértés alakult ki, eltérőek a vélemények a vállalati beruházásokra gyakorolt hatását illetően. Az elemzések a gazdaság működésére vonatkozó gondolkodásmódtól függően más-más eredményre vezettek. A nagyobb ökonometriai modellező cégek (Chase Econometrics, Data Resources, Evans Economics, Laurence H. Meyer and Associates, Wharton Econometrics) a reform nyomán megnövekvő tőkeköltségektől az állótőke-beruházások csökkenését várták, következésképpen a gazdasági növekedés ütemének mérséklődésével számoltak [31]. Az állótőke-beruházások visszaesése az előrejelzések szerint hosszabb távon is visszaveti a gazdasági növekedést, mert az alacsonyabb állótőke-képződés a termelékenység csökkenéséhez

vezet. A kínálatoldali közgazdászok szerint viszont az adóreform a beruházások további növekedéséhez vezet, az adókedvezményekkel támogatott beruházások megszűnése pedig számottevően javítja a beruházások hatékonyságát.

Az 1987. év végi adatok szerint a beruházások mennyisége nem csökken, sőt 1987 augusztusában a nem katonai jellegű beruházási javak rendelésállománya 16 százalékkal meghaladta az előző évi augusztusit, ami a beruházási dinamika magas szinten maradására utal [32].

A kínálatoldali közgazdászok szerint az adópolitika változásának hatásait elemző makroökonómiai modellek azért nem képesek megfelelően felmérni az adócsökkentések hatását, mert általában keresletorientált, jövedelemfelhasználási modellek, amelyek inkább a kiadási folyamatokat hangsúlyozzák, mint a relatív árak változásának hatását [33]. A kínálati hatások beépítése a makromodellekbe egyébként is mérési problémákba ütközik. Meglehetősen nehéz például a megnövekedett motivációt, vállalkozókészséget, munkaintenzitást vagy az innovativitást, a felelősségérzetet, a javuló munkaminőséget stb. makrogazdasági modellekben kifejezni. A döntően múltbeli összefüggésekre építő modellek egyébként is könnyen jelentőségüket vesztik a gazdasági játékszabályok — például az adózási rendszer — változásakor.

A gazdaságpolitikai döntések előkészítésekor mégsem nélkülözhető a makrogazdasági hatáselemzés. Célravezetőbb lehet azonban a múlt tanulságainak elemzése, esettanulmányok készítése korábbi időszakok adócsökkentésének gazdasági hatásairól.

Különösen érdekes ebből a szempontból a Kennedy elnök által kezdeményezett, majd 1964-ben végrehajtott adócsökkentés, amelynek keretében a legmagasabb személyi jövedelemadó-kulcs két év alatt 91 százalékról 70 százalékra, a legalacsonyabb pedig 20 százalékról 14 százalékra csökkent. Mérsékelték a vállalati adókulcsokat is. Az adóbevételek az intézkedések eredményeként 12 milliárd dollárral csökkentek, ám a költségvetési bevételek már az adócsökkentés teljes bevezetését követő egy év után meghaladták a gazdasági növekedés élénkülésének hatására az adócsökkentés előtti szintet.

Ez a kínálatoldali közgazdászok szerint állításaik helyességét igazolja, még akkor is, ha a Kennedy nevéhez kapcsolódó adócsökkentés — lényegében keynesi felfogásban — a magánfogyasztás ösztönzésével az aggregált kereslet növelését kívánta elősegíteni [34].

Gazdaságpolitika és adócsökkentés

A költségvetési egyensúly kérdése

A makroszemléletű keresletszabályozásban az Egyesült Államokban hosszú évtizedekig a költségvetési politika játszotta a főszerepet. Ez a költségvetési kiadások gyors ütemű növekedéséhez vezetett, kiváltva az adók növekedését is. A jövedelmek állami centralizációja, a költségvetési bevételek és kiadások GDP-n belüli aránya ennek hatására egyre magasabb szintet ért el. A költségvetési kiadások konjunktúraszabályozásban játszott meghatározó szerepe mellett a kiadások növekedéséhez az is hozzájárult, hogy a többnyire különféle támogatásokban testet öltő kiadásokról, azok részleteiről és összegéről politikusok döntenek. „A támogatások rendszere — H. Giersch, a kieli Világgazdasági Intézet igazgatójának megfogalmazásában — a politikusok hatalomgyakorlásának kedvenc terrénuma, amely végül is az adóprés szorítását erősíti" [35]. Részben tehát a politikai intézményrendszerből, részben pedig a költségvetés által kedvezményezett érdekcsoportok koncentráltságából és hatékony érdekképviseletéből fakad, hogy a költség-

vetési hiány ellen általában inkább az adóbevételek növelésével, semmint a kiadások csökkentésével lépnek fel.

A Reagan-kormányzat kezdettől fogva azon az álláspon ton volt, hogy politikailag sokkal bölcsebb a költségvetési hiányt gazdasági növekedéssel, mint kiadáscsökkentéssel, szigorításokkal kiegyensúlyozni. Ezen álláspont logikája szerint így az adópolitikát ki lehet szabadítani a költségvetési politika „fogságából". Bár az adócsökkentés rövid távon növeli a költségvetési hiányt, középtávon a kiváltott gazdasági fellendülés révén növeli a költségvetési adóbevételt, s így csökkenhet a költségvetési deficit.

Nem véletlen tehát, hogy a Reagan-kormányzat gazdaságpolitikája ellen irányuló támadások a soha nem látott méretűre duzzadt költségvetési hiányt választották célpontként.

A kormányok lényegében négy forrásból szerzik bevételeiket: személyi jövedelemadókból; vállalati adókból és egyéb közvetett adókból (vámok, illetékek, forgalmi adók); inflációs pénzteremtéssel, végül kölcsönök felvétele útján [36]. A költségvetési deficit felszámolása is e formák valamilyen kombinációjával lehetséges. Ha politikailag sem az adók növelése, sem az infláció útján történő jövedelemszerzés nem járható, akkor csak további kölcsönök felvételével tartható fenn a deficit, azaz a túlköltekezés.

A Demokrata Párt az eladósodásból, illetve a költségvetési hiány tarthatatlanságából igyekszik politikai tőkét kovácsolni, s a megfontolt költségvetési politika szószólójaként próbálja visszanyerni politikai kezdeményezőszerepét [37]. A demokraták jelenleg minden gazdasági problémát — köztük a tőzsdei részvényárfolyamok 1987. év végi zuhanását és a kereskedelmi mérleg kiegyensúlyozatlanságát — a költségvetési hiánnyal hozzák összefüggésbe [38]. A hatalmas költségvetési deficit kialakulásáért pedig a Reagan-kormányzat által végrehajtott adócsökkentést teszik felelőssé.

Tény, hogy a Reagan-kormányzat alatt a szövetségi költségvetés hiánya a GNP-hez viszonyítva az 1980. évi 2,2 százalékkal szemben 1987 második negyedévében elérte a GNP 3,4 százalékát, azaz másfélszeresére növekedett [39].

A deficit növekedése mögött azonban nem az adócsökkentés miatti bevételkiesés, hanem a kiadások növekedése húzódott meg. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

Kormánykiadások és bevételek az Egyesült Államokban a GDP százalékában 1980 és 1986 között

	1980	1985	1986
Kiadások	33,1	35,1	35,3
Bevételek (összes szövetségi adóbevétel a társadalombiztosítási hozzájárulással együtt)	31,9	31,7	31,9

Forrás: The Wall Street Journal. Europe, 1987. július 14.

A kormány pénzügyi hivatala által 1987 októberében készített tanulmány szerint a szövetségi költségvetés deficitjének 1982—1983. évi gyors növekedése mögött elsősorban az 1981—1982-es recesszió miatti többletkiadások és bevételkiesés, továbbá a költségvetés adósságállománya után fizetendő kamatoknak a megemelkedett kamatlábak miatti növekedése állt [40].

A költségvetési hiány megítéléséhez további adalékul szolgálhat a szövetségi nettó adósságállomány GNP-hez viszonyított arányának alakulása. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

Szövetségi nettó adósságállomány a GNP százalékában 1945 és 1987 között

1945	1960	1970	1974	1980	1987[a]
107	46	22	18	22	37

Megjegyzés: [a] becsült adat

Az adósságállomány GNP-n belüli aránya ma alatta marad a hatvanas évek szintjének, amikor pedig az Egyesült Államok a tartós fellendülés időszakát élte.

A jelenlegi költségvetési hiány elsősorban éppen az adósságállomány növekedésének hosszú távú következményei miatt okozhat gondot. Az adott bevételi szint mellett ugyanis a kamatkiadások egyre növekvő hányadát teszik ki a költségvetési kiadásoknak, hosszú távon tehát emiatt nem tartható a mostani bevételi-kiadási arány.

A költségvetési hiány tarthatatlanságának hangsúlyozása azonban ma minden jel szerint elsősorban politikai kérdés, még ha közgazdasági érvelés formájában jelenik is meg. A költségvetési hiányon keresztül ugyanis közvetlenül szembekerült egymással az adónövelés és a kiadáscsökkentés. A kormányzat érvelése az, hogy a költségvetési hiány adóemeléssel történt megszüntetése lényegében annyit tesz, mint ha hitelfelvétel helyett a jövedelemtulajdonosoktól egyszerűen elvennék a finanszírozáshoz szükséges pénzt. A kínálatoldali közgazdaságtan szerint azonban ettől csökkenne a gazdasági aktivitás, végeredményben tehát az adóbevételek is visszaesnének, arról nem is beszélve, hogy ez aligha lenne népszerű a választók körében. Így a republikánus kormányzat a költségvetési deficit csökkentését egyértelmű politikai érdekből is csak a kiadások erőteljes visszafogásával valósíthatja meg.

A The Wall Street Journal egyik szerkesztőségi cikke a következőképpen jellemzi a helyzetet: „A kongresszusi vezetők most aggódást tettetnek a költségvetési deficit miatt, de nem emlékszünk hasonló aggodalmakra, amikor az adók növekedtek és még nem volt hajthatatlan elnöki nyomás a kiadások csökkentésére. Az aggodalmak most azért erősödtek fel ennyire, mert a kiadások lefaragása, ami kezdettől fogva a reaganomics része lett volna, végre kezd megvalósulni" [41].

Az eddigi tapasztalatok alapján azonban valószínű, hogy ha a kiadásokat tényleg csökkentik, abban sokkal nagyobb szerepe lesz a költségvetési hiánynak, mint a „hajthatatlan elnöki nyomásnak". A Reagan-kormányzat, amely a költségvetési kiadások erőteljes csökkentésére törekedett, valójában csak lassítani, esetenként megállítani tudta az állami kiadások egyes tételeinek korábbi növekvő tendenciáját. Miközben a kiadások az addiginál mérsékeltebb ütemben ugyan, de összességükben változatlanul növekedtek, a kiadási tételek között nagyarányú átrendeződés ment végbe. Csökkent egyes ágazatok, gazdasági programok támogatása, ám a társadalombiztosítási, jóléti kiadások — a tervezettől eltérően — nem csökkentek. Gyors ütemben növekedtek viszont a katonai kiadások. Egészében véve a jelenlegi költségvetés kiadási szerkezete a gazdasági verseny szempontjából talán kevésbé beavatkozó jellegű, mint a korábbiaké.

Úgy tűnik azonban, hogy a kiadások csökkentése politikailag kevéssé vonzó.

Nehezen lehet pozitívan azonosulni azzal, hogy mi mindenre nem költenek. Már a költségvetési kiadások megfékezéséhez is szükség volt a Reagan-kormányzat állami beavatkozás ellenes gazdaságfilozófiájának szinte teljes erejére. Minden jel szerint tehát a kiadások csökkentéséhez elvi megfontolásokra építő elhatározásoknál többre van szükség.

Hosszú távon várható belpolitikai hatások

Azáltal, hogy a kínálatoldali közgazdaságtan az adócsökkentést el tudta szakítani a költségvetési egyensúly fenntartásának minden más szempontot megelőző szükségességétől, illetőleg az egyidejűleg megvalósított kiadáscsökkentéstől, hosszabb távon valószínűleg képes lesz sikereket elérni a kiadások csökkentésében is. Ez azért lehetséges, mert a kiadások tényleges csökkentéséhez, tapasztalat szerint, a közgazdasági érveknél többre, gazdasági kényszerre van szükség, ilyen kényszer pedig éppen a megnövekedett költségvetési hiány következtében jöhet létre. Az adócsökkentés politikai és gazdasági sikere ugyanis megakadályozza, hogy az adócsökkentéstől független okokból megugrott költségvetési hiányt az adók újbóli emelésével számolják fel. Így egyre nagyobb politikai nyomás irányul a kiadások csökkentésére. Ilyen feltételek között valószínűleg hiába szeretné bármelyik leendő kormányzat növelni a költségvetési kiadásokat és folytatni a szociális költekezési programokat, ez a költségvetési hiány növelésének, illetve fennmaradásának politikailag elfogadhatatlan akadályába ütközne. W. Schneider, az American Enterprise Institut munkatársa szerint a kialakult költségvetési deficit hatásában mintegy intézményesítette a reagani „forradalmat", mégpedig azzal, hogy lényegében megfosztotta pénzügyi alapjától a jóléti államot [42].

Az adóreform másik tartós hatásának az bizonyulhat, hogy a kedvezmények, kivételek, mentességek eltörlésével — legalábbis egy ideig — megnehezül az a politikai gyakorlat, amely az adórendszeren keresztül törekszik preferenciákat érvényesíteni. Az állam tehát egy újabb területről kényszerült kivonulni, számára az az adórendszer, mint egyedi beavatkozási terület — egy ideig legalábbis — megszűnni látszik.

Nemzetközi hatások

Az a tény, hogy az Egyesült Államok kormánya gazdaságpolitikáját a kínálatoldali elmélet híveinek ajánlásaira építette, az iparilag fejlett országok elméleti és gyakorlati közgazdászai körében az érdeklődés középpontjába állította az elmúlt évtizedek uralkodó nézeteivel szakító, a klasszikus elméleti hagyományokhoz visszanyúló közgazdasági iskolát. Az adócsökkentések bevezetése után nyilvánvalóvá vált, hogy a kínálatoldali közgazdaságtan több holmi intellektuális egzotikumnál, amelynek legfeljebb az Egyesült Államokban lehet némi jelentősége.

Kiderült, hogy a kínálatoldali közgazdaságtan ajánlásainak, a radikális adócsökkentésnek és adóreformnak a végrehajtása az Egyesült Államokat több területen is versenyelőnyhöz juttatta a legfőbb kereskedelmi partnereivel szemben. Így az adóreformmal egybekötött adócsökkentés irányzatát — ha nem is okvetlenül a kínálatoldali elmélet megfontolásaitól vezérelve, hanem egyszerűen versenyhátrányok csökkentését sürgető kényszerből — egyre több országban fogadják el.

Az adócsökkentés „exportjában" az amerikai multinacionális vállalatok is szerepet játszanak. Addig ugyanis, amíg a vállalati jövedelmek adókulcsa az Egyesült Államokban 46 százalékos, vagyis a jelentősebb partnerországokénál magasabb vagy azokkal egyenlő volt, a külföldi adószinteknek nem volt nagy jelentősége a számukra. Amikor viszont az amerikai vállalati jövedelemadó kulcsa 34 száza-

lékra, a fejlett tőkésországok között a legalacsonyabb szintre csökkent, megváltozott a helyzet. A multinacionális cégek a leányvállalataik által külföldön fizetett adót — a magasabb külföldi adókulcsok miatt — csak részben számíthatták be az ugyanazon vállalataik nyeresége után az Egyesült Államokban fizetendő adóba. Minden egyéb feltételt változatlannak tekintve, a külföldön folytatott gazdasági tevékenység után az Egyesült Államokban kevesebb adót kell fizetni. Ez a tény az adózás utáni profit repatriálására ösztönöz. Sőt valószínű, hogy a multinacionális vállalatok már az adó befizetése, azaz a nyereség kiszámítása előtt mindent meg fognak tenni annak érdekében, hogy külföldön eleve minél kevesebb nyereséget mutassanak ki [43]. Ez történhet például úgy, hogy a leányvállalatoknak nyújtott (korábban részben ingyenes) szolgáltatásokért (például könyvelés, tervezés, marketing, technológia- és termékfejlesztés) ezután rendszeresen számlát nyújtanak be, növelve a leányvállalat költségeit, következésképpen csökkentve nyereségét és ennélfogva adóbefizetését.

Van a költségek átterelésére más módszer is. Az Egyesült Államok javára mutatkozó adókülönbség arra ösztönzi az anyavállalatokat, hogy a leányvállalataiknál fejlesztési vagy egyéb okok miatt szükségessé váló tőkeemelést ne tőkeátutalással, hanem hitelfelvétellel finanszírozzák [44]. A hitel kamata ugyanis költségként elszámolható, tehát szintén csökkenti a nyereséget, a külföldi fejlesztéseket tehát várhatóan egyre inkább kölcsöntőkével finanszírozzák majd.

Ezekkel az egyszerű megoldásokkal az a probléma, hogy az adóellenőrök mindenütt fokozott figyelemmel kísérik és kezelik azokat a leányvállalatokat, ahol a nyereség stagnál vagy csökken, miközben az anyavállalat jövedelmezősége javul [45]. Ezért valószínű, hogy az amerikai székhelyű multinacionális vállalatok politikai befolyásukat is latba vetik külföldön az adócsökkentés érdekében. A fejlett tőkésországoknak ettől függetlenül is elsőrendű érdeke, hogy megakadályozzák a tőke kiáramlását és a magasan képzett menedzserek, tudósok és vállalkozók viszonylag szűk, ugyanakkor mozgékony rétegének kivándorlását az Egyesült Államokba [46]. Ez a szempont fontos szerepet játszott például Nagy-Britanniában a személyi jövedelemadó 1988 márciusában beterjesztett csökkentésében.

Az Egyesült Államok 1988-ra nemzetközi adóparadicsommá vált, ami a fejlett tőkésországok körében adócsökkentési hullámot indított el. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Nagy-Britanniában 1988 márciusában (az új költségvetési javaslat beterjesztésekor) a vártnál nagyobb adócsökkentést fogadtak el. A legmagasabb személyi jövedelemadó-kulcsot 40 százalékra mérsékelték, ezen kívül mindössze még egy adókulcs marad érvényben, a 25 százalékos alapadó. Megmaradt a vállalatok 35 százalékos nyereségadója, a kis cégek adókulcsát viszont 25 százalékra mérsékelték [47].

A fejlett tőkésországok közül eddig Kanada közelítette meg a legjobban az Egyesült Államokban érvényes személyi jövedelemadó-kulcsokat. Ez érthető is, hiszen Kanada külkereskedelmének 80 százalékát déli szomszédjával bonyolítja le, így az adókülönbségek itt a legközvetlenebbül éreztetik hatásukat.

A személyi jövedelemadókhoz hasonlóan csökkenő tendenciát mutatnak a vállalati jövedelmek adókulcsai a többi fejlett tőkésországban is. A nyilvánosságra hozott tervezetek szerint Franciaországban 50 százalékról 45 százalékra, Japánban 52,9-ről 40—50 százalékra, az NSZK-ban 56 százalékról 50 százalékra kívánják csökkenteni a nyereségadó-kulcsokat [48]. Az adócsökkentési tendencia azonban kétségkívül a személyi jövedelemadók terén a legerősebb. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) közreadta a legmagasabb adókulcsok világátlagát. Ez az utóbbi években 51 százalékra csökkent a húsz évvel ezelőtti 61 százalékról [49].

Az Egyesült Államokban megvalósított változások tehát nemzetközi adócsökkentési hullámot indítottak el, amelyet az érintett országok kezdetben csak a

6. sz. táblázat

Személyi jövedelemadó-kulcsok és -sávok 1985-től néhány fejlett tőkésországban

	A legalacsonyabb és legmagasabb adókulcsok		Az adósávok száma	
	1985-ben	1986-ban és azt követően	1985-ben	1986-ban és azt követően
Ausztrália	30—60	24—49 (1987)	5	4
Belgium	24—72	24—60 (javasolt)	14	4
Dánia[b]	50—73	50—68 (1987)	4	3
Egyesült Államok[b]	11—50	15—28 (1988)	15	2
Franciaország	5—65	5—50 (1988)	10	10
Hollandia	16—72	40—70 (1988)[a]	9	3—4
Írország	35—65	35—58 (1986)	3	3
Japán	11—70	10—50 (1988)	15	6
Kanada[b]	6—34	17—29 (1988)	10	3
Nagy-Britannia	30—60	27—60 (1987)	6	6
NSZK[c]	22—56	19—53 (1990)		
Svédország[a]	35—80	35—60 (1980)	16	3
Új-Zéland	20—66	24—33 (1988)	5	2

Megjegyzés:
[a] Csak a szövetségi adók.
[b] Tartalmazza az alkalmazottaknak a jövedelemadó alapján meghatározott társadalombiztosítási hozzájárulását.
[c] Az adó kivetéséhez számítási sémákat (formulákat) és nem adósávokat használnak.
Forrás: The Economist, 1988. február 20., 36. l.

amerikai kihívásra adott válasznak tekintettek. A folyamat megerősödésében azonban egyre nagyobb szerepet kap a kínálatoldali közgazdasági elmélet érvrendszere is. Jól példázza ezt a svéd adórendszerben tervezett változtatás melletti érvelés is.

„Svédországban speciális számításokat végeztek, amelyek során feltételezték, hogy a jelenleg érvényben lévő progresszív adórendszert felváltják egy lineárissal. A sokoldalú elemzés alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a jövedelemmel egyenesen arányos adózás bevezetésével a végzett munka mintegy 12 százalékkal növekedne. Az elemzést úgy is elvégezték, hogy a dolgozók összességére nézve adóátalányt tételeztek fel. Ebben az esetben olyan következtetés adódott, hogy az összes végzett munka 21 százalékkal lenne több, mint a jelenleg érvényes progresszív adózási rendszerben" [50].

Felmérések szerint a gyorsan iparosodó Tajvan, Dél-Korea és Hong-Kong gazdasági sikereiben nagy szerepet játszottak a viszonylag alacsony adók is. Hong-Kongban például minden állampolgár egységesen 17 százalék jövedelemadót fizet [51].

Kínálatoldali közgazdászok szerint Japán és az NSZK második világháborút követő gyors gazdasági felemelkedése mögött is — éppen a leggyorsabb növekedés időszakában — a személyi és vállalati jövedelemadók nagymértékű csökkenése állt [52].

Ezekből a tapasztalatokból kiindulva az adóterhek mérséklése a fejlődő országokban is hatékony eszköze lehet a gazdasági növekedés serkentésének, ezért a nemzetközi szervezetek ajánlásaiban nagyobb súllyal szerepelnek adócsökkentési javaslatok, mint a gazdaságfejlesztési stratégia fontos alkotóelemei. Igaz, azzal a megszorítással, hogy az alacsonyabb adók szükséges, de nem elégséges feltételei a gazdasági növekedésnek. Piaci környezet, azaz vállalkozási szabadság, szabad-

piaci verseny stb. nélkül ugyanis az alacsony adók hatásai aligha érvényesülhetnek. A Világbank felmérése szerint az is az adócsökkentés mellett szól, hogy a fejlődő országok közül éppen a legszegényebb országokban a legmagasabb a személyi jövedelmek adóterhe [53].

★

A tanulmányban bemutatott kínálatoldali közgazdasági gondolkodás által javasolt adócsökkentés aligha tekinthető általános receptnek, amelynek alkalmazásával bárhol automatikusan fel lehetne lendíteni a gazdasági növekedést. Mégis elgondolkoztató, hogy a nyolcvanas évek második felében, nagyrészt az Egyesült Államok kezdeményezésével, a fejlett tőkésországok körében adócsökkentési hullám indult el. Ennek nyomán az adókulcsok erőteljes progresszivitása, az adósávok nagy száma és nem utolsósorban a költségvetési politikának alárendelt adópolitika ma már elavult, de legalábbis visszaszorulóban lévő adófelfogást, illetőleg gazdaságfelfogást tükröz. Mindezzel párhuzamosan erőteljes hangsúlyeltolódás megy végbe az egyén gazdasági szerepét illetően. A gazdaságpolitika egyedi, ágazati, iparági stb. adókedvezmények, támogatások helyett mind több országban a legfőbb gazdasági erőforrásnak tekintett egyén motiváltságának, kezdeményezőkészségének, többletteljesítményre ösztönzésének növelésével igyekszik a konjunktúrát serkenteni.

Hivatkozások

[1] The Wall Street Journal. Europe, 1987. szeptember 28.
[2] *Mátyás Antal:* A polgári közgazdaságtan története az 1870-es évektől napjainkig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 361. l.
[3] *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 401. l.
[4] The Wall Street Journal. Europe, 1987. augusztus 20.
[5] The Wall Street Journal. Europe, szeptember 23.
[6] *P. C. Roberts:* The Supply-Side Revolution. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1984. 42. l.
[7] *P. C. Roberts:* The Breakdowns of the Keynesian Model. In: Supply-Side Economics: A Critical Appraisal, R. H. Fink (szerk.), University Publications of America, Frederick, Maryland, 1982. 2. l.
[8] Uo. 4. l.
[9] The Wall Street Journal. Europe, 1986. október 27.
[10] *R. E. Keleher* és *W. P. Orzechowski:* Supply-Side Fiscal Policy: An Historical Analysis of a Rejuvenated Idea. In: Supply-Side Economics... 124. l.
[11] *R. L. Heilbroner:* The Demand for the Supply-Side és *T. W. Hazlett:* The Supply-Side's Weak Side: An Austrian's Critique. In: Supply-Side Economics... 80., illetve 93. l.
[12] Idézi *P. C. Roberts:* i. m. 10. l.
[13] *A. Griffith* és *S. Wall:* Applied Economics. Longman, London és New York, 1984. 231. l.
[14] The Wall Street Journal. Europe, 1987. december 31.
[15] *R. A. Musgrave:* The Reagan Administration's Fiscal Policy: A Critique. In: Reaganomics. A Midterm Report. Wm. C. Stubblebine és T. D. Willett (szerk.), ICS Press, San Francisco, 1983. 125. l.
[16] *A. B. Laffer:* Response. In: Reaganomics... 74. l.
[17] The Wall Street Journal. Europe, 1987. március 3.
[18] *J. Adam:* Adóreform Amerikában. Gazdaság, 1987. 4. szám, 126. l.
[19] *P. C. Roberts:* i. m. 73. l.
[20] OECD Economic Surveys. United States. OECD, Paris, 1986. november, 16. l.
[21] U.S. News and World Report, 1987. szeptember 7.
[22] The Economist, 1986. augusztus 23.
[23] Financial Times, 1986. október 3.
[24] International Herald Tribune, 1986. szeptember 29.
[25] *H. J. Aaron:* U.S. Tax Reform: An Assessment. Economic Impact. 1987. 5. szám, 44. l. és Figyelő, 1988. február 11.
[26] International Herald Tribune, 1986. augusztus 20.
[27] The Wall Street Journal. Europe, 1986. augusztus 18.

[28] International Herald Tribune, 1986. augusztus 20.
[29] *H. J. Aaron:* i. m. 47. l.
[30] The Wall Street Journal. Europe, 1986. augusztus 20.
[31] Business Week, 1986. július 7.
[32] The Wall Street Journal. Europe, 1987. október 28.
[33] *R. E. Keleher:* Evidence Relating to Supply-Side Tax Policy. In: Supply-Side Economics 269. l.
[34] Uo. 271—272. l.
[35] *H. Giersch:* Az európai gazdasági növekedés kilátásai. Tervgazdasági Fórum, 1987. 4. sz. 29. l.
[36] *M. és R. Friedmann:* The Tyranny of the Status Quo. Penguin Books, Harmondsworth, 1985. 18. l.
[37] The Economist. 1987. július 18.
[38] The Wall Street Journal. Europe, 1987. október 22.; The Economist, 1987. október 24. és The Wall Street Journal. Europe, 1987. április 22.
[39] The Wall Street Journal. Europe, 1987. december 3.
[40] The Wall Street Journal. Europe, 1988. január 13.
[41] The Wall Street Journal. Europe, 1987. november 10.
[42] The Wall Street Journal. Europe, 1987. december 7.
[43] The Wall Street Journal. Europe, 1986. augusztus 22.
[44] The Wall Street Journal. Europe, 1986. augusztus 22.
[45] The Wall Street Journal. Europe, 1988. február 19.
[46] International Herald Tribune, 1986. december 23.
[47] The Wall Street Journal. Europe, 1988. március 16.
[49] The Wall Street Journal. Europe, 1987. január 13. és Financial Times, 1987. január 6.
[49] Figyelő, 1988. február 11.
[50] A Skandinavska Enskilda Banken Quarterly Review, 1987. 3. száma nyomán Világgazdaság, 1988. február 24.
[51] *B. Bartlett:* The case for Tax Cuts. Economic Impact, 1987. 1. sz. 15. l.
[52] *R. W. Rahn:* Supply-Side Economics: The U.S. Esperience. In: Reaganomics... 54. l.
[53] *B. Bartlett:* i. m. 17. l.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 10. sz. (1229—1236. l.)

LACZÓ FERENC

Búzavertikum — széthúzó szereplőkkel*

A magyar mezőgazdaság nemzetközi viszonylatban is számottevő eredményeihez legnagyobb részben a búzatermelésben elért sikerek járultak hozzá. Az intenzív termelési technológiák és bőtermő fajták alkalmazása a termésátlagok látványos növekedését eredményezte. Viszonylag kedvező jövedelmezősége folytán nagyüzemeinkben a búza vetésterülete jelentősen bővült. A termelés mennyisége lényegesen meghaladja a hazai igényeket, nagy mennyiségű búzát exportálunk.

E valóban látványos fejlődés azonban nem volt ellentmondásmentes. Erre utalnak a búzaexport helyzetét elemző tanulmányok megállapításai, valamint a feldolgozó iparban jelentkező, a nyersanyag minőségével összefüggő problémák. Ezért tanulságos lehet e fejlődési folyamat elemzése, legfontosabb mezőgazdasági termékünk: a búza termékpályájának átfogó vizsgálata.

A búzatermelés és -feldolgozás két célterülete: az étkezési és a takarmányozási célú felhasználás. A feldolgozási folyamat két fázisú: az elsődleges feldolgozás során különféle lisztek és többnyire takarmányozásra használt melléktermékek keletkeznek, a másodlagos feldolgozás során pedig fogyasztási cikkeket állítanak elő. A búzatermékpálya egyes fázisainak szigorú egymásraépülése ellenére a világon szinte sehol — nálunk sem — alakult ki a gabonavertikumban igazi integráció. A vertikum egyes szereplői közötti „információcserét" alapvetően az éves szerződésben rögzített árak biztosítják. A rögzített árak pedig aligha jelezhetik a termékpálya különböző pontjain állóknak a kibontakozó új fejleményeket.

Cikkemben arra a kérdésre kísérlek meg választ adni, hogy miként javítható az említett „információcsere" a vertikum egyes szereplői között, mégpedig lehetőleg úgy, hogy a vertikum bármely pontján jelentkező többletkiadás a felhasználók igényének jobb kielégítése révén keletkező többlethaszonban megtérüljön. Az árak állami kötöttségének oldása ez év elejétől új helyzetet, s egyúttal nagyobb lehetőséget is teremtett ebben a vonatkozásban.

A fogyasztás szerkezetének változása

A cereáliák kiemelkedő szerepe az emberi táplálkozásban közismert. A társadalmi struktúrában bekövetkező változások hatására azonban fogyasztásuk fokozatosan csökken.

A lisztfogyasztás csökkenő tendenciáját elsősorban a kenyérvásárlás jelentős mérséklődése okozza. A reáljövedelmek csökkenése, valamint az élelmiszerárakban már bekövetkezett és a közeljövőben sorra kerülő „rendezések" következményeként azonban a cereáliafogyasztás csökkenése nálunk az utóbbi években lassult.

Az 1. sz. táblázatból látható, hogy a lisztalapú cereáliák döntő hányadát sütőipari

* A cikk az MTA Közgazdaságtudományi Intézet számára készült tanulmány alapján íródott. A tanulmányt megalapozó kutatásban részt vett Bognár Imre, Eiler Péter, Nagy Árpád, Moravek Mária és Werli József. A kutatást a szerző koordinálta.

Laczó Ferenc kandidátus, egyetemi docens.

1. sz. táblázat

Az egy főre jutó hazai cereáliafogyasztás alakulása
(kg)

Megnevezés	1960	1970	1980	1985	1986
Cereália összesen	136,2	128,2	115,1	109,7	109,2
Ebből: liszt	132,8	124,1	111,7	106,0	105,4
rizs	3,4	4,1	3,4	3,7	3,8
Sütőipari termék[a]	119,8	114,9	108,0	97,3	99,9
Ebből: Kenyér	111,6	103,7	89,4	80,1	81,5
Péksütemény	8,2	11,2	18,6	17,2	18,4
Száraztészta	..	..	5,1	5,8	..

Megjegyzés: [a] A sütőipari termékek körébe a kenyérféléken és a péksüteményen kívül a diétát kiegészítő termékek (például diétászsemle, sószegény kenyér, diabetikus készítmények), a tartós sütőipari cikkek (zsemlemorzsa, keksz stb.) és nyers készítmények (réteslap, mirelitáruk stb.) tartoznak.

2. sz. táblázat

A kenyértermelés szerkezeti összetételének alakulása

Év	Fehérkenyér	Félbarna kenyér	Egyéb kenyérféle[a]	Kenyér összesen
1960[b]	8,9	89,9	1,2	100,0
1965	30,1	68,5	1,4	100,0
1970	88,3	10,0	1,7	100,0
1975	92,1	5,2	2,7	100,0
1980	81,3	2,7	16,0	100,0
1985	50,1	1,7	48,2	100,0
1986	43,8	1,5	54,7	100,0

Megjegyzés: [a] Zömében fehérkenyér jellegű, tehát rostszegény. [b] 1960 a fehérkenyértermelés bevezetésének éve.

termék formájában fogyasztjuk. 99,9 kg sütőipari termék fogyasztásához 75 kg lisztre van szükség. Ez a száraztészta-fogyasztással együtt 80 kg körüli lisztfelhasználást jelent. A fennmaradó 25 kg körüli lisztet egyéb lisztes áruk, cukrászati készítmények formájában fogyasztjuk el.

A munkavégzés jellege jelentősen befolyásolja a cereáliák egy főre jutó fogyasztását. A magasabb jövedelmi kategóriákhoz általában magasabb fogyasztás tartozik. A munkásságnál és a parasztságnál a cereáliák manapság is fontos kalóriaforrások.

A cereáliák képezik a legfontosabb élelmi rostforrást is, amelynek nagy táplálkozástani jelentősége van.

Az 1. sz. táblázat tanúsága szerint az 1960. évi 111,6 kg-os kenyérfogyasztás 1986-ban 81,5 kg-ra csökkent, viszont a péksüteményeké több mint a duplájára, 8,2 kg-ról 18,4 kg-ra nőtt. Megváltozott a kenyértermelés szerkezete is. A félbarna kenyerek fogyasztása drasztikusan visszaesett. Mindez arra utal, hogy *a fogyasztási szerkezet a táplálkozástudományi célkitűzésekkel ellentétesen alakult.*

A búza elsődleges feldolgozása

A gabonaipar jelenleg 127 malmot működtet az országban, napi 8460,5 tonna kapacitással. Ez nagyfokú koncentrációra utal. A meglévő malmok zöme rendkívül korszerűtlen, olyannyira, hogy az már a ter-

melés normális menetét zavarja. Az ipar pénzügyi helyzete, a fejlesztések magas költsége azonban határt szab még a kisebb rekonstrukcióknak is. *A nagy koncentrációból fakadó „tömegtermelés" és a berendezések elavultsága együttesen azt eredményezi, hogy a malmok nem tudnak a sütőipar igényeinek megfelelő egyenletes minőségű lisztet előállítani.* Ezt a különféle minőségű búzák megfelelő arányú keverésével lehetne elérni.

A malomipar gazdaságosságát kedvezőtlenül befolyásolja a búza őrlésének évek óta romló lisztkihozatala.

A mutatók trendszerű hanyatlását két tényező okozza: az egyik a búza minőségének fokozatos romlása, a másik a finomliszt iránti növekvő kereslet. Ez utóbbi már önmagában is rontja a lisztkihozatali mutatót. Így a feldolgozás során keletkező mennyiség növekvő hányada takarmányozásra használt melléktermék (korpa és takarmányliszt).

A sütőipari termelés

A magyar sütőipar a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételekor — néhány üzem kivételével — túlnyomó többségében kisüzemekből állt és kisipari jellegű termelést folytatott. A felszabadulás előtt a csaknem 4000 üzem a lakosságnak csak mintegy a felét látta el kenyérrel és péksüteménnyel. A vidéki, elsősorban a falusi lakosság nagyobb része önellátó volt, de sok városi fogyasztó is maga sütötte a kenyerét. Az ötvenes években a sütőipar fő feladata a mennyiségi igények kielégítése és újabb termelőkapacitások létesítése volt. 1953-ban a sütőipar napi kapacitása 2477 tonna volt, majd a végrehajtott fejlesztések révén 1975 végén 5503 tonnára növekedett.

A kisüzemek felszámolása, a termelés koncentrálása folytán a termelőegységek átlagos teljesítőképessége — az 1953. évihez képest — mintegy hatszorosára nőtt. A tanácsi (állami) sütőipar vállalati szervezeti rendszere is jelentősen változott, koncentrálódott. 1954-ben még 123 vállalat keretében 3625 sütőüzem működött, 1987-ben a vállalatok száma 37 volt, a sütőüzemeké pedig 512-re csökkent.

A termelésnek a hatvanas években bekövetkezett mennyiségi fejlődése, illetve a centralizáció *megkövetelte a gépesítést.* Ennek lehetőségei és feltételei a fejlesztés egyes periódusaiban különbözőek voltak: az 1960 előtti időszakban csak egyedi mun-

3. sz. táblázat

A búza őrlésének lisztkihozatali mutatói
(százalék)

Megnevezés	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Finomliszt-kihozatal	38,14	40,93	41,43	43,81	45,60	46,50
Kenyérliszt-kihozatal	38,32	34,78	33,58	30,78	28,42	26,30
Összes lisztkihozatal	76,46	75,71	75,01	74,59	74,02	72,80

4. sz. táblázat

A kenyértermelés alakulása szektoronként
(tonna)

Év	Tanácsi ipar	Egyéb szektor	Házi sütés	Összesen
1960	735 890	—	376 070	1 111 960
1970	937 612	53 938	79 119	1 077 669
1980	866 624	86 500	4 120	957 564
1985	751 779	100 137	900	852 816
1986	741 424	123 755	200	865 379

kaműveletek gépesítésére kerülhetett sor, 1960 és 1970 között már gépsorok alkalmazása is jellemzővé vált, komplexen gépesített gyártóvonalak azonban csak 1974-ben jelentek meg.

A jó minőségű kenyér gyártásának feltétele — különösen a gépesített termelésnél —, hogy a felhasznált liszt nem csupán általában jó (erősebb), hanem „standard" minőségű, a termelés hosszabb időszakait tekintve állandó tulajdonságú legyen. Ennek hiányában a kenyér minősége ingadozóvá válik, illetve jelentős mennyiségű technológiai selejt keletkezik.

Sajátos ellentmondást szült a malomiparnak és a sütőiparnak azonos módon, centralizáció, majd koncentráció útján való fejlesztése. Ennek során mindkét feldolgozási szakasz vállalatai tömegtermelésre rendezkedtek be, csak az igények nem találkoztak. Vagy a malomiparnak kellett volna rugalmasnak maradnia, hogy a búzák megfelelő keverésével viszonylag hosszú időszak alatt egyenletes lisztet szállíthasson a sütőiparnak, vagy a sütőiparnak kellett volna elkerülnie a kenyérgyár típusú fejlesztést. Kisebb sorozat esetén ugyanis alkalmazkodni lehet a változó lisztminőséghez. A nem összehangolt fejlesztésből fakadó probléma miatt is mind a sütőipar, mind a malomipar a mezőgazdaságra mutogat, s a fajtaválaszték szűkítésével egyenletes minőségű lisztet adó búza termelését sürgeti, holott ennek a problémának a felszámolása az említett módon alapvetően a malomipar feladata lenne, hiszen a mezőgazdaság már az időjárási hatások miatt sem tud állandó, kiegyenlített minőséget produkálni. Egy kívánatos standard minőséget csak különféle minőségű búzák keverékéből lehet előállítani, úgy, ahogyan ezt más országokban teszik.

A magasabb feldolgozottságú termékek

A búza másodlagos feldolgozásának egyre fontosabb a szerepe az élelmiszeriparon belül. Az elmúlt években különösen a száraztésztagyártás nőtt dinamikusan. 1980 és 1986 között a termelés több mint másfélszeresére emelkedett. (Hasonló ütemben nőtt az egyéb sütő- és tésztaipari termékek előállítása is.)

A száraztészta gyártásához különleges minőségű lisztre van szükség. Ennek az igénynek leginkább az ún. durumbúzából őrölt liszt felel meg. Durumbúzából azonban a szükségesnél kevesebbet, évente mintegy tízezer tonnát termelünk, s annak is jelentős hányadát exportáljuk. Száraztésztából legtöbbet a konzervipar gyárt. Jelentős még a mezőgazdasági nagyüzemek, a malomipar és a sütőipar termelése is. A termelésnek növekvő hányadát — 1986-ban már közel egyharmadát — exportáltuk, legnagyobbrészt a Szovjetunióba és az NDK-ba. A száraztészta magasan feldolgozott terméknek számít, így a szállítási költséget is jobban elviseli, mint a búza, annak ellenére, hogy exportára meglehetősen alacsony.

A lisztfelhasználás alakulása, a lisztminőség szerepe

Az összes lisztfelhasználáson belül lényegesen változott a kenyérliszt és a finomliszt aránya. Az állami sütőipar 1953-ban például 550 226 tonna lisztet használt fel, s annak 6,2 százaléka volt a finomliszt. 1986-ban pedig a finomliszt-felhasználás volumene az 1953. évinek a tízszeresére, míg az összes lisztfelhasználás mindössze 29 százalékkal növekedett. (Megjegyezzük, hogy a lisztfelhasználás, illetve -szükséglet szempontjából a rozslisztek is fontos szerepet töltenek be a sütőipari termékgyártásban s a termékválaszték bővítésében.)

Az állami sütőiparban a gyártott termékek összetételének megfelelően (a péksütemények és a fehérkenyér arányának megnövekedése miatt) fokozatosan csökkent a felhasznált kenyérliszt és megnőtt a finomliszt aránya: 1970-ben a kenyérliszt aránya 88,6, a finomlisztté pedig 11,4 százalék volt. 1986-ban viszont a kenyérlisztfelhasználás aránya 51,8 százalékra csökkent, a finomlisztté 48,2 százalékra nőtt.

A sütőipar növekvő finomlisztigénye és a búza minőségének romlása éles ellentétben van egymással, s ez az ellentét már nem oldódik meg a kihozatali mutatók rontása révén. Zsemlét és kiflit a gabonaipar által kiőrölt lisztől már nem lehet készíteni. A búzaminőség, s ennek következtében a lisztminőség romlása miatt a hetvenes évek

középétől komplex *lisztjavító szerek felhasználására van szükség*, amelyekhez tőkés relációból kell beszereznünk az alapanyagot. Amellett, hogy ez az import a sütőiparnak évenként 90 millió forintnyi kiadást jelent, még az egészségre is káros hatással van.

Magyarországon 1973-ig nem volt szükség kombinált adalékok alkalmazására. A liszt minősége, a kézi tésztafeldolgozása biztosította a péksütemények megfelelő minőségét. A gabonatermelés növekedésével, az intenzív búzafajtákra való áttéréssel egyidejűleg azonban csökkent a lisztek sütőipari értéke. Sőt a sütőipar már a közeljövőben arra kényszerül, hogy a fehérkenyérhez is komplex lisztjavító szereket használjon.

A fajlagos lisztfelhasználás mutatója is romlott. 1953-ban 100 kg kenyér sütéséhez 72 kg lisztet használtak fel, 1986-ban már 76,3 kg-ot. Ez természetesen nemcsak a termék minőségére hatott, hanem a költségeket is növelte. A malomiparban a csökkenő lisztkihozatal mellett ez a másik legplasztikusabb hatása a búza romló minőségének. Ezeknek a tényezőknek az együttes hatására *ma 100 kg kenyér előállításához mintegy 10 kg-mal több búzára van szükség*, mint az 50-es évek elején. S egészében ma — a nagyobb választék ellenére — rosszabb kenyeret eszünk, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Szükséges lenne ezt a folyamatot megállítani, majd visszafordítani. A lisztfelhasználás romlásából származó veszteségnek megfelelő összeget minőségi felárként a mezőgazdasági nagyüzemeknek lehetne adni a jó minőségű búzáért. A veszteség ma akkora, hogy csupán ebből 10 százalékos felárat lehetne fizetni. Megfelelő minőségi garanciák esetén ez a többletkiadás megtérülne, s mindenki jól járna: a mezőgazdasági termelő, a sütőipar és a fogyasztó is.

A fogyasztói piac a sütőipari termékek iránt 1980 óta érezhetően megváltozott, s ez új helyzetet teremtett a sütőipar számára. Azelőtt alapvetően keresleti piacon keltek el a sütőipar termékei, a mennyiségi igény kielégítése volt a fő gond, most azonban a legtöbb területen kialakult a kínálati piac. Ez arra késztette a sütőipart, hogy jelentősen bővítse a termékválasztékot.

A termelési háttér

Az elsődleges és másodlagos feldolgozásban mutatkozó minőségi problémák jelentős részben abból fakadnak, hogy a búzatermelésben bekövetkezett fajtaváltás nem a felhasználói igényeknek megfelelően következett be. Az elmúlt évtizedek során a termelés növekedésében — az agrotechnika színvonalának általános fejlesztése mellett — alapvető szerepe volt a többszöri fajtaváltásnak. Az 1960-as évek elején a hagyományos magyar fajtákat zömmel a Bezosztája I., kisebb részben az olasz fajták váltották fel. 1970 körül az újabb szovjet fajták — Auróra, Kavkáz, Jubilejnaja 50 — mellett a Libelulla kezdett tért hódítani. Az ún. intenzív magyar búzafajták termesztése 1973—1974-ben indult meg.

1976-ban és 1977-ben 30 százalékkal megnőtt a gyengébb lisztet adó ún. puha búzák vetésterülete — a Libelulla és a Száva takarmányfajták köztermesztésbe vételével.

A puha búzák vetésterülete egyes régiókban — különösen Baranya, Békés, Csongrád és Fejér megyékben — 30—40 százalék fölé emelkedett. Ez a körülmény az említett megyékben hátrányosan érintette a búzából előállítható liszt sütőipari értékét. A fajtaösszetétel azonban (étkezési búzából) akkor még megfelelt a sütőipari követelményeknek. A legfontosabb értékmérő tulajdonságok a mainál sokkal kedvezőbbek voltak. 1973-ban például összes búzatermésünk 92 százalékában a *nedvessikértartalom meghaladta* a 30 százalékot, s ezen belül csaknem felében (a termés 48 százalékában) a 35 százalékot. 1985-ben viszont búzatermésünknek már mindössze 43 százaléka volt 30 százalékosnál magasabb sikértartalmú, a 35 százalék feletti minőségi búza aránya pedig csak 2 százalék volt. Megállapítható, hogy a *hetvenes évek eleje óta a búzatermés minősége folyamatosan és gyorsuló ütemben romlott.*

A gabonaipar által felvásárolt búzának — a mindenkori búzatermés mintegy 70 százalékának — a sütőipari értéke az 5. sz. táblázat adatai szerint alakult.

A búzatermesztés minőségi szerkezete jelentősen *leegyszerűsödött*. A jelenleg elis-

5. sz. táblázat

Sütőipari érték alakulása
(A felvásárolt búza százalékában)

Év	A_1	A_2	B_1	B_2	C
1977	1	11	41	28	19
1978	—	18	55	19	8
1979	6	28	48	15	3
1980	1	19	46	24	10
1981	1	19	53	22	5
1982	1	16	44	26	13
1983	1	10	40	34	15
1984	—	9	49	35	7
1985	—	6	55	35	4
1986	—	9	57	32	2

mert és köztermesztésben lévő 21 búzafajta (14 magyar, 7 külföldi) zömmel a közepes minőséget adó (B_1, B_2) kategóriába tartozik. 1986-ban a B_1 és B_2 értékcsoportba tartozott a felvásárolt búza 89 százaléka. *A felhasználás szerkezete azonban ennél lényegesen differenciáltabb!* Komoly gondot jelent napjainkban, hogy a fajtaösszetételben nincsen kiemelkedő minőségű búzafajta, de ugyanúgy nincs kimondottan takarmány célra nemesített hazai fajta sem. A vetésterületen dominálnak a közepes minőséget adó MV-fajták, valamint a Baranjka és a Jubilejnaja. Ezek foglalják el a búza vetésterületének 70 százalékát.

A fajtaszerkezet 1981 és 1986 közötti alakulása is tanulságos, de semmiképpen nem kedvező: minőségi szempontból *a pólusoknak a lebomlása figyelhető meg.* Kiszorult a termelésből a jó étkezési búzának számító GK Tiszatáj és a Partizánka. De hasonló sorsra jutott a takarmánybúzának számító Libelulla és a Száva, s helyüket az étkezési búza minőségének alsó határát még éppen elérő fajták foglalták el, amelyek valójában sem étkezésre, sem takarmányozásra nem alkalmasak. Tehát *olyan „tömegtermelést" valósítunk meg, amelyet több célra is szánhatunk, de valójában egyik felhasználásra sem termelünk az adott célnak megfelelő minőséget.* (Ez a helyzet emlékeztet arra a hibás jelszóra, hogy „minden piacon eladható termékeket kell termelni".)

Mivel a takarmánybúzaként felvásárolt mennyiség egységára mintegy 10 százalékkal alacsonyabb volt, a termelés a nemesítéstől, a fajtapolitikai irányítástól egyre nagyobb hozamú, de az étkezési minőséget még elérő fajtákat követelt. Jellemző, hogy a fajtaminősítést irányító, hatósági jogkörrel ellátott Növénytermesztési és Minősítő Intézet az utóbbi években takarmány minőségű fajtákat nem is minősített. A nemesítő intézetek is a hozamnövelést tartották elsődleges feladatnak, *a felhasználási irányoknak megfelelő minőségre történő nemesítés háttérbe szorult.* Így alakult ki az a helyzet, hogy a termelés döntő része a legfeljebb közepes minőségű étkezési kategóriában helyezkedik el. Kellő mennyiségű takarmánybúza hiányában *takarmányozásra is főként a gyenge minőségű étkezési fajtákból használnak fel.*

A minőségromlás tendenciájának megállítása, a differenciált felhasználási irányokhoz igazodó minőségjavítás az elsődleges feladat. Ezt indokolja az exporttal szemben támasztott szigorodó minőségi követelmény és a felhasználás differenciálódása egyaránt. A jövőben tehát az étkezési és a takarmánybúzákat jobban el kellene különítenünk egymástól. Erre már a nemesítésnél figyelmet kell fordítani, hiszen a takarmánybúzákban más fehérjeminőségre van szükség, mint az étkezési búzákban. A jó irányú változásoknak természetesen a szabályozásban is megvannak a feltételei. Ilyen például a búzaszabvány és vele összhangban a felvásárlási árak rendezése.

Jelentős, bár csak kezdeti lépés, hogy 1985-től bevezettük a búza minőség szerinti átvételét. Ez persze önmagában még nem

6. sz. táblázat

Az 1988. évi gabonafelvásárlási árak
(Ft/t)

Étkezési búza	
30—35 százalék nedves sikér	3730
27—30 százalék nedves sikér	3650
26—27 százalék nedves sikér	3550
25—26 százalék nedves sikér	3550
Takarmánybúza	3410
Takarmányárpa	3410
Kukorica	3800

teszi lehetővé a felhasználási irányoknak megfelelő fajtaösszetétel kialakulását. A jelenlegi minősítés szerint az étkezési búzát a nedvessikér-tartalomtól függően négy kategóriába sorolják be, s ettől függően az ár tonnánként 3500 és 3730 forint között változik. A 25 százalék alatti nedvessikér-tartalmú búza ára 3410 forint, míg a 35 százalék feletti nedvessikér-tartalmú minőségi búza a szabad árformába tartozik.

Az étkezési búza állami felvásárlási árainak differenciáltsága kicsi, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az első és második minőségi kategória között mindössze 80 Ft a különbség. (Ez akkor is igaz, ha ezek tájékoztató árak, amelyektől fölfelé és lefelé is el lehet térni 10 százalékkal.) Ennél azonban nagyobb gondnak látszik, hogy a takarmánybúza ára — mivel ez a kenyérgabonával szemben szabadon forgalmazható — a gyakorlatban nem az étkezési búzáéhoz, hanem a takarmánygabonák nagykereskedelmi árához igazodik, amely meghaladja az első minőségi kategóriába sorolt étkezési búza árát. Ez továbbra sem ösztönzi a gazdaságokat arra, hogy a sütőipar számára megfelelő minőségi búzát termeljenek. Ez végül is a gabonaárrendszernek azzal az ellentmondásával függ össze, hogy nálunk — a világpiacon tartósan kialakult helyzettel ellentétben — a kukorica ára magasabb, mint az étkezési búzáé.

A nyerstermékek minőség szerinti átvétele nem új keletű gond az élelmiszeriparban. Ennek feltételei csak a nyolcvanas évek közepén értek meg. A rendszer létkérdése a kölcsönös bizalom, az iparral szemben támasztott követelmények tudatosítása a termelők körében, valamint a szerződéses kapcsolatok következetes fejlesztése.

A minőség javítása azonban elsősorban anyagi kérdés. Ezért etekintetben is csak az érdekeltség megteremtésével, a vertikum egészében való gondolkodás erősítésével lehet előbbre lépni.

A jelenlegi búzaminősítési rendszer alkalmazkodik a kialakult helyzethez, a megtermelt és minőség szerint kevéssé differenciált tételek között „minősít". A búzatermesztés jövője szempontjából *a legradikálisabb változást éppen a búzatermés minőségi összetételében kell elérni.* Ez azonban nagyon határozott lépéseket és komplex intézkedéseket követel. A minőségi feltételeket a feldolgozóipari szükségletek, mindenekelőtt a hazai sütőipar szükséglete és az export igénye alapján kell meghatározni.

A hazai sütőipar jobb minőségű lisztet igényel, mint amilyent más országokban felhasználnak. A hazai kenyér szabadon vetett, nem formában készül, s az ilyen kenyérhez „erősebb" lisztre van szükség. A gyári megmunkálás is jobb lisztet igényel, mint a kézi dagasztás. Mint erről szó volt, nagy jelentősége van az egyenletességnek.

Az export követelményei differenciáltak. A lengyel fél például csak a puhabúzát fizeti meg. Szovjet partnereink régebben fehérjegarancia nélkül vették meg a magyar búzát. Újabban az Agrimpex információja szerint sikérgarancia megkövetelésére lehet számítani. A puha és a félkemény búzák közötti árkülönbség számottevő, 10—20 százalékos. Eddig a magyar búza a szovjet piacon a félkemény kategóriában volt eladható, a minőségcsökkenés azonban azzal fenyeget, hogy búzánkat puha búzaként kell értékesítenünk.

Az ipar az alábbi megosztásban igényli a búzát:

— A felvásárolt búza mintegy 25 százalékát — körülbelül 1,5 millió tonnát — alapáron (a hektolitersúly, keverékesség és víztartalom meghatározása mellett) lehetne felvásárolni. Az ilyen búzánál a takarmányozás igényei szerint beltartalmi követelményeket kellene figyelembe venni, mivel a felhasználás főként takarmányozásra történik.

— Őrlésre és a másodlagos feldolgozás lisztszükségletének kielégítésére a felvásárolt készletek mintegy 30 százalékát (1,6 millió tonna) szánják. A sütőiparnak az őrleménnyel szemben jelentős minőségi igényei vannak, ezért a malmokba kerülő búza felvásárlásakor a fizikai normák mellett a beltartalmi értékeket is meg kell követelni (nedvessikér, terülés, esésszám). Erre jelenleg az árdifferenciák fokozásával lehet ösztönözni. Hasonló feltételekkel lehetne átvenni a szokványos minőségű exportbúzát is, amely a felvásárolt mennyiségnek mintegy 40 százaléka.

— Az ipar különleges lisztigényeinek kielégítéséhez (például a termelését dinamikusan növelő tésztaipar számára) kiváló minőségű búzára van szükség. Kívánatos lenne ezenkívül export céljára is növelni a minőségi búza termelését. Az említett célokat kielégítő minőségi búza a felvásárolt mennyiség mintegy 5—10 százaléka (250-500 ezer tonna) lehet. A minőségi búza szigorúbb beltartalmi feltételekkel forgalmazható, mint a malomi búza. A szerződésben rögzített felár a beltartalmi követelmények nélkül forgalmazott búzához viszonyítva az étkezési búza átlagának mintegy 30 százaléka lehetne. (Érdemes figyelembe venni, hogy például a Közös Piacon belül a minőségi búza és a szokványos búza közötti árarány 1,73:1-hez. Ezt az arányt a minőségi búza javára még tovább akarják változtatni.)

A magasabb sütőipari értékű, s ezen belül a minőségi búza felárára a Gabonatrösztnek jelenleg nincs pénzügyi fedezete. Ezt azonban az exportnál és a belső felhasználásnál jelentkező többletből elő lehetne teremteni, vagyis a továbbfelhasználókkal lehetne megfizettetni a jobb minőséget. Emellett is gondot okoz azonban e felár megelőlegezése. A jelenlegi kedvezőtlen helyzetet csak fokozatosan, több éves következetes munkával lehetne kedvezőre fordítani. De a kívánt kedvező folyamat elé máris akadályt gördítettünk, ugyanis a legutóbbi árrendezésnél éppen azoknak a sütőipari termékeknek az ára maradt maximált, amelyek előállításához (a komplex lisztjavító szerek mellőzésével) a legnagyobb szükség lenne a jobb minőségű, de drágább lisztre.

Hivatkozások

[1] *Balogh Sándor:* Élelmiszergazdasági termékpálya-elemzések. AKI (Kézirat), 1986.
[2] *Borszéki Éva—Mészáros Sándor—Varga Gyula:* Élelmiszergazdaságunk versenyképessége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[3] *Gádor Iván:* Búzabánat I—II. Magyar Hírlap, 1987. június 24—25.
[4] *Laczó Ferenc:* Az élelmiszertermékpályák szervezési lehetőségei. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1984.
[5] A mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a fagazdaság munkaprogramja. 1987. augusztus 27.
[6] *Szániel Imre—Pálvölgyi László:* Búzafajták minőségi tájanként. Szeged, 1985.
[7] *Vlienger, de J. J.:* Changes in the Relations between Food Processing and Agricultural Production, Food Distribution and Consumtion. OECD, Párizs, 1982.
[8] *Weber, A.:* Structural shift in the world grain economy: 1962—1982. Agrargeographie, 1986. 4. sz.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 10. sz. (1237—1245. l.)

MOHÁCSI KÁLMÁN

A magyar gabonaexport kérdőjelei*

A gabonatermelés az elmúlt években a magyar mezőgazdaság bruttó termelési értékének csaknem 20 százalékát tette ki és a szántóterület mintegy 60—65 százalékát foglalta el. A megtermelt — 90 százalékban búzából és kukoricából álló — gabonának hozzávetőlegesen 10—15 százaléka kerül közvetlen exportra. A gabonaágazat tehát — különösen ha az állattartásban felhasznált terményeket is tekintjük — az agrárexportban, illetve a gazdaság egészében is jelentős tényező.

A hetedik ötéves terv további nagy feladatokat ró a mezőgazdaságra, hiszen a termelés növekményének 70 százalékát kivitelre szánják. A gabonaágazatban is bővíteni kell az exportárualapokat. Az 1980-ban megindult Intenzív Gabonatermesztési Program keretében öt év alatt 900 ezer hektár gabona, ebből 500 ezer hektár búza vetésterületén vezették be az eddigieknél is intenzívebb módszereket. A gazdaságvezetés erre is támaszkodva 1990-re 17,5—18 millió tonnás termésre számít, amiből mintegy 3,4—4 millió tonnát kívánnak exportálni.

A hetvenes évek első felétől jórészt a termelési rendszerek eredményei nyomán jelentős mértékben emelkedett a termelés. Magyarország tartósan nettó exportőri pozícióba került a gabonakereskedelemben. A gabona-, főként a búzaexport dinamikusan nőtt. A nyolcvanas évek elején az ebből származó konvertibilis árbevétel megközelítette a 200 millió dollárt. A szovjet relációban a gabona—hús—olaj-egyezmény alapján, dollár ellenében, a többi kelet-európai ország viszonylatában pedig ugyancsak „kemény" ellentételeket biztosító, zárt konstrukciós kereskedelemben értékesítették a gabonát [13]. A fejlett — elsősorban nyugat-európai — tőkésországokba is exportáltak, de a kivitel zöme a KGST-országokba ment.

Az elmúlt évtizedben kedvező volt a konjunktúra a magyar kivitel számára. Akkor még a fizetőképes kereslet bővülése jellemezte a gabona-világpiacot. A nyolcvanas évek elejétől azonban figyelemre méltó átalakulás zajlik a nemzetközi gabonapiacon.

A nemzetközi gabonapiac keresleti-kínálati viszonyainak változása

Az agrártermékek (nevezetesen a tömegtermékek) piacát ma növekvő kínálat és csökkenő fizetőképes kereslet jellemzi. Ennek alapján mérséklődő árak érvényesülnek a gabonakereskedelemben is. Nemcsak arról van szó, hogy a világ gabonafogyasztása kisebb mértékben nő mint a termelés, hanem arról is, hogy mind erőteljesebbé válik a keresletingadozás. Ezt főleg néhány meghatározó importőr (Szovjetunió, Kína stb.) hullámzó megrendelései váltják ki, de a piac növekvő kiszámíthatatlanságában az egyes országok hol eladóként, hol pedig vásárlóként való megjelenése, illetve némelyik exportőr (például az EGK, Argentína) üzletpolitikája is fontos szerepet játszik.

A világon a legtöbb gabonát az Egyesült Államok termeli és exportálja. A hetvenes

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Lányi Kamillának és Újhelyi Tamásnak hasznos észrevételeikért.

Mohácsi Kálmán az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa.

években — a gyorsan növekvő világpiaci keresletre alapozva — az Egyesült Államok gabonatermése és exportja lendületesen bővült. A nyolcvanas évek elejére azonban a túltermelés jelei mutatkoztak ([11] 72. l.). Az adott világpiaci helyzetben az Egyesült Államok gabonakészletezési és termelésszabályozási politikája egyre inkább vesztett hatékonyságából [15].

Az EGK országai ugyanakkor az agrárrendtartás hatására gyors ütemben fejlesztették élelmiszer-termelésüket. Bár ez a térség ma is a világ egyik legnagyobb agrárimportőre (főként takarmánygabonát vásárolnak), egyes közös piaci államok mind gyakrabban jelennek meg a harmadik országok piacán is, főként búzaexportőrként. A szubvencionált EGK-export éppen azokon a piacokon (Kelet-Európában, Közel-Keleten) igyekszik tért hódítani, amelyekre a Közös Piacról kiszoruló agrárexportőrök (Egyesült Államok, Ausztrália, Kanada, egyes kelet-európai országok) próbáltak betörni.

A világszerte sok helyen alkalmazott agrárprotekcionizmus hatása is egyre inkább érezhető, mert ennek következtében mind több ország saját termésű gabonával látja el magát, sőt importőrből exportőrré válik. Az Afrikán kívüli fejlődő országokban nem egy helyen modernizálódott a gazdálkodás szervezeti rendszere, a kormányok segítették a beruházásokat és a gépbeszerzéseket. A nagy hozamú fajták, rovarirtó szerek, műtrágyák elterjedésével a világ gabonatermelése húsz év alatt megkétszereződött. Gyors fejlődés ment végbe a Közel-Keleten és Kínában, jelentős gabonatartalékok halmozódtak fel Indonéziában, Thaiföldön, de még Indiában is. A kínálatot az is növelte, hogy jónéhány eladósodott, fizetési gondokkal küszködő fejlődő ország — mint például Argentína vagy Brazília — agrárexportja erőltetett bővítésére kényszerült.[1] A szocialista országokban is önellátási elképzelések fogalmazódtak meg.

Az importőr fejlődő országok eladósodása és romló pénzügyi helyzete is közrejátszott abban, hogy a nemzetközi gabonakereskedelemben a fizetőképes kereslethez képest tartós túlkínálat alakult ki. Éleződtek a gabonaexportőrök — mindenekelőtt az Egyesült Államok és az EGK — közti agrár-külkereskedelmi ellentétek, különösen azt követően, hogy a Közös Piac 1986-ban Spanyolországgal és Portugáliával kibővült. Nem is annyira az egymás piacain, hanem inkább a harmadik országokban való jelenlétért folyik a harc. Az egymás rovására is érvényesülő termelési és exportprotekcionizmus fontos szerepet játszott a gabonafélék világpiaci árának mérséklődésében, ami viszont az export további növekvő mértékű támogatását tette szükségessé. Az elmúlt években a gabona-világkereskedelemben — akárcsak az élelmiszerek világpiacán általában — mindinkább az egyes államok gazdaságpolitikájának versengése vált uralkodóvá.[2] Ez számos, kevésbé tőkeerős államot (így Magyarországot is) igen kedvezőtlenül érintett.

A vevők pozíciójának erősödését jelzi az is, hogy az évtized első felében a gabonavilágkereskedelemben megnőtt a hitelügyletek száma. Ez összefügg azzal is, hogy mind több országban (néhány kelet-európai, latin-amerikai és — az olajbevételek mérséklődésével — egyes közel-keleti országokban) súlyosbodtak a devizafinanszírozási gondok. Sok fejlődő és a legtöbb szocialista ország csak hitelügyeletek — vagy nemegyszer barterügyletek — keretében képes gabonát vásárolni. A Magyarország számára fontos partnerek közül jószerivel csak Svájc és a Szovjetunió maradt készpénzfizető vásárló. Az erőteljes hiteligény a stagnáló, illetve csökkenő fizetőképes kereslettel szembeni masszív túlkínálat nyomására válhatott tömegessé. A jelentősebb exportőrök ugyanis piaci részesedésük megtartása, esetleg újabb értékesítési területek megszerzése végett — lehetőségeiktől füg-

[1] Ráadásul az 1982—1983-as gazdasági évet követően évről évre nagy terméseredmények születtek, és így az átmenő készletek is hatalmasra duzzadtak. Az 1980—1981-től 1984—1985-ig tartó időszakban az Egyesült Államokban 26,9-ről 38,8-re, a tíz tagú EGK-ban 6,9-ről 17,0 millió tonnára növekedtek a készletek.

[2] Több ország gazdaságpolitikájában ugyanis fontosabbnak minősül a belföldi agrárárak stabilizálása, a megfelelő hazai élelmiszerkínálat biztosítása, mint a külkereskedelem liberálisabb kezelése és a potenciális komparatív előnyök kiaknázása.

gően — hajlandók voltak hitelezni vásárlóiknak. Mi több, fokozatosan a magyar fél számára szinte „követhetetlen" intenzív hitelverseny alakult ki. A nagy szállítók speciális fizetési konstrukciókat és fizetési megoldásokat vetettek be termékeik értékesítése céljából. Az előbbiekhez kapcsolódva a tőkés gabonakereskedő cégek kedvező helyzetének lényeges elemévé vált a hitelfinanszírozási képesség. A barterügyletek terjedésével pedig a nagy forgalmazóvállalatok többsége külön szervezeti egységet hozott létre ezek lebonyolítására.

A magyar gabonaexport perspektíváit meghatározó tényezők

Mindezek ismeretében felvetődik a kérdés: milyen lehetőségek nyílnak az ország gabonakivitele előtt, mire lehet számítani a jövőben? A következőkben a — már említett — piacválasztást meghatározó körülményeket is figyelembe véve, áttekintjük a potenciális, illetve a meglevő exportpiacaink helyzetét.

A hagyományos piacnak számító nyugat-európai térségben a magyar gabona nagyobb mennyiségű exportjának úgy tűnik, mind több akadálya van. Magyarország gabonakivitelének legnagyobb tétele étkezési búza, amelynek elhelyezésére már nemigen nyílik mód az EGK-ban. Egyrészt a piac telített, másrészt a magyar export szerkezete nem felel meg az igényeknek. Kisebb mennyiségű, néhány tízezer tonnányi magas beltartalmi értékű, sütőipari javítóbúza exportjára lenne ugyan lehetőség, de a Magyarországon elterjedt nagy hozamú fajták minősége többnyire nem felel meg ezeknek a követelményeknek. Így a magyar fél csak részben tudja kihasználni ezt a lehetőséget, ami egyébként is csupán töredéke az évi többmillió tonnás hazai búzafeleslegnek.

Kukoricából azonban az EGK számottevő mennyiséget importál, a saját termelés mindössze a felhasználás 70 százalékát fedezi. Itt tehát volna bizonyos lehetőségünk az exportra, de ezt több tényező is hátrányosan érinti. Egyfelől az árualap hiánya; a magyar gabonafelesleg ugyanis főleg búzában testesül meg. Másfelől az EGK-ba irányuló nagyobb mennyiségű kukoricaexportot az is gátolja, hogy az infrastruktúra pillanatnyi állapotában elviselhető fuvarköltséggel jórészt csak az NSZK déli részéig lehet eljuttatni a terményt. A kukoricát pedig nem itt, hanem az északabbra fekvő területeken keresik. A fuvarterheken kívül a közös piaci kukoricaexportnak még más akadálya is van. Nevezetesen, hogy az EGK legnagyobb szállítója a kukorica világpiacán vezető szerepet játszó Egyesült Államok. Az amerikai árakkal, szállítási feltételekkel pedig csak igen korlátozottan versenyezhet a magyar szállító. Más tengerentúli szállítókhoz hasonlóan az Egyesült Államok is nagyon kedvező feltételekkel képes áruját Nyugat-Európába juttatni.[3] Úgy látszik tehát, hogy az EGK-piac csak meglehetősen korlátozott lehetőségeket kínál a magyar gabonakivitel számára.

Az EGK-n kívüli nyugat-, illetve északeurópai országok piacán is hasonló a helyzet. Valamennyi államban önellátási törekvések tapasztalhatók. Ezzel magyarázható, hogy a gabonatermelésre nemigen alkalmas északi vidékeken is jelentősen felfutott a termelés. A nyolcvanas évek elejére még Svédország és Finnország is nettó gabonaexportőrré vált. A közeli, bár nem túlságosan nagy osztrák piacon is hasonló fordulat következett be. Napjainkban Ausztria a magyar gabonaexport konkurenseként jelenik meg, például a szovjet piacon. Magyarország számára kedvezőtlen folyamatok zajlanak le a svájci piacon is, ahová néhány tízezer tonnányi szemestakarmányt exportáltunk, a svájci gabonatermelés bővülése miatt azonban 1986-ra ez a kivitel is megszűnt.

A zömmel a fejlődő országokba kerülő tengeren keresztül kivitt magyar gabona jövője sem nagyon biztató. Az ide irányuló eladásoknál — még ha lenne is kereslet — a hatalmas távolságok és a magyar tengeri kikötők hiánya miatt nagy versenyhátrányba kerül a magyar gabona. A jugoszláv kikötőkbe való fuvarozás felemészti az eladási ár egyharmadát. Emellett bizonyos befektetések nélkül ezek a kikötők a mai-

[3] A tengeri szállítási költségek Amerika és Európa között tonnánként mintegy 8—10 dollárra rúgnak, míg a dél-német térségen túlra történő magyar szállítás ráfordításai elérhetik a 60 dollárt is tonnánként.

nál sokkal több szemestermény továbbítására nem alkalmasak. Az Európa északi részén lévő kikötőkbe történő szállítás pedig még nagyobb kiadásokkal jár. A sikeres agrárpolitika eredményeként sok korábbi importőr (így például India is) önellátó lett, 1986-ban pedig már több afrikai országban is gabonafelesleg keletkezett. Ugyanakkor a legtöbb gabonabehozatalra szoruló országnak nincs elegendő pénze a vásárláshoz. Ráadásul az olajtermelő államok egy része is fizetési gondokkal küzd. A vásárlásoknál előtérbe került a hiteligény.

A piacok közül számunkra az eddigi külkereskedelmi kapcsolatok alapján a Közel- és Közép-Kelet, valamint Észak-Afrika országainak van kiemelt jelentősége. Ez a térség a hetvenes években a magyar agrárkivitel egyik fő piacává vált. A fuvarköltségek, szállítási problémák miatt azonban a magyar gabona exportjában viszonylag kis szerepet játszottak. Évente néhány tízezer tonna gabonát (főleg búzát) szállítottunk ide. Évtizedünk közepére a kedvezőbb szállítási feltételekkel és nagy tőkével rendelkező agrárexportőrök — így az EGK és az Egyesült Államok — pozícióharca egyebek mellett épp ezeken — a részben szintén fizetési problémákkal küszködő — piacokon vált a legélesebbé. Az Egyesült Államok vagy az EGK szállítási feltételeivel (hitelekkel, bőséges szubvencióval stb.) a magyar fél aligha veheti fel a versenyt.

A gabona-világpiacon jelenleg érvényesülő folyamatok következtében tehát a magyar exportot sok kedvezőtlen hatás éri. A piacok telítettek, adminisztratív korlátozások és önellátási ambíciók érvényesülnek, nagyok az eladatlan készletek, az exportőrök között kiterjedt szubvenciós verseny folyik. Mindezek a külső körülmények, valamint a hazai szállítási infrastruktúra problémái, illetve az ebből is fakadó magas fajlagos fuvarköltségek együttesen magyarázzák, hogy a nagyobb volumenű, valamiféle stabilitást is nyújtó elhelyezési lehetőségek valójában *egy szűkebb, könnyen elérhető* országcsoportra koncentrálódnak. Nem véletlen, hogy már korábban és jelenleg is a környező szocialista országok, azon belül a Szovjetunió veszi fel a magyar gabonaexport legnagyobb részét. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek tehát ezek az értékesítési irányok.

Az elmúlt években a Szovjetunió is mindinkább felismerte, hogy a nemzetközi kereskedelemben megnőtt a mozgáslehetősége. A kínai, délkelet-ázsiai, közel-keleti elhelyezési lehetőségek szűkülésével az eladók egyre jobban értékelik a nagy felvevőképességű és pontosan fizető szovjet piacot. Nem véletlen, hogy a gabonaexportőrök közötti szubvenciós verseny a Szovjetunióba irányuló gabonaeladások kapcsán a legélesebb. A többi fizetőképes importáló országhoz hasonlóan a Szovjetuniónak is nagy a manőverezési képessége az exportőrökkel szemben. A beszerzések diverzifikálására törekvő kereskedelempolitikát folytatva, a Szovjetunió nemegyszer alaposan leszorított áron tud hozzájutni az importhoz. A szovjet fél több — előnyös feltételeket tartalmazó — középtávú szerződést is kötött (így Kanadával, az Egyesült Államokkal, Argentínával) gabonaimportjának biztosítására. De könnyen vásárolhat hitelre is értékesítési gondokkal küszködő üzletfeleitől.

A gabona világpiacán kialakult bőséges kínálat, a nagy szállítók éleződő versenye és a Franciaországból importált búza megfelelő minősége következtében a szovjet piacon a magyar búza ára a mienkénél gyengébb minőségű nyugat-európai lágybúza-ár szintjére süllyedt le. 1982—1983-tól a szovjet fél — csökkenő dollárbevételei miatt — a magyar konvertibilis agrárelaadások mérséklésére, s az ilyen elszámolású gabonavásárlások visszafogására törekedett. A magyar—szovjet konvertibilis alapú egyezményben mind több a bizonytalanság, az 1986—1990-es tervidőszakban mások a magyar gabonaexport lehetőségei és feltételei, mint korábban ([12] 1313—1314. l.).

Eközben a kisebb szocialista országokkal (nevezetesen Csehszlovákiával, az NDK-val) folytatott forgalomban is zökkenők mutatkoztak, amelyek részben a KGST-kereskedelemben előforduló súrlódásokkal magyarázhatók. Ugyanakkor nem függetlenül a nemzetközi gabonapiac folyamataitól, a konvertibilis fizetőeszközök hiányával küszködő kisebb szocialista országokban is megnőtt a vásárlásokhoz

kapcsolódó hiteligény. Ha a rubel elszámolású szállítások mellett előforduló nem rubel elszámolású ügyleteknél a magyar fél nem ad esetenként konvertibilis hitelt a vásárlásra, akkor gabonáinkat a tőkés közvetítőktől vásárolják meg hitelre; a prompt fizetés és a közvetítő nyeresége miatti árveszteség azonban a magyar felet terheli.

Az 1986—1990-re vonatkozó tervkoordinációs tárgyalások befejeztével a gabonafélék jelentős részének ismét sikerült viszonylag stabil piacot biztosítani, de szembe kell nézni több problémával. A magyar agrárkínálat jelenlegi összetétele mellett a gabonafélék pozícióinak bizonyos „felpuhulása" következett be a KGST-forgalomban. Az energia és a nyersanyagok pozíciói ugyanis tovább erősödtek [8], ezért a cikkekért egyebek (fogyasztási cikkek, fejlett technika stb.) mellett egyre több élelmiszert kell a magyar félnek adnia, ráadásul e téren a dollár elszámolású forgalmat egyre inkább a rubelklíring váltja fel. Ez azt jelenti, hogy bár öt évre meghosszabbították a dollár elszámolású gabona—hús—olajegyezményt, de 1986-tól — más agrárcikkek mellett — megindult és fokozatosan bővül a magyar búza rubel elszámolású kivitele is.

Mindezek miatt — s mivel a gabonaexportban egyéb piacok csak korlátozottan jöhetnek szóba — érdemes részletesebben áttekinteni, *milyen perspektívái vannak a magyar gabona szocialista relációjú értékesítésének*. Ez azért is lényeges, mert a magyar gazdaságvezetés szerint a Közös Piacról való kiszorulás óta az élelmiszertermékek legfontosabb és legbiztonságosabb értékesítési területe a Szovjetunió és még néhány szocialista ország, „és minden olyan prognózis vagy terv, amely ma az élelmiszer-gazdasági export növekedésével számol, ugyanekkora vagy ennél nagyobb mértékben a szocialista piacokra kíván támaszkodni" ([9] 9. l.). Ugyanakkor az is alapvető jelentőségű, hogy a „szovjet viszonylatú dollárforgalom gyakorlata ahhoz már elég hosszú volt, hogy mintegy egy évtizede megindítson, illetve megerősítsen bizonyos szakosodási tendenciákat a magyar mezőgazdaságban: a szovjet piac igényeinek kielégítésére jelentősen növekedett a mezőgazdasági nagyüzemekben termesztett gabona mennyisége, és a hústermelés is felfutott" ([12] 1314. l.).

A szocialista piacok elemzése során célszerű külön-külön vizsgálni a kisebb országokat és a Szovjetuniót.

Valamennyi kisebb KGST-országban törekszenek az alapvető élelmiszerekből az önellátás szintjének fokozására. Ez gyakran — figyelmen kívül hagyva a ráfordítások hatékonyságát — a gabonafélékre is vonatkozik. Így a magyar eladások szempontjából kiemelt fontosságú NDK-ban és Csehszlovákiában is nagy hangsúlyt helyeznek a növénytermelés, mindenekelőtt pedig az állattartáshoz szükséges gabona előállításának bővítésére. Ezeknek az önellátási ambícióknak — a hagyományos ellátásbiztonsági szempontokon túl — a tőkés import mérséklésének szándéka is lökést adott a nyolcvanas évek második harmadában, de közrejátszott ebben a KGST-n belüli agrárexportőrök és -importőrök közti érdekegyeztetés megoldatlansága is ([2] 157. l.).

A magyar gabona kivitelében meghatározó jelentőségű Szovjetuniónak — a világpiaci helyzetből következően — erősek a vásárlói pozíciói, és úgy tűnik, a magyar—szovjet árucsere-forgalomban a számára kedvező elmozdulás a jövőben is folytatódik. A nyolcvanas évek derekán bekövetkezett ellentétel-módosítások már csak a Szovjetunió gazdasági nehézségei miatt sem tekinthetők pillanatnyi jelenségnek ([3] 119—120. l.). Lényeges tényező az is, hogy nagy erőfeszítéseket tesznek az agrártermelés fokozására. Az 1982-ben megfogalmazott élelmiszerprogram 1990-ig az alapvető terményekből mutatkozó hiányok felszámolását tűzte ki célul. Ennek elérése persze egyáltalán nem könnyű, és valószínűleg csak hosszabb idő alatt megvalósítható feladat.

A legutóbbi időszak fejleményei is azt bizonyítják, hogy a szovjet gazdaságvezetés szerint a gazdaság átalakításában az agrárágazat előrelépésének több szempontból is kulcsszerepe van. Egyrészt a tartalékok mozgósításával, sokszor csupán ésszerűtlen adminisztratív intézkedések (például a háztájit sújtó korlátozások) lazításával gyors eredményeket lehet elérni. Másrészt, az átalakítási folyamat előrelendítésében meg-

különböztetett szerepet játszhatna a bővülő élelmiszerkínálat ([14] 1286. l.).

Nem véletlen tehát, hogy az SZKP XXVII. kongresszusán a termelők érdekeltségét növelő, valamint a háztáji jelentőségét kiemelő intézkedéseket határoztak el. A gabonatermelésnek 1990-re 210—235 millió tonna körül kellene alakulnia. A főleg a mennyiségi bővülést preferáló tervcélokhoz kapcsolt eszközrendszer az 1981—1985-ös tervidőszakban már elért tényleges terméseredmények túlszárnyalásához köti az anyagi ösztönzést ([4] 31. l.). Ezektől az intézkedésektől várhatóan meglesz a lehetőség arra, hogy hosszabb távon valóban előrehaladást érjenek el az agrártermelés növelésében, az önellátás szintjének emelésében. A fejlődés azonban korántsem egyszerű, és meglehetősen ellentmondásos.

Mégis, ha az előbbieket szem előtt tartva felidézzük azt, hogy a Szovjetuniónak milyen a nemzetközi gabonapiaci mozgástere, akkor valószínű, hogy a jövőben a szovjet fél lépésről-lépésre átértékeli a Magyarországról érkező gabonaimport fontosságát, mindenekelőtt a ma még dollárelszámolású forgalom esetében.

Mielőtt mindezek alapján összefoglalnám a magyar gabonakivitel megítélésem szerinti perspektíváit, néhány gondolatot a hazai gabonatermelési és -forgalmazási vertikum bizonyos elemeiről. A nehezedő eladási feltételek ugyanis ráirányították a figyelmet néhány feszültségre. Ezek korántsem elhanyagolható hatást fejtenek ki a külkereskedelmi tevékenység színvonalára, a magyar termékek versenyképességére.

A hazai gabonavertikum néhány gyenge láncszeme

A Magyarországon termelt gabonafélék minősége nem segíti elő a dollárelszámolású exportot. A vetőmagvak és a fajta minősége csak részben elfogadható, az alkalmazott agrotechnikával sincs minden rendben. Az elmúlt évtizedekben ugyanis a gabonatermelésben a mennyiségi szempontok uralkodtak. A búzaelőállításban a nagy termést hozó magyar, jugoszláv, szovjet és olasz fajták kerültek előtérbe. Ezek zöme azonban viszonylag alacsony beltartalmi értékű és sikértartalmú, gyenge sütőipari értékű.

Amennyiben rendelkezésre is állnak a megfelelő minőségű fajták, azok genetikai képessége a termelők mennyiségi érdekeltsége, az agrotechnika hiányosságai (elöregedett géppark, növényvédelem hiányosságai stb.) következtében csak részben érvényesül. Évről évre gondot okoz például a gabonafélék gombabetegsége.

A kisparcellás kísérleti körülmények között kitenyésztett fajták nagytáblás kitelepítés esetén nemegyszer gyöngébb minőségű termést hoznak. A kétségtelen javulás ellenére még nem teljesen megoldott a gabonafélék minőség szerinti átvétele, a beltartalmi értékhez kötött megfelelő szabványok kialakítása.

Annak ellenére, hogy a betakarítás és tárolás nagy fejlődésen ment keresztül a hatvanas évek vége óta, esetenként előfordul, hogy ennek során is romlik a minőség (a sikértartalom csökken). Az újonnan létesült tárolókban sem mindig egyenletes a szárítás. Az igen jelentős beruházások ellenére is kevés a tárolótér. Pedig a kielégítő színvonalú raktározás az export hatékonyságának javítását is segítené. A tárolókapacitás hiánya miatt manapság kényszerűen minél gyorsabb értékesítésre törekszenek, pedig a nemzetközi gabonaárak az északi féltekén zajló aratást követően a legalacsonyabbak.

Már utaltam a szállítási infrastruktúra helyzetéből fakadó gondokra. Kevés a korszerű önkiürítős vasúti kocsi és teherautó, az uszálypark sem a legmodernebb. Az átrakókapacitások és a határ áteresztőképessége (például Záhonynál) egyre korlátozottabban teszi lehetővé, hogy a tervek szerint tovább bővülő gabonaexport zökkenőmentesen hagyja el az országot. Ezek a feszültségek jórészt összefüggnek azzal a korábbi években folytatott fejlesztéspolitikával, amely az ipari beruházások forrásait nem is annyira a mezőgazdaság rovására, hanem inkább a tercier ágazatok fejlesztésének terhére teremtette elő. Ennek szerteágazó következményei épp napjainkban éreztetik mindinkább hatásukat, amikor az élelmiszer-gazdasági termelés és -export egyre nagyobb volumeneket ér el.

Célszerű-e a magyar gabonaexport további mennyiségi fejlesztése?

Mi legyen a magyar gabonatermeléssel és -exporttal? Milyen fejlesztéspolitikát célszerű folytatni ezen a területen? Az alábbiakban megkísérlek választ adni ezekre a kérdésekre, megengedvén azt, hogy más gondolatmenettel az enyémtől eltérő következtetésekre is lehet jutni.

A gabona világpiacát jelenleg a fizetőképes kereslethez képest túlkínálat, eladói verseny, nyomott árak stb. jellemzik.[4] Ez a magyar eladási lehetőségeket is hátrányosan érinti. Megítélésem szerint azonban nemcsak ezek — a gyakran átmenetinek tekintett — tényezők befolyásolják a magyar gabonakivitel jövőjét.

Tegyük fel ugyanis, hogy enyhül a nemzetközi gabonapiacon a szóban forgó nyomás. Vagyis csökkenne az állami támogatás és az exportot elősegítő szubvenció, liberalizálódna az import, növekedne továbbá a ma még éhséggel küzdő (importra szoruló) országok fizetőképes kereslete.[5] A kereskedelem liberalizálása azonban világbanki és amerikai szakértők egybehangzó véleménye szerint nem eredményezné a gabonaárak változását. A kínálatot ugyanis jelentősen megnövelné, hogy a liberalizálás hatására a legtermelékenyebben és legolcsóbban termelő országokban, így mindenekelőtt az Egyesült Államokban növekedne a gabonatermelés.

Még fontosabb azonban, hogy ha még bővülne is az élelmezési vagy takarmánygabona világkereskedelmében a fizetőképes kereslet (esetleg még az árak is nőnének), az nem növelné nagyon Magyarország gabonaexportját, már csak azért sem, mert a kereslet a magyar szállítási lehetőségek által ésszerűnek tekinthető fuvarozási rádiuszon túl fekvő térségben élénkülne.

Mindez azt jelenti, hogy a fejlett és fejlődő tőkés országok piacain még a feltételezett kedvező változások bekövetkezése esetén sem lehet mással számolni, mint néhány tízezer tonnás, esetleg speciális minőségű és fajtájú gabona exportjával.[6] Ennek a nagyságrendnek az átlépése a mostani fő elhelyezési piacokról való jelentősebb kimozdulás olyan veszteségekkel járna, amit a magyar gazdaság nem tudna elviselni.

A mezőgazdasági tömegtermékek (így a gabonafélék) exportperspektíváinak mérlegelésekor továbbra is a szocialista piacok megítélésének van tehát alapvető jelentősége. Ez az országcsoport pillanatnyilag a magyar gabona döntő része számára biztosnak tekintett felvevőpiacot jelent. Az értékesítés jövőbeli alakulása azonban a piaci kereslet változásától és a nemzeti termeléstől függ. Ismét gondolhatunk a már említett — nemegyszer a hatékonysági szempontokat is mellőző — önellátási ambíciókra, amelyeknek egyik legfőbb eleme a gabonatermelés növelése. Ezek előbb-utóbb még a viszonylag lassabban haladó országokban is eredményre fognak vezetni, illetve már hoztak is sikereket. Ez a Szovjetunióra is vonatkozik, hiszen az új szovjet vezetés a gazdaság és társadalom átalakításában fontos szerepet szán az agrárágazatnak.

Következésképpen a szocialista országok esetében sem kizárt a piac lassú mennyiségi beszűkülése, illetve a gabona relatív pozíciójának romlása, ami már az 1986—1990-es terveket egyeztető koordinációs tárgyalásokon is éreztette hatását.

A KGST-kereskedelemben ugyanis azok a termékek „kemények", amelyeket KGST-n kívül is könnyen lehet értékesíteni, illetve a KGST-n kívülről nagyon nehéz és költséges beszerezni. Márpedig ez a magyar gabonára egyre kevésbé vonatkozik.

[4] E tényezők persze nem zárják ki, hogy a jövőben nőjön a gabonafélék világforgalma. A kereslet bővülésének olyan potenciális hajtóerői vannak, mint az ázsiai térség népességnövekedése; a jövedelmek emelkedésével az étkezési gabonák, illetve a húsfogyasztás bővülésével méginkább a takarmánygabonák — felhasználásának bővülése; esetleg a fogyasztói szokások gabonaszükségletet növelő átalakulása.

[5] Megjegyezzük, hogy ezekre jelenleg csak korlátozott reményeink lehetnek. A piac szabályozása csak világméretekben oldható meg, a kölcsönös érdekeken (és kompromisszumokon) nyugvó nemzetközi megállapodás révén. Egy ilyen dokumentum vagy szervezet létrehozása viszont a közeljövőben nemigen valószínű. Mint ahogyan az eladósodott országok problémáinak gyors megoldása sem az.

[6] De ebben az esetben is elengedhetetlennek látszik a hazai gabonaágazat említett gyenge pontjainak a kiküszöbölése.

Ez még akkor sem változik meg, épp a vázolt szállítási gondok miatt, ha a mostani gabona-világpiaci helyzetben az eladók számára kedvező elmozdulás következne be.

Így a gabona értékesítése a dollárbevételek elérésében nagyon érdekelt magyar fél számára inkább a mennyiségek, mintsem az eladási feltételek szempontjából látszik „biztosnak" a szocialista (szovjet) piacokon. Mielőbb tisztázni kellene tehát, hogy mit jelentene az ország számára, ha a kelet-európai országokkal zömmel rubelelszámolásban bonyolódna a gabonaexport. És azt is, hogy ez a fejlemény a magyar agrárágazat előrehaladását mennyiben és milyen irányban befolyásolná.

Ezek a kérdések már részben túlmennek a magyar gabonaexport problematikáján. Az agrárpolitika változásai nem függetlenek a gazdaságpolitika egészének elmozdulásaitól. Az élelmiszer-gazdaság célrendszerét az általános gazdasági célrendszeren belül kell meghatározni, abban kell elhelyezni. Ez vonatkozik arra is, hogy az élelmiszer-gazdaságra milyen külgazdasági (export-) feladatok hároljanak. A nemzetközi tapasztalatokat is figyelembe véve — nevezetesen, hogy egyetlen iparosodottabb ország sem az élelmiszerexportjával kívánja megoldani külkereskedelmi gondjait — alapos meggondolásra érdemes az, hogy milyen ésszerű szerepet kellene kiosztani az ország kivitelében az élelmiszer-gazdaságra.

Az előzőekben tárgyalt tényezők mindenesetre a több millió tonnás és tovább növelni tervezett kivitel részleges felülvizsgálatát indokolnák. A gabonaexport romló feltételein kívül azt is mérlegelni kell, hogy a szocialista relációjú gabonaexportért kapott ellentételek (például energiahordozók) és az ezekért vállalt áldozatok mennyiben segítik gazdaságunk világpiaci alkalmazkodását. A rubel elszámolású kivitel részarányának és mennyiségének növekedése felveti a dollár—rubel-konverzió kérdését is. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a gabona-világpiacon a nagy exportőrök manőverei, a világtermelés kis hányadának forgalomba kerülése miatt igen gyakoriak az áringadozások, amelyekre az 1—2 százalékos forgalmi részesedésű magyar félnek aligha lehet befolyása.

A teljesség kedvéért meg kell említenem, hogy bár a gabonakészítmények piaca elsősorban a fejlettebb országokban bővül, a magyar a búzacsíra, liszt, tészta stb. kivitele nem válhat igazán jelentős tétellé. Ráadásul a fejlődő országok versenyével e termékeknél is számolni kell.

Megítélésem szerint a vázolt problémák átgondolása hozzájárulhatna annak elkerüléséhez, hogy a kilencvenes években — akárcsak az alma, a bor vagy a húsipari termékek esetében — a gabonaféléknél is egyre komolyabb (számottevő részben az export feltételeinek romlásában megmutatkozó) értékesítési gondjaink jelentkezzenek.

Hivatkozások

[1] *Bergou György:* Az EGK gabonapiacának működése. Külgazdaság, 1986. 8. sz.
[2] *Csaba László:* Kelet-Európa a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
[3] *Csaba László:* Kelet-Európa világgazdasági alkalmazkodásának feltételrendszere. Gazdaság, 1987. 1. sz.
[4] *Csaba László:* A radikális reform a Szovjetunióban. KOPINT, 1987.
[5] *Éliás András:* Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink a külpiaci versenyben. Mezőgazdasági Kiadó, 1985.
[6] *Gádor Iván:* Búzabánat I—II. Magyar Hírlap, 1987. június 24. és 25.
[7] *Inotai András:* Válaszúton az Európai Gazdasági Közösség. Kossuth Könyvkiadó, 1985.
[8] *Köves András:* A kisebb KGST-országok energiapolitikájának néhány kérdése. Külgazdaság, 1985. 12. sz.
[9] *Lányi Kamilla:* Magyar mezőgazdaság: exportfölösleg vagy fölös növekedés? Külgazdaság, 1985. 3. sz.
[10] *Nagy Ágnes:* Gabona-világpiaci helyzetkép, visszatekintéssel. Magyar Mezőgazdaság, KOPINT melléklet, 1985. 44. sz.
[11] *Németh József:* Az USA mezőgazdasági politikájának céljai és eszközei. Gazdálkodás, 1984. 2. sz.

[12] *Rácz Margit—Richter Sándor:* A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1987. 11. sz.
[13] *Richter Sándor:* A KGST-partnereinkkel folytatott nem rubel elszámolású kereskedelmünk egyes kérdései. Közgazdasági Szemle, 1981. 3. sz.
[14] *Nyikolaj Smeljov:* Előlegek és adósságok. Közgazdasági Szemle, 1987. 11. sz.
[15] *Újhelyi Tamás:* Agrárprotekcionizmus a fejlett tőkés országokban. Társadalmi Szemle, 1987. 3. sz.

Karsai Gábor:

ELLÁTÁSI FELELŐSSÉG VAGY PIACORIENTÁCIÓ?

A fogyasztási cikkek belföldi piaca, szervezeti és működési rendszere

„Az ellátási felelősség — amely a direkt irányítási rendszer körülményei között a tervutasítások hézagait kitöltő, a mechanizmus elemeit egymáshoz csiszoló szerepet játszott — az új gazdasági mechanizmusban kifejezetten piacellenes gyakorlattá vált."

„Az egyik területi pártbizottságnál az a gyakorlat, hogy a területen tevékenykedő kereskedelmi vállalatok igazgatóival évente egyszer-kétszer leülnek és megbeszélik a problémákat. A pártbizottság egyik képviselője szerint ezeken a megbeszéléseken ők nem utasítják a vállalatokat, hanem felvetik a konkrét problémákat, és kérik a vezetőket, hogy oldják meg azokat. Ugyanakkor kifejtette, hogy amennyiben a vállalati vezető nem érzékeli a politikai nyomást, akkor a minősítésében ezt meg kell fogalmazni."

„A Pest Megyei Ruházati Kereskedelmi Vállalat Dunakeszin új boltot nyitott, amelynek megnyitásán a minisztérium egyik képviselője kijelentette, hogy itt konfekciót is kell árusítani. Ez elegendő volt ahhoz, hogy a bolt kb. másfél évig tartsa a konfekciót, utána viszont kivonták a forgalomból." *(Idézetek a könyvből.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 337 l., 46 Ft

Változatlan profil — új szervezeti-tulajdonosi forma

Korszerű szervezeti-tulajdonosi rendszer a Medicorban

Az előkészületben lévő társasági törvényt — mint ismeretes — a törvényalkotók az országos kibontakozási-stabilizációs program egyik alappillérének szánják. Az ebben korszerűen szabályozandó részvénytársaságok és egyéb társasági formációk persze eddig sem voltak ismeretlenek a magyar gyakorlatban, az élő-működő megvalósítás azonban mindmáig igen ritka, sőt, a nagyvállalati körben alig van rá példa. Figyelmet érdemel tehát az a kísérlet, amelyet — az új társasági törvény megszületésének hajnalán — egy jól működő nagyvállalat indított be szervezeti-tulajdonosi rendszerének korszerűsítésére, átalakítására.

A *Medicor* 25 éve, több hasonló tevékenységi körben működő vállalatból alakult, profilja orvostechnikai eszközök, berendezések fejlesztése, gyártása, bel- és külföldi értékesítése, valamint az egészségügyi rendszerekkel kapcsolatos fővállalkozói tevékenység ellátása.

A vállalat határozott műszaki fejlesztési és piacpolitikája eredményeként a Medicor az évek során dinamikusan fejlődött, belföldön és külföldön az orvostechnikai piac számottevő tényezőjévé vált.

A vállalat a világ orvosiműszer-exportőrei körében az első 15 közé tartozik. A széles értelemben vett világpiacon értékesíti termékeinek döntő többségét. Öt világrész több mint 70 országával van kereskedelmi kapcsolata, 32 országban működik kereskedelmi irodája vagy képviselete. Emellett 10 Medicor leányvállalat, illetve Medicor részvételű közös vállalat is működik a tőkés világban. A Medicor a magyar alapítója az első magyar—szovjet vegyes vállalatnak, a Mikromednek.

Bár műszaki-gazdasági tevékenységét a vállalat folyamatosan korszerűsíti, a dinamikus fejlődéshez szükséges erőforrásokat — az adott közgazdasági szabályozórendszer viszonyai közt — egyre nehezebb előteremteni, és az így kialakult tőkehiány napjainkban már határozottan gátolja a további fejlődést.

Ebben a helyzetben merült fel egy új tulajdonosi, működési és szervezeti rendszer kialakításának gondolata, egy olyan rendszeré, mely lehetővé tenné a vállalati működés hatékonyságának számottevő javítását, feloldaná a tőkehiányt, ezen felül képes ötvözni a nagyvállalat előnyeit a kis- és közepes méretű vállalkozások gazdálkodási rugalmasságával és piacérzékenységével.

E célok elérésére törekedve határozta el a Medicor vezetése a vállalat szervezeti struktúrájának és működési rendszerének korszerűsítését. Az új rendszer kialakításába külső szakértőket — elsősorban a Pénzügykutató RT munkatársait — is bevont, és javaslataik alapján a vállalat vezetői kollektívája úgy döntött, hogy a Medicor magyar viszonyokra adaptált *konszern jellegű szervezetet* hoz létre.

E szervezeti átalakítás lényege az, hogy a Medicor eddigi vezérigazgatósága — lényegesen csökkentett létszámmal és tartalmában változó hatáskörrel — állami irányító vállalatként működik tovább, míg a vállalat minden olyan egysége, amely profitcentrumként gazdálkodhat — gyárak, kereskedelem, műszaki fejlesztés, szerviz, fővállalkozási, számítástechnikai részleg — önálló jogi személyként működő, közvetlen költségvetési kapcsolattal (KSH-jelzőszámmal) rendelkező részvénytársasággá alakul át.

A *Medicor Irányító Vállalat* — a vagyontöbbség tulajdonosaként — alapvetően tőkegazdálkodási funkciókat lát el, illetve teljesíti mindazokat a feladatokat, amelyeket a konszern tagjai — szerződéses alapon — ráruháznak (például stratégia kialakítása, piaci elemzés, PR-tevékenység, utaztatás stb.). Mint a konszern irányí-

tó központja foglalkozik a tulajdonában lévő saját tőke allokációjával és külső tőkék bevonásával. (A külső tőke lehet hazai, de a tervek között szerepel külföldi, elsősorban konvertibilis tőke bevonása is.)

A konszern megalakulásától lényeges előrelépés várható — egyebek között — az alábbi területeken:

— az új társasági formára való áttérés nyomán minden egyes önálló egységnél (RT-nél) megjelenik a közvetlen érdekeltség, nő a gazdálkodási felelősség;
— a korábbiaktól eltérően lehetővé válik a tőke fokozatos, adott esetben nagy volumenű átcsoportosítása a nem elég hatékony területekről a hatékonyabb befektetési helyekre;
— a részvények piaci jegyzése megteremtheti az egyes egységek hatékonyság szerinti differenciálódását, a működő tőke valós hozam szerinti értékelődését.

Az említett részvénytársaságok 1988 első felében — az állami bürokrácia által támasztott nehézségek ellenére is — megalakultak. A társaságok megalakítása még az 1875-ös kereskedelmi törvény alapján történt, s bár ez az átalakulást nem tette lehetetlenné, számos vonatkozásban (például az Irányító Vállalat részvénytársasággá válásának kérdésében a magán- és külföldi tőke bevonásával, kedvezményes részvények kibocsátásával összefüggő problémák esetében stb.) éreztük egy korszerű társasági törvény hiányát, a korszerű módszerek kodifikálásának szükségességét.

Az új részvénytársaságok legfontosabb adatai

Megnevezés	Alaptőke (M Ft)	Tervezett osztalék (százalék)		
		1988	1989	1990
Medicor Műszaki Fejlesztő Rt.	113,5	11,0	12,0	12
Medicor Röntgen Rt.	780,0	10,0	11,0	12
Medicor Elektromedikai Ipari Rt.	673,0	11,0	11,0	11
Medicor Orvosi Műszer Ipari Rt.	666,0	7,5	11,0	11
Medicor Respirátor Ipari Rt.	215,5	9,5	11,0	11
Medicor Maros Bútor Ipari Rt.	190,6	10,5	11,5	12
Medicor Kereskedelmi Rt.	341,0	9,0	11,0	12
Medicor Fővállalkozási Rt.	59,0	10,0	11,0	12
Medicor Szerviz Rt.	46,2	11,0	11,0	11
Medicor Medorg Szervezési és Számítástechnikai Rt.	13,7	11,0	12,0	12

Az újonnan alakult társaságok többségi tulajdonosa a Medicor Irányító Vállalat (MIV). A MIV a tulajdonában lévő részvények nagy részét — általában, de nem kizárólagosan saját többségi tulajdonának fenntartása mellett — kész eladni olyan gazdálkodó szervezeteknek, pénzintézeteknek, akik szabad tőkéjüknek befektetési forrást keresnek. E részvények megvásárlói résztulajdonosaivá válhatnak az egyes — nagy tapasztalatokkal rendelkező és kitűnő fejlődési lehetőségekkel bíró — Medicor részvénytársaságoknak, ezáltal magasabb szintű, szervezett együttműködési lehetőséghez jutnak, és végül, de nem utolsósorban a jól működő iparvállalatoktól elvárható mértékű osztalékbevételre is számíthatnak. A részvénytulajdon tervezett diverzifikálásával egyfelől a MIV szabad pénzeszközhöz juthat,

melyekből megvalósíthatja a sok helyen már régóta szükséges beruházásokat, másfelől az RT-k tulajdonlása többeleművé válhat. Ettől azt várjuk, hogy a tőketulajdonosok érdekeinek érvényesítése — természetéből eredően — a teljesítmények, a hatékonyság és végső soron az osztalékfizetési képesség növelését fogja eredményezni. Olyan pozitív folyamatok ezek, amelyek eredményeképpen — az újonnan létrejött RT-k megerősödésén túl — a társasági törvénnyel elérni kívánt célok is kiteljesedhetnek, példát mutatva mások számára is.

A Medicor Irányító Vállalat számára a részvények eladásából származó bevételek megkönnyítik egyes, a korábbi tőkehiányos működés miatt felvett hitelek (főleg középlejáratú forgóeszközhitelek) visszafizetését. E folyamat a költségvetés szempontjából is kedvező, hiszen a hitelek visszafizetésével csökken a vállalatnál lévő hitelállomány, továbbá, mivel az egyes RT-k önfinanszírozók (megszűnik a központi finanszírozás — helyi készletezés ellentmondása), a rendszer összhiteligénye is csökken.

A Medicor Irányító Vállalat jövőbeli működése szükségessé teszi — elsősorban a vállalati jövedelemszabályozási rendszer átalakítása, a vagyonérdekeltség megteremtése végett — egy sor vállalatgazdasági összefüggés újragondolását. Ezek közé tartozik például:

— az eddigi árbevételből visszafizethető hitelek kezelése az új jövedelemszabályozási rendszerben,

— az alapvetően osztalékbevétellel rendelkező irányító vállalat működési költségeinek fedezése,

— a korábbi mérlegbeli elhatárolások kezelése.

Ezekre és más, a MIV működése során felmerülő kérdésekre a vállalat szakemberei folyamatosan keresik a választ, törekedve a valós gazdasági folyamatok, események és a szabályozórendszer logikája közötti összhang fenntartására.

A Medicor Irányító Vállalat vezető munkatársai készséggel állnak rendelkezésére mindenkinek, aki részvényvásárlási szándékát jelzi (címünk: MIV Pénzügyi Igazgatóság 1389 Bp. 62., Pf. 150., közvetlen telefon: 295-235). A részvényeket a vevők igényeit, elképzeléseit messzemenően figyelembe véve kívánjuk értékesíteni, hogy így leendő tulajdonostársaink teljes mértékben megtalálják anyagi és egyéb számításaikat ebben a ma még nem szokványos üzleti kapcsolatban.

Dr. Huszty András

Dr. Huszty András a Medicor vezérigazgató-helyettese.

Vita a bérreformról

Beszámoló az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség 1988. július 18-i üléséről

Az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközössége megtárgyalta a bérreformról készült állami előterjesztést és a SZOT bérreform-koncepcióját.

A bérreform fő irányairól és megvalósításának néhány összefüggéséről készült ÁBMH-anyag megállapítja, hogy a bérpolitika és bérrendszer az elmúlt két évtizedben ellentmondásosan működött: háttérbe szorult az ösztönzés, a bérszabályozás nem tudta pótolni a hiányzó érdekeltséget, a kereseti arányokban jelentős feszültségek halmozódtak fel. A gondok és ellentmondások oldása érdekében az átfogó reformfolyamatba illeszkedő bérreformra van szükség.

A bérreform a bérpolitika és a bérmechanizmus együttes reformja, célja a gazdaságilag racionális és társadalmilag méltányos bérezés kialakítása. Ez olyan bérmechanizmussal érhető el, amelyben a központi szabályozás elemei nagyrészt megszűnnek, helyüket részben a szocialista piacgazdaság automatizmusai, részben a széles körű társadalmi érdekegyeztetés intézményei veszik át. Az új bérpolitika előtérbe állítja az ösztönzést, a bérek költséggazdálkodásba való integrálódását, méltányos bérszínvonal elérését, a kereseti arányok javítását. Ennek alapvető eszköze az érdekegyeztetés, a munkavállalók és a munkáltatók érdekképviseleti szervei közötti nyílt, demokratikus megállapodás. Az érdekegyeztetés kifejlődése a szocialista piacgazdaság kibontakozásához, a tulajdonreform megvalósulásához, a pénz-, áru- és munkaerőpiac kiépüléséhez kapcsolódik. A bérreform a munkabérekre vonatkozik, de össze kell hangolni az egyéb munkajövedelmekkel, a tőke- és a vállalkozói jövedelemmel is.

Az átfogó gazdasági és társadalmi reformfolyamatba illeszkedő bérreformot össze kell hangolni a gazdaságpolitika rövid távon érvényesülő korlátaival, lehetőségeivel. E kényszerek átmenetileg erősíthetik a reformot korlátozó tényezőket (reálbércsökkenés, korlátozó szerepkör); érdemi előrehaladás a teljesítményprioritású gazdasági stratégia, s az ezzel összefüggő reálbér-növekedés mellett lehetséges.

A bérek és a teljesítmények kapcsolata összetett. A bér csak az egyik ösztönző elem, így a bérek és a teljesítmények direkt összekapcsolása mind az egyén, mind a vállalati kollektíva szintjén vitatható. A dolgozók döntő többségénél a bérekben a ténylegesen kifejtett, nem pedig a hasznosuló munkát kell elismerni, mert az utóbbira közvetlen befolyásuk nincs. A teljesítményelv tehát azt jelenti, hogy a munkaköri követelmények magas szintje a kényszerítő, az ahhoz rendelt méltányos bérszint az ösztönző erő. Azonos munkakörben a béreknek és a teljesítményeknek magas szinten kell kiegyenlítődniük. A magasabb reálbérszint szükséges, de nem elégséges feltétele a teljesítménynek — további feltételek: a piac, a munkaszervezés, a munkakultúra stb. —, a csökkenő és alacsony reálbérszint viszont teljesítményvisszafogáshoz vezet. Ily módon nem lehet gazdasági mozgósító ereje az olyan gazdaságpolitikának, mely csak a reálbérek *távlati* növekedését helyezi kilátásba.

Az új bérpolitikának fontos eleme a reálbérek és a minimálbérek szakszerű védelme. Ez utóbbit a lét-, illetve a társadalmi minimumhoz kell kötni. A bér az elosztási rendszer része. Az elosztáspolitikai reform keretében az egyes elemek közötti átcsoportosítás lehetősége korlátozott, a társadalmi jövedelmek közül csak a rászorultsági szempontból kevésbé determináltak épülhetnek be a bérekbe. Amennyiben a juttatások egy része a piaci szférába kerül át, ennek a reálbérek színvonalában is kifejezésre kell jutnia.

A személyi jövedelemadó rendszere (elsősorban a progressziója) korlátozza a vállalati belső érdekeltségi rendszerek ösztönző hatását, mozgásterét. A dolgozókat a főmunkaidőben történő teljesítmény visszafogására készteti, a nem adóztatható szféra felé tereli. Erősíti a piacról való kivonulást, az önellátásra való törekvést, fékezi a vállalkozások dinamizmusát. Az adóskála csúsztatása nélkül a kedvezőtlen hatások felerősödnek.

A bérreformmal megcélzott kötetlenebb bérgazdálkodás nem növeli a bérinfláció veszélyét. Gazdaságunkban elsősorban jövedeleminfláció van, ami a kedvezőtlen termelési szerkezettel, a támogatásokkal, az exportkényszerekkel, a piaci alkalmazkodás gyengeségeivel, a hiánygazdasággal, tehát döntően a termelésben gyökerező okokkal függ össze. Az elosztási, ezen belül a bérinfláció másodlagos, az előbbiekből származik. Az inflációs folyamatokat a vásárlóerő korlátozásával nem lehet fékezni, már csak azért sem, mert a lakossági jövedelmeken belül egyre nagyobb a keresetszabályozás alá nem eső jövedelmek hányada. Az infláció ellen csak a gazdaság és társadalompolitika egészében lehet harcolni, e feladat nem hárulhat aránytalanul nagy mértékben a bérpolitikára.

A megreformált bérpolitika rugalmasabb munkaerő-keresletet vált ki. A foglalkoztatáspolitikában a munkanélküliség nyílt kezelésére, körültekintő munkanélküliségellenes intézkedésekre, a szociális védőháló kialakítására van szükség. A foglalkoztatási feszültségek növekedése irányába hat a szerkezetátalakítás, a demográfiai helyzet, a gazdasági restrikció s a nyugdíjkorhatár emelése. Ezt a szerkezeti átalakítás jövőt szolgáló elemeire jobban összpontosító gazdaságpolitika ellensúlyozhatja.

A bérreform központi gondolata a bérmechanizmus decentralizálása. A valódi érdekegyeztetés kifejlődését korlátozza a munkaerőpiac fejletlensége, az állami szerepvállalást erősítő kényszerhelyzet, az érdekképviseleti rendszer intézményi és mechanizmusbeli hiányosságai. Ezzel együtt is mielőbb meg kell kezdeni az érdekegyeztetés feltételrendszerének kialakítását. Bérkérdésekben olyan feszültségek halmozódtak fel, amelyek csak széles társadalmi bázison alapuló megállapodással, közmegegyezéssel enyhíthetők. Ilyen körülmények között az érdekegyeztetést egyfajta „tanulási folyamatban" lehet kimunkálni. Ellenkező esetben az állam az egyoldalú bérmeghatározásban egyedül marad az egész társadalommal szemben. Rövid távon csak arra van lehetőség, hogy a Kormány—SZOT-találkozók kereteit más érdekképviseleti szervek bekapcsolásával intézményesen bővítsük. Kérdéses, hogy a reálbérek további csökkenése esetén az érdekképviseletek vállalják-e ezt a szerepet.

A bér összetett gazdasági és társadalmi kategória, a bérreform összekapcsolódik a társadalom lét- és tudati viszonyainak átalakulásával. A reális munkáltató megjelenésével világosabban elkülönül a munkáltatói és a munkavállalói érdek, egyértelműbbé válik a dolgozók bérmunkás státusza. Ennek kapcsán kell újragondolni az érdekérvényesítés eszköztárát, az érdekképviseletek szerepét, ami elsősorban a szakszervezetek számára jelent új szerepkört.

1989-ben a kényszerítő körülmények miatt a bérpolitika alapvető hangsúlyváltása kérdéses. A bérmechanizmusnak a gazdaságpolitikai célokhoz kell illeszkednie, s ez olyan megoldást igényel, ahol a liberalizációs gazdaságpolitikához igazodó nagyobb bérezési mozgástér mellett továbbra is szerepet kap a teljesítmény—bér-kapcsolat, s a korlátozó funkció is. Az 1989-ben alkalmazandó bérmechanizmus konstrukcióját és mértékrendszerét a népgazdasági (makro) szintű érdekegyeztetés folyamatában indokolt kialakítani.

A bérpolitikai reform szakszervezeti koncepciója szerint a szocialista építés kezdeti szakaszának elosztási rendszerében a munkabérek a mindennapi megélhetés fedezetéül szolgáltak, amit az ingyenes vagy olcsó juttatások és infrastruktúra egészített ki. Az elmúlt másfél évtizedben a kereseti és juttatási szint közötti összhang megbomlott, az állam több területről „visszavonult".

A bérpolitika ugyanakkor korlátozó jellegű maradt, nem tudott megfelelni a többirányú követelményeknek, s ez fékezte a gazdaságpolitikai törekvések megvalósítását is. A mindenkori keresetszabályozás diszfunkcionálisan működött, elsősorban amiatt, hogy összekeverte a vállalati és az egyéni teljesítményt, s a dolgozók számára befolyásolhatatlan tényező volt.

A szakszervezetek álláspontja szerint a bérpolitika nem képes ellátni a gazdaságpolitika által rárótt valamennyi feladatot. Hibás a vállalati bérek és teljesítmények szoros összekapcsolása, a bérek „maradékelv" alapján való kezelése, a munkaerő-mobilitás

bérrel történő serkentése, a bértömegre irányuló szabályozás. A hosszabb ideje tartó reálbércsökkentés is káros gazdasági és politikai következményekkel jár. A szakszervezetek ezen álláspontjukat eddig nem tudták megfelelően érvényre juttatni. A bérreformnak tehát új célokat, s az ezeket segítő eszközöket kell kialakítania.

A bérreform célja olyan bérpolitika és bérrendszer működtetése, amely — a teljesítmények javulásával számolva — valamennyi dolgozói réteg számára biztosítja a reálbérek tartós és érzékelhető növelését, s társadalmilag igazságosabb kereseti arányokat hoz létre.

A szakszervezetek célja az, hogy a bérek szintje a munkaerő bővített újratermeléséhez szükséges ráfordításokhoz igazodjon, a reálbérek növekedjenek, a bérnövekedés alapvetően ellensúlyozza az áremelkedést, az azonos munkát végzők (alap-) bére közel azonosan alakuljon, igazságosabb kereseti arányok legyenek. A munkajövedelmeken belül a főállásból származó jövedelmek legyenek meghatározóak, a bérpolitika legyen nyilvános, alapelveiben stabil, de rugalmas eszközrendszert alkalmazzon.

A bérek és a foglalkoztatás alakulását együttesen kell kezelni az érdekegyeztetésben. A béreket tartalmilag össze kell hangolni a szociálpolitikával, ezen belül mielőbb a lakásgazdálkodással is. Az érdekegyeztetésen alapuló bérmegállapodás antiinflációs hatású. Az érdekegyeztetés keretében biztosítani kell a bérek és az árak azonos szabadságfokú szabályozását, valamint a személyi jövedelemadóval való összhangot.

A szakszervezetek bérpolitikai céljaik megvalósítására az érdekegyeztetéses bérmechanizmust javasolják. Az érdekegyeztetés legyen alulról építkező, iteratív, alsóhatáros és nyilvánosságra építő.

E modell szerint vállalati szinten a vezetés és a szakszervezetek kezdenek bértárgyalásokat (a legkisebb és az átlagos bérnövelésről, a szakmai bérarányokról), ennek eredményét az ágazati szintre továbbítják. Ágazati szinten a Kamara tagozatai és az ágazati szakszervezetek tárgyalnak, s az előzetes megállapodást nyilvánosságra hozzák. Népgazdasági szinten a kormány, a SZOT, a Kamara, a szövetkezeti és magánmunkáltatói szervezetek képviselői egyeztetik a népgazdasági folyamatokat és az előzetes alsóbbszintű megállapodásokat. Ennek eredménye a legkisebb béremelés kötelező mértéke, az optimálisnak tekintett átlagos népgazdasági szintű bérkiáramlás és a bérpolitikai intézkedések rögzítése. Megállapodás hiányában újból kezdődik az alulról induló folyamat. Érvényes megállapodáshoz minden szinten egyezségre kell jutni, s a megállapodás betartása kötelező.

A költségvetési és a nem kompetitív szférában az érdekegyeztetés alapelvei hasonlóak, de a mechanizmus a sajátosságokhoz igazodik (pl. ágazati szinten a minisztérium a partner).

A tarifarendszert fokozatosan ágazati kollektív megállapodások egészítik ki. A bérpreferenciák rövid távon, a központi bérintézkedések pedig az optimális kereseti arányok kialakulását követően megszűnnek. A minimális béreket évente az áremelkedéshez kell igazítani.

Az egyeztetéses modell működéséhez szükséges intézményrendszert és jogi infrastruktúrát ki kell dolgozni (egyeztetés tárgya, partnerek köre, jogosítványa, szintek kapcsolata, ellenőrzés, szankcionálás, garanciák, törvényes eszközök). Ehhez szakszervezeti törvényre van szükség.

A szakszervezetek belső struktúrájának átalakulása során figyelemmel kell lenni az érdekegyeztetés diktálta igényekre (érdekfeltárás, informáltság, konfliktuskezelés, érdekvédelem). Az ágazati tagozódást alkalmassá kell tenni a szakmai jellegű (bér-) kérdések kezelésére.

1989-ben a szakszervezetek a bérreform megkezdésére központilag orientált béregyeztetés bevezetését javasolják. Ebben a bérezés főbb elemeit népgazdasági szinten határoznák meg (reálbér, átlagos nominálbér, legkisebb kötelező béremelés, központi bérintézkedés). E mértékeket az ágazati szintnek vissza kell igazolnia. A vállalatok saját bérelképzeléseiket a népgazdasági és ágazati megállapodások ismeretében alakítják ki. Az egyeztetések iteratív módon folynak; a rendszer a bérklubbal kiegészíthető. Az érdekeltségi alapból történő kifizetéseket csak a vállalaton belüli érdekegyeztetés korlátozhatja. Az érdekegyeztetéses bérmechanizmus teljeskörű kiépülése hosszabb távú folyamat. Ezzel párhuzamosan kell folytatni az elosztáspolitikai reformot.

A Közgazdasági Munkaközösség vitája megerősítette, hogy a bérreform a gazdasági

és társadalmi reform része. Számos ponton kapcsolódik az irányításban, szabályozásban, elosztásban elhatározott változásokhoz, s ez a bérreform terén történő előrehaladást is befolyásolja. Felvetődött, hogy helyzetünket, feladatainkat, az ezekhez illeszthető megoldásokat figyelembe véve kellene végiggondolni a szocialista piacgazdaság modelljét, annak alapvető jellegét (szövetkezeti jellegű, társtulajdonosi megoldás, vagy a munkáltatók és a munkavállalók elkülönült érdekein alapuló modell).

Az állami bérdöntéseket az állami tulajdonlás eddigi felfogása és megoldásai indokolták. A mindenkori keresetszabályozás az állam tulajdonosi rendelkezését, döntéseit hivatott helyettesíteni. A vállalati kollektíva teljesítményének és béralakulásának összekapcsolása elméletileg hibás, így az elmúlt két évtizedben alkalmazott „teljesítményelvű" keresetszabályozási megoldások nem működhettek eredményesen. Az állami tulajdonfelfogás és gyakorlat változásával, a tulajdonosi rendelkezés decentralizálásával az állami keresetszabályozás szükségtelenné válik, a bérdöntések decentralizálhatók. A bérek hosszabb távon fejezzék ki a munkaerő bővített újratermeléséhez szükséges ráfordításokat, a kereseti arányok a munkaerőpiaci viszonyokat és a társadalmi méltányosságot. Az államnak nem a béreket, hanem a gazdasági összkeresletet kell szabályoznia.

Vita bontakozott ki arról, hogy e feltételek létrejöttéig a bérmechanizmus liberalizálható-e, s ha igen, ennek milyen inflációs hatása van. Általános megítélés szerint a bérinfláció nem meghatározó, de érzékelhetően növelné az inflációs nyomást.

Eltértek a nézetek abban a tekintetben, hogy az elkövetkező egy-két évben — a stabilizációs feladatok és kényszerek mellett — a reform irányába mutató, legalábbis azt nem keresztező, avagy fordulatot jelentő, reformértékű lépésekre kerülhet sor a bérmechanizmus területén. Többek álláspontja szerint már 1989-ben meg kell kezdeni a bérmegállapodásos mechanizmus működtetését, folyamatos tökéletesítését. Erre akkor is szükség van, ha valódi vagyonérdekelt tulajdonosok hiányában az érdekegyeztetés önkorlátozó jellege dominál, s a mechanizmus működése bizonytalanságokat, alá nem becsülhető kockázatot is tartalmaz. Ezeket ellensúlyozhatja, hogy a bérelosztás nyílt, intézményes, demokratikus keretek között történik. A változtatás halogatása nagyobb politikai kockázattal jár.

Mások a közgazdasági feltételekkel összehangolt lépések fontosságára hívták fel a figyelmet, mert ennek hiányában a bérmechanizmus decentralizálásával járó nagyobb bizonytalanság veszélyeztetheti a stabilizációt. Ezért a jelenlegi bérmechanizmus módosítását (s nem a megszüntetését) javasolják. A reálbérek növekedése nem feltétele a bérreform indításának, de a tartós reálbércsökkenés semlegesítheti a bérreform kedvező hatásait.

Felvetődött, hogy már 1989-től egységes, szektor- és szervezetsemleges bérmechanizmust kell kialakítani. Ennek ellentmond, hogy az egyes szektorok tulajdoni, vagyoni érdekeltségi viszonyai eltérőek, s ilyen körülmények között a semlegesség csak formális, a gazdasági érdekviszonyokkal ellentétes lehet.

Kérdéses, hogy az érdekegyeztetés tágabb hatókörű legyen-e (ár, bér, foglalkoztatás stb.), vagy csak a bérekre irányuljon, s hogy a bérezésben az átlagbérre vagy a bértömegre vonatkozzon. Az átlagbérek jobban illeszkednek a szakmai bérmegállapodások jövőbeli rendszerébe, s nem növelik tovább a munkanélküliség veszélyét. A bértömeg (bérköltség) jobban kifejezi a bérek költséggazdálkodásba való integrálását, de korlátozhatja az ésszerű létszámbővítést is. A szakmai bérmegállapodások rendszere az azonos munkakörön belüli bérkiegyenlítés irányába hat, amit a jelenlegi területi bérkülönbségek fékeznek.

Egyes vélemények szerint középszintű (ágazati, szakmai) bérmegállapodások nélkül nincs érdekegyeztetés, míg más álláspont szerint az ágazati szint kiépítése a gazdasági reform fő irányaival ellentétes.

A vita alapján a Közgazdasági Munkaközösség úgy foglalt állást, hogy a bérreform a gazdasági reform egészébe illeszkedő folyamat, melynek előrehaladására a szocialista piacgazdaság feltételeinek kiépülésével összhangban nyílik mód. A bérreform lépéseit össze kell egyeztetni az irányítási és elosztási rendszerben szándékolt változtatásokkal. A részletesebben kidolgozott, összefüggéseit is figyelembe véve ütemezett bérreform koncepciót ez év végéig kell ismételten megvitatni és társadalmi nyilvánosság elé tárni. A reform kidolgozása és bevezetése nem köthető a reálbérek emelkedéséhez.

Részletesebben ki kell dolgozni az érdekegyeztetés tartalmát, intézményeit, jogi, társadalmi infrastruktúráját.

A reformlépéseket össze kell hangolni a stabilizáció követelményeivel. A rövid és a hosszabb táv eltérő követelményei közötti átmenet megoldásait úgy kell kialakítani, hogy mai — esetenként kényszerű — lépéseink ne keresztezzék a reform fő irányát.

Tóth László

Gerard Debreu:
KÖZGAZDASÁGTAN AXIOMATIKUS MÓDSZERREL
Válogatott tanulmányok
(Nobel-díjas sorozat)

A kötetben található tanulmányok széles áttekintést nyújtanak Gerard Debreu — az 1983. év közgazdasági Nobel-díjasa — életművéről. A figyelmes olvasó bepillantást nyerhet a matematikai közgazdaságtan egyik legnagyobb hatású kutatójának munkamódszerébe, tapasztalhatja matematikai felkészültségét, széles körű tájékozottságát. Ugyanakkor a tanulmányok nemcsak Debreu munkásságát mutatják be, hanem egyúttal részletekbe menő, kiváló bevezetést is nyújtanak az *általános egyensúlyelmélet* irodalmába. Debreu szinte minden munkája a polgári közgazdaságtan e vezető elméleti iskolájának meghatározó mérföldköve. Mivel az általános egyensúlyelmélet, és — áttételesen — az elmélet által felvetett matematikai kérdéseket vizsgáló iskola világszerte nagy befolyást gyakorol az elméleti közgazdasági gondolkodásra, ezért a kötetben található tanulmányok a jelenkori közgazdasági gondolkodás központi problémáit feszegetik, elemzik. *(A kötet előszavából.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 224 l., 93 Ft

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Tudomány és művészet határán

A rendszerelemzés kézikönyve (szerk.: Hugh, J. Miser és Edward S. Quade) — Az elemzés csapdái (szerk.: G. Majone és E. S. Quade) Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság — Statisztikai Kiadó Vállalat, 1986. 621 l.

> Az élet ma még tele van tudományos mítoszszal. De a mitológia nagy része már hatástalan. Az ember már kételkedik, már nem hisz feltétlenül. És ha a mítosz elvesztette hatását, minden elveszett. Múlttá vált. A történelem elvonult felette.
>
> *(Hamvas Béla)*

A tudomány sok mindenen ment keresztül története során. Voltak korszakai, amikor a tiszta ész mindenhatónak gondolta magát, új hitet alapított, merész tudományos utópiákat teremtett. Az ilyen „daliás idők" után aztán nemegyszer csúfos véget ért forradalmak tették szkeptikussá a tudóst, aki keserű tapasztalatai birtokában jobbnak látta, ha visszahúzódik a tények, a „van" birodalmába és a könyvespolcok mögé, s tartózkodik attól, hogy előírja a jövőt. A tudós, aki adott magára, távol maradt a politikától. Jól érezte magát a felszeletelt mindenségben, s mint a szellem arisztokratájának, magánügye maradhatott, hogy mennyire kételkedik tudománya kérdéseinek és válaszainak igazságában és értelmében.

A politikának persze mindig szüksége volt a tudomány „termékeire" és tanácsaira, háborúban és békében egyaránt. A tudós számára maga a probléma megoldása és a módszer érdekes, a maghasadás épp oly izgalmas jelenség, ha egy bombában zajlik, mint ha egy atomerőműben. Egy hadmozdulat lépéseit megtervező operációkutatási modell egyenletei ekvivalensek lehetnek egy termelésprogramozási feladat feltételeit rögzítő egyenletekkel. Mindez a rendszerelemzés tudományára is érvényes. A második világháború alatt fogant rendszerelemzés mai ideálja a társadalom békés boldogulásának szolgálatába állított tudomány.

Az az elképzelés, amely a rendszerelemzés megszületéséhez vezetett, vagyis hogy a modern kor összetett problémáinak megoldása több sikerrel kecsegtet, ha a tudományt hívjuk segítségül, mint ha például a tízparancsolatot vagy hittételeket, a tudós védvárát fenyegeti. Kiszakítja őt szűk szakterületéről és interdiszciplináris teamekbe dugja, s ami még veszélyesebb lehet számára, a politikai döntéshozók szolgálatába állítja. „A rendszerelemző feladata, különösen ha egy megbízó számára dolgozik, az, hogy elemzői munkája és feltételezései alapján tegyen javaslatokat. Ha az elemző hagyja, hogy az elemzés eredményei felett saját célja és értékítélete legyen úrrá, feladja elemzői szerepét, és a »szakértő« tanácsadó szerepét vállalja magára" (166. l.). Erre az alapállásra vezethető vissza az atomenergia békés fölhasználása. Ebben a gondolatkörben szelídül szolgálóleánnyá a tudomány.

Ilyen és hasonló súlyos kérdések, nyugtalanító gondolatok merülnek fel az olvasóban, aki kezébe veszi a rendszerelemzők tekintélyes, összesen hatszáz oldalra rúgó számvetését szakmájuk eddigi történetével, eredményeivel és perspektíváival. Önértékelésük kellően óvatos, s olyannyira illúziók nélküli, hogy a tanulmánygyűjtemény második kötete kizárólag a rendszerelemzés buktatóival foglalkozik. Szembenéznek tudományuk talán legnagyobb problémájával is, azzal, hogy nem lehet egy rendszerelemző számára recepteket adni, hogyan oldjon meg egy problémát. A legfontosabb: az intuíció. A tehetsé-

ges elemző kezében a különféle tudományágak integrálása valóban a feladat interdiszciplináris megközelítését, esetleg megoldását eredményezheti, míg a botcsinálta elemző csak ront a helyzeten. A kézikönyv fejezeteiben is szinte refrénként ismétlődik a mentség: a rendszerelemzés elsősorban mesterség, mi több, művészet, amely csak a gyakorlat során sajátítható el. Ez szűkre szabja a kézikönyv lehetőségeit is: legfeljebb jó instrukciókkal láthatja el a kezdő rendszerelemzőket. Művészetet nem lehet könyvből tanulni. Egy színésznek lehet instrukciókat adni, de hogy az alakítás végül hogyan sikerül, az már a színész tehetségének kérdése. Ahogy a könyv írói megfogalmazzák: „A rendszerelemzés történetében sok olyan esettel találkozunk, amikor az a döntéshozók és politikusok segítségére volt problémáik megoldásában — és sajnos néhány olyan esettel is, amikor a remélt előnyöket nem sikerült elérni. E kézikönyvnek az a célja, hogy levonja a tanulságokat a történtekből, és olvasóit tájékoztassa arról, hogyan lehet eredményesen megközelíteni az ilyen problémákat; arról, hogy milyen eljárások segíthetnek a kérdések megoldásában, mi módon ültethető át a megoldás a gyakorlatba és melyek azok a csapdák, amelyeket el kell kerülni. Lényegében az itt felvázolt nehézségek húzzák alá e kézikönyv értelmét és potenciális hasznát" (35. l.).

A rendszerelemzők előszeretettel hasonlítják magukat a mérnökökhöz, akik a természettudomány eredményeit a gyakorlatba ültetik át: ők a társadalomtudományok eredményeit felhasználva próbálnak jól működő társadalmi gépezeteket konstruálni és eladni a megrendelő — s mellesleg jól fizető — politikusnak. Ebben a szerepben azonban két tűz közé kerülnek. Egyik oldalról azzal kell megbirkózniuk, hogy a tudomány, amelyre támaszkodnak, egzaktságban messze áll a természettudományoktól, a másik oldalon pedig szintén nem könnyíti meg a dolgukat, hogy eredményeiket a tudományos nyelvezettől és értékkörnyezettől igen távol eső politikusi szférában kell bemutatniuk és elfogadtatniuk. A szerzők mégis bátorítóan ránk kacsintanak: hagyjuk a szkepszist, lássuk most magunk között, mire jutottunk, hogyan is kellene lennie. Ezen a ponton kezdődik el igazán a könyv.

★

„A rendszerelemzés az a multidiszciplináris problémamegoldó tevékenység, amely a köz- és magánvállalkozások és szervezetek életében fellelhető összetett problémák kezelését célozza" (35. l.). A problémakezelést, problémamegoldást szem előtt tartó, teljes körű rendszerelemzés a szerzők szerint az alábbi kilenc fő lépést foglalja magában, természetesen nem feltétlenül ebben a sorrendben:

„1. Rendezi a problémával kapcsolatos tényeket, a reá vonatkozó tapasztalatokat és tudományos ismereteket (szükség esetén új tényeket tár fel és új ismereteket alakít ki).

2. Megvizsgálja a problémához tartozó társadalmi célokat és segítséget nyújt az érintett személyeknek és intézményeknek abban, hogy a célokat újraértékeljék.

3. Alternatív megoldásokat kutat fel a célok megvalósítására, ami gyakran új lehetőségek megtalálását vagy megteremtését is magában foglalja.

4. Újra átgondolja a problémát — és annak esetleges újrafogalmazhatóságát — az elemzés során összegyűlt ismeretek fényében.

5. Becslést készít a különböző szóba jöhető akciók hatásairól, szem előtt tartva mind a jövő bizonytalanságát, mind azokat a szervezeti struktúrákat, amelyek keretében ezeket az akciósorozatokat végre kell hajtani.

6. Összehasonlítja az alternatív lehetőségeket és a következményekre vonatkozólag számos kritériumot dolgoz ki.

7. A vizsgálat eredményeit bemutatja, olyan formában, hogy választani lehessen a javaslatok közül.

8. Segítséget nyújt a kiválasztott akció keresztülvitelének nyomonkövetésében.

9. Kiértékeli a megoldásra kiválasztott akcióprogram megvalósításának eredményeit" (35—36. l.).

Az ismertetett mű első kötete — a rendszerelemzés általános jellemzőinek és fejlődéstörténetének felvázolása után — az e pontokban foglaltakat fejti ki alaposan, körültekintően. Ám nyilván akadnak olyan érdeklődők is, akik nem szándékoznak elmerülni a részletekben. Számukra leginkább a kézikönyv W. Findeisen és E. S. Quade által írt negyedik fejezetének áttanulmányozása ajánlható, amely kitűnő áttekintést ad a rendszerelemzés folyamatáról. (Lásd az ábrát.)

A rendszerelemzés folyamata

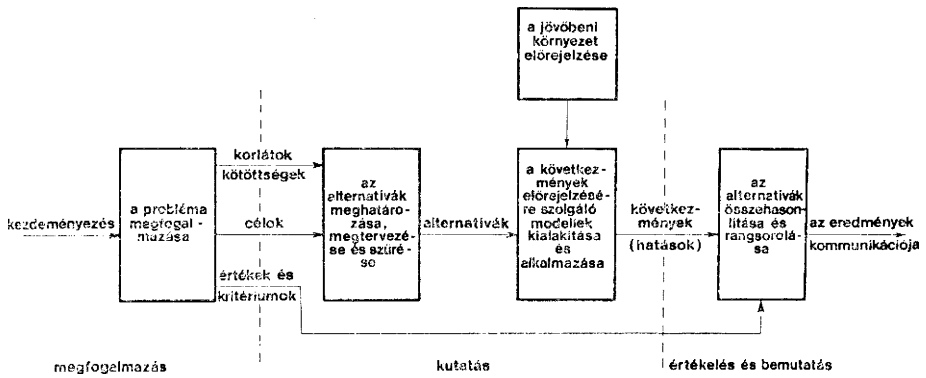

Forrás: i.m. 158 l.

A folyamat kulcsfontosságú lépése a probléma megfogalmazása. Számos esetben fordul elő, hogy a megbízó miközben azt hiszi, hogy tisztában van azzal, milyen probléma megoldásához kéri az elemzők segítségét, nem látja a valódi problémát, s ezzel az elemzőt is félrevezetheti... Ackoff szavaival: „Sokkal többször vallunk kudarcot azért, mert rossz problémát oldunk meg, mint azért, mert a helyesen felismert problémát rosszul oldjuk meg" (163. l.).

A probléma megfogalmazásához a „zavaros" (fuzzy) rendszerek vizsgálata esetén fokozott körültekintésre van szükség. (Márpedig a rendszerelemzők munkájuk során gyakran találják szemben magukat ilyen rendszerekkel.) A probléma első megfogalmazása ritkán bizonyult véglegesnek, a további lépések után újra meg újra felül kell vizsgálni, hogy az eredeti megfogalmazás helyes volt-e.

Miután a problémahelyzetet egy első tanulmányban rögzítik, sor kerül a döntéshozók valódi céljainak feltárására, a cél (vagy célok) elérését korlátozó tényezők számbavételére és a rendszerelemzés egyik döntő mozzanatára: a cél elérését lehetővé tevő alternatívák, cselekvési tervek kidolgozására. Az alternatív megoldásokat várható eredményességük alapján rangsorolják. Sok esetben problematikus azonban az eredményesség mérése.* Az egyes alternatívákat több szempontból értékelve azt találjuk, hogy azok „jósága" erősen függ az értékelési szempontoktól, ritkán mondható el egy lehetséges megoldásról, hogy az minden szempontból megfelelő.**

Azt, hogy az egyes alternatívák megvalósítása milyen következményekkel jár, a rendszerelemzők előrejelzések, a jövő állapotok modellezése útján próbálják felderíteni. Tudni kell azonban, hogy „A rendszerelemzés társadalmi-technikai problémái esetében alkalmazott előrejelző modellek nem hasonlítanak az olyan tudományos modellekhez, mint amelyeket a matematikai, fizikai vagy az élő organizmusokkal foglalkozó tanulmányok használnak. Mindeddig nem sikerült olyan modelleket létrehozni, amelyek a valós helyzetek meghatározott osztályait megfelelően leírják. Következésképpen minden egyes alkalmazáshoz újra kell őket tervezni — vagy legalábbis módosítani" (258. l.).

Az első kötet zárófejezete kísérlet a rendszerelemzés „szakmai filozófiájának" felállítására, és gyakorlati mesterfogásainak összefoglalására — nagyrészt a fejezet szerzője, H. J. Miser személyes tapasztalatai alapján. Először a következő — nézetem szerint hamis — dilemmát veti fel:

* A leginkább elfogadott rangsoroló kritériumok, mint például a költség—haszon-, illetve a költség—hatékonyság-elemzések esetében is nagyon komolyan számolni kell a kockázat és bizonytalanság tényezőivel.

** A kötet szerzői arra is kitérnek, hogy a különféle kritériumok alapján készített rangsorokat milyen módszerekkel célszerű bemutatni (például szintetizált mutatók, illetve indexek képzésével, vagy értékelőlapok összeállításával stb.).

„... A szakmai gyakorlat változatos topográfiájában van egy magas fekvésű, szilárd talajú terület, ahol a gyakorlati emberek hasznosítani tudják a kutatáson alapuló elméletet, és van egy ingoványos mélyföld, ahol a helyzetek zavarosak és technikailag megoldhatatlanok. A nehézség abban van, hogy a magas terület problémái technikai érdekességük ellenére, gyakran aránylag jelentéktelenek a megbízók vagy a társadalom egésze szempontjából, míg az ingoványos területeken levő problémák azok, amelyek az embereket leginkább érintik. Álljon-e hát a gyakorlati szakember a szilárd talajú magaslatra, ahol precízen tevékenykedhet, eleget téve a tudományos szigorúságnak, de ahol olyan problémákkal kényszerül foglalkozni, amelyek társadalmi szempontból kevéssé fontosak? Vagy szálljon le az ingoványba, ahol a legfontosabb és legnagyobb kihívást jelentő problémáknak szentelheti magát, ha kész arra, hogy feladja a technikai szigort?" (349. l.).

A rendszerelemző, a gyakorlat embere természetesen hajlik az utóbbira. A dilemma azonban azért hamis, mert a gyakorlati szakember valószínűleg sohasem azzal volt elfoglalva, hogy tevékenysége során eleget tegyen a tudományos szigor követelményeinek, sokkal inkább azzal, hogy céljait — akár a tudomány útmutatásainak figyelembevétele nélkül is — elérje. A dilemma inkább a tudományos neveltetésben részesült, s a későbbiekben a gyakorlati kérdések felé orientálódó szakember törekvése, hogy lelkiismeretét megnyugtassa: szakmája tudományos, ráadásul még gyakorlatorientált és hasznos is. E két alapállás azonban nem feltétlenül esik egybe. Így Miser tudományos alapon konstruált filozófiai hátteret egy nem-tudománynak.

A fejezet második része — némi iróniával — a „rendszerelemző illemkönyve" címet viselhetné. Hogyan viselkedj, hogyan öltözködj és tárgyalj, hogyan állítsd be az írásvetítőt és milyen színűre fesd az előterjesztésed rubrikáit, ha mestere akarsz lenni a szakmádnak? Ilyen apró, részletekbe menő tanácsokkal szolgál a szerző, ezzel is érzékeltetve, hogy nem könnyű egy tudományos alapon nyugvó tevékenységet folytató szakembernek „eladni" a tudását, megszoknia a döntéshozó politikusok nyelvét.

★

A kiadvány második kötete, „Az elemzés csapdái", mint már említettem, a rendszerelemzőkre leselkedő veszélyeket, az elemzés során leggyakrabban felmerülő buktatókat elemzi behatóan.

Egy rendszerelemzési tanulmány minősége két fő kritériumrendszer szerint esik latba. Egyfelől eleget kell tennie a szakszerűség *belső* követelményeinek, másfelől bizonyos *külső* feltételeknek is: nevezetesen hatékonyan kell befolyásolni a döntési folyamatot. Ha az elemző eleget tesz a szakszerűség kritériumainak, ezzel elérheti, hogy tanulmánya tudományosan alaposnak, a felhasznált eljárások alkalmazása technikailag színvonalasnak minősüljön. Előfordul azonban, hogy egy, a belső kritériumoknak minden szempontból megfelelő elemzés is csupán jelentéktelen hatást fejt ki a döntésre, vagy akár teljesen hatástalan marad. Ez általában annak tulajdonítható, hogy az elemzők elhanyagolták a külső kritériumok figyelembevételét, például nem volt világos, érthető és meggyőző mondanivalójuk kifejtése, nem számoltak a megrendelők reakcióival stb. A rendszerelemzőnek nagyon is komolyan kell vennie a megrendelők, a nagyközönség igényei, illetve az idő és az erőforrások lehetőségei által megszabott objektív, külső korlátokat.

Mind a belső, mind a külső kritériumcsoport követelményeinek eleget kell tehát tenni, hogy a tanulmány hatásos legyen — s aszerint, hogy az elemző melyiket veszi túl könnyen, eltérő típusú csapdák leselkednek rá. E felosztásnak megfelelően a kötetnek a bevezetés utáni öt fejezete (a 2—6. fejezet) a gyakorlatban sűrűn előforduló belső, míg az utolsó öt (a 7—11. fejezet) a külső elemzési csapdákat tekinti át.

E recenzióban elsősorban az utóbbiakkal foglalkozom. A rendszerelemzés minőségének belső kritériumai ugyanis jószerivel megegyeznek a tudományos tevékenység hagyományos értékmérőivel, s így ezek, akárcsak a figyelmen kívül hagyásukból származó csapdák, feltételezhetően jól ismertek az olvasók számára. A kötet részletesen foglalkozik a problémamegfogalmazás és a modellezés csapdáival, valamint az adat- és a költségelemzés, illetve az optimalizációs technikák alkalmazása során felmerülő fő veszélyekkel. Sajnos a kifejtés során elég sok az átfedés az első kötet anyagával, sok a felesleges ismétlés.

Annál érdekesebbek az elemzés sikerének külső feltételeit és buktatóit tárgyaló részek. Különösen a Bardach által írt részekre hívom fel a figyelmet (9. fejezet: A megvaló-

sítható programok tervezéséről)*. A fejezet az elemző munka lezárását követő szakasz, a megvalósítás problémáival foglalkozik, amelynek a szakemberek mind a mai napig nem szentelnek kellő figyelmet. Az elemzők a feladat megoldása során végig egy absztrakt, fogalmakból álló világban dolgoznak, elméleti eredményeik alapján tesznek ajánlásokat bizonyos lehetséges megoldások valóságba ültetésére. A megoldás az absztrakt világban jó, mi több, a legjobb lehet. De mi történik vele a valóságban? A tanulmány érzékelteti, hogy még a tekintetben sem egyeznek a vélemények, hogy mit tekintsünk „megvalósítás"-nak. Annak minősíthetjük:

— egy döntési javaslat elfogadását;

— az empirikus részletek halmazát, amelyek egy döntési elv alkalmazását tükrözik vagy reprezentálják;

— egy szervezet vagy egy szervezethálózat megváltozott gyakorlatát, amelyet valamely döntés következtében vezettek be vagy módosítottak;

— a társadalmi magatartás átalakulásának folyamatát, amelynek során az egyének vagy szervezetek eleget tesznek valamely döntés előírásainak.

A dolgozat csak az utolsónak említett folyamatot tekinti megvalósításnak. Nehézséget okoz, hogy a megvalósításban általában sok eltérő érdekű szervezet és csoport vesz részt, továbbá, hogy jelentős a bürokratikus intézkedések szerepe, s ezért általában fellépnek a bürokratikus koordináció tipikus hátulütői: a pazarló költekezés, a tervezett keretek túllépése, a lassú alkalmazkodás.

A szerző a megvalósításban résztvevő intézmények tipikus viselkedési szabályai** alapján különféle — heurisztikusan megfogalmazott — „játékokat" szed csokorba: az *erőforrások elterelését, az adminisztráció dilemmáit és a végrehajtás játékait.* Az élvezetes stílusú gondolatmenet talán mélyebb kifejtést és nagyobb terjedelmet érdemelt volna.

A két ismertetett kötet tartózkodik a konkrét módszertani eljárások (modellek, programok, elemzések) részletezésétől. Az ezek iránt érdeklődő olvasót a bőséges és igényesen válogatott irodalomjegyzék alapján az irodalmi háttér tanulmányozására buzdítja. „A rendszerelemzés kézikönyvét" és „Az elemzés csapdáit" haszonnal forgathatja minden, a rendszerelemzés iránt érdeklődő olvasó. Nem csupán korszerű ismereteket kaphat tőle, de tanulságos lehet számára e szép tudomány művelőinek önkritikája és önmérséklete is.

Kaderják Péter

* Feltétlenül figyelemre méltóak még a kötet második felében a kommunikációban és az értékelésben rejlő csapdákról, illetve a tudományos elemzés és az emberi nyelv nem ellentmondásmentes viszonyáról szóló részek.

** Bardach itt a „kormányzati tökéletlenségeket" (government failures), és a bürokratikus szervezetek működési nehézségeit taglaló bőséges szakirodalomból ad ízelítőt.

Kaderják Péter a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Vállalatgazdasági Kutatócsoportjának tudományos segédmunkatársa.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Nyilas József: A tudományos-technikai forradalom második szakasza

Kossuth Könyvkiadó, 1987. 210 l.

A tudományos és technikai forradalom kibontakozása korunk olyan alapvető jelentőségű folyamata, amely nemcsak a termelőerők fejlődésében és szerkezetében hozott minőségi változásokat, hanem a társadalom és a gazdaság valamennyi elemére kihatással van, és távlatilag új társadalmi és politikai struktúra körvonalait villantja fel. Nyilas József könyve sokoldalúan elemzi a kérdéskört. Teljes mértékben egyetértek a szerző álláspontjával, miszerint az 1970-es évektől a tudományos és technikai forradalom második szakaszáról célszerű beszélni. A szerző joggal vitatkozik ugyanakkor több olyan divatos terminológiával, mint a „harmadik" vagy „negyedik ipari forradalom", amelyek a jelenségnek csak leszűkített értelmezését adják.

Markánsan eltér a tudományos és technikai forradalom említett két szakaszának hatása a koncentrációs és centralizációs folyamatokra. A második világháború utáni technikai forradalom a források koncentrálását követelte meg, amely előtérbe állítván a méretgazdasági előnyöket, a termelés és a tőke koncentrációjának és centralizációjának több hullámát eredményezte (az 1950-es években, majd az 1960-as évek végén). Az 1970-es évektől a nagyvállalati előnyök dominanciája több tényező következtében is gyengült, miközben a kis- és középvállalatok fejlődése előtt széles lehetőségek nyíltak.

Ilyen irányban hatott a csúcstechnikai specializáció, amely a magas minőségi és műszaki igényű termékeket tolta előtérbe. A felgyorsult innovációs folyamatok követésére, esetenként ütemének további fokozására és rugalmas vállalkozásra leginkább a kis- és középvállalatok voltak képesek. Az új technika az újratermelési folyamat megszervezését kivitte a „kapukon kívülre", minthogy a korábbihoz képest kevésbé igényelte a kooperációs partnerek beolvasztását. A piaci viszonyokhoz való rugalmas alkalmazkodás felértékelődése szintén a kis- és középvállalatoknak kedvezett. E folyamatok mellett, azokkal békés együttélésben nem állt meg, sőt erősödött a gazdasági tevékenység transznacionalizálódása. A technikai forradalom kapcsán általánossá váló új technika előnyeinek maximális kihasználása nemzetközi méretű termelésszervezést és gazdálkodást igényel. A transznacionális cégek rendelkeznek a csúcstechnikával kapcsolatos kutatáshozfejlesztéshez és alkalmazáshoz szükséges forrásokkal. A transznacionális vállalati rendszer elterjedése új vonásokat eredményezett a világkereskedelem és a világpiacok szerkezetében, valamint a nemzetgazdaságok együttműködési lehetőségeiben. A tanulmány ezeket a kérdéseket több oldalról érinti, mégis úgy érzem, hogy az új technika vállalatszervezési és gazdálkodási vonatkozásai a transznacionális vállalatokkal összefüggésben nem kaptak kellő, a könyvbe illő figyelmet.

A második szakaszhoz egyértelműen új tendenciák kapcsolódnak a struktúraváltás vonatkozásában. Gyors ütemben alakul át az egyes gazdasági ágazatok — beleértve a hagyományos iparágak — termékszerkezete, arculata. Messzemenő társadalmi és gazdasági következményekkel jár a szolgáltató szféra szerepének növekedése. A gyors szerkezeti változások nemzeti és nemzetközi vonatkozásban egyaránt felértékelték a struktúrapolitikák szerepét. A tőkésállamoknak korábban a lemaradó ágak megsegítésére összpontosító struktúrapolitikáját egy agresszívabb, az új technikák elterjedését támogató politika váltja fel. Oly módon igyekeznek a piaci verseny szerepét erősíteni, hogy közben az állam a csúcstechnikák fejlesztése érdekében — főként a kutatás és a fejlesztés területén — egyre aktívabban lépett fel. A veszteségfinanszírozó állami beavatkozások egyidejűleg háttérbe szorultak.

A TTF második szakaszával kapcsolatban új módon merülnek fel a műszaki haladás és a gazdasági növekedés összefüggései. Véleményem szerint nem kétséges, hogy a mű-

szaki haladás az utóbbi időszakban is változatlanul a gazdasági növekedés döntő tényezője maradt. Magyarázatot igényel azonban az a tény, hogy miközben a technikai haladás rendkívüli mértékben felgyorsult, az 1970-es évek elejétől a világgazdaság valamennyi régiójában a gazdasági növekedés jelentős mértékű lelassulásának vagyunk tanúi. A gazdasági növekedés lassulása természetesen megmagyarázható a világgazdaság válságfolyamataival is. Mégis úgy tűnik, hogy célszerűbb a technikai haladás és a gazdasági növekedés új viszonyáról beszélni. A változás lényege abban ragadható meg, hogy a technikai haladás növekedési hatásait közvetve, a strukturális változások révén fejti ki. A gyors termékinnováció egy-egy területen ugyan rendkívül gyors növekedést indukálhat, de más területet háttérbe szorít, s emiatt már ágazati szinten is csak mérsékelt dinamizmusban fejeződhet ki. Vannak olyan szegmensei is a gazdaságnak, amelyekben a technika és a termékstruktúra megújítása az ágazat szűkített újratermelésével járhat együtt (például az acélipar vagy a hajógyártás). Véleményem szerint ilyen összefüggésben erősen megkérdőjelezhető a válságiparágak elnevezés használata, hiszen az általános műszaki és szerkezeti megújulásból ezek az ágazatok sem maradtak ki. Ezek az összefüggések a mi struktúrapolitikánk szempontjából is fontos következtetéseket adnak. Itt jegyzem meg, hogy a könyv számos területen nem használja ki ezeket az elemzési, összehasonlítási lehetőségeket, s következtetései és javaslatai gyakran csak nagyon közvetettek és „áthallásosak".

A könyv helyesen foglal állást a tudományos és technikai forradalom második szakaszának foglalkoztatási hatásait illetően. A szerző, indokoltan, nem fogadja el azokat a nézeteket, miszerint a tőkésországok egy részében a jelenlegi viszonylag nagy munkanélküliségnek a TTF újabb szakasza az oka, és az új technikától távlatilag a világ különböző országaiban katasztrofális mértékű munkanélküliség várható. Az ilyen előrejelzéseknek közvetlenül is ellentmond az a tény, hogy a munkanélküliség éppen azokban az országokban alacsony, ahol az elmúlt időszakban gyors műszaki fejlesztést és szerkezetváltást hajtottak végre. A jelenlegi munkanélküliségnek sajátos okai vannak, és a jelenség most is különféle vállalati és állami gazdaságpolitikák következménye. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a felgyorsult műszaki és szerkezeti változások lényeges módon hatnak a foglalkoztatottság jellegére és szerkezetére, valamint nem utolsó sorban az átrendeződés gyorsaságára. Ebből következően az átfogó és hatékony foglalkoztatási politika jelentősége nagymértékben felértékelődött. Ez társadalmi rendszertől függetlenül is új feladatokat ró az államra. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a hatékony foglalkoztatáspolitika egyúttal megfelelő képzési és oktatási, valamint szociálpolitikát is feltételez.

Az új technikákkal kapcsolatban a tanulmány helyesen emeli ki a stratégiai tervezés, gondolkodás és a hosszú távú politikák felértékelődő jelentőségét. A vállalati szint mellett ez vonatkozik a nemzetgazdasági és nemzetközi szintű struktúrapolitikákra egyaránt. A tanulmány különösen részletesen foglalkozik a KGST Komplex Programjával és megfelelően értékeli annak fontosságát. Ugyanakkor a könyvben háttérbe szorult az a tény, hogy a Komplex Program megvalósítása a KGST jelenlegi intézményrendszere és mechanizmusai mellett egyszerűen lehetetlen. A könyv megjelenése óta eltelt időszak fejleményei és irodalma ezt ma már minden kétség nélkül bizonyítja. Leginkább ebben a vonatkozásban ment el az idő a könyv elemzései mellett. A KGST jelenlegi bürokratikus kereskedelmi gyakorlata alkalmatlan a gyors műszaki és szerkezeti változások követésére és nem tud igazodni a piaci igények felgyorsult változásához. A KGST-ben alkalmazott árképzési gyakorlat közgazdaságilag ma már teljesen tartalmatlan, s ellene hat a kooperációk ésszerű fejlesztésének, holott ezek a modern ipari rendszerek működése és a hatékonyság növelése szempontjából elengedhetetlenek lennének. A Komplex Program tényleges teljesítése az együttműködés multilateralizálását igényelné, amihez hiányoznak a pénzügyi és valutáris feltételek. Bár a könyv értelemszerűen nem is vállalkozhatott volna a szocialista gazdasági együttműködés reformjának felvázolására, mégis nagyban növelte volna az értékét és meggyőző erejét, ha az előbb említett kérdések kellő hangsúlyt kapnak.

Még egy kérdésben van a szerzővel jelentősebb vitám, ez az energiagazdaság szerkezeti változásának és különösen az atomenergia jelentőségének a megítélése. Az atomenergiát illetően véleményem nem tér el alapvetően a szerző nézeteitől és abban is egyetértek, hogy az irodalom és a közvélemény nem egy esetben megalapozatlanul (kedvezőtlen környezeti hatásokat eltúlozva) vonakodik az atomenergia alkalmazásától. Mégis tény — és ebben a vonatkozásban a tanulmányt némileg aránytalannak érzem —, hogy az atomenergiával kapcsolatos fejlődés időről időre elmaradt a várakozásoktól. Az atom-

energia az utóbbi évtizedekben versenyképessé vált, de még mindig drága és túl sok megoldatlan műszaki problémát vet fel. Az atomenergiával kapcsolatosan természetesen vitatható a közvélemény túlzott aggodalma, de — amint ezt a Csernobilban történtek bizonyítják — ezen aggályok aligha hagyhatók figyelmen kívül. Az olajárrobbanások ellenére a hagyományos energiaforrások változatlanul őrzik túlsúlyukat és az utóbbi évek jelentős árcsökkenése következtében a helyzet belátható időn belül várhatóan nem módosul. Nem tartom természetesen kizártnak, hogy az atomenergia „a jövő század energiaforrása", mégis a szerzőnél óvatosabban fogalmaznék.

Az energiapolitikával kapcsolatban indokolt megemlíteni a gazdaságbiztonsági szempontok előtérbe kerülését, amelyek mindinkább áthatják a gazdaságstratégiát és gazdaságpolitikát. Éppen az energiapolitikában merül fel a leggyakrabban a „kerül amibe kerül" megközelítés, ellátásbiztonsági szempontokra hivatkozva. Másrészt az is tény, hogy végül is a gazdaságosság még az energiaszférában sem rendelődött alá a biztonsági szempontoknak, és számos ország sikerrel tudta összeegyeztetni a két prioritást (importforrások „terítése", a takarékosság fokozása, biztonsági készletek képzése). Másszóval éppen az energiapolitika kapcsán bizonyosodott be, hogy az ellátásbiztonság növelésének vannak hatékony eszközei, amelyek nem igénylik a gazdaságosság csorbítását. A kérdés saját gazdaságpolitikánk szempontjából is stratégiai jelentőségű, hiszen ha korábban nem dramatizáljuk az ellátásbiztonsági szempontokat, akkor például a szénbányászat túlméretezett és irracionális újrafejlesztése elkerülhető lett volna.

A könyvet a tudományos elemzés és az ismeretterjesztés szempontjából egyaránt hasznosnak és értékesnek tartom. Érdeme, hogy népszerű és közérthető formában közöl ismereteket bonyolult műszaki folyamatokról és igényes elemzéssel igyekszik kimutatni azok összetett társadalmi és gazdasági következményeit. Igyekszik „rendet tenni" a szakirodalomra jellemző zűrzavarban és fontos vitatott kérdésekben. Számos következtetése és javaslata gyakorlati szempontból is figyelemre méltó és megszívlelendő.

Palánkai Tibor

Palánkai Tibor a közgazdaságtudomány doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

Mancur Olson:

NEMZETEK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA

Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok

Mancur Olson 1965-ben megjelent, *A kollektív cselekvés logikája* című munkájával írta be nevét a társadalomtudományok történetébe. Új könyve, amelyben a gazdasági növekedés és hanyatlás társadalmi előfeltételeit vizsgálja, előző művének szerves folytatása.

Noha a *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása* gondolatmenetének történeti kiindulópontját a 70-es évek modern nyugati társadalmainak gazdasági valósága alkotja, a szerző bizonyos következtetései és magyarázatai valószínűleg általános érvényűek. Így például minden bizonnyal nem a véletlen számlájára kell írnunk azt a legkülönbözőbb korokban és társadalmakban tapasztalt — az elmúlt évtizedek történelméből a magyar olvasó számára sem ismeretlen — összefüggést, amely az egymással versengő érdekcsoportok vagy „elosztási koalíciók" elszaporodása és egy-egy társadalom gazdasági teljesítményének érzékelhető hanyatlása között áll fenn.

Olson elmélete azonban nemcsak tartalmi tanulságokkal szolgál, hanem egyszersmind szilárd metodológiai alapokon nyugszik. A szerző azon ritka — „metodológiailag öntudatos" — társadalomtudósok közé tartozik, akik komolyan veszik a normatív tudományelmélet módszertani ajánlásait, s kutatási programjukat a szóban forgó metodológiai-tudományelméleti posztulátumokkal összhangban fogalmazzák meg. *(A kötet ismertetőjéből.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 401 l., 97 Ft

Az exportkintlevőségek jelenlegi biztosítási fedezetei a HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓNÁL

1. Az exportkintlevőségek keletkezése

A nyolcvanas évek elején kiteljesedő világgazdasági jelenség, az „adósságválság" egyik jellemzője, hogy a válság által leginkább sújtott országok fizetési nehézségekkel küszködnek, illetve nem csupán a felvett hitelek törlesztésére, hanem a folyó árubehozatal kifizetésére is képtelenek.

A fizetési nehézségek — főként a hazánkhoz hasonlóan nyitott gazdaságú országok esetében — a külkereskedelem szempontjából kettős hatással jelentkeznek. Egyfelől a recesszió beszűkíti a keresletet és így az adósságszolgálat ellátásához nélkülözhetetlen export minél előbbi fizetés melletti realizálása megnehezül, másfelől az import ellentételezése a bevételek elmaradása vagy elhúzódása miatt lelassul.

A megnehezült értékesítési viszonyok között a fizetés biztonságával kapcsolatos követelményeknek az exportőr kevésbé tud megfelelni, amit a másik oldalról a vevőkör fizetőképességének meggyengülése tovább gerjeszt. Így egyre több a nem megfelelő fizetési biztosíték ellenében történő, illetve „nyitva" szállítás, megnövekszik az adott ország exportkintlévőségeinek állománya.

A magyar vállalatok exportérdekeltsége — mind a termelésben, mind a külkereskedelemben — elsősorban a kiszállításhoz, s kevésbé a pénzügyi realizáláshoz kapcsolódik (az árbevétel, a bizományosi díj elszámolása, a prémiumok kifizetése stb.). Emiatt, minthogy a kiszállított exporthoz kapcsolódik több kedvezmény — az export pénzügyi megtérülése nem kap kellő hangsúlyt.

Hasonló hatást vált ki az eladási árak és a fizetési feltételek közötti kapcsolat is, mivel lazább fizetési feltételekkel magasabb exportár érhető el. Igaz, hogy a jelenlegi külgazdasági helyzetben nehezebb az üzletkötéseknél bankári biztosítékot elérni, de valószínű, hogy erre az érdekeltség sem megfelelő, s nem fordítanak a vállalatok elegendő figyelmet megszerzésükre.

A lejárt követelésállomány növekedésében alapvetően a fejlődő országok közismert gazdasági, devizális nehézségei nyilvánulnak meg. Többen közülük fizetésképtelenné váltak, magyar szállítóikkal szemben is a fizetések felfüggesztésére kényszerültek, még a korábban közép- és hosszúlejáratú hitelnyújtással létrehozott, megfelelő bankári biztosítékkal fedezett üzletek keretében fennálló tőketörlesztési és kamatfizetési kötelezettségeik tekintetében is.

Számos más, hagyományos magyar exportpiacnak számító fejlődő ország — bár nem vált teljesen fizetésképtelenné — évek óta rendszeresen késedelmes fizetőnek bizonyul. Ezekben a viszonylatokban a magyar exportőrök vevőkörét elsősorban a minisztériumok, állami vállalatok, költségvetési szervek képezik, s a lejárt kintlévőségek többségükben a fizetések késleltetésére lehetőséget adó pénzügyi kondíciókkal létrehozott, bankári biztosítékkal nem fedezett üzletek révén keletkeznek.

Fejlett tőkés viszonylatban is gyakori jelenség, hogy a cégek huzamosabb időre vagy véglegesen fizetésképtelenné válnak. A követelések behajtására ennek folytán csak jelentős késedelemmel, az esedékességek — sokszor többszöri — prolongálása után nyílik lehetőségük az exportőröknek, esetenként pedig az ellenérték beszedése teljesen kilátástalanná válik. A vevő csődbe jutása rendszerint egyenértékű az exportellenérték befolyásának meghiúsulásával. A tapasztalatok azt mu-

tatják, hogy a fizetésképtelen helyzetbe került cégek számottevő része a vállalatok régi vevőköréhez tartozott, illetve olyan, viszonylag új vevőkapcsolat volt, melyeknél a cég fizetőképessége az előzetesen beszerzett külföldi bankinformációk és a kezdeti üzleti tapasztalatok szerint kielégítőnek tűnt.

2. Az exportkintlevőségek jelenlegi biztosítási fedezetei

A lejárt kintlévőségek kialakulásában szerepet játszó tényezők és a jelenleg működő exporthitel-biztosítási rendszer összevetése alapján megállapítható, hogy az az importőr „sima" nemfizetésén kívül gyakorlatilag az összes egyéb felmerülő és biztosítható kockázatra fedezetet nyújt.

A gazdasági kockázatra szóló biztosítások a vevő fizetésképtelenségével kapcsolatos, a politikai kockázatokra szóló biztosítások pedig a vevő országának államhatalmi, államigazgatási jellegű intézkedéseiből fakadó károk ellen nyújtanak biztosítási védelmet.

A politikai kockázatok körébe az alábbi események tartoznak:

a) a vevő országában foganatosított államhatalmi vagy államigazgatási intézkedések, államosítás, elkobzás és hasonló jellegű politikai intézkedések,

b) háború, polgárháború és hasonló jellegű politikai események,

c) a vevő országában meghirdetett transzferzárlat, fizetési tilalom, deklarált vagy nem deklarált moratórium,

d) a vevő bankjánál a biztosított javára befizetett összegek konvertálásának tilalma, a vevő országa hatóságának rendelkezése folytán,

e) a beviteli engedély visszavonása stb.

A gazdasági kockázatokra szóló biztosítás az importőr fizetésképtelenségét fedezi. E biztosítás szempontjából fizetésképtelenségnek kell tekinteni, ha

a) a vevő vagyonára csődeljárást indítottak vagy vagyon hiányában a csődeljárás iránti kérelmet elutasították,

b) bírói egyezkedési eljárás indult,

c) perenkívüli egyezség (fizetéshalasztásos, részarányos vagy felszámolásos egyezség) köttetett,

d) a végrehajtás eredménytelen volt,

e) ha igazolt kedvezőtlen körülmények folytán a fizetés kilátástalannak tűnik, mert végrehajtás, csőd vagy más, a biztosított által az adós ellen foganatosított intézkedés nem ígér eredményt.

Nem ad lehetőséget ez a módozat az okmányos inkasszó fizetési feltétellel eladott áruk átvételének (okmányok kiváltásának) elmaradásából bekövetkező veszteségek elismerésére. Az okmányos inkasszó kockázata ugyanis nem a fizetésképtelenség, hanem az, hogy a vevő az okmányokat nem váltja ki, így nem kerül az áru birtokába, ezért az eladónak raktározási költséget kell fizetnie, vagy az árut más vevőnek (esetleg alacsonyabb áron) kénytelen eladni.

A külföldi importőr fizetése elmaradásának hátterében igen gyakran nem végleges fizetésképtelensége, illetve csődje áll, hanem hosszabb-rövidebb ideig fennálló, átmeneti jellegű fizetésképtelensége. Ezen túlmenően azonban, még ha csődbe is jut a vevő, az exportőr követelésének esedékessége és a fizetésképtelenség igazolása között az esetek túlnyomó többségében jelentős idő telik el.

Ez idő alatt az exportőr nem képes követelésének még kisebb hányadához sem hozzájutni, és ez jelentős finanszírozási nehézségeket okozhat. A biztosított exportőrök részéről mind gyakrabban merül fel az igény olyan biztosítási lehetőség iránt, amely védelmet nyújtana külföldi partnerek ún. „nemfizetés"-e ellen.

Ha az adós állami, közületi vállalat, kormányszerv, a politikai biztosítás külön feltételek alapján magában foglalja a késedelmes fizetés kockázatát. Nincs lehetőség azonban a „nemfizetés" kockázatának biztosítására magánvevő esetén.

A pénzügyi kockázatok, a fizetésképtelenség és a késedelmes fizetés kockázata a biztosítással hagyományosan fedezett kockázatokhoz képest több olyan sajátossággal bír, amelyek ezen biztosítások művelését tekintve fokozott figyelmet indokolnak. Ezt különben a külföldi biztosítók gyakorlata és az ágazat több évtizedes tapasztalatai is igazolják.

Mai gazdasági, pénzügyi rendszerünk kedvezőtlen vonásai nehézzé teszik az említett kockázatok teljes körének hitelbiztosítással történő kezelését, illetve a feszültségek ilyen módon történő levezetését.

Az exporthitel-biztosítási rendszer alapvető feladata a magyar export biztonságának megteremtése, a külkereskedelemmel foglalkozó vállalatok külpiaci érdekeinek védelme. Az állandóan változó gazdasági, pénzügyi feltételek, szabályozók jelentősen befolyásolják a biztosítás működését. A rendszer továbbfejlesztését illetően alapvető célkitűzés a gazdálkodótípusú magatartás előtérbe kerülése, figyelemmel az állam és a vállalatok közötti ésszerű kockázatmegosztásra, szükség esetén a biztosítási feltételek rugalmas változásával elősegítve az exportőrök piaci fellépését.

Pocsai Józsefné

Pocsai Józsefné a Hungária Biztosító osztályvezetője.

FOLYÓIRATSZEMLE

Charles P. Kindleberger: Nemzetközi közjavak — világkormány nélkül

(The American Economic Review, Menasha, 1986. március)

Az Amerikai Közgazdasági Társaság 98. ülésén elhangzott elnöki megnyitóját Kindleberger afféle csevegésnek szánta: felötlő gondolatait közli a közgazdaságtan és a politikatudomány kapcsolatáról, az államról, a közjavakról, a nemzetközi gazdaságpolitikai együttműködésről. Itt következő fejtegetései azonban joggal tarthatnak számot az olvasók érdeklődésére.

★

Bár George Stigler joggal beszél „közgazdaságtani imperializmusról", a közgazdaságtan behatolásáról a politikatudomány, a jog, a szociológia területére, a kapcsolat kölcsönös (vagy legalábbis annak kellene lennie). Csak a politikatudomány mondhatja meg például a közösségi döntések (public choice) vizsgálata révén, hogy kinek az érdeke érvényesül: a törvényhozó, a végrehajtó hatalomé, a bürokráciáé, valamely érdekcsoporté (netán a választóké). A versengés kategóriája pedig, amit már Adam Smith alapvető ösztönző motívumnak ismert el, a szociológiából származik. Jelen előadás a politikatudomány oldaláról igyekszik közelíteni a nemzetközi gazdasági problémákat.

Induljunk ki Frank Grahamból, aki szerint nem nemzetek, hanem cégek kereskednek egymással. Ez így is lenne, ha az államok gazdaságpolitikája a szabadkereskedelemre, évente kiegyensúlyozott külkereskedelmi mérlegre, aranyvaluta standardra szorítkozna. De nem szorítkozik erre: vannak vámok, embargók, pénzügyi, költségvetési és árfolyampolitikák, amelyek mind megkülönböztetéseket okoznak cég és cég között. Van még ezen túlmenő szempont is: amint egyik tanítványom írta, a belkereskedelmet „önmagunkkal" folytatjuk, míg a nemzetközi kereskedelem „köztünk" és „köztük" folyik. A nemzetek — mint tudjuk — olyan emberek csoportosulásai, akiknek a közjavakra vonatkozó ízlése megegyezik. (Csupán emlékeztetőül: a közjavak olyan gazdasági javak, amelyek fogyasztásából a közösség egy tagja sem zárható ki, ugyanakkor az újabb fogyasztók belépése nem szorítja ki a régieket. Közjószágnak minősül a jog, a közbiztonság, a pénz, a mértékegységek, a nyelv, az állami gazdaságszabályozás, a jövedelemújraelosztás, a honvédelem stb.). Közjavakból mindig kevesebb van, mint kellene, mert az emberek hajlamosak „potyautasként" — adófizetés nélkül — élvezni áldásaikat. Ez a probléma nemzetközi méretekben még élesebben merül fel, mint nemzeti keretek között.

A nem adható-vehető dolgok Michael Walzer nyomán összeállított listája olyasmiket tartalmaz, mint emberi lények, politikai hatalom, igazságszolgáltatás, házasság, szerelem, barátság, a nemzés joga, díjak és kitüntetések, egészségre ártalmas anyagok stb. Persze a határok elmosódottak, a lista több tétele — legalábbis bizonyos történelmi periódusokban — volt már adásvétel tárgya. Ezeket az ún. társadalmi javakat be kell tudnunk építeni gazdasági rendszereinkbe anélkül, hogy altruizmus feltételezéséhez kellene folyamodnunk. Korunk egyik etikusa, Jones Fishkin szerint másokkal szembeni kötelezettségeink három kategóriába sorolhatók: minimális altruizmus (kis áldozattal másnak nagy haszon); heroikus áldozat (amit senkitől sem lehet megkívánni); és a kettő között egy széles közömbösségi zóna, amelybe olyan cselekvések tartoznak, amelyeknek másokra gyakorolt hatását figyelmen kívül hagyhatjuk. Adam Smith összeegyeztethetőnek látja az önérdek követését az etikai előírásokkal: „bár a szomszédunk veszte kevésbé érint minket, mint egy nekünk okozott kisebb kellemetlenség, a kellemetlenség — vagy akár a saját vesztünk — elkerüléséhez nem szükséges őt elveszejtenünk." Egy széles közömbösségi zónában tehát nyugodtan követhetjük önérdekünket, feltéve, hogy az igazságosság követel-

ményét nem sértjük meg: nem ártunk másoknak. Ez az elv azonban csak az idegenekre vonatkozik, de nem a velünk azonos kollektív javakat fogyasztó család, szomszédság, klub, törzs, vallási felekezet, nemzet tagjaira. Itt a javak elosztásának más mechanizmusai működnek: ajándék, alapítvány, egyenlőtlen csere, szükséglet szerinti elosztás, örökség, kamatmentes hitel, hozomány, nőtartás stb. Az ilyen közösségek esetében a legfőbb probléma a közösségbe való bekerülése, illetve az onnan való kikerülése. Jogos-e megakadályozni az emigrálást? Hogyan válhat valaki egy klub tagjává? Ki költözhet egy meghatározott városrészbe? Harry Johnson kozmopolita állásponton van (mindenki mehessen, ahova akar), míg Don Patinkin nacionalistán (a külföldön jól kereső emigráns kárpótolja szegény származási országát, amiért egy társadalmi tabut áthágott).

A multinacionalistákkal kapcsolatos ellenséges magatartás mögött a földjéhez ragaszkodó paraszt, az exportot az importnál többre becsülő merkantilista, a bankokban (főként külföldi bankokban) nem bízó népfi, a versenytől rettegő monopolista, az idegengyűlölő ösztönét fedezhetjük fel. A közgazdaságtan feladata harcolni eme primitív ösztönök ellen és kozmopolitizmusra nevelni a gazdaság szereplőit.

Hogy mennyire bennünk van ez az ösztön, megbizonyosodhatunk róla, ha diákjainknak sorba feltesszük a kérdést, támogatják-e a szabadkereskedelmet, a pénztőke szabad áramlását, a külföldi közvetlen tőkeberuházásokat, a diákok, értelmiségiek szabad kivándorlását, a családegyesítést, a mindenkire kiterjedő szabad munkaerővándorlást? Ahogy haladunk előre a listában, úgy fog csökkenni az igen válaszok száma. A svájciak leállítottak minden bevándorlást, amikor az idegenek aránya az országban elérte a lakosság egyharmadát, pedig az ipar igényelte volna a többlet munkaerőt. Egyes NSZK tartományokban már a 12 százalékos arány is elég volt ehhez.

Az egyik legelső idevágó közgazdasági vizsgálat Robert Mundell nevéhez fűződik. Szerinte az „optimális valutaövezet" határát úgy kell meghúzni, hogy azon belül szabad, azon keresztül pedig kötött legyen a munkaerőáramlás (ez hasonló a tényezőáramlásra vonatkozó ricardói kritériumhoz). Ronald McKinnon az egymással intenzíven kereskedő területeket egyesíti egy valutaövezetbe. A Mundell-kritérium Kanadát kettéosztja angol, illetve francia nyelvű övezetre, McKinnoné még az Egyesült Államokat is hozzácsapná.

Ha megpróbálunk túltekinteni a valutaövezet problémáján, a szélesebben értelmezett gazdasági és társadalmi problémák felé, az előbbiekkel ellentétes tendenciákba ütközünk. Az optimális gazdasági övezet az egész földgolyó, az összetartozás érzését nyújtó optimális társadalmi egység azonban jóval kisebb ennél. Az optimális politikai egység terjedelme függ a tagok ambícióitól: egy Bismarck vagy de Gaulle számára minél nagyobb, annál jobb, de ha valaki csak a nyugodt fennmaradásra törekszik, akkor Dánia is megfelelő nagyságú ország lehet. Fontos kérdés továbbá a részek közti kapcsolat jellege. Két szélső megoldás: a szigorú centralizáció és a lazán kapcsolódó föderáció. Hogy mikor melyik alakul ki, abban van szerepe a történelmi hagyományoknak (bár Olaszország és Németország viszonylag későn, csak a 19. század második felében vált erősen centralizált nemzetállammá), és a kiterjedésnek (Kanada, az Egyesült Államok, India ezért föderatív szerveződésű; bár a kicsi Svájc is az, de ott a magas hegyek képezték a kommunikáció akadályát). Egy konföderáció tagjaként nem követelheti New England az Egyesült Államoktól vagy Franciaország az EGK-tól, hogy ugyanannyit kapjon vissza a közösségtől támogatás formájában, mint amennyit oda adóban befizetett. Hiszen egy közösségi költségvetésnek — szemben a piaccal — az a lényege, hogy a pénzt más elvek szerint osztja szét, mint amelyek alapján beszedte.

A közjavakat előállító egység földrajzi értelemben vett terjedelme a közlekedés és a hírközlés költségeinek csökkentésével párhuzamosan nőtt. E folyamat fontos állomásai voltak: a vitorláshajó, a kövezett országút, a vasút, a gőzhajó, a telefon, a rádió, a repülőgép, a műsorszóró műholdak. Exponenciálisan nőtt a szemtől szembeni emberi kapcsolatok száma. Ez nem mindig volt közösségteremtő — egy ismert kormányzóról mondják: csak azóta lehet utálni őt, mióta ismerik. Kétségtelenül vannak új keletű szeparatista törekvések (flamandok és vallonok, Skócia, Wales, Quebec), de az is kétségtelen, hogy Kína, a Szahel-sivatag, Bangladesh a televízió jóvoltából közelebb került hozzánk.

A közgazdaságtan és a politikatudomány ellentéte tömör megfogalmazásban abból fakad, hogy a javak, a pénz, a vállalatok,

az emberek mozgékonyak, az államok viszont helyhez kötöttek. A két elv párbaja jól tükröződik a multinacionálisok megítélésének hullámzásaiban. Manapság a nemzeti autonómiának, a pluralizmusnak van divatja a politikatudósok között, akik — elnézést a hasonlatért — inkább tűnnek Bismarck vagy de Gaulle követőinek, mint Adam Smith-ének vagy Woodrow Wilsonénak.

Lássuk végül a nemzetközi közjavakat. Közülük a legfontosabb a béke. Marxszal ellentétben sokan hiszik, hogy a kapitalizmus nem feltétlenül vezet háborúhoz, s egy domináns hatalom vagy éppen az erők egyensúlya biztosíthatja a békét.

Több gazdasági jellegű nemzetközi közjószág ismeretes: a nyitott kereskedelmi rendszer, a jól körülhatárolt tulajdonjogok, a mértékegység, a valutaárfolyamok stb. Számomra a legérdekesebbek a kereskedelmi rendszerek, a nemzetközi pénz, a tőkeáramlás, a gazdaságpolitikák összehangolása és a válságmenedzselés. Egy-egy országon belül a közjavak előállítása a kormány feladata, világkormány azonban nincs. Ki állítsa elő a nemzetközi közjavakat? Ralph Bryant a nemzetek feletti intézményekbe helyezi reményét, köztük például a Nemzetközi Valuta Alapba. Én e tekintetben szkeptikusabb vagyok (lásd a Népszövetség tapasztalatait).

A politikatudományban két áramlat küzd egymással: a realisták szerint a nemzetközi közjavakat egy hegemón hatalom állítja elő, amelynek a rövid távú költségeit hosszú távon a presztízs, dicsőség, halhatatlanság kompenzálja; az institucionalisták szerint a nemzetközi kooperációban kialakuló intézmények a fontosak, azok az elvek, normák, szabályok, döntési eljárások, amelyek alkalmazásához a nemzetközi aréna szereplői fokozatosan hozzászoknak. Az effajta intézményeket könnyebb fenntartani, mint létrehozni. A WHO létrehozásához 80 évre volt szükség, pedig a járványmegelőzés minden országnak elemi érdeke. De a rezsim fenntartása is állandó figyelmet és anyagi ráfordítást igényel.

Az 1929-es válságot is az okozta, hogy nem volt egy vezető ország, amely a válság menedzselésének feladatát magára vállalta volna. A probléma az, hogy 1971 óta az Egyesült Államok ugyanúgy nem domináns gazdasági hatalom, mint ahogyan 1880 után Nagy-Britannia sem volt az. Amerika figyelme egyre inkább önmagára irányul: még a dollár árfolyamának, a fizetési mérleghiánynak a problémáit is csak a belgazdaságra gyakorolt hatásuk szempontjából vizsgálják. Schmidt kancellár joggal mondja: „az Egyesült Államok úgy látszik teljesen figyelmen kívül hagyja gazdaságpolitikai lépéseinek a nyugati szövetségi rendszerre gyakorolt hatását."

A politikatudósok nemzetközi intézményekkel kapcsolatos okfejtéseik során gyakran esnek abba a hibába, amit Wesley Clair Mitchell „implicit teoretizálásnak" nevezett: ad hoc elméletet építenek bizonyos helyi érvényességgel bíró tényekre. Erre példa, amikor azt állítják, hogy az amerikai hegemónia elvesztése a tulajdonjogok nemzetközi méretekben vett megrendülésének köszönhető (Chasler Lipson). Vagy amikor Keohane túlzott jelentőséget tulajdonít az 1973-as olajsokk után létrejött nemzetközi kőolajpolitikának.

A történelmi tapasztalat azt tanítja, hogy egyszer minden hegemóniának vége szakad. Felix Rohatyn szerint Amerika százada mindössze húsz évig tartott. 1973-ban Nixon importfelárat vezetett be és ezzel megszüntette azt az állapotot, amelyben csak a többi ország szabhatta meg szuverén módon valutaárfolyamát. Jobb lett volna rögtön a majdani Smithsonian egyezmény kooperatív szellemében cselekedni. A jelenlegi adminisztráció kiáll a szabadkereskedelem mellett, de az újabb — szolgáltatásokra és mezőgazdaságra koncentráló — GATT forduló inkább amerikai, mint nemzetközi érdek.

A tőkeáramlás jelenlegi rendszere (Világbank, Nemzetközi Valutaalap, regionális bankok) működőképesnek látszik. Ami engem legjobban aggaszt, az az árfolyampolitika és a gazdaságpolitikai koordináció. Donald Regan pénzügyminiszterként a jóindulatú közömbösség álláspontjára helyezkedett. A hetek államfői tanácskozásai inkább ceremoniálisak, semmint tartalmiak.

A nemzetközi intézményeken nyugvó szabályozás politikailag vonzóbb a hegemóniánál. Még a vezérszerepnek is rossz mellékzöngéje van (Führerprinzip, il Duce). Jobban cseng a policentrizmus, pluralizmus, kooperáció, egyenlőség, partneri kapcsolat, önerőre támaszkodás. A kooperáció nem hozható létre úgy, hogy egy „nesze, ezt ezért kaptad" (tit-for-tat) folyamatban neveli rá az erősebb fél a gyengébbeket a helyes magatartásra. Scitovsky Tibor régen kimutatta, hogy ez a kereskedelem elhalását eredményezheti.

Realista vagyok. Nem hiszem, hogy hegemón hatalom hiányában sokra lehetne menni (lásd a Bretton Woods-t diktáló Egyesült Államok, NSZK—Franciaország vezette EGK). A vezető szerepe azonban nem mindig hálás. Az Egyesült Államokat megvádolták „erőszakossággal" („fölrúgja a tárgyalóasztalt, ha nem éri el, amit akar"), a dollár nemzetközi pénz szerepéből való haszonhúzással.

Stabil helyzetben elég, ha mindenki a maga dolgával törődik. A válságban azonban szükség van egy készenlétben álló vezetőre. A probléma az, hogy miként lehet a felelősségvállaló vezetői magatartást megőrizni békeidőben. Marcus Goodrich Delilah című regényében leírja, hogy mi következik be akkor, ha a parancsnokkal fraternizáló matrózok tájfunban is visszabeszélnek, ahelyett, hogy a parancsot teljesítenék.

A politikusoknak, közgazdászoknak, politikatudósoknak igazuk van abban, hogy szabályokra, nemzetközi intézményekre van szükség a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. Válságban azonban dönteni kell, és Sir Robert Peel-lel csak reménykedhetünk abban, hogy a megfelelő pillanatban lesznek olyan emberek, akik ennek felelősségét magukra vállalják.

(Ism.: *Szegő András*)

William J. Baumol: Termelékenységnövekedés, konvergencia és jólét: Mit mutatnak a hosszú idősorok?

(The American Economic Review, Menasha, 1986. december)

Aggasztó tünetek mutatkoznak az Egyesült Államok gazdaságában. A termelékenység növekedési ütemének az 1960-as évek közepétől megfigyelhető lassulása, az ipar világpiaci versenyképességének szembetűnő gyengülése, az ipar gazdaságon belüli súlyának csökkenése, valamint a nagy tömegeket érintő strukturális munkanélküliség kétségeket és félelmeket ébresztenek a jövőt illetően, s a közgazdászok érdeklődését a hosszú távú növekedés problémái felé fordítják. Tanulmányában Baumol a termelékenységre és tényezőire vonatkozó hosszú idősorok alapján körvonalaz néhány lényeges összefüggést. Megállapítja, hogy az iparilag fejlett országokban az egy munkaórára jutó kibocsátási mutatók mozgását figyelemreméltó konvergencia jellemzi. Lényeges megfigyelés az is, hogy a termelékenység növekedése az Egyesült Államokban 1870 óta meglepő állandóságot mutat, s napjainkban sem mutatható ki sem az úgynevezett teljes termelékenység, sem a munkatermelékenység növekedési ütemének hosszabb távú lefékeződése.

Az elmúlt másfél évszázad termelékenységi dinamikája szignifikánsan múlja felül a korábbi évszázadok ütemét. Annak ellenére így van ez, hogy már a középkorban is lényeges technológiai változások mentek végbe. A történészeken kívül kevesen tudnak arról, hogy az ipari forradalom kezdetben viszonylag csekély hatással volt a gazdaság egészére. Jeffrey Williamson számításai szerint Angliában az ipari forradalom első ötven éve alatt az egy főre számított reáljövedelem évi átlagos növekedési üteme mindössze 0,3 százalék volt, míg a hetvenes években a harmadik világ országai — súlyos válságaik ellenére — e tekintetben közel három százalékos növekedést értek el (lásd a táblázatot).

A táblázat első pillantásra hatalmas eltéréseket mutat az egyes országok fejlődését illetően. Az egy munkaórára jutó kibocsátás a vizsgált 110 év alatt Ausztráliában négyszeresére, Japánban közel25-szörösére nőtt — a többi adat e két érték között szóródik. A mintában szereplő országok termelékenysége átlagosan 11,5-szeresére nőtt. A termelékenység emelkedése tette lehetővé, hogy az egy főre jutó kibocsátás az Egyesült Királyságban háromszorosára, Németországban nyolcszorosára, Japánban tizenkétszeresére, Franciaországban és az Egyesült Államokban pedig közel hétszeresére nőjön. Az export növekedése lenyűgöző számokban fejeződik ki — 1870-hez képest átlagosan több mint hatvanszoros a növekedés.

A konvergencia-jelenségekkel foglalkozó gazdaságtörténeti irodalom egyik központi témája, hogy ugyanazok az erők, amelyek felgyorsítják az iparosodásba és gazdasági fejlődésbe későn bekapcsolódó országok növekedését, megalapozzák a termelékenységi színvonalak közeledését is. Ilyen elgondolások nyertek kifejezést Alexander Gerschenkronnak a viszonylagos elmaradottság előnyeiről vallott nézeteiben, ám ezeket a gondolatokat fontos vonásaikban Thorstein Vebleinnek az ipari vezető hatalmak „hátrányait" bemutató írásai már

A munkatermelékenység, az egy főre jutó GDP és az export növekedése 16 iparosodott országban 1870 és 1979 között

(Százalék, 1870 = 100)

Országok	Egy munkaórára jutó GDP (változatlan árakon)	Egy főre jutó GDP (változatlan árakon)	Export
Ausztrália	398	221	—
Egyesült Királyság	585	310	930
Svájc	830	471	4 400
Belgium	887	439	6 250
Hollandia	910	429	8 040
Kanada	1 050	766	9 860
Egyesült Államok	1 080	693	9 240
Dánia	1 098	684	6 750
Olaszország	1 225	503	6 210
Ausztria	1 270	643	4 740
Németország	1 510	824	3 730
Norvégia	1 560	873	7 740
Franciaország	1 590	694	4 140
Finnország	1 710	1 016	6 240
Svédország	2 060	1 083	5 070
Japán	2 480	1 661	293 060

Forrás: Angus Maddison: Phases of Capitalist Development. Oxford UP, New York, 1982. 8., 212., 248—53. l.

1915-ben anticipálták. Annak ellenére, hogy nem általánosan elfogadottak, az iparilag fejlett országok történelmi tapasztalatai alapján nehéz elvetni ezen állításokat. A vizsgált időszak első évtizedeiben Ausztrália és Anglia állt a termelékenységi rangsor élén, az Egyesült Államok az első világháború után vette át a vezető szerepet. 1870-ben Ausztráliában az egy munkaórára jutó kibocsátás színvonala körülbelül nyolcszorosa volt az akkor legelmaradottabb Japán termelékenységének. 1979-ben a termelékenységét tekintve első helyen lévő Egyesült Államok előnye a mintában továbbra is legutolsó helyen álló Japánnal szemben már csupán kétszeres.

Az 1870. évi termelékenységi színvonal és növekedési ütemek közötti erőteljes negatív korreláció tényéből szokatlan következtetések adódtak: a legmeglepőbb az, hogy egyetlen változó — az 1870. évi termelékenységi színvonal vagy a legmagasabb termelékenységű országhoz viszonyított helyzet — meghatározza a gazdasági növekedést, s a többi változó szerepe elhanyagolhatónak látszik. Végső soron közömbös körülménynek tűnik az, hogy valamely országban szabadok voltak-e a piacok vagy sem, magas volt-e a beruházási hajlandóság, alkalmaztak-e a növekedést elősegítő politikai eszközöket. Magatartásuktól függetlenül az egyes országok a számukra eleve kijelölt helyzetbe kerültek.

Ellenpontként az alábbi alternatív értelmezés kínálkozik: az egyes országok gazdaságpolitikája, gazdasági magatartásának jellemzői igenis lényeges módon befolyásolják a termelékenység alakulását, nem elhanyagolható azonban a vezető országoknak a követő gazdaságokra gyakorolt húzóhatása sem — legalábbis a vezető országok csoportján belül. A termelékenység színvonalát jelentékenyen növelő eljárások ugyanis sok vonatkozásban közjószágként viselkednek. Az élenjárók erőfeszítéseinek eredményeiből végső soron a többiek is részesednek (többek között az innovációs és beruházási tevékenység közvetítésével), ezért az egyes országok termelékenységi dinamikáját nagymértékben determinálja kiinduló termelékenységi színvonaluk. Alapos okkal feltételezhető, hogy az iparosodott országokban fokozódott az innovációk gyors átvétele iránti igény, hiszen az export GDP-hez viszonyított arányának jelentős növekedése ment végbe a vizsgált időszakban. Ebből következően az egyes országok kibocsátásának egyre nagyobb

hányada kényszerül szembesülni a külföldi versenytársak kínálatával; az innovációk terén az esetleges elmaradásból adódó veszteségek és hátrányok gyorsan és széleskörűen jelentkeznek.

Az innovációkhoz hasonlóan a beruházások — amelyeket általában a termelékenység dinamizálása második legfontosabb forrásának tekintenek — ugyancsak a nemzetközi közjavak tulajdonságait mutatják. Ennek belátásához tételezzük fel, hogy két iparosodott ország, *A* és *B*, két — külkereskedelmi forgalomba is kerülő — terméket, például személygépkocsit és cipőt gyárt, melyek közül az előbbi gyártása a tőkeigényesebb. Ha *A* beruházási rátája magasabb, mint *B*-é, akkor idővel *A* termékkibocsátási szerkezetében nő az autók aránya, míg *B* kibocsátásában a cipőké. A gépkocsigyártó munkások iránti kereslet növekedése emeli e munkások reálbérét, s *A* ország kereslete megnő a *B* országból importált cipők iránt. Így hát *B*-ben is nőnek a reálbérek, s végső soron ebben az országban is nő az egy munkaórára jutó GDP értéke. Az *A* országban megvalósított beruházás tehát automatikusan húzó hatást gyakorol mindazon országok termelékenységére és reálbérszínvonalára, amelyek az övéhez hasonló termékeket állítanak elő és hoznak forgalomba.

Mindez nyilvánvalóan felvet egy érdekes gazdaságpolitikai kérdést. Ha a termelékenységnövekedés valóban rendelkezik a közjavak bizonyos tulajdonságaival, akkor mi készteti az egyes országokat a termelékenység növelését elősegítő beruházásokra, miért nem vállalják inkább a „potyautas" szerepét? A részleges érvényű válasz az, hogy a nyugati tőkés társadalmakban a beruházási döntések decentralizáltak; az egyes vállalatok viszont keveset nyerhetnek azzal, ha csupán más nemzetgazdaságok beruházási tevékenységének számukra igencsak közvetett termelékenységjavító hatásaiból nagy áttételek közvetítésével próbálnak meg hasznot húzni.

Lényeges kérdés az is, hogy a termelékenységi színvonalak közeledése érvényesül-e a szabadpiaci gazdaságú iparosodott országok körén kívül is? Vagy a konvergencia törvénye az előkelők zárt klubjára korlátozódik?

Baumol a Summers—Heston szerzőpáros által 72 országra vonatkozóan azonos elvek alapján összeállított — egymással összehasonlítható — statisztikai adatbázist felhasználva megvizsgálta az egy lakosra jutó GDP 1950 és 1980 közötti évi átlagos növekedési ütemének és az 1950. évi induló színvonalának az összefüggéseit országonként. Grafikusan ábrázolva a kapcsolatot (függőleges tengelyen a növekedési ütemet, vízszintes tengelyen az 1950. évi egy főre jutó GDP értékét vette fel) azt találta, hogy a pontok, a fejlett ipari országoktól eltérően, nem egy negatívan lejtő szűk sávban helyezkednek el. Sőt, a regressziós függvényillesztés enyhén emelkedő pozitív görbét eredményez. A konvergencia előnyeiből való osztozkodás helyett azt látjuk, hogy a legszegényebb országok egynémelyike a leglassabban fejlődők közé tartozik.

A vizsgált 72 ország három, egymástól viszonylag határozottan elkülönülő csoportot alkot. Az előzőekben vizsgált 16 fejlett ipari ország többségében 1950-ben (az előzetes várakozásokkal összhangban) magasak voltak a jövedelmek, és az egy főre jutó jövedelem színvonalától függetlenül az 1950 és 1980 közötti átlagos növekedési ütemek is a legmagasabbak voltak. Az említett kétdimenziós ábrázolásban ennek az országcsoportnak a pontjai egy nagyon hosszú, keskeny és negatív lejtésű (jobb felé süllyedő) sávban helyezkednek el. A központi tervezésű gazdaságok a saját konvergencia klubjuk tagjai, s e klub tagjai ugyancsak egy negatív lejtésű sávban helyezkednek el, e sáv azonban a fejlett országok sávja alatt, attól kissé balra helyezkedik el. A színvonal és a dinamika közötti fordított arányosság kevésbé szoros ezeknek az országoknak a csoportjában, tehát a színvonalak kiegyenlítődése kevésbé kifejezett, bár kétségbevonhatatlanul érvényes tendencia. Az előző két csoportból kimaradó országok egymás között nem alkotnak konvergens csoportot, más csoporttal együtt pedig még kevésbé: grafikus ábrázolásban ezt az országcsoportot egy az origóhoz viszonylag közel elhelyezkedő, szabálytalan körön belüli ponthalmaz reprezentálja. A szegényebb fejlődő országok a konvergencia-tartományon kívül rekedtek, ami bonyolult összefüggésekre vezethető vissza. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a magyarázat fontos eleme a termékösszetétel és a képzés színvonala. Egy elmaradott ország, amely nem állít elő például gépkocsikat, nem részesedhet egy korszerűbb japán autógyártó robot bevezetéséből adódó előnyökből, s aligha jut előnyökhöz a tőke belföldi árának csökkenése következtében, amit a külföldi tőkeberuházás idéz elő. (Lásd a Heckscher—

Ohlin elméletben a tényezőárak kiegyenlítődésére vonatkozó tételt.) A megfelelő képzés és szakismeretek hiánya kizárja a magas színvonalú iparágak létesítését és a japán innováció eredményes meghonosítását.

A hosszú idősorok elemzésével olyan széleskörűen elterjedt tévhitek empirikus vizsgálata is elvégezhető, amelyekről az elmélet már hosszú ideje bebizonyította tarthatatlanságukat. Így például az adatok nem támasztják alá azt a vélekedést, mely szerint a lemaradó gazdaságoknak rendkívüli munkanélküliségi problémákkal kellene szembenézniük. Nagy-Britannia munkanélküliségi rátái például az 1873—1913 közötti időszak 4,7 százalékáról az 1952—1973 közti időszakban átlagosan három százalékra csökkentek. (Az azóta végbement meredek emelkedés nem valamely hosszú távú trendről tanúskodik.) A hosszú távú idősorok hasonlóképpen nem alapozzák meg azt az álláspontot sem, hogy ha valamely ország termelékenységnövekedési üteme állandó módon alatta marad egy — például a vázolt utolérési elmélet szerint várható — ütemnek, akkor ez a világkereskedelemben versenyhátrányokat, az exportpiacokról való egyre gyorsabb ütemű kiszorulást eredményez, s ennek következtében a gazdaság exportőr ágazatai megrendülnek, a fizetési mérleg helyzete romlik. A gazdasági elemzések tagadják ezeket a hatásokat. A fizetési mérleg végül is egyensúlyba kerül valamely ország termelékenységi teljesítményétől függetlenül is, és mivel a külkereskedelmi cserét inkább a komparatív előnyök és nem az abszolút előnyök határozzák meg, ez utóbbiak nem szükségképpen érintik az exportot. Ezzel szemben az elmaradó ország valutájának árfolyama és a lakosság életszínvonala viseli a terhek oroszlánrészét, mivel a gazdaságnak egyre inkább viszonylag alacsony bérei révén kell versenyeznie. Baumol elemzései alapján az ipar gazdaságon belüli súlyának veszedelmes mértékű csökkenése (dezindusztrializáció) sem következik a termelékenység növekedésének lefékeződéséből. Anglia az iparban foglalkoztatott munkaerő arányát tekintve 1870-ben első helyen állt a 16 legfejlettebb ország között, s 1979-ben Németország, Ausztria és Svájc mögött még mindig a negyedik helyet foglalta el. Ha ez „dezindusztrializációnak" nevezhető egyáltalán, mértéke akkor sem minősíthető túlzottnak.

Felmerül az a kérdés is, hogy vajon Nagy-Britannia világkereskedelmi térvesztése hátrányosan érintette-e az ország lakosságának jólétét? A kérdés megválaszolásakor figyelembe kell venni, hogy a brit ipar termelésének az a hányada, amelyet nem exportálnak, eredményként hozzáadódik a hazai fogyasztáshoz vagy a beruházásokhoz. A termelő által az exporton elérhető esetleges többletprofit elvesztése önmagában nem túl jelentős tétel. Viszont a Japánban, az NSZK-ban és másutt végbemenő termelékenységnövekedés lényegesen olcsóbbá teszi a brit alattvalók számára is a fényképezőgépek, tv-készülékek és sok más termék megvásárlását, mintha ezekben az országokban stagnált volna a termelékenység. Ugyanakkor az exportőr országokban az emelkedő jövedelmek miatt felfelé mozdul el a brit áruk keresleti görbéje.

A fenti elemzések alapján megfogalmazható néhány lényeges zárókövetkeztetés. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a gazdaságtörténet tanulmányozása nem valamiféle „tétlen érdeklődés" megnyilvánulása — a hosszú távú folyamatok igenis fontosak. Ugyanis napjaink legfontosabb problémái a megtett úttól is függő folyamatok eredményeként alakultak ki. A hosszú távú folyamatok vizsgálata tanulságos azért is, mert a kizárólag rövid távú problémák és következményeik felszámolását célul kitűző gazdaságpolitikai lépések a közvetlen válság leküzdését követően nagy valószínűséggel „visszaütnek". Végül nem elhanyagolható, hogy a gazdasági visszaeséshez hasonló rövid távú jelenségek középpontba állításával fennáll annak a veszélye, hogy a lényegesebb és állandóbb hatóerők kimaradnak az elemzésből.

(Ism.: *Csernenszky László*)

D. Kahneman—J. L. Knetsch —R. Thaler: A méltányosság mint nyereségnövelési törekvés

(The American Economic Review, 1986. szeptember

A felmérések azt bizonyítják, hogy a rövid távon nyereségnövelőnek bizonyuló — a törvényes előírásokat és költségvetési korlátokat egyébként tiszteletben tartó — vállalati döntéseket az érintettek gyakran a vállalat piaci erejének méltánytalan kihasználásának tekintik. Ha a „fair play" szabályainak a vállalati magatartásra gyakorolt hatásait vizsgáljuk, két lényeges kérdéskört kell közelebbről elemezni: 1. mikor tekinthető adott vállalat viselkedése a piaci szereplők szemszögéből méltányosnak az ár, a bérleti díj, illetve a bérek meghatározása tekintetében? 2. milyen hatásokkal jár a „fair play" szabályainak betartása a piaci alkalmazkodás szempontjából?

A méltányos vállalati magatartás elemzésekor viszonyítási alapul a releváns precedensnek tekintett „referencia"-lépések (ár-, bérleti díj-, illetve bér-megállapítás) szolgálnak. Az elemzés így azokra az esetekre korlátozódik, amikor a referencia-lépés méltányossága nem kérdőjelezhető meg.

Az, hogy adott vállalati lépés méltányosnak minősül-e, két tényező sajátos kölcsönhatásától függ. Egyrészt a partnereknek joguk van a referencia-lépésnek megfelelő árra, bérleti díjra, illetve bérre, másrészt a vállalat jogosult a referencia (vagy annál magasabb) profitra. A vállalat nem növelheti profitját a partnerek jogainak önkényes megsértésével. Ha azonban a vállalat referencia-profitja kerül veszélybe, partnereinek terhére a méltánytalanság vádja nélkül változtathat a referencia-feltételeken (azaz a referencia-béren, áron, bérleti díjon).

Az alkalmazott bérében a jövőben bekövetkező változások megítélése szempontjából a folyó bér minősül referenciának. Ez az elv azonban nem feltétlenül vonatkozik az *új* alkalmazottra. Az új dolgozó ugyanis nem jogosult a korábbi dolgozó referencia-bérére. Vagyis, adott dolgozó bérének a referencia-bérhez képesti csökkentése méltánytalan vállalati lépésnek számít, ha viszont erre a státuszra a korábbi dolgozó referencia-bérénél alacsonyabb bérért vesznek fel új dolgozót, az nem feltétlenül méltánytalan.

Ugyanez a helyzet a bérleti szerződés esetén is. E szerződés résztvevői ugyancsak eltérő normák szerint ítélik meg a bérleti szerződés *megújítását* és az új *szerződéskötést*. Ugyanakkor a referencia-lépés meghatározása sem mindig egyöntetű. A méltányosság megítélésében akkor mutatkozik eltérés, ha a részvevő magatartásának megítélése szempontjából többféle eltérő eredményre vezető lépés is alapul szolgálhat. Vagyis a méltányosság általános elveiben való egyetértés nem zárja ki a konkrét esetekben való vitát. Például, ha a versenytársak változtatják áraikat és béreiket, a vállalat folyó árai és bérei, illetve a versenytársak által meghatározott új árak és bérek *alternatív* referencia-lépésekké válnak. Egyesek méltánytalannak fogják tartani, ha a vállalat nem emeli béreit, amikor a versenytársak bért emelnek. Ugyanakkor a költségnövekedés nélküli áremeléssel szemben is kevesebb ellenvetés várható, ha a versenytársak emelik áraikat.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a referencia-lépés azért szolgál alapul a méltányos vállalati viselkedés megítéléséhez, mert a benne részt vevők ezt normálisként fogadják el, nem pedig azért, mert ez az igazságos megoldás. Az alkalmazkodást vizsgáló pszichológiai tanulmányok azt támasztják alá, hogy az események stabil trendjei — még ha kezdetben méltánytalannak ítélik is őket — bizonyos idő elteltével elfogadottá válnak, azaz a részvevők fokozatosan alkalmazkodnak a kialakult helyzethez, és méltányosnak kezdik tekinteni azt.

A méltányos vállalati magatartás alapvető szabálya, hogy adott szereplő nem tehet szert haszonra pusztán egy másik szereplő kárára. Ez azt jelenti, hogy a vállalat, illetve partnerei szemszögéből egy-egy lépés eredményei a referencia-lépéshez képest mutatkozó nyereségként vagy veszteségként jelennek meg. A lépés részvevőinek nyereségét, illetve veszteségét a referencia-lépés árai, bérleti díjai és bérei, és a vállalat által meghatározott új árak, bérleti díjak, bérek közötti különbség képezi. A vállalat szemszögéből a nyereséget és a veszteséget a referencia-profittól való pozitív vagy negatív eltérés jelenti, figyelembe véve a referencia-árak, bérleti díjak, bérek viszonyai mellett elérhető nyereséget befolyásoló külső tényezőket (például nagykereskedelmi árnövekedést).

Hasonlóak a releváns eredmények a méltányosság *egyéni* preferenciái és megítélése vonatkozásában is. Az egyének ítéletei és

döntései jelentősen eltérnek a gazdasági elemzésekben alkalmazott racionalitási normáktól. Az emberek az eredményeket általában egy semleges referencia-ponthoz viszonyítják, nem pedig a végeredményhez, és sokkal érzékenyebbek a ténylegesen felmerülő költségekre, illetve veszteségekre, mint az opportunity-költségekre, illetve az elmaradó haszonra.

A méltányosság megítélésekor a vállalatok és partnereik referencia-jogosítványai hasonló aszimmetriát mutatnak. A vállalati magatartást — ha az partnereinek tényleges kárt okoz — inkább méltánytalannak tekintik, mint ha „csak" csökkenti az egyébként várható hasznot vagy annak elmaradásához vezet.

Hasonlóan valószínű, hogy inkább méltánytalannak tartják azt a vállalati magatartást, amely a vállalati haszon növelésére irányul, mint azt, amely a vállalati veszteség megelőzését célozza.

A méltányosság megítélését sokban befolyásolják az egyes lépések *körülményei* is, amikor is a *forma* gyakran előtérbe kerül a tartalommal szemben. Eltérő viszonyok között a referencia-feltételekhez képest bekövetkező azonos változások is eltérő módon jelenhetnek meg a felszínen, s így megítélésük is eltérő lehet. Például ha a vállalat csökkenti a béreket a referencia-bérekhez képest, akkor ezt túlnyomórészt méltánytalannak ítélik. Ha azonban a vállalat névlegesen növeli a béreket, de a béremelés elmarad az infláció ütemétől, és így a reálbérek csökkennek, akkor a vállalati magatartást általánosan méltányosnak minősítik, mivel a foglalkoztatottak referencia-béréhez képest emelkedést észlelnek, s ezt nyereségként fogják fel.

Ár vonatkozásában a referencia-feltételektől való vállalati eltérésnek három tipikus csoportja van: 1. a vállalat árat emel, hogy ellensúlyozza költségeinek emelkedését (enélkül nyeresége a referencia-szint alá süllyedne); 2. a vállalat növeli nyereségét a referencia-szinthez képest oly módon, hogy bár termelése hatékonyabbá vált, s költségei csökkentek, eladási árait nem mérsékli; 3. a vállalatnak sikerül növelnie piaci erejét.

Ami az árak emelését illeti, az érintett partnerek a vállalati magatartást túlnyomórészt méltányosnak tekintik, még ha az számukra negatívan változtatja is meg a referencia-lépés feltételeit, ha a változás a vállalat referencia-profitjának védelmében történt. Kompenzáció nélkül is méltányosnak tekintik, ha a vállalat a nagykereskedelmi árak, a termelési költségek vagy a helyiség bérleti díjának növekedését hárítja át a fogyasztókra áremelés formájában. Ha pedig a munkáltató profitja különben a referencia-szint alá süllyedne, a nominálbérek csökkentését sem tekintik méltánytalannak.

A vállalat azonban méltányosan csak azokkal a veszteségekkel szemben védekezhet az érintett partnerek kárára, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az adott lépéshez. Méltánytalannak minősül például, ha adott termék árának növelésével egy másik termék termelési költségeiben bekövetkezett növekedést igyekeznek kompenzálni.

Ami a nyereség növelését illeti, ezt akkor tekintik méltánytalannak, ha annak következtében az érintett partnerek károsodnak. Az érintettek többsége nem tartja méltánytalannak, ha a vállalati profitnak a referencia-szinthez képest elért növekedését nem követi az árak arányos csökkentése a referencia-árakhoz képest. Sőt, a méltányosság megítélésekor nem tapasztalható lényeges különbség az alacsonyabb input-árakból és a hatékonyság javulásából származó megtakarítások értékelésében. Vagyis a méltányosságra vonatkozó felfogás lehetővé teszi, hogy mindenfajta költségcsökkentésből eredő többletprofitot — részben vagy egészben — az eladó realizáljon.

A vállalat piaci ereje attól függ, mekkora előnyt nyújt partnereinek a számukra nyitva álló második legjobb alternatívájához képest. Ha a vállalat — valamilyen okból megnövekedett piaci erejére támaszkodva — a referencia-szinthez képest emeli árait vagy csökkenti a béreket, ezt a legtöbben nem tartják méltányosnak. Ha a vállalat adott termék árát azért növeli, mert a kínálat elégtelen, vagy a vállalat monopolhelyzetben van, ez a magatartás akkor is méltánytalannak számít, ha a helyettesítő termékek kínálata kielégítő. Méltánytalannak tekintik azt is, ha egy vállalat túlkereslet esetén kihasználja az ebből adódó áremelési lehetőséget, illetve ha a munkaerőpiaci túlkínálatra reagálva csökkenti a munkabéreket. Azoknak az áruknak az esetében viszont, amelyeknek működő másodlagos piacuk van — ilyenek különösen az értékmegőrzési funkciót ellátó áruk (például ékszer, festmény, műtárgy stb.) — ennek során a maximális árra való törekvést (árveréseken) általánosan méltányosnak tekintik. Méltánytalannak minősül viszont az árveréses eladási

forma a fogyasztási cikkek és a termelő eszközök többsége esetén, mivel ezeknél nincs lehetőség a beszerzési árnak megfelelő újbóli értékesítésre.

A szerző szerint a vállalatok kényszerítő eszközök nélkül is betartják a „fair play" szabályait. Ennek az az oka, hogy 1. a méltánytalan magatartás megtépázza a vállalat jó hírét, s rontja további üzleti lehetőségeit; 2. megrendíti a partnerek iránta tanúsított bizalmát; 3. a vállalati döntéseket hozó személyek belső meggyőződése, motivációja is a méltányos vállalati viselkedés irányába hat.

A „fair play" szabályainak betartása azonban gyengíti a vállalat árupiaci és munkaerőpiaci alkalmazkodását — főleg ha az ilyen magatartást jogi, szabályozási követelmények is alátámasztják.

Például, ha az árupiacon túlkereslet támad (a beszerzési költségek növekedése nélkül), az eladók méltányos magatartása (vagyis a túlkereslet révén elérhető ártöbblet realizálatlanul hagyása) esetén elhúzódik a piactisztulás, hosszabb időt vesz igénybe az egyensúly helyreállítása. A munkaerőpiacon ez a probléma ritkábban jelentkezik, mivel a bérek viszonylag kevésbé érzékenyek a túlkínálatra.

Ha az árupiacon a hasonló költségű, de eltérő mértékben keresett termékválasztékok árait — méltányossági szempontok miatt — nem differenciálják, ez az értékesebb termék hiányához vezethet. Analóg ezzel a munkaerőpiacon az azonos nominálbérű, azonos posztot betöltő, de eltérő képzettségű dolgozók helyzete, ha a magasabb képzettségűekből hiány van.

Gyakran tapasztalható, hogy a beszerzési árak csökkenéséből eredő előnyből inkább részeltetik a fogyasztókat eseti árengedmények, mint „végleges" árcsökkentés formájában.

A munkaerőpiacon ennek az a helyzet felel meg, amikor béremelés helyett a vállalatok inkább jutalmakkal vagy nyereségrészesedéssel növelik dolgozóik keresetét, abból a meggondolásból, hogy adott esetben kevesebb ellenállást kelt ezek megvonása vagy csökkentése, mint a bérek leszállítása.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy a méltányossági szempontok inkább érintik az árképzés és a bérezés *formáit*, mint azok lényegi tartalmát. A méltányosság megítélése, mint láttuk, nagyban függ az adott helyzettől, s így a vállalatok sokféle eszközzel rendelkeznek lépéseik méltányos színben való feltüntetésére.

(Ism.: *Gacsályi Éva*)

Karl Vak:
A JÖVŐ STRUKTÚRÁJA

„A 70-es évek második felétől kezdve az általam vezetett bank (a bécsi Zentralsparkasse) érdeklődésének középpontjába — egyebek között — olyan kérdések kerültek, mint a technológia és az innováció kapcsolata, valamint az osztrák gazdaság részesedésének hosszabb távú alakulása a világkereskedelem összetételében. Megkíséreltük, hogy mindehhez szimpóziumokkal, előadások megrendezésével kiadványokkal és pályázatokkal, sőt cégek alapításával és a piac résztvevőinek nyújtott konkrét segítséggel is hozzájáruljunk.

Az itt összefoglalt tanulmányok, melyek több mint tizenkét év során jöttek létre, arról tanúskodnak, hogy a bankstratégia megalapozásához — újra és újra — szükség van az egyéni álláspont rögzítésére is...

A gazdaság képe az ipari országokban a legutóbbi tíz-tizenöt év alatt gyökeresen megváltozott. Úgy látszik azonban, hogy az üzleti irányítás körében ez a kép lényegesen lassabban bontakozik ki, habár a változások szükségességét általánosan elismerték. A nyugati világ eddig nem volt képes arra, hogy a döntési struktúrákat jelentősen hatékonyabbá tegye, bár ezek — és velük együtt maga az üzleti irányítás is — a mind bonyolultabb problémák megoldásában igen lényeges tényezők. A változó értékszemlélet, a környezet védelme és a nemzetközi munkanélküliség mind azt mutatják, hogy a vállalatvezetés problémája többsíkú: a vállalati szempontok mellett általános gazdasági, szociális és közérdekű szempontokat is tartalmaz. Ez az oka annak, hogy a vállalatvezetésről szóló tanulmányok ... olyan előadások mellé kerültek, amelyek ... népgazdasági tartalmúak." *(A szerző előszavából.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 144 l., 31 Ft

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Зарплата — козел отпущения и жертва (Зависимости между заработной платой и инфляцией в хозяйстве с дефицитом)

Сильвия Сегё

Автор начинает обсуждение вопроса о зависимости заработной платы и инфляции в хозяйстве, которое может быть охарактеризовано как хозяйство с превышенным спросом, специфическим образом: с анализа его со стороны не спроса, а предложения. Автор полагает, что в теориях, касающихся инфляции, особенно когда речь идет о хозяйствах при наличии дефицита, спрос оказывается зашедшим в тупик; причем считается, что инфляция появляется в результате регулирования со стороны спроса. В противовес этому автор подчеркивает, что хозяйство как единое целое не может быть разделено на две части: со стороны спроса и со стороны предложения. Поэтому в регулировании предложения руководящим принципом оказывается не только тот факт, что оно имеет сильно проникающее вовнутрь влияние в противовес производственным результатам. Поскольку продавец одновременно является также и покупателем, поэтому его предложение — парадоксальным образом — на уровне, сходном со спросом, ограничено с количественной точки зрения. Согласно определению, основанному на этом утверждении, превышенный спрос является парадоксом экономики: количество предложения ограничено постольку, поскольку есть повышенный спрос. В регулировании процессов, связанных с инфляцией, которые имеют место в хозяйстве с превышенным спросом, по мнению автора, важное значение приобретает тот факт, что спрос ограничен с количественной стороны, точнее говоря, допущение предложения с динамичной ценой — ошибочное допущение. Следовательно, в хозяйстве, которое может быть охарактеризовано скорее с количественной стороны, чем со стороны приспособления к цене, инфляцию питает автономным образом предложение; в таком смысле она почти независима от всегдашнего уровня спроса. Для снижения спроса предложение также снижается; причем в последнем случае стремятся повышением цены стабилизировать темп профита.

Автор подчеркивает важность стороны предложения и посредством введения понятия «инфляция при заниженном предложении». Данное понятие приобретает особое значение, если, как пишет автор, мы исследуем регулирование предложения в отношении не всего хозяйства, а только благ а форме заработной платы. Один из выводов, к которому приходит автор, заключается в том, что инфляция при заниженном спросе возникает в результате так называемой «финансово-заработной ловушки». Под этим понятием автор имеет в виду то, что в хозяйстве, в котором имеется дефицит, заработная плата в своем денежном выражении попадает в ловушку вынужденной экономики. Рабочий потребляет при данной зарплате и данных ценах не столько, сколько ему представляется рациональным, а столько, сколько он может как покупатель найти в сфере предложения. Из-за дефицита и/или вследствие повышения цен одна часть зарплат, имеющих денежное выражение, специфичным образом сводится на нет. Экономия рабочего будет составлять не столько, сколько ему представляется рациональным, а столько, сколько его принуждает к экономии заниженный спрос. В данный момент автор подключает к исследованию капитальные вложения, ибо предыдущее утверждение может быть истолковано исключительно только в приложении к доходу, выраженному в заработной плате. Что касается дохода-профита, то он регулируется иначе. Опираясь на теорию профита Калецки, автор подчеркивает, что реальная заработная плата (количество материальных благ в виде заработной платы могут потребляться как номинальные заработные платы) — это величина, определяемая капитальными вложениями. Однако в хозяйстве, которое исследует теория, в результате ликвидации частной собственности (отодвижение ее на задний план) спрос на капитальные вложения в сфере, где находятся предприятия, из-за отсутствия ограничения профита почти ничем не ограничен, поэтому тенденция сводится к тому, что капитальные вложения стремятся «изничтожить» также и фонд потребления. В хозяйстве, где имеется дефицит, реальные заработные платы, в сравнении с номинальными, поэтому и сплюснуты в такой степени.

Дискуссии о заработной плате — посткейнесианисты и сторонники финансового уклона: опыт Великобритании

Робинсон Дерек

В период с 1945 по 1979 гг. как консервативные, так и лейбористские правительства проводили политику посткейнесианистов в широком смысле этого слова, в то время как политика, взятая на вооружение правительством Маргарет Тэтчер с 1979 г., свидетельствует о внедрении финансового подхода. Автор ставит на обсуждение типы этой политики, ее

средства и воздействия, давая им оценку, делая акцент на системе, где решающая роль отводится заработной плате, а также на взаимозависимостях формирования зарплаты, занятости и инфляции.

Новая стратегия развития инфраструктуры в сфере дальней связи

Янош Ланг—Дьюла Партош

Принятие новой стратегии развития в сфере дальней связи чрезвычайно важно: это выход из кризиса, шаг, в котором сам по себе заложен шанс достижения определенного уровня. Возможность предоставляется и для этого, и для реализации новой стратегии.

Суть новой стратегии: создание современной, по сравнению с имеющейся, сети дальней связи, когда предусматривается стремительное развитие (имеется в виду 3—4-кратный темп), с гарантиями высокой эффективности в ходе ее создания, а затем и эксплуатации.

Такого рода развитие — соблюдение организационного порядка в отношении и финансирования при производстве оборудования, его совершенствования и использования — предполагает также новый теоретический подход и новые решения. В качестве самой серьезной проблемы принято указывать на отсутствие ресурсов; что же касается этого момента, то следует подчеркнуть, что в последние два года на рассмотрение правительства представлено несколько поступивших из-за рубежа предложений такого рода, в которых содержатся альтернативы, предусматривающие начало работ по претворению программы указанного типа в жизнь, а также гарантии обеспечения международных ресурсов.

Опыт в международном плане служит явным доказательством того, что подобного рода развитие с привлечением к его осуществлению иностранного капитала является приемлемым путем, уже давшим эффективные результаты.

И что самое главное: программа такого направления, создание современной инфраструктуры могут стать катализатором при повышении экономической эффективности.

Да и сам процесс создания будет также иметь чрезвычайное воздействие

— вследствие величины затрат (иностранный капитал, который будет привлечен для этой цели, составит примерно 1 миллиард американских долларов);

— вследствие своего характера — будет создана целая сеть, а работа охватит всю страну;

— источник действующего капитала обеспечит быстрое и всестороннее просачивание в венгерскую экономику производственной культуры развитых стран.

Развитие в целом, как только оно наберет силу, самопроизвольно вызовет определенные процессы в других сферах, оно радикальным образом скажется на всей экономике, однако сопутствующие ему побочные влияния, которые оно окажет на общественно-политическую систему, также важны не в меньшей степени.

Монополия в дальней связи и альтернативы ее устранения в Венгрии

Эмилия Неврикел

Международная практика показывает, что, начиная с 70—80-х годов, менее явной стала связь между службами дальней связи и бюджетом; дальняя связь превращается в отрасль, функционирующую на коммерческой основе. Обратив все свои взоры скорее в направлении денежных рынков, а также путем либерализации предпринимаемых на рынке шагов государства финансируют техническую замену систем и введение в более быстром темпе новых служб. Для ликвидации монополии в сети дальней связи в рамках страны, с одной стороны, следует способствовать тому, чтобы больше денежных средств устремилось в эту сферу. Одновременно с этим могли бы быть созданы учрежденческие гарантии *для более эффективного, рационального использования ресурсов развития*. Их юридическую альтернативу (вместе с законом о новой компании) мог бы обеспечить находящийся в стадии подготовки закон, касающийся дальней связи.

Стимулирование предложения посредством снижения налогообложения

Денеш Хорват

Во второй половине 70-х годов в экономической политике развитых капиталистических государств, наряду с обычной концепцией экономического либерализма, финансовый подход зарекомендовал себя в качестве самого влиятельнейшего направления экономи-

ческого мышления. С начала 80-х годов эту роль, по меньшей мере, так представляется, берут на себя концепции экономической науки, отдающие предпочтение потребительской стороне (supply-side economics). В соответствии с этой системой взглядов, экономической политике, нацеливающей на экономический рост, в первую очередь следует сосредоточить акцент на стимулировании индивидуумов. Последнего правящие круги могут достигнуть наряду с обеспечением условий для более свободной конкуренции и путем сокращения сумм, подлежащих обложению налогом. За снижением налога и последовательно проводимой с 1981 года правящей верхушкой во главе с Рейганом системой налогообложения связано также и признание этой администрации американцами. Снижение налога, осуществляемое самым радикальным образом, вначале путем призыва к созданию конкурентной ситуации, а позже скорее под воздействием мотивировок и аргументов, выдвигаемых экономической наукой, апеллирующей к потребительской стороне, привело в ряде стран в движение *силы, борющиеся за сокращение налогов.*

SUMMARY OF THE ARTICLES

The wage: scapegoat and victim

Szilvia Szegő

The authoress starts the discussion of interrelations between wages and inflation in an economy with excess demand in a particular manner, by analysing not the demand but the supply side. She is of the opinion that, particularly in the inflation theories relating to shortage economy, the supply side is pushed into the background, it is deemed that inflation can be deduced merely from the behavioural regularities of the demand side. Against this approach the authoress stresses that the economy is an organic whole, it cannot be divided into two—the demand and the supply sides. The regulation of supply is thus not merely guided by the strong suction effect towards the output of the producer. Since the seller is at the same time buyer, his suply is—paradoxically—quantitatively restricted, similarly to demand. According to this statement it is a paradox of the economy with excess demand that the quantity of supply is restricted because there is excess demand. Therefore, according to the authoress, in the inflationary regulation of an economy with excess demand an important role is played by the fact that supply is quantitatively restricted, that is, the assumption of supply elastically reacting on price changes is a mistaken one. Thus, in an economy which can be characterized rather by quantitative adjustment than with price adjustment the supply side feeds inflation in an autonomous manner, in this sense as if it were independent of the actual level of demand. With the reduction of demand also supply diminishes and producers try to stabilize the rate of profit by raising prices.

The authoress underlines the importance of the supply side also by introducing the notion of „undersupply inflation". This notion becomes particularly important if—as the authoress writes—the regulation of supply is examined not for the economy as a whole but for merely the wage goods. One of the conclusions of the authoress is that undersupply inflation comes about as a consequence of the so-called „money wage trap". By the latter she means that in a shortage economy money wages fall into the trap of forced saving. With the given money wages and given prices workers do not consume as much as they deem rational, but as much as they can wrest as buyers from supply. Characteristically, a part of money wages „gets annihilated" because of commodity shortage and/or price rises. A worker does not save as much as he deems rational, but as much as he is forced to by undersupply.

At this point the authoress includes investments into the analysis. The former statement, namely, can only be interpreted for wage incomes. Income from profit is, namely, regulated in a different manner. Relying on Kalecki's profit theory the authoress emphasizes that real wages (the quantity of wage goods that can be consumed from nominal wages) are a magnitude determined by investments. In the economy examined by her, in consequence of the liquidation (pushing to the background) of private property the demand for investment of the enterprise sphere is—because of the missing profit constraint—almost boundless; thus there is a tendency that investments try to „devour" even the consumption fund. In a shortage economy real wages are therefore and to this extent depressed relative to nominal wages.

Wage Policy Debates—Post-Keynesians and Monetarists: The United Kingdom Experience

Derek Robinson

From 1945–79 Conservative and Labour governments followed broad Post-Keynesian policies, while the policies adopted by the Thatcher Government since 1979 serve as an illustration of the application of Monetarism. The author discusses and evaluates the types, instruments and impacts of these policies, putting emphasis on the system of wage determination and on the interrelations between the development of wages, employment and inflation.

New development strategy of the telecommunication infrastructure

János Láng—Gyula Pártos

It is highly important to adopt a new development strategy of telecommunications: it is a step that holds out the chance of emerging from the crisis and closing up. Its possibility and that of implementing the strategy are given.

The substance of the new strategy is to bring about a modern network, its massive development (at a rate 3 or 4-fold of the present one), and with guaranties of high efficiency in construction and operation.

Such development presupposes a new approach and new solutions in the organizational system of producing, developing and operating equipment as well as in respect of financing. It is usual to refer to the lack of resources as the gravest concern. It should be emphasized that in the last two years several such foreign proposals have been submitted to the government which relate to the starting of programs of such type with the aid of international resources.

International experience also bears out that such type of development with direct foreign investment is a possible and efficient way. What is most important is that such a programme, the building out of a modern infrastructure may act as a catalyst in the improvement of economic efficiency.

The building out is in itself a process of extreme impact:

— because of its order of magnitude (the foreign capital to be drawn in is around USD 1 bn),
— because of its nature—the work of building out the networks extends to the whole country,
— the direct foreign investment secures a quick and wide-scope absorption of the production culture of developed countries in the Hungarian economy.

After being started, the whole development possesses a kind of own momentum. Its direct economic impacts are immense, but its „side effects" on the social and political system are at least as important.

The monopoly of telecommunication and possibilities for its dissolution in Hungarian telecommunications

Emília Nyevrikel

International experience shows that the link of telecommunication services with the state budget has become looser since the seventies and eighties, and they become an industry working on business basis. The change in systems technology, a faster introduction of new services are increasingly financed by the countries by turning to the money markets and liberalizing access to the market. The easing of the monopoly of networks in Hungary has to promote partly that more money should flow into telecommunications, while thus also institu-

tional guarantees can be provided for a more efficient use of development resources. The legal possibilities for all that can be created by the law on telecommunications, which is under preparation together with the law on business associations.

Tax reduction and supply-side economics in the USA

Dénes Horváth

In the economic policy of the developed western countries in the second half of the seventies —beside the general spread of ideas of economic liberalism—monetarism proved to be the most influential current of economic ideas. It seems that from the early eighties this role has been taken over by supply-side economics. According to this set of ideas economic policy wishing to boost economic growth has to concentrate mainly on enhancing individual motivation. The government can achieve this, while ensuring the conditions for the possible freest competition, by a reduction of the general level and progressiveness of taxation. This idea can be found behind the gradual tax reductions and tax reform of the Reagan administration implemented since 1981. The radical tax reduction taking place in the USA—initially because of the challenge of competition, later however increasingly under the impact of argumentation of supply-side economics—started a *tax reduction wave* in several countries.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэгаздашаги Семле, XXXIII год издания, октябрь 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Сильвия Сеге: Зарплама — козел отпущения и жертва (Зависимости между заработной платой и инфляцией в хозяйстве с дефицитом) 1161

Робинсон Дерек: Дискуссии о заработной плате — посткейнесианисты и сторонники финансового уклона: опыт Великобритании 1172

Янош Ланг—Дьюла Партош: Новая стратегия развития инфраструктуры в сфере дальней связи 1198

Эмилия Неврикел: Монополия в дальней связи и альтернативы ее устранения в Венгрии 1202

Дeneш Хорват: Стимулирование предложения посредством снижения налогообложения 1208

ОБЗОР

Ференц Лацо: Пшеничный вертикум, среди участников которого нет единого мнения 1229

Кальман Мохачи: Неопределенности в отношении экспорта венгерской пшеницы 1237

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Дискуссия о заработной плате *(Ласло Тот)* 1249

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

На границе науки и искусства *(Петер Кадерьяк)* 1254

Йожеф Нилаш: Второй этап научно-технической революции *(Тибор Паланкаи)* 1259

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1265

Краткое содержание статей на русском и английском языках 1276

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 10 (1988)

CONTENTS

Szilvia Szegő: The wage: scapegoat and victim (Interrelation between wages and inflation in a shortage economy) ... 1161

Derek Robinson: Wage policy debates — Post-Keynesians and monetarists: The United Kingdom experience ... 1172

János Láng—Gyula Pártos: New development strategy of the telecommunication infrastructure ... 1189

Emília Nyevrikel: The monopoly of telecommunication and possibilites for its dissolution in Hungarian telecommunication ... 1202

Dénes Horváth: Tax reduction and supply-side economics in the USA ... 1208

REVIEW

Ferenc Laczó: Vertical production of grain — with dissenting participants .. 1229

Kálmán Mohácsi: Question marks of Hungarian grain export ... 1237

SCIENTIFIC INFORMATION

Debate about wage reform *(László Tóth)* ... 1249

BOOK REVIEW

On the border between science and arts *(Péter Kaderják)* ... 1254

József Nyilas: The scientific-technological revolution: second stage *(Tibor Palánkai)* ... 1259

REVIEW OF PERIODICALS ... 1265

Abstracts of the articles, in Russian and English ... 1276

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1987. július 30.
88.0530 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Budapest XIII., Lehel út 10/a., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft Indexszám: 25 452

A KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT MAGYAR NYELVŰ
KÖZGAZDASÁGI KÖNYVIRODALOMBÓL

Petre Dobias:
GAZDASÁGPOLITIKA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 310 l. 105 Ft

ERŐFORRÁS-TARTALÉKOK A VÁLLALATI GAZDÁLKODÁSBAN
(Szerk.: Chikán Attila)
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 274 l. 79 Ft

Halmai Péter:
TÁRSULÁSOK A PIACI MEZŐGAZDASÁGBAN
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 291 l. 53 Ft

Heller Farkas:
KÖZDAZDASÁGTAN I—II.
A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó reprint sorozata, 1988.
501 l. A két kötet ára 325 Ft

Karsai Gábor:
ELLÁTÁSI FELELŐSSÉG VAGY PIACORIENTÁCIÓ?
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 337 l. 46 Ft

Liska Tibor:
ÖKONOSZTÁT: FELKÉSZÜLÉS A MECHANIZMUSREFORMRA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 322 l. 99 Ft

Mancur Olson:
A NEMZETEK FELEMELKEDÉSE ÉS HANYATLÁSA
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 400 l. 97 Ft

Karl Marx:
A KÖZVETLEN TERMELÉSI FOLYAMAT EREDMÉNYEI:
A TŐKE KIADATLAN HATODIK FEJEZETE
Kossuth Kiadó, 1988. 211 l. 35 Ft

Yoneji Masuda:
AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM MINT
POSZTINDUSZTRIÁLIS TÁRSADALOM
OMIKK, 1988. 156 l. 145 Ft

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. NOVEMBER HU ISSN 0023—4346

KOVÁCS SÁNDOR
Előírni vagy leírni?

KARDOS TAMÁS
A tőkefelhalmozás és a világpiac kapcsolatának tendenciái

BANAI MIKLÓS—LUKÁCS BÉLA
Fogyasztásnövekedés, gesztációs és szabályozási késés

GARA JUDIT
A magyar személyi jövedelemadó-rendszer bírálata nemzetközi tapasztalatok alapján

BONIFERT DONÁT
Ár-, bér- és adóreformok — és ami mögöttük van

LISKA TIBOR
Lehet, de minek! — pénzügyi innováció a piaci szocializmusban?

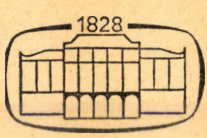

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Hetényi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. november

TARTALOM

Kovács Sándor: Előírni vagy leírni? (A vezetéselmélet útja: közelítés a gyakorlathoz) 1281

Kardos Tamás: A tőkefelhalmozás és a világpiac kapcsolatának tendenciái 1293

Banai Miklós—Lukács Béla: Fogyasztásnövekedés, gesztációs és szabályozási késés 1307

Gara Judit: A magyar személyi jövedelemadó-rendszer bírálata nemzetközi tapasztalatok alapján 1329

Bonifert Donát: Ár-, bér- és adóreformok — és ami mögöttük van 1342

VITA

Liska Tibor: Lehet, de minek! — pénzügyi innováció a piaci szocializmusban? 1358

Ártrendek az alumínium félgyártmányok világ- és belföldi piacán *(Keresztes Péter —Mester Lászlóné)* 1371

SZEMLE

Olivier Bertrand: Erős és gyenge pontok Dél-Korea és Japán gazdaságában — nyugat-európai szemmel 1379

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Írország: vonzások és választások *(Szira Tamás)* 1391

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1398

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Olvasószerkesztők: Csernenszky László, Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 11. sz. (1281—1292. l.)

KOVÁCS SÁNDOR

Előírni vagy leírni?

A vezetéselmélet útja: közelítés a gyakorlathoz

A vezetők munkájukhoz az *első tanácsokat* Fayol [4], Gulick és Urwick [5] vezetési funkciólistáiból és a hozzájuk kapcsolódó vezetési elvekből kapták. A vezetés tradicionális felfogása szerint a vezető teendői jól körülhatárolt előírásokba foglalhatóak. Az így megfogalmazott elvek megtakarítják a vezető számára a problémákon való elgondolkodást, rövidre zárják a kérdést és ezzel azt ígérik, hogy meggyorsítják a döntést és a megvalósítást. Vezetési *elvek* lépnek tehát a vezetési *gyakorlat elemzésének* helyére, s amit a gyakorlatban ellentétesnek látnak az elvekkel (mint univerzális érvényűnek tekintett igazságokkal), azt elvetik. A klasszikus szerzők által képviselt normatív megközelítés dogmatikus leegyszerűsítései, az empirikus igazolásukra tett kísérletek hiánya csakhamar védekezésbe szorította ezen irányzat híveit, s a gyakorlat is új kihívást hozott.

A fejlődés *következő szakaszát* az esettanulmányokkal operáló vezetőképzés általános elterjedése jellemezte, amely egyszerre jelentette a dogmatikus elvektől való elfordulást és a szisztematikus ismeret hiányát, sőt az arról való lemondást. Nem véletlen tehát, hogy ez sem tudta megoldani a vezetői munka tartalma feltárásának, azonosításának feladatát. Amikor az 1960-as évek végén Magyarországon meginduló vezetőképzés keretében elemezni kezdtük a vezetők időfelhasználását, bár annak a megállapítására törekedtünk, hogy mit végeznek *ténylegesen* a vezetők, nem tudtuk függetleníteni magunkat e korábbi kényszerképzetektől.

Jellemző módon a kapott adatokat a klasszikusok sémái szerint próbáltuk értelmezni. Az adatok ugyanis azt mutatták, hogy a vezetés túlzottan operatív, keveset foglalkozik a tervezéssel, ami nyilvánvalóan ellentmondott Fayolnak, ezért a vezetési gyakorlatot hibásnak minősítettük. A fayoli sémát átvéve „előírtuk", hogy a különböző szintű vezetőknek milyen tevékenységre, mennyi időt célszerű fordítaniuk. Része volt ebben természetesen az ez idő tájt nálunk domináló — és a klasszikus iskolához tartozónak tekinthető — szervezéstudományi iskolának is. Tulajdonképpen ugyanezen a normatív úton jártak azok a későbbi párt- és kormányhatározatok is, amelyek rendeletekbe foglalták a vezetők kiválasztásának és tevékenységük minősítésének a szempontjait, az ún. vezetői hármas követelményt, vagyis a politikai, szakmai és vezetési készségbeli követelményeket. Egész tudományos felfogásunknak át kellett alakulnia, a szervezéstudományi iskolának el kellett vesztenie a tudományos monopóliumát ahhoz, hogy merjük jobban tisztelni a tényeket és felismerjük, hogy a vezetésnek éppen a megfigyelhető gyakorlata van összhangban a szervezet és környezete igényeivel. Ebben döntő szerepet játszottak az 1970-es évek végén a szituációelmélettel foglalkozó kutatások.

Időközben a nemzetközi irodalomban kibontakozott a vezetői munka tanul-

Dr. Kovács Sándor a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

mányozásának egy *újabb korszaka.* A vezetéstudomány az „esettanulmányos korszak" elméletnélküliségén mindenekelőtt a matematika (operációkutatás, döntéselmélet), a statisztika, a mikro- és makroökonómia, a magatartás-tudományok eredményeinek felhasználásával igyekezett túljutni. Csakhogy hiába töltötték meg — és töltik meg napjainkban is — a vezetőképző tanfolyamok anyagait a vezetés szempontjából funkcionális részismeretek tömegével, ezen eszközök használatának módszereivel, amelyekhez — ráadásul — csak a specialisták értenek igazán, ha ezenközben a vezetők szinte semmit sem tudnak meg magáról a vezetési folyamatról. Így érett meg a helyzet arra, hogy a vezetői tevékenység tényleges tartalma felé fordítsuk figyelmünket.

Ehhez a tényleges vezetői munkát felmérő empirikus kutatásokra volt szükség. Szisztematikusan megfigyelni, tanulmányozni és elemezni a vezetők tevékenységét annak érdekében, hogy amit a vezetésről állítunk a vezetőknek, az megkutatott, de legalábbis kutatható legyen.

A vezetés leírásának meg kell előznie az előírást! Túlságosan gyakran történik még ma is kísérlet annak előírására, hogy mit, hogyan végezzenek a vezetők, annak előzetes megértése nélkül, hogy miért csinálják azt, amit ténylegesen csinálnak. El kell kerülnünk a kísértést, hogy a vezetőket az egzaktságukkal vonzó technikákra, leegyszerűsítő „hogyan csináld"-előírásokra, vagyis a végrehajtás módszereire oktassuk a vezetés összetett folyamatának megértése helyett.

Napjaink vezetéstudománya a vezetői munka integráló szerepét úgy fogja fel, hogy az a különböző funkcionális tudományok és a magatartás-tudományok közötti keskeny határon egyensúlyoz, az leíróelméletre alapozva dolgozza ki magyarázatait, igyekszik összekapcsolni a gyakorlatot és az elméletet.

A nemzetközi és a magyar empirikus vizsgálatok áttekintése

A modern vezetéselmélet alapműve Mintzberg [11] sokat vitatott munkája, amelyet azonban a későbbi ellenőrző vizsgálatok végül is megerősítettek, igazoltak (Kurke, L. B. and Aldrich, H. E. [9]). Mintzberg a vezetői tevékenység megfigyelésének, leírásának, megértésének és kodifikálásának gazdag módszertani örökségére támaszkodott. Carlson, S. [2] svéd vezetők tanulmányozására a napló módszerét alkalmazta, amelyben a vezetők maguk rögzítették munkájukat, kikkel találkoztak, miről tárgyaltak, milyen tevékenységeket végeztek. Carlson a naplókat átlanulmányozva megállapította, hogy a vezetők csak igen csekély mértékben irányítják időfelhasználásukat. Stewart, R. [17] is a naplómódszert használta és Carlsonhoz hasonlóan képtelen volt valódi információt szerezni arról, hogy ténylegesen milyen munkát végeznek a vezetők. Egyik eredménye azonban megerősítette Carlsont: a vezetői munka nagyon szétdarabolt, a vezetőknek számos különböző emberrel és problémával kell foglalkozniok és kevéssé tudják irányítani, hogy mikor, kivel, vagy mivel foglalkozzanak. Guest [6] 56 előmunkást figyelt meg, mindegyiket egy napon keresztül. Azt találta, hogy nagyon kevés az önállóan felhasznált idejük, állandóan félbeszakítják őket, számtalan sürgető problémával foglalkoznak és sok emberrel tartanak kapcsolatot. Ponder [14] 24 előmunkást figyelt meg, mindegyiket 16 órán keresztül és 200—300 tevékenységet számolt össze náluk naponta, ami elképesztően magas szám. Még az erősen programozott munkafolyamatokban is a munka és a feladat határozza meg, hogy mivel foglalkozik a vezető, nem pedig ő maga. A vizsgálati módszer miatt a tanulmányokból nem derül ki, hogy mit csinál a vezető, miközben ennyire elfoglalt, ennyiszer félbeszakítják, s miért nem képes saját időfelhasználásának irányítására. Mintzberg ezért más módszerhez nyúlt és a strukturált megfigyelést alkalmazva válaszolni tudott ezekre

a kérdésekre is. (Válaszát az empirikus adatokból levezetett vezetői szerepekkel adja meg, a pragmatikus amerikai hagyományt követve ésszerűnek minősítvén azt, ami valóságos.)

Ezt követően számos kutató használta Mintzberg módszerének valamilyen változatát. Kaplan [7] két eltérő intézmény (az egészségügyi intézmények, mint a szervezett anarchia és a bankok, mint a racionális szervezetek példái) viszonyainak differenciáló hatását kutatta a vezetői tevékenységre. Kurke és Aldrich [9] a megfigyelési hibák csökkentésével tette alkalmazhatóvá a strukturált megfigyelés módszerét. Ismét mások Mintzberg eredményeit tőle eltérő módszerekkel ellenőrizték. McCall és Segrist [10] a vezetői szerepek Mintzberg által kidolgozott tipológiáját felhasználva finomították módszerüket annak elemzése céljából, hogy a vezetői szintek és funkciók eltérései miként változtatják a vezetői szerepeket.

Mintzberg — Kurke és Aldrich által megerősített — eredményei szerint a felső vezetők munkájának jellemzői a következők:

— A vezetők sok üggyel foglalkoznak, kevés szünettel az egyes tevékenységek között és rendszeresen dolgozniok kell munkaidő után is. Mintzberg felvételében 22, Kurke—Aldrichében 34 különböző tevékenységet végeztek a vezetők naponta és 40 helyett 44 órát dolgoztak hetenként;

— Egy ügyre kevés idő jut — a vezető munkaideje szétdarabolt. A vezetői tevékenységek 63 százalékára 9 percnél kevesebb idő fordítható (Mintzbergnél ez a tevékenységek 48 százalékára igaz), és mindössze öt százalékára (Mintzbergnél 10 százalékára) marad 1 óránál több idő. Például rövid ideig tart az íróasztali munka, különösen csekély a telefonálásra fordított idő, és csak az előre tervezett értekezletek tartanak tovább 1 óránál;

— A verbális kommunikáció jelentősége messze megelőzi az írásosokét. A teljes időfelhasználásnak csak 29 százalékát (Mintzbergnél 25 százalékát) veszi igénybe az íróasztali munka, a többit megbeszélések és telefonok kötik le;

— A tervezett megbeszélések több időt foglalnak el, mint bármely más tevékenység. A vezetők általában négy ilyen megbeszélésen vesznek részt naponta, amelyeknek a felén három vagy annál kevesebb személy vesz részt;

— A vezetők kevés időt fordítanak behatárolatlan célú munkahelyi látogatásokra (naponta mindössze átlagosan 11 percet), bár ez lehetővé tenné a munka megfigyelését;

— A vezetők kapcsolják össze a szervezetet a környezettel, a legkülönfélébb módokon. A vevőkkel, szállítókkal, a kereskedelmi szervezetekkel és másokkal fenntartott külső kapcsolatok a verbális kommunikáció 50 százalékát (Mintzbergnél 52 százalékát) teszik ki;

— A beosztottakra fordítják a kapcsolatok fenntartására szolgáló idő harmadát-felét. Ennek keretében feladatok kiadása, információadás-fogadás és esetenként stratégiaalkotás folyik;

— A vezetők viszonylag kevés időt fordítanak feletteseikre (Mintzbergnél összes idejük hét százalékát). (Az adatok Mintzbergnél 5 felső vezető 25 napos, Kurke—Aldrichnál 4 felső vezető 20 napos megfigyeléséből származnak.)

A vállalatok méreteinek és a környezeti feltételeknek a különbözőségei némi eltérést eredményeznek az adatokban. Mintzberg szerint minél nagyobb a szervezet, vezetőjének annál több ideje megy el formális kommunikációra (értekezletek, megbeszélések), annál rövidebb ideig foglalkozik egy-egy üggyel, annál szétdaraboltabb a munkaideje, annál nagyobb a külső kapcsolatokra fordított idő és annál inkább csökken a belső ügyekre, a beosztottakra jutó figyelem. A környezeti hatásokat vizsgálva Mintzberg úgy találta, hogy a piaci nyomásnak kitett, dinamikus környezetben működő vezető munkája változatosabb és szétdaraboltabb, s a vezető a közvetlen akciókat és a verbális kommunikációt részesíti előnyben. (Kevesebb a

tervezett és több a nem tervezett megbeszélés, a vezetőnek az ügyek 80 százalékára [!] jut 9 percnél kevesebb ideje.)

A környezeti hatásokhoz soroljuk a tulajdonviszonyok hatását is. Mintzberg szerint a köztulajdonú, vagy társadalmi szervezetek vezetői több időt fordítanak a formális tevékenységekre (tervezett, rendszeres értekezletek, megbeszélések), a felső vezetők tanácskozásaira és a külső csoportokkal fenntartott kapcsolatokra, mint a magáncégek vezetői. A vizsgálatban szereplő egyetlen iskolaigazgató például ideje 69 százalékát nagy, tervezett értekezleteken töltötte.

E három tárgyalt differenciáló tényezőn kívül az ágazati sajátosságoknak és más környezeti tényezőknek a vezetési stílust alakító hatása is kimutatható.

A magyar vizsgálatok áttekintésére térve szólni kell arról a felmérésről, melyet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem vezetési-szervezési tanszékén 1985—1986-ban végeztünk 4 vállalati vezérigazgatóval (egy hajóipari, egy műanyagipari, egy kohászati és egy kőolaj-kitermelő vállalat vezetőjével) 20 napon keresztül, a strukturált megfigyelés módszerével. Adataink egybevágnak a nemzetközi irodalomban közölt eredményekkel, bár magyarázatuk azoktól több tekintetben eltér.

Lássuk a tényeket:

— Vezérigazgatóink sok üggyel foglalkoznak naponta, csak véletlenszerűen fordul elő, hogy félórányi összefüggő idejük jut egy-egy probléma megoldására, s rendszeresen túlmunkát végeznek. A vizsgált vezetők naponta átlagosan 27 ügyet intéztek el (Mintzbergnél ez az adat 22), és munkaidejük napi 9,5—10,5 óra;

— A vezetők nemcsak sok, hanem igen sokféle üggyel foglalkoznak, ezért a munkaidő szétaprózottságához a figyelem és a koncentráció sokféle, változatos téma közötti megosztása járul;

— A magyar vezetők munkaidejének túlnyomó részét (80—86 százalékát) is a verbális kommunikáció köti le (Mintzbergnél ez az adat 75 százalék);

— Az összes tevékenységek közül a tervezett megbeszélések időigénye a legnagyobb. Bár a magyar vezetők feleannyi tervezett megbeszélésen vesznek részt, mint nyugati kollégáik, csakhogy ezek kétszer annyi ideig tartanak. (A Mintzberg vizsgálatában szereplők napi 4 értekezleten vettek részt, amelyek átlagos hossza 68 perc, a magyar vezetők pedig 1,8 értekezleten, amelyek hossza 131 perc.) A nem tervezett megbeszélésekkel ugyanez a helyzet. (Mintzberg adata: 4 megbeszélés, átlagosan 12 perc ráfordítással, a magyar felmérés eredménye: 1,2 megbeszélés 47,5 perc időigénnyel);

— A munka közvetlen megfigyelésére fordított idő aránya szintén igen alacsony;

— A külső kapcsolatok fő összekötője a vezérigazgató, munkaideje 33—40 százalékát a kapcsolattartásra fordítja;

— A beosztottakra viszonylag kevés, a felső vezetőtársakra a nyugati vezetőknél több időt fordítanak a magyar vezetők.

A kapott adatokat megvitattuk a vezetőkkel. Néhány — a felvétel módszerére vonatkozó — kritikai megjegyzésük figyelmet érdemel. Úgy vélték, hogy az időfelhasználás mennyiségi arányai nem fejezik ki a tevékenységek súlyát, valódi értékét. Előfordult, hogy lényeges kérdéseket 15 perc alatt eldöntöttek, s ugyanakkor haszontalan megbeszélések több óráig is tartottak. A felmérés lebonyolítására alkalmas „átlagos hét" kiválasztása igen nehéz, megbízhatóbb lenne 1 hónap adatainak elemzése, bár negyedévenként is jelentős az eltérés a vezetői munka szempontjából, például aszerint, hogy beszámolási (első negyedév) vagy tervezési (második negyedév) feladatok vannak többségben.

Megállapításainkhoz fűzött észrevételeik szintén érdekesek voltak. Szerintük is túl sok és sokféle dologgal kell munkájuk során foglalkozniok, s ez egyrészt na-

gyon fárasztó (sok a váltás, át kell programozni az agyat, minden ügy embert és pénzt érint, tehát teljes figyelmet követel), másrészt pedig nem a vezető irányítja a napirendre kerülő témák kiválasztását, csoportosítását. Mások tartják azokat fontosnak: van, akit nem lehet, és van, akit a vezető nem akar távol tartani. Mindezek hatására megnőtt a munkaidő hossza (a műanyagipari vezérigazgató például rendszeresen 11,5—12,5 órát dolgozik!), aminek azonban egyéb okai is vannak. Ha a hivatalos munkaidő 480 percéből 350—400 percet a megbeszélések, értekezletek foglalnak el és a munkaidő szétforgácsolt, akkor a felkészülésre, a tervezésre csak a munkaidő előtt vagy után van mód. A hivatalos munkaidő alatt a vezető nem tud bezárkózni a szobájába, hogy nyugodt körülmények között tanulmányozza a problémákat. A „zavarások"-ból származó információkra is szüksége van. A szakirodalmat is csak munkaidőn kívül tudja tanulmányozni.

A vezetői tevékenység tartalmát a túlcentralizált szervezeti döntésrendszer is befolyásolja. A vállalat nagy horizontális tagoltsága, vagy a csúcsvezető által közvetlenül irányított vezetők magas száma (12—14 vezető tartozik a vezérigazgatóhoz) is növeli az időigényt. Ezzel kapcsolatban a műanyagipari vezérigazgató azt a véleményt fogalmazta meg, hogy munkaideje szétaprózott ugyan, de ő vezeti a gyárat, s nem gondolja, hogy a maga számára fenntartott döntéseket átadhatná másnak.

A vezetők a verbális kommunikációt, az élő kapcsolatokat tudatosan is előnyben részesítik, az írásbeliséget szándékosan igyekeznek visszaszorítani. A „zöld asztalt" és a „fehér asztalt" igen fontosnak tartják: sok információhoz lehet jutni mellettük. Sokkal célszerűbb egy ügyet fogadáson, élőszóban elrendezni, mint 4—6 oldalas leveleket írni. A levél korrektebb lehet, de a személyes kontaktus eredményesebb, hatékonyabb, mint a hivatali kapcsolattartás hagyományos formája. A megkérdezett vezetők tisztában vannak azzal, hogy a különféle lobbik létrehozása javítja a vállalatcsoportok érdekérvényesítő képességét. A minisztériumi preferenciák egyik kosarából a másikba átkerülni akár 100 milliós nyereséggel vagy veszteséggel járhat, ezért fordítják a vezetők idejük jelentős részét a külső kapcsolatok ápolására. A különféle politikai testületekben vállalt szerepnek is megvan az a haszna, hogy a vezető ahhoz az asztalhoz ülhet, ahol ténylegesen döntenek, s nem kívülről kell bebocsátást vagy meghallgatást kérnie.* A vezetőket meglepte, hogy a felmérés tanúsága szerint milyen hosszú időt töltenek értekezleteken. Ezt azzal magyarázták, hogy az értekezletek nincsenek megfelelően előkészítve, a résztvevők ott szedik össze az információkat, túl sokat beszélnek, nem vezetik megfelelően a vitákat.

A vezetői szerepek politikai háttere

Mielőtt egy másik megvilágításban értékelnénk a magyar vezetők munkájának jellemzőit, tegyünk ismét egy kitérőt, tekintsük át a vezetői szerepek hátterére vonatkozó külföldi elképzeléseket!

Mintzberg úgy határozza meg a vezetőt, hogy az a személy, akinek gondjaira

* Az egyik vezérigazgató elmondta, hogy kinevezésekor sok jó tanácsot kapott: mivel nincsenek megfelelő kapcsolatai a politika és a gazdaság felső szintjének vezetőivel és a tudományos élettel, ezt pótolja minél előbb. Két év alatt megoldotta a feladatot: kihívta a vállalathoz a fontos embereket, barátságokat kötött. Ma már bízvást felveheti a megfelelő telefont, ha valamilyen gondja van. Három jó telefonnal több pénzt hozhat a vállalatnak, mint ezer ember munkájával. Ugyanezen okból gondosan kiépítette kapcsolatait a tömegkommunikáció intézményeivel, gyakran szerepel a televízióban, aminek többek között az a haszna, hogy a partnerei készségesebbek vele, nem utasítják el kéréseit, mert tartanak tőle, hogy legközelebb „kibeszéli" őket a tv-ben. „A világ így van berendezve, itt így kell élni, ki kell használni a folyamatok természetét" — mondja.

bízták a szervezetet, vagy annak valamelyik egységét. A vállalati felső vezetőkön kívül a püspökök éppúgy ebbe a körbe tartoznak, mint a művezetők, vagy a miniszterelnök. Közös jellemzőjük az, hogy mindannyian formális hatáskör birtokosai.

A formális hatáskörből következik a vezetői státusz, amely a sokféle személyközi kapcsolatot irányítja. A kapcsolatok pedig az információkhoz való hozzájutást befolyásolják. Az információ teszi lehetővé a vezetői döntéshozatalt és a stratégia kialakítását a szervezet számára.

A vezetői munka különböző *szerepekkel* írható le. A vezetői munka gyakorlatában kifejlesztett szerepeket Mintzberg a személyközi kapcsolatok, a rájuk támaszkodó információs szerepek és a segítségükkel betölthető döntési szerepek körére bontotta, amelyek egységes egészet alkotnak. Leírása tíz szerepet tartalmaz: a formális hatáskör az alapja a három *személyközi szerepnek*, ezekre épül a három *információs szerep*, s e két szerepcsoport teszi képessé a vezetőt négy *döntési szerepének* betöltésére (lásd az ábrát).

Az első személyközi szerep, a *hivatalos vezetői* szerep számos formális-ceremoniális feladatból áll. A *főnöki* szerep a felvétel, elbocsátás, továbbképzés ügyeiben

A vezetői szerepek Mintzberg csoportosítása szerint

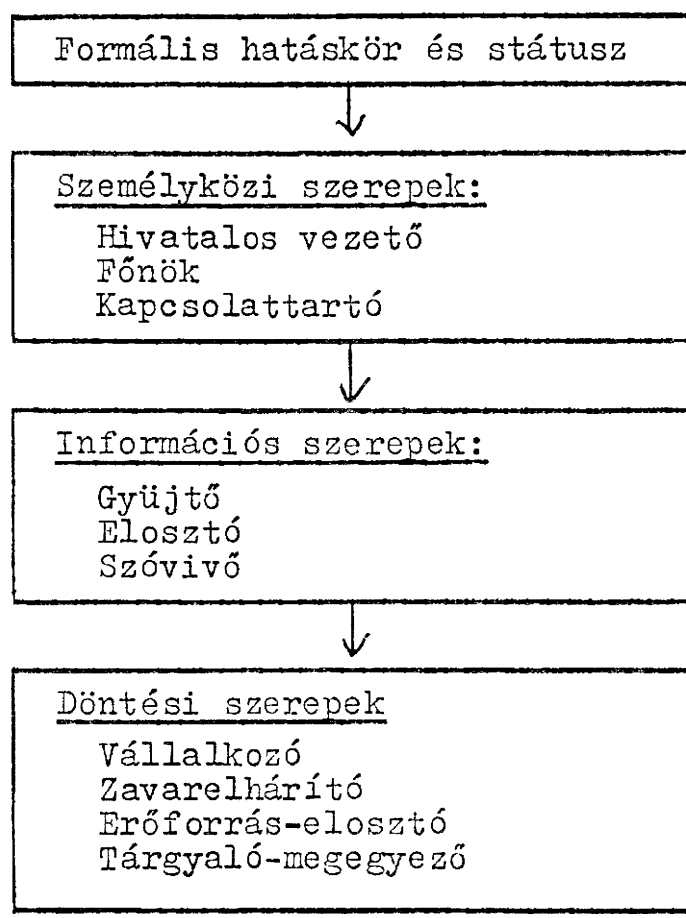

való döntést, a motiválás, ösztönzés feladatát jelenti. A *kapcsolattartás* jelentősége egyre elismertebbé válik. Ez a vezető saját külső informális, személyes és verbális információs rendszerének alapja. A kapcsolati háló révén a vezető szervezeti egységének idegközpontjává válik: gyűjti és elosztja az információkat, szóvivője a szervezetnek.

Az információ a döntéshozatal alapbemenete. Formális hatáskörénél fogva a vezető képes rávenni a szervezetet egy fontos új akcióra, idegközpontként pedig egyedül rendelkezik a szervezet stratégiáját meghatározó döntésekhez szükséges információval.

Bár az említett tíz szerep egységet alkot, nyilvánvaló, hogy nem minden vezető szentel egyforma figyelmet mindegyik szerepnek. A különböző kutatások áttekintése szerint az *értékesítéssel* foglalkozó vezetők idejük nagyobb részét fordítják a személyközi szerepekre, ami a kifelé forduló marketing-tevékenység hatása lehet. A *termelésirányítók* viszonylag többet szentelnek a döntéshozatali szerepeknek, vélhetően a hatékony munkafolyamatra irányuló érdekeltségük következtében. A törzskari vezetők az információs szerepekre fordítják a legtöbb időt, mivel szakértőként olyan részlegeket irányítanak, amelyek a szervezet más részeinek adnak tanácsokat.

Mintzberg vezetőiszerep-felfogását sok kritika érte. Ezek egy része azzal kapcsolatos, hogy miközben a szerepeket a formális vezetői hatáskörre építi, nem szól arról, hogy a vezetői tevékenység miként járul hozzá e hatáskör fenntartásához és elfogadtatásához (legitimációjához). Mintzbergnél a szerepek annak leírására szolgálnak, hogy mit végeznek a vezetők. Mivel azonban a tevékenységek tartalmának leírásában eltekint a „hogyan" és a „miért" kérdések felvetésétől, az a látszat keletkezik, hogy felfogása mechanikus és hogy figyelmen kívül hagyja a történeti és a kontextuális feltételeket. A személyközi kapcsolatokon belüli kapcsolatépítési és kapcsolattartási szerepet például az információk megszerzését szolgáló kapcsolati háló kiépítésének feladatával jellemzi, anélkül azonban, hogy elemezné, hogyan működik ez a háló a napi gyakorlatban. Mintzberg felfogását a vezetői munkáról tehát — legalábbis az elméletét kifejtő 1973-as alapmunkájában — a normatív alapú racionalizálás törekvése jellemezte. (Egy későbbi munkájában [12] Mintzberg figyelembe vette a bírálatokat.) Kutatásai arra irányultak, hogy részletes leírását adja a vezetők tevékenységének és a vezetési folyamatoknak, amit aztán a vezetői munka újratervezése és újraprogramozása követhet.

Pontosan kívánta meghatározni az egyes vezetői szerepekhez kapcsolódó programok tartalmát és outputját. A vezetői munka szimulációját is alkalmazta e programok hatékonyságának javítása érdekében. A vezetői munka tudományos, előítéletek nélküli leírására törekedett. E törekvéseket azonban jogos gyanakvás fogadta. Az empirikus tényekről alkotott kép kialakításának és elméleti tisztázásának a folyamata ugyanis elkerülhetetlenül valamilyen kutatói érték- és érdekrendszerre támaszkodik. Naiv vagy félrevezető lenne azt állítani, hogy akármilyen vizsgálat prekoncepciók nélkül lefolytatható. Mintzberg adatai kétségtelenül induktív úton jöttek létre, csakhogy az indukció folyamatát is kondicionálják a valóságra vonatkozó változó, fejlődő elképzelések. Az általa alkalmazott elemzési eszközök, és ezzel szoros összefüggésben a vezetői munkáról vallott felfogása csak egyik — mégpedig az előírni és operatíve irányítani kívánó — útja a tudományos ismeretszerzésnek.

A vezetői munkát Mintzberg diszkrét tevékenységek sorozatának tekintette. Arra a kérdésre, hogy „mi a vezető munkája?", úgy válaszolt, hogy osztályozta a feladatokat vagy tevékenységeket: íróasztalnál végzett munka, telefon, tervezett értekezlet stb. Az egyes tevékenységfajták gyakoriságát rögzítve olyan célokat kapcsolt hozzájuk, amelyeket a megfigyelés idején azokhoz illeszkedőnek talált, s ezek-

kel a célokkal magyarázta, hogy a vezető miért végzi az adott tevékenységet. Végül a célok listáját áttekintve, induktív módon meghatározta a tíz vezetői szerepet. Munkája során mindvégig elmulasztotta, hogy bemutassa azokat az elvi meggondolásokat, amelyeket követve rögzítette és szelektálta megfigyeléseit, rendezte kategóriáit és kialakította elméletét. Adatainak objektivitásához nem fér kétség, de ez még nem minősíti tudományos értéküket. Ha nem is közvetlenül „előíró" jellegű Mintzberg vezetési koncepciója, nagyon határozott gyakorlati következtetéshez vezet: a vezető munkáját tevékenysége tartalmának gondos specifikációjával és programozásával kell racionalizálni. Mintzberg álláspontja annál meglepőbb, mivel a kontingenciaelméletet választotta értelmezési keretként, s a vezetést mégis politikailag semleges környezetben (ekkor még) a hatalmi viszonyok struktúrájának érintése nélkül tárgyalta. Gyakorlatilag teljesen figyelmen kívül hagyta a vezetői munka politikai jellegét.

Kotter [8] könyve ebben a tekintetben túllép Mintzbergen. Ő nem szűkíti le a vezetői tevékenységet egy sor feladatra és szerepre. 15 vezérigazgató munkáját a munkakörükkel járó feladatok és kapcsolatok kihívásai és dilemmái felől közelíti, s kimutatja, hogy a vezetői munka egyidejűleg közvetítő eszköze és folyománya a személyközi hálónak.

Kotter tanulmánya számunkra is igen jelentős abból a szempontból, hogy a vezetői feladatokat összeköti a kapcsolati háló kialakulásával és fenntartásával. A vezető olyan feladatait, mint az információfeldolgozás, a koordináció és a döntéshozatal, sem meghatározni és listába foglalni, sem elvégezni nem lehet másként, mint a kapcsolati háló kiépítésével és megőrzésével. Kotter szerint a vezetők kifejezetten törekszenek egy olyan kép kialakítására, hogy mások erőteljesen függenek tőlük az erőforrásokhoz való hozzáférés, az előrejutás vagy a támogatás tekintetében (i. m. 69—70. l.). A kapcsolati hálón belüli domináns pozíció megszerzése, biztosítása és kihasználása központi jelentőségű a vezetők számára.

Kotter érdeme a vezetői munka személyközi dimenziójának, s általa a belső és külső hatalmi struktúrának a feltárása. Ezzel lehetővé tette a vezetői tevékenység korábban kialakított képének kiigazítását. *A klinikai úton kidolgozott absztrakt funkciók és szerepek ajánlása nem elégséges a vezetői hatékonysághoz, nem lehet eltekinteni a munkafolyamat „politikai" szervezetétől és irányításától.* Ez egyidejűleg annyit jelent, hogy a vezetői munka sikerében jelentős szerepe van a vezető politikai készségének. Kotter ugyanakkor megáll e probléma szervezeten belüli tárgyalásánál, és csak a vezetői magatartás közvetlen intézményi környezetével foglalkozik. Vagyis nem számol azzal, hogy a vezetői tevékenység feltételét jelentő kapcsolati hálók és szervezeti struktúrák a tágabb intézményi struktúra és folyamatok termékei.

A vezetői munkáról alkotott képnek tehát a „korlátozott racionalitású" szervezetet kell tükröznie. „Csak a naiv vezetők hiszik, hogy a pénz elosztása és a kulcsdöntések meghozatala kizárólag a racionális döntéshozatalon múlik" (vö. Sayles [16]). Annak ábrázolása, hogy a vezetői munka a vállalaton belüli „politikai rendszerbe" ágyazottan működik, Pettigrew [13] munkájában jelenik meg. Kimutatja, hogy a vezető strukturális pozíciója a szervezetben (illetve a szervezetközi hálóban) miként segíti vagy korlátozza vezetői munkáját. *A hatalom birtoklása vagy a hatalomnélküliség strukturálisan elősegíti vagy korlátozza a szükséges erőforrásokhoz való hozzájutást, s ez inkább meghatározza a szervezet vezetőjének teljesítményét, mint a racionális elveknek megfelelő viselkedése, vagy a szervezeti célok érdekében végzett legszakszerűbb munka.* Eszerint a vezetőnek, ha sikeres kíván lenni, valójában a hatalom megosztásának szabályszerűségét kell ismernie.

A magyar vezetői szerepek háttere

Teljesen egyértelmű tehát, hogy mivel a magyar vezetői magatartások, a tényleges vezetői tevékenység adatai is erőteljes kapcsolatorientációról, a hatalmi struktúrába való beilleszkedés, a hozzá való alkalmazkodás dominanciájáról tanúskodnak, ezért csak a vállalatvezetés politikai-hatalmi környezetének bevonásával írható le és magyarázható a vezetői tevékenység. Milyen a vezetői munka természete? Mit kell ténylegesen végeznie a vezetőnek? S miért éppen azt végzi, amit végez? E kérdésekre empirikus vizsgálataink eredményei alapján tudunk válaszolni.

Egy tekintetben megerősíthetjük Mintzberget: a vezetés nálunk is mindenekelőtt válaszoló és nem elemző, tervező tevékenység, vagy ahogy Mintzberg mondja: „A vezetés cselekvés és nem elmélkedés." A vezetés javarészt verbális folyamatokban valósul meg, ahol a vezető a verbális kommunikációs háló középpontja. Ezenközben sok információt szerez és ad tovább, s ezek segítségével dönt (elhárítja a zavarokat, elosztja az erőforrásokat, megegyezéseket köt). A kapcsolatkeresés és kapcsolattartás felfelé a tisztviselői jellegű vezetői munka alkalmazkodási kényszeréből, lefelé a belső érdek- és hatalmi viszonyok „kezelésére" irányuló törekvésből fakad. A személyi, gazdasági és politikai függés rendszerében valódi gazdasági erőfeszítések helyett a vezetők inkább a környezetet manipulálják, szervezés helyett kapcsolatokat építenek: így teremtenek lehetőséget a szabályozók alóli kibújásra, előnyök szerzésére a maguk és vállalatuk számára. Így lesz nagyobb a budapesti nagyvállalatok befolyása a politikára és a gazdaságirányításra, s így lesz tényleges hátránnyá a vidékiség és a kis méret. Aki távol van a döntési központoktól, aki nem tartozik a „tekintélyzónába", annak befolyást biztosító kapcsolatai sem alakulhatnak ki. Szakítanunk kell tehát a népszerű elképzelésekkel a „jó vezetésről", amely szerint általánosan alkalmazható management-ismeretekre, formális eszközökre, koncepciókra és normatív elméletekre van szükség. Vezetőink nagy része ugyanis szemmel láthatóan „kívülről irányított". Nemcsak szervezetük sikerét, de előrejutásukat is így alapozhatják meg. Az összeköttetések és a hosszú szolgálati idő mellett az aktív társadalmi-politikai tevékenység mutatkozik az előrejutást leginkább segítő tényezőnek. Ezért a párt- és kormánydokumentumokban megfogalmazott szerepelvárásokkal szemben a magyar vezetők magatartására mindenekelőtt az alkalmazkodás (sőt a túlalkalmazkodás) a jellemző.

Hiba lenne azonban morális megítélés alá vetni a vezetői túlalkalmazkodás jelenségét, hiszen sok ember hasonló viselkedésének mindig strukturális okai vannak. A jelenség a centralizált és hierarchizált rendszerek működési sajátossága. A vezetői tevékenység tartalmának leírása és elemzése így vezet el bennünket olyan magyarázó elméletekig, amelyek a vezetés vizsgálatát kiterjesztik a szervezetre (szervezettípusra, szervezeti struktúrára), sőt azon is továbblépve a szervezeten kívüli vonatkozásokra.

A nemzetközi irodalomban Crozier [3] elemzése haladta meg elsőként a korábbi korlátokat, amennyiben a szervezeteket nemcsak politikai rendszerekként ábrázolja, hanem kimutatja a struktúra, s benne a hierarchia szerepét a hatalmi rendszerben. A vezetők — más egyénekhez vagy csoportokhoz hasonlóan — igyekeznek hasznot húzni a bürokratikus struktúrák személytelenségéből és centralizáltságából. Crozier sem mutatott rá azonban arra, hogy a bürokratikus struktúrák érvényesítik és intézményesítik a hatalmi egyensúlytalanságot.

A politikai gazdaságtani megközelítés ezzel szemben kifejezetten a domináló hatalmi érdekekből vezeti le a struktúrákat. A vezetés általában és a vezetői tevékenység e felfogás szerint arra szolgál, hogy olyan társadalmi és materiális technológiákat fejlesszen ki, alkalmazzon és tartson fenn, amelyek biztosítják a fennálló hatalmi rendszer megőrzését. Más oldalról e megközelítés értelmében a vezetők

azért képesek különféle céljaikat mások révén megvalósítani, mert a struktúrát működtető szabályok biztosítják számukra az ehhez szükséges hatalmat. A vezető tehát egyszerre alkotója és terméke a hatalmi rendszernek. Létrehozza és fenntartja a hatalmi (kapcsolati) viszonyok olyan struktúráját, amelyben az irányított (vezetett) személyek a domináló hatalmi központ érdekei szerint cselekednek. Ennek megvalósítása érdekében a vezetők feladata biztosítani és szorosan felügyelni az irányítást mindazok felett, akik ellenállnak (vagy potenciálisan ellenállhatnak) a struktúrával szemben. Munkájukkal „beépítik" a szervezet tagjait az adott hatalmi rendszerbe, mégpedig az ideológiai indíttatású státuszok, a kvázi-autonómia és a hatáskörök alakításával.

Tarthatatlan ezért a környezettől elvonatkoztatott és depolitizált vezetői tevékenység- és szerepfelfogás. A politikai dimenziók mellőzése (vagyis a szervezeten belüli és kívüli hatalmi viszonyok homályban hagyása) nem kevésbé káros a vezetéskutatásra, mint az a megközelítés, amely a normatív vezetéselmélet alá rendelné a tevékenységet. A vezetői tevékenység mikro- és makropolitikai vonatkozásainak segítségével tárhatók fel a vezetők azon „rejtett" funkciói, amelyekkel a magatartási és intézményi struktúrákat, valamint mechanizmusokat újratermelik. A fennálló szocialista viszonyok között a politikai gazdaságtani megközelítés fontosságát alátámasztja, hogy e formációkat eddigi fennállásuk történelmi idejének nagyobb részében a politikai rendszer és a hatalom centralizáltsága mellett mindenekelőtt a társadalom és a gazdaság politikai túldeterminált sága jellemzi. Ismeretes, hogy különösen Kelet-Európában viszonylagosan elmaradott körülmények között, Közép-Európában pedig nem a saját talaján alakult ki a szocializmus, ezért eleve politikai alapon kellett szerveződnie. Ez az alaphelyzet számos konfliktus forrása lett: az egyik legsúlyosabb, hogy — részben a gazdasági alapok gyengesége miatt — a politikai hatalom kezdettől védekezésre kényszerült, ezért mindenekelőtt a személyi politikához, a káderállomány szelektálásához — mint alapvető biztosítékhoz — kötötte a rendszer (a politikai-hatalmi struktúra) fennmaradását. Ne gondoljuk, hogy ez csupán a hatalom átvételének korszakára érvényes! Még a magyar kormányzat által 1987-ben kidolgozott ún. kibontakozási program is a káderfeltételeket jelöli meg — ebben a tekintetben változatlanul — megvalósulása egyik garanciájaként. Mindez eleve „átpolitizálja", azaz elsősorban politikai funkcióvá teszi a vezetést és a politikai hatalmi rendszer bázisává, alapelemévé a vezetőt.

Összefoglalás, következtetések

A vezetői munka *politikai* jellege nemcsak a személyközi kapcsolatok felhasználásában nyilvánul meg (amellyel a vezető eléri, hogy mások valamit megtegyenek), hanem az intézmények kialakításában és újratermelésében is. Legyen bármely pozícióban, a vezető feladata megtervezni és folyamatosan megújítani gyakorlati eszközeit (beleértve az intézményeket) annak a hatalmi rendszernek a fenntartására, amelynek egyúttal teremtménye is. És éppen itt jelentkezik a vezetői munka elméletének és gyakorlatának dilemmája.

Kapitalista feltételek között a politikai gazdaságtani megközelítés radikálisnak és vezetőellenesnek látszik, mert azáltal, hogy lehetetlenné teszi a vezető szerepének a munka és a tőke konfliktusát figyelmen kívül hagyó technicista kezelését, kimutatja a kapitalista munkaszervezet instabil és irracionális jellegét és leleplezi a korábbi leegyszerűsítő vezetőképet. Éppen emiatt azonban a polgári management-teória fejlesztésére és megújítására is felhasználható lenne, mert hiába van legitimáló ereje a hagyományos vezetőfelfogásnak, az részleges és félrevezető képet ad a vezetői munka gyakorlatáról, különösen annak politikai elemeiről. A vezetők vi-

szont nem térhetnek ki a hatalmi-politikai problémák kezelése elől, ha szembekerülnek az intézményi-strukturális konfliktusokkal. Az a paradox helyzet alakul tehát ki, hogy ha a vezetők elutasítják munkájuk „radikális" értelmezési keretét, akkor csökkentik esélyeiket, képességüket egyik legfontosabb vezetői funkciójuknak, az őket szülő hatalmi rendszer fenntartásának, újratermelésének ellátására. Magatartásuk egyszerre mutatja, hogy milyen mértékben hat rájuk saját propagandájuk, illetve hogy milyen ijesztő intellektuális hatalma van a vezetéselméletnek.

A vezetőnek szocialista feltételek között is egyszerre kell biztosítania a szervezet gazdasági hatékonyságát és a politikai-hatalmi rendszerbe való szoros illesztését. A hatalmi rendszer centralizáltsága és hierarchizáltsága viszont azt eredményezi, hogy a gazdasági racionalitás alárendelődik a hatalmi szempontoknak. A hatalom megszerzése, megtartása és működtetése ebben a környezetben speciális vezetői tudást, képességeket kíván (fejleszt ki). *A korszak igazi vezetői szaktudása és fő tevékenysége a hatalomhoz kötődik.* A többi vezetőifunkció-tevékenység (planning, directing, controlling) csak ennek alárendelten, korlátozottan érvényesülhet. A vezetőkiválasztás speciális rekrutációvá válik, sajátos mentalitású vezetői réteg alakul ki, amelynek vezetési stílusa jellegzetesen hatalomközpontú. Így lesz a centralizációból korlátozott racionalitás, mert rendkívüli időszaktól eltekintve a centralizáció nagymértékben rontja a hatékonyságot. A szocialista gazdaságok alacsony hatékonyságának valójában ez az egyik alapvető forrása.

A társadalmi-gazdasági modernizáció lényege a különböző tevékenységi szférák (politika, gazdaság, tudomány stb.) elkülönülése. A nálunk kiépült modell azonban egyenesen útját állja a gazdasági racionalitás autonóm érvényesülésének. Ez a vezetői szerepek ellentmondásaiban is megjelenik. A vezető politikai szerepének dominanciája a menedzseri szerep fölött (mely utóbbi lenne hivatott a gazdasági racionalitás szempontjainak érvényesítésére) közvetlenül a társadalmi szférák elkülönülésének hiányából, modernizációnk visszamaradottságából fakad. A tevékenységek közötti kapcsolatok hierarchizáltak és átpolitizáltak.

Társadalom- és szervezetelméleti szempontból csak a tevékenységszférák differenciálódása lehet a vezetői tevékenységek és szerepek átalakulásának alapja. A tevékenységszférák elkülönülése természetesen nem vezetne zárt rendszerek kialakulásához, a kapcsolatok és áthatások — a vezetői szerepek kialakulását is befolyásoló — interakciója nem szűnne meg. De megváltozna a struktúra egésze és a kapcsolódások mechanizmusa. A politika és az állam új szerepkörének kialakítása során előbb ki kell bontakoztatni az eltérő társadalmi szférák sajátos racionalitásait, aztán koordinálni kell azokat, megteremteni a szférák közötti hatékony, de az egyes szférák autonóm működését nem sértő közvetítéseket. Ebből a gondolatmenetből egyenesen következik, hogy a hatékony vezetés feltételeinek kialakítása, a menedzseri szerep érvényesülésének biztosítása nem a hatalmi elit új konfigurációjának megteremtése révén történhet, amelybe bevonják a gazdasági vezetők egy részét, hanem mindenekelőtt a gazdasági tevékenységszféra racionalitás-szempontjainak kibontakoztatásával.

Csak ezen az úton juthatunk el a vezetési gyakorlathoz közelebb álló vezetéselmélet kifejlesztéséhez, és a hosszú ideig domináló normatív szervezéselmélet visszaszorításához. Releváns szocialista vezetéselmélethez a politikai rendszer elemzésén (és elemezhetőségén), ezzel egyben megújításán át vezet az út. Nemcsak azért, mert ma a vezetés alapjaiban politikai tevékenység, tehát természete a politika problémáinak érintése nélkül fel sem tárható, hanem azért, mert a vezetés hatékonyságának, tehát a vállalat vezethetőségének is ez a feltétele. Poulantzas éles megfogalmazásával: „a szocializmus vagy demokratikus lesz, vagy semmilyen" ([15] 265. l.).

Hivatkozások

[1] *Ágh Attila:* A polgári demokrácia mítosza és valósága. Kossuth Könyvkiadó, 1986.
[2] *Carlson, S.:* Executive Behavior: A study of the work load and methode of managing directors. Stomberg, Stockholm, 1951.
[3] *Crozier, M.:* A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[4] *Fayol, H.:* Ipari és általános vezetés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
[5] *Gulick, L.—Urwick, L.:* Papers on the Science of Administration. New York, 1937.
[6] *Guest, R. H.:* Of time and the foreman. Personnal, Vol. 32. 1956. 478—486. l.
[7] *Kaplan, A. L.:* Managerial activities in an organized anarchy and a rational organization: Community Mental Health Centers contrasted to Tranch Banks. Stanford University, 1979.
[8] *Kotter, J. P.:* The General Managers. The Free Press, New York, 1979.
[9] *Kurke, L. B.—Aldrich, H. E.:* Mintzberg was right! A replication and extension of The Nature of Managerial Work. Management Science, Vol. 29. No. 8. 1983. augusztus, 975—984. l.
[10] *McCall, A.—Segrist, C.:* In pursuit of the manager's job: building on Mintzberg. Technical report no. 14. Center for Creative Leadership, New York, 1986.
[11] *Mintzberg, H.:* The nature of managerial work. Harper-Row, New York, 1973.
[12] *Mintzberg, H.:* Power in and around organizations. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New York, 1983.
[13] *Pettigrew, A. M.:* The politics of organizational decision making. Tavistock, London, 1973.
[14] *Ponder, Q. D.:* The effective manufacturing foreman. In: Young, E. (ed.): Industrial Research Association. Proceedings of the Tenth Annual Meeting. Madison, Wisconsin, 1957. 41—54. l.
[15] *Poulantzas, N.:* State, power, socialism. Verso Books, London, 1980. Idézi Ágh A. [1] 280. l.
[16] *Sayles, L. R.:* Leadership. McGraw-Hill, New York, 1979.
[17] *Stewart, R.:* Managers and their jobs. Macmillan, London, 1967.

Heller Farkas:

KÖZGAZDASÁGTAN I—II.

Az elmélet valóságközelségében sokat nyert, mert sokkal közelebb jutott az élet bonyolultságához, mint még néhány évtized előtt is volt. Persze, az élet fotográfiája ma sem lett belőle és sohasem is lesz, mert nem is lehet. Az elmélet mindig oly gondolati szerkezet, melynek feladata nem az élet lefényképezése összes, vizsgálatunk szempontjából mellékes részleteivel, hanem alapösszefüggéseinek idealizált képe, mely az általános vonásokat világítja meg. Ezért meg kell tartanunk azt a maga tisztaságában, és tudatában kell maradnunk az elmélet használata korlátainak. Az elmélet hivatása pusztán az általános alapvető összefüggések feltárása és ezért olyan elmélet nincsen, amely az egyéni esetek sajátosságának vizsgálata nélkül eligazíthatna a gazdasági politika kérdéseiben.

A gazdasági politikának nem szabad azt az utat követnie, amelyen az elmélet a maga elszigeteltségében halad, midőn a történelmi fejlődést csak mellékesen részesíti figyelemben egyes gazdasági intézményeknek, mint pl. a pénznek a magyarázatában. A gazdasági politikának, amely irányítást akar adni a közgazdaság működésének és intézményeinek szabályozásában, ezek fejlődését mint az élet egységéből folyó adottságot kell tekintenie, amelynek figyelembevétele nélkül nem lehet sikeresen belenyúlni az élet alakításába. Behatóan kell ezért vizsgálnia a gazdasági szervezet fejlődését és annak tényezőit.

Ezért a *gazdasági politika történeti távlatot kíván.* Hiszen maga az emberi kultúra is történelmi fejlődés eredménye és nem kevésbé ez a közgazdaság, mint a kultúra egyik legbecsesebb terméke. Fejlődését a történelem erői irányítják és ezek megértése nélkül az élet helyes irányítása el nem képzelhető. *(Idézetek a könyvből.)*

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó reprint sorozatának kiadványa, 1988.
A két kötet ára összesen 325 Ft

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 11. sz. (1293—1306. l.)

KARDOS TAMÁS

A tőkefelhalmozás és a világpiac kapcsolatának tendenciái

A társadalmi tőke újratermelését leíró marxista elmélet hagyományosan elvonatkoztat a külkereskedelemtől. Az újratermelésre ható exogén tényezők a 17., 18. és 19. században nem voltak szerves következményei a tőkés árutermelés ellentmondásainak, s így azokat elméletileg sem lehetett levezetni az újratermelési folyamat törvényszerűségeiből. Ez — mutatis mutandis — a világpiac egészének 17., 18. és 19. századi mozgására is vonatkozik.

Az említett absztrakcióhoz azonban ma már azért sem helyes ragaszkodni, mert szemléletünk történelmietlenné válna. Amint a tőke újratermelése a 20. század közepére mindinkább világméretű folyamattá vált, s a termelés társadalmi-gazdasági feltételei háttérbe szorították a természeti feltételeket (még ha azok hatása nem is szűnt meg teljesen), úgy a világpiaci folyamatok is mindinkább a termelés adott, tőkés társadalmi-gazdasági viszonyainak közvetlen következményeivé váltak.

Ezen meggondolások mellett a tőkés világgazdaság számos új jelenségének értelmezése is megköveteli annak a hatásnak az elemzését, amelyet a külkereskedelem gyakorolhat az újratermelésre. Ehhez azonban a szóban forgó összefüggésre vonatkozó közgazdasági nézetek értékelésére van szükség. A tisztánlátást ugyanis mindmáig megnehezíti az a vita, amely — a termelésre gyakorolt hatásuk fontosságát illetően szembeállítva egymással az export mennyiségét és az exporttöbbletet — már a merkantilizmus és a klasszikus politikai gazdaságtan között kirobbant, majd az 1929—33-as világgazdasági válság kapcsán ismét fellángolt, egyrészt a klasszikus és neoklasszikus teóriát támadó keynesiánus iskola létrejöttével, másrészt Kalecki profitelméletével összefüggésben.[1]

A nemzeti jövedelem és a külkereskedelem közötti összefüggés keynesiánus ábrázolása

Az export és a nemzeti jövedelem alakulása közötti kapcsolat vizsgálatát a modern polgári közgazdaságtanban elméletileg és módszertanilag Roy Harrod alapozta meg 1933-ban publikált s azóta tucatnyi kiadást megért könyvében [4]. Az export-

[1] A merkantilizmus és a klasszikus politikai gazdaságtan közötti vita az értékelmélet körül forgott, s ezzel összefüggésben e két nézetrendszernek a produktív és improduktív munkáról vallott fölfogásában rejlő különbségeket is kifejezte. Ezért — noha e vitának számos gazdaságpolitikai vonatkozása is volt — megállapításaik nem tartoznak jelen írás tárgykörébe. Az 1930-as években a konjunktúraingadozások és gazdasági válságok kérdése került a vita homlokterébe — mondandónkhoz tehát az ekkor megfogalmazott nézetek kötődnek szorosan.

Kardos Tamás a KOPINT-DATORG, Konjunktúra-, Piackutató és Informatikai Intézet tudományos munkatársa.

multiplikátor megszületésének hátterében az angol gazdaság 1929—33-as válságának az a sajátossága áll, hogy a termelés (a GNP) visszaesésében az export csökkenése volt a döntő momentum. Ezt a jelenséget értelmezve Harrod a következőképpen érvel:

„Jelölje Y a nemzeti jövedelmet, E az export értéket, ... és i a jövedelmek külföldi eredetű árukra fordított hányadát (ami magában foglalja a hazai termelés nyersanyagimportját). Ekkor:

$$iY = E, \text{ avagy:}$$

$$Y = \frac{1}{i} E.$$

Így, ha E értéke adott, ... és i értéke is ismert, a jövedelem szintje meghatározható" ([4] 119—120. l.).

Harrod természetesen tisztában van azzal, hogy az utóbb felírt formula nem több egy matematikai azonosságnál. Megkísérli tehát bebizonyítani, hogy a felírt egyenlet valódi függvénykapcsolatot fejez ki: „... segíthet az olvasónak, ha lépésről lépésre vázoljuk a dolgot. Kezdjük ezt az exportőrök jövedelmével. Ez E-vel egyenlő, és ők $(1—i)E$ összeget költenek hazai termelésű árukra. Ezen hazai gyártású áruk eladóinak a jövedelme $(1—i)E$-vel egyenlő, és $(1—i)E$ összegű jövedelmüknek $(1—i)$-ed részét költik belföldön előállított termékekre. Ők tehát $(1—i)$ $(1—i)E$ összeget fordítanak hazai javak vásárlására. Így az emberek egy másik csoportja $(1—i)(1—i)E$ összegű jövedelemre tesz szert ezeknek a termékeknek a gyártásából, és ennek bizonyos hányadát ők is belföldön termelt javak megvételére fordítják. Ezért a belföldön előállított és otthon értékesített áruk eladásából származó jövedelem teljes összege:

$$(1—i)E+(1—i)^2E+(1—i)^3E+\ldots$$

Ez egy végtelen sorozat, de annak összege nem végtelen. Az elemi algebra szerint az összeg:

$$\frac{1}{i} E—E.$$

De az exportőrök jövedelme E-vel egyenlő. Ezért a teljes (nemzeti) jövedelem egyenlő:

$$\frac{1}{i} E\text{-vel.}$$

A nemzeti jövedelem elemzésének ez a módszere az ismert multiplikátor módszer. ... A nemzeti jövedelem meghatározható, ha ismert, hogy a jövedelemtulajdonosok jövedelmeik mekkora részét költik el olyan módon, hogy az nem áramlik vissza más [H] belföldi jövedelemtulajdonosokhoz. Ennek a résznek a reciproka (a fenti $1/i$) az ismert multiplikátor" ([4] 120—121. l.).

A későbbiekben Harrod feloldja egyszerűsítő feltételezéseit, s így a következő formulához jut el ([4] 129. l.):

$$Y = \frac{1}{i+s} (E+K).$$

(Ahol K a beruházások összege, i a jövedelmek külföldön elköltött része, s pedig azok megtakarított hányada.)

A fenti egyenlet változói közötti összefüggés alapján Harrod a következőket állapítja meg:

„Ha a jövedelem, amit egy ország az exportjából képes keresni, növekszik,

az növeli az ország egészének jövedelmét és tevékenységét, és fordítva. Megtörténhet azonban, hogy az export csökkenése olyan mértékben nyomja le egy országban a gazdasági tevékenység szintjét, beleértve a beruházási tevékenységet, hogy az import még nagyobb mértékben csökken, s ezért megkezdődik az arany beáramlása; de az exportmennyiség csökkenésének negatív hatása többet nyom a latban, mint amekkora élénkítő hatást az arany beáramlása gyakorolhat. ... az export értékének a változása nagyobb hatást gyakorolhat a tevékenység szintjére egy országban, mint a többlet vagy a hiány" ([4] 136—139. l.).

Az exportmultiplikátor-elmélet logikai bírálata

Az exportmultiplikátor-elmélet Harrod kezében eredetileg egy rendkívül súlyos újratermelési (és társadalmi) válság magyarázatául szolgált. Világos azonban, hogy ez az értelmezés csak az egyik fele az export és az újratermelés közötti összefüggésnek. A másik irányú megközelítés — ti. hogy miként befolyásolja az export alakulása a termelés bővülését — csak újabban került az érdeklődés középpontjába, amivel párhuzamosan az exportmultiplikátor-elmélet a célszerű gazdaságpolitika körüli viták egyik fontos argumentumává vált. A multiplikátor-elmélet szerint ugyanis — mivel az export autonóm megnövekedése önmagát meghaladó mennyiségű nemzetijövedelem-növekményt indukál — a gazdasági növekedés üteme (a foglalkoztatottság szintje) emelhető a kivitel fokozása révén.

Tegyük tehát úgy fel a kérdést: igaz-e vajon általában az export és a nemzeti jövedelem alakulása közötti azon mennyiségi viszony, amelyet ez az elmélet feltételez? Nos, az export multiplikatív hatására vonatkozó tétel azon a többnyire igaz tényen alapszik, hogy az imént idézett formula nevezőjében szereplő i és s változók összege kisebb 1-nél. (Bárhogyan értelmezzük is a megtakarítást,[2] a nemzeti jövedelem megtakarított és importra fordított hányada általában kisebb magánál a nemzeti jövedelemnél.) Az export és a nemzeti jövedelem változása közötti mennyiségi kapcsolatot jellemző szám tehát egynél nagyobb.

Igen ám, csakhogy ha valóban létezne ez a mennyiségi arány az export és a nemzeti jövedelem változása között, akkor azt kellene tapasztalnunk, hogy az export és a nemzeti jövedelem növekménye közül mindig az utóbbi a nagyobb. Bizonyos azonban, hogy a helyzet (legalábbis az utóbbi fél évszázadban) éppen fordított. Hosszabb szakaszt tekintve például minden fejlett tőkésországban az export növekménye a nagyobb; az export/nemzeti jövedelem arány az utóbbi négy-öt évtizedben növekedett. Ugyanakkor a rövidebb szakaszban az utóbbi két újratermelési válság (1974—75 és 1980—82) során az export ingadozása mindkét irányban nagyobb volt a termelésénél.

Az elmélet és a valóság közti ellentmondás nem oldható fel a multiplikátorformula „tökéletesítésével", további magyarázó változók szerepeltetésével (ahogyan azt újabban néhány megkísérlik)[3]. Mégpedig azért nem, mert a nemzeti jö-

[2] A keynesiánus elmélet például a nemzeti jövedelemnek azt a hányadát tartja megtakarításnak, amelyet nem fogyasztanak el, hanem felhalmoznak; ezt fejezi ki az $I = S$ egyenlőség. A fejlett tőkésországok nemzeti jövedelem számlarendszere (SNA) azonban az egyes jövedelemtulajdonos-csoportok (a vállalatok, a lakosság és az állam) folyó jövedelme és vásárlásra fordított kiadásaik különbségét veszi megtakarításnak.

[3] Thirlwall például azt veti föl, hogy az idézett formula csak akkor fejezi ki helyesen az export és a nemzeti jövedelem (illetve a változásaik) közötti mennyiségi kapcsolatot, ha feltesszük, hogy jövedelmének mindenki azonos hányadát költi külföldi árukra (importra), és ha ez a hányad változatlan. E megjegyzés reális magja annak belátása, hogy a nemzeti jövedelem (illetve annak változása) nem független az importtól. Mindazonáltal Thirlwall is kitart amellett, hogy az export növekedése önmagánál nagyobb nemzetijövedelem-növekményt indukál ([12] 57—71. l.).

vedelem összképletének Harrod-féle levezetése több vonatkozásban is hibás s ezen a képlet formáját érintő semmiféle korrekció sem változtathat.

A hiba egyik forrása az, hogy Harrod nem vizsgálta meg a képlete levezetéséhez felhasznált matematikai tétel gazdasági jelentését. Egy végtelen (mértani) sorozat tagjainak az összege ugyanis csak abban az értelemben nem végtelen, amennyiben egy ilyen sorozat határértékét tekintjük annak. Ezért bármely exportmultiplikátor-formula jelentése szabatos matematikai értelmezés szerint az, hogy ha a szóban forgó sorozatban szereplő hatványkitevő tart a végtelenhez, akkor a sorozat tagjainak az összege (jelen esetben a nemzeti jövedelem árösszege) tart egy bizonyos számhoz.

Kérdéses azonban, hogy valóban érvényesül-e ez a tendencia a gazdaságban. Az a végtelen (mértani) sorozat, amellyel Harrod a nemzeti jövedelemre fölírt képletének nem tautológikus voltát igyekszik bizonyítani, csak akkor veheti föl a bemutatott értéket, ha a termelők közötti áru- és pénzáramlás zavartalanul folytatódik — a végtelenségig.

Hanem ez a kiindulópont a tőkés árutermelésre vonatkozóan abszurd. A hiba másik forrása ugyanis az, hogy az exportmultiplikátor-elmélet nem veszi tekintetbe a tőkés termelés két alapvető jövedelemformája, a bér és a profit között különbséget. Emellett Harrod — s nyomában az egész irodalom — egyrészt azonosítja a termelők árbevételét jövedelmükkel, másrészt az árbevétel mozgásából — a termelési költségek alakulásának a vizsgálata nélkül — próbálja levezetni a nemzeti jövedelmet.

Először is, az export értéke (E) nem jövedelem; az exportőröknek az még csak az árbevétele. Így amikor Harrod E értékéből kiindulva — az áruk pénzbeni ellenértékének áramlása alapján — tesz kísérletet a nemzeti jövedelem meghatározására, akkor valójában nem az egyes (belföldi) termelők jövedelmeit, hanem az áruk eladásakor a termelők kezéhez befolyt pénzösszegeket, tehát az egyes termelők árbevételeit összegzi. Igaz persze, a pénzben mért nemzeti jövedelem ugyanakkora, ha azt akár mint a nemzeti jövedelmet alkotó áruhalmazt realizáló árösszeget, akár mint az összes (belföldi) jövedelemtulajdonos pénzjövedelmének az összegét tekintjük. (Hiszen ez csupán két különböző megközelítése egyazon kategóriának.) Ám ezen egyenlőség miatt az exportból származó árbevétel növekedése még nem vonja maga után sem az exportőrök jövedelmének, sem a nemzeti jövedelemnek az emelkedését.

Másodszor, Harrod nem veszi figyelembe, hogy a tőkés gazdaságban a vállalatok (a tőkések) és a lakosság (a bérből és fizetésből élők) jövedelmének a változása különbözőképpen hat a gazdasági növekedésre. A vázolt modellben a nemzeti jövedelem növekedésének két „szélső" esete van. Az egyik: nő a nemzeti jövedelem, ha emelkedik a vállalatok jövedelme, miközben a lakosságé változatlan. Tekintsük előbb ezt az esetet! A vállalatok, közöttük az exportáló vállalatok jövedelme az árbevétel és a költségek különbözete. Mármost ha a kivitel mennyiségi bővülése miatt emelkedik az exportőrök árbevétele, az csak akkor vezet jövedelmük növekedéséhez, ha az árbevétel növekedése meghaladja a költségek esetleges emelkedését. Költségekről azonban Harrod nem beszél. Azok alakulásának a vizsgálata nélkül viszont az árbevétel emelkedéséből nem következtethetünk arra, hogy nőtt a vállalatok jövedelme. Nem állíthatjuk tehát egyértelműen azt sem, hogy ilyenkor nő a nemzeti jövedelem.

Nézzük meg azonban a másik esetet is (a lakosság jövedelme nő, a vállalatoké pedig változatlan)! Mivel a vállalatok egyik költségtényezője (a bér) egyben a lakosság jövedelme is, ami része a nemzeti jövedelemnek, ezért felvetődhet: végül is mindegy, hogy a vállalatok árbevételének az export növekedéséből származó emelkedése közben miként alakulnak a termelési költségek. Hiszen ha a nemzeti

jövedelem csak a vállalatok és a lakosság jövedelmeire oszlik, akkor bármelyik nő is ezek közül, nő a nemzeti jövedelem is.

A vázolt helyzetben azonban csökkent a vállalatok részesedése a nemzeti jövedelemből, s a tőkés gazdaságban ez útját állja a nemzeti jövedelem növekedésének. A profitrés csökkenése esetén ugyanis a vállalatok tartózkodni fognak az árueladás fokozásától.[4]

Aligha hihető tehát, hogy tőkés árutermelés esetén a végtelenségig folytatódna a nagyobb exportárbevételből származó pénzösszegnek az egyes termelők közötti áramlása, egyre növekvő mennyiségű termék realizálását téve lehetővé. Mi több, az exportmultiplikátor-elmélet azt sem bizonyítja, hogy a nagyobb exportárbevétel valóban megnöveli az exportőrök jövedelmét — noha a vélelmezett folyamatnak ez az ugrópontja![5] Ekképp az exportmultiplikátor-elméletből az sem világos, hogy vajon az export növekedésének van-e egyáltalán hatása a nemzeti jövedelemre (vagy annak növekedésére), és ha van, akkor az miképpen érvényesül.

Végezetül — a kifejtettek alapján — megállapíthatjuk: minthogy Harrod nem szakított a nemzeti jövedelem és a különböző típusú egyéni jövedelmek közötti összefüggés Smith-féle (hamis) tételével, s a tőkés gazdaságban lezajló folyamatok ábrázolását csak a forgalmi szféra jelenségeire korlátozta, ezért Harrod érthetően nem jutott el az általános túltermelés és a nem egyenértékű nemzetközi csere világgazdasági következményeinek valódi magyarázatához.

Kalecki véleménye és a tények

Azt a felfogást, amely a külkereskedelem és a termelés közötti kapcsolat kérdésében az exporttöblet meghatározó szerepe mellett tör lándzsát, Kalecki fejtette ki elsőként (eredetileg 1934-ben megjelent) tanulmányában.

„Az új külföldi piac megszerzését — kezdi fejtegetését Kalecki — gyakran úgy emlegetik, mint a depresszióból kivezető egyik utat. Rendszerint azonban nem teszik hozzá, hogy ebben az összefüggésben nem az export abszolút mennyiségének, hanem inkább az exporttöbbletnek a növekedése a lényeges. ... A fellendülés külkereskedelem révén való ösztönzése céljából a profit kereskedelmi mérleg összetevőjének növekednie kell, azaz az importot meghaladó új exporttöbbletet kell elérnie. ... Ha azonban az export növekszik, és egyidejűleg az import ezzel egyenlő mértékben nő, akkor az összprofit változatlan marad; a nemzetközi kereskedelem fellendül, de az adott ország termelése nem növekszik, és nem lesz indíték a beruházási tevékenység bővülésére sem" ([6] 51—53. l.).

Az idézett megállapításokat akár Harrod téziseire adott válasznak is tekinthetnénk. Nincs bizonyíték azonban arra, hogy a szóban forgó tanulmány megírásakor Kalecki valóban ismerte volna az exportmultiplikátor-elméletet. Ám az exportpiacok problémája az 1929—1933-as válság időszakában elég általános volt

[4] Talán nem haszontalan ezt az állítást egy közelmúltból vett példával is alátámasztani. A vállalati jövedelmek említett ok miatt bekövetkezett aránycsökkenésének a konjunktúra alakulására gyakorolt hatását jól mutatja a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének 1986—1987. évi lassulása. (Bővebben lásd [10].)

A tárgyalt eset fényt derít arra is, hogy Harrod szerint a nemzeti jövedelem a különböző típusú egyéni jövedelmekből (profit, járadék, kamat és bér) tevődik össze, ahogy azt Smith állította. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy ezt a felfogást már Ricardo sem osztotta.

[5] Mint szó volt róla, Harrod igen óvatosan fogalmazott ebben a tekintetben, amikor azt írta: „Ha a jövedelem, amit egy ország az exportjából képes keresni, növekszik, az növeli az ország egészének jövedelmét és tevékenységét, és fordítva" ([4] 136. l.). Más (későbbi) szerzők már tényként fogadják el, hogy az export bővülése megnöveli a nemzeti jövedelmet, annak bizonyítása nélkül, hogy az exportárbevétel növekedése valóban kiváltja-e az exportőrök jövedelmének az emelkedését.

ahhoz, hogy a kérdés tüzetesebb vizsgálatára késztesse Kaleckit. Az európai országokban a külföldi követelések behajthatatlansága és a kivitel ezzel összefüggő csökkenése nyomán bontakozott ki a válság. Az érintett országok zöme ugyanakkor az exportot ösztönző intézkedéseket tett; egymással szinte versengve értékelték le valutáikat, miközben a más országok dömpingje ellen (kereskedelmi mérlegük védelmében) protekcionista intézkedésekhez folyamodtak. Így végül is olyan kereskedelmi háború bontakozott ki, amely maga is súlyosbította a válságot. Erről ma már könnyű megállapítanunk, hogy azért is történt így, mert a pénzügyi válság közepette nem volt olyan végső hitelező, aki vagy amely finanszírozni tudta volna az általános fizetésképtelenség miatt behajthatatlanná váló követeléseket. (Minthogy arra az aranyon alapuló pénzrendszer körülményei közepette, valamint megfelelő intézmények hiányában nem volt lehetőség.)

Kalecki számára azonban világos volt, hogy sem az általánossá váló fizetésképtelenség, sem a nemzetközi kereskedelem szétzilálódása nem tekinthető a válság végső okának. Egyebek mellett azért sem, mert a válságmechanizmus kérdését ekképp leszűkítenénk az újratermelés forgalmi, azon belül monetáris jelenségeire. S mivel a monetáris folyamatokat abban az időben közvetlenül a reálszféra mozgása határozta meg, a pénzügyi nehézségek (és az exportpiacok összezsugorodása) lényegében csak az újratermelés adott állapotának, a válságnak a felszíni tükröződései voltak. A válságok kitörésének okát illetően pedig az volt Kalecki nézete, hogy abban a tőkefelhalmozás ciklikus mozgása a döntő. Ezért állította elemzésének középpontjába a beruházások alakulásának a kérdését. A beruházások mozgását (más tényezőkkel együtt) a profit alakulása szabja meg. A külkereskedelem és a nemzeti jövedelem alakulása közötti összefüggés kérdését ezért Kalecki arra vezette vissza, hogy a külkereskedelem milyen módon hat a tőkések jövedelmére.

Magától értetődő, hogy amíg tart a termelés csökkenése, összezsugorodik a nemzeti jövedelem és a tőkések jövedelme, a profit is. (Az 1929—1933-as válságban az árszint is csökkent!) Így a tőkések összessége csak a külföldi piacokon tehetett szert többletprofitra. Viszont „... az importált áruk éppúgy vásárlóerőt szívnak fel, mint a belföldön előállított áruk, és ily módon mindaddig, amíg az exportot ellensúlyozza az import, az export nem járul hozzá a nemzeti termék piacainak bővüléséhez" ([7] 217. l.). A belföldi piacon a válság következtében értékesíthetetlenné váló árutöbblet számára tehát nem az összes export (illetve annak növekedése), hanem csak az exporttöbblet (illetve ennek bővülése) mértékéig teremtődik külföldön piac. (Arra a kérdésre, hogy a külföldi piac bővülését mennyiben segíti elő a külföldnek nyújtott hitel, később még visszatérünk.) A pénzjövedelmek oldaláról ez úgy jelenik meg, hogy — mivel az importért fizetett összeg az eladó országokban válik jövedelemmé (s az importáló ország tőkéseinek összes jövedelmére ezért az a költségekhez hasonló befolyást gyakorol) — a profitot csak az exporttöbblet növeli.

Kalecki érvelésének lényegét úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mivel a profit a termelésből származik, a tőkések összessége csak a növekvő termelés eredményeképpen tehet szert több profitra. S a külkereskedelem csak olyan mértékben eredményez profitot, amilyen mértékben bővíti a termelést. Idézett megállapításaival Kalecki tehát lényegében a korabeli gazdaságpolitikát bírálja.

A külkereskedelem révén belföldön szerezhető profit

Kalecki számára viszont az is világos volt, hogy a beruházások mozgása nem egyedül a profittól függ. Így például a beruházási döntéseket modellező egyenletében az állótőke-beruházásoknak a válságokat és fellendüléseket előidéző ciklikus moz-

gását az időegységre jutó profit- és tőkeállomány változásának függvényeként ábrázolta: a beruházási döntések a t időpontban aszerint nőnek vagy csökkennek, hogy pozitív vagy negatív irányú volt-e a profit változása, valamint csökkent-e vagy nőtt a tőkeállomány a $t-1$ időpontban. Így a $t+1$ időpont tényleges beruházásai (a t időpontban hozott döntéseken keresztül) attól függenek, hogy miként változott a profit és a tőkeállomány a $t-1$ időpontban [8].[6]

Kalecki beruházási egyenlete alapján azonban nem egészen világos, hogy a fellendülés — lényegében a beruházások növekedése — egyáltalán miért folytatódik azt követően is, hogy a tőkeállomány már ismételten növekedni kezd. Ettől a ponttól kezdődően (valamint akkortól is, amikor a ciklus lefelé tartó szakaszában megszűnik a tőkeállomány növekedése) az egyenletben szereplő két tényező hatása egymással ellentétessé válik, s így a beruházások alakulását meghatározó tényezők eredője nem ad egyértelmű magyarázatot a bekövetkező változásokra; a szóban forgó beruházási egyenlet a konjunktúraciklus egyes pontjain (éppen a kritikus fordulópontok körül) igen „bizonytalanná" válik.

Ez a probléma abból ered, hogy Kalecki az állótőke-állomány abszolút nagyságában beálló változásoknak tulajdonított jelentőséget. Ha azonban a tőkeállomány relatív, a mindenkori termelési szinthez viszonyított nagyságát, pontosabban ennek időbeni változását helyettesítjük be az említett egyenletbe, akkor ez a bizonytalanság eltűnik. Mert ha a termelőtőke kihasználtsága javul, akkor — bármennyit nőjön is közben a tőkeállomány — van indíték a beruházási tevékenység bővítésére. Ha a növekvő termelést — a kapacitások javuló kihasználtsága mellett — felveszi a piac, akkor a tőke értékesül, s a verseny közepette ez megköveteli annak további növelését. (Az ellenkező irányú mozgást nem szükséges részletezni.)

Ugyanakkor (a fentebb idézett Kalecki-tanulmányban szereplő példával ellentétben) egyáltalán nem biztos, hogy az export és az import azonos mértékű egyidejű növekedése esetében nem javulhat a kapacitások kihasználtsága valamely gazdaságban. Az importnak ugyanis van egy olyan — semmiképp sem elhanyagolható — hányada, amelyből a behozatal emelkedése egyáltalán nem rontja valamely más hazai ágazat helyzetét. Ilyenek a csak importból beszerezhető áruk, illetve olyan termékek, amelyekből a hazai termelés súlya elenyésző. Fellendülés során éppen az említett termékek importja emelkedik a leggyorsabban. A Kalecki által feltételezett helyzet bekövetkezésének ugyanakkor az is feltétele, hogy az export és import által érintett ágazatoknak azonos legyen a termelésen belüli aránya, valamint az általuk adott időszakban elérhető profit is. Ezek a feltételek azonban legfeljebb véletlenül teljesülhetnek, így még tényleges előfordulásuk sem biztosítana elégséges alapot az elméleti általánosításhoz.

Kalecki megállapításait tehát a következőkkel kell kiegészítenünk: a külkereskedelem révén a vállalatok nemcsak a külföldi piacon s közvetlen módon (exporttöbblet elérése révén) tehetnek szert profitra. Amennyiben ugyanis az export bővülése (növekedésének gyorsulása) a kapacitások jobb kihasználtságához vezet, nőni fognak a beruházások, és — *ceteris paribus* — nőni fog a profit is. A profit ilyen megszerzése abban különbözik az exporttöbblettől, hogy bár végső soron ezt is a külkereskedelem teszi lehetővé, mégsem közvetlenül a külkereskedelemben realizálják, hanem közvetett módon, a belföldi piacon.

[6] A fentiekhez (a későbbiek jobb megértése végett) meg kell jegyeznünk, hogy a beruházási döntések és a beruházások megvalósítása közötti késedelmet a tőkés gazdaság átlagában Kalecki egy negyedévre becsülte. Így a $t-1$ és $t+1$ időpont között hozzávetőleg féléves különbség adódik.

Mi határozza meg a világpiac kitágulását?

Mivel a tőkés árutermelés értelme végső soron a profit növelésére szolgáló tőke felhalmozása, nem nehéz felmérni a vázolt összefüggés jelentőségét a tőkés országok gazdasági fejlődése szempontjából. Ennyivel azonban nem intézhetjük el a dolgot. Ez csak elvi s ezért túlságosan is általános magyarázat arról, hogy az export alakulása miként befolyásolhatja a tőkefelhalmozást, ezen keresztül az újratermelés menetét.

Az export növelése csak akkor teremt pótlólagos beruházási lehetőséget, ha gyorsabban nő a termelésnél — ellenkező esetben nem javul a kapacitások kihasználtsága. Ahhoz pedig, hogy ez a folyamat általánossá váljék, a világpiacnak nem egyszerűen tágulnia kell, de a nemzetközi kereskedelemnek a termelésnél gyorsabban kell bővülnie. Csakhogy a világpiacon adott időszakban (adott árak mellett) mindig csak akkora tömegű árut lehet eladni, amekkora az országok együttes világpiaci kereslete. Ez a kereslet (az összimport) szükségképpen egyenlő a világpiaci kínálattal: az országok összes exportjával. A világgazdaság szintjén az egyes országok kereskedelmi aktívuma és más országok passzívuma kiegyenlíti egymást, s ezért — a nemzetközi munkamegosztás adott fejlettségi foka mellett — a világpiac tágulását végül is a termelés mindenkori szintje és annak változása határozza meg.

Valamely nemzetgazdaság persze nemcsak folyó jövedelméből vásárolhat külföldi árukat, hanem például valuta- (vagy arany-) tartalékai terhére is — ám e tartalékok előbb-utóbb kimerülnek. A hitel viszont már a tőkés árutermelés korai szakaszában is jelentékeny szerepet játszott a gazdasági folyamatokban, bár elsősorban a belső piacon. A 19. század folyamán — kivitelük fokozása céljából — egyes országok már külföldi kölcsönöket is adtak. Nyilvánvaló, hogy ha ez a gyakorlat általánossá és tömegessé válik, akkor a nemzetközi kereskedelem fellendülésének nem előfeltétele többé a termelés általános gyorsulása.

Mindez úgyszólván evidenciaként hat, ezért meglepő, hogy a világpiac kitágulását egészen a második világháborúig a termelés bővülése, pontosabban a világgazdaság centrumát alkotó legfejlettebb országcsoport gazdasági növekedése határozta meg. Valójában semmi különös nincs ebben. Az aranyon alapuló, illetve közvetve arra épülő pénzrendszerben ugyanis a hitelnyújtással történő pénzszaporításnak — a pénzkereslet és -kínálat oldaláról egyaránt — szigorú korlátot szab az újratermelés mindenkori állapota.[7]

Jelen tanulmányunkban még csak vázlatosan sem térhetünk ki azon folyamatokra, amelyek a második világháború utáni időszakban számottevően fellazították ezt a korlátot. Puszta illusztrációként az 1940-es évek amerikai segélypolitikájáról s annak legfőbb eszközéről, a Marshall-tervről kívánunk szólni.

1946 és 1952 között az Egyesült Államok összesen mintegy 20—25 milliárd dollár (visszafizetési kötelezettség és kamatteher nélküli) hitelt nyújtott az európai országoknak, amelyből 17 milliárd dollárt tett ki a Marshall-terv keretében folyósított összeg. A tranzakció pénzügyi lebonyolítása (egyszerűsítve) a következőképp történt: A központi bank (a FED), a Kongresszus jóváhagyása alapján, különleges számlát nyitott az európai országok javára, s ezzel párhuzamosan dollárt utalt át az európai országok központi bankjának. A Kongresszus felhatalmazta a FED-et a szükséges bankjegymennyiség kibocsátására — ami a banknak a nyomdaköltségen kívül semmibe nem került. Az Amerikából vásárolt árukért az európai országok ezzel a dollárral fizettek, amely kibocsátójához, a FED-hez került vissza — hogy később újra meg újra megtegye ezt az utat.

[7] A dolog lényegét Erdős Péter fogalmazta meg ([3] 59. l.).

Mi volt a hatása mindennek az amerikai gazdaságra? Nos, 1946 és 1952 között az amerikai végtermék (GNP) volumene évente átlagosan egy százalékkal nőtt. Az amerikai áru- és szolgáltatásexport növekedése ebben az időszakban évente 9,6, az állótőke-beruházásoké pedig 9,5 százalék volt. A részvénytársaságok (adózás utáni) profitja eközben megduplázódott; 9,1 milliárdról 20,2 milliárd dollárra emelkedett. Ebben a növekedésben (minthogy a kereskedelmi mérleg aktívuma csak 1947-ig nőtt, s a költségvetés deficitje folyamatosan csökkent) az élénk beruházási tevékenység játszotta a döntő szerepet.[8]

Világos tehát: ahhoz, hogy az export révén stabilizálódhasson, esetleg gyorsabbá is váljon a kapitalizmus fejlődése — vagyis ahhoz, hogy lehetővé váljon a tőkefelhalmozás addícionális bővítése, történelmileg magasabb üteme —, a legfejlettebb tőkésországoknak hitelt kell nyújtaniuk a világgazdaság más térségei számára. Ezt szem előtt tartva nézzük meg, hogy milyen tendenciák jellemezték a 20. század folyamán a világkereskedelem és a termelés alakulását!

1. sz. ábra

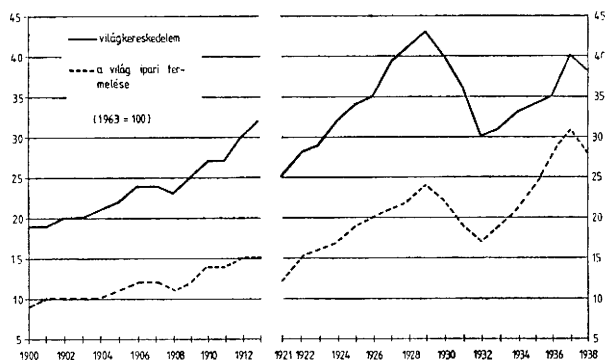

A világkereskedelem és a világ ipari termelésének 1900 és 1913, valamint 1921 és 1938 között

Az 1. sz. ábráról kiderül, hogy 1900—1913 és 1921—1938 között a nemzetközi kereskedelem mozgását a termelés alakulása határozta meg; a világpiac kitágulása akkor fokozódott, amikor gyorsabban nőtt a termelés, és fordítva. 1900—1913

2. sz. ábra

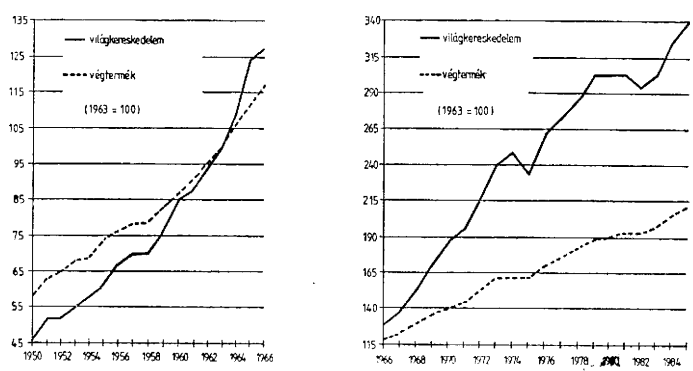

A világkereskedelem és a fejlett tőkésországok végtermékének alakulása 1950 és 1985 között

[8] Az adatok forrása: Survey of Current Business, U. S. Department of Commerce — Bureau of Economic Analysis, 1986. 2. sz.

között a világkereskedelem és a termelés volumene (évente átlagosan) egyaránt négy százalékkal nőtt. Az 1921—1929 közötti fellendülésben a termelés évi bővülése valamelyest meghaladta a 9 százalékot, míg a világkereskedelemé ekkor 7 százalékot ért el. 1929—1938 között a termelés átlagos növekedési üteme 1,7, a világkereskedelemé pedig —1,4 százalék volt. Ugyanakkor adataink azt is elárulják, hogy a világkereskedelem és a termelés bővülése közül összességében az utóbbi volt a gyorsabb. (A két indexsor azonos bázisa mellett ennek kezdőértéke a kisebb.)

Ezzel szemben — a 2. sz. ábra tanúsága szerint — a világpiac 1950—1985 között nagyobb mértékben bővült az OECD-régió termelésénél. Amíg az utóbbi évente átlagosan 3,8 százalékkal nőtt, addig a világkereskedelem éves bővülése 5,9 százalékot tett ki. De ezt a periódust indokolt tüzetesebben is szemügyre venni.

1. sz. táblázat

A világpiac (A) és a termelés[a] (B) bővülése
(százalék)

Időszak	A	B
1950—58	5,5	3,8
1958—66	7,9	5,1
1966—73	9,3	4,6
1973—79	4,0	2,6
1979—85	1,9	2,0

Megjegyzés: [a] Az OEDC-országok GDP-je.

Az 1. sz. táblázatból az derül ki, hogy az egyes időszakokban a világkereskedelem és a termelés növekedése nem azonos mértékben (sőt néha ellentétes irányban) változott. 1958-ig a világkereskedelem és a termelés növekedése lényegében megegyezik a vizsgált teljes időszak átlagával. 1958 és 1966 között a világpiac kitágulása és a termelés bővülése is fokozódott, az előbbi azonban nagyobb mértékben. A legkülönösebb fejleményt a következő periódusban (1966—1973) tapasztalhatjuk: a világgazdaság centrumát alkotó legfejlettebb országcsoport termelésének lassulásával párhuzamosan a világkereskedelem bővülése nem lanyhult, hanem ellenkezőleg: fokozódott. Az 1973 és 1979 közötti időszakban (a megelőzőhöz képest) még csaknem azonos mértékben esik a világpiac kitágulásának és a termelés bővülésének az üteme. 1979 óta viszont a világkereskedelem lanyhulása nagyobb, mint a termelésé. (Ebben a periódusban a termelés évi átlagos növekedése mintegy a fele, a világkereskedelem bővülése azonban alig a harmada az 1950 és 1985 közötti átlagos értéknek.)

Megítélésünk szerint nem szorul külön bizonyításra, hogy a világpiac 1950 és 1979 között óriási mértékű kitágulása, különösen pedig a nemzetközi kereskedelem 1966 és 1973 közötti fellendülése hátterében a fejlett tőkésországok hitelexpanziója áll. Közismert tények tanúskodnak erről; így mindenekelőtt a folyamat másik oldala, az 1970-es évek végére tömegessé vált eladósodás. Van azonban a dolognak egy-két olyan mozzanata, amelyről részletesebben is szólnunk kell.

Megjegyzések a hitelkínálat korlátozott voltáról

Ismeretes (és adataink is mutatják), hogy a fejlett tőkésországok konjunktúrája az 1960-as évek utolsó harmadában megtorpant. E jelenség mögött az állótőke-beruházások növekedésének mérséklődése húzódott meg. A beruházások lassulása

viszont nagyobb mértékű volt a termelésénél. Amíg 1958 és 1966 között az állótőke-beruházások növekedése a piac bővülésének mintegy negyedét tette ki a fejlett tőkésországok átlagában, addig az 1966—1973-as időszakban ez az arány már csaknem egészen egyötödöt ért el. E változás hatására nemcsak a beruházási ráta, de a profitrés is csökkenni kezdett. A konjunktúra romlása tehát végül is a jövedelemmegoszlásban a profit rovására végbement változás következménye volt.[9]

Ezzel párhuzamosan 1966-tól kezdődően a fejlett tőkésországok piacainak bővülésében jelentősen megnőtt az export szerepe: 1960 és 1966 között az OECD-térségben a kivitel növekedése annak még csak alig 16, 1966 és 1973 között már mintegy 28 százalékát adta. Az export ilyen mértékű fokozása nem csupán a külföldnek nyújtott (lényegében a világpiaci kereslet gyorsabb bővülését lehetővé tevő) hitelek növelését igényelte. A hitelek folyósításának a növekedése akkor magukban a fejlett tőkésországokban is felgyorsult.

2. sz. táblázat

A magánszektornak nyújtott belföldi hitelek alakulása néhány feljett tőkésországban
(Éves átlagos növekedés százalékban)

Ország	1950—58	1958—66	1966—73	1973—79	1979—85
Egyesült Államok	6,9	11,4	13,6	10,0	12,4
Japán	—	17,7	18,6	10,5	9,2
NSZK	20,9	15,6	12,3	8,7	7,1
Franciaország	16,7	14,7	18,3	16,4	11,4
Anglia	—	11,8	18,5	12,2	17,2
Olaszország	15,0	16,3	15,2	15,8	14,7
Kanada	9,3	10,3	15,6	20,3	10,3
Összesen[a]	13,8	14,0	16,0	13,4	11,8

Forrás: IMF Statistical Yearbook, 1986, 1987.
Megjegyzés: [a] Súlyozatlan számtani átlag.

A vállalatok hitelkereslete 1966 és 1973 között lényegében a profit lassuló és az export gyorsuló növekedése miatt fokozódott[10] — bár abban (érthetően) a spekulációnak is szerepe volt. A viszonylag alacsony kamatláb mellett a kölcsönből finanszírozott termelés- és piacfejlesztés jövedelmezőnek bizonyult. A fokozódó hitelnyújtással együtt azonban a forgalomba került pénzmennyiség növekedése is

gyorsabbá vált, ami — a termelés lassabb bővülése mellett — nyilvánvalóan

[9] A gazdasági növekedés ütemének ezt a lanyhulását egyes szerzők a műszaki fejlődés lassulásával magyarázzák. Ezt a nézetet vallja például az amerikai E. F. Denison [2], őrá is hivatkozva a szovjet Sz. M. Menysikov [11]. A hazai irodalomban Bródy András fejtett ki ehhez közel álló véleményt [1]. Az említett szerzők azonban nem veszik figyelembe, hogy a bruttó állótőke-beruházások növekedése a műszaki fejlődés változatlan üteme mellett is lassulhat. Az állótőke-állomány gyorsított pótlása ugyanis véges folyamat. Mi több, a bruttó állótőke-beruházások növekedése még azt megelőzően megtorpan, hogy befejeződne az új műszaki-technikai eredményeknek a termelőtőkébe való bekebelezése. Mégpedig akkor, amikor a pótlási lehetőségek fokozatos szűkülése miatt a beruházások egyre nagyobb része már kapacitásbővítő hatású. Ilyenkor a konjunktúra szükségképpen rosszabbodik.

[10] Az 1966—1973-as időszakban a belföldi hitelezés növekedése viszonylag jelentősen lassult az NSZK-ban (és kisebb mértékben Olaszországban). Úgy tűnhet tehát, hogy a hitelexpanzió nem volt általános jelenség. A helyzet azonban más. Az NSZK-ban 1967-ben válság zajlott le. A gazdaságpolitika ekkor nagyobb hangsúlyt helyezett a márka árfolyamának a védelmére, mint a konjunktúra élénkítésére. Így a termelés csökkentésének éppen a hitelválság vált egyik okává, amelyet 1967 végétől fordulat követett. (Az említett időszak fejleményeiről lásd [10].)

inflációs hatással járt. Ezért az 1966 és 1973 közötti hitelexpanziót joggal tarthatjuk a fejlett tőkésországokban az 1960-as évek utolsó harmadától nekilendült infláció egyik okának.

A növekvő hitelnyújtás nemcsak a fejlett tőkésországokban fejtett ki áremelő hatást, hanem a világpiacon is. Közismert, hogy a nyersanyagok és élelmiszerek árának alakulását (ellentétben a késztermékekével) a kereslet változásai határozzák meg. Egyáltalán nem tekinthető tehát véletlennek, hogy az említett termékek világpiaci árának az emelkedése éppen az 1960-as évek utolsó harmadától gyorsult meg. Következőleg az 1960-as évek végén bekövetkezett világpiaci árrobbanás nem véletlen jelenség, s nem is valamiféle strukturális válság tünete, hanem a nemzetközi kereskedelem hitelexpanzióval mesterségesen előidézett fellendülésének a következménye. Ezen belül számos véletlenszerű (s nem is csak gazdasági) tényező játszott szerepet abban, hogy egyes áruk ára miért éppen a tapasztalt mértékben nőtt.

A belföldi hitelnyújtás növekedésének lassulása az 1973—1979-es periódusban még nem jelentett teljes fordulatot a hitelpolitikában, inkább csak óvatos kísérlet volt az infláció mérséklésére. Egyrészt a bankok továbbra is növekvő mértékben folyósítottak hitelt kormányaiknak az egyre duzzadó költségvetési deficitek finanszírozásához, valamint külföldieknek is, másrészt a pénz továbbra is olcsó maradt; a kamatláb — különösen az infláció üteméhez képest — igen alacsony volt.

A hitelnyújtás eszkalációjának végül is a következők vetettek véget: 1. Az árszintemelkedés üteménél alacsonyabb kamatláb miatt a pénztőke profitja az átlagosnál nagyobb mértékben csökkent. A profit ilyen újraelosztása mellett egyre mérséklődött a bankok érdekeltsége újabb hitelek folyósításában. 2. Az infláció fokozódása és a termelés romló jövedelmezősége mindinkább fokozta a hitelkeresletet (különösen a nemzetközi hitelpiacon), ám a fölvett hitelek egyre nagyobb arányban a korábbiak visszafizetését fedezték. 3. Az idő haladtával a bankoknál elhelyezett betétek növekedése lassúbbá vált a kihelyezéseknél, s így a bankok mindinkább likviditásszűkébe kerültek. 4. A második olajárrobbanás világossá tette, hogy a jövedelmezőség adott foka által indokolt termelésbővüléshez képest túlfűtött a világpiaci kereslet.

Az 1979—1985-ös szakaszban a belföldi hiteleknél lassulást, a külföldieknél viszont zuhanásszerű visszaesést látunk. A külföldi nettó bankhitelek az 1975—1979. években még átlagosan 33 százalékkal nőttek; 1979 és 1985 között azonban már 2,9 százalékkal csökkentek.[11] Ez a tény teszi érthetővé a világpiac bővülésének megtorpanását, azt, hogy a világkereskedelem ebben az időszakban már nem nőtt gyorsabban, mint a termelés. Amihez hozzátehetjük: amikor a külföldi hitelek összege megcsappant, s vele — egyelőre — véget ért a jó világpiaci konjunktúra, akkor a világpiaci árarányok alakulásában szükségképpen a korábbival ellentétes irányú folyamatnak kellett kezdődnie. (Amiben persze az árrobbanás kiváltotta alkalmazkodás, a fejlett tőkésországok fajlagos anyag- és energiafelhasználásának a legújabb műszaki eredményekre épülő óriási mértékű csökkenése is szerepet játszott.)

[11] A Nemzetközi Fizetések Bankja (a BIS) számára jelentést készítő bankok által újonnan folyósított nettó külföldi bankhitelek összege 1975-ben 40 milliárd dollárra rúgott. A hitelnyújtás 1981-ig folyamatosan nőtt, amikor is 165 milliárd dollárt tett ki. S jóllehet az 1982—1983-as csökkenés után ismét nőttek a külföldi hitelek, az 1986. évi adat csak 160 milliárd dollár. (BIS Jahresbericht, 47., 50., 53., 57. sz.)

Az újratermelés ellentmondásainak formaváltozása

A vázolt folyamatok és összefüggéseik alapján — noha azok természetesen további vizsgálatot igényelnek — néhány olyan következtetés vonható le a tőkés világgazdaság és a konjunktúraingadozások működésének a külkereskedelemmel kapcsolatos jellemzőit illetően, amelyek pontosítják eddigi ismereteinket.

A fejlett tőkésországok gazdaságpolitikája 1966-tól kezdődően fokozottan igyekezett javítani a megnövekedett „termelőképességű" kapacitások kihasználását. Egyrészt a deficitfinanszírozás eszközéhez nyúltak, másrészt az olcsó pénz politikájával próbáltak újabb lendületet adni a beruházásoknak. Ezt a célt szolgálta az export élénkítését (is) segítő hitelexpanzió. A tények tanúsága szerint azonban sem a belföldi kereslet, sem a világpiac élénkítése nem gyorsította a beruházások növekedését: együttesen sem állták útját a konjunktúra romlásának, a jövedelemmegoszlásban a profit rovására bekövetkezett eltolódásnak.

Ami ezen belül a világpiac hitelekkel előidézett fellendülését, illetve a fejlett tőkésországok kivitelének arra támaszkodó gyorsulását illeti, abból a következőt kell kiemelnünk: a nemzetközi kereskedelem 1966—73 közötti fellendülése nem növelte meg a fejlett tőkésországok exporttöbbletét. Azért nem, mert — noha exportjuk növekedése gyorsabb volt importjuknál — a világpiaci fellendülés nyomán a nyersanyag- és élelmiszerárak növekedése meghaladta a késztermékekét.[12] S mivel az előbbi árucsoportból a fejlett tőkésországok nettó importőrök, amit a réven nyertek volna — a gyorsabban bővülő export következtében —, azt elveszítették a vámon: a világpiaci árarányok számukra hátrányos alakulása következtében.

Miként tehát a keynesi recept szerinti állami gazdaságszabályozás, akként a világpiac — hitelekkel finanszírozott — gyorsított kitágításával elért exportnövekedés is inkább abban az értelemben hatott stabilizálóan a fejlett tőkésországok újratermelésére, hogy mérsékelte a tőkefelhalmozás hanyatlását, valamint az általa keltett kumulatív folyamatokat. *A kivitel mennyiségének (illetve az export bővülésének) tehát* — az általános vélekedéssel ellentétben — *elsődlegesen nem a növekedési ütem gyorsításában, hanem a tőkés gazdaság válsághajlama csökkenésében van szerepe.*

E folyamat másik oldalaként viszont a fejlett tőkésországok újratermelésük immanens ellentmondásait a világgazdaság egészére viszik át. A kapitalizmus stabilizációja megköveteli a tőkefelhalmozás folyamatának minél zavartalanabb biztosítását. Ehhez tendenciájában egyre inkább szükség van a „külső piacokra". A világpiacnak a termelésnél gyorsabb kitágítása viszont egyre növekvő külföldi hitelek folyósítását igényli, mert „Csak olyan mértékben lehet a belföldön eladatlan árufelesleget külföldön elhelyezni, amilyen mértékben a tőkés rendszer kölcsönt nyújt a nem kapitalista világnak" ([5] 218. l.). A világpiacon ma már tehát *szükségképpen adós-hitelező viszony bontakozik ki.* Hanem a hitelexpanzió — inflációs hatása miatt — egy ponton a visszájára fordul; adósságválságba csap át! Ugyanakkor mindez a világpiaci árarányok robbanásszerű ingadozásaival jár együtt. Eképpen *a világgazdaság működését manapság a tőke újratermelésének ingadozásokkal terhes folyamata határozza meg.* A 18—19. századi kapitalizmus válságciklusával szemben — amikor a tőke társadalmi újratermelése nagyobbrészt nemzeti keretek közt, valamint a tőke alkotórészeinek periodikusan tömeges el-

[12] A nyersanyagok (beleértve az energiahordozókat) és az élelmiszerek ára 1956 és 1966 között évente átlagosan 0,4 százalékkal csökkent, a késztermékeké 1,3 százalékkal nőtt. Ezzel szemben 1966 és 1973 között megfordult az arány; az előbbi árucsoport árnövekedése évente 9,2, az utóbbié 6,7 százalékot tett ki. (Az adatok forrása azonos az 1. és 2. sz. ábráéval.)

értéktelenedésén keresztül ment végbe — a 20. század második felében egy olyan válságtípus kibontakozását figyelhetjük meg, amelyben annak ellenére, hogy jelentősen mérséklődtek a tőkefelhalmozás folyamatának kilengései, annak hatása továbbra is számottevő maradt, miközben a válsághajlam csökkenésének áraként e válságtípus színterét már a tőkés világgazdaság egésze alkotja.

Hivatkozások

[1] *Bródy András:* Lassuló idő. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
[2] *Denison, E. F.:* Eccounting for Slower Economic Growth. The United States in the 1970s. The Brookings Institution, Washington, D. C., 1979.
[3] *Erdős Péter:* Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
[4] *Harrod, R.:* International Economics. James Nisbet and Co., Digswell Place, Cambridge at the University Press, 1966.
[5] *Kalecki, M.:* A tőkés gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok 1933—1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[6] *Kalecki, M.:* A külkereskedelem és a „belföldi export". Az [5] kötetben.
[7] *Kalecki, M.:* A hatékony kereslet problémája Tugan-Baranovszkijnál és Rosa Luxemburgnál. Az [5] kötetben.
[8] *Kalecki, M.:* A beruházást meghatározó tényezők. Az [5] kötetben.
[9] *Kardos Tamás:* Klasszikus típusú volt-e az NSZK 1974—75. évi gazdasági válsága? Közgazdasági Szemle, 1983. 3. sz.
[10] *Kardos Tamás:* Cserearány-változás és jövedelmek. Közgazdasági Szemle, 1988. 2. sz.
[11] *Menysikov, Sz. M.:* A mai kapitalizmus: válságról válságra. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
[12] *Thirlwall, A. P.:* Balance of Payments Theory and the United Kingdom Experience. The Macmillan Press Ltd., London, 1980.

ERŐFORRÁS-TARTALÉKOK A VÁLLALATI GAZDÁLKODÁSBAN
(Szerk.: Chikán Attila)

A közgazdaságtan különböző szintjein (a „hétköznapi" közelítésmódtól a „tiszta" elméletig) számos zavaros, rosszul definiált fogalmat, kifejezést használ. E viszonylag fiatal tudomány fogalmi rendszere még napjainkban is kialakulatlannak tekinthető — ezt a közgazdaságtudomány relatív fejletlensége mellett tulajdoníthatjuk annak a ténynek is, hogy a közgazdasági fogalmak társadalmi viszonyokat tükröznek, s így használatuk nem mentes (sokak szerint nem lehet mentes) az ideológiáktól és érdekektől függő használattól —, ez pedig nem használ a fogalmi tisztázásnak.

A sok bizonytalan tartalmú fogalom egyike a *tartalék* is. Hazánkban leggyakrabban a közgazdasági publicisztikában találkozunk vele. „Az előttünk álló egyik legfontosabb feladat a belső tartalékok feltárása és jobb kihasználása." Ez a mondat az utóbbi évtized szinte bármely fontosabb gazdaságpolitikai nyilatkozatában szerepelhetne...

De mi is a tartalék, miért jelenik meg (termelődik újra) a gazdaság valamennyi szintjén (a háztartástól, sőt egyéntől a népgazdaság egészéig? A tartalékok feltárásától várhatjuk-e — s milyen mértékben — a gazdaság hatékonyabb működését? Ezen kérdéskör megválaszolásához természetesen a tudományos igényű vizsgálódás eszközeihez kell fordulnunk.

Az általunk használt tartalékfogalmat egy meghatározott leíró közgazdaságtani megközelítés alapján definiáltuk, s természetesen nem állítjuk, hogy ez a „legjobb" definíció — mindenesetre munkaképesnek bizonyult abban a körben, amelyben alkalmaztuk: a vállalati erőforrás-tartalékokra nézve. *(Idézetek a könyvből.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 79 Ft

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 11. sz. (1307—1328. l.)

BANAI MIKLÓS—LUKÁCS BÉLA

Fogyasztásnövekedés, gesztációs és szabályozási késés

Bevezetés

A gazdaságok fejlődése nem mentes a szakaszosságtól. Ennek egyik oka a beruházási tevékenység egyenetlensége. Az ingadozásokat a gazdasági elmélet hosszú időn keresztül kiküszöbölendő zavaroknak tekintette. Ezt kérdőjelezte meg pár évvel ezelőtt Kovács János és Virág Ildikó [1] egy erősen sarkított modellben, megmutatva, hogy az időben *változó* beruházási politika az adott tervidőszakban nagyobb összfogyasztáshoz és nagyobb átlagnövekedéshez vezet, ugyanakkor nagyobb tőkemennyiség halmozódik fel a tervidőszak végére, mint az időben egyenletes beruházási stratégia esetén. Az így megadott beruházási pályájuk — Kovács és Tarján [2] következtetéseivel összhangban — orrnehéz, azaz a tervidőszak elejére koncentrálja a beruházást, végére a fogyasztást. A ciklus tehát adott esetben hasznunkra fordítható.

Harrod 40 évvel ezelőtti felvetése nyomán bevonult a közgazdaságtan eszköztárába a mechanikában már Newton óta gyümölcsözően alkalmazott *dinamikus leírási módszer* [3]. Az elmúlt évtizedek igazolták e módszer közgazdasági hasznát. Ennek az a lényege, hogy egy időben változó rendszer pillanatnyi állapotából jósolja annak későbbi állapotát. A newtoni mechanika megalkotása után egy évszázaddal sikerült variációs problémaként újrafogalmazni a dinamikus leírási módszert. Egy korábbi írásunkban [4] megmutattuk, hogy a fogyasztás maximalizálása a mechanika variációs formalizmusával izomorf egyenletekre vezet. Ennek folytatásaképpen most a Kovács—Virág dolgozat főbb következtetéseit vizsgáljuk egy általánosabb modell kereteiben. Közvetett célunk a mechanika dinamikai leírása talán leggyümölcsözőbb módszerének közgazdasági alkalmazása. (A módszer alkalmazásának néhány technikai vonatkozását az olvasó részletesebben megtalálhatja [5] és [6] írásokban.)

Az [1]-ben elemzett beruházási pálya „mindent vagy semmit" típusú szakadásos pálya, amelyet nyilván nem lehet közvetlenül konkrét gazdaságra alkalmazni. Korábbi cikkünkben [4] megmutattuk, hogy a fogyasztás tervidőszak alatti optimum-feltétele a variációszámításból [7] — és az elméleti mechanikából — jól ismert Lagrange-függvényhez vezet, melyből kiindulva jól kidolgozott módszer van az optimális beruházási pálya differenciálegyenlet segítségével történő konstruktív meghatározására. Ennek az egyenletnek azonban csak akkor van megoldása, ha a tőkehatékonysági tényező függ a beruházási hányadtól. Alapfeltevésünk az volt, hogy az aktuális növekedési ütem az aktuális beruházási hányad *egyértelmű, nem lineáris* függvénye. Az ebből levezetett optimális beruházási pályák

Banai Miklós, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Elméleti Fizika Tanszék; *Lukács Béla*, a fizikai tudomány doktora, főmunkatárs, Központi Fizikai Kutatóintézet, RMKI.

majorálják a Kovács—Virág-féle „mindent vagy semmit" típusút, és a várakozásnak megfelelően kezdetben magas, később csökkenő beruházást igényelnek, azaz orrnehezek. Meglepő tulajdonságuk viszont, hogy a beruházási hányad nem folytonosan változik rajtuk — bár az [1]-belinél kisebb szakadásokkal. Sajátos továbbá, hogy az optimális megoldás végtelen sok ugrást tartalmazó pályához tartozik. Most részletesebben elemezzük, hogy e tulajdonság mivel függ össze. Elejtjük az aktuális növekedési és beruházási ráták közti közvetlen kapcsolat feltételezését (amely megszorítás legalábbis bizonyos gazdaságokra túl erős lehetne), és ehelyett egy általánosított Harrod—Domar-féle dinamikus egyszektoros gazdaságra alkalmazzuk a variációs módszert. Ebben a modellben az aktuális tőkehatékonyság az aktuális beruházási hányad *egyértelmű* függvénye lesz. Eredményünk az, hogy az ilyen gazdaság kisebb hajlamot mutat a beruházási hányad ugrásaira, mivel a növekedési ütemet egy hosszabb múltbeli időszak befolyásolja. Az általunk most vizsgált esetben az optimum szakadásmentes pályához tartozik.

Modellünk lehetővé teszi a beruházások véges átfutási idejéből adódó fogyasztáscsökkenés mértékének meghatározását is, vagyis vizsgáljuk az időbeli késleltetést is.

Modellünk figyelemre méltó eredménye annak elméleti bizonyítása, hogy a *fogyasztás* maximalizálására törekvő gazdasági stratégia dinamikusabb fejlődést produkál, mint a pusztán a növekedést preferáló stratégia.

Előzmények

Kiindulásként összefoglaljuk a Kovács—Virág modell [1] feltevéseit és ezek [4]-beli általánosítását. [1] a Harrod—Domar-féle egyszektoros dinamikus gazdasági modellből indult ki. Jelölje $Y(t)$ a nemzeti jövedelmet a t időpillanatában, $K(t)$ a rendelkezésre álló tőke mennyisége, $s(t)$ a pillanatnyi beruházási hányad, c a tőkehatékonyság, T a vizsgált tervidőszak hossza és F az ez alatti összfogyasztás. Ekkor a Harrod—Domar modell szerint:

$$\dot{K} = sY, \tag{1}$$

$$Y = cK, \tag{2}$$

$$F = \int_0^T (1-s)Y\,dt. \tag{3}$$

Itt c állandó, de az s beruházási hányad időben változhat. (A pont idő szerinti differenciálhányadost jelöl.) Olyan $s(t)$ függvényt nevezünk optimális beruházási pályának, mely a T tervezési időszak egészére maximális fogyasztást ad. [Az (1—3) egyenletek szerint F $s(t)$ funkcionálja.] Eredményük az volt, hogy az optimumot nem az s = állandó egyenletes beruházás adja: a legjobb ilyen pálya összfogyasztását is majorálják időben változó s-űek. A ténylegesen bemutatott példa egy „mindent vagy semmit" típusú pálya volt, azaz $t=t_0$-ig $s=1$, utána $s=0$.

Ez, bár valóban jelzi, hogy nem feltétlenül az egyenletes beruházás ad optimumot, nyilván nem reális példa. A szerzők ezt hangsúlyozták is, két megjegyzést téve. Először, hogy reálisabb lenne minimális és maximális s-et meghatározni, és az optimális pálya alkalmas időben a maximumról a minimumra ugrana. Másodszor, hogy egy valósághűbb számításban a beruházási hányad nem éles átmenettel változna, de mindenesetre az időszak elején magasabb, végén alacsonyabb lenne.

Egy korábbi cikkünkben [4] megmutattuk, hogy Kovács és Virág modellje általánosítható és fő eredményei változatlanok maradnak. Ekkor a fogyasztás maximálása az alábbi szélsőérték-feladathoz vezet. Az (1) és (2) megoldása

$$Y(t) = Y_0 e^{c\int_0^t s(t')\,dt'} \tag{4}$$

Ezt (3)-ba írva kapjuk:

$$F = Y_0 \int_0^T [1 - s(t)] e^{\int_0^t cs(t')\,dt'}\,dt. \tag{5}$$

Ezen $F[s(t)]$ funkcionál szerepel [1]-ben, és maximumot sima $s(t)$ függvényen nem vehet fel [4], [5]. Ahhoz, hogy a variációs problémának lehessen jól viselkedő (sima) megoldása, a kitevőben, s-ben nemlineáris kifejezésnek kell megjelennie [5].

A legegyszerűbb ilyen általánosítás a [4] alatti, mely (5) alakját megtartja, de cs helyett egy $f(s)$ függvényt vezet be. Mint mondottuk, ez ama feltevésnek felel meg, hogy a növekedési ütem csak az egyidejű beruházási hányadtól függ; a tőkehatékonysági tényező szerepét most a növekedési ütem s-szerinti deriváltja veszi át, mely nem s-független. Ilyen s-függést sok minden indokolhat, így a gazdaság beruházáshasznosítási képességének korlátozott volta [8].

Az, hogy az aktuális beruházási hányad tényleg egyértelműen meghatározza-e a növekedési ütemet, más kérdés. Ha e feltevést elejtjük, akkor viszont $s(t)$ és és $Y(t)$ kapcsolata (3)-ban még ismeretlen; ennek specifikálása nélkül a (3)-ban kapott, F-re vonatkozó maximumelv nem képes $s(t)$-re egyenletet adni. De bármely modellből vehetnénk e kapcsolatot. Ebben az írásban az (1—3) egyenletek szerkezetét megőrizve, Harrod—Domar típusú modellből indulunk ki.

A modell

A (3) egyenlet nyilván nem módosítható.[1] Az (1) és (2) olyan közvetlen általánosításai, melyek s-függő tőkehatékonyságnak felelnek meg, az alábbi formában írhatók:

$$\dot{K} = sY - \lambda K, \tag{6}$$

$$Y = g(s)K. \tag{7}$$

A λ-t tartalmazó tag (6)-ban azt fejezi ki, hogy a pótlások elmaradása esetén a tőke fogy[2]. Tehát λ az amortizációs hányaddal van kapcsolatban.

A (6—7) egyenletekből[3] adódik

$$K = K_0 e^{\int_0^t f(s[t])\,dt'}, \tag{8}$$

ahol

$$f = sg(s) - \lambda. \tag{8'}$$

Ezek után (3)-ból[4]

[1] Természetesen *lehetne* általánosítani (3)-at is, diszkontálva a *későbbi* fogyasztást. E kérdésre még kitérünk.

[2] Az $s=0$ esetben (pótlás nincs) (6)-ból a $\dot{K}/K = (\ln K)^{\cdot} = -\lambda$ egyenlet adódik, ami azt jelenti, hogy a tőke $-\lambda$ ütemben „bomlik" (fogy).

[3] (7)-et (6)-ba írva: $\dot{K} = (sg(s) - \lambda)K$. Ennek (8) a megoldása.

[4] (8')-ből: $g(s) = (f+\lambda)s^{-1}$. Ezt és (8)-at (7)-be írva kapjuk (3)-ból (9)-et.

$$F = K_0 \int_0^T (1 - s)(f + \lambda) \frac{1}{s} e^{\int_0^t f[s(t')]dt'} dt. \tag{9}$$

Láthatóan a teljes intervallumon adott $s(t)$ függvény meghatározza az összfogyasztást [λ és $g(s)$ jellemző az adott gazdaságra]. F maximumához kell tartozzon egy $s(t)$ függvény, melynek meghatározása a feladat. A $g(s)$ függvény tulajdonságait később tárgyaljuk.

A variációs elv

Az $F[s(t)]$ összfogyasztás maximumához tartozó $s(t)$ meghatározásához jól ismert matematikai és fizikai módszerek állnak rendelkezésre [4], [5]; nevezetesen egy

$$L = L(y, \dot{y}). \tag{9}$$

Lagrange-függvény időintegráljának maximumát kell megkeresni. Evégből, pontosan úgy, mint [1]-ben, új változót vezetünk be:

$$\int_0^t f[s(t')]dt' = y, \tag{10}$$

mikor is

$$f(s) = \dot{y}, \text{ ahonnan } s = \varphi(\dot{y}), \tag{10'}$$

azaz s az $\dot{y}$ függvénye (φ az f inverze). Ezek után alapkérdésünk matematikai alakja a következő:

$$F = \int_0^T L\, dt = \max., \tag{11}$$

ahol

$$L = [1 - \varphi(\dot{y})] \frac{\dot{y} + \lambda}{\varphi(\dot{y})} e^y. \tag{12}$$

A variációszámítás [7], [9] szerint a (11) teljesülésének szükséges feltétele a

$$\frac{\partial L}{\partial y} - \frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{y}} = 0. \tag{13}$$

Euler—Lagrange-egyenletek és a

$$\left. \frac{\partial L}{\partial \dot{y}} \right|_{t = T} = 0 \tag{14}$$

egyenlet teljesülése. Az utóbbi egyenlet onnan adódik, hogy míg a $t=0$ kezdőpontban az y változó mindig a 0 értéket veszi föl, azaz rögzített, addig a $t=T$-ben

y értéke nincs rögzítve, ezért az F funkcionál szélsőértékéhez még (14)-nek is teljesülnie kell [6].[5]

(11) teljesülésének a relatív maximumhoz elégséges feltételeit [5]-ben foglaltuk össze. Abszolút maximumot itt nem vizsgálunk. A relatív maximális pálya azt jelenti, hogy ez a pálya csupán a „környezetébe eső" pályákhoz viszonyítva garantálja F maximumát, a tőle drasztikusan eltérő pályákhoz viszonyítva már nem [7]. *Funkcionálok* abszolút maximumának előállításához a szükséges matematikai tételek még nem mind állnak rendelkezésre, kivéve olyan konstrukciókat, mint például a Ritz-féle direkt módszer, ami próbafüggvények egy teljes készletének segítségével közelíti az abszolút optimumot. Ez azonban közelítő módszer, és esetleges előnyei itt nem indokolják használatát, ugyanis mindig megtehetjük, hogy a megtalált véges számú relatív maximumot utólag összevetjük az *abszolút* maximumot keresendő.

Esetünkben (13) a következő egyenletet adja y-ra:

$$\ddot{y} = \varphi^2 \frac{\lambda(1-\varphi) + \dot{y}(\dot{y}+\lambda)}{(\dot{y}+\lambda)(2\bar{\varphi}^2 - \varphi\bar{\bar{\varphi}}) - 2\varphi\bar{\varphi}}, \tag{15}$$

ahol a felülvonás $(^-)$ $\dot{y}$ szerinti differenciálást jelöl. Ez $\dot{y}$-ban elsőrendű differenciálegyenlet. Ebből az egyenletből $s(t)$-re a következő elsőrendű differenciálegyenlet adódik:[6]

$$\dot{s} = f's \frac{\lambda f' s(1-s) + f(f+\lambda)}{(f+\lambda)(2f' + sf'') - 2sf'^2}, \tag{16}$$

ahol $'$ s szerinti differenciálást jelent.

A (14) feltétel $y(T)$-re a következőt adja:

$$\left[\frac{1}{\varphi} - 1 - \frac{\bar{\varphi}}{\varphi^2}(\dot{y}+\lambda)\right]\Bigg|_{t=T} = 0. \tag{17}$$

Ebből $s(T)$-re kapjuk:

$$[f + \lambda + (s-1)sf']|_{t=T} = 0. \tag{18}$$

Továbblépésünkhöz szükségünk van az f függvényben föllépő $g(s)$ tőkehatékonysági függvény specifikálására.

Tőkehatékonysági függvény

Az aktuális tőkehatékonysági tényezőnek az aktuális beruházási hányadtól való függésére különböző érvek hozhatók fel. Mi most egy konkrét $g(s)$ függvény megadásával tesszük teljessé modellünket, de nyitva hagyjuk annak kérdését, hogy a reális gazdaságban milyen alakú függvényt kellene használni. (Véleményünk szerint e kérdést a függvényalak kimérésével kellene eldönteni.)

[5] A variációszámítás irodalma [7, 9] a (11)-ben megfogalmazott problémát általában rögzített kezdő ($y(0) = y_0$), ill. végpontú ($y(T) = y_T$) pályák mellett vizsgálja. Viszont egy ilyen végpontrögzítést a mi közgazdasági problémánk nem indokol. Ezért szükség van (14)-re is. E problémát részletesebben vizsgáljuk [6]-ban. Megjegyezzük, hogy a fizikában a $\partial L/\partial\dot{y}$ derivált definiálja a rendszer lendületét (impulzusát). Átvive ezt az analógiát a gazdaságra, a (14) egyenlet szemléletes tartalmat nyer: a fogyasztást maximalizáló beruházási pályán mozgó gazdaság épp a tervidőszak végére veszíti el „lendületét" (az új ciklus beindításával kap új „lendületet").

[6] (16)-ot (15)-ből a (10) és 10') alatti összefüggések felhasználásával kapjuk, a φ $\dot{y}$ szerinti deriváltjait az $s = \varphi(\dot{y})$ összefüggés s szerinti deriváltjaiból kapjuk, ugyanúgy mint [4]-ben (lásd [6]).

A következő két határesetben tudjuk g értékét:

1. Ha s nullához tart, akkor g is, hiszen az alapanyag készletezése is beruházást igényel, és nélküle nincs termelés. Tehát kis s értékekre g s-sel arányosan tart nullához:

$$\lim_{s \to 0} g(s)/s = \beta,$$

ahol β állandó és $\beta > 0$.

2. Ha s 1-hez tart, akkor g ismét 0-hoz tart, hiszen bizonyos fogyasztás szükséges feltétele a későbbi termelésnek.

E két határesetnek eleget tevő legegyszerűbb $g(s)$ függvény:

$$g(s) = \beta s(1 - s), \tag{19}$$

β nyilván a gazdaság technikai színvonalára jellemző állandó. Ez a $g(s)$ függvény 50 százalékos beruházási hányadnál veszi fel maximumát. Ez az érték viszont — (19)-ben $(1-s)$-et alkalmas hatványkitevővel figyelembe véve — nyilván a kívánt értékre állítható be, ami megfelel a megfigyelésekből adódó értéknek. Az, hogy egy reális gazdaságban g a (19)-ben megadott módon (vagy általánosabban a $g(s) \simeq \beta s(1-s)^{\gamma}$ módon[7]) függ-e s-től — amint már mondottuk —, a gazdaság megfigyelése útján dönthető el. E dolgozatban g-nek (19)-ben adott egyszerű alakját használjuk modellszámításainkhoz. Hangsúlyozzuk, hogy a formalizmusban a $g(s)$ függvény alakja teljesen szabad, és reá vonatkozó bármely empirikus ismeret beépíthető. Jelen cikkben csupán demonstrálni kívánjuk a modell működését a lehető legegyszerűbb függvény megválasztásával; főbb elméleti következtetéseink g (19) alatti formájától függetlenek.

A (19)-beli $g(s)$-el f az $f(s) = \beta s^2(1-s) - \lambda$ alakot ölti és ezt (16)-ba helyettesítve kapjuk:

$$\dot{s} = -s(1-s)(2-3s)\frac{\lambda(1-3s) + \beta s^2(1-s)}{2(1-3s+3s^2)}. \tag{20}$$

Ez az elsőrendű differenciálegyenlet bármely $s(0) = s_0$ kezdeti értékhez meghatározza a *beruházási hányad* időbeli változását. (20) megoldásai a kezdőfeltételtől függően különböző lefutásúak lehetnek, amit az 1. sz. ábrán szemléltetünk. Alakulásuk a jobb oldal 0 és 1 közötti zérushelyei számától függ. Ilyen gyökök az $s=0$, $s=1$-en kívül az $s=2/3$ és a tört számlálójának gyökhelye. E számláló s-függésének menetét a $\lambda < \beta/9$ esetben a 2. ábra szemlélteti. $Z(s)$-el jelölve e függvényt, $Z'(s) = 0$ egyenletből kapjuk, hogy ha $\lambda < \beta/9$, akkor Z-nek két szélsőértéke van; egy minimuma $s=1/3$ alatt és egy maximuma $s=2/3$ fölött, ezután negatívba megy át. Így ebben az esetben Z gyöke — s_Z-vel jelölve — 2/3 és 1 közé esik. Az 1/a ábra szemlélteti az $s(t)$ menetét ebben az esetben. $s(t)$ növekedését vagy csökkenését $\dot{s}(t)$ előjele határozza meg. A $0 < s < 2/3$ intervallumban $\dot{s}$ előjele negatív, a 0 és 2/3 közötti s_0 értékről induló $s(t)$ megoldások csökkenők és nem lépnek ki a [0, 2/3] intervallumból; hasonlóan, a $2/3 < s < s_Z$ intervallumban $\dot{s}$ előjele pozitív, az ide eső megoldások növekedőek; az $s_Z < s < 1$ intervallumban $\dot{s}$ előjele negatív, az ide eső megoldások csökkenők. A $\lambda \geq \beta/9$ esetben Z-nek se minimuma, se maximuma nincsen, az s-tengelyt 2/3 alatt is és fölött is metszheti. Így, ha ez a gyök, $s_Z > 2/3$, akkor a megoldások ugyanúgy osztályozhatók, mint az előbb. Ha $0 < s_Z < 2/3$, akkor a megoldások az 1/b ábra szerint futnak: 0 és s_Z között csökkenőek, s_Z és 2/3 között növekvőek, 2/3 és 1 között csökkenőek.

[7] Ha $g(s)$-re a $g(s) = \beta s(1-s)^{\gamma}$ alakot választjuk, akkor g maximumhelyére a $g'(s) = 0$ egyenletből az $s = 1+\gamma$ megoldás adódik. γ lehetséges értékeit a $0 < s < 1$ feltétel a $\gamma > 0$ halmazra korlátozza.

1/a, 1/b sz. ábra

A fogyasztásmaximálás *szükséges* feltételét [(20) egyenlet] kielégítő beruházási pályák

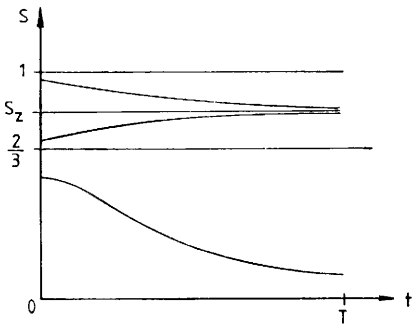

$\lambda < \beta/9$

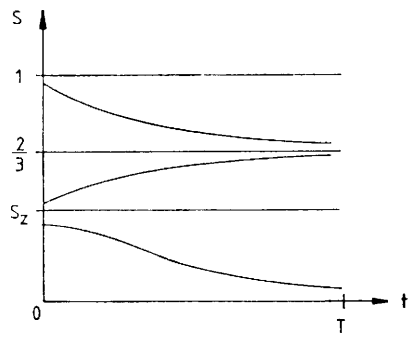

$\lambda \geqq \beta/9$

1/*a* eset: $\lambda < \beta/9$
1/*b* eset: $\lambda \geqq \beta/9$ és $s_z < 2/3$

A (20) differenciálegyenletből két dolgot rögtön leolvashatunk. 1. Miután $s=0$ és $s=1$ gyöke (20) jobb oldalának, a 0 és 1 közötti értékről induló, (20)-nak eleget tevő beruházási pálya minden időpontban teljesíti a $0 \leq s(t) \leq 1$ feltételt. 2. (20) jobb oldalának nevezője sohasem zérus, így $\dot{s}(t)$ minden időpontban folytonosan létezik, azaz a (20)-ból számított beruházási pályák — amint azt ígértük — *simák* (ugrás- és törésmentesek).

A [6] alatti dolgozatban (20) megoldásairól megmutattuk a következőket:

I. tétel: Rögzített kezdő és végpont esetén (20) megoldásai adják F szélsőértékét. Az ilyen pályák közül azok, amelyekre teljesül, hogy minden $0 \leq t \leq T$ időpontban $2/3 < s(t) \leq 1$, az $F[s(t)]$ funkcionál relatív erős *minimumát* szolgáltatják, míg azok a megoldások, amelyekre fennáll, hogy minden $0 \leq t \leq T$ időpontban $0 < s(t) < 2/3$, az $F[s(t)]$ relatív erős *maximumát* szolgáltatják.

(Megjegyezzük, hogy a végpont rögzítése azt jelentené, hogy a ciklus alatti *tőkenövekedést* előre megadnók, és csak a növekedés időbeli megváltozását variálhatnók.)

2. sz. ábra

A $Z(s) = \lambda(1 - 3s) + \beta s^2(1 - s)$ függvény a $\lambda < \beta/9$ esetben

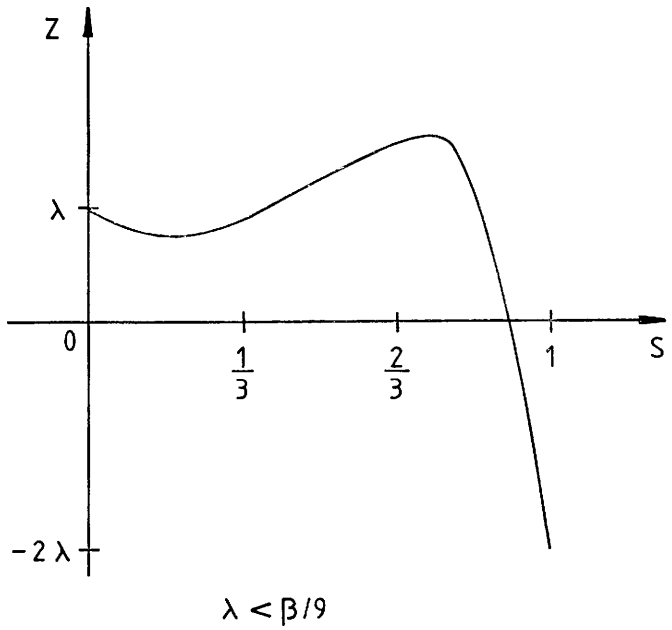

$\lambda < \beta/9$

Tehát számunkra a 2/3 és 0 közötti s_0 értékről induló beruházási pályák az érdekesek (bár az 1 és 2/3 közötti értékről indulók és F-nek minimumát szolgáltatók sem éppen tanulság nélküliek (!) (lásd 1322. l.). Az ezekkel számolt fogyasztásérték még a kezdeti s_0-nak a függvénye, $F = F(s_0)$, ami a végpontrögzítésnek a következménye (vö. 5-ös lábjegyzet). Ezek után F-nek s_0-ban megkeresve a maximumát, kapjuk az eredeti kérdésfeltevésünknek megfelelő optimális beruházási pályát. Ezt a pályát a végpontrögzítés elhagyásával kapott (14), ill. (18) feltételből is meghatározhatjuk. A (19)-beli g-vel (18) a következőt adja:

$$1 - 3s(T) = 0, \tag{21}$$

azaz az optimális beruházási pályát (20) azon 0 és 2/3 közé eső megoldása adja, amely a tervidőszak végére az $s(T) = 1/3$ értéket veszi föl.

A következő pontban megvizsgáljuk, hogyan befolyásolja eddigi eredményünket az időbeli késleltetés figyelembevétele.

Időbeli késleltetés

A (7) egyenlet azt feltételezi, hogy a tőke azonnal termel nemzeti jövedelmet. E feltételezés túl erős, most föladjuk és a (7) egyenletet úgy módosítjuk, hogy nemzeti jövedelmet egy bizonyos τ idővel ezelőtti beruházás termeljen az aktuális beruházási hányadtól függő tőkehatékonysági tényezővel:

$$Y(t) = g(s(t))K(t - \tau). \tag{7'}$$

Világos, ennek az egyenletnek az a jelentése, hogy a τ idővel ezelőtt eszközölt tőke-

beruházás most kezdi a nemzeti jövedelem termelését (vagyis τ a gesztációs periódus hossza).[8] E tőke hatékonyságát viszont az aktuális beruházási hányadban biztosított alapanyagokon fejti ki. Továbbá az egyenlet a beruházási javakban mutatkozó aktuális szűkösséget (vagy bőséget) is az aktuális tőkehatékonysági tényezőn keresztül veszi figyelembe. Nyilván egy teljesebb megközelítésben kisebb súllyal ugyan, de figyelembe kellene venni a fordított esetet is és a τ idővel ezelőtti tőkeberuházásnak az akkori beruházási hányadtól függő tőkehatékonysággal termelt aktuális nemzeti jövedelmét is. Jelen dolgozatban azonban csak a (7') alakra szorítkozunk. Ez is szolgáltat bizonyos tanulságokat az időbeli késleltetés hatásáról a gazdaság jellemzőire.

A (7') egyenlettel módosított modellünkben a $K(t-\tau)$ függvényt lineáris közelítésben vesszük figyelembe, azaz $K(t-\tau)$-t sorba fejtjük τ-ban t körül és a τ-ban lineáris tagig megyünk el:

$$K(t-\tau) = K(t) - \tau\dot{K}(t). \tag{22}$$

Ez alkalmazható, ha $K(t)$ analitikus függvény a $[0, T]$ intervallumon és τ kicsi T-hez képest; más szavakkal, ha $K(t)$ a t körüli τ sugarú környezetben lassan változik. (22) alkalmazhatóságának feltételét tehát mindig ellenőriznünk kell a továbbiakban eredményeink kimondásakor.

(22) figyelembevételével (6)-ból és (7')-ből adódik

$$K = K_0 e^{\int_0^t h(s(t'))dt'}, \tag{8''}$$

ahol

$$h(s) = \frac{sg(s) - \lambda}{1 + \tau sg(s)}.$$

Ezek segítségével (3)-ból adódik:[9]

$$F = K \int_0^T (1-s)(h+\lambda)s^{-1}e^{\int_0^t h[s(t')]dt'} dt. \tag{9'}$$

Tehát (9) azonos (9')-vel, ha $f(s)$ helyébe $h(s)$-t írjuk. Ebből következik, hogy a (9')-höz tartozó Lagrange-függvény azonos szerkezetű a (9)-hez tartozóval. Így a (13) alakú Euler—Lagrange-egyenlet a (15) alakú egyenletet adja és ebből a (16) szerkezetű egyenlet adódik $s(t)$-re, (16)-ban csupán $f(s)$-t kell helyettesíteni $h(s)$-el. Következésképpen h-ba beírva (19)-ből $g(s)$-et kapjuk $s(t)$ elsőrendű differenciálegyenletét:

$$\dot{s} = -s(1-s)(2-3s)\frac{\lambda(1-3s) + \beta s^2(1-s)}{2[1+\beta\tau s^2(1-s)](1-3s+3s^2)}. \tag{23}$$

A (20) és (23) egyenlet egymástól csupán a (23) jobb oldalának nevezőjében meg-

[8] Megjegyzendő, hogy [10] más késleltető mechanizmusokat is tárgyal.

[9] (8')-t (22)-be írva és azt (7')-be, kapjuk:

$$K(t-\tau) = K(t) - \tau\dot{K}(t) = (1-\tau h)K(t) = \frac{1+\tau\lambda}{1+\tau sg}K(t),\ Y(t) = g\frac{1+\tau\lambda}{1+\tau sg}K(t).$$

h-ból kifejezve g-t: $g = \dfrac{h+\lambda}{(1-\tau h)s}$. Ezt Y-ba írva és azt (3)-ba, kapjuk (9')-t.

jelenő szögletes zárójeles tényezőben különbözik. Ez a tényező a β, $\tau>0$ és $0\leq s\leq 1$ esetben tisztán pozitív mennyiség, ezért (20) és (23) megoldásai hasonló lefutásúak és ezért (23) megoldásainak általános menetét is az 1/a és 1/b számú ábrák szemléltetik.

[6]-ban erre az esetre is megmutattuk, hogy:

II. tétel: (23) azon megoldásai, amelyek 1 és 2/3 közötti s_0-ról indulnak és 1 és 2/3 között maradnak, F-nek relatív erős minimumát, azon megoldásai pedig, amelyek 2/3 és 0 közötti s_0-ról indulnak és 2/3 és 0 között maradnak, F-nek relatív erős maximumát adják, rögzített kezdő és végpontok esetén.

Az általunk keresett optimális beruházási pályát (23) azon megoldása adja, amelyik eleget tesz a (14)-ből adódó feltételnek. Ez most — (18)-ba f helyébe h-t írva — a következő:

$$\beta\tau s(T)^3-\beta\tau s(T)^2-3s(T)+1=0. \tag{24}$$

Ennek a harmadfokú egyenletnek a megoldása (folytonos módon) függ τ-tól $s(T)=s_T$-nek ezt a τ-függését a következő differenciálegyenlet határozza meg:[10]

$$\frac{ds_T(\tau)}{d\tau}=\frac{\beta s_T^2(\tau)\,(s_T(\tau)-1)}{3-\beta\tau s_T(\tau)\,(3s_T(\tau)-2)}. \tag{25}$$

Ennek az elsőrendű differenciálegyenletnek az $s_T\,(\tau=0)=1/3$ kezdeti feltételt kielégítő megoldása kielégíti (24)-et és így megadja az optimális beruházási pályának a tervidőszak végén, T-ben felveendő értékét adott τ késleltetés esetén. (Mivel (24) $s(T)$-ben harmadfokú egyenlet, a Cardano-képlettel is megoldható, de a megoldóképlet igen nehézkesen kezelhető.)

Ezzel megadtuk, hogyan lehet modellünkben a beruházások véges átfutási idejét figyelembe venni, és az ebből adódó fogyasztáscsökkenés meghatározásának módját is (amint azt numerikus eredményeink is mutatják, a véges átfutási idő csökkenti az összfogyasztást; a reálkamatláb nélküli kölcsönök esetét a numerikus eredmények kapcsán tárgyaljuk).

A modell további általánosítása a szabályozási műveletek véges átfutási idejének figyelembe vétele. Mint arra Bródy rámutatott [11], nem egyszerű feladat a gazdaság megtervezett pályán tartása, mivel elsődlegesen nem a beruházási hányad szabályozható, hanem annak időbeli változása.

Tegyük fel, hogy meghatároztuk az adott (ideális) gazdaságra az optimális beruházási pályát. Ezen a nemzeti jövedelem az

$$Y_I(t)=K_0\frac{h(t)+\lambda}{s(t)}\,e^{\int_0^t h(t')dt'} \tag{26}$$

módon változik az időben. Így a növekedési ütem az ideális gazdaságban:

$$\Lambda(t)=\frac{\dot{Y}_I(t)}{Y_I(t)}=h(t)+\left[\frac{h'(t)}{h(t)+\lambda}-\frac{1}{s(t)}\right]\dot{s}(t). \tag{27}$$

Ide beírva az optimális beruházási hányadot, konkrét $\Lambda(t)$ időfüggvényt kapunk. Mármost e pálya csakis akkor valósul meg, ha a meghatározott $s(t)$ optimális beruházási hányad pontosan biztosítható. Általában, különböző okokból, a valóságban egy ettől eltérő $Y_V(t)$ nemzeti jövedelem jön létre. Ebből kapjuk az $x(t)$ valódi növekedési hányadot:

[10] (24)-et τ-szerint differenciálva kapjuk (25)-öt.

$$x(t) = \frac{\dot{Y}_V(t).}{Y_V(t)} \tag{28}$$

Bródyval összhangban feltehetjük, hogy a szabályozás a tervezettől való eltérést a növekedési ráták különbségein keresztül észleli, és e különbségekkel arányosan gyorsít vagy fékez. Ekkor e tevékenység eleget tesz az

$$\int_0^t [\Lambda(t') - x(t')]dt' = D\dot{x}(t) \tag{29}$$

egyenletnek [11]. D (idő)^2 dimenziójú mennyiség, és leírja a reagálás erősségét, nevezetesen, hogy valamekkora elmaradás esetén mennyi új beruházás indításával probálunk korrigálni [10]. (29) ekvivalens az alábbi másodrendű differenciálegyenlettel:

$$D\ddot{x}(t) + x(t) = \Lambda(t);\ \dot{x}\ (t{=}0) = 0. \tag{29'}$$

E differenciálegyenlet zárt alakban megoldható:[11]

$$x(t) = \mu \cos\left(t/\sqrt{D}\right) + \frac{1}{D} \cos\left(t/\sqrt{D}\right) \int_0^t \cos^{-2}\left(t'/\sqrt{D}\right) * \\ * \left[\int_0^{t'} \Lambda(t'') \cos\left(t''/\sqrt{D}\right) dt''\right] dt'. \tag{30}$$

Azaz egy μ amplitúdójú, $2\pi\sqrt{D}$ periódusidejű lengés történik a jobb oldal második tagja által megadott pálya körül a nemzeti jövedelem növekedési ütemében. A μ amplitúdót valamely kezdeti feltétel határozza meg. (A Λ = állandó esetben a jobb oldal második tagja Λ-t adja vissza [11].) Fentiek szerint ilyen lengések mindenképp várhatóak, ha a szabályozás ugyan az optimális pályát akarja fenntartani, de ezt a növekedési ütem tartása alapján kívánja biztosítani. Ez esetben a *valódi* $x(t)$ növekedési ütemből a nemzeti jövedelmet közvetlenül számolhatjuk. (28)-ból:

$$Y_V(t) = Y_0 e^{\int_0^t x(t')dt'} \tag{31}$$

és (30)-at behelyettesítve:

$$Y_V(t) = Y_0 \exp\left\{\mu\sqrt{D} \sin\frac{t}{\sqrt{D}} + \frac{1}{D}\int_0^t \cos\left(\frac{t}{\sqrt{D}}\right)\int_0^{t'} \cos^{-2}\frac{t''}{\sqrt{D}} * \right. \\ \left. * \int_0^{t''} \Lambda(t''') \cos\frac{t'''}{\sqrt{D}} dt''' dt'' dt'\right\} \tag{32}$$

ahol Y_0 a tervidőszak elején rendelkezésünkre álló nemzeti jövedelem, ami nyilván egyenlő az ideális modellbeli Y_0-al, azaz (26)-ból: $Y_0 = K_0 g(s_0)$ (s_0 az optimális $s(t)$ pálya kezdőértéke).

A fogyasztást most a következő módokon határozhatjuk meg: 1. Ha a gazdaságirányítás a tartalékokat az ideális modellben meghatározott optimális beruházási politikának megfelelően képezi időről időre, akkor a valóságos összfogyasztást, F_V-t (3)-ból számolhatjuk oly módon, hogy Y helyébe a (32)-beli Y_V-t írjuk, míg s helyébe az optimális $s(t)$ pályát. 2. Modellünk alapösszefüggéseit felhasználva közvetlenül meghatározhatjuk azt a beruházási politikát, amely a (32) alatti $Y_V(t)$ termelést produkálja. Ugyanis a (6—7) egyenletekből megkapjuk $Y(t)$-t, mint az

[11] (29') a határozatlan együtthatók módszerének ismételt alkalmazásával oldható meg. (30) (29')-be való helyettesítésével közvetlenül ellenőrizhetjük (29') teljesülését.

$s(t)$ függvényét (ezt írtuk fel (26)-ban). Ezután $Y(s(t))$ logaritmikus deriváltját egyenlővé téve a (30) alatti $x(t)$ valóságos növekedési ütemmel, egyenletet kapunk $s(t)$-re.[12] Ebből az egyenletből meghatározott $s(t)$-t $Y_V(t)$-vel együtt beírva (3)-ba, kapjuk F_V-t.

Mind a két esetben $\delta F = F_I - F_V$ eltérés lesz a tervezett összfogyasztásból.

Numerikus eredmények

Az eddigiekben megadtuk modellünk alapfeltevéseit, az alkalmazott vizsgálati módszert és az adódó általános következményeket. Most számszerű eredmények bemutatásával szemléltetjük a modell viselkedését.

A konkrét számításokhoz először is szükségünk van a $g(s)$ és $f(s)$ függvényekre. Ezek *alakját* (19)-ben és (8')-ben már megválasztottuk, de a β és λ állandók eddig még határozatlanok. Ha $g(s) \sim s(1-s)$-ben biztosak lehetnénk, két megfigyelésből rögzíteni lehetne az állandókat. Mivel $g(s)$ fenti alakja úgyis csak közelítés, elég, ha modellgazdaságunk csak durván hasonlít például a magyar gazdaságra. Ennélfogva most azt követeljük meg ($\tau=0$ választás mellett), hogy

— 25 százalék egyenletes beruházási hányadnál a növekedés legyen 5 százalék,

— 10 százalék egyenletes beruházási hányadnál a növekedés legyen 0 százalék.

Miután egyenletes beruházásnál a növekedést $f(s)$ írja le, a két feltételt (8')-be helyettesítve kapjuk:

$$\beta = 1{,}32 \text{ év}^{-1}, \qquad (33)$$
$$\lambda = 0{,}012 \text{ év}^{-1}.$$

A $g(s)$ és $f(s)$ függvények a 3. számú ábrán láthatók. Kérdés, értelmes számértékeket kaptunk-e. Mivel $g(s)$ alakja csak becslés, β és λ is csak nagyságrendileg ellenőrizhető. Mindenesetre β értelmes nagyságrendbe esik. Nevezetesen, $g(s)$ maximuma ($s=0{,}5$-nél) $\sim 1/4$, tehát optimális esetben $K/Y \cong 4$. Mármost Jánossy megfigyelése szerint fejlett országokban a nemzeti *vagyon* 3—4 évnyi nemzeti *jövedelem* [12].

Bonyolultabb feladat λ értelmezése. (6)-ban λ a tőke kopását kívánja leírni. Ekkor kézenfekvő volna λ-t az amortizációs hányaddal azonosítani, mikoris $\lambda \sim 0{,}1$ év^{-1}, amelytől majdnem egy nagyságrendnyi eltérés van. Csakhogy, mivel az amortizáció nem része a nemzeti jövedelemnek, így λ akár 0 is lehet. Ugyanakkor λ nyilvánvalóan nem 0, hiszen elemi tapasztalat szerint 0 beruházás mellett a tőkeállomány zsugorodik. Ezért λ-t az amortizációs hányadnál lényegesen kisebbnek, de 0-nál nagyobbnak várjuk.

Ezek után még határozatlan a ciklus T hossza. A most ismertetendő számításainkban, ha külön nem említjük, $T=20$ évet használunk.

A variációs elv tárgyalásánál láttuk, hogy az összfogyasztás (F) akkor maximális, ha a ciklus végén a gazdaság „impulzusa" éppen 0 (lásd az 5. lábjegyzetet). Ebből a ciklus elején szükséges s_0 meghatározható. A számítás eredményét különböző T értékekhez, $\tau=0$ és 4 éves késleltetés (gesztációs idő) mellett a 4. ábra mutatja. Láthatóan hosszú ciklus esetén s_0 2/3 közelében kell legyen. E magas érték persze azzal függ össze, hogy a modellszámításhoz használt $g(s)$ maximuma a

[12] (27) jobb oldala s függvénye. Ezt egyenlővé téve $x(t)$-vel adódik:

$$\dot{s} = \frac{g(1+sg\tau)}{s(g'-g^2\tau)}\left[x - \frac{sg-\lambda}{1+\tau sg}\right].$$

Ez egy elsőrendű inhomogén differenciálegyenlet $s(t)$-re.

3. sz. ábra

A $g(s)$ tőkehatékonyság (*a* görbe) és az $f(s)$ függvény (*b* görbe)

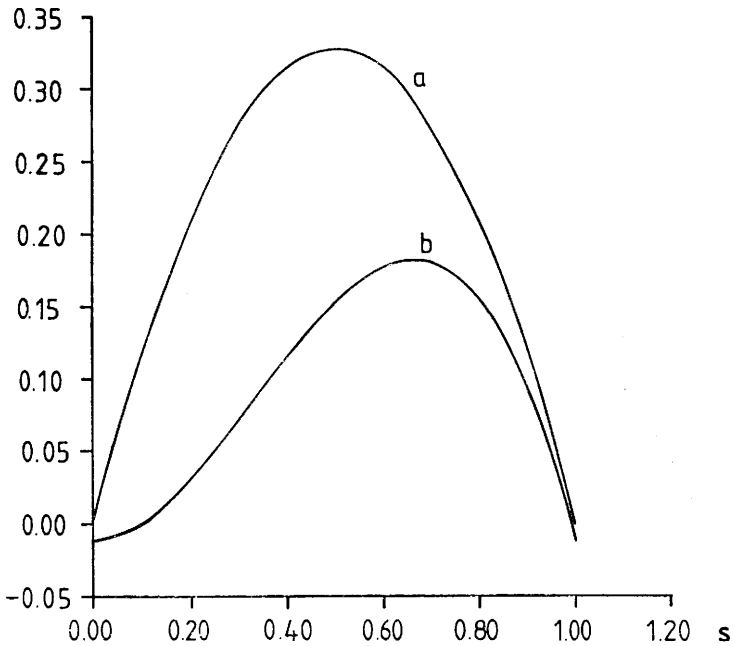

Megjegyzés: Az $f(s)$ függvényt a (8') képlet szerint számoltuk.

szintén túl magasnak tűnő 50 százaléknál van. Reális gazdaságokra e maximum lejjebb helyezkedik el, valószínűleg inkább az érték feléhez közel. Mindazonáltal hangsúlyozzuk, hogy nem áll rendelkezésünkre reális gazdaságok $g(s)$ függvénye; ezeket a megfigyelt beruházási hányadok és hatásukra fellépő növekedési ütemek hosszabb időre terjedő összehasonlításából lehet illesztéssel meghatározni, ami nem jelen cikk tárgya. A ciklikus viselkedés demonstrálása az itt használatos függvénynyel is lehetséges.

Egy optimális ciklus lefutását ($\tau=0$ év) az 5. sz. ábra mutatja. Láthatóan $s(t)$ eleinte s_0 közelében marad, azután gyorsan esik. Ezen az ábrán a $\Lambda(t)$ növekedési ütemet is feltüntettük. Látható, hogy kb. az első 13 éven keresztül a gazdaság (bár enyhén, de) *gyorsulva növekszik*, ezután egyre inkább lassul a növekedés (de optimális pályán, $\tau=0$ esetben, T nagyságától függetlenül, a gazdaság nem zsugorodhat, miután T-ben s csupán 1/3-ra esik vissza). A 6. sz. ábra a késleltetési idő hatását mutatja $s(t)$-re. (Vizsgáltuk a (22)-beli lineáris közelítés alkalmazhatóságát, és azt találtuk, hogy az még a $\tau=8$ év esetében is jó közelítést ad.) A magas összfogyasztást természetesen az teszi lehetővé, hogy s a ciklus *végén* esik, mikor már a korábbi megtakarítások miatt $K(t)$ nagy. Ugyanakkor nem a korábban felhalmozott tőke *feléléséről* van szó: $\tau=0$ esetén a ciklus végén $s=1/3$, és modellünkben $s=0{,}1$ felett az össztőke növekszik. A 6. sz. ábrán *negatív* késleltetés is megjelent. E fogalomnak tulajdonítható jelentés. Képzeljük el, hogy egy nemzetgazdaság *reálkamat nélküli* hitelekre tehet szert (erre a 70-es években volt mód), és ezekből például kész gyárakat vásárol. Ez esetben a beruházás *hamarabb* termel nemzeti jövedelmet, mint elvonódik a fogyasztásból, azaz tényleg $\tau<0$.

4. sz. ábra

Az optimális pályához szükséges s_0 kezdeti beruházási hányad a T ciklusidő függvényében, $\tau=0$ és 4 év gesztációs idő esetén

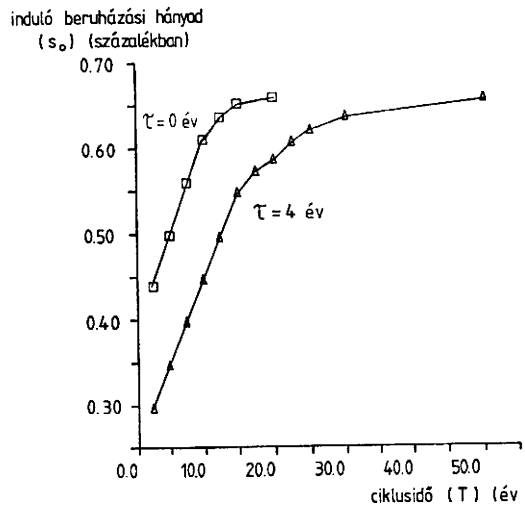

5. sz. ábra

A növekedési ütem ($\Lambda(t)$) és a felhalmozási tényező ($s(t)$) alakulása az optimális pályán

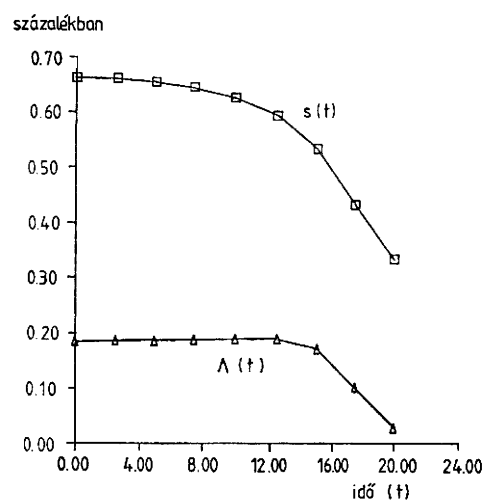

Megjegyzés: $T=20$ éves tervezési időhorizont és $\tau=0$ gesztációs idő esetén.

6. sz. ábra

Az optimális pálya beruházási hányadának alakulása különböző gesztációs idők esetén

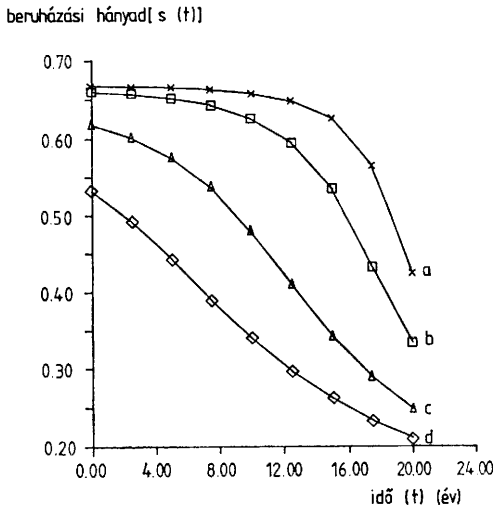

Megjegyzés: a) görbe: $\tau = -2$ év; *b)* görbe: $\tau = 0$ év; *c)* görbe: $\tau = 4$ év; *d)* görbe: $\tau = 8$ év.

A 7. sz. ábra $F(T)$-nek τ-függését mutatja. Látható a beruházások növekvő átfutási idejének fogyasztáscsökkentő hatása. A 8. sz. ábra az összfogyasztásnak a ciklusidőtől való függését mutatja háromféle τ értékre. Itt a függőleges tengely logaritmikus osztású, tehát $F(T)$ nagyjából exponenciális függvény. Jól látható a

7. sz. ábra

20 éves ciklus alatti összfogyasztás a gesztációs idő függvényében

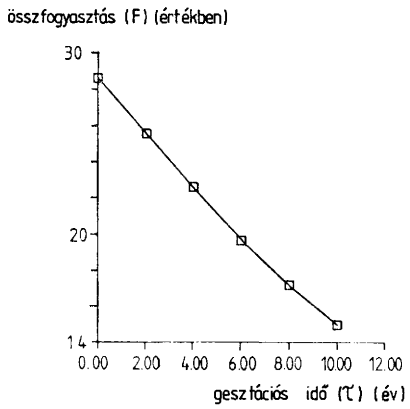

Megjegyzés: az összfogyasztás értékét az induló össztőke értékét 1-nek véve határoztuk meg.

8. sz. ábra

Az összfogyasztás alakulása a ciklusidő függvényében, különböző gesztációs idők feltételezésével

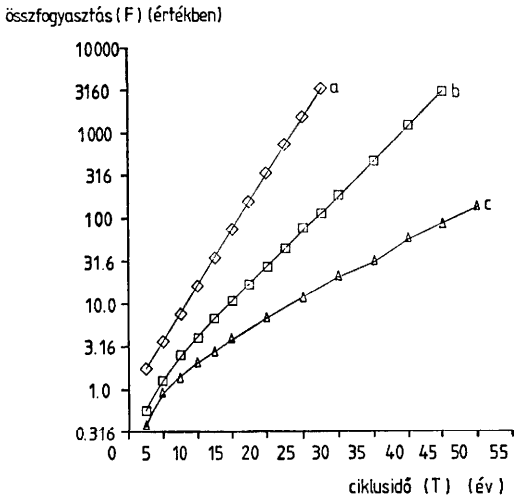

Megjegyzés: a) görbe: $\tau = -2$ év; *b)* görbe: $\tau=0$ év; *c)* görbe: $\tau=4$ év. A függőleges tengelyen logaritmikus skála.

hatalmas fogyasztásnövekedés $\tau<0$-ra. (Pl. a $\tau=-2$ esetben a fogyasztás *egy nagyságrenddel* nagyobb, mint a $\tau=0$ esetben.)

A 9. sz. ábrán néhány olyan pálya látható, melyek ugyan nem optimálisak, de a (20) egyenlet megoldásai. Azaz ha a ciklus végére felhalmozott $K(T)$ össztőke mennyisége rögzített lenne, az egyik [$K(T)$ által kiválasztott] ilyen pálya adná a fogyasztás szélsőértékét: a $0<s<2/3$ esetben maximumot és a $2/3<s<1$ esetben minimumot. A görbeseregnek természetesen optimális pályánk ($T=20$ évre) is egy tagja.

A további ábrák különböző ilyen pályákat hasonlítanak össze egyenletes beruházású pályákkal. A vízszintes tengelyeken látható érték egyenletes beruházás esetén az állandó s, a többi pályán a kezdeti s_0. A 10. és 11. ábra a fogyasztási görbéket mutatja, összesen 3 τ értékre. Látható, hogy az optimális pálya mintegy 20 százalékkal majorálja a legjobb egyenletes pályát, de a csúcs (s_0-ban) eléggé éles. A 12. és 13. sz. ábra jelentésével a 8. fejezetben foglalkozunk. Megjegyezzük, hogy most nincs mód eredményeink közvetlen összevetésére [1] eredményével, mivel modellünknek nem megoldása a „mindent vagy semmit" típusú pálya. A táblázat a gazdaság néhány mutatójának alakulását mutatja be a (20) egyenlet által meghatározott beruházási politika esetén. A táblázat adatai jól szemléltetik a *túlzottan alacsony* (1. eset) és *magas* (2. eset) beruházási hányadról induló beruházási stratégiák *előnytelen* voltát a fogyasztást maximálni kívánó *optimális* stratégiával szemben (3. eset).

9. sz. ábra

A (20) egyenlet néhány jellegzetes megoldása különböző s (0) induló beruházási hányadok mellett

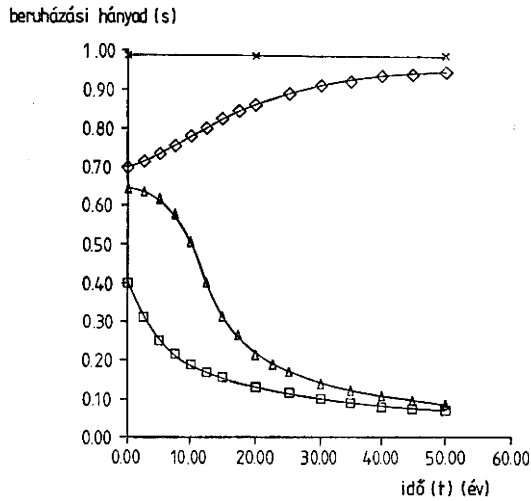

Megjegyzés: a számításban $\beta = 1{,}32$ és $\lambda = 0{,}012$.

A növekedés jellemzői különböző induló felhalmozási hányadok (s_0) mellett

Idő	Beruházási hányad	Növekedési ütem	Összfogyasztás 0-tól t-ig	Tőkeállomány	Eset
	százalékban		értékben		
t, év	s	Λ	$F(t)$	$K(t)$	
0	40	9,0	0,00	1,00	
5	25	0,5	1,22	1,48	
10	19	—0,9	2,66	1,79	1. eset
15	16	—1,4	4,13	1,98	$s_0 = 40\%$
20	13	—1,6	5,55	2,09	
50	7	—2,1	12,13	2,04	
0	80	13,0	0,00	1,00	
5	84	9,7	0,25	2,08	
10	87	7,7	0,57	3,89	
15	90	6,3	0,95	6,60	
20	91	5,3	1,39	10,31	2. eset
50	96	2,7	4,90	58,16	$s_0 = 80\%$
0	66,1	18,5	0,00	1,00	
5	65	18,7	0,84	2,51	
10	63	19,1	3,10	6,26	3. eset
15	53	17,2	9,88	15,09	$s_0 = 66{,}1\%$
20	33	3,6	29,89	28,45	
50	10	—1,9	223,93	51,66	

Megjegyzés: a gazdaság mutatói a (20) egyenlet alapján számolva. Az első eset túl alacsony beruházással indul, és rövidesen negatívba fordul a növekedés; a második esetben a beruházás eléggé magas ahhoz, hogy a növekedés, bár lassulva, de végig fennmaradjon, mégis, nemcsak a *fogyasztás*, hanem a *tőke* is *alacsonyan* marad. A harmadik eset 20 éves ciklusra az optimális pályát írja le.

10. sz. ábra

Az összfogyasztás alakulása az optimális és az egyenletes beruházás mellett, $\tau=0$ és $\tau=4$ év esetén

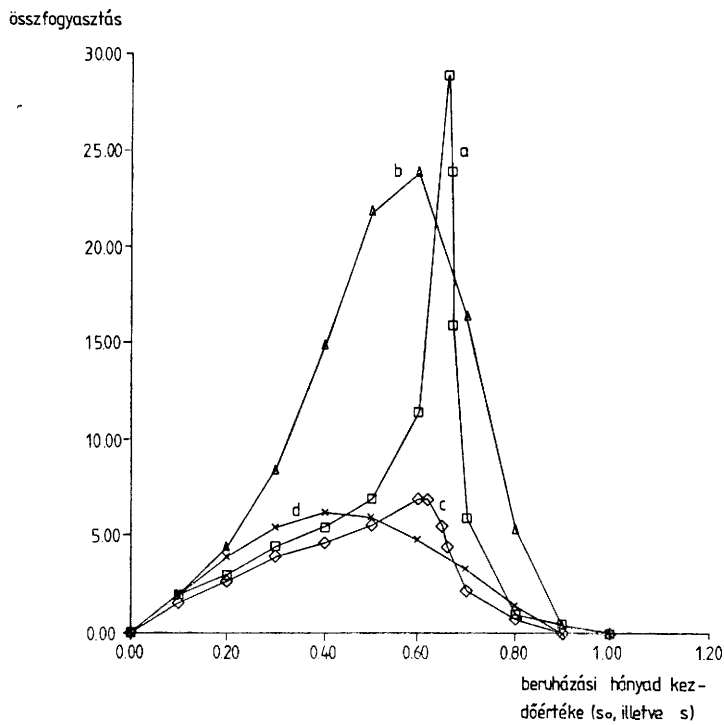

Megjegyzés:

a) (20) megoldásai s_0 függvényében, $\tau=0$ év;
b) egyenletes beruházás, $\tau=0$ év;
c) (20) megoldásai s_0 függvényében, $\tau=4$ év;
d) egyenletes beruházás, $\tau=4$ év.

Konklúziók és ciklustervezés

Megvizsgáltunk egy olyan Harrod—Domar típusú modellt, amely

— az adott idő alatti maximális összfogyasztásra törekszik;
— tőkehatékonysági tényezője függ a beruházási hányadtól.

Eredményeink szerint az optimális pálya

— orrnehéz;
— a beruházási hányad 1-nél kisebb kezdeti értékről indulva folytonosan csökken;
— szakadásmentes.

Következésképpen modellünk pontosan megfelel [1]-nek egy „valósághűbb" számításra vonatkozó várakozásának és összhangban van [2] eredményével. A megoldási módszer konstruktív jellegéből adódóan lehetőséget ad számszerű vizsgálatokra.

11. sz. ábra

Az összfogyasztás alakulása az optimális és az egyenletes beruházás mellett, $\tau = -2$ évre

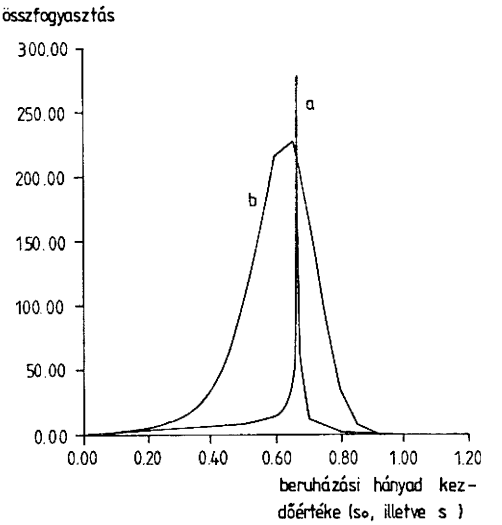

Megjegyzés:

a) (20) megoldásai s_0 függvényében;
b) egyenletes beruházás.

Ábráink valóban mutatják, hogy az optimális pályán elérhető összfogyasztás nagyobb a legjobb egyenletes beruházási stratégia eredményénél is. A csúcs azonban keskeny, ami azt mutatja, hogy a gazdaság képességeinek pontatlan ismerete esetén az ilyen tervezés *rosszabb* eredményt is adhat, mint az egyenletes stratégia. Az egyenletesénél nagyobb fogyasztás *nem* a tőkének ciklusvégi feléléséből adódik. Ezt a 12. sz. ábra demonstrálja: a maximális fogyasztású pálya végpontján ugyan az össztőke alacsonyabb, mint a legjobb egyenletes stratégia esetén, de van olyan pálya, melyen a legjobb egyenleteshez képest az összfogyasztás is, az össztőke is nagyobb, tehát e pálya a következő ciklus kiindulásául is jobb, mint az egyenletes. (Az ábrán látható egyenest a fogyasztás szempontjából legjobb egyenletes s-hez tartozó tőkeállományon keresztül húztuk meg.) Esetünkben az optimális pálya fogyasztása csak kb. 20 százalékkal múlja felül az egyenletesét, de ez erősen függ a tőkehatékonyság függvényalakjától. A nemzeti jövedelem átlagos növekedése is felülmúlhatja az egyenletes beruházás produktumát, de csak kevéssel, és nem az optimális fogyasztású pályán (bár ahhoz közeli pályán). Ezt a 13. sz. ábra mutatja. A maximális fogyasztást tehát *nem* a nemzeti jövedelem maximális növekedése eredményezte, hanem a beruházás és fogyasztás optimális arányú elosztása. További következtetésként levonhatjuk, hogy F optimalizálása általában nem hozza magával más mennyiségek esetleg szintén kívánatos maximumát ([1]-ben igen, mert ott g s-független volt).

Modellünk képes az időbeli késleltetés hatását is vizsgálni. Ennek keretében lehetőség adódik (negatív gesztációs idő esetén) a *reálkamat nélküli* kölcsönök hatását tanulmányozni a gazdaság jellemzőire. Természetesen ezek igen előnyösen befolyásol*hat*ják a gazdaság mutatóit (lásd 8., 11. sz. ábrák).

12. sz. ábra

Az összfogyasztás és a végső össztőke alakulása 20 éves ciklusra, egyenletes és nem egyenletes beruházás esetén

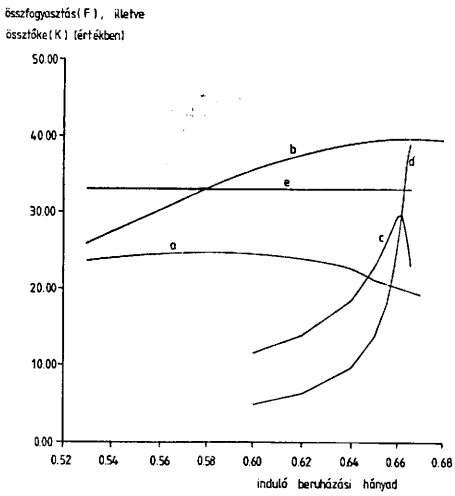

Megjegyzés: a nemegyenletes pályák (20) megoldásai:

a) F egyenletes pályán;
b) K egyenletes pályán;
c) F nemegyenletes pályán;
d) K nemegyenletes pályán;
e) K értéke a maximális fogyasztású egyenletes pályán.

13. sz. ábra

A nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteme egyenletes és nem egyenletes optimális pályákon, 20 éves ciklusra

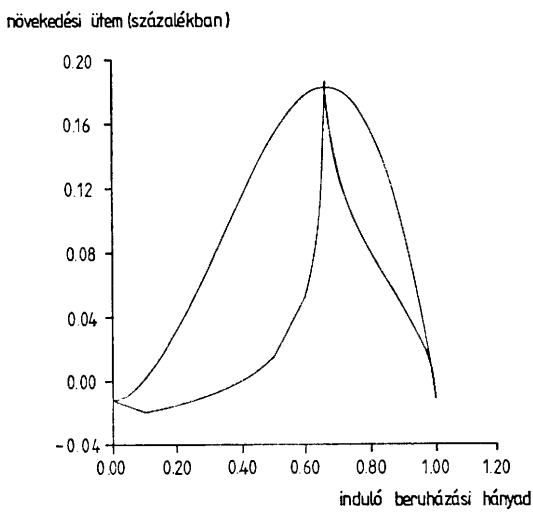

Modellünk egy önkényes és nem a gazdaságot jellemző paramétert is tartalmaz, amely az optimális pályát lényegesen befolyásolhatja. Ez a tervezési ciklus T hossza. Nyilvánvalóan e paramétert is meg kell határozni, különben az optimális pálya nem egyértelmű.

T értékét két szempontból közelíthetjük meg. Megvizsgálhatjuk, milyen T adna maximális *átlagfogyasztást*. Erre a következő mondható. A 8. sz. ábra mutatja, hogy $F(T)$ T-nek nagyjából exponenciális függvénye, tehát a tervezési ciklus hosszabbítása előnyös. Ugyanakkor mondottuk, hogy az így tervezett pályák rosszak lehetnek, ha a gazdaság paramétereit hibásan ismerjük. Mivel az utóbbiak időben változnak, T nem lehet hosszabb, mint változásuk előreláthatósága (azaz a műszaki generációváltás). Másrészt T tükrözheti azon pszichológiai tényt, hogy mindenki számára a *mai* fogyasztás preferált a jövőbelivel szemben. Ezt szigorúan véve diszkontfüggvény bevezetésével kellene figyelembe venni [8], ami variációs problémánkba explicit időfüggést vezetne be. Ennek akadálya nincs és eredményeink tartalmát nem befolyásolja [6], de ezzel most nem foglalkozunk. Mindenesetre megjegyezzük, hogy a fogyasztás T időre történő felintegrálása jelentésében megfelel egy olyan diszkont függvénynek, mely kis időkre 1-hez van közel, a távoli jövőben viszont elhanyagolható. Természetesen egy részletesebb számításban érdemes lenne az ennél rövidebb időkre is figyelembe venni a későbbi fogyasztás kevésbé vonzó mivoltát.

Módszerünk és eredményeink több szektorú gazdaságra csupán akkor terjeszthetők ki *lineáris* módon (azaz a (6—7) egyenleteket vektoregyenletekké átírva [11]), ha a beruházási hányad mátrixa invertálható [6]. Ez többé-kevésbé maga után vonná, hogy a gazdaság csupán *termelő* szektorokból áll. Ezért észszerűbb a módszer *nem lineáris* módon való kiterjesztésén gondolkodni többszektorú gazdaságra.

Röviden szólnunk kell még a β és λ paraméterek értéktartományáról. Csupán β és λ relatív helyzete érdekes számunkra. Azt már vizsgáltuk fent, amikor $\beta \gg \lambda$. Amikor $\lambda > 4\beta/27$, akkor ez a késleltetés nélküli esetben negatív tőkenövekedést ad ($f<0$). A viszonylag szűk $\beta/9 \leq \lambda \leq 4\beta/27$ tartomány ad még új lehetőséget, ha a (20) egyenletben szereplő $Z(s)$ függvény gyöke, s_Z, 2/3 alá esik. Ekkor az s_Z és 2/3 közötti kezdeti s_0-ról induló beruházási pályák nem csökkenőek, hanem növekedőek és 2/3-hoz tartanak (1/b sz. ábra). Figyelembe véve β és λ jelentését (technikai színvonal, illetve kopás) ez annak felelhet meg, hogy ha a gazdaság gyorsan cserélődő termelő eszközöket (erőket) alkalmaz (ezt teheti magas technikai színvonal mellett is, ez a helyzet pl. a magas fejlettségű mikroelektronikát alkalmazó gazdaságban), akkor nem csökkenő, hanem növekvő beruházási hányaddal biztosíthatja csak a fogyasztás maximumát. Modellünk ezen eredménye nem mond ellent a tapasztalatnak (lásd Japán esetét).

Modellünk egyszektorúsága miatt — [1]-hez hasonlóan — a munkaerő ismét csak nem szerepel benne, és ismét feltételezi, hogy a munkaerő tetszőleges mennyiségben és minőségben rendelkezésünkre áll (bár a tőkehatékonysági tényezőn keresztül modellünk a gazdaság eme képességét áttételesen valamelyest figyelembe veszi). Az infrastruktúráról is felteszi, hogy adott és bizonyos, nem elhanyagolható fejlettségi szinten van. E feltevéseket úgy oldhatjuk fel a legegyszerűbb módon, ha a modellt általánosítjuk legalább 2 szektorú gazdaságra *(nem lineáris módon)*, ahol a termelői szektor mellett figyelembe veszünk egy nem termelő szektort is. Ez utóbbin keresztül ekkor vizsgálhatnánk a szolgáltatások (ezen belül *munkaerőképzés, a munkaerő színvonala*) és az *infrastruktúra* hatását a gazdaság jellemzőire. E vizsgálódás azonban egy másik tanulmány tárgyát képezi.

Meg kell jegyeznünk, hogy ismeretesek olyan, a ciklikusság ellen ható tényezők is, melyeket itt most nem vettünk számításba. Két ilyent említenénk: a kapaci-

citások egyenlőtlen kihasználtságából adódó veszteségeket és az életszínvonal ingadozásának irritáló hatását [10]. Az elsőt részlegesen ugyan a $g(s)$ függvény tartalmazza, de teljes figyelembevételéhez egy $g(s, \dot{s})$ függvényre volna szükségünk. Ennek alakjára még körülbelüli elképzelésünk sincs, és alighanem az infrastrukturális effektusok tárgyalása nélkül megalapozottan nem is lehet. A második tényező kétségtelenül létezik, de egyrészt nehezen kvantifikálható, másrészt nem változtat ama tényen, hogy a nem egyenletes beruházás magasabb összfogyasztásra vezethet, nagyobb átlagos életszínvonal-növekedéssel. Hogy ez a társadalom számára ellensúlyozhatja-e a fent említett pszichológiai hátrányt, az e modell keretében nem válaszolható meg.

Végül mondhatjuk, modellünk eredményei összhangban vannak azzal a tapasztalati ténnyel, miszerint: a fogyasztás maximalizálására törekvő gazdasági stratégia *dinamikusabb fejlődést* produkál a fogyasztást másodrendűen kezelő, pusztán a növekedést preferáló és azt optimalizálni kívánó gazdasági politikával szemben. Az *optimális fogyasztás* a gazdaság *húzóerejévé* válik!

Hivatkozások

[1] *Kovács János—Virág Ildikó:* Szakaszos vagy egyenletes növekedés. Közgazdasági Szemle, 1981. 6. sz.
[2] *Kovács János—Tarján Tamás:* Ciklus és pótlás. Közgazdasági Szemle, 1986. 1. sz.
[3] *Harrod, R.:* Economic Dynamics. Macmillan, London, 1973.
[4] *Banai Miklós—Lukács Béla:* Beruházási pálya és variációs módszerek. Közgazdasági Szemle, 1987. 4. sz.
[5] *Banai Miklós—Lukács Béla:* Variációs elvekről és mozgásegyenletekről. Fizikai Szemle, 1987. 9. sz.
[6] *Banai Miklós—Lukács Béla:* Közgazdasági példák egzaktul megoldható variációs problémákra. (Megjelenés előtt, Mat. Lapok)
[7] *Kósa András:* Variációszámítás. Tankönyvkiadó, 1971.
[8] *Virág Ildikó:* Kandidátusi értekezés. 1976. 140. old.
[9] *Lange, O.:* Optimal Decisions, Principles of Programming. PWW, Warszawa, 1971.
[10] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
[11] *Bródy András:* Ciklus és szabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[12] *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető Kiadó, 1975.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 11. sz. (1329—1341. l.)

GARA JUDIT

A magyar személyi jövedelemadó-rendszer bírálata nemzetközi tapasztalatok alapján

A személyi jövedelemadóztatás a társadalompolitika (ezen belül a szociálpolitika), valamint a gazdaságpolitika (ezen belül a jövedelempolitika) szféráit egyaránt érinti. Mindezeknek eszközéül szolgálhat, de emellett feltétlenül eszköze a költségvetésnek is bevételei növelésére.

A személyi jövedelemadó-rendszerben a különböző céloknak megfelelő működtetés kívánalmai gyakran ütköznek egymással. Például a költségvetési bevételek növelése — a fiskális cél háttérbe szoríthatja a szociálpolitika elvárásait. Ellentmondásos hatást válthat ki a személyi jövedelemadóztatás oly módon is, hogy míg egyfelől biztosítja a költségvetési bevételeket, másfelől egyidejűleg korlátozza a teljesítménynövelésben, a magasabb fokú szakképzettség megszerzésében való érdekeltséget. Befolyásolja a megtakarítási és a beruházási hajlandóságot is. Ezek pedig az egész társadalom és gazdaság fejlődésére visszahatnak.

A személyi jövedelemadóztatás bevezetésére 1988-ban Magyarországon stagfláció közepette, bérreform nélkül, az ÁFA bevezetésével egyidejűleg került sor. E körülmények miatt sokan magát a bevezetést is ellenezték. Most már azonban az a kérdés, hogy hogyan alakítandó, finomítandó a továbbiakban a létrehozott rendszer.

Adósak vagyunk a várható hatások felmérésével és azok megfelelő kezelésével is. A fejlett tőkésországok tapasztalatai e téren jól hasznosíthatók. Különösen érdekesek azok a nézetösszecsapások, amelyek a jóléti állam úgynevezett válságperiódusában a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a személyi jövedelemadóztatás körül zajlottak, valamint a vezető tőkésországok adórendszereiben a legutóbbi időkben végrehajtott módosítások.

A kitekintés egyfelől biztosítja a hazai személyi jövedelemadóztatás nemzetközi elhelyezését, másfelől a tőkésországok tapasztalatainak hasznosításával elő kívánja mozdítani a magyar adórendszer továbbfejlesztését.

Ezek a megfontolások késztettek arra, hogy először áttekintsem a személyi jövedelemadóztatás helyzetét a fejlett tőkésországokban, ahol azt ugyan sok oldalról bírálják, jelentősen módosítják, de egészében sikerrel alkalmazzák.

A személyi jövedelemadóztatás és a gazdasági feltételek változása az OECD-országokban

Az itt alapul vett vizsgálat 23 országra terjed ki, azaz Izland kivételével az összes OCED-országra.[1]

A vizsgált időszak általában 1975—1983, vagyis olyan időszak, amikor a gazdasági feltételekben lényeges változások mentek végbe. Cikkemben előfordulnak hivatkozások korábbi évekre is, hogy érzékelhető legyen a váltás egy korábbi

[1] Personal income tax systems under changing economic conditions. OECD, 1986.

Gara Judit kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

gyors növekedési időszakhoz képest. Esetenként utalások találhatók a legutóbbi évek fejleményeire is.

A jövedelemadó-bevételek trendje

A főbb adóbevételi források GDP-hez viszonyított hányadát tekintve látjuk, hogy a személyi jövedelemadó hányada az adóbevételekben magas, de rátájának növekedése az 1975—1983-as időszakban alacsonyabb volt, mint a társadalombiztosítási hozzájárulásoké és a forgalmi, illetve a fogyasztási adóké.

Az átlagos növekedés 1975—1983 között csekély volt (1975-ben 31,4 százalék, 1983-ban 32,3 százalék a jövedelemadók részaránya). 1965 és 1975 között viszont 26,3 százalékról 31,4 százalékra nőtt a személyi jövedelemadók részaránya az összes adóbevételben.

A személyi jövedelemadók súlyát az összes adóbevételben befolyásolja az egyéb adók és nem adó jellegű bevételek mértékének alakulása is. A személyi jövedelemadó és a munkavállalói társadalombiztosítási hozzájárulás gyakran alternatív adóbevételi forrás. Némely országban a béralkunál és a munkára való hajlandóságnál is részben hasonló e két adónem hatása. *Ha a személyi jövedelemadó az átlagosnál alacsonyabb, akkor majdnem minden esetben átlag feletti a társadalombiztosítási hozzájárulás az összadóbevételhez viszonyítva és fordítva.*

Ha a GDP-hez viszonyítjuk a személyi jövedelemadó-bevételt — az OECD átlag 17 százalék —, akkor látjuk, hogy 1975 és 1983 között *csökkentek a személyi jövedelemadó-ráták országok közötti eltérései. A ráták ugyanis főleg az alacsony jövedelemadó hányadú országokban nőttek. A hatvanas években és a hetvenes évek elején ez másképp volt. Akkor a személyi jövedelemadó-bevételek GDP-hez viszonyított aránya ott nőtt, ahol már úgyis magas volt a hányada. Így az északi országokban, valamint Európán kívül.*

Az adórendszerek

A tőkésországok személyi jövedelemadó-rendszereit a rugalmasság, a választhatóság, a preferenciák, a különféle engedmények jellemzik. Az országonkénti eltérések bemutatásával, valamint az 1975—1983 között végbement jelentősebb változtatások alább következő ismertetésével a jellemzőket is szemléltetem.

a) Az adóalapba tartozó jövedelmek köre, összetétele

Jövedelem a legtágabb értelemben a magánszemély bármilyen címen szerzett bevétele. Bizonyos jövedelemforrások azonban eleve nem számítanak bele az adóalapba. Az egyik ország e fizetendő adóból adott engedményekkel biztosít kedvező adóelbírálást, más országok az adóalapból vagy mindkettőből engednek el. A különféle jövedelemforrások esetében az egyes tőkésországok által követett eljárások gyakran eltérnek. Gyakoriak az alábbi megoldások:

— Az *alkalmazásból származó jövedelem* az adóalaphoz tartozik, de engedményekkel.

— A *béren és fizetésen felüli juttatások* (fringe benefits) általában természetbeniek, amelyeket a munkáltató nyújt munkavállalóinak. Ezeket adóztatják, bár enyhébb mértékben. Néhány országban, például Ausztráliában azonban az általánosan érvényes adózási előírások vonatkoznak e természetbeni juttatásra is. Ezen juttatások adóztatásánál az a probléma, hogy miként értékeljék azokat. Az értékelés négy fő módszere ismert: 1. Annak az összegnek a vélelmezése, amit a munka-

vállaló hajlandó lenne a kedvezményért fizetni. Ez nagyon szubjektív mérce. 2. A kedvezmény költsége a munkáltató számára. Ennek a mércének alkalmazhatóságát az korlátozza, hogy olyan eset is előfordul, amikor a juttatás nem okoz extra költséget a munkáltatónak. 3. A juttatás piaci értéke. Ez kiküszöböli a szubjektivitást, de alkalmazását nehezíti, hogy a juttatások egy részének nincs piaci értéke. 4. A standard érték. Ez kiküszöböli a korábbi módszerek hátrányait, de a haszonélvező felé esetleg mégsem méltányos.

Az egyes országokban a módszerek kombinációja is jellemző. A „fringe benefits" értékelésénél a legtöbb országban a piaci érték a használatos. A kormányok számára ez a juttatás az adóalap csökkenését, az adóterhek elosztásának megváltoztatását, az adóelkerülés növekvő lehetőségét okozza.

Ahogy a munkavállaló jövedelme nő, úgy nő az ebben a juttatásban részesülők aránya. Ez a juttatás számos országban lépést tart a jövedelem növekedésével. Ezek a körülmények a jövedelemadó progresszív jellege mellett azt eredményezik, hogy a „fringe benefits" értéke a jövedelmek növekedésével nő. A munkavállalók díjazásának egyre jelentősebb tényezője. Ezt a hatást látva az adóhatóságok számos országban szigorították a „fringe benefits" adóztatását, néhol az aktuális adóreform részeként.[2]

— A *sztrájk idejére járó bérkifizetések* általában adókötelesek.
— A *munkanélküli segély* általában adóköteles.
— *Táppénznél* országonként változó a gyakorlat.
— *A nyugdíj* általában adóköteles.
— *A tartásdíj és egyéb jövedelemfenntartó bevételek* általában adókötelesek.
— *A családi pótlék* általában adómentes.
— *Az életbiztosítási díj* általában mentesül az adó alól.
— *A nettó üzleti jövedelmet* (mezőgazdságban, kiskereskedelemben) adóztatják, bár kedvezményekkel.
— *Az osztalék, a bankbetét után járó kamat, az állami kötelezvények* általában adókötelesek.
— *Az ingatlan vagyonból* származó jövedelem adóköteles.
— *A saját tulajdonú lakás* esetében változó a gyakorlat. Számos országban vélt jövedelemként, mint lakbérmegtakarítás, bár piaci értéke alatt, de beleszámít az adóalapba. Nyilvánvaló viszont, hogy ahol a saját tulajdonú lakás adómentes, ott ez ösztönzőleg hat ilyen lakás szerzésére.

b) Az adóalany

Összevont adóztatásnál a házastársak együttes jövedelmét adóztatják. Egyéni adóztatásnál mindkét házastárs külön-külön adózik jövedelme után. Van, ahol az összevonás a szabály, de lehetővé teszik a választást vagy az egyéni, vagy a jövedelemmegosztásos adózásra.[3]

Összevont adóztatásnál a férj engedményét és a kereső feleség házastársi engedményét összeadják. A feleség választhatja az egyéni adózást, úgy, hogy a házastársak *külön-külön* kapják az engedményt. A magasabb keresetű házaspárok számára — ahol mindkét kereső a magasabb jövedelemkategóriába tartozik — az egyéni adózás választása kedvezőbb, jóllehet ekkor elvész a házastársi adóalapból levonható engedmény. A feleség nem bérből és fizetésből származó jövedelmét egyéni adózás választása esetén is a férj jövedelmével összevontan adóztatják.

[2] The taxation of fringe benefits. OECD, Paris, 1988.

[3] A jövedelemmegosztási rendszer alkalmazására általában házastársak összevont adóztatásánál kerül sor. A kettőjük jövedelmét összeadják, majd elosztják kettővel, és az így adódó adókulcsot alkalmazzák, végül a fizetendő adót megduplázzák.

Számos OECD-országban az összevont családi adózás az általános szabály, de ahol az kedvezőbb, választható az egyéni adózás, illetve Írországban, az NSZK-ben és az Egyesült Államokban a jövedelemmegosztásos rendszer.

Másutt az egyéni adóztatás van érvényben, de lehetővé teszik, hogy *a családok az egyik házastársnál el nem használt adóengedményt a másik jövedelemadója megállapításánál figyelembe vegyék, illetve levonhassák.*

— Vannak olyan országok is, ahol az egyéni adózás a szabály, de házastársi engedményt adnak az adóalapból vagy a fizetendő adóból, ha az egyik félnek túl alacsony, vagy egyáltalán nincs jövedelme.

Az 1970-es évek elején számos országban az összevont adózás felől az egyéni adózás felé mozdultak el.

c) Az adókedvezmények

Az OECD-országokban az engedmények számos eltérő formáját alkalmazzák. Ezeket két csoportba sorolhatjuk. Az egyik csoportba a standard engedmények tartoznak, a másikba pedig a nem standard engedmények.

A standard engedmények függetlenek az adófizetők mindenkori költségeitől, és minden adófizetőre kiterjednek, aki megfelel a törvény szerinti alkalmassági feltételeknek. Az engedmény fix összegben vagy a jövedelem fix százalékában van meghatározva. Válfajai:

— Minden adófizetőre, vagy minden bérből és fizetésből előre kiterjedő engedmények, függetlenül a családi állapotától.

— Az adófizetők családi állapotától függő engedmények.

— Az eltartott gyermekek és más eltartottak után járó engedmények.

— A társadalombiztosítási hozzájárulás és egyéb adófizetések utáni adóengedmények.

— Időskorúak, háztartást vezetők és a rokkantak utáni engedmények.

A nem standard engedmények körébe tartoznak azok az engedmények, amelyeket kizárólag az adóalany felmerült költségei függvényében biztosítanak. Ezeket természetszerűleg sem fix összegben, sem a jövedelem fix százalékában nem lehet meghatározni. Tipikusan ilyen engedmények a kamatkifizetések, a magánbiztosítási díjak és a jótékonysági kiadások utáni engedmények.

Az adókedvezmények biztosításának különféle formái léteznek. Ilyen forma az adóalapból való levonhatóság, az adóból való levonhatóság, a 0 kulcsú jövedelemsáv, a családi hányados,[4] a jövedelemmegosztási sémák rendszere.

A leggyakrabban *az adóalapból való levonhatóság* formáját alkalmazzák. Ilyenkor az engedményeket már eleve levonják az adóköteles jövedelemből. *A progresszíven sávos rendszerekben így a magasabb jövedelmet élvezők viszonylag nagyobb kedvezményre tesznek szert, mint az alacsonyabb jövedelemkategóriákba tartozók, mivel a magasabb jövedelemsávba tartozóknak magasabb a marginális adókulcsuk.* Ezek az engedmények leggyakrabban fix összegben meghatározottak. A magasabb jövedelemkategóriákba tartozók különféle előnyei növekednek, ha az engedmény pozitív kapcsolatban áll a jövedelemmel, és csökkennek, ha negatívan viszonylik a jövedelemhez, illetve ha az adókedvezmény alkalmazhatóságának a felső korlátja rögzített.

Az adóból való levonhatóság az adókedvezmények másik leggyakoribb formája. Az esetek zömében az adóból való levonhatóság fix összegű. Általában nem haladja

[4] A *családi hányados* olyan jövedelemfelosztási rendszer, amely a gyermekek számát is figyelembe veszi. Azaz az adóalapot úgy határozzák meg, hogy a család összes keresetét osztják a családtagok számával. A felnőttek a számításnál 1-nek, a gyermekek 0,5-nek számítanak.

meg a fizetendő adót, és nincs kapcsolatban a fizetendő adó nagyságával. Mégis, néhány országban az adóból levonható összeg nagysága pozitív vagy negatív arányban áll a fizetendő adóval; vagy úgy, hogy az engedmény a jövedelemmel egyenesen arányos, vagy úgy, hogy az adóból levonható összeg csökken, ha a jövedelem növekszik. Arra is van példa, hogy *ha az adóból levonható összeg felülmúlja a fizetendő adót, akkor a különbözetet kifizetik az adófizetőnek.* Ezeket nem elveszíthető (non wastable) adóból való levonhatóságnak tekintik, megkülönböztetve az elveszíthető (wastable) adóból való levonhatóságtól, amelynél ha valakinek az adója nem éri el az adóból való levonhatóságot, a különbözettel nem élhet. Ha pedig a jövedelme nem adóköteles, úgy a kedvezményből egyáltalán nem részesül.

A legtöbb országban a családi állapotot adóalapból vagy adóból való levonhatósággal méltányolják. Ezen kívül csak Franciaországban és Luxemburgban alkalmazzák a családi hányados rendszerét, valamint néhány országban a jövedelemmegosztás rendszerét, és másutt a különálló sémák rendszerét.

A nem standard adóengedmény legnagyobb részét a tényleges költségek adóalapból való levonhatósága teszi ki. Ezek felső határa esetenként rögzített. De van olyan eset is, amikor az ilyen jellegű adóengedményt is közvetlenül az adóból lehet levonni.

Speciális adókedvezményeket alkalmaznak néhány OECD-országban bizonyos speciális forrásokból származó jövedelmekre: így a beruházásokból származó jövedelmekre, a nyugdíjakra, a kiskereskedők stb. jövedelmeire vonatkozóan.

d) A központi kormányzati szintű jövedelemadó-bevételek kulcsainak alakulása 1975 és 1983 között

A vizsgált országok között jelentős eltérések vannak mind a sávos kulcsok száma, mind a legalsó és legfelső sávban érvényes adókulcsok mértéke tekintetében.

A sávok száma a zéró rátájú első jövedelemcsoportot is figyelembe véve — azokban az országokban, ahol ilyen van — 1975-ben 3 és 32 között volt, 1983-ban pedig 3 és 30 között. A nulla adókulcsot követő legalsó sávban alkalmazott kulcs 1975-ben 1,1-től 35 százalékig terjedt. Ugyanez 1983-ban 1,1 (Svájc) és 36 százalék (Törökország) között változott. A legfelső jövedelemsávra érvényes marginális adókulcs 1975-ben 13,2 és 83 százalék között váltakozott; 1983-ban pedig 13,2 (Svájc) és 75 százalék (Japán) között helyezkedett el. Tehát a marginális adókulcs 1975-höz képest csökkent. Japánt, Hollandiát és Belgiumot leszámítva a marginális adókulcsok 70 százalék alatt voltak.

A sávok és kulcsok száma 1975 és 1983 között 11 országban csökkent.

A kulcsok és sávok számának alakulása a legutóbbi években:

A nyolcvanas évek második felétől a személyi jövedelemadó-rendszerek többékevésbé radikális változásokon mentek keresztül a fejlett OECD-országokban. A változások fő jellemzői *a marginális kulcsok mérséklése, az adósávok számának gyakori csökkentése*, azaz az adórendszerek a progresszivitásból a linearitás felé mozdultak el (lásd az 1. sz. táblázatot). A jövedelemadó-bevételek csökkenését a költségvetés a jövedelemadó-mentességek korlátozásával, az adóalap szélesítésével, illetve más adókból származó bevételek növekedésével igyekszik ellensúlyozni. Általában a társasági adó marginális kulcsait is csökkentik. Közelítik egymáshoz a személyi jövedelemadó és társasági adó kulcsait, s ezzel csökkentik a manipuláció lehetőségét. Korábban ugyanis a társasági adókulcsok alacsonyabbak voltak, mint a nagyon progresszív személyi jövedelemadó-kulcsok. Ez pedig a személyi jövedelmek egy részének vállalati jövedelemként való feltüntetését eredményezte.

1. sz. táblázat

Az alsó és felső sávhoz tartozó adókulcsoknak és a sávok számának alakulása az egyes országokban 1985-től napjainkig

Megnevezés	Alsó kulcs (százalék)		Felső kulcs (százalék)		Sávok száma	
	1985	1987	1985	1987	1985	1987
Ausztrália	30	24	60	49	5	4
Dánia	50	50	73	68	4	3
USA	11	15[a]	50	28[a]	15	2[a]
Franciaország	5	5	65	50[a]	10	10
Írország	35	35	65	58[b]	3	3
Japán	10,5	10	70	50[a]	15	6[a]
Kanada	6	17[a]	34	29[a]	10	3[a]
Egyesült Királyság	30	27	60	60	6	6
NSZK	22	19	56	53[c]	4[d]	4[d]
Olaszország	18	11[a]	65	56[a]	9[e]	4
Új Zéland	20	24[a]	66	33[a]	5	2[a]

Forrás: Heti Világgazdaság, 1988. március 5., 9. lap.
Megjegyzés: [a] Az adat 1988-tól érvényes.
[b] Az adat 1986-tól érvényes.
[c] Az adat 1990-től érvényes.
[d] A zéró rátájú jövedelemsávokkal együtt.
[e] 1983-as adat.

e) A személyi jövedelemadóztatás szintjei

A személyi jövedelemadóztatás van, ahol *kizárólag központi, kormányzati* szintű, és van, ahol *központi és helyi* adók beszedéseként valósul meg. Az utóbbi esetben e különböző szintek együttesen határozzák meg az ország adórendszerének jellegét.

A helyi adók kulcsai az északi országokban kevésbé progresszívek, mint a központi kormányzati szintű adók kulcsai. *Különösen figyelemre méltó a helyi jövedelemadók részarányának növekedése az összes személyi jövedelemadó-bevételben minden északi országban, de elsősorban Svédországban 1975 és 1983 között.* A helyi adók magas és növekvő aránya miatt mérséklődött az északi országok jövedelemadó-rendszereinek progresszívitása.

f) A személyi jövedelemadó-rendszerek infláció miatti kiigazításai

A hetvenes évek inflációs időszakában a kiigazítások igen fontos szerepet játszottak. Az utóbbi években az infláció mértékének csökkenésével háttérbe szorult ennek jelentősége. Manapság az áttekinthetőség és a rugalmasság vált fontosabbá. Az indexálást illető döntésekben is érezhető e hangsúlyeltolódás.

Az infláció — ha nincs kiigazítás — kétféleképpen is növeli az adóterhet az adófizető, illetve az adóbevételt a költségvetés számára. Egyrészt úgy, hogy a fix összegű engedmények erodálódnak, másrészt úgy, hogy azonos reáljövedelem mellett magasabb jövedelemadó-sávba kerül az adófizető. A kiigazítások ezért az engedményekre és az adókulcsszerkezetre vonatkoznak.

A rendszeres kiigazítás (indexálás) mellett szólnak a méltányosság, a költségvetési kiadások kontrolljának szempontjai. Ha az inflációt nem ellentételezik, akkor a növekvő adóterhet újra elosztják, és ezáltal a mérték és az elosztás eltér attól, amit eredetileg szándékoltak. A költségvetés pótlólagos jövedelemhez jut, ez pedig nehezíti a költségvetési kiadások növelésének korlátozását.

A rendszeres kiigazítás ellen szól viszont az, hogy a kormányok sokszor nem tekintik kívánatosnak, hogy állandóan lemondjanak arról a többletbevételről, amit a progresszív jövedelemadó-rendszer és az infláció közti kölcsönhatásból nyerhetnek. Az infláció egyes hatásai a gazdaságpolitika más szándékaival is egybevághatnak. Így például túlkereslet esetén a ki nem igazított jövedelemadó mint adóprés csökkenti a vásárlóerőt és ezzel mérsékli a túlkeresletet, mivel a jövedelmek inflációs emelkedéséből és a jövedelemadó-rendszerek progresszív jellegéből adódóan nő az átlagjövedelem adókulcsa, azaz a fizetendő adó az adózandó jövedelem egyre nagyobb részét viszi el.

A személyi jövedelemadóztatás ellentmondásos hatásai

a) Méltányosság és hatékonyság

A gazdasági átrendeződés éveiben hangsúlyeltolódások történtek a jövedelemadó megítélésében. *A kormányok szembekerültek a túl magas adókulcsok alkalmazása és a jövedelemadó rendszerek bonyolultsága miatti elégedetlenséggel. Tekintetbe kellett venniük a beruházásokra, megtakarításokra gyakorolt negatív hatásokat, továbbá a teljesítmények visszafogására ösztönző hatást. A közvélemény jó része méltánytalannak tekinti, hogy egyesek mentességet szerezhetnek vagy csökkenthetik adójukat, amíg mások azt nem tehetik.* Ugyanakkor a kormányoknak kevés lehetőségük van az adóterhek stabilizálására, még kevésbé csökkentésére, mivel a költségvetési kiadások növekednek, a költségvetési deficit csökkentése pedig elvárás.

Az adófizetők elégedetlensége sokféle formában nyilvánult meg. Ilyen forma a fekete munka fokozódása, az alacsonyabban adóztatott ingyenes juttatások igénybevételének növekedése, sőt ide sorolható az is, hogy néhol adóellenes pártok jöttek létre (például korábban Franciaországban, a későbbiekben Dániában). Írországban és Olaszországban pedig sztrájkba léptek azok, akik úgy ítélték meg, hogy adóterheik aránya túlontúl magas.

Mindez arra kényszerítette a kormányokat, hogy *a hangsúlyt a horizontális méltányosságra és a hatékonyságra helyezzék. A korábbi hagyományos cél, a vertikális méltányosság a prioritások között hátrébb sorolódott.*

A *horizontálisan méltányos* adórendszer az azonos jövedelemszintűeket azonosan értékeli, függetlenül egyéb eltérő jellemzőiktől.

Az adózás *vertikális méltányossága* a különböző jövedelemszintűek eltérő kezelését jelenti.

Az egyes országok között csökkent a különbség atekintetben, hogy az összes adóhoz viszonyítva mekkora a személyi jövedelemadó hányada. Erre *az ad magyarázatot, hogy egyfelől azokban az országokban, ahol korábban alacsonyabb volt a személyi jövedelemadó aránya,* az adóráták emelésével, a behajtási módszerek javításával és a lakosság szélesebb rétegeinek a jövedelemadóztatásba való bevonásával növelni lehetett a költségvetési bevételeket. Másfelől viszont *az OECD-országok többségében, ahol a személyi jövedelemadó hányada már előzőleg is magas volt, az adónövelésben nem rejlettek tartalékok. Gazdasági, sőt politikai viharokat váltott ki a jövedelemadóztatás túlzott mértéke, és így visszarendezésekre került sor.*

b) Konfliktusok és tisztázatlanságok

Az adórendelkezések miközben előmozdítják bizonyos célok elérését, mellékhatással is járnak. *A jövedelemadó fő feladatának általában a költségvetési kiadások fedezetéül szolgáló jövedelmek biztosítását (tehát a fiskális funkciót) tekintik.*

Egyes gazdasági és szociális célok elérése érdekében adott engedmények ütközhetnek a fiskális céllal. Emellett a gazdasági meggondolásokból biztosított adókedvezmények sérthetik a vertikális méltányosság elvét, mivel ezekből az engedményekből kisebb mértékben részesülnek az alacsonyabb, mint a magasabb jövedelemkategóriákba tartozók. Ellentmondás jöhet létre a gazdasági hatékonyság és az áttekinthetőség között is.

Közelebbi vizsgálódás során az adóreformok főbb célkitűzéseiről is kiderül, hogy azok nem eléggé egyértelműek.

Az adósemlegesség — azaz az azonos helyzetűek azonos elbírálása — érvényesülése esetén az adóztatás mentes a szubjektív megítélésektől. Különböző nézőpontokból vizsgálva azonban a semlegesség többféleképpen értelmezhető. Így a munkára való ösztönzés szempontjából nézve az adósemlegesség mást jelent, mint a házasságra ösztönzés vonatkozásában értelmezett adósemlegesség. Hasonlóan bonyolult kérdés, hogy mi értendő adósemlegességen a termelési tényezők, a munka és a tőke szempontjából.

A horizontális méltányosság is nehezen definiálható a második kereső keresetével összefüggésben, mivel a méltányosság kritériuma eltérő aszerint, hogy az egyén vagy a család az adóalany.

A gazdasági hatékonyság két nézőpontból közelíthető: a semlegesség és a beavatkozás oldaláról. Az első esetben az a feladat, hogy a piaci erők működését a források elosztásában ne zavarják meg, míg a második esetben ösztönzőleg kell hatni valamilyen beruházás vagy tevékenység előmozdítására.

Az egyszerűsítés is többféleképpen értelmezhető. Ez történhet a jövedelemkategóriák adókedvezményeinek csökkentésével; a jövedelemadó és a szociális juttatások rendszerének integrálásával; vagy a behajtás módjának változtatásával.

c) Az adóreformok korlátai

Bár az OECD-országokban sokat beszéltek radikális reformokról, a valóságban a változtatások a legutóbbi időkig csak fokozatosan mentek végbe. Az érvényben lévő adórendszerek felváltása a kiadások adóztatásával[5] — amely csak elköltött jövedelmet adóztatna — eddig semelyik OECD-országban sem vált elfogadottá. A magas adókulcsú országokban nagy támogatásra leltek a kulcsok számának csökkentésére, illetve a progresszivitás mérséklésére irányuló javaslatok, amelyeket általában az adóalap szélesítése kísér.

Számos oka volt annak, hogy az adóreformokat korábban fokozatosan léptették életbe. A jövedelemadó-rendszerek a legtöbb országban túl összetettek ahhoz, hogy rövid távon drasztikusan változtathatók lennének. Hosszabb távon pedig számolni kell a változások politikai, illetve gazdasági hatásaival. A költségvetés többnyire megköveteli, hogy a reform a jövedelemadó-bevétel szempontjából lehetőleg semleges legyen, mivel gyakorlatilag nehéz az egyéb adóból származó jövedelmeket növelni. Az adóreformokat az is nehezítheti, hogy nem mindig áll rendelkezésre a végrehajtáshoz szükséges szakképzett gárda és megfelelő géppark.

Bár az adóreformok végrehajtása könnyebb gyors gazdasági és reáljövedelemnövekedés közepette, mégis éppen a *lassú fejlődés* éveiben, a termelőtőke-képződés alacsonyabb szintjein és magas munkanélküliségi ráta mellett *vált az adórendszer változtatása nyilvános vita tárgyává.* A tőkésországokban utóbb végbement radi-

[5] A kiadások adóztatásának gondolatát az adóelméletben *Nicholas Káldor* alapozta meg *An expenditure tax* (London, 1958. Allen-Unwin) c. művével (vö. 249. l.). Napjainkban ismét találkozunk vele. Lásd többek között *Max Frank Towards the adaption of a progressive personal expenditure tax? A general outlook* c. írását (Public Finance, 1983/2.).

kális változtatások *a progresszió számottevő mérséklésére irányultak, mivel a társadalom és a gazdaság tűrőképessége a stagnálás, a lassú növekedés időszakában* már *csökkenő.*

A magánszemélyek jövedelemadózása Magyarországon a fejlett tőkésországok tapasztalatai tükrében

A személyi jövedelemadó táblázata

A magyarországi adómentes küszöb viszonylag nagy. Az induló sáv 20 százalékos kulcsa viszont mindenképpen magas, hiszen a 23 OECD-országból 15-ben ennél alacsonyabb. A felső sávok adóztatása nemzetközi összehasonlításban pedig ma igencsak a magasak közé számít.

Tovább vizsgálva a hazai és a külföldi adórendszereket, feltűnő: a sávok nálunk a középmezőnyben sűrűsödnek, éppen ott, ahová a bérből és fizetésből élők nagy része tartozik. A sávok száma a 0 rátával együtt 11, és a kulcsok 20 és 60 százalék között 5, majd 4 százalékponttal nőnek. Kifogásolható, hogy a kevesebbet keresőket viszonylag jobban adóztatják, hiszen kisebb jövedelemre vetítve már azonos százalékpontú kulcsnövekedés is nagyobb progressziót jelent.

A magyar személyi jövedelemadó-rendszerben az adómentes évi jövedelem általánosan évi 48 000 forint. Bérből és fizetésből élőknél az adóalapból, mégpedig a legfelső jövedelemsávba eső részből további évi 12 000 forint levonható. Így az évi 60 000 forint adómentes jövedelem megközelíti az ipari munkások havi 6000 forint körüli nettó átlagkeresetét.

Figyelembe kell venni azonban, hogy míg a bérből és fizetésből élők minden jövedelme nyilvántartott, a magánszektorban nem elhanyagolható az adómenekülés, illetve az adómenekülés révén a többé-kevésbé legalizálható adócsalás lehetősége; az ide tartozók adóalapjuk 40—50 százalékát is eltitkolhatják. Meg kívánom jegyezni, hogy nemcsak a szocialista országokban, hanem például a tőkés Olaszországban is a személyi jövedelemadó megállapításánál 1973-ig a jövedelemforrások szerint különböző mértékű kulcsokat alkalmaztak; a bérből és fizetésből élőket preferálták.

Az eltérő kulcsú jövedelemadóztatás az egyik változat, a jövedelem helyett a kiadások adóztatása a másik, amely feloldhatná a látható és a nehezen megfogható, láthatatlan jövedelmek közti különbséget. Persze a vagyonnyilatkozat is ezt célozza, de ez egyben a pazarló fogyasztást ösztönzi.

A személyi jövedelemadó rendszere (adóalap, adóalany, adókedvezmények)

a) Láttuk, hogy *az adóalap* a tőkés világban országonként igen eltérő. Gyakran a társadalmi pénzjövedelmeket is adóztatják. Nálunk szerencsére csak a táppénz és a gyed adóköteles.

A nyugdíjak nagyságukra való tekintet nélkül mentesülnek az adóztatástól. Itt felvetődik, hogy az egészen magas nyugdíjakat nem kellene-e mégis adóztatni. Más oldalról viszont vitatható, hogy a nyugdíj mellett tovább dolgozóknál az adóalapba nemcsak a kereset, hanem a nyugdíj is beleszámít. Igaz ugyanakkor, hogy a nyugdíj és kereset a nyugdíjasoknál összevontan 96 ezer forint évi jövedelemig adómentes. Ez legalább az alacsony nyugdíjúak munkába állását nem gátolja. Tehát a havi együttes jövedelem (nyugdíj plusz kereset) 8 ezer forintig adómentes,

míg a bérből és fizetésből élők adómentes jövedelme havi 5 ezer forint. Az alacsony nyugdíj mellett tovább dolgozók zöme így mentesül a jövedelemadó alól. Ha pedig a nyugdíjas alkalmazotti munkaviszonyt létesít, további évi 12 000 forintot vonhat le jövedelemadó-alapjából, tehát együttes jövedelme havi 9 ezer forintig adómentes. Viszont a magas nyugdíjjal rendelkezők munkavállalását a szabályozás kifejezetten gátolja, jóllehet ezen, általában magasan kvalifikált emberek munkája társadalmilag is minden bizonnyal hasznos lenne.

b) Az adóalany. 18 OECD-országból 9 országban összevont, 9 országban egyéni a személyi jövedelemadóztatás, de a rendszerek általában rugalmasak, az összevont adóztatásnál gyakorta választható az egyéni adózás, vagy a jövedelemmegosztási rendszer.

Az összevont adóztatás hátránya, hogy az a feleségek munkavállalása ellen ösztönöz. A családi hányados ellen pedig az hozható fel, hogy azonos számú eltartott esetében az a magasabb jövedelműeknek kedvez jobban. Magyarországon egyéni adóztatást vezettek be. Ez helyeselhető, de célszerű lenne lehetővé tenni *a jövedelemmegosztási rendszer választhatóságát.* Gyakori ugyanis, hogy az egyik kereső keresete alacsonyabb, és ilyen házaspároknál a jövedelemmegosztás kedvezőbb, mint az egyéni adóztatás. Így a jövedelemadóztatás házasságkötésre ösztönző funkciót és főképpen válás ellen ösztönző funkciót is betölthetne. A jövedelemszint valójában a családi jövedelem függvénye. *A magyarországi személyi jövedelemadó-rendszerben azonban a család jövedelemének adóterhe eltérő attól függően, hogy mennyire egyenlőtlenül oszlik el a családon belül a keresők jövedelme.* A közvéleményt láthatóan elsősorban az nyugtalanítja, hogy az adóalanyt illetően egyéni, azon belül az adóalapra pedig összevont adóztatást vezettek be. Ezt a problémát megoldaná, ha a jövőben az adórendszer *továbbfejlesztésénél lehetővé tennék a jövedelemmegosztási rendszer választását.* Igaz, ezt eddig csak olyan tőkésországokban alkalmazták, ahol az összevont adóztatás a szabály. De megítélésünk szerint be lehetne vezetni olyan jövedelemadó-rendszerben is, ahol alapelvként —helyesen — az egyéni adóztatást fogadják el. Fogalomzavarba sem kerülnénk, hiszen a tőkés országokban a személyi jövedelemadó a gyűjtőfogalom. Azon belül különböztetik meg, hogy egyéni vagy összevont adóztatást alkalmaznak, illetve lehetővé teszik-e a jövedelemmegosztást.

Próbaszámítást végeztem annak megállapítására, hogy mennyi adót fizetnek a két-, illetve háromkeresős családok az egyéni, illetve jövedelemmegosztásos adóztatás rendszerében. (Különböző nagyságú és a keresők között eltérő megoszlású családi jövedelmeket vettem figyelembe.) (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Láthatjuk tehát, hogy minél nagyobb a keresők közötti keresetkülönbség, annál kedvezőbb változat lenne számukra a jövedelemmegosztás. Emellett az is igaz, hogy a jövedelemmegosztás adócsökkentő hatása a jövedelem növekedésével nő.

A jövedelemmegosztási rendszer választhatóságának méltányosságát támasztja alá Pulay Gyula cikke[6] is. A cikk bemutatja, hogy *a kisgyermeket nevelő családoknál tipikus a másfél plusz félkeresős családmodell.* Azaz, ahol kisebb eltartott gyermekek vannak, ott a feleség gyakran még a gyes és a gyed után is csak félállásra, vagy alacsonyan fizetett, könnyebb munkára vállalkozhat, s közben a férj kénytelen főállása mellett félállást, félállásokat vállalni.

Az 1988-ban Magyarországon bevezetett egyénenként összevont jövedelemadóztatás jelentősen sújtja azokat a családokat, ahol a családfő az eltartottak miatt többletmunka vállalására kényszerül. Az általunk javasolt jövedelemmegosztás

[6] *Dr. Pulay Gyula:* Személyi vagy családi jövedelemadó? Figyelő, 1987. 25. sz. 5. l.

2. sz. táblázat

Az egyénenkénti, illetve az osztott családi[a] adózás esetén fizetendő adó összege, valamint azok eltérései két- és háromkeresős családoknál[b]

Keresőnkénti jövedelem		Évi adó összege		Különbözet (1—2)
		egyénenkénti (1)	osztott családi (2)	
havi	évi	adózás esetén		
Kétkeresős családok				
10 000	120 000	14 800	6 400	2 000
5 000	60 000	—	6 400	
15 000	180 000	14 800	12 800	
15 000	180 000	35 140	14 800	5 540
5 000	60 000	=	14 800	
20 000	240 000	35 140	29 600	
15 000	180 000	35 140	18 400	3 240
7 000	84 000	4 900	18 400	
22 000	264 000	40 040	36 800	
20 000	240 000	60 340	24 340	11 660
5 000	60 000	=	24 340	
25 000	300 000	60 340	48 680	
20 000	240 000	60 340	24 340	8 640
7 000	84 000	4 900	24 340	
27 000	324 000	65 240	56 600	
25 000	300 000	88 540	35 140	18 260
5 000	60 000	=	35 140	
30 000	360 000	88 540	70 280	
25 000	300 000	88 540	39 700	14 040
7 000	84 000	4 900	39 700	
32 000	384 000	93 440	79 400	
25 000	300 000	88 540	47 440	8 460
10 000	120 000	14 800	47 440	
35 000	420 000	103 300	94 880	
Háromkeresős családok				
15 000	180 000	35 140	8 900	8 440
5 000	60 000	—	8 900	
5 000	60 000	—	8 900	
25 000	300 000	35 140	26 700	
20 000	240 000	60 340	14 800	15 940
5 000	60 000	—	14 800	
5 000	60 000	—	14 800	
30 000	360 000	60 340	44 400	
25 000	300 000	88 540	21 040	25 420
5 000	60 000	—	21 040	
5 000	60 000	—	21 040	
35 000	420 000	88 540	63 120	

Megjegyzés: [a] A keresők számával osztott jövedelem utáni adózás.
[b] A szerző számításai.

választhatósága mellett a költségvetés bevételei valamelyest csökkennének, viszont javítani lehetne a személyi jövedelemadó társadalmi fogadtatását.

Az egy főre eső jövedelem a család együttes jövedelmén túl az eltartottak számától függ. De ez már átvezet az eltartottak utáni engedmények kérdésköréhez.

c) Adókedvezmények. Eltartottak után járó kedvezmények. A fix összegű családi pótlék az adóalapból, vagy akár még az adókból adott engedményeknél is alkalmasabb eszköze a családtámogatásnak. De mivel a családi pótlék Magyarországon a felemelés után sem közelíti meg a gyerekek felnevelési költségeit, célszerű az eltartottak után adókedvezményt is adni. Ennek előnyei is vannak: *az adókedvezményeknél az adófizető birtokon belül van, a családi pótléknál viszont a kedvezményezett birtokon kívüli, amíg meg nem kapja.* Nem elhanyagolható szempont, hogy a költségvetés önkénye fokozottan mutatkozhat meg a nem normatív, hanem rászorultsági alapon folyósítandó, eltartottak utáni pótléknál.

A jelenlegi személyi jövedelemadó-rendszerben a legalább három gyermeket nevelő családnak gyermekei után biztosított adókedvezményt az „átlagos kereső" csak részben tudja érvényesíteni, mivel adómentes jövedelme és az adókedvezménye együttesen jelentősen meghaladja tényleges jövedelmét.

Az eltartottak után járó adókedvezményt a fizetendő adókból való fix összegű levonás lehetővé tétele formájában lenne célszerű továbbfejleszteni, s ezt a levonhatóságot nem korlátozni a magasabb jövedelmű kereső adójára. Módot kellene adni arra, hogy az ott fel nem használt engedményt a másik kereső adójából lehessen levonni, ha van fizetendő adója. Ha pedig a kedvezmény több lenne, mint a fizetendő adó, *a különbözetet az adófizetőnek kellene juttatni; s ha jövedelme adómentes jövedelemsávba tartozna, a kedvezmény teljes összegét kellene adni az állampolgárnak.* Ez a negatív jövedelemadó egy változata lenne.

Költségek levonhatósága. Félő, hogy ez az adókedvezmény a magánszektor számára túl nagy mértékű legális adómegkerülést, manipulálást tesz lehetővé, miközben a bérből és fizetésből élőknek korlátozott lehetőségük van költségeiknek adójukból való levonására: mindössze évi 12 ezer forintot vonhatnak le adóalapjukból.

A lakásszerzéssel kapcsolatos megtakarításokra vonatkozó adókedvezmények igen indokoltak. Kérdés azonban, hogy az érvényes jövedelemadó-rendszer szerinti mértékük elégséges-e.

A személyi jövedelemadók hatása

A jövedelemadó az eredeti jövedelemarányok korrigálásában pozitív szerepet játszik akkor, ha azok túlzottan differenciáltak. Magyarországon viszont — legalábbis a bérből és fizetésből élők esetében — ma ez nem mondható el a jövedelmekről. A jövedelemadóztatás a reform folyamatának előrehaladtával válik majd relevánsabbá szociálpolitikai szempontból, mint a reformot valószínűleg kísérő, fokozódó jövedelemkülönbségek korrekciós eszköze.

A személyi jövedelemadóztatással kapcsolatban jelenleg felmerülő problémák az alábbiak szerint csoportosíthatók:

a) Jövedelemforrástól függően változik az *adómegkerülési lehetőség.* Így *az egységes jövedelemadóztatás valójában méltánytalan, diszpreferálja a bérből és fizetésből élőket; további előnyökhöz juttatja a láthatatlan jövedelmeket élvezőket.*

b) A személyi jövedelemadó jelenlegi rendszere csökkentheti az adózás alá eső munkajövedelmek (a munkavállalás) és a megtakarítások vonzerejét. Ebben a jövedelemadó mértékének, feltételeinek nagy szerepe van. A veszély az, hogy az új adórendszer az eddigieknél is inkább ösztönöz majd a szürke, illetve fekete gazda-

ságban való munkavállalásra, *holott az a cél, hogy az első gazdaságban végzett munkában legyen a munkavállaló folyamatosan, fokozottabban érdekelt.*

Az, hogy minden jövedelem összevontan adózik, béremelésre irányuló nyomásban jelentkezik, ennek pedig árfelhajtó hatása lesz. *S ez nemcsak az értelmiséget érinti, hanem a vgmk-ban dolgozókat is.* Az itt dolgozók munkájára továbbra is szükség van, ám mellékkeresetüket senki sem bruttósította. Vagy bérük emelését fogják követelni, és ez árnövelő hatású, esetleg felhagynak tevékenységükkel, vagy feketén dolgoznak majd. A tőkésországokban ez utóbbi „megoldás" burjánzik, mely nálunk sem ismeretlen, s elterjedésével komolyan kell számolni.

c) Inflációs hatás. Félő, hogy nagy lesz az inflációt gerjesztő hatás, különösen azért, mivel az adóreform nemcsak a személyi jövedelemadóztatás bevezetését jelentette, hanem a közvetett adóknál az áthárítható több fázisú nettó általános forgalmi adóra való áttérést is. Egyidejűleg megszűnt az eddigiekben érvényes dotációk zöme. De a személyi jövedelemadóztatás bevezetésével a költségvetési szerveknél, valamint a vállalati szférában ott, ahol bérpreferencia, azaz adókedvezmény volt érvényben, vagy zéró adókulcs (például a sütőiparban), maga a bérbruttósítás is inflációt fokozó hatású. Tehát az általános forgalmi adó inflációt gerjesztő hatását a személyi jövedelemadó tovább fokozza.

Magyarországon magas inflációs ráta mellett hoztuk működésbe a személyi jövedelemadóztatást. A közeli években sem számíthatunk egyszámjegyű inflációra. Tehát nálunk *az infláció ellentételezése a személyi jövedelemadóztatásnál nagyon fontos feladat.* E feladat megoldása érdekében javaslom *az automatikus indexálást.*

A tőkésországokban jellemző, hogy a bérből és fizetésből élők keresetét és a nyugdíjakat indexálják. Nálunk viszont a jövedelmeket sem igazítják automatikusan az infláció üteméhez. Ez a körülmény *fokozza a költségvetés érdekeltségét az inflációban.* Ezt még tetézi az, hogy az infláció és a jövedelemadóztatás közti kölcsönhatás is költségvetési többletbevétel forrása, ha nincs kiigazítás. *Így nagyon nagy a veszélye annak, hogy a jövedelemadó az adóprés szerepét fogja betölteni.*

Itt hangsúlyozni kell, hogy mindez fokozza annak veszélyét, hogy *az infláció a gazdaságot dezorganizáló mértékűvé fokozódik, s olyan hátrányok (például a teljesítmény-visszatartás) előtérbe kerüléséhez vezet, amelyek pusztán az inflációnak még nem természetszerű kísérőjelenségei, de a magas jövedelemadónak már igen.*

Mindent összevetve — ha már bevezettük a személyijövedelem-adórendszert — annak módosítására van szükség a jövőben, mindenekelőtt a családi körülmények fokozottabb figyelembevételével. De — véleményem szerint — nem az eltartottak számától függő adóalap-csökkentés kiterjesztésére, s nem is a családi hányados módszerének bevezetésére van szükség, hanem a szociálpolitikai szempontok érvényesítésére a cikkben javasolt módon. Mindemellett mielőbb meg kell valósítani a bérreformot — nehogy a személyi jövedelemadóztatás következtében elharapódzzon a teljesítmény visszatartás, ami a lehetséges fejlődést fékezheti.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 11. sz. (1342—1357. l.)

BONIFERT DONÁT

Ár-, bér- és adóreformok — és ami mögöttük van

A nyolcvanas évek ár-, bér- és adóreformjai sajátos légkörben zajlottak le. A szakemberek többsége ugyanis ezek előkészítése és bevezetése során nem emlékezett az őket rendre megelőző — alig néhány évvel korábban véghezvitt hasonló, esetleg ugyanolyan szempontokkal indokolt reformra. Ezért érdemes áttekinteni — jobb későn mint soha — a hazai gazdasági-pénzügyi mechanizmus sorozatos „reformjait". Írásomban elsősorban az ebből a szempontból igen eseménydús nyolcvanas évekre összpontosítok, de néhány mozzanat felelevenítésének erejéig a hetvenes évekre is visszatekintek.

Akciók és indítékok

Elöljáróban szeretném megjegyezni, hogy szakmai közéletünkben sem az „árreform", sem a „bérreform", sem az „adóreform" fogalma nincsen pontosan meghatározva. A következőkben nem törekszem arra, hogy ezt a hiányosságot pótoljam, legfeljebb néhány megjegyzést teszek majd ezzel kapcsolatban.

Valószínűleg összefügg a fogalom körülhatárolatlanságával a használatában mutatkozó bizonytalanság. Az „adóreform", a „bérreform" és „árreform" kifejezések használata csak a legutóbbi egy-két évben vált gyakorivá, sőt divatossá; azzal kapcsolatban, hogy párt- és kormánydokumentumokban megjelent az — 1972-ben lelassított — reformfolyamat felgyorsításának és kiterjesztésének célkitűzése. Korábban a különféle szabályozóelemek „változása", „módosítása" és más ehhez hasonló fogalmak voltak használatosak. A „kompetitív" árrendszer 1980-ban történt bevezetését „árrendezésként" tárgyalták (lásd [14]), a jövedelemszabályozásban „az adózás, az alapképzés és felhasználás szabályainak változtatása" (lásd [4]), a bérszabályozásban pedig „a bér- és keresetszabályozás módosulása" (lásd [36]) következett be — holott például a keresetszabályozás 1985-ös „módosulása" olyan horderejű változás volt, amelyhez hasonlóra korábban évtizedeken keresztül nem volt példa (1968-ban sem). Még a „fejlesztés" kifejezés is elég ritkán tűnt fel ekkoriban, de ha mégis (lásd például [22]), akkor sem a szabályozásra vonatkozott.

Az utóbbi egy-két évben elterjedt szóhasználat alapján úgy tűnik, a reform fogalma ár-, bér- és adóügyekben egyszerűen „nagy változás"-t jelent, azt, hogy az adott területen minden más lesz, mint amilyen korábban volt. Az, hogy a változás valamilyen valóságos fejlődést, előrelépést is jelentsen, a jelek szerint nem követelmény.

Bonifert Donát kandidátus, az Ipargazdasági Intézet tudományos főmunkatársa.

A vizsgált évtizedben a reformoknak sajátos menetrendjük volt, azt mondhatnánk: meghatározott koreográfia szerint zajlottak le. A kezdeményező szerepet egy-egy minisztérium vagy más főhatóság játszotta, felkarolva valamely, többnyire jóval korábban felmerült, és azóta időről időre elvetett, majd újra leporolt ötletet. Ilyen ötlet volt például a világpiaci árakra alapozott belföldi árrendszer, az „ösztönző" bér- és keresetszabályozás, az erőforrás-adóztatás stb. bevezetésének gondolata.

Az ötlet elfogadása után mindig nagy propagandakampány kezdődött. A készülő „reform" tárgyában cikkek jelentek meg, előadások hangzottak el, az illető főhivatal képviselői sokat szerepeltek. A szűkebb és tágabb, szakmai és nem szakmai közvéleményben lelkes hangulat alakult ki, az akciót nagy várakozás előzte meg; kritikus észrevételek — furcsa módon — csak szórványosan kerültek nyilvánosságra. Majd bekövetkezett a „nagy változás", ami rendesen az adott hivatal tekintélyének, esetenként létszámának, feladatainak *növekedésével* járt együtt.

Hamarosan azonban — minden csoda három napig tart — eljött a kijózanodás ideje is. Kiütköztek az újonnan bevezetett megoldás hibái, felülkerekedtek az ellenzői — és megkezdődött az új megoldás felszámolása.

Ezt követően az egész akció gyorsan feledésbe merült. Nemsokára pedig — hasonló koreográfia szerint — új akció indult, amely egy *másik* hivatal számára biztosított lehetőséget a kiugrásra, térnyerésre, hogy behozhassa az előző akció „gazdájának" az „előnyét". Ekkor azonban már alig akadt valaki, aki az előzőre emlékezett volna, vagy *bármiféle tanulságot vont volna le* belőle.

A következőkben áttekintem a nyolcvanas évek eleje óta lezajlott akciókat, a „kompetitív" árrendszer 1980-as bevezetésétől az 1988-as adóreformig. Áttekintésükkel meg akarom mutatni, hogy mindegyikük többé-kevésbé az itt vázolt „forgatókönyv" szerint zajlott le, és igazolni kívánom azon nézetemet, hogy ezek a „nagy változások" nem annyira a gazdasági előrehaladást, mint amennyire inkább egy-egy hivatal pozícióinak erősítését szolgálták.

Ár- és adóreform 1980-ban: a „kompetitív" árrendszer bevezetése

Bizonyos változások 1980 előtt is lezajlottak. A bérszabályozásban (az 1968. évi változásokat nem számítva) 1971—1972-ben, majd 1976-ban jelentős módosulások következtek (lásd például [31], valamint [11]). 1976-ban a jövedelemszabályozásban történtek változások, amikor is mind az elvonások, mind a támogatások összege csökkent (lásd [27] és [35], valamint [39]). Ezenkívül a hetvenes években szinte évente bekövetkeztek kisebb korrekciók is a szabályozásban. Az 1980. évi akció látszik azonban az első olyan változásnak, amelyen jól nyomon követhető az imént vázolt „koreográfia", amely talán mintául is szolgált a későbbiekben más, hasonló akciókra készülő hivatalok számára.

Az 1980. évi árreform és a hozzá kapcsolódó adóreform kétségtelenül az Árhivatal „nagy dobása" volt.

Az ötlet — mint más esetekben is — szinte az utcán hevert. Nyilvánosan először — „világpiaci árbázis" formájában — 1963-ban merült fel a Közgazdasági Szemlében megjelent nevezetes Liska-cikkben, amelyet még ugyanabban a számban követtek a bírálatok (lásd [23], valamint [13] és [26]). Valószínűleg később is szóba kerülhetett, mert jó néhány év múlva újabb cáfolatát lehetett olvasni (lásd [41]).

1979 elején azután váratlanul újra felbukkant, és attól kezdve ellenállhatatlanul haladt a megvalósulás felé.[1]

Ekkoriban már jó ideje folytak egy árreform előkészületei (lásd [2]), de nem a *kompetitív*, hanem a *kétszintű árrendszer* megteremtésének jegyében.[2] A kompetitív árrendszer koncepciója (a „világpiaci árbázis" valamelyest módosított változata) egy 1979 márciusában megjelent cikkben került először a nyilvánosság elé [32]. A cikket gazdasági hetilapunk „vitacikként" közölte. Ehhez — valamint közgazdászaink közismert vitázó kedvéhez — képest meglepő, hogy az írás nyomán *egyetlen vitatkozó hozzászólás* sem jelent meg. Kritikus megjegyzéseket tartalmazó publikációk csak később, az árreform végrehajtása *után*, s akkor is csak eléggé vontatottan bukkantak fel (lásd [16] és [42]).

Az előkészületek meglehetősen gyorsan — néhány hónap leforgása alatt — lezajlottak. Az új ár- és árvezérlési rendszer — kétségtelenül a lebonyolítást irányító árhivatali apparátus *igen jó felkészültségének és gyakorlatának* köszönhetően — minden zavar nélkül életbe léphetett a kitűzött időpontban.

A változások elsősorban az árkalkuláció és az árellenőrzés elveiben következtek be, s ennek megfelelően tételes árrendezésre került sor. A következőkben az új termékek árait az új szempont alapján számították, a régiekét pedig módosították. Emellett *változások következtek be az adórendszerben is.* Csökkentették a bérarányos adókat, megszüntették az eszközlekötési járulékot, viszont bevezették a különbözeti termelői forgalmi adót (KÜTEFA) stb. [14], [35].

Felmerül a kérdés: voltak-e *az 1980. évi ár- és adóreformnak jól alátámasztott gazdasági indítékai?* Nos, a hivatalos propaganda kétségkívül tetszetős érveket vonultatott fel. Elsősorban arra hivatkozott, hogy a világpiacon bekövetkezett árváltozásokat érvényesíteni kell a hazai árrendszerben is. Emellett azzal kecsegtetett, hogy az akció eredményeként valóságos *versenyárrendszerrel* rendelkezünk majd, amelyben a „gazdasági nyomás" alól nem lehet kitérni „sem az árak fellazításával, sem másféle módon" (lásd [33] 131. l.).

Ezek az érvek azonban nem álltak túlságosan biztos lábakon. Valójában a világpiaci árváltozások (az olajárak 1972—1973-as nagy emelkedése) hazai érvényesítésére részben már az 1975-től végrehajtott, ún. szakaszos árrendezések keretében sor került, miközben az olajárak már lemorzsolódóban voltak. Az 1979. évi újabb olajárrobbanást viszont a kompetitív árrendszer bevezetésére irányuló előkészületek kezdetén még nem lehetett előre látni (hatásait nem is sikerült teljesen érvényesíteni az árrendezések során). Azt pedig, hogy a világpiaci árakra alapozva

[1] A világpiaci árbázis elve az volt, hogy a hazai árakat teljesen a világpiacon kialakult árakhoz kell igazítani, azaz minden árunak annyiba kell kerülnie, amennyibe (átszámítva) a világpiacon kerül. Ezt bírálói azzal támadták, hogy egyetlen olyan ország sincs, amelyben minden árat a világpiaci árak határoznak meg, hanem mindenütt alapjában véve a belföldi ráfordítások alakítják az árakat, a világpiaci verseny bizonyos fokú hatása mellett. Mint Csikós-Nagy Béla hivatkozott cikkében kérdezi: „...miféle piaci árugazdaság az, amelynek nincsenek saját árai ... és nem is hozhatja létre saját ármechanizmusát?" ([13] 1079. l.). A belföldi ráfordítások hatásának kiiktatása esetén — hangzott az érvelés — az árak nem tölthetnék be legfontosabb feladatukat, a belső fogyasztás és a nemzetközi kereskedelembe történő bekapcsolódás szabályozását.

[2] A „kétszintű árrendszer" koncepciója szerint a termelői árak tisztajövedelem-tartalmának csökkentését azzal lehetne elérni, ha a termelői árakban realizált adók egy részét forgalmi adóvá alakítanák át. Így termelői áraink csökkenhetnének, termékeink tehát versenyképesebbekké válnának a világpiacon. A termelői árak ilyen módon történő csökkentésének lehetősége azonban kétséges volt, s nem is sikerült a mai napig sem.

reális hazai versenyárakat lehetne létrehozni, már a koncepció 1963-as felmerülésekor (s később is) sokan meggyőzően cáfolták.[3]

Azt persze nem lehet vitatni, hogy bizonyos ár- és jövedelemelosztási változásokra mindenképpen szükség volt, s ezek végrehajtásához valamilyen, hatóságilag jól kézbentartható keretet kellett találni. Az sem vitatható, hogy az árrendszer szétzilálódását sikerült elkerülni a váratlan újabb olajárrobbanás körülményei között is. Az akció körülményei, az említett, sajátos „koreográfia", valamint a lebonyolító hivatal helyzetében bekövetkezett változás azonban *mást is sejtet.*

Az ár- és adórendszer változásai mellett ugyanis más is történt 1980-ban: *jelentősen bővültek az Árhivatal feladatai, létszáma pedig a háromszorosára nőtt* (lásd [44]). Ha meggondoljuk, ez nem kis teljesítmény egy olyan időpontban, amikor — mint ismeretes — egy minisztériumot (a Munkaügyi Minisztériumot) megszüntettek, lényegesen kisebb létszámú hivatalt állítva a helyébe, három ágazati ipari minisztérium helyett pedig egyet hoztak létre, ami ugyancsak jelentős funkció- és létszámvesztéssel járt. Akkoriban hírek terjedtek el arról, hogy kérdésessé vált az Árhivatal önálló létének szükségessége is (voltak, akik tudni vélték, hogy a Tervhivatal, valamint a Bér- és Árhivatal *egy* épületbe — jelenlegi székházukba — költöztetése nemcsak egyszerű helyváltoztatás lesz, hanem szervezeti összevonás is követi majd).

Mindent egybevetve úgy tűnik tehát, hogy az 1980. évi ár- (és adó-) reform — bizonyos gazdaságilag szükségszerű intézkedések meghozatala mellett (vagy *ezek ürügyén?*) — *egy kitűnően felkészült, és vezetője révén kétségtelenül tekintéllyel rendelkező apparátus csattanós válasza volt a létét megkérdőjelező tendenciákra.*

Hamarosan megkezdődött azonban az árreform „visszavonulása" is. A már említett bíráló hangú írások mellett nemsokára megjelent egy-egy gyakorlati tapasztalatokra alapozott, némi kiábrándultságot tükröző írás is (például [18]), amelyeket azután több hasonló irányú cikk és tanulmány követett. Az új árszabályozási szisztémát bevezetésétől kezdve igen sokszor módosították, „lazították", mígnem három év múlva — 1983-ban — már olyan szűk területre szorult vissza, hogy gyakorlatilag megszűnt (lásd mindezekről részletesebben [10]). „A mór megtette kötelességét, a mór mehet."

A kompetitív árrendszer „intermezzója" azonban a hazai árrendszer alakulásában *nem okozott különösebb zavarokat.* Elmúltával lehetőség nyílt arra, hogy megkezdjék az árszabályozás új, a korábbinál jobb, a piacgazdaságokban alkalmazottakhoz hasonló megoldásainak bevezetését. Az ármechanizmus továbbfejlődésének esélyei *így jobbak lettek mint korábban voltak.* Az Árhivatal pedig *a megnövekedett funkciókkal és létszámmal* működött tovább.

Bérreformok 1983 és 1985 között

A bérezési rendszerben ugyancsak voltak kisebb-nagyobb változások 1980 előtt: 1958-ban például központi intézkedések hatására jelentősen módosultak az ágazatok közötti bérarányok, 1973-ban a fizikai munkásokra kiterjedő központi béremelésre került sor stb., s az évtizedek során a bérszabályozásban is több változás következett be.

A nyolcvanas évek elején néhány kisebb módosításra került sor: intézkedése-

[3] Az előkészítés időszakában az Árhivatal egy munkatársának felvetették előadása során, hogy a világpiaci árbázis elvét több mint másfél évtizede maga a hivatal nagy tekintélyű vezetője cáfolta meg. Hogyan lehetséges, hogy most ezt az elvet éppen ez a hivatal vezeti be? A válasz láthatóan készen állt: „Megváltoztak a körülmények". Nos, az igaz, hogy *bizonyos* körülmények azóta valóban megváltoztak. De nem *azok* a körülmények, amelyek korábban a világpiaci árbázis elve ellen szóltak.

ket hoztak különféle pótlékok rendezésére (műszakpótlék, melegüzemi pótlék stb.), és változott a tarifarendszer is. A „nagy változások" éve azonban 1983 és 1985 volt. Ezekben az években jelentősen módosult a *bérszabályozás* rendszere, ami *széles rétegek béralakulását érintette közvetlenül.*

Ezen változások előzményei hosszú évekkel előbbre nyúlnak vissza. A bérszabályozás körül tulajdonképpen a kezdetek — 1950 — óta meg-megújuló viták folytak. Ezeknek a vitáknak egy *új hulláma* zajlott le 1978—1979-ben, a Közgazdasági Szemle szervezésében.

A vita során újra felvetették a bérszabályozásnak minden — korábban is már többször taglalt — valós vagy vélt hibáját, és megoldásukra a részt vevők különféle javaslatokat tettek. A hozzászólók azonban egymás javaslatait is vitatták és — többnyire — elvetették. Így a vita — ahogyan a szerkesztőség vitazárója [1] megfogalmazta — „nem vezetett közmegegyezésre". A bérszabályozás rendszerét 1980-ban — néhány kisebb finomítástól eltekintve — lényegében nem változtatták meg. „Sok hűhó semmiért" — mondhatnánk erre a vitára, ez azonban csak látszólag igaz.

Hamarosan ugyanis újabb akciók indultak. A vita során felhevült légkör és a változások csekély mértéke között feszülő ellentmondás nagyfokú elégedetlenséget váltott ki, s ez előbb egy, a vitát összefoglaló anyag elkészítéséhez vezetett [3], majd megindult egy jelentősebb módosításokat előkészítő bizottsági munka is. Az 1978—1979-es vita az akkori bérszabályozási megoldásokat eléggé lejáratta, ezért e munka légkörét az a hozzáállás jellemezte, hogy „a bérszabályozásban akkor is lépni kell, ha rosszabb lesz". Nos, ezt előbb-utóbb — mint az 1988-ban bevezetett rendszer is mutatja — végül is *sikerült elérni.*

Az 1983—1985-ös bérreformok sajátossága az volt, hogy ezeket *nem az illetékes főhivatal kezdeményezte.* Sőt a Bér- és Munkaügyi Hivatal néhány vezetője egy ideig védelmébe vette az akkori konstrukciót, rámutatva egyes kritikák megalapozatlanságára. Ezek a védekező akciók azonban hamar elültek, s beindult a reformfolyamat.

Ennek első lépéseként 1983-ban a bértömeg-szabályozás helyett széles körben átlagbér-szabályozást vezettek be. Az új rendelkezések értelmében a bérnövekedés mértékét meghatározó teljesítménymutató — amely addig növekményjellegű volt — ezután a vállalati jövedelmezőség *színvonalán* alapult (lásd részletesebben [11]).

1983-ban azonban már előrevetette árnyékát egy másik akció is. A frissen bevezetett, a vállalati jövedelmezőséghez kötött átlagbér-szabályozási rendszert nyíltan átmenetinek nyilvánították és előbb szűkebb, majd fokozatosan bővülő körben *kísérletek* kezdődtek egy gyökeresen újfajta „bérszabályozási" rendszerrel. A kísérleteknek az volt a céljuk, hogy egy-két év alatt olyan megoldáshoz vezessenek, amellyel aztán hosszabb távon is közmegelégedésre sikerül majd a béreket szabályozni.

A kísérletek során három többé-kevésbé különböző konstrukciót próbáltak ki. Az ún. A és B típusú kísérleti rendszerek nemcsak a keresetszabályozásban, hanem a jövedelemszabályozásban is eltértek a korábban alkalmazott megoldásoktól (már ez előrevetette egy jövedelemszabályozási, azaz *adó*reform árnyékát). A C típusú rendszer jobban hasonlított a korábbi növekményszemléletű rendszerekhez, alkalmazásának lehetőségét viszont bizonyos feltételekhez kötötték („bérklub").

Az A és B típus lényege az volt, hogy a keresetnövekedést nem kötötték semmilyen vállalati szintű teljesítménymutató alakulásához, hanem csupán a bérekre kivetett sávosan progresszív (az 1988-ban bevezetett személyi jövedelemadóhoz hasonló, de vállalati szintű) adóval kívánták korlátozni.

1983-ban az „A" és „B" típusú kísérleti keresetszabályozási rendszerek (egye-

lőre szűk körű) alkalmazását az *Építésügyi Minisztérium* szorgalmazta. Ehhez 1984-ben csatlakozott az *Árhivatal* a „bérklub"-konstrukcióval, amely bizonyos mértékig az árak figyelemmel kísérését is szolgálta (persze, a „kompetitív" árrendszer ügye 1983-ban már lezárult, szükség volt tehát valami újabb akcióra, amely ismét a Hivatalra irányítja a figyelmet).

Az *ötlet* ezúttal is régóta rendelkezésre állt. Az 1978-ban indított viták során vetődött fel (egyébként már ekkor sem az első alkalommal) az ún. „illetménytöbblet-adón" alapuló elgondolás [5], amely lényegében azonos volt az „A" és „B" típusú rendszereknél később alkalmazott béradó-konstrukcióval.[4] Ezt az elgondolást az 1978—1979-es viták során, akárcsak korábban, a hozzászólók legtöbbje elvetette, mert önmagában véve alkalmatlannak tekintette a bérek *szabályozására* (legfeljebb a bérek *adóztatására* szolgáló újfajta konstrukcióként fogadták el). Kifejezetten *bérszabályozási* célra ehelyett a vállalati eredménytől független átlagbér-szabályozás [34] és [31], vagy a fejlett tőkésországokban kialakult rendszerhez hasonló, lépcsőzetes (előbb ágazati szinten, majd vállalati szinten kidolgozott) bértáblázatok [8] bevezetését javasolták.

A bérszabályozási kötöttségek nélküli, „szabad" vállalati bérgazdálkodás lehetősége azonban olyan tetszetős és vonzó elképzelésnek bizonyult, hogy a korábban többször elvetett elgondolás alapján 1983-ban mégis megkezdődtek a kísérletek. Az új szabályozást eleinte szűk (mindössze 21 vállalatból álló), ám idővel egyre bővülő körre terjesztették ki. A bérszabályozási kötöttségek megszüntetése következtében a kísérletbe bevont vállalatok kedvezőbb bérfejlesztési lehetőségekhez jutottak. A kísérleti rendszerekben azonban nem jobban *ösztönözték* a dolgozókat, hanem csak jobban *megfizették* őket. A termelés nem nőtt a *megnövekedett bérekkel* arányosan. Ez a kísérlet értékelői számára „fogas kérdésnek" bizonyult — ahogyan ezt egy interjúban [12] egyikük megfogalmazta. Ezért számos vállalatot fokozott ellenőrzéssel, figyelmeztetéssel, szankciók kilátásba helyezésével igyekeztek rábírni a teljesítmények és a keresetek közötti összhang megtartására [19] és [25].

A kísérleti körbe való bejutás egyre inkább sajátos bérpreferenciává vált, s voltak vállalatok, amelyek szinte ultimátumszerűen követelték a felvételüket (azzal érvelve, hogy ha kívül rekednek, nem tudják biztosítani az ellátást az általuk gyártott termékből, vagy nem lesznek képesek exportfeladataik teljesítésére).

A keresetszabályozási kísérletek tehát eléggé egyértelműen *kudarcot vallottak*, hiszen kiderült, hogy a kereseteket csupán progresszív adóval terhelő rendszer nem alkalmas a keresetek szabályozására, s *a keresetszabályozás addigi korlátainak feloldása nem jár együtt az ösztönző hatás fokozódásával.* A csodaváró légkörben azonban ez csupán néhány szakember „magánvéleménye" maradt. A „nagy változás" felé vezető úton ekkor már nem volt megállás. 1985-ben olyan mértékű változások következtek be a keresetszabályozásban, amilyenekre korábban nem volt példa: a kísérleti rendszerek bizonyos alapvető vonásainak széles körű bevezeté-

[4] Az elgondolás kidolgozója javasolta, hogy a vállalati szintű bérszabályozást szüntessék meg, s helyette csupán egyetlen, az egyéni bérek meghatározott sávja (1800 vagy 2000 Ft feletti része) után fizetendő, 100 vagy 120 százalékos adót alkalmazzanak. Emellett szükségesnek tartotta az „induló" nyereség bérfejlesztésre történő felhasználásának (nyilván rendeleti úton való) megtiltását, másrészt feltételezte a korábbinál „intenzívebb" nyereségérdekeltség kialakulását.

E két kiegészítő feltétel egyike sem teljesült sem a kísérleti, sem az 1985-ben bevezetett általános érvényű bérszabályozási rendszerekben. Az „intenzív" nyereségérdekeltség kibontakoztatása körüli nehézségekre mi sem jellemzőbb, mint hogy az utóbbi időben oly divatossá vált „vagyonérdekeltség" elképzelések egy része maga sem más, mint egyfajta bérszabályozás, hiszen a vállalati eredmény és a vállalati dolgozók személyes jövedelme közötti kapcsolat létret hozását célozza. (Lásd erről a szerző *Szükség van-e nálunk „vagyonérdekeltségre?"* című cikkét a *Pénzügyi Szemle* 1987. évi 3. számában.)

sével *gyakorlatilag megszűnt a vállalati szintű bérszabályozás*, és annak helyét a progresszív béradó vette át. A korábbi, korlátozó jellegű konstrukciók viszonylag szűk körre (a megnövekedett bérarányos adók terheit viselni képtelen vállalatok körére) szorultak vissza.

Az új megoldások (az ún. keresetszint-szabályozás és a keresetnövekmény-szabályozás) magukon viselték annak nyomait, hogy bevezetőik levontak bizonyos tanulságokat a kísérletek során szerzett kedvezőtlen tapasztalatokból (ennek tulajdonítható például az ideiglenesnek nyilvánított, ún. kiegészítő elem alkalmazása, amely a korábbiakhoz hasonló, bár enyhébb hatású bázisszemléletű mutató volt). Ez azonban nem bizonyult elegendőnek az új rendszer hibáinak korrigálására. Az 1985-ben bevezetett keresetszabályozásnak nemcsak a korábbi kötöttségeket lazító hatása, hanem *gyors és egyértelmű kudarca* is példa nélküli volt a keresetszabályozási rendszerek történetében. 1985-ben a termelés növekedési üteme elmaradt a keresetek növekedési ütemétől. E teljesítmények által nem fedezett bérkiáramlás olyan egyensúlyi problémákat okozott, amelyek hosszú évekre megterhelték gazdaságunkat. 1986 májusában megkezdődött a korábbi rendszerekhez való visszatérés (az átlagbér meghatározott szint feletti növekedését külön adóval korlátozták, a bérnövekedést a vállalati szintű eredményhez kötő mutató hatókörét kiterjesztették és bérkorlátozó hatását erősítették stb.). 1987-ben újabb szigorító rendelkezéseket hoztak, 1988-ban pedig minden korábbinál szigorúbb, merevebb, ún. központi (a vállalati eredménytől független) bértömeg-szabályozást vezettek be. Csak imitt-amott hagytak rajta kiskapukat („bérklub").

Az egyértelmű kudarc ellenére azonban a „bérreform" körül kialakult csodaváró légkör alig akart szűnni, s a visszavonást csalódott hangok kísérték. Volt aki a „leghaladóbbnak" beállított keresetszint-szabályozás visszavonását a „bürokraták akciójaként" fogta fel, s nem tekintette mérvadó cáfolatnak a bérszabályozás több évtizedes története során nemegyszer bevezetett hasonló bérszabályozási konstrukciók kudarcainak példáit sem, mondván: „ha harminckilencszer kudarcot vallott, negyvenedszer is meg kell vele próbálkozni". Mások azzal vádolták az irányító szerveket, hogy „nem engedték kibontakozni" ezeknek az „ösztönző" rendszereknek a hatását (nos, ez persze igaz, csak éppen nem baj, hanem óriási szerencsénk).

E közhangulat ellenére a valóság az, hogy nem a gyors visszavonás volt hibás, hanem maga az akció. Az 1983—1985-ös bérreform ugyanis nagyobb károkat okozott, mint a kompetitív árrendszer bevezetése. Az 1985. évi bérreform szétzilálta a bérek és a teljesítmények alakulása közötti (korábban sem felhőtlen) kapcsolatot, s a továbblépés lehetőségei ma távolibbnak tűnnek, mint az akció előtt. Az 1980. évi — jóllehet korábban elvetett ötleten alapuló, és kitűzött céljai elérésére ezúttal is alkalmatlannak bizonyult — árreform bevezetése ezzel szemben körültekintően és elővigyázatosan történt meg, s ennek következtében a „megreformált" ár- és árszabályozási rendszer megúszta súlyos károsodások nélkül. A reform kudarca után az ármechanizmus továbbfejlesztésére is lehetőség nyílt.

Aligha valószínű, hogy ennek okát az Árhivatal és a Bér- és Munkaügyi Hivatal szakembereinek felkészültsége közötti különbségben kellene keresnünk. Nyilvánvaló, hogy a Bér- és Munkaügyi Hivatal — évtizedek óta a témával foglalkozó — szakemberei ugyanolyan jól tudták, hogy a keresetszint-szabályozás sorsa rövid időn belül a kudarc lesz, mint ahogyan az Árhivatal szakemberei is meg voltak győződve a „világpiaci árbázis" alkalmatlanságáról. Világosan mutatja ezt, hogy az „illetménytöbblet-adó" mint keresetszabályozási megoldás alkalmazásának javaslatát a Bér- és Munkaügyi Hivatal szakemberei korábban ugyanúgy bírálták és elvetették, mint az Árhivatal vezetője a világpiaci árbázis elvét.

Valószínűbb ok, hogy az 1985. évi bérreformnak *nem volt igazi gazdája.* Már

említettem, hogy az 1985-ös „bérreformot" nem a bérszabályozási kérdésekben illetékes Bér- és Munkaügyi Hivatal indítványozta. Sőt, éppen hogy ellenérzésekkel fogadta a kezdeményezéseket, s eleinte a korábbi bérszabályozási rendszerek védelmében lépett fel. A hivatal nem sokkal az előkészületek megkezdése előtt került egy fokkal alacsonyabb szintre a főhatóságok rangsorában (minisztériumból hivatal lett), valamilyen látványos „reformkoncepció" kezdeményezésére nem látott sem okot, sem lehetőséget. A kívülről jött ötlet elleni fellépéshez viszont nem volt elég tekintélye, s a kialakult „reformromantika" légkörében erre valószínűleg nem is lett volna lehetőség. Valószínűleg csak külső nyomás hatására adott végül szabad utat az 1983-as kísérletnek és az 1985-ös „reformnak". Ez aztán *megmutatkozott a szakmai előkészítés és lebonyolítás nem kielégítő színvonalában.*

Az eddigiekből úgy tűnhetne, hogy az 1985. évi bérreform esetében hiányzott a kezdeményező, és a „nagy változás" hullámainak hátán felemelkedő hivatal. Az előkészületek hátterének ismeretében azonban felfedezhető ez is — a *Tervhivatal* „személyében", amelynek szerepe mindenesetre kissé eltért az Árhivatal által az 1980. évi árreform során játszott szereptől.

A legfontosabb eltérés, hogy a Tervhivatal szerep- és tekintélynövekedése elsődlegesen nem valamilyen új koncepció felvetéséből, hanem a gazdaságirányítás szervezeti változásaiból származott. A hivatal ugyanis ekkoriban kapta meg a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztési munkálatai koordinációjának feladatát, tehát bizonyos tekintetben kezébe került a vezérlőpálca a többi főhatóság felett is. A „reform"-koncepciókra (az 1985. évi bérreformra, valamint az ugyanebben az évben bevezetett, a következőkben tárgyalandó adóreformra) a hivatalnak a megnövekedett szerepe utólagos igazolásához volt szüksége — az „új seprő jól seper" elv alapján.

Adóreform 1985-ben

Az 1985. évi adóreform előkészületei nem voltak hosszúak, s az előzmények sem nyúltak vissza olyan messzire, mint az előzőekben ismertetett akciók esetében. A tervezett széles körű szabályozóváltozások közvetlen előkészítésére akkor hét bizottságot állítottak fel — köztük a bér- és jövedelemszabályozás változásainak előkészítésével foglalkozó (2. számú) bizottságot.[5]

A bevezetett megoldások közvetlenül az előkészítő munka során merültek fel, s azokat a bizottsági viták során részben a *Tervhivatal*, részben a *Pénzügyminisztérium* képviselői javasolták. Az elképzelések szerint csökkenteni kívánták a *nyereségadót* (ez a cél az eddigiekben majdnem minden jövedelemszabályozási változásra vonatkozó javaslatban szerepelt), s növelni az erőforrásadókat. Az elgondolást azzal indokolták, hogy ha az elvonások egy része az erőforrásokkal arányos adók formáját ölti, úgy csökkenhet a nyereséget terhelő adók mértéke, ami a jövedelmezőbb vállalatok számára előnyös változás, és elősegíti a gazdasági növekedés (ekkoriban már igencsak kívánatossá vált) meggyorsítását.

A korábbiakhoz képest új elgondolás volt az, hogy a vállalatoknak bizonyos adókat a *nyereségük terhére* kellene fizetniük. Ez ugyanis — vélték — sokkal keményebb követelményt támasztana velük szemben. Úgy gondolták, hogy a költségeket a vállalatok könnyen áthárítják vásárlóikra, a nyereség adóterheire viszont érzékenyebbek lesznek. Az „adóreform" intézkedései értelmében a nyereségből (pontosabban a nyereségből képzett érdekeltségi alapból) kellett fizetni a béradót, a vagyonadót és a felhalmozási adót, így tehát végül is ezek szintén a nyereséget terhelő adók lettek, s a nyereség adóterhelése nem csökkent, hanem jelentősen megnőtt.

[5] E sorok írója e bizottság munkájában vett részt.

Az 1985. évi változások egyetlen olyan eleme, amely valamivel korábban már felmerült, az *amortizáció* egy része *elvonásának* megszüntetése volt. Az amortizáció adóztatását néhány év óta sokan és intenzíven bírálták, ez a lépés tehát a változások népszerűsítését szolgálta. Új adóként vezették be viszont a vagyonadót.

A változások összessége mögött végül is nehéz volt valamiféle jól átgondolt, megalapozott koncepciót felfedezni. Az intézkedések szakmailag gyenge lábakon álltak. Az erőforrásadók növelése és ennek révén a nyereségadók csökkentése például kétségtelen előnyei mellett komoly hátrányokkal is fenyegetett (az átlag alatti jövedelmezőségű vállalatokat erősen sújtja, márpedig nincsen olyan gazdaság, ahol csupa átlag feletti jövedelmezőségű vállalat működik). Mellesleg az 1980. évi „adóreform" során éppen fordítva jártak el: az erőforrás-arányos adókat csökkentették (mérsékelték a béraránvos adókat, és megszüntették az eszközlekötési járulékot). A nyereség misztifikálásáról árulkodik az a várakozás, hogy a nyereségből fizetendő adó keményebb követelményt támaszt majd, mint a költségadó, hiszen a vállalatok nem elkülönített költségeket, hanem *árakat* hárítanak át vevőikre, s ezekbe a nyereséget terhelő adók fedezete is beépíthető.

Mindemellett az amortizáció-elvonás megszüntetése kifejezetten látszatintézkedés volt, hiszen a belépő vagyonadó ennnek hatását jórészt ellensúlyozta.

Természetesen ezt a „nagy változást" is gyors kiábrándulás követte. Különösen a vagyonadó és a felhalmozási adó irritáló volta tűnt ki hamar (amit még csak fokozott, hogy e két adó alól számos területen felmentést adtak, s akik ezt nem tudták kiharcolni, természetesen támadni kezdték e két adónemet). Az 1985. évi adóreform elsősorban a *nagy eszközigénnyel* működő vállalatokat sújtotta, ezért ez a vállalati kör (az ún. „nagyvállalatok" köre) hamarosan nagy erőkkel kezdett ellene harcolni, s ez *már a bevezetés évében előrevetette egy újabb adóreform árnyékát.*

Ár- és adóreform 1988-ban

Az 1988. évi ár- és adóreform esetében mind a hosszú évek óta rendelkezésre álló alapötlet, mind pedig a feltörekvő főhatóság döntő szerepe kimutatható.

Az alapötletek egyike másfél évtizeddel korábban egyszer már a megvalósulás küszöbén állt (lásd [30]). Akkor azonban a reformfolyamat lelassítása miatt e lépésre végül is nem került sor, s egy ideig maga az ötlet is eltűnt a színről. Az elgondolás 1980 után bukkant fel ismét néhány cikkben értéknövekedési adó, hozzáadottérték-adó bevezetésére irányuló javaslat formájában. Ebben az időben a *Kereskedelmi Kamara* szorgalmazta a javaslat napirendre tűzését, a *Pénzügyminisztérium* pedig egy ideig kissé *ingerülten reagált* a kezdeményezésre. A Kereskedelmi Kamara 1984-ben — egy tanulmány [9] kapcsán — tervhivatali és pénzügyminisztériumi szakemberek részvételével vitát szervezett a kérdésről, s itt már érdeklődés volt tapasztalható. Az 1985. évi adóreform előkészítési munkái során aztán a hozzáadottérték-adó bevezetésének terve már úgy merült fel, mint amivel foglalkoznak, s hamarosan visszatérnek rá.

1985 nyarán felgyorsultak az események. A Kereskedelmi Kamara újabb kezdeményezésére a Pénzügyminisztérium egyik vezetője már azt a választ adta, hogy két feltétellel lehet szó az újabb adóreformról: 1. *ne járjon a jövedelemelosztás megváltoztatásával*, 2. *ne következzen be a nyomában áremelkedés.* A Pénzügyminisztériumban felkarolták az elgondolást, s az éppen érvénybe lépett adórendszerrel szembeni támadásokat is befogták a vitorlába. Az előkészületek céljából nagy apparátust hoztak létre, bizottságok kezdtek működni, elemzések készültek. Egy idő után az előkészületek már a korábban ugyancsak felvetett *személyi jövedelem-*

adó bevezetésére is kiterjedtek. Nyilvánvalóvá vált, hogy ez *a Pénzügyminisztérium „nagy akciója" lesz.*

Egy ideig latolgatták, hogy az új típusú forgalmi adó bevezetése árreformmal is együtt járjon-e, vagy sem. Mivel azonban a változások kapcsán végül is tételes árrendezésre kellett sort keríteni, nyilvánvalóvá lett, hogy ezúttal *ár- és adóreformról* kell beszélni. Mégis a Pénzügyminisztérium maradt a változások egyetlen gazdája. Az Árhivatal a háttérben maradt, s csupán asszisztált az előkészületek során.

Nemsokára az is kitűnt, hogy a szándékok szerint többről van szó, mint két új adónem bevezetéséről. Ez csupán a tervezett változtatások egy „nyúlványa". A célok átfogóak voltak: egyértelmű mérce kialakítása a vállalati eredményesség méréséhez, a jövedelemátcsoportosítások visszaszorítása, a vállalati alapok elkülönült szabályozásának megszüntetése, az adók egy részének a forgalmi szférába történő átcsoportosítása, s ezáltal a termelőszféra adóterheinek csökkentése, a nyereségadózás „monetáris" modelljének megteremtése (azóta sem sikerült rájönnöm, hogy ez mit jelentene) stb. Egyszóval *„nagy változásról" volt szó.*

Ahogy ez ilyenkor szokásos, az egyszer megindult akciót semmilyen erő sem állíthatta már meg. A néhány bíráló hang beleveszett a tervezett reformot támogatók kórusába (lásd [28], [29], [43]).[6] *Az 1985-ös és 1986-ra is áthúzódó gazdasági visszaesés újabb érveket szolgáltatott a reformhoz.* Ez azonban hamarosan visszaütött: az 1987-es, egyre inkább érzékelhetővé vált fellendülés kapcsán felmerülhetett a kérdés, hogy minek az adóreform, ha a gazdaság enélkül is képes kilábalni a hullámvölgyből? Furcsa, *fordított bizonyítványmagyarázás* kezdődött tehát: ezúttal az (1987. évi) *eredményeket kellett takargatni* (lásd például [17]).

A következőkben megpróbálom megindokolni, hogy miért vannak kétségeim a legutóbbi évtizedben végbement hazai „adóreform" hasznosságát illetően, beleértve a legutóbbit is.

Az 1980-as, az 1985-ös és az 1988-as „adóreformokat" összevetve azt látjuk, hogy a legkülönfélébb, gyakran *ellentétes irányú változásokat szinte ugyanazokkal a szempontokkal indokolták.* A „cél" mindig a vállalati érdekeltség javítása, „egyértelműbb mérce" kialakítása stb. volt. Ezt 1980-ban az erőforrásadók *csökkentésével*, 1985-ben az erőforrásadók *növelésével*, majd 1988-ban ismét az erőforrásadók *csökkentésével* kívánták elérni.

Földi Tamás a közgazdaságtudományunk helyzetéről készített átfogó elemzésében (lásd [15]) hiányolta a modern adó- és költségvetési problémák kutatásának kellő súlyát, ugyanakkor megállapította, hogy ez különös „egy országban, amelyben a költségvetési gazdálkodás akkora szerepet játszik, mint a magyar népgazdaságban". Nos, szerintem az, hogy a költségvetési gazdálkodás súlya a magyar gazdaságban túl nagy, valóban *elterjedt nézet*, ám ennek az adókkal, a „redisztribúcióval" kapcsolatos összefüggéseit, *éppen a kutatási megalapozottság hiányában*, nem tekinthetjük kellően feltártnak. Persze nemcsak a kutatás lemaradásai jelentenek gondot, hanem a tudományos eredmények mellőzése is. A költségvetés szerepét, a „redisztribúciót" ugyanis sokszor a meglévő kutatási eredményektől függetlenül, sőt esetenként ezek eredményeivel ellentétesen ítélik meg. Már egy közel húsz évvel ezelőtti tanulmány [40] is rámutatott például arra, hogy a „nettó" (azaz a támogatások összegével csökkentett) adó vonatkozásában nincs olyan nagy különbség a magyarországi és a nyugat-európai arányok között, mint sokan hiszik, s ha bizonyos elszámolástechnikai eltéréseket kiküszöbölnénk (például ha számszerűsíteni lehetne az adómentességek, azaz a „pénzügyileg nem bonyolított" támogatások hatását), az eltérések még kisebbek lennének.

[6] E sorok írója 1987 nyarán két gazdasági hetilapunknál eredménytelenül próbálkozott óvatosságra intő hangú írások megjelentetésével.

Valószínűleg kissé túlzottak az adóbevételeknek a GDP-hez viszonyított arányára vonatkozó újabb adatok is. Ha a kifejezetten a *központi* költségvetés bevételeit képező adókat vesszük alapul, úgy ezek aránya a GDP-hez viszonyítva — 1985. évi adatok szerint — 46,5 százalékos, ami több nyugat-európai országénál alacsonyabb arány. Igaz persze, hogy a különböző egyéb alapokba befolyó, adó jellegű elvonásokat szintén figyelembe kell venni az ilyen jellegű összehasonlítások során. Ezekkel együtt a hazai adók aránya GDP-n belül mintegy tíz százalékkal magasabb lehet (lásd például [38]), ami körülbelül a svéd gazdaság mutatóinak felel meg — azaz valamivel alacsonyabb a Koltay Jenő tanulmányában közölt 60,7 százalékos adatnál [24].

A különböző számítási eredmények eltéréseinek valószínű oka talán az lehet, hogy a költségvetés bevételei *nem teljes egészükben adókból származnak*, egy részüket más jellegű (például nemzetközi pénzügyi kapcsolatokból származó) bevételek teszik ki. Az *adókra* vonatkozó elemzések során tehát ezeket figyelmen kívül kell hagyni.

Az összehasonlítások során ennél is lényegesebb, s nem kevés zavart okozó tényező a „pénzügyileg bonyolított" és a „nem bonyolított" támogatások ügye, amelyre már a hivatkozott [40] tanulmány is felhívta a figyelmet. Ma már nálunk is elég jól ismert (nem utolsósorban az ÁFA, azaz a Nyugat-Európában elterjedt forgalmi adó bevezetése kapcsán), hogy míg mi export esetén direkt, azaz „bonyolított" támogatásokat nyújtunk, addig külkereskedelmi partnereinknél (éppen a forgalmi adónak az export esetén történő elengedése miatt) „nem bonyolított" támogatások a jellemzők. Az összehasonlítások során tehát az ebből származó eltéréseket korrigálni kell. Hasonló a helyzet lényegében a *fogyasztóiár-támogatásokkal* is, amelyek legnagyobb részét koncentráltan (például a belkereskedelemben) nyújtják, a *termelő vállalatok* számára tehát ezzel azonos hatású lenne, ha a fogyasztói árak és a bérek ezzel arányosan magasabbak, a béraránvos adók pedig alacsonyabbak lennének. Az exporttámogatások és a fogyasztóiár-támogatások nálunk 1985. évi adatok szerint az *összes támogatásoknak körülbelül 70 százalékát* tették ki, ami a GDP-nek körülbelül tíz százalékát jelenti. A megfelelő korrekciók után a hazai adóknak a GDP-hez viszonyított aránya lényegében megfelel néhány magasan fejlett nyugat-, illetve észak-európai ország hasonló adatának. S ha arra gondolunk, hogy nálunk olyan közfunkciókat is állami költségvetésből finanszíroznak, amelyek fenntartására más országokban egyéb megoldásokat alkalmaznak (például adományok stb.), úgy adóinknak a GDP-hez viszonyított arányát *legfeljebb közepesnek*, a közfunkciók ellátásának színvonalát is figyelembe véve pedig *inkább alacsonynak* tekinthetjük (az egészségügyi, oktatási, közlekedési stb. infrastruktúra állapotát tekintve azt hiszem ez utóbbi megállapítás *egyáltalán nem tűnik irreálisnak*).

Az persze, hogy az adókat csökkenteni kell, mindenütt a világon *igen népszerű* nézet, csak kevés a realitása. A baj véleményem szerint az, hogy eddigi adóreformjaink *inkább a népszerűnek ítélt, mint a megfelelően alátámasztott* nézeteken alapultak, miközben adórendszerünk problémái nem annyira *mennyiségi* jellegűek, mint inkább a *döntési rendszer minősége* s az *érdekek érvényesítési módja* körül keresendők. Nem az a baj, hogy *sok* nálunk a támogatás, hanem az, hogy *a támogatásokat veszteségek fedezésére, és nem a dinamikusan fejlődni képes ágazatok útjának egyengetésére* fordítják, s nem jut elég forrás az *infrastruktúra kulcsfontosságú elemeinek* fejlesztésére sem.

Nem kívánom vitatni, hogy az 1988. évi adóreform — kivételesen — *számos jelentős előremutató elemet* is tartalmaz. Ilyennek tartom a Nyugat-Európában elterjedt — s export esetén elengedett, illetve visszatérített — nettó forgalmi adó bevezetését (amit nálunk ÁFA-nak neveztek el), a személyi jövedelemadó beveze-

tését s a fogyasztói árak bizonyos problémáinak rendezését. Ugyancsak jelentős előremutató változások következtek be az alapképzés rendszerében is. Nem azért tartom viszont az ÁFA bevezetését jónak, mintha ez az adó bármivel is ésszerűbb lenne az eddig meglévő adóinknál (az ezzel kapcsolatosan a propagandában elterjedt, meghökkentően naiv érveléseket kifejezetten zavaróaknak érzem), hanem azért, mert ez az adó — a személyi jövedelemadóval együtt — nagymértékben *közelíti adórendszerünket* legfontosabb nyugat-európai kereskedelmi partnereink adórendszeréhez. Ennek pedig, egyre bővülő és fejleszteni szándékozott kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatainkat tekintve, *nem lebecsülendő előnyei* lehetnek. Nem véletlen, hogy éppen ezekben az országokban nyilatkoztak kedvezően e változásokról, ami azt jelzi, hogy a magyarországi reformfolyamat iránti rokonszenv — a meg-megújuló gazdasági nehézségek ellenére — nem csökkent, s a nemzetközi pénzügyi szervezetek részéről gazdaságunk kedvező értékelése sem szűnt meg (lásd például [20]).

Valószínű, hogy az 1988. évi adóreform indítékai között ezek a tényezők is szerepet játszottak. Ezért volt azonban nagy kár, hogy a reform egészében a korábbi „nagy változások" stílusában zajlott le, számos, megítélésem szerint felesleges változással járt, a valóban ésszerű mag pedig csupán egy „nyúlvány" szerepét kapta, ami — mint azt a következőkben látni fogjuk — *jelentős károkat okoz, és újabb zavarokhoz vezet* a gazdasági fejlődésben.

A „nagy változások" következményei

Az 1950 utáni időszakban a magyar gazdaság fejlődése — hasonlóan más KGST-országokéhoz — *ciklikus* volt. E ciklusok oka — mint Bauer Tamás és Soós Károly Attila kitűnő könyveikben kimutatják — a vállalatok csillapíthatatlan erőforráséhsége, valamint a kormányzatnak a fellendülést célzó, majd az egyensúlyvesztéshez vezető fellendülési szakaszokat követő, fékezést célzó sorozatos beavatkozása ([6] és [37]). Ehhez hasonló okokból alakultak ki ciklusok a második világháborút követő időszakban számos fejlett tőkésországban is (ilyen például a brit „stop-go" mechanizmus stb.).[7] 1979 óta azonban a „ciklusok helyett válság" állapota jellemzi a magyar gazdaságot (lásd [7]). Mi lehet az átalakulásnak az oka? Milyen összefüggés fedezhető fel e jelenség és a sorozatos ár-, bér- és adóreformok között?

A választ az ár-, bér- és adóreformok hatásaira vonatkozó *hipotézis* felállításával kísérlem meg megadni.

Induljunk ki abból, hogy az éppen érvényben lévő ár-, bér- és adórendszerek a vállalati gazdálkodásban mindenkor a *mérce* szerepét játsszák (erre egyébként az előzőekben tárgyalt sorozatos reformakciók alkalmával gyakran hivatkoztak is), amelyhez a vállalati szféra alkalmazkodik, s amelynek az iránymutatását (a megkerülésére irányuló manőverektől eltekintve) nagyobbrészt követi. E mérce hirtelen megváltoztatása esetén a vállalati szférának bizonyos időre van szüksége ahhoz, hogy tevékenységét az új mérce kívánalmainak megfelelően átalakítsa, átszervezze. Annak a gyártmánynak az előállítása például, amely a korábbi ár-, bér- és adórendszerben gazdaságos volt, az újban gazdaságtalan lehet, és viszont. Az átálláshoz pedig idő kell: át kell alakítani a termékszerkezetet, a vállalatközi kapcsolatokat (új, másfajta anyagokra, alkatrészekre stb. lehet szükség, új vevőkör megszerzése bizonyulhat célszerűnek stb.). Az átállást követően tehát — különösen, ha a mércerendszer módosulása elég nagymértékű és hirtelen következik be — a vál-

[7] Ez utóbbi megjegyzést csupán én fűztem hozzá mondanivalójukhoz, a hivatkozott szerzők nem állítanak fel ilyen egyértelmű analógiát.

lalatok jelentős része visszafogottan működik. Ez tulajdonképpen független attól, hogy a változást előrelépésnek tekinthetjük-e egyébként, vagy sem. Ezt a tendenciát erősíti az is, hogy az átrendeződésnek vannak nyertesei és vesztesei. A vesztesek tevékenységének visszaesése természetszerűen nagyobb mértékű, de emiatt átmenetileg a nyertesek tevékenysége is lelassul, hiszen a rosszul járt vállalatok partnereik helyzetét is nehezítik.

Tekintsük át ezek után az 1974 és 1988 közötti gazdasági fejlődés alakulását két alapvető mutató, az ipari termelés és a nemzeti jövedelem indexszámai alapján:

Az ipari termelés és a nemzeti jövedelem évenkénti növekedése

Év	Ipari termelés	Nemzeti jövedelem
1974	8,3	5,8
1975	4,7	6,3
1976	4,5	3,0
1977	6,6	8,0
1978	4,9	4,2
1979	3,0	1,9
1980	—2,0	—0,9
1981	2,8	2,5
1982	2,7	2,6
1983	1,4	0,3
1984	3,2	2,5
1985	1,1	—1,4
1986	2,1	0,9
1987	3,6	3,2
1988 (várható)	1,0	0,0

Forrás: KSH-évkönyvek illetve tájékoztatók.

Az adatok alapján kirajzolódik az ismert tendencia: a gazdasági növekedés üteme *1979-ig viszonylag magas* volt (az ipari termelés többnyire öt-hat százalékkal, a nemzeti jövedelem négy-hat százalékkal növekedett évente), majd *1979-től lassulás következett be* (az ipari termelés általában három százalék körüli mértékben, a nemzeti jövedelem két és fél százalékkal nőtt évente).

Ezeket az adatokat tekintve *korántsem beszélhetünk válságról az 1980 utáni időszakban sem.* Az ipari termelés 1981-ben 2,8; 1982-ben 2,7; 1984-ben 3,2; 1986-ban 2,1; 1987-ben pedig 3,6 százalékkal nőtt. A nemzeti jövedelem növekedése pedig ugyanezekben az években 2,5; 2,6; 2,5; 0,9 százalék, illetve 3,2 százalék volt. *2,5—3 százalékos növekedési ütem egyáltalán nem lebecsülendő* olyan körülmények között, amikor a külkapcsolatokban a nemzetközi hitelválság, a protekcionizmus, belföldön pedig a fogyasztás és a beruházások visszafogása okoz gondokat (1980-tól a reálbér és a beruházások összege *majdnem minden évben csökkent*). Végül, ha azt is figyelembe vesszük, hogy míg a nem rubelelszámolású külkereskedelem egyenlege 1979-től jelentősen csökkenő passzívumot, addig 1981 után fokozatosan növekvő aktívumot mutatott fel, s nettó adósságállományunk csökkent, úgy *az 1980 utáni éveket kifejezetten sikeresnek kell minősítenünk.*

Más a helyzet azonban azokkal az évekkel, amelyeket a fentiekben *kihagytunk.* Ebben a három évben ugyanis a megelőző és a következő évektől eltérő irányzatot figyelhetjük meg: a növekedés üteme *lényegesen alacsonyabb* volt, illetve egyes években nem növekedés, hanem *visszaesés* következett be. Az 1979 és 1987 közötti kilenc év közül 1980, 1983 és 1985 volt ilyen, az általános irányzattól eltérő év, a többi *hat* pedig megfelelt az általános irányzatnak.

Külön figyelmet érdemel az *1985-ös év*, amely hideg zuhanyként ért mindenkit, aki az ezt megelőző „restrikciós" időszak után végre fellendülésben reménykedett. Ebben az évben következett be a kedvezőtlen fordulat a nem rubelelszámolású *külkereskedelmi forgalomban* is: az aktívum addigi növekedése megtört, s a következő években (1986-ban és 1987-ben) a mérleg ismét *negatív* lett, a nettó adósságállomány pedig hirtelen a kétszeresére ugrott.

Az 1985-ös év körül *nagy viták dúltak:* vajon különleges-e ez az év, vagy pedig az akkor tapasztalt visszaesés gazdaságunk tartós „kifulladásának" a jele, és utána még több hasonló év fog következni? Volt, aki az előbbi válasz mellett érvelt, s az 1985-ös évet nevezte „kakukktojásnak", míg mások úgy vélték, hogy a helyzet fordított: a növekedés éveit kell „kakukktojás"-nak tekinteni, s a stagnálás, visszaesés jelenti a magyar gazdaságnak az adott körülmények közötti „normális" állapotát.

Úgy vélem, a táblázat adatsorai ékesszólóan bizonyítják, hogy *az 1985-ös év volt a „kakukktojás"*, és nem az ezt megelőző évek. Sőt, az eddigiek alapján egyértelmű választ adhatunk arra is, hogy *mi okozta az 1985-ös év „kizökkenését"?*

Tekintsük át mégegyszer, melyek voltak az 1974 utáni időszak „kakukktojásai": 1976, 1980, 1982, 1985 és — valószínűleg — ilyen év lesz 1988 is. S melyek is voltak az ár-, bér- és adóreformok évei? *Éppen ugyanezek:* 1976, 1980, 1983, 1985 és — most már befejezett tény (vagy beteljesedett végzet?) — 1988.

Hipotézisünk, hogy *az ár-, bér- vagy adórendszer hirtelen, sokkhatásszerű megváltoztatása megzavarja a gazdasági növekedést*, s lassuláshoz, illetve visszaeséshez vezet, tehát *kíméletlenül érvényesült* a vizsgált időszakban: *minden ár-, bér-, illetve adóreform évében bekövetkezett a lassulás vagy visszaesés.*[8]

Szeretném leszögezni: *nem vagyok ellensége a reformoknak.* Éppen ezért tartom azonban sürgősen tisztázandónak, hogy *mit értünk reform alatt.* Egy-egy adminisztratív konstrukciónak egy másikkal való felváltását ugyan elnevezhetjük annak, ez azonban — mint láttuk — csak arra alkalmas, hogy lejárassa a reformfolyamatot, s kiürítse a reform fogalmát. Ilyen körülmények között pedig könnyen eredménytelen maradhat a *valóságos reform* is: a vállalatirányítási és szervezeti rendszer módosítása, a gazdaságirányítás intézményrendszerének továbbfejlesztése, a bankrendszerben, a társulási lehetőségekben bekövetkezett, illetve folyamatban lévő *valóságos* reformok (azaz a lényeges *előremutató változások*) stb. Ezek hatásának kibontakozása, és néhány további fontos intézkedéssel (például az *érdekérvényesítés szervezeti rendszerének* kiépítésével és szerepe kiterjesztésével) történő kiegészítése minden bizonnyal alkalmas lenne arra, hogy a gazdaságot kimozdítsa jelenlegi állapotából, és megindítsa a fellendüléshez vezető úton, de csak akkor, *ha nem kellene attól félni, hogy ezt a lehetőséget* — mint eddig is — *néhány „nagy változás" újból semmissé teszi.* Ha nem sikerül elejét venni a meggondolatlan „nagy változások" folytatódásának, úgy *fennáll a veszély, hogy a magyarországi reformfolyamat az 1990-es évek elejére felemészti önmagát.*

Ötlet ugyanis van elegendő, terjeszkedni vágyó hivatal is akad egynéhány, a „nagy változás" iránti vágyakozás sokakban él, s az 1988. évi — valószínűsíthető — gazdasági visszaesés pedig alighanem csak erősíteni fogja ezt a vágyat. Úgy tűnik, ma is él társadalmunkban egyfajta „túlteljesítési" reflex: korábban a *terv* túlteljesítése volt a kívánatos, ma pedig a *reform* túlteljesítésével lehet érdemeket szerezni. Így aztán érvényesülhet a régi római mondás — „fiat justitia — pereat mundus" (azaz: legyen igazság, ha belepusztul is a világ) — kissé módosított változata: „legyen reform — ha tönkremegy is bele a gazdaság".

[8] Másokban is felmerült ez a gondolat a „rejtélyes" 1985-ös év körüli viták során. A Pénzügyminisztérium egyik vezetője azonban elvetette az ilyen feltételezéseket, mondván: nem tartható „az a túlzó — vállalati körökben egyébként létező — vélekedés, hogy a bajok forrása alapvetően a szabályozási rendszer 1985-ös *változásaiban keresendő*" [21].

★

E cikk keretében természetesen nem mélyedhettem el az ár-, a bérszabályozás és az adórendszer vizsgálatában, ezek áttekintése óhatatlanul elnagyolt maradt. A cél csupán az lehetett, hogy kimutassam az ezen alrendszerek sorozatos „reformjai" és a gazdaság megtorpanásai közötti — láthatóan eléggé szoros — összefüggést, s megpróbáljam érzékeltetni a gazdaságirányító intézmények ebben játszott szerepét.

Még egy megjegyzés: amikor utaltam egy-egy intézmény konkrét felelősségére egy-egy elhamarkodott „reform" keresztülhajtásáért, nem gondoltam, hogy az ott dolgozó szakemberek, akiket elsősorban a szervezetük érdekei vezettek, személy szerint is azonosulnának a jelenlegi fonák helyzettel. Nagyon is lehetséges, hogy a minisztériumok, főhivatalok számára sem mindig kifejezetten öröm olyan légkörben működni, amelyben időről időre valamilyen látványos akcióval kell felhívniuk magukra a figyelmet. Az akadozva működő adórendszer fenntartása, s különösen a kedvezmények, támogatások elnyerésére irányuló vállalati nyomással szembeni folyamatos küzdelem pedig kifejezetten nyűgöt jelenthetett az elmúlt években. Nyilván nem véletlen tehát az új pénzügyi kormányzatnak a törekvése, hogy az adórendszer egésze feletti döntési jogot fokozatosan a parlament hatáskörébe adja át.

Az 1988. évi — nem túlságosan szerencsés — adóreform esetében ez egyelőre csupán formális lehetett. Az országgyűlés szerepének növeléséhez a parlamenti képviselők, a bizottságok tájékozottságának jelentős növekedésére lesz szükség. A gazdasági érdekképviseleti szervek szerepének kibővítése nélkül azonban ez sem lesz elegendő.

Addig is a legfőbb feladat, hogy a szükségesnek mutatkozó korrekciókkal stabilizáljuk a kialakult új adórendszert, s az 1988-as év átvészelése után „ár- és bérreform" helyett az árakat és béreket alakító *mechanizmus*, azaz a mögöttes *gazdasági és intézményi viszonyok* reformját bontakoztassuk ki fokozatosan.

Hivatkozások

[1] A keresetszabályozási vitáról. Közgazdasági Szemle, 1979. 11. sz.
[2] Árrendszerünk továbbfejlesztésének elvi kérdései. Interjú Nyers Rezsővel, az ár- és bérrendszer távlati fejlesztésével foglalkozó Szakértő Bizottság elnökével. Kereskedelmi Szemle, 1978. 12. sz.
[3] Áttekintés a keresetszabályozási vitáról. MTA Közgazdasági Információs Csoport, 1980.
[4] *Balázs Ágnes:* A vállalati jövedelemszabályozás. Figyelő, 1984. 45. sz.
[5] *Balázsy Sándor:* A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz.
[6] *Bauer Tamás:* Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981
[7] *Bauer Tamás:* Ciklusok helyett válság? Közgazdasági Szemle, 1987. 12. sz.
[8] *Bonifert Donát:* Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás. Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.
[9] *Bonifert Donát:* Javaslat az értéknövekedési adó 1985-ben történő bevezetésére. Kereskedelmi Kamara, 1984.
[10] *Bonifert Donát:* A „kompetitív" árrendszertől a versenyárrendszerig. Ipargazdasági Intézet, 1986. január
[11] *Bonifert Donát:* A bérszabályozás. Hogyan kezdődött, hová jutott, merre tart? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[12] *Breitner Miklós:* „Meg kellett lépni." Beszélgetés Szűcs Endre ÉVM-miniszterhelyettessel. Figyelő, 1984. 16. sz.
[13] *Csikós-Nagy Béla:* Kritikai megjegyzések a világpiaci árbázisú árrendszerhez. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
[14] *Csikós-Nagy Béla:* A magyar árpolitika. Az 1979/1980. évi árrendezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
[15] *Földi Tamás:* A közgazdaságtudomány helyzete a nyolcvanas évek második felében. Közgazdasági Szemle, 1987. 7—8. sz.

[16] *Hoch Róbert:* A világpiaci árak és az árcentrum. Közgazdasági Szemle, 1980. 10. sz.
[17] Hogyan minősíthető az ipar jövedelmezősége? Népszabadság, 1987. november 18.
[18] *Hoós János:* Árpolitikánk helye a gazdaságpolitika rendszerében. Társadalmi Szemle, 1981. 1. sz.
[19] *Karcagi László:* Bérnyomás. Népszabadság, 1985. április 16.
[20] *Kereszty András:* Az alkalmazkodás véget nem érő folyamat. A Világbank munkatársa a magyar gazdaságról. Népszabadság, 1988. január 19.
[21] *Kocsis Györgyi:* Rejtélyes év? Elemzés 1985 gazdasági teljesítményéről. HVG, 1986. március 15.
[22] *Kollarik István:* A gazdaságirányítás fejlesztése és a szabályozás. Figyelő, 1984. 45. sz.
[23] *Liska Tibor:* Kritika és koncepció. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
[24] *Koltay Jenő:* Az általános forgalmi adóztatás helye adórendszerünkben és bevezetésének problémái. Közgazdasági Szemle, 1987. 7—8. sz.
[25] *Markóczy Lívia:* A keresetszabályozási kísérletek tapasztalatai és az 1985-ös keresetszabályozási rendszer. Ipargazdasági Intézet, 1985.
[26] *Nagy Tamás:* Egy kritikáról és koncepcióról. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.
[27] *Nyikos László:* A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.
[28] *Nyikos László:* Adóreform. Mikor és hogyan? Figyelő, 1987. 23. sz.
[29] *Nyilas András:* Infláció Magyarországon 1979—1990. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet 1987. június.
[30] *Pécsi Kálmán:* A hozzáadottérték-adórendszer alkalmazásának közgazdasági kérdései. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet, 1972.
[31] *Polgár Miklós:* A bérezés elméletének és szabályozásának néhány kérdése. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 1981. 3. sz.
[32] *Rácz László:* A termelői árképzés feladatai. Figyelő, 1979. 32. sz.
[33] *Rácz László:* Az új árrendszer. Közgazdasági Szemle, 1980. 2. sz.
[34] *Révész Gábor:* Keresetszabályozásunkról. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.
[35] *Rónaszéki Bella:* A vállalati jövedelemszabályozásról. Kossuth Könyvkiadó, 1988.
[36] *Sebestyén József:* Keresetszabályozás. Figyelő, 1984. 45. sz.
[37] *Soós Károly Attila:* Terv, kampány, pénz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[38] Számháború nincs. HVG, 1987. december 19.
[39] *Szilárd Csaba:* Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatai. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.
[40] *Szira Tamás:* Pénzügyi szabályozásunk sajátosságai — nemzetközi összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 1970. 5. sz.
[41] *Zelkó Lajos:* Nemzetközi érték, nemzetközi árak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
[42] *Zelkó Lajos:* A „versenyárrendszer" elméleti és gyakorlati problémáihoz. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
[43] *Vissi Ferenc:* Opponensi vélemény Nyilas András: Infláció Magyarországon 1979—1990. c. tanulmányáról. 1987. november.
[44] *Wiesel Iván:* Az Anyag- és Árhivatal új feladatai. Figyelő, 1981. 5. sz.

VITA

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 11. sz. (1358—1370. l.)

LISKA TIBOR

Lehet, de minek! — Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban?

Fel lehet-e építeni a szocializmust Svájcban? — Lehet, de minek? A sztálini idők e régi vicce jut eszembe, amikor D. M. Nuti „Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban"* című gondolatébresztő tanulmányát több szempontból is továbbgondolom és egy-két ponton megkérdőjelezem.

A piaci szocializmus legfőbb problémáinak Nuti-féle tudományos feltérképezését semmilyen érzékenységet nem sértő toleráns tárgyilagosságáért valóban csak csodálni tudom. Ez nemcsak irigylésre, hanem mindenekelőtt tiszteletreméltó. Nem hiszem azonban, hogy politikus közgazdászaink közül Keleten, vagy akár Nyugaton is hamarosan és sokan képessé válhatnának az ilyen, a legélesebben igazságos kritikát sem bántóan gyakorló — a legjobb értelemben politikus — tudósi hozzáállásra. Az igazságnak bizonyító erején kívül ugyanis az a sajátossága is megvan, hogy kellemetlen.

Mégis „le kell nyelnünk a békát", és világszerte bátran cselekvő választ kell adnunk korunk válságproblémáira. Elismerem, a hazai ínyencek tányérján különösen kellemetlen falat várja a lenyeletést. Politikusainknak és közgazdászainknak meg kell emészteniük azt a tényt, hogy bár a mai, a legundorítóbb varangyokat, de még egymást is elevenen felfaló kannibalizmusok kiéhezett vadsága hasonló a keleti és a nyugati tájakon, romboló hatásuk igen különböző. És éppen a hagyományos tőke- és pénzpiaci „szabadrablás" kevésbé bürokratikus kapitalizmusai bizonyultak a kevésbé kártékonyaknak! A kizsákmányolást államosító, az eredeti szabadságeszméik ellentétébe forduló szocializmusok is kénytelenek visszatérni a hagyományos piachoz, a reprivatizáláshoz, ha már előremenniük egy fejlettebb, korszerűbb tervpiac felé nekik sem sikerült. Ez azonban az én, szándékosan könyörtelenné kiélezett megfogalmazásom. Nuti tárgyilagosan csak annyit szögez le

* *Domenico Mari Nuti:* Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1988. április.

Nuti még a múlt évi amerikai tanulmányutamon keresett meg levélben, majd megküldte tanulmányát, amely a hivatkozott Közgazdasági Szemle-cikk alapjául szolgált. Ebben, bár közelebbről még nem ismerte elképzeléseimet, a lényeget illetően mégis tömören és igen találóan határozta meg a javaslataink közötti különbséget. Az én szocialista vállalkozás-javaslatomban domináló egyének helyett az övé a szervezeteket versenyezteti licitálással, s így nálunk és más szocialista országokban való megvalósítása elképzelhetőbbnek tűnik számára. Nuti úgy véli, hogy célszerűbb ezzel a — szerintem „gyengébb" — változattal indítani a kísérletezést. Erről fejtem ki véleményemet az itt következő cikkben.

Vitánk ezzel nem ér véget. A Közgazdasági Szemlében már megjelenés alatt van Nuti egy újabb tervezete, valamint az ehhez fűzött megjegyzéseimet tartalmazó cikk is.

cikkében, hogy „A megreformált szocialista gazdaságok monetáris és pénzügyi intézményei tehát a piacgazdaságokban kiépült intézményeket másolnak" (i. m. 410. l.)

Nuti ugyanakkor egy szóval sem állítja azt, hogy rendszerspecifikus, vagyis valóban új szocialista megoldási javaslat, vagy éppen a „személyes társadalmi tulajdon" nem lehetséges és nem is kell. Ezt már csak kiolvasni fogják írásából még legjobb hazai reformereink is. Elvégre nem az a fontos, hogy valaki mit állít és mit ír le, hanem az, hogy mit lehet belőle kiolvasni saját tehetetlenségünk igazolására.

Körpanoráma a béka alól

Egyelőre sajnos nem csak az én szocialista vállalkozás-javaslatom, hanem például Brusé sem tudta áttörni a piaci elidegenedésnél is sokkal súlyosabb szervezeti elidegenedés, a rólunk és a mi zsebünkre, de nélkülünk, ránk még csak nem is hederítve döntés rendszerét. Semmilyen javaslat vagy koncepció nem tudta megtörni az elvileg társadalmi tulajdonból társadalomellenes totális nem-tulajdont kiépítő bürokraták uralmát! A bürokrácia lényege ugyanis részükről az a „munkamegosztás", hogy mi döntünk, ti viselitek a kellemetlen következményeket.

A jugoszláviai decentralizálás, de a magyar bankrendszer most megvalósuló decentralizálása is csak azt bizonyítja, hogy a bürokrácia centralizálva vagy decentralizálva is csak bürokrácia marad. Ma tudniillik az irányítás és a tulajdon elválasztódása — fejlettebb piaci összekapcsolódás nélkül — úgy valósul meg, hogy az irányítás joga mellett „miénk" maradt a gazdasági hatalom is, s „ti" csak annyiban válhattok tulajdonosokká, hogy ti isszátok meg a keserű levét.

A megvalósult állami és egyéb „senkié se köztulajdonok" bürokrata „kollektivizmusai" nem jobb ellentétei, hanem még rosszabb, még kártékonyabb fokozatai a legönzőbben, legfelelőtlenebbül egoista, primitív magántulajdonnak. Ez a helyzet még akkor is, ha — eredeti eszméikkel ellentétes fejlődésük kezdeteitől mindmáig — még a legbürokratikusabb államszocializmusok is tartalmazták, hordozták az eredeti célokat is, csak egyre csökkenő mértékben és inkább már csak dekorációkká válva. Belső és külső jóhiszemű kritikusaik ezt is joggal hangsúlyozzák.

A piaci elidegenedést is felülmúló szervezeti elidegenedés állammonopolista bürokráciáit nem mi találtuk fel. Eredetileg az angol részvénytársaságok igazgatósági tapasztalataiból általánosította Parkinson a bürokrácia törvényeit. De ha másban talán nem is, a Parkinson-törvényeket érvényesítő bürokratizmusukban a mi szocialista gazdaságaink ma már a legfejlettebb kapitalizmusokat is túlszárnyalták. Sőt ezt ma már főleg abban fokozzák tovább, hogy reformálásról, vállalkozó szellemről, sőt a jó gazda gondosságával jellemezhető tulajdonosi tudatról sehol sem beszélnek olyan sokat, mint nálunk. Beszélni ugyanis könnyebb, mint tenni valamit.

Veszedelmes fő kártevőnk minden adóztató és vámszedő fiskális politika!

Tavaly óta a nyugatiaknál is gúzsbaszabályozottabb autarchikus naturális hadigazdaságainknak a piacot, és főleg a motorját jelentő tőke- és pénzpiacot még a korábbiaknál is sokkal jobban „sikerült" a „törvényes fosztogatásból osztogatás" bürokráciájává merevíteni. Ebben mi máris messze „túlszárnyaltuk" a legfejlettebb tőkésországokat, pedig éppen csak most kezdjük lemásolni e legőrültebb kártékonykodás pénzügyinek csúfolt elavult csúcstechnikáit és adóhadseregeit. Eddig csak a sztálinista szovjet gyakorlatból sikerült a legkártékonyabb, legértelmetlenebb elvtelenségeket kiválasztani és átmásolni, most már Nyugatról is. Így ha most már

minden fejlett nyugati ország valamennyi bürokratája is megfeszülne azért, hogy adóztatási csúcsőrültségeivel utolérje lemaradásunkat és saját hazáját leszorítsa a béka alá, akkor sem biztos, hogy behozhatja saját hátramozdítóinkat. „Felettünk a béka" — biztat minket a Mikroszkóp Színpad egyik műsorának címe. Ha így megy tovább, már erről a tényről is csak távcsővel bizonyosodhatunk meg...

De miért válik hivatalból pénzügyetlen antiközgazdásszá szinte minden adó- és vámszedő pénzügyes? Azért, mert a bankrabló sem válik pénzügyi-gazdasági szakértővé attól, hogy megragadja a pénzeszsákokat. Ellenkezőleg! Az erőszakban, és nem az önkéntes, kölcsönösen előnyös cserében szerez gyakorlatot. Persze azt a bűnt ő még csak elkövetni sem tudja, hogy törvényesítse eme tevékenységét. A pénzt törvénytelenül és törvényesen elrablók tehát csak annyiban hasonlítanak egymásra, hogy mindkettő onnan akar rabolni, ahol van pénz. Hatásukban viszont már jelentősen különböznek egymástól: a pénzrablás törvényesítése a törvénytelen rablásnál veszedelmesebb anarchiát teremt.

A törvényes fosztogató adóztatás a pénzforgalomnak és a jövedelmek keletkezésének fő hátráltatója, hiszen azt a lovat üti, amelyik húz, azt bünteti, aki teljesít. Emellett annál jobban büntet, minél eredményesebben teljesít valaki, és a legkevésbé sem veszi figyelembe a konkrét piaci viszonyoktól függően is igen eltérő jövedelemszerzési lehetőségeket.

Az adóztatás az eredményt minimalizáló nullszaldók elérésére, a mindent adómentes költségként elszámoló többletköltekezésre ösztönöz, s így az infláció fő gerjesztője. Az infláció növekedése a mind progresszívebben adóztatott magasabb jövedelemsávokba jutással biztosítja az adóztatás öncélú önfenntartását. De fordítva is igaz az összefüggés: a jövedelmek nem piaci, hanem adminisztratív úton való elszedése állandósítja az inflációt, s biztosítja az ellene folyó ugyancsak adminisztratív ár- és bércsonkító szabályozósdi értelmetlen fenntartását is. A fiskális politika így felfokozottan tovagyűrűző károkat okoz.

Pénzügyi reform vagy ellenreformáció?

A legmegtévesztőbb az, hogy sokan a piaci-pénzügyi kapcsolatok fejlődését leginkább hátráltató törvényes pénzrablást és pénzhamisítást is pénzügyi tevékenységnek tartják, pusztán azon az alapon, hogy e hosszan tartó és súlyos nyomorítások is az államok monopóliumai. Ezt a monopóliumot ma reform mázzal vonják be, hogy fogyaszthatóvá tegyék.

Míg az eretnekségek és az egyházak megreformálása ellen fellépő legkegyetlenebb középkori inkvizítorokban is volt legalább annyi tisztesség, hogy nem adták ki magukat a reformáció bajnokainak, korunk pénzügyinek csak nevezett, de valójában legpénzügyetlenebb bürokratái, akik anti-vállalkozókként éppen úgy szeretik a vállalkozókat, mint a pápisták Luther Mártont, nem átallják reformátorként kiadni magukat.

Szívós ténykedésükkel elterjesztették azt a tudományos gondolkodást megbénító veszélyes kórt, amelynek legfőbb tünete, hogy a beteg számára az erőszakos pénzrablás és törvényes pénzhamisítás módszereit alkalmazó, minden eddiginél elhájasodottabb bürokrácia korszerű jelenségnek, sőt a reform elengedhetetlen tartozékának tűnik. A kór elterjedését nem lehet sem azzal mentegetni, hogy a kártékony sápszedést egyébként milyen derék, becsületes emberek is űzik, sem azzal, hogy eddig még nem alakultak ki piackonformabb finanszírozási módok a hasznos közszolgáltatások megfizettetésére.

Az a mondás ugyanis, hogy az „ebül szerzett jószág ebül vész el", itt is, ezerszeresen igaz. A költségvetési finanszírozás éppen a leghasznosabbaknak, legfontosabbaknak tartott tudományos, kulturális, egészségügyi, szociális biztosítási és

közbiztonsági szolgáltatások esetében okozza a legnagyobb károkat. E jövőnk szempontjából legfontosabb, s az egész piacgazdasági fejlődést meggyorsítani képes vivő ágazatoknak kegyelemkenyéren élő költségvetési ágazatokká torzulása egyúttal piacteremtő vállalkozás-képességükről való lemondással jár.

Tulajdonképpen az a csoda, hogy egyáltalán miért is törjük még magunkat azon, hogy emberi fejlődésünket, testi és lelki egészségünket szolgáló természeti és társadalmi környezetünket, de még tudományainkat is élvezhetővé tegyük? Sőt keresetté, önként megfizetni a legérdemesebbé tegyük? Hiszen látszólag „ingyen" se nagyon kellenek, s csak a kényszerű megvásároltatásukra adóval beszedett pénzekből tengődnek valahogy, a költségvetés kitartottjaiként. Irtózás a piaci versenyben való megméretéstől, tulajdonképpen ez a vállalkozásellenesség egyik fő oka.

Ez az, amit egy esszéjében Kornai is elítélt, de amit Nuti nála is bírált. Pedig jobb fogalmazás az, hogy nem a költségvetési korlátok puhák (azok túlzottan is mereven kemények), hanem a tudományunk puha; és éppen azért, mert költségvetési.

Zsebpénzfizetésre nyomorított állami bérrabszolgaság

Az adóztatás régi és új formái is azon központi bürokráciákhoz koncentrálják a jövedelmek egyre nagyobb részét, amelyek azt elsősorban saját hatalmi, fegyverkezési céljaikra és az ezt szolgáló nehézipari fejlesztésekre fordítják. De ha csak a befektetéseik gazdaságtalanná tételével, a pénz megtérülésének biztosítása helyett csak az elherdálásával törődnének, akkor egy nyílt inflációban a hiánycikkek ára felmehetne, s a még piaci mozgású maradék tőkét a nagyobb várható profit átirányítaná a legkeresettebb hiánycikkek gyártására. A leginkább pedig az erőforrások növekvő ára és mindenekelőtt a munkabérek emelkedése csoportosítaná vissza a jövedelmeket a központi bürokráciáktól. A jövedelmeket tehát nem elég elvenni adminisztratív adóztatási módszerekkel, hanem ugyanilyen erőszakos ár- és bérszabályozási módszereket is be kell vezetni, hogy az árak és bérek emelkedésén keresztül a pénzek ne juthassanak vissza azokhoz, akiktől elvették (még a piaci fejletlenségből, kiskorúságból adódó hagyományosan nagy késésekkel sem).

A rövid távú atyai gondoskodás elég, ha csak egy minimális zsebpénzfizetés engedélyezésére és a lakbérek, az élelmezési, tüzelő és egyéb alapcikkek, valamint az egészségügyi, üdülési és kulturális szolgáltatások árainak hatóságilag előírt alacsonyan tartására terjed ki. (Ez mellesleg önmagában is elég lenne a piaci árviszonyok értelmetlenné nyomorításához.)

Az irányításnak a dolgozóktól, de még a magántulajdonosoktól is bekövetkezett elválása tehát korunk állammonopolista fejlődésében már nemcsak a marxi problémát veti fel. Termelőeszközeitől megfosztottan nem csak proletárrá válhat a dolgozó, hanem olyan állami és magán bérrabszolgává is nyomorodhat, aki még a bérének is csak töredékét jelentő zsebpénzt kap kézhez, a többiről „állam apuka" bürokráciája gondoskodna olcsó, vagy éppen természetbeni ingyenes juttatásként — ha tudna.

Alkalmazott bérmunkásból önálló vállalkozót!

Nuti tanulmányában előkelő helyen vizsgálja, hogy a piaci szocializmus megteremtésére irányuló pénzügyi innovációk révén a magyar és más szocializmus milyen alapvető piackorlátozó elveit kellene áthidalni. Robinson asszonyra hivatkozva elsőként azt emeli ki, hogy a piaci szocializmusnak biztosítania kell az önmegtartóztatással elért megtakarítások megőrizhetőségét.

Számunkra azonban még ezt is megelőző probléma annak biztosítása, hogy legyen miből megtakarítani. Az ár- és bérszabályozással is súlyosbított adó- és vámszedés ugyanis olyan kényszermegtakarítást erőltet, amely az adminisztratív keresetkorlátozásokkal még tovább gerjesztett inflációban csak mind kevesebb önkéntes megtakarítási lehetőséget hagy a gazdaság szereplőinek.

Olaszországban és a még fejlettebb tőkésországokban a bérek sokkal magasabbak, de illúzió lenne azt hinni, hogy a leggazdagabb tőkésekké a magasabb bérükből önmegtartóztatóbban takarékoskodó, legszorgalmasabb és legokosabb, újító szellemű vállalkozó munkások válnak. Sőt, — Nuti által a piaci szocializmus korlátaiként említett — egyéni szavazási és önálló befektetési korlátok hiánya, vagy jóval gyengébb volta sem eredményez valamiféle minden osztálykorlátot áttörő általános mobilitást.

Nem a tökéletes esélyegyenlőség teljesen konfliktusmentes ideális harmóniáját kergetjük. De nagyon is reális és aktuális problémája egész társadalmi fejlődésünknek az, hogy sehol sem lehet már sikeres gazdálkodást folytatni a gépies, monoton részmunkákra kárhoztatott munkáshadseregekkel és a helyettük is gondolkozni akaró, mindenható vezérkari-hivatali stábok szuverénkedésével. Ez utóbbiak nem bitorolhatják felelőtlenül a tulajdonosi döntések jogát, miközben azok teljes kockázatát úgyis az irányítottak viselik. A csapattagok saját érdekén alapuló önálló tevékenysége nélkül, csupán fegyelmezett önzetlenségből nem alakulhat ki, s a legkeményebb dirigálással sem biztosítható egyetlen csapatnak sem az a mind hozzáértőbben átgondolt és mind jobban egyeztetett összjátéka, amit a technika alkotó korszerűsítése és alkalmazása megkövetel. Mindenütt elavultak a pusztán öncélú hatalmi szervezetekké merevült bürokráciák. Olyanok, mint valami óriás ősegysejtűek kövületei. De eleven, soksejtű szervezetekké differenciálódásuk nem jelentheti egyszerűen csak decentralizáló, dekoncentráló felosztásukat. Ez ugyanis csak a még több főnököcske még anarchikusabban akarnokoskodó terveinek zsarnokságához vezethet, ha továbbra is övék marad a tulajdon, a pénz s a vele járó gazdasági hatalom. Ez esetben még a főnökválasztás lehetősége is puszta illúzió marad, hiszen gyakorlatilag mindenki legfeljebb csak a hozzá nemzetileg, helyileg, szakmailag, barátilag vagy rokonilag legközelebb álló főnököcske uralmát választhatja.

Nemcsak a D. M. Nuti által említett felbonthatatlannak nevezett házasságokra, hanem kifejezetten a tömeges kényszerházasságokra jellemző viszonyok fognak kialakulni még akkor is, ha már nem az egyetlen totális állami méhkirálynő nagy terveinek hozományát kell körüldöngenünk szorgalmasan csak dolgozó méhecskékként.

Milyen picire zsugorítható a vállalkozó?

Nálunk eddig reform címén már nemcsak a bürokrácia stabilizálása, hanem kibontakozása is bekövetkezett. Ennek egyik fő oka pedig az, hogy a tőkefelhalmozással járó biztonságra és biztosítottságra törekvésről alaptalan tévhit az, hogy ez nem vállalkozói magatartás.

A vállalkozók azok a finomabban „nehéz emberek"-nek nevezett őrültek, akik a manapság különösen elszaporodott bürokratikus szabályozások dzsungelén is átverekszik magukat, s féllábbal a börtönben, borotvaélen táncolva is állandóan kockáztatják egzisztenciális biztonságukat. Ahelyett, hogy amint egy kicsit megszedték már magukat, azonnal abbahagynák műlesiklásnál is nyaktörőbb mutatványaikat.

Nos, e nem minden alapot nélkülöző általános kép ellenére is mind nagyobb részük abbahagyja nálunk a vállalkozást. A vállalkozások gyarapodása már most, a bürokrácia kibontakozásának kezdetén megtorpant, sőt, a kisvállalkozások száma abszolút értelemben is visszaesett. A köztulajdon közgazdasági értelme ugyan

az lenne, hogy tőkeként forogva és gyarapodva a jövőt szolgálja és ne éljük fel, ne együk meg ma a holnapot. Valójában tehát nem az a kérdés, hogy kiosszuk-e vagy se, hogy központi köztulajdonokként vagy magántulajdonokként pazaroljuk el, illetve éljük fel. A közérdekünk az, hogy ne a piackorlátozó rendelkezésekkel még önkényesebbé tett központi, avagy az ezek nélkül is épp elég önkényes magánszuverénkedést, hanem a legfontosabbat, az emberi tőkét leghatékonyabban gyarapító, meg is térülő fogyasztást segítsük elő.

Eltakaríthatjuk-e a régi limlomot Nuti, a higgadt optimista javaslatait megfogadva?

Azzal kezdtem cikkemet, hogy nagyra becsülöm Nuti tárgyilagosságát. Ha belegondolok, hogy milyen hajmeresztő viszonyokról képes bölcs mértéktartással nyilatkozni, nagyrabecsülésem csak fokozódik. S el kell ismerni, hogy ez a csöndes, tárgyszerű stílus kegyetlenebbül támadja az esztelen bürokráciát, mint bármiféle felháborodás.

Figyelemre méltó Nuti módszere is, amelyet javaslata kidolgozásakor követ. Miután pontosan számot vet a jelenleg áttörhetetlennek tűnő korlátokkal, egy méginkább felülről, az állam által létrehozott, a jelenlegi makroökonómiai tervezést érvényben hagyó, kizárólag normatív eszközökkel és konzisztens, ágazatspecifikus támogatásokkal működtetett tőkepiac licitálási rendszerének fokozatos kiépítését tűzi célul. Ezt hasonlítja össze az én javaslatommal, a felülről csak megtűrt, de legjobb esetben is csak segített, párhuzamosan, fokozatosan, alapjában alulról induló vállalkozáskísérletek ugyancsak licitálva versenyző vállalkozói szocializmusával. Ez nem a jó és kívánatos, és a rossz és nemkívánatos javaslat szembeállítása. Nuti abban látja a fő különbséget, hogy az ő javaslata nem töri át az eddigi reformok három fő korlátját, az egyénnek, szavazatának és tőkeforgatási lehetőségének kizárását, s épp ezért reális, lehetséges út.

Ezt a közelítést nem tartom célravezetőnek. Mielőtt azonban erre rátérnék, megemlítek három pontot, ahol magát a gondolatmenetet is ingatagnak érzem.

Nuti elfogadhatatlan engedményt tesz a szocialista vállalkozás „reálissá" tétele érdekében pénzügyi innováció javaslatában. Éppen csak a furcsa „személyes társadalmi" szópárosítással jelölt új vállalkozói tulajdonnak a *tulajdon* volta degradálódik bérletté. Csak így lehet értelmezni Nuti azon javaslatát, hogy az egyének kizárásával az állami és magánvállalatok licitáljanak a köztulajdon hasznosításának jogáért.

A tulajdont bérletté változtatni több, mint taktikai engedmény. Igaz ugyan, hogy negyedszázaddal előbb az Ökonosztát c. írásomban én is csak bérleti versenyt javasoltam, és azt is figyelembe kell venni: hogy 1. Nuti sokkal fejlettebb piaci körülmények közül, kívülről nézve, belső viszonyaink csekélyebb ismeretével és ennek megfelelően kisebb kötöttséggel; 2. ha nem is túlhangsúlyozva, de nyíltan taktikai engedményként jelöli meg a még hosszabb távra is csak „egyelőre csupán" vállalatokra korlátozódó új formájú tőke- és pénzpiaci versenyt. Ilyen szemszögből pedig 3. a bérlet vagy a tulajdonlás problémája is másodlagos, szinte teljesen lényegtelen kérdéssé zsugorodik. Kiegyensúlyozott piaci viszonyok között, kellően tőkeerős vagy hitelképes vállalkozók számára valóban csak az egyes konkrét esetek körülményeitől függő likviditási és gazdaságossági döntés részletkérdése — és nem rendszerprobléma — lenne ez (már tudniillik, hogy bérelni vagy saját tulajdonba venni érdemesebb-e azt a jószágot, ami egyensúlyi díjakon és árakon teljesen szabadon bérelhető, vagy megvehető, mert van is miből).

Ilyen teljesen kiegyensúlyozott piaci rendszer azonban Olaszországban és sehol másutt Nyugaton sincs, és épp ezért valóban egyáltalán nem csak a magyar

és nem is csak a szocialista rendszerproblémák megoldására javaslom a licitálási verseny elvére épülő új vállalkozói *tulajdonlást*. Sőt nemcsak frappírozás kedvéért, hanem a legkomolyabban állítom, hogy az ökonómia talán legfontosabb problémáját jelentő tulajdonlás kérdésében mit se ér az a megoldás, amely csak magyar.

Maradjunk mégis egyelőre szűk magyar viszonyaink között, bár tudom, hogy „cseppben a tengert" szemléletem nagyon félrevezető eredményt hozna, ha például a csak édesvízi magyar cseppekkel próbálnám reprezentálni, s így analizálnám az olasz tenger vizét is. Mindezt szem előtt tartva érdemes a hazai viszonyok vizsgálatából kiindulni. Az olasznál politikailag is sokkal sótlanabb, szabaddá tenni, pluralizálni ma még legfeljebb csak kívánt viszonyainknak ugyanis van egy — enyhén szólva kétes értékű, de — óriási előnyük. Az, hogy sokkal primitívebb és durvább társadalmi és gazdasági berendezkedésünk sokkal átlátszóbb is. Amit Nyugaton a sasszemű kutatók is esetleg csak teleszkóppal fürkészhetnek vagy éppen mikroszkóppal kellene vizsgálniok, az nálunk még a politikai-gazdasági vakoknak is kiverné a szemét, ha ki mernék vagy tudnák nyitni egyáltalán.

Ebben a közegben azonnal szembetűnik, hogy mennyire nevetséges azzal az elcsépelt érveléssel mentegetni a személyes társadalmi tulajdon bérletté „szelidítését", hogy a legátgondoltabb stratégiák megvalósításához is szükségessé válhatnak átmenetileg ellentétes jellegű és irányú taktikai engedmények és visszavonulások is, és még a legkövetkezetesebben érvényesülő törvényszerű tendenciák is együtt járhatnak időlegesen akár ellentétes jelenségekkel is a helyi körülményektől függően.

Nálunk ugyanis a legegyértelműbben legrövidebbre látó, leginkább társadalomellenes érdeke mindenkinek az, hogy nevetségesen olcsón bérelje a senkié se köztulajdonok minél értékesebb, minél nagyobb részét. Bürokratáink szerint azért van nálunk szocializmus, mert a nemzeti vagyon túlnyomó része, több mint 90 százaléka állami, szövetkezeti és egyéb közületi „tulajdonban" van. Ha tehát ezt csak bérbe adjuk, akkor a tulajdon „szocialista" marad, mivel a bérbeadással nem lehet a felelőtlen bürokraták tulajdonát személyesen is kockáztató felelős vállalkozók társadalmi tulajdonává fejleszteni. E továbbfejlesztéshez legalább az lenne szükséges, hogy legyen is mit kockáztatnia a szocialista vállalkozónak, és legyen miért. A születésétől haláláig járó társadalmi örökségtőkéje egy részének kockáztatásával vállalt licitjei teljesülésük esetén növelhetné, elmaradásuk esetén pedig csökkenthetné személyes társadalmi tulajdonát. Ha ez kikísérletezhető és megvalósítható, akkor a felelőtlenül bürokratikus „senkié se köztulajdonlás" személyes kockázatúvá társadalmasítható.

Bár negyedszázaddal előbbi első Ökonosztát fogalmazványom is bérletre egyszerűsített, ma én egyértelműen új vállalkozói (marginális) tulajdont, mint sokkal fejlettebb *tulajdont*, és *nem csak bérleti* rendszert javasolok. Számos helyen leírtam ezt, a *Koncepció és kritika* című kötetben pedig igen részletesen is kifejtettem. Norman Macrae is idézte az *Economist*ban azt az egyszerű példámat, hogy bérelni főleg akkor érdemes, ha csak viszonylag rövid ideig, és csak használni kívánja valaki az eszközt (ilyen eset például a csónakbérlés), s így csak arra kötelezhető, hogy ugyanolyan állapotban adja vissza, s nem arra, hogy fejlessze is, vagy akár át is építse (mondjuk egy vitorláshajót hozzon vissza).

A „licit a licitálóé" elv a szociaLiskának csúfolt szocialista vállalkozás rendszerében mindenekelőtt azt jelenti, hogy a vállalkozók önmaguknak, saját társadalmi örökségük javára, vállalják a vállalkozásba vett társadalmi vagyon *gyarapítását* is. Az el is ért vagyontöbblet az ő személyes társadalmi tulajdonuk lesz, míg a csak vállalt, de teljesíteni nem tudott, illetve a fejlettebb tőkepiacként működő tervpiacon értékesíthetetlen vállalás kifizethetetlen adósságként az ő vagyonveszteségük lesz.

Kompromisszumra persze ebben a kérdésben is szükség lehet — és lehetőség

van. Amíg a lényeg ezáltal nem torzul el, elkerülhető a tulajdon „személyes társadalmi" természetének hangsúlyozása. A szocialista vállalkozás új elveiből automatikusan következik, hogy én még csak nem is egyszerűen új formában, vagy új tulajdonosokkal akarom folytatni a hagyományos magán- és köztulajdonlást. Miért kellene még ki is élezni az egyébként is sokkoló „nem bérlet, hanem tulajdon" kérdést, amikor világos, hogy szocialista vállalkozás javaslatom legalább abban az értelemben forradalmian új, fejlettebbnek szánt „személyes társadalmi" módja a tulajdonlásnak, és az egész gazdálkodásnak is, ahogy Marx a termelési módok megváltozását és megváltoztatását tekinti forradalminak és forradalomnak?

Az uralkodó osztályokon belüli hatalmi ellentétek és harcok bármily véres puccsokat és bármily gyilkos és pusztító háborúkat eredményeztek is a történelemben, mégsem nevezhetők forradalmaknak, vagy akárcsak forradalmian újnak. De például a rabszolgáknak kolónusokkal való felváltása az ókorból a középkori feudalizmushoz vezető — ma forradalmi reformnak, illetve peresztrojkának nevezhető — forradalmi változás volt vér nélkül is. Ugyanilyen értelemben forradalmian új és mégis teljesen békés változtatásnak indultak azok a vállalkozáskísérleteink is 1980—81-ben, amelyekről a „Belső vállalkozáskísérletek a vállalkozói szocializmusért"* című cikkemben írtam.

D. M. Nuti jogosan hangsúlyozza a részvénytulajdonnal járó és a vállalat egész működésének átszervezését is eredményezhető szavazási jog fontosságát. De e jog érvényesítése ma csak utólagosan és túl általánosan korrigálhat még akkor is, ha a tőzsdei áralakulás jól jelzi előre a jövőt, és valóban rosszul működő vállalatvezetéseket buktathat meg. Bár közelebbről én csak a mi bürokráciánkat ismerem, attól tartok, hogy a vállalati vezetésnek leszavaztatása vagy újraválasztása tőkés viszonyok közt sem a kisrészvényeseken és nem is a dolgozókon vagy a fogyasztókon múlik, hanem jellegét tekintve az összes finanszírozótól és finanszírozottól is hasonlóan távoli magasabb pénzügyi hatalmasságok még a mi bürokráciánkénál is rejtélyesebb játékán. Tehát nemcsak a 19. század végi fejletlen — német bankrendszer uralta — tőkepiacok (Nuti által is említett) problémájának látszik az, hogy „bizonyos mértékig elszigeteli egymástól a termelés, a reálfolyamatok és a pénzügyi folyamatok világát. Ez akadályozza az eszközök hatékony átcsoportosítására való ösztönzést" (i. m. 416. l.). De ha az értékpapírok másodlagos forgalma sem mentes a pénzügyi hatalmasságok spekulációitól, akkor következhet be az, hogy „a kapitalista gazdaságok részvénytőzsdéje — D. M. Nuti szerint is — sokszor nem igazán jól, sokszor meg túl jól" tölti be azt a funkcióját, hogy a gazdaság működését a hagyományos piaci modell közelében tartsa, „dacára a tulajdon és az irányítás szétválásának" (i. m. 414. l.).

Azt hiszem, mindenféle specializáció csak a neki megfelelő kooperáció kifejlődésével együtt válhat hatékonnyá. A hatalom koncentrálódásával párhuzamosan specializálódó irányítás pedig abban az értelemben szokott túl magas szintekre bürokratizálódni, hogy még legjobb informáltsága esetén is csak túl globálisan, a részletek ismerete nélkül, sőt éppen azok felismerhetetlenül megfejthetetlenné változtatásával irányítja a nem is tudhatja mit. A „túl jól" működő tőkepiacon valójában talán inkább túl későn bekövetkező, üzembezárásokkal, tőkekivonásokkal stb., „pénzpiaci forrongásokkal" járó, ma sem ritka és veszélytelen válsághelyzetek pedig nemcsak annak köszönhetők, hogy „a vállalatvezetés — visszaélve monopolista hatalmával — zavartalanul fogja folytatni alacsony hatékonyságú tevékenységét" (i. m. 418. l.).

A fő problémát én abban látom, hogy még a vállalatvezetések sem ismerik igazán tőkéjük hatékonyabbá tételének lehetőségét, ha az „nehezen átcsoportosítható, vagyis erősen tevékenységspecifikus". Sőt még a participáció legdivatosabb

* Mozgó Világ, 1986. március.

módszerei ellenére is a vezetők szinte még maguk számára is teljesen megismerhetetlenné teszik a nálunk „rejtett tartaléknak" nevezett, de inkább elrejtett lehetőségek feltárását. A vezetési hierarchia bármely szintjén állóknak mint egyben vezetetteknek a legelemibb érdekük ugyanis az, hogy még önmaguk előtt is elrejtsék a több munkát, ügyességet, nagyobb figyelmet, hozzáértést vagy bármilyen értelemben értékesebb többleterőfeszítést igénylő lehetőségeket. A legmagasabb pénzügyi hatalmasságok politikáinak szintjén pedig — legyenek azok bankok, konszernek, holdingok, állami vagy nemzetközi gazdasági szervezetek —, a gazdasági-pénzügyi irányítás — szépen szólva — annak színművészeti színvonalú leplezéséből áll, hogy valójában senki sem tud, mert nem is tudhat semmi érdemlegeset. Kevésbé szépen szólva persze ez üres bohóckodásnak is nevezhető.

Hasonlóan vitathatónak érzem Nutinak a licitálás megoldására vonatkozó elképzelését is. Ha jól értettem, ő a licitálásnak azt a módját javasolja, amely szerint a sikertelenül licitáló is bizonyos százalékot kap licitjéből. Ez kétségtelenül a kevésbé esélyesek szélesebb körét is ösztönözheti a licitálásra, de ugyanakkor fékezheti is a versenyt, ha mindez a nyertes rovására történik. Felmerülhet persze egy olyan megoldás is, hogy a kikiáltási ár kamataiból is kaphat vissza a sikertelenül licitáló. Ehhez azonban a kikiáltási árat kell a várható egyensúlyi árnál magasabban becsülni, ami megint fékezheti a ráigérés lehetőségeit.

A különböző országok különféle szövetkezetei, vállalatai és egyéb társulásai természetesen akár teljesen különböző játékszabályokat is kialakíthatnak „a licit a licitálóé" elvű új vállalkozások meghonosítása során. A lényeg az, hogy a működő vagy a meglévő, de kihasználatlanul hagyott, nem elég hatékonyan működtetett, de főleg az új tőkék és pénzmegtakarítások mind nagyobb részével — a szocialista vállalkozás elvének megfelelően — mindig a legjobbak gazdálkodhassanak a legnagyobb eredményt vállaló és elérő új tulajdonosokként. Hogy kik ezek a „legjobbak", az igen eltérő szabályok szerint dőlhet el. Akár a konkrét piaci körülményektől elszakított kikiáltási árakat és kamatlábakat is lehet választani, csak nem érdemes. Lehetséges például a piaci áraknál magasabb kikiáltási árakat a piacinál alacsonyabb kamatlábakkal ellensúlyozni, vagy fordítva: alacsony kikiáltási árat magas kamattal ellensúlyozni. Az efféle erőltetett megoldások azonban csak kiszakíthatják a vállalkozásokat piaci környezetükből, és hátráltatják a számukra előnyös, változatos csere- és helyettesítési lehetőségek kihasználását. Márpedig ez szolgálhatja leginkább a fejlődésüket, hiszen a vállalkozók akkor is a beszerzési és értékesítési lehetőségek piacait összekapcsoló kereskedők, ha ti. olcsóbban beszerezhető, illetve gyártható cikkekből drágábban eladhatókat termelnek. Az egyszerű váltóktól a hitelezés mind fejlettebb formáit jelentő pénz- és értékpapírkereskedelemig akkor bővülhetne a pénzügyi világ a mainál sokkal átfogóbban integráló, már minőségileg is magasabb szintű új pénzügyi rendszerré, ha meg tudná törni az állítólag hozzáértő kevesek állammonopolista maffiáinak kiváltságos uralmát. Ha gyakorlatilag is felfedezhetnénk és érvényesíthetnénk azt a realitást, hogy a piacot és a vele csak együtt bővülni képes pénzpiacot a vállalkozó emberek és vállalkozásaik növekedése bővítheti. Ideje lenne tehát a pénzcsinálás jogát is emberi joggá tenni a tervszerű anarchiát teremtő állami pénzhamisítási monopólium helyett.

Térjünk vissza az imént nyitva hagyott kérdéshez: mi a fő problémám Nut megközelítésével?

Kétségtelenül érthető és — látszólag — reális az a D. M. Nuti által követett logika, hogy csak azt a szocializmust lehet reformálni, ami létezik, és csak úgy, ahogy lehet.

A magyar reformerek is jórészt hasonlóan gondolkodnak. A bankrendszer decentralizálása és más, Nuti által is említett magyar eredmények elsősorban az

ő szívós kitartásuknak köszönhetők. Kopátsy Sándor például már az 50-es években kidolgozott egy, ha nem is a Nutiéval egyező részletezésű, de az övéhez hasonló koncepciót. Később a Pénzügykutató Intézet munkatársai és más reformer közgazdászok is a létező lehetőségek útját járták. Ám ezzel az úttal mégis valami baj lehet, hiszen végül a Pénzügykutató Intézetet szüntették meg és nem a Pénzügyminisztériumot vagy a Magyar Nemzeti Bankot. (Pedig mindenekelőtt ez utóbbi és más hivatalok munkatársait kellene milliós társadalmi örökségekhez juttatni ahhoz, hogy eddigi tevékenységük teljes abbahagyása, illetve új vállalkozói pályákra lépésük eredményeként kialakulhasson a pénzügyi egyensúly.) Minden elismerésem mellett is hajlamos lennék ezért inkább a lényegi változtatást elodázó szerencsétlenkedésnek nevezni a történelmi reformfolyamatot...

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy szemléletem alapvetően eltér Nutiétól. Ha azonban gondolkodásunk egészét hasonlítjuk össze, bátran kijelenthetjük, hogy ez nem így van. Nutinak szerencsére csak e cikkében — ennek vállalt keretein belül — kellett elvonatkoztatnia attól, hogy mi lenne kívánatos is. Biztosan nem lenne tehát ellenére, hogy gondolatmenetét a következőkben úgy egészítem ki, hogy a fő hazai tabuk megtörése mellett — és azok felett! — a magántulajdonosi szabadságnak személyes társadalmi tulajdonosivá bővítésén gondolkodom tovább.

Egy fejlettebb piaci rendszer felé

A környezeti és emberi tőkét hatékonyan integráló, a mainál sokkal átfogóbb tervpiaccá fejlődő tőke- és pénzpiac ma még tökéletesen ehetetlen fogás. Sehol a világon még a legkiválóbb szakácsok sem tudják olyan ízletesen elkészíteni és tálalni, mint mondjuk a kecskebékák combját a jobb vendéglőkben. Bár a szocialista vállalkozás érvényét soha nem korlátoztam Kelet-Európára, sőt, szilárdan hiszem, hogy a személyes társadalmi tulajdonosok tervpiaca csak akkor válhatna „még fejlettebb piaccá", ha a mai tőkés világpiacnál is szélesebben és mélyebben fogná át a földkerekséget, tagadhatatlan, hogy a szocialista vállalkozás elsősorban a sztálinista tervutasításos rendszer kritikájából nőtt ki, mint nyíltan és határozottan *szocialista* piaci elmélet és — reménybeli — gyakorlat. Ebben az értelemben a szocialista vállalkozás rendszerspecifikus. Mégis igaza van Nutinak abban, hogy a piaci szocializmus egyetlen híve sem állt eddig elő rendszerspecifikus javaslattal, hiszen az én vállalkozói szocializmusjavaslatomról is mindent inkább lehet állítani, mint azt, hogy előáll(hat)tam volna vele. Még a 24—25 éve született *Ökonosztátot* is csak idén tudtam publikálni. Amikor a reformról és vállalkozásról áradó sok hiábavaló beszéd már mindenkinek elvette a kedvét a lényegi vagy akárcsak érdemibb változtatástól, a róla való puszta gondolkodástól is. Azért publikálható, mert most már veszélytelen! Legalábbis így hihetik sokan.

Személyes társadalmi tulajdonosok vállalkozói versenyét!

Ha egy tőkepiac mégoly jól működve meg is buktatja valamelyik vállalatvezetést, akkor is csak globálisan, a vállalatnak mint egésznek a rossz hatékonyságát jelzi, anélkül, hogy a szervezet egyes szerveit vagy éppen sejtjeit jelentő munkacsoportok, munkahelyek, illetve munkások körében meg lehetne különböztetni az életképeseket a nem hatékonyaktól, legalább utólag. A vállalatok *közötti* piac *mellett* a vállalaton *belüli* vállalkozások belső piacaira és belső tőkepiacára épp annak érdekében lenne szükség, hogy azok működése megelőzze a teljes csődöt menet közben, még időben kiküszöbölje a veszteségek okozóit. Ezt szerintem az eredményen való osztozkodásnak az a módszere biztosíthatja legjobban, amely a korábbi

tulajdonosnak járó kamatokon felüli többletnyereségeket vagy veszteségeket az egységet éppen működtető új vállalkozói tőkék növelésére vagy csökkentésére számolja el. Ehhez viszont az szükséges, hogy a vállalkozónak is legyen olyan személyes embertőkéje, amit gyarapíthat, vagy amiből veszíthet.

Minden egyénnek és vállalkozásra szerveződő csoportnak lehetővé kell tenni, hogy megtervezhessék egy-egy társadalmi tulajdonrész továbbgyarapítását, továbbfejlesztését (akár egy nagy szervezeten belül, akár azon kívül), s ha képesek rá, megvásárolják a jogot tervük kivitelezésére.

Ahhoz tehát, hogy egyéni és közös terveink is piacon szabadon választottan „beszerezhetők" legyenek, mindenekelőtt azok fizetőképes vevőivé, vagy garanciaképes eladóivá kell válnunk, és nemcsak az eladásukhoz, illetve a megvásárlásukhoz, hanem még a megvalósításukkal járható esetleges veszteségek elviseléséhez is. Az embernek magának kell értékes tőkévé, és nem csak az ismert frázisok szerinti elvileg „legfőbb értékké" válnia. Még akkor is, ha a vagyontalan proletárnál is nyomorultabb, önállótlanabb beosztott hivatalnokká silányította bürokrata korunk.

Ehhez először is lehetővé kell tenni pénzügyileg az emberi tőkének pénz- és értékpiaci kialakulását, mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni — ma is létező, csak éppen bürokratáink által szabadon elherdált — társadalmi örökségét. Nem lehet egyszerűen visszarabolni és kiosztani a közprédává elrabolt vagyont, mert ez maga is rablás lenne. Hiteltőkeként is csak attól függően vehető fel a születéstől, illetve az új pénzügyi rendszerbe lépéstől halálig, illetve kilépésig kamatoztatandó társadalmi örökségtőke, hogy egyrészt az azon felül megtakarítható többletek mennyire garantálják a vállalkozásba vett társadalmi örökségtőke kamatoztatását, másrészt mekkora része és mennyire biztos portfólióként teríthető annak érdekében, hogy ne csak elvesztésének kockázatát minimalizálhassuk, hanem még felkamatozva is tovább lehessen örökíteni.

És ugyanígy, biztosítani kell, hogy a társadalmi örökségtőkét a legjobb továbbforgatására vállalkozók vehessék, mintegy fel nem élhető tőkeként vállalkozásba. Az azonban elég elterjedt tévedés, hogy a társadalmi örökségtőke megteremtéséhez szükség van a magánöröklés teljes megszüntetésére. Éppen ellenkezőleg! Ha a felkamatolt társadalmi örökségen felül elért többletet nem hagyhatjuk saját örököseinkre, akkor a mind nagyobb indulótőkéhez juttató társadalmi öröklés dominánssá válása sem remélhető.

Az irányítás és a tulajdon szétválásának bürokrata felelőtlenséggé fejlődésének megvan az a kétes értékű, de önmagában óriási előnye, hogy a tervezők fantáziája szabadon szárnyalhat, anélkül, hogy a saját zsebükre menő garasoskodás fékezné őket. De ettől az objektív bizonytalanság, s vele a sikertelenség kockázata csak megnő, anélkül, hogy ellensúlyozhatná azt e kockázat olyan, hatékonyabb megosztása, hogy minden résztvevő a feladatok azon részletének komplexen gazdaságos teljesítésére vállalkozik, amit ő lesz képes a legjobban megvalósítani. Azt viszont, hogy ki lesz ez a legeredményesebben gazdálkodó, nem lehet előre biztosan tudni. Következésképp biztos kézzel sem felülről kijelölni, sem alulról megválasztani nem lehet. A gazdálkodókat csak a saját javukra és kockázatukra licitáló vállalkozói árverések szelektálhatják gazdaságosan. De még a licitálási verseny sem csak a veszteségviselés bűnbakjaira való áthárítás szempontjából válhat eredményessé, hiszen a szoros együttműködés egymásra utaltságában működő szervezetek minden sejtje megsínyli bármelyikük egyéni veszteségeit. Tehát nem a gyengébbnek bizonyulók dühödt eltaposására ösztönöz, hanem az egyéni és társadalmi szempontból is legkedvezőbb kooperációs megoldások felkutatására.

A fő feladat tehát szerintem az, hogy létre kell hozni a rossz összműködés megelőzéséhez szükséges folyamatos licitálás belső tervpiacának olyan feltételrendszerét, amely az — állandó előre fogadással is elősegített — időben történő

váltásban, az önmaguknál is jobb konkurenseik kinevelésében, segítésében és feladataik átadásában teszi érdekeltté a felelős belső vállalkozókat, ahelyett, hogy — a mai bürokratákhoz hasonlatosan — főnöki presztízsüket féltve görcsösen kellene ragaszkodniuk nehezen megszerzett ülőkéjükhöz és irodájukhoz.

Hogyan folyhat a licitálás?

Ha a komplex szemléletben leghatékonyabbnak ígérkező módszerek, kialakítóik és alkalmazóik kiválasztódását és érvényesülését tekintjük a legfőbb közösségi érdeknek, ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy csak egyetlen „tökéletes" módszer biztosíthatja a legjobbak tulajdonossá válását. Bizonyos, hogy nem csak egy célra vezető módszer létezik, mint ahogy az is bizonyos, hogy egyetlen, mégoly jó eredményeket hozó módszer sem képes mindenkit, minden szempontból kielégítően igazságos tulajdonossá tevő verseny létrehozására. Jogi eszközökkel, szerződésekben rögzítve kell biztosítania a tulajdonosi jogok megszerzésének lehetőségét, lehetőleg minél igazságosabban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy épp azért kellenek a verseny hatalmilag is kikényszeríthető játékszabályai, mert objektíve lehetetlen a minden érdeket egyaránt és teljesen kielégítő igazságosság. Így mindig születhetnek majd új Proudhonok, akik a legjobb versenyszabályok szerint megszerzett tulajdont is lopásnak tarthatják, vagy olyan magamfajták, akik állandóan a közös tulajdon törvényes rablássá fajulásának veszélyét szimatolják.

A licitálási verseny konkrét szabályozásának egységes központi rögzítésénél is fontosabb azonban e versenyek nyitottsága, vagyis annak biztosítása, hogy a résztvevők maguk alkothassák meg, vagy legalább választhassák ki a nekik legmegfelelőbb, bár sohasem tökéletes megoldást.

A licit a licitálóé elvet a magyarországi kísérletekben csak akkor alkalmaztuk, amikor a vállalkozási versenyben folyamatos licitálási lehetőséget biztosítottunk a résztvevőknek. Ilyenkor minden olyan többletlicit, amelyet valaki a legutolsó licitajánlat megtétele után legalább egy nappal tett meg, automatikusan a licitáló tőkéjét gyarapította. Az olyan esetekben viszont, amikor a licitálást időszakosan, egyes árverési napokon szerveztük meg, csak a legtöbbet licitáló kapta meg — a vállalkozással együtt — egész licitjét is megtakarítandó saját erkölcsi tőke számláján, a nála kevesebbet licitálók semmit sem kaptak.

Egyébként elképzelhető az is, hogy maga a kikiáltási ár se a korábbi tulajdonos, illetve például a vállalkozásba adó szövetkezet által megállapított ajánlati ár legyen, hanem már ennek kialakítása is árveréssel történjen. Ez esetben a kikiáltási árat a szövetkezet javára felverő árverést a licitáló vállalkozók javára folyó további árverés követhetné. A tőkeértékek kikiáltási áraira licitálás piaci cserével váltaná fel az önkényes és gazdaságellenes adóelőírásokat, és valójában eredménynövelési és megtakarítási versenyre késztetné a vállalkozókat.

Végül, mint nagyon fontos tapasztalatot megemlítem, hogy a mi kísérletezéseink gyakorlatában az vált be a legjobban, ha a résztvevők magukvállalta és finanszírozta önirányító szemináriumok vitáin, konkrét esetek tanulmányozásán, illetve számpéldákon keresztül értették meg, dolgozták fel a licitálás és a vállalkozás során felmerülő lehetőségeket. Ezeken a szemináriumokon nem tankönyveket vagy rendeleteket kellett megtanulniuk, legfeljebb vitacikkeket olvastak azok, akiknek kedvük volt hozzá.

Szocialista licitálás Olaszországban?

Cikkemben többször utaltam arra, hogy milyen elkeserítő tapasztalataink vannak a kísérletezés honi lehetőségeiről. E tapasztalatok arra indítanak, hogy más, ke-

vésbé korlátozott területen próbáljuk továbbfejleszteni és megvalósítani a vállalkozói szocializmus elméletét és — főleg! — gyakorlatát. Ez annál is kevésbé esik nehezünkre, mivel a szocialista vállalkozást amúgy sem tartjuk elképzelhetőnek korlátolt nemzeti vagy éppen állami keretek között. Ez az elmélet nemzetközi érvényre tart igényt — ennek megfelelően keresnünk kell a lehetőségeket, hogy mihamarabb megteremtsük nemzetközi gyakorlatát is. Például Olaszországban, miután leghamarabb talán ott nyílik erre lehetőség.

D. M. Nutival együtt ugyanis az olasz szövetkezetek és segélypénztárak szövetségének felkérésére a közelmúltban elvállaltuk azon igen jelentős pénzalap tervének kidolgozását, amely a hagyományos szövetkezeti vállalkozásokat és az önmaguknak licitáló új vállalkozáskísérleteket is segíteni kívánja. Mivel e nemzeti szövetségen belül az olasz kommunista vezetők, köztük is elsősorban Edwin Morley Fletcher kezdeményezésére jöhet létre az új vállalkozási módok kikísérletezését is szolgáló alap, most akár a bevezető viccben feltett kérdés fordítottját is feltehetnénk. Lehetséges-e az új módon licitáló „szociaLiska vállalkozás" egy mai nyugati kapitalista országban? Miért és kinek lesz ez jó? Vagy egyáltalán minek vizsgáljuk? Miért törjük magunkat annak kikísérletezésén, hogy ne azé legyen a tulajdon, aki megműveli, hanem azé, aki garantáltan a legjobb gazdálkodást vállalja, úgy, hogy önmagának a legtöbb vagyongyarapítást fogja és tudja teljesíteni a legtöbbet licitálva?

Miután Nuti is sokkal egészségesebbnek, teljesebbnek tartana egy egyénekre, döntési szavazatukra és a másodlagos forgalmazásra is kiterjedő tőke- és pénzpiacot, a lehetséges és kívánatos közötti alapvető különbségről annyira teljes az egyetértésünk, hogy nem is lenne értelme vitatkoznunk. De még gondolkodással sem kellene fáradnunk, ha csak a magyarországi és más keleti piaci szocializmusok jövője lenne a kérdéses. Az olaszországi és más nyugati kapitalista országokban kezdendő új vállalkozáskísérletek kapcsán azonban lehet, hogy egész más értelemben van igen nagy gyakorlati és elméleti jelentősége annak, hogy mi az, ami reálisan lehetséges is a kívánatosból, illetve valóban kívánatos-e és kinek vagy minek. Bármily viccesnek is tűnhet, de náluk talán mégsem vált még a bürokrácia annyira áttörhetetlen vastörvényévé az, hogy amit lehet, azt nem érdemes, amit meg érdemes lenne, azt jelenleg teljes lehetetlenség még elkezdeni is. Ha valóban így van, a merész kísérletezésnek ott tágabb tere nyílik. Avagy ebben sem bízhatunk?...

Ezzel a kérdéssel muszáj szembenéznünk, mint ahogy azzal is, hogy hogyan egyeztessük össze eltérő álláspontjainkat. Holtbiztos, hogy még a kísérletek során sem fogunk eléggé megnyugtató választ kapni még arra sem, hogy melyik felünknek van igaza, illetve melyikünk igazsága áll közelebb a valósághoz. De ha hasznos, jó kompromisszumra törekszünk, vagy legalábbis nem a végletekig sarkítva fogalmazunk, akkor talán még az is kiderülhet, hogy e két féligazság csak úgy válhat szerves egésszé, ha minél sokoldalúbban együttműködve egyetlen gyakorlati és elméleti szintézissé próbáljuk gyúrni, s igaz fél magjukat felhasználva egy teljesebb, s még igazabb csírát kifejleszteni.

★

A személyes vállalkozói tulajdon új társadalmi rendszere sem lehet valami hatalommentes, politikai és egyéb erőszakmentes égi mása egyik eddigi államnak, gúlába rakott elhunytnak sem. De egészen új energiákat is felszabadíthatna, a jelenleginél kisebb veszteségekkel működhetne, persze anélkül, hogy a korlátlanul veszteségmentes perpetuum mobile illúzióját kelthetné.

Kandó Kálmán villanymozdonyát is Olaszországban kellett — mert itthon nem lehetett — kipróbálni. S ahogy a villamosítás elsősorban az erőforrások tágabb körű összekapcsolásával hozhatott létre hatékonyabb rendszereket, remélhetőleg az új pénz- és tőkepiaci megoldások problémáin való közös továbbgondokodás és kísérletezés is új integrációk kialakulását segíti majd elő.

Ártrendek az alumínium félgyártmányok világ- és belföldi piacán

(avagy gondolatok a hazai árrendszerről)

Közismert technológiai összefüggés, hogy a mintegy ötven százalékban alumíniumoxidot tartalmazó bauxitból, amely — ha léteznek is más alumíniumvegyületeket hordozó és iparilag hasznosított nyersanyagok — a világon előállított alumínium alapanyagának meghatározó többségét adja, speciális vegyi eljárással állítják elő a timföldet. Az ún. kohászati célú timföldből elektrolízis útján nyerjük az alumíniumot, az alumínium félgyártmányok alapanyagát. (A szakmai közvélemény ezért alapanyagon a félgyártmánygyártás kiindulóanyagát, a tömb vagy tuskó formájában rendelkezésre álló alumíniumfémet érti.) A félgyártmánygyártás során a megfelelő kémiai összetételű és kristályszerkezetű alumíniumtuskóból sajtolási vagy hengerlési technológiával, a termelés különböző területein felhasználható, az előre meghatározott igényeknek megfelelő termékeket állítanak elő.

Bár az alumínium előállításának döntő technológiai mozzanatát jelentő elektrolízis eljárása már 1866-ban ismert volt, a világ alumíniumtermelése még 1935-ben is csupán 0,4 millió tonnát tett ki. A fém felhasználási tulajdonságainak köszönhetően azonban az elmúlt ötven évben a termelés negyvenszeresére emelkedett, a felhasználási területek vonatkozásában pedig szinte minden területen találkozhatunk valamilyen formában alumíniumtermékekkel. Az alumínium immár több évtizede az acél után a legnagyobb mennyiségben felhasznált fém.

Az alumínium alapanyagának, a bauxitnak a bányászata az iparilag fejlett országokban indult el először, és még a nyolcvanas évek közepén is ők adták a világ bauxittermelésének negyven százalékát. Értelemszerűen a timföld- és alumíniumgyártás is ezen területekre koncentrálódott — és 58, illetve 60 százalékos részesedéssel koncentrálódik még ma is. Ez volt az alapja annak, hogy az alumíniumiparban hatalmas, vertikálisan integrált vállalatok alakultak ki az iparilag fejlett területeken, amelyek a bauxitbányászattól a félgyártmánytermelésig a teljes termelési területet átfogják.

A vertikálisan integrált alumíniumipari vállalatok bevételét, eredményét így a félgyártmányok értékesítési árszínvonala határozta meg. A vertikumon belül használt bauxit, timföld és alumínium-alapanyag árának nagysága attól függött, és függ ma is, hogy az eredményt egy adott időszakban a vállalatvezetés hol kívánja kimutatni.

Némi változás következett be akkor, amikor a korábbi gyarmatokból a fejlődő országok kategóriájába átlépett országok is megkezdték fejlesztéseiket az alumíniumipar területén. Ez fokozatosan valósult meg. Először csupán a bauxitbányászat és a timföldtermelés fázisában törtek előre, lényegében 1970-től. Később elkezdődött az alumínium-alapanyag gyártása is. E fejlődés eredményeként a nyolcvanas évek közepén a fejlődő országok a világ alumíniumfém-termelésének már mintegy egyötödét adták. Alumínium félgyártmánytermelésük azonban csupán az elmúlt egy-két évben kezdett kialakulni, azóta már eladható fémmennyiséggel is jelentkeztek a piacon.

Ezzel párhuzamosan a fejlett ipari országokban egyre több — nem a teljes vertikumban integrált — félgyártmányüzem jött létre, amelyek rugalmasságuk révén jobban ki tudták elégíteni az alumínium félgyártmányok iránti egyre növekvő és egyre sokrétűbbé váló igényt.

Mindezek következtében az alumíniumfém a hetvenes évek második felében olyan termékké vált, amely a korábbinál már nagyobb mennyiségben szerepelt a nemzetközi kereskedelemben. Ez a folyamat alapot teremtett azon törekvéseknek, amelyek a fém világpiaci értékelésének, árszínvonalának kialakítására irányultak, és elvezettek ahhoz, hogy az alumíniumot 1979-ben felvegyék a tőzsdei cikkek közé. Ezt követően még mintegy három évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a tőzsdei jegyzések az alumíniumipar és -kereskedelem résztvevői számára — az árak alakulásának fontos mércéjeként — többé-kevésbé elfogadottá váljanak. A jegyzések spekulációs hatásokra történő erőteljes ingadozásai, a tőzsdei fizikai forgalomnak a tényleges kereskedelemhez képest marginális volumene azonban mai napig is vitatottá teszi a tőzsdei jegyzésnek kizárólagos árcentrumként történő elfogadását.

A szabadpiaci kereskedelem súlyának növekedésével párhuzamosan a vertikálisan integrált nagy termelők — félgyártmányaik védelmében mesterségesen magasan tartott — fémárai elvesztették valóságtartalmukat, fiktívvé váltak. A teljes vertikumot felölelő transznacionális konszerneken belül természetesen továbbra is titkos a félgyártmánygyártás alapanyagául szolgáló fém elszámolóára, míg a piacon történő értékesítéskor az árat a tőzsdejegyzés alakulásán kívül egy sor más, a konjunkturális helyzet alakulásának megfelelően változó súlyú tényező befolyásolja. Ezek, a teljesség igénye nélkül: az új kapacitások létrehozásának tőkeigénye, a valutaárfolyamok alakulása, az áruhoz kapcsolódó szolgáltatások, fizetési feltételek stb.

★

A hazai árpolitikát a hetvenes évek végétől napjainkig alapvetően az a törekvés határozta meg, hogy a külkereskedelmi és a belföldi árakat (árszinteket, nyereségrátákat) összekapcsolva, rugalmas árrendszert alakítson ki. Ez a törekvés eltérő módon valósult meg a természeti erőforrások értékelése és a feldolgozó ipar árrendszerének kialakítása során. Az árpolitika alapkérdése, hogy helyesen értékeli-e a természeti erőforrásokat. Az értékelés akkor tekinthető helyesnek, ha az anyag- és energiatakarékosság a környezetmegőrzés és a hatékony gazdálkodás szempontjainak egyaránt megfelel. A természeti erőforrások 1980. évi árrendezésekor — a megelőző években végbement többszöri szénhidrogénár-robbanások miatt is — alapvető kérdés volt az anyag- és energiatakarékos szelektív gazdaságfejlesztés kikényszerítése, az anyag- és készáruárak közötti arányok alapvető eltolódása az előbbiek javára.

Az 1980. évi árrendezéskor az energiahordozók és a nyersanyagok, valamint néhány nagy volumenű félkésztermék árvezérlése az ún. főpiaci árelv alapján történt, ahol az ár felső határa a nem rubelviszonylatú importár lett.

Főpiaci árnak nevezték a magyar külkereskedelem szempontjából szóba jöhető azon piaci árat, amelyen a szóban forgó termék nagy mennyiségben, rendszeresen, a szokásos kereskedelmi feltételekkel értékesül, és amire vonatkozóan rendszeres dokumentáció áll rendelkezésre. A rendelkezések mellett az árhatóság irányelveket bocsátott ki a termékek főpiacának kijelöléséhez és az ár alkalmazásának konkrét módszereihez.

„Az 1980. évi árrendezéssel a feldolgozó iparban háromféle centrumot alkalmazó, ún. vegyes árrendszert vezettünk be: 1. a versenyszektorban — ahol a konvertibilis export eléri a belföldi forgalom 5 százalékát — a kompetitív árképzés lépett életbe; 2. a versenyszektoron kívül az árakat az arányosítás módszerével kell képezni; 3. a feldolgozó ipari termelés értékének 15%-át adja az a szektor,

ahol az önköltségtípusú árrendszer maradt érvényben*." A kompetitív árképzés azt jelentette, hogy a feldolgozóipari vállalat csak akkor emelheti belföldi árait, ha exportár szintje és az export jövedelmezősége is nő. Szakkörökben ezt nevezték exportkövető árrendszernek.

Az 1980-as árreform elveinek feleleventése során a mai fejünkkel nehezen találunk magyarázatot arra, hogy az alumíniumtermékeket, alumíniumtömböt, -tuskót és alumínium félgyártmányokat miért nem az alapanyag-ipari termékekkel azonos módon bírálták el, és miért sorolódtak ezek az ún. exportkövető kategóriába. Számos érv és ellenérv merülhet fel a választott megoldással kapcsolatban.

Az exportkövető árelvet a versenyszektornak arra a területére alkalmazták, ahol a konvertibilis export elérte a belföldi forgalom öt százalékát. Az ötszázalékos arányt az alumínium félgyártmányok exportja valóban elérte; de nevezhető-e a hazai félgyártmánygyártás a versenyszektorba tartozónak? Ezt több okból ki kell zárnunk. Egyrészt azért, mert az egyes félgyártmánycsoportokat egy-egy alumíniumipari vállalat gyártja, másrészt azért, mert gyakorlatilag nincs alumínium félgyártmányimport. Versenyről csupán abban az értelemben beszélhetünk, hogy a tőkés piacon a hazai termelőknek versenyezniük kell olyan gyártókkal, akiknek a termékeit nem terhelik behozatali vámok és a miénkhez hasonló mértékű fuvarozási költségek. Az alumínium félgyártmányok belföldi piacán a monopolhelyzet a jellemző, amely azonban a félgyártmánygyártók számára több hátránnyal, mint előnnyel jár.

A belföldi árszínvonal védelmére törekvő árhatóság könnyebben tudja kezelni a nagyobb egységeket, mint a sok kis szervezetet. Az elmúlt évtizedben az alumíniumiparral szemben is viszonylag könnyen érvényesítette sajátos érdekeit. Az árhatóság az érvényes elveknek megfelelő áremelést sem mindig „engedélyezte" az alumínium félgyártmányok piacán. Az engedélyezés szót idézőjelbe kell tennünk, mert az érvényes előírások szerint az alumínium félgyártmányok az ún. bejelentési kötelezettség hatálya alá tartozó szabad árkategóriába tartoznak. A bejelentési kötelezettség teljesítésével kapcsolatos adminisztratív előírások, valamint az árhatóságnak az áremelés végrehajtását egy évre felfüggesztő joga minden esetben az alumínium félgyártmányokat felhasználók érdekeit védő, és az éves népgazdasági tervek számítási anyagaiban lévő ártervet szem előtt tartó árhatóságigényeinek elfogadására, s az annak való megfelelésre késztették az alumíniumipart. A teljes belföldi igényskála kielégítésének kimondott vagy kimondatlan kötelezettsége még az előző korlátokon túl is gátolja a gazdaságosság elvének érvényesülését, érvényesítését.

Az alumínium félgyártmányoknak a kompetitív árképzési kategóriába való besorolása akkor sem érthető, ha figyelembe vesszük a megelőző feldolgozási fázisokat is. A félgyártmányok ugyan nem közvetlenül természeti kincsek, de az ipar és az építőipar számára alapanyagként funkcionálnak. Ugyanakkor előállításuk — mint ahogy a világon a legtöbb esetben — egy gazdálkodó szervezeti egységben történik. A megelőző fázisok termékeinek, ezeken belül a kiindulást jelentő természeti kincsnek, a bauxitnak az ára pedig, mint az előzőekben bemutattuk, mesterséges.

A természeti kinccsel való hatékony gazdálkodást, a feldolgozás során szükséges hatalmas mennyiségű energia megtakarítására való késztetést a vertikum utolsó láncszemei, az ipar számára valóban alapanyagot képező alumínium félgyártmányok árának megfelelő alakítása útján lehetne elérni.

Az alumíniumot illetően a valódi versenyhelyzetet az közelítette volna meg, ha árképzése azonos módon történik a vele versenyző egyéb szerkezeti anyagoké-

* *Csikós-Nagy Béla:* Árpolitikánk időszerű kérdései (1985—88) 1985. 32. l.

val. Mivel az egyéb szerkezeti anyagok árait részben főpiaci, részben importkövető árelvek alapján állapítják meg, a tőkés piacon érvényesülő árszerkezet a hazai piacon háromszintűvé válik:

— legmagasabb a belföldi áruk azoknak a termékeknek, amelyek árait az importkövető árelv szerint a külföldi fuvarral és a hazai vámmal növelt főpiaci bázison képzik;
— középen helyezkednek el a főpiaci áron képzett termékárak;
— legalacsonyabbak az exportkövető árelv alapján képzett árak, melyek a külföldi fuvarral és kereskedelmi költségekkel magyar határparitásra redukált, a főpiaci áraknál amúgy is alacsonyabb bruttó exportárak szintjét tükrözik.

Az egymást helyettesítő, illetve egymással versenyző szerkezeti anyagok között az alumínium így — verseny nélkül is — a viszonylag legolcsóbbá vált a hazai piacon, kiváltva a belföldi pazarló felhasználást. Az érvek és ellenérvek további sorolása nélkül is megállapítható tehát, hogy az alumínium félgyártmányok belföldi árhatósági kezelésének elvi és gyakorlati vonatkozásai egyaránt vitathatók.

★

Tudomásul véve az érvényes jogszabályokat, amelyek az alumínium félgyártmányokat az exportárkövető árkategóriába sorolták, az elmúlt évtized adatai alapján kísérletet tettünk a várható tendenciák fölvázolására. Ehhez a kísérlethez három tényező együttes megléte adott kellő alapot. Egyrészt, mint említettük, az alumíniumtömb 1979-ben, tehát közel egy évtizede vált tőzsdei cikké, amelynek jegyzése azóta is kisebb-nagyobb mértékben befolyásolja az alumínium félgyártmányok árait. Másrészt az árak az alumínium félgyártmányok belföldi piacán az 1980. évi árreform végrehajtása után, a tőzsdei jegyzések megindulásával közel azonos időben szoros összefüggésbe kerültek az alumínium világpiaci áraival. Harmadrészt úgy gondoltuk, hogy egy kilenctagú idősor elemzéséből legalább tendenciaszerű következtetések levonhatók.

Az elemzések során a londoni tőzsdei fém átlagárak idősorát, a tőkés világ félgyártmánytermelésének 45 százalékát adó Egyesült Államok belföldi piacán érvényes belföldi alumíniumfém- és -félgyártmánypiaci árak (néhány vezértermékre jellemző) idősorát vettük figyelembe. Ezekhez kapcsolódóan vizsgáltuk a magyar konvertibilis export átlagárának alakulását az alumíniumtömb és az alumínium hengerelt áruk vonatkozásában, valamint a belföldi alumínium-félgyártmányárakat. Az ezeket jellemző időszakra külön-külön próbálkoztunk lineáris, exponenciális logaritmikus és hatványfüggvény illesztésével. A vizsgált időszaknak 1979—1987-et választottuk. Az eredmény kiábrándító: elfogadható közelítéssel a vizsgált időszakra semmilyen függvény nem illeszthető, más szóval a vizsgált időszak alapján nem mutatkozik semmiféle valószínű tendencia az alumíniumtermékek árai vonatkozásában.

A tőzsdei jegyzések 1979-ben történt beindulása, valamint a magyar árrendszer 1980. évi változása miatt megkíséreltük az egyébként is rövid idősorokat tovább rövidíteni, és a függvényillesztési kísérleteket az 1980—1987 közötti, valamint az 1981—1987 közötti időszakokra is elvégezni. Az eredmény — egy eltéréssel — megismétlődött, sőt még sikertelenebbnek mutatkozott. Az egyetlen eltérést az alumínium félgyártmányok forintban mért belföldi ára mutatta, ahol az 1981—1987-

ig levő időszakban az $y = 52\,580 + 3675x$ függvény 0,9-es korrelációs együttható mellett illeszthető, ami még mindig nem jelent kielégítő matematikai, statisztikai pontosságot, de azt mutatja, hogy ezekben az években a hazai alumínium félgyártmányárak folyamatosan emelkedtek. Ugyanez nem volt elmondható sem a tőkés piacokon érvényes árakról, sem a magyar exportárakról. Ennek ellenére, 1983 óta — kisebb megszakításokkal — a hazai félgyártmányárak az alumíniumipar által elért félgyártmány-exportárak alatt vannak, ami csak úgy következhetett be, hogy a folyamatos emelkedés ellenére a hazai félgyártmányárak nem érték el a világpiaci dekonjunktúra hatására csökkenő exportárak szintjét sem. A belföldi és a határparitásos exportárak eltérése 1988 I. negyedévében 27,6 százalék. Az 1988 II. félévének elején végrehajtandó 8 százalékos átlagos belföldi áremelés ezt a különbséget csak mérsékli, de nem szünteti meg.

1981-től 1988 elejéig a hengerelt és a sajtolt áruk vonatkozásában az export- és a belföldi árak arányát az alábbi ábra mutatja.

Az exportárak és a belföldi árak aránya

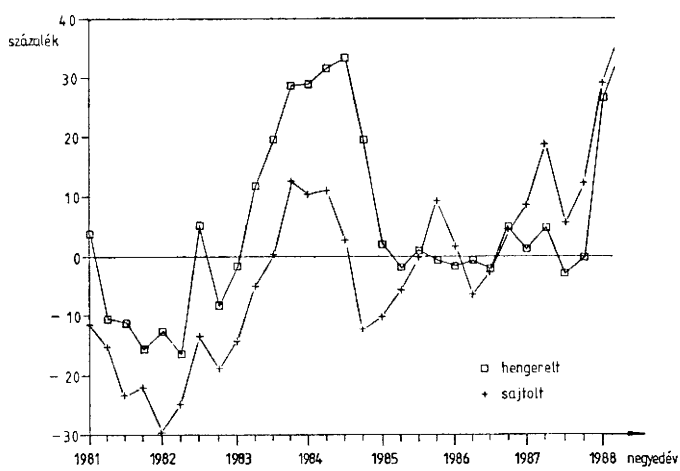

Az alumíniumipari világpiaci válság mélypontján, 1981—1982-ben GB-határozat engedélyezte a MAT-nak a belföldi árak szinten tartását. Az így elért árnyereség azonban — az exportárakhoz viszonyítva — azóta lényegesen túlkompenzálódott, az 1981—1987-ben elszenvedett árveszteség 2,1 Mrd Ft volt, és 1988-ban várhatóan további 3,4 Mrd Ft lesz.

★

Az alumínium félgyártmányok világpiaci és hazai árait vizsgálva megállapítottuk, hogy a tőkés piaci árak, és a hozzájuk kapcsolódó magyar exportárak mindenféle tartósabban felismerhető tendencia nélkül ingadoznak. Ezekhez kötni a belföldi árvezérlést a gazdálkodás stabilitását veszélyeztetné.

Ahhoz, hogy az alumínium félgyártmányok belföldi ára a kor gazdasági követelményeinek megfelelő elvek szerint alakuljon, *egyrészt* el kell fogadnunk, hogy az alumíniumipar első, a feldolgozó ipar számára áruként megjelenő terméke a hazai gyakorlatban az alumínium félgyártmány. Mint ilyenre, a természeti kin-

csekre, alapanyagokra és energiahordozókra vonatkozó árelveket kell alkalmazni. A természeti kincsek, erőforrások helyes értékelését leképező árrendszernek meg kell felelnie az anyag- és energiatakarékosság és a hatékonysági mérce igényeinek. (E kritériumok érvényesülésének természetesen előfeltétele a hazai vállalatok nyereségérdekeltsége és az, hogy a piaci viszonyok korlátokat állítsanak a költségáthárításnak. Amennyiben ezek a feltételek nem teljesülnek, az árrendszer elvtelen alkalmazása, a természeti erőforrások helyes értékelését biztosító kritériumok megsértése válik általánossá, aminek következménye az általános pazarlás.) *Másrészt* — az alumínium félgyártmányok alapanyag jellegének elismerése után — jelenlegi árrendszerünkbe illeszthetően e téren a főpiaci árelv érvényesülését kellene megengedni, amely esetben a belföldi ár felső korlátja a mindenkori konvertibilis viszonylatú importár lenne. *Harmadrészt* — mivel az ún. főpiaci árak pontos matematikai összefüggéssel leírhatatlan, hektikus képet mutatnak, sőt dokumentálásuk is bonyolult és végtelen viták kiindulópontját jelentő feladat — kívánatos lenne megvizsgálni, hogy milyen mélyebb összefüggések alakítják az alumínium félgyártmányok tőkés piacán az árakat.

Ennek elemzése a legbonyolultabb, ugyanakkor a legtöbb eredménnyel kecsegtető, sürgős feladat. E rövid összeállításban ezt az elemzést még csak vázlatosan sem lehet elvégezni. Annyi bizonyos csupán, hogy a monopolizált alumíniumpiacon — a termelés mintegy 45 százalékát hat nagy világcég adja — az áralakulás természetének megértéséhez a monopóliumok ármegállapító, árszabályozó tevékenységének kitapintható törvényszerűségeivel kellene foglalkozni. E tárgykörben 1982-ben a Közgazdasági Szemlében jelent meg nagy jelentőségű cikk,* amelyet a gyakorlati gazdaságpolitika azóta sem hasznosított. Álljon itt néhány szemelvény ebből a monopolkapitalizmussal, a monopolárak és az értéktörvény témakörével foglalkozó tanulmányból, hogy a továbbiakban támaszkodhassunk ezekre.

A monopolárak e megközelítése nem azzal foglalkozik, miért nem lehet a monopolár nagyobb, mint amekkora, hanem azzal, miért kell akkorának lennie, mint amilyennek mutatkozik. Nem azt nézi elsősorban, milyen szükségszerűség nyilvánul meg a monopolár korlátaiban, hanem azt, milyen szükségszerűség nyilvánul meg magában a monopolárban.

A szerzők az árnagyságra irányuló vizsgálatukat — elsősorban a műszaki haladás oldaláról, annak szempontjait figyelembe véve végzik. A monopolár szerintük a monopolkapitalizmus technikai bázisának, a monopoltőke termelőerőinek is a következménye, s egyszersmind e termelőerők fejlődésének előfeltétele, nem pusztán visszaélés a gazdasági hatalmi pozíciókkal.

A tanulmány további részében a szerzők a monopolárak és a technika, a termelőerők fejlődési szükségletei, fejlődési irányzatai közötti összefüggés vizsgálata során három tézist próbálnak igazolni: „A monopolárak társadalmi és technikai feltételrendszere lényegesen különbözik a termelési ár feltételrendszerétől... Az árak monopolista merevségében, a kereslet változásai iránti érzéketlenségeikben nemcsak a monopolista erőfölény jut kifejezésre, hanem a monopoltőke anyagi szerkezete is... A jelen monopolárait a jövő felől kell megítélnünk — a profit nagysága nemcsak a múltban lekötött tőkéhez igazodik, hanem a jövőben lekötendő tőkéhez is."

A monopolárról való differenciáltabb gondolkodás nélkülözhetetlen előfeltétele annak, hogy előbbre jussunk a magyar gazdaságban szükségképpen meglévő és maradandó monopolhelyzetek, monopóliumok gazdaságpolitikai kezelésében,

* *Szabó Katalin—Szegő Szilvia:* Három tézis a monopolárakról (A monopolárak és a műszaki haladás összefüggéseinek kérdéskörében). Közgazdasági Szemle, 1982. október.

árrendszerünk megfelelő továbbfejlesztésében. A piacépítés szükséges és halasztathatatlan feladatainak megoldásán túl a külpiacok felé történő nyitást, liberálisabb importgazdálkodást feltételezve sem tudjuk — a tőke anyagi és társadalmi természetéből következően — a monopóliumokat, monopolhelyzeteket véglegesen és teljeskörűen felszámolni. Így a fennmaradókat megfelelően kezelnünk kell.

Tartósnak ítélhető például az alumíniumipar vállalatainak monopolhelyzete. A tröszt felszámolása sem javítana a helyzeten, sőt rontana, hiszen annak felbontása esetén a tröszt egyes vállalatai önmagukban is monopolhelyzetbe kerülnének, ugyanakkor kiiktatódna egy szakértő-ellenőrző apparátus, amelynek szerepét most a tröszt központja látja el, érvényesítve az állami akaratot, sok esetben visszatartva a tröszti vállalatokat a monopolhelyzetükből adódó erőfölényük kihasználásától. A monopolhelyzet korlátozását belátható időn belül a megfelelő mennyiségű — bár kívánatos — import sem teszi lehetővé.

★

A Magyar Alumíniumipari Tröszt, működőképességének megőrzésére törekedve, a nyolcvanas évtizedben négyszer fordult a kormányzati szervekhez, hogy elnyerje támogatásukat tervezett akcióihoz. Az alacsony világpiaci árak, az időszak egészében átlagosan még ennél is alacsonyabban megállapított belföldi alumínium-félgyártmányárak, a fokozatosan romló természeti adottságok mellett változatlan, sőt növekvő állami kötelezettségek miatt különben megbomlott volna az egyensúly. Közrejátszottak ebben a gazdasági szabályozás anomáliái is.

A Magyar Alumíniumipari Tröszt tevékenységének döntő hányadát a magyar—szovjet timföld—alumínium-egyezményből reá háruló kötelezettségek teljesítése teszi ki. Feladata továbbá, hogy az áraktól függően — mintegy 90—100 kilotonna konvertibilis exportárualappal — 150—250 millió dollár konvertibilis exportárbevételt, illetve 125—220 millió dollár konvertibilis export-, importszaldót érjen el, és elégítse ki az alumínium félgyártmányok iránti belföldi igényeket. E tevékenység gazdaságos folytatásához hosszú távú stratégiai elképzelésekkel rendelkezik, szinttartó-pótló beruházási igénye jó előre meghatározható, a tröszt minden vállalatánál tudatos, előrelátó gazdálkodás folyik. Ennek eredményeként a jövőben várható feszültségek is előre jelezhetők, konkrét számszerű formát öltenek.

A nyolcvanas években első ízben a világpiaci árak meredek csökkenése után jelentkeztek gondok. Más összefüggésben említettük már, hogy ekkor — az érvényes, ún. exportárkövető árrendszer keretében — a Gazdasági Bizottság hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Alumíniumipari Tröszt az alumínium félgyártmányok belföldi árát — az exportpiacokon realizált határparitásos árbevétel csökkenése ellenére — változatlan szinten tartsa. Ez az intézkedés hozzájárult a fizetőképesség, a nyereségesség megőrzéséhez és az alaphiány elkerüléséhez.

1982 közepétől a konvertibilis eladási árak már meghaladták ugyan a belföldi árakat, de ez utóbbiak továbbra is rendkívül alacsonyak voltak, nem biztosították perspektivikusan a VII. ötéves népgazdasági tervidőszakban szükségessé váló szinttartó-pótló beruházások fedezetét. Ezért a MAT 1985-ben javasolta az árvezérlés módjának megváltoztatását, a főpiaci áraknak a belföldi piacokon történő érvényesíthetőségét. A feszültségek ismeretében az Állami Tervbizottság a MAT számára önmagában kedvező döntést hozott, de az árvezérlés módján nem változtatott. A kormányzati szervek javaslatára 1986—1988-ra a tröszt államkölcsöntartozásait részben eltörölte, és egyéb könnyítő, a költségvetést terhelő intézkedéseket tett. Ezek az intézkedések sem oldották föl azonban maradéktalanul az 1986—1990-es időszak feszültségeit, ezért a MAT 1986-ban ismét kezdeményezte azok rendszerbeli feloldását, ezen belül döntő elemként a főpiaci árelvre való át-

térést. A kormányzati szervek ekkor újból megoldották a sürgető gondokat, de ismét nem nyúltak az árelvhez.

Az adórendszer változásait követően, amelyek a MAT nettó jövedelempozícióját — egyedi állami elvonás következtében — összességében rontották, az 1989—1990-ben várhatóan mutatkozó és az 1991—1995-ös feladatai teljesítését lehetetlenítő feszültségek oldására a MAT ismét csomagtervet állított össze, amelynek elemei megfelelnek az érvényes szabályozás elveinek, és amelyeknek ismét döntő része a főpiaci árkövetésre való áttérés, vagyis az az igény, hogy az alumínium félgyártmányok belföldi árának felső határa az importár legyen.

A monopolárak elméletéről nem azért idéztünk egy cikket az előbbiekben, hogy önmagában azzal magyarázzuk a MAT által a belföldi félgyártmányok árvezérlésénél igényelt főpiaci elvet. Az alumínium félgyártmányok belföldi árával kapcsolatban az elmúlt évtizedben a MAT mint monopolhelyzetben lévő vállalat és a kormányzati szervek között lezajlott egyeztetések, viták példáján keresztül csupán azt kívántuk bemutatni, hogy a kormányzati szervek — amelyek képviselői legtöbbször a félgyártmányokat felhasználók hatása alá kerülnek — a MAT törekvéseiben csupán a monopolhelyzetével élő, a profitnak az ő javára történő újraelosztását szorgalmazó vállalat törekvéseit látták, ugyanakkor a „szükség van rá" jelszavával költségvetési „juttatásban" részesítették. A MAT vezetői ezzel szemben gyakorlati megfontolásból mindig — és jelenleg is — azzal az igénnyel léptek és lépnek fel, hogy ha a magyar gazdaságnak „szüksége van" egy, a jelenlegi kiépítettségi szintű alumíniumiparra, akkor a fizetőképes vevők fizessék meg az iparág piacilag indokolt ráfordításait és tőkemegújításának költségeit. A mesterségesen alacsonyan tartott belföldi félgyártmányárak konzerválják a felhasználási struktúrát; az árak gátolják és nem segítik a kívánatos szerkezetváltást. Ha viszont az alumínium félgyártmányok reális belföldi árakon nem adhatók el, és a felszabaduló árualap a konvertibilis piacokon sem értékesíthető gazdaságosan, akkor az alumíniumipart kell leépíteni.

Ez a gondolatmenet a gyakorlatban természetesen differenciáltan alkalmazható. Arra azonban felhívja a figyelmet, hogy a kormányzati szervek és az alumíniumipar vitájában az alumíniumipari álláspont minden bizonnyal jobban tükrözi a monopolár elméletével foglalkozó kutatások legújabb eredményeit. Így teremthető megfelelő késztetés a természeti kincsek takarékos felhasználására is. Ez felel meg leginkább nemzeti érdekünknek is.

„Az eddigi tapasztalatok arra utalnak, hogy az igazi stratégiai döntések akkor születnek, amikor a gazdaságirányítás mindennapos cselekedeteiben nyilvánvalóvá válik, hogy csak a piaci verseny viheti a gazdaságot előre, még akkor is, ha a verseny mindenkinek kellemetlen: elsősorban a lemaradóknak, érdekükben sértetteknek, de a pillanatnyi győzteseknek is, a kivívott pozíció jövőbeni veszélyeztetettsége miatt. Az irányítók pedig a lemaradók panaszaira és a lemaradás »rendszerbomlasztó" hatásaira hivatkoznak«.*

Dr. Keresztes Péter—dr. Mester Lászlóné

* *Vissi Ferenc:* A verseny és a piac gazdaságpolitikai kérdései. Tervgazdasági Fórum, 1988. 2. szám, 21. l.

Dr. Keresztes Péter a Magyar Alumíniumipari Tröszt főosztályvezetője; *dr. Mester Lászlóné* a Magyar Alumíniumipari Tröszt főosztályvezetője.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 11. sz. (1379—1390. l.)

OLIVIER BERTRAND

Erős és gyenge pontok Dél-Korea és Japán gazdaságában — nyugat-európai szemmel

Írásunkban* azt kívánjuk elemezni, hogy milyen szerepet játszanak a fejlesztési politikák, a vállalatok stratégiái, a társadalmi viszonyok, a foglalkoztatási viszonyok, a szervezeti és az oktatási rendszer jellegzetességei Dél-Korea és Japán műszaki, társadalmi-gazdasági és szerkezeti átalakulásában, valamint vállalataik versenyképességének változásában. Eredményeik részletes ismertetése előtt néhány, azok értelmezését megkönnyítő sajátosságra hívjuk fel a figyelmet:

a) A domborzati viszonyok miatt mindkét országban jellemző a földterület szűkössége. Ennek következtében Dél-Korea és Japán népsűrűsége igen nagy.

b) A két ország kulturális öröksége részben közös, elsősorban a kínai befolyás miatt.

c) Napjainkban Dél-Korea és Japán között éles gazdasági verseny folyik a világpiacon.

d) A koreai intézményeken jelentős nyomokat hagyott a több évtizedes, igen kegyetlen japán gyarmatosítás, amelynek célja az ország teljes integrálása volt. Ez erős ellenérzéseket váltott k a koreaiakban és egyfajta „visszavágási" vágyat alakított ki bennük.

e) A földrajzi adottságokkal, illetve a kulturális és történelmi hagyományokkal összefüggésben mindkét országban hatékonyságorientált társadalmi szervezet alakult ki, amely a hatékonyság mellett előtérbe állítja a szolidaritás és a nagy erőfeszítések megbecsülésének értékét. A két társadalom szervezetében azonban az eltérések is nagyok.

Dél-Korea elsősorban erőteljesebb gazdasági dirigizmusában különbözik Japántól. 1962 óta az állam határozza meg a fejlődés fő irányait és ennek megfelelően orientálja és irányítja a fejlődést és a beruházásokat [11]. Az állam meghatározó szerepét két tényező teszi lehetővé:

1. A jelentős állami szektor. Mind az iparban, mind a pénzügyek terén működnek állami vállalatok. 1983-ban ők állították elő a bruttó hazai termék (GDP) kilenc százalékát, az ipari foglalkoztatottak hét százaléka dolgozott ezeknél a vállalatoknál, és az állótőke-beruházásokból 23 százalékkal részesedtek [13]. Emellett az állam közvetlenül ellenőrizte a pénzintézetek hitelkihelyezéseinek 80 százalékát [7].

2. A hetvenes évek óta nagy magántrösztök (például a Daewoo, a Samsung, a Hyundai, a Goldstar) jöttek létre az állam bátorításával és szoros ellenőrzése mellett.

* A CEREQ 1987 szeptemberében tanulmányutat szervezett Dél-Koreába és Japánba francia vállalati vezetők, szakszervezeti tisztségviselők és tudományos kutatók számára. A résztvevők nagy terjedelmű tanulmányt készítettek tapasztalataikról. Az itt közölt cikket Olivier Bertrand e tanulmány alapján állította össze, kiegészítve azt a szakirodalom megállapításaival.

Olivier Bertrand a francia Oktatási Minisztérium Szakképzettség-kutató Intézetében (CEREQ) a Nemzetközi Főosztály vezetője

A fejlesztési politika és a vállalati stratégiák sajátosságai a két országban

A japán iparfejlődés számára a belső piac kereslete adta a kezdeti lendületet. Ezt a fejlődési utat P. Judet a vadlibák repülésének alakzatához hasonlította [4]. Eszerint a japán gazdaság az első szakaszban iparcikkek importjára támaszkodott, ezt követte a helyi termelés kjfejlődése, majd legvégül a gazdaság széles körű nyitása, az ipari termékek exportjának fokozódása. Ez a nyitás csak a második világháború előestéjén következett be. Mértéke azonban mindmáig jóval csekélyebb, mint azt sokan gondolják: a széleskörűen elterjedt hiedelemmel szemben az export aránya Japán bruttó hazai termelésében ma alacsonyabb (1985-ben például 14 százalék volt), mint a francia (19,8 százalék) vagy a nyugatnémet (30 százalék) gazdaság esetében.

A világpiaci hatások a legdinamikusabb nagyipart érintik. Ezt a szférát a legutóbbi időben erősen sújtotta a yen árfolyamemelkedésének, a protekcionizmus világszerte tapasztalható erősödésének és az újonnan iparosodott fejlődő országok (különösképpen Dél-Korea) versenyének hármas kihívása. Az ehhez való alkalmazkodás mindenekelőtt a diverzifikáció lehetőségeinek keresésében, a kiváló minőségű termékek és csúcstechnológiák új generációinak meghonosításában, a termelés egy részének külföldre helyezésében, valamint a korábban is szoros központi irányítás további szigorításában öltött testet. A válság elsőként a hagyományos iparágakat (például a textilipart) érintette, és a szakértők ma már úgy értékelik, hogy ezeknek az iparágaknak sikerült alkalmazkodniuk. Jelenleg a nehéziparon (elsősorban a kohászaton és hajóépítésen) van a sor. A látványos megújulás sem változtat azonban azon a tényen, hogy — más fejlett országokhoz hasonlóan — Japánban is a szolgáltatásoké a jövő.

A 20. század első felében, amikor Japán már elindult az iparosítás útján, Korea gazdasága még alapvetően a hagyományos mezőgazdaságon nyugodott.* E mezőgazdaság teljes átalakítását, a kitermelő ipar megteremtését hozta magával a japán megszállás, és ekkor alapították az első feldolgozóipari üzemeket is. A megszállók által véghezvitt, alapvetően katonai célú átalakítást a közlekedési hálózat kiépítése tette lehetővé [2]. Korea a második világháború előestéjére a japán gazdaság gyarmati hódításainak mezőgazdasági és ipari bázisa lett [4].

Az ötvenes években az ipart importhelyettesítő gazdaságpolitika alapján fejlesztették tovább. Az újonnan létrehozott iparágak (például a textilipar, a ruházati ipar, a cipőgyártás) nem igényeltek sem képzett munkaerőt, sem fejlett technológiát, sem tömegtermelést.

Dél-Korea a hatvanas években tért át az export ösztönzésének és diverzifikálásának stratégiájára. A 70-es évek elején még következetesebben haladt tovább ezen az úton. Az évtized közepén az országban vertikálisan integrálódó iparágak épültek ki (például a kohászat, vegyipar, hajóépítés és gépkocsigyártás).

Az iparosítás legújabb szakaszában a legkorszerűbb iparágak (elsősorban a gépkocsigyártás és az elektronika) meghonosítása került a középpontba. Ezekben az iparágakban a dél-koreai cégek már nem csak az alkatrészek összeszerelésére, hanem a mind bonyolultabb berendezések helyi előállítására is vállalkoznak. A legjellemzőbb termékek a rádió-, a televízió- és a videokészülékek, illetve a lézeres adattárolók, a mikroszámítógépek és a számítógép-adattárolók. A Koreai Fejlesztési Intézet szerint Dél-Korea a 256 kilobyte-os adattárolók harmadik legjelentősebb termelője a világon (az Egyesült Államok és Japán után). Ugyanakkor a hagyományos iparágak, mint például a textilipar, kezdenek teret veszíteni az alacsonyabb bérköltségű országokkal szemben.

Az itt vázolt ipari fejlődést számos elemző vizsgálta, s csaknem valamennyien arra

* A következőkben a dél-koreai gazdaság vizsgálatában a legfrissebb francia elemzéseket és a Koreai Fejlesztési Intézet (KDI) tanulmányait használjuk fel. A Koreai Fejlesztési Intézet a Gazdaságtervezési Hivatalnak alárendelt kutatóintézet, s e hivatalnak szolgáltat — elsősorban technikai jellegű — tanácsokat.

a következtetésre jutottak, hogy azt képtelenség az eddigi fejlődéselméleti modellekkel magyarázni. Az amerikai és japán kapitalizmus importja vagy az exportorientált stratégiára és szabadkereskedelmi ideológiára támaszkodó gazdaságpolitika alkalmazása nem elégséges magyarázat a dél-koreai iparosítás természetére. A valóság ennél sokkal bonyolultabb. Figyelembe kell venni, hogy:

a) Még ha Dél-Korea iparosítása és fejlődése jóval újabb keletű is Japánénál, annak gyökerei meglehetősen messze nyúlnak vissza. A magyarázat megadásához e gyökereket is fel kell tárni [4].

b) Az export gyors növekedése nem borította föl a belső piac egyensúlyát. Éppen ellenkezőleg: a hazai kereslet jelentős motorja volt a feldolgozó ipar fejlődésének. Ugyanakkor az intenzív export — szemben a japán fejlődéssel — megelőzte a belső kereslet kielégítését. Ezek a különbségek a két ország eltérő méreteiből fakadtak [3].

c) A fejlesztéspolitika intézményei — az érintett vállalatokkal szorosan együttműködve, az egyes iparágak gazdasági „érettségének" szigorú figyelembevételével — a hosszú távú tervezés keretében célokat tűztek ki a különféle iparágak számára, és ezek elérésének támogatására nagyon „finoman szabályozott" állami intervenciót is alkalmaztak. Ez utóbbi eszközeként mennyiségi importellenőrzést tartottak fenn és sokféle pénzügyi ösztönzőt működtettek, amelyek közül a szelektív hitelpolitika játszotta a főszerepet [9], [7]. Így például 1969-ben törvényt fogadtak el az elektronikai ipar fejlesztéséről, amely előírta ezen iparág számára az exportorientációt és egy nyolcéves fejlesztési tervet javasolt. Ugyanakkor a kormányzat anyagilag támogatta az új technológiák átvételét, és különleges övezetet alakított ki az exportáló elektronikai vállalatok részére.

d) Árnyaltan kell fogalmaznunk akkor is, amikor a dél-koreai gazdaság nyitottságáról vagy zártságáról szólunk. A liberális elveknek ellentmondó iparfejlesztési gyakorlat nem gátolta meg a külföldi tőke beáramlását, a vegyes vállalatok kifejlődését, és szoros kapcsolatok jöhettek létre a multinacionális vállalatokkal is. De — az elterjedt hiedelmekkel ellentétben — ez a nyitás meglehetősen újkeletű, és Dél-Korea hosszú időn át elzárkózott a külföldi vállalatok behatolása elől [3].

e) Az exportorientáció csupán egyik eleme annak az átfogó stratégiának, amelynek célja, hogy Dél-Korea a világ vezető gazdasági hatalmai közé emelkedjék. E stratégiába illeszkedik a dél-koreaiak azon igyekezete is, hogy behatoljanak más országok gazdaságába, részben azért, hogy közel kerüljenek a csúcstechnológiai kutatásokhoz, részben pedig azért, hogy helyi termelőüzemek létrehozásával megvessék lábukat a nagy piacokon (például az Egyesült Államokban vagy Nagy-Britanniában).

f) A nagy dél-koreai vállalatok termelése hihetetlenül diverzifikált: a világ más országaiban megfigyelhető gyakorlattól eltérően nincs olyan fő kiindulópontnak tekinthető tevékenységi körük vagy profiljuk, amelyet azután fokozatosan bővítenek ki különböző irányokban — egyetlen mércéjük, szilárd kiindulópontjuk a piac, vagyis minden érdekli őket, amit a piacon el lehet adni. A vállalatok vezetői sokkal inkább kereskedők, semmint ipari vezetők. Éppen ezért a dél-koreai nagyvállalatok igen gyorsan tudnak alkalmazkodni a piac változásaihoz és stratégiájuk ennek megfelelő — akár gyökeres — átalakítása sem vesz sok időt igénybe. Úgy tűnik, ezen vállalatok számára ismeretlen a tehetetlenség fogalma. Kérdéses viszont, hogy vajon fenn tudják-e majd tartani a minden irányú diverzifikáció stratégiáját a technológiai fejlettség egy magasabb szintjén is, azon a szinten, amely már jelentős kutatási beruházásokat és ennek megfelelően bizonyos specializációt igényel.

g) A dél-koreai gazdaság fejlődését, a dél-koreai vállalatok gyors világpiaci expanzióját nagymértékben segítette az energiaárak esése, a nemzetközi fizetések kamatlábainak csökkenése (amely enyhítette az adósságszolgálati terheket), valamint a dollár árfolyamának süllyedése (a koreai valutaárfolyam ugyanis együtt mozog a dolláréval). A munkaerőköltségek legutóbbi évekbeli növekedése viszont ronthatja az ország versenyképességét, hacsak automatizálással és a termékszerkezet átalakításával nem sikerül kivédeni ennek káros hatásait.

A nagy- és kisvállalatok közti viszony jellemzői Dél-Koreában és Japánban

A dél-koreai nagyvállalatokat gyakran egymásba fonódó és kitűnő politikai kapcsolatokkal rendelkező csoportok — nem ritkán családok — uralják. Az állam meghatározza e vállalatok fejlődési irányait, de jelentős (elsősorban hitel-) kedvezményeket is juttat nekik. Ezek a vállalatok adják a dél-koreai export nagy részét. Szorosan kapcsolódnak a multinacionális vállalatokhoz, gyakran hoznak létre velük külkereskedelmi társaságokat. Némely nagyvállalatok a multinacionálisok leányvállalataiként működnek, de az állam ezek mozgásterét is ellenőrzi.

A mintegy 42 000 kis- és középvállalat sokkal kisebb szerepet játszik az exportban, mint a nagyvállalatok. Kevesebb állami támogatást kapnak, kevésbé fejlett technikával rendelkeznek, és sokuk a harmadik világra jellemző tradicionális gazdaság szférájába tartozik.

A nagy- és kisvállalatok közti bedolgozói és alvállalkozói kapcsolatokban az utóbbiakat hagyományosan kizsákmányolják. Azok elsősorban az alacsony bérek, a rossz munkakörülmények és az úgynevezett „párhuzamos hitelpiac" forrásai jóvoltából képesek egyáltalán fennmaradni. A gazdasági élet pangása idején természetesen ők jutnak először csődbe.

A nyolcvanas évek közepe óta a dél-koreai gazdaságpolitika szemmel láthatóan e helyzet megváltoztatására törekszik. Az 1983—1987-es V. nemzetgazdasági terv „a kis- és középvállalatok fejlődésének előmozdítását" és „technológiai színvonaluk más iparágak szintjére emelését" irányozta elő abból a célból, hogy hatékonyabbá tegyék az alvállalkozói kapcsolatokat és jobb ipari integrációt valósítsanak meg [10]. A Kis- és Középvállalatok Fejlődését Előmozdító Szövetség (Small and Medium Industry Promotion Corporation—SMIPC) létrehozása jó példa erre az új orientációra.

A japán gazdaságban a bedolgozói és alvállalkozói kapcsolatok két szintjének, az elsődleges és a másodlagos alvállalkozói kapcsolatoknak a jellege erősen eltér egymástól. Az elsődleges alvállalkozói kapcsolatokat — a Mitsubishinél szerzett tapasztalataink szerint — az olajválság nyomán lezajlott szervezeti korszerűsítések óta a következők jellemzik:

- az al- és a fővállalkozók kapcsolata igen stabil;
- az alvállalkozók általában egyetlen megrendelőtől függnek és nemigen törekszenek diverzifikációra;
- az alvállalkozási rendszer a más országokban szokásosnál kevésbé szolgálja a rugalmasság növelését és értékesítési nehézségek esetén ritkább az alvállalkozói kapcsolatok megszüntetése;
- a két fél kapcsolatai igen szorosak: a alvállalkozó részt vehet a megbízó kutatásaiban, a megbízó pedig állandó műszaki segítséget és képzést nyújt az alvállalkozónak, valamint gondoskodik az innovációk bevezetéséről partnereinél. Ezzel az egész rendszert alkalmazkodóképessé teszi, s módot ad a termékek gyors megújítására.

Mindebből kiolvasható az a japán gazdasági filozófia, hogy a szervezetek szoros együttműködése nem korlátozódhat a nagyvállalatok „családi körére". Ez a szemlélet ugyan kevésbé érvényesül a másodlagos alvállalkozói kapcsolatokban, mégis tény, hogy napjainkban Japánban a megbízók és az alvállalkozók közti technológiai különbségek általában is kisebbek, mint a korábbi időszakokban, vagy mint a mai Dél-Koreában.

A technológia

A japán gazdaság vizsgálata alapján arra következtethetünk, hogy a technológiai tényező fontosabb szerepet játszik a termékek, mint a termelőeszközök versenyképessé tételében. Japán és Dél-Korea, illetve Japán és a nyugati országok közt nagyobb a termékek, mint a termelési eszközök színvonalának különbsége.

A technológiai fejlődés terén Japán közismerten igen magas szintet ért el. A kutatást és fejlesztést a vállalatok végzik, erőfeszítéseik gigantikusak mind a kutatásban alkalmazottak létszámát, mind pedig a kiadásokat tekintve. Ennek jóvoltából Japán

mindinkább a műszaki haladás élvonalába kerül (elsősorban a mikroelektronikában), annak ellenére, hogy a japán kutatók — többek szerint az oktatási rendszer sajátosságai miatt — kevésbé kreatívak, mint „nyugati" kollégáik. Ennek a hátránynak a kiegyenlítése céljából a japán laboratóriumok egyre több magasan kvalifikált külföldi kutatót alkalmaznak.

A termelés automatizálása Japánban a többi iparosodott országéhoz hasonló ütemben folyik. E téren a japán gazdaság nem tett szert említésre méltó általános előnyre.

A dél-koreai gazdaságban a kis- és középvállalatok technológiai színvonala rendszerint alacsonyabb az átlagosnál. Bár a nagyvállalatok legtöbbje sem éri még el Japán versenytársai szinjét, ez a szféra nagy erőket mozgósít a műszaki haladással való lépéstartás érdekében: a dél-koreai nagyvállalatok alacsony munkaerőköltségeik ellenére is kitartóan törekszenek tevékenységük automatizálására, egyrészt azért, mert úgy ítélik meg, hogy a munkabérek vonatkozásában élvezett nemzetközi előnyeik csak átmenetiek, másrészt azért, mert az automatizálást a jó minőség biztosítékának tekintik.

A műszaki fejlesztés fő útja a külföldi technológiák átvétele. A dél-koreai „nagyok" elsősorban olyan óriásvállalatokkal működnek együtt, mint a Ford, a General Motors, a Hewlett-Packard és a Honeywell. Mind nagyobb szerepet kapnak azonban a saját kutatásaik is, több — elektronikai, anyagkutatási, lézerfelhasználási — kutatólaboratóriumuk működik például Kaliforniában.

A dél-koreai kis- és középvállalatok elsősorban licencvásárlással és közös vállalkozások alapítása útján igyekeznek hozzájutni a legkorszerűbb technológiákhoz.

Foglalkoztatás, munkakörülmények, szociális viszonyok

A teljes életre szóló foglalkoztatás elve és a valóság

Ha hihetünk a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet statisztikáinak, akkor Dél-Koreában és Japánban — legalábbis a legutóbbi időkig — a foglalkoztatottság csaknem teljes volt. (1986-ban például a munkanélküliség szintje alig érte el a 4, illetve a 2,6 százalékot.) Ezekhez az adatokhoz azonban magyarázatot kell fűznünk.

Gyors fejlődése ellenére Dél-Korea még nem teljesen iparosodott ország. A mezőgazdaság az aktív népesség 23 százalékát foglalkoztatja, ami jelentősen kisebb ugyan az 1970. évi 50 százalékos szintnél, de még nem elegendő az agrárjelleg teljes felszámolásához. Ugyanígy, a bérből élők az aktív foglalkoztatottaknak csupán 53 százalékát teszik ki, ez ugyan jóval több, mint az 1970. évi 30 százalék, de viszonylag csekély, ha azt vesszük figyelembe, hogy az OECD-országokban ez az arány több mint 80 százalékos. A nem bérből élők körében jelentős a rejtett munkanélküliség, foglalkoztatottságuk közel sem teljes; különösen így van ez az összes foglalkoztatott mintegy 13—14 százalékát kitevő, pénzbeli ellenszolgáltatásban nem részesülő segítő családtagok esetében. Miközben a gazdaság

1. sz. táblázat

A kutatási-fejlesztési költségek termeléshez viszonyított arányának alakulása Dél-Koreában 1981—1985 között
(százalék)

Megnevezés	1981	1983	1985
Az elektronikai ipar K+F ráfordításainak és az iparág forgalmának aránya[a]	1,56	3,21	n.a.
Az összes K+F ráfordítás és a bruttó nemzeti termék aránya[b]	0,65	1,05	1,59

Megjegyzés: a) Iparági adatok alapján, *b)* Hivatalos dél-koreai statisztikák alapján.

gyors modernizálása fokozatosan javít majd ezen az állapoton, egyúttal növeli a nyílt munkanélküliség növekedésének veszélyét. Bár az előrejelzések a gazdaságilag aktív népességszintjének stabilitásával számolnak, vannak szakértők, akik inkább ennek emelkedését várják, legalábbis a városi körzetekben. Ez hozzájárulhat a foglalkoztatási gondok súlyosbodásához.

Ez a veszély nem egyformán fenyegeti a férfiakat és a nőket, illetve a magasabb és alacsonyabb képzettségűeket. Dél-Koreában éppúgy, mint Japánban a nők feladata a hagyományos kultúra követelményei szerint mindenekelőtt a családi tűzhely őrzése. Tanulmányaik befejeztével ezért a nők sokkal nehezebben találnak munkát, mint a fiatal férfiak.

Ami a mobilitást illeti, egyes kutatók szerint egyes vállalatok hajlandók ugyan a garantált foglalkoztatottság intézményének meghonosítására a képzettebb szakemberek körében, mégis ezen munkavállalók munkahely-változtatásának átlagos mértéke Dél-Koreában nemcsak a japán, hanem az egyesült államokbeli szintnél is magasabb. Ez két tényezőnek is betudható: egyrészt — Japánnal ellentétben — a koreai hagyományok nem tekintik a vállalatot második családnak, másrészt pedig a fejlettség ezen szintjén a képzett szakemberek hiánya is fokozhatja e réteg mobilitását. A gyakori munkahely-változtatás ezen túl még a fizetések alacsony voltával, a munkával való elégedetlenséggel, a továbbképzési lehetőségek korlátozottságával, valamint a szakszervezetek hiányával is összefügghet [5].

A japán gazdaságban a külpiacok felé orientált igen magas termelékenységű iparral igen alacsony termelékenységű szolgáltatások állnak szemben, amely utóbbi szférában — akárcsak Dél-Koreában — rejtett alulfoglalkoztatottságot tapasztalhatunk. A japán statisztikák ugyanakkor alábecsülik a munkanélküliség tényleges szintjét. Az „Economist" szerint (1987. szeptember 12.), ha Japánban ugyanazon statisztikai kategóriát alkalmazzák, mint a nyugati országokban, a munkanélküliség értéke a mai hivatalos adat kétszerese volna. A munkanélküliség növekedése azonban így is tetten érhető. E növekedés fő oka a konkurencia éleződése.

Ebben a helyzetben egyre nehezebb lesz fenntartani az életre szóló foglalkoztatás rendszerét, amely egyébként közel sem terjedt el olyan széleskörűen, mint azt a közhit tartja; mivel:

— hagyományosan csak a nagyvállalatokat érinti;
— a nők szinte mindig feladják munkahelyüket házasságkötésük vagy első gyermekük megszületése után;
— a munkavállalók egészen a legutóbbi időkig 55 éves korban mentek nyugdíjba, és ezt a korhatárt túllépve legfeljebb csak szűkebb keretek között folytatták keresőtevékenységüket. A nyugdíjkorhatárt csak az utóbbi időkben emelték szélesebb körben 60 évre. (1985-ben a vállalatok 51 százalékánál volt már 60 év a nyugdíjkorhatár, szemben az 1978. évi 33,7 százalékkal [13]).

Az életre szóló foglalkoztatás korlátozódásával egyidejűleg növekednek a képzéssel összefüggő beruházások és erősödik a belső mobilitás is, ami fokozza a vállalatok rugalmasságát. A mai gazdasági helyzetben a rugalmasság az első számú jelszó. Az életre szóló foglalkoztatást még a munkavállalók sem helyeslik egyértelműen. (Érdemes azonban megjegyezni, hogy a Munkaügyi Minisztérium egyik friss felmérése szerint, miközben a japán vállalatok fele át kívánja alakítani a munkaerő-állomány szerkezetét, csupán három százalékuk tervez elbocsátásokat és azok is csak akkor, ha a tervezett nyugdíjazások nem elégségesek a létszám szándékolt csökkentésére. (The Economist, 1987. szeptember 12.)

Az életre szóló foglalkoztatás visszaszorulása következtében növekvő rugalmasságot tovább erősítik az olyan átmeneti foglalkoztatási formák, mint például az eseti jellegű alkalmazás. Az ilyen keretek között elsősorban a kevéssé kvalifikált feladatokat ellátó, főként női munkaerő nem részesül semmiféle foglalkoztatási garanciában. A japán vállalatok ilyen perifériku s helyzetű munkavállalók foglalkoztatásával alkalmazkodnak a konjunktúra ingadozásaihoz.

Munkaidő, bérezés és munkaerőköltségek

Valószínűleg ez az a terület, amelyen a legnagyobbak a Dél-Korea és Japán közötti összehasonlítás, illetve egyáltalán a számszerűsítés nehézségei. Ezek részben a kulturális háttér eltéréseiből, részben pedig az elméletileg kiszámított, és a vállalatoknál ténylegesen ledolgozott munkaidő különbségeiből fakadnak. A nehézségek mindenekelőtt az éves munkaidő tényleges hosszának meghatározásában jelentkeznek. A ledolgozott munkanapok száma mind a két országban igen nagy, a fizetett szabadság rövid, és kevés a hiányzás.

A Koreai Fejlesztési Intézet szerint a heti munkaidő hosszát illetően Dél-Korea világrekorder: az ipari munkások heti 52—54 órát dolgoznak. Az éves fizetett szabadnapok átlagos száma nem éri el a húszat, de ebbe a betegállományban töltött idő is beleszámít. A ledolgozott munkaórák száma Dél-Koreában évi 3300 és 3400 óra között alakul. A túlórapénzek a munkavállalók számára elengedhetetlenül szükségesnek látszanak az alacsony fizetések kiegészítéséhez. Feltehetően erre vezethető vissza, hogy a heti munkaidő csökkentésére vonatkozó követelések nem szerepeltek az 1987 nyarán Dél-Koreában lezajlott politikai megmozdulások jelszavai közt.

Japánban a munkaidő sokkal rövidebb ugyan, mint Dél-Koreában, de a fejlett ipari országokhoz képest még mindig határozottan hosszú. Az átlagos, teljes munkaidőben foglalkoztatott japán munkás 1983-ban hosszabb munkaidőben dolgozott, mint az OECD bármely más tagországának munkásai. Japánban az évi átlagos munkaidő 2152 óra volt, jóval több mint például az Egyesült Államokban (1898 óra) vagy Franciaországban (1657 óra) [14]. Az OECD-országok közül egyedül Japánban növekedett a munkaidő hossza 1975 és 1985 között.

Dél-Koreában a munkabérek nagymértékben növekedtek az utóbbi években, s ezáltal eltávolodtak a fejlődő országok bérszínvonalától, de még így is igen alacsonyak a fejlett ipari országok átlagához képest [4]. A munkabérnek gyakran több, mint a fele mozgóbér. A bérek meghatározásában ezért viszonylag kis szerepet játszanak a szakszervezetek, annál nagyobb viszont a munkáltatók szerepe. Emiatt meglehetősen nagy a munkabérek szóródása a vállalatok helyzetének, illetve a munkavállalók személyének függvényében.

Dél-Koreában a bérek képzettségtől függő különbségei jóval nagyobbak, mint az Egyesült Államokban vagy Japánban. A Koreai Fejlesztési Intézet megállapítása szerint egy egyetemi diplomával rendelkező alkalmazott Japánban és az Egyesült Államokban annyit keres, mint egy nála négy évvel idősebb, középiskolát végzett alkalmazott. Dél-Koreában a különbség az egyetemet végzett és az érettségizett alkalmazottak közt ennél ötven százalékkal nagyobb. (Ez a különbség csupán egyik megnyilvánulása annak az általánosan érvényesülő, a nemek és képzettségi fokozatok szerinti diszkriminációnak, amely nemcsak Dél-Koreát, hanem valamennyi újonnan iparosodó országot jellemző közös sajátosság.)

A japán gazdaságban egy átlagos munkás összes jövedelmének körülbelül csak a kétharmadát teszi ki az alapbér, a fennmaradó egyharmad túlóradíjakból és különféle prémiumokból áll össze. Azt hihetnénk, hogy emiatt a bérek igen könnyen alkalmazkodnak a konjunktúra változásaihoz. A gyakorlatban azonban e külön óradíjakat és prémiumokat ritkán csökkentik, ezért legfeljebb növekedési ütemük változtatásával segíthetik az alkalmazkodást.

A prémiumokon és az életkor szerinti fizetésemelkedésen nyugvó japán bérrendszer a folytonos, lendületes gazdasági növekedés feltételezésén alapul. Ez a feltételezés eddig — legalábbis viszonylagosan — teljesült. Mi lesz azonban akkor, ha a japán gazdaság növekedésének lendülete megtörik?

Ez a kérdés átvezet minket a munkaerő költségeinek problémájához. Igaz-e az az állítás, hogy a viszonylag hosszú munkaidő segít az egy munkaórára vetített munkaerőköltségek csökkentésében, és ezáltal versenyképesebbé teszi e két ázsiai ország vállalatait?

Nyilvánvaló, hogy a termékek alacsony előállítási költségei mind a mai napig e két távol-keleti ország versenyképességének lé-

nyeges elemei. Úgy tűnik azonban, hogy nem egyedüli elemei, hiszen a fizetések jelentős emelése sem rontotta versenyképességüket. (Dél-Korea és Japán fejlődése mellett például az olaszországi kisvállalatok sikerei is azt támasztják alá, hogy tévedés lenne a versenyképességet csupán az alacsony költségekkel magyarázni, és figyelmen kívül hagyni a szervezettség, az innováció és a kereskedelmi dinamizmus szerepét. Ezen tényezők serkentő hatása különösen látványosan érvényesült Japán robbanásszerű világpiaci térhódításában.)

Végül az alacsony munkaerőköltségek és az imént felsorolt minőségi tényezők mellett Japán és Dél-Korea viharos fejlődésének valószínűleg meghatározó eleme, hogy ezekben az országokban az emberek számára természetes erkölcsi érték a munka szeretete, az egyének alapvető életcéljai közé tartozik a vállalatuk sikerének minőségi munkával való előmozdítása.

Átalakulóban lévő társadalmi viszonyok

A két vizsgált ország közös sajátossága, hogy társadalmi viszonyaik átalakulóban vannak. Ez természetesen jóval mélyrehatóbb és drasztikusabb folyamat Dél-Koreában, mint Japánban.

A munkajog 1980. évi teljes felülvizsgálata ellenére Dél-Koreában a munkavállalókra vonatkozó törvények megőrizték a totalitárius rendszer jellegzetességeit. Továbbra is tiltják a szakszervezetek szövetkezését. Csak vállalati szakszervezetek működését engedélyezik. A sztrájkjogot igen komolyan korlátozzák. Ha egy szakszervezet sztrájkot akar kezdeni, előzetesen be kell jelentenie szándékát a körzeti munkaügyi igazgatóságnál, amelynek tíz nap áll rendelkezésére, hogy eldöntse: vajon törvényes-e a tervezett sztrájk. Ha az igazgatóság válasza igenlő, a szakszervezet akkor is csak harminctól negyven napig terjedő várakozási idő után indíthatja meg a sztrájkot.

Egyébként Dél-Koreában szigorú szabály, hogy a munkaügyi konfliktusokba semmilyen harmadik személy nem avatkozhat be. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a vállalati szakszervezetek elszigeteltek, és törvényesen semmiféle összehangolt akciót nem kezdeményezhetnek.

Ez a rendszer sem képes azonban megakadályozni a dolgozók munkabeszüntetéseit. Elég, ha csak a legutóbbi néhány hónap eseményeire gondolunk. Az engedély nélküli sztrájkok legalább olyan vadak és hosszantartóak, mint amilyen atomizáltak. Ugyanakkor igen nehéz bármifajta gyógyírt találni a tiltakozást kiváltó okokra, mivel ez a rendszer éppen a közvetítésre képes társadalmi alakulatok szervezését tiltja meg. Közvetítő-szabályozó erők hiányában a rendszer szükségképpen az anarchia és a totalitarianizmus közt ingadozik.

A szakszervezetek és az ellenzéki pártok éppen azért követelik a munkaügyi jogszabályok módosítását, hogy megfelelő közvetítő mechanizmus alakulhasson ki. Azt követelik, hogy foglalják az alkotmányba a következő öt alapvető jogot:

— a szakszervezet-alapítás joga;
— a közvetítés joga;
— a sztrájkjog;
— a hasznon való méltányos osztozkodás joga;
— jog a vállalatvezetésben való munkásrészvételre.

E követelések közül háromról vita folyik. A fennmaradó két pontnak, a vezetésben való munkásrészvétel jogának és a feltétel nélküli sztrájkjognak az alkotmányba foglalását azonban a hatalmon levő Demokratikus Igazságpárt következetesen elutasítja.

A japán szakszervezeti mozgalom felépítése, működésének körülményei alapvetően eltérnek a dél-koreaitól. Sokkal inkább hasonlítanak az iparosodott országok szakszervezeti mozgalmaihoz. Az utóbbi években Japánban is csökkent a szervezett munkásság aránya (1982 és 1987 között 30-ról 28 százalékra). A japán szakszervezetek is gyengék a szolgáltatásokban, és viszonylag erősek a közalkalmazottak körében, a szállításban és a hagyományos iparágakban (ahol a szervezett munkások aránya 40-50 százalék körül mozog). A japán szakszervezeti mozgalom — a franciához hasonlóan — megosztott.

Képzés, továbbképzés és átképzés

A dél-koreai általános képzés fejlődése

A dél-koreai iskolarendszer részben a japán gyarmatosítás, részben az amerikai megszállás idején alakult ki. Az általános oktatás felépítése (6+3+3 éves oktatás) hasonlít a japánhoz. A felsőfokú oktatás, amely nagyrészt magánintézményekben folyik, az amerikai rendszerhez áll közel. Az egyetemek négyéves általános képzést nyújtanak, míg a „junior college"-ok kétéves szakirányú képzést adnak. Meg kell említenünk a külföldi (elsősorban az amerikai) egyetemeken folytatott továbbképzéseket is. Ez a kifelé nyitott képzés valószínűleg megkönnyíti a dél-koreai szakemberek számára a nemzetközi porondon való helytállást.

1960 óta az alapfokú képzés általánossá válása 30 százalék alá szorította az írástudatlanság szintjét. Azóta a közép- és a felsőfokú oktatás is igen látványosan fejlődik. Dél-Koreában ma a beiskolázottság általános szintje, valamint a felsőoktatásban részt vevők aránya megközelíti a japánt, és eléri vagy meg is haladja az európai országokra jellemző értékeket.

A dél-koreai oktatás egyes elemzői szerint a gyors fejlődés motorja az oktatás iránti rendkívül erős társadalmi kereslet. Egy másik interpretáció a gazdaság igényeire helyezi a hangsúlyt. Eszerint a képzett munkaerő iránti kereslet robbanását a gyors növekedés okozta. A hivatalos dokumentumok a munkaerő iránti távlati igényeket figyelembe vevő hosszú távú oktatástervezés jelentőségét hangsúlyozzák.

A dél-koreai szakképzési rendszer jellemzői

A szakirányú oktatást szabályozó törvényt csak a hatvanas éveket követően fogadták el, amikorra — az új, exportösztönző és diverzifikáló gazdaságpolitika határozott végrehajtása nyomán — érzékelhetővé vált a szakmunkáshiány, és egyértelműbbé lett, hogy a vállalatok maguk nem tudják megoldani ezt a problémát. A törvény megkülönbözteti az állami szakmunkásképző központokat, amelyek a Munkaügyi Minisztérium fennhatósága alatt dolgoznak (ezek elsősorban kiegészítő jellegű — rendszerint egyéves — képzést adnak a középiskolákat éppen befejező fiataloknak), és a vállalati központokat, amelyek bizonyos feltételek megléte esetén állami támogatásban is részesülnek.

Az Oktatási Minisztérium a hetvenes években sok szakközépiskolát hozott létre, megerősítve ezzel a középfokú oktatás felső tagozatában folyó szakképzést. Ugyanezen időszakban az egyetemeken is számos kétéves „junior college-"ot alakítottak ki, szakirányú képzés céljából.

1976-ban elfogadtak egy törvényt, amely kötelezi a 300-nál több munkást foglalkoztató vállalatokat, hogy évente a munkások egy meghatározott (iparáganként és évenként 1,7 és 6,7 százalék között változó) hányadát továbbképezzék. Ha ezt nem teljesítik, az elmaradt képzés költségeit adóként be kell fizetniük a költségvetésbe. Ezzel egyidejűleg bevezettek egy szakvizsgarendszert is, majd 1982-ben felállítottak egy szakképzési hivatalt a rendszer egészének ellenőrzésére.

2. sz. táblázat

Az iskolázottsági szint[a] alakulása Dél-Koreában
(százalék)

Megnevezés	1970	1975	1980	1985	1986
Középiskola felső tagozata	29,3	41,8	66,2	79,0	81,3
Egyetem és főiskola	7,0	7,3	11,9	27,0	28,3

Megjegyzés: a) az oktatásban részt vevők részaránya az adott korosztályból.
Forrás: az Oktatási Minisztérium beiskolázási adatai.

Az oktatási rendszer belső és külső feszültségei

A dél-koreai oktatási rendszer igen gyors fejlődése feszültségeket okozott a rendszeren belül, illetve azon kívül is, a foglalkoztatási és az oktatási rendszer között.

A rendszer komoly hiányossága például a pénzügyi eszközök, a termek és az oktatóállomány szűkössége. Az oktatók morálja igencsak közepes, mivel jövedelmeik egyre inkább elmaradnak a magánszektorban elérhetőtől. Nem megfelelő az oktatás tartalma sem, amely már hosszú ideje alig változott, és így nem is alkalmazkodott a mai követelményekhez. Gondot okoz a módszerek konzervativizmusa, elmaradottsága. A dél-koreai iskolákban ma is túlteng például a memorizálás, miközben a korszerű módszerek alkalmazása sohasem jut túl a kísérleti szinten. A középiskolásokra nagy nyomás nehezedik, mivel ádáz harc folyik a felsőfokú tanintézetekbe való bekerülésért. (Nem véletlen, hogy ezt a rendszert Dél-Koreában tömören csak „oktatási pokolnak" nevezik — sok szakértő az oktatási helyzetet szoros kapcsolatba hozza a legutóbbi idők diákzavargásaival.)

Dél-koreai elemzők különösen élesen bírálják a szakképzést, mivel úgy ítélik meg, hogy a különböző oktatási formák versengéséből zűrzavar fakad, a képzési rendszer merev, és működése során eltér az eredetileg kitűzött céloktól [7], [9]. Szerintük a Munkaügyi Minisztérium szakmunkásképző központjai elvesztették funkciójukat annak következtében, hogy szinte mindenki folytatja a tanulást a középiskolák felső tagozataiban, és így ezekbe a központokba nincs elég jelentkező. Azt sem rejtik véka alá, hogy a vállalati továbbképzési programokat koordináló intézet nem képes ellenőrizni az ott folyó szakképzés színvonalát. A hiányosságok között említik, hogy Dél-Koreában nincsenek olyan továbbképző programok, amelyek megfelelnének a legújabb ipari átalakulás igényeinek. Arra is felhívják a figyelmet, hogy a vállalatok a rövid időtartamú (egyéves) szakképzést részesítik előnyben a szakközépiskolával szemben, mivel szerintük az előbbi gyorsabban hasznosítható ismereteket nyújt. Végül a dél-koreai szakképzési rendszer és a gyakorlati igények közötti eltérésre utal, hogy a szakképzési intézetekben letett szakvizsgákat a vállalatok nem fogadják el automatikusan: több mint kétharmaduk saját vizsgarendszert alakított ki és működtet. A felsorolt hiányosságok miatt a dél-koreai oktatási rendszer minősége összességében elégtelen.

A bírálatokból kiolvasható, hogy Dél-Koreában a képzés egésze átalakításra szorul. Ennek előkészítésére 1985-ben létre is hoztak egy oktatási reformtanácsot.

Elhamarkodott lenne azonban e hiányosságokból azt a következtetést levonni, hogy a dél-koreai munkaerő alacsony képzettségi színvonalú. Sok egyéb tény mellett látványosan cáfolja ezt a gondolatmenetet az ország tartósan sikeres szereplése a szakmunkások olimpiáján. (1975 és 1985 között Dél-Korea csapata minden évben első helyen végzett.) A legjobb dél-koreai munkások tehát vetekednek az olimpián rendszeresen részt vevő, körülbelül harminc fejlett ország, köztük Japán legjobb szakmunkásaival. A győztes dél-koreai csapatok tagjai rendszerint a nagy ipari csoportok által fenntartott iskolák tanulói közül kerülnek ki.

A nyolcvanas évek elejéig a dél-koreai gazdaság a képzett szakemberek hiányától szenvedett. Ez a hiány a gazdasági növekedés igényei és az Oktatási Minisztérium konzervatív politikája közötti ellentmondásból fakadt. Az Oktatási Minisztérium ugyanis hosszú ideig ragaszkodott a felsőfokú beiskolázás merev kvótáinak fenntartásához. Az igényekhez képest alacsony szintű beiskolázás következtében elitista szellem alakult ki, és felszöktek a felsőfokú végzettségű fiatal szakemberek jövedelmei [5]. Ugyanakkor a fiatal diplomások tudását alkalmazóik gyakran nem használták ki, képzettségüknek nem megfelelő feladatokat bízva rájuk [9]. Ehhez az egyensúlytalansághoz negatív szociológiai következmények is társultak: a társadalom túlzott jelentőséget tulajdonított a felsőfokú végzettségnek.

Végül is, hogy a problémákat megoldják, 1981-ben mind az állami, mind a magánjellegű felsőfokú tanintézetekben igen nagy mértékben növelték a felvehető hallgatók számát. Ennek következtében a munkaerőpiacon a helyzet néhány év alatt jelentősen megváltozott. Nemcsak megszűnt a diplo-

mások túlértékelése, de körükben jelentősen megnőtt a munkanélküliek aránya, és magasabb, mint az országos átlag.

Meglehetősen ellentmondásos tehát a dél-koreai oktatási rendszer képe. Hasonlóan ellentmondásos az ország fejlődésében játszott szerepének megítélése is. Egy kutatócsoport figyelemreméltó véleménye szerint az oktatás fejlődése nem serkentette, de még csak nem is követte a látványos dél-koreai gazdasági fellendülést, hanem csupán *megelőzte*. Úgy vélekednek, hogy ha a magasan képzett munkaerő megléte a gyors gazdasági fejlődés döntő tényezője lenne, akkor Indiától és a Fülöp-szigetektől is Dél-Koreához hasonló sikereket várhatnánk. Erről azonban szó sincs. Felmerül tehát a kérdés, hogy egyáltalán szüksége volt-e Dél-Koreának ilyen mértékű oktatásfejlesztésre? Nem történt-e túlberuházás? (Lásd [12].)

gyobb arányú beiskolázás erőltetése azonban — Dél-Koreához hasonlóan — Japánban is egyre nagyobb feszültségeket vált ki, s míg a japán rendszert külföldön változatlanul csodálják, otthon mind élesebben bírálják. A fiatalság növekvő része véli úgy, hogy a felsőfokú tanintézetekbe való bejutáshoz szükséges erőfeszítések és költségek nem térülnek meg [8]. Ezzel egyet is kell értenünk, hiszen — mint korábban Dél-Koreával összehasonlítva említettük — Japánban a képzettségtől függő jövedelemkülönbségek csekélyek és fokozatosan csökkennek. Ha az „alsófokú" középiskola elvégzése után szerezhető jövedelmet 100-nak vesszük, akkor a középiskola felső tagozatának elvégzése után a jövedelem 114, négy év egyetem után pedig 140 [8]. „A japán oktatásban a megfeszített munka és fegyelem légköre, valamint a versenyszellem uralkodik. Különösen így van ez az általá-

3. sz. táblázat

A beiskolázás aránya[a] Japánban és Koreában
(százalék)

Megnevezés	1970	1980
Középiskolák		
Korea	38	69
Japán	85	93
Felsőfokú iskolák		
Korea	7,9	14,8
Japán	17	30,9

Megjegyzés: a) a beiskolázottak aránya a megfelelő korosztály százalékában.
Forrás: UNESCO Statisztikai Évkönyv, 1985.

Hasonlóságok és különbségek a japán és dél-koreai oktatás között

A legfontosabb hasonlóság az iskolázottság egyaránt magas szintje. (Lád a 3. sz. táblázatot.) Ha ez a szint egy kissé magasabb Japánban, mindenekelőtt annak tudható be, hogy ebben az országban korábban vált általánossá az alap- és a középfokú oktatás.

A jelenlegi szintet mindkét országban az egyének és a családok nagyfokú mozgósítása révén sikerült elérni, melyben nagy szerepet játszott az erős versengés is. A nanos középiskolákban, ahol minden diák jó előre a félelmetes egyetemi felvételi vizsgákra készül. Mindez a fiatalokban olyan értékrendszert és attitűdöket alakít ki, amelyek nem különböznek a japán dolgozók azon értékeitől és attitűdjeitől, amelyek a vállalatok dinamizmusát és eredményeit megalapozzák. Végső soron a vállalatok az oktatási rendszertől éppen ezen értékek dresszírozását várják el, mivel úgy vélik, hogy az ismerethiányt később be lehet pótolni, de a kívánatos értékrendet, erkölcsi tudatot a munkábalépés után már nem lehet megszerezni" [8]. Kérdéses azonban, hogy a japán oktatási rendszer, amely — a

dél-koreaihoz hasonlatosan — tartalmában és módszereiben igen konzervatív, alkalmas-e egy olyan gazdaság igényeinek kielégítésére, amely az innovációra helyezi a hangsúlyt.

Jelentős különbség viszont Dél-Koreához képest, hogy Japánban a szakképzés rendszere áttekinthetőbb, jóval egyértelműbben a vállalatok vállain nyugszik. A vállalati szakmunkásképző intézmények igen nagy súlyt fektetnek a gyakorlati ismeretek elsajátíttatására, és egyben mély elméleti ismereteket is nyújtanak. A Munkaügyi Minisztérium alá rendelt állami szakképzés ugyanakkor elsősorban felnőttképzéssel, mindenekelőtt átképzéssel foglalkozik, melynek jelentősége napjainkban egyre növekszik.

Hivatkozások

[1] *Adda, J.:* Les stratégies d'industrialisation des nouveaux pays industrialisés. Échanges et projets, 48. sz. 1986. december

[2] *Aroyo, Ph.—Schwob, T.:* Corée du sud: Un développement extravert par les pouvoirs publics. Observations et diagnostics économiques, Revue de l'OCDE, 1986. január

[3] *Bénabou, R.:* La Corée du sud ou l'industrialisation planifiée. Economie prospective internationale, 10. sz. 1982.

[4] *Judet, P.:* Les nouveaux pays industriels. Economie et humanisme. Les éditions ouvrières. Párizs, 1986.

[5] *Kim, S.:* In service training as an instrument for the development of human resources in Korea. Kyung Hee University-Centre de développement de l'OCDE, 1987.

[6] *Kim, S.-K.:* Labor relations and minimum wage. Kyung Hee University, Szöul, 1987.

[7] *Lanzarotti, M.:* L'industrialisation en Corée du sud: une analyse en sections productives. Tiers du Monde, 1986. július—szeptember

[8] *Leclercq J.-M.:* L'enseignement technique et la formation professionnelle des jeunes, in 2. Politiques de formation professionnelle des jeunes à l'étranger, II: Rapports nationaux, Institut européen d'éducation et de politique sociale pour le Commissariat général du plan, 1987.

[9] *Lee, K.-W.:* Human resources planning in the Republic of Korea. Improving technical education and vocational training, World Bank-Staff Working Papers, 554. sz. Washington, 1983.

[10] *Lorin de Reure, I.:* La Corée du sud: une économie au défi, Economie et humanisme, 1984. január—február

[11] *Lorot, P.—Schwob, T.:* Singapour, Taiwan, Hong-Kong, Corée du sud. Les nouveaux conquérants? Hatier, Párizs, 1986.

[12] *Mc Ginn N.—Snodgrass, D.—Kim, Y.-B.—Kim S.-B.—Kim Q.-Y.:* Education and development in Korea. Harvard University Press, Cambridge, (Mass), 1980.

[13] *Park S.-T.:* Les couts du progrés en Corée du sud, Projet, 203. sz. 1987.

[14] Japon, Etudes économiques, OCDE, Párizs, 1986. november

Írország: vonzások és választások*

Tekintettel arra, hogy hazánk és Írország gazdasági helyzetében, lehetőségeiben és korlátaiban — természetesen a meglévő nem csekély különbségek mellett — sok a hasonlóság, a szigetország jelenlegi gazdasági helyzetének, gondjainak, a kiútkeresés sikereinek és buktatóinak bemutatása biztosan nem tanulság nélkül való a magyar olvasók (de elsősorban gazdaságpolitika iránt érdeklődők) számára.

Hasonlóságok és különbségek

A két ország gazdasági fejlettsége nagyjában-egészében hasonló. Idézhetnénk e vonatkozásban számadatokat is, a dollárkurzus jól ismert fonáksági következtében azonban, amelyek — bár más-más aspektusból — mindkét ország teljesítményeinek számbavételét megnehezítik, ezek inkább félrevezetők lennének, semmint hitelesítő erejűek. A két ország gazdasági fejlődését leíró képzeletbeli görbék az 1980-as évek végén közelítenek egymáshoz. A megelőző hatvan-hetven évben a növekedési periódusok tetőpontjainak illetve mélypontjainak időbeli eltérése mindig nagyobb volt, mint napjainkban.

Mint ismeretes, hazánk 1918-ban, Írország pedig 1922-ben nyerte vissza önállóságát sok évszázados félgyarmati függés után. Az önállósodással mindkét ország kiszakadt hagyományos gazdasági-politikai keretei közül, s az egyúttal piacai összeszűkülésével járt. További hasonló vonás, hogy — valószínűleg nagyságrendje, valamint gazdaságának fejlettsége és alkata miatt — egyikük sem volt képes megállni a maga lábán: előbb egy nagyhatalom (Nagy-Britannia, illetőleg Németország) „árnyékába" húzódott, annak gazdaságához igazodott, majd később valamelyik gazdasági közösséghez — az Európai Közösséghez, illetve a KGST-hez — csatlakozva törekedett a nagyobb piac előnyeinek kihasználására. De már itt rá kell mutatnunk egy lényeges különbségre: Magyarország mindkét világháborúban részt vett — méghozzá mindkettőben a vesztes oldalon —, míg Írország — mely távolabb fekszik a konfliktusgócoktól — megőrizte semlegességét; hazánk ma a Varsói Szerződés szövetségi rendszeréhez tartozik, Írország pedig ma is „szövetségen kívüli", semleges ország. És még valami: gyakorlatilag Írország teljes lakossága kétnyelvű, az anyanyelvként használt vagy az iskolában tanult ősi gael nyelv mellett az angol legalábbis egyenrangú társként szerepel (ha ugyan nem domináns), míg hazánkban az idegen nyelv ismerete nem tartozik a „népi erények" közé.

A magyar és az ír gazdaság szerkezete annyiban hasonló, hogy a korábban a nemzeti jövedelem termelésében uralkodó szerepű mezőgazdaság aránya az utóbbi évtizedekben mindkét országban visszaszorult. E tendencia Írországban még határozottabb volt, mint hazánkban: az agrárszektor részesedése ma már csak fele a magyarénak. A második és a harmadik szektor fejlődése viszont Írországban inkább a „nyugati", hazánkban inkább a „keleti" mintához igazodott; a magyar nemzeti jövedelemben a szolgáltatások aránya ma akkora, amekkora az írben az iparé. Az ipar domináns szerepe és aránya hazánkban csak lassan csökken. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Gazdaságunk szerkezeti arányainak merevségére utalnak a hozzáadott érték (GDP) indexei is, s különösen kiemeli ezt az ír adatokkal való összevetés. Írországban 1977 és 1985 között az ugyan csak viszonylag szerény (három százalékos globális) növekedés

* Az elmúlt év őszén akadémiai „cseregyerekként" tanulmányutat tettem Írországban. Ennek során valamennyi fontosabb közgazdasági kutatóintézetet, illetőleg egyetemi tanszéket végiglátogathattam, s azok vezető munkatársaival konzultálhattam. Tanulmányutam tapasztalatait összegzem a következő írásban.

1. sz. táblázat

A fő népgazdasági ágazatok hozzájárulása a GDP-hez
(Százalék)

Megnevezés	Írország				Magyarország	
	1949	1959	1969	1981	1981	1986
Mező- és erdőgazdaság	30	27	17	10	20	21
Ipar és építőipar	26	30	32	33	46	44
Szolgáltatás	44	43	51	57	34	35

Forrás: Itt és a többi táblázatnál is a két ország 1986. évi statisztikai évkönyvei.

mellett az ipar 3,8, a mezőgazdaság viszont csak 1,8 százalékos növekedést ért el. Ez lényegesen nagyobb „ollóra" utal, mint a hazai adatok. Ugyanebben az időszakban ugyanis Magyarországon 1,9 százalékos globális növekedés mellett az ipar növekedése 2,7, és a mezőgazdaságé is 2,3 százalékos volt, nálunk tehát az ágazati fejlődés szóródása lényegesen kisebbnek bizonyult. Az arányok konzerválásához nagymértékben hozzájárult a felhalmozás alacsony szintje: 1977 és 1985 között az ír növekedés is nagyon szerény (1,1 százalékos) volt, a magyar felhalmozás azonban egyenesen visszaesett, évente átlagosan 3,1 százalékkal.

Az amúgy is problematikusan mérhető hatékonyság összehasonlításáról megbízható adatok híján le kell mondanom. Egyedül az ipari termelékenység növekedése értékelhető; ez a hetvenes-nyolcvanas években nem tért el jelentősen, mindkét országban négy százalékos évi átlag körül mozgott.

A miénknél lendületesebb változások észlelhetők viszont az ír szakmastruktúra alakulásában. A globális adatok alapján valószínűsíthető, hogy a nyolcvanas évek végére hazánk egy ütemmel lemaradt az ír fejlődés mögött: nálunk még mindig a szakmunkások teszik ki a (férfi) munkaerő felét, Írországban viszont már a szellemi dolgozók. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az életszínvonal-különbségek érzékeltetésére nem rendelkezünk egyértelmű, közvetlen mutatóval (már csak az árarányok eltérései miatt sem). Hasonló színvonalra következtethetünk azonban a fogyasztási szerkezet vizsgálatából: ismeretes ugyanis, hogy a jövedelem növekedésével csökken az alapvető cikkek fogyasztásának aránya (Engel törvénye). Márpedig ezek az arányok — ha nem esnek is egybe — kétségtelenül közelítenek a két országban. Akárcsak — sajnos — az élvezeti cikkek fogyasztásának egyaránt magas aránya. Köztudott, hogy mindkét ország „előkelő" helyet foglal el az alkoholizmus „világranglistáján." (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Az életszínvonal alakulását a fogyasztás mellett a lakossági infrastruktúra fejlődése is jellemzi. Ennek legfontosabb eleme a lakásépítés, mely — ha nem is nagyságrenddel, de — Írországban mutat kedvezőbb képet. A nyolcvanas évek elején hazánkban ezer lakosra 6,9 átadott új lakás jutott, Írországban pedig 7,4.

A fogyasztói árindex alakulása arra utal — különösen ha tekintetbe vesszük a táblázatban még nem szereplő 1986-os és 1987-es évek adatait, illetve az 1988-as előrejelzése-

2. sz. táblázat

Az aktív férfikeresők megoszlása képzettség szerint
(Százalék)

	Írország					Magyarország
	1951	1961	1971	1981	1985	1987
Szakmunkás	16,0	18,2	20,5	25,6	27,0	46,2
Egyéb fizikai	62,7	57,0	46,3	33,7	29,5	32,1
Szellemi	21,3	24,8	33,2	40,7	43,5	21,7

3. sz. táblázat

A lakossági fogyasztás néhány főbb tételének részaránya
(Százalék)

Tétel	Írország		Magyarország	
	1980	1984	1980	1986
Élelmiszer	25,1	25,9	29,1	27,1
Élvezeti cikk	16,1	19,0	15,8	14,6
Ruházat	7,4	6,2	8,9	8,2
Fűtés, energia	5,7	6,1	3,7	4,0
Tartós fogyasztási cikk	9,8	6,9	7,5	7,9

4. sz. táblázat

A fogyasztói árindex alakulása
(Az előző év = 100)

Ország	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Írország	120,4	117,2	110,4	108,6	105,4	..
Magyarország	104,6	106,8	107,4	108,2	106,9	105,4

ket is —, hogy a képzeletbeli görbék a legutóbbi években *keresztezik* egymást. Írországban már sikerült megszelídíteni az inflációt, míg nálunk az áremelkedés most lendül igazán neki. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Tanulságos a külkereskedelem főbb mutatói alakulásának összevetése is — különös tekintettel arra, hogy mindkét gazdaság ún. kis, nyitott gazdaság, melyek számára életbevágó a nemzetközi munkamegosztásba való hatékony bekapcsolódás.

Írország cserearányai például az 1975-ös állapothoz képest 1980-ra erőteljesebben romlottak, mint hazánké. Azóta azonban az írek lényegesen javítottak pozíciójukon, míg hazánkban a helyzet tovább romlott.

Számunkra sajnos a kivitel és a behozatal volumenindexeinek egymáshoz viszonyított alakulása sem megnyugtató. Míg Írország kivitele bevitelének számottevő bővülése mellett is növekedett — méghozzá nem is kismértékben! —, addig Magyarországon mind a behozatal, mind a kivitel növekedése igen szerény mértékű. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

A külső eladósodottság szintje mindkét országban igen magas. A számbavétel eltérései megnehezítik a közvetlen összevetést, de annyi vitathatatlan, hogy mind az ír, mind a magyar gazdaságra igen súlyos törlesztési és kamatfizetési teher nehezedik. Írország helyzete annyiban sajátos, hogy fizetési mérlege annak ellenére is tartósan passzív, hogy kereskedelmi mérlegében rendszeresen számottevő többletet ér el. A tőkemérleg deficitje ugyanis ezt a többletet meghaladja: kedvezőtlen alakulásának egyik fő oka a multinacionális vállalatok profitrepatriálása. Az ír ipar modernizálásában, a korszerű húzóágazatok kiépülésében ugyanis vezető szerepet játszik a külföldi — főként a brit és a japán — tőke.

Vessünk ezek után egy pillantást a költségvetés súlyára és a társadalmi közös kiadásokból való részesedésére. A 6. sz. táblázat tanúsága szerint a jövedelmek adó útján történő központosításának aránya hazánkban másfélszer akkora, mint Írországban. Ugyanakkor a „klasszikus" közkiadások aránya Magyarországon alacsonyabb. (Például 1985-ben Írországban a bruttó hazai termék 7,5 százalékát fordították egészségügyi célokra, míg Magyarországon csak 2,7 százalékát.) Társadalombiztosítási kiadásaink aránya is alacsonyabb volt az ír aránynál — 15,2, illetve 13,7 százalék —, bár itt kisebb a hátrányunk. A két ország oktatási kiadásaiban ismét tetemes a különbség az írek javára: 6,8, illetőleg 4,4 százalék az ír, illetve a magyar kiadások részesedése a GDP-ből. Ez a különbség a (nappali tagozatos) egyetemi és főiskolai hallgatók magasabb írországi arányában is megmutatkozik: az ezer lakosra jutó beiratkozottak aránya a nyolcvanas évek elején Magyarországon 9 és 10 közé esett, Írországban pedig 17 és 18 közé. (Igaz, hogy az esti és a le-

5. sz. táblázat

A fontosabb külkereskedelmi mutatók alakulása

Mutatók	Időszak	Írország	Magyarország
		adatai	
Cserearányok (1975=100)	1980	89,7	96,6
	1985	95,7	88,6
	1986	99,8	85,4
Importvolumen-index (1980=100)	1981	101,7	100,2
	1982	98,5	100,1
	1983	103,1	104,1
	1984	113,4	104,2
	1985	116,6	105,4
	1986	120,1	107,6
Exportvolumen-index (1980=100)	1981	102,0	102,6
	1982	107,6	110,1
	1983	118,8	120,5
	1984	138,4	127,4
	1985	147,7	127,1
	1986	153,6	124,3

velező hallgatók aránya nálunk magasabb, de általános vélemény szerint ez utóbbiak diplomája nem mindenben egyenértékű a „nappali" végzettséggel.) Említésre méltó, hogy ez számokban nem tükröződő, de az oktatás színvonalát jellemző körülmény —, ahol csak lehetséges, az ír egyetemi szigorlatokon angol vendégprofesszorok vizsgáztatnak, biztosítva az ír egyetemi diploma egyenrangúságát a világszerte kiemelkedő színvonalúnak elismert angollal.

Végezetül még egy fontos mutatót kell megemlíteni. Az élveszületések arányszáma ezer lakosra vetítve hazánkban a nyolcvanas évek elején 9 és 10 között mozgott, ami — a magas halandóság mellett — a lakosság lassú csökkenéséhez vezet. Írországban e mutató ugyanebben az időszakban 19 és 20 közé esett, ami a népesség gyors szaporodását eredményezte; igaz, hogy a lakosság száma e gyarapodás ellenére is csak napjainkban éri el a múlt század közepének szintjét. (Mint ismeretes, az ír népesség az elmúlt évszázadban az éhínségek, a politikai elnyomás és a gazdasági kizsákmányolás, valamint a nagyarányú emigráció következtében csappant meg ily mértékben.)

6. sz. táblázat

Adóbevétel a GNP (GDP) százalékában

Ország	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Írország	30,5	32,7	35,0	36,7	36,6	37,1
Magyarország	54,3	52,7	56,7	56,4	55,0	56,8

Válaszúton az ír gazdaság

A magyar és az ír gazdaság hasonlóságainak és különbségeinek rövid taglalása után tekintsük át az ír gazdaság problémáit, és a kibontakozás legjárhatóbb útját kereső szakértők javaslatait.* Bár e tárgyban az ír közgazdászok körében eltérő vélemények keringenek, megragadhatók nézeteik fontosabb közös vonásai:

* Az itt következő áttekintés a szerző ír közgazdászokkal folytatott konzultációinak summázata.

— Az eddigi tapasztalatok szerint a világpiaci konjunktúra alakulása nincs közvetlen hatással az ír gazdaságra. Hullámvölgyei nem vezetnek okvetlenül recesszióhoz, mint ahogyan megélénkülése sem vált ki kedvező irányú változásokat. Ez a tény feltehetőleg az ír gazdaság kis méreteivel, csekély világgazdasági jelentőségével magyarázható. A viszonylagos függetlenséget általánosságban előnynek tekintik, a jelen helyzetben azonban ez arra vezet, hogy az ír gazdaság két legfőbb gondja, a nagyfokú munkanélküliség és a fokozódó külső eladósodás nem oldódhat meg „magától", spontán folyamatok eredményeképpen — még akkor sem, ha a közeli néhány évben a világgazdaságban (s az Európai Gazdasági Közösségen belül is) kismértékű megélénkülés prognosztizálható.

— A hatékonyság javulása mindenképpen *conditio sine qua non*, ami viszont elképzelhetetlen az új, élenjáró „húzóágazatok" térnyerése nélkül. Az 1980 és 1985 közötti évek ír fejlődésének tapasztalatai azonban azt bizonyítják, hogy e térnyerés *módja* sem mellékes. Az ír feldolgozó iparban végbement nagymértékű szerkezetátalakulás ugyanis önmagában nem bizonyult elegendőnek a gazdaság számos gondjának megoldására.

Ebben az időszakban például a vegyipar és a műszeripar termelése mintegy évi 11 százalékkal, az irodai berendezések gyártása (ide tartoznak a különféle számítógépek és alkatrészeik, tartozékaik) 35 (!) százalékkal növekedett. Az egyéb gépipari termelés eközben stagnált, az élelmiszeripar kibocsátása csak igen szerény mértékben (1—3 százalékkal) növekedett, a többi feldolgozóipari ágazat teljesítménye pedig éppenséggel csökkent; — legnagyobb mértékben a textil- és a faipar (évi átlagban több mint három százalékkal). De ez a lassúnak nem mondható szerkezetváltozás úgy ment végbe, hogy egyfelől a megizmosodott „húzóágazatok" viszonylag kevés — bár igen képzett — munkaerőt foglalkoztatnak, másfelől pedig az ott keletkezett profit zömét az e területeken kulcsszerepet játszó külföldi vállalkozások repatriálják. Jelenlétük ráadásul nem túl szilárd. A külföldi vállalkozók ugyanis nagyrészt azért fektették be tőkéjüket Írországban, mert a viszonylag olcsó helyi munkaerőre támaszkodva, írországi vállalatok létrehozásával kívántak behatolni az EK „védősáncai" mögé. Ha azonban e reményükben valamely okból csalatkozni voltak kénytelenek, vagy ha a konjunktúra alakulása másutt kedvezőbb profitlehetőségeket kínált, sok esetben fogták a sátorfájukat, és odébbálltak. Ráadásul az ír tőke egy része is külföldön kereste „boldogulását", azaz értékesülését.

Arra már korábban utaltam, hogy az előbb leírt gyakorlat csak a kereskedelmi mérleg aktívumának biztosításához volt elegendő, de a fizetési mérleg deficites maradt. Nem bizonyult azonban hatásosnak a munkanélküliség növekedésének megfékezésében sem. 1986 októberében a munkanélküliek száma meghaladta a 230 ezret; több mint kétszer annyian voltak, mint hat évvel azelőtt. Kétharmaduk fél évnél, csaknem ötven százalékuk egy évnél régebben volt már munka nélkül; egyharmaduk pedig 25 év alatti fiatal. 1986 végén a gazdaságilag aktív korú népességnek mintegy 1/8-a volt munkanélküli, annak ellenére, hogy a nyolcvanas évek első felében — nettó módon számítva, tehát a visszatelepülők számát az emigrálókéból levonva — csaknem 75 ezer fő, az aktív keresők mintegy öt százaléka keresett külföldön (főleg angol nyelvterületen) munkát. (Valamennyi szakmából és foglalkozásból éppen a legmagasabban kvalifikáltak, vagyis a munkanélküliségtől legkevésbé fenyegetettek távoztak.)

A kivezető utat az ír közgazdászok a „bennszülött" tőke nagyobb szerepvállalásában látják. Ez két pillérre támaszkodhat: egyrészt általában a felhalmozást kellene fokozni, másrészt pedig vonzóbbá kellene tenni a hazai beruházást. Ír kutatók véleménye szerint különösen a jó (nemzetgazdasági) rezsiviselő képességű, viszonylag egyszerű technológiájú tömegtermékek gyártása kínál kedvező lehetőségeket. Ez sok esetben egyúttal hatékony importhelyettesítést is eredményezhetne.

— A felhalmozás aránya a hetvenes évek második, illetőleg a nyolcvanas évek első felében (piaci folyó árakon számítva) elérte a bruttó nemzeti termék 25—30 százalékát — nagyjában-egészében tehát megegyezett a magyarországi arányokkal. S hogy egy közepesen fejlett kis országban még ez az arány sem elegendő, azt az ír példa is bizonyítja. De hogy a tőkeimport nem problémamentes — még a működő tőke importja sem —, arról ugyancsak meggyőznek az imént bemutatott ír tapasztalatok.

Éppen ezek tükrében gyaníthatjuk, hogy az Írországban tervbe vett adócsökkentés nem feltétlenül lesz képes javítani a helyzeten. A felhalmozás aránya valószínűleg még akkor sem növelhető érdemlegesen, ha a nyereség nagyobb hányada marad a vállalatoknál. Egyébként is — mint azt a marxi újratermelési sémák jól mutatják — a felhalmozás és a fogyasztás aránya nem változtatható meg önkényesen, hiszen ezek egymást tételezik.

A mind a hatékonyság növeléséhez, mind a munkanélküliség csökkentéséhez olyannyira szükséges beruházási többlet ezért inkább remélhető az ír tőke otthon tartásától, mint a felhalmozási arány növelésétől.* A világszínvonalhoz képest is jól képzettnek minősülő ír munkaerő — melynek elitjét mindenütt szívesen látják — reményt nyújt arra, hogy a beruházások hatékonyan működhetnek majd. Nem mellőzhető azonban a kormányzati támogatás: a „szabályok adta lehetőségek" közötti adókedvezmények nyújtása, a kutató-fejlesztő-marketing tevékenység pénzügyi támogatása sem. Ennél tovább egy fejlett tőkésország nem akar és nem tud menni, hiszen az uralkodó gazdaságfilozófia szerint a versenyképesség elérése-megtartása a vállalkozók, nem pedig az állam feladata.

— E gondolatkörhöz jól igazodik a javasolt devizapolitika is. Az ír közgazdászok ellenzik a valuta konjunktúrajavító célú leértékelését. (Az inflációs ráták különbségének árfolyampolitikai eszközökkel történő „kiegyenlítése" természetesen nem kerülhető el, de ez szükség szerint felértékelés is lehet(ne).) A konjunkturális indíttatású árfolyam-leértékelés ugyanis anélkül növeli a kedvezményezett vállalatok nyereségét, hogy azok a hatékonyság javítására, a versenyképességük fokozására kényszerülnének; amellett pedig védelmet nyújt az importverseny ellen, nem is szólva inflációt gerjesztő mellékhatásáról. Véleményük szerint az árfolyamnak a vásárlóerő-paritáshoz kell igazodnia, melytől csak a fizetési mérleg pozíciójának kereslet-kínálati hatása térítheti el: az ún. egyensúlyi árfolyamot tartják tehát célszerűnek, ez szolgálja szerintük legjobban a gazdasági döntésekhez szükséges tisztánlátást is.

— Ha a felhalmozás aránya nem növelhető, akkor csak a növekedés gyorsítása lehet a kiút, mert ez biztosíthatja a többlettőkét. E megoldást választva ugyanakkor — legalábbis átmenetileg — vállalni kell az adósság abszolút összegének növekedését is — ügyelve arra, hogy azért a külső adósság és a nemzeti teljesítmény (GDP) aránya ne romoljon. (Ez az arány az ír gazdaságban a nyolcvanas évek elején hullámzott, de egyszer sem haladta meg a nettó nemzeti termék öt százalékát, vagyis hasonló volt a magyar szinthez.)

Nyilvánvaló, hogy ennek az útnak a vállalására csak kedvező hitel- és törlesztési feltételek esetén van reális lehetőség. Aligha vitatható, hogy erre egy — konvertibilis valutával rendelkező — EK-tagnak jobbak az esélyei, mint egy KGST-tagországnak. De még a jobb esélyek ismeretében is csak akkor ésszerű e döntés, ha hosszabb távon az adósság abszolút csökkenése is várható. Ez Írország esetében, — amely a nemzetközi munkamegosztásba a komparatív előnyök kihasználása és a komparatív hátrányok elkerülése alapján bekapcsolódott, liberális külgazdasági politikát folytató ország, — valószínűsíthető.

— A potenciális felhalmozási többletnek „helyet csináló" adócsökkentés természetesen nem valósítható meg a közkiadások csökkentése nélkül. Tekintettel arra, hogy Írország semleges, katonai tömbhöz nem tartozó ország, az amúgy is minimális hadikiadások csökkentésével csak csekély megtakarítást érhet el. Az állam gazdasági kiadásai sem csökkenthetők jelentős mértékben, mivel az állam és a gazdaság szférái Írországban élesen szétválnak. Igaz, hogy az állami szektor nagysága, súlya jelentékeny a termelésben, s tény az is, hogy sokan és joggal kifogásolják, hogy az állami szektor nem eléggé jövedelmezően működik. Mindazonáltal az ír állami szektornak nincs szüksége az adófizetők pénzéből származó támogatásra. (Kivéve azokat a juttatásokat, amelyek célja jó gazdasági környezet teremtése, de ezek összegszerűen nem számottevőek, és minden — állami és nem állami — vállalkozás igényt tarthat rájuk.) A lakásépítés támogatását célzó, vagy a szociális, oktatási, egészségügyi kiadások csökkentését a közvéleménnyel nem lehetne elfogadtatni. A dolog természetéből következően tehát elsősorban az igazgatási költségek terén érhető el megtakarítás, az adminisztráció ésszerűsítése révén.

A közigazgatási munka racionalizálása annál is inkább elképzelhető, mert itt az informatika térhódítása úgy növeli a hatékonyságot, hogy közben a ráfordítások is csökkennek. A közigazgatási informatika terjedését segíti, hogy az elmúlt évtizedben — igaz, részben a külső adósság növelése árán — más infrastrukturális létesítményekkel együtt Írországban korszerű, a jövő igényeit is figyelembe vevő távközlési hálózat épült ki; ez a szféra egyike a legkorszerűbbeknek a világon.

Az adózás mértékének csökkentésén túl a tervezett adóreform másik jellemzője az eddiginél következetesebb semlegesség lenne. Arra törekszenek, hogy a realizált jövede-

* A beruházások — mint az EK más országaiban — Írországban sem esnek többletértékadó alá, mivel vélelmezett gazdaságélénkítő tényezők.

lem minden egysége közel azonos terhet viseljen, bárki legyen is a jövedelem tulajdonosa (vállalat, egyén stb.), és bármely forrásból származzék is a jövedelem. Céljukat a többi között az adórendszer szelektív elemeinek, az adópreferenciáknak és -diszpreferenciáknak a háttérbe szorításával kívánják elérni, ami azonkívül, hogy egyszerűbbé teszi a rendszert, szorosabbra fűzi a teljesítmény és a jövedelem kapcsolatát. Az adóreform tehát — az ír közgazdászok véleménye szerint — nemcsak egyfajta sajátos „(adó)törvény előtti egyenlőséget" hoz majd magával (amit az egész társadalom számára hasznosnak tartanak), hanem növeli a versenyképességet is azáltal, hogy a többletteljesítményből származó többletjövedelmet nem sújtja semmiféle progresszióval. Azt remélik, hogy — bár közvetetten — ez is nagyobb teljesítményekre sarkallja majd az ír gazdaságot.

— Írország az iparosodás után is jelentős mezőgazdasági szektorral rendelkező ország maradt. Legfontosabb mezőgazdasági ág a legelőgazdálkodás. Napjainkban az ír agrárpolitika is átalakulás előtt áll, megújulásra kényszerül. Annál is inkább, mert az előrejelzések a fizetőképes belső és külső kereslet további (viszonylagos) csökkenése következtében az árak további (abszolút) csökkenésével számolnak, míg a költségtényezők árnövekedése nem zárható ki. Az agrárközgazdászok szerint ilyen körülmények között a termelés szinten tartása (esetleg kismértékű csökkentése) kívánatos, szigorúbb költséggazdálkodással egybekötve. (Ez természetes is, hiszen ha a fajlagos árbevétel nem növelhető, a jövedelem szinten tartása és/vagy növelése csak az önköltség csökkentésével képzelhető el.) Valószínű, hogy az EK várhatóan újraformálódó közös agrárpolitikája és támogatási rendszere is ezt az irányzatot fogja támogatni. A gyors előrehaladást azonban Írországban hátráltatja az, hogy a felszabaduló munkásokat más szektor nem képes felvenni, így azok a munkanélküliek, az emigránsok vagy elszegényedők számát fogják növelni.

Ez azonban nemcsak a mezőgazdaság problémája Írországban, hanem általános társadalmi-gazdasági probléma, mely csak átfogó intézkedésekkel rendezhető.

Következtetések

Az ír gazdaság problémái — a magyaréhoz hasonlóan — nem írhatók teljes egészükben egyedi sajátosságok számlájára. Kialakulásukban és fennmaradásukban bizonyosan közrejátszanak „különös" (például közepesen fejlett kis országokra közösen jellemző) és „általános" (például a világgazdasági konjunktúra alakulására visszavezethető) tényezők is. Ezek közül főként a „különös" sajátosságoknak tulajdonítok nagy fontosságot, hiszen Wallerstein osztályozása szerint mind hazánk, mind Írország az ún. félperifériához sorolható. A tőkehiány és a súlyos külső eladósodottság kialakulásában — amint más anomáliákéban, fejlődési rendellenességekében is — ennek valószínűleg jelentős a szerepe.

Ha sok közös vonással bírunk is, különbözünk abból a szempontból, hogy mik a kilátásaink, amint abból a szempontból is, hogy mekkora árat kell majd fizetnünk jelenlegi gondjaink leküzdéséért. Bár most a két ország közel azonos helyzetben van, a jövőt illetően Írország pozíciói tűnnek jobbnak. Gazdaságpolitikája inkább jövőorientált, a megvalósult emberi beruházások, a kiépült infrastruktúra több reményt nyújt a kibontakozásra, mint nálunk. Hazánk mai nemzetközi pozíciója inkább a múlt eredményein nyugszik, s helyezésünket *csak* egy megújult, a „rövid távot" kevésbé preferáló gazdaságpolitikával tarthatnánk meg.

Múltbeli sikereink adta tartalékaink egy időre még elegendőnek látszanak, de gazdasági-társadalmi reformok, fordulat nélkül félő, hogy lejjebb csúszunk a nemzetek láthatatlan, de annál inkább érzékelt és számon tartott ranglistáján.

Szira Tamás

Szira Tamás kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Предписывать или описывать?

Шандор Ковач

Вслед за периодом, когда предписываются общие принципы руководства, когда оперируют материалами, основанными на отдельных случаях, а акцент делается на частичных познаниях функционального характера, исследователи стремятся обосновать теорию по руководству и управлению на эмпирических исследованиях, служащих меркой работы руководителей. Статья знакомит с наиболее важными в международном отношении результатами (работы Минтцберга и Коттера) и опытом венгерских исследований, базирующихся на этих результатах и внедряющих методы структурного наблюдения. Констатируется, что в противовес предложениям Байоля стиль поведения венгерских руководителей, данные, описывающие деятельность руководства в ее существенном варианте, по сути дела, указывают на абсолютную ориентацию касательно установления контактов, на высокую вербальную коммуникацию и этим самым на доминирующий характер вживания в структуру власти и стремления к ней приспособиться. Поэтому, только принимая во внимание окружение предприятий в политическом плане и с учетом власти, можно объяснить деятельность руководителей, а не в соответствии со схемами стерильных функций. В основе руководства и управления заложена политическая функция.

Тенденции сбязи накопления капитала и мирового рынока

Тамаш Кардош

В своей работе автор исследует конъюнктурные колебания и взаимозависимости в рамках внешней торговли в двух плоскостях: с теоретической точки зрения и в фокусе статистических данных. В критическом поле зрения автора оказывается представление национального дохода, даваемое кейнесианистами как величина, зависящая от факторов в рамках внешней торговли, а также теория мультипликатора экспорта. В соответствии с его утверждением (будто увеличение экспорта индуцирует приращение национального дохода, превыщающее самое себя), формирование экспорта значительно больше сказывается на уровне производства, чем излишки экспорта. Этот тезис, однако, никак не стыкуется ни с теорией, ни с практикой при их опробировании. Одновременно своими критическими замечаниями автор касается также и утверждений, относящихся к Калецки. Он указывает на то, что при посредничестве внешней торговли профит может быть и увеличен, если торговый баланс находится в равновесии, т. е. по мере того как расширение экспорта создает дополнительные возможности для накопления капитала. Тем самым автор доказывает что условием поспеднего является то, чтобы расширение рынка превышало рост, что возможно только при все более возрастающем ассигновании иностранных займов.

Из статистического анализа становится ясно, что такого рода экспансия кредита может быть представлена не только с теоретической точки зрения: развитые капиталистические страны в интересах обеспечения накопления капитала, абсолютно необходимого для стабилизации воспроизводства (особенно со второй половины 1960-х годов), использовали данную возможность. Однако экспорт, расширявшийся быстрее увеличения производства, в конце концов не привел к повышению темпа экономического роста. Это также не могло уравновесить игравшие доминирующее значения влияния, ведущие к ухудшению конъюнктуры внутренних противоречих воспроизводства капитала, однако тем самым противоречия были перенесены на мировое хозяйство в целом. Таким образом, подъем, который был финансирован займами, предназначенными для увеличения экспорта, служит подтверждением того, что уменьшается предрасположенность мирового хозяйства к кризису; в то же время тип кризиса другого типа порождает цикл классического кризиса.

Увеличение потребления, задержка с его развитием и регулированием

Миклош Банаи—Бела Лукач

Авторы исследуют результаты принципа максимального потребления в элементарной модели Харрода—Домара. Основные результаты приводятся ниже. Для заданного планового периода максимальное потребление является частью монотонно сокращающихся во времени капитальных вложений. Уравнения, определяющие часть капитальных вложений, могут быть получены на основе формальных зависимостей Euler—Lagrange, и уже в конце планового периода они должны быть представлены количеством импульсного типа. На таким образом определенном участке потребление, естественно, доминирует над оптимумом, который может быть достигнут за счет постоянной части (доли) капитальных вложений; различие же не является результатом того, что капитал был прожит, и (по меньшей мере, в данной модели) могут быть найдены стратегии капитальных вложений, которые приведут к еще большему потреблению и еще большему капиталу в итоге, чем самая лучшая равномерная инвестиция.

Расчет модели, произведенный нами, показывает, что стратегия, в которой потребление доводится до оптимальных размеров, в результате приводит к большему динамизму, чем в случае, когда предпочтение отдается его увеличению.

Критическая оценка венгерской системы налогообложения личных доходов на основе опыта в международном аспекте

Юдит Гара

Автор рассматривает опыт развитых капиталистических государств, накопленный ими в плане налогообложения, на основе опыта в международном аспекте. Особое внимание он концентрирует на степени налогообложения личных доходов по сравнению с GDP и общим доходом, далее, на системах налогообложения, существующих в различных странах и, разумеется, отличающихся друг от друга, а также на тех влияниях, которые они оказывают на общественную и экономическую сферы. Рисует картину самых что ни на есть «свежих» последствий, сопутствующих налогообложению личных доходов: значительное снижение по прогрессивному принципу, сокращение числа ключевых норм и спектров в ведущих капиталистических странах.

Цель проникновенного анализа с международных позиций, с одной стороны, заключается во внедрении сравнительного принципа в венгерскую систему налогообложения личных доходов. Благодаря этому, среди прочего, выясняется, что в Венгрии граница дохода, не подлежащего налогообложению, сравнительно высока, однако ключевая норма первого диапазона и степени прогрессивности и, таким образом, маргинальная (находящаяся в т. н. пограничной зоне) ключевая норма в «поле», сложившемся в мировом масштабе, также относится к числу исключительно высоких.

С другой стороны, автор высказывает свои личные соображения, носящие характер предложения, относительно дальнейшего совершенствования в Венгрии системы налогообложения личных доходов с учетом опыта, накопленного за рубежом. Он делает акцент на том, что в первую очередь желательно взять курс на наращивание и сосредоточение внимания на семейных обстоятельствах. Он предлагает разделение доходов, а также вычет из налога, подлежащего уплате, в качестве льгот целевого назначения, которые будут предоставляться с учетом семейного положения, причем таким образом, что льготы в отношении налогов, не использованные одним из кормильцев в семье, могут быть вычтены из налогов другого кормильца, точнее говоря, если льготная сумма превышает налог, подлежащий выплате, тогда разница, иными словами, сумма в целом приходилась бы на долю выплачивающего налог, а при углубленном подходе к вопросу, фактически имеется в виду гражданин, доходы которого не подлежат обложению налогами.

Главная цель предложений автора заключается в том, чтобы согласовать, свести в единое целое точки зрения, касающиеся налогообложения личных доходов и общественной политики, тем самым может быть достигнуто снижение того влияния налоговой системы, которое как бы «стимулирует» топтание на месте производительности труда, выработки или ведет к их снижению.

Реформы цен, заработных плат и налогов, а также то, что скрывается за их кулисами

Донат Бонифферт

Экономическое развитие в Венгрии в 80-е годы неоднократно подрывали различные рода серьезные изменения в сфере регулирования систем цен, заработных плат и налогообложения, которые имели место в 1980, 1983, 1985 и 1988 годах. Внезапное замедление экономического роста, а точнее, экономический регресс всегда наступал в те годы, когда эти названные «реформой» изменения находились на завершающем этапе.

В ходе крупных изменений, касавшихся систем регулирования цен, заработных плат и налогообложения, приходилось частично возвращаться к решениям, внедрявшимся в практику еще ранее; при этом вводились конструкции, гораздо более слабые во всех отношениях, чем прежние. Эти изменения зачастую не представляли собой настоящего шага вперед по пути совершенствования системы регулирования хозяйственного механизма; они скорее служили повышению престижа отдельных ведомств или высших инстанций, расширению входивших в их сферу действия задач.

Истинная реформа, предусматривающая развитие организации управления предприятиями, банковской системы, системы организации общества, правительственного управления, рано или поздно вывела бы экономику из того положения, в котором она находится в настоящее время, если бы «реформы» цен, заработных плат и налогов не вклинивались бы постоянно в этот процесс. Если не удастся создать препоны на пути указанных «реформ», есть все основания для опасений, что реформа в Венгрии к началу 1990 годов сведет сама себя на нет.

Можно, но кому! — финансовая инновация в рыночном социализме?

Тибор Лишка

В статье Доменико Марио Нути, опубликованной в 4-м номере журнала «Кэзгаздашаги Семле» (Экономическое обозрение), предлагается осуществлять в лестничном порядке инновацию социалистических систем сегодняшней Восточной Европы в интересах того, чтобы эти системы, преодолевающие кризис, без непосредственного ущемления ограничений, которые они воздвигли вокруг себя (в первую очередь имеются в виду идеологического толка), смогли идти по пути формирования социалистического рыночного хозяйства.

В данной статье Тибор Лишка, создатель теории социализма с предпринимательским уклоном и собственной методологии экспериментального характера, развивает далее предложения Нути, вступая одновременно в полемику с ним по ряду пунктов.

Лишка считает, что их стратегические цели полностью совпадают. Наряду с этим, он отдает дань признания критическому стилю Нути, носящему беспристрастную и трезвую направленность. Однако Лишка не закрывает глаза на то, что у них есть серьезные расхождения по вопросам тактики. Метод, когда в интересах реализации на деле «революционной реформы» с рыночной ориентацией уже на этапе ее внедрения мы делаем серьезные уступки, Тибор Лишка не считает ведущим к поставленной цели. Он ссылается на путь, пройденный венгерской реформой в течение нескольких десятилетий, когда был взят на вооружение точно такой метод, в итоге, а также вплоть до настоящего времени обнаруживающий свою безрезультатность и в некоторой степени даже несостоятельность. Лишка относит к существенному отклонению и тот момент, когда Нути под знаком приспособляемости к реальной действительности вместо создания личной общественной собственности предлагает одну из форм системы аренды (найма). По его мнению, это — уже излишняя крайность, уступка, извращающая суть дела.

Тибор Лишка предлагает, чтобы и в Венгрии, и за рубежом был предпринят ряд исследований, в рамках которых были бы разработаны формы социализма с элементами предпринимательского характера и оценена бы их жизнеспособность. По свидетельству автора статьи, способы претворения их в жизнь, само собой разумеется, будут иметь сугубо своеобразный и многоликий характер, но суть их останется непоколебимой: вместо произвола частных собственников и пагубной гегемонии (власти) индивидуализма бюрократов необходимо предоставить право использования общественной собственности тем, кто мог бы на предпринимательской основе ответственно и с наилучшей выгодой использовать эти блага. Лиц, на которых может быть возложена предпринимательская деятельность или от которых ждут такого рода активности, нужно, однако, не назначать сверху, не избирать снизу никоим образом. В социалистическом обществе лица с предпри-

нимательской жилкой могли бы в какой-либо форме (без каких бы то ни было исключений и ограничений) предложения более высокой цены или «ответственного» предложения, содержащего рекомендацию себя в качестве кандидата на это место, могли бы получать доступ к этим благам.

Тибор Лишка останавливается на том, что, поскольку в Венгрии на пути свободного предпринимательства в прошедшие годы были поставлены определенные препоны, такое экспериментаторство по исследованию рыночного социализма — именно в сотрудничестве с Д. М. Нути — ведется сейчас в Италии. На основе приближения противоположных концепций, безусловно, удастся сформировать в синтетическом единстве убедительные жизнеспособные теоретическое и практическое учения.

SUMMARY OF THE ARTICLES

The road of management theory: approximation of practice

Sándor Kovács

After the era prescribing general management principles, operating with case studies and emphasizing functional partial pieces of knowledge, researchers wish to base management theory on empirical researches assessing the work of managers. The article reviews the most important international results (the works of Mintzberg and Kotter) and the experiences of Hungarian investigations relying on them—which apply the method of structured observation. The author states that, as against the recommendations of Fayol, the behaviour of Hungarian managers, the data describing actual managerial activity show high verbal communication and strong orientation towards relations, and, with this, dominant efforts at fitting into and adjusting to the power structure. This is why the managerial activity can only be described by paying attention to the political and power environment of enterprise management, and not according to sterile schemes of functions. Management is basically a political function.

Tendencies in the relationship between capital accumulation and the world market

Tamás Kardos

The author examines the interrelations between business fluctuations and foreign trade on two planes: theoretically and as reflected by statistical data. He criticises the Keynesian description of national income depending on foreign trade, the export multiplier theory. According to it, since the growth of export induces an increment of national income exceeding its own size, the development of export has a bigger impact on the level of production than the export surplus. But this thesis does not stand the proof of either theory or practice. At the same time, the author also makes critical remarks on Kalecki's relevant statements. He points out that through foreign trade profit can also be increased if the balance of trade is in equilibrium, provided that the expansion of exports creates additional possibilities for capital accumulation. Nevertheless, the author also proves that a precondition of the latter is that the expansion of world market should exceed the growth of production, which is only possible by means of continuously growing foreign credits.

It turns out from the statistical analysis that such kind of credit expansion is not only theoretically conceivable: for securing the stability of capital accumulation unavoidably necessary for the stabilization of reproduction the capitalist countries availed themselves of this possibility, particularly from the second half of the sixties. But the export growing faster than output did not finally lead to a higher rate of economic growth. It could not, namely, counterbalance the impacts of the internal contradictions of capitalist reproduction which led to a deterioration of business, but transferred these contradictions to the whole of world economy. Thus, although the credit-financed export upswing mitigates the propensity of capitalist economy to crises, the classical crisis cycle is being replaced by a new kind of crisis.

Increase of consumption, delays from gestation and regulation

Miklós Banai–Béla Lukács

Consequences of the principle of maximal consumption are investigated for a simple Harrod–Domar model economic system. The main results are as follows. For a given planning period the maximal consumption belongs to an investment rate monotonously decreasing in time. The evolution equations are isomorphic to the Euler-Lagrange equations of mechanics; in addition a momentum-like quantity must vanish at the end of the period. The consumption, of course, dominates that of the optimal constant investment, the difference is not the consequence of eating up the capital, and, at least in the present model, one can find investment strategies leading to higher consumption *and* higher final capital than for the best constant investment.

Our model calculation indicates that a strategy optimising *consumption* leads to more dynamism than those preferring *increase* directly.

Critique of the Hungarian personal income tax system in the light of international experience

Judit Gara

Relying on international experience the authoress surveys the practice of personal income taxation in developed capitalist countries. She compares the revenue from personal income tax to the GDP and total income, the personal income taxation systems differing by countries, as well as the social and economic impacts. The article reviews the latest developments in personal income taxation; the significant moderation of progressiveness, and reduction of the number of rates and brackets in the leading capitalist countries.

One of the aims of the international reviews is to find the place of the Hungarian system of personal income taxation in the international comparison. It turns out, among other things, that the tax-free zone is relatively high in Hungary, but the rate of the first bracket and the extent of progression, thus also the marginal rate, are expressly high by international comparison.

The authoress also makes a proposal to improve the Hungarian system of income taxation by taking into account the international lessons. Above all, it is necessary, in her opinion, to take family circumstances better into account. She proposes that a system of income division be applicable, and that family-allowances should be deductible from the tax payable, in such a manner that the favour (allowance) left unutilized by one earner could be deducted from the tax to be paid by the other earner in the family. Should the tax-allowance exceed the tax payable, the taxpayer should get the difference (or the total amount).

The main goal of the proposals is to harmonize the viewpoints of personal income taxation with those of social policy, and to moderate the performance withholding impact of the taxation system.

Price, wage and tax reforms—and their backgrounds

Donát Bonifert

Economic development in Hungary was several times broken in the eighties by various changes in the price, wage control and tax systems. Such were implemented in 1980, 1983, 1985 and 1988. A sudden slowdown of economic growth and even a decline always occurred in precisely those years when these changes, called reform, took place.

In the course of the major changes in the price, wage control and tax systems in some cases earlier used solutions were brought back or constructions more unfavourable than the previous ones were introduced. Frequently, these changes did not amount to any progress in the economic regulation system, they rather served to increase the prestige or tasks of some office or higher authority.

A genuine reform—involving the development of enterprise management, the banking system, the system of association, the organization of government management—would sooner or later move the economy from its present state and start it on the road of development, if the repeated price, wage control and tax „reforms" did not break this process. Insofar as this cannot be forestalled, it may be feared that the Hungarian reform exhausts itself by the early nineties.

It is possible—but is it necessary?—financial innovation in socialism?

Tibor Liska

In No. 4, 1988 of this periodical Domenico Mario Nuti advocated a gradual innovation of the present-day socialist systems in the interest that the systems struggling with crisis could make steps towards a socialist market economy without violating the—first of all ideological—fences they had built around themselves.

In this article Tibor Liska, creator of the theory and experimental methodology of entrepreneurial socialism further develops Nuti's proposals, while taking issue at a few points.

Liska is of the opinion that the strategic goals are identical. He has great respect for the objective and cool critical style of Nuti. But he thinks that they do not agree in tactical matters. Tibor Liska deems inexpedient the method whereby, in the interest of the reality of the market-oriented "revolutionary reform", big concessions should be made in the period of introduction. He refers to the road covered by the Hungarian reform through several decades, which proved unsuccessful with this method till our days. He also considers it an essential deviation that Nuti, under the sign of adjusting to realities, proposes a kind of leasing system instead of creating personal-social property. In his opinion this is an exaggerated concession, distorting the substance.

Liska proposes to start, in Hungary and abroad, as many experiments as possible, in the framework of which the diverse forms of entrepreneurial socialism would be worked ont and their viability assessed. According to the author, the forms of implementation will be necessarily individual and diverse, but the substance the same: instead of the wilfulness of private property and the even more harmful autarchy of bureaucrats, the right of utilizing public property should be given to those who take responsibility for their best use. These entrepreneurs cannot be appointed from above, nor elected from below. The socialist entrepreneurs can obtain these goods only through some form of bidding (auctioning) by a "responsible self-appointment".

At the end of his article, Tibor Liska refers to the fact that, since free experimenting has been prevented in Hungary in past years, now attempts are made in Italy with market socialism—precisely in cooperation with D. N. Nuti. From their differing approaches, in all certainty, a strong, viable theoretical and practical synthesis will emerge.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, ноябрь 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Шандор Ковач: Предписывать или описывать? 1281

Тамаш Кардош: Тенденции связи накопления капитала мирового рынка 1293

Миклош Банаи—Бела Лукач: Увеличение потребления, задержка с его развитием и регулированием 1307

Юдит Гара: Критическая оценка венгерской системы налогообложения личных доходов на основе опыта в международном аспекте 1329

Донат Бонифферт: Реформы цен, заработных плат и налогов, а также то, что скрывается за их кулисами 1342

ДИСКУССИЯ

Тибор Лишка: Можно, но кому! — финансовая инновация в рыночном социализме? 1358

Направления в отношении цен на мировом и внутреннем рынках заготовок алюминия *(Петер Керестеш—Ласлонэ Мештер)* 1371

ОБЗОР

Оливье Бертран: Сильные и слабые места в экономике Южной Кореи и Японии с позиций Западной Европы 1379

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Ирландия: привлекательные моменты и выборы *(Тамаш Сира)* 1391

Краткое содержание статей на русском и английском языках 1398

Közgazdasági Szemle

XXXV. ÉVFOLYAM 1988. DECEMBER HU ISSN 0023—4346

TARDOS MÁRTON
A tulajdon

RUMEN DOBRINSKY
Nyitott tervgazdaságok makromodelljei

RÁCZ MARGIT
Tézisek a magyar számítástechnikai kutatóintézetek nemzetközi versenyképességéről

TÖRÖK ÁDÁM
Érdekcsoportok és fejlődési anomáliák a magyar mikroelektronikai alkatrészgyártásban

VÁRI ANNA—VECSENYI JÁNOS
Választhatunk?

DOMENICO MARIO NUTI
Egy szövetkezeti pénzintézet tervezete

PIRITYI OTTÓ
A magyar gazdaság dinamizálása és a reform

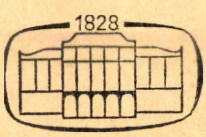

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
Andorka Rudolf, Augusztinovics Mária, Becsky György, Bognár József, Csáki Csaba, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Falusné Szikra Katalin, Fekete Ferenc, Hetényi István, Kemenes Ernő, Kornai János, Köves András, Nagy Lajos, Nagy Tamás, Nyers Rezső (elnök), Sipos Aladár, Szabó Kálmán, Szabó Katalin (főszerkesztő), Szamuely László, Veress Péter, Zsarnóczai Sándor

Közgazdasági Szemle, XXXV. évfolyam, 1988. december

TARTALOM

Tardos Márton: A tulajdon 1405

Rumen Dobrinsky: Nyitott tervgazdaságok makromodelljei 1424

Rácz Margit: Tézisek a magyar számítástechnikai kutatóintézetek nemzetközi versenyképességéről 1442

Török Ádám: Érdekcsoportok és fejlődési anomáliák a magyar mikroelektronikai alkatrészgyártásban 1456

Vári Anna—Vecsenyi János: Választhatunk? 1467

VITA

Domenico Mario Nuti: Egy szövetkezeti pénzintézet tervezete 1479

Pirityi Ottó: A magyar gazdaság dinamizálása és a reform 1489

A MÜSZI-jelenség *(Bazsó Csongor)* 1500

SZEMLE

Rumeliotisz Panajotisz: A kis országok alkalmazkodása a változó világgazdasági környezethez — Görögország példája 1508

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1519

A Közgazdasági Szemle 1988. évi számaiban megjelent írások jegyzéke 1526

Főszerkesztő: Szabó Katalin
Olvasószerkesztők: Csernenszky László, Tamás Tibor
Rovatvezetők: Ábel István, Balázsy Sándor, Bock Gyula, Gábor R. István, Halm Tamás, Vági Ferencné
Tervezőszerkesztő: Cs. Bánhalmi Andrea

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1405—1423. l.)

TARDOS MÁRTON

A tulajdon

A második világháború utáni gazdasági fejlődést, illetve annak fő vonalát meghatározó gazdaságpolitika napirendre tűzte a tulajdonrendszer radikális átalakítását. Ennek eszmei alapját olyan tézisek alkották, mint az, hogy „... a szocialista társadalom gazdasági rendszere a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapul. A szocialista termelési eszközök társadalmi tulajdonát a legáltalánosabban az jellemzi, hogy a javak termelése nem a társadalom egyes tagjainak, csoportjainak, hanem az egész társadalomnak az érdekében folyik...", „... az előállított termelési eszközök nem kerülhetnek magántulajdonba...", „... megszűnik a magántulajdon rendszeréből következő egyenlőtlenség" [1].

A magyar állampolgár az oktatásban, az elméleti folyóiratokban és a napi sajtóban is évtizedeken át ezekkel a tételekkel találkozott, ma viszont — nem kis meglepetésre — azt olvashatja, hogy a kormány tagjai megjelennek a tőkés gazdaság viszonyait koncentráltan tükröző, a tőkepiac szerepét ellátó intézmény, a tőzsde magyarországi megszervezésének lehetőségeivel foglalkozó konferencián [2], sőt Grósz Károly miniszterelnök, akit később pártfőtitkárnak is megválasztanak, úgy nyilatkozik, hogy „ha megteremtettük a feltételeket, akkor lesz tőzsde nálunk is" [3], sőt a mind ez ideig csak kritikai éllel, ügyészt követelő felhanggal emlegetett rózsadombi villák építéséről, a jövedelemdifferenciálódás e kétségtelen jeléről is mint pozitívumról emlékezik meg.

A reform és a tulajdonviszonyok

E bevezető után tekintsük át, milyen korszakok jellemezték a tulajdonviszonyok második világháború utáni hazai fejlődését. A változások első, a háborút közvetlenül követő irányzatára az államosítások és a szövetkezetszervezés volt a jellemző.

Az államosítások már 1946-ban elkezdődtek, majd 1947—1948-ban államosították az iparvállalatok zömét, 1949—1950-ben a kisipar és a szolgáltatási tevékenység legnagyobb része is megszűnt magántevékenység formájában működni. A mezőgazdaság ún. szocialista átalakítása 1961-ben fejeződött be.

A tulajdonviszonyok átalakítása és az új vállalatok irányítása a szovjet példát követte. A kialakuló rendszer mögött meghúzódó célokat Lenin szavaival lehet jellemezni: „A szocializmus elképzelhetetlen ... olyan tervszerű állami szervezet nélkül, amely emberek tízmillióit kötelezi arra, hogy a legszigorúbban betartsanak egy egységes szabályt a termelés és a termékelosztás terén" [4]. Ezt a szabályok és utasítások betartásán alapuló rendszert a szocializmus klasszikusai egészen a NEP bevezetéséig úgy képzelték el, hogy a népgazdaság egyetlen egységes szervezet módjára fog működni úgy, mint egy nagyvállalat vagy a posta. Az államosítások után

Tardos Márton a Pénzügykutató Rt. elnök-vezérigazgatója.

kialakult gyakorlat azonban módosította ezt az elképzelést. A vállalatok önálló jogi személyek maradtak. Önállóságuk azonban — a tervutasítások és a központi anyagelosztás miatt — lényegében csak formális volt, mivel ezek a párt- és állami hierarchiába való beilleszkedésre kényszerítették őket. A vállalatok állami tulajdona, jogi személyisége és korlátozott önállósága között meghúzódó ellentmondás kezelésére az a Venediktov által megfogalmazott — véleményem szerint nem egyértelmű — magyarázat szolgált [5], mely szerint a jogi személyiség a szocialista kollektívák státusát fejezi ki. A gazdálkodás zöme így meghatározott státusú, az egységes társadalmi hierarchia láncszemeiként működő állami vállalatokban folyt. A domináló állami vállalatok rendszerét kiegészítő szövetkezetek formálisan ugyan a tagok tulajdonát képezték, de a gyakorlatban alig különböztek az állami vállalatoktól, mivel a szövetkezeti tulajdon túlnyomó többsége oszthatatlan lett, a tagoknak a közös vagyon feletti rendelkezési jogát pedig erősen korlátozták. A vállalatok és a szövetkezetek eredményességét a kötelezően előírt terv teljesítése alapján mérték. Így az elkülönült gazdálkodói tulajdon a népgazdaságban gyakorlatilag megszűnt. Kialakult az egész népgazdaságra kiterjedő, a párt- és az állami bürokrácia által vezetett, centralizált, hierarchikusan strukturált rendszer.

1. sz. ábra

A gazdaságirányítás centralizált hierarchikus rendje

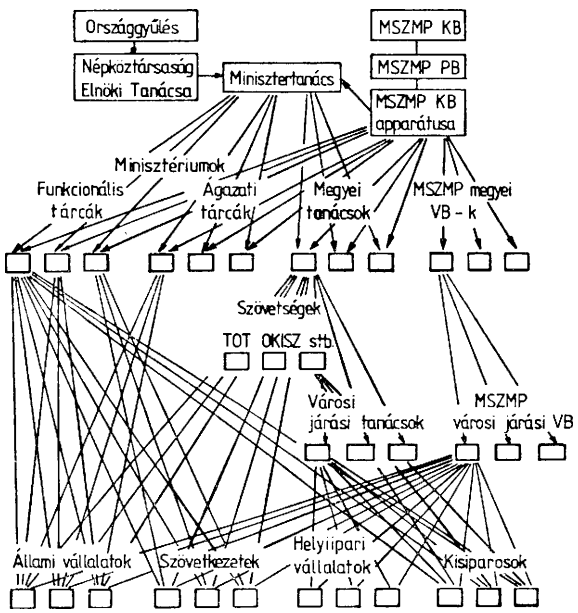

Az így strukturált gazdaságnak sikerült a gazdaság teljesítményeinek mennyiségét növelni és az alacsony jövedelmű rétegek életszínvonalát jelentős mértékben emelni. A társadalom a kialakult helyzettel mégsem volt elégedett. Az elégedetlenség még a kedvezményezett rétegek között is terjedt, mivel „a siker" nagy áldozatokat követelt. Az extenzív fejlődés nyomán a lakosság 43 százaléka helyett 48 százaléka vált ugyan foglalkoztatottá, de ehhez a nemzeti jövedelem tíz százaléka helyett gyakran annak több mint 40 százalékát kellett felhalmozni, az ország ásványivagyonával és infrastruktúrájával pedig rablógazdálkodás folyt. Leginkább azonban az zavarta az állampolgárokat, hogy a kínálat — bár növekedett — nem igazodott a kereslethez, s emiatt állandósult a jelentős arányú hiány. Az életszínvonal

tagadhatatlan általános emelkedése csak a korábban alacsony jövedelmi szinten lévők számára volt igazán jelentős, míg a többiek azt kezdetben a háború utáni természetes visszarendeződés következményeként élték meg, később pedig a Lajtán túl kialakuló, az ötvenes évek közepétől hazánkénál gyorsabb fejlődéshez mérték. Az állampolgárok nap mint nap súlyos sérelemként élték meg, hogy az erőfeszítéseik révén növekvő termelés — a centralizált hierarchia hibájából — nem igazodott a kereslethez. A vásárló az árukínálat gyengesége miatt szerény jövedelmét sem tudta megfelelően felhasználni, az éppen kapható áruk megvásárlására, rendszeres kényszerhelyettesítésre késztette. Az állampolgár hozzászokott ahhoz, hogy „eszi, nem eszi, nem kap mást", csak azt, amit az állami egykéz kínál. A családfenntartási kényszer a nőket is tömegesen munkavállalásra kényszerítette, emiatt felgyorsult a tradicionális családmodell felbomlása. A szervezett társadalom ugyanakkor nem tudott megfelelően gondoskodni így a családon belüli ellátás nélkül maradó gyermekekről és öregekről. Az infrastrukturális szolgáltatások fejlődése messze elmaradt a politika ellátási ígéreteitől.

Az állampolgári elégedetlenség a termelőmunkában is megmutatkozott. A felülről szervezett terv felszámolta ugyan a „piac anarchiáját", de az új rend olyan viszonyokat teremtett, amelyeket egyszerre jellemeztek az igényes munkával összeegyeztethetetlen, túlzott követelmények — rohammunka, látszateredményekre törő sztahanovizmus — és a szervezetlenség, az anyaghiány vagy az érdektelenség miatti lazsálás. A diktatúra Sztálin halálával kezdődő enyhülése az állami és pártvezetés egy részét arra késztette, hogy kifejezésre juttassa felismerését a szocializmus céljai és a gazdálkodási gyakorlat közti összhang hiányáról, és hogy mai szemmel nézve egyszerűnek tűnő — a tulajdon kérdését nem érintő — reformindítványokat tegyen [6], vagy a szocialista tulajdonviszonyok túlságosan gyors megvalósítása miatt ideiglenes visszavonulást hirdessen meg [7].

Az 1945 után kibontakozó szocializálás elveihez mereven ragaszkodók azonban ellenálltak a reformlépéseknek. Magatartásuk így nem kis részben hozzájárult ahhoz, hogy az elégedetlenség az 1956. évi társadalmi felkelésben öltsön formát. Az 1956 utáni konszolidáció első hónapjaiban is felszínre kerültek reformgondolatok [8], 1957 közepére azonban, ahogy a társadalom konszolidálódott, a régi centralizált irányítási rendszer és hierarchia helyreállt, a reform — a beszolgáltatás 1956. évi eltörlésének fennmaradásán kívül az összes többi területen — a gazdaságirányítás kismérvű módosításává mérséklődött. A tervutasítások száma csökkent, a hatósági ármeghatározás, keresetszabályozás stb. módszerei átalakultak. Átfogó reformra azonban csak 1966—1968-ban került sor. A változás fő vonala ekkor is csak az egységes állami tulajdon és az attól alig különböző nagy szövetkezetek irányítására, tehát a párt- és az állami szervek által dominált egységes társadalmi hierarchia belső szabályozására vonatkozott. Az elkorcsosodott magántulajdon részesedésének növekedését a reform elvei ugyan elősegítették, de szerepét továbbra is a kisipari tevékenységre és a szolgáltatási szektorra korlátozta.

Az akkor uralkodó vélemény szerint a tervutasítás és a központi anyagelosztás béklyóiból felszabadított vállalatok képesek a piac hatékonysági követelményeinek megfelelni, és közben a gazdaság megtartja azokat az előnyöket is, amelyeket a szocialista tulajdonviszonyokra való áttérés ígért. Az állami és a szövetkezeti vállalatok tulajdonproblémáit, úgy tűnt, nem kell vizsgálni, hiszen azok addig is önálló jogi személyek voltak, amelyek önállóságukat csak a direktív tervutasítások miatt nem tudták érvényesíteni. Az új helyzetben a politikai gazdaságtan az egységes állami tulajdont a következő módon értelmezte: „A szocialista állam, amely a tulajdonosi jogokkal rendelkezik, használatra átadja ... az állami vállalatnak — meghatározott feltételek között és meghatározott célokra — a tulajdonában lévő termelőeszközöket, amelyek a vállalatok birtokába kerülnek. Végsősoron azonban

az állam rendelkezik a tulajdonával és szükség esetén az adott termelési eszközök használatát meg is vonhatja" [9].

Az állami vállalatokat ilyen módon a központi irányítás keretei között tekintették csak önállóaknak, és az önállóság e feltételei behatárolták a vállalat kollektívájának, műszaki és adminisztratív vezetőinek érdekeltségét a vállalat nyereségében.

Érdemes szemügyre venni azt is, amit a politikai gazdaságtan ekkor a szövetkezetekről mondott: a szövetkezeti tagság tulajdonában vannak a termelőeszközök, a föld és a közösen előállított termékek. A szövetkezeti tagság, szemben az állami vállalatokkal, maga választja a vezetőit. A tagság személyi jövedelme nagyobb mértékben függ a szövetkezeti tevékenység eredményétől, mint az állami vállalatokban dolgozóké. A tankönyv a szövetkezeti tulajdont e három megkülönböztető jegy ellenére „A népgazdaság egységes szocialista rendszerének alkotóelemé"-nek tekinti [10], mivel „... az állami tulajdonhoz hasonlóan, kizárja a termelési eszközök magántulajdonát és mivel a társadalom tagjainak kollektív munkáján és a fogyasztási javak szerinti elosztáson alapul" [11].

A tankönyv a szövetkezetek vonatkozásában meg sem említi, hogy szövetkezetek autonómiáját az állami-pénzügyi szabályozás az állami vállalatokéval azonos szintre korlátozza, s hogy a tagok tényleges tulajdonosi jogai akkor is igen korlátozottak lennének, ha a szövetkezetek mozgástere nem lenne ennyire behatárolva. A szövetkezeti vagyon 98 százaléka ugyanis oszthatatlan tulajdon, azaz nem vonható ki a szövetkezetből, és nem jár utána járadék sem. Ezen felül a pártszervek és az államhatalom informális befolyása formálissá teszi a szövetkezetek vezetőválasztásra és más döntési lehetőségekre vonatkozó autonómiáját is.

Visszatérve a reform és a magántulajdon viszonyára, az 1966-os reformhatározat nemcsak lándzsát tört „a szocialista szektor döntő fölénye" mellett, hanem a piacnak még a megemlítését is kerülte és roppant visszafogott módon jelezte csak, hogy növekvő szerepet szán a magánszektornak: „kiegészítő szerepben megmarad a létjogosultsága a magánszektornak, beleértve a kisipart, a kiskereskedelmet, a termelők piaci kereskedelmét és a nem parasztok kisegítő gazdaságát" [12]. A magánszektor versenyélénkítő szerepét is csupán a szolgáltatásban említette, míg az állami vállalatok és a szövetkezetek közötti versenyt hangsúlyozottan kívánatosnak tartotta. A magánszektornak szánt szerep nem egyértelmű vállalására jellemző, hogy a reform kapcsán fel sem merült a kisiparosok és a kereskedők vállalkozásainak vállalati formában, például Kft-ben való szerveződése. Végül érdemes felfigyelni arra a máig is érvényes statisztikai gyakorlatra, amely a mezőgazdasági szövetkezetek háztáji gazdaságainak tevékenységét a szocialista szektorban számolja el, a mezőgazdasági kisegítő gazdaságok hasonló jellegű és ugyancsak kívánatos teljesítményét pedig külön tartja számon. Holott elég nyilvánvaló, hogy a háztáji és a kisegítő gazdaságok tevékenysége nem sokban különbözik a kisiparosokétól. Valamennyiükre jellemző, hogy élénk kapcsolatuk van a szocialista szektorral, ugyanis az anyagot a szocialista szektortól veszik, és termékeiket is gyakran azon keresztül is értékesítik.

Mindez azt jelzi, hogy a vállalati tulajdon mélyreható átalakítása nemcsak taktikai okokból maradt ki az 1966—1968-as évek programjából. Taktikai megfontolások valójában csupán a szervezeti kérdések kezelését jellemezte: a vállalatokat felügyelő minisztériumok összevonását és a nem sokkal a reform előtt megszervezett, illetve megerősített országos nagyvállalatok és trösztök szétszedését a reform alkotói politikai meggondolásokból előbb-utóbb szükségesnek tartották ugyan, de e tervek megvalósításától — a vezető alkalmazottak és funkcionáriusok megnyugtatása érdekében — a reform indításakor elálltak. A tulajdonviszonyok alapvető átalakítása viszont hosszabb távú terveikben sem szerepelt.

A reform két évtizede

Az elkülönült tulajdon megjelenésének megakadályozása után nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a piac a tervutasítások és a központi elosztás felszámolása után is erőtlen, a vállalati autonómia pedig korlátozott maradt. Így nem lehet csodálkozni azon sem, hogy a reform — Kornai által naivnak tartott — elképzelései [13] csak az 1968—1972 közti átmeneti sikerekhez voltak egyértelműen elegendőek. A legfőbb siker az áruellátás javulása volt. Ám a belföldi árukínálat szélesedése sem egyedül az állami és a szövetkezeti vállalatok szabályozásának (korántsem átütő erejű) feloldásából származott, hanem nagyrészt a reformerek által nem is tervezett változásokból: a szocialista nagyüzemeken kívüli gazdaság állami szabályozókon kívül maradó tevékenységéből, és a magánszektor nagyrészt informális — az adóhivatal előtt rejtett — kínálatából. A pozitív eredmények mellett így nem kevés kedvezőtlen mellékjelenség is felbukkant. A gazdálkodási kötöttségek megnehezítették a vállalatok piaci alkalmazkodását, az állami és a szövetkezeti vállalatok központilag ellenőrzött bérei elmaradtak az egyéb jövedelmektől. Sokakat irritált a drága fogyasztási cikkek piaci megjelenése és a vezetők és beosztottak jövedelme közötti nyílttá vált különbségek. Az ilyen jelenségek jó támadási felületet kínáltak a belföldi reformellenes erőnek, akik az időközben a „prágai tavaszt" és ezen belül a csehszlovák gazdasági reformot elfojtó Varsói Szerződés többi országára támaszkodva, a csírázó hazai gazdasági kísérletet is vissza kívánták szorítani.

A reform második, 1973-mal kezdődő szakaszára az volt a jellemző, hogy a gazdaságvezetés nem volt képes ellenállni a reformellenes nyomásnak, és minden konfliktus esetében olyan egyedi megoldást keresett, amely nem jelenti ugyan a reform nyílt megtagadását, de feloldja a piaci érdekellentétet. Az így elszaporodott intervenciók következtében a reform saját ellentétébe csapott át, új módon korlátozva a vállalati autonómiát. Ez azonban azzal járt, hogy a gazdaság csak korlátozott eredményeket volt képes felmutatni, amelyek kevésnek bizonyultak a hetvenes évek objektíve romló külgazdasági feltételeinek ellentételezésére.

Itt a történet új kanyart vesz. Az 1972 utáni olajárrobbanás — paradox módon — lehetővé tette, hogy átmenetileg, a romló teljesítmények ellenére is el lehessen kerülni a nagyobb külső és belső konfliktusokat. A nemzetközi tőkepiacon ugyanis megjelentek a többszörösre nőtt olajjövedelmek, könnyen és olcsón lehetett hitelhez jutni, ugyanakkor feledésbe merült a szovjet részről korábban érvényesített hitelfelvételi tilalom. A magyar vezetés így nemcsak hogy nem veszélyes csábításnak, de egyenesen életmentő megoldásnak tekintette a hitelfelvételt, amelynek révén egyaránt elkerülheti a reform döntéseinek dezavuálását és az életszínvonal emelésére tett ígéreteinek nyílt megszegését. Így végső soron a tulajdon reformjának elkerülése vitte bele az országot abba a válságba, amelynek következményeit most nyögjük.

Ezzel elérkeztünk a reform harmadik — 1979 után kibontakozó — szakaszához. A fizetésimérleg-deficit és az adósságállomány nyomása serkenti a radikális átalakulást, ezen belül a tulajdonreformot, de nem semlegesíti a vele szemben jelentkező ellenállást. Fokozatosan lebontja viszont a piacorientált fejlesztés gondolata előtt a hatalmi struktúra közvetlen érdekeiből és az ideológiai konzervativizmusból táplálkozó korábbi akadályokat. A tabuk eltűnésével egyértelműen megfogalmazódik a vállalatok pénzügyi autonómiájának és a vállalatok vagyonával való tulajdonosi rendelkezés jogi rendezésének igénye. Az ideológiai változást azonban a gyakorlat ellentmondásosan követi.

Az első jelentős lépés a vállalkozási szektor fejlesztése volt a nyolcvanas évek elején. Ezt a próbálkozást a magántevékenységek fejlesztésére és az illegális gazdaságnak a legális gazdaságba való integrálására, az állami és szövetkezeti tulajdon

A nemzeti jövedelem megoszlása tulajdonformák szerint

Megnevezés	1960	1970	1978	1982	1986
Állami	67,4	70,7	73,2	68,4	63,4
Szövetkezeti	17,0	23,6	21,3	23,6	23,0
Szövetkezeti — háztáji gazdaság nélkül	13,8	18,4	17,0	18,9	14,5
Szövetkezeti tagok háztáji gazdasága (1)[a]	4,2	5,2	4,3	4,7	8,5
Alkalmazásban álló kisegítő gazdaság (2)	6,6	3,1	3,3	3,8	6,6
Magánszektor (3)	9,0	2,6	2,2	4,2	7,0
Magántevékenység összesen[a] (1)+(2)+(3)	19,8	10,9	9,8	12,7	21,1

Forrás: Statisztikai évkönyvek.
Megjegyzés: [a] A „Magántevékenység összesen" és a „Szövetkezeti tagok háztáji gazdasága" című rovatokban a szerző által számított értékek szerepelnek.

dominanciájának mérséklésére való törekvés jellemezte, továbbá az a remény, hogy a vállalatok tömeges megjelenése kikényszeríti majd az általános piaci versenyt.

Bár a vállalkozói tevékenységek mennyiségi növekedése bekövetkezett, e változás a tulajdon szempontjából mégsem bizonyult átütő erejűnek. Az új szervezetek közül — tömegességük szempontjából — a vállalaton belül működő vgmk-k voltak a legsikeresebbek. Ezek többsége azonban — az eredeti elképzeléseiktől eltérően — nem vállalkozás, hanem vállalaton belüli munkaszervezet, amely a munkásság elitjének túlmunkájára épül. A valóban vállalkozói gmk-k és a pjt-k sikere korlátozott maradt, kezdeti fejlődésük — a vállalkozással kapcsolatos politikai kockázattól való félelmek miatt — hamar megtört, és így nem vezethetett az állami és a szövetkezeti szektor dominanciájának lényeges módosulásához. A magánszektorban foglalkoztatottak zöme csak túlmunkaidőben vállalt kiegészítő jellegű munkát, és ezt is csak addig, amíg erre számottevő tőkebefektetés nélkül is volt mód [14].

Az új vállalkozói szervezetek megjelenése tehát módosította ugyan a gazdálkodási arányokat, valódi piaci versenyt azonban nem hozott létre. A vállalkozók megjelenése ellenére továbbra is a monopolvállalatok közötti munkamegosztás jellemzi a gazdaságot. A magánvállalatok — az állami és szövetkezeti vállalatokhoz hasonlóan — csak kivételesen kényszerülnek a vevők igényei előtt meghajolni. Az időközben tett pénzügyi szigorítások folytán sem a kisvállalkozások, sem az állami és a szövetkezeti vállalatok nem érezték érdekükben állónak a rámenős, piaci részesedésük bővítésére törő magatartást, hanem tanácsosabbnak ítélték meglévő pozícióik védelmét, vagy — végső esetben — a visszahúzódást. Így a kínálatuk által kielégítetlenül hagyott „piaci lyukak" még mindig olyan jelentősek maradtak, hogy azokban a korlátozott magánvállalkozói szektor kényelmes monopolpozíciókat volt képes magának teremteni [15].

Az állami tulajdon átalakítására irányult az az 1985—1986-ban hozott intézkedés, amely a vállalatok 80 százalékánál elszakította a központi hierarchiával való kapcsolat közvetlen szálait, az ágazati minisztériumok és a tanácsok által addig gyakorolt tulajdonosi jogok zömét átruházva a vállalati tanácsokra, illetve a vállalati dolgozók közgyűlésére vagy küldöttgyűlésére [16].

A piacépítés problémáinak megoldásához azonban ez sem vitt közelebb. Először is, ezek a tulajdonosi jogosítvánnyal rendelkező szervek nem képesek tulajdonosi módon viselkedni (ennek okaira később még részletesebben kitérek). Másodszor, a tulajdonosi jogok gyakorlására csak olyan vállalatokban van mód, amelyeknek van pénzügyi mozgástere, és érdekeltek annak kihasználásában.

1985-ben az új vállalati formák bevezetésével párhuzamosan két jelentős lépés is történt a pénzügyi rendszer liberalizálására: liberalizálták a keresetszabályozást és átszervezték a bankrendszert. Egyik lépés sem hozta meg a tőle várt eredményt. A bérkorlátok enyhítését a vállalatok vezetői — profitorientált tulajdonos felügyelete híján — tömegesen arra használták fel, hogy a béreket gazdasági meggondolásoktól függetlenül növeljék. A jelentős és teljesítménytöbblettel nem fedezett bérkiáramlás így rövid időn belül arra késztette a kormányzatot, hogy a korábbinál is merevebb keresetszabályozást vezessen be. Az 1987-ben útjára indított kétszintű bankrendszer pedig nem csak hogy a gazdaság egészére nem tudja kiterjeszteni a befolyását, de még a leghatékonyabb gazdasági akciók finanszírozására sem marad eszköze, mivel a monetáris politika, az ígéretekkel ellentétben, erőteljesen és hektikusan korlátozza a kereskedelmi bankok pénzteremtő tevékenységét [17].

A reform gyöngéi

Választ keresve arra, hogy a működő magyar gazdaságirányítási rendszerben miért olyan erőtlenek a piaci önszabályozás mechanizmusai, és ezek a gyengeségek miért váltják ki a központ állandó beavatkozását, egy 1985-ben írt cikkemben [18] a piaci modell sémáját használtam viszonyításként. E gondolatok logikája nem a gyakran idealizált szabad versenyre épít, sőt elismeri a mai tőkés vegyesgazdaságok piacának — a modern állam és a nagy oligopol vállalatok nem csekély szerepe, valamint más tényezők miatti — tökéletlenségét. A piaci modell önszabályozó sajátosságainak okait keresve csak azt fogadom el, hogy az hasznos szerepet játszik a termelés kereslethez való igazításában és az erőforrásokkal való takarékosságban, mivel a gazdaság majd minden tényezőjének a piacon, a fizetőképes kereslet megszerzéséért folyó harcban kell bizonyítania.

A piaci gazdaságban általában többféle típusú piac működik (például az áruk és szolgáltatások, a munkaerő, a tőke, a pénz, a föld piaca), egymást befolyásolva, korrigálva. Anélkül, hogy a tankönyvi sémákat ismertetni kívánnám, csupán utalok arra, hogy a piacgazdaságban az egymással szoros kapcsolatban lévő piacok térben és időben osztatlanul alakítják egymást; például az árupiacok önmozgását — a mai magyar helyzettől eltérően — az erőforrás- és a pénzpiac önmozgása kíséri. A vállalkozó, amikor megtakarításának felhasználásáról vagy új tőke mozgósításáról dönt, számol a munkaerő és a tőke várható piaci árával. Ha a fejlesztéstől nem várható a felhasználandó munkabér-, tőke- és egyéb költségek megtérülése, akkor a vállalkozó nemcsak a külső források bevonásáról mond le, hanem fontolóra veszi saját belső megtakarításainak vállalaton kívüli befektetését is.

A csökkenő nyereséggel vagy átmeneti veszteséggel dolgozó vállalatok számára az erőforráspiacokkal való szerves kapcsolatuk jelentős korrekciós lehetőséget kínál. Nincsenek arra kárhoztatva, hogy nyereségük nem megfelelő növekedése vagy éppen csökkenése esetén ne tudjanak a munkaerőpiac feltételeihez igazodni. A bérnövelés nem jár büntető adó fizetésével. Hasonló módon a vállalatok romló gazdálkodási feltételek mellett sem vesztik el a kapcsolataikat a pénz- és tőkepiaccal. Ha meg tudják győzni partnereiket, hogy a tervezett beruházásokból megfelelő hozam várható, akkor új tőkére is számíthatnak. Így számukra a csőd fenyegetettséget jelent ugyan, de a csőd elkerülésére — ha kellően aktívak — számos lehetőségük van, az állami adminisztráció támogatása nélkül is. Ilyen körülmények között a végső esetben bekövetkező — a tulajdonviszonyokat átrendező — csődre (amely a gazdasági alkalmazkodás társadalmilag igen költséges változata) inkább csak akkor kerül sor, ha a vállalat magától képtelen a megújulásra.

A magyar gazdaság 1966—1968-ban megalkotott és máig is élő gazdálkodási rendjében — mint az előbbiekben elmondottakból is láthattuk — az önszabályozás

elvileg is csak az árupiacok tekintetében kapott többé-kevésbé szabad utat. Még ennek mértékét is korlátozzák azonban az árszabályozás előírásai, amelyek korlátozó hatása nemcsak a hatósági áras termékek piacán érvényesül, hanem az árvetési sémák és azok ellenőrzése révén a „szabadáras" termékek körében is. A tőke- és a munkaerőpiac vonatkozásában a rendszer még kevesebb teret enged az önszabályozásnak. Az árupiacon kialakult nyereség 1968—1980-ig meghatározta egyrészt a bérfejlesztésre fordítható összeget, másrészt — a vállalatnál maradó amortizációval együtt — a vállalati beruházási forrásokat. 1980 óta a vállalat — adózási kötelezettségeit figyelembe véve — már maga dönthet az adózott nyereség beruházásra és bérfejlesztésre fordítható összegéről, valamint a bérfejlesztés és a beruházás arányáról. A rendszer logikája és gyakorlata azonban — lényegét tekintve — változatlan maradt. A vállalatok nettó nyereségük minden forintját saját fejlődésükhöz, zömmel saját kereteiken belül használják fel bérfejlesztésre vagy beruházásra, függetlenül annak szükségességétől vagy megtérülésétől. Az állami intervenciók szerepe tehát nagyrészt az ebből eredő anomáliák korrekciója. Az állami intervenciók ebből következő, elkerülhetetlen elszaporodása pedig keresztezi az eredeti célokat: nem engedi érvényesülni a piac — vállalatokra nehezedő — nyomását.

2. sz. ábra

Az áru- és termelésitényező-piacok összefüggésének sémái a magyar szabályozás gyakorlatában

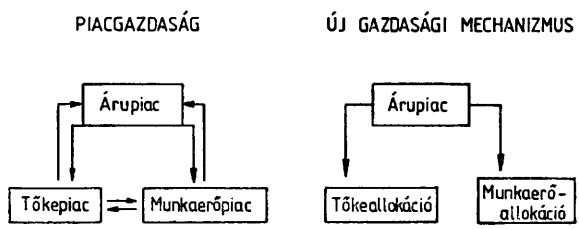

Az elmúlt húsz éves fejlődést egészében tehát úgy jellemezhetjük, hogy a piacot — a tulajdon és így a tőke és a munka szuverén megjelenésének hiányában — sok vonatkozásban az állam intervencióival helyettesítettük. Az indirekt szabályozás fő funkciója [19] a vállalatok pénzügyi helyzetének alku útján való egyedi meghatározása lett. Ilyen körülmények közt a központi szervek terveitől vagy a piac és a pénz szabályozó erejétől nem várható lényeges hatás. A gazdaságot a vegetálás jellemzi, amit Bauer Tamás „se terv — se piac" fogalompárral jellemzett.

A szabályozás indirekt formáinak kialakulása mindemellett módosította a hatalmi struktúrát. A hagyományos szocialista gazdaságirányításon belüli egyértelmű fölé- és alárendeltség fellazult, az ágazati minisztériumok szerepének nagy részét a pénzügyi rendszer vette át, megnőtt a nagyvállalatok és azok csoportjainak érdekérvényesítő szerepe [20], [21]. Mindez együtt sem jelenti azonban a centralizált hierarchia felszámolását. Az erőforrások elosztásáért és a kedvezményekért egymással és a központi hatóságokkal ádáz harcot folytató vállalatok közvetlen érdekeiket elhallgatják. Álláspontjukat nem érdekeikkel és jövedelmeikből származó fizetőképes keresletükkel, hanem a centrális hierarchia által meghatározott társadalmi küldetésükből vezetik le.

Ennek az ellentmondásos helyzetnek a megítélésében a magyar társadalomtudomány annyiban egységes, hogy minden csoportja felismerte: a piaci reformok hatékonnyá tétele ellentmondásban van a fennálló politikai és tulajdonosi struktúrával. Az 1968-ban kialakult és azóta sokszor módosított kompromisszumtól nem

lehet sokat várni. A régi, illetve alig módosult politikai és a tulajdoni rendszer hatására a tervutasítások béklyóiból felszabadult állami és szövetkezeti vállalatok továbbra is a centrális hierarchia céljait interiorizálják. A vállalatok túlzott erőforráséhsége nem szűnt meg, költség- és árérzékenységük elégtelen. A központ próbálkozásai a verseny élénkítésére és a pénzzel való szabályozásra pedig erőtlenek, és nem hatolnak túl a felületen. A gazdaságirányítás nem a piaci feltételek meghatározásáért, hanem a teljes gazdaság — részleteket is átfogó, zavarmentes — működéséért, ezen belül a vállalatok továbbéléséért érezte magát felelősnek. Tényleges piac teremtése helyett így megelégedett azzal, hogy céljait naturális előírások helyett pénzeszközökkel érvényesítse, ám ebből a társadalom értékeinek elherdálása, ennek nyomán pedig — végső soron — a mai helyzetet jellemző adósságválság következett.

A helyzetet értékelő vélemények itt elágaznak egymástól. A szakértők egy csoportjára erős antikapitalista beállítottság és ennek folytán erős piacellenesség a jellemző [23]. A piacot általában és a nem magas fejlettség fokán álló országok szempontjából pedig különösen elvetik. Úgy vélik, hogy a reform a szocialista tulajdonviszonyok keretei közt az elért eredményeknél többre nem is lehet képes. Így közvetve vagy közvetlenül azt sugallják, hogy a mai bajokért a reform a felelős. Álláspontjukat nemcsak a piac elégtelenségeivel támasztják alá, hanem azzal is, hogy az államosításokkal és a kollektivizálással kialakult szocialista tulajdonviszonyoknak immanens következménye az erőforráséhség, ami a piaci szabályozás lehetőségeit különösen leszűkíti. Ebből egyenesen következik (bár ez az állítás tanulmányaikban csak implicit módon található meg vagy hiányzik), hogy a sztálini gazdaságirányítási modell átalakítása után is szükséges marad az erőteljes központi tervezés. A szerzők piacellenes és központitervezés-barát állásfoglalása azonban csak akkor lenne teljes, ha tisztáznák nézetüket arról, hogy az általuk elképzelt gyakorlat miben kell hogy hasonlítson, illetve miben kell hogy eltérjen a Gorbacsov előtti Szovjetunió vagy az NDK gazdaságirányítási modelljétől.

A reformpárti közgazdák abban értenek egyet, hogy a gazdaságirányítás régi rendje gyökeres átalakításra szorult, s hogy a jelenlegi bajok zömét a tervutasításos rendszer okozta, bár azok kiéleződése már a reform gyengeségének és a reformot korlátozó hibás gazdaságpolitikának a következménye.

A csoporton belüli különbségek főként a reformkoncepció fejleszthetőségének megítélésében vannak. Egyesek úgy vélik, hogy az 1966—1968-ban bevezetett modell a lényeget tekintve nem akart többet, mint ami kialakult. Nézetük szerint a központ csak csekély mértékben akarta növelni a vállalati autonómiát és a piac erejét, mivel csak kismértékben kívánta csökkenteni saját hatalmát [24]. Mások a kialakult bajok zömét a reform elleni, 1969-től kibontakozó és 1972-ben kulminálló támadások számlájára írják, a bajok meghatározó okának a reform kompromisszumait és visszavonulásait tekintik [25].

A radikális reformerek — akik közé magamat is számítom — megosztottak abban a tekintetben, hogy az 1968-ban meghirdetetteken túl milyen mértékű további változások fértek volna be a programba. Egyetértenek azonban abban, hogy az átütő sikerhez nem lett volna elegendő, hogy sem 1969 elején, sem 1972—1973-ban ne kerüljön sor a reform elleni támadásra és annak nyomán a fokozott állami beavatkozásra, de még az sem, ha akkor a központi hatalom megvédi korábbi álláspontját és vállalja a jövedelmek differenciálódásából eredő konfliktusokat. Sikerre csak akkor lehetett volna számítani, ha néhány évvel a reform bevezetése után új, az 1968. évi célokat meghaladó program kerül kidolgozásra, amely a tulajdonviszonyok mélyreható átalakulását, a tőke- és a munkaerőpiac kibontakozását, a magánszektor növekvő szerepét, valamint a politikai intézmények gyökeres átalakulását is napirendre tűzi.

A tulajdonreform tartalma

Térjünk most vissza arra a kérdésre, hogy a működő (vagy „reális") szocializmus társadalmai miért nem érnek el átütő eredményeket, amikor a gazdasági reformok keretében a piaci motivációt és a nyereség szerepét növelni kívánják, illetve, hogy az elért eredmények félsiker jellege hogyan függ össze a tulajdonviszonyokkal.

A kelet-európai gazdaságok — köztük a magyar gazdaság — tapasztalatai azt mutatják, hogy ezekben az országokban hiányzik az a gazdálkodó, aki arra törekszik, hogy a rendelkezésére bocsátott, illetve a tulajdonában lévő vagyonnal hatékonyan gazdálkodjon. Ebben a vonatkozásban abból indulok ki, hogy az ilyen gazdálkodó az anyagi és pénzeszközökkel (vagy együttesen: a vagyonnal, tőkével) való gazdálkodás eredményességét csak a várható nyereség alapján méri. Ez a meggondolás egybevág azzal, hogy a közgazdasági elmélet a tőke értékét a várható nyereség diszkontált jelenértékével azonosítja. Közérthető fogalmazásban ez azt jelenti, hogy a tőke annyit ér ma, amennyi nyereséget hoz tulajdonosának a jövőben. Pontosabban a tőke értéke nem a várható nyereségek egyszerű összege, hanem annak kamatos kamattal csökkentett, diszkontált értéke, hiszen a későbbi időben megszerezhető nyereség kevesebbet ér, mint a most realizálható. Ez a meggondolás elfogadja *F. A. Hayek* gondolatmenetét, aki „Az árrendszer, mint az ismeretek felhasználásának mechanizmusa" című [26] magyarul mind ez ideig nem publikált cikkében — mely a közgazdasági irodalom igazi gyöngyszeme — arra a kérdésre, hogy milyen feladatot kívánunk megoldani, amikor egy racionális gazdasági rendet próbálunk megalkotni, a következőket válaszolja:

„Bizonyos megszokott feltételezések mellett a válasz igen egyszerű. Ha az összes megfelelő értesüléssel rendelkezünk, ha kezdettől fogva adott egy preferenciarendszer, és ha teljes körű ismereteink vannak az igénybe vehető eszközökről, akkor nem marad más, mint egy tisztán logikai probléma. Más szóval, előfeltevéseink már burkoltan tartalmazzák a választ arra, hogy a rendelkezésünkre álló eszközök miként használhatók fel a legkedvezőbb módon. Eme optimalizációs feladat megoldásának feltételei teljes mértékben ki vannak dolgozva, és matematikai formában fejezhetők ki a legjobban. Egy mondatban összefoglalva: bármely két fogyasztási cikk vagy termelési tényező helyettesítési határrátája azonos kell legyen az összes különböző felhasználás során.

De hangsúlyozni kell, hogy a társadalom számára nem ez a gazdálkodási probléma. A logikai probléma megoldása érdekében kifejlesztett közgazdasági-matematikai módszertan fontos lépést jelent a társadalom gazdálkodási problémájának megoldásában, de nem adott rájuk teljes választ. Ez azonban nem is lehetséges, mivel e gazdasági számítások kiinduló 'adatait' soha nem ismertetik az egész társadalomra kiterjedően a logikai következtetéseket elvégző 'egyetlen elmével', sőt az adatok soha nem is adhatók meg ilyen részletességgel.

A racionális gazdasági rendszer különlegességét pontosan az adja, hogy a kihasználandó körülményekre vonatkozó ismeretek sohasem összpontosítva vagy éppen egyesített formában léteznek, hanem csupán az összes elkülönült egyén nem teljes, sőt gyakran ellentmondásos ismereteinek szétszórt darabkáiként. A társadalom gazdálkodási problémája nem pusztán az, hogy hogyan lehet elosztani az 'adott' forrásokat, ha az 'adott' azt jelenti, hogy az 'adatok' azon 'egyetlen elme' számára adottak, amelyik bizonyos megfontolások alapján megoldja az 'adatok' által konkretizált feladatot. A közgazdasági probléma inkább az, hogy miként biztosítható a társadalom bármely tagja által ismert források legjobb felhasználása bizonyos célokra, amelyeknek viszonylagos jelentőségét azonban csak az egyes egyének ismerik. A kérdés tehát röviden az: miként hasznosítható az az ismeretanyag, amelyik a maga teljességében senki számára sem adott."

A piacot teremteni akaró szocialista országoknak tehát szintén olyan új gazdálkodókat, tulajdonosokat kell keresniük, akik képesek „ellentmondásos ismereteink szétszórt darabkáit" mozgósítani. Erre pedig csupán olyan elkülönült tulajdonosok képesek, akik jó információkkal rendelkeznek az erőforrások felhasználási lehetőségeiről, és közvetlenül és egyértelműen érdekeltek azok kihasználásában. Továbbá, ahhoz, hogy ezek a gazdálkodók képesek legyenek érdekeik érvényesítésére, arra is szükség van, hogy lehetőségük legyen tulajdonosi döntéseik keresztülvitelére, tevékenységük eredményességét pedig megfelelő államilag szankcionált szabályok keretei közt a felhasználók a piacon minősítsék. A sikerhez tehát a tulajdonnal való rendelkezés joga egyedül nem is elegendő, szükséges hozzá a tulajdonosok piaci mozgástere és a vevők értékítéleteinek érvényesíthetősége is.

Abból tehát, hogy „a kizsákmányoló osztályok termelőeszközöktől való megfosztása, a piaci rend megtagadása nem nyit utat az emberiség eddigi eredményeit meghaladó fejlődésre", sőt a lemaradás árnyékát vetíti előre, nem lehet arra következtetni, hogy a szocialista közösségi tulajdont sikeresen lehet a piaccal kombinálni. Sikeres váltás csak akkor lehetséges, ha visszatérünk az emberiség fejlődésének — súlyos gyöngeségei ellenére ma is érvényes — fő útjához, a teljes értékű piaci rendhez.

Ez a követelmény meghaladja W. Brus modelljét [27] és az 1968. évi magyarországi új gazdasági mechanizmus kereteit, de túlmutat a magyar és a többi piacpárti szocialista ország (Kína, Lengyelország, sőt Jugoszlávia) reformfolyamatain is. Ez olyan tulajdonlási gyakorlat és politikai rend kialakulását követeli, amely a világ, a társadalom bonyolultságához igazodó, sokszínű, sok központú politikai érdekérvényesítést és gazdasági döntési rendet tesz lehetővé.

Mit nem jelent az ilyen program?

Sietve le kell szögeznem: bármilyen radikális szakítást is jelentenek az itt elmondottak a szocialista tervgazdálkodás korábban elképzelt, illetve kialakult gyakorlatával, e váltás szükségességének hangsúlyozása nem azt jelenti, hogy a nyugati vezető ipari országokban kialakult formák átvétele akár szükséges, akár megoldható lenne, vagy hogy ez az álláspont az ott kialakult viszonyok idealizálását jelentené.

Nincs okunk azt hinni, hogy a vezető ipari országok ún. vegyesgazdaságában, ahol a piac és a plurális tulajdonviszonyok érvényesülnek, a helyzet zavarmentesen jó. A gazdálkodás számtalan problémája — a teljes foglalkoztatás, a pénzérték megóvása, a nemek és csoportok közti esélyegyenlőség stb. stb. — megoldatlan.

Még kevésbé indokolt azt gondolni, hogy egy közepesen fejlett, vagy éppen elmaradott országban, ahol a társadalom tagjai számára az „elfogadható" életszínvonal elérése, vagy a vezető országok teljesítményeinek megközelítése van napirenden, egyértelmű lenne, hogy a piacgazdaság automatikusan képes a társadalom jogos igényeinek megfelelni.

A fejlődő és a szocialista tervgazdálkodás útját választó országok különös problémáit még nem is érintve, legalább felsorolásszerűen említeni szeretném azokat a kérdéseket, amelyek a piaci tulajdonreform után nyitva maradnak, és amelyek megoldását vagy kezelését a többi piacgazdálkodást folytató országgal közösen, azok tapasztalataiból is okulva kell kikísérletezzük [28].

— A gazdaság mely részében kell a piaccal szemben a közszolgáltatások felülről szabályozott rendjét előtérbe helyezni?

— A vállalatonként differenciált, diszkriminatív állami-pénzügyi szabályozás felszámolása után milyen mértékben és mely fiskális és monetáris eszközökkel kell az összkeresletet úgy szabályozni, hogy a termelési tényezőket teljesen kihasználjuk és az inflációt is elkerüljük? (Azaz a szocialista fordulat eredményeivel elégedetlen,

piaci gazdaságot választó országoknak is részt kell venniük annak tisztázásában, hogy a keynesiánus és friedmanita nézetek vitájában kinek van igaza.)

— Milyen mértékben van szükség és mely módszerekkel lehet egyes tevékenységek fejlesztését preferálni vagy diszpreferálni úgy, hogy ezáltal a várható haszon meghaladja a piaci viszonyok esetleges szétzilálásából származó kárt?

— Hogyan kell, illetve milyen mértékben szabad a piacgazdaság belső ellentmondásaiból keletkező társadalmi feszültségeket, az indulási feltételek egyenlőtlenségéből keletkező igazságtalanságokat jóléti programokkal semlegesíteni?

A felsorolt problémák tovább bővülnek, illetve specifikus formát öltenek azokban a vezető országok színvonalától többé-kevésbé elmaradt országokban (így Magyarországon is), ahol megoldásra vár a technikai kultúra fejlesztése, a társadalom iskolázottságának fokozása, az állampolgárok korszerű munkamegosztásban való fegyelmezett részvételének elérése.

Saját problémáinkhoz közelítve tegyük hozzá még azt is, hogy a piacgazdaság kifejlesztése azokban az országokban, amelyekben lényegében teljes körű államosításra került sor, és amelyek évtizedek óta a tervgazdasági rend útján haladnak, lényeges pótlólagos problémák is adódnak. Így számolni kell a centralizált hierarchia ellenállásával; az állami vállalatok és a nagy szövetkezetek kezében lévő tulajdon gazdálkodás szempontjából való átalakításának nehézségeivel (ezt a feladatot eddig még sikeresen sehol sem valósították meg); azzal, hogy a népgazdasági tervek és azokat kiszolgáló pénzügyek a központ megalapozatlan feladatvállalásának teljesítését szolgálva felborították az emberek és a vállalatok társadalmi magatartásnormáit, és ezért úrrá kell lenni a zavarosban való halászás elburjánzott jelenségein.

Van-e harmadik út?

A központi tervirányítás szükségessé váló felszámolásának felismerése és a tőkés piacgazdaság számos belső hibája sokakat arra ösztönöz, hogy egy — már a harmincas években felvetett — harmadik út perspektíváját vizsgálják [29]. Ez a megoldás alapjában az indikatív tervezés elemeit és az önigazgatói vagy szövetkezeti vállalati forma dominanciáját kombinálja a piacgazdasági módszerekkel és a demokráciával.

E program alapját a 150 évvel ezelőtt kialakult szövetkezeti mozgalom képezi. A tőkés piacgazdaság feltételei között sikeresen működő szövetkezeti-önigazgatói gazdálkodási arányzat sok szocialista elvet érvényesített, miközben a piacgazdaságokban képes volt igazodni a verseny feltételeihez is. A megvalósított szocialista elvek közül kiemelkedők a tagok egyenlő beleszólása a vezetésbe és a tagság foglalkoztatási érdekeinek érvényesítése. A szövetkezetek és az önigazgató vállalatok gazdasági sikere és a munkajövedelmeket túlzottan előtérbe helyező tulajdonsága a fejlett piacgazdaságokban minden valószínűség szerint azért fér meg egymással, mert a vállalatok túlélési kényszere az éles verseny körülményei közt megakadályozza az indokolatlan bérkifizetést.

A szövetkezetek és az önigazgató szervezetek a kelet-európai országokban is értek el sikereket, az állami vállalatokkal összehasonlítva. A mozgalom hívei is tudják azonban, hogy az állami és a szövetkezeti vállalatok közti hatékonysági eltérés nem jelentős. Köztudott az is, hogy a kelet-európai szövetkezeti-önigazgató vállalatok vezetése eltér a szövetkezeti mozgalom hagyományaitól. A tagok jogait — mint már említettük — korlátozza az erőteljes állami beavatkozás, a szövetkezetek gazdálkodása pedig a tagok számára gyakran áttekinthetetlen, mivel az állami irányítási szempontok következtében a szövetkezeti vállalatok jelentős része gigantikus méretűvé nőtt [30]. Mégis a szövetkezet és az önigazgatói gyakorlat

egyik lehetséges alternatívája a kelet-európai fejlődésnek. A szövetkezetek és az 1984-ben bevezetett önkormányzati formák sikerére azonban csak akkor lehet számítani, ha gondoskodunk az indokolatlanul túlfejlesztett szervezetek decentralizálásáról, és megszűnik az átadott jogosítványok felhasználásának informális politikai nyomással történő korlátozása. A szövetkezeti önkormányzati formák fejlődését — ezen kívül — tovább segítené a részjegyek és vagyonjegyek szerepének növelése, azaz az oszthatatlan tulajdon szerepének csökkenése. Így a dolgozó kollektíva fokozottan érdekeltté válna a vagyon gyarapításában.

Ezzel párhuzamosan szerepet kaphatnak az 1985—1986-ban bevezetett, hasonló jellegű új vállalatirányítási formák is, bár ezek sikere és népszerűsége korlátozott. Mellettük nem elsősorban erényeik szólnak, hanem az, hogy a nemrég adminisztratív intézkedésekkel létrehozott intézményeket bűn lenne újabb adminisztratív intézkedésekkel szétverni. Ehelyett arra kellene törekedni, hogy a vállalati kollektívák az eddiginél szélesebb körben kapjanak döntési jogokat, tisztázva, hogy mi a vállalati kollektíva feladata a vezető testületekben: nem egyedül saját érdekük védelmében, hanem a társadalom egészének képviseletében kell a vállalati vagyonnal hatékonyan gazdálkodniuk.

A szövetkezeti és az önigazgatói program azonban nem lehet az államosítások meghaladásának fő vonala. A tapasztalatok nemcsak a hagyományos központi tervezésű állami vállalatoknál, de a szövetkezeteknél és az új vállalati formáknál is azt látszanak bizonyítani, hogy a vállalatok dolgozó kollektívája nem válik a vállalati vagyon jó gazdájává. Az állampolgárok ugyanis a szövetkezetekben és az állami vállalatokban egyaránt — az ideológia állításával ellentétben — bérmunkás jellegű alkalmazottak maradtak, és nincsenek valódi tulajdonosi érdekeik. Ezt a helyzetet sok évtizeddel a szocialista jellegű változást igénylő átalakulás után már nem lehet a múlt maradványainak, a kispolgári ideológia befolyásának tekinteni.

A munkások és a szövetkezeti tagok, ha családjukat és magukat el akarják tartani, akkor — mivel saját vagyonnal nem rendelkeznek — kénytelenek azokkal az intézményekkel szerződést kötni munkaerejük értékesítésére, amelyek munkaalkalmat kínálnak nekik. Ez a nap mint nap szerzett tapasztalat határozza meg társadalmunkban elfoglalt helyük bérmunkás jellegét. Nincs lényeges különbség ebben a vonatkozásban a kelet-európai és a nyugati szövetkezeti tagság között sem. Így az igazság, a sokak által hangoztatott követelményekkel ellentétben az, hogy nem a régi ideológia túlélése, hanem egy hamis tudat kialakítására irányuló törekvés okozott és okoz ma is zavarokat társadalmunkban. Ezért a kelet-európai országok gazdasági fejlődését nem indokolt teljes egészében a szövetkezetek vagy önigazgató vállalatok dolgozóinak tulajdonosi tudatára alapozni. Ez véleményem szerint nem ellentétes azzal az előbb kifejtett tételemmel, hogy a kialakult szövetkezeti és önigazgatói vállalatokat hiba volna adminisztratív kényszerrel visszafejleszteni, nem hagyva számukra bizonyítási lehetőséget a kibontakozó gazdasági versenyben. A szövetkezet és az önigazgatás sikeres fejlődésére azonban inkább a kis egységeknél számíthatunk. Ezek ugyanis áttekinthetők a dolgozói kollektíva számára, és így a tulajdonosi szerep és a vezetésbe való közvetlen beleszólás joga inkább vezethet előnyökhöz.

A magántulajdon szerepe

Sokan úgy vélik, hogy a kelet-európai társadalmak piacirányító fejlődésében közvetlenül a magántulajdon terjedése, a szélsőséges reprivatizálás fogja a váltást meghozni. Nézetüket a magántulajdon alapján folyó termelés már elért sikereire alapozzák.

A magántulajdon mai helyzetét illetően tény, hogy gazdaságunkban a magán-

szektor részesedése a hatvanas évek közepén kialakult mélyponthoz képest növekszik. Ennél is jelentősebben nő az állampolgárok vagyona: egyes becslések szerint eléri a társadalmi vagyon 30 százalékát.

A magántulajdonnak a reformmodell vázlatos elképzeléseinél gyorsabb, bár ellentmondásos növekedése sok pozitív eredménnyel járt. Stabilizálódott általa a zöldség-gyümölcs és a húskínálat, javult a kereskedelem tevékenysége, bővült az ipari termelés és a szolgáltatások kínálata, a hiánycikkek listáján krónikusan szereplő cikkek jelentek meg a piacon (bár a kínálat így sem tartott lépést a kereslet növekedésével és változásával). Emellett a magánszektor évről évre több új munkahelyet kínál.

E sok pozitívum ellenére az eddig elért eredmények mégsem kielégítőek. Ha nem így lenne, akkor az egyre terebélyesedő magántevékenység haszna a nemzeti jövedelem és a fizetési mérleg alakulásában is jobban éreztetné hatását. Összehasonlító hatékonysági számítások nélkül is állíthatjuk, hogy a magánszektor előnye az állami és a szövetkezeti vállalatokkal szemben elsősorban a takarékosabb anyag- és tőkegazdálkodásban van, nemzetgazdasági hatékonyságát azonban korlátozza, hogy a nacionalizáló állammal szembeni bizalmatlansága és a bankok korlátozott hitelkínálata miatt alig használ tőkét, így a gyakorlatban pazarol a munkaerővel.

A mezőgazdaság háztáji és kisegítő ágaiban pazarlás az ingyenes családi munkaerő túlzott felhasználása. Az iparban, az építőiparban, a kereskedelemben és a szolgáltatásban a magántevékenység keretei közt foglalkoztatott munkaerő olyan javadalmazásban részesül, amit a munkaerőpiac biztosan nem igazolna, ha a munkavállalók szabadon válogathatnának az állami, a szövetkezeti és a magánszektor által kínált munkahelyek közt, és ha a magánszektor nem kínálna alkalmat a jövedelmek nagy részének az adózás előli elrejtésére.

A magángazdaságban kialakult két — a nemzetgazdaság fejlődését akadályozó, de az állami és a szövetkezeti vállalatok zavartalan gazdálkodását elősegítő — ördögi kör. Az egyik a mezőgazdaságban van és az a lényege, hogy a háztáji és a kisegítő gazdaságok extra-jövedelme a falusi élethez kapcsolja a könnyen kiváltható, tehát felesleges munkaerőt. Ez a pazarlás megfelel a mezőgazdasági nagyüzemek érdekeinek is, mert e munkaerőtöbblet nélkül a mai körülmények közt életképtelenné válnának.

A másik ördögi kör az iparban, a kereskedelemben és a szolgáltató szférában észlelhető. Az itt működő maszekoknak és az általuk legálisan vagy illegálisan alkalmazott elitmunkások rétegének előnyös, hogy korlátozott számú vállalkozó dolgozik, így nincs verseny, a szerzett viszonylag nagy jövedelmek döntő részét pedig kimenekíthetik az adóhatóságok látóköréből. Mindezt tetézi még az is, hogy e jövedelmekből igen keveset fektetnek be a termelésbe, hanem túlnyomórészt elköltik. Ez a helyzet nem előnytelen a legtöbb maszeknak, mivel a kevés tőkével, de drága munkaerővel előállított áruk és szolgáltatások realizálása általában nem okoz nehézséget. Ugyanakkor tevékenységük nem zavarja az állami és a szövetkezeti vállalatok piacát, amelyek helyzetüket gyakran a „maszek" félkésztermékek vásárlásával igyekeznek stabilizálni.

Az ún. szocialista vállalatok és a maszekok közötti „ravasz" munkamegosztásnak van egy további kedvezőtlen hatása is: a maszek egyre általánosabb jelenléte, kiemelkedő bérkínálata megnehezíti az állami és a szövetkezeti vállalatoknak, hogy dolgozóikkal szemben teljesítmény- követelményeket állítsanak.

Mindkét ördögi kör gyökere az, hogy a „maszek" és az általa foglalkoztatott dolgozó nem tekinti és nem is tekintheti magát a munkák közti választásban és befektetéseit illetően szabadnak, folyamatosan számolnia kell nemcsak gazdasági, de politikai rizikókkal is. Amíg a helyzet nem változik, addig a magántevékenység gazdasági felhajtóereje is csak korlátozottan érvényesülhet.

A plurális tulajdonviszonyok felé

Az eddigiekben kifejtetteket három következtetésben összegezhetjük:

— A húsz éve a reformok útját járó magyar gazdaságban a tervutasítások felszámolása ellenére sem erősödött meg a vállalatok autonómiája és gazdálkodói magatartása.

— A vállalatok gyenge gazdálkodói tevékenységének oka nem egyedül a pénzügyi szabályozás hibáinak — vállalatonként differenciált — módjából következik, hanem sokkal inkább fordítva: amíg a vállalatok tevékenységében nem a gazdálkodói szemlélet, azaz a vagyon gyarapodása dominál, amíg az állami és a szövetkezeti vállalat feladatait a társadalmi hierarchia céljaiból vagy dolgozóinak jólétéből vezeti le, addig nem lesz igazi piaci verseny és nem várható a vállalatoktól takarékosság az erőforrásokkal, ami kiválthatná az állami szabályozás intervencióit.

— Az erősen korlátozott magánvállalkozás — saját érdekeit követve — hozzáigazodhat az állami és szövetkezeti vállalatok pazarló gazdálkodásához, sőt amíg a magánbefektetés politikai biztonsága nincs garantálva, rá is kényszerül erre.

A fentiekből adódik, hogy a gazdálkodás reformjától, ha a mai keretek közt marad, nem várható egyértelmű áttörés a minőségileg hatékonyabb termelés irányában. A hatékony piac működéséhez szükséges plurális tulajdonviszonyok megteremtése azonban — a lényegileg teljes körű nacionalizálás után, illetve a mezőgazdaság kollektivizálását követően — nem egyszerű feladat. A problémával küszködő országok tapasztalatai azt mutatják: Marx Károlynak az a felismerése, hogy az általa megálmodott „tudományos szocializmusnak" nincs előzménye az azt megelőző társadalmakban, megfordítva is érvényes. Ha a szocializmus érdekében — a Szovjetunióban 1917 után, Kelet-Európában a második világháborút követően — tett radikális „forradalmi" lépések hatására kialakult rend rögzült, akkor a fejlődés elhagyott piaci útjára való visszatérés ugyancsak mélyreható, a tulajdonviszonyokig lenyúló átalakulást követel. Ez az állítás egyrészt azért meghökkentő, mert a szocializmus reformjának igénye nem teszi indokolatlanná a tőkés piaci rend bírálatát, kívánatos lenne tehát a szocialista forradalmi változtatások korrekciójával egy olyan társadalom felé eljutni, amely úgy küszöböli ki a szocializmus hibáit, hogy egyúttal meghaladja a kapitalizmust. Meghökkentő ez az állítás azért is, mert ha mégis elfogadjuk, hogy egy hosszú „kaland" után vissza kell térni a piacgazdaság fő útjára, akkor kiderül, hogy ezt nem is csak közvetlen hatalmi tényezők, hanem a működő szocializmus rögzült következményei is zavarják.

A tulajdonviszony-módosítás közvetlen reprivatizálási módja ugyanis itt nem alkalmazható. A szocialista kormányokat követő konzervatív kormányok reprivatizálási tevékenysége Nyugaton ebből a szempontból tanulságos lehet, de nem másolható. A nyugati reprivatizálás mindenkor domináló magántőkére támaszkodhatott, és a nálunk szükségessé váló operációnál szerényebb akciót kellett csak végrehajtania.

Azokban a társadalmakban, amelyekben az államosításokat és a mezőgazdaság kollektivizálását végrehajtották, nincs elég magántőke, amely képes lenne felvásárolni az állami vállalatokat. Az állami vállalatok pedig nem oszthatók fel közvetlenül az állampolgárok között, már csak azért sem, mert egy ilyen program végrehajtásához kérdéses, hogy lehetne-e társadalmi támogatást szerezni. A megoldásra Liska Tibornak — mint köztudott — van egy szellemes és ambíciózus elképzelése, amelynek az a lényege, hogy az állampolgárokat az állam egyenlően ellátja induló tőkével — az ún. társadalmi örökségből. Ennek révén a vállalkozó állampolgárok és csoportjaik az erre a célra szervezett, az állami tulajdonnal rendelkező pénztáraknál jelentkezhetnek licitjeikkel. A megoldás szellemes ugyan, de egyálta-

lán nem tekinthető reálisnak, még akkor sem, ha eltekintünk az egyenlő esélyeket biztosítani kívánó, idealizált szocialisztikus oldalaitól és a működő hatalmi struktúra — evvel a javaslattal szemben is szembeszegülő — ellenállásától. Egyrészt, a többi kínálkozó megoldásnál is nehezebben operacionalizálható. Másrészt feltételezi, hogy a társadalom egységesen harcba indul az általa elképzelt megoldásért, annak ellenére, hogy a nem vállalkozó állampolgárok várható helyzete a vállalkozókénál kedvezőtlenebb lesz [31]. A plurális tulajdonviszonyok megteremtése érdekében reálisan megvalósítható programok közül az a legegyszerűbb, ha az Országgyűlés elé most beterjesztésre kerülő társasági törvény keretei közt létrejönnek az előfeltételek a ma működő vállalatok folyamatos átalakulásához. Ennek keretében a meglévő vállalatok, esetleg a bankok vagy azok befektető leánybankjai a magánberuházókkal együtt befektetik jövedelmeiket a szanálásra kerülő vagy csődbe jutott vállalatokba, illetve az újonnan alakuló vállalatokba. Az új vállalatokat eleve a társasági törvény által kínált formakészlet valamelyikében (Rt., Kft. stb.) működtetnék. Mód lenne arra is, hogy államigazgatási vállalat állami döntések alapján ugyancsak átalakuljon Rt.vé, Kft.vé stb.

Ennél radikálisabb változást az jelentene, ha a ma működő önkormányzó nagyvállalatok saját elhatározásukból átalakulhatnának konszernné. Ez két lépcsőben történhetne: az első lépcsőben belső gyáraikat, telephelyeiket alakíthatnák át Rt.-vé vagy Kft.-vé, míg a másodikban a nagyvállalati központ alakulna át holding Rt.-vé. A belső gyárakból kialakuló Rt.-k és Kft.-k egymás tulajdonosaivá válhatnak, így ún. kereszttulajdonlás alakulna ki, míg a vállalati központ többségi tulajdonos lehetne.

A harmadik megoldás az lehet, hogy az állami tulajdon átalakítása érdekében az állam a kezében lévő tulajdonjogokat átadja nagyszámú új tulajdonosnak. Ez történhet értékpapírkibocsátás nélkül, ahogy közel húsz évvel ezelőtt gondoltam: az állam a vállalatokat szétosztja néhány vagyonkezelő holding között (ezeket akkor termelési és kereskedelmi bankoknak hívtam) [32]*. Fontos megemlíteni, hogy ezt a megoldást csak akkor tartom eredményesnek, ha a vállalatok holdingok közti megosztása véletlenszerű, azaz nem rendezett sem területi, sem ágazati elv szerint. Bonyolultabb megoldás, ha a tulajdonváltozás értékpapírkibocsátással jár együtt. Az állam fokozatosan, tőkevásárlási céllal, pénzzel láthatja el azokat az állami költségvetéshez kapcsolódó intézményeket, amelyek erőteljes decentralizálását és a költségvetéstől való függetlenedését el akarja érni. Ezek között elsősorban a biztosítás és a társadalombiztosítás jön szóba, amelyek gazdálkodási önállósága, amíg nem jelentkeznek jelentős vagyonnal, csak korlátozott lehet, vagy legalábbis nem elegendően biztonságos. Másodsorban szóba jöhetnek új tőketulajdonosokként az önkormányzati szervek, a tanácsok és a közszolgáltatási üzemek (színházak, iskolák, kórházak stb.) is, amelyek alapítványi vagyonnal való ellátása mérsékelheti költségvetési függőségüket. A javasolt megoldások a magánbefektetés ösztönzésével együtt alkalmasak lehetnek plurális tulajdonviszonyok létrehozására egy olyan országban, amely elégedetlen a korábban végrehajtott államosítással.

A változások első két útjának előnye, hogy nem kell hozzá új intézményeket teremteni, csak a társulás lehetőségeit kell megnyitni. E megoldásoknak ugyanakkor hátrányaik is vannak. A folyamatos átalakulás nem nyit teret a tulajdonviszonyok gyors változásához, amit pedig az ország helyzete megkövetelne. Ezen kívül nem segíti azoknak a működő vállalatoknak az átalakulását sem, amelyek nem kerülnek csődbe.

A második megoldás hatására egymás kereszt-tulajdonában lévő Rt.-k kon-

* Hasonló irányú, de részleteit tekintve eltérő javaslatokat tettek: Balázsy Sándor, Kopátsy Sándor, Matolcsy György és Varga György.

szern-típusú szervezete alakulna ki. Konszernek létesülése önmagában nem kifogásolható, ám a magyar nagyvállalati koncentrációnak a konszern formában való megerősítése hiba lenne, mivel a nagyvállalatok Magyarországon nem közgazdasági alapon jöttek létre, hanem az állami adminisztráció igényei miatt. Így az lenne várható, hogy a konszernekbe szervezett vállalatok verseny helyett monopol piacot szerveznének maguknak, amit egy piacgazdaságban a trösztellenes törvénykezés kifejezetten tiltani szokott.

Jó megoldásnak a harmadik út értékpapírformákkal való kombinálása látszik.* A vállalatok közvetlenül holdingoknak való átadása ugyanis csak arra alapít, hogy a holding vezetése az államtól kapott megbízás alapján, tőketulajdonosi funkciójával azonosul és azt jól kívánja ellátni. Ezzel a megoldással szemben jogosnak tűnik az az ellenvetés, hogy az állami és a pártellenőrzés egy ilyen jó irányú, de adminisztratív megoldást könnyen deformálhat. Az értékpapírforgalomhoz kapcsolódó megoldás már több előnnyel kecsegtet. Az értékpapír megjelenése önmagában automatikusan felerősíti a hozam-, azaz osztalékfizetési kényszert. Ha pedig elég nagyszámú önálló gazdálkodó válik az új lehetőségek hatására befektetővé, és ezek között megindul az értékpapírkereskedelem, akkor kialakul a tőzsde is, azaz megkezdheti működését a tőkepiac leghatékonyabb intézménye. Így e megoldás keretében nemcsak a vállalatok tulajdonosi ellenőrzése intézményesül, de kialakul a tőkeérték folyamatos ellenőrzése és a jövedelemátcsoportosítás piaci útja is.

Végül, ennek a formának nagy előnye, hogy a tőkekapcsolatok legrugalmasabb keretét nyújtva megkönnyíti a magán- és külföldi tőke bevonását a jelenlegi állami szektor fejlesztésébe.

Vannak persze érvek az átalakulás értékpapírforgalommal összekötött megoldása ellen is, elsősorban az, hogy bonyolult, nagy — ma még hiányzó — szakértelmet kíván, és növeli a gazdaság konjunktúraérzékenységét. Az első ellenérvet elvethetjük, mivel a befektetési és tőzsdei szakma nem boszorkányság, és gyakorlása több gazdasági-társadalmi előnnyel jár, mint amennyi ráfordítással vagy veszteséggel. A várható spekuláció miatti gazdasági zavarok okozhatnak ugyan károkat, de ezek csak a befektetések tényleges bonyolultságát tükröznék.

Ezek után is fennmarad azonban az a probléma, hogy az új befektetők — a biztosítók, nyugdíjpénztárak és alapítványok — mögött álló állampolgárok milyen mértékben legyenek vagy lehetnek érdekeltek a befektetések hasznában. Ebben a vonatkozásban ellentmondásos a helyzet. Ha az új befektetők csak további befektetésre használhatják a tőkehozadékot, és nem vonhatják be saját tevékenységükbe, illetve, ha a befektetői veszteség nem hat ki biztosítottaik stb. helyzetére, akkor ez a szervezet nem gazdasági kényszer, hanem az elvállalt funkció alapján végzi a munkáját, tehát ugyanúgy manipulálható, mint az általam korábban javasolt holdingok. Ha pedig a befektetés eredménye kihat a biztosítói és más alaptevékenységre, akkor tőkepiaci viselkedésüket nem egyedül funkciójukkal való azonosulásuk határozza meg, hanem a megbízóik által érvényesített kényszer is. Ebből a szempontból tehát ez a megoldás előnyös. Ekkor azonban más problémák mutatkoznak. Van veszélye annak, hogy a befektetők indokolatlanul sok pénzt vonnak ki alapfeladataik jobb ellátása érdekében a gazdaság piaci köréből, és félni lehet attól is, hogy ha például egy tanács alapítványtulajdonos lesz, akkor befektetőként nem tőkemegtérülési, hanem tanácsi szempontokat érvényesít majd. Így e megoldás választása esetén gondoskodni kell a biztosítottak, nyugdíjasok stb. védelméről, és korlátozni kell a tanácsok befektetési tevékenységét. Mindezek a problémák kezelhetők tehát, de jól mutatják a tulajdonreform megvalósításának gondjait, és azt, hogy minden igényt egyaránt kielégítő megoldások nincsenek.

* A technikai kérdésekre részletesebben „A gazdasági szervezetek és a tulajdon" c., a Gazdaságban megjelenés alatt lévő tanulmányomban térek ki.

Zárógondolatként az előzőket csupán annyival kívánom még kiegészíteni, hogy az államosítások teremtette helyzet feloldása az egész társadalmat érintő, bonyolult feladat, s hogy a plurális tulajdonviszonyok megteremtése plurális érdekérvényesítést, plurális politikai viszonyokat is követel.

Hivatkozások

[1] A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth, 1967. 56—57. l.
[2] Népszabadság, 1988. március 17.
[3] Népszabadság, 1988. május 7.
[4] *V. I. Lenin* művei 27. kötet. Szikra, 1952. 340. l.
[5] *B. Venediktov:* Szocialisztyicseszkaja goszudarsztvennaja szobsztvennoszty. (Állami szocialista tulajdon) Moszkva, 1948.
[6] *Péter György:* Az irányítás módszereiről általában. Társadalmi Szemle, 1954. augusztus—szeptember; A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 1954. december
[7] *Nagy Imre* felszólalása az MDP III. kongresszusán. Jegyzőkönyv. Szikra, 1954.
[8] *Varga István:* Felszólalások a Közgazdasági Bizottság vitáin 1957. február 26. és május 24. között. In: A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954—1978. (Szerk.: Szamuely László), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.
[9] A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth, 1967. 58—59. l.
[10] A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth, 1967. 61. l.
[11] A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth, 1967. 61. l.
[12] A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára. In: MSZMP Határozatai és Dokumentumai 1963—1966. Kossuth, 1968.
[13] *Kornai János:* A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. Gazdaság, 1987. 2—3. sz.
[14] *Laky Teréz:* Mítoszok és valóság. Valóság, 1984. 1. sz.
[15] *Galasi Péter—Kertesi Gábor:* Második gazdaság, verseny, infláció. Közgazdasági Szemle, 1985. 12. sz.
[16] *Sárközy Tamás:* Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Magvető, 1986.
[17] *Tardos Márton:* Sikeres lehet-e a monetáris politika Magyarországon? Külgazdaság, 1988. 2—3. sz.
[18] *Tardos Márton:* A szabályozott piac kialakításának feltételei. Közgazdasági Szemle, 1985. 11. sz.
[19] *Antal László:* Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
[20] *Csanádi Mária:* Függőség, konszenzus, szelekció. Pénzügykutató Intézet, 1985., A párt és az állam kapcsolatrendszere. HVG, 1988. aug. 27.
[21] *Voszka Éva:* Reform és átszervezés a nyolcvanas években. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
[22] *Bauer Tamás:* A második gazdaság és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ, 1982. 10. sz.
[23] *Szegő Andrea—Wiener György:* A nyereségképződés magyarországi törvényszerűségei. Pénzügyi Szemle, 1987. 1. sz.
[24] *Schweitzer Iván:* A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 1981. 7—8. sz.
[25] *Révész Gábor:* A gazdasági reform eltorzulásának folyamata. Közgazdasági Szemle, 1988. 6. sz.
[26] *F. A. Hayek:* The Price System as Mechanism for Using Knowledge. American Economic Review Vol. XXXV. No. 4. szept. 1945.
[27] *W. Brus:* A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
[28] *A. Nove:* The economics of feasible socialism. London Allen and Unwin, 1983.
[29] *O. Sik:* Der dritte Weg. Hamburg, 1972.
[30] *Tellér Gyula:* Ó-mechanizmus, új mechanizmus, ipari szövetkezetek. Medvetánc, 1984. 4. sz. — 1985. 1. sz.
[31] *Koncepció és kritika* (Szerk.: Siklaky István) Magvető, 1985.
[32] *Tardos Márton:* Gazdasági verseny hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.

Befejeződött Budapesten a földgázra történő átállás

1988. augusztus 16-án az utolsó városigáz-láng is kialudt Budapesten: ekkor került sor a XI. kerület utolsó leszakaszolt körzetének átállítására. Ezzel egy 18 évig tartó munka érkezett el sikeres befejezéséhez.

A főváros gázigénye a felszabadulást követően jelentősen megnövekedett, ennek kielégítésére azonban a szénbázisú városigáz-termelés csak korlátozottan nyújtott módot.

Számottevő segítséget jelentett a Dunaújváros és Budapest közötti 70 km-es gáz-távvezeték megépítése, melyen a vasműből kőszéngáz (később kohógázzal keverten) érkezett a fővárosba. A nagy fejlődést azonban a földgáz megérkezése hozat meg. Ez lehetővé tette egyfelől az ipari nagyfogyasztók és az új lakótelepek közvetlen földgázellátását, másfelől pedig a földgázbázisú városigáz-gyártás és -szolgáltatás kiépítését. Míg a kőszénalapú termelőberendezésekkel napi egy millió m^3 volt a szolgáltatható legnagyobb városigáz-mennyiség, a több lépésben megépített földgázbontó berendezések 3,5 millió m^3-es napi energialeadásra nyújtottak módot.

A szolgáltatás szó szerint szűk keresztmetszetévé a hálózat, illetve ennek szállítókapacitása lett.

Az 1967—68-ban végrehajtott kalóriaemelés (4000 kalóriáról 5000 kalória/m^3-re) bizonyos mértékig enyhített a gondokon, a végleges megoldást azonban az 1971-ben megkezdett földgázra történő átállítás jelentette. Ennek során egyrészt a hálózatot kellett alkalmassá tenni földgáz szállítására, ami főleg kezdetben számottevő egyidejű rekonstrukcióval valósult meg. Ez a szükséges járulékos munka csak lassabb ütemű átállítást tett lehetővé. Másrészt a gázfogyasztó készülékeket át kellett alakítani földgáz felhasználására. Ez viszonylag egyszerűbb feladatnak bizonyult az ipari és a kommunális fogyasztóknál. A lakossági fogyasztók esetében mintegy 310 ezer háztartás csaknem egymillió gázkészülékének átállításához módosítani kellett a Fővárosi Gázművek szervezetét, s időszakosan külső kivitelezők bevonása is szükségessé vált.

Az átállítás valamennyi költségét a vállalat fedezte, az első időszakban állami (tanácsi) támogatás igénybevételével. A gázcsere a fejlett gáziparral rendelkező országokban hosszabb-rövidebb ideig tartó szolgáltatáskimaradással járt együtt. Budapesten már a gázcsere napjának estéjén biztosították a gáztűzhelyek működését, a többi gázkészüléket pedig a hét további napjaiban állították át. Mivel az átállítás évenként májustól szeptemberig tartott, a gázfűtésben nem okozott kimaradást.

A kizárólagos földgázszolgáltatásra történő áttérés kedvezőbb helyzetet teremt a szolgáltató vállalat számára, megszabadul a gázgyártás és a kiegyenlítő tárolás gondjaitól, nem beszélve arról, hogy a városi gáznak nyilvánvalóan nagyobb a termelési önköltsége. A fogyasztók számára előnyös, hogy emelkedik az ellátás színvonala, lehetővé válik korábban ki nem elégíthető — főleg bővítési — igények biztosítása. Emellett a száraz földgáz szolgáltatása esetén nem fordulhat elő a bekötővezetékek elfagyása, ami a leghidegebb téli napokon a városigázzal ellátott területeken ismétlődő problémákat okozott.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1424—1441. l.)

RUMEN DOBRINSKY

Nyitott tervgazdaságok makromodelljei

KGST-országmodellek a Bonn-IIASA kutatási programban

1. Bevezetés

A Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet (IIASA) által kezdeményezett „Gazdasági növekedés és strukturális változás" kutatási program keretében a Bonni Egyetemen 1985 januárja és 1987 júniusa között W. Krelle professzor vezetésével [7], [8] végzett kutatás egyik részének eredményeit ismerteti ez az írás.

A program egyik alapelve az volt, hogy egységes megközelítést alkalmazzunk a világgazdaság különböző országaira és régióira vonatkozó elemzésekben és előrejelzésekben. A KGST-országmodellek közös vonása, hogy a szocialista gazdaság szereplőinek viselkedését[1] próbálják tükrözni.

A KGST-országmodellek egy-egy tervgazdaság leegyszerűsített makroökonómiai modelljei. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet két nagyon fontos jellemzőjükre. Először is a modellek *zártak* abban az értelemben, hogy a makrogazdaság minden lényeges aspektusát (mind reál-, mind pedig nominális megközelítésben) endogén módon kezeljük, a fő viselkedési egyenleteket formálisan a tervgazdaság működését leíró elméleti feltevésekből vezetjük le. Csak a gazdasági növekedés és strukturális változás *húzóerőinek* tekintett tényezőket kezeljük exogén változókként — ezeket a különböző előrejelzési variánsok kialakításánál használjuk. Ugyanakkor a modellek *nyitottak* olyan értelemben, hogy a külső környezet igen fontos szerepet játszik viselkedésük meghatározásában. E modellek alapvető elemükön, a külkereskedelmen keresztül kapcsolódnak a fejlett piacgazdaságok és a fejlődő országok csoportjainak modelljeihez, hogy végül együtt alkossák a Bonn-IIASA program világmodelljét.

A KGST-országmodellek az anyagi termelési mérlegrendszerére (MPS) épülnek. A modellek becslésénél alkalmazott adatbázist a kutatási program keretében alakítottuk ki [1].

2. A modellek általános leírása[2]

2.1. Belföldi reálgazdaság

A gazdaság termelési technológiáját egy elsőfokú homogén Cobb—Douglas-termelési függvénnyel írjuk le:

$$Y^* = a_0 \tau L^{a_1} K^{a_2} (IM_R)^{a_3}; \qquad a_1 + a_2 + a_3 = 1, \tag{1}$$

Rumen Dobrinsky kandidátus, az Institute of Social Management (Sofia) munkatársa

[1] Csak európai KGST-országokkal foglalkozunk (Bulgária, Csehszlovákia, az NDK, Magyarország, Lengyelország, Románia és a Szovjetunió); ezeket a Bonn-IIASA programon belül különálló modellek képviselték.

[2] Helyszűke miatt csupán rövid áttekintést adhatunk a modellekről. A részletes leírást [2] és [4] közli.

ahol

Y^* = bruttó társadalmi termék mínusz belföldi termelőfelhasználás;
τ = a technológiai haladás szintje (teljes faktortermelékenység);
L = alkalmazottak száma az anyagi szférában;
K = állóeszközök az anyagi szférában (a teljes állóeszköz-állománnyal közelítve);
IM_R = nyersanyag- és félkésztermék-import.

Additív felbonthatóságot feltételezve Y^* a következőképpen dezaggregálható:

$$Y^* = Y + IM_R = NMP + AF + IM_R, \tag{2}$$

ahol

NMP = nettó anyagi termelés (nemzeti jövedelem);
AF = pótlási alap;
Y = $NMP + AF$ a végső anyagi termelés (másnéven bruttó nemzeti jövedelem).

Az állóeszközök felhalmozását zéró beruházási késleltetésű konvencionális dinamikus egyenlet írja le:

$$K = K_{-1}(1-d) + I_{-1}, \tag{3}$$

ahol

d = az állóeszközök kivonási (likvidációs) rátája;
I = teljes bruttó beruházás.

A beruházási tevékenységet az s beruházási hányad és a végső anyagi termelés szorzata adja:

$$I = s \cdot Y. \tag{4}$$

A nyersanyag- és félkésztermék-importot a teljes import (IM) hányadaként határozzuk meg:

$$IM_R = b \cdot IM. \tag{5}$$

A nettó anyagi termelés reziduumként adódik:

$$NMP = Y - AF, \tag{6}$$

ahol a pótlási alap a felhalmozott állóeszközökkel arányos:

$$AF = f \cdot K. \tag{7}$$

Felhasználási oldalon a bruttó felhalmozás (A):

$$A = a \cdot I, \tag{8}$$

amely magában foglalja a feltételezést, hogy a forgóeszközök és készletek növekedése arányos a bruttó beruházások színvonalával.

Végül a teljes fogyasztás (C) a népgazdasági mérlegrendszer összefüggéseiből reziduumként adódik:

$$C = Y - A + IM - EX, \tag{9}$$

ahol EX = teljes export. Ebben az azonosságban IM és EX belföldi valutában kifejezett nagyságok.

Alternatív megoldásként C felírható egy fogyasztás-keresleti függvény formájában, mint egy változatlan fogyasztóiszokás-koefficienssel kibővített lineáris kiadási modell (*LES*) dinamikus kiterjesztése. A fogyasztáskeresleti változót C_d-vel jelöljük, hogy megkülönböztessük C-től.

$$C_d = a_1 \cdot C_{-1} + a_2 \frac{Y_u \cdot P'Y_u}{P'C} - a_3 \frac{A_{-1} \cdot P'A}{P'C}, \tag{10}$$

ahol Y_u = a végső anyagi termelés belföldi felhasználása ($Y_u = Y - EX + IM$); $P'Y_u$, $P'A$ és $P'C$ a megfelelő változók árdeflátorai.

Megközelítésünk alapvetően *kínálatvezérelt* és a beruházási hányad egyike a fő *húzóerőknek*. Minthogy termelési technológiánk valójában a termelési lehetőségek határát tükrözi, a (9)-ben definiált *fogyasztási kínálatot* az ezen a termelési színvonalon maximálisan rendelkezésre álló volumenként értelmezzük. A *fogyasztási kereslet* volumene ugyanakkor a normális várakozásoknak megfelelő fogyasztási szintet képviseli. Ily módon az e két nagyság közötti eltérést úgy is felfoghatjuk, mint a fogyasztási cikkek piacán fennálló esetleges egyensúlyhiány mutatóját. A modellben azonban e mutatónak nincs visszacsatolása.

2.2. Belföldi nominális gazdaság[3]

Az általános árszínvonalat Y árindexével azonosítjuk és az anyagi szférában foglalkoztatottak nominálbérének ($W'N$) és reálbérének (W) hányadosaként határozzuk meg:

$$P'Y = W'N/W. \tag{11}$$

A reálbér-színvonalat egy disztribúciós függvényből vezetjük le, amely Y elsődleges elosztását adja meg az anyagi szférában foglalkoztatottak elsődleges jövedelme és a vállalatok elsődleges jövedelme formájában. A disztribúciós függvényt olyan alakban írjuk fel, amely formálisan megegyezik a dinamikus lineáris kiadási rendszerrel:

$$W = a_1 W_{-1} + a_2 \frac{Y}{L} - a_3 \frac{Q_{-1}K}{L}, \tag{12}$$

ahol $Q = (Y - W \cdot L)$ K az egységnyi állóeszközre jutó elsődleges vállalati jövedelem reálértékben.[4]

A teljes fogyasztás árindexét ($P'C$) a következő formulával becsüljük:

$$P'C = a_1 P'Y + a_2 \frac{C}{C_{-1}} + a_3 \frac{A}{A_{-1}} + a_4 \frac{C}{Y} + a_5 \frac{A}{Y} + a_6 P'IM + a_7. \tag{13}$$

A bruttó felhalmozás nominális értéke ($A'N$) reziduumként adódik a mérlegösszefüggésből:

$$A'N = Y'N - C'N - EX'N + IM'N, \tag{14}$$

míg a bruttó felhalmozás árindexe ($P'A$) nem más, mint $A'N$ és A hányadosa. Ugyanezt a $P'A$ árindexet alkalmazzuk a modellben szereplő egyéb tőkejavak változóinak esetében is (A, IG és AF).

[3] A nominális változókat a megfelelő reálváltozóktól a ($'N$) jellel fogjuk megkülönböztetni. Az árindex-kifejezéseket, hasonlóképpen (P')-vel jelöljük.

[4] Az anyagi termelés mérlegrendszerében a nominális végső anyagi termelés elsődleges elosztását az alábbi módon írhatjuk fel:

$$Y'N = Y \cdot P'Y = W'N \cdot L + Q'N \cdot K,$$

ahol ($W'N \cdot L$) = az anyagi szférában foglalkoztatottak elsődleges nominális jövedelme; ($Q'N \cdot K$) = a vállalatok elsődleges nominális jövedelme.

Reálértékben:

$$Y = W \cdot L + Q \cdot K,$$

ahol $W = W'N/P'Y$ és $Q = Q'N/P'Y$ a reál tényezőjövedelmek.

A nettó anyagi termelés (*NMP*) nominális értékét és árindexét szintén reziduumként kapjuk meg. Az alkalmazott formulák kézenfekvőek, így azokat itt nem ismételjük meg.

2.3. Külkereskedelmi szektor

A Bonn-IIASA program összes országmodellje a nemzetközi kereskedelem integrált modelljén [4] keresztül kapcsolódik össze. Az itt bemutatott KGST-országmodellek külkereskedelemre vonatkozó részei kifejezetten úgy készültek, hogy megfeleljenek az integrált modell követelményeinek.[5]

Egy gazdaság teljes importját egy importkeresleti függvénnyel határozzuk meg, amely szintén a lineáris kiadási rendszer dinamizált változatán alapul (e forma elméleti levezetése Welsch nevéhez fűződik [10]). A KGST-országok esetében az importkeresleti függvényt a következőképpen definiáltuk:

$$IM = a_1 IM_1 + a_2' \frac{A'N + C'N}{P'IM} + a_2'' \frac{EX'N}{P'IM} - a_3 \frac{Y_{-1} \cdot P'Y}{P'IM}. \tag{15}$$

Ez az egyenlőség annyiban különbözik a lineáris kiadási rendszer általánosan alkalmazott specifikációjától, hogy benne a kiadási tétel két részre bomlik: a nominális belföldi felhasználásra ($A'N+C'N$) és a nominális exportra ($EX'N$). Ez lehetővé teszi, hogy figyelembe vegyük az importkiadásnak e két tétel esetében eltérő elaszticitását.

A külkereskedelmi változókat (import, export és importár ($P'IM$)) ebben a specifikációban belföldi valutában értelmezzük.

A nemzetközi kereskedelem integrált modelljén belül az összesített importkeresletet az egyes országok, illetve országcsoportok exportját meghatározó alrendszer osztja el. Erre a célra ismét a dinamizált lineáris kiadási rendszer egyik formáját alkalmazzuk. Az egyes országok exportegyenleteit a következőképpen definiáltuk:[6]

$$EX_i^{\$} = a_{1i} EX_{i-1}^{\$} + a_{2i} \frac{IM'N_W^{\$}}{P'EX_i^{\$}} + \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq i}}^{n} \left(a_{k+2,i} \frac{EX_{k,-1}^{\$} \cdot P'EX_k^{\$}}{P'EX_i^{\$}} \right), \tag{16}$$

ahol $IM'N_W^{\$}$ a modellben szereplő összes, n számú országból származó import összege (teljes világimport), míg i index az egyes országokat jelöli.

Az exportegyenleteket dollárban értelmezzük (erre utal a kitevők helyén álló $ jel), ami egyben a nemzetközi kereskedelem integrált modelljén belül a közös nevező szerepét tölti be.

A külkereskedelmi árak terén a KGST-országok esetében mind export-, mind pedig importoldalon árelfogadó magatartást feltételezünk. Ennek megfelelően az import- és exportáregyenletek dollárban értendők.

A KGST importárait — bizonyos alkalmazkodási késleltetéssel — a származási országok exportárai átlagának alakulásával magyarázzuk:

$$P'IM^{\$} = a_1 P'IM^{\$}_{-1} + a_2 PM'EX^{\$} + a_3 PM'EX^{\$}_{-1} + a_4, \tag{17}$$

ahol $PM'EX^{\$}$ az adott országba exportáló országok és országcsoportok exportárainak súlyozott átlaga, a súlyok pedig egy importhányad-mátrix sorelemei.

[5] Ez folytatása és továbbfejlesztése annak a munkának, amelyet a Bonn-IIASA programon belül J. Gajda és J. Sztandynger kezdett el.

[6] A nemzetközi kereskedelem integrált modelljének exportalrendszerét Székely István dolgozta ki.

Feltételezzük, hogy a KGST-országok exportárai bizonyos késéssel a fejlett piacgazdaságok exportáraihoz ($P'EX^{\$}_{w1}$) alkalmazkodnak. Az egyenletet log-lineáris formában specifikáltuk:

$$P'EX^{\$} = (P'EX^{\$}_{-1})\,a_1 \cdot (P'EX^{\$}_{w1})a_2 \cdot a_3. \tag{18}$$

Néhány olyan KGST-ország esetében, amelyek olajtermékekből viszonylag nagyvolumenű exportot bonyolítanak, az olajexportáló országok exportárindexét is szerepeltettük a specifikációban.

Az utolsó, de minden valószínűség szerint legnehezebb probléma a belföldi valuták és a dollár közötti konverzió. A KGST-országok közül csak Magyarország és újabban Lengyelország rendelkezik egységes árfolyammal, amely lehetővé teszi ezt a konverziót. A problémát úgy próbáltuk megoldani, hogy a többi országra implicit árfolyamot (illetve konverziós tényezőt) számoltunk a belföldi valutában és dollárban kifejezett nominális import (illetve export) hányadosa alapján. Kiderült, hogy bár a legtöbb ország esetében az importból és exportból kalkulált implicit árfolyamok abszolút szintje egymástól eltérő, a kétféle árfolyam dinamikája közel egyező. Ezért és az egyszerűsítés kedvéért egységes indexet ($I'FX$) vezettünk be az implicit árfolyamra; egységes indexként az importra és exportra kiszámolt implicit árfolyamok átlagát tekintjük.

Feltételezzük továbbá, hogy az implicit árfolyamindex némi késéssel igazodik egy, a külkereskedelmi árakra értelmezett gyenge vásárlóerőparitás-indexhez:[7]

$$I'FX = (I'FX_{-1})^{a_1} \cdot \left[I'FX_{-1} \cdot \left(\frac{1 + W'P_Y}{1 + W'P^{\$}_{FT}}\right)\right]^{a_1} \cdot a_3, \tag{19}$$

ahol $W'P_y$ = a belföldi általános árszínvonal változási indexe; $W'P^{\$}_{FT}$ = a külkereskedelmi forgalom (import plusz export) átlagárainak változási indexe dollárban kifejezve. A szögletes zárójelben lévő kifejezés nem más, mint a várható gyenge vásárlóerő paritás indexe. E specifikáció becslései egészen jónak bizonyultak.

$I'FX$ lehetővé teszi a külkereskedelmi árak közvetlen transzformációját dollárról belföldi valutára[8]:

$$\left.\begin{aligned} P'IM &= P'IM^{\$} \cdot I'FX \\ P'EX &= P'EX^{\$} \cdot I'FX \end{aligned}\right\}. \tag{20}$$

A reálértékben vett import és export konverziójához a bázisév importra és exportra vonatkozó implicit árfolyamait (FX^B_I és FX^B_E) használjuk fel (mindkettő konstans):

$$\left.\begin{aligned} IM^{\$} &= IM/FX^B_I \\ EX^{\$} &= EX \cdot FX^B_E \end{aligned}\right\}. \tag{21}$$

A fennmaradó külkereskedelmi változók reziduumként adódnak.

2.4. A teljes modell áttekintése

Az ábrán látható a KGST-országok teljes makroökonómiai modelljeinek leegyszerűsített szerkezeti vázlata. A téglalapokban az endogén, a körökben az exogén változókat szerepeltetjük.

[7] Ennek az alkalmazkodási magatartásnak az ötlete Székely Istvántól származik.

[8] Amennyiben a belföldi valutában és dollárban kifejezett árindexek báziséve különbözik, [20] jobb oldali kifejezéseit a bázisidőszakok közti áraránnyal is meg kell szorozni.

A modell általános szerkezete

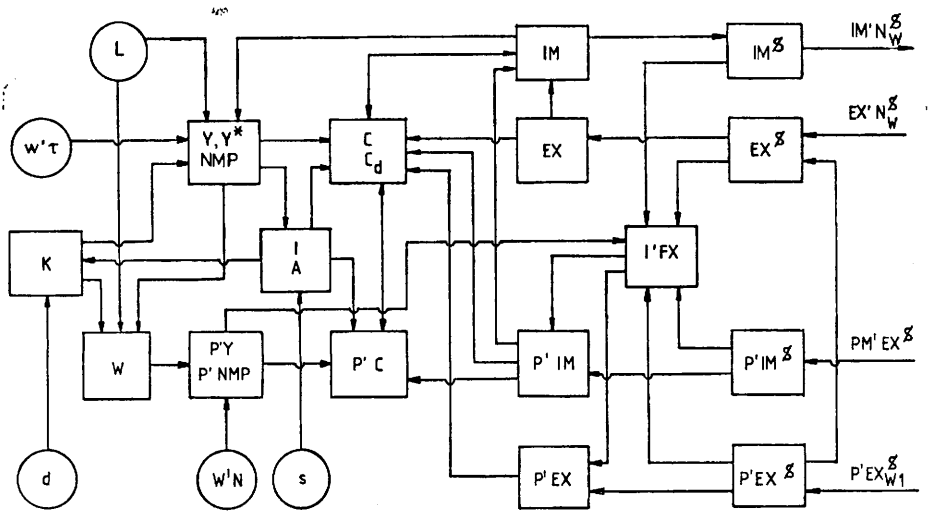

Minden egyes országmodellben 9 fő viselkedési egyenlet található:

— a termelési technológia, amely meghatározza a teljes anyagi termelést — (1) egyenlet;
— a disztribúciós függvény az anyagi szférában foglalkoztatottak reálbérének meghatározásához — (12) egyenlet;
— a fogyasztási javak összkereslete — (10) egyenlet;
— a fogyasztási javak árindexe — (13) egyenlet;
— a teljes import- és exportkereslet — (15) és (16) egyenletek;
— a teljes import- és exportárindex — (17) és (18) egyenletek;
— az implicit árfolyamindex — (19) egyenlet.

Emellett minden országmodellben található egy, az ábrán nem szereplő almodell (6 szektoros), amely a termelési struktúrát írja le.

A többi endogén változót azonosságokból nyerjük.

A fő exogén változók, amelyeket a gazdasági növekedés és strukturális változás húzóerőinek tekintünk, a következők:

— a technológiai haladás üteme — $w'\tau$;
— az anyagi szférában foglalkoztatottak száma — L;
— a beruházási hányad — s;
— az állóeszközök kivonási rátája — d;
— az anyagi szférában foglalkoztatottak nominális bérének változási indexe — $w'W'N$.

Az első négy változó a belföldi reálgazdaságot vezérli, míg az ötödik a nominális gazdaság alakulását határozza meg. A külkereskedelmi szektor (az import kivételével) elsősorban kívülről meghatározott.

Technikailag a modellek egy szimultán nem lineáris egyenletrendszerként oldhatók meg, és mind a világmodellen belül, mind pedig önállóan futtathatók. Az utóbbi esetben a külső feltételeket exogén módon kell megadni.

3. A KGST-országmodellek alapján végzett visszatekintő elemzés tapasztalatai

Ebben a fejezetben a becsült viselkedési egyenletek alapján elemezzük a KGST-gazdaságok 1960 és 1985 közötti fejlődésének néhány elemét. Ennek során a becsült egyenleteknek és paramétereiknek az alapul szolgáló elméleti modellek elemzési keretein belüli közgazdasági értelmezésére szorítkozunk. Különös figyelmet fordítunk a becsült elaszticitásokra és néhány strukturális paraméterre, amelyek egyrészt jellemzik a gazdaságok múltbéli teljesítményét, másrészt meghatározzák a makromodelleken belüli dinamikus kölcsönhatásokat.

A termelési technológiára (1) vonatkozó feltételekből következően a termelés tényezőelaszticitásai egybeesnek a termelési függvény paramétereivel (α_1, α_2, és α_3 becsült értékeit az 1. sz. táblázat közli).

1. sz. táblázat

A termelés tényező-elaszticitásai országonként

Ország	α_1	α_2	α_3
Bulgária	0,361	0,405	0,234
Cschszlovákia	0,408	0,411	0,181
NDK	0,383	0,423	0,194
Magyarország	0,341	0,416	0,243
Lengyelország	0,424	0,401	0,175
Románia	0,321	0,501	0,178
Szovjetunió	0,421	0,514	0,065

E paraméterek alapján elemezhetjük a termelési tényezők hatását a gazdasági növekedésre. Az alkalmazott Cobb—Douglas-típusú termelési függvényből következik, hogy az egyes változók növekedési ütemei között az alábbi összefüggés áll fenn:

$$w'Y^* = w'\tau + \alpha_1 w'L + \alpha_2 w'K + \alpha_3 w'IM_R, \tag{22}$$

ahol $w'Y^*$, $w'\tau$, $w'L$, $w'K$ és $w'IM_R$ rendre Y^*, τ, L, K és IM_R növekedési ütemei.

A (22) jobb oldala úgy értelmezhető, mint a négy fő növekedési tényező hozzájárulása a belföldi teljes anyagi termelés növekedési üteméhez ($w'Y^*$). E hozzájárulások elemzését a szóban forgó hét európai KGST-ország 1961 és 1985 közötti fejlődésére vonatkozó *2/a—d sz. táblázat*ok tartalmazzák. A teljes időszakra vonatkozó értékek mellett három részidőszak (1961—1970., 1971—1980., 1981—1985.) adatait is táblázatba foglaltuk. Az egyes időszakokra vonatkozóan megadott $w'Y^*$, $w'\tau$, $\alpha_1 w'L$, $\alpha_2 w'K$ és $\alpha_3 w'IM_R$ értékek az éves növekedési ütemek adott időszakra vonatkozó átlagai; a táblázatok tartalmazzák az utóbbi négy komponens mindegyikének $w'Y^*$-ban való százalékos részesedését is. E súlyok jelzik az egyes növekedési tényezők tényleges relatív hozzájárulását $w'Y^*$-hoz.

Jó néhány fontos tendencia tárható fel a *2/a—d táblázatok* adatai alapján. A foglalkoztatás növekedése a vizsgált országok többségében elhanyagolható szerepet játszik — mind abszolút, mind relatív értelemben — az össztermelés növekedésében. Az abszolút értékeket tekintve az általános trend visszaesést mutat, mivel az anyagi szférában a foglalkoztatás növekedési üteme csökken (az utóbbi években esetenként nulla, illetve negatív).

Az állóeszköz-felhalmozás hozzájárulása Y^* növekedéséhez minden országban meglehetősen nagy arányú, abszolút és relatív értelemben egyaránt. $\alpha_1 w'L$

abszolút értékének csökkenő tendenciája nem annyira hangsúlyos, mint a termelés növekedési rátáinak (a hetvenes évek közepétől kezdődő) visszaesése. Ugyanakkor azonban ez a tendencia a legtöbb országban az állóeszközök abszolút hatékonyságának a csökkenésével jár együtt.

Sok országban a magas növekedési ütem időszakait még annál is magasabb növekedés kísérte a külkereskedelemben, és ilyen időszakokban (különösen a hatvanas években) az importkomponensnek abszolút és relatív értelemben egyaránt igen magas volt az értéke. Amikor viszont megkezdődött a növekedési ütemek csökkenése, akkor ezzel éppen ellentétes tendencia érvényesült. Ez különösen a nagyobb külföldi adóssággal rendelkező országokra jellemző.

A 2/a—d táblázatokból látható, hogy a gazdasági növekedés ütemváltozásai jól tükröződnek mind $w'\tau$, azaz a technikai haladás üteme, mind pedig a teljes tényező termelékenységalakulásában. A gazdasági növekedésnek a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején bekövetkezett visszaesése ugyanis a legtöbb országban együttjárt $w'\tau$ értékének jelentős mértékű mérséklődésével (esetenként abszolút csökkenésével). Az egyetlen kivétel az NDK, ahol $w'\tau$ szintje sem abszo-

2/a sz. táblázat

A növekedési tényezők hatásának elemzése az 1951 és 1985 közötti időszakban
(százalék)

Ország	$w'Y^*$	Hozzájárulás $w'Y^*$-hoz							
		τ		L		K		IM_R	
		$w'\tau$	$w'Y^*$ százalékában	$\alpha_1 w'L$	$w'Y^*$ százalékában	$\alpha_2 w'K$	$w'Y^*$ százalékában	$\alpha_3 w'$ IM_R	$w'Y^*$ százalékában
Bulgária	7,2	1,7	24	0,3	4	3,1	43	2,1	29
Csehszlovákia	4,3	1,3	30	0,2	5	1,9	44	0,9	21
NDK	4,4	2,0	45	0,0	0	1,7	39	0,7	16
Magyarország	5,1	1,4	28	0,0	0	2,0	39	1,7	33
Lengyelország	4,5	1,0	22	0,4	9	1,9	42	1,2	27
Románia	7,9	2,4	30	0,0	0	4,2	53	1,3	17
Szovjetunió	5,7	1,1	20	0,4	7	3,7	65	0,5	8

2/b sz. táblázat

A növekedési tényezők hatásának elemzése az 1961 és 1970 közötti időszakban
(százalék)

Ország	$w'Y^*$	Hozzájárulás $w'Y^*$-hoz							
		τ		L		K		IM_R	
		$w'\tau$	$w'Y^*$ százalékában	$\alpha_1 w'L$	$w'Y^*$ százalékában	$\alpha_2 w'K$	$w'Y^*$ százalékában	$\alpha_3 w'$ IM_R	$w'Y^*$ százalékában
Bulgária	9,0	2,3	26	0,3	3	3,3	37	3,1	34
Csehszlovákia	5,0	1,9	38	0,3	6	1,5	30	1,3	26
NDK	4,8	2,2	46	0,0	0	1,5	31	1,1	23
Magyarország	6,6	2,3	35	0,1	2	1,6	24	2,6	39
Lengyelország	6,5	2,5	39	0,8	12	1,5	23	1,7	26
Románia	9,1	3,2	35	0,0	0	3,8	42	2,1	23
Szovjetunió	7,3	2,3	32	0,4	5	4,1	56	0,5	7

2/c sz. táblázat

A növekedési tényezők hatásának elemzése az 1971 és 1980 közötti időszakban
(százalék)

Ország	$w'Y^*$	Hozzájárulás $w'Y^*$-hoz							
		τ		L		K		IM_R	
		$w'\tau$	$w'Y^*$ százaléka-ban	$a_1w'L$	$w'Y^*$ százaléka-ban	$a_2w'K$	$w'Y^*$ százaléka-ban	a_3w' IM_R	$w'Y^*$ százaléka-ban
Bulgária	6,7	1,9	28	0,3	4	3,1	47	1,4	21
Csehszlovákia	4,9	1,5	30	0,1	2	2,4	50	0,9	18
NDK	4,5	2,0	44	0,1	2	1,8	41	0,6	13
Magyarország	5,5	1,6	29	0,0	0	2,4	44	1,5	27
Lengyelország	5,0	0,7	14	0,2	4	2,6	52	1,5	30
Románia	8,9	2,6	29	0,1	1	4,8	54	1,4	16
Szovjetunió	5,0	0,5	10	0,4	8	3,8	76	0,3	6

2/d sz. táblázat

A növekedési tényezők hatásának elemzése az 1981 és 1985 közötti időszakban
(százalék)

Ország	$w'Y^*$	Hozzájárulás $w'Y^*$-hoz			
		$w'\tau$	$a_1w'L$	$a_2w'K$	$a_3w'IM_R$
Bulgária	4,7	0,4	0,2	2,8	1,3
Csehszlovákia	1,8	—0,4	0,2	1,8	0,2
NDK	3,7	1,8	0,0	1,7	0,2
Magyarország	1,5	—0,7	0,1	1,8	0,3
Lengyelország	—0,6	—1,5	0,0	1,2	—0,3
Románia	3,6	0,2	0,0	4,0	—0,6
Szovjetunió	4,1	0,1	0,3	3,0	0,7

lút, sem relatív értelemben szinte egyáltalán nem csökkent, és ennek megfelelően az általános gazdasági növekedés sem lassult (bizonyos visszaesés $w'Y^*$ értékében a nyolcvanas évek első felében inkább $w'IM_R$ csökkenésének tulajdonítható).

A KGST-országok makromodelljeinek kialakítása során a makroszintű keresleti és elosztási viszonyok leírásához széles körben felhasználtunk lineáris kiadási modell egyenleteket. Ezekhez hasonló formájú egyenletek határozzák meg a jövedelmek elsődleges elosztását (12), a végső felhasználás iránti keresletet (10), valamint az import- és exportkeresletet (15), (16). Anélkül, hogy túlságosan a részletekbe bocsátkoznánk, megemlítünk néhányat a lineáris kiadási modell dinamizált változatának azon főbb feltevései és tulajdonságai közül [(6), (10)], amelyeket a fenti egyenletekben felhasználtunk. Ez a becsült paraméterek értelmezésénél is segítségünkre lehet.

A lineáris kiadási modell dinamizált változatában feltételezzük, hogy egy (n darab termékből álló halmazon belüli) x_i termék iránti kereslet mennyiségének két összetevője van: 1. egy bázisszint ($\bar{x}_i$), ami arányos a késleltetett tényleges kereslettel:

$$\bar{x}_i = \lambda_i \cdot x_{i,-1}, \tag{23}$$

ahol $\lambda_i \geq 0$ a változatlan fogyasztóiszokás-koefficiens; 2. egy túlkeresleti komponens ($x_i - \bar{x}_i$), amely a tényleges költekezési és árviszonyoktól függ — (y, p_1,

$p_2, \ldots, p_n$), ahol $y = \sum_{k=1}^{n} p_k \cdot x_k$ jelöli az összkiadást, míg p_k, $k = 1, 2, \ldots, n$ az egyes termékek árait.

A fentiekből a következő keresleti függvény írható fel:

$$x_i = \lambda_i x_{i,-1} + \beta_i \left(y - \sum_{k=1}^{n} p_k \lambda_k x_{k,-1} \right) / p_i, \tag{24}$$

ahol β_i az i-edik termék marginális részesedése a kiadásból.

Transzformációval (23) olyan alakba rendezhető át, amely azután becslésre alkalmas (ahogy az a fent említett egyenletek esetében is történt).

Minthogy a keresleti rendszer költségvetési korlátos, kétdimenziós ($n = 2$) esetben elegendő csupán az egyik egyenletet becsülni, hogy meghatározzuk a teljes rendszert. Ez a helyzet azokban a keresleti (elosztási) rendszerekben, amelyeket a (10), (12) és (15) egyenletekkel definiáltunk. Ebben az esetben az a_1, a_2 és a_3 becsülhető paraméterek a következő összefüggésben állnak a (23) strukturális egyenlet paramétereivel:

$$\left.\begin{aligned} a_1 &= \lambda_1(1-\beta_1) = \lambda_1 \cdot \beta_2 \\ a_2 &= \beta_1 = 1 - \beta_2, \\ a_3 &= \lambda_2 \beta_1 = \lambda_2(1-\beta_2) \end{aligned}\right\}. \tag{25}$$

Ennélfogva a becsült paraméterekből rekonstruálhatjuk a rendszer strukturális paramétereit.

A kiadási és árelaszticitások közvetlenül levezethetők az egyenletek becsülhető formájából. Mivel a levezetés konvencionális módon elvégezhető, azt itt nem részletezzük.

Habár az elsődleges jövedelemelosztás leírásához alkalmazott disztribúciós egyenlet (12) formálisan megegyezik a lineáris kiadási modellel, egy másik elméleti modellből származik, mégpedig a reáltényező-jövedelmekre értelmezett társadalmi hasznossági függvény maximálásából (2). Emiatt a disztribúciós függvény mennyiség- és árkifejezései a konvencionális keresleti függvényekhez képest invertálódnak; ily módon a disztribúciós rendszeren belül inkább termelési elaszticitásokról és mennyiségi elaszticitásokról beszélünk, mintsem a szokásos kiadási és árelaszticitásokról.

A továbbiakban ismertetjük a KGST-ország modelleink egyenleteinek becslési eredményeit, amelyeket az alkalmazott keresleti rendszerek keretein belül fogunk értelmezni. A 3. sz. táblázat a végső felhasználási célú kereslet rendszerét mutatja be. Ez a rendszer, ahogy azt (10) egyenlet jelzi, a végső felhasználás (Y_u) két komponensre — teljes fogyasztásra (C) és bruttó felhalmozásra (A) — való bontását írja le. A 3. sz. táblázat tartalmazza a rekonstruált strukturális paramétereket: a fogyasztói szokás változatlan koefficienseit C-re és A-ra, valamint a nominális fogyasztás és felhalmozás ($C'N$ és $A'N$) marginális részesedését a kiadásokból (amely kiadási tétel esetünkben $Y_u \cdot P'Y_u = Y_u'N$). Ugyancsak tartalmazza táblázatunk C és A számított kiadási elaszticitásait $\left(\frac{\delta c}{\delta(Y_u'N)} \cdot \frac{Y_u'N}{C} \text{ és } \frac{\delta A}{\delta(Y_u'N)} \cdot \frac{Y_u'N}{A} \right)$, rövidtávú saját árelaszticitásait $\left(\frac{\delta C}{\delta(P'C)} \cdot \frac{P'C}{C} \text{ és } \frac{\delta A}{\delta(P'A)} \cdot \frac{P'A}{A} \right)$, valamint rövidtávú keresztár-elaszticitásait $\left(\frac{\delta C}{\delta(P'A)} \cdot \frac{P'A}{C} \text{ és } \frac{\delta A}{\delta(P'C)} \cdot \frac{P'C}{A} \right)$.

A táblázatban szereplő értékek valamennyien az 1960—1985 becslési periódusra számított mintaátlagok. Felhívjuk a figyelmet a különböző országok becsült struk-

3. sz. táblázat

A végső felhasználás iránti kereslet: strukturális paraméterek és elaszticitások

Paraméterek Országok	Változatlan fogyasztói-szokás-koefficiens		Marginális részesedés a kiadásból		Kiadási elaszticitás		Rövid távú saját árelaszticitás		Rövid távú keresztár-elaszticitás	
	C	A	C'N	A'N	C	A	C	A	C	A
Bulgária	0,79	0,26	0,36	0,64	0,58	1,70	—0,47	—0,90	—0,11	—0,80
Csehszlovákia	1,01	0,95	0,34	0,66	0,50	2,11	—0,31	—0,66	—0,19	—1,45
NDK	0,99	0,81	0,38	0,62	0,51	2,44	—0,36	—0,68	—0,15	—1,76
Magyarország	0,99	0,71	0,21	0,79	0,32	2,40	—0,18	—0,85	—0,14	—1,55
Lengyelország	0,93	0,66	0,37	0,63	0,56	1,96	—0,38	—0,75	—0,16	—1,21
Románia	0,85	0,28	0,33	0,67	0,51	1,90	—0,38	—0,90	—0,13	—1,00
Szovjetunió	0,78	0,57	0,49	0,51	0,77	1,40	—0,58	—0,70	—0,19	—0,70

turális paraméterei és elaszticitásai közötti számottevő hasonlóságra. Ez azt tükrözi, hogy az egyes országok a végső felhasználás allokációjában hasonló gazdaságpolitikát folytatnak.

Érdekesen alakulnak a becsült kiadási elaszticitások értékei is. A fogyasztás a kiadások rugalmatlanok, míg a felhalmozás esetében a kiadási elaszticitás magas. Gazdaságpolitikai értelemben ez annyit jelent, hogy Y_u ingadozásai (felerősítve) megjelennek a felhalmozás szintjében, viszont szinte egyáltalán nem befolyásolják a fogyasztás színvonalát. Másképpen fogalmazva, mivel a szóban forgó országok általános gazdaságpolitikai törekvése, hogy a fogyasztási színvonal trendjét stabilizálják, az Y_u felhasználás szempontjából jó, illetve rossz évek ingadozásai beruházási boomban, illetve visszafogásban fejeződnek ki. Ezt megerősítik a kiadásból való marginális részesedések értékei (amelyek magasabbak a felhalmozásnál és alacsonyabbak a fogyasztásnál), és a fogyasztói szokás változatlan koefficienseinek értékei is (amelyek magasabbak a fogyasztás, és alacsonyabbak a felhalmozás esetében).

Jellegzetes az elaszticitások közötti strukturális viszony. Ismert, hogy egy megfelelően specifikált keresleti rendszerben bármely termék közvetlen és keresztár-elaszticitásai összegének meg kell egyeznie egy mínusz az adott termék kiadási elaszticitásával [9]. Azt láthatjuk, hogy modellünkben a fogyasztás mind a kiadásokra, mind az árakra nézve rugalmatlan. Ebből viszont az következik, hogy a felhalmozás magas kiadási elaszticitása nem annyira a saját árelaszticitásnak köszönhető (becsléseink szerint ez valójában saját árszínvonalára nézve árrugalmatlan), hanem inkább a fogyasztás árszínvonalára nézve magas keresztár-rugalmasságnak. Sőt, a fogyasztás árszínvonalának változásai nagyobb mértékben befolyásolják a felhalmozás színvonalát, mint a fogyasztását. Ezek a tulajdonságok különböző mértékben ugyan, de az összes szocialista országra jellemzőek.

A 4. sz. táblázat a jövedelmek elsődleges elosztását leíró elosztási rendszert mutatja be. Tartalmát tekintve — figyelembe véve a fejezet elején említett megjegyzéseket — teljes mértékben megegyezik a 3. sz. táblázattal. Az elosztási rendszert reálnagyságokkal határozzuk meg (l. a 4. sz. lábjegyzetet), így a (12) disztribúciós függvényt reáltényező-jövedelmekre (W és Q) vonatkozóan értelmezzük.

A jövedelmek elsődleges elosztásának képe általában véve erősen emlékeztet a végső felhasználás elosztásához. A béralap és a vállalati elsődleges jövedelmek alakulásában (ha kevésbé hangsúlyozottan is) ugyanazon gazdaságpolitika hatása érhető tetten, mint a végső felhasználás elosztásánál. Van két kivétel is (Románia és a Szovjetunió), ahol a termelési elaszticitások, termelésből való marginális része-

4. sz. táblázat

Elsődleges jövedelemelosztás: strukturális paraméterek és elaszticitások

Paraméterek Ország	Változatlan fogyasztóiszokás-koefficiens		Marginális részesedés a termelésből		Termelési elaszticitás		Rövid távú saját mennyiség-elaszticitás		Rövid távú kereszt-mennyiség-elaszticitás	
	W	Q	(W.L)	(Q.K)	W	Q	W	Q	W	Q
Bulgária	1,02	0,91	0,16	0,84	0,37	1,54	—0,17	—0,85	—0,20	—0,69
Csehszlovákia	0,91	0,56	0,13	0,87	0,31	1,50	—0,21	—0,93	—0,10	—0,57
NDK	0,97	0,94	0,45	0,55	0,91	1,10	—0,48	—0,58	—0,43	—0,52
Magyarország	0,61	0,49	0,36	0,64	0,87	1,09	—0,63	—0,82	—0,24	—0,27
Lengyelország	0,75	0,58	0,36	0,64	0,76	1,23	—0,53	—0,79	—0,23	—0,44
Románia	0,74	0,82	0,57	0,43	1,27	0,78	—0,71	—0,53	—0,56	—0,25
Szovjetunió	0,98	1,00	0,52	0,48	1,12	0,90	—0,51	—0,49	—0,61	—0,41

sedések és a fogyasztóiszokás-koefficiensek közötti összefüggés ellentétes a többi országban tapasztalhatóval. A reáltényező-jövedelmek becslésénél minden esetben mind a közvetlen, mind a keresztelaszticitásokat mennyiségrugalmatlanságként számoltuk.

A 3. sz. és a 4. sz. táblázatok következtetései közti hasonlóságok azzal magyarázhatók, hogy olyan alapvető gazdasági folyamatokat jelenítenek meg, amelyeket a gazdaság elosztási mechanizmusai kötnek össze egymással. Nagyon leegyszerűsítve, a jövedelmek elosztása után a béralap végső fogyasztássá alakul át, míg a vállalati elsődleges jövedelmek felhalmozássá válnak. Ami a táblázatokból levonható következtetések eltéréseit illeti, ezeknek két fő oka van: 1. a két esetben különböző mutatókat használunk a termelés (Y) és kiadás (Y_u) mérésére (a kettő különbsége a külkereskedelmi egyenleg); 2. az állami beavatkozás mértéke az újraelosztási folyamatba az egyes országokban eltérő (a beavatkozás elsősorban az állami költségvetésen keresztül valósul meg).

Az 5. sz. táblázat az importkereslet néhány jellemzőjéről ad képet. A legérdekesebb paraméterek minden bizonnyal a kiadási elaszticitások. Mint a második fejezetben említettük, a kiadási tétel két komponensre van bontva: belföldi felhasználásra ($C'N + A'N$ — ez valójában megegyezik $Y_u'N$-nel) és nominális exportra

5. sz. táblázat

Importkereslet: strukturális paraméterek és elaszticitások

Paraméterek Ország	Változatlan fogyasztói-szokás-koefficiens	Marginális részesedés a kiadásból		Kiadási elaszticitás		Rövid távú saját árelaszticitás
		IM'N per (C'N + + A'N)	IM'N per EX'N	IM per (C'N + + A'N)	IM per EX'N	
Bulgária	0,47	0,51	0,86	1,44	0,81	—0,83
Csehszlovákia	0,77	0,28	0,47	0,99	0,49	—0,51
NDK	0,64	0,28	0,58	1,10	0,50	—0,59
Magyarország	0,89	0,53	0,61	1,44	0,59	—0,62
Lengyelország	0,88	0,22	0,56	1,02	0,48	—0,40
Románia	0,80	0,22	0,43	1,07	0,43	—0,45
Szovjetunió	0,83	0,07	0,45	0,68	0,27	—0,30

(*EX'N*). Ennek köszönhetően e két tényezőre vonatkozóan külön tudjuk mérni a kiadási elaszticitásokat és fel tudjuk becsülni különbségük nagyságát. A becsült elaszticitásokból arra következtethetünk, hogy a belföldi felhasználás fontosabb szerepet játszik az importkereslet[9] meghatározásában, mint az exportbevétel. Más szavakkal, az importkereslet szintje nagyobb mértékben kötődik az egyes országok gazdasági növekedéséhez, mint folyó exportkapacitásaik közvetlen bővítésének igényéhez. Ugyancsak érdekes (és a várakozásokkal bizonyos fokig ellentétes), hogy az importnak minden ország esetében meglehetősen alacsony a közvetlen árelaszticitása.

Végezetül néhány szót szólunk az implicit árfolyamindexek becsült egyenleteiről (9). Tudomásom szerint a KGST-országokra vonatkozóan ilyen egyenletek becslésére ez az első kísérlet, ezért a becslési eredményeket a 6. sz. táblázatban teljes egészében közöljük. Statisztikai szempontból a becslés eredményei kielégítőek. A közgazdasági értelmezés szempontjából érdekes, hogy a hosszú távú elaszticitás értéke (a_1 és a_2 összege) minden esetben megközelíti az 1-et. Mivel a_3 értéke szintén közel áll egyhez, elmondhatjuk, hogy az implicit árfolyamindex majdnem tökéletesen igazodik a gyenge vásárlóerő paritásindexéhez.[10] Minél közelebb esik a_2 egyhez, annál szorosabban alkalmazkodik *I'FX* a vásárlóerő paritásindexéhez.

Szimulációs eredmények

A Bonn-IIASA program modelljeit ex-post és ex-ante szimulációk széles körében futtattuk. A KGST-országmodelleket számos szimulációban teszteltük mind szétkapcsolt üzemmódban (önállóan futtatva minden egyes modellt), mind összekapcsolt üzemmódban (más országok és országcsoportok modelljeihez illesztve).

A programon belül a világgazdaság jövőjére vonatkozóan háromféle előrejelzést készítettünk és futtattunk: egy „magas", illetve optimista (a továbbiakban „*A*"), egy „közepes" („*B*") és egy „alacsony", illetve pesszimista („*C*") változatot [8]. Ezek az előrejelzések minden országra és országcsoportra vonatkozóan egységes formában készültek és a világgazdaság három lehetséges növekedési pályáját jelentik. A változatok előtt álló jelzők (magas, közepes, alacsony) valójában a három előrejelzésben prognosztizált gazdasági növekedési ütemekre utalnak. Az előrejelzéseket a gazdasági növekedés és strukturális változás exogén „húzóerőinek" segítségével formalizáltuk. A különféle változatok meghatározásában a fő exogén változók a technikai haladás üteme ($w'\tau$) és a beruházási hányad (s) voltak. A többi exogén változó (köztük a modell pénzügyi részét „vezérlő" változók) mindhárom előrejelzésben azonos értéket kaptak.

Ebben a fejezetben közlünk néhány KGST-országra vonatkozó szimulációs eredményt. Az ex-post számítási eredmények szétkapcsolt szimulációkból származnak (a külső feltételeket leíró változók értékei tényadatok), míg az ex-ante eredmények a Globális Világmodellel végzett szimulációk eredményei.

A modellek megbízhatóságát az 1965 és 1982 közötti időszakra elvégzett dinamikus ex-post szimulációval teszteltük. Az ezekből a szimulációkból számított

[9] Az előzetes várakozással ellentétben $Y_u'N$ további felbontása $C'N$-re és $A'N$-re nem nem eredményezett számottevő különbséget az import e két tényezőre értelmezett becsült parciális kiadási elaszticitásaiban, így megmaradtunk a [15] specifikációnál.

[10] Ilyen körülmények között (19)-et a következőképpen alakíthatjuk át:

$$1 + w'FX \approx \left(\frac{1 + w'P_Y}{1 + w'P_{FT}^S}\right)^{a_2}, \qquad (19a)$$

ahol $w'FX$ az $I'FX$ változási üteme. Ha $a_2 = 1$, akkor (19a) a tiszta vásárlóerő paritásindexével (annak gyenge változatával) egyezik meg.

6. sz. táblázat

Az árfolyamindexek egyenletei[a]

Ország	a_1	a_2	a_3	DW[c]	R2C[c]	SEE[c]	Időszak
Bulgária	0,535-	0,426-	1,000-	2,29	0,98	0,033	1962—1985
	(4,63)	(4,09)	(104,36)				MIDIS[c]
Csehszlovákia	0,325	0,456	1,029	1,80	0,85	0,039	1962—1985
	(2,16)	(4,28)	(93,53)				MIDIS[c]
NDK	0,450	0,468	1,018	2,17	0,99	0,021	1962—1985
	(6,21)	(7,31)	(155,37)				MIDIS[c]
Magyarország	0,522	0,488	1,004	1,41	0,77	0,045	1962—1985
	(3,01)	(3,58)	(93,82)				MIDIS[c]
Lengyelország	0,300	0,705	0,994	2,27	0,98	0,061	1962—1984
	(7,03)	(22,57)	(72,67)				MIDIS[c]
Románia	0,640	0,321	1,003	1,75	0,88	0,059	1962—1985
	(5,08)	(2,71)	(76,54)				MIDIS[c]
Szovjetunió	0,710	0,244	1,006	1,76	0,90	0,033	1962—1985
	(7,79)	(3,73)	(122,56)				MIDIS[c]

Megjegyzés:

[a] A becsült egyenlet:

$$I'FX = I'FX_{-1}^{a_1} \cdot \left[I'FX_{-1} \cdot \left(\frac{1 + W'P_Y}{1 + W'P^{\$}_{FT}} \right) \right]^{a_2} \quad {}^{a_3}$$

I'FX = árfolyamindex;
$W'P_Y$ = a belföldi általános árszínvonal-változás üteme;
$W'P^{\$}_{FT}$ = a külkereskedelem (import + export) átlagos árindexe ($-ban).

[b] A zárójelben az együtthatókhoz tartozó t-értékek szerepelnek.

[c] DW a Durbin—Watson-statisztikát, R2C a korrigált R^2-et, SEE az egyenlet standard hibáját és MIDIS a Minimum Distance Estimatort (Malinvaud) jelöli.

átlagos abszolút százalékos hibákat a fő viselkedési változók közül négyre vonatkozóan a 7. sz. táblázat mutatja (a táblázatban szereplő fogyasztást [C] a fogyasztási kereslettel határoztuk meg). Ezek alapján a dinamikus szimulációra a kapott eredmények kielégítőnek tekinthetők.

A modellek dinamikus viselkedését dinamikus elaszticitási multiplikátorok segítségével is ellenőriztük. E multiplikátorok a modellek dinamikus reagálását mutatják az egyes fontos exogén „húzóerők" szintjében beállt egyszeri 10 százalékos pozitív irányú sokkhatásra. Ennek a tesztnek néhány eredménye látható a 8. sz. táblázatban. A táblázat a technikai haladás (τ) és az anyagi szférán belüli nominális bérek ($W'N$) szintjében 1986-ban bekövetkezett egyszeri sokkhatáshoz tartozó

7. sz. táblázat

Ex-post szimuláció tesztje: néhány változó átlagos abszolút százalékos hibája országonként

Ország	*Y**	*C*	*W*	*P'C*
Bulgária	1,02	1,86	2,19	3,03
Csehszlovákia	0,87	1,05	2,32	1,27
NDK	0,41	0,70	1,63	2,13
Magyarország	1,54	1,78	1,45	3,81
Lengyelország	2,55	3,01	3,58	4,13
Románia	1,26	1,17	1,93	1,79
Szovjetunió	1,20	1,07	1,21	1,42

8. sz. táblázat

Elaszticitási multiplikátorok: a változók százalékos változásainak és T, illetve W,N százalékos változásainak hányadosai 1986-ban

Ország	A perturbált változó τ							A perturbált változó $W'N$
	A reagáló változó							A reagáló változó $P'C$
	Y	NMP	IM	C_d	C	$P'Y$	$P'C$	
Bulgária	1,28	1,56	2,72	1,97	3,35	—0,85	—1,55	0,91
Csehszlovákia	1,23	1,43	1,02	0,86	1,94	—0,27	—0,38	0,44
NDK	1,25	1,36	1,01	0,94	1,74	—1,59	—1,97	0,90
Magyarország	1,27	1,51	3,69	1,22	4,15	—0,99	—2,90	1,20
Lengyelország	1,26	1,37	2,13	0,85	1,86	—0,90	—0,91	0,95
Románia	1,25	1,50	1,88	0,67	1,81	—1,31	—1,07	1,02
Szovjetunió	1,06	1,23	3,45	0,87	1,03	—0,91	—0,98	1,09

elaszticitási multiplikátorokat mutatja. Ellenőrzésként a közepes változatra vonatkozó előrejelzést használtuk.

A τ változásokhoz (amely úgy értelmezhető, mint egy egyszeri eltolódás egy magasabb gazdasági növekedési ütem irányába) kapcsolódó multiplikátorok Y és a nemzeti jövedelem hasonló reagálásáról tanúskodnak az egyes országokban. A többi változó reagálása azonban már változatosabb képet mutat. Így például τ változására az importkereslet eléggé érzékeny Bulgária, Magyarország és a Szovjetunió esetében, mérsékelten érzékeny Lengyelország és Románia, illetve kevéssé érzékeny Csehszlovákia és az NDK esetében. Érdekes megfigyelni a fogyasztási kereslet (C_d) és a fogyasztási kínálat (C) viselkedését is. Bár a mértékek eltérőek, a hatás minden országnál egyforma: C indukált változása minden esetben nagyobb, mint C_d-é. Ezt a fogyasztási cikkek piacának helyzete szempontjából pozitív hatásnak minősíthetjük.

A 9. és a 10. sz. táblázat a három előrejelzett változatra épülő ex-ante szimulációk néhány eredményét foglalja össze. A 9. sz. táblázat a főbb makroökonómiai mutatók átlagos növekedési ütemeit tartalmazza a szimulációs időszakra (1986—1999) vonatkozóan.

Általánosságban elmondható, hogy az „A" és „B" változat stabil hosszú távú növekedést tesz lehetővé a viszonylag magas gazdasági növekedési ütemmel rendelkező országok számára. Látható, hogy az „A" változat biztosítja azoknak a lényeges gazdasági arányoknak a fenntartását, amelyekre a gazdaságpolitika különös figyelmet fordít (vö. [5]). Így például az anyagi szférában foglalkoztatottak reálbére nem emelkedik gyorsabban, mint a munkatermelékenység; a reálfogyasztás lassabban növekszik mint a belföldön felhasznált nettó anyagi termelés (vagyis a felhasznált nettó anyagi termelésen belül a felhalmozás részaránya nő). Ez utóbbi egyúttal magasabb beruházási növekedési ütemet is jelent, mint ami az elmúlt években tapasztalható volt.

Ebben a változatban az egyes országokban kielégítően alakul a nettó anyagi termelés és teljes állóeszköz-állomány hányadosával mért termelés/tőke hányados is. Ez három országban (NDK, Magyarország, Lengyelország) emelkedik, egy országban (Románia) nem változik, a többi országban pedig csökken, de sokkal alacsonyabb ütemben, mint ami az elmúlt években jellemző volt.

A „C" változatot úgy kell tekintenünk, mint egy vészhelyzet-változatot. Ez az előrejelzés bemutatja, hogy milyen valószínű hosszú távú következményekkel járna az elmúlt évek során megfigyelt kedvezőtlen folyamatok további fennmaradása.

Ex-ante szimulációs eredmények: a főbb változók átlagos növekedési ütemei 1986 és 1990 között *9. sz. táblázat*
(az egyes országok és egyes szimulációs változatok szerint, százalékban)

Változók	Bulgária			Csehszlovákia			NDK			Magyarország			Lengyelország			Románia			Szovjetunió		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Nettó anyagi termelés	6,1	4,8	3,5	4,4	2,9	1,7	5,4	4,4	3,6	4,4	2,7	1,4	4,3	3,1	1,9	7,0	5,2	3,2	5,2	4,0	2,7
Felhasznált anyagi termelés	6,4	5,0	3,6	4,0	2,7	1,6	4,3	3,4	2,7	4,7	2,1	0,5	4,3	2,9	1,4	7,0	5,0	2,9	5,2	4,0	2,7
Munkatermelékenység (az anyagi szférában foglalkoztatott egy főre jutó nemzeti jövedelem)	6,1	4,8	3,5	4,0	2,6	1,3	5,1	4,1	3,3	4,5	2,9	1,6	3,8	2,6	1,4	7,1	5,3	3,2	5,2	4,0	2,7
Teljes állóeszközállomány	6,4	5,7	4,9	4,2	3,6	3,0	4,8	4,3	3,8	3,9	3,3	2,8	3,6	3,2	2,7	6,9	6,0	5,1	6,0	5,4	4,7
A teljes állóeszközállományra jutó nemzeti jövedelem	—0,3	—0,8	—1,4	—0,2	—0,6	—1,3	0,6	0,2	—0,2	0,5	—0,5	—1,3	0,7	—0,1	—0,8	0,0	—0,8	—1,9	—0,8	—1,3	—1,9
Fogyasztás, összesen	5,9	4,9	4,0	3,2	2,4	1,7	3,1	2,6	2,2	4,0	1,6	0,4	3,9	2,7	1,5	6,4	4,9	3,2	5,1	4,2	3,3
Import reálértékben, összesen	7,1	5,4	3,7	5,7	4,2	2,9	4,4	3,0	1,6	7,4	5,0	2,5	6,7	4,3	1,7	5,0	2,6	0,2	5,5	3,7	1,9
Export reálértékben, összesen	6,6	5,1	3,6	5,9	4,3	2,8	7,1	5,7	4,3	6,6	5,3	4,1	6,8	5,4	3,9	5,0	3,1	1,0	5,5	3,3	1,0
Egy főre jutó elsődleges reáljövedelem az anyagi szférában	4,2	3,7	3,1	3,3	2,8	2,3	3,6	2,7	1,9	4,5	3,2	2,1	3,8	3,1	2,0	7,1	6,0	4,5	4,9	4,0	3,2
A nettó anyagi termelés árdeflátora	0,7	1,3	1,8	0,7	1,2	1,6	0,3	1,3	2,1	3,8	5,2	6,3	6,4	7,5	8,7	0,0	1,4	2,9	0,6	1,4	2,2
A teljes fogyasztás árdeflátora	1,1	1,6	2,1	0,8	1,1	1,5	0,4	1,3	2,0	4,2	6,0	7,3	6,4	7,5	8,7	0,1	1,7	3,3	0,8	1,7	2,7

10. sz. táblázat

Ex-ante szimulációs eredmények: kumulált külkereskedelmi egyenleg (CFTB) és cserearányok
(az adatok országonként a szimuláció kitüntetett évei, a vizsgált változók, és az egyes szimulációs változatok szerint)

Ország	1990					1995					1999				
	CFTB—$CFTB_B$ (Mrd dollár folyó áron)		Cserearány (változási ütem százalék)			CFTB—$CFTB_B^a$ (Mrd dollár folyó áron)		Cserearány (változási ütem százalék)			CFTB—$CFTB_B^a$ (Mrd dollár folyó áron)		Cserearány (változási ütem százalék)		
	A	C	A	B	C	A	C	A	B	C	A	C	A	B	C
Bulgária	—1,8	1,8	—0,3	—0,3	—0,2	—0,5	4,9	—0,3	—0,2	0	—8,5	7,9	—0,4	—0,3	—0,1
Csehszlovákia	0,4	—0,1	0,4	0,5	0,6	0,5	—0,3	0,2	0,4	0,6	2,2	—2,1	—0,2	0	0,3
NDK	1,0	—0,8	—2,0	—2,1	—2,1	4,1	—3,2	—0,9	—1,0	—1,1	11,0	—8,9	—0,7	—0,8	—1,0
Magyarország	—3,2	2,6	—0,9	—1,1	—1,2	—12,3	9,4	—1,1	—1,4	—1,8	—21,3	16,7	—1,2	—1,6	—2,1
Lengyelország	—2,6	2,5	—2,0	—2,2	—2,5	—10,6	9,9	—0,7	—1,0	—1,4	—23,2	20,6	—0,5	—0,7	—1,2
Románia	—0,8	1,5	—0,3	—0,3	—0,5	—4,2	6,2	—0,3	—0,3	—0,4	—8,2	11,2	—0,3	—0,3	—0,4
Szovjetunió	17,8	—14,2	0,6	0,7	0,7	48,3	—39,2	0,9	1,0	1,3	91,9	—78.3	0,8	1,1	1,5

Megjegyzés:
[a] $CFTB_B$ jelentése: az adott évben a szimulációs „B" változata szerint számított kumulált külkereskedelmi egyenleg.

E változat feltételezései szerint a legtöbb országban súlyosbodnának a nehézségek. A „C" változat tehát inkább egy gazdaságpolitikai változás szükségességét szándékszik alátámasztani, mintsem egy reális és fenntartható fejlődési pálya jellemzőit leírni.

A 10. sz. táblázat néhány számítási eredményt tartalmaz a KGST-országok külkereskedelmi szektorának két további mutatójára: a kumulált külkereskedelmi egyenlegre (*CFTB*)[11] és a cserearányokra vonatkozóan. Véleményünk szerint *CFTB* mint szintetikus hosszú távú mutató analitikus jelentősége *nem abszolút szintjében* van (amelynek megbízhatósága nem túl nagy), hanem az egyik növekedési pályáról egy másikra való áttérés esetén végbemenő *szint változásában.* Ezért a táblázatban az „A" és „C" változatok szerinti *CFTB* szinteknek a közepes változat szerintitől való eltéréseit ($CFTB—CFTB_B$) szerepeltetjük. Ezen eltérések az egyes országok tiszta nyereségét, illetve veszteségét jelzik a külkereskedelmi egyenlegben, ami abból adódik, hogy a világgazdaság a közepes változathoz képest magasabb („A" változat), illetve alacsonyabb („C" változat) növekedési pályára áll rá. Mégegyszer aláhúzzuk, hogy a hangsúlyt nem az abszolút szintekre helyezzük, hanem az általuk jelzett tendenciákra.

A cserearányok dinamikáját a táblázatban a $P'EX\$/P'IM\$$ hányados változási ütemével mérjük.

A 10. sz. táblázatban bemutatott eredmények nem szorulnak magyarázatra, így csak néhány rövid megjegyzést fűzünk hozzájuk. A Szovjetunió és Csehszlovákia kivételével valamennyi ország közös jellemzője, hogy az előrejelzési időszakban cserearányaik romlanak. Emellett a modell egy olyan (minden országra érvényes) általános tendenciát jelez, hogy a cserearányok romlanak, ha a világgazdaság egésze magasabb növekedési pályára („C" változatról „A"-ra) tér át. Ennek ellenére néhány országnak (Csehszlovákia, NDK, Szovjetunió) a kumulált külkereskedelmi egyenleget tekintve nyeresége származik ebből az áttérésből, ami azt jelenti, hogy ezek az országok magasabb növekedési változatok esetén reálértékben vett külkereskedelmi mérlegükben olyan nyereségekre tesznek szert, amelyek meghaladják a cserearányokban elszenvedett veszteségeket. A többi ország a kumulált külkereskedelmi egyenleget tekintve is veszít a magasabb növekedési változatok esetén. Ez megkérdőjelezi a magasabb gazdasági növekedési ütemek fenntarthatóságát ezekben az országokban.

Hivatkozások

[1] *Dobrinsky, R.:* The Macroeconomic Data Base for the CMEA Countries. WP—86—54. International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg, 1986.
[2] *Dobrinsky, R.:* The Macroeconomic Models of the European CMEA Countries. in [8].
[3] *Dobrinsky, R.:* Economic Growth and Structural Change of CMEA Countries. in [8].
[4] *Dobrinsky, R.—Székely I.:* Growth in an Interdependent World Economy. Linking of National Models with and Integrated System of International Trade. in [8].
[5] Economic Survey of Europe in 1985—1986. Secretariat of the Economic Commission for Europe. U. N. New York, 1986.
[6] *Klevmarken, N. A.:* On the Complet System Approach to Demand Analysis. Almquist and Wicksell International, Stockholm, 1981.
[7] *Krelle, W.:* Growth, Decay and Structural Change. in [8].
[8] *Krelle, W.:* The Future of the World Economy. Main Results from the Research Project, előkészületben
[9] *Philips, L.:* Applied Consumption Analysis. North-Holland, Amsterdam—New York—Oxford, 1983.
[10] *Welsch, H.:* An aggregate Import Demand Model for Long-Term Projections. Jahrbuch für National Ökonomie und Statistik, 1983. 4. sz.

[11] A modellben a külkereskedelmi egyenleget (*FTB*) *EX'N$* és *IM'N$* különbségeként értelmezzük (azaz folyó dollárárakon számoljuk). *CFTB* az *FTB*-k összege a szimuláció kezdőévétől a tárgyévig.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1442—1455. l.)

RÁCZ MARGIT

Tézisek a magyar számítástechnikai kutatóintézetek nemzetközi versenyképességéről*

1. A hazai környezet alapvető jellemzői

A magyar számítástechnika fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű a kutató intézetek szerepe. Ezt történeti okok, a kereslet sajátosságai és a KGST-együttműködés jellegéből adódó következmények magyarázzák.

1.1 *A történelmi ok, hogy míg a kutató intézeti elektronika és számítástechnika belső igények alapján kezdett fejlődni, addig a számítástechnikai ipar a KGST-szakosításból ránk háruló feladatok teljesítése érdekében jött létre.* A kutató intézeti elektronikai fejlesztés korábban indult, mint az ipari. Mielőtt még az ipar megszületett volna, már létezett egy kutató intézeti szakembergárda, amely korszerű számítástechnikai ismeretekkel rendelkezett.

Ez a tudás fontos szerepet játszott abban, hogy Magyarország a KGST-ben a kis gépkategóriákra szakosodott. A szakosítási döntés idején ennek a kategóriának korántsem egyöntetűen jósoltak nagy jövőt a KGST-ben.

Bár a szakosodási irány kialakításában jelentős szerepe volt a kutató intézeti tudásnak, a KGST-elkötelezettség hatásaira kialakuló ipari tevékenység elszakadt a kutató intézeti körtől. A kutató intézeti számítástechnika így nem került be a KGST-kontingensbe. Márpedig a kontingenskereskedelemben a kialakult termékszerkezetek alig változnak. Ha egyszer valami bekerült a kontingensbe, az hosszú ideig benn marad, s ami nem került bele, annak a továbbiakban sincs erre sok esélye.

A szervezetileg elkülönült kutató intézeti fejlesztéseket nem vette át és nem vezette be az ipar. Ebben a helyzetben a kutató intézetek szükségképpen a gazdálkodó tevékenység erősítésére kényszerültek. Ez pedig sajátos piacmegosztáshoz vezetett. Az iparé lett a KGST, a kutató intézeteké a hazai piac.

1.2 *A kereslet szűk és fejletlen volt.* Sem igazán nagy sorozatokra, sem komoly piaci tevékenységre nem volt szükség a magyar piacra irányuló értékesítéseknél.

1.3 *A KGST-együttműködés sajátosságai több vonatkozásban belejátszottak abba, hogy a számítástechnikai kutató intézetek fő célpontja a magyar ipar maradt.* Elsősorban a már említett kontingenskereskedelem terelte az intézeteket ebbe az irányba. Másodsorban pedig az, hogy a KGST-ben a kutató intézeti és termelő vállalati struktúra hagyományosan elvált egymástól. Egyik tényező sem változott az elmúlt két évtized alatt.

A kutató intézetek a nyugati utat követve fejlesztették a számítástechnikát.

* *Rácz Margit* és *Török Ádám* számunkban megjelent írásai az OMFB által finanszírozott „Az elektronizáció társadalmi hatásai" című kutatás keretében készült tanulmányokon alapulnak.

Rácz Margit az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa.

A háttéripartól nem beszerezhető kritikus termékeket általában tőkés importból vásárolták meg, s a fejlesztési minták is onnan jöttek. Így a hazai ipari környezet elmaradottsága nem fejthetett ki jelentősebb visszahúzó erőt.

Paradox módon a kutató intézetek környezetének fejletlensége magyarázza tehát, hogy ezek az intézetek mindmáig a nyugati fejlődés követői maradtak, s tartósan kiemelkedtek környezetükből.

2. A kutató intézetek környezettől eltérő minősége — szigetek

2.1 A kutató intézetekben válogatott, a magyar átlagot meghaladó színvonalú szakembergárda kezdett a számítástechnikával foglalkozni. Ez teremtette meg az atipikus magyar fejlődési út feltételét. Az induló helyzetben a számítógép-összeszerelő szakemberek műszaki tudása világgazdasági mércével is versenyképes volt. A műszaki értelmiség kutató intézetekben tömörülő része tudott olyan számítógépet szerkeszteni (ez jelentős fejlesztési tevékenységet igényelt!), amelyet illeszteni lehetett a nyugati gépekhez készült softverekhez és más kiegészítőkhöz. *Ez a magas szintű műszaki tudás lehetővé tette egy olyan munkamegosztási modell létrejöttét, amelyben a kutató intézetek a hazai környezetből szervezetileg szigetként kiválva tartósan képessé váltak a Nyugat követésére.*

2.2 A kutató intézetekben néhány évvel később a hagyományos hardver-összeszerelés mellett fokozatosan megjelent a softver-készítés, és egyéb számítógépes szolgáltatások (például a nagygéphez kötődő adatfeldolgozás, az oktatás) is meghonosodtak. Ezek a tevékenységfajták is Nyugat-követő szándékkal, nyugati termékkörnyezetbe ágyazottan fejlődtek. Kapcsolódásuk módja azonban más volt. A szellemi termékeket, szolgáltatásokat előállító tevékenységek a nemzetközi versenyképesség megőrzése érdekében nyugati hardvert követeltek. A megfelelő nyugati gépek megszerzése érdekében a kutató intézetek szoros kapcsolatot igyekeztek kiépíteni a nyugati szállítóval. Az így létrejövő *kompenzációs üzletek keretében a magyar softveres szakemberek egyre nagyobb része vállalt hosszabb ideig munkát a számítógépet szállító nyugati cégeknél. Bár számítástechnikai szakembereinket külföldi munkaadóik az esetek többségében csak kisebb részfeladatok megoldásával bízták meg, ennek a konstrukcióinak igen jelentős szerepe volt a magyar softveres munkaerő kiképzésében.* A szakemberek ugyanis így találkozhattak a fejlettebb eszközökkel, s a fejlettebb nagyvállalati környezet egyéb sajátosságaival, a többi között a sokkal jobb munkaszervezéssel.

Az „emberexportot" sok, gyakran megalapozott kifogás éri. 10-15 évvel ezelőtt azonban ez nem ugyanazt jelentette, mint ma. A nagyarányú nyugati munkavállalás nélkül a magyar softver-tudás ma provinciális jellegű lenne. Nemcsak a hazai gépi környezet alacsonyabb színvonala, a számítástechnika terén is jellemző gyengébb munkaszervezés miatt, hanem a felhasználói környezet fejletlensége következtében is. Ezek a problémák gyakran meg is nehezítették a szakemberek visszailleszkedését a magyar környezetbe.

2.3 A kutató intézeti számítástechnika szigetszerűségének sajátos Nyugatba ágyazottságának jellemző megnyilvánulása, hogy a matematika különböző ágaiban létrejött néhány — általában nyugati egyetemekhez kapcsolódó — sikeres magyar csoport. Elsősorban nem a versenyképes gépi hátteret igénylő, alkalmazásorientált témákban, hanem magas általánosítási igényű szakterületeken (ilyen például a logikai nyelvek fejlesztése). Az alkalmazott matematika (például az operációkutatás) területén szórványosan elért eredmények sokkal inkább illeszkedtek a nyugati tudományos világba, mint a magyar alkalmazási környezetbe.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a magyar számítástechnikai kutató inté-

zetek nyugati versenyképessége elsősorban, s mindmáig szinte kizárólag a szakemberek tudásán alapul. A hazai környezet színvonalánál tartósan magasabb tudásszint azonban napjainkig élesen veti fel azt a kérdést, hogy e szaktudás és környezete folyamatos találkozása-illeszkedése során melyik színvonala közeledik erősebben a másikhoz; az előreszaladt számítástechnikai tudás húzó hatása vagy a lemaradt környezet visszahúzó ereje érvényesül inkább?

3. A kutatóintézetek fejlődése az 1980-as évek első harmadáig — a számítástechnika jövedelmező üzletág

3.1 *Az 1970-es évektől a számítástechnikai kutató intézetek kiadásaikat növekvő mértékben — sőt nemritkán teljes egészében — árbevétel jellegű jövedelmekből fedezték.*

Ezt egyfelől az tette lehetővé, hogy az 1968. évi gazdasági reformot követően a gazdaságirányítás szintjén is elismert elvvé vált a kutató intézeti önfinanszírozás. Másfelől pedig az, hogy a számítástechnikai termékek magyar piaca kedvezően alakult. Az itt keresett termékekkel foglalkozó kutató intézetek számára nem lehetett kétséges, hogy tevékenységükből meg lehet élni.

A számítástechnikai cikkek hazai és KGST-beli ára az elmúlt két évtized során tartósan magasabb volt a nyugati árszínvonalnál. Az árak magasan tartása természetesen minden eladónak érdekében állt — de nemcsak nekik. A költségvetési bevételek is növekedtek a magasabb adótételeken keresztül. A kereslet pedig nemcsak igényes nem volt, de árérzékeny sem.

Így nem alakult ki a tőkés piacokon a számítástechnikai termékekre olyannyira jellemző meredek életgörbe, s az ennek megfelelő gyors áresés. A világpiacon ez a meredek életgörbe az ágazat gyors műszaki fejlődését jelzi, a termékek árcsökkenéssel is kísért gyors kommercializálódása pedig a kereslet árérzékenységét és a számítástechnika gyors térhódítását.

3.2 *A magyar számítástechnikai kutató intézetek merőben más piaci feltételek közé kerültek, s így környezetüktől merőben más motivációkat kaptak, mint a nyugati cégek.* Ez elsősorban a hardver-eladásokkal foglalkozó kutató intézetek tevékenységének minőségét veszélyeztette. Annál kevésbé azonban, minél inkább képesek voltak nagy megrendeléseket, bonyolult alkalmazásokra vonatkozó megbízásokat szerezni.

Bár ezt az érintettek is felismerték, törekedtek is tevékenységük súlypontjának ilyen irányba tolására, a magyar piac sajátosságai nem igazán kedveztek törekvéseiknek. Súlyosan akadályozta őket az, hogy nem épült ki a magyar számítástechnikai infrastruktúra, a nagy adatbankok rendszere, amely tartósan nagy és igényes feladatokkal láthatta volna el a kutató intézeteket. A kevéssé költségérzékeny vállalatok nem igényelték a számítástechnika kiterjedt alkalmazását. Azok a nagyvállalatok, pénzintézetek pedig, amelyek mégis törekedtek az elektronizációra, nem bíztak a magyar termékekben, eredeti nyugati rendszereket akartak (és tudtak) vásárolni. *A keresletnek ezek a sajátosságai arra késztették a hardverrel foglalkozó kutató intézeteket, hogy sok kisebb üzlet révén a viszonylag alacsony szintű tömegigények kielégítését tűzzék célul maguk elé.*

Ez a stratégia távol esik a kutató intézeti profiltól. A piac kihívására eltérőek a kutató intézeti válaszok. A jelentősebb hardver-jellegű tevékenységgel rendelkező intézetek (sőt intézeti csoportok) fokozatosan eltolódtak az árbevételt hozó irányba, a másik csoport pedig nem. Így az 1970-es évektől a magyar számítástechnikai kutató intézetek két eltérő stratégiát követő csoportba oszlottak.

a) A tevékenységüket piaci árbevételeikből finanszírozók csoportjába, ahol az ipari tevékenység csírái is megjelentek; és

b) a valamely főhatóság kutatást támogató pénzjuttatásaira támaszkodók csoportjába, ahol a tevékenység hangsúlya a nemzetközi egyetemi szférával való együttműködés és publikálás felé tolódott el.

A saját árbevételre épülő tevékenység — egy munkamegosztási zsákutca

3.3 Az első csoportba tartozó intézetek hardver-orientált tevékenységet folytattak. Jövedelmeik dinamikusan bővültek. Lényegében ők teremtették meg azt a magyar számítástechnikai összeszerelő ipart, amely az 1980-as évek közepéig meghatározó szerepet játszott a belső piac számítógépekkel való ellátásában. Ennek az összeszerelő ipari tevékenységnek a következő sajátosságait tekintem át részletesebben: a másoló jellegű fejlesztések kialakulása; az embargó hatása; a tőkés import szerepe; a fejlesztő és a kereskedelmi tevékenység arányának eltolódása.

3.4 Magyarországon — ahogy a KGST-ben is — a belső piacra termelő számítógép-összeszerelő ipar az IBM- és a DEC-rendszereket követte. Ez az ipar egyszerre törekedett nagy mennyiségű termék előállítására és a követett nyugati modellel való kompatibilitás biztosítására. Ennek érdekében kialakították a *folyamatos másolás technikáját.*

A másolásra való berendezkedés súlyos hátránya volt, hogy közel sem igényelt olyan versenyképes kreatív fejlesztési tudást a műszaki szakembergárdától, amilyennel Magyarország korábban rendelkezett. Előnye viszont, hogy a követett nyugati cég(ek) gyors termékváltási sebességét rákényszerítette a magyar számítógép-előállítókra. *Ennek köszönhető, hogy a magyar számítógép-kínálat nem szakadt le olyan mértékben a nyugati színvonaltól, mint a többi KGST-tagországé.* A másolásban részt vevő műszaki szakembergárda gépismerete nyugati mértékkel mérve korszerű maradt.

A másolás útjára lépő kutató intézetekben *a fejlesztéssel szemben felértékelődött a kereskedelmi tevékenység.* Nemcsak a külső piaci ügynökhálózat épült ki, hanem a műszaki szakemberek közül is kivált a megfelelő termék- és piacismeretekkel rendelkező *kereskedő*, ami a számítástechnikai kutató intézetek egyik igen pozitív, az általános magyar gyakorlattól eltérő sajátossága. Ebben a körben létrejött egy „profi" kereskedelem végzésére képes csoport.

Az itt felhalmozott tudás, a termék- és piacismeret, illetve a kereskedelmi habitus ugyanakkor olyan értékek, amelyek akkor hasznosíthatók igazán, ha a szétszórt ismeretek az adott szervezetben stratégiává integrálódnak, növelve ezzel a szervezet piaci alkuerejét is. Ez a stratégiaalkotás azonban általában még nem ment végbe a számítástechnikai kutató intézetekben.

3.5 Sajátos kapcsolatban van a másoló gyakorlat kialakulásával az embargó. *Némi túlzással azt lehet mondani, hogy az embargó úgy működött, mint valami védővám.* Egyrészt mindig megmutatta, mi a fejlődés iránya, másrészt biztosítékot adott arra, hogy ebben a körben nem kell importversenytől tartani. Az embargó ellen csak úgy lehet hatékonyan küzdeni, ha a korlátozás alá eső cikket magunk állítjuk elő. Ehhez hozzáfűzhető, hogy az embargós cikket nagyobb számban előállító magyar intézmény az embargó fennmaradásában válik érdekeltté.

Az embargó és a másolás tulajdonképpen feltételezik egymást. Jogi konzekvenciák nélkül másolni csak akkor lehet, ha az eredeti termék nem lép be a belső piacra, a másolat pedig nem lép ki onnan.

3.6 A nyugati gépeket másoló összeszerelő ipar csak úgy tudott jó minőségű termékeket előállítani, ha a kritikus részegységeket tőkés importból szerezte be.

A vizsgált időszakban azonban nem sikerült tartósan megteremteni az importbiztonságot. A bizonytalanság mértéke mindvégig két tényezőtől függött: a magyar külkereskedelmi egyensúly alakulásától és a tőkés embargótól.

Az összeszereléssel foglalkozó szervezetek természetesen igyekeztek csökkenteni ezt a bizonytalanságot. Ennek érdekében egyrészt a legkülönbözőbb eszközökhöz folyamodtak az importhoz szükséges deviza biztosítására — a központi juttatások igénybevételétől magán-devizaforrások bekapcsolásáig. Másrészt pedig kikialakítottak egy ügynökhálózatot a szükséges beszerzések bonyolítására. Ez utóbbi révén ugyan valóban meg tudták szervezni a többé-kevésbé biztonságos ellátást, de az embargó mértékétől függően magas árakon, ami drágította a hazai előállítású számítógépeket. Így *az importfüggőség rontotta a magyar számítógép-összeszerelés versenypozícióit.*

3.7 *A másolás, az embargó és az importfüggőség egymást erősítve zárták be a kutató intézeti hardver-összeszerelést a magyar piacba.* Ez az alcímben említett munkamegosztási zsákutca következménye volt. Hiszen az összeszerelő ipar nyugati alkatrészeket használt fel, nyugati műszaki fejlődési utat követett anélkül, hogy szoros és legitim kapcsolatot épített volna ki a nyugati partnerekkel.* A versenyképes tudású műszaki szakembergárda megőrzése és az általa adott lehetőségek kihasználása érdekében is a legalapvetőbb iparpolitikai feladatok közé tartozott volna a minél szorosabb együttműködés megteremtése a nyugati üzleti szférával.

3.8 *A kereskedő műszaki* korábban említett megjelenése (vö. 3.4) a nyugati számítógépgyártókat követő kutató intézetekben egy igen fontos hatással járt. *Megteremtette a szervezeten belül az importversenyt.* Ha ugyanis az összeszerelt számítógép megvétele olcsóbb volt, mint a részegységek vásárlása, a kereskedő műszaki azonnal megkérdőjelezte a másoló műszaki tevékenységét.

Az embargó által „védett", a nyugati termékváltás ütemével igazodó másolás, és a hazai összeszerelést megkérdőjelező importverseny összes ellentmondásával együtt *megakadályozta a magyar elektronikai iparban egy autark gyártási tevékenység meghonosodását.* Ez a sajátosság egyedülálló a szocialista iparosítás magyarországi történetében. S mivel alapvetően a minőséget védő sajátosságról van szó, pozitívan kell megítélni. Azt is látni kell azonban, hogy ez a pozitív elem magában rejti a leépülés, az ipartalanítás tendenciáját is. *Ezért lett volna fontos nemcsak a leépülés, hanem a nyugati számítógépgyártással való összeépülés útjait is megtalálni.*

Az 1980-as évek első harmadáig tartó időszakban a számítógép-összeszereléssel foglalkozó, a kutató intézetek a nemzetközi versenyképessége ellentmondásos képet mutatott. Egyfelől ugyanis ezekben az intézetekben kétségtelenül jelentős nyugati termék- és piacismeret halmozódott fel, illetve az itt dolgozó szakemberek tanulási készsége oly mértékig kifejlődött, hogy képessé váltak a nyugati termékváltás követésére. Másfelől azonban az ilyen típusú árbevétel-orientált tevékenység a műszakiak kreativitását határozottan rontotta és tulajdonosi összeépülésre képtelen másolási tevékenységet hozott magával, ami zsákutcába vezetett, folytathatatlanná vált. Az 1980-as években elkerülhetetlenné vált változásokhoz az intézetek legfőbb tartaléka továbbra is a versenyképes szakmai tudás maradt. Részben a továbbra is magas szintű — bár az 1970-es évek elejéhez viszonyítva kevésbé kiemelkedő nemzetközi pozíciójú — kreatív műszaki tudás formájában, részben a piacismerettel és alkuerővel bíró kereskedők és menedzserek tudása formájában.

* Sokatmondó tény, hogy a II. világháború előtt a magyar ipar nyugaton is versenyképes „szigetei" éppen a tulajdoni összefonódás révén kerültek bele a világgazdaság fő áramlataiba.

A költségvetési juttatásokra támaszkodó intézetek útja

3.9 A kutató intézetek másik csoportja sem a hardverhez, sem a piaci értékesítésből származó árbevételhez nem kötődött ilyen szorosan. Ebben a körben az 1970-es években eléggé bőkezű központi finanszírozás alapján gyakran nagy kutatási feladatok megoldására vállalkoztak. Az itt felhalmozódó tudás elméleti jellegű tudományos publikációkban, a megszerzett tudományos fokozatokban testesült meg, s az intézetek sikereiket, illetve a legjelentősebb csoportok számára nemzetközi tudományos elismerést is hozott.

A számítástechnika elterjedésének nyugati tapasztalatai azt mutatták, hogy a mennyiségi és minőségi fejlődést egyre inkább az alkalmazások lendítik tovább. Ebből következően az igazán értékes, kemény tudás növekvő része képződött a profitorientált üzleti világban. Ez a tény *a nem árbevétel-orientált kutatóhelyeken is az alkalmazott kutatások arányának növelését tette indokolttá.* Különösen érvényes ez Magyarországon, ahol a számítástechnika területén viszonylag kevés esély volt a gyakorlati alkalmazástól elszakított, nemzetközi rangú tudományos eredmények elérésére. Ahhoz, hogy az intézetek lehetőleg csak a nemzetközi versenyképességű tevékenységekkel foglalkozzanak, szigorúbb pénzügyi feltételek közé kellett kerülnie a kutatásfinanszírozásnak.

Ezekben az intézetekben létrejött néhány olyan kutatási irány, feltűnt néhány olyan személyiség, kis műhely, amelyek (akik) szervesen bekapcsolódtak a nemzetközi tudományos életbe (az egyetemeken, az ENSZ szakosított szervein keresztül). Valószínű, hogy ezeket a kapcsolatokat jobban ki lehetett volna (s ki kellene a jövőben) használni kutató intézeteink nemzetközi hírnevének növelése céljából is. Erre annál inkább súlyt kell helyezni, mert a nyugati tudományos kapcsolatok kiépítése a versenyképesség növelésének egy kevéssé kiaknázott „embargómentes" szabad forrása.

A publikus, egyetemi szférában mozgó kutatói kör egy sajátos kapcsot jelenthet a KGST-kapcsolatokban is, s részben jelentett eddig is. Minél kevesebb eszközigénnyel jár, minél elméletibb területeiről van szó valamely tudományágnak, annál inkább nő a kelet-európai kutatók nemzetközi versenyképessége. Nemcsak a magyaroké, hanem a többi KGST-tagország kutatóié is. Mivel itt minőségi láncszemekről van szó, a kapcsolatok szorosabbra fűzhetők volnának. Ha a magyar számítástechnika KGST-stratégiáját abból a szempontból kellene végiggondolni, hogy hogyan kellene az együttműködést elmélyíteni a minőségi megújulásért, akkor csak az lenne javasolható, hogy a nemzetközi versenyt kiálló láncszemek kerüljenek kapcsolatba.

Az 1980-as években azok a kutató intézetek is, amelyek ezt az alternatív utat járták, rákényszerültek az árbevételre épülő tevékenységek súlyának a növelésére — kissé később, és más körülmények között, mint az előző csoportba tartozók. Könnyebb helyzetben voltak azoknál, amennyiben nem kellett megküzdeniük a másolás stratégiájának válságával. Viszont, mivel nem másoltak, nehezebben is férkőzhettek közel az alkalmazásorientált számítástechnikához, a nyugati üzleti világhoz, s ebben a szférában kevésbé váltak ki a kutatók közül a kereskedő és menedzser típusú műszakiak.

4. A számítástechnikai kutató intézetek környezetének radikális átalakulása az 1980-as években

Az 1980-as években a PC-korszak beköszöntével, a nyugati számítástechnikai eszközök előállításában a gépi technológiák általánossá válásával alapvetően megváltoztak a nyugati számítástechnikai fejlődés trendjei. Belföldön pedig az import-

verseny kibontakozása és a kisszervezetek megjelenése teremtett gyökeresen új feltételeket. Így megkérdőjeleződött a számítástechnikai kutató intézetek védett belpiaci helyzete, s a Nyugat-követés kialakult módja is.

A PC-korszak fejleményei és a kutató intézeti számítástechnika

4.1 Az 1980-as évek első felének legfőbb újdonsága a nyugati és a magyar piacon is *a személyi számítógépek betörése és gyors térhódítása* volt. A PC-k megjelenésével korábban soha nem tapasztalt gépmennyiség került piacra és a felhasználókhoz.

Az új korszak eljövetelét a magyar kutató intézetek eltérő mértékben ismerték fel, s így reagálásuk is eltért. Egy biztos: a „PC-korszak szele" minden kutató intézetet megcsapott. Függetlenül attól, hogy korábban jelentős piaci tevékenységet folytatott vagy sem, minden olyan kutató intézetünk, ahol már korábban is foglalkoztak hardverrel, megpróbálkozott PC előállításával. Egyes helyeken az árbevételt is meghatározó mennyiséget gyártottak, máshol csak elvételt kísérletig jutottak.

4.2 A PC azonban lévén tömegtermék, a számítógépek minden korábbi típusától eltérő, szokatlan módon viselkedett. Itt nem érvényesült „az embargó, mint védővám" összefüggés. *A hazai PC-gyártás azonnal importversennyel került szembe.* Az olcsó távol-keleti PC-k megjelenésével olcsóbb lett a kész gép importja, mint az alkotó elemeké. Így gépet volt érdemes importálni és nem alkatrészeket. Ezáltal a PC-előállítás terén meg is kérdőjeleződött az összeszerelő ipar léte és jövője.

4.3 A PC-korszak kibontakozásával egyidőben a magyar gazdaságban megnőtt a kisszervezetek száma és súlya. A számítástechnikai profilú kisszervezetek rövid időn belül olyan mennyiségű importált gépet adtak el a piacon, ami a kutató intézeti eladókkal szemben versenyt támasztott. *Az importverseny nemcsak a kutató intézeti „PC-programokat" kérdőjelezte meg, de átalakította a magyar kínálati piac természetét is.* 1985—1986-ban az árak mintegy ötven százalékkal csökkentek a magyar piacon. Ez az árverseny azonban sajátos volt. Az árak ugyanis nem követték a világpiaci áresés mértékét, mert akkor nem lett volna érdemes importálni. Az áresés mértéke mindig csak akkora volt, ami elegendő lehetett ahhoz, hogy versenyképtelenné tegye a kutató intézeti kínálatot a kisszervezeti importtal szemben. Így a személyi számítógépek importja az időszak egészében igen jövedelmező üzlet maradt. Tekintettel arra, hogy a kisszervezetek rugalmasabban tudtak váltani, a kutató intézetekkel szemben jelentős piaci akkumulációra nyílt lehetőségük. *A PC-korszak beköszöntével egyrészt a gyártás kiszorult a magyar piacról, másrészt a kisszövetkezetek jobb jövedelmi helyzetbe kerültek, mint a kutató intézetek.*

A kedvezőbb jövedelmi helyzet a kisszervezetek pénzügyi szabályozásával párosulva a személyi jövedelmek magasabb szinten tartását is lehetővé tette. Ez érthető módon a kutató intézeti munkaerő fluktuációjához vezetett. Az egyes intézeteket ez a hatás eltérő mértékben sújtotta. Valószínűsíthető, hogy minél piacorientáltabb tevékenységet folytatott korábban a kutató intézet, annál jelentősebb volt a munkaerő-kiáramlás. Az itt dolgozó szakemberek ugyanis vállalkozóbbak lettek munkájuk során, s döntésüket megkönnyítette, hogy a kisszervezetekben az intézetihez hasonló feladatok várták őket.

A munkaerő eláramlását a kutató intézetek egy idő után komolyan megérezték. A vállalkozó és menedzser szemléletű kisszervezeti vezetők köré számottevő mértékben kiáramlott a fejlesztőgárda. Ezt a folyamatot erősítette a softveres munkaerő jelentős mértékű külföldi munkavállalása. A hazatérő szakemberek számára az állami intézmények által kínált, merev szabályozók által kötött mértékű bérek ugyanis jóval a kisszervezeteknél kapható jövedelem alatt maradtak.

A kisszervezeteknek pedig megérte, hogy megfizessék a jónevű szakembereket, hiszen a külföldi partnerek nem a cégeket keresik, hanem egyes, bevált szakembereket.

4.4 Erre a kihívásra az lett volna a kutató intézetek természetes válasza, ha olyan tevékenységekre álltak volna át, amelyekben a kisszervezetek kisebb tőkeerejüknél és szórványosabb nemzetközi kapcsolataiknál, szerényebb könyvtáraiknál fogva biztosan nem tudnak versenyezni. Ezt az átállást azonban komolyan akadályozta a magyar felhasználói piac viszonylagos fejletlensége. Ahhoz, hogy az intézetek 500—800 fős szakembergárdájukat elláthassák munkával, arra kényszerültek, hogy számos olyan területen is jelen legyenek, ahol elsősorban a kisszervezetek tevékenykedtek.

Az érintett kutató intézetek és kisszervezetek között ezeken a területeken így verseny bontakozott ki, amit az döntött el, hogy ki jut könnyebben, gyorsabban és bőségesebben tőkés beszerzésekhez. Csakhogy míg korábban, a másolási tevékenység virágzása idején a tőkés import a termék alapos ismeretét tételezte fel, addig *a PC-k behozatalának gyors felfutásával az igényes műszaki tudás súlya csökkent, és megnőtt a „profi" módon űzött kereskedelem jelentősége.* S úgy tűnik, hogy ebben a vonatkozásban is a kisszervezetek voltak előnyösebb helyzetben.

4.5 Éppen csak lezárult a PC-k piacra való berobbanásának korszaka. Visszapillantva úgy jellemezhetjük ezt az időszakot, hogy miközben a kutató intézetek piacibb környezetbe kerültek, a leglényegesebb erőforrások (szakembergárda, tőkés deviza) tekintetében nem normatív, és nem nyílt alkumechanizmusokkal találták magukat szemben, s nemcsak versenyhelyzetük romlott, de esetenként az általuk kínált termék minősége is.

Napjainkban e korszak lezárultával a PC-k tömeges megjelenésének más, a kutató intézeteket kedvezően érintő hatása is kezd megmutatkozni. Az alkalmazási területek fokozatosan kibővülnek, újra rangot kap a tapasztaltabb, igényesebb számítógép-felhasználás. Ez új lehetőséget ad, s egyben igényli a kutató intézetek tevékenységének megváltozását, magasabb szintre emelését. E pozitív felhasználói magatartás kibontakozását azonban komolyan hátráltatja az alkalmazó cégek likviditási helyzetének tömeges romlása.

A nyugati számítógépipar legújabb fejlődési tendenciáinak hatása

4.6 A magyar számítástechnikai kutató intézetek számára mintát adó nyugati számítógépiparban gyorsan tért hódít az egyre integráltabb félvezetőipari termékek előállítása, és rohamosan terjednek a gépi technológiák. Ezek a fejlett ipari államokban lezajló változások *a magyar számítástechnika egésze elé a növekvő és tartós lemaradás, s talán visszafordíthatatlan leszakadás veszélyét idézik fel.* Olyan változásokról van szó, amelyek megkérdőjelezték a Nyugat-követés korábbi lehetőségét.

A félvezetőipar fejlődése és a gépi technológiák általánossá válása ugyanis a két legalapvetőbb fejlődést mozgató területen idézi fel a lemaradás veszélyét a magyar elektronikai ipar számára. Méghozzá paradox módon úgy, hogy az is leszakadással fenyeget, ha nem indul el nálunk a technologizálás, és az is, ha elindul. Ha ugyanis egy idő után meg is indulhatna a magas integráltsági fokú, speciális részegységek nagyobb mértékű tőkés importja, a kézi összeszerelés versenyképtelen termékeket eredményezne. De az sem biztosítaná az utolérést vagy legalább tartós követést, ha a hazai kutató intézetek kifejlesztenék a gépi összeszerelés technológiáját (vagy annak egyes elemeit), mivel a Nyugaton kialakult váltási ütemeket nem tudnák követni, s így a hazai technológia gyorsan avulna.

Ezek a problémák nem kutatóintézet-specifikusak, hanem a *„legyen vagy ne legyen magyar számítástechnikai ipar"* kérdését vetik fel. A probléma minden ku-

tató intézetet, nagyvállalatot és kisszervezetet egyformán érint, s abban is hasonlóak, hogy sehol sem döntötték el ezt a kérdést.

4.7 A kutató intézetek az esetek többségében a technologizálás mellett foglalnak állást. De az elvi szinten hasonló választ — bár az egyes intézetekben a készültségi fok eltérő — *seholsem követte eddig működőképes gépi technológiák létrehozása.* Tartani kell a külföldön versenyképtelen technológiák túlkínálatától, miközben a valóban korszerű technológia mindenütt hiányzik. Ha a technologizálást nem sikerült végrehajtani, számolnunk kell azzal, hogy a nemzetközi versenyképességű szaktudás fenntartásának esélyei is romlanak.

Ha viszont sikerülne a kutató intézetekben kifejleszteni a gépi összeszerelés technológiáját, ez felvetné a kérdést, hogy a jelenlegi, gyorsan avuló számítástechnikai ipar helyett és mellett az intézetekből kinőhetne-e egy gyökeresen új alapra helyezett számítógépipar?

Az a tény, hogy a kutató intézetek a magyar iparhoz képest eddig is a „minőség szigeteit" jelentették, legalább elvi szinten elgondolkodásra késztet arról, hogy egy új ipar a kutató intézeti környezetből kinőhetne-e. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy nincsenek kutató intézeti stratégiák a gyáriparral kapcsolatos munkamegosztásra, az értékesítési piacokra és a technológiai lemaradás mérséklésének módjára sem. Pedig ezek a kérdések nemcsak a jövőre vonatkozóan megválaszolatlanok — megoldatlanságuk a jelenben is égető.

4.8 Ebben a helyzetben különösen figyelemreméltó tény, hogy az 1980-as évek második felében a számítástechnika továbbfejlesztésére KGST-koncepció is született. A koncepció valódi jelentőségét a megvalósítás vagy annak elmaradása fogja eldönteni. Pontosabban, hogy sor kerül-e rá vagy sem. Akár történnek azonban konkrét lépések az ambíciózus Komplex Program megvalósítására, akár nem, ma reális esélye van annak, hogy a KGST-átlagot meghaladó szintű magyar számítástechnika iránt a közeljövőben megnő a szovjet partnerek érdeklődése. Az együttműködés területein pedig sokszor tapasztalhattuk, hogy *a szovjet piaci értékesítés révén eltűnik a gyors Nyugat-követés motivációja.*

4.9 Korábban a kutató intézetek softver-termékeket, illetve a softver-es munkaerőt exportálták nyugatra (ha egyáltalán exportáltak). *A kutató intézetekben általános a vélemény, hogy akár csak a korábbi exportszint fenntartása is elképzelhetetlen jelentős eszközfejlesztés nélkül. A magyar softver-tudás folyamatosan veszít korszerűségéből.* Elsősorban a megfelelő hardver-ek hiányzanak, de belejátszik ebbe a softver-technológiák hiánya is, a hazai alkalmazások fejletlensége is. Mindezek miatt új softver-stratégia nélkül a kutató intézeti exportpotenciál csökkenését nem lehet megállítani.

5. A számítástechnikai kutató intézetek viszonya a gazdálkodáshoz

5.1 A vizsgálatba bevont szervezetek egymástól élesen eltérő módon jutnak jövedelmekhez és finanszírozzák tevékenységeiket. Az eltérések azzal függenek össze, ahogy a kutató intézetek, illetve markáns egyéniségű vezetőik a következő kérdést a maguk számára megválaszolták: A számítástechnika területén milyen tevékenység végzésére van mód az adott szervezet keretei között?

Valójában azonban ezek a feltételek meglehetősen egyértelműen determinálják a követendő pályát: megismerni és megtanulni a nyugati mintát, átültetni a magyar körülmények közé, és megszervezni a fejlesztés eredményeinek közvetlen értékesítését, azaz gyártási, kereskedelmi funkciókat meghonosítani a kutató intézeteken belül. A számítástechnikai kutató intézeteknek tehát szükségképpen gazdálkodó jellegű — *vagyis elsősorban ésszerű költséggazdálkodáson, teljesítményelvű*

személyijövedelem-szabályozáson, és a piaci szempontokat érzékelni, azokhoz alkalmazkodni tudó belső döntési mechanizmuson, illetve érdekeltségi rendszeren alapuló — tevékenységet kell folytatniuk.

A kutató intézetek közötti jelentős különbségeket az okozza, hogy azok egyik csoportja az adott feltételekből levonta ezeket a következtetéseket, egy másik csoportja pedig nem.

Ha egy kutató intézet felismerte, hogy tevékenysége szükségképpen főként alkalmazási célú, akkor felvállalta a vállalkozási jelleget. Ha viszont egy-egy intézetnek a pénzügyi mecenatúra megengedte, hogy tevékenysége mentesüljön a gazdálkodás kényszerétől, akkor a szervezet elszakíthatta belső döntési és érdekeltségi rendszerét az erőforrásokkal való gazdálkodás szempontjaitól. A kutató intézetek belső rendszerében mindmáig jól kimutatható ez a két véglet.

A „profil — szabályozás — szervezet" kérdése mellett az a kérdés is felmerül, hogy létezik-e egyáltalán alapkutatás jellegű kutatás a számítástechnikával foglalkozó intézetekben, s ha van, mekkora annak valódi mértéke és hatékonysága?! Erre a kérdésre csak akkor lehet választ kapni, ha az intézetekben minden egyéb tevékenység végzésében kibontakozna a gazdálkodó jelleg.

5.2 Az, hogy napjainkban a korábbinál sokkal élesebben merül fel az igény a kutató intézeti tevékenység valódi jellegének tisztázására, jelentősen összefügg a főhatósági kutatásfinanszírozás nyílt és burkoltabb csatornáinak fokozatos bezárulásával. *A központi források elapadása miatt a gazdaságirányító szervek szinte rákényszerülnek a korszerűsítésre, a gazdálkodó kutató intézet eszméjének feleleventésére.* Ez a gondolat persze korántsem újkeletű. Az önfinanszírozás gondolata az 1968-as reform óta napirenden van. Az 1980-as évek második felében, a központi támogatások gyors megcsappanása kapcsán azonban kétségtelenül új lendületet kaptak az ebbe az irányba mutató reformmunkálatok.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a számítástechnikai kutatás fő iránya Magyarországon nem a finanszírozás módja miatt nem alapkutatás jellegű, hanem a hazai és nyugati piac által keményen (a központi pénzügyi rendelkezéseknél sokkal keményebben) meghatározott tevékenységi profil miatt. Manapság tehát *csak a mélyben a kezdetektől munkáló folyamatok manifesztálódását gyorsította meg a központi források elapadása.* Ez a túlnyomóan meghatározó fő folyamat. *Abban a körben azonban, ahol valóban nemzetközileg versenyképes alapkutatás folyik, csak árthat az önfinanszírozó jelleg erőltetése.*

Mindenesetre az 1980-as évek második felének egyik alapkérdése mindegyik szervezetben a gazdálkodó jelleg hatékony módjának kialakítása, megszilárdítása, továbbfejlesztése. A sikeres tevékenység a továbbiakban nagymértékben függ attól, hogy a kialakult profiloknak megfelelően mennyire sikerül hatékony belső mechanizmust kiépíteni.

Az árbevétel-orientált belső mechanizmusok a kutató intézetekben

5.3 A hazai számítástechnikai piac sajátosságai (elsősorban a magas árak) következtében erre a piacra termelni, illetve ezen a piacon a hardvert és a hozzá kötődő szolgáltatásokat eladni mindig jövedelmező volt. Azokban a kutató intézetekben, ahol hardverrel foglalkoztak, tulajdonképpen mindenütt ki is alakult az önfinanszírozás, vagy legalább is meghatározóvá vált az árbevétel jelentősége a finanszírozásban.

Az 1970-es években a vállalati jellegű profil erősödése a kutató intézetivel szemben elsősorban azokban az intézetekben ment végbe, ahol hardverhez

kötődő jelentős árbevétel keletkezett. Ez a vállalati jelleg az egyes intézetek esetében attól függően különbözött, hogy a szervezet tevékenységében meghatározó volt-e a hardver-eladás; meghatározó volt-e a saját előállítású hardver; és mekkora szerepe volt a softvernek és az alkalmazásoknak. A profil—szervezet—érdekeltség hármasának kölcsönös megfelelése *leginkább ott jött létre, ahol a softver-tevékenység és az alkalmazás jelentős súlyt képviselt a hardver mellett.*

5.4 Magyarországon a számítástechnikában a vállalkozás sikerének kulcskérdése, hogy a szervezet időben felismerje és rugalmasan kövesse a nyugati világban kialakuló fejlődési trendeket. A Nyugat-követő kutató intézeti modellben tehát a vállalkozói tudás elengedhetetlen része a fejlett tőkésországok számítástechnikai piacának, illetve a nyugati fejlesztések műszaki tendenciáinak ismerete. *Minél intenzívebb kapcsolatot tud egy magyar szervezet valamely nagy nyugati céggel kiépíteni, annál inkább módja nyílik igen korán hozzáférni az új fejlődési irányokhoz.* (A kompenzációs üzletekből kinövő, jól megválasztott, szoros partneri kapcsolatok kiépítésére van példa. Nem lehetetlen követelmény tehát, hogy számítástechnikai intézetek erre az útra lépjenek!)

A kutató intézetek belső és nyugati piacainak gyors változása felértékeli a jól működő marketingtevékenységet. Jól kiépült piacszervezettel, a részinformációk integrálásával, a központosított kereskedelmi tevékenység kielégítő működésével (például a tőkés import bonyolításában), tehát igazán hatékony kereskedelmi tevékenységgel azonban még nem nagyon találkozhatunk a kutató intézetekben. Ennek a feladatnak a megoldása még a jövőre vár.

Az előzőekben említettem, hogy a kereskedelmi tevékenység belülről versenyt támaszthat a kutató intézet saját tevékenységével szemben. A kereskedő választ saját cége fejlesztési eredményei és gyártmányai, illetve a piacon megvehetők között. Jelenleg ez az importverseny a kutató intézetekben szervezetileg elkülönített kereskedelmi funkció működése révén valósul meg.

5.5 A vizsgálat fontos tapasztalata, hogy a kutatási tevékenységnek a gazdálkodó tevékenység egészébe való igazán hatékony beillesztésére még sehol sincs példa. Ez szorosan összefügg a hosszú távú érdekek alapjára helyezett, megfontolt döntéshozatal lehetetlenülésével a magyar gazdaság romló és bizonytalan viszonyai között. A kutatási tevékenység biztonságos és hatékony megvalósulásához a mai magyar gazdaság feltételei nem kedvezőek. Tulajdonképpen nem dönthető el racionális alapon, hogy egy-egy cég miben érdekelt. Amíg a jövő nem prognosztizálható nagyobb biztonsággal, az sem várható, hogy a kutatási tevékenység helyzete az intézetekben megnyugtató módon rendeződik.

Nem gazdálkodó jellegű kutatásfinanszírozás, főhatósági mecenatúrák

5.6 A számítástechnikával foglalkozó kutató intézetek mindig valamilyen főhatósághoz (MTA, OMFB, KSH) szorosan kapcsolódva fejlődtek ki. Ez a szorosabb kapcsolat általában egyben mecenatúrát is jelentett. Finanszírozási szempontból is és — esetenként — érdekképviseletként is.

Az intézetek kutatásfinanszírozása összekapcsolódott a főhatóságtól kapott pénzügyi támogatással. Ennek mértéke az egyes intézetekben az idők során változott. Az intézetek profiljának kialakulásában és gazdagodásában azonban minden esetben jelentős szerepe volt a mecenatúrának. Nem ritkán éppen e támogatásért folyó harc kapcsán kerültek egymással szembe az egyes intézetek.

5.7 A számítástechnika művelése tőkeigényes tevékenység. A főhatósági mecenatúra e tőkeigényt próbálja kielégíteni, de nem biztos, hogy igazán hatékony

formában. *Az „olcsó" pénz pazarló költekezéshez vezethet. Ez a veszély különösen akkor erős, ha az intézet amúgy sem gazdálkodó jellegű.* Több intézet esetében éppen ezeknek a puha pénzeknek a hatására nem vált kényszerré a gazdálkodó jelleg kiépítése, s így nem kényszerültek az alkalmazási tevékenységek kiépítésére. A főhatóságok részéről garantált támogatás hatása legalábbis ellentmondásos. A mecenatúra éppúgy elősegítette az egyetemi publikációk, kutatások világában versenyképes magyar műhelyek létrejöttét, mint egyes alacsony hatékonyságú kutatások elhúzódását.

Úgy tűnik, hogy *a puha pénzek keményebb elköltésére ott került sor, ahol az árbevételi kötelezettségek nyomása alatt szigorúbb költséggazdálkodás jött létre.* Ezeken a helyeken vagyongyarapító módon használták fel a kapott pénzeket. Az alkalmazásorientáció, különösen ha tőkés exporttal párosult, a puha pénzek jobb hasznosítását biztosította, mint az olyan támogatott tevékenységek fenntartása, ahol a kutatási tevékenységből hiányzott az alkalmazásorientáció. *A pénz elköltésének a módját tehát nem a pénzt adó főhatóság határozza meg, hanem a felhasználó belső gazdálkodási fegyelmének megléte vagy annak hiánya.* Mindez ugyanakkor általánosságban felveti, hogy *a főhatósági mecenatúra helyett célszerűbb lenne banki jellegű kutatásfinanszírozási alapokat létrehozni.*

5.8 A számítástechnikában érintett főhatóságok iparpolitikai elképzelései jelentős szemléletbeli különbségeket mutatnak. A különbségek elsősorban a „gyártani vagy importálni" kérdésre adott válaszok eltéréseiben ragadhatók meg. A gyártó és a felhasználó megközelítése ütközik itt. E két fél nézeteit a számítástechnikával foglalkozó magyar szervezetek körében egyelőre sehol sem integrálták a stratégia kialakításának igényével. Ez tartóssá teszi köztük az ellentéteket, ami egy idő után magát a stratégia kiépítésének realitását is megkérdőjelezi.

A mecénás főhatóságok ellentétei nyomán ellentét keletkezik a kutató intézetek között is. Az érintettek között általános az a vélemény, hogy *amíg az egyes intézetek ilyen erősen függenek a különböző érdekű főhatóságok mecenatúrájától, addig az intézetek nem lesznek képesek hatékony kooperációra.* Az egyes kutató intézetek és az őket támogató főhatóságok viszonyára jellemző paternalista függés tehát érdektelenné teszi a kutató intézeteket a horizontális kapcsolatok építésében.

5.9 A főhatósági közreműködés kiterjedt volta, amennyiben kizárja az eladók közti versenyt, egy nagyon nem kívánatos helyzetet teremt, illetve annak következménye. A számítástechnika minőségi színvonala sokkal inkább biztosítható lenne, ha az érintett szervezetek versenyfeltételek között működnének.

A számítástechnika elterjedésének, hatékony fejlesztésének alapfeltétele a kínálati oldalon létrejövő verseny, s ezzel együtt számottevő akkumulációs lehetőség biztosítása a sikeresen gazdálkodók számára, illetve a felhasználók költségérzékenységének növelése. A főhatóságok erőfeszítéseinek arra kellene összpontosulnia, hogy az importverseny feltételeit is megteremtsék, segítsék elő olyan banki szervezetek létrejöttét, amelyek beruházásfinanszírozással foglalkoznak a számítástechnikában, dolgozzák ki a gazdasági környezet olyan változásának feltételeit, amelyek vagyonérdekeltté és költségérzékennyé teszik a magyar vállalatokat stb. *A gazdálkodás keretfeltételeinek kialakítására lenne tehát szükség. A főhatóságok jelenleg ehelyett egyes részcélok támogatásával foglalkoznak, méghozzá időnként egymásnak és önmaguknak is ellentmondó módon.*

6. Összegző megjegyzések

6.1 A magyar számítástechnikai kutató intézetek tevékenységében és szervezetében az elmúlt mintegy két évtized alatt lényegében nem jöttek létre újabb nemzetközi versenyképességű láncszemek. A műszaki szakembergárda egy része ugyan

csökkenő mértékben, de továbbra is nemzetközi versenyképességű. Ugyanez mindmáig sokkal kevésbé mondható el a termékekről és a szervezetekről. Természetesen vannak versenyképes termékek is, és nemzetközi mértékkel mérve is alkuerősnek bizonyult szervezetek. Ez utóbbiak azonban sokkal ritkábbak, mint a versenyképes szaktudás.

Ez a nem túl kedvező helyzet egyértelműen annak az induló modellnek — a belső piaci értékesítésre koncentráló, Nyugat-követő intézeti számítástechnikának — a következménye, amelynek a működése éppen napjainkban kérdőjeleződött meg. A versenyképes tudás megléte lehetővé tette, hogy kialakuljon a kutató intézeteknek a magyar gazdasági környezettől elkülönülő, szigetszerű jellege. A kedvezőtlen környezeti hatások azonban a termékek színvonalában és a szervezet gyengeségeiben éreztetik hatásukat. Ez az ellentmondásos helyzet, amely magában a kutató intézetben, tehát a belső szervezetben is megjelenik, a rendelkezésre álló szaktudás nemzetközi versenyképességét az idő múlásával viszonylagosan csökkentette.

6.2 Az új kül- és belpiaci feltételek között egy felzárkózó típusú modell kiépítése a számítástechnikában csak a versenyképes szaktudás versenyképes szervezetbe tömörítésével indulhat meg. Fontos kérdés, hogy a kutató intézetek-e azok a bázisok, amelyeken belül ez az átalakulás megtörténhet.

Versenyképes szervezetnek az a cég tekinthető, amelynek outputja nemzetközi mércével mérve versenyképes. Magyarországon a számítástechnikában ilyen szint elérése szoros nyugati együttműködés nélkül elképzelhetetlen. Valamennyi kutató intézetben történtek kísérletek arra, hogy nyugati partnerekkel vegyesvállalatokat hozzanak létre. Igazán jelentős eredmény azonban még nincs. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy a nyugati cégekkel való szoros együttműködés kiépítésére a kutató intézetek esélyei a legjobbak.

A tartós nyugati együttműködés a tárgyaló magyar vezető menedzseri képességeinek nyugati színvonalú versenyképességét is megköveteli. A magyar gazdaság egészében talán ez a legszűkebb keresztmetszet. A kutató intézeti „habitus" csak akkor válhat alkalmassá a tartós együttműködésre, ha versenyképes gazdálkodó tevékenységgel ötvöződik. Ezen a talajon tűntek, tűnhetnek fel szervezeteinkben a versenyképes menedzserek. Minél fejlettebb gazdálkodás folyik a kutató intézetben, annál inkább találhatók a szervezetben nemzetközi alkuerővel rendelkező menedzserek.

6.3 A tartós együttműködés kialakítása a nyugati cégekkel megköveteli, hogy a kutató intézetekben olyan profil alakuljon ki, ami egyrészt a belföldre irányuló eladásoknál kiállja az importversenyt, másrészt pedig megtalálva a nyugati piacokon a réseket, lehetővé teszi a tőkés export növelését. (Jelenleg kutató intézeteinkben ritka kivétel az árbevételen belül a tőkés exportbevételek 20 százalék fölötti aránya; az igazán jellemző a jóval 10 százalék alatti arány.) Az export kívánatos növelése lehetetlen a kutató intézeti tevékenység minőségi változása nélkül. Mindenekelőtt a nyugati piacépítést elősegítő színvonalas marketing tevékenység megszervezésére lenne szükség.

6.4 A számítástechnikai kutató intézetek tevékenységének fellendítéséhez a külső feltételek megteremtése is elengedhetetlen. *Különösen fontos lenne a kutató intézetek akkumulációs lehetőségeinek javítása és a tőkés import szabályozásának átalakítása.* Ha e két feltételt nem sikerül érdemben javítani, ez önmagában lehetetleníti a Nyugattal való együttműködés kibontakozását.

A számítástechnika területén a felzárkózás jelentős tőkebefektetéseket és profi vagyongazdálkodást igényel. Bármely cég csak e két tényező együttes megléte esetén gazdagodhat megfelelően. E két tényező pedig csak akkor biztosítható, ha kizárólag piacról, piaci feltételek mellett lehet akkumulálni.

Az ésszerű költséggazdálkodás a számítástechnikai kutató intézetek „sziget-

szerű" tulajdonságai közé tartozik, illetve tartozna, ha létrejönne. Enélkül nincs hatékony vagyongazdálkodás, ami nélkül nincs gazdagodás, gazdagodás nélkül pedig lehetetlen a felzárkózás. A költséggazdálkodási fegyelem megteremtését jelentősen befolyásolja, hogy a piaci viszonyok milyen mértékben bontakoznak ki.

A másik külső feltétel a tőkés import megfelelőbb szabályozása. Itt többféle szabályozási elem változtatása lenne szükséges. *Mindenekelőtt át kellene értékelni a devizamonopóliumot.* A kötött devizagazdálkodás elveit kellene megváltoztatni, figyelembe véve és a lehetőségek határáig legalizálva a szabályozással ellentétben, de az ésszerűség jegyében kialakult gyakorlatot. A lakossági kézben levő, a jelenlegi szabályok szerint illegális deviza jelentős részét ma számítástechnikai cikkek importjára fordítják. Jó üzlet az egyénnek, hasznos a magyar számítástechnikának, csak éppen törvénysértő. Ez a törvénysértő jelleg ott kísért a központilag elosztott devizakeretek felhasználása körül is. A cégek ezt a devizát teljesen szabályellenesen adják-veszik. A gyakorlatban tehát eltér a deviza címzettje és tényleges felhasználója. Minél kevésbé piaci, minél egyoldalúbb, zártabb kapcsolatban cserél gazdát a deviza, annál inkább leértékelt árfolyamon valósul meg ez a csere, ami viszont drágítja a számítástechnikai cikkeket, s ez versenyképességrontó tényező. Ezt a forintleértékelődést mindaddig nem lehet megakadályozni, amíg nem épül ki a devizatőzsde. A devizatőzsde létrejöttével integrálódna a jelenleg szétdarabolt devizapiac.

A változatlan devizamonopólium alapján tartósan törvénytelennek minősül az, ami gazdaságilag hasznos. A gazdaságilag hasznosnak jogilag törvényessé tétele a magyar devizaszabályozás egyik sürgető feladata.

A devizaszabályozás kialakult rendszere nagyban hozzájárul a magyar számítástechnikai piac torz jelenségeinek kialakulásához. Akinek devizája van, annak végső fokon importlehetősége is, s a magas belső árak miatt az import révén komoly lehetősége nyílik az akkumulációra. A magyar számítástechnikában ma nincs jövedelmezőbb „üzletág" az importált terméknek forintért történő továbbadásánál. Erősíti a lebukás kockázata miatt igen drága csempész jellegű importtevékenységet. A nyílt, piaci jellegű devizaszerzési lehetőségek megteremtése nélkül aligha várhatjuk a magyar számítástechnikai piacon reális árak kialakulását, vagy az egyes cégeken belül a kereskedelmi funkció és a fejlesztési tevékenység integrálódását.

A devizaszabályozás kötöttsége és a „lázas" számítástechnikai piac összefüggő jelenségek. E probléma megoldása iparstratégiai jelentőségű kérdés. Amíg a devizaszabályozás nem válik piaci jellegűvé, a számítástechnikai cégek továbbra is sokkal inkább informális kapcsolati rendszerben fognak működni, mint piaci feltételek között. Ha a devizaszabályozás nem változik, akkor a kereskedelmi tevékenység abban a torz formában marad a számítástechnika legkifizetődőbb üzletága, amely drágítja a magyar piacon forgalmazott számítástechnikai termékeket és nem kedvez az akkumulációnak.

A számítástechnika kielégítő fejlődése Magyarországon egy ezt támogató szabályozási koncepció létrejöttét is megkívánná. Ezt a folyamatot gyorsítaná és erősítené, ha a számítástechnikának, mint ágazatnak az érdekei jól artikulált formában kifejezésre juthatnának.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1456—1466. l.)

TÖRÖK ÁDÁM

Érdekcsoportok és fejlődési anomáliák a magyar mikroelektronikai alkatrészgyártásban*

A hazai közgazdasági kutatásban már több kísérlet történt a mikroelektronikai alkatrészgyártás útjainak és tévútjainak feltérképezésére (lásd [1], [7]). Ezek igen különböző mértékben járultak hozzá a probléma megértéséhez. Az iparágra jellemző „permanens döntésképtelenség" tünetegyüttesét és hatásait például igen sokoldalúan mutatja be Réti Pál [8].

Réti ([8] 40—41. l.) szerint azt a tényt, hogy a magyar mikroelektronikai alkatrészgyártás fejlesztésére eddig legtöbbször halvaszületett koncepciók jöttek létre,[1] ugyanakkor a felső szervek egy-egy program elutasítása után hamarosan újabbak készítését szorgalmazták, négyféle okkal lehet magyarázni, amelyek általában nem zárják ki egymást, hatásuk viszont nehezen választható szét. Ezek a következők:

1. Az iparág nem ért meg milliárdokat a vezetésnek.
2. A programcél fontosságát a programkészítők nem tudták elég meggyőzően bizonyítani.
3. A programhoz szükséges pénz éppen nem állt rendelkezésre.
4. Újabb alternatívák merültek fel, ezért a döntést elhalasztották.

Az 1. ok nem hihető, hiszen az iparág már az 1971-es központi fejlesztési program idején is megért 670 milliót, 1981—1985 között pedig 2,7 milliárdot a költségvetésnek. A 2. ok közrejátszása már valószínűbb, különösen, ha úgy értelmezzük, hogy a kormányzat a programok legtöbbje esetében sokallta a költségeket a *programcélhoz képest*. Ha az alkupartner ezen segíteni akart, vagy a költségelőirányzatot szorította le, vagy a cél megfogalmazásán változtatott. A 3. ok az 1. közeli rokona, amennyiben a költségvetés részéről a pénzhiányra való hivatkozás sokszor inkább a juttatás szándékának hiányát takarta. Ám a 3. eset abban különbözött az 1. esettől, hogy általában nem jelentette a program végleges elutasítását, inkább a kormányzat halogató taktikája állhatott mögötte a programkészítők szándékainak kiismerése érdekében. (S ha ez így volt, nyilván a 2. ok is érvényesült a 3. okkal együtt —vagyis a kormányzat habozásának fontos oka lehetett,

* A tanulmányt „A mikroelektronika elterjedésének társadalmi hatásai" c. OMFB-kutatás egyik résztémájában készült összefoglaló alapján írtam. A munka során felhasználtam Lamberger Galina [2], Meisel V. Sándor—Mohácsi Kálmán [3], Nagy Zoltán [5] és Vig István [10] részanyagait, valamint Rácz Margit, Pártos Gyula és a fenti szerzők megjegyzéseit, de az információk felhasználásának módjáért és az állásfoglalásokért csakis engem terhel a felelősség.

A tanulmány kizárólag a polgári célú gyártással foglalkozik, s a lehetőségek szerint kerülni igyekszik minden olyan utalást, amely a gyártási ágban érdekelt vállalatok konkrét helyzetére engedne következtetni, hiszen a kutatásban nem vállalati problémák feltérképezése volt a cél.

[1] Ehhez hozzátehetjük: a három, végül is elfogadott nagy program, a Számítástechnikai Központi Fejlesztési Program (1971), az Elektronikai Központi Fejlesztési Program (1981) és az Elektronizációs Gazdaságfejlesztési Program (1984) sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Török Ádám a közgazdaságtudomány kandidátusa.

hogy a programkészítők nem tudták bizonyítani céljaik fontosságát.) Végül, ha a 4. ok érvényesülése gátolta meg egy-egy program elfogadását, ez érdekes kérdéseket vet fel: Vajon kik javasolták az újabb alternatívákat? Más vállalatok, más főhatóságok, netán a külföld? Vagy éppen az előző program benyújtója jelölt meg újabb célokat vagy fújt (részleges) visszavonulót?...

A mikroelektronikai alkatrészgyártás súlyos veszteségeit és krónikusan gyenge teljesítményét, valamint egyre kétségesebb felzárkózási esélyeit Réti Pál valójában az elektronikai ipari vezetés működésének színvonalával magyarázza — legalábbis erre enged következtetni az írásból kirajzolódó gondolkodási keret. Messzebbremutatónak tartom ennél Rácz Margit megközelítését, aki a gazdaságpolitikai és gazdaságirányítási tényezőkre hívja fel a figyelmet [7]. Ebben a kutatásban magam is az ott kijelölt irányt követtem. A kiinduló hipotézis megfogalmazásakor megpróbáltam túllépni azon a szemléleten, amely az elektronikai ipar folyamatait csak a szorosan vett *emberi tényező* hatásaira vezeti vissza. Figyelembe kell ugyanis venni, hogy az iparágban olyan sajátos érdekcsoportok működnek, amelyek egyénien, egymástól igen eltérően értelmezik a fejlesztési-termékszakosodási *sikert*, és amelyek — miként nagy hatású könyvében Olson [6] is leírja — nem kis részben érdekkörük kibővítésére törekedve építik fel célrendszerüket.

A tanulmányban bizonyítani kívánom, hogy a *magyar mikroelektronikai ipar fejlesztésének eddigi kudarcait nagyrészt nem tudatlanságból vagy rosszindulatból eredő emberi hibák okozták, hanem az iparpolitika, ipariránvítás és a vállalati működés, valamint a vállalatközi kapcsolatrendszer súlyos anomáliái és nem piaci jellegű elemei.* Utóbbiak természetesen más iparágakban is fellelhetők, fennmaradásuk azonban ebben az iparágban a nemzetközi környezet átlag feletti gyors változása, a műszaki fejlődés jóval átlag feletti dinamizmusa és az iparágnak a gazdaság fejlődésére gyakorolt erősödő hatása miatt különösen drámai következményekkel jár.

A hangsúly a hipotézis második felén van. A gazdaságirányítás, a gazdaságpolitika és a vállalati vezetés(ek) hibalehetőségei, illetve az általuk ténylegesen elkövetett hibák gyakorisága a mikroelektronikai alkatrészgyártásban tehát valószínűleg kisebb a magyar iparban megszokottnál. A hipotézis azt a tapasztalatot is tükrözi, hogy 1. itt a hibák következményei jóval súlyosabbak, mint más ágakban; 2. a hibák itt különösen nagy valószínűséggel zavarják meg a későbbi döntéseket. Ebből kiindulva a tanulmány azt próbálja bemutatni, hogy 3. a hibás döntések logikusan láncba rendezhetők, és mögöttük külön-külön és együtt is sokkal inkább gazdaságpolitikai, gazdaságfejlődési kényszerpályák állnak, mint emberi tétovázás vagy mulasztás.

A programadás és végrehajtás ellentmondásai —egy fejlesztési koncepció esete

1980—1981-re világossá vált, hogy a mikroelektronikai alkatrészgyártás több tízmilliárdos nagyságrendű központi fejlesztési programjaira *nincs elég pénz*, a komplett technológia nyugati megvásárlására pedig az utolsó lehetőség is elúszott. Ebben a kiélezett helyzetben a magyar elektronikai ipar fejlesztése előtt csak két lehetőség állt: vagy megfogalmazzák az érdekeltek egy részterület kevésbé ambiciózus, ám esetleg a Nyugathoz való felzárkózást így is megalapozni képes fejlesztési programját, vagy a magyar iparpolitika tudomásul veszi, hogy az aktív elemek hazai gyártására nincs értelme vállalkozni. Ez utóbbiból két dolog következett volna. El kellett volna fogadni, hogy a magyar elektronikai ipar teljesítőképessége kizárólag az importfeltételeken és az összeszerelés minőségén múlik; és az aktív alkatrészgyártás kiépítésében műszaki felkészültségük, külföldi kapcsolataik vagy más okok

miatt érdekelt csoportok nem számíthattak volna arra, hogy a hazai mikroelektronikai ipar fejlődésében meghatározó gazdasági-politikai súlyt kapnak.

Valószínű, hogy a második alternatíva eleve nem volt komoly lehetőség. A kérdés ezért úgy merült föl, hogy meg lehet-e úgy fogalmazni a kevésbé ambiciózus részprogramot, hogy az 1. a felsőbb szervek számára elfogadható és támogatásra érdemes; illetve 2. az iparág számára sikerrel kecsegtető és végrehajtható legyen.

Ebben a helyzetben a mindössze néhány hónap alatt kidolgozott *BOÁK*[2]*-koncepció* mentőkötélnek látszott, hiszen az érdekelt felek közül a főhatóságok, az alkatrészgyártók és — elsősorban kettőjük vélekedése szerint — a felhasználók igényeit is kielégítette. A kereskedelmi-elosztási szférát képviselő szakvállalat munkatársai azonban kezdettől fogva hangoztatták ellenvéleményüket, amely szerint a heterogén technológiával, a nyugatitól elmaradó műszaki színvonalon megvalósított hazai IC[3]-gyártás csak tovább erősíti az összeszerelő-ipar elmaradottságát. Rámutattak arra is, hogy a BOÁK-koncepció csak az első fázisban építhet a hazai szellemi tőkében rejlő komparatív előnyökre. Ha viszont ezeket nem sikerül kihasználni, a többi fázisban már a katalógusáramkör-gyártásra jellemző gazdaságossági, sorozatnagysági tényezők érvényesülnek. Még inkább a koncepció elevenjébe talált az a vélemény, hogy „A BOÁK egy szép napon, ha jól sikerül, átalakul katalógus-IC-vé". Valóban, nem egy nagy fáradtsággal megtervezett magyar BOÁK rövid idő alatt sokkal olcsóbb katalógus-áramkörként bukkant fel a nyugati piacon.

A BOÁK-koncepció olyan feltevésen alapul, amit több megkérdezett szakember legalábbis homályosnak, vagy éppen kifejezetten hamisnak tekint. A BOÁK és a katalógus-áramkör között ugyanis nem húzható egyértelmű határvonal sem a műszaki paraméterek, sem a sorozatnagyság szempontjából. Talán leginkább az áruk szerint lehet köztük különbséget tenni.[4]

A magyar BOÁK-koncepció definíciós problémája nem csekély mértékben onnan ered, hogy a megcélzott termékfajta a hazai piacon elsősorban „drága IC-t" jelent (ennek az az oka, hogy a magyar felhasználók nem képesek az ártöbblettel arányban kiaknázni egy világszínvonalú BOÁK műszaki előnyeit, ezért ezek az előnyök számukra nem is kézzelfoghatóak). Emellett nagyon valószínű, hogy a magyar BOÁK *költségtöbbletének* egy része nem a tervezői-fejlesztői munkaráfordítás miatt, hanem a hazai gyártás — sokféle okra visszavezethetően törvényszerű — veszteségei miatt képződik. A magyar gyártók számára a BOÁK „előnye" a katalógus-IC-hez képest, hogy itt tisztázatlanabb az egyes költségek aránya, és a csekély tipizálhatóság miatt viszonylag magas ráfordításokat is érvényesíteni lehet az árakban. Továbbá nehezen hihető, hogy a drága BOÁK alternatívájaként az olcsó, de nemzetközi mércével is elfogadható katalógus-IC hazai gyártása komolyan szóba jöhetett volna. Kis túlzással úgy fogalmazhatunk, hogy *ha a magyar ipar csak drága IC-ket tud(ott) gyártani, ezt a programot csupán a BOÁK „fedőnév" alatt lehet(ett) elfogadtatni.*

[2] Berendezésorientált áramkör.

[3] Integrated Circuit (integrált áramkör).

[4] Sok BOÁK csak ára, esetleg néhány darabos gyártási sorozatnagysága miatt „emelkedik ki" a katalógus IC-k közül és viszont, számos IC testesít meg olyan intenzitású és minőségű áramkörtervezői-fejlesztői munkát, hogy olcsósága ellenére BOÁK-nak is lehet tekinteni. Egy versenypiacon valóban elképzelhető, hogy egyes IC-kre a felhasználóknak (adott paraméterek mellett) igen gyorsan szükségük van, így ezeket magas áron értékesíteni lehet. Piaci szempontból — de műszakilag nem feltétlenül — az ilyen áramkörök BOÁK-nak is nevezhetők. Szigorúan véve maga a BOÁK kifejezés is támadható lehet, mert például egy kvarcórához kifejlesztett, több milliós sorozatban gyártott IC-t is lehetne BOÁK-nak tekinteni, ha csak egy bizonyos típusú kvarcórába építhetnék be.

A BOÁK-koncepció definíciójának további ellentmondása, hogy a fejlett tőkésországok elektronikai iparában a valóban BOÁK-ot kereső — és ezzel összefüggésben kimagaslóan igényes — felhasználók BOÁK-szükségletüket zömmel nem a piacról, még kevésbé a világpiacról elégítik ki, *a magyar kínálat iránti érdeklődés pedig kétségtelenül teljesen kizárt.* A vezető nyugati mikroelektronikai felhasználók — ha valóban a szó szigorú értelmében vett BOÁK-ra, speciális igényeket kielégítő, szinte egyedi IC-re van szükségük — azt általában vállalaton belül terveztetik meg, és készíttetik el, mert számukra a BOÁK a csúcstechnológia lelke, teljes mértékben *bizalmi termék.* Azok a *high-tech* kis- és középvállalatok viszont, amelyek kis sorozatban gyártanak mikroelektronikán alapuló nukleáris, számítástechnikai, orvosiműszer-, híradástechnikai stb. csúcstermékeket, ugyan a piacról kénytelenek a szükséges IC-ket beszerezni, de szinte kizárólag a piacon kapható legjobb katalógus-IC-kből építkeznek, hiszen ott BOÁK nem jelenik meg.

A definíciós problémát összefoglalva: fából vaskarika, de *legalábbis túlzás a BOÁK világpiacáról beszélni. A magyar BOÁK ugyanis nem kerül ki a világpiacra,* részben az alacsony teljesítmény—ár-arány miatt, részben pedig azért, mert Nyugaton attól (is) BOÁK egy IC, hogy nem lehet szabadon adni-venni a piacon.

A BOÁK-koncepció — minden ellentmondásossága ellenére — bizonyos szempontból kétségtelenül zseniális volt. Sikerült ugyanis olyan programcélt adnia, amely „modern hangzású", megcsillantja annak esélyét, hogy képesek leszünk felvenni a nyugattal a versenyt, ugyanakkor hatalmas előnye, hogy minden érdekelt fél úgy értelmezheti, illetve azt emelheti ki belőle, amit éppen elfogadtatni kíván, illetve látni szeretne. Emiatt a program kiváló alkalmat nyújt érdekcsoportok szerveződésére.

Jelentős csoportszervező tényező például, hogy az a két jelentős *alkatrészgyártó* cég, amely bekapcsolódott a BOÁK-koncepció végrehajtásába, nagyon komoly központi juttatásokat kapott (kedvezményekkel járó vállalati besorolást, külön valutakeretet, sőt egyikük milliárdos nagyságrendű vissza nem térítendő állami támogatást is). Ez persze nem csak abban az értelemben ösztönözte érdekcsoportok alakulását, hogy a „zsíros falatokból" részesedőket a program feltétlen híveivé tette, hanem abban az értelemben is, hogy a kívülmaradókat is soraik összezárására késztette. Különösen élesen bírálták a BOÁK-koncepciót és végrehajtását a mikroelektronikai *forgalmazás* szférájában gyakorlatilag egyeduralkodó helyzetű vállalat szakemberei. (Érvelésük nagyrészt kétségtelenül elfogadható, ám nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a vállalat nem az önálló alkatrészgyártók virágzásában érdekelt, hanem a hazai ellátás importfüggésének növelésében, illetve a forgalmazó cég által ellenőrzött belföldi gyártás kiépítésében.)

Mindenesetre a BOÁK-program ellenzőinek malmára hajtotta a vizet *a program kudarca.* A programban érdekelt egyik vállalat IC-gyártó tevékenysége ugyan nem előre jelezhető műszaki okok miatt állt le, vállalkozásának *piaci* bukása ezért nem bizonyítható egyértelműen, de a vállalat általános gazdálkodási mutatói, illetve a hazai BOÁK-piac ismeretében határozottan visszautasítani sem lehetne egy ilyen véleményt. Ugyanakkor a másik érintett vállalat BOÁK-programja egyértelműen piaci fiaskó: az IC-üzem mintegy 10 százalékos kapacitáskihasználtsággal működik, az eddigi tervező munka eredménye mindössze két-három tucat BOÁK, és több jel mutat arra, hogy a cég még a saját kényesebb termékeibe sem a saját gyártmányú IC-ket építi be. A BOÁK-gyártási elképzelések fölött végsősoron a felhasználói szféra, illetve a piac mondott ítéletet.

A program csődje minden korábbinál élesebben veti fel a kérdést: miért nem kell a hazai felhasználóknak a magyar BOÁK? Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a jelek szerint a BOÁK-koncepció alig volt több egy tudatosan drágán megvalósított *katalógus-IC-gyártási programnál,* ennek kudarca kapcsán egy másik, talán

még drámaibb kérdés is óhatatlanul felmerül: *kell-e, kellhet-e egyáltalán magyar IC a hazai piacon?*

Érdekek harca a vevők piacán

a) A felhasználók motívumai

Ma a hazai ipar igen kevés IC-modellt gyárt — hiányoznak ugyanis a megrendelések. Ez azért bénító hatású, mert a BOÁK-okat eleve nem lehet pontos megrendelések helyett valamiféle igény-előrejelzésekre alapozva fejleszteni. A meglévő kapacitásokat így csak a BOÁK-nak nevezett drága katalógus-IC-k gyártásával köthetnék le, erre azonban — érthető módon — nincs komoly piaci igény. Mintha itt egy ördögi kör alakult volna ki: nincs megrendelés, emiatt lanyha a BOÁK-tervező és -fejlesztő tevékenység, az előállított IC-k csak drága katalógus-áramkörökként adhatók el, ami alig kell a hazai felhasználóknak, akik így még kevesebb megrendelést adnak fel. De miért jött létre ez az ördögi kör?

A hazai felhasználók számos okkal magyarázzák a magyar gyártmányú IC-k iránti lanyha érdeklődésüket. Felhánytorgatják például, hogy a magyar IC-k drágák[5], nem korszerűek, rossz minőségűek, a szelet/IC kihozatali mutatóik gyengék, hogy a néhány modell előállítására szorítkozó magyar ipar kínálata nem képes helyettesíteni a tőkés importot, s hogy az a kevés termék viszont, amit itthon is előállítanak, a tőkés konkurensek termékeivel általában nem versenyképes.

Ez utóbbi érv tapint rá leginkább a lényegre, ám *abban a formában*, ahogy a felhasználók megfogalmazzák, legalább annyit fed el a teljes igazságból, mint amennyit feltár. Ők ugyanis a kompetitív tőkés import előnyeit taglalva hajlamosak úgy feltüntetni a dolgot, hogy a hazai vállalatok tőkésimport-keresletét csakis a felszínen megjelenő közgazdasági tényezők (árak, árfolyamok, vámok, importkeretek, valamint a KGST-import és a hazai termelés által kínált helyettesítési vagy kiváltási lehetőségek stb.) szabályozzák. Valójában az elmúlt időszak sorozatos valutaleértékeléseinek tapasztalatai — sőt, tulajdonképpen az 1982 szeptembere és 1984 júniusa között alkalmazott nyílt adminisztratív importkorlátozás tapasztalatai is — azt bizonyították, hogy a magyar importőrök (különösen az alapanyag- és alkatrészimportőrök) szinte fittyet hánytak az import drágulásának vagy szűkössé válásának.[6] Ennek az általános tőkésimport-éhségnek a magyarázatát részben az árak és az árfolyamok piaci szabályozó funkcióinak tökéletlenségében, részben — és témánk szempontjából ez a sokkal fontosabb ok — *a tőkés importtal járó, pénzben közvetlenül ki nem fejezhető előnyökben* találhatjuk meg.

> Széles körben ismert előny a nyugati utazások lehetősége, a pontos szállítás, a jó minőség, csábítóak a kedvező garanciális, illetve szavatossági feltételek, az importtermékek átvételéhez esetleg tapadó műszaki, munkaszervezési stb. információk, esetenként — mint a kompenzációs vagy a kapcsolt üzleteknél — az exportlehetőségek bővülése. A mikroelektronikai iparban mindezek mellett még az egyszerű áruimport is képes arra, hogy bizonyos mértékig fenntartsa a szerves kapcsolatot a világ műszaki élvonalával, mert olyan konstrukciós elveket, fejlődési irányokat, műszaki ötleteket közvetít, amelyek a felhasználó vállalat K+F tevékenységének értékes impulzust adhatnak, és késztermékeinek versenyképessé-

[5] Ezt az érvet az egyik gyártó úgy igyekszik kivédeni, hogy árait a nyugati árak követésével képezi — a jelek szerint nem sok eredménnyel.

[6] Az importigények adott importkeretek és valutaárfolyam melletti (de az utóbbitól nagyrészt független) túlfűtöttségének kézenfekvő bizonyítéka a tőkés valuták, illetve importengedélyek 100—150 százalékos nem hivatalos ázsiója a vállalatok között.

gét — lényegében rajta kívül álló okokból — jelentősen megnövelhetik. A magyar mikroelektronikai ipar KGST-piaci versenyképességének egyik, ha nem a legfontosabb tényezője a fejlett régiókból származó technika importja, a nyugati alkatrészek beépítése a termékekbe. (Ennek általános elemzését lásd [9]-ben.)

A tőkés import járulékos előnyeivel a mégoly korszerű hazai alkatrészgyártás sem tud versenyezni. Még az egyik vállalatnál francia licenc alapján, 100 százalékos tőkésimportanyag-felhasználással gyártott hibrid IC-k sem kivételek, amelyek pedig a maguk nemében szinte az összes hazai BOÁK-nál közelebb állnak a világszínvonalhoz. A mai magyar gazdálkodási környezet viszonyai — különösképpen a tényleges külkereskedelmi nyitottság hiánya — mellett a tőkés import iránti kereslet csak látszólag túlfűtött. Az importéhség jelenlegi szintje vállalati szempontból feltétlenül természetes, és ezt valószínűleg nem lehet sem iparpolitikai eszközökkel (például a hazai alkatrészkínálat központilag támogatott gyártási-fejlesztési programok útján való bővítésével), sem az importszabályozás további szigorításával hatékonyan korlátozni. A tőkés import iránti kereslet túlfűtöttsége tehát nagymértékben független attól, hogy az újabb és újabb hazai alkatrészgyártási programok műszakilag mennyire bizonyulnak sikeresnek, illetve, hogy a bennük érdekelt ipari-műszaki csoportok milyen érveket tudnak felhozni támogatásuk mellett.

b) Az alkatrészgyártók érdekei

A csillapíthatatlan importéhség nemcsak az alkatrész-felhasználó, hanem az alkatrészgyártó hazai vállalatoknak is jellemző tulajdonsága — némileg más köntösben. A tanulmány már említette azt a sokatmondó tényt, hogy a BOÁK-programba bekapcsolódó vállalatok a jelentős állami támogatás mellett természetesen nem csekély pótlólagos tőkésimportkeretet is kaptak. Az alkatrészgyártók BOÁK-program iránti érdekeltsége tehát inkább input-, míg az iparpolitikai szerveké inkább output-szemléletű volt. A vállalati érdekviszonyok ismeretében még az a vélemény is megkockáztatható, hogy a BOÁK-programot végrehajtó vállalatok programmal kapcsolatos érdekeltsége az importlehetőségek függvényében állandóan változott.

A BOÁK-program körül kialakult kusza, sokszor paradoxnak látszó érdekviszonyokat szinte minden esetben a mikroelektronikai alkatrészeket előállító, forgalmazó és felhasználó szervezetek tőkés import iránti éhsége teszi érthetővé.

A *felhasználók* például azért támogatták kezdettől fogva a hazai BOÁK-gyártás koncepcióját, mert ez jó alkalom volt alkatrészigényeik „bejelentésére", s annak jelzésére, hogy mire van feltétlenül — természetesen tőkés importból — szükségük a hazai kapacitások belépéséig is. A felhasználók természetesen „ügyeltek" arra, hogy minél magasabb műszaki színvonalú alkatrészeket követeljenek, hiszen így biztosak lehettek abban, hogy a hazai gyártás hosszabb távon sem lesz képes kiváltani a számukra mindennél fontosabb tőkés importot.

A BOÁK-program kudarca azonban nemcsak a felhasználóknak, hanem az *alkatrészgyártóknak* és a *nagy forgalmazó vállalatnak* is érdekében állt. Előbbieknek azért, mert így újabb programok — s ezzel újabb importkeretek — kiharcolására nyílt lehetőségük, a forgalmazó vállalatnak pedig azért, mert a kudarc újabb érvekkel szolgált az alkatrészimport arányának növelésére, s ezáltal saját elosztói-hatalmi funkciójának erősítésére.

Ez pedig már átvezet az alkatrészpiacon megjelenő harmadik lényeges érdekcsoport ismertetéséhez.

c) A forgalmazó monopólium sajátos szempontjai

A nagy forgalmazó vállalat szakemberei egyéb érvekkel is igazolni próbálják a vállalatuk „ágazati nagyhatalmi ambícióit". Például azzal, hogy a cégnek az import lebonyolításában elfoglalt monopolhelyzetét[7] a „közjó érdekében állónak" próbálják feltüntetni, hangsúlyozva a nyugatról való nagy tételű vásárlás árelőnyeit. A valóság ezzel szemben az, hogy a kis tételű vásárlás ugyan általában valóban drágább, de sokkal jobb lehetőségeket teremt a „COCOM-gyanús" termékek beszerzésére. Az is tény, hogy mivel a „COCOM-érzékenység" magas foka jelentős árnövelő tényező, a valóban korszerű alkatrészek nagy tételben való importja ugyancsak igen drága lehet (bár a felhasználók számára a hazai beszerzéshez képest még így sem gazdaságtalan). Igazán modern IC-kből tehát sem így, sem úgy nem képzelhető el olcsó import Magyarország számára, s ez megkérdőjelezi a forgalmazó vállalat szakembereinek érvelését. A forgalmazó cég érdekei nem is az árak leszorításában egyeznek meg a hazai felhasználókéval, hanem abban, hogy a vállalat monopolhelyzeténél fogva hatékonyan segítheti a felhasználókat az importengedélyezést végző főhatóságokkal folytatott alkuban, melynek célja, hogy a korszerű tőkés importot *komplementer jellegűnek* ismertessék el. Ezzel ugyanis azonnal kívül kerülhetnek a hazai vagy KGST-eredetű termékeket rájuk tukmálni hivatott szabályozás hatókörén, és lényegében ez a forgalmazó vállalat érdeke is. E vállalatnak a mikroelektronikai vállalatok tőkésimportéhségét is érdekében áll bizonyos mértékig fenntartani, mert belföldi forgalmának legalább 30 százalékát a tőkésimport-termékek értékesítése teszi ki. A belföldi piacon birtokolt kvázi-hatalmi pozíciójának különösen fontos eleme, hogy a felhasználó vállalatok az ő közvetítésével érvényesítik tőkésimport-igényeiket. A cég ugyanakkor szorongatott helyzetben van, mivel a gazdaságirányítás éppen ellentétes irányú igényeit is figyelembe kell vennie, vagyis törekednie kell a tőkés import minél nagyobb hányadának KGST-behozatalból való kiváltására. A vállalat az ellentétes erők nyomása alatt manőverezésre kényszerül. Ki tudja azonban játszani a vállalati és a gazdaságirányítási érdekeket egymás ellen, például úgy, hogy „árkeverést" alkalmaz, azaz a tőkés import árrését megnöveli, ebből pedig támogatást nyújt a KGST-importhoz (miközben tisztán látja, hogy ezzel nem változtatja meg jelentősen a kétféle relációjú importigények egymáshoz viszonyított arányait). Így formálisan eleget tesz az irányító szervek elvárásainak is.

A nagy forgalmazó vállalat éves tőkés alkatrészimportja több milliárd forintra becsülhető. Ennek legalább háromnegyede jut a 80 nagy felhasználó önálló importkeretére. A maradékot 2—3 ezer kis felhasználó kapja. A forgalmazónak ezekkel szemben látszólag szilárd a hatalmi pozíciója és tág a mozgástere, hiszen kis partnereinek köre bővül, a rájuk jutó importkeret azonban nemigen. Éppen a kisvállalatok igényeinek kielégítésében azonban potenciálisan veszélyes konkurense a központilag nehezen ellenőrizhető, és az ipari, illetve a belföldi piacpolitikai szempontokkal édeskeveset törődő *magánimport*, amely a behozott termékek minőségében és az áralakulásban is a világpiacihoz közeli keménységű feltételeket közvetít. A magánimportra támaszkodva sok kis felhasználó kicsúszhat a forgalmazó monopólium ellenőrzése alól. Ezt a vállalat nehezen tudná megakadályozni. A veszteségeket csak úgy kerülheti el, befolyását csak úgy növelheti, ha a nagyvállalatok körében kísérli meg kiterjeszteni hatókörét.

Ezért született az az ötlet, hogy a forgalmazó vállalat kössön „együttműködési szerződést" az importkerettel rendelkező nagyvállalatokkal. A szerződő partnerek — eddig mintegy két tucat nagyvállalat — eszerint lemondanak importkere-

[7] Jelenleg a magyar mikroelektronikai alkatrészimport mintegy 70 százaléka megy rajta keresztül, de ezt az arányt növelni akarja.

tükről a forgalmazó javára, amely cserében biztosítja folyamatos ellátásukat és vállalja az importtal kapcsolatos készletezést a pénzügyi terhekkel együtt. Ezáltal a forgalmazó cég tartósan magához köt egy sor nagyvállalatot, ugyanakkor a „hozzá delegált" nagyszámú importengedély révén folyamatosan elég nagy behozatali manőverezési lehetőséggel rendelkezik.

A fenti konstrukcióban nem nehéz meglátni a forgalmazó monopólium új, hosszabb távú stratégiájának a csíráját. E stratégia kialakítására korántsem csak a magánimport fenyegető konkurenciája készteti. A vállalat ugyanis azt is érzékeli, hogy a külkereskedelmi szabályozás folyamatos liberalizálása nyomán lassan, de biztosan gyengül a hazai piacon kivívott kvázi-monopolpozíciója, megcsappan az alkatrészgyártásra gyakorolt befolyása. E tendenciák megfordítását reméli 1987-ben kapott kereskedőházi státuszától. Kereskedőházzá válva, a jelenleginél sokkal szélesebb körű készletezői tevékenységgel, jelentős forgóalap, valamint bankhitel felhasználásával kulcsszerepet kíván kapni a hazai ellátás biztosításában. „Kereskedőházi programja" értelmében nem kevesebbre törekszik, mint a hazai és a külföldi beszerzések összehangolására, az alkatrészvásárlások „ésszerű" koncentrálására, a piaci hatásoknak a termelőkhöz és a felhasználókhoz való közvetítésére, s ha a piaci hatások szükségessé vagy lehetségessé tennék, hazai bankhitelből vagy külföldi működőtőke bevonásával finanszírozott termeltetésre is.

A vállalat termeltetési törekvései némi nagyarázatot igényelnek. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a vállalat — látszólag felvállalva a felhasználó vállalatok érdekképviseletét — mindenekelőtt a forgalmazási szférában igyekszik kiterjeszteni befolyását. Szakembereinek figyelmét azonban méltán keltették fel a termelő szférában rejlő lehetőségek is, hiszen — mint láttuk — a hazai mikroelektronikai alkatrészgyártás különféle fejlesztési programjaiban a *pontatlanul megfogalmazott* ellátásstratégiai, vállalati fejlesztési és import*célok számottevő állami pénzforrásokkal* kapcsolódnak össze. Ezt az „aranybányát" a forgalmazó akkor tudja kihasználni, ha ahelyett, hogy az „eleve versenyképtelen" hazai gyártás leépítésére törekedne, inkább a termelő kapacitásokat is érdekszférájába vonja. Kereskedőházzá válva pedig erre a korábbinál lényegesen nagyobb esélye nyílik.

Némi túlzással a forgalmazó vállalat stratégiai törekvései olyannak tűnnek, mintha egymaga akarná valami tökéletesebbel — saját koordináló tevékenységével — helyettesíteni a mikroelektronikai alkatrészpiac jelenleg valóban rosszul működő mechanizmusait. Törekvései szélesebb körben is *rokonszenvet ébreszthetnek*, hiszen minden érdekelt tisztán látja, hogy a hazai ellátás javítására a termelő szférából kiinduló eddigi kezdeményezések költségeikhez képest mindannyiszor siralmas eredményeket hoztak, s a jelenlegi struktúrában csak erről a forgalmazó vállalatról hihető, hogy hatalmának kiterjesztésével javuló mértékben ki tudná elégíteni a felhasználók csillapíthatatlan tőkésimportéhségét. Ám ezzel együtt sem feledhető, hogy miközben a forgalmazó vállalat törekvéseit sikerrel tünteti fel úgy, mint amelyek „általános érdekeket" szolgálnak, tevékenységével elsősorban saját monopolpozícióját építi ki.

Kényszerpályán

a) A vállalatok által választó utak

A tanulmányban eddig leírtak az alkatrészpiacon érdekelt fontosabb vállalatok körében végzett esettanulmányokon alapulnak. Ezekből a torz hazai alkatrészpiachoz és elvetélt fejlesztési kísérletekhez való alkalmazkodás öt eltérő típusa tűnik ki. A kutatás során azonban lépten-nyomon előbukkant egy hatodik típus

— a torz viszonyokhoz való alkalmazkodás helyett az azokból való kilépés útja — is, ezt valamennyi fejlesztési program készítői el kívánták érni. A gyakorlatban azonban mindmáig nem akad magyar képviselője ennek a típusnak... Az írás végén célszerű sorra venni az alkatrészpiachoz való alkalmazkodás jellemző vállalati útjait.

A helyzet paradoxona, hogy az egyetlen egyértelműen sikertelen vállalati útnak az egymást követő koncepciók hűséges követése bizonyult. Azt a vállalatot, amely ezen az úton járva feneklett meg, joggal tekinthetjük a *sikertelen fejlesztési koncepciók művi úton létrehozott gerincvállalatának.*

Van olyan hazai IC-gyártó is, amely széles sávon sikeres vállalat — igaz, ezt nem kis mértékben annak köszönheti, hogy bizonyos mértékig a hazai gazdasági környezettől elszigetelve működhet. Annál jellemzőbb, hogy a vállalat tevékenységében az egyedüli balsikeres terület — a korábban tárgyalt okok, elsősorban a hazai piac ellenállása folytán — éppen az IC-gyártás. IC-programja tehát végsősoron *egy jól működő vállalat balsikerű diverzifikációs kísérletének* tekinthető.

Nem kevésbé tanulságos a hazai mikroelektronikai gyártási kísérletezés egy további útja. Ennek rövid története, hogy egy hajdani világcégünk az IC-programba való bekapcsolódással igyekezett megállítani, illetve visszafordítani műszaki lemaradásának és a világpiacról való kiszorulásának évtizedek óta tartó folyamatát. Részben tőkehiány, de különösen a központi politikai támogatás hiánya miatt nem tudta kiépíteni a tervezett IC-gyártó vertikumot, s végül szervezetileg is leválasztották róla a létrejött üzemet. A vállalat IC-gyártó programja — talán a többi vállalatnál nagyobb részben, rajta kívül álló okok miatt — így végső soron ugyancsak sikertelen volt, de tény, hogy kísérlete más piaci körülmények között ígéretes lehetett volna: a róla leválasztott üzem máig is kimagaslóan jó eredményeket mutat fel.

A mikroelektronikai ipar központi fejlesztési programjai mögé bújó érdekcsoportok meglehetősen kihasználták ezt a vállalatot. IC-programjával kapcsolatban *ezt a vállalatot a mikroelektronikai alkatrészgyártásban tapasztalható döntéshozatali anarchia áldozatának* tekinthetjük.

Az eddigiektől egészen elütő stratégiát választott az a vállalat, amely szándékosan alig lép ki a hagyományos technológia, illetve a hazai piac által nyújtott növekedési lehetőségek keretei közül, és *a fejlesztési kockázat vállalása, az agyonreklámozott központi alkatrészgyártó programokhoz való csatlakozás* (ami látványos kudarccal fenyeget) *helyett a csöndes és lassú világpiaci lemaradás, ezzel együtt azonban a viszonylag hosszú időre biztosnak látszó túlélés alternatíváját választja.* A többi érdekelt vállalat sorsát ismerve ez a magatartás a bölcs — vagy annak látszó — fatalizmust testesíti meg. A vállalat autark gazdálkodási környezetét és fejlesztéspolitikai igénytelenségét a jelek szerint sikeresen használja fel arra, hogy lassan, de biztosan evezzen a hazai mikroelektronikai alkatrészgyártás fejlődésének oldalvizein. Jellemző tény, hogy ezáltal még mindig sikeresebb vállalat lehet, mint a jelenlegi vezető hazai IC-gyártók.

Az eddigiekben is láttuk, hogy *a mikroelektronikai alkatrésziparban érdekelt vállalatok közül egyedül a forgalmazási szférában tevékenykedő nagyvállalat bizonyulhat egyértelműen sikeresnek*, neki lehetnek megalapozott pozíciójavítási ambíciói. A különféle fejlesztési programok közvetve —sikertelenségükön keresztül — mind ezen vállalat helyzetét erősítették, és alátámasztani látszottak azt a koncepcióját, hogy a mikroelektronikai alkatrészellátást mindenekelőtt az importra alapozva kell megoldani. E koncepció egyetlen szépséghibája, hogy természetesen a vállalat jól felfogott monopolérdekei szólnak mellette. Ennél a vállalatnál általában is igen tudatos, két alapelemből álló hosszú távú stratégiát lehet megfigyelni. Egyrészt következetesen, minden erejét latba vetve szembehelyezkedik az egymást

követő fejlesztési programokkal, másrészt a piaci pozícióinak erősítése mellett arra törekszik, hogy kereskedőházként behatoljon a termelő szférába. Mindezzel azt igyekszik elérni, hogy a mikroelektronikai alkatrészgyártásban általában a gazdaságirányítás szolgálatkész partnerének mutatkozva saját pozícióját erősítse. Megkönnyíti ezt, hogy *látszólag* megférne a gazdaságirányítás decentralizálásával, a napirenden levő reformtörekvésekkel, ha egyes koordinációs (valójában inkább irányítói) funkciók a forgalmazó vállalat hatáskörébe kerülnének. Középirányító szervként ugyanis ez a vállalat látszólag piaci környezetben és piaci játékszabályok mellett is képes lenne a kezében tartani az alkatrészellátás, értékesítés és a termeltetés szálait. Ez a helyzet korántsem volna optimális, az viszont valószínű, hogy a hatalmi súlypontnak a forgalmi szférába való áthelyeződése némiképp mérsékelné az erőforrások pazarló felhasználását a termelésben.

b) Az ágazat fejlődési „alternatívái"

A magyar mikroelektronikai ágazatban ütköző érdekek, illetve az ezek mögött álló eltérő vállalattípusok áttekintése után nem meglepő, hogy milyen sajátos kapcsolat figyelhető meg a mikroelektronikai alkatrészgyártás programcéljai és a hozzájuk rendelt eszközök között.[8] A koncepcionális szakaszban vagy a program megvalósítása során előbb-utóbb minden esetben szükségessé válik a rendelkezésre bocsátott eszközök mennyiségének vagy szerkezetének megváltoztatása. Ez a programban érdekelt csoportok valamelyikének nyomása miatt elkerülhetetlen (például, mert az *alkatrészgyártók* több beruházási keretet vagy nyugati technológiát, a majdani *felhasználók* minél nagyobb mértékben tőkésimportbázisra épülő alkatrészgyártást szeretnének, a *főhatóságok* a beruházási keret vagy a tőkésimportigény lefaragását kívánják, a *forgalmazó vállalat* pedig minél nagyobb szerepet szeretne kapni a gyártandó alkatrészek belföldi elosztásában vagy értékesítésében). A megváltoztatott eszközrendszer viszont nem fér meg az eredeti célokkal, ezért azokat is át kell alakítani — és a folyamat kezdődik elölről. Egy-egy program cél-, illetve eszközrendszere a sokféle, egymást keresztező s egyaránt kifejeződni kívánó, illetve érvényesülésre képes érdek miatt nemcsak önmagában nem konzisztens, hanem még egymással sem feltétlenül összehangolt. Sőt, az is előfordulhat, hogy adott eszközrendszer a következőkben (a huzakodás hatására) kirajzolódó céloknak inkább megfelel, mint azoknak, amelyekhez tulajdonképpen tartozik (amelyekhez színleg hozzárendelték).

Ezek a tartósan érvényesülő folyamatok alakítják ki végül is a magyar mikroelektronikai ágazatban a *permanens döntésképtelenség* először Réti Pál által elemzett szindrómáját. A szindróma legfőbb jellemzője, hogy a döntéshozók lényegi előrelépés nélkül vagy csak felemás módon előrehaladva próbálnak kapcsolatot találni a célok és az eszközök között, amelyek inkonzisztenciájával jórészt ők is tisztában vannak. Akár megkezdődik egy program megvalósítása, akár a koncepcionális szakaszban tart, előbb-utóbb kiderül, hogy az eszközrendszer megváltoztatására szüksége van a programban érdekelt csoportok valamelyikének a nyomása miatt (például, mert az alkatrészgyártók több beruházási keretet vagy nyugati technológiát, a „majdani" felhasználók minél nagyobb mértékben tőkésimportbázisra épülő alkatrészgyártást szeretnének, a főhatóságok a beruházási keret vagy a tőkésimportigény lefaragását kívánják, a forgalmazó pedig minél nagyobb szerepet szeretne kapni a gyártandó alkatrészek belföldi elosztásában vagy értékesítésé-

[8] A magyar számítástechnikai programok jellemzőiről egy rövid áttekintés keretében bővebben szóltam *„Taktikák és stratégiák Magyarország mikroelektronikai alkatrészgyártásában (1981—1987)"* című, 1987-ben készült kéziratos tanulmányomban.

ben). A megváltoztatott eszközrendszer viszont nem fér meg az eredeti célokkal, ezért azokat is át kell alakítani, és a folyamat kezdődik elölről. Így azután tulajdonképpen nem csupán döntésképtelenségről van szó, hanem eleve elvetélt koncepciókból építkező döntésekről is.[9]

Hivatkozások

[1] *Jáni György:* Az elektronikai alkatrészellátás szerepe a magyar gazdaság elektronizálásában. MTA VKI 1985.
[2] *Lamberger Galina:* Nagy kompromisszumok — csekély sikerek. Külgazdaság, 1988. 2—3. szám
[3] *Meisel V. Sándor—Mohácsi Kálmán:* A felélt hagyományok (a Tungsram esete). Tervgazdasági Fórum 1988. 3. szám
[4] *Meisel V. Sándor—Mohácsi Kálmán—Salgó István—Szegvári Iván—Török Ádám:* A hatékonyságorientáció külgazdasági összefüggései. OT Tervgazdasági Intézet, 1987.
[5] *Nagy Zoltán:* Egy külpiacorientált, védett helyzetű mikroelektronikai vállalat. OMBF, 1987.
[6] *Olson, M.:* Nemzetek felemelkedése és hanyatlása, Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
[7] *Rácz Margit:* A magyar számítástechnikai ipar fejlődésének és abban a világgazdasági hatások érvényesülésének néhány újabb sajátossága. Kutatási összefoglaló. MTA VKI, 1986.
[8] *Réti Pál:* Döntésre várva — a magyar elektronikai alkatrészipar, programok tükrében. Ipargazdasági Intézet, 1983.
[9] *Török Ádám:* Valutakonverzió a „kétpiacos" külkereskedelemben. Gazdaság (előkészületben).
[10] *Vigh István:* Autark gazdaság modellértékű mintavállalata. OMBF, 1987.

[9] A legutóbbi időkben azonban változás körvonalai kezdenek felsejleni. Bizonyos jelekből világossá vált, hogy a „permanens döntésképtelenség" állapota nem tartható fenn tovább. A hazai IC-gyártás kiépítése ugyanis azért nem volt annyira egyértelmű kudarc-sorozat, hogy — legalábbis KGST mércével mérve — ne hozott volna létre használható értékeket. Nem meglepő tehát, hogy a meglévő magyar kapacitások és a hazai vállalatok világpiaci kapcsolatai felkeltették a szovjet szakemberek figyelmét. 1987-ben — egy újabb alkatrészgyártó program körüli huzakodás kellős közepén — szovjet ajánlat érkezett a magyar ipari vezetés részére: épüljön Magyarországon vegyesvállalati konstrukcióban, szovjet technológia alapján „világszínvonalú" félvezetőgyártó üzem. Függetlenül attól, hogy mi lesz a javaslat sorsa, maga a ténye is gyökeresen új helyzetet teremtett. A magyar IC-programok ügye ezután már nem csak a magyar iparpolitika ügye lesz, és további sorsuk a jövőben nem csupán az iparágon belüli és a hozzájuk kapcsolódó hazai érdekcsoportok erőviszonyai szerint alakul majd.

Helyreigazítás

Banai Miklós—Lukács Béla: „Fogyasztásnövekedés, gesztációs és szabályozási késés" című cikkébe (Közgazdasági Szemle, 1988. 11. szám) értelemzavaró hiba csúszott.

Az 1312. oldalon a 2. alpont 2. bekezdésének 9. sorában zárójelben szereplő kifejezés helyesen:

$$g(s) \simeq \beta s(1-s)^{\gamma}$$

Ugyanígy az 1312. oldalon a 7-es számú lábjegyzet helyesen így kezdődik:

[7] Ha $g(s)$-re a $g(s)=\beta s(1-s)^{\gamma}$ alakot választjuk, ...

Elnézést kérünk szerzőinktől és olvasóinktól.

A szerkesztőség

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1467—1478. l.)

VÁRI ANNA—VECSENYI JÁNOS

Választhatunk?

Alternatív reformképek a magyar közgazdasági életben

1986—1987 fordulóján az Országos Tervhivatal megbízásából arra vállalkoztunk, hogy rendszer- és döntéselemzési módszerekkel feltérképezzük, milyen felfogások élnek a vezető magyar gazdaságpolitikusok és tanácsadó közgazdászok között

— a magyar gazdaság jövőjéről;
— a gazdasági-társadalmi gondjaink orvoslásához szükséges változtatásokról;
— javaslataik megvalósításának várható következményeiről.

Az eltérő felfogásokról a köztudatban nem túl árnyalt és nem is megalapozott nézetek alakultak ki. A valóság megismeréséhez — a platformok alakításának nehézségei, a hazai politikai rendszer sajátosságai miatt — a tudomány segítségére is nagy szükség volt (és van).

Hogyan foghattunk hozzá feladatunk elvégzéséhez?

Ebben az időszakban csak két, írásban is kifejtett, átfogó reformkoncepció létezett, de ezekhez nem lehetett könnyen hozzáférni.

A „Fordulat és reform" című drámai erejű tanulmányt a Pénzügyminisztérium tanácsadó intézetének munkatársai készítették, és csak később jelent meg folyóiratban (*Antal* és *munkatársai* [1987]), az „Iparpolitikai koncepciót" pedig az Ipari Minisztérium a Magyar Kereskedelmi Kamarával egyeztetve dolgozta ki. Mindkét koncepció pezsgést indított el szakmai körökben, és állásfoglalásra késztette a gazdaságpolitikusokat.

Elvileg létezett egy harmadik reformkoncepció is: az MSZMP 1984. júniusi határozata, és az ennek alapján született kormányhatározat a gazdaságirányítás továbbfejlesztéséről. Bár a párthatározat nyilvános volt, a kormányhatározatot csak viszonylag szűk körben főként az államigazgatásban dolgozók körében ismerték.

Ilyen körülmények között nem szorítkozhattunk az írásos dokumentumok feldolgozására, elemzésére. Az írásban még nem rögzített gondolatokat is fel kellett tárnunk. Ezek megismerésére a mélyinterjú tűnt alkalmas eszköznek. A kutatás során kilenc prominens gazdaságpolitikussal — köztük két miniszterrel, a Kamara elnökével, a KB-nak a reformért felelős egykori titkárával — és több gazdaságpolitikai tanácsadóval készítettünk interjút.

Nem kívánjuk az Olvasót módszertani fejtegetésekkel terhelni, de utalnunk

Vári Anna kandidátus, tudományos főmunkatárs, Magyar Közvéleménykutató Intézet.
Vecsenyi János kandidátus, tudományos osztályvezető, Magyar Közvéleménykutató Intézet.

kell arra, hogy a közgazdaságtanban eddig meglehetősen szokatlan módszereket alkalmaztunk.

A reformkoncepciók azonosításához, az alternatívák megkülönböztetéséhez részben a *puha rendszerelemzés* módszereit választottuk (*Checkland* [1980], *Vecsenyi* [1983]), de felhasználtuk a vitapontok és az ütköző nézetek kimutatásához az *érveléselemzést* (*Toulmin* [1958], *Mason—Mitroff* [1981], *Vári et al.* [1986], *Vári* [1987]) is. A reformalternatívák összehasonlító értékeléséhez *döntéselemzési* módszereket használtunk (*Kindler—Papp* [1977], *Vári—Vecsenyi* [1988]).

Az elemzés 1987. május végén készült el. Azóta felgyorsultak az események, bizonyos, hogy a megkérdezettek nézete, érvanyaga sok tekintetben változott, mégis úgy véljük, hogy kutatásunk eredményei 1988 végén sem érdektelenek. Reményünk szerint a magyar gazdasági-társadalmi reform körüli csatározásokban hosszú időn át kialakult, szilárd struktúrákat sikerült feltárnunk, amelyek fő elemeikben ma is meghatározzák a különféle csoportok álláspontjait.

Tanulmányunkat elkészülte után a megkérdezetteken és a megbízón kívül gazdaságpolitikusok, kutatók és tanácsadók is megkapták. A megkérdezettek közül néhányan érdekesen reagáltak tanulmányunkra. Voltak, akik jelezték, hogy felismerték elképzeléseiket az alternatívák között, de nem igazán értenek egyet a markáns besorolásokkal. Volt, aki kifejtette, hogy félreértettük mondanivalója lényegét, míg mások úgy gondolták, a rá vonatkozó leírás éppen azt a véleményt fejezi ki, amit a besorolt gondolat kifejtője kifogásolt. Megint mások közölték velünk, hogy az idő előrehaladtával, ha nem is teljesen, de módosították véleményüket és ma már a fokozatos reform helyett a radikális reformot tartják célravezetőnek.

A reformalternatívák körvonalai

Változtatni kell! A felhalmozódott, sokáig szőnyeg alá söpört gazdasági és társadalmi gondok egyre inkább a felszínre törnek, és együttesen válsághoz vezethetnek. Ha nem megy végbe határozott váltás összeomlik a gazdaság, kiéleződnek a politikai feszültségek. Ez volt a megkérdezett vezető gazdaságpolitikusok és közgazdász tanácsadóik egyöntetű véleménye. Eltérően ítélték meg ugyanakkor a helyzet súlyosságát.

A kutatás során öt alternatív reformelgondolást azonosítottunk:

1. a *radikális reform*,
2. a *fokozatos reform*,
3. a *váltás és átrendezés*,
4. a *folyamatos fejlesztés*, és
5. a *társadalmi reform* elképzeléseit.

Persze sokakban felvetődhet, hogy a felsorolt koncepciók egyike másika menynyire tekinthető reformelképzelésnek egyáltalán. Nem szeretnénk reformdefiníciós vitába kerülni senkivel. Mi azt tekintettük reformkoncepciónak, amit a megkérdezettek annak tartottak.

Vegyük sorra az egyes koncepciókat!

A radikális reform koncepciója

E koncepció képviselői olyan gazdasági, társadalmi és politikai mechanizmus kialakítását tervezték, amelynek jellemző *tulajdonsága* a tanulás (alkalmazkodás) képessége és az ésszerű (nem pazarló) gazdálkodás. A radikális reform követelőinek *célja* a nemzetközi fejlődés uralkodó tendenciáitól való elszakadás megakadályozá-

sa, az iparilag fejlettebb országokat megközelítő életszínvonal elérése, korszerű termelési szerkezet kialakítása volt. E koncepció híveinek *szemléletmódja* szerint a sokszínű vállalkozói, közösségi kezdeményezések kibontakoztatása, a hatékonyan szabályozó piac és az önkormányzati rendszer kiépítése mutathat kiutat a jelenlegi helyzetből. Képviselői egy olyan *megoldást* javasoltak, amely a lehető legrövidebb időn belül radikális fordulatot hozna: a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás és a politikai intézményrendszer gyökeres átalakítását.

Az új gazdaságpolitika elsődleges feladata e javaslat szerint a tőkés piaci exportképesség erőteljes javítása, a termelési szerkezet megújítása volt. Tekintettel a gazdasági nehézségekre, megfogalmaztak egy konszolidációs programot is, amely az adósságállomány növekedésének 2—3 éven belüli megállítását és ezzel párhuzamosan a — tőkés export növeléséhez szükséges — radikális szerkezetváltást tűzte célul. A konszolidációs program megvalósítására legalkalmasabb eszköznek az erőteljes valutaleértékelést, az egyedi exportösztönzők leépítését, a belföldi jövedelemfelhasználás igen szigorú visszafogását minősítették.

A megreformált gazdaságirányítás legjellemzőbb vonásai a következők: az állami befolyás erőteljesen csökkenne, a monetáris szabályozás előtérbe kerülne a fiskális szabályozással szemben, a gazdasági vállalkozások önállósága nagymértékben növekedne. Jól tükrözik ezt a felfogást a következő sorok: „Az állam szerepe az egységes működő piacra épül rá, nem pótolva, szimulálva azt. Ebben az új állami irányításban egyrészt a piac működési korlátainak állandó és tudatos leépítése (például a versenyszabályozás új keretein keresztül) jelenik meg, másrészt struktúrapolitikai megfontolások monetáris eszközök révén történő érvényre juttatása válik fő feladatává. Emellett az állami szerep szűkítésén keresztül csökkenti az állami rezsit, így erősíti az egész gazdaság versenyképességét a nemzeti ráfordítások csökkentésével." A piaci társulási formák választékának és a piaci szereplők számának növelése, a tőkepiac mozgásba hozása, a hosszú távú vagyonérdekeltség megteremtése, az állami pénzügyi irányítás alkotmányosságának erősítése a jelenlegi gazdasági mechanizmus mélyreható átalakítását igényelné.

A megújuló politikai intézményrendszerben az egypártrendszer fennmaradása mellett erősödne a társadalmi mozgalmak, érdekképviseleti intézmények autonómiája, kibontakozna a politikai pluralizmus. Ez a program szervesen nőtt ki az 1953-tól a nyolcvanas évek elejéig meg-megújuló reformhullámok koncepcióiból. A gazdasági és politikai helyzet súlyosságára tekintettel azonban a korábban legitimált reformkoncepciókhoz képest radikálisabb fordulatot követelt, és — miközben a gazdaság működőképességének fenntartása érdekében számolt az akkori helyzet realitásaival — határozottabban körvonalazta hosszú távú elképzeléseit a gazdasági mechanizmusról és a politikai intézményekről.

A radikális reform programját különösen a szocialista piacgazdaság szükségességének egyértelmű vállalása, a monetáris irányításra való áttérés fontosságának hangsúlyozása és az önálló egyéni, illetve közösségi kezdeményezések fontosságának felismerése határolta el a többi koncepciótól.

A fokozatos reform programja

A koncepció *célja* az ország modernizálása és civilizálása volt. Egy olyan társadalmi-gazdasági mechanizmus kialakítását tartotta kívánatosnak, amelynek jellemző *tulajdonsága*, hogy képes a hatékonyságorientáció érvényesítésére. A koncepció képviselőinek *szemléletmódja* szerint a szocializmus árutermelésen alapuló, tervszerű, szabályozott piacgazdaság, ahol a központi tudatosság és a vállalati önállóság egyidejűleg érvényesül. E koncepció képviselői a *megoldást* elsősorban a gaz-

dasági mechanizmus és a politikai intézményrendszer fokozatos megváltoztatásában látták, minden lépésről az erőviszonyok messzemenő figyelembevételével, fontolva haladó módon határozva.

Az új gazdasági mechanizmusról alkotott elképzelések fókuszában a piaci viszonyok erősítése és a tulajdonosi motivációk elmélyítése érdekében az értékesítésorientált, hosszú távú vagyonérdekeltség alapján tevékenykedő, önállóan működő gazdálkodó szervezetek kialakulásához szükséges közgazdasági és jogi környezet kiépítése, míg a központi tudatosság maradéktalan érvényesítése érdekében az elsődleges és a másodlagos elosztás intézményeinek fejlesztése állt. E fontolva-haladó jellegű felfogásnak a radikális reformkoncepcióktól való különbségét jól szemlélteti a következő idézet: „Valószínű, hogy a piaci és tulajdonosi motivációkat nem tudjuk olyan erőssé és effektívvé tenni, hogy gyenge mivoltukban többet jelentsenek mint az ilyen-olyan módon tökéletlen központi tudatosság."

A politikai mechanizmus reformjának koncepciója akkor még nem alakult ki, de a koncepció képviselői határozottan állították, hogy ez a reform kiterjedne a pártra és a szakszervezetre, a kormányra, a minisztériumokra és az érdekképviseleti szervekre is.

A fokozatos gazdasági-politikai reform képviselői vizsgálatunk idején alapvetően az 1984-es júniusi KB- és kormányhatározat talaján álltak, annak következetes végrehajtásához és részleges továbbfejlesztéséhez fűztek nagy reményeket. Úgy gondolták, hogy egy-egy jelentős változtatáscsomaggal (például az új vállalatirányítási formák, vagy az új adórendszer bevezetésével) éket lehet ütni a régi mechanizmuson és további áttöréseket lehet előkészíteni.

A fokozatos reform koncepciója rokon volt ugyan a „radikális reform" piaci mechanizmust előtérbe állító szemléletével, de jóval nagyobb szerepet szánt annál az állami fiskális politikának, a tulajdonosi viszonyok átalakításának. E reformprogram képviselői nem hittek az átfogó, radikális reform gyors bevezethetőségében, de a kis lépéseket sem tartották elégségesnek az érdemleges változás eléréséhez.

A váltás és átrendezés koncepciója

A koncepció átfogó *célja* rövid és hosszú távon egyaránt az eredményes gazdálkodás megvalósítása, az ország eredményes építése, és ezen belül elsősorban az 1985—1986-os negatív tendenciák megfordítása volt. E koncepció képviselői *olyan mechanizmusban gondolkodtak*, amely képes nagyobb gazdasági teljesítmények létrehozására. A koncepció *szemléleti alapja* az volt, hogy az akkori gazdasági mechanizmuson nem kell alapvetően változtatni. „A legfőbb tennivalónk, hogy mielőbb széles körben vigyünk végbe egy szemléletváltást, és ezer apró intézkedéssel hárítsuk el a kibontakozás útjában álló akadályokat." Éppen ezért a javasolt *megoldások* elsősorban a *gazdaságpolitikai váltásra* vonatkoztak és csak másodsorban bizonyos, a *gazdaságirányítási mechanizmusban szükséges átrendezésekre*.

A gazdaságpolitikában a koncepció a belső és a KGST piac felé forduló növekedést szorgalmazta, és fontosnak tartotta a szerkezetátalakítást is.

A gazdasági mechanizmust a gazdaságpolitika szolgálatába állítva a koncepció a centralizált jövedelemelvonás mérséklésével, a szocialista exportot és a belföldi keresletet korlátozó kötöttségek feloldásával kívánta növelni a vállalati önállóságot. E koncepció egyik megfogalmazója szerint „az a körülmény, hogy a vállalatok mozgásterét a pénzügyi lehetőségek hiánya korlátozza, holott a vállalatok jobban dolgoznának, ha az általuk termelt nyereségből több maradna náluk, azt igényli, hogy csökkenteni kell a vállalatoktól elvont centralizált jövedelmi hányadot".

Másik oldalról viszont továbbra is nagy szerepet szánt a központi tudatosságnak mind a váltásban, mind az átrendezésben. A legsürgősebb és legkényesebb feladatot, a szerkezetátalakítást is központilag irányított folyamatként képzelte el. Eszerint a központ jelölné ki a fejlesztés és visszafejlesztés területeit, irányait, programjait. A szerkezetátalakítás központi irányításában ugyanakkor a koncepció nagyobb szerepet szánt volna a gazdasági életet jól ismerő, a vállalatok érdekeit képviselő vezetőknek.

Ez a közelítésmód az akkori gazdaságpolitikai és gazdaságirányítási gyakorlatban gyökeredzett, pragmatikus választ adott az aktuális gondokra.

A váltás és átrendezés koncepciója minden más elképzeléstől jelentősen különbözött abban, hogy a tőkés export helyett a szocialista export bővítését helyezte előtérbe. A vállalatok önállóságának erősítését hangsúlyozva a fokozatos reform koncepciójához állt a legközelebb, bár a struktúraváltás végrehajtásához szükséges állami támogatást más koncepciókhoz képest fontosabbnak tartotta. A gazdaságirányítási mechanizmus átfogó reformja helyett e megközelítés hívei más koncepciók képviselőitől eltérően sok kis, akadályelhárító mechanizmusváltozást tekintettek csak indokoltnak.

A folyamatos fejlesztés koncepciója

A koncepció elsődleges *célja* a gazdasági és a társadalmi folyamatok — tág értelemben vett — szerveződésének, illetve szervezésének fejlesztése volt. A programban körvonalazott rendszert az egyének, a vállalatok és a központi intézmények kulturált partneri viszonya, egymáshoz való alkalmazkodása, a jövedelmek teljesítményarányos elosztása és a szociális feszültségeknek erős szociálpolitikával való enyhítése jellemzi. E koncepció szerint csak egy szelektív struktúrapolitika, valamint ezzel párhuzamosan a megfelelő gazdálkodási feltételek, mechanizmusok kialakítása jelentene *megoldást*.

A gazdaságpolitikában a hosszú távú komparatív előnyöknek megfelelő szerkezetátalakítást tűzte ki célul, figyelembe véve azonban, hogy ez igen idő- és erőforrásigényes folyamat, amelyet nem lehet kizárólag közgazdasági eszközökkel megoldani.

A gazdaságirányításban elsősorban az állam és a vállalatok viszonyán kívánt változtatni. „A központi tervezés először is információt ad a vállalatoknak ... Ezen az alapon a vállalat elkezdi a maga bel- és külföldi piaci, műszaki információi, belső gazdasági információi alapján megálmodni azt, hogy ő mire képes ... Ez nem hierarchia ... Itt az OT egy nagyra nőtt engineering consulting vállalat ... A bank lényegében finanszírozó tervhivatal lenne (vörös finánctőke) az állam és a vállalat között."

A politikai intézményrendszer fejlesztésével kapcsolatban a koncepció a döntések szakmai és társadalmi bázisának kiszélesítését tekintette a legfontosabbnak, ennek formáira vonatkozóan azonban nem rendelkezett kidolgozott javaslatokkal.

A vázolt koncepció elhatárolta magát mind a piaci liberalizmusra alapozó elképzelésektől, mind a központi tervezés túlsúlyát hangoztató koncepcióktól. Az állam, a vállalatok és a piac egyéb szereplői közötti kapcsolatokat nem az alá-, illetve fölérendeltségi viszonyok, hanem az együttműködés dimenziójában próbálta meg definiálni, s ennek jegyében határozta meg, hogy milyen mechanizmus-változtatásokat tart szükségesnek.

A folyamatos fejlesztés koncepciója új paradigmát, a centralizált állami irányítás és a szabadversenyes piacgazdaság helyett „harmadik-utas" megoldást keresett, ahol a verseny helyett az együttműködés lenne a szervező erő. Mivel az új formára

való áttérés hosszú társadalmi tanulási folyamatot feltételez, a koncepció megvalósítása az összes többi koncepciónál hosszabb idővel számolt.

A társadalmi reform

A koncepció *célja* a fejlettebb országokhoz való felzárkózás volt. Ezt elsősorban *társadalmi folyamatnak* tekintette, s úgy ítélte, hogy a felzárkózáshoz elengedhetetlen a társadalom koherenciája, értékrendszerbeli egységessége. *Olyan társadalom* kialakítását tekintette a fő feladatnak, amelyben megvalósul a közteherviselés, amely kiküszöböli a közmorált romboló tényezőket (paraszolvencia, korrupció stb.), s amelyben a súlypont az anyagi javak egyéni fogyasztásáról a szolgáltatások fogyasztása, illetve a közösségi fogyasztás irányába tolódik el. Mindehhez nem a gazdaságirányítási rendszer, hanem a *gazdaságpolitika reformját* látta szükségesnek.

A koncepció szerint *az új gazdaságpolitika* azokon a területeken, ahol ez lehetséges, importmegtakarító, exportösztönző jellegű lenne. A gazdaság egészében azonban a korábbinál erősebb autarkiát tartott kívánatosnak. A társadalmi feszültségek csökkentése, az életszínvonal emelése céljából infrastruktúra-fejlesztést javasolt, tekintettel arra, hogy a lakásépítés, a telefonhálózat fejlesztése stb. autark módon is véghezvihető.

A program egy *többszektoros gazdaságirányítási rendszert* kívánt kifejleszteni. Az elképzelés szerint a versenyszektorban piackonform irányítás működne, míg azokon a területeken, ahol a piaci verseny feltételei nem teremthetők meg, másfajta szabályozás — például központi szerződések rendszere — érvényesülne. „A piaci szereplők számát úgy kellene növelni, hogy az állam egyre-másra megpróbál szervezni ilyen kisvállalkozásokat, kiképezi az embereket, piacot biztosít, gépet kölcsönöz, hitelt ad, tehát lényegesen nagyobb biztonsággal és felelősségvállalással, mint ami ma van."

A politikai intézményrendszer reformjával el kívánják érni, hogy az lehetőséget adjon a különböző gazdaságpolitikai irányzatok képviselőinek elképzeléseik megvalósítására, egyfajta „gazdaságpolitikai váltógazdálkodás" keretében történő kipróbálására.

A vázolt koncepció azzal tűnt ki a többi elképzelés közül, hogy az egyetlen volt, amely a társadalmi tényezőket nem pusztán a gazdasági és politikai változtatások korlátaiként vagy hajtóerőiként kezelte, hanem ellenkezőleg, egy kívánatosnak tekintett társadalmi állapot elérését tekintette céljának, és a politikai és gazdasági intézményrendszer reformját ennek szolgálatába kívánta állítani.

A társadalmi reform koncepció tehát elsősorban céljában különbözött a többi elképzeléstől. Emellett fontos sajátossága volt a közösségi fogyasztás előtérbe állítása. A gazdasági mechanizmusról alkotott elképzelése a „váltás és átrendezés" koncepcióval állt rokonságban.

Ellentétek, viták a reformfelfogások között

a) A szükséges intézkedésekről

Az ismertetett felfogások ütközőpontjai markánsan megmutatkoznak az egyes koncepciók eltérő érvelésében. A legvitatottabb kérdések

— a piaci motiváció erősítésének lehetőségei és korlátai;
— a tulajdonosi motiváció és a vagyongyarapító érdekeltség kérdései; és
— a piac és a tervezés kapcsolata.

A piaci motivációk csak a verseny feltételei között határozhatják meg a gazdaság szereplőinek viselkedését. Az alapvető kérdés ezért, hogy miképpen teremthetők meg a verseny feltételei a belföldi piacon. Az egyik felfogás szerint növelni kell a vállalkozók számát, a másik felfogás szerint az importverseny megteremtésével kényszeríthető ki a gazdálkodók igazodása a vevők igényeihez. Az utóbbi nézettel szemben azonban érvek sora merült fel: *a)* a tőkés importversenynek határt szab az ország devizahelyzete; *b)* a szocialista import sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem idézhet elő belföldi versenyt az elkövetkező néhány évben; *c)* a tőkés importverseny tönkretenné a magyar gazdaságot; *d)* igazi versenykihívást csak azok a vállalatok érzékelnek, amelyek a fejlett tőkésországok piacain kényszerülnek megélni.

A tulajdonosi motiváció kérdésében általános volt az egyetértés abban, hogy egy „egyébként" jól működő piactól sem lehet pozitív hatásokat remélni, ha a piaci szereplők érdekeltségi viszonyai nem a piaci alkalmazkodást szolgálják. Hiszen mit várhatunk attól a versenytől, ahol a résztvevőknek nem érdekük nyerni? Világos tehát, hogy csak a gazdaság szereplőinek érdekeltté, valódi tulajdonossá tételével érvényesíthető a gazdasági racionalitás, az eszközökkel való hatékony gazdálkodás követelménye.

Abban is lényegében megegyeznek a koncepciók, hogy a vállalati önállóságot kellene tovább növelni, ténylegessé tenni, pénzügyileg megalapozni. Nem teljesen egyértelmű viszont, hogy kiknek a vagyonérdekeltségét kellene megteremteni. Az egyik felfogás szerint a társadalmi tőkét eszköztulajdonosi szervezetekre kell bízni. Van olyan nézet is, hogy a legnagyobb hozamot ígérő vállalkozó kapja meg a vagyonegységek működtetési jogát. Többen hangoztatták mindezekkel szemben azon véleményüket, hogy a társadalmi tőkét az egyes vállalatok kollektíváira kellene bízni.

Jelentős véleményeltérések mutathatók ki az alternatív reformfelfogások között *a piac és a központi (állami) tervezés közötti munkamegosztás* kérdésében is.

Az árupiaccal kapcsolatban az egyik vélemény szerint az állam tevékenységének az egységesen működő piacra kell épülnie, és nem pótolhatja, nem szimulálhatja azt. Ez az álláspont az állami szerep szűkítését tűzi célul, s a piacnak ad elsőbbséget. Egy másik felfogás szerint a gazdaságot szektorokra kellene bontani, és ahol a piac kielégítő működésének feltételei megvannak (például mert elég sok termelő versenyez egymással), ott a piaci mechanizmus szabad érvényesülését kell támogatni, ahol viszont nincsenek meg a feltételek, ott e nézet képviselői másfajta irányítási rendszer bevezetését javasolják, például a vállalat és a központi szervek közötti hosszabb időre szóló szerződések formájában.

Az eltérő felfogásokat vallók ugyanakkor általában egyetértenek abban, hogy a *munkaerőpiacon* csak a társadalmilag elviselhetetlen, veszélyes piaci egyensúlytalanság kialakulása esetén tartják elképzelhetőnek az erőteljes állami beavatkozást.

A *tőkepiac* megítélésében ismét csak megoszlanak a vélemények. Az egyik vélemény szerint a tőkepiac korlátozott piacként működne, ahol a korlátot nem a társadalmi érdek és nem is az adminisztratív szabályozás határozná meg, hanem az olyan tőkepiacot befolyásoló intézmények, mint az állami vagyonkezelés, a holding, a tőzsde, és az állami kötvényekkel kiegészülő kötvénypiac. A megkérdezettek többsége egyetért abban, hogy a hatékonysági kritérium szerinti pénzelosztásra csak a hitelrendszer, azaz a kereskedelmi bankok alkalmasak. Az állam szükségképpen bürokratikus szempontok alapján mérlegel a redisztribúció során.

A tőkepiac kialakításakor mérlegelni kell, milyen legyen az arány a pénzek elosztásában az állam és a hitelbankok között. Szinte minden koncepció nagyobb szerepet szán a bankoknak, mint az államnak.

Politika és gazdaság viszonya: az interjúkból, dokumentumokból az is világosan kiderült, hogy a szakemberek többsége szerint a gazdasági kibontakozást nem lehet elválasztani egy *politikai reform* napirendre tűzésétől. E reformtól egyrészt elválaszthatatlan, hogy a párt és a kormányzat kezdeményezzen dialógust a társadalommal a helyzet megítéléséről, mozgásterünk illúziómentes megítéléséről és a szükséges reformokról. Másrészt legalább ennyire hozzákapcsolódik a politikai intézményrendszer átalakítása is avégett, hogy a nyilvánosság, a beleszólás, az érdekképviseleti pluralitás, a képviseleti demokrácia eszközeivel a társadalom tagjainak lehetőségük legyen a piaci folyamatok és az állami magatartás társadalmi ellenőrzésére.

b) Az intézkedések várható következményeiről

Az alternatívák közötti választást vagy egy még jobb megoldás kialakítását a várható következmények, hatások mérlegelése, az előnyök és hátrányok számbavétele, a megvalósíthatóság vizsgálata alapozhatja meg. A kutatás során feltárt nézetrendszereket ilyen szempontból is megvizsgáltuk. Az alternatívák értékelésére alkalmazott döntéselemzési modell alkalmasnak bizonyult annak kimutatására is, hogy milyen kérdésekre nem tudtak még választ adni az egyes koncepciók, miről kell még információt gyűjteni, mit kell végiggondolni.

Úgy tűnik, hogy az egyes koncepciók képviselői sokkal komolyabban foglalkoztak reformjavaslataik megvalósításának rövid távú, mint hosszú távú következményeivel. A két-három éves távlatban várt hatások között mindenki első helyen említette a legkényesebb válságjellemzőkben, így a hitelképességben, a fizetési mérlegben, a költségvetés egyensúlyában, a gazdasági növekedésben és a termelési struktúraváltásban várható változásokat, csakúgy, mint az életszínvonal várható alakulásának mutatóit. Különösen élesen eltérnek az egyes koncepciók a foglalkoztatottság és a fogyasztás alakulásával kapcsolatban várható előnyök és hátrányok tekintetében. Jellemző, hogy a radikális reformkoncepció hívei, akik rövid távon nem sok jót ígérhettek, hangsúlyozottan a rövid távú eredmények közé számították a gazdaság működőképességének fennmaradását is. Nézetük szerint ugyanis az egyes alternatívák megítélése során a csábító rövid távú ígéreteknél fontosabb szempont, hogy miképpen reagálna a gazdaság az adott alternatívában javasolt változtatásokra: elérhető-e általuk a gazdaság stabil, vagyis ingadozások, főként visszaesések nélküli működése, és ezzel egyidejűleg bekövetkezik-e az átállás az új struktúrára?

A megkérdezettek általánosan a rövid távú következmények közé sorolták a reform bevezetésének ráfordításait is. Míg a gazdasági költségek a várható veszteségeket és az igényelt befektetéseket, a társadalmi költségek a várható társadalmi konfliktusok költségeit és kezelésük ráfordításait foglalták magukban.

A hosszú távú hatások mérlegelésekor már csak a várható eredményeket sorolták fel a megkérdezettek, a költségeket meg sem említették. Érdekes az is, hogy az eredményeket nem annyira a teljesítménymutatókban, mint inkább az általuk javasolt rendszer jellemző — de nehezen megragadható — tulajdonságaiban adták meg. Hosszú távon egyszerűen várható eredménnyé változtak az általános célok: a tanulási képesség, az ésszerű gazdálkodás, a modernizálás, a gazdaság fejlődési ütemének növekedése és a sikeres szerkezetváltás. A társadalmi dimenziót egyszerűen az egyének perspektívája reprezentálta.

Mindezt részletesen, az egyes koncepciókra lebontva mutatja be az 1. és 2. sz. táblázat, amelyekben a megkérdezetteknek saját koncepciójuk értékelésére vonatkozó kijelentéseit rendeztük el áttekinthető formában.

A koncepciók önértékelése a rövid távú hatások szerint *1. sz. táblázat*

Megnevezés	1. koncepció: Radikális reform	2. koncepció: Fokozatos reform	3. koncepció: Váltás és átrendezés	4. koncepció: Folyamatos fejlesztés	5. koncepció: Társadalmi reform
Hitelképesség	csökkenő mértékben, de folytatható a külső forrásbevonás	fenntartható a jelenlegi hitelképesség, sőt további hitelek vehetők fel	hitelképességünk javul	?	?
Egyensúly	az adósságállomány-növekedés 2-3 éven belül megszűnik	az export dinamizálására kicsi a lehetőség	a szocialista export erőteljesen bővül, tőkés export mérsékelten nő	az export csak lassan növelhető	az adósságállomány nem csökkenthető saját erőből
Fejlődési ütem	gazdasági növekedés nem várható, növekedés a kisvállalkozás köréből várható	a gazdaság szerény, 2-3%-os, de rendszeres növekedése talán elérhető	gazdasági növekedés várható a feldolgozó iparban	?	?
Szerkezetváltás	a jövedelmező export nő, a gazdaságtalan kivitel csökken	?	a prioritásoknak megfelelően változik	a szelektív fejlődés külpiaci trendeknek megfelelően	a kevéssé importigényes ágazatok (pl. infrastruktúra) súlya nő, a feldolgozóiparé csak lassan változik
Foglalkoztatottság	felvetődik a munkanélküliség	mérsékelt átrendeződés	lassú átrendeződés	átrendeződés	?
Fogyasztás	jelentősen csökken a fogyasztás	a jelenlegi szint tartása	belső lakossági fogyasztás nem nő	?	a közösségi fogyasztás aránya nő, az infrastruktúra jelentősen javul
Stabilitás	a beruházások mérsékelt növekedése, a világos program stabilizál	a jelenlegi működés marad	a gazdálkodók stabilitása javul	a gazdálkodó szervezetek között partneri viszony alakul ki (vertikális)	az alkumechanizmus szabályozottsága: a gazdálkodók számára stabilitás, a kiszolgáltatottság megszűnése
Átállási képesség	radikális szerkezetváltást alapoz meg a gazdálkodók felismerése alapján	lassú elmozdulás a szerkezetváltás irányába	központilag vezérelt szerkezetátalakítást indít el	lassú szerkezetváltás	lassú átrendeződés
Gazdasági ráfordítások	átmeneti exportkiesés, importbevonás, következetes csődeljárás	?	jelentős a központi erőforrásigény az átalakítási programokra	az átállás jelentős költségekkel jár	gazdasági veszteségek csökkennek
Társadalmi ráfordítások	jelentős feszültségek	?	csökkentené a társadalmi feszültségeket	jelentős feszültségek, konfliktusok	csökkenő társadalmi feszültségek

2. sz. táblázat

A koncepciók önértékelése a hosszú távú hatások szerint

Megnevezés	1. koncepció: Radikális reform	2. koncepció: Fokozatos reform	3. koncepció: Váltás és átrendezés	4. koncepció: Folyamatos fejlesztés	5. koncepció: Társadalmi reform
Fejlődési ütem	?	?	?	?	?
Szerkezetváltás	a nemzetközi fejlődési tendenciáktól való lemaradás megállítása	az áru- és pénzviszonyok erősödésével együtt jár a szerkezetátalakulás	?	szerkezetváltás a komparatív előnyök szerint	a hosszú távú világpiaci trendek szerint változik
Tanulási képesség	a piac kikényszeríti a folyamatos alkalmazkodást, a társadalmi méretű tanulást	?	?	a gazdaság önkorrekciós képessége javul	a gazdaságpolitikai váltógazdálkodás javítja a tanulási képességet
Ésszerű gazdálkodás	a jövedelmező gazdálkodás belső kényszerré válik	kikényszeríti az ésszerű gazdálkodást	?	kikényszeríti a termelési tényezők hatékony felhasználását	az egyes szférákban különböző mechanizmusok kényszerítik ki az ésszerű gazdálkodást
Modernizálás, civilizálás	felzárkózás a nemzetközi fejlődési tendenciákhoz	lehetővé teszi a modernizálást és civilizálást	?	elsődleges a szervezettség területén végbemenő modernizáció	kialakul a modernizációt segítő, konzisztens értékrend
Perspektíva az egyén számára	mobilitás, a teljesítménytől függően szinte korlátlan egyéni perspektíva	?	?	az egyéni perspektíva a teljesítmények függvénye	az értékrend helyére kerülése javítja az egyéni perspektívát

Sokatmondó tény, hogy a táblázatokban sok a kérdőjel és az elnagyolt fogalmazás.

A várható előnyök és hátrányok felsorolásakor a megkérdezettek általában nem törekedtek teljességre, csak az általuk kiemelendőnek tartott kérdésekre tértek ki. Egy-egy koncepció önértékeléséből így az általunk adott teljes körű szempontrendszernek általában csak egy töredékére vonatkozóan kaptunk adatokat. Amikor tehát megkíséreltük az alternatívákat szisztematikusan összehasonlítani, értékelni és sorrendjüket meghatározni, kiderült, hogy az egyes koncepciók kidolgozatlansága, a várható következmények számbavételének elhanyagolása miatt hiányoznak az értékeléshez szükséges információk. Az egyes koncepciók képviselői figyelmet szenteltek annak, hogy megfogalmazzák, milyennek képzelik el az általuk javasolt gazdaságpolitikát, a gazdasági és esetenként a politikai mechanizmust, azaz annak, hogy miképpen fog működni az általuk elképzelt rendszer. Jóval kevesebb erőfeszítést tettek viszont arra, hogy végiggondolják, milyen következményekkel jár, ha a koncepcióban javasolt rendszer működni fog, és milyen társadalmi ráfordításokat igényel a rendszer bevezetése.

★

Az interjúk és a hozzáférhető dokumentumok elemzése alapján kirajzolódott kép korántsem teljes, számos kérdés maradt nyitva. A „fehér foltok" megszüntetéséhez, a vitatott kérdések megválaszolásához maguk a megkérdezettek is további elemzéseket láttak szükségesnek. Ez azonban önmagában nem elegendő. A közgazdászok közötti vitának *szélesebb nyilvánosságot* kellett volna kapnia és *érdemi társadalmi vitává* szélesednie ahhoz, hogy a koncepciók a lehető legtöbb szempont figyelembevételével kristályosodhassanak ki, s hogy az elkerülhetetlen népszerűtlen intézkedések ellenére megteremtődjék a reformfolyamat társadalmi háttere. Ezen túlmenően — mint azt az elemzés lezárásakor javasoltuk —, a döntéshez célszerű lenne a koncepciók részletesebb kidolgozásával, további *szisztematikus elemzéssel*, a vélemények ütköztetésével olyan új megoldást kialakítani, amely összekapcsolja az egyes koncepciókban rejlő kreatív elgondolásokat, újszerű közelítésmódokat, a társadalom számára elfogadható ráfordításokat és következményeket. Az előnyök és hátrányok mérlegelése, a különböző felfogások szembesülése olyan új megoldást eredményezhet, ami nem tartja egyik koncepciót sem az egyedül üdvözítő javaslatnak, hanem új alapokon teremti meg a haladáshoz szükséges társadalmi közmegegyezést.

Az elemzés befejezése óta eltelt időszakban napvilágot látott az MSZMP stabilizációs és kibontakozási programja és a Parlament elfogadta az új kormány stabilizációs programját. Ezek az öt alternatíva számos elemét átvették. *Nem tudunk viszont arról, hogy ez a szintetizálás az általunk javasolt szisztematikus elemzésekkel készült volna el.* Igaz ugyan, hogy e két program elfogadását sokoldalú konzultációsorozat előzte meg, de az itt vázolt kérdések megválaszolására, a következmények egyidejű mérlegelésére tudomásunk szerint nem került sor. Lehet, hogy *Lindblomnak* [1964] van igaza, amikor kijelenti, hogy a döntéshozók a nagy horderejű kérdésekben a szisztematikus elemzés helyett szívesebben folyamodnak az „evickélő" egyezkedéshez?

Hivatkozások

Antal László, Beck Tamás, Hetényi István, Hoch Róbert, Kapolyi László, Kozma Ferenc, Lóránt Károly, Nyers Rezső, Sárközy Tamás által adott interjúk [1987]. Készítette Vári Anna, Vecsenyi János. Kézirat, OT, 1987.

Antal László—Bokros Lajos—Csillag István—Lengyel László—Matolcsy György [1987]: Fordulat és reform. Kézirat, 1986.; Közgazdasági Szemle, 1987. 6. szám; Medvetánc különszám, 1988.
Bognár József [1986]: A világgazdasági tényező. Valóság, 1986. 3. szám
Checkland, P. [1980]: Systems Thinking, Systems Practice. New York, John Willey, 1980.
Csikós-Nagy Béla [1986]: Az új gazdaságnövekedési pályáról. Valóság, 1986. 11. szám
Interjú *Pulai Miklóssal*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettesével [1985]. Figyelő, 1985. február 28.
Kindler József—Papp Ottó [1977]: Komplex rendszerek vizsgálata. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1977.
Lindblom, C. E. [1964]: The science of „muddling throught" (Az „átevickélés" tudománya). In: *Gore, W. J.—Dyson, J. W.* (szerk.) [1964]: The making of decisions. The Free Press New York, 1964.
Mason, R.—Mitroff, I. [1981]: Challenging strategic planning assumption. New York, John Willey, 1981.
Toulmin, S. [1958]: The uses of argument. Cambridge University Press, London, 1958.
Vári Anna [1987]: Argumentációelemzés és döntéselemző eljárások alkalmazása stratégiai problémák megfogalmazásában és megoldásában. Kandidátusi értekezés, 1987.
Vári Anna—Vecsenyi János: Döntéselemzés vezetőkkel. Számalk, Budapest, megjelenés alatt.
Vári Anna—Vecsenyi János—Paprika Zita [1986]: A félreértések értelmezése a döntéselőkészítésben. Társadalomkutatás, 1986. 2. szám
Vári Anna—Vecsenyi János [1987]: Válaszút előtt. Felfogások a magyar gazdasági mechanizmus jövőjéről. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Tájékozódás. XVIII. évfolyam 14. szám, 1987. június
Vecsenyi János [1983]: A szervezeti problémák megoldása Checkland módszerével. Vezetéstudomány, 1983. 10. szám

Sólyom László—Szabó Máté (szerk.):

A ZÖLD HULLÁM

Az ELTE Állam és Jogtudományi karának kiadványa,
1988. 150 Ft

A kötet a környezetvédelmi társadalmi mozgalmakkal, a környezetvédelmi problémákkal, illetve a környezetvédelemmel kapcsolatos jogi kérdésekkel foglalkozik. A hazai problémákat feldolgozó rész tanulmányaitól eltekintve elsősorban nyugatnémet anyagok fordításait tartalmazza. A nemzetközi rész az NSZK-beli Zöldek bemutatásán túlmenően a világméretű ökológiai mozgalom egészére nyújt kitekintést.

Ez a kötet hasznos olvasmány minden környezetvédelmi kérdések iránt érdeklődő magyar olvasó számára.

Kapható az ELTE Állam és Jogtudományi karának portáján
(1364 Budapest V., Egyetem tér 1-3.) és az ELTE Cukor utcai jegyzetellátójában

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1479—1488. l.)

DOMENICO MARIO NUTI

Egy szövetkezeti pénzintézet tervezete*

1. Miért van szüksége a szövetkezeti szektornak külön pénzügyi intézményekre?

Hitelre és kockázati tőkére minden vállalatnak szüksége van, bármilyen gazdasági szektorban, rendszerben működjék is. Szükség van rájuk a vállalkozói erőforrások mobilizálásához, az új technológiák bevezetéséhez, a munkahelyek védelméhez. A szövetkezeti vállalat számára azonban a hitel és a kockázati tőke különösen fontos, mivel:

a) A szövetkezetek nehezen hatolnak be az átlag feletti tőkeintenzitással jellemezhető szektorokba, mert munkás tagjaiknak általában nincs annyi személyes tőkéjük, amennyi egy ilyen szektorban való működéshez szükséges, sőt Olaszországban maga a törvény állít mennyiségi korlátot a tagok tőkehozzájárulása elé.

b) A szövetkezeti tagok nem képesek munkaerejük felhasználását diverzifikálni és ezáltal csökkenteni jövedelmük ingadozásának kockázatát, szemben a tőketulajdonosokkal, akik ezt portfólió-beruházásaik összetételének megfelelő alakításával mindig megtehetik. Ez megnehezíti a szövetkezetek bejutását a magas kockázati szintű, s ugyanakkor hosszú távon nagy profithozamú tevékenységi szférákba — például azokba, ahol gyors a műszaki fejlődés, vagy ahol a kereslet, az árak erősen hullámzanak.

c) A szövetkezetek tagjainak nagyobb kockázattal kell szembenézniük, mint az egyéb tekintetben hasonló más szektorbeli vállalatok dolgozóinak, mivel a jogszabályok az „önsegélyezési", „szolidaritási" elvre hivatkozva korlátozzák a szövetkezet tagjai közt szétosztható profit, illetve tőke mennyiségét. Ez *a nagyobb kockázat megnehezíti a szövetkezetek számára a tőkéhez való hozzájutást, a tőkeszegénység pedig tovább növeli a kockázatot.* Ez a magyarázata, miért vannak túlsúlyban a fogyasztási szövetkezetek (amelyeknek a tőkeigénye lényegében a forgótőkére korlátozódik és rendszerint a kockázatuk is kisebb), és miért szenvednek egyébként sikeres szövetkezetek oly mértékű tőkehiányban, hogy az már fennmaradásukat veszélyezteti.

Miközben a szövetkezetek nagy keresletet támasztanak a hitelforrások és a kockázati tőke iránt, ebben a szektorban — esetenként jelentős — tartalékok is képződnek, melyeket azonban az egyes szövetkezetek nem tudnak sem a saját tevékenységük bővítésére fordítani, sem tőke vagy osztalék formájában a tagok között szétosztani. Ezeket a forrásokat elvonja a közületi szektor, illetve a nem szövetkezeti pénzügyi rendszer.

* E cikk a LEGA (Szövetkezetek és Önsegélyező Alapok Nemzetközi Szövetsége) által rendezett, „A munkások és fogyasztók vállalkozásának feltételrendszere" című konferenciára (*Róma, Villa Maini*, 1988. március 14—15.) benyújtott előadás alapján készült.

D. M. Nuti egyetemi tanár, a European University Institute (Firenze) igazgatója.

Szükség van tehát a pénzügyi közvetítés szövetkezeti szektorbeli speciális intézményeire, melyek lehetővé teszik, hogy kölcsönös előnyök esetén az egyik szövetkezet tőkével járulhasson hozzá egy másik működéséhez.

Végül emlékeztetnünk kell arra, hogy Maffeo Pantaleoni óta testes elméleti irodalom állítja egyöntetűen, hogy a tagság jövedelmének maximalizálására való törekvés a szövetkezetekben restriktív foglalkoztatáspolitikát eredményez (különösen erőteljesen gátolja az új tagok toborzását), továbbá rövid távon előidézheti a munkaerő rugalmatlan, nem hatékony felhasználását, illetve kiválthatja a hagyományos tőkés vállalatnál is monopolistább szövetkezeti magatartást (amennyiben erre lehetőség mutatkozik). Az említett vádak empirikus igazolása ugyan a mai napig várat magára, azonban ezek elméletileg is érvényteleníthetők lennének, ha kimondottan a szövetkezetek finanszírozására létrehozott pénzintézetek segédkeznének új szövetkezeti vállalatok alapításában, illetve a meglévők bővítésében.

2. A szolidaritási elv és a kockázati tőke

Olaszországban újabban javult a szövetkezetek hitel-, illetve kockázatitőke-ellátása.* További javításra lenne azonban szükség. Ezt célozza a Szövetkezeti Vállalatok Fejlesztésére Szolgáló Szolidaritási Alap létrehozására irányuló javaslatom, amely nem szorítkozik a már meglévő intézmények tevékenységének kiterjesztésére, hanem minőségi újdonságokat is tartalmaz. Az Alap kiküszöbölné, de legalábbis lazítaná azokat a korlátokat, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a szövetkezetek ugyanolyan rugalmasan és hatékonyan működjenek, mint más szektorbeli vállalatok. A javaslat lényege, hogy az arra vállalkozó szövetkezeteknek az önsegélyezési elv alapján profitjuk öt százalékát be kellene fizetniük a Szövetkezetfejlesztési Szolidaritási Alapba. Ez az alap kapná a csődbement szövetkezetek maradványtőkéjét is. E javaslat megvalósítása esetén létrejönne a szövetkezeti szektor számára szükséges kockázati tőkealap anélkül, hogy megsérülne a szövetkezetek közti szolidaritás (az „önsegélyezés") elve, amely mindig is fémjelezte a szövetkezeti mozgalmat, és ami a szövetkezetek kedvező pénzügyi elbírálásának indokául szolgál.

A szolidaritási elvet a jelenlegi intézményi rendszerben úgy érvényesítik, hogy a tagok számára nem teszik lehetővé a profit és a felgyülemlett tőke teljes kivonását a vállalkozásból, és arra kényszerítik őket, hogy legalább a normál kamatláb feletti profitrészt újrainvesztálják. Erre azért van szükség, mert a szövetkezeti szektorból hiányoznak a másodlagos piacok, ahol — a közönséges részvénytulajdonosokhoz hasonlóan — a tagok másokra ruházhatnák át tulajdonjogukat anélkül, hogy tagságuk hirtelen felmondásával veszélyeztetnék a szövetkezet tevékenységét. Azáltal, hogy jelenleg a szövetkezet a tagok tőkéjének egy szerény kamatot meghaladó növekményét zárolja (legyen bár e növekmény forrása önfinanszírozás, infláció vagy a cég sikeres működése), automatikus mechanizmus jön létre egy olyan tulajdonfajta gyarapítására, amelyet minthogy nem örökölhető, társadalminak nevezhetünk, de amellyel ugyanakkor személy szerint senki sem rendelkezhet, allokációja fölött semmiféle társadalmi kontroll nem érvényesül. E tulajdon növekedését azonban korlátozhatja — és a modern kapitalizmus körülményei között ténylegesen korlátozza is — az a tény, hogy a tagok érthetően csak kevés tőkét visz-

* A Szövetkezeti Hiteléghoz kapcsolódva (ezt 1947-ben hívták életre a Banca Nazionale del Lavoro keretében) létrehozták a Szövetkezetfejlesztési Alapot (Fondcooper, az 1985. február 27-i 49-es számú törvény); továbbá 1987 júniusában a három nagy olasz szövetkezeti szövetség (az AGCI, a ConfCooperative és a LEGA) a szövetkezetek támogatására megalapított egy pénzügyi konzorciumot, a Compagnia Finanziaria Industriale-t. Ezek egészséges kezdeményezések, komoly előrehaladásnak számítanak — még ha méreteik szerények is.

nek be a szövetkezetbe, külső kockázati tőkéhez pedig nehéz hozzájutni. A szolidaritási elv jelenlegi formában való érvényesítésének végeredménye tehát a szövetkezetek stagnálása.

Nem véletlen ezért, hogy a legújabb közgazdasági irodalomban (például Pejovic, Furobotn, Weitzman, Meade) kezdenek kibontakozni a szövetkezeti jog átalakításának a körvonalai. Az új szabályozás mind induláskor, mind menet közben lehetővé tenné a szövetkezet tőkéjéhez való hozzájárulást, nem korlátozná a nyereségkiosztást, illetve — csőd esetén — a maradék tőke szétosztását, és a nyereség újrainvesztálását (szabadon forgatható) kötvények, illetve részvények azonnali kibocsátásával ismerné el. A csak munkával betársuló tagok jogait „ideiglenes" részvények kibocsátása, illetve a tőkés tagok szavazati jogának a korlátozása védené.

A gazdasági demokrácia és az elosztás igazságossága nézőpontjából ez az intézmény kétségkívül vonzóbb a hagyományos tőkés vállalatnál. De vajon jogosult-e ez az új típusú szövetkezet a hagyományos szövetkezetekhez hasonlóan a *kivételes adóelbánásra?* Az a — hagyományos szövetkezetek támogatását indokló — érv, hogy a munkás tagok jövedelme nagyobb kockázatnak van kitéve mint a tőkejövedelem, amennyiben a tőkebefektetés diverzifikálható, a munkaszolgálat azonban oszthatatlan, továbbra is érvényes, mint ahogy az is, hogy a munkával szerzett jövedelmet indokolt kedvezőbb adóelbírálásban részesíteni, mint a nem munkával szerzettet, valamint kedvezmény illeti meg azt a „szolidaritást" is, ami az egymás számára végzett munkában, illetve a szövetkezetek közti együttműködésben fejeződik ki.*

Ha a fenti érvek nem lennének elegendőek arra, hogy az új szövetkezetekben az önsegélyezés (szolidaritás) elvének érvényesülését bizonyítsák (amint azt a jelenlegi jogrend és különösen az olasz alkotmány 45. cikkelye megkívánja), a Szövetkezetfejlesztési Szolidaritási Alapba kötelezően befizetendő ötszázalékos profithányad még mindig indokot szolgáltathat a kedvező pénzügyi elbírálás fenntartásához. Ez az újraberuházás nyilvánvalóan nem profitorientált, mivel a befizető számára végül is elvész, ugyanakkor önsegélyező, tekintettel arra, hogy a pótlólagos foglalkoztatást teszi lehetővé a szövetkezeti szektorban.

Az önsegélyezés elvének ez a gyakorlati érvényesítése annál is vonzóbb lenne, mivel liberalizálná a tagok megmaradó tulajdonjogát, így többek között lehetővé tenné, hogy kilépés vagy a szövetkezet feloszlatása esetén a tagok eredeti tőkehozzájárulásait — amennyiben a szövetkezet anyagi helyzete ezt megengedi — újraértékeljék. (Ez utóbbi módosítás életbeléptetéséről már tárgyalások folynak Olaszországban.) A tagok tőkehozzájárulásának indexálása az infláció miatt a jelenlegihez képest csökkenteni fogja ugyan a fel nem osztható alapokat, de ez a szövetkezeti hagyományokat féltők számára elfogadhatóbbá válik azáltal, hogy törvényes előírás szerint a profit egy meghatározott százalékát kötelező a Szolidaritási Alapnak befizetni.

A szövetkezeti tulajdonjog liberalizálása esetén megvalósulhat az a friss javaslat is, hogy a szövetkezetbe munkavégzés nélkül, tőkével is be lehessen társulni, amire mostanáig csak hitelszövetkezeteknél volt lehetőség. Az ilyen tag úgy-

* Érdemes itt idézni Proudhon egy találó meghatározását: „Önsegélyezésről van szó, ha egy iparág munkásai, ahelyett hogy egy vállalkozónak dolgoznának, aki gondoskodik róluk, de a terméket magának tartja meg, egymás számára dolgoznak, és ilymódon hoznak létre olyan terméket, melynek gyümölcseit egymás közt szétosztják. Ha az önsegélyezés elvét kiterjesztjük a munkásszövetségek összességére, egy olyan civilizáció jön létre, mely minden tekintetben, politikailag, gazdaságilag, esztétikailag teljesen különbözik a megelőző civilizációktól, és amely képtelen arra, hogy feudálissá vagy imperialistává váljon". (Proudhon: A tőzsdespekulátor kézikönyve, 1885.) Ebben az értelemben az önsegélyezés, illetve a szolidaritás mozzanata mindig jelen van, amikor a munkás egyben vállalkozó is és nem egy vállalat passzív alkalmazottja.

nevezett „hozzájáruló tag" (socio sovventore) lenne, s belépését jelentős tőke bevételéhez lehetne kötni, illetve — a megoldás elfogadtatása érdekében — kötelezni kellene arra, hogy profitjának egy bizonyos hányadát a Szolidaritási Alap számlájára fizesse be.

Végezetül egy megjegyzés: habár — mint láttuk — sok érv hozható fel annak alátámasztására, hogy jogilag az új típusú szövetkezetek is kielégítik a kedvezményes adóelbírálás feltételeit, e kedvezmény megadására nem lehet feltétlenül számítani. Ám még ezzel együtt is kedvezőbb lehet a változtatás, mint a hagyományos keretek érintetlenül hagyása. Ha a szövetkezeti vállalatok növekedését és szélesebb körű elterjedését biztosítani akarjuk, úgy alaposan mérlegelnünk kell, mekkora költségekkel jár a jelenlegi rendszer fenntartása, és e költség hogy viszonylik a kedvező pénzügyi elbírálásból származó előnyökhöz.

3. A Szövetkezetfejlesztési Szolidaritási Alap

Az alábbiakban kísérletet teszek egy olyan szolidaritási alap felvázolására, amely alkalmas lehet a fent megjelölt célok megvalósítására. Több változatot javaslok, melyek között a választást nem pusztán technikai, hanem a legszélesebb értelemben felfogott „politikai" tényezők is befolyásolják.

Hangsúlyozni szeretném, hogy mindez csak javaslat, amely ugyan már nem első ízben hangzik el, de amelynek a részletei még nincsenek teljesen kimunkálva. A célom, hogy további vitát provokáljak, és nem az, hogy egy kész, minden vonatkozásban kidolgozott, tökélyre vitt, bevezetésre kész rendszert prezentáljak.

A lehetséges változatokat mérlegelve a szövetkezeti mozgalomnak három alapvető kérdésben kell állást foglalnia. El kell döntenie, hogy:

1. A Szolidaritási Alap pusztán a szövetkezetek konzorciuma vagy a szövetkezeti szektoron kívülről jövő tőke számára is nyitva álló, esetleg a tőzsdén jegyzett részvénytársaság legyen-e;
2. A Szolidaritási Alap csak pénzügyi tranzakciókkal foglalkozzon-e, vagy fizikai tőkejavak értékesítése, bérbeadása is tartozzon tevékenységéhez;
3. A Szolidaritási Alap részesedhet-e a neki befizető vállalatok pénzügyi sikereiből is?

E három kérdésre adott eltérő válaszok különféle alternatívákat rajzolnak fel. Az egyszerűség kedvéért azonban elegendő a két szélső modellel foglalkoznunk; az egyik a *mini változat*, amely szerint a Szolidaritási Alap a szövetkezetek konzorciuma és kizárólag pénzügyi műveleteket végez, a másik a *maxi változat*, amelyben az Alap részvénytársaság, nagyban foglalkozik eladással és lízinggel, és újszerű nyereségrészesedési formákat alkalmaz.

Mielőtt belemennénk a részletekbe, hadd világítsunk rá a két változat viszonylagos előnyeire és hátrányaira. A mini változatnak az az előnye, hogy egyszerű és könnyen megvalósítható. A konzorcium forma nem nagyon távolodik el a hagyományos intézményi megoldásoktól, ezért jó hivatkozási alap a kedvezményes adóelbírálásra. A maxi változat előnye, hogy az Alap részvénytársaságként könnyebben juthat kockázati tőkéhez, mind a szövetkezeti szektoron belülről, mind kívülről. Ugyanakkor ezt sokkal nehezebb megvalósítani, mint a mini változatot, és nagyobb a valószínűsége, hogy a szövetkezeti mozgalom részéről ellenkezést vált ki. Nagyobb annak a veszélye is, hogy a szövetkezetek ma élvezett kedvezőbb pénzügyi elbírálását nem sikerül átmenteni. Ennek az utóbbi eshetőségnek a jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni: azért sem, mert a javasolt új intézmény pénzügyi elbírálását tisztázni lehet, mielőtt a végleges döntést meghoznánk, és azért sem, mert a pénzügyi kedvezmények esetleges elvesztése sem zárná ki annak lehetőségét, hogy a részvénytársasági forma nettó előnyökkel jár, és érdemes lenne

ezt választanunk a konzorciális formával szemben. Megjegyzendő azonban, hogy a maxi változatot választva sem mondanánk le a konzorciumról: még ha a Szolidaritási Alapot részvénytársasági formában szerveznék is, javaslatunk értelmében akkor is egy szövetkezetekből álló konzorcium felügyelne a működésére. A két szélső változat sem zárja ki tehát egymást, fontos elemekben mutatkozik köztük átfedés.

Szövetkezeti konzorcium kizárólag pénzügyi műveletekre

A Szolidaritási Alap javaslatának mini változata nem nagyon különbözik a hagyományos szövetkezeti modell és a pénzügyi közvetítés megszokott intézményeitől. Ez a változat egy egyszerű szövetkezeti konzorcium korlátolt felelősséggel és változó tőketulajdonnal. A konzorcium az alábbi négy formában szerezhet tőkét.

1. Korlátlan mennyiségben vehet fel tőkét a nagyközönségtől kötvény, adóslevél és betét formájában.

2. Tőkéhez juthat a szövetkezeteknek, illetve azok társulásainak, konzorciumainak önkéntes hozzájárulásaiból, mely hozzájárulások szabadon forgathatók, de csak a szövetkezeti szektoron belül. E javaslat megvalósításához semmifajta jogi változtatásra nincs szükség, de a források összegyűjtését megkönnyítendő, célszerűnek látszik felhatalmazni a szövetkezeteket arra, hogy az Alapban részesedést szerezzenek, fel nem osztható tartalékaikat használva e célra. Ha egy szövetkezet — miután megszerzett egy bizonyos részesedést a konzorciumból — pénzügyi nehézségekbe kerül, visszakaphatja beruházott tőkéjét annak pillanatnyi értékén, mégpedig úgy, hogy részesedését egy másik szövetkezetnek vagy konzorciumnak eladja. Ha az új jogi szabályozás minden szövetkezetre (vagy legalábbis a hitelműveleteket bonyolítókra) kiterjeszti a „hozzájáruló tag" státuszt, tőkét lehet szerezni nem szövetkezeti vállalatoktól, sőt magánvállalatoktól is, csupán azokat a korlátokat, biztosítékokat kell figyelembe venni, amiket az ilyen típusú tagságra a törvény előír.

3. A konzorcium forrásait gyarapítják a szövetkezeti vállalatok kötelező hozzájárulásai. Ilyen hozzájárulást a szövetkezeti társulások saját hatáskörben is előírhatnak, vagy az is elképzelhető, hogy jogi szabályozás írja elő a kötelező hozzájárulást, a szövetkezeti jogban lefektetett önsegélyezési (szolidaritási) elvre hivatkozva. Ez esetben a szövetkezetek kötelező hozzájárulásait zárolnák, legalábbis egy bizonyos időre, kivéve azt az esetet, ha az illető szövetkezet bizonyíthatóan pénzügyi nehézségbe kerül, csőd fenyegeti. Ilyenkor a kötelező hozzájárulást is fel lehet használni a tagok tulajdonjogának a jelenlegi törvénykezésben biztosított védelmére. Az így kivonuló szövetkezet hozzájárulását más szövetkezetre kellene átruházni — a részesedést pillanatnyi értékén kellene eladnia másoknak.

4. A csődbement szövetkezetek maradványtőkéjét is a konzorcium kapná. Itt nincs szükség külön jogi szabályozásra, amennyiben egy konzorcium tagszövetkezetéről van szó. Elegendő a szövetkezeti társulások ilyen értelmű döntése, valamint az Alappal kötött megfelelő szerződés, legalábbis azon szövetkezetek esetében, amelyek az Alaptól hitelt vettek fel. A konzorcium pedig, amennyiben felszámolja tevékenységét, maradványtőkéjét a szövetkezeti szektoron belül külön szabályozás nélkül átruházhatja.

Az Alap tevékenysége ebben a verzióban hitel- és garancianyújtásra, részvény- és részjegyvásárlásra, pénzügyi tanácsadásra korlátozódna. E tevékenységét piaci alapon végezné, bármifajta jóléti megfontolás nélkül. Tekintettel a kockázati tőkéhez jutás fent említett nehézségeire, az Alap forrásai iránt valószínűleg túlkereslet fog mutatkozni, amin csak az igénylők „sorbaállításával" lehet segíteni, tehát azok a privilégiumok, amelyek miatt ma a szövetkezeti szektort bírálják, nem küszöbölhetők ki.

A Szolidaritási Alap eme mini verziója két olyan elemmel rendelkezik, amelyek pozitív hatásúak a szövetkezeti szektor növekedésére: egyrészt a jelenleginél kiterjedtebbé válik a források automatikus bevonása, másrészt könnyebb megvalósítani az önsegélyezési (szolidaritási) elvet, mivel a szövetkezetek fel nem osztható vagyonának egy részét a konzorcium központosítja. Az Alapba befizetett összegeket közvetlenül a külső szolidaritás érdekében mobilizálják, nem pedig a szövetkezeten belül, illetve a nemzedékek közti szolidaritást kifejező célokra használják fel. A szolidaritási elv ilyen értelmezése megnyithatná az utat más jogi változtatások előtt, melyek tovább liberalizálhatnák a tagság tulajdoni jogosítványait.

Részvénytársaság pénzügyi és lízingtevékenységgel

A Szolidaritási Alap bővített változata sok tekintetben különbözik mind a megszokott szövetkezeti intézményektől, még a hitelműveletekre szakosodottakat is beleértve, mind a pénzügyi közvetítést végző intézményektől. A mini változathoz hasonlóan erre a Szolidaritási Alapra is jellemző a korlátolt felelősség és a változó tőkeállomány, de részvénytársaság formájú. A hasonló társaságoktól három alapvető vonásában különbözik:

1. A szavazati jogú részvények többsége (hasonlóan a francia Országos Takarékszövetkezeti Szövetséghez) a szövetkezet tulajdonában van. Ha a részvények többsége szövetkezetek konzorciumának kezébe kerül, akkor ez a megoldás az angol Részvényparticipációs Szövetkezetekhez hasonló formát ölt.

2. Az Alap végső célja (és ebben különbözik mind a francia, mind az angol példáktól) a tagszövetkezeti vállalatok fejlesztése, támogatása, nem pedig „a társult tagok sajátos érdekeinek védelme" (ezt a megfogalmazást használja a francia Takarékszövetkezeti Szövetség). Ennek ellenére üzleti és nem jóléti alapon működik.

3. Az Alap széles választékban bocsát ki értékpapírokat, ugyanakkor jelentős mennyiségű fizikai tőkét (földet, gyárakat, üzemeket, gépeket, szállítóeszközöket, nyersanyag-, félkész- és késztermékkészleteket) is kezel. (A fizikai tőke kezelése eladást vagy bérbeadást, illetve vételt vagy lízinget jelent.) Hogy semlegesítsék az Alap által vállalt, a hagyományos vállalatokat kiszolgáló pénzintézetekénél nagyobb kockázatot, a javaslat szerint az Alapnak részesednie kell az általa támogatott szövetkezetek pénzügyi sikereiből, vagy a szokásos nyereségrészesedési formában, vagy valamilyen, a szövetkezeti szektor sajátosságaihoz jobban illeszkedő újszerű formában (lásd részletesebben később).

A Szolidaritási Alap a nagyközönségtől, szövetkezetektől és azok társulásaitól, konzorciumaitól, valamint egyénektől gyűjt likvid tőkét, értékpapír-kibocsátás ellenében. Ezek árát a másodlagos piac folyamatai vagy az Alap irányítói határozzák meg. Az Alap által kibocsátott értékpapírok közé tartozik:

1. A szavazati jogú részvény, melynek osztalékát azonban automatikusan újrainvesztálják azonos típusú részvényekbe. Ezt a részvényt a kötelező hozzájárulás után kapnák meg az egyes szövetkezetek; árfolyamuk nominálértéken rögzített, és örökre a befizető szövetkezet tulajdonában maradnak, kivéve, ha az illető szövetkezet olyan súlyos veszteségeket szenved, hogy tagjai bevitt (esetleg újraértékelt) tőkéjének a visszafizetése is veszélybe került és/vagy csődöt kell jelentenie. Mivel a kötelező hozzájárulást a szövetkezeti szektor egyfajta önadóztatásának tekinthetjük, épp az ilyenfajta részvények jelenléte és domináns szerepe, valamint osztalékaik automatikus újrainvesztálása az, ami az Alapnak önsegélyező jelleget kölcsönöz.

2. A szavazati jogú közönséges részvények. Ezeket a szövetkezetek önkéntes

hozzájárulásaik ellenében kapnák, vagyis azon összegek után, amelyeket a törvényben előírt minimum (esetünkben a mérleg szerinti nyereség öt százaléka) felett kívánnak az Alapba helyezni. Az ilyen részvények közönséges, szabadon forgalmazható, szavazatra és osztalékra feljogosító részvények lennének. E részvények forgatásába azonban bizonyos megkötöttségeket be kell építeni, annak érdekében, hogy a részvények többsége (esetleg akár kétharmada) a szövetkezeti szektor kezében maradjon.

3. Elsőbbségi részvények rögzített nagyságú, de elsőbbségi osztalékkal, szavazati jog nélkül. Ezeket az Alap saját elhatározása alapján visszavásárolhatja, rögzített feltételekkel.

4. Egyéb részvények és a kibocsátáskor rögzített feltételekkel visszavásárolható kötvények.

5. Rögzített feltételek mellett közönséges részvénnyé konvertálható kötvények, esetleg a konvertálási jog külön forgalomképességével, mindaddig, amíg a nem szövetkezeti szektor szavazati jogú részvénykvótája ki nincs merítve.

A hagyományos pénzintézetektől eltérően az Alapot egy szövetkezeti konzorcium irányítja, amelynek tagjai lennének — hasonlóan a mini változatban említett konzorciumhoz, amelyből kifejlődne — mindazok a szövetkezetek, amelyek nyereségüknek egy kötelezően előírt hányadát befizetik. Az egyéb pénzügyi közvetítőkhöz hasonlóan kölcsönök, garanciák, beleszólási jogú részvények formájában bocsátana rendelkezésre kockázati tőkét; a szövetkezetek javára értékpapírokat bocsátana ki, ezenkívül technikai tanácsadással, segítségnyújtással foglalkozna.

Tőkejavak kölcsönből finanszírozott vétele-eladása

A Szolidaritási Alap egy külön irodája vagy egy teljesen elkülönült testület, amelynek az Alap lenne a többségi részvényese, fizikai tőke megvásárlásával és kezelésével foglalkozhat. Ezeket az eszközöket és ingatlanokat — rugalmas feltételekkel — már létező vagy újonnan alapítandó szövetkezeteknek adhatja el, esetleg bérbe. A Szolidaritási Alap tehát a pénzügyi közvetítésen kívül egy további fontos szerepet is vállal, a fizikai tőkeellátást — nyereségrészesedés fejében. Ez kétféle formát ölthet. Az első a rögzített áron történő közönséges értékesítés (bérbeadás), esetleg a Szolidaritási Alapot a nyereségből való részesedésre feljogosító záradékkal, a különböző kockázati kategóriákban (lehetőség szerint) egységes együtthatókat érvényesítve. A második már sokkal újszerűbb megoldás, ami szükségessé teszi a kihelyezett fizikai tőke kompetitív értékelését, a még nem teljesen törlesztett tőkejavak maradványértékének folyamatos revízióját. Ennek részletes menetét ismertetem az alábbiakban.

Az Alap tulajdonában lévő minden egyes tőkejószágot, vagy azok technológiai komplementaritás révén összekapcsolódó együtteseit (hogy melyek az összetartozó egységek, azt akár az Alap erre illetékes hivatala, akár a potenciális felhasználók megállapíthatják), annak adják el, aki a legtöbbet kínálja értük. A vevő azonban a föld vagy gyár vételárának akár már 100 százalékáig terjedő jelzáloghitelt kérhet és azt automatikusan meg is kapja; hitelt kérhet továbbá a vásárolni kívánt ingó javak vételárára, lehetőleg ezt is (főleg szállítóeszközök, gépek esetében) reálgaranciák mellett. Az effajta kölcsön természetesen nem jár pénzmozgással; az Alap egyszerűen átadja a tulajdonában lévő fizikai javakat (pénzmozgás csak akkor jön létre, ha az illető javakat piacon vásárolják, s ily módon jutnak az Alap tulajdonába).

Idővel a szövetkezetek a kölcsönt részletekben törlesztik, és ezzel az Alappal szembeni kötelezettségek megszűnnek. Amíg azonban a kölcsön le nem jár, a hi-

telt igénybe vevő szövetkezet átengedi a Szolidaritási Alapnak a kölcsön még nem törlesztett részére eső profitjának egy meghatározott hányadát (ezzel honorálja az alacsony kamatú hitelhez való könnyű hozzájutás lehetőségét, amit az Alap biztosított a számára). E nyereségrészesedési konstrukció egy merészebb változatában a bérlők annak a kockázatnak is ki vannak téve, hogy egy másik — már létező vagy esetleg csak most alakuló — szövetkezet hajlandó lényegesen (legalább tíz vagy húsz százalékkal) magasabb árat fizetni az Alap által átadott eszközökért. Ebben az esetben a bérlő a következőket teheti:

1. Megfizeti az Alapnak a még nem törlesztett értéknek az új ajánlat szerinti növekményét, készpénzben vagy megfelelően növelve a kölcsön, illetve a törlesztések összegét. Az Alap ily módon megnövekedett bevételéből egy kisebb részt át lehet utalni a licitálónak — a „kihívónak" —, amiért feltárta az Alap tulajdonában lévő tőkejószág értéknövekedését.

2. Átadhatja az új licitálónak az Alaptól kapott javakat, mentesülve ezáltal a kölcsön maradék összegének a megfizetésétől, sőt visszakapva az Alapnak eddig már kifizetett összeget is, tetézve az értéknövekedésnek rá eső részével.

A szemléltetés kedvéért vegyünk egy példát! Egy csődbejutott szövetkezet átad az Alapnak egy 100 millió líra piaci értékű földterületet, az Alap építtet rajta egy ipari üzemet és az egészet odaadják egy 180 milliót kínáló szövetkezetnek. Az akción az Alap aszerint nyer vagy veszít, hogy neki az üzem létesítése 80 milliónál kevesebbe vagy többe került-e. Az Alap nominális jelzáloghitelt nyújt a szövetkezetnek 100 millió líra értékben, rögzített kamatlábbal (vagy egyéb módon rögzített feltételekkel). Tegyük fel, hogy öt év elteltével a hitelkinnlevőség 135 millió, vagyis 75 százaléka az ingatlan eredeti értékének. Ekkor egy új szövetkezet jelentkezik, amely hajlandó 200 milliót fizetni a létesítményért. Az eredeti haszonélvező, ha meg akarja tartani az ingatlant, vállalja, hogy hiteltartozása az értéknövekedés 75 százalékával, vagyis 15 millió lírával növekszik, ez ugyanis az ingatlan még ki nem fizetett részére jutó értéknövekedés. Ellenkező esetben át kell adnia az ingatlant. Ekkor az új tulajdonostól megkapja a 200 milliót, amiből az Alapnak megfizeti a 135 milliós tartozását plusz a 15 millió értéknövekedést; marad 50 millió lírája, ami megfelel az eltelt öt év hiteltörlesztésének plusz az értéknövekedés ama 25 százalékának, ami a már törlesztett, tehát az ő tulajdonába átment hányadra esik. Az Alap eközben 200 millió készpénzhitelt nyújt az új birtokosnak, amiből 5 millió az effektív kifizetés a régi (társ-) tulajdonosnak, 150 millió átmenő forgalom, a maradék 45 millió pedig az az összeg, amit az első tulajdonos öt éven keresztül részletekben törlesztett. Meg kell jegyezni, hogy az első tulajdonos által öt év alatt fizetett hitelkamatokból a neki járó öt millió részben (sőt esetünkben valószínűleg teljes egészében) fedezhető.

Ez a megoldás figyelembe veszi a régi tulajdonos érdekeit, minthogy az automatikusan hozzájut a beruházása még törlesztetlen részének átértékelésekor megnövekvő kötelezettségeit fedező többlethitelhez, vagy ha ez nincs ínyére, úgy részesedik az értéknövekedésből; az új tulajdonos érdekét is védi, minthogy ő a számára szükséges tőkejavakhoz kompetitív áron hozzájuthat. És végül elismeri az Alap érdekeit is, minthogy az általa nyújtott kockázati tőke ily módon jelzálogjoggal biztosítva lesz, továbbá részesedést szerez a vállalat nyereségéből, mégpedig nem úgy, hogy a régi tulajdonosnak agyon kell dolgoznia magát vagy rendkívüli képességeket kell felmutatnia (ez önmagában még nem módosítaná az általa használt tőke piaci értékét), hanem úgy, hogy osztozik a piaci kockázatot megfelelően kezelő cég sikerében..

Egy ilyenfajta értékelési mechanizmus segítségével az Alap vagyonának (a tartozásokkal csökkentett, de a kollektív tagság tőkéjét tartalmazó) nettó értéke és ezen keresztül a többi részvény várható értéke is meghatározható.

Túl az adományozás, átutalás vagy meglévő vállalatok megbízásából történő ad hoc vásárlások esetein, az Alap tevékenysége ipari fejlesztési körzetek alapítására is kiterjed. Ezek révén külső megtakarítást lehet elérni azzal, hogy komplementer tevékenységeket folytató cégeket telepítenek egymás mellé, és előmozdítják a szövetkezeti szektor szerkezetileg kiegyensúlyozott fejlődését. Az Alap fontos pénzügyi és technikai tanácsadói szerepet vállalhat hagyományos cégek (és különösen válsághelyzetben lévő cégek) szövetkezetté való átalakulásánál is.

Felvethető, hogy nem kellene-e megengedni az ingatlan értékének csökkenéseit is (vagyis a régi tulajdonos az Alap által neki juttatott tőkét nemcsak fel-, de le is értékelhetné). Elvileg ezt lehetővé kellene tenni, a gyakorlatban azonban nehéz megállapítani, hogy a tulajdonos jóhiszeműen jár-e el. Ezért ha a mindenkori tulajdonosok számára megengedjük a leértékelést, és később az eredeti tulajdonos vagy valaki más emeli az értéket, akkor a leértékelést elhatározó tulajdonost mind az ő értékcsökkentésének, mind az azt követő értéknövelésnek az összegével meg kell terhelnünk. Egy ilyen büntetés talán képes lenne megakadályozni a piaci folyamatokkal alá nem támasztott önredukciókat. A csökkentést kérő cégnek ezenfelül azt is igazolnia kellene, hogy minden elképzelhető műszaki intézkedést megtett a rábízott vagyon értékének megőrzésére.

4. Liska Tibor javaslata

Ha a fent bevezetett újítás, az Alap által kihelyezett tőkejavak értékének kompetitív meghatározása túl merésznek tűnik, visszatérhetünk a nyereségrészesedéssel kombinált fix árak és fix bérleti díjak hagyományosabb formulájához. Ha viszont ezt túl igénytelen megoldásnak tartjuk, Liska Tibor egyszerű lízingmegoldásához folyamodhatunk, melynek értelmében a legmagasabb licitet bemondó kapja meg ideiglenes használatra a tőkejószágot, de ha a későbbiekben akad egy továbblicitáló, ez utóbbi zsebeli be a régi és az új bérleti díj közti különbözetet. A tőkejavak átruházására az előbbi fejezetben javasolt módszer azonban számos olyan problémát megold, amit a Liska-féle javaslat a gyakorlatban képtelen megoldani:

1. összehasonlíthatóvá teszi az eltérő időtartamú vagy különböző időpontokban beindított lízingügyleteket;

2. védelmet nyújt az Alap számára a tőkejavak kizsigerlő, romboló használata ellen;

3. megoldja a rövid élettartamú javak amortizálásának problémáját, amely egyébként megoldhatatlan definíciós (a gazdasági vagy a számviteli kategóriát használjuk-e), illetve — különösen infláció mellett — mérési problémákat vet fel;

4. kiküszöböli a mesterségesen feltornázott licit, illetve bérleti díj lehetőségét. Liska Tibor javaslatában a licit túlzottan magasra emelését semmi sem akadályozza meg, sőt erre ösztönöz egyrészt az, hogy az új licitálónak meghagyjuk a licit teljes összegét, másrészt az, hogy a licitáló így biztosíthatja a maga számára a bérbevett eszközök háboríthatatlan használatát, függetlenül attól, hogy ez a használat mennyire eredményes.

Más előnyök is mutatkoznak Liska licitálási és túllicitálási módszeréhez képest: például az általam javasolt rendszerben a régi használó kapja meg az értéknövekedésnek azt a részét, ami a tulajdonába már átment tőkerész után képződik, és ez arra ösztönzi őt, hogy a kölcsönt minél hamarabb fizesse vissza.

Ugyanakkor a Liska-módszer fő előnyei megmaradnak. Az Alap legalább részben biztosítja magát a kihelyezett tőkejavak kezdeti alulértékelésének kockázata ellen, illetve az ellen, hogy túlságosan kedvező feltételeket biztosítana az eredeti használatba vevőnek. Az Alap tőkejavainak (amelyekről az Alap egy nyilvános

katalógust vezet, feltüntetve benne a megfelelő értékeléseket) potenciális hasznosítói számára nyitva áll a lehetőség, hogy a mindenkori használóknál hatékonyabban alkalmazzák azokat. A tíz, illetve húsz százalékos árrés a mindenkori használót védi a túl gyakori és irreális kihívások ellen. Azonkívül ő maga is fedezheti magát az esetleges kihívókkal szemben azzal, hogy maga emeli meg az Alaptól kapott eszköz még ki nem fizetett részének a kihelyezési árát (az infláció ellentételezéséül vagy a cég goodwilljének kifejezéseként), védve ezáltal az Alap tőkéjének reálértékét. Így a használó jogot szerez az egyébként a külső licitálót megillető prémiumra.

Nem célszerű viszont az új licitálónak vagy a hozzá kihelyezett tőkejavak értékét önként emelő használónak átengedni a még nem törlesztett tőkeérték teljes növekményét, mert ezzel kedvezőtlen helyzetbe hoznánk az Alapot (amely úgyis nagyobb kockázatot vállal, mint egy normál pénzintézet, lévén hitelnyújtása automatikus és közvetítői díja alacsony), és lehetővé tennénk a szövetkezetek közti parazita összefonódásokat. Célszerűbbnek látszik a kihívónak egy szerény hányadot fizetni, a tőkeérték növekményének, a rálicitálásnak legalább 10 százalékát, ezzel elismerve a kihelyezett javak értéknövekedésének feltárását. Ez a kifizetés történhet több kisebb részletben úgy, hogy a használó hiteltartozásából írják jóvá, vagy egyösszegű tőkésítés formájában is. Ez utóbbi gyakorlatilag és adminisztratíve sokkal egyszerűbb megoldás, és jobban ösztönzi a mindenkori használót a licitálásra, még ha — szemben az előző megoldással — az Alap részéről készpénzfizetés igényel is.

Ez utóbbi részletekből már kirajzolódik a kiterjedt vállalkozásnak egy merészen újszerű rendszere, ami — ha a potenciális versenytársaknak lehetővé tesszük a meglévő szövetkezetek tőkéjéhez való kompetitív hozzáférést is — elvezethet a termelőeszközök valódi szocializációjához. (Korábban utaltam már rá, hogy a szövetkezeti tulajdont ma társadalminak is nevezhetjük ugyan, de jelenleg ez senkihez sem tartozik, és be van fagyasztva a hagyományos felhasználási módokba.) A társadalmi fejlődés és tudásunk mai fokán azonban egy ilyen berendezkedésnek sem az elméleti, sem a gyakorlati előfeltételei nincsenek meg. Ezért fejtegetéseimben alapjában egy kevésbé ambíciózus megoldás ismertetésére szorítkoztam, amely azonban a gyakorlatban könnyebben megvalósíthatónak látszik, és amelynek az a célja, hogy a szövetkezeti szektoron belül, hatékony és kompetitív formában annyi tőkét mozgósítson, amennyit csak lehetséges.

A részvénytársasági formában működő Szolidaritási Alap differenciált és többségi szövetkezeti tulajdonon alapul, s emellett összegyűjti a piaci versenyfeltételek mellett összegyűjthető magántőkét, megvalósítja az úgynevezett „önsegélyezési" elvet, amely a szolidaritást a nem tagokra is kiterjeszti, hatékonysági, tőkeértékesítési alapon teszi lehetővé a szövetkezeti vállalatok alapítását, megerősödését, fejlődését. E javaslat egyébként jó érvként szolgálhat a szubvenciós, pénzügyi kedvezményeket igénylő megoldások ellen, amelyek igénybevételéért a szövetkezeti mozgalom ma drága árat fizet ki nem használt fejlődési lehetőségek formájában.

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1489—1499. l.)

PIRITYI OTTÓ

A magyar gazdaság dinamizálása és a reform

A gazdasági kibontakozás feladatait kijelölő párt- és kormányprogram meghirdetése nem érte el azt a célját, hogy legyen már vége az örökös vitatkozásnak, jöjjön el végre a cselekvés ideje. A vita tovább folyik a gazdasági reform irányáról, jellegéről, sőt most már kiterjed a politikai mechanizmus és intézményrendszer reformjára is. Bizonyos irányzatok, „iskolák", gondolatmenetek kisebbségben maradtak, de élnek és hatnak. 1987 májusában publikálta a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete azt a kibontakozási elgondolást, amelyet elsősorban munkavállalói érdekvédelmi és életszínvonal-politikai nézőpontból dolgoztam ki, a párt- és kormányprogram előtt, annak csupán néhány előzetes anyagát ismerve. Ezt azóta — főleg a politikai mechanizmus reformjának igényéből kiindulva — finomítottam. Ennek főbb gondolatait tartalmazza ez az írás.*

Az alapkérdésekhez kell visszamennünk

Kritikus, szinte válságos helyzetünkben ma már nem sokra megyünk az olyan gazdasági analízisekkel, amelyekből kiderül, hogy elmaradunk, hogy rosszul állunk, hogy nem használjuk ki a rendszerünkből adódó előnyöket. Most már olyan kérdésekre kell választ kapnunk, mint például az, hogy mi az oka annak, hogy minél többet dolgozunk, annál rosszabbul állunk; amit kielégítő hatékonysággal megtermelünk, azt miért herdáljuk el pazarló felhasználással; ha nem a profit a hajtóerő, akkor mi? Miért kell nekünk egységnyi nemzeti jövedelem előállításához másfélszer annyi energia, gép, épület, mint amennyi egy fejlett tőkésországban? Melyek a szocialista gazdaság láthatatlan kiadásai, veszteségei? Miért nem hozza nálunk a restrikció, a csőddel, felszámolással való fenyegetés, a gazdasági kényszer azt az eredményt, amit a fejlett piacgazdaságokban? Miért nem lehet megtalálni a legtöbb ügyben azt a felelős személyt, aki jogosult és tud igent vagy nemet mondani? Miért vált a felelősség üres szóvá?

Fejlődésünk független változói miért olyanok, hogy tőlünk is függetlenek, számunkra külsődlegesek, általunk befolyásolhatatlanok? Miért nem lépnek be a feszültségek keletkezésével egy időben ezek feloldásának eszközei? Miért oly erősek a fékek, és miért oly gyengék a motorok?

Egy olyan gazdasági közösségben, ahol minden megvan, ami kell, miért állandósulnak a hiányok? Miért nincs gazdasági internacionalizmus egy olyan közösségben, ahol minden tagország a proletár internacionalizmus alapján áll? Miért nincs valamennyire hasonló ár- és adórendszer a KGST-országokban? Miért nem konvertibilis a rubel és a forint — legalább a KGST-n belül?

* A szocialista gazdasági rendszer alternatív modelljei című konferenciára (Győr, 1988. március 18—22.) készült előadás alapján.

Dr. Pirityi Ottó kandidátus, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője.

Olyan kérdésekre is választ kell találnunk, mint például hogy mi okoz az emberekben szorongást, elbizonytalanodást. Miért nem hisz azokban, akikben korábban hitt? Miért üresedtek ki és váltak dogmává a korábban élő tételek, s miért nem születnek napjainkban újak, hogy húsz év múlva ezek is dogmává válhassanak? Miért nincs a politikának iránya, konzisztenciája, koncepcionális alátámasztása? Miért kell haragudni arra, aki valamit másképpen lát, mint illenék? Miért nem illik bele a demokráciába a frakció, amely nélkül egy különvéleménynek nincs társadalmi ereje? Miért kell attól félni, hogy a jelenlegi válság éppen úgy fordulhat hagyományvédő konzervativizmusba, mint túlságosan radikális reformba?

Miért a felső politikai vezetés a garancia egy jobb politikára, miért nem a párttagság, esetleg maga a nép a saját parlamentjével, szakszervezeteivel, népfrontszervezeteivel? Valóban az a rendező elv, hogy „felül a határozat — alul a tevékenység", és nem az, hogy felül a feltételek megteremtése, a gazdasági környezeti javítása, alul pedig a helyzetkihasználó és helyzetalakító tevékenység? Vállvetve, rendezett sorokban kell-e menetelnünk a kijelölt jövő felé, vagy másképp? Ellenségeink-e a konzervatívok, vagy tiszteletreméltó ellenfeleink? Ők-e a „másképp gondolkodók" vagy mi?

Az alapkérdések lenyúlnak egészen a politikai mechanizmus lényegébe. Elég-e, ha a párt eszmei-elvi irányítást ad? A párt gyakoroljon-e kontrollt a Minisztertanács felett, vagy az Országgyűlés? A pártálláspontok kötelező képviselete vonatkozhat-e a párttag képviselőkre a parlamenti bizottságokban és üléseken? Milyen érdekintegráló funkciói vannak a pártnak, és milyenek a Hazafias Népfrontnak? A szakszervezetek korlátozhatják-e az állami szuverenitást esetleges felső szintű vétójogukkal? A Magyar Gazdasági Kamara vajon a vállalatok érdekképviselője vagy az egész gazdasági szféráé?

Pártálláspont-e egy megyei vagy vállalati pártbizottság határozata? És ha igen, ez nem vezet-e szükségképpen decentralizált diktatúrához, vagyis anarchiához? A pártalapszervezet a pártközpont kihelyezett szerve, fiókja vagy pedig önálló sejtje, építőköve? Állhatnak-e a társadalmi érdekképviseleti szervezetek közvetlen pártirányítás alatt? Kik irányítják a pártot? Kik azok, akik a meggyőzés erejével hatnak a tagságra, tehát akik eleve tudják az igazságot? Egy-egy pártállásfoglalás esetén valóban a párt dönt-e, vagy csak eszközként használja a pártot a felső szintű szakapparátus éppen „uralkodó" osztaga (például jelenleg a pénzügyi kormányzat)? Megvan-e a párt önállósága és függetlensége? Ha igen, jó-e ez nekünk?

Meginoghat-e a tagság bizalma a pártban, vagy csak — mint eddig — a pártvezetés bizalma a tagságban? Meginoghat-e a nép bizalma a kormányzatban, vagy csak — mint eddig — a kormányzat bizalma a népben? Elvárható-e, hogy a mikroszervezetek — például az egyén, a család, a brigád — makroszemléletűek legyenek? És elviselhető-e, ha a központi vezetésnek csak „makroszemlélete" van, miközben a mikroegységeket vezeti? Be lehet-e állítani a társadalmat — ennek egyensúlyát, erőviszonyait, tevékenységrendszerét — néhány forgatógombbal, kézi készülékkel? Elég-e ott fenn ismerni az általános összefüggéseket, törvényszerűségeket?

Olyan bonyolulttá vált a gazdaság, hogy annak szabályozása, alakítása nem foglalható egyetlen átfogó programba. Az igenek és a nemek helyébe szinte mindenütt az „inkább ezt, kevésbé azt" formula lép. Igaz marad a korábbi tétel, prioritás is, de másképp. A hangsúlyok tolódnak el, a szempontok közötti súlyarányok változnak. Olyan ez, mintha egy hangmérnök tíz mikrofon által vett zajokat-hangokat szabályozná úgy, hogy mindegyik mikrofonhoz hangerőben és hangszínben tíz-tíz fokozat tartozik a készülékben. És neki kell állítgatni a húsz kis karocskát bizonyos követelményeknek megfelelően. Minden célnak (például az egyensúly javításának, a szerkezet korszerűsítésének, a versenyképesség fokozásának, a

lakosság ellátásának stb.) van mondjuk tíz-tíz alszempontja, s ezek relatív erejét kell beszabályozni.

Ilyen és hasonló utasítások mennének a funkcionális gazdaságirányító szervekhez: most egy kicsit csökkentsük az exportösztönzést, és növeljük az importhelyettesítést; most lazítsunk egy kicsit a vállalatok adóterhelésén, és fokozzuk a kamatterheket; most próbáljuk a versenyképességet inkább a műszaki fejlesztéssel fokozni, miközben csökkentjük az export ártámogatását stb. Volt-e, lesz-e egyáltalán ilyen gazdaságpolitikai párthatározat? Mit szólnának ehhez az emberek? És kiknek szólna a határozat? Csupán egyetlen gárda maradt talpon ebben a furcsa helyzetben: a pénzügyi kormányzat. Teszi is a dolgát következetesen és szinte politikamentesen.

Újvoluntarista pénzügytechnika

Mióta diadalmaskodott hazánkban is a monetáris politika eszméje, a vezetés számára elegendőnek tűnik a pénzzel kifejezhető makroösszefüggések és törvényszerűségek ismerete, felső szintű kezelése. Újra eljött az idő, amikor a vállalat a maga törvényszerűségeivel kikerült a figyelem középpontjából. A vállalat ismét automata lett, amely tipikus impulzusokra tipikusan reagál. Ha nem ezt teszi, vessen magára. Felül bedobják az impulzust, a szabályozómódosítást, s alul kijön a célba vett eredmény.

Úgy tűnik, hogy mind a monetáris politika, mind az ún. vagyonérdekeltség gondolata egy logikai kényszerpálya, olyan körülmények között, amikor a reformfolyamatot muszáj felgyorsítani, de hiányoznak ehhez az ideológiai, a politikai, a koncepcionális alapok. Kézenfekvő megoldásként kínálkozik a fejlett árutermelés régi praktikus és bevált intézményeit előszedni, így a hitelezésben a „húzd meg — ereszd meg" játékot, a csődöt, a jogutód nélküli felszámolást, a modern adórendszert. Most előbb a gazdaságot kell működőképessé tenni — állítják sokan —, majd aztán egyszer újra beszélhetünk a szocializmusról.

Mások — velük együtt én is — állítják, hogy ideológia, koncepció nélkül nem megy. Abból a közegből, helyzetből kell kiindulnunk, amiben vagyunk; a történelem nem rendező pályaudvar, ahol egy nemzet vonatát csak úgy átrakosgatjuk néhány vágánnyal arrébb. A nemzet vonata nehezen bírja a sok váltót, a sok gurítást. Egyetlen váltót is csak kemény zökkenőkkel szenved el, s ügyelni kell közben az alépítmény minőségére, a sínek anyagának elöregedettségére és a vagonok túlterheltségére.

Az idő sürget, gondolkodásra nincs idő. Mivel az okoskodás halála a tett, megtesszük a szükséges lépéseket. Ezek főleg pénzügyi lépések. Az ehhez értők ismerik a modern monetáris politika minden fortélyát, feldolgozták a teljes vonatkozó szakirodalmat. Tudják, mikor mit kell csinálni. Az a fő, hogy a beteg a megfelelő gyógyszert kapja: ha láza van, ezt le kell vinni; ha alacsony a vérnyomása, ezt feljebb kell vinni. Vagyis: pénzt kell belepumpálni vagy pénzt kell kivonni a gazdaságból. Mert kiszámították az egyensúlyt, megoldották az egyenletet. Pusztán a beteg az oka, hogy a beavatkozástól még betegebb lett. Húszmilliárddal csökkenteni a hitelkihelyezési keretet — ez a pénzügyi kormányzatnak lényegében egy rutinművelet. Hogy ettől a jó vállalat is fuldoklik, hogy ettől a mezőgazdaság leáll, ez más kérdés. Még jó, hogy a bankok és az egész gazdasági szféra azonnal jelzett: ez az, ami nem megy; ez az az egyensúlyteremtés, ami az egyensúlyt igazán felborítja. Nemrég történt egy ilyen eset. Tanulságainak feldolgozása ránk vár. Annyit már most mondhatunk, hogy nemcsak a vállalatnak mint olyannak vannak objektív meghatározottságai, attribútumai, tipikus reagálásai, hanem a gazdasági szféra egészének is. Csak olyan beavatkozást szeret, amely ezekhez igazodik.

Azt is jól tudja a kormányzat, hogy a gazdaságtalan termelést meg kell szüntetni. De azt nem akarja tudomásul venni, hogy emiatt számos kooperációs kapcsolat felbomlik, a termelés anyag-, alkatrész- és rendeléshiány miatt az eddiginél is jobban akadozik, s végül — a feltételek hiányában — minden ráfizetésessé válik. Mint ahogyan egy merev egyensúly-politika éppen az egyensúlynak árt, egy merev exportorientáció éppen önmagát teszi tönkre, éppen így egy „következetes" struktúrapolitika és szelektív visszafejlesztés az egész gazdaságot teszi gazdaságtalanná. A „hatékonysági kényszer" a vállalatokban általános visszavonulási kényszerbe megy át. Olyan rossz helyzetben vannak, hogy már nincs mit veszíteniük. Eddig még éreztek valamiféle felelősséget partnereik és a lakosság ellátásáért. Sok problémát saját kárukra is áthidaltak. A rideg gazdaságtechnika ezt a felelősségérzetet is kiirtja belőlük — természetesen elvi alapon és a következetességre hivatkozva. Úgy csinál rendet, hogy közben egy későbbi kibontakozás, egyensúlyjavítás, hatékonyságnövekedés alapjait is szétzúzza.

Ha tudnának igazodni a gazdasági szféra jellegéhez, természetéhez, akkor betartanák a fokozatokat: először a hatékonysági különbségeket felszínre hozni, ezt követően a túlságosan nagy ráfizetéseket felszámolni (esetleg a tevékenységgel együtt); majd a kisebb hatékonyságú területekre tőkét áramoltatni, hogy közelítsék az átlagot; utána megteremteni a nagyobb hatékonyság beszerzési-piaci feltételeit; és legvégül: kemény hatékonysági kényszert alkalmazni, hogy pusztuljon a férgese. Csak hát a pénzügyi kormányzat ezt is szeretné a végén kezdeni.

Következetesen végig akarta vinni a pénzügyi kormányzat azt az elvet is, hogy csökkentsük a gazdasági szféra terhelését, és növeljük a fogyasztói szféráét. A második feladatot következetesen végre is hajtotta. Miközben a lakossági jövedelmeknek több mint fele adómentes maradt, az első sáv már 20 százalékkal indul, majd nemsokára olyan magas kulcsok vannak, hogy a munkás megfontolja, érdemes-e egyáltalán a szocialista szektorban félpénzért túlmunkát vállalnia. Csökken az országos munkaidőalap? Nem baj. Fő, hogy az elv érvényre jut. Mi akadálya volt annak, hogy minden bérforint valamilyen adót viseljen? Semmi, legfeljebb az első 48 ezer forintot is fel kellett volna bruttósítani. És kezdődhetett volna az adókulcs 5 és 10 százalékkal, és megállhatott volna mondjuk 30 százaléknál. Egyébként ez is 40 százalék a nyugdíjjárulékkal együtt, tehát 1000 forintból csak 600 jut a zsebbe. Nem, ezt nem lehetett megcsinálni, mert ellenkezett volna az eredeti elképzelésekkel.

Az „újvoluntaristák" (akikhez képest én „neokonzervatív" vagyok), a „társadalommérnökök" (akikhez képest én ideológiával átitatott ó-reformer vagyok) a reformot rideg gazdaságtechnikává, a gazdaságpolitikát pénzügyi szabályozáspolitikává tették. Tevékenységükkel számos illúziót keltenek. Az egyik, hogy már ma is úgy viselkedhetünk, mintha nyitott gazdaság lennénk. A másik, hogy egységes társadalompolitikai koncepció nélkül is juthatunk valamire. A harmadik, hogy a gazdaságtalan termelést az importigény jelentős növelése nélkül meg lehet szüntetni. A negyedik illúzió az, hogy ami jól működik Nyugaton, az hatékony nálunk is.

Beleszuggerálták a vezetésbe és az értelmiségbe, hogy a további reformnak csak egyetlen útja van, más utakon nem is érdemes törni a fejünket. A régi reformerek — akik az 1968-as reformot előkészítették — hagyjanak fel ósdi elképzeléseikkel. Ne zavarják a hivatalokat „másképp gondolkodásukkal". Láthatják, mennyi mindent csinál a pénzügyi kormányzat. Hogy nem a műszaki fejlesztésben, nem a versenyképesség javításában? Ez nem is az ő asztaluk. Ott lépünk, ahol tudunk. Ha nem korszerűsödik a gazdaság, korszerűsödjön legalább a pénzügyi és adórendszer. Egyszer majd ennek is meglesz a haszna. És még szebben fognak reánk tekinteni azok, akiktől segítséget remélhetünk.

A zártságból a nyitottságba

Exportunknak több mint fele nem rubel viszonylata kerül. Ennek az exportnak a zöme olyan termék, amelynek ára rendkívül nyomott; szellemimunka-tartalma alig van. Ez az export mezőgazdasági nyerstermékekből, élelmiszerekből, könnyűipari tömegárukból, vegyi alapanyagokból áll. Van néhány jó minőségű, versenyképes termékünk, de ezeket csak áron alul tudjuk eladni. Nem rubel elszámolású importunk négyötöde termelési felhasználásra szolgáló anyag, félkész termék és alkatrész, tehát nem gép, műszer. Mivel pedig a hiánypótló „munkatárgy" és nem „munkaeszköz" jellegű importnak merev exportkorlátja van, a magyar vállalatok még ezekhez a „munkatárgyakhoz" is csak korlátozottan juthatnak hozzá. Ez a piaci viszonyok kialakulásának egyik akadálya.

Annak ellenére, hogy termékeink nagy hányada külföldön értékesül, állítom, hogy gazdaságunk zárt gazdaság. Fejletlenek a külfölddel való pénzügyi, hitel- és tőkekapcsolataink, kevés a közös vállalkozás, a műszaki fejlesztési együttműködés. Sem az export, sem az import nincs liberalizálva. Nincs konvertibilis pénzünk, s így nehezen jutunk hozzá azokhoz a beszerzési piacokhoz, ahol nagyságrendekkel többet kínálnak egy-egy termékből, mint amennyi a mi éves szükségletünk. Külkereskedelmünk egyik fele még túl sem jutott a naturális termékcserén, a fölöslegektől való megszabadulás és a hiánypótlás funkcióján.

A gazdaságpolitika és a gazdasági szabályozás csak ennek a zártságnak a tényéből indulhat ki. A nyitottság növelése során nem kezelheti úgy a gazdaságot, mintha az máris nyitott lenne. Növelni kell tehát a belső piac jelentőségét, erősíteni kell a gazdaságpolitika ellátáscentrikusságát, az önellátás fokozását alkatrészekben, részelemekben, félkész termékekben, műszerekben és gépekben. Nem lehet következetesen alkalmazni a csődeljárást, a jogutód nélküli felszámolást, a termelés támogatásmentességét. Az állam nem tud kivonulni a gazdaságból, mert nyomja az ellátási felelősség.

Zárt gazdaságban a restrikció nem teremt stabil talapzatot egy későbbi fellendüléshez, hanem tovább gyengíti a gazdaságot. Mivel nincs erő, amely a restrikciónak ellenálljon, maga a restrikció is hatástalan. Legfeljebb azt érjük el, hogy a vállalat is restriktív — beszűkülő, visszavonuló, védekező, szűkített újratermelést folytató, túlélésre berendezkedő, kiváró — lesz.

A lakossági vásárlóerő szűkítése révén alig jönnek létre nem rubel viszonylatú exportárualapok, illetve ilyeneket előállító szabad kapacitások. A termelés is visszaesik, és hiábavaló lesz a nép áldozata, hiszen az egyensúlyi helyzet nem javul. A lakossági fogyasztás csökkenése aránytalanul kevéssé mérsékli az importigényt, de a kapacitások kihasználtságának süllyedése révén aránytalanul nagy mértékben növeli a termékek önköltségét. Közben a belföldi vásárlóerő nem csökken, hiszen amennyivel kevesebbet költ a lakosság, annyival többet költ az állam. Forrásteremtés folyik, de nem a gazdasági szféra, hanem az állami költségvetés számára. Egy nyitott gazdaságban boldogok a közgazdák, ha gyorsan fogy az áru, forog a pénz. Zárt gazdaságban ez is katasztrófának tűnik.

Zárt gazdaságban a versenyeztető import több kárt okoz, mint hasznot. Nem egy-egy belföldi termelőnek az erőfölényét töri meg, hanem a termelési kedvét, mivel beszerzési, fejlesztési lehetőségei a külföldi konkurensénél sokkal rosszabbak. Zárt gazdaságban alapvető szerepe van az ellátási, a foglalkoztatási, a kapacitáskihasználási, a nemzetbiztonsági, a függőségcsökkentési szempontoknak.

Ilyen helyzetben előbb itthon kell versenyezni a vevőért, és csak aztán külföldön. Előbb itthon kell kipróbálni és működés közben bemutatni az új terméket a külföldi vevőnek, és csak azután vállalni külföldön az esetleges kudarcot. Előbb az itthoni „résekbe" kell behatolnunk, csak aztán a külföldiekbe. Nem az exportot

kell támogatnunk, hanem termékeink versenyképessé tételét. A deficitfinanszírozás helyébe a fejlesztésfinanszírozás lépjen. A jelenlegi export-ártámogatásoknak legalább a felét át kell csoportosítani a műszaki fejlesztés, az importhelyettesítés támogatására. A fejlett technikát hordozó termékek importját olcsóbbítani, a túlkínálatot okozó tömegimportot drágítani szükséges. Még hosszú ideig a hiánypótló import a fontos. Az olyan nyitás veszélyes, amely a vállalatokat a tényleges versenyképessé tétel előtt hozza versenyszituációba. A nyitás lépéseinek megvan a maguk objektív sorrendje!

A szelektív fejlesztés elvének helyébe egyelőre egy arányosságelméletet kell állítanunk, amely, nemcsak a kapacitásarányosság követelményét foglalja magában, hanem a gyártás- és gyártmányfejlettségi arányosság követelményét is. Az ún. exportorientált fejlesztés eltorzítja a nemzetgazdaságot, csökkenti annak jövedelemtermelő képességét egyrészt azért, mert a dollártermelő határüzem (a legrosszabb feltételek között kitermelt, de a likviditáshoz, a törlesztéshez még szükséges dollárt előállító üzem) eltolódik a még rosszabb feltételek felé, másrészt azért, mert a kiemelt tevékenységek talajtalanok, nincs fejlett hátterük.

Mivel a központilag irányított struktúrapolitika túl drága, túl lassú és túl kockázatos, a termelési szerkezet korszerűsítése főleg vállalati szintű legyen, és műszaki fejlesztésen alapuljon. Ennek feltétele, hogy csökkenjen a vállalatokban keletkezett gyártmányfejlesztési és gyártásfejlesztési, vállalkozói és piackihasználási extraprofit adóterhelése. A különhaszon nagy részét a vállalatnál kell hagyni, hogy ott tőkévé válhasson. Nem feltétlenül kell a tőkét „áramoltatni". A „szegény állam — gazdag vállalat" álösszefüggés helyébe a „gazdag vállalat — gazdag állam" összefüggést kell helyezni. Csak akkor lehet gazdag az állam, ha gazdag a vállalat. Az országot a bajból csak a vállalatok húzhatják ki, nem pedig a minden nyereséget elvonó, a vállalatokat szűkített újratermelésre kényszerítő egyensúly-politika.

A vállalatok unják az ösztönzést, a terelést, az orientálást. Szeretnék, ha az állam azt tenné, ami a dolga: a lehető legjobb feltételeket nyújtani a vállalatok munkájához; megadni nekik az érdekeltségi, a beszerzési, a jogi biztonságot. Legyenek a szabályozók, a koefficiensek több éven át stabilak. Ne legyen a vállalatoknak magasabb az adóterhük, szigorúbb a beszabályozottságuk, mint nyugati konkurenseiknek. A központi gazdaságvezetés szálljon le kicsit a makroszemlélet magaslatairól; vegye figyelembe, hogy a vállalatoknak megvan a maguk belső logikája, meghatározottsága, viselkedés-, magatartás- és reagálásrendszere; vannak immanens céljaik, funkcióik. Ha ezekhez nem igazodik, minden a maga ellentétébe fordul: az egyensúly-politika az egyensúlyi helyzetet rontja; egy adóemelés kevesebb bevételnövekményt hoz az állami költségvetésnek, mint amennyivel nő az objektív támogatásigény; az exporttámogatás még kijjebb tolja a devizatermelő határüzemet a rosszabb feltételek felé. A vállalati önállóság növelése a vállalatok magárahagyottságához, elszegényedéséhez vezet, hiszen a tulajdonosi funkciókhoz és felelősséghez tartozó pénz decentralizálása elmarad.

Hagyjuk abba a vállalatoknak a csőddel, a felszámolással, a támogatásmegvonással való fenyegetését, mert ez a jelenlegi kiszolgáltatott helyzetükben nem jelent gazdasági kényszert: flegmává, cinikussá, védtelenné teszi őket — és nem válnak az eddiginél aktívabbakká, kezdeményezőbbekké. A szabályozókkal ne a vállalatokat, hanem a gazdaság egészét szabályozzuk. A szabályozók az általános gazdaságpolitikai célokat (önköltségcsökkentés, műszaki fejlesztés, piachoz való rugalmas igazodás stb.) szolgálják, ne pedig az éves népgazdasági tervet. Az indirekt szabályozás ne igyekezzen átvenni a direkt irányítás funkcióit, hiszen erre alkalmatlan. Legyen az, amire alkalmas és hivatott: feltételteremtésre, a vállalatok számára kedvező közgazdasági környezet létrehozására. Ne csak az ár- és adó-

rendszer reformjával készítsük elő gazdaságunknak a világgazdaságba való integrálását, pénzünk konvertibilissé tételét, hanem magának a gazdaságnak a reformjával, felerősítésével, belső stabilizálásával is. Nem biztos, hogy eközben hagyományos szocialista értékrendünkről le kellene mondanunk, ezeket fel kellene áldoznunk valamiféle „működőképesség" oltárán.

A gazdaság importigényének csökkentése

A gazdaság importigényének csökkentésére napjainkban azért van csupán szükség, hogy a különösen drága devizakitermelő helyeket megszüntethessük. Ha nem volna olyan jelentős a ráfizetéses kényszerexportunk, aligha kellene foglalkoznunk az import csökkentésével. Mindent ott kell megvenni, ahol olcsóbb. De hiába olcsóbb valami külföldön, mint itthon, ha a hozzá szükséges deviza kitermelése aránytalanul drága. Ettől a külföldi áru is drága lesz. Gazdaságunk zártságához ez is hozzájárul.

A nyitást az importigény csökkentésével kell kezdenünk, ha az export jövedelmezőbbé tételével nehéz elindulnunk. A kényszerimport csökkentésének kézenfekvő módja az anyag- és energiakihozatal javítása, valamint az importanyag- és energiaigényes tevékenységek szűkítése. De ennél is többet hozhat néhány közbenső vertikum kiépítése, hogy a végtermék-kibocsátók az eddiginél több hazai árut dolgozzanak fel és építsenek be. Minden olyan fejlesztés, amely belső piaci igényeket elégít ki, egyben importhelyettesítő fejlesztés is.

Ez az importhelyettesítést az eredeti értelmezéstől eltérő megvilágításba helyezi. Nem arról van szó, hogy a kiváló importtermékek helyére most gyenge minőségű hazai termékeket tegyünk, hanem arról, hogy a kapacitások jobb kihasználásával belső hiányokat számoljunk fel; hasznosítsuk a töredékkapacitásokat, végezzünk minél több olyan kisberuházást, amelyik gyorsan megtérül. Gyártsunk több intermedier terméket saját magunknak. Lássuk el saját gazdaságunkat minél több és korszerűbb géppel, elektronikával, műszerrel, vegyipari termékkel. Lehet, hogy ez drágább lenne, mint ha a szükségletet külföldről elégítjük ki, de mégis olcsóbb lenne azáltal, hogy irreálisan nagy támogatásigényű exportot tenne fölöslegessé.

Olyan helyekre kell adni a fejlesztésfinanszírozó támogatást, ahol az arányosság-helyreállító hatása a legnagyobb, például a mezőgazdasági és élelmiszeripari gépgyártásba, a vízgazdálkodás háttériparába, a vasúti gépgyártásba, a távközlésbe. Ezeknek a tevékenységi területeknek megvannak a széles hazai felvevőpiacaik és az a hatásuk, hogy javítsák a felhasználók exportképességét. Ez az ellátáscentrikus fejlesztés egyúttal tehát exportorientált is. Nem az az okos exportorientáció, ha az exporttermelő fázisokat fejlesztjük, hanem ha ezek hátterét.

Jelenleg a piacépítés tennivalói sem merülhetnek ki abban, hogy a „piaci viszonyokat" létrehozzuk; szükséges még az is, hogy mind több termékhez a hazai piacon juthassunk hozzá. A „piaci viszonyok" az ellátáscentrikus fejlődést segítik ugyan, de ennél sokkal nagyobb az a segítség, amelyet az ellátáscentrikusság, a fejlesztési arányosság a piaci viszonyoknak nyújthat. A hatékonysági mércét természetesen továbbra is a tőkés piaci értékesíthetőség és ennek rentabilitása adja, de nemcsak a kibocsátó fázis számára. Ennek a mércének a belföldi alkalmazása teszi lehetővé a külkereskedelmi forgalomban való alkalmazását, nem pedig fordítva. Csak egy ellátáscentrikus gazdaságpolitika számolhatja fel az exportképességünk és az importigényességünk közötti feszültséget.

Egyik napról a másikra nem építhetünk be gazdaságunkba olyan hatékonysági mércét, amely vállalataink egyharmadát tönkreteszi, csökkentve exportunkat és növelve a magasabb hatékonysághoz szükséges importunkat. Mint ahogyan az

egyensúlyi követelmény nem keresztezheti az arányossági és a hatékonysági követelményt, úgy ez utóbbiak sem boríthatják fel az amúgy is labilis egyensúlyt. A legrosszabb devizakitermelést mindenáron — még nagyon drága importhelyettesítés árán is — meg kell szüntetni. De ezt követően az egyensúlyi követelmények elé lép rövid távon az ellátási, az arányossági követelmény, hogy előkészítse a magas hatékonysági követelmény realitását, ami végső soron és hosszabb távra javítja az egyensúlyi helyzetet. A piaci viszonyokat is ennek a folyamatnak a szolgálatába kell állítanunk az ár- és adórendszerrel együtt. Az ellátási és arányossági követelmény azonban egy zárt gazdaságban a piaci automatizmusok hatására nem jut érvényre. Ezért szükséges a központi gazdaságvezetés „rásegítő" tevékenysége.

Igaz ez az importmegtakarításokra is. Állami kezdeményezésre kell megszüntetni az olyan exportot, amely nemcsak ráfizetéses, hanem importigényes is. Itt ugyanis nemcsak közvetlen, hanem közvetett ráfizetés is jelentkezik. Azon az alapon talán még fenn lehetne tartani az exporttermelést, hogy dolláronként csak 20 forint a ráfizetés. De ha van ebben 25 százalékos importtartalom, és az ezt ellentételező export dolláronkénti támogatástartalma 40 forint, akkor végeredményben a ráfizetés nem 20, hanem 30 forint.

Az államnak kell belépnie olyan esetekben is, amikor a felszámolandó tevékenységekhez felhalmozott anyagkészleteket is felszámolják, amikor az üressé vált épületekbe újra életet kell varázsolni, összeszokott kollektíváknak megfelelő munkát kell szerezni, a foglalkoztatási szintet adott területen fenn kell tartani. Állami feladat az is, hogy megszűnjön az exporttervek irreális feszítettsége, de mégis be tudjunk szerezni mindent, ami a gazdaság működtetéséhez szükséges. A politika dolga annak a rövidlátó gyakorlatnak a megszüntetése, amely a tőkés exporthoz szükséges tőkés importot is korlátozza — legyen bár az ilyen importtartalom csak négy százalék. A politika dolga kimondani, hogy értelmetlen a lakossági fogyasztás egymilliárd dollárnyi visszafogása azért, hogy ezzel százmillió dollárnyi importcsökkenést érjünk el. A politikának kell megszüntetni az olyan exportösztönzést, amelynek hatására minden vállalat dollárt akar kapni, nem pedig saját hazai partnerének szállítani.

Tézisek az irányítás reformjához

1. Az indirekt irányítás alkalmatlan a direkt irányítás funkcióinak betöltésére. Arra kell használni, amire alkalmas: a gazdálkodó szervezetek ésszerű és eredményes munkájához szükséges feltételek megteremtésére és fenntartására.

2. Olyan rendszerben, amelyben a vállalatok egyik orientálója az „eligazítás", kíméletlen dolog őket ettől megfosztani. Sok milliárdos kárt okoz az országnak az, hogy a vállalatok, a szövetkezetek nem tudják, miként kell egy rendelkezést végrehajtani.

3. Meg kell szüntetni a vállalatok szorongását, bizonytalanságát, a felső szintű lépések teljes kiszámíthatatlanságát, rapszodikus voltát.

4. Kell lenni egy olyan hivatalnak, ügyintézőnek, aki a vállalat kérdéseire igent vagy nemet tud mondani, és erre illetékes is.

5. Kell lenni olyan gazdaságvezetési centrumnak, amely a funkcionális irányítószervek, tárcák, intézetek és intézmények kérdéseire igent vagy nemet tud mondani, és erre illetékes is.

6. Olyan felelősségi rendszerre van szükség, ahol a felelőst meg lehet találni, és felelősségre is lehet vonni.

7. Meg kell szüntetni azt az indokolási gyakorlatot, hogy minden kedvezőtlen változásért számunkra objektív és megváltoztathatatlan külső körülmények a felelősek.

8. A politikai mechanizmust alkalmassá kell tenni arra, hogy a feszültségek keletkezésével egyidőben legyen képes beléptetni a feszültségek felszámolásának eszközeit.

9. Nem elég annak deklarálása, hogy korábbi tételeink dogmákká mereved-tek és jelszavakká üresedtek. A régi tételek helyébe újakat kell állítani, mert ideológia nélkül nincs konzisztens koncepció, enélkül pedig nincs konzisztens, célratörő pgogram.

10. Napjainkban a közéleti — ezen belül a gazdasági — demokrácia fő eleme az olyan felső szintű magatartás, amely nemcsak az elveket, az adottságokat-lehetőségeket veszi munkájában alapul, hanem az általa vezetett közeg (család, vállalat, település, intézmény) belső meghatározottságát, belső logikáját, viselke-dési, magatartási és reagálási jellemzőit.

11. A kormányzat csak a parlamenten keresztül állhat a párt kontrollja alatt. Ki kell fejleszteni a társadalmi érdekképviseleti szervezetek kontrollfunkcióját is, amely szintén csak az Országgyűlés közvetítésével érvényesülhet. Kizárólag nép-szuverenitás legyen az államszuverenitás korlátozója.

12. A legutóbbi mintegy négy évtized lényegében rendkívüli állapotokból állt. Ez túlságosan kivette a nemzet erejét. A politika fő feladata ennek a rendkívüli állapotnak, az egyes időszakok „átmeneti" jellegének a megszüntetése.

13. A központi gazdaságvezetés a felső szintű feladatokat (foglalkoztatás; árualap és vásárlóerő közötti egyensúly; infláció elleni harc; költségvetési egyen-súly) ne tegye vállalati feladatokká. A vállalat: vállalkozás, elkülönült, sajátos érdekekkel. Nem csupán jogi értelemben kell önállónak lennie, hanem gazdasági, érdekeltségi értelemben is.

14. Ne vegye át az irányítás az áru- és pénzviszonyok, a piaci mechanizmusok minden ridegségét és kíméletlenségét a tőkés gazdasági rendszerből, miközben az utóbbi éppen ezektől igyekszik megszabadulni. Építsen elvekre, értékekre, esz-ményekre, humanizmusra, megértésre, belátásra, politikai kultúrára.

15. „Politikai" kormányra van szükség, ahol a miniszterek elsősorban a Mi-nisztertanács tagjai, és csak másodsorban egy-egy terület gazdái; feladatuk a kor-mány politikai álláspontját levinni a minisztériumokba, funkcionális irányítószer-vekbe, hogy ott konkretizálódjanak, rendelkezések, határozatok formáját öltsék.

A gazdaságpolitika módosításának tézisei

1. A gazdaságpolitikát ellátáscentrikussá kell tenni.

2. A restrikciót abba kell hagyni, mert célba vett eredményei nem jönnek be; hatására a vállalat is restriktív (beszűkülő, visszavonuló, defenzív és kiváró) lesz; a termelés is visszaesik, és hiábavalóvá válik a nép áldozata.

3. A hiánypótló és a fejlett technikát hordozó import élvezzen abszolút elsőbb-séget a túlkínálatot előidéző versenyeztető importtal szemben.

4. Minden lépésnek a nyitást kell szolgálnia, de a zártság tényéből kiindulva.

5. Előbb a hazai résekbe kell behatolni, és csak ezután a külföldiekbe.

6. Előbb a vállalatokat versenyképes helyzetbe kell hozni a kötöttségek és az adóterhelések csökkentésével, a beszerzési feltételek javításával, az érdekeltségi és a jogbiztonság megteremtésével, és csak ennek ütemében szabad őket verse-nyeztetni.

7. A szelektív fejlesztés elve helyébe egy arányosságelméletet kell állítanunk, amely nemcsak a kapacitásarányosságot foglalja magába, hanem a gyártmány- és gyártásfejlesztési arányosságot is.

8. A külgazdasági nyitás érdekében olyan ágazatokat kell először felfejlesz-

tenünk, amelyek csökkentik külgazdasági függőségünket, illetve amelyek mérséklik a termelés közbenső fázisainak importigényét. Az exportképesség növelése nem szűkülhet le a végtermék-kibocsátó fázisokra. Csak egy ellátáscentrikus gazdaságpolitikai irányzat számolhatja fel az exportképességünk gyengesége és importigényességünk magas volta közötti feszültséget.

9. Csak az olyan vállalat, tevékenység számolható fel, amelynek megszűnése nem jár jelentős importtöbblettel, termelőeszköz-ellátási és kooperációs zavarokkal. Nem mondhatunk le az olcsó tömegtermékek gyártásáról azon a címen, hogy ezekből az igényeket a fejlődő országokból származó importtal olcsóbban tudnánk kielégíteni. Ez az import nem is volna igazán olcsó, mert a hozzá pótlólagosan szükséges deviza kitermelése aránytalanul és ésszerűtlenül sokba kerülne.

10. A komparatív előnyök számításakor nem hagyható figyelmen kívül a belső ellátás biztonsága, a nemzetbiztonság, a függőségcsökkenés, a foglalkoztatás és a kapacitáskihasználás szempontja. Az olcsó tömegtermékek előállítása meglevő kapacitásokat használ ki, rezsit visel, enyhíti a növekvő foglalkoztatási gondokat, könnyen telepíthető falvakba, községekbe.

11. Radikálisan csökkenteni kell az exportot olyan országokba, amelyek fizetőképessége bizonytalan, illetve amelyekkel szemben nagy külkereskedelmi aktívumunk halmozódott fel. Veszteségek árán is meg kell szabadulnunk nehezen behajtható követeléseinktől.

12. A diplomácia eszközeivel is oda kell hatnunk, hogy a velünk szemben követelésekkel bíró államok, nemzetközi pénzügyi szervezetek nyújtsanak nekünk segítséget abban, hogy tartozásainkat törleszteni tudjuk; adjanak, illetve szerezzenek nekünk megrendeléseket.

13. Olyan külföldi vállalatokat kell szereznünk, amelyek az itthoni értékesítésből származó bevételüket magyar termékek vásárlására fordítják, tehát voltaképpen forinttal dolgoznak, mintha ez konvertibilis lenne.

Tézisek a szabályozás reformjához

1. El kell érni a szabályozók, a koefficiensek, az adókulcsok relatív stabilitását.

2. A szabályozók a gazdaságot szabályozzák, ne a vállalatokat.

3. A szabályozók általános gazdaságpolitikai célokat szolgáljanak, ne az éves tervek teljesítését.

4. A szabályozók legyenek egyszerűek, áttekinthetők, kezelhetők.

5. Meg kell adnia a gazdálkodó szervezetek számára a jogbiztonságot.

6. Meg kell adni a vállalatok számára az érdekeltségi biztonságot.

7. Gyengíteni kell a szabályozók ösztönző és fékező funkcióit; s erősíteni kell a feltételteremtő, normatív funkcióikat.

8. A versenyképesség formális fenntartásától — az export-támogatástól — át kell csoportosítani a pénzeket a versenyképesség tényleges megteremtéséhez, a műszaki fejlesztések támogatásához. A deficitfinanszírozó pénzek váljanak fejlesztésfinanszírozókká.

9. A gyártmány- és gyártásfejlesztési, valamint a vállalkozói extraprofitot a vállalatnál kell hagyni, hogy ott tőkévé válhasson.

10. A szabályozás igazodjon a gazdasági szféra belső törvényszerűségeihez, belső logikájához, a vállalatok viselkedési, magatartási, reagálási jellemzőihez, immanens céljaihoz és érdekeihez.

11. Tartózkodni kell az ún. gazdasági kényszer alkalmazásától, mert ettől a vállalat csak még inkább elbizonytalanodik.

12. Lehetővé kell tenni, hogy a vállalat az energiáit tevékenysége jobb ellátá-

sára, a piachoz való igazodásra, belső innovációra fordítsa, ne pedig anyagbeszerzésre, hitel- és támogatásszerzésre, kiskapuk keresésére, jogszabályok értelmezésére és kijátszására, szabályozómódosításokhoz való igazodásra.

13. A megfelelő jövedelmezőségű vállalatnak olyan helyzetben kell lennie, hogy bizonyos ingadozásokat elbírjon; legyen flexibilis és adaptív; rendelkezzék bizonyos diszponibilis jövedelemhányaddal, biztonsági pénztartalékkal. Meg kell szüntetni azt a helyzetet, amelyben a vállalat működőképességét bármely kedvezőtlen fordulat azonnal veszélyeztesse abból adódóan, hogy minden pénzét előre lekötötte és elköltötte.

14. Kerülni kell minden olyan monetáris akciót, amely a jól működő vállalatok, szövetkezetek tömegét hozza fizetésképtelen helyzetbe. Néhány évig célszerű olyan pénzügyi és banki biztosítási renszer alkalmazni, amely megvédi a vállalatot a másik vállalat fizetésképtelenségével szemben.

Kecskés László:

PERELHETŐ-E AZ ÁLLAM?
—IMMUNITÁS ÉS KÁRFELELŐSSÉG

Montesquieu „A törvények szelleméről" című híres művében egy helyen Theophilosz IX. században élt kelet-római császár különös konfliktusérzetéről ír. „Theophilosz elégettette azt a hajót, amely felesége, Teodóra számára árukat szállított. »Én császár vagyok, ti pedig hajósgazdát akartok belőlem csinálni. Mivel keressék meg a kenyerüket a szegény emberek, ha mi folytatjuk az ő mesterségüket?« Hozzátehette volna azt is: ki fog bennünket arra kényszeríteni, hogy kötelezettségeinknek eleget tegyünk?"

A XIX. századvég és a XX. század „törvényeinek szellemétől" egész látványosan idegen már a Theophilosz által képviselt állami hozzáállás. Az uralkodó felelősségi kétségeinek ugyanakkor mindmáig van realitásuk. A modern kor államával szemben sem elég hatékonyak ugyanis azok a mechanizmusok, amelyek felelősség címszó alatt a társadalom és jogászai, bírái rendelkezésére állnak. Nem állíthatjuk még ma sem, hogy az állam gazdasági tényekedéseit kísérő jogi jelenségek között a felelősség szerepe számottevő volna. Ezzel szemben gyakran az a jellemző, hogy az államot károkozásaiért egész egyszerűen nem lehet felelősségre vonni, azaz az állam immunitást élvez.

Mivel a liberálkapitalizmus alkonyától tipikussá vált, hogy az állam a gazdasági életben közvetlenül is részt vesz, és elszaporodtak az olyan esetek, amelyekben az állam polgári jogi jogviszonyok alanyaként jelenik meg, a jogi gondolkodásnak is érzékelnie kellett azt, hogy az ilyen jogviszonyok igazságossága körül nincs minden rendben. A problémák azzal függnek össze, hogy az állam a civiljogi jogviszonyban is hajlamos államként viselkedni. Közhatalmiságát sokszor az autonóm relációkba is átviszi. Pedig ha belép a polgári jogi struktúrába, ezt úgy illene tennie, hogy szuverenitását és közhatalmiságát kívülhagyja azon. *(Idézetek a könyvből.)*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 87 Ft

HÚSZ ESZTENDŐ

A MÜSZI-jelenség

A magyar mezőgazdaság szerkezete a legutóbbi két évtizedben többször is átrendeződött, s ennek során az agrárágazat irányítóinak szem előtt kellett tartaniuk a gazdaság egészének érdekeit is. Annál is inkább, mert a mezőgazdaság a hazai piac élelmiszer-ellátásán túl, számos iparág alapvető alapanyag-ellátását is megoldotta, s eleget tett az állandóan szigorodó külpiaci feltételek támasztotta követelményeknek is, amivel természetesen nem csekély mértékben járult hozzá a magyar gazdaság fizetőképességének megőrzéséhez.

Ha visszatekintünk a hazai agrárágazat fejlődésére, akkor könnyen tetten érhetjük nemcsak a termelési technológiákban, a géppark rohamos fejlődésében, hanem az úgynevezett termelésszervezésben is a mai gazdálkodás számos meghatározó működési formáinak kibontakozását. Ugyancsak viszonylag korán megszületett az a felismerés, hogy mezőgazdaságunk a világ termelésében és kereskedelmében csak úgy tarthat lépést az élenjáró országokéival, ha a mennyiségi szemléletet

a gyakorlatban is

a minőségi termelés követelményei és azok lehetőleg minél szélesebb körű megvalósulása váltja fel.

Erre az időszakra tehető a mezőgazdasági termelésben kialakuló új típusú szervezeti formák létrejötte is. Ekkor szerveződtek az úgynevezett együttműködési formák első egységei, a szolgáltatásokat nyújtó irodák, ekkortájt hívták életre az első termelési rendszereket, ekkor szerveződtek különféle célokkal a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok úttörő együttműködési egységei.

A Mezőgazdasági Ügyvitelszervezési és Számítástechnikai Közös Vállalat (ismertebb nevén a MÜSZI) is irodaként kezdte meg működését, amelyet huszonegy főváros környéki termelőszövetkezet azzal a meggondolással hívott életre, hogy üzem- és ügyvitelszervezési törekvéseiket ne külön-külön, hanem együtt, egy helyütt, az erre a feladat megoldására specializálódott szakemberek segítségével oldják meg. Nem sokkal később ezen a szakterületen is egyre inkább tért hódí-

A MÜSZI gazdálkodásának néhány mutatója (1983—1987)

(E Ft)

Megnevezés	1983	1984	1985	1986	1987	1987 1983 %
Árbevétel	109 153	170 752	252 860	341 015	468 130	429
Hozzáadott érték	49 685	62 618	73 711	77 412	104 553	210
Nyereség	15 505	16 003	22 174	28 455	42 279	273
Létszám (főfogl. átlag)	207,1	257,6	229,8	224,3	221,7	107
Fel nem osztott költség	8 573	9 432	14 563	18 715	27 210	317
Kifizetés érdekeltségi alapra	896	1 525	1 596	3 534	1 942	217
Vállalati vagyon	48 361	58 017	62 902	70 130	83 288	172
Átlagkereset	70 526	77 023	95 026	100 214	110 577	157

tott a számítástechnika eredményeinek hasznosítása, s ekkor alakult meg a MÜSZI ma is működő (bár ma már elavultnak tekinthető) számítóközpontja, egy R—22-es számítógép telepítésével. Természetesen ez a számítóközpont is a szövetkezeti együttműködés eredményének tekinthető, hiszen az

erre a célra

életre hívott Termelőszövetkezetek Számítástechnikai Együttműködésének (TSZFE) keretében kezdte meg működését.

Az ügyvitel-, üzem- és munkaszervezés területén számos újabb fejlődési tendencia is kezdett kibontakozni, aminek talán legegyszerűbb magyarázata az, hogy az egyes mezőgazdasági üzemek (számviteli, pénzügyi, munkaügyi, bérgazdálkodási, szervezési, irányítási) feladatai talán csak nagyságrendjüket tekintve térnek el egymástól.

A MÜSZI a nyolcvanas évek elejének lendületesen kibontakozó fejlődése nyomán 1984-ben irodából közös vállalattá alakult át. A fejlődéssel együtt a korszerűbb technika iránti igények erősödésével jelentősen bővült a vállalat vagyoni betéttel rendelkező partnereinek köre, gyarapodott az általa kínált szolgáltatások száma.

Vízválasztónak kell tekinteni, hogy lezárult a mechanikus könyvelőgépek korszaka, s az elektronikai berendezések egyre inkább tért hódítottak a mezőgazdaságban. Amíg korábban egy-egy szövetkezeti elnök irodájában kuriózumnak számított egy kisebb teljesítményű személyi számítógép is, addig a nyolcvanas évek elején már néhány üzem jól alkalmazta ezeket a berendezéseket, különösen az iparszerű termelés széles körű elterjedésével.

Létjogosultságot szerzett

a számítástechnika a mezőgazdaságban,

s ez természetesen még komolyabb feladatok elé állította a MÜSZI-t is.

Nagyjából tehát ilyen volt az a gazdasági környezet, amelyben a Mezőgazdasági Ügyvitelszervezési Iroda megkezdte működését. Ha visszatekintünk a vállalat gazdálkodásának eredménymutatóira, akkor világosan kitűnik, hogy a

vállalat nyeresége az utóbbi évtizedben évről évre lendületesen növekedett. Csak az utóbbi öt esztendőt említve például az 1983. évi 15 millió forinttal szemben 1987-ben a vállalat nyeresége elérte a 42 millió forintot. Négy esztendő alatt tehát a nyereség megháromszorozódott, s ez annál is inkább figyelemre méltó, mert

ebben az időszakban

egyre növekedett az elvonások mértéke mind az agrárágazatban, mind pedig az egész vállalati gazdálkodás szférájában. (A nyereség alakulását azonban csak akkor értékelhetjük helyesen, ha majd kicsit jobban szemügyre vesszük a vállalat szervezeti felépítését s azokat a gazdálkodási, szolgáltatási sajátosságokat, amelyek révén a húszesztendős fejlődés töretlennek bizonyulhatott.)

10—15 évvel ezelőtt az ágazat gazdálkodói inkább csak egy-egy feladat megoldását várták a MÜSZI-től, ám — különösen az utóbbi tíz évben — már a komplexitásra való törekvés tekinthető általánosnak. Az elektronika robbanásszerű fejlődése nyomán gyorsan terjedtek a nagyobb teljesítményű számítástechnikai berendezések, de ezzel együtt növekedtek az alkalmazásuk hasznával kapcsolatos várakozások is. Míg öt esztendeje 10—15 típust (s azok változatait) kínáltuk, addig napjainkra a MÜSZI-ben is megerősödött az a felismerés, hogy

kevesebb típussal

érdemes foglalkozni, ám a bennük rejlő valamennyi felhasználási lehetőséget kínálni kell a partnereknek. A szocialista piacról származó számos berendezés értékesítéséről le kellett mondani, mert azok (beszerzési) árai, szervizelési gondjai nem csupán a felhasználó üzemben éreztették hátrányos hatásaikat, hanem az értékesítőknél és fejlesztőknél egyaránt. Ezek között a feltételek között alakult ki az a vállalati stratégia, melynek lényege, hogy

csak megbízható típusokkal

érdemes foglalkozni, amelyek szervizellátása teljesíthető.

„Adottságainknak és a nemzetközi műszaki-gazdasági tendenciáknak megfelelően mindenekelőtt néhány kiemelt területre célszerű összpontosítani anyagi és szellemi erőforrásaink jelentős részét: az elektronika fejlesztésére és elterjesztésére, a számítógépesítés,

az automatizálás és a robottechnika

fejlesztésére, a korszerű termelés-szervezési módszerek alkalmazására, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban jól alkalmazható gépek, berendezések, vegyipari termékek gyártására, a biotechnológiai eljárások kifejlesztésére, alkalmazására, természeti kincseink komplex gazdaságos hasznosítására, nyersanyagot megtakarító technológiák bevezetésére. Következetesen folytatni kell az energiatakarékosságra, a hulladékok és másodlagos nyersanyagok hasznosítására kidolgozott központi programok végrehajtását" — olvashatjuk az MSZMP XIII. kongresszusának határozatában. Ezek a törekvések a mi szervezővállalatunk valamennyi egységének az életében, mindennapjaiban is meghatározó jellegűek. De melyek is ezek a szervezeti egységek?

Szervezővállalat lévén, a MÜSZI — a már korábban is említett elkülönült feladatok teljesítésén túl — ma már ténylegesen a komplexitásra törekszik. Amíg tíz esztendeje a számítóközpont mellett csupán néhány egység szolgálta az üzemek által támasztott igények kielégítését, addig mára szinte

újra formálódott

a MÜSZI egésze is. Ez elkerülhetetlen volt, hiszen egy olyan gazdasági egységnek, amelynek a szervező szakemberei csaknem kétmillió kilométert vezetnek évente, amely több száz számítás- és irodatechnikai berendezést értékesít, amely évenként 35—40 szakmai továbbképző tanfolyamot és vitafórumot szervez, amely a szakemberek naprakész tájékozódásához évente 30 folyóiratot jelentet meg, amely szakmai kiadványainak-segédleteinek a száma eléri a húszat — annak a vállalatnak magának is folytonos megújulásra van szüksége.

Érdemes tehát betekintenünk a MÜSZI-be, mert a kívülálló számára a MÜSZI-jelenség csak a MÜSZI-struktúra ismeretében válik érthetővé.

Tekintsük tehát át a MÜSZI legfontosabb szervezeti egységeit! Mint azt már korábban említettük, a MÜSZI égisze alatt önálló számítóközpont működik. A vállalat vezérigazgatósága önálló igazgatóságokat irányít, amelyek közül a hazai szakemberek körében a legszélesebb körű tevékenységet a Vállalkozási és Kereskedelmi Igazgatóság folytatja. Ez az igazgatóság irányítja a MÜSZI legrégibb, hagyományosnak számító szolgáltatásait és azokat a kereskedelmi akciókat, amelyekkel a mezőgazdasági termelőüzemek közvetlen kapcsolatban állnak. Az igazgatósághoz tartozó főosztályok a következők:

Kereskedelmi Főosztály,
Szaktanácsadási és Továbbképzési Főosztály,
Tájékoztatási és Kiadói Főosztály,
Területi Főosztály,
Propaganda Stúdió,
Vállalatgazdálkodási és Szakértői Főosztály, valamint
a vállalat saját nyomdaüzeme.

Nézzük át röviden, hogy az egyes főosztályok mely fontosabb területeken nyújtanak szolgáltatásokat partnereinknek!

Kereskedelmi Főosztály: ez a szervezeti egység hivatott számítástechnikai és irodatechnikai berendezések értékesítésére a vállalat két önálló boltján keresztül. Az itt dolgozó szakemberek azokat a legkorszerűbb számítástechnikai és irodatechnikai berendezéseket kínálják a partnereknek, amelyek

elengedhetetlenül fontosak

az üzem-, ügyvitel- és üzemszervezés, valamint a termelésirányítás területén. Természetesen ezekhez a berendezésekhez valamennyi tartozék is beszerezhető.

Szaktanácsadási és Továbbképzési Főosztály: az itt dolgozók azoknak az elvárásoknak igyekeznek rendszeresen eleget tenni, amelyeket a szövetkezeti vezető szakemberek támasztanak velük szemben. Ez a főosztály a MÜSZI megalakulásától folytonosan működik, s azokat a legfontosabb kérdéseket igyekszik megválaszolni, amelyekkel a szövetkezeti vezetők mindennapi munkájuk során találkoznak. Ez a főosztály szervezi immár hagyományosan azokat a tanfolyamokat, amelyek keretében a szövetkezeti szakemberek az ún. posztgraduális képzési formában juthatnak mindig a legfrissebb információkhoz. A főosztály szervező szakemberei rendszeres munkakapcsolatban állnak termelőüzemek szakembereivel, ennek következtében az ott megfogalmazódott igények alapján

szinte napok alatt

képesek az egy-egy tárcaszintű változás nyomán megfogalmazódott kérdésre „ráhangolódni", és ehhez tanfolyamokat és fórumokat szervezni. Ezeken a rendezvényeken a szövetkezeti szakemberek nemcsak a szövetkezeteket érintő változá-

sokról kaphatnak pontos tájékoztatást, hanem az előadókkal közvetlen konzultatív kapcsolatba is kerülhetnek. A tanfolyamok rendszeresen igyekeznek segítséget nyújtani a különböző szakmai területek vezetőinek, és egy-egy fontos gyakorlati részletkérdés elemzésén túl az átfogó problémákat is behatóan tárgyalják.

Tájékoztatási és Kiadói Főosztály: ez a szervezeti egység a közelmúltban vált ki az akkor még Szaktanácsadási és Tájékoztatási Főosztály szervezeti kereteiből, miután ennek a szakterületnek a feladatai jelentős mértékben megnövekedtek. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: az évente megjelenő 30 folyóirattal, 15-20 egyedi szakmai kiadvánnyal és segédlettel, valamint az 1988-ban az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatallal közösen útjára bocsátott kiadványsorozattal

szigorúbb elvárásoknak

kell eleget tennie. A legutóbbi esztendők különféle szabályozóváltozásai, új rendeletei és utasításai miatt ugyanis a tájékoztatási feladatok is megsokasodtak.

Területi Főosztály: amíg öt esztendeje a MÜSZI vagyoni betéttel rendelkező partnereinek száma alig volt több félszáznál, addig ez 1988-ban meghaladja a kétszázharmincat. Természetesen a megrendelések határidőre történő teljesítését egy helyről képtelenség lenne

összefogni és irányítani,

ezért ez a főosztály ezeket a feladatokat decentralizáltan igyekszik megoldani. A Területi Főosztályon belül két területi igazgatóság működik: a dél-alföldi Szegeden, a tiszántúli pedig Karcagon. Ezeken túl számos megyében területi képviselők igyekeznek a közvetlen szakmai kapcsolatok fenntartására, bővítésére, így tehát a MÜSZI országos hálózattal is rendelkezik. Ezek az igazgatóságok és képviselők mindazokat a szolgáltatásokat igyekeznek ismertebbé tenni, amelyeket a MÜSZI főosztályai, szervezeti egységei önállóan is kínálnak.

Propaganda Stúdió: önállóan szervezi és bonyolítja le különféle szövetkezetek, vállalatok kiállítási szerepléseit, a prospektusok összeállításától és kinyomtatásától a reklámhordozó eszközök elkészítéséig.

Vállalatgazdálkodási és Szakértői Főosztály: új főosztály, amelyet ugyancsak a közgazdasági feltételrendszer elemeinek megváltozása hívott életre. Szolgáltatásai, tevékenységei azokat a szakterületeket ölelik fel, amelyek a pénzügypolitika megváltoztatásával és az új adórendszer életbelépésével egyidejűleg jelentkeztek az agrárágazatban. A főosztály nemcsak ezen terület részletkérdéseiben segít eligazodni

egyedi megrendelések alapján,

hanem az árképzésben is hatékony szakértői segítséget nyújt a szövetkezetek áralkalmazási munkaterületein dolgozóknak.

Nyomda: a MÜSZI rotaüzeme azért létesült, hogy az ügyviteltechnikai folyamatok teljes körű ellátásához az elengedhetetlenül szükséges kartonokat zökkenőmentesen partnereinek rendelkezésére tudja bocsátani, továbbá itt készül el folyóirataink, szakmai kiadványaink többsége. Az önálló nyomdaüzem működtetésére azért van szükség, mert így a vállalat

nincs kiszolgáltatva

más nyomdaipari alvállalkozók kapacitásgondjainak.

A Mezőgazdasági Ügyvitelszervezési és Számítástechnikai Közös Vállalat — a már említett kongresszusi határozattal összhangban — igazgatótanácsának

döntései alapján azon innovatív jellegű szervezővállalatok csoportjába sorolható, amelyek gazdálkodását hosszú távon is nyereséget termelő fejlesztések határozzák meg. A vállalat eddig csaknem 300-féle saját fejlesztésű software-t értékesített a hazai piacon. Az általános termelésszervezési korszerűsítések a számítógépes technika fejlődésével párhuzamosan állandó

kihívást jelentettek.

E kihívások közepette a vállalat olyan versenytárgyaláson is képes volt helytállni 1986-ban, amelynek révén a külpiacokra is kiléphetett. A számos külpiaci értékesítési lehetőség közül a legfontosabb Moszkva zöldség-gyümölcs ellátásának számítógépes megszervezése, továbbá szovjet mezőgazdasági kombinátok komplex termelésszervezési-irányítási feladatainak elvégzése volt. Ezek a feladatok több évre látták el munkával a szervezővállalatot, s e megbízások teljesítése jelenleg is folyik.

A vállalat külpiaci lehetőségeinek bővítésére 1988-tól önálló külkereskedelmi igazgatósággal rendelkezik, hogy — különféle külkereskedelmi vállalatokkal karöltve — minél hamarabb a külföldi piacokon is teret nyerjen szolgáltatásaival.

A külpiacra lépéssel csaknem egyidejűleg hívták életre alig két esztendeje az AGROORG Mezőgazdasági Automatizálási Kft-t, amelynek alapvető célja és rendeltetése, hogy osztrák viszonylatból beszerzett számítástechnikai alkatrészeket értékesítsen és szereljen össze a magyar piac számára. Ennek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy

a számítástechnikai szolgáltatások

területén a teljes magyar piacon több száz gazdasági egység végez hasonló vagy azonos tevékenységet, mint a MÜSZI. Az alkatrészimport és összeszerelés lehetővé teszi, hogy a MÜSZI által forgalmazott számítástechnikai berendezések árai versenyképesek maradjanak a jövőben is.

A MÜSZI hosszú távú fejlesztési koncepcióját a METEOR Gazdasági Társulás fémjelzi, amely nagyszámú szövetkezet közreműködésével jött létre. A 100 millió forintos fejlesztést a vállalat 40 millió forint összegű kötvény kibocsátásával alapozta meg. A vállalat tehát az új típusú értékpapírok forgalombahozatalával is, azok értékesítésével is igyekezett azonnal alkalmazkodni az új közgazdasági feltételekhez. A vállalat által értékesített irodatechnikai berendezések karbantartása nemcsak házon belül, hanem a partnereknél is időről időre gondot okozott. Ebben az esztendőben ezeknek a gondoknak az enyhítésére MARGÓ néven önálló szervizt működtetünk. A szerviz például a Magyarországon forgalomba hozott mechanikus és elektromos írógépek teljes körű szervizellátását képes megoldani.

Már az eddigiek alapján is világosan látható, hogy a MÜSZI a manapság egyre inkább közismertté váló, ún. több lábon állás koncepcióját igyekszik hosszú távon is kialakítani. A fejlesztési törekvések közvetlen velejárójaként olyan kisebb szervezeti egységek működtetését is fontosnak tartja, amelyek a mezőgazdasági ágazaton belül az élelmiszeripari, valamint a húsipari fejlesztések célkitűzéseihez igazodnak. A több lábon állás stratégiai fontossága, különösen egy ilyen

érzékeny gazdasági környezetben

számos más megfontolásból is életbevágóan fontos, hiszen például a hagyományos ügyviteltechnikai berendezéseket értékesítő ügyvitel-gépesítési és szervezési főosztály teendőinek elvégzésén túl a hagyományos szolgáltatások mellett egyre újabb tevékenységek ellátására is hosszú távú garanciát kíván a cég biztosítani

magának a hazai kiélezett gazdasági környezetben. Nem kétséges, hogy ezeknek a törekvéseknek a vállalat egésze csak úgy képes eleget tenni, ha különböző főosztályai, fejlesztőszakemberei, szervezői és szakértői napra készen — a termelőüzemek érdekeivel összhangban — azonnal „aklimatizálódnak" a folyamatosan változó környezethez. Ezek alapján közelíthető meg tehát a MÜSZI-jelenség magyarázata, mivel hosszú ideje alapvető „hitvallása" a vállalat szakembereinek, hogy „mindig a partnernek van igaza"! Ez utóbbi megállapítás azért is nagyon lényeges, mert a közös vállalat vagyoni betéttel rendelkező partnereinek éves osztalékát a jövőben is szeretnénk a különböző pénzintézetek által kínált kamatszinten tartani. Ez azért is nagyon lényeges, mert osztalékot a partnerek rendre visszahagynak azért, hogy a rohamos műszaki fejlesztéshez szükséges tőkealap a vállalat rendelkezésére álljon. Egyébként amióta a MÜSZI létezik, kizárólag önálló gazdálkodásának köszönheti fejlődését, mert a MÜSZI

állami támogatás nélkül

működő, szövetkezeti érdekeket szolgáló közös vállalat.

Végül, de nem utolsósorban, ehhez a koncepcióhoz szorosan illeszkedően a MÜSZI 1988-ban újabb gazdasági-szervezeti egységgel bővült, miután az erdészeti és faipari területen tevékenykedő FAINFORG elnevezésű számítástechnikai szolgáltató közös vállalatot (tagvállalataival együtt) felszámolás nélküli megszűnésével egyidejűleg, önálló igazgatóságként kooptálta a MÜSZI vállalati kereteibe és igazgatótanácsába. Várhatóan a piac bővülésével nemcsak újabb feladatok megoldása előtt áll a vállalat, hanem a többirányú elaprózott fejlesztési elképzelésekkel rendelkező szervezőegység gondjain is enyhíthet a jövőben. A két vállalat egyesülése nyilvánvalóan a tőkeerő növekedésén túl stabilabb szakmai koncepciók fejlesztését és megvalósulását is lehetővé teszi.

Bazsó Csongor

Bazsó Csongor a Mezőgazdasági Ügyvitelszervezési és Számítástechnikai Közös Vállalat sajtófőnöke.

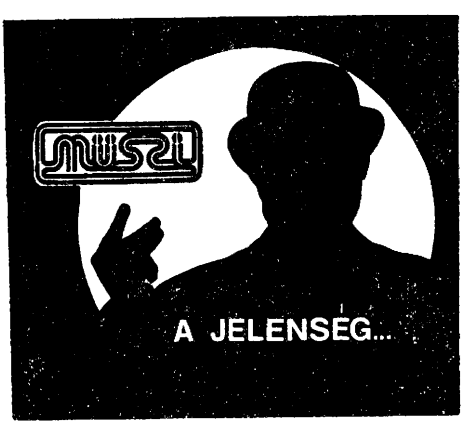

KOCKÁZAT ÉS BIZTONSÁG

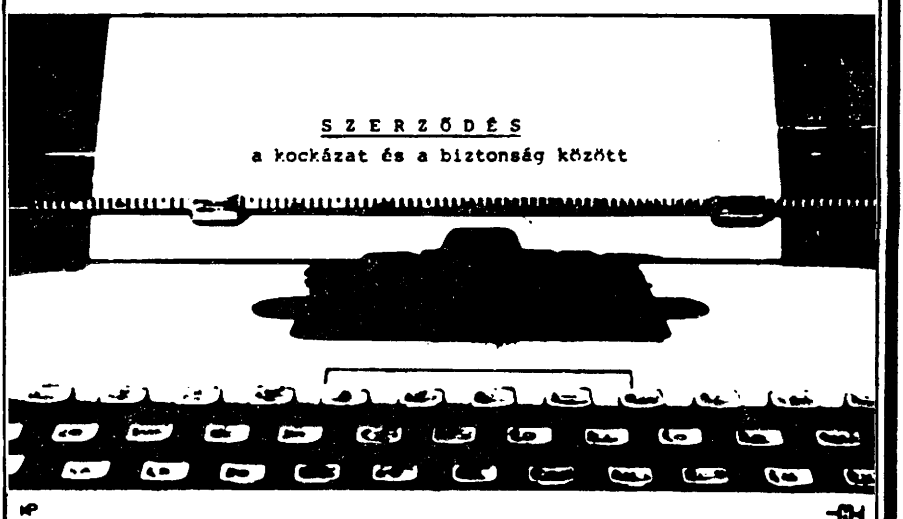

Azt hihetnénk, ellenségei egymásnak, mint a tűz és a víz.
De az üzlet a kockázatvállalás művészete.

Hungária Biztosító Ügyfélszolgálati Iroda
Budapest, Üllői út 11. 1091 Telefon: 180-220

Megyei Igazgatóságaink, fiókjaink és kirendeltségeink az országban ott vannak mindenütt, ahol partnereinknek szüksége lehet ránk.

GONDOSKODUNK, TEHÁT VAGYUNK.

HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ

ÁLLAMI VÁLLALATOK BIZTOSÍTÁSA

SZEMLE

Közgazdasági Szemle, XXXV. évf., 1988. 12. sz. (1508—1518. l.)

RUMELIOTISZ PANAJOTISZ

A kis országok alkalmazkodása a változó világgazdasági környezethez — Görögország példája*

A gazdasági alkalmazkodás fogalma magába foglalja a nemzetgazdaságok, a gazdasági ágazatok, a vállalatok és az egyének alkalmazkodását a hazai és nemzetközi termelés és kereslet változó feltételeihez. Az 1970-es, 1980-as évtizedekben a világgazdasági korszakváltás következtében *parancsoló szükségszerűséggé vált az alkalmazkodás.* E változások alapvető összetevői: a világgazdaságban kialakuló új nemzetközi munkamegosztás, az olajválságok, a tudományos technikai forradalom, az árforradalom és a strukturális forradalom. A nemzetközi verseny, különösen a technológia területén, egyre élesebbé válik. A technológia gyorsuló ütemű fejlődése következtében a komparatív előnyök klasszikus elmélete elveszítette érvényességét nemzetgazdasági, ágazati és vállalati szinten egyaránt. A komparatív előnyök lényeges eleme a mozgékonyság. A korszakváltás rugalmas célokat, azok gyakori felülvizsgálatát, a hibák kézzelfogható beismerését, gyors és eredményes alkalmazkodást követel a vezetéstől.

Mint másutt, így a mi kontinensünkön, Európában is igen jelentős változások mennek végbe. Az Európai Gazdasági Közösség, amelynek Görögország teljes jogú tagja, végérvényesen az egységes — a termékek, a termelési tényezők és a pénz forgalmát nem akadályozó — belső piac felé halad. Kelet-Európában ugyanakkor jelentős gazdasági és társadalmi reformokat hajtanak végre. Mindezek a változások előreláthatólag általánosabb hatásokat váltanak ki a világgazdaságban. Minthogy a kis országok — adottságaik: a hazai piac kis mérete, a korlátozott ipari vertikumok, számos termelési tényező, illetve fejlesztési erőforrás hiánya, a gazdaság nyitott jellege és a magas külkereskedelmi koefficiens folytán nem képesek döntő módon befolyásolni a világgazdaság folyamatát, ezért esetükben a változó nemzetközi feltételekhez való gyors alkalmazkodás és modernizálódás szükségessége egyre parancsolóbbá válik.

Görögország alkalmazkodási képességét, komparatív előnyeit és fejlődési perspektíváját egy sor *sajátos gazdasági és földrajzi adottság* határozza meg.

— Korlátozott belső piaccal rendelkező 10 millió lakosú kis ország, ezért fejlődésének természetes jellemzője a kifelé fordulás. (Az export és import együttes értéke Görögországban a GDP 42 százalékát teszi ki.)

— Közepes gazdasági és technológiai fejlettségi fok, az egy főre jutó nemzeti jövedelem kb. 4000 dollár.

— Versenyképessége — főleg a technológia területén — korlátozott a fejlett országokhoz képest. De fontosabb közöspiaci partnereivel szemben komparatív előnyöket biztosít Görögország számára viszonylag alacsony bérszínvonala.

— Az EGK teljes jogú tagja.

— Görögország balkáni ország és szoros

* A cikk a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1988. május 16-án elhangzott előadás rövidített változata.

Rumeliotisz Panajotisz egyetemi tanár, a Görög Köztársaság nemzetgazdasági minisztere.

kapcsolatokat tart fenn kelet-európai szomszédaival.

— Földrajzilag és stratégiailag természetes hidat képez az EGK és a Közel-Kelet között, továbbá rendkívül jó kapcsolatokat tart fenn Észak-Afrika országaival; ama híd egyik végének tekinthető, mely Nyugat-Európát a Távol-Kelettel köti össze.

A késedelmes alkalmazkodás és következményei

A nemzetgazdaságok alkalmazkodása a változó környezethez megvalósulhat szakaszosan, folyamatos korrekciókkal és hirtelenül, drasztikus intézkedésekkel és reformokkal. Ahhoz azonban, hogy eredményes legyen, kellő időben kell megvalósulnia. Az alkalmazkodás késedelmessége óriási gazdasági veszteségekkel jár. Ezt igazolja Görögország, Magyarország és más országok példája.

Az *első olajválság 1973—1974-ben* Görögországban is szükségessé tette az új helyzethez való gyors alkalmazkodást. Megjelentek a stagfláció jelenségei. A legtöbb gazdasági mutató romlott 1974-ben 1973-hoz viszonyítva. Azonban a gazdaságpolitika nem reagált drasztikusan erre a helyzetre. A közfogyasztás 1974-ben majdnem kétszer gyorsabban növekedett, mint 1973-ban azzal a következménnyel, hogy megnőtt a közületi szektor deficitje. Nem hoztak intézkedéseket az export növelésére és így az stagnált 1974-ben. Ennek ellenére a nemzetközi fizetési mérleg nem rosszabbodott, mert csökkent az import és megnövekedtek a láthatatlan bevételek. (Lásd az 1., 2. sz. táblázatot.)

A görög gazdaság 1974 után alkalmazkodott az új helyzethez és 1975—78-ban javította teljesítményét. A fenti időszakban, 1974-hez képest, felgyorsult a GDP növekedési üteme és lelassult az infláció. Javulás következett be egy sor más gazdasági mutatóban is. Hirtelen rosszabbodtak azonban a külkereskedelmi cserearányok mind 1974—76-ban, mind pedig 1978—79-ben.

Az 1979-ben kezdődött új, stagflációs jellegű recesszió, illetve válság elsősorban az *1978—1979-es második olajválság* következménye volt. A görög gazdaságpolitika nem reagált elég gyorsan, ezért a stagfláció és a válság egyéb következményei elhúzódtak és egyes válságtünetek 1987-ig jelen voltak a görög gazdaságban. Így például veszélyesen megbillent a gazdaság külső és belső egyensúlya. (Az 1. és 2. sz. táblázat adatai ékesszólóan szemléltetik ezt a helyzetet.) Jelentős *külföldi és belföldi államadósság* halmozódott fel, s az adósságszolgálat egyre nagyobb összegeket igényel. (Görögország összes államadóssága az 1981. évi 671 Mrd drachmáról 3875 milliárd drachmára növekedett 1987-ben, s a GDP 63 százalékát tette ki 1986-ban.) A többi EGK-országhoz viszonyítva ez az arány átlagosnak tekinthető. Görögország külföldi *államadóssága* 10,5 milliárd dollárt tett ki 1987. december 31-én. Az összes külföldi adósság természetesen nagyobb. Az államadósság szolgálatára fordított kiadások az 1981. évi 82,8 milliárd drachmáról 690,3 milliárd drachmára nőtt 1987-ben.[1]

Az új helyzethez való késedelmes alkalmazkodás hátrányosan érintette *Görögország nemzetközi versenyképességét is.* A gyenge versenyképesség döntően az alacsony termelékenységgel és a görög gazdaság strukturális gondjaival magyarázható. Tetézi a problémát a magas inflációs ráta, a termelékenység viszonylagos csökkenése és a termékegységre jutó költség viszonylagos növekedése. Ez utóbbi az 1975 és 1985 közötti időszakban növekvő tendenciát mutatott Görögország 19 főbb versenytársához viszonyítva. A helyzet valamelyest javult az 1985 harmadik negyedévében végrehajtott drachmaleértékelés után.

Az *1981. évben* két okból is új fejezet kezdődött az alkalmazkodási folyamatban. Az első ok Görögország EGK-ba történt belépése, amivel később részletesebben foglalkozunk. A második ok a kormányváltozás. Görögország szocialista kormánya az első három évben, vagyis

[1] A Görög (Központi) Bank hivatalos adatai. Commitee of the Governors of the Central Banks of the members states of the E.E.C. July 1987.

A görög gazdaság fő mutatói *1. sz. táblázat*
(Százalékos változások az előző évhez képest)

	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
GNP	8,9	7,3	—3,6	6,1	6,4	3,4	6,7	3,7	1,8	0,1	0,4	0,4	2,8	3,0	1,3	−0,6
Fogyasztói árindex	4,3	15,5	26,9	13,4	13,3	12,1	12,6	19,0	24,9	24,5	21,0	20,2	18,5	19,3	23,0	16,3
Magánfogyasztás	7,0	7,6	0,7	5,5	5,3	4,6	5,7	2,6	−0,6	0,9	3,1	0,9	1,4	3,8	0,8	−0,9
Közösségi fogyasztás	5,7	6,8	12,1	11,9	5,1	6,5	3,5	5,8	0,2	6,8	2,3	2,7	3,0	2,8	0,0	2,0
Beruházások	15,4	7,7	−25,5	0,2	6,8	7,8	6,0	8,8	−6,5	−7,5	−1,9	−1,3	−5,7	5,1	−4,9	1,4
Export	22,9	23,4	0,1	10,6	16,4	1,8	16,4	6,7	6,9	−5,9	−7,2	8,0	16,9	1,3	14,1	2,5
Import	15,4	32,2	−16,3	6,3	6,1	8,0	7,2	7,2	−8,0	8,6	7,0	6,6	0,2	12,8	3,6	1,3
Foglalkoztatás	0,5	1,0	0,1	0,1	2,3	0,8	0,4	0,6	1,3	4,9	0,8	1,1	0,3	1,0	0,03	−1,0
Átlagos nominálbér	13,4	18,0	20,0	21,1	21,3	22,8	23,3	23,4	16,1	21,5	27,8	21,3	21,2	21,7	13,7	12,5
Fizetési mérleg deficit a GDP százalékában	−3,2	−7,3	−6,1	−4,5	−4,1	−4,1	−3,0	−4,9	−5,5	−6,5	−4,9	−5,4	−6,3	−9,8	−4,3	−2,7
Költségvetési deficit a GDP százalékában	−0,3	−1,4	−2,2	−3,4	−2,6	−2,1	−1,7	−2,8	−2,9	−10,9	−7,6	−8,1	−9,9	−13,5	−10,7	−10,6

Források: OECD hivatalos adatai, EGK hivatalos adatai.

2. sz. táblázat

A görög nemzetközi fizetési mérleg, 1972—1987.
(Millió dollár)

Év	Kereskedelmi mérleg	Láthatatlan bevételek és kiadások mérlege	Folyó elszámolások mérlege	Deficit a GDP százalékában
1972	−1605	1205	− 401	−
1973	−2817	1625	−1191	−
1974	−2885	1740	−1145	−
1975	−3042	2086	− 956	−
1976	−3333	2401	− 932	−
1977	−3903	2823	−1080	−
1978	−4343	3384	− 958	−
1979	−6178	4296	−1882	−
1980	−6809,5	4595,4	−2216,1	−5,5
1981	−6696,8	4275,8	−2421,0	−6,6
1982	−5926,9	4041,8	−1885,1	−1,9
1983	−5385,9	3510,0	−1875,9	−5,4
1984	−5350,8	−3220,7	−2130,1	−6,4
1985	−6267,9	2992,2	−3275,7	−9,8
1986	−5684,7	3913,7	−1772,0	−4,5
1987	−6943,0	5647,0	−1296,0	−2,8

Forrás: A Görög (Központi) Bank hivatalos adatai.

1982—1984-ben olyan politikát folytatott, amely a bérminimumok, az alacsony nyugdíjak és általában a szociális juttatások gyors emeléséhez vezetett. A kormány politikája hozzájárult a nemzeti jövedelem igazságosabb újraelosztásához és a dolgozók szociális igényeinek kielégítéséhez, azonban ez nem gyorsította a görög gazdaság alkalmazkodását a kiéleződött nemzetközi konkurencia új követelményeihez.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a változó nemzetközi feltételekhez való késedelmes alkalmazkodás, az 1975 utáni lanyha beruházási tevékenység, a nem kielégítő technológiai fejlődés következtében Görögországot komoly gazdasági veszteség érte és sok vállalat, sőt egész ágazatok veszítették el versenyképességüket. Az alkalmazkodás elősegítését célzó határozott intézkedések bizonyos késedelemmel születtek meg, összefüggésben egyrészt a görög stabilizációs program kidolgozásával, másrészt Görögország közös piaci csatlakozásával.

Görögország stabilizációs programja

A görög gazdaság külső és belső egyensúlyának megingása és az egyéb, előzőekben említett következmények arra kényszerítették a görög kormányt, hogy az 1986—1987. években megvalósítani kívánt kétéves stabilizációs programot vezessen be.

A stabilizációs program *fő célja* a gazdasági egyensúly helyreállítása és a további fejlődéshez szükséges feltételek megteremtése volt. A részcélok a következők voltak: a nemzetközi fizetési mérleg deficitjének főleg az export növelése útján történő csökkentése, a közületi szektor deficitjének korlátozása és az infláció leszorítása. E célok elérését *négy eszköz* szolgálta:

a) a drachma 15 százalékos leértékelése 1985-ben;

b) az importletéti rendszer ideiglenes bevezetése. (Az importőr köteles volt az importálandó áru értékének 40—80 száza-

lékát hat hónapra a bankba helyezni kamat nélkül.);

c) az Automatikus Bérskála Rendszerének módosítása. (A nominális bérek automatikus emelése az importált inflációval csökkentett inflációs ráta arányában történt. Korábban a nominálbéreket minden harmadév végén automatikusan olyan ütemben emelték, amilyen mértékben a harmadév folyamán az általános fogyasztói árindex nőtt.)

d) Egyszeri adó bevezetése a vállalatok profitjára.

Az első három intézkedés közvetlenül arra irányult, hogy erősítse a görög gazdaság versenyképességét, növelje az exportot és korlátozza az importot, valamint korlátozza a belföldi keresletet és az inflációs nyomást. Az utolsó, negyedik intézkedés a stabilizációs programmal járó terhek társadalmilag igazságosabb elosztását is szolgálta.

Az 1986—1987-es kétéves stabilizációs program során a makroökonómiai gazdasági mutatók rosszabbodását nemcsak megállítani sikerült, hanem sok esetben sikerült aktivitásukat pozitív irányba fordítani. Belföldön és külföldön egyaránt sikerült megteremteni a bizalom légkörét — ez talán az alkalmazott gazdaságpolitika legjelentősebb vívmánya —, s ennek eredményeként Görögországban növekednek a beruházások és a külföldi tőkeimport. A kétéves stabilizációs program eredményeit a következőkben lehet összefoglalni:

a) Látványosan csökkent a folyó fizetési mérleg deficitje. (A deficit GDP-hez viszonyított aránya az 1985. évi 9,8 százalékról 1986-ra négy százalékra és 1987-re 2,7 százalékra csökkent. Abszolút számokban: a deficit az 1985. évi 3,3 milliárd dollárról 1987-ben 1,3 milliárd dollárra csökkent.) Különösen jelentős az a tény, hogy 1987-ben megállt a külföldi adósságállomány növekedése. Ez azzal magyarázható, hogy az ún. autonóm valutabevétel összege 1987-ben elérte az 1,2 milliárd dollárt. (Ide tartoznak a hajókereskedelemmel kapcsolatos hazautalások, a külföldről jövő vállalkozói tőke stb.) Ezzel egyidejűleg az 1985—1987 közötti kétéves időszakban a görög (központi) bank valutatartalékai majdnem megháromszorozódtak. Ezek a kedvező fejlemények persze nem jelentik azt, hogy a fizetésimérleg-deficit megszűnt volna korlátozó tényező lenni a gazdaságpolitika gyakorlatában, vagy hogy eltűntek volna a görög gazdaság strukturális gyengeségei.

b) Mind az inflációs várakozásokat, mind pedig magát az inflációt sikerült alacsonyabb szintre szorítani. A fogyasztói árindex az 1985. évi 25 százalékról 1987-re 16 százalékra csökkent. Eközben nem nőtt a munkanélküliek aránya. (A munkanélküliség rátája Görögországban viszonylag alacsony — hét százalék 1988 márciusában — a nyugat-európai átlaghoz képest.)

c) A közületi szektor deficitje a GDP-hez viszonyítva öt százalékkal — a GDP 13,5 százalékára — csökkent.

d) A magánberuházások reálértéke hosszú idő óta először nőtt: 1987-ben 6,7 százalékkal.

e) Ugyancsak jelentős volt a görög gazdaság versenyképességének — az egységnyi kibocsátásra jutó munkaköltségnek — javulása a 19 főbb versenytársával szemben. A javulás több tényező együttes hatásából ered. Ezek közé tartozik a drachma leértékelése, a munkatermelékenység korlátozott mértékű emelkedése, valamint a stabilizációs program idején folytatott restrikciós jövedelempolitika.

A görög gazdaság alkalmazkodása az EGK szabályaihoz

A görög gazdaság fejlődését a háború előtti időszakban és a második világháború utáni első szakaszban a befeléfordulás jellemezte. A protekcionizmus rányomta a bélyegét számos görög gazdasági ágazat fejlődésére. Később azonban fokozatosan teret nyert a kifelé forduló fejlődés modellje.

A protekcionizmus enyhítése és a kifelé forduló modell gyakorlati megvalósítása a következő lépéseken keresztül történt meg:

— 1953-ban nagymértékben szűkült a mennyiségi korlátozások köre az importban és azokat vámokkal helyettesítették.

— 1962-ben a Görögország és az EGK között aláírt Társulási Egyezmény alapján megkezdődött a görög gazdaság védelmének fokozatos leépítése és a korábban importhelyettesítő kereskedelempolitikai törekvések felváltása az exportnövelés céljaival.

— 1972-ben döntés született az export támogatására.

— 1981-ben a Görögország és az EGK között aláírt Belépési Szerződés értelmében célul tűzték ki a vámvédelem, az importletéti rendszer és a mennyiségi korlátozások teljes eltörlését.

— 1987-ben lejárt a belépéssel kapcsolatos átmeneti időszak és döntéseket kellett hozni az exporttámogatás és az ún. szabályozó adóval nyújtott védelem teljes felszámolásával kapcsolatban.

Görögország azzal a feltétellel válhatott az EGK teljes jogú tagjává 1981. január 1-jén, hogy elfogadta az EGK összes ún. szerzett jogait (az eredeti szerződéseket, az azt követő határozatokat, egyezményeket stb.). A kapott 5—7 éves átmeneti időszak alatt azonban lehetetlen volt megoldani azokat a problémákat, amelyek az alacsonyabb gazdasági, strukturális és technológiai fejlettségből erednek. Általában: a Belépési Szerződés feltételei nem voltak kedvezőek Görögországra nézve. Ezért a szocialista kormány, miután 1981-ben hatalomra került, egy Memorandumot nyújtott be az EGK-hoz, melyben kedvezőbb — az ország sajátosságait jobban figyelembe vevő — bánásmódot követelt Görögország számára. Ez a lépés hozzájárult a csatlakozási feltételek részbeni javításához (meghosszabbításra kerültek az alkalmazkodás bizonyos dátumai, döntés született a Mediterrán Komplex Programokról, bekerült az Egységes Európai Okmányba a nemzetgazdaságok fejlettségi színvonalának kiegyenlítését hangsúlyozó elv stb.).

Görögország alkalmazkodása az EGK szabályaihoz szakaszosan valósul meg. 1962-ben kezdődött meg, 1981 után jelentősen előrehaladt és előreláthatólag 1992-ben teljessé válik.

Az *import területén* 1986. január 1-jétől teljes mértékben megszűnt a vámvédelem az EGK tagországaiból eredő importtal szemben és ugyanakkor Görögország is az egységes külső vámtarifát alkalmazza harmadik országokkal szemben. Ugyancsak megszűntek a néhány termék esetében érvényesített mennyiségi korlátozások. Végül felszámolták az importengedélyezés, a készpénzben való fizetés és importletét rendszerét. (Ez utóbbiak 1985 októberében ideiglenesen újból érvénybe léptek, de 1987 áprilisában ismét megszűntek.) Mind a mai napig érvényben maradt viszont az importot szabályozó adó, amely 1984-ben váltotta fel az importot terhelő megnövekedett közvetett adót. A szabályozó adó átlagos nagysága 1984 júliusában 17,8 százalék volt, később 7,9 százalékra csökkent és 1989. január 1-jével teljesen megszűnik. Fenntartása a fizetési mérleg és a hazai termelés ésszerűtlen importtal szembeni védelmét szolgálta.

Az *export vonatkozásában* az EGK-vámok a görög termékekre nézve lényegében a társulásról szóló egyezmény alapján, már a belépés előtt megszűntek. Fennmaradtak azonban bizonyos exporttámogatások. Hosszas alkudozások és halasztások után a görög kormány és az EGK Bizottsága megállapodott arról, hogy az EGK tagországaiba irányuló export támogatása 1990. január 1-jéig teljesen megszűnik; s a harmadik országokba irányuló exporttermékek vonatkozásában 1992. január 1-jén következik be ugyanez. A fentieken túlmenően 1983 és 1987 között az összes görög exporttermék támogatásban részesült a kivitel során szerzett valuta átváltásakor, amikor is az exportőrök felárat kaptak, ami a drachmára beváltott valuta értékének hat százaléka volt 1983. december 31-ig, majd öt százalékra csökkent 1987. március 31-én, három százalékra 1987. december 31-én. 1988. január 1-jétől ez a jelentős támogatás is megszűnt.

Az alkalmazkodás jelentős lépése volt az, hogy 1987. január 1-jétől Görögországban is bevezettetett a *hozzáadottérték-adó rendszer*. A rendszer három adókulccsal dolgozik: hat százalékos adókulcs vonatkozik az alapvető élelmiszerekre, nyersanyagokra és bizonyos más konkrét termékekre, 36 százalékos adókulcs érvényes a

luxustermékekre, s végül egy közbenső 18 százalékos adókulcs érvényes az összes többi termékre és szolgáltatásra. Az exporttermékek adókulcsa nulla. Az új adórendszer bevezetése zökkenőmentes volt. A görög tapasztalatok összességükben kedvezőek. A pozitív hatásokon túl azonban bizonyos negatív hatásokat is kiváltott, ilyen például az inflációs nyomás erősödése.

A Belépési Szerződés előirányozta a *Közös Agrárpolitika* szabályainak alkalmazását Görögországban. Az árak közeledésének a paradicsomra, a barackra és a feldolgozott termékekre vonatkozóan hét év alatt, a többi agrártermékre vonatkozóan pedig öt év alatt kellett bekövetkeznie.

A személyek szabad áramlását illetően kétéves átmeneti időszakot biztosított az EGK Görögország számára. Ugyancsak néhány évre szóló halasztási lehetőséget kapott az ország a tőkemozgás és a láthatatlan tranzakciók liberalizálása tekintetében is.

Ami az *állami beszerzéseket* illeti, sem Görögország, sem az EGK többi tagállama nem tartotta tiszteletben „az állami vásárlások szerződéskötési eljárásának összehangolásáról" szóló előírást. Az új, módosított előírás 1988-tól kerül érvényre. Görögország, Spanyolország és Portugália 1992-ig kaptak felmentést az új szabályok alkalmazása alól.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az importtal kapcsolatos vámok, adók és más terhek, illetve akadályok, valamint az exporttal kapcsolatos pénzügyi támogatások felszámolása után csökkent *Görögország autonóm külkereskedelem-politikájának mozgástere*. Van lehetőség azonban az árutermelő ágazatok struktúrájának — főleg az ún. fejlesztési törvényeken keresztüli (például az 1262/82. sz. törvény stb.) — befolyásolására, valamint az export lebonyolításával és fejlesztésével kapcsolatos intézményi és szervezeti keretek lényeges javítására. Példaként felhozhatók azok a fejlesztő jellegű támogatások, amelyeket újabban vezetett be a Görög Exporttámogató Szervezet. Fennmaradt még az állam beavatkozási lehetősége az állami beszerzések területén is.

Görögország EGK-ba történt belépésének hatásait vizsgálva megállapítható, hogy a görög gazdaság rálépett a nyugat-európai integráció pályájára. A társulásról és a belépésről szóló szerződések előírásainak megvalósítása radikálisan módosította a *külkereskedelem* lebonyolításának feltételeit Görögország, az EGK és a harmadik országok között. A fenti változások a görög külkereskedelem országszerkezetének az EGK javára és a harmadik országok rovására végbement módosulásához vezettek. Az EGK részesedése a görög exportban az 1980. évi 48 százalékról 55 százalékra emelkedett 1986-ban. Az EGK részesedése a görög importban 35 százalék, illetve 50 százalék volt. A belépés utáni első években az agrártermékek külkereskedelmi mérlege deficitessé vált a korábbi időszak aktívumaival szemben. Az EGK-val lebonyolított görög külkereskedelem általános mérlege továbbra is jelentős deficitet mutat.

A *Közös Agrárpolitika* megvalósítása ellentmondásos hatásokkal járt. Pozitív fejlemény az Agráralapból eredő görög bevételek maximalizálása. A görög termelők által élvezett árak a belépés után magasabbak, mint a nemzetközi árak, ami — az EGK támogatásával együtt — magasabb jövedelmeket eredményez a görög parasztok számára.

Az *ipar* esetében a belépés a piac bővítéséhez vezetett, kedvezően érintve néhány versenyképes ipari ágazatot. Másrészt azonban a tágabb versenykörnyezet erősítette a dezindusztrializációs tendenciákat.

Görögország *Közösségi Költségvetésből* származó bevételei nagyobbak, mint hozzájárulásai. 1987-ben például a tiszta bevétel kb. 1,8 milliárd dollárt tett ki. Jelentős összegeket kap Görögország a Mediterrán Komplex Programok keretében. Figyelembe kell venni még az Európai Beruházási Banktól és más forrásokból eredő előnyös hitelfelvételi lehetőségeket is. A fenti bevételek és finanszírozások összegei ellensúlyozzák azokat a gazdasági veszteségeket, amelyeket Görögországnak a kereskedelem-elterelés, az EGK-ból importált drágább agrártermékek és a görög termékeknek a közösségi termékek által a görög piacról történő kiszorítása okoz.

Az 1986. évi *Egységes Európai Okmánnyal Görögország és az EGK többi tagállama olyan új alkalmazkodási szakaszba léptek, amelyeknek határköve az 1992-es év*, amikor a tervek szerint létrejön az Európai Unió. Az új Okmánnyal módosulnak az előző szerződések egyes rendelkezései és erősödik az EGK szupracionális jellege, valamint az EGK szerveinek hatásköre.

Az okmány egy sor, az *Egységes Belső Piac* fokozatos létrehozását elősegítő intézkedést irányoz elő az 1987—1992 közötti periódusban. Továbbá az EGK-ról szóló alapszerződés kiegészül néhány a munkafeltételek javítására és a *szociális politikára* vonatkozó rendelkezéssel is.

Fontosabb módosulás a *gazdasági és társadalmi összetartozásnak, valamint a fejlettségi színvonalak közelítésének* célként való megvalósítása, és bekerülése az Egységes Európai Okmányba. Ezen túlmenően „a közösség külön célja a különböző területek közötti (fejlettségbeli) szakadék csökkentése, valamint a leghátrányosabb helyzetben lévő területek elmaradottságának visszaszorítása."[2] E cél megvalósításának legfontosabb eszközei a Strukturális Alapok, a Mediterrán Komplex Programok, az Európai Beruházási Bank és más pénzügyi eszközök.

Az EGK alapszerződése kiegészül még a *kutatásról* és a technológiáról szóló fejezettel, továbbá a *környezet* védelméről és minőségének javításáról, valamint a természetes erőforrások ésszerű hasznosításáról szóló fejezettel. Az Egységes Európai Okmány előirányozza az *Együttműködést az Európai Külpolitika területén is.*

Az EGK fejlődési kilátásai nagymértékben függnek a rendelkezésre álló erőforrásoktól, valamint attól, hogy milyen mértékben sikerül az érdekeket harmonizálni a tagállamok között, az EGK, a harmadik országok és más nemzetközi gazdasági szervezetek között. Az erőforrások szűkössége korlátozza a gazdasági és társadalmi nivellálódással, a szociális politikával és a környezetvédelemmel kapcsolatos új célok gyors megvalósításának valószínűségét.

[2] Az Európai Gazdasági Közösség Bulletinje. 1986/2. sz. kiegészítés. Európai Gazdasági Közösség Bizottsága. Hivatalos Kiadványok Hivatala. Luxemburg, 1986. 1—28. oldal.

Fejlesztés és alkalmazkodás

A fejlesztés az alkalmazkodás egyik alapvető előfeltétele. A passzív alkalmazkodás az elmaradottságot, a strukturális gyengeségek és egyensúlyhiány újratermelését, a centrum-periféria jellegű nemzetközi munkamegosztást, a külföldtől való passzív függőséget konzerválhatja. Ezek a veszélyek fennállnak abban az esetben is, amikor egy ország kizárólag a statikus komparatív előnyök alapján kapcsolódik be a nemzetközi munkamegosztásba. Éppen ezért az alkalmazkodásra való törekvést *aktív fejlesztési politikával* kell összekapcsolni, amelynek révén erősödik a gazdaság alkalmazkodási képessége, folyamatosan korszerűsödik a struktúra és a technológia, új dinamikus komparatív előnyök megteremtésével erősödik a gazdaság nemzetközi versenyképessége.

A fejlődési tendenciákhoz való alkalmazkodás fontos *katalizátora* a *beruházási* tevékenység, vagyis az állótőke állandó mennyiségi, minőségi és technológiai fejlesztése. Ugyanis a beruházás — természetesen megfelelő intézményi keretek között modern bankrendszert, elégséges infrastruktúrát stb. feltételezve — határozza meg a termelékenység és hatékonyság színvonalát, valamint a gazdaság növekedési ütemét.

Ennél a pontnál érdemes néhány gondolatot kifejteni arról a szerepről, amelyet a technológia tölt be a beruházási tevékenységben és általában a fejlődési folyamatban.

Még 10—15 évvel ezelőtt a technológiát — mind az egyetemi tankönyvekben, mind a gazdaságpolitikában — a gazdasági fejlődés egyik — másokkal egyenértékű — tényezőjének tekintették. Napjainkra a *technológia a gazdasági fejlődés szinte autonóm tényezőjévé fejlődött.* A nemzetközi verseny egyre fontosabb területe a technológiafejlesztés. Ezzel párhuzamosan azonban egyre inkább tudatosodik az a

tény, hogy a szabad piac és mechanizmusai nem biztosítanak elégséges feltételeket a technológiai fejlődés számára, még olyan országok esetében sem, mint például Japán, amelyek pedig példaként szolgálhatnak a piaci mechanizmusok működtetését illetően a gazdasági tevékenység minden területén. Ha ez a megállapítás érvényes a gazdaságfejlesztésben komoly hagyományokkal rendelkező országokra, akkor nyilvánvalóan érvényes olyan országokra is, mint amilyen Görögország, amelyek a technológiában nem tartoznak az élenjárók közé.

A görög kormány fejlesztési politikájának irányelvei a következők:

1. A modern fejlesztési politika kiindulópontja és középpontja a technológiai fejlődés.

2. A technológiai fejlesztés nem korlátozódhat a kipróbált, bevezetett technológiák átvételére, még ha ez bizonyos mértékig elkerülhetetlen és hasznos is. Ugyanis a legfejlettebb technológiát alkalmazó, megtestesítő ágazatokban (például az elektronikában) a technológia az állandó fejlődés folyamatában van. Ezeken a területeken a lépéstartáshoz szükség van mind a kutatásban és fejlesztésben, mind pedig a magas színvonalú technológiát megtestesítő termékek termelésében való részvételre.

3. A részvételnek szelektívnek és stratégiailag orientáltnak kell lennie.

4. A gazdaság versenyképességének, termelékenységi színvonalának javítása elsősorban a csúcstechnológiát megtestesítő néhány termék szelektív gyártásától és az ennek hatására végbement általános technológiai színvonal-emelkedéstől várható inkább, mint a relatíve alacsony bérszínvonal fennmaradásától.

A *beruházásokat* a közepes és magas technológiai színvonalú ágazatokra kell koncentrálni. A strukturális változások során erősödnie kell a termelés és a szolgáltatások egyes speciális területeire történő szakosodásnak. Ez a fejlődés elkerülhetetlenül a *protekcionista elszigeteltség tagadására* vezet.

A fentiek szellemében fogalmazódott meg *Görögország* gazdasági és társadalmi fejlesztésének *1988—1992-re szóló új ötéves terve*. A terv olyan fontos gazdasági célok komplexuma, melyek összefüggnek a görög gazdaság korszerűsítésével, az új technológiai forradalomban való részvétellel, a versenyképességgel és az exporttal, az új beruházásokkal, a műszaki és társadalmi infrastruktúrával, vagyis az 1992-es évre való felkészüléssel.

Ezekben a keretekben a leglényegesebb kihívást az jelenti, miként lehet összehangolni a modernizálási igényeket és a túlélés követelményeit egy a konkurencia törvényei szerint működő gazdasági környezetben.

A fejlesztési célok realizálása *megfelelő eszközöket* követel meg. A továbbiakban arról a szerepről lesz szó röviden, melyet a fejlesztési és alkalmazkodási folyamatban az állam, a vállalatok és a dolgozók, az ösztönzők és a tervezés játszhatnak.

Az *állam szerepe*, 1992 kihívásával összefüggésben mind a vállalkozói tevékenység, mind pedig általában a gazdasági fejlesztés előmozdítása terén más, mint régebben volt. *Az államnak, a mindenkori kormánynak kell folyamatosan megteremtenie a fejlődéshez szükséges előfeltételeket. De magának a fejlesztésnek a megvalósítása a vállalatoknak és a dolgozóknak a feladata.* Az állam szerepe főleg abban áll, hogy megteremti „a fejlődési klímát" egyrészt az intézmények és funkciók megváltoztatásával, másrészt pedig a szükséges makroökonómiai egyensúly biztosításával.

Jellemző példa ebből a szempontból az 1982-ben megszavazott *fejlesztési törvény*, amely a beruházások és a területi fejlesztés előmozdítását tűzte ki célul. Az egész ország területe négy fejlettségi kategóriába lett besorolva: az „A" és „B" kategóriához tartoznak a fejlett területek, a „C" kategóriához a dinamikusan fejlesztendő területek és a „D" kategóriához a határmenti területek. A „C" és „D" kategóriájú területek élvezik a legnagyobb kedvezményeket. Ezeken az állam térítésmentes támogatása elérheti a beruházási összegnek a 70 százalékát. A törvény az ösztönzés alábbi formáit irányozza elő:

— A beruházás ingyenes támogatása.

— A beruházási kölcsön kamatainak támogatása.

— Megnövekedett, gyorsított amortizáció.

— Adókönnyítések.

Említhetők még az *exportpolitika új eszközei* is:

— Az exportengedélyezési eljárások egyszerűsítése.

— A hozzáadottérték-adó exportvállalatok részére történő visszatérítésének meggyorsítása.

— Különböző ágazati szervek és exportőr vállalatok közvetlen anyagi támogatása.

— A Görög Exporttámogató Szervezet Programja exportfejlesztő vállalatok létrehozására.

— A FACTORING/FORFAITING intézményeinek alkalmazása.

— Kivitelre szakosodott külkereskedelmi vállalatok létesítése.

— Az exporthiteleket biztosító új szervezet létrehozása.

A jelenlegi görög kormány az elmúlt két évben helyreállította mind a szükséges *vállalkozói klímát*, mind pedig a makroökonómiai egyensúlyt. Ezen túlmenően a vállalatok fennmaradása, versenyképességük alakulása már saját dinamizmusuktól, kezdeményezéseiktől, beruházásaiktól függ. A kielégítő profitszínvonal tartóssá tétele, a modern piaci követelményeknek való megfelelés és az új technológiák bevezetése már nem az állam feladata.

A *tervezés folyamatában* a társadalmi és gazdasági csoportok törekvéseinek az összehangolására kell törekedni a nemzetgazdasági szintű optimális eredmény elérése érdekében. Továbbá tökéletesíteni szükséges a makroökonómiai tervezés technikáját a prognózisok pontosságának növelése céljából. Szükség van a lehető legszélesebb egyetértés biztosítására a terv céljainak és a megvalósításukhoz szükséges eszközök és módszerek kiválasztásában. Ebben áll *a demokratikus tervezés lényege az „új konzervativizmus" technokratizmusával és az „irányított gazdaság" bürokráciájával szemben.* A közigazgatás feladata az előrelátás, a prognosztizálás, a szabályozás és az ösztönzés s nem pedig a beavatkozás, a rákényszerítés, a diktálás vagy a korlátozás.

Következtetések

Befejezésül a közgazdasági elmélet és a gazdaságpolitika három fontos kérdésével összefüggésben szeretnék néhány következtetést levonni. A következtetések Görögország és más országok tapasztalatainak általánosításán alapulnak. Ezek a problémák rendszerint dilemma formájában fogalmazódnak meg.

a) Az első dilemma: *egyensúly vagy növekedés*, vagyis hogy a hangsúlyt a gazdaság külső és belső egyensúlyának helyreállítására kell-e helyezni, vagy pedig a magas növekedési ütem fenntartására? Az elmúlt évtized gyakorlati tapasztalatai azt mutatják, hogy a gyors növekedési ütem, bizonyos körülmények között, a gazdasági egyensúly felborulásához vezet, s az egyensúly felborulása előbb-utóbb a növekedési ütem korlátozására vezet. Az állam törekvése, hogy megvédje a fogyasztókat és a termelőket a nemzetközi porondon végbemenő változásoktól, hozzájárult a gazdasági egyensúly felborításához. Az egyensúly helyreállítása stabilizációs programokkal történik, melyeknek fő elemei a növekedési ütem lelassítása, a külső és belső kereslet csökkentése, a jövedelmek és az infláció korlátozása. Ezen intézkedések időtartama azonban nem lehet túl hosszú; az intézkedéseknek erőteljeseknek és hatásosaknak kell lenniük. Túlzott meghosszabbításuk alááshatja magát a fejlődést. A következtetés tehát az, hogy *a gazdaság viszonylagos stabilitása a fejlődés feltételét képezi, és megfordítva: a növekedés az egyensúly helyreállításának egyik feltétele.*

b) A második dilemma az, hogy az *infláció vagy a munkanélküliség leküzdésére kell-e összpontosítani a figyelmet.* Egy olyan problémáról van szó, amely főleg a kapitalista országokat érinti. A keynesi elméletben és gazdaságpolitikában, mint ismeretes, lehetőség van a munkanélküliségnek inflációval történő helyettesítésére és megfordítva. Ez a lehetőség korlátozódott a stagfláció körülményei között, amikor is a két jelenség egyidejűleg jelentkezik. Az 1970-es és 1980-as évtizedekben sok ország — sikerrel — az infláció visszaszorítására helyezte a hangsúlyt. A munkanélküliség azonban elég magas szinten maradt

— legalábbis eleinte. Néhány országban a munkanélküliség korlátozásának biztosítottak elsőbbséget. Görögországban az első időszakban erőfeszítések történtek az infláció és a munkanélküliség egyidejű leküzdésére, de korlátozott eredményekkel. Később a figyelem az infláció visszaszorítására összpontosult. Ez a növekedési feltételek javulására és a munkanélküliség korlátozására vezethet. A következtetés itt az, hogy a *stabilitás és a növekedés* elősegíti a munkanélküliség csökkentését új munkahelyek megteremtésével, illetve a munkaidő korlátozásával.

c) A harmadik dilemma: *fejlesztés vagy alkalmazkodás?* A passzív alkalmazkodás a változó külső és belső környezethez szükségszerű, de nem elégséges. Sikerek elsősorban az alkalmazkodási képesség erősítésétől várhatók. A kis országok világgazdasági pozícióját a jövőben az oktatás, a kutatás és a technológia fejlettségi színvonala fogja meghatározni. Ebben az értelemben a *fejlődés a változó környezethez való eredményes alkalmazkodás feltételét képezi.* A fenti dilemmára a helyes válasz az, hogy fejlesztés is, meg alkalmazkodás is.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Собственность

Мартон Тардош

Национализация и органицация кооперативов наложили отпечаток на период, последовавший после 1948 года. Производственные единицы осуществляли свою деятельность в исключительно сложной по своим связям системе; посредством бессчисленных нитей они были связаны по рукам и ногам различными руководящими учреждениями. Данная система служила росту производства в количественном отношении и повышению жизненного уровня слоев населения с низким уровнем жизни. И все же общество не было удовлетворено ею из-за чрезмерно высокого темпа накопления, серьезного ухудшения инфраструктуры, хищнического разбазаривания сырьевых материалов, предложения, никоим образом не согласующегося со спросом.

Неудовлетворенность привела сначала к частичным реформам, а затем к реформе всеобъемлющего характера. Можно доказать, что реформа 1968 года не привела к тем результатам, которые на нее возлагались; в целом она оказалась не в состоянии развить те черты венгерской экономики, которые бы сделали ее способной немедленно реагировать на изменения в мировой экономике и тотчас же приспосабливаться к ним. Условием выживания венгерской экономики в сегодняшней ситуации является фактически полный отказ от введенных в 1968 году ограничений. Необходимо разобраться путем тщательного исследования, какие же собственнические отношения нужны современному социализму, производящему товары.

Среди тех, кто играет активную роль в венгерском хозяйстве, отсутствует собственник, у которого, наряду с правом обладания собственностью, были бы также развязаны руки, когда речь идет о рыночном пространстве, для которого, таким образом, капитал бы значил столько, сколько он даст прибыли в более отдаленной перспективе.

Основная проблема рационального хозяйствования одновременно заключается в возможности использования того запаса знаний, которого ни у кого нет в распоряжении в полном объеме. До настоящего времени эту проблему мог в удовлетворительной степени решить только рынок. Следовательно, экономику нужно ориентировать на рынок, и одновременно, параллельно с этим, в полном с ним соответствии, следует создать собственную систему, вклинивающуюся в многоцентральную, и политическую систему, где находят практическое осуществление заинтересованности.

Реформа, касающаяся, рынка, только тогда, однако, окажется жизненноспособной, если ее исходным моментом станет не классическая рыночная модель, а согласованный с нею развитый рынок капитала со всеми его существующими проблемами.

Автор знакомит с различными предложениями, связанными с заинтересованностью в собственности, которые имеют место в кругу венгерских экономистов, занимающихся вопросами реформы в настоящее время.

Приверженцы одной точки зрения предлагают создание центрального органа по надзору за собственностью. Другие отдают предпочтение конкуренции форм собственности. В рамках этого большинство считает самыми многообещающими формами акционерные общества и Kft.

Большинство предложений касается также рамок соревнования форм собственности. Есть экономисты, которые считают достаточным распространение права, касающегося компаний. Другие, кроме этого, указывают на необходимость расширения возможностей по вкладам для банков, финансовых институтов, предприятий, а точнее, учреждение holding-ob.

Автор и его исследовательская группа, перейдя границы последней точки зрения, предлагают создание учреждений по обращению капиталом нового типа. Такими могли бы стать страховые компании, свободные от всяческих пут, попадающие в настоящую конкурентную обстановку, а также институты без ориентации на профит, располагающие дарственной собственностью, которые появляются на рынке капитала в качестве владельцев (например, местные управляющие органы, университеты, институты с самосяттоельным бюджетом).

Автор указывает на то, что, говоря о реформе собственнических отношений, мы не смогли избежать проблемы частной собственности. Самая важная дилемма заключается в том, чтобы с помощью реформы намного лучше, чем сегодня, путем более совершенной организации вклинивать в экономику частный сектор.

Макромодели плановых экономик в открытом окружении

Румен Добрински

Дается краткий обзор моделей стран-членов СЭВ, как они представлены в модели IIASA опыт анализа, сделанного на их основе и результатах симуляции. Исследование направлено в основном на процессы, имеющие место на макроуровне. Такой подход открыл возможность для анализа компаративным способом некоторых элементов структурного изменения хозяйств стран-членов СЭВ и их экономического роста, а также прогнозирования.

Тезисы о международной конкурентоспособности венгерских научно-исследовательских институтов по вычислительной технике

Маргит Рац

Венгерские научно-исследовательские институты по вычислительной технике в прошедшие два десятилетия стремятся следовать за развитием электроники в странах Запада. Известная недоразвитость в отечественной производственной сфере, а наряду с этим, имеющийся налицо серьезный и хорошо подготовленный штаб специалистов, способных обеспечить конкурентоспособную выдачу в работе, послужили предпосылкой для того, чтобы эти институты осуществляли свою деятельность с организационной точки зрения, находясь вне зависимости от той ситуации, которая сложилась в промышленности. И по сей день научно-исследовательские институты разрабатывают изделия высокого качества по сравнению со средним уровнем венгерской промышленности; это — как бы «островки», контрастирующие со своим окружением.

До начала 80-х годов институты развивали свою деятельность в двух направлениях. Основная цель группы, работа которой шла в *направлении, сориентированном на рынок*, состояла в воспроизведении западных изделий, а не в сохранении темпа замены ассортимента изделий. Она достигла своей цели, однако копирование привело к известному снижению творческих позиций специалистов. Этот путь копирования оказался к 80-м годам улочкой, заведшей в тупик.

Группа, работающая на бюджетной, сметной основе, стремилась попасть в струю международной научной жизни, но рано или поздно пришло время, когда нужно было раздвинуть сферу деятельности, сконцентрированной на обеспечении притока материальных средств за разрабатываемые изделия.

В 80-е годы массовое распространение персональных счетно-вычислительных машин привело в кризисное состояние научно-исследовательские институты по вычислительной технике, а широкое внедрение полупроводников и машинно-монтирующих технологий поставило также под вопрос существование *венгерской счетно-вычислительной техники в целом*.

Нужно быстро и радикально поднять коммерческую инициативу в этой области и найти условия для разумного хозяйствования.

Группы, проявляющие заинтересованность, и аномалии развития в производстве запасных частей венгерской микроэлектроники

Адам Тёрёк

Отдельные авторы объясняют принявшую хронический характер низкую производительность производства запасных частей венгерской микроэлектроники, а также шансы наверстать упущенное, которые становятся все более сомнительными, низким уровнем функционирования руководства в электронной промышленности. Автор этой статьи считает далеко идущим показателем тот подход, в котором обращается внимание на факторы экономической политики и руководства экономикой. При формулировке исходной гипотезы он сделал попытку перешагнуть за пределы той точки зрения, которая процессы, имеющие место в электронной промышленности, возвращает к воздействию человеческих факторов, взятых в узком смысле этого слова. Он считает особенно важным для объяснения тот факт, что в отрасли действуют такие своеобразные группы заинтересованности, которые в индивидуальном порядке, совершенно различным друг от друга образом формулируют понятие «успех развития» и которые (как это также описал в своей книге с огромной силой воздействия Олсон Манкур) не в малой степени стремятся к расширению круга своей заинтересованности, возводя в абсолют свою целенаправленную систему, и с высокой степенью эффективности реализуют на практике свои интересы.

В статье делается попытка доказать, что причиной значительной части срывов в развитии венгерской микроэлектроники, имевших место до настоящего времени, были не ошибки людей, которые происходили от профессиональной неграмотности или злонамеренности, а индустриальная политика, руководство промышленностью и функционирование предприятий, далее, серьезные аномалии в системе связи между предприятиями и элементы нерыночного характера.

Можем выбирать?

Анна Вари—Янош Вечени

На рубеже 1986/1987 годов авторы статьи получили от Госплана Венгрии поручение, цель которого заключалась в том, чтобы выявить наиболее важные альтернативы, касающиеся реформы, которые родились в умах ведущих политиков, занимающихся сферой хозяйства, а также советников по вопросам развития экономики, показать типичные различия во мнениях.

Для оздоровления экономической и общественной ситуации в Венгрии политиками, работающими в хозяйственной сфере, и советниками по экономическим проблемам в первые месяцы 1987 года было сформулировано пять концепций: радикальная реформа (i), последовательная реформа (ii), смена и упорядочивание цен (iii), поступательное развитие (iv), общественная реформа (v). Альтернативы удалось продемонстрировать методами анализа системы.

Между альтернативами наметились существенные различия в оценке связи между вмешательством со стороны государства и рынком (i), относительно способа способа, представляющего функционирование рынка (ii), в отношении создания мотива по увеличению собственности и имущества, (iii), а также требования по преобразованию политических учреждений (iv), в оценке условий реформы (ii), когда речь идет о ее претворении на практике (i), о темпе переходного периода. Это выяснилось при использовании анализа, основанного на аргументах.

Применение модели, оценивающей несколько точек зрения, позволило обнаружить, что в детерменировании ожидаемых последствий отдельных альтернатив имеются прорехи. Анализ показал, что необходимо собрать дополнительную информацию о предполагаемом формировании кредитной способности (i), темпе развития (ii), смене структуры (iii), формировании занятости и потреблении на близкую и далекую перспективу (iv), о затратах и способности к функционированию в переходный период (vi), об установлении типичных характеристик на далекую перспективу (v), о перспективе индивидуума на далекую перспективу (vii).

Проект одного кооперативного финансового института

Доменико Марио Нути

Правовое регулирование функционирования кооперативов, существующее в настоящее время, порождает в результате нединамичное, неэффективное хозяйствование. Ссылаясь на принципы солидарности и самопомощи, жесткие ограничения препятствуют либерализации кооперативной собственности и отталкивают вкладчиков капитала. Эта традиционная модель ведет к стагнации.

Автор предлагает такую модель кооператива нового типа, который соответствовал бы принципу солидарности, но не ставил бы преград на пути рационального хозяйствования, распределения и размещения капитала, сосредоточившегося в кооперативе. Он выдвигает предложении в отношении того, чтобы кооперативы создавали консорциумы или акционерные общества и определенную часть своего профита вносили бы в фонд солидарности по развитию кооперативов. Этот фонд размещал бы накопленный капитал в кооперативах, относящихся к консорциуму или акционерному обществу, став средоточием точек зрения рационального хозяйствования и самопомощи. Создание фонда в сочетании с либерализацией прав членов в отношении собственности способствовало бы ликвидации капитальной бедности в кооперативах, которая имеет место в настоящее время.

Фонд солидарности по развитию кооперативов свел бы на нет отрицательные моменты, содержащиеся в предложении Тибора Лишки по предпринимательству, сохранив при этом серьезные преимущества этого предложения.

Придание венгерской экономике динамичного характера и реформа

Отто Пиритьи

Работа «Альтернативы социалистической экономической реформы» была приурочена к международному семинару, проходившему в марте 1988 года в Дьере. В ней с учетом новой ситуации обобщаются ведущие тезисы концепции экономического, общественного и социального развития, вышедшей из-под пера автора в 1987 году в качестве издания Научно-исследовательского института по вопросам теории профсоюзов еще до появления программы экономического, общественного, политического и социального развития страны, провозглашенной Партией и Правительством.

Автор статьи, в соответствии с критической оценкой финансовой политики, имеющей денежный уклон, которая проводится в настоящий период, набрасывает контуры того пути, по которому венгерская экономика может перейти от существующей сейчас замкнутости и настоящей открытости. Автор делает акцент здесь на тех воздействиях, которые будут вызваны расширением внутреннего рынка спроса и предложения, а также на задачах структурной политики, призванной сократить потребность в импорте.

В заключительной части статьи в форме тезисов перечисляются основные неотложные задачи по совершенствованию управления хозяйством, модификации экономической политики и по проведению реформы регулирования. В противовес существующим в настоящее время, разъясняются принципы косвенного регулирования, политики селективного развития и капитальных вложений, а также денежной политики. Автор статьи возражает против такого поворота в сфере экономики и политики, при котором все средства считаются приемлемыми и когда все проблемы решаются в ущерб жизненному уровню.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ownership (Property relations)

Márton Tardos

The period after 1948 was impressed by nationalization and the organization of cooperatives. The productive units operated in an extremely complicated system of dependence, their hands were tied by the various control agencies with innumerable threads. This system served the quantitative increase of production and the raising of the living standards of groups living on a low level. Society was still dissatisfied with this system because of the excessively high rate of accumulation, the grave deterioration of infrastructure, wasteful management of raw materials and supply not adjusting to demand.

Dissatisfaction first led to partial reforms and then to the comprehensive reform of 1968. It can be proved that this reform did not bring the expected results, as a whole it proved to be inadequate for developing Hungary's adaptiveness to the world economy. It is a condition of our holding fast that we should exceed the limitations of 1968. It has to be examined what kind of ownership relations are needed by the commodity producing socialism.

From the actors of Hungarian economy the owner is missing who would possess, in addition to the right of disposal of property, also a scope of manoeurvring on the market. For him, capital would be worth as much as the profit it would earn in the long run.

The main problem of rational management is at the same time how the body of knowledge could be utilized which is not fully possessed by any one. Up to now, this problem could only be solved by the market in a satisfactory manner. Thus, the economy has to be led to the market and, paralelly, a multi-centre proprietary system and a political system with a well segmented network for the assertion of interests has to be brought about.

But a reform advocating the market is viable only if it does not set out from the classic market model, but also reckons with the existing problems of the developed capitalist market.

The author reviews the various proposals for creating interest in property which have been advanced by Hungarian reform economists in our days.

The advocates of one standpoint propose to set up a central organ for the surveillance of property. Others would prefer competition between forms of ownership. Within that, most of them consider joint stock companies and limited liability companies as the most promising forms.

Several proposals were born for the framework in which forms of ownership could compete. There are some who think that the expansion of the right to associate is enough. Others believe that, in addition, it is necessary to expand the investment possibilities of banks, other financial institutions and enterprises, and to create holdings as well.

The author and his research group—advancing beyond the latter standpoint—propose the creation of capital management institutions of a new type. Such might be the insurance companies once freed from their fetters, and placed in genuine competitive positions and the non-profit institutions possessing property deriving from funds (foundations) and appearing on the capital market as owners (e.g. local self-governments, universities, other budgetary institutions).

The author also points out that when speaking about the reform of owernship relations the problem of private property cannot be circumvented. The most important task is that the reform should integrete the private sector better and in a more organic manner into the economy than is the case today.

Macromodels of open planed economics

Rumen Dobrinsky

A brief review of the CMEA country models in the IIASA—Bonn University Project, of some retrospective empirical evidence from the models, and of the simulation results is presented in this paper.

Basically, we are only concerned with developments on the macro level. However, our approach made it possible to analyse and forecast on a comparative basis some aspects of economic growth and structural change in the CMEA countries.

Theses on the international competitiveness of the research institutions of computer techniques

Margit Rácz

The Hungarian institutions dealing with research into computer techniques have made efforts in the last two decades to follow the development of western electronics. The underdevelopment of Hungarian environment, and the available staff of competitive experts allowed them to work in organizations detached from the Hungarian industrial background. The research institutes produce products of outstanding quality relative to the general standards of Hungarian industry, as "islands" differing from the environment.

Until the early eighties the institutions developed along two roads. The main goal of the *market-oriented* group was to copy western products and keep pace with the change of products in the west. They attained this objective, but copying has led to a relative deterioration of the creativity of experts. By the eighties copying proved to be a dead end. The *group relying on the state budget* made efforts to join the international scientific life, but sooner or later they, too, had to increase the portion of activities aimed at earning income.

In the eighties, the massive spread of personal computers has pushed the computer research institutes into crisis, while the spread of transistor products and mechanical fitting technologies has questionsed the existence of the whole Hungarian computer techniques.

The conditions of business activity, of rational management have to be quickly and radically improved in this sphere.

Interest groups and anomalies in the development of the production of microelectronic parts in Hungary

Ádám Török

Some authors explain the chronic poor performance of the production of microelectronic parts in Hungary and its increasingly doubtful chances for catching up with the low level of management of the electronics industry. The author of the present article believes that the approach is farther reaching which calls attention to the factors of economic policy and central economic management. When formulating his initial theses, he tries to transgress the approach which traces back the processes taking place in the electronics industry merely to the effects of the human factor in the closer sense of the word. He considers it to be on important explanatory factor that such particular interest groups are operating which interpret the notion of success individually, much differing from each other and which—as was also described by Mansur Olson in his book of great impact—build up their goal systems to no small part with efforts at expanding their own scope of interest and assert them with highy efficiency.

The study wishes to prove that the failures hitherto experienced in the development of the Hungarian microelectronics industry were mostly not caused by human mistakes deriving from ignorance or malice, but by the grave anomalies and non-market elements of industrial policy, industrial management, enterprise operation and interfirm relations.

Alternativ reform conceptions

Anna Vári—János Vecsenyi

Five variations were elaborated by economic policy makers and their advisors in the early months of 1987 to solve economic and social problems in Hungary. A research programme sponsored by the National Planning Office and using soft systems methodology identified the alternatives, i.e. (i) radical reform, (ii) gradual reform, (iii) change and restructuring, (iv) continuous development, and (v) social reform.

Considerable differences between the alternatives concerning (i) relations between government interventions and the market, (ii) the envisaged mode of operation of the market, (iii) creation of profit-oriented ownership, (iv) demand for restructing political institutions, (v) conditions of implementing the reform and (vi) the pace of the process of implementation were disclosed by argumentation analysis.

The use of multi-attribute evaluation models revealed that not every implication of the individual alternatives was defined, and that further information must be gathered on (i) the expected creditability of the country, (ii) the pace of development, (iii) restructuring, (iv) short and long term employment and consumption, (v) the viability of this transitory period and the costs involved, (vi) future properties of the proposed system, (vii) the prospects of individuals.

Project for a solidarity fund for the promotion and development of cooperative enterprises

Domenico Mario Nuti

The present legal regulation of the operation of cooperatives is inflexible and results in inefficient management. Referring to the principles of solidarity and self-help there are rigid restrictions which prevent the liberalization of cooperative property and deter capital investors. This leads to the stagnation of the traditional model.

The author proposes such a model of cooperatives of new type which would be in conformity with the principle of solidarity but would not be an obstacle to rational management, to the allocation of cooperative capital. He proposes that cooperatives should form concerns or joint stock companies and pay a definite part of their profits into a Solidarity Fund for Cooperative Development. This fund would place the collected capital with the cooperatives belonging to the concern or joint stock company, uniting thus the points of view of self-help and rational management. The creation of the Fund, coupled with liberalizing the right to ownership of the members would help in eliminating the present shortage of capital of the cooperatives.

The Solidarity Fund for Cooperative Development would eliminate the disadvantages of the proposals for entrepreneurship by Tibor Liska while preserving its serious advantages.

Dynamization of the Hungarian economy and the reform

Ottó Pirityi

The paper was originally drafted for the Conference on "Alternative Models of Socialist Economic Systems" held in Győr in March, 1988. Adjusting to the new situation, the study sums up the main theses of the concept for evolution which was published by the Theoretical Research Institute of the Trades Unions in 1987—preceding the Party and government programme.

After a critique of the now prevailing monetary financial policy the article outlines the ways through which the Hungarian economy can pass from its present closed state into a genuine open one. The author places emphasis on the expansion of the domestic supply and demand markets, the dynamizing impacts of the development of infrastructural branches as well as on the structural policy tasks related to reducing import intensity.

The concluding part of the article lists, in the form of theses, the major tasks related to the modernization of central economic management, the modification of economic policy and the reform of regulation. The article gives a different interpretation from the prevailing one of indirect regulation, inefficient production, the applicability of restriction, selective development and investment policy, and monetary policy. The author is against every kind of economic policy change that would stake everything on one chance and would like to solve everything at the expense of living standards.

CORRECTION

The abstract of the article by *Judit Gara: Critique of the Hungarian income tax system in the light of international experience*, published in No. 11 of this periodical, contained several errors of translation. The correct text is the following one:

Relying on international experience the authoress surveys the practice of personal income taxation in developed capitalist countries. She compares the revenue from personal income tax to the GDP and total taxes. The personal income taxation systems differ by countries, as well as the social and economic impacts. The article reviews the latest developments in personal income taxation; the significant moderation of progressiveness, and reduction of the number of rates and brackets in the leading capitalist countries.

One of the aims of the international reviews is to find the place of the Hungarian system of personal income taxation in the international comparison. It turns out, among other things, that the tax threshold is relatively high in Hungary, but the rate of the first bracket and the extent of progression, thus also the marginal rate, are expressly high by international comparison.

The authoress also makes a proposal to improve the Hungarian system of income taxation by taking into account the international lessons. Above all, it is necessary, in her opinion, to take family circumstances better into account. She proposes that a system of income splitting be applicable. Further on the tax reliefs to families left unutilized by one earner could be deducted from the tax to be paid by the other earner in the family. Should the tax credit exceed the tax payable, the taxpayer should get the difference, or the citizen with income below the tax threshold the total amount.

The main goal of the proposals is to harmonize the viewpoints of personal income taxation with those of social policy, and to reduce the disincentive effects of the income taxation system on work.

A Közgazdasági Szemle 1988. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

1. Cikkek

	Folyóirat-szám	Lap-szám
Balázs Judit: Fekete-Afrika: egy régió általános válsága	4	450
Banai Miklós—Lukács Béla: Fogyasztásnövekedés, gesztációs és szabályozási késés	11	1307
Bara Zoltán: A munkaerő értéke vagy a munka ára?	2	199
Bácskai Vera: Nagykereskedők Pesten a 19. század első felében	3	292
Báger Gusztáv: Tervezési kultúra — politikai kultúra	2	158
Berend Iván: Növekedési pálya és tőkeigényesség	1	18
Bíró Zoltán: Az átalakítás öntudata	2	208
Bogdán István: „Becsületesen közlegénykedni..."	3	285
Bokros Lajos: Az áru- és pénzviszonyok fejlesztésének feltételei a lakásgazdálkodásban	6	722
Bonifert Donát: Ár-, bér- és adóreformok — és ami mögöttük van	11	1342
Bródy András: A nemzeti jövedelem méréséről	7—8	818
Burgerné Gimes Anna: Eszmefuttatások a magyar mezőgazdaságról	4	426
Csaba László: Mi történt a magyar reformmal?	9	1041
Csáki Csaba: Az európai KGST-országok mezőgazdasága a nyolcvanas évtizedben	2	145
David Stark: Vegyesgazdaság a szocialista vállalaton belül	5	584
Dániel Zsuzsa: Bérlakáskereslet, hiány és fogyasztói frusztráció	6	706
Derek Robinson: Bérpolitikai viták — postkeynesiánusok és monetaristák: az Egyesült Királyság tapasztalatai	10	1172
Domenico Mario Nuti: Pénzügyi innováció a piaci szocializmusban	4	409
Erdős Tibor: A monetáris szabályozás tartalma és gondjai Magyarországon	7—8	785
Én egy szelíd reformatiót kívánok! (Gondolatok Széchenyi István Stadiumából)	3	273
Fleischer Tamás: Infra-struktúraváltás	6	697
Galasi Péter—Kertesi Gábor: „Patkányverseny" a korrupciós piacon	7—8	900
Gara Judit: A magyar személyi jövedelemadó-rendszer bírálata nemzetközi tapasztalatok alapján	11	1329
Gábor R. István: Lépéskényszerek és kényszerlépések (Jegyzetek két évtized kormányzati munkaerő- és bérpolitikájáról)	7—8	803

	Folyóirat-szám	Lap-szám
Horváth Dénes: Kínálatösztönzés adócsökkentéssel	10	1208
Hoványi Gábor: Az anyagtakarékosság néhány új összefüggése	2	188
Hunyadi László—Révész Tamás: Modellszámítások az energiafelhasználás becslésére	9	1072
Inotai András: A beruházási folyamatok új vonásai a fejlett piacgazdaságokban	5	565
Jónás Anna—Szamuely László: Ripp Géza (1928—1988)	5	529
Kardos Tamás: Cserearány-változás és jövedelmek	2	173
Kardos Tamás: A tőkefelhalmozás és a világpiac kapcsolatának tendenciái	11	1293
Kádár Béla: Világgazdasági növekedés és fejlesztésstratégiai útkeresés	9	1059
Kertesi Gábor—Galasi Péter: „Patkányverseny" a korrupciós piacon	7—8	900
Kovács Sándor: Előírni vagy leírni? (A vezetéselmélet útja: közelítés a gyakorlathoz)	11	1281
Laky Teréz: A szervezeti decentralizáció félmegoldása: az állami kisvállalat	1	49
Láng János—Pártos Gyula: A távközlési infrastruktúra új fejlesztésstratégiája	10	1189
Lőrincné Istvánffy Hajna: A valutaleértékelés mint a kiigazítási politika eszköze	4	436
Lukács Béla—Banai Miklós: Fogyasztásnövekedés, gesztációs és szabályozási késés	11	1307
Mátyás Antal: Robert M. Solow hozzájárulása a közgazdaságtudomány fejlődéséhez	4	401
Mellár Tamás: Kínálati multiplátor, visszafogott infláció és hiány	7—8	832
Munkácsy Ferenc: A gazdasági szerkezetátalakítás népesedési feltételei Magyarországon	9	1086
Nyevrikel Emília: A távközlési monopólium és oldásának lehetőségei hazánkban	10	1202
Ökonosztát '88 (Liska Tibor művének időszerűségéről)	5	531
Pártos Gyula—Láng János: A távközlési infrastruktúra új fejlesztésstratégiája	10	1189
Postáné Vellai Györgyi: Ökonometriai modellek továbbfejlesztése dinamikus gazdaságpolitikai döntési modellekké	1	34
Rácz Margit: Tézisek a magyar számítástechnikai kutató intézetek nemzetközi versenyképességéről	12	1442
Révész Gábor: A gazdasági reform eltorzulásának folyamata	6	661
Révész Tamás—Hunyadi László: Modellszámítások az energiafelhasználás becslésére	9	1072
Rumen Dobrinsky: Nyitott tervgazdaságok makromodelljei	12	1424
Scitovsky Tibor: Az ár, a piac és a verseny kérdőjelei	6	674
Simon András: A hiány makroökonómiájáról	1	1
Simonovits András: A szocialista gazdaság rejtett beruházási ciklusai	7—8	866
Soós Károly Attila: Ciklusok vagy ingadozások?	7—8	848
Subáné Varga Judit: Ciklusok és „külkereskedelmi korlát"	7—8	879
Szabó Gábor: Ki állítsa meg a környezet romlását?	1	64
Szabó Judit: A költségvetési korlát előzetes és folyamatos puhasága	6	689

	Folyóirat-szám	Lap-szám
Szabó Máté: Technika, ökonómia és ökológia a a nyugatnémet Zöldek elméletében és politikájában	7—8	921
Szamuely László—Jónás Anna: Ripp Géza (1928—1988)	5	529
Szegő Szilvia: A bér: bűnbak és áldozat (A bér és az infláció összefüggései hiánygazdaságokban)	10	1161
Tardos Márton: A tulajdon	12	1405
Timár János: Foglalkoztatáspolitikánk a munkanélküliség küszöbén	7—8	796
Tina Dzokajeva: Az utolsó áldozat	7—8	973
Török Ádám: Konszolidációs gazdaságpolitikák nemzetközi tapasztalatai	5	549
Török Ádám: Érdekcsoportok és fejlődési anomáliák a magyar mikroelektronikai alkatrészgyártásban	12	1456
Vári Anna—Vecsenyi János: Választhatunk?	12	1467
Vecsenyi János—Vári Anna: Választhatunk?	12	1467

2. Esszé

Bródy András: Miért maradunk el technikailag?	4	457
Gazdag László: Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban	3	303
Schmidt Ádám: Dialogosz a tervről és a piacról	9	1093
Tarján Gábor: Japán gazdasági sikerek a gazdasági etika tükrében	7—8	936
Varga Károly: A kibontakozás gazdaságpszichológiai és politikai-pszichológiai hátteréről	2	218

3. Vita

Asztalos László György: Javaslat a lakásgazdálkodás átalakítására	6	740
Bársony Jenő: Megjegyzések Tanka Endre „Vagyonérdekeltség a földviszonyokban" című cikkéhez	1	106
Domenico Mario Nuti: Egy szövetkezeti pénzintézet tervezete	12	1479
Falusné Szikra Katalin: Tulajdon és érdek	4	466
Friss Péter: Gazdaságunk korszerűsítésének akadályairól	3	317
Garai László: A fogyasztáscsökkenés gazdaságpszichológiai következményeiről (Hozzászólás Berend Iván tanulmányához)	7—8	958
Horváth Iván: Hogy a nagy halak is jóllakjanak és a kis halak is gyarapodjanak	3	325
Hüttl Antónia: A prognózis torzítása még nem bizalomtorzítás	3	342
Kozma Ferenc: Modellek és realitások	1	74
Krokos János: Teljesítményalku helyett vállakozási versenyt! (Elgondolás a társadalmi tőke hatékony működtetésére)	7—8	947
Lendvai János: Gazdaságunk informatikai rendszerének korszerűsítése	7—8	966
Liska Tibor: Lehet, de minek! — pénzügyi innováció a piaci szocializmusban	11	1358
Martinás Katalin: Irreverzibilis makroökonómia vagy közgazdasági termodinamika?	9	1105

	Folyóirat-szám	Lap-szám
Némethi Gábor: Bizalomtorzítás	3	338
Okruczky Katalin: A határok belül vannak	5	603
Paál Beatrix: A közgazdasági termodinamika felé	2	229
Pirityi Ottó: A magyar gazdaság dinamizálása és a reform	12	1489
Práger László: További adalékok a nyitottsághoz	5	609
Szegvári Iván: Nyitottság, nyitás és átmenet	1	81
Tanka Endre: Vagyonérdekeltség a földviszonyokban	1	95

4. Szemle

Bánhidi Ferenc: Reform és konszolidáció Kínában	7—8	977
Bognár Éva: A kis tételek szerepe tőkés exportunkban	5	619
Bruno Dallago: Szabálytalan gazdaság Olaszországban	7—8	991
Findrik Mária: Változások és váltások Bulgáriában az 1980-as években	3	357
Jordán Gyula: A kínai falusi reformok második szakasza	4	490
Kaderják Péter: A természeti környezet és a jólét kérdései a modern polgári közgazdaságtanban	3	345
Laczó Ferenc: Búzavertikum — széthúzó szereplőkkel	10	1229
Laczkó István: A gazdaságpolitika és a szabályozórendszer sajátos követelményei hegy- és dombvidékeinken	4	480
Lengyel Imre: Alföldi remények és „tanácstalanságok"	6	749
Makula László—Székely Judit—Vörös Attila: Miért kell az autópálya?	9	1117
Mohácsi Kálmán: Torz érdekeltség a takarmánypiacon	1	108
Mohácsi Kálmán: A magyar gabonaexport kérdőjelei	10	1237
Olivier Bertrand: Erős és gyenge pontok Dél-Korea és Japán gazdaságában — nyugat-európai szemmel	11	1379
Pierre L. Siklos: Ciklus, kiszámíthatóság és a gazdaságpolitika hatástalansága	9	1111
Rumeliotisz Panajotisz: A kis országok alkalmazkodása a változó világgazdasági környezethez — Görögország példája	12	1508
Tóth József: A revolúciós innováció tudatos alkalmazása	1	120

5. Tudományos tájékoztató

A világgazdasági környezet és a magyar gazdaság: tartós és változó irányzatok (Beszámoló a KOPINT tudományos ülésszakáról) (Máté Katalin—Munkácsy Gyula—Pásztori Veronika—Sallai Rózsa—Schweitzer Iván—Vince Péter)	5	632
Az agrárfejlődés dilemmáiról: Csáki Csaba székfoglaló előadása (Jónás Anna)	5	629
Hannes Androsch: A pénzügyek szerepe a világgazdaság struktúraváltásában	1	126
Írország: vonzások és választások (Szira Tamás)	11	1391
Pálovics Béláné: Miről vitatkoznak az európai agrárközgazdászok?	2	236
Rendkívüli élő szám (A Közgazdasági Szemle bemutatkozása a Kossuth Klubban) (Tamás Tibor)	3	370
Tájékoztató az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági		

	Folyóirat-szám	Lap-szám
Munkaközösség 1987. október 19-i és november 23-i üléséről (Radnai György—Szénási Pálné)	4	504
„Új közgazdasági horizontok a szocialista gazdaságban" (Beszámoló az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának nyilvános üléséről) (Tamás Tibor)	9	1130
Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány (Beszámoló Botos Katalin akadémiai doktori értekezésének védéséről) (Garai Katalin)	4	509
Vita a társadalombiztosítási rendszer korszerűsítésének elveiről (György Radnai)	6	762
Vita a tulajdonviszonyok továbbfejlesztéséről (Szénási Pálné)	7—8	1005
Vita a bérreformról (Tóth László)	10	1249

6. Szakirodalmi tájékoztató

Aleksander Bajt: Alternatív gazdaságpolitika Jugoszlávia számára (Soós Károly Attila)	6	764
Az élő gazdaság: Kialakulóban egy új közgazdaságtan (Zsolnai László)	5	644
A „túlelosztás" kora? Szabálytalan ismertetés Botos Katalin „Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány" című könyvéről (Kardos Tamás)	7—8	1017
Bársony Jenő: A gazdaságirányítás továbbfejlesztése a szocialista országokban (Kállay László)	4	516
Bod Péter Ákos: A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban (Gedeon Péter)	9	1144
Huszti Ernő: Antiinflációs útkeresés — monetáris politika és gyakorlat Magyarországon (Radnóti Éva)	1	133
Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon (Orosz Róza)	4	513
Márton János—Újhelyi Tamás: Kilépés a világélelmezési válságból (Mohácsi Kálmán)	2	245
Nyilas József: A tudományos-technikai forradalom második szakasza (Palánkai Tibor)	10	1259
Tudomány és művészet határán (Kaderják Péter)	10	1254

7. Folyóiratszemle

Charles P. Kindleberger: Nemzetközi közjavak — világkormány nélkül	10	1265
Clyde, V.—Presowitz, Jr.: Az amerikai—japán kereskedelmi súrlódás: a kapcsolatok felülvizsgálata	6	772
Gorodeckij, E.—Gorodeckij, A.: Az árrendszer tervszerű átalakításának elméleti feltételei	2	257
Kahneman, D.—Knetsch, J. L.—Thaler, R.: A méltányosság mint nyereségnövelési törekvés	10	1272
Kasim, I. Begic: Az adórendszer szociális szerepéről	3	386
Korbas, E.: Viták a tulajdonról a Kínai Népköztársaságban	7—8	1025
Mancur Olson: A kormányzati struktúrák egy általánosabb elmélete felé	9	1150
Manfred Prisching: A fegyverkezés politikai gazdaságtana	2	248

	Folyóirat-szám	Lap-szám
Norbert Eickhof: Téveszmék és reális feltevések a piac csődjével kapcsolatban. A piac, illetve a verseny csődjének elméletei	2	260
Pfaller, A.: Versenyképesek-e még a nyugati jóléti államok?	5	651
Pavel Bunyics: A reform és paródiái	3	384
Schmidt, I.—Kirschner, U.: A reguláció alacsony hatékonyságának egy lehetséges magyarázata	5	649
Satalin, Sz.: Társadalmi fejlődés és gazdasági növekedés	2	251
Stanislaw Gomulka: A gazdasági növekedés lelassulása a Szovjetunióban: duális gazdaság, érettség és innováció	9	1148
Szuhotyin, Ju.—Gyementyev, V.: A gazdasági reform és a fékezés erői	6	770
Tomer, J. F.: A szervezetek közötti kooperációt elősegítő iparpolitika	2	254
William J. Baumol: Termelékenységnövekedés, konvergencia és jólét: Mit mutatnak a hosszú idősorok?	10	1268

8. Vállalati tájékoztató

Ártrendek az alumínium félgyártmányok és belföldi piacán (Keresztes Péter—Mester Lászlóné)	11	1371
A kőolaj- és földgáztermelés költségeinek és eredményességének alakulása a Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalatnál (Asztalos József)	7—8	1010—1016
A MÜSZI-jelenség	12	1500
Az exportkintlevőségek jelenlegi biztosítási fedezetei a HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓNÁL (Pocsai Józsefné)	10	1262

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Кэзгаздашаги Семле, XXXV год издания, декабрь 1988 года

СОДЕРЖАНИЕ

Мартон Тардош: Собственность 1405

Румен Добрынски: Макромодели плановых экономик в открытом окружении 1424

Маргит Рац: Тезисы о международной конкурентоспособности венгерских научно-исследовательских институтов по вычислительной технике 1442

Адам Тёрёк: Группы, проявляющие заинтересованность, и аномалии развития в производстве запасных частей венгерской микроэлектроники 1456

Анна Вари—Янош Вечени: Можем выбирать? 1467

ДИСКУССИЯ

Доменико Марио Нути: Проект одного кооперативного финансового института 1479

Отто Пиритьи: Придание венгерской экономике динамичного характера и реформа 1489

О деятельности Предприятия по делопроизводству и внедрению вычислительной техники в сельское хозяйство, работающего на совместных началах *(Чонгор Бажо)* 1500

ОБЗОР

Румелиотис Панаётис: Прибпособление малых стран к изменяющимся условиям мирового хозяйства — пример Греции 1508

Краткое содержание статей на русском и английском языках 1519

Перечень статей, опубликованных в журнале «Кэзгаздашаги Семле» в 1988 году 1526

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Közgazdasági Szemle, Vol. 35, No. 12 (1988)

CONTENTS

Márton Tardos: Ownership (Property relations) 1405

Rumen Dobrinsky: Macromodels of open planned economics 1424

Margit Rácz: Theses on the international competitiveness of the research institutions of computer techniques 1442

Ádám Török: Interest groups and anomalies in the development of the production of microelectronic parts in Hungary 1456

Anna Vári—János Vecsenyi: Alternative reform conceptions 1467

DISCUSSION

Domenico Mario Nuti: Project for a solidarity fund for the promotion and development of cooperative enterprises 1479

Ottó Pirityi: Dynamization of the Hungarian economy and the reform 1489

The phenomenon of MÜSZI *(Csongor Bazsó)* 1500

REVIEW

Rumeliotis Panajotis: Adjustment of small countries to the changing world economic environment — the example of Greece 1508

Abstracts of the articles, in Russian and English 1519

List of articles published in the 1988 issued of Közgazdasági Szemle 1526

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója.
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43—45. Telefon: 853-775, 853-776, *850-777.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 7 $^{3}/_{4}$ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1988. szeptember 29.

88.0641 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bede István vezérigazgató.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—01283; és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Bp. Váci utca 22. Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Bp. Városház u. 1. Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalban, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (HELIR, Budapest XIII., Lehel út 10/a. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. — Előfizetési díj egy évre 300 forint.

Ára: 25,— Ft Indexszám: 25 452

A KIBONTAKOZÁSÉRT

A MENTOR Vállalkozás- és Kereskedelemszervező Kisszövetkezet 1987-ben alakult a vállalkozások elméleti és gyakorlati szakembereiből.
A cég alapelve, hogy tevékenysége ne csak saját javára, hanem a magyar reformfolyamat gyorsításával, szélesebb körben is eredményezzen nyereséget; a gazdaságelmélet által kimunkált feladatokat a gyakorlatban úgy viszi véghez, hogy vállalja a gazdasági innováció többletnehézségeit is.

Üzleti területei:

■ **Tulajdonos — szervezet — érdekeltség**
- belső vállalkozások adaptálása • vállalkozásszervezés
- vállalkozói tanácsadás • válságmenedzselés
- hatékonyságelemzés • szoftverfejlesztés

■ **Tőkehasznosítás**
- befektetési társaságok szervezése • új típusú értékpapírok kibocsátásának szervezése • alternatív devizaforrások feltárása
- beruházásszervezés • tőkehelyettesítő módszerek alkalmazása
- működőtőkék bevonása

■ **Technológiafejlesztés**
- kisüzemi technológiai transzfer • vállalkozói innováció menedzselés
- találmányhasznosítás • hitelkérelmek előkészítése
- termeltetés • háttéripari fejlesztés

■ **Kereskedelemfejlesztés**
- kül- és belpiaci értékesítés • importkiváltás • külkereskedelmi lebonyolítás
- új típusú szervezetek alapítása a bel- és külkereskedelemben

■ **Kiadói tevékenység**
- közgazdasági kiadványok közrebocsátása • tanácsadófüzetek kiadása
- konferenciák szervezése • szakmai tanfolyamok rendezése

A MENTOR Kisszövetkezet nem kívánja eredményeit monopolizálni — üzleti gyakorlatában megszerzett tapasztalatait partnerei rendelkezésére bocsátja.

VÁLLALKOZÁS- ÉS KERESKEDELEMSZERVEZŐ KISSZÖVETKEZET
1013 Budapest, Roham u. 5.
Telefon: 757-333 • Telex: 22-5375 • Telefax: 758-082